Über dieses Buch

Dies ist ein digitales Exemplar eines Buches, das seit Generationen in den Regalen der Bibliotheken aufbewahrt wurde, bevor es von Google im Rahmen eines Projekts, mit dem die Bücher dieser Welt online verfügbar gemacht werden sollen, sorgfältig gescannt wurde.

Das Buch hat das Urheberrecht überdauert und kann nun öffentlich zugänglich gemacht werden. Ein öffentlich zugängliches Buch ist ein Buch, das niemals Urheberrechten unterlag oder bei dem die Schutzfrist des Urheberrechts abgelaufen ist. Ob ein Buch öffentlich zugänglich ist, kann von Land zu Land unterschiedlich sein. Öffentlich zugängliche Bücher sind unser Tor zur Vergangenheit und stellen ein geschichtliches, kulturelles und wissenschaftliches Vermögen dar, das häufig nur schwierig zu entdecken ist.

Gebrauchsspuren, Anmerkungen und andere Randbemerkungen, die im Originalband enthalten sind, finden sich auch in dieser Datei – eine Erinnerung an die lange Reise, die das Buch vom Verleger zu einer Bibliothek und weiter zu Ihnen hinter sich gebracht hat.

Nutzungsrichtlinien

Google ist stolz, mit Bibliotheken in partnerschaftlicher Zusammenarbeit öffentlich zugängliches Material zu digitalisieren und einer breiten Masse zugänglich zu machen. Öffentlich zugängliche Bücher gehören der Öffentlichkeit, und wir sind nur ihre Hüter. Nichtsdestotrotz ist diese Arbeit kostspielig. Um diese Ressource weiterhin zur Verfügung stellen zu können, haben wir Schritte unternommen, um den Missbrauch durch kommerzielle Parteien zu verhindern. Dazu gehören technische Einschränkungen für automatisierte Abfragen.

Wir bitten Sie um Einhaltung folgender Richtlinien:

+ *Nutzung der Dateien zu nichtkommerziellen Zwecken* Wir haben Google Buchsuche für Endanwender konzipiert und möchten, dass Sie diese Dateien nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke verwenden.
+ *Keine automatisierten Abfragen* Senden Sie keine automatisierten Abfragen irgendwelcher Art an das Google-System. Wenn Sie Recherchen über maschinelle Übersetzung, optische Zeichenerkennung oder andere Bereiche durchführen, in denen der Zugang zu Text in großen Mengen nützlich ist, wenden Sie sich bitte an uns. Wir fördern die Nutzung des öffentlich zugänglichen Materials für diese Zwecke und können Ihnen unter Umständen helfen.
+ *Beibehaltung von Google-Markenelementen* Das "Wasserzeichen" von Google, das Sie in jeder Datei finden, ist wichtig zur Information über dieses Projekt und hilft den Anwendern weiteres Material über Google Buchsuche zu finden. Bitte entfernen Sie das Wasserzeichen nicht.
+ *Bewegen Sie sich innerhalb der Legalität* Unabhängig von Ihrem Verwendungszweck müssen Sie sich Ihrer Verantwortung bewusst sein, sicherzustellen, dass Ihre Nutzung legal ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass ein Buch, das nach unserem Dafürhalten für Nutzer in den USA öffentlich zugänglich ist, auch für Nutzer in anderen Ländern öffentlich zugänglich ist. Ob ein Buch noch dem Urheberrecht unterliegt, ist von Land zu Land verschieden. Wir können keine Beratung leisten, ob eine bestimmte Nutzung eines bestimmten Buches gesetzlich zulässig ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass das Erscheinen eines Buchs in Google Buchsuche bedeutet, dass es in jeder Form und überall auf der Welt verwendet werden kann. Eine Urheberrechtsverletzung kann schwerwiegende Folgen haben.

Über Google Buchsuche

Das Ziel von Google besteht darin, die weltweiten Informationen zu organisieren und allgemein nutzbar und zugänglich zu machen. Google Buchsuche hilft Lesern dabei, die Bücher dieser Welt zu entdecken, und unterstützt Autoren und Verleger dabei, neue Zielgruppen zu erreichen. Den gesamten Buchtext können Sie im Internet unter `http://books.google.com` durchsuchen.

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

WIDENER LIBRARY
HX 5QMH Y

14 DAY BOOK

NOT SUBJECT TO RENEWAL.

Digitized by Google

Phil 8260

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE BEQUEST OF
MRS. ANNE E. P. SEVER
OF BOSTON

Widow of Col. James Warren Sever
(Class of 1817)

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

DRIEËNTWINTIGSTE JAARGANG.

1916.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Philol 260

HARVARD COLLEGE LIBRARY

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 23sten Jaargang.

Dr. W. A. Baehrens te Charlottenburg.
Dr. A. J. Barnouw te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. A. Beets te Leiden.
Mevr. T. Beets—Damsté te Leiden.
Dr. J. Bergsma te Groningen.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Prof. Dr. L. H. H. Bleeker te Groningen.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Dr. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
E. Boulan te Groningen.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. J. K. de Cock te Maastricht.
Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. P. Geyl te Londen.
Dr. J. van Ginneken S. J. te Oudenbosch.
Dr. C. A. A. J. Greebe te Gorinchem.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. J. H. Gunning Wzn. te Amsterdam.
Dr. E. Haslinghuis te 's-Gravenhage.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. C. Hofstede de Groot te 's-Gravenhage.
Dr. G. van Hoorn te Delft.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong te Leiden.
Dr. J. P. B. de Josselin de Jong te Voorschoten.
Prof. Mr. J. van Kan te Leiden.
Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Dr. L. A. Kesper te 's-Gravenhage.
Dr. E. B. Kielstra te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. A. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
J. Koopmans te Dordrecht.
Dr. Edw. B. Koster te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te Rijswijk.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. J. W. Lely te Leiden.
Dr. K. Lijndrajer te Arnhem.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. R. Miedema te Schoonhoven.
Dr. P. C. Molhuysen te 's-Gravenhage.
Dr. F. Muller Jzn. te Wassenaar.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
†Mr. S. Muller Hzn. te Rotterdam.
Prof. Dr. H. M. van Nes te Leiden
Prof. Dr. A. Noordtzij te Utrecht.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. J. G. van Pesch te Apeldoorn.
Dr. F. P. H. Prick van Wely te 's-Gravenhage.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Dr. B. van Rijswijk te Dordrecht.
Dr. IJ. H. Rogge te Rotterdam.
Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Prof. Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
D. H. Stam te Tilburg.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Dr. H. J. Toxopeüs te Amersfoort.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Dr. H. D. Verdam te Sneek.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Groningen.
Dr. J. A. Vollgraff te Leiden.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Dr. J. A. Vor der Hake te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Acket, Ouwe Getrouwen (Varenhorst) 284.
Ahlberg, Prolegomena in Sallustium (Beck) 167.
Dez., C. Sallusti Crispi Bellum Iugurthinum (Beck) 167.
Albrecht, Kil' ajim (Noordtzij) 301.
Album Studiosorum Academiae Groninganae (Molhuysen) 356.
'Aliyyubnu'l-Hasan el-Khazrejiyy, The Pearl-strings (Houtsma) 175.
Alkema, Ons Insulinde (Kielstra) 348.
Andresen, zie Halm.
Apuleius, zie Helm.
Archimedes, zie Heiberg.
Arne, La Suède et l'Orient (C. W. Vollgraff) 43.
Arnoldson, Parts of the body in Older Germanic and Scandinavian (Schönfeld) 239.

Bāb(de), zie Nicolas.
Bauer, Lukians Δημοσθένους Ἐγκώμιον (Fraenkel) 291.
Bayer, Isidors von Pelusium klassische Bildung (Hesseling) 218.
Van den Berg, De viering van den Zondag en de feestdagen in Nederland vóór de Hervorming (Knappert) 218.
Bethe, Homer, I (Vürtheim) 196.
Bidez, Vie de Porphyre le philosophe néo-platonicien avec les fragments des traités Περὶ ἀγαλμάτων et De regressu animae (K. H. E. de Jong) 26.
Blinkenberg, Die Lindische Tempelchronik (Vürtheim) 292.
De Boer (C.), Ovide moralisé (Salverda de Grave) 16.
De Boer (M. G.), Een wandeling door een Oud-Nederlandsche stad (Amsterdam) 211.
Boll, Aus der Offenbarung Johannis (Meyboom) 88.
Bousset, Jüdisch-Christlicher Schulbetrieb in Alexandria und Rom (Meyboom) 154.
Dez., Jesus der Herr (Meyboom) 354.
Ten Bouwhuys, Richtlijnen en Richtpunten (v. Rijswijk) 360.
Bramis, zie Imelmann.
Buitenrust Hettema, Oude glossen en hun beteekenis (Vor der Hake) 336.
Buizer, Quid Minucius Felix in conscribendo dialogo Octavio sibi proposuerit (Wilde) 279.
Burnet, Die Anfänge der Griechischen Philosophie (Fraenkel) 182.
Bussemaker, zie Muller.

Caland-Fokker, Drie oude Portugeesche verhandelingen over het Hindoeisme (H. Kern).
Charpentier, Die desiderativbildungen der indoiranischen sprachen (Faddegon) 11.
Chatzis, Der Philosoph und Grammatiker Ptolemaios Chennos, I (Fraenkel) 166.
Cicero, zie Geerebaert.
Cirilli, Les prêtres danseurs de Rome (K. H. E. de Jong) 52.
Clark, Recent developments in textual criticism (Enk) 193.
Clemen, Der Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christentum (K. H. E. de Jong) 53.
Cumont, Die Orientalischen Religionen im römischen Heidentum (Oort) 116.

Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal (Beets) 144.
Dez., Handwoordenboek der Nederlandsche Taal (Beets) 147.
Delannoy, L'Université de Louvain (Blok) 124.
Demosthenes, zie Fuhr.
Diehl, Vergil, Aeneis II (Brakman) 6.
Diferee, Vondel's Leven en Kunstontwikkeling (Koopmans) 303.
Van Dijk, Thomas à Kempis, De Navolging van Christus. Uit het Latijn vertaald (v. Slee) 355.

Drerup, Homer (Vürtheim) 324.
Dresdner, Die Kunstkritik. Ihre Geschichte und Theorie, I (J. H. Groenewegen) 219.
Drossaers, Diplomatieke betrekkingen tusschen Spanje en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1678—1684 (Geyl) 151.
Duriez, La théologie dans le drame religieux en Allemagne au moyen âge (Haslinghuis) 57.
Dez., Les apocryphes dans le drame religieux en Allemagne au moyen âge (Haslinghuis) 57.

Ehwald, P. Ovidius Naso, II Metamorphoses. Ed. maior (Brakman) 203.
Dez., P. Ovidius Naso, II Metamorphoses. Ed. minor (Brakman) 203.
Engström, Carmina Latina Epigraphica (F. Muller Jz.) 8.
Eustathius, zie Klostermann.

Fiebig, Rosch-ha-schana (Noordtzij) 301.
Fitzhugh, Indoeuropean Rhythm (v. Ginneken) 97.
Fokker, zie Caland.
Foulet, Le roman de Renard (J. W. Muller) 339.
Frenken, Die Exempla des Jacob von Vitry (Slijper) 107.
Friedrich, Vor den Dardanellen, auf altgriechischen Inseln und auf dem Athos (Hesseling) 156.
Fuhr, Demosthenis orationes, ed. maior, I-II (K. Kuiper) 69.

Geerebaert, M. Tulli Ciceronis Oratio pro Milone (Lely) 62.
Van Gelderen, Sanherib (Böhl) 210.
Gelre. Bijdragen en Mededeelingen, XIX (Lijndrajer) 346.
Gerland, Geschichte der Physik von den ältesten Zeiten bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts (J. A. Vollgraff) 86.
Van Ginneken, Handboek der Nederlandsche Taal, II (Kluyver) 40.
Glas, Die Kirchengeschichte des Gelasios von Kaisareia die Vorlage für die beiden letzten Bücher der Kirchengeschichte Rufins (Toxopeüs) 117.
Goodspeed, Die ältesten Apologeten (Toxopeüs).
Gosses, De Vorming van het Graafschap Holland (S. Muller Hzn.) 48.
Greebe (A. C. J. A.), Jacques Perk's Mathilde-cyclus in den oorspronkelijken vorm hersteld (Prinsen) 207.
Gregorius, zie Klostermann.
Gressmann, Das Weihnachts-Evangelium (Meyboom) 27.
Griss, zie De Raaf.
Gunning (C. P.), De sophistis Graeciae praeceptoribus (Berlage) 213.

Hâdjim Sultan, zie Tschudi.
Halm-Andresen, P. Cornelii Taciti libri qui supersunt, I (Enk) 37.
Hartman, Otium Classicum, I. Genestetiana (Koster) 179.
Hartmann, Des Proklus Diadochus Philosophische Anfangsgründe der Mathematik (J. G. v. Pesch) 246.
Heiberg, Archimedis Opera, II (J. A. Volgraff) 1.
Dez., Heronis Alexandrini Opera quae supersunt omnia, V (Stam) 215.
Heiss, Balzac (Gallas) 307.
Helm, Apulei opera, I (K. H. E. de Jong) 78.
Hero, zie Heiberg.
Hind, Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish Artists preserved in ... the British Museum, I (Hofstede de Groot) 60.
Hirschfeld, Kleine Schriften (Roos) 19.
Hoffmann (A.), Ausgewählte Briefe des jüngeren Plinius I (Enk) 188.

Digitized by Google

Hoffmann (M.), Die ethische Terminologie bei Homer, Hesiod und den alten Elegikern und Jambographen (K. Kuiper) 33.
Hoogvliet, Die sogenannten „Geschlechter" im Indo-Europäischen und im Latein (Kluyver) 161.
Hosius, L. Annaei Senecae De Beneficiis Libri VII. De Clementia Libri II (C. A. A. J. Greebe) 235.

Imelmann, Johannes Bramis' Historia Regis Waldei (Barnouw) 110.

Jacobs, Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden (Tinbergen) 79.
Jaeger, Nemesios von Emesa (K. H. E. de Jong) 277.
Jan de Weert, zie Jacobs.
Jansonius, Engelsch Handelsleesboek (Günther) 92.
Dez., Beknopte Engelsche Handels-Grammatica (Günther) 92.
Dez., Engelsche Handelsbrieven, II (Günther) 92.
Jantzen, Von Deutscher Schule und Erziehung (J. H. Gunnung Wzn.) 157.
Jastrow, Babylonian-Assyrian Birth-Omens and their Cultural Significance (Böhl) 51.
Jouveau-Dubreuil, Archéologie du Sud de l'Inde (Vogel) 268.

Kalinka, Xenophontis qui inscribitur libellus ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ (v. Leeuwen) 35.
Kalshoven, De diplomatieke verhouding tusschen Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden (1746—1756) (Krämer) 84.
Keyman, Kudrun en Biterolf (Blöte) 147.
Kittel, Die Psalmen übersetzt und erklärt (Oort) 206.
Klebs, Die Reliefs des alten Reiches (Boeser) 333.
Kleyntjens-Knippenberg, Van Goden en Helden (C. A. A. J. Greebe) 185.
Klostermann, Origenes, Eustathius von Antiochien und Gregor von Nyssa über die Hexe von Endor (K. H. E. de Jong) 89.
Knippenberg, zie Kleyntjens.
Köchling, De coronarum apud antiquos vi atque usu (v. Hoorn) 244.
Körte, Die griechische Komödie (v. IJzeren) 132.
Kollewijn, Opstellen over spelling en verbuiging (Hesseling) 178.
Kolmodin, Traditions de Tsazzega et Hazzega (Wensinck) 335.
Kooiman, Fragmenta Juris Quiritium (v. Kan) 113.
Koopman, zie Plooy.
Kornaros, zie Xanthoudidis.
Krämer, Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau, 5e série (Blok) 153.
Kul'bakin, Serbskij jazyk, I (v. Wijk) 82.

Lecoutere, Inleiding tot de Taalkunde en de Geschiedenis van het Nederlandsch (Heinsius) 321.
Van der Leeuw, Godsvoorstellingen in de Oud-Aegyptische Pyramidetexten (Miedema) 332.
Leffertstra, Leesboek voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs (Varenhorst) 284.
Lejeune Dirichlet, De veterum macarismis (K. H. E. de Jong) 115.
Leo, zie Pfister.
Leskien, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, I (v. Wijk) 82.
Lucianus, zie Plooy.

Macnicol, Indian Theism from the Vedic to the Muhammadan period (de Cock) 114.
Magnus, P. Ovidi Nasonis Metamorphoseon libri XV (Enk) 71.
Marestaing, Les Ecritures egyptiennes et l'antiquité classique (Thierry) 143.
Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes (Kluyver) 289.
Meister, Lateinisch-Griechische Eigennamen, I (Baehrens) 297.
Van der Meulen (A. J.), zie Van Rijsens.
Van Meurs, Rechtsgedingen over bepaalde goederen in Oud-Helleense rechten (v. Kan) 24.
Misjna, zie Albrecht, Fiebig en Windfuhr.
Mitteilungen aus der Königlichen Bibliothek, II, 1 (Roos) 91.
Müller, Der Polos (v. Hoorn) 352.
Muller (P. L.), Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet d. Bussemaker, V, 1 (Brugmans) 46.
Mustard, Sannazaro, The Piscatory Eclogues (Rogge) 142.

Nicholson, English Words with Native Roots and with Greek, Latin, or Romance Suffixes (Prick v. Wely) 266.
Nicolas, Seyyèd Ali Mohammed dit le Bab, Le Béyan Persan (Houtsma) 39.
Norden, Ennius und Vergilius (Werff) 105.
Dez., P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI erklärt (Brakman) 326.
Norvin, Olympiodori philosophi in Platonis Phaedonem commentaria (J. C. Vollgraff) 164.
Nyrop, Philologie française (Serrurier) 208.

Olivieri, Philodemi Περὶ παρρησίας libellus (K. H. E. de Jong) 166.
Olympiodorus, zie Norvin.
Omont, Recherches sur la bibliothèque de l'église cathédrale de Beauvais (Kruitwagen) 53.
Origenes, zie Klostermann.
Ovide moralisé, zie De Boer.
Ovidius, zie Magnus.

Petersen, Die Attische Tragoedie als Bild- und Bühnenkunst (Vürtheim) 257.
Pfister, Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo (F. Muller Jzn.) 38.
Philodemus, zie Olivieri en Wilke.
Pley, De lanae in antiquorum ritibus usu (K. H. E. de Jong) 244.
Plinius, zie Hoffmann.
Plooy-Koopman, Lucianus, De dood van Peregrinus (v. Wageningen) 200.
Pohlenz, Aus Plato's Werdezeit (Ovink) 198.
Poort, zie Rengers.
Porphyrius, zie Bidez.
Portengen, De Oudgermaansche dichtertaal in haar ethnologisch verband (J. P. B. de Josselin de Jong) 175.
Poznánski, Babylonische Geonim im nachgaonäischen Zeitalter (Böhl) 144.
Preisigke-Spiegelberg, Aegyptische und Griechische Inschriften und Graffiti (Boeser) 238.
Preisigke, Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens (Engers) 324.
Prick van Wely, Sleutel bij Roorda's Dutch and English Compared, I (J. de Josselin de Jong) 151.
Ptolemaios, zie Chatzis.

De Raaf-Griss, Een Nieuwe Bundel, IV (Varenhorst) 284.
Rabbow, Antike Schriften über Seelenheilung und Seelenleitung auf ihre Quellen untersucht, I (K. H. E. de Jong) 183.
Rengers Hora Siccama-Poort, De Bloeiende Bongerd, I-II (Varenhorst) 125.
Rijpma, Jonge Kracht (Varenhorst) 284.
Van Rijsens-Van der Meulen, Geschiedenis van ons vaderland (v. Rijswijk) 310.
Robert, Oidipus (Berlage) 230.
Rocznik Oryentalistyczny, I, 1 (v. Wijk) 344.
Rooses, Histoire Générale de l'Art. Flandre (Martin) 27.

Digitized by Google

Rudwin, Der Teufel in den deutschen geistlichen Spielen des Mittelalters und der Reformationszeit (Haslinghuis) 337.
Rüsch, Grammatik der Delphischen Inschriften, I (Boas) 65.

Sallustius, zie Ahlberg.
Samter, Die Religion der Griechen (Vürtheim) 51.
Sannazaro, zie Mustard.
Von Scala, Das Griechentum in seiner geschichtlichen Entwicklung (Hesseling) 181.
Scheftelowitz, Das stellvertretende Huhnopfer (Wensinck) 173.
Scheil, La Chronologie rectifiée du Règne de Hammourabi (Bleeker) 264.
Scheurleer, Van Varen en van Vechten (M. G. de Boer) 112.
Schoengen, Geschiedenis van het onderwijs in Nederland, afl. 1—5 (Kesper).
Schoepperle, Tristan and Isolt (Sneyders de Vogel) 242.
Schrijnen, Nederlandsche Volkskunde, I (Knappert) 249.
Schwabe (H. O.), The semantic development of words for eating and drinking in Germanic (Schönfeld) 239.
Schwabe (L.), Dorpat vor fünfzig Jahren (v. Wijk) 278.
Seeberg, Grundriss der Dogmengeschichte (v. Nes) 281.
Seneca, zie Hosius.
Sernée, Het geschil over het prinsdom Oranje in de jaren 1650—1660 (Lijndrajer) 274.
Slotty, Der Gebrauch des Konjunktivs und Optativs in den griechischen Dialekten, I (Schrijnen) 99.
Von Soden, Urkunden zur Entstehungsgeschichte des Donatismus (K. H. E. de Jong) 117.
Sommer, Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre (F. Muller Jzn.) 138.
Dez., Kritische Erläuterungen zur lateinischen Laut- und Formenlehre (F. Muller Jzn.) 138.
De Souza, Du Rythme en français (Boulan) 14.
Spiegelberg, zie Reisigke.
Steiner, Der Fiskus der Ptolemaeer, I (Cohen) 44.
Van der Stempel, Roman van den Riddere metter Mouwen (Bergsma) 13.
Strenger, Strabos Erdkunde von Libyen (Koch) 134.
Ström, Nederlandsch-Zweedsch Woordenboek (Beets-Damsté) 304.
Sudhaus, Menandri reliquiae nuper repertae (v. Leeuwen) 104.
Dez., Menanderstudien (v. Leeuwen) 104.

Tacitus, zie Halm.
Thomas, Studien zur lateinischen und griechischen Sprachgeschichte (Bierma) 292.
Thumb, Satzrhythmus und Satzmelodie in der altgriechischen Prosa (v. Ginneken) 97.
Tietze, Die Methode der Kunstgeschichte (J. H. Groenewegen) 281.
Tondelli, Le Odi di Salomone (de Zwaan) 311.
Tschudi, Das Vilâjet-nâme des Hâdschim Sultan (Houtsma) 78.

Utitz, Grundlegung der allgemeinen Kunstwissenschaft, I (J. H. Groenewegen) 358.

Valeton, De Iliadis fontibus et compositione (v. Leeuwen) 225.
Vergilius, zie Diehl.
Völter, Jahwe und Mose (Thierry) 212.
Dez., Mose und die Aegyptische Mythologie (Bleeker) 264.

Wätjen, Das Judentum und die Anfänge der modernen Kolonisation (Brugmans) 181.
Van Wageningen, Latijnsch Woordenboek (F. Muller Jzn.) 315.
Wartena, De Geminatione, figura rhetorica (H. D. Verdam) 261.
White, The Scholia on the Aves of Aristophanes (M. A. Schepers) 260.
Von Wilamowitz-Möllendorf, Aischylos. Interpretationen (K. Kuiper) 129.
Wilde, Leerboek der Algemeene Geschiedenis, I (Engers) 28.
Wilke, Philodemi de Ira (Fraenkel) 200.
Winckler-Zscharnack, John Locke's Reasonableness of Christianity 1695, übersetzt (T. J. de Boer) 251.
Windfuhr, Horajot (Noordtzij) 301.
Wohleb, Die lateinische Uebersetzung der Didache (de Zwaan) 169.
Wyss, Die Milch im Kultus der Griechen und Römer (K. H. E. de Jong) 310.

Xanthoudidis, Κορνάρου Ἐρωτόκριτος (Hesseling) 4.
Xenophon, zie Kalinka.

Ziebarth, Aus dem Griechischen Schulwesen (K. Kuiper) 23.
Ziegler, Menschen- und Weltenwerden (Fraenkel) 133.
Zscharnack, zie Winckler.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Becht, Deutsche Kriegslieder sonst und jetzt 126.
Bérard, L'éternelle Allemagne 318.
Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk 93.
Dez., Geschiedenis eener Hollandsche Stad 361.
Ten Bruggencate, Nieuwe Engelsche Grammatica 93.
Burgersdijk, De Treurspelen van Aeschylos en Sophokles vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke 361.

Certamen poëticum Hoeufftianum 29. 253.

France, Sur la voie glorieuse 29.

Geerebaert, Nederlandsche Vertalingen van Oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers 221.
Genevoix, Sous Verdun (Août-Octobre 1914) 318.

Van Hardenbroek, zie Van der Meulen.
Herckenrath, Fransch Woordenboek 317.
Historische Bescheiden (Regels voor het uitgeven van), uitg. door het Historisch Genootschap 93.
Hora Siccama-Worp, Aanteekeningen en verbeteringen op het Register op de Journalen van Const. Huygens den zoon 126.

Internationale Hoogeschool voor Wijsbegeerte 93.

Koenen, Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal 361.
Kroll, zie Teuffel.

Leopold, Stoische Wijsheid 221.
Léry, La Bataille dans la Forêt (Argonne 1915) 318.
Lorenz, Die Kastellanin von Vergi in der Literatur 221.

Mémoires et récits de guerre, zie Genevoix en Léry.

Digitized by Google

Van der Meulen (A. J.), Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek, IVe dl. 189.

Neophilologus 93.

Van Ommen Kloeke, Copie en correctie 221.

Pernot, Lexique Français-Grec-Moderne à l'usage des troupes du corps expéditionnaire d'Orient 189.

Revue de Hollande (La) 93.

Van Someren, Pamfletten van de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek 157.

Stichting-De Goeje 126.

Teuffel-Kroll, Geschichte der römischen Literatur 361.
Traditieverzamelingen, zie Wensinck.

Verbeteringen 189. 221.

Wensinck, Arabische Traditieverzamelingen 316.
Von Wilamowitz-Möllendorff (U.), Reden aus der Kriegszeit 158.
Worp, zie Hora Siccama.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 94. 190. 363.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 94. 363.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 190. 363.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 363.
Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenk. van Ned.-Indië 158. 362.
Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis enz. 62. 158. 286.
Forschungen, Indogermanische, 253.
Hermes 189. 253. 362.
Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen 222.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 30. 158. 190. 253. 362.
Journal des Savants 30. 94. 158. 189.
Journal of Hellenic Studies 189. 362.
Mnemosyne 30. 222.
Museum, Rheinisches, 30. 222. 318.
Neophilologus 94. 190. 253. 363.
Review, English Historical, 94.
Revue historique 190. 286. 363.
Studiën 30. 94. 158. 190. 222. 253. 318. 364.
Taalgids, Nieuwe, 222. 318. 362.
Tijdschrift van het Kon. Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap 364.
Tijdschrift voor Geschiedenis enz. 62. 158. 286. 363.
Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde 318. 362.
Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen 222.
Vierteljahrschrift, Historische, 364.
Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 364.
Zeitschrift. Historische, 62. 158. 190. 286.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

Alexios, Herakleion (Kreta) 4.
Van Amerongen, Amersfoort 218.
Amst. Boek- en Steendrukkerij, Amsterdam 113.
Anderson Brothers, Charlottesville 97.
Appelberg, Upsala 11. 43. 335.
Aschendorff, Münster 188.
Baer & Co., Frankfurt a. M. 242.
Beck, München 107.
Bohn, Haarlem 284.
Brill, Leiden 173. 210. 212. 225. 264. 332.
British Museum, London 60.
Brusse, Rotterdam *221. 284.
Champion, Paris *29. 339.
Chapelot, Paris 189.
Clarendon Press, Oxford 193.
Cohen, Bonn 257.
Colin, Paris *318.
Deichert, Leipzig 206. 281.
Dessain, Luik 62.
Dewit, Brussel 321.
Dixon, Deventer 348.
Droeder, Charkow 82.
Eranos' Förlag, Göteborg 8. 167.
Ferrari, Rome 311.
Geuthner, Paris 39. 52. 143. 268.
Ginn & Co., Boston 260.
Van Goethem, Gent 26.
Van Goor Zonen, Gouda 92. *252. 304.
Gouda Quint, Arnhem 346.
Gyldendalske Boghandel, København 208.
Hachette et Cie, Paris 27. 289. *318.
Hanstein, Bonn 110.
Harrassowitz, Leipzig 167.
Hirzel, Leipzig 278.
Hof-Buchdruckerei, Weimar 246.
Hoitsema, Groningen *221.
Van Holkema & Warendorf, Amsterdam 303.
John Hopkins Press, Baltimore 142.
Kirchheim & Co., Mainz 324.
Klincksieck, Paris 53. 264.
Kloeres, Tübingen 33.
Kohlhammer, Berlin 181.
Kruyt, Amsterdam 24. 213. 274. 279.
Leroux, Paris 43.
Luzac & Co., London 173.
Malmberg, Nijmegen 40.
Marcus & Weber, Bonn 6. 89. 104. 117. 292.
Mayer und Müller, Berlin 78. 144. 352.
Meulenhoff, Amsterdam 119. 211.
Müller, Amsterdam 16. 89. *93. *126. *189.
Van Nifterik, Leiden 173.
Nijhoff, 's-Gravenhage 48. 79. 84. 112. 144. 147. 151. 161. 207. 321.
Noordhoff, Groningen 147. 151. *252. 284. 336. *361.
Oldenbourg, München 86.
Oosthoek, Utrecht 157.

Digitized by Google

Picard, Paris 124.
Ruys, Utrecht 200.
Schöningh, Paderborn 166. 169. 218. 291.
Sijthoff, Leiden 13. *93. 144. 147. 153. 179. *361.
Tallandier-Giard, Paris-Lille 57.
Teubner, Leipzig 1. 23. 26. 35. 37. 44. 51. 69. 78. 88. 97. 105. 116. 117. 132. 133. 164. 166. 180. 182. 183. 196. 200. 203. 215. 235. 297. 326. *361.
Théonville, Leiden 28.
Thieme & Cie., Zutphen 249.
Tjeenk Willink, Haarlem 46. 355.
Töpelmann, Giessen 51. 53. 115. 173. 244. 251. 301. 310.
Trübner, Strassburg 238.
University of Chicago Press, Chicago 239. 266.
University Press, Oxford 114.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 27. 99. 154. 184. 324. 354.
Veen, Amsterdam 284.
Weidmann, Berlin 19. 65. 71. 91. *93. *126. *129. 134. 156. 157. *158. *189. 198. 230. 277. 292.
Welter, Paris 14.
Wettergren & Kerber, Göteborg 167.
Winter, Heidelberg 38. 82. 138. 307. 333.
Wolters, Groningen *93. 125. *157. 178. 185. *189. 261. 310. 315. *317. 356. 360. *361.

Digitized by Google

Philol 200
HARVARD COLLEGE DEC 13 1915

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. **No. 1.** **October 1915.**

Heiberg, Archimedis Opera (J. A. Vollgraff).
Ξανθουδίδου, Βιτζέντζου Κορνάρου 'Ερωτόκριτος (Hesseling).
Diehl, Vergil, Aeneis, II (Brakman).
Engström, Carmina Latina Epigraphica (F. Muller Jz.).
Charpentier, Desiderativbildungen der indoiran. sprachen (Faddegon).
Van der Stempel, Roman van den Riddere metter Mouwen (Bergsma).
De Souza, Du Rythme en français (Boulan).
De Boer, Ovide moralisé (Salverda de Grave).
Hirschfeld, Kleine Schriften (Roos).
Ziebarth, Aus dem griechischen Schulwesen (K. Kuiper).
Van Meurs, Rechtsgedingen over bepaalde goederen in Oud-Helleense rechten (v. Kan).
Bidez, Vie de Porphyre (K. H. E. de Jong)
Gressmann, Das Weihnachts-Evangelium (Meyboom).
Rooses, Hist. générale de l'Art. Flandre (Martin).
Schoolboeken:
Wilde, Leerboek d. Algem. Geschiedenis, I (Engers).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Archimedis Opera Omnia cum Commentariis Eutocii iterum edidit **J. L. Heiberg.** Vol II 1913. Lipsiae, in aedibus Teubneri. 1913. (Pr. M. 7.40, geb. M. 8).

Zeer begrijpelijk is het dat de meerderheid der hedendaagsche klassieke philologen, nu de natuurwetenschap zich zoozeer heeft losgemaakt van de denkbeelden der Ouden, hoofdzakelijk hunne aandacht wijden aan die klassieke geschriften — staatkundige, bellettristische, enz. — welke voor alle tijden eene meer onmiddellijke beteekenis blijven behouden. De Renaissance ligt ver achter ons. Toch zijn er nog beoefenaars van de klassieke mathematici en natuurphilosophen. Zelfs onder wis- en natuurkundigen is er nog een zeer kleine groep die in deze geschriften, van wege de oorspronkelijkheid der Grieksche denkers, inspiratie meent te kunnen vinden; daarnevens een grooter aantal die ze bestudeeren, wijl het hun, behalve om exacte wetenschap, ook, somtijds vooral, om beschavingsgeschiedenis te doen is. Zoodoende blijft het besef levendig dat de hedendaagsche exacte wetenschap uit de gedachtenwereld der Ouden is voortgekomen en zich eerst langzamerhand heeft geëmancipeerd. Dit laatste is trouwens niet volstrekt waar. Althans wat de *wiskundige* geschriften der Grieken betreft, is het duidelijk dat wat zij geleerd hebben, juist is en blijft; de inkleeding moge veelal omslachtig, gekunsteld, zijn, de inhoud blijft bewonderenswaardig en is ook ten deele in de onderwijsprogramma's opgenomen. Zeker moeten wij het als een heugelijk feit beschouwen zoo philologen, tevens voldoende met de wiskunde bekend, verbeterde texten, soms ook onuitgegeven handschriften, der klassieke wiskundigen het licht doen zien.

De Heer Heiberg heeft zich steeds met bijzondere liefde op dit onderdeel der oudheidkunde toegelegd. Zijne uitgave van *Archimedes* (3 dln. 1880—1881), door die van *Euclides*, *Apollonius*, enz. enz. gevolgd, is door hem later een „Jugendarbeit" genoemd. Hij heeft derhalve eene tweede uitgave ondernomen; hiervan is het eerste deel in 1910, het tweede in 1913, het derde dat de commentaren bevat, nog niet verschenen.

De Heer H. heeft thans de eigenaardigheden van het Dorisch dialect, waarin *Archimedes* schreef, waar deze in den loop der tijden verdwenen waren, hersteld; men vindt p. X—XVIII een lijst dezer veranderingen, waardoor eenheid van schrijfwijze wordt verkregen. Ook vele andere textverbeteringen, deels volgens de handschriften deels volgens conjectuur, zijn thans aangebracht.

Het voornaamste verschil tusschen deze uitgave en de vorige is dat de Heer H. thans gebruik heeft kunnen maken van twee handschriften die hem in 1880 niet ten dienste stonden. Het eerste (ook in het eerste deel benut) is de cod. Ottobon. lat. 1850 autographus *Guilelmi de Moerbeka* saec. XIII, het tweede de cod. rescriptus Metochii Constantinopolitani S. Sepulcri monasterii Hierosolymitani 355 saec. X, welke na 1900 als werk van *Archimedes* is herkend. Van deze beide is het tweede verreweg het belangrijkste. Het bevat den Griekschen text van 1) De sphaera et cylindro (groote gedeelten), 2) De lineis spiralibus (bijna geheel), 3) Dimensio circuli (ten deele), 4) De planorum aequilibriis, 5) De corporibus fluitantibus (Περὶ ὀχουμένων) (groote gedeelten), 6) Sto-

Digitized by Google

machion (begin), 7) Ad Eratosthenem methodus (grootendeels). — Het hier beschouwde 2de deel van H.'s uitgave bevat 1) De lineis spiralibus, 2) De plan. aeq. 3) Arenarius, 4) Quadratura parabolae, 5) De corp. fluit., 6) Stomachion, 7) Ad Erat. meth., 8) Liber assumptorum, 9) Problema bovinum, 10) Fragmenta. — Uit deze opsomming kan men opmaken hoeveel nut het genoemde handschrift heeft gehad. De Grieksche text van „De corp. fluit." was op een klein fragment na onbekend, evenals de Grieksche titel; van het „Stomachion" was tijdens de vorige uitgave nog niets bekend, (thans, behalve het gevonden Grieksche stuk, nog een fragment in het arabisch, waarvan de latijnsche vertaling door H. Suter is opgenomen). De „Ad Erat. methodus" was nog geheel onbekend.

Stomachion. Dit is een legspel: een vierkant (of rechthoek) wordt in 14 deelen [1]) verdeeld (11 driehoeken, 1 vierhoek, 2 vijfhoeken); wij willen gaarne gelooven dat hiermede „nunc navis nunc gladius nunc arbuscula" kan worden geconstrueerd. Het is aardig dat de groote wiskunstenaar behagen schepte in zoo'n huiselijke puzzle.

Ad *Eratosthenem* methodus. Na het spel de ernst. Van alle bekende geschriften van *Archimedes* is dit het belangrijkste; ware het in den tijd der Renaissance, of zelfs nog in de 17de eeuw (aan Huygens b.v.) bekend geworden het zou op de ontwikkeling der wiskunde grooten invloed hebben gehad. Hier toch leert ons *Archimedes* zijn *methode* kennen voor het berekenen van inhouden, oppervlakken en zwaartepunten. Zijne strengere en meer gekunstelde bewijzen der aldus verkregen stellingen waren tot nog toe alleen bekend. Hoewel ook deze doen vermoeden dat de beschouwing van het oneindig kleine en het oneindig groote in de wiskunde *Archimedes* niet vreemd is geweest, en de gedachten geleid hebben in de richting die tot de ontdekking der differentiaal- en integraalrekening voerde, thans eerst hebben wij een geschrift, waarin de gebezigde methode duidelijk wordt uiteengezet. De vele lacunes zijn voor het verkrijgen van een duidelijk begrip geen bezwaar.

De „Quadratura Parabolae" is nu ook beter te begrijpen. De veronderstelde *weging* der parabool is veel minder zonderling geworden, nu het blijkt dat deze „mechanische" methode een algemeene methode was, door den schrijver met succes op meerdere vlakke figuren en lichamen toegepast.

Van de tallooze textveranderingen vermeld ik alleen dat in „Arenarius" vele getallen door andere zijn vervangen, zonder dat dit trouwens aan de beteekenis van het werk veel afdoet, en dat de conjectuur van Blass (p. 220) is opgenomen, die voor Φειδία τοῦ Ἀκούπατρος schreef: Φειδία τοῦ ἀμοῦ πατρός; deze, toen zij voor het eerst (1883) gemaakt werd m. i. stoute onderstelling is nadien (1886) door Forster op schitterende wijze bevestigd, die (zie de noot op p. 221) in een handschrift van de 10de eeuw de aanteekening vond: Φειδίας τὸ μὲν γένος ἦν Συρακόυσιος ἀστρολόγος ὁ Ἀρχιμήδους πατήρ. Terecht vermoedde dus Blass (en Heiberg met hem) dat de in „Arenarius" genoemde astronoom *Phidias Archimedes*' vader moest zijn. — Ter eere van de conjecturale wetenschap voeg ik er bij, dat ook vele van H.'s conjecturen door het nieuwe handschrift bevestigd worden.

De corporibus fluitantibus. De Grieksche text is ook hier niet overal in goeden toestand. Het bewijs van prop. VIII, 1ste boek, dat bij Tartalea ontbrak, is thans bekend geworden (p. 336); zoo ook het ontbrekende gedeelte van het bewijs van prop. II, 2de boek (p. 351), vroeger door Commandinus aangevuld. Waar de Grieksche text ontbrak, is de latijnsche van Tartalea blijven staan.

Fragmenta. Het aantal hiervan is aanzienlijk toegenomen. O. a. kon thans geciteerd worden uit Heron's werken: Metrica en Mechanica. De voornaamste nog ontbrekende werken zijn de Catoptrica, en de Περὶ σφαιροποιΐας, de beschrijving van *Archimedes*' planetarium. Wij behoeven aan eene latere ontdekking dezer geschriften nog niet te wanhopen. — Wanneer echter geen verdere belangrijke handschriften mochten worden ontdekt, zoo zal de uitgave van den heer Heiberg wel gedurende aanzienlijken tijd de standaard-uitgave blijven.

Leiden. J. A. Vollgraff.

Σ. Α. Ξανθουδίδου, Βιτζέντζου Κορνάρου Ἐρωτόκριτος· ἔκδοσις κριτική... μετ' εἰσαγωγῆς, σημειώσεων καὶ γλωσσαρίου, ᾗ ἐπισυνάπτονται πραγματεία τοῦ καθ. Γ. Ν. Χατζιδάκι περὶ τῆς γλώσσης καὶ γραμματικῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ ὀκτὼ φωτοτυπικοὶ πίνακες ἐκ τοῦ χειρογράφου. **Herakleion (Kreta), S. M. Alexios. 1915. (Pr. fr. 15).**

Van vele middelgriekse teksten zonder letterkundige waarde van betekenis bezitten wij sedert jaren goede edities, van enkele zelfs uitmuntende, maar van 't meesterstuk der middeleeuwse, Griekse letterkunde, de Erotocritos, had men tot heden niet anders dan allerslordigste herdrukken, waarvan steeds de laatste ook de slechtste was, omdat nooit de tekst werd herzien en telkens het aantal fouten toenam. Terecht noemde voor enige jaren Palamas, Griekenlands begaafdste dichter, deze stand van zaken een schande voor zijn vaderland. Met even veel recht kan men de uitgave die tans is verschenen, een eer voor Hellas noemen. Het is een werk dat lange jaren van voorbereiding gekost heeft en van degelike kennis, bezadigd oordeel en voortreffelike methode getuigt. In zijn uitvoerige inleiding (190 blz. groot 8°.) heeft de uitgever, een leerling van Hatzidakis, de geschiedenis van 't gedicht en de persoon van de dichter behandeld, een onderzoek ingesteld naar de bronnen die Kornaros gebruikt heeft, en alles bijeengebracht wat beoordelaars van vroeger en later tijd over het werk hebben geschreven. De tekst (10052 verzen) wordt gevolgd door verklarende aantekeningen; daarna komt, van de hand van Hatzidakis, een overzicht der taalvormen die in 't gedicht voorkomen, en vervolgens een glossarium, waarin alle woorden die niet tot de allergewoonste behoren, zijn opgenomen. Niet alleen wordt de betekenis vastgesteld, en verduidelikt door 't bijvoeg n van een Duits woord, maar in de meeste gevallen ook de etymologie aangegeven met vermelding van litteratuur. In alle rubrieken treft ons dezelfde zorg, waaraan geen enkele bijdrage, in welke taal ook geschreven, schijnt ontgaan te zijn.

De Erotocritos is ons overgeleverd in één fraai geschreven en met 121 pentekeningen versierd handschrift, gedateerd 1710 en te Londen bewaard; het is op een der

[1]) **In de tweede figuur van pag. 421 moet de lijn CD vervallen.**

Digitized by Google

Joniese eilanden geschreven en toont daarvan de sporen in afwijkingen van het oorspronkelike, Kretensiese dialekt. Het is voor 't overige een betrouwbaar manuskript. Daarnaast moest gebruik worden gemaakt van de twee oudste drukken (1713 en 1737), die al vrij wat fouten vertonen, maar toch onmisbaar zijn, omdat er het dialekt van Kreta beter is gehandhaafd. Zo kwam de uitgever tot een kritiese editie, waarbij de omstandigheid dat hij zelf een Kretenser is, en wel juist uit de streek van Kreta afkomstig waar het gedicht werd geschreven, hem voor willekeur bewaarde bij 't verkiezen van een bepaalde lezing. Tegen „kritiese edities", vooral van middeleeuwse teksten, heeft men tegenwoordig grote bezwaren, maar ik zie niet in hoe men in een geval als dit anders zou kunnen handelen. Bij 't vergelijken van de vastgestelde tekst met de apparatus criticus, is 't mij in de regel zeer duidelik geworden waarom in elk afzonderlik geval òf aan 't handschrift òf aan de editio princeps de voorkeur is gegeven en ook waarom een enkele maal tegen beide autoriteiten in de tekst iets is gewijzigd. In dat laatste geval heeft de eis van 't metrum of van het dialekt tot de afwijking doen besluiten. Al is daarbij nu van willekeur geen sprake, er is toch een subjektief element in 't werk gekomen, en daarvoor is men bang geworden. Maar is die vrees, hoe gewettigd ook als een uitgever een aangeleerd idioom moet beoordelen, niet ongegrond als men een taalgenoot van de dichter is? Het tijdsverschil is wel is waar vrij groot, maar toch niet zo dat men 't recht heeft om zeer ingrijpende wijzigingen te onderstellen. Hoe het zij, is 't „subjectieve" van Xanthoudidis niet verkieseliker dan een diplomatiese uitgave 't zij van 't handschrift met zijn gecontamineerde vormen, 't zij van de editio princeps met klaarblijkelike fouten? Men zal ook in deze kwestie elk geval op zich zelf moeten beoordelen.

Het onderzoek van taal en metriek, gepaard met hetgeen Xanthoudidis te weten kon komen van de dichter, brengt hem tot de slotsom dat de Erotocritos ontstaan moet zijn tussen 1550 en 1669; waarschijnlik is de eerste helft van de 17de eeuw de beste tijdsbepaling. Zekerheid is hier niet te verkrijgen, maar ik geef de schr. toe dat de meeste onderzoekers de datum te ver in het verleden hebben gesteld.

Kornaros is een zelfstandig dichter, geen nabootser van Westerse poëzie of beschaving; toch heeft hij op verschillende plaatsen getoond dat de Italiaanse letterkunde hem niet vreemd was. Vooral de O r l a n d o f u r i o s o van Ariosto moet hem bekoord hebben. Er worden door Xanthoudidis, die hierbij geholpen werd door een geleerde uit Corfu, Theotokis, tal van verzen aangehaald die dat bewijzen; soms kan de overeenkomst toevallig heten, maar in de meeste gevallen is die te groot om aan bewuste navolging te twijfelen. Invloed van Oudgriekse dichters is niet te bespeuren, wel vindt men hier en daar verzen die aan middeleeuwse gedichten herinneren.

De ongeschreven letterkunde van het volk heeft, gelijk de schrijver erkent, voor een belangrijk deel de stof geleverd waaruit Kornaros zijn werk opbouwde. Hij meent echter dat ik te ver ga wanneer ik het veelverbreide sprookje van „de Kletskop"voor zijn voornaamste bron houdt; over een bepaling van graad valt het moeilik te debatteren, maar ik geloof mijn bewering dat genoemd sprookje „e e n d e r v o o r n a a m s t e bronnen" is (meer heb ik niet gezegd) te mogen volhouden. — In 't algemeen is het bijkomstige aan 't Westen ontleend (eigenaardigheden in de schildering van het toernooi, de rol der voedster, enz.), terwijl de kern van het gedicht, de karakters der personen en de nergens uitgesproken, maar zeer merkbare afkeer van de Turken zuiver Grieks zijn. Het Griekse volk heeft zich zelf altijd herkend in Erotocritos en in de prins van Kreta; hun gevechten, vooral de strijd op leven en dood tegen de barbaarse Karamaniër, kan ook een vreemdeling niet lezen zonder te denken aan de onafgebroken worsteling van Hellas tegen zijn vijanden.

De inhoud van de aantekeningen en van het glossarium (blz. 367—744) leent zich niet tot samenvatting in enkele zinnen; men zal wel eens een vraagteken willen zetten bij sommige verklaringen en nog wel meer opheldering wensen dan de schr. verstrekt, maar een billik oordeel zal niet vergeten dat wat op het ogenblik gegeven kon worden hier is geleverd. Het is een deugd van de schr. dat hij liever interessante punten onverklaard laat (b.v. de ongunstige karakterisering van de Prins uit Patras), dat dat hij, gelijk Sathas placht te doen, door paradoxen en vermetele onderstellingen de lezer tracht te verblinden.

Verschillende drukfouten, die vooral in de Duitse woorden niet zeldzaam zijn, zullen zeker bij een tweede druk worden verbeterd. Het Griekse volk, dat nu eindelik zijn nationaal epos in een waardige vorm kan lezen, zal wel zorg dragen dat herdruk spoedig nodig blijkt.

Leiden. D. C. H e s s e l i n g.

E. Diehl, Vergil Aeneis II mit dem Commentar des Servius. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen hrg. v. Lietzmann, N°. 80). Bonn, Marcus u. Weber. 1911. (Pr. M. 2., geb. M. 2.50).

Toen in de serie „Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen" reeds (als n°. 71) Cicero's Miloniana met de interpretatie van Asconius en de Scholia Bobiensia was opgenomen, lag het voor de hand om spoedig een zang van Vergilius' epos met den daarbij behoorenden kommentaar van Servius als pendant te laten verschijnen. Inderdaad bestaat een dergelijk werk reeds vier jaar: Diehl gaf ons 't tweede boek der Aeneis met de Serviaansche verklaring. De redactie van 't Museum meende terecht, dat dit nummer, het tachtigste der reeks, alsnog diende ingeleid te worden bij de lezers van haar Maandblad.

Het lag in de bedoeling van Diehl om in een kort bestek zooveel mogelijk bijeen te brengen zonder aan de duidelijkheid te kort te doen. Hij is hierin volkomen geslaagd. Men oordeele. Op 't bovenste deel der linker bladzijde staat de tekst van Vergilius gevolgd door een beknopten apparatus; onder dezen, dus nog steeds links leest men de verklaringen van Servius, welke zich telkens uitstrekken tot ongeveer in 't midden der rechter pagina, waarvan de overblijvende helft bestemd is voor den apparatus betreffende Servius, boven welken echter in een afzonderlijke rubriek geplaatst zijn de *Italorum supplementa* ontleend aan den Dresdensis D 136.

De auteur gaf den tekst van Vergilius geheel volgens Ribbeck, dat wil dus zeggen van de interpunctie der edities van Güthling, Ladewig—Deuticke—Jahn, Forbiger, Benoist en Conington—Nettleship wordt vaak belangrijk afgeweken. Dat beteekent verder de verzen

Digitized by Google

567—588, die schilderen, hoe Aeneas bij zich zelf overlegt om Helena te dooden, worden als onecht beschouwd. Men weet, dat op dit punt Heinze (Vergils Epische Technik, pag. 45) en Leo (Der Monolog im Drama, pag. 5 noot 1) niet anders denken. Nog twee plaatsen eischen hier bespreking. Wij lezen van 't werptuig door Priamus naar Pyrrhus geslingerd vs. 545

rauco quod protinus aere repulsum
ec summo clipei nequiquam umbone pependit.

Güthling en v. d. Vliet behouden zeker verkeerd de overlevering *et*, in de meeste uitgaven vindt men *ex*. Minder kan ik mij vereenigen met de lezing voorgesteld vs. 771

quaerenti et tectis urbis sine fine *ruenti*.

Hier bieden de beste handschriften *furenti*, bovendien verbiedt de allitteratie mee te gaan met den Palatinus.

In den aansluitenden apparatus criticus ontbreekt niets van belang. Herhaaldelijk worden er de Grammatici geciteerd en is er verwezen naar gewichtige artikelen in tijdschriften; conjecturen van Bentley, Peerlkamp, Baehrens, Kvičala e. a. vinden evenzeer vermelding als parallelplaatsen. Bij de verzen 536—537 teekent de schrijver aan, dat zij identisch zijn met 't Carmen epigraphicum 816 (Bücheler), hetwelk men leest op een cippus van 't Vaticaansche Museum.

Wij komen tot den Commentaar. Het spreekt van zelf, dat Diehl dezen geheel gaf volgens Thilo's editie. Ook hierin volgt hij 't voorbeeld van die voortreffelijke uitgave, dat hij de zoogenaamde *Scholia Danielis* of den *Servius auctior* cursief liet drukken. Bij de bestudeering zal men bespeuren, dat 't Latijn betrekkelijk correct is; een vorm als *vetavit* (Serv. 201) kan ons niet verbazen, als wij bedenken, dat Seneca (Epist. 95, 30) reeds 't participium *vetata* bezigde om van de lezing der codices van Persius (V 90) *vetavit* te zwijgen. De woordverklaring naast 't grammatisch en rhetorisch element spelen in den *eigenlijken* Servius de hoofdrol; derhalve ontsnappen geen figuren als de synecdoche (vs. 225) of de hypallage (vs. 231) zijn aandacht. Veel grooter waarde bezitten de talrijke aanhalingen uit de oudere litteratuur en de degelijke opmerkingen aangaande den cultus en de historie, welke ons de *Servius amplior* aan de hand doet. Ook bij dezen intusschen bevredigen 't minst zijn afleidingen. Een markant voorbeeld treffen wij aan Serv. 225, waar ongeveer deze evenredigheid ten beste gegeven wordt:

candela : *candelabrum* = *deus* : *delubrum*.

Voor de tekstkritiek valt nog zeer veel te doen; een eenvoudig geval kan ik hier ter sprake brengen. Bij vers 210 krijgen wij o. a. deze toelichting: et est figura „suffecti oculos", id est † *suffecti oculos et* suffusos oculos habentes. Men kan gerust aldus verbeteren: id est suffusos oculos habentes (met schrapping van de woorden door dittographie ontstaan) met te meer zekerheid, daar 't scholion gecontamineerd is uit den oorspronkelijken Servius en den „vermeerderden". Ten overvloede kan men vergelijken Serv. 221 Perfusus vittas = perfusas vittas habens.

Ik mag niet stilzwijgend voorbijgaan, dat in den apparatus criticus vs. 12 als conjectuur van Schoell opgegeven wordt *luctu remugit* voor de onaantastbare woorden *luctuque refugit*. Natuurlijk liet Schoell *que* niet weg.

Heel zonderling wordt Hugo de Groot, de vader van een conjectuur op een plaats van Servius (229), in den apparatus (pag. 51) Grote genoemd. Trouwens in Gudeman's Grundriss zur Gesch. der klass. Philol. (pag. 199) heet hij Huig van Groot, terwijl daar (pag. 201) Perizonius verdoopt wordt tot Voorbroek!!

Ik hoop, dat onze studenten ten minste het weinige van Servius, wat Diehl hun in zijn uitnemend practisch boekje voorlegt, grondig zullen bestudeeren.

Den Haag. C. Brakman Jz.

E. Engström, Carmina Latina Epigraphica post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata conlegit E. E. (Collectio scriptorum veterum Upsaliensis). Göteborg, Eranos' Förlag. 1912. (Pr. kr. 2.50).

Na de beide deelen der *CLE*, die Bücheler in 1895 en 1897 liet verschijnen, is in deze materie veel nieuws aan het licht gebracht; ten deele werd dit reeds verwerkt in de tweede uitgave van Cholodniaks *Carmina sepulcralia latina* (Petersburg 1904); deze echter gaf een andere doorsnede door de stof, bood grootendeels dezelfde inscripties als Bücheler, maar ging in de aanvullingen veel verder.

Engström heeft nu de uitgave van Bücheler, uitgaande van diens gezichtspunten willen vervolgen; de vergelijking tusschen beide dringt zich van zelf aan ons op. De inhoud bestaat uit 458 gedichten of fragmenten, na de 1858 stukken die men bij Bücheler vindt. Wijze van uitgave volgt van buiten bekeken zooveel mogelijk de methode van Bücheler, waarvoor we den schrijver dankbaar moeten zijn; dankbaar zijn we hem ook, dat hij het ons zoo gemakkelijk heeft gemaakt door het zichzelf zoo moeilijk te maken en overal te zoeken. Of de collectie volledig is, kan natuurlijk niemand zeker zeggen, maar men krijgt den indruk dat hier met jonge krachten naar volledigheid is gestreefd.

Mogen we het den schrijver aanrekenen dat wij door hem rond geleid ons niet overal even zeker voelen als vroeger in de collectio Bucheleriana? Zeker niet. Vergelijkt men de methoden van Büchele, Cholodniak en Engström met elkaar, dan vinden we (gelukkig!) een drieledig verschil: Bücheler vult uiterst voorzichtig aan, we voelen bij hem steeds duidelijk hoe een studie van tientallen jaren een residu gevormd heeft, en dat meestal slechts stereotype gevallen den moed geven geheele verzen te reconstrueeren. Cholodniak durft het aan op grond van 3 woorddeelen — ik overdrijf niet — 3 verzen aan te bieden, dan liefst nog van een zeer bijzonderen inhoud, met ongewone verwikkelingen en pikante nieuwigheden. Engström gaat quantitatief iets minder ver, heeft qualitatief minder fantasie — tenminste hier gegeven — en is dus minder aantrekkelijk en meer echt; want de meeste grafschriften, zeg 70 % zijn armzalig ook van inhoud. Ontegenzeggelijk is de eerste methode de eerlijkste: de eenvoud en zekerheid van Bücheler wordt een schoonheid, die iets monumentaals heeft; de beide anderen vinden hun straf in een glimlach of een opwelling van tegenzin bij den lezer. Wat is er tegen om dergelijke aanvullingen cursief te drukken, vooral hier waar de haakjes zeer

Digitized by Google

weinig in het oog vallen? Immers hoe gaat het hier? Men let niet op de haakjes, krijgt bij de meeste regels een gevoel van bevreemding, van ongeloof, ziet scherper toe en bemerkt een aanvulling voor zich te hebben: voor het subject in deze uiterst subjectieve zaken een aanwijzing dat de reconstructie verkeerd is. Doch wanneer men eenige honderden reconstructies van dezelfde persoon leest, worden de reacties minder talrijk en minder beslist: de latiniteit en gedachtesfeer van een modern geleerde krijgt — natuurlijk zijns ondanks — „klassieke" geldigheid en wordt een gevaarlijke indringer. Mij lijkt het dus een plicht hier een anderen druk aan te wenden.

De Grieksche sculptuur heeft de waarheid hiervan al lang ondervonden: ook hier krijgt men juist bijv. bij Renaissance aanvullingen een gevoel van onbehagelijkheid, dat zich later oplost, door de eerlijke opsomming op het kaartje van wat modern is. De natuur heeft zich ook hier duidelijk gewroken: men denke aan de vele zwarte onechte neuzen, teenen, knieschijven in Frankrijk en Duitschland, die tegenwoordig weer verdwijnen of de nieuwe vondsten bespaard blijven. Toch is hier de aanvulling methodisch nog eerder te rechtvaardigen: hier immers hebben we in de meeste gevallen kunst, dus de richtsnoer van stijl en traditie

In de grafschriften ontbreekt kunst zoo goed als gewoonlijk; bovendien wordt niet één gegeven als geheel geschapen en uitgewerkt, maar onbeholpen en vaak zich houdend aan even onbeholpen voorgangers (doch *hoever* gaat dit?) wil men de eindelooze verscheidenheid van voor ons vaak op zich zelf onbelangrijke feiten in een epigram samenpersen. Wie zal hier doorzicht of intuitie toonen?

Zoo straft deze methode zich vanzelf: weinig zaken zijn vermakelijker of onstichtelijker dan naast elkaar te leggen de 2 reconstructies van Cholodniak en Engström; had ik over de plaats te beschikken, ik zou een tweelingpaar afdrukken, nu verwijs ik naar een paar nummers: Ch. 36e: E. 172, ea. Voor de bravoure is teekenend, dat Ch. 1357g 3 verzen reconstrueert, waarvan alleen de laatste letters (-i u s v i t a e -r) over zijn, waar Engström (319) toch voor past, ofschoon deze (bijv. 247; 298: 2 regels, waarin p e r i q u en r u a q u i over zijn) soms haast even ver gaat.

Wat de commentaar betreft, verwante plaatsen uit de dichters kunnen en konden nog bij tientallen worden aangevoerd, zooals vele recensies zich beijverd hebben aan te toonen. Toch lijkt me dit steeds een nijverheid, die haar producten meestal met een vraagteeken of een „made in Germany" te markt moest brengen. De zekere ontleeningen herkent men dadelijk, ook al weet men de plaats niet onmiddellijk aan te wijzen. Wat daarvan in dit boekje voorkomt (z. Index, komt haast uitsluitend uit Vergilius.

Grammaticaal geeft de commentaar haast alleen syntactische verwijzingen, en dan voornamelijk naar de geschriften van E. s landsman Löfstedt: de positieve kant van deze methode is veel beter dan de negatieve. Doch vooral op morphologisch en phonetisch gebied had veel meer gegeven kunnen en moeten worden: hier is het verschil met Bücheler zeer groot.

De stukken toch zijn ongeveer voor een vierde van waarde door hun inhoud (de inscriptie van Allia Potestas, die ook na het doorlezen van dezen bundel zeer apart blijft staan, ontbreekt natuurlijk) of door hun taal, vooral voor het vokalisme van het Vulgair-lat. en het Romaansch vgl. E. 363, 364, 413, 429 (e a c i t = i a c e t, over deze e < i onlangs Jud. Z r o m P h. 38, 1 vlg.) 441 vlg. In dit opzicht laat de schrijver ons geheel en al alleen staan, waarvan het gevolg is dat de waarde van die stukken de meesten onbekend blijft. Ook in verklaring van den inhoud geeft de commentaar vaak te weinig (bijv. 361, 366), vaak zelfs zonder de duistere passages als zoodanig te merken.

In het volgende eenige opmerkingen over speciale punten.

13: l. v i n i — 22, 5: ondanks alle aangehaalde plaatsen toch al bijzonder ongelukkig: m o r s u n a c u [n c t o s m ā n e t i n ē v i t a b i l i s]; wanneer men op grond van de andere verzen zelfs aan het metrum geen houvast meent te hebben, zijn reconstructies verkeerd: immers hoeveel fouten mag of moet men aannemen? Hier is dat niet het geval: denkbaar ware: i r r e p a r a b i l i s of i r r e v o c a b i l i s m a n e t, vgl. dan beter Bücheler 1097,3: de 5e voet (◡-) is hier natuurlijk metrisch geen bezwaar vgl. v. 6. — 37 vgl. Bücheler 147. — 47 enz. een nadere aanwijzing van de plaats, waar de inscriptie gevonden is, ware gewenscht, waar dit uit de band van C. I. L. niet blijkt — 102,8 [c ī v i t a s] fout, l. [p ŏ p u l u s] — 112 aant. l. v i d e b i s — 117 l. c u n c t a p r ŏ v ē n i t, vgl. singularis bij omnia enz., ook E. 302: c o n d i t a l a e d a t u r (sc. o s s a) — 142 m. n. = m u n e r e n o c t i s? vgl. 153,8 en 155 — 185,5 E's verklaring is onjuist, vgl. ook 186,1 en 7; vertaal: kuisch heb ik mijn levensdagen voor de eerbaarheid bewaard — 186,5: a e q u u s e q u o is aardig maar onwaarschijnlijk; e q u e s? cf. d i c i vs. 4; vs. 6 l u m i n i b u s — 207, waarover reeds veel te doen is geweest, cf. E r a n o s 13, 163: misschien i n c l y t u s vgl. 221 of a d y t u s beide i.p.v. a d l i t u s denkbaar; voor a d y t u s heiligdom T h e s. l. l. I 902,56 vlg.; vs. 2 is te schrijven de vulg.-lat. vorm: b i s v i n t i p e r a n n o s, vgl. I h m A. L. L. 7, 69; G r a n d g e n t I n t r o d. 160. — 226,2 is typisch: de steen geeft c u m, E. maakt er r o g u m van, daaruit een heel verhaal en dan deze constructie: r o g u m s e n t i r e h u n c e s s e l i c e b i t! — 235,1: u m b r a t e n u s = slechts een schaduw, vgl. bijv. het Taciteische h a c t e n u s (A n n. 12, 42 i. f.; 16,15 enz.) — 235,9 l. T a r t a r a a d i m a, vgl. 240,2 — 254,5: l. a d s u m e r e s a n c t i s, bij de heiligen opnemen, vgl. o.a. een plaats van G r e g. v. T o u r s in den Thes. sv. adsumo — 264,6 is duidelijk nagevolgd, vgl. bijv. O v. T r i s t 1,9,1; S e n e c. E p i s t. 52, 11; — 283: ik vermoed, dat hier oorspr. een woordspel a m o r : m o r a bedoeld is, cf. 326,3 — 304 l. q u i c u m q u e, cf. Bücheler 1048 — 365,5 i n n o s m e t is duidelijk: door of voor de eeuwigheid pijnlijk voor ons afgesloten; Engströms verklaring = „a n o b i s" is hard — 369 Ennius nog naar L. Müller geciteerd! — 402 en 433,4 de oude vormen p o t i s met e s s e, die Engström al eerder had kunnen opnemen. — 441,5: p i e = p i i, niet via een onnoodig p i a e, vgl. E. 363: i n g e n i e enz. — 444,2: het verband wijst op het tegendeel v. d. reconstructie, ± q u a e of ook q u i (fem.) m e c u m l a b o r a v i t — 451,4: s u m m a a d i e c t a is Nominativus — 453 is te vergelijken met 325.

Er zijn veel drukfouten, die grootendeels achterin

Digitized by Google

verbeterd worden: zouden het wel alle drukfouten zijn of fouten „onder het drukken” gemaakt, ook dat No. 295 = 308 is, nogwel met eenigszins verschillenden commentaar?

Den Haag, F. Muller Jzn.

J. Charpentier, Die desiderativbildungen der indoiranischen sprachen. (Archives d'études orientales vol. 6). Upsala, Appelberg. 1912. (Pr. fr. 5.25).

In het voorbericht deelt de schrijver mede, dat hij zijn aantekeningen over de Indo-iraanse desideratieven begon in de zomer van 1911, en dat hij na het lezen van een in 1912 verschenen verhandeling van Güntert over hetzelfde onderwerp (Indog. Forsch. vol. XXX) besloot toch zijn studie te voltooien, niet omdat hij zoveel nieuws had te bieden, maar omdat hij in verschillende details van deze Duitse onderzoeker afweek.

Na dan in hoofdstuk I de verschillende vroeger meningen over de desideratief-formatie te hebben meegedeeld, geeft de schr. in hoofdstuk II een uitvoerige uiteenzetting van het materiaal. De indeling van de stof wordt hier gebaseerd op de feiten, zoals die in de Indiese en Iraanse bronnen gedokumenteerd zijn, ofschoon tot op zekere hoogte taalvergelijkend geinterpreteerd. Zelf noemt hij zijn klassifikatie „ein kompromiss zwischen indischer und modern-sprachwissenschaftlicher denkart”. Voor de vorm der wortels sluit hij zich aan bij het Petersburger woordeboek; geeft dus soms de reduktietrap, bijv. *tij*, wanneer het wortels geldt, die een *i* of *u* bevatten, deels de gunatrap, bijv. *grabh* of *manth*, namelik ingeval van wortels met een inwendige liquida of nasaal. De indeling is verder als volgt ingericht:

A. Wortels, die met een vokaal beginnen:

A 1. met samentrekking van de reduplikatie-vokaal *i* en de zwakke stamvokaal, en zonder bindvokaal (dus bijv. *īpsa* : *āp*)

A 2. met een afzonderlike reduplikatie-lettergreep, en de bindvokaal *i* (dus *açiçiṣa* : *aç*)

B. Wortels, die met een konsonant beginnen:

B I, waarbij de desideratief-formatie plaatsgrijpt zonder bindvokaal *i*.

B I a, met duidelike reduplikatie: *aa* wortels, uitgaande op *i*, *ī*, *u*, *ū*, *a*, *ā*; *bb* uitgaande op de liquida *r*; *cc* uitgaande op de nasalen *m* en *n*; *dd* uitgaande op een muta. De laatste groep wordt in tweeën onderverdeeld: wortels met *i* en *u* in het midden, wortels met *a* en *ā*. In deze laatste ondergroep vindt men bijv.: *ghas*, *grabh*, *trap*, *damç*, *bādh*; ook *vyadh* (niettegenstaande praes. *vidhyati*), *tyaj* en *svap* (niettegenstaande part. *supta*).

B I b, met onkenbaar geworden reduplikatie (bijv. *dhīkṣa* : *dah*).

B II, waarbij de desideratief-formatie plaatsgrijpt met de bindvokaal *i*.

In elk der laatst verkregen ondergroepen worden eerst vermeld: de literair gedokumenteerde vormen van het Sanskrit, dan de vormen, meegedeeld door de Indiese grammatici, ten slotte de vormen van het Avesties.

Bij het bespreken der afzonderlike werkwoorden wordt vrij uitvoerig het paradigma van het stamwerkwoord opgegeven, en aantekeningen toegevoegd, betreffende de etymologie. De volgende passages zou ik hier met name willen vermelden: bespreking van *edidhiṣu inakṣati*, *tutārṣati* (behorend bij *tvar* en niet bij *tar*), *nindati*, *mimikṣati* (behorend bij *mih* en niet bij *miç*; een m. i. zeer aannemelik betoog), *bībhatsate*, de oorsprong van de nasaal in de vervoeging van *majj*, *dhīkṣ* als desiderativum bij *dah* (met een kleine wijziging wordt hier de mening van Hillebrandt overgenomen) *niṃs* (oorspronkelik betekenend: begeren te huldigen) en *hiṃs*.

In hoofdstuk III wordt eerst besproken: de betekenis der gesynkopeerde desideratieven in de Rigveda; daarna onderzocht, of de *s* dan wel de reduplikatie de belangrijkste faktor is in de desideratiefformatie. De schrijver komt daarbij tot de volgende konklusies: het Griekse futurum op -σω beantwoordt niet aan het Indiese futurum op *-syati*; het Griekse futurum is namelik de conjunctivus van de *s*-aoristus; het Indiese futurum daarentegen de uitbreiding met *ya* van een grondvorm met de ‘desideratieve *s*.’ Om dat te bewijzen, verwijst de schr. naar een opstel van Hopkins, waarin wordt aangetoond, dat de futurum-vorm op *-syati* in de Rigveda niet een futuriese, maar voluntatieve betekenis heeft. In aansluiting daarmee citeert Charpentier de Brāhmaṇavoorbeelden, door Delbrück verzameld in zijn Altindische Syntax; volgens zijn interpretatie zou in deze voorbeelden de eerste persoon steeeds een wilsbesluit, de tweede en derde persoon een vermoeden uitdrukken; deze laatste betekenis zou zich uit de voluntatieve ontwikkeld hebben. Na een uitweiding over de formatie van het futurum wordt een verklaring gezocht voor de lange reduplikatie-lettergreep van *mīmāmsa-* &c. en van de lange *ī* in sommige gesynkopeerde desiderativa. Deze verklaring leidt zelf weer tot een hypothese over de oorsprong van de desiderativa.

In hoofdstuk IV worden o. a. besproken de analogiewerkingen, waaraan de desideratief-formatie heeft blootgestaan. Hierbij sluit Charpentier zich aan bij de resultaten, door Güntert verkregen, en konstateert: 1. de neiging om de volle stamvorm in te voeren inplaats van de gereduceerde en van de gecontraheerde; 2. de regelmatige lengte van de *ī*, *ū*, en *īr* of *ūr* (d. w. z. oorspronkelike ṝ) onmiddellik voor de desideratief -ʻ, onverschillig of de reduktie-trap van de wortel op een lange of korte sonant eindigt; 3. de neiging om de bindvokaal *i*, die eigenlik in deze formatie geheel niet thuishoort, op steeds ruimer schaal te gebruiken.

In hoofdstuk V bespreekt de schr. de desideratief-formatie buiten het Aries. Het *s*-futurum van het Kelties met zijn reduplikatie is voldoende om te doen zien, dat deze formatie reeds Indogermaans was. Het Latijnse werkwoord *visere* is evenwel door sommigen ten onrechte als een desiderativum uitgelegd. Het Griekse abstractum δίψᾱ zou daarentegen een echt desiderativum zijn, ontstaan uit Indogerm.* $g^{u}ig^{u}bhs\bar{a}$; de wortel hier zou $g^{u}ebh$ zijn, aanwezig in Skr. *gambha* (diepte) en *gabha* (vulva) &c. De oudste betekenis van δίψᾱ zou dus zijn ‘neiging tot splijten.’ (Opm. Hierbij zou dus g^{u} tot *d* en niet tot *b* geworden zijn, zoals in *jīva* : βίος).

Ter beoordeling zou ik het volgende willen opmerken:

Het is mogelik een klassifikatie te geven, die beter aan de twee gestelde eisen voldoet dan die van Charpentier; die dus zowel aan de praktiese deskriptie, als aan de regressief-historiese rekonstruktie groter voordelen biedt. Men kan de Ariese desideratieven namelik in drie hoofd-

Digitized by Google

groepen verdelen: de gesynkopeerde, de duidelik-geredupliceerde zonder bindvokaal, en de duidelik-geredupliceerde met bindvokaal. In ieder dezer drie groepen kan men de wortel van het stamwerkwoord onderscheiden als 1. met vokaal beginnend (of in sommige gevallen met sonant beginnend); 2. wortels eindigend op vokaal of sonant (d. w. z. halfvokaal, liquida of nasaal). 3. wortels beginnend en eindigend met muta, met inbegrip van zulke wortels, beginnend met sonant en eindigend op muta, die zich in vervoeging en desideratief-formatie daarbij aansluiten. Dus:

I 1. *īpsa* (*āp*)	II 1. (ontbreekt)	III 1. *añcicisa* (*añc*)
2. *ditsa* (*dā*)	2. *cikīrsa* (*kṛ*)	2. *cicayiṣa* (*cī*)
niṃsa (*nam*)	*cikīṣa* (*ci*)	*cicalisa* (*cal*)
3. *pitsa* (*pat*)	3. *bībhatsa* (*bādh*)	3. *jigadisa* (*gad*)
ripsa (*rabh*)	*suṣupsa* (*svap*)	*rurudiṣa* (*rud*)

Van de poging om in het Indogermaans een scherpe onderscheiding te maken tussen een desideratieve en een aoristiese *s* verwacht ik weinig sukses.

Over het geheel laat het boekje van Charpentier, ook om de interessante filologiese uitweidingen, zich aangenaam lezen.

Amsterdam. B. Faddegon.

Roman van den Riddere metter Mouwen, opnieuw naar het Hs. uitgegeven en van een Inleiding en Glossarium voorzien door **Dr. Bertha M. van der Stempel.** (Bibl. van Mnl. Lett.). Leiden, Sijthoff. 1914.

In de *Inleiding* is door een grondig en veelomvattend onderzoek zekerheid geworden, dat de bovengenoemde roman een vrije bewerking is (van een niet bekende redactie) van den *Richars li Biaus* — al is het bewijs van de overeenstemmende plaatsen pag. XV en XVI niet zoo sterk als de S. het voorstelt; dat hij groote overeenkomst vertoont, wat betreft inhoud en inkleeding, met den *Mo iaen*; dat de Lanceloot-tekst een afschrift is van een veranderd origineel. Bovendien nog veel ter aanvulling of bevestiging van wat Te Winkel had gevonden. Tot slot een aansporing om het Lanceloot-hs. nog eens in zijn geheel te bestudeeren.

Bij de zorgvuldige en op veel plaatsen verbeterde heruitgave enkele opmerkingen. In afwijking van het loffelijk beginsel, „waar mij een lezing ook maar eenigszins verdedigbaar voorkwam, heb ik haar behouden", is *die* 302 veranderd (vgl. 472); is 466/67 omgezet, wat om 't werkwoord „aandoen" geen verbetering kan zijn; is 932 verminderd (vgl. 3169); is in 2999 een overbodi; woord ingevoegd: *die* kan slaan op *die andere* van 2996; is *lite* 2481 en 3430 in twijfel getrokken, hoewel men het als een conjunctief-vorm kan beschouwen, die in den indic. is gedrongen; is in vs. 3439 een voor 't Mnl. overbodig voorzetsel ingevoegd; is 3602 *sine* veranderd in *siene* en 204 *sidi* in *siedi* — terwijl de consequente schrijfwijze van open *ie* is *i*, behalve in eenlettergrepige alleenstaande woorden als *nie*, *wie* en 't aanw. en betr. vnw. *die*; is 3588 zonder reden *sien* veranderd in *sijn*; vgl. 349 en 3791; verwarring van *sien en sijn* is hierbij verkeerdelijk ter sprake gebracht.

Vs. 420 heet in deze uitgave: *Een, swerd, met ere mouwen wit* en wordt verklaard als „een persoon met een zwarte wapenrusting en met een witte mouw". Maar *een* als onbepaald voornw. komt in het geheele gedicht niet voor; behalve in 165 en 1344 vindt men overal en onophoudelijk de verbinding „swerte ridder" en dit *ridder* moet ook hier uit het vorige vs. worden ingevuld; voor de verbuiging vgl. 1067. Ook in 1148 lijkt mij Jonckbloets interpunctie beter, omdat in 't volgende vs. alleen van „sterke leden" wordt gesproken en *naen* dan in zijn gewone beteekenis blijft. Lees in vs. 1028 *vord*, zooals bijna overal, dat ook de vergissing verklaart. Vs. 1214 trek ik bij den vorigen regel en beschouw de verbinding *wel ende wale* als door en door, op en top; *dese* raet is dan accus., vgl. 1278. (Niet onmogelijk is het, dat in dezen zin de afschrijver *hem* heeft ingevoegd. Ook zie ik zijn hand in *vort*, 2806 even als in 1028, in de schrijfwijze *liede* en soms *bieden*, in de verandering van *roet* in *groet* 755 (vgl. 186), van *blide* in *bliden* 3608, van *mer* in *mct* 3901). In 3965 staat *diemer*: omdat *die* in samenkoppelingen *di* wordt, b.v. *dire*, *dise* evenals *wine*, *nine*, zullen hier twee woorden bedoeld zijn.

Nog een paar opgemerkte drukfoutjes: de punt moet een komma zijn 558, 1460, 1691, 1747, en een vraagteeken 1689; de komma moet vervallen in (niet na) 758 en in 1345; na 1301 en 2998; in vs. 3294 leze men *die* in plaats van *dit*.

Ook aan de Woordenlijst is de noodige zorg besteed. Natuurlijk ontbreekt wel een verklaring, b.v. bij *paer* en is ze soms niet geheel juist b.v. bij *dwaen*, *gelijcheit*, *herberge*, *ontfarmen*, *temen*.

Om te eindigen met het begin: de opdracht aan Prof. Te Winkel is een welverdiende en geen geringe hulde. Het geheel getuigt van veel talent en veel studie.

Groningen. J. Bergsma.

R. de Souza, Du Rythme en français. Paris, Weltor. 1912. (Pr. fr. 1.50).

Ce livre, ou cette plaquette de 100 pages, (y compris les appendices) nous paraît en grande partie, excellent. L'auteur n'ignore pas la difficulté du sujet. Il a choisi comme épigraphe cette phrase de Me de Staël:

„Il n'y a rien de si difficile à saisir que l'accent: on „apprend mille fois plus aisément les airs de musique „les plus compliqués, que la prononciation d'une seule „syllabe." Aussi rien d'étonnant si beaucoup ont fait fausse route, et dans une 1e partie qui est comme la partie négative de son ouvrage, M. R. d. S. fera la critique des travaux des rythmiciens qui ont abouti à des conclusions incomplètes ou trop absolues, pour être partis d'une idée préconçue ou pour avoir eu leur siège fait.

L'auteur sait combien dans cet ordre de recherches on gagne à se hâter lentement. Il a commencé ses expériences en 1902 et il espère modestement „mettre quelques précisions dans les à peu près d'un débat sans „fin" (Avant-Propos).

Nous pensons que M. R. d. S. a fait davantage et qu'il est parvenu à saisir cet accent subtil dont parle Me de Staël. Sa conclusion est que *l'accent de durée est l'accent fondamental du français*. C'est là pour lui une vérité qu'il répètera sans se lasser (cp. e. a. §§ 5 — 13 — 19 — 20 — 40 — 49) et qu'il démontrera par ses expériences de laboratoire de phonétique, et, dans une 3e p[ie] (La Rythmique nouvelle et la tradition) par des aperçus sur la Rythmique des langues tant anciennes

Digitized by Google

que modernes. „A serrer l'histoire de près, on ne doit pas craindre d'affirmer que le vers français n'a jamais cessé d'être un vers accentué, conformément à ses „origines rythmiques du latin et à la nature de la langue." (§ 45). „Le compte des syllabes avec le coup de marteau „de la rime n'a pu suffire que parce qu'il impliquait „un jeu d'accents, inconscient ou non" (§ 44).

Pour M. R. d. S. il n'y a pas divorce dans les langues anciennes entre leur *mensuration* et leur *accentuation*. La quantité et l'intensité sont inséparables. On a pu s'y tromper et ignorer l'accent propre de la langue qui détermine des toniques et des atones, et, par conséquent, le rôle entraîneur de la durée joué par l'intensité, mais il est curieux de remarquer que la préoccupation de la *quantité* seule ou de la *durée* coïncida avec toutes les grandes époques de refonte poétique (la Pléiade et Chénier) (§ 5).

Le Rhythme n'est perçu par le plus grand nombre qu'à l'état de parallélisme strict, de symétrie absolue, que l'auteur appelle quelque part une symétrie morte. C'est là un état embryonnaire presque antirythmique, dont les exemples nous sont donnés par la récitation mécanique de l'enfance qui se poursuit parfois jusque dans la vieillesse. Mais les véritables rythmeurs sont ceux qui ne se contentent pas de *dénombrer* mais qui *accentuent*. C'est, de moins en moins, la numération symétrique des temps et le compte des syllabes qui fournissent le mouvement du rythme, mais le jeu des accents, des brèves et des longues sous les temps faibles et les temps forts (§ 45).

La quantité, ou accent de durée, liée à l'intensité, est inhérente à n'importe quel mouvement verbal, et ce n'est pas là une question de théorie, mais d'expérience, de fait, que cet accent détermine en nous la sensation du rhythme, et non pas le compte des syllabes, absolument inappréciable, surtout dans les dialogues du théâtre.

M. R. d. S. ne se lasse pas de partir en guerre contre le rythme enfantin qui est constitué par une symétrie parfaite. Il condamne radicalement cette définition banale du rythme „qui est dans le temps ce que la „symétrie est dans l'espace." Pour M. R. d. S. c'est le contraire qui est vrai et tant qu'il y a symétrie, il n'y a pas rythme. L'isochronisme est en dehors de la vie (§ 20). Peut être ici se laisse-t-il entraîner par sa pensée. Nous croyons également que le rythme carré, en musique par exemple, est en effet le plus simple, le plus rapproché de l'automatisme, et par conséquent le plus éloigné de la vie. Mais par contre, les variations incessantes, sans aucune commune mesure, ne parviendraient jamais à nous donner qu'une impression chaotique. L'auteur nous l'accorderait du reste, car il ajoute que les inégalités ont des retours : mais que ces retours ne peuvent eux mêmes se répéter trop, sans modifications et transformations successives.

M. R. d. S. sait admirablement qu'une „règle" n'a jamais enfermé toute la réalité ; les règles naissent d'un art et non un art des règles. „Il n'y a pas de règles qu'on ne peut blesser, à cause de „schöner" " avait tenu à écrir een français Beethoven. Et pour M. R. d. S. il s'agit justement aujourd'hui de découvrir, par la tradition même, une norme aussi forte dans l'approfondissement de la réalité que dans un cercle de barrières factices et fragiles (§ 43). Les poètes, en effet, de tout temps, nous ont donné quelques purs chefs d'oeuvre, et c'est uniquement parce qu'il leur est arrivé souvent d'être comme théoriciens, les mauvais avocats d'une très excellente cause, que M. R. d. S. peut écrire que „aussi précise que mobile l'accen- „tuation du français échappe par sa justesse même" (§ 21).

On ne saurait mieux dire. Mais que cette „fuite" est fâcheuse.

Verlaine, dit M. R. d. S. est mort convaincu que le français n'avait pas d'accent. Et c'est ce qui explique „les limites que ne pouvait franchir l'art de Verlaine dont l'accentuation souvent adorable dépendait des groupes numériques et ne les commandait pas." R. d. S. est sévère dans la sélection qu'il fait des poètes qu'il appelle les *poètes du mouvement*. Il exclut Verhaeren (et l'on reste quelque peu surpris) et n'admet dans le passé comme véritables créateurs de mouvements que 6 poètes exactement : Ronsard, La Fontaine, Racine André Chénier, Hugo, Verlaine. Le choix est heureux et fait pour réunir tous les suffrages. Et pour les modernes voici d'après M. R. d. S. les seuls maillons de cette chaîne des véritables rythmeurs : Raimbaud (La Saison en Enfer) Laforgue, Gustave Kahn, Francis Viélé-Griffir, Maeterlinck (Chansons, dialogues dramatiques, prose rythmée) Mockel, van Leberghe, Paul Claudel (drames, prose métrique) Jean Thorel (Promenades sentimentales, prose rythmée et métrique) André Gide (Les Nourritures terrestres, prose rythmiques) Tristan Leclère (Klingsor) Henri Ghéon.

Amsterdam. E. Boulan.

C. de Boer, Ovide moralisé, poème du commencement du quatorzième siècle, publié d'après tous les manuscrits connus. Tome I (Livres I—III) avec une introduction. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks, deel XV). Amsterdam, Johannes Müller. 1915.

Met een bewonderenswaardige volharding heeft dr. de Boer het eerste deel van de taak die hij op zich heeft genomen ten einde gebracht. Na afzonderlik twee afgeronde gedeelten van de *Ovide moralisé* te hebben uitgegeven, die niet van de dichter zelf zijn, n.l. *Philomena* (zie *Museum*, XVII, kol. 176) en *Pyrame et Thisbé*, is tans een aanvang gemaakt met de publicatie van het gehele werk, dat 72.000 verzen telt. Hoewel een uitvoerige bespreking moet worden uitgesteld tot het gehele werk zal zijn verschenen, willen wij toch niet wachten aan de geleerde schrijver onze gelukwens aan te bieden met de gedeeltelike voltooiing van zijn langdurige arbeid.

In een korte inleiding heeft dr. de Boer enige kwesties behandeld die van belang zijn om de lezer in te lichten omtrent het dialekt van de dichter, de bronnen waaruit hij heeft geput, zijn invloed op de latere litteratuur en de onderlinge verhouding der handschriften. Deze studie heeft een voorlopig karakter; als het gehele werk zal zijn gedrukt, zal de uitgever met de nodige uitvoerigheid alle problemen behandelen die met zulk een reusachtig en in vele opzichten belangrijk gedicht samenhangen. Dan zal o. a. het ogenblik zijn gekomen om deze vertaling van de *Metamorphosen* naast het origineel te leggen en, door de vergelijking

Digitized by Google

van beide, een welkome bijdrage te leveren voor het hoofdstuk over Middeleeuwse vertaalkunst, dat nog steeds niet is geschreven.

Dat de tekst met zorg zou worden behandeld, was te verwachten; dr. de Boer's vroegere uitgaven waren een waarborg daarvoor [1]). De tekst is vastgesteld volgens een systeem dat de uitgever in de inleiding van *Philomena* uitvoerig heeft verdedigd en dat zeer verstandig lijkt; ik zeg „lijkt", want een buitenstaander kan eigenlik over een classificatie van handschriften geen zelfstandig oordeel hebben; ik zal mij daarom wel wachten kritiek te oefenen op de uiteenzetting van de uitgever, al ontbreken de tegenstrijdigheden die bij elke rangschikking der manuscripten van eenzelfde tekst voorkomen, hier evenmin; zodat bijv. een overeenstemming tussen A en C als voorkomt in vs. I, 3442, onverklaard blijft. Of stond *Pertheus* reeds in O? Het schijnt nl. dat de oorspronkelike tekst niet geheel smetteloos was; *reptilles*, dat in vs. I, 399, in het rijm voorkomt, moet òf een fout van de dichter òf altans van O zijn (vgl. vs. 402).

Misschien is dit ook het geval met vs. III, 1918—9:

Trop doit tel fontaine haïe
Estre, qui bevans met a dolour..,

in welk laatste vers, zoals de uitgever reeds heeft opgemerkt, een syllabe te veel staat. Het ligt voor de hand *qui* te beschouwen als een later invoegsel, dat evenwel reeds in O moet zijn ingelast, en dus te lezen:

Trop doit tel fontaine haïe
Estre: bevans met a dolour...

De bespreking van het dialekt van de dichter behoort tot het beste van de inleiding; terecht heeft dr. de Boer deze kwestie reeds nu uitvoerig behandeld, om aldus het belang van zijn tekst voor de kennis der Oudfranse taal dadelik te doen uitkomen. De *Ovide moralisé* is, volgens hem, geschreven door iemand geboortig uit het zuidelik deel van de taalstreek waarvan Bourgondië het middelpunt is. Toch blijkt uit het gehele gedicht dat de maker onder de invloed stond van de Centraalfranse letterkundige taal; de indruk die men bij de lezing krijgt is niet die van een sterk dialekties gekleurde tekst.

Ik heb enig bezwaar tegen de methode door de uitgever gevolgd bij het plaatsen van noten aan de voet der bladzijden; of liever, ik begrijp dat systeem niet. Een enkele maal wordt de aandacht gevestigd op moeielik verstaanbare verzen (bijv. p. 95); doch deze zijn zeldzaam, daar de tekst van de *Ovide moralisé* geen biezondere zwarigheden biedt. Verreweg de meeste noten zijn korte vertalingen van termen die in de tekst voorkomen, maar welke overweging de keuze heeft bepaald der te verklaren uitdrukkingen, ontgaat mij; het is mij niet duidelik welke kategorie van lezers dr. de Boer voor de geest heeft gehad bij overzettingen als die van *mangoniaux* (I, 476), *deffiër* (I, 991), *privce* (II, 1414), *sor son pois* (II, 2274), *a cest cop* (II, 2397), enz. Men mag toch wel veronderstellen dat de ongeoefende gebruik zal maken van Godefroy. Bovendien is de beknoptheid dezer vertalingen soms niet zonder bezwaar voor beginners; zo zouden zij, als zij het niet reeds wisten, moeielik kunnen vermoeden dat *parçonniere* (I, 356), vertaald door „participant à", hetzelfde woord is als *parçoneors* (I, 3319; in de tekst ontbreekt de cédille), weergegeven door „cohéritier, associé". Een enkele maal zou ik een andere vertaling verkiezen; *sensiblement* (I, 120) betekent zonder twijfel „sous une forme sensible, palpable", en niet „sagement" (vgl. vs. 140); *d'un randon* (I, 282) zou ik liever opvatten als „tezamen, tegelijkertijd" (vgl. vs. 284); *savoir que l'aune en vault* (II, 2169) heeft, dunkt mij, een uitgebreider betekenis dan „comprendre combien une chose est dangereuse"; in plaats van „pas plus que si on" (noot bij vs. II, 2788) zou ik liever „pas même si on" lezen.

[1]) Enkele drukfouten zijn blijven staan, zoals onvermijdelik was in een zo uitgebreid werk; ik vermeld hier alleen *asseiour* (II, 4725), dat wel als *assejour* (nl. *a sejour*) zal zijn bedoeld, en *deslogie* (II, 189) voor *deslo gié*, dat op het eerste gezicht wat verbijsterend is. Het zal aanbeveling verdienen in de volgende delen de Fransche œ niet weer als *o e* te laten drukken.

Maar dit zijn kleine opmerkingen, waaraan ik zelf niet te veel gewicht wens te zien gehecht.

Het gedicht zelf — ik zeide het reeds — is voor de Middeleeuwse letterkundige geschiedenis niet zonder belang, vooral omdat — zoals dr. de Boer heeft aangetoond voor Guillaume de Marchaut — Franse dichters Ovidius door bemiddeling van deze vertaling in Oudfranse verzen hebben leren kennen. De schrijver haalt, zeer ter snede, een zin aan van Lanson waarin deze geleerde wijst op de gewichtige rol die de vertalingen hebben gespeeld bij het verspreiden van de kennis der Latijnse dichtwerken.

Maar, zoals uit de titel blijkt, het was de dichter niet alleen om een overzetting te doen. Elk verhaal van de *Metamorphosen* wordt gevolgd door uitweidingen die in omvang de vertaling ver overtreffen. Eerst krijgt men de geschiedkundige verklaring, d. w. z. de „fabel" wordt uit het rijk der verbeelding overgeplaatst in de werkelikheid; zo wordt de strijd der Giganten aldus voorgesteld, dat Jupiter zijn leger op de top van een berg had saamgetrokken en vandaar werptuigen liet slingeren op de mannen van Titan, die met ladders de helling trachtten te beklimmen [1]). Daarna wordt een concordantie beproefd tussen het verhaal en de Bijbelse overlevering; de zoeven vermelde berg wordt geïdentificeerd met de toren van Babel:

La fable et la Divinité
S'acordent... (I, 1154)

En dan volgt een dier allegoriese toepassingen, dierbaar aan elk rechtgeaard Middeleeuws denker: de reuzen zijn de hovaardigen die zich tegen God verzetten, maar die door God in de duisternis van de hel worden geworpen. De *Ovide moralisé* herinnert ons aan Dante's voorschrift: „Le scritture si possono intendere e debbonsi sponere massimamente per quattro sensi: litterale, allegorico, morale e anagogico" (*Conv.*, II, 1). De twee eerste methoden van verklaring vinden wij er, en ook de derde, die hierin bestaat dat men lessen put uit het verhaal, is, zoals wij zagen,

[1]) Soms geeft de dichter meer dan één transpositie in de werkelikheid; bijv. van de geschiedenis van Daphné (I, 3065 en 3075).

de dichter niet onbekend. Dat satires tegen de geestelikheid, tegen de valse rechters en tegen allerlei maatschappelike misstanden niet ontbreken, spreekt vanzelf.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

O. Hirschfeld, Kleine Schriften. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 30).

In de verzameling zijner „kleine Schriften" heeft Hirschfeld diegene zijner vroegere publicaties bijeengebracht, die zijns inziens er recht op hebben, niet zoo spoedig in het vergeetboek te geraken, als met tijdschriftartikelen het geval pleegt te zijn, en daaraan heeft hij eenige tot nu toe niet in druk verschenen verhandelingen toegevoegd. Het zijn er in het geheel 74 (waarvan 15 niet vroeger gepubliceerd), geschreven tusschen 1869 en 1913, in omvang afwisselend tusschen 2 en 65 bladzijden, en samen meer dan 1000 pagina's groot-octaaf beslaande. Met eerbied neemt men het statige boekdeel op dat met des schrijvers „Verwaltungsbeamten" en de door hem bewerkte deelen van het Corpus inscriptionum Latinarum, het levenswerk bevat van een geleerde, die als weinigen tehuis is in de bestuursinrichting van het Romeinsche keizerrijk, en wiens meening op het door hem tot in de kleinste bijzonderheden beheerschte gebied ook daar, waar men niet met hem mee kan gaan, de ernstigste overweging verdient.

Over de volgorde, waarin Hirschfeld zijne geschriften heeft gerangschikt, laat hij zich niet uit. Chronologisch, naar tijdsorde van ontstaan, heeft hij ze niet geordend. Let men op den inhoud der verhandelingen, dan blijkt, dat hij ze in drie groote groepen heeft bijeengevoegd. Voorop gaan (blz. 1—238) 11 opstellen over Gallië, voornamelijk over de geschiedenis en het bestuur ervan in den keizertijd. De uitgever der Gallische inscripties (in C. I. L. XII die van Gallia Narbonensis, in XIII, 1 die van Aquitania, Lugdunensis en Belgica) geeft er hier voorbeelden van, wat voor resultaten de studie van het door hemzelf verzamelde en gepubliceerde materiaal vermag te leveren. Enkele dezer opstellen naderen den vorm van een essay en zijn ontbloot van toelichtende voetnoten, zooals No. 6, Die Organisation der drei Gallien durch Augustus, en No. 8, Lyon in der Römerzeit. Bij de overige staaft de schrijver zijne beweeringen met een groot aantal aanmerkingen, waarin zijne volledige kennis der op zijn onderwerp betrekking hebbende inscripties helder aan den dag treedt. Als bijzonder leerrijk troffen mij No. 5, Gallische Studien I, over de civitates foederatae in Gallia Narbonensis, en III, waarin, naar aanleiding van het voorkomen van een praefectus vigilum te Nemausus, over de brandweer in de provincie-steden van het Romeinsche rijk wordt gehandeld (Gallische Studien II is in dezen bundel niet weer afgedrukt), verder No. 10, Die Haeduer und Arverner unter römischer Herrschaft, en No. 11, Aquitanien in der Römerzeit. Wat voor deze streken het keizerlijk bestuur heeft beteekend, wordt ons hier duilijk uiteengezet. Verwonderd heeft het mij, dat Hirschfeld ook No. 3, Die Krokodilmünzen von Nemausus, heeft opgenomen. Het betoog in dit korte, voor het eerst in 1883 gepubliceerde artikel, is gebaseerd op een jaarcijfer der aera van Alexandrië, dat Hirschfeld op een dezer munten met zekerheid meende gelezen te hebben. Thans echter (blz. 42 aanm.) erkent hij, die zekerheid niet meer te bezitten en voegt daaraan toe (blz. 44 aanm.), dat, indien zijne lezing onjuist is, aan zijne daarop gebouwde hypothese de bodem is onttrokken. Het zou mij daarom juister geleken hebben, dit stuk hier niet weder af te drukken.

De tweede ongeveer de helft van het boek beslaande groep wordt gevormd door een groot aantal opstellen betreffende Romeinsche geschiedenis en Romeinsch staatsrecht (No. 12—45, blz. 239—754), die zooveel mogelijk chronologisch zijn gerangschikt naar de behandelde onderwerpen. De eerste kleinere helft (No. 12—23, blz. 239—329) heeft betrekking op den republikeinschen tijd van Rome, de tweede, veel grootere, (No. 24—45, blz. 330—754) op den keizertijd. Het eerste stuk dezer groep, No. 12, bespreekt het zoogen. jus Papirianum, de verzameling der leges regiae. Het argument, door Hirschfeld uit Cic. ad fam. 9, 21 geput, dat Cicero het jus Papirianum nog niet heeft gekend, is, dunkt mij, moeilijk voor tegenspraak vatbaar. Des te onzekerder zijn de resultaten van verscheidene zijner overige onderzoekingen betreffende den republikeinschen tijd. Het ligt aan ons onvoldoende bronnenmateriaal voor deze periode, dat zij de overtuigende kracht missen der opstellen, waar de schrijver zijn betoog kan bouwen op het breede en vaste fundament der inscripties. Als deze hem ontbreken, is Hirschfeld m. i. al te geneigd tot het te berde brengen van zeer dubieuze vermoedens. In no. 13, Der Aequersieg des Cincinnatus, wijst hij, terecht, op de overeenstemming tusschen het verhaal van de neerlaag, door den dictator A. Postumius Tubertus in 431 aan de Aequi en Volsci toegebracht, met dat van de overwinning op de Aequi door Cincinnatus in 458, maar nu verklaart hij het eerstgenoemde voor „historisch" en houdt het voor de „Vorlage" van dat betreffende Cincinnatus. Zou het niet juister zijn, om met De Sanctis, Storia dei Romani II blz. 121, in de heldendaden van Postumius „una nuova copia della leggenda di Cincinnato" te zien ? Uiterst onzeker zijn ook No. 14, Zur Geschichte der römischen Tribus, en No. 15, Die Wahl der Volkstribunen vor dem Publilischen Gesetz. Tegen Hirschfeld's vermoeden, dat oorspronkelijk de tribuni plebis in uitsluitend voor de plebejers toegankelijke comitia tributa gekozen zouden zijn, pleit, zooals hij zelf opmerkt, dat Livius II 56 juist als eene nieuwe bepaling der lex Publilia noemt ut plebei magistratus tributis comitiis fierent. Het laatstgenoemde artikel besluit de schrijver dan ook met te zeggen, dat het „bei dem vollständigen Versagen der Ueberlieferung immerhin bedenklich" blijft, positieve vermoedens over de oorspronkelijke wijze van de keuze der tribuni plebis te wagen. Ook wie erkent, dat tegen de vroeger daaromtrent geuite vermoedens bezwaren bestaan, zal toch m. i. dat van Hirschfeld niet als de evidente oplossing der moeilijkheden aanvaarden. Onjuist acht ik de meening, in No. 18 „Zur Ueberlieferung des ersten Gallierkrieges, uitgesproken. Volgens Diodorus XIV 113 — om van de latere traditie te zwijgen — richtte zich de eerste inval der Galliërs, die met den slag aan de Allia en de inneming van Rome eindigde, oorspronkelijk niet tegen Rome doch tegen Clusium. Er is geen reden, aan dit bericht te twijfelen. De bron van Diodorus voor de Romeinsche geschiedenis, hij zij Fabius Pictor of een ander, is in ieder geval een zeer respectabel annalist. Wel vermeldt Polybius II 18 de belegering

Digitized by Google

van Clusium door de Galliërs niet, maar hij wijdt aan dezen eersten inval van hen ook slechts enkele regels. Nu heeft blijkens Polyb. II 25 in een lateren oorlog met de Galliërs, in 225, het eerste treffen plaats gehad bij Clusium. Aan dien oorlog nam Fabius Pictor, de vader der Romeinsche geschiedschrijving, als officier deel, en deze zou, volgens Hirschfeld, uit dien veldtocht van 225 „Rückübertragungen" gemaakt hebben op den eersten Gallischen inval, en door hem zou Clusium ook in dien oorlog tot de eerste „Etappe" der Galliërs geworden zijn. In werkelijkheid zou Clusium toen in het geheel geene rol hebben gespeeld. Voor dit vermoeden ontbreekt toch werkelijk elke schaduw van bewijs. Wat wij van Fabius en zijn werk weten, geeft ons niet het minste recht, zoo iets van hem aan te nemen, en waarom zou de omstandigheid, dat in 225 bij Clusium een gevecht tegen de Galliërs plaats had, hem genoopt hebben, eene belegering van die stad bij hun eersten inval uit zijn duim te zuigen?

Den overgang tot de stukken over den keizertijd vormt No. 23, twee artikelen over den eindtermijn van Caesar's stadhouderschap over Gallië. In het eerste betoogt Hirschfeld op zeer vernuftige gronden, dat over den duur daarvan in de lex Pompeja-Licinia van 55 niets anders was bepaald, dan dat omtrent de keuze van een opvolger niet vóór den 1en Maart 50 een voorstel zou mogen worden gedaan, in het tweede verdedigt hij deze meening tegen de bezwaren van Holzapfel, die Mommsen volgend den 1en Maart 49 voor den bij genoemde wet vastgestelden eindtermijn houdt. Mij althans heeft Hirschfeld van de juistheid zijner hypothese overtuigd. Daarentegen zag ik met bevreemding, dat hij No. 24, Die Kapitolinischen Fasten (twee artikelen) onveranderd heeft laten afdrukken. Zijn vermoeden, dat de fasti Capitolini eerst nà 12 v. C. door Augustus als Pontifex Maximus aan de Regia zouden zijn aangebracht, is toch na Mommsens weerlegging (Röm. Forschungen 2, blz. 58 v.v.) en Henzen's uiteenzettingen in den 2en druk van het C. I. L., vol. I blz. 10, onhoudbaar geworden, ook al wil men zijne dateering der acta triumphalia aanvaarden. Borghesi's, door Mommsen gevolgde, dateering der fasti berust hierop, dat de namen der Antonii er in rasura staan: zij moeten dus vóór 30 v. C., het jaar van de damnatio memoriae van M. Antonius, in het marmer zijn ingehouwen, in dat jaar geëradeerd en later op hunne plaats hersteld zijn. Op den uitweg, dien Hirschfeld blz. 345 inslaat, ten einde zijne dateering nà 12 v. C. te redden — er zou toen bij de inbeiteling der fasti in plaats van de namen der Antonii eene rasuur in het marmer zijn aangebracht, — zal m. i. niemand hem volgen.

De reeks artikelen over de geschiedenis en het bestuur van het Romeinsche keizerrijk (No. 24—45, blz. 330—754), die bijna de helft van het geheele boek beslaan, verschaffen het m. i. blijvende waarde. Evenmin als bij de vorige groepen zal ik ze één voor één opsommen, maar ik wil toch op de voornaamste de aandacht vestigen, en noem dan in het bijzonder No. 26, Die Verwaltung der Rheingrenze in den ersten drei Jahrhunderten der römischen Kaiserzeit; No. 32, Decimus Clodius Albinus; No. 34, Die kaiserlichen Grabstätten in Rom; No. 35, Zur Geschichte des römischen Kaiserkultes; No. 38, Der Grundbesitz der römischen Kaiser in den ersten drei Jahrhunderten; de wat het onderwerp betreft nauw samenhangende Nos. 39, 40 en 41: Die Sicherheitspolizei im römischen Kaiserreich, Die ägyptische Polizei der römischen Kaiserzeit nach Papyrusurkunden, Die agentes in rebus; No. 42 Die Rangtitel der römischen Kaiserzeit; No. 43 Die römische Staatszeitung und die Akklamationen im Senat; No. 44 Die römischen Meilensteine. Het zijn alle uiterst leerrijke, op eene ongeëvenaarde kennis van het epigraphische en het overige in aanmerking komende materiaal steunende, verhandelingen, welke niemand, die studie maakt van den Romeinschen keizertijd, ongelezen mag laten.

De derde hoofdgroep (No. 46—67, blz. 755—900) wordt gevormd door artikelen betreffende verschillende Romeinsche geschiedschrijvers en andere bronnen voor de Romeinsche geschiedenis, in chronologische volgorde. Zij begint met een stuk over Polybius (No. 46) en eindigt me eenige artikelen (No. 65—67) betreffende de Scriptores Historiae Augustae. Ook in deze, meerendeels korte, opstellen vinden wij vele treffende en belangrijke opmerkingen. Ik noem in het bijzonder No. 54, Das Elogium des M'. Valerius Maximus, één uit de reeks der bijschriften, die Augustus onder de door hem op het forum Augusti opgestelde standbeelden liet aanbrengen. Hirschfeld maakt het zeer waarschijnlijk, dat de maker van het genoemde elogium den beruchten Valerius Antias als bron heeft gebruikt, wat ons ook tegen de nog door Mommsen groot geachte autoriteit der overige elogia wantrouwig moet maken. In No. 55, Die sogenannte Laudatio Turiae, wijst Hirschfeld er op, dat blijkens een nieuw gevonden stuk dezer uitvoerige inscriptie (Dessau 8393), de daarmee geëerde vrouw, die onder de proscriptie tijdens het tweede triumviraat het leven van haren echtgenoot had gered, niet, zooals Mommsen aannam, Turia, de vrouw van Q. Lucretius Vespillo, kan zijn geweest, en spreekt hij het vermoeden uit, dat we in dit merkwaardige opschrift te doen hebben met de echtgenoote van den bij Appianus B. Civ. IV 39 genoemden Acilius. No. 58 tot 61 handelen over Tacitus, No. 62 over „Anlage und Abfassungszeit der Epitome des Florus." In No. 65, Die Abfassungszeit der Sammlung der Scriptores Historiae Augustae, tracht Hirschfeld aannemelijk te maken, dat de Historia Augusta onder de regeering van Gratianus (367—383) nà diens huwelijk met Constantia, eene dochter van keizer Constantius II (circa 375), zou zijn vervaardigd, doch dit vermoeden omtrent het moeilijkste probleem der Romeinsche historiographie is m. i. niet overtuigend. De vraag, waarom dan de vervaardiger telkens Diocletianus en Constantijn toespreekt en vermeldt, blijft ook zoo onopgelost. Wie zich, evenals Hirschfeld, in deze quaestie op het standpunt van Dessau plaatst, kan, dunkt mij, met dezen slechts de laatste jaren der 4e eeuw als tijd van vervaardiging aannemen. Alleen zoo vinden alle namen, die als vervalscht worden aangezien, hunne verklaring.

Op deze drie groote groepen volgt een op zich zelfstaand artikel, dat we eerder aan het slot der tweede groep verwacht zouden hebben, nmlk. No. 68, Zur Geschichte der römischen Kaiserzeit in den ersten drei Jahrhunderten, een essay, waarin in groote trekken het beeld van dezen tijd geschetst wordt. Dit stuk is het laatst geschrevene van het geheele werk, het dateert van 1913, en we vinden daarin als het ware de samentrekking der talrijke voorafgaande détail-onderzoekingen.

Digitized by Google

De beteekenis dezer periode der wereldgeschiedenis, datgene waardoor zij in de eerste plaats onze belangstelling wekt, ziet Hirschfeld terecht in haar werk van organisatie en beschaving. Aan de verschillende factoren, die daarbij hebben medegewerkt, laat hij, voorzoover dit in eene korte schets mogelijk is, recht wedervar n. Het is slechts jammer, dat op de oorzaken van het verval, dat reeds in de tweede eeuw aan den dag treedt, niet dieper wordt ingegaan. De verhandeling zou daardoor aan waarde gewonnen hebben.

Het slot van het boek vormen eenige artikels van biographisch karakter, nmlk. een warm gesteld levensbericht van den Franschen epigraphicus Auguste Allmer, een kort artikel over Friedländer, eene eveneens korte bespreking van het. 5e deel van Mommsen's Römische Geschichte, en eindelijk de schoone gedachtenisrede op Mommsen, in 1904 in de Berlijnsche Akademie van Wetenschappen uitgesproken. In deze trekt vooral het uitvoerige relaas van den strijd, dien Mommsen heeft moeten voeren, vóór de Akademie hem de leiding der werkzaamheden voor het Corpus der Latijnsche inscripties opdroeg, onze aandacht.

Op een paar Nachträge (No. 73, Wann hat Seneca die Schrift de brevitate vitae verfasst? en No. 74, Epigraphische Miscellen) volgt een uitvoerig, door Dr. Erich Baaz vervaardigd zaak-register en eene lijst der besproken inscripties en plaatsen bij de schrijvers.

Ernstige studie van het werk zij allen beoefenaars der Romeinsche keizergeschiedenis aanbevolen.

Groningen. A. G. Roos.

E. Ziebarth, Aus dem Griechischen Schulwesen. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 5, geb. M. 6).

Van den eersten druk van Ziebarths werk is door dr. van Hille in dit maandblad (jg. 1911 bldz. 29) een zoo duidelijk referaat gegeven dat het geheel overbodig zou zijn thans op nieuw voor de lezers van het Museum den inhoud te schetsen. Trouwens, men mag gerust veronderstellen dat allen die zich ten onzent voor antiek onderricht interesseeren het boek van Ziebarth kennen.

Voor eene billijke beoordeeling van dit mijns bedunkens voortreffelijke werk is het noodig, dat men den bijtitel niet uit het oog verliest. „Eudemos von Milet und verwandtes" voegt dr. Ziebarth aan den hoofdtitel toe, als wilde hij den lezer waarschuwen dat deze in zijn werk niet zoozeer een aanschouwelijk beeld van de geheele oudhelleensche en hellenistische schoolontwikkeling heeft te verwachten, als wel eene los aaneengeregen reeks van opmerkingen, aanteekeningen en, voornamelijk op epigrafisch materiaal gebouwde, onderzoekingen aangaande onderricht, scholieren en onderwijzers, met name uit den tijd van de krachtige ontwikkeling der schoolpaedagogiek van het hellenisme. Zoo wil dus Ziebarth door zijn werk de boeken van Girard of van Freeman niet vervangen, doch ze aanvullen.

Met hoe kundige nauwkeurigheid hij dit doet bewijst bijna elke bladzijde van dezen tweeden druk. Alles wat door het archaeologisch onderzoek der laatste jaren, zoowel te Milete, als te Priëne of te Pergamum voor den dag is gekomen, alles wat de papyrusvondsten brengen, en wat de epigrafische kritiek door klimmende volledigheid van materiaal herstelt, heeft de schrijver met kunde en overleg gebruikt. Natuurlijk komt dat voornamelijk den Hellenistischen tijd ten goede, en zoo hebben dan ook de bladzijden in Ziebarths boek, die den ouden tijd behandelen de minste wijziging ondergaan. Misschien zou daar af en toe iets te veranderen zijn geweest. Over het knapenonderricht in het oude Athene spreekt Ziebarth vluchtiger en onduidelijker dan ons van een zóó wel onderricht schrijver welkom is, vooral in de bladzijden aan bijzonder en openbaar onderwijs gewijd. Op blz. 33 schijnt de schrijver o. a. de opvatting te huldigen dat de oude palaestra (naar den trant der latere gemengde gymnasia) méér zou zijn geweest dan een gymnastiek-school. Immers hij schrijft: „Der Elementar-Unterricht wurde regelmässig in Privatschulen erteilt. Die Palaestra, wie sie uns zur Zeit Platons bekannt ist, war, wie Paul Girard treffend dargelegt hat, eine private Vorschule, die nach dem Begründer oder Inhaber (Paidotribe) benannt wurde." Hier en op de volgende bladzijden drukt de schrijver zich zoo uit dat hij den indruk wekt alsof hij van onderscheid tusschen de palaestra en het διδασκαλεῖον van den γραμματιστής niet wil weten. Deze opvatting, die mij althans zeer onaannemelijk voorkomt, had zeker wel door een enkel argumenteerend woord mogen worden toegelaten.

Intusschen, zooals reeds gezegd is, niet aangaande den klassieken tijd doch aangaande de hellenistische periode zal elkeen bij voorkeur Ziebarths boek raadplegen. Bij die raadpleging zal men in de tweede uitgave voornamelijk het vierde hoofdstuk (Aus den Griechischen Schulen) zeer verrijkt vinden, nu eens door kleine individueel karakterizeerende trekjes, ontleend o. a. grafinscripties, dan door belangwekkende bijzonderheden over de beteekenis van sommige plaatsen als schoolsteden, over scholier-vereenigingen (op grond van Polands onderzoekingen in zijn Vereinswesen), vereenigingen zoowel van epheben en neoi als zelfs van παῖδες uit de palaestra. De grafschriften der scholieren zijn in grooter volledigheid besproken, over de Νίκη-opschriften van Iasos, die vele pennen in beweging hebben gebracht, wordt op grond van B. Laums studiën een zeer aannemelijke onderstelling gegeven, de sociale positie der leeraren in de hellenistische steden wordt met nieuwe voorbeelden toegelicht, kortom in den tweeden druk handhaaft het boek van Ziebarth zijn aantrekkelijk karakter: de schrijver brengt ons het nieuwste wat er te brengen is, en hij geeft ons dat door zijne belezenheid en zijne volledige kennis in den meest betrouwbaren vorm.

Amsterdam. K. Kuiper.

J. H. van Meurs, Rechtsgedingen over bepaalde goederen in Oud-Helleense rechten. Amsterdam, A. H. Kruijt. 1914. (Utrechtsche diss.).

Tot voor betrekkelijk korten tijd — vóór de uitkomsten van de papyrusstudiën de Romanisten van zelf met het Grieksche recht in aanraking brachten — had de rechtsgeschiedenis zich weinig ex professo met het recht der oude Hellenen bemoeid. De stof was in hoofdzaak ter hand genomen door de philologie, die immers het bronnenmateriaal met een gemakkelijk meesterschap beheerscht, en haar dieper inzicht in de

Digitized by Google

samenleving der Grieksche oudheid ook in deze richting weet te benutten. Maar deze voordeelen vermochten niet het gebrek aan algemeene rechtsbegrippen en aan rechtshistorische vorming te vergoeden, zonder welke elke rechtsstudie tot een behandeling op den voet van geleerd dilettantisme noodwendig gedoemd is. Zoo leed ook de beoefening van het oud-Grieksche recht onder dezen stand van zaken. In het bijzonder moest dit wel het geval zijn met eene zoo teere en toch zooveel behandelde stof als de eigendoms- en bezitsacties, welke de Heer van Meurs in zijn proefschrift onder een eenigszins ruimeren, alle zakelijke rechtsmiddelen [1]) omvattenden titel bespreekt. Daarom is deze poging om over het onderwerp een hernieuwd onderzoek in te stellen, ondernomen door een jurist, die behoorlijk thuis blijkt in de Helleensche bronnen, ten zeerste toe te juichen.

Resultaat wordt allereerst verkregen betreffende de terminologie. Verworpen en weerlegd wordt de voorstelling, dat het oud-Grieksche recht bezit en eigendom in één enkele benaming (ἔχειν) en, als gevolg daarvan, de twee rechtsgedachten in éène zou hebben samengevat, — dezelfde voorstelling, die bij eene vroegere generatie van Germanisten de gangbare was ten aanzien van de Gewere. Bezit en eigendom werden wel degelijk onderscheiden, al is het niet mogelijk, een nauwkeurigen term voor eigendom in de bronnen te vinden — de daarop betrekking hebbende pogingen worden gewraakt-, en al wordt de bezitsidee door een bonte mengeling van uitdrukkingen weergegeven.

Deze vaststelling van de terminologie is van veel nut bij het onderzoek naar den aard en de draagwijdte van de zakelijke acties, welk onderzoek vooral gericht is op de twee acties van het Attische recht, die het middelpunt van het zakenrechtelijk stelsel vormen en als zoodanig van ouds de aandacht hebben getrokken: de διαδικασία en de δίκη ἐξούλης. Na alle veronderstellingen, welke zijn geopperd ter verklaring van de διαδικασία nauwkeurig te hebben opgesomd, gewogen en — te licht bevonden, komt de schrijver tot de gevolgtrekking, dat de oplossing in andere richting moet worden gezocht: de διαδικασία is niet een bepaalde actie, die een eigen bestaan voert, zij heeft geen eigen forum, geen eigen inhoud, geen eigen vorm; zij is niets anders dan een verzamelnaam voor verschillende acties uit allerlei streken van het privaatrecht, waarbij getwist wordt over de vraag, aan wien iets toekomt of wie tot iets verplicht is. Ook de algemeen aanvaarde dupliciteit der actie wordt ontkend. Wat betreft de δίκη ἐξούλης laat de schrijver zich leiden door Prof. Naber, die in dit rechtsmiddel ziet een negatieve actie gericht tegen het onrecht, dat dengene die het recht op bezit (ius possidendi) heeft, wordt aangedaan, wanneer hij in de uitoefening van het bezit wordt belemmerd hetzij door den bezitter, hetzij door een ander [2]), steunend derhalve op het enkele feit van de onrechtmatigheid, welke de stoornis of de ontzetting insluiten. De Heer van Meurs gaat nog verder en stelt de besproken actie voor als een algemeen centraal rechtsmiddel, dat de strekking heeft een aantal rechten, voortspruitend uit vonnis, koop, mijngerechtigdheid, erfpacht, erfopvolging, inpandneming, schenking, ruil, te handhaven, ook tegen elkaar.

Leiden. J. van Kan.

[1]) De Heer van Meurs spreekt van „rechtsgedingen." Waar in de verhandeling de nadruk niet valt op den processueelen gang van zaken, komt deze term minder juist gekozen voor. Ook in den loop der verhandeling wordt menigmaal „proces" minder nauwkeurig voor „actie" gebezigd.

[2]) *Mnemosyne*, 1902, blz. 327.

J. Bidez, Vie de Porphyre le philosophe néo-platonicien avec les fragments des traités *Περὶ ἀγαλμάτων* et De regressu animae. (Rec. de travaux publ. par la faculté de philos. et lettres de l'univ. de Gand, 43me fasc.). Gand, E. van Goethem, en Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 6).

Na een „Préface" p. I—VII worden in hoofdstuk I „Les Sources" p. 1—4, in hoofdst. II—XIII het leven van Porphyrius in verband met zijne werken behandeld, p. 5—127; hoofdst. XIV geeft de „Conclusion" p. 128—139. De „Appendices" bestaan uit eene „Introduction" over Περὶ ἀγαλμ., over *De regr. an.*, over „Extraits d'Eunape, de Suidas et d'auteurs arabes sur la vie et les œuvres de Porphyre", en over de lijst van Porphyrius' geschriften, p. 141—166, voorts uit de teksten zelve, p.1* —73*.

De hoogleeraar wijst op de groote veelzijdigheid van Porphyrius, die niet minder dan zestig geschriften over de meest uiteenloopende onderwerpen heeft gepubliceerd, p. IV, erkent zijne verdiensten voornamelijk als medewerker van Plotinus, wiens gedachten hij nader heeft ontwikkeld en toegelicht p. 131 ff., maar verwijt hem ook, dat hij, bij al zijne diepe religieusiteit, te vele concessies aan de „superstitions païennes" zou hebben gedaan p. III en 133 f.f.

Deze studie bevat veel, dat als een vooruitgang in het onderzoek moet worden aangemerkt. Prof. Bidez herstelt — om maar enkele voorbeelden te noemen — den veelgesmaden Eunapius in zijne waarde als zegsman, p. 1 vlg., toont aan, dat de berichten aangaande Porphyrius' afval van het Christendom een verdachten oorsprong verraden, p. 6 vlgg, en zet uiteen dat het bekende werk tegen de Christenen zijn ontstaan blijkbaar niet aan instigatie van hooger hand te danken heeft p. 67 vlgg.

Er zijn echter ook gebreken te konstateeren, o. m. de poging om het verschil tusschen Neoplatonisme en Christendom weg te doezelen, p. 71, vgl. daartegen ons artikel „Plutarchus en het antieke Christendom", Theol. Tijdschrift 1903, en de weinig objectieve houding tegenover de „superstition", die o. m. blijkt uit zekere traditioneele onjuistheden aangaande Porphyrius' biographie van Plotinus, p. 120, vgl. ons betoog hieromtrent in „Das antike Mysterienwesen" p. 97 vlgg.

De uitgaaf der teksten is vooral verdienstelijk door hare aan parallelplaatsen rijke aanteekeningen; of echter de rekonstructie van „*De regressu animae*" geslaagd mag heeten, schijnt ons aan grooten twijfel onderhevig.

Alles te samen genomen zijn wij prof. Bidez voor zijne boeiend geschrevene studie zeer dankbaar en hopen, dat hij ook zijn plan, om al de overblijfselen van Porphyrius' wijsgeerige geschriften uit te geven, p. IV, spoedig ten uitvoer moge brengen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Digitized by Google

H. Gressmann, Das Weihnachts-Evangelium auf Ursprung und Geschichte Untersucht. Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht. (Pr. M. 1.20).

De verhandeling, die onder dezen titel verscheen, vond oorspronkelijk een plaats in „Religion und Geistescultur, Zeitschrift zur Förderung der Religionsphilosophie und Religionspsychologie.” Bij de afzonderlijke uitgave werd zij vermeerderd met een „Excurs” over „die Jungfrauengeburt”, waarvan betoogd wordt dat de voorstelling uit Egypte via het Jodendom tot het Christendom kwam. De verhandeling zelve desgelijks komt door een zeer scherpzinnige ontleding van Luc. 1 : 1 — 25 tot de conclusie, dat de oorsprong van het „Weihnachtsevangelium” te zoeken is bij de Osirislegende, die op hare beurt een onderdeel van een veel ruimeren groep van „Göttergeburten” heet. De Berlijnsche theoloog Gressmann is een der voormannen van de „Religionsgeschichtliche Schule” en verdient als zoodanig op dit gebied een aandachtig gehoor.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Histoire Générale de l'Art. Flandre, par **Max Rooses.** Paris, Hachette. 1913. (Pr. fr. 7.50).

In dit deeltje der bekende groen-linnen 12° serie „Ars Una Species Mille” heeft wijlen Max Rooses de geschiedenis der kunst van het Vlaamsche land van de oudste tijden af geschetst, in groote trekken, maar niets van beteekenis veronachtzamend en telkens door uitvoerige literatuur-opgaven dengenen die meer willen weten, den weg wijzend. Het moet voor den grijzen schrijver een genot zijn geweest, op zijn levensavond juist dit boek te mogen schrijven: een laatste revue als 't ware van datgene, wat hem, naast zijn taal, het liefste was.

Het boek is verdeeld in een voorrede, vijf hoofdstukken, een alfabetisch register en een register op de 656 afbeeldingen, die het versieren en waarvan helaas die vóór den titel er onaangenaam uitziet: een zeer slecht uitgevoerde kleurendruk naar den in originali zoo indrukwekkenden Francesco de Moncada te paard, door van Dyck.

In het eerste hoofdstuk geeft Rooses een algemeen overzicht van de eigenaardigheden van land, ras en geschiedenis. Dan wijst hij op de oudste bouwkunst- en plastiek-monumenten en de miniaturen tot het eind der 12e eeuw. In het tweede hoofdstuk worden bouw-, beeldhouw- en schilderkunst tot het begin der zestiende eeuw besproken; het derde wijst op de Italiaansche invloeden, die alle kunsten daarna ondergaan, terwijl het vierde de verdere ontwikkeling der architectuur en sculptuur benevens de beteekenis van Rubens en zijn school in 't licht stelt. Daarbij sluiten zich korte beschouwingen aan over de 18e eeuw. Het vijfde (laatste) hoofdstuk behandelt de 19e eeuw, waarbij zelfs de modernsten niet worden vergeten.

Het boekje is de meest complete beknopte inleiding tot het onderwerp, die wij kennen. Vooral ook door de literatuuropgaven is het zeer bruikbaar voor hen, die zich den toegang tot de speciaal-literatuur willen banen.

Den Haag. W. Martin.

SCHOOLBOEKEN.

C. Wilde, Leerboek der Algemeene Geschiedenis. Ten dienste van het hooger en middelbaar Onderwijs. *Dl. I. Oude Geschiedenis.* Leiden, Théonville. 1914. (Pr. ƒ 2, gecart. ƒ 2.25).

Toen mij het bovenstaande boek in handen kwam, heb ik mij afgevraagd, welke toch wel de overwegingen van den schr. geweest konden zijn, om aan de reeds bestaande Leerboeken der Oude Geschiedenis voor de 4e en 5e klasse der gymnasia (en ik denk hier hoofdzakelijk aan van Gelder en Zeehe-Holwerda) er nog een toe te voegen. Thans na lezing meen ik hierop antwoord te kunnen geven: het zijn in hoofdzaak twee punten, waarin dit boek van de genoemde boeken afwijkt e. w. 1°. in het standpunt van den schr. tegenover het openbaringsvraagstuk; 2°. in zijn grootere uitgebreidheid.

Wat het eerste punt betreft, de schr. staat op streng geloovig standpunt, wat vooral van invloed is geweest op de Inleiding, waarin de oudste bijbelsche geschiedenis is verteld tot na den Zondvloed en op de geschiedenis der Israëlieten, die geheel naar het O. T. is weergegeven. De schr. neemt dus een afwerende houding aan tegenover de resultaten, in de laatste decenniën voor de Israëlietische geschiedenis verkregen, ik wil nu niet zeggen door ultra-radicalen als b.v. Ed. Meyer, maar zelfs door vrij conservatieven als Lehmann-Haupt. Vandaar dus om een enkel voorbeeld te noemen, dat koning Achab, die volgens moderne opvattingen van groote beteekenis is geweest, in één regel is afgedaan en de man is gekarakteriseerd als „de afschuwelijke Achab”. Dit valt des te meer op, aangezien de geschiedenis van de overige Oostersche volken en van Grieken en Romeinen geheel op de hoogte is van het moderne onderzoek. Zelfs is er een aparte paragraaf gewijd aan de Hethieten, wier beteekenis na de opgravingen te Boghazköi meer en meer duidelijk is geworden. Maar niet slechts in genoemde hoofdstukken weerspiegelen zich de religieuse opvattingen van den schr.; in de karakteristiek van personen, in de beoordeeling van toestanden, in het oordeel over de ontwikkeling van den godsdienst in 't algemeen, kortom in den geest, die door het gansche boek gaat, voelt men de geloofsovertuiging van den schr. Volledigheidshalve voeg ik hierbij dat de schr. blijkens zijn mededeeling op verschillende plaatsen hoe de Katholieke Kerk tegenover een vraagstuk staat, zijn boek in de eerste plaats zeker op katholieke inrichtingen gebruikt wenscht te zien.

Zal men dit eerste verschil al naar gelang van eigen overtuiging meer of minder appreciëeren, het tweede punt, waarin dit nieuwe leerboek van de reeds bestaanden verschilt, vormt m. i. beslist een achteruitgang. Wie wel eens van Gelder of Zeehe in de 4e en 5e klasse heeft gebruikt, weet, hoeveel moeite het kost en hoe constant werken noodig is, om b.v. de 267 pagina's van van Gelder met resultaat te behandelen. Het boek van Dr. Wilde bevat 435 pagina's en komt dan nog slechts tot 375 n. Chr., niet tot den val van het westersch-Romeinsche Rijk. Ik heb dan ook wel eens verbaasd gestaan, wat alles volgens het oordeel van den schrijver gymnasiasten moeten weten. Dit nader aan te duiden in dit korte bestek is lastig: ik zou geheele stukken moeten overschrijven, om te laten zien, tot in welke détails de oude geschiedenis in dit leerboek is behandeld. Niet alleen, dat er veel te veel namen en feiten zijn gegeven, waardoor er in het hoofd van den leerling slechts verwarring kan ontstaan, maar bij de gewichtigste jaartallen is zelfs (voorzoover bekend) de datum opgegeven en dit is voor den heelen Peloponnesischen Oorlog doorgevoerd. Zoo zijn (ik doe slechts een willekeurigen greep) vóór de geschiedenis van Philippus van Macedonië de lotgevallen van Macedonië in een heele pagina behandeld, en bijna 4 pagina's zijn gewijd aan de geschiedenis van Carthago vóór de Punische oorlogen. Is het dan werkelijk noodig, om b.v. bij de behandeling van den Heiligen Oorlog (355—346 v. Chr.) de namen der Phocische veldheeren Philomelus, Onomarchus, Phayllus en Phalaecus te geven of in den 1en Samnietischen oorlog, waar de overlevering bovendien nog zoo slecht is, de slagen bij Mevania en Longula en de namen der Romeinsche veldheeren Papirius Cursor, Fabius Rullianus en Publilius Philo of ten slotte bij het vertellen van den Syrischen

Digitized by Google

Oorlog (192—189 v. Chr.) de nederlagen van Antiochus' vloot te memoreeren bij Corycus en Myonnesus ? Ook de uitgebreide behandeling der Oostersche geschiedenis die liefst 75 pagina's beslaat (waarbij dan ook de gesch. van Indië en China) is m. i. een veel te ver gaande reactie tegen de vroegere al te beknopte behandeling van dit belangrijk gedeelte der oude historie.

Bij eerste oppervlakkige lezing kreeg ik den indruk, dat de schr. dit mijn bezwaar zelf had gevoeld, doordat een deel van dit boek in wat kleiner type is gedrukt, maar bij nadere beschouwing zag ik toch, dat de kleine letters nog altijd stukken bevatten, die voor den loop van het verhaal gemist kunnen worden, noch de minder gewichtige gebeurtenissen. Welk principe den schr. dan wel heeft geleid bij de verdeeling in groote en kleine letters, verklaar ik eerlijk niet te hebben kunnen ontdekken.

Ik zeide boven reeds, dat het werk geheel op de hoogte staat van het moderne onderzoek. Een ander groot voordeel is, dat het prettig en overzichtelijk is geschreven; er gaat van menig hoofdstuk iets subjectiefs uit, dat den lezer bepaald aangenaam aandoet. Ook was het een goed denkbeeld van den schr., de geschiedenis van ieder volk achtereen tot het einde te behandelen, niet, zooals dat gewoonlijk gebeurt, haar op een bepaald punt af te breken, om haar dan later voort te zetten, waar ze zich kruist met de geschiedenis van een ander volk. Zoo is de gesch. der Perzen direct voortgezet tot aan 330 v. Chr. en de gesch. der hellenistische rijken is tot aan hun inlijving bij het Romeinsche wereldrijk behandeld bij de Grieksche geschiedenis. Op deze manier krijgt de leerling een beter overzicht over het geheel.

Het spreekt vanzelf, dat over 't algemeen de schrijver van een Leerboek voor de gymnasia daar, waar nog kwesties zijn, in de een of andere richting partij heeft te kiezen; en dus is het ook zeer natuurlijk, dat verschillende docenten over verschillende zaken een andere meening zullen hebben dan de schr. Het niet-memoreeren van dergelijke punten wil dus niet zeggen, dat ik het in alles met den schr. eens ben; speciaal lijkt mij de behandeling van de Romeinsche Antiquiteiten nogal conservatief.

Ten slotte geef ik hier nog eenige onnauwkeurigheden en drukfouten, met welker opsomming de schr. misschien voor een volgende druk zijn voordeel zal kunnen doen. Ptolemaeus I Soter is niet in 323, maar pas in 306 v. Chr. koning geworden (p. 209); praetor door „rechter" weer te geven is op zijn minst genomen onnauwkeurig (p. 273); de Rom. veldheer in 191 heet niet M., maar M'. Acilius Glabrio (p. 288); de dichter Naevius heeft niet den 2en, maar den 1en Punischen Oorlog bezongen (p. 300); overgang tot de plebs heet niet arrogatio, maar transitio (p. 340); Livius heeft niet 140, maar 142 boeken geschreven (p. 382); Nero heet oorspronkelijk niet Cn., maar L. Domitius (tabel geslacht van Augustus). Drukfouten teekende ik op: p. 175 αντάξιος; p. 177 Cynoscephaloe; p. 201 en 204 telkens Caterus in pl. v. Craterus; p. 251 L. Sextus in pl. v. Sextius; p. 415 Oepidus voor Oedipus.

Rotterdam. M. Engers.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Mortuo Karsteno, Academiae Secretario, poetae Hoeufftiani rogantur ut carmina sua in proximum certamen descensura mittant ad: *Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam.*

De redaktie ontving Anatole France, *Sur la voie glorieuse*, Parijs, Champion. 1915. Daarin komt, blz. 59-71, een vrije vertaling voor van het gesprek dat Herodotus Xerxes en Demaratus laat voeren.

Tevens werd ons toegezonden *Déclarations de l'Institut et des Universités de France à propos du manifeste des intellectuels d'Allemagne.*

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Studiën, LXXXIV, Sept.: Is. Vogels, De Gevangene van het Vaticaan. — G. J. J. Louwerens, Een waardeering der R. C. Kerk met een leelijk „Maar". — J. v. Rijckevorsel, Nieuwe stroomingen in Frankrijk's Letterkunde. — C. Wilde, De Pauselijke Inquisitie gedurende de ME. — Is. Vogels, Het Gezantschap bij den Paus, bestreden in 1872, verdedigd in 1915. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Journ. d. Savants, 1915, Juin: M. Prou, La forêt en Angleterre et en France, I. — P. Monceaux, Les origines du culte des Saints (fin). — P. Fournier, Théol. et droit canon au moyen âge (fin). — Variétés.

Juillet: R. de Lasteyrie, L'architecture relig. en Angleterre. — L. Bréhier. La prise de Constantinople p. l. Turcs, I. — M. Prou, La forêt en Angleterre et en France, II. — Nouv. et Corresp.

Rhein. Mus., LXX, 2: F. Wilhelm, Die Oeconomica der Neupythagoreer Bryson, Kallikratidas, Periktione, Phintys. — Th. Stangl, Lactantiana. — Th. Birt, Die Fünfzahl und die Properzchronol. — F. Rühl, Die griech. Briefe des Brutus. — Miszellen.

3: A. v. Mess, Die Anfänge d. Biogr. u. d. psychol. Geschichtsschreib. i. d. griech. Liter. — E. Kroymann, Das Tertullianfragm. des cod. Paris. 13047. — A. Klotz, Z. Kritik einiger ciceron. Reden. — T. O. Achelis, Zu den äsop. Fabeln des Dati u. Corraro. — W. Bannier, Zu griech. Inschriften. — Th. Steinwender, Z. Kohortentaktik. — Th. Stangl, Lactantiana. — Miszellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXV—XXXVI, 7: H. Lommel, Etymol. u. Wortverwandtsch. — H. Philipp, Die archäol. Erforschung Apuliens. — W. Soltau, Die Ursachen eines ant. Weltkrieges. — K. Holl, Das deutsche Lustspiel. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Schmidkunz, Logik u. Gymnasialpäd. — F. Eckardt, Wie sind die Leibesübungen an den höheren Schulen auszugestalten ?

Mnemosyne, XLIII, 4: C. W. Vollgraff, Novae inscriptiones argivae (contin.). — P. H. D., Ad inscr. Alliae Potestatis vs. 32. — J. J. Hartman, De Alliae Potestatis epitaphio. — A. Rutgers van der Loef, De Oschophoris. — J. C. Naber, Observatiunculae de jure romano (contin.). — P. H. D., De loco Aristophaneo (Acharn. 95—97). — J. J. H.. Ad Soph. Trach. 706—710. — L. Rank, Ad Ovid. Amor. I. 8. 59 sq.. — P. H. Damsté, Ad T. Livii lib. XXXVI et XXXVII. — J. J. H., Ovidiana.

ADVERTENTIEN.

ARCHIVES
OU
CORRESPONDANCE INÉDITE
DE LA MAISON
D'ORANGE-NASSAU
QUATRIÈME SÉRIE
PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE
PAR
Th. BUSSEMAKER
Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde
TOME IV 1759—1766
Prijs . . . f 6.75.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: { GEORGES GAILLARD / LOUIS PIÉRARD

Collaborateurs du 3me Numéro: Emile Herzog, Henry Lapauze, Fernand Divoire, Baron A, R. Falck, Maurice Magre, Jules Sageret, Henri Borel, Louis Piérard, Arthur van Schendel, P. Valkhoff, F. de Solpray, Ch. Herbiet, A. D. L. Mague, Pietro Mariatti.

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ -- LEIDEN

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XVIII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS XI.

Vlechtwerken VII.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f1.25.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.
Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht.

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen stempelband.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Digitized by Google

Philol 200

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. **No. 2.** **November 1915.**

Hoffmann, Ethische Terminol. bei Homer, Hesiod u. s. w. (K. Kuiper).
Kalinka, Xenophontis qui inscribitur libellus *ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ* (v. Leeuwen).
Halm-Andresen, Taciti libri, I (Enk).
Pfister, Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo (F. Muller Jz.).
Nicolas, Seyyèd Ali Mohammed dit le Bab, Le Béyat Persan (Houtsma).
Van Ginneken, Handboek der Nederlandsche Taal. II (Kluyver).
Arne, La Suède et l'Orient (C. W. Vollgraff).
Steiner, Der Fiskus der Ptolemäer, I (D. Cohen).
Muller-Bussemaker, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, V, 1 (Brugmans).
Gosses, Vorming van het Graafschap Holland (S. Muller Hz.).
Jastrow, Babyl.-Assyr. Birth-Omens (Böhl).
Samter, Religion der Griechen (Vürtheim).
Cirilli, Les prêtres danseurs de Rome (K. H. E. de Jong).
Clemen, Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christentum (K. H. E. de Jong).
Omont, La bibliothèque de l'église cathédrale de Beauvais (Kruitwagen)
Duriez, La théologie dans le drame relig en Allemagne (Haslinghuis).
Dez., Les apocryphes dans le drame relig. en Allemagne (Haslinghuis).
Hind, Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish Artists preserved in the British Museum (Hofstede de Groot).
Schoolboeken:
Geerebaert, Ciceronis Oratio pro Milone.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Martin Hoffmann, Die ethische Terminologie bei Homer, Hesiod und den alten Elegikern und Jambographen. Tübingen, Kloeres. 1914.

Op geen gebied der studie van de oudheid is wellicht het gevaar van subjectieve, dogmatische, of moderniseerende opvatting grooter dan op dat van de religie en de ethiek. Men behoeft den naam van Nägelsbach's in vele opzichten zoo voortreffelijk werk slechts te noemen of te herinneren aan Leopold Schmidt, om de noodzakelijkheid te erkennen dat ook hier aan de „erschöpfende Darstellung" nog steeds grondiger speciaal onderzoek voorafga. Een dergelijk onderzoek heeft Martin Hoffmann in zijne monografie ondernomen. Hij wil een zorgvuldig geordend overzicht geven van de door Homerus en Hesiodus, en de hen volgende dichters gebruikte woorden die een „ethisches Wert-urteil" bevatten, rangschikt daartoe in zijne twee hoofddeelen (Homerus en Hesiodus) de uitdrukkingen gekozen ter kenschetsing voor bijzondere goede en slechte hoedanigheden en de meer algemeene aanduidingen van zedelijk goed en kwaad, en vereenigt de in deze min of meer systematische paragrafen geconstateerde feiten in eene algemeene conclusie aangaande de ethische terminologie bij de beide dichters, wier werken hij — met eene bij dezen arbeid onvermijdelijke terzijdestelling van het ontwikkelingsvraagstuk — behandelt als eenheid. In het derde deel leidt hem de litteratuur der oudere elegiaci en jambografen tot een vluchtiger overzicht, dat echter eindigt met een meer tot bijzonderheden afdalende teekening van den ἀγαθὸς zooals die in de Theognidea aan den dag treedt.

De waarde van Hoffmann's monografie ligt bijna uitsluitend in hare hoofdstukken over Homerus en Hesiodus. Met voorzichtig overleg en zooveel mogelijk zich vrijwarend tegen vooropgevatte meeningen, tracht hij daar de „ethische" termen, door de dichters gebruikt, te wikken en te wegen, gaat nauwkeurig na wat de dichter bedoelt te zeggen als hij zijne helden ἄλκιμος of μεγαλήτωρ noemt, wáár de „epitheta ornantia" hunne oorspronkelijke kracht behouden hebben, wáár zij min of meer versteend zijn en hunne kleur verliezen, wat de geschiedenis is van wooorden als δυσμενής enz. Leerrijke parallelizeering ontbreekt daarbij niet. Hoe verschillend het gebruik van woorden als δίκη δίκαιος, ἀθεμίστιος en dgl. is in de homerische poezie, in de Theogonie en in de Erga, heeft ieder lezer natuurlijk opgemerkt. doch de lexicografische rangschikking dezer monografie, niet bezwaard of verduisterd door al te diepzinnige beschouwing, geeft aan die opmerking vastheid van grondslag. Dat in de Homerische poëzie niet noodwendig door woorden als ψευδής, ἀληθής, νημερτής, als κερδοσύνη of δόλος, doch doch daarentegen wel in φιλοψευδής of πιστός, een „ethisches Werturteil" wordt uitgesproken. is voor den Homeruslezer geene verrassing: de studie der door den dichter beschreven karakters deed hem geen andere conclusie verwachten. Ook verwondert het hem niet als hij den schrijver hoort verzekeren dat op het gebied der sexueele moraal de oogst der „Termini" schraal is, zoowel als op dat van de dronkenschap, den moord en

Digitized by Google

dergl. Maar het lezen van vele bekende zaken moge geen lezer tot de onbillijke uitspraak brengen dat in Hoffmann's boekje eigenlijk niet veel nieuws staat. Naast het lexicologische nut eener zorgvuldige rangschikking der ethische termen waardeeren wij hier de aandachtige, gansch niet doctrinaire opmerkzaamheid van den schrijver. Zooals het onderwerp mee brengt, treffen ons meer zijne vragen dan de antwoorden: wat bedoelt de dichter als hij zegt „αἰδέομαι", welk verschil van nuance ligt er tusschen αἰδέομαι, σεβάζομαι, ἅζομαι? Is de uitdrukking καλόν (voornamelijk, zooals vele van deze termen, negatief gebruikt) door den poeet, Homerus of Hesiodus, met bewustheid van het aesthetische op het ethische gebied overgebracht? Op welke wijze gaan begrippen als πεπνῦσθαι, εὖ φρονέειν en dergl. over van het intellectueele tot het ethische? En eindelijk — wat is bij Homerus, wat bij Hesiodus een ἀνὴρ ἀγαθός?

Vooral de behandeling van dat laatste woord zal een belangstellend lezer overtuigen dat arbeid als die van Hoffmann uitnemende diensten kan bewijzen voor een soliede en objectieve historische beschouwing der Griekschc ethiek. Dat in bijzonderheden zijn boek van tijd tot tijd bij den lezer tegenspraak ontmoet, is begrijpelijk en tegenover de zaak zelve van weinig belang.

Amsterdam. K. Kuiper.

E. Kalinka, Xenophontis qui inscribitur libellus *ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ*. **Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 1, geb. M. 1.40).**

Het geschriftje over de Atheensche Democratie, dat op naam van Xenophon staat, zou ik niet gaarne uitgeven, want ik zou niet weten hoe ik dat eigenlijk moest aanleggen, hoewel ik er mij herhaaldelijk mee heb bezig gehouden. Dit intusschen staat voor mij vast, dat het niet zóó moet geschieden als thans door den Heer Kalinka. Diens boekje heeft niet veel reden van bestaan. In 1912 bezorgde F. Rühl in de Bibliotheca Teubneriana een nieuwe, zeer goede, bewerking van Xenophon's Scripta Minora, en nam in dien bundel natuurlijk ook het boekje de Rep. Atheniensium op. Dat hij het niet als een opus spurium kenmerkte is voor Kalinka, vereenigd met eenig verschil van opvatting — voor de praktijk van geen beteekenis — omtrent de waarde van een codex Mutinensis uit de 15e eeuw, reden genoeg geweest om er twee jaar later een nieuwe editie (in usum scholarum academicarum) van te geven in dezelfde Bibliotheca. Het heet nu „Xenophontis qui inscribitur libellus!" Nu, voor een ècht geschrift hield ook Rühl het niet; hij prees in zijn voorrede Müller Strübing zeer, die getracht heeft (in 1880) het voor een oratie van den beruchten samenzweerder Phrynichus te doen doorgaan.

Wat het wèl is — of liever, oorspronkelijk geweest is, want thans is het droevig verminkt, — zullen wij niet licht te weten komen. Doch in deze uitgave houdt Kalinka zich alleen met den tekst bezig: alleen daarover zal ik dus nu een en ander in het midden brengen. Geenszins in prijzenden zin! Uit dit werkje kan men vooral dit leeren, wat er van een ouden tekst terecht komt onder de handen van een angstvalligen uitgever.

De Heer Kalinka kan niet emendeeren. Ik moet deze bewering staven en weet dat niet beter te doen dan door te laten zien hoe hij een der eerste zinnen van het boekje heeft verhaspeld.

„Allereerst" — zoo begint de zoogenaamde Xenophon zijn betoog — „heb ik dit te zeggen, dat te Athene het arme volk er terecht beter aan toe is dan de aanzienlijken en rijken". Een dood eenvoudige volzin, waarin het onderwerp van de nu volgende redeneering duidelijk wordt aangegeven. Maar de overlevering heeft hier — als op tallooze plaatsen — geleden. In de hss. staat: πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο ἐρῶ ὅτι δικαίωσ αὐτόθι καὶ οἱ πένητεσ καὶ ὁ δῆμοσ πλέον ἔχει(ν) τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων (cap. 1 § 2). Hoe nu deze woorden te verbeteren? Ik houd het er voor dat men lezen moet: ὅτι δικαίωσ αὐτόθι οἱ πένητεσ καὶ ὁ δῆμοσ πλέον ἔχουσι τῶν γ. κ. τ. π., vele critici echter — ook Cobet — zijn andere wegen ingegaan, en Bergk schreef: ὅτι δίκαιοσ αὐτόθι ὁ δῆμοσ καὶ οἱ πένητεσ πλέον ἔχειν, — nog al stoutmoedig, maar zeker vernuftig bedacht. Derhalve, volgens Bergk: niet δικαίωσ maar δίκαιοσ, en καὶ weg. Ja maar, zegt nu Kalinka, er *staat* dan toch maar -ωσ en καί! En wat maakt hij zelf er nu van, onder den invloed van Bergk's gissing, maar „verba tradita quoad fieri poterat tuitus"? Dezen gruwelijken onzin: ὅτι δικαίωσ αὐτόθι < δί >-και < οι > οἱ πένητεσ καὶ ὁ δῆμοσ πλέον ἔχειν enz. — Dat moet dus Grieksch, dat moet menschentaal verbeelden: „δικαίωσ δίκαιοί εἰσι." Maar ziet u, palaeographisch is het zoo einleuchtend! δι na θι uitgevallen, en οι voor οἱ! Dat is wat ik zeide: zóó moet men het *niet* doen.

Teekenend is ook dit, dat in de praefatio getuigd wordt: „Wachsmuthio contigit ut emendationibus vere palmaribus manum scriptoris restitueret" (1874), en dat van dezen geleerde slechts één verbetering — een betwistbare trouwens — in den tekst is opgenomen. Dus ook zelfs emendationes palmares mag of moet een uitgever niet opnemen?

Nog iets, — schijnbaar een kleinigheid, maar feitelijk iets van gewicht: „Met geld krijgt men te Athene veel gedaan, en zou men nog meer gedaan krijgen εἰ πλείουσ ἔ < τι > ἐδίδοσαν ἀργύριον." Zoo laat Kalinka afdrukken in cap. 3 § 3, en zet er in den uitvoerigen apparatus criticus onder: „ἐπεδίδοσαν codd., ἔτι ἐδίδοσαν Cobet."

In den tekst zouden dus de letters < τι > moeten worden *gesuppleerd*. Dat is echter geenszins het geval! De emendatie van Cobet is daarom zoo onbetwistbaar omdat hij in de overlevering niets wezenlijks heeft veranderd, maar alleen het teeken Π heeft verdeeld zooals het behoorde, in TI, zoodat de hier onmogelijke samenstelling ἐπιδιδόναι verviel, en tevens aan den zin het nuttige adverbium ἔτι werd teruggegeven. Een inderdaad palmaris emendatio, deze. Maar van Cobet wordt zoo iets niet getuigd, en waaròm ze dat is blijkt uit den tekst dezer uitgave niet. Heeft de Heer Kalinka het niet begrepen? Dit is anders toch wel „voorzichtige" kritiek.

Ik heb nog heel wat in petto, maar ik moet mij bekorten, en dat is maar goed. Slechts nog mijn openhartig eindoordeel: hoe minder tekstuitgaven in dezen trant verschijnen, hoe beter.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

Digitized by Google

P. Cornelii Taciti libri qui supersunt rec. **C. Halm.** Editionem quintam curavit **G. Andresen.** Tomus prior qui libros ab excessu Divi Augusti continet. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 1.50, geb. M. 2).

Dit is zonder eenigen twijfel de beste tekstuitgave van Tacitus' Annalen, die wij bezitten; men kan zich dan ook niet genoeg verheugen, dat een Tacituskenner als Andresen Halm's werk heeft herzien en verbeterd. Men behoeft maar eenige hoofdstukken van deze editie met den vierden druk te vergelijken, om tot de conclusie te komen, dat Andresen's revisie zeer grondig is geweest. Veel nut heeft de uitgever gehad van Sijthoff's prachtige uitgave (codices graeci et latini photographice depicti duce Scatone de Vries) van de beide belangrijke handschriften der Laurentiana 68 I en 68 II, naar aanleiding waarvan hij in Wochenschr. f. kl. Ph. 1902, n°. 24. 26. 28. zijn belangrijke studie „Neue Lesungen in Tacitus' Annalen" publiceerde. Daaruit leeren wij Andresen, evenals uit zijn overige talrijke artikelen, als een uiterst fijn palaeograaf en tekstcriticus kennen, die, zooals een andere bekende Tacituskenner Wolff het reeds meer dan 10 jaren geleden uitdrukte, de kunst verstaat „sich in die Irrungen und Wirrungen der Kopistentätigkeit hineinzudenken, ihrer Feder bis in die feinsten Züge zu folgen, so dasz auch scheinbar unwesentliche Dinge, klug kombiniert, ihm oft überraschende Resultate ergeben haben."

Het lijkt mij overbodig den lezers van het *Museum* een lijst voor te leggen van al de verbeteringen, die Andresen in Halm's werk heeft aangebracht, vooral nu Wolff dezer dagen in de Wochenschrift f. kl. Phil. daarvan een nauwkeurige opsomming geeft.

Over het algemeen genomen is de uitgever zeer voorzichtig te werk gegaan, zonder in een conservatisme te vervallen, waaraan Fisher zich soms schuldig maakt: niet licht zal men plaatsen kunnen aanwijzen, waar de overlevering ten onrechte door conjectuur veranderd is; wel zou ik een enkele maal in den tekst geplaatst hebben, wat Andresen slechts in den apparatus vermeldt. Maar hoe meer ik de uitgave gebruikte, hoe meer ik tot de overtuiging kwam, dat het zeer gevaarlijk is met Andresen van meening te verschillen.

Als bewijs van belangstelling noem ik eenige plaatsen, waar ik meen dat Andresen's opvatting onjuist is. Ann. I. 9. geven de codices *postquam hic secordia senuerit, ille per libidines pessum datus sit, non aliud discordantis patriae remedium fuisse quam ab uno regeretur.*

Andresen schrijft met Ferrettus *quam* < *ut* > *ab uno regeretur*; dat *quam* echter soms = *quam ut* bewijst Dr. W. A. Baehrens, Beiträge zur Lateinischen Syntax, p. 375, die o. a. Seneca, de Benef. II. 16. aanhaalt *est tamen aliquis minor quam in sinu eius condenda sit civitas*, waar vroegere uitgevers wel is waar ook *quam*<*ut*> schreven, doch Hosius heeft in zijn tweede uitgave (1914) de overlevering gehandhaafd.

II. 30 *scilicet ut in Libonem ex servis salvo senatus consulto quaereretur*; het was toch zeker de moeite waard geweest in den app. te vermelden, dat Mendoza deze verklaring bij het op zich zelf duidelijke verhaal voor onecht hield.

IV. 49. 32. *simul eque armenta, ut mos barbaris, iuxta clausa, egestate pabuli exanimari*, zoo de Mediceus; Andresen leest voor *eque* (=aeque) met Lipsius *equi*; *eque* is echter uit het voorafgaande bij vergissing herhaald. (Novak, Analecta Tacitea, 1897), zie ook Bursians Jahresbericht 1904, Bnd. 121, p. 110.

XIV. 8. 22. *ubi incolumem esse pernotuit, ut ad gratandum sese expedire*: Urlich's voorstel om *ut* als dittographie te schrappen lijkt mij boven twijfel verheven.

XIV. 53. 27. *familiaritatem eius magis aspernante Caesare*; hier had Prammer's gissing *magis* < *magisque* > in den tekst moeten worden opgenomen.

XVI. 22. 5. *ut noscatur quid Thrasea non fecerit*: hier mis ik in den appar. cr. Hartman's conjectuur *novi* in plaats van *non*.

Zoo zijn er nog verscheidene plaatsen, waar ik plausibele conjecturen in den apparatus mis; in verband hiermee heb ik twee wenschen, 1o zou ik Dr. Andresen in overweging willen geven den appar. cr. wat vollediger te maken, en 2o zou het m. i. aanbeveling verdienen achter de in den appar. cr. genoemde gissingen de plaats te vermelden, waar ze gepubliceerd werden; men kan immers over de waarschijnlijkheid eener gissing alleen dan oordeelen, als men de motieven kent van den voorsteller.

Ten slotte wil ik er op wijzen, dat een zeer volledige *index historicus*, 53 pagina's groot, de bruikbaarheid dezer in alle opzichten superieure uitgave nog verhoogt.

Leiden. P. J. Enk.

Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo, untersucht und herausgegeben von **Dr. Fr. Pfister** Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. M. 3).

Na de editio princeps van Landgraf (1885) welhaast 30 jaar later uitgegeven vertoont dit nieuwe oranjebandje uit de Sammlung mittellateinischer Texte van Alfons Hilka alle symptomen van zijn geboorte in de reeds niet meer jonge XXe eeuw: de constitutie van den text is conservatief; de taalman, noem hem schatgraver of voddenraper bij dezen text, die tusschen 950 en 960 geschreven is, vindt hier gansch zijn strijd van oud en jong, van echt en onecht, zijn heele verzameling van cocons, larven en eendagsvlinders terug met enkele nieuwe exemplaren, door geen waanwijze hand gesorteerd. Ik zie een derg. periode van gisting misschien met meer voldoening dan mijn buurman maar laat ook zulk een film met des te meer pleizier voorbij paradeeren, omdat het zoo machtig terugdrijft naar wat „klassiek" genoemd wordt, wat die gisting eigenlijk even goed gekend heeft maar in zichzelf of in zijn tijd een grooter bezinking meebracht. Dit verhaal dan is naief en openlijk, zoo ook zijn taal. Het ware verkeerd den uitgever om deze reden voor zijn conservatisme dankbaar te zijn: het was hem een quaestie van methode in het algemeen; dit product stond noch als literatuur- noch als taalteeken bij hem vooraan; hoe veel rijker zouden anders de (twee!) pagina's uitgevallen zijn, door hem aan Sprache und Stil des Leo gewijd!

Pfister, o. m. schrijver van de *Reliquienkult im Altertum*, heeft hier blijkbaar een van de uitloopers van zijn belangstelling gevolgd, die men gevoegelijk zou kunnen omschrijven als das Heroische und seine Verehrung im Altertum nach den Literaturdenkmälern dargestellt. Dat onderwerp voert hem bijkans overal langs: hij orienteert zich vlug en geeft dan met groote werkkracht snel een reeks resultaten, die blijkbaar van vroe-

Digitized by Google

gere — en latere — onderzoekingen profiteeren [1]).

Deze eigenschappen vindt men hier terug, ook echter zijn beperking tot den inhoud als zoodanig. Leo is hem een schakel in zijn groote onderzoekingen, die, voor hij verder gaat, op zijn plaats vastgelegd moet worden, zoodat hij zeker kan zijn van het terrein achter zich.

De inleiding (pg. 1—44) brengt veel nieuws, geeft ook hier blijk van groote scherpzinnigheid en combinatiegave, en geeft in de meeste gevallen waar men niet geheel bevredigd wordt, de belofte dat de schrijver elders en uitvoeriger op het onderwerp hoopt terug te komen: wat intusschen reeds ten deele geschied is.

Bij den text maakte ik een reeks kantteekeningen, die echter hier geen plaats kunnen vragen. Zij hebben ook nergens mij de overtuiging gebracht, dat dit boekje niet behoort tot het vele, dat in Duitschland geboren wordt en dan de qualificatie blijkt te verdienen: solide en goed.

Den Haag. F. Muller Jzn.

[1]) Eenige kleinere stukken. ook afkomstig uit het Bamberger hs., betrekking hebbende op dezelfde Alexandervereering, gaf Pfister reeds uit in de vulgair-latijnsche serie van Winter te Heidelberg. Het is niet duidelijk, waarom Pf. hier nog vulgair-latijn in ziet: het Commonitorium Palladii bijv., het eerste van de bewuste stukken, acht hij zelf een vertaling van een grieksch origineel eerst uit de Ve eeuw!

Seyyèd Ali Mohammed dit le Bab, Le Béyan Persan, traduit du Persan par A. L. M. Nicolas. Paris, Geuthner. 1911—1914. (Pr. fr. 14) 4 vol.

Nadat ik in Jaargang XX van dit Maandblad, blz. 443 de verschijning van het eerste deeltje van Nicolas' vertaling van den Perzischen Bayān kort heb aangekondigd, heb ik thans het genoegen te berichten, dat de ijverige Fransche Oriëntalist dit moeilijke werk heeft ten einde gebracht. De Fransche vertaling is met het verschijnen van het 4de deeltje compleet, hoewel het werk zelf incompleet is, daar de bekende handschriften van het oorspronkelijke werk niet verder gaan dan tot de 10de paragraaf van het 9de hoofdstuk. Daar volgens het plan van den mystieken schrijver het boek 19 hoofdstukken, elk van 19 paragrafen, moest bevatten, ontbreekt daaraan nog meer dan de helft, maar er is alle reden om te onderstellen dat dat ontbrekende nooit geschreven is geworden. Dat dit te betreuren is zal ter nauwernood iemand durven beweren, want, gelijk met mystieke schrijvers het geval pleegt te zijn, zoo is ook de Bāb in die mate onder den indruk der bovenmenschelijke mystieke idee, dat hij moeite heeft zijne gedachten logisch te ordenen en helder uiteen te zetten, welk gebrek dan door voortdurende herhalingen en geheimzinnige aanduidingen moet verheeld worden, maar feitelijk daardoor nog duidelijker in het oog valt. Een bekend, nu sinds eenige jaren gestorven Oriëntalist, die zich eveneens veel met de Babi-litteratuur had beziggehouden, heeft ten aanzien daarvan niet geheel ten onrechte opgemerkt: „De lezer moet alle eischen der grammatika op zij zetten, de logika en het gezond verstand een beetje vergeten, dan zal het hem misschien gelukken de mysteriën van deze litterarische produkten te verstaan, die de ingewijden met eene niet bedoelde ironie de „heldere uiteenzetting" (dat is de beteekenis van het Arabisch-Perzische woord Bayān) noemen." De Heer Nicolas ergert zich over deze uitlating en vindt haar oppervlakkig en onjuist, want, zegt hij „il faut bien admettre que le Bāb était un homme; qu'il possédait ce qu'il fallait pour la vie de ce monde, un corps et une âme, un coeur et un cerveau; du moins a-t-il montré, dans le choix de la carrière qu'il a suivie, un courage et une intelligence — tranchons le mot: un génie — que l'on rencontre rarement et qui devrait, au moins par sa mort, forcer le respect et l'attention. Il avait tant en *Arabe* qu'en *Persan*, une merveilleuse facilité d'élocution: j'imagine qu'il parlait sa langue infiniment mieux que ses critiques Européens, et qu'il comprenait au moins ce qu'il disait." In deze woorden ligt onverholen opgesloten, dat volgens den heer Nicolas de schuld niet ligt aan den Bāb, maar aan zijne Europeesche verklaarders, zoo zij hem onbegrijpelijk vinden, maar hij wil daarbij, zooals hij even te voren zegt, als verzachtende omstandigheid laten gelden, dat zij dikwijls over onnauwkeurige afschriften beschikten.

Inderdaad moet den heer Nicolas toegegeven worden, dat in de uitingen van bedoelden Oriëntalist eenige overdrijving steekt. Het is hem althans gelukt, dank zij zijne veeljarige studiën in de theologisch-philosophische litteratuur van Babis en andere perzische auteurs eene vertaling te leveren, die over het algemeen zeer goed verstaanbaar is, behoudens de moeilijkheid die de lectuur van elke mystiek oplevert. Deze moeilijkheid heeft de vertaler wel getracht te verminderen door enkele ophelderende aanteekeningen, maar wij hadden wel gewenscht dat hij daarmede wat minder spaarzaam geweest ware. Overigens moeten wij ons onthouden van een oordeel over de nauwkeurigheid der vertaling, daar de perzische tekst onuitgegeven is. Nog minder is op grond eener vertaling vast te stellen, of de oorspronkelijke auteur de grammatische regels van zijne moedertaal heeft in acht genomen.

Trouwens dit alles is van ondergeschikte beteekenis. Hoofdzaak is dat wij thans het hoofdwerk van den Bāb in eene, zeker in het algemeen volkomen betrouwbare vertaling bezitten. Al zijn nu de werken van den Bāb sedert het optreden der Bahaïs tot op zekere hoogte verouderd en voor een goed deel slechts van historisch belang, toch zal ieder, die de ontwikkeling van het Babisme wil nagaan, moeten beginnen met het werk van den stichter te raadplegen. Het is de verdienste van Nicolas dat hij dit mogelijk gemaakt heeft, ook voor hen die geen Perzisch verstaan en die de handschriften van den Bayān niet raadplegen kunnen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

J. van Ginneken, S. J., Handboek der Nederlandsche Taal. Tweede Deel. Met medewerking van **Willem Kea, S. J.** Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1914. (Pr. *f* 8; geb. *f* 9.90).

In dit tweede deel behandelt de heer van Ginneken de talen van verschillende sociale groepen; maar zijn stof was zoo groot, dat hij die niet in dit ééne deel heeft kunnen verwerken, en er ook nog in het volgende deel eenige hoofdstukken aan zal besteden. Het was voor den schrijver moeilijk die sociale groepen volgens één bepaald criterium van elkaar te onderscheiden; en wie die moeilijkheid beseft, zal niet aankomen met bezwaren over een niet zuiver logische verdeeling. Sommige van die

Digitized by Google

groepen hebben een eigen taal doordat zij bestaan uit vakgenooten; andere weer doordat de leden in een ander opzicht met elkaar in de maatschappij zijn verbonden, b. v. door hunne afkomst, door hun gemeenschappelijk ijveren voor bepaalde beginselen enz. En zóó kan natuurlijk een zelfde individu tot meer dan één groep behooren, en in zijn individueele taal bestanddeelen hebben uit verschillende groeptalen. Zijn onderwerp bestudeerende, is de heer van Ginneken opnieuw getroffen door den rijkdom van het Nederlandsch; en meer dan eens vraagt hij, waarom de studenten toch bij voorkeur teksten uit vervlogen eeuwen beoefenen, terwijl het heden hun een overvloedige stof aanbiedt, die hen minder vaak moet dwingen zich slechts met gissingen te behelpen (zie blz. 335 en 532). Wij kunnen de talen der verschillende bedrijven niet nagaan zonder in te zien, dat wij zelf maar een zeer klein gedeelte van onze moedertaal verstaan: „de verschillende ambachten hebben reeksen van woorden die ook ons in onze leeketaal zeer goed te pas zouden komen, als wij ze maar kenden" (292). Dit is zonder twijfel waar; doch dat wij die woorden niet kennen is het gevolg hiervan, dat wij geen verstand hebben van het vak waartoe zij behooren: de begrippen welke door die termen worden aangeduid, kunnen niet voor ons leven; wie een verklarende woordenlijst inziet van een vak dat hij niet kent, zal de definities zeer dikwijls niet begrijpen; wie de etymologie van technische termen wil nagaan, gevoelt terstond dat hij moet beginnen met zich van de techniek zelf een voorstelling te maken. Een diepe studie van de termen van alle bedrijven is dus voor één taalkundige iets onmogelijks. De heer van Ginneken is daarvan overtuigd zoo goed als iemand anders. In zijn hoofdstuk over *De lagere vaktalen* behandelt hij achtereenvolgens 70 vakken, d. w. z. hij noemt voor elk daarvan eenige tijdschriften of boeken, meest uit den jongsten tijd, en geeft voor sommige vakken een lijst van termen, meestal uit reeds bestaande lijsten geëxcerpeerd. Hij kon zich hiervoor bedienen o. a. van verschillende uitgaven der Koninklijke Vlaamsche Academie; doch hij merkt op (305), dat in deze lijsten van de Vl. Academie vaak locale termen uit verschillende streken en algemeen-Nederlandsche naast elkaar zijn gesteld, zóó dat de lezer ze niet behoorlijk kan onderscheiden, en dat bovendien de bewerkers vaak zelf Nederlandsche woorden hebben geconstrueerd in plaats van de Fransche te noemen die inderdaad worden gebruikt. En niet klein is het getal vakken waaruit in het geheel geen termen worden meegedeeld; voor sommige (zie bv. blz. 376) wordt verwezen naar het volgende deel. Dit hoofdstuk mag dus, dunkt mij, worden beschouwd als een uitvoerig programma, waardoor de aandacht wordt gevestigd op een studie die nog veel belooft, en die dan ook historisch zal moeten worden opgevat. Want, zooals de schrijver bij herhaling opmerkt: hoe meer machines er bij het bedrijf worden ingevoerd, des te geringer wordt het aantal personen die met het vak zelf zeer vertrouwd zijn; velen hebben aldoor niets te doen dan één eentonig werkje, en zoo wordt de kennis van technische termen bij het personeel geringer. Slechts in één geval heeft de schrijver door een voorbeeld willen laten zien, hoe ongeveer die studie zou moeten uitvallen. Voor de bijenteelt (389 vlgg.) geeft hij in de eerste kolom der bladzijden een algemeen overzicht van het werk van den imker, en in drie kolommen daarnaast geeft hij aan, hoe de in zijn beschrijving voorkomende zaken in 1600, 1800 en 1900 zijn genoemd. De keuze van het voorbeeld is wel te begrijpen. Met menig ander vak vergeleken, zal de bijenteelt een vrij eenvoudig karakter hebben, dat wellicht in een eeuw of drie niet zeer is veranderd. Een gewichtig bedrijf als de zeemanstaal wordt in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld; ook hier was niet te denken aan een historische beschrijving der zeemanstaal in haar geheelen omvang: het was den schrijver slechts te doen om een voorbeeld van zijne „karakteriseering van de Nederlandsche taal in hare veelzijdige verwikkelingen" (480). Daartoe geeft hij een uitvoerige lijst van Nederlandsche zeetermen die in eenige vreemde talen (vooral het Duitsch, de Scandinavische talen en het Russisch) zijn opgenomen. Evenzoo zijn er hoofdstukken over de jagerstaal, de soldatentaal, de socialistische-arbeiderstaal, de rechtstaal, de handelstaal. Over de gebreken der Nederlandsche rechtstaal is bij herhaling geschreven, en niet eerst in den jongsten tijd. De schrijver geeft allerlei voorbeelden, en spreekt over de maatregelen die de Nederlandsche Juristen-Vereeniging heeft bedacht om den toestand te verbeteren. Doch zeer juist merkt hij op, dat het publiek niet het onmogelijke moet verlangen. De rechtstaal zal altijd een technische taal blijven, en of haar begrippen nu worden aangeduid door Nederlandsche woorden of door vreemde, die taal zal slechts ten volle worden verstaan door hem die het vak kent, d.i. door den jurist. Bij zijn beschrijving van de hedendaagsche handelstaal heeft de heer van Ginneken zijn bijzondere aandacht gegeven aan de hedendaagsche reclame, vooral in advertenties: hier heeft hij materiaal gebruikt dat hij zelf heeft bijeengebracht, of voor zijn doel heeft laten bijeenbrengen. Voor eigenlijke handelstermen, die ten deele uit andere talen komen, heeft hij zich bediend van boeken als b. v. dat van Weeveringh, en de lijsten op blz. 152 vlgg. hebben hier en daar wel wat zonderlinge artikelen: is b. v. *caduceus*, „de staf van Mercurius", inderdaad een handelsterm? Ook *bajadere*, „Indische danseres en tooneelspelster"? Ook *creool*, *mestiès*, *mulat*, *fetisj*? Ik geloof, dat men van deze lijsten niet meer moet verlangen dan den zeer algemeenen indruk, dat de Nederlandsche handel zich bedient van een aantal vreemde termen. Gaat men letten op bijzonderheden, dan blijven allerlei vragen onbeantwoord: *elevator*, „hijschtoestel" staat onder de „handelswoorden uit het Latijn"; maar kan onze taal het niet hebben ontleend aan het Engelsch? De Jodentaal en het Bargoensch (in het eerste en het tweede hoofdstuk) zijn wel talen van bepaalde groepen in de maatschappij, maar het zijn geen vaktalen: zij hebben op zichzelf niet deze moeilijkheid, dat men ze zonder kennis van bepaalde vakken niet kan verstaan, en hare studie is daardoor meer geschikt voor den taalkundige. Opmerkelijk is het gevoelen van den schrijver, dat in het Bargoensch eigenaardigheden zijn te vinden van de talen der „oer-Europeesche bevolking" (133), een gevoelen dat hij toelicht met een beroep op het Eskimo, en dat ik niet in staat ben met juistheid te waardeeren. Evenmin durf ik oordeelen over de lijst van „eigenaardige woorden, onder de Nederlandsche Joden gebruikelijk". Misschien is een enkele uitweiding niet nauwkeurig, althans op

Digitized by Google

blz. 75 wordt de zegswijze „*allemaal kool*, allemaal praatjes" afgeleid uit het Hebreeuwsche woord *kaul*, stem. Daarentegen zal de opmerking over *fiets*, dat de schrijver op een zeer voorzichtige wijze noemt in verband met het Bargoensch (119), in elk geval alle aandacht verdienen. Terwijl de heer van Ginneken dit deel bewerkte, brak de groote oorlog uit. Zijn karakteristiek van het Nederlandsche volk aan het slot (533 vlgg.) geeft hem moed voor de toekomst van Nederland, en al zijn lezers zullen met hem wenschen dat zijn hoop vervuld moge worden.

Groningen. A. Kluyver.

T. J. Arne, La Suède et l'Orient. (Archives d'Etudes orientales publiées par J. A. Lundell, vol. 8). Upsala, Appelberg; Parijs, Leroux. 1914.

Ziehier een onderwerp, dat van zeer groot belang is voor de geschiedenis van Zweden en van Rusland in de vroege middeleeuwen, behandeld door een Zweedsch geleerde, die er zich reeds jaren mede bezig heeft gehouden (zie: Compte-rendu du Congrès préhistorique de France, V (1909), bladz. 586—592). De inhoud van het kort en bondig „Zweden en het Oosten" getitelde werk kan nader aldus omschreven worden: geschiedenis der relaties op het gebied van handel en van kunst, die er van het eind van de 8ste eeuw na Chr. tot in de 12de eeuw toe bestaan hebben tusschen Zweden eenerzijds en Rusland, het byzantijnsche rijk, Perzië, Turkestan, Armenië en Syrië anderzijds. Op eene beknopte inleiding omtrent hetgeen er uit geschiedkundige bronnen bekend is over den door Zweden op de genoemde landen gedreven handel en de daarbij gevolgde handelswegen (dien langs de Wolga en dien langs de Dnepr) volgt de uitvoerige behandeling van het rijke archaeologische materiaal, dat is dus te zeggen van de scandinavische voorwerpen, die in Rusland, en van de oostersche voorwerpen, die in Zweden, en wel vooral op Gotland en in het dal van de Maelar gevonden zijn; tot besluit worden de algemeene uitkomsten van het onderzoek kort opgesomd en nader met elkander in verband gebracht. Eene kaart van Rusland, waarop de vindplaatsen der scandinavische voorwerpen zijn aangeteekend, is aan het boek toegevoegd. Archaelogen en kunsthistorici, die niet speciaal in Scandinavië belang stellen, zal de classificeering der in Zweden gevonden oostersche voorwerpen het meest interesseeren. Verreweg het grootste gedeelte daarvan staat onder den invloed der sassanidische kunst. Men moet nu echter trachten uit te maken, welke van die voorwerpen uit het kalifaat of het byzantijnsche rijk afkomstig zijn, welke daarentegen door Chazaren en Bulgaren, of zelfs in Zweden zelf, in sassanidischen stijl vervaardigd zijn. De schrijver wijst ons hier in vele opzichten den weg: niettemin zal om scherp te leeren onderscheiden nog veel voortgezet onderzoek noodig zijn. Uitteraard draagt het boek van den bekwamen en geleerden Zweedschen archaeoloog dus een voorloopig karakter. Hij zelf heeft dat duidelijk doen uitkomen, en ons tevens met eene openhartigheid, die de kritiek, zoo hier kritiek van pas was, zou ontwapenen, ingelicht omtrent den omvang van de studie, waarop zijn werk berust. In het Oosten is hij niet geweest. Wel is hij, na reeds een gedeelte van zijn boek te hebben geschreven, in de gelegenheid geweest eene wetenschappelijke rondreis van veertien maaanden in Rusland te maken, waar hij in de musea archaeologisch materiaal gevonden heeft in zulken overvloed, dat hij het niet meer geheel heeft kunnen verwerken. Wij zijn den Heer Arne zeer dankbaar voor het thans gebodene en verwachten van hem in de toekomst nog verdere voorlichting op hetzelfde gebied.

Groningen. C. W. Vollgraff.

A. Steiner, Der Fiskus der Ptolemaeer. I. Seine Spezialbeamten und sein öffentlich-rechtlicher Charakter. Leipzig-Berlin, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.40; geb. M. 3.60).

Het is een verleidelijke taak, uit de gegevens, die de Egyptische papyri tot nog toe gebracht hebben, het bestuursstelsel van Egypte in den Griekschen en Romeinschen tijd niet alleen in hoofdlijnen na te gaan, maar ook tot de bijzonderheden ervan af te dalen en een oplossing te zoeken voor de velerlei vraagstukken, die zich hierbij voordoen. Deze wijze van arbeiden heeft het bezwaar dat door één vondst de bestede moeite vergeefsch of de ingeslagen weg verkeerd kan blijken; zij is echter noodzakelijk, omdat het wachten anders eindeloos zou zijn en men op deze wijze een kern verkrijgt, waaromheen latere gegevens kunnen worden gegroepeerd.

Dr. Steiner heeft in het bovengenoemde werkje — waarvan inmiddels reeds een tweede deel verschenen is — vrijwel alle moeilijkheden, die zich bij de behandeling van zijn onderwerp voordeden, trachten op te lossen. Hij behandelt de afdeeling van het Ptolemaeïsch Ministerie van Finantiën, die τὸ βασιλικόν wordt genoemd, in haar dubbel karakter van Schatkist en Directie der Belastingen en Domeinen. Aan het hoofd van de eerste staat de οἰκονόμος τοῦ βασιλέως, wiens functie, later met die van den particulieren rentmeester des konings, den πρὸς τῷ ἰδίῳ λόγῳ, gecombineerd, oorspronkelijk, naar Steiner vernuftig uitwerkt, daarvan gescheiden was. Als Directie van Belastingen en Domeinen staat τὸ βασιλικόν onmiddellijk onder den Minister van Finantiën zelf, terwijl de verschillende bureau's in de provincies geleid worden door een οἰκονόμος τοῦ νομοῦ, die in de τοπάρχιαι en κῶμαι weer οἰκονόμοι onder zich heeft. Deze οἰκονόμοι zijn niet alleen ontvangers der belastingen, maar zij dragen ook zorg voor de belasting-aangiften, welke den vorm hebben van een verklaring van den belastingschuldige, die, zoo haar juistheid niet kan worden nagegaan, moet worden beëedigd. Hiernaast hebben zij nog de controle tegenover de belastingpachters, wellicht gepaard met een boeterecht en een gedeelte van de rechtsspraak in pachtzaken, een toezicht, dat zich ook tot de monopoolpacht uitstrekt. Als verdere functie is hun een gedeelte van het b stuur der domeinen en in verband daarmede wellicht ook het finantieel beheer van de aanbesteding der openbare werken opgedragen.

Omdat deze taak zoo veelomvattend is, moet men, naar Steiners meening, reeds in de 3e eeuw drie verschillende soorten van οἰκονόμοι onderscheiden, en wel voor de pacht, voor de σιτικά en voor de domeinen, een onderscheiding, die uit de papyri eerst in de tweede eeuw zou blijken te bestaan. Voor de pacht berust dan in dien vroegen tijd de opperleiding bij den διοικητής, voor

Digitized by Google

de σιτικά, naar het schijnt, bij den ἐπιμελητής en voor de domeinen bij den ἐπὶ τῶν προσόδων. Verschil tusschen de 3e en 2e eeuw daarentegen neemt Steiner aan, waar hij de plaats van den οἰκονόμος τοῦ νομοῦ in de beambtenhierarchie bespreekt; daar komt hij tot de conclusie, dat, terwijl deze in den eersten tijd onmiddellijk na of zelfs voor den νομάρχης — den civiel-gouverneur der provincie — genoemd wordt, zijn ambt bij voortduring lager zinkt. In de tweede eeuw komt hij pas op de 4de plaats na den στρατηγός, die dan met de leiding der burgerlijke zaken belast is; hij staat dan niet meer aan het hoofd van de beambten der provincie, maar is in rang aan den ἀρχιφυλακίτης gelijk. Een volkomen zuiver beeld der rangorde is nog niet te verkrijgen. Wel schijnt het zeker, dat in den Romeinschen tijd Romeinsche οἰκονόμοι het ambt hebben overgenomen.

Dit betoog, van tallooze bewijsplaatsen uit de papyri voorzien, wordt samengevat in een résumé, waarin nog de vraag, of de Egyptische Schatkist een rechtskrachtige persoonlijkheid was, toestemmend wordt beantwoord; zelfs wordt de gedachte niet van de hand gewezen, dat men ze reeds in Egypte als zoodanig van den ἴδιος λόγος onderscheiden heeft. In belastingzaken handelt zij bij de pacht in schijn volgens privaat recht; in waarheid echter mist de pachter tegenover den staat een groot stuk privaatrechtelijke macht.

Het boek wordt besloten met een lijst van de tot nu toe bekende οἰκονόμοι en een opgave van litteratuur.

Deze uiteenzetting, die in het kort den overvloedigen inhoud van het boek tracht weer te geven, wil geenszins den indruk wekken, dat ik het in alle opzichten met den schrijver eens ben. Integendeel, te vaak treedt subjectieve zekerheid in de plaats van een gepasten twijfel. Zoo is de hypothese, dat er als regel in alle grootere provincies οἰκονόμοι τῆς νομαρχίας geweest zijn, door niets gewettigd; integendeel, het feit, dat er alleen in de Thebais een ἐπιστράτηγος gevonden wordt, terwijl deze elders ontbreekt, mag als waarschuwende analogie gelden. Ook mag men uit de te vage bewoordingen van Or. Gr. 59 niet te haastig concludeeren, dat eenzelfde soort οἰκονόμοι als in Egypte ook in de buitenlandsche bezittingen heeft bestaan; ik zou zelfs, in tegenstelling met vroeger, eer willen aannemen, dat in deze inscriptie de οἰκονόμος τοῦ βασιλέως, niet een beambte buiten Egypte bedoeld wordt. Even weinig gegevens heeft Dr. Steiner voor zijn hierboven weergegeven vermoeden, dat reeds in de 3e eeuw de οἰκονομία in drie afdeelingen gesplitst was; een gelijkstelling van de functies in de 3e en 2e eeuw gaat reeds daarom niet op, omdat, zooals Steiner elders (p. 47) zelf aantoont, het ambt in lateren tijd een anderen vorm heeft aangenomen. Een meer principieele fout wordt m. i. gemaakt, als uit het feit, dat de στρατηγός in de tweede eeuw meer en meer in de plaats van den νομάρχης treedt, de conclusie wordt getrokken (zoo ik althans goed lees), dat het burgerlijk bestuur meer en meer gemilitariseerd werd. Juist het omgekeerde is het geval: het burgerlijke. dat is in Egypte het finantieele, bestuur overmeestert het militaire. Dat bracht de geheele binnenlandsche politiek der Lagiden mede.

Dit alles is reeds voldoende om aan te toonen, dat, zoo wij den schrijver dankbaar kunnen zijn voor het bijeenbrengen der gegevens, wij nochtans zijn conclusies niet zonder nader onderzoek kunnen aanvaarden. Daarbij heeft het boek een voor den lezer zeer onaangenaam gebrek: de inhoud is door den gebrekkigen stijl zeer dikwijls slechts met moeite te begrijpen. Het lijken vaak meer losse aanteekeningen dan uitgewerkte gedachten; de gebrekkige formuleering wekt somtijds zelfs den schijn van tegenstrijdigheden op één en dezelfde bladzijde; en het verband tusschen de gegevens onderling en tusschen de gegevens en de conclusie is vaak in het geheel niet gelegd en overgelaten aan den lezer, die toch reeds in de lectuur belemmerd wordt door het groote aantal zinstorende drukfouten, waaronder b.v. het hinderlijke οὐ in plaats van οὗ op p. 11 en het bij eerste lezing onbegrijpelijke „nur" inplaats van „nun" op p. 23 niet eens in de uitvoerige drukfoutenlijst van het tweede deel zijn opgenomen. Deze beide gebreken zijn te meer te betreuren, omdat, indien Dr. jur. Steiner evenveel zorg besteedde aan het uitwerken zijner gegevens als aan het verzamelen, daarmede niet alleen de juridische, maar ook de historische wetenschap gebaat zou zijn.

Den Haag. D. Cohen.

P. L. Muller. Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet door **Th. Bussemaker.** Vijfde boek. Eerste stuk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon.

Het was mijn oorspronkelijk voornemen om deze bekende *Geschiedenis van onzen tijd* te laten rusten, totdat zij geheel zou zijn voltooid, om dan een eindindruk te geven van dit omvangrijke werk, dat zeker tot onze beste historische publicatiën van den laatsten tijd behoort. Maar wij zijn met deze geschiedenis wel ongelukkig. Muller ging ten grave, voordat hij zijn arbeid heeft kunnen voltooien. Mr. W. H. de Beaufort volgde hem op, maar moest zich welhaast verontschuldigen; hem danken wij intusschen een gewichtig stuk arbeid. Bussemaker zette zich toen aan de bewerking van het vijfde boek, dat de geschiedenis sedert het congres van Berlijn zou beschrijven. Het eerste stuk daarvan ligt thans voor ons; wie zal ons nu het tweede stuk geven? De uitgevers mochten in Juni 1913 de spoedige voltooing van het geheele werk in uitzicht stellen, thans is die verwachting weer vervlogen. Nu wij dus niet weten, hoe het verder gaan zal, nu Bussemaker's werk zoo niet voltooid, dan toch afgesloten voor ons ligt, kwam het mij beter voor niet langer te wachten, maar er nu iets in dit blad van te zeggen.

Bussemaker heeft de *Geschiedenis van onzen tijd* voortgezet op dezelfde wijze en naar hetzelfde schema als zij door Muller was op touw gezet. Dat wil zeggen, dat wij hier in hoofdzaak vinden de ontwikkeling der groote statengemeenschap, de de beschaafde wereld vormt en die zich in deze periode steeds heeft uitgebreid. Bussemaker noemde het vijfde boek, dat hij ging schrijven, „In het teeken der wereldpolitiek"; daarmede gaf hij zeer goed weer, wat hij wenschte te geven en voor een groot deel ook werkelijk heeft gegeven. De politieke verhouding tusschen de beschaafde en

Digitized by Google

minder beschaafde staten van den aardbol, de groei van hun economische belangen en daarmede van hun behoefte aan politieke expansie, vooral aan koloniale uitbreiding in vreemde werelddeelen, de wrijving van belangen, die door die expansie ontstaat, de conflicten, die weer uit die wrijving voortvloeien, dat zijn de dingen, die Bussemaker scherp, duidelijk en nauwkeurig heeft beschreven en die hij ook met voorliefde behandelde. Want wat in dit boek van hem werd gevraagd, daartoe was hij bij uitstek geschikt naar geestelijken aanleg en geschiedopvatting. Het was verre van hem anderer opvatting en anderer onderzoek te misprijzen, maar zijn voorstelling van de historische ontwikkeling bracht mede, dat hij in hoofdzaak staatkundige geschiedenis onderzocht en beschreef. Natuurlijk had hij oog voor het belang der maatschappelijke verhoudingen; zijn kennis op dat gebied was even grondig en even uitgebreid als die van de politieke historie. Maar hij bracht de maatschappelijke en met name de economische verschijnselen alleen in zijn geschiedverhaal te pas, wanneer zij van beteekenis en invloed waren op de staatkundige verhoudingen. Hij zag zeer scherp het gewicht der economische factoren in den latenten strijd, die sedert 1879 in de geheele wereld wordt gevoerd; hij constateert meer dan eens, dat juist die factoren den toestand goeddeels beheerschen. Maar veel verder gaat hij niet en, naar het mij voorkomt, in dit werk terecht. Het plan van deze geschiedenis kwam zoo geheel met zijn aanleg en studie overeen, dat het hem weinig moeite moet hebben gekost dit tijdvak te beschrijven. Natuurlijk had hij de gegevens van allerlei zijden bij elkaar te brengen; een zeer groote arbeid ligt aan dit boek ten grond slag. Maar hij moet het plan geheel in zijn hoofd hebben gehad, zoodra de uitnoodiging tot hem kwam; hij moet precies geweten hebben, wat en hoe hij het zou geven. Gelijk het werk voor ons ligt, draagt het geheel den stempel van zijn preciesen, concreten geest; hij moet dit werk, dat door geen geleerde noot wordt bezwaard, ontsierd, had ik bijna geschreven, uit zijn overvloed van kennis en dus met genoegen en voldoening hebben geschreven.

Zooals het boek was opgezet, is het dus geworden. Wie meer vraagt, eischt te veel. Het spreekt van zelf, alleen op den titel lettende, zou men geneigd zijn veel meer te vragen. In een *Geschiedenis van onzen tijd* verwacht men het spiegelbeeld van zich zelf terug te vinden; men wenscht daarin de geestelijke stroomingen, die op elkander breken en ook soms in elkander vervloeien, te vinden; men wil inzicht verkrijgen in de eigenaardige mentaliteit van dezen tijd, die met zich zelf zoo dikwijls geen raad weet; men wenscht licht geworpen te zien op de warreling van denkbeelden, die ons geslacht zoo onzeker maakt van den goeden weg; men vraagt zelfs een antwoord op de benauwende vraag: waarheen gaat dat alles? En men denkt dan onwillekeurig aan Lamprecht's *Zur jüngsten deutschen Vergangenheit*, die een poging heeft willen doen de gelijktijdige geschiedenis onder één gezichtspunt samen te vatten.

Maar juist Lamprecht's voorbeeld is weer niet zeer bemoedigend; ten slotte komt men met hem ook niet veel verder en is eigenlijk even wijs als in het begin. Na de wijsgeerige rhetoriek van Lamprecht is het een verfrissching het koele, klare betoog of liever verhaal van Bussemaker te lezen. Hier komt men stellig niet op de hoogste toppen der historische bespiegeling en evenmin in de grondelooze diepten van het vorschen naar de eindoorzaken van het historische gebeuren. Maar men heeft hier het kalme en rustige gevoel van vasten grond onder de voeten te hebben; men gevoelt zich volkomen zeker aan de hand van dezen leidsman, die wist wat hij wilde en kon en in wijze beperking zijn krachten staalde. Zoo is dit boek een uitnemende historische publicatie, zeer grondig en dus zeer leerzaam, hoogst betrouwbaar, ook zeer leesbaar geschreven. Bussemaker had geen bijzonderen stijl; maar wat hij heeft te zeggen, weet hij ons in goeden vorm mede te deelen. In dat opzicht staat dit deel stellig boven de eerste, die door Muller zijn geschreven.

Moge de uitgever spoedig een waardig opvolger voor Bussemaker vinden; dit belangrijke werk verdient te worden voltooid.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. H. Gosses, De Vorming van het Graafschap Holland. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1915. (Pr. *f* 2).

Het was geen gemakkelijke taak, die Dr. Gosses op zich nam, om na al wat reeds door Kluit, Bolhuis van Zeeburgh, Kappeijne en Fruin over de vorming van het graafschap Holland was gevonden, zóó dat er weinig of niets meer scheen aan te veranderen of toe te voegen te zijn, hetzelfde onderwerp nogmaals ter hand te nemen. Des te meer is het te waardeeren, dat hij in het bovenvermelde boek (een afdruk van een tweetal artikelen in den pas afgesloten jaargang van de Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudh.) onze kennis van dat onderwerp en van een aantal daarmede in verband staande vraagstukken inderdaad met een zeer groot aantal nieuwe feiten heeft weten te verrijken, die mijns inziens een blijvende vermeerdering onzer kennis van het tijdvak vormen. Voor ik ertoe overga, dit oordeel te motiveeren, moet mij echter eerst de grief van het hart, dat „op de punt van de naald" de titel eigenlijk een weinig misleidt. Niet *de* vorming van het graafschap Holland wordt in het boek uiteengezet, doch de schrijver behandelt alleeen een aantal capita selecta betreffende die vorming, weliswaar daarbij telkens een groot aantal punten besprekende, die ermede samenhangen; doch een geheele geschiedenis van *de* vorming van het graafschap geeft hij niet. Zoo vernemen wij b.v. niets van den tijd en of de wijze, waarop de graven het Westland, de Oostambachten van Delfland en Vlaardingen verkregen, noch iets van de verkrijging van Voorne, Putten, Striemont, Zeeland beooster Schelde enz., en zeer weinig over een der belangrijkste punten van het onderwerp, de voortdurende uitzetting der grens tegen het Sticht. De oorzaak van een en ander ligt, als ik mij niet bedrieg, in de bedoeling van den schrijver om alleen die punten te bespreken — en het zijn er vele — waaromtrent hij nieuws had mede te deelen, en alles ter zijde te laten, wat reeds door anderen voor hem naar zijn oordeel afdoende was behandeld. Een bedoeling, die ten gevolge heeft gehad, dat het boek geen geheel vormt, als het ware niet af is, doch die men te respecteeren heeft en die ook voordeelen had.

Alle nieuwe gezichtsputen op te noemen, die de schrijver ons verschaft, is mij met het oog op de mij beschikbaar gestelde ruimte onmogelijk: ik beperk mij tot die, welke in mijn oog nog de belangrijkste zijn. Eerst dan

Digitized by Google

de twee door schrijver aangevoerde argumenten voor het vaderschap van Gerulf over Dirk I: vooreerst de constateering van het feit, dat het charter van 4 Aug. 889 een der zeer weinige koningsoorkonden was, die te Egmond bewaard werden, waaruit is af te leiden, dat het iets met het graafschap te maken had (p. 5), en vervolgens het betoog, dat de piscatio in extrema parte Rheni van graaf Gerulf de later zoo bekende vroonvisscherij ten oosten en ten noorden van Leiden benevens die van Leiden tot Katwijk was (p. 17—25).

Juist is m. i. ook het betoog, dat het charter van 15 Juni 922 niet de gouw Kinhem, maar uitsluitend het klooster Egmond met al zijn appendentiën aan den graaf schonk (p. 30—39), dat de graven van Holland het bezitrecht der abdij steeds hebben uitgeoefend tot 1140, toen zij het aan den Paus schonken (p. 42), dat de grenzen der appendiciae van het klooster, Fortrapa en Kinnem, Voortrappe op Zuidbeveland en Kinnem op Ter Schelling waren en dat het steeds te vergeefs gezochte Svithardeshage (= het bosch van Svithart) vermoedelijk de bosschen waren, die blijkens de namen Scoronlo, Vroinlo, Heiligelo en Bodokenlo in de 9e eeuw langs de noordoostgrens van Kennemerland moeten gelegen hebben (p. 14—16).

Juist ook de verklaring van den comes urbanus te Egmond (p. 52/3) en de opmerkingen, dat de kloosters tot in het begin der 11e eeuw tevens burchten waren (p. 48), dat Egmond nog onder Dirk II voor strategische doeleinden gebruikt werd (p. 54), en dat Voorburg, Rodenburg [1]), Valkenburg, Rijnsburg en de burcht van Leiden wellicht de bevestigingen aan de zuidzijde vormden van het comitatus inter Rhenum et Svithardeshage (p. 54—56).

Eveneens juist de betoogen, dat Egmond aanvankelijk S. Petrus tot patroon had en eerst onder Dirk II daarnaast S. Adalbertus tot patroon kreeg (p. 75—62); dat de graaf van Holland in 1122 nog niets te zeggen had in Sala et Isla (p. 86); en dat West-friesland in de 11e en 12e eeuwen rechtens aan de graven van Holland moet hebben behoord, al kwam het telkens in opstand en al bleef het een eeuw lang vóór Floris V onafhankelijk (p. 123, 132). Aardig is ook 's schrijvers verklaring van de langzame uitbreiding van het graafschap langs de Merwede tot en met de heerlijkheden Altena en Heusden en van de wijze, waarop deze onder Kleef kwamen (p. 104 199).

Doch er zijn ook enkele nieuwigheden in het boek, die m.i. niet juist zijn — wat waarlijk niet te verwonderen is bij het overgroote aantal punten, door den schrijver besproken. Zoo geloof ik niets van een Rijntak, die van Oudshoorn langs Rijnsaterswoude naar de Leidsche meer zou hebben geloopen, aan het noordeinde waarvan dan Rines muthon te zoeken zou zijn (p. 21, 23); dit laatste zou ik liever iets westelijker bij den Wendeldijkshoek of bij De Kaag willen plaatsen, en voor het aannemen van dien Rijntak is de naam Rijnsaterswoude ons geheel onvoldoende.

Zoo meen ik, dat schrijver ten onrechte den oudsten Maasmond vlak ten zuiden van het dorp Monster plaatst en 's-Gravenzande voor een aan Monster aangedijkte plaat houdt (p. 71): ik houd 's-Gravenzande voor een precies op dezelfde wijze gevormde vooruitstekende punt van het vasteland als de Hoek van Holland dat in onzen tijd geweest is.

En, hoe gelukkig en scherpzinnig 's schrijvers vinding ook op den eersten aanblik moge schijnen om den oudsten omvang van het graafschap uit de botting af te leiden (p. 67 vlg.), zoo heeft zijn desbetreffend betoog mij nog niet overtuigd. Van Kennemerland ontbraken onder de bottingplichtige ambachten alle beoosten de parochie Haarlem behalve Rietwijk (Hamaker II 242), van Rijnland alle ambachten beoosten Aarlanderveen en Alphen benevens Rijnsaterswoude, Leimuiden, Voorburg, Rijswijk, Wateringen [1]) en 's-Gravenzande (Hamaker I 161), terwijl er van de latere baljuwschappen Delfland en tusschen Schie en de Gouwe alleen Delfland (= de parochie Delft) en Pinacker toe behoorden, maar noch Vlaardingen, noch Maasland, noch Rotte, waarvan althans zeker het eerste en vermoedelijk ook de twee andere bij het oudste graafschap behoorden.

Terwijl ik 's schrijvers verklaring van Mandhetes suethen in het Gravenkroniekje (p. 93, noot 7) volkomen deel, kan ik niet medegaan met zijn verwerping en toteenglosse- verklaring van „qui vocatur Harga" bij Thurlede (ibidem). En nog minder met zijn onderstelling, dat Maasland een plaat zou zijn geweest tusschen twee mondingen der oude Lede of Liora (p. 100). Doch het zou mij veel te ver voeren om mijn gevoelens daaromtrent te dezer plaatse uiteen te zetten: ik hoop daartoe elders de gelegenheid te vinden.

Ten slotte acht ik onjuist 's schrijvers op het Gravenkroniekje van 1125 berustende onderstelling, dat Dirk I niet comes maar praefectus zou zijn geweest, en dat die praefectuur een hoogere waardigheid dan die der comites zou hebben gevormd, terwijl dan onder hem andere personen als graven zouden hebben gefungeerd (p. 127—130). Immers diezelfde Dirk wordt herhaaldelijk in gelijktijdige stukken comes genoemd (zie het lijstje bij Bolhuis van Zeeburgh, Nijhoffs Bijdr. B VI 312/3) en daartegen weegt het bericht in het twee eeuwen jongere Gravenkroniekje niet op.

Vat men alles samen, dan blijkt dunkt mij, dat de oudste geschiedenis van Holland door het boek van Prof. Gosses een zeer groote schrede voorwaarts heeft gedaan, maar dat het onderwerp door hem nog geenszins is uitgeput. Een volledige geschiedenis van de Vorming van het Graafschap Holland zou ik gaarne alsnog juist van hem tegemoet zien.

Rotterdam. † S. Muller Hzn.

---

[1]) Dat niet Roomburg was, zooals schrijver meent, blijkens den atlas van Floris Balthazarsz. van Berckenrode, waar beide, Rodenburg en Roomburg, naast elkander geteekend staan.

[1]) Schrijver leidt ten onrechte uit het Oude Register van Graaf Florens (p. 204 en 230, nº. 100 en 253) af, dat Rijswijk en Wateringen bottingplichtig zouden zijn geweest: er staat alleen, dat de erven zekere bedragen „van de bottinghe" ontvingen, maar niet, dat deze uit de botting der ambachten moesten gekweten worden, waarnaar zij heetten, terwijl bij 's schrijvers onderstelling de „Verclaring van alle des graven renten" van 1334 onvolledig, d. i. onjuist zou zijn geweest, wat niet is aan te nemen.

Digitized by Google

M. Jastrow jr., Babylonian-Assyrian Birth-Omens and their Cultural Significance. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XIV. Band, 5. Heft), Giessen, Töpelmann). 1914. (Pr. M. 3 20).

Prof. M. Jastrow, hoogleeraar aan de Universiteit te Philadelphia, gaf in het tweede deel van zijn standaardwerk „Die Religion Babyloniens und Assyriens" (1912) een overzicht van bewonderenswaardige volledigheid over de leer omtrent de voorteekenen, die in de gedachtenwereld der Babyloniërs vanouds een hoogst belangrijke plaats heeft ingenomen. Naast de voorspelling der toekomst uit den loop van zon, maan en sterren (astrologie) en naast die uit lever en ingewanden van het offerdier (hepatoscopie) komen vooral ook in aanmerking de voorteekenen, die zich bij de geboorte van mensch of dier voordeden of geacht werden zich te kunnen voordoen. Elke afwijking van het gewone, tot op het gebied der gedrochten, monsters en misgeboorten toe, werd beschouwd als een goed of kwaad omen, niet slechts voor de enkele familie, maar tevens voor het geheele land en volk. De priesters, die de lange lijsten dezer voorteekenen stelselmatig te boek stelden, hebben in hunnen ijver aan de verbeeldingskracht den vrijen teugel gelaten en ook de meest onmogelijke gevallen geregistreerd. Evenwel was hun pogen, zoo fantastisch het soms lijkt, voor de geschiedenis der wetenschap geenszins geheel zonder waarde. Al was het voorloopig slechts met het doel, de toekomst te voorspellen, toch leerde men letten op de verschijnselen der natuur. Evenals uit de waarneming der sterren de wetenschap der Astronomie en uit het onderzoek der ingewanden van het offerdier die der Anatomie zich ontwikkeld heeft, zoo kan men de onderzoekingen op dit gebied van het menschelijk bijgeloof beschouwen als de voorloopers van de wetenschappelijke Physiologie.

Van oorkonden in spijkerschrift, bevattende lijsten van soortgelijke voorteekenen, werd pas in 1910 een groot aantal gepubliceerd in Deel XXVII en XXVIII van de Cuneiform Texts from Babylonian Tablets etc. in the British Museum. Reeds twee jaar later behandelde prof. Jastrow in het genoemde werk (deel II/2, bladz. 836—946) ook dit onderdeel der Babylonische mantik, de genoemde oorkonden voor het grootste gedeelte tevens in het Duitsch vertalende.

In het onderhavige Engelsche werkje behandeld de Schr. hetzelfde onderwerp in meer populairen vorm. Enkele lijnen, toen slechts aangeduid, worden hier doorgetrokken, enkele gevolgtrekkingen, toen in een noot genoemd, worden hier uitvoerig uiteengezet. Het belangrijkst is dit hernieuwde onderzoek echter voor dengene, voor wien het groote werk niet toegankelijk is of te omvangrijk lijkt.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

E. Samter, Die Religion der Griechen. (Aus Natur und Geisteswelt). Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. geb. M. 1.25).

„Geen resultaat van eigen onderzoekingen, maar een overzicht van de resultaten der nieuwere vorsching op godsdienstig terrein" noemt Samter zijn boekje. Doch om zulk een boekje te schrijven, moet men niet in doch boven de vakliteratuur staan. Wat van iemand als Samter te verwachten is. Met genoegen zien wij den nadruk leggen op de volksreligie en hare gegevens aangewend om tragici te verklaren. Uitgesloten is om practische redenen de hellenistische religie en de invloed op haar geoefend door het Oosten. „Wer beobachtet hat, wie irrige Vorstellungen von der Religion der Griechen noch vielfach verbreitet sind," zucht de schrijver ... en wie zegt het hem niet na ? Doch ook dit aardige werkje zal daarin geen verandering brengen en men zal jaar in jaar uit voortgaan eenige honderden jongelui als „klassiek gevormd" naar de Universiteit te bevorderen, wier geest ten opzichte van het klassieke zieleleven in den staat van meest volmaakten onschuld verkeert. „Het Staatsexamen", zoo werd ons medegedeeld, „kan geen andere eischen stellen dan dat zooveel regels proza en zooveel regels poëzie zonder te veel grove fouten in „hollandsch" worden omgezet en deze norm wordt door gymnasia overgenomen. Vragen buiten dit kader gedaan — zoo er al tijd voor ware na het onderzoek naar de kennis der grammaticale voorbereiding — mogen niet in rekening worden gebracht, of al in geringe mate." Met deze uitspraak in de ooren kan men niet in ernst de verwachting uitspreken, dat een boekje als dit in de handen onzer gymnasiasten zal komen. Zij het dan den „niet-klassiek-gevormden" ter lezing aanbevolen.

Leiden. J. Vürtheim.

R. Cirilli, Les prêtres danseurs de Rome. Étude sur la corporation sacerdotale des Saliens. Paris, Geuthner. 1913. (Pr. fr. 7.50).

De „Préface", p. V-VIII van J. Toutain beveelt deze studie aan. Daarna volgen de „Bibliographie" p. IX-XI en „Les Sources" p. 1-6, en behandelen zes hoofdstukken successievelijk „La chute de l'*ancile* et la création des danseurs sacrés" p. 7-29, „Histoire des Saliens romains et municipaux" p. 30-53, „Organisation et administration du collège des Saliens" p. 54-80, „Les attributs des Saliens" p. 81-96, „Les cérémonies rituelles" p. 97-136, „La mission religieuse des Saliens" p. 137-148. „Appendice" I geeft de „Inscriptions relatives aux Saliens" p. 149-172, „Appendice" II de „Références classiques relatives aux Saliens" p. 173-186. Een „Table des matières" besluit het werk p. 187.

Het geloof aan een van den hemel gevallen schild of lans is eene „survivance" der zg. Aegeo-Myceensche beschaving, p. 9. Reeds voor de stichting van Rome bestonden er collegiën van Saliers, p. 28 f.f. De hoofdplechtigheden, door de Saliers te verrichten, waren processies, p. 114 en 126 vlgg., waarbij ze zekere danspassen uitvoerden p. 97 vlgg., tegen hunne schilden sloegen p. 100, en hymnen zongen p. 102-114. Deze ceremonieën waren in den grond der zaak van magischen aard en hadden tot strekking om booze geesten te verdrijven, waarbij ook de godheid van den bliksemstraal, van wier tegenwoordigheid het heilige schild als 't ware het onderpand was, aangeroepen werd, p. 147 f. f.

R. Cirilli zet de feiten helder uiteen en vermijdt gewaagde hypothesen, zoodat zijn studie ongetwijfeld iederen ernstigen beoefenaar der godsdienstgeschiedenis welkom zal zijn. Echter laat appendix II in meer dan één opzicht te wenschen over en is ook anderszins het boek niet genoegzaam van drukfouten gezuiverd.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Digitized by Google

C. Clemen, Der Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christentum. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, herausg. R. Wünsch u. L. Deubner. XIII Bd. 1 Hft). Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 3.40).

Na eene „Einleitung" p. 1—14 over den tijd van het ontstaan en de verspreiding der mysteriegodsdiensten behandelt hoofdstuk I „Die Entstehung und älteste Entwicklung des Christentums" p. 15—22, hoofdstuk II „Die paulinische Theologie und die Religion der paulinischen Gemeinden" p. 23—61, en hoofdstuk III „Die nachpaulinische Entwicklung" p. 62—80. Er volgen nog een „Schluss" p. 81—83 en een „Register" p. 84—88.

Prof. Clemen komt p. 81 tot de slotsom : „die Mysterienreligionen haben auf das älteste Christentum nur geringen Einfluss ausgeübt," vgl. p. 22 en 61, immers „das Christentum unterschied sich von den Mysterienreligionen durch seinen geschichtlichen Charakter und die ganz andersartige Bedeutung, die man der Erscheinung und dem Tod des christlichen Erlösers zuschrieb, sowie anfangs wenigstens durch die Erwartung eines baldigen Weltendes" p. 81.

Deze inhoudrijke studie is wel is waar met eenige overhaasting geschreven, maar desondanks van zeer groote waarde en hoewel het aanhangige vraagstuk wel nooit bevredigend zal worden opgelost, schijnt het ons toch toe, dat Clemen, over het geheel genomen, met zijn opvatting de waarheid meer nabij komt dan Prof. Reitzenstein met zijn bekend betoog over „Die Hellenistischen Mysterienreligionen (1910)."

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

H. Omont, Recherches sur la bibliothèque de l'église cathédrale de Beauvais. (Extrait des Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1914. (Pr. fr. 3.80).

De belangstelling in de geschiedenis der middeleeuwsche bibliotheken neemt sedert de laatste 50 jaren met den dag toe. Er gaat tegenwoordig bijna geen maand voorbij, zonder dat ergens in boek of tijdschrift of seriewerk een middeleeuwsche catalogus wordt uitgegeven, vergezeld van een uitstekend — soms ook wel vrij gebrekkig — litterair-critisch materiaal, waardoor de cultuurhistorische waarde van de betreffende bibliotheek, en de juiste beteekenis van iederen titel van den catalogus wordt toegelicht.

Het belang van zulk een arbeid voor de middeleeuwsche litteratuur-geschiedenis ligt voor de hand. Toch is gewoonlijk het grootste gedeelte der titels van een middeleeuwschen catalogus van betrekkelijk weinig waarde. Want het spreekt vanzelf, dat bijbels, liturgische boeken, de werken van Augustinus, Hieronymus, Ambrosius, Gregorius, Origenes, Beda, Bernardus, Hugo de S. Victore e tutti quanti, alsmede het Corpus iuris, preeken, exempelboeken, commentaren op de Sententiae van Petrus Lombardus, allerlei ascetische geschriften, en meer van dergelijke overal noodige werken het grootste contingent uitmaakten van iedere middeleeuwsche bibliotheek, de onvermijdelijke werken over den Computus — iedere jongen van 12 jaar moest in de middeleeuwen kunnen berekenen, wanneer Paschen viel — erbij inbegrepen.

Maar hoeveel en welke klassieken waren er op een bibliotheek? Welke grammatica's gebruikte men? Was ook de grieksche en arabische filosofie vertegenwoordigd? Deed men ook iets aan geschiedenis en aardrijkskunde? Stelde men belang in de litteratuurgeschiedenis der vroegere eeuwen („De viris illustribus" van Hieronymus, Gennadius, Isidorus, Ildefonsus, Honorius van Autun, Sigebertus, enz.)? Waren er ook boeken aanwezig over geneeskunde, cosmografie, natuurlijke historie, mathematiek enz. enz.? Men begrijpt dat juist zulke werken karakter en kleur geven aan een middeleeuwsche bibliotheek, en dat 10 of 20 titels van dat genre interessanter zijn dan 100 titels van theologische werken.

Van nog meer belang is zoo'n middeleeuwsche catalogus, wanneer deze allerlei gegevens verstrekt omtrent de inrichting en verzorging van de bibliotheek, en wanneer het door verdere nasporingen mogelijk wordt, de werken, welke op dien catalogus voorkomen, thans nog terug te vinden — al zijn zij dan ook naar de vier windstreken verspreid geworden.

In zulk een gunstige conditie was de Heer Omont bij zijn studie over de bibliotheek van de kathedraalkerk van Beauvais. Wel lag, zooals men begrijpen kan, niet al het materiaal als gesneden brood voor hem. Maar juist bij een uiterst bekwaam handschriften-vorscher, zooals de bekende Conservateur des manuscrits van de Parijsche Bibliothèque Nationale is, was deze materie in goede handen. Door den groei, den bloei, het verval en de vernietiging van de bibliotheek van Beauvais tot in onderdeelen bloot te leggen, heeft hij niet alleen een merkwaardige bijdrage geleverd voor de locale geschiedenis van Beauvais, maar ook een mooi stuk middeleeuwsche en na-middeleeuwsche cultuurgeschiedenis.

Beauvais was in de 9e tot 12e eeuw de vergaderplaats van verschillende provinciale (bisschoppelijke) concilies. Het ligt dus voor de hand dat daar een bibliotheek moet zijn geweest. Het eerste bericht daaromtrent vindt men in verband met den naam van Rogerius I, bisschop van Beauvais (996—1022), terwijl de oudste lijst der aanwezige boeken een schenking is van een zekeren Roscelinus Grammaticus, die in de 11e eeuw 14 boeken aan de kathedraal schonk, waarvan het grootste gedeelte bestond uit grammaticale en klassieke werken. Allengs groeide de boekenvoorraad zóó aan, dat in 1404—1417 een nieuwe bibliotheek moest worden gebouwd. Een omstreeks dienzelfden tijd vervaardigde, zeer merkwaardige catalogus beschrijft 186 handschriften, welk getal daarna steeds door nieuwe schenkingen werd vermeerderd, o. a. door Guillaume de Hollande, bisschop van Beauvais, die in 1461 een handschrift van Willem de Saint-Amour schonk (thans Bibl. Nat. ms. lat. 9601). In de 16e eeuw begon de bibliotheek te vervallen. Werden vroeger de boeken slechts tegen reçu uitgeleend, en nauwkeurig aangeteekend, vanaf de 16e eeuw vindt men allerlei sporen van verwarring en zorgeloosheid, zoodat de uitgeleende hss. niet meer werden teruggegeven. Reeds voor 1594 bevonden zich bijv. 6 hss. van Beauvais in de bekende boekerij der Jesuieten te Clermont (Codices Claramontani), terwijl er in de 17e eeuw reeds 5 te Leiden aanwezig waren, nl. B. P. 28 (Horatius, 10e eeuw), B. P. 111.2 (Pontificale, 10e

Digitized by Google

eeuw), Voss. lat. Q 34 (Terentius, 11e eeuw), Voss. lat. Q 53 (Caesar, 10e eeuw) en Vulc. lat. 58 (Pontificale 11e eeuw) (Vgl. Omont, p. 16 en 82-83). Een poging tot reorganisatie, in de 17e eeuw beproefd, bracht weer eenige orde in den eertijds zoo rijken boekenschat, en het was in dezen tijd, dat de bekende Benedictijnen (Maurinen) Baluze, Mabillon, Dachery en Coustant handschriften uit Beauvais leenden voor hun onovertroffen uitgaven van Kerkvaders en oude christelijke litteratuur. Hunne medebroeders Martène en Durand bezochten blijkens hun bekende „Voyage littéraire de deux Bénédictins" de bibliotheek op 25 April 1713, en vonden er nog veel merkwaardigs. Het gebouw zelf schijnt echter niet meer aan bijzonder hooge eischen te hebben voldaan, want in 1723 klaagt kanunnik Verninac, dat de bibliotheek van Beauvais „est dans un lieu humide et obscur, et par conséquent très mal sain en hyver". De meeste boeken van Beauvais, die nu nog te vinden zijn, verkeeren dan ook in een deplorabelen toestand.

De laatste ons bekende catalogus van Beauvais werd opgemaakt in 1750; daarin worden omtrent elk der 86 vermelde handschriften nog uitvoerige bijzonderheden medegedeeld. Het tijdperk der Revolutie maakte echter een einde aan het bestaan van de bibliotheek. Wat er toen precies mee gebeurd is, weet men niet. Een inventaris, die krachtens de bevelen der Assemblée nationale in 1790 moest worden opgemaakt, schijnt niet te bestaan. Zeker is het, dat er in 1833 verschillende hss. te Lyon werden verkocht, dat andere hss. in 1908 bij Pierpont Morgan terechtkwamen, en dat er in 1909 en 1912 nog aucties te Parijs werden gehouden, waarop hss. van Beauvais werden geveild, tegelijk met de hss. van het kasteel van Troussures, dat bij Beauvais ligt.

Met pijnlijke zorg heeft de Heer Omont nagegaan, hoeveel hss. van Beauvais er thans nog te vinden zijn, en waar zij berusten. Het resultaat is, dat van de 186 hss., welke in den Catalogus van de 15e eeuw worden opgegeven, er thans nog slechts 60 te vinden zijn, nl. Parijs, Bibl. Nat. 33, Leiden 5 (zie boven), Vaticaan 1, Florence (Fonds Libri) 3, British Museum 1, New-York (Pierpont Morgan) 6, Baltimore 2, Cheltenham 1, Manchester 1, München (Jacq. Rosenthal) 2, Parijs (Markies De Luppé) 2, terwijl er te Beauvais zelf nog slechts 3 handschriften van de eens zoo rijke bibliotheek gevonden worden.

Hoogst merkwwardig is de reeds meermalen vermelde catalogus, die in de 15e eeuw werd opgemaakt, en die door Omont in zijn Appendice I wordt afgedrukt. Niet alleen worden titel, formaat en ouderdom van ieder hs. aangegeven — de ouderdom natuurlijk slechts à peu près — maar ook wordt omtrent ieder hs. vermeld, of het „à longues lignes" (cum una margine) of in twee kolommen (cum duplici margine) is geschreven, en met welke woorden het tweede en het voorlaatste blad begint. Dit laatste gebeurde in de middeleeuwen meer, en is natuurlijk nu nog een onfeilbaar middel ter identificatie.

Wat echter in de middeleeuwen hoogst zelden voorkomt, vindt men in den 15e-eeuwschen catalogus van Beauvais. De bibliothecaris heeft bij ieder hs. in ponden of stuivers aangeteekend, hoeveel het volgens zijn meening waard was. Deze schatting is tè interessant, om er niet eenige proefjes van mede te deelen. Volgens welke norm onze boekenkenner zijn handschriften schatte, valt moeielijk uit te maken. Over het algemeen schijnt hij de waarde beoordeeld te hebben, naargelang een hs. er „mooi" of minder mooi uitzag. En natuurlijk hield hij ook eenigszins rekening met den inhoud. Dat hij een Bijbel in 4 deelen op 4 maal 60 pond schatte, is dus niet te verwonderen. Wat hem echter bewoog om van 2 Evangeliaria, waarvan de banden met goud en ivoor versierd waren, het eene exemplaar op 6 pond, en het andere slechts op 100 sous te schatten, is moeilijker te achterhalen. Een ander Evangeliarium met glossen, zonder zulk een merkwaardigen band, was in zijn oog weer 6 pond waard. De *Antiquitates* van Josephus schatte hij op 20, een verzameling van Conciliebesluiten op 16 pond. Augustinus, *De civitate Dei* gold 12 pond; evenzoo de *Moralia* van Gregorius. De klassieken vond hij natuurlijk minder kostbaar. Sallustius was hem niet meer dan 40 sous waard. Twee exemplaren van Horatius 10 en 8 sous. Persius en Terentius in één band 4 sous. Sextus Pompejus dito. Maar ook waren er theologische hss., welker waarde hij niet hoog aansloeg. Een hs. van het boek Genesis met glossen taxeerde hij op 60 sous. De *Historia scolastica* van Petrus Comestor op 100 sous. Twee hss. van het *Decretum* (Gratiani) zonder glossen op 40 en 30 sous. Een hs. met de *Canones Conciliorum* zelfs op 4 sous, blijkbaar omdat het slechts een „parvum volumen antiquum" was. Daarentegen een *Rosarium super Decretum*, een hs. van grooten omvang, op 16 pond. Dat echter nòch de grootte van een boek, noch ook de theologische inhoud den doorslag gaven bij de waardebepaling, blijkt bijv. daaruit, dat een „quidam magnus liber Sermonum et omeliarum" op 100 sous geschat wordt, en dat een „Antiphonarium et Psalterium (et) Legendarium antiquum in uno magno volumine" slechts de waarde blijkt te hebben van 16 sous.

Voor de litteratuur-geschiedenis der middeleeuwen bevat de catalogus van Beauvais nog twee bijzonderheden, die van elders niet bekend zijn, nl. het bestaan van den grammaticus Roscellinus, die, zooals reeds vermeld, in de 11e eeuw 14 hss. aan de kathedraal van Beauvais gaf, (vgl. Omont, p. 2—3), en dat Chrétien de Troyes de stof voor zijn *Cligés* ontleend heeft aan een hs. van de kathedraal van Beauvais, zooals hij zelf in het begin van zijn roman aangeeft (Omont, p. 3). Dit hs. is jammer genoeg reeds vroeg uit Beauvais verdwenen, want in den genoemden catalogus van de 15e eeuw komt het niet meer voor (Omont, p. 13).

Zooals bekend, hebben de Duitsche Universiteiten een tiental jaren geleden het plan opgevat, een Corpus van middeleeuwsche catalogen te gaan uitgeven. Daarin zullen natuurlijk ook de nederlandsche catalogen moeten worden opgenomen, voornamelijk die van Egmond en Rolduc, waarvan de eerste vrij voldoende, de tweede nog slechts zeer onvoldoende bestudeerd is. De toekomstige bewerker der nederlandsche catalogen — laten we hopen dat daarvoor een nederlandsch geleerde moge gezocht en gevonden worden — ga, om de goede methode te leeren, eerst ter school bij de monografie van Omont over de bibliotheek van Beauvais.

Woerden. fr. B. Kruitwagen. O. F. M.

Digitized by Google

G. Duriez, La théologie dans le drame religieux en Allemagne au moyen âge. Paris-Lille, Tallandier-Giard. 1914. (Pr. fr. 13).

Dez., Les apocryphes dans le drame religieux en Allemagne au moyen âge. a. b. 1914. (Pr. fr. 3).

I. „Het ontstaan en de in de latere M. E. gestadig toenemende ontwikkeling van deze verfraaiende toevoegsels (n.l. die ontleend aan de geschriften der theologen) zijn, zoover ik weet, nog niet in hun geheel nagegaan, hoewel zulk een onderzoek van groot belang zou zijn voor godgeleerden en voor beoefenaars der literaire geschiedenis en — dit terloops — ook voor kunsthistorici." Deze opmerking van Creizenach, die hij in de tweede uitgave van zijn eerste deel herhaalde, schoon niet geheel rechtvaardig tegenover het door Mâle en anderen verrichte werk, is door den heer Duriez ter harte genomen, en met een bewonderenswaardig geduld is hij tallooze geschriften van Kerkvaders en andere, zoowel scholastieke als mystieke, theologen gaan doorlezen om er de bronnen op te sporen waaruit het m. e. drama gevoed werd. Menigmaal stiet hij hierbij op het merkteeken van een vorigen onderzoeker [1]), menigmaal ook kon hij zich het recht op de vondst toekennen.

Heeft men Creizenach verweten, dat hij wat ver ging in zijn neiging om de bronnen van dramatische teksten in stichtelijke werken te zoeken, liever dan in verwante misteriën, terwijl er toch voorbeelden van leentjebuurspelen te over zijn (de samenstellers der Tiroolsche spelen b. v. hadden een geheel spelarchief aangelegd, waarin echter geen enkel stichtelijk werk voorkwam), zulk een verwijt geldt niet voor Duriez. Van hem mag men niet verlangen, dat hij begonnen ware met ten koste van lastige onderzoekingen, „établir la généalogie exacte des différents mystères, les grouper, par familles et reconstituer l'X mystérieux qui serait le drame κατ' ἐξοχήν et, en quelque sorte, l'indo-européen de la philologie", zooals hij zich in zijn inleiding uitdrukt. Noch mag men eischen, dat hij ware gaan uitvisschen wat de dramatische uit de epische en lyrische literatuur overgenomen heeft. Wij nemen nu eenmaal aan, dat de samenstellers der spelen in de meeste gevallen niet d i r e c t uit de theologen putten.

Uit de zoo even aangehaalde woorden heeft men zeker al opgemaakt, dat de schrijver, al is hij Franschman, Duitsche school gehad heeft — voor meticuleuze nasporingen als deze zeker een voordeel. Het is ook kenmerkend, dat hij den hem door prof. Hermann te Berlijn gegeven wenk om zijn werk te noemen „Die theologische Bildung der deutschen Dramatiker des M. A." niet gevolgd heeft. Een synthese wordt ons dan ook onthouden.

In dit boek van 645 bladzijden bezitten we nu een schatkamer van gegevens, waarvan niet slechts de beoefenaars van het m. e. drama, maar eveneens die der beeldende kunst van dien tijd, veel partij zullen trekken.

De eersten zullen weer eens sterk onder den indruk komen hoe weinig eigens er in al die spelen was, hoe menige trek, dien zij voor oorspronkelijk wilden houden, afkomstig blijkt van godgeleerde commentatoren, mystieken enz. Ook zullen zij, of zij moesten het al weten uit het onlangs verschenen boek van J. Rudwin over de citaten uit de Profeten, meermalen getroffen worden door den invloed dien het Brevier op de redactie en zelfs op de motieven van het drama gehad heeft. Eenige voorbeelden hiervan mogen volgen.

In een aantal spelen bezigt Jezus in den Hof der olijven de woorden: „De geest is wel gewillig, maar het vleesch is zwak," alsof zij hemzelven betroffen. Dit lijkt in strijd met het Evangelie en is het zeker met de verklaringen der exegeten. Doch wie het Breviarium Romanum op Witten Donderdag en Palmzondag opslaat, ziet, dat de woorden „Transeat a me calix iste" etc. en: „Spiritus quidem promptus" etc. hier nauw verbonden voorkomen.

Evenzoo, als Jezus in eenige drama's Judas wederom kust, zou dit ontleend kunnen zijn aan een respons van Witten Donderdag. En zulke gevallen zijn er meer. Ook de woordenkeus en de rangschikking der gebeurtenissen blijken meermalen afhankelijk van het Brevier. Te onderscheiden hiervan zijn gevallen, dat Brevier (en Missale) alleen een zeker gezag leenden aan oude apocryphe overleveringen, waar er dus niet sprake is van directe inwerking der liturgie. Zoo is het b. v. met de os-en-ezel bij de kribbe van Bethlehem, die hun aanzijn danken aan een verkeerde vertaling der 70, welke het Brev. Rom. wèl, de Vulgaat N. B. niet overgenomen heeft. En zoo ook met de Veronica-episode (sinds 1910 is echter de vermelding van Veronica in het Missale Rom. vervallen).

Heel wat bestanddeelen van het m. e. drama komen door Duriez' boek in nieuw licht. Dat men hier de weerspiegeling vindt van verschillende godgeleerde controversen, kon ik in mijn proefschrift over den duivel eenige malen aantoonen. Duriez geeft er talrijke voorbeelden van. Een verdienste van hem is ook, dat hij de aandacht vestigt op eenige minder bekende kerkelijke schrijvers, zooals Petrus van Riga (12de eeuw), uit wiens „Aurora" veel toelichtingen te halen zijn .Minder stel ik het op prijs, dat hij zoo veel overbodigs geeft, en reeds verricht werk nog eens overdoet. Breedvoerig is deze schrijver in hooge mate. Wat voor nut heeft het aanhalen van tal van theologen, als zij allen juist hetzelfde beweren? Wat voor nut het uitweiden over gemeenplaatsen welke de gansche (niet slechts de dramatische) literatuur dier dagen eigen waren? Wat baten ons dikke noten als op blz. 399 en 400, die ons uit weet-ik-hoeveel spelen de namen in weet-ik-hoeveel graphieën voorzetten, waarmede de geeselzuil en de geeselroede aangeduid werden? Dat een Franschman er zoo'n klein kraampje op na houdt! In plaats van de hieraan verspilde ruimte had ik gaarne een lijst gezien met namen, afkortingen, dagteekening, beknopte opgaven omtrent Hss. en edities der behandelde spelen, want er zullen, ook onder de beoefenaars van het m.e. drama, velen zijn, wien aanduidingen als „Zuckmantel", „Uerdingen" e. d. niets zeggen. En vooral had ik een s a m e n v a t t i n g gewenscht, waarin ons aangetoond werd, hoe blijkens de teksten de aard der theologische bronnen, en hoe de theologische problemen zich mettertijd wijzigden.

Ik ben hier in mineur overgegleden, toonaard dien ik nog eenigen tijd volhoud. Duriez is theoloog — wat

[1]) „Que de renseignements péniblement trouvés dans les Péres," zoo zucht hij, „à une époque où je ne connaissais pas encore les ouvrages de M. Mâle et qu'il m'a fallu abandonner pour ne pas être accusé de plagiat! que d'autres encore où il suffirait de changer „artistes" en „dramaturges" pour trouver la même tradition!

Digitized by Google

voor een studie als deze onontbeerlijk is, maar waar het drama veelal bij te kort komt. Herhaaldelijk krijgt de lezer den indruk van een theologische verhandeling, waarbij het drama tot leiddraad strekt. Soms is het, of het snuffelen in theologische folianten den schrijver kortzichtig maakt ten opzichte van de eigen eischen en wetten der dramatiek, ja van den m. e. geest in het algemeen. Een voorbeeld hiervan : als de herders het Kind aanbidden, noemen zij het (in het Egerer Fronl.sp.) hun Schepper. Is het nu noodig hier theologie achter te schuiven? Mij dunkt evenmin, als b.v. achter de aanwezigheid van een Crucifix op menig schilderij van de Blijde Boodschap of het hutje van Bethlehem. Het streven naar typeering, het besef, dat „bis repetita placent": het herhalen van een tooneeleffect, (in vele spelen vallen b. v. de beulsknechten die Jezus gevangen komen nemen twee, ja zelfs drie maal ter aarde), de zucht naar parallelismen, het proces „d'individualisation et d'analogie à la fois", waar Wilmotte („La naissance du drame liturg.") op gewezen heeft, — dat zijn verder factoren, die de schrijver meer in hun waarde had moeten laten, al had hij daardoor de rol der theologie een weinig te verkleinen.

Verder heb ik deze grief, dat de schrijver zich laat meesleepen tot niets ter zake doend getheologiseer en zelfs een enkel maal tot gepolemiseer. Wat doet b. v. op blz. 211 die uitval tegen „zekere moderne theologen" die in zake de Onbevlekte Ontvangenis illoyaal handelen? En wat hoeft de apologeet zich, nu en dan, in de discussie te mengen?

Niet vrij van willekeur is de door Duriez getrokken grenslijn. Dat hij in zijn onderzoek van het m. e. drama 16de-eeuwsche spelen betrekt, daartegen is niets in te brengen ; het bevreemdt mij dan slechts dat hij nergens melding maakt van de Luzerner spelen, over wier inhoud nogal veel bekend is, al zijn zij nog niet uitgegeven. Meer bezwaar heb ik er evenwel tegen, dat spelen als die van Uerdingen (1671—1691), en allerlei nog heden levende of kwijnende volksspelen, mede voorwerp van beschouwing zijn. En een spel als dat van Sebastiaan Wild (± 1570), waarin Maria bij de Kruisiging geïgnoreerd wordt, had de schrijver zeker niet tot de M. E. mogen rekenen.

Ook aan den anderen kant, dien der theologische literatuur, lijkt mij de afbakening niet onbedenkelijk. Duriez heeft rijkelijk geput uit Cornelius a Lapide (van der Steen), wiens Commentaren (Antw. 1618 v.v.) heel veel belangrijks blijken te bevatten, doch die leefde van 1566—1637 [1]), dus een tijdgenoot was van Bellarminus, met wien men Vondel toelicht! Cornelis heeft geweldig veel nageschreven en gecompileerd uit de m. e. theologie, maar het komt mij niet onmogelijk voor, dat men bij hem ook wel een en ander zou vinden, dat juist uit de dramatische enz. traditie afkomstig is en derhalve als bron geen waarde heeft. Er zijn immers wel gevallen bekend, dat ook de beeldende kunst de theologische literatuur beïnvloedde, al ging in verreweg de meeste gevallen de inwerking juist in tegenovergestelde richting.

Hoe gaarne ik ook op menig detail in zou gaan, er is hier geen plaats voor. Daarom nog slechts een enkel punt aangestipt. De schrijver schijnt niet af te weten van het bestaan van een zoo belangrijk liturgisch drama als dat van Klosterneuburg ; hij waant dit nog steeds zoek, sinds Bernard Pez het omstreeks 1725 vermeldde. Het is echter in 1908 teruggevonden en uitgegeven in Jahrb. d. Stiftes Klosterneuburg I. Voortdurend gewaagt Duriez van het Kerst- en het Paaschspel van Beuron. Houdt hij deze Benedictijnerabdij voor identiek met Benediktbeuren (Opper-Beieren)?

II. Duriez heeft in een afzonderlijk werkje den invloed van eenige apocryphen op het Duitsche drama der M.E. nagegaan. De Gesta Pilati en de Acta Pilati zijn de bronnen geweest voor de in verschillende Passiespelen voorkomende tooneelen van den „cursor" voor Pilatus, het nijgen der vaandels, het getuigenis der miraculeus genezen Joden ten gunste van Jezus, en de gevangenschap van Jozef van Arimathea. Evenzoo het 2de deel van het Evang. Nicodemi voor het hellevaarttooneel. En de Transitus B. Mariae Virg. voor de spelen van Maria Hemelvaart. Ook hier geeft de schrijver weer talrijke interessante toelichtingen. Met genoegen zag ik mijn vroeger uitgesproken gevoelen, dat de verschillen in de dramatiseeringen der hellevaart berusten op verschillen in de oorspronkelijke redactie van den Descensus ad inferos, bevestigd.

Met studiën gelijk deze beide van Duriez, die van Deimling over eenige Chester-plays en die van Roy over Fransche passiespelen voor oogen, moet het nu niet meer moeilijk vallen om de bronnen van het geestelijk drama in andere landen in haar geheel te beschouwen.

Den Haag. E. Haslinghuis.

A. M. Hind, Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish Artists preserved in... the British Museum, Volumen I, Drawings by Rembrandt and his school. Printed by order of the trustees. 1915. Sold at the Brit. Mus. (Pr. sh. 12).

Deze uitgave is eene, zooals wij die van het Britsch Museum gewend zijn: wetenschappelijk en praktisch, zorgvuldig bewerkt, rijk verlucht en van de noodige klappers voorzien. De teekeningen, 294 in getal, worden nauwkeurig beschreven, hunne herkomst wordt nagegaan, hunne afmetingen, de techniek, waarin zij zijn uitgevoerd, de watermerken van het papier en de afbeeldingen, die ervan bestaan, worden opgegeven. Voorts een kritisch oordeel van den samensteller en van andere gezaghebbende schrijvers over de echtheid en de juistheid der toeschrijvingen. Korte levensschetsen van de kunstenaars staan aan 't hoofd van iedere afdeeling.

Het ware zeer te wenschen, dat ook andere openbare verzamelingen dergelijke beschrijvende en beredeneerde lijsten van hare schatten uitgaven. In ons land bezitten wij alleen een dergelijk werk over de Nederlandsche en Fransche teekeningen in Teyler's Museum. Andere, oudere lijstjes, zooals die van het Museum Boijmans en het Museum Fodor zijn geheel verouderd en onvoldoende.

Indien wij ten aanzien van de verdere deeltjes van dit werk, die achtereenvolgens Rubens, van Dijck en hun school, de meesters der XVe en XVIe eeuw, en alle overige teekenaars zullen behandelen, een wensch mogen uiten, zoude het die zijn naar een eenigs-

[1]) Z. Kirchenlexicon, waar van Cornelius een karakteristiek gegeven wordt.... die in zekere opzichten op Duriez toepasselijk is.

Digitized by Google

zins grooter formaat der afbeeldingen. Het is waar, door ze klein te maken, heeft men er veel kunnen geven: 165 van de 294 teekeningen, maar het gevolg is geweest, dat ze voor wetenschappelijk onderzoek te klein en vaak ook te flauw zijn geworden. Oorspronkelijke grootte zij regel, waar dit niet kan, verkleine men niet verder dan met het oog op de grootte van de bladzijde noodig is. Drie of vier plaatjes op ééne bladzijde mogen voor den gewonen bezoeker als eene aangename herinnering aan het doorbladeren eener portefeuille voldoende zijn, voor wetenschappelijke doeleinden zijn zij beslist te klein!

Ten slotte nog enkele kritische opmerkingen over den inhoud.

De veronderstelling, dat voor het gros der penteekeningen sepia zon gebruikt zijn in een der verschillende beteekenissen van dit woord, is onjuist. Het is de gewone galnooten inkt, waarmede men in de XVIIe eeuw ook de brieven schreef. Er zijn tal van afbeeldingen van teekenaars, bezig te teekenen met de ganzepen in de eene en den langwerpigen inkt*koker* in de andere hand. Het chemisch onderzoek heeft de juistheid dezer bewering bevestigd.

Bij Nr. 5 van Doomer, een gezicht op Godesberg en den Drachenfels zegt de schrijver: A similar drawing taken near the same spot was inscribed on the reverse: Regt tegenover het kasteel te Antije. Dit is eene vergissing, de teekening van Godesberg was Nr. 157 van den veilingcatalogus; de door Hind bedoelde was daarentegen Nr. 158 van de veiling van 15 Juni 1908 te Amsterdam. Het woord Antije heeft reeds tot vermakelijke gissingen aanleiding gegeven. De veilingcatalogus plaatste er bij wijze van vraag Antibes? achter. Het kasteel lag evenwel noch aan de Middellandsche zee noch tusschen Bonn en Godesberg. Immers er staat Ansije (met een lange s), 't geen niets anders is als eene schrijfwijze op den klank af voor Angers aan de Loire. Dit komt uit; men herkent de afgebeelde plaats met den toren Guillion duidelijk op de oude prenten dier stad.

Op Nr. 7 van Doomer schreef deze zelf als plaatsbepaling: op de wegh van Viloinije buiten Nantes. Eene dergelijke teekening te Rotterdam draagt hetzelfde opschrift.

De heer Hind meent, dat Viloinije beteekent Vilaine, d. w. z. de rivier ten Noorden van Nantes, waarnaar tegenwoordig het departement Ille et Vilaine zijn naam draagt. Deze weg heet evenwel op eene teekening te München de weg naar Rennes. Daarom zie ik in Viloinije liever eene oude schrijfwijze van het plaatsje Vieillevigne, gelegen ten Zuiden van Nantes. In die buurt teekende Doomer meer, o. a. een gezicht op Vertou (te München) en een op Mont Pallet, bekend door Abelard en Heloïse (in eene particuliere verzameling te Nantes).

„De Santberg buyten Arnhem" op de teekening Nr. 6. van G. v. d. Eeckhout is niet Zandenburg „8 Engelsche mijl ten Westen van Arnhem en twee mijl ten N. O. van Wageningen," maar eenvoudig de heuvel onmiddellijk ten W. van Arnhem, nog vóór de bocht van den Rijn naar Oosterbeek. Wij herkennen de plaats o. a. op meer dan één schilderij van Joris van der Hagen en Ruisdael.

Het opschrift op de teekening van Maes met schetsen van eene oude vrouw is te lezen: det ies meu aeltien, de goede vrou min moeders ... Hind leest mein aeltien en ziet in de afgebeelde persoon eene oude dienstbode in plaats van eene achtenswaardige moei.

De toeschrijving van Nr. 3 aan Maes is niet gerechtvaardigd. Het is eenvoudig eene slappe kopie naar Rembrandts schilderij van de Aanbidding der herders te München.

Bij de teekening van Pieter de With, waarbij Hind aanteekent, dat het de eenige hem bekende gesigneerde teekening van dien meester is, valt te vermelden, dat er ook eene aldus gewaarmerkte teekening in de Prentenverzameling te Amsterdam en in het album van Jacobus Heyblocq in de Koninklijke Bibliotheek alhier berust. Maar dit alles zijn kleinigheden, die aan de waarde van het boek als zoodanig niets af doen.

Corn. Hofstede de Groot.

's-Gravenhage, Juli 1915.

SCHOOLBOEKEN.

M. Tulli Ciceronis Oratio pro Milone met inleiding en aanteekeningen. Uitgegeven door **A. Geerebaert.** S. I. Eerste deel: Tekst, tweede deel: Inleiding, aanteekeningen. Luik, H. Dessain. 1914. (Per deel fr 0. 50).

De duidelijke aanwijzing der deelen en onderdeelen der Miloniana in den tekst (die in hoofdzaak Clark, 1895, volgt) zal het den leerling gemakkelijk maken zich een begrip te vormen van den opbouw der redevoering.

De inleiding is bondig en zaakrijk. De aanteekeningen geven in eenvoudigen en korten vorm nuttige wenken voor het vertalen, verklaren taalkundige moeilijkheden, wijzen op eigenaardigheden van stijl en vermelden de noodige historische bijzonderheden.

De twee deeltjes geven den indruk, dat de heer Geerebaert een praktisch en kundig paedagoog is.

Leiden. I W. Lely.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk., 5de Reeks, III, 1: Japikse, De Staten-Generaal van 1576. — Van Rheineck Leysius, Noordwijkerhout. — S. J. van den Berg, Documenten Royal Commission.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXX, 2: Prins, Nederl. interventie ten behoeve van oostenrijksche Joden. — Unger, Levensmiddelenverzorging te Leiden (1574). — De Boer, Voorgeschiedenis van den oorlog. — Dominicus, Basoeto land (slot). — Van der Ven, Klimatologie van Oost-Pruisen (vervolg).

3: Verkuyl, Geslachtsnamen in Nederland. — Van Hoorn, Denemarken en Zweden in den Eersten Engelschen oorlog. — Van der Ven, Klimatologie van Oost-Pruisen (slot). — Hartlief, Van de Koeboes, I.

4: De Kroon, Het Rom rijk en de Germanen, I. — Van de Linde, Willem I. — Hartlief, Van de Koeboes (slot).

5: Brünner, Triple Alliantie en Triple Entente. — De Kroon, Het Rom. rijk en de Germanen (slot). — Kleyntjens, Reisberichten over Jozef II. — Van der Ven, De Scandinavische Fäbodvall.

Historische Zeitschrift, 114, 3: Klinkenborg, Die kurfürstliche Kammer in Brandenburg. — Bergsträsser, Die diplomatischen Kämpfe vor Kriegsausbruch.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hoogewerff, Bontekoe: Tijdschr. Aardr. Gen. XXXII, 5 (Naber).

Pirenne, Geschichte Belgiens, IV: Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. XIII, 1/2 (Wätjen).

Schuiling, Nederland: Tijdschr. Aardr. Gen. XXXII, 5 (Beekman).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HAAR LETTERKUNDE.

Onder Redaktie van:

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN,
Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE,
Prof. J. H. SCHOLTE,
Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL,
en Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der redaktie K. R. GALLAS.

Eerste jaargang. — Eerste aflevering.

Prijs, per jaargang f 3,50,
franko per post . - 3,80.

Proefnummer op aanvrage verkrijgbaar.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: GEORGES GAILLARD, LOUIS PIÉRARD

Collaborateurs du 4me Numéro: J. G. Prod'homme, Ph. Zilcken, Charles Dumas, Augusta de Wit, Nicolas Beauduin, Arthur van Schendel, Baron A. R. Falck, P. C. Boutens, G. S. de Solpray, Wu-li.

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ -- LEIDEN

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht.

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen stempelband.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XVIII:**

CLEMENS ALEXANDRINUS XI.

Vlechtwerken VII.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.
Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

JAN. 6 1916
Phil. C 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. — N°. 3. — December 1915.

Rüsch, Gramm. der Delphischen Inschriften, I (Boas).
Fuhr, Demosthenis Orationes, I-II (K. Kuiper).
Magnus, Ovidi Metamorphoseon libri XV (Enk).
Helm, Apulei opera, I (K. H. E. de Jong).
Tschudi, Das Vilâjet-nâme des Hâdschim Sultan (Houtsma).
Jacobs, Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael (Tinbergen).
Leskien, Gramm. der serbo-kroatischen Sprache, I (v. Wijk).
Kul'bakin, Serbskij jazyk, I (v. Wijk).
Kalshoven, Diplom. verhouding tusschen Engeland en de Republiek (Krämer).
Gerland, Gesch. d. Physik (J. A. Vollgraff).
Boll, Aus der Offenbarung Johannis (Meyboom).
Klostermann, Origenes etc. über die Hexe von Endor (K. H. E. de Jong).
Caland en Fokker, Drie oude Portug. verhandelingen over het Hindoeïsme (H. Kern).
Mitteil. aus der Kön. Bibliothek (Roos).
Schoolboeken:
Jansonius, Eng. Handelsleesboek (Günther).
Dez., Bekn. Eng. Handels-Gramm. (Günther).
Dez., Eng. Handelsbrieven, II (Günther).
Uitg. v. d. fa. Weidmann.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Rüsch, Grammatik der Delphischen Inschriften. I. Band. Lautlehre. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 13).

Thumb zegt in zijn Handb. der gr. Dial. 1909 p. 187 met betrekking tot het dialect van Delphi: „die grosse Zahl der über mehrere Jahrhunderte sich erstreckenden Inschriften gestattet es, die Geschichte des Dialekts besser zu verfolgen, als das sonst möglich ist; *doch harrt diese Aufgabe noch der Bearbeitung.*" Het werk van Rüsch, waarvan thans deel I verschenen is, vervult deze taak op voortreffelijke wijze.

Rüsch is door zijn onvermoeid streven om van alle tot dusver gepubliceerde Delphische inscripties (in het bijzonder in de S. G. D. I. en de Fransche Delphi-publicaties) nauwkeurige collaties te verkrijgen in staat tegenover alle texten — enkele inscr., die onvindbaar bleken, uitgezonderd — een zelfstandig kritisch standpunt in te nemen. Waar van de definitieve uitgave der Delphische inscr. (4 à 5000 stuks!), ontworpen als I. G. VIII ed. Pomtow, voorloopig geen sprake kon zijn, heeft R., gesteund door Pomtows afschriften en Abklatschen en door autopsie te Delphi, het geheele — zeer verspreid en ook vaak zeer onnauwkeurig uitgegeven materiaal (system. bibliographie p. 10—19) aan een herlezing onderworpen. Verder kon hij daardoor een groot deel der nog onuitgegeven inscr. binnen zijn onderzoek betrekken. R. heeft de duizenden nieuwe lezingen, die hij op die manier vergaarde, natuurlijk niet alle als grondslag voor zijn grammatica noodig gehad; begeerig echter al zijn vondsten bekend te maken, heeft hij nu zijn boek door vele noten, die in geen direct verband met het in den text behandelde verschijnsel staan, een onrustig en overladen aanzien gegeven. Een schr., zoo in zijn onderwerp doorkneed als R., mag men hierover echter niet hard vallen, veeleer heeft men dankbaar te aanvaarden wat hij op grond van zijn persoonlijke bekendheid met het materiaal ter verbetering er van bijeenbracht, te meer daar hij het door een afzonderlijken index (p. 338 vgg.), die over ± 450 inscr. loopt, voor de gebruikers der bronnenpublicaties heeft toegankelijk gemaakt. In een aanhangsel (p. 313—331) nam hij verder niet minder dan 33, op twee na, onuitgegeven, ietwat gelijkvormige vrijlatingsakten op, ontleend aan één vak (± 8 M., afbeelding p. 314) van den zgn. grooten polygoonmuur, „um den Fachgenossen die Prüfung der Belege zu ermöglichen"; bovendien vindt men in het boek zelf nog vier dergelijke inscripties in hun geheel (twee nieuwe p. 12 en 32, twee tot dusver zeer onzorgvuldig gepubliceerde p. 91 en 104). Taxeer ik juist, dan heeft R., ongerekend de nog niet gepubliceerde, 1400 à 1500 inscr. verwerkt, voldoende naar R.'s oordeel (p. 7) voor een volledige beschrijving van het dialect.

Ook voor de zeer ingewikkelde Delphische chronologie (vgl. art. Delphi bij Pauly-Wiss., stand der kwestie in 1899) heeft R. nieuwe gegevens — sinds gedeeltelijk door Pomtow bekend gemaakt en door R. p. 332 vg. geresumeerd — kunnen toepassen. De dateering der inscr. naar archonten enz. is voor het Delphische dialect, waarin ten gevolge van verschillende stroomingen nieuwe taalvormen ingevoerd en oude verdrongen werden, van groot gewicht, al zal een meeningsverschil over slechts enkele jaren in de waardeering der data op de

Digitized by Google

beoordeeling der taalvormen geen invloed hebben. R. zelf dateert meestal eenvoudig en praktisch naar kwarteeuwen (b.v. III^4 = 225—200 v. Chr.).

Het Delphische dialect behoort tot dien tak van het Gr., dien men op voorstel van Brugmann met den enkel geographischen naam „noordwestgrieksch” pleegt aan te duiden, ter vermijding van elk praejudicium omtrent zijn eigenlijk karakter (Solmsen in zijn Inscr. Sel. Dial. spreekt van *Doris* septentrionalis). In de taal van Delphi is echter opgenomen een overblijfsel van het noord o o s t-grieksch = aeolisch dialect, dat de oorspronkelijke door de Phocensers verdreven bewoners van het land gesproken hebben. Het aldus ontstane gemengde dialect heeft nu in den loop der jaren een wijziging ondergaan. Evenals de Achaeische Bond het aanzijn schonk aan een dorische Κοινή (zie Thumb D. § 263), zoo ontwikkelt zich onder den nivelleerenden invloed van den Aetolischen Bond, die zich als beschermheer beschouwde van de Delphische Amphictyonie, een noordwestgrieksche Κοινή, die evenals de dorische later door de attische Κοινή verdrongen wordt; hiermede komt dan aan het zelfstandig bestaan van het Delphische dialect een einde. Het ware m. i. niet onwenschelijk geweest, wanneer R. de geschiedenis van het dialekt (p. 1 vgg.) met eenige sprekende voorbeelden had toegelicht; immers in de bestaande literatuur, waarnaar hij nu den lezer zonder meer verwijst, heerscht juist omtrent de karakterizeering van de meeste hier in aanmerking komende verschijnselen een groot verschil van gevoelen. De dat. pl. op -οις der konsonantstammen (type ἀγώνοις, vgl. ἐόντοις, nieuwe inscr. n. 32^{12} R. p. 331) wordt door Brugmann Gr. Gr.^{3} en Br.-Thumb^4 1913 p. 20 naast ει-contractie in ποιείμενος etc. als typisch voor het nwgr. aangezien (terecht, vgl. Locr. ἐπὶ ταῖς μειόνοις, reeds in de Tab. Oeanth., 1e helft 5e eeuw, Solmsen Inscr. Sel. Dial. n. 35^{14}), daarentegen zijn zij volgens Thumb, Dial. 1909 § 192 een „Kennzeichen der jungen aetolischen Κοινή”, evenzoo Meister, op wiens art. BphW. 1901, 1524 vgg. R. bijzonder de aandacht vestigt. Een aeolisch overblijfsel ziet men (O. Hoffmann de mixtis gr. dial. 1888 p. 37, Thumb D. § 202) in de datieven op -εσσι (b. v. Ἀμφικτυόνεσσι, naast nwgr. -όνοις, en met att. invloed -όσι, bewijspl. bij R. p. 37 vg.), hetgeen Solmsen echter K. Z. 1906 p. 214 betwist. De praesentisch conjugeerende perfectumvormen b.v. τετελευτάκουσα, die O. Hoffmann l. l., Thumb D. p. 89 voor aeolisch houden, door Solmsen p. 215 voor jong verklaard worden, zijn volgens Meister l.l. bepaaldelijk vormen der aetolische Κοινή, evenzeer als ποιείμενος. Enz. Uitteraard komen de meeste hiertoe behoorende gevallen in de klankleer nog niet ter sprake. Des te meer moet men zich verwonderen, dat R., die (p. 1 vgg.) op de ontleding der gemengde dialecten ter opheldering der bevolkingsgeschiedenis den nadruk legt, verschijnselen, wel tot de klankleer behoorend en door Thumb § 202 „in erster Linie” als aeolische bestanddeelen van het Delph. dial. beschouwd, nl. ἐντοφήϊον (p. 153), ὄνυμα (p. 33), van het standpunt der dialektmenging volkomen onbesproken laat. Blijkbaar mogen wij dus verwachten, dat R. in zijn IIe deel, waarin behalve de vormleer ook de woordenschat behandeld zal worden, resumeerend uiteenzetten zal, welke bestanddeelen nu eigenlijk op rekening van ieder der elkaar kruisende dialecten moeten gesteld worden ^{1}). — Terecht maakt R. verschil tusschen de epichorisch-delphische inscr. en de panhelleensche amphictyonische, die de decreten van het amphictyonencollege bevatten, in wier taal de invloed van het Attisch (vooral de η i. p. v. ᾱ vgl. p. 39 vg.) in veel sterker mate dan in de epichorische inscr. te bespeuren is.

In de indeeling van de beide deelen van zijn werk (§ 1—31 vocalisme, § 32 — 51 consonantisme) volgt R. in hoofdzaak zijn voorbeeld Meisterhans, maar het aantal onderdeelen is uitgebreid; verder is er een Anhang § 52 over haplologie en, zeer uitvoerig en van zeer veel epigraphische kennis getuigend, § 53 p. 285—312 over Silbentrennung: vaak zijn, gelijk R. meermalen aantoont, lacunes aangevuld zonder kennis van de techniek, die de lapicidae bij de afbreking der woorden toepasten. De „Steinmetzfehler” worden geregeld besproken. Menigmaal blijken zij een compromis te zijn tusschen het dialect van den copist en dat van het concept, vooral ὄνουμα (Thumb § 203, 2): ὄνομα gecorr. in ὄνυμα wordt afdoende bewezen (p. 33 Anm. en Nachtr. p. 342). Bij de behandeling der stof bespaart R. ons af en toe alle bewijsplaatsen, zoo bij de ᾱ en η, en geeft hij ons enkel maar de nimmer ontbrekende statistische tabellen, waarin voor iedere eeuw de frequentie van een bepaald verschijnsel, tot in twee decimalen, berekend wordt. Bedenkt men dat de gesystematiseerde „Belege” voor ποιεῖν-ποεῖν alleen 10 blz. beslaan, dan heeft men een denkbeeld van des schrijvers χαλκεντερία.

Het omvangrijke detailmateriaal verlokt den recensent ten bewijze zijner belangstelling tot enkele opmerkingen. Met het oog op de p. 67 gegeven bewijsplaatsen voor de itacistische schrijfwijze van de vormen van den aor. παραμῖναι en de tot deel II bewaarde voor παραμεῖναι zou ik meenen, dat R. voorbijziet dat dit ww. steeds voorkomt in een tralaticische formula der manumissiones, en dat de schrijfwijze met ει dus niets voor de uitspraak bewijst; vgl. wat Thumb D. p. 188 over den ambtsstijl opmerkt. — In § 42 (Gemination einfacher Konsonanten) p. 237 merkt R. naar aanleiding van den naam Βίττος onder verwijzing naar Fick-Bechtel Pers. n. p. 80 op: „Der Name wurde von dem aus Κλέο-βις abstrahierten -βι- gebildet, das nach Analogie von Βίοτος, Βίοττος ein Βίττος ermöglichte.” Maar de naam Βίτων, die ook bij F. B. staat, bewijst toch wel, dat ook andere „Vollnamen” op -βιος de genoemde „Kurznamen” hebben kunnen opleveren. De beroemde Βίτων zal toch niet genoemd zijn met het hypokoristikon van den naam zijns broeders. Dat het tweede bestanddeel van broedernamen gelijkluidend is, is toch niet ongewoon. — Vreemd is in een boek, waarin alles wat „soeben” nog verschenen is, op stuk van zaken wordt ingelascht, een opmerking bij de bespreking van πο- i. p. v. ποι- voor andere dan e-vokalen p. 111: „vgl. auch im *Menander*fragm. Ox. Pap. II. 211^{14} [uit het jaar 1899, de pl. = Perik. 411 K. en S., 337 v. L.] καλῶς ποῶν”, alsof met een dergelijke schijnbaar zwaarwichtige notitie het noodige gezegd ware. Men vgl. eens den index in de ed. van Körte s. v.

Geheel verkeerd is de bibliographie (p. XI—XXI): *tien* — ietwat ostentatieve — blz. met alphabetische

---

^{1}) Een opmerking van dezelfde strekking maakt ook Nachmanson in zijn recensie Berl. phil. Woch. 1915, 1158 (*Noot bij de correctie*).

Digitized by Google

opgave van de hoofdzakelijk door R. geraadpleegde literatuur en de daarvoor gebruikte afkortingen, in plaats van een chronologisch overzicht van de lit. over het Delphische dialect. Heelwat zou bovendien hier gemist kunnen worden. Heeft het b.v. eenigen zin de lezers van *dit* boek nog haarfijn in te lichten omtrent beteekenis (redactie, zetel, beginjaar enz.) van I.F., B.B., Rh. M. etc.? Hebben wij hier te doen met dat zelfde streven, dat R. b.v. er toe brengt achter ieder citaat uit Herod. of Thuc. het zinledige Stein resp. Hude toe te voegen, of elke plaats uit Theocritus te vergezellen van het overbodige „Wilam. Buc. gr. p.—"?

Maar mijne opmerkingen doen niet te kort aan het feit, dat het boek van Rüsch, getuigend van zooveel wetenschappelijken zin, studie en ijver, een eervolle plaats zal innemen is de reeks der beschrijvende dialect-grammatica's en daarom aanspraak heeft op de belangstelling van linguisten als klassiek-philologen.

Amsterdam. M. Boas.

Demosthenis orationes ed. **Carolus Fuhr** Ed. Maior. vol. I et II. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 4.50, geb. M. 5).

Er moge geen gebrek aan erkentelijkheid voor den ijver en de kundige zorgvuldigheid, op elke bladzijde van deze editie kenbaar, in worden gezocht, wanneer ik mijne aankondiging dezer uitgave met eene klacht begin. De benaming *editio maior* wekt de verwachting dat ook zij die van de uitermate samengestelde en ingewikkelde geschiedenis der Demosthenes-kritiek niet volkomen op de hoogte zijn uit de praefatio van deze uitgave zich een oordeel zouden kunnen vormen aangaande het gewicht der gronden die den uitgever hebben geleid tot zijne conclusiën omtrent de waarde der directe en der indirecte overlevering en tot zijne handschriften-filiatie. Voor de vorming van zulk een oordeel is de praefatie èn te kort èn te weinig duidelijk gesteld. Intusschen, wie op de hoogte is van de Demosthenes-studiën van Blass, van Usener, Lipsius en vooral van Drerup, en van Fuhr zelven, zal ongetwijfeld erkennen dat de critische behandeling van den text in deze modern-conservatieve uitgaaf op een zeer vasten grondslag berust.

Zeer in het kort komt de door Fuhr gevolgde methode hierop neer. De Parisinus S. (omnium antiquissimus et praestantissimus) moet steeds het fundament blijven van iedere Demosthenes-editie: zijne betrouwbaarheid blijkt uit niets zoo duidelijk als uit de afwezigheid van de interpolaties der δημώδης ἔκδοσις. Intusschen zij men er mee te vreden hier eene goede overleving van de zevende eeuw te hebben, trachte niet uit zeer zwakke gegevens directe relatie van den S-text met de veel besprokene en weinig bekende Atticus-uitgave vast te stellen, bedenke dat de autoriteit van citaten bij de rhetoren, nog afgezien van de onzekerheid hunner texten in de editie van Walz, nooit de volle bewijskracht van een handschrift hebben, en wachte zich bovenal om terwille van eenige theorie over hiaat, rhythme en vermijding van tribracheis eene communi consensu overgeleverde textlezing te veranderen.

Communi consensu. Want naast de recensio Parisina (S. en de van dezen overgeschreven Laurentianus L) houdt Fuhr rekening met twee andere familiën, de Veneta en de Marciana. Als belangrijksten vertegenwoordiger van de Venetiaansche familie raadpleegt hij naast S geregeld den Marcianus F saec. X-XI. die op fol. 1-12 de in S ontbrekende Vita van Libanius, benevens diens argumenta en den index orationum bezit, door een lateren librarius aan den codex toegevoegd. De Monacensis B is van dezen codex de zoon, de Marcianus G en de Ambrosianus D zijn zijne broeders. Met deze Venetiaansche familie is de Laurentianus P. nauw verwant, terwijl in den Parisinus Y eene contaminatie van S en F moet worden gezien.

De derde familie ten slotte hangt geheel af van den Augustanus (thans Monacensis) A saec. XI. Deze codex, klaarblijkelijk uit twee handschriften gecopieerd kenmerkt zich door verscheidene woordverschikkingen en textuitbreidingen die aanleiding geven tot de gissing dat hij stamt uit eene recensie overeenkomende met de door Dionysius van Halicarnassus gebruikte en teruggaande op eene δημώδης ἔκδοσις.

De meeste dezer handschriften, benevens eenige minder belangrijke die ik voorbijga, heeft Fuhr of zelf gecollationneerd of in phototypie vergeleken. In hoofdzaak berust natuurlijk zijn text op S. F. A.

In de behandeling nu van den text zelven treft ons bovenal de vaste en onbevooroordeelde methode. Hoe groot ook de voortreffelijkheid van den Parisinus S moge zijn, Fuhr erkent daarnaast toch ten volle zoowel het gezag der andere familiën, als de juistheid van menige lezing in de mindere handschriften die als conjectuur der oude geleerden moet worden aangemerkt. Zijne methode is die van een gezond en door fijne kennis van het rhetorisch spraak-gebruik geleid eclecticisme, bij het opnemen van moderne conjecturen in den text gaat hij uitermate voorzichtig te werk, en ook in zijne zeer condense, maar voor zoover ik kon nagaan zeer nauwkeurige adnotatio critica gunt hij aan de gissingen der moderne geleerden naast de variae lectiones en de testimonia veterum alleen dan eene plaats indien ze naar zijn meening ernstige overweging verdienen.

Dit alles is in overeenstemming met het karakter der „editio maior Teubneriana." Voor eene eigenlijk philologische uitgave zou men misschien terecht iets meer verlangen: een enkel woord van toelichting bij eene textwijziging, een weinig meer uitvoerigheid bij een referaat der meening van anderen. Zoo b.v. Ol I. 14: hier wordt de lezing van den Augustanus „Τί οὖν; ἄν τις εἴποι," in den text opgenomen tegen den consensus van van S. F. en U. (welk laatste handschrift door Fuhr tot de familie van den Augustanus wordt gerekend). Wat — zoo vraagt licht de lezer, die Fuhr's bedachtzaamheid kent — heeft den uitgever tot deze keuze ten ongunste van S gebracht? Is het, dat ook in § 19 „τί οὖν; ἄν τις εἴποι" staat? — Maar Demosthenes zegt toch ook „εἴποι τις ἄν" en „τις ἂν φήσει." Eén enkel woord van verwijzing had hier den lezer omtrent Fuhr's gronden kunnen inlichten. — Een ander voorbeeld geldt het vermelden eener emendatie. In den beroemden passus Ol. I. 11. ἂν δ'ἀναλώσας λάθῃ, συνανήλωσε καὶ τὸ μεμνῆσθαι τὴν χάριν wordt wel (terecht sub calce) in herinnering gebracht dat Cobet het o. i. onmisbare τὴν χάριν schrapt, maar niet dat Blass, wat toch in ieder geval meer de

Digitized by Google

waarschijnlijkheid voor zich heeft, τὸ μεμνῆσθαι uit den text wil lichten.

Dit zijn ontegenzeglijk kleinigheden, die met de strenge beperkingseischen der Tenbnerianae samenhangen; ik zou ze niet eens vermelden indien niet van tijd tot tijd de beknoptheid aanleiding gaf tot dwaling. Zoo b.v. XVIII. 8. Hier geeft Fuhr in den text „τοσαύτην ὑπάρξαι μοι παρ' ὑμῶν [εἰς τουτονὶ τὸν ἀγῶνα], en in de adnotatio „2 sq. παρ' ὑμῶν om S[1]. add. m. antiqua. 3 εἰς τουτονὶ τὸν ἀγῶνα del. Blass." Zou het, om de beteekenis dier woorden „manus antiqua" te praeciseeren, niet de moeite waard zijn geweest aan te teekenen dat ook de Laurentianus L — volgens Weils opgave — prima manu de woorden παρ' ὑμῶν niet heeft, en tot juist verstand van de door Blass aanbevolen expunctie, te vermelden dat zij ook deze woorden omvat?

Reeds de geringe beteekenis dezer opmerkingen, alleen als voorbeelden uit mijne kantteekeningen bij de lectuur gekozen, kan bewijzen dat ik voor de editie zelve niets dan lof heb. Het is een groot voorrecht eene zóó betrouwbare Demosthenes-uitgave te gebruiken. Dat de uitgever bij zijn convervatieve handschriften waardeering niet aarzelde door verschil van letter de beide redacties der derde philippica te onderscheiden kan men moeilijk anders dan prijzen. En dat onder de honderden bij honderden conjecturen die op de oraties van Demosthenes zijn gemaakt slechts zoo weinigen ook maar eene vermelding sub calce zijn waardig gekeurd, is zeker voor de philologische werkzaamheid der negentiende eeuw (ook in Nederland) niet vleiend. Maar vermaant hier de voortgezette studie der rhetoriek, en der latere Grieksche rhetoren niet tot voorzichtigheid? Mij althans is deze editie een rustiger en betrouwbaarder gids dan die van den vernuftigen Blass, en met groot verlangen zie ik het volgende deel — deze twee eerste volumina bevatten Or. I—XIX— te gemoet.

Amsterdam. K. Kuiper.

P. Ovidi Nasonis Metamorphoseon libri XV Lactanti Placidi qui dicitur Narrationes Fabularum Ovidianarum. Recensuit apparatu critico instruxit **H. Magnus.** Berolini apud Weidmannos. 1914. (Pr. M. 30).

Na dertigjarigen arbeid heeft Dr. Hugo Magnus de lang verwachte kritische uitgave van Ovidius' Metamorphosen voltooid; wie eenigermate op de hoogte is van wat aar dergelijken arbeid vast zit, vooral, als men een werk uitgeeft, waarvan het handschriftelijk materiaal zoo uitgebreid en de overlevering zoo slecht is, zal ongetwijfeld begrijpen, dat het verschijnen dezer editie voor den beoefenaar der Latijnsche poëzie als een belangrijke gebeurtenis is te beschouwen.

Jarenlang behielp men zich met Korn's uitgave van 1880, ofschoon deze reeds lang verouderd was. De tekstrecensie in Postgate's corpus voldeed evenmin aan den eisch des tijds, zoodat een nieuwe kritische uitgave hoog noodig was. Trouwens ook van andere gedichten van Ovidius ontbreken nog steeds kritische editie's, een leemte die nu door Owen's pas verschenen uitgave der Tristia en ex Ponto gedeeltelijk is aangevuld; van de Fasti, Amores, Ars amandi, Remedia Amoris en Medicamina is nog steeds geen uitgave met apparatus criticus verschenen; het is te hopen, dat Ehwald, Magnus of Owen ons ook voor deze werken de verlangde uitgaven mogen schenken. Ook voor de verklaring is nog weinig, bij sommige gedichten, zooals de Remedia en Medicamina, zoo goed als niets gedaan. In het laatste geval kan de bestudeering der Grieksche literatuur nog veel nieuws bieden.

Reeds jaren lang had Dr. Magnus een welverdienden naam om zijn verstandige artikelen, die van een groote kennis van 's dichters taal getuigenis afleggen; het zijn de volgende: Studien zur Überlieferung u. Kritik der Metam. Ovids: I Das Fragmentum Bernense N. Jhb. 1891 689/706; II Der Archetypus N Jhb. 1893 601/638; III Die Familie O NJhb 1894 191/207; IV Marcianus und Neapolitanus NJhb 1894 637/655 en 759/799; V liber XV Progr. Soph. Gymn. Berlin 1893; VI Noch einmal Marcianus and Neapolitanus Progr. Soph. Gymn. Berlin 1912. Neue Studien zur Überlief. u. Krit. der Met. Ovids, Hermes XXXIX 1904 30/62, Ovids Met. in doppelter Fassung? Hermes XXXX 1905 191/239.

Voor schoolgebruik gaf de schrijver een bizonder bruikbare *editio minor*, die zich behalve door een goeden tekst, ook nog door een uiterst practischen commentaar aanbeveelt (Gotha, F. A. Perthes 1886/1908).

In een 31 pagina's groote Latijnsche inleiding zet Dr. Magnus uiteen, wat volgens zijn opvatting de geschiedenis van den Ovidius-tekst geweest is, welke handschriften hij gebruikt heeft, welke de „*norma artis criticae exercendae in Metamorphosibus Ovidianis recensendis*" voor hem was, waarbij hij tevens aangeeft in welke banen de verdere onderzoekingen moeten worden geleid. Daarop volgt een opsomming der oudere en nieuwere editie's. Achter den van apparatus criticus voorzienen tekst der Metamorphosen volgen de op naam van *Lactantius Placidus* staande scholiën, waarvan wij nu voor de eerste maal een wetenschappelijke uitgave bezitten. Bijgevoegd zijn een *index nominum* en een drietal reproductie's van den Marcianus Florentinus 225 (M), van den Neapolitanus IV F 3 (N) en van den Marcianus Florentinus 223 (F.).

De handschriften, die Magnus aan zijn editie ten grondslag gelegd heeft zijn de volgende:

1° het fragmentum Bernense (α) 2° het fragmentum Lipsiense (λ) 3° de *codex Marcianus Florentinus* 225 (M) 4° de codex *Neapolitanus* IV F 3 (N) 5° het fragmentum Londinense Musei Britannici 11967 (β) (*Korn* B) 6° het fragmentum Parisinum 12246 (π) 7°. het fragmentum Hauniense [Ny kgl. Saml. 2° 56 (κ)] 8° het fragmentum Musei Britannici, bewaard in den codex Harleianus 2610 (ε) 9° twee bladen van den codex Vaticano-Urbinas 342 vastgenaaid aan Iuvenalis' Satiren (v) 10° de *codex Marcianus Florentinus* 223 (F) 11° de codex Tegernseensis (τ) 12° de codex Monacensis 23612 (μ) 13° de codex Laurentianus 36. 12 (l; bij *Riese* L, bij *Korn* λ) 14° de codex Hauniensis 2008 (h) 15° de codex Erfurtanus (e) 16° de codex societatis Iesu Lovanensis (s) 17° codices Ambrosiani door A. Castiglioni gecollationneerd (a) 15° de codices Guelferbytani (w) 19° de codex Graecensis 1415 (g) 20° de codex Leidensis Vossianus 51 door Prof. Scato de Vries gecollationneerd (v) 21° drie codices Musei Britannici, (x ij z) 22° twee codices Basileenses (b[1]b[2]).

Digitized by Google

Bij deze omvangrijke verzameling komt nog een „voluminum manu scriptorum farrago quaedam, quae e bibliotheca Dieziana in bibliothecam regiam Berolinensem transiit.”

Reeds uit deze opsomming zal men bespeuren, hoe ingewikkeld de handschriftenkwestie voor de Metamorphosen is; tot goed begrip van het volgende kon ik den lezer dezen catalogus niet besparen. In dezen chaos kan men orde brengen door twee familie's te onderscheiden: I de familie O, waarop de tekst der Metamorphosen voornamelijk steunt. Hiervan zijn de beste vertegenwoordigers M en N, die echter boek XV niet bevatten; van deze beide heeft M de ware lezing vaak beter bewaard dan N. Beide handschriften gaan terug op een enkel, nu verloren, handschrift O, dat ook bij het einde van boek XIV ophield; op O gaan eveneens drie andere mss. β κ π terug, waarvan wij kleine stukken bezitten. Na de 12de eeuw werd deze familie waarschijnlijk niet meer afgeschreven.

II Tot de tweede familie (X) behooren alle volledige mss. d.w.z. zij die het 15de boek bevatten of eenmaal bevat hebben. De voornaamste plaats in deze familie neemt F in, die ouder dan de andere is, verscheidene goede lezingen geeft, en niet geïnterpoleerd is.

Magnus nu gaat van de volgende principe's uit:

1° waar O en X verschillen, verdient O de voorkeur.

2° wanneer M en N verschillen, zoo dat een van beide overeenkomt met klasse X, dan moet men nauwkeurig onderzoeken, welke van beide lezingen van elders ingeslopen is.

3° Is de lezing van O foutief, hetzij corrupt, hetzij geïnterpoleerd, dan moet men zijn toevlucht tot X nemen, maar alleen als F de overige steunt, beschouwt Magnus de lezing van X betrouwbaar.

4° Daar het vast staat, dat O eenige verzen of versdeelen heeft weggelaten, moet datgene, wat in O ontbreekt, niet als onecht uit den tekst geworpen worden; zijn er echter in datgene wat in andere mss. gevonden, maar in O gemist wordt bezwaren van taalkundigen of metrischen aard, dan moet men de verzen of versdeelen delgen.

5° Maant Magnus tot groote voorzichtigheid in het opnemen van conjecturen.

6° Nieuwe mss. kunnen alleen dan waarde hebben, als zij overeenkomst vertoonen met α, of wanneer zij tot de familie O behooren en boek XV bevatten.

Lang niet overal echter gaan deze regelen op; vaak is een beslissing moeilijk, en niet altijd is Magnus even gelukkig geweest in de keuze der lezingen;

I. 272 *sternuntur segetes et deplorata coloni/vota iacent* heeft N *coloni* wat Magnus in den tekst plaatst, M *colonis*, wat door Seneca Nat. quaest. III. 28.2 wordt bevestigd.

Twijfelachtig is bv. I. 398 *discedunt velantque caput* eqs., waar M *descendunt* heeft, wat Hosius voor het ware houdt („ wie fast immer, wo dieses Wort in handschriftlichem Streit mit *discedere* liegt, Sokrates, 1914. p. 437) en Korn in den tekst plaatste. Met het oog op vers 381 *mota dea est sortemque dedit: discedite templo/ et velate caput* zou ik evenals Magnus *discedunt* opgenomen hebben.

We komen nu tot de belangrijke vraag, hoe moet ons oordeel zijn over den nieuwen tekst, dien de uitgever ons biedt als eindresultaat van zijn langdurige en diepgaande Ovidius-studiën, en verder hoe is de inrichting van den apparatus criticus?

Als men bedenkt, dat de uitgever alles bij elkaar genomen een vijftigtal handschriften of fragmenten van handschriften gebruikt heeft, dan is het duidelijk dat wij een zeer overladen apparatus criticus kunnen verwachten, en inderdaad is dit het geval. Dat lang niet al de mededeelingen omtrent lezingen in de handschriften voorkomend even belangrijk of betrouwbaar zijn, blijkt wel hieruit, dat Magnus naast de mss. M. N. F. h. κ, die hij zelf heeft gecollationneerd, en de mss. waaromtrent hij zijn gegevens aan andere Latinisten van onzen tijd dankt, zooals Ellis, Hosius, Hellmuth, de Vries enz., ook gebruik gemaakt heeft van Heinsius' excerpten (in Burman's editie), en allerlei andere lezingen, die hij hier of daar vond, zooals p (Bothe) en den onbelangrijken codex Sprotii. Maar afgezien daarvan, had de uitgever het bezwaar der overlading kunnen voorkomen, als hij zijn tekst had opgebouwd op de basis van M en N met vermelding van die lezingen uit de X-klasse, die om een of andere reden interessant kunnen zijn. Laat ik mijn bezwaar tegen Magnus' methode met eenige voorbeelden mogen toelichten.

De bovengenoemde codex h is merkwaardig om enkele goede lezingen, die waarschijnlijk geen conjecturen der Itali zijn; bv. xv. 776, waar F *non sinit in me /// acui* heeft, lezen we is h *sinit en me acui*, wat door Riese, Korn Ehwald Magnus in den tekst is geplaatst; ook II 567 danken wij de ware lezing *me petiit? ipsa licet* etc. aan h, M bv. heeft *me petit ipse licet*; VII. 260 is de lezing van h *intinctas* de moeite waard om te vermelden, al ga ik niet zoover als Magnus die er „*fortasse recte*” bij aanteekent. Zoo zijn er nog enkele andere plaatsen, voor het overige is hij volgens Magnus zelf *inquinatus suis interpolationibus*.

Toch vindt de uitgever 't noodig b.v. III 619 *voce dabat remis animorum hortatur Epopeus* in den app. cr. op te geven: *popeus* h; vijf regels verder *de numero Lycabas, qui Tusca pulsus ab urbe*: *licabas* h; IV 31 *rogant Ismenides adsis*: *hismenides* h; 79 *sub noctem dixere vale*: *nocte* h; naar dergelijke kostbare adnotatie's behoeft men niet te zoeken, op elke pagina vindt men ze. Cui bono? Korn, die onzen codex hooger schatte dan Magnus, was zoo verstandig dergelijke lezingen buiten zijn apparatus te houden.

Dat het aan den anderen kant verkeerd zou zijn de manuscripten van de X klasse geheel te versmaden[1]), toont Magnus op p. xvi overtuigend aan. Het valt immers niet moeilijk verscheidene plaatsen te noemen waar wij de ware lezing alleen aan de X klasse danken. Een goed voorbeeld is IV 143 *Pyrame responde! Tua te, carissima* lezen, dat door uitgevers, als Korn, Ehwald (Die Metamorph. erkl. von Haupt, 8 te Aufl. von Ehwald. 1903) in den tekst is geplaatst. In F lezen wij echter *carissime*; dat dit 't ware is, begreep reeds onze Heinsius, en Magnus is zoo verstandig geweest hem te volgen.

[1]) Voor het 15de boek kan men er natuurlijk in geen geval buiten, daar O ons hier geheel in den steek laat.

Digitized by Google

Zeer te prijzen is de methodische wijze, waarop Magnus de ars critica heeft toegepast. Als voorbeeld verwijs ik naar X 408, en in verband daarmee naar Hermes 39 p. 47. In het algemeen is de recensie wat ik zou willen noemen verstandig-conservatief. Soms is de uitgever te ver gegaan, b.v. VII. 558 en volg. (de beschrijving der pest op Aegina):

558 *non stratum, non ulla pati velamina possunt*
559 *d u r a s e d i n terra ponunt praecordia, nec fit*
560 *corpus humo gelidum, sed humus de corpore fervet*;

dura sed in, de lezing van alle handschriften, houdt Magnus voor het ware, en vertaalt (zie Hermes 39. p. 44) *dura* door „hart, unempfindlich", hier „unempfindlich gegen Unbequemlichkeit, Kälte und Feuchtigkeit des Erdbodens." Men kan echter moeilijk een ongeschikter epitheton bij *praecordia* uitdenken, dan dit woord *dura*, „unempfindlich"; in het voorafgaande is immers juist gezegd, dat de zieken niets kunnen verdragen; zooals *dura* hier staat, kan men 't niet anders opvatten dan „gehard", wat natuurlijk geen zin geeft.

Madvig begreep terecht, dat hier wat haperde, maar zijn voorstel, *in* te schrappen, voldoet niet; Schepper en na hem Bentley troffen het ware, toen zij *nuda* gisten; nu beantwoordt *nuda* aan *non ulla pati velamina possunt*, *in terra* aan *non stratum* (pati possunt) vergel. Thucyd. II 49.5 τὰ δὲ ἐντὸς οὕτως ἐκάετο, ὥστε μήτε τῶν πάνυ λεπτῶν ἱματίων καὶ σινδόνων τὰς ἐπιβολάς, μήδ' ἄλλο τι ἢ γ υ μ ν ο ὶ ἀνέχεσθαι, ἥδιστά τε ἂν ἐς ὕδωρ ψυχρὸν σφᾶς αὐτοὺς ῥίπτειν.

Zulke plaatsen als deze zijn er meer, en ofschoon ik een tegenstander ben van alle wilde conjecturen er onmethodische kritiek, kan ik toch onmogelijk zulk een eerbied voor de handschriften hebben, dat ik tegen het idioom der taal in dergelijke lezingen verdedig; ook mag Magnus' bewering „*mutare enim quod exstat in A*[1]) *idem est atque mutare id quod ipsi veteres legerunt et medio aevo prodiderunt* ons niet weerhouden, te minder, waar hij zelf ook wat in A staat, als 't hem goed schijnt, corrigeert, b.v. II 30 *inde loco medius rerum novitate paventem|Sol oculis iuvenem*, waar hij voor *inde loco* van A *ipse loco* in den tekst plaatst.

Een dergelijk geval is I 388 *interea repetunt caecis obscura latebris|verba deae, sortis* (ε, *deae sortes* M), waar N *d(atae*, „in rasura") *sortis* heeft; de woorden *verba obscura deae* als appositie van *sortes* te beschouwen is gezocht, *sortis* als nadere verklaring van *verba obscura deae* op te vatten mat; de ware lezing is die van N, al is dit dan ook een verbetering door een *manus altera*, misschien zelfs wel een conjectuur der Itali.

Zoo was 't VIII. 821 noodzakelijk geweest voor *capiatur* (A) met eenige jongere ongenoemde codices *captatur* te lezen (zoo Heinsius en Ehwald). VII. 162 is *victima vota facit* niet te verdedigen, wat Heinsius, Merkel, Vollmer, Ehwald, Brakman (Miscella 1912, p. 40) dan ook op verschillende wijzen trachten te verbeteren; *facit* kan hier immers nooit τὰς εὐχὰς πληροῖ beteekenen, wat Planudes heeft.

II. 93 *utinamque oculos in pectore posses|inserere* wel is waar is *pectore* de lezing van O en F; maar m. i. is *pectora*, wat de overige mss. bieden, toch alleen verdedigbaar; Magnus' parallelplaatsen III. 23, III. 90 bewijzen niets. Ook Ehwald schrijft *pectora*, terwijl hij op de andere plaatsen terecht den *ablativus* houdt.

VIII. 714 *cura deum di sint* blijf ik ook na Lachmann's verklaring (ad Lucret. p. 253) voor corrupt houden.

X. 114 en volg. *bulla super frontem parvis argentea loris|vincta movebatur parilique aetate*; in de woorden *parilique aetate* zit een fout.

XI. 83 *robora sunt umeri, longos quoque bracchia veros| esse putes ramos*. Het is Magnus Jahrb. f. kl. Philol. 1893 p. 613 niet gelukt de juistheid der overlevering (O) aan te toonen: *longos ramos veros* is bij de Augusteïsche dichters onmogelijk, daar *longos ramos* niet één enkel begrip vormt. Het is onwaarschijnlijk, dat de fout in *veros* schuilt, zoodat Ehwald's gissing *versa* in plaats van *veros* niet bevredigt. Er is overigens geen conjectuur noodig, daar F voor *longos quoque* de lezing *porrectaque* heeft, waarvan *longos* een in den tekst geraakte verklaring is. Over F teekent de uitgever zelf aan (Praefat. p. XVIII) [F] *aliquotiens verum vel id quod vero proximum est solus vel paene solus servavit.*

XIII. 212 *fossas munimine cingo*: aldus Magnus met de codices; lees *fossa munimina cingo* met Ehwald, vgl. Burs. Jahresb. 31. 198.

Ook in een andere belangrijke kwestie verschil ik van meening met Magnus, ik bedoel de zoogen. „doppelte Fassung", waarin verschillende plaatsen der Metamorphosen zijn overgeleverd. Wij kenden het standpunt van den uitgever uit zijn belangrijk artikel in der Hermes van 1905 (p. 191-239) „Ovids Metamorphosen in doppelter Fassung", waarin hij zich op het einde aldus uit: „die Hypothese einer doppelten Recension, unhaltbar und unfruchtbar wie sie ist, mag Mutter Ge barmherzig verschlingen, wie sie einst ihre verzweifelende Tochter Daphne verschlang." Kort na het verschijnen van Magnus' artikel publiceerde Professor *Wilhelm Vollgraff* te Groningen zijn interessante studie „*Nikander und Ovid*," waarin hij met krachtige argumenten en m. i. met succes tegen Magnus te velde trekt. Daarom was ik nieuwsgierig te zien, of Magnus in zijn nieuwe editie zijn meening zou blijven staande houden. Magnus is echter door Vollgraff's argumenten niet overtuigd „*In eam sententiam*, zegt de uitgever op pag. IV van zijn *praefatio*, *inclino, ut uno quoque loco e duplicibus lectionibus alterutram poetae abiudicem et tribuam socordiae illi et libidini, quae vitia propria fuisse constat antiquitatis, exeuntis inprimis, in arte critica exercenda, de totis vero versibus vel singulis vel iunctis copulatisque in quibusdam libris dupliciter constitutis olim demonstravi hic quoque alteram ex binis recensionibus non poetae esse, sed certo apertoque consilio interpolatam, neque habeo quod mutem sententiam.*"

Om over de kwestie juist te oordeelen, moet men behalve de plaatsen door Magnus en Vollgraff besproken nog een andere plaats in het debat betrekken, n.l. VII. 145; ik citeer even den context:

gratantur Achivi
143 *victoremque tenent avidisque amplexibus haerent.*
144 *tu quoque victorem complecti, barbara, velles*:
145 *obstitit incepto pudor, at conplexa fuisses,*
146 *sed te, ne faceres, tenuit reverentia famae.*

Aldus heeft Magnus uitgegeven, ofschoon wel ieder zal toegeven, dat de dichter zoo niet kan geschreven hebben; ook in de handschriften loopt alles niet zoo

[1]) consensus librorum manu scriptorum omnium.

Digitized by Google

glad, als het schijnt, want M N hebben 145 na 146; Lonz, Riese en Hartman maakten uit 145 en 146 één vers, *obstitit incepto pudor et reverentia famae*, maar dit kan de oplossing niet zijn, daar men niet begrijpt, waar het geschrapte vandaan komt, of waarom iemand een duidelijken tekst door een dergelijke volmaakt overbodige en zonderlinge interpolatie zou hebben verknoeid.

Om dezelfde reden mag men evenmin (met Heinsius) 145 delgen. Daarom geloof ik, dat Ehwald's oorspronkelijke meening dat wij hier met een spoor van „Doppelrezension" te doen hebben de juiste is; natuurlijk is dan slechts een deel der tweede redactie bewaard.

Ook VIII. 595 en volg. blijf ik „Doppelrezension" aannemen; ik vind het echter onnoodig aan Vollgraff's klemmend betoog (p. 80 en volg.) iets toe te voegen.

VIII 651 en volg. daarentegen sta ik aan den kant van Magnus, en houd de verzen 652 tot en met 655 voor interpolatie; men lette b.v. slechts op *erat alveus illic* (652) naast *in medio torus est* (655), op het tautologische wat dit viertal verzen eigen is; bovendien heeft M niet *impositus*, maar impositu (met s erboven), waarbij Magnus (Hermes 1905 227) aanteekent „s ist von späterer Hand mit anderer Tinte übergeschrieben und kann wohl einen kleinen m-Strich verdecken." Dat het niet inconsequent is de eene plaats als geïnterpoleerd te beschouwen en op de andere een dubbele redactie aan te nemen, geeft Vollgraff zelf toe: „es ist von vornherein gut denkbar, dass der überlieferte text der Metamorphosen sowohl interpolierte als wirkliche Dubletten enthalten mag." (Nikander und Ovid p. 72).

Tot nu toe heb ik voornamelijk op die punten gewezen, waarover ik anders denk dan de uitgever; laat ik nu de groote voordeelen der nieuwe uitgave mogen noemen, waardoor ze zoo oneindig hoog boven editie's als die van Korn en Merkel staat; vooreerst dan is Magnus' methode wetenschappelijk in den hoogsten zin des woords, geen subjectieve, grillige tekst-kritiek: elke plaats is rustig overwogen; gissingen zijn alleen dan opgenomen, wanneer de overlevering absoluut onverdedigbaar, en de emendatie aan alle vereischten van taalkundigen zoowel als van palaeographischen aard voldeed, overal vindt men de gissingen met groote volledigheid en nauwkeurigheid vermeld, soms met verwijzing naar de plaats, waar men de toelichting van den voorsteller vinden kan, een gewoonte, die m. i. niet slechts een enkele maal, maar bij alle conjecturen moest worden toegepast.

Ook heeft Magnus zich zeer verdienstelijk gemaakt doordat hij met zooveel zorg de z.g.n. indirecte overlevering heeft nagespoord, al moet men Hosius (Sokrates 1914, p. 438) toegeven, dat hier en daar wat vergeten is, en dat vooral de metrische inscriptie's beter hadden gebruikt kunnen worden.

Niettegenstaande de bezwaren dus, die ik in het voorafgaande heb geuit, zooals de „Unübersichtlichkeit" en het onnoodig-overladene dat den apparatus aankleeft, en waartegen door Nederlandsche philologen reeds meermalen is gewaarschuwd, aarzel ik geen oogenblik, Magnus' werk als een onontbeerlijk hulpmiddel aan te bevelen voor allen, die Ovidius wenschen te bestudeeren. Toch koester ik den wensch, dat de verdienstelijke geleerde ons naast deze editie nog een kleinere uitgave moge schenken, voorzien van een zeer besnoeiden *apparatus criticus*, zooals Riese zich dien voorstelde, toen hij schreef (praefat. zijner uitgave p. IX) *apparatum qui dicitur criticum ita institui ut et quam brevissimus esset et demptis quae non erant necessaria omnia tamen ad textum constituendum vere utilia plene exhiberet*, een uitgave dus in den trant van Owen's nieuwe Tristia en Ex Ponto-editie.

Leiden. P. J. Enk.

Apulei opera quae supersunt Vol. I. Apulei Platonici Madaurensis Metamorphoseon libri XI iterum edidit **R. Helm.** Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 3, geb. M. 3.40).

In deze uitgaaf, waarvan de eerste druk in 1907 verscheen, vindt men p. IV eenige aanwijzingen, de teekens betreffende, benevens de aankondiging, dat de voorrede aan de uitgaaf der „Florida" is toegevoegd, daarna den „Index virorum doctorum, quorum coniecturae in apparatu critico commemorantur", p. V—VIII, voorts den tekst zelf, p. 1—291, en ten slotte den Index nominum, p. 292—296.

Deze uitgaaf getuigt niet alleen van vlijt en nauwgezetheid, maar ook van verstandig inzicht. R. Helm vermijdt de willekeur van van der Vliet, vgl. bijv. diens lezing in XI, 24 sacratis stolis <*inectis stipatus*> voor „sacratus stolis", p. 285 regel 21, maar schroomt niet om goede verbeteringen op te nemen als bijv. in XI, 1 <*(laetus et*> p. 266 reg. 23 in te voegen, en p. 267, regel 2 [laetus et alacer] te schrappen.

In den apparatus criticus hadden zekere nuttelooze conjecturen als bijv. XI, 25 p. 287, 2 mugiunt Wower voor nutriunt niet behoeven vermeld te worden.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Das Vilâjet-nâme des Hâdschim Sultan, eine türkische Heiligenlegende zum ersten Male herausgegeben und ins Deutsche übertragen von Dr. **R. Tschudi.** Berlin, Mayer & Müller. 1914. (Pr. M. 7).

Evenals in de Grieksch-Orthodoxe en in de Roomsch-Katholieke kerk speelt ook in den Islâm de Heiligencultus eene groote rol. Het is waarlijk niet uit gebrek aan een voldoend aantal Heiligen, dat de Moslims niet voor elken dag van het jaar een aangewezen Heilige hebben, want hun aantal is legio. Slechts weinigen echter zijn algemeen bekend, de meesten genieten alleen eene locale beroemdheid. De legenden dier locale Heiligen leveren echter, vooral wanneer zij in den eenvoudigen naïeven stijl der volkstaal verhaald worden, kostbare bijdragen voor de kennis der religieuse psyche van het milieu, waarin zij ontstaan zijn. Om die reden is de hier besproken legende van Hâdjim Sultan belangrijk, want al mogen de van hem berichte wonderen bijna zonder uitzondering hunne paralelen in andere legenden hebben, de wijze waarop zij verhaald worden is typisch turksch. De uitgever heeft dan ook terecht den tekst zoo laten afdrukken, als hij dien in zijne handschriften vond, en zich van aanvullingen en verbeteringen onthouden. Moeilijker was het dien in verstaanbaar Duitsch weer te geven, zonder al te ver van het oorspronkelijke af te wijken, daar de kortheid en onbeholpenheid van uitdrukking de bedoeling dikwijls eer laten raden, dan werkelijk duidelijk maken. Over het algemeen is hij echter daarin zeer goed geslaagd, hoewel op enkele plaatsen eenige toelichtende noten niet overbodig geweest waren. Ook heeft hij niet voldoende erop gelet,

Digitized by Google

dat de taal van het verhaal niet alleen vulgair maar ook archaïstisch is, zoodat hier en daar verouderde woorden en uitdrukkingen voorkomen. Zoo heeft hij het Oud-turksche woord *ud* (*uyat*) miskend, als hij p. 39, noot 2 de uitdrukking *od jeri* ten onrechte met *od* (*hamam odu*) in verband brengt; buitendien is t. a. p. de vertaling *Schamteile* valsch en in *Schamgegend* te verbeteren, daar de verhaler juist bericht, dat de Heilige geen „Schamteile" had. Op andere plaatsen is de vertaling minder begrijpelijk, omdat de tekst zelf niet vaststaat.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden, uitgegeven door **J. H. Jacobs.** 's Gravenhage, Nijhoff. 1915. (Pr. *f* 4.). (Leidse diss.).

De biezondere waarde van Jan de Weert's zedeschildering heeft Jonckbloet in zijn „Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst" al uitdrukkelik erkend. Die waardering is verlevendigd en in ruimere kring opgewekt sedert Koopmans, een kleine vijftig jaar later, in een artikel in het Tweemaandelijksch Tijdschrift, ons door het werk heen heeft leren zien in de ziel van de man die het samenstelde en, door hem, van de middeleeuwse mens. Geen wonder dus dat er verlangd werd naar een meer betrouwbare uitgave dan Blommaert had bezorgd. Die wens te hebben vervuld en zijn tekst te hebben voorzien van een uitgebreide en nauwkeurige toelichting is de verdienste van dr. Jacobs, die door zijn proefschrift een vaste grond heeft gelegd voor verder onderzoek door kultuurhistoricus en taalvorser.

Dat deze Spieghel van Sonden vermoedelik een van de oudste leerdichten is, die na Maerlant in onze taal zijn verschenen, is misschien niet van zo groot belang, als men bedenkt dat een kwart eeuw vroeger of later voor de ontwikkeling der denkbeelden in de 13de eeuw niet zo heel veel kan hebben betekend. Interessanter is dat de auteur het geraamte van schoolse indelingen, dat hij als leek begrijpelikerwijze aan de theologie van zijn tijd ontleende, niet aanvulde met een opeenstapeling van citaten, zoals we dat zo vaak in de middeleeuwen ontmoeten, maar met eigen opmerkingen en voorbeelden uit zijn omgeving. Het evenwicht in de samenstelling mag daardoor zijn verbroken, dit kan ons (te meer daar we niet met een kunstwerk te doen hebben) onverschillig laten, nu hij zijn droge opsommingen telkens afbreekt met perioden waaraan zijn overtuiging en verontwaardiging de gloed van het leven hebben meegedeeld. Het is waar dat hij als alle zedemeesters een pessimistiese kijk geeft op de maatschappij, maar daartegenover staat dat hij niet, als Boendale, een vooringenomenheid toont voor een bepaalde stand en dat hij burgers en geesteliken, ridderschap en overheidspersonen allen zonder onderscheid duchtig de waarheid zegt.

Aan de verzorging van de tekst heeft dr. Jacobs de uiterste zorg besteed. Het Leidse handschrift gaf hem gelegenheid hier en daar verbeteringen aan te brengen in de lezingen van het Brusselse, dat hij als grondslag heeft gekozen, maar hij is daarbij heel voorzichtig en met de grootste eerbied voor de overlevering te werk gegaan, zodat uit de met haast pijnlike nauwgezetheid aangetekende varianten steeds de lezing van ieder hs. met zekerheid is op te maken. Wanneer de juistheid van een verbetering ook maar aan enige twijfel onderhevig was, werd ze daarom niet in de tekst opgenomen maar alleen aan de voet van de bladzij voorgesteld. Terecht is dat m. i. ook geschied, waar het metrum de uitgever scheen uit te nodigen om een lezing van het Leidse boven een uit het Brusselse hs. te verkiezen; ik kan moeilik, altans op al de bedoelde plaatsen, Jacobs' voorkeur begrijpen, en weet niet waarop zijn mening in deze berust. Waar we omtrent de middelnederlandse versbouw nog altijd in het onzekere zijn, kan verschil in persoonlike appreciatie niet uitblijven en is grote omzichtigheid geboden.

De tekst zelf wordt voorafgegaan door niet minder dan 150 bladzijden toelichting, in twee hoofdstukken. Het eerste handelt over de schrijver en zijn gedicht. Een onderzoek naar de persoon van Jan de Weert bracht het negatieve resultaat, dat we met het weinige, dat we van de Yperse chirurg weten, wel voorgoed tevreden zullen moeten zijn. Wat de tijd van ontstaan van zijn werk betreft, meestal vindt men 1351 daarvoor opgegeven, en wel op grond van een gissing dat 1451, het jaartal dat in de epiloog wordt genoemd, als 1351 zou moeten worden gelezen. Jacobs evenwel sluit zich aan bij het betoog, reeds in 1844 door Willems geleverd, dat we hier met een epiloog van een kopiïst hebben te doen, die inderdaad in 1451 zijn afschrift mag hebben voltooid (schrift en papier zijn hiermee dan ook in overeenstemming). Waar het nu uit mededelingen van de schrijver zelf vast staat, dat hij de Spieghel van Sonden vóór Wapene Rogier heeft geschreven, en het ontstaan van dit laatste op inwendige gronden in het begin van de 14de eeuw moet worden gesteld, zal de datum van de Spieghel van Sonden aanmerkelik moeten worden vervroegd. Als echter dr. Jacobs meent dat uit de minder volkomen verstechniek van de Spieghel van Sonden op zichzelf mag worden afgeleid, dat er wel een geruime tijd tussen de vervaardiging van de Spieghel en van de Wapene Rogier moet zijn verlopen, vraag ik mij af, of ook in onze tijd geen dichters zijn aan te wijzen, die in een later tijdperk van hun leven de techniek van verzen maken zelfs minder meester waren dan te voren. Hoe dit mag zijn, het is nu wel aan te nemen dat de Spieghel van Sonden geschreven is vóór de Dietsche Doctrinale (waarmee hij trouwens hoegenaamd geen overeenkomst heeft), en daar dr. Jacobs zelf aantoont dat Jan de Weert zijn werk alleen „Spieghel van Sonden of Doctrinael" heeft betiteld, en het blijkens de citaten uit Wapene Rogier daar tweemaal als „Spieghel van Zonden" wordt aangeduid, bevreemdt het enigszins dat met de op een vergissing berustende betiteling „Nieuwe Doctrinael" niet voorgoed is gebroken.

In het eerste hoofdstuk wordt verder een overzicht gegeven van die gedeelten van het gedicht die men als persoonlike uiting van Jan de Weert mag aanmerken. Dit overzicht loopt dus min of meer parallel met Koopmans' karakteristiek; het kan deze op zichzelf zeker niet vervangen, maar Jacobs heeft er een afzonderlike waarde aan weten te geven door de stof te vergelijken met soortgelijke uitingen bij andere schrijvers en ze, waar dit mogelik bleek, aan historiese gegevens te toetsen.

In het tweede hoofdstuk wordt het verband aangewezen tussen de Spieghel van Sonden en de kerkelike literatuur, zowel de Middelnederlandse als de Latijnse. Het stijgend aanzien van de biecht in de Christelike

Digitized by Google

samenleving deed in de 12de en 13de eeuw een uitgebreide literatuur in verband met deze instelling ontstaan, deels bestemd voor geleerde, deels voor meer eenvoudige priesters, deels voor leken; voor de laatste kategorie was ook de Spieghel van Sonden bestemd. Hoe de behandeling van biecht, berouw en boete door verschillende schrijvers van dergelijke werken is opgevat, wordt daarom ter illustratie van zijn tekst door Jacobs uiteengezet. Behalve een beschouwing over de biecht zelf bevatten de biechtspiegels doorgaans ook een systematiese opsomming van de zonden, opdat de leek zijn geweten te hulp kon komen bij de beantwoording van de vraag waarin en in hoeverre hij was te kort gekomen. Het meest werd daartoe de indeling naar de tien geboden en de zeven hoofdzonden gevolgd, en dat heeft ook Jan de Weert gedaan. Terwijl doorgaans de behandeling van de geboden aan die van de hoofdzonden voorafgaat, is dit in de Spieghel van Zonden niet het geval. Misschien hangt dit met de ouderdom van het werk samen, altans een uitvoerige behandeling van de tien geboden (en die van Jan de Weert is vrij beknopt) is in de kerkelike literatuur ook jonger dan van de hoofdzonden, en de kennis er van schijnt juist in verband met het meer algemeen worden van de biecht in de 13de eeuw pas ruimer te zijn verbreid. Anders is het met de zeven hoofdzonden, waarover Jacobs een belangrijke uiteenzetting geeft. De onderscheiding blijkt te berusten op tweeërlei overlevering. De eerste is uit de Oosterse kerk afkomstig en werd in het Westen het eerst bekend door Cassianus. In zijn Collationes Patrum (ook in het mnl. vertaald) worden acht hoofdzonden genoemd waartoe alle zondige handelingen zijn terug te brengen; het zijn gastrimargia, fornicatio, philargyria, ira, tristitia en acedia (waarvan iedere volgende ontstaat uit zijn voorganger en de voorganger niet kan worden bestreden voordat de volgende is uitgeroeid); bovendien cenodoxia en superbia (die juist ontstaan als de andere overwonnen zijn). Onafhankelik van deze beschouwing leerde Augustinus dat superbia de wortel is van alle kwaad. Lateren hebben de beide systemen weten te kombineren: bij Gregorius spruiten zeven principale zonden uit superbia: inanis gloria, invidia, ira, tristitia, avaritia, ventris ingluvies en luxuria, ieder met hun dochters; zoals men ziet is invidia er bij gekomen en zijn tristitia en acedia verenigd. Eindelik vinden we de voorstelling waarbij inanis gloria met de stammoeder superbia wordt vereenzelvigd in het Compendium Theologicae Veritatis (uit het begin van de 14de eeuw) en in de meeste middelnederlandse geschriften.

Het is duidelik dat dr. Jacobs ook door dit deel van zijn studie een nuttig werk heeft verricht. Verscheidenen die zich met de middelnederlandse stichtelike literatuur hebben beziggehouden, altans de niet-theologen onder hen, zijn niet verder gekomen dan het konstateren van enige overeenkomsten en verschillen tussen de middelnederlandse teksten onderling. Door in zijn studie ook de middeleeuws-latijnse literatuur te betrekken heeft hij niet alleen de plaats van de Spieghel van Sonden in de christelike letterkunde nader bepaald, maar ook op het werk van die voorgangers een onmisbare aanvulling geleverd.

Den Haag. D. C. Tinbergen.

A. Leskien, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. 1. Teil: Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre. (Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher, herausgegeben von A. Leskien und E. Berneker. 1 Reihe: Grammatiken. 4.) Heidelberg, Winter. 1914. (Pr. M. 11, geb. M. 12).

S. M. Kul'bakin, Serbskij jazyk. 1. Fonetika i morfologija serbskago jazyka. Posobie k lekcijam. S kartoj narěčij serbskago jazyka. Char'kow, Droeder. 1915. (Pr. 0.90 r.).

Ieder die Leskiens colleges over Servokroatiese taal heeft bijgewoond, hetzij — zoals schrijver dezes ze hoorde — als onderdeel van een cursus over vergelijkende Slaviese grammatika, hetzij in de vorm van een aparte, speciaal aan het Servokroaties gewijde cursus, moet reeds lang gehoopt hebben, dat deze grote slavist nog eens een grammatika dezer taal zou publiceren. En ook die slavisten, die niet zijn leerlingen zijn, kennen toch in ieder geval Leskiens breed-opgezette en conscientieus en scherpzinnig uitgevoerde onderzoekingen over belangrijke onderdelen der Serviese grammatika in de „Abhandlungen" der phil.-historiese klasse van de Saksiese Akademie van 1885 en '93 en in dl. 21, 23 [1]) en 24 van het Archiv für slavische Philologie, welke geschriften ons L. eveneens doen kennen als de aangewezen man, om een wetenschappelike Servokroatiese spraakkunst te schrijven. En aan zulk een boek bestond een dringende behoefte, zolang het Westeuropése publiek het moest stellen met boekjes als die van Muža en C'orović. Tans heeft de reeds 75-jarige geleerde ons het langverwachte boek gegeven, altans het eerste deel, handelend over „Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre" (XLVI, 588 blzz.); de syntaxis zal „in nicht zu ferner Zeit" als een apart deel verschijnen.

Ook in Rusland, waar men totnogtoe tevreden moest zijn met de afdeling „Serbo-chorwatskij jazyk" in Florinskij's Lekcii po slaw'anskomu jazykoznaniju en met Brandt's voor wetenschappelike lezers al te beknopte Kratkaja fonetika i morfologija serbskago jazyka, bestond een levendig gevoelde behoefte aan wat nieuws. Zo komt het, dat enige maanden na Leskiens grammatika in Char'kow een pendant hiervan verscheen van de hand van professor S. M. Kul'bakin: Serbskij jazyk. 1. Fonetika i morfologija serbskago jazyka (VIII, 84 blzz.).

Beide boeken zijn voortreffelik; opzet en doel zijn echter geheel verschillend. Leskien wilde een uitvoerig wetenschappelik werk schrijven, de vrucht van een lang leven van intensieve arbeid, Kul'bakin echter slechts een beknopt handboek om bij colleges en seminaarstudieën te gebruiken.

Ook op ander terrein zijn Leskien en Kul'bakin als concurrenten — vreedzame en elkaar vriendschappelik gezinde, elkaars arbeid hogelik waardérende concurrenten! — naast elkaar werkzaam geweest en wel op dat van de Kerkslaviese alias Oudbulgaarse taal, waarvan Leskien twee grammatika's heeft gepubliceerd, het van ouds vermaarde „Handbuch" en de veel jongere, eveneens reeds vermaarde „Grammatik", terwijl Kul'bakin voor het Russiese publiek hetzelfde deed: eerst verscheen zijn Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk als apart boek, daarna een dergelijk werkje in de Petersburgse Enciklopedija Slaw'anskoj filologii.

---

[1]) **De in deze jaargang voorkomende beoordeling van Rešetar, Die serbokroat. Betonung südwestlicher Mundarten bevat veel origineels. Ik denk vooral aan de opmerkingen over de aoristbetoning.**

Digitized by Google

Het is zeer nuttig, dat op deze wijze eenzelfde onderwerp door verschillende personen bewerkt wordt, vooral wanneer dit personen van enigszins verschillende neigingen en richting zijn. En dat is met L. en K. het geval: dat blijkt èn uit de Kerkslaviese handboeken èn uit de Servokroatiese, waarmee we ons tans in 't biezonder hebben bezig te houden.

Leskien is vóór alles descriptief grammaticus; hij verzamelt zijn materiaal met een buitengewoon geduld en een grote ijver; zijn grote kennis ook van de filologie in engere zin, van oude teksten enz. maakt, dat hij dat reusachtige materiaal meesterlik overziet en ordent; zijn grote scherpzinnigheid stelt hem in staat, originéle opmerkingen er aan vast te knopen. Maar hij is en blijft vóór alles descriptief. De theorieën en hypothesen ter verklaring der verschijnselen kent hij allemaal, maar wanneer ze niet ongeveer zeker vaststaan, aarzelt hij om er grote waarde aan toe te kennen. Laat ik slechts herinneren aan de zgn. wet van Baudouin de Courtenay, die wellicht in de formuléring van Baudouin niet geheel juist is, maar die het toch tot een zeer grote hoogte zeker wel is: niemand uit zich, voorzover mij bekend, sceptieser er over dan Leskien in zijn Altbulg. Grammatik. Zo is het ook bij het Servies; Kul'bakin is hier in menig punt veel radikaler, — hoewel ook hij krities is aangelegd en niet te veel aan de fantasie offert. Vooral trof mij het verschil bij sommige aksentproblemen, speciaal bij dat van de čakaviese stijgende toon. In dit geval kan ik niet anders dan het met Kul'bakin eens zijn, dat de čakaviese' op het Oerslavies teruggaat en van Oerslavies standpunt beschouwd en verklaard moet worden; Kul'bakin hecht terecht grote waarde aan Šachmatow's onderzoekingen (speciaal de kritiek op Rešetar, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten in Izwěstija 6 is van belang), bovendien heeft Leskien, naar 't mij voorkomt, wat weinig aandacht geschonken aan Belić' kritiek op Jvšic', Prilog za slavenski akcenat (Rad 187) in de Rocznik Slawistyczny, Vde jg. Trouwens, waar Leskien scepties is, moeten we altijd erkennen, dat twijfel altans begrijpelik is; en bij Kul'bakin vinden we een enkele maal te weinig twijfel: zo wordt zijn gelukkig onder voorbehoud voorgedragen opinie, dat de genitivus pluralis op *-ā* bij genitivi sirg. als *konja, junaka* gevormd zou zijn naar analogie van *gosti* gen. sg.: *gostī* gen. mv. (p. 55), gelogenstraft door de Zuidserviese dialektvormen op lange *-ŭ*, waarop Rešetar de aandacht heeft gevestigd; zie Leskien p. 436.

Leskien is niet uitsluitend descriptief. Hoofdzaak is voor hem een wetenschappelike beschrijving van het huidige Štokavies, maar voor de verklaring der feiten gaat hij veelal terug tot de Oerslaviese periode, waarbij hem de čakaviese taaltoestanden benevens die van andere dialekten, speciaal de door Rešetar bestudeerde, belangrijke diensten bewijzen. Dat hij zowel de Kajkaviese dialekten, die een overgang vormen tot het Sloveens, als de Timok-Prizrense, die noch geheel Servies noch geheel Bulgaars zijn, buiten beschouwing laat, ligt voor de hand; trouwens Kul'bakin handelt evenzo. Maar in sommige gevallen kon Leskien m. i. meer notitie nemen van het Oerslavies. Zo geeft hij bij verschillende hoofdstukken uitvoerige paragrafen over het aksent der verschillende vormen, maar soms werken al die feiten verbijsterend en geven ze het idee van onverklaarbare toevalligheden, wanneer we niet worden opmerkzaam gemaakt op de diepere gronden, o.a. op de regel, dat het aksent van een vallend betoonde lettergreep overgaat op een daarop volgende met stijgend aksent.

Ik zie er van af om de verschillende aantekeningen, die ik bij het doorlezen van beide grammatika's maakte, mee te delen [1]), en vat mijn algemene oordeel aldus samen: Kul'bakins Serbskij jazyk I is een prakties handboek voor studenten, geschreven met grote kennis van zaken en daarbij getuigenis afleggend van de goede paedagogiese inzichten van de schrijver, — Leskiens Grammatik der s.-kr. Sprache, I Teil is een meesterwerk, waarin de grootste grammaticus onder de slavisten de resultaten van eigen en anderer studie heeft verwerkt tot een groots monument, dat steeds zal blijven getuigen van de grote prestaties van Leskien en zijn tijdgenoten en dat de basis moet wezen voor alle verdere onderzoekingen. De taalgeleerde doet verstandig, beide boeken naast elkaar te gebruiken: naast Leskiens soliede, massieve arbeid, die vóór alles pretendeert te wezen een descriptieve grammatika van het Štokaviese Servokroaties, het in de details veelal radikalere werkje van Kul'bakin, dat vóór alles een historiese grammatika is. Kul'bakin beperkt zich in nog geringere mate dan Leskien tot de Štokaviese literàtuurtaal: daarmee zal het wel samenhangen, dat hij aan zijn boek een kaart van het Servokroatiese taalgebied heeft toegevoegd; de dialektkaarten van Belić' zijn hiervoor zijn model geweest.

Leiden. N. van Wijk.

A. Kalshoven, De diplomatieke verhouding tusschen Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden (1747—1756). 's-Gravenhage, Nijhoff. 1915.

Het is ongetwijfeld verblijdend en prijzenswaard, wanneer ernstige pogingen worden gedaan om de historische bouwstoffen, die — men zou bijna zeggen in overstelpend aantal — in de laatste jaren door den druk toegankelijk en bruikbaar gemaakt zijn en nog steeds gemaakt worden, te verwerken. Dat dit niet zoo dikwijls gebeurt als men zou mogen wenschen heeft zijn natuurlijke oorzaak in de moeilijkheid van een dergelijken arbeid. Niet het minst komt die moeilijkheid aan den dag wanneer het bescheiden geldt betrekking hebbende op de internationale staatkunde, vooral natuurlijk in tijdperken van veelzijdige verwikkelingen en ingewikkelde plannen en onderhandelingen. Wie niet door lange voorstudie ten volle vertrouwd is met de politieke geschiedenis, niet alleen van het tijdvak, dat hij in bijzonderheden wil leeren kennen en voor anderen verduidelijken, maar allereerst ook van de voorafgaande, staat voor zijne taak als een reiziger, die zonder platten grond eene vreemde groote stad binnenkomt en zelf moet zoeken hoe hij daarin den weg vindt en welke de personen en zaken zijn, die zijne aandacht verdienen, d. w. z. een niet met de bedoelde voorkennis toegerust bewerker van documenten mist het vermogen om zijn materiaal zoo te overzien, dat hij in staat is de hoofdgedachten

[1]) Alleen zou ik willen vragen, waarom Leskien p. 146 zijn vroegere mening betreffende Sloveens *kóra* handhaaft, trots de m. i. geheel juiste opmerking van Pedersen Kuhns Zschr. 38, 299, dat de qualiteit der *o* op oude oxytonese wijst.

Digitized by Google

der handelende personen, de wijzigingen hunner meeningen onder den invloed van anderer denkbeelden en bedrijf, de hoofdzaken kortom, op te sporen, te combineeren en voorzooveel noodig de uitkomsten van zijn onderzoek te staven met de détails, die zijne bouwstoffen hem ten dienste stellen; hij kan het gevaar niet vermijden dat zijn werk ontaardt in de aaneenrijging van een groot aantal aanhalingen en uittreksels, waarbij de zinsneden van eigen hand als niet veel meer dienst doen dan als rijgdraad.

Het tijdperk, in het hierboven genoemde boek behandeld, is wel een der allermoeilijkste in de Nieuwe geschiedenis. De bepalingen van den vrede van Utrecht, de snel rijzende naijver tusschen de maritime en koloniale mogendheden, de opkomende macht van Pruisen, de strijd om de hegemonie tusschen de Oostzee-staten, de vermindering van het overwicht der Habsburgsche monarchie, werden geweldige factoren, die zich in den tijd van de groote en ernstige geschillen over de Spaansche en Poolsche quaestiën, maar vooral tijdens den Oostenrijkschen Successie-oorlog deden gelden, en die onvermijdelijk vroeger of later tot eene geheel andere groepeering der Europeesche Staten moesten leiden. Buitengewoon moeilijk werd in deze omstandigheden de positie van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, en zeker wel in de eerste plaats ten opzichte van Engeland, dat zoowel na als vóór den vrede van Aken zelf in groote verlegenheid moest wezen met zijn staatkundige gedragslijn, nu het ingrijpen van Rusland en Pruisen zulk een ander aanzien aan de internationale zaken had gegeven ; aan de andere zijde baarde de onzekere richting der Fransche politiek groote bezwaren. Het is onnoodig nader op dit alles in te gaan. Hoe moeilijk het is over het tijdperk van het Renversement des alliances en over de personen en zaken, die daarin op den voorgrond komen, te oordeelen, heeft de vinnige pennestrijd tusschen Max Lehmann en Albert Naudé kunnen leeren, of eigenlijk het geheele verbijsterende verschil van meening over den oorsprong van den zevenjarigen oorlog, dat Richard Waddington een twintigtal jaren geleden zijn verdienstelijk boek over dat kritieke onderwerp in de pen gaf.

Het onlangs bij de firma Nijhoff verschenen boekdeel over de Engelsch-Nederlandsche diplomatie gedurende de jaren 1747—56 getuigt van grooten ijver en volhardenden arbeid. Een uitgebreid onderzoek van Engelsche en Nederlandsche archivalia, alsmede van de gedrukte bescheiden verschafte het materiaal, dat met behulp van de reeds ten dienst staande literatuur over het tijdperk stond verwerkt te worden. De lange lijst van werken aan het eind van het boek toont, dat de kennisneming van de talrijke geschriften, die bijdragen tot de kennis van den tijd hebben geleverd, geenszins is verwaarloosd. Ook is er blijkbaar naar gestreefd door den vorm den inhoud aantrekkelijker te maken. Het is niet meer dan een schuldige plicht deze verdiensten van het boek op den voorgrond te stellen.

Die verdiensten mogen echter niet over het hoofd doen zien, dat het gehalte der bewerking niet gelijk is aan de moeilijkheid der behandelde stof. Het boek geeft — in het tweede, vierde en vijfde hoofdstuk — een verhaal van de Engelsch-Nederlandsche onderhandelingen over eene mogelijke alliantie, over de neutraliteits-politiek der Republiek en, in verband met een en ander, over de eindelooze barrière-quaestie, een verhaal, dat niet zoozeer eene verwerking der stof als een wijdloopig verslag der negotiatie is, en dat inderdaad, ondanks de „schifting van het materiaal", zelfs bij bekendheid met den loop van zaken en de handelende personen de belangstelling van den lezer op de proef stelt ; de zeer talrijke noten, waarin een deel der stof, in plaats van in den tekst te worden ingelascht, ondergebracht is, maakt de lezing niet gemakkelijker.

De beide andere hoofdstukken, het eerste en derde, bespreken den binnenlandschen toestand. Zeer terecht werd eene schets van Engelands binnen- en buitenlandsche staatkunde vóór 1740 en eene karakteristiek der hoofdpersonen tot inleiding bestemd — een der best geslaagde gedeelten van het werk. Toen dit tot het jaar 1751 gevorderd was, bleek de noodzakelijkheid hetzelfde voor de Republiek te doen. In het derde hoofdstuk treft men dan ook een dergelijk beeld aan van den tijd en de leidende staatslieden in de Nederlanden, maar grootendeels uit de tweede en derde hand overgenomen. Meer dan in de andere deelen treffen daarom in dit hoofdstuk — schoon ook elders — de boute uitspraken over het karakter en de handelingen van de mannen, die in dit zeer moeilijke tijdperk den toon moesten aangeven. Die boute oordeelvellingen, voor een geschiedkundige weinig gepast, schijnen mij de hand van een beginner te verraden: voortgezette studie en eigen levenservaring manen vanzelf tot omzichtigheid in de beoordeeling van menschen en zaken. Misschien is het boek ook een academisch proefschrift? En daaraan worden andere eischen gesteld dan aan eene historische studie. Maar het boek biedt zich niet als een proefschrift aan, en mag dus niet als zoodanig worden beschouwd. Is het echter wel een proefschrift, dan zou men versterkt worden in de meening, dat het niet raadzaam is dergelijke zware en omvangrijke onderwerpen voor academisch proefwerk te bestemmen, en in elk geval dat het, bij de overweging eener mogelijke uitgave, zeer wenschlijk is rekening te houden met Horatius' wijze les: nonum prematur in annum.

Rijswijk. F. J. L. Krämer.

E. Gerland, Geschichte der Physik von den ältesten Zeiten bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts für die Drucklegung durchgesehen von Dr. H. von Steinwehr. München und Berlin. R. Oldenbourg. 1913. 762 pag. (Pr. M. 19.50).

Deze geschiedenis der natuurkunde is het laatste deel van eene verzameling werken over de geschiedenis der wetenschappen, uitgegeven door de Beiersche Academie van Wetenschappen. De Heer Gerland, reeds als historicus bekend o. a. door zijne „Geschichte der physikalischen Experimentierkunst" (met F. Traumüller, 1899), heeft de uitgave niet mogen beleven. Hierdoor wordt verklaard dat ook de naam van zijn schoonzoon op het titelblad voorkomt en tevens dat het werk niet verder gaat dan tot het einde der 18de eeuw.

De schrijver heeft gebruik kunnen maken van de „Geschichte der Physik" van J. C. Poggendorff (1879) en van het gelijknamige werk van A. Heller (1882—1884), waarvan het eerste eveneens tot het einde der 18de, het tweede tot over de helft der 19de eeuw loopt. Overbodig zijn deze beide niet geworden, daar Gerland

Digitized by Google

herhaaldelijk naar hen verwijst; het werk van Heller is ook omvangrijker. De schrijver heeft natuurlijk ook van den arbeid van nieuwere onderzoekers partij kunnen trekken; inzonderheid mogen hier genoemd worden C. Lasswitz' „Geschichte der Atomistik" (1890), alsmede „Les origines de la statique" (1905—1906) en andere geschriften van P. Duhem.

Gerland wijdt, in tegenstelling met zijne beide voorgangers, korte hoofdstukken aan de Babyloniers en Egyptenaars. Toch houdt ook hij het ervoor, dat van eene wetenschap der natuurkunde vóór de Grieken geen sprake kan zijn, daar niets er op wijst dat reeds andere volken zich zouden hebben toegelegd op het construeeren van natuurkundige *systemen*. Terecht geeft Gerland (evenals Heller, doch in tegenstelling met Poggendorff) zich geene moeite om zich te beperken tot de Grieksche *natuurkunde*. In geen tijdperk kan men bij de bespreking van physische theoriën de algemeene gedachtenstroomingen buiten beschouwing laten. Dit geldt ook voor de tijden der scholastiek, voor die der Renaissance, in het bijzonder natuurlijk bij de behandeling van personen als Baco van Verulam, Descartes, Leibniz, etc. Er moge overdrijving zijn in de Genestet's

Sancta Theologia,
Hoe ze zich mocht weren,
Vlood voor jonge Physica
Met gescheurde kleeren,

een feit blijft het dat de herleving der natuurstudie inzonderheid in de 16de en 17de eeuw een zoo op den voorgrond tredend verschijnsel is, dat men, uit een onbekend werk een hoofdstuk over deze herleving lezende, vaak niet zou kunnen zeggen of men een geschiedenis der physica dan wel eene geschiedenis der wijsbegeerte in handen heeft.

Natuurlijk heeft de schrijver niet alle bronnen zelf nagegaan; een werk van zoo grooten omvang is altijd min of meer eene compilatie; zoo is (p. 409) de „lichtbrekingswet van Keppler" $\alpha = m\ \beta + m_1 \sec \beta$ ($\alpha =$ invalshoek, $\beta =$ brekingshoek, m en m_1 constanten) in dezen vorm wel bij Poggendorff en Heller te vinden, doch niet bij Keppler zelf; dat K. dit niet bedoeld kan hebben blijkt trouwens onmiddellijk hieruit, dat als de brekingshoek nul is, de invalshoek volgens de formule van nul zou verschillen. Uit het feit dat Archimedes het heliocentrische stelsel van Aristarchos noemt, zou ik niet als G. (p. 88) durven besluiten dat Archimedes met die opvatting instemt. Over het algemeen kan men echter zeggen, niet slechts dat de schrijver, bij alle zakelijkheid, de dorheid aan verzamelwerken vaak eigen vermeden heeft, doch ook dat hij zich moeite heeft gegeven zich in de behandelde onderwerpen in te werken [1]). In quaesties, waarover meeningsverschil bestaat, trekt hij partij; zoo betoogt hij (p. 395 sq.) — de stelling blijve voor zijne rekening — dat de uitvinding van het slingeruurwerk niet aan Huygens, doch reeds aan Galilei moet worden toegeschreven. Onder de geleerden, die bij P. en H. niet genoemd worden en wier beteekenis door Gerland in het licht wordt gesteld, is te noemen Peter Peregrinus (p. 204 sq.), de fransche experimentator der 13de eeuw, wiens voornaamste verdienste hierin bestaan heeft, dat hij grooten invloed heeft uitgeoefend op Roger Baco; de belangrijke brief van P. Peregrinus over het magnetisme wordt door Gerland uitvoerig besproken.

[1]) **Dat op de eerste pag. der inleiding sprake is van den in Japan gevonden „Pithekanthropos" is waarschijnlijk geen fout van den schrijver; Dr. v. Steinwehr, die overigens alle eer van zijne moeite heeft, noemt het handschrift „nicht ganz leicht lesbar".**

Nu men in natuurkundige kringen meer en meer begint in te zien, dat bij de groote nauwkeurigheid die zoowel op het gebied van het *experiment* als op dat der *wiskundige redeneering* is bereikt, de oppervlakkigheid waarmede vaak door physici en mathematici *over historische quaesties* wordt geoordeeld, ongunstig afsteekt, zal het werk van G. ongetwijfeld lezers vinden, daaronder enkelen, die zich geroepen zullen voelen zich over een of ander historisch vraagstuk een eigen oordeel te vormen. G. brengt in herinnering (p. 25) dat het een Leidsch hoogleeraar — de beroemde 's Gravesande — was die (in 1720) het eerste eigenlijke leerboek der physica schreef. Leerboeken zijn thans een noodzakelijk kwaad en bij het lezen van oorspronkelijke verhandelingen zal menigeen zich tot die van den laatsten tijd moeten bepalen. Het is echter gewenscht dat ook oudere werken beoefenaars, en steeds grondiger beoefenaars, blijven vinden: de geschiedenis van het menschelijk denken mag zeker allerminst verwaarloosd worden. Aan alle klassiek opgeleide natuurphilosophen zij het werk van G. aanbevolen!

Leiden. J. A. Vollgraff.

F. Boll, Aus der Offenbarung Johannis, Hellenistische Studien zum Weltbild der Apokalypse. Leipzig—Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 5; geb. M. 5.60).

Genoemd werk is het eerste van een te verwachten serie, onder den titel: „Στοιχεῖα, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der Griechischen Wissenschaft." Uitdrukkelijk geeft de schrijver te kennen, dat het geenszins zijn bedoeling is een commentaar te geven op geheel de Openbaring, noch ook de velerlei ontledingen van het boek met eene te vermeerderen. „Ich wünschte vor allem", zegt hij, „die Formen und Bilder, in denen der Apocalyptiker seine im Grunde einfachen Gedanken von Weltgericht und Neuem Aeon ausgestaltet, klarer zu beleuchten als es bisher geschah." Een „religionsgeschichtliche" commentaar op zekere gedeelten van den tekst zou men het boek kunnen noemen. Die gedeelten zijn te vinden in de hoofdstukken VI, VIII, IX, XII, XVI der Apocalyps, om niet te spreken van de velerlei verstrooide bijzonderheden. De naam van Boll is er borg voor, dat wat ons geboden wordt van groote wetenschappelijke waarde is. Beoefenaren der Synoptische evangeliën zal het daarenboven aangenaam zijn te vernemen, dat in een aanhangsel o. a. nog gehandeld wordt over de zoogenaamde eschatologische rede (Matth. 24 en par.). Het blijkt dat ook daarin tal van termen voorkomen, die parallelen hebben niet alleen in Oud en Nieuw Testament, maar ook in hellenistische „Prophezeiungstraktate." Voortreffelijke registers voorts verhoogen de waarde en de bruikbaarheid van het boek. Het aantal bijzonderheden is legio: het

Digitized by Google

is ondoenlijk er hier verder op in te gaan en tot critiek acht ik mij op dit terrein niet gerechtigd. Wel vind ik vrijmoedigheid om te verklaren, dat dit eerste „Heft" der Στοιχεῖα naar de volgenden kan doen verlangen.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Origenes, Eustathius von Antiochien und Gregor von Nyssa über die Hexe von Endor, herausg. von **E. Klostermann.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen hrg. v. H. Lietzmann, No. 83). Bonn, Marcus & Weber. 1912 (Pr. M. 1.60).

Deze uitgaaf bevat drie hoogst belangrijke geschriften over de vraag, of werkelijk de geest van Samuel aan de tooveres van Endor is verschenen, eene vraag door den grootsten Oud-Christelijken denker in bevestigenden, door de beide anderen in ontkennenden zin beantwoord.

E. Klostermann geeft aan den voet der pagina's nuttige verwijzingen inzonderheid naar bijbelplaatsen, voorts een soberen apparatus criticus; in den „Nachtrag" p. 70 vindt men nog eenige belangrijke opmerkingen van Crönert.

Gaarne bevelen wij deze handige uitgaaf ieder belangstellende aan.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

W. Caland en **A. A. Fokker, Drie oude Portugeesche verhandelingen over het Hindoeisme.** (Verh. der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk. N. Reeks, D. XVI, No. 21). Amsterdam, J. Müller. 1915.

De voortreffelijke geschriften der Portugeezen gedurende hun heldentijdperk in de XVIde eeuw, niet alleen over de uitbreiding van hun gezag in Voor-Indië en aangrenzende streken, maar ook over allerlei wetenswaardigs daar te lande, genieten een welverdiende vermaardheid. Wereldberoemd is 't heldendicht *Os Lusiadas* van Camoës, maar van niet minder waarde zijn, ieder op hun gebied, de werken van een de Barros, Castanheda, da Couto, Garcia da Orta en anderen. Ze zijn dan ook ruimschoots door schrijvers buiten Portugal gebruikt, hier te lande voornamelijk door wijlen P. A. Tiele.

Tot de minder bekende geschriften behooren de drie Verhandelingen over het Hindoeisme, die ons hier in vertaling worden aangeboden. De uitgevers hebben zich van hun taak alleszins verdienstelijk gekweten: de alles behalve gemakkelijke vertaling is te danken aan Dr. A. A. Fokker, terwijl de aanteekeningen door Prof. Caland geleverd zijn. In de Inleiding merkt de laatste op, dat deze Portugeesche berichten „wel degelijk nieuws leeren, in zooverre als enkele hunner mythologische verhalen geheel onbekend zijn, en andere trekken vertoonen, die min of meer afwijken van de ons bekende overlevering." Inderdaad leveren die berichten een bijdrage tot de kennis van mythologische en godsdienstige voorstellingen zooals die ten minste in de XVIde eeuw en iets later in Indië gangbaar waren en door de Portugeesche geestelijken wel is waar zonder diep inzicht en zonder kennis der inlandsche litteratuur werden waargenomen, maar toch eerlijk naar vermogen medegedeeld.

Ten aanzien van de vraag van wanneer de twee eerste Verhandelingen dagteekenen, komt Prof. Caland (Inl. VI) tot het besluit, dat het eerste bericht opgesteld moet zijn tusschen 1647 en 1680, waarschijnlijk in 1670, en dat de tweede Verhandeling in 1774 moet geschreven zijn.

De Portugeesche tekst van de derde verhandeling schijnt niet bereikbaar te wezen. Er bestaat echter een Fransche vertaling van, welke deel uitmaakt van 't omvangrijke werk „Cérémonies de tous les peuples du monde" (eerste druk van 1723, vgg., en tweede van 1735). Van dit werk verscheen een Nederlandsche overzetting door Moubach, 1728, onder den titel: „Naaukeurige Beschrijving der uitwendige Godsdienstplichten, Tempelzeden en Gewoonten der afgodische Volkeren." Deze bewerking is hier overgedrukt.

Uit den titel van 't eerste stuk: „Korte Beschrijving van de Heilige Boeken der Oost-Indische Heidenen en van hunne Zeden" make men niet op dat de schrijver die Boeken had ingezien; zijne onbekendheid met de taal blijkt reeds voldoende uit de schrijfwijze der eigennamen. Wat de schrijver mededeelt, geeft dus weer wat zijne min of meer ontwikkelde zegslieden vertelden. In de talrijke noten heeft de uitgever, zooveel als doenlijk, de plaatsen uit de litteratuur aangewezen, die tot bevestiging, of, zoo noodig, tot verbetering van de berichten des schrijvers strekken.

De hoofdstukken over de verschillende soorten van letterkunde, XLV tot LIV, zijn kenmerkend voor 't geheel: ze bevatten bij veel ware opgaven, ook niet weinig onjuistheden. Zoo worden 18 Purāna's opgenoemd, gedeeltelijk juist, gedeeltelijk verkeerd; waarbij Caland aanteekent: „De kanonieke Purāṇa's zijn achttien in getal; de teksten, die echter de Portugeesche auteur onder dit hoofd vermeldt, zijn een allegaartje van verschillenden aard. Echte Purāṇa's zijn slechts nos. 1, 4; andere teksten zijn òf geen als zoodanig bekende Purāṇa's zooals n°. 10, òf epische gedichten, zooals n°. 10, òf epische gedichten, zooals nos. 2, 3, 5, 6 (gedeelten van het M. Bh.) 8, 12 en 16 (= M. Bh. ?), òf werken van anderen aard."

De hoofdstukken LV tot LIX bevatten een beschrijving van volken in Zuid-Indië en hun gebruiken, welke als kenschetsing van de toestanden ten tijde des schrijvers niet van belang ontbloot zijn.

Het tweede stuk: „Overzicht van het Heidendom van Azië" is rijker van inhoud dan de eerste Verhandeling en vooral minder oppervlakkig. Het geeft een betrekkelijk ruim overzicht van de mythen, sagen, godsdienstige voorstellingen en gebruiken. Het geheel is alleszins lezenswaardig, al is er voor ons niets nieuws uit te leeren [1]).

De derde Verhandeling, getiteld: „Over der Oost-Indianen Goden en Godheden" behelst grootendeels mythologische verhalen, die tot geen bijzondere opmerking aanleiding geven. Wel verdient de aandacht gevestigd te worden op eenige vergelijkende beschouwingen over de uiterlijke overeenkomst van heidensche leerstellingen met de Christelijke, waar de schrijver zich in verdiept in Hoofdstuk XVIII: „Waarin vertoont wordt, hoe het Meerendeel der Gronden van der Heidenen Leere overeenkomst hebben met het geen het Christendom leert." Hij spreekt over de Drieeenheid; over

[1]) Blz. 94 wordt het rijk van Yama, den Doodengod, heerscher der onderwereld, genoemd *Emupuri*, een woord half Tamil (*Emu*, l. *Ema* = *Yama*), half Skr. *puri*, stad, en vertaald met Vagevuur. Caland merkt op dat de uitdrukking „Vagevuur" minder juist is, maar de schrijver zal dien term, in plaats van Hel gekozen hebben, omdat de helsche straffen volgens Indische begrippen niet eeuwig duren.

Digitized by Google

verscheiden middelen om vergeving van zonden te erlangen, o. a. offeranden, „door welk middel zij gelijkzaam een Aflaat ontvangen.” Vooral uitvoerig weidt hij uit over de rozenkrans, Paternoster-Greinen. Ook in Hoofdstuk XIX worden ettelijke punten aangeroerd: „Van de overeenkomst van noch eenige gronden der Heidenen, die zij schijnen met de Leere van 't Christendom te hebben.”

De in alle opzichten welverzorgde uitgave wordt besloten met eenige niet overbodige Indices: 1. van verbasterde Sanskritwoorden, met vermelding van de juiste vormen; 2. van Niet-Sanskritwoorden; 3. van Plaats- volks- land- riviernamen; 4. van Nomina propria van Vorsten in de 17de en 18de eeuw. Daarop volgt een korte inhoudsopgave; en ten slotte: Addenda en Corrigenda.

Utrecht. H. Kern.

Mitteilungen aus der Königlichen Bibliothek, herausgegeben von der Generalverwaltung. II. Neue Erwerbungen der Handschriftenabteilung. 1. Lateinische und deutsche Handschriften erworben 1911. Berlin, Weidmann. (Pr. M. 8).

De directie der Koninklijke Bibliotheek te Berlijn heeft het lofwaardige voornemen, hare nieuwe aanwinsten aan handschriften telken male door de uitgave van korte catalogi spoedig ter kennis van de belangstellenden te brengen. De eerste dezer voorgenomen reeks is thans verschenen en bevat de Latijnsche en Duitsche handschriften, die in 1911 zijn verworven. De Latijnsche zijn hierin behandeld door dr. Emil Jacobs, thans directeur der Universiteitsbibliotheek te Freiburg i. B., de Duitsche door dr. Hermann Degering. De beschrijving is zeer uitvoerig, en maakt, zooals te verwachten was, een uiterst solieden indruk. Betreffende afkomst, vroegere bezitters, band enz. wordt steeds al het wetenswaardige medegedeeld, begin- en slotregels der texten worden uitgeschreven, en bij reeds gedrukte stukken is opgegeven, waar ze te vinden zijn. Dit laatste op te sporen zal in vele gevallen niet het gemakkelijkste gedeelte van de taak der bewerkers zijn geweest. Handschriften uit Nederlandsche kloosters afkomstig zijn mij niet opgevallen; wèl zijn er verscheidene gewezen Meermanniani onder, die door de Berlijnsche bibliotheek in 1911 bij de veiling der verzameling-Phillipps zijn aangekocht.

De Latijnsche handschriften, 28 in getal, zijn bijna alle van theologischen inhoud: heiligenlevens, legenden en dergelijke. Zeer oude stukken zijn er niet bij: het oudste hs. dateert uit de 9e eeuw, de meeste zijn echter uit later tijd, meest uit de 14e en 15e eeuw. Ook de 20 Duitsche hss. zijn niet ouder. Onder deze vinden wij er één beschreven, dat men in deze afdeeling niet zou verwachten: het is nmlk. grootendeels in het Latijn, en de weinige niet in die taal geschreven stukken zijn niet in het Duitsch, maar in het Middel-nederlandsch! De inhoud van dit, in 1448 in een klooster bij Paderborn geschreven, hs. wordt gevormd door werken van Jan van Ruysbroeck in de Latijnsche vertaling van Geert Groote en door eenige tractaten van verwanten inhoud. Het is jammer, dat dit, op de veiling-Phillipps verworven, hs. toen niet voor eene Nederlandsche bibliotheek is aangekocht.

Uit dezen catalogus blijkt ten duidelijkste, dat de directie der Berlijnsche Bibliotheek er in heeft weten te slagen, om bij de auctie-Phillipps op zeer vele oorspronkelijk uit Duitschland afkomstige hss. beslag te leggen, en dat zij ook bij andere gelegenheden met dit streven succes heeft gehad. De eenige aanmerking, die men op den catalogus kan maken, is, dat hij geen registers heeft. Ter verontschuldiging wordt in het voorwoord de geringe omvang van dit eerste stuk aangevoerd, en het voornemen uitgesproken, later meerdere stukken door gemeenschappelijke registers te vereenigen. Het zou echter m. i. aanbeveling verdienen, bij elk stuk voorloopige registers te voegen, die men later, wanneer verscheiden stukken tot een grooter deel vereenigd mochten worden, door definitieve gemeenschappelijke registers zou kunnen vervangen.

Groningen. A. G. Roos.

SCHOOLBOEKEN.

H. Jansonius, Engelsch Handelsleesboek. Gouda, Van Goor Zonen. 1915. (Pr. ƒ 1.45, geb. ƒ 1.75).

Dez., Beknopte Engelsche Handels-Grammatica met oefeningen en woordenlijst. Derde druk. Bij dezelfde uitgevers. 1915. (Pr. ƒ 1.20, geb. ƒ 1.50).

Dez., Engelsche Handelsbrieven II voor Examen-candidaten met 14 bijlagen. Eveneens bij Van Goor Zonen. 1915. (Pr. ƒ 1.10, geb. ƒ 1.40).

Bij de samenstelling van het eerste dezer boeken is de schrijver uitgegaan van het denkbeeld, dat de leesles bij het Handelsonderwijs werkelijk leesles moet blijven en niet mag ontaarden in de bestudeering van allerlei handelstechniek, die zijns inziens thuis behoort bij de correspondentielessen. Daarom heeft hij de stof ontleend aan verschillende romans, schetsen en novellen. Van een gewoon leesboek onderscheidt het zich hierin, dat alle gebeurtenissen zich afspelen op handelsgebied, zoodat de vocabulaire onwillekeurig een voortdurende herhaling geeft van de handelsterminologie.

Het komt mij voor dat de samensteller in zijn voornemen uitstekend geslaagd is. De gekozen stukken zijn bijna alle zeer onderhoudend en de beginner wordt op aangename wijze bekend gemaakt met tal van woorden en uitdrukkingen uit het handelsleven. Om de lectuur te vergemakkelijken is aan den voet der bladzijden de Nederlandsche vertaling gegeven van een aantal woorden. In het vinden van Ned. equivalenten is de samensteller in den regel zeer goed geslaagd. Natuurlijk vraagt men zich wel eens af, waarom het eene woord wel, het andere niet vertaald is. Op p. 206 vindt men b.v. wel een vertaling van de woorden *quarrel, evil, profound,* maar niet van *actuary* (Mr. Highmore now became secretary and actuary) De vertaling van *hansom* (p. 17) met *tweewielig rijtuig* is wel wat onvolledig, ook van *royalty* (p. 49) met *percenten*; *hulking* (p. 51) zou ik liever weergeven door *plomp.*

Het werkje is met groote zorg uitgegeven en nagenoeg zonder drukfouten; alleen op p. 169 staat een zinstorende drukfout (*sheared* voor *shared*). Ik twijfel niet of dit leesboek zal zijn weg wel vinden. Voor den tweeden druk, die zeker niet uit zal blijven, zou ik den raad willen geven het uittreksel uit Benjamin Franklin's Autobiography te vervangen door iets meer moderns.

Het feit dat er van het tweede der bovengenoemde boeken, waarvan in 1912 de eerste druk verscheen, thans reeds een derde oplage noodig geworden is, bewijst voldoende dat het zijn weg gevonden heeft. Het is dan ook een bij uitstek practisch boek, en de leerlingen, die het grondig doorgewerkt hebben, bezitten niet alleen een voldoende kennis van de handelsgrammatica maar ook een grooten voorraad woorden en uitdrukkingen aan de handelsterminologie ontleend. De weinige drukfouten, die het boek ontsieren, zooals *brand* voor *brandkast* (p. 31), *busin* voor *business* (p. 13), *sailor's strike* voor *sailors' strike* (p. 86), *bearley* voor *barley* (p. 111), zullen bij een volgenden druk wel verdwijnen. Op p. 121

Digitized by Google

wordt *reederij* vertaald door *ownery*. Ik herinner mij niet dit woord ooit ontmoet te hebben en zoek het te vergeefs in Murray en de andere mij bekende woordenboeken.

Te gelijker tijd met de beknopte handelsgrammatica ontving ik het tweede deel van de Inleiding tot de Engelsche Handelscorrespondentie. Het bevat een dertiental seriën van handelsbrieven, die met elkaar in logisch verband staan, benevens de noodige toelichtingen en opgaven. Ook dit werk bewijst dat de samensteller zijn onderwerp volkomen machtig is. Dat het geheel up-to-date is, moge hieruit blijken dat de dertiende serie geheel gewijd is aan de Nederlandsche Overzee-Trust. Ik twijfel niet of dit tweede deel, dat voor eenigszins gevorderden bestemd is, zal een uiterst welkom onthaal vinden.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

De fa Weidmann te Berlijn zond ons de 11de uitg. van K. Nipperdey's *Tacitus*, 1e dl., door G. Andresen (pr. M. 3.20), en de 9de van *Vergils Gedichte*, erk. v. Th. Ladewig, C. Schaper u. P. Deuticke, 1e dl., door P. Jahn (pr. M. 3.20).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Er heeft zich hier te lande een voorloopige commissie gevormd die de stichting wil voorbereiden van een Internationale Hoogeschool voor Wijsbegeerte, te vestigen in de omgeving van Amersfoort. In een rondschrijven dat zij aan belangstellenden heeft toegezonden wijst de commissie er op dat het groote verband tusschen de verschillende wetenschappen, godsdiensten en kunsten door de meeste beoefenaars daarvan niet wordt beseft bij gemis aan een philosophische propaedeuse. In de leemte zal de bedoelde hoogeschool hebben te voorzien; de verschillende philosophische stelsels der wereld zullen hier door geleerden uit alle werelddeelen gedoceerd kunnen worden, er zal een uitgebreide opleiding gegeven worden in kennis der wereldgodsdiensten en -literatuur, en zoo zal de nieuwe instelling, niet alleen door studenten maar ook door mannen van wetenschap en kunst bezocht, het leven als geheel leeren zien en bijdragen tot verdieping der levensbeschouwing.

Te Parijs en in Nederland (A. W. Sijthoff, Leiden) is verschenen *La Revue de Hollande*, een maandschrift, waarvan de inhoud belooft te zijn „littéraire, artistique, documentaire." Het is zeer fraai uitgevoerd. Aan het ons toegezonden eerste nummer hebben o.a. medegewerkt D. Coster, Henri Malo, G. S. en F. de Solpray, A. van Schendel, Ph. Zilcken, E. Verhaeren.

Van *Neophilologus*, het nieuwe tijdschrift waarvan wij vroeger (*Mus.* XXII, 221) de uitgave aankondigden, is thans de eerste aflevering bij de fa. Wolters te Groningen verschenen. De afleveringen verschijnen om de drie maanden; de prijs is *f* 3.50, fr. p. p. *f* 3.80. De inhoud van het eerste nummer vindt men hierachter in de rubriek Inhoud van Tijdschriften.

De fa. Wolters te Groningen zond ons den 4den druk van de *Nieuwe Engelsche Grammatica* door K. ten Bruggencate.

De tweede druk van Blok's *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* (Leiden, 1912-1915) zal eerstdaags met het vierde deel voltooid zijn. Dit laatste deel loopt van 1795 tot op onze dagen en is met behulp der nieuwere literatuur over deze periode aangevuld en verbeterd; het Slothoofdstuk is uitgebreid tot op het najaar van 1915.

Het Hist. Gen. gaf een nieuwe uitgave zijner *Regels voor het uitgeven van Historische Bescheiden* (Amst., 1915), thans in een afzonderlijk boekje van 40 blz., voorzien van een uitvoerige inleiding omtrent de gevolgde beginselen. Wie zich heeft bezig te houden met de uitgave van middeleeuwsche of latere teksten, zal goed doen met deze na zorgvuldig gemeenschappelijk overleg gestelde regels nauwkeurig te bestudeeren en te volgen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1915, Août: C. Jullian, La Belgique romaine. — M. Prou, La forêt en Angleterre et en France, III (fin). — L. Bréhier, La prise de Constantinople par les Turcs, II (fin). — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Sept.: L. Léger, La Serbie au moyen âge (fin). — R. Pichon Les Epîtres d'Horace, I. — H. Dehérain, Les origines de New-York. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Neophilologus, I, 1: J. J. Salverda de Grave, Observations sur le texte de la *Chanson de Guillaume*, I. — J. P. Tielrooy. De celle qui fut Olive. — C. Serrurier, Jean Bodin, *Colloque des secrets cachés des choses sublimes*. — J. J. A. A. Frantzen, Zum Waltherfunde. — J. H. Scholte, Der „Angelpunkt" in Goethes *Theatralischer Sendung*. — J. J. A. A. Frantzen, Goethe u. Beaumarchais. — Dez., G. Richert, Die *Anfänge der roman. Philol. u. d. deutsche Romantik*. — G. Dudok, Has *Jack Juggler* been written by the same author as *Ralph Roister Doister*? — J. F. Bense, 'Melibœus Old' in Milton's *Comus*. — W. v. d. Gaaf, The disappearance of the *k* in *asked*. — Varia. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. Tijdschr.

Anglia, XXXIX, 3: G. Hübener, Z. erkl. der worstellungsentwicklung in Ags. — W. D. Briggs. Studies in Ben Jonson, V. — P. Fijn v. Draat, The Autorship of the Old English Bede. — H. Lange, Z. datierung des Gg-prologs zu Chaucers legende v. d. Guten Frauen. — G. H. Gerould, The Source of the Middle English Prose St. Elizabeth of Spalbeck. — E. Björkman, Z. engl. wortkunde. — K. Luick, Nachwort. — E. Einenkel, Schlusswort.

Archief aartsb. Utrecht, XLI, 2: Smeets, Mgr. Brom. — Hensen, Het Irenelsme. — Van Veen, Johan van Esseren. — Van Soest, St. Stephanus te Hasselt. — Schoengen, Uit de kerkenraadsakten van Deventer.

English Hist Review, 1915, Oct.: Lybyer, The Ottoman Turks and the routes of oriental trade. — Edwards, Sir Gruffydd Llwydd. — Armstrong, Italian wars of Henry II. — Crewfurd, The suspension of the Habeas Corpus Act (1689). — Webster, Castlereagh and the Spanish colonies. — Notes and documents (o. a. Lane, Heligoland 1689).

Studiën, LXXXIV, Oct.: J. v. Rijckevorsel, Nieuwe Stroomingen in Frankrijk's Letterk. (slot). — Is. Vogels, Het Adres der zes Utrechtsche Hoogleeraren. — J. v. Ginneken, Taalk. Overzicht, I. De skeletten der Idg. Talen. — P. Hoenen, De plaats van Lavoisier in de Geschiedenis der Scheikunde. — C. Wilde, De Pauselijke Inquis. gedurende de Me, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Nov.: W. Mulder, Iersch Dorpsleven. — G. J. J. Louwerens, Eenmerkwaardige bespreking van een merkwaardig geschrift. — J. P. v. Kasteren, Twee Gedenkdagen. — P. Zeegers, Over dramat. actie. — O. Huf, Oorlogsmissen in het Sacramentarium Leonianum. — Desiderius, De ontwikkeling van de Kath. M. U. L. O.-School. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Description de la coll. égyptol. etc., VI, 3: Journ d. Sav. 1915, Sept. (Foucart).
Coster, Beka: Engl. Hist. Rev. 1915, Oct. (Tout).
Häpke, Niederl. Akten, I: Hist. Zeitschr. CXV, 1 (Keussen)
Tenhaeff, Diplom. Studien: Hist. Zeitschr. CXV, 1 (Knipping).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

VAN GODEN EN HELDEN.

VERHALEN UIT DE MYTHOLOGIE VAN GRIEKEN, ROMEINEN EN GERMANEN.

door JOS. KLEIJNTJENS S. J.,
Leeraar aan het St.-Willebrordcollege te Katwijk a/d Rijn

en Dr. H. H. KNIPPENBERG,
Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Venlo.

Geïllustreerd. Prijs f 1.60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: { GEORGES GAILLARD / LOUIS PIÉRARD

Collaborateurs du 5me Numéro: Henri Malo, Emile Verhaeren, Baron A. R. Falck, J. Tersteeg, Arthur van Schendel, A.-Ferdinand Herold, Jules Sageret, Georges Polti, P. Valkhoff, Ch. Herbiet, A. D. L. Mague, etc.

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an.
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ -- LEIDEN

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht.

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen stempelband.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Historische Platen-Atlas

VOOR DE

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Dr. M. G. DE BOER en H. HETTEMA Jr.

Met 547 afbeeldingen, waarvan 46 in diepdruk.

Prijs gebonden in Linnen Band f 1.90.

Deze nieuwe **Platen-Atlas** wordt niet alleen uitgegeven ten dienste van het onderwijs, doch ook met het oog op de vele belangstellenden in onze Vaderlandsche Geschiedenis, waaronder wij in de eerste plaats rekenen de bezitters van Prof. BLOK's GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

Voor den uiterst lagen prijs van **f 1.90**, wordt hier een verzameling van illustraties aangeboden die onze Vaderlandsche Historie ten volle in beeld brengt.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, verschijnt in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks of naar keuze in 4 deelen.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Reeds verschenen Deel I, II en III.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

Philol 260

FEB 16 1916

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1916.**

Fitzhugh, Indoeuropean rhythm (v. Ginneken).
Thumb, Satzrhythmus u. Satzmelodie in der altgriech. Prosa (v. Ginneken).
Slotty, Gebrauch des Konjunktivs u. Optativs in den griech. Dialekten, I (Schrijnen).
Sudhaus, Menandri reliquiae nuper repertae (v. Leeuwen).
Dez., Menanderstudien (v. Leeuwen).
Norden, Ennius u. Vergilius (Werff).
Frenken, Die Exempla des Jacob von Vitry (Slijper).
Imelmann, Johannis Bramis' Hist. Regis Waldei (Barnouw).
Scheurleer, Van Varen en van Vechten (M. G. de Boer).
Kooiman, Fragmenta Juris Quiritium (v. Kan).
Macnicol, Indian Theism (de Cock).
Lejeune Dirichlet, De veterum macarismis (K. H. E. de Jong).
Cumont, Die Orientalischen Religionen im römischen Heidentum (Oort).
Von Soden, Urkunden zur Entstehungsgeschichte des Donatismus (K. H. E. de Jong).
Glas, Die Kirchengeschichte des Gelasios von Kaisareia (Toxopeus).
Schoengen, Geschiedenis v. h. onderwijs in Nederland, afl. 1—5 (Kesper).
Delannoy, L'Université de Louvain (Blok).
Schoolboeken:
Rengers Hora Siccama en Poort, De Bloeiende Bongerd (Varenhorst).
Berichten en Mededeelingen.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

T. Fitzhugh, Indoeuropean Rhythm. (University of Virginia Bulletin of the School of Latin No. 7). Charlottesville, Anderson Brothers. 1912. (Pr. 3 dollars).

A. Thumb, Satzrhythmus und Satzmelodie in der altgriechischen Prosa. (Fortschritte der Psychologie und ihrer Anwendungen. Band I. Heft 3). Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 3).

Voor geleerden die hun leven lang op één aanbeeld blijven hameren, voel ik altijd een soort vrees: en wel meer uit achterdocht dan in ontzag. De heer Fitzhugh nu, heeft in zes vroegere publicaties het duistere ritme van het Carmen Arvale behandeld, en met het licht daar opgedaan: eerst de bekende Latijnsche accent-moeilijkheden, daarna de accentuatie der oudere italische inscripties, verder het oer-italo-keltische ritme, en nu eindelijk het oerindogermaansche ritme willen onthullen. Hij vindt het tripudium nu langzamerhand overal terug. In het begin alleen op de Praenestijnsche fibula en de Duenos-inscriptie, maar later ook op de Igubijnsche tafelen, toen spoedig daarna in de Oud-Iersche Ogham-inscripties; maar nu niet slechts in de Merseburger Sprüche, maar tot zelfs in de Esthische tooverliederen toe. „Indeed the conclusion seems near at hand that Indoeuropean comparative philology must reconstruct its fabric upon the original basis of the tripudic principle of accent and rhythm." En zoover zijn we reeds op blz. 10. Wij besluiten dus van nu af: den schrijver op den toom te rijden, en ons nergens door hem onbedacht te laten meevoeren. Welnu, dan blijkt bij verdere lezing, dat er toch hier en daar heel aardige ideetjes instaan, die door de leerlingen van Leo, tegen wien de schrijver een verwoede polemiek voert, gerust eens overwogen mogen worden. Maar eer dat de Indogermanisten Fitzhugh au sérieux gaan nemen, zal hij in zijn methode toch nog heel wat te wijzigen hebben.

Dan is Albert Thumb een ander man. Zijn verfrisschende, ja verrassende veelzijdigheid mag hem al eens parten gespeeld hebben, met een foutief paradigna in een Sanskrit-grammatica b.v., zij heeft hem die schade ruimschoots vergoed, door vele schoone vondsten op allerlei gebied. In de hierboven genoemde studie, begint hij met een lans te breken: voor de statistische methode in de taalwetenschap. Na Förstemann, Pott en Whitney was hierin op linguistisch terrein niets meer gedaan. De klassieke philologen zijn er toen weer mee begonnen en kregen aanstonds verrassende resultaten. Toen kwam in 1904 de psycholoog Karl Marbe met zijn kleine boekje: Über den Rhythmus der Prosa. Giessen, van psychologisch-statistisch standpunt korrekt, maar van taalkundig oogpunt zeer zeer zwak. Marbe beging toch de fout: voor het nieuwe Hoogduitsch alleen te rekenen met geaccentueerde en ongeaccentueerde silben. Van bijaccenten of trappen van accent: geen spoor. Deze fout kwam vooral in de werken zijner leerlingen: Unser, Lipsky, Kullmann, Beer en Prandtl hoe langer hoe sterker aan het licht, zoodat ik de meeste dezer onderzoekingen als waardeloos heb moeten brandmerken [1]). Daarentegen wees M. Lederer (Die neueren Sprachen 1911) schijnbaar zonder een der bovenstaande studiën te kennen de éénig ware baan.

[1]) De Nieuwe Taalgids 1915, blz. 85-88.

Digitized by Google

Was het nu niet te vreezen, dat Thumb, als hij zich op den weg van Marbe zou begeven, mede zou afdwalen? Ik moet bekennen, dat toen ik de eerste bladzijden las, en Marbe's voorgaan zonder een woord van kritiek gehuldigd zag, een beetje bang werd. Maar geen nood! In het Grieksch is er een scherpe scheiding tusschen lang en kort. En daarom is de eerste helft dezer studie, al geeft zij zich voor een eenvoudige adaptatie van Marbe's resultaten op het Grieksch, veel beter dan al de genoemde studiën van Marbe zelf en zijne school. En de numeriek-nauwkeurige verschillen tusschen Plato en Johannes als beweeglijk ritmiseerende schrijvers eenerzijds: en Demosthenes en Markus als meer statig indrukwekkende ritmegevers daartegenover, zijn voorloopige resultaten van misschien verstrekkende beteekenis. Zie daartegen echter: K. Münscher, Berliner philologische Wochenschrift 1915 k. 460—466.

In de tweede helft zijner studie past Thumb o. a. een zelfde statistische methode toe op het verschil tusschen de slot-accenten van bevestigende en vragende zinnen. Bij Xenophon vindt hij een duidelijk merkbare neiging: de vraagzinnen met toonverhooging te sluiten. Bij Plato is dit niet zoo opvallend, en dit is mijns inziens zeer begrijpelijk. Had Thumb b.v. gelijk Jac. van Alphen (De Nieuwe Taalgids 1914) in de levende taal de soorten van vraagzinnen onderzocht die ook bij ons nog dalend eindigen, dan zou hij aanstonds hebben begrepen, waarom zooveel van Plato's gezelschappelijk fijn geschakeerde vraagjes: noodzakelijk op een daling moeten uitgaan. Aan het slot van den bevestigenden zin is in doorsnee de afstand tusschen de twee laatste toonverhoogingen grooter, dan midden in den zin. Alweer zeer begrijpelijk voor ieder die van Swedelius (L'analyse du langage. Upsala 1897, p. 113) geleerd heeft, dat ook wij nog de laatste woorden of zelfs de laatste silben van een mededeeling: minder nauw aan elkander verbinden, ja ze zelfs door korte rustjes van elkander scheiden; en zelfs blij verrassend voor wie hierbij ook nog bedenkt, dat onze muziekstukken bijna alle op dezelfde wijze hun coda sluiten. (Zie Principes de linguistique psychologique p. 337). Inderdaad, aan hen die nog nieuwe bewijzen mochten zoeken: om de noodzakelijke veelzijdigheid van onderzoek en methode in de taalwetenschap te staven, kan ik Thumb met zijn ritmestudie om dubbele reden rekommandeeren.

Oudenbosch. Jac. van Ginneken.

F. Slotty, Der Gebrauch des Konjunktivs und Optativs in den griechischen Dialekten. 1. Teil: Der Hauptsatz. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1915. (Pr. M. 5.60).

Een van de redenen ter rechtvaardiging van het betreurenswaardig feit, dat de klassieke filologen zich veelal zoo weinig aan de beoefening der vergelijkende taalkunde laten gelegen liggen, wordt weleens hierin gezocht, dat de Indogermanisten zoo goed als uitsluitend thuis zouden zijn op het gebied der klank- en vormleer, zoodat de beoefening der syntaxis onvoorwaardelijk aan de klassieke filologen als eigen domein blijft overgelaten. Hierop wordt terecht o. m. door Brugmann geantwoord: „Die entwicklungsgeschichtliche Betrachtung des Syntaktischen ist zwar von den Indogermanisten erst später in Angriff genommen worden als die Erforschung des Lautlichen und der Wortbildung, aber auf die Syntax sind seit einem Menschenalter, bekanntlich zuerst und besonders durch Berthold Delbrück, die Grundsätze der neuen, der zugleich historisch und psychologisch vorgehenden Methode heutzutage ebensogut zur Geltung gebracht wie in den übrigen Teilen der Grammatik. Und im syntaktischen Teil erscheint es erst recht unentbehrlich, dass der mit ihm sich Beschäftigende die neueren historischen und psychologischen Grundanschauungen vom Sprachleben sein ganzes Denken hat durchdringen lassen" (Der Gymnasialunterricht in den beiden klassischen Sprachen und die Sprachwissenschaft, bl. 25).

Nu is het wel waar, dat de vergelijkende methode hier minder vrucht afwerpt dan bij klankleer en flexie, vooral omdat wij eigenlijk slechts typen van woordgeledingen met elkaar kunnen vergelijken, maar niet die woordgeledingen of „konstrukties" zelf. Dit neemt niet weg, dat, zooals Brugmann aanduidt, de psychologisch-historische methode, die aan de linguistiek eigen is, op geen ander gebied ruimer en vruchtbaarder toepassing vindt; dat verscheiden resultaten der vergelijkende flexieleer aan de syntaxis ten goede komen, b. v. waarde en oorsprong der verschillende casus, de leer der tempora, vooral de leer der actiones. Maar ook: de behandeling der syntaxis, evengoed als die der klank- en flexieleer, moet hoofdzakelijk haar uitgangspunt kiezen *in de levende taal.* De analyse der levende taal, en de vergelijking met syntaktische verschijnselen aan stamverwante talen ontleend en eveneens op het leven betrapt, zal licht werpen op menig verschijnsel van het literaire kultuur-Grieksch, en zal óók leiden tot de rekonstruktie van de syntaktische verschijnselen althans der laatste periode van het proëthnische tijdperk.

Men houde mij deze uitvoerige uiteenzetting ten goede. Zij motiveert, bij bedoelden stand van zaken, mijn groote ingenomenheid met een Grieksche syntaktische verhandeling als die van Friedrich Slotty, privaatdocent te Jena, hoofdzakelijk opgebouwd op „die Sprache des täglichen Lebens, des Volkes" (bl. 2). Trouwens, een kerngezonde taalkundige opvatting waarborgen reeds de namen van mannen als Kretschmer en Kroll, die de „Forschungen zur griechischen und lateinischen Grammatik" uitgeven, waarvan deze studie het derde Heft vormt. Verhandelingen over de Grieksche modi bezitten wij in menigte: maar meest alle beperken zich tot het klassieke Grieksch of tot het homerische taaleigen, of, zooals de Historisch-kritische Syntax van Stahl, tot een vergelijking van het klassieke met het homerische spraakgebruik. Natuurlijk is zulk een basis volstrekt onvoldoende tot het ontwerpen van een trouw beeld der modussyntaxis van wat men de de Grieksche taal noemt. Waartoe het homerisch dialekt zoo bijzonder bevoorrechten, dat toch een mengdialekt was, en in dien toestand, waarin wij het kennen, toch ook reeds een ontwikkeling van eeuwen achter zich had? Zulk een onderzoek moet het geheele dialektgebied omvatten, en eerst op grond van vergelijking der dialekten kan men tot het vaststellen en benaderen van een bepaald Panhelleensch syntaktisch verschijnsel geraken. Daarenboven dient telkens, voor zoover mogelijk, niet alleen de enge kultuurtaal, maar vooral ook de volkstaal te worden onderzocht. Schrijver stelt tegenover de volks-

Digitized by Google

of omgangstaal de schrijftaal. Dit is onjuist. De scheidslijn loopt tusschen de spreekwijze der lagere maatschappelijke klasse en die van het meer beschaafde deel der maatschappij, tusschen de volkstaal en de kultuurtaal, die beide, spreektaal en schrijftaal is. Dat de kanselarijtaal meer konservatief is dan de algemeene kultuurtaal, niet slechts in het Grieksch, maar ook in het Latijn en elders, behoeft wel niet door afzonderlijke „Tatsachen" te worden bewezen : het is elementair.

Als caracteristica der volkstaal beschouwt Slotty 1 : het gebruik van den 2. en 3. pers. van den positieven coni. zonder modaalpartikel als wils- of wenschuiting ; 2. het gebruik van den coni. zonder en met modaalpartikel in prospektieven zin, buiten de formule τί πάθω ; 3. het bezigen van den coni. + modaalpartikel als wilsuiting ; 4. de optatief als wilsuiting. Het blijkt, dat in de kultuurtaal een spraakverenging heeft plaats gehad. Hoe deze te verklaren ? M. i. voert het gebruik in een coterietaal, een kunsttaal, die de Attische kultuurtaal in wezen was, noodzakelijker wijze tot vernauwing, beperking en besnoeing, en wel ten gevolge van konventie en selektie. De taal wordt in een keurslijf geregen. Wij bevinden ons in een periode van integratie, die op de periode van differentiatie volgt. Daarentegen schijnt S. de oorzaak meer te zoeken in het ontbreken van bepaalde hulpmiddelen ter uitdrukking der gedachten in de schrijftaal, die wèl aan de spreektaal ter beschikking staan: intensiteit van den spreektoon, melodie van den zin, rhythme, gebarenspel enz. Dit alles mist de doode letter. Maar, zooals reeds gezegd, de kultuurtaal is niet aan de doode letter gebonden : want *desgewenscht* heeft ook de gekultiveerde spreektaal bedoelde hulpmiddelen ter beschikking. Slechts dient men toe te geven, dat de volkstaal meer spreektaal, de kultuurtaal meer schrijftaal is.

In dit eerste deel behandelt S. den Griekschen konjunktief en optatief in hoofdzinnen. Hierbij zijn de termen *wil* en *wensch* natuurlijk schering en inslag. Het is dus alleszins te billijken, dat de schrijver ons vooraf duidelijk maakt, wat hij onder deze termen verstaat. Begrijp ik hem goed, dan legt hij het hoofdverschil tusschen beide modi, volgens de Herbartsche filosofie, in de bereikbaarheid van het voorgestelde : „Je nach der Stellung der Redenden zu der Erreichbarkeit des Vorgestellten unterscheidet man zwei Arten des Begehrens :Wille und Wunsch" (bl. 6). Ik geloof veeleer, dat bij het willen de bereikbaarheid slechts de *conditio sine qua non* is. De wilsstreving onderscheidt zich van de strevingsverschijnselen, welke als *gevoel* bekend zijn, door haar impulsief karakter ; terwijl men wensch en begeerte wel het best als een tegen- of ingehouden aktiviteitsdrang kan kenmerken. De begeerte is een tusschentoestand tusschen zuivere gemoedsaandoening en wilsstreving. Nu omvat de zoogenaamde voluntatieve konjunktief wil en wensch; wil men deze onjuiste terminologie handhaven, dan dient men zich van de afzonderlijke begrippen toch steeds rekenschap te geven.

Achtereenvolgens worden in de dialektische bescheiden de hoofdbeteekenissen der beide modi behandeld. Dus : 1. de bloote coni. in voluntatieven zin ; 2. de bloote coni. in prospektieven zin ; 3. de coni. met modaalpartikel in prospektieven zin ; 4. de coni. met modaalpartikel in voluntatieven zin. Verder : 1. de bloote opt. in voluntatieven zin ; 2. de bloote opt. in potentialen zin ; 3. de opt. met modaalpartikel in potentialen zin ; 4. de opt. met modaalpartikel in voluntatieven zin. Als toegift dient een merkwaardige verhandeling over het type βουλοίμην ἄν enz., waarbij men gewoonlijk van een verschuiving van den modus, of van modusassimilatie op afstand spreekt. S. legt er den nadruk op, dat hier in het oudste taalgebruik zoo goed als uitsluitend de 1. pers. sg. gevonden wordt ; en verder, dat overal, waar een vast besluit tot uitdrukking komt, de indic. gebezigd wordt, terwijl zich een bloote wensch door den opt. + mdp. van een verbum voluntatis kenbaar maakt (bl. 107). De vergelijking met het Latijn (volo : velim) en het Germaansch pleit verder voor het bestaan van dit modusgebruik in de proëthnische periode. Mij dunkt, de reden is hoogst eenvoudig : de potentiale optatief ontneemt aan het verbum voluntatis zijn strikt-impulsief karakter, zoodat slechts de bloote wensch overblijft. Stellig krijgt aldus de meening van Solmsen, waarvolgens wij in het lat. *velim* (< *u̯éli̯ēm) niet met een indicat. naar de ēi̯-praesensklas, maar wel degelijk met een optatief te doen hebben, nieuwen steun.

Wat den konjunktief betreft, verdedigt S. de meening, dat de aanwezigheid der modaalpartikel bij dezen modus hem niet uitsluitend als prospektief kenmerkt. Men zal moeten toegeven, dat wij op menige plaats bij Homerus inderdaad het best doen, voluntatieve beteekenis te aanvaarden, al zijn alle geciteerde plaatsen niet zoo bewijskrachtig als *A* 137, 187, 324, en ρ 418; zelfs dient ι 17 als bewijsplaats te worden geschrapt, omdat in alle geval ἔω evengoed van ὄφρα kan afhangen. Ook maakt, als voorbeeld van het gebruik van den derden persoon, κ 507 op mij weinig indruk. De Arkadische vorm ἀψευδήων ἄν uit het synoikie-verdrag van Orchomenos (Solmsen, Inscr. Graec^{3}. n°. 2) daarentegen duldt geen andere verklaring dan de voluntatieve. Na den homerischen tijd verdwijnt dit type uit de kultuurtaal, althans in hoofdzinnen, om in de Koine-periode weer te verschijnen, zie b. v. Polybius 18, 18, 2. Terecht trekt S. het besluit : „so bildet dann der Koinegebrauch folgerichtig die Fortsetzung einer volkssprachlichen Eigenheit" (bl. 69). Vindt men ook niet aldus gedurende het Principaat een herleven van menigen vulgairlatijnschen vorm en vulgairlatijnsche uitdrukking in de hervormde kultuurtaal ? Hetzelfde geldt voor het gebruik van den konjunktief met modaalpartikel en zonder modaalpartikel in prospectieven zin in den Hellenistischen tijd : men dient dit gebruik als een survival eener vroegere periode te beschouwen. Wanneer het homerische taalgebruik en de populaire Koine hier elkaar de hand reiken, dan wortelt dit verschijnsel in kontinuiteit van spraakgebruik.

Ook mag men veilig aannemen, dat de coni. prospectivus een proëthnisch type is : overeenkomst van het Grieksch met het Oudindisch, het Latijn (axo, faxo, capso, dixo enz.), het Oskisch-Umbrisch enz. bewijst zulks voldoende. Voor gr. vormen als ἔδομαι e. a. zou ik grooter reserve dan S. bl. 55 in acht wenschen te nemen. Het kàn zijn, dat wij hier met konjunktieven te doen hebben, die dank zij hun prospektief gebruik futura geworden zijn ; maar waarschijnlijk hebben deze vormen hun futurale beteekenis hieraan te danken, dat zij als praesentia van perfektieve werkwoorden natuurlijk

Digitized by Google

niet met imperfektieven zin konden gebruikt worden.

Bij de behandeling van den blooten coni. met voluntatieve beteekenis worden afzonderlijk besproken de 1. en de 2. & 3. persoon, terwijl een derde caput gewijd is aan den deliberatieven konjunktief, die tot de Oorgrieksche, ja tot de Idg. periode opklimt. Hetzelfde kan gezegd worden van het volutatieve gebruik van den den 1. persoon. Bij den 2. & 3. persoon wordt het „Wollen zum Sollen". Dit jussief gebruik van den konjunktief in hoofdzinnen heeft men tot nog toe voor het Grieksch als een geïsoleerde verschijning beschouwd. Het homerische γεύσεται (Φ 60) kan niet in aanmerking komen, daar het evengoed indic. fut. als kortvokalische konjunktief zijn kan. Maar uit de verspreiding over een groot deel van het dialektgebied: het Dorisch, Eleïsch, Arkadisch, Kyprisch en Attisch, gevoegd bij een hoogst aanzienlijke temporeele uitgestrektheid, kan terecht besloten worden tot organischen samenhang, terwijl analoge typen in het Oudindisch, Awestisch, Italisch en wellicht Gotisch pleiten vòor proëthnische herkomst. Met de interpretatie van den bekenden vorm πίει in de Attische inskriptie-formule χαῖρε καὶ πίει (Krets hmer, Vaseninschr bl. 196) als 2. pers. sg. coni. aor. med., waarvolgens de juiste transskriptie dus zou moeten geschieden met πίει̃, kan ik echter niet akkoord gaan. Zonder twijfel hebben de Grieken er naar gestreefd, verscheidenheid te brengen in hun uitdrukkingen, zoodat men na een imperatief niet steeds een tweeden imperatief behoeft te verwachten. Maar anders staat het met korte formules als deze na καί, waar, in weerwil van Slotty's onderzoek van analoge Homerusplaatsen, een tweede imperatief schijnt te moeten volgen. Ook stuit de mediale vorm op zwarigheden.

Wat betreft den optatief, vestigt schrijver de aandacht op het feit, dat de bloote optatief ook als wilsuitdrukking gebezigd wordt; inderdaad valt in een passus als Ψ 150: νῦν δ', ἐπεὶ οὐ νεομαί γε φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν, | Πατρόκλῳ ἥρωι κόμην ὀπάσαιμι φέρεσθαι een impulsief element waar te nemen. Ook is dit gebruik, dat een vulgair karakter draagt, over een ruim dialektgebied verspreid. Daarentegen was de potentiale optatief + ἄν een echte kultuurvorm, met name eigen aan de Attische kultuurtaal. Evenmin als het volk heden ten dage bij veronderstelling of vermoeden bij voorkeur tot potentiëele vormen zijn toevlucht neemt, was dit in de Grieksche volkstaal zelfs gedurende de klassieke periode het geval. Men bezigde den indikatief van hulpwerkwoorden, of wel omschrijvingen met ἴσως, εἰκότως, μόλις enz. De optatief zonder ἄν in potentiëelen zin is een indringer. I. M. Stahl aanvaardt hem, buiten het Homerische spraakgebruik, slechts voor Theognis, Hesiodus en Pindarus. Toch kon slechts tekstverdervende bekrompenheid hem uit het Attisch, zoowel proza als poëzie, van Aeschylus tot op de tijden van Plato en Demosthenes schrappen. Wat de verdeeling over de dialekten betreft, vindt men hem in het Dorisch, Lesbisch, Ionisch, Attisch en in het homerisch dialekt; maar niet in de inskripties. Ik geloof dan ook niet, met Slotty (bl. 85), dat deze optatief van de volkstaal is uitgegaan. Veeleer zoek ik zijn oorsprong in de gesproken kultuurtaal, d. i. in de omgangstaal der betere standen, waarop m. i. vooral de frekwentie bij Plato wijst (22 maal). — Ook is de aanwezigheid van ἄν geen criterium voor de potentieele beteekenis. Den voluntatieven optatief + ἄν vindt men in het Dorisch, Eleïsch, Arkadisch, Kyprisch, Attisch en in het homerisch dialekt: men mag hem als een Oorgrieksch verschijnsel beschouwen.

Welk is nu het algemeen resultaat? „Auf der einen Seite hat sich m. E. ergeben", luidt het bescheid (bl. 114), „dass bei jedem der *beiden Modi* zwischen seiner Verwendung *ohne* mdp. und derjenigen *mit* mdp. *nicht so scharfe Grenzen* gezogen werden können, wie es bisher geschehen ist. Ferner hat es sich gezeigt, dass *selbst zwischen Konjunktiv und Optativ die Grenzen fliessend* sind: beide Modi erscheinen als Ausdruck des Willens, des Wunsches, des konzessiven und des deliberativen Sinnes." Reeds uit het behandelde modusgebruik in den hoofdzin blijkt, dat het Grieksch bij zijn intrede in het licht der geschiedenis de aanwezigheid of het ontbreken van de modaalpartikel niet als onderscheidingsteeken tusschen voluntatief en potentiaal modusgebruik beschouwde, en dat de voluntatieve konjunktief niet slechts modus van den wil, en de voluntatieve optatief niet slechts modus van den wensch was. Toch valt het m. i. niet te loochenen, dat alreeds in de proëthnische periode de konjunktief in hoofdzake voluntatief en de optatief in hoofdzake wenschmodus was. Moet deze repartitie ook voor de Idg. wordingsperiode worden aanvaard? Welke was dáar de afbakening tusschen het gebied van konjunktief en optatief? Treft Delbrück het ware, als hij beweert, dat men van een volitieven konjunktief is uitgegaan, die prospektief werd, en van een optatief als wenschmodus, die tot een potialis heeft geleid (zie b. v. Neue Jahrbücher V, bl. 326 vlg.)? Met verlangen zien wij de bespreking dezer glottogonische kwesties in het tweede deel te gemoet. De voorbeeldige helderheid en nauwgezetheid en tevens de zoo noodige filologische onbevangenheid en linguistische geschooldheid, door S. bij de behandeling der modi in dit eerste deel betoond, geven de beste verwachtingen voor het resteerende van zijn arbeid. Laat ik ten slotte nog opmerken, dat ook de verzameling van voorbeelden, naar den opzet van Thumb's handboek gerangschikt en aan het einde van het boek ter illustratie van de voorafgaande beschouwingen toegevoegd, aan overzichtelijkheid en akribie niets te wenschen overlaat.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

S. Sudhaus, Menandri reliquiae nuper repertae. Bonn, Marcus und Weber. 1914. Tweede uitgave. (Pr. M. 2, geb. M. 2.40).
Dez., Menanderstudien. Bonn, Marcus und Weber. 1914. (Pr. M. 4).

De eerste, in 1909 verschenen, Menander-uitgave van Sudhaus was in één maand door hem gereedgemaakt ten gebruike op zijn colleges. Daarna heeft hij eenige jaren gelegenheid gehad zichzelf te herzien en van allerlei gebruik te maken, dat inmiddels nieuw was gevonden cf door Jensen en anderen juister was gelezen; hij heeft ook het handschrift zelf te Cairo geraadpleegd. Zoo zijn vrij wat versregels op gelukkige wijze verbeterd of aangevuld, en de in 1912 bij Teubner verschenen 2e druk van *Körte's* Menander-bewerking zal op menige plaats naar die van Sudhaus moeten worden gewijzigd.

Sudhaus heeft echter, blijkens zijn „woord vooraf," noch aan deze nieuwe uitgave noch aan den bundel

Digitized by Google

toelichtende verhandelingen de laatste hand kunnen leggen, en heeft de drukproeven in overmatige haast moeten nazien... op het krijgsterrein. Zijn collega Radermacher heeft er verder voor gezorgd, zoo goed als het gaan wilde. Sudhaus noemt deze uitgave dan ook zelf een voorloopige en hoopt ze na den veldtocht door een betere te vervangen.

Uit den aard der zaak werd mijn aandacht bijzonder getrokken door hetgeen Sudhaus over de reeds veertig jaar bekende Petersburger fragmenten heeft te berde gebracht. Ik heb die in mijn uitgave bij de Disceptantes gevoegd; Croiset en Capps waren het daarmede eens, Körte daarentegen bestreed die opvatting, en Sudhaus nam er in zijn eerste uitgave — die een jaar na de mijne verscheen — zelfs geen notitie van. Te meer verheugt het mij dat hij in deze nieuwe bewerking blijkt er zich bij te hebben aangesloten, nu een later gevonden fragment er nieuwen steun aan heeft gegeven. Sudhaus heeft aan de Petersburger fragmenten thans een plaats aangewezen in het *eerste* bedrijf. Natuurlijk berust in zijn vernuftig en ook wel waarschijnlijk betoog veel op gissing, en bij het aanvullen en verbinden van half onleesbare fragmenten zijn vergissingen allerminst uitgesloten. Zekerheid valt bij dergelijke reconstructies niet te hopen, tenzij het onvoldoende materiaal door nieuwe vondsten mocht worden aangevuld.

Wezenlijk genoegen zullen den lezer wel alleen die gedeelten kunnen bereiden, die ongeveer gaaf zijn overgeleverd en waaraan de kritiek dus slechts weinig heeft te doen gevonden. Doch daarin ligt natuurlijk geen verwijt aan Sudhaus, die deed wat hij kon. Een eind vooruit op den lastigen weg heeft hij ons ongetwijfeld gebracht.

[De hoop dat de schrijver zijn werk later zou kunnen aanvullen, is ijdel gebleken. Sudhaus is gevallen. Der Krieg verschlingt die besten.]

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

E. Norden, Ennius und Vergilius. Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 6, geb. M. 7.40).

Wie zich wel eens met Ennius' fragmenten heeft beziggehouden, zal zeker dikwijls gedacht hebben: „hoe jammer, dat we althans het epos van den dichter niet meer bezitten!" Immers hoe betrekkelijk weinig geven ons de fragmenten, ondanks de belezenheid en het combinatievermogen van mannen als Merula, Vahlen en L. Müller, om bij deze drie te blijven. Evenwel heeft de zaak toch ook weer een goede zijde, inzooverre als we nu ons kunnen verheugen in het bezit van Nordens jongste werk. Het is ongelofelijk, met welk een vernuft hij hierin allerlei vergezichten opent en menig fragment leven inblaast, dat tot nog toe onbegrijpelijk was. En langs welken weg heeft hij dat resultaat vooral bereikt? Door op onweerlegbare wijze aan te toonen, hoe sterk de navolging van Ennius door Vergilius is geweest en hoe men alleen door dit steeds voor oogen te houden kans heeft om den *alter Homerus* beter te leeren kennen. Verbazingwekkend is het beeld, dat hij ons geeft van het zevende boek van de Annalen, omtrent welks inhoud hij een in bijna alle opzichten nieuwe opvatting op mijns inziens onomstootelijke gronden verdedigt.

Hij gaat daarbij uit van de bekende plaats bij Cicero, Brutus 75 sq. Aangenaam doet aan, wat hij over Cicero's betrouwbaarheid schrijft tegenover hen, die diens getuigenis met behulp van eenige fragmenten meenen te mogen verwerpen. Nadat hij deze fragmenten aan een nauwkeurig onderzoek heeft onderworpen, schrijft hij pag. 75: „Mit Befremden wird man fragen, wie es nur möglich gewesen sei, auf so morscher Basis die Behauptung zu gründen, ein Zeuge vom Range Ciceros verdiene keinen Glauben" en pag. 98: „Cicero herabzusetzen ist ja bei sehr vielen Modesache; aber der Versuch, sein Zeugnis über die Nichtbehandlung des ersten punischen Krieges durch Ennius zu bekritteln und zu verwerfen, ist zum Schaden derjenigen, die ihr vermeintliches Wissen über die Autorität eines solchen Zeugen zu stellen wagten, gescheitert."

Een overzicht te geven van dit kostelijke boek, dat zich ondanks het duizelingwekkende materiaal, dat erin verwerkt is, toch aangenaam laat lezen, acht ik ondoenlijk. Met enkel de resultaten mee te deelen, hoe belangrijk die ook zijn, zonder de argumentatie's te geven, zou men den schrijver onrecht doen. Ieder zal hem gelijk moeten geven, wanneer hij pag. 144 zegt:

„Nächst dem ersten Buche der Annalen kennen wir jetzt den Inhalt keines anderen so genau wie den des siebenten. Natürlich fassen wir nur den Saum dieses reichen Gewandes: es ist immerhin gerade noch so viel, dasz wir in der Lage sind, uns eine ganz ungefähre Vorstellung von dem Ganze der Erzählung zu machen."

Slechts zelden voelde ik mij tot twijfelen geneigd. Twee gevallen wil ik noemen. De door Macrobius en Festus uit boek VII geciteerde verzen *quianam dictis nostris sententia flexa est*? en *non semper vestra evertit: nunc Juppiter hac stat*, worden op scherpzinnige wijze door vergelijking met Verg. Aen. X 100 sqq. verklaard als fragmenten van een rede door Juppiter in een raad der goden gehouden. Deze belooft aan Juno, dat hij de Romeinen niet langer steunen zal: „Nicht immer wirft er Eure Pläne um: jetzt steht Jupiter auf dieser Seite." Is het nu voorzichtig, zou ik willen vragen, om ook het uit VII geciteerde fragment: *fortibus est fortuna viris data* tot de woorden te rekenen, die Juppiter bij die gelegenheid gesproken heeft? Dat zou toch alleen mogelijk zijn, als hij zich neutraal verklaarde, zooals bij Verg. l. l.: *sua cuique exorsa laborem fortunamque ferent: rex Juppiter omnibus idem.*

Op grond van Servius' opmerking bij Verg. Aen. XII 28 *quia bello Punico secundo Juno, ut ait Ennius, placata coepit favere Romanis* en na aanhaling van Aen. XII 818 sqq. maakt de schrijver waarschijnlijk, dat na den slag bij Cannae een gesprek tusschen Juppiter en Juno is gehouden. Dan lezen we pag. 169, noot 3: „Merula hat dem VIII. Buche den ohne Buchzahl überlieferten und von Vahlen in die libri incerti gestellten Vers *optima caelicolum Saturnia, magna dearum* zugewiesen. An sich könnte er ja in dem Götterrate von I oder VII gestanden haben. Aber sein Ethos paszt am besten in eine Szene, wo Jupiter der Juno für ihr, wenn auch grollend gewährtes Entgegenkommen d a n k t: das aber geschah unseres Wissens nur in VIII, und demgemäsz heiszt es in der entsprechenden vergilischen Szene XII 830 *es germana Jovis, Saturnique altera proles.* Aus diesem Grunde stimme ich Merula zu." Dit gaat, dunkt mij, te ver. Men kan hoogstens zeggen, dat het vers in dat verband k a n gestaan hebben, maar meer toch niet.

Digitized by Google

Wat Nordens verhouding tot vroegere Ennius-verklaarders betreft: we zien hem herhaaldelijk partij kiezen tegen Vahlen. Dikwijls laat hij zien, hoe deze ten onrechte van den goeden weg afwijkt, reeds door Merula in 1595 gewezen. Deze uitgever wordt om zijn scherpen blik verscheiden maal naar verdienste geprezen. Eerst naderhand kreeg N. diens editie in handen en meer dan eens erkent hij, dat Merula reeds 't juiste spoor gevonden had. Ook constateer ik met genoegen, dat aan Lucian Müller onder de uitgevers van Ennius de plaats gegeven wordt, die hem toekomt. Pag. 62, noot 1, lezen we: „Die Enniusarbeiten L. Müllers zu benutzen entschlieszt man sich nur sehr schwer wegen der darin enthaltenen Schmähungen auf unsere berühmtesten Forscher. Aber es hat sich doch gerächt, dasz ich mich erst nach Abschlusz meiner eigenen Arbeit überwand, sie heranzuziehen. Denn die Gerechtigkeit verlangt es anzuerkennen, dasz er in nicht seltenen Fällen über Vahlen hinausgekommen ist; in der genauen Bezeichnung dessen, was Merula und die anderen älteren Forscher für die Erklärung geleistet haben, musz ich seine Ausgabe sogar einen Vorzug vor den beiden Vahlens zuerkennen." Dat men zich door zijn antipathie zóó kan laten beïnfluenceeren!

Nog rest mij te memoreeren, dat de ondertitel van het werk „Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit" nog in vredestijd eraan gegeven is door Cichorius, aan wie het boek is opgedragen. Deze krijgt zelfs het woord om een der grootste drie fragmenten uit de Annalen te verklaren (pagg. 135—142). Het is het door Gellius overgeleverde Servilius Geminus-fragment, dat door Cichorius op geniale wijze toegewezen wordt aan de beschrijving van den slag bij Cannae.

Drukfouten bemerkte ik zelden, n. l. p. 49, n. 3, *addominatio* i. p. v. *adnominatio*; p. 51, r. 24, *imitanto* i. p. v. *imitando*; p. 84, r. 14, *würde* i. p. v. *würden*; p. 127, r. 3 v. o., *insolido* i. p. v. *insolito*.

Rotterdam. W. Werff.

G. Frenken, Die Exempla des Jacob von Vitry. (Vom Mittelalter und von der lat. Philologie des Mittelalters: Quellen und untersuchungen zur lat. Philol. des Mittelalters, begr. von L. Traube, herausg. von P. Lehmann. Band V, Heft 1). München, Oskar Beck. 1914. (Pr. M. 8.50).

Jacobus de Vitriaco, zoals zijn tijdgenoten of Jacques de Vitry, zoals het nageslacht hem noemt, is een van de meest bezielende predikers geweest in de dertiende eeuw: geboren is hij omstreeks 1165, gestorven 1 Mei 1240 als kardinaal-Bisschop van Tusculum. Voor hem in 1229 deze waardigheid opgedragen werd, heeft hij veel gezworven, Frankrijk zijn geboorteland — want hoewel niet vaststaat welk van de vele dorpen *Vitry* erop roemen mag zijn geboorteplek te zijn geweest, is hij zeker een Fransman —, België, waar hij lang onder de bekoring leefde van Marie van Oignies, die, dicht bij Luik, een asketies gezelschap leidde en waar Jacques in 1241 bijgezet is — later Palestina, vanwaar hij tweemaal een reis gedaan heeft naar Italië. Om zijn preektalent vermaard, is hij uitgenodigd de bewoners van België op te wekken tot deelneming aan de kruistocht tegen de Albigensen: daarna (1215) is hem de bisschopsstoel te Acco aangeboden: in 1217 strijdt hij voor Damiette, doopt daar de heidentjes, die hem uit de buit ten deel vallen en geeft ze zijn vrienden of behoudt ze zelf om ze verder als christenen op te voeden: daarna kon men hem als veldprediker bij het leger vinden, dat in Egypte opereert.

Veel van zijn veelbewogen leven heeft Jacques ons zelf beschreven in een Historia orientalis en in een Historia occidentalis: verder bezitten wij van hem vier seriën preken: sermones dominicales, de santis, vulgares en communes. Deze preken zijn voor het volk bestemd, niet voor geleerden: traktaten zijn het niet, integendeel, geen wetenschap, maar vol verhalen, waarin de deugd beloond, de ondeugd gestraft wordt: want woorden wekken, voorbeelden trekken! De kunst is het juiste voorbeelden te vinden, desnoods te verzinnen. Dit kende Jacques de Vitry: in elk geval hij had een menigte verhalen gelezen en gehoord, vertelt er veel en velerlei op alle plaatsen waar hij gepreekt heeft zodat de exempla uit zijn preken, voor alle levensomstandigheden dienstig, vele navolgers gevonden hebben in de stichtelike letterkunde van latere tijden, ook in de profane.

Oorspronkelik is het exempel niet een vinding van Jacques de Vitry. Hij heeft zijn verhalen gelezen in de Vitae patrum, in de roman Barlaam en Josaphat, in de werken van Ambrosius en Gregorius.

Goswin Frenken heeft zich tot taak gesteld de Exempla uit de Sermones communes uit te geven; die uit de Sermones vulgares waren reeds door *Thomas Crane* in 1890 gepubiceerd — en, voor zover dat mogelik is, te bepalen, aan welke bron Jacques ze ontleend heeft en hoe die verhalen in volgende eeuwen naverteld zijn.

Men vindt ze tot bij La Fontaine toe, zij het dan ook in een ander gewaad. Wat de herkomst betreft, soms wijst Jacques zelf ons de weg: nu eens leidt hij een exemplum in met een dicitur, dan weer met een legitur; het eerste wijst op mondeling overgeleverde verhalen, het laatste op schriftelik opgetekende en door hem te pas gebracht. Waar zulke aanwijzingen ontbreken, denkt men al spoedig aan eigen vinding: blijkt dat zulk een exemplum reeds voorkomt in hebreeuwse verhalen, dan is men geneigd Jacques om zijn verblijf in Acco als de bemiddelaar aan te wijzen tussen West en Oost. Men zij echter uiterst voorzichtig met de toepassing van dit systeem. Wat in dit genre Exemplum heet, is niet anders dan wat de Joodse homileten Midrash noemen: deze Midroshiem kon men in de twaalfde en dertiende eeuw in Frankrijk, vooral in de Provence, waar Raymond IV en zijn zoon en opvolger hun Joodse onderdanen als gelijkberechtigden behandelden niet alleen, maar ook de uit Spanje toen reeds verdrevenen met welwillendheid opnamen, beter leren dan in Acco en Jeruzalem, waar toen Joden gewoond hebben zeer zeker, maar van wier kultuur geen spoor over is.

Het *dicunt Hebrei* waarmee Jacques de Vitry een exemplum begint, zal veeleer op een Provençaal dan op een Palestinenser betrekking hebben.

Trouwens hoe vlijtig Frenken ook bergen litteratuur nagespeurd heeft, hoe veel hij ook in zijn inleiding vertelt van het exemplum bij Quinctilianus en in de rhetorica en de grammaticu der vroege middeneeuwen, tot de oorsprong van het begrip exemplum is het hem niet gelukt op te klimmen. Deze is te zoeken in de homi-

Digitized by Google

letiese oefeningen voor de grote schare gehouden in Babylonië en Palestina vóór de vijfde eeuw n. Chr. De wetsgeleerde bediende zich van de hulp van een Methurgemon — een verbastering van μεθερμηνεύσ — om de gemeente de zedelike strekking duidelik te maken van een Bijbelverhaal.

Door alle tijden heen heeft de Midrash als onmisbaar bestanddeel gegolden van een volkspreek, ook in Jacques' dagen: deze heeft zonder twijfel tal van Midroshiem van bekeerde Joden opgevangen en naverteld: de bronnen zelf behoefde hij daarvoor niet te bestuderen.

Omdat het Frenkens bedoeling is een bijdrage te leveren tot de vergelijkende litteratuurgeschiedenis — eigenaardige taal of zinsbouw leveren deze Exempla niet —, had hij deze letterkunde niet moeten verwaarlozen.

Ook in een ander opzicht lijkt mij het in deze bundel gebodene onvolledig.

Wie de Exempla behandelen wil, kan de preek waarin zij opgetekend zijn, niet buiten beschouwing laten: op zichzelf mogen zij waarde hebben, in hun omgeving hebben zij veel meer waarde. Daar eerst kan men bepalen, wat de navolger, die ze immers uit de preek, niet uit een Exempla-bloemlezing lichtte, van het zedelik gegeven gemaakt heeft.

Men scheide ze naar hun doel en strekking en onderzoeke dan hun herkomst. Alleen wanneer men deze manier toepast en de verhalen met de bestaande Midrash-verhalen vergelijkt, kan men komen tot de oorsprong van een Exemplum, dat door velen later verschillend naverteld is, al naar mate de toepassing op dat ogenblik het vereiste. Een exemplum uit de preek gelicht, buiten verband met het onderwerp van zedelike bespiegeling, wat het moet toelichten, zegt niet veel en is voor vergelijking met een andere inkleding van hetzelfde verhaal maar half bruikbaar.

Hoe veel en op zichzelf verdienstelik werk Frenken ook gedaan heeft, er is nog veel te doen. Gemakkelik is die taak niet, omdat men de beschikking *moet* hebben over om zo te zeggen, speciaal Katholieke bibliotheken: zonder een komplete Migne, om van andere verzamelwerken niet te spreken, komt men niet heel ver: niet alle door Frenken aangehaalde boeken — en dat zijn er vele — staan ons in onze openbare boekerijen ten dienste, zodat niet altijd na te gaan is of Frenken juist gist, of zijn citaten goed zijn, of wat hij meer vertelt dan zijn voorgangers bewezen is.

Kort en de meesterhand verradend is het eerste gedeelte van deze bundel. *Paul Lehmann* zal de geestelike nalatenschap van zijn Meester *Ludwig Traube* aanvaarden en voortzetten. Vrij van alle geloofsvragen, zo objektief mogelik zal hij met de zijnen de letterkunde van Europa gedurende de Middeneeuwen onderzoeken voor zoverre zij in het Latijn tot ons gekomen is. Niet omdat de middeneeuwse beschaving het ideaal kan zijn, maar omdat veel van onze geestelike schatten met die van toen inniger verbonden is dan men wel meent en de letterkunde der z. g. moderne talen niet te begrijpen is zonder grondige kennis van wat de denkers en dichters der middeneeuwen geschreven hebben. Ook hier geldt natuurlik dat de beste individuen boven hun tijd staan en onderling elkaar zeer verwant zijn. Degenen die aan het woord middeneeuwen een wrange bijsmaak bezorgd hebben, kunnen in hun benepenheid en afhankelikheid maar te scheller uitkomen, wanneer de beteren uit hun schuilhoeken te voorschijn gehaald, in het volle licht geplaatst worden.

Lehmann bespreekt de herkomst van de naam middeneeuwen. Wie heeft die naam het eerst gebruikt?

De eer schijnt Gijsbert Voetius, de Utrechtse Theologiae Professor (1588-1676), toe te komen, die van een intermedia aetas spreekt, daarmee benoemend de jaren tussen 600 en 1517, van de uitbreiding van de Pauselike macht tot de bestrijding dier macht door de Lutherstellingen.

Zo valt in de kerkgeschiedenis, door Voetius beschreven, deze tijd samen met wat in de staatkundige geschiedenis heet medium tempus, medium aevum, media aetas. Na Voetius heeft omstreeks 1666 *Georgius Hoorn* (1620-1670), die hoewel Duitser van geboorte, uit Kemnash, reeds in 1654 uit Harderwijk als professor naar Leiden beroepen werd, de staatkundige geschiedenis aldus ingedeeld en sedert 1685 *Chr. Cellarius*, prof. in Halle. „Doch bleibt Cellarius die Ehre, dasz keiner seiner vorgänger so viel Erfolg mit der Feststellung einer „Mittelalters" gehabt hat als er. Seit Cellarius bürgerte sich der Ausdruck und der Begriff in immer gröszer werdenden Kreisen ein." (pag. 11).

Te hopen is het dat de Heer Paul Lehmann zelf als het om de „Eer" gaat dergelike juristiese spitsvondigheden onverenigbaar acht met zijn schone belofte van wetenschappelike objektiviteit op pag. 24.

Cellarius heeft niet zo heel spoedig van zijn vinding genoegen beleefd. De eerste geslachten na hem stonden nog te veel onder kerkelike invloed, beoordeelden de middeneeuwse voortbrengselen des geestes te zeer naar de woorden der theologiese bespiegelingen, doorgaans gehaspel over geloof en zaligheid. De litteratoren verachtten daarom alles, wat er uit die eeuwen overgeleverd, bestond, wensten er zelfs geen kennis van te nemen. Met *Polycarpus Leyser* (1690-1728) begint de kentering. Zijn Historia poetarum et poematum medii aevi in 1721, door zijn te vroege dood onvoltooid gebleven, kan als eerste poging gelden om te komen tot de objektieve kennis van wat de middeneeuwen nagelaten hebben.

De studie van Germaanse en Romaanse philologie eindelik is het geweest, die de eenzijdigheid der echte humanisten en latinisten links liet liggen en de litteraire erfenis der middeneeuwen tot voorwerp van studie gemaakt heeft.

Een komend geslacht, door Traube opgewekt, zal zelfstandig dit gebied gaan verkennen.

Traube is te jong gestorven, maar hij heeft leerlingen nagelaten, bereid zijn naam te eren door hun werk! Lehmann zal hun daarbij voorgaan, zeker niet zonder goede uitslag!

Utrecht. E. Slijper.

Johannes Bramis' Historia Regis Waldei her. von **R. Imelmann.** (Bonner Studien zur Englischen Philologie, Heft IV). Bonn, Hanstein. 1912. (Pr. M. 10).

„Primitus subsequens regis Waldei filiorumque historia suorum in lingua Anglica metrice composita est. Deinde ad instanciam cuiusdam femine ...... a quodam in linguam Gallicam est translata." Met een beroep op dezen aanhef van Bramis' *Prologus* is de uitgave

Digitized by Google

zijner *Historia* in de Bonner Studien zur Englischen Philologie te rechtvaardigen. De *Rei Waldef*, de Fransche vertaling door Bramis in bovenstaand citaat vermeld, noemt de geschiedenis „molt amee des Engleis, des petites genz et des granz jusqu' a la prise des Normanz", en het lag voor de hand een bevestiging van die beweerde populariteit te zien in de versregels door den Angelsaksischen chronist op het jaar 1075 geboekt in verband met de bruiloft te Norwich waar Waltheof, Eorl van Northumberland, tot verderf van zijn medeplichtigen en zich zelf, opnieuw tegen Willem den Veroveraar samenzweert. Brandl, *Grdr.*[2] II 1084, ziet in die versfragmenten „Teile eines historischen Gedichtes auf Waltheof". Uit zijn woorden valt niet op te maken of hij daarmee het Engelsche origineel van Bramis' *Historia* meent te mogen vereenzelvigen. Zoover schijnt Schofield te willen gaan, die op blz. 30 van zijn *English Literature from the Norman Conquest to Chaucer* spreekt van „het Angelsaksisch origineel van het Anglo-Normandisch gedicht op Waltheof, dat waarschijnlijk dateert uit de elfde eeuw."

Het is de groote verdienste van den uitgever der *Historia* klaarheid in deze materie te hebben gebracht. Het blijkt nu dat de held van den *Rei Waldef* niets dan den naam met den historischen Waltheof gemeen heeft. Daaruit volgt dat de versfragmenten der Angelsaksische kroniek niet afkomstig kunnen zijn uit het Engelsche gedicht dat Bramis voor het origineel van den *Rei Waldef* hield. Aan het bestaan van die Engelsche versie valt niet te twijfelen. Bramis vertaalde uit het Fransch en Engelsch beide, en vulde hoofdstukken die in den *Rei Waldef* ontbraken uit de Engelsche versie aan. Maar het is de vraag of hij terecht het Engelsche gedicht voor het origineel hield. Ook daarop brengt dit werk een antwoord, niet door den afdruk van Bramis' tekst, maar in de voortreffelijke inleiding van den uitgever, die uit een onderzoek naar de bronnen der Waldeus-historie het bewijs weet te leveren dat de *Rei Waldef* het origineel moet geweest zijn. De hoofdzaak der geschiedenis is aan den *Roman de Brut* ontleend, blijkbaar aan een jonge redactie die ook Lagamon bekend geweest en dus voor 1205 ontstaan moet zijn. Op dit stramien hem door Wace gespannen heeft de oorspronkelijke dichter een verscheidenheid van sagen geborduurd, waarvoor hij de stof vond in den *Tristan* van Thomas, den *Guy de Warwick*, den *Boeve de Hamtune*, in Ovidius' *Heroides*, in den Alexanderroman, en in Herber's *Dolopathos*. Ook zonder den nog onuitgegeven tekst van den *Rei Waldef* te hebben geraadpleegd kon Imelmann door die bronnenstudie tot de slotsom komen dat de oorspronkelijke schrijver, met die belezenheid toegerust, een Normandiër moest geweest zijn. Nog een andere overweging komt die meening versterken: het handschrift van den *Rei Waldef* is waarschijnlijk vroeg-dertiende-eeuwsch. Als dus Bramis gelijk had, zou de Engelsche versie van ± 1200 moeten dagteekenen, en wat Engelschman dier dagen verstond de compositiekunst voor een gedicht van dien opzet vereischt? Niemand zal in Lagamons *Brut* Wace's origineel willen zien. Wat waarschijnlijkheid is er dan vóór, dat in het geval van den *Waldeus* Normandiër en Engelschman de rollen van schepper en vertaler zouden hebben geruild?

Derhalve valt er voor den Romanist meer dan voor den Anglist in de *Historia Regis Waldei* te grasduinen. Maar ook de Nederlandsche literatuur-historicus zal er iets van zijn gading in vinden: een versie der *Moorkensvel*-geschiedenis. Zij komt niet voor in den *Rei Waldef*: Bramis vertaalt ze naar den Engelschen roman en verklaart haar ontbreken bij den Franschen dichter dien hij voor den vertaler hield uit diens vrees „ne forte eiusdem amice sue oculos cui hec scribere videbatur offenderet." Van welken tijd de verloren gegane Engelsche *Walthef* was, is bezwaarlijk vast te stellen. Maar al ware zij kort voor Bramis' tijd ontstaan, dan nog is het origineel van zijn *Narracio regis Bede de pelle morelina* (I 20) een anderhalve eeuw ouder dan de vroegste tot nu toe gevonden sporen der vertelling. De geschiedenis heet te spelen „in partibus orientalibus", de gestrafte vrouw is eene van drie zusters (in *The Wife lapped in morels skin*, de 16de-eeuwsche ballade, eene van twee), haar vader en haar man worden beide *miles* genoemd. Met de Engelsche ballade stemt de *narracio* daarin overeen dat de vrouw reeds vóór haar huwelijk een feeks is, en dat de man zelf op de gedachte van de paardekuur komt, terwijl in de vastelandsche versies een vriend (*Andrisca*, *Moorkensvel*, *Morgens Fell*) of een dokter (*Böse Frouwens*) hem die aan de hand doet. Seelmann's meening „wenigstens scheint der stoff in Deutschland früher als in England verbreitung gefunden zu haben" (*Drucke des Vereins für Niederdeutsche Sprachforschung* I p XVII) wordt door deze vondst van Imelmann niet gestaafd. Indien de overeenstemming tusschen het vastelandsch en het Engelsch verhaal inderdaad op ontleening berust, lijkt me, na deze vondst, de waarschijnlijkheid grooter dat het vasteland hier de schuldenaar is.

Den Haag. A. J. Barnouw.

Van Varen en van Vechten. Verzen van tijdgenooten op onze zeehelden en zeeslagen, lof en schimpdichten, matrozenliederen verzameld door Dr. **D. F. Scheurleer**. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1914.

Van het bekende, kostbare en in een betrekkelijk klein aantal exemplaren afgedrukte werk van Dr. Scheurleer: *Onze Mannen ter Zee*, is dit werk, om zoo te zeggen, een volks-uitgave; van de tallooze portretten, afbeeldingen van grafmonumenten en gedenkpenningen, die aan het groote werk zulk een aantrekkelijkheid geven, zijn er hier slechts een drietal, de portretten van M. H. Tromp, M. A. de Ruyter en J. H. van Kinsbergen overgenomen. Wat den tekst betreft zijn de beide werken daarentegen vrijwel aan elkaar gelijk; alleen ontbreekt in het hier aangekondigde werk de lijst van boeken en pamfletten, waaraan de liederen ontleend zijn. Blijkbaar is dit een omissie, daar aan den voet der liederen wel de verwijzingen naar deze lijst zijn overgenomen, zoodat de gebruiker nu telkens naar het groote werk moet grijpen, als hij de herkomst van een lied wil weten. Aanbeveling zou het daarom verdienen, als de uitgever deze lijst alsnog deed overdrukken en aan het boek toevoegen.

Wat nu het boek zelf betreft, ieder die zich met historisch onderzoek heeft bezig gehouden, weet hoeveel aardige gegevens door de volksliedjes tot ons zijn gekomen, maar ook, hoe lastig het is een overzicht van de voorhanden litteratuur te verkrijgen. De liederen, die afzonderlijk uitgegeven zijn, kunnen door de pamfletten-catalogi gemakkelijk worden gevonden, maar die, welke in allerlei bundels verscholen zitten, ontsnappen

Digitized by Google

zoo licht aan onze waarneming. Om deze reden reeds verdient de arbeid van Dr. Scheurleer warme waardeering, en het ware te wenschen, dat zijn initiatief de eene of andere instelling — de Maatschappij van Letterkunde zou hiervoor als aangewezen zijn — er toe bracht om systematisch en volledig bijeen te brengen, wat er in zooveel volkszangen voor onze historie en mogelijk ook voor onze letterkunde nog verscholen ligt. Wat ons in deze drie deelen aangeboden wordt, doet ons naar meer verlangen.

Het is dus met groote gevoelens van erkentelijkheid, dat ik deze uitgave aankondig, een erkentelijkheid, die evenwel aan de critiek niet het zwijgen mag opleggen. Mijn hoofdbezwaar tegen deze uitgave is het gemis van een toelichtenden tekst; de enkele noten, die aan het slot der deelen staan, zijn geheel onvoldoende. Nu is aan een dergelijken eisch niet zoo gemakkelijk te voldoen. Vele dezer liedjes, welke op de in die dagen algemeen bekende gebeurtenissen zinspelen, moeten, om verstaanbaar te zijn, door tal van noten toegelicht worden. Ik denk b. v. aan de aardige liedjes op den Slag op het Slaak; als men niet weet, welk een eigenaardige rol Père Philippe bij de voorbereiding van dien scheepstocht heeft gespeeld (zie mijn studie over dit onderwerp, Tijdschr. van Gesch. 1911 bl. 167 en 179) is het gedicht op bladz. 247 van 't Eerste Deel totaal onbegrijpelijk: ook de andere gedichten op dezelfde gebeurtenis verkeeren min of meer in 't zelfde geval, zooals ik vroeger (Tijdschrift der Maatschappij van Letterkunde Deel XXXII bladz. 287) aantoonde voor Vondels Triomftorts over de Neerlaegh der Koninklijke Vloot op het Slaak. De 432 gedichten, die we in deze bundels vinden, degelijk toe te lichten, eischt dus een langdurigen en ver van gemakkelijken arbeid, daar in zeer veel gevallen de bestaande historische litteratuur niet voldoende inlichtingen zou geven en een onderzoek van de bronnen noodzakelijk zou blijken. Een arbeid dus, die voor één persoon wellicht te omvangrijk zou zijn! Toch had, zonder zoover te gaan, Dr. Scheurleer zijn werk praktisch bruikbaarder kunnen maken, door ten minste regelmatig verwijzingen naar de bestaande litteratuur, vooral naar de Jonge's Geschiedenis van het Zeewezen, aan te brengen; vooral in een uitgave als deze, die toch meer voor algemeen gebruik bestemd scheen, zouden dergelijke verwijzingen nuttig hebben kunnen werken.

Bij het doorbladeren merkte ik op dat het gedichtje Op de Victorie van den Admiraal Schouten verkeerdelijk met diens vermaarden tocht van 1616 is in verband gebracht; bij die gelegenheid is door Schouten geen Spaansch galjoen vermeesterd, zooals de plaatsing van Revius' gedicht te midden der andere gedichten op den bekenden tocht door straat Le Maire zou doen vermoeden. Zou verder op bladz. 282 (Dl. I) regel 6 niet in plaats van op-getelt „ongetelt" moeten staan en in plaats van I: bl. 252 (regel 1) in plaats van stuck „stick"? In Deel III 283 regel 7 moet 1749 in 1748 worden veranderd.

Amsterdam. M. G. de Boer.

C. L. Kooiman, Fragmenta Juris Quiritium. Amsterdam, Amsterd. Boek- en Steendrukkerij. 1914.

De inleiding wijdt een uitvoerige bespreking aan het vraagstuk van de echtheid en de dagteekening van de Wet der Twaalf Tafelen. Vervolgens trekt het boek de aandacht samen op het verschijnsel van het rechtsdualisme in Rome, de ontwikkeling van het nieuwe verkeersrecht naast het bestaande en voortbestaande oude recht der Romeinsche burgers. Naar Mr. Kooiman's voorstelling was in het oude *ius civile* de taaiheid van het behoudend exclusivisme belichaamd, tegenover het streven naar rechtsgelijkheid van de in aantal wassende, in aanzien stijgend plebs. De voorrechten der heerschende klasse vonden hun willig strijdorgaan in het priestercollege; daartegenover de eischen van de staatkundig ontwaakte plebejische groep der bevolking een gragen voorvechter in den praetor.

In bijzondere hoofdstukken wordt achtereenvolgens gehandeld over sommige gewichtige instellingen van het oude Quiritenrecht en haren bouw in de nieuwe periode, waarin het oude recht, overigens niet ongewijzigd, zich staande hield naast de scheppingen van het verkeersrecht: over het erfrecht, de verschillende testamentvormen, de bevoegdheid om bij testament over het vermogen te beschikken; over de procedure *per legis actiones*; over het erfrecht der vrouw; over de contracten van geldleening in het oude Rome; ten slotte, in een aanhangsel, over enkele belangrijke vermogensrechtelijke begrippen.

Leiden. J. van Kan.

N. Macnicol, Indian Theism from the Vedic to the Muhammadan period. Oxford, University Press. 1915. (Pr. 6 sh. net).

Macnicol's Indian Theism is het tweede boek in een serie getiteld 'The religious quest of India,' uitgegeven door J. N. Farquhar, M. A., Literary Secretary, National Council of Young Men's Christian Associations, India and Ceylon, en H. D. Griswold, M. A., Ph. D. Secretary of the Council of the American Presbyterian Missions in India. De aard van het werk, dat de uitgevers in Indië verrichten, zal het niet vreemd doen vinden dat deze 'religious quest' niet alleen de bedoeling heeft om kennis bij te brengen van het zoo velerlei aspecten vertoonende religieuze leven in Indië, maar ook om in vergelijking te treden met het Christendom, natuurlijk niet ten nadeele van het laatste. Dit dubbele doel wordt ook door dr. Macnicol nagestreefd. Het eerste gedeelte van zijn werk wijdt dr. M. aan zijn eigenlijk onderwerp, het theïsme, dat in bijna alle religieuze uitingen der Indiërs min of meer aanwezig is, hoezeer ook vaak door polytheïsme en idolatrie aan 't oog onttrokken. Daar is eerst de nobele figuur van Varuṇa, verhevener dan de naast hem staande Vedische goden, die zijn hoog en eenig standpunt van hoeder der zedelijke wereldorde moest prijs geven, waardoor, zegt schr., de beste kans verdween, die het monotheïsme in Indië ooit gehad heeft. Dan de Upaniṣads, gewoonlijk pantheïstisch genoemd, doch waarin ook theïstische stroomingen zijn op te merken. Daartoe vestigt schr. de aandacht vooral op drie punten: 1° De *māyāvāda* is niet, zooals Çaṁkara wil, de leer van den waren Vedānta; 2° de oudste Upaniṣads zijn niet zoo uitsluitend intellectueel als de latere en wel in overeenstemming met een theïstische interpretatie der wereld; 3° de bevrijde ziel wordt niet zóó door het Brahman geabsorbeerd, dat elk verschil te loor gaat; er is nog een element van zelfbewustzijn. Overigens vindt dr. M. den naam 'pantheïsme' voor het geheel der Upaniṣadbeschouwingen verkeerd: hij zou de voorkeur geven aan

Digitized by Google

'mysticisme'. Dit hoofdstuk over de Upanișads bevat zeer belangwekkende beschouwingen. Dan komt het Buddhisme aan de beurt, waarin verband wordt aangewezen met oudere theïstische secten en dat, naar dr. M. meent, de elementen bezit van een theïsme, dat later in het Mahâyânisme versterkt en tot ontwikkeling gebracht werd. Er volgt een mooi hoofdstuk over de Bhagavadgītā. „In it perhaps we have the nearest approach that it was possible for India unaided to make to ethical theism." Dr. M. verklaart de voor ons gevoel zoo hinderlijke tweeslachtigheid en vaagheid, die het gedicht kenmerken. Dan komt het Mahābhārata ter sprake, welks Visnuïsme, waar Krsna op den voorgrond treedt, theïstisch is te noemen en daarna de sectarische systemen, waarin *bhakti* en *prasāda*, liefde tot God en Goddelijke genade, meer of minder centraal zijn. Mohamedaansche ideeën brachten in het Indisch theïsme nieuw bloed. Over Christelijke invloeden laat schr. zich zeer gereserveerd uit.

Het tweede gedeelte van zijn boek wijdt de schrijver aan de theologie van het Indisch theïsme. Het heeft treffende opmerkingen over het karakter van het theïsme der Upanișads, over de leer der avatāra's, de Bhagavadgītā, *bhakti* en de daarop gefundeerde stelsels der verschillende secten, van welke, zegt dr. M., de Çaiva Siddhânta van Zuid-Indië dat is, waarin theïstische ideeën tot de hoogste en volledigste uitdrukking komen.

Het derde en laatste gedeelte bevat kritiek en appreciatie. De opvattingen van het Christelijk theïsme worden als maatstaf aangelegd en de factoren genoemd, die een volledigen wasdom van het Indisch theïsme in den weg stonden.

Ook wie den tendentieuzen opzet van een dergelijk boek niet goedkeurt of het niet eens is met schr.'s waardeering, wanneer hij beide soorten theïsme, Christelijk en Indisch, tegen elkaar opweegt, zal in elk geval moeten erkennen, dat hier iemand aan het woord is, die een breeden kijk heeft op de religieuze stroomingen van Indië en die wat er edel en hoog is in het streven der Indische zoekers naar God goed doet uitkomen. Dr. M. heeft de literatuur over Indische religies met een belangrijk en heel mooi boek verrijkt. Nog zes deelen dezer serie zijn in voorbereiding. We mogen er met belangstelling naar uitzien.

Maastricht. J. K. de Cock.

G. Lejeune Dirichlet, De veterum macarismis. (Religionsgesch. Versuche u. Vorarb. herg. v. R. Wünsch u. L. Deubner. XIV. Bd. 4 Hft.). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 2.50).

In het „Prooemium" p. 1—4 wijst de auteur o.m. erop dat de uitdrukking μακαρισμός, d. w. z. zaligspreking door de Christenen van de Grieken is overgenomen p. 3. In Cpt I „De macarismorum sermone" p. 5—27 behandelt hij de uitdrukkingen, waarvan de Grieken en Romeinen zich bij hun zaligsprekingen bedienden. In Cpt II „De macarismorum sententiis" p. 28—70 gaat hij op den inhoud dier zaligsprekingen nader in en beschouwt ze als γνῶμαι, d. i. sententies, waarin hetgeen men naar gelang van standpunt of stemming het benijdenswaardigst achtte, zoo kort mogelijk werd saamgevat, p. 69 vlg. Een Index p. 71 besluit de verhandeling.

Dirichlet heeft, zonder zijn onderwerp uit te putten, vele belangrijke gegevens bijeengebracht en met scherpzinnigheid bewerkt. Als bijzonder interessant wenschen wij hier zijn uiteenzettingen over de zaligspreking der dooden als verlosten p. 51 vlg., en over de hoop op een zalige onsterfelijkheid door de beloften der mysteriën p. 53 en p. 62 vlgg. te releveeren. Soms generaliseert de auteur te veel: de uitspraak bijv. „amoris delectationes describere ab antiquissima epicorum poesi plane alienum est," p. 41 is zeer zeker in strijd met Ilias III, 441—448, XIV, 314—351, Odyss. XI 235—253. De Index had uitvoeriger kunnen zijn.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

F. Cumont, Die Orientalischen Religionen im römischen Heidentum. Deutsch von G. Gehrich. Zweite Auflage. Leipzig-Berlin, Teubner. 1914 (Pr. M. 5.30, geb. M. 6.30).

Toen Franz Cumont in 1906 volgens opdracht van het Collège de France acht voordrachten hield over „Les religions orientales dans le paganisme romain", ging hij uit van de zeker niet onjuiste onderstelling dat men gemeenlijk onzen beschavingstoestand houdt voor grootendeels een erfenis van Rome, en stelde hij zich ten doel aan te toonen welk een grooten invloed de Oostersche godsdiensten op de Romeinsche hebben geoefend. Hiertoe beantwoordde hij, na een inleidend hoofdstuk over den invloed van het Oosten op de Romeinsche beschaving in het algemeen, de vraag, waardoor het gekomen is dat de Oostersche godsdiensten zich zoo sterk hebben uitgebreid, en hield hij achtereenvolgens zijn hoorders met Klein-Azië, Egypte, Syrië en Perzië bezig, om daarna nog opzettelijk bij de astrologie en Magie stil te staan en ten slotte de verandering die het Romeinsche heidendom door die vreemde godsdiensten heeft ondergaan te schetsen.

Hij beperkte zich tot de beschrijving der ontwikkeling van het heidendom in de Latijnsche wereld en liet ter zijde liggen den invloed dien de Oostersche godsdiensten op het Christendom hebben geoefend; allerminst omdat hij het belang van deze zaak onderschatte, maar omdat hij een zoo moeilijk vraagstuk niet ter loops wilde behandelen; terwijl hij niet verzuimde de geschriften over het onderwerp op te geven.

Toen Cumonts voordrachten in druk verschenen, werden ze met vreugde ontvangen, in 1909 in het Duitsch vertaald en in hetzelfde jaar opnieuw uitgegeven, om nu wederom in een Duitsche vertaling te verschijnen. Geen wonder! Wij hebben hier een werk over een voor allen die de klassieke oudheid en de oude theologie bestudeeren hoogst belangrijk onderwerp, van een boven velen, zoo niet boven allen, bevoegd man. Wie in die wereld voorloopig thuis wil komen leze de voordrachten, vol treffende beschrijvingen en heldere uiteenzettingen. En wie zelf een deel van het vak wil beoefenen vindt hier vingerwijzingen in rijken overvloed. Immers, de auteur heeft niet verzuimd elk deel van zijn onderwerp in aanteekeningen toe te lichten, en de vertaler — zelf man van het vak, die ook Cumonts Mystères de Mithra vertaalde, heeft die aanteekeningen met de zijne verrijkt en de litteratuur tot September '14 toe bijgewerkt. Hoe rijk de inhoud dier aanteekeningen is kan men licht beseffen wanneer men verneemt dat ze, met het register, terwijl de voordrachten zelf 243

Digitized by Google

bladzijden innemen, honderd met kleine letter gedrukte bladzijden beslaan.

Leiden. H. Oort.

Urkunden zur Entstehungsgeschichte des Donatismus, herausgegeben von **H. von Soden.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen herausg. von H. Lietzmann, no. 122). Bonn, Marcus u. Weber. 1913. (Pr. M. 1.40).

H. von Soden heeft ten behoeve van deze uitgave den „Pariser Optatuscodex" aan eene photographie opnieuw vergeleken, en slechts oorkonden in den strengen zin des woords, slechts „im wortlaut, zitaten oder regesten erhaltene stücke" opgenomen en wel in chronologische volgorde. In den tekstkritischen apparatus geeft hij niet dan eene „knappe auswahl von lesarten, wirkliche textvarianten" en maakt slechts eene uitzondering met de volledige mededeeling der collatie van C (codex Parisinus 1711). Zijne aanteekeningen bepalen zich bij „solche quellen- und literaturnachweise die den benutzern des heftes unentbehrlich sind."

Een zeer handige uitgaaf, en iedereen aan te bevelen, die nader van de ook uit een sociaal oogpunt belangwekkende Donatistische twisten der 4de eeuw wenscht kennis te nemen. De gissing, dat de brief van Konstantijn aan Aelafius p. 16 veeleer aan Ablabius was gericht, is niet onwaarschijnlijk: van de overige conjecturen zouden wij nog inzonderheid op p. 35 regel 21/22 „cultu delectari" in plaats van „cultus delectare" (in den brief van Konstantijn aan Celsus) en op p. 54 regel 40 vi (Seeck, Z. K. G. XXX, 214 aanm. 1) in plaats van „non" (in den brief van Konstantijn aan katholieke numidische bisschoppen) de aandacht willen vestigen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

A. Glas, Die Kirchengeschichte des Gelasios von Kaisareia die Vorlage für die beiden letzten Bücher der Kirchengeschichte Rufins. Leipzig und Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 4.80).

Dit werk (Heft 6 van het „Byzantinisches Archiv u. s. w.") vormt — naar des auteurs voorwoord — „eine erweiterte Fassung" van zijne dissertatie. Eigenlijk zegt de hierboven afgeschreven titel reeds genoeg.

„Gelasius Caesareae Palaestinae" is een tamelijk wel onbekende persoonlijkheid uit de oude kerkgeschiedenis. Sedert 367 was hij bisschop van Caesarea. Hij had te strijden tegen de Arianen, en stierf ± 395. Aan het tweede oecumenische concilie — dat van Constantinopel, 381 — zal hij hebben deelgenomen. Als auteur is hij niet onverdienstelijk werkzaam geweest, hoewel zijne werken weinig bekend zijn geworden, eene omstandigheid, zeker te wijten aan wat Hieronymus van hem opmerkt, dat hij heeft geschreven, sed celate.

Gelasius zal dus een bescheiden man zijn geweest, die zijn werken weinig publiciteit gaf. Een viertal theologische werken zijn van hem bekend — althans wat de titels aangaat. Bovendien dan nog een kerkhistorisch werk, waarmede Anton Glas zich in zijne studie bezig houdt. Nu bestaat er eene zeer intieme betrekking tusschen dat werk en de kerkgeschiedenis van Rufinus [1]), maar het is zeer moeilijk den bepaalden aard van de betrekking te constateeren. Rufinus toch, de vriend van Hieronymus, maar nog meer de volgeling en geestverwant van Origenes, is bekend geworden als zelfstandig auteur, maar tevens en vooral als vertaler van Grieksche werken. Zoo schijnt het ten aanzien van de Historia monachorum s. liber de vitis patrum een open kwestie te zijn, of we hierin te doen hebben met een uit het Grieksch vertaald werk, dan wel met een eigen van Rufinus.

Het probleem, dat ons hier bezighoudt, is nu het volgende: Tusschen de K. G. van Gelasius van Caesarea en die van Rufinus bestaat eene zeer nauwe betrekking. Aan welke van beiden moet nu de prioriteit worden toegekend? Photius stelt het aldus voor, dat het Latijnsche werk (dus van Rufinus) het origineele is, en dat van Gelasius daarvan eene vertaling. Maar met deze voorstelling is in strijd de omstandigheid, dat Gelasius stierf in 395, terwijl Rufinus zijn werk schreef anno 402.

Meer zou er dus pleiten voor de omgekeerde verhouding, te meer, daar wij Rufinus toch reeds leerden kennen als een vertaler van vele Grieksche werken. Ook is het apriori onwaarschijnlijk te noemen, dat een Latijnsch werk in het Grieksch zou worden overgezet, „eine Ehre, die in der damaligen Zeit nur dem Hieronymus zuteil wurde (S. 9)".

De auteur betoogt nu verder, dat het werk van Gelasius primair, dat van Rufinus secundair is, op grond van de volgende overwegingen:

a. den omvang van de beide werken;

b. de geringe waarde, welke de litterarische traditie bezit, volgens welke Rufinus' werk het origineel is;

c. Rufinus' verdere litterarische werkzaamheid;

d. de twijfelachtige opgaven, welke R. geeft van zijne bronnen.

Nu is er evenwel in deze zoo duistere materie een geluk, n. l. dat een deel van den tekst van de K. G. van Gelasius van Caesarea bewaard is gebleven bij Gelasius van Cyzikus en Georgius Monachus. En nu spreken eene reeks van deze plaatsen bij Gelasius van Cyzikus en Georgius voor het Grieksch als het origineel.

Tot meerdere zekerheid — „zur vollen Gewissheit, soweit eine solche bei derartigen Untersuchungen überhaupt möglich ist (S. 76)" — brengt ons de vergelijking der teksten.

Het resultaat van dit onderzoek geeft de auteur aldus in duidelijke woorden weer: „Die Annahme eines griechischen Originals, die durch eine Reihe von Gründen in den Bereich der Möglichkeit gerückt ist, stösst sonach bei eingehender Vergleichung des nocherhaltenen Textes nicht nur auf keinen Widerspruch, sondern wird durch eine Anzahl von klaren Beweisen durchweg bestätigt. An vielen Stellen lässt sich das Verhältnis des griechischen Textes zum lateinischen nur durch Priorität des ersteren restlos erklären, ein Fall, den wir umgekehrt nicht beobachten, die Beziehungen zum griechischen Text sind die gleichen, wie sie zwischen dem Text des Eusebios und den ersten neun Büchern Rufins bestehen. Es kann daher kaum mehr einem Zweifel unterliegen, dass auch die letzten zwei Bücher der Kirchengeschichte aus der Reihe der selbständigen Bücher Rufins zu streichen sind, da für den weitaus grössten

[1]) R. vertaalde de K. G. van Eusebius, welke loopt tot op het jaar 324, en zette dat werk voort tot op het jaar 395. Prof. G. Krüger rekent dit laatste tot de zelfstandige werken van Rufinus, al geeft hij toe, dat R. meer beteekende als vertaler dan als zelfstandig auteur.

Digitized by Google

Teil derselben die Kirchengeschichte des Gelasios von Kaisareia als Vorlage benutzt ist (S. 79)".

Het werk wordt besloten met een aanhangsel over het gebruik, dat er van Gelasius van Caesarea resp. van Rufinus gemaakt is door andere historici, n. l. Socrates, Sozomenus en Theodoretus.

Hoe gevaarlijk het ook moge zijn om in kwesties van prioriteit en afhankelijkheid eene beslissing te nemen, dit vermindert niet de waarde van eene zoo methodisch juiste studie, als het hier aangekondigde werk.

Amersfoort. H. J. Toxopeus.

M. Schoengen, Geschiedenis van het onderwijs in Nederland. Amsterdam, Meulenhoff. Sedert 1911. Kort overzicht van den inhoud en afl. 1-5. (Pr. v. het geheele werk in twee linnen banden f 17.50. Weeldeuitgave in twee leeren banden f 40).

De uitgave van bovengenoemd werk, dat in afleveringen verschijnt, is aanzienlijk vertraagd, eerst door ongesteldheid van den schrijver, daarna door 't overlijden van den Heer Moes, die Dr. Schoengen behulpzaam was bij het illustreeren. Tot nu toe zijn, behalve een overzicht van den inhoud, slechts vijf afleveringen verschenen. Intusschen is het reeds verschenen gedeelte belangrijk genoeg, om er hier de aandacht op te vestigen.

Blijkens het inhoudsoverzicht zal het werk in twee deelen worden uitgegeven, waarvan 't eerste zal loopen tot aan de stichting van de Leidsche Hoogeschool en het tweede de geschiedenis van het onderwijs tot op onzen tijd zal vervolgen. Slechts het eerste deel zal geheel door Dr. Schoengen zelf bewerkt worden : voor 't tweede zal door schrijver de medewerking worden ingeroepen van specialiteiten in de verschillende onderdeelen van het onderwijs. Achtereenvolgens zullen behandeld worden en zijn voor een gedeelte reeds behandeld : het Grieksch-Romeinsche onderwijs ten tijde van de opkomst van het Christendom, de kapittelscholen, het onderwijs tijdens Karel den Groote, de kloosterscholen, de stichtingen van de broeders des gemeenen levens, de Universiteiten in het buitenland, de strijd over het schoolmonopolie tusschen de kerk en het bestuur van steden en gewesten, de Nederlandsche scholen, vooral die te Zwolle en Deventer, de opkomst van het humanisme, de invloed van de Hervorming, de oprichting der Nederlandsche Hoogescholen, de verhouding van de Protestantsche kerk tot de school, de staatsinmenging sedert de Fransche revolutie, terwijl ten slotte afzonderlijke hoofdstukken zullen gewijd worden aan het bijzonder onderwijs.

Zoo'n dorre opsomming als ik hier gaf, treft men in het inhoudsoverzicht zelf niet aan. Integendeel. Dit overzicht gelijkt hier en daar zelfs meer op een korte schets van de geschiedenis van het onderwijs, dan dat daarin op logische wijze de stof wordt ingedeeld. Toch tracht de schrijver dit laatste zoo nu en dan te doen, maar daardoor kreeg het overzicht iets tweeslachtigs, zoodat 't weergeven daarvan zeer moeilijk werd en ik er dus de voorkeur aan gaf, mij tot de bovenstaande opsomming te bepalen.

Van een vermelding en bespreking van de vele reeds in dit overzicht vastgestelde bijzonderheden meen ik mij te moeten onthouden : als ik het deed, zou het een onbescheiden vooruitloopen zijn op hetgeen schrijver in het werk nog nader uiteen zal zetten. Er zijn daaronder, die bijzonder opvallen. Zoo bijv. de scherpe tegenstelling, die hij op blz. 14 maakt tusschen parochie- en stadsscholen en die mij niet gerechtvaardigd schijnt, en vooral (blz. 8 vlg.) de opvatting, dat met de stichting der Leidsche Hoogeschool de taak van „opvoedster van het Nederlandsche volk", die tot nu toe de kerk toekwam, haar, ten minste wat het hooger onderwijs betreft, door den Staat ontnomen werd, — een opvatting, waarbij, naar mij voorkomt, in het algemeen het aandeel, dat de middeleeuwsche kerk had aan universiteits-stichtingen, te hoog wordt aangeslagen en te weinig rekening gehouden wordt met de zeer bijzondere omstandigheden, waaronder deze stichting — bovendien de eerste van dien aard in ons land — tot stand kwam.

Vestigen wij dus thans onze aandacht op de reeds verschenen afleveringen. De beide reeds geheel voltooide hoofdstukken omvatten de boven aangeduide periode van het Grieksch-Romeinsche onderwijs en het Christelijk onderwijs tot aan Karel den Groote. Het derde, getiteld „Karel de Groote en Alcuin" is nog niet geheel voltooid.

Wat nu al dadelijk vreemd aandoet, is de eigenaardige verdeeling der stof. Wanneer men over een of ander onderwerp schrijft, ligt het, zou men zeggen, voor de hand, dat men reeds dadelijk bij het eerste hoofdstuk met zijn eigenlijk onderwerp begint. Acht men een inleiding noodig, dan dient deze vooraf te gaan. Doch schrijver handelt anders. Hoofdstuk I heeft tot titel „Inleiding". Natuurlijk verwachten wij, dat dan althans in het tweede hoofdstuk ons iets zal worden medegedeeld over het onderwijs in Nederland, wat toch schrijvers onderwerp is. Doch ook daar niets. Waar het voor de hand lag, bijv. bij schrijvers beschouwingen over Bonifacius, worden wij (zie blz. 90) weer weggestuurd met de mededeeling, dat „ter plaatse" zal worden aangetoond, wat het Nederlandsche onderwijs aan hem te danken heeft. Dus altijd nog maar „inleiding." Ongeduldig vragen wij „quo usque tandem ?" Zal 't derde hoofdstuk dan ten slotte iets over het Nederlandsche onderwijs bevatten ?

Intusschen, dat schrijver tot inleiding in het middeleeuwsche schoolwezen, een overzicht gaf van het Grieksch-Romeinsche onderwijs ten tijde van de opkomst van het Christendom, was m.i. zeer juist gezien. Wie het middeleeuwsche, van de kerk uitgaande onderwijs goed wil begrijpen, dient terug te gaan tot de „heidensche" scholen, waar de eerste Christenen hunne opleiding hadden genoten of liever — schrijver toont dit op blz. 38 zoo duidelijk aan — hadden m o e t e n genieten.

Was dus een dergelijk overzicht zeer gewenscht, de vraag, of schrijver er in geslaagd is, het meest kenmerkende van dit antieke onderwijs tijdens de opkomst van het Christendom ons voor oogen te stellen, moet ik tot mijn spijt ontkennend beantwoorden. Schrijver beperkt zich te weinig tot die periode van het onderwijs, die hij wenscht te beschrijven, vertroebelt door algemeene opmerkingen over het onderwijs bij de Grieken en Romeinen het beeld, dat hij ons wilde laten zien en komt daardoor bovendien meermalen met zich zelf in tegenspraak. Zoo lezen wij bijv. (blz. 5), dat de Grieken en Romeinen beiden éénzelfde ideaal van „opvoeding" hadden, nl. het volledig beheerschen der taal, terwijl op blz. 12 vlg. het onderwijs dier beide volken weer zóódanig tegenover elkander wordt gesteld, dat er van éénzelfde ideaal geen sprake kan zijn. Dat de fout hier ligt in het

Digitized by Google

niet behoorlijk onderscheiden van de verschillende perioden van het onderwijs bij de Grieken en Romeinen, ligt voor de hand.

Zeer veel aandacht wijdt chrijver — al weer volkomen terecht — aan Quintilianus, van wiens werk zeer groote stukken in vertaling worden weergegeven. Maar schrijver volgt hier de uittreksels van Kappes (Geschichte der Pädagogik blz. 242 vlgg.) Met die uittreksels nu moet men zeer voorzichtig zijn. Kappes toch rukt wel eens plaatsen van Quintilianus uit hun verband en maakt daarvan dan, door middel van de noodige tekstverkrachting natuurlijk, een soort geheel, dat misschien „leesbaar" is, doch, gelijk van zelf spreekt, met Quintilianus weinig uitstaande heeft. Zoo krijgen wij (Kappes blz. 244 vlg., Schoengen blz. 8) achter elkander te lezen Quint I. 1.32, een brok uit een zin van I. 4.22, een paar zinnen uit I. 7.33 en II.3. 1. sqq., met het gevolg, dat de speciale opmerkingen, die Quintilianus maakt over elk der drie verschillende trappen van onderwijs (dat van den litterator, grammaticus en rhetor) ons hier worden voorgesteld als Q.'s algemeene theorieën betreffende taalstudie. Dat zoodoende Quintilianus onrecht wordt aangedaan, behoeft nauwelijks gezegd. Zoo wordt hier door de samenvoeging van de beide eerste der bovengenoemde plaatsen het eerste leesonderricht op één lijn gesteld met de lectuur van schrijvers!

Intusschen, hier beschuldig ik minder dr. Schoengen, dan zijn zegsman Kappes. Bij een omvangrijk werk als dr. S. ondernam, moet men natuurlijk herhaaldelijk op anderen afgaan. Maar wat ik wèl op rekening stel van den schrijver is het bijna onverklaarbare feit, dat hij het gezegde van Seneca ep. 106 „non vitae, sed scholae discimus" — nog wel met nauwkeurige aanwijzing van de plaats — citeert in den bekenden spreekwoord-vorm „non scholae, sed vitae discimus." Door dit verkeerd citeeren wordt Seneca's klacht over het philosophisch onderwijs van zijn tijd, waarbij èn door leeraren èn door leerlingen te weinig rekening werd gehouden met datgene, wat tot het „leven" (in Seneca's stoicijnschen zin) dienstig kon zijn, bij schrijver tot een paedagogische „formule", waaruit dan opnieuw zou moeten blijken, dat door de Romeinen slechts eèn kennis werd beoogd, „die voor het latere leven practische waarde had en winstgevend was". Arme Seneca!

Het tweede hoofdstuk, dat handelt over het Christelijk onderwijs tot aan Karel den Groote, is door schrijver blijkbaar met groote voorliefde geschreven. Hierin behandelt schrijver eerst de vraag, hoe 't toch wel kwam, dat de Christenen niet onmiddellijk eigen scholen oprichtten. Daarna wordt gesproken over de oudste parochiescholen in Italië en Gallië en zien wij — het feit is belangrijk — dat deze scholen reeds in haar oudsten vorm bestemd waren, om jongelieden op te leiden voor den dienst in de parochiekerken. Een wel wat uitvoerig, maar niettemin zeer lezenswaardig overzicht van het theologisch onderwijs te Alexandrië in tegenstelling met dat wat te Antiochië gegeven werd, doet ons zien, hoe de grammatisch-exegetische methode door een der beroemdste leerlingen der Antiocheensche school, Hieronymus, naar Europa werd overgebracht en daar de geheele middeleeuwsche theologie tot in de 16e eeuw bleef beheerschen. De vaststelling van dit feit is van belang voor een juist begrip van de wijze, waarop de kerkvaders, wier betreffende uitspraken door den schrijver uitvoerig worden medegedeeld, de beoefening der klassieke literatuur, de lectuur der „heidensche" schrijvers verdedigden. Herhaaldelijk toch wijzen zij op de letterkundige voorbereiding, die voor het einddoel, het volkomen begrijpen der H. Schrift, onmisbaar is. Dat daarnaast ook ascetische stroomingen vielen waar te nemen, die tegen elke beoefening der klassieke literatuur gekant waren, wordt door schrijver wel niet ontkend, maar toch ten opzichte van enkele personen, bijv. Gregorius den Groote, niet grif toegegeven.

Het slot van dit hoofdstuk — want wij kunnen hier onmogelijk den rijken inhoud in zijn geheel weergeven — wordt gevormd door uitvoerige mededeelingen over de Iersch-Angelsaksische beschaving, die door de geloofspredikers naar ons land werd overgebracht. Schrijver weidt daarbij zéér uit over den oorsprong en de ontwikkeling van het Iersch-Angelsaksische schrift, dat, uit dat der Romeinen ontstaan, in zijn verschillende vormen ook in de Nederlandsche kloosters in gebruik kwam. Ook over de teeken- en schilderkunst der Ieren, over hun gewoonte om handschriften met dierornamenten te versieren, ja zelfs over hun bouwkunst worden zeer belangrijke mededeelingen gedaan....

Zeker, een overzicht van den invloed, dien de uit Engeland en Ierland overgestoken evangelieverkondigers op de beschaving van ons land hebben uitgeoefend, was hier zeer op zijn plaats. Maar schrijver laat zich hier te veel gaan. Groot kenner en hartstochtelijk minnaar, neen, vereerder van middeleeuwsche handschriften en miniaturen als hij is, laat hij geen gelègenheid voorbijgaan, om den lezer te wijzen op de kenmerkende bijzonderheden van de kunstgewrochten, die ons in zoo menig middeleeuwsch handschrift bewaard zijn gebleven. Meege leept wordt de lezer door de geestdrift van den schrijver, en ik zou bijna durven beweren, dat deze bladzijden de beste, de schoonste zijn van wat schrijver ons tot nu toe schonk. Met dat al — wij namen zijn boek niet ter hand, om ingewijd te worden in palaeographie en handschriftenkennis, maar om iets te vernemen van de geschiedenis van het onderwijs.

Ook over het geheel raakt in het tweede hoofdstuk het onderwijs zelf te veel op den achtergrond. Van wat ons bijv. blijkens het inhoudsoverzicht (blz. 9) voor dit hoofdstuk beloofd was, nl. een beschrijving van de inrichting der kapittelscholen, de rechten en plichten van het onderwijzend personeel enz. enz. krijgen wij zoo goed als niets. Want het uitvoerige betoog over den bekenden regel van Chrodegang en de aanhaling van enkele bepalingen uit dien regel zijn toch allesbehalve voldoende. om ons een voorstelling te geven van de wijze, waarop het onderwijs aan deze scholen geregeld was. Te minder, omdat enkele van deze aanhalingen in zóóverre onjuist zijn, dat de betreffende plaatsen niets te maken hebben met — onderwijs. Zoo spreekt schrijver op blz. 100 van zijn werk, waar hij enkele gedeelten aanhaalt van cap. 60 en 83 van den genoemden regel (rec. D'Achery, Migne 89 p. 1085 en 1094), van leeraren en onderwijzers (doctores), terwijl het toch vooral uit cap. 83 blijkt, dat in deze beide capita sprake is van hen, die het evangelie aan het volk verkondigen.

Op schrijvers algemeene beschouwingen over Chrodegang en diens regel zal ik hier niet diep ingaan. Een paar opmerkingen mogen mij echter geoorloofd zijn. Schrijver is in het algemeen zeer geneigd tot persoonsvereering:

Digitized by Google

dit blijkt uit het geheele tweede hoofdstuk. Ieder middeleeuwsch geleerde krijgt zijn epitheton, wat wel eens tot moeilijkheden aanleiding geeft. Zoo is bijv. (blz. 65) Isidorus „de schoolmeester der middeleeuwen", Beda (blz. 78) „de leeraar der middeleeuwen", maar plotseling bedenkend, dat er tusschen „schoolmeester" en „leeraar" eigenlijk toch niet zoo heel veel onderscheid bestaat, past hij er een mouw aan en zegt hij (blz. 78), dat Beda naast Isidorus de invloedrijkste leeraar der middeleeuwen werd. Maar wie is nu ten slotte de man?

Zoo is ook Chrodegang „de eerste Nederlandsche paedagoog." Of men nu Chrodegang, omdat hij ergens in de gouw Hasbania (in het tegenwoordige Belgisch-Limburg) geboren is — hij sleet zijn leven verder als bisschop te Metz, waar hij in 766 overleed — nu zoo maar zonder meer een „Nederlander" mag noemen, laat ik daar. Maar een paedagoog? De oudste tekst van Chrodegang's regel (de Vossianus te Leiden) bevat niets noemenswaardigs over 't onderwijs en de latere redacties zijn niet het werk van Chrodegang. Doch zelfs al wil men, gelijk schrijver geneigd is te doen, in die latere redacties toch min of meer den geest van Chrodegang herkennen, dan nog zou men bij de zoo noodige vaststelling van wat werkelijk op het onderwijs betrekking heeft (zie boven) en na aftrek van hetgeen aan anderen ontleend is (Benedictus, Isidorus, het concilie van Toledo) tot de overtuiging moeten komen, dat van Chrodegang's opvoedkundige beginselen al heel weinig te zeggen valt.

Met dat al is de beteekenis van de latere redacties van C's regel voor de geschiedenis van het onderwijs geenszins gering te schatten. Zij vormen de oudste bron voor de kennis der kapittelscholen. Maar was 't dan niet beter geweest, dat schrijver, in plaats van zijn m. i. mislukte poging om Chrodegang tot den rang van „eerste Nederlandsche paedagoog" te verheffen, hier in korte trekken den oorsprong en de ontwikkeling der kapittelscholen had geschetst — iets, wat dan ook, blijkens het inhoudsoverzicht, zijn oorspronkelijk plan was?

Zoo zouden er nog tal van opmerkingen te maken zijn — o. a. ook over de nog al talrijke druk- en spelfouten, die 't werk ontsieren — doch ik moet en wil mij bekorten. De mij toegedachte plaatsruimte is, vrees ik, toch al zeer overschreden en dat wijzen op tekortkomingen staat mij ten slotte ook van harte tegen. Dit laatste vooral, omdat ik voor dr. Schoengen's groote kennis en belezenheid, waarvan ook dit werk getuigenis aflegt, den meesten eerbied koester. Stel ik mij de vraag, hoe 't toch wel komt, dat schrijvers werk, voor zoover 't reeds verschenen is, niet in alle opzichten voldoet, dan weet ik daarvoor slechts deze verklaring. Blijkens het prospectus was het de ondernemende uitgever Meulenhoff, die op de gedachte kwam een geschiedenis van het onderwijs in Nederland uit te geven en zocht hij naar iemand, die daarvoor den tekst wilde schrijven. Dat nu de genoemde uitgever Dr. Schoengen bereid vond, die taak op zich te nemen, was een verblijdend feit voor hem zelf en voor ieder, die belang stelt in de geschiedenis van het onderwijs. Dr. S. toch had door zijn „Schule von Zwolle", door zijn in druk verschenen rede over de ontwikkeling van het Hooger Onderwijs in de Middeleeuwen en door andere daarmede in verband staande studiën getoond, dat hij hier de aangewezen man was. Maar dit alles neemt niet weg, dat 't hier meer de uitgever was, die zich geroepen gevoelde dan de schrijver. De taak van den laatste werd daardoor zwaarder: 't merkbare zoeken en tasten in het verschenen gedeelte is er een bewijs van.

Hopen wij, dat schrijver gaandeweg zijn taak scherper voor oogen zal staan en hij dan zijn eigenlijk onderwerp, de geschiedenis van het onderwijs in Nederland, moge behandelen op de wijze, die wij van een geleerde als dr. Schoengen mogen en kunnen verwachten.

Ten slotte nog iets over den uiterlijken vorm van het werk. De afleveringen hebben een aardig, door Poortenaar ontworpen omslag, dat vooral, waar 't gekleurd is, zooals bij het inhoudsoverzicht, een bijzonder prettigen indruk maakt. Druk en papier zijn mooi en de talrijke reproducties uitstekend uitgevoerd.

Den Haag. L. A. Kesper.

Paul Delannoy, L'Université de Louvain. Paris, Picard. 1915. (Pr. fr. 3.50).

De Leuvensche hoogleeraar en bibliothecaris gaf in Februari 1915 in het collège de France te Parijs, waar een reeks „conférences belges" was ingericht, een zestal daarvan over de geschiedenis zijner geliefde universiteit, die in 1914 op zoo droevige wijze werd getroffen door de vreeselijke rampen van den oorlog. De nacht van 25 op 26 Aug. 1914, die de „Halles universitaires" zag verwoesten, de nog overgebleven van de 3000 studenten verjagen en de bibliotheek in vlammen opgaan, wordt in de „préface" in bewogen zinnen herdacht; de „brasier criminel", waarin veel verdelgd werd, waarop Leuven roem droeg, wordt er op scherpe wijze met eenige welsprekende woorden geschetst, eindigende met een woord van hoop, geboren uit den „souvenir du passé". In vaderlandslievenden toon klaagt de schrijver over het lot der roemrijke instelling, die bijna vijf eeuwen lang voor zijn vaderland een voorwerp van bewondering is geweest en in de geschiedenis der wetenschap herhaaldelijk een belangrijke plaats heeft ingenomen.

De zes uitnemende conférences, door 16 afbeeldingen toegelicht, spreken vooral van het oude Leuven, van de stichting der universiteit in 1425, van haar roem in Erasmus' dagen, van den scherpen strijd harer theologische Faculteit tegen het opkomende Protestantisme, van hare groote hoogleeraren Vesalius en Lipsius en hare studenten in de 16de eeuw, van haren nieuwen materieelen bloei in de 18de, van hare daling onder het Oostenrijksche bewind en haar kamp tegen den „césaropapiste" Jozef II, van haren ondergang in de stormen der Revolutie in 1797. Hare herleving onder het Nederlandsche bewind als staatsuniversiteit in 1816 en ten slotte hare hervorming in een vrije universiteit „sous l'égide de nos Libertés sacrées" worden in korte woorde niet meer dan vermeld. Het zesde hoofdstuk is gewijd aan de Hálles, die in 1676 voor de universiteit werden aangekocht, en aan de lotgevallen der in 1636 onder den beroemden bibliothecaris Valerius Andreas gestichte maar aanvankelijke verwaarloosde en in den revolutietijd deerlijk geplunderde bibliotheek, welker belangrijke collecties, handschriften, incunabelen en andere oude drukken met liefdevolle herinnering worden behandeld.

Leiden. P. J. Blok.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

De Bloeiende Bongerd. Bloemlezing. Een inleiding tot de literaire kunst, ten dienste van Gymn., H. B. Scholen, Middelb. meisjessch., Kweeksch. en Normaallessen, door Dr. **W. C. Rengers Hora Siccama,** leerares G. H. B. S. te Groningen, en **Herman Poort,** letterkundige te Groningen. Eerste en tweede deel. Groningen, bij Wolters' U. M. 1915. (Pr. p. deel, geb. *f* 2.25).

Deze bloemlezing wil een literatuur-boek zijn, enkel- en-alleen gericht op de aesthetische vorming der leerligen. Ze is niet het eerste mooie schoolboek over letterkunst, maar deze nieuwe poging om het literatuur-onderwijs in aesthetische richting te sturen, heeft meer dan vroegere de aandacht getrokken, niet slechts door den titel en het uiterlijk van het werk, dat met vele fraaie portretten versierd is, maar ook door den gezelligen causerie-toon der bewerkers en een zeker ick-en-weet-niet-wat van gedistingeerde gemoedelijkheid en gezellige rondborstigheid. Zelfs in zulke week- en dagbladen, welke voor schoolboeken meestal geen aandacht hebben, is het met waardeering besproken. Op een groot en steeds toenemend aantal scholen is het ingevoerd. Bekende schrijvers en schrijfsters hebben het geprezen, zij vooral, die in hunne jeugd door eene averechtsche behandeling der literatuur zijn geplaagd en verveeld. En het is een boek naar het hart der tachtigers. Kloos zegt er van [1]: „De letterkundige theorieën der tachtigers zijn hoe langer hoe meer doorgedrongen en worden door de komende generatie als de eenig ware erkend. Door de uitgave van (deze) boekdeel(en) kan de wezenlijke verdieping en verfijning van het algemeene letterkundige bewustzijn der Nederlandsche menschheid worden geconstateerd". Deze loftuiting moet wel eene groote voldoening zijn voor de bewerkers, wier artistieke zin, ernst, nauwgezetheid en juist inzicht vooral uitkomen in de — hier en daar niet onaanvechtbare — beschouwingen, welke aan elke reeks prozastukken en gedichten voorafgaan.

De titel is ietwat zonderling en zal wel gekozen zijn, wijl een bloeiende bongerd nog wel geen vruchten draagt, maar ze toch belooft en mooi is op zich zelf. Maar ik vrees, dat er aan vele inrichtingen van voortgezet onderwijs geen tijd beschikbaar zal wezen, om in dezen hof rustig rond te wandelen en te genieten.

Velen zullen het met de auteurs niet eens zijn, dat de literatuur in de eerste plaats een kunst van schoone vormen is. Voor dezulken is de hooggeroemde woordkunst een eng en pretentieus gedoe, een ondraaglijke gruwel. „Wij aanvaarden niet," is o. a. in eene bespreking van deze bloemlezing gezegd, „dat men in literatuur alleen te trachten heeft naar mooie taal. Waar is b. v. de woordkunst van den man, die dat wondere boekje, de *Imitatio Christi* geschreven heeft?" Ik acht zulke meeningen onjuist en voortkomend uit misverstand, maar binnen het bestek eener aankondiging is discussie hierover niet mogelijk en ik moet het aan de auteurs overlaten, zulk misverstand desverkiezende uit den weg te ruimen en onschadelijk te maken. Een zonderlinge misvatting van *dezen* lijkt mij de bewering (I, 87), dat in het bekende vers van Albert Verwey op Verlaine geen rhythme zou „schuilen" en het „daarmede" alle schoonheid zou missen. En er is heel wat meer in de beschouwingen der auteurs, waar ik het volstrekt niet mee eens ben, maar ik waardeer hun artistieken zin, vooral ook daarom, wijl deze toch als het ware „den ondergrond moet vormen van alle onderwijs in een kunstvak."

Het is eene kleine teleurstelling, dat in *deze* bloemlezing geen proza voorkomt van Hooft, van Ary Prins en van Jacob Haafner: wie van dezen bloemrijken land- en zedenbeschrijver ééns iets gelezen heeft, vergeet hem nooit. En zou er bij een herdruk niets bruikbaars te vinden zijn in den kostelijken en genialen onzin van Swaanenburgs Parnas? Ook zou dan *wellicht* gebruik gemaakt kunnen worden van de rompstanden-theorie, waarover hier te lande Van Ginneken en Van Wijk zulke merkwaardige dingen hebben medegedeeld. Een van de schetsjes uit het schoolleven en het fragment der Prikkel-Idyllen, waarvan, nota bene, de *fijne geestigheid* geroemd wordt, had ik gaarne gemist. De theoretische beschouwingen met kleinere letter te drukken, zal wel noodzakelijk zijn geweest, maar voor lezers met eenigszins zwakke oogen is het een kwaad ding. Nieuw is, naar ik meen, het opnemen van slecht letterkundig werk, om het onderscheidingsvermogen der leerlingen te oefenen. Hier en ook in andere eigenaardigheden der behandeling meen ik invloed van Bremmer te bespeuren. Zijn zulke dingen *opzettelijke* cacographieën en parodieën, dan is er weinig tegen en veel vóór, mits ze geestig of althans leerzaam zijn. Is het echter wel billijk, sommige schrijvers met werk van minder allooi als het ware voor de jeugd aan de kaak te stellen, zonder dat op beter werk van deze slachtoffers de aandacht wordt gevestigd? Het lijkt me onbillijk niet alleen, maar ook onpaedagogisch.

Alles bij elkaar genomen is deze bloemlezing een gezellig-artistiek, de belangstelling wekkend, maar eenzijdig en tot tegenspraak prikkelend werk, waaruit voor jong en oud veel te leeren is, maar dat met eenige omzichtigheid dient te worden gebruikt.

's-Gravenhage. B. J. F. Varenhorst.

[1]) In het October-nummer van „De Nieuwe Gids".

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Stichting-De Goeje.

1. Het bestuur der stichting verloor door den dood zijn lid Dr. H. T. Karsten, in wiens plaats de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (Afd. Letterkunde) in September 1915 benoemde Dr. K. Kuiper. Het bestuur bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. De Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. Van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Dr. J. Bergsträsser te Leipzig, wiens reis naar Syrië en Palestina in 1914 door de stichting is gesteund met een subsidie, heeft in 1915 verschillende vruchten van zijn onderzoek in druk doen verschijnen.

3. In September 1915 is bij Brill, als tweede uitgaaf der stichting, verschenen de Kitâb al-Fâkhir van al-Mufaḍḍal, uitgegeven en met critisch apparaat voorzien door C. A. Storey. Aan verscheidene openbare en private bibliotheken is een presentexemplaar aangeboden; de overige exemplaren zijn tegen 6 gulden bij den uitgever verkrijgbaar gesteld.

4. Het bestuur heeft onlangs besloten, eene studie van Prof. I. Goldziher over Ghazâlî's aan den Khalief al-Mustaẓhir opgedragen verhandeling tegen de Bâtinijjah voor rekening der stichting uit te geven. Zij zal denkelijk in den loop van het jaar 1916 verschijnen.

5. Het kapitaal der stichting bleef onveranderd en bedraagt nominaal *f* 21,500; daarnevens was in November een bedrag uit gekweekte rente en andere baten beschikbaar van ruim *f* 3300.

6. Van de eerste uitgaaf der stichting, de in 1909 bij Brill uitgegeven photographische reproductie van het Leidsche (eenige) handschrift der Ḥamâsah van al-Buḥturî zijn nog een aantal exemplaren over en verkrijgbaar tegen *f* 100; de opbrangst zoowel van deze uitgaaf als van den Kitâb al-Fâkhir komt ten goede aan de stichting.

November 1915.

Door het Hist. Gen. te Utrecht werd uitgegeven Hora Siccama, *Aanteekeningen en verbeteringen op het Register op de Journalen van Const. Huygens den zoon* (Amst., 1915). Onder dezen bescheiden titel wordt in dit deel, met deskundige hulp van Dr. J. A. Worp, eigenlijk een belangrijke serie aanteekeningen gepubliceerd, die naast Fruin's Aanteekeningen op Droste geplaatst kunnen worden als uitnemende gegevens van persoonlijken en biografischen aard over personen uit de tweede helft der 17de eeuw ten onzent.

P. J. B.

Aan de oorlog dankt zijn ontstaan een ons gezonden boekje van W. Becht, *Deutsche Kriegslieder sonst und jetzt* (Berlijn, Weidmann 1915). De schr. betoogt dat er nimmer, zelfs niet in 1813, zulke fraaie oorlogsliederen in Duitsland gemaakt zijn als tans De voorbeelden die hij geeft moeten dat bewijzen. H.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

ALBUM STUDIOSORUM ACADEMIAE GRONINGANAE.

UITGEGEVEN DOOR HET HISTORISCH GENOOTSCHAP TE GRONINGEN.

Groot kwarto formaat (30 × 23½ cM.).

Prijs, gebonden in half chagrinleder . . . . f 15,00.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: GEORGES GAILLARD, LOUIS PIÉRARD

Collaborateurs du 6me Numéro: Paul Adam, Henri van Booven, Nandor de Solpray, Armand Sunier, Marcel Vanderauwera, Francis de Miomandre, P. Valkhoff et J. Fransen, Roger Gaillard, Jules Sageret, André Fontainas, Dr. Frederik van Eeden, Ch. Herbiet, A. D. L. Mague etc.

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an.
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ -- LEIDEN

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht.

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen stempelband.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Compleet verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN:

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

TWEEDE DRUK.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, omvat **vier deelen.**

De prijs is per deel ingenaaid f 6.— en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Historische Platen-Atlas

VOOR DE

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Dr. M. G. DE BOER en H. HETTEMA Jr.

Met 547 afbeeldingen, waarvan 46 in diepdruk.

Prijs gebonden in Linnen Band f 1.90.

Deze nieuwe **Platen-Atlas** wordt niet alleen uitgegeven ten dienste van het onderwijs, doch ook met het oog op de vele belangstellenden in onze Vaderlandsche Geschiedenis, waaronder wij in de eerste plaats rekenen de bezitters van Prof. BLOK's GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

Voor den uiterst lagen prijs van **f 1.90**, wordt hier een verzameling van illustraties aangeboden die onze Vaderlandsche Historie ten volle in beeld brengt.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. — **N°. 5.** — **Februari 1916.**

Von Wilamowitz-Möllendorff, Aischylos. Interpretationen (K. Kuiper).
Körte, Die griech. Komödie (v. IJzeren).
Ziegler, Menschen- und Weltenwerden (Fraenkel).
Strenger, Strabos Erdkunde von Libyen (Koch).
Sommer, Handb. der latein. Laut- und Formenlehre (F. Muller Jzn.)
Dez., Krit. Erläuterungen zur lat. Laut- und Formenlehre (F. Muller Jzn.).
Mustard, Sannazaro, The Piscatory Eclogues (Rogge).
Marestaing, Les Ecritures égyptiennes et l'antiquité classique (Thierry).
Poznánski, Babylon. Geonim im nachgaonäischen Zeitalter (Böhl).
Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal (Beets).
Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal (Beets).
Keyman, Kudrun en Biterolf (Blöte).
Prick van Wely, Sleutel bij Roorda's Dutch and English Compared, I (J. de Josselin de Jong).
Drossaers, Diplom. betrekkingen tusschen Spanje en de Vereen. Nederl., 1678—1684 (Geyl).
Archives de la Maison d'Orange-Nassau, V, 3, ed. Krämer (Blok).
Bousset, Jüd.-christl. Schulbetrieb in Alexandria und Rom (Meyboom).
Fredrich, Vor den Dardanellen (Hesseling).
Opvoeding en Onderwijs:
Jantzen, Von deutscher Schule und Erziehung (J. H. Gunning Wzn.).
Schoolboeken:
Uitg. v. d. f. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Aischylos. Interpretationen von Ulrich von Wilamowitz-Möllendorff. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1914.

Indien wij binnen het bestek door de oude en verstandige driekolommen-wet, aan besprekingen in het *Museum* gesteld, den aard van dit merkwaardige boek eenigszins duidelijk willen schetsen dan mogen wij wel allereerst zeggen wat het *niet* is. De kooper — en o.i. moet dat ieder klassiek-philoloog zijn — zal hier niets vinden dat naar een doorloopenden commentaar zweemt, evenmin eene zorgvuldig geordende en door systematisch overleg besnoeide reeks van Aeschylus-studiën. Wel is er systeem in den bouw van het boek: van iedere tragedie wordt eerst de „Aufbau", dan de „Stoff" behandeld en daarna, vaak in aansluiting aan de bij die behandeling opgekomen vragen, in eene losse reeks van „Einzelerklärungen" velerlei verklaard; maar desondanks is het werk als geheel alles eerder dan systematisch. Het is veeleer eene reeks van colleges, in welke een man, die op dit oogenblik meer dan ooit te voren èn den tragischen dichter zelven en de bonte reeks der *quaestiones Aeschyleae* in zijnen geest heeft opgenomen, zich vrij laat gaan, en van zijn recht als akademisch leeraar gebruik maakt om èn af te dwalen, èn uitvoerig te zijn, èn — ook waar men met spanning op eene weerlegging, een oordeelvelling of eene verklaring van instemming wacht — rustig te zwijgen.

Deze eigenaardigheden bepalen het karakter en de strekking der Interpretationen. Het is een boek voor studenten . . . en voor hen die zich tegenover den schrijver student blijven gevoelen. Wie het werk wil genieten, moet bedenken dat Wilamowitz veel eischt van zijne hoorders: waakzaamheid tegenover den apodictischen stijl zijner mededeelingen, nauwlettende zorg om naast de met zoo boeiende levendigheid voorgedragen opmerkingen en wenken van den Berlijnschen hoogleeraar ook kennis te nemen van de meeningen van anderen, en nooit te vergeten dat het peil, waarònder de schrijver eene afwijkende opinie zelfs der vermelding niet waardig acht, door dezen zelf is vastgesteld.

De lezer die, de Interpretationen ter hand nemend de bovengeschetste reverves maakt en dus het boek leest, zooals de schrijver ongetwijfeld wil, dat het zal gelezen worden, moet als eersten indruk van zijne lectuur wel een gevoel van bijkans drukkende bewondering bewaren. De paragrafen aan de dramatische ontwikkeling der stof gewijd beheerschen de „einschlägige" litteratuur op onnavolgbare wijze, al noemen zij die niet altijd, en geven telkens de meest verrassende perspectieven op de aan de tragedie voorafgaande mythologische geschiedenis. Eenig is in dit opzicht het hoofdstuk over de Prometheussage, rijker dan al de andere de studie over de Oresteia. Maar kenmerkender voor Wilamowitz' eigen vernuft is de inleiding op de Hiketides. Er zijn stellig weinig philologen die, ook zelfs uit herhaalde studie, een schema van dit drama in hunnen geest mededragen zoo als de schrijver der Interpretationen dat weet te teekenen. Hoe fijn en subtiel wordt hier aangeduid, wàt de groote tragicus nog te

Digitized by Google

leeren had, toen hij dit stuk componeerde, en hoe levendig wordt daarnaast getoond, waarin eigenlijk de oorspronkelijkheid van dit wonderbaar tooneelspel is gelegen. Geleerd onderzoek is in dit eerste hoofdstuk van het werk doortrokken en bezield door eene nooit sluimerende fantasie.

De grenzen, die geleerd betoog en vrije verbeelding scheiden, geeft Wilamowitz zelf nooit aan. En daar nu de plastische levendigheid zijner voorstelling eene sterk meesleepende kracht heeft, ligt in zijne methode niet zelden iets gevaarlijks. Er zijn vele bladzijden in dit boek, waar eigenlijk een teeken moest zijn gedrukt, een kruisje, om te waarschuwen dat de door Wilamowitz gepredikte waarheid toch eigenlijk slechts eene waarschijnlijkheid, wellicht maar eene mogelijkheid is; herhaaldelijk wordt de *altera pars* die door den lezer toch ook moet gehoord worden, achteloos ter zijde geschoven. Het betoog o. a. dat de slotscène van de *Septem* onecht, en na Sophocles' Antigone geschreven is, zou klemmender en als philologische arbeid instructiever zijn geweest, indien de schrijver had kunnen goedvinden de tegen zijn argumentatie sinds 1903 ingebrachte bezwaren regelmatig te weerleggen. Nu leidt hij eenvoudig zijne bewijsvoering aldus in: „Eigentlich bedarf es über die Unechtheit keiner Worte mehr, und wer sie Bergh (Litt. Gesch. III. 302), Corssen (Antigone des Soph. S. 29) und mir (Sitz.-Ber. 1903, 436) nicht geglaubt hat, wird unbelehrbar bleiben, und *man kann den Leuten nicht verwehren, dass sie auf ihre Unempfindlichkeit fur Stil und Poesie pochen*: *auch im Drama muss man die Stumpfheit der Einheitshirten gewähren lassen wie im Homer.*" Wat bereikt men door zulk een plompen uitval anders dan dat de half-bekeerden zich met schrik afwenden van eene opvatting die zulk krijgsgeschal noodig meent te hebben om hare onaantastbaarheid te staven! Het op zich zelf voortreflijk klemmende betoog heeft door deze inleiding aanmerkelijk schade geleden. Het is natuurlijk het recht van iederen verklaarder, en soms zelfs, bij de overstelpende massa van commentaren, zijn plicht, de meeningen van anderen te ignoreeren; maar dan is het niet noodig dat hij telkens met wrangen nadruk van dit ignoreeren melding maakt.

Behoudens dit principieele bezwaar tegen hetgeen ons eene doorloopende karakterfout van Wilamowitz' philologische methode dunkt te zijn, erkennen wij dat op sommige punten van zijn exegetisch werk juist die sterk individueele subjectiviteit medewerkt om enkele opvattingen duidelijk en bevattelijk in het licht te stellen. Zoo o. a. waar hij de insceneering der verschillende drama's beschrijft. In hoofdzaak volgt de schrijver hier nog zijne eigene vroegere hypothese van de „obere Bühne" in de orchestra, zooals hij die in zijne „Bühne des Aischylos" heeft ontwikkeld, en men dient deze fundamenteele studie te kennen om de redeneering in de Interpretationen ten volle te begrijpen. Wilamowitz laat hier eenerzijds aan zijne levendige verbeeldingskracht vrij spel. Hij bouwt het tooneel op, en bevolkt de orchestra zoo als hem dit zijne fantasie beveelt. Hoog op de obere Bühne hangt aan de rots gekluisterd de Prometheus-pop; door de lucht heen komt de gevleugelde wagen der Oceaniden aanzweven, Oceanus zit gedurende zijn geheele gesprek met Prometheus op eenen vogel; in dichten drom omgeeft de rijkgetooide schaar van krijgers (nicht die zwei langweiligen Lanzknechte die den spätern Theaterkönig begleiten) den koning van Argos in de Hiketiden. Maar willekeurig is dit spel van zijne fantasie niet: het knoopt zich voortdurend vast aan de aanwijzingen die de woorden der spelers geven, het is „de tragedie uit de tragedie ververklaard", en zulks op eene scherpzinnige en zeker voor velen overtuigende wijze. Alleen voor hen niet overtuigend die, zooals ik, meenen dat juist die aanwijzingen van de spelers, dat „ik zie" of „ziet-gij" of „ga opwaarts" of „daal af" veeltijds niet anders zijn dan aanduidingen om den toeschouwer op te wekken datgene op het tooneel aanwezig te denken wat zich daari in werkelijkheid niet bevond, hetzij de hooge rots aan 's werelds einde, hetzij de grafheuvel van Darius of het paleis van de Atriden, en dezulken zullen dan ook de verdediging der „höhere Bühne en de duidelijke uiteenzetting van des schrijvers theatertheorie te vergeefs zoeken in de Interpretationen.

De „Einzelerklärungen", een voor ons verlangen te karige oogst van aanteekeningen, schijnen mij tot het voortreflijkste te behooren wat op het gebied der tragische interpretatie kan worden gegeven. Zij zijn meerendeels gegroeid uit korte opmerkingen aan den voet van den tekst, verdediging van geaccepteerde lezingen, weerlegging van voorgestelde conjecturen enz. „Ik weet wel", zoo zegt ongeveer de schrijver, „dat ik hier wat onsystematisch te werk ben gegaan; aber dem würde nur eine durchgehends kommentierte Ausgabe abgeholfen haben, und für die reicht der Rest meines Lebens nicht." Wij dienen in die beperking te berusten, ook al wenschen wij de verklaring harer oorzaken niet te aanvaarden: in ieder geval blijven deze op zich zelf staands tekst-interpretaties een model van wat een Aeschyluscommentaar zou kunnen zijn, die aan de hoogste eischen beantwoordt.

Amsterdam. K. Kuiper.

A. Körte, Die griechische Komödie. (Aus Natur und Geisteswelt, 400. Bändchen). Leipzig und Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 1, geb. M. 1.25).

Dit boekje maakt allerminst aanspraak op wetenschappelijke zelfstandigheid; voor een bespreking in het *Museum* mag dus slechts weinig plaatsruimte gevraagd worden, maar een korte aankondiging verdient het ongetwijfeld. Men vindt hier een overzicht van de geheele geschiedenis der Grieksche comedie, eindigend met een vrij uitvoerige behandeling der nieuwe Menander-gedeelten. Wie weet, hoezeer Körte daaraan zijn bizondere aandacht besteed heeft, zal zich niet verwonderen, dat ongetwijfeld dit laatste gedeelte van zijn boekje het best geslaagd is; hier geeft hij ook, evenals voor Epicharmus en Eupolis, eigen vertalingen, terwijl hij voor Aristophanes bij Droysen te gast ging. Overigens meen ik toch ook in de Menander-bespreking door de groote uitvoerigheid, waarmede de Ἐπιτρέποντες behandeld worden, iets van de ongelijkmatigheid te ontdekken, die mij meer trof bij de behandeling van Aristophanes: hier concentreert zich de schrijver te veel op de Vogels en is daardoor eenigszins onbillijk vooral tegenover Acharniers en Wolken; van eerstgenoemd stuk wordt niet eens de allergeestigste Euripi-

Digitized by Google

des-scène behandeld. In 't algemeen geloof ik, dat de heer Körte wel eens te weinig bewondering toont voor Aristophanes' genialiteit; echt Duitsch is zijn verbazing, dat bij de onbeteugelde bespotting van tijdgenooten „die Obrigkeit nicht einschritt" (blz. 26). Wie zich herinnert, hoe genoeglijk Aristophanes en Socrates in het Symposium bij elkaar zijn, zal zich daarover niet al te zeer verwonderen.

Van het eerste hoofdstuk, dat handelt over den oorsprong der comedie en haar ontwikkeling bij de Doriërs, is vooral het laatste gedeelte, waarin Epicharmus besproken wordt, aangenaam geschreven; ik twijfel evenwel of niet-deskundigen, voor wie het boekje toch geschreven is, zich uit de lectuur der inleiding een duidelijk begrip kunnen vormen van het moeielijk vraagstuk van het ontstaan der comedie. Toch zou ik aan niemand om die reden de lectuur willen ontraden.

Dat voor de illustraties uit een zoo overvloedig materiaal een zoo beperkte keuze moest worden gedaan, is zeker wel te wijten aan den lagen prijs van het boekje.

Den Haag. J. van IJzeren.

K. Ziegler, Menschen- und Weltenwerden. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 2).

Konrat Ziegler behandelt de rede van Aristophanes n Plato's Symposium, waarin Eros wordt gevierd als de drang die de oorspronkelijk éénzijnde maar door Zeus om hun overmoed in halven gesplitste levende wezens tot hereeniging brengt. Door zooveel komische trekken wordt het verhaal verlicht dat het geheel een scherts lijkt, maar Ziegler vindt er den ernst in. Vooreerst blijkt er overeenkomst met Anaximander en Empedokles, van wiens scheppingsperioden Lucretius getuigenis geeft; verder met de Orphische mystiek van de rhapsodische theogonie. Want er is overeenkomst tusschen de schepping van het wereldei bij de Orphici en den mikrokosmos en de Aristophanische Eros is eenzelvig met de Philia van Empedokles en de Phanes der Orphici. Ten slotte komt Ziegler volgens 't spoor van de schepping in Genesis en Berossos bij Euseb. Chron. I : 14 tot de Babylonische bron van het geheel. De rede van Aristophanes zou dan een parodie zijn van een door philosophemen van Empedokles gewijzigde Orphische voorstelling, te boek gesteld door een onbekenden Orphicus.

Deze slotsom acht ik niet bewezen en onwaarschijnlijk. Mij dunkt dat Ziegler bij de rede teveel aan polemiek denkt; daarom geeft hij niet toe dat Plato zelf den Orphischen grondslag met Empedokles — of omgekeerd — vereenigd kan hebben. Men begrijpt zeer goed dat verschillende trekken uit allerlei overlevering tot een geestig geheel vereenigd kunnen zijn, zonder dat men een bepaald geschrift behoeft te vooronderstellen, waaraan die trekken ontleend zouden zijn : 't zijn denkbeelden die gemeengoed zijn van een bepaalde kultuur. Toch heeft het zijn nut den oorsprong dier denkbeelden in 't algemeen na te gaan en daarin is Ziegler's arbeid zeer te waardeeren.

Ook de parallelen van wereld- en menschenschepping op pg. 41 verdienen de aandacht. Niet allen zijn aannemelijk; zoo kan een embleem in Sympos. 190 E (ᾠα naast het voorafgaande ὅα) geen grond zijn om daarop een vergelijking met het Orphische wereldei te bouwen.

In 't geheel echter valt Ziegler's geschrift te begroeten als een welgeslaagde poging om het verband tusshen de phantasie van het Oosten en het denken der Grieken te herstellen.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

F. Strenger, Strabos Erdkunde von Libyen. (Heft 28 van de Quellen u. Forschungen z. alten Geschichte u. Geographie). Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 5).

Van alle werken, tot nu toe in Sieglin's Archief uitgekomen, is deze studie, hoewel zeer geleerd, wel de minst doorwerkte en de slordigste. Zelfs drukfouten — hetgeen in een duitsch boek zelden is — heb ik tallooze aangetroffen. Maar vooral de slordige stijl en het weinig overzichtelijke van den inhoud geven voldoende te kennen, dat de chrijver, al het belangrijke, dat hij uit zijn tallooze bronnen gehaald heeft, niet voldoende heeft weten te verwerk n.

In het 1ste deel, di Entdeckungsgeschichte Libyens (p. 1—43) behandelt Str. de twee eerste boeken van Strabo, voor zoover die op Libye betrekking hebben; zoodoende geeft hij hier een overzicht van de literatuur die aan Strabo voorafgaat, en Strabo's standpunt ten opzi hte zijner voo gangers.

Natuurlijk begint Strabo met Homerus, en nu is het eerste wat ons frappeert, dat bij de Stoische geographen, Crates van Mallos, Posidonius, Strabo zelf (anders dan bij hen [1]), die *niet* onder den invloed der Stoa staan), Home us onfeilbaar g word n is, gekanoniseerd, zou men kunnen zeggen. Homerus heeft het geweten, komt het nu niet uit, dan moet het vroeger anders zijn geweest: Homerus wordt tot een dogma. Onder de Stoici vinden we dan verschillen tusschen de Exokeanisten en de Thalattisten; de eersten plaatsen de verschillende zwerftochten van Menelaus en Odysseus in den Oceaan, de anderen in de Middellandsche Zee (p. 4 vgl.).

Na Homerus en zijn uitleggers behandelt schr. p. 15 den *periplus* van Scylax, die bekend is in een uitgave van 348 v. C., maar feitelijk aan Herodotus voorafgaat, met jongere bijvoegsels [2]) (in den eigenlijken Periplus gaat de beschrijving van oost naar west, de invoegsels gaan van west naar oost); verder Eratosthenes, die door Strabo voor Libye veel minder genoemd wordt dan anders, omdat hij hier Pytheas gebruikt had, dien men ten onrechte niet vertrouwde.

Tegen Eratosthenes' indeeling van de wereld in σφραγῖδες (streken door meridianen begrensd) komt Strabo op; zie omtrent deze quaestie Berger, die geographischen Fragmente des Eratosthenes p. 282—314. Het verhaal van Herodotus omtrent het omvaren van Libye door Phoeniciërs heeft, zooals schr. p. 22 betoogt, zijn ontstaan te danken aan Hanno's tocht van 465 (cf. Sieglin, Woch. f. kl. Philol. 27 (1910) 697 ff), maar is onwaar. Hanno' periplus zelf kent Herodotus nog niet, wel vinden we dien bij Eratosthenes verwerkt, en die overlevering geeft dan Strabo.

Tusschen Eratosthenes en Posidonius, die door Strabo dooréén gebruikt zijn, om daaraan vorm en omvang van Libye te bepalen (p. 26), vallen twee wetenschappelijke

[1]) Eratosthenes en zijn voorganger Aristoteles.

[2]) cf. Gercke u. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft III: S. 79.

Digitized by Google

expedities naar de Westkust van Libye, die door schr. uitvoerig besproken worden (p. 27—36). Omtrent de expeditie van Polybius komt Str. tot geheel andere conclusies dan Detlefsen (Qu. u. Forsch. Heft 14 p. 17 vgl., zie verder Heft 13 p. 83—85) en Klotz, Quaestiones Plinianae (Heft 11 p. 15). Het geldt hier de interpretatie van Plinius, Nat. Hist. 5, 9 sq. Str. meent, dat hetgeen daar aan Polybius ontleend is, niet verder reikt dan tot *Agrippa*, dus zoo: „.... Polybius .... circumvectus prodidit a monte eo" (den Atlas) „ad occasum versus saltus plenos feris quas generat Africa ad flumen Anatim CCCCLXXXXVI ab eo Lixum CCV," en dat dus heel de rest tot aan § 11 aan Agrippa behoort, en wel omdat het citaat § 10: „in medio eo spatio Atlantem locavit a ceteris omnibus in extremis Mauretaniae proditum" niet klopt met 6, 199: „Polybius in extrema Mauretania contra montem Atlantem a terra stadia VIII abesse prodidit Cernen", waar de Atlas *wel* in extrema Mauretania geplaatst wordt. We staan hier voor een groote moeilijkheid. De maten 496 en 205 zijn niet uit stadiën herleid, die toch steeds door Polybius gebruikt zijn (cf. Klotz p. 39) en de andere maten zijn juist wel uit stadiën, d.w.z. dagreizen, herleid, terwijl het vaststaat, dat Agrippa alleen eigen Romeinsche maten gebruikt heeft, cf. Strabo 5, 2, 7 C 224: μῆκος δὲ τῆς νήσου φησὶν ὁ χωρογράφος (= Agrippa, cf. Strenger p. 90) μίλια ἑκατὸν ἑξήκοντα, κτλ. Verder heeft Klotz voldoende aangetoond, dat Plinius overal de maten van Agrippa *tusschen den tekst in gestrooid* heeft. Bovendien is Polybius ons hier slechts zeer indirekt overgeleverd. Klotz bewijst, dat het citaat 5, 9 uit Juba geput is, dat Plinius echter Juba niet zelf ingezien heeft, maar van hem gebruik maakt door middel van Sebosus. Dit verklaart ook de niet-grieksche namen; we hebben hier tot aan § 11 Sebosus voor ons, die misschien het een en ander van hem zelf of van Juba ingeschoven heeft, en de Grieksche namen vertaald heeft (cf. Klotz p. 44). Het citaat 6, 199 is door middel van een anderen schrijver tot ons gekomen, die niet, zooals Nepos Cornelius in den volgenden regel doet, *stadia octo* in *p. M.* vertaald heeft. De oplossing van de moeilijkheid ligt, dunkt mij, hierin, dat Polybius ten onrechte 6,199 Cerne *tegenover den Atlas in extrema Mauretania*, dus aan de golf van Agadir, geplaatst heeft, terwijl Sebosus, Polybius citeerend, en wetend dat Cerne zuidelijker ligt (Sebosus is goed ingelicht omtrent de eilanden van den Atlantischen Oceaan cf. Plin. 6, 202) ook den uitlooper van den Atlas zuidelijker (aan den W. Sakiet el Hanra) plaatst, op welke fout dan door Plinius 5, 10 gewezen wordt. In elk geval: de opvatting van Strenger is zeer zeker onjuist, en dus ook de conclusies, daaruit door hem getrokken. Ook de meening p. 31, dat Posidonius, die bij Strabo 17, 3, 2 C. 825/6 gebruikt is, zijn kennis omtrent den Atlas, dien de barbaren Dyris noemen, en omtrent Cotes aan Polybias ontleend heeft, verliest nu zijn grondslag. Het is wel mogelijk, maar we weten er niets van. Ook Plinius 5, 13 is niet uit Polybius (de maten, die niet tot dagvaarten kunnen herleid worden, zijn al een bezwaar); de geheele passus is door Sebosus vertaald uit Juba (cf. Klotz p. 149), die echter ook voor enkele berichten Posidonius kan gebruikt hebben, want ook Posidonius heeft den naam Dyris. Dat Josephus, Ant. Jud. I 132/3, door Str. p. 31 Note 3 geciteerd, Polybius ingezien zou hebben, lijkt mij zeer onwaarschijnlijk; onder zijn Ἑλληνικοὶ ἱστοριογράφοι schuilt natuurlijk Posidonius, vgl. Strabo 16, 2, 42 C 764 met Joseph. Ant. I 4. 8 sq.

P. 32—36 handelen over de onderzoekingstochten van den avonturier Eudoxus van Cyzicus (cf. Berger, Gesch. d. wissenschaftlichen Erdkunde d. Griechen IV p. 81 vgl.).

De eerste reis, naar Indië, valt vóór 116, de 2de, waarbij hij in Zuid-Libye belandde, tusschen 111 en 110, de 3de reis, toen hij van Cadix uit de westkust bevoer, na 109 v. C. Resultaten heeft hij niet bereikt. Posidonius maakte uit zijn verhalen op, dat Africa omvaren kan worden, Mela en Plinius, Nepos volgend, dat Eudoxus van de Arabische golf uit te Cadix gekomen was. De rest van dit hoofdstuk is gewijd aan Posidonius; nieuws heb ik hier niet opgemerkt; omtrent diens zonentheorie vergelijke men Berger IV p. 65—68.

Uit het 2de gedeelte, Strabos Erd- und Länderkunde von Libyen, eine Quellenkritik von Buch XVII 3 (p. 44—139) citeer ik alleen het belangrijkste; op dit gedeelte vooral heeft mijn opmerking aan het begin betrekking.

De drie hoofdbronnen zijn: Posidonius, vooral voor het binnenland en voor de volkstammen, Eratosthenes, steeds gemakkelijk te herkennen, daar zijn beschrijving van oost naar west gaat, waarop Strabo, die de tegenovergestelde richting volgt, niet voldoende let, en Artemidorus.

De naam Νομάδες komt als Λίβυες Νομάδες bij Herodotus toe aan de oostelijke Libyers, de westelijke heetten ἀροτῆρες, maar sedert Eratosthenes gaat de naam op de laatstgenoemden over; Νομάδες wordt dan later Numidae, terwijl de Grieksche naam Maurusii door Sallustius tot Mauri wordt.

Terwijl nog bij Hanno, en daaruit bij Herodotus II 32, 3 en IV 43, 3 Soloeis de westpunt van Africa is, is het bij Strabo Κώτης; deze achteruitgang in inzicht is aan Eratosthenes te wijten (cf. p. 24), die Africa met een rechthoekigen driehoek vergelijkt, waarvan de Zuidwestkust de hypotenusa vormt.

Omtrent de bronnen van den Nijl, die men in het Westen zocht, vergelijke men Bolchert, Heft 15 p. 60 vgl. Wat Strabo ervan vertelt, is uit Posidonius, zooals Strenger p. 70/71 bewijst.

Naar aanleiding van Strabo 17, 3, 6 wordt de quaestie, waar kaap Metagonium en de Molochath te zoeken zijn, uitvoerig besproken (p. 72—76). De schr. bewijst, dat in den Jugurthijnschen oorlog de Mulvia de *staatkundige* grens tusschen het rijk van Bocchus en dat van Jugurtha vormde; dit had ook reeds op andere wijze aangetoond W. Barthel, Zur Geschichte der römischen Städte in Africa p. 13 vgl. (door mij aangekondigd in: Deutsche Literaturzeitung XXVI (1905) Sp. 1055—1057), maar dat *vroeger* de grens tusschen de *stammen* der Maurusii en Masaesyli gevormd werd door den eigenlijken Μολοχάθ, den tegenwoordigen Chélif, die belangrijker is, en oostelijker ligt. Het oorspronkelijke Metagonium moet dus ook in de buurt daarvan gezocht worden, later wordt het bij de Mulvia geplaatst. De verandering, die al bij Strabo te zien is, stamt uit Artemidorus, die dus reeds voor den Molochath de Mulvia heeft aangenomen; maar bij de afstandsbepalingen

Digitized by Google

heeft Strabo ook Eratosthenes verwerkt, hetgeen tot groote verwarring leidt.

P. 85 verdedigt de schr. in plaats van de lezing 17, 3, 8 Γαβίνιος, door Meineke in den tekst opgenomen, met B. Niese (Rh. Mus. 38 (1883) p. 600) de andere lezing Τανύσιος, daar die naam, Tanusius Geminus, als geschiedschrijver in de geschiedenis van Sertorius voorkomt; wat we van hem weten, weten we door Strabo. Strabo heeft hier zijn eigen ὑπομνήματα gebruikt, evenals § 12. Deze ὑπ. stammen weer grootendeels uit Posidonius; immers Sallustius heeft bijna dezelfde berichten.

Uit een bespreking van Siga en Cirta als residenties van Syphax (Strabo 17, 3, 9) trekt Str. p. 86/7 de conclusie, dat Eratosthenes, hier de bron van Strabo, die Siga als residentie noemt, hetgeen het slechts geweest is tusschen 213 en 206, zijne Γεωγραφικά in die jaren geschreven heeft.

P. 90/91 schrijft Str. de woorden van Strabo 17, 3, 12 (Meineke 1160, 11—12): πλησίον δὲ καὶ Ζέλλα καὶ Ἀχόλλα, ἐλεύθεραι πόλεις aan de commentarii van Agrippa = ὁ χωρογράφος toe. Het lijkt mij echter juister te veronderstellen, dat deze notitie aan de *formula* ontleend is (cf. Detlefsen Heft 14) of, zooals Klotz p. 98 zich uitdrukt, aan de *tabulae censoriae*, die voor Africa echter ook door Agrippa bewerkt zijn.

In § 13, de streek om Carthago, is, zooals Str. p. 97-101 betoogt, vooral Eratosthenes gebruikt. Naar mijn meening is dit gebeurd, omdat ten tijde der jongere schrijvers Carthago òf reeds verwoest, òf zeer verzwakt was. In het eerste stuk omtrent Micipsa, dat aan Posidonius ontleend is, hebben de overdreven getallen, waarover Str. klaagt, natuurlijk niet op de stad Cirta, maar op het heele land betrekking. Omtrent het Romeinsche Carthago, waarover Strenger p. 100 en 106 zeer oppervlakkig spreekt, vergelijke men Barthel p. 16 vgl.

Uit de bespreking van de eilanden vóór Carthago p. 106 vgl., die zeer verward is, blijkt dat bij Strabo de afstand opgegeven wordt van Taphitis, waarop het door Agathocles gestichte Aspis ligt, tot Cossurus (Corsura), *dat op de hoogte ligt van Selinus, een beek op Sicilië*: κατὰ Σελινοῦντα τῆς Σικελίας ποταμόν (Strabo 17, 3, 16. Mein. 1163, 25/26). Terecht veronderstelt Strenger, dat hier een bron gebruikt is van vóór 249, in welk jaar de stad Selinus verwoest is, en de beek zijn beteekenis verloren heeft. Het ligt het meest voor de hand hier te denken aan den voornaamsten geschiedschrijver van den even te voren bij Strabo genoemden Agathocles, namelijk Timaeus, die ook vele geographische berichten in zijn geschiedwerk ingevlochten heeft. Timaeus stierf in 256, en heeft dus den ondergang van Selinus niet beleefd. Bij § 21 en 22 (Cyrene en zijn beroemde mannen) constateert Str. een nieuwe bron, n.m. Demetrius van Scepsis.

Aan het slot somt de schr. p. 140 in het kort de verkregen resultaten op: van Strabo zelf is maar zeer weinig; de toestand ten tijde zijner bronnen wordt weergegeven, een zelfde handelwijze dus, als we bij Plinius vinden.

Tiel. W. Koch.

F. Sommer, Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. 2te und 3te Auflage. Heidelberg, Winter. 1914. (Pr. M. 9, geb. M. 10).

Dez., Kritische Erläuterungen zur lateinischen Laut- und Formenlehre. Als boven. 1914. (M. 4.; geb. M. 5).

In 1902 verscheen de eerste druk van dit handboek, nog zonder appendix. De kritiek heeft zich toen beijverd den schrijver hulde te brengen voor dit handige handboek dat zoo helder de resultaten van vroegere onderzoekingen kritisch samenvatte, zoo keurig was ingedeeld, zoo uitmuntend was gedrukt, dat ook op enkele plaatsen nieuw licht liet schijnen. Bezwaren rezen tegen sommige paragraphen die te lang waren (§ 75!), tegen de wijze waarop inscripties geciteerd werden uit verouderde bronnen, vooral tegen den philologischen onderbouw, die — dat schemerde al te vaak en al te duidelijk door — alles behalve solide was.

Duidelijk herinner ik me het genot, waarmede ik destijds den eersten druk doorwerkte: de helderheid en de afgerondheid van deze geheele synthese werkte zoo bevredigend, dat men het gevoel van onzekerheid op den koop toe nam.

Nu ligt de tweede-en-derde druk voor ons. Zooals het vaak gaat, het voedsel is substantieeler en juist daardoor het boek, uit vrees voor vervetting, dunner geworden (30 pg.), ofschoon de voornaamste en nieuwste litteratuur is aangegeven. Dit is bereikt, doordat Sommer zijn eigen beschouwingen thans zoo goed als geheel in het bijheft heeft neergelegd, zijn gedachten vaak juister en korter heeft weten weer te geven en vooral ook doordat hij door het meer gebruik maken van een kleinere letter voor opmerkingen en minder gewichtige beschouwingen ruimte heeft gewonnen.

Zoo heeft de nieuwe Sommer de voordeelen van den ouden in nog hooger mate dan deze en vormt gedurende eenige jaren zonder twijfel het beste, wat over Latijnsche grammatica is „samengeschreven." De schrijver is een man met geest en gevoel voor disproporties: men leze de opmerkingen over de *Sabijnsche l* in de Krit. Erl. p. 65; zijn beschouwingen zijn niet te lang en gaan recht op hun doel af; hij komt uit de school van Brugmann, kweekplaats van zoovele compendia, waar hij ook geheel in past; zoo weet men dan van te voren, dat men hier zal vinden dien grooten eerbied voor de klankwetten, die altijd en opnieuw sterkend blijkt, maar die voor hem als consequent geleerde ook telkenmale nieuwe moeilijkheden aanwijst, voor anderen nauwelijks bestaande; dat deze dan voor een groot deel door „Analogiewirkungen" verklaard worden zal iedereen billijken, al is ook Sommer af en toe het slachtoffer van zijn eigen wapen geworden en heeft hij het gezonde principe overspannen. Toch uiterst zelden: want zijn scherpte van blik gaat gepaard met een zeer gezonde nuchterheid, die voor hem de lachwekkende zijde van een geleerde op hol al dadelijk naar voren draait.

De schrijver heeft, wat in de afgeloopen twaalf jaar verscheen, zorgvuldig in zijn doorschoten exemplaar genoteerd en thans verwerkt, hij heeft daarbij geen moeite ge paard en op velerlei plaatsen gespeurd, zoodat men hier ook op menig punt weer iets zal vinden, dat tot nog toe in dit verband ontbrak. Wij zijn dus dankbaar voor dit boek, dat na zijn eerste verschijnen zooveel mogelijk verbeterd is en dat in hoofdzaken geheel

Digitized by Google

hetzelfde boek van vroeger is gebleven: een bewijs van kracht in den oorspronkelijken opzet.

En toch, ik zou den reeds veel ouderen Lindsay (1894) niet gaarne willen missen: de persoonlijkheid van dat boek i zooveel sterker, hoezeer het dan ook op vele plaatsen verouderd is en hoewel Lindsay zelf erkent, dat ijn klankleer minder sluit dan Sommers Lautlehre; het onmisbare fundament van philologische kennis is ginds zooveel hechter, meer zelf verworven en zelf doorwerkt, dat het in de geschiedenis van deze wetenschap, vergis ik me niet, later een grooter plaats in beslag zal blijken in te nemen.

Juist, nu Sommer de nieuwe literatuur heeft aangegeven, blijkt dit alles, — hoe vreemd het ook klinke — te meer. Naast eigen aanteekeningen, vooral voor Plautus van waarde, vindt men plotseling een aanteekening van zuiver philologisch karakter, die weldra uit Seelmann, Lindsay (vgl. bijv. p. 30 met Lindsay p. 9) of Stolz' beide grammatica's (in het laatste geval uit de derde hand) blijkt afkomstig te zijn. Het spreekt vanzelf, dat S. (z. Vorwort) deze bronnen evenals Walde niet telkens noemt; doch deze vogels van diverse pluimage niet meer op hun stok zittend maar dooreen fladderend hebben iets verwarrends en maken de tocht wat onrustig, zoodat men telkens om- en opziet.

De oude inscripties zijn nu alle naar C I L[2] I (juister ware C I L[2] I, 2) geciteerd, verdienstelijk uniform, maar voorloopig onbruikbaar, daar dit deel nog niet verschenen is: doch ook na het verschijnen, wie gaat op raad van dit practische boek even op een bibliotheek een Corpusdeel wegsleepen, terwijl een verwijzing naar Diehls Sammlungen of Bücheler *Carm. Epigr.* of ook desnoods Schneiders *Exempla* zoo makkelijk ware geweest? Zouden verder in een handboek voor studenten al deze citaten uit schrijvers en grammatici (meestal slechts uit Seelmann) waarvan haast geen enkele wordt uitgeschreven (bij Lindsay wel), voldoende kracht bezitten om den patiënt eenige honderden malen van den stoel naar de kast en omgekeerd te jagen (bijv. op p. 25 Mart. Cap. III 261)? Het boek zou, ware het anders, zeker een paar vel grooter zijn geworden maar veel hebben gewonnen. Zoo is ongemerkt ook dit boek lichtelijk van koers veranderd: van een werk bestemd om gelezen te worden heeft het zich verplaatst in de richting van het geleerde handboek: aldus heeft het iets van zijn cachet verloren, zonder het nieuwe doel geheel te bereiken.

De blik, die af en toe gegund wordt in later ontwikkeling naar Romaansche tijden, had dunkt me in veel gevallen kunnen wegblijven, te meer omdat Sommer hier geheel op Schuchardt en Meyer-Lübke's Rom. Gramm. steunt.

Met des te meer genoegen zien we den schrijver herhaaldelijk den degen kruisen met tijdgenooten, wanneer hij in de Krit. Erläut. zich vaardig verdedigt of — gelukkig, vaak geargumenteerd — iemand het geloof opzegt. Al beteekenen sommige aanmerkingen weinig en waren beter weggebleven, het afkeuren zonder meer blijft meestal hier weg en het persoonlijke zet aan de lectuur een groote bekoring bij. Wat de uitzonderingen betreft, men legge zich eens een oogenblik de vraag voor, of het wel „juist gezien" is in een boek voor het grootere publiek van studenten bestemd, dat waarschijnlijk gedurende de volgende tien jaar een zeer verdiende normaliseerende kracht zal uitoefenen, een geleerde slechts op te roepen, om hem met een nietszeggend maar imponeerend „unfruchtbare Kritik", „nicht fördernd", „unhaltbares bei" door het valluik omlaag te stooten. Consequentie in dezen pleit zooals h i e r zeker voor de eerlijkheid van schrijvers overtuiging: vaak is hier een richtingsverschil tot uiting gekomen. Innemend en loffelijk is, dat de groote verdiensten van Skutsch juist op morphologisch gebied hier zoo ruimschoots erkend worden; verwonderlijk, dat de opvattingen van de Fransche school — vooral het in veel opzichten verdienstelijke boek van Vendryès over de *Intensité initiale* — z o o vaak worden afgewezen; dat Juret's *Dominance* enz. niet alleen om de kloeke doordenking van zijn ééne principe, maar ook wegens enkele nieuwe beschouwingen en aanwinsten de moeite waard is, heeft intusschen ook de Duitsche kritiek, o. a. Walde erkend. Voor de volgende uitgave zou een (korte!) Sachindex aan te bevelen zijn: ook in Brugmann's *Griech. Gramm.* heeft men dat (zie thans de 4de uitgave) als een gemis gevoeld. Dit en het volgende vormen slechts enkele kleine desiderata, die niets hebben uit te staan met de algemeene overtuiging, dat Sommers boek een in zijn richting bewonderenswaardige en uitnemend bruikbare wetenschappelijke praestatie heeten moet.

De zoogen. *Lento* en *Allegroformen*, een uitvinding van Osthoff spelen hier (p. 33) een te groote rol, te groot omdat dit principe op zichzelf gezond, bij een niet meer gesproken taal groote voorzichtigheid eischt; zooals het hier vaak gebruikt wordt is het gevaarlijk, omdat het onder den schijn van iets te verklaren niets verklaart: het wordt overal bij gehaald, soms geheel averechts; zoo heeft bijv. Plautus bij voorkeur Lentoformen (p. 107) gebruikt! — Op p. 40 geeft Sommer nu een W. *sāi-* (*sēi-* in den ouden druk): waarom juist *ā*? zal een student vragen. Bedoeld is *sā*^{x}*i-*; toevallig vergat ook Walde deze aanduiding van de indifferente vokaal. De Vollstufe wordt nergens aangetroffen: een balt. *sei* (*Wörter und Sachen* 4,214) hangt geheel in de lucht. — Terwijl lat. *r* terecht als Zungenspitzenlaut (p. 165) gedefinieerd wordt en (p. 59) aan het dentale karakter van de *r* het behoud van *que-* in *queror* en *quercus*, wordt toegeschreven. behoorde bij de ontwikkeling van ig. r̥ > lat. *or* en van ig. r̥r > lat *ar* (niet met *e*) een verklaring gegeven te worden. Zonder twijfel is dit een sterk argument om met Joh. Schmidt liever *ər* (of *ₑr*) te noteeren i. p. v. r̥: de *o* of *a* vokaal kan zelf geen ontwikkeling zijn van een zuiver dentalen r̥. In het algemeen is de eigenlijk phonetische doorwerking in de nieuwe uitgave niet vaster of fijner geworden; juist hier hadden vele artikelen van Meillet als voorbeeld kunnen dienen. — Wanneer men (zie p. 54) in gr. πίτνημι en κναφεύς twee verzwakkingen van korte vokalen wil zien, die men op verschillende manieren wil noteeren, is het natuurlijk beter voor het eerste *ₑ*, voor het tweede *ə* te kiezen, omdat de schwa in het Grieksch zich als *a* vertoont: Sommer juist andersom. Eén teeken ware beter. — Zou iemand licht gelooven (p. 57) dat — om de *i*! — *simbella* uit *sēmilibella* met zijn Deminutief en ver ontwikkelde beteekenis veel ouder was dan *membrum* < *mēms-ro* (*msr* > *mfr* reeds oeritalisch!, vgl. v. Planta I 476)? Men ziet, hoe ver men zoo komt. In *simbella* heeft de (dubbele) *i* umlautend gewerkt, vgl. *filius*: umbr.

Digitized by Google

feliuf. — Het komt me waarschijnlijk voor (tegen p. 57) dat lat. *-emp-* bleef, maar *-emb-* > *-imb-* werd, juist zooals *-eng-* > *-ing-* (*tenguo* : τέγγω) tegenover *iuvencus*; de *m* in *emb* is langer dan im *mp*, de *e* in dezelfde volgorde korter en ditzelfde werkt bij *emb* in de richting van *e* > *i*, vgl. *umbo* : ὀμφαλός, z. ook Meillet *M S L* 15, 265 vlg. *Exemplum* is uit **ex-em-lo* (ondanks Sommer p. 227) niet te verklaren: van de beide participia *ex- em-p-lo-* en **ex-em-b-lo-* heeft het minder gebruikte zich naar het andere gevoegd. — Voor *vitulus* (p. 58) had aan de oud-iersche vokaalharmonie herinnerd kunnen worden, die misschien meer dan een bloot analogon is. — De beruchte lange § 74 is in zijn geheel gebleven; wat is er tegen splitsing? Gelukkig verwijst Sommer nu naar de pg. van zijn boek. niet meer bijv. § 75 I C 2 γγ!; ook verdient het aanbeveling bij tijdschriften òf het jaartal erbij òf het jaartal alleen op te geven, dan ziet men ook de literatuur zelf in perspectief wat nu niet òf met veel moeite gelukt. — Dat Ernout's (p. 60) *Eléments dialectaux* met een *, dus als den schrijver persoonlijk onbekend, vermeld staan, zal wel een drukfout zijn. — Van Sommers gissing (p. 61), dat *felix* als vruchtbaar van boomen het taaleigen „der Landbewohner entstammt", geldt Sommers snaaksche vraag *Krit. Erläut.* p. 65; of zijn de boomen te Rome evenals de Sabijnsche maagden van buiten geimporteerd? = Hoe kan verder (p. 64) „eine unsinnige" (inderdaad) „volksetymologische Anlehnung" van *stipendiorum* aan *stupendus* aan schrijvers betoog kracht bijzetten? — Te zeggen, dat (ib.) gr. ει tot een monophthong *ẹ̄*, *ī* geworden is, is geen verklaring. — Eveneens (p. 63) is het niet voldoende *spēca* uit ouder *-ei-* af te leiden; voor studenten moet er dan op gewezen worden, hoe lat. *ei* = *ei* (vgl. *de-inde*) geweest is en hoe aan den anderen kant *ẹ̄* in Auslaut en elders zich zeer vaak als *eej* laat hooren of in die richting ontwikkelt. — Een fout die vaker voorkomt lijkt me dat ook hier weer *ŏ* en *ĕ* als open worden bepaald, zonder dat daarbij verschil tusschen open en gesloten lettergrepen wordt gemaakt, vgl. Seelmann p. 81 — Wanneer (p. 65) *stircus* terecht als dialectisch beschouwd wordt, zal toch wel èn phonetiek èn semasiologie niet *cornu*, *hordeum*, *porcus* (import van varkensvleesch?) maar juist *ursus* en *turdus* voor de landjonkers houden.

Sūra (p. 68) behoeft niet in strijd met alle waarschijnlijkheid (of zijn de rustieke kuiten voor de stedelijke spillebeenen een openbaring geweest?) dialektisch te zijn; naast *fūr*: φώρ, *cūr* < **qu̯ōr* kan deze *ū* door voorafgaande labialen klank ontwikkeld zijn uit **su̯ōra*; dus wrsch.: gr. ὤρη, dat volgens Aristarchus = κωλῆ was. Nadere verwantschap niet bekend: nederl. *zwoord* < **swardō* (v. Wijk 840) ligt te ver af met zijn dentaal. — *Cliens* (p. 69) „nicht aus *cluens*" helpt niet veel verder; nergens elders wordt het woord besproken. Een methode die Sommer graag volgt: het is er hem om te doen den weg voor zijn klankwet schoon te vegen; doch ook dit beperkte doel wordt niet bereikt, wanneer de afwijzing niet kort gemotiveerd wordt. Een αὐτὸς ἔφα wenscht de schrijver zelf allerminst. — *Quibiclo* (p. 69) niet = *cū-* maar = *cui-* met een vulgaire epenthese, waarschijnlijk versterkt of in de hand gewerkt door *b* = *v* (vgl. Sommer zelf p. 198, juist in den tijd dezer inscriptie, I nC.)

Ten slotte (p. 74) komt deze oude doctrine weer terug: 1 *deiu̯os* > 2 *deios* > 3 *dēos* > 4 *dĕus*; ik heb deze overgang nooit kunnen begrijpen en kunnen hooren. Vergis ik me niet, dan spookt het schriftbeeld hier weer rond: immers 2 > 3 zou men aannemelijk kunnen maken door te noteeren: *deii̯os* > *dēos* (vgl. *māius* = *maii̯us*, *ēius* = *eii̯us* (ook hier, p. 443); als men zonder bezwaar *eii̯* en *ēi̯* gelijkstelt, ligt *eii̯* daartusschenin; alle zijn het grove noteeringen van nauw verwante klankcomplexen; waarom drukt men deze ontwikkeling dan graphisch zoo ongelukkig uit? Men hoort het antwoord: omdat „immers" juist *eius* en *maius* „met hun i" een andere noteering verbieden. En zoo krijgt men dan verder **dēos* te zien (waarschijnlijk met hiaat?), waarna de oude schoolregel „*vocalis ante vocalem*" zelfs hier nog weer dienst doet. Hoeveel juister — en eenvoudiger — gaat het in dit opzicht toe in de beschrijving van derg. verschijnselen in het Homerisch dialect. Ik noem dit laatste als typisch voor een zwakkeren kant in Sommers boek.

Het geheel, dat Sommer geeft, is tienmaal grooter dan wat hier besproken werd; verdere aanteekeningen laat ik voorloopig rusten, en zonder gemoedsbezwaar: ex ungue leonem is op dit boek zeker van toepassing; het overige is even ijverig, even handig, even belangrijk en frisch. Goed georienteerd, goed orienteerend is het een voortreffelijk kompas voor de kleine en de groote vaart in deze archipel van feiten: men zal het niet zonder dezen wegwijzer kunnen stellen, tenzij men gaat spelevaren of — — liever alleen dwaalt dan dit modern toerisme mee te maken door de taal van Latium.

Den Haag. F. Muller Jzn.

J. Sannazaro, The Piscatory Eclogues, ed. by W. P. Mustard. Baltimore, The John Hopkins Press. 1914. (Pr. geb. $ 1).

In deze verdienstelijke uitgave van Sannazaro's Visscherszangen is de invloed van den dichter op onze literatuur geheel over 't hoofd gezien. Ofschoon de edities van Broukhusius en Vlamingius terloops worden vermeld, mag men met reden betwijfelen, of Mustard hiervan voldoende gebruik heeft gemaakt. De navolgingen in het Italiaansch, Spaansch, Fransch en Engelsch zijn opgespoord, maar van Katharina de With, van Jeremias de Dekker — om van andere dichters niet te spreken — wordt met geen woord gerept. Ook het korte levensbericht van Sannazaro, die meer dan eenig ander humanist de kunst verstond om, ook al ontleende hij veel aan de klassieke schrijvers, toch in zijne verzen iets persoonlijks te brengen, geeft te weinig in vergelijking met hetgeen Pieter de Vlaming in de uitgave van de Arcadia over hem weet mee te deelen. De oorzaak dezer tekortkomingen ligt voor de hand. Mustard verstaat onze taal niet en kent de uitgaven, die in Holland verschenen, waarschijnlijk slechts uit citaten. Dit laatste vermoed ik ook op dezen grond, dat hij n.l. aan goede annotaties, door Broukhusius gemaakt, geen aandacht heeft geschonken. Als Proteus in de 4de ecloga vs. 30 sqq. vertelt, waarom de goden aan Baiae het zwavelhoudend water hebben gegeven, zoodat deze stad een badplaats van naam werd, zwijgt de editie van Mustard. Daarentegen vinden wij in de Hollandsche uitgave een zeer verstandige uitlegging met een verwijzing naar de Italica van Heinsius, die deze beschouwing aan Sannaza-

Digitized by Google

ro ontleende. Onduidelijk ook zijn de woorden bij ecl. III, 25, waar gesproken wordt over den lacus Lucrinus. Mustard schrijft: „It must have been much larger in Sannazaro's day, that is before the upheaval of the monte Nuovo, Sept. 30. 1538." Broukhusius is hier vollediger en vermeldt een schrijver, die uitvoerig spreekt over de aardbeving, waardoor Terra Laboris sive Campania Felix in die dagen geteisterd werd. Wel vinden wij tot onze verbazing overgenomen de belachelijke annotatie bij vs. 70—73 van de 3de ecloga. De plaats luidt:

Est Veneri Cypros gratissima, Creta Tonanti
Junonique Samos, Vulcano maxima Lemnos:
Aenariae portus Hyale dum pulchra tenebit,
Nec Samos Aenariam vincet, nec maxima Lemnos.

Broukhusius zegt: vitium est in anacephaleosi, nam cum quatuor nominaverit initio, duos in fine omittit, quod factum non oportuit. Hij noemt dit: prava Virgilii imitatio (cf. Verg. Bucol. VIII in fine). In een hekeldicht van 1696 wordt aldus met deze opmerking de spot gedreven:

Acti, ana-tu-cephalaeosin non sat bene nosti.
Orpheus te doceat (nam valet) Amstelius.

En terecht!

Na op het onvolledige te hebben gewezen mogen wij het vele, waarin Mustards uitgave boven de vroegere edities staat, niet verzwijgen. Met groote nauwgezetheid zijn bij Theocritus, Virgilius e. a. alle plaatsen opgezocht waarvan men bij Sannazaro de navolging vindt. Soms gaat zijn speurzin een weinig te ver. Is het niet vreemd bij de eenvoudige woorden: Eia age iam surgamus aangeteekend te zien: „Virg. Aen. IV, 569 eia age rumpe moras; Ecl. X, 75 surgamus." Zijn groote belezenheid en kennis der humanistische litteratuur blijkt uit de degelijke inleiding. Al kunnen wij voor de studie van onze literatuur in het begin der 18de eeuw de Hollandsche uitgaven niet missen, toch zal het verstandig zijn Mustards uitgave daarnaast te raadplegen. Misschien krijgen wij later een nieuwe editie der Elegiae, die, evenals de Eclogae Piscatoriae, zeer lezenswaard zijn zoowel om het vloeiend Latijn als om de levendige voorstelling. Scaliger prees dezen dichter niet zonder reden zoo uitbundig.

Rotterdam. Y. H. Rogge.

P. Marestaing, Les Ecritures égyptiennes et l'antiquité classique. Paris, Geuthner. 1913. (Pr. fr. 7.50).

De schrijver is advocaat bij het gerechtshof te Parijs. Toch is hij blijkbaar goed thuis in de zoogenaamd classieke auteurs. Hij geeft een lange reeks passages — chronologisch gerangschikt — uit de grieksche en de latijnsche schrijvers. Op ieder dier fragmenten, in de oorspronkelijke talen afgedrukt, volgt een vertaling; daarna een soms beknopte, soms vrij uitvoerige commentaar. Hier blijkt dat Marestaing ook de oud-aegyptische taal heeft beoefend, en wel naar de methode van Prof. Erman (Berlijn). Verscheidene jongere fransche aegyptologen — onder wie te noemen zijn Marestaing's leermeester, A. Moret; Lacau e. a. — volgen de strenge philologische methode van de zgn. berlijnsche school: Erman en diens leerling Sethe. Dit is aan de fransche aegyptologie ten goede gekomen, vooral wat de nauwkeurige interpretatie der hieroglyphische teksten betreft. Een klein overblijfsel van den ouden zuurdeesem vindt men b.v. op p. 20, waar het suffix van den 1. pers. sing. als *a* (in plaats van *j*) wordt aangegeven. In de „schriftleer", die een groot deel van zijn inleiding beslaat, volgt hij geheel Erman.

Historisch en technisch is de stof niet geheel verwerkt; maar als materiaalverzameling is het boekje zeer bruikbaar.

Leiden. G. J. Thierry.

S. Poznánski, Babylonische Geonim im nachgaonäischen Zeitalter, nach handschriftlichen und gedruckten Quellen. (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, Band IV, Heft. 1, 2.). Berlin, Mayer u. Müller, 1914. (Pr. M. 4).

Gaon (eigenlijk eene afkorting van גאון יעקב „de trots van Jakob") was in het na-talmudische tijdperk de titel van het hoofd der joodsche hoogescholen te Sura en te Pumbadita in Babylonië. Na den dood van *Hai* in het jaar 1038 werd deze waardigheid opgeheven; met hem eindigt het „gaoneesche" tijdperk der geschiedenis van het Jodendom. In de 12de en 13de eeuw heeft echter de joodsche wetenschap eenen nabloei gehad in Bagdad, de residentie van den Kalief. Ook de waardigheid van *Gaon* werd weer in het leven geroepen. Over de *Geonim* (de bekleeders van deze waardigheid) in dit latere tijdperk was tot nog toe weinig bekend. In het onderhavige werk heeft de Schr. uit oude en nieuwe bronnen al de gegevens daaromtrent verzameld. Van ± 1143 tot 1288 zijn negen Rabbijnen bekend die het ambt van *Gaon* in Bagdad hebben bekleed. De belangrijkste daarvan is Samuel ben 'Ali (Ibn al Dastûr), bekend door zijnen pennestrijd met Maimonides en door zijne geleerde dochter.

De „Anhänge" zijn uitvoeriger dan het werk zelf. Behalve de publicatie van de drie belangrijkste nieuwe bronnen verzamelt de Schr. hier ook al de gegevens over de *Geonim* in Palestina en in Egypte. In beide landen hebben de rabbijnen gepoogd, zich onafhankelijk te maken van het oppertoezicht der babylonische Joden: in Palestina (in Jeruzalem, later in Tyrus, dan wellicht in Damascus) reeds van de 10de eeuw af, in Egypte (in Fostât = Kairo) iets later. Ten slotte werd Gaon een titel, een epitheton van voorname geleerden.

Naast den *Gaon* stond bij de babylonische Joden het wereldsche hoofd der gemeente: de *Exilarch* (ראש הגולה of ראש גלות), die zijnen stamboom van David afleidde. Ook deze waardigheid werd later in Bagdad, in Mosul, Damascus en dan vooral bij de secte der Kareërs wederopgericht.

Wie belang stelt in dit onderdeel der geschiedenis van het orientalische Jodendom in de vroegere middeleeuwen vindt in het boek van dr. P. het materiaal volledig bijeen.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal. Vijfde, geheel opnieuw bewerkte uitgave. 's-Gravenhage, Nijhoff en Leiden, Sijthoff. 1914. (Pr. ƒ 12).

De nieuwe „Van Dale", van welks eerste aflevering in *Museum* XXI, 256 vlg. eene aankondiging verscheen, en van welks gestadigen voortgang in *Mus.* XXII, 189 melding werd gemaakt, is thans al sinds verscheidene

Digitized by Google

maanden compleet. Het is een boekdeel geworden van 2061 bladzijden ; de vorige druk had er 1962, behalve de in de nieuwe uitgave niet opgenomen Lijst van Nederlandsche Plaatsnamen. Er zijn dus honderd pagina's meer, maar er is óók met een andere letter en in langer kolommen gedrukt, en ieder ziet terstond dat deze jongste uitgave een waarlijk onnoemelijk aantal woorden en uitdrukkingen meer bevat. Er is geen denken aan, het geheele werk hier in bijzonderheden te beoordeelen ; ik zal mij bepalen tot eenige meer algemeene opmerkingen, in den trant der vroeger gemaakte en in verband daarmede of in aansluiting daaraan. Ik heb mij, bij mijne beschouwingen over de eerste aflevering, onder meer, uitgelaten over zekere karakterverandering welke ik in den beginnenden nieuwen druk meende te bespeuren, en over een te wierigen uitgroei, buiten en boven hetgeen ik in een woordenboek als dit noodig en wenschelijk meende te moeten vinden. Wat die verandering van karakter betreft, zij is inderdaad doorloopend een der kenmerken van het geheele werk gebleken. Van Dale is in zijn nieuwen vorm niet alleen vermeerderd met honderden, meer of minder vernederlandschte of in de taal allengs vrijwel opgenomen technische en wetenschappelijke termen, maar het boek schijnt van nu voortaan — gelijk ik giste — ook metterdaad een „volledige woordentolk" (ter verklaring van vreemde woorden en uitdrukkingen) te zullen zijn, daarbij eene soort van verkorte encyclopaedie en tevens aardrijkskundig woordenboek. Ik wijs daarvoor op artikelen als Sont, Tower, White House, Union Jack, up to date, Ymir, Folketing, Oddfellows, reservatio mentalis, Soli Deo Gloria, Quae nocent docent. Ook vindt men er een artikel als *Stovia*: school tot opleiding van inlandsche artsen (waartegenover het ontbreken van een art. *Mulo* — Muloschool is wèl vermeld — eenigszins afsteekt). Van *kwikzalf* en van *sterke kwikzalf* wordt de samenstelling nauwkeurig opgegeven ; er wordt vermeld waarvan men *mayonnaise* maakt (doch niet juist); uitvoerig wordt gezegd wat *yoghurt* is, en waar het goed voor is. Dit alles, en heel veel dergelijks, onder den titel van „Groot Woordenboek der *Nederlandsche* Taal." Ik vermeet mij niet, het opnemen en vermelden van deze en dergelijke termen en uitdrukkingen af te keuren. Maar bij een lateren druk, zoomin als eigenlijk nu, zal het onder den ouden titel kunnen doorgaan. Ik mag, nu Van Dale dezen weg — steeds meer — is opgegaan, ook eigenlijk geen bezwaar maken tegen het opnemen van termen als rodelbaan, rodelen, waar lift, rutschbaan, skiloopen, bob(slee) al meer of minder lang gemeen goed zijn geworden ; maar ten slotte wordt dan toch eigenlijk alles „Nederlandsch !" Doch ik zou, te eer omdat het in heel veel andere gevallen wel is geschied, bij die allernieuwste uitheemsche neologismen toch — voorloopig — nog wel gaarne het „certificaat van oorsprong" zien overgelegd, in den vorm eener bijvoeging van (Fr.), (Eng.), (Hd.). Ik mis ongaarne zulke toevoegingen o. a. bij Krach, 2. Panne, Plat-ménage, ook omdat zij dienen kunnen als waarschuwing en aanwijzing voor de uitspraak. Eene zonderlinge soort van artikelen zijn zulke als waarvan het volgende de type is : „Notam. *Iets ad notam nemen* (enz.)." Ik vind tot mijn verwondering echter geen art. „3. Rem. *Iets ad rem opmerken.*"

Bezwaren moet, en mag ik hebben, hoe dan ook de opzet van het werk gewijzigd is, en het kader er van verwijd, tegen al wat overtollig heeten mag, en dat dus onnoodig plaats in beslag neemt. Ik kom nog eens terug op zulke woorden als omjanken, omjoelen (verg. het vroeger gezegde over aanjanken, aanjoelen), omspoken, omtornen; bestaan*bare* woorden, maar die (men zie de voorbeelden van 't gebruik !) niet werkelijk *bestaan*, d. w. z. die door niemand ooit worden gebezigd („wat hebben die dronken kermisgasten van nacht weer omgejoeld en omgespookt"). Zoo zijn er in dezen druk nog veel te veel blijven staan. Voorts namen van zaken van welke geconstateerd wordt dat zij uit het gebruik geheel verdwenen zijn (zie b.v. ophicleïde); termen als korfbalbenoodigdheden (in 't oneindige te vermeerderen) ; verkortingen als prof, proppies (propaedeutisch examen), potver (vloek) ; kinderwoordjes als kukkie (kusje), en derg. Ook vrouwelijke vormen als Norin (bij Noor), en zwartin (negerin) — waarom dan òòk niet Zwedin, Zwitserin, blankin? — reken ik hiertoe. Ook deze woorden *kan* men theoretisch „maken", maar zij worden door de practijk niet gevormd. Zij kunnen in eene latere uitgave zonder schade verdwijnen. Aan de „dieventaal" (diev.) is ook wel wat te veel eer bewezen. Er zijn daarin termen die als 't ware tot de algemeene taal behooren, die iedereen als 't hem te pas komt wel eens gebruikt (*smeris*, *Groot Mokum*), maar het lijkt mij alsof hier een uitvoerig excerpt uit den bekenden *Woordenschat* of uit b.v. Köster-Henke's *Boeventaal* is verwerkt (verg. priemerik, sliegerik enz.), en voor mijn gevoel hooren de allermeeste van die woorden in een Woordenboek der Nederlandsche taal, zoo ooit, nu nog niet thuis. Wat de eerste aflevering mij over „Indische" woorden deed opmerken, geldt ook voor 't geheele werk : de grens tusschen 't meer algemeen gebruikelijke en het meer (of zéér) speciale is er in overschreden ; kran(d)jang en sawah b.v. mogen niet gemist worden, maar kossong (Ind. huurrijtuig) b.v., en kramassen (zich het haar uitwasschen) zijn, naar mijn oordeel, hier niet op hun plaats.

— „Intusschen, het staat er toch maar allemaal in, en die den *nieuwen* Van Dale heeft, hoeft geen „Technisch Woordenboek", geen „Woordentolk", geen „Woordenschat", geen „Boeventaal" of „Indische Woorden" en wat er meer van dien aard is, zich aan te schaffen of te raadplegen." — Het mag waar zijn, maar ik vind het jammer van den *ouden* Van Dale. Het meest misschien, omdat ik in den nieuwen eene vaste eenheid of eenvormigheid van bewerking mis ; omdat men er den lappendeken zoo duidelijk in ziet. Den stijl van het lexicon, gelukkig ook; maar dan is er de stijl van het leerboek of handboek ; de stijl van de techniek ; de stijl der pharmacopee ; de gezellige uitvoerigheid van het huiselijk recepten- en keukenboek ; de anecdote enz. 't Komt er alles op zijn beurt in voor. Maar den indruk van een eigenlijk, een uniform, een doorwerkt geheel maakt Van Dale in dezen opnieuw bewerkten druk op mij nog niet. Misschien wordt hij zulk een geheel in een volgenden.

Ik heb ook, hier en daar, eene aanteekening gemaakt, bij woorden of uitdrukkingen waar ik over verklaring

Digitized by Google

of uitlegging met den bewerker meen te moeten ververschillen, maar zullen dergelijke opmerkingen eenig nut van belang hebben, dan zou men zorgvuldig het geheele werk van woord tot woord moeten nagaan. Een paar aanteekeningen evenwel van anderen aard. Op koscher wordt naar kauscher verwezen, maar kouscher is een artikel op zich zelf, zonder verwijzing. Zoo wordt bij poerem („drukte, veel beweging") niet naar purim verwezen, en toch staan die twee woorden (beter vormen) ontegenzeglijk met elkander in verband. Drukfouten heb ik heel weinig gezien. Lees echter voor *toncia* (in het art. Orgelpunt): *tonica*, voor Δ-vormig, bij Lambdanaad, Λ-vormig; in 't art. Palla: gebenediceerd, voor: gebenediseerd. Occultisme zocht ik, na Occult enz., eerst te vergeefs, doch het staat er wel, maar na Occupeeren.

Ik heb het niet noodig geacht op de bekende goede hoedanigheden van „Van Dale", ook in de nieuwe uitgaaf, de aandacht te vestigen. Dit heb ik reeds bij mijne aankondiging van de eerste aflevering gezegd, en ik herhaal het nog eens. Ik zou alleen sommige dingen graag anders zien, omdat zij, naar mijne meening, een goed werk nog zouden verbeteren.

Leiden. A. Beets.

Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal. 's-Gravenhage, Nijhoff en Leiden, Sijthoff. 1915. (Pr. ƒ 3.25).

Een deeltje van 988 bladzijden in kleiner formaat dan het „Groot Woordenboek" en eene verkorte uitgave van dit laatste, „geschikt voor de leerlingen der H. B. S., de Gymnasia, de Kweek- en Normaalscholen (enz.)." „De wijze van bewerking is geheel dezelfde", maar — ik volg ook verder het prospectus — men heeft: „tal van samenstellingen en afleidingen weggelaten, die òf zeer eenvoudig zijn, òf minder vaak voorkomen; tal van voorbeelden niet opgenomen; een aantal minder gewone en technische beteekenissen niet vermeld." — „Voor hen die niet, of nog niet een uitgebreid Woordenboek als de volledige uitgaaf noodig hebben", inderdaad een handig bezit. De letter is iets kleiner dan in het hoofdwerk, maar de druk duidelijk en keurig verzorgd. De bekorting is met zeer veel oordeel geschied; de uitdrukking is beknopt en zakelijk.

Leiden. A. Beets.

J. M. Keyman, Kudrun en Biterolf. Bijdrage tot de bepaling van hun onderlinge verhouding. Groningen, Noordhoff. 1915. (Groningsche diss.).

Het is mij een genoegen, op deze dissertatie der Groningsche hoogeschool de aandacht te mogen vestigen. Het thema moge in hoofdzaak de Germanisten in engeren zin interesseeren, het hoofdresultaat mag voor dezen 'allerminst verrassend' zijn, de wijze, waarop mej. Keyman haar taak heeft opgevat, kan als model dienen, hoe een dergelijk onderzoek moet worden ingericht. Volgens weloverwogen gezichtspunten zijn de rubrieken van groepeering gekozen, waarin de stof moest worden behandeld, nauwgezet zijn alle vormen en woorden met de plaats, waar ze telkens voorkomen, geregistreerd, met meestal groote omzichtigheid zien we voor de groepen of voor de afzonderlijke woorden na bespreking der verschillende schakeeringen de conclusies getrokken. Zoo komt deze bijdrage over de verhouding van de Kudrun en den Biterolf naast een studie als die van E. Kettner over het Nibelungenlied en de Kudrun te staan. Reeds 50 jaar geleden (1866) constateerde Jänicke in zijne uitgave van den Biterolf en na hem Martin 1872 in die van de Kudrun en vooral Sijmons 1884 P.B.B. 9, 49 vlg., dat er speciale overeenstemmingen in woordvormen en woordenkeus van de Kudrun en den Biterolf bestaan, die op een zeer nauw verband tusschen deze beide werken wijzen. Maar een volledig onderzoek omtrent de verhouding der beide gedichten ontbrak tot nu toe. Het is de verdienste van mej. Keyman, dit onderzoek te hebben verricht. Daar er geen redelijke twijfel kan bestaan, dat de Kudrun het oudere gedicht is, zoo mogen we het hoofdresultaat van haar onderzoek aldus formuleeren: de Biterolf staat in al zijn deelen ten opzichte van het taalgebruik in hooge mate — zakelijk betrekkelijk weinig — onder den invloed van de Kudrun in den vorm, zooals we dit werk thans kennen, met zijn Nibelungenstrophen en zijn caesuurrijmen.

Mej. K. heeft het onderzoek der vormen en woorden ingedeeld in vier hoofdstukken. I, p. 5—47, 'Taalvormen en rijmtechniek' behandelt klanken, declinatie, conjugatie, woordvorming, syntax, rijmen. II, p. 48—124, 'Epitheta'. Ter sprake komen 5 rubrieken: epitheta, die betrekking hebben op innerlijke eigenschappen van personen, op uiterlijke, op de verhouding van een persoon tot zijn omgeving, op eigenschappen van zaken, epitheta, die een bepaling omtrent ruimte, graad of tijd inhouden. III, p. 125—137, 'Woordenschat' dwz. woorden, die voornamelijk voorkomen in het volksepos, zulke in het hoofsche epos, andere opvallende woorden (ande, eckestein, lasstein enz.), part. praet. met un-. IV, p. 138—186, 'Epische formules en zakelijke overeenstemmingen', zulke, die betrekking hebben op het hoofsche leven, op den strijd, op de wijze, waarop de dichter tot zijn hoorders spreekt, op dingen van anderen aard (siben vürsten lant, guot und êre, enz); eenige eigennamen.—Een 5e hoofdstuk, p. 187—195, geeft de conclusie, waarin Schr. tot boven reeds genoemd resultaat komt en ook een paar woorden aan de Herbortsage wijdt. Ten slotte bevat eene bijlage op p. 196—201 een lijst der woorden, die de Kudrun en de Bit. gemeenschappelijk hebben tegenover het Nibelungenlied B. Een korte inleiding en een lijst van gebruikte litteratur gaat aan het geheel vooraf.

Wanneer Schr. zegt, dat de 'uitkomsten allerminst verrassend' zijn (p. 1), dan geldt dit in zekeren zin voor het hoofdresultaat. Maar juist haar methodisch, zelfs herhaaldelijk statistisch onderzoek volgens bepaalde gezichtspunten geeft ons thans een scherpere voorstelling van den aard van den formeelen samenhang tusschen de Kudrun en den Biterolf. Op een paar dingen wil ik hier wijzen. Allereerst volgt uit de vergelijking, dat de Biterolf het werk is van éen enkelen dichter, dat dus de opvatting van Jänicke, den uitgever van den Bit., als zou een bewerker een uitvoerige inleiding er aan toegevoegd hebben, voor goed weerlegd is. — De epische woordenschat, die K. en B. gemeen hebben met het volksepos, is in beide gedichten ongeveer even groot, waarbij opvalt, dat bijv. een woord als 'wîgant' of

Digitized by Google

'marc' in K. slechts een enkele maal, in B. veelvuldig voorkomt. Daarentegen is de woordenschat, dien B. gemeen heeft met het hoofsche epos, weer omvangrijker dan in K., doordien de hoofsche woorden in B. voor een groot gedeelte technische termen van het steekspel zijn, en de wijze van vechten in de K. meestal de oud-epische met het zwaard is (p. 130 vlg.). Terwijl in het Nibelungenlied 'buhurt' (een ridderspel, waarbij twee scharen te paard tegen elkaar indringen) herhaaldelijk voorkomt, in de K. 5 ×, heeft B. het slechts 1 ×; 'buhurdieren' kennen Nib. en K., B. geeft het niet. Kenmerkend is, dat woorden als 'turnieren' en 'turnei', die B. 19 ×, resp. 5 ×, gebruikt, in K. en Nib. niet gevonden worden. Men voelt, dat in den Bit. hoofsche invloeden sterker spelen. — Het Nibelungenlied vermeldt de 'varnde diet' herhaaldelijk, de K. herinnert er 4 × aan, in B. schijnen ze niet te bestaan. (Intusschen wil ik de opmerking maken, dat de voorstelling van die rondtrekkende lieden wellicht implicite Bit. 4054 vlgg. voorhanden is). — Enkele woorden zijn kleine monographieën: 'ellende' p. 103—106, 'guot', het epitheton, dat het meest in K. en B. voorkomt, p. 61—69 (het resultaat p. 69 'De Bit. volgt in het gebruik van 'guot' het hoo[illegible]e epos, terwijl de K. zich bij het volksepos, het Nib., aansluit' is overigens na de voorafgaande vergelijkingen te scherp geformuleerd), 'hêr(e)' p. 82—88, 'rîche' p. 88—92, enz. — Boven alles wordt duidelijk, hoe Bit. een groot aantal epitheta herhaaldelijk zonder eigenlijke gevoelswaarde zuiver mechanisch gebruikt, grootendeels omdat ze zoo gemakkelijk in het rijm pasten, terwijl de Kudrun ook in dit opzicht op een hooger standpunt staat. Zoo geeft Bit. in de laatste 8500 verzen, waarin Dietrîch voorkomt, 'lobelîch' 21 × bij personen, daarvan 16 × als rijm op Dietrîch; naar verhouding van de voorafgaande 5000 verzen, waarin 'lobelîch' 3 × voorkomt, konden we het slechts 5 × verwachten (p. 95). Hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij gast, milte, hêr, rîche, mære, junc bij personen (p. 125). — In al deze en vele andere gevallen heeft Schr., ofschoon haar oogmerk steeds op het 'Gesamtresultat' gericht was, een materiaal samengebracht, dat voor onderzoekers op verwant gebied van niet te onderschatten waarde zal blijken te zijn. —

Twee opmerkingen ter overweging en in ieder geval als bewijs van belangstelling. P. 115 constateert Schr., dat zoowel de Kudrun als de Bit. slechts op éen enkele plaats de uitdrukking 'groʒen schîn tuon' hebben. Deze uitdrukking, gaat Schr. voort, ontbreekt in het Nibelungenlied, in de Klage, in Alpharts dood, in Dietrichs vlucht en in den Rabenslag, in Ortnit en in Wolfdietrich. Hier hebben we dus, zegt ze, een individueele overeenstemming tusschen de Kudrun en den Biterolf. — Ik zou aanraden van deze parallel geen gebruik te maken. Niet alleen, omdat die twee sporadische gevallen te gering in aantal zijn. Maar omdat de eene passus kritisch niet zeker is. Bit. 12322 vlg. luidt in zijn geheel: 'Herbort der helt mære, der tete ellens grôʒen schîn'. Hier mag 'schîn' subst. zijn, de gen. 'ellens' schijnt er op te wijzen, en 'groʒen' met zijn n is dan adj. In den Kudrunpassus 58, 2. 3 is 'groʒen' met n twijfelachtiger. Sijmons Kudrun[2] geeft in overeenstemming met het hs., dat 'grossen' heeft: 'dô tete er (sc. der grîfe) grôʒen schîn, daʒ er grimmic wære und übele gemuot.' Maar door den zin met 'daʒ' wordt men onwillekeurig aan verschillende plaatsen in de Nibelungen herinnerd, waar bij 'schîn tuon' een adv. treedt: 'daʒ er milte wære, daʒ tet er grœʒlîchen schîn' (B 514, A 483, niet in C), 'die tâten dâ wol schîn, wie si rîten künden' (C 1923), 'er was ein helt zen handen, daʒ tet er (C 'wart dâ') schin' (B 1968, C 2021, A 1905), of met het vb. 'schînen': 'dîu Prünhilde sterke vil grœʒlîchen schein' (B 449, C 460, A 425). Zoodat men in den Kudrunpassus met de verschillende editoren, ook Sijmons Kudrun[1], liever lezen mocht: 'do tete er grôʒe schîn, daʒ er grimmic wære', dwz. met 'groʒe' als adv., waarbij dan 'schîn tuon' de in de mhd. teksten gewone beteekenis van 'toonen' enz. heeft. De Kudrunpassus met 'grôʒen' is dus kritisch niet geheel zeker en daarom als parallel met de uitdrukking in Bit. liever niet te citeeren. —

In hoofdstuk V p. 187 vlgg. brengt Schr. de kwestie ter sprake, in welke verhouding de dichter van den Bit. tot dien van de Kudrun staat. Ze onderscheidt vier mogelijkheden: 1. de Kudrun en de Bit. zijn van denzelfden dichter; 2. de K. staat onder invloed van den B.; 3. de B. staat onder invloed van de K.; 4. de beide gedichten zijn ontstaan in ongeveer dezelfde streek, denzelfden tijd en uit dezelfde school. Het resultaat is dan, dat de Bit. onder den invloed van de Kudrun staat. Bij de bespreking van 1. vermis ik bij Schr. hare methodische zorgvuldigheid. Hare motiveering is: 'de dichterlijke individualiteit, die uit beide gedichten spreekt, is zoo geheel verschillend, dat de onderstelling, dat éen persoon de Kudrun en den Biterolf gedicht heeft, met beslistheid van de hand moet worden gewezen.' Daarbij ontvouwt ze dan het verschil in individualiteit. De motiveering is juist, indien ze met Panzer en Droege aanneemt, dat de Kudrun, zooals we die nu kennen, in de dertiger jaren der 13e eeuw 'in einem Gusse' tot stand kwam, m.a.w. indien er geen twijfel bestond, dat het gedicht met zijn Nibelungenstrophen en zijn caesuurrijmen het werk is van een man, die het omstreeks 1235 vervaardigde. Op p. 2 en 188 vlgg. spreekt mej. Keyman over den vorm en den inhoud van de Kudrun, maar of deze twijfel voor haar bestaat, wordt mij niet duidelijk. Schr.'s leermeester, de laatste uitgever van de Kudrun, onderscheidt p. XC vlg., LXXIV vlgg. der Inleiding (afgesloten 1913) 'eine einheitliche Bearbeitung' van een oud gedicht en na die 'einheitliche Erneuerung' een dubbele bewerking, die zich openbaart, de eerste door de invoering van Nibelungenstrophen, de tweede door het aanbrengen van caesuurrijmen. Mag deze zienswijze juist zijn of niet, Schr. moet, wil ze zeker gaan, rekening houden met het resultaat van onderzoek van een der beste kenners van de Kudrun. Wat Schr. van de voortreffelijkheid der Kudrun en den dichter bijbrengt, geldt in hoofdzaak voor den renovator, maar zeker niet voor den tweeden bewerker na dezen. Eigenlijk had ze om te overtuigen de individualiteit van den hernieuwer en van de beide bewerkers moeten geven. Daar de Bit. het werk van éen dichter is, zoo geloof ik, dat o.a. de verzen 6451—6510 een criterium geven, dat de Bit. niet van den laatsten bewerker der Kudrun is, want slechts van dezen kan sprake zijn. Het zijn de regels, waarin Herbort van Denemarken zegt, dat hij in Ormanîe Hildeburg, de dochter van Ludwig en de zuster van Hartmuot, tegen den wil

Digitized by Google

van haar vader en haar broeder als vrouw heeft genomen. Het is moeilijk aan te nemen, dat òf de renovator òf een der bewerkers, die door den aard van hunnen arbeid de Kudrunstof geheel in zich opgenomen hadden, zulke toespelingen, als in den Bit. voorkomen, in dien vorm in tegenspraak met de K. zouden hebben gegeven. —

Een woord van dank aan Mej. Keyman voor haar werk, een woord van dank ook aan den man, die voor deze taak de juiste kracht wist te winnen.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

F. P. H. Prick van Wely, Sleutel bij Roorda's Dutch and English Compared, I. Losse zinnen. Derde uitgave. Groningen, Noordhoff. 1915. (Pr. *f* 0.90).

In de laatste jaren kunnen de voor een lagere taalacte studeerenden niet klagen dat er gebrek is aan hulpmiddelen bij hun studie. Uitgewerkte gecommenteerde examenopgaven, werkjes over uitspraak, spraakkunst en idioom, waarin niet slechts regels worden gegeven maar ook iets wordt meegedeeld van het waarom, goede, van noten voorziene, uitgaven van buitenlandsche schrijvers, zijn in vrij ruime mate tot hun beschikking. Het werkje, verschenen onder bovenstaanden titel, verdient zeer zeker een goede plaats onder de genoemde hulpmiddelen. Het bevat de, met zorg bewerkte, vertaling in 't Engelsch van de oefeningszinnen in Roorda's bekend boek „Dutch and English Compared." Deze vertaling is zoo beknopt mogelijk; er worden slechts zeer weinig varianten gegeven, zoodat de gebruikers niet in de war worden gebracht door het zien van synoniemen, wat weer een afzonderlijke bestudeering van het onderscheid in beteekenis dier synoniemen zou noodig maken. „Zooals het boekje nu is" (zegt de bewerker in zijn voorbericht) „zal het met vrucht gebruikt kunnen worden, zoowel door lesgevers die eens willen zien hoe een ander het doet, als door voor een acte studeerenden, die nog niet weten hoe het moet, c. q. kan, of die geen leiding hebben bij hun voorbereiding."

Hiermee ben ik het volkomen eens, en heet het boekje hartelijk welkom.

Leiden. J. de Josselin de Jong.

S. W. A. Drossaers, Diplomatieke betrekkingen tusschen Spanje en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1678-1684. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1915. (Leidsche diss.).

Dit werkje, verschenen als Leidsche dissertatie, is een van verscheidene studies over de diplomatieke geschiedenis van de Republiek, die tot de geestelijke nalatenschap van professor Bussemaker mogen worden gerekend. Het behandelt een tijdperk, waarover wel heel wat literatuur bestaat, maar dat om goed gekend te worden van zooveel kanten behoort te worden toegelicht, dat speciale studies erover nog geen overdaad zijn. Het waren de jaren, waarin Willem III, verteerd van ongeduld en gevoel van onmacht, moest aanzien, hoe in een verdeeld en verblind Europa Lodewijk XIV voortging met het internationale recht te vertreden en zijn macht uit te breiden ten koste van Spanje en het Duitsche Rijk. De Republiek durfde haar lot niet onverbrekelijk met dat van het onzalige Spanje verbinden, zoolang Engeland zoo onbetrouwbaar bleef en Spanje moest van compromis tot compromis met de tyrannie van Versailles komen om eindelijk in 1684 door zijn eigen bondgenooten tot het vernederend twintigjarig bestand, waarbij het Luxemburg moest opgeven, te worden geprest.

Maar al kon Willem III de Republiek niet meesleepen in een oorlogspolitiek, hij vormde niettemin ook in dezen tijd het ware middelpunt van de anti-Fransche politiek in Europa. Dit is o.a. uit Muller's Waldeck bekend genoeg. Hier blijkt nog in bizonderheden welk een geregelden en sterken invloed de prins door de kracht van zijn persoonlijkheid oefende ook op de Spaansche politiek, door middel van Castel Moncayo, den Spaanschen gezant in Den Haag, en de Grana, den goeverneur van de Spaansche Nederlanden. Dr. Drossaers heeft de briefwisselingen van deze heeren onderling, van beiden met het Spaansche hof en van Willem III met de Grana, op het archief te Brussel bestudeerd. (Ten deele zijn zij daar natuurlijk in minuutvorm, maar veel van de oorspronkelijke handschriften ontbreken te Simancas).

Welk een jammerlijk vertoon van zwakheid, kleinmoedigheid en verdeeldheid leverde het groote bondgenootschap, waarvan Willem III de onvermoeide leider was. Het is waarlijk geen wonder, dat Amsterdam geen heil zag in gevaarlijke ondernemingen in zulk gezelschap. Dr. Drossaers heeft in het bizonder willen aantoonen, hoe de ongelooflijke staat van verval, waarin Spanje verkeerde en waaraan zij een boeiend hoofdstuk in haar boek heeft gewijd, belemmerend op de Europeesch opgevatte anti-Fransche plannen werkte. Want de anti-Fransche politiek had het Spaansche probleem als middelpunt en het was zulk een toer om met het Spaansche wanbestuur om te gaan, dat de bestgezinde staatslieden er soms wel wanhopig onder moesten worden. Daarbij was Spanje, onredelijk en roekeloos als het soms nog handelen kon, niet in staat om tot de verdediging van het eigen gebied ook maar in de verte zijn billijk aandeel bij te dragen. Wel was het noodlot van België ook toen droevig, dat men voor opslurping door Frankrijk moest behoeden door het nog vaster te snoeren aan dat levende lijk.

Dr. Drossaers ontleent haar mededeelingen omtrent de toestanden in Spanje en de Zuidelijke Nederlanden en de methoden van de Spaansche regeering behalve aan Spaansche historische literatuur en aan de brieven van de Grana vooral aan de brieven van den gezant van H.H. M. te Madrid, Heemskerk, die zij op het Rijksarchief in Den Haag heeft gelezen en die harerzijds misschien meer erkentelijkheid verdienen dan waarvan haar voorrede getuigt. Het is opmerkelijk, dat de schrijfster, die ten volle beaamt, dat het niet aanging om zich in 1684 voor het hopelooze Spanje aan een breuk met Lodewijk XIV te wagen, in haar bespreking van de oneenigheden tusschen Willem III en Amsterdam telkens blijkt op de zijde van den Stadhoud r te staan. Tot verklaring van de belangwekkende en in veel opzichten nog mysterieuze figuur van Van Beuningen brengt haar boekje weinig bij.

Dat neemt niet weg, dat het nieuwe inlichting brengt, die niet zonder belang is. Het is daarbij, schoon de stijl slecht verzorgd is, met frischheid geschreven. Maar er valt op de compositie een aanmerking te maken, — en ik maak ze, omdat ze mutatis mutandis op zooveel dissertaties kan worden toegepast. Aanstonds in het begin van het eigenlijke werk — na het inleidend hoofdstuk over Spanje — voelt men het gemis aan een uiteenzet-

Digitized by Google

ting van de algemeene Europeesche verhoudingen, waarin zich de onderhandelingen die het onderwerp van het boek vormen, afspelen. En die fout is niet tot het begin beperkt. Te weinig heeft de schrijfster getracht om haar relaas door beknopte samenvatting van wat men in elk handboek vinden kan, te verbinden aan de groote lijnen van het historisch besef, dat elk lezer die een studie over een onderdeel als dit boekje ter hand neemt, in zich omdraagt. En toch, zonder zulk een aanpassing aan de grootere geschiedenis wordt de lectuur van ragfijn uitgesponnen diplomatieke onderhandelingen in het bizonder licht vermoeiend en verwarrend.

Londen. P. Geyl.

Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. Cinquième série, ed. F. J. L. Krämer. T. III (1782—1789). Leyde, Sijthoff. 1915.

Dit deel sluit de vijfde serie dezer uitgave. Het is niet verder voortgezet dan 1789, omdat de belangrijkste stukken uit het archief van H. M. de Koningin sedert dit jaar reeds gedrukt zijn in de bekende uitgave van Colenbrander, wiens Gedenkstukken, ook voor de periode van den Franschen tijd in haar geheel, het belangrijkste daar voorhanden materiaal bevatten. Het eindpunt dezer uitgave is dus met dit deel bereikt en wij mogen den bewerker en den uitgever daarmede gelukwenschen. Al kan men zich niet altijd vereenigen met de wijze van bewerking en annoteering — over die punten is bij de aankondiging van de vorige deelen meer dan eens gesproken — men zal dankbaar moeten zijn voor de voltooiing van dezen omvangrijken arbeid, die in ieder geval heel wat belangrijke bronnen voor de kennis onzer geschiedenis onder aller oog heeft gebracht. Voltooid mag de arbeid echter eigenlijk niet heeten, voordat, zooals de bewerker in het voorbericht zelf aangeeft te zullen doen, onderzocht is, wat er nog in dit archief belangrijks voorhanden is uit de periode van 1702 tot 1747, die tusschen de derde en de vierde serie nog is opengebleven. Krämer herinnert, dat wijlen prof. Bussemaker de bewerking dezer periode op zich had genomen. Deze had inderdaad reeds een begin gemaakt met het nagaan der voorhanden stukken maar zijn onverwacht heengaan deed de taak onvoltooid blijven. De heer Krämer zal haar nu zelf ter hand nemen en onderzoeken, of er genoeg voorhanden is, en van voldoende belang, om nog een „supplement" voor deze periode te geven. Wat hij dienaangaande mededeelt, geeft echter weinig moed op het resultaat van dit onderzoek. Vgl overigens mijn overzicht van het archief van Willem IV in Meded. Letterkunde.

Terecht zegt de bewerker, dat de in dit deel behandelde periode behoort tot „la plus déplorable de l'histoire des Pays-Bas." Het deel is natuurlijk vol van den Patriottentijd en zijn onverkwikkelijke twisten. Van correspondentie met den hertog van Brunswijk is niet veel te vinden geweest maar ik zou toch aarzelen om den heer K. te volgen in diens meening, dat er geen „correspondance secrète" van dien aard is geweest uit dezen tijd, omdat hij er in deze archieven geen sporen van vond. Ook niet in die te Wolfenbüttel? De correspondentie van den Prins met Van Bleiswijk, den raadpensionaris van de droevige figuur, is uitteraard ook weinig belangrijk; van die met Van de Spiegel en Fagel is overgenomen wat van algemeen belang scheen. De heer K. wijst in het bijzonder op de inderdaad reusachtige collectie hier aanwezige kopieën van onderschepte brieven van vreemde gezanten en agenten, in zestig volumineuse liassen verzameld en geordend, waaruit hier natuurlijk slechts weinig kon worden overgenomen gelijk trouwens de gansche uitgave alleen als „chrestomathie" bedoeld is, als bloemlezing uit de duizenden en nog eens duizenden paperassen der 18de eeuw. De correspondentie met de gezanten der Republiek uit deze periode is, wegens de beperkingen den Prins voor een groot deel in deze jaren opgelegd, niet omvangrijk noch belangrijk.

Met de barre beschouwing des bewerkers over de „ignoble cabale" der Patriotten (p. X vlg.) zal men zich moeielijk kunnen vereenigen evenmin als met zijne opvatting van den aard der revolutie van 1795 of van de democratische beweging van 1747. Dat de democratische denkbeelden der Amerikanen op die hier te lande invloed hebben gehad, is zeker niet te ontkennen maar het wil mij voorkomen, dat hier de bewerker weder overdrijft. Is hij niet te veel onder den indruk, gewekt door de lezing der stukken uit het andere kamp? Veeleer zal men hem moeten toestemmen, dat de Prins zelf billijker dient beoordeeld te worden dan soms geschiedt, al was deze zeker niet een man van beteekenis.

Maar de hoofdzaak is de uitgave der stukken en daarmede, tevens met het voorloopige einde van den arbeid, wenschen wij bewerker en uitgever geluk.

Leiden. P. J. Blok.

W. Bousset. Jüdisch-Christlicher Schulbetrieb in Alexandria und Rom. Literarische Untersuchungen zu Philo und Clemens von Alexandria, Justinus und Irenäus. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1915. (Förschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, Neue Folge 6 Heft). (Pr. M. 12).

Alweer een massief werk van Bousset. Men staat verbaasd over de massa materiaal, die hij in den loop zijner studiën heeft weten bijeen te brengen en bij machte is in korten tijd tot compacte boeken te verwerken.

Ditmaal valt de nadruk op „Schulbetrieb." Bij de lectuur van Philo en Clemens stuitte Bousset op het probleem der scheiding „des ihnen eigentümlichen von dem schulmässig überkommenen Material." Beide over-vruchtbare auteurs maken gewag van voorgangers, die zij ternauwernood bij name noemen. Clemens was verbonden aan de door Pantaenus ingerichte catechetenschool. Alexandrië bezat vóór Philo een of meer joodsche exegeten-scholen. Met dit feit bracht Bousset in verband wat Jäger en Gronau kort geleden hadden gegist of aangetoond van excerpten en dictaten, die onder Platonici, Peripatetici, Pythagoraeërs, circuleerden en in hun boeken werden verwerkt. Ὑπομνήματα, ὑποσημειώσεις ἀνέκδοτα, ἀνεγνωσμένα zullen ook ter beschikking der beroemde Alexandrijnen gestaan hebben en het fragmentarisch karakter hunner werken verklaren. Ter bevestiging dezer hypothese loopt hij nu tal van geschriften door. Eerst wijst hij allerlei natuurkundige en cosmologische fragmenten aan. Dan ontdekt hij een exegetische bron in de eerste drie boeken van *Legum allegoriae*, in *de Cherubim* en in *de posteritate Caini*, een oorspronkelijken commentaar in *de ebrietate*, een Grieksche verhandeling en een „jüdischen Lehr-

Digitized by Google

vortrag" in *de congressu eruditionis gratia*, een boek over de droomen in *de somniis*, en een λόγος in *de fuga et inventione*, meest allen van exegetischen aard. Tot soortgelijke conclusies komt hij ten aanzien van Philo's „Jugendschriften" *de aeternitate mundi*, *de providentia* en *quod omnis probus liber*, met dit verschil, dat de hulpmiddelen voor de eerste groep blijken „das Werk des jüdisch-exegetischen Schulbetriebes von Alexandria" te zijn en dat in de tweede „Abhängigkeit vom hellenischen Schulbetrieb" aan den dag komt. Aan eenzelfde ontleding worden geschriften van Clemens onderworpen. In de *Excerpten uit Theodotus*, de *Bloemlezing uit de propheten* en de *Hypotyposen* wordt werk van den voorganger Pantaenus ontdekt. Een enkele maal is sprake van een „Schulaufzeichnung ... die Pantainos seinen Schülern mitgegeben, resp. Clemens nach Lehrvortragen des Clemens niedergeschrieben hat." Ook in de eerste vijf boeken der *Stromateis* blijkt een „Fremdkörper" besloten te zijn. Allerlei stukken, die men sinds lang als uit schriftelijke bronnen geput had aangemerkt, worden samengevat tot een enkelvoudige „Schöpfung des Schulbetriebes der Alexandrinischen Katechetenschule." De zesde en de zevende Stromateus doen bij nader onderzoek, ook in verband met de voorafgaanden, zich kennen als een „ursprünglich nicht beabsichtigten Nachtrag", die weer meer onder den invloed der herinneringen aan Pantaenus stond.

De waarde dezer gissingen en betoogen kan slechts geschat worden door wie in de geschriften der twee beroemde Alexandrijnen eenigermate thuis zijn. De zoodanigen evenwel zijn in ons land dun gezaaid en ook het Grieksch der beide auteurs is van dien aard, dat niet licht de eerste de beste zich aan den arbeid zet. Toch is de op zich zelf niet onbehagelijke lectuur van Boussets' bladzijden aan te bevelen voor wie met karakter en inhoud der boeken waaraan ze gewijd zijn een voorloopige kennis maken wil.

Binnen het bereik van een ruimer kring valt wat verder wordt te berde gebracht. Van Alexandrië als uitgangspunt gaat Bousset naar het Westen. Daar ontmoet hij Irenaeus, in wiens vierde en vijfde boek *adversus haereses* hij gedeelten aantreft, die hem doen vragen: „Sollte es vielleicht mit diesen Presbytern" — de presbyters op wie als op zegslieden Irenaeus zich beroept — „eine ähnliche Bewandtnis haben, wie mit den Lehrern und Presbytern des Clemens?" welke vraag bevestigend beantwoord wordt. Te Rome doceerde Justinus in het βαλανεῖον en Tatianus was zijn leerling, straks op zijne beurt docent. Ook daar dus in bescheiden afmetingen een „Schulbetrieb." In Justinus' *Dialoog* dienovereenkomstig een mixtum compositum van tractaten, die even zoovele „Schulvorträge" zijn. In de *Apologie* iets dergelijks. Parallelie met de *Epideixis* van Irenaeus doet daarenboven denken aan een „Schriftbeweis", „von Hand zu Hand weitergegeben." *Clemens Romanus* voorts zal in zijn bekenden brief homiliën „umgemodelt" en andermaal „in Briefform verwandt" hebben. De Hebraeërbrief wordt, met wijziging van Wrede's hypothese, tot een „schriftlich fixirten Lehrvortrag" verklaard. Ter beschikking van *Barnabas* moeten eigene of vreemde λόγοι gelegen hebben, die weer dienst deden bij de samenstelling van zijn brief. Uit zijn verloren werk zou zeker blijken, hoe ook *Papias* „die Schulüberlieferung der πρεσβύτεροι" verder gaf. *Polycarpus* heet rechtstreeks ὑπομνηματιζόμενος ἐν χάρτῃ. Zoo doet Bousset de ronde en hij ziet ten slotte voor zijn geest verrijzen het beeld van de διδάσκαλοι, die met de ἀπόστολοι en de προφῆται in den oud-christelijken tijd de gemeentefunctiën deelden. Van dat „Lehramt" geeft hij in vluchtige trekken de geschiedenis. In Alexandrië bereikt het zijn hoogtepunt en in het episcopaat vindt het zijn einde. De auteur besluit zijn boek met de woorden: „Uns haben in dem vorliegenden Werke vor allem die literarischen Formen interessiert, in welchen sich das alles volzog. Wir sahen, auch diese Formen, in welchen sich einer der wichtigsten Processe menschlichen Geisteslebens darstellt, sind der Erforschung und des Interesses wert." Wij zeggen het hem, dankbaar voor zijn leerzamen en prikkelenden arbeid, na.

Ik merk nog op, dat ik bij de behandeling van Justinus' Apologie geen gewag heb zien maken van J. A. Cramer's ook in Duitschland bekende studie over het onderwerp, noch bij de verdere bespreking van Patres apostolici van Völter's dichotomieën; evenmin van Dr. W. L. Slot Jr.'s academisch proefschrift over den Hebraeënbrief als homilie.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

E. Fredrich, Vor den Dardanellen, auf altgriechischen Inseln und auf dem Athos (mit 16 Abbildungen und zwei Karten). Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 3).

In 1914 heeft de heer Fredrich als archaeoloog een wetenschappelike onderzoekingstocht van vele weken ondernomen, op de vóór de Dardanellen gelegen eilanden, waarvan verscheidene zo goed als nooit door reizigers uit West-Europa zijn bezocht. De ligging en 't gebrek aan havens maakt bij velen zelfs het verkeer met de overige Griekssprekende wereld hoogst bezwaarlik. De wetenschappelike uitkomsten van die reis zijn te vinden in de „Athenische Mitteilungen" van 1905—1908 en in het Corpus der Griekse opschriften (I. G. XII, 8, 1909). In 't hier aangekondigde boekje vindt men een populaire beschrijving van de interessante natuur en de niet minder belangwekkende bevolking der zo weinig bekende eilanden. Door de tegenwoordige oorlog hebben deze voorposten van de Dardanellen, vooral Lemnos met zijn ruime, door de Engelsen als vlootbasis gebruikte haven, grote strategiese betekenis gekregen en dit is wel de naaste aanleiding geweest tot de uitgave van het werkje. Alleen in het laatste hoofdstuk wordt echter gerept van wat tans ieders aandacht trekt; de tekst van de overige bladzijden is blijkbaar geschreven lang voor 't uitbreken van de oorlog.

De schr. is archaeoloog; op de Oudheid heeft hij voornamelik het oog gericht. Toch vermeldt hij ook trouw hoe de hedendaagse toestand van de bevolking is. Daaruit blijkt ten duidelikste hoe uitsluitend Grieks die bevolking genoemd kan worden; op 't eiland Hagiostrati vindt men 4 Turken tegenover 1300 Grieken, op Imbros 140 Turken tegenover 8000 Grieken en op Samothraki 3 Turkse families benevens enkele soldaten en ambtenaren te midden van 2000 (volgens anderen 4000) Griekse bewoners. Op Thasos staan de twee nationaliteiten in dezelfde verhouding tot elkander; alleen op Lemnos zijn een iets groter aantal Turken: zij vormen 10% der bevolking, maar de schr. verklaart

Digitized by Google

dat reeds in 1904 hun aantal snel afnam en nu wel tot een minimum teruggebracht zal zijn.

Men moet de heer Fredrich dankbaar zijn voor zijn op prettige wijze meegedeelde reisbeschrijving. Een taalkundige zou wensen dat de reis ook eens werd ondernomen door een neograecus, die van de taal der bewoners diepergaande studie had gemaakt. Een enkele mededeling dienaangaande, b.v. „hier leven enkele eenzame herders die een ouderwets soort Grieks spreken," wekt zijn nieuwsgierigheid op, maar brengt hem niet verder. Misschien is op deze eilanden nog veel interessants te vinden voor een linguist, ofschoon hij er wel niet op veel „ouderwets Grieks" zal mogen rekenen. Ik kan de heer Fredrich (blz. 61) niet toegeven dat „der Schönheitssinn ... den Griechen überhaupt geschwunden (ist)" ; 't gevoel voor 't schone leeft m.i. juist zeer sterk bij dat volk, maar 't uit zich anders dan in de Oudheid. Ook hier zal een neograecus anders oordelen dan een archaeoloog.

Leiden. D. C. Hesseling.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Von Deutscher Schule und Erziehung, von **Hermann Jantzen,** Provinzialschulrat in Breslau. Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 1).

De korte inhoud van dit geschriftje is : Wij, Duitschers, zijn nog niet duitsch genoeg en daarom moet onze school meer duitsch worden. Na een inleiding in den bekenden superlatiefstijl worden nu alle leervakken der middelbare school, incl. gymnasium, in nog geen 40 bladzijden uit dat oogpunt besproken. Dat daarbij niet veel bijzonders te voorschijn kan komen, spreekt wel vanzelf, maar de hervormingsvoorstellen van den heer Provinzialschulrat munten uit door een zoo volmaakte onbeduidendheid en afwezigheid van ieder spoor van originaliteit, dat ik niet begrijp hoe een bekende uitgeversfirma als de „Weidmannsche" dit produkt in de wereld heeft willen sturen, nog wel met een getypte aanbeveling er bij, die de verwachting uitspreekt, dat het geschriftje „allen Lehrern und allen Gebildeten, die den pädagogischen Fragen der heutigen Zeit Interesse entgegen bringen, reiche Anregung geben (wird)." Ik deel die verwachting niet en meen, dat zelfs voor de Duitschers, voor wie dit boekje toch uiteraard uitsluitend bestemd is, de waarde vrijwel gelijk nul is. Het aan een nederlandsch tijdschrift ter recensie te zenden had heelemaal geen zin.

Amsterdam. J. H. Gunning Wzn.

SCHOOLBOEKEN.

De fa. Wolters te Groningen zond ons den vijfden druk van M. A. P. C. Poelhekke, Woordkunst.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De heer J. F. van Someren gaf het eerste deel van den catalogus der *Pamfletten van de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek* (Utrecht, Oosthoek, 1915). Dit deel beschrijft 510 pamfletten tot 1598, die in de andere gedrukte Nederlandsche pamflettencatalogi niet voorkomen — een aanzienlijk getal, waarvan een aanzienlijk gedeelte bestaat uit Duitsche pamfletten over den 80-jarigen oorlog, prognosticatiën enz. De wetenschappelijk nauwkeurig beschreven verzameling was totnogtoe weinig onder de aandacht gevallen, wat zij allerminst verdiende; uitvoerige registers vergemakkelijken het gebruik. Met verlangen zien wij het vervolg dezer belangrijke uitgave te gemoet. P. J. B.

Van de *Reden aus der Kriegszeit* door U. von Wilamowitz-Möllendorff ontving de redaktie het vierde deeltje; het bevat twee redevoeringen, getiteld *Beim Antritt des Rektorates der Berliner Universität* en *In den zweiten Kriegswinter*. De inhoud staat natuurlik in zeer los verband met de filologie. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1915, Oct.: E. Babelon, Le *Corpus nummorum italicorum*. — H. Lemonnier, 50 Années de l'Acad. royale d'architecture (1671-1726). — R. Pichon, Les *Epîtres* d'Horace, II (fin). — Variétés.

Bijdr. t. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. N.-I., LXXI, 1-2: F. D. E. v. Ossenbruggen, Het primit. denken, zooals dit zich uit voornamelijk in pokkengebruiken op Java en elders. Bijdr. tot de prae-animist. theorie.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd. XXXV—XXXVI, 8: P. Corssen, Begriff u. Wesen des Märtyrers in der alten Kirche. — E. Schultze, Terrorismus der Hauptstadt. — A. Hildebrand, E. Geibels dramat. Dichtungen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: R. Linder, Rousseau u. Schiller. — Mitteil.

9: O. Immisch, Neue Wege der Platonforschung. — R. Foerster, Tizians Himmlische Liebe u. Michelangelos Bogenschützen. — A. Malte, Hebbels Dramen u. d. Philos. Schopenhauers. — Mitteil. — Berichtigung.

Bijdragen Vaderl. Gesch., III, 2: Bijlsma, Rotterdam's Amerikavaart, eerste helft 17de eeuw. — S. Muller Hz., Maasland en Delfland. — Obreen, Nog iets over Hugo den Gouwer. — Van den Berg, Reports of the Royal Commission (vervolg). — Historische Literatuur.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXX, 6: De Boer, Over de praktische en de wetenschappelijke waarde der jongste geschiedenis. — Stumphius, Jan de Witt als regent. — De Kroon, Naschrift. — De Bruïne Ploos van Amstel, Lafayette in 1815. — Droogendijk, Alexander van Rusland in Holland. — Mededeelingen op geographisch gebied. — Verburg, De Siberische weg.

Historische Zeitschrift, CXV, 1: Hennig, Zur Verkehrsgeschichte Ost- und Nordeuropa's im 8. bis 12. Jahrh. — Hampe, Die Pfälzerlande in der Stauferzeit. — Sohm, Die Soziallehren Melanchthons. — Platzhoff, Das erste Auftreten Russlands in der europäischen Politik.

Studiën, LXXXIV, Dec.: P. Albers, In Memoriam † P. Herman Jozef Allard S.J. — W. Mulder, Een Lezing en een Missie. — Ch. Raaijmakers, Het zesde hoofdstuk onzer Grondwet. — G. Jonckbloet, De Gids over Hilarion Thans. — H. Bolsius, In het gedrang. — G. Jonckbloet, De jongste literarische Kroniek van Willem Kloos. — P. Zeegers, Over Dramatische Actie, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

LXXXV, Jan.: G. Jonckbloet, Een Javaansch-Nederl. Dichter. — P. Albers, De „Monita Secreta" of geheime regels der Jezuïeten. — A. Slijpen, Italië's Oorlogsheraut Gabr. d'Annunzio. — O. Huf, Oorlogsmissen in het Sacramentarium Leonianum. — I. Vogels, Levensherinn. van Pater van Meurs. De „Nimweegsche Jongen". — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland :

Valeton, De Iliadis fontibus et compositione: D. Literaturz. 1916, 1 (Stürmer).

Manilii Astronomica ed. Van Wageningen: Lit. Zentralbl. 1916, 3 (M.).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

Dr. R. A. KOLLEWIJN,

OPSTELLEN OVER SPELLING EN VERBUIGING

DERDE VERMEERDERDE DRUK

Met een woord vooraf van
Prof. Dr. C. G. N. de Vooys.

Prijs, gebonden . . . . f 1,75.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: GEORGES GAILLARD, LOUIS PIÉRARD

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an.
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Compleet verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN:

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

TWEEDE DRUK.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, omvat **vier deelen.**

De prijs is per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

De Nieuwe Taalgids.

TWEEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT

onder redaktie van

J. KOOPMANS en Prof. Dr. C. G. N. DE VOOYS.

Tiende jaargang. — Afl. 1.

Prijs per jaargang . . . . f 3,50.
Franko per post . . . . . . - 3,80.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1916 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.—** zoodanig Verslag over de in **1916** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1917 op te maken en vóór 1 Juni 1918 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1916. Mr. C. B. MENALDA.

Digitized by Google

Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1916.**

Hoogvliet, Die sogen. „Geschlechter" im Indo-Europ. u. im Latein (Kluyver).
Norvin, Olympiodori in Platonis Phaedonem commentaria (J. C. Vollgraff).
Olivieri, Philodemi Περὶ παρρησίας libellus (K. H. E. de Jong).
Chatzis, Der Philosoph u. Grammatiker Ptolemaios Chennos, I (Fraenkel).
Ahlberg, Prolegomena in Sallustium (Beck).
Dez., Sallusti Bellum Iugurthinum (Beck).
Wohleb, Die lat. Uebersetzung der Didache (de Zwaan).
Scheftelowitz, Das stellvertretende Huhnopfer (Wensinck).
'Aliyyubnu'l-Hasan el-Khazrejiyy, The Pearl-strings, I-IV (Houtsma).
Portengen, De oudgerm. dichtertaal in haar ethnol. verband (J. P. B. de Josselin de Jong).
Kollewijn, Opstellen over spelling en verbuiging (Hesseling).
Hartman, Genestetiana (Koster).
Von Scala, Das Griechentum in seiner geschichtl. Entwicklung (Hesseling).
Wätjen, Das Judentum u die Anfänge der modernen Kolonisation (Brugmans).
Burnet, Die Anfänge der griech. Philosophie (Fraenkel).
Rabbow, Antike Schriften über Seelenheilung u. Seelenleitung (K. H. E. de Jong).
Goodspeed, Die ältesten Apologeten (Toxopeüs).
Schoolboeken:
Kleyntjens en Knippenberg, Van Goden en Helden (Greebe).
Hoffmann, Ausgew. Briefe des jüngeren Plinius (Enk).
Uitg. v. d fa. Weidmann.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. J. M. Hoogvliet, Die sogenannten „Geschlechter" im Indo-Europäischen und im Latein. Haag, Martinus Nijhoff. 1913.

Men kan er zich niet over verwonderen, dat een geleerde als Dr. Hoogvliet zich rekenschap heeft willen willen geven van de beteekenis van het grammatisch geslacht in het Indogermaansch. Van hem begrijpt men ook dat hij, zooals hij in de voorrede zegt, liever door eigen nadenken die quaestie heeft trachten te doorgronden dan door ijverig te lezen wat door anderen is geschreven. Evenzoo, dat hij in een beknopten vorm de uitkomst van zijn onderzoek heeft meegedeeld. De eigenlijke verhandeling beslaat 39 bladzijden. Toen hij er mede gereed was, nam hij kennis van het academisch proefschrift van den heer de Josselin de Jong, en dit gaf hem aanleiding tot een betoog van ruim 20 bladzijden, waarin hij laat zien, in hoeverre zijn opmerkingen over het Latijn passen bij wat de heer de Josselin de Jong zegt over eenige Algonkin-talen. In zijn geheel beslaat het werkje van den heer Hoogvliet 61 bladzijden. De schrijver weet natuurlijk even goed als ieder ander, dat het grammatisch geslacht in het Latijn eene traditie is uit den Indogermaanschen tijd. Maar zijn bedoeling is niet den toestand in het Latijn af te leiden uit een ouderen toestand dien men zich slechts door toepassing van de vergelijkende historische grammatica eenigszins kan voorstellen. Wat hij wil laten zien is dit, dat men voor het Latijn op een vrij eenvoudige wijze de drie groepen der zoogenaamde masculina, feminina en neutra ten opzichte van de beteekenis der woorden kan onderscheiden. Daarna spreekt hij over de verschillende suffixen die bij de woorden van elk der drie groepen voorkomen. Ten slotte over de uitzonderingen, d.i. over gevallen waarin een woord door zijne beteekenis tot een andere groep behoort dan men volgens den vorm zou verwachten. Heeft men de geheele verhandeling bestudeerd op een manier die de schrijver uitdrukkelijk vermeldt, dan heeft men, met eene betrekkelijk geringe moeite, het genus van de meeste Latijnsche woorden geleerd, en wel door inzicht in een logisch verband dat men, zonder willekeur, in het Latijn kan ontdekken. Dit verband moge dan niet een schepping zijn van de Romeinen zelf, het is toch in hunne taal te vinden. Aangezien de heer Hoogvliet voornamelijk werkt met de beteekenis der nomina, is het wel te begrijpen dat hij niet spreekt van wat een gewoon grammaticus in de eerste plaats noemt: het formeele verschil tusschen de declinatie van het neutrum aan den eenen kant en die der masculina en feminina aan den anderen, zoodat het verschil tusschen die twee laatste groepen minder blijkt uit de declinatievormen der woorden zelf dan uit den vorm der adjectiva en pronomina die er op betrekking hebben: *is est bonus pater qui*... tegenover *ea est bona mater quae*... Inderdaad is dit punt ook van meer belang voor hem die zich zou willen voorstellen, hoe het genus in het Indogermaansch zich heeft ontwikkeld tot wat het is geworden; minder voor hem die den toestand in één taal als b.v. het Latijn wil beschrijven. Hoe valt nu deze beschrijving bij den heer Hoogvliet uit? Kan hij daarbij alle historische bespiegeling inderdaad missen? De eerste groep, die

Digitized by Google

der zgn. „normale" woorden, bevat alles wat niet tot de tweede en de derde behoort. De tweede is de „*bruchstück*- oder *dingartige* Abteilung" (d. w. z. de neutra), de derde is de *vielheit*- oder *sachartige* Abteilung (d. w. z. de feminina). Die derde groep wordt zoo door hem genoemd, omdat inderdaad een aantal feminina een min of meer collectieve beteekenis hebben, althans niet de namen zijn van concrete dingen met scherpe grenzen (de schrijver had hier een aantal Latijnsche woorden als voorbeelden moeten geven). Maar nu behooren tot diezelfde groep toch ook namen van vrouwelijke personen, en *puella* kan men toch moeilijk opvatten als een collectief. Ziehier eene quaestie waarover reeds veel geschreven is. De heer Hoogvliet maakt er geen melding van, doch geeft op zijn manier een logisch verband, waarvan men niet weet, in hoeverre hij daarmede meteen wil aanduiden wat in de historie inderdaad is voorgevallen. In zijne onderverdeeling van de derde groep geeft hij onder 6° namen van handelingen en toestanden, en in 7° de personificatie van zulke woorden als namen van godheden: wellicht bedoelt hij gevallen als *Victoria*, Νίκη, de godin der overwinning. Dit is dus een voorbeeld, hoe een nomen actionis de naam van een vrouwelijk persoon wordt. Dan komt 8°: namen van zoogende of drachtige dieren; 9°: namen van vrouwelijke dieren in het algemeen; 10°: namen van vrouwelijke personen. Het is alsof de schrijver meent, dat zekere vormen eerst hebben beteekend een vrouwelijk dier met een jong, al of niet geboren (dat begrip is dus eenigszins collectief), en dat het op die wijze mogelijk is, dat oorspronkelijke collectiva ook namen zijn geworden voor één enkel vrouwelijk wezen. Doch nu vraagt men: is dit inderdaad de bedoeling? Zoo ja, dan zou men een nader bewijs verlangen. Al zijn scherpzinnigheid heeft de heer Hoogvliet besteed aan de quaestie, hoe het komt dat de naam van het eene ding tot de eerste groep, die van het andere tot de tweede, die van het derde tot de derde behoort; men zou hem gemakkelijker kunnen volgen wanneer hij altijd de door hem bedoelde Latijnsche woorden had genoemd. Door welke indrukken de oude Indogermanen zich hebben laten leiden — indien althans ook voor hen het geslacht niet reeds een traditie is geweest —, kan men niet zeggen, of ternauwernood. Hoe zou dan in een zoo jongen vorm van het Indogermaansch als het historische Latijn de toepassing van allerlei bepaalde beginselen duidelijk zijn waar te nemen? Maar — kan men zeggen — die beginselen zouden van later tijd kunnen zijn; de onmiddellijke voorouders der Romeinen hebben misschien met een logischen geest een zekere regelmatigheid gebracht in een meer verwarden toestand. De heer Hoogvliet vindt zekere duidelijke criteria in den vorm der dingen. Wat eenigszins peervormig of puntig is, werd volgens hem genoemd met een woord der eerste klasse, het waaiervormige werd aangeduid met woorden van de derde, het ronde met woorden van de tweede klasse. Wat dus rond is en goed als eenheid te onderscheiden heeft een neutrum als naam: vandaar b.v. *caput, collum, crus, os, cor, jecur*. Doch *manus* is femininum, omdat de hand zich vertakt in de vingers, *vena*, omdat ook de aderen zich vertakken; *frons, gena, cutis, palma* zijn feminina, omdat de daardoor aangeduide dingen „eine nicht deutlich begränzte Fläche bilden." Daarentegen zijn *digitus, pollex, pes, nasus, dens* masculina, omdat zij „zugespitzte" of „länglichcylinderförmige" deelen aanduiden. Wordt hiermede nu inderdaad helder het geslacht van woorden als *lingua, pulmo, ren, auris, humerus*? Van *oculus* zegt de schrijver, dat men voor het *ronde* oog een neutrum zou verwachten, zooals men dan ook elders vindt, maar dat blijkbaar „der Sprachengeist sich das Auge als ein zugespitztes kegelförmiges Etwas vorstellte", zooals men ook mag aannemen vanwege de uitdrukking *oculorum acies*. Moeilijker nog wordt de toepassing der criteria wanneer men de namen onderzoekt van dingen die geen voorwerpen of deelen daarvan zijn, en dikwijls zal men vragen: interpreteert de schrijver de woorden niet zóó als hij doet, alleen om ze in zijn theorie te kunnen plaatsen? *Mare* heet de zee, met een neutrum, omdat de zee, evenals de hemel, zich voordoet als een „halbkugelförmiges Gewölbe". Is dit niet wat sterk? Waarom zegt men voor *haat odium*, voor *vreugde gaudium*, dus neutra? Omdat door die Latijnsche woorden „einzelne Stimmungselemente" worden aangeduid. Waarom gebruikt men voor andere aandoeningen masculina als *amor, dolor*? Omdat het zijn „Gemütsbewegungen mit einseitiger Wirkung". Feminina moeten zijn namen van „richtung- und steuerlose Wirkungen", b.v. *rabies*. Ik meen wel eenigszins te begrijpen wat de schrijver wil, en ieder lezer zal met genoegen een aantal uitzonderingen aanvaarden die niet goed te verklaren zijn. Maar de waarheid moet toch wel zijn, dat men de Latijnsche genera in een bepaald stadium niet kan beschouwen als geregeerd door enkele logische beginselen van verdeeling. *Frigus* is een neutrum, *calor* een masculinum: zal iemand willen beweren, dat de begrippen van koude en van warmte in die twee woorden met geheel verschillende nuancen zijn aangeduid? Men kan in het Latijn, evenals in andere talen, groepen van woorden noemen, min of meer gelijksoortig van beteekenis, die hetzelfde genus hebben, dat dan dikwijls samengaat met bepaalde afleidingssuffixen, wier beteekenis nog duidelijk wordt gevoeld, en er zijn bepaalde begrippen, voor wier uitdrukking in Indogermaansche talen men aanstonds zal denken aan een woord van een bepaald genus. Doch men moet niet te veel verlangen, en de synonieme woorden in verschillende talen hebben dikwijls een verschillend geslacht: men kan niet zeggen dat *aqua* niet hetzelfde beteekent als ὕδωρ, en toch is het eene femininum, het andere neutrum. Indien ik nu ook denk, dat de heer Hoogvliet meer heeft gewild dan strict mogelijk is, toch zullen geloof ik alle lezers in zijn opstel weer nieuwe bewijzen vinden van zijn zoo oorspronkelijken geest.

Groningen. A. Kluyver.

Olympiodori philosophi in Platonis Phaedonem commentaria edidit W. Norvin. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 5, geb. M. 5.40).

Het heeft tot in de negentiende eeuw geduurd vóór de sinds de Renaissance bekende, in tal van ten deele zeer verminkte handschriften ons bewaard gebleven commentaren van Olympiodorus, een Graeculus uit de zesde eeuw onzer jaartelling, op den Gorgias, Alcibiades, Philebus, Phaedo enz. in druk verschenen. Norvin noemt als eersten uitgever van O's scholia op den Phaedo Chr. Finck (Heilbronn 1847), wiens verdiensten als hersteller van vele fouten

Digitized by Google

der afschrijvers hij in het licht stelt, al liggen aan diens editie slechts minderwaardige manuscripten ten grondslag. De oudste en verreweg beste codex, een membranaceus der venetiaansche bibliotheek uit den aanvang der tiende eeuw (No. 196), is aan Finck ontgaan. Vóór Finck — dit feit schijnt Morvis onbekend te zijn gebleven — in 1816, waren de Ὀλυμπιοδώρου σχόλια εἰς Φαίδωνα reeds, zij het dan ook tamelijk gebrekkig, uitgegeven in de Anecdota graeca van den bekenden Corfioot Andreas Mustoxydes (συλλογή V).

Het is hier de plaats niet de grootere of geringere mate van nut te doen uitkomen, welke nog heden ten dage uit eene nauwgezette lectuur van O's opmerkingen (in den ruwen vorm, waarin zij ons overgeleverd zijn, hoogstwaarschijnlijk door den auteur niet voor publicatie bestemd) voor een beter inzicht in den tekst van Plato's dialogen hier en daar zou kunnen getrokken worden. Als voorbeeld wil ik terloops alleen wijzen op III, 3 (p. 18 Norvin), waar uit het citaat uit den Phaedrus p. 245, a evident blijkt dat Olympiodorus daar niet, gelijk al onze handschriften foutief ἀεικίνητον, maar αὐτοκίνητον heeft gelezen. Uiterst belangrijk zijn ontegenzeggelijk verscheidene zijner uitleggingen en redeneeringen voor de ontwikkelingsgeschiedenis der latere wijsbegeerte en godgeleerdheid. Men vergelijke b.v. Creuzer's verhandeling: „*Initia philosophiae ac theologiae ex Platonis fontibus ducta.*" Met niet minder vrucht en allicht met nog grooter genoegen kan men kennis maken met eene studie van Victor Cousin, den smaakvollen vertolker van Plato in het fransch, voorkomende in het Journal des Savants. van 1834.

De editie van den Deen William Norvin, op aansporing en met medewerking van zijn leermeester, den ook ten onzent hoog aangeschreven, veelzijdigen literator J. L. Heiberg ondernomen, verdient om de groote, ik zou haast zeggen voorbeeldelooze nauwkeurigheid, waarmede zij is tot stand gebracht, allen lof. Behalve den cod. Venetus 196, p. VI van de Praefatio uitvoerig in al zijn eigenaardigheden beschreven, den archetypus, waarvan alle overige handschriften middellijk of onmiddellijk afstammen, noemt de uitgever ons de talrijke inferieure apographa, acht en dertig, zoo ik mij niet vergis, uit de 15de en 16de eeuw, in de verschillende bibliotheken van Europa verspreid. Alle heeft hij vergeleken of althans ingezien, de spaansche alleen uitgezonderd („libros Mss. omnes praeter Hispanicos inspexi").

Aan den voet der bladzijden wordt men voortdurend verwezen zoowel naar den Platonischen tekst als naar de van elders bekende scholia. Zekere of althans hoogst waarschijnlijke conjecturen van Finck en anderen zijn door Norvin verstandigerwijze niet in calce maar in den tekst opgenomen. Op enkele plaatsen zal men bovendien vinden dat hij ook zelf in staat is geweest eene plausibele verbetering aan te brengen.

De editie wordt besloten door drie nuttige indices (*auctorum, nominum, verborum*).

De zeer zeldzame errata zijn door Norvin zelf opgemerkt en op de laatste bladzijde gecorrigeerd.

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Philodemi Περὶ παρρησίας libellus edidit A. Olivieri. Leipzig, Teubner 1914. (Pr. M. 2.40, geb. M. 2.80).

In de voorrede bespreekt de uitgever eerst den papyrus zelf, p. III—V, daarna de uitgaven ervan, p. V vlg., voorts den omvang van Philodemus' geschrift p. VI vlg., eindelijk zijn inhoud p. VII—X. De tekst zelve p. 3—68 is van kritische opmerkingen en aanteekeningen voorzien waarin o. a. tal van parallelplaatsen uit Plutarchus' *Quomodo adul.* etc. zijn aangehaald. Een index vocabulorum p. 69—83 besluit het werk.

Philodemus heeft de stof ook voor deze verhandeling „Over de vrijmoedigheid" uit voorlezingen van Zeno uit Sidon, wellicht den schrandersten volgeling van Epikurus, geput, p. IX vlg., er is ons echter slechts een klein gedeelte ervan, p. VII en dan nog in zoo'n jammerlijken toestand overgeleverd, dat de rekonstructie zelfs bij de grootste scherpzinnigheid niet dan zeer onvolledig kan zijn.

Echter heeft Olivieri zich met zooveel vlijt en nauwkeurigheid van zijne moeilijke taak gekweten, dat ieder bestudeerder der Grieksche philosophie hem voor deze handige uitgaaf grooten dank is verschuldigd.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

A. Chatzis, Der Philosoph und Grammatiker Ptolemaios Chennos. Ier Theil. Einl. und Text. Paderborn, Schöningh. 1914.

Ptolemaeus de Alexandrijn, bijgenaamd Chennos (d. i. Egyptische kwartel), zoon van Hephaestion heeft geleefd van Nero tot in de regeering van Hadrianus en was ook te Rome bekend. De Arabieren vermelden en leveren over zijne biographie van Aristoteles en hij heet Platonicus of Aristotelicus, wat in zijn tijd ongeveer 't zelfde was; ons heeft hij meer als Peripateticus te gelden. Zijn werken zijn de Καινὴ Ἱστορία, de Σφίγξ, Ἀνθόμηρος, een grammatisch traktaat, een commentaar op den Timaeus, περὶ ψυχῆς en περὶ φιλοσοφίας. Andere werken worden valschelijk hem toegeschreven. De Σφίγξ heet een δρᾶμα ἱστορικόν, een *roman*, zegt Chatzis p. XX; ik volg liever Christ en Wilamowitz die er een grammatisch gedicht in zien, zooiets als Lycophron, zou ik zeggen. Over den Ἀνθόμηρος („tegenhanger van H.") spreekt de schrijver juist; maar de philosophische geschriften kunnen wel gezamenlijk vervat zijn in den Timaeuscommentaar, behalve de Aristotelesbiographie.

Verder behandelt Chatzis zijn eigenlijk onderwerp, de Καινὴ Ἱστορία, den titel, het karakter en den inhoud van het werk en de overlevering. Deze is gekomen door de excerpten bij Photius, die uitvoerig zijn, maar blijkens de vergelijking met Eustathius veel weglaten; ook in de Scholia op Homerus en bij Tzetzes is het werk gebruikt. Indertijd heeft Hercher betoogd, dat Ptolemaeus' werk zwendel is, zooals b.v. het pseudo-Plutarcheische „de fluviis"; dat hij in tegenstelling met het „nec fas est scire omnia" van Horatius volgens bekende methoden antwoord gaf op de vragen naar alia praeterquam scibilia door mededeelingen die hij uit zijn duim zoog. Allen tot op Chatzis geven hem gelijk; Chatzis toont aan dat Ptolemaeus ἀμάρτυρον οὐδὲν ἀείδει, dat zijn mededeelingen soms ook bij ouderen voorkomen, dat hij fouten maakt door verkeerde lezingen, zichzelf weerspreekt en de rariteit van zijn berichten aan zijn bronnen — voornamelijk de midden-comedie is te wijten. Dat alles heeft hij bewezen, maar is daardoor

Digitized by Google

Ptolemaeus in eer hersteld? Veeleer is de zwendel tweedehandsch — want zwendel blijft het en een voorbeeld van de verwildering waarin ook de philologie geraakt, wanneer zij zonder zich te bedenken doorgaat.

Van p. 1—56 volgt de tekst der fragmenten met kritische noten. Hierover dient de bespreking te worden uitgesteld tot de verschijning van den commentaar, dien de uitgever aankondigt; alleen is z ker te zeggen dat de emendatie p. 21 r 6 ἀνήρθησαν (codd. ἀνήφθησαν) van de sprinkhanen juist is (vgl. Ilias Φ 12 ἀκρίδεσ ἠερέθονται) en die op p. 39 r. 32 φιάλην ἐγγεγλυμμένην Ἔρωτι van Chatzis of ἐ. Ἔρωτα <ἔχουσαν> van Martini onjuist zijn, daar φιάλην ἐγγεγλυμμένην Ἔρωτα zuiver Grieksch is. (Cobet, Variae Lectiones p. 189). De helderheid en nauwkeurigheid van den uitgever doen veel verwachten van zijn commentaar. Niet dat wij op onze beurt toegeven aan de weetzucht van Ptolemaeussen, maar omdat het de philologie past haar eigen ziekteverloop nauwkeurig te leeren kennen.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Prolegomena in Sallustium scripsit **Axel W. Ahlberg.** Göteborg, Wettergren & Kerber. 1911. (Pr. 4 Kr. 50 öre).

C. Sallusti Crispi Bellum Iugurthinum recensuit **Axel W. Ahlberg**, Gotoburgi, Eranos' Förlag; Lipsiae, Harrassowitz. 1915. (Pr. 2 Kr. 25 öre).

De Redactie van het *Museum* verzocht mij een recensie te schrijven over de nieuwe uitgave van Sallustius' Bellum Iugurthinum door Axel W. Ahlberg.

Aan dit werk gingen echter twee andere van denzelfden schrijver vooraf: de voortreffelijke voorstudie *Prolegomena in S.* (1911) en de uitgave van de *Coniuratio Catilinae* (1911), die, naar ik tot mijn spijt verneem, niet aan het *Museum* ter recensie waren toegezonden en dus niet besproken. Met toestemming der Redactie zal ik daarom mijn opdracht aan den eenen kant een weinig overschrijden, aan den anderen wat beperken.

Nog belangrijker dan de uitgave van beide werkjes, hoe welkom die ook zijn, is immers de verdienstelijke Inleiding, die de beoefening van de Kl. Philologie in Zweden weer alle eer aandoet. Gelukkig zijn het hoofdwerk en de beide uitgaven in 't Latijn geschreven, dat voor onze Noordelijke stamverwanten zoo goed als voor ons, en zeker in dezen tijd, voor zulke onderwerpen althans, 't meest geschikte voertuig der gedachten is. Wie de Prolegomena heeft doorgewerkt — en dat loont de moeite — krijgt een goede voorstelling van de grondslagen, waarop de text van Sallustius moet worden opgebouwd en tegelijk een blik in de werkmethode van den schrijver. Zonder de kennis van dit boek, is 't bestudeeren der nieuwe texten niet mogelijk. Het is ook mooi in elkaar gezet en zeker een der beste voorbeelden van moderne recensio. De recensio van Sallustius — waarmee men niet gelukkig is geweest — is ingewikkeld, maar Ahlberg is de moeilijkheden meesterlijk te boven gekomen. Na een algemeen overzicht behandelt Pars I de *codices mutili* (met lacune in B. I.), de *codd. integri*; dan de *jongere codd.* met eenige aanvullingen en de *codd. incertae indolis* (eindigen voor de groote lacune in B. I.), eindelijk de codd. die de oraties en brieven uit alle werken van S. bevatten. In Pars II volgt de behandeling der *testimonia veterum*, in Pars III *Variae adnotationes*, waarvan c. 1 over den titel der Catilinaria gaat en c. 2 quaestiones grammaticae bevat. Men zij er op verdacht dat de schrijver in de beide uitgaven van de opuscula een paar kleine wijzigingen heeft aangebracht, hetgeen reeds uit de vergelijking van de *conspectus notarum* der Prolegomena met die van de C. C. en B. I. blijkt.

Men weet dat noch de editie van Dietsch noch die van Jordan meer aan de tegenwoordige eischen beantwoorden. Dus is dit werk van A. van belang zoowel voor philologen als historici. Het stemma der hss. wordt in de Prolegomena voor onze oogen opgericht en door schetsjes verduidelijkt. Wij komen dan eerst tot de *Ω*, *de lectio archetypi omnium codicum mutilorum* (p. 56 sqq.). Dit hs. was vermoedelijk uit de IXe eeuw en geschreven in Frankrijk. Servatus Lupus, abt van Ferrières (842—862), noemt in zijn 45en brief de C. en B. I. van S. (Norden, Ant. Kunstprosa II p. 700, 704). Dat de 4 voornaamste hss. juist in Frankrijk zijn, zegt in verband hiermede, ook iets. Zeker is 't dat de codd. integri, behalve de *Ω*, nog een andere bron hebben gehad. Hiervoor is een goed voorbeeld B. I. 21, 4, waar een deel van den zin (in kanselarijtaal) niet in *Ω* voorkomt (Proleg. p. 93 sqq.). Dietsch e. a. zien er een glossema in.

Interessant is ook de vergelijking van de *directe* traditie (der hss.) en de *indirecte* traditie. In den keizerstijd tot aan den ondergang van 't rijk is, in verhouding tot zijn geschriften, geen prozaschrijver vaker geciteerd dan Sallustius. Nog in de middeleeuwen werd hij veel gebruikt en nagevolgd. — Wij moeten hier aan de testimonia niet *te* veel gewicht toekennen. Ahlberg zal liever de *Ω* volgen dan de indirecte overlevering, omdat hij de lezingen van *Ω* over 't algemeen beter vindt (zie p. 150 sq.). Het is begrijpelijk dat de kansen op verschillen in de traditie, grooter zijn bij een prozaschrijver dan hij een dichter, waar een slordig of niet volkomen juist citaat ook eerder in 't oog springt. Verder dienen wij ons steeds bewust te zijn van de antieke en middeleeuwsche wijze van overlevering op beide zijden (direct en indir.) en dat de kans bestaat, dat librarii hun voorbeelden naar een Sall. text, dien ze toevallig hadden, verbeterden of dat al eerder de een van den ander afschreef (vgl. de traditie der Grammatici). Overigens is dit een zeer lezenswaardig gedeelte van de Prolegomena. Bij Horatius b.v. i s de toestand anders en beter.

Laten wij nu eenige woorden aan de uitgave van het Bellum Iugurthinum wijden. Deze geeft onder den text de testimonia en de lezingen der hss. Men moet A. de eer geven, dat hij zich niet overal aan zijn hss. vastklemt, dat hij er dus niet bij zweert. Waar hij met een aannemelijke reden voor den dag komt (B. I. 21, 4) kan men met hem meegaan, maar wanneer die reden minder of in 't geheel niet klemt, is 't gevaarlijk met hem den vasten grond te verlaten. Zoo in B. I. 18, 11. Het is maar een kleinigheid, doch deze teekent. Er is hier een treffende overeenstemming tusschen de beide klassen, die der mutili en integri (*Ω*'), die *proxime Carthaginem N.* lezen. Er is een zekere Messius Arusianus (4e eeuw), die een verzameling Exempla elocutionum uitgaf; de voorbeelden zijn ontleend aan Vergilius, Terentius, Cicero en Sallustius, maar 't is vermoedelijk een excerpt. Nu heeft Arusianus (cf. Prol. p. 143) nog wel *proxuma Carthagine Numidia appellatur*. Sall. heeft het adj. met den Dat. en den Acc. en een paar malen is 't niet uit te maken. (Pr. p. 144). Maar 19, 4 bijna *alle* hss.: *proxime Hispaniam* (Arus.:

Digitized by Google

proximi Hispania!) zooals 18, 9 *propius mare*. Zou Ahlberg toch niet beter gedaan hebben hier met de volgelingen van Arusianus (Dietsch en Jordan) *niet* mee te gaan en niet *proxime Carthagine* te lezen? (Reisig-Schmalz, Lat. Synt. Noot 541 c en Lat. Gr., Kuehner-Stegmann II 2 p. 528). Een dergelijk geval is 54, 1 *Metellus in isdem castris quatriduo moratus*. *Alle* hss. (Ω' consensus codd. et mutilorum et integrorum) *quatriduo* (vgl. Seneca, Ep. 18, 7 *hoc triduo et quatriduo fer*). Men kent dezen Abl. van tijdsduur. Doch de verleiding is groot om aan haplographie te denken en die schijnt A. bewogen te hebben om zijn hss. den rug toe te keeren en in den text te zetten: *quatriduo* <*m*> *moratus*. Een derde exempel: In 53,5 lezen wij: *at Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi laetique* (Ω') *erant*. Dat *laetique* vertrouw ik ook niet. Jordan schrapt het eenvoudig, anderen lezen: *lassique*, Ahlberg: *fatigatique* en hij plaatst het zonder een? in den text. Als voorbeeld haalt hij aan 76,5 *multo ante labore proeliisque fatigati*. Waarom óók niet 106,5: *nocturno itinere fessis omnibus*? Maar staat het nu, met deze voorbeelden voor oogen, dadelijk bij ons vast dat in dit *laetique* een *fatigatique* schuilt? Palaeographisch is het althans vreemd. Dan probeere men b.v. *effetique*! Hoe 't ook zij: conjecturen zijn goedkoop, maar de waarheid is duur. En die is hier nog niet gevonden. Er zijn ook plaatsen, die heel gemakkelijk aan verandering blootstaan b.v. het praedicaat in zinnen van 2 of meer onderwerpen. Er is geen twijfel in B. I. 94, 1: *uti prospectus nisusque per saxa facilius foret* (Ω'). Het klimmen is eigenlijk de hoofdzaak, wat wel blijkt uit de geheele plaats, de *prospectus* is meer bijzaak en de volgorde is ook door den rhythmus gegeven (geen kunstrhythmus, (Pr. p. 175 N.), maar een onbewuste). Nu volgt daar op *facilius foret* d. i. opdat het uitzicht en (vooral) het klimmen over de rotsen wat gemakkelijker zou zijn. Ahlberg leest *forent*. Het betoog daarover in Prol. p. 169 is, dunkt mij, niet juist.

Maar al had ik zelfs nog meer bladzijden met opmerkingen, dan zou dat mijn ingenomenheid met en erkentelijkheid jegens dezen voortreffelijken arbeid niet verminderen. Nu kunnen we dus beginnen den *text*, dan de *taal* en *stijl* van Sallustius een weinig te herzien, enz.? Neen, er is wel reden om nog even te wachten.

Amsterdam. J. W. Beck.

L. Wohleb, Die lateinische Übersetzung der Didache kritisch und sprachlich untersucht mit einer Wiederherstellung der griechischen Vorlage und einem Anhang über das Verbum 'altare' und seine Komposita. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums edd. Drerup, Grimme, Kirsch, VII, 1). Paderborn, F. Schöningh. 1913. (Pr. M. 6).

De Didache is een Oudchristelijk geschrift, dat handelt over Christelijk leven, cultus en organizatie, een soort catechetische codificeering van hetgeen in een ons onbekenden kring, denkelijk wel voor het einde der tweede eeuw, gangbaar was. Zulke codificaties moeten het uitgangspunt zijn geweest van de volumineuze „canones"-litteratuur, waarin het z. g. kanonieke recht, in wijderen kring, de middeleeuwsche kerkelijke praktijk enz. voor een groot deel wortelt. Achter de Didache vermoedt men weder Joodsche bronnen, terwijl de verhouding tusschen hetgeen in dit geschriftje te vinden is en aanwijzingen, welke het N. T. in de z.g. Pastorale brieven aan de Christengemeenten geeft, tot uitgebreide nasporingen aanleiding heeft gegeven. Het is dus een middelpunt, vanwaar draden naar alle richtingen uitgaan. Sedert de Grieksche text in 1884 ons door Bryennius uit een Jeruzalemsch handschrift werd teruggegeven, heeft zich een onafzienbare vloed van geleerdheid langs al deze kanalen uitgestort over dit geschriftje, dat een onbekende schrijver met het oog op practische behoeften zijner Christelijke omgeving heeft samengesteld.

Wohleb geeft hier een nieuwe editie eener Latijnsche vertaling, die uit de IIIe eeuw dateeren zou. Dan was zij een voorloopster van de vele, die in de IVe eeuw het denken van de Grieksche kerk voor Latijnsche ooren verstaanbaar trachtten te maken. Zij is zeker merkwaardig om haren grondslag, een ouderen Griekschen text — zooals Wohleb wel afdoende heeft aangetoond — dan de bij ons gangbare. Dit blijkt bij kleine, maar belangrijke punten als b.v. in 1:2 deum *aeternum*, 2:2 non moechaberis, non homicidium facias, waar Joodsche traditie en contact met het probleem van den „Westerschen" text waarneembaar zou zijn, vooral echter op plaatsen als 4:6, 4:8 (cf. Hermas, *Mand.* II, 4), 4, 14 (cf. Barn. 19:12) en caput 6. Of men van eene „primäre Stellung" van dezen text in de wordingsgeschiedenis van wat wij thans de Didache noemen, mag spreken (p. 38), laat, m. i., onze kennis van gegevens nog niet toe te beslissen. Het stellen dezer vraag wijst echter wel aan, hoe belangrijk deze editie is. Uit textcritisch oogpunt is zij eene verbetering bij die van Schlecht (*Doctrina* XII *Apostolorum*, Freiburg 1900, cf. *Die Apostellehre in der Liturgie der kath. Kirche*, ibid., 1901), den ontdekker van het Latijnsche handschrift (Cod. Monacensis 6242).

Een fragment, door F. X. Funk weder teruggevonden in een codex van het Oostenrijksche klooster Melk, was reeds uitgegeven, maar lag vergeten en begraven in eenen „Thesaurus Anecdotorum Novissimus" (Aug. Vindel. 1723, IV, 2 p. 5). Het wijkt slechts in kleinigheden af. Beide hss. bevatten den text der Didache als onderdeel van het z.g. Baeda-homiliarium: zij geven dien niet in zijn geheel. Cod. Mell. omvat cc. 1—2:6, Cod. Monac.: cc. 1—6:1+eenige verzen, die tot dusver in de Grieksche overlevering onbekend zijn. Op p.p. 89—105 geeft Wohleb naast den Latijnschen text eene reconstructie van het Grieksch, dat de vertaler voor zich gehad zal hebben, met een helder en nauwkeurig apparaat, dat weder een merkbare vooruitgang mag heeten.

Bizonder belangwekkend is het IIe deel van het onderzoek (p.p. 39—83), waarin het taalgebruik dezer 7 p.p. Latijn aan de hand van Schmalz' *Syntax* en Krebs-Schmalz' *Antibarbarus* tot in de kleinste bizonderheden wordt nageplozen en besproken. Geregeld komen de gevallen van afwijking (b.v. *in* pro Abl. modi, *per* pro Abl. instrum., *longe esse* pro longe abesse) ook elders in laat Latijn voor. Van beteekenis is zeker, zooals de S., p. 40, opmerkt, dat de wijze van vertalen bij Grieksche participia, bij ὅτι na verba sentiendi en dicendi, bij de indirecte vraag, den infinitief met het lidwoord, partikels en dergl. stelselmatig worde nagegaan. Het zou in 't bizonder zijn nut kunnen hebben voor dateering en localizeering van anonyme geschriften.

Digitized by Google

Men denkt hierbij natuurlijk dadelijk aan Cyprianus. In deze richting heeft Wohleb nauwgezet gewerkt. Deze vertaler volgt b.v. bijna zonder uitzondering den regel, dat ieder Grieksche part. + lidwoord vervangen wordt door een relatieven zin. Opmerkelijk is ook, dat het Latijn hier in 't gebruik der tijden meestal het Grieksch volgt, en wel vaak tegen het taaleigen in (p. 53). De juiste beteekenis van *delustrator* c. 3 : 4 = περικαθαίρων blijkt uit *Const. App.* VIII, 32 : περικαθαίρων λέγεται ὁ ὕδασιν ἐπιῤῥαίνων, ἐσκευασμένοις μετ'ἐπῳδῆς, εἰς κάθαρσιν δῆθεν τινα, cf. Ps.-Apuleius *De herb.* 84 : si quis malevolus devotaverit hominem, herbae asparagi agrestis radice sicca cum aqua fontana *delustrabis* eum et resolutus erit.

Dit onderzoek, waarvan wij slechts een enkel punt aanstippen konden, is op zichzelf zeker van blijvende waarde. Op p. 83 luidt dan de aanhef der conclusies : De vertaling van de „Leer der twee Wegen" met.. 330 verschillende woorden, verrijkt het woordenboek met drie nieuwe woorden (*delustrator*, *abortuare*, *altiare*) en geeft nieuwe voorbeelden voor twee, die zeldzaam voorkomen (*tendiculum*, *murmuriosus*) en voor verscheiden beteekenissen van woorden, die minder algemeen zijn (b.v. *adolator*, *affectatio*, *initiare*).... De taal vertoont de kenmerken van laat, doch goed Latijn : de syntactische eigenaardigheden der vertaling kan men b.v. ook bij Tertullianus vinden (vgl. Hoppe, *Syntax und Stil des Tertullian*, Lpz. '03).... De copia verborum is over het geheel die van den volkstoon en dus berekend op het begrip van den kleinen man."

Voor de dateering van deze vertaling levert echter het taalkundig onderzoek geen resultaat van beteekenis. Jordan, *Geschichte der altchristlichen Lit.*, Lpz. 1911, p. 436, n. 4 zegt hier wel : „zweifellos ins 3 Jahrh. hinaufgehend", doch Harnack, *Chronologie der altchrl. Lit.* II, Lpz., 1904, p. 314, dien hij in deze uitspraak volgde, fundeerde deze opinie verre van afdoende : „De verhouding tusschen 't Latijn en de andere recensies der Didache (vooral de z.g. Apostolische Kerkorde) maakt het waarschijnlijk, dat de vertaling zeer oud is, en dit gevoelen begunstigen ook de citaten in Westersche geschriften van de IIIe en IVe eeuw (Ps. Cypr., *Adv. aleat.*, Gesta apud Zenophilum, Lactantius, Optatus), alsmede de overweging, dat zulk een geschrift, destijds opduikende, nauwelijks meer vertaald d.w.z. in kerkelijk gebruik genomen zou zijn." Verder dan deze vlottende waarschijnlijkheden brengt ook Wohlebs minutieus onderzoek ons niet : (p. 86). „De beoogde maar nooit overdreven aansluiting bij het Grieksch, dat de vertaler voor zich had, de duidelijke afkeer van vreemde woorden, de geheele indruk, dien het taaleigen maakt, vooral de ouderwetsche stempel en enkele eigenaardigheden van de copia verborum (cf. *adulator*, *affectatio*, *uana superstitio*, *audax*, enz.) leiden ons, wanneer wij ons niet geheel vergissen, voor den wordingsdatum tot, maar ook niet verder dan de derde eeuw. Schlecht, die zonder eigenlijke bewijsvoering de vertaling „vóór het begin der derde eeuw" dateerde, heeft hier beter kijk op gehad dan F. X. Funk, die haar geen bizonder hoogen ouderdom toeschreef."

Overtuigend klinkt dit niet, vooral daar de S. op p. 88 resumeert : „Alles samenvattende hebben wij dus een nadere bepaling voor den datum en plaats.... niet bereikt. Argumenten van algemeenen aard gaven een zekere waarschijnlijkheid voor dateering in de derde eeuw. Afrika als plaats van vertaling was niet te bewijzen: geen beslissende gegevens verzetten zich tegen oorsprong in Europa. De Latijnsche vertaling van de z.g. Didascalia Apost., van den Barnabasbrief en de „Kerkorde van Hippolytus" wijkt sterk af van het werk van dezen vertaler."

Het heeft wellicht zijn nut, aldus met de eigen woorden van een zoo scrupuleus werker als de hr. Wohleb te constateeren, dat hier nog geen sprake van zekerheid is en dat derhalve het probleem der dateering nog niet ten nadeele van Funks opvatting (*Doctr. App.*[1], Tübingen, 1887, Proll. p. LXIII sq) is beslist. De beslissing in dezen hangt ten slotte af van eene oordeelvelling in die ingewikkelde vragen op de grenzen van textcritiek en literaire critiek, welke de verhouding tusschen Didache en Canones-literatuur stelt. Wij moeten dus nog wel blijven berusten in Bardenhewers oordeel (*Gesch. der altkirchlichen Lit.* 1, Freib. 1902. p. 83 [1]): „Ook de ouderdom en de herkomst der vertaling heeft men tot dusver niet nader kunnen bepalen."

Afgezien van de op zichzelf belangrijke vaststelling van het taalgebruik van een eigenaardigen vulgair-Latijnschen text en van het inzicht, dat de lezer in de methode van vertalen, door dezen onbekende toegepast, verwerft naast welkome bijdragen tot de exegese — dit alles is werkelijke winst — is toch het resultaat van dit onderzoek voor het Didache-raadsel negatief. De S. zegt wel (p. 38), dat het „buiten zijn bestek lag nader te spreken over de vraag welk verband er bestaan kan tusschen cap. 6 in het Latijn en in het Grieksch alsmede tusschen dit caput, de overige getuigen en de oorspronkelijke Didache, maar t. a. p. noemt hij het toch eene „bijbedoeling" van zijne voorafgaande kritische uiteenzetting (voornamelijk contra Schlecht) om „eenige bedenkingen, die de beteekenis van het Latijn voor de wordingsgeschiedenis der Didache verkleinen zouden, weg te nemen" en meent, dat aldus „de waarschijnlijkheid, dat het eigenaardige type van den text, hetwelk de Latijnsche vertaling biedt, op een primaire plaats in deze wordingsgeschiedenis aanspraak heeft" toch wel vergroot zou zijn. Dit gevoelen kan, o. i., om bovenvermelde redenen niet worden aanvaard. Het is een verdienste van deze zorgvuldige studie, dat men thans weet, dat ook het nauwlettendst onderzoek der taal hier geen beslissing brengt. Zekerheid van nietweten is ook winst.

Uit taalkundig oogpunt verdienen voorts nog de pagg., die de S. wijdt aan „Het verbum „altare" („altiare") en zijne samenstellingen „exaltare" („superexaltare") en „inaltare", p.p. 104—125, allen aandacht, vooral met het oog op volkstaal en kerktaal (Griekschen invloed ?) in hunne wederzijdsche betrekking. Bizonderen dank zal menig lezer den S. brengen voor de volledige dubbele indices: p.p. 129—135 Latijn-Grieksch, en p.p. 136—142, Grieksch-Latijn.

Wie positieve gegevens voor de oplossing van het Didache-raadsel zoekt, komt dus niet met voldoening thuis. Teleurgesteld zal men echter nimmer worden, wanneer men aan dit met noesten vlijt en groote bele-

[1]) De nieuwe editie heb ik niet kunn n inzien.

Digitized by Google

zenheid bewerkt geschrift niet meer vraagt dan de uitvoerige titel belooft.

Groningen. J. de Zwaan.

I. Scheftelowitz, Das stellvertretende Huhnopfer. Mit besonderer Berücksichtigung des jüdischen Volksglaubens. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, herausg. von R. Wünsch und L. Deubner. XIV. Band. 3. Heft). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 2.40).

De vorm van dit boekje heeft opvallende gebreken: het geeft een overstelpende hoeveelheid feiten, van alle plaatsen der wereld en uit alle tijden bijeenverzameld, zonder veel afwisseling als kralen aan een snoer geregen. Van goede compositie is geen sprake. Het eerste hoofdstuk loopt van blz. 9—16; daarvan behandelt ééne bladzijde het plaatsvervangend offer bij de huwelijkssluiting; de overige zeven spreken over symbolen van vruchtbaarheid bij deze ceremonie. Het geheele zesde hoofdstuk (blz. 22—30) is gewijd aan afwerende toovercirkels en eerst in het volgende (blz. 30—36) wordt medegedeeld wat de kip daarmee te maken heeft. Toch zal niemand, ook na het opmerken van deze stijlfouten, zijne oogen gelooven, wanneer hij ziet dat het laatste hoofdstuk tot titel heeft: Gibt es im Judentum Ritualmord?

Hoewel ook hier vorm en inhoud samenhangen, moet men ten volle erkennen dat de schrijver een aantal belangrijke riten besproken heeft en dat zijn materiaal weer bewijst hoe verbreid de meeste dezer riten geweest zijn. De motieven, die er aan ten grondslag liggen, worden gewoonlijk door den schrijver blootgelegd; in den regel blijken ze uit den ritus zelf. Ik moet evenwel één geval noemen, waarvan de verklaring in het voorbijgaan gegeven wordt, blijkbaar omdat ze den schrijver, ook in verband met voorafgaande en volgende gevallen, evident voorkwam. In het hoofdstuk over de apopompe (waarin opvallenderwijze de bok voor Azazel uit Lev. 16 ontbreekt), op blz. 41, komt deze zin voor: „In Arabien lässt eine Witwe vor ihrer Wiederverheiratung einen Vogel mit dem Unsegen ihrer Witwenschaft fortfliegen." Dat dit gebruik hier onvolledig beschreven en als een nog bestaande gewoonte opgevat wordt, zou men den schrijver kwalijk kunnen nemen. Maar veel erger is dat hij een verschijnsel als het genoemde in een ommezien op zulk een naieve wijze verklaart. De vogel vliegt weg „mit dem Unsegen der Witwenschaft." Het is bijna zoo simpel als wat men in oude boeken als verklaring van volksgebruiken lezen kan: „ebenso schöne wie natürliche Sitte" enz. Het is jammer dat Scheftelowitz, die overigens zin genoeg voor godsdienstige verschijnselen heeft, hier plotseling door wetenschappelijk atavisme bevangen blijkt te zijn; hij is daarvoor veel te goed. Het zal ieder belangstellende nuttig en aangenaam zijn ook in het vervolg werk van dezen schrijver onder de oogen te krijgen wanneer hij aan de uitingen van zijne belezenheid en opmerkingsgave een passenden vorm weet te geven.

Leiden. A. J. Wensinck.

The Pearl-strings; A history of the Resuliyyi dynasty of Yemen by **'Aliyyubnu'l-Hasan el-Khazrejiyy.** Vol. 1—4. (Gibb Memorial Series). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac & Co. 1904—1913. (Pr. Sh. 27).

Het is reeds vele jaren geleden, dat de eerste deelen van het hierboven genoemde werk mij door de Redactie van dit Maandblad ter aankondiging werden toegezonden. Het scheen echter gewenscht daarmede te wachten, totdat het werk compleet zoude zijn. Niemand kon toen vermoeden, dat dit nog vele jaren moest duren, want het handschrift lag sedert 1885 in de Universiteitsbibliotheek te Cambridge zoo goed als persklaar gereed, bewerkt door wijlen Sir J. Redhouse. Curatoren van het Gibb-fonds besloten in 1905 het uit te geven, zoo als het daar lag, behoudens eenige wijzigingen van ondergeschikte beteekenis. Inderdaad verschenen de drie eerste deelen, behelzende de Engelsche vertaling van Redhouse en diens ophelderende aanteekeningen tamelijk snel na elkander (1906—1908) door de goede zorgen van Browne, Nicholson en Royers. Maar de Arabische tekst liet op zich wachten tot 1913, toen het eerste deel daarvan verscheen, uitgegeven door Sheikh Muhammad Asal, een Arabier, die van 1904—1911 aan de Universiteit van Cambridge als docent in het Arabisch werkzaam was. Meteen bleek toen de reden van het lange uitstel: de Arabische tekst door Redhouse in de Bibliotheek te Cambridge gedeponeerd was niet volledig; de bewerker had belangrijke stukken, necrologiën van Jemenensische geleerden, gedichten enz. weggelaten, zoowel in zijne vertaling als in zijn afschrift van den tekst. Dit bleek den uitgevers echter eerst, toen men reeds met den druk van het handschrift van Redhouse begonnen was, door vergelijking met het origineel in de bibliotheek van het India Office te London. Curatoren besloten daarop terecht, dat het ongewenscht was een onvolledigen tekst uit te geven, lieten het Londensche handschrift photographeeren en droegen aan genoemden Sheikh op daarnaar te Caïro eene ui gave te doen drukken. Het een en ander veroorzaakte groote vertraging, maar ieder zal het besluit van Curatoren om niet met een onvolledigen tekst voor den dag te komen moeten toejuichen.

Na deze uiteenzetting kunnen wij omtrent de drie eerste deelen kort zijn. De vertaling en aanteekeningen van Redhouse zijn niet onverdienstelijk, maar voldoen toch niet meer aan billijke eischen. Vooreerst, omdat hij willekeurig groote gedeelten heeft weggelaten, die wel is waar voor het recht verstand van den tekst niet onmisbaar zijn, maar toch op zichzelf den lezer juist het meeste belang inboezemen, omdat zij eigenlijk den tekst eerst illustreeren en de historische bewijsgronden bevatten, waarop Khazradji's voorstelling der feiten steunt. Ten tweede zijn, sedert Redhouse zijne vertaling en aanteekeningen te schrift stelde, een groot aantal handschriften, die op Jemen betrekking hebben, naar Europa gekomen, die een rijk materiaal bevatten tot opheldering en aanvulling van Khazradji's mededeelingen. Eindelijk is de vertaling niet overal onberispelijk en zoude Redhouse zelf, indien het hem gegeven geweest ware zijn handschrift te laten drukken, ongetwijfeld veel verbeterd en toegevoegd hebben. Deze opmerkingen behelzen natuurlijk geen verwijt, noch aan den hoogstverdienstelijken Engelschen Turkoloog, die met dit werk bewezen heeft, dat hij ook op het gebied der Arabische philologie over groote kennis beschikte, noch aan de uitgevers, die uit piëteit den tekst niet naar hunne inzichten hebben willen veranderen. Zij beoogen alleen de bekende waarheid in het licht te stellen, dat het uitgeven van het nagelaten werk van een gestorven geleerde

Digitized by Google

veelal één ondankbaar werk is, vooral in onzen tijd nu het rusteloos onderzoek voortdurend nieuw materiaal aan den dag brengt en heden reeds verouderd is wat gisteren werd geschreven.

Meer blijvende waarde bezit, gelijk van zelf spreekt, de tekstuitgave van Sheikh Mohammed Asal. Maar toch durven wij ook deze niet onvoorwaardelijk loven. De Sheikh bericht ons in zijn kort Arabisch voorwoord, dat het Londensche handschrift, dat hij slechts uit eene photographische reproductie kent, veel te wenschen overlaat en dat daarin niet alleen vokaalteekens, maar ook de diakritische punten veelal ontbreken. Hij belooft ons uitvoeriger mededeelingen bij de verschijning van het tweede en laatste deel. Ik had daarom mijne aankondiging in het *Museum* willen uitstellen, totdat ik gelegenheid gehad zoude hebben daarvan kennis te nemen, maar de rampzalige oorlog maakt het onwaarschijnlijk, dat dit tweede deel vooreerst het licht zal zien en de Redactie van het Maandblad dringt er op aan de aankondiging niet langer te doen wachten. Onder voorbehoud derhalve, dat de nog te wachten inlichtingen mijn oordeel over den tekst zullen kunnen wijzigen, waag ik de opmerking, dat de geleerde Arabier niet die zorg aan zijne tekstuitgave heeft besteed, waartoe de voorhanden hulpmiddelen hem in staat stelden. Het blijkt namelijk niet uit de spaarzame tekstkritische aanteekeningen, dat hij andere werken van Khazradji, die ten deele met dit werk parallel loopen (vg. bijv. *Cat. Codd. Arabic. L. B.*², p. 76 vvg., 113 vvg.), laat staan andere Jemenensische geschiedbronnen heeft geraadpleegd. Blijkbaar heeft hij alleen vertrouwd op zijne inderdaad degelijke kennis zijner moedertaal, en wij willen gaarne erkennen, dat hij daardoor een groot voordeel vooruit heeft boven Europeesche geleerden, voor wie het Arabisch slechts een aangeleerde taal is, maar toch blijft de indruk bestaan dat hij bij het vaststellen van den tekst, die over het algemeen zeer goed leesbaar is, in twijfelachtige gevallen er maar iets van gemaakt heeft. Intusschen, al ontvingen wij niet alles wat wij meenden te mogen verwachten, toch zijn wij Curatoren van het Gibb-fund grooten dank verschuldigd, dat zij de uitgave van den tekst en de vertaling van Redhouse het licht hebben doen zien.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Alberta J. Portengen, De Oudgermaansche dichtertaal in haar ethnologisch verband. Leiden, Boekdrukkerij v.h. L. van Nifterik. 1915. (Leidsche diss.).

De bekende Oudgermaansche gewoonte om in de dichterlijke taal de dingen niet bij hun waren naam te noemen, maar dezen door één omschrijvende of aanduidende uitdrukking of benaming te vervangen, is reeds meermalen het voorwerp van geleerde bespiegelingen geweest. Reeds Bastian zag in, dat de „kenningar” en „heiti”, waarvan vooral de dichterlijke producten der Angelsaksen en Scandinaviërs wemelen en wier veelvuldig gebruik in de Skalden-poëzie ontaardde in een gemaniereerd systeem, onmogelijk alleen aan dichterlijke wispelturigheid en zucht tot het ongewone konden worden toegeschreven, maar veeleer als de overblijfselen van een speciale taal moesten worden beschouwd, die eertijds slechts door een bepaalde klasse (die der vorsten en edelen) werd gebruikt en verstaan. Een dergelijke verklaring gaf ook Friedrich Kaufmann, die bepaaldelijk aan een *ritueele* taal dacht.

Een heelen stap verder was men, toen Axel Olrik, gebruik makende van de door Jakobsen gepubliceerde gegevens, met klem betoogde, dat de vele punten van overeenkomst tusschen de Oudnoordsche dichtertaal en het Shetlandsche visschersdialect alleen uit een direct verband tusschen beide talen kan worden verklaard. Naar zijne meening heeft het laatste zijn, later door de dichtertaal overgenomen, eigenaardigheden aan zekere „bijgeloovige” denkbeelden te danken, die ertoe geleid zouden hebben om in bepaalde omstandigheden — in dit geval bij de vischvangst — allerlei termen en uitdrukkingen der gewone taal door andere te vervangen. Hoewel Olrik, bij gebrek aan gegevens, de juistheid zijner theorie niet kon *bewijzen*, had hij toch hiermede het onderzoek in nieuwe banen geleid en met de oppervlakkige literaire verklaring eens voor al afgerekend.

Van Olrik's theorie als werkhypothese uitgaande, heeft nu de schrijfster van dit boek een onderzoek ingesteld naar meer doorzichtige parallellen buiten het Germaansch, teneinde de totnogtoe onvolledige gegevens door vergelijking aan te vullen. De verdienste van haar boek bestaat hierin, dat zij zulke parallellen gevonden heeft en daardoor op vrijwel afdoende wijze heeft kunnen aantoonen, dat de theorie van Olrik in hoofdzaak juist was. Een dergelijken toestand als in het Germaansch toch treft men ook in verscheidene Indonesische talen aan — zoo in het Sangireesch (Sangir-Archipel, ten N. van Celebes) en in het door de Toradja's gesproken Baree (Centraal-Celebes) — en (waar het op aankomt) terwijl men wat het Germaansch betreft totnogtoe slechts onder voorbehoud kon spreken, staat het van genoemde talen buiten twijfel vast, dat de poëtische taalafwijkingen inderdaad ontleend zijn aan een speciaal dialect, dat gebruikt wordt in die omstandigheden, waarin de gewone taal, althans gedeeltelijk, „taboe” is. Bij de Sangireezen is het de zeetaal (het „Sasahara”), bij de Toradja's zijn het twee verschillende dialecten, n.l. een soort algemeene vervangtaal en de priestertaal, waarbij de dichters in de leer zijn gegaan. Ook de Dajaks van Borneo gebruiken in hunne poëzie vaak woorden ontleend aan de priestertaal of wisseltermen die in geval van „taboe” ook in de gewone taal dienst moeten doen. Na aldus te hebben aangetoond, dat er een treffende overeenkomst bestaat tusschen de verschijnselen in het Germaansch en die in sommige Indonesische talen, behandelt de schrijfster in de twee volgende hoofdstukken de algemeene problemen, waarmee haar onderwerp haar in aanraking brengt. De „taboe-taal”, zooals men het totaal van, onder den dwang van „taboe”-voorstellingen in het leven geroepen, afwijkingen van de gewone taal zou kunnen noemen, is slechts één van de vele „speciale” taalsoorten, die men in nagenoeg elke taalgemeenschap aantreft. Wat de wijze waarop zij gevormd worden aangaat, zijn die speciale talen moeilijk te classificeeren, maar wanneer men ze van een ethnologisch standpunt beschouwt, kan men, zoo meent de schrijfster, althans twee principieel verschillende categorieën onderscheiden: de profane en de niet-profane talen. Wat met „niet-profane” talen bedoeld wordt, hebben wij reeds gezien; de „profane” vallen in het algemeen weer in twee andere groepen : de geheim-

Digitized by Google

talen en de vaktalen. Op de bezwaren tegen deze classificatie kunnen wij hier slechts in het voorbijgaan wijzen — trouwens, de schrijfster loochent ze niet bepaald, maar meent, dat zij niet tegen de voordeelen eener groepeering opwegen. Vaktalen of geheimtalen waarvan men kan aantoonen, dat zij uitsluitend profaan zijn, bestaan niet; dat verder de grenzen tusschen vaktaal en geheimtaal eveneens vlottend zijn, behoeft geen betoog; en eindelijk: wie zal durven beweren dat de oorzaken die bijv. na de uitvinding eener nieuwe techniek in den tegenwoordigen tijd, onder de personen die deze techniek moeten toepassen, alras tot de vorming eener nieuwe vaktaal leiden, bij de Shetlandsche visschers van de vroege middeleeuwen en bij de hedendaagsche Sangireezen in 't geheel geen rol gespeeld kunnen hebben? Ook de practische nadeelen dezer classificatie doen zich, zooals te verwachten was, al zeer spoedig gevoelen. Zoo verklaart de schrijfster zich na een bespreking van de verschillende theorieën over den oorsprong van de vrouwentaal der Eiland-Caraïben vóór de zienswijze van Crawley, die er een sexueele „taboe"-taal in ziet en maakt zij zich dus schuldig aan dezelfde eenzijdigheid die zij den voorstanders der overige theorieën verwijt: immers, vasthoudende aan haar verdeeling in profaan en niet-profaan, negeert zij hier de voor de hand liggende waarschijnlijkheid, dat naast die „taboe"-motieven ook andere, *profane*, factoren in het spel zijn geweest, n.l. technische (technische termen, hoewel niet talrijk, ontbreken niet), sociale (theorie van Sapper en Lasch) en eindelijk historische (eenigszins talrijke gevallen van vrouwenroof *kunnen* sporen hebben achtergelaten in de taal). Afgezien echter van deze voorbarige poging tot classificeeren, gaat de schrijfster zeer critisch te werk: zoo toont zij, om maar één voorbeeld te noemen, de zwakte van Lucien Adam's linguistische argumentatie op afdoende wijze aan.

Ook aan het volgend hoofdstuk, dat over „de oorzaken van het ontstaan van taboetalen" handelt, is klaarblijkelijk veel moeite en zorg besteed. Om de belangrijkste moderne theorieën, die met het vraagstuk verband houden, kort en duidelijk uiteen te zetten, ze critisch te vergelijken en de uitkomsten dezer vergelijking tot een bruikbaar geheel te verwerken, is voorwaar geen gemakkelijke taak — en het valt dan ook te betwijfelen of de schrijfster hierin volkomen is geslaagd. Het eindresultaat harer beschouwingen: de overtuiging, dat zoowel „animistische" als „dynamistische" voorstellingen tot het ontstaan van „taboe"-talen hebben medegewerkt, is inderdaad niet met de heerschende strooming in de ethnologie in strijd, maar men zou de vraag kunnen stellen, of dit resultaat op het oogenblik al niet wat afgezaagd begint te worden, althans, of het ook maar eenigszins de moeite van het vooraf gegane onderzoek loont. Hoe dit zij, het valt in ieder geval te waardeeren, dat de schrijfster niet de moeite heeft geschroomd om zich in deze moeilijke problemen grondig te verdiepen, teneinde zich een zelfstandig oordeel te vormen, temeer daar het een ietwat gemakzuchtigen beginner in dezen tijd van „inleidingen" en „handboeken" wel wat verleidelijk wordt gemaakt om zijn kennis uit de tweede of derde hand op te doen. Haar laatste hoofdstuk had de schrijfster feitelijk wel ongeschreven kunnen laten, zonder dat daardoor de wetenschappelijke waarde van haar boek zou zijn verminderd. Behalve haar algemeene conclusie — die uit den gang van haar betoog reeds volkomen duidelijk was geworden — bevat dit hoofdstuk een aantal vermoedens omtrent de mogelijke oorzaken waaraan het „taboe"-zijn van een bepaald ding zou kunnen worden toegeschreven. Soms vermeldt de schrijfster algemeen of nagenoeg algemeen aanvaarde opvattingen, en soms geeft zij zich over aan vrij onvruchtbare bespiegelingen. Zeer juist merkt zij ten slotte zelve op: „Met gissen zijn altijd groote bezwaren verbonden en daar het niet makkelijk is, zich in de mentaliteit der oude Germanen in te denken, kunnen vele ervan vergissingen zijn." Trouwens, voor het oogenblik is het volstrekt niet van overwegend belang, hoe ieder geval op zich zelf verklaard moet worden en het is de vraag of wij ooit in staat zullen zijn, tot dergelijke details af te dalen, zonder alle voeling met de sobere *feiten* te verliezen.

Evenwel, het boek heeft te veel goede eigenschappen, dan dat een enkel slap en onbeduidend hoofdstuk den degelijken indruk dien het maakt zou kunnen wegnemen. De schrijfster kan er zeker van zijn, dat haar proefschrift zoowel door germanisten als door ethnologen met waardeering zal worden ontvangen en dat het den onderzoeker, die zich later opnieuw in het probleem zal verdiepen, tot niet geringen steun zal zijn.

Voorschoten. J. P. B. de Josselin de Jong.

Dr. R. A. Kollewijn, Opstellen over spelling en verbuiging. Derde, vermeerderde druk, met een woord vooraf van Prof. D. C. G. N. de Vooys. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. f 1.75).

Wie weet hoeveel er sedert 1891 in ons land over spelling is gedebatteerd, hoeveel brochures er zijn geschreven over dat onderwerp en hoeveel verslagen er zijn uitgebracht, zal zich er niet over verbazen dat het zilveren jubilaeum van de spellingstrijd kan gevierd worden met de derde druk van een bundel, die, na het artikel dat aanleiding gaf tot de oorlog, alle kanten van het v aagstuk op een waarlik wetenschappelike wijze behandelt en aan voor- en tegenstanders een rijk materiaal van gegevens verschaft. Maar iemand die aan de strijd heeft deelgenomen, en ervaren heeft dat een bestrijder van Dr. Kollewijn die blijk geeft zijn *Opstellen* te hebben bestudeerd, nog steeds een uitzondering is, verwondert er zich over dat de twee eerste drukken niet voldoende waren voor de voorstanders en dat kleine getal tegenstanders en neutralen die de moeite hebben genomen om van 't voornaamste boek over het onderwerp kennis te nemen. Ik vrees dat de titel niet aantrekkelijk genoeg was om de gemakzucht, die liever veroordeelt dan onderzoekt, te overwinnen. Laten we hopen dat het werk, nu het in een biezonder smaakvol bandje, bruin met gouden stempel, bij een aanzienlike firma verschijnt, eindelik de aandacht trekken zal die het verdient. Gebeurt dat, dan zullen de vierde, vijfde en zesde druk niet uitblijven. Ik hoop het van harte.

In die wens ligt intussen niet uitgedrukt dat ik voortzetting van de spellingstrijd begeer. Neen, na de vrede zal het boek zijn waarde behouden. Het heeft ongetwijfeld het karakter van een propagandamiddel, doch niet in de eerste plaats ten bate van een stelsel, maar tot bevordering van beter inzicht in taal en taalstudie. Daarom hoop ik dat de bundel 't meest gelezen zal worden door aanstaande docenten, ook van andere

Digitized by Google

talen dan de Nederlandse; opstellen als „Een taaldespoot uit de pruiketijd" en die over het woordgeslacht kunnen bijdragen om vooroordelen over de absolute waarde van de Latijnse spraakkunst weg te nemen, vooroordelen die de studie van de klassieke talen en het inzicht in de samenhang van de verschillende delen der filologie nog altijd belemmeren. Wie de gedachten in die studies neergelegd zich eigen gemaakt heeft, mag desnoods afkerig blijven van de verbeteringen door Dr. Kollewijn voorgesteld op de spelling van de Vries en te Winkel; hij zal zijn bezwaren dan niet langer zoeken in beweerde onduidelikheid, platheid of lelikheid.

Drie opstellen komen in deze derde druk voor die in de beide vorige nog niet opgenomen konden worden. Het zijn: *Een taaldespoot uit de pruiketijd* (*Taal en Letteren*, 1906), *Een bui* (*Groot-Nederland*, 1911), *Is bemiddeling mogelijk?* (*Kritiek op het Verslag van de Staatskommissie in zake de Spellingkwestie*, 1913). In het eerste wordt ons in de persoon van Balthazar Huydecoper een taalregelaar getekend die hardnekkig zijn zeer eigenaardige logika boven waarneming van het gebruik en psychologiese verklaring stelt, nummer twee is een antwoord op de bekende aanval van de heer Scharten en in het derde wordt uiteengezet dat een vergelijk met de tegenstanders niet mogelik is zolang deze zo uiteenlopende, soms elkaar tegensprekende eisen stellen.

Hier en daar heeft de schrijver aan de voet der bladzijde een noot gezet waarin hij kleine verbeteringen of aanvullingen van zijn tekst voorstelt.

Ten slotte wijs ik er op dat van de vijf en twintig jaren die tussen het eerste opstel en de verschijning van deze bundel liggen, de heer Kollewijn er vier en twintig als direkteur verbonden is geweest aan een Hogere Burgerschool te Amsterdam. Daarop mag wel eens de nadruk gelegd worden, omdat het van belang is te weten dat de ontwerper van de nieuwe spelling niet alleen een geleerde maar ook een man van langjarige praktijk is. Hoe velen van zijn bestrijders verenigen die eigenschappen?

Leiden. D. C. Hesseling.

Otium Classicum. I. Genestetiana. Petri de Genestet poetae Neerlandici carmina selecta Latine vertit **J. J. Hartman.** Leiden, Sijthoff. 1915. (Pr. *f* 0.90).

Een meer in bizonderheden afdalende bespreking van deze *Genestetiana* gaf ik al in den *Ned. Spectator* van 4 Jan. 1902, waarbij werd opgemerkt welk een groot virtuoos Prof. Hartman is in 't hanteeren van Latijnsche versmaten en hoe een enkele maal de Genestet wel een beetje in het gedrang kwam. De heer Hartman is een hevig bewonderaar van de Genestet, houdt trouwens over 't algemeen van godsdienstig-getinte poëzie, waartoe hij natuurlijk volkomen het recht heeft, maar het is ook denkbaar dat anderen dergelijke dichtkunst wat fade, banaal en verouderd vinden. Intusschen, ieder zijn smaak, en de weinige woorden „e praefatione primae editionis" laten aan boudheid en beslistheid niets te wenschen over.

Voor wie is nu dit boekje bestemd? Mijdunkt voor den volgroeiden literator, die zijn Horatius e. a. lyrici goed kent, heel wat Latijnsche poëzie achter den rug heeft en min of meer fijnproever is. Ieder kent waarschijnlijk, zoo niet het boek zelf, dan toch den titel van Bulwers roman „What shall he do with it?" Ik vraag op mijn beurt „wat moeten we er mee op 't gymnasium doen?" Den leerlingen aanpraten hoe mooi en hoe knap en hoe sierlijk Prof. Hartman de Genestet verromeind heeft? Maar kunnen ze dat *behoorlijk* voelen en naproeven, ook al staat in het goedgedrukte uitgaafje het Hollandsch er naast? I have my doubts. Niet dat ik het werk niet aantrekkelijk zou vinden, maar het lijkt me meer aangewezen voor een privatissimum met de crême de la crême, de élite van de uitverkorenen, dan voor algemeen gebruik. Bovendien kost het al heel wat moeite en tijd een bepaald quantum echte, oorspronkelijke Latijnsche poëzie van verschillende Latijnsche schrijvers goed te lezen; mogen we nu er nog tijd afnemen voor *Genestetiana*? Of zou de bespreking hiervan omgekeerd een gunstigen invloed hebben op het vertalen *uit* de klassieke dichters? Ziehier eenige vragen, waarop ik niet met al te groote zekerheid zou durven antwoorden.

Den Haag. Edward B. Koster.

R. von Scala, Das Griechentum in seiner geschichtlichen Entwicklung. (Aus Natur und Geisteswelt n. 471). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1, geb. M. 1.25).

Dit boekje beslaat, met inbegrip van de daarin opgenomen illustraties, 96 bladzijden; berekent men nu dat die illustraties minstens 25 bladzijden innemen, dan ziet men dat de schrijver er in geslaagd is om, in 71 blz. klein 8°, van de lotgevallen der Grieken en van de ontwikkeling hunner beschaving een overzicht te geven dat begint bij de Indogermanen (blz. 1—5), over Kretensiese, Myceense en Homeriese beschaving handelt (blz. 5—23), ons de uitbreiding der kolonisatie schetst (blz. 23—27), en 't verhaal van de meer bekende gedeelten van Hellas' geschiedenis voortzet tot aan de stichting van Konstantinopel (blz. 27—94). Er blijven dan nog twee bladzijden over voor een „Zusammenfassung." Een tijdtafel van 7 blz. volgt als een zeer welkome index op zo veel wetenswaardigs.

Uitgebreide kennis en door eigen onderzoek verkregen overtuiging betreffende de vraag wat het belangrijkste is, zijn nodig wil men met enige kans van slagen de Griekse historie onder een hydrauliese pers van zo zware drukking kunnen leggen. Von Scala voldoet ongetwijfeld aan die voorwaarden. Dat hij, ondanks de titel van zijn werk, over Byzantium en het tegenwoordige Griekenland zwijgt, is wellicht hieraan toe te schrijven dat hij zich niet in gelijke mate bevoegd acht om deze tijdvakken op dezelfde wijze te behandelen. Maar is het kunststuk hem gelukt zonder al te grote schade voor de duidelikheid? Zullen de „weiteren Kreisen" voor wie de bekende verzameling bestemd is, dit kleine boekje gemakkeliker in zich opnemen dan een werk van veel groter omvang, maar minder zwaar van inhoud, minder gevuld met uitspraken en toespelingen die alleen betekenis hebben voor wie reeds uitvoeriger studies over de beschaving der Grieken hebben gelezen? Ik betwijfel het, ja ik vrees dat de niet-deskundige lezer door dit boekje meer verbijsterd dan verlicht zal worden. Sommige zinnen zijn voor mij na herhaalde lezing onduidelik gebleven. Ik schrijf er een af (blz. 94). „Daneben eine Fülle von Stadtstaaten, in denen feine Ausbildung verschiedenster Verfassungs-

Digitized by Google

formen den Reichtum politischer Entwicklung zeigt, aber eine Verengung der Wirksamkeit durch Kleinstaatentum für alle Zeit rein innerer Entwicklung hervorbringt."

Ik geloof dat zulk een werkje alleen waarde heeft voor vakgenoten van de schrijver, die gaarne in zeer beknopte vorm vernemen wat zijn mening is over de belangrijkste vraagstukken van de Oudgriekse beschaving.

In de tijdtafel is een voor leken gevaarlike drukfout blijven staan: „454, Verlegung der Bundesleitung und der Bundeskasse von Delos nach R o m."

Leiden. D. C. Hesseling.

H. Wätjen, Das Judentum und die Anfänge der modernen Kolonisation. Kritische Bemerkungen zu Werner Sombarts „Die Juden und das Wirtschaftsleben." Berlin, Stuttgart, Leipzig, W. Kohlhammer. 1914. (Pr. M. 1.50).

Het is altijd een eenigszins netelige taak een kritiek te schrijven op een boek, dat zelf niet anders dan een kritiek is. Maar een bespreking van dr. Wätjens boekje moge hier een plaats vinden ter wille van de zaak zelf; bovendien heeft de schrijver het ons gemakkelijk gemaakt door zelf zoo goed als geen aanleiding te geven tot nieuwe kritiek. Integendeel, ieder, die iets van het behandelde onderwerp weet, kan niet anders dan zijn instemming betuigen met dr. Wätjens kritiek. De fouten van de werkwijze van Sombart liggen zoo voor de hand, dat zij eigenlijk nauwelijks behoeven te worden aangewezen. Maar hij geniet, vooral buiten den kring der geschiedkundigen, een zeer groote reputatie en zijn woord is wet voor duizenden genooten in en buiten Duitschland. Daarom ook zijn geschiedkundigen van naam als von Below en Rachfahl hem scherp te lijf gegaan, om zijn wilde fantasieën tot haar juiste verhoudingen terug te brengen. Daarom ook was het nuttig, dat dr. Wätjen enkele bijzondere punten nog eens afzonderlijk onderzocht. En dat met succes.

Sombarts stelling is deze, dat het moderne kapitalisme en de moderne kolonisatie in hoofdzaak het werk der Joden is geweest. Op meesleepende en bijna overtuigende wijze weet hij dat te betoogen. Men is al lezende altijd geneigd met hem mede te gaan en zich te laten belezen. Als hij b.v. aanwijst of liever schildert, hoe de kolonisatie van Noord-Amerika is geschied; hoe zich op tal van plaatsen kleine koloniën van landbouwers vestigden, b.v. van twintig familiën; hoe bij deze twintig zich nog een koopman aansloot, hoe deze koopman het middelpunt van de economische beweging werd en de economische betrekking tot de buitenwereld bewerkstelligde; als Sombart dan demonstreert, dat deze koopman wel altijd een Jood zal zijn geweest, dan geeft men zich argeloos gewonnen. Maar bij eenig nadenken valt deze voorstelling, hoe welsprekend ook voorgedragen, ineen. Dr. Wätjen kan met de feiten aantoonen, dat vóór 1800 het getal Joden in Noord-Amerika uiterst gering is geweest.

Zoo is het overal bij Sombart. Om het beeld van Wätjen te gebruiken, Sombart ruikt overal Joden. Het sterkste voorbeeld is wel dit. Volgens hem zijn vele van onze gouverneurs-generaal van Indië Joden geweest op geen anderen grond dan zekere eigenaardigheden in de gelaatsuitdrukking. En vooral dit: Jan Pietersz. Coen was eigenlijk een Jood; hij heette immers Coën, Cohen. Hier houdt eigenlijk alle kritiek op; dr. Wätjen heeft verstandig gedaan met deze dingen voor zich zelf te laten spreken.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. Burnet, Die Anfänge der Griechischen Philosophie. 2e Auflage, aus dem Englischen übersetzt von Else Schenkl. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 8, geb. M. 10).

Burnet's werk over de vóór-Socratische wijsbegeerte, waarvan de bespreking door verschillende omstandigheden veel vertraagd is, behoeft ook in de duitsche vertaling geen aanbeveling: van den aanvang af treft de helderheid der uiteenzetting en de bondige systematiek. Een hoofdpunt daarin is dat meer dan gewoonlijk gelet wordt op de philosophische scholen (p. 27); daarom is van 't weinige dat we van Pythagoras weten de behandeling zijner school, zooals haar leer, beinvloed door Parmenides, bij Plato en Aristoteles verondersteld wordt, gescheiden. Het lijkt mij dat Xenophanes te gering gewaardeerd is: pg. 110 „ohne diese Schrift" n.l. het pseudo-Aristot. traktaat de Melisso Xenophane Gorgia" (wurden wir) sehr wenig von der „Philosophie des Xenophanes" gehört haben" zegt Burnet; maar Aristot. Met. A 986 b 21, noemt hem toch den eerste der Eleaten, eveneens Plato Soph. 242 D en of hij in Elea zelf geleeraard heeft, doet er niets toe. Dat het Eene, Xenophanes' God, de wereld is, lees ik niet uit de woorden van Aristoteles t. a. p., noch dat hij hem beschouwde als „ein sinnlich fühlendes Wesen, wenngleich ohne irgendwelche Sinnesorgane." Want „er regiert alle Dinge durch die Gedanken seines Geistes" (fr. 25) en zijn hooren en zien geldt καθόλου καὶ μὴ κατὰ μέρος (noot 3 bij Burnet p. 112). Zoo zal dan Wilamowitz nader bij de waarheid zijn die Xenophanes monotheist noemt, dan Diels die hem van pantheisme beschuldigt en daargelaten of Burnet met recht het bestaan van een philosophisch gedicht van X. loochent, zeker kan ik hem niet volgen wanneer hij hem Goethe's „Weltkind" noemt tusschen „Profete rechts, Profete links." Daarmede is toch ook geenszins in overeenstemming de vermelding van Xenophanes bij Herakleitos. Burnet maakt veel, naar verhouding misschien te veel, werk van de uiterlijke historie der philosophen, de chronologie vooral. Des te meer treft het mij dat hij (pg. 79) het gewone verhaaltje dat Epaminondas tot leerling maakt van Lysis, den directen leerling van Pythagoras, aanvaardt. „Dieser Bericht — zegt B. van Aristoxenos' mededeeling — macht ganz den Eindruck historisch zu sein." Hoe? Kylon, door Pythagoras verstooten, wreekt zich door eerst hem zelf te verjagen en daarna door middel zijner partijgenooten (toch wel uit denzelfden tijd?) P's leerlingen, van welke Lysis ontsnapt naar Thebe en leeraar van Epaminondas wordt. Als Epaminondas ± 420 geboren is, dan kan hij toch moeilijk van een *direkten* leerling van Pythagoras, wiens ἀκμή a°. 532 gesteld wordt (p. 75 n. 1) leiding gekregen hebben. Die rekening kan Burnet niet doen kloppen.

Het kan zijn nut hebben een en ander van wat mij bij 't lezen opgevallen is hier kort aan te teekenen, p. 4 Homerus vermeldt nergens „die Entsühnung von Blutschuld." Toch wèl, zie b.v. Ilias I 632 sq. N 659 Ω 480 sq. — p. 5.

Digitized by Google

„Hesiod weiss, dass er einer späteren und trübeien Zeit angehört als Homer." Dat is te positief gezegd. — p. 10. De titel περὶ φύσεως bij de voor-socratici krijgt zijn toelichting uit Odyssee κ 303 καί μοι φύσιν αὐτοῦ ἔδειξεν d. i. de aard. — p. 15. Niet alleen in wiskunde en astronomie danken de Grieken iets aan het Oosten, maar ook in kosmologie vgl. bij voorbeeld Ziegler, Menschen- und Weltenwerden" (1913) en Anaximander's ἀδικίη. p. 25 sq. weer het redelooze gepraat van „das wahre, wenn auch vielleicht unerreichbare Ziel aller Wissenschaft" dat de Grieken erkend hebben en „(dem) unsere Gelehrten näher gerückt (sind)." Ja, wanneer wij (en de Grieken) erkend hebben dat ons *weten* stukwerk, maar het ware doel daarvan in 't *begrijpen* bereikt is, dan kunnen we ophouden zelfgenoegzaam te praten over 't onbereikbare benaderde. Voor σῴζειν τὰ φαινόμενα is de vertaling: „den Schein zu retten" — nog eens p. 174 — minder juist. pg. 30 Croesus' veldtocht tegen Pteria was niet ongelukkig. pg. 70. Om hun doel, loutering der ziel en bevrijding van 't herboren worden, lichter te bereiken waren de Orphici tot genootschappen gevormd, zegt Burnet; ik begrijp niet wat hij wil zeggen.

pg. 77 n 1. Pythagoras is een Ioniër, en dat hij toch zoo, niet Pythagorès, heet, komt doordat de lateren Attisch schrijven en Pythagoras de attische vorm is. Hiermede is in strijd dat de genitief volgens Herodianus II p. 657 : 3 (Lenz) op -α uitgaat. — Van 't boonenverbod valt meer en iets anders te zeggen dan op pg. 81 staat. p. 100 n. 3 βληστρίζοντες ἐμὴν φροντίδα „die meine sorgenmüde Seele .... auf und nieder treiben", mijns inziens veeleer: „die 't zaad van mijn gedachten uitwerpen". Geheel verkeerd is, pg. 111 n 1 de opvatting van οἱ τοῦ ὅλου στασιῶται Theaet. 191 A. als „Verfechter des Ganzen." Het woord is een grap, zooals blijkt uit de tegenstelling van de gelijke grap οἱ ῥέοντες. De vertaling van de Heraklitea geeft aanleiding tot opmerkingen die te veel plaats zouden innemen; maar dat pg. 141 de redeneering „und so wird es möglich, dass eine neue Sonne sich entzündet" onzin is, ziet men van zelf. Eveneens pg. 165 „Die Philosophie hatte noch nicht gelernt, das Zugeständniss zu machen, dass ein Ding undenkbar sein und dennoch existieren könne"— en zoo is er meer, waarover wij hier niet uit kunnen weiden. —

Utrecht. J. M. Fraenkel.

P. Rabbow, Antike Schriften über Seelenheilung und Seelenleitung auf ihre Quellen untersucht, I, Die Therapie des Zorns. Leipzig, Teubner. 1914. (P. M. 6, geb. M. 8).

De auteur behandelt in deze studie, onafhankelijk van Allers, Pohlenz, Schlemm e. a., vgl. p. 1 aanm. 1), Seneca, De ira II, 18—35 en III, in p. 1—142, Plutarchus, Περὶ ἀοργησίας in p. 56—97 f. f., en Cicero, Tuscul. disp. III, in p. 142—168, licht in vijf aanhangselen enkele punten nader toe, p. 171—194, en besluit met een register, p. 195—198.

Als hoofduitkomsten releveeren wij 1) Poseidonios' Σύνταγμα περὶ ὀργῆς vgl. p. 44 en 95, en Sotions Περὶ ὀργῆς vgl. p. 82 f. f. waren de „Vorlagen" zoowel van Seneca als van Plutarchus; 2) Philodemos' Περὶ ὀργῆς (of diens „Vorlage") is door Seneca vgl. p. 101 f. f., blijkbaar echter niet door Plutarchus, vgl. p. 105 aanm. 1), gevolgd; 3) Antiochus heeft, door Poseidonios' kritiek er toe genoopt, de leer van Chrysippos gewijzigd en zoodoende Cicero zoowel als Seneca beïnvloed.

Bij dergelijke onderzoekingen loopt men allicht gevaar, de onderlinge verhoudingen der oude schrijvers onjuist weer te geven; wij moeten echter erkennen, dat P. Rabbow zich niet alleen scherpzinnig, vgl. bijv. p. 4 vlg. over Seneca De ira II, 31, maar ook voorzichtig betoont, vgl. bijv. p. 105 aanm. 1), en dat zijne uitkomsten alleszins verdienen ernstig in overweging te worden genomen.

Daarentegen kunnen wij, uit een literair oogpunt, den auteur van een zekere onbeholpenheid niet vrijpleiten; de samenstelling van het boek maakt het ons moeilijk, den gang der onderzoekingen goed te overzien en aanmerkingen die eene lengte van 86 regels (p. 57 vlgg.), ja van 114 regels (p. 143 vlgg.) bereiken, onderbreken het betoog op de meest storende wijze.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Die ältesten Apologeten. Texte mit kurzen Einleitungen, herausgegeben von **Edgar J. Goodspeed.** Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1915. (Pr. M. 7.40, geb. M. 8.40).

Met de *oudste* apologeten zijn hier bedoeld de apologeten uit den tijd vóór Irenaeus. Deze kerkvader vormt een soort van rustpunt in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Oudste Christendom. „Es ist recht eigentlich die Gestalt dieses Kirchenvaters, die am Schluss des ersten Bandes von Harnack Dogmengeschichte in einer alles beherrschenden Positi n steht" zegt Bousset in de voorr de van zijn werk „Kyrios Christos", dat hij ook eindigt met de behandeling van Irenaeus.

Wat Goodspeed ons nu schenkt in zijn toch reeds omvangrijke werk, dat is achtereenvolgens een klein gedeelte van de apologie van *Quadratus* (de i houd is bijna geheel verloren gegaan), de apologie van *Aristides* (welke, merkwaardig genoeg, geheel is overgenomen in den roman van Barlaäm en Josaphat), de geschriften van *Justinus Martyr* (Apologia, Appendix en de Dialogus cum Tryphone Judaeo. Van twee apologieën wil de auteur niet spreken; beter vindt hij de onderscheiding van Apologia en Appendix), de oratio ad Graecos van *Tatianus*, den „Encratiet", ons bewaard gebleven fragmenten van den apologetischen arbeid van *Melito* van Sardes en eindelijk de supplicatio pro Christianis van *Athenagoras* (πρεσβεια περι χριστιανων). Het geheel wordt besloten met een index nominum en een index locorum, en telt 380 bladz.

Wie zal ontkennen, dat een werk als ons hier geboden wordt, in de hoogste mate nuttig is? De auteur heeft zijn werk bestemd voor „Studierenden", en om hen gemakkelijk op de hoogte te brengen laat hij telkens aan den Griekschen tekst voorafgaan eene korte inleiding, waarin hij spreekt van historische en tekstcritische kwesties in verband met den te bespreken apologeet. Deze inleidingen evenwel zijn al heel kort; ik waag het daarom voor onze Nederlandsche theologen, welke met den arbeid der apologeten kennis willen maken, te verwijzen — als eene soort van aanvulling — naar de dogmenhistorische studiën, door prof. F. Pijper in Theol. Tijdschr. 1907 over de oudste apologeten geschreven. Misschien mag hier ook even herinnerd worden aan de veel uitvoeriger inleidingen, welke we vinden in de serie „Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche

Digitized by Google

vertaling enz. uitgegeven door prof. H. U. Meyboom."

Met deze opmerkingen wil ik evenwel niets afdoen van het verdienstelijke werk van Goodspeed, wiens bedoeling ook immers niet was te geven een overzicht van de theologie of de christologie der apologeten. Zijn arbeid is van zuiver tekstcritischen aard en als zoodanig zeer te waardeeren.

Amersfoort. H. J. Toxopeüs.

SCHOOLBOEKEN.

Jos. Kleyntjens S.J. en Dr. H. H. Knippenberg, Van Goden en Helden, verhalen uit de Mythologie van Grieken, Romeinen en Germanen. Groningen, Wolters. 1915. (Pr. ƒ 1.60).

Die vreemde spijs bezorgde onverdragelijke hoofdpijn.
Kleyntjens en Knippenberg, Van Goden en Helden pag. 13.

Bij het ter recensie ontvangen van bovenstaand werkje kon ik niet nalaten te denken aan den beroemden Creuzer, die als professor naar Leiden beroepen het er niet uithouden kon, omdat de Grieksche mythologie hem in ons land onverstaanbaar werd. De heer Bijvanck, die jaren geleden dit verhaal in de Gids deed, boudeerde verder: „dat is het gebrek waaraan wij fataal mank gaan: wij bezitten geen gevoel voor mythologie." De laatste decennia heeft het intusschen niet ontbroken aan hen, die lust gevoelden te vertellen van de oude goden- en heldensagen. Is de geest zoozeer veranderd en is het tegenwoordig ten onzent zulk een dankbaar genot mythologie te doceeren? Toch verklaren de heeren Kleyntjens en Knippenberg, in weerwil van het vele dat op dit gebied reeds geleverd werd, dat aan een werkje als het hunne behoefte bestond. Behoefte? Plaats allicht, als het een verstandig boekje is, dacht ik bij het opensnijden. Het is mij bij de praktijk van het onderwijs gebleken, dat het superieure werkje van Prof. Vürtheim, welks verschijning ik indertijd met zulke oprechte vreugde in dit blad begroette, alleen in de handen van meergevorderden thuis hoort en minder geeigend is voor beginnelingen, die nog de simpele meest gangbare verhalen moeten leeren. Sommige boekjes zijn wat heel sober van inhoud. Laten wij zien wat dit nieuwe geeft. Het uiterlijk lokt niet aan. De firma Wolters, door wie de schrijvers hun werkje hebben wenschen te doen uitgeven, heeft voor goed papier en een goeden druk gezorgd, gelijk wij dit van haar gewoon zijn, met een titelblad is zij niet gelukkig geweest. Dit doet inderdaad meer denken aan een omslag voor een postzegelalbum dan voor een studieboekje. De Zeuskop blijft al heel ver beneden het niveau der Grieksche verbeelding en gelijkt eer een Rinaldo Rinaldinitype. Doch laten wij ons daardoor niet laten afschrikken. Volgt de Inleiding. Ja, die Inleiding! „Wij weten" — aldus de schrijvers — „uit de openbaring, dat God de Schepper van hemel en aarde is. Dien God erkenden de menschen, zoolang zij rechtvaardig en deugdzaam waren, maar door de zonde werd die kennis verduisterd, en nam zij bij hun nakomelingen hoe langer hoe meer af. Ook de mondelinge overlevering der waarheid en van den eersten toestand des menschen werd meer en meer vertroebeld. Maar nimmer werd de oorspronkelijke openbaring geheel en al uit 's menschen bewustzijn weggenomen.... Daarom hebben ook de Grieken, zooals vele heidensche volken, die het rechte spoor bijster raakten en het geloof aan den éénen waren God verloren, oorspronkelijk de Natuurkrachten goddelijke eer bewezen.... Dit onjuist inzicht werd gevolgd door slechte daden, en waar God tot de natuur werd vernederd, moest de mensch ook verlaagd worden.... Geen wonder, dat de heiden slavernij en gladiatoren-gevechten voor geoorloofd, menschenoffers en zedeloosheid van de gruwelijkste soort ter eere der goden voor loffelijk hield. Niettemin bevatten de sagen veel, dat aan de openbaring herinnert, en de meeste volken der oudheid hadden nog een vage kennis van den zondeval, de straf der kwade engelen, den gelukkigen toestand in het Paradijs, van de zonde en haar booze gevolgen en vooral van den zondvloed.... Ook de behoefte aan en het verlangen naar een goddelijke verlossing vindt men in de heidensche godsdiensten uitgesproken.... Deze sagen zijn als liefelijke sterren, flonkerend aan den nachtelijken hemel van het heidendom in een tijdsgewricht, toen alle andere lichten waren uitgedoofd." Tot zoover de heeren Kl. en Kn. Discussie acht ik vruchteloos. Οἷσ οὕτω δέδοκται καὶ οἷσ μή, τούτοισ οὐκ ἔστι κοινὴ βουλή. Socrates wist het wel.

Intusschen valt niet te ontkennen, dat er veel in dit boekje te loven valt. Het is over het geheel in gekuischt en gedistingeerd Nederlandsch geschreven, hoezeer ook iemands gelaat zal betrekken als toevallig zijn oog het eerst mocht vallen op den koningsnaam Admet of op de beschrijving van de Muze met de tragische larve en de vrees hem om het hart zal slaan voor een al te groote verwantschap met de een of andere duitsche bron. Er komen werkelijk tal van keurig vertelde bladzijden voor, waar de auteurs tusschen al te groote beknoptheid en een al te gemoedelijken Moeder-De-Gans-toon op gelukkige wijze het juiste midden hebben weten te bewaren. Jammer, dat deze zoo dikwijls ontsierd worden door de grootste slordigheden. Ik wil de vergissing van Amphiraus (p. 109) voor Amphiaraus, van Tityns (p. 144) voor Tityus, van Samotrace (p. 99) i. pl. v. Samothrace, van de Loktiërs (p. 122) i. pl. v. Locriers, van Phaëton voor Phaëthon (p. 57, 58), van Trepanum voor Drepanum (p. 168) gaarne aan den zetduivel wijten, ofschoon de schrijvers het niet kwalijk kunnen nemen, dat de dunk niet hoog rijst, wanneer wij lezen dat Alcinous koning is op het eiland Pheakon (p. 147), dat de Meander i. pl. v. de Pactolus goudzand heet te bevatten (p. 111), dat de Lycische boeren op het eiland Delos wonen (p. 60), dat Salmydessus in Klein-Azië i. pl. v. in Thracie ligt (p. 101). Wat er van te zeggen, dat de bouwvallen van het Dionysustheater te Athene de ruïne genoemd worden van den tempel van Dionysus. Kunstgeschiedenis schijnt niet het fort van de schrijvers te zijn. De Apollo van de Belvedère wordt niet minder dan een eeuw te vroeg gesteld en heet in de 5de eeuw v. Chr. door Calamis in marmer te zijn gehouwen (!). Dat het zoogenaamde Theseion zeker niet aan Theseus, maar hoogst waarschijnlijk aan Hephaestus gewijd was, wordt naar ik meen toch vrij algemeen erkend. Wat verder over „Theseus als staatsman" verkondigd wordt, is heel naief. Ook elders laat zich de gebrekkige zin voor historische ontwikkeling gevoelen. Pag. 50 vlg. is de onderwereld beschreven voor een belangrijk deel volgens de voorstelling van Vergilius met de scheiding tusschen de oorden der zaligen en der verdoemden. Wordt op deze wijze de leerling, die gewaar zal worden, dat bij Homerus van eene vergelding in het hiernamaals nog geen sprake

Digitized by Google

is, niet te eenzijdig voorbereid? In meer opzichten kome Homerus er slecht af. Hektor's afscheid van Andromacht wordt in het begin van het 22ste Boek van de Ilias geplaatst! Waar wordt verder bij Homerus Achilles' onkwetsbaarheid, waar Kassandra's voorspellingsgave, waar het offer van Iphigenia en haar ontvoering naar de Krim genoemd? Wat ons niettemin allemaal verteld wordt „naar het verhaal van Homerus", gelijk het bovenschrift luidt (p. 120 vlgg.). Te weinig voldoende gepreciseerd is de teekening van het Homerische schild, bepaald onjuist de verklaring van de beteekenis der scheenplaten. Op pag. 134 wordt gesproken van Schliemann's opgravingen op den heuvel Hissarlik en van de door hem ontdekte over elkaar heen gebouwde zeven.., steden, zeggen de schrijvers. Welk een weidsch denkbeeld zal de leerling zich daarvan maken! Nederzettingen, ware een gelukkiger term geweest. Zou het echter niet de voorkeur verdiend hebben, als men de zaak toch ter sprake wilde brengen, de volledige en definitieve resultaten van Brückner en Dörpfeld te vermelden en dan ook van tien woonplaatsen te spreken?

Te vaak missen wij de zorgzame hand en de pueris debita reverentia. Draagt het tweeledige auteurschap misschien de schuld, dat het werk de meest in het oog loopende tegenstrijdigheden vertoont? Wij leeren Herkules p. 87 kennen als den zoon van Alkmene en Amphitryon. Verder geen woord over zijn afkomst. Daar nu Amphitryon niet de minste aandacht wordt waardig gekeurd, zal de opmerking over „Vaders grootheid" in de door Bilderdijk bewerkte verzen van Theokritus allicht eenige verwondering baren. Dan komt ineens de waarheid en de verklaring voor den dag op p. 90, waar Herkules de zoon van den Dondergod wordt genoemd. Wat zal een nadenkende leerling daarvan zeggen? — Als volwassen man heeft Herkules den Cerberus, die gevlucht was naar het paleis van Ais, — den onverwachts opduikenden en niet verklaarden naam voor den koning van het schimmenrijk zal geen leerling begrijpen — gepakt en naar de bovenwereld bij Eurystheus gebracht. „Deze overleefde den aanblik van het driekoppige monster niet" d. w. z. hij stierf van schrik. Toch luidt het even later, „dat de twaalf werken van Herkules hiermee volbracht waren, maar dat Eurystheus hem niettemin zijn vaderlijk rijk niet teruggaf". — P. 110 wordt met zeker enthousiasme medegedeeld, „dat Sophocles in zijn treurspel Antigone het optreden der beide zusters op meesterlijke wijze heeft geschilderd." Van Antigone's zuster is met geen enkel woord sprake.

Zal ik nu hieraan toevoegen een overigens eerlijk gemeend woord van waardeering voor de even origineele als gelukkige gedachte om door verschillende aanhalingen ook uit moderne dichters, die de proef op de som genoemd kunnen worden van het tot motto voor het gansche werkje gekozen gezegde van Pestalozzi: une éducation soignée ne peut être complète, si on n'y fait entrer quelques connaissances de la Mythologie, als met de stukken aan te toonen, hoezeer de klassieke godenleer de wereldlitteratuur dooraderd heeft? Ik moet er, helaas! dadelijk op laten volgen, dat sommige dezer citaten in de vreemdste wanverhouding staan tot den overigen toon van het boek. Naar vorm en inhoud is dit blijkbaar in de eerste plaats bedoeld voor beginners. Wat zullen echter deze begrijpen van de ook in Gutteling's vertaling moeielijk verstaanbare verzen uit Shelley's „Prometheus ontboeid"? P. 43 worden de machtige verzen aangehaald uit Verwey's Persephone. Het citaat is zoo onoordeelkundig uitgeknipt, dat ik mij sterk maak, dat zonder de onmiddellijk daaraan voorafgaande verzen het onderwerp der eerste regels niet te vatten zal zijn. Eenige fraaie verzen uit Edward B. Koster's „Odysseus' Dood" hebben een plaats gekregen p. 162. Als de leerling er maar niet uit afleidt, dat dit alles zoo bij Homerus is te vinden!

Genoeg! — Een gedeelte van het werkje — 35 van de 210 bladzijden — is nog gewijd aan de Germaansche Mythologie. Dit behoort eigenlijk niet tot mijne competentie en ik heb niet den moed gehad het aan eene opzettelijke studie te onderwerpen. Om tal van redenen reeds kan ik dit boekje geen aanwinst noemen. De hoop, in het Voorwoord door de heeren Kl. en Kn. uitgesproken, dat het „onder Gods zegen moge bijdragen tot een juistere kennis der heidensche cultuur en kunst", zal, vrees ik, even ijdel blijken als de hoop uit de doos van Pandora, waarvan de schrijvers evenmin eene aannemelijke verklaring hebben weten te geven. Liever blijf ik ten behoeve van mijne leerlingen gebruik maken van een der oudere reeds beproefde werkjes, al mogen zij ook illustraties geven, die „voor vele onderwijsinrichtingen niet bruikbaar zijn." Ik houd het in dezen met Paulus: πάντα καθαρὰ τοῖσ καθαροῖσ, en men mag benieuwd zijn, wat de heeren zullen antwoorden, als een wakkere leerling, die slechts de buste van Apollo van de Belvedère vindt afgebeeld, doch niettemin de beschrijving leest van het attribuut in de hand van de godheid, vol oprechte belangstelling vraagt ook het gansche beeld eens te mogen zien.

Gorinchem. C. A. A. J. Greebe.

A. Hoffmann, Ausgewählte Briefe des jüngeren Plinius. I, Text. Münster i. W., Aschendorff. 1913. (Pr. M. 1.25).

Daar de lectuur van Plinius' brieven op de Duitsche Gymnasia meer algemeen begint te worden (vgl. O. Rückert in de „Monatsschrift für die höheren Schulen" 1912, p. 154), heeft Dr. A. Hoffmann voor „Aschendorffs Sammlung lateinischer und griechischer Klassiker" een gecommentariëerde bloemlezing der *epistulae* samengesteld, die 119 nummers bevat. Zijn doel was een ruimere keuze te bieden dan andere dergelijke werkjes geven. Van de twee deeltjes, waarin hij zijn uitgave gesplitst heeft, werd mij alleen het eerste, dat den tekst bevat, toegezonden [1]), 't tweede deeltje zal een commentaar geven. Over het boek als geheel kan ik dus nog niet oordeelen; ten grondslag werd gelegd de tekst-recensie van R. C. Kukula (1908). Dr. Hoffmann is zoo verstandig geweest alle opgenomen brieven volledig te laten afdrukken. De inleiding, die aan den tekst voorafgaat, kan mij niet bevallen; zij bevat eenige mededeelingen omtrent den Brief der Ouden en over Plinius' leven. Beide hoofdstukjes zijn erg onbelangrijk, 't tweede is bovendien bizonder droog. Ook is er niet genoeg moeite gedaan om voor de jeugdige lezers te verklaren, wat zij onmogelijk weten kunnen. Zoo geeft Hoffmann een drietal papyrus-brieven zonder eenige toelichting. Overigens zou het uitgaafje, aangenomen

---

[1]) **Dit is de reden waarom deze aankondiging eerst nu verschijnt. Ik wachtte tot mij ook de commentaar zou bereiken.**

dat de commentaar goed is (wat de inleiding niet doet vermoeden), wellicht ook op onze Gymnasia gebruikt kunnen worden, daar de tekst keurig gedrukt is en de keuze der brieven goed voldoet. Een mooi-uitgevoerde afbeelding eener Trajanus-buste is tegenover het titelblad geplaatst; dit eerste deeltje besluit met een lijst van eigennamen.

Leiden. P. J. Enk.

De f^a Weidmann te Berlijn zond ons van *Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso*, erklärt von M. Haupt, den 9den druk, bewerkt door R. Ehwald.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Aan onze Redaktie werd gezonden een *Lexique Français-Grec-Moderne à l'usage des troupes du corps expéditionnaire d'Orient* (Parijs, librairie militaire Chapelot, 1915). Het is samengesteld door H. Pernot en geeft, in transcriptie, een drieduizend Grieksе woorden voor de meest voorkomende zaken en handelingen. *Een précis grammatical* van 18 bladzijden vormt het laatste gedeelte van het boekje. H.

Als aanvulling op mijn bespreking van Scheurleer's *Van Varen en Vechten* op bladz. 112 van dit tijdschrift, kan ik tot mijn genoegen mededeelen, dat de door mij uitgesproken wensch betreffende de lijst van bronnen reeds door den uitgever vervuld bleek te zijn. Het later verzonden aanvullingsblad blijkt te zijn zoek geraakt; bezitters van het boek kunnen het bij de firma M. Nijhoff aanvragen. de B.

Het Historisch Genootschap te Utrecht heeft bij de f^a Joh Müller te Amsterdam het 4de deel doen verschijnen van de *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, uitgeg. d. Dr. A. J. van der Meulen; dit deel loopt over het tijdvak van 1 Juli 1782 tot 31 December 1783.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1915, Nov.: M. Collignon, L'expression des sentiments dans l'art grec. — P. Lejay, Properce et l'astrologie. — P. Monceaux, Le Montanisme. — Variétés.

Déc.: G. Radet, La Terre-Mère. — C. Huart, Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle. — A. Piganiol, Une tentative de réconstruction de l'hist. rom. primitive. — Nouv.

Hermes, L, 3: H. Mutschmann, Seneca u. Epikur. — K. J. Beloch, Polybios' Quellen im dritten Buche. — K. Latte, z. Zeitbestimmung der Antiatticista. — M. Gelzer, die Nobilität der Kaiserzeit. — A. Rosenberg, zu den altlatin. Priestertümern. — E. v. Stern, Ptolemais „der Sohn." ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ u. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. — H. Tiedke, z. Textkrit. der Dionysiaka des Nonnos. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge. — Miscellen.

4: A. Klotz, zu den Quellen der vierten u. fünften Dekade des Livius. — W. W. Jaeger, eine stilgeschichtl. Studie z. Philipperbrief. — E. v. Stern, Kleomenes III. u. Archidamos. — K. Ziegler, das Genesiscitat in der Schrift περὶ ὕψους. — O. Leuze, zu Heraklit Fragm. 26 (Diels). — Miscellen.

LI, 1: M. Wellmann, Pamphilos. — H. Dessau, Pontius, der Biograph Cyprians. — W. Otto, die Nobilität der Kaiserzeit. — G. Wissowa, die Abfassungszeit der Chorographia des Pomponius Mela. — H. T. Müller, Plotin. Studien III. — O. Viedebantt, der Athen. Volksbeschluss über Mass u. Gewicht. — A. Körte, z. zweitem Buch v. Vergils Aeneis. — Misc.

Journal of Hell. Stud., XXXV, 1: W. Leaf, Rhesos of Thrace. — T. Lea Southgate, Ancient Flutes from Egypt. — E. H. Minns, Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan. — P. Gardner, A Silver Dish from the Tyne. — W. Ashburner, A Byzant, Treatise on Taxation, I. — T. W. Allen, The Date of Hesiod. — W. Arkwright, Notes on the Lycian Alphabet. — E. Radford, Euphronios a. his Colleagues.

2: W. Leaf, On a History of Greek Commerce. — M. O. B. Caspari, The Ionian Confederacy. — J. C. Hoppin, The Bazzichelli Psykter of Euthymides. — V. G. Childe, On the Date and Origin of Minyan Ware. — W. R. Lethaby, The Nereid Monument Re-examined. — F. W. G. Foat, Anthropometry of Greek Statues. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy 1914—15.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXV-XXXVI, 10: A. Klotz, Der Helvetierzug. — W. A. Berendsohn, Altgerm. Heldendichtung. — M. Wundt, Plotin u. d. Romantik. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: R. Meister, Aristoteles als ethischer Beurteiler des Krieges. —

XXXVII-XXXVIII, 1: H. Blümner, Die Darstellung des Sterbens in der griech. Kunst. — A. Leitzmann u. K. Burdach, Der Judenspiess u. d. Longinus-Sage. — Mitt.

Neophilologus, I, 2: K. Sneyders de Vogel, Tristan et Iseut. — P. Valkhoff, Louis Ménard (1822—1901). — B. H. J. Weerenbeck, Le gérondif français avec sujet sous-entendu? — R. C. Boer, Over den samenhang der klankverschuivingen in de Germaansche dialecten. — J. J. A. A. Frantzen, Romantisches in Schillers Dramen. — A. Kluyver, Over het Spel *Granida*. — F. P. H. Prick v. Wely, Holl.-Eng. raakpunten en parallellen. — Varia. — Boekbesprek.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLI, 1: G. Schütte, Die Quellen der Ptolem. karten v. Nordeuropa. — K. Plenio, Beobachtungen zu Wolframs liedstrophik. — R. Pestalozzi, Urdeutsch *k* bei Notker. — G. Neckel, *Under edoras*. — R. Petsch, Gunnar im schlangenturm. — F. Kluge, Etymol. — A. Leitzmann, Ecbasis cujusdam captivi. — K. Reissenberger, Zu bruder Phil. v. Seitz. — A. Kopp, Zu Beitr. 40, 531. — W. Braune, Zu Walther v. d. Vogelweide. — Dez., Nachtr. z. Muspilli.

Anglia, XXXIX, 4: F. Holthausen, Zur erkl. u. textkrit. der me. romanze 'Sir Tristrem'. — Dez., Stud. zur me. lyrik. — J. H. Kern, Zum texte einiger dichtungen Thomas Hoccleve's. — O. F. Emerson, The Shepherd's Star in Engl. Poetry.

Revue Historique, CXX, II: Wilmotte, L'origine des chansons de geste. — Reuss, Le sac de l'hôtel de ville de Strasbourg (1789). — Robiquet, Le général de Galbois. — Bulletin historique: Antiquités chrétiennes.

Hist. Zeitschrift, CXV, 2: Smith, Die Schlacht bei Carrhä. — Benrath, Heinrich VIII von England. — Müsebeck, Der Fichtesche Atheismusstreit — Miszelle.

Studiën, LXXXV, Febr.: In Memoriam † P. Gos. van Heijst. — P. Albers, De „Monita Secreta" of geheime regels der Jezuïeten. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres H. Roland Holst-Van der Schalk. — J. v. d. Tilaart, Verplichting v. d. medicus tot geheimhouding. — A. Slijpen, Italië's Oorlogsheraut G. d'Annunzio. — O. Huf, Te dateeren Oorlogsmissen in het Sacramentarium Leonianum. — Handelingen v. d. H. Stoel. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Wageningen, M. Manilii Astronomica: Berl. Phil. Wochenschrift 1916, n°. 5 (A. Krämer).

Dez., M. Man. Astron. (vert. in 't Nederl.): als boven (A. Krämer).

Digitized by Google

ZOOEVEN VERSCHENEN:

DE PLUTARCHO
Scriptore et Philosopho

SCRIPSIT

J. J. HARTMAN.

(X. 690.) 8o.

Prijs f 7.—

Uitgave N. V. Boekhandel en Drukkerij voorh. E. J. BRILL, Leiden

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: GEORGES GAILLARD, LOUIS PIÉRARD

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an.
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ – LEIDEN

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XIX:**

CLEMENS ALEXANDRINUS XII.

Fragmenten.

(Vlechtwerken VIII. Uittreksel uit Theodotus. Bloemlezing uit de propheten. „Schetsen". „Aanteekeningen". Verscheidenheden).

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Compleet verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN:

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

TWEEDE DRUK.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, omvat **vier deelen.**

De prijs is per deel ingenaaid f 6.— en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Historische Platen-Atlas

VOOR DE

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Dr. M. G. DE BOER en H. HETTEMA Jr.

Met 547 afbeeldingen, waarvan 46 in diepdruk.

Prijs gebonden in Linnen Band f 1.90.

Deze nieuwe **Platen-Atlas** wordt niet alleen uitgegeven ten dienste van het onderwijs, doch ook met het oog op de vele belangstellenden in onze Vaderlandsche Geschiedenis, waaronder wij in de eerste plaats rekenen de bezitters van Prof. BLOK's GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

Voor den uiterst lagen prijs van **f 1.90,** wordt hier een verzameling van illustraties aangeboden die onze Vaderlandsche Historie ten volle in beeld brengt.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

Philol 260

MAY 12 1916

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. | No. 7. | April 1916.

Clark, Recent developments in textual criticism (Enk).
Bethe, Homer, I (Vürtheim).
Pohlenz, Aus Plato's Werdezeit (Ovink).
Wilke, Philodemi de Ira (Fraenkel).
Plooy en Koopman, Lucianus, De dood van Peregrinus (v. Wageningen).
Ehwald, Ovidius, Metamorphoses, ed. maior et minor (Brakman).
Kittel, Die Psalmen (Oort).
Greebe, J. Perk's Mathilde-cyclus (Prinsen).
Nyrop, Philologie française (Serrurier).
Van Gelderen, Sanherib (Böhl).
De Boer, Een wandeling door een Oud-Nederlandsche stad (Knappert).
Völter, Jahwe und Mose (Thierry).
Gunning, De sophistis Graeciae praeceptoribus (Berlage).
Heiberg, Heronis Alexandrini opera, V (Stam).
Bayer, Isidors von Pelusium klassische Bildung (Hesseling).
Van den Berg, De viering van den Zondag en de feestdagen in Nederland vóór de Hervorming (Knappert).
Dresdner, Die Kunstkritik, I (J. H. Groenewegen).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. C. Clark, Recent developments in textual criticism. Oxford, Clarendon Press. 1914. (Pr. 1 sh.).

Toen ik in 't voorjaar van 1913 zooveel onvergetelijke avonden doorbracht in Ellis' studeerkamer, dacht ik niet, dat de groote geleerde reeds enkele maanden later zijn oogen voor goed zou sluiten. Met aandoening las ik de waardeerende woorden, die Clark aan zijn leermeester als mensch en geleerde wijdt. 't Is alsof ik den scherpzinnigen grijsaard weer voor me zie in zijn „dimly lit rooms". Was Ellis in alle opzichten een merkwaardig man, zijn opvolger Albert Clark behoort reeds nu tot Engelands grootste tekstcritici; niet alleen heeft hij de Latijnsche philologie door zijn algemeen geroemde uitgaven van Cicero's redevoeringen een onschatbaren dienst bewezen, maar ook zijn methode van onderzoek is zoo exact en tevens zoo origineel, dat niemand, die zich met de kritiek en verklaring der Latijnsche schrijvers bezig houdt, mag nalaten Clark's werken te bestudeeren. Als leerling van den man, dien de Times van 10 October 1913 „the greatest English Latinist" noemde, behoort hij niet tot die school van Latinisten, die een lezing, alleen omdat ze overgeleverd is, „à tort et à travers" verdedigen. Ook hij bezit „the faculty which is competent to reject the impossible in language, syntax or metre, however strongly it may be supported by early manuscript tradition and however plausibly it may be shown to be quite explicable", zooals Ellis zich in het voorbericht van zijn Aetna-editie uitspreekt.

Maar voor alles gaat Clark tot de manuscripten terug. en wat hij daaruit, dank zij zijn scherpzinnige methode, kan halen, leert deze hoogst belangrijke inaugureele rede. Clark begint met er op te wijzen dat de basis der tekstkritiek moet gevonden worden in de palaeographie, iets wat de grootste geleerden van alle perioden begrepen hebben, al hadden zij de neiging, om al te zeer den nadruk te leggen op de δεινότης van den criticus. Verbeterd werden de methoden der palaeographie door *Traube* en zijn school. Het voornaamste terrein van onderzoek is nu de studie van nationale en locale schrijfwijzen en het ordenen der compendia, die in de verschillende centra werden gebruikt.

Ook heeft 't historisch onderzoek ons geleerd om de lotgevallen van een manuscript in de Middeleeuwen na te gaan. Hoeveel sceptische kritiek hierdoor ontwapend is, leert het ongerijmde verzinsel dat de Annalen van Tacitus gemaakt waren door Poggio. Nu weten wij, dat het 11de-eeuwsche manuscript, dat de laatste boeken bevat, reeds voor Poggio's geboorte door *Boccaccio* werd gebruikt.

Hierop behandelt Clark de *interpolatie-kwestie's*. Een gevaarlijk tijdperk voor de Latijnsche auteurs is de Karolingische Renaissance in de 8ste en 9de eeuw. Gedurende de twee aan deze periode voorafgaande eeuwen werden slechts weinige mss. gecopieërd; vooral de *spelling* was toen zeer slecht, tengevolge van de ontwikkeling der Romaansche talen en de verkeerde uitspraak. De klassieken werden echter van den ondergang gered door Alcuin (735—804) van York, door de geleerden te Tours, Fulda en elders. In dien tijd nu verdwijnen de barbaarsche spellingen en grove fouten als door tooverkunst. Hoever gingen nu die Karolingische *scribae*?

Clark vond in een 4de-eeuwsch palimpsest van Cicero's *de re publica* $\underset{\cdot\cdot\cdot}{\text{l i t i}}$ cinibus (corni), $\underset{\cdot\cdot\cdot}{\text{e t}}$ suffragiis (sex); dit moeten

Digitized by Google

overgeleverde lezingen zijn. Zulke doubletten nu werden door de Karolingische geleerden weggewerkt en in dit opzicht is hun werkzaamheid te betreuren. Sprekende over de *papyri* drukt de schrijver zich zeer karakteristiek uit over de monachi, waarmee ook in ons land nog wel eens gewerkt wordt, zoodat ik niet kan nalaten Clark's uiting dienaangaande met instemming te herhalen: „the *sciolus* or the *mala manus*, that demon sometimes foolish, sometimes cunning, but always malignant, who was supposed to haunt the Dark Ages was merely a phantom which has vanished in the daylight of further knowledge."

Een nieuw wapen tegen sceptische kritiek is de „*science of prose-rhythm.*"

Ook hierover luisteren we gaarne naar den Engelschen geleerde, wiens artikel [1]) in de Classical Review van April 1905 nog altijd uitmunt door bijzondere helderheid, en dat misschien voor den oningewijde wel de beste inleiding is tot 't lezen van uitgebreide werken omtrent deze ingewikkelde theorieën, die geen uitgever van klassieke prozateksten mag verwaarloozen.

Dank zij *Zielinski* zijn wij nu in 't bezit van wat Clark teekenend „Cicero's thumbmarks" noemt en kunnen wij met zekerheid beslissen of een werk echt is of niet. „Here again we have to notice the bankruptcy of subjective criticism." De schrijver ligt dit toe met eenige sprekende voorbeelden, zooals Cic. Cat. III 22 *praesertim qui superare potuerunt*, waar Madvig *potuerint* voorstelde, omdat hij na *praesertim qui* den conjunctivus verwachtte. De emendatie vervangt echter een lievelingsrhythmus van Cicero door een rhythme, waarvan wij geen enkel voorbeeld hebben; aangezien nu de oratie's 17902 *clausulae* bevatten, staan de kansen als 17902 tegen 1. Op dit gebied is nog veel te doen, zoo wacht 't rhythme van Livius en Tacitus nog steeds op een onderzoeker. 't Interessantste deel van de rede is het laatste, dat over de zoogen. *lectiones breviores* handelt. De algemeen aangenomen methode is deze: volg het beste handschrift door dik en dun. Heeft 't een passage die niet voorkomt in andere mss., dan is die passage echt. Zoo niet, dan is ze 't werk van een *sciolus*.

Tegen dit voorschrift nu „*brevior lectio potior*" trekt Clark te velde en wel op m.i. absoluut zekere gronden, al mag ik mij over de bewijzen, die de tekst van 't Nieuwe Testament hem aan de hand doet, geen oordeel aanmatigen. Wel zou ik ieder Theoloog en Philoloog, die in de tekstkritiek van 't Nieuwe Testament belangstelt, aanraden, zich Clark's intreerede aan te schaffen en in verband hiermee zijn boek „The Primitive Text of the Gospels and Acts" (Oxford 1914).

Clark's redeneering wordt door een voorbeeld duidelijk. De Vaticanus (V), die o. a. Cicero's Philippicae bevat, laat sommige passages weg, die wel voorkomen in de andere familie. Het aantal letters (28) dier weggelaten passages is gelijk; bovendien bevatten andere langere passages veelvouden van 28. Dezelfde eenheid ligt aan weglatingen en omzettingen in de andere familie (D) ten grondslag. Clark kwam hierdoor tot de conclusie dat 28 het aantal letters van een regel in den archetypus was. In andere manuscripten is die eenheid natuurlijk weer anders. Als verdachte passage's nu, zooals Clark zich uitdrukt, „the working of a common unit" vertoonen, dan kunnen zij niet het werk van een interpolator zijn, maar moeten als echt beschouwd worden.

Ik eindig met den wensch, dat, wat ik uit Clark's rede mededeelde, menigeen — en niet slechts classici — verlokken moge, dit suggestieve boekje te koopen.

Leiden. P. J. Enk.

[1]) Vgl. ook Clark's boek: The Cursus in Mediaeval and Vulgar Latin (1910).

E. Bethe, Homer. Dichtung und Sage. Erster Band: Ilias. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8, geb. M. 9.50).

Een genot in den aanvang, eene kwelling weldra. Deze eerste band bestaat uit twee boeken, waarvan het eerste boek de zeer leesbare Vorfragen behandelt: Ker's en Heusler's uiteenzettingen over het verschil tusschen lied en epos getoetst aan het grieksche epos en aan de koorzangen van Pindarus en Bacchylides. De laatste toch bieden voorbeelden van den Liedstil; voorbeelden, die de germanist niet zoo voor het grijpen heeft. Met genoegen, bijwijlen met aarzeling, doch immer met spanning volgt men den zeer fijn tastenden schrijver, die — gelijk zulks dan toch eindelijk goede gewoonte geworden is bij de classici, wanneer zij over de wording van het epos redeneeren — zijn oor te luisteren heeft gelegd bij romanist en germanist. Zoo ergens dan is hier comparatie eene noodwendigheid gebleken. De hekken moesten omver. De tijd van het eigen tuintje met de hooge heiningen waar versterving dreigt door gebrek aan licht en lucht, is uit.

Ware het — Bethe vergeve mij den wensch — voorloopig bij die Vorfragen gebleven. Op blz. 57 vangt aan het tweede boek: Analyse der Ilias! Men begint met moed; de spanning gaat meer en meer over in het tegendeel, dat allerminst ontspanning heet; de epische gaarde wordt woestijn; eindelijk past men er voor kameel te zijn.

Ontegenzeggelijk is de botte negatie de gemakkelijkste vorm van kritiek; zij is te vaak de kritiek der gemakzucht. Ongetwijfeld zijn er unitariërs, die terugschrikten voor de moeite aan den arbeid der analyse verbonden. Doch ook zijn er, die afgemat en mistroostig geworden door zoovele op uiterst subjectieve en bestrijdbare praemissen gebaseerde ontledingen, eindelijk uitriepen: „terug naar het epos zelf, terug naar den dichter, vóórdat de homeruskritiek ons een tegenzin zou inboezemen tegen... de Ilias." Bethe's theoretische beschouwingen balanceeren, als zoovele andere, op de punt eener naald; de categorische uitspraak neemt te vaak de plaats in van de gewenschte bewijsvoering, erger nog, wordt de grondslag, waarop door tientallen van bladzijden zal worden voortgebouwd. Indien Dolon, de verspieder, zich bereid verklaart het grieksche kamp te gaan verkennen, het gesprek der beraadslagende vorsten te beluisteren, klinkt Bethe's woord: „wer so redet weiss nichts von Wall und Graben." Wij zien verschrikt op. Hoe nu? En was het toch niet de dichter zelf, die ons mededeelde, dat de vorsten om te gaan beraadslagen eene plaats zochten τάφρον δ᾽ἐκδιαβάντες ὀρυκτὴν? Het baat den dichter weinig. „Ware er toch", aldus Bethe, „een wal en gracht, naar Dolons voorstelling, om het grieksche kamp geweest, dan had er op dien wal een schildwacht gestaan. Deze schildwacht had natuurlijk den verspie-

Digitized by Google

der moeten zien. Aan die kans zou Dolon zich niet hebben blootgesteld en ware niet gegaan. Gaat hij nu toch, dan is er geen schildwacht, geen wal, geen gracht, èn — wijl die gracht en die wal elders wèl in het epos blijken te bestaan — ist es um die Einheit der Ilias geschehen !" Wie meent, dat dit staaltje eene uitzondering is, rekent buiten den schrijver, die naar ons voorkomt niet waar hij naar de Ur-Ilias delft, doch waar hij van het graven uitrustende met de spade naar de toppen van het overgeleverde epos wijst, in zijn kracht is. Ziet de analyse van A: „also 193—222 sind nicht ursprünglich !" Men spitst zijne ooren voor het betoog, dat de fraaie scène, Achilles met de hand aan 't zwaard door Athena's woord tot rede gebracht, onder de valbijl zal brengen. „Ich habe aufs lebhafteste und immer wieder die entschiedene Empfindung, dass das Hinwerfen des Scepters, nachdem Achill eben das Schwert *herausgerissen*, zu einer theatralischen Geste werde. Sie hat ihren Grund darin, dass Achill etwas viel Wirksameres, Aufregenderes schon vorher getan, das Schwert gegen Agamemnon *herausgerissen* hatte. Ein weiteres Moment kommt hinzu : das *Schwertzücken* bringt gar keinen Effect hervor. Niemand kümmert sich darum, Nestor erwähnt es nicht mit einem Worte, selbst Agamemnon deutet mit nichts auf diesen vor aller Augen gemachten Versuch offener Rebellion." Kwalijk bedwingt men een glimlach bij deze naieve contradictie. Gesteld het onwaarschijnlijke geval, dat Bethe de bekende verzen

ἧος δ ταῦθ' ὥρμαινε κατὰ φρένα καὶ κατὰ θυμόν,
εἵλκετο δ'ἐκ κολεοῖο μέγα ξίφος, ἦλθε δ'Ἀθήνη οὐρανόθεν

zóó had opgevat, dat Achilles daar op eenmaal met het getrokken zwaard tegenover Agamemnon stond, heeft dan, wat hij „ein weiteres Moment" noemt, hem niet tot het inzicht gebracht, dat de dichter slechts spreekt van een begin van zwaardtrekken, een impuls, die nog tijdig genoeg door Athena's kalmeerend woord wordt bedwongen om door velen niet te worden gezien, door enkelen met verstandig beleid, ho wel gezien, niet te worden gere'eveerd ? „Schwertzücken" mag Achilles' tijdig bedwongen beweging heeten, die zijn al te jeugdige drift verraadt, van een „herausgerissen" zwaard is geen sprake. Wie dat in den tekst brengt, vertaalt onjuist en bereidt zich door eene verkeerde vertolking geenszins de basis voor eene aanneembare athetese. Niemand, die Bethe's arbeid kent en hem, gelijken wij doen, gaarne hoort, zal op den eersten aanblik niet verbaasd staan over zijne frappante uiting als zoude iets, dat „gar keinen Effect hervorbringt" iets anders tot „eine theatralische Geste" kunnen maken. Wie echter heeft leeren opmerken, hoe vooral de „hoogere" kritiek het nuchtere verstand tijdelijk kan omnevelen, die zal hier Bethe geen verwijt maken, doch te ernstigér anderen — en zich zelf het eerst — waarschuwen tegen te langdurig verblijf in die hoogere regionen.

Anders staat het met Bethe's conclusiën in zijn hoofdstuk „die Zusammensetzung unserer Ilias." Men leest op p. 308 : „Unsere Ilias ist in der uns vorliegenden Form eine künstlerische Einheit, von *einem* Verfasser entworfen und ausgeführt." Dan volgt :

„nicht aber ist sie die freie Schöpfung eines Genies, sondern die mühsame Arbeit eines verständigen Mannes, der mit Fähigkeit ältere fremde Gedichte. . . . energisch zusammengeschweisst hat."

Men kan na de eerste uitspraak wellicht nog vrede hebben met de tweede, hoewel die dichter-redacteur, die met schaar en lijmpot den Helicon bestijgt, eene parodie is op Plato's θεῖος ἀοιδός. Evenwel *onmogelijk* is de voorstelling niet van eenen, die oudere gedichten door besnijding, verandering, aanvulling, samenlascht tot een geheel, waarin hij eene zelf bedachte artistieke eenheid brengt. Men herinnere zich de Kalewala-geboorte.

Doch als wij dan op pag. 310 te lezen krijgen: *Unsere* Ilias wollte ich als einheitliches Kunstwerk verstehen, da ergab ihre Analyse zu meiner Ueberraschung das Resultat, dass der grosse künstlerische Gedanke ihrer Composition schon enthalten war in diesen Stücken, die von ihrem Verfasser beschnitten, erweitert, umgearbeitet sind", dan is de eerste vraag : „houdt de auteur soms zijne lezers voor de mal ?" en het antwoord, dat men aan zich en anderen geeft, luidt : „neen, hij houdt zich zelf voor de mal." De ontdekking van Bethe komt immers hierop neer, dat er een aantal vreemde gedichten waren „verschiedener *Herkunft*, Grösze, *Bestimmung* (sic !)" verbonden door een geheimzinnige, artistieke, eenheidsgedachte. Toen kwam een talentvol man met een groote schaar en dito lijmpot. Hij knipte stukken van die gedichten „verschiedener Herkunft und Bestimmung", lijmde deze aaneen, knutselde de voegen weg, vulde de hiaten aan en ziet . . . . de magische eenheid, die eens ongezien de op ver *uiteengelegen plaatsen geboren* gedichten van *onderscheidene bestemming* had verbonden, was door de „mühsame Arbeit eines verständigen Mannes" al lijmende en knippende „entworfen und ausgeführt." Verbaast ge u, lezer ?

Das hat mit ihrem Singen Analysis getan !

Leiden. J. Vürtheim.

M. Pohlenz, Aus Plato's Werdezeit. Philologische Untersuchungen. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 10).

In een korte inleiding over het ontstaan van den platonischen dialoog wordt aangetoond, dat geen atheensche lezer er aanstoot aan nemen kon, wanneer Plato zijn eigen, de gewone sokratische begripsontwikkelingen verre te buiten gaande, leer aan Sokrates in den mond legde. Dan brengt een reeks hoofdstukken achtereenvolgens een analyse van den Laches (volgens Pohlenz na Apologie en Kriton het eerste werk) den Charmides, den Hippias Minor (met een aanhangsel over de Διссοι λογοι) en den Protagoras. Geen dezer dialogen kan vóór Sokrates' dood geschreven zijn. Door hen bevrijdde Plato, als scheppend kunstenaar, zich van den zwaren druk die na 399 zijn ziel benauwde, verplaatste zich met de fantasie in het zonnige verleden en opende de oogen der verdwaasde Atheners voor de ware beteekenis van zijn geliefden leermeester. Maar weldra keerde de depressie terug. Plato was door geboorte en aanleg voor de praktische politiek bestemd. En hij zag meer en meer, dat de gelegenheid om als staatsman een rol te spelen wel nooit komen zou. Bovendien begonnen twijfelingen hem te kwellen aangaande de grondslagen van zijn weten en zijn eigen bevoegdheid om als leermeester op te treden. Een groote krisis ontstond er in zijn leven, waarvan de verbitterde sarkastische toon in den Gorgias getuigt. Deze krisis is hij te boven gekomen in den Meno, en wel door de orphisch-pythag. leer van de onsterfelijkheid en prae-existentie der ziel, en de daaruit voortvloeiende

Digitized by Google

ἀναμνησις-theorie. Voortaan was Plato overtuigd van de mogelijkheid om, 1° echte kennis te verwerven en 2° ethisch op anderen in te werken. Tevens begon hem duidelijk te worden, waarin zijn eigenlijke roeping bestond, nl. in het wijsgeerig vormen van aanstaande politici, waardoor hij de troostende zekerheid kreeg althans indirect tot een beteren staatkundigen toestand te kunnen bijdragen. — Een derde afdeeling van Pohlenz' werk is gewijd aan de beschouwing van Plato's sociaal-politieke denkbeelden. Uitvoerig wordt betoogd, dat er een eerste, later verloren gegane, uitgave van de Politeia moet bestaan hebben, die niets bevatte dan praktische voorstellen voor de inrichting van een ideaalstaat. Daarin had Plato de aegyptische kasten-indeelingen besproken, en op deze eerste editie moet Isokrates in zijn Busiris zinspelen. Ook Aristofanes in zijn Ekklesiazusai moet deze eerste editie voor oogen gehad hebben. Tot de omwerking in een tweede uitgave kwam Plato, nadat hij er opmerkzaam op geworden was, dat met de drie deelen van den staat de drie deelen der ziel correspondeeren. „Dass er nun den Plan fasste, seine früher rein praktisch begründete Darstellung des Idealstaates auf eine ganz andere Grundlage zu stellen, wird uns nun wohl auch verständlich. So ist er zu dem zweiten Entwurf der Staatslehre, unserer heutigen Politeia gekommen, für die die Verbindung von Sozialethik und Individualethik charakteristisch ist." Daarmede wordt tevens de in onze Politeia en als vierde kardinale deugd bevreemdende opvatting der gerechtigheid mooi verklaard. — Dan volgt nog een zeer belangrijke beschouwing van Plato's verhouding tot de atheensche demokratie, van zijn socialisme tot Perikles' liberalisme, — en verder een zeer diepgaande analyse van den Menexenus, wiens echtheid wordt staande gehouden en wiens eigenaardig hybridisch karakter op o. i. uitnemende wijze wordt begrijpelijk gemaakt.— In de laatste afdeeling schildert Pohlenz Plato's nieuwe wereldbeschouwing, zooals die zich duidelijk openbaart in Phaedo, Phaedrus en Symposion. Bijzonder te roemen is de klaarheid, waarmee hij de gewichtige rol aanwijst, die de wiskunde speelt in de ontwikkeling van Plato's kennisbegrip en de beteekenis van den Phaedo voor de Ideeënleer doet uitkomen. Zonder twijfel heeft P. hier veel te danken aan de geschriften van Cohen en Natorp. Des te opvallender is het, dat hij dezen laatsten nauwelijks noemt. Vooral treft dit bij de behandeling van Plato's sociaal-ethische denkbeelden en bij de chronol. bepaling van den Phaedrus, waar hij andere opvattingen bestrijdt, maar niet die van Natorp, volgens welken deze dialoog (omdat hij zoo duidelijk den later, in het Symposion b.v., overwonnen invloed der Eleaten verraadt) veel vroeger moet gesteld worden, en wel direct na den Gorgias.— In het algemeen is de opmerking te maken, dat Pohlenz het logisch-kenkritische in Plato's geschriften niet genoeg tot zijn recht laat komen. Het is vooral het gemoedsleven van den griekschen denker waarop hij de aandacht gericht heeft — in zoover vult hij Natorp's bewust eenzijdig werk aan — zoo zelfs, dat van een voor Plato's wijsgeerige ontwikkeling zoo hoogst belangrijk geschrift als de Theaetetus met geen woord gerept wordt. Aangaande de ware beteekenis der Idee is Pohlenz nog aarzelend en drukt hij zich zeer behoedzaam uit, zoo b.v. pg. 322 („das Ansichseiende ist für Plato nur das, was unserem Allgemeinbegriff objectiv entspricht."). Het eigenlijke karakter der ὑποθεσις ontgaat hem. Hij vat dit begrip nog te veel als werkhypothese op. Toch is Pohlenz' boek, hoewel overwegend philologisch bedoeld, in het wijsgeerige nergens oppervlakkig, en met voldoening constateeren wij dat de oudere, tot voor kort nog alleenheerschende opvatting der Idee als een transcendent ding ook door hem beslist wordt afgewezen (pg. 323).

Het Symposion is de laatste dialoog, die besproken wordt. De schrijver weet echter zeer goed, dat Plato's Werdezeit ook toen nog niet was afgeloopen. „Plato gehörte nicht zu den früh fertigen Naturen wie Aristoteles; noch viel weniger zu den selbstzufriedenen Köpfen, die es nicht nötig haben, durch weitere Besinnung ihre früheren Ansätze ab zu ändern ... Es kam noch einmal eine kritische Zeit, wo er eine wichtige Ergänzung vornehmen muszte" nl. met den Parmenides, toen hij zich voor de zware taak gesteld zag om de verhouding van het zinnelijke tot de Idee nader te bepalen. —

Met een meesterlijk slothoofdstuk, waarin met behulp van de verkregen resultaten Plato's geheele ontwikkelingsgang nogeens duidelijk voor oogen gesteld wordt, eindigt dit omvangrijke, mooi en klaar geschreven werk, dat om zijn rijken inhoud door alle Plato-kenners verdient bestudeerd te worden.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Philodemi de Ira, ed. **C. Wilke.** Leipzig, Teubner. 1914.

Na de editie van Gomperz (1864) is de onderhavige een groote vooruitgang. De juiste titel moet luiden: Περὶ ἠθῶν [nummer van het geschrift uitgevallen] ὅ ἐστι Περὶ ὀργῆς. Verder behandelt de uitvoerige inleiding den toestand van den papyrus, de orthographie, de volgorde der kolommen en den inhoud; de school van de tegenstanders Nausikrates en Timasagoras, die Peripatetici blijken. De bronnen zijn deels Epicurus, deels Chrysippus. Van dezen namelijk blijkt dit uit de vergelijking met Seneca de Ira, Plutarchus de Cohibenda ira e. a., waarvan de overeenkomstige plaatsen door den uitgever onder den tekst zijn bijgevoegd. Ook treft men op enkele plaatsen Bion aan. Na de overtuigende uiteenzetting hiervan (pg. I—LIV) volgt de tekst, waarin ik slechts 2 drukfouten heb gevonden (p. 40 r. 26, p. 77 r. 20). Bij de tallooze lacunes in de overlevering verdient de scherpzinnige restitutie der uitgevers bewondering.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Lucianus, De dood van Peregrinus, van inleiding en aanteekeningen voorzien door **D. Plooy en J. C. Koopman.** (Deel I van de serie: Aetatis imperatoriae scriptores Graeci et Latini, adnotationibus instructi curantibus P. J. Enk et D. Plooij). Utrecht, G. J. A. Ruys. 1915. (Pr. *f* 1.40).

„Er is nog een ander doel, dat de klassieke opleiding beoogt, zij moet meer zijn dan het lezen van eenige literair-hoogstaande auteurs: ook tot de cultuur-historische vorming van den leerling moet zij bijdragen," aldus de heeren Enk en Plooij in het 'woord vooraf' van deze nieuwe serie uitgaven van Grieksche en Latijnsche schrijvers uit den keizertijd, waarvan mij het eerste deel, de Peregrinus van Lucianus, door de Redactie van het *Museum* ter recensie werd toegezonden. Ik geloof, dat de meeste leeraren in de oude talen het met de zoo even geciteerde

Digitized by Google

woorden der beide uitgevers eens zullen zijn. Er is wel een tijd geweest, dat men zich bij het onderwijs in het Latijn en het Grieksch op het gymnasium angstvallig tot een beperkte periode der klassieke literatuur meende te moeten bepalen, maar die tijd ligt toch reeds een kwarteeuw achter ons. Al zal de gouden eeuw in de Romeinsche en in de Grieksche letterkunde in de eerste plaats op de belangstelling van docenten en leerlingen mogen aanspraak maken, naast Cicero, Livius en Tacitus worden toch tegenwoordig ook Seneca en Minucius Felix hier en daar gelezen, naast Plato vindt ook het Nieuwe Testament op sommige gymnasia een plaats. Terecht merken Enk en Plooij op, dat „die periode, waarin de Grieksch-Romeinsche wereldbeschouwing met het Christendom in botsing komt, dus de Romeinsche keizertijd, bijzonder belangwekkend is, omdat het geestesleven dan in geheel nieuwe banen geleid wordt." Volkomen juist, maar om daarin een goed inzicht te krijgen, dient de leerling eerst een voorstelling van het geestesleven in den tijd vóór Christus' geboorte te hebben, en om dat te bereiken, is veel studie van godsdienst en philosophie noodig, zoodat uit den aard der zaak de lectuur van de auteurs uit den keizertijd slechts een aanvulling van de lezing der schrijvers uit de klassieke periode zal kunnen zijn. Nu is bij mij de vraag gerezen, of men in dit geval goed doet met Lucianus te beginnen, zoo men een leerling in de geestesstroomingen van de tweede eeuw na Christus wil inwijden. Moet de spot aan den ernst, de parodie aan het geparodieerde voorafgaan? Het schijnt, dat Dr. Plooij dit bezwaar ook zelf gevoeld heeft, want in zijn inleiding (bl. 1—45) stelt hij alles in het werk, de Cynische leer duidelijk uiteen te zetten en haar te bevrijden van de karikatuur, die Lucianus ervan gemaakt heeft. Immers volgens Dr. Plooij is de Peregrinus niet tegen de Christenen, maar tegen de Cynici gericht. Lucianus heeft den wijsgeer Peregrinus niet begrepen en alleen diens slechte kanten naar buiten gekeerd. Zoo kan dus deze inleiding een tegenwicht vormen tegen den tekst van Lucianus, maar was het dan niet beter geweest, deze serie met andere lectuur te beginnen, als de brieven van Plinius minor over de Christenen, stukken uit Seneca, Minucius Felix, misschien Tertullianus, Epictetus of Antoninus? Doch nu eenmaal de keuze op Lucianus is gevallen, misschien wel omdat deze auteur reeds eenig burgerrecht op het gymnasium heeft verworven, wil ik verder op het karakter van onzen satiricus niet ingaan, maar gaarne erkennen, dat de beide bewerkers van den Peregrinus, Dr. Plooij en Koopman, al het mogelijke gedaan hebben, om deze uitgave onder het bereik van leerlingen der zesde klasse te brengen en hun datgene te geven, wat zij voor een goed verstaan van dit geschrift noodig hebben.

De inleiding en het leven van Lucianus, de twee gedeelten welke Dr. Plooij voor zijn rekening heeft genomen, zijn met zorg en zeer onderhoudend geschreven. Alleen heb ik hier en daar eenig bezwaar tegen den wat al te vrijen toon (bl. 24, 22 *onlosmakelijk*, bl. 31, 22 *schunnig*). Een gymnasiast, die in philosophie en godsdienst belangstelling heeft, kan zeer veel uit deze beschouwingen leeren. Inzonderheid heeft de schrijver duidelijk uiteengezet, wat de eerste Christenen met de Cynici gemeen hadden, waardoor het mogelijk was, dat Peregrinus een tijd lang in een Christelijke gemeente kon leven en geëerd worden.

De heer Koopman heeft de bewerking van den commentaar op zich genomen. Zijn taak was verre van gemakkelijk, want op dit gebied had hij nog geen voorgangers [1]). Nauwkeurig heb ik zijn aanteekeningen nagegaan en daarbij bemerkt dat in den regel aan den voet der bladzijde een verklaring gevonden wordt, als dit naar mijn meening voor den leerling noodig is. Een enkele maal kon een noot meer geen kwaad, b. v. p. 63, 5 bij δοξαρίου of 93, 3 bij ἀναδῦναι. Bezwaar moet ik maken tegen de vertaling van παρ' ὅ (p. 73, 8) door 'in vergelijking waarbij', wat op die plaats ook geen zin geeft. Het beteekent eenvoudig *quapropter* (vgl. Kühner Griech. Gr. II 1, p. 513). Ook betwijfel ik, of παρ' ὅσον (p. 56, 15) door 'b e h a l v e in zooverre dat' mag weergegeven worden. Het kan toch niet meer beteekenen dan „in zooverre dat".

Als grondslag voor den tekst heeft de uitgave van Levi gediend. Waar van deze is afgeweken, wordt dit in een tekstcritisch aanhangsel (p. 112-114) vermeld. Tweemaal leest Koopman met Enk καί in plaats van κἄν (p. 56, 1 en 91, 6), maar p. 79, 3 heeft hij κἄν behouden, m. i. terecht. Uit de voorbeelden, door Kühner Griech. Gr. II, 1, 244 A. 2 aangehaald, blijkt genoegzaam, dat in den tijd van Lucianus κἄν tot de beteekenis van καί kan afslijten en ἄν in die samenstelling soms al zijn kracht heeft verloren. In het elfde caput (p. 68, 1) neemt Koopman met Bernays een lacune aan, wat mij zeer waarschijnlijk voorkomt. Zou het mogelijk zijn, dat hier een opmerking van Lucianus over de gemeenschappelijke maaltijden der Christenen en de inwijding der novicii is weggevallen? (vgl. Tert. Apol. VII, Min. Fel. Oct. IX). Dan zou het volgende συλληφθεὶς ἐπὶ τούτῳ hierop betrekking kunnen hebben, terwijl tegelijk καινὴν ταύτην τελετὴν zin zou krijgen.

Slechts enkele drukfouten zijn mij opgevallen, die gemakkelijk onder het lezen te verbeteren zijn. Lees p. 8, 19 Abonoteichos; 32, 9 Diogenes; 47, 29 Aristophanes; 60,10 Ὀλυμπίασιν; 91, 2 πῦρ; 107, 6 ἀνέκρινόν.

Ten slotte nog een opmerking!

De lezing van dit boekje, dat in zijn geheel een zeer aangenamen indruk maakt, kan ongetwijfeld veel tot de ontwikkeling onzer gymnasiasten bijdragen, mits zij, zooals reeds hierboven werd opgemerkt, op het niveau staan, dat voor het begrijpen van den Peregrinus een vereischte is. Daarvoor is het niet alleen noodig, dat op het gymnasium een overzicht van de Grieksche philosophie wordt gegeven, maar moeten de *ouders* ook belangstelling in den godsdienst bij hun kinderen opwekken. In taalkennis staan m. i. de abiturienten van onze gymnasia verre boven degenen, die vóór 1882 nog met een bul naar de universiteit gepromoveerd werden, maar wel is bij mij nu en dan de vraag gerezen, of de oudheid (ik bedoel daarmee de oude geschiedenis en geographie, de philosophie en letterkunde) aan het tegenwoordig geslacht even goed bekend zijn als aan de leerlingen der oude-Latijnsche school. In dit opzicht zou deze nieuwe serie van Grieksche en Latijnsche auteurs, mits zij zich niet te ver verwijdert van het terrein, waarop de gymnasiast

[1]) **Onder het schrijven van deze aankondiging verscheen: Lucianus, bloemlezing bewerkt en met aanteekeningen voorzien door Dr. J. Niemeyer (Zwolle, Tjeenk Willink), maar deze uitgave is mij nog niet onder oogen gekomen.**

Digitized by Google

zich bij voorkeur moet bewegen, een grooten dienst aan de klassieke opleiding kunnen bewijzen.

Groningen. J. van Wageningen.

P. Ovidius Naso Vol. II. **Metamorphoses** ex iterata R. Merkelij recognitione edidit **R. Ehwald.** Editio maior. Lipsiae, in aedibus Teubneri. 1915. (Pr. M. 2.40, geb. M. 3).

P. Ovidius Naso Vol. II **Metamorphoses** edidit **R. Ehwald.** Editio minor. Lipsiae, in aedibus Teubneri. 1915. (Pr. M. 1.25, geb. M. 1.75).

Onze tijd staat wat de klassieke philologie betreft in het teeken van de nieuwe drukken: dat mag gezegd worden met 't oog op den nieuwen Herondas, Demosthenes, Aeschylus — Tacitus, Seneca, Cicero, Ammianus Marcellinus e. a. Niet gering is overigens 't aantal eerste uitgaven, die op den naam van wetenschappelijk aanspraak maken: Seneca's fragmenten (Bickel I), Celsus om slechts deze te noemen. Men juicht dezen vooruitgang toe en betaalt bloedig om niet te zijn en retard sur l'heure de son siècle.

Teubner, als had hij verhoord den verstandigen wensch geuit in dit Maandblad (XXIII col. 77 en 78), zendt ons ditmaal een nieuwen tekst van de Metamorphoses van Ovidius, waarbij „Commentarius criticus ex Hugonis Magni apparatu maximam partem transumptus est." Dit laatste voor den leeraar onmisbaar instrument ontbreekt in de editio minor, welke voor de gymnasiasten bestemd is.

Ehwald, reeds geruimen tijd belast met de samenstelling van 't verslag over Ovidius voor Bursian's Jahresberichte, verder bekend als de scherpzinnige auteur van een Programm over de 14e Heroide, de man, die de 9e uitgave van Haupt's verklarende editie bewerkt en die reeds eenmaal 't werk van Merkel in 't goede spoor leidde, was geroepen om de nieuwe Teubneriana te doen beantwoorden aan de strengste eischen, welke men stellen mag.

Het tegenwoordig standpunt van Ehwald kenden wij uit zijn recensie van de groote uitgave van Magnus in de Berliner philologische Wochenschrift (6 Juni 1914). Wat de hoofdzaken betreft: de classificatie en de appreciatie der handschriften is Ehwald het in alle opzichten met Magnus eens, ten aanzien van de quaestie der recensio duplex is hij gansch en al bekeerd tot de zienswijze van zijn collega, die beslist ontkent, dat er in onze overlevering sporen zijn van „Doppelfassung" teruggaande op Ovidius zelf. In de Praefatio vinden wij dit alles zakelijk uiteengezet. Het groot aantal handschriften is onder te brengen in twee families: de eerste omvat den Marcianus 225 (M), den Neapolitanus IV F 3 (N) benevens een vijftal fragmenten. Zij hebben wel in 't algemeen, doch niet uitsluitend, de traditie het best bewaard. Van de tweede familie, waartoe dus de groote massa behoort, alsmede de Laurentianus door Riese, de Amplonianus door Merkel overschat, komt 't eerst in aanmerking de Marcianus 223 (F), die voor de Tristia de allergrootste waarde heeft. De tekst moet dus rusten op de eerste familie; waar echter M en N (zij reiken nagenoeg tot aan 't einde van 't veertiende boek) en zelfs F ons in den steek laten, steunt de recensio der Metamorphoses niet op vaste basis.

Om nu de nieuwe editie eenigszins nader te leeren kennen is het aanbevelenswaardig Ehwald, Riese en Zingerle te vergelijken met betrekking tot een niet al te klein gedeelte. Nemen wij bijv. den tekst van 't Armorum iudicium (XIII vs. 1—398). Men zal dadelijk zien, dat door den eerstgenoemde veel meer zorg is besteed aan de interpunctie, die vooral bij Riese slordig moet heeten. De komma's, dubbelpunten en zelfs punten zijn logischer geplaatst; de vermeerdering van 't aantal uitroepteekens (met ongeveer 25), aandachtstrepen en parenthesen is bedoeld als poging om ook uiterlijk 't rhetorisch karakter van 't meesterstuk te doen uitkomen. Intusschen is dit ook van belang voor de vaststelling van den tekst. Door te interpungeeren vs. 232

at ausus erat reges incessere dictis
Thersites etiam, per me haud inpune protervus,

wordt de overlevering *protervus* (M N) gered. Met de slechtere codices leest men doorgaans *protervis* en zet een komma na *Thersites* en na *inpune*.

Niets belet *fateor* te beschouwen als parenthese — hetgeen immers herhaaldelijk voorkomt; men zie ook vs. 270 *Confiteorque*, *tulit* — en dan kan men de oorspronkelijke lezing van M herstellen vs. 16

Praemia magna *peto*, fateor, sed demit honorem
Aemulus.

Men legge hier eens naast vs. 189

Nunc equidem (fateor, fassoque ignoscat Atrides!)
Difficilem tenui sub iniquo iudice causam,

dan zal men bemerken, welk een sterk effect men bereikt bij een totaal andere constructie, welke door die parenthese noodzakelijk wordt. Gehandhaafd blijft de *copulatieve* conjunctie vs. 38

potiorque videbitur ille,
Ultima qui cepit detrectavitque furore
Militiam ficto, donec sollertior isto
Et sibi inutilior timidi commenta retexit
Naupliades animi vitataque traxit ad arma?

Ter weerlegging van hen, die hier *sed* verlangen had Ehwald goed gedaan even te verwijzen naar Kühner-Stegmann II § 151, of nog liever naar Schmalz, Lateinische Grammatik § 236. In het voorbijgaan zij er hier aan herinnerd, dat dezelfde fout door sommigen gemaakt wordt Trist. IV 10, 30.

Verder zijn opgenomen de lectiones traditae (M N) vs. 74, 110 (Nec clipeus vasti *concretus* imagine mundi), 199, 235, 264 enz., kortom in de door ons vergeleken 398 verzen vallen vijftien loci aan te wijzen, waar Riese en Zingerle de autoriteit der beste handschriften ten onrechte niet erkennen. Hier zou nog één plaats bijkomen, als Ehwald zelf niet den veiligen weg verlaten had, door te schrijven vs. 225

Nec mora, „quid facitis? quae vos dementia" dixi
Concitat, o socii, captam *dimittere* Troiam?

Magnus kan ook hier conservatief blijven, dank zij zijn interpunctie:

„Quae vos dementia" dixi
Concitat o socii? Captam *dimittite* Troiam!

Nog éénmaal lijkt mij de auteur inconsequent, waar hij het noodig acht vs. 212 *fossas munimine cingo* te vervangen door, wat de prozaische taal zeker zou eischen: *fossa munimina cingo.*

Daarentegen neemt Ehwald in 't heele besproken stuk

Digitized by Google

wijselijk geen enkele athetesis aan, terwijl Riese en Zingerle vier onechte verzen wisten te ontdekken (57, 295, 332 en 379; vooral 332 en 333 moeten het ontgelden bij Riese).

Om nu toch ook uit een ander boek iets te citeeren kies ik XIV 823

Reddentemque suo *non* regia iura Quiriti
Abstulit Iliaden.

De dichter verhaalt, dat Mars Romulus, terwijl deze voor zijn geliefd Romeinsch volk *niet-als-tiran* recht sprak naar den hemel voerde. Men gelieft hier *non* te veranderen in *tum* (Riese) of in *iam* (Zingerle).

Als tweede voorbeeld schrijf ik over de woorden van Niobe VI 280

„Pascere, crudelis, nostro, Latona, dolore
[Pascere, ait, satiaque meo tua pectora luctu]
Corque ferum satia!" dixit; „per funera septem
Efferor."

Een juiste diagnose! Immers dat leelijke vers 281 is gelapt uit 't voorafgaande en 't volgende. Zij, die vs. 282 voor onecht verklaren, moesten toch inzien, dat eerst door de bijvoeging *per funera septem* 't werkwoord *efferor* zijn bijzonderen nadruk krijgt evenals *ferri* in de soortgelijke verbinding Trist. I 3, 89

Egredior, sive illud erat sine funere ferri.

Eindigen wil ik met 't vermaarde vers VIII 724.

Cura deum di sint, et qui coluere, colantur!

Ehwald laat het gelukkig ongerept, terwijl de vorige Teubneriana het absoluut verknoeide. De verklaring: *cura deum* = de lievelingen der goden (Lachmann op Lucret. IV 680) heeft ten langen leste vrij algemeen instemming gevonden zelfs bij Riese en Zingerle. Overigens zou ik wel eens willen weten, wie anders dan Ovidius — of 't moest Seneca zijn — zoo'n bijna volmaakte verstechniek bezat om een dergelijken regel te kunnen bouwen?

Het is evenwel mogelijk, dat de discussie over dit vers en menig ander weer geopend wordt, als ook 't tweede deel van: „Die Metamorphosen des P. Ovidii Naso erklärt von M. Haupt, in neunter Auflage herausgegeben von R. Ehwald" verschenen is. Men zal het wel bij 't rechte eind hebben, als men die Weidmanniana mit deutschen Anmerkungen beschouwt als 't supplement der hier aangekondigde Teubneriana.

Omtrent den apparatus criticus dezer laatste merk ik nog op, dat hij niet alleen alle lezingen van M en N, maar ook de gewichtigste lectiones der codices deteriores vermeldt. Wij vinden er tevens alle plaatsen uit de beide Seneca's, Quintilianus, Servius, de Grammatici enz. opgenoemd, waar de Metamorphoses geciteerd worden; een eventueele afwijking van den gerecipieerden tekst wordt aangehaald, zoodat men zich een vrij juist beeld van de indirecte overlevering maken kan.

De groote nauwkeurigheid, waarmee dit boek is afgewerkt, mag niet met stilzwijgen worden voorbijgegaan: drukfouten komen nauwelijks voor (Praefat. III *reperisse*; pag. 388 is de naam *Halbertsma* verhaspeld). Zeer gunstig steekt dit af bij een andere jonge Teubneriana: ik bedoel de uitgave van Cicero's de domo sua. Ik ken geen boek van Teubner, dat zóo ontsierd is door drukfouten als dit product van Alfred Klotz!

Moge Ehwald op zijn uitstekende editie van de Metamorphoses weldra een even voortreffelijke van de Carmina Elegiaca van Ovidius laten volgen!

Den Haag. C. Brakman Jz.

D. Rudolf Kittel, Die Psalmen übersetzt und erklärt (Kommentar zum alten Testament, herausgegeben von E. Sellin. XIII). Leipzig, Deichert. 1914. (Pr. M. 12, geb. M. 14).

Er bestaan op de Psalmen verscheidene uitstekende commentaren, ook bij den schrijver van dit werk bekend en geëerd. Veel van hetgeen hij had te leeren was door zijn voorgangers voortreffelijk gezegd. Waartoe het dus herhaald? Het besef hiervan heeft Kittel eenige parten gespeeld; hij is namelijk mede dientengevolge soms al te kort geweest. Weggelaten heeft hij vaak besprekingen over de beteekenis van woorden, ook kritische overwegingen. Zooals men weet, is hij de redacteur van de Biblia Hebraica met kritische aanteekeningen, en het baart verwondering dat hij soms voorstellen van tekstverandering die daarin zijn te vinden stilzwijgend overneemt of laat varen en menig kritisch vraagstuk voorbijgaat of terloops afdoet. Wil men dus een volledigen commentaar op het Psalmboek hebben, dan heeft men naast dit werk, hoewel het 521 groote bladzijden telt, nog een ander noodig.

Wat geeft Kittel dan behalve een vertaling? Vooreerst, na een inleiding over tekst en oude vertalingen, een doorloopende, in warmen toon geschreven, verklaring; hij doet zijn best het lied te doen leven, den lezer met den dichter te doen meevoelen, en dit gelukt hem meermalen zeer goed.

Dan bespreekt hij, in den vorm van uitweidingen bij eenige psalmen, eenige belangrijke punten, en geeft hij aan het slot twee aanhangsels, over de opvatting van vergelding en eenige Babylonische en Egyptische liederen die met de psalmen te vergelijken zijn. De uitweidingen zijn van zeer onderscheiden aard. Zoo heeft hij het over de alfabetische liederen en betoogt hij dat die niet een teeken van kunstvaardigheid der dichters, dus niet veel meer dan een spel, een aardigheid, zijn, maar een soort toovermiddel — althans oorspronkelijk; bij de navolging kan het zijn vergeten. Evenals de getallen iets geheimzinnigs hadden en daardoor bij een Pythagoras voor beginselen en uitdrukking der wereldorde zijn gehouden, zoo waren de letters voor den mensch die niet schrijven kon iets bovennatuurlijks, dingen die een toovermacht oefenden; met alle letters samen kon alles gezegd worden, een volkomen alfabet beduidde dus de geheele wetenschap, een lied waarvan de disticha of coupletten achtereenvolgens met de letters daarvan begonnen was een machtige amulet, iets dergelijks als in de letters van den godsnaam lag. Zou het waar zijn? Onmogelijk is het niet. Er vóor pleit het feit dat aan het godsdienstige lied zelf van den aanvang af een magische beteekenis is toegekend: men kwam aan de godheid iets vragen, een begeerlijk goed of afwending van leed, en deed, om haar gunstig te stemmen, die beide gepaard gaan met een lofzang op de godheid wier hulp men begeerde, een lofzang door den priester aangeheven; het „carmen" is een lied of een tooverformulier. Onder Israël was het niet anders dan elders.

Digitized by Google

Uitvoerig handelt Kittel over een paar nauw met elkaar samenhangende trekken in het Psalmboek, de tegenstelling van de vromen en de goddeloozen en de teekening der armen en ellendigen. Vele psalmen zijn klachten van verdrukten over den haat van spotters en machtigen, en het spreekt vanzelf dat dit voor een groot deel te verklaren is uit den toestand waarin het volk verkeerde in den tijd waarin het boek ontstond en het gezangboek van den tempel werd, den tijd waarin Judea, zonder staatkundige vrijheid, verkeerde onder Perzische en Grieksche heerschappij. Maar dit verklaart de stemming niet geheel. Er kwam de meening bij dat alwat groot en machtig is licht den naijver der Godheid opwekt en iets bedenkelijks is, en zich klein voelen en buigen een aanbeveling bij haar is. Men weet, hoe dit ook bij de Grieken en elders een rol speelde, en nog niet verdwenen is. Kittel schrijft hierover veel dat de aandacht verdient.

Eveneens over het eschatologisch karakter van vele psalmen. Op de klacht der verdrukten en de bede om uitredding volgen menigmaal woorden van vertrouwen op Gods hulp, die soms jubelkreten worden over toekomstig heil, uitingen van vast geloof. In de uiteenzetting hiervan echter begaat, meen ik, Kittel een groote fout. Hij meent dat van oudsher in Israël een richting heeft bestaan die hij de profetische godsdienstrichting noemt, welke het geloof aankweekte aan een gouden eeuw, een eeuw van gerechtigheid en godsvrucht, dat helaas dikwerf vertroebeld werd door nationale verwachtingen. De waarheid is dat onder de vurige patriotten de hoop levend is geweest dat Israël uit allen nood gered en een machtig volk worden zou, en dat de Judeesche profeten vertrouwden en verkondigden dat dit zou geschieden onder de heerschappij van het Davidische koningshuis. Godsdienstig was die verwachting alleen in zoover men geloofde dat dan Jahwe's land vol zou zijn van godskenning, „zooals de wateren den zeebodem bedekken." Dit is nooit de hoofdzaak in het geloof van Israëls vromen geweest, was het ook niet in het Jodendom.

Leiden. H. Oort.

Jacques Perk's Mathilde-cyclus in den oorspronkelijken vorm hersteld door **A. C. J. A. Greebe,** 's-Gravenhage, Nijhoff. 1915. (Leidsche diss.).

Daar hebben we zoowaar over een Hollandschen tekst, een reeks sonnetten, nauwelijks een 35 jaar oud, al een volledige strijdlitteratuur; philologische geleerdheid en logisch betoog trekken te velde tegen dichterlijk gevoel en intuïtie, alsof het oude manuscripten gold, die aan de wangunst der eeuwen waren prijsgegeven en waaruit moeizaam de ware zin moet worden gereconstrueerd.

Als we het boekje van den Heer Greebe voor het eerst doorbladeren, verschijnen ons de schimmen van Scaliger en Peerlkamp, krijgen we een vagen indruk van stoere philologische wetenschap toegepast op de teere etherische droomen van een rijk begaafden, genialen jongen man. Die indruk van betrouwbaar wetenschappelijk werk verdwijnt, zoodra we er ons van overtuigd hebben, dat de schrijver er zich toe heeft laten verleiden, op stelligen, polemischen toon de voor hem eenig ware conclusie te verdedigen, zonder dat hij daartoe al het bestaande en noodige materiaal tot zijn beschikking had.

Er bestaan toch drie handschriften van Perk's „Mathilde-cyclus." Hiervan kon de Heer Greebe alleen C voor zijn studie gebruiken, terwijl A en B met tal van varianten in het bezit bleven van Kloos. Van A en B zijn hem „slechts eenige bladzijden voor een oogenblik getoond" (p. 118).

Hiermee verliest het betoog van den Heer Greebe geheel zijn wetenschappelijke waarde en wetenschappelijk karakter. 't Mag hem gelukt zijn aan te toonen, dat in hs. C de Eros-idee uit Plato's Symposion niet aanwezig is, niets geeft hem het wetenschappelijk recht, te beweren, dat hij den cyclus in den oorspronkelijken vorm hersteld heeft; het blijft altijd nog de vraag, hoe de verhouding van C tot A en B met hunne varianten is en wat Kloos kan geweten hebben aangaande de leidende gedachte, die Perk ten slotte misschien in zijn sonnetten-reeks heeft willen uitdrukken.

Al mogen we op grond van wat we van deze zaken weten, aannemen, dat Perk den cyclus, zooals hij met verschillen in de drie redacties voorkomt, niet zou hebben uitgegeven, het ligt voor de hand, dat de dichter zijn werk niet zou hebben los gelaten, als hem de tijd daartoe was gegund. Een uitgave van handschrift C zou in ieder geval hoogst waarschijnlijk niet in zijn bedoeling gelegen hebben.

Ook zonder dat de litteraire gebeurtenissen tusschen '80 en '85 daartoe drongen, lag het evenzeer voor de hand, dat de dichter Kloos, die den dichter van den Mathilde-cyclus geheel kende, naar zijn opvatting en zooveel mogelijk in Perk's geest uit diens sonnetten een intact geheel opbouwde. Aan al wat Perk slechts vaag en onzeker uitte in zijn verzen, gaf Kloos de vastheid, die Perk zelf stellig zou behaagd hebben. Verwey heeft deze samenwerking gekend en in 1903 juist geformuleerd [1]).

Het is te betreuren, dat Kloos zelf niet nauwkeurig heeft aangegeven, in de uitgave van 1882 reeds, welke zijn eigen verdiensten waren in de samenstelling van Perk's cyclus, zooals hij toen verscheen. Zoolang wij dit alles niet precies en betrouwbaar weten, blijft het werk van den Heer Greebe in zijn geheel iets, waarbij we een vraagteeken moeten zetten. Dankbaar moeten we hem evenwel zijn, dat hij ons ten minste den inhoud van een van Perks' hss. nauwkeurig heeft leeren kennen. Of Perk zelf hem er dankbaar voor zou zijn, blijft een andere vraag.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

Philologie française, publiée et annotée par **Kr. Nyrop.** 2me Édition, revue et augmentée. Copenhague, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. 1915. (Pr. f 1.75).

Gaarne vestig ik de aandacht op den tweeden, vermeerderden druk (de eerste verscheen in 1895), van dit met veel zorg en smaak samengestelde boekje, dat zeker ook onder niet-philologen belangstelling zal vinden. In een voorrede schrijft de uitgever, dat hij deze bloemlezing wenscht te doen dienen als inleiding tot de studie der Fransche taalgeschiedenis en dat hij zich tevens ten doel stelt, den jeugdigen beoefenaars dier wetenschap, de hooge qualiteiten van den Franschen geest te toonen, die zich zelfs in de behandeling van de meest droge

[1]) Jacques Perk herdacht (20ste Eeuw, 1903, III, p. 262).

Digitized by Google

onderwerpen openbaren. Hiermede nu is de samensteller voorzeker geslaagd: het boek bevat van Paris, Bédier en vele anderen, artikelen, die naar vorm en inhoud ware meesterstukjes zijn. Het geheel bestaat uit drie hoofdafdeelingen: de eerste behandelt verschillende taalgeleerden en hunne werken (Diez, Darmesteter, Paris e. a.); de tweede geeft algemeene overzichten (bijv. van Romaansche linguistiek, dieventaal, neologismen); in de derde vindt men de toelichting van bijzondere problemen (enkele etymologische nasporingen, volksuitdrukkingen, enz.). Een dergelijke bloemlezing is een uitnemende wegwijzer voor eerstbeginnenden; alleen is deze ietwat verraderlijk, doordat de aangename en boeiende wijze waarop de meest verschillende onderwerpen behandeld worden, den argeloozen examencandidaat, die dit werkje als uitgangspunt van zijne studie neemt, in den waan brengt dat de beoefening der Fransche philologie één geestesbanket is en dat men de vereischte kennis haast spelenderwijze kan machtig worden; eerst later zal hij ontdekken welke voetangels en klemmen er verborgen liggen onder het pad dat naar het eind-diplima leidt! — Levendig treedt een kranige figuur als Gaston Paris uit de verzameling naar voren: Paris, voor wien linguistiek méér was dan zuivere geleerdheid — omschreef hij geleerdheid niet spottend als „la chercheuse avare et aveugle, qui ne jouit pas de ses recherches" (37) — maar die haar bovenal liefhad, omdat ook zij haar aandeel heeft in het schoonste resultaat van alle wetenschap en hetwelk hierin bestaat, dat het de oogenschijnlijk meest fragmentarische onderdeelen tot het groote geheel weet te vereenigen en ons den samenhang van het bijzondere met het algemeene doet gevoelen (104). „Ce qui éveille et soutient l'ardeur du savant dans le cours de ses recherches, qui pourraient parfois sembler peu dignes du temps et de la peine qu'elles exigent", placht hij te zeggen, „c'est la penseé qu'il concourt à l'édification de ce grand monument, l'histoire de l'esprit humain" (28). Ontroerend schoon is de rede die Joseph Bédier aan de nagedachtenis van dienzelfden Gaston Paris gewijd heeft en waarin hij hem als mensch en als denker op zoo treffende wijze huldigt. Terecht heeft de heer Nyrop deze rede in zijne bloemlezing opgenomen, want zij is een der beste voorbeelden van den echt Franschen geest en smaak. Noch in de karakterschets van zijn leermeester, noch in het grondig overzicht, dat Bédier geeft van hetgeen Paris op wetenschappelijk gebied gepresteerd heeft, één woord van banaliteit of effectbejag. Met fijne, scherpe pen teekent hij ons den princeps der Fransche philologen en met aandoenlijken eenvoud legt hij er den nadruk op, welk een vaderlijken vriend en bijna onmisbaren raadsman hij en zoovele andere leerlingen, in zijn voorganger aan het Collège de France, verloren hebben. Ik zou kunnen voortgaan met te vertellen uit dit onderhoudende boek, dat ons nu eens toont Littré, zwoegend aan zijn *Dictionnaire*, dan weer onze aandacht vraagt voor een merkwaardige woordafleiding, of wel ons dwingt te peinzen over de beruchte participes (waarvan een der helden van Labiche de verzuchting slaakt: „on ne sait par quel bout les prendre.... tantôt ils s'accordent, tantôt ils ne s'accordent pas.... quels fichus caractères!" (173)) en ons af te vragen, of de veranderlijkheid der verleden deelwoorden met *avoir* vervoegd, àl dan niet een noodzakelijk kwaad is. Maar waartoe verder uit te weiden: men kan zich deze beknopte bloemlezing gemakkelijk aanschaffen en ieder die voelt voor Fransche linguistiek zal er iets van zijne gading in vinden.

Leiden. C. Serrurier.

C. van Gelderen, Sanherib, Koning van Assyrië (705—681 v. C.). Leiden, Brill. 1915. (Pr. f 0.75).

Prof. van Gelderen heeft in 1902 te Leipzig met een Assyriologisch proefschrift den doctorsgraad verworven. Voor zoover mij bekend is, was hij de eerste Nederlander, die op dit gebied promoveerde. Ook als de Semiticus der Vrije Universiteit heeft hij dit belangrijke onderdeel van zijn vak niet laten rusten. En als Rector is hij teruggekeerd tot zijne oude liefde; de rede, gehouden bij de overdracht van het Rectoraat der Vrije Universiteit, den 20sten October 1915, handelde over den Assyrischen koning Sanherib.

Het onderwerp was gelukkig gekozen. Aan het groote publiek weinig bekend, maar voor iederen bijbellezer belangwekkend, is het uitstekend geschikt voor monographische behandeling, vooral in theologisch geïnteresseerde kringen. De vorm der oratie levert echter eigenaardige bezwaren op bij het onderzoek van een ver afgelegen tijdperk, waarvan de bronnen zoo verspreid en zoo moeilijk toegankelijk zijn als hier. Het gevaar is groot, dat men voor eene oratie te breedvoerig, voor eene monographie te beknopt wordt. Voorts bestaat het gevaar, dat men door uitweidingen over tegenwoordige gebeurtenissen aan het onderwerp eene actualiteit tracht te verleenen, die het op zich zelf niet heeft. Aan deze gevaren is prof. v. G. niet ontsnapt. Maar hij heeft zijnen stof goed ingedeeld en uitstekend gedocumenteerd. Vooral door de documentatie in de aanteekeningen verkrijgt deze rede buitengewone waarde.

De volgende opmerkingen zijn als aanvulling, niet als aanmerking bedoeld. Volledigheid is bij eene oratie immers onmogelijk.

Besproken worden eerst de vredeswerken, dan de krijgsbedrijven. Het eerste deel der oratie (blz. 11—21) behandelt Sanherib als bouwheer, die zijne hoofdstad Nineve vergrootte en verfraaide. Hier had de Spreker naast de gegevens uit de opschriften het archaeologische materiaal niet geheel met stilzwijgen moeten voorbijgaan. De toehoorders mochten vernemen, dat het paleis van Sanherib in Nineve in de jaren 1849—51 door *Layard* opgegraven werd, en dat de bas-reliëfs uit de meer dan zeventig zalen en kamers van dit paleis heden de trots zijn van het British Museum. In 1912 verscheen: *A. Paterson, Assyrian Sculptures; the Palace of Sinacherib.* Dit plaatwerk, naar den prijs te oordeelen eene prachtuitgave, kwam mij echter nog niet onder de oogen.

Het tweede, uitvoeriger hoofdstuk handelt over Sanherib's oorlogen en buitenlandsche politiek. De oorlogen in het Noorden en Noordwesten van Babylonië waren, zoals de Schr. terecht opmerkt (blz. 24) van geringe politische beteekenis. Evenwel had naast den veldtocht naar Cilicië ook de tocht naar het gebergte *Júdi Dâgh* genoemd kunnen worden, vergel. de reliëfs en de opschriften, gepubliceerd door *King* in de *Proc. Soc. Bibl. Arch. Vol.* 35 (1913), *p.* 66—94.

Belangrijker waren de veldtochten tegen Babel en Elam (blz. 24—31). De verwoesting van Babel in 689

Digitized by Google

wordt, behalve door Sanherib zelf, vermeld door zijn zoon Asarhaddon en dan ook op de stèle van Nabuna'id in het Museum van Konstantinopel (*Langdon, Neubabylon. Königsinschriften, S.* 271). Een nieuw opschrift van Asarhaddon met eene beschrijving van deze verwoesting werd in 1914 gepubliceerd in het 34ste deel van de *Cuneiform Texts... in the British Museum, Pl.* 1 en 2.

Het derde stuk (blz. 32-40) handelt over Sanherib's veldtocht tegen Palestina. De Schr. poogt, de Assyrische berichten en de verscheidene Bijbelsche verhalen onderling te doen harmonieeren. De grootste moeilijkheid is, dat Sanherib volgens 2 *Koningen* 19, 7 door een gerucht, volgens *Vs.* 35 daarentegen door de pest (?) gedwongen wordt, Jeruzalem te laten varen. Meestal zoekt men den uitweg met behulp van bronnensplitsing: òf, zoo zegt men, het tweede bericht behoort tot een jongere en minder geloofwaardige bron, òf hier zijn de berichten omtrent twee verschillende veldtochten ineengevlochten. De Schr. verdedigt de eenheid en de historiciteit van het Bijbelsche verhaal. Het gerucht, dat Sanherib volgens 2 *Kon.* 19, 7 zal hooren, is volgens hem niet de bedreiging door het Ethiopische leger onder Tirhaka, maar verontrustende berichten uit Babylonië. De bedreiging door Tirhaka (*Vs.* 9) heeft veeleer de uitwerking, dat Sanherib feitelijk (dus tegen de verwachting, uitgesproken in 19, 7) niet aftrekt, maar met zijn leger den nieuwen vijand te gemoet rukt. Maar tot een slag is het niet gekomen. Eene catastrophe (2 *Kon.* 19, 35, vergel. *Herodot.* II 141) maakt aan het Assyrische leger een einde. Het lijkt ons inderdaad niet onmogelijk, dat de oplossing van dit ingewikkelde vraagstuk in deze richting gezocht moet worden.

Van groot belang zoude het zijn, eens al de stukken in het boek *Jezaja* in hun verband na te gaan, die betrekking kunnen hebben op Sanherib. Is *Jezaja* 14, 4—21 inderdaad een spotlied op zijnen dood, zooals vooral *Staerk* (*Das assyrische Weltreich im Urteil der Propheten,* 1908, *blz.* 144—147, vergel. *blz.* 226) door goede argumenten gestaafd heeft? En slaat *Jez.* 21, 9 wellicht op de verwoesting van Babel door Sanherib? Cyrus heeft Babel immers nooit verwoest; en het feit, dat in *Vs.* 2 (evenals in *Jez.* 13, 17) de Meden genoemd worden, spreekt dit vermoeden m. i. niet tegen. En geldt hetzelfde wellicht voor de raadselachtige hoofdstukken *Jez.* 24—27, of tenminste voor de oudste bestanddeelen daarvan? Ik meen de bewering met goede gronden te kunnen steunen, dat de vaste stad, waarvan de verwoesting in *Jez.* 24, 10 *v. v.*; 25, 2 *v.*; 26, 5; 27, 10 *v.* opgevat wordt als een kenteeken der nadering van het laatste oordeel, geen andere was dan het Rome van het oude West-Azië, n.l. het in 689 v. Chr. door Sanherib verwoeste Babylon.

Maar het is hier niet de plaats, om verder op deze vragen in te gaan. Wij wenschen de rede van prof. van G., die door de toehoorders stellig met belangstelling werd gevolgd, een nog grooter aantal belangstellende lezers.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

M. G. de Boer, Een wandeling door een Oud-Nederlandsche stad (Amsterdam). Amsterdam, H. Meulenhoff. 1915. (Pr. f 1.75, geb. *f* 2.25).

De schrijver wil de uitgave van zijn boek beschouwd zien als eene bescheiden poging, om, door het levendig houden der belangstelling in Amsterdams verleden, het roekeloos schenden, van wat ons uit dat verleden nog rest, te keeren. Een even prijselijk als noodzakelijk pogen, want de sloopingswoede rust nimmer. Dr. de Boer geeft eene beschrijving van dat deel der stad, dat nog uit de middeleeuwen dagteekent en kiest als tijdstip voor zijne rondwandeling het midden der zestiende eeuw. Hij verhaalt nog van de vervolging van wederdoopers en stille doopers: de nieuwe bedeeling, als Amsterdam de katholieke oligarchie heeft verjaagd en tot den Prins is overgegaan, ziet hij slechts in het verschiet. Zoo behandelt hij dan de stof, waaraan Brugmans in zijn „Opkomst en bloei van Amsterdam", 1911, zijn eerste hoofdstuk wijdde, maar hij heeft, naar zijn aangegeven doel, ruimer gelegenheid ons het oude Amsterdam te toonen. Daartoe dient ook de fraaie reproductie van de vogelvluchtkaart van Cornelis Anthoniszoon (1544), zoowel in haar geheel als in haar deelen, en voorts het opnemen van een aantal teekeningen van Christoffel Beudeker. Voor de betrouwbaarheid van dezen 18de eeuwschen arbeid staat dr. de Boer in, en de door hem opgenomen prenten, (Montelbaenstoren, St. Anthonispoort, het Roode Blokhuis, het Rondeel, het St. Agnietenklooster, het Margrietenklooster enz.) wekken dien indruk en geven bovendien van de oude schoonheid een duidelijk en aantrekkelijk beeld. Dit kan men niet zeggen van de beide prenten uit Lelong's „Reformatie" op blz. 25 en 64. Bij zijne rondwandeling langs haven en stadsmuur, Zeedijk en Warmoesstraat, Nieuwendijk en Damrak, over den Dam en door de Kalverstraat naar de Kloosterbuurt vindt de schrijver gelegenheid zijnen lezers van allerlei van middeleeuwsch stadsleven te vertellen. Hij is daarin zeer gelukkig geslaagd. Dit verspreiden van kennis van het verleden, onder wie aan zelfstandige beoefening daarvan nimmer toekomen, is een goed werk. Smartelijk gevoelt men echter ook hier het gemis van een register en niet minder van elke verwijzing naar de bronnen. De uitgevers vreezen gemeenlijk, dat dit aan de populariteit van boeken als deze schaden zal. En de schrijvers onderwerpen zich. Ik deed dat vroeger ook, maar betreur het. Breng de aanteekeningen naar achter in het boek, maar onthoud den naar wat grondiger kennis begeerigen lezer de gelegenheid niet tot literatuur en bronnen zelve althans te kunnen gaan. En zonder register kan ook het populair-historisch boek het niet doen. Het ware te wenschen, dat wij algemeen geldende regelen hadden voor de uitgave van werken van dezen aard. Intusschen zal dr. de Boers arbeid velen kennis van oud-Amsterdam aandragen en hen, mocht het zijn, tot verdedigers maken van het weinige, dat ons van hare schoonheid nog rest.

Leiden. L. Knappert.

D. Völter, Jahwe und Mose. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung. Leiden, Brill. 1914. (Pr. *f* 0.75).

Een keurig uitgegeven brochure, zooals wij het van Brill gewoon zijn. Jammer, dat de inhoud zooveel te wenschen overlaat. Al dadelijk in het Vorwort doet de slotzin onaangenaam aan: „Möchte dieser Nachweis [nl. dat Jahwe = de aegyptische god Har-Sopd, en Mozes = Thot] des Eindrucks nicht verfehlen, wenigstens bei Lesern, die sich in ihrem Urteil nicht durch Gefühle und praktische Rücksichten, sondern durch

Digitized by Google

Argumente bestimmen lassen." Wie bij zijn critici onwetenschappelijke beweegredenen onderstelt, heeft geen recht op een wetenschappelijke weerlegging. En wie van zijn critici argumenten eischt, moet zelf een door argumenten gestaafd betoog aanbieden. Grillige en grappige invallen zijn geen bewijzen. Ik geef enkele staaltjes.

S. 2 : Jahwe schijnt een zonnegod te zijn, als hij zich onder den dorenstruik bevindt (Ex. 3). — S. 6 f. : de god Sopd vertegenwoordigt het zodiakaallicht, en dit beantwoordt aan de vuurzuil, waarin Jahwe voor de Israelieten henentrekt. „Vom Zodiakallicht aus" moet wellicht ook het verhaal Ex. 24 : 9—11 verklaard worden : Mozes en de oudsten van Israël zien Jahwe, en onder zijn voeten een saffieren plaveisel dat glanst als de hemel. Het zodiakaallicht vertoont zich nl. in den dierenriem, en nu is Jahwe de zon, Mozes de maan, de oudsten de sterren [lees : planeten ?]. — S. 10 : de maangod staat in Aegypte en nauw verband met den zonnegod, en is o. a. diens bode. „Geradeso" is Mozes de bode van Jahwe. „Dann muss auch Mose ursprünglich ein Gott und zwar der Mondgott gewesen sein." — S. 13 : Mozes in het biezenkistje wordt door de dochter van Farao gevonden (Ex. 2). De Nijl nu is een aegyptische rivier, de dochter van Farao een aegyptische prinses ; uit deze onweerlegbare waarheden leidt Völter af, dat Mozes in deze legende een aegyptische figuur is. Waarom een klein kind ? omdat Mozes in dit verhaal als de maan optreedt en de Aegyptenaren de nieuwe maan als een jong kind voorstelden. — S. 16—18 : Mozes reist naar Midian, d. i. naar het Sinai — schiereiland, en neemt daar een vrouw, Zippora. Ook hier staat Mozes in parallelisme met Thot ; want deze komt voor op het Sinai-schiereiland, en nog wel in verbinding met een godin : Thot en Hathor worden daar vereerd. Hathor is wel niet de gemalin van Thot (S. 20), maar zijn schoonzuster ; doch dit is geen bezwaar. Beide godinnen zijn dochters van den zonnegod Rê ; en Zippora is dochter van den priester van Midian = Rê [sic]. En dan (2. 21) : Zippora beteekent „vogel", en de naam van Hathor werd ideographisch door een vogel, nl. een sperwer, uitgedrukt. [Dit laatste is bovendien onjuist : de sperwer is de god Horus ; Hathor wordt altijd geschreven met het sperwerteeken (hor) in het teeken voor huis (hat).] Enz., enz.

Reeds herhaaldelijk is Völter met nadruk gewezen op het geheel onvoldoende van zijn slordige, wilde methode. Ik noem slechts de recensies van Kristensen en Erman. Het schijnt niet te helpen. Deze brochure althans laat zeer duidelijk zien, hoe een godsdiensthistorisch onderzoek *niet* moet worden ingesteld.

Leiden. G. J. Thierry.

C. P. Gunning, De sophistis Graeciae praeceptoribus. Amsterdam, Kruyt. 1915. (Amsterdamse diss.).

De Heer C. P. Gunning heeft onder bovengenoemde titel een dissertatie geschreven, waarvan het onderwerp geinspireerd is door de levensrichting van zijn vader Dr. J. H. Gunning, van wie hij verklaart de liefde voor de paedagogie te hebben overgenomen. In dit boek wordt achtereenvolgens nagegaan wat de sofisten wilden, wat ze leerden, wat hun studies waren in theologie, philologie, politiek, paedagogie, en hoe ze leerden.

In aanmerking genomen dat de speciaal paedagogiese zijde van hun optreden tot nog toe het minst behandeld is, zullen de hoofdstukken die daarover handelen, benevens het eenigszins daarbij aansluitende over hun filologiese studies de lezer allicht het meeste belang inboezemen. Hier verdedigt de schrijver de stelling dat zij door het naast elkander plaatsen van φύσις, ἄσκησις (= μελετή) en τέχνη (= διδαχή) eigenlik reeds de uitvinders zijn van de zgn. trias paedagogica, hetgeen in een appendix nader wordt uitgewerkt. In elk geval heeft hij zeker gelijk wanneer hij het onderwijs het hoofdwerk van de sofisten noemt, en zich aansluit bij de opvatting dat de heftige bestrijding door de Platoniese Socrates op het misverstand berust dat de sofisten in de eerste plaats wijsgeren zouden zijn, terwijl ze allereerst leraren waren. Mede vormt het boek een doorlopende bestrijding van H. Gomperz, Sophistik u. Rhetorik, die daarin heeft trachten aan te tonen dat het enig doel van de sofisten is geweest de *formele* vorming tot redenaar. In deze bestrijding zal de schrijver zeker de meesten aan zijn zijde hebben ; met tal van bewijsplaatsen toont hij aan dat het hoofddoel van de Sofisten was : διδάσκειν, en wel διδάσκειν ἀρετήν, d. i.: de kracht die tot daden leidt in het publieke leven. Het doet goed dat de Sofisten tegen allerlei verkeerd begrip van hun uitspraken en tegen de heftigheid en de spot van Socrates herhaaldelik in bescherming worden genomen, hoewel dit apologeties karakter van hun behandeling lang niet meer zo nodig is als een 30 jaar geleden.

Er wordt op gewezen van hoeveel belang hun werk is geweest voor verschillende speciale vakken, hoe zij b.v. de eigenlike stichters van de filologie zijn geweest. Niet alleen dat het vragen van geld voor hun lessen niet wordt afgekeurd, maar het wordt hun zelfs als een verdienste aangerekend. Nu is het wel waar dat voor salaris gegeven lessen doorgaans van beide zijden veel ernstiger worden opgevat dan gratis gegevene, maar dit is toch eigenlik pas een na lange jaren opgedane ervaring. Ik denk niet dat de sofisten dáárom hun hoge salarissen vroegen, maar omdat onderwijs nu eenmaal altijd betaald was geworden, en zij veel meer studie vereisend onderwijs gaven dan het nog toe bekende, en zeker ook omdat ze behoefte hadden aan welstand. De afkeuring van Socrates was ten dele het gevolg van bovengenoemd misverstand, maar ook van het voor onderwijs ongewoon hoge loon dat zij vroegen.

Volgens de Schrijver was Socrates bovendien een vijand van alle eigenlik onderwijs. Hierin kan ik niet met hem meegaan. Al achtte hij zich zelf niet in staat de ἀρετή te onderwijzen, omdat hij nog niet wist wat ze was en daarom meende er alleen maar met anderen naar te kunnen zoeken, en al bespotte hij vaak de bekrompenheid van veler onderwijs, daarom verachtte hij het eigenlike διδάσκειν niet. Integendeel wordt telkens door hem aangetoond, dat ter vermijding van oppervlakkigheid in alles degelik onderwijs nodig is, zie b.v. Xen Memor. III 1, 3. IV 2, 2 en 4 en het gehele begin va Plato's Laches. Op de door de Schrijver geciteerde plaats Plato Rep. III pg. 392 D zegt S. alleen dat hij blijkens zijn niet begrepen worden door een der deelnemers aan het gesprek op dat ogenblik is als een malle en onduidelike onderwijzer, hetgeen volstrekt niet betekent dat onderwijzers doorgaans mal en onduidelik zijn. De plaats uit Leges IV 720 B noemt alleen ter karakterisering van sommige wettenmakers de helpers

Digitized by Google

der doktoren, die alleen κατ' ἐπίταξιν τῶν δεσποτῶν, en door de praktijk het vak leren, maar hier wordt juist *niet* van eigenlik *onderwijs* in het vak gesproken en in elk geval niet gezegd dat de echte geneesheren dit zonder διδαχή worden kunnen.

Ook wordt Socrates, dunkt mij, miskend als hij in vergelijking met de sofisten als een „doctor umbraticus" wordt voorgesteld en dezen geprezen worden omdat ze tegenover hem streng hebben vastgehouden aan de opvatting dat het van veel meer belang is, wat iemand is, dan wat hij weet. Mij dunkt, daar was het Socrates toch waarlik even goed om te doen, alleen meende hij dat in zaken van moraal een vaste basis van weten nodig was. Hier heeft de heer Gunning vergeten dat de tijden toen heel anders waren dan nu, want dat toen de godsdienst geen morele overtuigingen schonk en voor een *vaste* grondslag enige filosofiese begrippen niet gemist konden worden. En de naam „doctor umbraticus" kan men toch op iemand die wars was van *boeken*studie juist altijd de *mensen* opzocht, moeilik toepassen, tenzij men aan die uitdrukking een betekenis hecht, die ze in het spraakgebruik niet heeft.

Het spreekt van zelf dat ook de tegenstelling tussen φύσις en νόμος herhaaldelik ter sprake komt; schrijver tracht dan telkens aan te tonen dat de sofisten juist beproefd hebben de kloof tussen die twee te overbruggen.

Zo worden de meeste vraagpunten die zich bij de bespreking der sofisten voordoen behandeld, en op prijzenswaardige wijze het materiaal daarvan uit oude en nieuwe schrijvers bijeenverzameld, zodat wie in een beknopt bestek over de studiën der sofisten en hun onderwijs wil worden ingelicht, hier veel van zijn gading vinden zal, al zal de geest van twijfel aan en tegenspraak tegen de getrokken conclusies meermalen bij hem opkomen. Maar dat is bij een onderwerp als dit ook haast onvermijdelik, tenzij een schrijver zo voorzichtig is van zich aan geen oplossingen te wagen.

Ik besluit met nog een vraag op een buiten de studie der klassieken gelegen punt en waarop het antwoord dan ook moet worden overgelaten „iis, qui harum rerum periti sunt." Uitgaande van de opmerking dat alle theologies onderzoek uit de Twijfel geboren is, verklaart de Heer Gunning dat de Oosterse volken, Aegyptenaren, Assyriërs en Babyloniërs nooit twijfelden, en daarom dan ook geen theologies onderzoek hebben gekend. Om nu slechts één ding te noemen — wanneer de Aegyptiese koning Amenhotep IV het onderneemt om in plaats van het bestaande veelgodendom de dienst van de enige Zonnegod in te stellen, en dit gedurende zijn regering ook doorzet, is dat dan denkbaar zonder voorafgaand onderzoek?

Deventer. J. Berlage.

Heronis Alexandrini Opera quae supersunt omnia. Vol. V. ed. **J. L. Heiberg.** Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 10, geb. M. 10.60).

De belangrijkste en meest aantrekkelijke taak van de geschiedenis der wiskunde is het, den oorsprong der methoden, haar ontwikkeling, of herleving soms door den arbeid der groote mathematici, na te gaan. Wie dit standpunt aanvaardt, (het zuiverst ingenomen door Chasles) zal zich overwegend met het werk van de voorgangers, de baanbrekers in zijn wetenschap bezig houden, als bron van origineele en vruchtbare gedachten. Maar van dit hooge standpunt afdalende kunnen we ons afvragen, niet welke de kennis der mathesis was in de geniale koppen van een tijdperk, maar hoe het stond met die kennis bij den gemiddelden vertegenwoordiger van verschillende klassen en beroepen. Wat leerde men bij het elementaire onderwijs van wiskunde, wat op de universiteit in de verschillende faculteiten, wat wist een ingenieur, een landmeter, een zeevaarder van die dingen af? Wie van dit kultuurhistorische standpunt uitgaande de geschiedenis der mathesis nagaat, zal in den regel naar geheel andere bronnen zoeken dan het werk der grootsten. De meest verspreide leerboeken en handleidingen trekken zijne belangstelling, hij zoekt naar de leermeesters van het publiek, niet naar die der geleerden, naar de verbreiders der wetenschap, niet naar hun scheppers. Zulk een verbreider is Hero geweest wiens werk de firma Teubner volledig uitgeeft, beginnend met de Pneumetica en Automatentheater, (1899) gevolgd door de Mechanica en Katroptica, (deel II), Metrica en Dioptrica (III), Geometrica (IV) en als laatstverschenen deel het hier te bespreken vijfde.

Kan van de werken in de drie eerste deelen vervat, gezegd worden dat zij op kleinigheden na ons den arbeid van Hero zelf geven, van den inhoud van deel IV en nog veel meer van deel V kan dit niet meer gezegd worden.

In dit vijfde deel zijn opgenomen:

I. Stereometrica.

II. lib. de mensuris.

III. de Geodaesia.

De Stereometrica geven ons eene verzameling vraagstukken (of liever een conglomeraat van twee verzamelingen) die, wat het formuleeren der opgaven, en der oplossingen betreft, oplossingen, alleen bestaande uit eene opsomming der getallenbewerkingen, alles te wenschen overlaten. Eene oppervlakkige vergelijking met de Metrica (deel III), waar de geheele voorstelling zoo oneindig veel helderder. scherper en door de volgorde logischer is, moet ons al de overtuiging geven, dat wij hier met een door compilatoren verhaspeld werk van Hero te doen hebben. Bij het doorlezen dezer opgaven stuit men slechts op enkele die belangwekkend zijn om de opgaaf zelf, het zijn er niet meer dan Cantor in zijn 2e Hoofdstuk over Hero aangeeft. Terwijl in de Metrica slechts mathematische lichamen behandeld worden, krijgt men hier te maken met een bonte verzameling van allerlei practisch voorkomende inhouden, amphitheaters, schepen, zuilen, schuren, vazen etc. Verscheidene opgaven zijn onherstelbaar verminkt, fouten en slordigheden komen herhaaldelijk voor; kegelsneden komen slechts in twee vraagstukken voor (Stereom. I 92, 93), waarin het opp. van een ellips en een paraboolsegment berekend worden, en die aan de Metrica ontleend zijn.

Van nog meer elementairen aard is het lib. de mensuris, dat de gebreken der Stereom. in sterkere mate bezit. Hoe ver we hier gedaald zijn, kan blijken uit een voorbeeld als N°. 54, waar als opp. van een gelijkb. drieh. het product van $\frac{1}{2}$ basis maal opstaande zijde wordt verkondigd[1]). Heiberg zelf kenschetst deze ververzameling aldus: in hoc libello varia problemata

[1]) Ook de Egyptische Meetkunde kende deze uitdrukking voor het oppervlak, evenals de in N°. 55 voorkomende.

Digitized by Google

geometrica et stereometrica ab imperito compilatore undique corrasa sunt sine ordine ac ratione congesta. Men ziet, zelfs de gedachte aan Hero komt hier niet meer op.

En het laatste werkje? Dat is een uittreksel uit uitvoeriger werken van Hero en anderen, ten gebruike van hen die met een minimum dosis Meetkunde zich tevreden moesten stellen. Toen Montucla zijn historisch werk schreef (1758) was de Geodaesia de bron voor de driehoeksformule van Hero (waar hij aan het slot zonder bewijs voorkomt). Montucla schreef dit werk toe aan een jongeren Hero (volgens M. in de VIIIe eeuw). Na de ontdekking der Dioptrica en Metrica is ook dit belang van de Geodaesia vervallen.

Behalve deze Geodaesia, die ten minste nog den naam van Hero draagt, circuleerden er in de middeleeuwen nog andere, waarvan Heiberg in zijn commentaar er enkele gedeeltelijk afdrukt.

De inhoud van dit vijfde deel is een gedeelte van dien der bekende uitgave van Fr. Hultsch. Heronis Alex. Geometricorum et Stereometricorum reliquiae (1864). Heiberg heeft eene Duitsche vertaling der Stereom. en van het lib. de mensuris [1]) gegeven en bovendien de formules waarop de berekening berust, aan den voet der pagina aangegeven. Ieder lezer zal hem hiervoor dankbaar zijn, want bij de verwardheid en slordigheid in uitdrukking, die deze geschriften kenmerken, is een vlug overzien der vraagstukken alleen door deze toevoeging mogelijk geworden. Ook vinden we hier de figuren, die bij Hultsch zoo goed als niet voorkomen, om financieele redenen en omdat vele figuren corrupt waren (zie de Praefatio van H. pg. X). Wat echter het meest opvalt is de geweldige uitbreiding van het kritisch commentaar. Terwijl om een voorbeeld te noemen Hultsch eenvoudig meedeelt: „Geodaesiam descripsi ex E" worden door Heiberg 20 codices genoemd en besproken. In Cap. II worden 54 codices Heronianae opgesomd, die bij deze uitgave *niet* gebruikt zijn. Bij deze overstelpende hoeveelheid materiaal was het natuurlijk onmogelijk als aanhangsel een korte geschiedenis der tekstoverlevering en der verschillende drukken te geven, zooals zoo uitstekend in een supplementheft bij het 1e deel is geschied.

Den tekst zoo geven als Hero dien zelf geschreven zou hebben, zal wel onmogelijk zijn, te meer daar vele fouten niet aan de afschrijvers, maar aan de compilatoren zijn te wijten. Maar voor onderzoekingen als Heiberg zelf kort aangeeft: over het verband tusschen deze werken en de Romeinsche en Byzantijnsche agrimensoren, over sporen van een werk van Hero τῶν καμαρικῶν die in de Stereom. zijn te volgen, voor kultuurhistorische onderzoekingen dus, zal het raadplegen van een zoo groot mogelijk aantal handschriften ongetwijfeld groot nut hebben. Zoo is dan de eindindruk weer een van grooten eerbied voor de enorme werkkracht van dezen onvermoeiden uitgever van Grieksche mathematici, en van dankbaarheid dat na het uitgeven van zoovele grooten, Hero hem niet te klein is geweest.

Tilburg. D. H. Stam.

---

[1]) Bij Vraagst. 53 zijn de woorden *ταῦτα ἐπὶ τὸν κϑ̄* in de vertaling weggevallen.

L. Bayer, Isidors von Pelusium klassische Bildung. (Forschungen zur Christlichen Literatur- und Dogmengeschichte XIII, 2), Paderborn, F. Schöningh, 1915. (Pr. M. 4.20).

Het is bekend dat de kerkelike schrijvers uit de vierde en vijfde eeuw hun wereldlik onderwijs genoten hadden van heidense rhetors en in hun taal en stijl, bij gestrenge handhaving van hun kristelike overtuiging, zich de leerlingen der mannen van de z.g. twede sofistiek en, door dezen, van de schrijvers der klassieke Oudheid tonen. In de laatste jaren hebben verschillende dissertaties, in Duitschland en in Frankrijk verschenen, die algemene opmerking door nauwkeurige studie van de biezonderheden bevestigd en verduidelikt. Het werk van de heer Bayer bedoelt hetzelfde. Hij komt tot de slotsom dat Isidorus (± 370—440) het best thuis was in de oratores, met name in Demosthenes, en in de filosofen, vóór alles in Plato. Van de latere schrijvers had hij Plutarchus, Philo en Josephus gelezen. De klassieke dichters kende hij zeer weinig; alleen met Homerus was hij vertrouwd geraakt. Als we dit vergelijken met wat ons bekend is van het programma dat op de rhetorenscholen onderwezen werd, en met de belezenheid waarover sommige tijdgenoten blijkens hun geschriften beschikten, dan moeten we Bayer toegeven dat Isidorus op een niet meer dan middelmatige kennis van de klassieke letterkunde kon roemen. Het is aardig te zien hoe soms, zelfs in citaten, ook bij hem de mondelinge koine van zijn tijd om de hoek komt kijken; we vinden in een plaats aan Pseudo-Isocrates, ad Demonicum, ontleend de imperatief ἔσο.

De moeilikheid van een onderzoek als dat van de heer Bayer is vooral gelegen in het onderscheiden van wat uit bloemlezingen en citaten-verzamelingen is overgenomen, en wat op zelfstandige lektuur van de Ouden berust. Vroeger lette men daar weinig op, vooral bij 't beoordelen van Byzantijnse schrijvers. Dr. Bayer heeft aan deze kwestie veel zorg besteed. Zekerheid is natuurlik moeilik te verkrijgen, maar 't bepalen van 't al of niet spreukachtige der overgenomen gezegden, 'tnagaan of het taalgebruik van een bepaald auteur ook door 't gehele werk van Isidorus, dus in verschillend verband, is weer te vinden, geeft veelal licht. Toch blijft de beslissing dikwels subjektief. Zo zou ik, om een enkel voorbeeld te noemen, uit de uitdrukkingen die blz. 58 en 59 besproken worden, niet durven besluiten dat Isidorus de Cratylus van Plato gelezen heeft.

Het is wel niet nodig er op te wijzen dat het boek van Dr. Bayer getuigt van grote geleerdheid. In de hierboven bedoelde dissertaties is gewoonlik sprake van de verhouding tot een bepaald auteur (b.v. de...., Platonis imitatore), maar in deze studie wordt onderzocht wat de kerkelike schrijver gekend moet hebben van de gehele letterkunde der Ouden, met inbegrip van de auteurs over natuurwetenschappen.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. W. J. van den Berg, De viering van den Zondag en de feestdagen in Nederland vóór de Hervorming. Amersfoort, van Amerongen. 1914. (Utrechtsche diss.).

Deze dissertatie geeft een aangenaam getuigenis van ernstigen arbeid op wetenschappelijk gebied te midden van druk practisch werk. Zij steunt op bronnenonderzoek en uitgebreide literatuur. Eerst komt de

Digitized by Google

Zondag in het wereldlijk en kerkelijk recht b.v. in de recht- en keurboeken der steden, rechtsspraak, jaarmarkten op Zondag en dergelijke. Dan de ontwikkeling der leer aangaande de feestdagen in de middeleeuwsche theologie, die het aantal al grooter maakt en, casuïstisch, omschrijft wat op Zon- en feestdagen al dan niet van arbeid geoorloofd is. Het derde hoofdstuk wijdt dr. v. d. Berg aan wat in didactische en stichtelijke werken in de landstaal over het derde gebod is gezegd, dus in preeken, exempelen, spiegels, summae, biecht- en boeteboeken — een aantrekkelijk en leerzaam deel van zijn boek. Van den bekenden apocriefen brief van Christus over Zondagsviering (blz. 168—175) doet de schrijver ons naast eene Nederlandsche vertaling uit de 16de eeuw er eene andere kennen van 1466 (Deventer, Bibl. v. h. Athenaeum), beide als bijlagen afgedrukt naar den Latijnschen tekst — „Christi filii Dei epistola de coelo missa pro meliori observatione diei dominicae et Veneris et de decimis dandis.” Afgezien van historisch-kritische bezwaren tegen de echtheid, is de geest zeker niet evangelisch, ... „venit ira Dei super vos et flagella in laboribus et in pecudibus vestris.... ideo ululant super vos lupi rapaces.... et averto faciem meum a vobis ...” etc. Ten besluite handelt de schrijver over den toestand der Zondagsviering op het einde der middeleeuwen. Hier ligt de overgang naar den nieuwen tijd. De kiemen tot heiliger viering zijn bij de moderne devoten aanwezig, maar kwamen niet tot ontwikkeling, zegt dr. v. d. B. terecht, door de afwijking van het paulinisch beginsel der vrijheid en den terugkeer tot de joodsch-wettische opvatting van den Sabbath in de 17de eeuw, eene opvatting die noch bij Luther, noch in den Heidelberger, noch bij onze nationaal-gereformeerden der 16de eeuw aangetroffen wordt. Gaarne wenschen wij den schrijver met zijn boek geluk: het worde door andere uit zijne pen gevolgd.

Leiden. L. Knappert.

A. Dresdner, Die Kunstkritik. Ihre Geschichte und Theorie. Erster Theil: Die Entstehung der Kunstkritik. München. 1915. (Pr. ƒ 5.85).

In de ontwerpen en fragmenten door Wolfgang Kallab nagelaten en achter zijn „Vasari Studiën” (Wien und Leipzig, 1908) opgenomen, vinden wij (S. 411 ff.) een schema aangegeven voor de beoefening van de geschiedenis der critiek van de beeldende kunsten. De daar ontwikkelde denkbeelden komen mij zóo juist en ter snede voor, dat men, deze verder uitwerkend, gevoegelijk tot eene wetenschappelijke methodologie van dusdanige geschiedenis kan komen.

Zie ik wel, dan werkt Dresdner op de aanbevolen wijs. Maar hij wil feitelijk meer. De vooreerst te leveren geschiedenis bedoelt te zijn eene vooropstelling van eene ten besluite te geven systematische beschouwing, voor welke toezegging wij den schrijver zeer erkentelijk zijn. Wellicht ziet men even op en vraagt: of eene dergelijke ontwikkelingsgang in overeenstemming is met de wetenschappelijke systematiek in onzen tijd voorgestaan? Of het niet meer aanbeveling zou hebben verdiend, indien de schrijver al zijn krachten had aangewend op één van beide, hetzij de geschiedenis, hetzij de systematische behandeling? En hieraan kan dan de nadere vraag zich hechten: zou aldus de wetenschappelijke behandeling niet hebben gewonnen? Ter toelichting van de bedoeling, wordt naar Saintsbury's „History of Criticism” verwezen. De vraag is gerechtvaardigd. Evenwel, het komt mij voor, dat men zijn oordeel moet opschorten tot het geheele werk voor ons ligt, en intusschen niet voorbijzien, dat het plan van den schrijver alleszins toejuiching verdient, dat zijn werk belooft in eene wezenlijke behoefte te zullen voorzien en dat hij alle kans heeft van te zullen slagen.

De moeilijkheden voor dit deel te overwinnen zijn niet gering geweest. Dat de schrijver hiervoor niet is teruggedeinsd, blijkt uit het hoogst omvangrijk wetenschappelijk materiaal, hetwelk aan zijn arbeid ten grondslag ligt; welke bronnen aan verdere studie met vrucht dienstbaar kunnen worden gemaakt.

Die verdere studie is aan te bevelen. Maar zal deze wetenschappelijk worden ondernomen, dan moet vooraf eenstemmigheid worden verkregen omtrent de terminologie en het wezen van de kunstcritiek. Wat het eerste betreft, Dresdner huldigt de algemeene en niet aanbevelenswaardige gewoonte om, in plaats van den term kunstcritiek, kunstgeschiedenis en dgl, te bezigen ter aanduiding van de critiek en de geschiedenis der kunst in het algemeen, dezen te gebruiken ter aanduiding van de critiek en de geschiedenis der beeldende kunsten, alsof de talen zóo arm zijn, dat niet aan elke speciale critiek of geschiedenis de haar duidelijk aanwijzende benaming kan worden gegeven? En wat het tweede betreft, de verdere studie is aan te bevelen, omdat wij op deze wijs vorderen naar het eenig doel: eene algemeene, wetenschappelijk ontwikkelde geschiedenis van de kunstcritiek, als algemeenheid beschouwd. Aan welken arbeid dringend behoefte bestaat.

Zoover zijn wij nog lang niet. Maar Dresdner, hoewel een bescheidener programma gekozen hebbend, geeft te dezen opzichte toch het een en ander te verstaan. Zijne inleiding is inderdaad meer dan eene ontwikkeling van het arbeidsplan. Wanneer hij spreekt over de critiek, hare macht, hare wetenschappelijke taak, en te kennen geeft dat zij het voornaamste orgaan is van de werking, die een kunstwerk uitoefent, de werking wordt in het midden van het kunstonderzoek geplaatst; wanneer hij de verhouding van de kunstcritiek tot de geschiedenis en de theorie der kunst schetst, en ten laatste ons te kennen geeft, welke vraagstukken de geschiedenis van de kunstcritiek heeft op te lossen, dan beseffen wij te doen te hebben met een schrijver, die zich aanpast bij de nieuwere beweging op het gebied van de kunstwetenschap.

Dit deel begint met te verhalen van het proces van het ontstaan der kunstcritiek en eindigt met eene studie over Diderot. Er is climax in het betoog. Het eerste hoofdstuk, waarin de tijd tot Plotinius wordt behandeld, laat duidelijk den invloed van Kallab beseffen. De overvloed aan stof wordt zoo saamgedrongen mogelijk behandeld. Het is dit en het volgend hoofdstuk, dat ons voortdurend Saintsbury in gedachten brengt. Maar met vasten hand is de stof geordend en gegroepeerd. Het overzicht is kristalhelder. De middeleeuwen daarentegen worden zeer beknopt behandeld. Maar eerst wanneer Cennini, Alberti en de op dezen volgenden aan de beurt zijn, heeft de schrijver een vasten bodem onder zich. Puntig en raak is zijn oordeel en allengs voert hij ons op tot zijne meening: de Renaissance is de oorsprong

Digitized by Google

van de kunstcritiek. Daarna komen de Akademiën aan de beurt. Hij schetst hoe de kunst levensbehoefte wordt. Het verdwijnen en wederopkomen van het leekenoordeel sedert de oudheid gaat hierin op. Het akademisme in Italië wordt opgevolgd door dat in Frankrijk; Frankrijk wordt leerling en erfgenaam van Italië. Dan bevinden wij ons met den schrijver op zijn uitverkoren terrein: Roger de Piles, de tentoonstellingen, de Salons, La Font, de dagbladen-, de correspondentie- en de brochurencritiek, en eindelijk Grimm en Diderot. Het is al leven en beweging in zijn sober geschetste verhalen. Men ontvangt een scherp geschetsten, goed belijnden omtrek, die, gelijk gezegd, tot aanvulling en uitwerking prikkelt en naar het vervolg verlangend doet uitzien. Een zeker inzicht ontvangt men ongetwijfeld en dit wordt boeiend voor den lezer ontwikkeld.

Het boek verdient aanbeveling als eene waardevolle bijdrage voor een pas ontgonnen terrein van onderzoek. Aan de kunstcritiek, zoowel de algemeene als de bijzondere, wordt zeer weinig aandacht besteed. Hare geschiedenis, haar wezen en hare taak wachten op eene wetenschappelijke behandeling. Zij zelve heeft hier niet minder belang bij. Dit ziet Dresdner terecht in.

Utrecht. J. H. Groenewegen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de uitgevers W. L. en J. Brusse te Rotterdam verscheen een derde druk van het bundeltje *Stoische Wijsheid*, door Dr. J. H. Leopold uit Epictetus en Marcus Aurelius bijeengebracht.

A. Geerebaert, S. J., Nederlandsche Vertalingen van Oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers. (Handelingen van het Philologencongres te Gent). 1913.

De heer Geerebaert heeft aangetoond in een voordracht, voor ruim drie jaar te Gent gehouden, doch ons eerst voor enkele weken toegezonden, dat de bestaande bibliografie over het in de titel genoemde onderwerp zeer onvolledig is. Hij belooft ons een uitvoeriger lijst van de vertalingen samen te stellen, en als proeve van het werk dat hij ondernomen heeft ontvingen wij tegelijkertijd een stuk dat, onder dezelfde titel als zijn voordracht, opsomt welke overzettingen hem bekend zijn geworden van een reeks Griekse schrijvers, die, in alfabetiese orde gerangschikt, begint met Achilles Tatius en eindigt met Philo; van Pindarus is nog één vertaling genoemd. Dit tweede stuk is verschenen bij Siffer te Gent (1913) en overgedrukt uit de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie. De wetenschap dat de heer Geerebaert zich met zulk een belangrijk en nuttig werk bezighoudt, kan misschien aanleiding zijn dat lezers van het *Museum* die zeldzame vertalingen van oude auteurs kennen, de schrijver gegevens aan de hand doen, zodra wetenschappelik verkeer met België mogelik zal zijn. Daarom wordt hier gewag gemaakt van de onderneming. H.

Op verzoek van Dr. E. Lorenz deelen wij mede, dat zijn geschrift *Die Kastellanin von Vergi in der Literatur* uitsluitend te verkrijgen is aan het adres: Dr. Emil Lorenz, Kaiser Friedrichstr. 11, Lichtenrade bei Berlin (Selbstverlag).

Ons werd gezonden *Copie en correctie. Handleiding bij het persklaar maken van handschriften en het corrigeeren van drukproeven* door F. K. van Ommen Kloeke (uitg. Gebr. Hoitsema te Groningen, pr. *f* 0.75). Het handige boekje zal hun die beginnen voor de pers te werken goede diensten kunnen bewijzen.

Verbetering.

Een vriend wijst mij op de grote onwaarschijnlikheid van de bewering door mij geuit *Museum* XXIII kol. 109 dat gr. *μεθεμμηνευω* en nieuwhebr. methurgeman verwant zouden zijn.

Ik neem die bewering terug. E. Slijper.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen voor 1915: W. H. de Beaufort, Levensbericht van den heer Jhr. J. Röell.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk., 5e Reeks, I, 3: J. H. Kern, Een en ander over Thomas Hoccleve en zijne werken. — C. van Vollenhoven, Naasting, opvordering en beteugeling van koopmansgoederen in den zeeoorlog. — J. J. Salverda de Grave, over het ontstaan van het genre der „chansons de geste."

II, 1: S. J. Fockema Andreae, Het richtsnoer van den rechter in vroeger dagen. — W. B. Kristensen, De plaats van het zondvloedverhaal in het Gilgameš-epos. — Dez., Over de viering der Osiris-mysteriën. — H. Bavinck, Ethiek en Politiek. — K. Kuiper, Over het verhaal van Bathycles' beker in het Jambenboek van Callimachus.

Mnemosyne, XLIV, 1: J. C. Vollgraff, Observ. crit. in Plat. Rem publicam. — J. J. H., Ad Ov. Tr. V, 9,35. — P. J. Enk, De Stichi Plautinae compositione. — J. J. H., Ad Thuc. V, 14. — J. J. H., Ad Platonis Remp. p. 600 E. — C. W. Vollgraff, Novae inscriptiones argivae. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. — J. J. Hartman, De Catulli carmine LXVIII. — M. Boas, De cod. Turonensi 890 Monostichorum Catonianorum.

Rhein. Mus., LXX, 4: K. Witte, Wortrhythmus bei Homer. — Th. Birt, Der Aufbau der sechsten u. vierten Satire Juvenals. — H. Mutschmann, Eine peripat. Quelle Lukians. — K. Busche, Krit. Beitr. zu Senecas Natur. Quaest. — W. Bannier, Zu den att. Uebergabeurk. des 4. Jhrhs. in Kolumnenschrift. — W. Kroll, Randbemerkungen. — A. Klotz, Zur Krit. einiger ciceron. Reden. — A. Brinkmann, Die olymp. Chronik. — Misz.

Nieuwe Taalgids, IX, 6: W. H. Staverman, De compositie van Potgieters „Rijks-museum". — N. van Wijk, Een Poolse „Nieuwe Taalgids". — E. Slijper, Het Joods in Nederland. — M. Schönfeld, Geijkte beeldspraak in het Oud-Noors. — J. A. vor der Hake, De ondergang van het voornaamwoord *du*. — C. G. N. de Vooys, Perk-studie (*slot*).

X, 1: J. van Ginneken, De schoondochters in de taalgeschiedenis. — P. Valkhoff en C. G. N. de Vooys, Vreemdelingen over onze letterkunde. — E. Slijper, *Bekattering*. — R. Wijkman, Allerlei beschouwingen rondom een zelfde stukje taal.

2: J. Koopmans, Jeremias de Decker als cultuurbeeld uit zijn puntdichten. — J. J. Salverda de Grave, Over Kollewijn's *Opstellen*. — C. G. N. de Vooys, Iets over woordvorming en woordbeteekenis in kindertaal. — S. A. Krijn, Vreemdelingen over onze letterkunde.

Studiën, LXXXV, Maart: G. Jonckbloet, De Social. Dichteres H. Roland Holst-V. d. Schalk, II. — C. Wilde, De Pauselijke Inquisitie gedurende de ME, III. — L. P. Groenewegen, Naar het Hof van den Sultan van Djocjakarta. — F. de Bruyn, Wetenschap en Oorlog. — J. Huygens, De relig. roeping van Rusland volgens Wlad. Soloview. — Handelingen v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Kossmann, Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van het Nederlandsch Tooneel in de 17de en 18de eeuw: N. Taalg. IX, 6 (D. C. Tinbergen).

De Meester, Oriental Influences in the Engl. Liter. of the 19th Cent.: Anglia, Beibl. XXVII, 3 (Febr).

Smits, Die Vita Commodi und Cassius: Berl. Phil. Wochenschr. 1916, 7 (Baaz).

Steunenberg, Ons Taaluurtje: N. Taalg. X, 2 (Koopmans).

Digitized by Google

OTIUM CLASSICUM.

f 0.90.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij., te LEIDEN zal onder bovenstaanden titel doen verschijnen een Serie van nieuwere Latijnsche Geschriften, die bij uitstek geschikt blijken te zijn als lichtere lectuur ingevoerd te worden in de hoogere klassen onzer Gymnasia, tot afwisseling der studie in de Latijnsche Schrijvers en Dichters.
Reeds zagen drie werkjes dezer uitgave het licht en mochten van verschillende zijden groote waardeering ondervinden.
Zeer zeker verdient deze Serie onze aanbeveling.

f 0.90.

Deel I. **Genestetiana.** Poetae neerlandici carmina selecta. Latine vertit J. J. HARTMAN.

Deel II. **Carmina Latina,** scripit P. H. DAMSTÉ.

Deel III. **Erasmi Roterodami Colloquia Undecim,** collegit N. J. SINGELS.

Compleet verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN:

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

TWEEDE DRUK.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, omvat **vier deelen.**

De prijs is per deel ingenaaid f 6.— en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Historische Platen-Atlas

VOOR DE

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Dr. M. G. DE BOER en H. HETTEMA Jr.

Met 547 afbeeldingen, waarvan 46 in diepdruk.

Prijs gebonden in Linnen Band f 1.90.

Deze nieuwe **Platen-Atlas** wordt niet alleen uitgegeven ten dienste van het onderwijs, doch ook met het oog op de vele belangstellenden in onze Vaderlandsche Geschiedenis, waaronder wij in de eerste plaats rekenen de bezitters van Prof. BLOK's GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

Voor den uiterst lagen prijs van **f 1.90,** wordt hier een verzameling van illustraties aangeboden die onze Vaderlandsche Historie ten volle in beeld brengt.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE
OCT 11 1919
LIBRARY
Sever fund
Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. **N°. 8.** **Mei 1916.**

Valeton, De Iliadis fontibus et compositione (v. Leeuwen).
Robert, Oidipus (Berlage).
Hosius, Senecae De Beneficiis libri VII. De Clementia libri II (C. A. A. J. Greebe).
Preisigke u. Spiegelberg, Aegypt. u. Griech. Inschriften u. Graffiti (Boeser).
Schwabe, Words for eating and drinking in Germanic (Schönfeld).
Arnoldson, Parts of the body in Older Germanic and Scandinavian (Schönfeld).
Schoepperle, Tristan and Isolt (Sneyders de Vogel).
Pley, De lanae in antiquorum ritibus usu (K. H. E. de Jong).
Köchling, De coronarum apud antiquos vi atque usu (v. Hoorn).
Hartmann, Des Proklus Diadochus philos. Anfangsgründe d. Mathematik (J. G. v. Pesch).
Schrijnen, Nederl. volkskunde, I (Knappert).
Winckler, Locke's Reasonableness of Christianity übersetzt, hg. v. Zscharnack (T. J. de Boer).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. f[a]. Noordhoff en de f[a]. Van Goor Zonen.
Inhoud van Tijdschriften.
Certamen poeticum Hoeufftianum

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Valeton, De Iliadis fontibus et compositione. Leiden, Brill. 1915. (Pr. f 3.50).

„Over bronnen en samenstelling”... Wie uit eigen ervaring weet hoe moeilijk het is die beide vragen uitéén te houden, kan dezen titel niet zonder eenigen angst lezen. Zal de schrijver slagen in hetgeen zoovelen deerlijk is mislukt: het onderzoek naar de herkomst van de *stof* der Ilias en de waardeering van de *kunst* des dichters onafhankelijk van elkander te voeren?

Getracht heeft hij het zeker. *Eerst* handelt hij over de bronnen (— 168), *daarna* over de samenstelling (— 266); dan volgt een aanhangsel, waarover straks. Het woord „bronnen” is natuurlijk bedoeld in den bij wetenschappelijk onderzoek gebruiklijken zin. De *werkelijke* bron van een gedicht, al was het maar een St.-Niklaasversje, is één en ondeelbaar en alleen in de ziel, het gemoed, het vernuft van den dichter te zoeken; maar hier is sprake van de overleveringen die in de Ilias zijn verwerkt, de namen en gebeurtenissen die er in worden vermeld. Uit welke streken zijn die afkomstig? Hoeveel is daarvan eigen vinding, hoeveel van elders ontleend? Luidden zij ook oorspronkelijk ongeveer zóó als in de Ilias? Ligt er waarheid ten grondslag aan het verhaal van den tocht tegen Troje? Zoo ja, welke? Dr. Valeton is zeer skeptisch; hij meent met anderen dat het grootendeels herinneringen aan stamoorlogen van Thessaliërs, Locriërs, Boeotiërs zijn geweest, die den dichter de stof voor zijn verhaal hebben geleverd, en of er ooit *Trojanen* en een oude stad *Ilios* zijn geweest in de streek die later Troas werd genoemd, acht hij meer dan onzeker. Ook wie die meening niet deelen, zullen gaarne erkennen dat er menige scherpzinnige en overtuigende opmerking in zijn betoog is te vinden. Doch het is niet wel mogelijk hier in bijzonderheden te treden.

De inleiding tot het *tweede* gedeelte leest men met ingenomenheid en instemming. „Een gedicht moet men lezen àls een gedicht, zonder muggenziften.” — „Maar,” volgt er dan (174), „tegenstrijdigheden kunnen toch van *dien* aard zijn dat een dichter zichzelf zoo niet kan hebben tegengesproken.” Eer wij verder gaan, zou ik willen vragen, wat bij dergelijke beschouwingen niet in aanmerking pleegt te worden genomen: of het dan wèl waarschijnlijk is dat degeen die een reeds bestaand en veel bewonderd gedicht uitbreidt, daarbij in schreeuwende tegenstrijdigheden omtrent hoofdfeiten zal vervallen zonder er iets van te bemerken? Maar dat daargelaten, wat is nu de tegenstrijdigheid, waarop Valeton's verder betoog grootendeels berust? — „Nu zullen de Achaeërs zich wel als smeekelingen aan mijn knieën komen werpen, want de ondragelijke nood dwingt er hen toe,” zoo roept Achilles (Λ 609) als hij ziet dat de Achaeërs een verpletterende nederlaag lijden: — „derhalve kan hem niet den vorigen avond bij monde van Odysseus en Aias door Agamemnon genoegdoening zijn aangeboden,” hebben velen gezegd, en Valeton sluit zich bij hen aan. Ik voor mij zie geen tegenstrijdigheid, maar wel een krachtige klimax, mits de noodige nadruk worde gelegd op de uitdrukking: „zich aan mijn knieën werpen”, al meent de Heer V. dat die knieën er zooveel niet toe doen en des dichters woorden niet letterlijk moeten worden opgevat (177). — „Genoegdoening van de vorsten, schadeloosstelling? Niets daarvan! In het stof zullen zij voor mij kruipen, dat verdienen zij dubbel en dwars!” Zoo woedt de verbitterde jongeling tegen anderen en tegen zichzelf. — „Ja maar, furiosi tyranni hoc erat!” — Juist, furiosi, een door woede buiten zichzelf gebrachte! Dien wilde de dichter teekenen. Het is een door toorn ontzinde die

Digitized by Google

zoo spreekt, wiens wrok eerst door den dood van Patroclus zal worden gebroken.

— „Nu, maar dan is toch heelemaal te gek om los te loopen (178) wat Achilles een poosje daarna zegt: „daar dringen de Trojanen het kamp binnen: het zou hun ànders zijn vergaan als Agamemnon μοι ἤπια ϝειδείη!" (Π 72): Agamemnon heeft hem toch gisteravond geschenken laten bieden!" — Dat ook hier geen tegenstrijdigheid is, heb ik door een korte aanteekening in mijn Ilias-uitgave met commentaar (1912/3) en door een en ander in mijn „Homerus, gestalten en tooneelen enz." (1913) getracht duidelijk te maken: hier moet ik mij beperken tot de opmerking dat ἤπια ϝίδμεναι, „vriendelijk gezind zijn", iets anders is dan „excuses maken en schadeloosstelling beloven". Agamemnon's slotwoorden waren: „laat hij zich dan aan mij onderwerpen, ik ben toch een machtiger vorst en ouder dan hij": dàt staat er (Ι 160 sq.), si ad litteram accipienda sunt verba poetae, en ik geloof dat men daaraan steeds goed doet (ook Π 86 sq.). Dat de jonge man daarna niet meer zou kunnen of mogen beweren dat Agamemnon „het land aan hem heeft" blijf ik zoo krachtig als ik maar kan ontkennen. Achilles *haat* Agamemnon en zijn geschenken, en weet best dat deze hem wederkeerig — alles behalve liefheeft.

Even weinig overtuigends heeft de tegenstrijdigheid die Valeton tusschen de boeken Α en Δ meent op te merken. Door tergende woorden van Zeus worden Hera en Athena in den aanhef van Δ er toe gebracht in te grijpen in den loop der gebeurtenissen: — „en Zeus heeft toch in Α tot Thetis gezegd dat hij er tegen opzag met Hera in strijd te geraken?!" — Zeker, daar zàg hij tegen op; maar nú heeft Thetis zijn belofte, en als er op dit oogenblik niet wordt ingegrepen, zal de oorlog uit zijn en Zeus aan Achilles geen eerherstel kunnen verschaffen, derhalve... Als de Homeruskritiek niet sinds meer dan een eeuw den overgeleverden tekst in diskrediet had gebracht, zou men zich wel wachten hier aanmerking te maken. „Tergende woorden" spreekt Zeus, o ja, maar met een voor hoorders of lezers onmiskenbaar doel; en een *twist* tusschen de echtelingen ontstaat er volstrekt niet door, in tegendeel, een afspraak!

Als de hoofdpijlers van een gebouw zoo weinig dracht hebben, wat zal er dan van kunnen stand houden? Voor nog meer bijzonderheden is hier geen plaats, maar dat is ook niet noodig, want Dr. V. heeft, moedig en practisch, de proef op de som genomen: de excursus achter zijn werk bevat op 60 bladzijden de *Ilias principalis* of wel *Achilleïs*, ongeveer 2200 regels lang, dus een *zevende* van het overgeleverde gedicht; uit die Ilias principalis zou dan door uitbreiding en velerlei wijziging onze Ilias zijn ontstaan. Hoe ziet die Oer-ilias, dat gedicht „welks dichter door geen lateren is overtroffen" (257), er dan nu uit? De korte inhoud moge hier volgen: nadat Achilles door Agamemnon is beleedigd en Thetis van Zeus genoegdoening voor haar zoon heeft gevraagd, wordt Agamemnon door een bedrieglijken droom verlokt en rukt met de zijnen tegen Troje op (Α—Β 50, 443—483, 786—Γ 14); de Achaeërs worden verslagen (Λ 84—574, Ν 136—155, Ο 592—658, 674—746), maar het vallen van den avond onderbreekt den strijd (Θ 485—565); daarop laat Agamemnon door een gezantschap Achilles genoegdoening aanbieden, die door dezen wordt aangenomen (Ι 1—648 Π 60—63 Τ 67 Ι 649, 656—713), en den volgenden morgen vindt de openlijke verzoening plaats (Τ 1 sq., 40—46, 54—276). Het gedicht eindigt met deze woorden: „komt nu aan den maaltijd, en daarna tegen de Trojanen opgerukt".

Zeker, uit naam der logica kan hier nergens bezwaar worden gemaakt: recht als een lineaal, een spoorbaan, een gesnoeide haag, loopt het gedicht op het einde aan; de dichter, qui nil molitur inepte, heeft zich geen enkelen zijsprong veroorloofd; er is niets overtolligs in deze Achilleis,... maar is het óók nog een gedicht? Is het niet eigenlijk inepta moliri, dàt onderwerp in vers te brengen? En dan — is dàt het gedicht van den grootsten der grooten, wien Valeton hooger stelt dan allen die na hem zijn gekomen, hooger dus dan dengeen die Hector's afscheid en zijn dood, de wanhoop van Achilles bij het lijk van zijn vriend, Priamus als gast in de tent van Achilles heeft bezongen? Ik heb mij herhaaldelijk afgevraagd of de Heer V. soms bezig was de Wolfiani te bestrijden door een deductio ad absurdum, maar ik mag dat niet aannemen, hoe gaarne ik het zou doen.

In ernst dus. Een prachtige opzet, een fonkelend voortstroomende bron van echte poëzie, — die in het zand verloopt; een deur zonder huis, als wijlen de Amsterdamsche beurs. Dáárvoor die vernuftige vinding, dáárvoor heel het godengezin mobiel gemaakt, om te eindigen bij het gereedmakèn van een soldaten-maal.

Dit nuchter droge relaas — een gedicht kan ik het niet noemen — zou nu zooveel bewondering hebben gewekt dat een eerste rangsdichter, een „summus poeta" (219), als vervolg daarop de *Patroclea* dichtte (Π—Χ), een vervolg dat er niet zoo heel goed bij paste (216). Om het althans redelijk te doen passen, verwierp hij — het àllerschoonste deel van het oorspronkelijke gedicht, nl. het *Gezantschap*. Dat moest maar in de prullenmand. Een derde, niet zoozeer een dichter als wel een diasceuast (225), die het daarvoor toch te goed vond, werkte de Ilias principalis en het door de Patroclea uitgebreide gedicht zóó in één dat ook het gezantschap er in werd opgenomen, — zonder zich te storen aan de volgens V. en anderen zoo in het oog loopende tegenstrijdigheden, die toch door wijziging van enkele woorden of invoeging van een paar regels licht waren te verhelpen geweest. Van elders nam hij ook nog de boeken Γ—Η, Κ, Μ—Ο, Ψ, Ω op, — en ziedaar onze Ilias.

„Uit mijn beste kleed zijn drie boezeroentjes geknipt," beweerde indertijd een comicus, die zijn mededingers van plagiaat beschuldigde. Ik vrees dat de dichter der Ilias over deze nieuwste — of is het reeds niet meer de nieuwste? — omvorming van zijn werk al niet veel beter zou zijn te spreken. Strak en glad is nu het gewaad geworden, eng aansluitend, geen plooien, geen loshangende slippen of wapprende franje, nergens een vouw of een kreukeltje: best voor een werkman die zijn handen vrij moet hebben, maar voor een dichtervorst? „O Fancy!"

„Jamaar", zegt V. „de gedichten van vroegere dichters waren nog veel minder beteekenend" (184 sq.). Best mogelijk, ofschoon wij van den inhoud dier vóórhomerische gedichten bitter weinig en van hun vorm of kunstwaarde in het geheel niets weten; maar wat doet er dat toe? De vraag is: of degeen die den twist der vorsten, de klacht van Achilles bij zijn moeder, het gezantschap van Odysseus en Aias bij Achilles met onovertroffen meesterschap heeft geschilderd, die prachtige beelden met een onnoozel rijgdraadje kan hebben ver-

Digitized by Google

eenigd, zoodat een ànder moest komen om af te maken wat hij was begonnen, en achter zijn deur een huis te bouwen. — Af te maken! Want de booze en daarna tevreê gestelde Achilles der „Ilias principalis" mist alle harten-bewegende beteekenis. Die verkrijgt hij eerst door zijn smart bij het lijk van zijn vriend, en eerst in het gesprek met Priamus wordt die smart waarlijk geadeld en gereinigd. Maar... dat gesprek is „van elders" opgenomen door den „diasceuast", den onbekenden en volgens V. onbeduidenden knutselaar, die de drie buisjes — 1. de Achilléis, 2. de door de Patrocléa uitgebreide Achilléis, 3. de van elders ontleende boeken Γ enz. — heeft saamge...tooverd tot een prachtmantel van vorstlijken zwier, ruim genoeg om binnen zijn plooien plaats ter ontwikkeling te bieden voor heel de letterkunde van Europa's meest begaafde natie, en hecht genoeg om na eenige duizende jaren nog niet te zijn getornd of versleten.

Dergelijke argumenten zullen op Dr. V. wel niet veel indruk maken. Maar misschien is hij te vinden voor het volgende. In boek A heeft hij twee regels — slechts deze twee — geschrapt. Agamemnon zegt: „doch laat ons een schip uitrusten om Chryséïs naar haar vader terug te brengen met offergaven voor Apollo, en laat een der vorsten het bevel daarover op zich nemen, [hetzij Aias of Idomeneus of Odysseus of gij zelf, zoon van Peleus, opdat gij Apollo weder gunstig voor ons moogt stemmen]." De tusschen haakjes geplaatste woorden zijn in Valeton's Oer-ilias niet opgenomen. Waren zij storend? of leelijk? of onduidelijk? O neen, maar voor Idomeneus was in dat korte gedicht geen plaats, en dus moest het slot van Agamemnon's woorden vervallen, waarin het *doel* van den tocht, de verzoening van den toornenden god, wordt vermeld, en is alleen gebleven het niets zeggende: „dat er op het af te zenden schip een kapitein zal moeten zijn". Is het niet zonneklaar dat de bewerker der „Achilléïs nostra", zooals V. het bekorte gedicht maar al te juist heeft genoemd(187), *hier* althans zéker op een dwaalweg was?

Nog één voorbeeld, even laag bij den grond. „Gisteren en eergisteren", kan dat ook beteekenen: „negen jaar geleden"? Het klinkt eigenlijk bespottelijk die vraag ook maar te stellen. Natuurlijk niet, nergens en nooit; en het betoog dat ik, daarvan uitgaande, indertijd heb geleverd, is door den Heer V. gaarne en volkomen aanvaard (112 en elders). Derhalve zegt Odysseus B 303 duidelijk dat de tocht tegen Troje „gisteren en eergisteren", m. a. w. *kort geleden*, is begonnen, en kan hij niet even te voren (vs. 295) gezegd hebben dat er sedert al meer dan acht jaar zijn verloopen. Zonderling, dit aanvaardt V. nu *niet*; want, zegt hij, „etiam licebit sic: tempore praeterito" (113) [1].

Ja, wie *die* noot niet te hard vindt om te kraken, waarom zal die zich eigenlijk nog over *iets* in het oude gedicht verwonderen, of eenig waagstuk bestaan om er gewaande of werkelijke bezwaren uit te verwijderen? Als „gisteren en eergisteren" óók kan beteekenen „lang geleden", dan kan àlles; dan eet ik de grammatica op, zooals Cobet wel placht te zeggen.

Dat de oude wegen der Wolfiani doodliepen heeft V. zeer wel ingezien. Hij heeft daarom een eigen weg gezocht, en ik wenschte wel er bij te kunnen voegen dat die weg mij toeschijnt naar een doel te leiden. Maar ik geloof dat niet, en kan mij niet voorstellen dat de reconstructie van den Heer V. bijval zal vinden. Wel hoop ik dat velen hun voordeel zullen doen met het vele dat, vooral in het eerste deel van het werk, juist en verstandig is gezegd. In zijn bestrijding van anderen is hij vaak gelukkig geweest, en ook ik heb met meenige opmerking mijn voordeel kunnen doen. Als ik daarvoor tot slot mijn dank betuig, dan doe ik dat zonder te vreezen dat mijn vrijmoedige bestrijding van een geleerde, zoo oprecht dat hij zijn eigen beweringen herhaaldelijk en onomwonden heeft tegengesproken, bij dezen ontstemming zal wekken.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

[1]) Hetzelfde is laatstelijk weder beweerd door prof. Zuretti, Nuova Antologia 1916 blz. 192.

C. Robert, Oidipus, Geschichte eines Poetischen Stoffs im Griechischen Altertum, in zwei Bänden. Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 25).

De geleerde schrijver van Bild u. Lied, Marathonschlacht, Studiën z. Ilias, Thanatos, en vele andere geschriften op het gebied van mythologie en kunst, heeft in bovengenoemd omvangrijk werk bijeenverzameld alles wat in de verschillende vormen van literatuur en kunst d. Grieken van de sage van Oidipus en zijn geslacht te vinden is, van de vroegste oudheid tot bij de Byzantijnen. Met een bewonderenswaardige kennis van alle litteraire en archaeologiese bronnen, zooals de meest verborgen aantekeningen in de verschillende scholiën en de meest fragmentariese scherven van vazen, is alles bij elkaar gezocht, wat de verschillende versies van de sage aantoont, en met de grootste combinatiegave telkens het één gebruikt om het ander toe te lichten. Ziehier de korte inhoud:

Deel I. Hoofdstuk I. *Die Kultstätten des Oidipus.* Oidipus is altijd gelokaliseerd in de buurt van Demeter of de Erinyen, dus een chthoniese god: zijn moeder is de aardgodin, vandaar het huwelik met de moeder. II. *Die Sphinx.* Het oorspronkelik monster Φίξ, door volksetymologie (σφίγγειν) Σφίγξ geworden, neemt de trekken van de Egyptiese sfinx aan; de oorsprong v. h. raadsels opgeven is niet meer na te sporen; in den aanvang geen verband tussen Oidipus' overwinning van de sfinx en zijn onvrijwillige misdaden. III *Oidipus könig v. Thebe*: verschillende versies van de sage van zijn verplaatsing als pasgeboren kind v. Thebe naar Corinthe (of Sicyon); Oidipus' en Laios' reizen en de plaats van hun ontmoeting. Tegenstrijdigheden zodra Delfi inlichtingen geeft; dit heeft zich in de plaats v. Teiresias gedrongen. Euryganeia òf dezelfde als Iocaste. òf als tweede vrouw pas veel later verzonnen. Tot de oudste sage behoort de zelfmoord v. de vrouw en moeder, en het blijven leven v. Oidipus. IV. *Eteokles, Polyneikes und der Bruderkrieg* Dit is het onderwerp van de Thebaïs. Adrastos oorspronkelik een lijdende en stervende god door Dionysos verdrongen (Herod v. 67), Tydeus en Amphiaraos de belangrijkste helden. Oidipus vervloekt zijn zoons; deze vloek vooral de oorzaak van hun twist. V. *Das Epos.* Bespreking en poging tot reconstructie van Oidipodie, Thebais, Epigonen en Amphiaraos' uittocht. Schol. Eur. Phoin. 1760 geeft niet de inhoud van de Oidipodie (E. Bethe), de schrijver van de Thebais is niet de schrijver van de Ilias; het eerste epos waarschijnlik wel in het

Digitized by Google

laatste gebruikt. Amphiaraos blijkbaar een vazal van Adrastos. De „verdrijving van Amphiaraos" een zelfstandig gedicht of een deel van de Thebais; illustraties daarvan op de Kypseloskist. VI. *Das Drama. Die Thebanische Trilogie des Aischylos.* Pas in Septem vs. 745 voor het eerst met zekerheid het aan Laios gegeven orakel. De *wederkerige* doodslag niet het noodzakelik gevolg v. d. vadervloek maar door Eteokles opzettelik voorbereid. In het eerste stuk d. trilogie (Laios) Laios' dood, de overwinning v. d. sfinx en Oidipus' huwelik; in het tweede (Oidipus) zijn dood, droom v. Eteokles en verdrag met Polyneikes. De anagnorismus op h. toneel niet behandeld; het slot van de Septem natuurlik onecht. *Der erste Oidipus des Sofokles*: de anagnorismus hier juist het middelpunt der handeling door de ontmoeting van de Thebaanse en de Corinthiese herder; geen tragiese schuld bij Oidipus, maar deze toch door zijn verkeerde konklusies zelf de bewerker van zijn lot. *Der Oipidus des Euripides*: konflikt tussen de afstammeling der Sparten Kreon, en de vreemdeling Oidipus, deze door de dienaren v. Kreon blind gemaakt wegens de moord op Laios; pas daarna als de zoon v. Laios en Iokaste herkend. *Die Antigone des Sofokles*: Antigone's daad is òf door Sofokles zelf geheel bedacht òf een wijziging van de sage volgens welke beide zusters het lijk begroeven (anders U. v. Wilamowitz: Aischylos; Interpretationen, blz. 92); de strekking is dat de piëteit tegenover het geslacht behoort gesteld te worden boven de souvereiniteit v. d. staat. *Die Antigone des Euripides*; De inhoud in Hyginus te vinden. Antigone i. h. geheim met Haimon gehuwd in plaats van gedood om haar ongehoorzaamheid; een zoon uit dit huwelik later d. Kreon herkend. Antigone door Heracles gered, trouwt officieel met Haimon (cf. Ion., Helena etc.). *Die Phoinissen des Euripides*: In de trilogie Oinomaos, Chrysippos, Phoinissen is het geslacht d. Pelopiden in een gemeenzame schuld verbonden met dat der Labdakiden; het verloop v. d. Oinomaos onbekend. In de Chrysippos diens zelfmoord om de liefde v. Laios voor hem; deze met zijn geslacht door Pelops vervloekt. Dit alles nieuw; de inhoud v. d. Phoinissen oud. Kreon's weigering v. h. offer v. zijn kind een kritiek op Sofokles. Polyneikes hier voor het eerst de verongelijkte en ook de zachtste der beide broeders. Dit stuk heeft alle dramatiese vormen v. d. stof als de beken in een meer opgenomen, en is daardoor beslissend geworden voor de mythologiese opvattingen v. h. nageslacht. *Der zweite Oidipus des Sofokles* neemt van Euripides de voorstelling over dat Iokaste en Oidipus beiden de tocht der zeven nog beleven en de laatste met Antigone in de verbanning gaat; het middelpunt is de zegen die van Oidipus' graf zal uitgaan. De Polyneikesscène een latere interpolatie v. Sofokles zelf, geinspireerd door de twist met zijn zoon (zie vooral vs. 1192); toevoegsels v. z. kleinzoon die het stuk opvoerde (o. a. 919—923). De driftigheid heeft Oidipus nog niet afgeleerd, maar er komt geen aanklacht tegen de goden op zijn lippen: „er ist reif zur Verklärung". VII. *Oidipus bei den übrigen Tragikern und in der Paradoxographie*: Omtrent de inhoud van latere tragedies is niets bekend; bij andere schrijvers vooral rationalistiese verklaringen van de sfinx. Bij Johannes Malalas is ze een inheemse weduwe en roveres met wie Oidipus een poosje leeft, maar die hij in een onbewaakt ogenblik doodt. Laios rukt tegen hem uit maar wordt verslagen en gedood, dit laatste niet door O. zelf; Laios' weduwe trouwt met hem om de rust v. h. land. Na 19 jaar komt alles a. h. licht. VIII. *Oidipus in der Mythographie*: In drie kolommen naast elkander gedrukt overzicht van de stukken der drie mythografen Diodoros, Apollodoros en Hyginus, die betrekking hebben op de opeenvolgende gebeurtenissen uit de sage, met bijvoeging van hun bronnen en parallele of tegenstrijdige plaatsen. Bethe heeft ongelijk met zijn hypothese van een ouder algemeen mythologies handboek, en van het bestaan van nog vele nieuwere handboeken naast de drie bovengenoemde. Verder een *bijlage* over de *Aigiden*, en een over *Kolonos Hippios.*

Deel II bevat een zeer omvangrijk materiaal van aantekeningen bij al deze verschillende hoofdstukken. Het gehele werk is van niet minder dan 87 afbeeldingen van landschappen en kunstwerken voorzien.

In het bovenstaande heb ik getracht het belangrijkste van de inhoud v. h. gehele werk in geregelde volgorde weer te geven, in de mening hiermee ook de lezers v. h. *Museum* het meest van dienst te zijn. Een werk als dit leent zich trouwens moeilik tot een meer algemene kritiek, aangezien het niet een hoofdstelling of hoofdkwestie bevat die men kan beamen of ontkennen. Het is meer aaneengeregen uit een grote serie van allerlei kleine kwesties, die door gebrek aan gegevens telkens bij A. een andere oplossing zullen vinden dan bij B., en in de oogen van C. onoplosbaar zullenzijn. Toch spreekt het van zelf dat we bij een zo geleerd en ervaren exegeet als de heer Robert ook scherpzinnige *algemene* opmerkingen zullen vinden: bv. „dat door de dichters aan hunne personen dikwijls een andere vorm van de sage, dan die ze zelf volgen als verhaal of onuitgevoerd plan in de mond wordt gelegd," — of „dat bij de vorming van de sagen meestal het slot gegeven is en dan het begin gezocht moet worden" enz.

Aan de netelige kwestie van de inhoud der vier heldendichten die natuurlijk een voornaam deel v. d. inhoud vormt, zal ik mij niet wagen; alleen volge hier de verklaring dat schrijvers bestrijding van Bethe's opvatting van het Pisanderscholion mij juist voorkomt. Wat de oorspronkelike betekenis van Oidipus als chthoniese god en zoon der aardgodin betreft, zo mis ik hier geheel en al de vermelding en bestrijding van de bij Gruppe voorkomende hypothese dat het een oude kultusnaam von Hephaistos zou zijn, daar in de Egyptiese Typhonmythe, die de bron van de Hephaistoslegende was, hoogst waarschijnlik de moord op d. vader en het huwelik met de moeder voorkwamen. Te meer had deze hypothese vermeld moeten worden omdat de Hephaistosfiguur altans een verklaring van de gezwollen voeten geeft, waarmee in de sagen niemand eigenlijk goed weg weet, en waarvan Robert ook geen andere verklaring weet te geven dan als een bedenksel *ten gevolge* van de naam.

Zeer moeilik is de kwestie van Oidipus' vrouwen. Dat de namen Iokaste en Epikaste slechts varianten van elkander zijn, laat zich horen; maar Robert gaat nog verder en noemt ook Euryganeia en Astymedusa dergelijke varianten; namen dus, die allen Oidipus' vrouw en moeder tegelijk aanduiden, indien ze ten minste reeds in de oude sagen voorkwamen, en waar ze naast elkaar genoemd worden, gedeeltelijk slechts bedacht om het bestaan der kinderen in overeenstemming te brengen met

Digitized by Google

de plaats in Odyssee XI, volgens welke de verhouding onmiddellik na het huwelik bekend werd. Hier kan ik niet terstond meegaan. Toegegeven dat niet i. het éne epos, de Oidipodie, meer dan één huwelik kon voorkomen, zo blijft toch het feit, dat reeds een zo oude bron als Pherecydes Oidipus tweemaal laat trouwen, opmerkelik. Hij laat uit het bloedschendig huwelik ook wel reeds twee kinderen geboren worden, maar deze worden — waarschijnlik reeds zeer jong, — gedood. Hun namen zijn ook van elders in het geheel niet bekend. Het is als of men het schuwt die kinderen uit zulk een onnatuurlik huwelik te laten opgroeien en een rol te laten spelen. Daarbij komt dat de ondergang van Eteokles en Polyneikes nu eens aan de ἄγος, dan aan een vervloeking door Oidipus wegens een belediging van hun vader bij offer of maaltijd wordt toegeschreven. Waartoe dit laatste, als de kinderen uit het onnatuurlik huwelik waren [1]) ? Was de ἄγος dan niet voldoende om hun de ondergang te bereiden? En eindelik: is het waarschijnlik dat een in Sparta wonend aanzienlik geslacht als de Aigiden zijn stamboom van Oidipus zou hebben afgeleid, als die wortelde in zijn *onnatuurlik* huwelik? Ik vind dus nog geen reden om af te zien van mijn reeds eenmaal [2]) uitgesproken vermoeden, dat Aischylos de eerste is, die de bekende zoons en dochters kinderen laat zijn van Oidipus en zijn moeder, een vermoeden, dat, zoals ik nu zie, ook reeds door Schneidewin is uitgesproken. Aischylos, die het eerst Clytaimnestra, *de eigen echtgenote*, in plaats v. Aigisthos de hoofdrol laat spelen in de moord op Agamemnon gepleegd; die het publiek deed rillen door het ten tonele brengen van de furiën, — was juist de dichter om door het laten optreden van Eteokles en Polyneikes als kinderen van Oidipus en Iokaste dit huwelik nog gruweliker te maken. Wel is waar spreekt ook hij, Septem 785, van een vervloeking der kinderen, maar deze wordt mijns inziens geheel ten onrechte in verband gebracht met die bovengenoemde belediging, die pas vallen kon in de tijd dat zijn zoons het huisbestier al hadden overgenomen; nog minder gaat het dus aan *ter wille daarvan* de tekst van τροφᾶς in τρυφᾶς te veranderen, zoals Robert doet. Uit het verband blijkt immers duidelik dat de vloek onmiddellik na de ontdekking kwam [3]). Want er staat vs. 778: ἐπεὶ δ'ἀρτίφρων ἐγένετο .... ἀθλίων γάμων .... δίδυμα κάκ' ἐτέλεσεν· πατροφόνῳ χερὶ ... ὀμμάτων ἐπλάγχθη, τεκνοισιν δ'ἀρὰς ἔφηκεν ἐπικότους τροφάς. Hierin volg ik de lezing van Hermannus en Dindorf, met herstel van het oorspronkelik accent i. pl. v. τροφᾶς en interpreteer dit als volgt: op zijn kinderen zond hij een boze vloek als *verpleging* af," of: een vloek als boze verpleging; dit met dezelfde bittere ironie als bv. Prom. 818: σχολὴ δὲ πλείων ἢ θέλω πάρεστί μοι. Die vloek was geen gevolg van een belediging, maar in het verschrikkelike ogenblik van de ontdekking van zijn echt uitgesproken over de vruchten van dien echt.

De ondergang van het geslacht in zijn verschillende generatiën van het ogenblik af dat Laios het bevel van Apollo overtreedt, is de kern van de gehele Oidipustrilogie, zoals de in verschillende generatiën voortwerkende misdaden der Pelopiden het is van de Orestie, en niet zoals Robert meent: het betoog dat de *staat* hoger moet worden gesteld dan het *geslacht*. Septem vs. 71 bidt Eteokles wel, dat al is zijn geslacht vervloekt, de goden toch de stad mogen sparen, maar nergens blijkt uit dat hij expres door het tweegevecht zijn geslacht vetnietigen wil ten einde zo de stad te redden. Hij hóópt toch te overwinnen; het is de grimmige haat alleen, die hem tegenover zijn broeder doet post vatten, en hetgeen ik op gevaar van profaneren af een onbewust stijlgevoel zou willen noemen, een gevoel voor de dramatiek in het leven zelf; de gedachte: deze oorlog is begonnen om een broedertwist, welnu, dan komt het het best uit als de ene broeder zich tegenover de andere plaatst. Zijn bestrijding van de smekingen van het koor bevat dan ook nergens de gedachte: deze daad is nodig om de stad te redden, maar alleen deze: „als we moeten sterven: nu goed dan, ons geslacht is toch vervloekt"; dus niets anders en niets hogers, maar hetzelfde als Eteokles' uitroep in Eur. Phoiniss. 624: ἐρρέτω πρόπας δόμος!

Deze vooropgezette opvatting van een strijd tussen de belangen van geslacht en staat heeft de schrijver mijns inziens ook parten gespeeld in zijn verklaring van de Antigone. Hij ziet in dit stuk dezelfde strijd maar juist met de tegenovergestelde uitslag, dat nl. de plichten tegenover het *geslacht* door de dichter hoger worden gesteld dan die tegenover de *staat*. Daarvoor *gaat hij uit* van de beruchte plaats 904 sqq waarin hij juist de grondgedachte v. h. stuk ziet: „alleen voor de eigen broeder, als de naaste vertegenwoordiger v. h. geslacht dus, trotseert Antigone met gevaar voor haar leven het vorstelik bevel. De redenering in deze passage is dan ook niet onlogies alleen ellipties." Deze opvatting is zeker wel verrassend nieuw, maar, behalve de laatste opmerking, mijns bedunkens beslist onjuist. Dat de plaats echt is, zullen we wel moeilik meer kunnen betwijfelen, hoe gaarne we, met Goethe te beginnen, het omgekeerde zouden wensen, evenmin als we kunnen twijfelen aan de echtheid van de argumentatie in Aisch. Eumen. 658 sqq., of aan zo menige hinderlike spitsvondigheid bij Shakespere te midden van de hoogste tragiek. Maar als Robert gelijk had, dan zou deze uiteenzetting niet zo terloops in die threnos vèr over de helft van het stuk staan, maar in het allereerste gesprek met Ismene of met Oidipus. Ook om die plaats waar ze staat geloof ik altijd dat de passage wel door Sofokles is geschreven, maar veel later, en natuurlik onder den indruk v. h. Intafernesverhaal bij Herodotos, en toen b.v. voor een hernieuwde opvoering in zijn stuk is ingelast, dus op een tijdstip dat hij zelf niet meer „in" zijn schepping was. Moeten we daarmee toegeven dat de dichter zelf er zijn werk mee heeft ontsierd, aan de andere kant kunnen we dan ook vasthouden aan de gangbare opvatting dat zusterlike piëteit Antigone heeft doen handelen— een veel meer *algemeen menselik*, en dus aantrekkeliker gevoel, dan een bekrompen traditie van geslachtsverband.

De uiteenzetting van de Oidipus Rex is zeer helder. Terecht wordt opgemerkt dat sedert Delfi zich blijkbaar heeft ingedrongen Teiresias daardoor in dit stuk een vrij ongeschikte plaats krijgt. Maar met de opvatting dat Oidipus na zijn gang naar Delfi wel overtuigd moest zijn dat Polybos en Merope zijn ouders waren omdat het orakel hem op zijn pertinente vraag naar zijn ouders geen antwoord had gegeven, en hem dus hierover blijk-

[1]) Zie ook U. v. Wilamowitz, Aischylos blz. 105.

[2]) Gids Oktober 1913.

[3]) De bestrijding van deze ook door G. Hermann, Schneidewin en Geist uigesproken mening is onvoldoende.

Digitized by Google

baar niets nieuws te vertellen had, kan ik mij volstrekt niet verenigen. Wanneer we Oidipus van de smaad van zijn kameraad horen zeggen, „dat die hem niet losliet" (VI. 486: ἔκνιζε μ'ἀεὶ τοῦθ'· ὑφεῖρπε γὰρ πολύ) dan moest het uitblijven van dat antwoord hem meer dan ooit wantrouwend maken, en in elk geval had hij terstond tot bezinning moeten komen bij de ontdekking dat hij met een veel oudere vrouw getrouwd was, een ontdekking die toch geen 15 jaar uit kon blijven; de onwetendheid wordt nog onbegrijpeliker als men denkt aan de littekens aan zijn voeten, die onder een merendeels blootsvoets levend geslacht bij zijn eigen vrouw toch niet onopgemerkt konden blijven. Dit gehele vraagstuk, dat het fundament van de tragedie raakt, is in deze zo uitvoerige behandeling maar weer in het geheel niet aangeroerd [1]).

Over de vraag of Oidipus in de tweede Oidipus van Sofokles, zoals de schrijver meent werkelik gelouterd is, zou ook nog wel wat te zeggen zijn, maar dit laat ik, als te zeer aan persoonlike opvattingen onderhevig hier achterwege.

Ziedaar enige aanmerkingen. Aanvullingen zouden ook te maken zijn, bv. bij de opmerking dat Johannes Malalas Oidipus „allen Naturgesetzen zuwider" *ten gevolge* van het uitsteken van zijn ogen laat sterven. De verklaring hiervoor zal wel liggen in een verkeerd begrip van Sof. Ant. 49 sqq. πατὴρ, ὡς νῷν ἀπεχθὴς δυσκλεής τ' ἀπώλετο πρὸς αὐτοφώρων ἀμπλακημάτων διπλᾶς ὄψεις ἀράξας αὐτὸς ἀυτουργῷ χερί· waar Malalas van een „post" een „propter" heeft gemaakt.

Bij zulk een uitvoerige studie komt de lezer natuurlijk telkens iets in de gedachte dat hij zou willen veranderen, bijvoegen of weglaten; hetgeen alles aan de waarde van het geheel echter niet afdoet. Ik eindig dan ook met het geleerde werk aan te bevelen aan ieder die belang stelt in de verschillende vormen die een sage in literatuur en kunst doormaakt, en de schrijver toe te wensen dat hij de tijd en de kracht moge vinden om volgens zijn plan ook de Heraklessage op de zelfde wijze te behandelen.

Deventer. J. Berlage.

L. Annaei Senecae De Beneficiis Libri VII. De Clementia Libri II iterum edidit **C. Hosius.** Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 2.60, geb. M. 3).

Seneca's geschriften de Beneficiis en de Clementia worden, gelijk men weet, het best gekend uit den codex Nazarianus (N = Laureshamensis S. Nazarii, thans Vaticanus Palatinus 1547). Dit Hs., volgens Chatelain uit de 9de, volgens anderen uit de 8ste eeuw afkomstig, was het eenige, waarmee M. C. Gertz, die een van apparatus criticus en adn. crit. wel voorziene uitgave in 1876 te Berlijn het licht deed zien, gemeend heeft rekening te moeten houden. Naar zijn oordeel waren alle andere tot dien tijd bekende Hss. uit N of ex codice plane gemino overgeschreven. Hij achtte de waarde dezer jongere Hss. gering, beschouwde de daarin voorkomende afwijkende lezingen slechts als de meer of minder gelukkig geslaagde gissingen van latere bewerkers.

Gertz' editie werd in de Jen. Litt. Zeit. 4 (1877) p. 62 gerecenseerd door Aem. Baehrens. Deze was van een ander gevoelen en meende dat van één Archetypus twee afschriften stamden. Het eene zou N zijn, het andere, dat verloren zou zijn gegaan — dus eenigszins wat Gertz' codex plane geminus was — zou de bron zijn geweest van alle overige Hss.. Baehrens hield zich overtuigd, dat deze jongere Hss. wel degelijk allen zorgvuldig vergeleken behoorden te worden om een zuiver beeld te krijgen van het met N op gelijke lijn te stellen manuscript. Eerst dan zou men kunnen nagaan welke lezingen van N de juiste overlevering bevatten, welke door een latere hand in N aangebrachte veranderingen op den Archetypus teruggingen en welke daarvan op louter gissing berustten. Nog krachtiger werd het belang van de jongere Hss. bepleit door O. Rossbach, wien ook de eer toekomt den hoogst belangrijken codex Reginensis (R) te hebben ontdekt. Niettemin hield Gertz (Berl. phil. Wochenschr. 9 (1889) p. 372) in zijn antwoord op Rossbach's kritiek aan zijne meening vast. Nogmaals werd in 1908 voor Gertz' theorie een lans gebroken door zijn ijverigen volgeling Jakob Buck in zijne Tübingsche dissertatie Seneca de Beneficiis und de Clementia in der Ueberlieferung. Doch het is, voor zoover ik weet, bij deze poging gebleven. De door Hosius tegenover Gertz' standpunt voorgestane opvattingen in zijne bij Teubner in 1900 van Seneca's beide geschriften verschenen uitgave waren inmiddels vrijwel tot het overheerschende gevoelen geworden. In den loop der jaren geraakte deze editie uitverkocht. In 1914 liet Hosius daarom een nieuwen druk verschijnen. Het is die, welken ik het voorrecht heb hier te mogen aankondigen. Zoover was het dus gelukkig nog niet, dat de sombere profetie van den verdienstelijken geleerde in zijn Lucanus-uitgave van een jaar te voren: iam in eo est, ut ex campo in umbram secedam, reeds bewaarheid moest worden.

In deze nieuwe Seneca-editie wordt in de wel doordachte, goed gedocumenteerde, thans met een aantal nieuwe gegevens verrijkte en daardoor van 25 tot 33 bladzijden uitgebreide praefatio andermaal met klem van redenen betoogd, dat de boeken de Beneficiis en de Clementia in twee van éénzelfden Archetypus stammende families van manuscripten bewaard zijn, waarvan de eene vertegenwoordigd wordt door N alleen, de andere door de overige Hss., dat deze laatste, wier beste specimen R zou zijn, ut melioris interdum memoriae testes integriores, zelfstandige waarde bezitten en niet straffeloos kunnen worden voorbijgezien. Ik meen over het geheel in deze editie diezelfde strenge kritische behandeling en omzichtige en zorgvuldige schifting van het omvangrijke materiaal te vinden, welke anderen, wier kennis en bevoegdheid verre boven die van mij verheven is, herhaaldelijk reeds in Hosius' overige werk geprezen hebben.

Op aanwijzing van Rossbach werd de Vratislaviensis van de Universiteitsbibliotheek te Breslau, welke bij het samenstellen van den tekst der eerste uitgave nog geen dienst had gedaan, thans mede binnen den kring van het onderzoek getrokken. Op deze wijze kon van een aantal lezingen, die in den eersten druk zonder nadere aanduiding in den tekst waren opgenomen of als de lectio vulgata editorum geboekt stonden, de ouderdom worden aangegeven. Wel hebben de hernieuwde bestudeering ook der jongere Hss. en de ontdekkingen van Buck's jeugdigere en scherpere oogen het mogelijk gemaakt vroegere opgaven hier en daar te retoucheeren. Zoo wordt de Benef. IV, 22, 1 thans memoria decernente

[1]) Zie het bovengenoemde Gidsartikel.

Digitized by Google

geschreven, dat volgens Buck duidelijk in N te lezen staat, ofschoon Hosius in zijn eerste editie evenals Gertz decorrente als de lezing van N had opgegeven. Wel zijn in den nieuwen apparatus criticus enkele gissingen opgenomen, waarvan de eerste maal geen gewag gemaakt was of had kunnen worden. Doch, aangezien Hosius, niettegenstaande zijn open oog voor de beteekenis der overige Hss., evenals bij de vorige uitgave zoo ook bij deze met Gertz den Nazarianus als het criseos fundamentum is blijven beschouwen, kwam in den opzet der editie geen ingrijpende verandering. Het standpunt van den uitgever is in hoofdzaak ongewijzigd gebleven. Terwijl Gertz, telkens wanneer hem de tekst van N geen vrede laat, wat in weerwil van zijne waardeering van dit handschrift vaak genoeg geschiedt, met doortastendheid en durf hetzij op eigen gezag, met groote kennis en dikwijls niet te miskennen scherpzinnigheid, hetzij op dat van anderen door conjectuur den zin tracht te herstellen, heeft Hosius naast N steeds zorgvuldige collaties der andere Hss. liggen en speurt hij, wanneer N hem niet voldoet, nauwgezet wikkend en wegend, zooveel mogelijk zich vasthoudende aan de overlevering, de naar zijn meening best gewaarborgde lezing na.

Niet zelden is het voorgekomen, dat Hosius, hoewel hij vroeger met Gertz de redactie van N verworpen had, tot deze is teruggekeerd. Het schijnt of hij met het klimmen der jaren behoudender is geworden. De Benef. II. 14, 1 is de coniunctivus in nec dispicere quam perniciosa sint, welken geen der uitgevers, die ik kon raadplegen, geschroomd had op te nemen, hoewel hij voorkomt in G alleen, ook Hosius zelf niet in den eersten druk, geschrapt en vervangen door den indic. van de overgroote meerderheid der codices. Of werkelijk de tekst aldus van de hand van Seneca zou stammen ...... ? Nog enkele voorbeelden: noch Gertz' conjectuur quoi voor het quod der Hss. (de Benef. IV, 37, 1), noch Koch's vinding sedem inveniunt voor se inv., noch Erasmus' vernuftige inlassching inane <nomen> (de Benef. V, 12,4 en 6), noch diens lezing quo maiores voor het cum maiores der Hss. (de Benef. VI, 3, 1), hoewel destijds door Hosius in den tekst opgenomen, kunnen thans genade in zijne oogen vinden. Deze laatste gissingen mogen meer tijdelijk verblind hebben door den schoonen schijn dan op deugdelijke gronden steunen; de Benef. III. 32, 5, waar Hosius overeenkomstig de lectio vulgata editorum met Gertz in zijn eerste uitgave persequar had geschreven, moge de lezing prosequar van N te verdedigen zijn door een beroep op V, 10, 3; VII, 1, 2; ongetwijfeld heeft echter zijn behoudzucht hem soms te ver gevoerd en niet altijd valt een vergelijking tusschen den eersten en dezen tweeden druk in het voordeel van den laatsten uit. Zoo schijnt het mij de Benef. 1, 2, 3, ter nadere aanduiding van het subject, gewenscht te lezen óf met Gertz si reddit aliquis, lucrum est, si non reddit — óf met Erasmus si redit aliquid, lucrum est, si non redit — , waartoe Hosius zelf indertijd gemeend had te moeten besluiten. Ook heeft de Benef. V, 17, 3 door de verwijdering van Gertz' toevoeging: omnes ergo ingrati sunt. < Ingrati sunt > tantum ?, waardoor de zin destijds geheel gered werd, ernstig schade geleden.

De Clem. 1, 19, 3 is gereedelijk het woord gegeven aan de conjectuur en is de vinding van onzen landgenoot Brakman, de eenige in diens Ammianea en Annaeana op de boeken de Clementia voorkomende gissing, hoewel met eene kleine wijziging door de gelukkige inlassching van <in> minima parare dankbaar aanvaard. Of zou ook deze emendatie, gesteld dat het Hosius nog eens beschoren ware eene derde uitgave te mogen verzorgen, hetzelfde lot moeten ondergaan van hare talrijke zusteren, die, hoewel eertijds met open armen opgenomen, thans weder gebannen werden, en opnieuw moeten verdwijnen ? Terugkeer tot het handschrift is in dit geval uitgesloten. De lezing is corrupt. Hosius zelf had in den eersten druk parere vermoed. Onder alle gissingen, die op deze woorden voorgesteld zijn, schijnt mij werkelijk de tegenwoordige redactie én aan de taal én aan den zin het meeste recht te laten wedervaren.

Het werk is er niet zonder drukfouten afgekomen. De Benef. 1, 5, 2, staat est parvi, pendunt i. pl. v. est, parvi pendunt; 1, 7, 1 aut i. pl. v. autem; II, 21, 4 adlatum i. pl. v. adlatam; II, 25, 1 moet gelezen worden Hanc unam, Caesar, habeo; III, 11, 2 staat alio i. pl. v. alia; III, 37,1 ipsi i. pl. v. ipse; IV, 4,2 adloquenti i. pl. v. adloquendi; V, 6,1 ne hoc i. pl. v. nec hoc; V, 10, 1 ad se i. pl. v. a se; V, 20, 1 queri i. pl. v. quaeri; de Clem. II, 6, 3, succuret i. pl. v. succurret; Praef. p. 1 Sci voor Sct. — De Benef. I, 1, 1 trekt de aandacht ita enim perierunt. Ook drukfout voor ista e. p. ? Hebben schrijvers oogen hem nu en dan begeven ? Onverzwakt blijft onzerzijds onze oprechte erkentelijkheid voor de voltooiing van dezen veeljarigen Seneca-arbeid.

Gorinchem. C. A. A. J. Greebe.

F. Preisigke und **W. Spiegelberg, Aegyptische und Griechische Inschriften und Graffiti** aus den Steinbrüchen des Gebel-Silsile (Oberägypten. Nach den Zeichnungen von Georges Legrain). Strassburg, Trübner. 1915. (Pr. M. 20).

Het doel, met de uitgave van dit werk beoogd, is de opschriften uit de steengroeven van Gebel-Silsile in wijderen kring bekend te maken. Zeven zijn in het hiëroglyphenschrift, een in het hiëratisch; alle dagteekenen uit het Nieuwe Rijk. De overige in het Demotisch en Grieksch behooren tot den tijd van Keizer Augustus en Tiberius. Één opschrift is vermoedelijk uit het vóórislaamsche tijdperk. Het hoofdbestanddeel wordt gevormd door de Demotische en Grieksche opschriften. Van deze laatste komen er eenige voor in de „recueil" van Letronne, in de „Denkmäler" van Lepsius, en in het „Corpus Inscriptionum Graecarum". Van de eerste vindt men er eenige in het genoemde werk van Lepsius. De Grieksche en ook de Demotische opschriften bevatten deels slechts een naam, deels worden zij ingeleid door den term προσκύνημα, beantwoordende aan „t' wšt-t" dat men in het begin van een der Demotische opschriften aantreft, hierop volgt dan de naam en de genealogie van een persoon. Dit wijst er waarschijnlijk op dat die soort opschriften zijn aangebracht ter eere van de nagedachtenis van gestorven werklieden dezer steengroeve. Steun aan deze meening wordt gegeven door het feit, dat sommige namen door den omtrek van een mummie-etiket zijn omgeven, en vele worden voorafgegaan door de hiëroglyphe „anch" leven, die het begin vormt van de formule op deze etiketten en aldus luidt: „moge zijne ziel" (d. i. de ziel van den overledene) „leven vóór Osiris." De Demotische opschriften hebben dikwijls nog eene uitvoerigere redactie en beantwoorden ongeveer aan het volgende

Digitized by Google

schema: „*De schoone naam van N. V.* (dan volgt de naam en de genealogie van den overledene) „*blijft hier voor*" (dan komt de naam van den god voorafgegaan door „groot".) Somtijds heeft men eerst den naam van den god, en dan dien van den overledene. De Demotische opschriften zijn van zeer veel belang voor de persoonsnamen, de titels en de godsdienstgeschiedenis. Men lette b. v. op No. 282 waar sprake is van het dansen van den god; verder op Pachi-mesen, den god van de steengroeven, waarin men terecht een tot god gemaakten mensch, naar analogie van Imouthes en Teos, ziet. Ook in dit werk heeft Prof. Spiegelberg, zooals wij dat van hem gewoon zijn, zeer goede vertalingen gegeven met hoogst belangrijke aanteekeningen. Daardoor worden ook zij, die het Demotisch niet beoefenen, in staat gesteld van deze opschriften gebruik te maken. Een paar opschriften vallen eenigszins buiten het kader n. l. No. 115 een Grieksch opschrift, volgens B. Keil aldus te vertalen „Petechnumis fili Ertaêsis apage paedicator" en No. 220 in het Dem. vermeldende een waterstand van den Nijl van 19 Meter hoog; toen is misschien de geheele steengroeve onder geloopen. Men meene evenwel niet dat de teekeningen, waarvan enkele door Flinders Petrie zijn uitgegeven in: „A season in Egypt", geheel zonder waarde zijn. Zeer zeker moet men er zich voor wachten, daar merken in te zien, door de werklieden dier groeve aangebracht, al zullen sommige wel van deze afkomstig zijn. Enkele zijn uit den voorgeschiedkundigen tijd van Egypte. De meeste dagteekenen uit denzelfden tijd als de opschriften. Al is het voorloopig niet mogelijk deze alle in hunne juiste beteekenis in het licht te stellen, toch zal men niet ver van de waarheid af zijn, wanneer men eenige van hen beschouwt als godsdienstige symbolen. De hiëroglyphe „anch" bleek reeds tot de opschriften in betrekking te staan; en zoo is het nu ook duidelijk, waarom men zoo dikwijls een altaar, eene offertafel, brood enz. geteekend vindt. Dit is ten behoeve van den overledene. Beide geleerden hebben aanspraak op onzen dank voor de wijze waarop zij hunne taak hebben opgevat en men kan slechts wenschen dat nog meer dergelijke uitgaven van hunne hand mogen verschijnen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

H. O. Schwabe, The semantic development of words for eating and drinking in Germanic. (Linguistic Studies in Germanic, edited by Francis A. Wood N°. 1). Chicago, University of Chicago Press. 1915. (Pr. 75 cts. = M. 3.15).

Torild W. Arnoldson, Parts of the body in Older Germanic and Scandinavian. (Linguistic Studies etc. N°. 2). (Pr. 75 cts. = M. 3.15).

Het zijn de twee eerste nummers van een onder de auspiciën van prof. Wood verschijnende serie, waarvan nog meerdere worden aangekondigd, zoals: *Ihrig*, The semantic development of words for 'walk', 'run' in the germanic languages, en *Zabel*, Words for mental aberration in Germanic. Daar de inrichting van de beide verschenen boeken in hoofdzaak dezelfde is en de titels van de aangekondigde werken geen andere geest ademen, betreft het een breed opgezet plan, dat onze belangstelling wekt.

De schrijvers hebben een groot aantal woordenboeken van allerlei Germaanse talen en dialekten ter hand genomen en daaruit alle woorden, die op hun onderwerp betrekking hebben, bijeengezocht; daarbij heeft A. zijn aandacht vooral op het oudere, met name het Noord-Germaans gericht, terwijl S., zich tot de werkwoorden beperkend, ook de jongere woorden verzamelde. Dat bij een dergelike methode, die er toe leidt, dat men soms met materiaal uit slechts onvoldoende gekende talen werkt, de opgaven *niet altijd* volledig of juist zijn, ligt voor de hand; zo weet b.v. S. niet, dat *vermeien* (41 : 3) en *vermaken* (41 : 4) ook in 't Nederlands voorkomen; *smulpapen* (29 : 92) ziet hij niet als behorend bij een samengesteld woord; *borrelen* (32 : 6) schijnt hij te stellen bij *boeren* (32 : 5), van welk woord hij niet tweeërlei oorsprong onderscheidt; vgl. ook de onjuistheden bij *lepelen* (43 : 3), *klossen* (29 : 35), *straffen* (13 : 4); voor onze taal had de schrijver in elk geval de grote Nederlandse en Middel-Nederlandse woordenboeken moeten gebruiken in plaats van zich tot Van Dale en Verdams Handwoordenboek te beperken. Wat A. aangaat, al heeft hij tot zijn schade niet naast Falk-Torp Van Wijks etymologies woordenboek geraadpleegd, toch is zijn werk over 't algemeen zorgvuldiger; een zonderlinge vergissing begaat hij echter, als onder de woorden voor *rump*, *podex* (112) o.a. mhd. *bûch* 'Bauch, Magen, Rumpf' (112 : 7) verzeilt, klaarblijkelijk doordat de auteur de betekenis van hgd. *Rumpf* niet kent. —

De aldus verzamelde woorden zijn naar de betekenis in rubrieken verdeeld; S. verkreeg 63 afdelingen (I Eat. II Food: Feed, Eat. III Partake of a certain article of food enz.), waarbinnen hij de termen alphabeties rangschikte en nummerde; A. splitste zijn materiaal eerst naar de verschillende lichaamsdelen (b. v. Head: I Head, Skull. II Brain. III Crown of the head) en deelde de woorden van de 162 paragrafen weer in naar gelang van het verschil in betekenisontwikkeling (b. v. I Head, Skull: a) Top, Summit, b) Edge, Projection, c) Dot, Point, d) Round object: Ball, Bowl, Pot, Mound, Nut enz.). In iedere afdeling zijn zowel de algemeen Germaanse als de tot enkele talen of dialekten beperkte woorden behandeld; vandaar dat de betekenisontwikkeling in vele gevallen niet voor de Germaanse tijd geldt, b. v. bij de woorden *eten*, *drinken*, *zuigen*, *zuipen* (S.), *hoofd*, *oog*, *oor*, *neus*, *tand* (A.) e. a., die hier eigelik niet behandeld hadden moeten worden. En tussen deze door staan de nieuwere woorden, waarbij geen rekening wordt gehouden met de sfeer, waartoe ze behoren: de dagelikse, de meer familiare, de dichterlike of de stadhuistaal; ook die gevallen worden opgegeven, waar we met een zeer jonge ontwikkeling in een enkel dialekt te doen hebben: b. v. westfries *pankoekje*, eng. dial. *poddish* 'eat one's porridge', zweeds dial. *sula* 'nyttja som sofvel', westfries *smoarkoekje*(S. 3 : 33-36), zweeds slang *pipen* en *babbla*, zweeds dial. *knabba*, oostzweeds *slappra* (alle vier = mond) (A. 26 : 7; 39 ; 14 ; 37). Ja zelfs schertsende uitdrukkingen, die geheel buiten de gewone semantiek vallen, ontbreken altans bij A. niet, b.v. zwe. slang *snuskammartaket* 'the nose, lit. the snuff chamber roof' (23: 44) en *matsalsmöbel* 'dining-room furniture: teeth, false teeth (32: 27), zwe. *apostlahästarne* 'the legs, lit. the Apostles' horses' (77 : 20), een ook in onze taal voorkomende uitdrukking; deens *det sted der er højest naar man plukker jordbaer* „rump" (112 : 22). Er tussen door vindt men leenwoorden als *spijs*, *proeven*, *souperen*, *profiteren*, *fooien* (S. 2 : 8 ; 48 : 6 ; 5 : 20 ; 47 : 4 ; 7 : 3), *pluim*, *zak*, zwe. slang (*mat-*) *kastell* (A. 72 : 3 ; 103 : 9 ; 9 : 24). Onzekere of zelfs onwaarschijnlijke afleidingen worden als vaststaand opgegeven, door S. zelfs zonder verwijzing naar de

Digitized by Google

desbetreffende literatuur, b.v. *gulzig* : mnl. *gole*; *lurken* : *lor*; *lokken* : mnl. *luken* (S. 22 : 7; 29 : 49; 49 : 4); *schedel* : *schede*; *bak* „kaak": *bak* „rug"; *kaak* : *koek*; *vuist* : *vangen* (A. 1 : 26; 40 : 1; 40 : 2; 56 : 4). Bovendien geven Arnoldson's indelingen doorlopend scheve voorstellingen van de semantiese ontwikkeling. Als hij b.v. 8 woorden, die *claw* betekenen, samenvat onder de titel *clamp, clutch* (71 :1—8), dan wil hij hiermee toch de oorspronkelike betekenis aangeven. Dit nu is volmaakt onjuist voor mhd. *vinger* „Kralle" (71 : 8); immers de hier genoemde betekenis heeft zich uit die van *vinger* ontwikkeld, wellicht door 't intermediair van *hand*, en of nu al *vinger* in 't voorgermaans eens *de grijper* beduid heeft — wat op zich zelf hoogst twijfelachtig is — in elk geval heeft de ontwikkeling van de mhd. betekenis daar niets mee te maken. En dit is geen op zich zelf staande, maar een op bijna iedere bladzij voorkomende fout, die in hoge mate verwarrend werkt. —

Zo komt het, dat men zich afvraagt, welk doel de schrijvers zich toch voor ogen gesteld hebben, waar ze een dergelike mengeling van vormen gaven zonder zich om tijd of sfeer van overgang der betekenis te bekommeren. A. formuleert dit als volgt: „it traces, not the origin of words, but the origin of certain ideas. Given a particular part of the body, the question is to find the primary meanings from which this idea developed through the various words used to express it" (Preface). En zeker is het juist, dat, voorzover het de etymologie betreft, S. geheel, A. vrijwel afhankelik is van de woordenboeken, afgezien van de enkele nieuwe afleidingen, die Wood zelf aan de hand doet. De volle nadruk moet dus vallen op de „semantic development" en daarom is het zo teleurstellend, dat alle verdere toelichting of uitwerking ontbreekt, zodat de lezer tevreden moet zijn met de korte opschriften boven de verschillende afdelingen. Hierbij heeft S. het zich al heel gemakkelik gemaakt met zijn weinigzeggende indelingen, hij is niet boven het betrekkelik machinale werk van bijeenzoeken uitgekomen. Maar ook aan de vage omschrijvingen in A.'s boek heeft men weinig; b.v. tot het algemene begrip *curve* of *bend* brengt hij achtereenvolgens verschillende benamingen terug voor: *gelaat* (9 : 10—12), *ooghoek* (19 : 11—12), *wang* (35 : 1—6), *kin* (38 : 1—4), *kaak* (40 : 1—8), *hals* (41 : 1—4), *keel* (43 : 56), *arm* (50 : 8—9), *elleboog* (54 : 1—7), *hand* (56 : 11—12), *holte van de hand* (58 : 1), *linkerhand* (61 : 1—3), *klauw* (71 : 9—10), *vin* (73 : 8—9), *lid* (75 : 1—2), *dij* (76 : 1—5), *been* (77 : 1—6), *scheen* (78 : 4), *kuit* (79 : 1—5), *knie* (80 : 1—4), *kniegewricht* (81 : 1—12), *voetholte* (88 : 1—3), *zool* (89 : 6—7), *hiel* (90 : 1—4), *lichaam* (94 : 36—38), *schouderbladen* (96 : 7), *schouder* (97 : 2—6), *borst* (99 : 13), *middel* (102 : 3—4), *buik* (103 : 1), *rib* (107 : 1—3), *ruggegraat* (109 : 6—7), *bochel* (110 : 1—10), *rug* (111 : 1—2), *poden* (112 : 6—9), *heup* (116 : 1—4), *heupbeen* (117 : 1—4), *lies* (119 : 1—5), *maag* (119 : 2), *pudenda* (140 : 19—20). Staat men verbaasd over het overgrote aantal woorden, waarvan de oorspronkelike betekenis *curve, bend* was, dan bedenke men, dat de zaak eenvoudiger is dan ze lijkt, daar hetzelfde woord ettelike keren op verscheiden plaatsen figureert. Zo wordt (on.) *leggr* niet alleen onder *leg* (77 : 5), maar ook onder *shin* (78 : 4 noorw. *legg*) en *calf* (79 : 1 zwe. *lägg*) genoemd en datzelfde geldt van de meeste andere woorden, waarbij dan, zooals boven is aangetoond, de betekenisontwikkeling vaak onjuist wordt aangegeven. Maar afgezien daarvan zou men zich graag de behandeling van een minder groot aantal woorden getroost hebben, indien ze slechts grondig besproken waren, wat niet het geval is. B.v. bij het bovengenoemd *wang* geeft A. niets dan de gebruikelike etymologie en met 't oog op lat. *convexus*, skr. *vakrá-ḥ* „gebogen, krom" wordt tot een „oorspronkelike" betekenis „curve, bend" besloten. Hoeveel interessanter had de schrijver zijn werk kunnen maken, indien hij een dergelik woord, waarvan nog zooveel onzeker is, zorgvuldig in al zijn geledingen had nagegaan en had trachten te verklaren, hoe enerzijds got. *waggs* 'παράδεισος' enz., anderzijds got. *un-wāhs* 'ἄμεμπτος' met hun sterk afwijkende betekenissen hierbij behoren. Of wordt men wel veel wijzer, indien voor *kin* en *knie* beide „curve, bend" als oorspronkelike betekenis wordt aangenomen zonder andere toelichting dan de verwijzing naar een — toch problematiese — verwantschap met gr. γωνία „hoek". En wat heeft men aan een opgave als bij *romp* „curve, hump" (94 : 36); indien het woord samenhangt met ksl. *rąbiti* „houwen", gaat de ontwikkeling in andere richting en dient men uit te gaan van „afgehouwen stuk"; ook had de schrijver beter gedaan de samenhang met *rimpel* aan te tonen dan dat hij kortweg dit toch zeer hypotheties verband ging konstateren. Zeker, het gebeurt wel eens, dat de mogelikheid van een bepaalde etymologie door de verwijzing naar soortgelijke ontwikkelingen groter wordt. Zo zal men b.v. eerder geneigd zijn *borst* met een idg. basis *bhreus-* „zwellen" in verband te brengen, indien men de tien — zij het ook hier ongelijkwaardige — parallellen ziet (A. 99 : 2—12). Maar toch, als geheel schijnt mij ook A.'s boek, al staat het ongetwijfeld hoger dan dat van S., mislukt, een gevolg van de m.i. principieël onjuiste opzet. Vroeger heeft menig etymoloog gezondigd door alleen op de formele zijde te letten en met recht legt men dan ook tegenwoordig niet minder nadruk op de zakelike kant. Maar deze Amerikaanse geleerden overdrijven door uitsluitend de semantiek tot onderwerp van hun onderzoekingen te nemen en voor de etymologie zelf zich met woordenboekkennis tevreden te stellen. Zij hebben het in de breedte in plaats van in de diepte gezocht, zij hebben onoordeelkundig rijp en groen bij elkaar geplaatst en daarna gesystematiseerd en zo zijn de resultaten gering ondanks al de moeite, die zij zich gegeven hebben.

Hilversum. M. Schönfeld.

G. Schoepperle, Tristan and Isolt, a study of the sources of the romance. (N. York University, Ottendorfer memorial series of germ. monographs, n° 3 and 4). Frankfurt a. M. and London, Jos. Baer & C°. 1913.

„We may admire the symmetry of Canterbury Cathedral, but the aesthetic justification of our admiration cannot make Canterbury Cathedral the work of one man or one century."

Dit beeld, dat we ook onlangs hoorden gebruiken door een eminent germanist, toen hij sprak over de „dichter" der *Nibelungen*, dit beeld is tekenend voor het standpunt dat de schrijfster inneemt ten opzichte van de Tristanlegende: verschillende volkeren en geslachten, verschillende dichters hebben tot de vorming van de legende bijdragen en allerlei verhalen meestal van keltiese oorsprong zijn er in verwerkt. Deze opvatting steunt

Digitized by Google

voornamelik op twee overwegingen, ten eerste: de bestaande redakties van *Tristan en Iseut* wijken zozeer van elkaar af, dat ze onmogelik tot één archetypus kunnen teruggebracht worden; ten tweede treffen we in het gedicht allerlei trekken aan, die niet oorspronkelik zijn, maar ontleend aan andere bronnen. Zeker, Beroul I, Eilhart, Thomas, *La Folie Tristan* van Bern hebben zóveel gemeen dat schr. met Bédier voor hen altans een gemeenschappelike archetypus aanneemt; Beroul II evenwel — Mej. Sch. spreekt zich niet uit over de vraag of het van dezelfde hand is als het eerste gedeelte — Beroul II wijkt geheel en al af van de andere redakties, evenals de Prozaroman die een afwijkende lezing geeft van de dood van Tristan: terwijl hij voor Iseut op de harp speelt, wordt hij door Mark met een vergiftigde speer doorboord (in Suchier — Birch-Hirschfeld vinden we hiervan een aardige reproduktie van een miniatuur uit de 15e eeuw). Uit die afwijkingen meent Schr. te kunnen concludeeren dat Bédier ongelijk had alle redakties tot één gedicht terug te voeren. —

Om bij deze argumentatie even stil te staan, het lijkt ons toe dat ze niet op heel sterke gronden berust. Immers het getuigenis van de Prozaroman is niet biezonder betrouwbaar; en zou het overigens niet heel goed te begrijpen zijn dat een schrijver zelf een einde maakt aan de geschiedenis door de minnaar door de jaloerse echtgenoot te laten doden? Moeten we daarvoor een heel oude redaktie aannemen afwijkend van de andere? En wat Beroul II aangaat, is het niet heel goed mogelik dat hij enkele trekken van de archetypus heeft bewaard, die de andere redakties hebben laten vallen, omdat ze niet strookten met de hoofse opvattingen van de twaalfde eeuw?

Mej. Sch. heeft in haar studie dan ook weinig over die afwijkende redakties gesproken; ze bestudeert voornamelik de *estoire*, zo noemt ze de bron van Beroul I, Eilhart, Thomas en de *Folie Tristan* uit het handschrift van Bern. Volgens onze opvatting evenwel was deze *estoire* ook de bron voor Beroul II en vertegenwoordigt dus het oorspronkelike gedicht waarop alle redakties teruggaan. Van deze *estoire* dan, die in hoofdzaak samenvalt met het verhaal van Eilhart, heeft schr. de verschillende onderdelen aan een nauwgezet onderzoek onderworpen.

Ze wijst aan dat, meer dan men tot nog toe aannam, de dichter afhankelik is geweest van zijn bronnen. Toch volgt ze niet de oude metode, die overal voegen en ongerijmdheden wilde ontdekken, om het werk in verschillende delen te ontleden. Neen, de werkwijze is veranderd: de bronnen worden onderzocht, zeker, maar niet om aan te tonen, dat het gedicht een kunstig samengesteld mozaïekwerk is, maar om beter te kunnen beoordeelen hoe de dichter heeft gewerkt, en niemand zal ontkennen hoezeer door die opvatting de waardering van het gedicht zelf heeft gewonnen.

Het is hier niet de plaats de waarde van de talrijke door schr. aangehaalde paralellen te schatten; er zijn natuurlik in haar betoog zwakke punten. Maar het beeld dat ze ons van de schrijver van de *estoire* geeft, zal wel in hoofdzaak juist zijn: een groot dichter, die sterk afhankelik is van de gegeven stof en daaraan zo weinig mogelik verandert.

Belangrijk is haar vondst dat in het Ierse verhaal van *Diarmaid en Grainne* reeds verschillende karakteristieke trekken van onze legende voorkomen; jammer dat de oudste redaktie van dat verhaal op enkele fragmenten na verloren is gegaan, en we dus onze konklusies moeten baseren op een jongere bewerking ervan.

De studie van Miss Schoepperle is een van de belangrijkste die de laatste jaren over de legende van *Tristan en Iseut* verschenen zijn.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

J. Pley, De lanae in antiquorum ritibus usu. (Religionsgesch. Versuche u. Vorarb. hrg. v. R. Wünsch u. L. Deubner, XI Bd. 2 Hft.). Giessen, Töpelmann. 1911. (Pr. M. 3.60).

Na een „Prooemium" p. 1 vlg. wordt in Cpt. I Διὸς κῴδιον p. 3—24, uiteengezet, hoe men het vel van een versch geslacht schaap ter verkrijging van godspraak p. 3 vlgg., in de mysteriën p. 10 vlgg. of voor tooverij p. 21 vlgg. gebruikte, in Cpt. II. De lana ex priore vitae condicione superstite p. 25—79, hoe de wol voor eerstelingsgave p. 26—34, voor gewijde kleeding p. 35—48, voor consecratie van andere voorwerpen, p. 48—68 of voor onderscheidingsteeken diende p. 68—79; Cpt. III handelt over „De lana prohibente mala et propulsante" p. 80—94, Cpt. IV over „De lanae in magia amatoria et medicinali usu" p. 95—109. Er volgt nog een „Index rerum et nominum notabilium" p. 110—114.

De auteur betoogt, dat de wol daarom zoo'n groote rol in den ritus speelde, omdat ze van ouderen oorsprong is dan andere kleedingstoffen en omdat de mensch geneigd is, zich bij plechtigheden aan het van oudsher overgeleverde te houden, Prooem. p. 1, en p. 25 f. f. Wij releveeren voorts nog Pley's veronderstelling dat bij zekere orakels het gebruik van een vacht aan dat van wollen kleeren en banden zou zijn voorafgegaan p. 6, zijne uiteenzettingen over de vereering van de Baetylen en van andere gewijde steenen, p. 30 vlgg. en zijne verklaring van de moeilijke plaatsen bij Festus 227 en 289 die op de „rica", welke ook „flammeum" genoemd werd, betrekking hebben, p. 44.

Deze van groote vlijt en nauwkeurigheid getuigende studie is ieder belanghebbende ten zeerste aan te bevelen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

J. Köchling, De coronarum apud antiquos vi atque usu. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XIV 2.) Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 3.40).

Wat toch de zin is van het vele bekransen in de oudheid, is een vraag, die zich aan den klassiek-philoloog telkens weer opdringt; wie met vazen omgaat, loopt gevaar het vragen te verleeren, zoo ontelbaar zijn de kransen op dat gebied.

In bovengenoemde studie is het gedeelte, dat deze vraag tracht te beantwoorden (*Caput I: de coronarum vi*) het meest eigen werk van den schrijver. Het hoofdstuk is verdeeld in: *a*) *di vi coronarum vincienti*, *b*) *de coronarum vi materiae*. Deze volgorde is misleidend. Ze is gekozen, doordat de schrijver (terecht) met de verklaring der woorden στέφω, στέφανος, corona etc. begint. In aansluiting daaraan bespreekt hij de bindende of bannende kracht, die de krans als gesloten kring aan zijn vorm ontleent. Later blijkt, dat hij het bindende niet als het primaire beschouwt; de oorspronkelijke

Digitized by Google

gedachte bij het bekransen was: gebruik te maken van de levenskracht, die de krans als deel van een plant in zich draagt; daarom genoten onder de vele planten, die voor het vlechten van kransen gebruikt werden, de altijdgroene en de sappige en aromatische de voorkeur. Ook van den niet tot een krans gebonden tak kon kracht uitgaan; wellicht was in Griekenland dit laatste gebruik het oudste, getuige de Kretisch-Myceensche kunst.

Intusschen wreekt zich het op den voorgrond plaatsen van het secundaire. Want veel te vaak wordt naast de plantaardige kracht tegelijk de bindende als verklaring van het bekransen aangegeven en daarbij vergeten, dat twéé verklaringen voor één verschijnsel, dikwijls één te veel is. Bovendien kan de nuchtere opmerking niet achterwege blijven, dat men, om een tak op het hoofd te plaatsen, daarvan een kring zal vormen zonder *per se* aan mystieke kringkracht te denken. Een paar argumenten tegen het overdreven gewicht hechten aan de *vis vinciens* van den krans zijn in het boekje zelf te vinden. Pag. 8: de Pythia, die alles, wat bindt, moet vermijden, draagt toch een krans (een dergelijk geval bij Euripides, Iph. Aul. 758). Het citaat (pag. 18) uit (den interpolator van) Servius ad Verg. Aen. IV 137 betreffende de *flaminica Dialis*, waarin de schrijver het verbod van een gebonden krans bevestigd ziet, hield in zijn tweedehandsche bron door een ongelukkig toeval juist op, waar het binden ter sprake komt. Een positief getuigenis meent de schrijver (pag. 40) te vinden in glosse van Hesychius s. v. ταινία, waar evenwel de woorden δεσμοὺς ἱεροὺς niets ander behoeven te beteekenen, dan gewijde banden, zonder dat er van mystieke, magische bindkracht wordt gewaagd.

De hier gewraakte overdrijving schijnt ook niet vreemd te zijn aan 's schrijvers neiging om aan στέμμα (*infula*, wollen band) in vele gevallen de beteekenis van στέφανος (krans van loof) toe te kennen. Wanneer smeekelingen naderen met στέμματα, gaat de bindende of verhinderende kracht volgens hem niet uit van losse takken met wol (στέμματα) omwonden, maar van kransen.

Zoo verdwijnen in het begin van den Oedipus de vrijwuivende takken (in spijt van vs. 143). Jammer, dat men de in dit verband zoo belangrijke regels uit Aeschylus' Supplices (vs. 23 sq.) niet vermeld vindt. De pointe van δεσμὸν ἄδεσμον (Eur. Suppl. 32) gaat wel eenigszins verloren, als men ook daar de losse takken door kransen vervangt. Een bewijs tegen de vereenzelviging van στέμμα en στέφανος geeft Herodotus I 132: de Perzen gebruiken bij het offeren geen στέμματα, maar wel is de offeraar ἐστεφανωμένος.

Ook deze studie versterkt den lezer in de meening, dat het een haast bovenmenschelijk pogen is, de beweegredenen in cultus en volksgebruik nauwkeurig vast te stellen en dat men hier zeer karig moet zijn met het leveren van positieve bewijzen.

Het tweede hoofdstuk (*de usu*) bevat in niet te duister Latijn een uitvoerige, systematische opsomming, met talrijke, volledig geciteerde bewijsplaatsen, van de gevallen, waarin kransen werden gebruikt. Bijna altijd zijn het gebruiken van godsdienstigen aard of is hun oorsprong uit godsdienstige gebruiken af te leiden. Wel wordt het hoofdstuk nog in 2 afdeelingen verdeeld (*a*) *in rebus sacris*, *b*) *in rebus superstitiosis*), maar de schrijver erkent, dat hoe verder men teruggaat in het verleden, des te moeilijker de grens is te trekken. Waar het mogelijk is, wordt in elk afzonderlijk geval aangegeven, welke de leidende gedachte is geweest: het overbrengen van levenskracht of het afweren van schadelijken invloed (apotropaeisch, lustraal karakter). Dikwijls blijkt de oorspronkelijke beteekenis te zijn uitgesleten en is de krans louter attribuut of algemeen symbool van wijding geworden. Achtereenvolgens wordt behandeld het bekransen van altaren, tempels, godenbeelden, heilige boomen, priesters, mysten, offerdieren, vazen; van den godsdienst ging het gebruik over op den feestmaaltijd; de krans bij lijkdienst, bruiloft en overwinning wordt ten slotte uitvoerig besproken.

Door in dit hoofdstuk het betoog van hoofdstuk I verder uit te werken, geeft de schrijver zijn opsomming een meer persoonlijk en boeiend karakter. De krans van den overwinnaar wordt beschouwd als lustraal van oorsprong: de overwinnaar in den strijd moet zich zuiveren van het bloed der verslagen vijanden, en ook bij wedstrijden zal het bekransen oorspronkelijk dezelfde bedoeling gehad hebben; de Pythische spelen bijv. zijn ingesteld door Apollo ter viering van het dooden van den Python, de krans diende hem als reinigingsmiddel na den doodslag, als bescherming tegen den doodsdaemon. Het is twijfelachtig, of deze verklaring algemeen voor wedstrijden bruikbaar is.

Terwijl de schrijver den krans bij gevangenen in het algemeen als „bindend" opvat (pag. 15), verklaart hij den krans van krijgsgevangenen „sub corona" als een overblijfsel uit den tijd, toen zij allen geofferd werden en evenals offerdieren vóór het slachten werden gewijd (pag. 43).

Een kort hoofdstuk geeft de geschiedenis van den krans. Men zoekt hem bij Homerus tevergeefs, tenzij men στέμματα (Il. I 14) zoo verklaart. In dit hoofdstuk komen, meer dan in de vorige, archaeologische bronnen ter sprake. In het geheele werkje wordt een rijk gebruik gemaakt van vergelijkingen uit folklore en ethnologie.

Delft. G. van Hoorn.

N. Hartmann, Des Proklus Diadochus philosophische Anfangsgründe der Mathematik. Weimar, Hof-Buchdruckerei.

In de philosophie der oudheid neemt het mathematisch probleem reeds van de eerste tijden af een plaats in en blijkt al vroeg voor de philosophie van dubbele beteekenis te zijn: door de problemen, die de wiskunde zelf in haar scheppingen het denken stelt, en door de opvoedende kracht, die ervan uitgaat voor het dialektisch denken, dat zich aan het mathematische oriënteert. Met 't oog hierop wordt door Plato de dialektiek genoemd θριγχὸς τῶν μαθημάτων. Hoe herhaaldelijk echter bij Plato de groote invloed van de wiskunde op zijn philosophie blijkt, tot een opzettelijke behandeling van het mathematisch-philosophisch probleem komt het bij hem niet, en het was eerst de Neo-Platonische wijsgeer Proclus Diadochus, die dit probleem tot een afzonderlijk object van overweging maakte en het systematisch behandeld heeft. In de Neo-Platonische school was de wijsgeerige belangstelling in de wiskunde weer herleefd; men besefte, hoe een hoofdfout van het toenmalige denken was een totaal gebrek aan strenge methode, en onwillekeurig ging men terug tot de beoefening der wiskunde als het beste middel om methodische kracht te herwinnen. Dat de studie der mathesis een belangrijke

Digitized by Google

zaak werd geacht, blijkt o. a. uit het feit, dat Proclus met het oog op zijn leerlingen een commentaar op de Elementen van Euclides heeft geschreven, en het is juist in de twee prologen op dezen commentaar, dat hij zijn beschouwingen over het mathematisch-philosophisch probleem heeft neergelegd; beschouwingen, waarin hij naast veel oorspronkelijks — want hij was een man van verfijnd dialektischen geest — toch duidelijk aan den dag legt, dat hij een leerling is van zijn grooten meester. Naar de aardige opmerking van Dr. Hartmann gaat Proclus, de commentator van zijn vak, ook in deze prologen, waarin hij toch meer zelfstandig een zuiver systematische beschouwing wil geven, van zelf weer aan het commentariëeren van Plato, maar dit in dieperen zin dan het gelden kan van zijn meeste direct aan Platonische dialogen gewijde commentaren. „Für den Epigonen Platos ist eben die Philosophie der Mathematik identisch mit der Durchführung Platonischer Gedanken über mathematische Probleme.” (H. p. 5).

Een merkwaardig werkje dus, deze prologen van Proclus, de eerste en laatste proeve van een philosophie der wiskunde, die de oudheid ons heeft nagelaten, door niemand minder dan Kepler zoo hoog gesteld, dat hij een belangrijke passage ervan als locus classicus in een van zijn werken in het Latijn vertaald heeft ingevoegd (Opera ed. Frisch, vol. V pag. 219 sqq.). De heer Hartmann heeft het goede denkbeeld gehad een beschrijving van de beschouwingen van Proclus op dit gebied te geven in zijn geschrift „Des Proklus Diadochus philosophische Anfangsgründe der Mathematik.” Hierbij heeft hij de stof verdeeld over de drie hoofdstukken: Das mathematische Sein, das geometrische Sein en die mathematischen Methoden, waardoor hij kon schiften en ordenen, wat bij Proclus wel eens door elkaar loopt, zoodat het geheel veel overzichtelijker wordt dan dit bij den Neo-Platonicus zelf het geval is. Door diens denkbeelden meermalen te transponeeren in de taal van het moderne denken brengt hij menige beschouwing den lezer naderbij, die eerst zoo ver af leek te liggen, een zeer gelukkige vorm van toelichten en verhelderen.

Jammer genoeg is de heer Hartmann niet overal nauwkeurig geweest in zijn refereeren. Zoo bijv. als hij behandelt de opvatting van Proclus over de beteekenis van πέρας en ἄπειρον in de wiskunde, die in den eersten proloog fijn aldus aangeduid wordt: ὅ τε γὰρ ἀριθμὸς ἀπὸ μονάδος ἀρξάμενος ἄπαυστον ἔχει τὴν αὔξησιν, ἀεὶ δὲ ὁ ληφθεὶς πεπέρασται, καὶ ἡ τῶν μεγεθῶν διαίρεσις ἐπ' ἄπειρον χωρεῖ, τὰ δὲ διαιρούμενα πάντα ὥρισται, καὶ κατ' ἐνέργειαν πεπέρασται τὰ μόρια τοῦ ὅλου (p. 6). Hier begaat nu de heer Hartmann de fout deze woorden op te vatten als alleen betrekking hebbende op het rekenkundige en schept daardoor een groote moeilijkheid, want de Grieksche arithmetica was — in tegenstelling met de meetkunde — niet toe aan het probleem van het irrationeele. Nu tracht hij wel op vernuftige wijze deze moeilijkheid op te lossen, maar het is wat verloren moeite, want het bezwaar bestaat niet. Met de woorden ἡ τῶν μεγεθῶν διαίρεσις doelt Proclus op het meetkundige, wat op zich zelf al voor de hand ligt en m.i. duidelijk bewezen wordt door den direct volgenden zin: καὶ τῆς μὲν ἀπειρίας οὐκ οὔσης τά τε μεγέθη πάντα σύμμετρα ἂν ἦν καὶ οὐδὲν ἄρρητον οὐδὲ ἄλογον, οἷς δὴ δοκεῖ διαφέρειν τὰ ἐν γεωμετρίᾳ τῶν ἐν ἀριθμητικῇ, καὶ οἱ ἀριθμοὶ τὴν γόνιμον τῆς μονάδος δύναμιν οὐκ ἂν ἐδύναντο δεικνύναι.

Proclus bespreekt op p. 51 de drie wijzen, waarop de eenheid (τὸ καθόλου) kan optreden, nl. πρὸ τῶν πολλῶν, op zich voor alle veelheid; ἐν τοῖς πολλοῖς, immanent, in de veelheid; κατ' ἐπίνοιαν ἀπὸ τῶν πολλῶν, dus als abstract-secundaire kennis. Dan volgt: τριττῶν δὲ ὄντων ὡς συνελόντι φάναι τῶν καθολικῶν εἰδῶν τοῦ μετεχομένου καὶ ἐν τοῖς πολλοῖς ὄντος καὶ τὰ μερικὰ συμπληροῦντος νοήσωμεν διαφορὰς κατὰ τὴν ὑποκειμένην ὕλην. Volgens Dr. Hartmann heeft nu Proclus bij de nadere beschouwing van de eenheid in het geometrische de derde van de hierboven genoemde soorten voor oogen; m. i. kan hier slechts sprake zijn van de tweede soort, waarvan het wezen nader omschreven wordt door de bepalingen μετέχεσθαι, ἐν τοῖς πολλοῖς εἶναι, τὰ μερικὰ συμπληροῦν. Deze opvatting is trouwens meer in overeenstemming met de geheele mathematisch-philosophische beschouwing van Proclus, die nu eenmaal metaphysisch gekleurd is, zooals bij den Neo-Platonicus moeilijk anders te verwachten is. Maar dit is juist een moeilijk punt voor Dr. Hartmann, die blijkbaar tot de Neo-Kantiaansche richting behoort en wiens denken gevormd is in de school van Cohen en Natorp. Vandaar, dat er bij den lezer van dit geschrift eenigermate dezelfde bezwaren opkomen, als dit het geval is bij de lectuur van Natorp's Platos Ideenlehre. Wat bij de Grieksche denkers metaphysisch bedoeld is, wordt door de Neo-Kantianen te veel herleid tot het logisch-objectieve. Dat het gevaar van „inlegkunde” hier soms groot wordt, ligt voor de hand. Om een voorbeeld te geven: Proclus beschrijft op p. 18 sqq. de methode van de mathesis in tegenstelling met die van de dialektiek en van de waarneming. ἡ δ' αὖ μαθηματικὴ τῆς μὲν ἀναμνήσεως ἔξωθεν ἄρχεται, τελευτᾷ δὲ εἰς τοὺς ἔνδον λόγους, καὶ ἀνεγείρεται μὲν ἀπὸ τῶν ὑστέρων, καταντᾷ δὲ εἰς τὴν προηγουμένην οὐσίαν τῶν εἰδῶν κτλ. Volgens den heer Hartmann is bij Proclus evenals bij Plato ἡ ἀνάμνησις „der Ausdruck für das logische Prius der Grundbegriffe,” welke opvatting hem brengt tot deze vertaling: „Das Mathematische beginnt ausserhalb der ἀνάμνησις, endigt aber in den inneren λόγοι, und geweckt wird es von dem (logisch) Späteren, läuft aber auf das voraufgehende Sein der Begriffe hinaus.” Hierop volgt dan wat bedoeld is als toelichting, maar door de duisterheid dien naam niet verdraagt. Forceert men echter het begrip ἀνάμνησις niet, dan ligt het voor de hand τῆς ἀναμνήσεως te laten afhangen van ἄρχεται: „de wiskunde begint van buiten met de herinnering” enz., wat zeer waarschijnlijk wordt gemaakt door het volgende ἀνεγείρεται ἀπὸ τῶν ὑστέρων, een paraphrase van het eerst gezegde.

Is er in dit opzicht iets onbevredigends in het werk van Dr. Hartmann, veel goeds staat daar tegenover. De schrijver toch beperkt zich niet tot een refereeren van Proclus' denkbeelden, maar herhaaldelijk wordt deze beschrijving toegelicht door historische en kritische opmerkingen, door waardeeringsoordeelen en gevolgtrekkingen, die dikwijls zeer verhelderend zijn. Een enkel voorbeeld. Zeer juist wordt p. 48 sqq. de kritische opmerking gemaakt, dat Proclus te kort is geschoten in zijn systematiseeren der mathematische methoden, doordat hij den samenhang tusschen de horistische en de analytische methode niet heeft doorgrond, waardoor hij verhinderd werd zijn dialektisch hoofdprincipe, de

Digitized by Google

fundamenteele correlatie der methoden, verder door te voeren; en de oorzaak hiervan zoekt de heer Hartmann m.i. terecht in het feit, dat Proclus als philosooph te veel eklektikus is en hier niet uitsluitend van het Platonisme is uitgegaan, maar ook door de school van Aristoteles is beïnvloed. — Mooi trekt de schrijver p. 42 sqq. de lijn van Proclus' denken verder door aan te duiden, hoe het in het wezen der mathematische methoden ligt, dat de wiskunde beteekenis heeft voor de philosophie en de natuurwetenschap. — Maar bijzonder interessant is de beschouwing van Dr. Hartmann op p. 33 sqq. Het gaat hier over de meetkunde en haar ὕλη, de ruimte. Voor Proclus is het een uitgemaakte zaak, dat elke wetenschap in zich zelf den drang heeft tot ἐπιστροφή, dialectischen terugkeer tot den oorsprong, en dus ook de meetkunde na de afdaling tot het zinnelijke streeft terug te keeren naar boven, naar het uitgangspunt van alle kennis, hetwelk in den geest ligt. Zoo beschouwd is de ruimte voor de meetkunde een hinderlijk en omlaagtrekkend element. Van dialectisch standpunt uit wordt nu door Proclus het probleem gesteld, of niet het geometrische om te zetten en op te lossen is in het zuiver dianoëtische, zooals straks de dianoëtische begrippen in het ruimtelijke werden opgelost. Het zoeken naar de oplossing van dit probleem acht hij de hoogste taak van den meetkundige, „het werk van een Hermesgave." Want daardoor zou de meetkunde worden opgevoerd tot een echt geestelijk kennen, ontdaan van al het zinnelijke. Dr. Hartmann wijst er hier terecht op, hoe dit probleem, door den dialektikus Proclus gesteld, door den mathematicus Proclus nog niet kon worden opgelost. „Aber es ist in der Geschichte der Probleme keine seltene Erscheinung, dass eine konsequente Dialektik Fragen zu stellen im Stande ist, für die der langsamere Gang der positiv formulierenden Wissenschaft noch keine Antwort hat." Wat Proclus hier dialectisch als postulaat van de geometrische methode anticipeert, heeft de methode van Descartes aan de wetenschap gegeven. Want dit is het bijzondere van de analytische meetkunde, dat zij het methodisch middel bezit de ruimtelijke verhoudingen van ligging en grootte in een ander begripsmateriaal om te zetten, dat Proclus in zijn terminologie als dianoëtisch zou betitelen, nl. getallen en getalverhoudingen. Hier krijgt het uitgebreide zijn adaequate uitdrukking in het niet-ruimtelijke, de figuur in het vormvrije.

Het is duidelijk, hoe door dergelijke toelichtingen de denkbeelden van Proclus meer tot ons gaan spreken en het waardevolle van sommige zijner beschouwingen scherp op den voorgrond wordt gebracht. Dr. Hartmann heeft dan ook een verdienstelijk werk gedaan met op zoo veelszins interessante wijze het merkwaardig geschrift van Proclus ons nader te brengen.

Apeldoorn. J. G. van Pesch.

Jos. Schrijnen, Nederlandsche volkskunde, I. Zutfen, W. J. Thieme en Cie. z. j. (1915). (Pr. f 3.75, geb. f 4.25).

Het vroeger onder ons gebruikelijke „folklore" beteekende zoowel de oude volkswijsheid zelve (sagen, sprookjes, raadsels, gebruiken) als hare opteekening en beoefening. Het tegenwoordige „volkskunde" omvat wijder gebied, zij is „de kennis van het volk in al zijne levensuitingen" en sommigen gaan zelfs zóó ver er ook anthropologie, bevolkingsleer, kolonisatie bij te betrekken. Maar deze uitbreiding werkt verwarrend. Beter is de engere begrenzing van „folklore" te handhaven, om aldus het begrip te kunnen vasthouden van naïeve. primitieve wijsheid, in de kindsheid der volken ontstaan en nog in enkele, armelijke overblijfselen voortlevend. Prof. Schrijnen spreekt van de systematische, rationeele navorsching van den ondergrond der kultuur. Deze definitie kan men aanvaarden — ook het naïeve en het spontane van het oude volksrecht, van volkskunst en -wetenschap, van volkstaal en -religie dient methodisch te worden onderzocht. Te opener oog zullen wij krijgen voor de frischheid en de rijke, diepgevoelde symboliek, die de latere, hoogere kultuur mist en die toch de kracht van het volksleven uitmaken. In dit eerste deel geeft de schrijver algemeene beginselen en maatschappelijke instellingen, dan de volksreligie, eindelijk het privaatleven. Voor het tweede deel blijven bewaard de volkstaal, -kunst en -wetenschap. De lezer vindt in dat eerste hoofdstuk veel belangrijks over het dorp en het dorpsgebied (eschdorpen, terpdorpen, dijkdorpen) en over de hoeve, aan het onderzoek van welker oorsprong en karakter ten onzent de naam van wijlen prof. Gallée voor goed en met eere verbonden is. Het Saksisch type, de ééne deel onder hoog dak, met de haard open en vrij in de ruimte, met het „eeuwig haardvuur", is zeker vol symboliek, maar thans onbegrepen, al handhaven zich nog vorm en inrichting van het huis.

Volksreligie noemt dr. Schrijnen bezinksel van het (hooger) religieuze denken en leven, vervorming, uitvloeisel. Maar het naïeve is ook hier primair, daarnaast ontwikkelt zich wijsgeerig nadenken, oefent het christendom invloed, zonder het oude te verdringen, dat blijft bestaan, ten deele zich met het latere vermengt, maar toch als lager geloof (wat beter is dan „bijgeloof") naast dat hoogere voortleeft. Of voortleefde. Want ook hier geldt, dat die oude religie toch geen wezenlijk volksbezit meer is. Dr. Picardt mocht in 1650 nog vast gelooven in de witte wijven — thans zijn Sinterklaas op zijn paard, huisgeesten, boomzielen zeker geen voorwerpen meer van volksgeloof. Het taaiste blijken ook hier de gebruiken, b.v. de volksfeesten van den kerkelijken kalender, waarover de schrijver zeer uitvoerig is, maar de oude voorstellingen en denkbeelden die er aan ten grondslag liggen, zijn, met de liederen, verloren gegaan. Men veroorlove mij hier eene aanteekening op wat dr. S. blz. 77 zegt: dat de heksen haar oorsprong in het heidendom hebben, vooral door hare betrekkingen tot den duivel. Dit laatste is zeker niet juist. Gelijk trouwens de schrijver zelf op blz. 95 erkent: „het begrip duivel als zoodanig was aan de heidensche godenleer vreemd . . eerst met het Christendom deden leer en voorstelling van een volstrekt boosaardig wezen haar intrede in de Germaansche wereld." Zoo is het. Caesarius van Heisterbach, zelfs nog Olaus Magnus kennen hulpvaardige, goede duivelen — zóó langzaam drong het begrip door. Mag ik hier nog iets bijvoegen, dan zou ik op blz. 103 vlgg. hebben verwezen willen zien naar C. H. van Rhijn's „Martinus van Tours," tweede uitgave 1912. Voorts is het „goed heilig man", van Sinterklaas gezegd (blz. 124) zeker verbastering van „hylic-man," huwelijkssluiter, gelijk immers de „heiligmaker", de huwelijksmakelaar, vervorming is van „hijlikmaker" (blz. 242).

Digitized by Google

Het derde hoofdstuk eindelijk handelt over geboorte en dood, vrijen en trouwen, huiselijk leven en landbouw. Ook hier het verzamelen van wat al reeds geen wezenlijk volkseigendom meer is. Zie de wiegeliedjes op blz. 219 vlg. Waar worden ze nog gezongen? Tenzij dan door dichter-zangers als Hullebroeck op nieuw ten gehoore gebracht en door het publiek nagezongen. Ik schrijf deze regelen op Driekoningen. Waar wordt nog in onze gezinnen zij 't alleen maar de driekoningen-koek opgedischt? Om van het koningsfeest niet te spreken dat nog in de 18de eeuw algemeen, ook b.v. in Engeland, werd gevierd. Alleen in Vlaanderen is de boonkoek nog bekend. Het kaarsjesspringen is nog niet geheel verdwenen, in Zuid-Holland ken ik het nog in het midden der vorige eeuw. Zoo heeft dan het verzamelen, van wat ten doode opgeschreven is, zijne groote waarde. Moge de geachte schrijver ons spoedig het tweede deel van zijn boek bieden!

Leiden. L. Knappert.

John Locke's Reasonableness of Christianity (Vernünftigkeit des biblischen Christentums) **1695,** übersetzt von **C. Winckler,** mit einer Einleitung herausgegeben von **L. Zscharnack.** (Studien zur Geschichte des neueren Protestantismus hrsg. von H. Hoffmann und L. Zscharnack. 4. Quellenheft). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 5).

Van Locke's Reasonableness zijn er twee duitsche bewerkingen uit de 18e eeuw bekend (1733 en 1758), maar die berusten op de fransche vertaling door Pierre Coste (Le Christianisme raisonable). De eerste duitsche vertaling naar het oorspronkelijke is dus deze van Winckler. Het is zeer goed werk, zooals ik op grond van enkele proeven meen te mogen zeggen, en dit verdient te meer lof omdat het geschrift van Locke weinig meer dan historische waarde bezit. Van de ruim honderd bladzijden zijn er nauwelijks een tiental voor ons leesbaar. De hoofdzaak bestaat uit aangehaalde en verklaarde plaatsen van het Nieuwe Testament, meest uit de Evangelien.

De Inleiding van Zscharnack (LXVI blz.) geeft een goed overzicht van den inhoud, de beteekenis en den invloed van de Reasonableness. Locke schrijft hier niet als filosoof, maar als irenisch theoloog, minder deist, minder rationalist dan men hem meestal heeft voorgesteld. Met genoegen kan ik vaststellen dat de schrijver van de Inleiding zich geheel aansluit bij mijn beoordeeling van Locke's theologisch standpunt. De korte karakteristiek, die ik daarvan gegeven heb voor de uitgave van Locke's briefwisseling met Philippus van Limborch [1]), wordt hier verder uitgewerkt en aangevuld. Het wordt ons duidelijk dat Locke een nuchter-historische poging doet om door te dringen tot de bronnen van het eenvoudig Christendom, vrij van latere theologische bespiegelingen. En hij doet dat in den konservatieven irenischen geest van mannen als Erasmus en Vives, Hugo de Groot en Calixtus, Episcopius en van Limborch.

Of Locke in dit opzicht nog iets oorspronkelijks heeft? Het wordt door Prof. Zscharnack beweerd (Einl., p. LIII), maar — hoewel ik het gaarne aanneem en zelfs zeer waarschijnlijk vind — het wordt den lezer niet voldoende duidelijk gemaakt. „Autochthon," zooals de schrijver doet (p. LIII), zou ik echter in geen geval Locke's Reasonableness willen noemen.

Limborch was er zeer mee ingenomen, het blijkt uit zijn correspondentie met Locke, het blijkt ook uit andere nog onuitgegeven brieven aan Engelsche vrienden [1]). Zoo schreef hij, 11 Maart 1698, aan Gilbert Burnet, Bisschop van Salisbury, het volgende: „Vidi ego, non sine dolore, in Actis Eruditorum Lipsiensibus, contentiones theologicas in Anglia nondum conquiescere, occasione arrepta ex editione libelli, cui titulus The Reasonableness of Christianity. Ego libelli illius versionem gallicam legi; nihil tamen in eo, quod tantopere diffamari, et tanquam atheum aut socinianum traduci mereatur invenire potui; sed animum pacis christianae studiosum, a temeraria dissentientium condemnatione alienum, et ipsis scripturae verbis presse insistentem.

In denzelfden geest schreef Limborch, 8 Jan. 1697, aan Richard Kidder, Bisschop van Bath en Wells.

Limborch heeft gelijk: positief sociniaansch drukt Locke zich niet uit. Hij bestrijdt nergens het trinitarisch dogma, maar betoogt alleen dat we onder „Zoon van God" in de Evangeliën niets anders hebben te verstaan dan „Profeet" of „Messias." De orthodoxie noemde dit een Turksch geloof, omdat ze altijd wie zich niet voor haar uitspreekt als tegenstander beschouwt. Daarentegen hebben Unitariers en Deisten zich op dit geschrift van Locke beroepen. Dat daarbij het misverstand aan beide zijden even groot zou zijn, is mij niet zoo duidelijk als den uitgever.

Volgens het theologisch spraakgebruik van ± 1700 behandelt Locke het vraagstuk van het „rechtvaardigmakend" geloof. Voor vele lezers zou een korte toelichting betreffende dit begrip en de justificatie-literatuur van de 17e eeuw wel zeer gewenscht zijn. Maar afgezien van deze leemte vind ik de Inleiding van Prof. Zscharnack — ik wil het ten slotte gaarne herhalen — een zeer nauwkeurig en verdienstelijk bewerkte studie.

Amsterdam. T. J. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

Bij de f[a] Noordhoff te Groningen verscheen de 10de, op verschillende punten gewijzigde uitgave van H. C. Spruyt's *Hochdeutsche Sprachlehre für Niederländer*; zij werd bewerkt door den heer J. Verwer. (Pr. *f* 1.60, geb. *f* 1.90).

Ons werd de 7de druk toegezonden van het bekende *Duitsche Woordenboek* van Kramers; de uitgevers, Van Goor Zonen te Gouda, hebben de bewerking daarvan opgedragen aan den heer H. W. J. Kroes, die door gebruikmaking van verschillende bronnen het werk belangrijk heeft aangevuld, zonder dat het minder handig in het gebruik is geworden. Dr. Prick van Wely, die in de laatste jaren zooveel heeft gedaan ter verbetering van de hier te lande gebruikelijke handwoordenboeken, heeft ook zijn medewerking aan deze uitgaaf verleend. De prijs van het

---

[1]) Zie Lettres inédites de John Locke, publ. par H. Ollion et T. J. de Boer, La Haye, 1912, p. 149—161; bij vergissing noemt Prof. Zscharnack, op blz. L en LII van de Inleiding, Ollion als schrijver van de „Notice sur Philippe de Limborch", waarin ik de verhouding tusschen Locke en Limborch bespreek.

[1]) Zie Hss. van de Rem. Kerk (Univ.-Bibl. Amsterdam), III D 16, fol. 93 en 103.

Digitized by Google

meer dan 1150 blzz. tellende boek is slechts *f* 1.95. — Eén vraag slechts: waarom wordt bij *stattlich* nog steeds als bet. „statig" opgegeven? In het Nederl.-Duitsch gedeelte i. v. *statig* wordt *stattlich* terecht niet genoemd. J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Indogermanische Forschungen, XXXV, 5: H. Peterson, Idg. **k̑loi̯ni-* und **g̑okso-* (*-â*). — H. Junker, zu skr. *mudrâ*. — E. Kieckers, *φιντατος* und Ähnliches. — G. Sigwart, *Darius* oder *Dareus*? — H. Lindroth, Über den Umlaut in den altnord. *i̯a*-Stämmen. — N. O. Heinertz, Friesisches. — J. Pokorny, Zum altirischen Verbum. — E. Kieckers, Mittelirisches *clóthi*, „Nägel". — N. van Wijk, Zum Altbulgarischen *lĭ*. — Dez., Zu *IF*. 33, 367 ff. — Wortverzeichnis. — Anzeiger, 2—3.

XXXVI, 1—2: E. Kieckers, Zur oratio recta in den indogermanischen Sprachen, II. — J. von Geisau, Syntaktische Gräzismen bei Apulejus. — N. Jokl, Beiträge zur albanesischen Grammatik. — K. Brugmann, *-āi* im altindischen Konj. Medii.

Hermes, LI, 2: L. Cohn (†), krit. Bemerkungen zu Philo. — A. Mentz, Beitr. z. Geschichte d. röm. Stenographie. — E. Täubler, die nicht bestimmbaren Hinweise bei Josephus u. d. Anonymushypothese. — G. Thiele, die Poesie unter Domitian. — K. Ziegler, zu Cicero de republica. — C. Robert, Tyro. — F. Hiller v. Gaertringen, das athen. Psephisma über Salamis. — Miscellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. in Deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXVII—XXXVIII, 2: W. W. Jaeger, Philol. u. Hist. — W. Kroll, Hellenist.-röm. Gedichtbücher. — K. Heussi, Nilus der Asket u. d. Ueberfall d. Mönche am Sinai. — E. Maass, Der Mann von 50 Jahren. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: P. Sickel, Die Phantasie u. ihre Bedeutung f. Leben, Erziehung u. Unterricht.

3: A. Schulten, Die hist. Topographie (m. Anh. v. M. Zucker(†)). — W. Schwering (†), Die sogen. Kontamin. in der latein. Komödie. — O. Walzel, Plotins Begriff d. ästhet. Form. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: F. Cauer, Neue Ziele u. Wege d. Geschichtsunterrichts. — W. Marcus, Erdkundliches Zeichnen.

Neophilologus, I, 3: L. Polak, Zinmelodie en Lichaamsreaktie. — J. J. Salverda de Grave, Observ. sur le texte de la *Chanson de Guillaume*, II. — C. Kramer, Les nouveaux fragments posthumes d'André Chénier. — J. J. A. A. Frantzen, Über den Stil der *þidrekssaga*, I. — A. E. H. Swaen, Bestaat oe. *Cocor* = *Zwaard*? — J. Kooistra, Shelley's, *Prometheus Unbound*. — B. Westerveld, Georgian Poetry. — Varia.

Studiën, LXXXV, April: G. Jonckbloet, De Social. Dichteres H. Roland Holst-V. d Schalk, III. — J. Stein, Van Galilei en zijn Tijd. — Is. Vogels, Rijm en Zang van P. van Meurs. — C. Wilde, De Pauselijke Inquisitie gedurende de ME, IV. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Lezers en Redactie.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXVII INDICTI

A. d. III. Id. Mart. huiusce anni in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXVIII carminibus, quae ad tempus iis erant tradita (nam quatuor haec, utpote quae serius advenerint in proximum reservantur certamen: *Nox Natalicia, Formosa Mulier, Bellum undique saeviens, Harlemi Campus*):

Statim sunt seposita quae minime placuerunt duo: *Da Pacem Domine* et *Querulae voces*, quibus haud ita multo praestare visa sunt decem haec: *De Immani Diversarum Gentium Bello, Lusitaniae Fatum, Nicus, Eles, Lausus, Curtius, Vidua, Candida, Belgarum Fatum, Funus.*

Seposita et haec undecim, quorum tamen varia merita nos minime latuerunt: *De Nativitate Christi, Irrita Vota, Dulce videre suos, Quinque sorores, Aqua Mercurii, Natale Solum, Villula Perna, Ad populos Europaeos, Idyllium, Carmen Rosae*; denique *De Iodo*, carmen a viro impense docto mira structum arte sed quod poeticae suavitatis poeticique ardoris parum habere visum est.

Magnopere placuerunt dignaque visa sunt quae in corpus carminum hoc anno edendorum reciperentur quinque carmina, quae hic ita enumerantur ut ad omnium optimum adscendatur: *Civi Monita, Vita Rustica, Pacis in Bello Ministri*, denique (nam utrum horum praemio aureo esset ornandum aliqua fuit dubitatio) *Tumulus Vacuus* et, quod tamen ei praestare visum est, suavissimum carmen *Aviae Lychnus*. Hoc ergo palmam reportavit, atque aperta scidula prodiit poetae nomen Antonio Faverzani. Et carminum q. t. *Pacis in bello ministri* et *Tumulus Vacuus*, id quod petiverant poetae, statim sunt apertae scidulae, eorumque haec sunt inventa nomina: Franciscus Xaverius Reuss qui *Pacis in bello ministri*, Carlo Vignoli qui *Tumulus Vacuus* cecinit.

Haec ergo tria carmina sumptibus legati Hoeufftiani in lucem emittentur atque etiam reliqua duo: *Vita Rustica* et *Civi monita*, si eorum poetae nobis *ante Kalendas Iunias* scidularum aperiendarum dederint veniam.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta suo sumptu *ante Kalendas Ianuarias anni proximi* perferenda curent ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen Trippenhuis Amsterdam," munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum (typewriter) adhibebunt et si, quemadmodum in *editionibus* poetarum latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. Hoc *ante Kal. Iunias* fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Martio pronuntiabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae vulcano tradentur.

Amstelodami P. D. Chantepie de la Saussaye
Kal. April. MCMXVI *Ordinis Praeses*

ADVERTENTIEN.

Bij den Uitgever A. OOSTHOEK te Utrecht verscheen zooeven:

SĀVITRĪ EN NALA

Twee episoden uit het

MAHĀBHĀRATA

Tekst met korte verklarende noten en woordenlijst

BEWERKT DOOR

Dr. W. CALAND

Hoogleeraar te Utrecht

Prijs . . . . . f 1.50

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

OTIUM CLASSICUM.

f 0.90. f 0.90.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij., te LEIDEN zal onder bovenstaanden titel doen verschijnen een Serie van nieuwere Latijnsche Geschriften, die bij uitstek geschikt blijken te zijn als lichtere lectuur ingevoerd te worden in de hoogere klassen onzer Gymnasia, tot afwisseling der studie in de Latijnsche Schrijvers en Dichters.
Reeds zagen drie werkjes dezer uitgave het licht en mochten van verschillende zijden groote waardeering ondervinden.
Zeer zeker verdient deze Serie onze aanbeveling.

Deel I. **Genestetiana.** Poetae neerlandici carmina selecta. Latine vertit J. J. HARTMAN.

Deel II. **Carmina Latina,** scripit P. H. DAMSTÉ.

Deel III. **Erasmi Roterodami Colloquia Undecim,** collegit N. J. SINGELS.

Compleet verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN:

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

TWEEDE DRUK.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, omvat **vier deelen.**

De prijs is per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XIX:**

CLEMENS ALEXANDRINUS XII.

Fragmenten.

(Vlechtwerken VIII. Uittreksel uit Theodotus. Bloemlezing uit de propheten. „Schetsen". „Aanteekeningen". Verscheidenheden).

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.
Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE OCT 11 1919 LIBRARY

Phil 26.5

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. **N°. 9.** **Juni 1916.**

Petersen, Att. Tragoedie (Vürtheim)
White, The Scholia on the Aves (Schepers).
Wartena, De Geminatione (H. D. Verdam).
Völter, Mose u. d. Aegyptische Mythologie (Bleeker).
Scheil, Chronologie du Règne de Hammourabi (Bleeker).
Nicholson, English Words with Greek etc. Suffixes (Prick v. Wely).
Jouveau-Dubreuil, Archéologie du Sud de l'Inde (Vogel).
Sernée, Het geschil over het prinsdom Oranje (Lijndrajer).
Jaeger, Nemesios v. Emesa (K H. E de Jong).
Schwabe, Dorpat vor 50 Jahren (v. Wijk).
Buizer, Quid Minucius Felix in conscribendo Octavio sibi proposuerit (Wilde).
Seeberg, Grundriss der Dogmengeschichte (v. Nes).
Tietze, Methode der Kunstgeschichte (J H. Groenewegen).
Schoolboeken:
De Raaf en Griss, Nieuwe Bundel, IV (Varenhorst).
Acket, Oude Getrouwen (Varenhorst).
Leffertstra, Leesboek (Varenhorst).
Rijpma, Jonge Kracht (Varenhorst).
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Petersen, Die Attische Tragoedie als Bild- und Bühnenkunst. Bonn, Cohen. 1915. (Pr. M. 16).

Kort na elkaar zonden Robert (Oedipus), Wilamowitz (Interpretationen), Petersen, uitvoerige werken in het licht over de opvatting der attische tragedie. Dat van den bekenden oud-secretaris van het archaeologische Instituut telt niet minder dan zes en halfhonderd bladzijden. De opdracht aan Welcker, Ritschl, Jahn is reeds een afwijzend gebaar van eene bejaarde hand aan de „modernen," een oproepen van de schimmen der κοίρανοι tot verdediging van het πάτριον γέρας: het werk zelf is eene oorlogsverklaring aan het adres van Wilamowitz.

„Wer wollte es leugnen, dass unsere Zeit uns Deutschen Uebersetzungen von Dramen aller drei grossen Tragiker beschert hat, die in der Schönheit der Sprache kaum je ihresgleichen hatten, dazu mit Erläuterungen versehen, die aus umfassendster Kenntnis auch moderner Dramatik der verschiedensten Völker, vor allem aber aus ebenso lebendiger wie umfassender Kenntnis des Altertums geschöpft sind. Aber der reiche, glänzende, Geist — sein Name wird oft genug zu nennen sein —, dem wir diese Gaben danken, ist eben auch ein eigenwilliger, selbstsüchtiger Geist, der sich nicht bescheidet, seinen Geist der Wiedererweckung und Belebung des antiken Geistes, der in jenen Werken ruht, zu weihen, vielmehr überall den eigenen Geist hineinträgt, eigenes Licht leuchten lässt. Die starke eigene Subjektivität überträgt sich auch auf die alten Dichter, und durch sie ist ein altes weitverbreitetes Vorurteil, vertieft, heute mehr denn je herrschend geworden, die Vorstellung namentlich, dass die antike Tragödie nicht echte, d. h. objektive Kunst sei, sondern durch und durch subjectiv. Nirgends zeigt sich das so deutlich wie in den Aeusserungen über Dämonen und Götter, über Menschenschicksal und Weltregierung. Statt solche Aussprüche so hinzunehmen, wie sie sich geben, d. h. als Worte Kleiner und Grosser, durch eigenes Geschick, augenblickliche Lage und Stimmung hervorgerufen, hat man sich seit langem gewöhnt, sie als persönliche Ansichten der Dichter zu werten."

Wij achten het gewenscht Petersens eigene woorden den lezer voor te leggen, die ons daarom een lang citaat ten goede houde. Men ziet het, Petersen proclameert dat „objectieve" kunst de „echte" kunst is. Daarmede valt aan de „subjectieve" kunst en met haar aan een „subjectief" geleerde, als Wilamowitz heet te zijn, het zwaard in den nek. Nu zal niemand ontkennen — wellicht menigeen het loven —, dat de Berlijnsche hoogleeraar eene krachtig subjectieve natuur is, dat hij zijne visie zóó ongetemperd pleegt te kleuren, dat bij den eersten aanblik een ieder onder den indruk komen moet. Met name zal de talentvol voorgedragen opvatting van Hippolytos, Herakles, velen voor goed hebben omstrikt, anderen eerst laat hebben doen rukken aan het vangsnoer. Doch is het niet een voorrecht onzer dagen geweest, dat de ban der zoogenaamde objectieve beschouwing gebroken werd? Wat was zij anders dan het fraai gestileerde testament der aan plechtstatige, ethische, aesthetische, algemeenheden verkwijnende schoolsche bewondering? Met welk recht noemt Petersen dan echte kunst objectief; anders gevraagd: waarom noemt hij de antieke tragedieschrijvers objectivisten? Was ook toèn levende en levenwekkende kunst niet de uiting eener persoonlijkheid, reflex van een temperament? Hoe moet men

Digitized by Google

zich de geboorte denken van objectieve kunst, als zij toch wordt geconcipieerd en ter wereld gebracht door een mensch met zinnen en zenuwen? Petersen stelt het voor, dat de dramaturg met psychologische berekening aan ieder zijner helden de aan diens rol en karakter passende bewoordingen in den mond legt, zonder in die woorden *ook maar eenigszins* te laten doorschemeren, wat hem zelf, den schrijver, roert, ontstemt, verbittert of verblijdt. Men zou noch in koorpassages, noch in den dialoog kans hebben iets van des dichters persoonlijkheid op te vangen, te minder, daar het schema van het drama, als een stuk gewijde traditie, toch reeds de poëtische vrijheid gebonden hield.

Wij kunnen in deze opvatting, die in hetgeen de tegenwoordige kurst te beschouwen geeft zoo weinig steun vindt, slechts eene verwachte reactie zien tegen het door moderne critici als Verrall, Murray, Steiger, Wilamowitz sterk — vaak te sterk — op den voorgrond geschoven subjectivisme. Vele hyperorigineele opvattingen omtrent antieke dramata verkondigd verzoenen ons met Petersens opinie. Werkelijk het gaat niet aan Euripides aan een huidig geslacht te presenteeren als den Ibsen van Athene, zoomin als Thucydides met Von Ranke's naam te dekken.

Doch laat ons zien, wat Petersen tegenover die hemelstormende moderne theorieën te bieden heeft en nemen wij uit de massa van zijn zwaar voortschrijdend boek — iets wat men aan gene zijde van de Elbe gedegen noemt — één voorbeeld: de Helena van Euripides. Verrall maakte indertijd van zijne bespreking dezer tragedie eene Euripides' Apology. Inderdaad de bezwaren tegen dit drama blijven niet staan bij de karakterverandering der heldin (!), die naar een goed fransch woord hier is afgedaald „du piédestal éclatant où l'avaient élevée ses erreurs amoureuses." Het geheele stuk is naar Verrall's oordeel „too fantastic to be seriously supposable, and if it be supposed, is intrinsically incapable of exciting any serious emotion." Vandaar dat hij er iets in wil zien in den geest van A Midsummer Night's Dream. Dit laatste voor zijne rekening latende onderschrijven wij het eerste. Hoe kan Euripides, die juist altijd er naar tracht het irrationeele in het gegeven eener tragedie zelfs op de meest scholastieke wijze weg te doezelen, hier zijn publiek hebben willen pakken met eene stesichoreïsche Helena? Hoe heeft hij voor zulk een Menelaos, die na voor eene vrouw een wereldkrijg te hebben doen ontbranden met een wolkfantoom in de armen naar huis gaat, sympathie kunnen wachten? Voor dezen patronus aller naieve coccu's? Het drama wordt zelfs door den naam tragico-comoedia niet gered en zakt door de planken heen. Men zal er dan ook weinig vrede mede gehad hebben, toen Verrall de idee de wereld inslingerde als zoude het stuk zijn „composed for a private recitation, not for the theatre." Want afgescheiden van de vraag, hoe weinig aanlokkends er wel schuilt in de verdere toelichting: „for a private recitation contemporaneous and in some way (some!) connected with the festival of Thesmophoria," zal toch ieder toegeven, dat, hetgeen aangekleed op de theaterplanken nog dragelijk wordt, als lezing in beperkter kring minder kans op eerlijk uitgesproken waardeering vindt. Is het niet royaler rondweg èn zich zelf èn anderen aan de compositiefouten van dit tooneelstuk te leeren met hoeveel talent de dichter elders goede stukken schept?

Doch wat helpt het nu toch, terwijl wij voor dit probleem staan, dat Petersen op een viertal pagina's in de conventioneele ietwat gezwollen taal, die nu eenmaal bij vele moderne schrijvers over de letterkunde der Ouden domicilie heeft, ons nog eens den inhoud van het stuk gaat vertellen, bijwijlen ons vergast op een frisschen uitroep als „freies Operieren mit der Götterwelt nach homerischem Muster" om dan met de slotwoorden „das ganze Drama bedeutet einen starken Fortschritt auf dem Wege des gefälligen Schauspiels" een streep te zetten onder deze aesthetische behandeling „naar ouden stijl"?

Waarlijk Petersen is een te kundig en te fijn besnaard man om het onvoldoende dezer methode niet te kunnen gevoelen en zich wijs te maken, dat anderen, die op hunne wijze verder trachten te komen, met een vlindernet sterren willen vangen. Doch een ieder is nu eenmaal in zekere mate het product en de dupe van de theorieën, waaronder hij is opgegroeid, en pleegt bij het klimmen der jaren het anderen eenigermate kwalijk te nemen, dat zij als het eigenzinnige goudvischje in een ander, een eigen, vischglas willen zwemmen.

Wij hopen Petersens boek vaak op te slaan, als wij weten willen, hoe men „in onze dagen er over dacht."

Leiden. J. Vürtheim.

J. W. White, The Scholia on the Aves of Aristophanes. Boston en Londen, Ginn & Co. 1914. (Pr. $ 3.50).

Deze eerste wetenschappelijke uitgave van de scholia vetera in Aves is, dank zij de groote kennis en stalen werkkracht van den viridis senex John Williams White, oud-hoogleeraar aan de Harvard-Universiteit, als geheel genomen voortreffelijk geworden. De Heer White heeft zijn taak breed opgevat: niet tevreden met te voldoen aan de eischen die aan een dergelijke uitgave tegenwoordig plegen te worden gesteld, n. l. de scholiëntext met critische annotatie, voorafgegaan door een beschrijving en waardeering der hss. en gevolgd door een index verborum et nominum, geeft de bewerker ons bovendien nog een inleiding, die in een 80-tal pagina's helder en zaakrijk handelt over oorsprong, ontwikkeling, overlevering en nog bestaande bronnen van Grieksche scholia in het algemeen en die op Aristophanes in 't bijzonder. En naast den text der scholiën, voorzien van korte en duidelijke critische en ook dikwijls verklarende noten, biedt hij ons niet alleen een volledige collatie der hss., hier en daar aangevuld met varianten uit Suidas (Σ), maar bovendien nog een zuivere transscriptie (ook wat betreft accenten, spiritus enz.) van de Aves-scholiën zooals ze bewaard zijn in het hoofdhandschrift V, vermeerderd met: 1°. die uit R voorzoover ze niet reeds voorkomen in V, 2°. de door de eerste hand van cod. Laurentianus Γ geschreven scholiën voorzoover niet reeds voorkomend in VR en 3°. die uit de Estensis E voorzoover niet reeds in VRΓ. Deze vier hss. namelijk en cod. Ambrosianus M, die bij de Aves geen op zich zelf staande scholiën heeft, vormen de basis van de uitgave.

Wat buiten dit (ook in het V-afschrift G, in de editio Aldina of Princeps [P], en voor een goed deel in Suidas [Σ] bewaarde) scholiëncomplex valt, nl. eigen toevoegingen van $Γ^2$ en $Γ^3$ (de tweede en

Digitized by Google

derde hand van cod. Γ), de glossen van M en E, en verder eenige scholiën van cod. Urbinas 141 (U) [1]), Parisinus 2717 (C)[2]) en van de Aldina, welke eveneens uit andere bron afkomstig schijnen, zijn achterin als „supplementory notes" opgegeven [3]).

Daarop volgt nog, behalve de naar het schijnt onontkoombare „additions and corrections", de afdruk van eenige scholia uit de cod. Ambrosianus L41 sup. (M9) en van de glossen uit cod. Estensis III D 14 (E2), beide geput uit E.

Voegt men bij dat alles nog de drie waardevolle indices van prof. Capps (I Grieksche woorden II onderwerpen behandeld in Whites inleiding en in de Aves-scholiën III namen van Grieksche auteurs die in deze scholiën worden aangehaald) en de vóór het titelblad ingevoegde reproductie van een pagina uit cod. Γ, dan heeft men zoo ongeveer een beeld van deze uitgave.

Dit geheel is, voorzoover ik heb nagegaan, samengesteld met bewonderenswaardige nauwkeurigheid. Zoo is b. v. niet alleen de transscriptie [4]) van V zuiver, maar ook de collatie van Γ en M bleek, overal waar ik die met de mijne vergeleek, zeer betrouwbaar.

In bijzonderheden kan men natuurlijk met den bewerker van meening verschillen. Mij persoonlijk b. v. komt het voor, dat sommige van de op zich zelf staande scholiën van $Γ^2$ en $Γ^3$, en ook wel enkele niet-metrische uit de Aldina, niet verdienden zóó in een hoek te worden geduwd, terwijl daarentegen aan het V-afschrift G te veel eer is bewezen. Verder ziet men, dunkt mij, uit de collatie der hss. niet duidelijk, wat Suidas nu eigenlijk bewaard heeft. Noode mist men ook een siglorum conspectus vóór den text.

Maar als geheel zal men moeten erkennen, dat deze uitgave der Aves-scholiën een standaard-uitgave is. Er bestaat dan ook alle reden om den bewerker van harte geluk te wenschen met de voltooiing van zijn jarenlangen arbeid en met het feit, dat hij in Ginn & Co. een firma heeft gevonden die op waarlijk vorstelijke wijze het resultaat van dien arbeid heeft vastgelegd. Voor een uitgave van het geheele corpus der scholia Aristophanea, waarvan de wenschelijkheid ook door den Heer White wordt bepleit, zal dit werk ongetwijfeld een belangrijken steun vormen.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

[1]) Een hs. met Tzetzes-scholiën.

[2]) Een laat hs. met slechts enkele korte scholiën en glossen.

[3]) Deze Aldina-scholiën zijn dikwijls vrij lang: daarom wordt in 't algemeen slechts aangegeven, waar White's collatie afwijkt van die van Dindorf.

[4]) Is zoo'n transscriptie niet wat te veel gevergd voor een scholiën-uitgave?

J. Ae. Wartena, De Geminatione, figura rhetorica, Omnibus exemplis illustrata, quae e fabulis Plautinis et Terentianis afferri possunt. Groningen, Wolters. 1915. (Groningsche diss.).

Over dit onderwerp hadden reeds Pott [1862] en Wölfflin [1882] onderzoekingen gedaan; eene uitspraak van Birt evenwel, dat hierover nog nieuwe gezichtspunten waren te openen, deed den schrijver van bovenstaande in goed Latijn geschreven dissertatie besluiten, het onderwerp nog eens ter hand te nemen. Immers Pott had wel eene menigte talen onderzocht, maar met het Latijn weinig rekening gehouden, en Wölfflin had wel het Latijn en speciaal Plautus en Terentius onderzocht maar niet volledig; voorts was zijne indeeling van de gevallen niet op de rechte wijze aangebracht en zijne conclusies niet juist; ook op de wetten der psychologie was tot heden niet genoeg gelet. Aldus de heer Wartena in zijne praefatio.

Onder geminatio verstaat Dr. W. de onmiddellijke herhaling van een woord in denzelfden vorm, „sine ulla dilatione aut alterius vocabuli adiectione uno tenore pronuntiatam", alsook wanneer het woord alleen door een pronomen of interjectie of ander woord, dat den samenhang niet verbreekt, van zijne herhaling wordt gescheiden, b.v. exi inquam exi; Bacchis o mea Bacchis; de verdubbeling van een combinatie als *nulla sum*, die één geheel vormt, wordt mede in het onderzoek betrokken (Caput. I).

Nadat in caput II de testimonia veterum zijn opgenoemd en Dr. W. heeft gemotiveerd, wat hem tot zijne omschrijving van het verschijnsel heeft geleid, somt hij in Caput III (p. 13—62) de plaatsen uit Plautus en Terentius op, die eene geminatio bevatten, „adiecto animi affectu vocis simplicis, qui geminatione asseveratur (divisione instituta secundum animi affectus varios)." De oorzaak van de verdubbeling zoekt hij dus in een of andere gemoedsaandoening.

In Caput IV (p. 68—91) zet hij dit standpunt nader uiteen en betoogt:

1e. dat Pott het begrip te veel heeft uitgebreid, door er b.v. ook rediplucatie en figura etymologica onder te verstaan (p. 72 vlgg.).

2e. dat Wölfflin de geminatio ten onrechte als buiten het Latijnsche taalkarakter gelegen en dus, waar zij voorkomt, als van buiten, b.v. uit het Semitisch ingevoerd beschouwt (p. 76 vlgg.) In aansluiting hiermee laat de schrijver, met beheersching van het Hebreeuwsch, in Caput V (p. 92—98) zien, hoe Wölfflin's beweringen op gebrekkige kennis van het Hebreeuwsch berusten en geeft als zijne meening te kennen, dat de geminatio niet alleen het Latijn, maar alle talen eigen is.

3e. dat Van Ginneken ten onrechte in navolging van Pott soms een verzwakkend karakter aan de geminatio toekent (p. 81—91).

4e. geminationem *semper* [1]) eandem rationem psychicam ostendere, sc. asseverationem vocis non geminatae.

Ik maak bij deze stellingen de volgende kantteekeningen:

ad 1. Dat Pott het begrip te veel uitbreidt, is juist, maar ook Wartena breidt het nog te veel uit; hij had n.l. ook de meeste imperatieven en een aantal vocatieven en interjecties nog buiten kunnen sluiten. Ik denk aan imperatieven als: aperite hoc, aperite (Trin. 1174), aan vocatieven als: Callidamates, Callidamates, vigila (Most. 373), aan interjecties als: heus, heus Syre (Ad. 281). Immers de herhaling staat hier los van het eerstvoorkomende woord. Op de eerste roep volgt nl. geen gehoor en eerst als dat blijkt, volgt de tweede. Deze gevallen vallen dus niet onder de boven geciteerde woorden uit schr.'s definitie: sine ulla dilatione . . uno tenore pronuntiatam". Waarom worden voorts *quisquis* en *sese* niet en *utut, ubiubi* enz. en *tete* wel besproken? In de eerste plaats, omdat *sese* „plus centies adhibita est promiscue ab omnibus personis *magnum affectum animi non indicantibus* [1])."

[1]) Door mij gecursiveerd.

Digitized by Google

Maar komen wij zoo niet in een vicieuzen cirkel? Want dat de geminatio dient, om nadruk te geven aan eene gemoedsaandoening, moet eerst bewezen worden. *Quisquis* wordt behalve om de voor *sese* genoemde reden ook hierom niet behandeld, omdat de kracht van de geminatio in *quisquis* meer is afgestompt dan in *utut* enz. Maar had dan ook *attat* niet buiten bespreking moeten blijven?

ad 2. Dat de geminatio op het gebied van het Latijn inheemsch is, ben ik met Wartena eens, maar toch heeft Wölfflin, als hij de geminatio aan rhetoriek toeschrijft, niet geheel ongelijk. Ik denk aan gevallen, als:

O scirpe, scirpe, laudo fortunas tuas (Rud. 523).
Nulla sum, nulla sum: tota, tota occidi (Cas. 621).
Pessuli, heus pessuli, vos saluto lubens (Curc. 147).

ad 3. Dat het karakter niet verzwakkend is, is den schr. m. i. gelukt te bewijzen. Terecht wijst hij er op, dat reeds het enkele „zoo" de beteekenis kan hebben van „zoo zoo" (= tamelijk). Maar aan den anderen kant kan ik in „zoo zoo" niet de „gravissima vis" (p. 86) zien, die de schrijver erin ziet. De beteekenis van *zoo zoo* verschilt nauwelijks van het enkele *zoo* en datzelfde geldt van *fy fy* (Casina 727), *ah ah* (Persa 316); vgl. bij ons: *foei foei*, *ach ach*, *ei ei*, *kijk kijk*, *wel wel*, *jonge jonge*. In deze verbindingen, die dikwijls zonder verdere toevoeging van eenig woord voorkomen, werd waarschijnlijk het enkele woord als onvolledig gevoeld en dientengevolge trad de geminatio in. Eenigszins anders staat het weer met een aantal vocatieven (naast de rhetorische en de na een wachtpauze herhaalde vocatieven die ik al besprak); ik bedoel vermanend-bestraffende als:

Sceledre, Sceledre, quis homo in terra te alter est audacior? (Mil. Glor. 313).
O Callicles, O Callicles, O Callicles,
Qualine amico mea commendavi bona? (Trin. 1094).

Hier geeft de verdubbeling eene nuance, die de enkele vocatief nog *niet* heeft. (Men intoneere hier den laatsten vocatief lager dan de eerste, resp. de twee eerste).

ad 4. Uit het bovenstaande blijkt reeds, dat ik niet met W. kan meegaan, dat verdubbeling *altijd* een versterking geeft. De vraag is nu, voor welke gevallen de gegeven definitie opgaat. Voor de beantwoording van deze vraag kom ik nog eens terug op het woord *zoo*. Als de schr. handelt over „'t is maar zoo zóó" en de emphatische kracht van de geminatio wil aantoonen, zegt hij in een noot: „zó, zó en niet anders. Zó, zó wil ik het hebben. Et in carmine quodam de nativitate Jesus: „Jezus is geboren, zó, zó klinkt ons dankbaar lied." Doch dit is een ander geval, gelijk men aan de tusschengeplaatste komma kan zien en aan de intonatie kan hooren. Terwijl immers in de verbinding „'t is maar zoo zoo" op het tweede *zoo* geen meerdere klemtoon valt en alleen een (een kwint) hoogere toon, onderscheidt in „zoo, zoo wil ik het hebben," het tweede zich vooral door meerderen klemtoon, gesteund door een (slechts een kwart) hoogeren toon. Welnu, dit laatste is het geval, waarvoor W.'s definitie opgaat. Zoo ook in voorbeelden als:

Me, me adsum, qui feci, in me convertite ferrum (Verg. A,. IX, 427)
Nos, nos, dico aperte, nos consules desumus (Cic. Cat. I, 3)
Non, non te odisse aiebat, sed uxorem suam (Plaut. Merc. 765)

Tegenover de verdeeling in gemoedsaandoeningen, waarvan de schrijver erkent, dat de grenzen dikwijls niet scherp te trekken zijn (p. 63), zou ik dus willen onderscheiden de volgende gevallen (het rhetorische geval buiten bespreking latende):

1° de geminatie wordt niet meer gevoeld (quisquis, utut)

2° de geminatie vormt een onafscheidelijk geheel, met verschil van intonatie uitgesproken, en wel:

a. het enkele woord heeft nog niet de nuance van de verdubbeling (Sceledre, Sceledre)

b. het enkele woord kan de verdubbeling vervangen (fy fy; ah, ah)

3° (het geval, waarop W.'s definitie: „asseveratio vocis non geminatae" toepasselijk is:) de twee woorden van de combinatie worden afzonderlijk uitgesproken, het tweede zwaarder beklemtoond (nos, nos... desumus)

4° (feitelijk niet meer als geminatio te beschouwen:) het tweede woord wordt eerst na een korter of langer rustpooze uitgesproken (Callidamates, Callidamates, vigila).

Ten slotte zij vermeld, dat de correctie te prijzen valt: zeer enkele drukfouten zijn door den heer W. zelf gezien en verbeterd.

Sneek. H. D. Verdam.

D. Völter, Mose und die Aegyptische Mythologie nebst einem Anhang über Simson. Leiden, Brill. 1912. (Pr. *f* 0.90).

Scheil, La Chronologie Réctifiee du Règne de Hammourabi. (Extr. des Mém. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L. XXXIX). Paris, Klincksieck. (Pr. fr. 1.50).

Eene zeer gerechtvaardigde herinnering der Redactie aan mij toegezonden aan nog niet aangekondigde geschriften deed mij daaronder de boven genoemde aantreffen. Hunne vermelding moge nu wel wat heel lang post festum komen, — Völters beschouwing blijft desniettemin belangwekkend genoeg om de aandacht er alsnog op te vestigen, al voeg ik er in één adem bij, ofschoon niet overtuigend. Aan het goed recht om bij Israël Egyptischen invloed te veronderstellen zal wel niemand twijfelen; in de persoon en de geschiedenis van Mozes tracht V. dien te bewijzen. Mozes toch is voor hem eene oorspronkelijk mythologische figuur; diens geheele gestalte en werkzaamheid komt verder in alle wezenlijke trekken overeen met die van den Egyptischen maan-god *Thot*. V. beroept zich allereerst op Ex. 33/12—23; daaraan ligt ten grondslag de conjunctie van Zon en Maan. Op 't oogenblik van beider samentreffen is de maan als 't ware weggeborgen, zoodat men haar niet zien kan, „haar aangezicht bedekt is", d. w. z.: het is *onzichtbare Nieuwe Maan*. Jahwe als zonnegod en Mozes als maangod staan hier naast elkaar. Nu wordt Ex. 34/29 v.v. duidelijk; Mozes is ook daar de maan, die na een oogenblik van verborgenheid tijdens de conjunctie met de zon, als zichtbare sikkel den menschen zich vertoont, tot zij als afnemende maan een deksel op haar aangezicht begint te leggen. In deze trekken nu, en in allerlei bijkomende kenmerken wordt Mozes openbaar als het evenbeeld van den Egypt. god Thot.

Digitized by Google

Eenmaal deze „conjunctie" aangenomen ziet V. de verwantschap al duidelijker en menigvuldiger; de minder vooringenomen lezer evenwel zet steeds meer vraagteekens en wordt sceptischer gestemd naar mate hij de exegese meer tot dienstbaarheid ziet gebracht.

Waaraan b. v. ontleent V. het recht om op bl. 15 te schrijven „Gelijk hier [Ex. 3 en 4] God Mozes van den berg uit als zijn plaatsvervanger afzendt, zoo is ook Thot de plaatsvervanger" enz. Tenzij men een opdracht, maar dan ook *elke* opdracht, wil *vereenzelvigen* met plaatsvervanging staat daarvan in de geciteerde C.C. niets.

Sterker nog spreekt — en daarbij zullen wij 't laten — wanneer de S. vervolgt: „En wanneer de egyptische mythologie Thot „den heer der heilige sprake" noemt, „den krachtigen redenaar van zoete tong" en hem in 't bijzonder als „maacheru" d. i. „recht ter tale" aanduidt, voorzoover hij de tooverspreuken met juisten klemtoon en uitspraak kan uitspreken, dan valt daardoor een bijzonder helder licht hierop, dat Mozes aan Gods opdracht om met de hem verleende toovermacht voor Pharao op te treden zich wil onttrekken met een beroep op zijn zware tong en taal, totdat God hem de verzekering geeft met zijn mond te zullen zijn."

Hem, die van zichzelf verklaart te zijn „zwaar van tong" en niet in staat te spreken, te vereenzelvigen met „den starken Redner von süsser Zunge" gaat toch wel wat al te zeer tegen den draad in; bovendien wordt over het hoofd gezien, dat althans in het verband van Exod. 4 Mozes niet tot *Pharao* heeft te spreken, gelijk V. aangeeft, doch tot het *volk*. Onze totaalindruk komt neer op: vindingrijk, doch niet waarschijnlijk; in allen gevalle is veel te apodictisch de bewering aan 't slot (bl. 39), dat „de wetenschappelijke theologen in 't algemeen er wel van bewust zijn, dat geen enkele daad met eenige zekerheid als het historische werk van Mozes is op te vatten". Wat de uitleiding uit Egypte en zijn legislatieven arbeid betreft, is 't juist veeleer tegenovergesteld.

In het aanhangsel: *Simson* is meer dat zich als aannemelijk presenteert. In de voornaamste kwestie echter of „Simson" louter Israëlietisch gekleurde, vermenschelijkte zonnemythe is, dan wel een oorspronkelijk Israëlietische helden-geschiedenis, doch met trekken aan een zonnemythe ontleend opgesierd, ligt de oplossing o. i. niet bij de eerstgenoemde opvatting.

Een betoog als het volgende: op de identiteit van „Simson met den zonnegod wijzen ook zijn voortdurende tochten naar het land der Filistijnen; dat toch is de symbolische voorstelling van den steeds zich herhalenden zonneloop van 't Oosten naar 't Westen", getuigt zeker meer van de zwakheid dan van de kracht der bewering. Zijn er inderdaad in het betrokken tijdperk botsingen tusschen Filistijnen en Israëlieten geweest — en wie zal dat ontkennen? — dan gaat natuurlijk elke aanval van Israël uit in de richting van het Westen, maar heeft dan ook met den loop der zon niets uit te staan. Samgar's praestatie met den ossestok zou op dien grond ook zonne-mythisch moeten worden uitgelegd. Ondertusschen zullen ook zij, die in de hoofdzaak niet met V. meegaan dankbaar zijn voor wat hij tot verduidelijking van wat h. i.: mythologische franje is, heeft gegeven.

In de korte verhandeling van *Scheil*: La Chronologie Rectifiée du Règne de Hammourabi, versierd met een dubbelen afdruk van een aan den schrijver toebehoorenden cylinder, bevattende een „inventaire chronologique presque complet de tous les titres des années de Hammourabi", geeft genoemde onderzoeker belangrijke opmerkingen en wenken ten opzichte der oude Babylonische tijdrekening.

Van een jaartelling is daar geen sprake; de herinnering aan de meer gewone voorvallen wordt telkens opnieuw vastgeknoopt aan de opvallende feiten van meer algemeene beteekenis. Bijzondere natuurverschijnselen, staatkundige, maatschappelijke of godsdienstige handelingen van den regeerenden vorst geven een houvast voor het geheugen; men sprak en schreef: „dit gebeurde, toen de Koning dien en dien tempel heeft gebouwd, dàt kanaal gegraven." In een land met een rijke cultuur als Mesopotamië liet zich de behoefte aan meer preciese tijdsbepaling natuurlijk sterk gevoelen; vandaar, dat men maand en dag er ging bijvoegen. Vooral koop- en huurcontracten vereischten nauwkeurige dateering. Toch kwam men niet tot wezenlijke jaartelling. De voornaamste bronnen voor de bepaling der chronologie van Hammoerabi zijn dientengevolge koop-aktes etc., welke naar de belangrijkste gebeurtenissen gedateerd zijn, en welke elkaar aanvullen. Daarbij komt dat in het uitgestrekte gebied van den koning natuurlijk in het verre Westen niet altijd als geschikt aanknoopingspunt kon dienen, wat in het verre Oosten zich in het geheugen had ingeprent; de verschillende gegevens leiden zoodoende weer tot vergelijking en vereffening. Intusschen ligt het voor de hand, dat de *juiste opeenvolging* der gebeurtenissen op deze wijze alles behalve zeker te bepalen is. Gelukkig hebben de oude Babyloniërs zelf reeds voor verschillende doeleinden gemaakt „des listes récapitulatives" in overeenstemming met de dateeringen van elkaar opvolgende contracten. Laatst genoemde toch geven over 43 regeeringsjaren de tijdsbepalende gebeurtenissen van 36 jaren, de recapituleerende lijsten die van 35 over 43 jaren. Eén dezer lijsten is in 't bezit van den auteur; hij transscribeert en vertaalt haar.

Ons treft daarbij dat de meeste dier gebeurtenissen van godsdienstigen of liturgischen aard zijn; een twaalftal heeft betrekking op de Kanalisatie en de verdediging des lands, een kleine rest op den oorlog.

Wat echter wel zeer bevreemdt is, dat geen gewag wordt gemaakt van de uitvaardiging dier wetgeving, waardoor thans de naam van Hammoerabi 't meest bekend en geëerd is. Met eene poging deze opvallende bijzonderheid te verklaren besluit de schrijver zijn korte maar interessante mededeelingen.

Groningen. L. H. H. Bleeker.

G. A. Nicholson, English Words with Native Roots and with Greek, Latin, or Romance Suffixes, (Linguist. Stud. in Germ. ed. by Wood, 3). Chicago, the University of Chicago Press. (Pr. $ 0.50).

Deze brochure van 55 pagina's is nummer 3 van de door Francis A. Wood geredigeerde serie *Linguistic Studies in Germanic*. Zij is gewijd aan de interessante groep woorden, waarvan wij enkele parallelgevallen hebben in *bibberatie*, *dierage*, *flauwiteit*, *grappicus*, *Keesiade*, *klabbakarium*, *Kuyperiaan*, *pratatief*, enz. Maar in onze taal zal het moeielijk zijn bladzijde

Digitized by Google

aan bladzijde met zulke bastaardkoppelingen te vullen. In het Engelsch heeft men ze echter voor het grijpen, wat de schrijver dan ook met succes heeft gedaan. Een grootere verdienste van deze studie is wel, dat hij ze ook stelselmatig gerangschikt heeft, zoowel chronologisch als semasiologisch, zoodat ze ten slotte toch veel minder dor blijkt dan ze aanvankelijk lijkt. *Manifestly the subject is worthy of a fuller treatment than it has received*, kan men den auteur gerust nazeggen. Even onaantastbaar is zijn uitspraak : *Once the attention is called to this matter one is astonished at the absolute freedom with which the man in the street no less than his sophisticated fellow in the newspaper office attaches any suffix whatever to any word, slang or erudite, which he happens to use at the moment.* Daaruit volgt al dadelijk dat een dergelijke studie nooit volledig kan zijn, zelfs al beperkt men zich, zooals de schrijver doet, tot *hybrids which have been employed by writers of high rank.* Omgekeerd zullen er onder die woorden ook heel wat eendagsvliegen zijn, ephemeriden van hoogeren komaf, maar toch niet levensvatbaarder dan de klassiek gestaarte scheppingen van X. of Y. uit de Fleetstreet en dus eigenlijk overbodig. Zoo heeft bijv. Carlyle's *gigmanity* fortuin gemaakt, terwijl o. a. zijn *drudgical* en *knavess* al lang vergeten zijn. Het nieuwste *ess*-woord is wel *churchwardress*, de vervangster van den *churwarden* in onze troebele tijden, maar dit konden wij in deze studie nog niet verwachten. Het te veel en het te weinig in één en dezelfde rubriek komt o. a. ook uit in de *ous*-groep (p. 19), waar wel te vinden zijn *rumbustious*, *rumgumptious*, *rumbullious* enz., om van *rumstrugenous* niet eens te spreken, maar niet het minstens even bekende *rumbumptious*. Overladen is ook vooral de *ite*-rubriek (p. 32) : *Aikenite*, *Algerite*, *Allanite*, *Arvedsonite* enz., enz. Wel kon de schrijver de *Derbyites* uit den huidigen oorlog nog niet vermelden, maar de *Randites* hadden niet mogen ontbreken. En zoo juist schept *The Tatler* 1916 naar hetzelfde model *Overseas-ites*. Bekend — en vermeld — is de *pittite*, de parterrebezoeker, den *stallite* zoekt men echter te vergeefs. Zoo vinden wij verder op p. 48 heel wat onbekende *ia's*, maar niet de *Rafflesia*. Met *ine* (als vrouwelijk suffix) geeft de schrijver enkel *landgrave + ine*, *rhinegrave + ine* en *dude + ine*. Hier ontbreekt het naar *dudine* gevormde *flapperine*, het bakvischje, dat ook als *flapperette* te boek staat, zonder evenwel vermeld te zijn.

Verder moet erop gewezen worden, dat bijv. *spinnery* en andere *ery* woorden (p. 17) al aan 't verouderen zijn of misschien geheel dood — vgl. ook *selfism* (p. 35) tegenover het niet meer gebruikte *selfist* (p. 37). *Zollvereinist* had gegeven kunnen worden en *Kulturist* zal nog wel een plaatsje krijgen. Waar wij wel *Pecksniffery* krijgen (p. 18), hadden wij ook *Podsnappery* kunnen verwachten. En waar zijn *de Spooferies* ? Dat de woorden op *ery* in laatste instantie aanduiden *a place where certain animals are kept* is niet vleiend voor de *lords of creation* die er een *growlery* of wel heerenboudoir op na houden. Mag o. a. *thinkery* wel ontbreken ? Als niet gegeven oorlogswoord is nog te vermelden *strafeable*. Bijzondere interessant zijn — last not least — de woorden met zeldzaam voorkomende achtervoegsels (p. 53), meestal *singletons* ofwel *blends and fantastic formations*, zooals de schrijver ze noemt, bijv. *witticaster* naar *criticaster*, *camelcade* naar *cavalcade* en het bekende *slantin(g)dicular* naar *perpendicular*. Hieronder hooren ook m.i. *botor* (uit *boat + motor*), *churchianity* (naar *Christianity*), *cuballern* (naar *subaltern*), *hemale* (naar *female*), *shamateur* (naar *amateur*), *shemocracy* (naar *democracy*), *snobbium-gatherum* (naar *omnium-gatherum*) en dgl. Met *itis* krijgen wij enkel *Cowperitis*. De oorlog, hoe verdelgend ook, is een machtige eersterangs taalschepper en behalve *Cowperitis* kennen wij nu ook de *tabitis* en de ... *Zeppelinitis*. Om niet te uitvoerig te worden, moet ik het hierbij laten. Verdere aanvullingen staan den Heer Nicholson ten dienste.

Den Haag. F. P. H. Prick van Wely.

G. Jouveau-Dubreuil, Archéologie du Sud de l'Inde. Tome I, Architecture, Tome II, Iconographie (Annales du Musée Guimet. Bibl. d'études, tomes XXVI et XXVII). Paris, Geuthner. 1914. (Pr. fr. 40).

„Dans cet ouvrage, nous nous proposons d'étudier l'architecture et l'iconographie de ce pays Dravidien qui est occupé par des populations de langue tamoule et qui s'étend le long de la côte de Coromandel depuis l'embouchure de la Pennar jusqu'au cap Comorin."

In deze woorden omlijnt de schrijver het doel van zijn werk ; het onderwerp dat hij zich heeft voorgesteld te behandelen is dus minder uitgebreid dan zijn titel zou doen verwachten. Wat het bizondere belang van deze Dravidische bouwkunst uitmaakt is dit, dat zij zich gedurende dertien eeuwen geheel onafhankelijk heeft ontwikkeld, geen vreemden invloed heeft ondergaan, maar een natuurlijke ontwikkeling heeft doorgemaakt waarvan men de wijzigingen van eeuw tot eeuw kan nagaan (I p. 8). Op deze zelfstandigheid van de Dravidische architectuur legt de schr. grooten nadruk (I pp. 146, 155), en terecht. Zij is te merkwaardiger, als men in aanmerking neemt dat het Dravidische Zuiden en het Arische Noorden een beschavingseenheid vormen, en kan dus wel niet anders worden verklaard dan uit verschil van ras. Schr. schijnt de meening te zijn toegedaan dat de wijze waarop zich een eigenaardige bouwstijl ontwikkelt, wordt bepaald door het „milieu". „Les pagodes", zegt hij (I p. 154), „avec leurs enceintes immenses qui contiennent des étangs et des mandapams sont parfaitement adaptées à la civilisation hindoue, et il serait difficile de les remplacer par des édifices destinés à d'autres civilisations. De même que les espèces animales subissent la loi de l'Adaptation au milieu, les espèces architecturales s'adaptent aux matériaux et aux sociétés." Hoeveel ook voor deze opvatting te zeggen valt, zij laat het verschil tusschen de Indo-arische en Dravidische bouworde onverklaard.

Schr. behandelt trouwens dergelijke kunstphilosophische kwesties slechts zeer terloops. Ook van een artistieke waardeering der bouw- en beeldhouwwerken onthoudt hij zich opzettelijk (I p. 149), al getuigt hij een enkele maal van zijn bewondering voor een werk van buitengewone kunstwaarde.

Zijn doel is uitsluitend historisch. Hij wil vooral de ontwikkeling der kunstvormen nagaan en daarbij toont hij bizondere voorliefde voor zekere architectonische siermotieven, waarvan hij de geschiedenis van tijdperk tot tijdperk vervolgt. Schr.'s methode doet denken aan die van den natuuronderzoeker ; hij ontleent zijn beeld-

Digitized by Google

spraak en terminologie gaarne aan het gebied der natuurkunde. Hij spreekt, we zagen het reeds, van de „aanpassing aan de omgeving". Den geleidelijken groei van het tempelcomplex met zijn ringmuren vergelijkt hij niet onaardig met dien van den boomstam, welks horizontale doorsnee een aantal ringen vertoont, die jonger zijn, naarmate zij verder van den kern verwijderd zijn (I p. 135). Intusschen kan het voorkomen dat de tempelkern, de *vimāna*, wordt vernieuwd, een proces, waarvan ik zelf eens getuige ben geweest te Rāmeçvaram. Men zou den schr. kunnen verwijten dat hij zich te zeer in de beschouwing der onderdeelen verliest en dat hij te weinig oog heeft voor de groote lijnen der eigenlijke bouwkunst [1]). Maar van eigenlijke bouwkunst kan dan ook volgens hem nauwelijks sprake zijn. Een vergelijking met de Gothiek leidt hem tot de uitspraak: „Les grands vimānas comme celui de Tanjore, les grands gopurams tels que ceux de Trichinopoly et de Madura, ne sont que des amoncellements de pierre où l'art de l'ingénieur est à peu près nul." (I p. 168).

In het eerste gedeelte van zijn werk, getiteld „les origines de l'art Dravidien", behandelt schr. achtereenvolgens 1°. het tijdperk van Açoka (beter ware het onderscheid te maken tusschen Maurya en Çunga) 2°. dat van Kaniṣka (als voornaamsten vertegenwoordiger van de dynastie der Kuṣāṇa's) en 3°. dat der Gupta's. Aan „het tijdperk van Açoka" worden 26 blz. gewijd, aan Kaniṣka en de Gupta's niet meer dan 7 blz. Vooral wat de beide laatste tijdperken betreft, die elk niet minder dan drie eeuwen omvatten, is zijn behandeling dus wel zeer beknopt. Ook is het den schr. er voornamelijk om te doen in deze oudere kunst de prototypen van enkele in de latere, Dravidische kunst gebruikelijke motieven aan te toonen. Blijkbaar gevoelt hij zich op dit terrein minder thuis en berust zijn kennis hier uitsluitend op boekenstudie (zie zijn bibliographische lijst p. 49). terwijl hij de Dravidische tempels van Zuid-Indië door eigen aanschouwing heeft leeren kennen.

Waar de schr. spreekt van de steenen balustraden die de 'Topes' van Bodh-Gayā, Sanchi en Barhut omgeven (I p. 16), dient te worden opgemerkt dat de vroeger ten onrechte aan Açoka toegeschreven 'railing' in eerstgenoemde plaats niet om een *stūpa* is opgericht, maar om den tempel der Mahābodhi of „Groote Ontwaking".

Dat de sculptuur van den beroemden *stūpa* van Amarāvatī gedeeltelijk door Grieksche of Romeinsche beeldhouwers zou zijn uitgevoerd (I p. 45), komt mij hoogst onwaarschijnlijk voor; wèl is hier Hellenistische invloed aan te nemen, maar een indirekte die via Gandhāra en Mathurā in Zuid-Indië is doorgedrongen.

Dat monumenten uit het tijdperk der Gupta's nagenoeg ontbreken en buiten den ijzeren zuil van Delhi en het everzwijn van Eran geen beeldhouwwerk van dezen tijd bekend is (I p. 47), kan tegenwoordig zeker niet meer worden beweerd. Juist de opgravingen van Oertel, Marshall en Sten Konow te Sārnāth bij Benares hebben een massa materiaal op dit gebied aan het licht gebracht, zoodat het zelfs noodig geoordeeld is, ter plaatse een museum op te richten.

[1]) **Het is opvallend dat plattegronden en doorsneden in het werk van J.-D. nagenoeg ontbreken.**

Waar schr. spreekt van beelden van Buddha „prêchant sa doctrine" (I p. 48) worden blijkbaar bedoeld voorstellingen van de eerste predikatie in het Gazellenpark bij Benares, waar Buddha begon „het wiel van de Wet te doen draaien".

Bij de door Açoka in één zijner edikten vermelde Grieksche vorsten (I p. 44) is als vijfde te voegen Ptolemaios (Turumaya) van Egypte.

Na de „époque bouddhique" te hebben besproken, komt de schr. tot zijn eigenlijke onderwerp, de Dravidische bouwkunst. Hij neemt hier de volgende vijf tijdperken aan: 1°. Pallava (600—850), 2°. Coḷa (850—1100) 3°. Pāndya (1100—1350), 4°. Vijayanagar (1350—1600) en 5°. Madura (1600 tot heden). Men ziet dat elk der aangenomen tijdvakken, met uitzondering van het laatste, 250 jaren omvat. Het is dus een indeeling, die gemakkelijk is, maar tegelijk, zooals van zelf spreekt, niet vrij is van zekere kunstmatigheid. Het bestaan van Vijayanagar b. v. als centrum van Hindu beschaving en kunst eindigde reeds in 1565 met de verwoesting van die stad, nadat Rām Rāj, haar laatste koning, te Talikot was verslagen en gedood door de vereenigde Mohammedaansche vorsten van den Dekkhan.

De Pallavakunst van het eerste tijdperk is het best vertegenwoordigd te Mavalipuram (of Māmallapuram afgeleid van Mahāmallapura, zooals de plaats naar haar stichter genoemd is) gelegen op de kust ten zuiden van Madras. Hier bevindt zich een groep tempels die reeds sedert langen tijd de aandacht hebben getrokken van Europeesche reizigers, bij wie de plaats bekend werd onder den naam van „de zeven Pagoden." Zoowel de Venetiaan Manucci als de Hollander Jacob Haafner verdiepten zich in gissingen omtrent den oorsprong dezer geheimzinnige bouwwerken. De eerste kwam tot de fantastische oplossing dat zij het werk van Chineezen moesten zijn (waarom is niet recht duidelijk) en dus getuigden van een voormalige Chineesche heerschappij in Voor-Indië, die aan de Mohammedaansche zou zijn voorafgegaan. Haafner, die in zijn „Reize in eenen palanquin" (Amsterdam 1808) zelfs een niet onaardige teekening van „de vijf tempels van Maveliewarom" geeft, achtte het waarschijnlijk dat zij door koning Yudhiṣṭhira, den oudste der vijf Pāṇḍava's zouden zijn gesticht.

Inderdaad brengt het volksgeloof de voornaamste groep dezer tempels, de vijf zoogenaamde *rath's* (eig. wagens), in verband met de helden van het Mahābhārata, de vijf zonen van Pāṇḍu, en hun gemeenschappelijke echtgenoote Draupadī. (Schr. noemt haar I p. 77 ten onrechte hun „zuster". Blijkbaar een verschrijving; want vgl. II p. 107). Wij weten thans dat deze vijf uit den rots gehouwen tempels met de vijf Pāṇḍava's inderdaad niets te maken hebben. Hun tegenwoordige benamingen naar Dharmarāja (= Yudhiṣṭhira), Bhīma, Arjuna, Nakula-Sahadeva en Draupadī bewijzen alleen de buitengewone populariteit dezer personages, die het volksgeloof zoo gaarne in verband brengt met al wat oud en eerwaardig is. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor op Java, waar immers de groep tempelruïnen op het Dieng plateau genoemd is naar de uit het wajangspel bekende figuren van het oud-Indische epos.

De ware geschiedenis der vijf *rath's* van Māmallapura is pas aan het licht gekomen, toen de gewezen 'govern-

Digitized by Google

ment epigraphist' Dr. Hultzsch (thans hoogleeraar te Halle) de inscripties op deze tempels heeft ontcijferd en uitgegeven. Intusschen blijft de oorsprong der Pallava kunst raadselachtig. Het zijn vooral de geweldige in den rots gehouwen reliefs, waaronder dat van den strijd der godin Durgā met den buffelkoppigen demon Mahiṣa terecht door den schr. wordt geroemd (I p. 86, II p. 41), die als hoogst merkwaardige kunstuiting geheel op zich zelf staan en m. i. onmogelijk kunnen worden afgeleid van de voorafgaande Gupta kunst, en evenmin van de nog oudere Buddhistische. Geeft de naam Pallava (= Pahlava, in het Sanskrit overgenomen midden-Perzische vorm van het oud-Perzische Parthava) wellicht aanleiding om den oorsprong dezer dynastie en van de naar haar genoemde kunst in Iraansche richting te zoeken?

Maar het is hier niet de plaats den oorsprong der Dravidische bouwkunst na te gaan. Haar geschiedenis wordt door den heer Jouveau-Dubreuil op uitnemende wijze behandeld. Hij toont daarbij volkomen op de hoogte te zijn van wat door Fransche en Engelsche schrijvers (Gustave Le Bon, Langlès, Fergusson, Burgess, Vincent A. Smith, Lionel D. Barnett) over zijn onderwerp is te boek gesteld. Alexander Rea's Pallava Architecture (een publicatie van de Archaeological Survey of India,) wordt herhaaldelijk door hem geciteerd. Ook van de resultaten van het epigraphisch onderzoek (wij noemden boven reeds den verdienstelijken Hultzsch) heeft de schr. partij getrokken.

De bizondere waarde van J.-D.'s werk ligt echter hierin dat hij als „professeur au collège de Pondichéry" in de gelegenheid is geweest de zuid-Indische monumenten *in loco* te bestudeeren en dus een zelfstandige, van groote liefde en scherpzinnigheid getuigende studie heeft kunnen leveren van een hoogst belangrijk onderdeel der Indische kunst dat te voren nooit aan zulk een afzonderlijk onderzoek onderworpen was.

Volgens het oordeel van J.-D. bereikt de Dravidische bouwkunst haar hoogtepunt in het tijdperk der Cola dynastie (850—1100) en vindt haar schoonste uiting in den grooten tempel van Tanjore (afgebeeld pl. XXXI). Hierin is de schr. het geheel eens met James Fergusson.

„Il est incontestable que c'est avec les grands temples Cholas (Tanjore, Gangaïkondapuram) que l'architecture dravidienne atteint son apogée. Les Pallavas avaient excellés dans la sculpture. Les Cholas furent surtout des architectes. Leur style se distingue par la simplicité et la grandeur."

„Par une heureuse disposition des constructions, par une savante gradation des effets, par l'unité de la composition, par la majestueuse simplicité du plan, Tanjore est bien autrement grandiose que les temples mal ordonnés où l'on se perd au milieu des tours, des enceintes et des colonnades." (I p. 177; cf. ook p. 124).

Onder de latere tempels wordt die van Madura uitvoerig besproken. Deze heeft de groote verdienste zeer zuiver van stijl te zijn, daar hij bijna geheel in een zelfden tijd is gebouwd (p. 149) en daarenboven vormt hij een zeer schilderachtig geheel. „Le célèbre étang du lotus d'or ajoute la féerie de l'eau où se reflètent les palmiers, les tours et les colonnades, à toutes les merveilles de cette architecture de rêve." De schr. erkent „que l'art de Madura est un art de décadence, mais de très brillante décadence" (p. 152).

Op de overige producten der Dravidische bouwkunst in haar laatste tijdperk (en daartoe behooren verreweg de meeste der bestaande tempels) is de uitdrukking „architecture de rêve" zeker niet van toepassing. Of men moest denken aan „un mauvais rêve." Vooral de *mandapams*, die in het vierde naar de stad Vijayanagar genaamde tijdperk voor het eerst verschijnen — de bekende zuilenhallen met hun rijen van steigerende monsters — zullen althans op den westerschen bezoeker den indruk maken van een cauchemar. Het is de tot steen geworden verwildering en wanstaltigheid. Den verbijsterenden indruk dien de reusachtige met bont beschilderd terra-cotta beeldwerk beladen *gapurams* of poort-torens maken — de eigenlijke tempelbouw de zoogen. *vimāna*, zinkt er geheel bij in 't niet — vind ik nergens beter weergegeven dan door Pierre Loti in zijn „L'Inde (sans les Anglais) [1])", waar hij den geweldigen aan Viṣṇu (onder den naam van Çrī-rangam) gewijden tempel van Trichinopoly beschrijft. (pp. 153—159).

Ten opzichte van de dateering van twee tempels — het Kalyāṇa-*maṇḍapam* te Vellore (I p. 143) en de kleine tempel van Subrahmaṇya (*alias* Skanda of Kārttikeya) te Tanjore (I p. 151 sqq.) komt J.-D. tot resultaten die aanmerkelijk afwijken van die van vroegere schrijvers. De Subrahmaṇya, door Burgess gerekend te behooren tot omstreeks 1200, is volgens schr. een werk van de 18de eeuw!

Het tweede deel van J.-D.'s werk behandelt de Dravidische iconographie. Op dit gebied is het verband met het Arische noorden veel nauwer dan bij de bouwkunst, en het is de vraag of men het recht heeft van een afzonderlijke, zuid-Indische iconographie te spreken, ook al doen zich enkele vormen voor die bepaaldelijk aan den Dekkhan eigen schijnen te zijn. Feitelijk hebben wij toch te doen met afbeeldingen van het Hindu Pantheon, zooals dat in het geheele Brahmaansche Indië wordt vereerd. In elk geval zijn wij den schr. dankbaar dat hij in zijn behandeling van de Dravidische tempels aanleiding heeft gevonden om ook de godenbeelden afzonderlijk te bespreken. De Brahmaansche iconographie toch is een onderwerp, dat tot nog toe zeer verwaarloosd is en waarover geen eigenlijk standaardwerk bestaat, terwijl daarentegen aan de Buddhistische beeldenbeschrijving door zeer bevoegde geleerden (Foucher, Grünwedel e. a.) voortreffelijke studies zijn gewijd. Waarschijnlijk hangt dit samen met de hoogere artistieke waarde die aan de Buddhistische kunst moet worden toegekend.

De heer Jouveau-Dubreuil vond dus bij de samenstelling van zijn tweede Deel eigenlijk geen voorgangers, op wier fundamenten hij kon voortbouwen. In de inleiding op Deel II zet hij uiteen, volgens welke methode hij te werk is gegaan bij het verklaren der beelden. Het komt mij voor dat hij daarbij de waarde der litteraire bronnen onderschat. Het is waar dat soms verschillende legenden op éénzelfde beeld kunnen worden toegepast. Ook heeft schr. volkomen gelijk dat men niet het recht heeft „d'interpréter ur bas-relief sculpté sur les

[1]) Vooral in den tegenwoordigen tijd zal de veelzeggende titel van Loti's boek ons curieus schijnen. Hij droeg het op „au président Krüger, aux héros du Transvaal." Tempora mutantur!

Digitized by Google

bords de la Kavéry, à l'aide d'un texte écrit sur les bords du Gange", of een tekst van de 16de eeuw te gebruiken om een beeld van de 7de te verklaren. Met dat al kan de groote waarde van bepaalde teksten (*çilpaçāstra's*, *dhyāna's* enz.) ter verklaring van de voorstellingen der plastische kunst niet worden ontkend. Ik behoef er slechts aan te herinneren met hoeveel succes Alfred Foucher (aan wien schr. zijn werk heeft opgedragen) de methode van voortdurende vergelijking van tekst en beeld heeft toegepast op de Buddhistische kunst. Trouwens, de heer J.-D. heeft het niet versmaad bij zijn behandeling van voorstellingen aan de Kṛṣṇa legende ontleend uitvoerige passages uit het Bhāgavata (in Burnouf's vertaling) aan te halen.

Schr. gaat bij zijn interpretatie der oude beeldhouwwerken uit van de moderne voorstellingen der goden en hunner mythen [1]), en benut hierbij vooral miniaturen op papier en de paneelen der houten tempelwagens, die, zooals men weet, een eigenaardigheid vormen van het Hinduïsme van den Dekkhan. (Schr. bespreekt deze *ratha's* afzonderlijk aan het einde van zijn werk). Een dergelijke methode [1]) zou in Noord-Indië, naar het mij voorkomt, nauwelijks met vrucht zijn toe te passen. Althans mijn ondervinding is dat daar op „traditie" weinig staat is te maken, en dat juist de tempelpriesters, bij wie men toch in de eerste plaats belangstelling in deze dingen zou verwachten, ten eenenmale onwetend en onverschillig zijn omtrent de beteekenis der op hun tempels voorkomende godenbeelden. In den Dekkhan zijn de omstandigheden gunstiger, is de overlevering betrouwbaarder, en heeft dus de schr. zijn methode met goeden uitslag kunnen toepassen. In de inleiding op het tweede deel vindt men die methode nader verklaard en toegelicht.

Het doel dat de schr. zich voorstelt formuleert hij onder de volgende drie punten (II p. 4). Hij wil van elk beeld vaststellen:

„1°. Ce qu'elle représente et la légende à laquelle elle se rattache.

2°. Le nom du sujet lui-même et les noms techniques des différentes parties qui composent cette image: personnages, costumes, emblèmes, etc.

3°. La rareté ou la fréquence de ce sujet dans l'iconographie moderne."

De schr. behoudt ook hier dezelfde indeeling in vijf tijdvakker, die hij bij de geschiedenis der zuid-Indische bouwkunst heeft aangenomen (II p. 6). Echter vindt men bij zijn behandeling een andere groepeering, zooals blijkt uit de titels der hoofdstukken nl. 1°. Çivaitische godheden 2°. Viṣṇuitische godheden 3°. Brahma en de mindere godheden, terwijl nog een 4de en 5de hoofdstuk zijn gewijd aan de geschiedenis der godsdienst volgens de iconographie en aan enkele speciale onderwerpen: kostuum, beelden, godenwagens.

Aan het Çaiva pantheon is dus het eerste hoofdstuk gewijd, ir de allereerste plaats aan Çiva zelf, die inderdaad als de voornaamste godheid van het zuid-Indisch Hinduïsme is te beschouwen. Meestal wordt hij vereerd in den vorm van den phallos (Skt. *linga*), in verband waarmede wij de aandacht vestigen op de mythe van het oneindige *linga*, waarvan Brahmā en Viṣṇu (in zijn ever-gestalte) te vergeefs pogen de uiteinden te bereiken. Deze merkwaardige mythe die aan den Dekkhan eigen schijnt te zijn (althans uit het Noorden is zij mij niet bekend) heeft duidelijk tot strekking, om de meerderheid van Çiva boven de beide andere hoofdgoden van het Hinduïsme aan te toonen. Een eveneens, naar 't schijnt, typisch zuid-Indische beeldtenis van Çiva is die van den *tāṇḍava* dansenden god (Naṭeça of Naṭarāja) waarvan men een mooi specimen in brons vindt afgebeeld in Havell's „Indian sculpture and painting," pl. XXV

Bij de bespreking van het Visṇuitisch pantheon treden vooral de verschillende incarnaties (*avatāra's*) van Viṣṇu op den voorgrond. Waar schr. opmerkt dat de leer der tien *avatāra's* pas omstreeks de 12de eeuw zou zijn gevestigd, komt deze tijdsbepaling mij wel wat erg laat voor. In elk geval is het een feit dat slechts enkele *avatāra's* in de oudere kunst zijn afgebeeld. Zoo vindt men te Mavalipuram voorstellingen van Viṣṇu als ever (*varāha*) en als dwerg (*vāmana*). Daarentegen worden de talrijke legenden die zijn verbonden met de thans zoo buitengewoon populaire cultus van Viṣṇu als Rāma en Kṛṣṇa pas in den lateren tijd afgebeeld.

Het werk van J.-D. bevat nog veel belangrijks, waarop ik gaarne de aandacht zou hebben gevestigd. Echter eischt mijn taak als recensent, dat ik ook op enkele tekortkomingen wijs. Deze liggen hoofdzakelijk aan de philologische zijde van het boek. Zoo maakt schr. zich schuldig aan een opvallende inconsequentie en onnauwkeurigheid in het weergeven van Indische eigennamen. Om een typisch voorbeeld te noemen: den naam van de bekende hoofdrivier van het Zuidland vindt men op drie opeenvolgende bladzijden gespeld: Godāvāri (I p. 33), Godavéry (p. 34) en Godāvārī (p. 35). Tweemaal vind ik de zonderlinge vorm *grandharvas* (p. 130), terwijl elders tweemaal *gāndharva* (p. 48) wordt geschreven. In 't algemeen wordt met de plaatsing van lengteteekens zeer willekeurig omgesprongen (Vināta, l. Vinatā II p. 70; Kāliyuga, l. Kaliyuga. II p. 74; Rajāsimha, l. Rājasimha I p. 73; Sāhadeva l. Sahadeva I p. 79; Trivikrāma l. Trivikrama I, p. 85. Het zou echter niet doenlijk zijn een volledige lijst van corrigenda te geven. Ook vooral in de uit Engelsche schrijvers geciteerde plaatsen zijn de drukfouten zoo talrijk, dat zij inderdaad „zinstorend" mogen worden genoemd.

Deze onachtzaamheid valt te betreuren in een werk dat overigens getuigt van zooveel toewijding en scherpzinnigheid. De waarde er van wordt verhoogd door talrijke afbeeldingen — niet minder dan 108 platen (op elk waarvan in den regel twee photografiën zijn gereproduceerd) en 111 tekstillustraties.

Wij hopen van harte dat dit eerste werk van den heer Jouveau-Dubreuil op het gebied der zuid-Indische kunstgeschiedenis niet het laatste moge zijn.

Leiden. J. Ph. Vogel.

Johanna M. Sernée, Het geschil over het prinsdom Oranje in de jaren 1650-1660. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1916. (Leidsche diss.).

Welk vaderlandsch historicus zoude zich niet aangetrokken gevoelen tot de geschiedenis van het land, waaraan het vorstenhuis, dat zoo innig met Nederland verbonden is, zijn naam ontleent? J. De la Pise schonk

[1]) Het is inderdaad dezelfde methode die door Grünwedel op de Buddhistische kunst van Voor-Indië is toegepast, waarbij hij echter van Tibetaansche afbeeldingen moest uitgaan, aangezien moderne Indische natuurlijk ontbreken.

Digitized by Google

in zijn Tableau de l'Histoire des Princes et de la Principauté d'Orange eene beschrijving van de oudste gebeurtenissen, terwijl A. De Pontbriand in zijne Histoire de la Principauté d'Orange meer den tijd behandelt, gedurende welken Frankrijk door godsdiensttwisten geteisterd werd. Laatstgenoemde studie ontleent vooral hare waarde aan het uitmuntende bewijsmateriaal. De onverkwikkelijke strijd over de voogdij en dus ook over het regentschap in Oranje, die in 1650 begon en eigenlijk nooit geheel is bijgelegd, wordt beschreven door Th. Jorissen in het vijfde hoofdstuk van zijn Mémoires de Constantin Huygens. Schrijfster van bovengenoemde dissertatie heeft van deze uitgaven gebruik gemaakt, evenals van eenige andere, in 't begin van hare publicatie genoemde, boeken.

Maar waar, zooals steeds bij geschiedenisstudie, het zich laven aan de bron — aan de archieven zelve — de meest betrouwbare wijze van doen is, daar heeft Dr. Sernée ook het beste deel gekozen. In het Koninklijk Huisarchief bevinden zich verscheidende brieven, ordonnantiën en bescheiden, zoo gedrukte als ongedrukte, waarvan een uitvoerig en, zooals uit het proefschrift blijkt, nauwgezet gebruik is gemaakt.

Het kon niet anders of de toenemende macht van den Allerchristelijksten Koning zoude langzamerhand het nog weinige overgebleven allodiale bezit aan zich onderwerpen. Met leede oogen werd het voortduren der onafhankelijke dynastieën in het groote rijk gezien. Nadat Richelieu de macht der Seigneurs grootendeels had gebroken, ging Mazarin op den ingeslagen weg voort. Wij zien den grooten loop van het wereldgebeuren weerspiegeld in de historie van het prinsdom, waarvan de lotgevallen, natuurlijk, nauw zijn verbonden met het leven zijner vorsten. Na den dood van Willem I werd Maurits regent voor zijn ouderen broeder, maar toen deze in 1596 uit de Spaansche gevangenschap was ontslagen, voerde de graaf van Buren zelf het bewind tot 1618, het jaar van zijn dood. Maurits, Frederik Hendrik en Willem II mochten zich in het ongestoorde bezit van Oranje verheugen, totdat na het overlijden van laatstgenoemde de ellende begon. De twisten tusschen Amalia Van Solms en Maria Stuart lieten niet na hun invloed te doen gelden in het ver aan de Rhône gelegen land der Nassau's. Gelukkig, dat eerst de woelingen der Fronde beteugeld moesten worden, vóór Lodewijk zijn hebzuchtige handen kon uitsteken naar het prinsdom. In 1660 bezetten de Franschen Oranje, maar vijf jaar later wist Amalia Van Solms haren kleinzoon zijn stamland weder terug te bezorgen. Willem III behield het tot den grooten oorlog van 1672. Bij den vrede van Rijswijk werd de koning van Engeland weder heer in zijn gebied, dat echter na zijn dood door de Franschen hernomen en in 1714 voor goed ingelijfd werd. Niets nieuws onder de zon ; ook hier zegepraalde het geweld over het recht.

Frederik Hendrik had zijn zwager Christoffel Van Dohna tot gouverneur aangesteld. Deze werd opgevolgd door zijne weduwe Ursula en in 1649 door zijn zoon Frederik. Deze Dohna is een praatjesmaker geweest, die zich zelf, zooals dat vaak gebeurt, in zijne mémoires teekent als het nec plus ultra van plichtsbesef, moed en trouw, maar die in de werkelijkheid als een persoon van twijfelachtige betrouwbaarheid verschijnt. Het is ten minste niet uitgesloten, dat hij in 1660 de hem toevertrouwde stad en vesting aan Lodewijk XIV heeft verkocht.

Wij kregen den indruk, dat Amalia's houding kloeker, zeer zeker fatsoenlijker is geweest dan die van Maria. Bij alle handelingen der princess-royale komt 't uit, dat zij zich meer Engelsche, althans niet — Hollandsche gevoelde, terwijl men van de grootmoeder getuigen kan, dat zij met groote trouw de belangen van haar aangetrouwd Huis, dat van Nassau, heeft behartigd.

Daarbij kwam, dat Maria onder invloed van Henriette-Marie, hare moeder, de zeer Katholieke weduwe van Karel I, stond. Maria heeft zich zoo verre vergeten, dat zij Lodewijk XIV het eerst in de ruzie over het regentschap betrok. Eindeloos geharrewar voor het Hof van Holland en voor den Hoogen Raad voerde niet tot overeenstemming tusschen de twee dames. Amalia vond in Dohna, haren neef, een pleitbezorger, terwijl het parlement (rechterlijk college) van het prinsdom, met den advocaat-generaal Jan Sylvius meer overhelde naar de zijde van de moeder van Willem III. Toont Dr. Sernée hare voorliefde voor Amalia ook door deze de eere van de majuskel (Douairière) te gunnen, terwijl de moeder zich tevreden moet stellen met een kale kleine letter (princess-royale) ?

Onder de figuren, die ons oog voorbijgaan, vinden wij Heenvliet en zoo waar ook de ons allen bekende De Wicquefort, dubieuzer memorie. Jan Sylvius, beschuldigd van samenzwering ten behoeve van den hertog De Longueville, wordt van dezen blaam gezuiverd in een goed gedocumenteerd aanhangsel. Hoofdstuk V behandelt de intriges der Franschen om zich in het bezit van den begeerden buit te stellen. Eerst trad men niet te forsch op, misschien omdat gevreesd werd, dat de inwoners der protestantsche steden en de bergbewoners der Cevennes hunnen medehugenoten ter hulpe zouden komen. Maar in Juli 1659 begon het spel, waarvan het einde wel te voorzien was. Dohna werd geboycot en een gewapend fregat op de Rhône sneed allen toevoer af en hief den riviertol. Dit laatste was een des te gevoeliger maatregel, omdat de opbrengst van den tol voor twee derde voorzag in de kosten van het bestuur van Oranje. De tusschenkomst der Staten-Generaal baatte niets. Men was in Frankrijk, in die dagen, trouwens den Nederlanders zeer weinig genegen. De verbittering over het sluiten van den Westfaalschen vrede was nog niet geluwd, integendeel, dat zoude 1672 bewijzen.

Dohna moest zich den twintigsten Maart 1660 overgeven, aan zijns meesters eer heeft de gouverneur weinig gedacht. Wanneer Dr. Sernée echter zegt : „Zeer waarschijnlijk zou de jeugdige Willem III zijn prinsdom liever in puin hebben gewenscht, dan het voetstoots te zien overgeven aan een anderen souverein, van wiens welwillendheid het nu zou afhangen het terug te geven, zoodra hem dit schikte," dan vergist zij zich. Willem III was ongetwijfeld een genie, maar dergelijke nobele gevoelens te veronderstellen bij een kind van negen jaar, is onjuist.

Wanneer wij de voorwaarden der overgave lezen, is het of wij verplaatst worden in onzen tijd, in welken zoovele valsche leuzen worden vernomen en waarin de schijnheiligheid zulk eene rol speelt bij het bemantelen van gemeene daden. Lodewijk XIV speelt le beau rôle, hij had, beweerde hij, Oranje alleen bezet, om de verdeeldheid te doen eindigen, die in 't prinsdom heersch-

Digitized by Google

te tot groot nadeel voor de onderdanen van den prins en die van den koning in de naburige provincies. Z. M. zou het kasteel en het prinsdom bewaren en beschermen tegen ieder, die er aanspraak op zoude willen maken enz. Dohna kreeg 200.000 pond Tournois als vergoeding voor gemaakte kosten. Schrijfster vermeldt, dat men in Holland zeer verontwaardigd was over het verlies van Oranje. Wij hadden wel gaarne vernomen of De Witt ook opgekomen is voor de belangen van den beroofde. Du Thou, de Fransche gezant beweerde, dat H. H. Mo., door het bezet houden van Rees, Emmerik en Ravestein, net hetzelfde hadden gedaan als nu aan zijn koning verweten werd ten opzichte van Oranje.

Een eigenaardig staaltje van de minzame verhouding tusschen Amalia en Maria is wel, dat laatstgenoemde plotseling naar Engeland verdween, zonder afscheid genomen te hebben van hare schoonmoeder. Den vier en twintigsten December 1660 overleed deze zeer antipathieke vrouw „au milieu du peuple, qu'elle avait tant aimé." De belangen van haar zoon zouden, in de toekomst, door anderen worden behartigd (?).

De jeugdige geleerde drukt achter haar werk zeventien brieven en bescheiden der princess-royale af; eene goede gewoonte, daar deze stukken zelve vaak nog meer zeggen dan de beschouwingen er over. Blz. 11. r. 9 v. o. levert voor conjecturenjagers heerlijke kansen op. Wij meenen te mogen aanvullen: „en zond als zijn gevolmachtigde." De zeventiende bijlage is verkeerdelijk genummerd XV. Het boek zoude er ongetwijfeld niet minder op geworden zijn, wanneer een register toegevoegd ware.

Zij, die onderwijs geven, klagen, zeer terecht, over het feit, dat er zoo weinig tijd is voor wetenschappelijke studie? En wie zal het een docent euvel duiden, dat hij, na den geheelen dag met zijn lastigen en inspannenden arbeid bezig geweest te zijn, geen zin meer heeft in zwaar werk? Des te meer is het toe te juichen, wanneer zij, die midden in het onderwijs staan, nog de veerkracht behouden hebben om zich te wijden aan het publiceeren hunner geesteskinderen. Het is te hopen, dat Dr. Sernée, die, naar wij meenen, een drukken werkkring heeft, gelegenheid en opgewektheid moge vinden uitbreiding te geven aan haar wetenschappelijke bezigheden. Wij zijn zeer nieuwsgierig te vernemen, wat er eigenlijk gedurende 1702—1714 in Oranje is voorgevallen. Schrijfster heeft door dit proefschrift getoond, dat zij in staat is geweest een degelijk, nauwkeurig opgezet en, in aangenamen stijl geschreven, boek te leveren, dat ook voor de toekomst rijke beloften inhoudt.

Arnhem. K. Lijndrajer.

W. W. Jaeger, Nemesios von Emesa. Quellenforschungen zum Neuplatonismus und seinen Anfängen bei Poseidonios. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 5).

Na een „Vorwort" p. Vvlg., een „Inhalt" p. IX—XI en eene „Einleitung" p. 1—3 behandelt het eerste gedeelte van deze publikatie „Galens Wissenschaftslehre und der ältere Neuplatonismus" p. 4—67, het tweede „Die Weltanschauung des Poseidonios bei Nemesios" p. 68—137. Een „Anhang" loopt over „Nemesios und Philon von Alexandreia" p. 138—143. Een „Namen-und Sachregister" p. 145—148 vormt het slot.

De strekking van dit boek, dat, naar de eigen woorden van den auteur, met evenveel recht „Forschungen über Poseidonios" had kunnen heeten, Vorwort p. V, is, aan te toonen, welke beteekenis zelfs een minder bekend schrijver uit den lateren keizertijd, zooals genoemde bisschop, voor ons kan hebben om de geschiedenis der Grieksche wijsbegeerte ook in die perioden, uit welke ons slechts weinige fragmenten zijn overgebleven, te rekonstrueeren.

W. W. Jaeger ziet in Poseidonios voornamelijk „den geschichtlichen Begründer der Synthese von Platon und Aristoteles" p. 70, den denker, wiens Timaeus-kommentaar de „Platonauffassung" tot op Schleiermacher toe bijkans „unumschränkt" heeft beheerscht, p. 97, en wiens leer, dat de mensch door de natuur geschapen is om den band tusschen de zintuigelijke en geestelijke wereld te vormen, p. 102 f. f. als „monistische Weltsymphonie" p. 2 door de eeuwen heen heeft weerklonken.

Ongetwijfeld leert ons deze studie den Leibniz der oudheid nader kennen en biedt zij ook aangaande de „Wissenschaftslehre" van Galenus veel wetenswaardigs, vgl. p. 16 vlgg. f. f., maar de bewijsvoering laat meer dan eens te wenschen over, vgl. o. m. de weinig „schlagende" parallelplaatsen p. 134, en meer dan eene uitspraak, als bijv. „Aus dem Timaios stammt natürlich auch bei Plotin alles," p. 84 aanm. 1) is verregaand onjuist.

Wij loochenen geenszins den grooten invloed van den Timaeus en van Poseidonios, maar achten het evenmin juist, om alles op den Timaeus te laten „teruggaan" en willen, met o. m. Windelband-Bonhöffer, Gesch. d. ant. Phil.³ (1912) p. 262 „vor einer gewissen Sucht, hinter allem den grossen Apameer zu finden". waarschuwen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

L. Schwabe, Dorpat vor fünfzig Jahren. Aus den Lebenserinnerungen eines deutschen Professors. Leipzig, Hirzel. 1915. (Pr. M. 1.50).

De classicus Ludwig Schwabe (1835—1908) is van 1864—1872 professor geweest aan de toen nog Duitse universiteit te Dorpat. In 1897 stelde hij zijn levenservaringen te boek. Het deel hiervan, dat op Dorpat betrekking heeft, is tans uitgegeven met een voorrede van Wilhelm Stieda. Dit zeer beknopte relaas (96 pagina's van klein formaat), dat ook de beschrijving van enige tussen 1864 en 1872 ondernomen langere en kortere reizen bevat (naar Duitsland, Italië, Parijs, Londen, Petersburg), geeft op vrij onderhoudende wijze een beeld van de toestanden aan de voortreffelike Duitse hogeschool van Dorpat; het is geheel „anspruchslos", raakt slechts de oppervlakte der verschijnselen, doet ons de schrijver kennen als een vaderlandslievende Duitser (dat blijkt vooral bij de pagina's over de tijd van de Frans-Duitse oorlog) met een enigszins naïeve verwondering over datgene, wat in Dorpat anders was dan in Duitsland; soms is 't hem sympathiek, soms antipathiek. Begrijpelikerwijze is een der redenen van deze uitgave de begeerte, om „für das so hart bedrängte Deutschtum der baltischen Ostseeprovinzen Sympathie [zu] erwecken."

Leiden. N. van Wijk.

Digitized by Google

C. M. Buizer, Quid Minucius Felix in conscribendo dialogo Octavio sibi proposuerit. Amstelodami apud A. H. Kruyt. MCMXV. (Diss. der Vrije Universiteit).

De Octavius van Minucius Felix blijft de aandacht der philologen boeien. Dat bewijzen niet slechts de herhaalde uitgaven der laatste jaren, maar ook de talrijke verhandelingen, zoowel in binnen- als buitenland daarover verschenen.

Vaak reeds heeft men zich verdiept in de vraag naar de godsdienstige overtuiging van den schrijver. Is Minucius een rechtgeloovig Christen? Maar waarom zwijgt hij dan in zijn betoog, waardoor de Heiden Caecilius tot de omhelzing van het Christendom wordt gebracht, bijna geheel van de specifiek Christelijke geloofspunten, zoodat men soms bijna een Heidensch wijsgeer, een Stoïcijn, die alleen het licht zijner natuurlijke rede volgt, aan het woord zou wanen?

Allerlei stoute gevolgtrekkingen zijn reeds uit dat mysterieuze zwijgen afgeleid. Ten onzent meende o. a. Prof. van Wageningen — na Kühn en verschillende anderen — in Minucius Felix een „*Modernist*" te ontdekken, die wel een Christen wilde heeten, maar van het Christendom zweeg, nu ja, wijl hij van het Christendom — zelfs van Christus' bestaan! — niets of weinig wist en niets geloofde.

Dat zulke beweringen niet onweersproken zouden blijven, was te verwachten. Na anderen treedt thans Dr. Buizer met zijne dissertatie in het strijdperk als een welgewapend kampioen voor Minucius' orthodoxie.

B. heeft zijn taak ruimer opgevat dan de meeste zijner voorgangers. Bepaalden dezen zich bij hun onderzoek veelal tot den Octavius zelf, hij oordeelde het wenschelijk in de eerste plaats de bronnen op te sporen, waaruit Minucius zijn redenen putte, de voorbeelden, die hij navolgde.

Hij stelt dan in het eerste deel van zijn proefschrift (pp. 11—69) de dubbele vraag: „*Quo tempore scriptus sit dialogus, qui inscribitur Octavius, quibus fontibus apologeticis sit usus.*" Tot die vraag bestond aanleiding. Sinds lang had men, naast menig verschil, de groote overeenkomst tusschen den Octavius en Tertullianus' Apologeticus opgemerkt; men twistte echter en twist nog heden welk van beide werken het oudste is: heeft Minucius Tertullianus of heeft deze Minucius gelezen en nagevolgd? Op het voetspoor van R. Heinze (Tertullianus' Apologeticum, Berichte der kgl. Sächs. Gesellsch. der Wissensch. zu Leipzig, Philol. hist. klasse, Bd. 62, Heft 10. Leipzig, Teubner 1910), wiens betoog hier en daar wordt verbeterd en aangevuld, bewijst B. — m. i. overtuigend — dat Tertullianus de oudere en (met en boven Justinus) Minucius' voornaamste bron te achten is. Daaruit wordt dan met vrij groote waarschijnlijkheid afgeleid, dat het verschijnen van den Octavius omtrent 225—230 n. Chr., dus tijdens de regeering van Alexander Severus dient gesteld te worden.

Van hoeveel gewicht dit besluit is voor de vraag naar Minucius' godsdienstige overtuiging, valt licht in te zien. Een lezer en bewonderaar van Tertullianus kan onmogelijk onbekend geweest zijn met de voornaamste waarheden van het Christendom. Maar dan keert de boven gestelde vraag nog klemmender terug: waarom volgt Minucius zijn voorbeeld niet met grooter getrouwheid; waarom bezigt hij in zijn betoog slechts een gedeelte der stof, die hij bij zijn welsprekenden zegsman in overvloed vond; waarom toont hij niet duidelijker, dat hij Christus' leer èn kent èn belijdt?

Hierop antwoordt de schrijver in het tweede gedeelte zijner dissertatie: „*De genere et natura operis Minucii quod inscribitur Octavius*" (pp. 69—188).

Na eerst *den zin en de beteekenis der vraag* nader te hebben uiteengezet (Cap. I, pp. 69—77) en de verschillende *antwoorden* te hebben besproken, die doór tal van geleerden daarop gegeven zijn (Cap. II, pp. 78—132), geeft hij in het derde hoofdstuk (pp. 133—188) *de oplossing*, die hij zelf voor de ware houdt.

Hier komt de schrijver tot de volgende conclusies. De in den Octavius verhaalde bekeering van Caecilius dient men te beschouwen als een *historisch feit* (p. 139), den Octavius zelf als het, eenigszins omgewerkt, verslag van een *werkelijk gehouden twistgesprek* (p. 140). Minucius' *bedoeling* bij het schrijven zijner brochure was zoowel zijn overleden vriend te eeren, als door het verhaal van Caecilius' bekeering èn de Christenen in hun geloof te bevestigen èn menig heiden tot de erkenning der waarheid te brengen (p. 141).

Men mag derhalve den Octavius niet zonder meer met den Apologeticus en dergelijke werken gelijkstellen, waarin het *polemische* element veel meer op den voorgrond treedt. (p. 142). Meer overeenkomst vindt B. tusschen den Octavius en de beroemde rede, door Sint Paulus te Athene voor den Areopaag gehouden (Act. Apost. XVII, 22—31). Inderdaad nagenoeg alle punten, die de groote Leeraar der Heidenen voor zijn Atheensche hoorders uiteenzette — God, voorzienigheid, afgoderij, oordeel, verrijzenis — vinden wij bij Minucius terug. Alleen de vermelding van Christus als Rechter der wereld (Act. Apost. XVII, 31) missen wij. Natuurlijk heeft Minucius nog allerlei daaraan toegevoegd, wat hij grootendeels aan Tertullianus ontleende, maar de kern van zijn betoog vond hij of kon hij vinden bij Paulus (pp. 149—157).

Dit werpt inderdaad een verrassend licht op het zooveel besproken „stilzwijgen" van Minucius. Wanneer Paulus, die toch zeker geen *Modernist* was, slechts die punten der leer, welke hij kwam verkondigen, aanraakte die hij voor zijn hoorders op dat oogenblik dienstig achtte, dan behoeven wij bij Minucius in een analoog geval waarlijk niet naar een andere reden te zoeken. Dit klemt nog meer, wijl, gelijk B. (pp. 161—164) zeer goed aantoont, de godsdienstige toestand in de dagen van Minucius juist het aandringen van boven genoemde punten èn noodzakelijk èn voldoende deed achten om een bekeering tot het ware Geloof te bewerken of althans voor te bereiden. Daaruit laat zich dan ook verklaren, hoe Caecilius na een betoog, waarin van de eigenlijk Christelijke geloofspunten weinig of geen spraak was, zich reeds een Christen kan noemen. Op de Heidenen dier dagen, die omtrent de grondbeginselen van alle godsdienstig en zedelijk leven in pijnigende onzekerheid verkeerden, moest de kalme maar stellige belijdenis van den *éénen, waren God, den Schepper, Heer en hoogsten Rechter van alle menschen*, wel een overweldigenden indruk maken, te meer, wanneer die belijdenis bevestigd werd door een vlekkeloos leven, dat een heerlijke tegenstelling vormde met de onbeschrijfelijke zedeloosheid van het Heidendom, en bezegeld door de heldhaftige standvastigheid van talrijke bloedgetuigen te midden der wreedste folteringen.

Digitized by Google

Dat Caecilius, ook na den beslissenden stap, nog heel wat moest leeren en een langdurigen proeftijd doorstaan, eer hij door het Doopsel onder de Geloovigen werd opgenomen, spreekt van zelf; maar de zege was hier bevochten.

Zeer belangwekkend is wat B. aan zijn betoog toevoegt uit de mededeelingen van hedendaagsche (Protestantsche) zendelingen en van een Japanschen bekeerling, die een opmerkelijke bevestiging zijn van wat hier uit de beschouwing van den Octavius werd afgeleid (pp. 165—188).

In zijn woord van dank aan de Hoogleeraren der Vrije Universiteit betreurt Dr. Buizer, dat zijn drukke bezigheden als docent hem niet hebben vergund, zijn proefschrift nog zorgvuldiger af te werken. Dat betreur ik met hem; anders ware de zuiverheid der taal wellicht meer in overeenstemming met de degelijkheid van den inhoud en zeker zouden eenige treurige *lapsus calami* zijn verdwenen, die thans enkele bladzijden ontsieren.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde S. J.

R. Seeberg, Grundriss der Dogmengeschichte. Dritte vielfach verbesserte Auflage. Leipzig, Deichert. 1910. (Pr. M. 3.25, geb. M. 3.80).

Het *Museum* komt wel wat laat met de aankondiging van dit geschrift van den bekenden Berlijnschen hoogleeraar, dat in 1900 reeds voor de eerste maal verscheen. Toch niet te laat voor hen, die het werk niet kennen en zoeken naar een handig repetitieboek voor de Dogmengeschiedenis. Indeeling en stof zijn dezelfde als in het tweedeelig Lehrbuch van den schrijver; de Bronnen worden telkens zeer uitvoerig vermeld, en de uiteenzetting is kort en helder, uitnemend geschikt voor het doel, waartoe de Grundriss werd geschreven, nl. om docent en student beiden hun taak te vergemakkelijken.

De dogmengeschiedenis wordt vervolgd voor de Lutherschen tot aan de Formula Concordiae, voor de Gereformeerden tot de Formula consensus Helvetica, voor de Roomsch-katholieken tot het Vaticanum, zoodat de „geschiedenis der protestantsche theologie" geheel buiten bespreking blijft, m. i. terecht. (Vrgl. overigens mijn bespreking van Otto Ritschl's Dogmengeschichte des Protestantismus, *Museum* XVI 11—12 kol. 449—50). Overigens wordt de leerstof omschreven als „die geschichte des kirchlichen Verständnisses der Offenbarung", en toont de schrijver de ruimte van zijn blik en zijn hart in deze verklaring (S. 1), die waard is in wijderen kring te worden gelezen: „Die Zustimmung zu einem Dogma bezieht sich nicht auf die wissenschaftliche Technik seiner Formulierung, sondem bezeichnet die Billigung der Verwerfung des Gegensatzes, wider den das Dogma sich wendet, sowie die Übereinstimmung mit der religiösen Tendenz, um derentwillen jene Verwerfung erfolgt."

Leiden. H. M. v. Nes.

H. Tietze, Die Methode der Kunstgeschichte. Ein Versuch. Leipzig. 1913. (Pr. f 9.75).

Zoo dikwijls ik de „Handleiding tot de Kerkgeschiedvorsching en Kerkgeschiedschrijving" door Prof. Acquoy raadpleeg, betreur ik het dat geen onzer kunsthistorici eene „Handleiding tot de Kunstgeschiedvorsching en Kunstgeschiedschrijving" heeft samengesteld. De beoefenaar van deze wetenschap heeft zoovele vragen omtrent wezen en taak, methode en doel, en wat dies meer zij, te overwegen alvorens aan den arbeid te kunnen gaan, dat een oriënteerend, practisch, paedagogisch werk, als handleiding te gebruiken en als zoodanig ook opzettelijk ingericht, dringend noodig moet worden geacht.

Mijn wensch is door het aangekondigd wordend boek boven verwachting in vervulling gegaan. Boven verwachting, omdat Tietze eene volledige en wetenschappelijk opgevatte methodenleer geeft, die, hoewel beperkt tot de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunst, zoowel de kunstgeschiedvorsching als de kunstgeschiedschrijving, de laatste ook als voorwerp van wijsgeerige behandeling beschouwd, omvat. Dit is juist hetgeen wordt verlangd. Nadenken over hetgeen door het navorschen werd ontdekt; onderkennen en ten volle naar hare innerlijkheid waardeeren het ontstaan en de ontwikkeling van de kunstzinnigheid der menschheid in hare golvende voortbeweging gedurende den loop der eeuwen. Ziehier de naastbij gelegen taak. Tietze ziet terecht in dat de bloei van de kunstgeschiedenis in onzen tijd schijnbaar is. Inderdaad, er moeten ernstig beginselvragen worden gesteld, zelfbezinning blijkt noodig, de beoefening dient te worden geleid in andere, meer zuiver methodisch ontwikkelde richtingen.

Stemt men dit toe, dan volgt hieruit onmiddellijk dat de keus van een wetenschappelijk standpunt niet achterwege kan blijven. Dat van Tietze blijkt te zijn: de kunst, „de meest vrije bloei van den menschelijken geest", groeit naar hare innerlijke organische wetten en is toch in elk harer uitingen historisch bepaald. Van hier uit ontwikkelen zich verschillende mogelijkheden om de kunst als geheel in het oog te vatten. Van dezen is de historische beschouwing in dit werk in het centrum geplaatst en wordt beproefd om alle anderen hierom heen te oriënteeren. Dit is niet geschied met de bedoeling om eene nieuwe, langs theoretischen weg gewonnen, wetenschap samen te stellen, maar om de practijk van eene sedert lang bestaande leer tot eene methode toe te spitsen. (Vorwort. S V f).

Tietze, een jong zelfstandig werker uit de school van Bernheim, het bekende „Lehrbuch" heeft voor de conceptie tot model gediend, ontwikkelt in het eerste hoofdstuk, over het begrip en het wezen der kunstgeschiedenis handelend, allerlei belangwekkende gedachten, op grond waarvan hij tot deze definitie van de kunstgeschiedenis komt: „(Zij is) een navorschen en beschrijven van alle feiten, die de ontwikkeling van het menschelijk kunstwillen in hunnen causalen samenhang leert kennen." (S 30, 45). Van de inleidende gedachten noem ik dezen: de in de kunstgeschiedenis levende krachtige drang naar het nomothetische (S 1), de mogelijkheid van eene in doel en methode verschillende wetenschappelijke beschouwing der kunst (S 2f), het op eigen krachten bouwen van de kunstgeschiedenis nevens haar verband met de kunstwetenschap en de aesthetica (S 9). Het komt volgens Tietze voornamelijk aan op het kunstwillen, de synthese van de kunstuiting in eenig tijdperk (S 13ff), en op, de van een kunstwerk uitgaande werking, het noodwendig correlaat van iedere kunstschepping (S 18ff). En dit is juist gezien.

Digitized by Google

De voor de aldus samengestelde wetenschap opgevorderde zelfstandigheid heeft het stellen van grenzen en de regeling van de verhouding tot naburige wetenschappen en tot de kunst ten gevolge. Wat de wetenschappen betreft, er wordt gehandeld over de aesthetica, de geschiedenis, de philologie en de natuurwetenschappen. Van deze paragrafen zijn voornamelijk die over de geschiedenis en over de natuurwetenschappen handelend het belangrijkst. In aanmerking nemend het standpunt van den schrijver, zijne vooropstelling van de kunst, zal men hier op vele punten met hem kunnen instemmen. Dit kan ik niet doen bij zijne beschouwing over de verhouding tot de aesthetica, al is mij zijne critiek op Konrad Fiedler niet ontgaan.

In het eerste hoofdstuk vinden wij dus eene degelijke voorbereiding voor een veel belovend vervolg. En dat geeft Tietze inderdaad. Zijne beantwoording van de methodologische vraagstukken is ver van eenvoudig. Er worden practische wenken gegeven, het ontwikkelde is paedagogisch en oriënteerend, de schrijver verstrekt vele bibliografische notities, maar, wat meer zegt, er wordt een op nadenken berustende en tot nadenken opwekkende kennis aangeboden, die het boek stempelen tot een studieboek, waaruit veel valt te leeren. Er is evenwel niet voldoende maat gehouden, eene critische zifting van den overvloed zou wenschelijk zijn geweest.

Mijne indrukken samenvattend, kom ik tot dit oordeel. Wanneer men bedenkt dat de methodologie van de kunstgeschiedenis eene kwalijk beoefende hulpwetenschap is, dan mogen wij Tietze dankbaar zijn voor het gegeven goede voorbeeld. Het methodologisch historisch materiaal is nevens en onder zooveel ander tot onvindbaar wordens verspreid. Tietze heeft het opgezocht en een zeker geheel er van opgebouwd, dat uit den aard der zaak nog niet een streng critisch werk van scherp belijnden omvang en volkomen afgeronde opvatting is of kon worden. Maar dit geldt als een eisch voor later. Voor het heden zij gezegd: Tietze heeft ons een flinken stap vooruit gebracht.

Wij hebben veel aan zijn boek. Het moet niet alleen worden gelezen, maar zeer ernstig bestudeerd. Die studie loont de moeite, ook al moet men tegen wil en dank op sommige punten met den schrijver van meening verschillen. Dit nader te ontwikkelen, met den schrijver denkbeeldig van gedachten te wisselen over enkele hoofdzaken, zou vermoedelijk niet gaan. En indien zulks geschiedde, men zal over de bezwaren heen volgaarne eindigen met een woord van warmen dank. De opvatting van Acquoy en die van Tietze voor beider studievakken! Ik leg ze naast elkander. Indien iemand eene „Handleiding voor de kunstgeschiedschrijving" wil geven, ik zou, desgevraagd, adviseeren: Verzuim de opvatting van Acquoy niet, maar ga verder. Behandel vooral in gelijken zin de hoogere vormen van de kunstgeschiedschrijving. Bestudeer hiervoor het werk van Tietze aandachtig, en gij zult van zelf de richting en den weg leeren onderscheiden, maat vindend en maat houdend. Wat wij verlangen van elke historiographie is eene gelijke behandeling van de lagere en van de hoogere vormen der geschiedvorsching en geschiedschrijving. De laatsten worden tegenwoordig volkomen verwaarloosd. Bronnenkunde en historische critiek daarentegen niet. Deze zijn inderdaad veel, maar niet alles. Men zij niet bevreesd. De hoogere vormen van de historiographie doen der historische waarheid geen geweld aan, maar verlangen juist die waarheid en stellen haar v. orop. Maar die vormen voltooien de historische wetenschap.

Utrecht. J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. K. H. de Raaf en J. J. Griss, Een Nieuwe Bundel. Vierde deel. Bloemlezing van Nederlandsche Poëzie en Proza, voor de hoogere klassen van gymnasia, hoogere burgerscholen en voor zelfstudie. Achttiende en negentiende eeuw. Rotterdam, W. L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij. MCMXV. (Pr. geb. f 2.25).

Het vierde deel van „Een Nieuwe Bundel," is eene bloemlezing uit de literatuur van de achttiende en de negentiende eeuw, tot „de beweging van tachtig". De mannen van tachtig en de Vlamingen zullen in een volgend deel de plaats krijgen, welke hun toekomt. In het belang van eene rustige, degelijke behandeling onzer letterkunde zijn niet van een zoo groot mogelijk aantal schrijvers slechts enkele, maar van een kleiner aantal verscheidene stukken opgenomen. De keuze dezer stukken is, zooals men die van de verzamelaars kon verwachten, en laat, de soort van letterkundige bloemlezingen, waartoe dit werk behoort, in aanmerking genomen, weinig te wenschen over. Wel zal het menigeen bevreemden, dat Piet Paaltjens de eer der opneming in der verzamelaars letterkundig Pantheon niet is waardig gekeurd en dat in deze bloemlezing, welke niet aesthetisch —, maar historisch — letterkundig is, Dr. H. J. A. M. Schaepman, de „dichter-prozaïst met zeldzame gaven", door zijne afwezigheid schittert, moge dan ook het zwaar geluid der niet zelden rhetorische verzen van den Katholieken Da Costa, den tachtigers eene ergenis zijn geweest. Uit de Camera Obscura is niets opgenomen, daar de uitgever het volstrekt weigerde, „waarschijnlijk vreezend dat anders het debiet van dit populairste aller boeken belangrijk geschaad zou worden." Aan de ergernis over deze teleurstellende weigering kon moeilijk fijner ironisch uiting zijn gegeven. In de inhoudsgave, zoowel van dit als van de voorafgaande deelen, alle keurige boeken, in groot-octavo-formaat, zijn van de gedichten de beginwoorden opgegeven; ook uit zulk eene schijnbare kleinigheid spreekt de groote zorg, door de verzamelaars aan hunne bundels besteed. Het in 't voorbericht van het derde deel toegezegde beknopt beredeneerd overzicht van de geschiedenis onzer letterkunde, dat tegelijk met deel IV zou verschijnen, zal, naar ik vermoed, met of in deel V worden uitgegeven.

's-Gravenhage. B. J. F. Varenhorst.

J. M. Acket, Oude Getrouwen. Proza en Poëzie voor Gymnasia, Hoogere Burgerscholen, Kweek- en Normaalscholen, en de hoogste klassen van M. U. L. Onderwijs. Haarlem, De erven F. Bohn. 1916. (Pr. geb. *f* 2.50).

G. Leffertstra, Leesboek voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs; 2 deelen. Groningen, P. Noordhoff. 1915 en 1916. (Pr. per deel ingen. *f* 1.90, geb. *f* 2.25).

E. Rijpma, Jonge Kracht. Nieuw Leesboek voor de laagste klassen van Gymnasia, Middelbare Scholen en Scholen voor Voortgezet Lager Onderwijs; 2 deelen. Amsterdam, L. J. Veen. 1916.

„Oude Getrouwen" is een literair boek; niet vakmatig- histories- letterkundig; maar 't is 'n verzameling

Digitized by Google

van *mooie* stukken. Het is 'n poging om de deugden der oude bloemlezingen te vereenigen met die der nieuwe. Alleen hij, die 't verleden in zich heeft opgenomen, kan begrijpen en waarderen wat de nieuwe tijd voor moois bracht. De verzamelaar hoopt en wéét zelfs dat 't niet vervelend is, want hij heeft de hier verzamelde stukken bijna alle in de loop der jaren genoten met zijn klassen. Dit leesboek zal een niet te versmaden steun wezen voor het volgend onderwijs in de Nederlandsche Letterkunde. Bij de samenstelling is vooral gedacht aan de derde klas (van een 5-jarige H. B. S.), maar het boek bevat veel stukken die ook reeds in de tweede gelezen kunnen worden. En daar vele dezer stukken ook geschikt zijn voor de lektuurlijst van 't eindeksamen der Hogere Burgerscholen, zo zal men daar het boek ook nog wel eens in de vierde of vijfde klas willen opslaan. — Het bovenstaande is ontleend aan des verzamelaars inleiding, welke eene toespraak is,, Aan de Leraren en Onderwijzers in de Moedertaal." Deze bloemlezing met haren m. i. onjuisten titel — immers ze bevat wel oude getrouwen, maar ook veel nieuwere bekenden — is geen leesboek voor de lagere klassen; daarvoor staan er ook te veel en te moeilijke verzen in, o. a. Jan van Beers' Begga; maar voor het doel, dat de verzamelaar zich heeft gesteld, zal, indien de omstandigheden medewerken, dit fraaie boek met vrucht kunnen gebruikt worden door even hoogstaande en geestdriftige leeraren als de verzamelaar zelf.

Wèl voor het leesonderwijs bestemd zijn de bloemlezingen van Leffertstra en van Rijpma. Ze geven de taal van 't gewone dagelijksche leven, naast literatuur, waarin de leerling om „het geval" belang kan stellen, en zijn niet overzichtelijk letterkundig. Vooral de bloemlezing van Leffertstra bevat verscheidene zoogenaamd *leuke* stukken, waarvan er echter een paar best gemist hadden kunnen worden, o. a. „After-Dinner," uit Joh. W. Broedelet's „Met den boemel". Buitengewoon grappig en werkelijk „leuk" is in het 2de deel de „Sensationeele onthulling" uit Bernard Canter's „Raketten", waaruit blijkt, dat „dat heele eiland Marken een „bluff", een „humbug" en een „swindle" is." Die „leukheid" is echter van ondergeschikt belang: aan een leuk, maar slecht geschreven stuk behoort in eene bloemlezing geen plaats te worden gegund. Wat niet zeggen wil, dat niet slecht geschreven, doch voor de jeugd al te taaie stukken, er wèl in thuis behooren Juist in de keuze der min of meer grappige stukken toonen zich des verzamelaars smaak en paedagogisch inzicht. Zoo legt m. i. een leesboek, er zijn er zoo, waarvan de leuke stukken hoofdzakelijk schooltooneelen zijn, waarin brutale, vlegelachtige leerlingen stumpers van onderwijzers en leeraren brutaliseeren en belachelijk maken, een overduidelijk, maar bedroevend getuigenis af van des bloemlezers karakter en beschaving. — De heer Leffertstra wijst er in zijne voorberichten uitdrukkelijk op, en daarom herhaal ik het te dezer plaatse, dat hij, op verzoek, „krasse" woorden zooveel mogelijk (sic) uit zijne school-leesboeken heeft geweerd [1]).

Bij 't samenstellen van Rijpma's bundels is de leidende gedachte geweest: *Wat vinden onze jongens en meisjes mooi?* Dan was er nog een voorname factor: de meer of mindere geschiktheid als lées-stof; vandaar veel gesprekken, waardoor 't natuurlijk lezen wordt bevorderd en er gelegenheid ontstaat tot dramatiseeren. Dit zijn verstandige inzichten, waarmede ieder toekomstig verzamelaar zijn voordeel kan doen. En de keuze der stukken is hiermede in overeenstemming. In beide verdienstelijke bloemlezingen worden, evenals in „Oude Getrouwen", onder de fragmenten de titels opgegeven der boeken, waaraan zij zijn ontleend.

Tot besluit van deze aankondiging, welke gebonden is aan den eisch der beknoptheid, en daardoor niet ten volle recht kan doen wedervaren aan de vele goede en ook enkele minder goede eigenschappen der besproken bloemlezingen, zij hier opgemerkt, dat schoolboeken voor het M. O. niet later dan in de eerste helft der maand Maart aan de scholen ter kennismaking moeten worden toegezonden. Aan verscheidene inrichtingen van onderwijs wordt nl. de boekenlijst voor het volgende schooljaar reeds vóór het begin der paaschvacantie in ontwerp vastgesteld. Ik hoop, dat, niet zoozeer de schrijvers, want die weten-het wel, maar vooral de uitgevers van boeken voor het schoolonderwijs, hiervan kennis zullen nemen en er rekening mede houden.

's-Gravenhage. B. J. F. Varenhorst.

1) Zijne bloemlezing is zoo „up to date", dat er zelfs literatuur over den huidigen wereldoorlog in voorkomt, en een stuk van J. F. Graadt van Roggen, naar handschrift.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bijdragen voor vaderl. geschiedenis, 5de Reeks, III, 3/4: Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, I en II. — Timmer, De impost op de gijlbieren. — Nederl. Hist. literatuur (Nov. 1915—April 1916).

Tijdschrift voor geschiedenis, XXXI, 1: De Boer, De verovering der Zilvervloot, I. — Kappetein, Het verband van economie en geschiedenis. — Wiltink, Noord-Sumatra, I.

2: De Boer, De Zilvervloot, II. — Geerts, Een officier van de Zwitsersche gardes. — Wiltink, Noord-Sumatra, II.

Revue Historique, CXXI, 1: Manin, Le recouvrement des impôts en 1791. — Lubimenko, Les relations diplomatiques de l'Angleterre avec la Russie au 16me siècle, — Guilland, Lamprecht. — Bulletin historique (Histoire grecque).

Hist. Zeitschrift, 115, 3: Strack, Kleopatra. — Kern, Ueber die mittelalterliche Anschauung vom Recht. — Meinecke, Germanischer und romanischer Geist. — Dühr, Probleme der Arndt Biographie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Caland en Fokker, Verhand. Hindoeïsme: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 15 (Oldenberg).

Fritz, Hist. v. Wagenaar: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 17 (Petsch).

Goslinga, Slingelandt: [illegible] v. Gesch. XXXI, 2 (Smit).

Hoogvliet, Die sc[illegible] D.Lit.Ztg. 1916, n°. 14 (Herbig).

Huan, Le dieu de Spinoza: Li[illegible] n°. 12 (Hachtmann).

Roos, Excerpta hist. etc., II, 2: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 14 (Heisenberg).

Speyer, Ind. Theosophie: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 17 (Wecker).

Uhlenbeck, Phonét. basque: Rev. d. Et. rom. 1915, Juli-Dec. (Grammont).

Valeton, De Iliadis fontibus et compositione: Lit. Zentralbl. 1916, n°. 19 (Ostern); Berl. Philol. Wochenschr. 1916, n°. 14 (Eberhard).

De Visser, The Bodhisattva Ti-tsang: Lit. Zentralbl. 1916, n°. 15 (Erkes).

Digitized by Google

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: { GEORGES GAILLARD / LOUIS PIÉRARD

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an.
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XX:**

De Apostolische Vaders I,

(Leer der Twaalf Apostelen. Barnabas. 1 en 2 Clemens).

BEWERKT DOOR

Dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA.

Prijs . . . f1.25.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zooeven verschenen: een zeer actueel boekje getiteld:

Vredes-Conferenties na den Oorlog?

Vragen gesteld en Antwoorden verzameld door den Nederlandschen Anti-Oorlog Raad.

Ter herdenking van de Opening der Eerste Vredesconferentie
1899 — 18 Mei — 1916.

Prijs 50 Cents.

Uitg. van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden.

Zoo juist verscheen het voor het Gymnasiaal onderwijs belangrijke rapport:

DE KLASSIEKE OUDHEID
IN HET
GYMNASIAAL ONDERWIJS.

RAPPORT

in opdracht door het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën. — Samengesteld door:

J. W. BIERMA. H. BOLKESTEIN.
E. H. RENKEMA. J. VAN IJZEREN.

Prijs f1.90.

Uitg. van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden.

OTIUM CLASSICUM.

f 0.90. **f 0.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij., te LEIDEN zal onder bovenstaanden titel doen verschijnen een Serie van nieuwere Latijnsche Geschriften, die bij uitstek geschikt blijken te zijn als lichtere lectuur ingevoerd te worden in de hoogere klassen onzer Gymnasia, tot afwisseling der studie in de Latijnsche Schrijvers en Dichters.
Reeds zagen drie werkjes dezer uitgave het licht en mochten van verschillende zijden groote waardeering ondervinden.
Zeer zeker verdient deze Serie onze aanbeveling.

Deel I. **Genestetiana.** Poetae neerlandici carmina selecta. Latine vertit J. J. HARTMAN.

Deel II. **Carmina Latina,** scripit P. H. DAMSTÉ.

Deel III. **Erasmi Roterodami Colloquia Undecim,** collegit N. J. SINGELS.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE
OCT 11 1919
LIBRARY
Phil 26

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1916.**

Meillet, Introd. à l'étude compar. des langues indo-europ., 4e éd. (Kluyver).
Bauer, Lukians Δημοσθένους Ἐγκώμιον (Fraenkel).
Blinkenberg, Lindische Tempelchronik (Vürtheim).
Thomas, Stud. zur lat. u. griech. Sprachgeschichte (Bierma).
Meister, Lat.-griechische Eigennamen, I (Baehrens).
Windfuhr, Horajot (Noordtzij).
Albrecht, Kil'ajim (Noordtzij).
Fiebig, Rosch-ha-schana (Noordtzij).
Diferee, Vondel's Leven en Kunstontwikkeling (Koopmans).
Sfröm, Nederl.-Zweedsch Woordenboek (Beets-Damsté).
Heiss, Balzac (Gallas).
Van Rijsen-Van der Meulen, Geschied. v. ons Vaderland, 5de dr. (v. Rijswijk).
Wyss, Die Milch im Kultus der Griechen u. Römer (K. H. E. de Jong).
Tondelli, Le Odi di Salomone (de Zwaan).
Schoolboeken:
Van Wageningen, Latijnsch Woordenboek, 2de dr. (F. Muller Jzn.).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Quatrième édition. Paris, Hachette. 1915. (Pr. fr. 10).

De derde druk van dit werk verscheen in 1912, en reeds in het voorjaar van 1914 was er behoefte aan een vierden. Terwijl die ter perse was brak de oorlog uit, en dientengevolge is de uitgave vertraagd tot het najaar van 1915. De schrijver vermeldt dit met de kalmte die hij in een werk van internationale wetenschap noodig acht; men zou bijna zeggen dat hij zijn gevoel meer laat spreken, wanneer hij betoogt dat het onmogelijk is het Indogermaansch te reconstrueeren. En juist in zijne wetenschap is Prof. Meillet een goed vaderlander. Terwijl hij met alle aandacht kennis neemt van wat buiten de grenzen van Frankrijk wordt tot stand gebracht, toont hij, evenals zijn leermeester de Saussure, de eigen kracht van den Franschen geest. En daaraan heeft dit boek zijn uitnemende eigenschappen te danken. Was het niet anders dan een voorstelling in het Fransch van wat men zóó vindt in Duitsche werken, dan zou de schrijver wel is waar een dienst hebben bewezen aan diegenen onder zijn landgenooten die geen Duitsch verstaan, maar de eer van zijn land had hij daarmede niet verdedigd. Die verdediging is slechts mogelijk door het eigen talent; en dat ook de Duitsche wetenschap dit talent bij Meillet heeft gewaardeerd, blijkt o. a. hieruit, dat men reeds den tweeden druk van het boek in het Duitsch heeft vertaald.

Deze vierde druk is bijna gelijk aan den derden van twee jaren vroeger, en het is alsof de schrijver het gebruik van den vierden naast dat van den derden, b. v. voor studenten op één zelfde college, heeft willen mogelijk maken. Want hij heeft bijna overal alleen zulke veranderingen gemaakt, waarbij het begin en het slot van iedere pagina in den vierden druk juist zóó kon blijven als in den derden. Wilde hij dus iets bijvoegen, dan moest hij op dezelfde bladzijde door schrappen zooveel ruimte winnen als het bijvoegsel vereischte. En in den stijl van Meillet is niet veel wat men desnoods als overtollig kan beschouwen. Slechts op blz. 435 vindt men een toevoegsel van eenigen omvang, maar dit valt juist aan het slot van een hoofdstuk, waar in den derden druk een pagina wit was overgebleven. Daaraan ziet men wat de schrijver misschien ook elders had gedaan, wanneer hij zich meer vrijheid had gegund. In de hier aangeduide passage had de schrijver eerst aan het slot gezegd: „elle (t. w. la grammaire comparée") permet de rendre compte des faits historiquement attestés". Thans heeft hij er bijgevoegd: „ou du moins de celles des formes qui remontent à l'époque indo-européenne"; en hij spreekt dan daarna over de onverklaarbaarheid van vormen „qui se sont constituées entre la période indo-européenne et le début de la période historique de chaque langue", waarom hij dan vervolgens meent, dat men niets kan zeggen b. v. over de Grieksche aoristen op -θην. Op blz. 13 heeft hij bij het begrip *klankwet* willen wijzen op het conventioneele gebruik van den term *wet*. In den derden druk staat, dat zekere regels „s'appellent les lois phonétiques"; in den vierden: „ont été nommées „lois phonétiques". En terwijl hier eerst een passage eindigde met de woorden: „tel est le principe de la constance des lois phonétiques", is er nu bij gevoegd: „ou plutôt de la régularité des correspondances phonétiques". Op blz. 36 is plaats gevonden voor een toevoegsel van 8 regels over het feit, dat de Indogermaansche dialecten eerst betrekkelijk laat in het schrift zijn afgebeeld (ten gevolge van deze verandering is het begin van blz. 37 in de twee drukken verschillend geworden); op blz. blz. 42 zijn de mededeelingen omtrent Iraansche dia-

Digitized by Google

lecten eenigszins gewijzigd; op blz. 391 wordt het bestaan van een term, in het Indogermaansch overeenkomende met lat. *aes*, als minder zeker voorgesteld dan in den derden druk; op verschillende plaatsen (blz. 337, 392, 401, 403) wordt van het „Tocharisch" iets meer gezegd dan tevoren. Kleine veranderingen van verschillende soort zal men ook vinden op blz. 7, 21, 23, 40, 55, 158, 170, 193, 236, 290, 430, 474, hetzij dat een drukfout is verbeterd, een minder juiste vertaling door een andere is vervangen of een enkel woord of zinnetje is bijgevoegd. Eéne drukfout is blijven staan (blz. 239): skr. *várah* in plaats van *varáh* („vrijer"), en op blz. 111 heeft de zetter een aantal regels op een verkeerde plaats gebracht. In de bibliographie, die achteraan staat, zijn vele nieuwe titels opgenomen, zoodat hier de pagineering verloopen is. In het voorbericht zegt Prof. Meillet: „La plupart des ouvrages parus en Allemagne ou en Autriche depuis août 1914 ont nécessairement échappé". Moge ook deze nieuwe druk in Nederland door velen worden bestudeerd.

Groningen. A. Kluyver.

A. Bauer, Lukians *Δημοσθένους Ἐγκώμιον*. Paderborn, Schöningh. 1914. (Pr. M. 3.60).

Is het genoemde geschrift — „perexigui pretii opusculum" (Cobet, Variae Lectiones pg. 213) — van Lucianus of niet? Een scholium ontkent de echtheid, de meeste nieuweren ook, evenals de laatste uitgever Ferdinand Albers (1910). Dr. Bauer tracht de echtheid te bewijzen, maar hij is daarin mijns inziens niet geslaagd. Om te beginnen bewijst hij nergens zijn recht om den Βίος Εὐριπίδου van Satyros tot vergelijking te gebruiken (al zegt hij van wèl p. 100); ten tweede heeft hij evenmin het satirische element in het 2e deel van het geschrift aangetoond, terwijl juist het gebrek aan eenheid van opzet in het stuk als een bewijs van de onechtheid geldt. Innerlijke gegevens (pg. 49) pleiten noch vóór noch tegen Lucianus' vaderschap; taal- en stijlonderzoek baat ook niet veel, hoewel constructies als Ἀριστοτέλει μάρτυρι (§ 40), καταφρονεῖν c. accus. (§ 5), τί δ'οὐ μέλλω χαίρειν (§ 29), τί γὰρ τῶν ὀστῶν καὶ τῆς ὑδρίας Δημοσθένην οὐκ ἔχοντι (ibid., als niet met Cobet l.l. δεῖ moet ingevoegd worden vóór Δημ.) zeker niet Lucianeisch zijn, om niet te spreken van ἔχων οἴκαδε (§ 26). Twijfel verwekt ook het gebruik van vele woorden, die elders bij L. niet voorkomen (ὑδροποσία, ἀνάλωμα, στρατήγημα, ἔμμονος, ἐπείσακτος, ἄδολος, φιλαθήναιος, ἐφάπαξ καθάπαξ enz. en de vermijding van hiaat.

Maar in hoofdzaak hangt de beslissing af van een niet geheel stelselmatig te beschrijven oordeel omtrent Lucianus' kunst in 't algemeen. De samenstelling en uitwerking nu staan zoover achter bij de echte werken van Lucianus, zijn luchtige humor en fijne schildering verschillen zooveel van de hier vertoonde grofheid en bombast, dat ik voor mij ten volle onderschrijf wat de scholiast zegt: „οὗτος ὁ λόγος ἐνδεῖ τῆς τοῦ Λουκιανοῦ ἰδέας καὶ ἀγχινοίας."

Ten slotte kan ik niet nalaten er op te wijzen, dat Dr. Bauer wèl gedaan zou hebben Cobet's Variae Lectiones niet te verwaarloozen, waaruit hij (pg. 98) zeker de emendatie τῆς ληκύθου voor τοῦ θυλακοῦ in μή σοι μεῖζον προσκέοιτο τοὐπίγραμμα τοῦ θυλακοῦ (§ 10) had kunnen overnemen. —

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Chr. Blinkenberg, Die Lindische Tempelchronik. (Kleine Texte herausgeg. v. H. Lietzmann No. 131). Bonn, Marcus und Weber. 1915. (Pr. M. 1.50).

Op Wilhelms aansporen bewerkte Blinkenberg de in 1904 te Lindos gevonden inscriptie ten dienste der epigraphische oefeningen. Hij kon daarbij steunen op eene revisie der stèle door v. Gaertringen en op aanvullende mededeelingen van onderscheidene geleerden ontvangen. Gelijk voldoende bekend is dateert deze tempelchroniek van 99 v. Chr.; zij had ten doel de wijgeschenken te catalogiseeren, die sinds overoude tijden den Athena-tempel te Lindos op Rhodos sierden. De samensteller van dezen catalogus, die èn literatuur èn stadsarchief raadpleegde, is Timachidas, hoogstwaarschijnlijk de Rhodische grammaticus van wiens hand nog verschillende opmerkingen stammen, die in de scholia op Aristophanes' Ranae verstrooid voorkomen. Zij zijn bijwijlen meer aannemelijk dan die van Didymus. Terwijl wij in de lijst der anathemata, welker origine het vrome gemoed der beschouwers nooit moge hebben gekweld, ook aantreffen het merkwaardige linnen pantser, waarvan Herodotus II. 182 gewag maakt en ons deze vermelding gerust stelt omtrent de zorg door Timachidas bij de inventarisatie besteed, mis ik — en Blinkenbergs oog schijnt daarop niet te zijn gevallen — de opgave van een in gouden letters geschreven exemplaar van Pindarus' VIIe Olympische ode, dat volgens de mededeeling van den scholiast bij den aanvang dier ode ἐν τῷ τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς ἱερῷ was neergelegd als wijgeschenk. De scholiast put hier uit Gorgo, wiens naam meerdere malen in de chroniek vermeld staat. Het vermoeden ligt voor de hand, dat dit geschenk afkomstig was van den Rhodischen vuistvechter Diagoras, op wien de ode was gedicht. Volledig blijkt dus de opgave van Timachidas niet te zijn.

De eenige antagonist der Grieken, die in de chroniek voorkomt, is de Thraciër Rhesos. Deze opvallende betrekking tusschen Rhesos en het eiland Rhodos herinnert aan Ilias M 20, waar naast den stroomnaam Rhesos die van den Rhodios wordt genoemd. Een nieuw spoor dus van Rhodische handelsbetrekkingen op Troas en Thracië.

Het verhaal van een paar epiphanieën van Athena bij historische gebeurtenissen sluit zich aan de chroniek aan. De commentaar van Blinkenberg is, gelijk zij van zijne kundige hand te verwachten was, zeer instructief.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Thomas, Studien zur lateinischen und griechischen Sprachgeschichte. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 4).

Dit boek, dat kleine stukjes bevat (de 36 capita vullen 128 pagina's), meestal van lexicographischen, maar een enkelen keer ook wel van kritischen inhoud [1]), maakt een licht misleidenden indruk of, misschien is dit juister gezegd, weet door zekere uiterlijke eigenschappen bovenmatig te bekoren. Toen ik het de eerste maal doorgelezen had, vond ik het een wonder aardig werk, zoo af was

[1]) „Durch die nachfolgenden Untersuchungen möchte ich einiges verschüttette Sprachgut ans Licht bringen und es teils unverändert nach der bisher nicht beachteten oder minder richtig beurteilten Ueberlieferung, teils von Schäden der Ueberlieferung gereinigt, der lateinischen und griechischen Sprachgeschichte darbieten". Zoo begint schr. zijn inleiding.

Digitized by Google

ieder stukje, zoo voorzichtig was er geredeneerd en naar alle kanten de kwestie bekeken, zoo volledig was de literatuur besproken — het kwam me schier een model voor, iets om aan pas afgestudeerden in handen te geven en te zeggen: „zie, als ge nu een iets schrijven wilt, lees dit dan eens door en zie, hoe een kwestie moet worden behandeld."

Maar bij een tweede lezing, toen ik nauwgezet alles naging, scheidde wat van den schrijver zelf is en wat hij van anderen heeft overgenomen, had ik schier het gevoel dat ik bezig was hem te ontmaskeren. Want als men alles wat hij, hier en daar geleend, gebruikt om zijn gedachte te steunen, wegneemt uit zijn stuk, blijft er dikwijls niets over, zoodat men vraagt, wat hij dan wel als eigen resultaat in dit betoog heeft willen geven.

Het zou onrechtvaardig zijn, als ik niet duidelijker aanwees, hoe ik dit bedoelde, en het met een paar uit het boek genomen feiten staafde. Ik neem hiervoor hoofdstuk III. Het handelt over Petronius 73, 5: *Nos, dum alii sibi ludos faciunt, in solio, quod Trimalchioni + pervapatur descendimus.* Van de lezing der codd. *pervapatur* worden de verschillende pogingen tot emendatie aangevoerd en verworpen, omdat zij te veel van het corrupte woord afwijken — wat juist mag zijn, maar niet bizonder ingenieus is — en eindelijk de lezing van O. Keller *pervaporatur* uitgekozen als het dichtst bij de waarheid komend. Alleen is een opmerking te maken: „Allerdings bedürfen wir hier duchaus eines Imperfektums." En het stukt eindigt met de toevoeging, dat *pervaporare* een ἅπαξ λεγόμενον is, en dat verbale samenstelling met *per* in versterkenden zin bij Petronius veel voorkomen. Het Imperfectum nu komt al in de kleine editie van Bücheler van 1882 voor. Overigens weet ik niet eens, of het wel noodzakelijk is en of het duratieve praesens, dat na *dum* regel is, ook niet kan voorkomen in een relatieven zin.

Hoofdst. XV, handelt over *execrabiliter* in Apul. Met 2: *„En," inquit, „sanctissimae Salviae matris generosa probitas, sed et cetera corporis + execrabiliter ad regulam [qua diligenter aliquid adfingunt] sunt congruentia.* Zoo is de lezing in de editie van Helm. Schr. neemt de verdediging van het gewoonlijk als corrupt beschouwde *execrabiliter* op zich. De beste verdediging, het aanhalen van een plaats, waar *execrabiliter* eveneens als versterking voorkomt, schijnt niet mogelijk te zijn. Het blijft dan min of meer een kwestie van smaak, of men het woord voor eene eigenaardigheid van den eenigszins wilden stijl van Apuleius wil houden of voor een toevallig op een Latijnsch woord uitgeloopen corruptie. Wanneer men, gelijk schr., het eerste wil doen, blijft er dus slechts over, indirekten steun voor dit bijwoord te zoeken. Deze kan niet bestaan in het aanwijzen van een dergelijken beteekenisovergang in een andere taal. Het is immers een bekend feit, dat geen nadere staving noodig heeft, dat de bijv. naamw. die iets ontzettends aanduiden de neiging vertoonen in de omgangstaal in versterkende woorden over te gaan. Men denke maar eens aan het „ijselijk mooi" in de damestaal, het „vreeselijk aardig" in de algemeene spreektaal, „a damned good fellow" in het Engelsch. Het is daarom min of meer onnoozel dat schr. ons wel drie voorbeelden aanhaalt van αἰνῶς als versterkend adv. gebruikt bij Homerus. Evenmin als dit, hoewel op zichzelf interesanter, kan ons helpen het *desperatum valde ingeniosus est* bij Petronius (68, 2) of het *insanum bonam* in Plaut. Most. 895. De uit Cicero aangehaalde voorbeelden als *belle curiosi* (ad. Att. VI, 1, 25) of *crudeliter inimici* (ib. XI, 10, 2) behooren hier zelfs niet, omdat daar de oorspronkelijke beteekenis van het woord in de nuanceering der versterking nog bewaard gebleven is. Ook brengt het de zaak niets verder, als schr. zegt: „Bei Apuleins zeigt zich auch eine gewisse Vorliebe für derartige Verstärkung des Ausdrucks durch Adverbien," want de vraag is maar of *execrabiliter* daarvoor in aanmerking komt. De voorbeelden overigens, die hij geeft, als *summe, vehementer, adprime, ampliter,* behooren tot 't gewone Latijn. Ook is om dezelfde reden van geen waarde voor de staving van 't woord op deze plaats, dat *execrabiliter* bij Apul. elders voorkomt in andere beteekenis, of dat hij vele bijwoorden op *-biliter* heeft. Datgene, waarop het aankomt, de waarschijnlijkheid te bewijzen, dat *execrabilis* gezwenkt is in zijn beteekenis, blijft geheel achterwege. Het stuk eindigt met een bespreking van de conjectuur van Heraeus, die eenvoudig *sed et cetera corporis examussim congruentia sunt* wil lezen en de rest als glosseem beschouwt. Met wat schr. zegt omtrent de geringe waarschijnlijkheid die er bestaat, dat de tekst der handschriften hieruit ontstaan zou zijn, kan ik wel meegaan.

Ook waar hij in het volgend hoofdstuk bij Porphyrio, ad Hor. Sat. I 6, 30 verdedigen wil: *Certe adulteria sincerissima cupiditate sectabatur,* beperkt hij zich tot het aanwijzen van de algemeene mogelijkheid van het geval. Immers de verwijzing naar Ov. Met. VII, 453 *Usque adeo nulla est sincera voluptas* moet op een vergissing berusten, daar *sincerus* juist veel gebruikt wordt bij de woorden, die „vreugde, geluk" beteekenen en *sincera voluptas* hier niets geen waarde heeft tot steun van *sincerissima cupiditas.* De mogelijkheid overigens, dat een woord dat „zuiver" beteekent, gebruikt kan worden in slechten zin, zal wel door niemand worden betwijfeld. Een treffend voorbeeld daarvan is het Ned. „louter"? Maar hoe voorzichtig men hier moet zijn, kan tevens blijken uit een Ned. woord, dat voor zoover ik weet nooit op deze wijze gebruikt wordt, terwijl krachtens zijn letterlijken zin daaraan toch niets in den weg staat, n.l. onvermengd. De voorbeelden, die schr. aanhaalt, van het gebruik van *merus* als *mera scelera* of van καθαρός in het Gr. hebben dan ook geen voldoende kracht om deze plaats te verdedigen. Evenmin het Plantijnsche *purus putus hic sycophantast* (Pseud. 1200). Het is immers heel iets anders, of zoo iets staat bij een literator, een woordkunstenaar, of bij een simpel scholiast, van wien geen de aandacht schokkende stijlkunsten te verwachten zijn. Om kort te gaan, dat de plaats niet corrupt is, daarvan heeft de schr. mij allerminst overtuigd. En het schijnt mij zelf, dat de verbetering wel is te vinden. Ik lees immers *Certe* <*ad*> *adulteria sincera*<*s*>....*issima cupiditate sectabatur,* wat eenvoudig is en in den stijl van een scholiast past. Wellicht moet de superlativus aangevuld worden tot <*impur*> *issima.*

Laat dit voor mij de overgang zijn tot een ander bezwaar, dat ik tegen het werk van den schr. heb. Wat hij betoogt, voert soms tot zulke zonderlinge resultaten, dat men zonder juist den vinger op bepaalde fouten te kunnen leggen, weinig neiging gevoelt hem te volgen. Het gevoel van „zoo is het" blijft na het lezen van het betoog geheel achterwege. En wat waarde te hechten aan een betoog, waar bij het gevoel van juistheid uit-

Digitized by Google

blijft? Want ten slotte laat zich met eenigen schijn van mogelijkheid schier alles betoogen. Petronius c. 29/30 staat: *interrogare ergo atriensem coepi, quas in medio picturas haberent, „Iliada et Odyssian" inquit, „ac Laenatis gladiatorium munus. non licebat multaciam considerare. nos iam ad triclinium perveneramus, in cuius parte prima procurator rationes accipiebat.* De schr. bewijst hier zeer juist, naar het mij voorkomt, dat *nos* volgens de manier, waarop Petronius de pronomina gebruikt, geen bepaalden nadruk behoeft te hebben, dat dus het aannemen van een lacune na *considerare* hierop niet kan steunen. Daarna onderneemt hij de verdediging van *multaciam*. De bespreking neemt 5 pag. in beslag en toch hoe weinig overtuigd is men aan einde, dat deze rare woordvorm, hier alleen voorkomend, nu als Latijn te beschouwen is.

Van het vrouwelijk substantief *multacia* is nergens eenig spoor te vinden, Schr. gaat dus uit van het adjectief *multacius*, maar dit bestaat ook niet. Het achtervoegsel *aceus* (*acius*) staat meestal achter subst. in de beteekenis van „zu etwas gehörig" of „aus etwas bestehend," maar het heeft ook de beteekenis van „irgendwie geartet," kortom het komt niet onaardig overeen met ons „achtig." Een paar keer komt het ook achter adj.; schr. geeft daarvan alleen de voorbeelden *helvenacius* en *pulleiacius*. Hier zouden de meesten zijn blijven steken. Immers de zaak staat niet gunstig, noch wat den vorm noch wat de beteekenis betreft. Bij twee voorbeelden in een taal (ik kan er ook geen meer vinden) een derde te construeeren is een heel waagstuk. En *multus* heeft een beteekenis welker aard een dergelijk vorming nauwelijks toelaat. Die is daarover niet karakteristiek genoeg. Wij zeggen in het Ned. ook niet „weinigachtig" of „veelachtig"

Maar de schr. weet nog een anderen weg. Naast afleidingen op *-acius* staan er dikwijls op *-icius* Kan nu *multicius* geen steun geven? Hier zij opgemerkt, dat deze manier van redeneeren methodisch verkeerd zou zijn. Als twee suffixen in een taal veel naast elkaar voorkomen, mag daaruit niet worden besloten, dat, in een geval waar we een vorm met het eene kennen, de vorm met het andere suffix ook wel zal hebben bestaan. En zij wordt gevaarlijker, naarmate de taal, waarvan sprake is, verder afstaat van ons taalgevoel. Men ga maar eens een proefje nemen met de Ned. suffixen -lijk en -baar. De schr. trouwens slaat zich zelf zijn verdedigingsmiddel uit de handen, omdat hij tot 't resultaat komt dat er veel te zeggen valt voor de afleiding uit **multilicius.*

Er is dus voor *multacius* geen steun. Toch concludeert schr. „An unserer Petronstelle (30,1) wäre *multaciam* als Akkusativ des substantivierten Adjectivums zu fassen," en gaat dan verder over die substantiveeringen spreken en over de beteekenis dezer vorm.

In Anthol. Lat. I 415,27 vv. wordt de macht van de hoop geschilderd in deze verzen:

Sperat et in saeva victus gladiator harena,
Sit licet infesto pollice turba minax;
+ *Et qui decenti ingulo tinctoria moto,*
Spem, quamvis lecto iam referatur, habet.

Het corrupte vers wil schr. aldus emendeeren:

Et cui deciderint iugulo tinctoria moto.

Hierin moeten *tinctoria* „bloeddruppels" beteekenen en *iugulo moto* „met ontwricht jukbeen." Het laatste wil ik ter zijde laten, daar het volstrekt niet onmogelijk is en de vraag, of het hier aanvaard kan worden toch geheel afhangt van de andere, of *tinctoria* kan beteekenen „bloeddruppels." Zelfs als men met schr. redeneering meeging en *tinctorium* als „bloed" opvatte, zou men bezwaar kunnen gevoelen tegen het meervoud. Noch *sanguis* noch *cruor* komt in het meervoud voor, laat staan op deze wijze. Waar zou dus het meervoudig gebruik van dit woord op kunnen berusten?

Maar hoe komt nu schr. aan de beteekenis „bloed"? De glossen geven *tinctorium* of *tinctoria* inderdaad als substantief maar in de beteekenis „saus". En de weg van hier tot de beteekenis „bloed" is wel ver. Schr. meent het bewijs, dat die ontwikkeling toch plaats gevonden heeft, te mogen zien in de uitdrukking *tinctoria mens* bij Plin. H.N. VII. 44, wat hij, evenals Georges, verklaart door, „bloeddorstig." Aangenomen, dat deze verklaring juist is, dan zou *tinctorium* veel eer „slachtplaats, moordhol" moeten beteekenen, omdat de kracht van het nomen agentis *tinctor* er nog in wordt gevoeld. Maar biedt inderdaad de Pliniusplaats deze beteekenis? Er staat voluit: *Tu qui corporis viribus fidis, tu qui Fortunae munera amplexaris et te ne alumnum quidem eius existimas sed partum; tu cuius semper tinctoria est mens, tu qui te deum credis, aliquo successu tumes, perire potuisti tanti* (nl. door een gering toeval bij de geboorte) *atque hodie minoris potes.* Het oordeel van Sillig, en voor hem van Rhenanus en Salmasius, is dat de plaats corrupt is. De beteekenis van Sillig's conjectuur *tincta gloria*, wat hij verklaart als *imbuta gloriae cupidine, iactatione*, past hier beter, maar de gissing op zich zelf lijkt mij niet erg waarschijnlijk.

Kortom de redeneering, dat *tinctoria* „bloeddruppels" zou beteekenen, lijkt mij niet geslaagd en schr. emendatie van de plaats heel wat minder verdienstelijk dan de door Riese opgenomen conjectuur van Heinsius

Et cui descendit iugulato in pectora mucro.

Bezwaren heb ik ook tegen de best geslaagde hoofdstukken. Waar hij de onverstaanbre woorden bij Petron. 62 *mata vita tau umbras cecidi*, die Bücheler *tota via umbras cecidi* wil indeelen in *matavi tat au! unbras cecidi*, waarin *matavi* gelijk *mactavi* is en *tat au* twee uitroepswoorden zijn, lijkt dit wel aardig, maar kan men er toch altijd tegen aanvoeren, dat *mactavi* niet beteekent „ik sloeg er op los," wat de samenhang eischt, en dat *tat* Plautus Truc. 663 op een andere wijze wordt gebruikt dan hier. En waar hij in het laatste hoofdstuk met goede argumenten bewijst, dat ἄκιμος een zuiver Grieksch woord is, daar kan ik mij toch weer niet vereenigen met de manier, waarop hij Cicero's tekst (ad Att. X, 12a) wil lezen.

Wat in mijn oogen het beste is in het werk en maakt, dat het mij niet berouwt het zoo zorgvuldig meer dan eens te hebben doorgelezen, is de manier, waarop hij zijn betoogen inricht, waarop hij vindingrijk indirekte argumenten weet op te speuren, en dan vooral de zorgvuldigheid, waarmee de literatuur over de verschillende onderwerpen is aangehaald en verwerkt. In dat opzicht zou dunkt mij menigeen in Nederland iets van hem kunnen leeren, zoowel wat de methode aangaat als de kennis van verschillende werken en verhandelingen.

Getroffen heeft het mij hierbij, dat hij in *refroidir* een steun wil zien voor *refrigidire*, terwijl het toch oogen-

Digitized by Google

schijnlijk een formatie van het Fransch zelf is. Evenzoo, dat hij pag. 119 noot 2, waar hij handelt over „syllabische Dissimilation" (haplologie), Paul's Prinzipien heelemaal niet noemt.

Als samenvatting van mijn indruk zou ik kunnen zeggen, dat het werk met een zekere behaagzucht maar met nog meer handigheid is geschreven, waardoor men bij nauwkeurige lezing het gemis aan diepte en wetenschappelijke scherpzinnigheid wel eens niet kan merken; dat door de veelheid van stof en verwerkte en genoemde literatuur niemand zich de lezing zal beklagen, al zal men om de inwendige leegte zich er ook niet buitengewoon door gesticht gevoelen aan het einde.

Amsterdam. J. W. Bierma.

K. Meister, Lateinisch-Griechische Eigennamen, I. Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. M. 4.80, geb. M. 6.40).

Karl Meister, zoon van den kenner der grieksche dialecten Richard Meister, behandelt in zijn in 7 hoofdstukken ingedeeld werk verschillende italische namen op zeer interessante wijze en tracht door grondige behandeling der aangepakte problemen eenige nieuwe gezichtspunten vast te stellen. — Het eerst wil ik hoofdstuk IV (S. 53—75) behandelen, daar het van wege zijn inhoud (over den eigennaam *Thybris*) het meest de aandacht trekken zal.

Dat *Thybris* naast *Thebris* de etruskische naam van den Tiber is, heeft Wilh. Schulze bewezen (Eigennamen 247, 5; 582; onjuist Kretschmer Glotta I 295, 1): in het Etruskisch wordt *t* dikwijls door den aspiraat vervangen (*Cluϑumus·a*: *Klytaimestra*), valt door syncope de middenvokaal weg (*aϑrpa- Atropos*), wordt lat. *ĭ* (dat lat. *ĭ* open was, bewijzen de romaansche talen, ook gr. transcriptie: Τέβερις) door *e* weergegeven; zoo ontstond uit *Tiberis* etrusk. *Thebris*. — *Thybris* (gen. *Thybridis*; de Romeinen namen den etruskischen vorm eerst langs griekschen omweg in hun literatuur op) is slechts een etrusk. variant (*Thubris*) van *Thebris*: immers ook vóór ital. b, p, m is de variatie *i-u* (*libet-lubet* enz.) niet ongewoon [1]). — Meister (Schulze gedeeltelijk volgend) wijst op het feit, dat eerst sinds Vergilius, die 18 × *Thybris*, 1 × *Tiberis* in zijn Aeneis gebruikte, onder invloed der Aeneis algemeen *Thybris* in de lat. poezie ingang vindt. Verder merkt Meister op, dat in de grieksche poezie vóór Vergilius Θύβρις slechts éénmaal voorkomt, nl. in een Sibyllinisch orakel bij Phlegon Macrob. c. 4 (= Zosimus XX 6). Zonder eigenlijke bewijzen aan te voeren gelooft M., dat dit orakel Vergilius er toe gebracht heeft den grieksch-etruskischen vorm Θύβρις (gen. Thybridis bij Vergilius) in zijn gedicht op te nemen, ook omdat Vergilius volgens de overlevering het eerst boek II, IV, VI gedicht en dus Thybris het eerst in de rede der Sibylle aangewend heeft. Maar tegen deze overlevering zijn zwaar wegende argumenten met recht in het midden gebracht (men vergelijke Gercke's Entstehung der Aeneis). Verder — en dat is zeer belangrijk — kan Meister de authenticiteit van het orakel niet bewijzen: καί σοι πᾶσα χθών Ἰταλή καὶ πᾶσα Λατίνων.... ζυγὸν ἕξει kan zeer lang na den bondgenootenoorlog en na Vergilius door een falsarius gedicht zijn (M.'s andere argumenten zijn niet bewijskrachtig). — Maar toegegeven, dat het orakel zeer oud is, ook dan is het voorbarig daarin Vergilius' bron te zien. Was ons in de gelijktijdige of oudere grieksche poëzie zeer dikwijls Τέβερις overgeleverd en slechts in het orakel Θύβρις, ja dan zou de overeenstemming tusschen Vergilius en het orakel opvallen en iets kunnen bewijzen. Maar ook Τέβερις komt slechts éénmaal in de ons bekende grieksche poëzie vóór Vergilius voor: welken vorm de laat-Alexandrijnsche dichters, die den Tiber b. v. in de Romulus-Remus (Tyro)sage ongetwijfeld meer dan eens vermeldden, aangewend hebben, weten we niet; met de mogelijkheid, dat ook zij Θύβρις schreven en Vergilius hen volgde, moeten we minstens rekening houden.

Belangrijker schijnt het me, dat m. i. ook aan Varro *Thybris* bekend was. Dat Varro voor Vergilius een onuitputtelijke bron was, weten we vooral door R. Ritter's zorgvuldige dissertatie de Varrone Vergilii auctore diss. philol. Hal. XIV 3 (1901). Dat ook Aen. VIII 330: *tum reges asperque immani corpore Thybris a quo post Itali fluvium cognomine Thybrim diximus — amisit verum vetus Albula nomen* Varronisch getint is, bewijzen l. l. V 30: *nam et suum Etruria et Latium suum esse* (sc. *Tiberim*) *credit quod fuerunt qui . . . dixerint appellatum primo Thebrim. sunt qui Tiberim priscum nomen latinum Albulam vocitatum litteris tradiderunt* en Servius Danielis ad Aen. VIII 330: *Varro Tiberim a Thebri quodam vel a **qui ibi perierit dictum tradit.* Vergilius is hier dus geheel van Varro afhankelijk. Waarschijnlijk is het reeds nu, dat Vergilius een voor ons verloren plaats der Antiquitates voor oogen had en daar ook den vorm *Thybris*, waarvan *Thebris* (zoo Varro l. l. en Servius) slechts een variant is, misschien beide vormen vond. Bevestigd wordt deze meening door den aanvang van het Serviusscholion ad Aen. VIII 330 waar eerst Servius *hic* (sc. *Thybris*) *Tuscorum rex fuit qui iuxta fluvium pugnans cecidit et ei nomen imposuit*, dan Serv. Danielis: *vel ut quidam volunt a Glauco Minois regis filio. occisus est* schrijft. Ook hier put Serv. Dan., even als in de volgende, boven reeds behandelde aanteekening: *Varro Tiberim* enz., zijn opmerking over Glaucus in Italië indirekt uit Varro, evenals alle scholia over grieksche helden in Italië bij Servius van Varro, die dikwijls uit Timaeus put, afkomstig zijn. Dat ook Servius *hic* (sc. *Thybris*) *Tuscorum rex fuit qui iuxta hunc fluvium pugnans cecidit* varronisch is, kan van wege de groote overeenstemming met Serv. Dan. *Varro Tiberim a Thebri quodam vel a **qui ibi perierit dictum tradit* en van wege Varro's belangstelling voor etrusca niet twijfelachtig zijn. Varro had dus suo more meerdere meeningen over den Tiber saamgesteld en de gemeenschappelijke bron van Serv. en Serv. Dan. (Donatus, daarover elders) had Varro trouw afgeschreven en Vergilius met Varro geinterpreteerd, omdat Vergilius hier op Varro gebaseerd is. Varro wist, dat *Thebris-Thybris* de etruskische naam voor den Tiber was en *Thybris Tuscorum rex*, *Thebris Veientorum rex* waren voor hem slechts afspiegelingen dezer wetenschap. Aan Varro zich aansluitend noemt

[1]) dat umbr. *prehubia* in pl. van *prehabia* naar **prehubust* (fut. exact., i. pl. van *prehabust* onder invloed van den *u* in *-bust*) gevormd is — zooals Buck § 86, 4 beweert — kan ik niet gelooven. Ook hier staat *prehubia* (*u* vóór *b*) m. i. naast **prehibia*, evenals *lubet* naast *libet*. *prehubia* bewijst, dat ook umbr. naast het gewone *prehabia* (met onveranderde *a*, vgl. *antakres* = *integris*; k = g in etrusk.-umbr. alphabet) een *prehibia* niet onmogelijk was.

Digitized by Google

Vergilius den Thybris *Tuscum flumen* — dit kon hij uit het orakel niet weten! — en kent den naam Thybris waarschijnlijk door Varro. Varro was het, die naast Nigidius Figulus zich voor alles, wat Etruskisch was, interesseerde; de grieksche declinatie ontleende Varro aan de hem vertrouwde alexandrijnsche literatuur.

Gunstiger kan ik oordeelen over Kap. I, *Nerio*, voc. *Neria*, gen. *Neriĕnis* (quantiteit door 3 verzen bij Gellius 12,23 bewezen) < *Neriĭnis* (vgl. *pietas* <*piitas*) en *Anio*, *Aniĕnis* (< *Aniĭnis*) worden als oskisch-umbrische leenwoorden in het juiste licht geplaatst: —ā fem. sg. 1e. decl. is osk.-umbr. o, voc. *ă*; de genitivus en andere casus obliqui zijn hybridische vormen; naar *homo-hominis* enz. werd op de dialectische vormen op *-o* (1e declin.) een gen. op — *inis* geënt.

Anien (zoo Cato) is een jongere vorm; maar ten onrechte wil M. p. 6 ook voor neutra op —*en* jongeren oorsprong aannemen: dat *termen* naast *termo* uritalisch is, bewijst osk. *teremniss* (abl. plur. 3e decl); ja *sanguen* (Ennius) is ouder dan *sanguis*, dat uit de cas. obl. *sanguinis* enz. gevormd is: *sanguins* > *sanguīs* (zoo Plautus) > *sanguis*. Naar neutra op —*en*, —*inis* ontstonden onregelm. *tibicen*, *tibicinis* in pl. van *tibice(n)s*, *tibicinis*.

Aniēnem i. pl. van *Aniĕnem* (Aen. VII 683) vindt in *ariēs*, *ariĕtibus* (zoo Statius Theb. II 492) en in *lien*, *liĕnis*, *liēnis* (urspr. *ĕ* ?, *liēnis* naar *rēnis*, *splēnis*, vgl. Bechtel G. N. 1899 185f.) geen rechtvaardiging; ook *muliĕrem* bij Dracontius en in het vulgairlatijn helpt ons niet. *Aniēnem* schijnt door den eisch van het metrum naar het adiektivum *Anienus* ontstaan te zijn. — *Anienis* (C. Gloss.) is niet in *Anien. is* (*fluvius Italiae*) — zoo Götz — op te lossen; ook niet gen. i. pl. v. nom. (zoo Meister, p. 4), maar „Rückbildung" uit den accus. *Aniēnem*.

Lemūria Ov. Fast. V 421 naast *lemŭres* V 483 is natuurlijk niet naar *compluria* gevormd (zoo Meister p. 21); we moeten *lemŭres-lemūria* en *Apŭli-Apūlia* onder eene groep van irrationeele quantiteits-verwisselingen samenbrengen, welke zich daardoor kenmerkt, dat die lettergreep van het afgeleide, langere woord, welke het accent ontvangt, ook lang wordt.

In het 2de hoofdstuk (p. 42—50) wordt *lucā* (*lucā bos* Plaut. Cas. 846, niet *lucă bos*) misschien met recht als *lucans bos* geinterpreteerd. De Romeinen leerden de olifanten bij de Lucani kennen en *lucans* ist de regelmatige, door syncope ontstane nom. sing. van het oskische adiektivum *lucanos* (*bos* ml. bij Plautus). — Maar waarom is in *Campans genus* (acc.) Trin. 545 enz. *-ns* bewaard, hier daarentegen *ns* weggevallen of gereduceerd (*Lucas*)?, vgl. M. zelven Nachtr. S. 130. Hier blijven groote moeilijkheden, die aanraden voorloopig een non liquet uit te spreken. Leo's wet (Pl. Forsch. K. V) dat in Rome ausl. s na lange vocaal niet afviel, kan M. niet omverwerpen.

In Caput III (p. 51, 52) wordt *Savo* als vulgairlat. vorm van *Sabo*, *Safo* als oskische vorm uitgelegd in overeenstemming met de wisseling van inl. *b* (lat.) — *f* (osk.-umbr.), vgl. *albus-alfos*. De ook bij M. aangehaalde parallel Farfarus (vgl. de beroemde abdij Farfa) — Fabaris (Aen. VII 715) is genoegzaam bekend. Fabaris < Farbaris met 'dissimilat. Schwund' van de eerste r. Is ook in osk. *maimas carneis* (*maioris partis*), *maimas* i. pl. v. **maismas* (*-sm* blijft osk.-umbr.) zoo uit te leggen? (onjuist Buck § 114 b: *maizemo* > *maizmo* > *maimo*).

In Caput V (p. 76—80) wordt in een Naeviusvers (= Festus p. 272 M.): *Vel Veiens*... *Vibe*, *vel* met recht voor een etrusc. praenomen gehouden, vgl. *vel Tite* enz. (veel bewijzen bij W. Schulze). In *Vibe* had men reeds lang een etruskischen eigennaam gezien. Ook in *vel* had reeds Lindsay den gentielnaam *vele* vermoed.

Cap. VI behandelt het *nomen gentilicium*, dat oorspr. adiectivum was. Gaarne zou men willen weten, wanneer het nomen gentilic. slechts nog als substantivum gebruikt werd en naast *lacus Servilius* een *lacus Servilianus* enz. ontstond. Voor de chronologische bepaling van verschillende sagen en kulten zou dat zeer interessant zijn. Ook M. is het niet gelukt hier zekerheid te brengen. Vele tientallen van jaren (± 250—120 v. Chr.) moet het geduurd hebben, voordat deze verandering zich in hoofdzaak doorgezet had. Hier kunnen slechts andere argumenten zekerheid geven. — Belangrijk is de zekere bewijsvoering (p. 99 e. v.), dat in *M. C. Pomplio No. f. dedron Hercole* (C. I. L. VI 30 898) enz. *Pomplio* geen dualis is, zooals Wilamowitz' genialiteit vermoedde en velen met hem geloofden. *M. C. Pomplio* = *M. C. Pomplios* (— *s* ontbreekt bij auslaut. — *os* zeer dikwijls; vgl. Proskauer, das auslaut. —*s* auf den lat. Inschriften Strassburg 1910) en *Pomplios* is sing. pro plur. van het gentilicische adiectivum. Dat ook later in *Tib.* et *C. Gracchus* de singularis van het substantivum *Gracchus* gebruikt werd, is zeer begrijpelijk. Om te bewijzen, dat het adiectivum bij meervoudig subiekt in den singularis staan kan, waren vele bladzijden vullende voorbeelden werkelijk niet noodig geweest: dat is bekend genoeg. — Ook in de ital. dialecten ontbreekt de dualis; Wackernagel's hypothese (K. Z. 43, 295), dat umbr. *veiro pequo* dualis is, is onjuist. Met recht ziet Meister in *veiro* een formale 'Anlehnung' aan *pequo* (neutr. plur. *o* = *ā*, ital. ā, lat *ă*, zie boven). Ik voeg hieraan toe, dat *veiro* ook geen acc. plur. zijn kan, want uit *veirof* < *veirons* (ausl. *f* ontbreekt dikwijls in 't umbr.) zou *veiru* geworden zijn; ook in den abl. sing. in 't umbr. steeds *poplu* <*poplōd*, *pihaclu* <*pihaclōd*, nooit *poplo*, *pihaclo*; een uitzondering is slechts *somo* i. pl. v. *somu*; Tab. Iguv. VI*b* 55: *portatu ulo* kann *ulo* accus. sing. zijn; zoo ook W. Schulze. In *nerf arsmo*, *veiro pequo*, *castruo fri(f) salva seritu* mogen we *castruo*, dat met *frif* (<*frug-f*, *ū* > *ī* umbr.) samengaat, niet met *capita* vertalen (zoo M.): *fundos* is hier althans de eenige juiste vertaling; in *puslin castruvuf*: *secundum capita* schijnt eerst een afgeleide beteekenis voorhanden te zijn.

In Kap. VII (die Dioskuren im Lateinischen) toont M. aan, dat Dioscuri vermeden werd, omdat de Itali godenhuwelijken en godenkinderen oorspronkelijk niet kenden (vgl. Deubner Neue Jahrb. 1911). — Dat in *aedes Castoris* (later *aedes Castorum*) *Castoris* elliptisch in pl. van Castoris et Pollucis staat, is niet waarschijnlijk. Plaut. Mil. 596: *vos*... *Pleusicles*... *sinite*, waar slechts Pleusicles, niet ook Periplectomenus aangesproken wordt, kan toch werkelijk voor *aedes Castoris* niets bewijzen (eenige met Plautus Mil. 596 verwante plaatsen bij Ovidius, Propertius enz., waar geen plur. maiestatis *vos* te constateeren is, be-

[1]) *anguis*, dat naast *anguen* naar *sanguis* gevormd werd, komt eerst in de zoogen. klassieke periode voor.

Digitized by Google

handelt Housman Cl. Rev. 1909 (?). Met recht wendt zich M. tegen Wackernagel, die in Castores (= Castor et Pollux) een graecisme ziet (vgl. Αἴαντε = Aiax en Teucer — Κάστορε(ς) kennen we niet) en tegen Schwyzers elliptischen dualis (oi. Mitrā = Mitra en Varuṇa). *Castores* is een echt latijnsche „Neubildung". Met *fratrēs*, *patres*, waarover M. te uitvoerig handelt, mogen we *Castores* niet geheel op een lijn stellen.

Hiermede neem ik afscheid van het interessante boek, dat naast problematische hypothesen ook nieuwe en juiste gezichtspunten aanwijst.

Charlottenburg. W. A. Baehrens.

Beer u. Holtzmann, Die Mischna:

Horajot (Entscheidungen), Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem textkritischen Anhang von **W. Windfuhr** (Pr. M. 2.15).

Kil' ajim (Verbotene Mischgattungen), Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem textkritischen Anhang von **K. Albrecht** (Pr. M. 4.80).

Rosch-ha-schana (Neujahr), Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem textkritischen Anhang, von **P. Fiebig.** Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 6.75).

De aankondiging van dit drietal Misjna-tractaten, die deel uitmaken van de onder leiding van Beer en Holtzmann bij Töpelmann in Giessen verschijnende Misjna-uitgave (op het hooge belang van welke uitgave ik reeds vroeger de aandacht heb gevestigd) en welke mij kort voor het uitbreken van den jammerlijken wereldkrijg zijn toegezonden, heeft door verschillende omstandigheden langer op zich laten wachten dan mij zelf gewenscht voorkomt.

In opzet verschillen deze uitgaven natuurlijk niet van hare voorgangsters. Ook hier gaat eene inleiding vooraf aan den nauwkeurig gevocaliseerden tekst, waarvan behalve vertaling ook een breede commentaar gegeven wordt, welke laatste slechts zelden in den steek laat en steeds getuigt van den wetenschappelijken ernst der bewerkers.

Het minst spreekt ons het tractaat Horajot toe. De bewerker noemt het een stuk „theologisch-juristischer Schulübung", dat grootendeels alleen theoretische waarde heeft en door hem „nach beendeter Arbeit als wenig Gewinn bringend" ter zijde is gelegd. Inleiding en commentaar zijn hier tot het allernoodzakelijkste beperkt. Interessant is voor ons de waardeering van den wetgeleerde, welke het sterkst uitkomt in III 8, waar de geleerde bastaard boven den ongeleerden hoogepriester wordt gesteld. Voorts, dat de vrouw, die gelijk overal in het oosten de mindere van den man wordt geacht, boven dezen wordt gesteld, wanneer het gaat om bewaring van hare kuischheid en bevrijding uit gevangenschap.

Het z.g. „critische" standpunt van den bewerker komt uit in de opmerking bij II 1, dat de zalving van den hoogepriester, waarvan Ex. 29_7, sprake is, een na-exilisch gebruik is en dat oorspronkelijk alleen de koning werd gezalfd. Alsof de zalving van sacrale personen niet een overoud gebruik ware! De bab.-ass. priester heet reeds vroeg pašîšu, de gezalfde, precies op dezelfde wijze als de hoogepriester in Lev. 4_3 „de gezalfde priester" heet (K A T³ bl. 590) en in Egypte is de uitdrukking „voor iemand een ambt zalven" synoniem met het instellen van een ambt (Spiegelberg, Die Symbolik des Salbens bei den Aegyptern in Archiv f. Rel. Wissenschaft IX bl. 144). Deze geheele bewering berust dan ook alleen op het apriorisme, dat het ambt van hoogepriester een naëxilische vinding is, eene meening, waartegen niet alleen de O. T.ische gegevens zich verzetten maar ook de geschiedenis der godsdiensten haar veto heeft uitgesproken.

Het tractaat Kil'ajim bedoelt eene practische uitwerking te geven van het verbod van Lev. 19_{19} en Dt. 22_{9-11}, handelend over de onnatuurlijke vermengingen. Albrecht heeft een in menig opzicht voorbeeldige bewerking gegeven van dit dikwijls zoo moeilijke tractaat. Daarbij zijn we hem tot grooten dank verplicht, dat hij zich voor de botanische en zoölogische kwesties, die zich daarbij voordoen, tot twee vakmannen heeft gericht, wier hulp aan het geheel ten goede is gekomen. Mede daaraan hebben we een commentaar te danken, die den vaak donkeren tekst dichter bij ons brengt. Ook het taalkundig gedeelte van de commentaar is goed bewerkt, zooals trouwens van den auteur der Neu-hebräische Grammatik te verwachten viel. Slechts een ding is mij opgevallen. In zijne Inleiding gaat Albrecht uit van de gedachte, dat het verbod van Lev. 19_{19} en Dt. 22_{9-11} zijn grond vindt in het feit, dat deze gebruiken „irgend wie mit heidnischen Aberglauben oder heidnischen Kulten in Verbindung stehn." Nu moge het al juist zijn, dat stoffen, die uit wol en vlas vervaardigd zijn, bij de tooverij een rol hebben gespeeld (Goldziher Z A W XX bl. 36 v.), daaruit laat zich het verbod van Kil'ajim niet verstaan. Blijkbaar heeft Albrecht geen kennis genomen van het interessante betoog van Eerdmans in diens Alttest. Studien IV bl. 98 v. v., waar deze het althans waarschijnlijk heeft gemaakt, dat we hier voor animistische denkbeelden staan.

Een breede inleiding, die meer dan de helft van het geheele boek beslaat (72 bl. op 127 bl.) gaat aan Fiebigs tekstuitgave van het tractaat Roschhaschana vooraf. Hierin wil hij de geschiedenis geven van de Nieuwjaar- en Nieuwe-maan-feesten (bl. 13—71). Hij zet deze voort tot op onzen tijd, wat te meer te waardeeren is, daar F. in het door hem bewerkte tractaat Challa in gebreke was gebleven in zijn „Geschiedenis der Challa" een paragraaf te wijden aan het voortduren van dit gebruik tot op dezen tijd. Dat F. aanhanger is der Wellhausiaansche school vermindert nu wel de objectieve waarde van dat gedeelte dezer geschiedenis, dat over den O. T.ischen tijd handelt. Maar doordat hij voor den lateren tijd veel verspreide gegevens verzameld heeft en daarbij in den breede aanhalingen heeft gedaan uit geschriften, die niet ieder in zijn bibliotheek heeft, heeft hij zeker velen aan zich verplicht. Jammer slechts, dat hij een paar aanwijzingen betreffende het blijde karakter van het Nieuwe-maan-feest over het hoofd heeft gezien. Zoo het verbod van Taänith II 10 om op een Nieuwe maan-feest een algemeen vasten uit te schrijven, en dat van Moëd qaṭan III 9 om dan doodenliederen aan te heffen. Daardoor wordt een onvolledig beeld geteekend van dat feest.

Uit de paragraaf over de verhouding van het Misjna-tractaat R. H. tot het gelijknamige tractaat der Tosefta blijkt, dat Fiebig zich door den geleerden uitgever der Tosefta, M. S. Zuckermandel, heeft laten overtuigen van de juistheid van diens stelling, dat we in de Tosefta niet — zooals toch de naam reeds schijnt aan te duiden —

Digitized by Google

een jonger toevoegsel van de Misjna maar de oudere palestijnsche Misjna hebben te zien. We zullen dienvolgens Misjna en Tosefta voor twee gelijkstaande redacties der tannaietische Halacha hebben te houden. Dit tracht Fiebig voor R H te bewijzen. Overtuigd heeft hij mij niet. Daartoe heeft hij te veel de verschillende aanwijzingen uit het oog verloren, die doen zien, dat de stof der Tosefta niet alleen van jongere redactie is dan die der Misjna, maar ook een meer ontwikkelde vorm van de stof der laatstgenoemde verzameling.

Dat Fiebig de auteur is van het in 1912 verschenen boek „Die synoptischen Evangelien" blijkt uit de laatste paragraaf zijner inleiding, handelend over „de beteekenis van het Misjnatractaat R H voor het N. T." Hij had echter zijne opmerking, dat het voor N. T.ici van belang is aan de hand van R H de wetten der mondelinge overlevering te bestudeeren, wel wat meer mogen adstrueeren. Zooals de opmerking daar ligt, treft ze geen doel. Trouwens deze geheele paragraaf is erg mager uitgevallen. Daardoor wordt ten onrechte de schijn verwekt, als zouden de Misjna-studiën voor den N. T.icus van weinig belang zijn.

Utrecht. A. Noordtzij.

H. C. Diferee, Vondel's Leven en Kunstontwikkeling. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf. 1912.

De betekenis van dit werk wordt voornamelik bepaald door Hoofdstuk V: „Vondel als Dichter en Hekeldichter voornamelijk met betrekking tot de kerkelijk-politieke twisten." Hierin wordt met nieuwe gegevens gewerkt. Zij werden de schrijver verschaft, door bemiddeling van Dr. G. J. Vos Azn., in leven predikant bij de Ned. Herv. Gem. te Amsterdam, uit het Kerkelik-Archief. Deze bescheiden verklaren veel, en leveren een uitvoerig commentaar op Vondel's hekeldichten. Tevens verklaren zij het plotseling optreden van de dichter in een nieuwe sfeer, de gunstige uitwerking op zijn dictie, nu de actualieteit van het gebeuren om hem, en de verontwaardiging over het optreden van machten, die hij intuitief als een tegenmacht voelt, hem voert tot het onmiddellike geluid, en tot kracht en kleur van toon, waar vóór die tijd het conventionele en ver-verwijderde hem in het religieus-didaktiese spoor heeft gehouden. Al dadelik in zijn hekeldichten worden zijn verzen voller en vloeiender. De strijdende Vondel is als „kunstenaar" niet het matste, en in die periode hebben de ontwikkelde gaven ook tal van andere grotere en kleinere dichtstukken haar volle waarde gegeven. We herinneren aan de „Vertroostinghe," de „Olijftack," en de nog vroegere „Geboorteklock," aan „Grol" en het „Bruyloftbed van P.C. Hooft en H. Hellemans," om uit de veelzijdige praestaties iets te noemen, wat reeds op eer uiteenlopende verscheidenheid wijst. We ontmoeten hier reeds de volwassen Vondel. In het betoog van de Hr. Diferee laat hij de Dichter tot zijn volle kracht komen in diens „Gijsbrecht." Niet in alle opzichten lijkt ons dit juist. Wel achten we buiten twijfel, dat wij hem van nu af „de sociale en geestelijke stroomingen, waaraan Vondel zich nu harmonisch bewust is, volgens een vast omlijnd plan uiting zien geven in zijn kunstproducten." En ook wat de kunstenaar aangaat, komen hier naast de gaven van zegging, tevens die van schikking in een gelukkige en zusterlike volmaking tot haar recht. Inderdaad, zo het mensen - en het dichterleven van Vondel in hoofdstukken zou moeten worden verdeeld, kan de „Gijsbrecht" gezegd worden een periode uit dit leven af te sluiten. Maar wij kunnen niet beamen, dat met dit „spel" zijn „zelfopvoeding tot kunstenaar" voltooid is. De „Gijsbrecht" is geen model geworden in Vondels dramatiek. Minder nog is het stuk een zuivere grens tussen wat volgt en wat voorafging. Vondel blijft steeds veelzijdig, ondanks zijn schoolsheid. Hij ontwikkelt zijn gaven bij beurte. Hoe lopen uiteen zijn „Leeuwendalers", zijn „Maagden", zijn „Lucifer". En om éèn ding te noemen, zou om en om 1637, toen hij in de „Badeloch" de liefde tussen man en vrouw in zijn „huwelikstrouw" kon verwerken, hij bij machte zijn geweest, om op zulk een aangrijpende wijze in hoge kunstvolle verzen de vaderliefde en de heroïeke toewijding van een Jephta en een Ifis te schilderen? Zo in de „Gijsbrecht" de harmonie tussen mensenleven en mensenkunst kan worden geconstateerd, het leven verruimt en verdiept zich, en ook de kunst stelt zich, dit diepere leven uitbeeldende, hogere eisen.

In de eerste hoofdstukken geeft de bewerker hoofdstukken ter Inleiding; als: „De Stad Amsterdam en hare bevolking bij den aanvang der Zeventiende Eeuw" en „Vondels Jeugd en eerste Ontwikkeling." Ze zijn voor dit werk te uitvoerig, ook omdat de slotsom uitwijst dat Vondel, vóór 1620, niet meeleefde met zijn stad en zijn land. Ook bij het „Pascha" toeft hij te lang. Indien deze hoofdstukken meer op de achtergrond waren gehouden, zou het verdienstelike „keerpunt" in het Ve hoofdstuk nog beter zijn uitgekomen. Dit juist geeft relief aan het werk.

Dordrecht. J. Koopmans.

G. Ström, Nederlandsch-Zweedsch Woordenboek. Gouda, G. B. van Goor Zonen.

De verschijning van het eerste Zweedsch-Nederlandsche Woordenboek, nu bijna negen jaren geleden, was een zeer verblijdende gebeurtenis. Zoodra immers de belangstelling voor de moderne Zweedsche letterkunde gewekt was door auteurs als Viktor Rydberg, Selma Lagerlöf e. a., ontstond hier te lande een ware vertaalwoede, en véél is er in die eerste jaren vertaald, veel, vlug en vluchtig. Als onvolledig hulpmiddel werd het een of andere woordenboek geraadpleegd, dat voor de Fransche, Duitsche of Engelsche taal bewerkt was. Zweedsch en Nederlandsch leken echter zoo veel op elkaar — meende men —, dat in vele gevallen een woordenboek overbodig was. Dat juist in die vaak slechts oogenschijnlijke overeenkomst dezer beide talen de voetangels en klemmen voor den vertaler gelegen zijn, werd te weinig beseft, en met groot zelfvertrouwen werden de wonderlijkste vergissingen begaan, waarvan er hier enkele uit een der bekendste Zweedsche meesterwerken mogen volgen:

Zw. mätt werd vertaald met mat (de beteekenis is: verzadigd). Zw. knota met knokkel (de beteekenis is: been, bot). Zw. torp met dorp (de beteekenis is: klein boerenbedrijfje). Zw. fjäll met veld (de beteekenis is: berg). Zw. kappa met kap (de beteekenis is: mantel). Zw. klockare met klokkeluider (de beteekenis is: koster). Zw. tak (v. e. kamer) met dak (de beteekenis is: plafond, zoldering). Zw. brud met bruid (de beteekenis is: meisje, aanstaande). Zw. hals-

Digitized by Google

duk met halsdoek (de beteekenis is: das). Zw. marknad met markt (de beteekenis is: kermis). Zw. ful met vuil (de beteekenis is: leelijk). Zw. präst met priester (de beteekenis is: dominee).

Wordt na dergelijke staaltjes van vertalen op den klank af de onbegrijpelijkheid, waarover lezers van vertaalde Zweedsche boeken zich wel eens beklaagd hebben, niet begrijpelijk? en blijkt er niet uit, dat er inderdaad dringende behoefte bestond aan een woordenboek rechtstreeks van het Zweedsch in het Nederlandsch? Hoogst welkom was daarom de verschijning van Ström's Zweedsch-Ned. Wdb., dat we niet genoeg aan alle vertalers kunnen aanbevelen, en dat ongetwijfeld aan de waardeering van Zweedsche auteurs ten goede zal kunnen komen.

Thans is van de zelfde hand verschenen het eerste woordenboek rechtstreeks van het Nederlandsch in het Zweedsch, en ook met deze uitgave heeft de heer Ström een werk verricht, waarvoor zoowel Nederland als Zweden hem groote dankbaarheid verschuldigd is!

Zoo iemand geacht kan worden berekend te zijn voor een zoo moeilijke taak als de samenstelling van het allereerste woordenboek voor deze beide talen, dan is het wel iemand als de heer Ström, een Zweed van geboorte, in Zweden opgevoed, en daarna in Nederland verder opgeleid (tot officier bij het N. I. leger), iemand dus, die goed op de hoogte kan zijn van de beide talen, die hij te behandelen had.

Toch krijgen we bij het doorbladeren van dit handige woordenboek soms den indruk, dat de schrijver meer Nederlander dan Zweed is. Reeds op de eerste bladzijde verrast ons bijv. in den Zweedschen tekst het Nederlandsche *stukken* waar *stycken* behoorde te staan; op blz. 52 staat als vertaling van *badinrichting* niet *badanstalt* of *badinrättning* maar het Ned. *badinrichting*; voor Zw. *med* staat meermalen *met*; de Nederlandsche *ee*, *oo*, *ie*, *uu* en *oe*, die de Zweedsche spelling niet kent, staan desniettemin in Zw. woorden b. v. orneering, annoteering, svärsoon, officier, musiek, figuurlig, bloedig, en de *w*, die als letterteeken in het Zweedsch alleen in sommige eigennamen gebruikt wordt, vinden we hier telkens en telkens weer in Zweedsche woorden verdwaald, waar een *v* zou behooren te staan, zie b. v. mudder*w*erk, *w*edervärdighet, *w*ridbar, hant*w*erk, k*w*ar, oms*w*ep, *w*apenstillestånd, *w*attenkraft enz.

Af en toe rijst er twijfel of de Zweed-Nederlander wel de juiste beteekenis gevoeld heeft van een in het Zweedsch weer te geven uitdrukking. Zoo lijken, mij althans, minder geslaagd vertalingen als:

Het bloed kruipt waar het niet gaan kan: Äpplet faller ej långt från trädet. Het is zoo lang als breed: Det gör ingenting till saken. Al gaat hij op zijn achterste pooten staan: Om han än gör aldrig det. Uit zijn slof schieten (dat m. i. 1e zich moeite geven, en 2e zich scheutig toonen beteekent): Fara ut (i vredesmod); brusa upp.

Voorts hadden af en toe, in plaats van de vaak woordelijke vertaling, meer equivaleerende Zweedsche zegswijzen kunnen zijn gebezigd. Zoo zou bij: „Een oude bok lust nog wel een groen blaadje" in plaats van met de nuchtere omschrijving „En gammal bock tycker också om ett ungt blad," de bedoeling even goed — en zeker idiomatischer — zijn weergegeven door de Zw. spreekwijze „Gamla kattor lapa också mjölk." Bij: Oude koeien uit de sloot halen „tala om gamla minnen; om saker som man nästan glömt," had de Zw. spreekw. kunnen vermeld worden: „Tala om snön som föll ifjor." Bij: Er mee in zijn maag zitten had de lange omschrijving: Ej veta vad man skall göra därmed; ej veta hur man skall bli av därmed, kunnen zijn vervangen door de Zw. uitdr. „Det går (någon) i magen." En in plaats van „Med eller mot någons vilja; om man vill eller ej" voor „Goedschiks of kwaadschiks," zou ik het pittige „Med lock eller pock" hebben gewenscht.

Toen b i k k e n gedefinieerd werd met gulzig eten „äta glupskt" heeft de schrijver stellig aan 't ww. b u f f e l e n gedacht? Bij h a n d s c h o e n is verzuimd te vermelden, dat *handske*, het eenige woord dat hier gegeven wordt, uitsluitend de benaming is voor een leeren handschoen; voor een garen, zijden en wollen handschoen gebruikt de Zweed het woord *vante*. Voorts werd in de beschrijving van h u t s p o t een voornaam bestanddeel, de uien, vergeten, en dat *styvmorsblomma* (hd. Stiefmütterchen, Ned. viooltje) in het Zweedsch, naast het door Ström vermelde *förgätmigej*, eene benaming zou zijn voor het v e r g e e t - m i j - n i e t j e kan ik nergens bevestigd vinden.

Zooals de heer Ström zelf in de Voorrede zegt: een woordenboek kàn nooit geheel volledig zijn, maar toch ontbreken er in dit zeer uitvoerige werk veel „gewone" woorden zal ik ze maar noemen, die hier meer recht van bestaan zouden hebben dan onnederlandsche woorden als b. v. *afbeeld*, *belusten* (voor benieuwen), *inbreken op iemand*, *zich in een vak inkomen*, *kolenmeiler*, *nekken* (voor plagen), met iemand *te schaffen* hebben, *schoenband*, *schoolman*, *verkapt* enz. Van de Zweedsche woorden voor welke ik alvast in een tweeden druk een plaatsje zou willen bespreken, noem ik: geheimschrift (behalve chifferskrift óók:) lönnskrift; 't haar opmaken = lägga upp håret; monden=falla på läppan; op 't nippertje = i grevens tid; opkikkeren = pigga upp; eens opsteken = elda på; reisdeken = resfilt; sneuvelen = digna; spijbelen = skolka; een stokpaardje berijden = vurma sig; limonade = saft och vatten; limonadetentje (saft ō) vattenbutik, en het gerecht dat haast dagelijks op ieder Zw. menu voorkomt: zure melk = filbunke.

Want dat dit hoogst verdienstelijk woordenboek, zoo zakelijk beknopt en tegelijkertijd zoo rijk van inhoud, meerdere drukken zal mogen beleven is mijn stellige overtuiging. Ieder Nederlander, die zijn gedachten in het Zweedsch wenscht uit te drukken, behoeft dat voortaan niet meer via de Fransche, Duitsche of Engelsche taal te doen, hij zal in dit woordenboek een zelden falenden gids vinden.

Een enkele vraag: Na de invoering van de nieuwe spelling in Zweden, gaf de heer Ström een supplementje op het Zweedsch-Nederlandsche deel. Zou het wellicht aanbeveling verdienen, dat de heer Ström op dit tweede deel óók een supplementje gaf met verbeterde drukfouten? Een beginneling zal in een ontleend woord, gelijk op blz. 353 voor bril: „princenez", direct glimlachend de drukfout opmerken, doch, als in echt Zweedsche woorden drukfouten zonder waarschuwing blijven staan, zooals b. v. haa (blz. 7), anat (43), peggar (44), bezwär (65) gänserna (208), vingspe-

Digitized by Google

taarna (563) enz. worden ze verbijsterend en misleidend. Mocht de heer Ström tot het geven van zoo'n supplementje besluiten (ik stel er mijn uitvoerige lijst van corrigenda, waaruit ik hier enkele staaltjes gaf, gaarne voor beschikbaar), dan zou ik de overtuiging van den Schrijver, in de Voorrede uitgesproken, — óók met het oog op beginnende vertalers, — kunnen onderschrijven, namelijk „dat hier een werk is geleverd, dat in alle opzichten betrouwbaar is."

Leiden. T. Beets-Damsté.

H. Heiss, Balzac. Sein Leben und seine Werke. Heidelberg, Winter. 1913. (Pr. M. 6, geb. M. 7).

Een nieuw boek dat geen ander doel heeft dan enkelen Balzac-lezers behulpzaam te zijn in het juister begrijpen van den reus. Men kan zich afvragen of het bestaansrecht heeft na de studies van de laatste jaren. Waar Heiss over eene „nicht sehr reiche Literatur" klaagt, zou ik eerder het tegendeel durven volhouden. Spoelberch de Lovenjoul's onderzoekingen in de *Histoire des Œuvres* (1888), den *Roman d' Amour* (1893) en *Une Page perdue* (1902), detailstudies zooals die van Hanotaux en Vicaire over *B. imprimeur* (1902), 't delicate boekje van Mevr. Geneviève Ruxton over *la Dilecta* (1910) hebben, met de brieven, bijna alles van B's leven blootgelegd. Over den oorsprong der werken zullen nog speciale studies te schrijven zijn, zooals die van Haas over *les Chouans* (*Z. Fr. Spr. L*, XXX) en de *Scènes de la vie privée* (1912) en van Spoelberch over 't ontstaan van *les Paysans*. Daartoe zal men heel wat vergeelde kranten en tijdschriften, stoffige notarisprotocollen en procesacten moeten doorsnuffelen of, zooals Hallays, al flaneerende, door vragen en vorschen, de types trachten te ontdekken die in een hoekje van Touraine B. inspireerden (*A travers la France*, 15 ss. en 79 ss.). Groote, samenvattende studies zullen wel niet veel nieuws brengen, al zullen zij, door de persoonlijke voorliefde van den schrijver, een deel van de *Comédie humaine* op den voorgrond brengen, op taal of stijl, op vreemde invloeden of B's gedachten en aspiraties licht laten vallen.

't Beste, meest volledige, diepst doordringende boek is wel Le Breton's *Balzac, l'homme l'œuvre* (1905), waarnaast men gerust Heiss' boek mag zetten, te meer daar dit over de *Contes drolatiques* een met liefde en geest geschreven hoofdstuk bevat, dat bij Le Breton ontbreekt. Brunetière's *Honoré de Balzac* is klaarblijkelijk samengesteld om Balzac te huldigen als schepper van den modernen roman en om de, thans reeds bouwvallige, evolutietheorie in de letterkunde kracht bij te zetten, al moet men den diepen blik, de nieuwe gezichtspunten erkennen. Frederik Lawton's *Balzac* (1910, Grant Richards Londen), dat Heiss niet noemt, is een weinig persoonlijk stuk werk, dat, steunend op allerlei overbekende anecdoten en klakkeloos aanvaarde uitlatingen van B., een beeld ontwerpt van B's leven in verband met zijn werken en tracht aan te toonen dat Brunetière (*l.c.*, V) zich vergiste toen hij het „œuvre en soi" alleen wilde behandelen; de uitlating van Brunetière moge wat absoluut klinken, Lawton heeft mij niet doen zien dat „his novels are literally his life" (*l. c.*, VII) en dat „Balzac's personality is even more interesting than his work" (*id.*, 360). Faguet gaf zijn *Balzac* (1913), helder, scherp, soms zoo slecht geschreven alsof het du Balzac was, vol antipathie tegen B., al moge zij niet zoo kras tot uiting komen als in zijne *Dix-neuvième Siècle*. Bij ons vermeld ik nog de diepgaande, vol bewondering en sympathie geschreven artikels van Dr. Ch. M. van Deventer (Gids, II en III, 1896), die misschien een aanleiding kunnen zijn om eens na te gaan wat onze romanschrijvers — b. v. Robbers, de Meester of de Scharten's — aan B. te danken hebben.

Heiss is er in geslaagd een goed geschreven, levendig, kleurrijk boek te geven, waaruit groote liefde en bewondering voor Balzac en zijn kunst straalt; hij heeft het samengesteld met een keur van welgekozen details, wat b.v. bij Lawton ten eenemale ontbreekt; daarbij is hij niet teruggedeinsd voor platte moppen en vulgaire uitbulderingen van levensovermoed, die nu eenmaal een deel van B's wezen vormen; B's innerlijk is psychologisch fijn geteekend, vol belangstelling voor de samengesteldheid van zijn wezen, die toch weer tot een eenheid van beeld leidt, oneindig levendiger en scherper dan Lawton's verwaterde figuur. In een juiste verhouding geeft hij, na een inleiding over den algemeenen indruk dien B. maakt, een overzicht van het leven (p. 17—102) en van het werk (p. 104—328), daarbij een drietal groote romans—*Eugénie Grandet, le père Goriot* en *la cousine Bette*—analyseerend om er in al het karakteristieke van B's kunst te doen uitkomen. Een speciaal hoofdstuk, waarop ik reeds wees, is aan de *Contes drolatiques* gewijd, „de apotheose van zijn genie," zooals van Deventer (*l. c.*, III, 144) zegt, „rein künstlich betrachtet sein vollkommenstes Werk." Men spreke hier niet van pasticheering, zooals Faguet, men ga dit werk niet voorbij, zooals Brunetière of Lawton, men erkenne daarin toch vooral den heelen Balzac, het fond van zijn wezen, de volle bloei van zijn kunstenaarschap; zeer terecht heeft Paul Flat in zijn *Seconds Essais sur Balzac* (ch. 1, § 3) het eerst onder de Fransche critici het voor die Rabelaisiaansche verhaaltjes opgenomen. Heiss heeft evenwel ook B's fouten en gebreken gezien. fouten in karakter en geest en aanleg, gebreken in taal en stijl, zonder deze zoo onbarmhartig uit te stallen als Faguet, die bewijst dat onder B's invloed zelfs Taine nonsens schrijft (p. 163; in de eerste uitgave was de door Faguet vermelde galimatias door de bijvoeging van „tressaillantes et bourdonnantes" comme un essaim tumultueux de papillons nog driemaal zoo erg). Zeer geslaagd noem ik, naast het hoofdstuk over de *Contes*, die over zijn ontwikkeling (h. IV), het beeld der wereld dat de *Comédie* vertoont (h. VIII) en zijn kunst (h. IX). Men neme daarbij het woord ontwikkeling niet in de beteekenis van evolutie; Heiss betoogt zeer juist (p.169 ss.), dat van een evolutie, onder den invloed der toenemende mateloosheid van zijn geest welke Le Breton (p. 217) aanneemt, geen sprake is. Heiss neemt zelfs technisch geen vooruitgang aan, m.i. terecht, al betoogt Haas het tegendeel (*Z. Fr. Spr. L.*, XXXI, 59 ss.). Helder zet hij uiteen op welke wijze een geheele wereld in B's werk leeft; een tijdvak van veertig jaren (1799—1846); een tooneel dat Parijs en de provincie omvat; twee duizend personen minstens, die uit allerlei milieus voortkomen met hun gewoonten, hebbelijkheden, kleeding, huisraad en hun innerlijk wezen, alle standen en beroepen bijna, allerlei carrières; doet hij vooral zien hoe amoraal die wereld is en hoe zij slechts één ding najaagt: geld, genot, hartstocht, en hoe Vautrin een der meest typische figuren van die woest zich verdringende menigte is; vooral hoe waar en echt deze wereld is, ondanks de

Digitized by Google

gebreken die noodzakelijk voortkomen uit de omstandigheid dat B. doortrokken is van een romantisme van het slechtste soort. In het hoofdstuk over zijn kunst is zeer opmerkenswaard dat een vreemdeling zoo geheel anders dan een Franschman denkt — „ce philosophe, ce penseur ce poète,” zei Hugo bij zijn graf — waar het geldt den wijsgeer te schetsen; Heiss haalt fijn het mengelmoes van neigingen uiteen (271), dat èn Flat (*l. c.*, h. V) èn Bourget (*Etudes et Portraits*, III, 46 ss.) èn Brunetière (304) ernstig opnemen als een geheel dat den naam van philosophie verdient. Een dergelijk tegenstelling in het begrip van de sociale waarde van B's werk blijkt ook uit de opvatting van Heiss (p. 272, cf. 318), en die van Charles-Brun in zijn *Roman social en France* (p. 130). Waar Bourget in B. een steun van monarchie en catholicisme tracht te ontdekken, daar wijst ook Heiss (p. 253, cf. p. 96) terecht op het snobisme dat daaronder schuilt, een feit waarop Haas trouwens reeds gewezen had (*Z. Fr. Spr. L.*, XXX). Er is nu eenmaal een neiging bij een groep traditionalisten om allen die maar eenigszins voor de rol van verdedigers van koningschap en godsdienst in aanmerking komen — van Chateaubriand tot Claudel — tot elken prijs hemelhoog te verheffen, een gevaar voor elke oprechte kritiek. In 't hoofdstuk over B's kunst haalt Heiss de grondslagen en elementen ervan in een fijne ontleding uiteen. In het laatste hoofdstuk is een samenvatting van de invloeden die hij onderging, van zijn waarde voor de geschiedenis van den roman.

Als geslaagde passages wijs ik op H's poging (p. 156) om de verwarde uitlatingen van B. over zijn werk uiteen te zetten; zijn kijk op de liefde van B. voor Mevr. Hanska (70—72); de vergelijking tusschen Crevel en Birotteau als sociale verschijnselen (246); de aanwijzing van *Cousine Bette* als het meest typisch-Balzacsche werk (255); *Louis Lambert* in verband gebracht met *René* (22).

Als detailpunten waarbij ik een vraagteeken zou willen zetten, noem ik: p. 17, de geboortedatum is de 21ste Mei (z. *R.D.M.*, 15 déc. 1856, p. 721, noot), al geeft Faguet den 16en Mei aan; p. 21, ook *Un grand homme de province à Paris* is voor het door H. in h. I behandelde van belang; andere persoonlijke herinneringen zijn saamgevat bij Le Breton p. 158—168; p. 32, n. 3 ontbreekt 't boekje van Mevr. G. Ruxton; p. 50, de cijfers van B's schulden zal men nooit precies weten, daar hij veel overdrijft; p. 96, er ware nog te vermelden geweest dat B's moeder zich voor hem en zijn broeder financieel heeft te gronde gericht; p. 97, zou over zijn verhouding tot het romantisme (cf. Le Breton, 91 ss.) nog wat te zeggen zijn geweest te meer daar H. dit punt niet uitgebreid behandelt; p. 141, neemt H., met eenige aarzeling, aan dat Dante-invloed in de keuze van den titel der *Comédie* te vinden is; 't lijkt me dat Brunetière (p. 74) overtuigend heeft doen zien dat we aan een zuiver Fransche traditie moeten denken, te meer daar B. in Molière een voorbeeld zag (z. *Corresp.*, 18); Faguet, al insinueert hij iets van „une attaque de mégalomanie ou une idée de commerçant habile” (p. 76), doet toch eigenlijk hetzelfde zien als Brunetière; en dan is er nog de invloed op de keuze van dien titel door Hetzel (Lawton, p. 300, noot); p. 240, hierbij zou Scott's invloed op den realistische roman te vermelden zijn geweest; p. 305, de voorbeelden aan Hugo ontleend, van 1862 en 1869, zijn niet gelukkig gekozen; p. 326, is het niet hard Henri Becque en „die kleinen Zyniker der *comédie rosse*” in één adem te noemen?

Men kan zoo nog eenige vraagteekens zetten. Maar het boek is een uitstekende aanwinst, waard naast Le Breton's boek geplaatst te worden.

Amsterdam. K. R. Gallas.

F. van Rijsens' Geschiedenis van ons vaderland. Vijfde omgewerkte druk bewerkt door **Dr. A. J. van der Meulen.** Groningen, Wolters. 1915. (Pr. *f* 3.50, geb. *f* 3.90).

Dit reeds zoo gunstig bekende leerboek is door Dr. v. d. Meulen, geheel op de hoogte van zijn tijd gebracht. Plan en indeeling van den auteur heeft hij zooveel mogelijk behouden. Toch was het noodig sommige deelen breeder te bewerken, voornamelijk de geschiedenis van ons geestelijk leven. Ten einde echter den omvang van dit in een vorigen druk bijna 500 bladzijden tellende werk niet al te zeer te doen toenemen, streefde de bewerker er naar zoo pittig en beknopt mogelijk te zijn in de voorstelling der feiten en heeft hij daarenboven met talent in den vroegeren tekst gesnoeid. Beide is hem uitstekend gelukt. Daardoor heeft het boek niet alleen gewonnen aan wetenschappelijke waarde, maar is het ook helderder geworden en aangenamer om te lezen.

Nog meer dan vroeger kunnen wij dus dit voortreffelijke leerboek aanbevelen. Vooral zij, die voor een examen studeeren waarbij een grondige kennis der hoofdlijnen van de Vaderlandsche geschiedenis vereischt wordt, zullen dit werk met vrucht kunnen gebruiken. Het leent zich uitstekend voor zelfstudie. Ook in de hoogere klassen van Gymnasium en H.B.S. is het op zijn plaats. Voor de lagere echter lijkt het mij te uitgebreid.

Dordrecht. B. van Rijswijk.

K. Wyss, Die Milch im Kultus der Griechen und Römer. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. von R. Wünsch u. L. Deubner, XV Bd. 2 Hft.). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 2.50).

Na eene „Einleitung” 1—3 behandelen negen hoofdstukken achtereenvolgens „Die Milch als eine Gabe unter Gaben” p. 3—6, „Die Milch als Opfergabe bei den Römern” p. 7—13, „Die ursprüngliche Bedeutung des Milchopfers bei den Griechen” p. 13—18, „Die Milch als weinlose Spende” p. 19—25, „Die Milch bei der Totenbeschwörung und im Totenkult”, p. 25—32, „Die sühnende Wirkung der Milch”, p. 32—39, „Die Milch als Götterspeise und Attribut des seligen Jenseits”, p. 39—51, „Die Milch im Mysterienkult” p. 52—58, „Käseopfer” p. 58—61. Er volgen eene „Zusammenfassung” p. 61—64, een „Register” p. 65 vlg. en een „Verzeichnis der wichtigeren Literatur” p. 67.

De hoofdresultaten waartoe de auteur is gekomen, zijn de volgende: Het gebruik der melk voor sakrale doeleinden is afkomstig uit een overouden tijd, toen men meer gewicht aan melkproduktie dan aan slachtvee hechtte. Later trad de wijn op den voorgrond, maar op het land en bij de lagere standen bleef het ouderwetsche melkoffer nog in eere. De melk speelde een hoofdrol in den dienst der onderaardsche godheden en bij de doodenoffers. In de mysteriën was de melk het symbool der wedergeboorte, ja, zelfs der onsterfelijkheid.

Wij zijn den auteur voor zijne inhoudrijke studie zeer dankbaar, al kunnen wij ons ook niet met al zijne con-

Digitized by Google

clusies vereenigen, en al hadden wij gaarne de citaten, ten algemeenen nutte, vertaald gezien.

Het „Verzeichnis der wichtigeren Literatur" is verre van volledig.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

L. Tondelli, Le Odi di Salomone, cantici Christiani degli inizi del II secolo; Versione dal Siriaco, Introduzione e Note; Prefazione del Dr. Angelo Mercati Roma, Fr. Ferrari, 1914.

De heer E. Tondelli, Sacr. Dr., docent aan een seminarie te Reggio Emilia, heeft met deze studie een bijdrage geleverd, die in de reeds ver boven de honderd nummers tellende Odenlitteratuur eene eigene en belangrijke plaats inneemt. Hij vertaalt de Oden, evenals dit b.v. door Harnack-Flemming, Diettrich, Labourt-Batiffol, Bernard geschiedde en commentarieert ze, doch met onderscheid. Genoemde uitgaven dragen alle den stempel eener overheerschende theorie; bij de eersten: Christelijke revisie op andersoortigen grondslag, bij Labourt-Batiffol: docetisme, bij Bernard: sacramentalisme; Tondelli's these van Christelijken oorsprong is echter zoo voorzichtig en bezonnen geformuleerd, dat de exegese er niet onder behoeft te lijden. Als oriënteerend werk verdient dit boekje alle aanbeveling. Men zou moeilijk met minder woorden en grooter helderheid al het hoofdzakelijke en tevens de draagpunten der verschillende theorieën kunnen aanduiden dan deze auteur dit op pp. 14—28 als grondslag voor verdere bespreking deed. Een enkele aanmerking: de latere these van Diettrich (p. 19) wordt er — weliswaar in overeenstemming met hare niet al te groote beteekenis — toch al te kort samengevat. Zijne vroegere opvattingen sprak hij n.l. uit in *Die Reformation* (1910, 8 Mei, 5 Juni, 7 Aug., 14 Aug., dl. IX, nrs. 19, 23, 32, 33, pp. 306—330, 370—376, 513—518, 533—536) en was daarmede Harnack en Spitta vóor. Hij anticipeerde in deze opstellen, die zeer afwijken van wat hij later in de *Neue Studien zur Geschichte und Theologie der Kirche, edd. Bonwetsch en Seeberg, vol. IX* schreef, ook de waarnemingen van Bernard betreffende het sacramentalistische karakter van vele dezer Oden, zonder dit tot een uiterste te drijven. Het is jammer, dat de auteur niet in de gelegenheid geweest is van deze artikelen kennis te nemen, maar Reggio is (p. X) wel niet de gelegenste plaats voor het raadplegen van een dergelijk tijdschrift. Toch had op p. 18 naast de tabellen, die Harnacks en Spitta's oordeel over onderstelde Christelijke interpolaties weergeven, ook eene aan Diettrichs latere meeningen in dezen gewijd behooren te zijn, daar die van de beide andere geleerden vooral niet beter gefundeerd waren. In Diettrich's geschrift, dat de S. nauwkeurig bestudeerd heeft, al kan men erover twisten of de keuze der punten, waarop hij hem in den commentaar opzettelijk noemt, niet uitgebreider had kunnen wezen, vindt men toch reeds op pp. V en VI eene korte opsomming dezer plaatsen. Staerks artikel in *Z.W.Th.* 10, pp. 289—236, — thans heeft hij onder den indruk van Kittels studie van stijl en taal der Oden zijne vroegere hypothesen teruggenomen — is aan den schrijver, naar het schijnt, slechts uit citaten bij Vaccari in de *Civiltà Catholica* 1911, 12 bekend. Staerk meende, dat Oden 19 en 27 beslist Christelijk waren, maar oefende destijds reeds veel terughouding ten opzichte van Harnacks interpolaties. Zeker achtte hij slechts **7**:5—8, 14—15, **17**:15, **23**:19, **24**:1, **29**:6 sq., **31**:7—11, **39**:10, **41**:12—16 a, **42**:1—3, 17—26. Eene zeer belangrijke studie, die den S. onbekend is gebleven, is ook die van Lindblom in het *Jaarboek van de Universiteit te Uppsala* 1910, pp. 1—187 „Om lifvets idé hos Paulus och Johannes samt i de s. k. Salomos Oden." Hij noemt de volgende plaatsen geïnterpoleerd: **3**:9, **7**:14 sq. 18, **8**:23—26 sq., **19, 23**:16 b. sq. 19, **24, 27, 29**:6 sq., **31**:3 sq., **36**:3, **39**:8—11, **41, 42**:1—26 (pp. 35. 36). Zijne studie is vooral belangrijk, omdat zij het methodisch onderzoek van de begrippen der Oudchristelijke gedachtenwereld, dat de Zweedsche school kenmerkt, hier vruchtbaar maakt. Volgens zijne, zelfstandige, opvatting crystallizeerden de Oden zich om eenen kern, waarin een Joodsch-gnostische Verlosser (een variant op den Ebed Jahweh) verheerlijkt werd (Oden 9*, 11, 15, 17*, 22, 25, 28, 29*, 31, 35, 36, 38*). De overige zijn Christelijk, alleen bevatten Oden 5, 6, 12, 16, 20 Joodsche resten. Ode 41:16: „de Christus is één" zou het antwoord geven op de groote vraag naar de mogelijkheid om dezen Sotèr te zien in den historischen Jezus (p. 41). De Joodsche basis zou dan, wegens den tempel in 6:8 (p. 42) dateeren uit 50—67 p. Ch., onze bundel als geheel uit omstreeks 100 p. Chr. Veel bezonnener en bezonkener dan Diettrichs werk, bevat ook deze studie elementen van blijvende waarde. Toch is thans deze geheele theorie van een Joodschen basis der Oden en hare consequenties, interpolaties en uiterst vroege dateering, een overwonnen standpunt. Haussleiters critiek (*Theol. Lit.blatt*, 10, 265—276) heeft de onhoudbaarheid van de exegese der Oden 4 en 6 als slaande op den Joodschen tempel wel grondig aangetoond. Het is een verdienste van den schrijver, dat hij niet voor de „immense autorité du critique berlinois", waarvan Lagrange in een brief, vóor in de editie Labourt-Batiffol, spreekt, geweken is. Hij was hierbij trouwens in goed gezelschap: Wellhausen, Gunkel, Batiffol en vrijwel allen, die de dichotomie der Oden als strijdig met den sterken indruk van eenheid verwierpen. Kittels minutieuze toetsing der z. g. interpolaties heeft de juistheid van dien indruk afdoende bevestigd.

In de 14 hoofdstukken der Introduzione behandelt de S.: I. Handschriften en overlevering, II. Opinies der critici, III. Oorsprong der vertaling uit de Nitrische (Syrische) kloosters in Egypte, IV. Den Koptischen text, V. De oorspronkelijke taal der Oden, VI. De eenheid van auteurschap, VII. Het psychologisch dualisme, VIII. Salomo, IX. De mystiek der Oden, X. Hare leerstellingen (Koninkrijk Gods en paroesie, het Woord, den H. Geest, Docetisme, Gnosticisme, Mysteriegodsdienst), XI. De sacramentalistische en allegoristische hypothesen, XII. Betrekking tot de Schrift, vooral met het oog op het Johanneïsche vraagstuk, XIII. Metriek en sporen van liturgisch gebruik, XIV. Datum en plaats van oorsprong. De S. schijnt veel te hechten aan c. III, pp. 29—38, dat het bewijs voert voor nauwe en levendige relaties tusschen het Jacobitische Oosten en Egypte. Voor den lezer, die oriënteering zoekt, is de aanwezigheid van een dergelijk hoofdstuk misschien te rechtvaardigen, voor den min of meer deskundige hadden enkele regels en eenige verwijzingen kunnen volstaan. Deze zal hem dank-

Digitized by Google

baar zijn voor de lijst van handschriften (pp. 33—39), maar dat deze buiten het kader van het boek valt, is wel niet te betwisten. Tenslotte schijnt het mij toe, dat de S. de bewijskracht zijner gegevens verre overschat: zij leveren niet meer op, dan dat — ingeval de Oden niet oorspronkelijk Syrisch zijn — de Syrische vertaling mogelijk wel uit de Nitrische kloosters zou kunnen stammen. Het pro en contra betreffende de oorspronketaal der Oden is nog niet beslist, vgl. de artikelen van Mingana in het *Z.N.W.*, 1914. 3, pp. 234—252, 1915, 3/4, pp. 167—190, en pp. 233/4 een desbetreffend artikel van Preuschen. Wat de S. in hoofdstuk V, pp. 46—47, daarover in het midden brengt is ten eenenmale onvoldoende: een onderzoek van de gelijktijdig overgeleverde Syrische vertaling der Psalmen van Salomo geeft, m. i., juist aanleiding om zich over de hypothese van een Grieksch origineel der Oden nog eens tweemaal te bedenken. De z. g. consensus der critici, waarop de S. zich p. 47 beroept, is, gelijk hijzelf toegeeft, nog in geenen deele bereikt en, naar hem niet onbekend kan zijn, berust deze voor een aanmerkelijk deel op het gevoelen van geleerden, die op een oordeel over Syrischen stijl en taal geen aanspraak willen maken. De conjecturen, die op enkele punten voorgesteld zijn ten behoeve eener verklaring van Syrische passages door misverstand bij den hypothetischen vertaler overtuigen gewoonlijk slechts hen, die ze vonden, en hebben weinig kracht tegenover het feit, dat deze text, indien hij vertaling zou moeten heeten, wel buitengewoon goed vertaald is. Dat feit zou echter alle retroversies weder zeer bedenkelijk maken: om Grieksch in een Semitisch dialect goed te vertalen, is een vrijheid van beweging vereischt, die de bewijskracht van terugvertalingen sterk doet dalen. Frankenbergs Grieksche vertaling zou men als bewijs hiervan kunnen citeeren: zij is geheel en ten onrechte afhankelijk van den stijl dier kerkvaders, wier allegorese hij in onwaarschijnlijk geconcentreerden vorm als bron van de inspiratie der Oden wil aanwijzen (voor Frankenberg, vgl. Dr. Plooy in dit tijdschrift, 1912, cc. 148—150).

De dichotomie der Oden, waaraan Harnacks naam het meest verbonden is, komt uitteraard meermalen aan de orde, vooral in cc. VI, IX en XII. Ik mis, ook in den commentaar op Ode VI, de eenvoudige opmerking, die Dr. Tondelli wel de eerste had kunnen zijn om te maken, dat n. l. in v. 8 het Syrische woord *haikela*, dat geregeld op den *tempel* en wel op dien te Jeruzalem betrokken wordt, deze enge beteekenis *niet* bezit. In de Edesseensche kroniek b.v., een der meest klassieke Syrische documenten, wordt de oude Christenkerk te Edessa, die bij de overstrooming van den Daisan in 't jaar 201 verwoest werd, genoemd met ditzelfde woord: „het heiligdom (*haikela*) der kerk (*idtha*) der Christenen", zie T. U. IX, 1 *Chronicon Edessenum*, ed. Hallier. Herhaaldelijk heeft men, op de notie *haikela* = *tempel* steunende, vèrstrekkende beweringen gewaagd! De wijze, waarop Dr. Tondelli overigens deze theorie ontleedt en weerlegt, is even verdienstelijk als duidelijk en geeft blijk van zeer zelfstandige verwerking van hetgeen in 't midden gebracht was. Zeer terecht wijst hij, p. 58 n. 3, op het „parallelismo strettissimo" tusschen Ode 6 en 30, al zou ik de onbeduidende parallel in 't gebruik van 't Syrische verbum voor „geven" niet vermeld te hebben. Het verwondert mij echter, dat de S. van de radicalistische uitloopers van Harnack's theorie, de hypothesen van Menzies, Reinach en Sacchi geen melding maakt. Sacchi heeft n.l. in de *Nuova Antologia*, Juli—Augustus 1911, pp. 84—91 een opstel geplaatst, dat uitloopt op dit merkwaardig dilemma: Het Syrisch is eene vertaling van een Grieksch origineel. De vertaler vermoedde zelf wellicht niet, dat dit van Joodschen oorsprong was, en interpreteerde, al vertalende, naar den inspraak van zijn Christelijk gemoed. Het Christendom heeft immers de Davidische psalmen wel overgenomen; waarom zou men dan hier retouches behoeven te onderstellen? Derhalve: òf de Oden waren Joodsch in anti-Christelijken zin, maar dan was er geen quaestie van dat zij in eene Christelijke liturgie hun intrede konden doen, òf er was niets in de Oden, dat met Christelijke opvattingen behoefde te botsen, doch in dit geval behoefde ook niemand ze om te werken! Van meer beteekenis is Sacchi's opmerking, dat Harnacks redactor wel een tweeling moet heeten van den auteur zelve. Een weinig meer relief en eenige humor in de weerlegging der zwaarwichtige hypothesen-opeenstapelingen had ook onze auteur wel kunnen gebruiken. Het schijnt mij vaak toe, dat onze Oosterburen wel eens hypothesen opzetten meer om ze „durchzuprobieren", dan als laatste en rijpe vrucht van nauwgezet wikken en wegen.

Batiffols docetistische theorie verwerpt de S. evenzeer terecht. Wanneer deze „ingegnosissimamente" als het ex hypothesi misverstane Grieksch van Ode 19:8 b — een der hoofdpunten voor zijne theorie — gist: ὡς ἄνθρωπον ἐγέννησεν ἐκ θελήματος (sc. θεοῦ), ἐγέννησεν ἐν ὁμοιώματι, weerlegt de S. hem met behulp van het parallelisme. Hij had als sterker argument kunnen aanvoeren, dat in het N. T. het woord ὁμοίωμα *c. s.* geregeld met *dmutha* vertaald wordt en dat hier in de Oden *thachwitha* staat, wat aan δείκνυμι *et compp.* beantwoordt.

Bizonderen aandacht verdient de wijze, waarop Tondelli den eigenaardigen overgang van het sprekend subject in den persoon van den Christus verklaart. Hierover handelt hij in c. VII: over drie personen is de actie te verdeelen. Niet alleen de dichter of de Christus, maar ook de gemeente treedt op. In de vertaling en commentaar ziet men uitgewerkt en toegelicht, hoe hij zich dit voorstelt. Nadere studie van vergelijkbare liturgische, vooral Syrische, poëzie zal moeten aantoonen of men de bekoring, die deze oplossing uitoefent, vertrouwen mag. Natuurlijk kan men die uitgewerkte toepassing niet op alle punten geslaagd achten, doch dit is een quaestie, die de hoofdzaak niet raakt. Dringend noodig voor verdere fundeering van zulke hypothesen is ook studie der Syrische metriek. Diettrich heeft wel hardhandig op tal van punten beslist en Kittel terecht, pp. 10, 11, geweigerd „diese vermeintlichen Gesetze der Poëtik" (n.l. D. H. Müllers strophenleer bij Diettrich en Grimme's eigen theorie over de metriek der Hebreeuwsche poëzie) te gaan toetsen, maar indien de Oden van Salomo oorspronkelijk in het Syrisch zijn gedicht, ligt het voor de hand er Syrischen versbouw in te zoeken en wordt — wanneer dit gelukken mocht — een Grieksch origineel zeer precair, terwijl in het omgekeerde geval deze laatste hypothese weer wat waarschijnlijker wordt. Tondelli geeft echter in c. XIII, pp. 128—132 geen de minste aanwijzing van hetgeen hier inderdaad een hoofdzaak is.

Digitized by Google

Op pp. 133—135 wordt de datum en tijd van oorsprong der Oden bepaald en op ± 120 en wel in Egypte vastgelegd. Hier volgt de S. de meening van Batiffol. De vage gelijkenis van atmosfeer met Clemens Alexandrinus' geschriften door d'Alès opgemerkt, de afkomst onzer Mss. uit Syrische kloosters in Egypte, breekt de S. zelf door overwegingen, waaraan nog sterker argumenten toe te voegen zouden zijn, weder af. Aan Gunkel—Gressmann dankte hij de connectie tusschen Egypte en het „bedijken van rivieren" in Ode 6. Het laatste punt echter bewijst volstrekt niets, daar b.v. te Edessa bij de gedurige overstroomingen van den Daiṣan dergelijke waterwerken ook noodig waren en Ode 6 slechts in vage en wellicht zinnebeeldige termen daarvan spreekt.

Indien men met Gunkel—Gressmann sommige trekken van de beeldspraak der Oden isoleert, ze tot bewijzen van Gnosticisme stempelt en zich door dit woord den weg naar Egypte wil voorgeschreven zien — geen dezer stellingen is, m. i., verdedigbaar, dan krijgen zulke aanwijzingen eene ontleende, secundaire beteekenis. Zeer terecht verwerpt de S. ze echter en, zoowel in de commentaar als in de Introduzione, toont hij, dat het belangwekkende van zulke parallellen — vooral door Stölten verzameld — hem niet verhindert hunne geringe beteekenis in te zien. Op pp, 115—117 roert de S. even de mysteriegodsdiensten aan. Hierop gewezen te hebben is reeds iets. Wij mogen hopen, dat de auteur echter in deze richting dieper doordringen zal: de Hermetische litteratuur vooral zal ons wel niet den sleutel tot de Oden geven, maar toch beter doen verstaan, hoe de „geïnspireerden" te midden eener gemeente zich kunnen gevoeld hebben en met welke oogen zulk een gemeente en de buitenwereld hen aanzag. Dan zal men ook beter kunnen oordeelen over het raadsel der „dualità psicologica."

Zoo wijst dan dit geschrift telkens over de grenzen henen, die de S. zich stellen moest. Het brengt ons, en dit is geen geringe verdienste, aan de grenzen van ons weten en spoort tot verder onderzoek aan. Het is, juist door een zekere onzelfstandigheid in zaken, waarin anderen autoritair zijn opgetreden, eene uitstekende inleiding tot de studie van dit belangwekkendste document van Oudchristelijk geestelijk leven, dat wij dank zij Dr. Rendel Harris, thans bezitten: de Oden van Salomo. Druk, uitgave en correctie zijn voorbeeldig.

Groningen. J. de Zwaan.

SCHOOLBOEKEN.

J. van Wageningen, Latijnsch Woordenboek. 2e druk. Groningen, Wolters. 1914. (Pr. ƒ 7.50).

Na 14 jaar is van dit solide woordenboek een tweede druk verschenen. Hier en daar heeft de schrijver den inhoud aangevuld, het aantal artikels vermeerderd ook reeds door afleidingen een afzonderlijke plaats te geven; eenige etymologieën zijn gewijzigd, toegevoegd of verwijderd: de inhoud bleef in hoofdzaak dezelfde. Slechts het uiterlijk veranderde: dunner papier, s m a l l e r kolommen, het geheel kort en dik, met een zekere slapheid in de ruggegraat. De schooljongens voelen meer voor het oude boek; daar waren de bladzijden overzichtiger en de lange artikels (*caput*, *ratio*) kwamen ginds beter tot hun recht dan hier. Wat voor het Woordenboek van v. d. Es met zijn kortere artikelen een voordeel bleek, het kleiner formaat, is hier bij den handigen schrijver waarschijnlijk meer een zwichten geweest voor een formaat-dwang, waarop de Uitgevers voor hun „Serie" aandrongen. Het lijkt mij niet gelukkig.

Alle welbekende eigenschappen van het zorgvuldige boek zijn overigens gebleven, ook dientengevolge bij de *leerlingen* de dank, „dat van Wageningen zoo veel heelemaal vertaalt", gevolgd door hun verbazing, dat de leeraar „die toch ook met van Wageningen praepareert?" dat niet eens gemerkt heeft. Het jonge Nederland bouwt op van Wageningen als op een rots, dien het af en toe als een scrupulus in den schoen van den leeraar steekt, die anders en dus verkeerd opvatte. Gelukkig, dat hier het geloof zoo wel vertrouwd is. Want dit is werkelijk een zeer goed boek, samengesteld door een man, die de Gymnasia kent en liefheeft. Ik voor mij geef voor een — niet Nederlandsch — Gymnasium de voorkeur aan den grooten Stowasser-Skutsch, die nog sneller en door zijn overzichten duidelijker helpt. Ook is daar het taalkundig gedeelte persoonlijker; hier: *armentum* uit *arimentum* bijv. is toch slechts halve wijsheid; *pilum* „werpspies eig. stamper" is of te veel of te weinig, maar niet genoeg. Een paar dingen vielen me toevallig op: *applauso latere* (sv. *applaudo*) bij Tib. klopt niet met *a pulso latere* (sv. *later*), bovendien is het op de eerste plaats niet zonder meer duidelijk; voor Cic. Brut. 242 is waarschijnlijk *inconditus* aan te nemen, zie ook Kroll ad loc., vgl. *condire orationem* en dgl.; *Laomedontius* geeft dit boek niet ondanks Verg. Aen. 8, 18.

Wassenaar. F. Muller Jzn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

ARABISCHE TRADITIEVERZAMELINGEN.

1. Ieder, die zich ooit met de studie der arabische traditieverzamelingen heeft beziggehouden, weet hoe moeielijk het is, de gegevens over een bepaald onderwerp ook maar eenigszins volledig uit deze werken bijeen te zoeken. De stof is in de verschillende verzamelingen naar verschillende gezichtspunten gerangschikt; geen enkel dezer gezichtspunten verschaft ons evenwel een bruikbaren leiddraad bij het raadplegen dezer onuitputtelijke bronnen.

2. Deze moeielijkheid zou ondervangen worden door een compendium waarin de stof, door het weglaten van herhalingen, tot een veel geringer omvang teruggebracht werd. Maar, afgezien nog van andere bezwaren, zou zulk een compendium moeielijk rekening kunnen houden met de talrijke varianten eener traditie, varianten, die dikwijls groote waarde bezitten.

3. Het wetenschappelijke gebruik van den inhoud der traditieverzamelingen zal slechts dan zonder belemmering mogelijk zijn, wanneer men een alphabetischen index tot zijne beschikking heeft. In zulk een index zoude ieder maar eenigszins charakteristiek woord, voorkomende in eenige traditie, opgenomen moeten worden met zooveel van de voorafgaande of volgende woorden als voor een snelle orienteering zouden noodig zijn, Het spreekt vanzelf dat deze index van zeer grooten omvang zou worden en dat het vervaardigen er van zeer lang zou duren.

Digitized by Google

4. Het ware bovendien wenschelijk indices samen te stellen

a) op de isnād's; *b*) op de persoonsnamen in de matn's; *c*) op de geographische namen; *d*) op de citaten uit den koran.

Het schijnt evenwel, dat de vele bezwaren aan het samenstellen van een index op de persoonsnamen uit de isnād's verbonden, het nut daarvan zóó zeer in de schaduw stellen, dat het voorloopig beter is dezen index te laten rusten.

5. De indices zouden behalve de zes zoogenaamde kanonieke verzamelingen ook den mosnad van Dārimī, den mosnad Ahmad, den Mowaṭṭa' en de oude tradities in de commentaren van Ḳasṭallānī, Nawawī en Zorḳānī moeten omvatten.

6. Van de reeds uitgegeven verzamelingen zouden de volgende drukken ten grondslag gelegd moeten worden:

van Bokhārī de editie van Krehl, voortgezet door Juynboll; van Moslim de editie met den commentaar van Nawawī (Kairo 1283, 5 dln.); van Aboe Dā'oed de uitgave gedrukt te Kairo, 1280, 2 dln.; van Tirmidhī de uitgave gedrukt te Kairo, 1292, 2 dln.; van Nasā'ī de uitgave met den commentaar van Sojoeṭī (Kairo, 1312, 2 dln.); van Aḥmad de uitgave gedrukt te Kairo 1313, 6 dln.; van den Mowaṭṭa' de uitgave met den commentaar van Zorḳānī (Kairo, 1279, 4 dln.); van Kasṭallānī de uitgave gedrukt te Boelak, 1288, 10 dln.

Van de nog niet gedrukte verzamelingen van Dārimī en Ibn Mādja heeft Professor Snouck Hurgronje zich bereid verklaard eene uitgave te bewerken, wanneer het blijkt, dat de toegankelijke Hss. dezer auteurs daartoe voldoende zijn.

7. De zes zgn. kanonieke verzamelingen, evenals Dārimī en de Mowaṭṭa' zouden moeten aangehaald worden naar hoofdstuk en nummer der traditie, zooals dat bij het citeeren van Bokhārī wel geschiedt. De andere werken naar deel, bladzijde en regel.

8. Het zou aanbeveling verdienen hetzelfde systeem van transcriptie te volgen als in de Encyclopaedie van den Islām gebruikt wordt.

9. Dr. Th. W. Juynboll heeft zich voorwaardelijk bereid verklaard de indices op Bokhārī samen te stellen; ondergeteekende heeft met die op Moslim een begin gemaakt. Waarschijnlijk zullen andere Semietisten andere auteurs voor hunne rekening willen nemen.

10. De voltooiing van het geheele werk zal minstens tien jaar eischen. Doch reeds vroeger, zoodra de indices op een of meer auteurs gereed zullen zijn, kunnen zij, die van de indices gebruik wenschen te maken, zich met hunne aanvragen tot een der bewerkers richten.

Ondergeteekende zal gaarne opmerkingen en raadgevingen in verband met het bovenstaande ontvangen.

Leiden, 3 Juni 1916. A. J. Wensinck.

De fa Wolters te Groningen zond ons den 3den druk van C. R. C. Herckenrath's *Fransch Woordenboek*; deze is geheel herzien en op verschillende punten vermeerderd, waarvan de schrijver in zijn Inleiding rekenschap geeft. Het feit dat binnen 10 jaar tijds een derde uitgave noodig was, bewijst de bruikbaarheid van het boek. Het werk, in 2 deelen gebonden, kost *f* 4.50.

De Redaktie ontving de volgende boeken, handelend over de tegenwoordige oorlog: Jean Léry, *La Bataille dans la Forêt* (*Argonne 1915*) en Maurice Genevoix, *Sous Verdun* (*Août-Octobre* 1914), préface d'Ernest Lavisse. Beide werken verschenen in 1916 bij Hachette en Cie te Parijs, en maken deel uit van de verzameling *Mémoires et récits de guerre*; het eerste kost 2 francs, het tweede 3.50 francs. Tot de filologie staan deze boeken in zeer los verband; dat geldt niet of minder van Victor Bérard, *L'éternelle Allemagne* (Parijs, Armand Colin 1916, prijs 4 francs). De schr. betoogt dat de karaktertrekken van de Duitse heersers, en van een groot deel van het Duitse volk, dezelfde zijn als in de middeleeuwen; met dit doel vergelijkt hij o. a. verschillende uitspraken van Karel de Grote met die van Keizer Wilhelm II. Uit deze eigenaardige mentaliteit verklaart Bérard dan de politieke en ekonomiese toestand van Duitsland, die volgens hem de oorlog heeft veroorzaakt.

D. C. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rhein. Mus., LXXI, 1: L. Radermacher, Die Gründung v. Marseille. — W. F. Otto, Lustrum. — A. Ludwich, Hom. Gelegenheitsdichtungen. — A. v. Mess, Die Anfänge d. Biogr. u. d. psychol. Geschichtsschreibung in der griech. Liter., II. — A. Nebe, Textkrit. zu dem Buch d. Sextus Empiricus πρὸς ἀστρολόγους. — A. Rosenberg, Neue Zensoreninschr. aus Praeneste. — K. Reinhardt, Solons Elegie εἰς ἑαυτόν. — F. Wilhelm, Zur Elegie. — M. Niedermann, Beitr. z. Textkritik lat. Mediziner. — Miszellen.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXIV, 3: C. G. N. de Vooys, Fragmenten uit Jan v. Leeuwen's werken, II. — A. G. v. Hamel, E. M. Post en Hirschfeld. — R. v. d. Meulen, *Rob, Rop*. — Dez., Mnl. *toelgen, toillien, thoillien*. — W. de Vries, Etymol. Aanteek. — G. Kalff, De bron van Breero's *Angeniet*. — Kleine Meded.

4: C. G. N. de Vooys, Fragmenten uit Jan v. Leeuwen's werken, III. — W. de Vries, Etymol. Aanteek. — P. Leendertz Jr., Vondel's Roskam. — Dez., Op de Jonghste Hollantsche Transformatie. — M. Schönfeld, Van de man die tot ezel werd. — Kleine Meded.

N. Taalg., X, 3: J. M. Acket, Een verdediging. — C. G. N. de Vooys, Iets over woordvorming en woordbet. in kindertaal (slot). — J. Schrijnen, De klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — Bladvullingen.

Studiën, LXXXV, Mei: G. J. J. Louwerens, Rondom een nieuwe Sekte. — Is. Vogels, Rijm en Zang van P. v. Meurs, II. — H. Wilbers, Naturalisme of Supranaturalisme in de verklaring van Israël's Godsdienst. — P. Zeegers, Over tragische droefheid. I. — J. Huygens, De relig. roeping v. Rusland volgens Wlad. Soloview. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juni: M. v. Steen, Protest. Zendingsarbeid in Spanje. — G. J. J. Louwerens, Rondom een nieuwe Sekte. — G. Jonckbloet, Keuvelpraatje over Marie Koenen's „De Wegen". — C. Wessels, De Bagdad-lijn. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Buitenrust Hettema, Glossen: N. Taalg. X, 3 (de Vooys).

Hoogewerff, Bontekoe: N. Taalg. X, 3 (de Vooys).

Knuttel, Bloemlezing: N. Taalg. X, 3 (Koopmans).

Roessingh, De Vrouw b. d. Dietsche Moralisten: N. Taalg. X, 3 (Koopmans).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. WOLTJER,

Oefeningen voor het onderwijs in het Latijn.

EERSTE STUK.

Vijfde druk. — Prijs f 1,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Verschenen: een zeer actueel boekje getiteld:

Vredes-Conferenties na den Oorlog?

Vragen gesteld en Antwoorden verzameld door den Nederlandschen Anti-Oorlog Raad.

Ter herdenking van de Opening der Eerste Vredesconferentie
1899 — 18 Mei — 1916.

Prijs **50 Cents.**

Uitg. van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XXI:**

De Apostolische Vaders II,

(Brieven van Ignatius. Brief van Polycarpus. Marteldood van Polycarpus. Brief aan Diognetus).

BEWERKT DOOR

Dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA.

Pr ijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.**— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zoo juist verscheen het voor het Gymnasiaal onderwijs belangrijke werk:

DE KLASSIEKE OUDHEID

IN HET

GYMNASIAAL ONDERWIJS.

RAPPORT

in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën samengesteld door:

J. W. BIERMA. H. BOLKESTEIN.
E. H. RENKEMA. J. VAN IJZEREN.

Prijs f 1.90.

Uitg. van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: { GEORGES GAILLARD / LOUIS PIÉRARD

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an.
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Zoo juist verscheen een zeer belangrijke uitgave getiteld:

Pour la Reconstruction de la Belgique

PRÉLIMINAIRES D'ART CIVIQUE

mis en relation avec le „CAS CLINIQUE" DE LA BELGIQUE

PAR

LOUIS VAN DER SWAELMEN,

Architecte-Paysagiste.

Prijs f 3.50.

De bekende en kundige Belgische Architect geeft in dit werk de grondslagen aan, waarop de Steden en Dorpen van België na den Oorlog volgens practische, artistieke en vooral redelijke voorschriften herbouwd moeten worden, opdat België vernieuwd en verjongd uit zijn asch zal herrijzen.

Het is een boek niet alleen voor bouwkundigen, doch ook voor hen die zich op het gebied van Schoone Kunsten en Geschiedenis bewegen, voor allen voorts wien het lot en de toekomst van België ter harte gaan,

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

OCT 11 1919
LIBRARY

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. **N°. 11-12.** **Aug.-Sept. 1916.**

Lecoutere, Inleiding tot de Taalkunde en de Gesch. v. h. Nederl. (Heinsius).
Drerup, Homer (Vürtheim).
Preisigke, Fachwörter d. öffentl. Verwaltungsdienstes Ägyptens (Engers).
Norden, Vergilius, Aeneis Buch VI (Brakman).
Van der Leeuw, Godsvoorstellingen in de Oud-Aegypt. Pyramidetexten (Miedema).
Klebs, Reliefs des alten Reiches (Boeser).
Kolmodin, Traditions de Tsazzega et Hazzega (Wensinck).
Buitenrust Hettema, Oude glossen (Vor der Hake).
Rudwin, Der Teufel in den deutschen geistl. Spielen (Haslinghuis).
Foulet, Le roman de Renard (J. W. Muller).
Rocznik Oryentalistyczny, I, 1 (v. Wijk).
Gelre, Bijdr. en Meded., XIX (Lijndrajer).
Alkema, Ons Insulinde (Kielstra).
Müller, Der Polos (v. Hoorn).
Bousset, Jesus der Herr (Meyboom).
Van Dijk, Thomas à Kempis, De Navolging v. Christus (v. Slee).
Album Studiosorum Acad. Groning. (Molhuysen).
Utitz, Grundlegung der allgem. Kunstwissenschaft, I (J. H. Groenewegen).
Schoolboeken:
Ten Bouwhuys, Richtlijnen en Richtpunten (v. Rijswijk).
Uitgn. v. d. fa Noordhoff en de fa Wolters
Berichten en Mededeelingen
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

C. Lecoutere, Inleiding tot de Taalkunde en de Geschiedenis van het Nederlandsch. Brussel, A. Dewit; den Haag, Mart. Nijhoff. 1915. (Pr. *f* 1.90).

De leuvensche hoogleeraar Lecoutere heeft den vrijen tijd, dien de omstandigheden hem, helaas, al te veel schonken, gebruikt tot samenstelling van een boek, waarin zij die zich in de taalwetenschap willen orienteeren, vooreerst in een beknopt bestek (bijna 140 blzz.) en in overeenstemming met den huidigen stand onzer kennis behandeld vinden wat taal en taalkunde is, met welke onderwerpen zich de linguistiek bezighoudt, en hoe de taalwetenschap zich in den loop der tijden heeft ontwikkeld tot wat ze nu is. In een tweede gedeelte (90 blzz.) wordt in 't kort gehandeld over Indogermaansch en de geschiedenis der germaansche talen buiten 't Nederlandsch, en wat uitvoeriger over die van laatstgenoemde taal. Eenige proefjes van Oudnederfrankisch, Nederlandsch uit de ME, 16de, 17de en 18de eeuw, en Afrikaansch zijn ter illustratie aan het boek toegevoegd.

De schrijver stelde zijn werk samen met 't oog op het onderwijs in de „beginselen van taalkunde" en de „begrippen van historische spraakkunst" aan de hoogere normaalscholen in België. In hoeverre het daarvoor geschikt is, kan ik niet beoordeelen; maar zeker is het dat het ook in Noord-Nederland aan hen die zich op taalstudie gaan toeleggen, zeer goede diensten zal kunnen bewijzen, met name aan studenten in de Nederlandsche letterkunde en candidaten voor de akte M.O. Nederlandsch; het eerste, grootste gedeelte ook aan studenten in de klassieke letterkunde en aan beoefenaars der „moderne" talen. Dat Dr. Lecoutere een nuttig gebruik heeft gemaakt van de bestaande literatuur [1]) spreekt vanzelf; nieuwe gezichtspunten of ontdekkingen zal niemand in een dergelijk geschrift verwachten; het komt hier aan op de keuze der stof en daarin toont de schrijver zich een meester. Natuurlijk zal de lezer nu en dan iets missen dat hij vermeld zou willen zien, of een uitvoeriger bespreking wenschen dan het boek geeft (een paar zaken zal ik beneden noemen); zelden of nooit zal hij een teveel ontdekken. Men vergete echter niet dat het boek een „inleiding" is, die ook de bovengenoemde categorieën van Nederlandsch-studeerenden op tal van punten lang niet genoeg geeft; dit geldt inzonderheid van het tweede gedeelte. De wijze van behandeling is over het algemeen te prijzen: de schrijver drukt zich bondig uit en de duidelijkheid der uiteenzettingen laat zelden iets te wenschen over.

Is mijn oordeel over het boek als geheel gunstig, op een groot aantal punten heb ik min of meer ernstige bezwaren. Ik zal ze niet allen opsommen: slechts een beperkt aantal wil ik vermelden als bewijs van belangstelling in Dr. Lecoutere's werk en in de hoop dat ze hem van dienst kunnen zijn bij een herdruk, die, naar we hem toewenschen, al gauw noodig moge blijken. Een herdruk is te meer gewenscht, omdat 't boek vooral door beginnelingen op het gebied der taalkunde zal worden gebruikt, wien de kritiek nog ontbreekt, en die — een niet gering te schatten gevaar! — op verscheiden plaatsen onjuiste opvattingen kunnen opdoen. Op blz. 11, r. 17 v.o., moet i.pl.v. *laatstgenoemden* blijkbaar *eerstgenoemden* gelezen

[1]) Dat al wat sedert Augustus 1914 verscheen den schrijver „ontoegankelijk bleef", zooals hij in de Voorrede zegt, behoeft hem niet te zeer te verontrusten; ook op de philologische productie heeft de oorlog zijn invloed maar al te sterk doen gelden

Digitized by Google

worden. — Lambert ten Kate had een woordje meer verdiend dan de schrijver hem gunt. — Op blz. 18 had de „innere Sprachform" wel vermeld mogen worden, die zoolang in de taalwetenschap heeft rondgespookt en zich nog wel eens vertoont. — Steinthal wordt nergens genoemd. — Bij de punten op blz. 27 onder 1°, 2° en 3° genoemd, kan als 4de gelijkheid van vormensysteem gevoegd worden. — De onderscheiding van taal en dialekt bij onbeschaafde volkeren, zooals die op blz. 28 voorkomt, heeft geen beteekenis. — Bij de definitie van den „zin" in § 18 en § 38 heeft de schrijver zich te eenzijdig aan Paul gehouden, in tegenstelling met § 22; ook ware 't wellicht beter geweest het hoofdstuk over den zin vóór dat over de woorden te plaatsen. Ook bij de behandeling der semantiek (§ 51) zeilt schr. te uitsluitend op Paul's kompas. — De verklaring van de „fluisterstem" (blz. 41) vereischt herziening. — De behandeling van „stam" en „wortel" in § 30 en § 31 is niet boven bedenking verheven. — Wat middenin blz. 54 staat is vrij verward. — Onjuist is de bewering (blz. 67) dat het psychologisch subject steeds voorop staat. — De verhouding van lat. *videre* en germ. *weten* is op blz. 83 geheel verkeerd voorgesteld. — Wat de schrijver op blz. 117 vlg. over de verhouding tusschen spreek- en schrijftaal zegt, is in beginsel waar, doch (hij houde mij de opmerking ten goede) het toepassen van goede principes kan prinzipienreiterei worden! — Voor de geschiedenis van *bewonderen* (blz. 134) leze Dr. L. het artikel in het Woordenboek der Nederl. Taal nog eens. — De verhouding tusschen de talen der indische groep en het Sanskrit wordt op blz. 139 verkeerd opgegeven. — De beteekenis van den naam *Germanen* staat niet vast (blz. 152). — De 1ste klankverschuiving en Verner's wet zijn opzettelijk kort behandeld, evenwel àl te kort: de beknoptheid heeft aan de juistheid, deels ook aan de duidelijkheid, schade gedaan. — Het voorbeeld van alliteratie uit den Béowulf (blz. 158) kan tot meer dan één verkeerde opvatting aanleiding geven. — De naam „Nederduitsch" komt al in 1457 voor (zie *ZfdWortf.* 12,239). — *ss* in *wassen* e.d. is niet uit *ks* (blz. 175) maar uit *χs* ontstaan. — Het algemeene Nederlandsch is niet uitsluitend van amsterdamschen oorsprong. — Suriname is geen eiland (blz. 185). — „De inlanders" in onze Oost spreken geen Nederlandsch, ook niet geradbraakt; sinjo's en nonna's zijn geen „inlanders." — § 105 zal door den schrijver grondig moeten herzien worden: ze bevat talrijke onjuistheden en gebrekkige of onduidelijke formuleeringen. — Ndl. *vest* is niet = got. *wasti* (blz. 216). — *Middernacht* is oorspronkelijk een datief, geen genitief (blz. 217) [1].

Aan het slot der verschillende hoofdstukken heeft de schrijver wat literatuur vermeld ten dienste van wie verder wil studeeren. Hij spreekt zelf van een „toemaatje" en wil dan ook geenszins op volledigheid aanspraak maken; toch is het wel wat vreemd, dat wel de etymologische woordenboeken van het Nederlandsch, en niet de groote historische woordenboeken van het Middel- en het Nieuwnederlandsch worden vermeld.

Leiden. J. Heinsius.

[1]) Eenige hinderlijke vergissingen of drukfouten mogen hier nog aangewezen worden met 't oog op een herdruk. Blz. 48, r. 11 v. b., zijn de nasalen vergeten, wel zijn er voorbeelden van gegeven; een paar regels verder staat het „rondetje" onder de *t* i.pl.v. onder de *f*. Blz. 49, r. 18 en 19 v. b. moeten „eerste" en „laatste" van plaats wisselen. Blz. 66, r. 14 v. o., lees „subject" i.pl.v. „substantief". Blz. 73 is aan 't begin het woord „weinig" weggevallen. Blz. 142, r. 8 v. o., lees „5e eeuw". Blz. 154, r. 7 v. o., lees *Vandili*. Blz. 156, r. 10 v. b., lees *dh* i.pl.v. *th*. Blz. 175, r. 17 v. o., lees „klinkers" i.pl.v. „medeklinkers". Blz. 219, r. 14 v. b., lees *ic binde*. Blz. 221, r. 14 v. b., lees „infix" i.pl.v. „suffix".

E. Drerup, Homer. Zweite umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. Mainz, Kirchheim u Co. 1915. (Pr. M. 5).

De eerste druk telde 137 blz. tekst en werd gevolgd door acht bladzijden met verwijzingen naar literatuur (1903). Deze tweede druk, voorbereid door de fraaie italiaansche bewerking van den eersten in 1910, telt evenveel pagina's tekst, doch 45 bladzijden literaire verwijzingen. Een merkwaardig procédé, dat voortgezet het boek, dat de bedoeling heeft homerische vragen op te lossen door beschouwing van den beschavingstoestand van den minoisch-myceenschen tijd, zou doen verworden tot een informatieregister van niet al te practische samenstelling. Reeds nu was een Sachregister noodig, waardoor men op de tekstbladzijde komt, die door eene noot naar de vrij volledige, doch geenszins geheel bijgewerkte kolommen van het „wissenschaftliche Arbeitsbuch" voert.

Overigens ontmoet men ook in den gerevideerden tekst de aan Drerup zoo geliefde beeldrijke formuleeringen, waardoor hij blijkbaar van meening is de wording van eenig verschijnsel glashelder voor oogen te stellen. Als ik lees p. 34: „die letzte Phase des echten Volksgesanges ist dadurch bezeichnet, dass im Verlauf des Erstarrungsprozesses aus der flieszenden Masse der Volksdichtung Einzellieder sich herauskristallisieren, die zunächst wohl durch die Autorität eines berühmten Sängernamens getragen in der Volksüberlieferung Wurzel schlagen", dan kan ik zulk eene alchimistische theorie en zulk een sollen met de „dichterlijke praestaties der massa" slechts als phrasen beschouwen: de eerste als een voorbeeld van noodlottige overdracht van physische terminologie op een haar niet adaequaat gebied, de tweede als een „survival" uit de eerste helft der negentiende eeuw. Drerup heeft nog meer stokpaardjes op stal, b.v. „das bewuszte Archaisieren bei Homer". Het is mogelijk, dat hij het beter bedoelt dan men uit zijn zwaarwichtige woorden zou opmaken, maar het blijft dan toch in ieder geval jammer, dat iemand met zijne belezenheid en werkkracht zoo weinig de kunst verstaat zich in nuchteren eenvoud te uiten, ook waar hij over algemeene vraagstukken redeneert. Zijn boek blijft ter orienteering ontegenzeggelijk van nut.

Leiden. J. Vürtheim.

Fr. Preisigke, Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes. Ägyptens in den griechischen Papyrusurkunden der ptolomäisch-römischen Zeit. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1915. (Pr. M. 6, geb. M. 7).

We zijn op het gebied van lexicographische werken over de papyruslitteratuur niet verwend. Wat van Herwerden gaf in zijn *Lexicon graecum suppletorium et dialecticum* was zeer verdienstelijk, maar niet speciaal bestemd voor den papyrus-beoefenaar. Thans is Preisigke, de door talrijke papyrologische werken zoo gunstig bekend staande Straatsburger geleerde, bezig aan

Digitized by Google

een groot woordenboek der papyri, dat hij in 1919 denkt te kunnen laten verschijnen. Om de leemte voorloopig aan te vullen, heeft hij een lijst van woorden het licht doen zijn, die betrekking hebben op de administratie in zijn uitgebreidsten zin. Inderdaad heeft hij daarmee in de eerste behoefte voorzien. Maar men spanne zijn verwachting niet te hoog: schr. geeft slechts, en heeft ook alleen willen geven, de korte beteekenis van een woord, opdat de aankomende papyroloog en de buitenstaander zich snel kunnen oriënteeren. Daarachter volgt dan de opgave van litteratuur en zoo nu en dan de verklaring van een plaats uit de papyri. De groote waarde van het boek schijnt mij juist in deze litteratuuropgave te liggen, die, voor zoover ik kon nagaan, buitengewoon volledig en nauwkeurig is en reeds terstond doet zien, dat hier een man aan het woord is, die de geheele papyrus-litteratuur volkomen beheerscht. Of het den schr. bij zijn streven naar kortheid in het opgeven der beteekenis wel steeds gelukt is duidelijk te zijn, deze vraag zou ik niet ten volle toestemmend willen beantwoorden. Zoo nu en dan zal het bepaald noodzakelijk zijn, de litteratuur op te slaan, om met de beteekenis van een woord op de hoogte te komen. Zoo twijfel ik zeer, of iemand, het woord χρηματισταί opzoekende en daarachter vindende „Chrematisten (Gerichtshof)", veel wijzer zal zijn geworden; of, wanneer hij onder διαγραφή n° 2 de beteekenissen „Zahlungsanweisung; Kassenverfügung" vindt, nu wel van de kracht van dit woord doordrongen is; tenslotte, of στέφανος met „Kranzspende (aurum coronarium)" wel voldoende is verklaard. Een kleine uiteenzetting bij zulke woorden zou het boek zeer te goede zijn gekomen. Maar gelukkig staan er dergelijke vertalingen, die voor den papyruskenner onnoodig zijn, maar den beginner of buitenstaander moeten teleurstellen, niet al te veel in, zoodat ik dan ook niet aarzel, dit werk een uitstekend hulpmiddel bij de beoefening der papyri te noemen.

Kwesties kon de schr. in dit woordenboek natuurlijk niet aanroeren, zoodat hij verplicht was, daar waar nog meeningsverschillen heerschen, partij te kiezen. Zoo is men (om slechts een enkel voorbeeld te noemen) het er niet over eens, of het ambt van ἐπιστάτης τῶν φυλακιτῶν τοῦ νομοῦ al dan niet identiek is met dat van ἐπιστάτης τοῦ νομοῦ. Preisigke beschouwt ze als twee verschillende ambten en vertaalt het eene met „Gendarmeriechef des Gaues", het andere met „Polizeivorsteher des Gaues". M. i. ten onrechte. De papyri geven geen aanleiding om dit onderscheid te maken en in het eenige opschrift, waar ἐπιστάται genoemd worden naast ἐπιστάται φυλακιτῶν (C. I. G. 4896 = Dittenberger Or. Gr. 139) kunnen de eersten zeer goed zijn ἐπιστάται τῶν ἱερῶν (men vgl. P. Leid. G, 1—5). M. i. is niet een ἐπιστάτης νομοῦ „Polizeivorsteher des Gaues", maar de strateeg. Ik hoop deze kwestie spoedig elders uitvoeriger te behandelen.

Hieronder volgen nog enkele woorden, die vergeten zijn: ἐπιλάρχης (Lesquier, Magd. 1, 2 en Inst. milit. p. 90 v. en 343; Wilcken, Grdz. p. 388); ζημιοπρακτέω (P. Taur. 6 en 7; Wilcken, Gr. Ostr. p. 563 en 568); κοινωνικά (P. Tebt. 5. 59 en aanteekening van Grenfell en Hunt; ib. 100, 10; 119, 12; Rostowzew, Archiv III p. 208); onder πρεσβύτεροι de πρεσβύτεροι τῶν ὀλυροκόπων (Opschr. Strack, Arch. II p. 544); πωλογία in de uitdrukking εἰς πωλογίαν (passim in P. Lille 5, met onbekende beteekenis); σταθμοδοτῶ (verbeterde lezing van Wilcken in Magd. 2, 2 voor de lezing van Jouguet-Lefebvre en Lesquier; P. Lond. I p. 61, 6; Arch. II, p. 391). Λογευτής heeft in Fay, Towns 11 en 12 wat afwijkende beteekenis, μεταδιοικέω is in P. Louvre 10632 (= Grdz. I, 2, 167), 19 gebruikt van de herverpachting van een belasting.

Rotterdam. M. Engers.

P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI erklärt von **E. Norden.** Zweite Auflage. (Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern). Leipzig, Teubner. 1916. (Pr. M. 12, geb. M. 14).

Het is met den 2den druk van Norden's Aeneis Buch VI juist omgekeerd gegaan als met de 2de uitgave van zijn Antike Kunstprosa: is dit werk gansch en al onveranderd gebleven, in 't eerstgenoemde kan men bijna geen bladzijde vinden, waar niet een verbetering is aangebracht, terwijl de wijzigingen vaak van ingrijpenden aard zijn. Bij dezen stand van zaken eischt de nieuwe editie, waarin de heele oogst is ondergebracht, welke de philologische wereld in een vol decennium voor Vergilius' mooien zang kon vergaren, nadere bespreking, te meer omdat ieder de groote combinatiegave van den auteur, zijn helderen betoogtrant, zijn ongeëvenaarde geleerdheid, daarnaast zijn talent om artistiek te vertalen kent.

Toen de dagen der burgeroorlogen voorbij waren en na den chaos Augustus optrad als Regenerator van 't rijk, kon Vergilius, die in alle perioden zijns levens zich op de philosophie toegelegd heeft, niet langer berusten in Epicurus' loochening van de Πρόνοια: hij voelde zich aangetrokken tot 't positieve karakter der Stoa, welke toen reeds vele Pythagoreïsche elementen in hare leer had opgenomen. Sedert de dagen van Poseidonius, wiens invloed men moeilijk te hoog kan aanslaan, was algemeen ook onder den druk der tijden bij tal van intellectueelen (o. a. Cicero en Varro) de belangstelling in de transcendentale dingen zeer toegenomen. Zoo wordt 't begrijpelijk, dat Maro in zijn gedicht, waaraan de νεκυιά van Homerus tot grondslag diende, een eschatologie invlocht. Nauwkeurig te zeggen, aan welke geschriften hij zijn stof ontleende, is onmogelijk, intusschen staat vast, dat door hem een mythologisch en theologisch stuk gecontamineerd zijn, n. l. ἡ Ἡρακλέους κατάβασις en ἡ Ὀρφέως κατάβασις. Is Poseidonius zoowel Varro's als Vergilius' voorganger ten aanzien van de theorie der zielsverhuizing, de laatste heeft tevens uit een poetische bron geput. Het genoemde Orphische gedicht (6e eeuw) door Pindarus, Empedocles en Plato in zijn mythen gebruikt, komt hier 't eerst in aanmerking.

De hoofdlijnen van Norden's Inleiding zijn daarmee aangeduid; thans volgen eenige speciale uitdrukkingen, welke in eschatologischen zin geïnterpreteerd worden. Ik noem: vs. 887 *aëris campi*; dit beteekent kosmisch gesproken de hoogste laag van de dampkringslucht onder de Maan (= Elysium), doch mythologisch: een diep in 't Elysium gelegen woud; vs. 439 *noviens Styx interfusa*; die 9 windingen zijn de 9 orbes, welke de aardsche atmosfeer (= Hades) omgeven; op vs. 743 *quisque suos patimur manes* valt licht door de voorstelling

Digitized by Google

van Plutarchus (de gen. Socr. 22), dat iedere ziel door haar δαίμων gestraft wordt, omdat zij door te hechten aan de affecten van 't lichaam gedegenereerd is, want waar is, wat Maasz schreef: Jeder einzelne hat seinen Strafgeist wie seinen Genius.

Genoeg voorbeelden. Overal toont Norden aan, dat de Mantuaansche zanger de eschatologische beschouwingen overnam van Poseidonius, welke zich laten reconstrueeren, langs hoeveel draden 't bewijs ook loopen moet, ofschoon de woorden zelve ons niet zijn overgeleverd. Daar de Προτρεπτικός van den grooten Apameër eindigde met een apokalypse, waaraan de vorm van een vizioen gegeven was, is 't hoogstwaarschijnlijk dit geschrift geweest, waardoor zoowel Vergilius geïnspireerd werd, als Cicero (in zijn Somnium Scipionis en 't 5de boek der Tuscul. disp.), Manilius, Seneca (Epist. 88, 90 en 92), Lucanus, ja zelfs Sallustius (in zijn prooemia).

Dit alles heeft de schrijver naar voren gebracht om zijn lezers voor te bereiden op 't genetisch en zakelijk karakter van zijn kommentaar: hij wil immers op elk gebied in alle richtingen zoeken naar de rijke stof, waaruit des dichters werk geworden is. Wij komen echter eerst tot den tekst; deze wordt begeleid door een zeer beknopten apparatus, toch is nog vs. 96 uit de indirecte overlevering de lezing *qua* vermeld. Met de groote meerderheid der uitgevers neemt N. twee athetesen aan (vs. 242 en 901); Roiron en Tolkiehn trachtten te vergeefs 't eerstgenoemde

Unde locum Graii dixerunt nomine Aornon

te verdedigen: 't komt alleen voor in 't slechtste der oude handschriften. Overigens schijnt onze editor 't eens te zijn met Garrod, die Class. Rev. (1910) pag. 119 schreef: Nobody believes in emendations of Virgil, want vermeld is slechts één conjectuur, n.l. van Heinsius op vs. 495. Natuurlijk wordt vs. 211 avidusque refringit *Cunctantem* (sc. ramum) tegen alle verandering in bescherming genomen met een beroep op Servius' getuigenis, dat 't bewuste participium terminus technicus was om de taaiheid eener substantie uit te drukken. Reinach's gissing *fando* in plaats van *flendo* (vs. 539) prijkt niet in den apparatus, zij wordt elders gewogen, maar te licht bevonden. Dat de Nederlandsche uitgave vs. 547 *vestigia pressit* verkeerdelijk in den tekst heeft voor *vestigia torsit*, mag niet verzwegen worden. Eindelijk is 't niet louter een spellingkwestie te achten, als wij bij Norden (evenzeer bij Ribbeck) lezen vs. 852

haec tibi erunt artes — *paci*que inponere morem.

Reeds nu heb ik alles wat uit tekstkritisch oogpunt van eenig belang is, ter sprake gebracht.

Voor zoover 't geoorloofd is iets over de vertaling, die rechts van den tekst gedrukt staat, in 't midden te brengen, wil ik verklaren, dat mij bijzonder geslaagd lijkt, wat klank aangaat, de passage over den Tartarus (vs. 550 e. v.); zeer teeder en toch edel zijn de verzen schilderende de ontmoeting van Aeneas met zijn vader (vs. 687 e. v.); zeer waardig en gespierd die, welke de revue over de helden teekenen (vs. 756 e. v.).

Een eenigszins systematische keuze uit de rijke materie moge thans een klein begrip geven van de veelzijdigheid van den kommentaar. Vs. 2 *Euboicis Cumarum oris*. Hier wordt duidelijk gemaakt, dat de enallage uit 't Grieksch is overgenomen en wel door de Latijnsche dichters, die zich er op toelegden tragedies, waarin deze figuur herhaaldelijk voorkomt, te vertalen. De toevoeging *Euboicis* geeft den poeta het cachet van geleerdheid.

Ten eenenmale veranderd is de interpretatie van vs. 95

Tu ne cede malis, sed contra audentior ito,
Quam tua te Fortuna sinet: via prima salutis

e. q. s.

Nu wordt *quam* niet meer als adverbium beschouwd, maar als pronomen relativum (*quam* sc. *viam*), daarom luidt de vertaling:

Weiche dem Leid nicht, weise die Stirn ihm,
Wo immer den Weg Fortuna dich führt.

Aan Wilamowitz dankt de auteur deze verbetering.

Elk zal wel overtuigd worden door de grondige uiteenzetting vs. 136 e. v. aangaande den *ramus aureus* den misteltak, die in den winter bloeit, daardoor symbool is van 't leven en den daemon des doods, Charon, bedwingt. Het is in waarheid een *strena* voor Proserpina (Glotta III pag. 41). Het motief van den gouden twijg is door Vergilius in de litteratuur ingevoerd, evenals 't zoo poetisch verteld sprookje, dat twee vogels den weg wijzen naar den toovertak.

vs. 232 *Imponit .... arma .... remumque tubamque.* In deze constructie zijn de door *que* ... *que* verbonden woorden steeds n.l. 152 maal in de Aeneis appositie bij 't voorafgaande. Vroeger dacht N. anders.

De κατάβασις Αἰνείου (vs. 264—900) is drieledig; 't deel, dat overblijft na aftrek van prooemium en epiloog, bestaat weer uit 6 deelen, zoodat wij naar de regelen der kunst eene prachtige triadische compositie hebben.

De vele archaismen (olli, longaeva, Anchisa generate, multa putans) geven aan dat deel der κατάβασις, waar de Sibylle den Cocytus en Styx beschrijft (vs. 321—336) een plechtig karakter. Hoe anders is met 't oog op de „vilis persona" de dictie van Charon (vs. 388 e. v.) en hoe scherp steekt de breedsprakigheid van diens rede af tegen 't korte, gebiedende antwoord der priesteres.! Waar nu tusschen de beide laatstbedoelde stukken de ontroerende episode betreffende Palinurus is ingelascht, blijkt hier duidelijk, hoe gelukkig de dichter licht en schaduw wist te verdeelen. Het is ook niet zonder bedoeling, dat men juist in 't midden van 't zesde boek den κατάλογος der vrouwen leest, die χόλῳ Ἀφροδίτης ongelukkig in de liefde waren. Van de beroemde ontmoeting tusschen Aeneas en Dido's schim zij er slechts aan herinnerd, dat 't Vergilius, gelijk in 't Dido-drama zelf, alleen te doen was om heroische grootheid en echt tragische ethos: van sentimentaliteit is geen spoor te ontdekken.

Vs. 545 *Discedam, explebo numerum*. Deze woorden van Deiphobus bevatten een toespeling op 't geloof, dat Hades de volkeren verzamelde (= Ἀγησίλαος volgens Usener) en zijn onderaardsche legerscharen telde.

Vs. 547 Tantum effatus *et* in verbo vestigia torsit.

Het ontstaan van *effatus et torsit* is in den jongsten druk goed verklaard; ware de term „Syntactische Kreuzung" er bijgevoegd, dan zou men dit ongetwijfeld zeer waardeeren. Het vers is even onaantastbaar als X 447 ὡς φαμένη καὶ κερδοσύνῃ ἡγήσατ' Ἀθήνη.

Vs. 585 Vidi et crudelis dantem Salmonea poenas,
Dum flammas Iovis et sonitus imitatur Olympi.

Digitized by Google

Norden vat thans *dum* op in een beteekenis, die de causale nadert. Frequent is dit gebruik bij Tacitus.

Aan de beschrijving van 't Elysium gekomen wendt de dichter allerlei middelen: allitteratie, πάρισον, ὁμοιόπτωτον enz. aan om een harmonisch geheel te verkrijgen: de teekening is nooit geëvenaard.

Vs. 749 *deus evocat* (sc. animas) *agmine magno*. Van alle interpreten laat alleen N. op deze woorden 't juiste licht vallen; 't is Mercurius, die de zielen oproept; daar dit een militaire term is, wordt 't woord *agmen* aangewend; eindelijk plegen de zielen in grooten getale te komen, gelijk Plato zegt (Polit. X 13) ψυχὰς... οἷον ἐν πανηγύρει κατασκηνᾶσθαι. Een even kernachtige toelichting zal men lezen bij 't vermaarde *felix prole virum* (vs. 784).

Bij 't schrijven van de revue over de helden, welke hoofddoel was voor Vergilius, zweefden hem wel voor oogen de Teichoskopia en Kassandra's voorspelling bij Lykophron, maar 't is zonneklaar, dat hij een Protrepticus wilde geven. Daarom zijn ook zijn voorbeelden van helden de typische der rhetorenschool, zooals een vergelijking met Pro Sest. 143; de Offic. I 61 en Tuscul. I 110 aantoont. Men zou kunnen beweren, dat Vergilius 't eerste boek *de viris illustribus* heeft geschreven. Aan hem zeker heeft Augustus 't idee ontleend om op zijn Forum de standbeelden te plaatsen van de veldheeren, die Rome's macht hadden uitgebreid.

In de galerij der helden kreeg Augustus zijn plaats tusschen Romulus en Numa. Sainte Beuve noemde dit: un heureux désordre. Juister oordeelt Norden, die als beweegreden aanvoert, dat de lezers moeten beseffen, dat de keizer is èn een *alter Romulus* èn een *alter Numa*. Om chronologische redenen heeft men hier den panegyricus willen uitlichten om hem elders in te lasschen. Alsof dichten 't zelfde was als catalogiseeren en registreeren!

Van Brutus, den eersten consul, die zijn zoons als samenzweerders liet dooden, lezen wij vs. 822

Infelix, utcumque *ferent* ea facta minores:
Vincet amor patriae, laudumque immensa cupido.

De interpunctie hier gegeven staat ten nauwste in verband met Norden's interpretatie *ferre = rühmen*, dus: Ongelukkig is Brutus in weerwil van allen roem bij 't nageslacht: maar hooger dan zijn geluk stelt hij zijn plicht als patriot „und mächtige Ruhmbegier." Zoo weet de dichter de weekheid van zijn eigen persoon op nobele wijze te verbinden met zijn bewondering voor de grootheid en onwrikbaarheid der vaderen.

In de majestueuse verzen 847—853 *Excudent alii* enz., die toch ook aan de kunsten en wetenschappen der Grieken alle hulde brengen, houdt de zanger om 't paraenetisch karakter van Anchises' rede nog eens scherp te doen uitkomen aan Aeneas, als representant van 't Romeinsche volk, zijn zending voor oogen; om deze reden wordt hij aangesproken als *Romane* (vs. 851).

Intusschen niet met die fiere uiting van nationaal zelfgevoel kan de godsdienstige dichter besluiten: ernstig en aangrijpend zal 't Ἐπικήδειον Μαρκέλλου de kroon zetten op de Heldenschau!

Vs. 869 Ostendent terris hunc tantum fata, nec ultra
Esse sinent.

Ter illustratie wordt hier geciteerd uit den rhetor Menander πολιτεύεται μετὰ θεῶν en Norden noodigt ons uit om naast den warmen en gevoelvollen θρῆνος van Vergilius te leggen de gemaniëreerde elegie van Propertius III 18.

Vs. 883 *manibus date lilia plenis*. Wie 't nog niet wist, kan 't bij Norden leeren, dat geen sterveling ooit dieper tot de ziel van Maro's poeem is doorgedrongen dan Dante. Thans wordt verwezen naar de woorden van de boden des hemels (Purgat. XXX 21)

Tutti dicean: Benedictus, qui venis,
E, fior gittando di sopra e dintorno,
Manibus o date lilia plenis.

Door de ivoren poort der valsche droomen, welke naar aloud geloof vóór middernacht komen, heeft de ἐπάνοδος van Aeneas en de Sibylle naar de aarde plaats. Daarin ligt opgesloten, dat de held, wiens κατάβασις in de vroegte begon en die den heelen dag wijdde aan den tocht door de onderwereld nu vóór middernacht, d.i. terechtertijd tot de zijnen terugkeert. Daarmee is op de gelukkigste wijze de overgang gevonden naar 't volgend verhaal.

Opdat men niet zou kunnen zeggen, dat men door de boomen 't bosch niet ziet, geeft de auteur een eindbeschouwing over de compositie van 't zesde boek; zij loopt uit op een vergelijking met den elfden zang der Odysseia. Het is onbetwistbaar, dat Vergilius' gedicht hooger staat dan dat van Homerus; terwijl toch Odysseus niet verder komt dan den rand van den Hades, waar hij de schimmen uitkiest, die hem mededeelingen zullen doen, wordt Aeneas door een hooger wezen geleid door 't heele schimmenrijk en heeft er velerlei ontmoetingen met wie hem in 't leven dierbaar waren. Zoo wisselen de dramatische handeling en epische vertelling met elkaar doeltreffend af. Het feit, dat onze heros in 't Elysium zijn vader wederziet, die bezig is revue te houden over de zielen, welke naar de bovenwereld zullen gaan, geeft aan Anchises ongedwongen aanleiding de leer der παλιγγενεσία voor te dragen, terwijl hij bij 't toonen van die zielen der toekomstige dapperen zelve natuurlijker wijze zich gedrongen voelt daaraan een opwekking tot virtus vast te knoopen. Op de onsterfelijke verzen, waarin Rome's zending der wereld kond gedaan wordt, volgt eindelijk 't treurlied over Marcellus' ontijdigen dood, opdat de vates in diep religieuse stemming zal kunnen eindigen. Zoo door hetgeen hij zag en hoorde gesterkt voor de zware taak, welke hem wacht, keert Aeneas terug tot zijn makkers.

Elf hoofdstukken als aanhangsel zijn bestemd voor de bestudeering van eenige details bijv. omtrent navolging van Ennius, de volgorde der woorden (o. a. de inversio der partikels), de synekdoche, de middelen om den hexameter schilderachtig te maken, belangrijke synaloephen enz.

Als gewichtig uit 't kapittel „Periodik" zij aangestipt 't bewijs, dat 't veelvuldig voorkomen der figuur ὕστερον πρότερον toe te schrijven is aan Vergilius' streven naar parataxis. Nog merkwaardiger is Norden's behandeling der interpunctie, waarbij hij 't rhetorisch niet 't logisch of grammatisch principe volgt. Hij wijst op de verkeerde interpunctie na den eersten trochaeus (vs. 791):

Hic vir, hic est tibi quem promitti saepius audis.

Vers 858 zal om dezelfde reden eerst door de juiste plaat-

Digitized by Google

sing van 't leesteeken (sistet eques,) zijn correcte verklaring krijgen. Hoofdstuk tien bespreekt de irrationeel lange syllaben met 't oog op vers 254

Pingue su*per* oleum infundens ardentibus extis.

Ook al deze vraagpunten zijn van een breed standpunt en met de grootste akribie onderzocht.

Zoo zijn wij dan 't heele boek in vogelvlucht doorgegaan en hebben getracht 't karakteristieke op den voorgrond te plaatsen, waarbij niet weinig was, wat onze bewondering uitlokte.

Maar zijn er dan volstrekt geen vlekjes of leemten? O zeker, zelfs drukfouten [1]. Wanneer bijv. Norden met Buecheler aanneemt, dat *senta* (vs. 462) afgeleid is van σίνεσθαι, moet hij Boisacq en Walde maar eens opslaan om zich te overtuigen, dat ξαίνειν 't grondwoord is van dat adjectief. Ook zijn etymologie: *vestibulum* = ve + stabulum, quasi non stabulum (Servius) is niet houdbaar. Bevoegden zijn 't er over eens, dat wij in de eerste lettergreep te zien hebben 't Italisch **uero* = deur (cf. Oscisch veru = portam).

Bij vs. 438 *inamabilis undae* had ik gaarne de opmerking aangetroffen, dat 't woord *inamabilis* zinspeelt op 't woord *Styx* (vs. 439) van στυγεῖν. Dit is een echte karaktertrek van de Hellenistische poezie door Vergilius gaarne nagebootst: men vergelijke de tegenstelling *Caeneus* („Neumann") — *veterem figuram* (vs. 448—449).

Vs. 90 *Teucris addita Iuno*. Biedt hierbij niet een aardige parallel, wat Socrates zegt Plat. Apol. 18 οὐ ῥᾳδίως ἄλλον τοιοῦτον εὑρήσετε ἀτεχνῶς.... προσκείμενον τῇ πόλει ὑπὸ τοῦ θεοῦ κτλ.

Mij schijnt het toe, dat 't rhetorisch principe niet toelaat aldus te interpungeeren (pag. 314):

Merses, profundo pulchrior evenit.

Geen enkele uitgave van Horatius is mij bekend, welke zich aan Norden's zijde schaart, men zet de komma na *profundo*.

Maar wat beteekenen deze kleinigheden in vergelijking van den thesaurus interessante, pittige, flink gedocumenteerde opmerkingen, welke ons geboden worden? De kommentaar, die naar vorm en inhoud geheel past bij 't bezielend en verheffend gedicht van Vergilius, is van de „Sammlung wissenschaftlicher Kommentare" de meest wetenschappelijke. Men moet Norden de verdienste toekennen, dat hij 't meeste heeft bijgedragen tot 't doen verstaan van een der schoonste scheppingen van 't Latijnsche genie, waarin zijn neergelegd de politieke en zedelijke idealen van de beste zonen eener natie, die zichzelven de hooge Kultuur der Hellenen trachtten eigen te maken om ze tot zegen der menschheid over de wereld te verbreiden.

Den Haag. C. Brakman Jz.

[1]) Bijv. pag. 107 en 347 Sabaddini, lees Sabbadini; pag. 125 Appuleius, lees Apuleius; pag. 229 Bruttium, deze naam bestaat eigenlijk niet; pag 247 *χόρος*, lees *χορός*; pag. 335 *τὰ 'Ιταλικόν*, lees *τὸ 'Ιταλικόν*; pag. 452 fundens, lees infundens cet.

G. van der Leeuw, Godsvoorstellingen in de Oud-Aegyptische Pyramideteksten. Leiden, Brill. 1916. (Leidsche diss.).

Het is een verblijdend verschijnsel dat „although we are still in the beginning of the study of Egyptian religion", zoooals de groote Amerikaansche Egyptoloog James Henry Breasted nog in 1912 schreef [1]), ook Nederlandsche theologen zich in de rijen dier geleerden hebben geschaard, die zich de ontginning van dit allerbelangrijkste gebied tot taak hebben gesteld, allerbelangrijkst voor den godsdiensthistoricus, maar niet minder voor den Oud-Testamenticus en, naar men meer en meer gaat inzien, voor den Nieuw-Testamenticus, die zich bezig houdt met de, tot op heden nog zoo duistere vragen naar het ontstaan en den groei van het oudste Christendom. Toonde in 1913 de dissertatie van den tegenwoordigen Leidschen hoogleeraar Dr. G. J. Thierry over: De religieuze beteekenis van het aegyptische koningschap, dat men op dit gebied in wetenschappelijke onderlegdheid en scherpen onderzoekingsgeest allerminst voor buitenlandsche geleerden behoeft onder te doen, ook het bovengenoemde proefschrift van de hand van Dr. van der Leeuw houdt den naam van de Leidsche Hoogeschool hoog. De auteur is er zich volkomen van bewust dat zijn studie allerminst op systematische afronding of volledigheid aanspraak kan maken. Zijn bedoeling is geen andere dan „enkele opmerkingen te maken over het godsbegrip zooals ons dat uit de oud-aegyptische Pyramidetexten is duidelijk geworden, en wel hoofdzakelijk van uit het gezichtspunt der verhouding tusschen god en mensch", doch deze opmerkingen vormen tezamen een waardevol materiaal, dat door degenen, die verder in dit gebied willen doordringen, met vrucht zal worden gebruikt. Na een korte inleiding handelt de schrijver in vier hoofdstukken achtereenvolgens over: de onpersoonlijke kracht, de cosmische god, de menschgod en het godsbegrip. Vooral in het eerste hoofdstuk, bij de bespreking van die raadselachtige, goddelijke krachten, die nu eens persoonlijk, dan weer onpersoonlijk worden gedacht (de ka, de ba, enz.) toont Dr. v. d. Leeuw zijn stof te beheerschen en zich op de hoogte te hebben gesteld van de, dikwijls uiteenloopende, opvattingen der Egyptologen. M. i. had het wel aanbeveling verdiend zoo de schrijver ook eenigen aandacht had gewijd aan de werken van den Engelschen Egyptoloog E. A. Wallis Budge, en speciaal aan zijn uitvoerige studie over Osiris en de Egyptische opstanding [2]), waarin hij o. a. een vertaling heeft geleverd (vrij naar die van Maspéro) van een groot gedeelte der Pyramideteksten van Unas, Teta, Pepi I, Mer-en-Rā en Pepi II [3]), die menigmaal sterk afwijkt van de vertaling die Dr. v. d. L. ons geeft. Een kleine aanwijzing van de onbetrouwbaarheid van deze vertaling was, waar op dit gebied velen zich met een vertaling tevreden moeten stellen en niet kunnen controleeren in hoeverre zij juist is, niet onwenschelijk geweest. Ik stel hier, uit curiositeit, enkele afwijkende vertalingen naast elkander:

[1]) J. H. Breasted, *Development of religion and thought in ancient Egypt*, London, 1912, p. XI.

[2]) E. A. Wallis Budge. *Osiris and the Egyptian Resurrection*, London, 1911, II vol[s].

[3]) Ibidem, vol. I, chapter IV, p. 100—166 en vol. II, appendix: *Translations from the Pyramid Texts of Pepi I, Mer-en-Rā and Pepi II*, p. 307—363.

Digitized by Google

van der Leeuw.	Wallis Budge.
Pyr. 477[1]): „Zijne b3w zijn op hem, zijne verschrikking is aan zijne beide zijden, zijne tooverkracht is aan zijne voeten."	Pyr. 477[2]): „His souls are on him, his book is by his side, his words of power are in his mouth."
Pyr. 615[3]): „De plaats, waar gij verdronken zijt."	Pyr. 615[4]): „Thou hast dominion over them."
Pyr. 730[5]): „Wend u van uwe linkerzijde, leg u op uwe rechterzijde."	Pyr. 730[6]): „Thou didst lean on thy left side, thou didst sit on thy right side."
Pyr. 747[7]): „Sta op, werp uw aarde af, verlaat uw lijkzweet (?), verhef u."	Pyr. 747[8]): „Stand up! Turn to thy earth, seek out thy effluxes, rise up."

Of het goed is zóó alle chronologie en vragen naar herkomst, oorspronkelijk karakter en historischen voorrang uit te schakelen, zooals de schrijver in zijn studie doet, waag ik te betwijfelen. Bovendien, hij houdt zich niet aan zijn voornemen als wij hem telkens etymologisch te werk zien gaan, een methode die voor het onderzoeken van de psychologische elementen, hetgeen v. d. L. op den voorgrond stelt, toch zeker nog minder in aanmerking komt. In dit opzicht houd ik het meer met de methode, die Breasted in zijn reeds bovengenoemde studie toepast.

Nog een enkele opmerking: op blz. 34 wordt Pyr. 754 vermeld. Dit zal moeten zijn: Pyr. 752, hetgeen tevens een kleine wijziging in de lijst van pyramideteksten op blz. 162 ten gevolge zal hebben.

Ten slotte: de hartelijke wensch, dat deze jonge geleerde, die in zijn proefschrift getoond heeft, bezield te zijn met een uitnemenden wetenschappelijken ijver, zich niet late afschrikken door de moeilijkheden, die in het door hem betreden gebied zoo menigvuldig zijn en voortga met de ontginning van dat gebied, ter verrijking van de wetenschap en tot roem van de Leidsche Universiteit.

Schoonhoven. R. Miedema.

Luise Klebs, Die Reliefs des alten Reiches (2980—2475 v. Chr.) **Material zur ägyptischen Kulturgeschichte. (Abh. der Heidelberger Ak. der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. 3. Abhandlung). Heidelberg, Winter. 1915. (Pr. M. 10.50).**

Onder hetgeen van de oude egyptische beschaving bewaard is gebleven hebben de reliëfs der Mastaba's, de graven der aanziendelijken, steeds de aandacht getrokken, niet alleen uit een oogpunt van kunst, maar tevens omdat zij ons een beeld geven van het maatschapelijk leven dier tijden. In de groote werken der oudere egyptologen zooals Champollion, Rosellini en Lepsius vindt men verschillende afbeeldingen uit deze graven, terwijl het werk van Mariette „Les mastabas de l'ancien empire" zich hoofdzakelijk met de opschriften bezighoudt. In de laatste jaren zijn enkele reliëfs, en een paar Mastaba's in hun geheel, in lichtdruk uitgegeven. Deze laatstgenoemde soort van reproducties zijn voor eene detailstudie van meer waarde, dan hetgeen men in de oudere werken vindt. Aangezien dit materiaal overal verspreid was, had de bestudeering nog al moeilijkheid. Een catalogus met opgave waar het te vinden was ontbrak. Op gelukkige wijze heeft Mej. Klebs in deze leemte voorzien. Haar opstel in het Egyptische tijdschrift van 1914 „Die Tiefdimension in der Zeichnung des alten Reiches", bewijst wel dat zij de aangewezen persoon was voor zulk een werk. De schrijfster heeft zich niet bepaald tot eene dorre opsomming dezer reliëfs, zooals men licht geneigd zou zijn te meenen, integendeel, zij heeft de verschillende voorstellingen daarop in groepen verdeeld, deze gereproduceerd in autotypie en sincographie en daaraan eene korte beschrijving toegevoegd. Ook is gebruikt gemaakt van de reliëfs uit den tempel van Koning Ne-user-re en uit dien van drie andere vorsten der 5e Dynastie inzooverre zij parallelen vormden met die der mastaba's. Bij de beschrijving van ieder tafereel is zorgvuldig opgegeven waar dergelijke te vinden zijn. Wat de afbeeldingen betreft, zij zijn genomen naar die reliëfs, waarop eene voorstelling het volledigst is afgebeeld en niet naar die, welke in dit opzicht te kort schoten, maar aantrekkelijker waren door hare kunstwaarde. Hierdoor, en door zich te onthouden van een nader ingaan op kwesties van stijl, teekening enz. is een werk het aanzijn geschonken, dat niet alleen met vrucht zal geraadpleegd worden door dengene, die het een of andere detail wil bestudeeren, maar dat tevens ook van groot belang is voor hem, die zich een idee wil vormen van de maatschappij dier dagen.

Het werk bestaat uit drie afdeelingen, voorafgegaan door een voorwoord eene inhoudsopgave en eene lijst van de geraadpleegde werken. Daarop volgt eene inleiding bestaande uit het èen en ander over de architectuur dezer graven, eene korte uiteenzetting van de verschillende soorten van techniek, die men in de versiering dezer reliëfs bespeurt en een beknopt overzicht van hetgeen de voorstellingen te zien geven.

De eerste afdeeling verplaatst den lezer in de omgeving van den aanzienlijke. Daar ziet men hem in zijn huiselijk leven, op reis, in gezelschap van zijne apen en honden, of op de jacht; het slot van dit gedeelte wordt gevormd door zijne begrafenis. De tweede afdeeling, die tot titel heeft: „Szenen aus dem Leben des Volkes" biedt eene rijke verscheidenheid. Daar maakt men kennis met den landbouw, den tuinbouw, de veeteelt, de jacht, de kunst, het ambacht, den scheepsbouw enz. Dit gedeelte wordt besloten met de vermelding van eenige voorstellingen, wier beteekenis onduidelijk is. De laatste afdeeling heeft betrekking op den doodencultus. Hier komt het slachten der offerdieren ter sprake, verder de offertafels, de ceremoniën, die bij deze tafels, den serdab enz. verricht worden. Een zeer volledig register verhoogt de bruikbaarheid van dit werk.

Leiden. P. A. A. Boeser.

1) G. van der Leeuw, *Godsvoorstellingen*, a. w., blz. 19, 27, 33 en 36.
2) E. A. Wallis Budge, *Osiris*, l.l., vol. I, p. 125.
3) G. van der Leeuw, a. w., blz. 66.
4) E. A. Wallis Budge, l.l., vol. I, p. 136.
5) G. van der Leeuw, a. w., blz. 65.
6) E. A. Wallis Budge, l.l., vol. I, p. 146.
7) G. van der Leeuw, a. w., blz. 76.
8) E. A. Wallis Budge, l.l., vol. I, p. 148.

Digitized by Google

J. Kolmodin, Traditions de Tsazzega et Hazzega. (Archives d'études Orientales publiées par J. A. Lundell, vol. 5:3). Upsala, K. W. Appelberg. 1913.

De schrijver, bekend door zijne onderzoekingen in en over Abessinië, geeft in dit boek een verzameling van nieuwe gegevens, die grootendeels bestemd zijn om een indruk te geven van de familietradities uit enkele streken van Abessinië, in verband met de reeds geplubliceerde historische tradities uit vroeger tijd. Zonder aan de mondelinge overlevering te groote waarde toe te kennen, neemt hij haar toch volstrekt niet als waardeloos te moeten beschouwen, daar de Abessiniërs zelven, wat hunne genealogieën betreft, zoo nauwkeurig mogelijk trachten te zijn. Aardig vertelt hij (p. IX), dat hij, s'avonds met de inboorlingen om het vuur gezeten, vaak heeft bijgewoond hoe een vader zijn zoon vragenderwijze de genealogie der familie inprentte. Men denkt hierbij aan den joodschen huisvader uit het boek Deuteronomium, die zijn vragenden zoon den zin der feesten en der wetsvoorschriften heeft in te prenten. En wat de genealogieën betreft: de geslachtslijsten van het Boek der Kronieken en Belādhorī's „Genealogieën der edelen" zijn vruchten van eenzelfde belangstelling, misschien ook ten deele van eenzelfde wijze van overlevering, als nog in het tegenwoordige Abessinië bestaan.

In aansluiting bij een vorig werk, dat alleen texten over de tradities van Tsazzega en Hazzega bevat, geeft de schrijver hier beschouwingen, documenten, vertalingen en ophelderingen. Het geheele probleem der genealogische tradities wil hij niet behandelen, hoe merkwaardig het ook is; merkwaardig — want zoowel de heerschende dynastie als de volksstammen leiden zich van israëlietische voorvaderen af: het vorstenhuis beschouwt zich als te zijn gesproten uit Salomo en de koningin van Seba, de volksstammen beweren de nazaten van israëlietische en chamietische stammen te zijn.

In het eerste hoofdstuk spreekt de schrijver o. a. over de figuur van de koningin van Seba, Bilkis of Makeda, die vooral belangrijk is, omdat hare genealogie op de slang Agabos teruggaat. Ook de koningen van Edessa waren een slangendynastie en uit het Oude Testament herinnert men zich den ammonietischen koning Nahas, wiens naam ook slang beteekent. Wanneer men hierbij bedenkt, dat volgens Nöldeke ook de naam Eva slang kan beteekenen, dan is het bijna onnoodig te zeggen, dat zulke tradities op velerlei gebied aanknoopingspunten gevonden hebben en steeds belangstelling blijven wekken. De schrijver geeft dan een nieuwe, amharische, redactie van de geschiedenis van Agabos en Makeda, opgeteekend uit een handschrift in het klooster van Sint Mercurius.

In het tweede hoofdstuk vertelt hij van zijne nasporingen van historische documenten te Tsazzega en Addi-Neammim, van de moeite en overredingskracht, die er noodig waren om inzage te verkrijgen van een handschrift, dat hij ten slotte gedurende eenige uren van den nacht mocht inzien, voordat het dorp ontwaakte. De aethiopische text wordt daarna afgedrukt, met vertaling van aanteekeningen.

De beide volgende hoofdstukken, getiteld „Du roman d'Alexandre d'Atèscim" en „De „l'Evangile d'or" de Hazzega" geven inderdaad historische en genealogische aanteekeningen, in handschriften van den roman van Alexander en van het Nieuwe Testament gevonden. Soortgelijke onderwerpen, ook juridische, worden eveneens in de overige hoofdstukken van dit met groote kennis en liefde voor het onderwerp geschreven boek behandeld.

Leiden. A. J. Wensinck.

F. Buitenrust Hettema, Oude glossen en hun beteekenis. (Koninkl. Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde). 's-Gravenhage, Nijhoff. 1914. (Pr. fr. 2.50).

Moet Hettema al, noodgedrongen, zijn spelling verlochenen — de Vlaamse Akademie dwong hem zijn geschrift te ver-De Vries en Te Winkelen — zijn aard, die van een baanbreker en wegwijzer, doet hij 't nimmer. Ook hier weer niet in zijn jongste boek — dat intussen in 1911 in handschrift al werd aangeboden aan Prof. De Vreese, door wiens bemiddeling het als publikatie van de Akademie het licht zag.

Met inleiding op, voorstudie tot een groot en algemeen *Corpus glossarum neerlandicarum*, tot het samenstellen waarvan in een afzonderlik hoofdstukje wordt aangedrongen, karakteriseert men 't 't best. Ja, van zoveel belang acht de schrijver 't tot stand komen van een dergelijk werk, en zo duidelik ziet hij reeds de weg van 't „hoe" afgebakend, dat hij die in een slothoofdstuk even uitstippelt. De bladzijden die daaraan voorafgaan moeten dan de belangrijkheid van de glossen en de glossenverzamelingen illustreren, en op nader onderzoek belust maken. Zij doen 't inderdaad overtuigend. Overtuigend namelik voor hem, die achter de taal 't leven ziet en wil zien, en voor wie taalstudie vooral belangrijk is als studie van kultuur-historiese verschijnselen. Immers, de glossen verschaffen vele nieuwe gegevens voor het verkrijgen van inzicht in eigenlandse maatschappelike toestanden in tijden waarin nog weinig geschreven werd.

Hoe ontstonden ze? 't Ging oudtijds presies als nu nog: wie een boek in een vreemde taal leest en een woord niet begrijpt, schrijft er de vertaling boven of in de rand ernaast. Maar een schooljongen gaat verder en schrijft er boven, niet presies de vertaling, maar het woord waarmee het vreemde in de eigenlandse taal moet vertolkt worden. Niet anders de oude glossatoren. Zo kan boven een Latijns substantivum een Nederlandse werkwoordsvorm staan. En alweer niet anders is het woordjescahier van de 20ste eeuwse scholier dan het middeleeuws glossarium: tweemaal op één bladzijde soms hetzelfde woord, maar in twee verschillende betekenissen. De netheid gaat meespreken: de vertalingen worden niet meer in de rand of tussen de regels geschreven, maar op afzonderlike bladen. Maar dan komt ook de orde, misschièn de gemakzucht aan 't woord: alfabeties gerangschikt vindt men 't gezochte 't vlugst. Uit allerlei kleinere glossaria op — vooral theologiese — boeken worden grotere gemaakt. Alfabeties. Maar ook systematies. Aldus: over God; over de kerk; over de mens; over de taal, enz. Zo zijn er natuurkundige, botaniese, mediese glossaria.

Niet alleen vindt men in de glossen 't oudste Diets — voorbeelden worden gegeven in hoofdzaak XVII — maar belangrijke gegevens leveren ze ook voor de woordvorming; 't *Glossarium Bernense* b.v. voor de uitgang-*ade*, voor de woorden op-*egt* en -*legt* enz. Verschillen en over-

Digitized by Google

eenkomsten in spelling in èèn glossarium wijzen op compilatie en kunnen gegevens aan de hand doen voor de bepaling van de herkomst, die op haar beurt weer leiden kan tot vaststelling van een min of meer uitgebreid kultuur-centrum; zo zijn de tot nog toe bekende Dietse glossen alle geschreven in een Limburgs dialekt.

Duitse en Engelse geleerden hebben reeds Oudhoogduitse, Oudsaksiese en Angelsaksiese glossen gepubliceerd; van Nederlandse bestaat nog geen verzameling, al zijn een paar kleinere, fragmentaries bewaarde, uitgegeven in tijdschriften.

Als reeds gezegd: tot publikatie van wat bekend en gevonden is, wordt aangespoord. Tot verdeling van arbeid ook, omdat de stof rijk is, mits — de samenwerking blijft: „getrennt marschieren, aber gesammt schlagen."

Een tot studie opwekkend boek. Ook een levend boek — omdat de mens er achter zit. De geleerde vindt men in de rijke noten onder de tekst.

Den Haag. J. A. Vor der Hake.

M. J. Rudwin, Der Teufel in den deutschen geistlichen Spielen des Mittelalters und der Reformationszeit. Göttingen-Baltimore. 1915. 8°. (XI + 194). (Pr. M. 5).

De eerste helft van dit werk is in 1913 als „Inaugural-Dissertation" verschenen. In deze uitgave, die het 6e deel vormt van de reeks „Hesperia, Schriften zur germanischen Philologie" heeft de schrijver er aan toegevoegd een gedeelte „Der deutsche Teufel im Mittelalter", dat eigenlijk niet geheel past in het kader door den hierboven afgeschreven titel van het gansche boek getrokken. Men krijgt den indruk, dat Rudwin van zijn met veel geduld bijeengebrachte materiaal moeilijk afscheid kon nemen en toen getracht heeft aan zijn werk die ruimer strekking te geven, welke gekenschetst wordt door den, wel weidschen, ondertitel: bijdrage tot de literatuur-, cultuur- en kerkgeschiedenis van Duitschland. Of de kerkhistoricus veel nieuws leeren zal uit deze schets van het beeld des duivels, al zijn daarin naast trekken uit het drama ook trekken rechtstreeks uit de H. Schrift ontleend, betwijfel ik. En indien de woorden „Reformationszeit" en „Kirchengeschichte" bij hem de verwachting zouden wekken het Hervormingsdrama in het onderzoek betrokken te zien, zou ook de beoefenaar der letterkundige en der cultuurgeschiedenis bedrogen uitkomen. Met die toegevoegde tijdsbepaling heeft de schrijver echter willen te kennen geven, dat hij — zeer terecht — ook uit spelen van zoo laten tijd als de Tiroolsche en die van Luzern geput heeft.

Wij krijgen, om te beginnen, een hoofdstuk „Allgemeines über die Teufelsszenen" waarin besproken worden: het eerste optreden van den duivel in het religieuse drama, de rechtvaardiging van het optreden dezer tooneelfiguur, de komische rol die zij allengs gaat spelen, en het samengesteld karakter van den duivel (joodsche, christelijke en oud-germaansche elementen). Wat die eerste punten betreft, in de oudste geestelijke spelen welke wij kennen: „Sponsus" en Spel van Klosterneuburg (dat de schrijver pas in zijn lijst van verbeteringen noemt) is de duivel aanwezig, zij het nog slechts in een zeer weinig persoonlijke rol, meer als symboliseerend de helsche macht, Infernus. Het heeft mij steeds getroffen, dat, toen er een nieuw genre ontstond, het muziekdrama, ook hierin de onderwereld een rol speelde: ik noem slechts de „Eurydice" van Peri, en de „Orfeo" van Monteverde, na welke het eerste Duitsche muziekspel „Der erschaffene, gefallene und wieder aufgerichtete Mensch" dezelfde stof behandelt als het „Jeu d'Adam", waar de duivel voor het eerst een persoonlijkheid wordt. Is dit een louter toevallige parallel? Zoo niet, dan zou op de „Berechtigung" van het infernale element in het drama een eigenaardig licht komen te vallen.

Het tweede hoofdstuk geeft ons een zeer bruikbaar overzicht over het optreden van den duivel „in den einzelnen Szenen der Mysterien." Streng stelselmatig toont Rudwin ons van elk tooneel den theologischen grondslag, dan het ontstaan en de ontwikkeling in de verschillende spelen, waarbij het ons treft, hoe de duivel telkens in het drama als het ware binnensluipt: afgezien natuurlijk van die plaatsen, waar reeds de H. Schrift hem sprekend invoert, krijgt hij geregeld in den aanvang niet meer dan een zwijgende rol toebedeeld en eerst van lieverlede worden hem woorden in den mond gelegd. Mij dunkt, met deze gegevens voor oogen, had de schrijver ons in een volgend hoofdstuk, waar hij de aankleeding bespreekt, iets meer van een *ontplooiing* ook van het duivelscostuum in den loop der tijden kunnen laten zien. Bij allen lof dien ik voor dit tweede hoofdstuk heb, kan ik dan ook een grief niet verzwijgen. Na het opkomen van elk duiveltooneel aangewezen te hebben, geeft Rudwin ons iederen keer ook den inhoud ervan. in korte rapporteerende zinnetjes, telkens gevolgd door een nauwkeurige opgave van de bewijsplaatsen. Nu zou het evenwel, juist bij dezen opzet, gewenscht geweest zijn als die opgave geschied ware in de historische volgorde der drama's; thans komen in den regel de groote cyclische spelen van het eind der 15de eeuw voorop en krijgen wij daardoor het duivelbeeld te veel door het met verschillende kleurlagen opgelegde glas der late middeleeuwen te zien. — Ten slotte telt de schrijver ons van elk tooneel precies het aantal verzen voor en somt hij ons de namen van de erin voorkomende duivels op. Hierbij had hij wel iets mogen opmerken over de naamloosheid („primus, secundus enz. diabolus") der helsche geesten, vooral in de oudere spelen, waarvoor een theologische grond is (vgl. o. a. S. Thomas I, q. CIX: ...et ideo peccantibus angelis hujusmodi nomina non attribuuntur).

In het derde en vierde hoofdstuk wordt ons achtereenvolgens de rol van den duivel in de eschatologische en in de mirakelspelen (waarvan de Duitsche literatuur er maar enkele kent) geteekend. In het vijfde de „Inszenierung der Teufelsrollen": de bezetting der rollen, het costuum en de wijze waarop de hel voorgesteld werd. Het is opmerkelijk, dat op het Duitsche tooneel geen spoor van een limbus en een vagevuur als onderafdeelingen der hel te vinden is, zooals op het Fransche, en het Engelsche. Waarom zegt de schrijver niets over de voorstelling van de hel als een burcht?

Aangaande het tweede gedeelte zeide ik reeds iets in het begin dezer bespreking. Waar de schrijver zelf verklaart, dat de duivel niet in alle drama's dezelfde is en b. v. de Lucifer uit het Paaschspel van Redentin heelegaar verschilt van dien uit het Künzelsauerspel, had ik het wèl zoo interessant gevonden als hij niet, ter wille van de eenheid en geslotenheid van het algemeene portret, de incongruente trekken „ausgeglichen" had.

Digitized by Google

Aan het beeld, dat hij ons nu schildert, kan hij maar een heel enkelen, nog niet uit den Bijbel en de theologische literatuur bekenden, trek toevoegen. Terloops maak ik hier de opmerking, dat ik aan een speciaal-diabolische neiging om woorden te herhalen, niet geloof. En als de duivels bij de hellevaart driemaal vragen : quis est iste ? enz., dan toont dit slechts, dat zij goede liturgisten zijn. Na ons in een twaalftal hoofdstukken allerlei medegedeeld te hebben over de inrichting van het helsche rijk, de onderlinge verhouding der duivels, hun namen, instrumenten, uiterlijk voorkomen, spreekwijze en karaktertrekken, besluit Rudwin zijn werk met een teekening hunner betrekkingen tot de hemelsche machten en tot den mensch, waarbij natuurlijk het simieske karakter van Lucifer en de zijnen, de helsche straffen en de duivelsverbonden niet vergeten worden.

Te betreuren is het, — de schrijver heeft bij het schrijven van zijn boek met beperkt materiaal moeten werken — dat aan het eind nog 20 blz. met verbeteringen en aanvullingen volgen. Dit maakt de lezing niet gemakkelijker, maar het is mij toch nog aangenamer dan de . . . zeer weinig Amerikaansche manier die deze docent van Purdue University (Indiana) heeft, om ons vele bladzijden voor te leggen, die niet anders lijken dan overgedrukte fiches [1]).

Wat, beiden nogal vluchtig, Wieck voor het Fransche en Cushman voor het Engelsche drama der middeleeuwen gedaan hebben; dat heeft Rudwin nu voor het Duitsche verricht. En grondig! Ieder, die zich met de studie van het drama bezig houdt, zal dit werk met belangstelling lezen.

Den Haag. E. J. Haslinghuis.

L. Foulet, Le roman de Renard. (Bibl. de l'Ecole des hautes études, n°. 211). Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 13). [2]).

In dit lijvige werk is het ontstaan der beroemde Oudfransche gedichten, die samen den Roman de Renard vormen, opnieuw grondig nagespoord en omstandig uiteengezet. Na een inleidend hoofdstuk over de thans, vooral sedert Sudre, gangbare theorieën betoogt de schrijver allereerst dat, al wijkt de door Martin aan hs. A ontleende volgorde der „branches" kennelijk weinig af van die in den archetypus, een verzameling van br. I—XVII [3]) bevattende, die oude verzameling toch geen logische of artistieke noch ook historische eenheid heeft gevormd, zoodat in allen gevalle de verschillende branches, van onderscheiden herkomst, elk afzonderlijk bestudeerd moeten worden. Dat van deze br. II de oudste is bewijst de schr. dan op overtuigende wijze uit haren proloog, den eenigen, die de stof als iets nieuws aankondigt, terwijl de toespelingen op een gedicht over Renard of Isengrin geen van alle ouder zijn dan II, integendeel veelal juist verwijzen naar deze branche. Deze kan, zooals verder betoogd wordt, niet wel vóór 1165 geschreven zijn.

Alvorens verder te gaan, bestrijdt de schr. nu eerst het z. i. onbewezen en onwaarschijnlijk vooroordeel, dat de ons overgeleverde branches „remaniements" uit de 13de eeuw zouden zijn van oudere, thans verloren (gewaande) gedichten uit den aanvang der 12de eeuw. De thans bestaande branches zijn, volgens Foulet, geen omwerkingen, maar wel degelijk de oorspronkelijke, oudste gedichten in 't Fransch over Renard.

Ook het vermaarde getuigenis van Guibert van Nogent, het oudste gewag van een dierennaam (*Isengrinus*, a°. 1112 te Laon als spotnaam gebezigd: „sic enim aliqui solent appellare lupos"), bewijst, naar F.'s breedvoerige, degelijke interpretatie dier plaats, geenszins dat in Frankrijk reeds omstreeks 1100 „het dierenepos", met de namen zijner voornaamste helden, of ten minste dierensprookjes over Isengrin en Renard in de landstaal zóó verbreid waren, dat het volk er schimpnamen aan ontleende; maar alleen dat in 1112 sommigen, waarschijnlijk „clerke", wolven *Isengrini* noemden. Nog minder valt, ten gunste der onderstelling van overoude branches, waaruit de dierennamen reeds vroeg algemeen bekend geworden zouden zijn, af te leiden uit den wellicht in 1159 (of later!) geschreven „Dit de *Richeut*", waarin naast *Hersent* deze naam voorkomt, dezelfde die in ééne branche (XXIV: een der allerjongste!) aan de vossin gegeven wordt. Deze, derhalve oorspronkelijke, in de oude verzameling vervatte branches I—XVII zijn, te oordeelen naar de historische toespelingen, pas tusschen 1170 en 1215 geschreven. Wat nu den oorsprong dier oudste branche II betreft, leert de vergelijking met den Latijnschen Ysengrimus (a°. 1152), dat het verhaal van Hersent's verkrachting en nog twee andere verhalen van II aan Nivardus' gedicht, een vierde waarschijnlijk aan Marie de France ontleend is, terwijl de rest eigen vinding van den Franschen dichter schijnt. Voorts is de aan II ontbrekende ontknooping te vinden in br. V*a*, die rechtstreeks bij II aansluit, in twee groepen van hss. ook nog onmiddellijk op II volgt, en daarmede oorspronkelijk blijkbaar één geheel gevormd heeft. Deze — men weet, ook na F.'s betoog, niet recht hoe uiteengeraakte — nu aldus hereenigde „excellente branche" (II + V*a*) zal, blijkens toespelingen op kardinaal Petrus van Pavia, in 1176 of 1177 geschreven zijn; en wel door den veelbesproken Pierre de St.-Cloud, die dus niet — gelijk men weleer gemeend heeft — de auteur is geweest van I, noch van XVI, noch ook van het indertijd door Jonckbloet uit verschillende branches saamgelezen en aan hem toegeschreven groote dierenepos, maar wel van dit oudste Fransche gedicht over „Renard et Isengrin". Van hem zegt de proloog van I dan te recht dat hij „entroblia le plet et le jugement qui fu fet . . . de la grant fornicacion que Renart fist . . . envers . . . Hersent"; welk „plet" (na den „viol" en den „escondit", in II + V*a*) dan ook inderdaad in I te vinden is.

Na dit scherpzinnig en overtuigend betoog worden de overige oude branches besproken. V en XV zijn vervolgen op II, ten deele wederom aan den Ysengrimus ontleend. Ook III (Renard's vischdiefstal op de kar, Isengrin's „moniage" en vischvangst op het ijs) is geenszins, gelijk Sudre meende, een jongere samenflansing, door een lateren „remanieur," van onderscheiden oudere Fransche verhalen, maar een oude drieëenheid, middellijk uit meergemelde Latijnsche bron geput.

[1]) Een fraai voorbeeld geeft blz. 158: die Teufel brennen die Seelen (Alsf. Psp. V. 431, Eger. Frlnsp. V. 5068). Sie sieden sie im Höllenfeuer (Alsf. Psp. V. 459, 6648, Erl. IV, V. 191 etc.). Sie braten sie (Eger. Frlnsp. etc.). En zoo tien regels lang!

[2]) Verg. ook De nieuwe Taalgids X, 225—246.

[3]) Waarom in de lijst op p. 29 br. VI ontbreekt, en F. dus ook op p. 31 slechts van 16 branches gewaagt, is mij niet gebleken.

Digitized by Google

IV (I. in den put) vindt zijn oorsprong in de Disciplina clericalis. XIV is een navolging van II, III en den Ysengrimus. De beroemde br. I („Jugement de Renard"), na II de oudste, is als vervolg en slot van II + Va, en in denzelfden quasi-feodaal-epischen stijl, gedicht door een man van groot oorspronkelijk talent en dramatische compositie. Zij heeft weer de stof geleverd voor vele navolgingen en herhalingen : I *a* (beleg van Maupertuis), I *b* (R. geelgeverfd en als jongleur), X (R. als geneesheer: geenszins, als Sudre meende, een oudere bewerking der eeuwenlang vermaarde dierenfabel — welker inleiding van een aanwas uitgegroeid zou zijn tot het later nog meer beroemde pleidooi voor den koning in de jongere br. I —, maar integendeel zelf bestaande uit een jongere navolging van I + het, wederom aan den Ysengrimus ontleende verhaal van den zieken leeuw), VI (tweegevecht tusschen R. en I.) en XXVII, de Franco-Italiaansche branche (wederom niet, als Sudre meende, de vertegenwoordigster eener oudere redactie van I, maar zelf in haar eerste gedeelte een navolging van I + V*a*).

Naar een zestal van de oudste dezer tot nu toe genoemde Fransche gedichten — niet naar verloren gewaande oudere — heeft Heinrich der Glîchezâre omstreeks 1180 met zelfstandig talent den Mhd. Reinhart Fuhs samengesteld.

Daarna is de oude verzameling der Ofr. branches voltooid met VIII, VII, IX, XII, XI, XVI en XVII, alle tusschen 1190 en 1210, rechtstreeks of middellijk naar Latijnsche geschriften bewerkt of wel naar oudere Fransche branches gevolgd. De laatstgenoemde, XVII (R.'s dood en begrafenis), is een parodie van den ritus der Kerk, hier door middeleeuwsche klerken bewoord, gelijk elders op de kerkmuren herhaaldelijk verbeeld. Tusschen 1205 en 1250 eindelijk komt de naoogst der overige, jongere branches: een tiental epigonen, grootendeels navolgingen van P. de St.-Cloud's werk.

De buitengewone populariteit van al deze verhalen over Renard (en Isengrin) in Frankrijk, vooral gedurende de 13de, maar ook nog in de 14de eeuw, blijkt ten duidelijkste uit tal van aanhalingen en toespelingen (in de literatuur, maar ook in de geschiedenis, zelfs der kruisvaarders in Palestina), uit de groote satirisch-epische gedichten over Renard, uit afbeeldingen in beeldhouwwerk en miniaturen; en uit openbare vertooningen.

In een laatste hoofstuk rekent Foulet af met de folklore, waaraan hij slechts een uiterst klein aandeel in de wording dezer gedichten wil toekennen. In de toespelingen uit de 13de eeuw en in de hedendaagsche dierensprookjes wil hij niets anders zien dan uitvloeisels van den middeleeuwschen geschreven Roman de Renard, geenszins — als Sudre vóór hem — de getuigen eener van die traditie onafhankelijke, veelal oudere, ja eeuwenoude mondelinge overlevering, die zelve in vele gevallen de bron was der middeleeuwsche berijmde en onberijmde verhalen. De Roman de Renard is derhalve geen „volkspoëzie", in den voorheen gebruikelijken zin des woords; hij is het gewrocht van een groep van halfgeleerde klerken, meerendeels naar Latijnsche geschriften bewerkt, maar door het Fransche volk aanvaard en daardoor populair geworden.

Ziehier, zoo beknopt mogelijk, de inhoud van dit boek, rijk aan nieuwe uitkomsten, stoute gissingen, schrandere combinaties, volledige en strenge (zij 't ook soms ietwat specieuse, subtiele) betoogen, oordeelkundige analyses en fijngevoelige karakteristieken der verschillende branches. Alles in een levendigen, geestigen, rijken (eer dan soberen) stijl, die het lezen doorgaans tot een genot maakt. Niet het minst wanneer de bestrijding van anderer meening, naar een degelijke methode, die geen onderdeel ondoorzocht, geen argument onbesproken laat, aanleiding geeft tot een gevecht, waarin de aanvaller naar alle regelen der strategie en tactiek zijn loopgraven aanlegt, het zware geschut zijner massieve wetenschap aanvoert en bezigt, afgewisseld met het knetterend geweervuur van zijn fijnen spot, om dan, stap voor stap naderende, eindelijk, zonder mededoogen met zijn slachtoffer, maar niet zonder zelfvoldoening en trots, victorie te kraaien.

Want, zooals reeds uit het overzicht gebleken is, hier wordt menig schot gelost, is ook menige bres geschoten in het gebouw, door Sudre, Voretzsch e. a. opgetrokken. En dit geldt niet alleen den ouderdom en de herkomst van deze of gene branche; de aanval wordt over de geheele linie ondernomen. De dierensprookjes en volksvertelsels, in 't algemeen de orale traditie, de folklore, waaraan Sudre zoo groote beteekenis had toegekend, waarin hij de rechtstreeksche bron van verreweg de meeste Ofr. branches had meenen te vinden, zien hier hun aandeel aan die gedichten tot een minimum beperkt. Het vraagstuk trouwens, of de hoogere oorsprong der verhalen ten slotte in Indië, in Noord-Europa, in Frankrijk of elders te zoeken is, laat — zeker niet 't minst wegens zijne onvaste omtrekken en zijne onzekere oplossing — Foulet vrij onverschillig. Hem is 't, als beoefenaar der middeleeuwsch Fransche literatuurgeschiedenis, als philoloog, vooral of alleen te doen om den rechtstreekschen oorsprong der bestaande Oudfransche branches, waarvan hij de oudere zoogoed als alle meent te kunnen afleiden uit Latijnsche geschriften als de Romulus, de Disciplina clericalis, bovenal de Ysengrimus van onzen Vlaamschen magister Nivardus; waarbij hij dan den halfgeleerden trouveurs een veel breedere ontwikkeling en kennis, een veel hoogere zelfstandigheid en kunstvaardigheid toekent dan Sudre, die in hen weinig meer dan de getrouwe bewoorders der orale traditie wil zien.

Heeft Foulet Sudre geheel verslagen, zoodat diens theorie nu eensklaps slechts een neo-romantische (maar desonbewuste) hernieuwing van Grimm's denkbeelden — ontdaan van het kleed eener Germaansche dierensage — gebleken is? Zonder twijfel is er veel in zijne uitkomsten dat blijvende winst mag heeten: zoo het betoog over de chronologie der branches [1]), de eenheid van II en V*a*, de betrekking van I tot II + V*a*, en zooveel meer. Elders maakt de schrijver op mij wel eens den indruk te veel te willen bewijzen, uit zijn gegevens te veel te halen, zijn argumenten te forceeren. Zoo kan m.i. de door den schr. zoo sterk aangedrongen eenheid van methode en stijl in I en III toch nooit de artistieke eenheid dezer uit zóó onderscheiden bestanddeelen samengestelde branches redden. En Pierre de St.-Cloud's auteurschap van II + V*a* is toch niet meer dan waarschijnlijk gemaakt, niet zóó muurvast bewezen, dat dit later op stelligen toon als een vaststaand

---

[1]) Zie trouwens Salverda de Grave's bedenking, in Neophilologus I 155, tegen de dateering van II, waarvan zooveel afhangt!

Digitized by Google

feit aangehaald mag worden. De schr., zelf zoo gezond sceptisch ten aanzien van Sudre's meeningen, is dit niet altijd tegenover zijn eigene onderstellingen. Hij weet ons haast al te stellig mede te deelen om welke redenen en op welke wijze de auteurs van II, van IV, of Heinrich der Glîchezâre hunne — ons altijd nog in denzelfden vorm bekende — Latijnsche of Fransche voorbeelden verwerkt en gewijzigd hebben (zie b. v. 163, 309, 429). Niet zelden worden uit geringe gegevens vèrstrekkende gevolgen afgeleid, gebouwen opgetrokken, die toch bij het onjuist blijken van een der vele gissingen, waaruit zij opgebouwd zijn, als kaartenhuizen dreigen in te storten; zie b. v. 141, waar de geheele redeneering staat en valt met een gelukkige conjectuur van Jonckbloet [1]), of 225—6, waar de eene gissing op de andere wordt gestapeld, of 268, 437, waar menig lezer toch aan Sudre's zijde zal blijven staan. En zoo is er meer. Zeker gaat de schr. m. i. ook te ver in zijn (tot op zekere hoogte begrijpelijk) wantrouwen en ongeloof in de folklore. Doch dit alles neemt niet weg dat het boek een uitnemend staal is van even degelijke als smaakvolle Fransche wetenschap, steunende op een voortreffelijke philologische methode en een rijke belezenheid in de middeleeuwsche Fransche en Latijnsche literatuur.

Ten slotte een paar opmerkingen, onzen Reinaert betreffende. Hoewel natuurlijk voor een onderzoek naar de herkomst der (veel oudere) Fransche branches van zeer gering belang, had hij toch wellicht wat meer des schr. aandacht verdiend; al ware 't slechts omdat, gelijk F. op p. 49 zelf erkent, wanneer Renard in Frankrijk heeft afgedaan en in vergetelheid raakt, onze Reinaert, Willem's vrije, zijn origineel verre overtreffende bewerking der reeds zoo voortreffelijke br. I, verbonden met Aernout's ouder, oorspronkelijk werk, in de Nederlanden zijn triomftocht aanvaardt, den gewonen weg nemende uit het Zuidwesten naar het Noordoosten, waar hij voorgoed in de wereldliteratuur wordt opgenomen. Van dat werk zou men in dit boek meer en beter, juister gewag verwachten dan dat op p. 49 („des traductions bas-saxonnes, flamandes, hollandaises, anglaises": èn chronologisch èn zakelijk kwalijk juist), 323 (onvolledige, immers niet op R. I in zijn geheel, maar alleen op R. I A, of op R. II betrekkelijke) voorstelling der afhankelijkheid van de Ofr. branches, evenzoo 353 („le premier livre de Reinaert"), 565 („le Reinaert hollandais"!). Ook op p. 347 vlg. zou eenig gewag van het Dietsche werk niet verbaasd hebben. Met een zonderlinge verwarring wordt als auteur van R. (I A) herhaaldelijk: „Willems" genoemd (427, 432, 557, 558 e. e., doch 323: „Willem". Van den ouderen Aernout, als dichter van R. I B, schijnt in Frankrijk nog geen gerucht doorgedrongen. — Ook is 't in meer dan één opzicht onjuist dat de omwerker en voortzetter van Reinaert (II), „laissant de côté la branche I ... s'ingénia à faire rentrer dans la branche VI, choisie pour cadre, tout le reste de notre Roman" (432). — Dat de Dietsche dierennamen *Botsaert* en *Bokaert* niets dan vervormingen van den Franschen naam *Baucent* zijn kan ik kwalijk „infiniment probable" (382) achten. — Dat een Fransch romanist zich voor het lezen van den Mhd. Reinhart Fuhs moet behelpen (althans helpen) met Jonckbloet's Fransche analyse doet ons, Nederlanders, toch eigenaardig aan. — Op p. 524 e.e. bevreemdt het gemis van alle gewag van het (Fransche) werk van L. Maeterlinck, Le genre satirique dans la peinture flamande. — P. 169, r. 19 l.: dure de grant fin (zie p. 38 en verg. 46); 488, r. 4 l.: XVIII; 508, r. 19 l.: es.

Leiden. J. W. Muller.

[1]) Wiens Etude overigens nauwelijks meer een loffelijke vermelding waardig gekeurd (zie b. v. 228, 354), en wiens naam steevast als „Jonckbloët" misspeld wordt.

Rocznik Oryentalistyczny (Polnisches Archiv für Orientalistik — Archives polonaises d'études orientales — Polish archives of oriental research), wydają (herausgegeben von — publiées par — published by) Andrzej Gawroński, Jan Grzegorzewski, Władysław Kotwicz, Jan Rozwadowski. [Wydawnictwo stacyi naukowej polskiej na wschodzie] I, 1. Met: Bulletin I, 1. Kraków (Krakau — Cracovie — Cracow). 1914—15. (Pr. per jaargang 12 kronen = M. 10).

Onlangs verscheen te Krakau de zevende jaargang van het tijdschrift Rocznik Slawistyczny (Revue Slavistique), welks eerste jaargang ik aankondigde *Mus.* 17 (Junie 1910), kol. 336-338. Een pendant hiervan vormt de Rocznik Oryentalistyczny, tot welks uitgave vóór het uitbreken van de oorlog besloten was, en welks eerste nummer tans verschenen is, onder moeilike tijdsomstandigheden, maar daardoor te meer getuigend van Poolse volkskracht.

Dit eerste nummer bevat 224 pagina's; het vormt een halve jaargang. Een hele jaargang zal 20 à 30 vel druks groot zijn.

Dit nieuwe tijdschrift bevat hoofdzakelik in het Pools geschreven artikels. Ook Latijn is toegestaan en over Indiese onderwerpen mag men in 't Engels schrijven. Bij elke aflevering verschijnt een cahier van 't „Bulletin", met een résumé van de inhoud der Poolse artikels in het Frans, Duits of Engels.

Deze eerste aflevering bevat de volgende artikels (de titels der Poolse artikels vertaal ik in het Nederlands): A. Gawron'ski, Gleanings from As'vaghōsa's Buddhacarita, — A. Gawron'ski, The digvijaya of Raghu and some connected problems, — † Fr. Krček, Naar aanleiding van Ṛgvēda 4,18, 10, — J. Grzegorzewski, Het Perziese Dzetacisme van de „Codex Cumanicus", — J. Rozwadowski, Etymologica, — J. Rozwadowski, Lexikologiese betrekkingen tussen de Slaviese en Iraanse talen, — M. Schorr, Bijdragen tot de phraseologie der bijbelse en der Babyloniese psalmen, — M. Schorr, Twee nieuwe fragmenten van de Codex Hammurapi, — T. Kowalski, Oudarabiese poëzie. — T. Kowalski, Over enige spijzen, in Arabië tijdens hongersnood gebruikt.

Het spreekt vanzelf, dat weinig mensen in staat zullen wezen, over al deze onderzoekingen een oordeel te hebben; en de volgende aflevering zal nog bijdragen over Kalmukse taal, over Turkse, Jakoetiese en Aino'se teksten bevatten. Het feit, dat niemand op al deze terreinen een alleszins competent beoordelaar zou wezen, geeft mij de moed met een enkel woord dit nieuwe tijdschrift bij het Nederlandse publiek in te leiden, hoewel de opstellen van Rozwadowski de enige zijn, die over onderwerpen handelen, waarmee ik vertrouwd ben.

De „etymologieën" van Rozwadowski zijn enige korte opmerkingen over vier woorden, die samen een kleine

Digitized by Google

bladzij vullen : oi. *çona-* '(hoog)rood' mogelik = slav. **suno-*, waarvan *sunica*, in enige talen de naam van verschillende rode besvruchten, — av. *naēza-*, ziektenaam, mogelik bij lit. *niežaĩ* ‚schurft', — av. *naēza-* 'naaldpunt', mogelik bij slav. *nĭz-*, *niz-* 'infigere', — oi. *tántra-* 'schering van een weefsel, weefstoel', perz. *tār* 'draad' zijn in de eerste plaats te combinéren met de ook formanties na verwante woorden lit. *tiñklas* 'net', pruis. *sasin-tinklo* (V) 'Hasengarn'. Het artikel over de lexikologiese betrekkingen tussen Iraans en Slavies onderzoekt en kritiseert de woorden, die men voor intieme verwantschapsbetrekkingen en voor kultuur-invloed van Iranen op Slaven heeft aangevoerd, vult dit materiaal nog aan, en komt ten slotte tot de conclusie, dat er van een biezonder enge verwantschap geen sprake kan zijn, dat er zeer weinig zeer oude leenwoorden zijn (*toporŭ* 'bijl' is 't enige zekere, maar het behoeft niet direkt uit 't Iraans in het Slavies te zijn gekomen), dat echter het Slaviese vocabulaar de sporen vertoont van een zeer vroege religieus-kulturéle invloed van Iranen op Slaven. Terecht wordt niet alleen op woorden als obg. *bogŭ* 'god' = operz. *baga-*, av. *baγa-* 'id.' (oi. *bhága-* 'toedeler, heer'; godebijnaam), obg. *svętŭ* (= lit. *szveñtas*) 'heilig' = av. *spənta-* 'id.', die in andere taalfamilies niet voorkomen, attent gemaakt, maar ook op zulke als obg. *slovo* 'woord' = av. *sravah-* 'id.', die ook elders voorkomen, maar in een enigszins andere betekenis. Rozwadowski's artikel is een navolgenswaardig voorbeeld, hoe men een dergelijk onderwerp behandelen moet: het voor-en-tegen der verschillende hypothesen wordt kort en duidelik aangeduid — zoals alleen een goed stilist dat kan — en met dezelfde kritiese, enigszins sceptiese blik, waarmee anderer mening wordt geanalyseerd, beziet R. ook zijn eigen invallen en combinaties. Hij pretendeert niet de kwestie te hebben uitgemaakt, maar hij geeft een voortreffelik exposé van de stand van het onderzoek en menige originele opmerking en menige wenk voor toekomstige onderzoekers. Het zou een schitterende bekroning van zijn arbeid zijn, indien het ware aan te tonen, dat in de kring van religieuze en ethiese begrippen, waarbij in het Slavies Iraanse invloeden worden vermoed, ook het telwoord „honderd" had thuis gehoord. De Slaviese vorm *sŭto* wordt wel uit idg. **k̑m̥to-* afgeleid, maar de *ŭ* levert grote moeilikheden op. Vandaar dat menigmaal ontlening uit het Iraans aangenomen is. R. houdt dat niet voor onmogelik (pag. 101), maar toch ook niet voor waarschijnlik (p. 110). Gesteld dat in een godsdienst van oud-Iran het getal 100 een grote rol had gespeeld, dan zou in een periode, toen de voorvaderen der Slaven een religieus-ethiese kultuurinvloed van Iraanse zijde ondergingen, de Iraanse vorm van dit telwoord door hen kunnen zijn overgenomen. Enerzijds zou dan de kultuurinvloed, zoals R. die vermoedt, de ontlening van dit woord begrijpelik maken (dat Meillet op grond van semasiologiese overwegingen meent niet voor een leenwoord te mogen houden), — anderzijds zou R.'s hypothese in dit leenwoord een bevęstiging vinden.

Aan bevoegderen laat ik het graag over een opinie te hebben over de andere opstellen dezer aflevering. Ik geloof echter, ook zonder die opinie zelf te hebben, te mogen beweren, dat dit tijdschrift wegens zijn veelzijdige inhoud in alle grotere bibliotheken behoort aanwezig te zijn, opdat alle kategorieën van specialisten, die men onder de naam „oriëntalisten" kan samenvatten, in staat zijn van die onderzoekingen, die hen in 't biezonder interesséren, kennis te nemen.

Leiden. N. van Wijk.

Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht. **Bijdragen en mededeelingen. Deel XIX.** Arnhem. S. Gouda Quint. 1916.

Waar vroeger bijna iedere provincie van ons land zich kon verhoovaardigen op het bezit van een eigen almanak, treft het ons, dat in de laatste jaren deze boekjes haast alle zijn verdwenen. Een enkel leidt nog een kwijnend bestaan. De provinciale genootschappen tot beoefening der geschiedenis geven jaarlijks bundels uit, boekwerken, die een ruimeren kring van lezers vinden en wat meer zegt, een meer belangrijken inhoud hebben. Er moge iets particularistisch spreken uit het bestaan dezer gewestelijke publicaties, samen dragen zij toch bij tot meerdere kennis van het geheele vaderland. Niet alles is van algemeen belang in deze geschriften, maar ook de plaatselijke geschiedenis heeft hare bekoring. Zoo spreekt het XIXe deel van Gelre voornamelijk tot de bewoners van het schoonste gewest van Nederland. Dit deel heeft gelukkig niet den invloed der tijdsomstandigheden ondervonden en het bijna vierhonderd bladzijden omvattende fraai geïllustreerde werk, komt zich voegen bij de statige reeks der groene banden. De vereeniging, in 1897 opgericht, telt een groot aantal leden, waarvan velen al jaren behooren tot den kring der vaste medewerkers aan het orgaan des genootschaps.

Met stilzwijgen gaan wij de inwendige historie van Gelre: ledenlijst, verslagen enz. voorbij en beginnen met het opstel van Dr. S. P. Haak : het oudste Geldersche wapen. Het wapen der provincie, zooals wij dat tegenwoordig kennen, is ontstaan uit de vereeniging van den Nassauschen met den Gulikschen leeuw. Aan de hand eener uitgebreide studie komt schrijver tot de slotsom, dat de eerste voogden en graven met den mispelbloem zegelden. Geldern, Lochem en andere steden voeren nog een esculus in haar wapen. Verschillende Geldersche Kronieken en de Divisiekroniek worden met elkander vergeleken, waardoor wij leeren, dat het jaarboek van Van Berchen in groot aanzien stond. Het romantische verhaal van den draak van Pont wordt besproken.

Twee stukken van genealogischen inhoud behandelen, het eene: de afkomst van het geslacht Van Dorth, het andere de oudste leden der familie Van Keppel. Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland bewijst op goede gronden, dat de Dorths eigenlijk Heeckerens zijn. De geschiedenis van een lid van dit laatste geslacht, althans van een persoon, die zich uitgaf voor een Heeckeren, wordt beschreven door G. B. Ch. Van der Feen. Het is merkwaardig met welk eene lankmoedigheid de Naaldwijkers de onbeschoftheden van dezen „edelman" verdroegen. J. R. baron Van Keppel geeft den naam van bannerheeren aan zijn voorvaderen, naar aanleiding van eene plaats uit den zgd. Grimbergschen oorlog, waar van „den Here van Keppel uyt Gelderland" wordt gesproken,

„In syn hand haddi een baniere van goude,
Van sable drie scolpen daerin."

Digitized by Google

Jammer, dat het geslacht zijn stamslot zoo kort heeft behouden. Beatrix, dochter van Keppel, huwde vóór 1330 den beruchten roofridder Van Voorst en zoo kwam de heerlijkheid aan een ander huis. Het artikel is verlucht met tal van wapenafbeeldingen. In een drietal bijdragen bespreekt J. De Graaf achtereenvolgens: de kerk te Gorsel, een stukje armenzorg en den grafkelder in het Almensch kerkje. Over eene streek in hetzelfde kwartier, dat van Zutphen, spreekt het opstel van Dr. J. S. Van Veen: het Zieuwent in de tweede helft der zestiende eeuw. Naar de Betuwe verplaatst ons W. J. C. Bijleveld met: het huis de Musschenberg te Valburg. J. Gimberg toont zijne liefde voor de stad zijner inwoning in zijn opstellen: de opschriften der Klokken in den Wijnhuistoren te Zutphen en in van duisternis tot licht. In 1709 brandde in de hoofdstad der Graafschap de eerste lantaarn; 't valt op, dat in dit kleine landstadje in 1852 al driehonderd lantaarns gevonden werden.

Een Geldersch-Overijselsch studentencollege te Utrecht in de zeventiende eeuw door M. E. Sigal jr. wijst er op, dat de leuze van eene zekere fractie onzer hedendaagsche medeburgers: organisatie, niet bijster in den smaak viel van den toenmaligen senaat der Utrechtsche academie, ten minste niet wat de studenten betreft. In het kwartier van Veluwe speelden de ambtsjonkers eene groote rol. In de achttiende eeuw was het inwendig bestuur daar grootendeels in handen van de ridderschap. Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven bewijst, dat men in de Graafschap niet spreken kan van ambtsjonkers, maar dat de erfmarkerichters — riddermatigen meest — grooten invloed uitoefenden. Een college ten platten lande vereenigde allerlei bestuursfuncties in zich, zoowel van administratieven als van rechterlijken aard. Trouwens het Hof van Gelderland gaf in dezen het voorbeeld. De deftige titel „richter" in het schoutambt Zutphen duidde vaak niets anders aan dan het nederige ambt van veldwachter. De gangbare voorstelling omtrent 1795 is deze, dat de Oranjeklanten in vrede werden gelaten door de Patriotten. Dr. K. Lijndrajer toont aan, dat dit, althans wat Gelderland betreft, ganschelijk niet het geval is geweest. De overwinnende partij heeft wel degelijk zwaar hare hand laten rusten op de overweldigde aanhangers van het oude bewind. Schrijver stelt de vraag of men met het oog op de, door de nieuwe machthebbers genomen, maatregelen niet spreken moet van eene wedervergelding voor de, hun in 1787 overkomen, rampen. In verband met deze studie leze men het opstel van Dr. J. S. Van Veen: Tiel in de tweede helft des jaars 1787. Uit het dagboek van Mr. J. D. Van Leeuwen en uit het Resolutieboek van den Tielschen magistraat blijkt, dat vooral soldaten zich, in bovengenoemd jaar, schuldig hebben gemaakt aan plundering. Van Leeuwen is bekend geworden door zijn ijveren voor het begraven buiten de kerken, zooals hij ook de aanlegger is van het zgde. Patriotsche Kerkhof buiten Tiel.

Van het groote aantal rekeningen, dat zich in onze archieven bevindt, is nog maar een zóó gering gedeelte uitgegeven, dat daardoor misschien de allerbelangrijkste factor ontbreekt voor de beschrijving der oeconomische historie van ons land. Des te meer is het toe te juichen, dat J. W. G. Van Haarst de rekening van het Sinte-Catharina-gasthuis te Arnhem van 1396/97 heeft gepubliceerd. Iedere bijdrage op dit gebied is welkom. G. Beernink en James Willinck geven resp.: naamlijst van schouten en burgemeesters alsmede van secretarissen van Nijkerk en de richters in het kerspel Ruurlo van 1509 tot 1669. Verder nog J. Gimberg een bijschrift bij het portret der familie Van Diemen door den schilder Van Loonen.

De nestor der vereeniging Gelre H. D. J. Van Schevichaven vult zijn Penschetsen uit Nijmegen's verleden aan door het: Journael van de belegering van Nimmegen, 1672, van de hand van Singendonck. Voorts: verbael van de belegerongh der stadt Nymegen ende hetgeen daeromtrent gepasseert is en verblijf der Franschen te Nymegen 1672—1674. Eene maand lang verdedigde de oude rijksstad zich tegen den overmachtigen vijand, totdat den negentwintigsten Juni Turenne zijn intocht in de veroverde veste deed. De uitstapjes van Sonsbeek uit in 1780, medegedeeld door Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland doen uitkomen, dat men in die dagen ook niet ongevoelig was voor de schoone natuur om Arnhem. Ouder gewoonte bevat dit deel een aantal bladvullingen. Plaatsruimte verbiedt ons van allen den inhoud mede te deelen, wij wenschen alleen de aandacht te vestigen op den merkwaardigen brief over het proces en de terechtstelling van Lubbert Torck Van Hemert, den ongelukkigen bevelhebber, die de overgave van Grave met den dood moest boeten.

Geen enkel gewest kan bogen op een zoo nauwkeurig en uitvoerig werk als Gelderland op: Grondslagen voor de bibliographie van Gelderland door wijlen P. Gouda Quint, wiens portret naast dat van den ook overleden P. N. Van Doorninck in ons boek voorkomt. Gouda Quint heeft jaar aan jaar, met onverdroten ijver en groot geduld aan zijne bibliographie gewerkt en deze wordt nu voortgezet door den zoon van den nauwgezetten werker S. Gouda Quint, die ook de uitgever is der werken van Gelre. Het zesde vervolg der bibliographie besluit het boek, dat, zooals alles wat van bovengenoemde firma het licht ziet, keurig is uitgevoerd.

Illustraties, druk en papier (in deze dure tijden!) laten niets te wenschen over.

Arnhem. K. Lijndrajer.

B. Alkema, Ons Insulinde. Hoe we 't verkregen en wat het door ons werd. Deventer, Charles Dixon. 1916.

Een paar jaar geleden (Juli 1914) schreef ik in dit maandblad:... „Wie anderen wil voorlichten, dient zelf de stof welke hij behandelt behoorlijk meester te zijn; anders kan hij slechts aanspraak maken op den lof, het goede te hebben gewild, maar moet men bij dien lof de opmerking voegen, dat de krachten waarover hij beschikte onvoldoende waren." En verder: „Een leerboek kan zoo beknopt zijn als men wil, maar wat de schrijver geeft moet juist wezen; hij moet elke zinsnede kunnen verantwoorden."

Had de heer Alkema deze regelen, waarvan zeker niemand de juistheid zal ontkennen, maar eenigszins in acht genomen!

Tot mijn groot leedwezen moet ik verklaren dat hij zijne krachten op bedenkelijke wijze heeft overschat; doch het spreekt van zelf dat ik met die verklaring alleen niet kan volstaan, en hare juistheid moet trachten aan te toonen door enkele voorbeelden.

Op bl. 1 wordt gezegd dat het Z. deel van het schier-

Digitized by Google

eiland Malakka in '24 werd afgestaan aan Engeland, „in ruil met Billiton en Bengkoelen"; op bl. 120, dat de afstand van Malakka plaats had in ruil met „de z.g.n. Engelsche aanspraken op Banka en Billiton."

Noch het een, noch het ander is juist; wie het geheele tractaat van 1824, en wat daaraan is voorafgegaan aandachtig nagaat, moet dit toestemmen. Banka staat geheel buiten het tractaat van 1824.

Op dezelfde bl. 1 zegt de S., dat het N. W. deel van Borneo bestaat uit „de onder Engelsche suprematie staande landen van den Sultan van Serawak" en „het onafhankelijk gebied van den Sultan van Broenei". Maar dat lijkt immers naar niets! Om van Laboean nu niet te spreken, — sedert 1888 heeft de Britsche regeering de suprematie over de drie staten: Noord-Borneo, waarvan de S. nog nooit schijnt gehoord te hebben, Broenei en Serawak.

Op bl. 34 vernemen wij dat Kartasoera onder de regeering van Sultan Ageng (1613—46) werd gesticht. Die residentie verrees echter pas in 1681; voor dien tijd woonde de Vorst te Karta. Het betreft hier eene kleinigheid, zal men zeggen; maar wie het noodig acht haar te vermelden, moet dat toch goed doen.

Terwijl aan tal van belangrijke gebeurtenissen slechts enkele regelen worden besteed, wijdt de S. op bl. 57 bijzondere aandacht aan het „verraad" van 1722 te Batavia. Dat volgens onderzoekingen van den laatsten tijd aan de vroegere voorstelling van Erbervelt's „samenzwering" een verdacht luchtje is, bleef den S. blijkbaar verborgen.

Hoe de derde Javaansche successie-oorlog afliep, is hem nog niet ten volle geopenbaard. Op bl. 63 zegt hij dat Mangkoe Negara zijn grondgebied „als leen" van den Soesoehoenan kreeg; op bl. 69 wordt Mangkoe Negara de leenheer van Soerakarta genoemd. Dat het een zoowel als het ander onjuist is, achtte ik algemeen bekend.

Volgens bl 74 gaf Coen, in de na Jacatra's verovering verlaten „ommelanden" van Batavia stukken land in eigendom uit; die landerijen moesten, zegt de S., „natuurlijk van de inlandsche vorsten worden afgenomen." Ik zou wel eens willen weten, welke vorsten hier bedoeld worden.

Men zou aan gebrekkige redactie kunnen denken, als men op bl. 103 leest dat we na het weer uitbreken van den oorlog in 1803 „weer alles wat we aan koloniën hadden moesten verliezen, met uitzondering van Java en . . . Decima", — ware het niet dat op bl. 109 uitdrukkelijk wordt gezegd dat, voordat Daendels in Indië kwam, *alle* buitenbezittingen aan de Engelschen waren overgegaan. Nota bene! Bezaten we toen niet nog Bandjermasin, de Molukken, Palembang, Makassar, Timor?

Hoe het in 't begin der 19e eeuw met Cheribon is gegaan, is den S. blijkens bl. 108 en 115 allesbehalve duidelijk.

Welke gegevens hij heeft gehad om (bl. 114) op Raffles den blaam te werpen dat hij allen lof voor zich zelven had en van de Nederlandsche ambtenaren niet anders dan kleineerend sprak, kan ik niet doorgronden. Wel weet ik, dat Raffles *in zeer warme bewoordingen* het groote aandeel heeft erkend dat Muntinghe in de hervormingen van 1814 heeft gehad, en, van den anderen kant, dat Band nog in 1858 heeft gewaagd van „de beschamende onkunde der meeste Hollandsche ambtenaren die Raffles op Java vond."

Ik betwijfel, of het in een boekje als dit, noodig is de tarieven te vermelden volgens welke Raffles in 1814 landrente wilde laten betalen; maar als men dat doet, moet men het duidelijker en juister doen dan op bl. 116 is geschied.

Dat wij in 1824 de Padri's zacht stemden „middels geschenken" (bl. 126) is, voor zoover ik weet, iets nieuws. Vreemd schijnt het, dat Raaff en Elout, die in den Padrioorlog zoo'n belangrijke rol speelden, niet genoemd worden; wèl de Stuers, die tijdens den Javaoorlog de zaken gaande hield voor zoover hem dat mogelijk was.

Bij deze opmerking sluiten zich andere aan, naar aanleiding van wat op bl. 148 te lezen staat. Wat Elout deed, schrijft de heer A. kalm in het credit van Michiels; hoe het met Sentot afliep, vermeldt hij niet. Van van den Bosch, van Sevenhoven, het plakaat pandjang wordt niet gesproken, wel van „majoor Riess," waarmede generaal Riesz zal bedoeld zijn. De Indische regeering schreef, in 1837, de eer van de eindelijke overwinning van Bondjol toe aan het wijs beleid en de militaire kennis van generaal Cochius; maar de heer A. noemt zelfs diens naam niet; wèl dien van „generaal Michiels", die echter tijdens Bondjol's val nog overste was.

Het geheele verhaal is ver beneden het peil van deugdelijke geschiedschrijving, en wordt bekroond door de critiek, dat men den vijand in 1820 maar beter had moeten aanpakken. Of dit mogelijk zou zijn geweest, heeft de S. blijkbaar niet overwogen. Hoe het met de van Bondjol gevluchte Padri's afliep, hoe de Atjehers langs de kust werden verdreven, wordt den lezer niet meegedeeld, evenmin als deze iets hoort van den opstand van Batipoe en wat daarop volgde. Mocht de S. hiertegen inbrengen dat een en ander valt buiten het kader van een beknopt leerboek, dan antwoord ik met de vraag, waarom hij dan wèl melding maakt (bl. 105) van de mislukte Palembangsche samenzwering van 1881.

Van de Palembangsche geschiedenis (bl. 126) is de S. al evenmin op de hoogte. Om maar een paar voorbeelden te noemen: Muntinghe was *niet* naar het binnenland vertrokken toen Salmond op de hoofdplaats kwam en een contract met den jongeren Sultan sloot; in dat contract kan *geen* sprake geweest zijn van afstand aan de Engelschen van Banka en Billiton, want de Sultan had die eilanden reeds in Mei 1812 aan hen afgestaan en had er niets meer over te zeggen. En terwijl Muntinghe allen lof verdient over de doortastende wijze waarop hij tegen Salmond optrad, veroorlooft de S. zich de opmerking dat hij zulks „wel vroeger had mogen doen." Och ja, *la critique est aisée*! Hoe Raffles ons Singapore afhandig maakte (waartegen helaas niet het voorbeeld werd gevolgd, dat Muntinghe in Palembang had gegeven) vertelt ons de heer A. niet.

Hoe komt deze er aan, dat de eerste Palembangsche expeditie mislukt is door het uitbreken van de cholera?

De Java-oorlog (bl. 128) is, zoowel wat de oorzaken als den loop en de gevolgen betreft, op volstrekt onvoldoende wijze besproken. Er worden enkele plaatsnamen genoemd: Plered, Sinkan (lees: Lengkong), en persoonsnamen: de Kock, generaal (lees: kolonel) Cóchins, Kiay Modjo, Sentot, Sollewijn... maar daarmede krijgt men geen voldoenden kijk op de toestanden. Is het eigenlijk niet al te dwaas, te zeggen dat aan Sentot „een bevel werd aangeboden in den Padrioorlog op Sumatra"?

Digitized by Google

Van de wijze, waarop Dipa Negara werd gevangen genomen, heeft de S. een klokje hooren luiden; als hij gelezen had wat daarover in de laatste jaren is openbaar geworden, zou hij ook weten waar de klepel hing.

Na de onderwerping van Montrado in 1854 vormden zich onder de Chineezen geheime genootschappen, met het doel, de oude kongsibesturen te herstellen. De Heer A. zet den loop der gebeurtenissen op den kop, door (bl. 158) de geheime genootschappen hun rol te doen spelen vóór 1850. Hetzelfde doet hij als hij den loop van den Bandjermasinschen krijg verhaalt (bl. 158); Tamdjid zou door Sultan Adam tot diens opvolger bestemd zijn!! In het oude Bandjermasinsche rijk is niet in 1905, maar reeds in 1860 „rechtstreeksch bestuur ingevoerd"; welke „zelfbesturende landschappen" nog tot de residentie Z. en O. Afdeeling van Borneo behooren, moet de Schr. noodzakelijk eens in den Regeeringsalmanak van N. I. nazien.

Uit welke troebele bronnen mag hij toch wel hebben geput, vraag ik mij-zelven nu en dan af. Bijvoorbeeld, als hij niet generaal van Swieten, maar generaal Verspyck (hij schrijft, bl. 153, Verspeyck) noemt als aanvoerder van de tweede Atjehexpeditie, en den kraton niet in 1874, maar in 1873 in onze handen doet vallen. Of als hij niet kolonel van Loenen, maar (bl. 160) „den generaal-majoor Swart, den tegenwoordigen Gouverneur van Atjeh en onderhoorigheden" de Bonische expeditie van 1905 laat commandeeren. Of, om een voorbeeld van geheel anderen aard te noemen, als hij (bl. 161) in den arbeid der zendelingen aan de Geelvinkbaai (*Noordkust* van Nieuw-Guinea) de aanleiding zoekt tot onze vestiging te Merauke, aan de *Zuidkust* van dit eiland. Had hij slechts een enkelen blik op de kaart geworpen!

„We hebben onze rondreis volbracht", zegt de S. op bl. 165; maar het komt mij voor, dat de reiziger geen reden heeft om tevreden te zijn over een gids, die zich telkens en telkens vergist, bij allerlei onbeduidendheden stilstaat, en van het belangrijke weinig blijkt te weten.

Het zou de perken dezer aankondiging overschrijden indien ik de vier nog volgende hoofdstukken, handelende over bestuurs-organisatie, economische ontwikkeling, onderwijs en zending op dergelijke wijze ging bespreken als ik dat met de staatkundige geschiedenis deed. Laat ik volstaan met te zeggen—wat na het bovenstaande den lezer wel niet zal verwonderen — dat ook aan die hoofdstukken niet de noodige zorg is besteed. Een voorbeeld slechts. Van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij wordt (bl. 278) gezegd dat zij eerst onder den naam van Maatschappij Cores de Vries van 1850—65, later onder dien van de Nederlandsch-Indisch-Stoomvaartmaatschappij (tot 1890) en sedert onder haar tegenwoordigen naam vaart!! Of, wil men een ander? Volgens bl. 269 is de petroleum-maatschappij Sumatra-Palembang driemaal, in 1898, 1902 en 1907, in de „Koninklijke" opgelost!

Taal en stijl laten veel te wenschen. Wat zegt men b.v. van deze staaltjes uit vele: (bl. 134) „van den Bosch zond 12 millioen. Zelf minister geworden, verklaarde de G. G. Band in 1834"..; (bl. 205) „waarbij nog komt dat de gemakkelijkheid, waarmede . . . artikelen . . . van Europeesch fabrikaat verkrijgbaar worden gesteld, de energie . . . . toeneemt."

Volgens bl. 271 doet de Indische regeering voorstellen aan de 2e kamer.

En dan tallooze fouten in eigennamen! Ik noemde reeds Sinkan, lees Lengkong (bl. 129); andere zijn: Silaloe voor Salida (bl. 152), Joea-Stoomtram voor Semarang-Joana stoomtram (bl. 281). Of, wil men een paar voorbeelden van persoonsnamen, behalve het reeds vermelde Verspeyck (bl. 152)? Aroe Poelaka (bl. 49), Valenteyn (bl. 78), Mgr. Graff (lees Grooff, bl. 230), J. M. Jansen (lees P. W. Janssen, bl. 251) enz. enz.

Ik meen hiermede voldoende gegevens te hebben bijeengebracht om mijn afkeurend oordeel, in den aanvang van dit opstel uitgesproken, te rechtvaardigen. In zijn geheel is het boekje van den heer Alkema.... mislukt.

Den Haag. E. B. Kielstra.

V. K. Müller, Der Polos, die griechische Götterkrone. Berlin, Mayer und Müller. 1915. (Pr. M. 4).

De te vroeg gestorven archaeoloog Georg Loeschcke wijdde zich zoo aan zijn onderwijs, dat hij weinig kwam tot zelf publiceeren. Dientengevolge begroet men het werk van zijn leerlingen met meer dan gewone belangstelling, in de hoop daarin eenige van de oorspronkelijke opmerkingen van den meester verwerkt te vinden. Als wij dit ook laten gelden voor bovengenoemd werkje, wordt daarmede niets afgedongen op de verdienste van den schrijver, die de „fleissige Arbeit", die het onderwerp eischte, gegeven heeft. Op een onafzienbaar terrein moest alles worden opgespoord, wat in verband staat met den *polos*: zóo noemt de schrijver een hoofdtooi in den vorm van een ring of open cylinder, soms vrij hoog, soms zoo laag, dat men den polos, die in zijn geheel op het hoofd wordt gezet, in vorm nauwelijks kan onderscheiden van den diadeem, een band, die wordt omgebonden. De naam „polos" is practisch en zal wel ingang vinden, ofschoon *stephanos* (en *stephane*) ook rechtmatige aanspraken heeft; andere namen, die in gebruik zijn (*kalathos* en *modius*), zijn minder juist en verwarrend. Een nauwkeurig onderzoek was gewenscht, want tengevolge van de vaagheid der kennis gebruikten velen den polos om juist dat te bewijzen, wat zij noodig hadden: dat de draagster een godin was, chthonisch, Oostersch, of zelfs met name te noemen (Demeter); of dat zij een sterveling was, speciaal een bruid, of een priesteres van Demeter; l'art de grouper les monuments had vrij spel. Door uitvoerige, goed gegroepeerde lijsten heeft de schrijver aangetoond, dat er met den polos heel weinig te bewijzen is, dat men in elk geval de chronologie streng moet in het oog houden.

Na een inleiding over het werk zijner voorgangers, geeft de schr. een overzicht van de ontwikkeling van den vorm, van af den Kretisch-myceenschen tijd (o. a. de „slangengodin"). Twee platen met ruim 100 schetsjes verhelderen dit overzicht en besparen veel gesleep met boeken en platen. Als algemeen verschijnsel merkwaardig (jammer, dat de bewijzen niet wat sterker zijn) is de invloed, die eerst van Kreta is uitgegaan op Phoenicië en later teruggestroomd, tegelijk met de groote golf, die Griekenland aan het einde van zijn middeleeuwen licht uit het Oosten bracht. Daarnaast wordt rechtstreeksche invloed van Kreta op Griekenland waargenomen. Een afzonderlijke tak van den stamboom: de muurkroon (nog steeds het attribuut van de stedemaagd) ont-

Digitized by Google

wikkelde zich na afsplitsing zelfstandig in Azië; veel later in Griekenland ingevoerd, herkende deze den polos niet meer als alter ego. Een kort geographisch overzicht over de verbreiding van den polos tot de 5de eeuw bewijst, dat hij allerwege voorkwam.

In het tweede hoofdstuk, over het wezen van polos, blijkt het groote verschil tusschen de oudere periode tot de 5de eeuw en de jongere, waarin de polos zijn zelfzelfstandig karakter verliest en versmelt met kalathos en modius. Het oudere tijdperk wordt in 5 afdeelingen besproken: 1. godinnen, 2. goden, 3. dooden, 4. stervelingen, 5. de „bruidskroon". De resultaten leiden hier veelal tot bestrijding van vroegere opvattingen. De polos, een kostbare tooi, die hoog en voornaam doet, wordt zoowel door goden als door menschen gedragen. De dooden, οἱ κρείττονες, verschijnen er mee in meerdere staatsie. In het dagelijksch leven wordt de polos niet gebruikt; hij blijft gereserveerd voor plechtige gelegenheden: voor den cultus; passend is hij voor de bruid, die hoogtij viert, maar regel is hij ook hier niet; er is dus geen reden om van bruidskroon te spreken. Hij is niet ritueel, geen symbool, geen attribuut, niet bij bepaalde goden overheerschend; de vorm is zeer afwisselend en geeft geen hulp bij het dateeren. De staalkaart toont een veelheid van vormen, waarin men soms nauwelijks den polos herkent. Dit is voor den schr. een verdere aanwijzing, dat hij geen eigenlijk attribuut was, waaraan men een bepaalde beteekenis hechtte.

Anders wordt dit na de 5de eeuw: wel blijven vele typen naast elkaar bestaan, zoodat de vorm alleen ook nu nog weinig hulp geeft bij dateering; intusschen vermindert het aantal afwijkingen van één hoofdtype, de polos komt voornamelijk voor in Klein-Azië in de sfeer van Kybele. De vorm, die overoverheerscht, is een cylinder, waarvan hoogte en middellijn gelijk zijn; hij is veel te nauw voor het hoofd, dat er mee getooid wordt: men ziet in plaats van een voorwerp uit het werkelijke leven een onbruikbaar versiersel, dat alleen aan de monumenten zijn onwezenlijke ontwikkeling doormaakt. Van nu af toont de polos steeds meer gelijkenis met den kalathos van Demeter en met den modius, waarschijnlijk doordat men er nu ook een symbool van vruchtbaarheid in is gaan zien; de chthonische god Sarapis krijgt een polos-kalathos als attribuut; Hellenistische vorstinnen nemen bij haar apotheose den polos als geijkt attribuut over van de godinnen, waarmee zij worden gelijkgesteld.

De waarde van het boekje wordt verhoogd door eenige afbeeldingen, waaronder een paar curiosa. Een terracottakopje uit het Kreta van Minos is merkwaardig om de verfijnd-eenvoudige frisuur, die nog tegenwoordig opgang zou maken: rijk en natuurlijk welt het haar hoog op uit de gladde omsluiting van den polos; de schr. geeft een nauwkeurige gebruiksaanwijzing. In Boeotië zijn afzonderlijke poloi van terracotta gevonden, versierd met de granaat, de doodenvrucht, bestemd om als wijgeschenken in graven geplaatst te worden; 2 nog ongepubliceerde exemplaren worden hier afgebeeld. Tevens blijkt het, dat de raadselachtige cylinders uit Kreta (Gournia, Prinia enz.), die men wel als fetisch verklaard heeft, ook nabootsingen zijn van den hoogen polos en dus tegenhangers zijn van de kleedingstukken en gordels van faience uit Knosses, eveneens tot wijding bestemd. De volgende platen geven beeldjes en vazen: o. a. een vaas in Leiden met twee epheben en een meisje, die een cultusdans uitvoeren; de polos, waarmee zij getooid zijn, is vermoedelijk met bladeren of veeren bezet, die aan den bovenkant wijd uitstaan [1]. Dank zij het register zal men gemakkelijk den weg vinden in de uitgebreide stof.

Delft. G. van Hoorn.

W. Bousset, Jesus der Herr, Nachträge und Auseinandersetzungen zu Kyrios Christos. Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht. 1916. (Pr. M. 2.80).

Wilhelm Bousset, die zoo kort na de verschijning van zijn „Kyrios Christos" (zie *Mus.* 1915 n°. 6) de theologische litteratuur verrijkte met zijn vooral niet minder massief „Jüdisch-christlicher Schulbetrieb" (*Mus.* 1916 n°. 5), heeft weer tijd gevonden om „Nachträge" op eerstgenoemd werk te geven, naar aanleiding van „Auseinandersetzungen" met beoordeelaars. Hij noemt er verscheidene, waaronder ook aanhangers, maar omgekeerd ook tegenstanders. Tegen deze laatsten verweert hij zich, inzonderheid tegen zijn „vriend" Wernle, die zijn stellingen bestreden had. Het is er verre van daan, dat een van beiden zich schuldig gemaakt zou hebben aan de hooghartigheid, die van ouds menig Duitsch polemicus heeft gekenmerkt, maar het lijkt toch wel, of de heerschende oorlogstoestand op de uiting der wederkeerige gevoelens niet zonder invloed gebleven is. Immers er is sprake van „Wernle's heftige Sprache", van „die volle Schale seines Spottes", van „die Schärfe unsers Zusammenpralls." En dat met het oog op voormalige „Arbeitsgenossen." Wijst dit op een zweem van odium theologicum, eenig verschil van richting moet er de oorzaak van zijn. Bousset is dan de meer links, Wernle de meer rechts geneigde. Beiden hebben zij gemeen de aanvaarding van de Marcus-logia-hypothese en een vrij ruime echt-verklaring van Paulinische brieven, de eene zoowel als de andere met de daaruit voortvloeiende vermeerdering van problemen. De eigenlijke strijd loopt over de vraag, in hoever het specifiek Paulinische in jodendom en judaïsme wortelde of in een hellenistisch milieu. Wernle pleit voor het eerste, Bousset voor het laatste. De Menschenzoon-dogmatiek der Palaestijnsche gemeente, het Kyrios-probleem en de herkomst van de Kyriosvereering, het geloof in Christus, de mystiek en het anthropologisch dualisme van Paulus komen achtereenvolgens ter sprake. Natuurlijk dat alles vluchtig, want de geheele brochure telt 95, trouwens massieve, pagina's. Het hoofdwerk „Kyrios-Christos" deed stof en volgorde als van zelve aan de hand. Bekendheid met dat hoofdwerk is dan ook voorwaarde voor recht genieten van het verweer, gelijk aan de andere zijde lectuur van de „Nachträge und Auseinandersetzungen" een vereischte is voor het recht verstand van Bousset's tegenwoordig standpunt en bedoeling. In bijzonderheden gaan wij hier natuurlijk niet in. Ten onzent moge men reeds nu, in Duitschland als de gemoederen door den vrede tot meer rust gekomen zullen zijn, zich belangstellend wijden aan een gezette overweging van de bij uitnemendheid ingewikkelde problemen.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

---

[1]) De kakographie, die een citaat in het Nederlandsch schijnt voor te stellen (pag. 83 n. 3), kunnen wij niet apprecieeren.

Digitized by Google

Thomas à Kempis, De Navolging van Christus. Uit het latijn vertaald door **Dr. Is. van Dijk.** Tweede herziene uitgave. **Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon.** 1916. (Pr. *f* 1.50, geb. *f* 1.90, in leer *f* 3.50).

„Hic est libellus qui vocatur musica ecclesiastica." Onder dezen titel duidde de copiïst van een 15de eeuwsch handschrift, dat zich op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevindt (Catal. III n° 2202), het boekske „De imitatione Christi et contemptu omnium vanitatum mundi" aan. Wijlen Mgr. Malou wist voor dien vreemden titel in zijne Recherches (p. 185) geen anderen grond te vinden dan „la méprise ou la caprice d'un copiïste". Maar bovengenoemde afschrijver, die te kennen gaf dat het gulden boekske van den Agnietenberger kloosterling wel meer aldus werd genoemd, had zelf aar die titulatuur geen deel en zou haar zeker niet, als Brugge's geleerde bisschop, aan zekere geringschatting of grilligheid hebben toegeschreven. Is de Imitatie ook niet inderdaad „musica"? Veelvuldige malen toch geeft zij iets te hooren van die rythmische beweging, die zangerige cadans, dat muzikale, dat kenmerk is van het warm gemoed, het innig zielsgevoel, als het woorden geeft aan wat daar goeds en heiligs omgaat in eens menschen binnenste. Geen duidelijk hoorbare en gedurig terugkeerende melodie evenwel, geen dichtstuk op muziek gebracht, geen lied getoon-zet op een passende wijze, maar een zang, de zang, van een menschenziel, zooals de Aeolusharp ons hooren laat als de wind daarin speelt, zacht of klagend, liefelijk of machtig bruisend, zooals de nachtegaal aanheft, beurtelings wegsmeltend in hooge toonen of helder tot in de verte klinkend in de stilte van den avond of ter schoone nacht, zooals een menschenziel in zich zelve neuriet en spontaan een klaagzang aanheft als zij te klagen heeft, een lofpsalm laat hooren waar zij jubelt, een danklied stamelt, wanneer zij zich beweldadigd gevoelt.

Zoo begon het in de ziel van den Agnietenberger als van zelf te zingen, als hij zijn broeders in den kloosterhof had verlaten met de woorden: „est aliquis qui me vocat in cella", en — de Imitatie werd geboren, het boekje „qui vocatur musica ecclesiastica" ontsond.

Voor deze spontane muziek heeft de menschheid in alle tijden een open oor gehad en daaraan heeft de „Navolging van Christus" het te danken, dat zij eeuw in eeuw uit bij Roomsch en Onroomsch tot de meest geliefkoosde stichtelijke lectuur is gerekend. In onzen naar mystiek opnieuw meer dorstenden en grijpenden tijd is het begrijpelijk en verblijdend tevens, dat Professor Is. van Dijk zich gedrongen heeft gezien een tweede herziene uitgave van zijn Imitatie-vertaling in het licht te zenden.

De vertaling van zulk een „zang der ziel" blijft een moeilijk werk. Het komt aan op het juiste verstaan van wat gedacht is bij, bedoeld is met een enkel woord, een enkele uitdrukking, op een geheel indringen in het verborgen zieleleven, waaruit zulk een zang is opgeweld. De beteekenis van menig woord in de taal der devoten staat niet onbetwistbaar vast, allerminst waar zij, zooals Thomas à Kempis, in middeleeuwsch latijn uitdrukken wat in de moedertaal werd gedacht. Iemands opvatting er van zal wel altijd geheel subjectief blijven. Als De Lamennais, Hasebroek, Frans Ehrens, Kloos, van Dijk, R. Bouman S. J. (Bussum 1914) en anderen de Imitatie vertalen, zullen zij uitteraard onderling menigmaal verschillen.

Wie Professor van Dijk's herziene uitgave hier en daar opslaat, zal bemerken, dat hij over het geheel de overzetting zijner eerste editie heeft behouden. De aangebrachte wijzigingen zijn niet vele. Van de opmerkingen van Frans Ehrens (Gids 1910, II bl. 111, 112) is geen gebruik gemaakt. Geen verbetering dunkt mij (bl. 105) de verandering van „belemmering" (impedietur) in „ontmoediging". Minder gelukkig acht ik (bl. 35) de vertolking: „Gelukkig de mensch, die van zich kan werpen *alle beletsel van verstrooiing*" (impedimentum distractionis), waar bedoeld wordt: alle (n. l. ware vrijheid, vreugde en vreeze Gods) belemmerende verstrooiing. Evenzoo, (bl. 64) „*kreunt zich niet aan tijdelijke eer*," een uitdrukking, die alleen in ongunstigen zin gebruikt wordt, terwijl „zich niet bemoeien om" de beteekenis van „non curat" beter weergeeft. Onjuist komt mij (bl. 48) de overzetting van „in finibus tuis" door „in uw landpalen" voor, waar sprake is van een die in het klooster is gegaan en de wereld heeft verlaten om een geestelijk mensch te worden, en voor wien, als hij een en al vuur is in zijn geestelijk voortgaan en toenemen, er geen vrees en droefheid meer zijn zal. Die „landpalen" maken hier wel een wat zonderling figuur, waar kennelijk gedoeld wordt op hetgeen de „homo spiritualis" *innerlijk* zal ervaren. „In finibus tuis" wil dunkt mij zeggen: „in wat gij beoogt en vurig najaagt, zal er voor u geen vrees of droefheid meer zijn."

Maar het lust mij niet in een Lotusvijver verder nog naar een enkel stekelbaarsje te gaan hengelen. Professor van Dijk's inderdaad goede en schoone overzetting en bewerking van de Navolging van Christus was een tweede uitgave alleszins waard.

Diepenveen. J. C. van Slee.

Album Studiosorum Academiae Groninganae. Uitgegeven door het **Historisch Genootschap te Groningen.** Groningen, Wolters. 1915. (Pr. *f* 15).

Na het mooie Gedenkboek, dat ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Groninger Universiteit werd uitgegeven, worden wij thans verblijd met deze nieuwe, hoogst welkome uitgave, een belangrijke aanwinst voor de kennis van de Groninger Hoogeschool en van het Hooger Onderwijs in ons vaderland. Het is een feestgave van het Historisch Genootschap; de groote omvang van het werk heeft gemaakt, dat zij niet in het jubeljaar zelf kon verschijnen, zooals bedoeld was, doch wie weet welke tallooze moeilijkheden bij een werk als dit moeten overwonnen worden, zal dankbaar zijn, dat het nu reeds is verschenen.

We krijgen eerst het eigenlijk gezegde Album: de namen der ingeschreven studenten met hun woonplaats (sedert 1813 geboorteplaats) en faculteit en, voor zoover die bij de inschrijving vermeld is, ook den leeftijd (na 1878 geboortejaar en -dag). De vermelding, waar zij te Groningen woonden, is opzettelijk achterwege gelaten. De omvang van de uitgave zou daardoor zeker belangrijk grooter zijn geworden en het is de vraag of die vermeerdering in verhouding stond tot het belang. Toch heb ik in het Leidsche Album vaak de afwezigheid van die opgaven betreurd, vooral voor de oudere jaren. Op de Leidsche Bibliotheek kwamen dikwijls vragen omtrent

Digitized by Google

de woonplaats van een of ander student, en voor den oudsten tijd zou het zeker zijn nut hebben eens bijeen te zetten, hoe de studenten gehuisvest waren, hoeveel er b. v. bij professoren in den kost waren, hoeveel er in pensions woonden en derg.

Meer moeite dan met het eigenlijke Album hebben de uitgevers gehad met de lijsten der promoties, die van overal bijeengebracht moesten worden, en met de lijsten van professoren en curatoren. Maar zij mogen zeker over het resultaat van hun nasporingen tevreden zijn en wij zijn hun dankbaar voor de groote hoeveelheid materiaal, die hier is opgestapeld.

Het Genootschap wil het echter bij deze uitgave niet laten: het oorspronkelijke plan was niet enkel de namen van hen, die te Groningen gestudeerd hebben, te geven, maar ook hun verderen levensloop; een reusachtig werk, waarvan de volvoering zeker nog wel eenigen tijd op zich zal laten wachten. Inmiddels wil het op het Archief te Groningen de gegevens bijeenbrengen, om te gelegener tijd tot deze uitgave te kunnen overgaan.

Een paar opmerkingen nog naar aanleiding van het Voorwoord. Als op pag. IX vermeld is dat prof. Munniks 6 vakken doceerde, roept de uitgever uit: „waar is nu de man, die zulk een taak op zich zóu durven nemen ?" Bij den omvang, die elk vak en elk onderdeel van een vak sinds Munniks' tijd gekregen heeft, zou niemand dat meer durven, laat staan kunnen; maar de vraag is, wat Munniks er van terecht heeft gebracht. De samenvoeging van meerdere vakken in één professor hangt ten nauwste samen met het collegegeld, dat per vak aan den professor door den student betaald werd, dus: hoe meer vakken, hoe meer ontvangsten. Sedert de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs van 1878 een vast salaris voor ieder professor vaststelde, zien wij juist het tegenovergestelde gebeuren, en wordt dikwijls één vak over meer dan een professor verdeeld.

Een tweede opmerking betreft ter zelfder plaatse de colleges, die „privatim" werden gegeven. Ik geloof niet, dat de uitgevers hier de juiste verklaring geven. In Leiden werden in de 17e eeuw althans (later materiaal heb ik thans niet ter beschikking) naast de officiëele, publieke colleges (dus die op de Series vermeld werden), nog collegia privata gegeven: 1° door niet-professoren, die hiertoe vergunning van Curatoren hadden gekregen (onze tegenwoordige privaatdocenten); 2° door niet-professoren, die geen toestemming van Curatoren hadden (dus ongeveer de tegenwoordige repetitoren) en 3° collegia privata door professoren buiten de gewone uren gegeven. Daar werd natuurlijk extra voor betaald. Bronchorst spreekt er herhaaldelijk over in zijn Diarium (zie b. v. p. 17, 25, 27, 47, 77, 106, 126, 134 en elders); ook de Bronnen tot de Gesch. der Leidsche Universiteit geven tal van voorbeelden voor het bestaan dezer gewoonte. Het zou mij verwonderen, indien er in Groningen iets anders mede bedoeld werd.

De uitvoering van het werk is voortreffelijk: een kleine, maar zeer duidelijke letter en prettig formaat. Een woord van dank aan het Historisch Genootschap voor deze flinke uitgave is hier zeker op zijn plaats.

Den Haag. P. C. Molhuysen.

E. Utitz, Grundlegung der allgemeinen Kunstwissenschaft. Bnd. I. Stuttgart, 1914. (Pr. *f* 7.15).

Op het in 1913 gehouden congres voor aesthetica en algemeene kunstwetenschap werd door den schrijver van het hierboven genoemd werk een met instemming ontvangen referaat geleverd over „Aesthetica en algemeene kunstwetenschap." Vroeger geleverde studies bewezen zijne bevoegdheid tot medespreken. Thans stelt hij zich voor om het ingrijpend en actueel onderwerp wetenschappelijk te behandelen, den lezer opmerkzaam makend, dat zijn boek niet is het doel, maar de aanvang van den weg.

Men herinnert zich het vraagstuk. Konrad Fiedler (Schriften über Kunst 1913² I) heeft het probleem van eene algemeene kunstwetenschap ontdekt en erkend, en hierdoor tevens de noodzakelijkheid van eene algemeene kunstwetenschap als bijzonder leerstuk. Hij vroeg zich af of het eene gerechtvaardigde vooropstelling is, dat de kunst in haren vollen omvang behoort tot het gebied van onderzoek der aesthetica; of zij geene andere beteekenis heeft dan deze haar toekent, en geen ander doel dan deze haar kan aanwijzen ? Fiedler, die in zijne werken het „über Kant hinaus" huldigde, kwam tot de overtuiging dat de kunst alleen op eigen weg is te vinden, dat zij een zelfstandig bestaan leidt en het voorwerp van wetenschappelijk onderzoek kan en moet uitmaken. De psychologische vooropstellingen en de wijsgeerige ontwikkeling van deze beschouwingen kunnen thans worden voorbijgegaan. Het zij mij vergund, om dit vraagstuk, de werken van Fiedler en de, ten gevolge van de door hem en anderen in het leven geroepen beweging, ontstane litteratuur ter studie aan te bevelen. Genoeg zij te vermelden, dat het denkbeeld van de vorming eener algemeene kunstwetenschap van ververschillende zijden instemming (Hugo Spitzer, Max Dessoir e.a.), en van anderen (Tietze) bestrijding vond, en dat het thans nog een onderwerp van levendige gedachtenwisseling uitmaakt.

Dit is verklaarbaar. Het vraagstuk raakt niet alleen het wezen en den omvang van de aesthetica, ook niet alleen de poging om de wetenschappelijke studies, die thans bekneld zijn geraakt tusschen de kunsthistorische wetenschappen ter eenre en de aesthetica ter andere zijde, tot een zelfstandig bestaan op te heffen; maar aller wezen, taak en grensbepaling is er mede gemoeid; het raakt aller methodologie; zelfs zal, indien het denkbeeld als wetenschappelijk wordt erkend en aanvaard, de classificatie der wetenschappen moeten worden herzien. Ik verwijs omtrent dit laatste punt, in het voorbijgaan, naar het voorstel reeds door Krystall (Wie ist die Kunstgeschichte als Wissenschaft möglich ? 1910.) gedaan.

Utitz stelt zich in deze beweging partij. Zijn vlot en levendig geschreven boek, voor sommige plaatsen is zelfs illustratie ter bijstand te baat genomen, doet ons kennis maken met een jong, talentvol schrijver, die een zekeren kijk op de dingen heeft. Zijn bedoelen wordt uitgedrukt in deze woorden: „Wenn die Ästhetik nicht der Gesamttatsache der Kunst beikommen kann, und wenn die einzelnen Kunstdisciplinen allgemeine Kunstprincipien verlangen, die nicht der Ästhetik zu entnemen sind, so scheint eine neue Wissenschaft sich einschieben zu müssen, die mit der Ästhetik die Allgemeinheit

Digitized by Google

teilt und mit den Kunstdisziplinen das Material: die Kunstwerke in der ganzen Fülle ihrer Beziehungen und Bedingtheiten." (S. 32). En hij laat hierop onmiddellijk deze veel beteekenende woorden volgen: „Allgemeine Kunstwissenschaft ist ja nicht anderes als Philosophie der Kunst, wobei wir nun den Sinn der Philosophie nicht zo verengen dürfen, dass er alle phänomenologischen Untersuchungen ausschlieszt."

Utitz gaat boven Fiedler uit, zijn eigen weg kiezend en volgend. Hij werpt een ander licht op het vraagstuk, dat der fenomenologie. Of dit een beter is? Laat ons het definitief antwoord in petto houden, totdat de leer van Fiedler opzettelijk zal zijn bestudeerd en hiermede het voor en tegen van de fenomenologie in deze aangelegenheid zal kunnen worden overwogen. Vooralsnog lijkt mij deze niet de gewenschte richting, waarin de behandeling en de oplossing moeten worden gezocht.

Maar eene opmerking, waartoe de opvatting van Utitz aanleiding geeft, moge worden gemaakt.

De algemeene kunstwetenschap is voor Utitz kunstphilosofie. Haar begrip „ontluikt op het brongebied der systematische philosofie." (S. 39.) Indien de nader uitgewerkte gedachte, in deze woorden even uitgedrukt, juist is, dan geraakt men opnieuw in eene impasse. Afgescheiden van de vraag òf, en zoo ja, in hoever de kunst een voorwerp van zelfstandig wijsgeerig onderzoek kan zijn, behoeft men zich, naar deze meening van den schrijver, de moeite voor eene vorming van de algemeene kunstwetenschap niet te geven; de aesthetica belast zich met deze haar toekomende taak en zal haar niet afstaan. Maar de opvatting heeft nog een anderen zin. Kunstwetenschap als kunstphilosofie lijkt bedenkelijk veel op een nieuwen vorm van de weleer belangwekkende „Popular-Aesthetik," eene semi-philosofie, waaraan de naam van Schiller en anderen voor goed en eervol is verbonden; eene denkwijze die, na enkele, niet altijd verbeterde, gedaanteverwisselingen te hebben ondergaan, allengs haar aanzien heeft verloren. Het schijnt mij toe van twijfelachtig wetenschappelijke beteekenis te zijn om haar te doen herleven. Evenwel Utitz streeft er blijkbaar naar. Hier gaan derhalve onze wegen reeds uiteen.

Wil men het vraagstuk van eene algemeene kunstwetenschap in behandeling nemen en beproeven om een ontwerp hiervan tot werkelijkheid te maken, dan is, naar mij voorkomt, goed te bedenken, dat men gaat vormen eene wetenschap in ruimeren zin, vierkant tegenovergesteld aan de wetenschap in engeren zin, de aesthetica, van wie zij in beginsel is en blijft gescheiden, doch waarmede zij als iedere andere wetenschap in aanraking komt en van wie zij, evenals van andere, ontleent. En verder: laat de te vormen wetenschap dan ook zijn wetenschap in ruimeren zin, niet iets tweesoortigs. Eene wetenschap is eerst dan wetenschap, wanneer van elders toegevoerde gedachten er in zijn *verwerkt*; zij is geen wetenschap, ook niet in ruimeren zin, wanneer het werkmateriaal er ruw weg doorheen is *gemengd*, of op elegante wijze er door heen gevlochten. En het bespiegelen „in 's Blaue hinein," de genoeglijke bezigheid van weleer, is thans niet meer toelaatbaar. Noch de verschillende kunstwetenschappen, wetenschappen in ruimeren zin, noch de aesthetica, eene wetenschap in engeren zin, zijn hiervan gediend.

Utitz heeft de woorden van Edmund Husserl: „Die Ahnungen des Tiefsinns in eindeutige rationale Gestaltungen um zu prägen, das ist der wesentliche Prozesz der Neukonstitution strenger Wissenschaften" tot zijn program gekozen en zich hieraan stipt gehouden. Dat is wat de technische zijde van zijn boek betreft. Wat de inhoud er van aangaat, zij is eene welkome bijdrage. Al meen ik aanvankelijk eenige terughouding te moeten in acht nemen, de lezing en overweging van de ontwikkelde meeningen, over het algemeen in paedagogischen trant voorgedragen, verdient aanbeveling. Hetgeen het vraagstuk van de algemeene kunstwetenschap belicht, ook al valt dit niet in de richting door den oorspronkelijken formeerder aangeduid, zij met ingenomenheid begroet. Ik zie daarom met belangstelling naar het tweede deel uit.

Maar ook nog om eene andere reden meen ik de aandacht voor dit werk te moeten vragen. Namelijk voor de definities en de uitwerking van sommige aesthetische onderwerpen. Ik wijs, om enkele voorbeelden te noemen, op de eigenaardige, mij overigens niet volledig toeschijnende, definitie van de kunst (S 64); op de beknopte uiteenzetting van de meeningsverschillen omtrent „die Einfühlung" (S 112); op de wel te overwegen „zur Lehre von den ästhetischen Grundgestalten" (S 124); op het hoofdstuk „Naturgenusz und Kunstgenusz." Wederom niet omdat mijne persoonlijke overtuiging hiermede accoord gaat, maar omdat des schrijvers eigenaardige, soms logische, soms rake kijk op de dingen den beoefenaar van de aesthetica punten van nadenken oplevert, die anders gemakkelijk aan de aandacht zouden ontsnappen.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

M. ten Bouwhuys, Richtlijnen en Richtpunten. Tabellarische Overzichten der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis. Groningen, Wolters. 1915. (Pr. ƒ 1.25).

De schrijver behoort tot de soort der verstandige geschiedenisleeraren, die inzien dat het inprenten van een kern van goedgekozen feiten en jaartallen onmisbaar is bij de studie der geschiedenis. De leer: „weg met alle jaartallen" huldigt hij niet, al wil hij met het toedienen daarvan zuinig te werk gaan.

De door hem geboden tabellen, willen in die richting hulp bieden aan allen, die geschiedenis studeeren. Geenszins is het zijn bedoeling, dat alles zou worden gememorizeerd. De studeerenden zullen een keuze kunnen doen. Ten einde hun dit gemakkelijker te maken liet hij het allerbelangrijkste zwaarder drukken. Het werkje bestaat uit een aantal synchronistische tijdtafels, die met hunne jaartallen aangevende dwarslijnen doen denken aan de graphische voorstelling eener spoorwegdienstregeling. Hun doel is mede te werken tot het verkrijgen eener klaarder voorstelling van historische tijdruimten.

Hierop volgen de regententabellen (pausen, presidenten en stamboomen van vorstenhuizen). Zij moeten vooral aandachtig worden bekeken en geraadpleegd.

Gebruikt men het boekje op deze wijze, dan geloof ik dat het zijn nut kan hebben. Zonder uit het hoofd te leeren, komen feiten en jaartallen er onwillekeurig in en gaat de plattegrond, de bouw van de geschiedenis den student meer en meer duidelijk voor den geest

Digitized by Google

staan. Voor velen zal het dus een welkom hulpmiddel kunnen zijn bij hun studie. Daarom durven wij het gaarne aanbevelen en geven wij den raad ereens een proef mede te nemen.

Dordrecht. B. van Rijswijk.

De volgende herdrukken werden aan de redactie toegezonden: door de fᵃ Noordhoff te Groningen: Dr. P. V. Sormani en Dr. P. Versmeeten, *Grieksche Oefeningen*, I, 4de dr. (pr. met vocabularium *f* 1.50); dezelfden, *Grieksch Themaboek*, 3de dr. (pr. geb. met vocabularium enz. *f* 2.50);

door de fᵃ Wolters te Groningen: Dr. C. G N. de Vooys, *Historische Schets van de Nederlandsche Letterkunde*, 8ste dr. (pr. *f* 1.50, geb. *f* 1.75); Dr. J. Woltjer, *Oefeningen voor het onderwijs in het Latijn*, I, 5de dr. (pr. *f* 1.60); M. J. Koenen en Dr. J. F. P. van Anrooy, *Klassiek Handwoordenboekje*, 3de dr. (pr. *f* 0.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden geeft een tweeden druk in het licht van *De Treurspelen van Aeschylos en Sophokles vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke* door Dr. L. A. J. Burgersdijk; het eerste deeltje van de eerste serie (van 6 deeltjes), *Sophokles: Koning Oedipus*, is verschenen (pr. per gecartonn. deeltje *f* 0.60, bij inteekening op een serie *f* 0.50).

Teuffels Geschichte der römischen Literatur heeft ook ten onzent een zoo grooten naam als het beste handboek op dit gebied, dat de aankondiging van den zesden druk bij de vermelding daarvan kan blijven staan. De „Erster Band", behandelend *Die Literatur der Republik*, is thans bij Teubner te Leipzig verschenen. Met de beide reeds in 1910 en 1913 verschenen deelen is deze druk weder voltooid vooral door de zorgen van Wilhelm Kroll, die dit deel bijna geheel bewerkte, aangezien de oorlog verschillende medewerkers had verhinderd zich geheel aan hunne taak te wijden; de oorlog was ook de oorzaak van aanzienlijke vertraging der verschijning van het boek. De prijs van het geheele werk is thans 21 Mark, geb. 27 M. 40.

B.

Van de fᵃ Wolters te Groningen ontvingen wij den 11den druk van M. J. Koenen's *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal* (*tevens woordentolk*); ook in deze nieuwe uitgave heeft het boek uitbreiding ondergaan, o. a. vindt men er een lijst in van bij ons gebruikelijke Engelsche woorden met vermelding van de uitspraak. De prijs van het meer dan 1000 blzz. tellende werk is geb. *f* 2.75.

Van de *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* door Prof. Dr. P. J. Blok verschijnt weldra het derde deel, in vijf afleveringen, onder den titel *Eene Hollandsche Stad onder de Republiek*. Het deel omvat de periode 1574—1795 en beschrijft de ontwikkeling der stad zoowel als industrieel middelpunt als zetel der academie in haren hoogsten bloei, hare topographie, hare regeering, hare kunst en letteren, haar burgerij en de verschillende kanten van haar leven. Een bijlage over de herneming der stadsregeering in 1703 benevens twee kaarten: het beleg en de vergrootingen, verder een uitvoerig register besluiten het werk. Het vierde deel is in bewerking en verschijnt vermoedelijk in 1918.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LI, 3: Chr. Jensen, zu den Demen des Eupolis. — H. Dessau, über die Quellen unsres Wissens vom zweiten pun. Kriege. — O. Weinreich, z. röm. Satire. — H. Blümner, krit. Bemerkungen zu Plutarchs Moralia. — E. v. Stern, z. Wertung der Pseudo-Aristotel. zweiten Oekonomik. — Br. Keil (†), *ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ*. — Dez., Textkrit. zu den Hellenica Oxyrhynchia. — G. Herbig, Tyro u. Flere. — Misc.

Journal of Hell. Studies, XXXVI, 1: W. Leaf, The Commerce of Sinope. — H. G. Evelyn White, Two Athletic Bronzes at Athens. — W. R. Lethaby, Another Note on the Sculpture of the Later Temple of Artemis at Ephesus. — L. R. Farnell, Ino-Leukothea. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics*, I. — A. H. Smith, Some recently acquired Reliefs in the Brit. Mus. — J. G. Milne, Ptolemaic Seal Impressions. — M. O. B. Caspari, The Ionian Confederacy. Add.

Bijdr. t. d. Taal-, Land- en Volkenk. van Ned. O.-I., LXXII, 1-2: W. Dunnebier, De voornaamwoorden in het Bolaäng Mongondowsch. — G. J. Ellen, Woordenlijst van het Pagoe op Noord-Halmahera. — Dez., Woordenlijst van het Modole op Noord-Halmahera. — Dez, Verhalen en fabelen in het Pagoe met vertaling. — H. v. Cappelle, Surinaamsche Negervertellingen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädagog., XXXVII-XXXVIII, 4: P. Wendland, Symb. Handlungen als Ersatz oder Begleitung d. Rede. — W. Aly, Heimkehr. — K. Holl, Der urspr. Sinn des Namens Märtyrer. — N. A. Bees, Ein angebliches Autograph d. Kaisers Nikephoros Phokas. — H. Lemcke, Flor. Geyer in der Gesch. u. bei G. Hauptmann. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Dihle, Das Zentralinstitut für Erziehung u. Unterricht in Berlin. — A. Hekler, Grundlagen der künstlerischen Darstellung.

5: M. Siebourg, Die Motivierung i. d. Alkestis des Euripides. — O. Viedebantt, Hannibal u. d. röm. Heeresleitung bei Cannae. — R. Petsch, Schillers 'Freigeisterei der Leidenschaft' u. 'Resignation'. — G. Bohnenblust, Der Wandel der Weltanschauung i. d. deutsch-schweiz. Dichtung.

In het paedagog. ged.: H. Schwarz, Der Wille siegt! — K. Seeliger, Das Gymnas. als Erziehungsschule. — R. Stein, Übersichtstafeln als Unterrichtsmittel.

6: V. Gardthausen, Das Alter italischer Schrift u. d. Gründung v. Cumae. — M. Schneidewin, Ein Versuch über die Rätsel d. Platon. Parmenides. — L. Bette, F. Hebbel u. d. kom. Kunst. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Klein (†), Die Weltanschauung Th. Carlyles. — W. Sander, Sprachwissenschaftliches im lat. Anfangsunterricht.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXV, 1: P. Leendertz Jr., *Wtvaert en Treur-dicht van Henricus de Groot*. — Dez., *Geuse-vesper*. — F. W. Stapel, Joris de Bye. — N. v. Wijk, De etymol. v. h. woord *geluk*. — J. W. Muller, *Vaak*. — G. J. Boekenoogen, Verwanten van *Klaasje Zevenster*. — A. Kluyver, Over twee koren in *Geeraerdt van Velsen*. — N. v. Wijk, *Kroos* 'eendekroos' en *kroost* 'kinderen' Een semasiol. onderzoeking. — J. M. Hoogvliet, Regels (naar de *beteekenis*) voor het *deel-* of *dingsoortig* (zgnd. „onzijdig") „geslacht" in de Ned. taal.

N. Taalgids, X, 4: D. Haagman, Subjekt en objekt. — J. Prinsen JLzn., Vosmaer's Amazone. — P. Valkhoff, Zaïre en de Henriade in de Ned. Letterk. — Kron. en Krit. — Bladvulling.

Digitized by Google

Neophilologus, I, 4: C. d e B o e r, Hermione et Andromaque. — C. K r a m e r, Les nouveaux fragments posthumes d'André Chénier, II. — A. G. v. H a m e l, Gotica, I. — M. J. v. d. M e e r, Die got. Ortsgenitive. — J. J. A. A. F r a n t z e n, Ueber den Stil d. Þidrekssaga, II. — G. v. P o p p e l, Z. Verständnis der Brentanoschen *Romanzen v. Rosenkranz*. — H. L o g e m a n, Some Notes on *Romeo and Juliet*, I. — Varia.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLI, 2: Th. F r i n g s, Mfränk.-niederfränk. studien, I. — Chr. B a r t h o l o m a e, Got. *fōn*, gr. *πῦρ*, u.s.w. — R. L o e w e, Got. *hiri* — W. v. U n w e r t h, Der dial. d. liedes De Heinrico. — R. P e t s c h, Rätselstudien, I-II. — A. K o p p, Abendgang. — K H e l m, Vier kleinigkeiten zu Wolfram. — A. L e i t z m a n n, Z. grafen Rudolf. — D e z., Bemerk. zu Brants Narrenschiff. — Fr. M i c h a e l, Geschmack in anwendung a. d. schöne.

Anglia, XL, 1: F. B r i e, Imperialist. strömungen in der engl. Literatur.

2: E. P i z z o, S. T. Coleridge als kritiker. — G. B u d j u h n, *Lēodum is mīnum* — ein ae. dialog. — O. B. S c h l u t t e r, Ae. *scinn* = ne. *shin* = nhd. *schinne*. — G. D u b i s l a v, Stud. z. mittelengl. syntax.

Bijdragen en Mededeelingen Hist. Genootschap, XXXVII: P o s t h u m u s, Adviezen 1663 betreffende toestand en bevordering der textielnijverheid in Holland. — R o l l i n C o u q u e r q u e en M e e r k a m p v a n E m d e n, Goudsche vroedschapsresoluties betreffend dagvaarten van Holland en de Staten-Generaal. — V a n B r a k e l, Vennootschapsacten uit de 17de eeuw. — B e e l a e r t s v a n B l o k l a n d, Familie-aanteekeningen van Matenesse. — V a n G r o l, Het Zeeuwsche prijzenhof te Vlissingen 1575/7.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 3: Maurits en Oldenbarnevelt. — V a n P o e l j e, De rijmkroniek van Klaas Kolyn. — V a n R a a l t e, De val van Parnell. — K e u n i n g, Vroegste kartografie van Amerika.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLI, 3: K n u i f en S m e e t s, Sasbout Vosmeer, I.

Revue Historique, CXXI, 2: H o m o, Flamininus et la politique romaine en Grèce, I. — M o n o d, La réforme catholique au XVIe siècle. — Bulletin historique (France; Pays-Bas).

CXXII, 1: Homo, Flamininus (slot). — M o r e l - F a t i o, Don Tocsinos. — H a u m a n t, Karageorges. — Bulletin historique (Histoire grecque, III).

Hist. Vierteljahrschrift, XXV, 4: H a g e n b r i n g, Iselins Geschichtsphilosophie. — V o n P f l u g k H a r t u n g, Warschau zur Preuszischen Zeit (1795—1806). — Kleine Mitteilungen: G e r l a c h, Zur Frage der Grundrissbildung der deutschen Stadt; L e c h n e r, Die Reichsacht; A d a m, Herausgabe von Landtagsakten.

Vierteljahrschrift fur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XIV, 1: S c h w i n k o w s k i, Die Reichsmünzreformbestrebungen 1665/70. — Z y c h a, Wirtschaftsgeschichte der deutschen Salinen. — M i l j u k o f f, Die Entwicklung des russischen Städtewesens.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXX, III, 4: B e e k m a n, Wat is een waterschap? — C a n n e g i e t e r, Temperatuur, luchtdruk, wind. — L u l o f s, Hippocrates, Over lucht, water en bodem. — W i e d e r, Oud-Nederlandsche kaarten. — H i r s c h i, Tertiärkohlen in Süd-Sumatra. — Mededeelingen (o. a. l'H o n o r é N a b e r, De eerste vloot naar Indië.)

Studiën, LXXXVI, Juli: W. C r a m e r, Protestantsche Retraite-huizen. — B. W. S p e e k m a n, Enrica von Handel-Mazzetti. — F. d e B r u y n, Roger Bacon en het buskruit, I. — L. P. G r o e n e w e g e n, De Javaansche Vorsten en hun verleden. — W. H e n d r i k x, Dr. A. Kuyper over het Wonder. — Meded. — Berichten uit de Pers. — Lezers en Red.

Augustus: J. v. G i n n e k e n, De authentieke Mathilde van Jacques Perk. — F. d e B r u y n, Roger Bacon en het buskruit, II. — G. J o n c k b l o e t, Noto Soeroto: De geur van moeders haarwrong. — C. W e s s e l s, Een belangrijk werk op zeden- en volkenkundig gebied. — Is. V o g e l s, Leven van Benedictus XV. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

K a l f f, Literatuur en Tooneel te Amst., 2e dr.: N. Taalg. X, 4 (Koopmans).

T i e m e i j e r, Klankleer d. ged. v. W. v. Hildegaersberch: N. Taalg. X, 4 v. Wijk).

Z i j d e r v e l d, Romance-poëzie in N. Nederl. v. 1780 tot 1830: N. Taalg. X, 4 (Koopmans).

ADVERTENTIEN.

De Treurspelen van
AESCHYLOS en SOPHOKLES,
vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke
DOOR
Dr. L. A. J BURGERSDIJK,
Tweede druk.
In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van
SOPHOKLES
KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.
AESCHYLOS
PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.
De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50**, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

La Revue de Hollande
LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE
Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY
Secrétariat de la Rédaction: GEORGES GAILLARD, LOUIS PIÉRARD
Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an.
Prix du numéro fl. 1.25
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ - LEIDEN

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

Dr. N. JAPIKSE,

LEERBOEK DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

Vooral ten gebruike van Gymnasia en H. B. Scholen.

3de herz. druk. Prijs, gebonden f 2.50.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verscheen een zeer belangrijke uitgave getiteld:

Pour la Reconstruction de la Belgique

PRÉLIMINAIRES D'ART CIVIQUE

mis en relation avec le „CAS CLINIQUE" DE LA BELGIQUE

PAR

LOUIS VAN DER SWAELMEN,

Architecte-Paysagiste.

Prijs f 3.50.

De bekende en kundige Belgische Architect geeft in dit werk de grondslagen aan, waarop de Steden en Dorpen van België na den Oorlog volgens practische, artistieke en vooral redelijke voorschriften herbouwd moeten worden, opdat België vernieuwd en verjongd uit zijn asch zal herrijzen.

Het is een boek niet alleen voor bouwkundigen, doch ook voor hen die zich op het gebied van Schoone Kunsten en Geschiedenis bewegen, voor allen voorts wien het lot en de toekomst van België ter harte gaan,

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XXI:**

De Apostolische Vaders II,

(Brieven van Ignatius. Brief van Polycarpus. Marteldood van Polycarpus. Brief aan Diognetus).

BEWERKT DOOR

Dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zoo juist verscheen het voor het Gymnasiaal onderwijs belangrijke werk:

DE KLASSIEKE OUDHEID

IN HET

GYMNASIAAL ONDERWIJS.

RAPPORT

in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën samengesteld door:

J. W. BIERMA. H. BOLKESTEIN.

E. H. RENKEMA. J. VAN IJZEREN.

Prijs f 1.90.

Uitg. van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden.

Historische Platen-Atlas

VOOR DE

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Dr. M. G. DE BOER en H. HETTEMA Jr.

Met 547 afbeeldingen, waarvan 46 in diepdruk.

Deze nieuwe **Platen-Atlas** wordt niet alleen uitgegeven ten dienste van het onderwijs, doch ook met het oog op de vele belangstellenden in onze Vaderlandsche Geschiedenis, waaronder wij in de eerste plaats rekenen de bezitters van Prof. BLOK's GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

Voor den uiterst lagen prijs van **f 1.90,** wordt hier een verzameling van illustraties aangeboden die onze Vaderlandsche Historie ten volle in beeld brengt.

Prijs gebonden in Linnen Band f 1.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Verschenen: een zeer actueel boekje getiteld:

Vredes-Conferenties na den Oorlog?

Vragen gesteld en Antwoorden verzameld door den Nederlandschen Anti-Oorlog Raad.

Ter herdenking van de Opening der Eerste Vredesconferentie

1899 – 18 Mei – 1916.

Prijs **50 Cents.**

Uitg. van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

ADRESBOEK VOOR DEN **Nederl. Boekhandel en Aanverwante Vakken** **1916.** *Prijs f 2.50.*	**AKVELD'S** **Groot Brievenboek.** Familiebrieven Requesten enz. enz. ACHTSTE DRUK. *Prijs f 1.25.*	Prof. Dr. P. J. BLOK'S **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk.** TWEEDE DRUK. *Prijs per Deel geb. f 6.90.*	**BEROEMDE MEESTERS.** 2e Verzameling van Kunstwerken uit bekende Museums in Europa. *12 afl. à 70 Cents*	**CAPPELLE** **De Electriciteit** DOOR **J. M. G. SCHEFFER.** *Prijs geb. f 9.40.*
Gedenkboek VAN DEN **Europeeschen Oorlog** **1915.** *20 afleveringen, elk à 30 Cts.*				**v. HEUSDEN's** **Handleiding voor de Burgerlijke Bouwkunde.** **Elfde Druk.** *Prijs . . . f 1.90.*
HALL CAINE. **De Vrouw, die Gij mij gegeven hebt** Hoogst boeiende Roman. **DERDE DRUK.** *Prijs geb. f 2.90.*				**Historische Platen-Atlas** voor de Geschiedenis van het Nederl. Volk door Dr. M. G. DE BOER en H. HETTEMA Jr. *Prijs geb. f 1.90.*
B. Kellermann. **De Tunnel.** Boeiende Amerikaansche Roman uit de Technische Wereld. *Prijs geb. f 1.60.*	**Erwin Rosen.** **Een Kwajongen in Amerika.** Hoogst boeiende Amerikaansche Roman. *Prijs geb. f 1.60.*	**Shakespeare's** **Jubileum-Uitgave van zijn Meesterstukken** *Prijs gebonden in 3 deelen compleet f 4.90.*	**Cora Westland** **Levenswond.** In dezen Roman wordt het vraagstuk behandeld: Het geneeskundig onderzoek vóór het Huwelijk. *Prijs geb f 2.25.*	**De Wonderen der Wereld** **Tweede Druk.** Hoogst interessante uitgave Pl.m. 1000 afb. Compleet in 24 aflev. *Prijs p. afl 30 Cts.*

NIEUWE UITGAVEN VAN A.W. SIJTHOFF's UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Geïllustreerde Catalogussen van de voornaamste Boeken en Technische Werken op aanvrage gratis en franco verkrijgbaar.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ.

Doezastraat 1, 3, 5. LEIDEN. Int. Tel. No. 1.

Boek-, Courant- en Kunstdrukkerij.

Groote verscheidenheid van de nieuwste lettersoorten.
Belast zich met het drukken en uitgeven van Werken op Wetenschappelijk, Technisch en Algemeen Gebied.
Modern ingericht bedrijf, waarin de nieuwste vindingen op Typografisch en Technisch gebied zijn toegepast.
Speciaal ingericht voor het drukken van proefschriften, zoo noodig, in één week gereed.

Begrootingen van kosten enz. worden op aanvraag gaarne verstrekt.

Digitized by Google

Bnd 116-192.07

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIERËNTWINTIGSTE JAARGANG.

1917.

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Philol 260

HARVARD COLLEGE
APR 23 1925
LIBRARY

Sever fund

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 24sten Jaargang.

Dr. A. J. Barnouw te 's-Gravenhage.
F. de Bas te 's-Gravenhage.
Mr. W. H. de Beaufort te Leusden.
Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Dr. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
E. Boulan te Groningen.
Mr. Dr. S. van Brakel te Utrecht.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. H. Cannegieter Tz. te 's-Gravenhage.
† Prof. Dr. R. H. van Dorsten te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
W. van den Ent te Rotterdam.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. M. N. Kapteyn te Leiden.
† Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Mej. W. Kuenen te Breda.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Mevr. J. A. Lambert—van der Kolf te Leiden.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. J. W. Lely te Leiden.
Dr. J. H. Leopold te Rotterdam.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Dr. P. A. Meilink te 's-Gravenhage.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. A. Pannekoek te Hoorn.
Mej. I. C. E. Peelen te 's-Gravenhage.
Dr. D. Plooij te Leiden.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel te 's-Gravenhage.
Dr. J. W. van Rooijen te Zutfen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Prof. Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Mej. Dr. B. M. van der Stempel te Amsterdam.
Dr. N. B. Tenhaeff te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. H. J. Toxopeüs te Amersfoort.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
J. Verwer te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Utrecht.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Aeschylus, zie von Wilamowitz-Moellendorff.
Al-Khwārizmi, zie Suter.
Al-Madjrītī, zie Suter.
Arabi, zie Horten.
Armini, Sepulcralia Latina (v. Dorsten) 195.
Von Arnim, Plato's Jugenddialoge und die Entstehungszeit des Phaidros (Ovink) 83.
Athelhard van Bath, zie Suter.

Bally, zie Saussure (De) 9.
Besthorn, zie Suter.
Bethe, zie Kulturjenhichte des Krieges.
Bjørnbo, zie Suter.
Bodin, zie Chauviré.
Bömer, Die Pilgerfahrt des träumenden Mönchs (Frantzen) 133.
Bosanko, Collecting old Lustre Ware (Peelen) 276.
Bouwman en Verdenius, Deutsche Literaturgeschichte, nebst Lesebuch für höhere Lehranstalten (Kapteyn) 172.
Boyd Carpenter, The Witness of Religious Experience (Thierry) 272.
Breithaupt, De Parmenisco grammatico (v. IJzeren) 115.
Brix, Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus, III Menaechmi (Bierma) 157.
Bussemaker, zie Muller.
Van Buuren, Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk (M. G. de Boer) 220.
Dez., Om te verwerken (M. G. de Boer) 220.

Cagnat, L'annone d'Afrique (v. Gelder) 19.
Chauviré, Jean Bodin (Serrurier) 212.
Dez., Colloque de Jean Bodin. Des secrets cachez des choses sublimes (Serrurier) 234.
Christensen, Le dialecte de Sāmnan etc. (Houtsma) 90.
Cicero, zie van Rooyen.
Clemen, Die Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum (Toxopeüs) 166.
Del Court tot Krimpen, La Famille del Court van Krimpen (v. Brakel) 70.
Cohen, Le Parler Arabe des Juifs d'Alger (Snouck Hurgronje) 161.
Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, I (v. Slee) 242.
Cuq, Une statistique de locaux affectés à l'habitation dans la Rome impériale (v. Gelder) 91.

Dawkins, Modern Greek in Asia Minor (Hesseling) 7.
Demisiècle de civilisation française (Un) (Boulan) 41.
Dessau, Inscriptiones latinae selectae, III, 2 (v. Gelder) 250.
Van Dillen, Het economisch karakter der middeleeuwsche stad, I (Meilink) 164.
Dittenberger, Sylloge inscriptionum graecarum, I (v. Gelder) 57.
Doren, zie Kulturgeschichte des Krieges.
Dottin, Les anciens peuples de l'Europe (v. Gelder) 139.
Dove, Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volksnamens (Schönfeld) 235.

Ehrismann, Rudolfs von Ems Weltchronik (Frantzen) 131.
Ernout, Lucrèce de la Nature, livre IV (Lely) 10.
Eysten, Het leven van Prins Willem II (de Beaufort) 190.

Finsler, Die Homerische Dichtung (Valeton) 81.
Fournier, Une groupe de recueils canoniques italiens des Xe et XIe siècles (Kruitwagen) 167.

Geffcken, Griechische Epigramme (Groeneboom) 226.
Gosses en Japikse, Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland (Blok) 122.
De Groot, Leopold en Rijkens, Nederlandsche Letterkunde 278.
Gudeman, P. Cornelii Taciti De Germania (v. Rooijen) 255.
Gundacker von Judenburg, zie Jaksche.
Gutenberg-Gesellschaft. 13/15er Jahresbericht (Kruitwagen) 98.

Haines, The communings with himself of M. Aurelius Antoninus, together with his speeches and sayings (J. H. Leopold) 61.
Halliday, zie Dawkins.
Hamberger, Die rednerische Disposition in der alten ΤΕΧΝΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ (W. E. J. Kuiper) 181.
Hamburger, Herziening van ons voorbereidend Hooger Onderwijs (Cannegieter) 219.
Harder, zie Schmelzer.
Harrington, The Roman elegiac Poets (Enk) 36.
Haupt, Zur niederdeutschen Dietrichsage (v. d. Ent) 118.
Herre, zie Kulturgeschichte des Krieges.
Herrmann, Alte Geographie des unteren Oxusgebietes (Koch) 140.
Hoecker, Das Lehrgedicht des Karel van Mander (Martin) 275.
Homerus, zie Wecklein.
Horten, Mystische Texte aus dem Islam. Drei Gedichte des Arabi (1240) (Snouck Hurgronje) 89.
Housman, M. Manilii Astronomicon liber tertius (v. Wageningen) 84.
Howe, The false Dmitri (v. Wijk) 165.
Hübner, Die poetische Bearbeitung des Buches Daniel (Frantzen) 65.

Ihrig, The semantic Development of Words for „walk, run" in the germanic Languages (Schönfeld) 257.

Jacob, Türkisches Hilfsbuch (Houtsma) 255.
Jaksche, Gundackers von Judenburg Christi Hort (Frantzen) 64.
Japikse, zie Gosses.

Karsten, Die mitteldeutsche poetische Paraphrase des Buches Hiob (Frantzen) 65.
Keulen, Studia ad arbitrium in Menandri Epitrepontibus exhibitum (v. Leeuwen) 203.
Klassieke Oudheid in het Gymnasiaal Onderwijs (De). Rapport (Cannegieter) 24.
Kock, Umlaut und Brechung im Altschwedischen (Boer) 63.
Dez., Svensk Ljudhistoria, III, 1 (Boer) 211.
Koldewey, Das wieder erstehende Babylon (Thierry) 17.
Kolsen, Dichtungen der Trobadors (Salverda de Grave) 66.
Konrad von Megenberg, zie Matthaei.
Kooperberg, Honderd Taaloefeningen bij de Nederlandsche Spraakkunst (B. M. Noach) 245.
Koopmans, zie Terwey.
Kroes, Zur Wiederholung (Verwer) 124.
Kronenburg, Maria's Heerlijkheid in Nederland, VII—VIII (Kruitwagen) 146.
Kul'bakin, Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk (v. Wijk) 135.
Kulturgeschichte des Krieges (de Bas) 263.

De Lamartine, zie Lanson.
Lanson, A. de Lamartine, Méditations poétiques (Gallas) 260.
Λίκας Ἀρβανίτης, Κούφια Καρύδια (Hesseling) 98.
Leopold (L.) en Pik, Nederlandsche Letterkunde. Schrijvers en Schrijfsters vóór 1600 (Varenhorst) 100.

Digitized by Google

Leopold (L.), zie De Groot.
Leopold (S. A.) et Mauritz, Traité de la formation des mots en français (Sneyders de Vogel) 15.
Lindsten, De Codice Upsaliensi C 49 (Büchner) 129.
Lucretius, zie Ernout.
Lunderstedt, De C. Maecenatis Fragmentis (Bierma) 229.

Manilius, zie Housman en van Wageningen.
Maecenas, zie Lunderstedt.
Marcus Aurelius, zie Haines.
Matthaei, Konrads von Megenberg Deutsche Sphaera (Frantzen) 66.
Mauritz, zie Leopold (S. A.).
Meyer, Griechische Texte aus Ägypten, I (Hesseling) 228.
Moquette, De Vrouw, I (v. d. Stempel) 217.
Muller, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, V, 2 (Brugmans) 266.
Von Mutius, Die drei Reiche (T. J. de Boer) 194.
Mutschmann, Tendenz, Aufbau und Quellen der Schrift vom Erhabenen (J. C. Vollgraff) 5.
Dez., Sexti Empirici Opera, II (C. W. Vollgraff) 7.

Niemeyer, zie Brix.

Oldenberg, Die Lehre der Upanishaden und die Anfänge des Buddhismus (H. Kern) 11.
Dez., Die Religion des Veda (Caland) 192.
Opstelten, Brieven van Mr. A. C. W. Staring (Prinsen) 13.

Pallis, zie Λίκας.
Pernot, Etudes de Littérature grecque moderne (Lambert-v. d. Kolk) 270.
Pfister, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexandrias (v. Gelder) 39.
Pijper, De Kloosters (v. Slee) 22.
Pik, zie De Groot en Leopold (L).
Pit, Het logische in de ontwikkeling der beeldende kunsten (Groenewegen) 51.
Plato, zie Schmelzer en Verdam.
Plautus, zie Brix.
Prinsen, Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis (C. H. Ph. Meijer) 184.
Prou, Un diplôme faux de Charles le Chauve pour l'abbaye de Montier-en-Der (Tenhaeff) 69.

Ravensteyn, Oefeningen in de Vereenvoudigde Spelling voor Herhalings- en Inhalingsscholen (B. M. Noach) 244.
Reissenberger, Das Väterbuch (Frantzen) 132.
Robertson, The Germans (Huizinga) 20.
Van Rooijen, M. Tullii Ciceronis pro Sex. Roscio Amerino Oratio (Lely) 124.
Dez., M. Tullii Ciceronis pro T. Annio Milone oratio (Brakman) 277.
Dez., M. Tullii Ciceronis pro L. Murena oratio (Brakman) 277.
Rudolf von Ems, zie Ehrismann.

De Saussure, Cours de linguistique générale (Kluyver) 153.
Scheer, Studien zu den Dramen des Aeschylos (K. Kuiper) 177.
Schmeidler, zie Kulturgeschichte des Krieges.
Schmelzer, Platons Ausgewählte Dialoge, V (Ovink) 249.
Schöne, zie Vahlen.
Schrieke, Het Boek van Bonang (v. Ronkel) 208.
Schrijnen, De vergelijkende klassieke taalwetenschap in het gymnasiaal onderwijs (Cannegieter) 170.
Schroeder, Novae comoediae fragmenta in papyris reperta exceptis Menandreis (v. IJzeren) 33.
Schröeder, De Amoris et Psyches Fabella Apuleiana nova quadam ratione explicata (Schrijnen) 267.
Schweikert, Zur Ueberlieferung der Horaz-Scholien (Beck).
Schwenn, Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern (de Jong) 216.
Sechehaye, zie Saussure (De).
Sehrt, Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion „Und" (Schönfeld) 38.
Sextus Empiricus, zie Mutschmann.
Sneller, Walcheren in de vijftiende eeuw (v. Brakel) 237.
Sommer, Die indogermanischen iā- und io-Stämme im Baltischen (v. Wijk) 15.
Staring, zie Opstelten.
Stille, Maîtres écrivains du dix-neuvième siècle (Boulan) 27.
Studien zur semitischen Philologie und Religionsgeschichte, Julius Wellhausen zum siebzigsten Geburtstag am 17 Mai 1914 gewidmet, hg. von Karl Marti (Snouck Hurgronje) 116.
Suter, Die astronomischen Tafeln des Muḥammed ibn Mūsā Al-Khwārizmi, in der Bearbeitung des Maslama ibn Ahmed Al-Madjrītī und in der lateinischen Uebersetzung des Athelhard von Bath (Pannekoek) 93.

Tacitus, zie Gudeman.
Taeschner, Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische (Houtsma) 255.
Tambornino, De antiquorum daemonismo (de Jong) 92.
Terwey, Uit Hoofts Nederlandsche Historiën 278.
Tresp, Die Fragmente der griechischen Kultschriftsteller (Roos) 1.
Tudeer, De vocabulis quibus Sophocles in Ichneutis fabula satyrica usus est (M. A. Schepers) 156.

Vahlen, Beiträge zu Aristoteles' Poetik (Fraenkel) 60.
Veltenaar, Het kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel tot 1816 (Knappert) 95.
Verdam (H. D.), De Meno van Plato (Kuenen) 99.
Verdenius, zie Bouwman.
Völter, Die Menschensohnfrage neu untersucht (Windisch) 144.
De Vries (J.), Studiën over Faerösche Balladen (Krijn) 183.
De Vries (T.), Holland's Influence on English Language and Literature (Barnouw) 258.

Van Wageningen, De Ciceronis Libro Consolationis (Brakman) 87.
Dez., M. Manilii Astronomica (Boas) 203.
Walleser, Prajñā-Pāramitā (Faddegon) 231.
Wecklein, Homer, Odyssee, I, 1 (Valeton) 225.
Weule, zie Kulturgeschichte des Krieges.
Von Wilamowitz-Moellendorff, Die Ilias und Homer (Vürtheim) 105.
Dez., Aeschyli tragoediae, ed. minor (K. Kuiper) 226.
Wohlenberg, zie Zahn.
Wolff, Der Toleranzgedanke in der deutschen Literatur zur Zeit Mendelssohns (Knappert) 76.

Zahn, Kommentar zum Neuen Testament, I—III (de Zwaan) 44. 72.
De Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament (Plooij) 274.

Digitized by Google

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Archives de la Maison d'Orange-Nassau 196.

Bossche Bijdragen 174.
Ten Bruggencate en Van der Wal, Engelsch Woordenboek 28.

Certamen Poeticum Hoeufftianum 222. 280.

Van Deventer, zie Nederlandsche steden.
Dietrich, Lateinische Sprüche 102.

Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië 125.

Fruin, zie Nederlandsche steden.

Hesseling, Bloemlezing uit het Pratum Spirituale van Johannes Moschus 53.
Hettema, Groote Historische Schoolatlas 197.

Japikse, Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland 278.
Johannes Moschus, zie Hesseling.

Knuttel, Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 78.
Krämer, zie Archives.
Kramers' Woordentolk 174.

Van der Meulen, Ontwikkeling en doel van de volksuniversiteit 125.
Mulder, St. Dominicus en zijn werk 278.

Nederlandsche steden in de 16de eeuw 77.
Neurdenburg, Onderwijs in de kunstgeschiedenis een eisch voor algemeene ontwikkeling 197.

Oorlogsliteratuur 28. 29. 53. 102. 103. 125. 174. 197 279.

Paulus, zie Encyclopaedie van N.-I.

Sluys, Iets uit de geschiedenis der Uilenburgerstraat-Synagoge 125.
Dez., De ambtsdata van de oudste opperrabijnen bij de Hoogduitsche Joodsche gemeente te Amsterdam (1640—1706) 279.
Stichting-De Goeje 78.

Vereeniging voor de uitgave van Grotius 125.

Van Wageningen, Gids voor Gymnasiasten 102.
Van der Wal, zie Ten Bruggencate.
Von Wilamowitz-Moellendorff, Rede zum Jahresfeste der Universität 103.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 29. 150. Beiblatt 222. 280.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 126. 246.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 78. 150. 279.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 198.
Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis enz. 30. 104. 246.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 197. 245. 279.
Hermes 198.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 29. 54. 103. 126. 198. 246. 279.
Mnemosyne 29. 125.
Museum, Rheinisches, 103. 198.
Neophilologus 54. 126. 198. 279.
Philologus 78.
Review, English Historical, 246. 280.
Revue historique 78. 104. 174.
Studiën 30. 54. 78. 104. 126. 174. 198. 222. 246. 280.
Taalgids, Nieuwe, 29. 222. 279.
Tijdschrift van het Kon. Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap 30.
Tijdschrift voor Geschiedenis enz. 30. 126. 174. 198. 280.
Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde 222. 246.
Vierteljahrschrift, Historische, 126.
Zeitschrift, Historische, 104. 246. 280.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

American Book Company, New York 36.
Bekker, Amsterdam 146.
Bloud et Gay, Paris 28. *29. *102. *125. *174. *197. *279.
Den Boer, Utrecht 208.
Bohn, Haarlem 274.
Brill, Leiden 124. *125. 144. 277.
Buchner, Bamberg 225.
Champion, Paris 161. 212. 234.
Constable & Co., London *125. *174.
Cotta'sche Buchhandlung, Stuttgart 192.
Deichert, Leipzig 44. 72.
Didier, Paris 270.
Eranos' Förlag, Göteborg 129. 195.
Gleerup, Lund 63. 211.
Van Goor Zonen, Gouda 124. *174.
Grant Richards, London 84.
Grentzebach, Chicago 258.
Gutenberg-Gesellschaft, Mainz 98.
Hachette et Cie, Paris *29. 41. 260.
Heinemann, London 61. 276.
Hinrichs, Leipzig 17.
Hirzel, Leipzig 57.
Van der Hoek, Leiden 15.
Høst & Søn, København 90. 93.
IJkema, 's-Gravenhage 245.
Van Kampen, Amsterdam *197.
Klincksieck, Paris 10. 19. 69. 91. 139. 167.
Koch, Dresden *102.

Digitized by Google

Kruyt, Amsterdam 95. 164.
Leroux, Paris 43.
Liverpool Booksellers Co., Liverpool 97.
Loosjes, Haarlem 201.
Malmberg, Nijmegen *278.
Marcus & Weber, Bonn 23. 89.
Mayer und Müller, Berlin 76. 118. 255.
Meyer en Schaafsma, Leeuwarden 242.
Meulenhoff, Amsterdam 190. 217.
Niemeyer, Halle 66.
Nijhoff, 's-Gravenhage 22. *77. *78. 122. *125. 184. 275. *278.
Noordhoff, Groningen 27. 87. *102.
Oosthoek, Utrecht 51. 237.
Payot et Cie, Lausanne 153.
Portielje, Amsterdam 267.
Ruys, Utrecht *53.
Schöningh, Paderborn 35. 181.
Sijthoff, Leiden 24. *102. *196.
Teubner, Leipzig 7. 15. 60. 81. 83. 115. 157. 177. 203. 229. 263.
Thieme & Cie, Zutphen 170.
Tjeenk Willink, Haarlem 13. 183. 266.
Tjeenk Willink, Zwolle *197.
Töpelmann, Giessen 1. 92. 116. 166. 216.
University of Chicago Press, Chicago 257.
University Press, Cambridge 7. *53.
Vandenhoek & Ruprecht, Göttingen 11. 38. 231.
Weidmann, Berlin 5. 64. *102. *103. 105. 131. 140. 194. 226. 228. 249. 250. 251.
Williams & Norgate, London 20. *29. 165. 272.
Winter, Heidelberg 39. 226. 235.
Wolters, Groningen *28. *53. 99. 100. *102. *125. 172. *196. 219. 220. 244. *245. *278.

Digitized by Google

Digitized by Google

Philol. 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 1.** **October 1916.**

Tresp, Die Fragmente der griechischen Kultschriftsteller (Roos).
Mutschmann, Tendenz, Aufbau u. Quellen der Schrift vom Erhabenen (J. C. Vollgraff).
Mutschmann, Sexti Empirici Opera, II (C. W. Vollgraff).
Dawkins, Modern Greek in Asia Minor (Hesseling).
Ernout, Lucrèce de la Nature, livre IV (Lely).
Oldenberg, Die Lehre der Upanishaden und die Anfänge des Buddhismus (H. Kern).
Opstelten, Brieven van Staring (Prinsen).
Leopold et Mauritz, La formation des mots en français (Sneyders de Vogel).
Sommer, Die indogerm iā und io-Stämme im Baltischen (v. Wijk).
Koldewey, Das wieder erstehende Babylon (Thierry).
Cagnat, L'annone d'Afrique (v. Gelder).
Robertson, The Germans, I (Huizinga).
Pijper. De Kloosters (v. Slee).
Opvoeding en Onderwijs:
De klassieke oudheid in het Gymnas. Onderwijs. Rapport (Cannegieter).
Schoolboeken:
Stille, Maîtres écrivains du 19e siècle (Boulan).
Berichten en Mededeelingen
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Nu het aantal boekwerken dat ter aankondiging ontvangen wordt, aanmerkelijk vermindert — een noodzakelijk gevolg van de afneming der wetenschappelijke productie in dezen oorlogstijd —, vreest de Redactie niet in staat te zullen zijn, het *Museum* in de eerstvolgende maanden op den gewonen voet te doen verschijnen. In overleg met den Uitgever heeft zij daarom besloten, indien het onvermijdelijk is den omvang der nummers bij wijze van tijdelijken maatregel te verminderen. Die maatregel zal niet noodig zijn, indien de medewerkers, die boeken onder hun berusting hebben, waarvan zij de recensies nog niet hebben ingezonden, dit alsnog ten spoedigste doen: de Redactie maakt dan ook van deze gelegenheid gebruik om een dringend beroep te doen op hun medewerking in het belang van het tijdschrift.

Die Fragmente der griechischen Kultschriftsteller, gesammelt von **A. Tresp.** (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XV, 1). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 10).

Dat Müller's Fragmenta Historicorum graecorum, waarvan het eerste deel uit 1841 dateert, hoe nuttig ook en zelfs onontbeerlijk, thans verouderd zijn en niet meer aan de moderne behoeften beantwoorden, daarover behoeft men geen woord te verliezen: eene nieuwe bewerking is dringend noodig. Het plan hiertoe heeft Jacoby ontworpen en in 1909 in de Klio IX, blz. 80 v., uitvoerig uiteengezet; hij wijst er o. a. op, hoe de fragmenten van verschillende categoriën van historici telkens gezamenlijk dienen te worden behandeld. Voor één dier groepen, en wel eene, die bij Müller bijzonder stiefmoederlijk was bedeeld, nmlk. de schrijvers over cultus en ritus, heeft nu Tresp de taak der nieuwe bewerking op zich genomen. Aan den boven geciteerden titel van zijn werk beantwoordt echter de inhoud zijner verzameling slechts ten deele. Vooreerst bevat deze slechts de met toevoeging van den naam des schrijvers bewaarde fragmenten; de uiterst talrijke in lexica, scholia enz. *anoniem* overgeleverde mededeelingen, die op „Kultschriftsteller" terug gaan, heeft hij buitengesloten. Verder zijn slechts de fragmenten opgenomen van geschriften, die blijkens hun titel *speciaal* de beschrijving van sacra beoogden, dus slechts van werken als: Περὶ θυσιῶν, Περὶ ἑορτῶν, Περὶ μυστηρίων en dergel., terwijl de talrijke mededeelingen van sacralen aard, die in de fragmenten der werken over de locale geschiedenis der Grieksche steden en stammen, als de Ἀτθίδες, Μ[illegible]κά, Δηλιακά en dergel., gevonden worden, ter zijde zijn gelaten. De titel van Tresp's verzameling had dus m. i. behooren te luiden: Die mit Autornamen überlieferten Fragmente der griechischen Spezialschriften über Kultusaltertümer. In deze, zich zelf opgelegde, beperking heeft, dunkt mij, de verzamelaar zijn doel bereikt. Hij brengt 179 fragmenten — 38 hiervan ontbreken bij Müller — van 59 auteurs. Met het oog op den indruk van groote vlijt, dien het geheele werk maakt, is het niet waarschijnlijk, dat hij eenig fragment van beteekenis over het hoofd zal hebben gezien.

In eene inleiding geeft Tresp een overzicht over de ontwikkeling der „Kultschriftstellerei." Haren oorsprong vindt zij, zooals hij terecht opmerkt, in de *praktijk*, in de

Digitized by Google

behoeften der priesters, om de al-oude riten onveranderd te doen voortbestaan; voortgezet wordt zij in de *geleerde* geschriften van den Alexandrijnschen tijd en later. Daaruit putten, direct of indirect, de bronnen, waaraan *wij* onze kennis moeten ontleenen: schrijvers als Athenaeus en Aelianus, de kerkvaders, de lexicographen en scholiasten. De „Kultschriftsteller" zelf blijven, voor verreweg de groote meerderheid, voor ons slechts namen, waarachter wij geen individualiteit vermogen te erkennen; slechts bij een enkele, als Philochoros en Polemon den στηλοκόπας, is het mogelijk, zijne werkzaamheid en bedoelingen nader te preciseeren. 179 fragmenten van 59 schrijvers — waarlijk, het is een schamele oogst. Voor onze kennis der godsdienstige gebruiken en voorstellingen der Grieken is het zeer te betreuren, dat, op die restjes na, deze geheele categorie van geschriften verloren is gegaan. De dag, waarop de bodem van Egypte ons een werk als Philochoros' περὶ ἑορτῶν of als Sosibios' περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν zou terugschenken, zou een feestdag zijn voor de classieke philologie.

Op de inleiding volgen de fragmenten zelf, natuurlijk telkens ontleend aan de beste edities. Veel zorg heeft Tresp eraan besteed, om bij elk fragment de, gewoonlijk anonieme, parallel-traditie omtrent het erin meegedeelde op te geven, en voor de verklaring ervan zorgt hij door eigen opmerkingen en rijkelijke verwijzingen naar de moderne literatuur. Het komt mij voor, dat daarbij niets van belang is vergeten. De gebruiker van het boek kan voor deze vele opgaven, waarbij ook vaak naar literatuur wordt verwezen, die niet voor de hand ligt, slechts dankbaar zijn.

Wat de volgorde der fragmenten betreft, verdeelt Tresp ze in drie hoofd-afdeelingen. Eerst geeft hij die, welke betrekking hebben op den attischen cultus. De rij wordt geopend door Kleidemos, den oudsten atthidograaf (begin 4e eeuw v. C.), wiens Ἐξηγητικόν éénmaal door Athenaeus (IX 409 f) wordt geciteerd. De overige drie fragmenten, die Tresp aan dit werk toeschrijft — ze zijn slechts met den naam van den schrijver, zonder toevoeging van dien van het werk, overgeleverd — kunnen m. i. even goed uit Kleidemos' Atthis stammen. Het grootst in deze afdeeling is het getal der fragmenten uit Philochoros, nmlk. 17, en wel uit diens περὶ θυσιῶν, περὶ ἑορτῶν en περὶ ἡμερῶν; van aanzienlijken omvang of veel belang zijn zij echter niet.

De tweede afdeeling bevat de fragmenten uit werken over niet-attische culten, in geographische volgorde: Bœotië, Delphi, Argos, Sparta, Rhodos enz. Het grootste aantal, 14, levert hier het werk van Sosibios περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν, die echter alle slechts kort zijn. Wel bevinden zich onder dit tweede gedeelte eenige andere van grooteren omvang en belangrijken inhoud, als het overzicht van Plutarchus' περὶ τῶν ἐν Πλαταιαῖς Δαιδάλων, dat Eusebius geeft in het begin van het 3e boek der Praeparatio evangelica; verder de interessante fragmenten uit Aristocles, περὶ Ἑρμιόνης ἱερῶν; uit Polemon, περὶ τοῦ παρὰ Ξενοφῶντι καννάθρου; uit Menodotos, περὶ τῶν κατὰ τὸ ἱερὸν τῆς Σαμίας Ἥρας; uit Hermeias περὶ τοῦ Γρυνείου Ἀπόλλωνος. Het bij Athenaeus IV 149 d bewaarde, eenige, fragment van laatstgenoemd overigens volkomen onbekend geschrift, waarvan de schrijver meestal, ook door Tresp, zonder eenigen grond geïdentificeerd wordt met Hermeias uit Methymna, die in de 4e eeuw v. C. eene Sicilische geschiedenis schreef, — geeft eene gedétailleerde beschrijving van een offermaaltijd in het πρυτανεῖον te Naucratis, de oude Grieken-stad in Egypte. Terecht zegt Tresp in zijne Inleiding p. 18, dat die beschrijving toont, hoe zuiver grieksch het leven te Naucratis was gebleven. Hij had erbij kunnen voegen, dat blijkens een voor enkele jaren gevonden papyrus (bij Mitteis-Wilcken, Grundzüge enz. I 2, blz. 44 No. 27) te Naucratis zelfs nog in de 2e eeuw n. C. (en dus zeer zeker in vroegeren tijd) *geen* connubium bestond tusschen Grieken en Egyptenaren. Blijkbaar hebben de Grieken van Naucratis zich vrij gehouden van de in het overige Egypte reeds dadelijk onder de eerste Ptolemaeën beginnende vermenging met de inheemsche bevolking, en is de meening van Mahaffy (Empire of the Ptolemies p. 81), als zou Naucratis reeds spoedig geheel zijn geëgyptiseerd, onjuist.

Het derde gedeelte der verzameling geeft de „Fragmente ohne lokale Beziehung." De meeste hiervan stammen uit werken περὶ τελετῶν en περὶ χρηστηρίων. Het belangrijkst is het uitgebreide fragment uit Polemon ἐν τῇ περὶ ὀνομάτων ἀδόξων ἐπιστολῇ, over de beteekenis van παράσιτος als sacrale term (bij Athen VI 234 c), 'n stukje, kenschetsend voor den στηλοκόπας en vol citaten uit inscripties en oudere schrijvers. Uitvoerige naam- en zaak-registers besluiten het boek.

Zooals ik reeds zeide, is van de auteurs en de werken, wier fragmenten Tresp biedt, meest zeer weinig bekend, en nu heeft de begeerte, om daaromtrent toch iets meer positiefs te zeggen, hem niet zelden verleid tot vermoedens, die op een zeer zwakken bodem staan. Hiervan een paar voorbeelden.

Tresp vermoedt, Inl. blz. 8 en 10, dat het werk van Philochoros περὶ ἡμερῶν speciaal over den *privaten* cultus der Atheners zal hebben gehandeld, het gelijknamige werk van Plutarchus daarentegen in 't bijzonder de Atheensche *staats*feesten ter herinnering aan gelukkige of ongelukkige dagen zou hebben besproken. Voor eene dergelijke onderscheiding geven ons de enkele fragmenten dier werken niet het minste recht.

Op blz. 13 der Inleiding zegt Tresp: Das Buch des Argivers Sokrates über argivische Mysterien zeigt eine gewisse Tendenz, heimische Kulte mit orientalischen zu verschmelzen, en hierop komt hij blz. 123 terug. Deze meening nu berust uitsluitend hierop, dat Tresp aan één der 4 fragmenten, die van Socrates' werk περὶ ὁσίων bewaard zijn, een te grooten omvang toekent. Evenals in de 3 andere is ook in dit, bij Plutarchus De Iside et Osir. 35 bewaarde, fragment (No. 80 bij Tresp) slechts sprake van *Argivische* sacra; wat daarop in den text van Plutarchus volgt, is niet meer een citaat uit Socrates, maar zijn woorden van Plutarchus zelf, zooals uit den geheelen samenhang blijkt. Het fragment behoort dus te eindigen met de woorden ὡς Σωκράτης ἐν τοῖς περὶ ὁσίων εἴρηκεν, en of dit werk eene „Tendenz" heeft gehad, en zoo ja, welke, dat weten we niet.

Zooals uit verschillende citaten blijkt, heeft Heraclides Ponticus in zijn werk περὶ χρηστηρίων ook over de Sibyllen gehandeld. Uit dit werk lezen we bij Clemens Alexandr., Stromat. I 21, 108, 1 (II 69, 16 ed. Stählin): (τὴν Σίβυλλαν) Φρυγίαν τε οὖσαν κεκλῆσθαι Ἄρτεμιν καὶ ταύτην παραγενομένην εἰς Δελφοὺς ᾆσαι·

ὦ Δελφοί, θεράποντες ἑκηβόλου Ἀπόλλωνος,
ἦλθον ἐγὼ χρήσουσα Διὸς νόον αἰγιόχοιο,
αὐτοκασιγνήτῳ κεχολωμένη Ἀπόλλωνι.

Digitized by Google

ἔστι δὲ καὶ ἄλλη Ἐρυθραία Ἡροφίλη καλουμένη· μέμνηται τούτων Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς ἐν τῷ Περὶ χρηστηρίων. Nu zegt Pausanias X 12, 1 v. in zijne opsomming der Sibyllen, dat de Sibylle Herophile zich ook Artemis noemde, en soms vrouw, dan weer zuster of dochter van Apollo, ἑτέρωθι δὲ εἶπε (sc. Ἡροφίλη) τῶν χρησμῶν ὡς μητρὸς μὲν ἀθανάτης εἴη μιᾶς τῶν ἐν Ἴδῃ νυμφῶν, πατρὸς δὲ ἀνθρώπου· καὶ οὕτω λέγει τὰ ἔπη·

εἰμὶ δ'ἐγὼ γεγαυῖα μέσον θνητοῦ τε θεᾶς τε,
νύμφης ἀθανάτης, πατρὸς δ'αὖ κητοφάγοιο
(δ'ἐκ σιτοφάγοιο Dindorf),
μητρόθεν Ἰδογενής, πατρὶς δέ μοί ἐστιν ἐρυθρὴ
Μάρπησσος, μητρὸς ἱερή, ποταμός <τ'> Ἀιδωνεύς.

Deze verzen zouden volgens Tresp blz. 179 oorspronkelijk samen hooren met de door Clemens overgeleverde en in het orakelboek van Heraklides gestaan hebben: „wir verstehen wohl, wenn die Seherin nach ihrer Anrede an die Bewohner in Delphi: ὦ Δελφοί κτλ., nun sich selbst ihnen vorstellt: εἰμὶ δ'ἐγὼ κτλ." Deze verbinding nu is m. i. uitgesloten. Afgezien nog hiervan, dat de verzen bij Clemens gesproken worden door de Phrygische, die bij Pausanias door de Erythraeische Sibylle, kan onmogelijk iemand, die zegt te zijn αὐτοκασιγνήτῳ κεχολωμένη Ἀπόλλωνι, in een onmiddellijk volgend vers zich noemen de dochter van een sterfelijk mensch en eene nymph.

Eene ernstige fout der verzameling acht ik het, dat daarin onder de fragmenten van Philochoros, Andron en Autoclides stukken zijn opgenomen, die alléén voorkomen in de Mythologia van Natalis Comes, een Italiaansch humanist uit de 16e eeuw. Vóór hij deze opnam, had Tresp een onderzoek moeten instellen naar de betrouwbaarheid van dezen schrijver, en dan zou hij gevonden hebben, dat Natalis Comes een falsaris is, die namen en fragmenten van auteurs uit zijn duim zuigt. Het zou te ver voeren, dit vonnis hier nader te adstrueeren, en ik verwijs daarom den belangstellende naar een artikel, dat binnen kort in de Mnemosyne zal verschijnen.

Geeft het boek van Tresp dus op verscheidene plaatsen aanleiding tot tegenspraak, ook op eenige goede opmerkingen zij ten slotte de aandacht gevestigd. Zeer juist is m.i. zijne verklaring van het (tot dusverre voor corrupt gehouden) fragment van Autokleides (No. 5 Tresp) bij Athen. XI 473 b, dat nmlk. het Διὸς κτησίου σημεῖον niets anders zou zijn dan de daar genoemde καδίσκος zelf, en dat ooren, schouders en voorhoofd, die bekranst moeten worden, niet die zijn van een mensch, maar van den καδίσκος (men denke aan de gezicht-urnen uit Troje). Evident is ook zijne verbetering van een fragment van Philochoros (No. 27 Tresp), waar hij in plaats van het overgeleverde Γῆς παῖδας εἶναι θυηλάς ἃς πρῶτον θύουσιν, leest: Γῆς παιδοτρόφου εἶναι θυηλάς, op grond eener glosse bij Suidas s. v. κουροτρόφος, welke dan eveneens op Philochoros moet terug gaan.

Groningen. A. G. Roos.

H. Mutschmann, Tendenz, Aufbau und Quellen der Schrift vom Erhabenen. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 2.60).

Het lang op zeer zwakke gronden aan Longinus toegeschreven geschrift περὶ ὕψους, het eerst in ruimeren kring bekend en gewaardeerd geworden door Boileau's schitterende, zij het dan ook verre van nauwkeurige vertolking in het fransch, heeft nooit meer de aandacht getrokken der litteratoren dan in de laatste twintig jaar. Vooreerst bood ons Vahlen eene (meermalen herziene) voortreffelijke tekstuitgave; daarop volgde de gecommentarieerde editie van Rhys Roberts met zorgvuldige engelsche vertaling. Fr. Hashagen verrijkte eveneens de literatuur met eene (misschien wat al te vrije, dikwijls onnoodig geparaphraseerde, maar toch zeer leesbare) vertaling („Longinus über das Erhabene", Gütersloh, Bertelsmann 1903). In 1911 verscheen eene nieuwe „Uebersetzung mit Einleitung von H. F. Müller" benevens eene afzonderlijk als program van het gymnasium te Blankenburg uitgegeven „Analyse der Schrift περὶ ὕψους". Eindelijk kwam in 1913 de hierboven aangekondigde studie van Mutschmann uit.

Had H. F. Müller hoofdzakelijk getracht door populaire bespreking het anonieme, z. i. uit de tweede eeuw onzer jaartelling dagteekenende werkje „vom Pathetischen", zooals Wilamowitz het liefst betitelt, bij het beschaafde publiek onzer dagen in te leiden, Mutschmann's verhandeling richt zich meer bepaaldelijk tot zijn geleerde vakgenooten, de classieke philologen van professie. Terwijl men tot nog toe vooral oog had gehad voor de duidelijk uitkomende groote mate van afhankelijkheid van den auteur van oudere voorbeelden en verondersteld had dat zoowel zijn aesthetisch oordeel als zijn voorbeelden voornamelijk overgenomen waren uit het werk van den tamelijk scherp door hem bestreden Caecilius van Kalakte — men wees b. v. op de volmaakt overeenstemmende vergelijking van Demosthenes en Cicero (vgl. c. XII, 4 en Cicero's leven van Plutarchus c. 3) en daarbij op het feit dat geheel dezelfde exempla door Caecilius geciteerd ook bij den Pseudo-Longinus (c. XVI περὶ σχημάτων) dienst doen — door Mutschmann daarentegen wordt, nog met meer nadruk dan door H. F. Müller, er op gewezen, dat onze anonymus niet alleen zijn stof volkomen beheerschte, maar zich ook een zelfstandig, overal duidelijk uitkomend artistiek doel had gesteld.

Men had geheel buiten rekening gelaten — iets wat eigenlijk van zelf spreekt — dat zonder den minsten twijfel een voor ons thans verloren, uitgebreide literatuur der Alexandrijnen over al deze dingen moet voorhanden zijn geweest, waaruit natuurlijk alle lateren geput hebben: begrijpelijkerwijze zonder juist telkens hun bronnen aan te geven zooals moderne nauwgezetheid, in tegenstelling met de veel vrijere antieke opvattingen aangaande plagiaat, zulks gebiedend voorschrijft.

Mutschmann betoogt met zeer plausibele argumenten dat de Pseudo-Longinus de oudere werken over zijn onderwerp heel goed zelfstandig bestudeerd kan hebben zonder uitsluitend of voornamelijk van Caecilius' hulp gebruik te hebben moeten maken.

Strekking, wijze van uitvoering, gebezigde bronnen van περὶ ὕψους vindt de lezer hier uitvoerig en duidelijk behandeld.

Het zwaartepunt en de hoofdverdienste der verhandeling ligt, gelijk de auteur zelf inziet, in zijn minutieus bronnenonderzoek (pp. 46—113) [1]).

[1]) Im dritten Kapitel liegt das Schwergewicht meiner Ausführungen (Vorrede p. v.).

Digitized by Google

De bestudeering van Mutschmann's werk zij allen vrienden van den Pseudo-Longinus warm aanbevolen!

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Sexti Empirici Opera, rec. **H. Mutschmann,** vol. II. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 9, geb. M. 9.80).

Het tweede deel van Mutschmann's uitgave van Sextus Empiricus bevat de boeken van VII—XI van het werk *adversus dogmaticos*. Het is in ieder opzicht eene waardige voortzetting van het eerste deel, dat ons in 1912 de Πυρρώνειαι ὑποτυπώσεις heeft gebracht. Overal vindt men er de sporen in van grondige kennis en scherp nadenken. De voorrede zegt duidelijk en beknopt het noodige over de handschriften en de — niet talrijke — vroegere uitgaven van den schrijver. Behalve door eigen verbeteringen heeft de uitgever voornamelijk daardoor op vele plaatsen zooveel verder kunnen komen dan Bekker, dat hij van de lezingen van den door hem N genoemden cod. Flor. 85, 19 gebruik heeft kunnen maken. Dit is op voortreffelijke wijze in het licht gesteld door August Nebe, den ontdekker van genoemden cod. N, in zijne uitvoerige recensie in de Berliner philologische Wochenschrift (1915, blz. 1—8). Waar wij zien, dat het oordeel van twee zoo goede kenners van den tekst van Sextus Empiricus, als Mutschmann en Nebe zijn, in hoofdzaak eensluidend is, mogen wij met vertrouwen aannemen, dat de nieuwe uitgave aan de eischen, die thans gesteld kunnen worden, ten volle beantwoordt.

Groningen. C. W. Vollgraff.

R. M. Dawkins, Modern Greek in Asia Minor, a study of the dialects of Silli, Cappadocia and Pharasa with grammar, texts, translations and glossary; with a chapter on the subject-matter of the folk-tales by **W. R. Halliday.** Cambridge, University Press. 1916. (Pr. 31 sh. 6 p.).

De streken van Klein-Azië waar Grieks gesproken wordt kan men in twee groepen verdelen.

Tot de eerste groep zijn te rekenen de nederzettingen van betrekkelik jonge datum aan de Westkust, waar de bewoners van de rotsachtige Griekse eilanden bouwland vonden en meer en meer hun woonplaatsen vestigden; van die kustplaatsen uit zijn de Grieken dan in de laatste tientallen jaren steeds verder het binnenland ingedrongen. Een onverdacht kenner en beoordelaar van de toestand, Dr. K. Dieterich, heeft in een der brochures van het *Deutsche Vorderasienkomitee*, die geschreven zijn om Duitslands bondgenoot, Turkije, beter te leren kennen, het een „Tatsache" genoemd, „dass die Griechen in Westkleinasiën wirtschaftlich und kulturell schon jetzt die Oberhand haben." De Griekse propaganda werkt voor een zeer belangrijk deel door middel van de school; daaraan, en aan het recente van hun vestiging, is het toe te schrijven dat de Grieken in die delen van Klein-Azië een taal spreken die niet sterk afwijkt van het gewone Nieuwgrieks.

De tweede groep wordt gevormd door de overblijfselen van een Griekse bevolking van veel oudere datum, dagtekenend uit de Byzantijnse, vóór-Turkse tijd. Deze streken maken geen aaneengesloten geheel uit, maar zijn te beschouwen als taaleilanden van het grote Turkse gebied in Klein-Azië. De voornaamste worden gevonden: 1°. Aan de Zuid-Oostkust van de Zwarte Zee, met het tans door de Russen bezette Trebizonde als middelpunt; 2°. In Kappadocië; 3°. Bij de Anti-Taurus; 4°. Ten Westen van Kappadocië, niet ver van Konia; 5°. In Bithynië, bij Broessa en Ismid (Nicomedia); 6°. In Lycië, in het dorp Livisi.

Alleen over deze tweede groep handelt het werk van de heer Dawkins, en een speciale studie, mogelik geworden door drie reizen ondernomen in de zomers van 1909, 1910 en 1911, heeft hij gemaakt van de dialekten die gesproken worden in Kappadocië, ten Westen daarvan (dialekt van Silli) en bij de Anti-Taurus (dialekt van Pharasa). Na een algemene Inleiding (blz. 1—38), geeft hij van elk dialekt een beschrijvend en verklarend grammatikaal overzicht (blz. 39—214), en aan 't einde van zijn boek, weer naar de dialekten gerangschikt, een verzameling teksten, meest sprookjes uit de mond van het volk opgetekend en door de verzamelaar voorzien van een Engelse vertaling, geplaatst in recto (blz. 284—579). Een uitmuntend glossarium, gevolgd door een lijst van aan het Turks ontleende woorden, een index en twee kaarten voltooien het boek; negen foto's in het eerste gedeelte van het werk opgenomen, geven een beeld van de ligging en de bouwwijze der dorpen, waarbij vooral de aandacht zal vallen op de ondergrondse woningen in Kappadocië, die reeds in de Anabasis van Xenophon beschreven worden.

Het Grieks van deze dialekten voert sedert vijf eeuwen een hardnekkige en, naar de tegenwoordige toestand te oordelen, hopeloze strijd tegen het Turks. Door de eigenaardige positie die het inneemt heeft het voor linguisten tweeërlei belang, gelijk dr. heer Dawkins duidelik uiteenzet: het heeft verschillende eigenaardigheden behouden die in het gewone Nieuwgrieks sedert eeuwen verdwenen zijn (b. v. 't pron. possessivum in plaats van de omschrijving ὁ δικός μου enz., de aor. pass. op -(θ)ην in plaats van de vormen op -ηκα, -ηκες enz.); het levert een allermerkwaardigst voorbeeld van taalvermenging, te interessanter omdat de twee talen die hier met elkander in aanraking kwamen zulk een geheel verschillend karakter dragen. Als type van taalvermenging heeft dit Grieks, en daardoor het werk van Dawkins, aanspraak op de belangstelling van allen die zich bezig houden met algemene taalstudie. De schr. onderstelt bij zijn lezers geen kennis van het Turks; door hem voorgelicht kunnen Graeci die, gelijk ondergetekende, onbekend zijn met het Turks, de zeer diep doordringende invloed van die taal gemakkelik vaststellen. Die invloed openbaart zich op elk gebied. 't Aantal overgenomen woorden is groot; 't glossarium vermeldt er meer dan achthonderd. Ook de vormleer is niet onaangetast gebleven, ofschoon minder dan men zou vermoeden. 't Merkwaardigst is de invloed van het Turks op de klanken en de syntaxis. Een paar voorbeelden. In al de dialekten speelt de klankharmonie van het Turks een gewichtige rol; deze harmonie komt hierop neer dat in een woord zo veel mogelik alle klinkers van dezelfde soort moeten zijn, z. g. *hard* (*a*, *o*, *ə*, *oe*) of *zacht* (*e*, *ö*, *i*, *ü*), en dat *harde* medeklinkers gevolgd moeten worden door *harde* klinkers en *zachte* klinkers moeten komen na *zacht* medeklinkers (o. l. blz. 41). Het dialekt van Pharasa heeft nu, onder invloed van die Turkse eigenaardigheid, o. a. bij vele substantieven een gewijzigde meervouds-

Digitized by Google

vorm gekregen. 't Nieuwgr. λαγός, haas, b. v. heeft een pluralis λαγοί, waarbij de velaire γ van de singularis (gelijkend op onze Holl. 'g, maar met veel meer trilling der stembanden) gepalataliseerd wordt, derhalve sing. *lagos*, plur. *laji*; in 't Grieks van Pharasa blijft de medeklinker velair, maar de uitgang *i* (een *zachte* vokaal) verandert in een *harde* klinker: 't woord is in de sing. *(l)agos* en in de plur. *(l)agə*. Tegen de aard van het Grieks is dus de uitgang veranderd en de stam ongewijzigd gebleven. Soortgelijke uitwerking van de Turkse klankharmonie vindt men 't sterkst en veelvuldigst te Pharasa en in Kappadocië; men gevoelt hoe ingrijpend het gehele klankstelsel, en daardoor ook de uitgangen van naamwoorden en werkwoorden, er door wordt veranderd. Ook de klanken op zich zelf beschouwd hebben in menig opzicht onder Turkse invloed een ander karakter gekregen.

In de syntaxis blijkt de steeds veldwinnende macht van het Turks uit het klakkeloos overnemen van zegswijzen, die voor alleen Nieuwgrieks kennende toehoorders menigmaal onbegrijpelik zijn; men zegt b. v. niet τὸ ἔκανε ὁ ἴδιος (hij deed het zelf), maar ὀπ sjέριν dου τα ποίκι, d. w. z. *hij deed het met zijn hand* (χέριν), volgens Dawkins het Turkse *kendi elile yapdə*. Van de talrijke voorbeelden die Dawkins meedeelt van niet-Griekse, maar Turkse, opvolging der woorden in de zin zal ik er ook slechts één noemen; inplaats van: *hij kwam aan het huis van de moeder van een wildeman* (ἦρθε εἰς τὸ σπίτι τῆς μάνας ἑνὸς δράκου), zegt men: *hij kwam van een wildeman z'n moeder (aan) 't huis* ἦρτε 'να dεβιοῦ μαναγιοῦ τ τὸ σπίτ).

't Zou gemakkelik vallen, vooral bij 't bespreken van relatieve zinnen, staaltjes te tonen van nog veel onherkenbaarder Grieks, maar de aangehaalde zijn voldoende om een denkbeeld te geven van de moeilikheden die de schr. bij het bestuderen van deze dialekten had te overwinnen. Ik vermoed dat hij ze schitterend te boven is gekomen. Voor het gedeelte van zijn werk dat ik kan nagaan, n.l. zijn kennis van het Nieuwgrieks en wat daarover geschreven is, zijn methode van onderzoek en verklaring, de praktiese indeling van zijn werk, durf ik wel het oordeel uit te spreken dat wij hier een voortreffelik boek hebben ontvangen, getuigend van geheel oorspronkelike, scherpzinnige studie. Vóór Dawkins was reeds over 't Grieks van Kappadocië geschreven, maar men moet er over oordelen als de schr. over de spraakkunsten aan 't Ponties gewijd: „much has been written, but not well." Aan de fantasieën van Karolidis, die 't Kappadocies wilde verklaren uit 't Phrygies van enige eeuwen voor onze jaartelling, hebben de Neograeci nooit veel waarde gehecht; eerst tans hebben we wat beters in de plaats gekregen, en dat betere is iets buitengewoon goeds.

De algemene indruk die de bestudering van Dawkins boek nalaat is, dunkt mij, dat we in Klein-Azië zien op welke wijze een taal door een oorspronkelik zeer verschillend idioom in al haar onderdelen gewijzigd, geassimileerd en ten slotte vernietigd kan worden. Van een plotselinge botsing tussen twee talen, van een in korte tijd te vinden middel van gedachtenwisseling tussen twee groepen die elkaar niet verstaan en toch met elkander moeten verkeren, is hier geen sprake. Daaruit laat zich m. i. verklaren het vrij goed bewaard blijven van de Griekse rijkdom aan buigings- en vervoegingsvormen bij een overstelpend groot aantal overgenomen woorden en zinswendingen; de wijzigingen in de klanken zijn daarmee niet in strijd.

De heer **Halliday** heeft de waarde van het werk nog verhoogd door het schrijven van een opmerkelik hoofdstuk (blz. 215—283) over de folk-lore van de bestudeerde Griekse bevolking. Ook hier is de invloed van het Turks groot. De heer Halliday wijst al dadelik er op dat in 't Nieuwgrieks de vertellers breeksprakig zijn, telkens afdwalend en allerlei inlassend, terwijl we hier een zeer beknopte voorstelling vinden van de gebeurtenissen, geen uiteenzetting maar een samenpersen van 't verhaal, dat soms tot onduidelikheid leidt (blz. 220). Hij neemt blijkbaar, maar natuurlik in veel mindere mate en dan zich niet uitstrekkend tot de wijze van vertellen, ook invloed van het Turks op de folk-lore van de niet-Aziatiese Grieken aan. Zijn hoofdstelling luidt (blz. 216): „It cannot be too strongly insisted that there is no special connexion at all between ancient mythology and modern Greek folk-tales." Die reaktie op de archaeomanie van een vroeger geslacht gaat, naar mijn mening, te ver, tenzij men 't woord „mythology" in een zeer beperkte zin, b. v. als *godenleer*, opvat. De schr. erkent zelf dat verhalen bij Homerus (blz. 217) en Theokritus (blz. 230), waarvan analoga bij de tegenwoordige Grieken van Klein-Azië voorkomen, in hun kern reeds aanwezig waren bij de Oude Grieken en door dichters als de bovengenoemden alleen een litteraire vorm hebben gekregen. Ik geloof bovendien dat hij de invloed van het Turks hier soms overschat. Zo houd ik 't vooroordeel tegen mannen zonder haar- of baardgroei (de σπανοί van 't Nieuwgrieks) voor niet overgenomen van de Turken; de profane parodie ἡ ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ waarin zulk een σπανός wordt bespot, dateert uit de 14de eeuw, misschien zelfs, volgens Krumbacher, uit de 13de. De voorstelling dat een held zich vermomt als een κασσίδης (kletskop) schijnt zeer verbreid te zijn; in elk geval vindt men die ook in Skandinaviese verhalen. Bij de mededeling dat zowel in Griekse als in Turkse sprookjes dikwels gewag wordt gemaakt van een reus wiens bovenlip tot de hemel reikt terwijl zijn onderlip de aarde raakt, vraag ik me af of hier niet ten grondslag kan liggen een letterlik opvatten door de Grieken van wat in de 73ste psalm van de hoogmoedigen gezegd wordt: „zij hebben hun mond tegen de Hemel gezet en hun tong is over de aarde gegaan." Een Grieks illustrator uit de tiende eeuw (zie Tikkanen, *Die Psalterillustrat. des Mittelalters*, blz. 30) geeft dit vers weer door in een voor 't volk bestemde psalter twee mannen te tekenen wier bovenkaak de Hemel raakt, terwijl hun tongen langs de grond slepen. De psalmen zijn, door de liturgie, 't best aan het volk bekende gedeelte van het Oude Testament.

Wie over folk-lore begint te schrijven, komt niet gauw tot een einde, en deze aankondiging is reeds lang genoeg geworden. Ik neem afscheid van het boek met gevoelens van dankbaarheid en bewondering.

Leiden. D. C. Hesseling.

Alfred Ernout, Lucrèce de la Nature, livre quatrième, introduction, texte, traduction et notes. Paris, C. Klincksieck. 1916.

Alfred Ernout heeft Lachmann, Munro, Brieger, Giussani, Merill, R. Heinze en „une foule de travaux

Digitized by Google

et d'articles particuliers" bestudeerd en verwerkt. Voor den tekst volgt hij de uitgaaf van Cyrill Bailey, 1898, voor de spelling echter houdt hij zich meer aan de Leidsche codices „là où elles (les graphies de *O* et de *Q*) ont chance de reproduire l'orthographe ancienne," zoo: optusus, locuntur.

In de goed geschreven korte inleiding behandelt de schrijver eerst het doel van Lucretius, de groote lijnen van zijn werk, den inhoud van het vierde boek, voorts de verdiensten maar ook de gebreken van Lucretius als dichter. Ernout eindigt aldus: mais, tel qu'il est, avec tous ses défauts: sécheresse, monotonie, lourdeur, gaucherie, il ne laisse pas d'être un grand poète. Philosophe et moraliste, il dépeint avec une clairvoyance aiguë, un intérêt apitoyé, l'âme humaine avec ses illusions, ses faiblesses, ses misères. Il sait voir les formes, les couleurs, les attitudes, et trouve le mot qui les rend d'une façon précise, pittoresque et harmonieuse; il sait trouver la comparaison juste et poëtique; il sait être tour à tour persuasif, ironique, éloquent, pressant, passioné, attendri. Il ne plane pas d'un vol égal, sans doute, mais il a de ces coups d'aile qui l'élèvent aux sommets de la poésie.

Na een overzicht van de voornaamste metrische en prosodische bijzonderheden van Lucretius volgt tot slot der inleiding een korte opgaaf van de bronnen van den tekst.

De tekst met een kleinen apparatus criticus staat op de linksche bladzijden, de eenvoudige, vlotte vertaling met opgave van de behandelde onderwerpen op de rechtsche bladzijden.

Ruim 70 pagina's bevatten verklarende en taalkundige aanteekeningen. Ook worden aangegeven de plaatsen, waar Lucretius andere dichters gevolgd heeft of door latere dichters gevolgd is.

Het boek sluit met indices van woorden en plaatsen in de noten behandeld.

Leiden. J. W. Lely.

Hermann Oldenberg, Die Lehre der Upanishaden und die Anfänge des Buddhismus. Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht. 1915. (Pr. M. 9, geb. M. 10).

Zooals men reeds uit den titel van voorliggend boek kan opmaken, heeft de Schrijver zich tot taak gesteld de ontwikkeling van 't Indisch wijsgeerig denken na te gaan sedert het tijdperk der oudste Upaniṣads tot de opkomst van 't Buddhisme. Hij heeft zijne taak ruim opgavat en voortreffelijk volbracht dank zij zijne volledige kennis der geheele oudere en jongere Vedische letterkunde en zijne grondige studie van de Buddhistische leer. De inleiding begint met deze woorden, die een helder begrip geven van 't programma: „Die Frage nach einer jenseitigen Ordnung der Dinge hinter oder über dem Diesseits, das damit so eng verbundene Problem des Todes und dessen, was nach dem Tode folgt, hat die Denker Indiens schon in sehr alter Zeit auf das ernstlichste beschäftigt. Von der Geschichte dieser Gedanken sollen hier einige Abschnitte dargestellt werden, die eine natürliche Einheit bilden." „Sie heben da an," heet het verder, „wo das Chaos altertümlicher, grossenteils aus primitiver Vergangenheit stammender Vorstellungen vom Weltdasein und Geschehen sich lichtet, um der mächtiger Idee des Brahman, des All-Einen die Herrschaft einzuräumen, und wo neben die Hoffnungen auf freudenreiches Fortleben nach dem Tode in der Gemeinschaft göttlicher Weltherren die alles überfliegende Sehnsucht tritt nach Eingehen in den stillen Frieden der Ewigkeit."

Tot voorbereiding op het eigenlijke onderwerp wordt in de Inleiding 't noodige gezegd o. a. over de Brahmanenkaste; over de offerkunde, met haar praehistorische onderlaag, met kenschetsing van 't wezen der Vedische godheden en van de toovermacht van 't offer; voorts over de begrippen aangaande den dood en 't hiernamaals, over wedergeboorte, 't Karman, onsterfelijkheid en verlossing.

In 't eerste hoofdstuk wordt uitvoerig de inhoud der oudere Upaniṣads behandeld. Wij worden daarbij verplaatst in de gedachtenwereld der oude Indische wijzen die streefden naar hetgeen zij voor de eenigste ware en noodige kennis hielden. Wij vinden een heldere uiteenzetting van 't wezen van 't Brahman, van den Ātman, van 't Absolute en deszelfs verhouding tot de wereld, van 't Karman, van de verlossingsleer. Het hoofdstuk eindigt met een beschrijving en waardeering van den litterarischen vorm der Upaniṣads, met fijne opmerkingen die den man van smaak verraden.

Bij den rijkdom der behandelde stof is het niet doenlijk in een korte aankondiging daaromtrent in bijzonderheden te treden. Ik vergenoeg mij dus met de volgende samenvatting, zooals de schrijver die zelf op blz. 191 geeft: „In ferner Vergangenheit hatte sich der Zauberer zum Priester entwickelt. So fängt in der Zeit der Upanishaden der Zauberer-Priester an, Philosoph zu werden. Phantastisches Nachdenken von Technikern des Opfers schlägt eine Richtung ein, in welcher sich deren wirre und dumpfe geistige Bedürfnisse immer mehr läutern. Man sucht nach der *einen* beherrschenden Macht des Daseins, dessen *einer* Wurzel. Durch solche Erkenntniss zum Mittelpunkt hin vorgedrungen wird man mit einem Schlage den ganzen Umkreis bemeistern."[1]

Het tweede hoofdstuk behandelt de jongere Upaniṣads en in verband daarmeê de beginselen en de ontwikkeling der Sāṅkhya-philosophie, verder de Yoga. Het derde en laatste hoofdstuk is gewijd aan eene beschouwing der beginselen van 't Buddhisme, d. i.: der wijsgeerige grondslagen, waarop de door Buddha opgebouwde verlossingsleer theoretisch en praktisch is opgebouwd.

Het is bekend dat ten opzichte van 't verband tusschen 't Buddhisme en de voorafgaande philosophemen een aanmerkelijk verschil van gevoelen bestaat. Waar Prof. Oldenberg het niet vermijden kon, zijn standpunt tegenover anderen te handhaven, heeft hij het gedaan met loffelijke gematigdheid. Om een enkel voorbeeld aan te halen: waar hij 't gevoelen bestrijdt dergenen, die 't Buddhisme als onder den invloed van 't Sāṅkhya staande beschouwen, merkt hij op:

„Soviel zunächst scheint nun klar, dass Beeinflussung des Buddhismus durch das Sāṃkhya, wenn sie überhaupt stattgefunden hat, kaum als unmittelbare Abhängigkeit zu denken sein kann."

Hiermede ben ik het volkomen eens, ga zelfs verder, want ik zie in 't Sāṅkhya, met zijn dualisme van Natuur en Puruṣa (al. Ātman) juist het scherpste contrast met

[1]) Blz. 294.

Digitized by Google

het Buddhisme, hetwelk het bestaan van een Ātman loochent. Ook in de terminologie bestaat tusschen beide stelsels geen overeenkomst.

Met den Yoga is het een gansch ander geval. Dat de Yoga bij de Buddhistische monniken een groote rol speelt, is niet te miskennen, al kan er van invloed op het leerstelsel geen sprake zijn. Dit is zeer begrijpelijk. De Yoga, d. i. inspanning, is in hoofdzaak een hulpwetenschap, of wil men: kunst, om zich praktisch te oefenen ter verkrijging van virtuositeit in geestelijke oefeningen; is daarom, met of zonder wijzigingen, bruikbaar voor aanhangers van allerlei leerstelsels. Dogmatisch is de Yoga niet zelfstandig, sluit zich aan bij 't Sāṅkhya, daargelaten dat het stelsel theïstisch is. Zeer juist wordt dan ook in een vers, aangehaald door Vijñāna-Bhikṣu in Sāṅkhyapravacana-bhāṣya, p. 4 gezegd dat het Sāṅkhya is een *jñāna*, een hoogere kennis, maar de Yoga een *bala*, een macht.

Wanneer ik hier nog bijvoeg, dat de schrijver aan het boekdeel heeft toegevoegd talrijke „Anmerkungen" en eindelijk een „Register", meen ik aan mijn bescheiden taak van Referent voldaan te hebben, in de hoop dat het boek veel lezers zal vinden. Dat verdient het ten volle. Prof. Oldenberg is niet alleen een grondig geleerde, maar ook een talentvol schrijver, zoodat men zijn werk met groot genoegen doorleest en na lezing bevredigd en met dank voor de daarin vervatte leering uit de hand legt.

Utrecht. H. Kern.

G. E. Opstelten, Brieven van Mr. A. C. W. Staring. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en zoon. 1916. (Pr. *f* 5, geb. *f* 5.90). (Leidsche diss.).

Welk een tegenstelling tusschen de brieven van Potgieter, aan Huet in het bijzonder, en deze brieven van Staring. Wie Potgieter slechts kent uit zijn letterkundig werk, ziet enkel den strengen rechter, den vurigen minnaar der schoonheid, den geestdriftigen verheerlijker van Hollands glorie, die zijn woord zorgvuldig in toom houdt, in plechtigen zwier, in zwaar rollende zinnen zijn liefde en verontwaardiging uitzegt. Men mag vermoeden, dat er een levendig temperament woelde achter die strakke majesteit, het blijft een opbaring hem in zijn vertrouwelijke vriendenbrieven te hooren losbarsten, te hooren uitvallen vrij en los in vlijmende persoonlijkheden, in onverbloemden toorn en woorden van blakende passie. We leeren er een geheel nieuwen Potgieter uit kennen, die den officieelen letterkundige aanvult en verklaart, hem in een frisch, nieuw licht doet zien.

Niet alzoo met de brieven van Staring. Wie Staring kent en liefheeft uit zijn verzen, heeft zich geen anderen Staring gedroomd in het gewone dagelijksche leven en verkeer, dan hij hier inderdaad kan vinden. De brieven geven geen nieuwen kijk op Staring's leven en karakter en als we heel den bundel hebben doorgelezen, kunnen we enkel zeggen: Ja, zoo moet Staring geweest zijn; dat wisten we eigenlijk wel.

Als we hem in 1786 tot Th. van Limburch over den Vlaardingschen turfdrager-baggerman-poëet Jacob van Dijk hooren beweren: „Van Dijk! Hij zong van tijd en Eeuwigheid voor Tijd en Eeuwigheid! De groote! wijze Man! — ik kan hem niet genoeg bewonderen. — Zo dichterlijk en zoo wijzgeerig! — Neen zeker, Poot was deeze niet! Wat is het jammer dat onze taal in zulk een klijn land ingekuipt is, en dat hier zo veel rijkdom van allerleie wetenschap begraaven is gelijk de schatten van Loretto, zonder van iemand dan van de priesters te kunnen gebruikt worden! — Hoe zou Engeland de diepe, en Vrankrijk de schitterende gedachten van deezen man aangaapen, zo zij zijne taal verstonden!" (No. 169), dan mogen we ons een oogenblik verbazen, dat de geestige, pittige dichter uit zulk een diepte opgeklommen is, bij nader inzien is het toch niet dan natuurlijk.

Het mag ons bevreemden, dat de jonge rechtsgeleerde, die waarlijk niet conservatief was in vele opzichten, die zoo goed zijn klassieken kende en later zijn zoon Maurits vroeg een steentje van Ithaka, een boomblad van Trojaanschen grond mee te brengen, te Göttingen niets gevoeld heeft voor de lessen van Chr. G. Heyne, die er het nieuwe licht van Winckelmann en Wolf schijnen deed; als we weten, dat de man uiterst slecht sprak, is het verschijnsel al weer verklaarbaar in den fijngevoeligen, kritischen dichter, die in Göttingen gansch wat anders zocht dan archeologie.

Hij heeft er zich gevormd tot een Elisabeth Post van de practijk. Bij hem is dezelfde dichterlijke liefde voor heel het landleven, maar hij bepaalt zich niet tot stille mijmerij en zoet gedweep in afzondering van de menschheid; hij handelt, werkt en zwoegt, in de eenzaamheid van zijn bosschen en velden, maar in hartelijke samenwerking en samenleving met een liefhebbend gezin, met zoons en dochters, wier geestelijke vorming hij hoofdzakelijk zelf leidt.

Ook in de „brieven over letterkundige onderwerpen" (hoe komt no. 176 in deze rubriek?) en die over de uitgave van zijn werk is niets, waar men nu eens plotseling van staat te kijken. De waardeering voor Feith, de verschillende aansluitingen bij de in zijn tijd moderne buitenlandsche litteratuur, de liefde voor Huygens en enkele andere 17de-eeuwers, die bijzondere zorg voor het uiterlijk van zijn werk, dat voortdurend zoeken naar het juiste woord, den juisten klank, dat beschaven en opwerken, och, dat wisten we alles wel. En toch mogen we den Heer Opstelten dankbaar zijn voor de zorg aan dit boek besteed. Want juist wie Staring in bijzonderheden bestudeert, wie toevallig met een enkel gedicht, een enkele passage zit, zal hier soms allerlei schijnbare kleinigheden vermeld vinden, die hem opeens een licht doen opgaan.

En dan wat zijn die brieven aan familie en vrienden aardig en gezellig. 't Is soms, of men Wolff en Deken leest. Welk een rustige, hartelijke toon, welk een geestige jokkernij, welk een ernstige degelijkheid, welk een warme belangstelling en liefde voor heel den kring van die hem dierbaar zijn. Dit alles maakt het beeld van onzen Staring heel wat duidelijker en aantrekkelijker, al zien we hem in geen nieuw licht. 't Is een genot er zich rustig in te vermeien en den vader, echtgenoot, vriend, ook den landbouw- en oudheidkundige zelf aan het woord te hooren.

De Heer Opstelten heeft de stof voor zijn werk geput uit twaalf „portefeuilles vol brieven, memoriën, fragmenten in proza en poëzie, landhuishoudkundige aanteeningen en wat niet al", welke tot het familie-archief der Starings behooren. De portefeuilles bleken o.a. te bevatten „brieven in originali, n.l. de bewaard gebleven correspondentie met zijn naaste bloedverwanten en minuten, de laatste vaak moeilijk te ontcijferen en

Digitized by Google

het bewijs gevend dat Staring niet alleen z'n gedichten beschaafde." Uit de brieven van Staring heeft hij een keus gedaan en ze in enkele groepen vereenigd. Van verscheidene brieven geeft O. een deel van den inhoud slechts in resumé.

Het pleit voor het belang van zijn uitgave, dat we vaak nieuwsgierig zijn, hoe dat geresumeerde er eigenlijk in originali wel mag gestaan hebben. Zoo zouden we b. v. de beschrijving van dat Duitsche reisje tijdens Starings verblijf in Göttingen machtig graag in zijn geheel lezen, zoo is er bij No. 74 sprake van een „uitvoerige en *gewichtige* beschrijving van de Kosterfeesten" in '23, die we evenwel niet te lezen krijgen. Daar zou ik wel eenige minder belangrijke briefjes voor willen missen. Maar dat is het gewone gebeuren bij een dergelijke uitgave, die ten slotte toch aan zekere grenzen gebonden is. We moeten ons eenvoudig overgeven aan het onderscheidingsvermogen van den uitgever, zoolang we de bronnen zelf niet kennen.

De inleiding geeft een eenvoudig overzicht van wat op grond van Starings brieven aangaande zijn leven en karakter valt te constateeren. De bijlagen bevatten o. a. een paar zeer belangrijke brieven van Feith.

De uitgave van den Heer Opstelten is in haar geheel een verdienstelijk stuk werk.

Nijmegen. J. Prinsen JLzn.

S. A. Leopold et I. Mauritz, Traité de la formation des mots en français, 2e édition. Leiden, Van der Hoek. 1916. (Pr. f. 1,75).

Enkele woorden mogen volstaan om de tweede uitgaaf van dit werk aan te kondigen. De schrijvers hebben er naar gestreefd door een strenger indeling der stof, door een juister gebruik der lettertypen en door het aanbrengen van talrijke detailverbeteringen het werk nog meer dan vroeger geschikt te maken voor hen die zich willen onderwerpen aan het middelbaar eksamen Frans A.

Onder verwijzing naar de aankondiging van de eerste druk (*Museum*, 1912, kol. 334 vlg.) bevelen wij het werk weder met warmte aan.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

F. Sommer, Die indogermanischen iā- und io-Stämme im Baltischen. (Des XXX. Bandes der Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften No. IV.) Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 12).

De Litause nomina op *-ė* en *-ys*, *-is* zijn herhaalde malen het onderwerp van wetenschappelik onderzoek geweest, doch nog nimmer was dit hoofdstuk der Baltiese grammatika zo uitvoerig behandeld als tans door Sommer. Te merkwaardiger is dat, aangezien Sommer totnogtoe weinig baltoloog was, doch veeleer keltist-latinist-graecus.

Dat het terrein nieuw voor hem is, blijkt vooral uit de gebruikte bronnen. Sommer schijnt van de Oudlitause teksten slechts diegene geëxcerpeerd te hebben, die hem het eerst onder de ogen kwamen. Zo ontbreken onder zijn bronnen alle teksten, die door de Litauische Literarische Gesellschaft te Tilsit in haar Mittheilungen zijn gepubliceerd; van de oude Memelse teksten, uitgegeven in de serie Litauische und Lettische Drucke des 16. Jh., gebruikte S. niet de volledige uitgave; evenmin van Szyrwid's Punktai Sakymu, welker eerste deel door Garbe gepubliceerd is. En de vormen der Universitas linguarum Litvaniae worden slechts geciteerd naar Rozwadowski's artikel in Indogermanische Forschungen VII, terwijl toch de nieuwe editie van Rozwadowski, die in de winkels 1.60 kroon kost, voor nog belangrijk verminderde prijs te krijgen is, wanneer een geleerde zich direkt tot de Krakause akademie wendt. En zo zouden we voort kunnen gaan.

Ik herinner me, dat reeds een vroegere beoordelaar op deze onvolledigheid van Sommers boek gewezen heeft. Maar bij die opmerking sloot zich de meedeling aan, dat waarschijnlik een vollediger materiaal geen verandering in de resultaten van de arbeid zou hebben gebracht. En ook dat zal wel juist wezen.

Sommers mening, gebaseerd op een hoewel onvolledig, toch zeer rijk materiaal en op een kritiese beschouwing daarvan, komt hierop neer: de vroegere verklaringen, voor *-ė*, *-ys*, *-is* gegeven, bevredigen niet; *-e*, *-ys*, *-is* zijn contractieprodukten van *-iā*, *-ias*. Zo verklaart zich ook de circumflexus der *-e*. Geen contractie had plaats, als de *i*, met consonantiese functie (*i̯*), volgde op een vokaal (*kó'ja*, *vė'jas*), op een diphthong (*sa'uja*, *kraũjas*) en in een tweesyllabig woord op een liquidadiphthong (*žinià*, *kãrias*), uitgezonderd wanneer die op een labiaal uitging (*žẽmė*). In deze gevallen vormde de *i̯* de „Silbenanlaut". Bij alle andere nomina werden, na een tautosyllabiese medeklinker, *-iā* en *-ias* gecontraheerd, altans in enige casus; *iā* werd tot *ē* in de nom. sg. en acc. mv., *-ias* tot *-īs*, onbetoond *-is* in de nom. sg.; evenzo ontstond in de vocativus *-ī*, maar *-ian* bleef; vandaar dat oude neutra de niet-samengetrokken vorm preferéren. Klankwettig is de flexie *dìde*: *didžiõs*; in de samengestelde nominativus bleef *iā* en werd later tot lit. *io*: *didžiói̯i*; evenzo: *-ẽsnė*, *-esniõs*, *-esniói̯i*. In het algemeen had nu bij de vrouwelike substantiva met klankwettige wisseling van *ė* en *iā* een uniforméring plaats: *ė* (*e*, *ei*) in alle vormen; slechts daar waar de oblique casus ook overigens door een klankverschil tegenover de nominativus gekarakteriseerd waren, boden deze casus een sterkere tegenstand: speciaal was dat het geval bij woorden met de groepen *ti̯*, *di̯*, die in het Litaus tot *czi*, *dži*, in 't Letties tot *š*, *ž* werden.

Deze nieuwe leer is in vele punten overtuigend. Toen ik met Sommers boek kennis maakte, was ik zelf reeds in één belangrijk punt tot een dergelijke opinie gekomen, die ik zelfs al op colleges had uiteengezet. Ik was evenals Sommer attent geworden op de overeenkomst tussen de Litause tegenstelling *kãrjas*: *žõdis*, *arklỹs* en de Gotiese *harjis*: *haírdeis*. In zoverre verschilt mijn opinie van die van Sommer, dat ik *žõdis*, *arklỹs* niet door contractie, doch door uitval der *a* verklaar. Dat *iā* tot *ė* wordt, kan ik me begrijpen; maar dan zouden we uit *ia* toch eer *e* dan *y*, *i* verwachten. Het quantiteitsverschil tussen *-is* en *-ys* kan daarvandaan komen, dat in de nog niet gecontraheerde uitgang *-ìjas* de betoonde *ì* wat langer werd aangehouden; *-ìjas* zal uit *-ijàs* ontstaan zijn; gelijk bekend, werd de toon van de nominativus-uitgang *-as* regelmatig teruggetrokken. Nog in een opzicht verschil ik van Sommer: ik geloof, dat woorden als *genỹs* (algemeen-Balties: lett. *dzenis*, opr. *ayte-genis*) klankwettig uit een ouder type **geniàs* > **genì(j)as* ontstaan zijn. Dit zijn de regelmatige vormen der oude oxytona, ook bij woorden met liquidadiphthongen. Voert men hiertegen aan, dat toch ook *kẽlias* een oxytonon schijnt te

Digitized by Google

wezen (pluralis *keliãi*), dan zouden we kunnen antwoorden, dat mogelik *kelias* een oud neutrum was — hoewel Sommers identificéring van *kelias* met opr. *kelian* 'speer', blz. 243, mij weinig overtuigt—, of we zouden de accentwisseling voor secundair moeten houden. Trouwens deze hele accentwisseling in de flexie der *a*-stammen is nog een crux; ik meen echter, dat de tegenstelling *žõdis, žõdžiai* : *arklŷs, arkliaĩ* sterk daarvoor pleit, dat *-aĩ* de betoning der oude oxytona is.

Wat de vrouwelike *ė*-stammen aangaat, meen ik, dat Sommer eveneens op de goede weg is. Hij is in staat, op eenvoudige wijze zeer veel te verklaren. Evenwel, we zijn er nog niet. Aangezien ik niet in staat ben, de gehele kwestie in een nieuw licht te stellen en Sommers leer zo aan te vullen en te verbeteren, dat ze algemeen aanneembaar wordt, stel ik me met een paar opmerkingen tevreden.

Vóór Sommers opinie pleit ongetwijfeld de circumflexus van de uitgang *-ė* uit *-iā*. Wanneer nu echter de enige andere casus, waar samentrekking plaats had, de accusativus meervoud is, waarom hebben we daar dan *ė* > *ė* en geen *ẽ*?

Als we de *ė*-vokaal alleen in nom. sg. en acc. pl. voor klankwettig houden, hoe verklaren we dan *žmónes*? Naar de acc. plur. alleen? Het opr. *smūni*, dat één keer voorkomt als gen. sg. (*endirisna steison smūni* 'ansehen der Person'; Ench.; Sommer zegt blz. 166: „Ns pro A," blijkbaar een foutje van Trautmann napratend), kan bezwaarlikeen Oerbaltiese singularis **žmonė* bewijzen.

Wanneer de woorden met *ti, di* zich verzetten tegen de „Ausgleich" van het vokalisme, dan moet de vokaalwisseling tot lang na de Oerbaltiese periode zijn blijven bestaan (zie Sommer blz. 89 v.).Wanneer echter in andere gevallen zowel Litaus als Letties en Oudpruisies alleen *e*-vormen hebben, dan moeten we hier toch waarschijnlik een reeds Oerbalties *ė*-paradigma aannemen; dat *žemė* met algemeen-Baltiese *ē* (*e, ei*) in alle casus in het latere Oerbalties nog een wisseling *-ė* : *-ios* enz. gehad zou hebben, dat wil er bij mij niet in, — ook niet na de lektuur van Sommers noot op blz. 89 [1]).

Dat in de *ė*-stammen oude *iā*-stammen voortleven, dat heeft Sommer m. i. zeer plausibel gemaakt (zie vooral zijn opmerkingen over de adjektief-flexie); maar de moeilikheden, aan de verklaring dezer kategorie verbonden, heeft hij nog niet afdoende opgelost.

Leiden. N. van Wijk.

R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon. Die bisherigen Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen. Mit 255 Abbildungen und Plänen, davon 7 in farbigem Lichtdruck. Zweite Auflage. Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. gebonden M. 15).

De aloude wereldstad Babel was, na een langzaam verval in de grieksch-parthische periode, in den tijd der Sasanieden geheel te gronde gegaan. Wel was in de Middel-eeuwen de ligging eenigszins bekend; zelfs was de oude naam Bâb-ilî („poort der goden") [2]) blijven voortbestaan als aanduiding van een der talrijke ruïnenheuvels (tells): Bâbil. Maar op grond van de berichten

1) Opr. *semmien* bewijst even weinig *iā*-flexie als *mūtien* 'moeder'. Zie Trautmann Die apreuss. Sprachdenkmäler 232.

2) Daarnaast kwam voor Bâb-ilâni = *Βαβυλων* (ilâni is de jongere pluralis-vorm, ilî de oudere).

bij de grieksche en latijnsche schrijvers, en van de verhalen van reizigers waren allerlei geheel onjuiste voorstellingen ontstaan. De eerste opgravingen van eenig belang werden verricht door Rich (sinds Dec. 1811), zonder veel resultaat. Layard, Oppert en later Rassam hebben dat werk voortgezet en belangrijke vondsten gedaan. Maar de nauwkeurige, systematische opgraving van Babel — naar de nieuwe, exacte methoden, die b. v. Flinders Petrie in Egypte en Dörpfeld op grieksch terrein toepasten — is pas begonnen in Maart 1899, door de Koninklijke Musea te Berlijn en door de Deutsche Orient-Gesellschaft (de vereeniging waarvoor Friedrich Delitzsch een paar jaar later zijn geruchtmakende lezingen over „Babel und Bibel" hield). Het heeft lang geduurd, voordat de eerste wetenschappelijke publicatie het licht zag: in 1911 gaf Koldewey, de leider der opgravingen, zijn boek „Die Tempel von Babylon und Borsippa." Het hier aangekondigde werk, waarvan een eerste uitgaaf in 1912 verscheen, is de tweede grootere publicatie. Die lange tijdsduur wordt echter begrijpelijk, wanneer men den reusachtigen omvang van de opgravingen te Babel in 't oog houdt. Zomer en winter zijn voortdurend 200 à 250 werklieden aan den gang geweest; tot 1913 toe zijn ongeveer 100000 dagloonen uitbetaald. De weg te graven puinlaag was niet zelden 20 M., soms 24 M. diep. De dikte van den stadsmuur was gemiddeld 20 M., de hoogte eveneens, de lengte ruim 18 KM. (toch nog heel wat korter dan Herodotus' opgave).

Van dezen omvangrijken arbeid en de vele merkwaardige resultaten ervan geeft Koldewey in het bovengenoemd boek een populair-wetenschappelijk overzicht. Het boek is helder geschreven; keurige illustraties (voor 't grootste gedeelte reproducties van fotografieën, een zevental in goeden kleurendruk) versieren dit mooi uitgevoerde werk. Ik kan slechts eenige van de belangrijkste punten vermelden, om tot nadere kennismaking met dit zeer aanbevelenswaardige boek uit te noodigen.

Veel van wat Herodotus, Ktesias en Strabo verhalen blijkt geheel onjuist te zijn (Berosus is betrouwbaar); zoo wordt b. v. de lengte van den stadsmuur véél te groot opgegeven. Maar hetgeen Herodotus meedeelt over de hoogte en de dikte van dien muur is juist. Heeft hij dien zelf gezien, en daarentegen de lengte ervan en 't aantal stadspoorten van een „gids" vernomen? Vast staat ook dat de bedding van den Eufraat in de 5de (?) eeuw v. Chr. verlegd is. Dit is van belang voor topografische vragen, o. a. bij Herodotus. De bovengenoemde heuvel Bâbil bevat de overblijfselen van een kasteel (met paleis en bijbehooren), door Nebukadrezar II (605 — 562, niet 604 — 561 zooals K. zegt) gebouwd, om den Eufraat te bestrijken ter plaatse waar deze in de stad komt. Deze groote koning heeft Babel op reusachtige schaal verbouwd, vernieuwd, versterkt. De zware ringmuur, de burgtempel E-mach, het beroemde heiligdom van den god Mardoek (Merodach, Zeus-Bêlos), de 90 M. hooge tempeltoren, verschillende andere tempels, de Eufraat-kade, het breede kanaal om de „citadel" (kasr), de steenen brug over den Eufraat [1]), op de oude acropolis een kolossaal complex van paleizen met ruime

1) De oudste ons bekende *steenen* brug der wereld.

Digitized by Google

binnenplaatsen, troonzalen, den onderbouw der beroemde hangende tuinen (? geheel zeker is de localisatie nog niet) — al deze bouwwerken van Nebukadrezar worden beschreven en toegelicht. Buitengewoon merkwaardig, ook uit kunsthistorisch oogpunt, zijn de gekleurde email-reliefs waarmede de Istar-poort en de muren langs de breede processie-straat, den heiligen tempelweg, versierd waren. K. geeft eenige schoone gekleurde reproducties van die draken, stieren en eenhorens, die 't heiligdom tegen vijanden en booze geesten moesten beschermen. Verscheidene van die reliefs zijn in het museum te Berlijn weer samengesteld, uit de duizenden en nog eens duizenden brokstukjes, welke de museum-beambten met oneindig geduld hebben uit gezocht en bijeengepast. Het zijn de ζωα παντοδαπα φιλοτεχνως τοις χρωμασι op torens en muren aangebracht (Diod. II 8, aangehaald op Seite 128 en 312). In het Oosten der stad heeft men de overblijfselen gevonden van een grieksch theater, verbonden met een palaestra. Blijkens de grieksche inscriptie, op een albasten plaat aangebracht, is deze schouwburg met den vierkanten zuilenhof gebouwd (herbouwd ?) door Dioskourides Philodoxou, waarschijnlijk in den tijd van Alexander.

K. vermoedt voorts dat hij, daar dichtbij, de overblijfselen van den brandstapel gevonden heeft door Alexander voor zijn vriend Hephaestion opgericht.

Maar ook gedeelten van Babel in den ouderen tijd zijn aan 't licht gekomen: heele stadswijken uit de 15de—12de eeuw. De ligging der huizengroepen en de richting der straten is in den loop der eeuwen zoo goed als niet veranderd; dit blijkt uit de overblijfselen van huizen in de hooger liggende lagen uit den assyrischen, nieuw-babylonischen, perzischen en griekschen tijd. Ja, vermoedelijk was de zeer regelmatige plattegrond van Babels „city” aldus aangelegd reeds in Hammoerapi's tijd (2100); misschien door hem zelf. — De oudste vondsten zijn praehistorisch, en bewijzen dat reeds in het begin van 't 4de millennium ter plaatse van Babel menschen woonden. Misschien gaat K. te ver als hij zegt (S. 303): „die Geräte aus Silex . . . beweisen die Existenz von Babylon für prähistorische Zeit, vor dem 5ten Jahrtausend v. Chr.” Ook bij enkele andere passages is de critische lezer geneigd, een vraagteekentje te plaatsen; hier en daar is K. filologisch wat zwak, wellicht had hij nog wat meer gebruik kunnen maken van de assyriologische gegevens (Delitzsch heeft eenige teksten vertaald), en eenige termini technici vermijden. Doch dit zijn kleinigheden. Noode zie ik er van af, de talrijke architectonische en algemeen-kunsthistorische gegevens in dit boek aan te stippen: het geeft ook op dit gebied zeer veel.

Het verwondert ons niet dat Koldewey's werk zoo spoedig een 2de (thans reeds een 3de) uitgave beleefde, en ook dra in het Engelsch vertaald is (Mrs. Johns, The Excavations at Babylon. London 1914).

Leiden. G. J. Thierry.

R. Cagnat, L'annone d'Afrique. (Extrait des mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 1.50).

Cagnat, de kenner bij uitnemendheid van het huidige Tunesië, Algerië en Marocco onder Romeinsch bewind, heeft aan zijne vele geschriften ter verheldering van de geschiedenis dier streken onlangs een nieuw toegevoegd. Ditmaal over den productenuitvoer van daar uit naar Rome. Hij wijst er op, dat reeds tijdens de republiek, maar vooral onder het keizerrijk de van rijkswege opgelegde uitvoer van koren hoogst aanzienlijk was; in de tweede, derde en vierde eeuw n. Chr., den bloeitijd dier gewesten, waren het niet meer Italië, en nog minder Sicilië en Sardinië, die de groote stad Rome van koren voorzagen en daar de koren- en brooduitdeelingen tegen lage prijzen mogelijk maakten, maar in zeer overwegende mate de Africaansche provinciën en Egypte. Bijna al het benoodigde koren kwam uit het noorden van ons tegenwoordige werelddeel Africa. Ook olie kwam onder het keizerrijk in geweldige hoeveelheden als gedwongen leverantie uit dat zelfde Africaansche noordwesten. Voorts timmerhout, brandhout voor de badhuizen, spek en gedroogde vruchten.

De gegevens, welke opschriften en literatuur hieromtrent verstrekken, heeft Cagnat zorgvuldig bijeengezocht, gerangschikt en verwerkt. Zij doen ons eenigszins de hoegrootheid dier leveranties benaderen, en leeren, welke ambtenaren met de bijeenbrenging en het vervoer er van waren belast, en hoever hunne bevoegdheden gingen. Ook de regeling van den vrijen aankoop wordt hieruit toegelicht, indien de als stipendium opgelegde voorraden tijdelijk nog niet voldoende waren, om in de behoefte der hoofdstad te voorzien. Vooral staat Schr. langdurig stil bij de reeders, die de schepen voor dit reusachtig vervoer ter zee moesten verschaffen, en toont met de stukken, hoe meer en meer de staat hier alles reglementeerde, tot hij eindelijk die reeders allen tot staatsambtenaren maakte en vrij verkeer geheel verbood.

In de methodische bearbeiding van dit bronnenmateriaal ligt de waarde dezer verhandeling. Ook hij, die in de uitkomsten van het onderzoek niet veel anders vindt dan wat hij reeds van te voren verwachtte, zal toch met groote belangstelling van dit dikwijls zoo belangwekkend en overvloedig bronnenmateriaal kennis nemen.

Leiden. H. van Gelder.

J. M. Robertson M. P., The Germans, I: the Teutonic gospel of race, II: the old Germany and the new. London, Williams & Norgate. 1916. (Pr. Sh. 7/6).

De schrijver begint met de verzekering, dat zijn inzichten aangaande de duitsche ontwikkeling geen product zijn van den oorlog, doch in hoofdzaak reeds vóór 1900 door hem zijn uiteengezet. Niettemin proeft men toch, gelijk nauwelijks anders te verwachten is, den invloed van den oorlog op schier elke bladzijde, althans in het tweede gedeelte, dat dan ook in wetenschappelijke waarde beneden het eerste moet worden gesteld.

Het eerste gedeelte behelst de bestrijding van de nationalistische rassentheorie, voorzoover die op de verheffing van een gewaand germanendom uitloopt. Niet alleen de duitsche, ook de engelsche en fransche belijders dezer leer worden onder handen genomen. Het is een gemakkelijk en helaas nog altijd loonend werk, om de tegenstrijdigheden en absurditeiten van deze jammerlijke leerstellingen in het licht te stellen. De

Digitized by Google

schrijver doet het zakelijk, helder en beknopt. Hij wijst op het misleidende der vermenging van anthropologische en historische gegevens, hij oppert den gegronden twijfel aan de bruikbaarheid van den schedelvorm als persistent rassenkenmerk. Af en toe gaat hij in zijn toeleg, om zooveel mogelijk elke ras-individualiteit te loochenen, te ver: zoo tracht hij p. 55 sq. het taalverschil van Kelten en Germanen in Caesar's tijd weg te cijferen, en vervalt, terwijl hij Mommsen's karakteriseering der Kelten aan de kaak stelt, ten opzichte der Germanen in de algemeene fout, die hij zelf bestrijdt: vooringenomen generaliseering. Wanneer de zotheden van Woltmann c. s. ter sprake komen, vraagt men zich af: is het bestrijden dezer theorieën geen vechten tegen windmolens? Maar wij weten helaas, dat er tusschen de dwaasheden der eigenlijke rassentheoretici, die ongeveer elken vooruitgang der beschaving als een verdienste van den germaanschen geest opeischen, en het hoogmoedig nationalisme, waaraan zelfs mannen aan Eucken en Eduard Meyer offeren, slechts een gradueel verschil bestaat.

Het tweede gedeelte kan men noemen: een haastig overzicht der duitsche geschiedenis, met de strekking, dat de duitsche cultuur nooit veel zaaks geweest is. Uit den aard der zaak leeft het betoog hier van die krasse generaliseeringen en verkortingen, voor wier gevaarlijkheid de schrijver in het eerste gedeelte zulk een open oog toonde. Men moet de geschiedenis al zeer goed en détail kennen, om haar met goed gevolg zoo en gros te mogen verkoopen. Hier en daar blijkt, dat het den schrijver aan die grondige kennis ontbreekt. Hij spreekt van het heilige roomsche rijk van Karel den groote (p. 116). Hij acht Cujus regio eius religio een product van den Munsterschen vrede (p. 154, 209). Hij schrijft op. p. 158: „Before the reformation the later progress of Germany had consisted mainly in the culture movement set up by the Italian Renaissance". — Naarmate hij den jongsten tijd nadert, wordt natuurlijk het oorlogsstandpunt merkbaarder. Frederik de Groote was „the supreme hypocrite of his day, and his nation has since become the supreme hypocrite among the nations."

Een zinsnede, die mij als juist en goed gezegd getroffen heeft, wil ik hier aanhalen.

„The proper work of the science (namelijk ethnologie, historie, economie) is done with progressive exactitude: the crowning process of sociological inference, no part of ethnology proper, is arbitrarely imposed upon it; but this final work is done as by the man in the street, from hand to mouth, without even a suspicion that that is the most recondite scientific process of all. Infinite patience is bestowed upon the documents, the records, the remains, the statistics, in order to establish their precise purport: that done, any dinner-table comment serves for the final application of the whole lore to life and feeling," (p. 10). Het ernstig streven van den schrijver, om deze methodische fout te vermijden, kan niet in twijfel worden getrokken. Dat hij hier en daar in dat streven te kort geschoten is, wie zal het als een zuiver persoonlijke fout durven laken?

Leiden. J. Huizinga.

F. Pijper, De Kloosters. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916. (Pr. ƒ 4.25, geb. ƒ 5)

De kloosters! Een mer à boire inderdaad. Er is wel geen denken aan dien onmetelijken oceaan leeg te willen drinken. 't Mag al een waagstuk heeten er de lippen aan te zetten. Prof. Pijper heeft terecht aan het eerste niet gedacht, maar toch den moed gehad het andere te doen. Het is dan ook niet in alle deelen van die wereldzee, dat hij zijn netten heeft uitgeworpen, al zou de titel van zijn boek het doen vermoeden. Het kloosterwezen in de Buddhistisch-Indische maatschappij liet hij toch buiten bespreking. Ook de geheele Christenwereld vatte hij niet in het oog. In de kloosters der Grieksch-Katholieke wereld leidde hij den lezer niet binnen. De titel zou dus eigenlijk moeten luiden: De kloosters in de oude Algemeene Christelijke en de latere Roomsch-Katholieke kerk. Maar uit deze toch reeds schier onafzienbare wereldzee is volop geschept. Al wat in de talloos vele bronnen der zoo rijke kloosterliteratuur verscholen lag, is tot in kleinigheden toe met onvermoeiden speurzin nagepluisd en voor den dag gebracht, van den oorsprong der kloosters af tot den tijd der Hervorming toe; niet om een volledige geschiedenis van het kloosterleven te geven, maar vooral datgene naar voren te brengen, waardoor de cultuur-historische beteekenis der kloosters in het licht gesteld en het eigen karakter van iedere kloosterorde afzonderlijk wordt aangewezen. Want dit is, zooals Prof. Pijper in zijn voorrede zegt, vooral het doel dat hij met zijn boek beoogt, en zoodoende wordt hier, zooals hij met recht oordeelt, wel het een en ander geboden, dat elders ontbreekt.

In een 28 tal hoofdstukken krijgen wij nu de vrucht van dat onderzoek, altijd en overal met groote nauwkeurigheid gedocumenteerd, te lezen.

Uitgaande van een historische uiteenzetting van het wezen der onthouding in het oudste Christelijke tijdperk, maken wij achtereenvolgens kennis met de kluizenaars, den oorsprong der kloosters, de kloosterinrichting van Pachomius, met Basilius, Hiëronymus en Johannes Cassianus, Columbanus en Benedictus. Dan volgen de orden der Cluniacensers, Camaldulensers, Vallombrosaners, Karthuizers, Praemonstratensers, de orde van Font-Evraud, de Militaire orden, de Cistercienser, Windesheimers, Franciskaners, Dominikaners en Jezuïten. In deze eerste 14 hoofdstukken zijn wij door den schrijver genoegzaam geörienteerd, om ons rekenschap te geven van het geen er omtrent de cultuur-historische beteekenis der kloosters was te zeggen. Aan de orde komen dan: de strijd van den kloosterling en zijn novitiaat, de eigenaardigheden der vrouwenkloosters, de land- en tuin-arbeid, de bouwkunst, het afschrijven van boeken en de bibliotheken, de erkenning van de waarde van het individu, de kloosters als instellingen van onderwijs, de algemeene beschaving der kloosterlingen, het internationaal karakter der kloosterorden, de sympathie voor de kloosters, de biecht en tucht, de kloosters en de slavernij, de reliquiën-vereering en het bijgeloof, en ten slotte de maatschappelijke zijde der kloosters.

Er is hier heel wat stof verzameld en verwerkt en telkens wordt zeer gedetailleerd door tal van aanhalingen gestaafd, wat ten aanzien der verschillende onderwerpen in het midden is gebracht.

Niettemin, waar het vooral gegevens zijn uit de 6de

Digitized by Google

tot de 12de eeuw waarop Prof. Pijper zich beroept, doet de vraag zich voor of de toestanden uit dien vóórtijd wel altijd toepasselijk zijn op de latere middeleeuwen. Ik denk bijv. aan hetgeen gezegd wordt omtrent de sympathie voor de kloosters, terwijl sinds de tweede helft der 15de eeuw menig stadsbestuur het stichten van nieuwe kloosters dikwijls allerlei moeilijkheden in den weg legde. Niet minder schijnt mij het hoofdstuk over „de kloosters en de slavernij" aan bedenking onderhevig. Er wordt weliswaar in allerlei bronnen voor de kloostergeschiedenis van „Servi" gesproken. Maar ik betwijfel of wij daaronder, na den ondergang der Romeinsche wereld, in den eigenlijken zin des woords „Slaven" hebben te verstaan. In zijn veelszins voortreffelijk werk Esclaves, serfs et mainmortables (Bruxelles-Paris, 1894) maakt Paul Allard dan ook beslist onderscheid tusschen „esclaves" en „serfs." In het 12de hoofdstuk, La vie d'un serf au IXe siècle, toont hij aan dat deze „serfs" dienstmannen waren, die volgens het Kerkelijk Recht en capitulaires van 853 en 867 „ne pouvaient ni être vendus, ni être changées"; dat zij woonden op mansi, allerlei rechten hadden en aan hun kloosterheeren zekere servituten hadden te bewijzen, hetzij in arbeid, hetzij in opbrengsten in geld of in natura, en dat alzoo „le serf des grandes abbayes du 9me et 10me siècle ne differait de l'homme libre, que par sa résidence forcée à la campagne". Het waren wat men te onzent als de „hoorigen" placht aan te duiden. Volgens de constitutie der Dominicanen moest aan ieder, die het ordekleed wenschte te ontvangen, coram testibus gevraagd worden „an sit servus"; een vraag, die nog heden ten dage aan de recipiendi wordt gedaan, en waarbij wel niet aan een ‚slaaf" in strikten zin gedacht kan worden.

Prof. Pijper heeft ook de Jezuïten in zijn boek opgenomen. Misschien is hij er toe gekomen, omdat bij deze Orde het streven om wil, gevoel en verstand aan een overheerschende macht te onderwerpen, zijn hoogtepunt heeft bereikt. Maar feitelijk vallen zij buiten het bestek van zijn boek, dat tot den tijd der Hervorming reikt, daar zij eerst in 1540 de goedkeuring hunner Orde van Paulus III ontvingen. Bovendien hebben zij geen kloosters in den eigenlijken zin, al spreekt ook het groote publiek van Jezuïtenkloosters. Hunne huizen worden verdeeld in professie-huizen, colleges, novitiaten, residenties en missie-staties.

Daarentegen is op de Orde der Reguliere Kanunniken in haar geheel de aandacht niet gevestigd, al is er tusschen hen en andere orden, die geheel of ten deele den regel van Augustinus volgden, veel overeenkomst. De Windesheimers, dus een pars pro toto, hoe belangrijk deze Congregatie ook geweest is, treden daarvoor in Prof. Pijpers studie in de plaats. Is het echter omtrent hen niet te veel gezegd (bl. 245), dat zij „het vrouwelijk geslacht hebben geminacht en gevreesd en zich zooveel mogelijk tegen de opname van vrouwenconventen hebben verzet", waar vóór 1436 verscheidene nonnenkloosters (Diepenveen, Bronope, Redinchem enz.) met algemeen goedvinden van het Generaal Kapittel zijn geincorporeerd, en ook nog daarna vrouwenkloosters in België en elders onder Windesheims visitatie zijn opgenomen? Maar stellig vergist Prof. Pijper zich, als hij (bl. 156) zegt, dat het tot eeuwigen roem der broeders zal strekken, dat in hun klooster Stein bij Gouda Erasmus werd opgevoed; want Stein was geen Windesheimsch convent, maar behoorde tot het kapittel van Sion of Hollandsche kapittel. Laat mij er nog aan toevoegen, dat van Dr. Pohl's uitgave van de Opera omnia van Thomas à Kempis niet 4 het licht zagen (bl. 153 no. 6) maar reeds sinds 1910 een 5de deel is verschenen.

Prof. Pijper, die blijkens zijn voorrede zelf zeer wel beseft, dat zijn boek leemten vertoont, zal het hier opgemerkte wel als een blijk mijner belangstelling in zijn arbeid willen beschouwen.

Diepenveen. J. C. van Slee.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

De klassieke oudheid in het Gymnasiaal Onderwijs Rapport in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia samengesteld door J. W. Bierma, H. Bolkestein, E. H. Renkema. J. v. Yzeren. Leiden. A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. 1916.

Een geschrift als bovengenoemd Rapport had al eerder in het *Museum* aangekondigd moeten worden, te meer omdat er hier en daar in de pers al nota van is genomen. Wanneer men evenwel bedenkt welke drukten de maand Junie meebrengt, wanneer men bij het eind-eksamen van het gymnasium betrokken is, moge men daarin een verontschuldiging vinden voor ondergetekende, dat hij nu pas [1]) met een aankondiging aankomt.

Met genoegen ben ik begonnen te lezen, met onverdeeld genoegen heb ik het lijvige werk van 205 pag. ten einde gelezen.

In April 1912 werd de Kommissie, die het Rapport heeft bewerkt en uitgegeven, benoemd. Mag men zeggen, dat zij ons lang op de resultaten van haar arbeid heeft laten wachten? Wie het werk heeft doorgelezen, zal aanstonds bemerken, dat daarin een schat van eigen studie verwerkt is, dat een massa stof gezift en geschift moest worden, en dat heel veel beperkt moest worden — wat in dezen moeiliker was dan uitbreiden.

Dan moet men dankbaar zijn, dat de Kommissie nu reeds met zulk een wel doordacht en wel overwogen werk voor den dag is kunnen komen. Ik stel mij voor, dat de schrijvers zelf met dankbaarheid op hun arbeid zullen terugzien, want hun eigen kennis en overtuiging kan in grote rijkdom gewonnen hebben door het bewerken van wat zij in deze vorm aan ons Nederlands Gymnasium aanbieden.

Men vindt in dit Rapport beschouwingen, desiderata, stellingen, voor het grootste gedeelte zeer rijk gedokumenteerd.

Ieder classicus, ieder historicus en ieder, wie het Gymnasiaal onderwijs, onze klassieke opleiding en wetenschappelike voorbereiding van een deel van ons volk ter harte gaat, moet dit Rapport lezen; en het is niet te veel gezegd, wanneer ik beweer, dat niemand het onvoldaan terzijde zal leggen.

Zal ieder voldaan zijn? Hoe zou dat kunnen?

Maar de Kommissie is in haar volle recht wanneer zij „meent te mogen hopen op een welwillende, doch geenszins nietszeggende, beoordeeling... Het vraagstuk, dat de Commissie zoo lang heeft bezig gehouden, is van te groot belang voor de wetenschappelijke opleiding van het Nederlandsche volk, dan dat bevrediging zou gevonden worden in een oppervlakkige welwillendheid, die in

[1]) Geschreven en ingezonden eind Julie.

Digitized by Google

den grond der zaak slechts de beteekenis zou hebben van een allervriendelijkste terugwijzing.” p. VIII.

Hier is het evenwel niet de plaats om in biezonderheden op het geheel in te gaan, maar alleeen om de aandacht van de lezer op dit Rapport te vestigen. Temeer omdat alle Genootschapsleden, die het wensten, een exemplaar hebben ontvangen en dus een groot gedeelte van hen die ’t allereerst en ’t allernaast bij het behandelde onderwerp betrokken zijn, het werk in handen hebben en waarschijnlik in hun otium al hebben doorgestudeerd.

Het in zijn geheel 205 pag. omvattende Rapport is verdeeld in 7 onderdelen : *Inleiding, Taal en Grammatika* (J. W. Bierma), *Grieksch* (J. v. Yzeren), *Oude Geschiedenis* (H. Bolkestein), *Rom. Antiquiteiten* (E. H. Renkema) en *Conclusiën.*

Inleiding en *Conclusies* zijn van de *g e h e l e K o m m i s s i e*, de andere hoofdstukken zijn voor de persoonlike verantwoordelikheid van de afzonderlike schrijvers.

Het gehele Rapport is langs één hoofdlijn geschreven, maar die persoonlike verantwoordelikheid geeft hier en daar enig verschil van mening en opvatting. Dit is zeker niet te betreuren, want daardoor juist hebben die hoofdstukken een groter frisheid en suggestiviteit en daardoor voor de lezer persoonlik een groter waarde om aan te nemen of te bestrijden.

In de *Inleiding* wordt na een korte uiteenzetting van de oudere klassicistiese beschouwing der oudheid de nieuwere historiese vooropgezet. Deze „wenst geen eenheid te zien, maar speurt naar verscheidenheid ; zij stelt geen ideaal, maar ontdekt ontwikkeling ; zij zoekt niet vóór alles bewondering, maar begrip ; zij beperkt zich niet voornamelik tot enkele deelen, Athene en Rome, en bepaalde tijdvakken, de klassieke, die samenvallen met den bloei der litteratuur ; zij tracht van alle streken en van alle tijden de beteekenis vast te stellen, die zij voor de historische ontwikkeling gehad hebben . . . Zij erkent in de taal niet bloei en verval, maar ontwikkeling, en aanvaardt termen als gouden en zilveren latiniteit niet meer als aesthetische, maar slechts als chronologische onderscheidingen . . . De klassicistische beschouwing sluit een bepaalde aesthetische waardeering in ; de historische, wier uitgangspunt noch doel een aesthetische norm is, laat de mogelijkheid van velerlei waardeering open.”

„Zooals het onderwijs (nl. op ons gymnasium) is ingericht, berust het, in beginsel, op de klassicistische beschouwingswijze” p. 4. 5.

Het spreekt wel van zelf, dat de Kommissie zich geheel stelt op het standpunt van de nieuwere historiese beschouwingswijze. Hieruit zijn Inleiding en Conclusies te verklaren, hieruit ook de richting van de persoonlike beschouwingen.

Niet onwaarschijnlik zullen de meesten het meest getroffen zijn door de verhandeling van Prof. Bolkestein over de Oude Geschiedenis. Deze is het meest omvattend van inhoud. Op p. 122 geeft Schr. een opsomming van alles wat het onderwijs in de O. G. moet omvatten, waarna elk punt afzonderlik helder en meer dan oppervlakkig in wezen en waarde wordt besproken. Ook zijn zijn desiderata het meest ingrijpend in de bestaande toestand en regeling, zoals blijkt uit Conclusie VIII : „Voor het onderwijs in de O. G. behooren in de hoogere klassen vijf uren, over twee klassen verdeeld, te worden beschikbaar gesteld ; bij voorkeur in de vijfde en zesde klasse, indien de verdere samenstelling van het gymnasiaal Leerplan dat mogelijk maakt.”

Eveneens ingrijpend in de bestaande regeling is het betoog van Dr. Renkema over Rom. Antiquiteiten, maar zeker voor heel velen veel minder bevredigend. Conclusie IX zegt : „Het geen van de tot dusver onderwezen Rom. Ant. een stelselmatige bespreking verdient, behoort als onderdeel der Rom. Gesch. te worden behandeld ; voor uitbreiding en aanvulling kan gelegenheid gevonden worden bij de verklaring der Lat. schrijvers.”

Wat het eerste gedeelte van deze conclusie betreft verschilt al dadelik Prof. Bolkestein enigermate van Dr. Renkema in mening en vele anderen zullen eveneens zich daar niet bij neer kunnen leggen. En wat het tweede gedeelte betreft, dat heeft veel van een prospectus-formule, zoals er zovele zijn.

Juist is de opmerking van de Schr. dat de eis van een „volledig overzicht” een werkelike belemmering is voor een goede historiese behandeling p. 192. Overigens waar staat dat woord „volledig” ? Bovendien is hetgeen gezegd wordt over het burgerlik recht als onderdeel van de Rom. Ant. wel wat heel weinig. Vóór het behoud van de Rom. Ant. als apart vak had met een enkel woord gesproken mogen worden over de waarde die het hebben kan om enkele juridiese begrippen zuiver bij te brengen aan alle A-leerlingen, ook, of vooral aan hen die geen rechten gaan studeren.

De beide opstellen van Dr. Bierma lopen tezamen parrallel aan het ene van Dr. v. Yzeren.

Over het grammatikaal onderwijs spreken beide duidelik dezelfde mening uit, het uitvoerigst Dr. B. p. 33. vlg. in aansluiting aan de bekende brochure van Brugmann. Het betreft de vraag of en in hoeverre het grammatikaal onderwijs gebaseerd moet zijn op de resultaten van de moderne taalwetenschap. Niet zonder spijt verklaart Dr. v. Y. p. 51, dat men in het buitenland altans zo ver is gekomen, dat men het vraagstuk in volle omvang onder de ogen ziet, maar dat de klassieke philologen, die slechts aan een Nederl. Universiteit hun opleiding ontvingen, in dit opzicht in slechte conditie zijn.

Conclusie II formuleert wat dit onderwerp betreft, duidelik de mening van de kommissie — en van zeker de overgrote meerderheid van klassiek philologen. Toch heeft het onderget. en zeker menigeen gespeten, dat betoog en conclusie niet scherper, forser en krachtiger eisend gesteld zijn.

Belangrijk zijn de beschouwingen van Dr. Bierma p. 18 vlg. over het vertalen in het Latijn en latijnse thema.

Conclusie III zegt : „Hoewel het vertalen in Latijn en Grieksch als een belangrijk hulpmiddel te beschouwen is bij het aanleeren der klassieke talen, is het niet gewenscht hiervan een proeve van bekwaamheid te eischen bij het gymnasiaal eindexamen.”

Natuurlik wordt uitvoerig door beide Schr. gesproken over de schoollektuur, het uitvoerigst en meest diepgaand door dr. v. Yzeren voor het Grieks.

Het voert te ver om hier uitvoerig de beschouwingen weer te geven. Mag ook voor de praktijk niet zó veel verandering worden voorgesteld, Conclusie I, V en VI doen duidelik zien dat het nieuwere standpunt en criterium in dezen geheel anders is dan het oude.

Digitized by Google

Wat over Caesar en Nepos p. 98 gezegd wordt, zullen de meesten wel beamen en dus ook Conclusie IV : „Voor het onderwijs in het Latijn in de lagere klassen is de samenstelling van een Leesboek gewenst, dat geheel kan dienen ter vervanging van Caesar's de Bello Gallico."

Ook met wat over Xenophon gezegd wordt, zullen zeer velen het eens zijn.

Mooie opmerkingen vindt men over de lektuur van Plato voor *alle* leerlingen. Terecht veroordeelt dr. v. Y. scherp het verknoeien van Plato door het lezen van een verzameling uitknipseltjes als de Extraits de Platon van Dalmeyda Paris Hachette. Instemming verdient wat gezegd is over Livius en Vergilius. Persoonlik is onderget. het niet eens met Conclusie VIIa. „In het bijzonder is het wenschelijk : a. dat de lectuur van Livius aanzienlijk worde beperkt."

En zo zal het velen gaan de een met wat over deze, de ander met wat over die schrijver wordt gezegd.

Ieder classicus leze deze opstellen aandachtig ; zij zullen hem leiding geven bij het overdenken en vaststellen van de lijnen van zijn onderwijs.

Nog een paar opmerkingen mogen vergund zijn.

En Dr. v. Yzeren èn Dr. Bierma wijzen er op dat de gehele regeling van leerplan en eindeksamen ons bijna de grootst mogelike ruimte van bewegen laten. „Wanneer wij in ons onderwijs eenheid weten te brengen, de wetgever heeft reeds voor veelheid gezorgd." p. 118.

En voor wie zich als onderget. benauwd heeft gevoeld door al het vele en schone dat van ons leraren wordt geeist, wijs ik op het slotwoord van Prof. Bolkestein : „Ten slotte behoeft het wel niet nadrukkelijk neergeschreven te worden, dat ook naar de meening van den ondergeteekende (nl. Prof. B.) belangrijker dan alle leerstof de geest van het onderwijs en de persoonlijkheid van den onderwijzer is." Het is maar ten dele waar wat hij er aan toevoegt: „maar dit is een van die treffende waarheden, die beter in een toost dan in een rapport worden betoogd."

De Kommissie mag eisen, dat haar werk in de diepte beoordeeld en gekritiseerd wordt, d. i. dat de kritiek persoonlike ditjes en datjes terzijde laat en geleid wordt langs één lijn, gelijk het Rapport langs één hoofdlijn zich beweegt.

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

Th. Stille, Maîtres écrivains du dix-neuvième siècle. 2e édition. Groningue, Noordhoff. 1916. (Pr. *f* 1.90; geb. *f* 2.50).

M. S. a donné dans ce volume de 400 pages des extraits de 40 écrivains du XIXe siècle. Nous sommes heureux d'y voir figurer pour Musset un fragment de l'*Histoire d'un merle blanc*, et de la *Première lettre de Dupuis et Cotonet*, cet amusant persiflage du Romantisme; la préface éloquente du *Fils naturel* de Dumas fils; une page de *Bouvard et Pécuchet*, une œuvre capitale et trop peu connue, de Flaubert; et une autre pétillante d'esprit de Charles Demailly des Goncourt.

M. S. a placé au début de son recueil une esquisse de la littérature au XIXe s^e^, qu'il complète par un tableau chronologique que l'on trouve à la fin du livre, et il a écrit pour chaque écrivain une petite étude substantielle qu'il complète également par des indications bibliographiques qu'il a rejetées dans une 3e. partie.

Le tableau chronologique dans lequel M. S. a fait entrer 350 titres environ, est une idée très heureuse.

Nous souhaitons à cette 2e édition le succès de la première.

Groningen. E. Boulan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De fa Wolters te Groningen zond ons den 7den vermeerderden en verbeterden druk van het *Engelsch Woordenboek* van K. ten Bruggencate. Het tweede, Nederlandsche-Engelsche, deel is bewerkt door den heer L. van der Wal, die de zorg voor de drie voorgaande drukken geheel op zich had genomen; het eerste weer door den oorspronkelijken samensteller, den heer ten Bruggencate. De prijs van het uitvoerige werk, gebonden, is *f* 5.40.

Ook ontvingen wij van dezelfde firma de vierde, op enkele punten gewijzigde uitgave van P. Roorda, *De Klankleer en hare practische toepassing* (prijs geb. *f* 1.60).

Onze Redactie ontvangt van tijd tot tijd van de firma Bloud en Gay te Parijs allerlei geschriften over den oorlog, meest brochures van kleinen omvang. Men wil daarmede aan het buitenland de gevoelens van het Fransche volk, en inzonderheid van de Fransche Catholieken, duidelijk maken; enkele van die boekjes hebben betrekking op België en Luxemburg. Een er van geeft b. v. den tekst van den brief dien de Belgische bisschoppen hebben gericht tot de kardinalen en bisschoppen in Duitschland en Oostenrijk (24 Nov. 1915), met verzoek om medewerking tot het instellen van een betrouwbaar onderzoek naar het gedrag der Belgische priesters tijdens den inval der Duitsche troepen. Een ander geeft een Fransche vertaling van den open brief, dien de moedige burgemeester van Clervaux (Luxemburg) heeft gericht tot den afgevaardigde Erzberger (11 Maart 1915). Zooals men weet, heeft deze den schrijver wegens dien brief een proces aangedaan; maar in de N. R. Cour. van 1 Juni 1916 kan men lezen, dat de aanklager aan de rechtbank te Diekirch heeft bericht dat hij zijn aanklacht wenschte te laten vallen : men kan allicht gissen, waarom de voortzetting van het proces niet geraden werd geacht. Deze vertaling, getiteld *La conversion d'un catholique germanophile*, heeft een zekere waarde, doordat de oorspronkelijke Duitsche tekst in Duitschland niet mag worden verkocht en dus niet te krijgen is. Van een geheel andere soort is het *Journal d'une infirmière d'Arras*: een aantal dames aldaar verbonden zich bij het begin van den oorlog als pleegzuster aan een der te Arras bestaande hospitalen; en uit dit dagboek, loopende van 21 Aug. tot 22 Oct. 1914, ontvangt men zeer duidelijke indrukken. Wie mag leven in een land dat niet door den oorlog is geteisterd, leest met bewondering van zooveel kalmen moed in een vrouw, wier man en broeders onder dienst zijn, die van haar kinderen bijna geen bericht kan krijgen, en die toch met alle toewijding haar plicht doet, ook jegens den gewonden vijand. Er zijn nog andere verhalen van ooggetuigen, b. v. het grootere werkje *La guerre en Champagne au diocèse de Châlons.* Dergelijke boeken zijn in hunne eenvoudigheid wellicht leerzamer dan algemeene bespiegelingen, zelfs van bekende Fransche philosofen als Boutroux of Bergson. Sommige personen in onzijdige landen hebben vrijheid gevonden die betoogen te veroordeelen als onbillijk, eenzijdig, en als uitdrukkingen bevattende die een critische geest moest versmaden. Doch de zaak is juist, dat men moet leeren begrijpen hoe het komt dat mannen, die toch inderdaad weten wat wellevendheid is, zich van zulke sterke uitdrukkingen bedienen. Men kan het aan Franschen niet kwalijk nemen, dat zij omtrent de handelingen van Duitschland tijdens de crisis van Juli 1914, en omtrent de wijze waarop de oorlog vooral in het begin is gevoerd, een vaste meening hebben; en de gevoelens, die door deze overtuiging worden opgewekt, kunnen blijkbaar alleen in de door hen gekozen termen worden

Digitized by Google

uitgedrukt. Wanneer nu echter philosofen gaan schrijven over de hoedanigheden van het Duitsche volk, dan komen zij er allicht toe die karaktertrekken te willen verklaren uit leerstellingen van Duitsche philosofen, waarbij dan vooral Fichte en Hegel worden genoemd. Dergelijke betoogen kunnen meestal niet zeer streng zijn. En toch zal men met belangstelling lezen, wat de bekende Leuvensche philosoof De Wulf schrijft in het werkje *Guerre et Philosophie*, of ook *L'esprit philosophique de l' Allemagne et la pensée française* van Victor Delbos. De vraag is alleen of deze betoogen, die inderdaad zeer bezadigd van toon zijn, het uitbreken van *dezen* oorlog kunnen doen begrijpen. Veel eenvoudiger van opzet en zeer helder is het geschrift van Albert Sauveur, professor aan de Harvard University, waarin deze zich verzet tegen de bekende pleidooien in Amerika van prof. Münsterberg. En er is een voorrede bij van den Franschen hoogleeraar Le Chatelier, voortreffelijk geschreven en zonder iets wat men chauvinisme zou kunnen noemen.

A. K.

De redaktie ontving de volgende werken; de inhoud, die bij de meeste in los verband staat met de filologie en derhalve voor 't *Museum* geen stof oplevert ter bespreking, zal uit de titels voldoende opgemaakt kunnen worden: *L Éveil de l' Ame française devant l'appel aux armes.* — *Pour les Arméniens.* — *L' Arménie martyre.* — *Les aumôniers militaires.* — *Les catholiques allemands, jadis et aujourd'hui.* — *Le clergé et la guerre de 1914* (XI brochures). — *La cathédrale de Reims.* — *Arras sous les obus**. — *Les diocèses de l'Intérieur.* — *Notre Dame de Brebières**. — Al deze boeken zijn verschenen bij Bloud et Gay, te Parijs. Zij zijn uitgegeven namens het „comité catholique de propagande française à l'étranger"; die waarvan de titel door ons van een sterretje is voorzien, zijn geïllustreerd met foto's van de vernielde kerken. — Verder werd ons gezonden Jean Léry, *La bataille dans la forêt* (Argonne 1915), *impressions d'un témoin.* Parijs, Hachette et Cie, 1916. In nauwer verband tot de filologie, door de geschiedkundige en ekonomiese beschouwingen die 't werk bevat, staat R. W. Seton-Watson, *German, Slav and Magyar, a Study in the origins of the great war.* Londen, Williams and Norgate, 1916, Pr. 2/6.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, XLIV, 4: A. Rutgers van der Loeff, De Sciris. — G. V., Ad Plutarchum et Herodotum. — J. J. Hartman, De Domitiano imperatore et de poeta Statio. — J. J. H., Ad pseudo-Demosthenis or. κατὰ Νεαίρας. — H. D. Verdam, Quo ordine Isocratis Busiris adversus sophistas Helena orationes inter se succedant et quod Plato ad eas responderit. — G. Vollgraff, Ad Epigramma atticum. — P. H. Damsté, Ad T. Livii Lib. XXXVIII-XL. — G. Vollgraff, De duobus Heracliti fragmentis. — J. J. Hartman, De Horatii Satirae 1. (II, 5, 103 sq.). — J. J. H., Ad Euripidis Medeae 11 sq. — J. J. H, Ad Ciceronis Cat. I § 1.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt, Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXVII-XXXVIII, 7: E. Bickel, Das asketische Ideal bei Ambrosius, Hieronymus u. Augustin. — J. Körner, W. Scherer (1841-1886). — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Elster, Humanisten u. Germanisten.

Nieuwe Taalgids. X, 5: J. W. Muller, De Roman de Renard en de folklore. — D. C. Hesseling, Een Afrikaanse dissertatie. — P. Valkhoff, Zaïre en de Henriade in de Nederl. Letterkunde (slot). — Bladvulling.

Anglia, XL, 3: G. Dubislav, Studien z. mittelengl. syntax, II. — P. Seyferth, In welchem verhältnis steht H6B zu The Contention betwixt the two famous houses of Yorke and Lancaster und H6C zu The True Tragedie of Richard Duke of Yorke, and The Death of the good King Henrie the Sixt? — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur altengl. wortforschung. — F. Holthausen, Zu den Kildare-gedichten ed. Heuser. — Dez., Vergleichung des Gūðlāc-textes mit der hs. — J. H. Kern, Hoccleve's verszeile. — Dez., Die datierung von Hoccleve's dialog. — Dez., Der schreiber Offorde. — R. Meissner, Die zunge des grossen mannes. — H. Lange, What is the Parlement of Foules? (Eine Chaucer-notiz).

Bijdr. Vad. Gesch., IV, 1: Van Grol, Het Zeeuwsche prijzenhof te Vlissingen. — Bruggeman, Uitgifte bedijking van Nieuw-Schakerloo. — Meijer, Judicium der theol. faculteit te Leiden betreffende Rozenkruisers. — Van den Berg, Documenten Reports Royal Commission.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 4: Zuidema, Maurits en Oldenbarnevelt (slot). — Dijkstra, Engeland en de Vereenigde Staten, 1783 tot op onzen tijd. — Sernée, Een vrouwelijk gezant in de 19de eeuw. — Zesde Vacantie-cursus voor geografen.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXXIII, 5: H. Muller, Did Holland sell the Cape? — Ten Kate, In memoriam Joh. Sasse. — Tydeman, De oorzaak der getijen. — Abendanon, Basische stollingsgesteenten in het middendeel van den N.-I. Archipel. — Mededeelingen. — Literatuur.

Studiën, LXXXVI, Sept.: G. Gorris, De Paus als vredesbemiddelaar. — P. Zeegers, Over tragische droefheid, II. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres H. Roland Holst-Van der Schalk. De Dramatiste. — J. P. v. Kasteren, Het slot van het Marcus-Evangelie. — Is. Vogels, Een Boek en een Beginsel. — Handelingen v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Reizen in Zuid-Afrika, uitg. Godée Molsbergen, I (Werken Linschoten-Vereeniging): Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen XXXIII, 5 (l'Homoré Naber).

Persyn, The soul of the low countries: N. Taalg. X, 5 (de Vooys).

ADVERTENTIEN.

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: GEORGES GAILLARD, LOUIS PIÉRARD

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an.
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50**, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Historische Platen-Atlas

VOOR DE

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Dr. M. G. DE BOER en H. HETTEMA Jr.

Met 547 afbeeldingen, waarvan 46 in diepdruk.

Deze nieuwe **Platen-Atlas** wordt niet alleen uitgegeven ten dienste van het onderwijs, doch ook met het oog op de vele belangstellenden in onze Vaderlandsche Geschiedenis, waaronder wij in de eerste plaats rekenen de bezitters van Prof. BLOK's GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

Voor den uiterst lagen prijs van **f 1.90**, wordt hier een verzameling van illustraties aangeboden die onze Vaderlandsche Historie ten volle in beeld brengt.

Prijs gebonden in Linnen Band f 1.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Handleiding

BIJ HET

Onderwijs in de PLANTKUNDE.

Naar het Duitsch van VOGEL, MÜLLENHOFF en RÖSELER.

BEWERKT DOOR

Dr. H. W. HEINSIUS.

4e DRUK.

Prijs: Deel I **f 2.40** (geb.).

Leerboek der Meetkunde

(Planimetrie)

DOOR **Dr. P. MOLENBROEK.**

5e geheel herziene Druk.

Prijs: **f 2.60** (ingenaaid).

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.

te LEIDEN

zal wederom binnen weinige dagen een nieuwe druk doen verschijnen van nevenstaande

LEERBOEKEN.

Leerboek der Geschiedenis van het Vaderland

MET

HISTORISCH LEESBOEK

DOOR **Dr. M. G. DE BOER.**

2e DEEL, 3e DRUK.

Prijs: ingenaaid **f 1.45**, gebonden **f 1.75.**

Het Taaleigen

DER

GEDICHTEN

VAN

HOMERUS,

DOOR

J. v. LEEUWEN Jr.

EN

M. B. MENDES DA COSTA.

7e DRUK.

Prijs: ing. **f 2.—**, geb. **f 2.40.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Bij dit Nummer bevindt zich het Register van den 23sten Jaargang.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — No. 2. — November 1916.

Schroeder, Novae comoediae fragmenta in papyris reperta (v. IJzeren).
Schweikert, Zur Ueberlieferung der Horaz-Scholien (Beck).
Harrington, The Roman elegiac Poets (Enk).
Sehrt, Zur Geschichte der westgerm. Konjunktion „Und" (Schönfeld).
Pfister, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexandrias (H. v. Gelder).
Un demi siècle de civilisation française, 1870—1915 (Boulan).
Zahn, Kommentar z. N. T. (de Zwaan):
Zahn, Matthäus.
Wohlenberg, Markus.
Zahn, Lucas.
Pit, Het logische in de ontwikkeling der beeldende kunsten (J. H. Groenewegen).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Novae comoediae fragmenta in papyris reperta exceptis Menandreis edidit **O. Schroeder** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen herausgegeben von Hans Lietzmann, No. 135). Bonn, Marcus und Weber. 1915. (Pr. M. 2).

Na Südhaus' Menander-uitgave, na het Supplementum Lyricum, het Supplementum Euripideum en het Supplementum Sophocleum behoorden in Lietzmann's verzameling ongetwijfeld de verdere dramatische fragmenten te worden opgenomen, die in de laatste jaren op papyrus zijn teruggevonden; de uitgever had daarin echter m. i. verder moeten gaan dan hij gedaan heeft en alle nieuwe *Comoediae graecae fragmenta* verzamelen, zooals in het Supplementum Comicum van Demianzuk (Kraków 1912) gebeurd is. Dat de heer Schroeder die wenschelijkheid zelf gevoeld heeft, blijkt hieruit, dat hij ook de fragmenten heeft opgenomen, die in Didymus' Demosthenes-commentaar zijn gevonden, hoewel hij — m. i. zeer terecht — de mogelijkheid releveert, dat ze tot de Midden-comedie behooren; zelfs gaat hij nog verder terug door in zijn Appendix een elftal versbrokjes te doen afdrukken, waarvan hij scherpzinnig gist, dat ze tot Eupolis' Δῆμοι behooren. Maar waarom dan een fragment weggelaten, dat slechts in een Italiaansche papyrus-verzameling is opgenomen, en dat daardoor moeielijk toegankelijk is, op raad van Südhaus, „qui hanc (papyrum) mediae comoediae attribuendam esse demonstrari posse iudicavit" ?

Overigens is de hier geboden verzameling voortreffelijk geschikt voor het doel, waarvoor ze bestemd is; we vinden de verschillende fragmenten hier terug, in behoorlijke volgorde met nauwkeurige mededeelingen omtrent de door Schroeder opnieuw gecontroleerde overlevering en de voorstellen tot aanvulling; verder wordt in een inleidend woord telkens een poging gedaan om verband te brengen met reeds bekende overblijfsels der Grieksche en Latijnsche comedie en om den inhoud zooveel mogelijk te verduidelijken, alles met mededeelingen omtrent literatuur, die mij zeer volledig toeschijnen. In 't algemeen gesproken is de heer Schroeder voorzichtig genoeg in zijn pogingen tot reconstructie; minder objectief dan gewenscht is vond ik hem b.v. bij de behandeling van No. 5 (Pap. Oxyrhynch. 11), waarvan de overeenkomst met de Andria van Terentius m. i. al zeer gering is. Waar schuilt toch de door Schroeder aangegeven bizondere gelijkenis tusschen vss. 34 sqq:

αὐ]λητριδίου γὰρ συμπο[τικοῦ ⏑̲ — χάριν,
κ]αὶ βουκολῆσαι δεσπό[την ἀπράγμονα
ἔστιν νεωνήτου,

en Andria 582 sqq.:

ego dudum non nil veritus sum, Dave, abs te ne [faceres idem,
quod volgus servorum solet, dolis ut me deluderes,
propterea quod amat filius ?

We hebben hier toch slechts te doen met een der telkens terugkeerende hoofdmotieven der nieuwe comedie.

Misschien echter kan deze subjectiviteit verdedigd worden door de bestemming van het boekje: bij Vorlesungen en Übungen kan zij wellicht tot nauwkeurige bespreking en tot bestrijding prikkelen; wie in een fragmenten-verzameling als deze minder gestoord wenscht te worden door de eigen opvattingen van den uitgever, zal meer bevrediging vinden in het hierboven genoemde boek van Demianczuk; daartegenover staat, dat Schroeder zijn eigen werk in zijn Praefatio meent te mogen aanbevelen door te wijzen op zijn hernieuwde bestudeering der Papyri.

Een bijna volledige Index verborum effent den weg tot nader onderzoek van het taalgebruik der nieuwe comedie — verreweg het belangrijkste voordeel, dat de nieuwgevonden fragmenten aanbieden: voor onze kennis van het letterkundig genre hebben ze veel

Digitized by Google

geringer waarde dan de veel uitgebreider Menandervondsten.

Den Haag. J. van IJzeren.

E. Schweikert, Zur Ueberlieferung der Horaz-Scholien. Paderborn, Ferd. Schöningh 1915 (Pr. M. 2.50).

Het was in 't jaar 1905 toen Fr. Vollmer door zijn verhandeling Die Ueberlieferungsgeschichte des Horaz (Philol. 1905, Supplem. bd X Heft 2) menigeen tot tegenspraak dwong. Vooral de „gemeenschappelijke fouten der hss." van Horatius waren — zoo Vollmer — een bewijs dat alles ten slotte op één archetypus terugging en daarvan was één afstammeling in de vroege middeleeuwen bewaard gebleven.

Wij zullen niet herhalen, hoe V. zich die traditie verder voorstelde, maar het bleek dat de „fouten" van V. eigenlijk geen fouten waren en dat sommige anders verklaard konden worden. Laat ik nog eens herinneren aan C. IV 8, 15 sqq. welke plaats als „schwer interpoliert, nie zu heilen" werd aangeteekend (Vollmer, l. l. p. 281) en Serm. I 6, 126 rabiosi tempora signi, die ik indertijd met kracht heb verdedigd [1]). Doch de meening van V. reikte zoo ver, dat *Schweikert* na 10 jaar nog een boekje van ruim 50 pagg. heeft moeten schrijven om een andere verkeerde conclusie te weerleggen. Hier betreft 't de Scholiën op Horatius. Doordat V. een *editio Porphyrionis cum commento* aannam, waarlangs hij dan tot zijn 2-klassen theorie afdaalde, kwam er een verwarring in de verhouding der oude commentatoren [2]). Wij hebben evenmin een echten Porphyrio als een echten Acro en zullen die wel nooit krijgen. Wat wij hebben zijn Scholiën, die men in den regel met den naam van Pseudo-Acro bestempelt en die in den loop van de 5—7 (8) eeuw ontstaan zijn benevens een commentaar van Porphyrio (Pseudo-), terwijl wij weten dat de echte in de 3e eeuw is geschreven, maar later op allerlei wijzen bedorven. Oorspronkelijk zal Porphyrio aan den echten Acro verklaringen hebben ontleend. Er zullen zeker uit den oorspronkelijken Porphyrio verklaringen in de latere Pseudo-Acronea gekomen zijn, maar met zulk een farrago verborum kan men nog niet veel doen, zeker niet den echten Porphyrio reconstrueeren, hoe veel scherpzinnigheid er ook verspild wordt. Bovendien hebben wij nog niet *al* het noodige materiaal bijeen en de bekwame hand, die ons dat kon geven, rust voor altijd. *Holder* is namelijk, als ik Otto Keller goed begrepen heb, in den aanvang van 1916 gestorven.

Schweikert onderzocht welke consequenties de Vollmersche methode opleverde, hoe volgens dezen de echte Porphyrio er zoowat heeft moeten uitzien. Tot welke zonderlingheden men moet komen blijkt reeds voldoende op p. 5, 10 enz. Het lijkt alsof men alles kan bewijzen, als men gelijk wil hebben. Schweikert spaart ons zijn voorbeelden niet.

V. vond den echten Porphyrio in de Acro-Scholiën, maar op hoe verschillende tegenstrijdige manieren! [3])

1) *Mnemos.* 1913 p. 447 sqq.; *Horazstudien* p. 44—49, In *Serto Naberico,* de errore quodam philologico.

2) Jahresber. CXLIII (1909 II). Bericht über die Literatur zu Horatius für die Jahre 1905—1908 von *Josef Bick,* Wien, p. 5 sqq. Schweikert p. 1.

3) Schweikert p. 17 sqq.

Doch genoeg. Ook het kleine werk moet geschieden, vooral wanneer er grootere belangen door gebaat worden. Dat kleine werk is hier met zorg en onuitputtelijk philologengeduld verricht. Wij weten nu dat ook van deze zijde de Vollmerhypothese niet zonder bedenkingen is. Bescheiden zegt Schweikert op p. 54: Der Versuch Vollmers, den echten Porphyrion zu rekonstruieren, kann man als gelungen nicht bezeichnen.

Ontkend kan niet worden dat de Vollmersche hypothese weer tot scherp onderzoek aanleiding heeft gegeven en dat zoo ten slotte de interpretatie van Horatius er bij gewonnen heeft. En daarop komt 't in onzen tijd ten opzichte van dezen dichter vooral aan.

Amsterdam. J. W. Beck.

The Roman elegiac Poets edited with introduction and notes by **Karl Pomeroy Harrington.** New York, American Book Company. 1914.

De schrijver van deze buitengewoon mooi uitgegeven anthologie, Professor aan de „Wesleyan University", heeft een zoogen. „college textbook" willen samenstellen uit de gedichten van Catullus, Tibullus Propertius en Ovidius. Wie op de hoogte is van 't onderwijs aan Amerikaansche Universiteiten, begrijpt reeds uit de woorden „college textbook" wat een dergelijk boek pleegt te bieden: practische, niet te uitvoerige verklaringen, zooals die welke in onze Hollandsche schoolcommentaren gevonden worden, maar tevens vrij uitvoerige bibliographische opgaven. In deze bloemlezing is bovendien een korte apparatus criticus toegevoegd. Hierdoor ontstaat een in onze oogen eigenaardig mixtum, wat Harrington zelf ook gevoeld heeft, zooals blijkt uit deze woorden van het voorbericht „the somewhat elementary note seems to be required, side by side with one that stimulates to original research." Het werk (444 pag.) begint met een goede inleiding van 52 bladzijden, waarin achtereenvolgens over de vóór-Romeinsche en Romeinsche elegie, en over de vier genoemde dichters wordt gehandeld, echter zonder nieuwe gezichtspunten. Ook aan het elegische distichon zijn eenige heldere pagina's gewijd. De schrijver blijkt overal uitstekend op de hoogte der over het onderwerp verschenen literatuur. De tekst is over 't algemeen op verstandige wijze vastgesteld; Harrington denkt er bv. niet aan, zooals Vahlen-Helm doen, Tibull. I. 3 17 te laten drukken *aut ego sum causatus: aves dant omina dira, Saturni sacram me tenuisse diem.* Wel had hij moeten begrijpen, dat Catull. 65. 9 *adloquar, audiero nunquam tua facta loquentem* niets is dan een stoplap om een oude lacune te vullen. Het vers komt dan ook niet voor in Oxoniensis, Sangermanensis en Romanus. Verder is Tibull. I. 3. 50 *nunc mare nunc leti mille repente* (reperte A. V; repente G.) *viae* „repente" corrupt; lees met Leo *patentque*, vgl. Grattius 357. Wanneer ik de tekst-constitutie goed geslaagd acht, moet ik er tot mijn spijt bijvoegen, dat Harrington zich bij Propertius te veel heeft laten beïnvloeden door de verkeerde opvattingen die omtrent den tekst van dezen dichter nog steeds heerschen, al komt er gelukkig verbetering. Wel doet 't mij genoegen, dat Harrington herhaaldelijk mijn commentarius met instemming citeert, maar ik moet toch constateeren, dat zijn tekst op verschillende plaatsen zelfs bij dien van een zoo behoudend — m. i. *te*

Digitized by Google

behoudend — criticus als Hosius achterstaat. Nu weet ik wel dat er veel waars schuilt in Harrington's uiting: „it is too much to hope that any text accepted and any views adopted about Propertius will receive unanimous approval"; maar toch begint de waarheid meer en meer ingang te vinden; er zijn verscheidene kwestie's en plaatsen, waarover nu een communis opinio bestaat, andere, waar de onjuistheid eener lezing met bijna absolute zekerheid kan bewezen worden, en de verbetering voor 't grijpen ligt. Als een Propertius-uitgever in zulke gevallen nu bij de lezing der codices blijft zweren of uit de verschillende lezingen de verkeerde kiest, dan is zijn recensie wat de Engelschen noemen „retrograde." Daarvan geef ik gaarne eenige voorbeelden.

Prop. I. 19. 10 *sed cupidus falsis attingere gaudia palmis / Thessalis antiquam venerat umbra domum*; zooals men ziet, verkiest Harrington hier ten onrechte de lezing van DV *Thessalis* boven *Thessalus* (N); reeds in 1847 (Jahns Archiv, 13 bnd. p. 320) gaf Klotz met recht de voorkeur aan de lezing van N en vertaalde: „es war der Thessaler als Schatten in die alte Heimath gekommen." Zoo wordt 't harde van 't masculin. *cupidus* weggenomen; bovendien is 't steeds veiliger een lezing van N dan een lezing van DV op te nemen, aangenomen dat beide verdedigbaar zijn.

Hoe gebrek aan vertrouwdheid met de gewoonten der scribae vaak een noodzakelijke emendatie doet verwerpen, leert II. 10. 11. *surge anima ex humili iam carmine* (aldus Harrington); dat *anime* te lezen is, leeren Senec. Phaedr. 592. 599. Thyest. 192. 270. 283. 324, zie ook Burman's editie p. 251. Deze emendatie wordt echter pas geheel zeker, als men weet, dat er eerst *animex* stond, wat de afschrijver verkeerdelijk in *anima ex* ontbond. Iets dergelijks is 't geval met II. 30. 29 *ut Semela est combustus*, waar N *Semela*, D V *Semele* en F L *Semel est* hebben.

Veel instructiever is II. 13.47 *quis tam longaevae* etc. waar met Livineius *cui si tam longae* te lezen is, zie mijn comment. cr. p. 111. Hoe de fout hier ontstaan is, kan men gemakkelijk nagaan. *Qui* was de laat-Latijnsche datief-vorm voor *cui*, zie *Maurenbrecher*, Parerga zur Lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus p. 127, aanm. 1. Er stond dus eerst in de mss. *qui si tam longae*; na den uitval van de *i* voor *t* werd 't defecte vers in orde gebracht door van *longae* „longaevae" te maken. Eenige regels verder in deze elegie (vs. 33) staat deze zelfde dat. *qui*. Deze verbetering achtte ook Hosius absoluut noodzakelijk.

II. 28. 53/54 *et quot Troia tulit vetus et quot Achaia formas / et Phoebi et Priami diruta regna senis*. Wie ziet nu niet, dat Troje hier niet tweemaal achter elkaar kan genoemd zijn; en dan nog wel daartusschen in *Achaia*. Harrington vermeldt in den apparatus wel Scaliger's emendatie *Thebae* voor *Phoebi*, maar dat, als deze verbetering opgenomen is, *Troia* (vs. 53) nog altijd fout blijft, komt niet in hem op. Ook hier namen Hosius en ik onafhankelijk van elkaar Rossberg's gissing *Creta* op.

Bizonder leerrijk voor den zoogen. conservatieven criticus is de geschiedenis van vers IV. 4. 47. De verliefde Tarpeja overdenkt hardop, welk plan zij Tatius zal aanraden, om de stad in zijn macht te krijgen *Cras, ut rumor, ait, tota pugnabitur urbe: / tu cape spinosi rorida terga iugi*. Nu leert het vervolg van 't verhaal dat er dien dag juist *niet* gestreden wordt, omdat er een reinigingsfeest is. Dat is immers voor Tatius 't juiste oogenblik om de stad te overrompelen; *Palmer*, een der scherpzinnigste Latinisten, die zich ooit met Propertius bezig hielden, zag 't eerst, dat *pugnabitur* corrupt was; maar zijn voorstel *cessabitur* was palaeographisch onaanneemlijk. Later kwam een ander Engelsch geleerde Huleatt met *purgabitur* voor den dag, in verband met de vermelding van 't Parilia-feest (zie Ov. Fast. IV. 639) een gelukkige vondst, die echter versmaad werd. Doch wat blijkt nu? Hetzelfde staat reeds in een der deteriores, den *Leidens. Vossian. Lat.* 81.

Zoo zou ik kunnen doorgaan, doch deze voorbeelden zijn m. i. voldoende, om mijn oordeel over dit gedeelte van Harrington's werk te staven; in den commentaar mis ik een verklaring van de duistere uitdrukking *sacra piare* (I. 1.20), die tot zooveel geschrijf aanleiding heeft gegeven; in de zooevengenoemde Tarpeja-elegie (IV. 4.71) geeft het woord *ruit*, wat gezegd wordt van de door Vesta gestrafte priesteres, moeilijkheid. Kan 't, zooals Otto (Comment. in honor. Reifferscheidii p. 20) wil, *furit* beteekenen, nl. van hartstochtelijke liefde bedoeld? Ik geloof het niet en lees met Emil Baehrens *furit*; in elk geval mis ik in den commentaar een ophelderende noot.

Summa summarum: een bruikbaar „collegebook" voor hen, die 't meer om den inhoud te doen is, dan om de philologische bestudeering der gedichten; goede teksten, maar, wat Propertius betreft, zelfs uit een conservatief oogpunt beschouwd, niet „up to date."

Leiden. P. J. Enk.

E. H. Sehrt, Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion „Und". (Hesperia, Schriften zur germanischen Philologie, herausgeg. v. H. Collitz und H. Wood No. 8). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1916. (Pr. M. 2; geb. M. 2.80).

Voor het meest gebruikelike van alle voegwoorden hebben de Germanen niet éénzelfde woord: wgm. *en*, dat in 't no. *enn* 'maar, toch' zijn reflex vindt, ontbreekt in 't Oostgermaans, terwijl got. *jah* (*ja* + *h* = lat. *-que*) in 't latere Westgermaans niet meer voorkomt. Eigenaardig is de verwarrende veelheid van vormen van dit wgm. *en*, zooals het zich deels nog weerspiegelt in eng. *and*, ndl. *en*, hgd. *und*, en dit is het, wat Sehrt aanleiding heeft gegeven een monographie over het genoemde voegwoord te schrijven. Het beeld, dat de schrijver van de ontwikkeling der vormen ontwerpt (ook in kaart gebracht: blz. 53), ziet er in hoofdtrekken aldus uit: In 't ags. is *and* (*ǫn*[*d*]) de gewone vorm (*end* alleen dialekties), evenzo heeft 't ofri. de *a*-vorm (*an*[*d*], *ande*, *anda*) (eerst sedert de 14de eeuw onder ndl. invloed en[d(e)]). In 't os. overweegt *endi*, waarnaast in 't Westfaals (onder Friese invloed?) *and*(*e*), *anda*. Dit *endi* is de typiese vorm van 't ndfrk., maar wordt ook in 't hgd. gebruikt (in 't opperduits natuurlik *enti*), waar het oude *anti* nog alleen in 't Beyers voorkomt (tot de 9de eeuw). In de verschillende hgd. dialekten maakt *endi* (*enti*) evenwel, hier vroeger, daar later, plaats voor *indi* (*inti*), totdat op het eind van de 10de eeuw *und*(*e*) (*unt*[*e*]) opduikt, dat ten slotte de overhand krijgt.

Al dadelik volgt hieruit, dat de *u*-vorm niet op oude

Digitized by Google

ablaut berust, daar hij eerst in jongere tijd en dan nog alleen op beperkt gebied verschijnt; vandaar dat de afleiding van Kluge en Torp uit idg. *$\underset{\circ}{n}$thá : skr. *átha* 'verder, ook' te verwerpen is. S. neemt verwantschap aan met skr. *ánti*, gr. ἀντί, lat. *ante*, dat volgens Walde eigelik de lokatief van *ant-* 'voorhoofd' (ohd. *endi*, on. *enni*) zou zijn. Toch mag ook dit allesbehalve zeker heten, want behalve dat men dan moet aannemen, dat het Grieks en niet het Sanskriet het oorspronkelik aksent heeft bewaard en dat de praepositie tot konjunktie is geworden, is de hoofdmoeilikheid, dat de *-i* volgens de auslautswetten moest zijn afgevallen, zoals dat werkelik in ags. *and* het geval is. S. neemt aan, dat onder invloed van een vroeger voorhanden kompositum met *andi-* de *-i* hersteld is; liever zou ik de verklaring zoeken in het feit, dat de konjunktie in de doorlopende rede voor het taalgevoel vaak niet als afzonderlik woord bestond en zo in proclities gebruik zijn auslautende klinker kón behouden. Terwijl *endi* natuurlik de umlautsvorm is van het oudere *andi*, ziet S. in *indi* de onder invloed van de *i* der slotsyllabe ontstane jongere phase van *endi* (evenals de ogm. *e* in dat geval *i* geworden was); in ndfrk. *ende* zou de auslautende *e* behouden zijn, omdat de auslautende *i* hier vroeger tot *e* geworden was: een bedenkelike verklaring, waarvoor ik liever een „non liquet" in de plaats zou willen stellen; we hebben hier, evenals bij *und*, — waar S. op parallellen als *untfahan*, *untwichan* wijst — veeleer met invloed van de omgeving te doen, daar zo'n op zich zelf geen betekenis hebbend woordje altijd in nauw verband met 't vorige en 't volgende gebruikt wordt.

S. beperkt zich niet tot het nauwkeurig vaststellen van de kronologiese en geografiese verdeling der vormen en het verklaren ervan; zijn hoofddoel was het „ein Kriterium zur Unterscheidung der verschiedenen Dialekte zu gewinnen" (blz. 1). Hij tracht dan ook dit criterium op verschillende geschriften toe te passen, waarvan het dialekt niet met zekerheid vast te stellen is. Daar de betrekkelik geringe omvang van zijn werk hem evenwel niet toelaat zelfstandig de bronnen te onderzoeken, neemt hij hier in hoofdzaak de beschouwingen van anderen over en voegt hij er dan zijn criterium aan toe; deze methode geeft een zekere halfslachtigheid aan dit deel van zijn studie en levert uiteraard geen nieuwe resultaten. Zo b. v. bij de ndfrk. psalmen, wier geboorteland hij dicht aan de mfrk. grens „etwa in der Gegend westlich von Aachen" zoekt (blz. 34), en bij het Hildebrandslied, dat *anti* en *enti* heeft, waarbij S. nog niet van de nieuwe theorie van Saran heeft kunnen profiteren (blz. 34 v.); even weinig belangrijk is de poging om nauwkeurig de grens tussen 't Neder- en 't Middelfrankies te bepalen (blz. 40 v. v.). Maar wel geloof ik, dat ieder, die zich met dergelike studieën ophoudt, met vrucht van 't materiaal, in Sehrts betrouwbaar en degelik boek neergelegd, zal kunnen gebruik maken.

Hilversum. M. Schönfeld.

F. Pfister, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexandrias. Mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften). Heidelberg, Winter. 1914. (Pr. M. 1).

In het handschrift C van den roman van Pseudo-Callisthenes over Alexander vindt men een merkwaardig verhaal over de stichting van Alexandrië (II 28). Alexander, heet het daar, stichtte de stad, richtte aan den oostkant van den nieuwgebouwden wal een geweldigen toren op, beklom dien, aanbad er den god der Joden, dien hij als den eenig waren erkende, en verdeelde vervolgens, in zijn paleis teruggekeerd, zijne heerschappij in vieren. Seleucus, Philippus en Antiochus maakte hij tot zijne mederegenten. Dit verhaal, dat alleen in het handschrift C voorkomt, is blijkbaar een invoegsel, het behoort tot eene gansche reeks invoegsels, die zich aan het eind van boek II hebben opgehoopt. Pfister, die reeds te voren zich door meer dan eene studie over den roman van Pseudo-Callisthenes bekend maakte, heeft in de verhandeling, wier titel hierboven staat, zich tot taak gesteld, langs verschillende wegen den Joodschen oorsprong van deze overlevering te bewijzen.

Hij toont aan, dat Joodsche geschriften, en zij alleen, vooral het boek Daniël, weten van eene verdeeling van Alexanders rijk in vier deelen; dat zij, en zij alleen, juist als onze tekst, een koning Philippus van Egypte kennen, die dezelfde is als Ptolemaeüs Soter; dat de Joden (Flavius Josephus is hiervoor onze oudste getuige) fabelden van eene bekeering van Alexander tot het Jodendom en eene toekenning door hem van het burgerrecht van Alexandrië aan de daar wonende Joden. Nog allerlei kleinigheden brengt hij bij van dezelfde strekking en verheft het aldus boven twijfel, dat het bericht zijn ontstaan te danken heeft aan de in den Hellenistischen tijd zoo welig tierende tendentieuse literatuur ten gunste der Joden. Aarzelend stelt hij de opteekening er van in de eerste of tweede eeuw n. Chr.

Het verhaal is, wat den vorm betreft, eene nabootsing van dat, eveneens in den roman van Pseudo-Callisthenes, maar in eene oudere redactie voorkomende (I 31), waarbij na de stichting van Alexandrië Alexander Serapis als den eenig waren god erkent. Pfister brengt in twee aanhangsels twee andere gevallen van dergelijke omwerkingen ter sprake. Een oorspronkelijk verhaal wilde, dat bij de stichting der stad vergiftigde slangen en krokodillen, die de arbeiders bemoeilijkten, verdreven waren door invoer van andere, niet vergiftigde slangen, vijanden der eerste. Lateren echter beweerden, dat Alexander het lastige gedierte had verjaagd door de beenderen van den profeet Jeremia rondom de stad te laten begraven, die, zooals reeds gebleken was, in dit opzicht onfeilbare afwerende kracht bezaten. Een ander Joodsch verhaal maakte uitvoerig melding van een bezoek van Alexander te Jeruzalem (o. a. Jos. Ant. XI. 317 vlg.). Het keert bijna eensluidend weder in een bericht omtrent een bezoek, dat Alexander aan Rome zou hebben gebracht. De legende omtrent het bezoek te Rome, maar dan in zeer korten vorm, is oud (zie Ps. Call. I 29). Welk van de twee lange verhalen, dat over Jeruzalem of dat over Rome, het oudste is, laat zich, dunkt mij, niet uitmaken.

De studie van Pfister brengt eene welkome bijdrage tot vermeerdering onzer kennis omtrent de Joodsch-Hellenistische literatuur.

Leiden. H. van Gelder.

Digitized by Google

Un demi siècle de civilisation française (1870-1915), Paris, Hachette, 1916. (Pr. fr. 10).

Si je me vante moi même, ma gloire n'est rien. C'est là une règle de conduite excellente pour les individus. Est-elle aussi bonne pour les nations ? Je le crois, mais à une condition : c'est qu'elle soit suivie par toutes les nations. Alors justice sera tout naturellement rendue à l'apport de chacune d'elles au trésor commun de la civilisation. Mais si l'une exalte ses propres qualités et déprécie ou laisse dans l'ombre celles des autres, force est bien à ces autres d'être moins discrètes, et, au risque de paraître mal élevées, de parler d'elles mêmes.

Cela s'est imposé pour la France, qui n'a pas pour habitude d'emboucher les trompettes de la Renommée. Mais comme depuis 1870, sur la foi des intéressés, le monde a pu croire que le progrès humain n'avait d'autre centre que Berlin, la librairie Hachette, dans le but louable de redresser cette contre vérité, a demandé a vingt écrivains et savants de mettre en lumière le remarquable effort de la France dans tous les ordres d'activité. „A l'heure où l'héroïsme de nos soldats est célébré par l'univers, dit M. Raphaël Georges Lévy dans une courte préface, il convient de mettre sous tous les yeux la part que la France a continué de prendre, depuis un demi siècle, à la marche en avant de l'humanité. Sur tous les terrains, elle a puissamment contribué au progrès ; sur plusieurs, elle a été un précurseur."

La matière est vaste, elle est divisée en vingt rubriques classées par ordre alphabétique d'écrivain, et va de l'astronomie, par M. Baillaud, à la musique, par M. Ch. Widor, en passant par la philosophie (M. Boutroux), l'œuvre diplomatique (M. Gérard), les Sciences chimiques (M. Georges Lemoine), l'automobile et l'aéronautique (M. Painlevé), les Sciences Biologiques et médicales (M. Charles Richet), la métallurgie (M. Eugène Schneider), Finance, Commerce, Transports, par M. Georges Lévy, etc... Comme on le voit, les sciences pratiques, et les questions industrielles ou commerciales tiennent avec juste raison, une large place.

Cinq cents pages pour vingt rubriques, cela fait une moyenne de vingt-cinq pages pour chacune d'elles. Et les écrivains se sont soumis militairement à la consigne et n'ont pas empiété sur la part du voisin. Mais vingt-cinq pages, c'est bien court ; M. Charles Richet n'a pas d'illusion et il écrit modestement, au début de son étude, une note passablement mélancolique: „Le nombre des travaux de médecine et de biologie est de 50.000 par an environ ; ce qui fait, en quarante-cinq ans, 2 250 000 mémoires. Comme il y en a sensiblement 30 p. 100 en langue française, nous arrivons au chiffre de 675000 travaux français. Admettons qu'il y en ait un sur mille ayant quelque valeur (!) ; c'est encore 675 mémoires ou livres importants. Que pouvons-nous, en quelques pages, dire qui ne soit insuffisant" ?

En effet, c'est décourageant! Eh! bien, ces vingt-cinq pages, c'est encore trop, beaucoup trop pour le rédacteur du mouvement musical. Il remonte au déluge et parle longuement des Origines de la musique, il fait l'historique de l'Opéra, celui de l'Opéra comique, consacre une page à Berlioz mort en 1869, tant et si bien qu'il lui reste 22 lignes (M. Pierre Lalo les a comptées) pour parler de ce qu'on lui demandait. En 22 lignes, avec la meilleure volonté du monde on ne peut guère faire entrer beaucoup de noms ou d'œuvres ; aussi ne faut-il pas en vouloir à l'écrivain de n'avoir cité ni d'Indy, ni Chabrier, ni Ernest Chausson, ni Albéric Magnard, ni Maurice Ravel, ni aucun autre. *Pelléas et Mélisande* et l'*Apprenti sorcier* sont bien cités, mais par une sorte de pudeur invincible, dit plaisamment M. Pierre Lalo, il s'abstient de nommer leurs auteurs. Rien sur Charles Bordes et la Schola, rien sur l'esthétique du drame lyrique français qui a été depuis 50 ans „plusieurs fois transformé dans ses profondeurs, d'abord „par l'influence des œuvres de Wagner, puis par „celles de Pelléas et Mélisande. Aucune mention des „changements qui dans ces dernières années, se sont „produits dans notre style harmonique, changements „dont l'origine remonte précisément à *Pelléas et* „*Mélisande*, et dont l'influence s'est peu à peu „étendue à la musique du monde entier". C'est une trahison, et la critique négative vaudrait mieux encore que cette conspiration du silence.

Dans le chapitre sur l'art, M. Robert de la Sizeranne, a dit en dix-huit pages des choses intéressantes sur la peinture, la sculpture, la gravure, l'art céramique, l'art du joaillier, la glyptique, l'estampe, le portrait. Mais on regrette qu'il ait limité l'évolution de la peinture à l'Impressionnisme; on voit avec plaisir les noms de Claude Monet, Sisley, Edouard Manet, Degas, Renoir, Berthe Morizot, Cézanne et Pissaro, mais on serait heureux de rencontrer également, avec Cézanne, Van Gogh et Gauguin, puis Matisse van Dongen, et enfin l'on reste surpris de ne pas trouver une ligne sur le Cubisme, et un mot sur le Futurisme. Quel est donc ce malin génie qui fait que dans une étude des manifestations de la Sensibilité moderne, on est toujours plus ou moins rétrospectif ? C'est la crainte sans doute de sentir sous ses pieds un terrain trop mouvant.

Cette crainte, M. Doumic, que les éditeurs ont chargé du soin d'écrire le chapitre de la littérature, l'éprouve à l'excès, et il a réduit le demi siècle à environ un quart de siècle. Il a tracé quatre cases dans son tableau: Psychologie et poésie ; Roman et nouvelle ; Théâtre ; Histoire et critique.

M. Doumic a un système. C'est excellent. C'est le moyen d'être très fort. Mais on n'est très fort qu'en étant un peu faux. L'idée directrice, la solide armature du système de M. Doumic est celle-ci : l'esprit français a été bien portant pendant le classicisme du 17e siècle, époque de santé morale, d'équilibre intellectuel, de goût de la mesure, de clarté, de simplicité. Puis, causée par la lente infiltration d'éléments morbides étrangers, vint la maladie qui a duré un demi siècle et qui s'appelle le Romantisme : „individualisme forcené, passion „débridée, sentimentalité maladive et mélancolie, „déclamation, outrance, recherche de l'énorme et „du bizarre". Vers 1830, c'est le commencement d'une lente convalescence, c'est la race qui se reprend en renouant avec la tradition, c'est-à-dire avec la raison, mais comme tout ne se recommence qu'en se transformant, la raison s'appellera, de 1850 à 1870, la science. De la science, la psychologie du Taine des *Origines de la France contemporaine*, de la science philologique, les études religieuses de Renan, de la

Digitized by Google

science historique, la poésie de Leconte de Lisle et de Hérédia ; le roman naturaliste enfin témoigne de ce goût pour la science poussé jusqu'à la manie.

Tout cela paraît exact dans les grandes lignes, mais si l'on y regarde de près, ce classement général, c'est le lit de Procuste pour beaucoup. Certes après l'hypertrophie du moi et le lyrisme débordant d'avant 1850, la manière de Leconte de Lisle est bien objective, impersonnelle. N'est-elle pas lyrique ? On appellera ce poète un impassible. Soit, mais un impassible „ravagé".

„Le roman qui, lui aussi, avait été lyrique avec „George Sand et souvent même avec Balzac, devient „avec Flaubert roman d'observation et d'achéologie" Et n'est-il que cela ? Il en est je crois bien, de l'absence de lyrisme dans Flaubert comme de son manque de patriotisme . . . . . . avant 1870.

En poésie, M. Doumic cite encore Gautier, Coppée, Verlaine et Henri de Régnier. Rien sur Mallarmé, ni sur Rimbaud, ni sur Laforgue, ni sur Moréas, ni sur Francis Jammes, ni sur Paul Claudel, ni sur Charles Péguy, ni sur Paul Fort, ni sur Madame de Noailles, ni sur Verhaeren.

Au chapitre du roman ont quelques lignes: Zola, Goncourt, Daudet, Maupassant Bourget, Lemaître, Barrès, Loti, Bazin, France et sont cités: Rod, Huysmans, les frères Margueritte, Marcel Prévost, Henry Bordeaux, Louis Bertrand, René Boylesve, Gérard d'Houville, Marcelle Tynaire et Colette Yver.

Sont passés sous silence: Bouvard et Pécuchet du Flaubert d'après 1870, Barbey d'Aurevilly, Villiers de l'Isle Adam (mais ici le mal n'est pas grand et la Hollande n'a pas attendu M. Doumic pour comprendre et aimer Villiers) Jules Renard, Charles Louis Philippe, Romain Rolland, Remy de Gourmont, qui aurait bien pu figurer dans 3 divisions et qui ne figure dans aucune.

Pour le théâtre, les élus, bien représentatifs du mouvement depuis 1870, Henri Becque, Paul Hervieu, Lavedan, Brieux, Donnay, Capus, Rostand, Jules Lemaître et François de Curel, sont familiers au public étranger, sauf peut être les deux derniers, sauf surtout François de Curel dont la Fille sauvage, le Repas du Lion et la Nouvelle Idole surprendraient fort la grande masse des étrangers qui croient trop facilement que la littérature théâtrale se cantonne dans l'adultère. Cette branche, trop riche, nous le reconnaissons volontiers, est le pendant de certains romans baclés sur commande, imprimés un peu partout, et lus surtout à l'étranger.

Les rubriques astronomie, géologie et minéralogie, les sciences chimiques, l'automobile, apportent chacune toute une gerbe de noms et de faits. Les étrangers n'ont jamais cru, je suppose, que dans tous ces domaines la France cessait de fournir son contingent de travailleurs. Les spécialistes ont toujours su le contraire. Mais ces vues d'ensemble sont intéressantes pour les profanes, et c'est le grand public, et pour les Français en tout premier lieu. Sur le terrain des faits, des inventions, des découvertes, et non plus des hypothesès ou des théories, le jalonnement est aisé de la marche en avant et des conquêtes de la science. L'objectivisme alors est une vertu facile ; les choses se gâtent sitôt que le sentiment, la sensibilité se mettent de la partie. La vision se déforme plus facilement, un terrain d'entente commun est plus malaisé à découvrir, et pourtant je crois que les belles pages de M. Boutroux sur la Philosophie rallieront la grande majorité.

Il a classé ses observations et ses jugements sous deux titres bien caractéristiques : I, Mouvement de la philosophie vers les sciences et la vie ; II, Mouvement des sciences de la vie vers la philosophie. Tels sont pour M. Boutroux les deux courants entre lesquels s'est partagée, en France, la pensée philosophique pendant ces cinquante dernières années. Et ces deux courants vont si peu à l'encontre l'un de l'autre qu'un grand nombre de philosophes se rangent à la fois dans l'un et l'autre groupe, et aboutissent à des conclusions analogues. Si bien qu'il n'y aurait plus, comme avant 1870, divorce entre les savants qui entendaient ne connaître que les faits, et les apôtres de l'esprit, qui pensaient n'avoir rien à apprendre du monde entérieur. „Idéalistes et réalistes, lettrés et hon„mes de science, métaphisiciens et esprits positifs, qui, „jadis, se tournaient le dos et marchaient dans des voies „opposées, se sont peu à peu rapprochés, et maintenant „tendent, pour la plupart, vers le même but."

Et M. Boutroux note que déjà Descartes, dans son Discours de la Méthode, affirmait la possibilité de ce rappochement „Toutes les sciences ne „sont autre chose que la sagesse humaine, demeurant une „et identique, à travers la diversité des objets auxquels „elle s'applique."

A ce premier trait s'en joint un autre essentiellement français : la défiance des systèmes ; un troisième : l'ardent souci des vérités morales (un Berthelot, après un Pascal, se faisant le champion des lois morales), un quatrième : la clarté, et non pas cette clarté illusoire qui supprime les problèmes à force de „simplification", mais „celle des Descartes, des Pascal, des Montesquieu' „des Renan qui consiste dans une adaptation mutuelle „des choses à l'esprit et de l'esprit aux choses et qui est „le gage de cette association intime du fait avec l'idée „et de l'idée avec le fait, qu'en tout domaine cherche „à réaliser l'esprit français."

Des détracteurs de parti pris voudraient confondre ces deux clartés, et faire de la clarté française le synonyme de manque de profondeur. La prétention est bouffonne dans le pays des Pascal, des Malebranche, des Montesquieu, des Gaston Paris et des Bergson.

Groningen. E. Boulan.

Kommentar zum Neuen Testament (unter Mitwirkung von Proff. Dr. Bachmann, †Ewald, Riggenbach, Wohlenberg, Lic. Horn) herausgegeben von Prof. Dr. **Th. Zahn** : **Band I**(3), **Matthäus**, ausgelegt von **Th. Zahn**, 1910; Bd. II(1-2) **Markus**, ausg. v. **G. Wohlenberg**, 1910; Bd. III(1-2) **Lucas**, ausg. v. **Th. Zahn**, 1913. (I, M. 14.50, geb. M. 16; II, M. 8, geb. M. 9.50; III, M. 16, geb. M. 17.50). Leipzig, A. Deichert.

De eischen, die men aan een commentaar moet stellen, zijn in abstracto duidelijk genoeg, maar in de practijk zal men nooit alle groepen van lezers gelijkelijk kunnen voldoen. Een commentaar, die op alle vragen antwoordt, is natuurlijk even ondenkbaar als een woordenboek van dien aard. Aanleiding tot deze gedachten geeft de indrukwekkende omvang van hetgeen men ons hier biedt. De 83 pp. 12° van Mattheüs (uitg. Nestle) blijken 724 pp., de 53 van Marcus 402 en de 91 van Lucas 773 octavo bladzijden toelichting te vereischen. Een wanverhouding is dat niet. Het geldt hier immers het N. T. Onbetwistbaar duidelijk is toch

Digitized by Google

het feit, dat wat de Oudheid ons voor ons geestelijk leven ook schonk, het N. T. onder al wat zij naliet de voorrang heeft als het boek der volkeren. Vooral bij de Evangeliën kruisen allerlei interessen elkander en de commentator, die natuurlijk aan den predikant overlaat de beteekenis van den inhoud dezer bladzijden voor het heden toe te lichten, heeft toch met minstens drie lastige vragers rekening te houden. De philoloog laat hem niet los voor hij Κοινή haar recht heeft doen wedervaren. De historicus wil minstens weten wat, na alle critische operaties, uit het kluwen der Synoptische evangeliën als oudste en als secondaire traditie te voorschijn komt. De theoloog verlangt precies te vernemen wat de gedachtenwereld der eerste hoorders, der eerste verhalers, der eerste lezers, bovenal wat te midden van dat alles de zuivere bedoeling der sprekers was, en dat alles zóo helder uiteengezet, dat men dit antieke geestesleven als hedendaagsch mensch zal kunnen verstaan. Dat is reeds genoeg om eerbied te gevoelen voor hem, die zich aan dezen arbeid waagt. Toch maakt het eigenaardig karakter van deze texten de taak nog zwaarder. Men moet n.l., niet alleen Κοινή-philoloog wezen, doch ook Semiticus. Het is toch volkomen zeker, dat de sprekers in het evangelie zich van Arameesche dialecten hebben bediend. Voor de critische operaties zal men bovendien nog de gegevens der godsdiensthistorie moeten beheerschen om bij hun licht eenigen kijk te krijgen op de *psychologie des foules* in die dagen en in die streken. Het Oude Testament en de documenten van het Jodendom openbaren de diepere en de oppervlakkige stroomingen in het geestelijk leven, te midden waarvan Jezus en de zijnen hunnen weg zijn gegaan, en moeten dus den exegetischen leidsman ook voortdurend voor oogen staan. De theoloog tenslotte zal — en ieder zal hem hierin gelijk geven — weinig vertrouwen kunnen stellen in eenen commentator, wien het aan geestverwantschap met de personen der evangeliegeschiedenis hapert en voor wien de psychologie van het godsdienstig leven daarom een gesloten boek moet blijven. Vergeten wij ten slotte niet, dat de codices van het N. T. (Grieksche, Latijnsche en een half dozijn Oostersche talen) talrijker zijn dan die van alle overige geschriften in al die talen te samen en dat men er met een eclectisch *ita placet* als commentaarschrijver niet afkomt, dan is wel vastgelegd dat een commentaar, die op het peil der hedendaagsche wetenschap staat, altijd een respectabel stuk werk is, hoe men ook over de individueele verwerking van het een en ander in de beslissingen, die de S. neemt, moge denken. Daarbij komt n.l. ten slotte nog in aanmerking, dat een „conservatieve" houding tegenover de gegevens gewoonlijk samengaat met eene overeenkomstige in zake de Christelijke leer en omgekeerd. Psychologisch vanzelfsprekend is het, dat conservatisme en radicalisme de gevaren zijn, die dan onderscheidenlijk dreigen.

Deze commentaar staat nu zeer zeker op het niveau der hedendaagsche wetenschap. Zahn is een „Altmeister" in deze studiën en heeft een welgevestigden naam, die op de algemeene achting voor zijne grondige geleerdheid en zijne scherpzinnigheid berust. Hij heeft die in dienst gesteld van een conservatieve houding tegenover de bronnen onzer kennis van het oudste Christendom en daarmede de zaak zijner „modern-positive" theologie gediend, gelijk ook het omgekeerde bij den onvermijdelijken samenhang der dingen veel gezien wordt.

Aanleiding tot het schrijven was de bekende en nooit met voldoening te beantwoorden vraag naar „de beste commentaar". Hij werd geschreven voor „aankomende theologen en predikanten, die onder hun ambtswerk de diepere studie van het N. T. niet willen opgeven". De bewerkers zijn het eens over de „eigenlijke taak van den uitlegger der Schrift" en Zahn spreekt uit aller naam, wanneer hij daarover (Bd. I, pp. 1 sq) het volgende zegt: „De eenige taak van iemand, die oude geschriften, welke eene samenhangende uitlegging verdienen en behoeven, uit te leggen heeft, bestaat hierin, dat hij den tegenwoordigen lezer zooveel mogelijk in staat stelt ze zoo te verstaan als de oorspronkelijke schrijver verwachten mocht van zijne eerste lezers, die zijn tijdgenooten, gewoonlijk ook zijn volks- en geloofsgenooten, waren, zonder dat hij hun bij den text eenige nadere toelichting gaf". „De exegeet... heeft niet tot taak de vraag te beantwoorden of het geschrevene ook waar is en, als het gaat over gebeurtenissen, of die ook werkelijk geschied zijn. Dat is de taak van den historicus." „Deze verdeeling van het werk tusschen exegeet en historicus kan soms lastig uit te voeren zijn... maar men moet zich bewust blijven van de grenzen van zijn taak: geen geschiedenis te schrijven, maar het geschrift, dat op tafel ligt, uit te leggen."

Ten opzichte van de litteraire critiek is Zahn's wetenschappelijk standpunt, dat „de exegeet, die zijn eigene opvatting van het ontstaan en de ontwikkeling der „Evangelien-litteratur" als basis voor zijn uitlegging van een evangelie neemt en zijne exegese in dienst zijner opvatting stelt, nog meer echter hij, die niet meer de geschriften, welke wij nog bezitten, doch andere, niet meer bestaande, uit welke, naar zijn gissen, onze evangeliën zijn opgebouwd, tot voorwerp van zijn exegetischen arbeid maakt, zijn voornemen zal zien mislukken." „Hij keert het juiste verband tusschen de exegese en de inleidingswetenschap om..... eerst die exegetische bearbeiding van het geheele geschrift, welke zóover tot haar doel naderde als in menschelijk vermogen ligt, geeft zulk een kennis omtrent hetgeen een geschrift zelf over zijnen oorsprong getuigt als noodzakelijk geëischt moet worden voor een oordeel over zijn ontstaan. De exegese afhankelijk te maken van de inleidingswetenschap is derhalve steeds een verkeerd procédé."

„Het synoptische probleem kan de exegeet echter niet geheel uit den weg gaan. Want ten eerste treedt het eigen karakter van ieder evangelie eerst aan het licht als men het vergelijkt met andere geschriften van zulken inhoud en vorm, welke uit hetzelfde tijdperk afkomstig zijn." „Men verstaat b. v. niet wat het evangelie naar Mattheüs wil zeggen als men niet het gewicht weet te schatten van het feit, dat de echt Joodsche gedachten ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ὁ πατὴρ ἡμῶν (ὑμῶν) ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, δέειν καὶ λύειν, de Hebreeuwsche volgorde van de Tien geboden, enz., ... alleen bij Mattheüs voorkomen en dat, aan den anderen kant, Jezus zichzelven niet alleen hier maar ook in het Arameesche „Evangelie der Hebreeën" „ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου" noemt." „Ten derde kan wie een enkel evangelie heeft uit te leggen ook daarom niet te werk gaan alsof er geen parallelle verhalen bestonden, omdat hij het terrein

Digitized by Google

bewerken moet voor de kritische vergelijking der evangeliën".. „De comparatieve critiek der evangeliën heeft niet te maken met fragmenten van vertellingen en losse uitspraken, die in verscheiden collecties naar inval en toeval zus of zoo geordend zijn, meer of minder volledig werden bijeengebracht en weergegeven werden naar zuivere of troebele overlevering... maar met geschriften, die ieder een geheel zijn en die, welke ook de feilen in de kunst van voorstellen mogen wezen, overal de hand verraden van hun auteur, die het geheel overzag en naar zijn bestek ordende en vormde."

Tegenover excessen naar de andere zijde verdient deze bijna vanzelfsprekende regel allen aandacht. Men moet zich wel eens verwonderen over de wijze waarop hij overtreden wordt. Toch blijft het ook een feit, dat er erratische blokken in de overlevering aan te wijzen zijn.

Welke eischen de onafzienbare „litteratuur" aan hem, die meent aldus „wetenschappelijk" op de hoogte te komen, stellen kan, is welbekend. Op dit terrein, dat zwermt van vlijtige medewerkers, is het gevaar bizonder groot. Zahn spreekt daarvan op p. VI: „Een commentator moet tegenwoordig de geschiedenis der exegese van zijn geschrift kennen en wie een nieuwen commentaar gaat lezen, verwacht terecht dat de gids, die zich aanbiedt, zijn eigene opvatting niet voordragen zal zonder getoetst te hebben wat werkelijk den aandacht verdient onder het vele, dat in den loop der eeuwen aangebracht is met de bedoeling om licht te doen schijnen over de texten, die men in den Bijbel verzameld vindt. Ook klaarblijkelijk verkeerde uitleggingen en vooral sommige, die langen tijd bij overlevering van boek tot boek zijn blijven bestaan of zelfs tot heden toe nog niet verwijderd zijn, kunnen uiterst leerzaam wezen." „Onze commentaar zal slechts met mate de namen van oude en nieuwe exegeten vermelden, maar wij zullen ons bevlijtigen om geen napraters doch de scheppers zelve te noemen van alle opvattingen, die iets bizonders beteekenen of die in de geschiedenis beteekenis hebben gehad."

Tenslotte wensch ik nog met ingenomenheid te wijzen op de erkenning der antieke exegese: „De welbekende zwakke punten van de uitlegkunde, die onder de Kerkvaders in zwang was, mogen ons oog niet af doen dwalen van de hoogst gewichtige plaats, welke hun toekomt. De exegeten en vertalers, die in de eerste vier, vijf eeuwen leefden, hebben boven alle later komenden ten eerste dezen voorsprong, dat de algemeene cultuur en de verhouding tusschen omgeving en enkeling daarbinnen, in den grond nog onveranderd gebleven was. Ten tweede beheerschten zij nog ten volle de Κοινή, waarin niet alleen Paulus en Lucas, maar Marcus en Johannes ook geschreven hebben, ondanks een scheutje Semitisme, en dat niet alleen doordat zij litteratuur bestudeerden doch ook door zelf die Κοινή als levende taal te gebruiken. Dit geldt niet slechts van de Grieken en van zulke mannen als Tertullianus en Hiëronymus, maar ook van hen, die het N. T. vertaald hebben in het Latijn, het Syrisch en in de Koptische dialecten. In de derde plaats komt het feit, dat deze schrijvers en vertalers op verre na niet in die mate als de geleerden van later eeuwen geloofd hebben onder den ban eener versteende kerkelijke of schoolsche traditie stonden en dat zij derhalve dikwijls een frischheid van natuurlijke opvatting aan den dag leggen, welke later steeds zelfzamer wordt. De vooroordeelen, die hun oog benevelden, de wijze waarop zij toom en teugel somtijds vieren, de machtspreuken waarmede zij menigen knoop doorhakken, dat is alles toch geheel iets anders dan de belemmeringen om te vorderen in het verstaan der Schrift, welke men thans ontmoet. Of zij schadelijker geweest zijn is de vraag."

Dit zijn ongetwijfeld uitmuntende principes. Wij mogen gelooven dat de S., die ze formuleerde ze ook in practijk gebracht heeft. Slechts zeer zelden ontmoette ik althans iets wat mij deed twijfelen.

Bij het vergelijken van dezen derden druk met dén tweeden, trof mij op p. 17, n. 29 de juistere uitdrukking „Eusebius bij Mai, N. P. Bibl. IV, 1, 270" i. p. v. het „Julius Africanus" der 2e editie. Op p. 21 wordt met een kleine wijziging thans vermeld, dat Hieronymus' vertaling van het „Evangelie der Hebreeën" ook bij de Grieken weinig waardeering vond, wat voorheen slechts uit een regeltje in aant. 31 af te leiden was. Voorzichtiger en juister zijn thans de overwegingen over parallelle overlevering van gelijksoortige verhalen en spreuken, die niet onderling afhankelijk zijn, op p. 23 geformuleerd. Eenige opheldering verdient wel, op p. 30, de opmerking dat de „Nazareeërs zich niet om de brieven van Paulus bekommerden" in verband met p. 26, waar zij — men denkt bijna aan de hedendaagsche Maronieten in den Libanon — als ongeveer „grosskirchlich" geschilderd worden en „den apostel Paulus en zijn levenswerk erkenden." Vooral een theoloog met Tübingsche sympathieën zal hier een contradictie vinden: „Trots hun vijandschap tegen het rabbijnsche Jodendom aan de Wet vasthouden" en desniettegenstaande Paulus erkennen! Al kan ik mij met de conclusies van den S. hier zeer wel vereenigen, de afwezigheid van alle reactie op deze opvattingen acht ik bedenkelijk. Trouwens de geheele schildering der Joodsche of wil men Arameesche Christelijke wereld is wel wat al te forsch geschematizeerd. Zoo zou ook de heldere uiteenzetting omtrent het „Ev. der Hebr.", m. i., nog winnen door een duidelijke en beknopte weerlegging van de zeer afwijkende gevoelens van anderen. Niet ieder heeft Zahns grondige studiën over dit onderwerp bij de hand en nog minder heeft degeen, die een commentaar gebruikt, tijd en gelegenheid om uit de eindelooze litteratuur zulke antithesen op te diepen en te formuleeren. Toch is dit voor den „aankomenden theoloog en den studeerenden predikant" — en niet alleen voor hen — juist op dit gewichtige punt zeer gewenscht.

Enkele opmerkingen van hier en daar mogen nog een plaats vinden: p. 30, n. 55, *l.* βσ *pro* βα. Matth. 1 : 21 αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ. De nadruk ligt, ondanks A. T. Robertson, *Gramm. Grk. N. T. in the Light of historical Research*, p. 679, m. i. niet in 't gebruik van αὐτός (Zahn p. 77 „er selbst und nicht etwa erst ein von ihm abstammender zukünftiger Davidssohn" en aant. 47: „Solch ein Gegensatz drückt αὐτός [11 : 24, Lc. 24 : 21; Jud. 13, 5] jedenfalls viel bestimmter aus als οὗτος [3, 3; Gen. 5: 29]."), maar in de bron de traditie, die het verband tusschen den naam Jezus en *jasja'* = σώζειν accentueerde. Σώσει γὰρ ware onberispelijk Grieksch geweest voor wat hier staat. Voor hetgeen ook Zahn wil ware (Field, *Notes on the translation of the N. T.*, Cambridge, 1899 *ad. loc.*) het Grieksch

Digitized by Google

van Mattheüs: αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ μέλλων σώζειν, cf. 11, 24, Lc. 24 : 21. Wat er nu staat is m. i. niets anders dan het Semitische *hû* = αὐτός, dat in 't Hebr. en Aram. h. t. pl. onontbeerlijk was. Op een afstammeling van Jezus, als σωτήρ wijst, m. i., niets.

Bij Mt. 6 : 2, 5, Zahn *ad. loc.*, aant. 50, zou men voor de beteekenis van ἀπέχειν nog Num. 32 : 19, Gen. 43 : 23 kunnen noemen.

Field, *op. cit.* wijst er op — en dit vindt men hier — dat bij het dansen van Herodias' dochter de uitdrukking (ὠρχήσατο)... „ἐν τῷ μέσῳ" (Mt. 14 : 6) blijkens de litteratuur (b.v.: Lucianus, *De morte Peregrini*, 8) een verachtelijken klank heeft. Voor Grieksch zoowel als voor Oostersch gevoel was het hier verhaalde nog een erger smet op Herodes' hof dan de onthoofding van een Joodschen βάρβαρος als de boetprofeet Johannes. In de vrij uitvoerige bespreking van dit tafereel (pp. 508 sq.) blijft de rol van de moeder, waarop (v. 8) προβιβασθεῖσα de aandacht vestigt, wel al te zeer in het duister.

Bij Mt 17 : 10—12 kan men toch niet toegeven, dat de tegenstrijdigheid tusschen (vs. 11) „Elias zal komen" en (vs. 12) „ik zeg u Elias is gekomen" glad te strijken zou zijn met de bewering, dat Jezus zich hier „sogar die dafür geprägte Formel" der Rabbijnen had „angeeignet".

Op Mt. 22 : 36, p. 643 vind ik geen spoor van de vraag, of wellicht de stellende trap μεγάλη in den zin van den overtreffenden μεγίστη gebezigd zou zijn. Deze exegese van het bekende ποία ἐντολὴ μεγάλη ἐν τῷ νόμῳ zou niet alleen een natuurlijk Semitisme wezen in een zin, die een Semitische „nominalsatz" kon zijn, maar ook den S. zelf is 't niet ontgaan, dat vs. 38 daar alle aanleiding toe geeft. Om nu ποία te forceeren en, zeker niet op grond der Κοινή, scherp te scheiden van τίς, zoodat een vraag naar de kenmerken van een „groot gebod" ontstaat, is wel al te veel gevergd.

Op pp. 688/9 komt de bekende plaats van het Judasloon ter sprake: Mt. 26 : 15 οἱ δὲ ἔστησαν αὐτῷ τριάκοντα ἀργύρια. Zahn spreekt van den prijs, „den man ihn dafür zahlen w e r d e." Hij kent echter, blijkens de figuurlijke uitdrukking in de volgende zinsnede: „er hat auch gezeigt dass die elende Summe in seiner W a g s c h a l e v o n G e w i c h t war", ook de exegese, welke in Theophylactus' dagen de heerschende was: οἱ δὲ ἔστησαν... οὐχ, ὡς οἱ πολλοὶ νοοῦσιν, ἀντὶ τοῦ ἐζυγοστάτησαν. Nu zijn echter Zach. 11 : 12 καὶ ἔστησαν τὸν μισθόν μου λ' ἀργυροῦς en Jer. 32 : 9 καὶ ἔστησα αὐτῷ τὸ ἀργύριον ἑπτὰ σίκλους καὶ δέκα ἀργυρίου e. a. wel beslissend voor het ook overigens welbekende gebruik (b.v.: Lucianus, *Vita Demonactis*, c. 39). Dat Hiëronymus (*Vulgata*) en de Pesjitta het opvatten als „overeenkomen" is, m.i., harmonizeering naar Mc. 14 : 11 καὶ ἐπηγγείλαντο en Lc. 22 : 5 καὶ συνέθεντο αὐτῷ ἀργύριον δοῦναι. Immers Mattheüs alleen spreekt later nog eens opzettelijk van dit geld, n.l. (27 : 3) μεταμεληθεὶς ἔστρεψεν τὰ τρίακοντα ἀργύρια τοῖς ἀρχιερεῦσι *etc.* en (in 27 : 5) καὶ ῥίψας τὰ ἀργύρια εἰς τὸν ναὸν ἀνεχώρησεν καὶ ἀπελθὼν ἀπήγξατο. Het principe van het geschrift voor zich zelf te laten spreken leidt er hier veeleer toe, dat Mattheüs de meer plastische trek (ἔστησαν = ἐν ζυγῷ ἔστησαν) bedoeld zal hebben. Zoowel Judas als zijn loongevers haasten zich tot het *fait accompli*. Hij vraagt het loon, zij sluiten terstond de transactie af. Overigens merkt Field terecht op (*op. cit.*, p. 20): „And even in the present transaction we need not suppose that actual scales and weights were introduced, but only that the older form of speech remained in use long after the practice had become obsolete."

De zekerheid waarmede op p. 703 (Mt. 26 : 61) διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομῆσαι (*sc.* τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ) met „innerhalb dreier Tage wieder aufbauen werde" wordt geëxegetizeerd, kan ik niet deelen. F. Blass, *Grammatik*[2] § 42[1] zegt: „*wohl* binnen 3 Tage, woführ Joh. 2 : 19 (ἐν) τρισὶν ἡμέραις". Wohlenberg, *Markus*, p. 362 (Mc. 14 : 58) verwijst naar Johannes, maar acht het slechts aannemelijk dat „Jesus einmal ein irgendwie entsprechendes Wort gesagt hat, auch wenn ein solches nicht bei Joh. 2 : 19 vorläge .. aber eben aus dieser Stille geht hervor dass die Zeugen Wortlaut und Sinn der Rede Jesu entstellt wiedergaben." Met Mt. en Mc. alleen is er geen reden om het niet-klassieke „binnen" (cf. Hdll. 5 : 19) te prefereeren boven het klassieke „na 3 dagen" (cf. Mc 2 : 1, Hdl. 24 : 17). Het had ook wel opmerking verdiend, dat dit woord van Jezus zeer wel ongeschonden en echt zou kunnen wezen, al laat de Synoptische traditie ons over de symbolische bedoeling van ναός in 't duister. Eenig heil door Jezus gesticht „na drie dagen" wordt er mede aangeduid. De dichter en lezers b.v. van de Oden van Salomo (cf. 4 : 3, 6 : 5) zullen daarbij aan een geestelijk heiligdom gedacht hebben. Ook *Pirqe Aboth*, VI, 10 en *Beresjiet Rabba*, 20 kan men vergelijken. De „drie dagen" doen òns denken aan het graf, doch vgl. Lc. 13 : 32. 33.

Tenslotte heeft de weglating van de trinitarische doopformule in Mt. 28 op p. 720, aant. 2 wel een wat al te summier vonnis ontvangen. De litteratuur aldaar is aan te vullen met Usener, *Rhein. Mus.* 1902, p. 39 sq. en Conybeare *Z. nt. W.* '04, 4, p. 330, Lake, *Influence of textual Criticism*, Oxford 1909 en de „Sache" is, m. i., „für jeden besonnenen Kritiker" nog niet geheel „erledigt." Het feit blijft n. l. dat tegenover de drie plaatsen, waar Eusebius de „auch ihm überlieferten und in der dogmatischen Diskussion allein verwendbaren" text citeert er twee en twintig staan, waar hij de doopformule weglaat! Verder blijft er van de drie genoemde slechts éen over, want *c. Marc.*, I, 1 is Ps.-Euseb. en de *Ep. ad Caes.* vindt men slechts bij Socrates, *Hist. eccl.* I, 8 Dit is dan wel een zéer „beharrlich ungenaue Anführung"! De verklaring is, m.i., in de oude dooppraktijk van het Oostersch Christendom te zoeken. Niet alle Christenen waren gedoopten en de doop werd meest slechts éens per jaar (cf. *Beteekenis der hist. studie van het O.-Gr. Christendom*, 1912, Bohn, Haarlem, pp. 13—18, 23—24) bediend of op een bepaalden leeftijd (*Journal. Amer. Or. Soc.* XXXII, pt. III, 1912, p. 323, § 10, Lichti, Das Sendschreiben d. Patr. Barschuschan.). Dat ook Aphrahat waarschijnlijk met Eusebius instemt, wijst voorts wel in deze richting. Had men zekerheid omtrent den text van Justinus Martyr dan zou de situatie voor den textus receptus h. t. pl. veel ongunstiger worden. Het valt echter m. i. niet te ontkennen, dat Eusebius in zijn N. T. dezen text wèl als een gebod tot μαθητεῦσαι, maar niet tot „doopen" van πάντα τὰ ἔθνη gelezen heeft.

Doch opmerkingen als deze maakt ieder, die een werk van zoo groote veelzijdigheid bestudeert. Allerminst zou dit den indruk mogen maken, dat hier een

Digitized by Google

zwakke zijde van dit werk zou leggen. Zahn, de ontdekker van de Diatessaron-citaten bij Aphrahat, handhaaft ook in dezen commentaar zijn naam als textcriticus meesterlijk. In zijne *Einführung in das Gr. N. T.*, wat een veel te bescheiden titel is voor deze onmisbare inleiding en gids voor de N. T.-ische textcritiek ([3]1909, p. 219 = [2]1899 p. 161) zegt wijlen Eb. Nestle, terwijl hij op Zahns „monumentale" *Einleitung* wijst, dat daaruit „voor de textkritiek veel meer te leeren is dan sommige eenzijdige recensies ons doen vermoeden. Een vergelijking met onze meest geziene commentaren toont aan, op welk een achterlijk standpunt deze in zake de textcritiek staan. En de textcritiek is toch het fundament voor iedere verklaring van den text."

(Wordt vervolgd.)

Groningen. J. de Zwaan.

A. Pit, Het logische in de ontwikkeling der beeldende kunsten. (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis VI). Utrecht, Oosthoek. 1912. (Pr f 1.50).

Wie dit boek volkomen wil verstaan en de beteekenis er van leeren inzien, moet het niet alleen nauwlettend bestudeeren, maar deze studie aanvullen met gelijke aandacht te schenken aan het opstel van dezen schrijver, getiteld: „Over de methode bij de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunsten" (Tijdschrift voor Wijsbegeerte, Jrg X, bl. 237 vv.). En omgekeerd, wie dat opstel ten volle zal kunnen waardeeren, moet noodwendig het hier boven genoemd boek in studie nemen. Het boek en het opstel behooren bij elkander. Het eerste is de toepassing in de praktijk van de wetenschappelijke methode in het laatste aangegeven. Indien eene tweede uitgaaf van het boek noodig mocht blijken, zal de schrijver zijne lezers verplichten door het opstel in den bundel op te nemen.

Mocht soms iemand reeds met andere geschriften van Dr. Pit hebben kennis gemaakt, dan zal hij tot de ervaring zijn gekomen, dat deze schrijver een vriend is van duidelijkheid en bondigheid, van het scherp belijnde, van het rake, meer van het laten gevoelen en van het aan nadenken overlaten, dan eigen gevoel laten blijken of eigen nadenken in den breede uitwerken. De schrijver neemt als stylist eene bijzondere plaats nevens zijne vakgenooten in en wij, zijne lezers, hebben ons hier op voor te bereiden: er mag geen woord van het betoog worden gemist; wij moeten den schrijver volgen met gelijke vlugheid als waarmede hij ons voorgaat. Eerst aan het einde van de bespreking mogen wij het behandelde rustig overdenken en onze indrukken verzamelen.

De vraag, die aan de orde wordt gesteld, is deze: welke methode moet worden gevolgd bij de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunst, die geschiedenis niet meer opgevat in den zin van navorschen, maar in den zin van nadenken; eene geschiedenis, „waarin tegelijk van ons begrijpen en van ons genieten blijk wordt gegeven en rekenschap"? (Methode bl. 237). Men heeft voor de beantwoording van deze vraag de keus tusschen twee wijzen van onderzoek: de critische of de phaenomenologische; de psycho-physiologische opvatting, die Wölfflin bijv. aanvankelijk beleed, heeft blijkbaar aan invloed verloren. Dr. Pit koos de phaenomenologische richting. Onze schrijver is een overtuigd aanhanger van het neo-Hegelianisme; maar, het blijkt uit meer dan eene stelling, hij is een zeer zelfstandig belijder van deze denkrichting. Zijne in dezen zin voorgedragen wijsgeerige denkbeelden zijn evenwel op het tweede plan gehouden, maar komen toch zeer duidelijk onder de aandacht; hij is en blijft in de eerste plaats een goed historicus, en wel een, die het verband tusschen kunsthistorisch navorschen en nadenken op eigen wijs begrijpt; hij verlaat geen oogenblik het historisch terrein; hij is daar een scherp waarnemer en wil de verschijnselen doorgronden; de phaenomenologische richting is voor hem als aangewezen.

Dientengevolge is hij ook een voorstander van de vergelijking der kunstproducten uit verschillende tijden. Daarom spreekt hij ook van „aesthetische vooroordeelen en van het bevrijden van de aesthetiek van eigen tijd". (Methode bl. 240). Uit dezelfde gedachte-ontwikkeling is zijne leer van de continuïteit (Methode bl. 244 v) te verstaan. En wanneer wij dan, toegerust met deze en nog meer aanwijsbare phaenomenologische en methodologische gedachten, het boek lezen, worden wij niet alleen geboeid door de forsche en vaste greep, doch geraken wij hoe langs zoo meer tot het inzicht dat dit boek nauwlettend moet worden gelezen, feitelijk grondig moet worden bestudeerd, practisch en theoretisch. Practisch, met de kunstwerken of goede afbeeldingen hiervan voor zich; theoretisch, met te zoeken en te grijpen naar verdere litteratuur. Het behandelde moet worden uitgewerkt; hiertoe noodigt èn het geleerde èn de wijze waarop geleerd wordt een ieder uit. Opmerkelijk en leerzaam in dit opzicht is, om iets te noemen, de vondst, waarvan op bl. 245 van de Methode wordt melding gemaakt; eene op zich zelve merkwaardige ontdekking.

De beteekenis van de beide besproken geschriften komt ten slotte voornamelijk ten voordeele van de phaenomenologie. Het geleverde is geen pleidooi hiervoor, maar het leert dit streven in zijne beteekenis en waarde en in de toepassing kennen. In aansluiting hiermede doet zich de vraag voor: is, gelet op de resultaten van deze denkwijze, gelijk zij ernstig en eerlijk in de geschriften van Dr. Pit worden gevonden, de phaenomenologie de aangewezen wijsgeerige bodem, waarop het kunsthistorisch nadenken zich moet ontwikkelen? De phaenomenologische behandeling van de kunstgeschiedenis ligt den navorscher het meest nabij. De phaenomenologie trekt de aandacht. Het is een gevolg van het opbloeiend neo-Hegelianisme. Dr. Pit, zijn tijd begrijpend, komt met zijn werk op een voor die beweging gunstig tijdstip. En zij, die gelooven aan het neo-Hegelianisme zullen den schrijver dankbaar zijn. Dit is natuurlijk verdiend, gelijk het onverdiend zou zijn, indien de kunsthistorici van deze geschriften geen nota namen, vermits hierin gedachten, buiten het navorschen gaande, ontwikkeld worden.

Ik zou op de zich voordoende vraag willen antwoorden dat de vaststelling van de beteekenis der phaenomenologie voor het kunsthistorisch onderzoek en nadenken moet worden overgelaten aan de aesthética, tot wier voorbereidende vraagstukken dit onderwerp behoort. Overigens mag niet worden vergeten dat de vraag van het kunsthistorisch nadenken nog onopgelost is. De critische wijze van onderzoek werd nog niet teruggewezen. En zij, die zoowel voor de aesthetica als, in het gevolg hiervan, ook ten opzichte van het kunsthistorisch

Digitized by Google

nadenken bepleiten het „Ueber Kant und Fechner hinaus!", zullen ongetwijfeld met belangstelling het phaenomenologisch streven gadeslaan; tot den schrijver eenige vragen richten; zijn arbeid op hoogen prijs stellen, omdat, deze geschriften leveren er het bewijs van, het voor critisch nadenken belangrijk studie materiaal oplevert.

Er komen in deze geschriften denkbeelden voor, die zich voor eene wijsgeerige gedachtenwisseling bijzonder leenen. Ik denk bijv. aan des schrijvers afwijzing van het verband van het karakter eener kunst met den volksaard, met godsdienstige en dergelijke begrippen (Meth: bl. 238); aan zijne m. i. misvatting van de aesthetica (bl. 240); aan zijne leer van de continuïteit (bl. 244), waarmede ik meer accoord ga; aan zijne opvatting dat de geschiedenis eener geestes-categorie als een gedachtengang is te beschouwen, waarin elk te noemen feit als moment fungeert, (bl. 244); aan zijne opvatting van de verhouding van de analyse tot de synthese als eene rustelooze en eeuwig voortdurende beweging van op en neer en niet als eene beweging, die geleidelijk omhoog voert. Voor zulk eene dankbare gedachtenwisseling is hier niet de plaats. Maar wij mogen thans niet verzuimen twee zaken te bedenken. Eerstens, dat wij hier als tusschen de regels door kennis maken met de levensbeschouwing van een ernstig zoeker. En ten tweede, dat de beoefening van de kunstgeschiedenis ten onzent door deze twee kleine geschriften voor een belangrijk wetenschappelijk vraagstuk wordt geplaatst, hetwelk reeds elders de aandacht bezighoudt. Men kan het niet onopgemerkt laten. Het zou pleiten voor den wetenschappelijken zin, waarmede men de kunstgeschiedenis wil beoefenen, indien deze en soortgelijke vraagstukken, bijv. ontologische, aan de orde werden gesteld, met de vooraf gaande zekerheid, dat zij aandacht zullen vinden. Zoowel de wetenschap der kunstgeschiedenis als de aesthetica hebben hierbij belang.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de serie *Aetatis imperatoriae scriptores graeci et romani*, door de hh. Enk en Plooy uitgegeven, is verschenen een *Bloemlezing uit het Pratum Spirituale van Johannes Moschus*, bewerkt door D. C. Hesseling (Utrecht, G. J. A. Ruys, 1916). De inleiding geeft een overzicht van het leven en de tijd van Moschus en een korte geschiedenis der Koine, gevolgd door een conspectus van de eigenaardigheden die de taal van de schrijver onderscheiden. De bloemlezing bevat 24 verhalen met verklarende opmerkingen, die tegenover de tekst gedrukt zijn. Het boek is in de eerste plaats bestemd voor studenten in de letteren en in de theologie

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond aan de redactie een exemplaar van den tweeden druk van W. C. Rengers Hora Siccama en Herman Poort, *De bloeiende Bongerd*, I; en van M. A. P. C. Poelhekke en C. G. N. de Vooys, *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuurgeschiedenis*.

De redaktie ontving: *The origins of the War*, een bundel van zes lezingen door J. Holland Rose, hoogleraar te Cambridge in 1914 gehouden. De titels der lezingen zijn: *Anglo-German Rivalry* (1875-1888). — *The Kaiser.* — *Germany's World-Policy. Morocco*; *The Bagdad Railway.* — *Alsace-Lorraine.* — *The Eastern Question* (1908-1913). — *The Crisis of 1914.* — *The Rupture.* — Het boek verscheen te Londen bij de Cambridge University Press (Fetter Lane) en kost een shilling.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXVII-XXXVIII, 8: A. Mentz, Das Fortwirken der röm. Stenographie.

Neophilologus, II, 1: J. v. d. Elst, L'alternance binaire dans le vers français et l'oreille germanique. — C. Kramer, L'esthétique d'André Chénier d'après un ouvrage posthume. — S. Feist, Die germ. u. d. hd. lautverschiebung. — J. H. Scholte, De eerste *Hamlet*-opvoering in Duitschland. — E. Kruisinga, Bijdragen tot de Engelse spraakkunst, I. — H. Logeman, Some Notes on *Romeo and Juliet*, II. — A. G. v. Kranendonk, Demogorgon in Shelley's *Prometheus Unbound*. — C. Franken, Drie stukken van John Galsworthy. — Varia.

Studiën, LXXXVI, Oct.: Is. Vogels, Kriekende Kriekske. — P. Hoenen, Sir William Ramsay. — P. Albers, Rome op het einde der Renaissance. — L. P. P. Franke, Lionel Johnson. — Hand, v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hoesein, Atjehsche Si Meuseukin-vertellingen: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 26 (Brandstetter).

V. d. Leeuw, Godsvoorstellingen: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 34 (Roeder).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIJKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HAAR LETTERKUNDE.

Onder Redaktie van:
Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN,
Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE,
Prof. J. H. SCHOLTE,
Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL,
en Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.
Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.

Tweede jaargang. — Eerste aflevering.
Prijs, per jaargang . . f 3,50.
franko per post . . . f 3,80.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Dr. J. WOLTJER,

OEFENINGEN VOOR HET ONDERWIJS IN HET LATIJN.

Tweede stuk. — Vierde druk.

Prijs f 1,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50**, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

PUBLIEKE VERKOOPING

van TIEN belangrijke

BIBLIOTHEKEN,

welke van 22—29 Nov. 1916,
gehouden zal worden door

J. L. BEYERS, te UTRECHT.

De Catalogus is à **15 Cent** verkrijgbaar.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers). . **f 0.60.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN
heeft wederom een nieuwe druk doen verschijnen van nevenstaande algemeen ingevoerde

LEERBOEKEN.

Handleiding

BIJ HET

Onderwijs in de PLANTKUNDE.

Naar het Duitsch van
VOGEL, MÜLLENHOFF
en RÖSELER.

BEWERKT DOOR

Dr. H. W. HEINSIUS.

4e DRUK.

Prijs: Deel I **f 2.40** (geb.).

Leerboek der Meetkunde

(Planimetrie)

DOOR **Dr. P. MOLENBROEK.**

5e geheel herziene Druk.

Prijs: **f 2.60** (ingenaaid).

Leerboek der Geschiedenis van het Vaderland

MET

HISTORISCH LEESBOEK

DOOR **Dr. M. G. DE BOER.**

2e DEEL, 3e DRUK.

Prijs: ingenaaid **f 1.45**, gebonden **f 1.75.**

Het Taaleigen

DER

GEDICHTEN

VAN

HOMERUS,

DOOR

J. v. LEEUWEN Jr.

EN

M. B. MENDES DA COSTA.

7e DRUK.

Prijs: ing. **f 2.—**, geb. **f 2.40.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.

Doezastraat 1, 3, 5. LEIDEN. Int. Tel. No. 1.

BOEK-, COURANT- EN KUNSTDRUKKERIJ.

Groote verscheidenheid van de nieuwste lettersoorten. Belast zich met het drukken en uitgeven van Werken op Letterkundig, Wetenschappelijk en Algemeen gebied. Begrootingen van kosten enz. worden op aanvraag gaarne verstrekt.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **N°. 3.** **December 1916.**

Dittenberger, Sylloge inscriptionum graecarum (v. Gelder).
Vahlen-Schöne, Beitr. zu Aristoteles' Poetik (Fraenkel).
Haines, The communings with him self of M. Aurelius (J. H Leopold).
Kock, Umlaut u. Brechung im Altschwedischen (Boer).
Jaksche, Gundackers von Judenburg Christi Hort (Frantzen).
Hübner, Die poetische Bearbeitung des Buches Daniel (Frantzen).
Karsten, Die mitteldeutsche poet. Paraphrase des Buches Hiob (Frantzen).
Matthaei, Konrads von Megenberg Deutsche Sphaera (Frantzen).
Kolsen, Dichtungen der Trobadors (Salverda de Grave).
Prou, Un diplôme faux de Charles le Chauve (Tenhaeff).
Del Court tot Krimpen, La Famille del Court van Krimpen (v. Brakel).
Zahn's Kommentar zum Neuen Testament I—III, vervolg (de Zwaan).
Wolff, Der Toleranzgedanke in der deutschen Liter. z. Zeit Mendelssohns (Knappert).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Sylloge inscriptionum graecarum, a **Guilelmo Dittenbergero** condita et aucta, nunc tertium edita. Volumen primum. Lipsiae, S. Hirzel. 1915. (Pr. M. 30, geb. M. 33).

Eene vernieuwde uitgave van Dittenbergers Sylloge inscriptionum graecarum is in de epigraphische wereld eene gebeurtenis. Dittenberger zelf bezorgde in 1883 de eerste, in 1898 de tweede editie van dit werk. Het stelde zich voor, uit de overweldigende massa opschriften eenige honderden uit te kiezen, de meest geschikte, om de Grieksche geschiedenis (dit begrip opgevat in zeer ruimen zin) toe te lichten. Onder vier of vijf verzamelingen met gelijk doel (Droysen, Cauer, Hicks, Michel, Nachmanson) verwierf het zich dra den roem van de allerbeste te zijn: het overtrof ze door nauwkeurige vaststelling van de juiste lezingen der steenen, maar vooral door zijn commentaar. De grondigheid en duidelijkheid van dien commentaar verhief het boek tot de vraagbaak bij uitnemendheid voor alwie eene bekende historische inscriptie in vollen omvang wilde begrijpen. Thans is Dittenberger sedert zeven jaren ontslapen en een derde druk moest aan andere handen worden toevertrouwd. De uitgever wendde zich tot Hiller von Gärtringen, zeker een der allermeest bevoegden; hij aanvaardde de taak, maar riep voor de Atheensche opschriften de hulp in van Kirchner, den hernieuwer van het Corpus inscriptionum atticarum, voor de Delphische die van Pomtow, voor de Euboeïsche die van Ziebarth. Met hun vieren hebben zij in dit eerste deel een boek geleverd, dat den hoogen lof verdient van Dittenbergers werk waardig voort te zetten..

Zij gaan er in tot 217 v. Chr., het eindpunt van Belochs Griechische Geschichte, en hebben er 534 opschriften in verzameld. Die zijn streng chronologisch geordend. Dat is in overeenstemming met Dittenberger, die in beide zijne uitgaven voor chronologische rangschikking met nadruk is opgekomen; maar er bestaat toch verschil. Hiller nl. voert het beginsel verder en consequenter door. Dittenberger had zijn materiaal onderverdeeld in twee groote rubrieken, zuiver geschiedkundige opschriften en opschriften, die licht werpen op staatsvorm, cultus en particulier leven. Zulk eene indeeling was in zijn tijd heel gewoon. Maar toch is er reeds meermalen niet zonder grond bezwaar tegen gemaakt. Er zijn immers zoovele opschriften, die van alles wat bieden en slechts tamelijk willekeurig liever in het eene dan in het andere vakje worden ondergebracht. Hiller heeft ingevoerd, dat alle opschriften, wier dateering op enkele jaren na vaststaat, zonder meer bijeengebracht worden. Hij vraagt niet langer, of zij meer speciaal bij de zuivere historie dan wel bij den staatsvorm, den cultus of het particuliere leven schijnen te behooren. Het is alles historie. Toevallig zijn de groote meerderheid van de zoogenaamd zuiver historische inscripties dateerbaar, en is de meerderheid van de andere rubriek dat niet; maar dat is toeval en dus van geen gewicht. In dit eerste deel der Sylloge is derhalve opgenomen wat aan twee vereischten voldoet: wat uit welken hoofde dan ook waarde voor de historie heeft en wat dateerbaar is.

Hiller heeft nog eene andere, eene nog gewichtiger wijziging aangebracht, die eveneens in den geest van den tijd ligt. Voor velen ook nog in onze dagen is de geschiedenis van Griekenland er eene vooral van Athene, dan van Sparta, eindelijk van eene massa andere staten, de gezamentlijke quantité négligeable. Dat het zoo is geworden, daar heeft onze literarische overlevering veel schuld aan. Maar de opschriften zijn geleidelijk bezig, eene nieuwe verhouding te scheppen. Sparta, het land van weinig opteekening, het bovendien nog zeer weinig ontgravene, bleef bij hen steeds zeer op den ach-

Digitized by Google

tergrond en doet dat nog. Athene trad geweldig naar voren ; thans echter verliest het beslist terrein. De winst komt ten goede aan Delphi, aan Delos, aan Olympia, aan de steden van Ionië, aan Rhodus, Cos, Halicarnassus, de steden op Creta, die op Euboea, Thera, de steden van Zuid-Rusland, enz. Zij allen nemen in de epigraphiek eene plaats in verre boven hunne beteekenis in de literarische overlevering. Men mag niet verhelen, dat reeds Dittenberger, vooral in zijne tweede uitgave, met deze verschuiving iets meer rekening hadde moeten houden: te talrijk zijn bij hem de Attische opschriften. Maar Hiller en zijne medestanders hebben diep ingegrepen. Het aantal steenen uit Athene is niet vermeerderd van belang ; dat er echter thans omstreeks tweehonderd opschriften meer dan in de tweede uitgave voorkomen, is geheel en al ten bate van de andere Grieksche staten. Delphi krijgt onder hen het leeuwendeel. Toetst men de nieuw toegelaten inscripties naar haar gehalte, zoo zal men hare opneming zeker niet betreuren.

Nog eene derde verbetering in het plan van het werk hebben de nieuwe uitgevers ingevoerd. Als hoofdgrief tegen het werk van Dittenberger mocht men aanbrengen, dat het veel te weinig opschriften uit den alleroudsten tijd bevatte. Opschriften, om er enkele te noemen, als dat van Aboe-Simbel, als die op de Milesische statuen te Londen, als het verdrag tusschen Elis en Heraea, miste men er met verbazing. Zeker, vele dier oude opschriften zijn zeer kort, zijn niet gemakkelijk van taal en onzeker van interpretatie ; maar hun belang voor de kennis der Grieksche geschiedenis — en dat is toch hier het richtsnoer — is even zeker zeer groot. Hiller heeft in dezen derden druk hun aantal vervijfvoudigd en daar zeer wel aan gedaan.

Zoo zijn kleine vlekjes, die aan het werk van Dittenberger kleefden, hier naar de wenschen van het tegenwoordige oogenblik weggewischt. Het wezenlijke is evenwel gebleven. Ook hier is met de uiterste zorg getracht, om den tekst zoo juist mogelijk vast te stellen en aan te vullen ; ook hier is de uitvoerige commentaar het allerbeste aan het boek. Alle vier de uitgevers hebben zich in deze opzichten ingespannen en blijkbaar tijd noch moeite gespaard, om alles op de hoogte van het heden te brengen en zoo goed mogelijk af te leveren. Zij hadden alle vier eene reputatie te verliezen ; zij hebben haar gehandhaafd. Niets vluchtigs, niets ondoordachts, alles solide geleerdheid. Of dan een vakman, die deze 534 opschriften, bijna alle goede bekenden voor hem, onder de leiding dezer commentatoren herleest, niets vindt aan te merken, het altijd met hen eens is? Natuurlijk vindt hij zelfs vrij veel, waarin hij niet geheel met hen kan meegaan. De epigraphiek is eene jonge wetenschap en er is nog treurig veel onzekers in de uitlegging, ja zelfs in de lezing van haar studiemateriaal. Ware het niet, dat dit tijdschrift allerminst de plaats is, om over de subtiliteiten van het vak te gaan uitweiden, ik zou wel eenige kolommen met kleine bezwaartjes kunnen vullen. En ieder naarstig en eenigermate deskundig lezer zal dat kunnen doen. Maar dat neemt niet weg, dat ik althans, na aandachtige lezing, op niets gestuit ben, dat beslist en onherroepelijk moet worden veroordeeld. Er blijft slechts ruimte voor het naast elkaar stellen van verschillende mogelijkheden, uit dezelfde gegevens beredeneerd.

Ten slotte heb ik nog twee aanmerkingen op het boek. De eerste hadden de uitgevers, indien zij het gewild hadden, onnoodig kunnen maken. Zij hebben Pomtow — hij alleen doet het — vrijheid gelaten, om ook Delphische opschriften op te nemen (o. a. No. 7 ; 17 ; 35 D, E en F ; 59), die niet meer aanwezig en ons alleen uit de literatuur bekend zijn. Dit acht ik methodisch verkeerd, en het feit, dat de opgenomen opschriften interessant zijn, verandert daaraan niets. Het was tot dusverre geen gewoonte, in epigraphische verzamelingen opschriften toe te laten, waarvan de steen nu eenmaal zoek is geraakt. Daar moet het, dunkt mij, bij blijven, wil er geen verwarring worden gesticht. Waar is bovendien het criterium, om in eene literarische historische mededeeling met zekerheid uit te maken, of zij op een opschrift berust dan wel niet? Mijne tweede aanmerking betreft den grooten omvang der Sylloge. Deze is eigenlijk onvermijdelijk ; hoe zou de voortreffelijkheid van den commentaar, de ruime, welafgewogen keuze der opgenomen inscripties bewaard kunnen blijven, zoo die omvang veel minder ware? Maar toch vormt hij een bezwaar. Men zou zoo bijzonder gaarne zien, dat een boek als dit in de boekerij van geen enkelen classieken literator ontbrak. Weinig middelen immers waren zoo dienstig, om ouden sleur te breken en de classieke historische studiën in nieuwe banen te leiden. Dittenberger zelf heeft het aldus gewild en dat in zijne editie van 1883 duidelijk uitgesproken. Toen was dat nog mogelijk ; er verscheen één deel van matigen omvang en prijs. In 1898 houdt hij nog even sterk vast aan het ideaal. Doch hij beseft zelf, dat het hem ontglipt ; want er verschenen drie deelen, waaronder één redelijk dik. Nu is één vervaarlijk dik deel verschenen, en de uitgevers kondigen drie vervolgen aan. Laten wij er het beste van hopen en aan máár drie verdere deelen trachten te gelooven. Dat geheel kost echter zeker veel meer dan honderd Mark. De oude tractementen zijn gebleven en de oorlogswinsten, vrees ik, den literatoren slechts spaarzaam toegevloeid. Wil het uitnemende boek niet geheel in bibliotheken schuil gaan, dan zal er niet veel anders opzitten, dan dat eerlang als poover surrogaat eene sylloge uit deze sylloge worde samengesteld.

Leiden. H. van Gelder.

Beiträge zu Aristoteles' Poetik von **J. Vahlen.** Neudruck besorgt von **H. Schöne.** Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8, geb. M. 10).

Een bespreking van Vahlen's in dit boek door Schöne samengevoegde studieën over de Poëtica kan niets anders zijn dan een aanbeveling van het werk aan wie zich met Aristoteles bezig houdt en voorts aan ieder die ware philologische interpretatie wil leeren kennen. De 4 verhandelingen volgen den tekst op den voet, zetten het verband uiteen, herstellen de gestoorde volgorde en verbeteren de zoo vaak onzuivere overlevering, alles met de doordringende taalkennis en onvermoeide aandacht, die Vahlen eigen zijn. Men leest noch hem noch Aristoteles voor zijn genoegen — maar beiden beloonen het geduld dat zij vereischen met de ware instructie, de vrucht van welgestaafde wetenschap. Er is in de 354 bladzijden tekst en noten bijna niets gesteld of het is overtuigend bewezen, althans in de uiteenzetting van den Aristotelischen gedachtengang. En waar uitteraard de zekerheid niet verkregen kan worden, zooals vaak in het herstellen van den tekst, maakt toch de onverdroten

Digitized by Google

nauwgezetheid der behandeling hetzelfde effekt. Toch wil ik een enkele opmerking van kritischen aard niet achterwege laten.

De verandering die p. 6 in den zin: διαφέρουσι δὲ ὅτι αἱ μὲν ἅμα πᾶσιν, αἱ δὲ κατὰ μέρος gevorderd wordt: ἅμα πᾶσαι lijkt mij onnoodig; men kan immers evengoed zeggen dat de lyriek de 3 middelen (rhythmus, harmonie, woord) tegelijk gebruikt, en het drama bij afwisseling (κατὰ μέρος vicissim), als dat de lyriek ze in haar geheel, het drama in enkele deelen aanwendt.

Naar de noot p. 239 over τὸ σύνολον in πᾶσαι τυγχάνουσιν οὖσαι μιμήσεις τὸ σύνολον wil ik verwezen hebben C. H. Wijnschenk Dom („Het Journaal van den nieuwen kring" no. 11 en 12, 1 en 16 Augustus 1916). Deze vertaalt: „het is met hen allen zoo gesteld dat zij in 't algemeen *nabootsingen* zijn", Vahlen: „*gemeenschappelijk* kenmerk van alle kunsten is de nabootsing" W. D. had van Vahlen p. 238 moeten leeren of van Aristoteles zelf, die toch een weinig verderop ook den dans noemt als nabootsing van ἤθη καὶ πάθη καὶ πράξεις, voordat hij aanried „de poetica" van Aristoteles te verwerpen", mode van spreken die nooit nieuw is geweest. De p. 41 en 86 gegeven verklaring van τὸ φιλάνθρωπον als „de menschelijke deelneming, die ook den boosdoener, die zijn verdiende loon krijgt, niet onthouden wordt" is in strijd met Aristoteles zelf, zooals die p. 45 en 267 geciteerd wordt (Rhet. II 1386 b 28) τοὺς .. μιαιφόνους, ὅταν τύχωσι τιμωρίας, οὐδεὶς ἂν λυπηθείη χρηστός· δεῖ γὰρ χαίρειν ἐπὶ τοῖς τοιούτοις. De verklaring is dus eenvoudig dat de bestraffing van den boosdoener stichtelijk werkt.

Bizonder scherpzinnig is p. 54—58 de oplossing van de schijnbare tegenspraak tusschen c 13 dat de handeling die van geluk tot ongeluk omslaat de meest tragische tragedie maakt en c 14 dat den voorkeur geeft aan een πάθος als in den Cresphontes, dat gunstig verloopt. Het tragische geval nl. (τὸ πάθος) is niet indentiek, met, zelfs niet noodzakelijk voor de tragedie, al moet een tragedie in lijden verloopen. Niet minder opmerkelijk is de uiteenzetting p. 100 over den overgang van het 19e tot het 20e hoofdstuk, waarin ook een schijnbare weerspeking is te vinden.

De aanmerkingen aan 't eind van het boek toegevoegd verdedigen meestal Vahlen's lezingen tegen de willekeurige veranderingen van Spengel; eigenlijk leveren zij een doorloopende kritiek op Spengel, die ietwat vermoeiend maar algeheel overtuigend is. Alleen p. 323 over de invoeging van het lidwoord in ἔστι δὲ οὐχ αὕτη <ἡ> ἀπὸ τραγῳδίας ἡδονή, ἀλλὰ μᾶλλον τῆς κωμῳδίας οἰκεία die Spengel noodzakelijk, Vahlen slechts mogelijk acht, ben ik het met Spengel eens: de voorbeelden zonder het lidwoord, die Vahlen geeft, zijn geldig omdat daarin het substantief praedikaat is, niet zooals hier, onderwerp.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

The communings with him self of M. Aurelius Antoninus, together with his speeches and sayings. A revised text and a translation into English by **C. R. Haines.** London, W. Heinemann. 1916. (Pr. sh. 5).

Ziehier een ideaaluitgave voor ieder, die met dezen schrijver voor de eerste maal kennis wenscht te maken. Na een zeer verstandige inleiding over aard en vorm van 's Keizers werk, over het ontstaan er van en het voortleven in later eeuwen, ten slotte over de Engelsche vertalingen, waarvan er, let wel, 58 in de 18de, 81 in de 19de eeuw en niet minder dan 30 in de jaren tusschen 1900 en 1908 zijn verschenen, volgt een opstel over het Stoicisme, wel wat kort en in hoofdzaak slechts een uiteenzetting van de wijsgeerige overtuiging van Marcus, maar daardoor ook weer zeer geschikt tot voorbereiding op de eigenlijke lectuur. Dan komen de Commentarii zelf; aan den linker kant de Grieksche tekst met af en toe een klein kritisch nootje of de vermelding van een merkwaardige lezing of conjectuur, en daartegenover gedrukt de nieuwe Engelsche vertaling van den uitgever met aan den voet niet weinig verklarende noten, parallelplaatsen en aanhalingen, alles zoo ingericht, dat thans de toegang tot dezen niet gemakkelijken schrijver wel bijna voor ieder openstaat. Ten slotte volgen nog de redevoeringen, die den Keizer in den mond worden gelegd door Dio Cassius, Gallicanus en Herodianus, en een aantal uitspraken en gezegden van Marcus; zegt de uitgever naar aanleiding van deze laatste, dat niets ons zoozeer het karakter van een groot man openbaart als kleine anecdoten en oogenschijnlijk alledaagsche gezegden, dan kan de opmerking niet weerhouden worden, dat onder deze uitlatingen van den Keizer ten slotte al bitter weinig treffends of teekenends te vinden is. Nog wordt ons een notitie aangeboden betreffende de houding van Marcus tegenover de Christenen, waarbij de bekende plaats XI. 3 ter sprake komt en met Lemercier de woorden ὡσ οἱ Χριστιανοί op aannemelijke gronden als glosseem worden uitgeworpen. Eindelijk en ten laatste drie verschillende indices, allen nuttig en handig, en zoo ziet men, dat alles wat er maar te wenschen zijn kan, hier wordt gegeven en dat in dit kleine en sierlijke boekdeeltje een summum van volledigheid nagestreefd en vrij wel bereikt is.

Voor den meer vertrouwden lezer der Commentarii is het hoofdbelang der nieuwe editie natuurlijk in de constitueering van den tekst gelegen; hieromtrent moge het volgende worden opgemerkt. Ook voor den buitenstaander was het sinds eenige jaren duidelijk, dat in Engeland ook in ons vak een „peaceful penetration" der Duitsche wetenschap bezig was plaats te vinden. Ja, de vereering hier en daar gekoesterd voor Duitsche namen en Duitsche methodes deed den onbevangen toeschouwer niet zelden aan overdrijving denken. Wat van dit alles na den oorlog over zal blijven, staat te bezien, maar het thans besproken boek is klaarblijkelijk nog voortgekomen uit de geschilderde stemming van voorheen. Met name komt dit uit in het standpunt door den uitgever ingenomen tegenover den tekst der Duitsche edities. Schrijver dezes meent nog steeds, dat Prof. Schenkl in het omgaan met Grieksche teksten geen gelukkige hand heeft en dat de godheid hem, om met Stratonicus te spreken, eigen vindingsgave heeft ontzegd, maar hem heeft gegeven de neiging tot broddelen in de conjecturen van anderen. Onze Engelsche uitgever denkt hier blijkbaar geheel anders over en heeft een onbegrensden eerbied voor den Duitschen professor en de laatste Teubneruitgave. Vandaar, dat hij diens met groote omzichtigheid te gebruiken tekst schier blindelings volgt en als basis van zijn eigen redactie bezigt. En zoo komt hij er toe uit bewondering voor en vertrouwen in het uitheemsche de vondsten en resultaten van zijn eigen landgenooten op schromelijke wijze te verwaarloozen. Een paar voorbeelden mogen volstaan. De prachtige interpunctie

Digitized by Google

van Rendall V, 6, ναί, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο κ.τ.έ., die de geheele duistere passage opeens volkomen helder maakt, indertijd met vreugd in de Oxfordeditie opgenomen, was door Schenkl weer verknoeid door achter het voorafgaande ποιοῦσι het vroeger gebruikelijke vraagteeken opnieuw op te nemen; deze uitgave doet dat ook, volgt in het overige de interpunctie van Stich en keert zoo weer terug tot den voorwereldlijken chaos. Ten anderen, de coniectura palmaris van Richards VI. 55 ἐνεργοίην, waardoor het gansche hoofdstuk plotseling duidelijk wordt, was door Schenkl niet opgenomen, die natuurlijk zelf een ander probeersel kwam aanbieden, en waarlijk ook onze uitgever is weer geintimideerd en weer gaan twijfelen. En zoo is er zoo veel, om er nog van te zwijgen, dat de eigen bedenksels van Schenkl veel te grif worden aangenomen en in den tekst geplaatst. Laat ik liever als slot een paar kleinigheden releveeren, die de uitgever zelf bijdraagt tot beter begrip van den Antoninustekst: IV. 33, waar hij met succes het overgeleverde Οὐόλεσοσ handhaaft en op Valerius Poplicola doet slaan; XI, 20, waar hij Τὸ μὲν πνευμάτικόν σου voorstelt, een kleine maar aardige verbetering.

Ik eindig gelijk ik begon, met de verklaring, dat deze uitgave in de eerste plaats geschikt is ter inleiding en tot kennismaking met de Commentarii; dat zij als zoodanig vele lezers moge vinden, zij den volijverigen uitgever van harte toegewenscht.

Rotterdam. J. H. Leopold.

Axel Kock, Umlaut und Brechung im Altschwedischen. Eine Übersicht. Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. (1911-)1916. (Pr. kr. 7.50).

Prof. Kock heeft door de uitgave, wier titel hierboven vermeld is; aan zijn vakgenooten een grooten dienst bewezen. Een samenvattende uiteenzetting der verschijnselen, die onder de benamingen „umlaut" en breking gaan, ontbrak tot nu toe, en hoe zeer daaraan behoefte bestond, kan juist uit deze monographie blijken. Wat de algemeen bekende klankleeren van het Oudnoorsch en het Oudzweedsch, zelfs de uitvoerige werken van Noreen, in dit opzicht bieden, is voor het dieper inzicht in den aard der verschijnselen geheel onvoldoende. En zeker is niemand in gelijke mate als Kock bevoegd, om een dergelijk boek te schrijven; immers niemands aandeel aan de ontwikkeling onzer inzichten op dit gebied komt met het zijne ook maar in vergelijking. De methodische verdiensten van het werk laten zich in het kort op de volgende wijze karakteriseeren: 1. Beter samenvatting, dan wij gewend zijn. Zoo moest men bv. vroeger den *i*-'umlaut' van *e* in werken over het Oergermaansch, daarentegen dien van andere vocalen in de grammatica's der afzonderlijke talen zoeken. Hier zijn deze dingen in hun samenhang behandeld en ook chronologisch nader bij elkander gebracht. 2. Beter onderscheiding, dan wij gewend zijn. Als belangrijkst voorbeeld haal ik aan de behandeling van den *u*- en den *w*-umlaut, naast elkander maar niet door elkander, waarbij beter, dan in eenig overzicht tot nu toe het geval was, aan den dag komt, hoe verschillend de voorwaarden zijn, waaronder de diverse vocalen aan ieder dezer wijzigingen onderworpen is — de *a*-klanken zijn het gevoeligst; bij andere vocalen daarentegen is naast den invloed der *u* in den regel nog een andere factor noodig, om het verschijnsel te doen optreden, terwijl *w* ook alleen 'umlaut' van *e* en *i* kan bewerken, maar in een andere periode weer in combinatie met een tweeden factor werkt. 3. De uitbreiding van het onderzoek over een ruimer geographisch gebied — want ofschoon de titel van Oudzweedsch spreekt, wordt ook een volledige voorstelling van de Westnoorsche verhoudingen gegeven en is ook het Ouddeensch niet verwaarloosd — en over de dialecten, waardoor menig verschijnsel pas in het juiste licht geplaatst kon worden. 4. de uitbreiding van het onderzoek over een ruimer chronologisch gebied, waardoor de samenhang tusschen oudere en jongere verschijnselen op den voorgrond treedt. Als voorbeeld noem ik de Oostnoorsche breking van *i* tot *iu*, die in het licht der breking van *e* een nieuw aspect krijgt [1]. In bijzonderheden kan men het natuurlijk met den schrijver dikwijls oneens zijn, maar in zeer vele gevallen zal de lezer hem toch gelijk geven tegenover de tegenstanders, wier meeningen hij zorgvuldig aanhaalt of althans door rijke litteratuuraanwijzing gemakkelijk toegankelijk maakt.

Het zijn trouwens niet uitsluitend de methode van voorstelling en het even helder als voorzichtig oordeel over de verschijnselen, noch ook de talrijke, ofschoon zelden als zoodanig aangekondigde nieuwe opmerkingen, die aan dit boek zijn waarde geven; in niet geringer mate trekken de overweldigende massa stof, die hier geordend is, de talrijke voorbeelden, de excursen over twee-, drie-, meerdubbele vormen de aandacht. Deze materiaalverzamelingen, gepaard met een uitvoerig register, verzekeren aan het werk een eerste plaats onder de boeken, waarin men naslaat in gevallen van twijfel omtrent de grammatische beteekenis van een vorm.

Sommigen zullen het betreuren, dat het werk niet in he Zweedsch geschreven is. De heldere, juist voor behandeling van grammatische vragen zoo uiterst bruikbare stijl van Prof. Kock lijdt althans voor mijn gevoel onder een vertaling in het Duitsch. Maar daartegenover staat het voordeel, dat het werk in dezen vorm voor een grooter aantal personen toegankelijk is. En de vrienden van den Zweedschen tekst kunnen zich troosten met de gedachte, dat het derde deel van „Svensk Ljudhistoria", dat dezelfde vragen uit een eenigszins ander gezichtspunt behandelt, als binnen kort verschijnend in het vooruitzicht gesteld wordt.

Amsterdam. R. C. Boer.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XVIII. **Gundackers von Judenburg Christi Hort** aus der Wiener Handschrift hrg. v. **J. Jaksche.** Mit einer Tafel in Lichtdruck (Pr. M. 4).

Het hs. (Perg. XIII—XIV eeuw), dat een tijdlang verloren werd geacht, (o. a. door Goedeke I, 228), berust sedert 1877 op de Hofbibliothek te Weenen. Het bevat ook een nog onuitgegeven gedicht van St. Magdalena. „Christi Hort" is een poëtische bewerking (in Beiersch dialect) van het slot van het Evangelium Nicodemi. Tot de verbetering van den tekst hebben Roethe, Sievers

[1]) Daarentegen valt onder deze chronologische verbreeding der voorstelling niet de hierboven genoemde behandeling van den *i*-'umlaut' van *e*, daar deze, gelijk reeds gezegd is, volgens Kock van de overige *i*-'umlauten' chronologisch niet ver afstaat.

Digitized by Google

en vooral v. Kraus bijgedragen. Eenige plaatsen blijven onzeker: v. 104—5 (*Leviathan*) *roumt ir* (*Eva*) *zu untz an di frist biz daz si daz obz az* zou ik niet aan *rûnen* denken, maar aan *râmen*: „er setzte ihr zu, drang auf sie ein". Wat *mandate* betreft, geloof ik met J., dat niet de voetwassching, maar het avondmaal bedoeld wordt.

Band XIX. **Die poetische Bearbeitung des Buches Daniel** aus der Stuttgarter Handschrift hrg. v. **A. Hübner.** Mit einer Tafel in Lichtdruck. (Pr. M. 6.60).

Band XXI. **Die mitteldeutsche poetische Paraphrase des Buches Hiob** aus der Hs. des K. Staatsarchivs zu Königsberg hrg. v. **T. E Karsten.** Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 11.60).

Deze twee uitgaven vormen Deel III en IV der „Dichtungen des Deutschen Ordens", waarvan de twee eerste deelen in *Mus.* XVI, 8, 235 zijn besproken. Het zijn vrij omvangrijke werken (Hiob telt 15568 verzen), waarin de bijbeltekst op de bekende breedsprakige manier wordt omschreven en toegelicht. Behalve voor de beschavingsgeschiedenis zijn deze gedichten van belang voor de kennis der Duitsche litteraire taal in het overgangstijdperk. Zij vertoonen het oostmiddelduitsche type, dat zijn enorme uitbreiding voor een groot deel aan de Duitsche Orde te danken had. Hun woordenschat heeft vele eigenaardigheden, die op nederduitsche e. a. invloeden wijzen. De bij Lexer ontbrekende woorden zijn naar gewoonte in de woordenlijst met een sterretje aangeduid; er zijn verscheidene cruces onder.

Het „Buch Daniel" is met andere bijbelpoëzie van de Duitsche Orde overgeleverd in twee perkament-hss. S (14—15de eeuw) van de Landesbibliothek te Stuttgart, blijkens het facsimile een waar prachtwerk, en K (15de eeuw) te Königsberg. Dat voor deze tekstuitgave alleen S in aanmerking kwam, maakt H. volkomen duidelijk. De afdruk wijkt slechts hierin van de regels der D. T. af, dat de interpunctie van het hs. naast de gewone van Lachmann is aangegeven. De schrijver van den Daniel heeft nl. een eigenaardig interpunctie-stelsel, door H. blz. XV—XXII beschreven, consequent toegepast. Van de vele zeldzame en merkwaardige woorden vermeld ik: *bangen* = loopen, dringen, waarbij H. aan het mhd. *baneken* herinnert (?); *lohter* (: *tohter* tweemaal), naar het schijnt *tijdreeks*, *geslachtslijn*, zeker niet *lustrum*, eer met *louft*, *loft* samenhangend; *prank* (*en*) = ned. *prangen* = *drukken*; *tusmen* (*tuscheln*) *fluisteren*; *vese* = *kwaal*, *gebrek*? — Twee duistere plaatsen zijn misschien op te helderen: 1916—20 is sprake van de stekelige sleepruim: *Kerne brenget ouch die sle In ires selbes saffe. Nicht vil ist ir in raffe Von des dornes herwekeit Da mitte sie ist becleit.* Bij *raffe* staat in het gloss. een vraagteeken. De zin is blijkbaar: *Die Schlehe trägt auch Kerne in ihrem Safte, aber nicht viele* (=*keine*) *davon sind im Raffe* (*im Bereiche der raffenden Hand*), *wegen der scharfen Dornen, womit sie bekleidet ist.* — 3815—21 wordt van Nabuchodonosor gezegd: er wurde nicht gänzlich zum Ochsen, *Sunder sin sinne trochsen Wart bi im in unsitten.* H. denkt hier aan nhd. *drucksen*, en vermoedt: *untätig, schlaff sein.* Ik zou eer aan ons *drossen* denken, dat waarschijnlijk uit *drohsen* ontstaan is (zie v. Wijk Et. W. 183), dus: *sein Verstand ward ihm entrissen*, wat volkomen overeenstemt met het volgende: *Menschlich vernumft entglitten aller was bi der stunde.*

Het „Buch Hiob" staat in een ander prachths. van de Duitsche Orde (A), dat zich in het Staatsarchief te Königsberg bevindt, en in het hierboven genoemde hs. K, dat ook den Daniel bevat (bij Karsten B genoemd). A, dat blijkens het acrostichon van de Vorrede (XXIV) tusschen 1347 en 59 werd geschreven, staat nader bij het origineel, dan B, en is dan ook door Karsten tot grondslag gekozen, maar de vele slordigheden en uitlatingen zijn met behulp van B verbeterd en aangevuld. Of Tilo von Kulm den Hiob gedicht heeft, laat K met recht in het midden, maar hij toont aan, dat de Hiob, evenals Tilo's gedicht *Von siben Ingesigeln*, in hoofdzaak poëtische vertaling is. Behalve den Vulgata-tekst heeft de dichter een ruim gebruik gemaakt van de *Postilla* van Nicolaus v. Lyra, zooals uit de aanteekeningen blijkt. Ook deze tekst bevat vele vreemde en duistere woorden. Zoo is 1702 *esper* (: *vesper*) volkomen onbegrijpelijk: aan Hoffnung valt niet te denken, evenmin als aan *ezbaere* (!) — 2425 *Verlo* uit A (*V.lo*) in den tekst opgenomen, heeft geen zin; B geeft het juiste: *ab sine lynwat gesnyde*, waardoor ook de versmaat hersteld wordt. — Zou in 2980 *syn geboude netzen* niet *metzen* = ned. *metselen* moeten gelezen worden? En is *dich* 4379 niet verschreven voor *diet*? — 4894 is de gissing van Hübner: *zucken* voor *cucken* zonder twijfel juist: *uch syn antlitz zucken an* is een variant van 4881—2: *Ir nemet uch... diz antlitze Gotes an.* — Zeer vreemd doen in een md. tekst aan: *clingwerft* (?) = *perplexi*, *etwinde* = ags. *edwinde* = mhd. *itwaege Wirbel*; *emde* = *ellende*; *getwede* = ned. *gedwee*; *viveln* = noorsch *fifla*; *harladie* = engl. *harlotry*? Onverstaanbaar blijven woorden als *ryten* (6133), *podern*, *behuchet*, *verplengen*. Eene idiomatische studie van deze omd. litteratuurtaal zou m. i. zeer de moeite loonen.

Band XXIII. **Konrads von Megenberg Deutsche Sphaera** aus der Münchener Handschrift hrg, v. **Otto Matthaei.** Mit 15 Textabbildungen und 2 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 2.80).

Van de Duitsche geschriften van den geleerden Regensburgschen klerk was in onzen tijd alleen het *Buch der Natur*, een der populairste boeken der 14—15de eeuw, gedrukt. De *Deutsche Sphaera* daarentegen, een streng wetenschappelijk leesboek, werd weinig gelezen en is slechts in drie hss. bewaard. Twee daarvan A (München) en C (Graz) hebben zelfstandige waarde; het derde b is een Zwabisch papierhs. uit het jaar 1477. Het werk zelf is een vertaling van de *Sphaera mundi* van *Johan Holywood, gen. Sacro-Bosco* (1250). Matthari heeft de vertaalmethode van Konrad in zijn dissertatie behandeld. Blz. XIII, waar hij voorbeelden aanhaalt voor de middeleeuwsche belangstelling in astrologie, had de *Parzival* niet mogen ontbreken. Taalkundig interessant zijn de verduitschingen van astronomische termen, als *ebennechter* = *aequator*, *houbet*- en *gegenpunct* = *zenith* en *nadir*, *suler*, *kegler*, *körbler* (schaduwvormen), *lebenkreiz* = *zodiacus*, *gebreche* = *eclipsis*, *schinbrecherinne* = *ecliptica*, *selbloufer* = *planet*, *siben treterin* = *septemtriones*.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Ad. Kolsen, Dichtungen der Trobadors. Halle, Niemeyer. 1916.

Prof. Kolsen, wiens uitgave van de gedichten van Giraut de Borneil een model is van nauwkeurigheid en geleerdheid, heeft het plan gevormd een zeker aantal, tot nu toe òf geheel òf gedeeltelik, onuitgegeven gedichten van troubadours te laten drukken en daarmede een vervolg te geven op de *Werke der Troubadours* van Mahn.

Digitized by Google

Zijn publicatie zal het licht zien in afleveringen die op ongeregelde tijdstippen zullen verschijnen. De eerste ligt vóór ons, en, zoals men mocht verwachten, de stof is zeer zorgvuldig behandeld; de hulpmiddelen der kritiek zijn gebruikt, en vertalingen lichten ons in omtrent de wijze waarop de uitgever de gedichten opvat.

Zij bevat verzen van G. Faidit, Daude de Pradas, Savaric de Mauléon, G. de la Tour, G. de Poicibot, Aim. de Belenoi, G. Rainol d'Apt, R. d'Aurenga, P. de Gavaret, P. de Durban, Lo Vesques de Clarmon en B. de Poizrenger. Bovendien vermeldt de index een gedicht van een „Graaf van Anjou", maar het schijnt mij niet zeker dat men het recht heeft met Kolsen tot zulk een identificatie te besluiten uit de verzen 79—80 van het gedicht No. 4. Immers, in die verzen kan het bezit van Le Mans en van Tours en het voeren van de titel van Graaf van Anjou even goed de algemene betekenis hebben van „iets zeer moois of zeer groots". De zin dier verzen zou dan zijn: „Daar gij de edelste aller vrouwen zijt, weet gij zó grote en zó vele eerbewijzingen te geven dat, moest ik ook maar de geringste ervan missen, ik Le Mans en Tours niet wil bezitten en niet Graaf van Anjou wil heten" [dus: „dat de minste dier eerbewijzigingen meer waard is dan enz.]. Ten onrechte leest, meen ik, Kolsen *s'es* in plaats van *ses*; zijn vertaling „falls ihr zu den geringeren gehört" verklaar ik niet te begrijpen.

Ik veroorloof mij hier, uit deze vaak zeer duistere gedichten, enige passages te vermelden waarvan Kolsen's verklaring mij onzeker of onjuist schijnt.

No. 2, vs. 23—27. Ongetwijfeld geven de verzen 24—27 de woorden zelf van de dame (*Joi-Novel*) weer; de overzetting door Kolsen van *vos* gegeven is bedenkelik; ik heb ook bezwaar tegen zijn vertaling van *esmai*, dat altijd een ongunstige betekenis heeft en hier moet hebben, daar het een tegenstelling moet vormen tot *joi*, evenals vs. 27 een tegenstelling bevat, en misschien ook vs. 25, waarin *pessamen* de zin van „bezorgdheid" kan hebben. Deze verzen zou ik aldus gedrukt willen zien:

Cais que disses: „E no i a pro
S'ab pessamen cortes e gai
Vos sai donar joi et esmai
E·us fatz plazer vostre dampnatge" ?

en de gehele passage zou ik op deze wijze opvatten: „In plaats van [1]) liefde gaf zij mij strijd, alsof zij tot mij wilde zeggen: „Is het al niet heel veel, indien ik u, tegelijk met de kommer van een hoofs minnaar, de vreugde en de smart der liefde geef, en u behagen doe scheppen in uw verdriet?" Deze woorden zouden zeer goed passen bij vs. 21 waarin van de „trots" der dame wordt gesproken.

No. 3, vs. 29—33. Ik weet niet waarom Kolsen zowel K als I buiten rekening heeft gelaten, in plaats van altans één van beide te gebruiken. In vs. 32 en 33 neemt hij een lezing op die in geen der handschriften staat, hetgeen mij willekeurig en onnodig schijnt; de *m* van *mentraill, mintral* (O heeft *uinra*) kan niet worden veranderd, daar ook R een *m* vertoont. Ik stel voor: „Heer, [als hij het rendez-vous met de eerste der twee dames aanneemt], zal zij er bij te kort komen die hem geschikt heeft gevonden om haar dienaar te zijn en die haar belofte niet zal breken, daar [zij weet dat] hij haar bemint". *Mentra* zou dan voor *mentira* (vs. 32) staan en *S'ella* (vs. 30) als *Sella* zijn te lezen.

No. 4, vs. 1—3. Deze verzen zijn zeer moeilijk te verklaren; tegen de vertaling van Kolsen heb ik dit bezwaar dat *cors* niet zonder lidwoord kan staan en dat *reials* als substantief onbekend is.

vs. 41 en vlgg.: „Gij weet altijd zó te doen dat gij u door de goeden doet liefhebben en door de slechten doet vrezen, zodat geen enkele gemeenzaam met u durft zijn; maar toch beeldt een ieder, als hij bij U is, zich in tot de goeden te behoren, want gij berispt nooit iemand".

vs. 51 en vlgg.: „Een ieder wil altijd bij u blijven, zó dat anderen hem [van onbescheidenheid] beschuldigen, want velen gaan u bezoeken die van plan zijn dadelik weder heengaan en die, als zij u zien, dat niet kunnen; ik zelf heb mij vaak bij u te lang opgehouden". Kolsen geeft van vs. 53—54 een overzetting waarvan ik de zin niet begrijp en evenmin het verband ervan met de andere verzen.

No. 8, vs. 9 en vlgg.: „Mijn verstand deed mij het gebied van Amor verlaten door deze list dat ik haar niet meer op zocht [d. w. z. „Ik wilde mij zelf overreden haar te vergeten door haar niet meer te bezoeken"], alsof niet te zien voldoende is om te vergeten, maar mijn verstand is niet sterk genoeg om uit mijn hart haar te verdrijven die er zich van heeft meester gemaakt".

No. 10, vs. 35. *Dompneiar* betekent hier toch zeker „het hof maken"; Kolsen vertaalt „vernarrt".

No. 11. Dit gedicht is biezonder duister; misschien ware het beter geweest het niet te vertalen; een overzetting naar de woorden verklaart niets, zolang het verband onbegrijpelik is. In het laatste vers zou ik willen lezen *Car dei* en vertalen „Omdat ik heb gegeven". Het gedicht maakt de indruk van een parodie; de opsomming der talrijke vogels in de eerste verzen lijkt wel wat op een bespotting van de dichters die hun zang altijd aanvangen met de vermelding van de nachtegaal of de leeuwerik.

No. 12, vs. 19. *Si est sos sens* „telle est son intelligence, c'est là la forme spéciale de son intelligence". De volgende woorden behoren zonder twijfel tot de inhoud van het *cuidar* van vs. 18.

No. 13, vs. 9. Kolsen geeft zich rekenschap dat dit gedicht en het volgende zeer obsceen zijn; toch vertaalt hij *aquels tres* door „die drie mannen", terwijl de verzen 25 en vlgg. van No. 14 duidelik zeggen wat men onder „die drie" moet verstaan. De betekenis van vs. 6 is zonder twijfel niet die welke Kolsen eraan geeft; het beduidt dat zijn krachten hem hebben begeven gedurende de liefdenacht die de dame hem heeft toegestaan. Het onderwerp van *aucia* (vs. 7) is zonder twijfel de dichter zelf en niet de dame.

No. 14, vs. 26. In plaats van *q'anc*, lees met D *quant* „wanneer het erop aankomt te slaan".

vs. 27: „want de een was schuldig jegens wat hij had behoren in te nemen" (l. *q'el*).

Laten wij hopen dat Prof. Kolsen weldra de volgende afleveringen van zijn zeer belangrijk werk moge uitgeven.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

[1]) Voor *de* in de betekenis van „in plaats van", zie 7, 23.

Digitized by Google

Un diplôme faux de Charles le Chauve pour l'abbaye de Montier-en-Der par Maurice Prou. (Extrait des mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 1.50).

De oorkonde van Karel den Kalen dd. 24 Jan. 858, koninklijke bevestiging van verschillende schenkingen voor de mensa fratrum der abdij Montier-en-Der (Haute Marne ; Vassy), zal stellig door niemand meer verdedigd worden ; daartoe werden hier „assez d'anomalies et d'anachronismes" aangetoond ! De kleine studie, door Prou aan dit falsum gewijd, met haar absolute voorzichtigheid en haar zuiver gestelde, zakelijke vragen is een model van critisch onderzoek.

Wel is het resultaat zuiver negatief. Immers de bewuste oorkonde blijkt een falsum, na 980 ontstaan ; de falsificator legde ten grondslag het echte charter van Karel den Kalen dd. 25 Jan. 857 en bezigde bovendien nog twee andere voor de abdij bestemde oorkonden, te weten een diploom van Lotharius (980) en een charter van Herbert II van Troyes (968). De geschiedenis heeft dit document dus voortaan ter zijde te leggen, als zij de immuniteitsverhoudingen in het midden der IXe eeuw onderzoekt. En dit resultaat noemden wij negatief, daar de precieze aanwijzing onder welke omstandigheden een falsum ontstond vaak verrassend licht werpt op de gebeurtenissen en verhoudingen van den tijd der vervalsching. Om te beoordeelen in hoeverre dit bij het hier besproken stuk mogelijk geweest was, zou grooter kennis van de desbetreffende locale geschiedenis noodig zijn, dan men bij mij mag veronderstellen.

Een zoo beknopt mogelijk résumé volge hier: Tot verdenking leidde in de eerste plaats de vorm der oorkonde, die bij toetsing aan gelijktijdig en jonger materiaal ook inderdaad jonger blijkt. Maar tegelijk wekt ook de inhoud van deze onmogelijk lange oorkonde bevreemding. Drie keer toch bevestigde Karel de Kale de schenking van tafelgoederen door de rectoren Aumer (845) en Pardoul (857 en 858). De schenking van Aumer, zakelijk en juist herhaald in de tweede bevestigingsoorkonde (857), blijkt niet onaanzienlijk uitgebreid in de derde : het falsum van 858. En daar nu een van de toegevoegde schenkingen (markt en burcht te Saint-Dizier) door aanspraken van Herbert II van Troyes anno 968 ernstig bedreigd werd, lag het voor de hand te veronderstellen, dat men ter overtuiging van dezen graaf een koninklijke oorkonde fabriceerde en toen, gemakshalve, in dit falsum ook maar alle verdere bezittingen, waarvoor geen rechtstitel aanwezig was, mede opnam. — Maar er bestaat onloochenbaar diplomatisch verband tusschen dit falsum en een koningsoorkonde van Lotharius anno 980 (Lot et Halphen No. 44). Dan moeten de tekstovereenkomsten der oorkonden van 858 en 968 wel verklaard worden uit het feit, dat de falsificator niet werkte ten behoeve van de oorkonde van 968, maar met gebruikmaking van dat stuk. Daarmede is dan de zoo mooi kloppende interpretatie vervallen. Wij zien alleen een falsaris, als zoo dikwijls, aan zijn zuren arbeid in het abdij-archief, zonder het waarom te beseffen.

Een enkele blik op het als pièce justificative overzichtelijk gedrukte falsum doet ons echter ook nog een andere, zeer lange, invoeging ontdekken. De koning heeft 858 bijzonder veel mede te deelen over het wezen der immuniteit, de keuze van den advocaat, de keuze van den abt enz. En nu treft het wel bijzonder, dat Levison (Neues Archiv XXXIII, 1908, S. 743 ff.) de onechtheid eener andere immuniteitsoorkonde voor deze zelfde abdij Montier-en-Der (van Childerik II 664—665) aantoonde, *en dat voor dit immuniteitsfalsum dezelfde Lothariusoorkonde* (980) *heeft dienst gedaan, die ook de maker van het onderhavige falsum bezigde.* Het artikel van Levison ontging Prou blijkbaar (vgl. p. 19—229, noot 3) ; jammer, want deze coïncidentie kan een vingerwijzing zijn. Als het zwaartepunt van de falsificatie eens lag juist in de immuniteitsverhoudingen ! De interne geschiedenis der abdij moet wel heel merkwaardig geweest zijn ; daar staat Prou's falsum borg voor !

Het is hier niet de plaats daar dieper op in te gaan. Prou heeft zelf ter loops (p. 19—229) op de mogelijkheid gewezen, dat dit falsum in twee instanties ontstaan zou kunnen zijn : eerst dienst doende 968, en daarna nogmaals dienstdoende op een ons onbekend oogenblik na 980. Ik houd dat voor zeer waarschijnlijk. En ligt het dan niet voor de hand te vermoeden, dat inderdaad een gelijke (immuniteits-) tendenz die tweede instantie van ons spurium en het falsum 664—665 beheerscht ? En zou dan bij de volledige studie van het geheele Cartularium en van Adso's vita Bercharii (vgl. Levison S. 757) niet ook de volledige verklaring gevonden kunnen worden ?

Den Haag. N. B. Tenhaeff.

La Famille del Court van Krimpen, refugiés de Verviers. Leur rôle dans l'industrie drapière en Hollande au 17e et au 18e siècle et leur place dans la magistrature. Avec une étude sur le tableau de Rembrandt dit „de Staalmeesters" (door Mr. **A. A. del Court tot Krimpen** [1])).

Wijlen Mr. H. J. Koenen, die niet afkeerig was van een paradox, placht te zeggen, dat evenals naar zijn inzicht de familie de grondslag vormde der samenleving, ook de genealogie de grondslag behoorde te zijn der geschiedschrijving. Maar hij wilde dan ook, dat de genealogie zich zou verheffen boven het zoeken naar doopakten en het nasnuffelen van sterftedatums. Hoe onontbeerlijk dergelijke nasporingen ook zijn, zij konden z. i. toch nooit meer leveren dan de grondslagen van het gebouw. Op die grondslagen moest worden opgetrokken de volledige geschiedenis eener familie, van haar opkomst, welvaart en verval ; van haar positie in de maatschappij, van den invloed door hare leden uitgeoefend evenals van die, welke deze ondergingen van tijdstroomingen en politieke gebeurtenissen. Met bijzondere ingenomenheid begroette Koenen dan ook indertijd de verschijning van Elias' standaardwerk over de Amsterdamsche vroedschap en met genoegen zou hij vermoedelijk ook het hierboven vermelde boek hebben ter hand genomen. Want al is dit werk zijn afkomst niet ontrouw geworden, al is het dientengevolge bezwaard met velerlei genealogischen ballast, welke den lezer in herinnering brengt, dat hier in eersten aanleg de geschiedenis geschreven staat niet alleen *van*, doch ook *voor* de familie del Court, daarnevens blijkt toch duidelijk, dat de schrijver een open oog heeft voor het belang van een familiegeschiedenis op den bovengeschetsten ruimeren grondslag. Niet zonder succes heeft hij zich van de

[1]) Uit m. i. overdreven bescheidenheid vermeldt de schrijver zijn naam niet. Ik weet echter mijnerzijds niet onbescheiden te zijn, als ik hierboven niet slechts den titel van het boek, doch ook den naam van den auteur doe afdrukken.

Digitized by Google

ondernomen taak gekweten. In het kort blijkt de inhoud van het boek reeds uit den langen titel. Na eerst de genealogie en de schaarsche gegevens betreffende de maatschappelijke geschiedenis der familie del Court te Verviers te hebben medegedeeld, beschrijft hij de lotgevallen van dit geslacht tijdens de troebelen der 16e eeuw en de geloofsvervolgingen, die in het bisdom Luik daarmede gepaard gingen. De familie spatte uiteen en de uitgeweken tak schoot, na verscheidene jaren te hebben rondgezworven, eindelijk in Holland weer vasten wortel. Van ouds had zij in de textielindustrie eèn voorname rol gespeeld. Leiden was daarom ook de pool, die haar in Holland het meeste aantrok. Maar niet alle del Courts konden daar aarden. Servaes Pietersz. del Court, een man van rustelooze activiteit, verhuisde weldra naar Gouda, waar hij met eenige compagnons en gesteund door het stadsbestuur een groote lakenfabriek in de vroegere Agnietenkerk opricht-te en de van stadswege opgerichte volmolens pachtte.

Vermoedelijk was de oppositie tegen deze modernere bedrijfsvormen oorzaak, dat hij Gouda echter spoedig verliet en zich te Amsterdam vestigde, waar hij, onbelemmerd door de kracht der tradities van de middeleeuwsche bedrijfsorganisatie, een vruchtbaar veld vond voor zijn rustelooze activiteit. Gedurende vier generaties namen de del Courts een der eerste plaatsen in in de Amsterdamsche draperie en vooral over dit tijdvak biedt het boekje van hun nazaat menig gegeven, dat ook voor de economische geschiedenis van belang is. Het jaar 1748 zag ook een del Court zijn intrede doen in de schepenbank. Sedert bleven zij trouw aan de magistratuur.

Dit alles is met veel zorg bewerkt en overvloedig gestaafd door bewijsstukken. Vooral de notarieele archieven hebben vele bijdragen geleverd. En hoewel de compositie niet altijd gelukkig is, toch wordt de moeite, die de lectuur soms kost, zeker beloond. Het is degelijke en gezonde kost, ook al is zij toebereid door iemand, die kennelijk geen kok van beroep is en al volgen de spijzen elkander in ietwat zonderlinge volgorde op. Ik geloof dan ook dat de geschiedenis van ons vaderland niet weinig zou zijn gebaat, indien wij ons in het bezit van een serie dergelijke familiegeschiedenissen mochten verheugen.

Ten slotte zij nog vermeld, dat de schrijver in zijn hoofdstuk over de Amsterdamsche draperie tracht aan te toonen, dat niet minder dan Rembrandts nachtwacht ook diens staalmeesters hun naam ten onrechte dragen. Naar zijne meening, welke geenszins onaannemelijk schijnt, zijn het niet de staalmeesters doch de gouverneurs der draperie, die op het beroemde doek staan afgebeeld. In een hunner meent hij zelfs door vergelijking met een in het bezit der familie verbleven portret van Servaes Pietersz. del Court, dezen laatste te herkennen. Of de schrijver deze laatste stellingen voldingend heeft bewezen, mogen meer deskundigen beslissen; in ieder geval bieden echter des schrijvers belangwekkende betoogen een goed uitgangspunt voor verder onderzoek door een onzer kunsthistorici, die zich tot dergelijke vraagstukken voelen aangetrokken.

Utrecht. S. van Brakel.

Kommentar zum Neuen Testament, I-III: Matthäus, Markus, Lucas.

(*Vervolg van kol. 51*).

Uit philologisch oogpunt is deze commentaar volkomen *up to date* en brengt zij — en dat niet alleen in de talrijke aanteekeningen — op menig punt ons werkelijk verder. De gezonde methodische principes, waarop zij rust bevelen zichzelve aan.

Is zij voor den philoloog dan de meest practische? Bij de beantwoording van deze vraag moet wel de nadruk gelegd worden op het feit, dat een commentaar, die het N. T. alleen taalkundig als een bundel Κοινή-documenten toelicht en zich verder slechts met de textcritiek en het verwijzen naar de gegevens uit cultuur en godsdienst der antieke wereld bezighouden zou, nog niet bestaat. Materiaal daarvoor vindt men in alle commentaren verspreid. Zulk een commentaar zou men gaarne steeds bij de hand hebben om na te slaan — en, was zij met een contraregister voorzien, dat ook woorden en begrippen omvatte, dan zou menig philoloog den weg van de Stoa en de Academie naar de Kerk gemakkelijker begaanbaar vinden.

Deze commentaar is echter „aus den Erfahrungen des akademischen Lehramts herausgewachsen" en draagt ook wel den stempel van de meest nauwgezette academische behandeling van die vragen, welke den S. besprekenswaardig voorkwamen. Hij geeft dan ook een doorloopende bespreking van geheele pericopen en samenhangende questies, geen glosseering op de rij af. Dit laatste is voor 't naslaan wel gemakkelijker, 't eerste echter noopt den lezer af te zien van het isoleeren van questietjes. De eerste indruk, dat de S. zich wel wat al te veel laat hooren, wijkt weldra voor het besef dat het zakelijke en feitelijke daaronder niet veel lijdt, terwijl de aanteekeningen bij 't naslaan zeer dikwijls den dienst van een glosseerende verklaring bewijzen.

Bd. II. omvat „*Das Evangelium des Markus*, ausgelegt von Dr. Gustaf Wohlenberg" — destijds predikant te Altona, thans hoogleeraar te Erlangen. De algemeene karakteristiek blijft hier dezelfde, alleen de stijl is veel vloeiender en de stof is door een indeeling in pericopen en door het veelvuldiger voorkomen van Grieksch in den text ook typographisch practischer ingericht. Enkele opmerkingen: in verband met de bekende bede „leidt ons niet in verzoeking (πειρασμόν)" verdient Mc. 4 : 17 θλίψις en διωγμός = Lc. 8 : 13 πειρασμός de aandacht. Reeds in de LXX (Hatch *Essays in bibl. Greek*, Oxf. '89) vindt men π'. = beproeving, nood, zorg, vgl. Sirach 2^{1}, Sap. Salom. 3^{5}, $11^{9.10}$. Wohlenberg verwijst p. 79 voor ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου eenvoudig naar Zahn, *Matth.*[3], p. 351 sq,, doch loopt over het eigenaardig naast elkander van ἄνθρωπος en deze uitdrukking in vs. 27. 28 wel wat al te gemakkelijk heen.

De voortreffelijke aanteekening over οἱ παρ'αὐτοῦ (Mc. 3^{21}) p. 109 aant. 87 zou men uit Field *op. cit.* p. 25 kunnen aanvullen met verwijzingen naar Polybius en Diod. Sic., die deze wending ook bezigen. Minder bevredigend is de exegese van τὸ μυστήριον als een „Mysterienkomplex" (Mc. 4^{11}), vgl. Hatch *op. cit.* pp. 58, 69: koninklijk raadsbesluit en staatsgeheim (blijkens de LXX); daarentegen is bij ditzelfde vers zeer terecht opgemerkt, dat van een „Zweck der Gleichnissrede", dat in verblinding en verstokking der hoorders (Holtzmann

Digitized by Google

b.v.) zou hebben bestaan, geen sprake is. Bij 5 : 30 (p. 162) mis ik 't feit, dat ἐπιγινώσκειν in de Evv. „opmerken, beseffen", bij Paulus „nauwkeurig kennen" beteekent. Op pp. 179. 180 wordt van het ἐνεργεῖν in Mc. 6 : 15 terecht opgemerkt dat dit activum in het N. T. alleen van God gebezigd wordt en de gissing gewaagd, dat de δυνάμεις, die ἐν αὐτῷ (sc. τῷ Ἰησοῦ) ἐνεργοῦσι bedoeld kunnen zijn als „engelen". Dalman echter, *Worte Jesu*, p. 225 vertaalt dit woord terug met: *gburatha milh'abdan beh*, wat evengoed zeggen kan: „werden de wonderdaden door Hem verricht". Rekent men met een directen Arameeschen achtergrond, mondeling of schriftelijk, dan is de keuze van den Griekschen vertaler en de verwerping dezer andere mogelijkheid, zeer opmerkelijk. Over het raadselachtige πυγμῇ νίψασθαι (Mc. 7 : 3) geeft W. p. 201, aant. 12 alle gewenschte gegevens. Uit Field, *op. cit.* p. 31 behoorde hier nog bij Syr. philox., mg.: ἀποκλύζοντες (τῷ) ὕδατι τοὺς δακτύλους αὐτῶν wat Lightfoot's *ad happereq* bevestigt. Bij 7 : 19 aanvaardt W. terecht de antieke exegese, die καθαρίζων doet slaan op Jezus. Origenes is daar geciteerd naar Lommatzsch = De la Rue III, 494D. Field, p. 32. voegt hier nog bij: Chrysostomus VII, p. 526 A en Greg. Thaumaturgus bij Routh. *Reliq. Sacrae* II, p. 418.

Ἀποστερεῖν (sc. μισθόν of ὑποθήκην) wordt (Mc. 10 : 29) daar door W. p. 274, aant. 91 terzijde geschoven voor een ruimere notie, vgl. echter Field *ad. loc.* Bij 13 : 14 ὁ ἀναγινώσκων νοείτω had de bekende plaats uit Epictetus, *Diss.* III, 23, 20 over de technische beteekenis van ἀναγινώσκειν m. i. niet mogen ontbreken. Wohlenbergs exegese van κτίσις als de menschenwereld (Mc. 16 : 5) p. 392 heeft Semitischen achtergrond: *hewe 'ohēb habberijjōth* = „heb de menschen lief" is een woord van Hillel (10 v. C. A.) Dalman, die dit citeert (*op. cit.*, p. 144) vermeldt, dat het Aram. *birjathâ* (schepselen) eveneens = menschen.

Bd. III, *Das Evangelium des Lucas*. Uit de inleiding mogen hier eenige op bekende controversen slaande uitingen geciteerd zijn. „Blass' poging om zijne overtuiging, dat niet alleen de Handelingen maar ook het Evangelie door den schrijver zelf tweemaal zijn uitgegeven, in een texteditie te belichamen (Ev. sec. Lucam sive Lucae ad Theophilum liber prior, secundum formam quae videtur Romanam, ed. Fr. Blass, 1897) spoort aan tot nadenken op een wijze waarvoor men hem slechts dankbaar wezen kan. De uitvoerige Prolegomena dezer editie hebben echter mijne overtuiging niet aan het wankelen kunnen brengen. Ik blijf beslist de overbrenging van deze hypothese, die bij Handelingen proefhoudend bleek, op het derde evangelie ongeoorloofd achten (zie *Einl.* II[3], pp. 350 sq. 360—265). Ook Nestle's meening (*Einführung*[3] p. 249) dat hier wie α gezegd heeft ook β zeggen moet, komt mij voor niet ter snede te zijn. Immers uit de omstandigheid, dat Lucas zijn tweede geschrift naderhand voor een nieuwe uitgave heeft gemeend te moeten herzien, volgt niet met dezelfde noodwendigheid als dat in het alfabet de b na de a komt, dat hij ook voor het Evangelie aanleiding gevonden en behoefte gevoeld heeft om daar evenzoo te doen"(p. 39). Deze opmerkingen verdienen m. i., ook reeds op grond van het in den commentaar verwerkte materiaal, instemming. Met groote waardeering is ook hier weder menige met fijnen tact en groote kennis van zaken getroffen textcritische beslissing te vermelden (b. v. 3. 22, p. 200, aant. 65 ; 4 : 17, p. 235, aant. 22 ; 9 :16, p. 375, aant. 75, en excurs. VII—IX) en op te merken dat bizondere zorg is gewijd aan het probleem van den text van Marcion en zijn invloed, evenals reeds in Mt. het Diatessaron-probleem met een bij Von Sodens haastige beslissingen zoo gunstig afstekende zakelijkheid was behandeld. Zeer de aandacht verdient ook de argumentatie over de dateering van Lc. na Paulus' dood, die in de inleiding van Bd. V (Handelingen, *nog niet verschenen*) „noch einmal gründlicher als mir bisher gelungen ist (*Einl.* II[3], pp. 374 sq.)" uitgewerkt zal worden ook op grond van de „ganze Anordnung des Stoffes im zweiten Buche des Lc." (p. 33). Toch verwerpt Zahn (p. 31 aant. 49) de vooral door Krenkel (*Josephus und Lucas* 1894) uitvoerig uitgewerkte hypothese van Lucas als navolger van Josephus (*vgl. Einl.* II[3], pp. 400—403, 421—425). Een schat van nauwgezet onderzoek is verzameld in de aanhangsels op pp. 735—68 : I. Lucas, Lucanus enz., II. Lucas' levensloop, III. Wie zong het Magnificat ?, IV. De schatting der vermogens onder P. Sulpicius Quirinius en de opstand van Judas den Galileeër bij Josephus, V. Over den text van Lc. 2 : 3—5 vooral in de Syrische getuigenissen, VI. Jezus' doop volgens het Diatessaron, VII, Over den text van Lc. 8 : 26 en 37, VIII. Over dien van 9 : 54—56, IX. Het Onze Vader bij Marcion. Te betreuren is het, dat de S. p. 38 mededeelen moet, dat een zoo verdienstelijke commentaar als die van Plummer in de zoo bekende serie van T. & T. Clark, *International Critical Commentary*, eerst te laat zijn aandacht trok. Zoo wordt Loisy b. v. in § 4 „Zur exegetischen und kritischen Literatur" geen vermelding waardig gekeurd! Nederlandsche en andere geleerden, die toch geen Slavische talen schrijven, zijn in Erlangen nog onbekend. Koetsveld's onovertroffen „Gelijkenissen van den Zaligmaker" (2 voll. 4°, Rotterdam, D. A. Daamen, 472 en 545 pp.), Baljons werken en zooveel voortreffelijks, dat in tientallen van jaren hier en elders verscheen, ontbreekt.

Vergelijk hiermee de oriënteering over de „literatuur", die zelfs in de populaire serie *Tekst en Uitleg* (Groningen, Wolters) gegeven wordt. Eenigszins vreemd is het ook, dat bij de exegetische literatuur gezwegen wordt van de Κοινή-studiën: geen Deissmann, Thumb, Dieterich zelfs, om van Viteau, Moulton, Milligan, Thackeray, Hatch, Robertson, Jannaris, Burton te zwijgen.

De exegese van het Lucasevangelie is wederom vaak treffend door psychologischen tact en fijn taalgevoel en altijd ernstige overweging waard. Ook hier nog enkele kleinigheden: Bij Lc. 2 : 16 ἀνεῦρον, zie Hobart *Medical Language of St. Luke*, p. 99.

Op p. 144 sq. kan bij de afweging van de lezing ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας tegenover ἐ. ἀ. εὐδοκία Fields opmerking (*op. cit.*, p. 48, cf. Lc. 2 : 14), dat de LXX *'anše rasọn* en dgl. steeds met ἄνδρες, nooit met ἄνθρωποι vertaalt eenig gewicht in de schaal leggen.

Bij de vraag van Anna's ouderdom (Lc. 2^{37}) p. 159 sq. en p. 160, aant. 91 gaat het tenslotte om de lezing ὡς of ἕως. Op p. 194 mis ik de zeer aangelegen gissing, die de στρατευόμενοι (Lc. 3^{14}) als gendarmerie verklaart. Ieder die in 't oosten reisde weet hiervan mee te spreken.

Dat κατένευσαν (Lc. 5 : 7) met „toewenken" verklaard zou zijn, lijkt mij in de gegeven situatie ondenkbaar. Plummer, p. 144 merkt terecht op „possibly they

Digitized by Google

were too far off for a call to be heard .. Euthymius suggests that they were too agitated to call.” Euthymius heeft terecht wel gevoeld, dat κατανεύω (*sc.* τὴν κεφαλήν!) onzin is, wanneer men te ver op zee is om het strand nog te kunnen beroepen. Wellicht is hier een gewoon sein onder de visschers daar ter plaatse in ’t spel, waarmede men op een afstand zichtbaar kon maken dat men hulp verlangde. Ik zou denken dat een κατανεύειν (*sc.*τὴν κεραίαν), een knikkende signaalbeweging b. v. met een ra of ander deel van het tuig, hier bedoeld is. Lucas was op zee welbereisd ! Ook over μέτοχος in dit vers, dat niet hetzelfde beteekent als κοινωνός h. t. pl. geen woord.

De uiteenzettingen op pp. 269—272 over de crux (Lc. 6 : 1) van den Sabbat, die δευτερόπρωτος zou hebben geheeten, verdienen waardeering, maar Lev. 23 : 11, 15 is een heel zwakke basis. Dit is n. l. de eenige telling van weken in de geheele wet. Daaruit in Jezus’ dagen een algemeen bekende nummering van eenige Sabbatsdagen in de maand Nisan te maken en de pointe van het zonderlinge woord te vinden in de vrij overbodige mededeeling dat dit de tweede Sabbat van het begin dier reeks was, zal menigeen en mij daarbij wel te machtig wezen. Stond er δευτερέσχατος d. w. z. de tweede, doch bij e x c e p t i e van achter af gerekend, dan was zoo iets aan te nemen, doch δευτερόπρωτος = δεύτερος wacht m. i. nog op nader bewijs. Op. p. 444 verzekert Zahn, dat de aanhef van het Onze Vader bij Lucas (11 : 2), die zooals ieder weet kortweg πάτερ, ἁγιασθήτω κ.τ.λ. luidt (vgl. Mc. 14 : 26, Rom. 8 : 15, Gal. 4 : 6), „nicht minder jüdisch ist als die vollere Form”. Dalman echter (*Worte Jesu*, pp. 88. 157) constateert, dat *abba* specifiek onjoodsch is en kenmerkend voor Jezus. Ook mis ik hier de opmerking, die meermalen is gemaakt, dat het Onze Vader bij Lucas zeer den stempel van diens eigen stijl draagt (ἐγένετο ἐν τῷ εἶναι, τὸ καθ’ ἡμέραν, παντὶ ὀφείλοντι *et sim.*). Voor het individueele spreken tot God als Vader vermeldt Plummer uit de Joodsche literatuur : *Sap. Sal.* II : 16, XIV : 3, *Sirach* XXIII : 1. 4, LI : 10, *Tobit* XIII, 4, III Macc. VI : 3 wat zeker wel vermelding verdiende. Opmerking verdient de nadruk, die de S. op p. 445 legt op het feit, dat ἁγιασθήτω en ἐλθάτω Imp. Aoristi zijn.

In Lc. 11 : 3 wordt het bezwaar van het zeer vreemde ἐπιούσιος voor de gewone gedachte *crastinus* niet weggenomen. Bij Lc. 11 : 4 toont Dalman aan (*op. cit.* p. 230), dat de variatie tusschen Mt. en Lc. (ὀφείλημα en ἁμαρτία) geen grond heeft in ’t oorspronkelijk taaleigen : *chôb* laat beide nuances toe. Dit mist men hier op p. 488 evenals het voorkomen van ἀφεῖναι ἁμαρτίας in Ps. 24 : 18, cf. Num. 14 : 19, Ex. 32 : 32, Gen. 50 : 17 (Plummer *ad. loc.*), wat Lucas’ keuze van dit woord op deze plaats verklaren kon.

Vrij duister bleef mij verder wat p. 452 aant. 21 te lezen staat „Es ist immer wieder daran zu erinnern dass φίλος und ἐχθρός c. gen. aktive, nicht passive Begriffe sind . . . „Macht euch Freunde” Lc. 16 : 9 heiszt : machet, dass euch die Anderen lieben.” De gelijkenis van den Lastigen vriend (Lc. 11 : 5—8) zou dan leeren, dat de discipelen „alles was sie für sich oder andere bedürfen in vertrauensvollem Gebet Gott als ihrem Freunde vortragen dürfen . . . Nicht dass sie Freunde, d. h. Liebhaber Gottes sind, sondern dass Gott ihr Freund ist, sie liebt, soll ihnen bei ihrem Beten bewusst bleiben und ihnen Mut machen”, enz. Dit lijkt bedenkelijk op een *petitio principii* uit de vereenzelviging van den φίλος met God in de zinsnede καὶ εἰ οὐ δώσει αὐτῷ ἀνάστας διὰ τὸ εἶναι φίλον αὐτοῦ. (v. 8) Actief of passief zegt ook nog niets, wanneer men niet uitmaakt wie van de twee in de verhouding van φιλία de actieve rol in dit „Begriff” geacht wordt op zich te nemen. Dit blijkt hier niet met duidelijkheid, omdat de gelijkenis zelf niet eens geëxegetizeerd werd, wat zij echter wel van noode had.

Bij 15 : 13 zie Field, *op. cit.*, p. 68 voor συναγαγὼν (*sc.* εἰς ἀργύριον). De verloren zoon trekt niet met een karavaan, doch met gevulden buidel henen. In de uitlegging van de gelijkenis van den Onrechtvaardigen rentmeester (16 : 1—4) wordt als eenige mogelijkheid de paradoxie aangenomen, dat de meester hem, ondanks zijn malversaties prijst om het talent dat hij voor zulke schelmerij had betoond. Van andere, minder gewrongene opvattingen en daaruit volgende afwijkende inzichten in Jezus’ bedoeling, verluidt niets. Tenslotte zou nog b. v. bij Lc. 24 : 19 op te merken zijn, dat naar Dalmans opinie (*op. cit.* p. 51) ἀνὴρ προφήτης wèl naast het goed Grieksche ἀνὴρ βασιλεύς gezien mag worden. In hetzelfde hoofdstuk (v. 49) ware een verwijzing naar Jez. 32 : 15 *rûach mimmarôm* : ἕως ἂν ἔλθῃ ἐφ’ ὑμᾶς πνεῦμα ἀπὸ ὑψίστων bij Lucas’ merkwaardige uitdrukking ἕως ἐνδύσησθε ἐξ ὕψους δύναμιν op zijn plaats. Godsdiensthistorische parallellen (vgl. b. v. Reitzenstein *Die hellenistischen Mysterienreligionen* 1910 p. 142 ἐνδύεσθαι δόξαν) mist men hier en elder maar al te zeer. Ook Kroll, *Die Lehren des Hermes Trismegistos*, 1914 pp. 341, 347 dient, m. i., ter zake.

Dit is wel de zwakke zijde dezer commentaren, die men noemen kan zonder het individueele, dat men natuurlijk heeft te respecteeren, te na te komen. Zij verwaarloozen de godsdiensthistorische gegevens te veel. Ook van Zahns standpunt is dit, ondanks de hooge qualiteiten van dit werkelijk monumentale werk, dat zoo energiek wordt doorgezet, m. i., een tekortkoming, die men niet licht mag tellen. Congenialiteit in godsdienstig voelen en taal reikt over den afgrond der eeuwen, maar de antieke wereld *is* niet de onze, *in casu* niet de Duitsche, Protestante, Luthersche en „modern-positive” sfeer. Dat er veel kaf te dorschen valt, mag hier evenwel niemand afschrikken. Men zou gaarne den stijl dezer zware boekdeelen wat minder vol en breed zien vloeien, als in deze richting met dezelfde grondigheid de meeningen en oordeelvellingen van dezen meester op vele wapenen ons meer overvloedig werden voorgelegd.

Groningen. J. de Zwaan.

A. Wolff, Der Toleranzgedanke in der deutschen Literatur zur Zeit Mendelssohns. Berlin, Mayer und Müller. 1915. (Pr. M. 1).

Het boekje geeft wat de titel belooft : een sober gehouden overzicht, van wat de Duitsche literatuur in de dagen van Mendelssohn, 1729—1786 over den strijd om de tolerantie biedt, maar zóó, dat meteen de ontwikkeling van het begrip blijkt. Eerst louter het verdragen van den een door den ander op maatschappelijke gronden, nog met die geringschattende hooghartigheid, welke Goethe bedoelde, toen hij zeide : „Dulden heiszt beleidigen”. Dan de opvatting van tolerantie niet als genade, maar als recht, voorbereiding voor volstrekte rechtsgelijkheid. Eindelijk het beginsel, dat eerbiediging wil van ieders individualiteit met behoud van de eigene. Gaf Karl Völker ons in 1912 van tolerantie en intolerantie

Digitized by Google

in het tijdperk der Hervorming de geschiedenis zelve, deze, door de „Mendelssohn-Toleranz-Stiftung" met den eersten prijs bekroonde, verhandeling leent zich bij uitstek tot eene korte inleiding in de geschiedenis der tolerantie in Duitschland gedurende het aangegeven tijdvak. De aanvanger vindt hier waardoor hij zich oriënteeren kan, hij vindt de bronnen genoemd en wordt wegwijs, zonder dat overlading hem ontmoedigt. Ook in de problemen, die zich den voor- en tegenstanders der tolerantie voordeden, wordt hij ingewijd, het uitspelen van den Islam als typische godsdienst der tolerantie tegen het christendom, de vraag of deugdzame heidenen zalig konden worden, waarbij Marmontel's „Belisaire" in Duitschland (gelijk ten onzent) den socratischen oorlog ontketende. Wij ontvangen ook een levendig overzicht van het zich wijzigend standpunt tegenover de joden. Eerst dat wat Gellert nog inneemt in „Die schwedische Gräfin", waar om medelijden gepleit wordt voor de gebreken der joden, die voor het overige nog „hassend und hassenswert" heeten. Zelfs Lessing's „Die Juden" uit dezen tijd (1749) predikt nog niet de verheven opvatting van den „Nathan". Het is vooral Mendelssohn, die, o. a. in zijn strijd met Lavater, voor de joden vraagt niet om medelijden, maar om rechtvaardig oordeel. Na 1770 is de jood in talrijke tooneelstukken de eerbiedwaardige figuur en de schrijvers pleiten voor hun recht op gemengde huwelijken en op grondbezit. De „Nathan" vormt dan het dichterlijk hoogtepunt van den strijd om de tolerantie, waarnaast Mendelssohn's „Jeruzalem", 1783, waardig zijn plaats inneemt. Met de groote figuren in het kampperk maken wij kennis: Friedrich Nikolai, Basedow, pastor Alberti van Hamburg, zelfde stad, waar Göze, de apostel der onverdraagzaamheid leefde en werkte. De schrijver vermeldt Nederlands aandeel in de geschiedenis der tolerantie, voorts dat Bayle door Gottsched in Duitschland is aangeprezen, dat Petrus Hofstede een woordvoerder was in den socratischen oorlog, terwijl hij een woord wijdt aan de Kollegianten, die immers voorkomen in Nicolaïs „Sebaldus Nothanker". Treffend is eene opmerking over de, „moralischen Wochen- und Monatschriften" der periode, waarmede wij ook voor onze Spectatoren ons voordeel kunnen doen: „Gewisz erscheinen sie uns unbedeutend, voll an Trivialitäten, aber für manche Zeiten und manche Sphären musz man bisweilen den Mut zur Trivialität haben um so in die unverwöhnte, unverbildete Masse zu dringen." Waarmee ik allerminst zeggen wil, dat ik al onze Spectatoren onbeduidend vind. Integendeel. Ter inleiding in dit altijd belangrijk deel der beschavingsgeschiedenis bevelen wij het aangenaam geschreven boekje gaarne aan.

Leiden. L. Knappert.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Mart. Nijhoff verscheen onder den titel *Nederlandsche steden in de 16de eeuw* de eerste aflevering der uitgave van de plattegronden, door Jacob van Deventer omstreeks 1560 op bevel van Philips II gemaakt, van alle Nederlandsche steden en de voornaamste dorpen. Die teekeningen zelf worden thans te Madrid bewaard maar een groot aantal schetsen kwam in 1859 hier te lande onder den hamer en bleven gedeeltelijk hier, gedeeltelijk in Brussel. De rijksarchivaris Fruin gaf er thans eene inleiding bij. De uitgave zal geschieden in 14 afleveringen van 8 platen ieder, in het geheel 111 platen, die ook tegen dubbelen prijs (ƒ 2.50) afzonderlijk verkrijgbaar zijn.

De voltooiing kan worden gemeld van de omvangrijke uitgave (zes deelen) van dr. W. P. C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland* ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1908—1916). Deze zorgvuldig in de serieën der Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën verschenen deelen bevatten belangrijk materiaal zoowel voor de kerkelijke geschiedenis als voor die der zeden ten onzent van 1621 tot 1700. B.

Stichting-De Goeje.

1. Het bestuur der stichting onderging geen verandering, en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. In September 1916 is bij Brill, als derde uitgaaf der stichting, verschenen eene studie van prof. Goldziher, getiteld: Streitschrift des Ġazālī gegen die Bāṭinijja-sekte. Aan verscheidene openbare en private bibliotheken is een presentexemplaar aangeboden; de overige exemplaren zijn tegen ƒ 4.50 bij den uitgever verkrijgbaar gesteld.

3. Het bestuur heeft besloten eene verhandeling van den heer C. van Arendonk over de opkomst der Zaiditische dynastie in Jemen voor rekening der stichting uit te geven. Zij zal denkelijk verschijnen in het begin van 1917.

4. Van de beide eerste uitgaven der stichting (photographische reproductie der Hamâsah van al-Buḥturî, 1909, ƒ 96; al-Mufaḍḍal, Kitâb al-Fâkhir, uitgave van Storey, 1915, ƒ 6) zijn nog een aantal exemplaren verkrijgbaar; de opbrengst zoowel van deze als van latere uitgaven komt ten goede aan de stichting.

November 1916.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Philologus, LXXIII, 4: G. Herbig, Eine osk. Altar-Inschrift aus Lukanien. — A. Stiefenhofer, Die Echtheitsfrage der biograph. Synkriseis Plutarchs. — W. Soltau, Zur röm. Verfassungsgeschichte. — J. Heeg u. P. Lehmann, Enim u. autem in mittelalterl. latein. Hss. — F. L. Ganter, Rigodulum — Reil a. d. Mosel. — F. Pfister, Vulgärgriech. in der ps.-xenophont. *Ἀθηναίων πολιτεία*. — A. Todesco, *ΚΟΚΚΥΞ*. — Misc.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLI, 3: G. Neckel, Adel u. gefolgschaft. — V. Moser, Ueber mhd. u. nhd. *i* für *e* und *ë* in tonsilben. — C. Franke, Die tempusformen in Luthers fabeln u. in deren latein. u. deutscher quelle. — N. O. Heinertz, Etymologisches. — J. H. Kern, *Sprechen* mit dem accus. der person. — W. v. Unwerth, Der kuckuck als angangstier. — H. Degoring, Neue funde aus dem 12ten jhrh. — Berichtigungen.

Revue Historique, CXXII, 2: Gaffarel, La Terreur blanche à Marseille. — Bréhier, L'histoire de France à la façade de la cathédrale de Reims. — Matthier, Sur la formation de la légende dantonienne. — Bulletin historique: Hist. ecclésiastique, Moyen âge; Grande Bretagne.

Studiën, LXXXVI, Nov.: B. W. Speekman, Enrica von Handel-Mazzetti, II. — W. Mulder, De Goden der Kelten. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres Henriette Roland Holst—v. d. Schalk. Teleurstelling van haar idealist. socialisme. — J. Stein, Engelsche geleerden over Wetenschap en Godsdienst. Sir Oliver Lodge. — Hand. v. d. H. Stoel. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bruin, Modern Chinese: D.LZtg. 1916, n°. 44.

Van Dillen, Econom. karakter der middel. sted.: Hist. Zeitschr. CXVI, 3 (Von Below).

Valentiner, Niederl. Kunst: D.LZtg. 1916, n°. 41 (Friedländer).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

NEDERLANDSCH-LATIJNSCH

WOORDENBOEK

door Dr. J. MEHLER,

Leeraar aan het Sted. Gymnasium van Amsterdam.

Tweede druk. Prijs, gebonden f 3,90

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

Dr. F. F. C. FISCHER,

VOCABULARIUM OP CAESARIS BELLUM GALLICUM

met voorbericht van Dr. J. WOLTJER.

ZESDE DRUK, herzien door

Dr. J. DE JONG Tzn.,

Rector van 't Willem Lodewijk-Gymnasium te Groningen.

Prijs, gecartonneerd . . f 0,90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XXIII:**

HIPPOLYTUS I,

Weerlegging van alle ketterijen,

BOEK 1—V,

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Zooeven verscheen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F.

ET

M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) . . **f 0.60.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1917.**

Finsler, Homerische Dichtung (Valeton).
Von Arnim, Plato's Jugenddialoge (Ovink).
Housman, Manilii Astronomicon liber tertius (v. Wageningen).
Van Wageningen, De Ciceronis Libro Consolationis (Brakman).
Horten, Mystische Texte aus dem Islam (Snouck Hurgronje).
Christensen, Le dialecte de Sämnan (Houtsma).
Cuq, Une statistique de locaux affectés à l'habitation dans la Rome impériale (H. v. Gelder).
Tamborino, De antiquorum daemonismo (K. H. E. de Jong).
Suter, Astron. Tafeln des Muhammed ibn Mūsā Al-Khwārizmi (Pannekoek).
Veltenaar, Kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel (Knappert).
Δικα 'Αρβανιτη Κουφια Καρυδια (Hesseling).
Gutenberg-Gesellschaft. 13/14er Jahresbericht (Kruitwagen).
Schoolboeken:
Verdam, De Meno van Plato (Kuenen).
Leopold en Pik, Nederlandsche Letterkunde (Varenhorst).
Uitgaven v. d. fa Wolters en de fa Weidmann.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Die Homerische Dichtung. (Aus Natur und Geisteswelt no. 496). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1.25).

„Wie die Ilias gegenwärtig da steht ist sie nicht in einem Zuge entworfen, sondern hat durch die Hand ihres Dichters eine Stufenweise Ausgestaltung erfahren, bis sie ihren endgultigen Abschluss erreichte". Is die bewering — ook Rothe had van de Patrokleia al iets dergelijks gezegd — niet eene reductio ad absurdum van het unitarisch standpunt? Hier van ligt alle beteekenis in de leer van het „aus einem Gusz". Erkent men geleidelijke uitbreiding van een kerngedicht, wat doet het er dan eigenlijk toe of men één of meer dichters aanneemt? En hoe zal men dan nog bewijzen dat het eerste beter is? De algemeene waarschijnlijkheid is er zeker niet voor, dat de dichter van de kern der Ilias zijn eigen voltooid werk heeft uitgebreid; eer dat anderen het deden.

Of blijkt uit den *stijl* der Ilias onloochenbaar ééne individualiteit? „(Ich bin) der Ueberzeuging" zegt F. „dasz das homerische Gleichnis nicht der epischen Kunst im allgemeinen angehört, sondern in seiner Eigenart das volle persönliche Eigentum des Dichters der Ilias ist". Maar hij laat er op volgen „Er wurde rasch gemein gut. Der Spätere, der den Anfang der 14 Buches gedichtet hat, versucht sich bereits nicht ohne Glück darin". Wat zal men hierna nog zoeken naar een ander éénpersoonlijkheidsmerk? Overigens blijkt uit de aanhaling ook dit dat, al verklaart F. zich unitariër, hij geenszins aarzelt aan bijvoegsels te gelooven; als zoodanig beschouwt hij o. a. ook den catalogus navium en de theomachie, en, bij de Odyssee het verhaal der zwijnejacht op den Parnassus. Geleidelijke uitbreiding neemt hij bij dit gedicht niet aan.

F.'s opvattingen, hier vermeld, zijn, wat betreft de Ilias, eene verrassing. In de tweede uitgaaf van zijn „Homer" in 1913 verschenen, waarvan de „Homerische Dichtung" hoofdzakelijk een uittreksel is — op enkele punten zijn wijzigingen aangebracht en het slothoofdstuk, de geschiedenis der kritiek van de Homerische gedichten is geheel weggelaten — dus in het twee jaar oudere boek, erkent hij ook wel al het onvolkomene in de eenheid der Ilias, maar verklaart het *uitsluitend* hieruit dat de dichter „zu sehr unter der Gewalt seines Stoffes stand" m. a. w. het verschil in voorstellingen tusschen zijne „Vorlagen" d. i. de gedichten waaruit hij zijne stof putte, niet kon neutraliseeren. Nog hecht F. aan dezen factor waarde, maar niet meer uitsluitend; de verandering in zijne zienswijze is van te meer belang, daar hij als geleerde hoog uitsteekt boven de middelmaat.

Ook het feit zelf, dat hij aan „Vorlagen" der dichters van Ilias en Odyssee niet alleen gelooft, en ze van grooten invloed acht op de compositie der gedichten, maar ze ook zooveel mogelijk tracht uit te vinden, moet gewaardeerd worden. Het is nog niet zoovele jaren geleden, dat de unitariër Rothe smalend zulk z. i. vruchteloos ondernemen veroordeelde. En ook bij ons werden dergelijke uitingen gehoord. Al zijn niet alle pogingen tot nog toe gelukkig geweest — ook F. geeft zoowel in zijne voorstelling van de bronnen als in die van de compositie der Ilias en der Odyssee op menig punt aanleiding tot kritiek — de kans neemt toe hoe meer in deze richting gewerkt wordt, dat over de hoofdzaken eene communis opinio zal ontstaan.

Intusschen is het beste van F.'s werk zonder twijfel de schildering van 't geen hij in 't grootere boek „die Homerische Welt" noemt, het beeld, dat de gedichten ons geven van de natuur en den mensch, van staatkundige en maatschappelijke toestanden. Dat beeld ziet de gewone lezer niet, want het moet uit de voorvallen

Digitized by Google

die het onderwerp van 't verhaal uitmaken, geabstraheerd worden, en daarvoor is eene bijzondere soort van oplettendheid noodig, slechts mogelijk voorzoover men met zijn gedachten thuis is op de gebieden waartoe de trekken van het beeld behooren. De studeerkamer alleen kan dat niet leeren, men moet de opgewektheid en de gelegenheid gehad hebben om zich te verdiepen in het volle leven. Wie bekend is met het gemiddelde peil der vele verklaringen van en beschouwingen over Homerus, zal de groote verdiensten van F.'s arbeid in dezen het best vermogen te schatten. In haar soort weinig minder goed, schoon uit haar aard minder belangwekkend, misschien niet altijd vrij van gezochtheid, is zijne beschouwing van de techniek der Homerische dichtkunst.

Maar in één opzicht dunkt hij mij niet billijk. „Der Dichter der Ilias hat jene Religion geschaffen, die den Spätern so unwürdig vorkam und zu deren Entschuldigung Kyniker und Stoiker die allegorische Deutung erfanden". Deze uitspraak bestrijd ik niet; de Ilias geeft geen Abklatsch van den volksgodsdienst; over de vragen waar de Epische dichter zich voor geplaatst zag, dacht de wereld zijner tijdgenooten niet na; en dat de lateren zich voor hem geschaamd hebben weet iedereen. Maar waarom vermeldt ook Finsler afkeurend zijne „Anschauung von dem ungerechten Weltregiment der Götter"? Waarom erkent hij daarin niet de objectiviteit, die hij overal elders in den dichter prijst? Blijkbaar kan ook F. zich niet losmaken van die autosuggestie, die de feiten van iederen dag in het gezicht slaan: het geloof aan eene liefderijke Voorzienigheid.

Arnhem. Matthée Valeton.

H. von Arnim, Plato's Jugenddialoge und die Entstehungszeit des Phaidros. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 6, geb. M. 8).

Een wijsgeerig niet veel beteekenend, in zijn conclusies weinig overtuigend, droog en zwaarwichtig boek! De schrijver, polemiseerend tegen Pohlenz's vroeger hier besproken werk, welks titel „Aus Plato's Werdezeit" hij ironisch „schön und anregend" noemt, stelt zich ten doel, tegenover de sedert K. F. Hermann algemeen heerschende genetische opvatting, het relatieve recht te doen uitkomen van Schleiermacher's hypothese, volgens welke Plato in zijn litteraire werkzaamheid en in de volgorde der dialogen een methodisch-didaktisch plan zou gevolgd zijn. Von Arnim is er van overtuigd, dat bij Plato van den aanvang af het aannemen eener „transcendenten Welt des ideellen Seins" ten grondslag gelegen heeft, en dat hij de Ideeënleer van de zoogenaamd Sokratische periode af tot in zijn hoogsten ouderdom heeft vastgehouden. De beteekenis der Idee wordt dan verder kortweg aangegeven door het verwarrende of nietszeggende begrip „metaphysische Realität." — Maar is het aannemelijk, dat een denker als Plato aangaande den zin dezer metafysische realiteit niet geleidelijk een dieper inzicht zou gekregen hebben, dat hij in het bepalen van het begrip Idee (het fundamenteelste en moeilijkste der geheele filosofie, het begrip dat wij in onzen tijd eerst in al zijn diepte beginnen te doorgronden) niet gaandeweg verder zou gekomen zijn, geen ontwikkeling zou hebben doorgemaakt? De schrijver zegt wel, een ontwikkeling van Plato niet te loochenen, maar juist in het principieelste schijnt deze dan toch zoowat afgesloten te zijn geweest, toen Plato met schrijven begon. Deze maakte niet zoozeer zelf een Werdezeit door, als dat hij zijn lezers „eine Werdezeit bescheren" wil. Von Arnim miskent in Plato niet alleen den kunstenaar, maar ook den impressionabelen, tastenden, zoekenden mensch, die steeds dieper onder den indruk kwam van de ingewikkeldheid der problemen. En hij gaat er van uit, als iets vanzelfsprekends, dat P. voortdurend bij zijn lezers eene in bijzonderheden afdalende bekendheid veronderstelt met de tot dusver bereikte, natuurlijk definitief geformuleerde, resultaten en zelfs met alle zinswendingen en uitdrukkingen in alle voorafgaande dialogen. Door geleerde filologische beschouwingen, scherpzinnige maar niet diepgaande analyses, handige vergelijkingen van verschillende, dezelfde begrippen behandelende, passages en met gebruikmaking van de resultaten zijner Sprachstatistische onderzoekingen tracht de schrijver dan de chronologische volgorde te bepalen van den Protagoras, Laches, Lysis, Republiek, Charmides, Euthyphron en Euthydemus. En in het tweede deel van zijn werk wil hij door dezelfde middelen de stelling bewijzen dat de Phaedrus moet geplaatst worden aan het begin der ouderdomsperiode, en wel na — den Parmenides, tusschen dezen en den Sophistes. Reeds uit een zuiver litterair oogpunt beschouwd, is deze stelling uiterst onaannemelijk. Maar veel minder nog zal een geschoold logicus willen gelooven, dat de Phaedrus, waar de Idee nog geheel in transcendenten zin genomen wordt, zou geschreven zijn na den wijsgeerig oneindig rijperen Parmenides, waarin Plato duidelijk toont, dat hem de oogen zijn opengegaan voor de transcenden*tale* beteekenis der Idee.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

M. Manilii Astronomicon liber tertius, recensuit et enarravit **A. E. Housman.** Londinii, apud Grant Richards. 1916. (Pr. 4 sh. 6 d.).

Deze uitgave van het derde boek der Astronomica van Manilius sluit zich op waardige wijze aan bij die van het eerste en het tweede. Housman is volkomen op de hoogte van het door den dichter behandelde onderwerp en een uitstekend kenner van diens taal. Alleen is het te betreuren, dat hij dikwijls een ongepasten toon aanslaat tegen andere exegeten van Manilius, met wie hij van meening verschilt, een toon, die ook meermalen door zijn eigen landgenooten gelaakt is.

De inleiding geeft een heldere uiteenzetting van de astrologische kwesties, die in het derde boek door Manilius behandeld worden. Voor het eerst wordt hier een aannemelijke verklaring gegeven van het woord *stadium* in de passage vv. 275—300. Housman toont overtuigend aan, dat hiermee moet bedoeld zijn een halve graad van den aequator, of een boog van den aequator, die twee minuten noodig heeft, om zich boven den horizon te verheffen. „The equator", zoo zegt hij terecht, „throughout all its length, unlike the zodiac and ecliptic, makes the same angle with the horizon, and consequently equal arcs of the equator rise in equal times; 15 degrees of 30 stades in every equinoctial hour." Wanneer Manilius dus in zijn tabel opgeeft, dat b.v. de Aries voor zijn opgang 1 uur 20 min. of 40 stadia noodig heeft, dan wil dat zeggen, dat de eerste dertig graden der ecliptica, die met den naam Aries worden aangeduid, tegelijk met 40 stadia of 20° van den aequator in den tijd van 1 uur 20 min. opkomen. Nu wordt het ook duidelijk,

Digitized by Google

hoe de mathematici de uren na zonsopgang met behulp van deze tabel, zonder gebruik te maken van een globe, tot graden van de ecliptica hebben kunnen herleiden, om den horoscoop vast te stellen. —

Op een ander punt kan ik mij minder goed met de verklaring van Housman vereenigen. Het is daar, waar Manilius spreekt over de berekening van de plaats der Fortuna en de andere athla (v. 176 sqq.). Is het een geboorte bij dag, zoo zegt de dichter, bereken dan het aantal graden op de ecliptica, dat de zon van de maan verwijderd is: *a sole ad lunam numerabis in ordine partes signorum* (v. 188/9), en zet die van den horoscoop af uit: *ortivo totidem de cardine duces*, op de ecliptica naar r e c h t s, want dat bedoelt de dichter met *duces* = ἀπολύεις, zooals Bouché-Leclercq L'astr. Gr. p. 289, 4 heeft bewezen. Bij geboorte bij nacht: *verte vias*. Wat is dat? Housman beweert, dat daarmee alleen kan bedoeld zijn: bereken nu het aantal graden van de maan tot de zon, „la distance complémentaire", zooals B. L. het te recht noemt. Zeker, zoo wil Manilius, dat wij tellen zullen, maar in *verte vias* „keer op uw wegen terug", is nog iets meer gelegen. Wie van de maan tot de zon telt, keert niet op zijn weg terug, maar blijft in dezelfde richting gaan; hij neemt alleen het complement van den boog, dien hij anders bij dag-geboorte zou berekenen. Ik geloof dus met B. L., dat Manilius met *verte vias* heeft willen aanduiden, dat men het aantal graden bij nacht-geboorte l i n k s van den horoscoop moet afzetten. Daardoor komt het aanvangspunt van Fortuna wel op dezelfde plaats te liggen als wanneer het een dag-geboorte ware, maar de overige athla vallen onder andere teekens. De teekeningen in mijn Nederlandsche vertaling van Manilius, waarbij ik voor een goede vergelijking zon, maan en horoscoop beide malen in dezelfde teekens geplaatst heb, kunnen de zaak verduidelijken.

In het vaststellen van den tekst gaat Housman veel vrijer te werk dan schrijver dezes, vooral in het opnemen van conjecturen. Al dadelijk in het begin (III 4) meen ik, dat de overgeleverde lezing *dignos in carmina ducere cantus* = „wat waard is bezongen te worden, het gebied der poezie binnenleiden", zeer goed kan verdedigd worden. V. 67 geeft *quodcumque genus rerum, quodcumque laborum* (LG) een mooiere anaphora dan *quodcumque genus rerum, quotcumque labores* (Housman). In v. 74 is *arvis* (LG) juist; de vergelijking wordt voortgezet. Housman's conjectuur (120 sqq.):

quintus coniugio gradus est per signa dicatus
121 *et socios tenet et c o m m i t t e n s hospita i u r a*
iungitur et similis coniungens foedus amicos

houdt geen rekening met *et* achter *iungitur*. Vandaar dat ik met de hschr. en Jacob lees:

121 *et socios tenet et comites,* <*hic*> *hospitis una cet.*

In v. 144 zou ik *sucūs* (4de decl.) willen behouden op grond van de plaatsen uit Apuleius en Isidorus, die voor dat gebruik door Kühner geciteerd worden. Naar aanleiding van Housman's noot over *praetextu* en *praetexto* (v. 131) merk ik op, dat bij Tacitus Hist. I 19 de M^1 *praetextu* heeft en *praetexto* conjectuur van Wölfflin is. De horoscoop rijst niet op uit den 'mundus submersus' (v. 205), maar verheft zich aan den o n m e t e l ij k e n horizon (*immenso orbe*). Dat mag een dichter zeker wel zeggen, die zijn blik in het open veld langs den gezichtseinder laat gaan. *Immenso* behoeft dus niet in *immerso* veranderd te worden. Zou *tantum* (v. 244) niet in den zin van *tantundem* opgevat kunnen worden? In vv. 466—467 heeft Scaliger de werkwoorden *triplicant* en *duplicant* van plaats laten verwisselen. Housman vindt dat een „vix credibilis error", maar ik geloof, dat hij zich vergist. Manilius spreekt op de geciteerde plaats over het lengen der dagen onder de drie opeenvolgende teekens Capricornus, Aquarius en Pisces. Onder het eerste lengt de dag met een half uur, zoodat de kortste dag onder C. negen uren telt, de langste negen en een half uur. Onder Aquarius lengt de dag van negen en een half uur tot tien en een half uur. Hier is dus de aanwas één uur. Onder de Pisces is het maximum twaalf uren en de aanwas anderhalf uur. Nu is het juist die aanwas, die 's dichters belangstelling heeft opgewekt. Daarover raakt hij niet uitgepraat. Hij noemt dien de *vires acceptae*. Die *vires* zijn dus onder C. een half uur, onder A. één uur, onder P. anderhalf uur of: $^1/_2$, 2 × $^1/_2$, 3 × $^1/_2$. Dat half uur is het *tempus dividuum*, dat Manilius gevonden heeft op de wijze door hem in vv. 450—453 uiteengezet. Scaliger had dus, naar het mij voorkomt, volkomen gelijk toen hij las:

incipit a sexta tempus procedere parte
dividuum; duplicant vires haerentia signa,
ultimaque acceptas triplicant.

Om de lezing der hschr. te verdedigen geeft Housman een verkeerde verklaring van *vires* en vat dat woord op in de beteekenis van het verschil in uren tusschen den kortsten dag in C. en den langsten in A. en in P.

Nog een andere plaats vereischt een korte bespreking, omdat daar door Housman van Breiter geheel onverdiend gezegd wordt: „multa Hannoverae didicerat, quae Romae ignorabantur." In 478—480 lezen de hschr.:

478 *hac vice discedunt noctes ad sidera brumae*
tolluntur que dies annique invertitur orbis,
solstitium tardi cum fit sub sidere Cancri.

Na in het voorafgaande over het lengen der dagen onder Aries Taurus en Gemini gesproken te hebben, komt Manilius in v. 480 op het solstitium onder Cancer. Van dat oogenblik af beginnen de nachten weer te lengen met dezelfde verhoudingsgetallen als de dagen onder de zes voorafgaande teekens (*hac vice*). Wanneer de nachten zich dus bewegen in de richting van den kortsten dag (*bruma*), nemen de dagen voortdurend af. Dat drukt Manilius uit door *tolluntur que dies*, wat hetzelfde beteekent als: „dies auferuntur, minuuntur." Wie deze beteekenis van *tollo* mocht betwijfelen, vergelijke Cic. de legg. III § 40: *nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu.... nullo magistratu iuvante t o l l i d i e m utile est.*

Het zou mij te ver voeren nog over andere plaatsen hier uit te weiden, zooals over de conjectuur *octo tenor* voor *octonos* (v. 592), die niet in den tekst had mogen opgenomen worden. Laat ik liever eindigen met te erkennen, dat Housman's commentaar blijk geeft van een groote kennis der Grieksche astrologische literatuur, en dat zijn opgave van de lezingen der hschr. betrouwbaar mag heeten in weerwil van enkele onnauw-

Digitized by Google

keurigheden (b.v. 56 *summo* GLM., 'quamvis id ceteri dissimulent editores'; onjuist, in mijn editie staat wel degelijk *summo* O; 62 heeft M. *vagasve*, wat H. niet medegedeelt; 246 heeft M. *usu*; 509 *denaque* M[1], *donaque* M[2], waardoor Bentley's *omniaque* een bevestiging krijgt). Of bij de vermelding van den auteur eener oude emendatie de voorrang aan den uitgever Regiomontanus (1474) of aan den afschrijver van een der codices deteriores uit de vijftiende eeuw (de Voss. 390 is o. a. van 1470) toekomt, valt dikwijls moeielijk te beslissen.

Groningen. J. van Wageningen.

De Ciceronis Libro Consolationis scripsit **J. van Wageningen.** Groningen, Noordhoff. 1916. (Pr. gecart. *f* 2.10).

Dat de Consolatio-litteratuur bij de Grieken zoowel als bij de Romeinen zeer omvangrijk was, is algemeen bekend. Uit verschillende perioden van Cicero's tijd af tot in de dagen van Boethius zijn tot ons gekomen philosophische essays, gedichten en brieven geschreven met 't doel vertroosting te brengen. Vooral 't Latijn kan wijzen op een groot aantal epistulae consolatoriae. Daar komt bij, dat een auteur soms in zijn werk een formeele consolatio inlascht, waar men die niet zou verwachten, gelijk bijv. Ovidius Fast. I 479—496 Carmenta naar alle regelen der kunst een troostrede tot haar zoon Euander laat houden. Ik herinner verder aan Fronto's brief De bello Parthico, waarmee hij den keizer Marcus Aurelius tracht te troosten over de nederlaag aan Lucius Verus toegebracht door de Parthen. Intusschen hoe belangrijk de bewaard gebleven geschriften op dit gebied mogen zijn, de voornaamste bezitten wij niet; verloren is immers de vermaarde verhandeling van een der laatste vertegenwoordigers der Oude Academie, Crantor's περὶ πένθους, verloren ging ook Cicero's bewerking daarvan, die hij schreef om zichzelf te troosten nauwelijks twee maanden na den dood van zijn dochter Tullia (Februari 45).

Met de poovere fragmenten van Cicero's Consolatio, welke te vinden zijn bij Lactantius e. a. — aldus vangt Prof. V. Wageningen zijn betoog aan — valt er niet te denken aan een reconstructie van 't geheel. Twee gelukkige omstandigheden echter bieden uitkomst. Ten eerste n.l. schijnt de λόγος παραμυθητικὸς van Pseudo-Plutarchus d. i. de Consolatio ad Apollonium, die letterlijk niet weinig uit Crantor's περὶ πένθους overnam, in de ontwikkeling der denkbeelden 't origineel op den voet gevolgd te zijn. Het bewijs daarvoor gaf Max Pohlenz (de Ciceronis Tusculanis disputationibus pag. 16). Ten tweede wordt in Lib. I en III der Tuscul. disput., welke Cicero niet lang na zijn Consolatio 't licht deed zien en waarin een gelijksoortige stof behandeld is, telkens verwezen naar dat onlangs uitgegeven werk. Waar dus overeenstemming bestaat tusschen de Tusculanae en Pseudo-Plutarchus, hebben wij 't recht aan te nemen, dat wij een punt ontdekt hebben, dat evenzeer in Cicero's Consolatio voorkwam. Laat zich zoo 't aantal fragmenten vermeerderen, tevens stelt ons de Consolatio ad Apollonium in staat de volgorde vast te stellen, waarin wij die resten hebben samen te voegen om tot den opbouw van Cicero's werk te komen. Want het is zeker verkeerd om met Buresch aan Cicero's Vertroosting een logischen gedachtengang te ontzeggen. Tegen Buresch pleit bijv. de omstandigheid, dat de epistula consolatoria (ad fam. V 16) door Cicero gericht tot Titius, evenzeer dagteekenende uit 't jaar 45, de ideeën geeft in een volgorde, welke overeenstemt met die der argumenten van Pseudo-Plutarchus. Opmerkelijk is ook, dat de 11e dialoog van Seneca (ad Polybium de consolatione) blijkens de analyse, wat de hoofdzaken betreft, een dergelijke overeenkomst met de Grieksche consolatio biedt. Wenscht men te weten, hoe het staat met den 6en dialoog (ad Marciam de consolatione), dan antwoordt Van Wageningen, dat Seneca zelf verklaart, dat hij de gewone voorschriften, die gelden voor de compositie van zulk een verhandeling, op zij zal zetten: niettemin keeren vrij wel de bekende bewijsgronden, zij 't anders gerangschikt, ook hier terug. Ergo is 't denkbaar, dat Cicero's Consolatio eenigermate tot model heeft gestrekt voor de beide dialogi Annaeani.

Met stelligheid evenwel mag men beweren, dat Cicero's veelgelezen tractaat 't voorbeeld is geweest voor de tweede rede van Ambrosius over den dood van zijn broeder Satyrus (de excessu fratris lib. II). Een nauwkeurige vergelijking van de oratio van den kerkvader met de Tusculanae en de Consolatio ad Apollonium laat daaromtrent geen twijfel bestaan, gelijk dit reeds K. Schenkl (Wiener Studien 1894 pag. 39) in 't algemeen uiteengezet heeft. Van de details besproken door Van Wageningen zij hier slechts 't volgende aangestipt. Ambrosius de excessu fratr. II 5 verhaalt, dat er volken geweest zijn, die rouw bedreven over de geboorte, doch feestvierden over den dood der menschen en t. a. p. § 7 dat de Lyciërs aan de mannen, die in rouw al te sterk uiting gaven aan hun smart, voorschreven vrouwenkleeren te dragen. Wij lezen ditzelfde bij Valerius Maximus II 6, 12—13 en nagenoeg hetzelfde bij Pseudo-Plutarchus pag. 112 F cap. 22. Aangezien de eerste verzamelaar veel uit Cicero putte, ligt 't voor de hand, dat ook deze in zijn Consolatio van die gewoonte der Thraciërs en Lyciërs gewaagde.

't Geval ligt nog eenvoudiger bij Hieronymus, die in Epistula 60 ad Heliodorum den bisschop tracht te troosten over het verlies van zijn neef den vromen Nepotianus. Zelf noemt de pater ecclesiae daar cap. 5, 3 (Hilberg pag. 555) de Consolatio van Cicero en aan Buresch (Leipz. Stud. 1887 pag. 107) viel 't niet moeilijk duidelijk te maken, dat daarmee juist de bron vermeld wordt, voor zoover de stof niet van positief Christelijk gehalte is. Men heeft zelfs alle reden te gelooven, dat Hieronymus over dit onderwerp geen ander Heidensch auteur raadpleegde dan Cicero, al zegt hij Ep. 60, 5, 2 dat hij doorliep: Platonis, Diogenis, Clitomachi, „Carneadis", Posidonii ad sedandos luctus opuscula.

Nu wij geleerd hebben, waar wij de bouwsteenen kunnen vinden, komt het er op aan te weten, hoe wij ze gevoeglijk aaneen kunnen passen. Dat blijkt uit 't schema van de Consolatio ad Apollonium, hetwelk ons thans wordt voorgelegd. Op 't exordium volgt 't thema gesplitst in drie hoofddeelen: over 't leven, over den dood en over de onsterfelijkheid, terwijl 't geheel in 14 capita is onderverdeeld volgens de dispositio, die Pohlenz er van gaf. Het verdient de aandacht, dat Pohlenz in 't stuk van Pseudo-Plutarchus een uitweiding, een embolium, moet aannemen, waarin de Grieksche philosoof terugkomt op een punt, dat al aan de orde geweest is. Wie meent, dat zoo'n digressio bij Cicero niet voorkomt, dien verwijs ik naar De finib. III § 49—50 waar buiten

Digitized by Google

't verband in een beschouwing over 't verschil tusschen Stoici en Peripatetici een stelling van Diogenes over den rijkdom ingelascht wordt.

Daar ik uitvoerig bij de prolegomena stil gestaan heb, kan ik kort zijn over hoofdstuk II, dat de reconstructie van Cicero's geschrift brengt en wel links al de fragmenten nu aanzienlijk vermeerderd, rechts de loci similes uit Pseudo-Plutarchus, die den gang der redeneering aangeven. In de recapitulatie (hoofdst. III) erkent V. Wageningen volmondig, dat uit den aard der zaak eene restauratio Ciceronis Consolationis elementen van onzekerheid zal bevatten, toch meent hij, dat zijn ontwerp een beeld, zij 't een imago adumbrata, van het oorspronkelijk werk geeft. Ik geloof het met hem: werkelijk is door een synthese, die mooi en methodisch tegelijk is, niet maar een geraamte, doch iets levends opgebouwd. Zulk een resultaat mocht noch Knöllinger met zijn studie over de fragmenten van Cicero's de virtutibus, noch Consoli met zijn Epistulae Attici bereiken.

Een klein voorbehoud moet ik maken ten aanzien van wat Van Wageningen op pag. 2 zegt, waar wij lezen, da: alleen Cicero een boek schreef om zichzelf te troosten. De opmerking ware zeker niet misplaatst, dat wij althans in Fronto's De nepote amisso — een der beste epistulae door den rhetor geschreven — een stuk bezitten, waarin de grootvader zichzelf troost. Men vergelijke Peter Der Brief in der römischen Literatur pag. 134.

Ik zou hier in herinnering willen brengen, dat in den tijd der Renaissance in ieder geval vóór 1583 door iemand, die het in de imitatio Tulliana bijna even ver gebracht had als Quintilianus, Plinius de jongere en Lactantius een Consolatio geschreven is, welke een tijd lang er voor doorging 't werk van Cicero te zijn. Nog in de Teubnereditie van 1871 staat het maaksel afgedrukt bevattende 62 hoofdstukken of 217 paragrafen (Pars IV Vol. III).

Het hier aangekondigd werk van den Groningschen hoogleeraar onderscheidt zich evenals zijn Commentaar op Persius door degelijkheid en helderen betoogtrant.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

Mystische Texte aus dem Islam. Drei Gedichte des Arabi (1240), aus dem Arabischen übersetzt und erläutert von **M. Horten.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen, herausgegeben von Hans Lietzmann 105). Bonn, Marcus und Weber. 1912. (Pr. M. 0.50).

In dit boekje van 18 bladzijden geeft Horten van drie der 61 mystieke gedichten van den Mohammedaanschen mysticus Mohammed ibn al-Arabi, die Nicholson in 1911 te Londen had uitgegeven en vertaald, eene eigen vertaling, voorzien van eén commentaar, die gedeeltelijk van den dichter zelf afkomstig is. Eene inleiding van vier bladzijden dient om den lezer eenig denkbeeld te geven van de oorsprongen en de uitingen der Moslimsche mystiek. Of Horten gelijk heeft met zijne kenschetsing der mystiek van Ibn al-Arabi als behoorende „*in die extreme indische Richtung*", staat nog te bezien. Ten onrechte noemt hij hem den meest gevierden mysticus „*seiner Zeit — ja bis zum heutigen Tage.*" Bij de overgroote meerderheid der Mohammedanen, ook van diegenen onder hen, die de mystiek beoefenen, geldt Ibn al-Arabi als een duister schrijver, wiens werken men ongelezen behoort te laten, ook al durft men, uit eerbied voor enkele beroemde verdedigers zijner rechtzinnigheid, het woord ketterij hierbij niet uitspreken. Elk land heeft zijne eigene gevierde mystici; de algemeene waardeering der Mohammedanen heeft al-Ghazali zeker in hoogere mate genoten dan Ibn al-Arabi.

Of dit geschriftje veel kan bijdragen om een juist denkbeeld te geven van de wereldbeschouwing van den man, die tientallen zware boekdeelen noodig had om voor Mohammedaansche lezers zijne wereldbeschouwing uiteen te zetten, durf ik niet zeggen.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

A. Christensen, Le dialecte de Sämnan etc. (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, serie 7, Hist. en Philos. Afd. II. 4). København, Høst & Søn. (Pr. 2 K. 40 ø).

Het is algemeen bekend, dat de Nieuw-perzische schrijftaal zich onder sterken invloed van het Arabisch ontwikkeld heeft en dat daarbij veel Oud-iranisch te loor gegaan is. Deze omstandigheid verleent eene bijzondere belangrijkheid aan de studie der dialekten, die des te grooter is, naarmate een dergelijk dialekt in afgelegen, weinig bezochte oorden gesproken wordt, omdat de kans dat dáár Oud-iranische woorden en woordvormen bewaard gebleven zijn bijzonder gunstig staat. Elke bijdrage tot dit gebied van studie moet dus met ingenomenheid worden ontvangen, wanneer zij althans op ernstige studie berust en nieuw materiaal brengt. Daar aan deze beide voorwaarden in het hierboven genoemde geschrift voldaan is, aarzelen wij niet de aandacht van belangstellenden daarop te vestigen. De Heer Christensen was in de gelegenheid zich onder gunstige omstandigheden eene week lang te Semnān, eene stad 200 KM. oostelijk van Teheran, op te houden en het aldaar gesproken dialekt op de plaats zelve te bestudeeren. Op zijne terugreis maakte hij van de gelegenheid gebruik om ook omtrent het te Lāsgird en Sengsar gesproken dialekt eenige gegevens te verzamelen. Zoo gelukte het hem onze kennis van het Semnani, dat niet geheel onbekend was en dan ook in den *Grundriss der eranischen Philologie*, I, 2, bladz. 344 vvg. onder de Kaspische dialekten gerangschikt en kort gekarakteriseerd is, aanzienlijk uit te breiden. Vele grammatische verschijnselen, tevoren onopgemerkt, bijv. het onderscheid der geslachten bij de substantiva en het onbepaalde artikel werden door hem vastgesteld; de vervoeging der verba werd door hem in veel vollediger tabellen dan te voren aanschouwelijk gemaakt. Ook enkele korte teksten in dit dialekt, werden door hem naar de uitspraak van Semnanis opgeteeken in het Fransch vertaald, waarbij hij tevens den tekst in de Nieuw-perzische schrijftaal voegde, zoodat men met één oogopslag het groote verschil tusschen beide kan opmerken. Laat ons dus eindigen met de hoop uit te spreken, dat het den heer Christensen gegeven mag zijn deze studiën voort te zetten, al zijn helaas, op het oogenblik de vooruitzichten voor dergelijke onderzoekingen ten gevolge van den rampzaligen wereldoorlog, die zelfs het oude Iran niet ongedeerd heeft gelaten, alles behalve gunstig.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Digitized by Google

E. Cuq, Une statistique de locaux affectés à l'habitation dans la Rome impériale. (Extrait des mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 2.50).

Een boekje, dat voor zijne statistische opgaven teruggaat tot ongeveer 300, het Curiosum urbis Romae regionum quatuordecim (van ongeveer 360), somt voor ieder der veertien stadswijken van het toenmalige Rome afzonderlijk alle gebouwen op, huizen, pakhuizen, badhuizen, bakkerijen, enz. enz. Eene bekende, haast schreef ik beruchte plaats daaruit geeft een totaal van 1790 domus en 46602 insulae. Men heeft reeds sedert meer dan drie eeuwen uit deze opgave de bevolking der stad onder Diocletianus en Constantijn trachten te benaderen. Maar men is van den aanvang af niet blind geweest voor een groot bezwaar, waaronder voor ons de opgave lijdt. Wat bedoelt hier de term domus, wat insula? Want in het gewone spraakgebruik plegen deze woorden ver van scherp uit elkander gehouden, ja dikwijls verward te worden. Als er verschil wordt aangenomen, is blijkbaar domus een eigen huis, insula een huurhuis. Doch de officieele lijst, die hier ten grondslag ligt, verstaat toch even blijkbaar onder insula nog iets anders en meer dan alleen huurhuis, zij verstaat er slechts een stuk van zulk een huurhuis onder van welken aard dan ook. Immers voor een totaal van 48392 huizen is de ruimte, die de stad Rome omstreeks 300 innam, beslist te klein. De huizen van het keizerlijke Rome waren namelijk — dat hebben opgravingen en plaatsen uit de literatuur ons lang geleerd — geen Nederlandsche huizen, elk voor een afzonderlijk gezin, maar meerendeels groote huurkazernes, juist als in de groote steden heden ten dage. Verschillende preciseeringen van den officieelen term insula zijn nu in de negentiende eeuw beproefd. Het is de verdienste der hier boven genoemde verhandeling van Cuq, om ten eerste te hebben aangetoond, dat geen dier preciseeringen steek houdt, als men volledig het archaeologische en epigraphische materiaal raadpleegt, dat ons op het oogenblik ten dienste staat, en ten tweede zelf eene nieuwe verklaring te hebben gegeven, die overtuigend is. Men moge zijn betoog wijdloopig en daardoor soms wat vermoeiend vinden, het dunkt mij in allen gevalle afdoend.

De bewijsvoering leze ieder, wien het onderwerp belang inboezemt. Ik bepaal mij hier tot de vermelding van de uitkomst. Eene insula is vrijwel wat men in het Fransch een appartement noemt, eene reeks kamers op eene zelfde verdieping, die te zamen eene woongelegenheid uitmaken. Slechts één gewichtig verschil bestaat, dat reeds in het woord ligt besloten: eene insula was eene geheel afzonderlijke woongelegenheid, geen gemeenschappelijke trap verbond de verschillende verdiepingen, iedere insula had haar eigen toegang. Soms was dat eene trap, vaker eene ladder, die naar voor-, zij- of achterkant van het huis of allermeest naar eene binnenplaats neerdaalde. Een groot huurhuis bevatte gewoonlijk vele van zulke insulae. Exemplaren er van zijn teruggevonden te Ostia, te Pompeji, te Rome zelve en vooral in de Hellenistische steden, aan welke Italië blijkbaar deze inrichting heeft ontleend, te Delos bijv. en in de steden van Egypte. De bewijsvoering steunt natuurlijk vooral op deze archaeologische vondsten. Te Delos heetten zulke huurhuizen συνοικίαι.

Na aldus te hebben vastgesteld, wat het ambtelijk en ten deele ook een nauwkeuriger dagelijksch spraakgebruik onder het woord insula verstond, legt Cuq zich ten slotte de vragen voor, waarom er officieele lijsten van domus en insulae werden aangelegd, en wat ons die opgave van 1970 domus en 46602 insulae helpt, om het getal inwoners van Rome te benaderen. Op de eerste vraag krijgt hij een bevredigend antwoord. In Egypte, blijkt uit zeer vele papyrussen, werden zulke lijsten door den fiscus bijgehouden, om het aantal gezinshoofden te kunnen vastleggen, dat het hoofdgeld moest betalen. Voor Rome kan dat niet opgaan: daar betaalde men geen directe belastingen. Wie daar zulke lijsten samenstelden, blijkt niet met volle zekerheid; maar zeer waarschijnlijk waren het de praefecti vigilum en stonden de lijsten ambtshalve ook ter beschikking van de praetores urbani. Om de naleving van de maatregelen tegen brandgevaar te kunnen nagaan, om geschillen van allerlei aard tusschen huurders en verhuurders te kunnen beslechten, voor allerlei politiemaatregelen was het noodig, dat men wist, hoeveel gezinswoningen er in iedere wijk van Rome waren en wie ze bewoonden. De tweede vraag beantwoordt Cuq in ontkennenden zin. Het onderzoek, door hem ingesteld, toont zonneklaar, dat behalve de rijken, die een domus bezaten, en behalve de niet geheel onbemiddelden, die eene insula huurden, er nog heel, heel veel armen te Rome waren, die ook aan eene insula niet toe kwamen en maar ergens woonden en sliepen in winkels, pakhuizen, op straat, waar zij maar konden. Hoeveel duizenden of tienduizenden dat waren, daarvan laat zich niets bepalen. Bedenkt men dan nog, dat het slechts raden is, of er te Rome in een domus of eene insula gemiddeld vier dan wel vijf of zes dan wel misschien zeven of acht personen woonden, dan begrijpt ieder, dat voor een ernstig onderzoeker de opgave, hoeveel domus en insulae er op zeker tijdstip waren, geen grondslag voor eene berekening van de bevolking der stad kan opleveren.

Leiden. H. van Gelder.

J. Tambornino, De antiquorum daemonismo. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herausg. v. R. Wünsch u. L. Deubner. VII. Bd. 3 Hft.) Giessen, Töpelmann. 1909. (Pr. M. 3.40).

Na een „Prooemium" p. 1 vlg. staat in Cpt. I de „Testimoniorum collectio", t. w. I „Loci Graecorum opinionem illustrantes p. 3—27 en II „Testimonia Christiana" p. 27—54. Cpt. II zet uiteen „Quid Graeci de possessione crediderint" en wel I „De possessis" p. 55—62, II „De possessionis numinibus" p. 62—75, III „De sanandi rationibus" p. 75—89, IV „Quid de daemonum exeuntium actionibus creditum sit", p. 89 vlg., V „De exorcistis" p. 90 vlg. Cpt. III handelt over „De Christianorum possessionis doctrina" t. w. I „De energumenis" p. 92—98, II. „De daemonibus" p. 98 vlg., III „De Christianorum possessionis remediis" t. w. A. „De remediis ab ecclesia comprobatis" p. 100—105, B. „De Christianis magiae cultoribus p. 105—107, IV. „Quid daemones Christianorum opinione in exorcismis fecerint" p. 107 vlg., V „De exorcistis" p. 108—110. Een „Index nominum et rerum memorabilium" p. 111 vlg. besluit het werk.

De schrijver behandelt het geloof aan de bezetenheid door hoogere of lagere bovenmenschelijke machten, zoals het van oudsher bij de Grieken en Romeinen

Digitized by Google

heerschte, maar schenkt zijn aandacht voornamelijk aan de latere oudheid, waarin, door den invloed der Oostersche godsdiensten en der Grieksche philosophie de vrees voor onreine geesten in bijna alle kringen heerschte, p. 73 vlg. Voorts betoogt hij, dat ook de Christenen omtrent de bezetenheid vrijwel dezelfde meeningen koesterden als de aanhangers der antieke godsdiensten, en tot afweer der demonen vrijwel dezelfde middelen gebruikten, als bezweringen, aanblazingen, handopleggingen, vasten p. 100 vlgg., al werd er dan ook, „een Christelijke kleur" aan gegeven, p. 100.

J. Tambornino heeft vele belangrijke gegevens bijeengebracht, ze echter niet altijd juist toegelicht, bijv. wanneer hij p. 105 beweert „In templis enim magia ... certe nunquam exercebatur", vgl. daartegen Porphyr. Vit. Plot. 10, en zijn gedachtengang is vaak even onbeholpen als banaal, vgl. bijv. het slotwoord p. 110.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Die astronomischen Tafeln des Muhammed ibn Mūsā Al-Khwārizmī, in der Bearbeitung des Maslama ibn Ahmed Al-Madjrīti und der lateinischen Uebersetzung des Athelhard von Bath, auf Grund der Vorarbeiten von A. Bjørnbo † und R. Besthorn herausgegeben und kommentiert von H. Suter (Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter 7. Raekke, Hist. og filos. Afd. III, 1). København, A. F. Høst & Søn. 1914 [1]).

De tafels, die onder dezen titel door de Deensche Akademie gepubliceerd worden, behooren tot de eerste werken, die bij het opkomen van zin voor wetenschap in het middeleeuwsche Europa de wetenschap der Arabieren hier overbrachten. Zij zijn echter niet enkel van beteekenis voor het primitieve begin der wetenschap in Europa, maar ook voor het begin der wetenschap onder de Arabieren zelf. Hun eerste kennis van de sterrekunde ontleenden zij grootendeels aan Indië; de Indische Siddhanta's (uit de 5de eeuw), die op het standpunt der Grieksch-Alexandrijnsche astronomie stonden, werden in het Arabisch vertaald en geexcerpeerd; en tot de geleerden, die in dienst van Chalief Al-Mamun zich daarmee bezighielden, behoorde ook Al-Chwarizmi, uit Perzië afkomstig. Hij is bekend door werken over wiskunde, die in de middeleeuwen in het Latijn vertaald werden. Deels naar de Indische gegevens, deels naar daarop gebaseerde Perzische tafels, bewerkte hij zijn sterrekundige tafels: vandaar, dat hij zijn tijdrekening regelt naar de Perzische aera Yezdegird (632 n. C.) en als nulmeridiaan voor de lengten die van Arin aanneemt (d. i. Udjain in Indië); ook schijnt hij Ptolemaeus gekend te hebben en daarnaar enkele gegevens anders aangenomen dan de Indiers. Zijn werk vertegenwoordigt wel het eerste begin van beoefening der sterrekunde: geen theorie, geen verklaring, maar tafels voor het praktisch gebruik, om de plaatsen van zon, maan en planeten, de eklipsen en de op- en ondergangen der gesternten te vinden, gebaseerd op overgeleverde vaak zeer onvolkomen waarden voor alle grootheden. Dit karakter komt vooral uit, als men zijn werk vergelijkt met het groote werk van Albattani, nog geen eeuw later, waarin de wetenschap theoretisch ontwikkeld wordt, en de waarden der verschillende grootheden van Ptolemaeus op grond van nieuwe waarnemingen verbeterd en nauwkeurig bepaald zijn. Men zou meenen, dat deze zooveel grondiger en betere tafels het gebruik van de primitieve tafels van Alchwarizmi geheel verdrongen zouden hebben; dat dit niet het geval was, blijkt het best daaruit, dat zij aan het eind der tiende eeuw door den Spaansch-Arabischen astronoom Maslama Almadjriti, nieuw uitgegeven werden. De oorzaak zal wel daarin liggen, dat de tafels van Alchwarizmi in vele opzichten handiger waren en korter rekenwijzen gaven, dan de betere, maar omslachtiger tafels van Albattani. Maslama heeft daarbij wat omgewerkt en verbeterd, maar vooral in formeel opzicht: de tafels der syzigien en eklipsen werden voor de meridiaan van Cordova gegeven en de Mohammedaansche jaartelling werd ingevoerd; maar de belangrijkste fout der tafels: het verwaarloozen der praecessie (naar het voorbeeld der Indiers), dat alle lengten omstreeks 9° fout maakt, heeft hij niet verbeterd. Men kan natuurlijk niet uitmaken, wat in deze tafels van Maslama afkomstig is en wat niet, omdat wij ze alleen in deze bewerking (d. w. z. de Latijnsche vertaling daarvan) kennen en de oorspronkelijke tafels van Alchwarizmi niet meer voorhanden zijn, zoomin als het Arabisch originaal van Maslama.

Deze Spaansch-Arabische tafels zijn daarop in de 12e eeuw in het Latijn vertaald door Athelhard van Bath: waaraan toen in Europa behoefte bestond, was niet theoretische kennis der astronomie, maar een praktisch hulpmiddel, om de plaatsen van zon, maan en planeten te vinden. De primitiviteit van dit begin van wetenschap in Europa blijkt ook sterk in de namen en opschriften. Er is nog geen vaste wetenschappelijke nomenklatuur; de sterrekundige grootheden worden òf met de arabische namen beschreven, of er worden latijnsche namen voor bedacht, die van onze latere afwijken en ons naiefzonderling in de ooren klinken: b.v. medialitas of mediocritas voor middelbare beweging van een planeet, examinatio voor vereffening, obliquatio solis voor deklinatie, sublimatio voor apogeum (grootste afstand = hoogste verheffing). Daarin verschillen trouwens weer de drie handschriften, die van de vertaling bestaan (Oxford, Chartres en een onvolledig M. S. in Parijs) met elkaar; Oxford geeft b.v. alleen de arabische namen der planeten. Een later gevonden M. S. uit de 13de eeuw (te Madrid), door Robert van Chester „geordend", heeft al meestal moderner namen.

Naar de drie genoemde handschriften heeft Bjørnbo te Kopenhagen met behulp van Besthorn de uitgave bewerkt, die door zijn dood in 1911 onderbroken werd. Het vierde M. S. uit Madrid werd door Suter in Zürich, die de uitgave voortzette, nog vergeleken. Suter heeft de uitgave voorzien van een uitvoerig kommentaar, waarin de grondslagen der tafels en de rekenwijzen, waarop zij berusten, uiteengezet worden: voor zoo ver mogelijk, want niet in alle gevallen gelukte het hem, deze op te sporen. Hier ligt nog een veld voor historisch onderzoek: na te gaan, op welke vroegere gegevens latere werken berusten en hoe elk van deze weer het aspekt der latere wetenschap beinvloed heeft.

Voor de praktijk moesten deze tafels dienen: en daarin ligt voor ons de kultuurhistorische beteekenis van een publikatie als deze. Wat de praktijk was, waarvoor ze dienen moesten, en waarom eerst de Arabieren in de 9de eeuw, en later de West-Europeanen in de 12de eeuw

[1]) Eerst in 1916 door de Redactie ontvangen.

Digitized by Google

de plaatsen van zon, maan en planeten wilden kennen, toonen ons de tafels zelve. Ten eerste voor kalenderbehoeften: het hoofdstuk „de apparitione lunae vigesima nona die ad vesperum" en een tafeltje voor de zichtbaarheidsboog van de eerste maansikkel in verschillende lengten wijzen duidelijk op de afhankelijkheid van de arabische kalender van de astronomie. En dan voor de astrologie: van de 123 pagina's, die de tafels innemen, worden er 41 ingenomen door astrologische tafels. Evengoed als men uit de ruimteverdeeling in een modern sterrekundig jaarboek kan besluiten, dat de praktijk der zeevaart het hoofdobjekt voor onze moderne tafels is, evenzoo toont de ruimteverdeeling in dit middeleeuwsche tafelwerk, dat de astrologie het voornaamste doelwit en de bestaansreden der astronomische wetenschap in dien tijd was.

Hoorn. Ant. Pannekoek.

C. Veltenaar, Het kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel tot 1816. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1915. (Pr. ƒ 3.50). (Utr. diss.).

De schrijver van dit goed gedocumenteerde, uit de bronnen bewerkte boek heeft de stof aldus verdeeld. Van 1527—1572 de reformatorische beginselen. Van 1572—1619 de opkomst der gereformeerde kerk. Van 1620—1795 de gereformeerde kerk tot de scheiding van Kerk en Staat. Van 1795—1816 de gereformeerde kerk tot de reorganisatie in 1816. Deze verdeeling kan men aanvaarden als overeenkomend met den gang der historische ontwikkeling: de voorbereiding, de opkomst, de bevoorrechte kerk, de ondergang. Tegen de splitsing in onderdeelen echter kan men bezwaren inbrengen. Deel II bevat drie hoofdstukken: de kerk vóór, tijdens en na de twisten, t. w. de remonstrantsche, het eerste van 1572—1613. Maar in 1613 was de strijd reeds ontbrand, de procedure tegen Coolhaas is stellig een stadium in den strijd om de belijdenis. Ook is het jaar 1619 voor „na de twisten" een te korte termijn. Deel III geeft een mijlpaal in 1650, toen er eene Waalsche naast de Nederlandsche gereformeerde gemeente ontstond. Dit kan. De tweede mijlpaal, 1749, vindt eene ietwat zonderlinge rechtvaardiging in de meening, dat er toen toenemende Sabbathsontheiliging zou geweest zijn en in de komst van een Roomschen priester. Intusschen leggen wij hierop niet te zwaar gewicht, het materiaal, hoe dan ook gegroepeerd, is van belang, want altijd behoudt de lokale geschiedenis hare beteekenis, omdat zij ons dichter bij het gewone leven brengt, dan de algemeene dat vermag. Natuurlijk moet zij ook op zich zelve belangrijk zijn en dat is bij Den Briel het geval. De schrijver volgt bij elk deel denzelfden weg en verhaalt telkens achtereenvolgens van de predikanten, de leer- en zedentucht, armenzorg, onderwijs, volksleven en eeredienst. Ook de dissenters bekleeden in elk hoofdstuk eene ruime plaats en stellig hooren wij veel belangrijks. Maar ook hier doet zich de vraag voor, of het niet de voorkeur verdiend had om de remonstranten, de doopsgezinden, gelijk ook de Waalsche gereformeerden en de roomsch-katholieken in afzond[e]rlijke hoofdstukken onder te brengen d. w. z. hunne g[eschi]edenis van het begin af tot het einde afzonderlijk [te beschrij]ven? Overigens is in den Briel de gang der dingen geweest als elders, maar met lokale eigenaardigheden. Ik reken daartoe de Leenbeurs, een in 1581 gesticht fonds bepaaldelijk tot hulp van de huisgenooten des geloofs, dat in den loop der jaren in rijkdom toenam en nog altijd een groote rol speelt in de Brielsche armenzorg, welke ook bij Merula's bekende stichting nog immer overvloedig baat vindt. Voor de geschiedenis der Waalsche gereformeerden beschikte dr. Veltenaar over belangrijke documenten; ook de remonstranten waren hier van beteekenis, in den loop der 18de eeuw in goede verstandhouding met de gereformeerde kerk, die, „van de kleine zuster, die de tering had, geen kwaad had te vreezen" (332). Het is niet vriendelijk gezegd, maar de toon des schrijvers is overigens waardig, al laat hij zich verleiden dr. G. Vos na te zeggen, dat Oldenbarnevelt „zich vergrepen had aan het volksgeloof, de volkskerk en het volksideaal" (170). Aan het onderwijs wijdt de schrijver terecht veel aandacht en er is waarheid in zijn vraag „wat er van het onderwijs der smalle gemeente zou zijn terecht gekomen, indien de kerk zich over de kinderen van het volk niet had ontfermd" (389). Eene verdienste van het boek is nog, dat de leidende figuren Reinier Donteclock, Willem Crijnsze, Theophilus Rijckewaert duidelijk naar voren treden. Ten bewijze van de aandacht, waarmede ik het werk las, vergunne men mij nog eene enkele aanteekening. Ofschoon de auteur de zonden en overtredingen van het gereformeerde volk zeker niet naar voren brengt, blijkt toch ook in den Briel weer duidelijk, dat onverdachte rechtzinnigheid en kerkelijke macht allerminst bij allen samengingen met strengen, zedelijken wandel en dat de sabbathschennis groot was. Dat men zich „nogal eens schuldig maakte aan bedrog in den handel" (121) klinkt al te naïef. Op blz. 164 lees ik, dat het remonstrantisme in Den Briel geen martelaars kweekte, maar op blz. 165, dat een aantal remonstranten uit hunne betrekkingen werden ontzet. Op blz. 136 heet Willem Crijnsze gehuwd met Heylwig Heymans (of Colvius ?) weduwe van H. van den Corput; op blz. 151 heet zijne eerste vrouw Jannetje Jans, zijne tweede Catharina Pieters. Van koning Willem I zegt de auteur (461), dat hij de kerk in de boeien zijner organisatie sloeg. De bekende voorstelling. Maar wat had men toch beters verwacht, zoo de koning niet had doorgetast?

Een enkel woord over den vorm. Dr. Veltenaar schrijft met levendigheid en warmte. Zijn onderwerp had blijkbaar zijn gansche hart. Zijn stijl doet herhaaldelijk denken aan dien van den bekenden Brielschen historicus Been. Stellig is er directe invloed, omdat de schrijver met Been over zijn onderwerp sprak (56): zijne teekening is er te warmer om geworden, als bij het schetsen van schilderachtig Den Briel (300 vlg.). Jammer, dat hij zich tegelijk schuldig maakt aan die bekende slordigheden, die wel diep zijn ingeworteld, dat ze zelfs hier niet werden ontweken. „Bachelier in de godgeleerdheid, scheen zijne geleerdheid" (78). „Beroepen naar Den Briel, gaf de kerkeraad hem." (178). „Beroepen den 3den Maart, had de bevestiging plaats." (253), voorts „verplichtend" voor „verplicht" (65. 191 noot). Maar trots deze feilen is het werk in zijn geheel zeker geslaagd. Het is eene eerste studievrucht en dient dan nog vooral geprezen te worden om soberheid, zelfbeheersching en macht over de rijke stof: eene aanwinst voor onze lokale geschiedbeschrijving, met de voltooiing waarvan wij den auteur in oprechtheid mogen gelukwenschen. Ik eindig met een getuigenis af te schrijven over de rijke Brielenaars, dat

Digitized by Google

voor onze dagen niet zonder actualiteit is: „Sij dachten ook in het midden van hunnen welstant en het toenemen der tresoren aan 't arme volkske in de nijpende noot" (308).

Leiden. L. Knappert.

Λεκα Αρβανιτη, μαλλιαρου, Κουφια Καρυδια, **Liverpool, The Liverpool Booksellers Co. 1915.**

Een pseudoniem kan men de naam Λέκας Ἀρβανίτης niet noemen, daar in de bundel herhaaldelik gesproken wordt van de schrijver onder diens gewone, in Griekenland vermaarde, naam: Alexandros Pallis. De bekende strijder voor de volkstaal, beroemd geworden door zijn bewonderde en gehate vertalingen van Homerus en van het Nieuwe Testament, heeft hier in een zeer fraai uitgevoerde bundel oorspronkelik en vertaald werk bijeengebracht. Het boek begint met een vertaling van Euripides' „Cycloop", dan komt de „Koopman van Venetië", vervolgens het eerste boek van Thucydides, een fragment van Kant's „Kritik der reinen Vernunft", en, onder opstellen van andere aard verspreid, de overzetting van een paar studies van Karl Brugmann en Thumb, en van Andersen's „'t Lelike Eendje." Talrijke polemiese stukken, in proza en poezie, ook beoordelingen van Pallis' eigen werk — waarin hij gelaakt en geprezen wordt — vormen met kinderliedjes, navolgingen van Heine, Hugo, Burns, Byron enz. het tweede gedeelte van het boek (in 't geheel 559 blz., bij een dikte van $1\frac{1}{2}$ cM.).

Pallis is een krachtig man. Hij staat aan 't hoofd van een der grootste handelshuizen te Liverpool en vindt niettemin tijd voor veelzijdige beoefening van taal- en letterkunde. Met de durf en de vastheid van een ondernemend koopman heeft hij partij gekozen in de taalstrijd; tegenstand verhoogt zijn energie. Hij is een ultraradikaal voorstander van 't gebruik der volkstaal en in zijn taalbeschouwing partikularist. Het Grieks dat hij in zijn jeugd gesproken heeft is voor hem de enige norm; de koncessies die in de steden mensen van zijn beschaving aan de officiële taal gedaan hebben, ook in hun dageliks spreken, aanvaardt hij niet. Hij spot er mee en schaamt er zich van zijn kant niet voor om μαλλιαρός, eig. „langlokkige", „nieuwlichter", genoemd te worden; dat scheldwoord van de puristen laat hij op de titel van zijn boek afdrukken. Gemakkelik is zijn taal voor beginners niet; zij ondervinden al dadelik last van Pallis' besluit om de aksenten, overtollige aanwijzingen die andere volken kunnen missen, weg te laten. Dat zijn radikalisme de mensen zal afschrikken, deert hem niet; hij voorkomt alle schampere opmerkingen van zijn critici door de titel van zijn boek: Κούφια Καρύδια, „loze noten", ijdele pogingen.

Die „loze noten" zouden ook voor zijn vrienden, voor wie het boek is gedrukt (ik weet niet zeker of het ook in de handel verkrijgbaar is), alleen de waarde hebben van een curiosum, indien de schrijver alleen over moed en vastheid van wil had te beschikken. Maar Pallis is tevens een dichter van groot, ook door zijn tegenstanders erkend, talent. Daardoor is het een genot zijn vertalingen te lezen: zijn proza is rijk en lenig, getuigend van een biezondere virtuositeit om zowel een eenvoudig sprookje als 't Duits van Kant weer te geven. Het partikularisme van de schrijver zal, vrees ik, de invloed van zijn voorbeeld verzwakken. Het is wel pikant zulk een streng vasthouden aan de moedertaal in de engste betekenis van het woord bij iemand aan te treffen die zich even goed thuis gevoelt in Liverpool als in Griekenland, in Parijs als in Calcutta. Maar het is wel meer opgemerkt dat onophoudelik reizen bij ons de liefde voor de plekjes waar we jong waren doet toenemen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Gutenberg-Gesellschaft. 13/15er Jahresbericht.

Uit het 13e/14e en 15e *Jahresbericht* van de Gutenberg-Gesellschaft te Mainz — loopende respectievelijk over de jaren 1913/15 en 1915/16 — blijkt, dat ook op deze vereeniging de oorlog zijn nadeeligen invloed heeft uitgeoefend. In drie jaren verloor zij niet minder dan 48 leden, terwijl er slechts 9 nieuwe toetraden, zoodat het totale aantal gewone leden thans ruim 460 zal bedragen. Het getal Nederlandsche leden, dat in de laatste jaren telkens met 1 stijgende was, is sedert 1913 blijven staan op 10. Tegenover de andere landen maakt dat nog een heel goed figuur. Frankrijk telt er slechts 11, Engeland 18, Italië 4, Noorwegen 3, Oostenrijk 24, Rumenië 2, Rusland 4, Zweden 4, Zwitserland 8, Spanje 2, Hongarije 8, Amerika (Ver. Staten) 29, België 5, Brazilië 1, Denemarken 2. Alles vóór den oorlog.

Van na 1914 worden er geen ledenlijsten meer gegeven, daar het buitenland niet gevoeglijk te bereiken was. Het bovenvermelde verlies van omstreeks 40 leden heeft dan ook bijna uitsluitend betrekking op Duitschland. En hoeveel zullen er in het buitenland tijdens of na den oorlog uittreden? We hopen, dat het er geen een zal zijn. De geleerden behoorden een op zichzelf staande „Republiek" te vormen, die boven den diplomatieken en politieken wirwar van onze tijden staat, en die uitsluitend streeft naar wat in de menschelijke beschaving schoon, goed en waar is.

Het omvangrijke werk van Hans Koegler over de sier-initialen der Baselsche drukkers, op welks belang, ook voor Nederland, reeds vroeger (jg. XXI, kol. 75) gewezen werd, en welks uitgave reeds in 1912 in het uitzicht werd gesteld, is jammer genoeg tot na den oorlog — of ad Kalendas Graecas? — verschoven moeten worden, daar Koegler in actieven legerdienst is. Eenzelfde bericht bereikte mij omtrent Prof. Zedler te Wiesbaden, wiens voor Nederland veelbelovende studiën — volgens hem immers is de kunst om met losse gegoten typen te drukken werkelijk het eerst in Holland uitgevonden (vgl. *Museum*, XXII. 26-27) — dus eveneens wellicht nooit zullen verschijnen.

Den invloed, dien de oorlog uitoefent kan men ook duidelijk bemerken aan de sommen, welke voor aankoop van boeken zijn besteed. Voor de jaren 1913/14 — 15/16 zijn het respectievelijk 4494, 1836 en 1413 Mark. Onder de aankoopen van het laatstgenoemde vereenigingsjaar dient bijzonder vermeld te worden een fragment van een *Donatus*, gedrukt met de typen van den Drukker van het *Speculum humanae salvationis*. Verschillende dergelijke fragmenten vindt men ook in Nederland (vgl. Campbell, *Annales de la typogr. néerl.*, La Haye 1874, n. 612 ss.). In de laatste jaren zag ik twee fragmenten op de Duitsche boekenmarkt, een bij Ludw. Rosenthal te München (Cat. 105, n. 1360 a) en een bij Baer te Frankfort (*Bücherfreund*, 1913. I, n. 5474). Of het Gutenberg-Museum

Digitized by Google

een van deze twee, of weer een ander fragment heeft aangeworven, blijkt niet uit het *Jahresbericht* (S. 6). Zooals bekend, zocht Campbell den drukker van het *Speculum humanae salvationis*, en over het algemeen de geheele Nederlandsche prototypografie, niet te Haarlem maar te Utrecht, voornamelijk omdat verschillende stukken van het oudste drukwerk te voorschijn kwamen uit boekbanden, die te Utrecht waren vervaardigd.

Aan het 13e *Jahresbericht* is als Bijlage toegevoegd een opstel van den intusschen gesneuvelden Hermann Falk over *Giambattista Bodonis Typenkunst*. Bodoni, een drukker te Parma († 1813), zocht met succes naar nieuwe en meer aesthetische vormen van drukletters. Na tot ongeveer 1788 meer getracht te hebben bestaande typenvormen te verbeteren, kwam hij daarna met eigen ontwerpen voor den dag. Vooral muntte Bodoni uit in een logische verdeeling en een aesthetisch aspect van zijn titelbladen, waarbij hij natuurlijk ook nieuwe ideeën bracht omtrent de verdeeling van het zetsel, de juiste verhouding der witte randen der bladzijden, enz. enz. Ofschoon niet allen even enthousiast over Bodoni's aesthetische opvattingen oordeelen, ontkent toch niemand dat hij een kunstenaar was. Reeds tijdens zijn leven werd zijn kunst bewonderd en nagevolgd ook buiten Italië, speciaal in Duitschland en Oostenrijk. In Frankrijk hield de invloed van Didot's letterkunst het doordringen van Bodoni's ideeën min of meer tegen. Onlangs werden door een Amerikaansche firma Bodoni's typen weer op den voorgrond gebracht, door een moderniseering der „Bodoni-Type-Family." Facsimile 2 geeft daarvan een proeve. Nog 10 andere facsimiles van Bodoni's typen of navolgingen daarvan zijn aan Falk's opstel toegevoegd. De indruk dien zij op ons, twintigste-eeuwers, maken is niet zoo sterk, omdat wij in de laatste halve eeuw reeds meer mooi, aesthetisch drukwerk te zien hebben gerkegen. Maar in Bodoni's tijd, toen de smakeloosheid hoogtij vierde, moet zijn bescheiden en toch sprekende type, en vooral zijn logische en nuchtere, maar toch pakkende titelbladverdeeling ongetwijfeld een grooten indruk hebben gemaakt op allen, die eenigen kijk hebben op de aesthetische verzorging van een boek.

Woerden. fr. B. Kruitwagen. O. F. M.

SCHOOLBOEKEN.

De Meno van Plato, bewerkt door **Dr. H. D. Verdam.** Groningen, Wolters. 1916. (Pr. f 0.90).

Dr. Verdam heeft den Meno bewerkt, als leesboek voor het gymnasium; de vraag die men zich dus stelt bij de beoordeeling van de bewerking, is in hoever zij geschikt is jonge menschen den Meno te leeren genieten en bewonderen.

Beschouwt men den Meno hoofdzakelijk als kunstwerk en stelt men zich ten doel de leerlingen den kunstenaar te openbaren, dan lijkt mij dit boekje daartoe een zeer geschikt hulpmiddel. De inleiding tot den dialoog zelf is helder en beknopt, en naast de taalkundige noten vindt men tal van aanteekeningen en opmerkingen die het werk levend en boeiend maken. De vertalingen in de woordenlijst zijn levend en actueel, niet dictionnaire woorden die den lezer niets zeggen. Een leeraar, die het Athene van Socrates kent, zal het niet moeilijk vallen aan de hand van dit boekje de leerlingen het fijne en geestige van den dialoog, de levendigheid van de karakterteekening, en het boeiende van het drama te doen doorvoelen en bewonderen en hen te doen genieten van de schoonheid van de taal.

Of het doorlezen van dit boek de leerlingen echter een inzicht zal geven in Plato's philosophie, meen ik te moeten betwijfelen. Het is mogelijk dat Dr. Verdam van oordeel is, dat de logische en ethische vragen, die Plato in den Meno stelt en ten deele oplost buiten het bereik van jonge menschen van achttien jaar liggen. Maar dan vrees ik, dat die leerlingen, die geen litterairen aanleg hebben en alleen gegrepen worden als de gedachte van een werk voor hen na te denken is, koud tegenover den Meno zullen blijven staan; geirriteerd door het lange doorpraten over onderwerpen, die zij meenen dat buiten onzen gedachtenkring liggen; gehinderd door de zwakheid van de redeneering als zoodanig op veel punten, en vooral door de kleinburgerlijke schijnbescheidenheid van Socrates, die onder het gestadig roepen van: „Ik weet niets", de meest positieve dogma's verkondigt.

Ik voel het als een leemte in de behandeling van den inhoud van den Meno, dat er niet een poging gedaan is de leerlingen te doordringen van het besef van de diepe ernst van het Socratische „nietweten", en van het groote belang van Plato's theorie van het „aangeborene" zijn van ons weten, en hen te doen begrijpen dat de problemen, in den Meno eenvoudig en aanvankelijk gesteld, nog steeds den menschelijken geest bezig houden.

Iedere leeraar echter, wien de philosophische inhoud van den Meno ter harte gaat, kan dankbaar gebruik makend van het vele uitstekende dat in deze uitgaaf geboden wordt, naar eigen inzicht die leemte aanvullen.

Breda. W. Kuenen.

Nederlandsche Letterkunde. Schrijvers en schrijfsters vóór 1600. Door **L. Leopold,** Directeur der Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Groningen, en **W. Pik,** Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Utrecht. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.25).

I.

Deze historisch-letterkundige bloemlezing is een handig boek, met drie niet fraaie verkleinde middeleeuwsche miniaturen en een fragment op ware grootte van een oud handschrift versierd. In het voorbericht wordt gezegd, dat deze bloemlezing als inleiding kan dienen tot de Nederlandsche Letterkunde van De Groot, Leopold en Rijkens, en ingericht is volgens de beginselen in dat werk gevolgd. Naar de meening der verzamelaars zal ze gebruikt kunnen worden (op een slaafsch gebruik rekenen de samenstellers daarbij echter niet) bij *elke* Geschiedenis onzer letterkunde, groot en klein, en ook — zonder dergelijke handleiding [1]). Aan de bibliographie is veel zorg besteed. Kan zij op volledigheid niet bogen, zij geeft genoeg om hun, die van een auteur of van een periode meer bijzonder studie willen maken, daartoe de middelen aan de hand te doen. Bij de samenstelling der bibliographie is vooral

[1]) „Een bloemlezing moet niet tevens een geschiedenis der letteren willen zijn", zegt Dr. J. A. N. Knuttel. De pro's en contra's mochten wel eens alle tegen elkaar worden afgewogen.

Digitized by Google

gelet op de behoeften van leerlingen en autodidacten, bij wie, al lezende, de lust mocht ontstaan om te komen tot uitgebreider lectuur, tot uitvoeriger geschiedenis. Dezen zullen goed doen, zegt het voorbericht, zich zoo spoedig mogelijk aan te schaffen, behalve de bekende werken van Te Winkel, Kalff, Prinsen en De Vooys: Dr. F. A. Stoett, *Beknopte Middeln. Spraakkunst* (2 deeltjes) en Dr. J. Verdam: *Middeln. Handwoordenboek*. Men vertrouwt zijn oogen niet, als men dit leest! Hoe nu? Zullen ook belangstellende *leerlingen van H. B. S. en Gymnasium* goed doen, zich al deze werken aan te schaffen en dat.... zoo spoedig mogelijk? Waar moeten de jongelui het geld van daan halen om dat alles te koopen, en den tijd om het te bestudeeren? Hebben ze niets anders te doen? Zijn er geen andere vakken, die evenzeer hunne belangstelling eischen? Multatuli zou, dunkt me, op zijn eigenaardige manier, zulk een raad „onzedelijk" hebben genoemd.

Aan de verzamelaars mag de lof niet worden onthouden, dat deze bloemlezing, van vele toelichtingen en ophelderingen voorzien, rekening houdt met nieuwe theorieën, nieuwe beschouwingen en inzichten, de hypothesen van Bédier, de nieuwe onderzoekingen over den Reinaert, de groote waardeering, die de mystieken thans genieten, met het „eerherstel" der Rederijkers en met de pogingen om belangstelling te wekken voor onze eerste Renaissance-dichters.

Het bestek eener aankondiging van schoolboeken in het *Museum* laat niet toe op den inhoud dezer bloemlezing nader in te gaan. Het „Lied van Halewijn" geeft ook hier weder de m. i. verknoeide lezing, waarvoor Hoffmann von Fallersleben aansprakelijk is te stellen:

„Doen zij dat bosch ten halve kwam,
Halewyns zoon haer tegen kwam."

II.

Op zulke Hoogere Burgerscholen en Gymnasiën, waar het onderwijs in de letterkunde niet angstvallig wordt beperkt tot de eischen van de eindexamens, wordt zeer zeker gesproken over enkele schrijvers en schrijfsters vóór 1600, maar de krap toegemeten tijd gedoogt niet, ze uitvoerig te behandelen en te lezen.

De verzamelaars van dezen nieuwen bundel — de eerste van hen is eenige maanden geleden na een werkzaam leven overleden — waren van een andere meening, en zij zijn de eenigen niet. Te benijden zijn docenten, die tijd kunnen vinden en opgewektheid bezitten om eenige maanden lang hunne leerlingen met zulk een, uit den aard der zaak wel wat eentonig en droog boek, bezig te houden, zonder dat de belangstelling der klasse tot beneden het vriespunt daalt. Dan is er de prozaïsche bedenking, dat vele ouders tegen hooge boekenrekeningen bezwaar hebben en daarmede wordt, b.v. hier in Den Haag, rekening gehouden bij het opmaken der jaarlijksche boekenlijst. Is het ook wel goed te praten, dat, terwijl tegenwoordig overal en door iedereen wordt aangedrongen op beperking van het onderwijs tot het noodzakelijke — en dit dan goed en grondig — de samenstellers van letterkundige bloemlezingen al maar voortgaan met dikke en dikkere boeken te maken, alsof er geen wolkje aan de lucht was? De oorzaken hiervan zijn vele en velerlei, van welke m. i. een der voornaamste gelegen is in den veelslachtigen aard van zulke werken: voor het voorbereidend hooger en het middelbaar onderwijs zijn ze bestemd, maar ook voor onderwijzers bij het L. O., autodidacten en andere belangstellenden. Nu is het buitengewoon moeielijk eene bloemlezing samen te stellen, welke voor allen gelijkelijk geschikt zou zijn, en door toepassing van Roemer Visscher's „elck wat wils" geeft men aan die boeken allicht een omvang en inhoud, als voor het *schoolonderwijs* minder wenschelijk, althans niet het meest wenschelijk is. Het bovenstaande betreft niet alleen en niet in de eerste plaats den nieuwen bundel van Leopold en Pik, maar de aankondiging dezer bloemlezing geeft mij gelegenheid om te uiten, wat al lang op 's harten grond ligt. Moge, wie mijne meening onjuist acht, zich hiermede troosten, dat van oudsher de beste stuurlui aan wal plegen te staan. —

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 6den herzienen druk van M. A. P. C. Poelhekke, *Woordkunst.*

Bij Weidmann in Berlijn verschenen in de Sammlung griech. u. latein. Schriftsteller mit deutschen Anmerkungen nieuwe uitgaven van: K. Halm, *Ciceros ausgewählte Reden*, III (15de dr,, bew. d. W. Sternkopf), en O. Korn, *Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso*, II (4de dr., bew. d. R. Ehwald).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de *Museum* XXIII, kol. 361 vermelde 1ste serie *Treurspelen van Aeschylos en Sophokles vertaald* door Dr. L. A. J. Burgersdijk, verscheen thans het tweede deeltje, *Sophokles: Antigone* (pr. per gecartonn. deeltje *f* 0.60, bij inteekening op een serie *f* 0.50).

De Redaktie ontving de zesde druk van de Gids voor Gymnasiasten door Dr. J. van Wageningen (Groningen, P. Noordhoff, 1916, pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.30). Gelijk bij vorige drukken is gebruik gemaakt van verschillende opmerkingen die aan de samensteller zijn medegedeeld; in de hoofdstukken over leger en schouwburg zijn enkele wijzigingen aangebracht, de paragraaf over Aristoteles is uitgebreid. — Een tweede druk is verschenen van Dr. R. Dietrich, Lateinische Sprüche (Dresden—Leipzig, Kochs Verlagsbuchhandlung, 1914, pr. M. 1.60). Deze bloemlezing van Latijnse spreuken, voorzien van Duitse vertalingen of aequivalentia (soms worden ook Griekse en Franse parallellen genoemd, een enkele maal een Engelse spreuk) is verdeeld in 7 hoofdstukken, getiteld de temperantia, de silentio, de amicitia enz. De vergelijkingen zijn niet altijd treffend; in een boekje dat, blijkens verschillende aantekeningen, voor de schooljeugd is bestemd, is het eigenaardig de matigheid te zien aan prijzen met Varro's gezegde „est modus matulae" (blz. 6).

Het Comité catholique de propagande française à l'Etranger zond aan het *Museum* de volgende werkjes, alle uitgekomen bij de firma Bloud et Gay te Parijs en alle handelend over vraagstukken die de oorlog aan de orde heeft gesteld: Morton Prince, La guerre telle que l'entendent les Américains et telle que l'entendent les Allemands; V. Giraud, Pro Patria (10 korte opstellen); C. Jullian, La place de la guerre actuelle dans notre histoire nationale (rede ter opening van de kolleges aan het Collège de France); Mgr. du Vauroux, bisschop van Agen, Du subjectivisme Allemand à la philosophie catholique; R. Doumic, La défen-

Digitized by Google

se de l'esprit francais (tegen „le théâtre indésirable" met zijn voorliefde voor echtbreukdrama's etc., aanprijzing van „le retour à la culture française", die de schrijver verwacht van een minder naar Duits model vervormde studie der klassieke Oudheid); G. Fonsegrive, „Kultur" et civilisation; V. Delbos, Une théorie allemande de la culture (over de „energetische Imperativ" van Ostwald). H.

Van von Wilamowitz' Reden aus der Kriegszeit is een vijfde deeltje verschenen; de eerste redevoering, getiteld Alexander der Grosse, verheerlikt de Macedoonse veroveraar als koning, staatsman en veldheer, de tweede (Rede zum Jahresfeste der Universität) handelt over 't verschil tussen Helleense, Romaanse en Germaanse opvattingen en deelt mede hoe de redenaar het onderwijs in de klassieke filologie wenst te hervormen. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rhein. Museum, LXXI, 2: J. H. Lipsius, Die attische Steuerverfassung u. d. attische Volksvermögen. — E. Fraenkel, Zur Gesch. d. Wortes *fides*. — A. Ludwich, Hom. Gelegenheitsdichtungen. — H. F. Müller, *Φύσις* bei Plotinos. — H. Kallenberg, Procopiana. — Th. Birt, Laus u. Entlausung. Ein Beitr. zu Lucilius u. Martial. — Miszellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXVII—XXXVIII, 9: M. Pohlenz, Kronos u. d. Titanen. — R. Linder, Kön. Luise u. d. sittl. Erneuerung Preuszens.

In het paedagog. ged.: P. Sickel, Leibniz als Förderer des Unterrichts- u. Bildungswesens. — G. Rosenthal, Lessing u. Leonardo da Vinci. — Th. Litt, Geschichtsunterricht u. Sprachunterricht. — H. Lamer, Die Dardanellen im Altertume.

Bijdragen Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde, IV, 2: Bijlsma, Rotterdam's handelsverkeer met Engeland, 1635—1652. — De Savornin Lohman, F. D. Changuion. — Van Dam van Isselt, Een lang uitgestelde reis (Lev. handel). — Van den Berg, Documenten Hist. Manuscripts (vervolg). — Japikse, Hist. literatuur (April—Oct. 1916).

Revue Historique, CXXIII, 1: Bémont, Les institutions municipales de Bordeaux au moyen âge. — Pfister, Mémoire sur l'Alsace 1735. — Bulletin historique: Histoire grecque.

Hist. Zeitschrift, 116, 3: Von Below, Die Ursachen der Reformation. — Ulmann, Zur Entstehung der Kaisernota vom 16 Nov. 1814. — Naumann, Zur Theorie der Geschichte und Kunstgeschichte.

Studiën, LXXXVI, Dec.: W. Mulder, Het zevende eeuwfeest van de Orde der Predikheeren. — L. P. P. Franke, Ed. Verkade over het Tooneel. — J. v. Ginneken, Nova et Vetera. — Is. Vogels, Kriekende Kriekske, II. — J. Stein, Engelsche Geleerden over Wetensch. en Godsd., II. — E. Mengelberg, De plechtige Jaarmis der St. Gregorius-Vereen. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Caland, Rogerius' Open-Deure: Gött. Gel. Anz. 1916, Okt. (Zachariae).

Caland en Fokker, Verhand. over het Hindoeïsme: Gött. Gel. Anz. 1916, Okt. (Zachariae).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

J. H. A. GÜNTHER,

A MANUAL OF ENGLISH PRONUNCIATION AND GRAMMAR

FOR THE USE OF DUTCH STUDENTS.

DERDE DRUK.

Prijs, gebonden . . f 2,75.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zooeven verscheen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen als Deel XXIII:**

HIPPOLYTUS I,

Weerlegging van alle ketterijen,

BOEK 1—V,

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers). . **f 0.60.**

Digitized by Google

᠎# MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 5.** **Februari 1917.**

Von Wilamowitz-Moellendorff, Die Ilias und Homer (Vürtheim).
Breithaupt, De Parmenisco grammatico (v. IJzeren)
Studien zur semit. Philologie u. Religionsgeschichte, J. Wellhausen gewidmet (Snouck Hurgronje).
Haupt, Zur niederdeutschen Dietrichsage (v. d. Ent).
Gosses en Japikse, Handboek t. d. staatkundige geschiedenis v. Nederland (Blok).
Schoolboeken:
Van Rooyen, Ciceronis pro Sex Roscio Amerino Oratio (Lely).
Kroes, Zur Wiederholung (Verwer).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Die Ilias und Homer. Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 15).

„Und nun ist uns ein Heil widerfahren." Aldus stond geschreven in de Neue Zürcher Zeitung, die ik op den avond van den 24en Augustus 1916 te Zürich in handen nam.

Héél het blad was gewijd aan krijg en nogmaals krijg. In gesloten colonnes trokken de oorlogsberichten aan het oog voorbij. Niets dan bloed en verschrikking; te treffender voor wie het leest in de rustige stemming van eene aan den meeroever insluimerende weeldestad. En dan op eenmaal die blijde boodschap: „uns ist ein Heil widerfahren." Ge leest niet verder onder de ontroering. Wat mag het zijn? Zou het dan toch gelukt zijn om den wereldbrand op eenmaal meester te worden? Zou een wijze het verlossende woord hebben gesproken? Dan bedwingt ge u niet langer, maar grijpt met uw blik naar de volgende woorden. „Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff hat, durch den Krieg gedrängt, ... ein Iliasbuch *geschaffen*."

En France tout finit par un sourire! Het is goed om zich met dien glimlach te wapenen tegen hetgeen de nabije en de verdere wereld om u te zien en te hooren geeft. Glimlach alleen!

Zeker; toen in 1795 Fr. A. Wolf met zijne Prolegomena naar voren trad, was Europa niet minder in oorlogsspanning en beroering dan thans. Toch vermocht hij door zijn uitgesproken twijfel aan de eenheid der Ilias groote emotie te wekken in de europeesche kringen. Goethe, Herder, Schlegel, wie niet, openden wijd de oogen voor het hun nieuwe perspectief. Het scheen, alsof voor de belangstelling in den krijg om Troje de belangstelling in den Revolutiestrijd zou tanen. Wolfs autoritaire stem sloeg in. Men bukte voor zijn gebaar. Eerst na honderd jaar zou het openlijk worden uitgesproken, niet dat Wolf ongelijk had, maar dat zijn ijdelheid zich listig had meester gemaakt van den arbeid eens onberoemden voorgangers. Toen, in 1795, „musste man glauben was der erste Philologe seiner Zeit versicherte."

Thans? Ja, tháns! Het huidige Duitschland heeft geen Goethes, Herders, Schlegels, die voor de „homerische Frage" zich zouden kunnen interesseeren. Maar het heeft een klassieken philoloog te Berlijn, die ver en ver boven een F. A. Wolf uitsteekt. De europeesche samenleving zou zich echter voor geen Iliasfrage meer warm maken, zelfs al heerschte er vrede tusschen den wolf en het schaap. De klok is verzet. Vooruit, achteruit, naar ge wilt. Maar verzet. L'histoire ne se répète jamais. En daarom klinkt die Heilsroep zoo dwaas.

Men mag evenwel de uitingen van een feuilletonist niet euvel duiden aan den schrijver van het boek, dat tot de geboorte van de aankondiging aanleiding gaf. Integendeel. Eene publicatie van Wilamowitz blijft immer voor philologen een belangwekkend feit. Hoeveel of hoeweinig er van zijne conclusiën moge worden steekhoudend bevonden — en veelal is dit quantum niet gering —, zelfs dáár, waar hij scheen mis te tasten, placht toch steeds de wijze, waarop dit geschiedde, „anregend" te zijn. En wijl hij een op literair terrein bijzonder fijn voelende wakkere geest is, wijl hij niet minder kunstenaar dan vakman is, en het bij hem om de zaak en niet om ijdelheidsstreeling gaat, grijpt men gretig naar zijn bij uitstek persoonlijk werk; hem wenscht men zich als „graecus" te denken en de gedachten aan die graecitas alléén te wijden.

Wilamówitz heeft echter thans die beperking niet gewild. De opdracht van het jongste boek aan zijn zoon, die ἀνὴρ ἀγαθὸς γενόμενος ἀπέθανεν, doet achter den philoloog het beeld van den vader rijzen. De philologen in de staten ten Oosten onzer grenzen mogen te hunner tijd door hun woord tot vijandige gezindheid tegen den duitschen geest hebben bijgedragen, zij dragen, niet minder dan de geleerden onder hunne tegenstanders, op eerbiedwaardige wijze de slagen, die er vallen. Verjongde manlijkheid zal het kenmerk zijn eener wetenschap, die door deze droeve loutering gegaan, wederom op-

Digitized by Google

staat, vrij van den roest, die het leven der kleine belangetjes kweekt. Het is iets waard de groote daad te hebben medegemaakt, de groote daad, in wier gloed het kleinzielige gedoe van het gezeten gemeenschapsleven wegschroeit. En wij gunnen den vader zijn trots, wanneer hij verklaart van den gesneuvelden zoon: „er war auch befähigt dieses Buch zu beurteilen."

Zullen wij het den ostelbischen edelman óók gunnen, indien hij de zegetrompet steekt? „Der Krieg ist wenn nicht der Vater so der Geburtshelfer dieses Buches. Als seine Dauer gebot und sein siegreicher Verlauf gestattete die Gedanken auch noch auf etwas anderes zu richten als die Gefahr des Vaterlandes, vermochte ich doch nur bei einem Reinen, Grossen, Ganzen zu verweilen etc." Is dit „ciceronianisches Pathos", gelijk de duitsche aankondiger beweerde? Ik voor mij had er de gedachte aan iets *hols* niet aan willen verbinden; meer die van iets overvols. Doch ter zake.

Wilamowitz met alle waardeering voor de alexandrijnsch-kritische behandeling van den tekst, die hij met Bekkers methode vergelijkt, waarbij uit de massa der mss. slechts de „meest betrouwbare" worden gegrepen, eischt thans eene philologie, die historisch ziet en boven Aristarchus uit gaat, niet blijft staan bij de aristarcheïsche athetese „auf Grund seines Glaubens an den einheitlichen Homer." Immers tegenspraak in den tekst, *die als eenheid werd beschouwd*, was voor Aristarchus voldoende grond tot athetese. „Dabei kann recht vieles verworfen sein, das uns vom höchsten Werte sein könnte, in dem wir wohl gar das Echte erkennen würden. Kein Zweifel, dass wir überraschende Aufklärung finden würden, wenn wir das Handschriftenmaterial der alexandrinischen Bibliothek benutzen könnten." Hij keert zich tegen eene kritiek, die op de gedachte aan de *eenheid* der Ilias wortelt. Derhalve de vaan gevoerd, waarin geschreven staat niet de naam van F. A. Wolf, doch die van den Abbé d'Aubignac, die inderdaad alles reeds gezegd had, wat Wolf slechts op eleganter wijze formuleerde: d'Aubignac, wiens oordeel zich had vrijgemaakt van het fransche classicisme en die, zonder vakman te zijn, het dorst loochenen, dat Ilias en Odyssee eenheden zijn als de Aeneïs. „Was er ausspricht, sind Tatsachen, an denen nur der blöde Köhlerglaube rütteln kann!"

Wij denken hierbij, hoe Aristarchus ondanks chorizonten, als Hellanikos, zelfs aan de gedachte heeft vastgehouden van den éénen dichter van Ilias èn Odyssee. Zijne autoriteit had sinds de richting aangegeven, zoodat Seneca het eene ziekte der Grieken noemen kon, te vragen wat ouder was Ilias of Odyssee. Ongetwijfeld was het dan ook een mannenwerk van D'Aubignac in 1715, toen hij in zijne Dissertation sur l'Iliade, de nimmer betwijfelde eenheid der Ilias dorst aantasten. De naam van den bescheiden, onbekenden man ging in de duisternis te loor en gaf den zelfzuchtigen Wolf gelegenheid met zijne op D'Aubignacs onderzoekingen gebouwde Prolegomena naam te maken. Evenwel, Wolf ontkende de mogelijkheid eener eenheid op grond der meening, dat in een tijd zonder kennis van het schrift, een epos van dien omvang niet kon worden geschapen. De hypothese nu dier schriftlooze periode miste redelijke basis. Ook gaf Wolf geen analyse der Ilias. Tóch had zijn woord gezag. Karl Lachmann's Betrachtungen über Homer trachtten een achttiental liederen uit de Ilias uit te pellen. Zijne Liedertheorie werd uitgewerkt door Köchly, die zijne Iliadis Carmina XVI publiceerde. Ook G. Hermann in zijn opstel van 1832 „de Interpolationibus Homeri" beaamde de mogelijkheid uit de Ilias de oorspronkelijke Einzellieder te reconstrueeren. Wel trad Nitzsch met kracht voor de verdediging der eenheid op, doch vond bestrijding in K. L. Kayser. Voor dezen mocht de eenheid niet gelden. Zijn *stijlgevoel* belette hem in de Ilias blind heen te zien over duidelijke stijlonderscheidingen. Wat hij echter ontkende was de mogelijkheid eener restitutie der rhapsodieën.

Met de eerlijke oprechtheid, die het sieraad is van het rijke geleerdenleven van Hermann Usener, heeft deze hoogstaande philoloog het voor Kayser opgenomen, toen diens ware, blijvende verdiensten door sluw berekenende, doch veel minder beduidende, collega's evenzeer dreigden te worden weggemoffeld, als zij Kayser bij zijn leven hadden vermogen neer te houden. In 1881 gaf Usener de „Homerische Abhandlungen" te Leipzig uit, waarin hij het beste van wat Kayser had gepraesteerd met pieteit had verzameld. De voorrede daarbij geschreven is Useners strafgericht over de perfidie eener Heidelbergsche philologenknoeierij. Sinds dien heeft voortgezet onderzoek op het gebied der germaansche en romaansche epiek — en wij noemen daarbij Ker's „Epic and Romance" 1897, Heusler's „Lied und Epos in germanischer Sagendichtung" 1905 — het onderscheid aangewezen tusschen den stijl van het straffe korte lied en dien van het breed uitgedijde epos. De vondst van Bacchylides' balladen en Corinna's carmina bracht voorbeelden van het *grieksche lied* aan het licht. Men zag, hoe uit het lied zich ontwikkelt het Kleinepos, welk tusschenstadium wordt aangegeven door het Hildebrandslied (± 800): een oud *zingbaar lied* in den nieuwen vorm van het *gereciteerde gedicht* gebracht, terwijl de stijl nog epische breedte mist. Hier is de overgang van den homerischen *phorminxzanger* tot den stafvoerenden *reciteerenden rhapsode*. De wording van het Grootepos was nu zichtbaar. Doch tevens dat uit onze Ilias zich geen Einzellieder laten snijden; hoogstens kan men de stof aanwijzen voor Einzellieder.

G. Hermann had daarover anders gedacht. Hij geloofde aan één hoofdlied, waaromheen andere liederen zich als kristallen hadden afgezet. Eene Kern-theorie derhalve. In Bethe's Homer van 1914 (Ie dl.) keert de kerntheorie terug, doch op grond der nieuwere inzichten omtrent lied en epos gewijzigd. De Mènis, het epos van Achilles' toorn, heet bij Bethe de kern onzer Ilias. Deze kern bepaalde voor goed aanvang midden en einde van het toekomstige epos. Immers een later dichter, een Athener der zesde eeuw, zou in die Menis een aantal zelfstandige Kleinepen hebben verwerkt, zóó, dat het resultaat, *onze* Ilias, wéér eene eenheid is. Bethe komt dus tot twee Homeri, tot twee Iliades, beide eenheden.

Wilamowitz gaat den weg op van Kayser. Het stijlonderscheid is de wichelroede, die de plaatsen leert vinden, waar het zuivere water vloeit. „Am allerspätesten habe ich das sehen gelernt, worauf ich nun den höchsten Wert lege, den Unterschied des Stiles.... also die verschiedenen dichterischen Individuen. Wer es nicht bemerkt wird es leugnen." Aanbevolen wordt — en zeker niet ten onrechte — de interpretatie op grond der oude grammatici, Scholiën dus èn Eustathios. Dan,

Digitized by Google

een onderzoek in den geest eener moderne opgraving: eerst afdragen van de jongste lagen, daarna van oudere, totdat de burcht zelf zichtbaar ligt, gezuiverd van de restanten der latere nederzettingen. „Weil Θ ein Stück der jüngsten Schicht ist, habe ich es zuerst behandelt". Het resultaat dier behandeling is, dat Θ — met ietwat gewijzigde grenzen — de brug heet te slaan van H over I en K naar Λ en verder. „Also dass der Dichter eine vorhandene Ilias um die beiden Einzelgedichte erweitern wollte." Dit is „die Grundlage auf der wir weiter bauen", pag. pag. 59. —

Aangezien stijlcriteria moeten beslissen, is het wel de moeite waard in de door Wilamowitz geroemde Homerische Abhandlungen van Kayser diens oordeel over enkele passages uit de Ilias na te gaan. Hoe wordt bij voorbeeld geoordeeld over Ω? Wilamowitz zelf oordeelt aldus: „Ω ist ein Einzelgedicht von vollendeter Geschlossenheit. Achilleus in seiner Trauer, Achilleus den Hektor schleifend, dat ist ein herrliches Eingangsbild; in den Totenklagen bei Hektors trotz allem erreichter Bestattung klingt das schöne Gedicht versöhnend aus. Nichts vermisst man. Ueberall ist derselbe Stil, reif und weich. Wir wollen das Gedicht wahrhaftig nicht geringer einschätzen als Schiller getan hat." Thans Kayser: „ultima rhapsodia nonnullis v. d. quasi coronare videtur opus, quia sic Achillis ingenium admodum acerbe et crudeliter exsequentis vindictam emollitum appareat et mitissimo humanitatis sensu nobilitetur. Sed haec magnanimitas multum sui splendoris eo amittit, quod Achilles Hectoris cadaver nonnisi Iovis iussu et excellentium donorum expectatione commotus reddit. Facile quidem est hanc scaenam pulcherrimis coloribus illustrare: assiduus Homeri lector *talibus pigmentis non fallelur*; accurata animadversio vix ullam patietur residere in animo dubitationem, quin haec Iliadis rhapsodia ordine extrema aetate quoque postrema sit." (p. 46). „Meo quidem sensu ultimae Iliadis rhapsodiae in quibus actioni fastigium imponitur Σ-Ω nequaquam a nitore et pulchritudine pares sunt primis A-Z." (p. 43). Aan wiens zijde wij wenschen te staan in oordeel over Ω kan niet twijfelachtig zijn, doch wel vraagt men, hoe stijlcriteria van waarde kunnen zijn bij zulk een tegenstrijdig oordeel tusschen in *gelijke richting* oordeelende mannen. Behoeven wij den geletterden lezer onzer dagen te vragen hoe zijn oordeel luidt over I? Wilamowitz zegt p. 65: „der Versuch den Phoinix auszuscheiden bricht den Edelstein aus der Krone dieser jungen Dichtung ersten Ranges." En Kayser? „Die Anlage des ganzen und die Ausführung desselben leidet an einer übertriebenen Weitläufigkeit, überladen ist die Rede des Phoinix." (p. 19). En pag. 21: „Von dem Verfasser der Achilleis, welchem ausser T-Ω einiges aus Σ angehört, gilt der über I ausgesprochene Tadel in noch grösserem Maasse. Man vergleiche z. B. die überaus weitläufige Beschreibung des Wagenkampfes. Wenn Achill etwas vor andern auszeichnet, so ist es grössere Grausamkeit und Blutgier, besonders gegen Hektor, den er aufzehren möchte." Zóó een stijlcriticus over de schitterendste deelen onzer Ilias, over I, Ψ, Ω, Σ. En toch steunt Wilamowitz' beschouwing over Θ op Kaysers werk, op de Abhandlungen „deren Ergebnisse sich dauernd behaupten werden" (p. 26). Men vraagt zich af, tot hoeveel analysen en reconstructies der Ilias wij nog veroordeeld zullen zijn, als het zeer subjectieve stijlonderscheid zal moeten beslissen en een ieder zijn tegenstander zal overtroeven door het afdoende woord: „Gij voelt hier geen stijlonderscheid! Nu ik wel. Ik ben derhalve de bevoegde, gij, die het nog te leeren hebt." Daarmede vangt een nieuwe honderdjarige krijg aan.

Reeds bij Cauer Grundfr.², 505 staat te lezen de volgende redeneering: Θ is stilistisch minderwaardig, doch Θ maakt, dat I in de Ilias eene plaats vindt. Immers uit H 400 vg. blijkt, dat de Grieken den eersten strijd niet slecht gestreden hadden. Indien nu toch in I 14 Agamemnon weenend kan optreden, is dit eerst mogelijk doordien Θ met het ongunstige resultaat van den afgebroken strijd er tusschen treedt. Dus zeide Kayser terecht, dat Θ gedicht is om de situatie te scheppen, die voor I noodwendig was. En daar nu niemand beweren zal, dat Θ en I van één auteur zijn, moet werkelijk de Presbeia als een „einzelnes Gedicht bestanden haben."

Nu is vooreerst niet waar, dat de situatie in H op het einde voor de Grieken zoo gunstig staat. Zij hebben de stad niet kunnen nemen (vg. H 343). Dat de Trojanen aanbiedingen doen, vloeit voort uit hun bewustzijn, dat door hunne bedreven zonde de toekomst voor hen onzeker is (402). Géén der partijen voelt zich sterk. Diomedes tracht bij de Grieken den moed er in te houden, doch na het bouwen van den wal brengen de hemelteekenen hen in eene diepe depressie, vs. 479: τοὺς δὲ χλωρὸν δέος ᾕρει! Zou aan dit einde van H zich niet geschikt hebben kunnen aansluiten de droeve stemming van Agamemnon in het begin van I? Daarvoor was Θ niet noodig. Dat in Θ de stemming der Grieken nog meer daalt dan zij op het einde van H reeds was, komt natuurlijk aan den inzet van I tengoede. Dat de dichter in het zeker niet uitnemende boek Θ den overgang tot de vernedering der Achaeërs nog geleidelijker heeft willen maken, zal ieder met instemming erkennen. Het daartoe dienende boek moest uitteraard van secundaire beteekenis zijn.

En voorts: wij kunnen ons wel voorstellen, dat er eens een Kleinepos bestond, dat zoo ongeveer den inhoud der Presbeia had, een gedicht als afgerond geheel opgebouwd uit de in liederen verheerlijkte stof: „hoe men tot Achilles toog om hem weder in den strijd te brengen, doch hoe die welgemeende toeleg mislukte." Eene voorstelling van zulk een gesloten Kleinepos kan bijvoorbeeld de in I opgenomen Meleagerepisode geven, die nog in liedvorm eenigermate uit Bacchylidesballade kenbaar is. Ook is het mogelijk zich te denken, dat die Presbeia als een nieuwe steen in het metselwerk der Ilias werd ingelascht. Er zullen er zijn, die deze methode van werken een dichter onwaardig achten en vragen zullen, of het in andere kunsten, bv. schilderkunst, wel voorkwam, dat een volledig schilderstukje geplakt werd op het doek van een uitvoeriger tafreel en daarna zoolang aan de randen werd bijgestreken, totdat het met het grootere werk één geheel vormde. Evenwel, laat zulk een redactioneel werk, waarbij schaar en lijmpot dienst doen, eenmaal op de Ilias zijn toegepast. Dan blijft echter de vraag: is niet de verzoeningspoging in I een voorlooper op de werkelijke verzoening in T? Eene vraag, die door Bethe en Wilamowitz met *ja* zal worden beantwoord. Zij meenen immers, en niet ten onrechte, dat T niet zonder I kon ontstaan: T 261 zweert Agamemnon den eed, dien hij in I 132 beloofde. Welnu, kan men zich eene Ilias denken, waarin Achilles in zijn in A opgevatten wrok volhardt en zich aan den strijd blijft

Digitized by Google

onttrekken? Toch wel niet. Moet men dan niet aannemen, dat de dichter die A maakte aan de gebeurtenis in T, de μήνιδοσ ἀπόρρησισ, dacht? Doch T veronderstelt I; derhalve kan men zich moeilijk aan de gedachte onttrekken, dat er tusschen A, I, T, een onverbreekbare band bestaat, die eene *latere* inlassching van I geheel buiten sluit. Of het moest zijn, dat de dichter, die zich tot het maken van A zette, reeds kennis droeg van het voleindigde I, *en daarmede rekening hield.* Doch dan is de hypothese betreffende de schepping van Θ als „noodwendig om I in te lasschen" eene verkeerde. Wie echter vraagt, waardoor dan toch al die beroering over I is ontstaan, waardoor de achterdocht tegen I rees, die ontmoet als argumenten, naast het hoofdbezwaar in Λ 609 en Π 49—100 gelegen, slechts een paar losse beweringen. Zoo zou I 404 „de rijkdom van Apollo's tempel te Pytho", een bewijs zijn voor de late compositie van I. Alsof iemand waarlijk iets zekers afweet omtrent Delphi in de vroege eeuwen, die aan de instelling van den agoon voorafgaan. En het hoofdbezwaar? Dit is door Roemers verklaring (Hom. Aufs. p. 50 vgg.) van de baan geschoven.

Wij gevoelen er dus niet veel voor de hypothese aangaande Θ en I te aanvaarden. Wel blijft Θ suspect om menig zakelijk bezwaar. K echter maakt ook nu nog veel meer den indruk van een Einzelgedicht. Shewans boek dringt dien indruk niet weg en men is geneigd de antieke traditie voor de ware te houden met deze wijziging, dat omstreeks 600 de Doloneia in het complex der Ilias was opgenomen. 't Bewijs daarvoor levert de Brusselsche vaas. Mon. Piot XVI.

Ook Athla en Lytra worden door Wilamowitz „abgetragen." „Zwei Einzelgedichte, das darf als notorisch gelten." Erkend wordt de voortreffelijkheid der beide zangen, maar zij hebben zich ingedrongen. Derhalve worden zij afgesneden en vult Wilamowitz het slot aan „gelijk het oorspronkelijk was": Achilles bestormt Troje, dringt in de stad, doch wordt door Paris en Apollo gedood. Dit is, gelijk men ziet, de Aithiopis. Nu, fraai was dan de afloop der Ilias niet. Drie helden, Patroklos, Hector, Achilles, ziet men vallen. Bij den dood van elk dezer is de lezer in onvrede geraakt met de lotsbeschikking, vooral als een Achilles valt door een Paris en Apollo zoowel aan Hectors als aan Achilles' sneuvelen medeplichtig is. Bevrediging blijft uit. Wel gelukkig zou derhalve de redacteur-dichter mogen heeten, die, na eerst in I een prachtige aanwinst voor het Iliasepos te hebben gevonden, nu wederom een paar Einzelgedichte in zijne nabijheid trof zoo uittermate geschikt om het ongunstige slot der Ilias te vervangen en de heerlijke bevrediging te brengen van de lijkspelen voor Patroklos en van Hectors lijk aan de zorg der zijnen teruggegeven. Bedenkt men daarbij, dat, toen hij ook de oude Patrokleia een anderen afloop wilde geven en daarvoor Σ wenschte te gebruiken, hij nogmaals, in dat Einzelgedicht Σ, een parel vond, dan mag men het lot zegenen door welks goedgunstige luim hem telken male bijzonder schoone en bijzonder passende carmina ten dienste hebben gestaan. Wij kunnen ons immers moeilijk voorstellen, wat de Ilias zijn zou zonder de volledige uitbeelding van Achilles' karakter zooals de Presbeia deze geeft, of zonder Ω, dat tegenover de vernedering van Achilles in A, tegenover zijn trots in I, hem als overwinnaar teekent, doch als een overwinnaar bij wien de wrok geweken is voor gevoelens van deernis. Daarom maakt het tegenwoordige epos, dat na de harde aanvangsscène met een bevredigend tooneel eindigt, den indruk van een afgerond geheel, waarin de Presbeia het hoogtepunt is met aanstonds volgende peripetie. Snijdt Wilamowitz Ω af, dan doet hij dit op grond van den „reifen weichen Stil." Zeker is de stijl weeker, maar werd dit niet bedongen door het onderwerp? Wat zou de dichter voor iemand geweest zijn, indien hij het onderhoud van Priamus met Achilles ingeleid door de aangrijpende verzen μνῆσαι πατρὸς σοῖο geschreven had in den stijl van Hectors strijdroep οἴσετε πῦρ? En is de stijl van Priamus' toeroep van den wal tot Hector in X nu minder week en rijp? En toch ligt naar Wilamowitz oordeelt „in X das echte wie rein vor." Allerminst zou ik de stijlcriteria bij de discussie willen uitschakelen, omdat de een anders gevoelt dan de ander. Immers dan zou men ook moeten ophouden te philosofeeren, wijl de systemen elkaar zoo ver ontloopen. Doch dat men er zich toch van bewust blijve, hoe subjectief deze criteria zijn, hoe het gebouw dat daarop komt te rusten op drijfzand staat. Wegens den weeken toon heet Ω „*jünger* als Homer"; maar de homilia van Hector en Andromache is een Einzelgedicht, dat *ouder* heet dan Homerus en door dezen zou zijn opgenomen. Waarlijk bij zulk handelen met het Scheidewasser der Kritik wordt men schichtig. Waar het noodig is, gaat bij de heeren het Scheidewasser over boord! Hooren wij Bethe p. 117: „Die Berechtigung stilistischer Kriteriën so wichtig sie mir bei der Homeranalyse sonst auch erscheinen, ist mir in dieser Frage bedenklich." Hoe is het mogelijk, dat een criticus naar zulk eene willekeurige methode durft opereeren.

Wat komt dan volgens Wilamowitz aan Homerus, „den grooten dichter van Smyrna" toe? Wat componeerde hij „op Chios", hij wiens Ilias vóór 700 in haar wezenlijke deelen klaar was? De eerste zeven boeken tot vs. 321, het elfde tot Ψ 256, met dien verstande dat heele stukken daarin, b.v. Σ, T, Y, zóó door een lateren bearbeider zijn omgewerkt, dat van het echte ongeveer niets over is, terwijl in Φ, X, Ψ het echte nog zuiver bewaard is. Het slot der homerische Ilias is, gelijk wij boven zagen, geheel veranderd. Homerus dichtte op grond eener massa Einzelgedichten en kleine Epen, wier stof hij totaal nieuw vormde, of, terwijl hij het voorhanden gedicht „überarbeitete." In het kader der genoemde boeken heeft hij veel, wat reeds als Einzelgedicht bestond, opgenomen, b.v. heel B-E het Diomedesepos, de Glaukosepisode, Hectors bezoek in Ilios, Hectors duel met Aias en nog veel meer, o. a. Σ, T, ook de Patrokleia, die in Ueberarbeitung thans voor ons ligt. Waarlijk men krijgt de aandoening van een bezoek aan Troje's ruïnen, waar het bouwwerk der negen lagen zoo in elkander grijpt, dat eerst de technische oogen er weg in vinden: Wilamowitz' belofte, dat zijne methode die eener opgraving zou nabij komen, is glansrijk vervuld. En met dezelfde gevoelens van rust, waarmede de bezoeker van Troje, het opgejaagde stof ontvlucht, op een brok steen der 6e laag gaat zitten met de vrome illusie, dat dit dan toch het echte Troje is, waarvoor Hector streed, met die aandoening doorbladert de lezer A, dat dan toch echt „van Homerus" wordt verklaard. Homerus heeft dan ten minste het voorwoord voor de Ilias gedicht, liever nog, het voorwoord voor eene Achilleïs, die door „hineinarbeiten" van een Hektorgedicht (M-O), een Dio-

Digitized by Google

medeskleinepos, een Agamemnongedicht, eene Patroklea, door Homerus zelf tot een grootepos werd uitgebreid. In de genoemde kleinepen glansden de helden wier namen zij droegen. In het grootepos glanst de held „der tragische Held von unheimlicher Grösse" Achilles.

Wilamowitz' „Ilias van Homerus" hoewel armer aan schoonheid dan de onze en onbevredigend van slot, is een geheel. De spanning in dit geheel is minder groot, doordien in het midden de climax der Presbeia ontbreekt. Overigens heeft de schrijver niet getracht door nieuwe schakeering en samenvoeging van de compositiedeelen van het overgeleverde gedicht een ánder geheel te verkrijgen, wel inziende hoe dergelijke pogingen tot dusverre geen succes hadden. Iets wat sterk voor de structuur van ónze Ilias pleit. Het denkbeeld, dat Homerus bouwde met *de materie vervat in* reeds voor hem bestaande Kleinepen — een denkbeeld, dat wel bij niemand ter wereld verzet moest ontmoeten — is door Wilamowitz vervangen door de stelling, dat wel áldus de Ilias gebouwd werd, doch tevens met behulp van reeds bestaande gedichten. Dit vereischte den arbeid van een met overleg uitknippenden, samenlijnenden, bijwerkenden redacteur. Hier schuilt de aanleiding tot oppositie. Eene oppositie, die haren Homerus slechts als zelf creëerend dichter wil zien, een dichter die alleen de ὕλη, niet het kleed der ὕλη, van kleinepen gebruikte. Wilamowitz wijst de antieke lappen aan, die de dichter-redacteur inlaschte in den nieuwen epischen mantel; elders wijst hij op nog merkbaar kleurverschil, waar de antieke coupons niet meer zijn uittelichten, of waar zij zijn overgeverfd. Hij zou het kunnen probeeren een tekst in kleuren te laten afdrukken.

Of is de tegenstand tegen den redacteur-dichter wel sympathiek, doch gaat hij te ver? Waar immers het epische vers een stereotiep vers was en zeker geen persoonlijk bezit, wijl iedere zanger, die epische verhalen voordroeg, van dit aan vaste vormen en metrische wetten en gepetrifieerde woordverbindingen gekluisterde vers gebruik maakte, lijkt het erger dan het is, als men zegt: Homerus componeerde niet slechts met de matérie, maar met de eigen vérzen van voorgangers. Het feit, dat men eens Thebaïs, Cyclica, Hymnen, alle op Homerus' naam zette, bewijst toch wel in de eerste plaats voor het doorgaans onpersoonlijke karakter van den hexameterzang. Doch merk dan op: die onpersoonlijkheid bestaat juist niet voor Wilamowitz c. s., die immers nú nog op stijlverschil durven scheiding maken.

Reeds hebben wij boven op het hachelijke en subjectieve van dit procédé gewezen, dat — gelijk ook heden ten dage nog wel bij beoordeeling van eenvormige versificaties geschieden zal — licht kan onderscheiden tusschen het werk van een houterigen en van een smaakvollen epicus, doch zich bij de onderscheiding van twee geverseerde dichters licht misrekent. Ja, de praemisse van Wilamowitz' werkmethode: „stijlonderscheid zij criterium", is, zoo wij wel zien, zelfs een bezwaar tegen zijne opvatting van het ontstaan van onze Ilias. Want als het stijlonderscheid tusschen meerdere dichters van epische zangen eens zóó groot was, dat ook thầns nog daarop kan worden geschift, dan moest dit groote onderscheid den redacteur-dichter zelfs hebben weerhouden om gansche stukken van verschillend begaafde poëten zoo maar in zijn gedicht over te nemen. Wij mogen toch wel aannemen, dat de bekwame dichter van A fijngevoelig genoeg was om door de hinderlijke oneffenheid, die er zoodoende in zijn opus kwam, te worden ontstemd. Maar was het stijlonderscheid bij zijne voorgangers niet van dien aard, of een kunstenaar kon het wagen de verschillende coupons samen te voegen tot één kleed, dan vragen wij met alle waardeering voor het distinctieve vermogen van een Wilamowitz (een iudex elegantiarum si quis alius): „is uw criterium wel deugdelijk genoeg?" En wie de toepassing er van nagaat èn bij Kayser, èn bij Bethe èn bij den berlijnschen hoogleeraar, hij zal eindigen met een bedenkelijk hoofdschudden. Wij gelooven — en mogen anderen de kwestie ook eens van deze zijde bezien —, dat Wilamowitz zich treft met zijn eigen wapen. Voorts zouden wij, zonder ondankbaar te zijn, toch willen opmerken, dat een puzzle, als de dualis in de Presbeia is, onopgelost is gebleven zelfs voor Wilamowitz' Scheidewasser. En zijn het niet juist zulke bezwaren, waarop de scherpte van het seceerend procédé zou moeten blijken?

Openlijk te verklaren, dat men, niettegenstaande principieele bezwaren, in een boek van dezen schrijver veelvuldig den klauw van den leeuw voelt, dat men op menig punt het licht ziet van zijn doordringend verstand, is eene banaliteit. Loftuiting van anderen heeft hij niet van noode. En wij anderen brengen eene zwijgende hulde aan den grooten vakgenoot door ons met hartstocht te verdiepen in zijn werk. Nog bergt het jongste boek veel, dat hier onbesproken blijft: onderzoekingen over sage, lied en epos, over de Athena van Ilios, over twee oude volksboeken, over den delischen hymnus, het prooemium der Theogonie en meer. Ook daar verwacht de schrijver zelf niet eene algemeene instemming. Zoo zouden wij aangaande de Athena van Ilios willen vragen, waarom juist het magistrale werk van den Oostenrijker Wilhelm over het Lokrische Meisjesoffer (Jahrb. O. Arch. Inst. 1911) onvermeld bleef. Misschien dat de lectuur daarvan ook Wilamowitz meer belangstellend zou stemmen voor praestaties van schrijvers der laatste jaren, wier conclusiën, evenals die van Wilhelm, weinig strooken met de moeilijk te volgen uiteenzetting van den berlijnschen hoogleeraar. Diens bekenden, forschen, gansch persoonlijken stijl vinden wij terug in de „Einleitung." Aangename aandoeningen zal het Wilamowitz' landgenooten, die zich met het Iliasvraagstuk in de jongste jaren bezig hielden, nu wel niet verschaffen, als hij verklaart „de moderne literatuur niet te „berücksichtigen." „Ich kenne sie zu wenig." Eigenlijk een verlossend woord: de Homerusstudie dreigt te verstikken onder den berg der versleten Iliascomposities en Odyssee-analysen. Het wordt tijd schoonmaak te houden, wil niet iedere toekomstige verhandeling, van hoe hooge waarde ook, bedreigd worden met afmakende kritiek, wijl de reeds lang in rafels uiteengevallen hypothesen van Mayer und Müller niet „gebührend" werden „berücksichtigt". Er is echter eene grens gesteld ook aan het niet-kennen. Als Wilamowitz bij voorbeeld beweert, dat er in Holland geen unitarische uitgever van Homerus bestaat, overschrijdt hij de gewettigde grens der ars nesciendi. En aan onwettige grensoverschrijding mag een Wilamowitz niet schuldig staan.

Leiden. J. Vürtheim.

Digitized by Google

De Parmenisco grammatico scripsit **M. Breithaupt.** (*ΣΤΟΙΧΕΙΑ*, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der griechischen Wissenschaft herausgegeben von Franz Boll, Heft IV). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 2.80, geb. M. 4).

Dat deze Heidelbergsche dissertatie is opgenomen in de bij Teubner verschijnende serie Στοιχεῖα is ongetwijfeld daardoor gewettigd, dat de schrijver het meest in zijn kracht blijkt te zijn, wanneer hij op het terrein der antieke astronomie komt. En dit gebeurt meermalen: Parmeniscus, een overigens niet veel beteekenende leerling van Aristarchus, schijnt zich gaarne met cosmographische quaesties te hebben beziggehouden. Vooral daarom was een poging gerechtvaardigd om de weinige fragmenten, die van hem bewaard zijn, te verzamelen en te commentarieeren en ze hun plaats aan te wijzen. Het laatste was het bezwaarlijkst; de heer Breithaupt heeft hier, gelijk blijkt uit de noot op blz. 58, gemeend te moeten afwijken van zijn leermeester Fr. Boll, die oordeelt, dat alle fragmenten tot het strijdschrift Πρὸς Κράτητα kunnen worden teruggebracht. Zeker pleit het voor de vrijzinnigheid van den promotor, dat hij hier den promovendus zijn eigen weg heeft laten gaan; maar ik geloof niet, dat laatstgenoemde verstandig deed door van die vrijzinnigheid gebruik te maken. Dat Parmeniscus behoord heeft tot de leerlingen van Aristarchus, die meenden, met handhaving van eigen zelfstandigheid, hun meester te moeten bijstaan in den strijd met Crates, blijkt met zekerheid uit het scholium op Ilias VIII 513; maar dat hij een specialen commentaar op Euripides heeft geschreven, acht ik volkomen onbewezen, of liever hoogst onwaarschijnlijk: de zes Euripides-scholiën, waarin zijn naam vermeld wordt, kunnen zonder eenig bezwaar teruggaan op zijn hoofdwerk of op zijn astronomisch tractaat, indien dit bestaan heeft. Omtrent dit laatste punt durf ik niet met dezelfde beslistheid te oordeelen; maar de groote belangstelling, die Crates bezat voor cosmographie en sterrekunde wettigt het vermoeden, dat zijn tegenstander ook hier wel wat op hem aan te merken had, dat hij in zijn polemiek ter sprake kon brengen; wanneer deze gissing juist is, dan verdwijnt de grondslag voor de veronderstelling, dat een afzonderlijk werkje over sterrekunde door hem samengesteld is. In ieder geval schijnt het, dat hij in de astronomie meer recht van spreken had, dan in rebus grammaticis: wat van Parmeniscus' philologische opmerkingen bewaard is gebleven, is al heel onbeduidend en vertoont een sterke neiging tot spitsvondigheid, die tot domheid voert, zooals ook de heer Breithaupt erkent. Des te meer verbaas ik mij, dat hij meent aan Parmeniscus niet zoo'n absurditeit te mogen toeschrijven als de lezing ἐμεῖο δ'ἔδησεν ''Αρης ἀλκτῆρα γενέσθαι in Σ 100; wat toch te halen is uit de in de scholiën bewaarde verklaring ὁ δὲ πόλεμος τὴν ἐμὴν. ἀφελόμενος πανοπλίαν ἔδησέ μου τὴν ἔξοδον ὥστε ἀλκτῆρα μὴ γενέσθαι Πατρόκλου, ὅπερ ἐστὶ βοηθόν. Er zijn nog wel erger dingen door Alexandrijnsche grammatici gezegd. —

Het ongetwijfeld nuttige, van kennis en scherpzinnigheid getuigende boekje van den heer Breithaupt wordt ontsierd door zijn wanhopig onvermogen in het Latijnsch taalgebruik. Waarom niet, indien voor de dissertatie Latijn verplicht was, de voor een ruimer publiek bestemde publicatie in het Duitsch gegeven? Het wordt waarlijk te veel gevergd, als men telkens bij de lectuur eener nieuwe brochure zich weer moet gaan gewennen aan de Latijnsche kinderschreden van den auteur.

Den Haag. J. van IJzeren.

Studien zur semitischen Philologie und Religionsgeschichte, Julius Wellhausen zum siebzigsten Geburtstag am 17 Mai 1914 gewidmet von Freunden und Schülern und in ihrem Auftrag herausgegeben von Karl Marti. Giessen, Töpelmann 1914. (Pr. M. 18).

De 22 bijdragen, die ons onder bovenstaanden titel worden aangeboden, zijn, zooals men dat verwachten kan, van zeer uiteenloopenden inhoud en waarde. De meest bescheidene, maar niet de minst kostbare is de door A. Rahlfs samengestelde lijst, in 235 nummers, van Wellhausens geschriften. Wie in de geschiedenis van Israël en van Arabië geen vreemdeling is, zal zeker, na zijne herinnering door die welsprekende lijst te hebben opgefrischt, met dubbele dankbaarheid en eerbied het uitstekende portret beschouwen, dat aan den feestbundel voorafgaat. Eene critische behandeling der overige 21 bijdragen zou ongeveer evenzoo vele opstellen vereischen en de competentie van één enkele teboven gaan. Wij bepalen ons derhalve tot eene korte aanduiging van haren inhoud.

K. Albrecht tracht naar een uitwendig criterium de 5de afdeeling der gedichten van den Joodschen dichter Moshe ibn Ezra (11de—12de eeuw n. C.) die het Arabische tadjnîs-dicht navolgde, critisch te zuiveren. G. Beer reconstrueert uit het Jesajaboek (1—39) zijn echten Jesaja, wiens toekomstideaal volgens hem het universeel-humane is, dat in het Protestantisme zijn hoogtepunt bereikt, en welks materialistische verbasteringen men in het nieuwe Jodendom, het Katholicisme en den Islam kan vinden. A. Bartholet oefent tekstcritiek op eenige verzen van Deuterojesaja, met behulp der LXX en der metriek. A. A. Bevan ontsteekt nieuw licht over de ontwikkelingsgeschiedenis der legende van Mohammeds hemelvaart. K. Budde grondt zijne voorstelling van het ontstaan van het Boek Amos op eene analyse van Amos 7 : 10—17 in verband met het begin van het boek. Fr. Buhl onderzoekt de beteekenis van den Hebreeuwschen woordstam lûṣ of lîs. C. F. Burney determineert den weg, waarlangs Gideon de Midjanieten verdreef (Richteren 7 : 22). C. H. Cornill beantwoordt alle nog overgebleven vragen betreffende het ontstaan van Genesis 49 en lost het probleem van den Jahwistischen dekaloog op. H. J. Elhorst verklaart de Israëlitische rouwgebruiken niet als afweermiddelen, maar deels als verzorging der dooden, deels als bestanddeelen van een aan den Dood gewijden eeredienst. W. Frankenberg wijst op de verschillende graden der determinatie als een tot dusver te eenen male onderschatten factor ter verklaring van de ontwikkeling der Semitische talen. A. von Gall onderzoekt den oorsprong van den aan Jahwe toegekenden koningstitel en diens ontwikkeling in en na de ballingschap. G. Buchanan Gray toont uit de papyri van Elephantine aan, dat de gewoonte om kinderen naar hunne grootvaders te noemen onder de bevolking dier plaats wel gebruikelijk is geweest. H. Guthe geeft van Jesaja 7 : 14—17 eene nieuwe verklaring, die vooral berust op de verhouding van het teeken tot de daarbij behoorende profetie. P. Haupt herstelt uit den tekst van Richteren V eenen zegezang,

Digitized by Google

waarschijnlijk het werk van een dichter uit de stad Deborat (thans Dabûrijja), na den onder leiding dier stad ondernomen strijd bij Taanach tegen den Hetiet Sîsera gedicht. H. Holzinger vestigt de aandacht op den invloed der ethische religie op de ontwikkeling der instelling van het huwelijk in Israël, vindt, dat de vrouw in de wetten van Hammurabi niet hooger gesteld wordt en acht invloed van Babylon op de huwelijkswetten der Israëlieten onwaarschijnlijk. L. Köhler wijst aan, hoeveel eene nieuwe uitgaaf van Gesenius' handwoordenboek over het Oude Testament zou winnen, wanneer meer stelselmatig rekening gehouden werd met de resultaten der conjecturale critiek; verder waarschuwt hij tegen de neiging om etymologisch licht in Assyrië te gaan zoeken, terwijl het vaker dan men wel meent in het Hebreeuwsch zelf te vinden is. A. Lods verklaart het oorspronkelijke begrip van den mal'ak Jahwe uit de voorstelling der naar buiten tredende ziel, den dubbelganger der animistische psychologie. K. Marti neemt de plaatsen uit het Boek Zacharia, waaruit twijfel aan het profeetschap van Zacharia blijkt, tot uitgangspunt eener vergelijkende beschouwing der profetie vóór en na de ballingschap. J. Meinhold ziet in de centralisatie van den eeredienst den triomf, niet van den steenen tempel over de tent van Jahwe, maar van den Jahwe van Jerusalem over dien van Kanaän, welke laatste sedert den overgang van Israël uit het nomadenbestaan tot het gezeten leven, zijne gebondenheid aan de ark had verwisseld voor vereering op verschillende plaatsen. R. W. Rogers besluit uit vernieuwde vergelijking der Oudtestamentische met de Assyrische en de Egyptische gegevens tot twee expedities van Sennacherib tegen Jerusalem: in 701 en tusschen 688 en 682. C. Steuernagel duidt de uitdrukking „Jahwe, de god van Israël" na de centralisatie van den eeredienst als benaming van den Jerusalemschen Jahwe in tegenstelling met den op de hoogten vereerden, en geeft over den zin dier woorden in de oudere periode eene vernuftige hypothese, die evenwel te gecompliceerd is om haar met een paar woorden te kenschetsen.

In eene korte voorrede richt Karl Marti zich tot Wellhausen om mede te deelen, dat de van zelf sprekende gedachte om den genialen man, aan wien de geheele wetenschap van het Semitische Oosten, vooral die van het Oude Testament, de grootste dankbaarheid schuldig is, op zijn zeventigsten geboortedag hulde te bewijzen, slechts enkele maanden vóór den gedenkdag rijpte, zoodat men de hoop moest opgeven, met eene uitnoodiging tot medewerking allen te bereiken, die hiervoor in aanmerking zouden komen. Er moest derhalve eene keus gedaan worden, en Marti richtte zich toen in het bijzonder tot dezulken, van wie hij mocht aannemen, dat zij van harte aan het eerbetoon zouden deelnemen.

Zichzelf mocht Marti als aangewezen beschouwen om de leiding der zaak op zich te nemen omdat hij de Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft redigeert, waarin weliswaar Wellhausen nooit eene bijdrage plaatste, maar die haar ontstaan toch dankt aan de door Wellhausen gewekte beweging. Men kan hiermede vrede hebben, en het toch betreuren, dat Marti ten aanzien van een gewichtig punt, waarop zijne competentie te wenschen overliet, niet den raad van meer bevoegden heeft ingewonnen. Blijkbaar heeft hij betreffende den kring van Wellhausens vrienden niet beschikt over de gegevens, die noodig waren om bij de zooeven genoemde keus het juiste te benaderen. Een feestbundel voor Wellhausen, waaraan noch Nöldeke, noch Goldziher, noch Littmann — om slechts enkele namen te noemen — bijgedragen hebben, lijdt aan eene onvolledigheid, die door den korten tijd der voorbereiding niet te verontschuldigen is, want geen hunner zou, meenen wij, de uitnoodiging onbeantwoord gelaten hebben. Gelukkig had Wellhausen de opstellen van zijne talrijke oudste en beste vrienden niet noodig om zich te overtuigen van hunne waardeering voor zijn persoon en zijn werk.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

W. Haupt, Zur niederdeutschen Dietrichsage. Berlin, Mayer & Müller. 1914. (Pr. M. 8).

In de serie Palaestra zijn als het 129e nummer deze onderzoekingen over de Dideriksage verschenen. Zij handelen over deze sagenstof voorzoover zij in Neder-Duitschland verbreid is, dus over de *þidrekssaga af Bern*. De schr. gaat niet in op de moeilijke vraag naar de compositie der saga, maar tracht een beeld te geven van de ontwikkeling der stofgeschiedenis van eenige hoofdstukken: resp. de Dietleibsage, de Slavenoorlogen, de „Saksengeschiedenis in de þ.S." (waaronder schr. in hoofdzaak de Exilsage verstaat) en de historische Dideriksage. In een kort voorwoord kondigt de schr. zijn doel aan. In het 1e hoofdstuk wil hij aan de hand der Dietleibsage bewijzen, dat in „Nordalbingie" de Diderikpoëzie zich zelfstandig ontwikkelde tot in de 13e Eeuw. In het 2e hoofdstuk voert hij alles wat de þ. S. van gevechten met de Hunnen, Wilkinen en Russen vertelt terug op de historische Slavenoorlogen der Saksers in de 11e en 12e Eeuw. In de beide laatste hoofdstukken tracht hij de oude Dideriksage in haar „verreinigten" vorm te herstellen door afscheiding van alle jongere sagenvormingen. Ten slotte tracht hij de ontwikkeling der historische Dideriksage te schetsen „von den Heldenliedern bis zu den Epen."

Ten einde de methode van den schrijver te leeren kennen, willen wij het 1e hoofdstuk, dat over de Dietleibsage, aan een nadere bespreking onderwerpen.

Tot het juiste begrip komt het mij wenschelijk voor den inhoud van de þetleifr-episode in de *þ.S.* kort te verhalen. þetleifr, in Skåne geboren als zoon van den Deenschen Biturulf en van de Saksische Oda is in zijn jeugd een luie, slecht oppassende jongen, die niets liever doet dan in de keuken in de warme asch te liggen (een zeer bekend motief, o. a. voorkomend in *Beowulf*), totdat zijn sluimerende heldennatuur tot uiting komt in een gevecht met 12 roovers. Daarna wil hij niet langer thuisblijven, neemt afscheid en begeeft zich op weg naar Bern: hij wil den beroemden held þiðrekr zien. Zijn vader waarschuwt hem niet te vechten met zijn ouden vriend Sigurðr grikkr (= de Griek) noch met koning þiðrekr. 't Gevolg is natuurlijk dat de strijdlustige zoon juist wel met Sigurðr, die hem op een *alpandyr* tegemoet rijdt, den strijd aanbindt. In den nacht, die den strijd onderbreekt, komt Sigurðs dochter bij onzen held in bed. Den volgenden morgen overwint þetleifr en verlooft hij zich met de dochter. Verder reizende vindt þ. den koning eindelijk in Rome bij koning Erminrekr. Daar

Digitized by Google

gedraagt hij zich bij de feestelijkheden zeer onbeschoft, richt, hoewel hij onder een valschen naam nederig de functie van stalmeester des konings vervult, een kolossaal feestmaal aan en verpandt om aan 't geld te komen de wapenen en paarden van Þidrekr, Heimir en Viđga. Hij treedt tegen Erminrekr brutaal op en wordt door Valtari tot een tweekamp op leven en dood uitgedaagd. Þetleifr overwint, maar schenkt Valtari het leven."

Uitgaande van een innerlijke analyse van het aan dit verhaal ten grond liggend Nederduitsch gedicht, komt Prof. R. C. Boer in zijn werk „Die sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern" (Halle 1910) tot de conclusie, dat de kern van dit verhaal gelegen is in de episode met Sigurđr grikkr, welke reeds in de Bertangalandsfor (één der oudste gedeelten van de Þ.S.) verondersteld wordt. Van dezen held, die weldra zooals zoovele anderen onder Þidreks helden wordt opgenomen, wordt vervolgens een jeugdgeschiedenis verteld, het speelmansmotief van den driest optredenden als dienstknecht vermomden held op hem overgedragen en eindelijk zijn verhouding tot de andere helden van Þidrekr geteekend. — Deze voorstelling wordt door Haupt eenvoudig afgewezen [1]). Apodictisch wordt deze, door Boer als kern aangewezen, Sigurđr-episode een jong toevoegsel genoemd, en op zeer losse gronden de „oudere" Wolfdietrich als haar bron aangenomen. Niet innerlijke analyse van het gedicht, waarop de episode teruggaat, maar vergelijking met.... *Biterolf* moet den oorspronkelijken sagenvorm leeren kennen. En dan zou die gemeenschappelijke kern zijn „der reinste Typus des Dümmlingmärchens", dat wij ontmoeten in de Parzifal- en de Russische *Iljasage*. De jeugdgeschiedenis van Þetleifr zou dus den kern der sage bevatten. Haupt hecht dus groote waarde aan het getuigenis van Biterolf, zooals later aan de andere Middelduitsche epen. Zijn geheele werk wordt gekenmerkt door een overschatting van de waarde dier gedichten, een neiging, die trouwens door velen zijner landgenooten gedeeld wordt. In de inleiding spreekt de schr. van „*der vollen, herbstlich bunten Laubkrone der oberdeutschen Epik.*" T. a. p. (passim) heeft Boer de zeer geringe sage-historische waarde dier gedichten, en voornamelijk van den Biterolf, overtuigend aangetoond. Dit laatste gedicht is ten eenen male onbruikbaar als middel om door vergelijking met het Nederd. gedicht, dat wij in de Þ.S. vinden, den oorspronkelijken sagevorm te herstellen. Biterolf is samengeflanst uit van alle kanten ontleende motieven (vooral in het *N.L.* en den *Rosengarten* heeft de dichter gegrasduind) en nergens deelt de dichter zelfstandig oude sage mede [2]).

Ter bepaling van de oorspronkelijke Dietleibsage ontbreekt dus van ons standpunt een methodisch-juiste grondslag aan Haupt's verdere betoog, waar hij vervolgens de verwantschap nagaat, welke volgens hem bestaat tusschen de Dietl. sage en de bovengenoemde *Ilja-sage* [1]). Toch schijnt ook ons die vergelijking niet van belang ontbloot voor de kennis van het „Dümmling"-motief, dat met de Dietl. sage verbonden is. *Ilja van Murom* is de voornaamste held van de tafelronde van Wladimir de Groote. Wel is waar zijn deze Russische liederen („Bylinen") in opschriften van de 18e en 19e Eeuw overgeleverd, maar op grond van 't voorkomen van den naam *Ilias von Riuzen* in den Ortnit en in een Beiersche oorkonde van 1192 zou het Iljalied minstens uit de 12e Eeuw stammen. Gevraagd mag worden, of die beide bronnen inderdaad getuigenis afleggen van het bekend-zijn van de Russische Iljasage in Noord-Duitschland. — De Nederd. dichter zou twee Iljaliederen gekend hebben, die beide vertellen van een geweldige braspartij onder leiding van Ilja. I. „Ilja is niet tot een feest uitgenoodigd en schiet uit woede alle gouden knoppen van de torens af, waarmee hij een drinkgelag met alle drinkebroers kan betalen; de koning roept hem en nu eischt I., dat de koning drie dagen lang alle kroegen open stelt voor hem en zijn vrienden. Hetgeen geschiedt." — II. „Ilja is een pelgrim, die om zijn dorst te lesschen eerst van de drinkebroers 1½ emmer wijn krijgt en den volgenden dag de deur van den koninklijken wijnkelder intrapt, waarop ieder drie reuzenvaten leegdrinkt. De koning, dit hoorende, belooft den wijn te betalen, maar moet eerst den pelgrim zien, die zich dan als Ilja bekend maakt." —

Deze liederen vergelijkt schr. met de bekende scène van Þetleifs bedrijven in Rome, en hij komt tot de conclusie, dat dit verhaal in het Russ. lied veel beter past en in den samenhang van de Dietl. sage zinloos is aangebracht. Ten onrechte m. i. spreekt de schr. hier van „unkünstlerische und gedankenlose Technik des Motivhäufens." Hoewel de gelijkenis zeer wel op samenhang der beide verhalen kan wijzen, kan ik de conclusie, dat 't Iljalied de scène oorspronkelijk bevatte en de Dietl. sage haar hieraan ontleend heeft, niet onderschrijven. Het wil mij voorkomen, dat de schr. bij deze vergelijking nogal onmethodisch te werk gaat. Willekeurig kiest hij een paar trekken en noemt die den ouden kern, en de andere, die hij in zijn gedachtengang niet gebruiken kan, moeten op ontleening berusten. Nergens onderwerpt de schr. beide overleveringen aan een strenge analyse, om vervolgens na afscheiding van wat dàn jong gebleken is, tot vergelijking over te gaan.

Waartoe de schr. op deze wijze komt, blijkt, als hij de Sigurd-episode gaat vergelijken met „Ilja's ontmoeting met Swjagotor." Punten van vergelijking zijn 1. Dit avontuur is het eerste van Ilja, 2. ook Ilja is voor een gevecht met dezen S. gewaarschuwd. Overigens is de gelijkenis nihil. Ook het verliefde meisje (*vrouw* in 't Russ. lied) zou daaruit stammen, maar onder den invloed van Wolfdietrich omgevormd zijn! Geen wonder, dat de schr. na zulk een critiek het Þ.S.-verhaal „eine merkwürdige Mosaikarbeit" noemt! — De gebeurtenis, waardoor de jonge Þetleifr tot bewustheid van zijn heldenaard komt, is in de Þ.S. de strijd met de 12 roovers. Die moet jong zijn, zegt Haupt Jiriczek (D. Hs. I blz. 321 vlgg.) na, en evenals deze gelooft de schr., dat in de plaats van dien rooversstrijd oorspronkelijk de strijd met een „*Merwunder*" gestaan heeft. Hoe komt

[1]) Dit behoeft ons trouwens niet te verbazen van een schrijver, die niet alleen geen rekening houdt met de resultaten van Boer's baanbrekende studiën over de Þ.S., maar dit zelfs op blz. 5 openlijk verklaart onder de volgende merkwaardige bewoordingen: „Boer lässt die Arbeiten Jiriczek's und Schönbachs ganz unberücksichtigt und nötigt mich dadurch, ihm ein gleiches zu tun".

[2]) Zie Boer t. a. p. 213—217.

[1]) Eerder wees op deze verwantschap J. Damberg in zijn Heidelb. dissertatie van 1887.

Digitized by Google

Jiriczek aan dit denkbeeld? *Rosengarten* A str. 119 vertelt, dat Dietl. in den strijd met een *merwunder* gewond is; *Laurin* vs. 1304 (uitg. Heldenbuch I) meldt, dat op Dietleibs schild *das merwunder* afgebeeld staat, en in 't gedicht „Vom übelen wîbe" wordt gezegd, dat D. „met dem merwîbe vaht den langen tac unz an die naht." Dat is alles. Stellig niet genoeg, om het secundaire van de rooversepisode in de þ.S. tegenover dit veronderstelde „Lied von Dietleibs Kampf mit dem Meerweibe" te bewijzen. Haupt meent ook nog te weten, hoe de þ.S. tot die verandering komt: ook hier heeft het Iljalied ingewerkt op de Dietl. sage, immers Ilja vecht met den roover Nachtegaal, die huist in 9 eikekruinen en de menschen met fluiten lokt. Dit mag toch roekeloos voortbouwen op zeer zwakke grondslagen heeten.

De geografie van de þ.S. wijst volgens schr. op Sleeswijk-Holstein. Het is bekend, dat de Saga uitdrukkelijk zegt, dat Þetleifr op Skåne geboren is [1]), en daarmee is zijn bijnaam in de þ.S. „þ. danski" in overeenstemming. De schr. moet dus wel overtuigende gronden hebben, om de localisatie in Sl.H. aannemelijk te maken. Den naam *Falstr*-woud verklaart Haupt uit den ouden naam *Faldera* voor Neumünster. De overgeleverde vorm van den naam zou te wijten zijn aan verwarring met 't eiland Falster. Ik geloof niet, dat er dwingende redenen zijn, om bij den naam Falstr-woud niet te denken aan het Deensche eiland [2]). Deze opvatting van den naam ligt het meest voor de hand en stemt overeen met de overige gegevens. — Dietleibs bijnaam in „Kg.-Ermanariks dood" *Van der Stoere* (verg. in de Deensche kroniek over Laurin *Fandstære*) verklaart H. door te wijzen op de rivier de *Stör*, die ontspringt ten N.O. van Neumünster en die Einhard *Sturia* en Adam van Bremen *Stiriha* noemt. Deze verklaring lijkt mij aardig gevonden, maar — de bijnaam komt slechts zelden voor, *niet* in de þ.S. Voor ons wordt de vondst weer bedorven, doordat de schr. den naam in verband brengt met den „Waterkampsage": den strijd van D. met het „merwunder."

Deze „Merwunder-sage" zou dan de oude kern van Dietleibs sage zijn. Op die stelling steunende, zet de schr. zijn critiek voort. Deze sage sluit geen verbinding met Dideriks sagenkring in. Bewijs.... de *Laurin*. Immers, zegt de schr. de dichter, die Dietleib kent als „von Stîre" (= von der Störe?), „dus" als merwunderdooder, acht het nog noodig „die geselleschaft Dietrichs und Dietleibs zu begründen." Deze redeneering schijnt mij geheel onjuist, en een nauwkeurig onderzoek naar de rol van Dietleib in den Laurin zou dit den schr. hebben geleerd. — Geheel onbegrijpelijk is de volgende passus: „de Biterolf-dichter wist méér dan die Merwundersage, want voor hem moet Dietleib een van Dideriks helden zijn; immers zijn doel was den Dietrich-Siegfriedkamp te verbinden met de Dietleibsage."

Wij volgen den schr. niet verder in zijn pogingen tot vergelijking van Dietleib- en Biterolfsage en tot onderscheiding van twee Dietleibsagen, welke zouden bestaan uit: 1 zijn strijd met het Merwunder, 2 zijn reis naar Diderik. Zijn standpunt is geheel afwijkend van 't onze en voert tot allerlei vreemde conclusiën. Van een weinig critischen blik getuigt het oordeel over den Biterolfdichter, volgens hem „eine Persönlichkeit" met een „künstlerischem Ideal" en begaafd met „sicherem Takte."

In het volgende hoofdstuk tracht de schr. de gevechten met Hunnen, Wilkinen en Russen in de þ.S. terug te voeren op de historische Slavenoorlogen der Saksers. Ik ga zijn combinaties niet in bijzonderheden na, maar wil wel zeggen, dat het mij voorkomt, dat deze nieuwe poging tot een historische verklaring van deze oorlogen tot in details alweder de onvruchtbaarheid van dit trachten heeft aangetoond. Hetzelfde geldt van het hoofdstuk over „de historische Dideriksage." Het behoeft ons niet te verwonderen na wat wij weten omtrent schrijvers methode, dat hij den oorspronkelijken vorm van de Exilsage wil vinden door de getuigenissen van de *þ.S.*, *Dietrichs Flucht* en *Alpharts Tod* als gelijkwaardig naast elkaar te plaatsen. De schr. meent, dat de bron voor de Exilsage in de þ.S. een Nederd. epos geweest zou zijn, aan 't eind der 12e Eeuw door een speelman gedicht; deze putte uit een oud Exil-lied en uit de jonge historische overlevering. Dit Nederd. epos zou ook 't voorbeeld van den dichter van D. Fl. geweest zijn. Evenmin verbaast het ons van dezen schrijver, dat hij ter verklaring van de historische Dideriksage aanknoopt bij een groot aantal historische feiten, bekend uit Romeinsche en Grieksche schrijvers. Velen hebben hetzelfde al voor hem geprobeerd, de een al met minder succes dan de anderen. Wij lezen weer van den dood van Widigoia in den strijd tegen de Sarmeten, van Gensimund alias Hildebrand, van Attila's zoon Ellak, van de rondzwervingen der Goten op den Balkan en eindelijk van den strijd met Odoacer om Ravenna. Over het algemeen sluit de schr. zich aan bij de beschouwingen van A. Heusler in diens artikel over Diderik van Bern in Hoops Reallexikon.

Bij de meer nauwkeurige, critische bespreking van Haupt's boek heb ik gemeend mij te mogen bepalen tot het eerste hoofdstuk; de lezer zal uit die bespreking aard en strekking van dit nieuwe werk over de Diderikpoëzie voldoende hebben leeren kennen.

Rotterdam. W. van den Ent.

I. **H. Gosses en N. Japikse, Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland,** (Nijhoff's Handboeken). 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916.

Aan een handboek over onze geschiedenis bestond reeds lang groote, ja dringende behoefte. Groen van Prinsterer's Handboek zoowel als Wijnne's leerboek waren sinds lang verouderd; Van Rijsens', de Boer's en andere schoolboeken hadden een ander doel; mijn eigen Geschiedenis van het Nederlandsche Volk wordt dikwijls als handboek gebruikt maar is voor dat doel niet bestemd: het heeft meer de pretentie een wetenschappelijke grondslag voor de beoefening onzer geschiedenis in het algemeen te zijn. Herhaaldelijk was er dan ook sprake van, een nieuw handboek voor studeerenden

[1]) Dat dit van den „Sagaredactor" (welken?) zou stammen, zooals de schr. meent, is een bewering en niets meer.

[2]) Men zou de tegenwerping kunnen maken, dat van een overtocht over een breed water in de þ.S. niets verteld wordt, maar ten eerste kan de dichter die bijzonderheden als onbelangrijk voor zijn verhaal hebben weggelaten, en ten tweede kan de Nederd. dichter met de namen Skåne en Falster bekend geweest zijn, zonder dat de bijzonderheden van de geografische ligging hem helder voor den geest stonden.

Digitized by Google

samen te stellen. Aan de behoefte is nu eindelijk voldaan, staat ten minste voldaan te worden. Reeds zijn twee afleveringen van de aan dr. Japikse toebedeelde taak — de geschiedenis der Republiek en van het Koninkrijk — verschenen en de bewerker belooft in 1918 gereed te zullen zijn met dit deel; dr. Gosses zal eerlang ook met de oudere periode voor den dag komen.

Het doet mij genoegen te kunnen zeggen, dat de beide afleveringen alleszins voldoen aan de gestelde of te stellen eischen voor een handboek onzer *staatkundige* geschiedenis — want tot deze willen de schrijvers zich beperken. De Tachtigjarige Oorlog, het boek, waarmede dr. Japikse begint, wordt opgehaald uit de dagen van „het uiteenvallen van den Bourgondischen eenheidsstaat", zooals de eerste paragraaf betiteld wordt; de tweede aflevering brengt ons reeds tot den tocht van Willem III naar Engeland: nog 4 afleveringen van omstreeks 8 vel zullen volgen, waaruit blijkt, dat de 19de eeuw niet zal verwaarloosd worden in vergelijking met vroegere perioden, integendeel. De tweede paragraaf: „Vrijwording van het Noorden", loopt tot het Twaalfjarig Bestand, de derde beschrijft de „Handhaving der onafhankelijkheid" (tot 1648). Na den Tachtigjarigen Oorlog volgt als tweede boek: „Nederland als groote mogendheid", welke periode juist een eeuw zal moeten omvatten en welks onderdeelen met 1672, 1713 en 1748 eindigen.

Men ziet, dat de indeeling geheel anders is dan de mijne in mijne Geschiedenis. Natuurlijk koos de schrijver deze indeeling op voor hem overtuigende gronden, waarvoor zeker ook wel wat te zeggen valt. Toch geloof ik vooralsnog niet, dat de totstandkoming der beide unies van 1579 een betere scheiding oplevert dan b.v. de afzwering van Philips in 1581, die immers een einde maakte — voor *onzen* staat, welks geschiedenis beschreven wordt — aan de Bourgondische heerschappij. In het derde hoofdstuk treft mij weder de m. i. minder gelukkige scheiding in paragrafen: „De buitenlandsche betrekkingen in het Bestand" kunnen moeielijk gescheiden worden van „De strijd tusschen Maurits en Oldenbarneveld" (waarom niet Oldenbarnevelt? waarom de zoo belangrijke kerkelijke twistzaak in den titel verdonkeremaand?); de „Oorlog met Spanje tot 1635" (is de geheele 80-jarige oorlog geen oorlog met Spanje?), de „Oorlog in verbond met Frankrijk" lijken mij kunstmatige titels. De schrijver geeft aan het eerste hoofdstuk van het tweede boek den titel der „Ware Vrijheid", die ook wel zou passen op de periode na 1702; hij laat de periode van Willem III doorloopen tot 1713 als „strijd om het politieke evenwicht" alsof daarvan ten tijde van Slingelandt geen sprake zou zijn.

Deze indeelingen schijnen mij uit te gaan van zeer verschillende beginselen, van uitwendige en inwendige geschiedenis beiden, en dus kunstmatig en onevenredig. Overigens vallen te roemen de overzichten der historische literatuur, waarbij echter het door mij gemaakte en m. i. natuurlijke verschil tusschen „bronnen", waaruit wij en onze voorgangers ons verhaal samenstellen, en latere „literatuur", uit die bronnen geput, geheel wordt ter zijde gesteld: het maakt een ietwat onnatuurlijken indruk onder de historische literatuur Strada, Van Meteren, Aitzema en Bor genoemd te vinden in één adem met P. L. Muller, Van Vloten, Nuyens, Bakhuizen van den Brink en Fruin; de Staten-resolutiën ook „literatuur"? De hemel beware ons! Maar deze opmerkingen gelden den vorm en de indeeling. Het levendig geschreven en met zorg samengestelde boek zelf kan overigens, wat den inhoud betreft, zonder voorbehoud worden aanbevolen als een uitnemend studieboek, dat getuigenis geeft van veeljarigen ernstigen arbeid en diepgaande kennis onzer geschiedenis. Moge de schrijver er veel genoegen van beleven.

Leiden. P. J. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

M Tullii Ciceronis pro Sex. Roscio Amerino Oratio met aanteekeningen en inleiding voorzien door **Dr. J. W. van Rooyen.** Uitgave van het Genootschap van leeraren aan Ned. gymnasia. Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. *f* 0.75).

Het uitnemende boek van Landgraf maakt de taak van hem, die deze redevoering voor de school bewerkt, gemakkelijk en moeielijk te gelijk. Gemakkelijk, omdat weinige werken van Cicero zóó naar alle kanten bestudeerd zijn, als deze oratio, moeielijk, omdat de veelzijdige en uitvoerige toelichtingen van Landgraf den bewerker van de schooluitgave allicht zouden kunnen verleiden te veel te geven. Dr. v. Rooyen echter heeft de kunst verstaan kort en sober te blijven. De korte inleiding geeft alles, wat noodig is om de redevoering te begrijpen, de aanteekeningen zijn beknopt en eenvoudig. In de eerste aanteekening echter bij „mirari" zou het, geloof ik, beter geweest zijn de „genera causarum quinque" nader te omschrijven, anders begrijpt de leerling niet, wat Cicero onder een „genus admirabile" verstond. Zoo ook is m. i. de aanteekening bij caput XXX, pag. 40 „ab innocentia clementissimus", „ab innocentia = voor de onschuld" wel wat heel kort. Door bijvoeging van: Inv. 1. 14. „a mendacio contra verum stare" had „ab innocentia" toegelicht kunnen worden. Dr. van Rooyen heeft waarschijnlijk de nadere verklaring aan den leeraar willen overlaten.

Leiden. I. W. Lely.

H. W. J. Kroes, Zur Wiederholung. Kleine deutsche Grammatik mit Übungssätzen. Zweite, verbesserte Auflage. Gouda, G. B. van Goor Zonen. (Pr. *f* 0.45).

In dit boekje geeft de schrijver een overzicht van de Duitsche grammatika. In kort bestek — 47 bl. — worden de belangrijkste feiten op 't gebied van vormleer en syntaxis behandeld; vooraf gaat een overzicht van het noodigste uit de „Rechtschreibung", terwijl in enkele „Schlussbemerkungen" nog eenige voorzetsels en voegwoorden uit een idiomatisch oogpunt worden besproken. Aan ieder hoofdstuk zijn eenige „zinnen ter vertaling" toegevoegd.

Het werkje geeft natuurlijk alleen het allernoodigste. Wat men daaronder moet verstaan, daarover kunnen de meeningen verschillen. Ik voor mij mis een enkel woord over de regeering der bijv.-naamw., en bij de „Bestimmwörter" op bl. 15 had ik ook gaarne woorden als *einige*, *elliche* e. a. genoemd gezien.

Bij de formuleering der taalregels heeft de schr. gestreefd naar duidelijkheid en beknoptheid. In den regel is hij hierin geslaagd; een enkelen keer echter heeft het streven naar kortheid aan de duidelijkheid afbreuk gedaan. Op bl. 39 staat: *zou* hat meist Zukunftsbedeu-

Digitized by Google

tung und wird dann mit *würde* übersetzt; en daarbij als eenig voorbeeld: Die Aufführung würde nächsten Mittwoch stattfinden. Zonder nadere toelichting zijn zoowel regel als voorbeeld voor den leerling „irreführend." Ditzelfde geldt van de opmerking op bl. 46: *aan* in der Bedeutung tegen aan = *an*: Das Bild hängt an der Wand. Sonst Dativ: Er erzählt es dem Vater. Hoe moet de leerling nu uitdrukkingen vertalen als: *denken aan*, *twijfelen aan* enz.?

Zoo zijn er nog enkele kleinigheden, die bij een volgenden druk gemakkelijk kunnen weggenomen worden en aan de waarde van 't boekje niet veel afdoen. „Zur Wiederholung" kan het op H. B. Scholen, Gymnasia, Handelsscholen e. a. goede diensten bewijzen.

Leiden. J. Verwer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Vereeniging voor de uitgave van Grotius.

Dezer dagen is opgericht de „Vereeniging voor de uitgave van Grotius", die, gelijk haar naam aanduidt, zich ten doel stelt, een nieuwe uitgave van de werken van Hugo Grotius (1583—1645), den beroemden vaderlandschen geleerde, even bekend als rechtsgeleerde, theoloog, wijsgeer en historicus, voor te bereiden. Begonnen zal worden met de uitgave van de brieven door en aan Grotius geschreven. Het voorloopig bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Leiden, voorzitter; Mr. G. J. Fabius, Rotterdam, penningmeester; Prof. Dr. J. Huizinga, Leiden; Prof. Dr. A. Eekhof, Leiden; Mr. G. Vissering, Amsterdam; Dr. D. F. Scheurleer, 's-Gravenhage; Dr. P. C. Molhuysen, 's-Gravenhage (Carnegieplein 2), secretaris.

Dr. D. M. Sluys verrijkte de literatuur over de geschiedenis der Joden ten onzent met een studie, getiteld *Iets uit de geschiedenis der Uilenburgerstraat-Synagoge* (progr. godsdienstoefening 22 Sept. 1916).

De *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie* beleeft een tweeden druk, onder redactie van Mr. Dr. J. Paulus te 's-Gravenhage; die tweede druk is na 22 jaren, sedert de eerste verscheen, zeker noodzakelijk geworden. Het werk, geheel omgewerkt, zal vier deelen van ongeveer 50 vel ieder omvatten en omstreeks ƒ 20 kosten (uitg. Nijhoff en Brill). De bewerker, die een aantal medewerkers naast zich heeft, verwacht in 1918 het werk voltooid te zien; het zal ook een Atlas van de Nederl. Overzeesche bezittingen bevatten met 29 kaarten.

Bij de opening der Haagsche volksuniversiteit op 7 Oct. 1916 hield dr. W. W. van der Meulen een rede over *Ontwikkeling en doel van de volksuniversiteit* (Wolters, Groningen, Den Haag).

De Redaktie ontving de volgende vlugschriften, alle uitgegeven bij de firma Bloud et Gay te Parijs: F. Passelecq, *Pour teutoniser la Belgique*; H. Joly, *La Paix religieuse*; M. des Ombiaux, *Les revendications territoriales de la Belgique*; H. Carton de Wiart, *La Belgique, boulevard du droit*; M. des Ombiaux, *Le général Leman*; * * * *La représentation nationale au lendemain de la paix* (radikale wijziging van de volksvertegenwoordiging); M. des Ombiaux, *France et Belgique*; H. Davignon, *La Belgique en Angleterre*.

Voorts werd ons toegezonden F. G. Scott, *In the battle silences*, poems written at the front, Londen, Constable and Co., 1916. De dichter is een Canadees.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne XL, 1: J. J. H., Mnemosynes Batavae cultoribus. — J. v. Wageningen, Ad J. J. Hartman. — J. C. Naber, Observatiunculae de jure Romano (contin.). — M. Valeton, De Harmodio et Aristogitone. — P. J. Enk, De Grattio et Nemesiano. — A. G. Roos, De fide Natalis Comitis. — W. Stuart Messer, Ad Cic. Tusc. Disp. 3, 19, 45. — J. J. H., Ad Statii Silv. V, 4, 1. — L. Rank, Nova Phaedriana. — G. V., Ad inscriptionem Argivam. — H. Wagenvoort, De Lygdamo poeta deque eius sodalicio. — J. J. H., Ad Luciani Rhet. Praec. § 22. — J. J. Hartman, De versu e Marc. 40, 9. — P. Groeneboom, Varia. — F. Muller, De voce osca „*tadait*". — J. J. H., Ad Luciani Convivium § 5. — J. van Wageningen, *Fulmen.* — J. J. H., Ad Luciani de morte Peregrini § 22. — J. J. H., Ad Plinii epistolam CI. 8. —

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXVII—XXXVIII, 10: H. Mayne, Die Anfänge des Erzählers Immermann.

Neophilologus, II, 2: C. B. van Haeringen, Over het grammaties geslacht. — G. Busken Huet, La *Granida* de Hooft. — A. Jeanroy, Les débuts de la poésie lyrique courtoise. — J. van der Elst, Notes généal. sur la famille de Jean van der Noot. — K. R. Gallas, Les origines du roman réaliste du XIXe siècle. — N. van Wijk, De oudpruisiese en germaanse gen. en dat. sing. v. d. *a*-stammen. — J. J. A. A. Frantzen en R. C. Boer, Die germ. u. d. hd. Lautverschiebung. — J. J. A. A. Frantzen, Freiligrath als Gelegenheitsdichter. — J. Zeitlin, The english verbal as adverb. — A. E. H. Swaen, Messrs. Liptons. — A. J. Barnouw, *Jan Splinters Testament.* — C. R. Meibergen, *Captain Sword and Captain Pen* by Leigh Hunt. — J. F. de Wilde, Something about Bernard Shaw. — Varia.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 6: Westerling, Over voornamen in Nederland. — Jansen, Reis door Nederland 1596. — Stumphius, Jan de Witt. — De Gaay Fortman, Curaçao en de groote Europeesche oorlog.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLI, 3: Knuif en Smeets, Sasbout Vosmeer; XLII, 1/2: Van Veen, Handboekje van den Tielschen pastoor P. van Teeffelen.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVI, 1/2: Holtzmann, Die treuen Weiber von Weinsberg. — Van Dijke, Machiavelli und Katharina von Siena. — Brinkmann. Die ländliche Selbstverwaltung des russischen Nordens im 17. Jahrh. — Volz, Friedrich der Grosze und die orientalische Frage. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, LXXXVII, Januari: J. P. van Kasteren, Bethlehem. — J. v. d. Tillaart, Nog een woord over de verplichting van den medicus tot geheimhouding. — G. Jonckbloet, De social. dichteres H. Roland Holst - V. d. Schalk. De jubileerende socialiste. — Ch. Raaijmakers, Economie en Techniek. — A. Slijpen, M. Maeterlinck. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel. — I. Vogels, Dr. Schokking's „Wij gaan terug voor 1517". — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Klassieke Oudheid enz., Rapport: Neue Jahrb. XXXVIII, 10 (Cannegieter).

Blok, Holl. stad, III: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Bosman, Afrikaans en Maleis-Portugees: Die Brandwag 1916, 1 Okt. (J. F. v. Oordt).

Elias, Schetsen geschiedenis zeewezen: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Gosses en Japikse, Handboek: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Van Nooten, Willem II: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Unger, Levensmiddelenvoorziening: Ned. Archievenblad, XXV, 2 (Poelman); Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXIV:**

HIPPOLYTUS II,

Weerlegging van alle ketterijen,

BOEK VI—X,

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25**. Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) . . **f 0.60.**

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50**, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1917 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA**, te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook*, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.—** zoodanig Verslag over de in **1917** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1918 op te maken en vóór 1 Juni 1919 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1917. Mr. C. B. MENALDA.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — **No. 6.** — **Maart 1917.**

Lindsten, De Codice Upsaliensi C 49 (Büchner).
Ehrismann, Rudolf v. Ems Weltchronik (Frantzen).
Reissenberger, Das Väterbuch (Frantzen).
Bömer, Die Pilgerfahrt des träumenden Mönchs (Frantzen).
Kul'bakin, Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk (v. Wijk).
Dottin, Les anciens peuples de l'Europe (H. v. Gelder).
Herrmann, Alte Geographie des unteren Oxusgebietes (Koch).
Völter, Die Menschensohnfrage neu untersucht (Windisch).
Kronenburg, Maria's Heerlijkheid in Nederland, VII-VIII (Kruitwagen).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

C. Lindsten, De Codice Upsaliensi C 49 commentatio academica. Göteborg, Eranos Förlag. MCMXVI. (Göteborgsche diss.).

De Codex Upsaliensis C 49 (begin XVIe eeuw) bevat eene sylloge van Latijnsche inscripties, gevolgd door Valerius Probus' „*de notis antiquis*" ; de schrijver behandelt echter alleen het eerste gedeelte, dus de inscripties. Hij begint met eene beschrijving van het handschrift, hetgeen in Noord-Italië geschreven moet zijn. Uit eene notitie, die zich in den codex bevindt, blijkt, dat de vroegere bezitter de Poolsche medicus Petrus Vitibertinus († 1542) geweest is, die het in Italië verkregen heeft.

De op deze beschrijving volgende collatie van het Upsalahandschrift met de correspondeerende inscripties van het C I L vult het grootste gedeelte van het werk. Een derde hoofdstuk vergelijkt de volgorde der verschillende inscripties van onze sylloge met die van andere dergelijke handschriften. Daar er nauwe verwantschap blijkt te bestaan tusschen het handschrift van Upsala en de andere sylloge-handschriften, die op Iucundus (Giocondi) teruggaan, komt de schrijver tot de conclusie, dat ook eerstgenoemde codex uit de aanteekeningen van Iucundus samengesteld moet zijn. Een vaste datum kon echter niet worden aangegeven — de bewering van den schrijver : „*nihil in libro obvium ad tempus post annum* 1477 *sequens spectat*" (p. 117) — zal, volgens het addendum op p. 125 teruggenomen moeten worden. De auteur gelooft, dat het handschrift tusschen de jaren 1506 en 1513 te Venetië door een' helper of leerling van Iucundus geschreven kan zijn, en dat Viterbitinus het te Padua, waar hij gestudeerd heeft, verwierf. (Hoofdst. IV). In het korte vijfde hoofdstuk worden eenige latere geleerden genoemd, die waarschijnlijk het handschrift van Upsala gekend hebben ; het zesde is getiteld : „*Quid possit sylloge nostra studiis epigraphicis prodesse.*" Het handschrift bevat nl. eenige inschriften, die, schoon niet uitgegeven, toch echt schijnen te zijn ; verder verdient somtijds eene lezing van dezen codex de voorkeur boven die van andere, overigens betere Iucundus-handschriften. Tenslotte worden enkele emendaties van de uitgevers van het CIL bevestigd door lezingen van het Upsala 'sche handschrift. Het werk eindigt met tabellen, die het mogelijk maken, de inscripties van Cod. Ups. C 49 in eenige andere sylloge-handschriften en het CIL terug te vinden. Deze tabellen zijn echter, zooals de schrijver aanmerkt, samengesteld met behulp van het CIL zelf en E. Ziebarth's werk „*De antiquissimis inscriptionum syllogis*", daar hij, wegens den oorlogstoestand, geen gelegenheid had, de buitenlandsche handschriften in te zien. Een viertal facsimile's naar in den codex voorkomende teekeningen, is bij den text gevoegd.

Daar het grootste gedeelte van deze dissertatie uit eene collatie en tabellen bestaat, is er niet veel stof tot opmerkingen. Met de conclusies, die de schrijver trekt, kan men in 't algemeen meegaan. Te prijzen is de zeer gedétailleerde beschrijving van het handschrift, met de vergelijking der verschillende watermerken, waarvan afbeeldingen worden gegeven. Uit de weinige gegevens, die hem ten dienste stonden (eene vermelding in een' ouden catalogus en twee notities in het handschrift) weet de auteur op aannemelijke wijze de geschiedenis van den codex te reconstrueeren. Dat hij wegens de politieke toestanden geen andere sylloge-handschriften vergelijken kon, en in dat opzicht van het CIL en Ziebarth afhankelijk was, is reeds gezegd. Wat echter niet wegneemt, dat wij nu de geheele varia lectio hebben van een tot heden zoo goed als niet bekend sylloge-handschrift. Moge de schrijver nog eens in de gelegenheid zijn, de overige Iucundus-handschriften te vergelijken : een en ander zou allicht den apparatus criticus van het CIL ten goede kunnen komen.

Leiden. — V. F. Büchner.

Digitized by Google

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XX. **Rudolfs von Ems Weltchronik** aus der Wernigeroder Handschrift hg. von **Gustav Ehrismann.** Met 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 23).

De „Weltchronik" van Rudolf von Ems is het laatste werk van dezen dichter, die in het gevolg van keizer Konrad IV in Italië stierf, alvorens het te hebben kunnen voltooien. Zooals de titel aanduidt, behoort het tot de talrijke me. kronieken, waarin op het voetspoor van Augustinus en Hieronymus de geschiedenis der heidenen vóór Christus in verband met de historia sacra van het O. T. wordt verhaald. Als bronnen zijn, behalve de Vulgata, de bekende geschriften van Honorius Augustodunensis, Petrus Comestor, Godfried van Viterbo gebruikt. De vijf tijdvakken, waarin volgens Augustinus het goddelijke wereldplan zich ontwikkelt: Adam, Noach, Abraham, Mozes, David worden achtereenvolgens, met incidenteele vermelding der gelijktijdige wereldgebeurtenissen, afgehandeld. Het verhaal van Rudolf loopt tot Salomo v. 33478; het slot 33479—36338, van Salomo tot Eliza, is van een anderen dichter, wiens minder vaardige hand zich misschien reeds van 33321 af doet gevoelen.

Rudolfs Rijmbijbel — zoo kan men zijn werk gevoegelijk noemen — is in den waren zin des woords een volksboek geweest, de eenige bron, zooals Vilmar zegt, waaruit in de 14de en 15e eeuw de ongeletterden een samenhangende kennis van het O. T. konden putten. Het is dan ook tallooze malen overgeschreven, vermeerderd, geëxcerpeerd, en bij deze herhaalde manipulaties ook gecontamineerd met een ander dergelijk gedicht, de zoogenaamde Christherrechronik, zoodat de overlevering van de 76 bekende hss. en fragmenten nauwelijks te ontwarren is.

Voor den bijna tienjarigen arbeid, aan deze voortreffelijke uitgave besteed, waardoor een gevoelige leemte in onze kennis der mhd. letteren wordt aangevuld, moeten wij Ehrismann dankbaar zijn. Voor zijn tekst heeft hij de drie hss. gebruikt, die de oorspronkelijke redactie het dichtst bij komen: **Z**, **P** en **p**, bij Goedeke resp. No. 4 (Wernigerode), 1 (Heidelberg 327, 13.-14. Jh.) en 18 (Heidelberg 146 vom J. 1367). Voor Rudolfs deel vormt **Z** den grondslag, voor het vervolg **P** resp. **p**. Deze codices worden blzz. XI—XXXV zeer uitvoerig beschreven, vooral de rijke kleurige versieringen en prenten van **Z**, dat tot de mooiste verluchte hss. behoort.

Al kan dus met het oog op het vele ontoegankelijke materiaal van een streng critische uitgave — die trouwens buiten het bestek der Akademie ligt — geen sprake zijn, wij bezitten nu toch een volledigen en betrouwbaren tekst, waarvan de waarde nog verhoogd wordt door de uiterst nauwkeurige noten en een uitvoerige woordenlijst. Veel nieuws kan deze natuurlijk niet geven, aangezien de woordenschat van Rudolf vrij wel „klassiek" mhd. is. — Een paar kleinigheden. Bij v. 7644: *stuchten, das gumin und resin* wordt Gen. 43, 11 aangehaald: *modicum resinae et. . . . storacis, stactes et. . . .* met de bijvoeging: *das gumin kann Uebersetzung von resina, storax oder stactes sein.* Maar aangezien *stactes* en *resinae* letterlijk zijn weergegeven, moet *gumin* toch voor *storacis* staan! Het glossarium geeft den juisten vorm van **P**: *stachten* als variant, terwijl in den tekst de schrijffout *stuchten* is opgenomen. — Het adj. *leiht* 11561: *mit schininden blicken, leihtin und dikkin* zal wel verschreven zijn voor *lieht* (Lexer 1906: *liehte blicke*). — *lihtweigec* vermeldt Lexer 1921, en van *pheffer n.* geeft hij een voorbeeld. — *asen* (:*wasen*) is een wanhopige crux; de verklaring *âzen* lijkt mij zeer onwaarschijnlijk; de Vulgaat heeft hier *reptans.*

Band XXII. **Das Väterbuch** aus der Leipziger, Hildesheimer und Strassburger Handschrift hg. von **Karl Reissenberger.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 23).

De schrijver van het hier voor het eerst gedrukte omvangrijke werk (41542 verzen) is volgens het eenparig oordeel der kenners dezelfde, die het nog veel langere (tot heden onuitgegeven) „Passional" (bij de 100000 verzen!) heeft vervaardigd. Wie die verbazend vruchtbare auteur was, weet men niet; hijzelf verzwijgt zijn naam, maar uit alles blijkt, dat hij een geestelijke was, in de tweede helft der 13e eeuw leefde en in betrekking stond tot de Duitsche Orde. Merkwaardig is de onzekerheid omtrent zijn herkomst; dat hij Middelduitsch schrijft, wordt algemeen erkend (hoewel Schroeder in Passional en Väterbuch ook ‚bairische Elemente" vindt), maar overigens tast men radeloos in het rond: Middelfranken, Hessen, Thüringen, Silezië, Pruisen. . . . C. Francke, die een mislukte poging tot uitgave van het Väterbuch deed (slechts ééne afl. verscheen Paderborn 1880), plaatst zijn Heimat in de buurt van Fritzlar: Reissenberger zoekt die op grond van de klankwisseling *f* > *ch* aan den Middelrijn, maar hij geeft toe, dat de woordenschat niet in een bepaalde richting wijst. Wij hebben hier waarschijnlijk te maken met een mdd. litteraire taal, die zich op ndd. taalgebied in de kringen der Duitsche Orde, niet zonder Zuidduitschen, speciaal Beierschen invloed had ontwikkeld. De sporen van Rijnfrankisch dialect zouden dan op rekening van den dichter komen.

Aan het Väterbuch en al wat daarmee samenhangt heeft K. Hohmann in de Hermaea (VII, Halle 1909) een zeer degelijke studie gewijd, waarnaar R. dan ook in het begin der „Einleitung" verwijst. Het plan van den dichter was aanvankelijk, volgens zijn eigen getuigenis, een bewerking van de *Vitae patrum* te geven, maar, waarschijnlijk onder den invloed der *Legenda aurea* is hij — omstreeks v. 15927 — daarvan afgeweken, om een reeks uitvoerig en levendig verhaalde legenden en een beschrijving van het laatste oordeel te doen aansluiten, uit voor een deel nog niet opgespoorde bronnen geput. Van de talrijke (25) hss. heeft R. vooral drie gebruikt: **A** (Leipzig Perg. 14e eeuw) loopende tot v. 30604, verder tot 39348 **K** (Hildesheim Perg. 14e eeuw) door een Nederduitscher geschreven en waarschijnlijk afkomstig van de Broederen des gemeenen levens, en voor het slot het eenige volledige hs. **S** (Strassburg Pap. 1406). Het geheel omvat 307 stukken.

Van den taalschat, die zich o. a. kenmerkt door eigenaardige samenstellingen, zooals *herzengelit* voor *herze*, geeft de zorgvuldig bewerkte woordenlijst een duidelijk beeld. Nederduitsche woorden, zooals *poten*, komen weinig voor; curieus zijn *klûterâte* = *Gaukelei* en *klûterdinc* = *Gaukelspiel*, zonder twijfel verwant met mnl. *clute*. — V. 33042—3: *En vrochte nicht die vreise Die von dir din herze saget* verklaart R. aldus: *Fürchte nicht den schrecklichen Zustand, den dein Herz über dich kund tut.* Deze gewrongen interpretatie wordt overbodig.

Digitized by Google

wanneer men leest: *die vreise, dâvon dir din herze zaget*, waarbij zich dan geheel ongedwongen aansluit: *und dich zu deme zwivele jaget*. — Zou *genüt* 41425 niet staan voor *geniet* = *bewandert, kundig* (Lexer 858: *in funferlei sprâch was er geniet*), hier uitstekend op zijn plaats, waar de dichter het over zijn benijders heeft?

Band XXV. **Die Pilgerfahrt des träumenden Mönchs,** aus der Berleburger Handschrift hg. von **Aloys Bömer.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 12.60).

Van het beroemde allegorische gedicht „Pelerinage de la vie humaine", 1330—32 door Guillaume de Deguileville, abt van Chaalis (Oise) vervaardigd (later met twee deelen vermeerderd), was nog kort geleden in de Duitsche litteratuur geen spoor gevonden, tot er bij het inventariseeren van hss. door de „Deutsche Kommission" op eens drie Duitsche bewerkingen voor den dag kwamen, twee poëtische en één in proza. In Engeland was het herhaaldelijk nagevolgd, en aan een Nederlandsche prozavertaling uit het begin der 15e eeuw: „Pelgrimage van der menscheliker Creaturen" heeft Salverda de Grave in het Tijdschr. der M. d. N. L. XXIII een uitvoerige studie gewijd.

De drie ontdekte hss., door Bömer gemerkt **b, c** en **h**, worden Einl. blzz. VI—XIX beschreven: **b** (Slotbibl. Berleb. geïll. Pap. beg. 15e eeuw) bevat den poëtischen, hier uitgegeven tekst; **c** (Pap. Hist. Arch. Keulen), in 1444 door Johannes Dursten te Keulen geschreven, bevat een in hetzelfde jaar berijmde vertaling in Keulsch dialect door een *sympel priester, Petrus genant*; de prozavertaling eindelijk is overgeleverd in **h** (geïll. Pap. Stadsbibl. Hamb. ± 1450), afkomstig uit Frankfurt a. M., van de bekende familie Von Uffenbach. De Keulsche bewerking is volgens de mededeelingen van B. geheel onafhankelijk van **b** en veel vrijer dan deze, terwijl er tusschen **b** en **h** een zeer nauwe betrekking moet bestaan, die echter niet geheel duidelijk is: **h** heeft klaarblijkelijk **b** nagevolgd, waarvan het zelfs stoplappen en rijmen overneemt, maar het wijkt ook weer zelfstandig af, of sluit zich nader bij het fr. aan.

Wat letterkundige waarde betreft, had deze Berleburger „Biedefart" gerust in de slotboekerij kunnen blijven sluimeren. De vertaler trachtte blijkbaar den fr. tekst nauwkeurig weer te geven, maar hij verstond hem maar half, en miste daarenboven teneenenmale de noodige kunstvaardigheid, misschien ook het begrip, om behoorlijke verzen en rijmen te maken. Vandaar in eersten aanleg een allerjammerlijkst knoeiwerk, dat door een doorloopende correctie van dezelfde hand niet beter geworden is. *An formeller Vernachlässigung*, zegt B. blz. XI, *sucht auch das korrigierte Werk noch seinesgleichen*.

B. meent, dat èn de eerste lezing èn de verbeterde tekst, alsook de versiering en verluchting, van de hand des dichters moeten zijn. Ik ben daar niet zoo zeker van: als wij hier inderdaad met het oorspronkelijke hs. te maken hebben, dan zouden de talrijke schrijffouten eer aan een dictaat doen denken. Ik stel mij dan de zaak zóó voor, dat de auteur al zwoegend en knoeiend zijn vertaling formuleerde, terwijl de schrijver het door hem maar half begrepene vaak verkeerd opteekende. De zoo tot stand gekomen tekst werd dan door den schrijver weer opgelezen, waarbij de auteur de verbeteringen dicteerde. Tot staving volgt hier een volkomen onverstaanbare zin, waarin niets gecorrigeerd is, met den fr. tekst er naast. (Hoovaardij, zich zelf met een pauw vergelijkende, spreekt:)

	Und das ich mit der [sache
1775. Aus non voians .c. iex [Argus	1772. Den mit gesehenden hen- [den und augent blint [mache
Qui sont en maqueue es- [pandus	Die minen swantz vor [nit hant gesehen.
Miex croi et a leur ju- [gement	Ich geleuben bas und [iren worten swerlich
Qu'aus miens dont me [voi clerement.	Dann den mynen davon [ich sichtenlich
	Mich sehen .....

In v. 1772 is vooreerst *mit* geschreven voor *nit* (wat herhaaldelijk gebeurt); immers *den nit gesehenden* is de letterlijke vertaling van *aus non voians*. Voorts is het duidelijk, dat het onzinnige *henden* niets anders is, dan de (bij het dicteeren?) herhaalde uitgang van *gesehenden*, en dus geschrapt had moeten worden. Dan heeft de vertaler *e* gelezen voor .c. (tenzij de schrijver *und* heeft gehoord voor *hundert*), en eindelijk zocht hij achter den hem onbekenden *Argus* een werkwoord, en maakte er dan maar zoo iets als *avugle* van. Hij zelf zou dus geschreven hebben: *Den nit gesehenden und* (*hundert*?) *augen blint mache*. Als ik nu nog aanteeken, dat hij voor *sont*... *espandus* leest *n'ont pas vus* = *nit hant gesehen*, en dat hij in *jugement* een adv. ziet: *swerlich*, dan is meteen de vertaalkunst van dezen dichter voldoende gekenschetst.

Tengevolge van dit geknoei bevat het glossarium allerlei onmogelijke en zinlooze woorden: *gatz* voor fr. *gas* = *grappen*; *gebreet*: *vermeret*, waarvan B. de geheel willekeurige vormen *geâz, gebraehet, vermaeret* maakt [1]); voorts *gemuesse* voor fr. *faissiaus* = *bundel*, *scie* voor *forsenerie* = dwaasheid. De onzin in 8908 is ontstaan, doordat fr. *sur* met *sëur* verward werd. Zoo is 11345 *et* gelezen voor *de*; 11883 *ne puist* voor *repuist*; 12492 *a soulas* voor *a son las* (zoodat er sprake is van menschen, die *sich hencken vor freude*!!); 13837 *descendre* voor *atendre*; 12487 is *et* (*en*) opgevat als *ait*. — 2842 is *ma maxime* vertaald door *dem aller meysten*!! — 8884 is *ve* (*verwensching, vloek*) verward met *ver* = *worm*.

Hier en daar kan een schrijffout schuilen, zoo in (*enwec*) *stessen* (:*vergessen*), waar *sciessen* zal moeten gelezen worden (Einl. IX: *t ist in den Verbindungen st und tz meistens wie c geschrieben*); het rijm maakt daarbij geen bezwaar! Voorts 7670 *der kolen eine grosse klatte* (: *hart*?) = fr. *de charbon grant avivement*; dit Fransch en het (twijfelachtige) rijm duiden op *klarte*, gelijk aan ons *klaarte*, naar fr. *clarté*. Maar vooral 8885 is karakteristiek. Het luidt in het hs.: *Das ich um ein klein ockesaldorn* (het is de Drift, die spreekt). B. voegt *dun* in na *ich*, om het ontbrekende werkwoord aan te vullen. Maar wat is *ockesaldorn*? Het fr. heeft *a petite achoison*, en B. vermoedt dus, dat er *occasion* in steekt. Dat is zonder twijfel het geval: er steekt *ockeson* in, wel geen Duitsch, maar een zeer gebruikelijk Mnl.

[1]) Volgens het voor de woordenlijst aangenomen beginsel, alle vormen te herleiden tot „normaal" Mhd., bijv. *bliuwen* voor *blauwen*. Geheel consequent is dit echter niet geschied: er staat bijv. *erkrapen* naast *krapfen* e. d.

Digitized by Google

woord: *ockesoen*, *occusoen* enz. De schrijver begreep het niet en schreef op goed geluk *ockesal*. Het aanhangsel *dorn* is het ontbrekende werkwoord: er moet staan *zorn*, want *d* en *z* kunnen licht verward worden, zooals in het facsimile Tafel I te zien is. De auteur zou dus geschreven hebben: *das ich umb ein kleine ockeson zorn* = mnl. *dat ic om ene cleyne ockesoen torne*. Er zijn nog meer woorden van mnl. kleur, die aanleiding hebben gegeven tot misspelling of mislezing: 13677 *entreisen* (de pees van den boog nemen) = fr. *descorder* = mnl. *ontpesen*, *ontpeisen*, moet dus gelezen worden *entpeisen*. — v. 12 *pafrigen* voor fr. *paver*, mnl. *paveigen* moet zijn *pafeigen* (met *g* voor *j*); in het facsimile is *fr* bijna niet te onderscheiden van *fe*. — v. 2747 *geroedet*, van brood gezegd, zal beteekenen *gereidet*, vgl. mnl. *spise gereiden*. — Behalve deze cruces vermeld ik nog als mnl. gekleurd: *gilen* in de bet. *spotten*; *coquart* = mnl. *cockaert*; *lickholz*, door het fr. *lignolet* ingegeven, vgl. mnl. *licken* = *gladmaken*; *sabel* = mnl. *savel*; *verkluteren* = mnl. *cloten*, *cloteren*; *vermomparen* = mnl. *vermombaren*; *striffel* (fem!) vgl. mnd. *wederstribben*, nd. *stribbelen*, eng. *strife*. In v. 6782 is *wol gevacht* = fr. *bien arivé* natuurlijk het mnl. *wel geraect*; het vb. *rechen* = *sagen* van het gloss. moet dus vervangen worden door *gerachen* (*gerechen*?) = *gedeihen*, *gelingen* (zie ook Lexer 873). — Ten slotte vestig ik nog de aandacht op het zesmaal voorkomende *gewist* f., waarvan éèns voor fr. *païs*. Het Mnl. W. zegt 1904: *van het znw. gewest zijn uit het mnl. geen voorbeelden opgeteekend. Toch zal het, hoewel het ook in andere germ. (talen?) niet schijnt voor te komen, wel een oud woord te zijn.* Hier hebben we dus een opteekening van omstreeks 1400!

Verkeerde lezingen van het glossar zijn nog: 801 *vort* l. *wart*; 979 *dorheiter* l. *dorehter*; 1330 *meldig* l. *weldig*; 1884 *smynckelichte rude* l. *swynckelichte*; 9254 *vermeret* l. *verweret* (*bewaarheid*).

Genoeg om te doen zien, dat er nog heel wat aan dezen, ook voor onze taal en litteratuur, interessanten tekst zal moeten gedaan worden, om hem bruikbaar te maken voor verder onderzoek. Het is jammer, dat wij niet in de gelegenheid gesteld zijn, hem met *c* en *h* te vergelijken, maar misschien kan reeds een vergelijking met de mnl. „Pelgrimage" eenig licht brengen.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

S. M. Kul'bakin, Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk. Izdanie 3-e, s izmĕnenijami i dopolnenijami. Char'kow. 1917. (Pr. 3 roebel).

Daar ik indertijd in dit tijdschrift de drie in het Duits geschreven oudkerkslaviese grammatika's heb aangekondigd, die tans door alle beoefenaren dezer taal, geleerden en studenten, worden gebruikt: Leskien, Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, 5. Auflage, Weimar 1910, — Leskien, Grammatik der altbulg. (altkirchensl.) Sprache, Heidelberg 1909, — Vondrák, Altkirchenslavische Grammatik, 2. Aufl., Berlin 1912 (zie *Museum* 18, 431 vv., Aug.-Sept. 1911; 17, 219 v., Maart 1910; 20, 255 vv., April 1913), — komt het me gewenst voor, ook de onlangs [1]) verschenen derde, verbeterde en belangrijk vermeerderde druk van Kul'bakin's Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk (Oud-kerkslaviese taal) bij de lezers van het *Museum* te introduceren.

Geen slavist mag nalaten, Kul'bakin's grammatika naast die van Leskien en Vondrák te gebruiken; en, was de russiese taal geen bezwaar, dan zou ik ook aan alle studenten, die meer dan een deskriptieve spraakkunst nodig hebben, Kul'bakin's boek ten warmste aanbevelen. Dit geeft ongeveer hetzelfde, wat Leskiens beide boeken tezamen bevatten: het „Handbuch" is in de eerste plaats een deskriptieve grammatika, die vóór alles rekening houdt met de taal der afzonderlike bronnen, de „Grammatik" expliceert de verschijnselen van die taal, die wij als het normale Oudbulgaars beschouwen kunnen, uit die van het Oerslavies, welks klank- en vormsysteem op klare en nauwgezette wijze worden beschreven. Kul'bakin kombineert deze beide gezichtspunten; en hij doet dat op een loffelike wijze, zodat ook de oningewijde lezer èn van de oerslaviese taal èn van de taal van de eerste bijbelvertaler Konstantinos-Kyrillos èn van die der afzonderlike handschriften een duidelike voorstelling kan krijgen. Wat duidelikheid en kritiese behandelingswijze aangaat, geef ik aan Kul'bakin's boek de voorkeur boven Vondrák; deze blijft echter voor de vakgeleerde onontbeerlik door de tot in de kleinste details afdalende beschouwing, die hij aan sommige onderdelen der grammatika gewijd heeft.

Te geschikter wordt Kul'bakin's grammatika, om ook door beginners gebruikt te worden, doordat de schrijver datgene, wat dezen niet dadelik nodig hebben, door het bezigen van een kleiner lettertype van het overige onderscheidt.

Het boek begint met een „Inleiding" (Wwedenie), in deze druk belangrijk uitvoeriger dan in de vorige. Die „Inleiding" is in de volgende hoofdstukken verdeeld: 1. De slaviese taalfamilie, 2. De oudkerkslaviese taal, 3. De werkzaamheid van Kyrillos en Methodios, 4. De nationaliteit der oudkerkslav. taal, 5. De betekenis van het Oudkerkslavies in de wetenschap der slaviese linguistiek, 6. De slaviese alfabets, 7. De relatieve ouderdom der slaviese alfabets (de cyrillica en de glagolica) en hun oorsprong, 8. De monumenten der oudkerkslav. taal, 9. Hulpmiddelen bij de studie van het Oudkerkslavies.

In deze inleiding komt de schrijver zelden tot konklusies, afwijkend van de tans heersende meningen; dat spreekt trouwens vanzelf, nu de nauwgezette studieën van enige geslachten van geleerden over de meeste kwesties een communis opinio (hoewel schommelende tussen zekere grenzen) hebben doen ontstaan [1]). Aan die voorstudieën heeft Kul'bakin zelf een werkdadig aandeel genomen; ik herinner slechts aan de inleiding op zijn „Apostolos van Ochrida." Onder de oudbulgaarse taalmonumenten wordt ook het Ostromir-evangelie besproken; K. houdt Vondráks op de overeenstemming van een variant van dit handschrift met Joannes Exarchos gebaseerde hypothese, dat het origineel van de Ostromir-tekst oost-bulgaars was en dat zijn redaktie bij de periode van Symeon zich aansluit, voor aannemelik. — Door de oorlog kon Kul'bakin van enige nieuwere litte-

[1]) Het boek verscheen nominaal in 1917, in werkelikheid reeds in 1916.

[1]) Dit is m. i. niet te veel gezegd, al zijn er ook wel eens geleerden, die de communis opinio niet erkennen; ik denk hier speciaal aan Brückner, Die Wahrheit über die Slavenapostel. Tübingen. 1913.

Digitized by Google

ratuur geen kennis nemen. Ik noem: M. Weingart, Bulhaři a Cařihrad pred tisíciletím (d. i.: De Bulgaren en Konstantinopel vóór 1000 jaar), Praag 1915, — en Conew's vergelijkend onderzoek van de oude woordvoorraad van de oudbulgaarse bijbelvertaling met die van macedoniese dialekten (Spisanie na bâlgarskata akademija na naukitě XI, 1915; mij slechts bekend uit het referaat van Páta Čas. pro mod. filol. 5, 379 v.) [1].—Blz. 29 bleef een drukfoutje ongekorrigeerd: Vondrák's onderzoeking O původu Kijevských listů is niet van 1914, doch van 1904.

Op de „Inleiding" volgen een uitvoerige „Klankleer" en „Vormleer", dan volgt nog een hoofdstukje over dialektiese eigenaardigheden der kerkslaviese teksten, ten slotte „aanvullingen", „afkortingen", „drukfouten." De klankleer bevat een beknopt overzicht van het oudkerkslav. klanksysteem, en verder de volgende afdelingen: Verhouding der klanken van het Oudkerksl. tot de oerslaviese, — Verhouding der oksl. en oerslav. klanken tot de indogermaanse, — Klankveranderingen der oerslav. periode, — Ablaut in het Oerslavies en Oudksl., — Opmerkingen over afzonderlike klanken en klankverbindingen in verband met wat de teksten ons leren. De vormleer is verdeeld in een oerslavies en een oudkerkslavies hoofdstuk. In elk van deze hoofdstukken worden de klassen van flektérende woorden achtereenvolgens behandeld.

Natuurlik is over de talrijke details, die ter sprake komen, heel wat meningsverschil mogelik; ik meen echter niet op die punten, waarover ik het met Kul'bakin oneens ben, te hoeven ingaan. Te minder is dat nodig, daar een vrij volledig overzicht der litteratuur wordt gegeven; bovendien maakt het voorhandenzijn van nog andere grammatika's van het Oudbulgaars en van uitvoerige monografieën als Hujer's Slovanská deklinace jmenná (wie geeft ons een dergelijk werk over de konjugatie?) het aan ieder, die dat wil, gemakkelik, de verschillende opinies, voorzien van een enigszins uitvoerige motivering, naast elkaar te stellen.

Het is een grote verdienste van Kul'bakin, dat hij zowel de westeuropése, grotendeels in het Duits geschreven vaklitteratuur als de russiese kent en beide op behoorlike wijze weet te waardéren. In de duitse handboeken wordt aan de russiese wetenschap wel eens te weinig aandacht gewijd. Niettegenstaande alle waardéring vooral voor Fortunatow en zijn school vindt men de methoden der russiese geleerden veelal te vèr van de eigen afliggend, dan dat men zelfs aan de belangrijkere van hun konklusies veel waarde hecht. En inderdaad geven veelal juist de scherpzinnigste Russen door hun rijke fantasie aan hem, die geen detail ongekontroleerd laat, alle aanleiding tot skepsis. Kul'bakin nu verenigt met een groot waardéringsvermogen voor de meest uiteenlopende wetenschappelike methoden een scherpe en geoefende kritiese blik; daardoor is hij in staat onpartijdig te oordélen en zijn oordeel veelzijdig toe te lichten. — Onlangs, in 1915, verscheen er van Kul'bakin's hand nog een andere oudkerkslaviese grammatika, beknopter en in haar indeling enz. pasklaar gemaakt aan de onder Jagić' redaktie door de Petrograder akademie uitgegeven Enciklopedija slaw'anskoj filologii, waarvan zij de 10. aflevering vormt [1]. Op deze grammatika leverde de academicus Sobolewskij een hier en daar vrij scherpe kritiek, waarop Kul'bakin wederom antwoordde. Toen ik deze polemiek doorlas, kreeg ik de indruk, dat de oorzaak er van te zoeken is in het feit, dat Sobolewskij subjektiever is, Kul'bakin objektiever; S. houdt sterk vast aan eigen opinies en is vrij willekeurig, waar hij uit meerdere naast elkaar staande meningen kiezen moet; de resultaten der westeuropése wetenschap zijn voor hem van minder betekenis dan voor Kul'bakin; deze is kritieser en nuchterder, en die eigenschappen hebben hem, de zo belezen en kundige geleerde, in staat gesteld, zulke voortreffelike boeken te schrijven.

Leskien neemt veelal tegenover nieuwe hypothesen een skeptiese houding aan: zo is hij bijvoorbeeld steeds blijven twijfelen aan de zgn. wet van Baudouin de Courtenay, en die twijfel betrof niet alleen de formulering en de omvang van deze wet. In zulke gevallen is Kul'bakin gewoonlik radikaler, hij onderzoekt de tot nog toe aan een onderwerp gewijde literatuur en kiest dan partij. Soms is hij wel eens te weinig skepties, naar 't mij voorkomt. Zo kan ik de opinie van Fortunatow, door K. 153 v. voor aannemelik gehouden, dat de uitgang *-tŭ* van aoristvormen als *pitŭ* „hij dronk" oorspronkelik een pronomen * *tŏs* is en identies met de uitgang *-ts* van oudpruisies *dinkauts* „hij dankte" e. dgl., als niet meer dan een zeer scherpzinnige, doch hoogst onwaarschijnlike hypothese beschouwen, — hoogst onwaarschijnlik daarom, omdat alleen het Oudpruisies de stam *te/to-* voor het pronomen van de 3. persoon gebruikt heeft — daarop wijst behalve de uitgang *-ts* het door kontaminatie ontstane *tans*, *tāns* „hij", *tennā* „zij" —, terwijl zowel Litaus-Letties als Slavies voor „hij, zij" andere stammen en *te/to-* alleen in andere betekenis bezigen. We hebben dus niet de minste aanleiding om een enklities **tŏs* „hij" 't zij voor het Oerbalties 't zij voor het Oerslavies, laat staan dan voor het Oerbaltoslavies aan te nemen.

In deze zelfde passus blz. 153 v. mis ik een verwijzing naar Meillet Mémoires de la Société de Linguistique 18, 234 v. waar op andere gronden dan de door mij aangevoerde Fortunatows hypothese wordt verworpen. Dgl. omissies in de litteratuuropgaven komen meer voor; zo wordt blz. 66 zonder meer meegedeeld, dat de indogermaanse aspiratae hun aspiratie in het Slavies verloren hebben; vooral wat de tenues aspiratae aangaats over welker representatie in het Slavies ook wel ander, geoordeeld is, ware enige litteratuur geen luxe geweest, — al ware slechts alleen aan Uhlenbecks opstel Indogerm. Forschungen 17, 93 vv. herinnerd; voor de hypothese *kh* > slav. *ch* had K. dan verder naar blz. 68 v. van zijn eigen boek kunnen verwijzen, waar het uitvoerige artikel, dat onlangs Iljinskij aan de slaviese *ch* gewijd heeft, wordt geciteerd.

Kul'bakins boek verdient in een taal van West-Europa vertaald te worden, evenals Leskiens Handbuch ook in russiese vertaling is verschenen.

Leiden. N. van Wijk.

[1]) Nadat ik dit geschreven had, kwam mij Páta's uitvoerigere bespreking Listy filologické 43, 363—368 onder ogen.

[1]) S. M. Kul'bakin. Grammatika cerkowno-slow'anskago jazyka po drewnějšim pam'atnikam. Petrograd 1915.

Digitized by Google

G. Dottin, Les anciens peuples de l'Europe. Paris, Klincksieck. 1916. (Pr. geb. fr. 6).

Dit boek is het eerste en eerst verschenen deel eener Collection pour l'étude des antiquités nationales. Het stelt zich voor, om, als inleiding op eene geschiedenis van Frankrijk, in populairen vorm eene geschiedenis te geven van Midden- en West-Europa in den tijd, toen er zoo min van Frankrijk als van welk ander onzer hedendaagsche geographisch-historische begrippen sprake was. Zulk eene populaire behandeling van Europa's vóórtijd is natuurlijk eene zeer hachelijke onderneming. Het komt mij voor, dat de schrijver slechts gedeeltelijk geslaagd is.

Over vier hoofdstukken wordt de stof verdeeld. Het eerste, slechts kort, bespreekt „Les sources". Het handelt over allerlei, wat hieronder gebracht kan worden, gaat in zijne kortheid niet diep, maar verkondigt als richtsnoer de leer, dat voor de kennis der oudste tijden van Europa archaeologie en anthropologie, hoeveel geruchts velen harer beoefenaars tegenwoordig maken en hoeveel ook als vaststaand door hen wordt uitgetrompet, toch minder belang hebben dan wat in de teksten der Ouden staat opgeteekend. Dezen stonden nu eenmaal veel dichter bij de gebeurtenissen ; op archaeologisch en anthropologisch terrein zinken wij maar al te vaak weg in onvasten bodem. Aan deze voortreffelijke leer heeft Schr. zich streng, tot in het overdrevene gehouden.

Hoofdstuk II behandelt „Les civilisations", de steen-, brons- en ijzerperiode der Europeesche menschheid. De schets is welgeslaagd ; blijkbaar is hier een deskundige aan het woord, die tevens een duidelijk verhaal weet te geven, dat de hoofdpunten goed naar voren brengt. Met een koel hoofd wordt voorzichtig critiek geoefend : de welbekende vèrstrekkende gevolgtrekkingen uit dolicho- en brachycephalen, uit rasverschillen, uit verband tusschen kunstontwikkeling en volksverschuivingen, de goocheltoeren met jaartallen ontbreken. Dikwijls wordt met instemming Schrijvers uitnemende landsman Déchelette aangehaald, de bezonnen geleerde, dien de oorlog voor altijd aan deze studiën heeft ontrukt.

In de Hoofdstukken III en IV komen onderscheidenlijk „Les peuples" en de „Histoire locale et générale" ter sprake. Zij vullen te zamen meer dan drie vierden van het boek ; maar in hoofdzaak lijkt mij wat hier geboden wordt mislukt. Schr. behandelt volk voor volk, daarna land voor land, en somt alles op, wat de Ouden over ieder volk, over de bewoners van iedere landstreek hebben meegedeeld. Critiek op die mededeelingen past hij slechts in bescheiden mate toe ; archaeologie en anthropologie houden zich op den achtergrond, de taalwetenschap treedt iets meer naar voren. Wat aan deze drie wetenschappen is ontleend, is het beste aan deze twee hoofdstukken ; vooral de bestudeering van Meillets Aperçu d'une histoire de la langue grecque is aan de voorstelling zeer ten goede gekomen. Maar overwegend is wat hier wordt voorgezet eene onverteerbare opeenhooping van alle mogelijke Grieksche en Latijnsche berichten over de meest verschillende stokoude volken, historisch of mythisch. Eene behandeling à la Johannes Meursius ! Alles wat ergens staat neergeschreven over Iberiërs, Sicaners, Libyers, Lyciërs, Lelegiërs, Pelasgen, Cariërs, Caucones, Cureten, Cretensers, Phoeniciërs, Aborigines, Achaeërs, Aeoliërs, Doriërs, Amazonen, Liguriërs, Siculers, Umbriërs, Hyperboreeërs, Germanen, enz. enz., wordt zonder methodische schifting opeengestapeld ; een bericht van Pausanias, Diodorus, Strabo, Plinius of Dionysius wordt als gelijkwaardig behandeld met een van Thucydides of Herodotus ; aan het werkelijk bestaan van de Phoeniciërs Minos en Cadmus, van den Egyptenaar Danaüs schijnt niet te worden getwijfeld. Waar het hier aan hapert ? Aan voldoende kennis van wat elders, vooral in Duitschland, in de laatste vijftig jaar aan critiek op de antieke geschiedbronnen is geleverd. Duitsche, Engelsche en Italiaansche boeken worden, in vergelijking met Fransche, niet heel vaak geciteerd, nog minder, naar het mij voorkomt, werkelijk gekend. Dat de Duitsche wetenschap dier halve eeuw dikwijls in ongerechtvaardigde scepsis, in hypercritiek is ontaard, niemand die dat gereeder toe zal geven dan ik ; wij hebben dringend behoefte aan meer geloof aan wat in de bronnen staat. Maar hier grijnst eene caricatuur van dat goede beginsel ons tegen ; en de geloovigheid komt, vrees ik, niet zoozeer voort uit weloverwogen verwerping van het Duitsche standpunt als uit onbekendheid er mede en radeloosheid, hoe zich tegenover de vele, meest onsamenhangende, soms tegenstrijdige berichten te verhouden. Schr. gelooft vrijwel alles wat nu eenmaal geschreven staat, duidt het op alle mogelijke manieren, en verhaalt ons dus bijv. (p. 248 en 249), dat de Argonauten de Po opvoeren, toen in het meer van Neufchâtel en dat van Biel belandden, daarna den Rijn afvoeren, maar ten slotte, door een goeden genius gewaarschuwd dat zij zóó geheel uit den koers geraakten (de overlevering zet dit op naam der godin Hera), rechtsomkeert maakten en de Rhône bereikten, vanwaar zij naar Griekenland terugkeerden. Dit voorbeeld is er een uit vele. Ook overigens is Schr. niet zóó bekend met Grieksche zaken als wenschelijk mag worden geoordeeld voor iemand die een zoo moeielijk onderwerp ter hand neemt. Op blz. 6 lees ik : „Les Perses avaient des archives officielles où Hérodote a largement puisé" ; op blz. 52 : „la nécropole d'Athènes appelée le Dipylon" ; op blz. 58 en 178 wordt gesproken van de rivier Thermodont, op blz. 81 stichten de Phocaeërs Rhodanusia en Agde in het midden der vijfde eeuw. Deze en dergelijke kleine vlekjes hebben op zich zelf geen beteekenis, maar krijgen die, als men ze in verband brengt met het gebrek aan diepere kennis der classieke schrijvers in het algemeen.

Nog zij opgemerkt, dat onder de vele besproken volken er één is, dat verreweg beter en uitvoeriger behandeld wordt dan de rest : het Celtische. Hier bevond Schr. zich blijkbaar weer op geheel vertrouwd terrein.

Leiden. H. van Gelder.

A. Herrmann, Alte Geographie des unteren Oxusgebietes. (Abh. d. kön. Ges. d. Wiss. z. Göttingen, Philol-Hist. Klasse, NF Bd XV 4). Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 4).

De quaestie, of de Amu-Darja in de oudheid een afloop gehad heeft naar de Kaspische Zee, heeft èn geographen èn historici reeds lang bezig gehouden, zonder dat men tot een beslissing gekomen is. De studie van den orientalist W. Barthold (Nachrichten über den Aralsee und den unteren Lauf des Amu-Darja von den ältesten Zeiten bis zum 17 Jahrhundert (in R. Stübes Quellen u. Forschungen zur Erd- und Kulturkunde II, Leipzig, 1910)).

Digitized by Google

die voor de 13de—16de eeuw uit de arabische bronnen bewezen heeft, dat er een afloop van den Amu-Darja door middel van den Usboi naar de Kaspische zee bestaan heeft, heeft er den schrijver toe gebracht uit de antieke schrijvers nog eens na te gaan, hoe de toestand *in de oudheid* was. Reeds vroeger had hij hierover geschreven : Die alte Verbinding zwischen dem Oxus und dem Kaspischen Meere, Peterm. Mitt. 1913 II S. 70—76 mit Karte, Taf. 14. 1 : 5.000.000, een kaart, die voor deze studie onmisbaar is). Aan de verdere uitwerking van deze quaestie is nu het eerste hoofdstuk (p. 7—29) gewijd ; hoofdstukken over de zijrivieren van den Amu-Darja (p. 30—35), de twee zeeën, waarin hij uitloopt (p. 35—42) en de bevolking dier streken (p. 42—51) sluiten zich hierbij aan, terwijl een paar aanhangsels het werk besluiten. Ik zal in het kort den zeer belangrijken inhoud mededeelen. Het betoog lijkt mij, voor zoo ver ik er over oordeelen kan, geslaagd, en het ongunstig oordeel van H. Philipp (Berl. Philol. Woch. 1915 No. 39 Sp. 1214—1222) deel ik niet.

Uit de onderzoekingen van Obrutschew (die transkaspische Niederung. Geol. u. orograph. Skizze (russ.), St. Petersburg, 1890 S. 168—208 (Sapiski kais. russ. Geogr. Ges.) en : Zur Geschichte d. Oxusproblems, Peterm. Mitt. 1914 I S. 87 ff.) blijkt, dat de Amu-Darja behalve de uitstrooming naar het Aralmeer *vroeger* een linker *uitmonding* heeft gehad, die langs Urgendj stroomend, in het bekken van Sary-Kamisch uitkwam ; de spiegel van het overschot van dit meer ligt nu op —41 Meter ; vroeger was dit bekken aangevuld tot + 56 Meter, en strekte zich zuidelijk uit tot Bala-ischem, waar een oude rivierstrang begint, die na het passeeren van watervallen tusschen Kurtisch en Igdy, tusschen den Grooten en Kleinen Balkan doorloopt, en uitmondt in de Koschu-odek-baai tegenover het eiland Ogurtschinsk (en niet in de Balkan-bocht, zooals men vroeger aannam). Scheepvaart was op deze rivier mogelijk, met overlading in het gebied der watervallen over een afstand van 30 kilometer.

Hierna gaat schr. de antieke berichten na : a) over den Araxes of Araxus (p. 8—21), b) over den Oxos of Oxus (sinds Alexander den Groote) (p. 21—29). Eerst betoogt hij, dat met den Araxes *nooit* de Syr-Darja (Jaxartes) bedoeld wordt, zooals sommigen, o. a. Roesler, aannemen ; de Jaxartes is eerst bekend geworden door Alexander den Groote ; dan vergelijkt schr. Herod. I 202 met Strabo's berichten over de Massageten en den Araxes (Str. XI 512/513). De berichten van Strabo zijn uit een Perzische bron : de Araxes stroomt in de Noordelijke zee uit, maar heeft ééne uitmonding naar de Hyrkanische golf (het zuidelijk gedeelte van de Kaspische zee) ; de Massageten wonen òf op eilanden òf in moerassen òf op bergen en in vlakten ; die in de moerassen wonen, kleeden zich in robbenvellen, wat ook Herodotus mededeelt (I 202, 3). De geographische gedeelten van Herodotus' bericht over den tocht tegen de Massageten zijn, volgens Jacoby (Pauly—Wissowa VII Hekataios en Suppl. II Herodotos), aan Hecataeus ontleend ; deze zijn echter bij Herodotus gemengd met een andere, noordelijke bron, van Scythen of Pontische Grieken, die de Massageten ten oosten van den Araxes plaatsen, hetgeen hier de eerste aanduiding is van de Wolga (Herod. I 201, 202), terwijl Her. ook den Armenischen Araxes met den Amu-Darja verwart. Uit het naast elkaar plaatsen van Herod. I 204, 202, 216, 215, 202, 216, en Strabo XI c. 8 § 6 en 7 blijkt, dat hun gemeenschappelijke bron Hecataeus is ; echter heeft Strabo een jongere bewerking van Hecataeus uit de 2de helft van de 4de eeuw gebruikt.

Uit Hecataeus weten we dus nu, dat de Amu-Darja zich *met vele armen* in de Noordelijke Zee, en *met één arm* in de Hyrkanische golf uitstort. Zeer nauwkeurig is de delta geteekend met zijn in robbenvellen gekleede bewoners. In die delta woonden de Chorasmii. de Massageten westelijk daarvan.

Cyrus is dus over den uitloop naar de Hyrcanische golf, d. w. z. *over den Usboi*, dicht bij de Balkan-bergen over getrokken. Aan de overzijde vindt men het berglandschap door Herodotus geschilderd.

Het bericht bij Aristoteles, Meteor. I, 13, 16 : ἐκ μὲν οὖν τούτου (van den Parnassus = Paropamisus) ῥέουσιν ἄλλοι τε ποταμοὶ καὶ ὁ Βάκτρος καὶ ὁ Χοάσπης καὶ ὁ Ἀράξης· τούτου δ' ὁ Τάναϊς ἀποσχίζεται μέρος ὢν εἰς τὴν Μαιῶτιν λίμνην, aan Ctesias ontleend (Hermann noemt hem p. 20 waarschijnlijk bij verschrijving een tijdgenoot van Herodotus in plaats van Xenophon), is zeer belangrijk. H. neemt m. i. terecht aan, dat ὁ Ἀράξης de Usboi, en ὁ Τάναϊς de uitstrooming in het Aralmeer is.

Sinds de veldtochten van Alexander heet de rivier Oxus : Ὦξος of Ὄξος, lat. Oxus, zonder dat men wist dat dit de Araxes was. Van de schrijvers uit dien tijd vinden we bewijzen voor het bestaan van den Usboi 1°. bij Patroclus, *praefectus classis* van Seleucus Nicator, die tusschen 285 en 282 den mond van den Oxus bezocht heeft, op zijn tocht over de Kaspische zee. Daar hij echter ook aanneemt, dat de Jaxartes in de Kaspische zee uitmondt, is zijn bericht minder betrouwbaar. 2°. bij Aristobulus (bij Arrianus III 29, 2) : ἐξίησι δὲ ὁ Ὦξο εἰς τὴν μεγάλην θάλατταν τὴν καθ' Ὑρκανίαν ; de groote zee bij Hyrcanië is de Kaspische zee. Belangrijker is echter wat Aristobulus zegt over den Oxus als scheepvaartroute (Strabo XI 509 (M. 715, 11—24) : Indische waren gaan langs den Oxus naar de Hyrcanische zee, van daar naar het land der Albani, en langs de rivier den Cyrus naar de Zwarte zee. Een zelfde bericht heeft Patroclus. Het derde bericht omtrent die scheepvaartroute is van Varro, ontleend aan Pompeius' expeditie naar den Caucasus (Plinius VI 52) : men kan van uit Indië komen aan de rivier den Bactrus, die in den Oxus instroomt, en uit deze worden de koopwaren over de Caspische zee den Cyrus opgevoerd, en komen zoo in Phasis. Ook een Chineesch bericht uit de 2de of 1ste eeuw schijnt den Oxus als N. O. grens van Parthië en als scheepvaartroute te kennen. Natuurlijk heeft men steeds in het gebied der watervallen overgeladen, in de oudheid evengoed als in de M. E. Ook het bericht van Polybius X 48, bij wien de Oxus uitmondt in de Hyrcanische zee, en *vaarbaar* is, wijst volgens den schrijver op den Usboi, en vooral op de watervallen bij Igdy, niet die bij Pitnäk, bovenstrooms van Chiwa, zooals Roesler wil.

Bij Pomponius Mela III 42, bij wien de Oxus eerst naar het Westen stroomt, dan bij de Dahae een wending naar het noorden maakt, en tusschen de Amardi en de Paesici uitmondt in de Scythische golf (evenals de Iaxartes) vinden we, zooals reeds v. Humboldt gezien heeft, de eerste schildering van den tegenwoordigen

Digitized by Google

Amu-Darja, zonder dat daaruit hoeft te volgen, dat de Usboi in zijn tijd reeds verland was.

In het eerste aanhangsel p. 51—54 trekt de schr. uit het verhaal van den Arabischen schrijver Makdisî (Mokaddası), uit het jaar 895 (men vindt een vertaling hiervan bij de Goeje, Das alte Bett des Oxus Amur-Darja p. 97 vgl.) de conclusie, dat de verlanding en uitdroging van den ouden Oxusarm moet hebben plaats gehad vóór dat de Turken naar het westen kwamen, dus vóór 565. Ook uit het reisverhaal van Zemarchus (cf. Menandros Protector fr. 20 en vooral 21, Müller Fragm. Hist. Craec. IV p. 227—229), in het 2de aanhangsel besproken, blijkt dat in 568—70 die Oxusarm geheel droog is.

In het 2de hoofdstuk behandelt de schr. verschillende stroomen, die òf in den Amu-Darja uitloopen, of vooraf in de woestijn verlanden. Het belangrijkste is wel, wat hij zegt over de rivier, die in het gebergte door het dal van Herat stroomende, Heri-rud, in de vlakte Tedschen heet. Deze rivier heet bij Herodotus III 117: Akes, Ἄκης, maar bij de schrijvers over Alexander den Groote Arius, Ἄρειος (de Haraeva van de Avesta). De λίμνη Ἀρεία, Arius lacus (Ptol. VI 17, 2), die bij Kiepert, Atl. Ant. Taf. 2, Sieglin, Atl. Ant., Taf. 6 in Aria geplaatst wordt, moet daar liggen, waar de Tedschen in de woestijn verzandt, terwijl de naam Ochus, ten onrechte aan dien benedenstroom gegeven, op twee rivieren past: één oostelijke, den Sangalak (waaraan de plaatsen Maimanen en Andchoi), en één westelijke, in Hyrcanië, den tegenwoordigen Atrek, die in de Kaspische zee uitstroomt.

In het 3de hoofdstuk behandelt de schr. de getuigenissen omtrent de meren, waarin de Amu-Darja uitmondt. De eerste schrijver, die beide meren, de Kaspische zee en het Aralmeer kent, is Hecataeus (bij Strabo XI 512, 6). Het Aralmeer heet bij Hecataeus: ἡ πρὸς ἄρκτοις θάλασσα, van Perzisch standpunt (Hecataeus put uit een Perzische bron) volkomen juist. De volgende schrijvers noemen het niet, ofschoon men er toch wel iets van wist; Strabo XI 515, 3 zegt, dat de Daae Parni afstammen van de Daae Xandii of Parii, die boven de Maeotis wonen. Daar nu deze Daae aan den Iaxartes wonen (cf. p. 47), is de Maeotis hier = het Aralmeer. Ook bij Mela (zie hiervoor) komt het voor als *sinus Scythicus*, waarin de Oxus uitmondt; de sin. Sc. is hier een deel van de Kaspische zee. Het meest duidelijk geteekend is het meer bij Ammianus Marcellinus XXIII 6, 59: *amnes duo fluunt navium capacissimi Araxates et Dymas* (de Oxus en Iaxartes), *qui.... decurrentes Oxiam nomine paludem efficiunt longe lateque diffusam.* Deze woorden stemmen overeen met het bericht van Zemarchus (zie hiervoren) Fr. Hist. Gr. IV p. 229: op de terugreis uit het land der Turken ἐγένοντο κατὰ δὴ τὴν λίμνην τὴν ἄπλετον ἐκείνην καὶ εὐρεῖαν = kwamen ze aan *dat bekende uitgestrekte en breede meer*; dit is de naam van het Aralmeer in de Avesta: Vuru-kascha = met uitgestrekte oevers (zie 2de aanhangsel p. 54—57). De Ὠξειανὴ λίμνη van Ptolemaeus daarentegen, = de lacus Oaxus van Plin. IV 48, is een bronmeer in het Pamîr-gebergte, waarschijnlijk het Victoriameer, waarlangs de weg naar de rijken van het Tarimbekken loopt.

Ook het bericht van den Chineeschen generaal Tschang K'ien uit 126 v. C. spreekt van „een meer, dat geen oevers heeft, en daarom Noordzee genoemd wordt." Ook een Chineesche gezantschapsreis uit 455 n. C. spreekt van deze „groote zee."

Uit het hoofdstuk over de bevolking van deze streken wil ik slechts een enkel punt aanhalen. Schr. neemt p. 43 met Geiger, Ostiranische Kultur p. 125 aan, dat de oase van Chiwa één van de oudste vaste woonplaatsen is geweest van de Aziatische Ariërs, en dat vandaar uit die Ariërs naar west en oost, naar west den Usboi af, naar oost den Amu-Darja op, zich verspreid hebben. In Chiwa hebben ze het land al vroeg in kultuur gebracht, en kanalen aangelegd, om het te irrigeeren, zooals we dat in Mesopotamië vinden. Volgens den Arabischen geleerde Albîrûnî is Chiwa gekoloniseerd in 1290 v. C., 980 jaar voor Alexander's dood. In de Avesta heet het land Hvairizem = bebouwd land, onder de provincies van Darius heet het: Uvārazmi, bij de Grieken Χορασμίη, bij de Arabieren: Khwārizm. Zóó heet het land; het volk heet in de Avesta: Airjanem Vaedžō, en het is het stamland van Zarathustra.

De Grieken hebben het eerst met *nomadische Iraniers* kennis gemaakt, vooral met de Massageten; deze wonen, zooals blijkt uit Herod. I 204 ten oosten van de Kaspische zee, in het Groote Balkangebergte, over den Araxes (Usboi) en dus: in de steppen tusschen de Kaspische zee en het Aralmeer, tusschen de Beneden-Wolga en den Usboi. Chorasmië hoort er niet bij. In de dagen van Alexander den Groote wonen de Massageten (cf. Arrianus IV 16, 17) ten W. en NW. van Sogdiane, dus aan den rechteroever van dien arm van den Oxus, die naar het Aralmeer loopt. Een onderafdeeling van de Massageten zijn de Derbices (Δέρβικες), de naam, dien Ctesias geeft aan het volk waartegen Cyrus vecht; ze wonen dicht bij de Hyrcani, hetgeen met den loop van den Usboi uitkomt. Volgens Ammian. Marcell. XXIII 5, 16, XXXI 2, 12 zijn de Alanen de afstammelingen der Massageten (vgl. hierover J. Marquart, Erānšahr, p. 86). Schr. acht dit onjuist, maar neemt wel aan, dat sommige afdeelingen van hen in de Aorsi (= Alani) zijn opgegaan.

Tiel. W. Koch.

D. Völter, Die Menschensohnfrage neu untersucht. Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. *f* 0.90).

Een van de moeilijkste problemen, waarmee de Nieuwtestamenticus zich moet bezig houden, is de z.g. kwestie van den „menschenzoon" d.i. (1) wat beteekent de uitdrukking „menschenzoon" in de evangeliën en waaruit is zij af te leiden, en (2) heeft Jezus zelf zich als „menschenzoon" beschouwd en zijn de menschenzoon-plaatsen „echt"? Eene reeks van verschillende vragen vormen samen dit hoofdprobleem — ook de semietische filologie is er bij betrokken: wat is „menschenzoon" in het arameesch? — en het hoofdprobleem zelf is op zijn beurt maar weer een afdeeling van een der meest belangrijke problemen van de nieuwtestamentische kritiek: heeft Jezus zich zelven als messias beschouwd? Volgens de traditionele opvatting schuilt in de menschenzoonspreuken voor de „wetenden" een messiasbelijdenis. Is deze opvatting onjuist of zijn de meeste menschenzoonspreuken onecht, dan valt een groot en belangrijk gedeelte van onze bewijsstukken voor een messiasbewustzijn bij Jezus weg.

Digitized by Google

Reusachtig is de literatuur der menschenzoonkwestie, menigvuldig zijn de verschillende oplossingen, die men getracht heeft te vinden. Ook nederlandsche geleerden hebben deel genomen aan de discussie, zoo H. L. *Oort* jr. in zijn proefschrift „De uitdrukking ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου in het N.T." 1893, dat aan prof. B. D. *Eerdmans* aanleiding gaf, zijn artikel: De oorsprong van de uitdrukking „Zoon des menschen" als evangelische messiastitel (Theol. tijdschr. 1894 p. 151—176) te schrijven, waarop W. C. van *Manen* weer een Naschrift leverde (l. c. p. 177—187); verder een ten onrechte buiten Nederland weinig gelezen artikel van prof. W. B. *Kristensen*: De term, „zoon des menschen" (Theol. tijdschr. 1911 p. 1—38). Ook prof. *Völter*, de schrijver van bovengenoemd geschrift, heeft al meermalen zijn oordeel ter zake in een boek of artikel uiteengezet, cf. o. a. zijn: Jesus der Menschensohn oder das Berufsbewusstsein Jesu 1914, waarmede hij een discussie uitlokte met zijn faculteitsgenoot H. A. v. *Bakel* (cf. Nieuw theol. tijdschr. 1914 p. 254 vlgg., 379 vlgg., 1915 p. 361 vlgg.). Hetgeen hij in zijn laatste geschrift behandelt, dient dus ter verdediging en verduidelijking van zijne nieuwe en origineele opvatting.

Ofschoon dus al tal van verschillende afleidingen en opvattingen aangaande den „menschenzoon" naar voren gebracht zijn, is Völter toch er in geslaagd een nieuwen weg, die z. i. ter oplossing moet leiden, te vinden: de „menschenzoon" in de echte woorden heeft volgens V. niets te maken met den apocalyptischen menschenzoon Daniel 7,13 — de uit Daniel af te leiden plaatsen zijn doorgaans secundair, bijvoegsels, interpolaties — hij is veeleer af te leiden uit Ezechiel [1]). Gods opdracht aan Ezechiel is ook Gods opdracht aan Jezus: te zoeken, te redden, te bekeeren, hetgeen verloren en verdwaald is; en gelijk Ezechiel door Jahwe toegesproken wordt als „menschenkind", noemt ook Jezus, het profetisch werk van Ezechiel op zich nemende, zich zelven „menschenzoon." „Den an den Menschensohn bei Ezechiel ergehenden Ruf Gottes" heeft Jezus „auf sich bezogen". Luk. 19,10 spreekt Jezus „im Bewusstsein, der Menschensohn bei Ezechiel zu sein, der gesandt ist zum Hause Israels, um die Gottlosen zu retten (Ez. 3, 4 ff. 3, 17, 18) cf. ook Mt. 15, 24 met Ez. 3, 4—6." Tal van parallellen worden dus door V. aangehaald, waaruit blijken moet dat een stuk bij Ezechiel „Vorlage" voor een woord van Jezus was; cf. nog Mt. 7, 15 ff. met Ez. 13, 2, 4, 6, 7—10; Lc. 19, 41—44 met Ez. 4, 1—3, Lk. 9, 56 met Ez. 3, 17—19, 33, 10 f. Mt. 8, 19 f. Par. met Ez. 12, 24 ff.

V. is van oordeel, dat zijne afleiding van het begrip een vooruitgang voor ons is in elke richting. „Diese Lösung der Menschensohnfrage überhebt uns der wenig befriedigenden und der Person Jesu nicht gerade würdigen Annahme, dass Jesus in einem Augenblick von Not Zuflucht und Trost gesucht habe bei der phantastischen Vorstellung, der Menschensohn in apokalyptisch-himmlischem Sinne zu sein; vielmehr ist die Selbstbezeichnung Jesu als des Menschensohns richtig verstanden nur der kurze Ausdruck für das, was Jesus in gehorsamer Unterwerfung unter den Willen Gottes sittlich-religiös erfahren und erlebt hat" — aldus besluit de schrijver zijn belangrijk boekje. En aldus toegelicht, zal zijn opstel velen uitermate aantrekkelijk lijken. Maar kan zich nu de kritiek werkelijk bij dit resultaat neerleggen?

Het spijt mij, geen bevestigend antwoord hierop te kunnen geven. Zeer zeker heeft V. de verdienste, de aandacht gevestigd te hebben op tal van parallellen of gelijkvormige gedachten in het evangelie en in de profetie van Ezechiel. Wij loopen heden ten dage licht gevaar te vergeten, dat naast de joodsche apocalyptiek het profetisme ter verduidelijking van de gedachten van Jezus en van zijn „Berufsbewusstsein" vergeleken moet worden. Een andere kwestie is echter, of daarmee juist het „Menschensohnbewusstsein" werkelijk verklaard is. Dat lijkt mij zeer twijfelachtig. Ik kan mijne bezwaren samenvatten als volgt. 1) is V.'s, stelling, de profetische zending van den menschenzoon bij Ezechiel, eene fijne combinatie, maar niet meer dan eene combinatie. Nergens treedt in de eigen woorden van den profeet m. i. het „menschenkind" naar voren; dat de profeet, *omdat* of *ofschoon* hij menschenkind is, zijn roeping aanvaardt, wordt nergens duidelijk gezegd. V. had moeten aantoonen, dat ook elders de „menschenzoon" in verband gebracht werd met Ezechiel en zijn profetisch werk.

2) Zeer zeker zijn er parallellen tusschen Ez. en het evangelie aan te wijzen; maar noodzakelijk is het nergens, de evangelische woorden nu *uitsluitend* af te leiden uit Ezechiel; dikwijls laten zich ook nog parallellen uit andere profeten aantoonen.

3) Ongelukkigerwijze ontbreekt juist bij de meeste plaatsen die zich met Ez. laten vergelijken, het woord menschenzoon; menschenzoonspreuken vormen maar een klein gedeelte van de parallellen op Ezechiel. De duidelijkste parallel onder de menschenzoonspreuken vindt men in Lc. 19, 10; hier toont helaas een vergelijking met het nauw verwante woord Mc. 2, 17 aan, dat „menschenzoon" waarschijnlijk secundair is: een eenvoudig ik-woord ligt er aan ten grondslag. — Eene scherpzinnige constructie heeft mijn geachte collega opgesteld. Ik hoop, dat hij het mij niet kwalijk nemen zal, wanneer ik besluit met te zeggen, dat hij „de" oplossing m. i. toch nog niet gevonden heeft. Ik verheug mij er nog te kunnen bijvoegen, dat ik in het negatief-kritiek gedeelte van zijn betoog — het betreft de onechtheid van de eschatologische plaatsen — haast overal met hem mede ga en dat ik zijn positief gedeelte toch alleszins „anregend" heb gevonden.

Leiden. H. Windisch.

[1]) In een betoog, N°. 31 van de Hervorming 1916, herinnert I. Herderscheê er aan, dat reeds zijn vader in 1877 den menschenzoon bij Jezus in verbinding heeft gebracht met het menschenkind bij Ezechiel. In zoo verre is dus de vondst van Völter niet nieuw. V. is echter geheel zelfstandig tot zijn betoog gekomen, en hij heeft de verdienste, de afleiding uit Ezechiel in discussie gebracht te hebben.

J. A. F. Kronenburg, C. SS. Red., **Maria's Heerlijkheid in Nederland.** Geschiedkundige schets van de vereering der H. Maagd in ons Vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen. Dl. VII-VIII. Amsterdam, F. Bekker. z. j. [1911-1914].

Met het 7e en 8e deel is Pater Kronenburg's omvangrijke arbeid — men kan het 't levenswerk van den Schrijver noemen — ten einde gebracht. Alleen zal nu nog, conform den wensch, in Jg. XIX, kol. 70—73 in dit tijdschrift bij de bespreking der eerste zes deelen uitge-

Digitized by Google

sproken, een Algemeen Register verschijnen, en daarin zal men, hoop ik, een even handigen en veiligen gids vinden, als Moll aan zijn *Kerkgeschiedenis* en Acquoy aan zijn *Windesheim* hebben toegevoegd.

Over den rijkdom van gegevens, die in Kronenburg's werk is bijeengebracht — in de litteratuurlijsten en voetnoten zit ongeveer een volledige bibliografie van de katholieke kerkgeschiedenis van Nederland — behoeft hier niet meer herhaald te worden, wat vroeger reeds in Jg. XIX bij deel I—VI gezegd is. Dat deel VII en VIII op dezelfde wijze zijn bewerkt, spreekt vanzelf. Men zou haast zeggen, dat de bewerking van deze twee deelen zelfs beter, frisscher nog en aangenamer is dan van de vorige. Er is hier veel meer afwisseling.

Gedeeltelijk ligt dat wel aan de te bewerken materie. Deel VII loopt tot ongeveer 1680 en behandelt den eersten strijd van en tegen het Protestantisme. In deel VIII wordt dat verder vervolgd, doch daar zet nog een nieuwe strijd in, nl. tegen het Jansenisme, en later tegen de Rationalisten en Vrijdenkers. Door de bonte afwisseling van ideeën en personen, welke hierbij ter sprake komen, krijgt de behandelde stof vanzelf meer kleur en levendigheid.

De eerste schrijvers uit het kamp der Hervormden: de „devote minderbroeder” Niclaes Peeters — diens *Sermonen* zijn misschien wel een mystificatie —, Geldenhauer, Merula, Veluanus, Gnapheus e tutti quanti vielen de Mariavereering over het algemeen slechts zijdelings aan. Met de *Refutacie vant Salve Regina*, een boekje zonder naam, plaats en jaar verschenen (omstr. 1524 ?), dat waarschijnlijk een oorspronkelijk Nederlandsch product is, begint de openlijke frontaanval. Daarna volgden Marnix met zijn giftige *Byencorf*, de *Sermonen van* (pseudo) *Broer Cornelis*, de *Roomsche Uylenspiegel* van Lydius, de *Almanachs Heyligen* van Magyrus, de uit Duitschland geïmporteerde *Alcoran der Minderbroeders*, de *Roomsche mysterien ondect* van Walich Syvaertsz. en een onnoemelijk aantal andere boeken en geschriften, waarin de „Paepsche afgoderije” en niet het minst de Maria-vereering het geducht moesten ontgelden.

Kronenburg, die al deze producten de revue laat passeeren, plaatst daartegenover de katholieke verdedigers uit denzelfden tijd, te beginnen met de Mariamedalje, waarmee men tegen de Geuzen-penning demonstreerde, en langs Duncanus, Coens, Joh. David, Schenck van Toutenburg, Sonnius, Lindanus, Poirters, Hazart, Kievits, Van Teylingen enz. tot aan de apologetische gedichten van Anna Bijns en den lateren Stalpaert van der Wiele toe.

Niet alle Protestanten waren even fel. Hugo de Groot, Jacob Revius, Willem Sluiter en anderen bleven Maria op ondubbelzinnige wijze vereeren. Kronenburg noemt in dit verband ook Jan Pietersz. Sweelinck, die 35 geheel katholieke teksten, waaronder 3 op Maria, componeerde. Of Sweelinck inderdaad Protestant is geweest, mag echter na de in 1913 verschenen degelijke studie van J. W. Enschedé in *Caecilia* (blz. 169—187) worden betwijfeld.

Intusschen bleef er, zooals bekend, tijdens de vervolging in de 16e—18e eeuw, zich een krachtig katholiek leven ontwikkelen, waarin natuurlijk ook de Mariavereering haar deel had. De „nieuwe” tijd bracht vanzelf nieuwe elementen erin, of stak de middeleeuwsche devoties in een nieuw kleedje. Maar al werden de Mariafeesten, de Mariamissen, de Getijden van Onze Lieve Vrouw, het Wees Gegroet, de Litanie van Loretto, de Marialevens, de gebeden en liederen ter eere van Maria, de viering van den Zaterdag, de „Engel des Heeren”, het Scapulier, allerlei Maria-broederschappen, en last not least de Rozenkrans, min of meer gemoderniseerd of als nieuwe praktijken ingevoerd, of aan de eigenaardige kerkelijke toestanden van ons vaderland aangepast, in den grond bleef het een organische ontwikkeling van wat in vroeger eeuwen was tot stand gebracht.

Natuurlijk school ook thans onder dat alles nu en dan wel eens wat overdrijving. De eigenaardige devotie van het „slaaf-zijn van Maria” werd bijv. als private devotie niet verboden, doch de broederschappen, die dit slaafzijn direct of indirect ten doel hadden, werden in het midden der 18e eeuw door Rome verboden en opgeheven. Ook in het interessante document, dat Kronenburg aan Gisbert Brom's *Archivalia in Italië*, II (1911) blz. 152 ontleende, nl. een schrijven van den Apostolischen Vicaris Johannes van Neercassel aan Kardinaal Francesco Barberini (dd. 25 Nov. 1677), worden verschillende overdreven praktijken en beweringen aangehaald, en bij wijze van klacht naar Rome opgezonden. Maar Neercassel's beweringen zal men toch cum grano salis moeten aanvaarden. Vooreerst luidt een losse zinsnede uit een oratorische preek heel anders in dan buiten het verband met het geheel. Ten tweede schijnt Neercassel zoowat alles te hebben van „hooren zeggen”, want nergens verwijst hij naar een bepaald boek of een bepaalde persoon als bron. En eindelijk moet men niet vergeten, dat de Vicaris Apostolicus nog al Jansenistisch gezind was.

Daarmede komen wij aan deel VIII, waarin op de eerste plaats het Jansenisme ter sprake komt. De korte algemeene schets, die Kronenburg op blz. 76—81 daarvan geeft, is wel wat bitter. Misschien is ze voor de eerste halve eeuw van het Jansenisme in Nederland (1640—1690) ook wat onverdiend. Toen werkten nog verschillende oorzaken samen om, staande de goede trouw, het oordeel van beide partijen te vertroebelen. In de jaren na 1680—90 wordt dat echter anders. Toen het Jansenisme het heele Protestantendom, met de Staten erbij, te hulp ging roepen, was er van een eerlijke overtuiging moeilijk sprake meer.

Na een bitteren strijd hebben de Nederlandsche katholieken de aanhangers van de „Utrechtsche” kerk op een hoop gedreven en uitgestooten. Wel werd er, jammer genoeg, met het kaf ook wat koren naar buiten geveegd, maar dat is bij maatregelen voor het algemeen welzijn onvermijdelijk. De leer toch van Jansenius, of wat daarvoor doorging, tastte het inwendige godsdienstige leven van de katholieke Kerk aan. Door een overdreven strengheid vervreemdde men de menschen van den godsdienst. Uitwendig had alles een schijn van vroomheid, maar in werkelijkheid was het, of ontaardde het minstens in een geest van rebellie. Vooral vanaf het jaar 1700 trad het Jansenisme hier op met allerlei vrome boekjes, catechismussen enz., die in den grond van de zaak de Roomsche leer tegen den grond haalden.

Ook de Mariavereering kreeg haar deel daarvan. Het door den Keulschen advocaat Adam Widenfeldt in 1673 te Gent uitgegeven werkje *Monita salutaria beatae Mariae Virginis ad cultores suos indiscretos* joeg vooral veel stof op. Ofschoon uitvloeisel van een maar half

Digitized by Google

afgelegde Protestantsche overtuiging — Widenfeldt was een bekeerd Protestant — was het toch koren op den molen van de Jansenisten. Kronenburg qualificeert het weinig malsch als een mengsel van „dwalingen, drogredenen, halve waarheden en uit hun verband gerukte teksten" (VIII. 83). In 1674 werd de Latijnsche uitgave door Rome op den Index gezet met de clausule „donec corrigatur"; doch de Nederlandsche en de Fransche vertaling kwamen in 1676 en 1678 onvoorwaardelijk op den Index, terwijl in 1690 nog een stelling uit het boekje afzonderlijk werd veroordeeld.

Merkwaardig is nog wat Kronenburg mededeelt omtrent de bekende Rotterdammers Petrus en Adriaan van Walenburch, beiden bekeerlingen uit het Protestantisme. Zoowel Adriaan, die later wijbisschop van Keulen werd, als Petrus, die eerst wijbisschop van Mainz was, en naderhand zijn broeder te Keulen opvolgde, hebben omvangrijke apologetische werken tegen het Protestantisme geschreven. Maar opvallend is het, dat zij daarin weinig of niet over Maria spreken. Zelfs heeft Petrus, als wijbisschop van Keulen, den 2en Januari 1674 een zeer prijzende goedkeuring van de *Monita salutaria* gegeven. Dat het boekje een half jaar later op den Index kwam, kan men dus tegelijk als een officieele demonstratie van Rome tegen Petrus van Walenburch opvatten; ofschoon men dat anderzijds toch weer zoo hoog niet behoeft aan te slaan, daar het een veelvuldig voorkomend en psychologisch zeer wel verklaarbaar verschijnsel is, dat zij die op gevorderden leeftijd tot het katholicisme overgaan, in hun gedachtengang eenige sporen van hun vroegere levensbeschouwing blijven behouden.

Met de Jansenisten werd nog een eigenaardige strijd uitgevochten over een woord. In den Hollandschen tekst van het Ave Maria (Wees gegroet) gaven zij bij de vertaling der woorden „benedicta tu in mulieribus" de voorkeur aan: „gezegend zijt gij o n d e r de vrouwen", terwijl de katholieken volgens oude traditie vertaalden: „gezegend zijt gij b o v e n a l l e vrouwen". Beide lezingen zijn natuurlijk zeer wel te verdedigen, maar het Jansenistische „onder" had een bijsmaakje. Vandaar de strijd over een *woord*. Opmerkenswaardig is, dat de officieele vertaling, die thans sedert eenige jaren in Nederland is voorgeschreven luidt: „gezegend zijt gij *onder* de vrouwen" dus juist als die, welke men vroeger van Jansenistische zijde voortrok.

Na het Jansenisme kwam, vooral in het Zuiden, het Josephisme, en door en na de Fransche Revolutie het Rationalisme als nieuwe vijand van de Mariavereering opdagen. Tal van interessante bijzonderheden, waaruit o. a. blijkt, dat die stormen niet over de Katholieken heen gingen, zonder merkbare schade aan te richten, worden door Kronenburg medegedeeld. Nog een massa andere bestrijders, tot zelfs de Bokkenrijders in Zuid-Limburg worden ten tooneele gevoerd. Maar het zou te veel plaats eischen, indien wij ook maar de voornaamste bijzonderheden omtrent dit alles wilden mededeelen. Met het boven gegevene hebben wij slechts een greep gedaan uit den rijkdom van gegevens, die in het werk ligt opgehoopt. We volstaan dus voor het overige met nog even te vermelden, dat het eind der 18e en het begin der 19e eeuw een katholiek réveil zag geboren worden onder de leiding voornamelijk van den bekeerling Joachim George Le Sage ten Broek. Alles wat hij en zijn tijdgenooten en volgelingen voor de Mariavereering in Nederland hebben gedaan, en ook de deels sympathieke, deels onsympathieke geluiden welke van niet-katholieke zijde in Nederland over Maria en hare vereering opgingen, worden door den Schrijver opgespoord en door aanhaling van de meest karakteristieke passages ter beoordeeling voorgelegd. Dat door en na het herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland (1853) met het geheele katholieke leven ook de Mariavereering een nieuwe en hoogere vlucht nam, behoeft wel niet afzonderlijk te worden vermeld, evenmin als dat de Congregatie der Redemptoristen, waartoe de Schrijver zelf behoort, een zeer groot aandeel in dit alles heeft gehad.

Aan het eind van deze ongewoon lange bespreking moet mij nog een ongewoon woord van het hart. Eenige katholieke kennissen van me vonden het jammer, dat de Redactie van dit tijdschrift de bespreking van Kronenburg's werk aan een katholiek had toevertrouwd. Zij waren van meening, dat een bespreking, door een niet-katholiek gegeven, den lezers van het *Museum* een meer tastbaren waarborg zou gegeven hebben, omtrent de degelijkheid en den wetenschappelijken rijkdom van Kronenburg's werk.

Gaarne geef ik dit laatste toe. Indien een niet-katholiek Kronenburg's werk hadde besproken, zou zijn recensie er allicht anders hebben uitgezien. Zijn aandacht zou misschien op geheel andere détails zijn gevallen dan de mijne. Doch op één punt zouden onze besprekingen ongetwijfeld hebben overeengestemd, dat namelijk niemand, die in de toekomst nog iets wil schrijven over de Mariavereering in Nederland, ook al raakt het dit onderwerp slechts uit de verte, het werk van Kronenburg ongestraft kan voorbijgaan. En daar komt het ten slotte toch maar op aan, zoowel voor den Schrijver zelf, die in zulk een oordeel een rechtmatige voldoening voor zijn arbeid mag zien, als voor de lezers van de bespreking, aan wie de recensent te zeggen heeft, wat er in een werk steekt.

Woerden. fr. B. K r u i t w a g e n.
O. F. M.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLII, 1: K. S c h i f f m a n n, Studien z. Helmbrecht. — A. L e i t z m a n n, Bemerk. z. Reinhart fuchs. — D e z., Z. Reinaert. — A. K o p p, Aus älteren Liedersammlungen. — R. P e t s c h, Dornröschen und Brynhild. — G. N e c k e l, Z. Hildebrandsliede. — W. v. U n w e r t h, Vers u. strophe v. Ratperts lobgesang auf den heil. Gallus. — D e z., Venus redolens. — W. B r a u n e, Zu Walther v. d. Vogelweide. — D e z., Nachtr. zu Beitr. 41, 189 ff. — A. L a s c h, Plattdeutsch. — O. B e h a g h e l, Z. got. zahlwort. — D e z., Die indefinitpronn. *hwas* u. *sums*. — D e z., Zu mhd. *sum*. — D e z., Wolframs ehe. — H. N a u m a n n, Stetit puella. — A. L e i t z m a n n, Z. neuen Eilhartfragment. — D e z., *Arnebote*. — D e z., Nachtr. z. s. 40. — A. K o p p, Nachtr. z. s. 52.

Anglia, XL, 4: F. H o l t h a u s e n, Zu mittelengl. Romanzen. — E. R o e d l e r, Die ausbreitung des *s*- plurals im Engl., II. — Fr. K l a e b e r, Zu ae. *hwonne ǣr, đonne (đon) ǣr đe*. — O. B. S c h l u t t e r, Weitere beitr. z. ae. wortforschung. — D e z., Sind die angaben des NED. durchaus verlässlich? — O. F. E m e r s o n, Corrections. — G. H ü b n e r, Berichtigung.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

BIBLIOTHEEK DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE GRONINGEN.

Catalogus der afdeeling Duitsche letterkunde en letterkundige geschiedenis der laatste vier eeuwen.

Prijs f 1,25.

Zoo juist verschenen:

Catalogus der afdeeling Engelsche taal- en letterkunde.

Prijs f 2,50.

Verkrijgbaar bij J. B. WOLTERS te Groningen.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is versehenen** als **Deel XXIV:**

HIPPOLYTUS II,

Weerlegging van alle ketterijen,

BOEK VI—X,

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zooeven verscheen het 1e nummer van het Tijdschrift:

Nouvelles de Hollande
Holländische Nachrichten
Holland News

Orgaan van den „Nederlandsche Anti-Oorlog-Raad"

Verschijnt den 5en en den 20en van iedere maand.

Dit Tijdschrift zal bevatten:
a. de officieele nota's en verklaringen van de verschillende Regeeringen, voor zoover deze betrekking hebben op den toekomstigen Vrede.
b. de beraadslagingen in de Parlementen der verschillende landen over de mogelijkheid en de grondslagen van den toekomstigen Vrede.
c. de uitspraken van vooraanstaande personen en belangrijke organisaties met betrekking tot den Vrede.
Alle stukken worden opgenomen in de oorspronkelijke taal, indien deze Fransch, Duitsch of Engelsch is; in alle andere gevallen worden de artikelen in een van deze drie talen vertaald opgenomen.

Abonnement per jaar (24 afleveringen, elk van ± 48 pagina's) **f 12.—**, per halfjaar **f 6.—**. Losse nummers **f 0.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F.

ET

M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.

Doezastraat 1, 3, 5. LEIDEN. Int. Tel. No. 1.

BOEK-, COURANT- EN KUNSTDRUKKERIJ.

Groote verscheidenheid van de nieuwste lettersoorten. Belast zich met het drukken en uitgeven van Werken op Letterkundig, Wetenschappelijk en Algemeen gebied. Begrootingen van kosten enz. worden op aanvraag gaarne verstrekt.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. No. 7. April 1917.

De Saussure, Cours de linguistique générale (Kluyver).
Tudeer, De vocabulis quibus Sophocles in Ichneutis fabula usus est (Schepers).
Brix Niemeyer, Ausgew. Komödien, des Plautus, III Menaechmi (Bierma).
Cohen, Le Parler arabe des Juifs d'Alger (Snouck Hurgronje).
Van Dillen, Het economisch karakter der middeleeuwsche stad, I (Meilink).
House, The false Dmitri (v. Wijk).
Clemen, Die Reste der primit Religion im ältesten Christentum (Toxopeus).
Fournier. Une groupe de recueils canon. italiens (Kruitwagen)
Onderwijs en Opvoeding:
Schrijnen, De vergelijkende klass. taalwetenschap in het gymnasiaal onderwijs (Cannegieter).
Schoolboeken:
Bouwman en Verdenius, Deutsche Literaturgeschichte (Kapteyn).
Berichten en Mededeelingen
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. de Saussure, Cours de linguistique générale, publié par **Ch. Bally** et **A. Sechehaye.** Lausanne-Paris, Librairie Payot et Cie. 1916. (Pr. fr. 6).

Gedurende zijn professoraat te Genève heeft de Saussure driemaal een college gegeven over taalwetenschap in het algemeen. Na zijn dood heeft men onder zijne papieren slechts enkele aanteekeningen gevonden over de door hem behandelde stof: steeds wilde hij verbeteren wat hij had voorgedragen, en hij vernietigde dan wat eenmaal dienst had gedaan. Met behulp van hetgeen enkele van de meest begaafde toehoorders op die colleges hadden aangeteekend, heeft men de voordrachten zoo goed mogelijk gereconstrueerd. Men vindt in dit boek dus wat de hoogleeraar in hoofdzaak heeft medegedeeld, maar niet alle uitweidingen en toelichtingen waarmede hij in het mondeling betoog zijn beschouwingen heeft verhelderd. Toch is wat men hier leest veel meer dan een schema, en in de redactie meenen wij zelfs den stijl van den meester te herkennen. Maar deze — de uitgevers zeggen het aan het slot hunner voorrede — zou wellicht het publiek maken van deze aanteekeningen niet hebben goedgekeurd: met elkaar gelijken zij op een voorloopig ontwerp van een boek dat de Saussure misschien nooit zou hebben afgemaakt. Maar het was toch zeker niet tegen zijn zin, en niet slechts om aan de eischen van een onderwijsprogramma te voldoen, dat hij driemaal zulk een college gaf. Want hoeveel aandacht hij ook had voor de studie van bijzonderheden, steeds was hij geneigd die in verband te brengen met een algemeene theorie. Om eene theorie te kunnen opleveren, moest het voorwerp van zijne beschouwing een karakter van eenheid vertoonen. En bij de taalkunde kan men allerlei vakken te pas brengen. Wat is een wetenschap wier beoefenaar te gelijk historicus, philoloog, geograaf, anthropoloog, psycholoog, psysioloog moet zijn? Het moge waar wezen, dat verschillende wetenschappen elkaar noodig hebben, en dat grenzen soms niet dan willekeurig kunnen worden getrokken, voor de Saussure kon in een vak, dat uit een verzameling van ongelijksoortigheden moest bestaan, niets aantrekkelijks zijn: dat zou niet in waarheid één stelsel van begrippen kunnen worden. Hij meent tot zijn doel te komen door niet te handelen over de menschelijke taal in het algemeen (*le langage*) en vooral niet over het eerste begin daarvan; noch over het spreken van het individu (*la parole*), maar door in de eerste plaats te onderzoeken de taal van eene maatschappij, de taal waardoor de leden der gemeenschap met elkaar omgaan en die ieder lid moet aanleeren (*la langue*). Die taal beschouwt hij als iets objectiefs. Zij is eene „institution sociale", zij vormt een systeem dat men kan ontleden, zij is „un trésor déposé par la pratique de la parole dans les sujets appartenant à une même communauté" (31). In die taal kan men eenheden onderscheiden, waarvan de kleinste zoowat overeenkomen met de deelen die men *woorden* pleegt te noemen; voorzichtiger zal men zeggen, dat zulk een eenheid in de gesproken taal is „une tranche de sonorité qui est.... le signifiant d'un certain concept" (150). Nu is het karakteristieke van de taal, datgene waardoor zij iets eenigs is, niet de klank, noch het begrip, maar juist het bij elkaar behooren van die twee. En de taalkunde is niet een leer van klanken, noch van begrippen, maar zij handelt over die genoemde combinaties. Het eigenaardige is, dat men — in het algemeen gesproken — geen verband ziet tusschen die twee met elkaar verbonden elementen: met dezelfde begrippen zijn in verschillende talen dan ook zeer verschillende klanken verbonden, en er is geen enkele reden waarom men *boom* of *tree* voor meer of minder gepast zou houden dan *arbor*. Die verbinding schijnt dus willekeurig, doch aangezien ieder geslacht de taal erft van het vorige, weet niemand hoe die verbinding is tot stand gekomen. Eene dringende reden om de elementen volstrekt onveranderd te laten is er niet, juist doordat niemand kan beseffen

Digitized by Google

waarom *die* bepaalde klanken bij *dat* bepaalde begrip zouden behooren. Men neemt wel, ten gevolge van zekere maatschappelijke oorzaken, eene zekere uitspraak als normaal aan, maar die ideale uitspraak komt minder vaak voor dan allerlei afwijkingen daarvan, die de maatschappij echter toelaat, mits zij zekere grenzen niet te buiten gaan (171). Evenzoo is in de begrippen die bij de klanken behooren, eene niet absolute vastheid: in een bepaald geval zal de één een term willen gebruiken dien de ander hier misschien minder juist zal achten, en toch zal de eerste zijne keus kunnen verdedigen. Maar ook hier is een grens, en soms wordt het gebruik van een term stellig onjuist. Zoowel van de klanken als van de beteekenissen zal men vaak eer negatieve dan positieve kenmerken kunnen opgeven, ja men zou kunnen zeggen: „tout est négatif dans la langue" (173), en: „dans la langue il n'y a que des différences" (172). Doch zoodra men wil letten op de *verbinding* der elementen, heeft men „une chose positive dans son ordre" (173). Men zal b.v. het woord *wolk* in allerlei toepassingen hooren gebruiken, bij het bepaald onjuiste af; men zal er bij verschillende personen allerlei soorten van *l* in hooren, zóó dat het woord soms bijna klinkt als het Russische woord voor *wolf*, waaraan het echter niet mag gelijk worden. Maar in de wetenschap der Nederlandsche taal is de verbinding van die niet precies bepaalbare elementen een vaste waarheid. De eenheden der taal zijn een zeker soort van signalen (*signes*), waarbij niet zoozeer een groep van klanken als wel een voorstelling van klanken (*image acoustique*) is verbonden met een begrip (*concept*). De taal in haar geheel is een „système sémiologique", en al het eigenaardige van een signaal is, dat het verschilt van een ander even willekeurig signaal: „ce qui distingue un signe, voilà tout ce qui le constitue" (174). In den geest van den schrijver kan men zeggen, dat wanneer b.v. een rood spoorwegsignaal beteekent *onveilig*, dit niet is doordat op zich zelf tusschen roode kleur en onveiligheid eenig verband zou bestaan, maar doordat men het denkbeeld van onveiligheid nu eenmaal heeft willen verbinden met het rood, en niet met het wit of het groen. Wat van „woorden" is gezegd, kan men ook zeggen van de feiten der grammatica. Het meervoud van hd. *nacht* is *nächte*; het verschil tusschen enkel- en meervoud wordt aangeduid door al de verschillen van die vormen, en juist *dit* verschil in vorm schijnt even willekeurig als het woord *nacht* zelf ter aanduiding van het daaraan eigen begrip. De beschrijving van de betrekkingen tusschen de eenheden der taal heet *grammatica*. De schrijver merkt op, dat die betrekkingen in het algemeen zijn te verdeelen in „rapports syntagmatiques" en „rapports associatifs"; en dat, wanneer de beschrijving goed wordt opgevat, geen scheiding kan worden gemaakt tusschen grammatica en lexicologie. Den term *grammatica* wil hij bewaren voor de beschrijving van het systeem dat al de leden eener gemeenschap op een bepaalden tijd met elkaar in hun geest hebben. En de man, die zelf een der beroemdste werken over „historische grammatica" heeft geschreven, zegt hier: „il n'y a pas pour nous de „grammaire historique" (191). Doch hij onderscheidt eene „linguistique synchronique" en eene „linguistique diachronique." De eerste beschouwt systemen van wat gelijktijdig bestaat, de tweede handelt over de betrekkingen tusschen op elkaar volgende termen die niet alle voorkomen in het besef van de leden eener zelfde maatschappij (144). Een redelijke grond om de taal te willen veranderen kan er voor de menschen niet zijn, juist doordat hare teekens willekeurig schijnen. En toch verandert de taal, doordat zij een maatschappelijke instelling is, voortbestaande in den tijd: „le temps permettra aux forces sociales s'exerçant sur elle de développer leurs effets" (116). De zuiver phonetische veranderingen (wier juiste oorzaken men niet kent) hebben niets te maken met de begrippen der taal. „Si l'évolution de la langue se réduisait à celle des sons, ... on verrait clairement que „diachronique" équivaut à „non-grammatical", comme „synchronique" à „grammatical" (200). Doch er zijn allerlei veranderingen die men inderdaad niet als phonetisch kan beschouwen, en waardoor de strenge scheiding tusschen de twee soorten van linguistiek moeilijk wordt. De schrijver zou dat onderscheid toch willen handhaven, maar daartoe zou hij noodig hebben „des explications délicates, incompatibles avec le cadre de ce cours" (203). Men moet inderdaad niet vergeten, dat dit boek niet een geheel uitgewerkt systeem is, maar dat het slechts ongeveer aangeeft wat de Saussure in zijne colleges heeft gezegd. Hij was van een Zwitsersche familie, doch men kan wel zeggen dat zijn geest een Fransch karakter heeft. Door subtile redeneering tracht hij zijn onderwerp voor een logische behandeling geschikt te maken; zooveel mogelijk stelt hij ter zijde wat de gelijksoortigheid belemmert; uit een heterogene massa neemt hij wat zich als homogeen laat voorstellen. Daartoe kiest hij *la langue*: „c'est un système de signes où il n'y a d'essentiel que l'union du sens et de l'image acoustique, et où les deux parties du signe sont également psychiques" (32).

Groningen. A. Kluyver.

L. O. Th. Tudeer, De vocabulis quibus Sophocles in Ichneutis fabula satyrica usus est (Ann. Ac. scient. Fenn. Ser. B. Tom. XIV No. 4). Helsingfors. 1916.

De bedoeling van dit werkje is: aanvulling van het Lexicon Sophocleum uit de Ichneutae-fragmenten. Daartoe worden achtereenvolgens opgesomd en besproken: 1° die woorden van de Ichneutae welke tot nu toe niet in de stukken en fragmenten van Sophocles waren aangetroffen, en 2° die welke in de Ichneutae een andere beteekenis hebben dan elders bij Sophocles. De eerste categorie is het talrijkst en belangrijkst. Opmerkelijk dat in de fragmenten van dit satyrdrama niet minder dan 42 ἅπαξ εἰρημένα worden aangetroffen. Menig woord ook, dat men tot nu toe slechts kende uit Diodorus Siculus, Oppianus, Diogenes Laertius, Basilius Magnus, Gregorius van Nyssa en andere posteriores, blijkt reeds door Sophocles te zijn gebruikt.

Dit in het licht te hebben gesteld is de verdienste van den Heer Tudeer. Maar overigens maakt zijn werk maar al te zeer den indruk van een beginner. In een voorwoord bedankt hij o. a. een oudere vriend „qui quaedam de latine scribendi ratione monuit." Nu, die aanwijzingen waren broodnoodig, want niettegenstaande deze monita amici is zijn Latijn allerbedroevendst en op vele plaatsen zelfs absurd. Hij schrijft kalmpjes aliquantum posterior (pag. 11), spreekt over clavi qui axi infinguntur (p. 30), de cursu deflecto boum (p. 35), editores auctoritati

Digitized by Google

Joannis Stobaei nisi (p. 64) enz. enz. Op pag. 16 lezen we zelfs „ambo verba composita nova sunt. si ad nexum sententiarum spectamus, confitendum est utrumque ei bene adaptatum esse, sed cum ὑπορρυπαίειν vocabulo simplice ῥυπαίνειν lenius, ἀπορρυπαίνειν autem significatione gravius est, mihi quidem hoc, ἀπορρυπαίνειν dico, magis placet"; op pag. 30 „antecedit littera aliquantum incerta. . . . quam editor η legi posse indicat."

Met dezen stumperachtigen vorm [1]) stemt de wijze van bespreking der verschillende woorden overeen. Van eigen oordeel blijkt bitter weinig en heel veel kan gevoegelijk als bladvulling worden aangemerkt. Ik heb lust noch tijd om ook hiervan vele voorbeelden aan te halen: ze zijn trouwens maar voor het grijpen. Wat beteekent het b. v. om na de bespreking van γειτνιᾶν (pag. 21) met een gewichtig gezicht te laten volgen: 'γείτων', unde derivatum est, jam apud Hesiodum (Op. 345) et deinde apud Theognidem (302) Anacreontem (fr. 60 Bergk), Aeschylumque (Pers. 67) invenitur; postea commune est." In de eerste plaats hebben we met het woord γείτων in dit verband niet te maken, en in de tweede plaats staat het al ettelijke malen in de Homerische gedichten. Men vraagt zich af, waartoe deze tijd- en papierverspilling toch dient.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. Für den Schulgebrauch erklärt von **J. Brix. III Menaechmi.** Fünfte Aufl. bearbeitet von **M. Niemeyer.** Leipzig, Teubner. 1912. (M. 1.60, geb. M. 2).

Deze Plautus-uitgaven van Brix-Niemeyer hebben een welverdiende bekendheid verworven. Dat kunnen ze niet bereikt hebben door hare geschiktheid voor schoolgebruik alleen. Immers Plautus zal ook in Duitschland wel niet zoo'n algemeen gelezen schoolauteur zijn.

Veel in den inhoud wijst er dan ook op, dat de uitg. naast de gymnasiumleerlingen nog aan andere gebruikers hebben gedacht. Wat in de inleiding over het Grieksche origineel van de Menaechmi staat [2]), wat men er leest over de handschr. en de uitgaven kan toch wel niet voor gymnasiumleerlingen bedoeld zijn. Ook is er in de verklaring van uitdrukkingen en in de motiveering dier verklaring, in het verdedigen hier en daar van den overgeleverden tekst of van conjecturen, het bespreken van metrische eigenaardigheden met aanhaling van talrijke bewijsplaatsen doorgaans aan een kennis en belangstelling gedacht, die wat men bij den gewonen gymnasiumleerling vindt ver overtreft. In de eerste plaats voor studenten in de philologie lijken mij deze uitgaven geschikt. Daarbij kunnen ook diegenen, die de eigenlijke studie al achter den rug hebben deze aanteekeningen met hun talrijke bewijsplaatsen met vrucht raadplegen. Men zie maar eens bij vs. 338, 389, 435. Ook de verwijzingen naar verschillende philologische geschriften zijn gemakkelijk voor deze laatste soort van lezers.

[1]) nihil aliud ac (pag. 33, 73, 86); oratores in judicio dicentes (p. 50); si. . . sed si (p. 55); sive voor vel (p. 56); in dubium duxit (p. 65, vgl. p. 83); non aeque bene ac (p. 79) . . .; δύσβατος qui difficulter scandi potest (p. 27).

[2]) Tot nadere toelichting citeer ik het begin: „Dasz aber als Dichter des griechischen Originals Epicharmus, der zur Zeit des Äschylus lebende Begründer der dorisch-sizilischen Komödie anzunehmen sei, hat Ladewig Über den Kanon des Volc. Sed. p. 19—26 und in weiterer Begründung Phil. 1846 S. 276 ff. vollkommen widerlegt."

Aan den anderen kant is toch wel met de behoeften van den leerling rekening gehouden in de korte beschrijving van ieder tooneel, in de verklaring van den samenhang, waar die toch niet zoo moeilijk te vatten is, en in de meer elementaire uitleggingen van woorden en uitdrukkingen; b. v. vs. 482 *errare* sc. *eam.* — *res* dezenter Ausdruck für ein erotisches Verhältnis, s. Ter. Heaut. 388; bij vs. 510 *pallam* gehört auch zu *dedi.* Voor deze laatsten inzonderheid, is een bezwaar gelegen in de verwijzingen vóor een bepaalde verklaring naar de door dezelfde schrijvers bewerkte edities van Captivi, Miles Gloriosus en Trinummus.

Wat den inhoud aangaat, zal deze editie zoo wel tamelijk de opvattingen weergeven van de thans geldende Duitsche wetenschap. Als men ze zoo beschouwt, valt het in de eerste plaats op, dat het standpunt tegenover den hiaat langzaam aan zooveel gematigder geworden is. Zoo staat bij vs. 26 impónit geminum álterum in navém pater de aanmerking „ob Plautus den Hiatus in der Hauptzäsur des jamb. senars (wie 67. 85. 89. 91. 96. 251. 508. 550. 567. 737. 744. 882) geduldet hat, wird noch vielfach bezweifelt". In de kleine editie van Goetz en Schoell zijn al deze hiaten als „non legitimi' aangeteekend. Bij Vs. 82 nam hómini misero si ád malum accedit malum staat „Nach einsilbigem, mit m schlieszendem Wort ist bei Plautus vielleicht der Hiatus zu dulden, s. 98. 446. 675 (227. 292. 453. 737) [1]). Dit standpunt is voor zoover ik weet het eerst door Maurenbrecher, Hiatus und Verschleifung im alten Latein (1899) [2]) verdedigd en heeft eerst in Duitschland maar weinig bijval gevonden. Eindelijk vinden wij bij vs. 389 ME. Égon te iussi cóquere? ER. Certo, tíbi et parasitó tuo de opmerking „*tibi* mit Hiat, den jambische <auf Vokal> sowie auf *m* auslautende Wörter zu gestatten scheinen indem sie dann metrisch als pyrrhichisch gelten" met tal van bewijsplaatsen van verschillende gevallen. In de Captivi-editie, van 1897 is Niemeyer nog heel wat schroomvalliger op deze punten, terwijl in de ed. van Goetz en Schoell ook al deze hiaten als „non legitimi" worden gemerkt. Nog verder gaat het tegen de richting in, die tot nog toe bij de Duitsche geleerden omtrent de metriek van Plautus vrijwel algemeen geheerscht heeft, dat de schrijvers waarde toekennen aan zijn plaats in de zin voor de vraag, of de hiaat wettig is of niet. Bij vers 963 staat de opmerking: „Hier ist der Hiat vielleicht durch die Pause entschuldbar", en bij vers 882: „Der Hiat in der Zäsur des Senar ist durch die rhetorische Gegenüberstellung der Begriffe veranlaszt (logischer Hiat). Hiermee wordt een metrisch beginsel van verregaande strekking aanvaard. En toch is dit beginsel zoo natuurlijk, dat ik mij, waar immers zoo vele feiten er voor spreken altijd over de niet-aanvaarding er van heb verbaasd. Wat natuurlijke gronden zijn er voor aan te voeren, dat in twee verzen als

Nunquam édepol quisquam me éxorabit, quín tuae
Uxóri rem omnem iam út siet gesta éloquar [3])

[1]) De tusschen haakjes staande verzen vertegenwoordigen de zwakkere bewijsplaatsen waar tegen de lezing der handschriften nog iets anders dan het feit van den hiaat alleen valt aan te voeren.

[2]) Besproken door mij *Museum* VII afl. 12.

[3]) Ik citeer volgens deze editie, hoewel naar mijn meening de lezing *siet* sterken twijfel wekken moet.

Digitized by Google

hiaat wel toegelaten is aan het einde van het eerste vers, terwijl, die niet zou toegelaten zijn in een nadrukkelijke zinspauze? Dat kunnen alleen conventioneele gronden zijn, zooals er steeds in metriek iets conventioneels is. Dat dit nu niet het geval zou zijn, moet uit het onderzoek van Plautus tekst zelf blijken. Latere dichters bewijzen hier niets, omdat het mogelijk is, dat de opvattingen hier gewijzigd zijn, zooals omtrent de elisie de opvattingen ook gaandeweg zeer veranderd zijn.

De bewerkers zijn aarzelend dezen weg opgegaan en hebben in meer dan een vers dit beginsel, dat zij toch aanvaard hebben niet gevolgd. Zulk eene beschouwing immers van het vers en van de ontwikkeling der verskunst in het Latijn als die, welke voert tot het aannemen van den bovengenoemden logischen hiaat heeft beteekenis op zich zelf en moet niet als noodhulp uitsluitend dienen. Voorloopig zou ik het 't meest gewenscht vinden, totdat men hier wat scherper ziet en wat duidelijker grenzen kan afbakenen, alle invoegingen die uitsluitend dienen om den hiaat in een Plautijnsch vers op te heffen te vermijden. Maar tot zulk een terughouding hebben de uitg. van deze editie nog niet kunnen besluiten. Ik wil, om mij niet te ver in het onderwerp te verdiepen, dit met één enkel voorbeeld aantoonen.

In de hschr. is vers 558 met hiaat aldus overgeleverd

Ut haéc quae bona dant dí mihi / ex mé sciat.

Hierin voegde Ussing *hic* na *mihi* in om den hiaat te delgen en deze lezing is door Niemeyer overgenomen. Zij verklaren, dat *hic* als „hier te Epidamnus, waar de slaaf allerlei gevaren ducht". Maar daargelaten dat een dergelijk terugwijzen naar een zoo weinig op den voorgrond tredende zaak niet erg in den geest der Plautijnsche komedie ligt, is de invoeging van *hic* bij het al in het vers voorkomende *haec* niet aangenaam voor het oor; en bovendien met deze beteekenis is de plaats, die 't heeft, niet overeen te brengen. Het zou op de plaats van *haec* moeten staan. Om kort te gaan, het vers is volledig zonder de aanvulling en wint niet door de aanvulling.

Zoo goed als ik mij dit laatste punt daargelaten kan vereenigen met de wijze waarop in deze editie de hiaat wordt beschouwd, zoo moeilijk kan ik het eens zijn met de opvattingen der verschijnsels, die samengevat worden onder den naam „Iambenkürzungsgesetz". Ik gebruik met opzet het meervoud, omdat wij naar mijne meening hier met verschillende dingen te doen hebben. Zoo vallen drie- en meerlettergrepige woorden niet geheel onder dezelfde wetten in de taal als tweelettergrepige, en is de verkorting van door positio lange lettergrepen geheel anders te verklaren als die der op lange vocaal eindigende. Het lijkt mij, om één bepaald geval te noemen, volkomen onmogelijk, dat in het vers (320)

Tribus vóbis opsonátumst (an ŏbsono ámplius?)

de korte in *obsono* moet toegeschreven worden zooals in deze uitgave gedaan wordt aan het Iambenkürzungsgesetz. Een eenigszins uitvoerige bespreking van mijne meening evenwel zou voor dit tijdschrift te veel plaats vorderen.

Bij de groote waardeering overigens die ik voor dit werk in zijn geheel heb is het aantal plaatsen, waar ik in afzonderlijke gevallen een andere meening voorsta dan de bewerkers zoo talrijk, dat het onmogelijk is ze hier allemaal te behandelen. Inzonderheid met de wijze, waarop zij den tekst hebben vastgesteld kan ik mij menigmaal niet vereenigen. En ook in allerlei andere gevallen oordeel ik anders dan zij. Ik kan daarom hier slechts enkele plaatsen bespreken.

Omtrent vs. 571 vll., de tegen de clienten gerichte passage, meent Niemeyer, diens opvatting is het immers in laatste instantie, dat we hier met een door Plautus ingelascht gedeelte te doen hebben (So ist die Ausführung über das Klientenwesen 571 sf. römisch. Einl. p. 8). Een inlassching van een dergelijke lange passage, goed met de bouw van het stuk verbonden, door Plautus zelf zou naar mijn meening geheel eenig zijn. Ik geloof dat wat bij Plautus clienten zijn in het Grieksche origi-naal μέτοικοι waren. Een nadere verdediging van deze opvatting hoop ik nog wel eens elders te geven.

In de scène tusschen den eenen Menaechmus en den parasiet vergelijkt (vs. 143 vl.) Menachmus zich bij iets wat wel op schilderijen afgebeeld wordt gevonden (tabulam pictam in páriete / Úbi aquila Catamítum raperet aút ubi Vénus Adóneum en dan verder (145 vl.) Age me áspice. / Écquid adsimuló similiter). De uitgever van deze editie meent, dat hier de adelaar is bedoeld. Er breitet sein pallium wie Adlerflügel aus, so dass die Palla zum Vorschein kommt." Dan zou de toevoeging van Venus en Adonis in het boven geciteerde vers geheel onlogisch zijn, want ten eerste is bij Venus niet aan een rooven te denken en ten tweede is Venus niet gevleugeld voorgesteld geweest. Ongetwijfeld vergelijkt Menaechmus zich met de twee schoone knapen, wier Oostersche kleedij eenigszins deed denken aan zijn dos, nu hij de palla onder zijn opperkleed droeg. De komische kracht was zoo door het verschil in uiterlijk tusschen den voor Menaechmus spelenden acteur en een Adoneus wellicht ook nog wel wat grooter.

Onder de klasse „latinisierter griech. Wörter, welche sich in vorliterarischer Zeit aus mündlichem Völkerverkehr in Latium einbürgerten", zooals Catamitus, Polluces rangschikt de uitg. ook Proserpina voor Persephone. Dit schijnt mij onmogelijk toe. Proserpina is een echtlatijnsche godheid, die later vereenzelvigd is met Persephone op dezelfde wijze als Mercurius vereenzelvigd is met Hermes.

In enkele opzichten merkt men, dat de uitg. een eenigszins verouderde taalopvatting huldigt. Zoo b. v. in zijn aanteekening bij vs. 233 Nam quid modi futúrumst illum quáerere. *Nam quid* sehr häüfig für *quidnam*. Hier wordt immers *quidnam* voorgesteld als het normale, *quidnam* als een soort anomalie, terwijl inderdaad in het geciteerde vers *nam* nog een zelfstandig, niet enklitisch woord is met de beteekenis van „waarlijk, inderdaad". Evenzoo is *quaerere* in plaats van het Gerund. niet zoozeer „Volkssprache" zooals uitgever zegt als wel oud-Latijn. Pas in later tijd zou men dezen Inf. volkstümlich kunnen noemen.

Van een niet geheel juiste opvatting getuigt ook de aanteekening bij vs. 497.

Pol eám quidem edepol té dedisse intéllego

„*pol.... edepol* vielleicht vulgäre Häufung bei grosser Erregung". Alsof nog een zweem van twijfel aangaande de juistheid van den tekst kan bestaan. Juist dat het nadrukkelijkste krachtwoord volgt, is immers geheel aan het leven afgeluisterd.

Een enkele maal doet uitg. een stap op het lokkende

Digitized by Google

en toch zoo gevaarlijke terrein der etymologie. Daar toont hij dan de opvattingen van ‚Anno dazumal'. „Die etymologische Verwandtschaft", zegt hij bij vs. 477, zwischen *heres* und (*h*)*erus* springt in die Augen, der E r b e wird H e r r seines Besitzes".

Wat den tekst aangaat, valt in de eerste plaats het groote aantal overstoute aanvullingen der juist in de Menaechmi zoo talrijke lacunes op. Niemand zal hiertegen bezwaar maken, waar het een uitgave, die ook voor de school bestemd is, geldt. De leerlingen hebben behoefte aan een volledigen tekst; enkele woorden daar, waar een geheel vers moest staan, verbreken voor hen den samenhang. Met de keuze, die de uitg. tusschen de verschillende lezingen hebben gedaan, kan ik meestal wel meegaan, een enkele maal zou ik er een andere gedaan hebben. Zoo in vs. 484 Idem égo dicebam. quid multis verbis ◡– ; de uitg. kiest hier de aanvulling van Pylades *opust*, ik zou die van Vahlen *moror* om zijn grootere waarschijnlijkheid hebben gekozen.

Ik wil eindigen met de bespreking van een plaats waar ik den tekst in een andere vorm zou willen geven dan de uitg. dat doen — en trouwens de andere edities met hem. Het betreft vers 308, dat algemeen zoo gelezen wordt

Habís? ME. Dí illos homines, qui íllic habitant, pérduint. *Habes* berust op een conjectuur van Seyffert, terwijl in de handschr. *habitas* staat. Op het eerste gezicht lijkt deze verbetering zeer plausibel. *Habere* in de beteekenis van ‚wonen' komt bij Plautus nog meermalen voor, b. v. vs. 69 van deze comedie, Nunc ílle geminus, quí Syracusís habet. Het is een tijdlang zeer in de mode geweest om bij Plautus naar plaatsen te speuren, waar dergelijke archaismen in den tekst te herstellen waren. Maar daarvan is men terecht teruggekomen. Zulke woorden hebben dikwijls een ondertoon, die door den afstand, op welken wij luisteren, aan ons oor ontsnapt. Niemeyer merkt zelf dan ook al op, dat *habet* in deze beteekenis gewoonlijk aan het einde van het vers staat; alleen Truc. 77 maakt hierop een uitzondering. Zoo is het hier naar mijn meening ook niet onbedenkelijk om *habitas* door *habes* te vervangen, te meer omdat in de onmiddellijk volgende repliek weer *habitant* staat. Ook Lindsay heeft het niet aangedurfd. Deze heeft het gezocht door in plaats van *illic illi* te lezen, maar de eerste vershelft is dan verre van fraai. De korte aanmerking (kakometrie), die Niemeyer aan het vermelden van deze conjectuur toevoegt, is niet onjuist. Ik wil liever uitgaan van het vermoeden, dat een tallooze malen in de Plautushandschr. voorkomende verwisseling ook hier heeft plaats gehad, n. l. die tusschen *omnes* en *homines*. Tevens wint de passage eenigszins in kracht, als Menaechmus bij zijn verwensching spreekt van „den man, die daar woont", dus van den huisheer, in plaats van „de menschen, die daar wonen". Dit brengt mij tot de lezing

Habitás. ME. Di illum omnes, qui íllic habitat, pérduint.

Amsterdam. J. W. B i e r m a.

M. Cohen, Le Parler Arabe des Juifs d'Alger. (Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, 4). Paris, Librairie Ancienne H. Champion. 1912.

De schrijver, docent aan de Ecole des Langues Orientales te Parijs, is als linguist een leerling van A. Meillet, kent grondig Arabisch en beheerscht in het bijzonder de geheele litteratuur betreffende de Arabische dialecten van Noord-Afrika. Gedurende eenige maanden van de jaren 1908 en 1909 heeft hij zich te Algiers toegelegd op de studie van de spreektaal der daar inheemsche Joden, en het boek van ongeveer 560 bladzijden, dat wij hier aankondigen, bevat de resultaten van dat onderzoek. Op phonetisch en morphologisch gebied heeft de auteur naar volledigheid gestreefd, maar bij de behandeling der rededeelen verzuimt hij geene gelegenheid om zijne lezers ook omtrent de syntaxis in te lichten, en de rijkdom van voorbeelden, die hij aanvoert, schijnt erop aangelegd om zooveel mogelijk van het door hem verzamelde lexicographische materiaal vast te leggen. Een index van alle aangehaalde woorden ontneemt aan beoefenaars van Nieuw-Arabisch elke verontschuldiging voor het niet-raadplegen van het werk, en de mededeeling van een vijftal teksten met vertaling en aanteekeningen draagt veel bij om het beeld, dat Cohen van het Arabisch der Joden te Algiers geeft, af te ronden.

In de 13de eeuw schijnt de Joodsche kolonie te Algiers nog weinig talrijk te zijn geweest. Behalve bestanddeelen van overoude immigratie bevatte zij Joden uit verschillende Mohammedaansche streken. Hunne taal was zonder twijfel een Noord-Afrikaansch Arabisch, en maatschappelijk waren zij uiterst zwak georganiseerd. Sedert het einde der 14de eeuw nam de Joodsche gemeente belangrijk toe door immigratie uit Spanje, en hieraan dankte zij tevens de redding en versterking van haar geestelijke zelfstandigheid. Mettertijd werd de samensmelting der verschillende elementen van de kolonie zoo goed als volkomen. Het karakter van dit geheel werd in de meeste hoofdzaken door de Spaansche immigranten bepaald; alleen ten aanzien der taal hebben dezen zich aan de oudere lagen der gemeente aangepast.

De van beide zijden op religieuze gronden gehandhaafde afzondering, waarin deze Joden te midden der Mohammedanen leefden, heeft zeker veel bijgedragen tot het behoud der eigenheden van hunnen tongval, die in klanken en woordvorming zoowel als in spraakgebruik opmerkelijk verschilt van het Arabisch, dat de Algerijnsche Mohammedanen spreken. Dit neemt niet weg, dat wij hier te doen hebben met een Arabisch dialect in den vollen zin des woords. Natuurlijk ontbreekt het niet aan woorden en uitdrukkingen, die aan het Hebreeuwsch ontleend zijn, maar, vergeleken met de ontleeningen aan Romaansche en Berbersche talen en aan het Turksch, zijn zij betrekkelijk niet talrijk, en zij betreffen voor een goed deel zaken, waarvoor het Arabisch geen eigen termen bezit omdat zij verband houden met den Joodschen godsdienst. De voornaamste karaktertrekken, waardoor Arabische tongvallen van Noord-Afrika zich onderscheiden van de spreektalen van meer Oostelijk gelegen deelen van het Arabische taalgebied, toont Cohen in het Joodsch Arabisch van Algiers aan, en hij noemt derhalve met recht zijne studie eene eerste proeve van wetenschappelijke beschrijving van eene Arabische spreektaal van Algerië.

Deze taal wordt thans nog gesproken door ongeveer 11500 menschen en het laat zich voorzien, dat hare dagen geteld zijn. De kolonie is bezig, de taal harer vaderen geleidelijk te verwisselen voor het Fransch, en, zelfs indien dit niet zoo ware, dan zou toch het onder de Fransche heerschappij toegenomen vreedzame verkeer

Digitized by Google

met de omringende Mohammedanen onvermijdelijk leiden tot geheele assimilatie aan de Arabische spreektaal dezer laatsten. Cohen kwam dus nog juist bij tijds om een tak van den Arabischen taalstam naar het leven te teekenen, welks naderende dood met zekerheid kan worden voorspeld.

De wijze, waarop hij zich van zijne taak gekweten heeft, boezemt vertrouwen in en dwingt bewondering af. Angstvallig belijdt hij onzekerheid of twijfel en geeft hij rekenschap van de getuigenissen, waarop zijn voorzichtig oordeel berust. In vele gevallen heeft hij zijne gegevens nader laten toetsen of aanvullen door W. Marçais, aan wiens werken hij zich het meest verplicht acht, zonder die van Stumme, Kampffmeyer en anderen te verwaarloozen. Met deze onderzoekers heeft hij gemeen de neiging tot al te fijne klankonderscheidingen, die, naar het schijnt, zoo licht samengaat met voorliefde voor phonetische nasporingen. Het voornaamste instrument, dat daarbij dienst doet, blijft voorloopig het oor van den onderzoeker, en, hoe scherp en geoefend dit moge zijn, het komt ons voor, dat met name ook de beschrijvers van Arabische klankstelsels van Noord-Afrika daarmee te fijne onderscheidingen willen vaststellen. Bovendien brengt de beperktheid van het studiemateriaal, waarover elk linguist beschikt, mede, dat vele dier phonetische finesses, waarmee de taalwetenschap vooralsnog eer bezwaard dan verrijkt wordt, slechts individueele spraakgewoonten wedergeven. Zoo geeft de veelheid der in zulke phonetische studiën gebezigde klankteekens, die elke nuanceering met mathematische juistheid willen afbeelden, eene geflatteerde voorstelling van den graad van nauwkeurigheid der waarnemingen, terwijl dan aan den anderen kant weer de vaagheid van verscheidene der gebruikte kunsttermen (bijv. *emphase*, *emphatiser*, *désemphatiser*, enz.) tegen die overschatting komt waarschuwen. Te dezen aanzien heeft echter onze auteur slechts het voetspoor van de besten onder zijne voorgangers gevolgd, en er is te minder reden om hem hiervan een verwijt te maken omdat hij dat heeft gedaan met de meest bescheiden omzichtigheid.

De reusachtige verbreiding der Arabische taal, die in de gedurende de eerste eeuwen geislamiseerde landen de inheemsche talen geheel of bijna geheel verdrong, heeft tot noodwendig gevolg gehad, dat het aantal der spreektalen, waarin zij zich splitste, nauwelijks te schatten is. Het belang eener gezette studie dezer tongvallen voor de Semitische taalwetenschap is eerst in de latere jaren ingezien. Beschrijvingen van die spreektalen, welke zich in waarde kunnen meten met die, welk Cohen van het Arabisch der Algerijnsche Joden gaf, behooren nog tot de zeldzaamheden. Menig Arabist zal het betreuren, dat zóóveel talent en zóóveel arbeid gewijd werden aan een dialect, dat slechts een minimaal gebied bestrijkt endat zich, al moge het met recht onder de Arabische spreektalen gerangschikt worden, toch onder eenigszins abnormale omstandigheden ontwikkeld heeft. De auteur zou deze bedenking waarschijnlijk weerleggen met de opmerking, dat de linguist de beteekenis der objecten zijner studie niet schat naar het aantal menschen, die zich van de taal bedienen, en dat van de gewone afwijkende levensvoorwaarden eener spreektaal hare phonetiek en hare morphologie voor hem vooral niet minder belangwekkend maken. Wij kunnen daar nog bijvoegen, dat de volgorde, waarin de verschillende deelen van het groote onontgonnen veld in bewerking genomen worden, grootendeels van toevallige omstandigheden afhangt, en dat wij dus alle reden hebben ons te verheugen, wanneer een goed voorbereid Orientalist het belangrijke, tot welks behandeling hij gelegenheid vindt, niet laat liggen omdat er nog belangrijker dingen overblijven. Maar, al zijn wij dus aan Cohen voor zijn voortreffelijk werk grooten dank verschuldigd, wij kunnen den wensch niet onderdrukken, dat het hem nog eens gegeven zij, zijne geoefende, vaste hand en zijn beproefde ontleedmes te gebruiken voor de analyse eener spreektaal, die niet alleen Arabisch is krachtens haren oorsprong, maar die ook voor hare verdere ontwikkeling de motieven aan het Arabische leven ontleend heeft.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

J. G. van Dillen, Het economisch karakter der middeleeuwsche stad I,. De theorie der gesloten stad-huishouding. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1914. (Pr. *f* 3.50, geb. *f* 4.50). (Amsterdamsche diss.).

Het werk van dr. van Dillen heeft reeds sterk de aandacht getrokken. Het onderwerp heeft nog altijd onze bijzondere belangstelling en de schrijver blijkt uitnemend voor zijn taak berekend geweest te zijn. Een groote verdienste van het werk is het bovendien, dat het zeer leesbaar is.

Het plan voor zijn werk en daarmede tevens de begrenzing van zijn taak geeft de schrijver aan het slot van een beschouwing over „de indeelingen der economische ontwikkeling in het algemeen", welke als inleiding dienst doet. In dit heldere en leerzame overzicht van de bekende theorieën over de „Wirtschaftsstufen" wijst hij er op, dat bij het karakterizeeren van de economische beteekenis der middeleeuwsche steden voornam lijk over twee punten geschil bestaat en wel 1° of in de middeleeuwen de stad met het omliggende land een zelfgenoegzame economische eenheid gevormd heeft, zooals Bücher in zijn theorie van de gesloten stad-huishouding beweert, 2° of de productie destijds als een productie tot behoeftenbevrediging of om winst beschouwd moet worden. De beantwoording dezer beide vragen stelt van Dillen zich tot nader doel. In het eerste deel van zijn werk — tot nog toe alleen verschenen — komt uitsluitend de eerste vraag ter sprake.

Na een hoofdstuk over „het ontstaan van de steden en handwerk," dat een kritische samenvatting van de bestaande beschouwingen dienaangaande bevat en in het raam van het werk vrij overbodig schijnt, oordeelt de schrijver aan het slot van het 2e hoofdstuk de oplossing van zijn probleem van twee andere vragen afhankelijk: 1° of Büchers bewering, dat er in de middeleeuwen geen interlokale handel bestaan heeft tenzij in enkele zeer weinige goederen, juist is, 2° of een stedelijke protectionistische wetgeving in de XIVe, XVe of XVIe eeuw kunstmatig een gesloten stad-huishouding tot stand gebracht heeft.

In de twee daarop volgende hoofdstukken wordt vervolgens de vraag van den interlokalen handel onderzocht, eerst voor het gebied buiten Noord-Nederland, dan voor Noord-Nederland. Op grond van een buitengewoon omvangrijk materiaal — vooral voor ons land — komt de schrijver tot de conclusie, dat zoowel de omvang van het verkeer in het algemeen, als het getal van de goederensoorten — grondstoffen, landbouwartikelen en fabrikaten

Digitized by Google

worden hierbij onderscheiden — veel grooter geweest is dan Bücher zich voorgesteld heeft. In het laatste hoofdstuk bespreekt de schrijver enkele economische vraagstukken, als dat van den directen ruil en van den groot- en kleinhandel, en ten slotte de tweede bovengenoemde vraag rakende de werking van de stedelijke protectionistische wetgeving. Hij toont aan, dat dit protectionisme minder sterk is geweest, dan men zich wel gedacht heeft, en dat een gesloten stad-huishouding hierdoor zeker niet tot stand gebracht is. De slotconclusie van van Dillen is, dat — moge Bücher in zijn theorie de wezenlijk karakteristieke trekken van het economisch leven der middeleeuwsche stad getroffen hebben — het eenzijdige, al te sterke naar voren halen dezer lijnen een vertrokken beeld van het economische leven geleverd heeft. Voor alle middeleeuwsche steden kan men het zeker niet laten gelden.

De opzet van het werk heeft ten gevolge gehad, dat het resultaat wat de hoofdvraag betreft, in hoofdzaak negatief is geweest. In hoeverre de door Bücher aangegeven trekken inderdaad voor de middeleeuwsche stad in het algemeen karakteristiek zijn geweest, wordt niet aangegeven, evenmin of wellicht niet destijds een groep van steden opgekomen was, welke reeds een vrij modern economisch karakter droegen, en anderzijds geheele groepen van steden in de meer landwaarts gelegen gebieden bestonden, voor wie de karakteristiek van Bücher in haar volle strengheid volkomen opgaat. Ook chronologische onderscheidingen worden in het werk nauwelijks gemaakt.

Evenwel — zullen zij, die zich na von Below's artikelen en kennisneming van de middeleeuwsche handelsgeschiedenis reeds van de onjuistheid van Bücher's theorie overtuigd achtten, eenigermate teleurgesteld zijn, nu zij op deze verder liggende vragen geen antwoord vinden — men moet toegeven, dat het werk zooals van Dillen dit opgevat heeft, nog geenszins overbodig was. Eerst zijn zorgvuldige en zeer gedocumenteerde studie zal een terugkomen op Bücher's theorie in diens scherpe formuleering onmogelijk maken. Behalve op dit belangrijke negatieve resultaat van het werk mogen wij verder wijzen op de talrijke waardevolle opmerkingen en bovenal op de vele nieuwe gegevens door van Dillen in zijn onderzoek over het interlokale verkeer samengebracht, welke onze kennis van het middeleeuwsche warenverkeer aanmerkelijk uitgebreid hebben. Niet het minst hierdoor zal het werk in de economisch-historische literatuur langen tijd een belangrijke plaats behouden.

's-Gravenhage. P. A. Meilink.

Sonia E. Howe, The false Dmitri. A Russian Romance and Tragedy, described by British eye-witnesses, 1604—1612. Edited, with a preface. Illustrated by contemporary portraits. London, Williams and Norgate. 1916. (Pr. 6 shill.).

Dit boekje bevat een afdruk van enige verhalen enz. van tijdgenoten betreffende de troonbestijging van Pseudodemetrius in 1605 en de „tijd van beroering" (smutnoje wrem'a), die daarop volgde. Daar dit een uiterst romantiese periode is uit de Russiese geschiedenis, vol van schokkende gebeurtenissen, zal de lektuur van dit boek menigeen kunnen boeien, — en menigeen zal er feiten uit leren kennen, die hij nog niet wist.

Eigen beschouwingen heeft de verzamelaarster er niet aan toegevoegd, evenmin een résumé van de opinies van recentere historici over het Smutnoje wrem'a. Trouwens, zij zal wel niet pretenderen een geschiedkundige arbeid te leveren en dan mogen wij die eis ook niet aan haar werk stellen.

In hoeverre haar tekst nauwkeurig met de originélen overeenstemt, heb ik niet kunnen nagaan. Wel heb ik de eerste van de paar voor deze uitgave vertaalde bronnen, de brief van Pseudodemetrius aan paus Clemens VIII, met de Poolse tekst, door Baudouin de Courtenay in de Verhandelingen der filologiese sektie van de Krakause Akademie, serie 2, dl. 14 (1899), blz. 185 vv. afgedrukt, vergeleken, en bevonden, dat de vertaling veel vrijer is dan nodig was om er goed Engels van te maken, — soms zo vrij, dat de juistheid er onder lijdt; de zingrenzen zijn niet overal behoorlik in acht genomen. Om dat te tonen, druk ik naast elkaar af een zich nauw aan het origineel aansluitende Nederlandse vertaling van het begin van de brief, en de door Mrs. Howe gepubliceerde Engelse vertolking:

Allerheiligste en gezegende Vader in Christus. Wie ik ben, die zich vermeet aan Uw Heiligheid te schrijven, zal de hooggeerwaarde afgezant van U. H. tot de allerdoorluchtigste Poolse koning meedelen, aan wie ik mijn lotgevallen vertrouwelik heb meegedeeld. Vluchtend voor een tiran en de dood ontlopend, waarvan mij reeds in mijn kinderjaren God de Heer door Zijn wonderbaarlike voorzienigheid verlost heeft, woonde ik eerst in het Moskouse rijk zelf....	Most Holy and most Blessed Father in Christ, who it is who dares thus to address your Holiness, your Holiness will learn from the most illustrious and most reverend Nuncio at the Court of the Most Serene King of Poland, to whom I have communicated the origin and causes of all my resolutions. I have escaped out of the hands of a most cruel tyrant and the Almighty God has delivered me from death by His special and wonderful providence throughout my career, even from my infancy. I dwelt at first in the Empire of Muscovy itself....

Leiden. N. van Wijk.

C. Clemen, Die Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum. Giessen, Töpelmann. 1916. (Pr. M 7., geb. M. 8.25).

Een van de vele moeilijkheden om den Bijbel, i. c. het Nieuwe Testament juist te verklaren, is deze, dat we telkens weer in aanraking komen met eene wereld van denken en voelen en zien van dingen, welke niet meer de onze is.

Prof. Carl Clemen, auteur o. a. van de bekende „Religions-geschichtliche Erklärung des Neuen Testaments," heeft ons de moeilijkheid en tevens het belang van kennismaking met die gedachtenwereld der oudheid, doen gevoelen in zijn nieuwste werk, dat hier met een enkel woord wordt aangekondigd en besproken. Een boek, opgedragen aan den aartsbisschop van Upsala, Nathan Söderblom, in het voorwoord genoemd „der gegenwärtig bedeutendste Religionshistoriker." Een boek, waarin een schat van materiaal, van de grootste beteekenis voor wie wil leeren verstaan het N. T.

Het boek is verdeeld in twee hoofddeelen:

Digitized by Google

S. 6 — S. 91 handelt over „der religiöse Glaube", is allereerst van theoretischen aard. Hierin is opgenomen eene interessante bespreking van het totemisme, S. 68 ff.;

S. 92 — S. 162. „Das religiöse Verhalten," van meer praktischen aard. Hierin treffen we aan eene uiteenzetting van „het leven na den dood en 't einde der wereld." S. 151, en een aanhangsel, handelende over primitieve mythen en sagen.

Daaraan gaat vooraf eene „Einleitung", S. 1 — 5, waarin gesproken wordt over de uitdrukking „primitieve godsdienst", als eigenlijk onjuist, maar gemakshalve gekozen, — en daarop volgt een slot, S. 162 u. 163, waarin de Hoogleeraar constateert:

1e Al is hij uiterst voorzichtig te werk gegaan — behoefde deze geleerde ons dat nog te verzekeren? —, toch is gebleken, dat de bedoelde „Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum" veel talrijker zijn, dan men wel gedacht heeft, en — voegen we er aan toe — dan menigeen wel lief is. Vooral geldt zulks van de Openbaring, van de Evangeliën en de Handelingen, van de brieven aan de Corinthiërs en aan de Hebreërs.

2e Toch — en dit spreekt eigenlijk wel vanzelf, maar 't mag niet worden vergeten — gold het onderzoek vaak uitdrukkingen en gebruiken, welke hunne oorspronkelijke beteekenis hebben verloren, als 't ware verbleekt zijn.

3e Daarnaast evenwel staan andere „Reste", die werkelijk nog de oorspronkelijke beteekenis bewaard hebben en ze zijn nog zoo talrijk dat men in de verzoeking zou kunnen komen om te zeggen dat het oudste Christendom toch eigenlijk niet wezenlijk van de primitieve religie onderscheiden is. Intusschen zulk eene bewering zou nog schromelijker overdrijving zijn, dan wanneer men beweert dat 't oudste Christendom, omdat het beïnvloed is door andere godsdiensten, eigenlijk eene syncretistische religie zou mogen heeten. Daartegenover kan worden volgehouden, dat het oudste Christendom, wat zijn *wezen* aangaat, zoo goed als onafhankelijk is van de primitieve religie, „sie wirkt nur in Anschauungen und Gebräuchen nach, die mehr oder minder zu seiner Schale gehören (S. 163)."

Drie registers besluiten het inhoudrijke werk.

Een Nederlander betreurt het allicht, dat de geleerde schrijver, hoewel toch bekend met het Theol. Tijdschrift, geen rekening heeft gehouden met twee daarin indertijd verschenen artikels, welke juist voor dit onderzoek van groot belang waren:

1e van prof. W. B. Kristensen: De term „Zoon des Menschen", 1911, bv. voor de beteekenis van de slang, bl. 8 v.v.;

2e van prof. B. D. Eerdmans: De beteekenis van het O. T. voor onze kennis van de gedachtenwereld der oudheid, 1913.

Amersfoort. H. J. Toxopeus.

P. Fournier, Une groupe de recueils canoniques italiens des Xe et XIe siècles. (Mémoires de l'Académie des inscriptions et des belles-lettres, XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 5).

Wat Fournier in deze verhandeling uiteenzet behoort tot de meest ingewikkelde vraagstukken omtrent de totstandkoming van het Corpus iuris canonici en van de middeleeuwsche Libri poenitentiales.

Reeds vroegtijdig werd er beproefd de verschillende kerkelijke wetten, hetzij ze op algemeene of op particuliere synoden waren afgekondigd, hetzij het pauselijke besluiten waren, volgens bepaalde hoofdstukken in één overzichtelijk geheel bijeen te brengen. Daar echter de geheele kerk nog in een stadium van eerste ontwikkeling was, werden al deze verzamelingen van „canones" telkens weer door nieuwe vervangen, die niet alleen den onmiddellijken invloed van hun tijd weerspiegelden, maar tegelijk ook een selectus, een bloemlezing waren uit de vorige verzamelingen. En daar deze meermalen een sterk-locale kleur droegen, bood iedere nieuwe canoncollectie een telkens ingewikkelder samenstel van elementen van zeer verschillenden oorsprong. Zelfs keizerlijke constituties, Frankische capitularia, stukken uit de Novellen van Justinianus, en andere fragmenten uit het burgerlijk recht vonden nu en dan een plaats tusschen de kerkelijke canones.

Van een centrale leiding van Rome uit was in dien tijd geen sprake; alles ging nog uit van particulier initiatief, hetzij van personen, hetzij van bepaalde kerken of kerkprovincies. Eerst later, toen de wetgeving in de verschillende landen der christenheid zich genoegzaam ontwikkeld had, nam Rome de hoofdleiding over, voornamelijk wel door de feitelijke erkenning van de canoncollectie van Gratianus (Decretum Gratiani), omstreeks 1150 te Bologna ontstaan, welke met de omstr. 1230 door Raymundus van Peñaforte, op bevel van Gregorius IX verzamelde decretalen (Decretales Gregorii IX), den grondslag van het officieele Corpus iuris canonici vormen.

De vier canon-collecties, welke Fournier bestudeert, vallen tusschen de in de 9e eeuw in Gallië te voorschijn komende pseudo-Isidorische decretalen, en het Decretum Gratiani van de 12e eeuw, en zijn ontstaan in de meer Zuidelijke streken van Italië, omtrent Napels, Beneventum, enz., waar, zooals bekend, ook een sterke Grieksche invloed heerschte. De oudste collectie bevindt zich in cod. T XVIII van de Vallicellana te Rome. Zij bestaat uit 451 artikelen van ongelijken omvang, die deels een polemischen geest ademen, in zoover zij de door Paus Formosus (891-896) toegediende wijdingen voor geldig houden. Er komt zelfs een tekst in voor, die een duidelijke toespeling bevat op de lugubre schending van Formosus' lijk door Paus Stephanus VI (VII) (896—897) [1]). Behalve

[1]) Men kent deze tragische geschiedenis uit den tijd der ineenstorting van het Karolingische rijk, toen het Pausdom een prooi werp van de verschillende adelspartijen in Italië. Formosus was vóór zijn Pausschap reeds veroordeeld en verbannen geworden, maar later door zijn verkiezing tot Paus volkomen gerehabiliteerd, en — voorzoover de bronnen een oordeel toelaten — terecht. Maar zijn tweede opvolger Stephanus VI (VII), een creatuur van de Spoletanen, liet ter gelegenheid van een synode te Rome (897) Formosus' lijk, dat sinds 10 maanden in het graf had gerust, opgraven, met de pauselijke gewaden bekleeden, en op een zetel zetten. Een diaken werd den doode als verdediger toegevoegd. Hierop werd Formosus als meineedige veroordeeld, drie vingers der rechterhand werden van het lijk afgehouwen, de pauselijke gewaden werden door leekenkleederen vervangen, en zoo werd het lijk bij de voeten in den Tiber gesleept. Tevens werden alle door Formosus verrichte wijdingen ongeldig verklaard. Deze gruwelijke misdaad maakte op de tijdgenooten een diepen indruk, en riep weer een reactie ten gunste van Formosus in het leven. Door Paus Theodorus II (897) werd het lijk weer eervol in den St. Pieter bijgezet.

Digitized by Google

deze elementen van zuiver locale kleur vindt men er allerlei stukken uit Romaansch-Frankische verzamelingen, en ook tal van heterogene elementen uit een Iersche collectie (Collectio Hibernica), uit het *Poenitentiale* van Theodorus van Cantorbury († 690), en eindelijk een menigte stukken van Griekschen oorsprong, waaruit niet alleen de Zuid-Italiaansche herkomst der collectie ten duidelijkste blijkt, maar ook de gezindheid van den compilator zelf, die bij een trouwe verdediging van Rome's voorrang toch de oude rechten van Byzantium en der geheele Oostersche kerk erkent. Zelfs neemt hij fragmenten op uit de Novellen van Justinianus, die gunstig luiden tegenover Byzantium.

Uit deze Collectio Vallicellana is kort na haar ontstaan een andere gesproten, die niet in artikelen, maar in 9 boeken is verdeeld. Zij bevindt zich in cod. Vaticanus 1349 (10e eeuw). Veel belangrijks levert ze niet op. Ze gebruikt nog wat meer bronnen dan haar voorgangster, vooral veel apocriefe stukken [1]). Meer nog dan in andere collecties, wordt de gewoonte gevolgd, om de vroegere bronnen niet letterlijk te excerpeeren, doch de teksten op eigen houtje te vervormen, en meer voor tijd en omstandigheden pasklaar te maken. Deze collectie ontleent haar belangrijkheid hoofdzakelijk daaraan, dat zij een der bronnen is geworden van de verzameling, die door Fournier als derde wordt behandeld, nl. de Collectie in 5 boeken. Deze bevindt zich in drie hss. van de 11e eeuw. Zij draagt nog meer dan de vorige het karakter van een Poenitentiale (boete-boek) en geeft, behalve allerlei stukken van denzelfden aard als in de vorige collecties, ook veel Bijbel- en Vaderteksten, zelfs hier en daar stichtelijke verhaaltjes. Ook is zij vrijgeviger met teksten uit het Romeinsch recht en lascht zelfs eenige edicten van de Lombardische koningen in. Meer ook dan in de vroegere verzamelingen treedt in deze Collectie van 5 boeken de strengere hervormingsgeest op den voorgrond, welke eenigen tijd later zich voorgoed gelden deed onder Paus Gregorius VII (1073—1085), die met keizer Hendrik IV den reuzenstrijd aanbond over de Investituur en het celibaat der geestelijkheid. Eén opmerkelijk verschil is er echter tusschen deze collectie, en die welke onder Gregorius VII ontstonden (van Anselmus van Lucca, Kardinaal Deusdedit, Bonizo e. a.), dat deze laatste dikwijls putten uit pseudo-Isidorus, terwijl de Collectie van 5 boeken, evenals hare onmiddellijke bronnen, dat slechts zeer spaarzaam doet.

Uit deze Collectie van 5 boeken zijn er nog een tiertal andere ontstaan, die echter geen nieuwe elementen van eenig belang bevatten. Alleen wordt hier en daar het bekende *Decretum* (*Collectarium*, in 20 boeken) van Burchard van Worms († 1025) geëxcerpeerd, dat later een hoofdbron voor het Decretum Gratiani zou worden. Eén hs. bestaat er zelfs, (cod F 8 Vallicellanus), waarin de Collectie van 5 boeken blijkbaar ex professo gecombineerd is met den zgn. *Corrector* (liber XIX van het *Decretum*) van Burchard.

De algemeene conclusie, waartoe Fournier's studie leidt, is deze, dat de door hem behandelde groep van Italiaansche collecties slechts een voorbijgaanden invloed heeft gehad. Zij is gegaan zooals zij gekomen is, tamelijk wel in duisternis gehuld. Merkwaardig is, dat zij zulk een grooten invloed heeft ingeruimd aan de Collectio Hibernica, en aldus een reeks canonieke wetten tot gelding heeft gebracht in een land, waar men van Ierland slechts een heel onzeker begrip had, zooals blijkt uit een randglosse, die bij de Collectie van 9 boeken te vinden is: „Hibernia est provincia in Gallia que vulgo Alvernia vocatur". Ongetwijfeld heeft de Italiaansche groep haar ontstaan te danken aan denzelfden geest, die het *Decretum* van Burchard van Worms bezielde, en die den weg bereidde voor het optreden van Gregorius VII, nl. een geest van hervorming, als reactie tegen de pas voorafgegane sterk-bewogen tijden. Vooral de uitroeiïng van de simonie en het concubinaat onder de geestelijken, en van de zedeloosheid en het bijgeloof onder de leeken waren de hoofdideeën, welke deze hervormingsbeweging inspireerden. Maar alhoewel werkende uit kracht van en in denzelfden geest, lieten de canonisten onder Gregorius VII zoowel het *Decretum* van Burchard als deze Italiaansche collecties links liggen.

Bij wijze van hors d'œuvre wijst Fournier (p. 111, note 4) op eenige liturgische teksten in een van de door hem bestudeerde hss. Er wordt daar een duidelijke toespeling gemaakt op de middeleeuwsche meening, dat er in de hel en het vagevuur zgn. Zondagsrust zou heerschen, in zoover het lijden op dien dag daar ophoudt. Men kan daarbij voegen, dat een rijke litteratuur over dit onderwerp zich bevindt bij Ad. Franz, *Die Messe im Deutschen Mittelalter* (Freiburg 1902), S. 144 ff., 452; vgl. S. 61. 224 en 510. Sicard van Cremona († 1215) zegt zelfs in zijn *Mitrale*, l. 3, n. 6 (Migne, *Patrol. lat.* 213, col. 132), dat men bij het Memento defunctorum in de Mis op Zondag geen namen moet noemen. En heel curieus is, dat die middeleeuwsche meening nog een spoor heeft nagelaten in de hedendaagsche Romeinsche liturgie, in zoover sommige Maandagen de aangewezen plaats zijn voor een Mis en een Officie voor de overledenen. Als op den Maandag het lijden opnieuw begon, gevoelden de zielen het natuurlijk dubbel. Daarom werd er op de Maandagen extra voor de overledenen gebeden.

Woerden. fr. B. Kruitwagen.
O. F. M.

[1]) Onder die apocriefen signaleert Fournier een stukje, waarin Paus Clemens (eind 1e eeuw) een voorschrift zou gegeven hebben, om op 12 bepaalde Vrijdagen telkens op een bepaalde manier te vasten. Hetzelfde vond Fournier in twee andere Italiaansche hss., óók uit de 10e en 11e eeuw, doch telkens buiten de eigenlijke collectie staande. Welk een taai leven dergelijke apocriefen hebben, kan men daaruit afleiden, dat het stukje, eenigszins beter gesystematiseerd, in hss. der 12e—15e eeuw voorkomt, niet alleen in Duitschland doch ook in Nederland, bijv. in Cod. Utrecht 711, fol. 77b (Latijnsche tekst), en in cod. Deventer n. 24, bl. 304a—306a (Mnl. tekst) beginnende: „Hier begynnen die xij gulden vrijdagen Die die pauws clemens vant inder Apostolen vj boecken" enz. Men vindt ze zelfs in tal van Fransche gedrukte Getijdenboeken uit de jaren 1560—1580 onder de benaming: „Les douze Vendredis blancs".

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

Jos. Schrijnen, De vergelijkende klassieke taalwetenschap in het gymnasiaal onderwijs. Zutfen, W. J. Thieme & Cie. (Pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.50).

Wanneer het waar is wat de Schr. implicite veronderstelt, dat allen het in beginsel met hem eens zijn (p. 1. 2),

Digitized by Google

dan zal de verschijning van de hier boven genoemde brochure, in welke opzichten men verder ook geneigd zal zijn tot het maken van op- en aanmerkingen en het uitspreken van desiderata, door allen als een heugelik feit worden beschouwd. Want het is een boekje, door bevoegde hand geschreven, over een onderwerp, dat nu lang genoeg met minder of meerder ergernis in gesprekken of artiekeltjes is bepraat en dat nu eindelik eist, dat het met ernst ter bevoegde plaatse ter hand wordt genomen en tot een wetenschappelik bevredigende oplossing wordt gebracht.

De tijd is gekomen dat eindelik dé grote fout in de opleiding van onze classici verbeterd wordt en de grote leemte van hun opleiding wordt aangevuld.

Met de verschijning van bovengenoemde brochure valt een artiekel samen van even bevoegde hand nl. van prof. D. C. Hesseling in Vragen des Tijds Jan. 1917 over de Taalkundige opleiding der classici. Beide schrijvers betogen, dat de opleiding der classici een taalwetenschappelike propaedeusis vereist op de basis van de moderne histories-vergelijkende taalwetenschap.

Prof. Hesseling veronderstelt het in zijn artikel zonder meer, Prof. Schrijnen zegt het disertis verbis (p. 61): ,,wil echter de toepassing (nl. van de vergelijkende taalwetenschap op het Gymnasium) oordeelkundig zijn, dan dient de docent zelf degelijk te zijn onderlegd, wat slechts door *akademische vorming* mogelik is.'' Prof. Schrijnen heeft met zijn brochure een tweeledig doel: eensdeels betogen, dat de opleiding onzer classici — en daardoor het klassiek taalonderwijs op het Gymnasium — grote fouten en leemten heeft en aanwijzen waar die fouten en leemten liggen en in welke richting verbetering moet worden gebracht, anderdeels diegenen onder de classici, die wel de fouten en leemten gevoelen, maar door hun vooropleiding niet voorbereid zijn om de juiste middelen en wegen te vinden voor verbetering bij zich zelf, wegen wijzen en middelen aan de hand doen om altans enigszins iets van de moderne taalwetenschap voor Latijn en Grieks te benaderen.

Het is niet onmogelik dat hierdoor deze brochure niet die waardering vindt, die zij verdient, omdat zij in beide opzichten misschien te weinig geeft in haar 63 bladzijden tekst.

In het bizonder kon dit het geval zijn in dat gedeelte, waarmee Schr. zijn tweede doel tracht te bereiken. Immers er bestaat gevaar, dat voor de te weinig deskundige lezer, die niet over voldoende vakliteratuur beschikt om de kort aangestipte verschijnselen hetzij te kontroleren, hetzij door nadere uiteenzetting te begrijpen, dit gedeelte niet genoeg geeft. Want het gevaar is niet weg te redeneren, dat de Schr. hoewel hij slechts specimina geeft, goed gekozen en door adstructie perspektieven openende specimina, door zijn beknoptheid te veel geeft en daardoor te weinig. Zodoende kan het zijn, dat de lezer wordt afgeschrikt door de grote massa wetenschap, waarvan de classicus met de gewone opleiding weinig of nagenoeg niets weet. Ook kan het zijn, dat 't geen Schr. bedoelt als basis en propaedeusis van de klassieke taalstudie, beschouwd wordt als einddoel en ultima ratio. Mogen wie zo denken de brochure daarna nog eens weer lezen.

Maar het kan ook zijn, dat zij bij velen dit belangrijk wetenschappelik resultaat heeft, dat zij tot de erkentenis komen van eigen ontoereikendheid en dat zij daardoor mee zullen werken om een jonger geslacht van classici te helpen om hun recht op een beter taalwetenschappelike opleiding.

Immers van de jongeren moet van onderen op de verbetering komen. Mogen zij deze brochure lezen en bestuderen en bespreken met meer deskundigen zodat zij van de aanvang af of althans in het begin van hun studie nog kunnen zoeken naar weg en middelen en eisen, dat die hun geboden worden.

Bij de beknoptheid van deze brochure en de vele daarin vaak slechts aangeduide stof, is een opsomming en bespreking van dat vele niet goed mogelik. Slechts enkele dingen mogen genoemd worden.

Schr. begint met een inleiding over de kultuurhistoriese taalwetenschap, die men ook de sociale kan noemen, waardoor ,,krachtig kan worden gestuurd in de richting, welke als roeping van het Gymnasiaal onderwijs moet worden beschouwd: *historisch kultuurbesef schenken voor het leven*'' (p. 6). En Schrijnen en Hesseling wijzen beiden op deze wetenschappelike richting, belichaamd in het tijdschrift *Wörter und Sachen.*

De verkeerde toestanden zijn te verbeteren door twee soorten middelen. In de eerste plaats *negatieve*, d. w. z. *opruimen van verkeerde termen en opvattingen*. Schr. spreekt in dit verband over wortel en stam, vokaalversterking, synkope, aphaeresis, conjunctivus met korte bindvokaal, bindvokaal, gemengde aoristus, tmesis en dergelike.

In de tweede plaats komen de *positieve* middelen aan de beurt: Schr. spreekt over betere algemene taalkennis en waardering, vooral nu bij de Indog. taalstudie het algemene meer op de voorgrond treedt, over taal als iets, dat niet besloten ligt in lettertekens en tekst, maar dat levensuiting is en een psycho-sociaal feit, over dichtertaal, volkstaal en soldatentaal, leenwoorden en overname van kultuur, over verschijnselen van klankleer, flexie, syntaxis, etymologie en semasiologie.

Ik wens deze brochure toe, al heb ik niet verheeld, dat zij misschien door menig lezer met een zucht uit de handen zal worden gelegd, dat velen haar lezen en bestuderen. Maar ook hoop ik, dat *alleen der zake werkelik kundigen* haar zullen neerleggen met de opmerking: maar zo doe ik ook allang, mij geeft dit boekje niets nieuws.

Als slot haal ik het slotwoord van Schr. aan: ,,Doeltreffend kan het universitaire onderwijs echter slechts dan zijn, wanneer de vergelijkende Grieksche en Latijnsche taalkunde in het officieele program de plaats bekleedt, die haar toe komt en niet slechts op zoogenaamde ,,liefhebberij-kolleges'' behandeld wordt [1]. Liefhebben is een mooi woord, maar liefhebberen is vaak uit den booze''.

's-Gravenhage. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

B. E. Bouwman en Th A. Verdenius, Deutsche Literaturgeschichte, nebst Lesebuch für höhere Lehranstalten. 2 Bde, 3. Aufl. Groningen, J. B. Wolters. 1916. (Pr ƒ 2.50, geb. ƒ 3.50. in één band ƒ 3).

Het feit, dat deze literatuurgeschiedenis in korten tijd drie drukken beleeft, is het beste bewijs, dat zij

[1]) Het Bestuur van het Genootschap van Leeraren aan Ned. Gymnasien heeft zich tot de fakulteiten der Letteren met een desbetreffend verzoek gewend. Zie Weekblad 15 Mrt. 1917.

Digitized by Google

gaarne door onze docenten wordt gebruikt. Onder „höhere Lehranstalten" zullen wel in hoofdzaak Hoogere Burgerscholen te verstaan zijn. Voor Gymnasia, waar Duitsche literatuurgeschiedenis niet als vak onderwezen wordt, is zij in elk geval te uitgebreid, maar ook voor HB. Scholen bevat zij m. i. nog te veel; de schrijvers stellen zich overigens zelf voor, dat slechts een deel van de geboden stof in de klasse behandeld wordt. Men kan over de vraag, wat de meeste vormende waarde heeft: van de literatuurgeschiedenis in onze scholen slechts datgene te geven, wat men bij de behandeling van de lektuur ter sprake brengen kan, dan wel een samenhangend overzicht van het geheel, verschillend oordeelen. De schrijvers hebben door hun boek ten gunste van de laatste opvatting beslist. In afwijking van de bestaande schoolboeken willen zij de letterkundige verschijnselen van elke periode in samenhang met de politieke en oeconomische toestanden beschouwen, voorzoover deze niet den gezichtskring der leerlingen overschrijden. Verder moet h. i. het onderwijs in de geschiedenis der letterkunde niet enkel bestaan in de mededeeling van biografische losse feiten, noch in de opsomming der schrijvers en hunner werken. Men heeft dus in de eerste plaats na te gaan, in hoever zij in dit opzicht zijn geslaagd. Het denkbeeld, de politieke en oeconomische toestanden in verband met de letterkundige verschijnselen te brengen, is waarschijnlijk ontleend aan Kummer's Deutsche Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts. Voor de 19e eeuw levert deze taak zeker oneindig minder moeilijkheden op, dan voor de vroegere perioden; zij wordt moeilijker naarmate men verder terug gaat. Dit blijkt ook uit het werk der heeren B. en V. Er is nl. een opvallend groot verschil tusschen de beide deelen. Het tweede, dat met de romantische school begint en voortgezet wordt tot op den tegenwoordigen tijd, mag men over het algemeen zeer goed geslaagd noemen. De inleidingen tot de dichters van de rom. school, van den Napoleontischen tijd en de vrijheidsoorlogen, tot figuren als Grillparzer, Rückert, Chamisso, Lenau, die minder goed onder een rubriek te brengen zijn, tot het poetische realisme na '48 en het naturalisme, dragen inderdaad bij tot een beter begrip hunner letterkundige voortbrengselen en het eigenaardige van letterkundige stroomingen en dichterlijke individualiteiten. Zij getuigen ook over het algemeen van een juist gevoel voor de grenzen, die aan een boek als dit gesteld moeten worden. Toch mist men in de inleiding tot de romantische school een korte aanduiding van de hoofdpunten, die de oudere van de jongere romantiek onderscheiden; wellicht nemen de schrijvers dit voor een volgenden druk in overweging. De keuze der opgenomen teksten schijnt mij zeer goed. Hetzelfde zou men van het eerste deel kunnen zeggen, maar uit de inleidingen zal de leerling minder levende kennis putten. Terwijl die in het tweede deel getuigen van een persoonlijke verhouding tot de stof, krijgt men hier al te vaak den indruk van een compilatie uit handboeken en een verzameling van gemeenplaatsen. Zij bestaan in hoofdzaak uit datgene wat de schrijvers zelf niet wenschen, nl. uit nàmen en geisoleerde feiten, die tot verlevendiging van de leesstof weinig of niets bijdragen. Wat men b.v. over den kultuurhistorischen achtergrond der middeleeuwsche hoofsche poëzie te lezen krijgt, is ietwat poover.

Kleine onnauwkeurigheden, zooals de opmerking, dat Otfrid „*konsequent* mit der Alliterationspoesie brach", of dat Goethe „den Anfang des Faust in Hans Sachs' „Manier" dichtte (bedoeld is natuurlijk slechts het gebruik van den Knittelvers) edgl. doen minder ter zake. Maar over Lessings Minna von Barnhelm staat, een voorbeeld uit vele, verder niets vermeld, dan „das erste echt deutsche Lustspiel, wird noch immer aufgeführt".

Deze aanhaling kenschetst meteen den stijl van dit deel. Het Duitsch van het tweede is van belangrijk beter gehalte dan dat van het eerste.

Leiden. J. M. N. Kapteyn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma G. B. van Goor Zonen te Gouda zond den vijtienden druk in het licht van Kramers' bekenden *Woordentolk*; aan dezen druk, die zich o. a. daardoor van de vorige uitgaven onderscheidt dat de geslachten der vreemde zelfst. naamww. zijn opgegeven, heeft Dr. F. P. H. Prick van Wely zijn medewerking verleend.

Een nieuw kerkhistorisch tijdschrift verscheen onder den titel *Bossche Bijdragen*, bestemd voor het verzamelen van „bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch" onder redactie van de heeren Fransen, Goossens en Van Hapert. De eerste aflevering maakt een goeden indruk en geeft veel verscheidenheid van inhoud.

De Redaktie ontving de volgende boeken en brochures, allen betrekking hebbende op de oorlog: G. Pyke, *To Ruhleben and back* (Londen, Constable and Cr, 1916, Pr. 1 sh.; verhaal van een journalist die gedurende de oorlog Duitsland wist binnen te dringen, gevangen genomen werd en ontsnapte); A. D. Mc Laren, *Peaceful Penetration* (Londen, Constable and Cr, 1916; beschouwingen en studies over de verspreiding van Duitse invloed in Europa, Afrika, Azië en Australië); *Lettres à tous les Français* (Parijs, 1916; twaalf open brieven, geschreven door Durkheim, Lavisse, Denis, Meillet enz.); J. Reinach, *Le Service de Santé pendant la Guerre*; F. Marre, *La Chimie meurtrière des Allemands*; F. Marre, *Les Mitrailleuses*; F. Marre, *Les Armes déloyales des Allemands*. De laatste vier geschriften zijn verschenen bij Bloud en Gay te Parijs (1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXII, 1: Meilink, Militaire dienstplicht 16de en 17de eeuw. — De Boer, Een bezoek aan Kaapstad 1819. — S. Kalff, Cornelis Loots. — Boerman, Steden als economische centra. — P. M. J. A., Examen aard. rijkskunde M. O. 1916. — Meded. op geogr. gebied.

Revue Historique, CXXIII, 2: Babut, L'adoration des empereurs. — Bémont, Les institutions municipales de Bordeaux (fin). — Davillé, La surprise de Bar-le-Duc (1589). — Bulletin historique: histoire grecque, V.

Studiën, LXXXVII, Febr.: W. Cramer, „De Protestantsche Biecht". — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, II. — G. J. J. Louwerens, Uiterlijkheid en Innerlijkheid. — A. Slijpen, M. Maeterlinck, II. — Is. Vogels, Kath. 's-Gravenhage. Verleden en Heden. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Maart: Fr. Hilarion Thans, Benedicta Tu. — P. Zeegers, De Psychologie d. tragische emotie, I. — G. Jonckbloet, Over Inlandsche bedienden. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, III. — L. v. Rijckevorsel, Het eerste Koloniaal Onderwijs-congres. Aug. 1916. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Digitized by Google

Verschenen is het Tijdschrift:

Nouvelles de Hollande
Holländische Nachrichten
Holland News

Orgaan van den
„Nederlandsche Anti-Oorlog-Raad"

Verschijnt den 5en en den 20en van iedere maand.

Dit Tijdschrift zal bevatten:
a. de officieele nota's en verklaringen van de verschillende Regeeringen, voor zoover deze betrekking hebben op den toekomstigen Vrede.
b. de beraadslagingen in de Parlementen der verschillende landen over de mogelijkheid en de grondslagen van den toekomstigen Vrede.
c. de uitspraken van vooraanstaande personen en belangrijke organisaties met betrekking tot den Vrede.
Alle stukken worden opgenomen in de oorspronkelijke taal, indien deze Fransch, Duitsch of Engelsch is; in alle andere gevallen worden de artikelen in een van deze drie talen vertaald opgenomen.

Abonnement per jaar (24 afleveringen, elk van ± 48 pagina's) **f 12.—**, per halfjaar **f 6.—**. Losse nummers **f 0.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS
QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.
PARS PRIOR Libri (I—XII).
Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEH.

Het Taaleigen der Gedichten
VAN
HOMERUS,
DOOR
J. VAN LEEUWEN Jr.
EN
M. B. MENDES DA COSTA.

7e Druk. Prijs: ingen. **f 2.25**, geb. **f 2.70.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXIV:**

HIPPOLYTUS II,
Weerlegging van alle ketterijen,
BOEK VI—X,
BEWERKT DOOR
Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van
AESCHYLOS en SOPHOKLES,
vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke
DOOR
Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,
Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van
SOPHOKLES
KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.
AESCHYLOS
PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.
Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 0.75.**

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1917.**

Scheer, Studien zu den Dramen des Aeschylos (K. Kuiper).
Hamberger, Die rednerische Disposition in der alten ΤΕΧΝΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ (W. E. J. Kuiper).
De Vries, Studiën over Faerösche Balladen (Krijn).
Prinsen, Handboek t. d. Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis (C. H. Ph. Meijer).
Eysten, Het Leven van Prins Willem II (de Beaufort).
Oldenberg, Die Religion des Veda, 2. Aufl. (Caland).
Von Mutius, Die drei Reiche (T. J. de Boer).
Armini, Sepulcralia Latina (v. Dorsten).
Schoolboeken:
Uitg. v. d. fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29. Leiden.

E. Scheer, Studien zu den Dramen des Aeschylos. Leipzig, Verlag von B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 2.—, geb. M. 2.80).

De voorbereiding van eene nieuwe bewerking der Aeschylus-editie van Henri Weil, scherpzinniger gedachtenis, heeft aan E. Scheer aanleiding gegeven om in een afzonderlijke geschrift, beknopt en systematisch verschillende types van tekstbederf, en van daaruit voortvloeiende verbeteringsmethodes te behandelen.

Geheel afgescheiden van de vraag of in de daarbij gegeven voorstellen tot correctie de schrijver zijne lezers zal overtuigen, verdient dit korte geschrift de aandacht van ieder philoloog, die in een goed en betrouwbaar voorbeeld de methode der klassieke tekstkritiek wil leeren kennen. Scheer heeft zich steeds, en wel zeer bijzonderlijk in zijne editie van Tzetzes' Scholiën op Lycophron, een criticus betoond van zoo buitengemeene nauwkeurigheid, objectiviteit en kundige scherpzinnigheid, dat niemand deze „studiën" terhand zal nemen zonder zeer gegrond vertrouwen dat hij er iets uit leeren zal.

Gemakkelijk heeft Scheer zijnen lezers het leeren niet gemaakt. Een zeer omvangrijke stof is hier samengedrongen tot een opusculum criticum van ongemeene beknoptheid, die verstoken blijft van alle litteraire bekoring. Wij zijn hier mijlen ver van dien boeienden stijl en dien schijnbaar speelsgewijs verzamelden rijkdom van bewijzen die aan boeken als de Novae en de Variae eene zoo ongeëvenaarde levendigheid geven. Maar — met voorzichtigheid gebruikt — is dit boek, als isagogisch geschrift tot de studie der Aeschylus-kritiek zeker instructief.

Scheer heeft zijn werk systematisch ingedeeld. Hij bespreekt het eerst de fouten uit glossemen ontstaan, daarna de lees- en schrijffouten, dan gaat hij na, waar de scholiën tot het aannemen van varianten aanleiding kunnen geven, en eindelijk bespreekt hij de waarschijnlijkheid van talrijke omzettingen. Dat de grenslijnen dezer hoofdstukken vaak dooreen loopen spreekt van zelf en is geen bezwaar.

De positieve waarde van een arbeid als deze ligt niet uitsluitend in de als aannemelijk aanvaarde emendaties. Vooral een text als die van Aeschylus geeft op dat gebied niet veel hoop op eenheid van oordeel : ik hecht dan ook niet veel beteekenis aan het feit dat Scheers emendatievoorstellen mij zelven slechts zeer zelden bevredigen. Maar het is wellicht de moeite waard, liever dan eene serie conjecturen te wegen, enkele voorbeelden uitvoeriger te bespreken ter kenschetsing van zijne methode, en vooral van hare gevaren. Ik kies daartoe in de eerste plaats enkele bladzijden uit het eerste hoofdstuk.

Niet licht zal iemand, die met de tekstoverlevering van Aeschylus' tragedies eeniger mate vertrouwd is, tegenspreken dat de mogelijkheid van corruptie door het indringen van glossemen in den tekst, tengevolge van de duistere gedrongenheid der Aeschyleïsche taal ongemeen groot is. Desniettemin blijft de criticus die zijne emendaties bouwt op de veronderstelling van dergelijke corrupties steeds voor velerlei groote moeilijkheid staan ; allereerst moet hij aantoonen, dat inderdaad het woord dat hij in eere wil herstellen eene verklaring behoefde, dan dat het als glosseem veroordeelde werkelijk het karakter heeft van eene aannemelijke verklaring en eindelijk dat er voor den librarius eenige aanleiding bestond om het glosseem voor een wegens voorafgaande omissie bij geschreven tekst-deel aan te zien.

Een zoo ervaren handschriftkenner als Scheer heeft niet veel moeite om eene casuspositie te bedenken welke die laatste moeilijkheid opheft. Of hij ook in de twee eerstgenoemde opzichten steeds zoo gelukkig is, schijnt mij twijfelachtig. Twee voorbeelden mogen ter toelichting van mijn twijfel dienen. Vooreerst dan de vraag of zijne glossemen werkelijk glossemen zijn.

In de slotscène der Eumeniden spreekt Athena de

Digitized by Google

Schrikgodinnen aldus toe (het is noodig de geheele ῥῆσις aan te halen):

vs. 794 Ἐμοὶ πίθεσθε μὴ βαρυστόνως φέρειν.
οὐ γὰρ νενίκησθ', ἀλλ' ἰσόψηφος δίκη
ἐξῆλθ' ἀληθῶς, οὐκ ἀτιμίᾳ σέθεν.
ἀλλ' ἐκ Διὸς γὰρ λαμπρὰ μαρτυρία παρῆν,
αὐτός θ' ὁ χρήσας αὐτὸς ἦν ὁ μαρτυρῶν,
ὡς ταῦτ' Ὀρέστην δρῶντα μὴ βλάβας ἔχειν.
ὑμεῖς δέ τε τῇδε γῇ βαρὺν κότον
σκήψησθε, μὴ θυμοῦσθε, μηδ' ἀκαρπίαν
τεύξητ'.

In deze pericope is nu vs. 800, zooals iedereen ziet, verminkt overgeleverd. Onder de verschillende pogingen tot correctie heeft Weil's ὑμεῖς δ'ἐμεῖτε τῇδε γῇ βαρὺν κότον; vooral hierom m.i. eene welverdiende instemming gevonden omdat deze vraagzin de stilistische tegenstelling met de vorige versregels zoo uitnemend herstelt. Dat Weil daarop in den volgenden regel σκέψασθε voor het overgeleverde σκήψησθε schreef, herstelde de plaats in haar geheel op zeer aannemelijke wijze. Niet echter aannemelijk voor Scheer. Deze toch, uitgaande van de (niet nader toegelichte) onderstelling dat de overlevering van den Marcianus σκήψητε luidt en σκήψησθε een correctie is, bemerkt, zeer achterdochtig tegenover glossemen, dat μὴ θυμοῦσθε eene interpretatie is van μὴ κότον σκήψητε en reconstrueert de verzen aldus:

ὑμεῖς δὲ <μή>τε τῇδε γῇ βαρὺν κότον
<ἀτεκνίᾳ> σκήψητε μηδ' ἀκαρπίαν
τεύξητε,

zonder aan te geven op welken grond hij het werkw. θυμοῦσθαι (een echt verbum tragicum) als glosseem verbant, of te verklaren hoe een verstandig commentator er toe heeft kunnen komen om, niet κότον σκήψητε, doch ἀτεκνίᾳ κότον σκήψητε door θυμοῦσθε te interpreteeren.

Een tweede voorbeeld geve het bekende kolon uit de parodos der Perzen (97) dat ik, om niet te wijdloopig te zijn, aanhaal zoo als het door Wilamowitz, met de correcties van Wellauer en Hermann is uitgegeven.

φιλόφρων γὰρ <παρα>σαίνου-
σα τὸ πρῶτον παράγει
βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα.

Scheer heeft heel wat krasser middelen noodig om den tekst te herstellen dan de elegante heelwijze van Wellauer. Men hoore hem zelf: Offenbar ist für den zweiten Jonicus in 98 ein Glossem eingetreten und zwar unterliegt dies dem Verdachte, wenn wir die gänzlich freie Dianoia ἡ γαρ ἐκ θεοῦ, φησίν, ἀμαύρωσις καὶ δόλωσις ἄφυκτός ἐστιν (94—98), ἅμα γὰρ δολοῖ καὶ κακοποιεῖ einsehen, dass σαίνουσα nicht aus dem echten Texte, sondern aus dieser Sinnesangabe geschöpft ist. Deze opvatting schijnt mij door niets gesteund. Daargelaten de vraag of wellicht in de parafrase voor het overgeleverde προσαίνει (de correctie προσ is van Hermann) παρασαίνει moet worden gelezen) komt het mij voor, dat een zóó Aeschyleïsch woord als σαίνειν beter lot verdient dan zonder vorm van proces naar den taalschat van den parafrast te worden verwezen.

Intusschen, het staat in zijne ballingschap niet alleen; ook (of vooral?) παράγει wekt verdenking, en — zoo zegt Scheer — als we daarvoor nu maar een dichterlijker synonymon kunnen vinden, so braucht uns σαίνουσα kein Kopfbrechen mehr zu machen. Derhalve is hij gaan zoeken en hij heeft παραμείβει gevonden, een werkwoord dat hier even slecht past als het goed tehuis behoort in de aan zeevaart ontleende beeldspraak bij Pindarus (N. 3. 27), θυμέ, τίνα πρὸς ἀλλοδαπὰν ἄκραν ἐμὸν πλόον παραμείβεαι. Inderdaad is het dunkt me alleen de anapaestische vorm van dit werkwoord die den Heer Scheer heeft verlokt. En wat blijft er nu over van de schoone strofe? Indien wij den emendator gehoor geven zullen wij in het vervolg moeten lezen:

φιλόφρων βὰρ παραμείβει
βροτὸν εἰς ἀρκύας ἄτας enz.

en aannemen dat σαίνουσα τὸ πρῶτον παράγει glosseem van παραμείβει is.

Natuurlijk hebben niet alle, op deze glosseemhypothese berustende emendatie-voorstellen van Scheer zoo ernstige bezwaren als de twee die ik hier ten voorbeeld aanhaalde. De meeste waarschijnlijkheid blijven die coniecturen bezitten waar het glosseem slechts één woord betreft. Scherpzinnig en geestig gevonden is Ag. 1224 λέοντος ἐλλὸν ἐν λέχει στρωφώμενον als correctie voor λέοντ' ἄναλκιν enz. Overtuigend zou ik deze gissing achten, als ik zeker kon gelooven dat Cassandra Aegisthos een ἐλλός kan noemen dien zij een oogenblik later zooveel treffender een wolf noemt (αὕτη δίπους λέαινα συγκοιμωμένη λύκῳ λέοντος εὐγενοῦς ἀπουσίᾳ vs. 1258) en dat er voor een commentator eenige reden kan hebben bestaan om het niet onbekende ἐλλός door ἄναλκις te interpreteeren.

Eigenlijk is door het bovenstaande de aard van Scheers kritiek wel gekenschetst. Volledigheidshalve wensch ik intusschen nog iets over de fouten uit verkeerd lezen ontstaan te zeggen.

Bij het naspeuren van corrupties dezer tweede soort, is het gebied der mogelijkheden op zich zelf scherper begrensd, en door Scheers eigen palaeografische ervaring de weg duidelijker afgebakend. In het hoofdstuk dat daarover handelt zal de lezer een leerzame bloemlezing vinden van verscheiden veel voorkomende typen van corruptie. Overweging verdienen verschillende van de hier voorgestelde verbeteringen zeker. Zoo is in Prom. 766 οὐ γὰρ ῥητόν voor οὐ γὰρ ῥητόν ongetwijfeld palaeografisch eene zeer aannemelijke verbetering, indien men althans — wat bij mij niet het geval is — ῥητόν (na den voorafgaanden regel) stilistisch onaannemelijk acht. Zoo is Ag. 12 voor een palaeograaf de door Sch. voorgestelde emendatie ἀτῶν (voor εὖτ' ἄν) zeker aantrekkelijker dan Wilamowitz' gissing εὕδων, maar geeft zij even goed den vereischten zin? Ik zou zeggen dat de Wachter door het gebruik van een zóó sterk woord als ἀτεῖν geheel uit den toon valt, en dat de emendatie van Wilamowitz onvoorwaardelijk de voorkeur verdient. Dat zelfde geldt van vs. 14 (εὐνὴν ὀνείροις οὐκ ἐπισκοπουμένην ἐμήν· φόβος γὰρ ἀνθ' ὕπνου παραστατεῖ), waar de aanteekening van Wilamowitz het pronomen ἐμὴν afdoende verdedigt en de correctie van Scheer (ἔμπα φόβος γὰρ) — stilistisch niet fraai — m. i. een voorbeeld is hoe gemakkelijk al te groote vertrouwdheid met de neiging der librarii om bepaalde letters te verwisselen (hier de *Π* in de *Η*) een ervaren palaeograaf

Digitized by Google

tot correcties verleidt welke de zin niet aanbeveelt. En sterker nog doet zich dit zelfde bezwaar op eene andere plaats gevoelen. Scheer geeft nl. verschillende voorbeelden van een welbekend verschijnsel, de wegvalling van aanvangsletters van een versregel. Frequent is dit, gelijk men weet, in verzen die bovenaan of onderaan het codexblad hebben gestaan, en allicht kan men dat van vele verzen veronderstellen. Op palaeografische gronden dus ook van ῥείθροις (ῥεέθροις) in deze beroemde regels uit den Agamemnon (206, *v.v*):

βαρεῖα μὲν κὴρ τὸ μὴ πιθέσθαι,
βαρεῖα δ'εἰ τέκνον δαΐξω, δόμων ἄγαλμα,
μιαίνων παρθενοσφάγοισιν
ῥεέθροις πατρῴους χέρας....

Is het waarlijk zoo vermetel met Triclinius (metri causa) ῥείθροις te schrijven? De lange sylbe is toch geen bezwaar? Het gebruik van ῥεῖθρα niet van water, doch van het over de handen des vaders stroomende maagdenbloed zal toch Scheer niet veroordeelen? Schoemanns ῥοαῖς noemt hij, vreemd genoeg, „kalt objectiv"; maar wat dan te zeggen van zijn eigen χρείαις dat palaeografisch slechts dit eene voordeel heeft dat het een voorbeeld kan geven van een weggevallen beginletter maar voor het verdwijnen van θρ geene verklaring aanbiedt, terwijl het, wanneer we op den zin letten, geheel de bloedig wreede kleur die Agamemnon's klacht zoo snijdend maakt wegvaagt, om die te vervangen door eene abstractie.

Men heeft wel eens beweerd dat alle textkritiek in den grond aesthetische kritiek is, en dat hetgeen men, geleid door stilistische of logische overwegingen in een Griekschen tekst wil veranderen, zich altijd wel door de eene of andere palaeografische „wet" laat verdedigen. Het komt mij voor dat deze bewering bij Scheer geene instemming zal vinden. Hij tracht, naar de methode der zuiver palaeografische tekstbehandeling te werk te gaan, en doet dit kloek en systematisch. Of daarbij hetgeen men kortheidshalve „psychologische" kritiek noemt, niet te veel in het gedrang raakt, betwijfel ik. Zeer zeker zal een Aeschylustekst naar de methode van Scheer behandeld heel wat meer van de traditio vulgata afwijken dan den meesten onzer gewenscht schijnt.

Amsterdam. K. Kuiper.

P. Hamberger, Die rednerische Disposition in der alten ΤΕΧΝΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup, 2 Heft). Paderborn, Schöningh. 1914. (Pr. M. 4).

Het tweede deeltje der Rhetorische Studien (vgl. *Mus* Jan. 1915), van de hand van Dr. Peter Hamberger en door den „Herausgeber" E. Drerup opgedragen aan zijn leermeester J. H. Lipsius, tracht, zooals reeds de titel aanwijst, de kunstregelen, die de oudste rhetorische technici voor de dispositie der redevoering hebben vastgesteld, weer bloot te leggen; en wel 1° door een onderzoek van de mededeelingen over deze technici in de latere rhetorische handboeken en in de polemische uitlatingen hunner jongere tijdgenooten, 2° door een analyse der redevoeringen van Gorgias en Antiphon.

Na een zeer korte inleiding, die met veel verwijzingen een schematisch overzicht geeft van de ontwikkeling van het „rhetorisch leerboek" tot op Aristoteles, en o.a., ten onrechte naar het mij voorkomt, uit Arist. Rhet. I p. 1354b 16 vgg. en Alcidamas περὶ σοφιστῶν § 33 wil concludeeren „dass von den älteren Technographen die materia orationis im Rahmen der einzelnen Redeteile dargestellt war", worden achtereenvolgens behandeld: Corax en Tisias; Thrasymachus, Gorgias, Theodorus, Licymnius, Euenus; terwijl in het derde en laatste hoofdstuk, ter toetsing der uit bovenvermelde bronnen geputte kunstregelen aan de practijk der oudste redenaars, een analyse wordt gegeven van de redevoeringen van Antiphon.

Van dit zorgvuldig onderzoek zijn de polemische gedeelten het best geslaagd. Zoo wordt de bewering van Süsz (Ethos p. 74), dat uit Phaedrus 237 C zou blijken, dat de Sicilische techniek geen voorschriften over dispositie geeft, maar zich bepaalt tot de theorie van het εἰκός, uitstekend weerlegd door het bewijs, dat Süsz de plaats bij Plato volkomen foutief interpreteert; zoo worden in het hoofdstuk over Gorgias de fantastische constructies van denzelfden geleerde, volgens wien Gorgias niet alleen de dispositie heeft gegrondvest, maar ook „die Redekunst von der Rücksicht auf das Substrat befreit, den Logos als ein lebendiges Wesen von dämonischer Kraft verstehen gelehrt, seine kunstgerechte Behandlung in der taktvollen Anschmiegung an den καιρός gesehen" (l.l. p. 41), vernietigd door het aanwijzen van verschillende misvattingen in Süsz' betoog; en evenzoo is in het laatste hoofdstuk zijn Analyse van Antiphon's περὶ τοῦ Ἡρῴδου φόνου een goede weerlegging van Reuter's opinie, die bij Antiphon slechts een ἄρρυθμος εὐρυθμία had kunnen ontdekken (Hermes 38, 1903). Minder overtuigend zijn echter veelal zijn conclusies in positieven zin. De identificatie b.v. van de onderdeelen van Antiphon's redevoeringen met de 7 termen van Corax' dispositie (προοίμιον, προκατασκευή, προκατάστασις, κατάστασις, παρέκθεσις, ἐπίλογος) volgens schrijvers reconstructie, blijft in allerlei opzichten onzeker. En ook de gronden, waarop deze reconstructie zelf rust, zijn verre van hecht. Immers, om daartoe te geraken en het herstelde bericht op naam van Aristoteles te kunnen zetten, koppelt hij eerst de mededeelingen van twee rhetoren uit de 5e en 6e eeuw, Troilos en Sopatros (Waltz VI 48 en V 6) vrij willekeurig aan elkander en haakt dit testimonium dan aan Aristoteles, „auf welchen als Primärquelle ja die oben (S. 8) erwähnte Uebereinstimmung zwischen Sopatros und Cicero (Brutus 12. 46: ut ait Aristoteles) unmittelbar hinführt". Maar „oben S. 8" vinden we slechts twee plaatsen van Cicero en Sopatros naast elkaar gezet, met eenige woorden vet-gedrukt, die niet eens heelemaal gelijkluidend zijn, en op p. 7 de verzekering: „Doch zeigen die beiden Berichte in ihrem inhaltlichen Kerne gewisse Verschiedenheiten, die ihre Vereinigung nicht ohne weiteres gestatten."

Men zou zelfs meenen hier voor een psychologisch raadsel te staan, ware het niet dat althans déze moeilijkheid wordt opgelost door p. 26 n. 6: „Die Quellenanalyse und die Rekonstruktion des Aristotelesberichtes aus Troilos-Sopatros verdanke ich Herrn Professor Drerup."

Het zij me vergund op één punt nog iets nader in te gaan, waar het mogelijk zal zijn door een korte uiteenzetting in het licht te stellen, hoe onzeker in een onderzoek als dit de resultaten noodzakelijkerwijs moeten blijven: ik bedoel de verklaring van Theodorus' termen πίστωσις en ἐπιπίστωσις.

Digitized by Google

De loci classici voor Theodorus als technoloog zijn Plato Phaedr. p. 266 D vgg. en Arist. Rhet. III. 13. 1414 b 13. Terecht, naar het mij voorkomt, opponeert hier Hamberger tegen degenen die meenen, dat Plato l. l. de speciale dispositie-voorschriften van Theodorus geeft. Προοίμιον, διήγησις, τεκμήρια, εἰκότα zijn algemeen geaccepteerde technische termen; πίστωσις, ἐπιπίστωσις, ἔλεγχος, ἐπεξέλεγχος moeten als bizondere snufjes van Theodorus beschouwd worden. Bij de verklaring dezer termen echter, in 't bizonder van het eerste stel, faalt H. in het volgende: 1° trekt hij voor ἐπιπίστωσις conclusies uit de aanteekening van Hermeias op Phaedr. 266 E: ἐπιπίστωσιν λέγει τὸ ἐπὶ ἀποδείξει ἑτέραν ἀπόδειξιν ἐπαγαγεῖν, terwijl toch uit die opmerking zonneklaar blijkt, dat Hermeias voor zijn verklaring geen ander materiaal had dan den tekst van Plato; 2° zoekt hij de termen verder toe te lichten uit Anaximenes (Rhet. ad Alex.) en identificeert hen met de daar onderscheiden πίστεις en δικαιολογίαι, die hij dan in Antiphon's indeeling practisch verwerkt vindt, terwijl toch: *a.* Anaximenes, hoewel de oudste der ons bewaarde technografen, minstens een halve eeuw jonger is dan Antiphon en ook dan Theodorus; *b.* Anaximenes over 't genus deliberativum spreekt, terwijl Antiphon's rede een gerechtelijk pleidooi is; *c.* de term δικαιολογία zooals Anaximenes hem gebruikt, zich veel beter in den zin der latere technici laat verklaren (zie Volkmann p. 74) dan in verband brengen met dat deel der rede over den moord op Herodes, waar de aangeklaagde den bewijslast voor positieve opheldering van de moordzaak afwijst. En als men dit deel geen δικαιολογία kan noemen, dan blijft er voor zijn identificatie met ἐπιπίστωσις absoluut geen grond bestaan.

Intusschen, het zou te veeleischend zijn in een onderzoek met zoo onvolledig en onzeker materiaal naar vaste en alleszins bevredigende uitkomsten te vragen; men moet den schrijver dankbaar zijn voor zijn poging nieuw licht te ontsteken op een terrein, waar de verlichting zoo onvoldoende is, te meer, daar die pogingen herhaaldelijk, zooal geen definitief resultaat, dan toch een verbetering van het tot nog toe bereikte opleveren.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

J. de Vries, Studiën over Faerösche Balladen. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1915. (Amsterdamsche diss.).

In dit boek worden achtereenvolgens behandeld de Faeröse balladen van Regin Smidur, Brinhild, Högni, Ragnarr, Ismal en Genselin, die vergeleken worden met verwante balladen in de overige Skandinaviese dialekten. Doordat consequent voor elk hoofdstuk dezelfde werkwijze is gevolgd, is het boek zeer overzichtelik geworden. Steeds gaat een bronnenopgave vooraf, en vóór twee balladen met elkander vergeleken worden, wordt van ieder afzonderlik de meest oorspronkelike tekst vastgesteld, door vergelijking der verschillende redakties waarin één ballade is overgeleverd en door innerlike kritiek. De aldus verkregen oudste vormen worden dan weer met elkander vergeleken en daarbij wordt nagegaan, welke gedichten invloed op elkaar gehad kunnen hebben en waar ten slotte de stof voor de oudste balladen vandaan is gekomen. Bij dit onderzoek gaat De Vries met grote omzichtigheid te werk. Bij vergelijkingen wordt een juist onderscheid gemaakt tussen het voorkomen van stereotiepe motieven en biezondere overeenstemmingen. Doordat hij niet fantaseert, maar logies argumenteert, staat de schrijver ook sterk in die gedeelten, waar hij o. m. tegen Golther polemiseert.

De voornaamste resultaten zijn dan: de Foeröse balladen van Regin Smidur, Brinhild en Högni berusten voornamelik op de Volsungasaga en de Þidrekssaga en hebben hier en daar invloed van Deense balladen ondergaan. Uit de nauwe onderlinge aaneensluiting blijkt, dat de 3 gedichten onderdelen van één samenhangend dichtwerk zijn: de situatie aan het slot van het ene gedicht is dezelfde als die in het begin van het volgende en in de Brinhildtáttur en het Högnilied wordt door een gelijksoortige redenering de bron verbeterd.

Het 4e hoofdstuk, over de Ragnars-táttur levert zeker wel de belangrijkste resultaten op; hierin wordt bewezen, dat een oude overlevering aangaande Ragnarr met een sage uit Spangereid en de Kráka-Áslaugssage tot één Ragnarssaga verbonden werd. Op deze saga berusten de Þáttr af Ragnarssonum uit Hauksbók, de Ragnarstáttur en een Ragnarssaga, die we nu niet meer bezitten. Deze laatste saga is mede door het meer op de voorgrond stellen van de figuur van Ragnarr zelf, omgewerkt tot een jongere Ragnarssaga, die ons is overgeleverd. De Þáttr en táttur staan dus op een ouder standpunt dan de ons overgeleverde Ragnarssaga. De zucht om de verschillende heldensagen door genealogieën te verenigen is ook hier merkbaar. Áslaug was al de dochter van Sigurdr Fáfnisbani geworden en men wilde Ragnarr nu nog nauwer met de Volsungen in verband brengen. De Volss. en Ragnarss. werden met elkander verbonden, de figuur van Heimir werd met de geschiedenis van Kraka in verband gebracht en de rol van Heimir in de Volss. werd verbreed.

Als geheel levert het werk van De Vries dus vrij belangrijke resultaten op.

Enkele kleine opmerkingen wil ik hier alleen aan toevoegen. Terecht wordt geen waarde gehecht aan het op overeenkomstige plaatsen voorkomen van stereotiepe uitdrukkingen, maar dan is het ook niet opmerkelik, dat in een ballade en een saga in verband met de naamgeving van een paard wordt gezegd *af öllum vár hann belstur* en *ok hefir sa hestr bezlr verit.* (p. 10).

Door te strenge kritiek wordt van de balladenschrijver wel eens te grote beknoptheid geëist en moet breedsprakigheid noodzakelik op jongere verbreding wijzen, zo pg. 61, 125. Een enkele maal wordt een konklusie wel eens wat snel getrokken pg. 226, waar een herinnering aan het aanroepen van Odinn in redaktie C van de Deense vise, Greve Genselin, een bewijs moet zijn, dat C op een oudere redaktie teruggaat dan A. B. Dergelijke kleine opmerkingen verminderen echter de wezenlike waarde van het onderzoek van De Vries niet.

Amsterdam. S. A. Krijn.

J. Prinsen J. Lzn., Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916. (Pr. *f* 6, geb. *f* 7.50).

Dit werk is een prettig boek, een boek om voor je plezier in te lezen. Als men er eens in bladert, blijft men van zelf doorlezen, geboeid door den levendigen stijl, den persoonlijken kijk, den overtuigenden toon, en de meestal rake opmerkingen. Wel is de schrijver geslaagd

Digitized by Google

in het programma, aangegeven in zijn kort voorwoord: „Dit handboek wil in niet te beknopten vorm een „inzicht geven in de ontwikkeling van onze litteraire „kunst, het groote geheel in zijn wording laten zien, „op belangrijke détails een helder licht laten vallen.

„Ik heb hierbij niet gestreefd naar onpersoonlijkheid. „Waar ik schoonheid vond, daar heb ik getuigd; wat „mij minderwaardig leek, heb ik als zoodanig gesignaleerd. „De noodzakelijke dorheid en eentonigheid, die met een „bloote mededeeling van de feiten gepaard moet gaan, „heb ik daardoor misschien kunnen vermijden.

„Men zal het natuurlijk niet altijd met mij eens zijn; „moge het boek dan prikkelen tot eigen verder onderzoek, „tot het bevestigen of zuiveren van eigen gevoel en „oordeel."

Een prikkelend, opwekkend boek is het zeker; en, daarop wil ik met nadruk wijzen: een doorleefd, een persoonlijk, een oprecht boek. Het is een boek meer voor hen, die reeds wat meer rondgekeken hebben, en voor hen, die reeds véél rondgekeken hebbend, hun geheugen willen opfrisschen of eens willen zien, hoe schrijver over een en ander denkt. Niet voor schooljongens. Daartoe beweegt het zich op te ruim gebied, heeft het een te ruimen kijk, gaat het te diep op vele, ook buitenlandsche literatuur-kwesties in.

En daartoe is ook de stijl *te* vrij en los. Jongens moesten eens gaan denken, dat zij dat mochten navolgen.

Zoo kom ik tot een punt van beteekenis. Juist het aantrekkelijke in dit boek is het levendige, vrije. Voor schooljongens is dit minder geschikt: volwassenen waardeeren het, te lezen, alsof ze met een zeer belezen en ervaren man een onderhoudend uur doorbrengen, en van alles op de hoogte worden gebracht in een mondelinge voordracht. Maar de wensch vrij, niet schoolmeesterachtig of dor te zijn, speelt schrijver wel eens parten: hij laat zich wel eens te veel gaan, en dat is een zwakheid van zijn verdienste. Zoo krijgen wij uitdrukkingen als: vunze lof, en vunze lauweren (trouwens Couperus gebruikt, dit in de bepaalde uitdrukking: een vuns lid in de familie hebben); dat is andere thee van natuurlijkheid; smok (in platten zin); zat vol; is de boodschap; een schop voor d'r achterste, en enkele andere, die zonder verlies (integendeel) vervangen hadden kunnen worden. Wel is er soms in zoo'n plat woord een bepaalde kracht, doch 't klinkt toch wat onverzorgd en: een ander had het ook wel kunnen doen. Beter, hoewel óók minder academisch zijn uitdrukkingen als: leuterend streven, bazelen, bolwerken levenslol, maling aan, verkikkerd, een puntdicht in elkaar draaien; je ware romantiek. Dat is alles spreektaal, maar om 't levendige, teekenachtige gunnen wij schrijver de genomen vrijheid; omdat er mede samengaat een algeheele afwezigheid van dorheid, droogheid, dufheid, drie d's, welke dikwijls beknopte handboeken tot een weinig uitlokkende lectuur maken. Had hij zich minder laten gaan, hij zou ons niet vergast hebben op leuke wendingen, geestige tiraden, als b. v. de volgende over Feith's Julia: „Dat zelfs de meest sentimenteele en edelaardige jongelui „zich dergelijke intimiteiten niet kunnen veroorloven, „zonder dat de traditioneele moraal wel eens in gevaar „komt, blijkt al spoedig. „Wij omhelsden elkaar en onze „zielen genoten." *Jawel. Maar dat wordt te lang om te vertellen. En buitendien* ... *Kort en goed,* even voor „het suprême moment spreekt Julia het woord „on-„sterfelijkheid" uit en dat redt de situatie" (bl. 493). Over „Spandaw's *Vogelnestje*: Kazjeweel die bliksemschicht, „die het ondier verplettert en een stokje steekt voor „zijn bemoeiingen om aan een simpel soepeetje te „komen. Zulke verhaaltjes stalen het hart van het volk. „Och, en wat voor kwaad steekt er eigenlijk in? 't Is „een onschuldige liefhebberij." (bl. 539). Over zeker „Lentelied: „Die nachtegaal, het officieele beestje „voor den burgerman, waarnaar hij expres 's avonds „als de avondboterham al op was ging luisteren in het „plantsoen, — want daar moest er een zitten, zeien „ze — die nachtegaal en dan daar de „adem" van „te hebben om de natuur en Gods lieve schepping mee „te loven, nee maar!" (bl. 582). Over Bilderdijk: „ „Komt er een ongeluk," " schijft hij aan da Costa, „ „men wijte het de menschelijke wijsheid, die enz." " „Ja die menschelijke wijsheid *had het gedaan bij Bil-„derdijk*" (bl. 526).

Over de *Aran en Titus*: „Een verkrachte juffrouw „met uitgesneden tong, een vader die zijn eigen kind „in den vorm van een fricandeautje te verorberen krijgt, „of het ook wellustig zal hebben zitten rillen, het toen-„malige Amsterdamsche *cinema-publiek*!" (bl. 284). Ik wijs verder nog op bl. 252, 285, 376, 508.

Op gelukkige wijze weet hij soms een indruk te wekken door zoo'n vrij woordje, als klassiekerigheid, smakelijke titel.

Of hij gelukkig is met *slafelijk* voor *slaafsch*; *Tacitijnsch* voor in den trant van Tacitus; of het beeld van de papieren bloemen onder een stolp in het verband juist is, en of eer tijdschrift dat het bijltje neerlegt, goed gezegd is, zou ik gevraagd willen hebben. Zoo is ook een beeldrijkheid als op bl. 617 niet toe te juichen [1]).

Over de losheid van stijl en woordenkeus spreek ik wat uitvoerig, omdat dit een bepaalde karaktertrek is van het boek en samenhangt met het wezen van Prinsens werk. Hij zou, om met Oom Stastok te spreken „om den dood niet gewild hebben" dat zijn Handboek een saai boek werd, of hij den indruk zou maken een ouderwetsch mensch te zijn. Het past ook bij zijn voorliefde voor het passioneele, zijn waardeering voor het niet wegmoffelen van een gepaste zinnelijkheid, zijn sympathie voor „uitleven" en „uitzeggen".

Wat niet wegneemt, dat hij evengoed oog en hart heeft voor het waarlijk pastorale, voor mystieke overgave, oprechte godsdienstigheid, ernstige bezonkenheid en andere verschijnselen.

Het eerste zien wij bij zijn beschouwingen over het Dionysische naast het Apollinische, over Potgieter, zedelijkheid, en zinnelijkheid, over *Lidewyde*, over Hoofts *Darteldvond*, Bilderdijks *Verlustiging*, over Bredero, over v. Deyssels vroegere perioden, over het hoogstellen van den hybris (waarom ***hybris***, en waarom ook *vates*?), bij zijn beschouwing van de tachtigers, er wat na hen komt. Zijn liefde voor het passioneele doet hem ook gunstiger oordeelen over Mevr. Bosboom-Toussaint, waarbij de passie in zijn edelste beteekenis

[1]) Nu ik toch even de debetzijde opsla, wil ik daaruit vermelden, dat het jammer is, dat titels van boeken of gedichten niet cursief gedrukt zijn, wat soms onduidelijkheid veroorzaakt, of bij het lezen storend werkt, als op bl. 222, 423, 488. Ook jammer is het, dat drukfouten zijn blijven staan als *bezocht* voor *gezocht* (126), *Renissancaist* voor *Renaissancist* (220), *eer* voor *een* (311), *eege* voor *leege* (383), *tot Scott's modellen* voor *van S. m.* (607).

Digitized by Google

geldt, en een onderdeel van het denkbeeld liefde is. Ik kan niet nalaten een enkel woord te citeeren uit zijn bespreking van den Leycester-cyclus. „Een diep en fijn „begrip van de draagster van alles in het leven, de liefde: „de teugellooze passiën, de Platonische liefde, oprechte „huwelijksmin en bovenal de goddelijke liefde, is de „breede basis van dit forsch en statig paleis van nobele „verbeeldingen." (bl. 609).

Voor het tweede zou ik vele passages kunnen aanwijzen, en daarbij van de gelukkigste. Enkele noem ik even: over het landelijke bij Post, over den Ouden Gids, over Kloos en v. Deyssel (verg. voor het „tam"worden van den laatste d'Oliveira, *Mannen van tachtig*), over mystiek en mysterie bij Vondel, over de poëzie van van Alphen, Helmers en Loots. Ik citeer alleen even een paar zinnen over Elizabeth M. Post. „Ik ken geen Hol„landsch auteur, waarin al het typisch sentimenteele „zoo mooi harmonisch vereenigd is en die tevens toch „zoo zuiver Hollandsch blijft, geen Hollandsche senti„menteele, wier werk we ook thans nog, als we ons in „den geest des tijds hebben ingeleefd, met een zoo rustig „welgevallen kunnen lezen, met dien stillen, tevreden „glimlach van verrassing over al dat oude en schijnbaar „vergane, dat toch zoo aardig blijft en waarin nog „altijd het warme menschenhart klopt" (blz. 497).

Over het hoofdbeginsel van alle letterkundige kunst laat hij zich aldus uit: „In alle waarachtige goede en „groote kunst zal echter boven alles heerschen de „drang naar schoonheid. Als zelfs de meest zuivere „gemeenschapskunst, zooals de rassocialist zich die „droomt, niet is ontvangen en geboren uit de onweer„staanbare schoonheidspassie, gesteund door kennis en „arbeid, dan kan er aangenaam aandoend decoratief „werk, leerzame propagandistische lectuur ontstaan, „maar dat gaat voorbij; daaruit vloeit niet de koesterende „warmte van het stralend vuur, the joy for ever." (bl. 661 vlg.).

Zeer prijzenswaard is zijn streven naar een juiste indeeling; zijn z'n overzichten, veelal uitgaande van de W. Europ. stroomingen. Zeer gelukkig weet hij enkele aanhalingen te doen, en allerlei mede te deelen, als teekenend, wat bij het korte bestek niet verwacht zou worden, al verwaarloost hij dan ook wel eens iets, wat in een ander handboek wel, doch als van minder beteekenis, voorkomt. Goed is ook, dat hij de latere en laatste schrijvers behandeld heeft, al heeft dit zijn bezwaren (zie zijn eigen opmerkingen bl. 650 en 688); vooral waar hij niet een verslag geeft van de als tot de geschiedenis te rekenen letterkunde, maar zijn kijk op den loop van den stroom gevormd door de geheele W. Europ. literatuur, en door de onze, als onderdeel daarvan, en dus meer behandelt het verband tusschen de verschijnselen en hun in en uit elkaar vloeien, en de kunstwerken, en personen, die daarbij op den voorgrond treden.

Dat ieder zich niet zal vereenigen met al zijn beschouwingen en waardeeringen is door hem voorzien, en natuurlijk, waar hij zoo weinig tracht objectief en zuiver historisch alles op te vatten. Ik zou dan ook bladzijden kunnen vullen met geschilpunten, en ik zou menig levendig debat wenschen over allerlei, wat ik niet zoo zou onderschrijven. Zoo in de overzichten, in de opvattingen van blijspel, tragedie, roman, de appreciatie van auteurs; ook enkele bepaalde uitspraken. Laat ik nog enkele punten even aanstippen. Zóó de grenslijn tusschen Germaansch-Christ. en Romeinsch-heidensch; hoever is b. v. bij Vondel sprake van de leer der Stoa of de gelatenheid van 't Christendom? Zóó de tegenstelling tusschen mystiek der gedachten en die van 't gevoel (is de redeneering geheel zuiver, waar de 1e toch uit heet te gaan van 't gevoel?) Zóó in de zeer belangwekkende beschouwing op bl. 193 over kunst en volk. Zóó de uitspraak: „Wie in kunst in het algemeen meer „dan oppervlakkig vermaak en verstrooiing zoekt, „moet onbewust zelf kunstenaar zijn." (In vele opzichten waar, indien men door kunstenaar niet bedoelt eigenlijk scheppend kunstenaar, verg. hierbij v. Deyssel in Dl. IX over Titus Rembrandt). Mooi is, tusschen twee haakjes, wat schr. verder op die bladz. zegt over volkslied, rederijkerij, welsprekendheid (Brugman). Zóó de parallel Bijns-Marnix (Is er geen tegenspraak in hetgeen er over de *Byencorf* gezegd wordt?) Zóó over de opvatting van Cats en Huygens. Cats wordt terecht vergeleken bij v. Effen; waar hij een passage van Cats aanhaalt, was een vermelding, dat dit werk van een 80-jarige is, niet overbodig geweest.

Iets meer moet gezegd over Bredero's *Spaanschen Brabander*, dien hij terecht zéér hoog stelt. Al het beweerde lijkt mij niet geheel juist (zie bl. 283). Neen, Bredero mag iets dergelijks gevoeld hebben (zoo ongeveer als Langendijk iets van den Don-Quichot-idee moet gevoeld hebben), doch bij den *Brabander* kan men niet denken aan een pijnlijken lach als eindindruk, integendeel aan de lust, aan de liefde, waarmeê Bredero dit alles schiep, aan het gevoel voor het comische, het teekenachtige, het levensvolle (waarbij dan ook weemoed is), dat er in dit alles stak; geen troosteloosheid, geen ontkenning als oplossing. Kon dit het werk tot zoo iets schoons maken? Een ander soort werk misschien, doch *dit* zeker niet. Hoe Pr. het kan zeggen, begrijp ik niet, vooral als men b.v. erbij vergelijkt, hetgeen hij opmerkt bij de Genestet (die er terecht zeer goed afkomt).

Verder brengt Pr. wel even, maar hij doet het toch, Jan Zoet in verband met Multatuli en zijn volgelingen. Dat contact loopt m. i. op kortsluiting uit! Neen, meer dringt zich de vergelijking op van Multatuli met Bilderdijk. O er is een hemelsbreed verschil, waarover zoo straks! Doch punten van vergelijking: beiden zijn veel vervuld van zichzelf, gevoelen bij alles zich zelf, brengen zich zelf vaak in betrekking met den lezer; beide bewegen zich op allerlei gebied van wetenschap, veelal met veel te veel gemak; beiden laten zich in, dikwijls rythmische, maar in allen gevalle stroomende golven uitvloeien, onweerstaanbaar. Ook in hun huwelijken is analogie. En het verschil? ik kom hiermede meteen op schrijvers appreciatie van Bilderdijk. Deze heeft op hem, als op mij en zeker velen, altijd een soort afstootenden indruk gemaakt, hoewel men moet erkennen, dat hij een reus is, en mooie, zelfs teere dingen geschreven heeft; ik geloof, dat dit komt omdat er iets onharmonisch in hem is, een gebrek aan tact, aan fijn gevoel. Multatuli daarentegen heeft bij veel wat af te keuren is toch steeds iets charmeerends, een gevoel voor harmonie, ook waar hij opzettelijk ruw is, of dissonanten geeft. Bij B. moet zeker veel toegeschreven worden aan zijn jeugd-leed en veel vergeven we hem na 't lezen van dat schoone gebed (niet het aangehaalde!).

Digitized by Google

waarin hij toont zoo zijn gebreken te kennen en te betreuren ; ook zijn brieven doen hem gunstiger beoordeelen. NB. men zie de beschrijving van zijn persoon in Veegens' *Hist. Studien*, zóó geheel afwijkend van de gewone voorstelling. Multatuli ! hem met Heine vergelijken zou ook aanlokkelijk zijn !

Kortheidshalve moet ik meerdere kwesties onbesproken laten en mij bepalen tot nog enkele opmerkingen. Bl. 321 : Embden als vrijplaats voor dissenters ; hiervoor zie men b. v. *Tegenw. Staat d. Ver. Nederl.*, en Hoofts *Historien* 146.

Bl. 324 : Over de koelheid van Romein de Hooge in zijn platen bij den *Ystroom* kan ik het niet eens zijn ; als diens meeste werk is het wel oppervlakkig ; maar mij doet het meer denken aan aangebrand dan aan koel, iets wat uit zijn persoonlijkheid wel te verklaren is. Bl. 594 : Koetsveld had gunstiger beoordeeld kunnen zijn, men leze b. v. over zijn verdiensten bij Busken Huet ; van hem had nog wel vermeld mogen worden *Herinneringen v. e. tachtigjarige* en *Losse Bladen uit mijn Pastoraalboek*, die verre boven zijn novellen staan. Ik wil nog even wijzen op de overeenkomst tusschen zijn *Pastorie van Mastland* en *Mr. Maarten Vroeg* van A. Vosmaer. Bl. 596 en 642 : Ook Cremer had op wat meer aanspraak, dan hem toegekend wordt. Verg. over Cremer, Multatuli in *Wijs mij de plaats*, en Bakhuyzen v. d. Br. in Levensber. v. Cremer, Letterk. 1880. Evenzoo v. Nievelt, wien vooral zijn gemoedelijke boutades tegen de nieuweren, in zijn rol van Jan de Oude, zeker bij die nieuweren geen goed gedaan hebben. Toch is er, al staat hij in veel opzichten op ouden grond, veel goeds, hij kan zoo natuurlijk, gevoelig fantazeeren, over velerlei. Bl. 604 : Ook de uitspraak over van Lenneps romans lijkt mij niet rechtvaardig ; ze zijn niet allen in één adem te noemen. Bovendien, is de kunst van leuk, onderhoudend te vertellen toch ook niet iets ?

Doch ik moet eindigen ; 't zou anders ook lijken, of ik te veel nadruk legde op datgene, waarin ik met den schr. van oordeel verschil. Daarom tot slot nog even op een paar m. i. bijzonder geslaagde passages gewezen : over de *Nederduitsche Helicon*, over Roemer Visscher, met de aanhaling van het teere versje, dat hij terecht met Heine's bekende *Du bist wie eine Blume* vergelijkt, over Wolff en Deken, over Hofdijk, dien hij zeer hoog stelt, over Da Costa en Bilderdijk, met de aardige verklaring : „Als ik Da Costa gelezen heb, ben ik een half uur anti-revolutionnair." Zoo ook de tirade over Vondels nederigheid tegenover geleerden (bl. 305), hij de „machtige, aristocratische kunstenaar". — „Hoe zouden wij ook dit verheven genie Vondel willen zien, vrij en oppermachtig heerschend, stellend zijn eigen grenzen, naar het schoonheidsbesef, de harmonie van zijn eigen geest."

Meermalen heeft hij opmerkingen, ontleend aan vergelijking met de schilder- of teekenkunst om zijn meening duidelijk te maken, waarvan als voorbeelden de volgende plaatsen : „Geen krabbel van Rembrandt, — een paar „veegen en streepen — of er trilt nog iets geestigs en „persoonlijks. Vondel daarentegen heeft heel wat onbe- „teekenende rijmen gemaakt." (bl. 315) „Is het niet, „of we een prachtige prent van Dürer of Lucas v. Leyden voor ons hebben, als we in (Geert Groote's) *Devoet „boexken* lezen van dat visioen, dat een kloosterbroeder „had van het stalleken Bethlehems."

Ten slotte vestig ik de aandacht op de bronnen, bij elk gedeelte opgegeven, die het zooveel te meer stempelen tot een gids bij de studie, en ook voor hen, die uit liefhebberij lezen willen over de ontwikkeling van onze letterkunde.

Hiermede geloof ik bereikt te hebben, wat ik mij voornam, nml. te bewijzen, dat Prinsen's boek de moeite van een kennismaking ten zeerste loont.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer

J. Eysten, Het leven van Prins Willem II. (Nederlandsche Historische Bibliotheek uitgegeven onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans, X). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1916.

Ik kan mij niet voorstellen dat eenig lezer van dit boek het aantrekkelijk zal vinden. Hij zal er veel uit kunnen leeren maar uit de lezing genot scheppen zal hij niet. De reden hiervan is gelegen in den vorm van deze levensbeschrijving waarin zamenhang ontbreekt. Zij is niet een geheel maar een zamenvoegsel van deelen. De schrijver heeft, na een blijkbaar naarstig onderzoek, eene menigte belangrijke feiten en oordeelvellingen van tijdgenooten in verband met het leven van Prins Willem II opgespoord en die toen aan een draad geregen, zich over het onderling verband verder niet veel bekommerend. Zoodoende wordt de aandacht van den lezer gedurig afgeleid van het eene punt naar het andere, zonder daartoe door een geleidelijken overgang te worden voorbereid.

Als sprekend voorbeeld wijs ik op bladz. 40 en volgende. Daar worden door elkander aangehaald een aantal getuigenissen van verschillende personen aangaande het loszinnig leven van Prins Willem II, zijne oefeningen in de kunst van paardrijden en in het teekenen, en zijne geestvermogens, hetgeen dan wordt besloten met een aanhaling uit Vondel's Geboorteklok, en wel van de regels die de blijdschap ten plattenlande bezingen nadat de geboorte van den Prins daar was bekend geworden. Vervolgens doet de schrijver eenige mededeelingen omtrent de opvolging in het stadhouderschap en het lidmaatschap van den Raad van State, den Prins door de Staten Generaal in 1633 en 1638 aangeboden, terwijl hij zijn hoofdstuk eindigt met een beschrijving der verhouding van den Prins tot het Vorstendom Oranje die niet veel meer behelst dan de geschiedenis van dit landje onder het beheer van Frederik Hendrik.

Indien de schrijver er toe zoude kunnen besluiten om voor een volgende uitgave van zijn boek dit geheel om te werken, ware dit inderdaad een nuttige arbeid. De rijke stof zoude dan op zoodanige wijze moeten worden verwerkt dat het „Leven" meer het karakter kreeg van een levensbeschrijving, van een aaneengeschakeld verhaal ; elk paar volzinnen zoude dan niet, zoo als thans het geval is, een nieuwe alinea behoeven uit te maken, iets wat er niet weinig toe bijdraagt om den lezer te vermoeien.

Het vijfde hoofdstuk van het boek, uit een geschiedkundig oogpunt het belangrijkst omdat het den aanslag op Amsterdam behandelt, zoude vooral door deze herziening veel in waarde winnen. Het is nu verward en onduidelijk. Wie een heldere en juiste voorstelling wil geven van een belangrijke gebeurtenis moet in de eerste plaats op de tijdsorde acht slaan en deze stipt volgen bij het verhalen der verschillende feiten die zich hebben voorgedaan. Door dit te verzuimen maakt men het zijnen

Digitized by Google

lezer zeer bezwaarlijk om de toedracht der zaken in haar geheel te overzien en die goed te begrijpen. Aan deze tekortkoming maakt zich Mr. Éysten bij het beschrijven van den aanslag op Amsterdam door Willem II schuldig, waardoor zijn verhaal van deze hoofdgebeurtenis uit zijn boek die niet op zoodanige wijze teruggeeft als noodig is voor den lezer om zich die goed voor te stellen. Zoo vermeldt de schrijver op den laatsten regel van bladz. 162, na een verhaal van wat op Zondag 31 Juli voorviel, weder een voorval dat tot den vorigen dag behoort. Reeds in de voorafgaande regels waren trouwens de gebeurtenissen van beide dagen dooreengemengd, het gelasten toch van schietschijfoefeningen door den Prins aan de te 's Gravenhage gelegerde troepen had op Zaterdag, niet op Zondag plaats. Nog komt het mij voor dat op bladz. 165, waar over de aanwezigheid der Amsterdamsche leden van de Staten te 's Gravenhage wordt gehandeld, de schrijver zelf met de dagen in de war is. Het in dit boek behandelde onderwerp verdient ongetwijfeld een beter vorm dan die hét in handen van Mr. Eysten te beurt viel. De stadhouder Willem II is een belangwekkende verschijning in onze geschiedenis, door wat hij is geweest en ook door wat hij had kunnen zijn. Ware hij niet in den bloei zijner jeugd door den dood geveld, dan zou de geschiedenis der Republiek waarschijnlijk een anderen loop hebben genomen en zoude zijn zoon dien hij — had hij den zevenenzeventigjarigen leeftijd bereikt — zoude hebben overleefd, niet de roemrijke plaats hebben bekleed die de geschiedenis hem heeft geschonken. Hoe aanlokkelijk spel voor de verbeelding intusschen dergelijke bespiegelingen mogen opleveren, voor den geschiedschrijver hebben zij geen waarde.

Zijn oordeel over Willem II zal zeker niet zacht zijn, maar hij zal niet verlegen behoeven te wezen bij het zoeken naar verzachtende omstandigheden. Jeugdige overmoed dreef den Stadhouder tot de belangrijkste daad die hij heeft verricht, zijn staatsgreep van 1650. Hij toonde zich daarbij een man van durf maar niet van beleid. De uitkomst leerde dat het hem niet moeielijk zoude zijn gevallen een volkomen overwinning te behalen indien hij met meer vastberadenheid ware te werk gegaan. Na de mislukking toch van zijn onbezonnen aanval op Amsterdam verkreeg hij nog het grootste deel van wat hij gehoopt had te bereiken.

Mr. Eysten is op het voetspoor van Fruin ook bereid om verzachtende omstandigheden aan te nemen. Hij meent dat Willem II in de oorlogzuchtige staatkunde die hem in botsing bracht met Amsterdam niet uitsluitend werd bestuurd door persoonlijke en dynastieke belangen (blz. 188). Ik neem dit aan doch in dezen zin, dat door den jongen Stadhouder de belangen van zijn persoon en zijn huis geacht werden één te zijn met die van de republiek. Zijne opvoeding, zijn huwelijk waardoor hij ongelukkigerwijs met de Stuarts en hunnen aanhang in zeer nauwe betrekking kwam, zijn vertrouwelijke omgang met zijne Fransche vrienden en ook de tegenstand die zijne legerplannen ondervonden, hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen om deze opvatting bij hem te versterken. Van een jong eerzuchtig vorst, in de eigenaardige stelling geplaatst waarin Willem II verkeerde, ware echter nauwelijks iets anders te verwachten geweest.

Ik wil niet besluiten zonder Mr. Eysten 's aandacht te hebben gevestigd op twee hinderlijke drukfouten die te vinden zijn op blz. 12. Hij schrijft daar: Aubing du Maurier en Cerissier, wat wel zal moeten zijn Aubéry du Maurier en Cérisier.

Leusden. W. H. de Beaufort.

H. Oldenberg, Die Religion des Veda. 2. Auflage. Stuttgart und Berlin, Cotta'sche Buchh. 1917.

Wanneer van een boek een hernieuwde uitgave noodig blijkt, is dit op zichzelf reeds een bewijs, dat dit boek nuttig is gebleken en bruikbaar bevonden. Dat is zeker in hooge mate het geval geweest met Oldenberg's „die Religion des Veda", een werk, dat in zekeren zin een nieuwe baan geopend heeft, voerend tot een juister inzicht en beter begrip van menig onderdeel van dat komplex van teksten, dat onder den naam Veda wordt samengevat. Die door Oldenberg nieuw geopende baan was deze, dat hij zich beijverde den Veda niet slechts van zuiver Indologisch standpunt te bezien, maar ook gegevens der Ethnologie daarbij toe te passen; juist in de gelukkige combinatie dezer twee factoren ligt het succes van Oldenberg's boek, vooral wat betreft het tweede gedeelte ervan, Abschnitt 3 en 4, waarin de cultus behandeld wordt. De tweede uitgave verschilt in hoofdinhoud en omvang niet van de eerste. Wel heeft de S. veel ingevoegd en hier en daar aanmerkelijk veranderd, doch door het vervallen van andere passages, blijkbaar van minder gewicht, heeft het boek denzelfden omvang behouden. Natuurlijk dat in de 16 jaren, verloopen sinds de 1ste uitgave, heel wat op 't gebied van den Veda is gearbeid; van dat alles heeft de S., voor zoover ik zie, nota genomen.

Boven werd aangeduid, dat het 2de gedeelte van Oldenberg's werk, de behandeling van den cultus, het meest de algemeene sympathie heeft gevonden. Niet in dezelfde mate was dit het geval met des S. behandeling der eigenlijke mythologie, met name die gedeelten, waarin hij het wezen der Vedische goden tracht te verklaren. Een zijner meest vernuftige hypothesen, maar die in haar vollen omvang ook het minst ingang heeft gevonden, is wel zijne verklaring van het oorspronkelijk wezen en de herkomst van den god Varuṇa. Men weet, dat volgens den S. Varuṇa de Indische tegenhanger van den Avestischen Ahuramazda is en dat de Āditya's, waarvan Varuṇa de voornaamste is, beantwoorden aan de Amĕša spenta's van den Avesta. De eindconclusie van Oldenberg is nu, dat die Āditya-Amĕšaspenta's oorspronkelijk geen goden waren van de Indo-iraniërs, doch dat ze in hun godsdienst-systeem zijn overgenomen of ingedrongen uit een Semitisch milieu, waar die groep de personificatie was van Zon (Mitra-Miþra), Maan (Varuṇa-Ahura) en de planeten (overige Āditya's en Amĕša spenta's). Bewijsbaar is van deze hypothese slechts de groote overeenstemming tusschen Varuṇa en den Avestisch-perzischen Ahuramazda, alles wat verder gaat is al te zeer hypothetisch en tot op zekere hoogte zelfs onwaarschijnlijk en onaannemelijk.

Hoe dankbaar wij er ook voor zijn moeten, die Religion des Veda up to date bijgewerkt te bezitten, zoo ware, daar de geleerde wereld door de 1ste uitgave bekend was met Oldenberg's mythologische beschouwingen en verklaringen, — zoo ware, naar de meening van den recensent, in plaats van een in hoofdzaak onver-

Digitized by Google

anderde nieuwe uitgave, veel meer welkom geweest een algeheele omwerking van het boek: wanneer het mythologische gedeelte geheel vervallen ware en het boek uitsluitend gewijd ware aan de behandeling en verklaring van den *cultus* en de *liturgie*, dan zou de wetenschap den S. oneindig meer verplicht geweest zijn. Immers, hoe dankbaar men ook moge zijn voor 't geen reeds geboden is in de ethnologisch-philologische behandeling der cultus-gebruiken, over deze materie viel nog *heel* wat meer te zeggen. Terwijl de S. zich nu in hoofdzaak heeft beperkt tot teksten, die alreeds in vertaling bekend waren, had hij dan ook in zijne beschouwingen kunnen opnemen zoovele uiterst gewichtige andere riten, ik denk bijv. aan de ekāha's (zooals de viśvajit, de sadyaskrī's, de sava's en de abhicaranīya isti's). Ook verschillende ahīna's en sattra's zouden tot interessante opmerkingen aanleiding kunnen geven.

Na deze opmerkingen van algemeene strekking mogen nog enkele punten ter sprake komen. Schrijver dezer regelen is het geheel met Oldenberg eens, dat de liederen van de Ṛksaṃhitā grootendeels voor het Soma-offer bestemde litanieën zijn, doch van dit punt maakt de S. zich wel wat gemakkelijk af, daar er immers een menigte sūkta's zijn, die, volgens wat wij weten, niet in den cultus passen, die geen viniyoga hebben. v. Schroeder's hypothese ter verklaring dezer sūkta's had hier d. m. den lezer niet onthouden mogen worden. Dan had de lezer bij de behandeling van den Atharva-veda wel het recht iets te hooren over de verhouding van dezen Veda tot het kanonieke traividyam. Ware hier en daar den S. toch niet iets ontgaan van wat over den Vedischen ritus is geschreven sinds het verschijnen der 1ste editie, dan zou hij enkele punten hebben verbeterd en enkele vraagteekens door een beantwoording hebben kunnen vervangen. Zoo bevat bijv. de behandeling van den śūlagava (p. 79) een onjuistheid (vgl. G. G. A. 1897, p. 286). Wat de beteekenis van den sesam is (p. 353), heeft ons Pischel (G. G. A. 1897, p. 813) geleerd. Eene beantwoording, althans eene poging ter beantwoording der vraag, welke de beteekenis is van het sīmantonnayana (p. 463, n. 3), had de S. kunnen vinden in G. G. A. 1897, p. 283. Eene van Oldenberg afwijkende verklaring van het zich op de dij slaan (p. 490), die althans vermeld had kunnen worden, is te vinden in *Mus.* X, p. 37, 38. Bij de behandeling van Kutsa-Indra (p. 155, 156), had verwezen mogen worden naar: „Over en uit het Jaiminīya-brāhmaṇa." Dat bij Varuṇapraghāsa en Sākamedha in het zuidelijke vuur, waarmede Oldenberg blijkbaar den dakṣiṇāgni bedoelt, geofferd wordt (p. 323, 351), is onjuist. Niet geheel waar ook is het, wanneer beweerd wordt (p. 450): „der Soma kann nicht.... je nach Umständen dem einen oder dem anderen Gott dargebracht werden." Ik maak opmerkzaam op den agniṣṭut en dergelijke ekāha's. Tweemaal (p. 399, 407) vermeldt de S. het opvallende voorschrift, dat de tot een Soma-offer gewijde, de dīkṣita, *stamelend* zou moeten spreken. Deze verzekering berust op slechts éêne plaats (ŚBr. III. 2. 2. 27), waar de uitdrukking is: *parihvālam.* De vertaling, „stammelnd" (BR), „falteringly" (Eggeling) schijnt mij verre van zeker te zijn. Het woord, waarmee Āpastamba (śrs. X. 12.9) hetzelfde aanduidt, luidt: *pariṇayena* (sc. *mānusīṃ vācaṃ vadati*). Dat Āpastamba hiermee hetzelfde bedoelt als de auteur van het ŚBr., blijkt uit Bhāradvāja, die heeft: *parihvālaṃ mānuṣīṃ vācaṃ vadati*, en hij voegt er ter verduidelijking aan toe: *canasitaṃ vicakṣaṇaṃ vānuṣajaṃś*; *canasiteti brāhmaṇam āmantrayīta vicakṣaṇeti rājanyavaisyāv iti vijñāyate.* Desgelijks Hiraṇyakeśin. De term beteekent misschien: „in verbloemde taal", en het is deze manier van spreken, die bedoeld wordt, als er sprake is van de taal, die de dīkṣita te spreken heeft: den dīksitavāda, vgl. l'Agniṣṭoma, § 19 (pag. 21 bovenaan). — De vertaling van een paar passages uit het Kauśika-sūtra (bijv. die van 75.13 op p. 490) is zwak, en de conjectuur op 32.5 (p. 495, n. 2) is m. i. onaannemelijk.

Doch al deze opmerkingen, die détails betreffen, kunnen niets afdoen op de groote waarde, die het boek van Oldenberg voor den Sanskritist en in 't algemeen voor den beoefenaar der godsdienstwetenschap heeft, voor wien het ook in zijne nieuwe bewerking een betrouwbare gids moge zijn.

Utrecht. W. Caland.

Gerhard von Mutius, Die drei Reiche. Ein Versuch philosophischer Besinnung. Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 4.).

Als een zacht gedragen stem komt dit boek uit groote verte, vreemd aan alle strijdgewoel. De drie rijken hier bedoeld hebben geen volksgrenzen: het rijk van de natuur buiten ons; het rijk van de handeling of van de wisselwerking tusschen mensch en natuur; het rijk van het vrije innerlijk leven, waar de mensch zich zelf en het wezen der dingen vindt. Slechts de voorrede, geschreven te Warschau, April 1916, en enkele zinspelingen in het werk herinneren aan den tegenwoordigen tijd. En hoewel de schrijver geen pacifist is, staat er in het geheele boek geen woord van duitsche zelfverheffing, geen enkel aanstootelijk woord voor een van de vele vijanden. Het woord kultuur heeft voor hem een meervoud. Het schijnt een protestantsch Oostenrijker te zijn, die het volgende schrijft (blz. 71 v.): „Kein Zweifel, dass das hohe Formgefühl, welches das französische Volk durchdringt, die Grazie und Feinheit, welche den Deutsch-Oesterreicher vor den anderen deutschen Stämmen auszeichnet, eine Nachwirkung der grossen reichen Höfe des 17. und 18. Jahrhunderts sind.... Die hohe politische Kultur Englands und damit die ganze Prägung des in seiner Art unerreichten englischen Menschentypus ruht auf dem ungewöhnlich stabilen und breiten Wohlstand des Landes."

Onbekende dingen, wetenschappelijke vondsten moet men in dit werk niet zoeken. Het is een proeve van algemeene wijsgeerige beschaving in de lijn van Goethe tot Bergson. Wie in stille uren tot het derde rijk wil stijgen en daarbij behoefte heeft aan de taalbegeleiding van een andere ziel, die neme dit boek. Dat de schrijver echter ook in het tweede rijk niet vreemd is, moge behalve uit het boven aangehaalde nog blijken uit het volgende (blz. 153): „Nur durch die Leistung werden wir uns selber deutlich, unserer selber gewiss.... „Gestalte dein Leben zum Kunstwerk" ist ein gefährlicher Rat. „Opfere dich deinen Zielen", das ist stärkender Zuspruch. In Wahrheit macht uns, mehr als alle gesuchte Harmonie, die Tat zur Persönlichkeit."

Amsterdam. T. J. de Boer.

Digitized by Google

H. Armini, Sepulcralia Latina. Göteborg, Eranos' förlag. 1916. (Göteborgsche diss.).

De schrijver van dit academisch proefschrift heeft aan de hand van het C. I. L. nagegaan, hoe de sterfgevallen in het oude Italië over de leeftijden waren verdeeld. Zijn werk bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste heeft hij de gevallen vermeld, waarin de leeftijden bij overlijden rechtstreeks waren aangegeven; in het tweede zijn de gevallen beschouwd, waarin die leeftijden in dichterlijken vorm zijn omschreven, terwijl het derde de uitkomsten van het onderzoek bevat.

In het eerste hoofdstuk maakt de schrijver eenige algemeene opmerkingen, zooals de volgende:

1o. dat van de oudere personen de leeftijd goed bekend was;

2o. dat van bijkans de helft der overledenen de leeftijd niet is opgegeven;

3o. dat de leeftijden, die op 0 of 5 eindigen, veelvuldiger voorkomen dan te verwachten was (waarschijnlijk zijn dit globale opgaven, zooals er nog in den tegenwoordigen tijd bij volkstellingen voorkomen);

4o. dat de leeftijden der vrouwen, àls zij zijn opgeteekend, met dezelfde of met grootere nauwkeurigheid dan die der mannen zijn genoteerd; enz.

In 31 tabellen (pp. 73—103) heeft de schrijver de door hem verkregen resultaten neergelegd. De tabellen zijn alle op volkomen dezelfde wijze ingericht, zoodat het voldoende zal zijn, den eersten staat te beschrijven. Deze heeft betrekking op de bewoners van Rome. De leeftijden zijn in de volgende groepen verdeeld: 0—2, 2—5, 5—10, 10—15 jr. enz.; in elke groep, behalve in de eerste twee, zijn vijf leeftijden samengenomen en als hoogste groep komt voor: 135—140 jaar! Dat in alle tabellen die groepen zoo hoog zijn opgevoerd, is geschied uitsluitend terwille van één persoon (voorkomende in de tabel van de 10e regio van Italië), die dan op dien buitengewoon hoogen leeftijd van 135 à 140 jr. zou zijn overleden. Overigens zijn er meermalen leeftijden boven de 100 jr., maar toch nooit boven de 115 jaar opgegeven.

Achter elken leeftijdsgroep is nu opgeteekend: het aantal mannen, het aantal vrouwen en de som dier twee getallen; terwijl ten slotte die getallen nog zijn uitgedrukt in percentages van het totaal der kolom waarin zij voorkomen.

Let men alleen op de hoofdrubrieken, dan komt men tot de volgende cijfers betreffende de personen, waarvan de leeftijd bij overlijden volgens den schrijver voldoende kan worden vastgesteld:

	Mannen.	Vrouwen.	Totaal
Inwoners van Rome	5662	3834	9496
Bewoners van het overige Italië .	3269	2075	5344
Totaal	8931	5909	14840

Hierbij komen dan nog 2135 bewoners der steden; terwijl ten slotte nog afzonderlijk de leeftijden worden opgegeven van 1166 Militairen en van 858 Christenen.

De schrijver heeft uit dien grooten voorraad cijfers geen conclusies willen trekken; hij heeft er dus van afgezien, uit de gevonden cijfers iets te halen wat op een sterftetafel gelijkt. Hij maakt er Beloch zelfs een verwijt van, dat deze in zijn werk „Die Bevölkerung der Griechisch-Römischen Welt" (1886), wèl sterftekansen voor de verschillende leeftijden heeft berekend.

Het schijnt, dat het den schrijver niet bekend is geweest, dat na Beloch nog anderen zich hebben bezig gehouden met de samenstelling eener statistiek van overledenen zooals die uit de inscripties kan worden afgeleid. Anders toch zou hij nog melding hebben gemaakt van de Marchi („Cifre di mortalità nelle iscrizioni romane", Reale Instituto Lombardo di scienze e lettere, rendiconti, serie II vol. XXXVI, 1903), die niet minder dan 32000 grafschriften heeft nagegaan, maar daarvan slechts een vierde deel bruikbaar heeft bevonden. Ook zou hij dan gewag hebben gemaakt van Macdonell, die gedeeltelijk hetzelfde materiaal als de Marchi heeft bewerkt, maar bovendien zijn aandacht aan de sterfte in eenige wingewesten van Rome heeft gewijd en zijn onderzoek („On the Expectation of Life in Ancient Rome, and in the Provinces of Hispania and Lusitania, and Africa") in het tijdschrift Biometrika (vol. IX, 1913) heeft gepubliceerd.

Trouwens op den schrijver schijnt in dezen hetzelfde noodlot te hebben gerust als op zijne voorgangers. Aan de Marchi toch waren de onderzoekingen van Beloch onbekend, hoe vreemd dit ook moge schijnen (de Marchi en Beloch beiden hoogleeraren aan eene Italiaansche universiteit, de eerste te Milaan, de tweede te Rome). En Macdonell zocht vergeefs in het British Museum naar de verhandeling van de Marchi (hij had er eerst van gehoord, nadat zijn onderzoek voltooid was en meende gelezen te hebben, dat zij in de Verhandelingen der Akademie van Padua voorkwam) en kende vermoedelijk ook niet het onderzoek van Beloch.

Had de schrijver van het proefschrift de artikelen van de Marchi en Macdonell gelezen, dan zou hij misschien er toe zijn overgegaan, voor enkele l eftijden den gemiddelden levensduur te berekenen; niet voor de laagste, evenmin voor de hoogste leeftijden, maar b.v. voor de leeftijdsgroepen van 30 tot 60 jr. Hij zou dan uitkomsten hebben gevonden, niet veel verschillende van die, welke uit de cijfers der andere onderzoekers kunnen worden afgeleid en die in het algemeen op een korteren levensduur wijzen dan voor die leeftijden in de oudste der bekende sterftetafels (de tafel van Halley uit het eind der 17e eeuw) wordt aangetroffen.

Met dat al mag er den schrijver geen verwijt van worden gemaakt, dat hij in dezen een streng wetenschappelijk standpunt heeft ingenomen en liever geen tabel heeft willen samenstellen uit zulke onvolledige en onnauwkeurige gegevens, die bovendien niet op een kort tijdsverloop betrekking hadden, maar zelfs over eeuwen verdeeld waren.

Rotterdam. R. H. van Dorsten (†).

SCHOOLBOEKEN.

Bij de fa Wolters te Groningen verscheen een tweede druk van het vroeger in dit tijdschrift (Deel 22, kol. 253) besproken *Kort overzicht der Nederlandsche Letteren* door E. Rijpma.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Met het „Supplément" over de jaren 1702—1747, waarmede de bij de uitgave van het vorige deel gedane belofte wordt ingelost, beëindigde prof. Krämer thans het groote werk van de voortzetting der *Archives de la Maison d'Orange-Nassau* naar

Digitized by Google

het oorspronkelijk door Groen van Prinsterer beraamde plan. De bewerker deed een zeer beperkte keuze uit de belangrijkste in de verzameling der door hem aangetroffen briefwisseling en drukte die af in een goede honderd bladzijden. Wij herhalen onzen gelukwensch aan bewerker en uitgever, die dank zij de toestemming van Hare Majesteit de Koningin hun belangrijken arbeid ten volle konden afwerken. P. J. B.

Dr. Elisabeth Neurdenburg ving 29 Jan. 1917 hare lessen als privaat-docente in de kunstgeschiedenis te Amsterdam aan met een rede over *Onderwijs in de kunstgeschiedenis een eisch voor algemeene ontwikkeling* (Amsterdam, Van Kampen).

De heer H. Hettema Jr. gaf den 8sten herzienen en vermeerderden druk — zelfs een oorlogskaart 1914/6 komt erin voor — van zijn *Groote Historische Schoolatlas*, ontegenzeggelijk de beste, dien wij bezitten en die in hare opeenvolgende drukken behoorlijk in overeenstemming wordt gebracht met de nieuwe literatuur. P. J. B.

Te Parijs heeft zich een genootschap gevormd met het doel voordrachten te houden over hetgeen Frankrijk en zijn bondgenoten in de tegenwoordige oorlog hebben gedaan. De redaktie van het *Museum* ontving de volgende brochures, alle voordrachten bevattend van genoemd genootschap uitgegaan: E. Herriot, *L'Effort Russe*; P. Labbé, *L'Effort Serbe*; P. Adam, *L'Effort Portugais*; L. Barthon, *L'Effort italien*; A. Gérard, *L'Effort Japonais*; H. Robert, *L'Effort de Paris*; L. Marin, *L'Effort Belge*. Deze werkjes zijn verschenen bij Bloud en Gay te Parijs in 1916 (de laatste twee in 1917).

Bij dezelfde firma Bloud en Gay is ook uitgegeven, en aan ons toegezonden: H. Frichet, *Journal d'un officier prussien* (1916). De Engelse schrijver H. de Vere Stacpoole heeft een aantekeningboekje waarin een pruisies officier zijn indrukken opschreef gedurende de eerste maanden van de oorlog, vertaald en deze vertaling is nu door de heer Frichet in het Frans overgebracht. De overpeinzingen van de officier gelden het oorlogvoeren in 't algemeen en beschrijven de psychiese toestand van de dagboekschrijver. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Acad. d. Inscr. & B.-L., 1916, Janv.-févr.: J.-B. Chabot, Les inscriptions puniques de la coll. Marchant. — E. Pottier, Fouilles archéol. sur l'emplacement de la nécropole d'Eleonte, en Thrace. — A. Thomas, Une inscription provençale récemment découverte à Figeac. — L. Bréhier, Les galeries des rois et les catalogues officiels des rois de France. — Capitan, Quelques observations sur les chiens et le vin à l'époque gallo-romaine. — A. Thomas, Jean Pitart, chirurgien et poète.

Mars-avril: J.-B. Chabot, Les inscriptions puniques de Dougga. — A. Thomas, La date de la mort de Jean de Meun. — A. Moret, Sur un terme rare des décrets de Koptos. — A. L. Delattre, Une grande basilique près de Sainte-Monique, à Carthage. — Seymour de Ricci, Une inscription grecque d'Egypte. — J. Loth, Remarques aux inscriptions latines sur pesons de fuseau trouvés en territoire gaulois. — P. Durrieu, Souvenirs de la mythologie antique dans un livre d'Heures.

Mai-juin: Pillet, Un naufrage d'antiquités assyr. dans le Tigre. — J.-B. Chabot, Sur deux inscriptions puniques et une inscription latine d'Algérie. — A. Merlin, Une nouvelle inscription découverte à Thuburbo Majus. — De Pachtere, Les camps de la 3e légion en Afrique au premier siècle. — Ph. Fabia, La mosaïque de l'Ivresse de Bacchus au Mus. de Lyon.

Juillet-août: H. Lemonnier, Lettre sur les stucs du Colisée. — Moret, Déclaration d'un domaine royal et transformation en ville neuve sous Pepi II. — Ph. Fabia, Note sur les mosaïques superposées de la Déserte (place Sathonay, à Lyon). — L. Chatelain, Note sur les fouilles de Volubilis.

Rhein. Mus., LXXI, 3: F. Rühl, Justus von Tiberias. — W. Kroll, Die Zeit des Cornelius Labeo. — B. A. Müller, Ein neuer griech. Roman. — H. v. Arnim, Platos Lysis. — H. Schöne, Zu Galens Schrift *Περὶ τοῦ παρ' Ἱπποκράτει κώματος*. — H. Hollstein, Ein Gedicht Hadrians. — Misz.

Hermes, LI, 4: P. Wendland (†), das Gewand der Eitelkeit. — Dez., Zu Anaximenes Rhetorik. — Br. Keil (†), zur Tempelchronik von Lindos. — A. Rosenberg, Amyntas, der Vater Philipps II. — K. Praechter, zum Platoniker Gaios. — W. Kolbe, die griech. Politik der ersten Ptolemaeer. — O. Kern, Orphiker auf Kreta. — R. Philippson, zur epikur. Götterlehre. — R. Reitzenstein, philol. Kleinigkeiten. — Misc.

LII, 1: E. v. Stern, Bemerk. zu Strabons Geographie der taurischen Chersonesos. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, IV. — H. F. Müller, Plotin. Studien, IV. V. — G. Wissowa, das Prooemium von Vergils Georgica. — H. Schöne, *τὸ τοῦ Τραϊανοῦ γυμνάσιον* bei Galenos. — P. Lehmann, z. Kenntnis u. Geschichte einiger Johannes Scottus zugeschriebener Werke. — M. Wellmann, Übersehenes. — P. Boesch, zu einigen Theorodokeninschriften. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXIX-XL, 1: P. Wendland (†), Philol. u. Geschichte. — F. Boll, Astronom. Beobachtungen im Altertum. — E. Roese, Volkslied u. volkstüml. Lied. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: M. Siebourg, Die Politik des Aristoteles im Dienste der staatsbürgerl. Belehrung.

Neophilologus, II, 3: S. Eringa, Luc de Heere et la seconde Renaissance française. — W. v. d. Wijk, L'emploi des consonnes doubles dans la première édition du Dictionnaire de Richelet. — E. J. J. Messing, Das Suffix *-schaft* (Eng. *-ship*, Nl. *-schap*) nach Ursprung und Entwicklung; *Wirtschaft*, *Wirt*, I. — G. v. Poppel, Realien zu Walter v d. Vogelweide. — H. Poutsma, Hendiadys in English. — W. v. Doorn, Op verkenning, I. — Varia.

Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XXXVIII: H. J. Smit, De registers van den biertol te Amsterdam. — A. Meerkamp van Embden, Goudsche Vroedschapsresoluties betreffende dagvaarten der Staten van Holland en der Staten-Generaal, 1525 tot 1560. — P. Geyl, Stukken betrekking hebbende op den tocht naar Chatham en berustende op het Record Office te Londen.

Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, XXXII, 2: De Boer, Van Waagdragersveem tot modern grootbedrijf (Blauwhoedenveem). — Kappetein, Gedachten over wereldoorlog en wereldvrede. — Wiltink, Het pan-amerikanisme en de zuidamerikaansche A B C-staten. — Van der Heyden, Oude klokken en klokgieters. — Mededeelingen op geographisch gebied

---

Studiën, LXXXVII, April: J. Stein, Prof. Slotemaker over „Christendom en Wereldbeeld." — H. Bolsius, Wat insektenwerk ons kan leeren. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, IV. — P. Hoenen, Vijf-en-twintig jaar Thorium-oxydegasgloeilicht. — L. v. Rijckevorsel, Het eerste Kolon. Onderwijs-congres. Aug. 1916, II. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hora Siccama, Register Journalen Const. Huygens Jr.: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 9 (Japikse).

De Jonge, Bijdr. t. t. kennis v. d. N.-Nederl. costuumgeschiedenis: Moyen Age, 2e Sér. XIX, n°. 5 (G. Huet).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Zoo juist verschenen:

A Grammar of late Modern English

For the use of
Continental, especially Dutch, Students

BY

H. POUTSMA

English Master in the Municipal „Gymnasium" Amsterdam

Part II

The Parts of Speech

Section I, B

Pronouns and Numerals

Prijs **f 8.50.** Gebonden **f 9.50.**

P. NOORDHOFF. Uitgever. GRONINGEN.

Verschenen is het Tijdschrift:

Nouvelles de Hollande
Holländische Nachrichten
Holland News

Orgaan van den
„Nederlandsche Anti-Oorlog-Raad"

Verschijnt den 5en en den 20en van iedere maand.

Dit Tijdschrift zal bevatten:

a. de officieele nota's en verklaringen van de verschillende Regeeringen, voor zoover deze betrekking hebben op den toekomstigen Vrede.

b. de beraadslagingen in de Parlementen der verschillende landen over de mogelijkheid en de grondslagen van den toekomstigen Vrede.

c. de uitspraken van vooraanstaande personen en belangrijke organisaties met betrekking tot den Vrede.

Alle stukken worden opgenomen in de oorspronkelijke taal, indien deze Fransch, Duitsch of Engelsch is; in alle andere gevallen worden de artikelen in een van deze drie talen vertaald opgenomen.

Abonnement per jaar (24 afleveringen, elk van ± 48 pagina's) **f 12.—**, per halfjaar **f 6.—**. Losse nummers **f 0.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 0.75.**

Het Taaleigen der Gedichten

VAN

HOMERUS,

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

EN

M. B. MENDES DA COSTA.

7e Druk. Prijs: ingen. **f 2.25**, geb. **f 2.70.**

Uitgave van **A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.** te **LEIDEN.**

Verschenen:

DE ZELFSTANDIGHEID DER ZIEL.

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan het Seminarium der Remonstrantsche Broederschap te Leiden op 25 April 1917

door

Dr. G. J. HEERING.

Prijs f 0.60.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **N°. 9.** **Juni 1917.**

Keulen, Studia ad arbitrium in Menandri Epitrepontibus adhibitum (v. Leeuwen)
Van Wageningen, Manilii Astronomica (Boas).
Schrieke, Het Boek van Bonang (v. Ronkel).
Kock, Svensk Ljudhistoria, III, 1 (Boer).
Chauviré, Jean Bodin (Serrurier).
Schwenn, Menschenopfer bei den Griechen u. Römern (K. H. E. de Jong).
Moquette, De Vrouw, I (v. d. Stempel).
Onderwijs en Opvoeding:
Hamburger, Voorbereidend Hooger Onderwijs (Cannegieter).
Schoolboeken:
Van Buuren, Geschiedenis v. h. Nederl. Volk (M. G. de Boer).
Dez., Om te verwerken (M. G. de Boer).
Inhoud van Tijdschriften.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

B. Keulen, Studia ad arbitrium in Menandri Epitrepontibus exhibitum. Haarlem, Erven Loosjes. 1916. (Leidsche diss.).

Het scheidsgerecht.. Wees gerust, lezer: er volgt geen ontboezeming van staatkundigen aard. Wij zijn bij Menander, op de planken van het tooneel, en spreken van dingen die meer dan twee duizend jaar achter ons liggen.

Gaarne geef ik gevolg aan de uitnoodiging der Redaktie van het *Museum*, deze primitiae litterariae van mijn voormaligen leerling door een korte bespreking bij het publiek in te leiden. Met verstandige zelfbeperking heeft de Heer Keulen zich een klein hoekje ter ontginning gekozen op het uitgebreide en ten deele weinig betrouwbare terrein, dat in de laatste jaren door verschillende vondsten van papyrus- en perkamentfragmenten voor de philologen toegankelijk is geworden. Een veilig en aantrekkelijk hoekje. Hier geen kwellende onzekerheid omtrent den tekst, geen aanleiding tot gissen in het wilde weg: alles is ongeveer gaaf overgeleverd en gemakkelijk leesbaar. Het Scheidsgerecht, dat eertijds zoo vermaarde blijspel van Menander, moge slechts stuksgewijze en voor niet meer dan een derde zijn bewaard gebleven: de episode die Dr. K., na vele andere geleerden, in behandeling heeft genomen, is in beter staat tot ons gekomen dan menig stuk van Aristophanes.

Ik geloof — of ligt het misschien aan de woordenkeus? — dat ik iets minder dan de Heer Keulen bereid zou zijn toe te geven dat die geestige en aantrekkelijke episode voor den verderen gang van het stuk niet veel te beduiden heeft. Zelf trouwens maakt hij de opmerking dat het publiek door de pleitredenen, waaraan de naam van het blijspel is ontleend, geleidelijk en ongezocht op de hoogte wordt gebracht van wat het weten moet om de handeling te kunnen begrijpen; alsook, dat juist door de uitspraak van den ouden knorrepot Smicrines de ontwikkeling en ontknooping van het stuk wordt mogelijk gemaakt: Smicrines, die ten slotte de grootvader blijkt te zijn van den vondeling om wien het gaat. Men zou waarlijk al zeer veeleischend moeten zijn om een nóg beter samenhangend stuk te verlangen; die „arbitrage" tusschen den schaapherder en den kolenbrander is aan den genialen inval van een eerstenrangs kunstenaar te danken. Maar waarom is het blijspel nu juist naar die inleidende episode benoemd? Wel, om dezelfde reden waarom het fijne en ernstig bedoelde drama van Aristophanes, dat de tragische kunst tot onderwerp en de onderwereld tot plaats der handeling heeft, den potsierlijken naam van de „Kikvorschen" draagt. Beide hebben een titel gekregen die moest „pakken", ontleend aan een bijzaak, maar geschikt om de nieuwsgierigheid van het groote publiek te prikkelen. Wie tooneel zegt, zegt reclame. Hoeveel flauwer zou „de vondeling" of: „de ring" of: „de verongelijkte vrouw" hebben geklonken!

De eigenaardigheden van dat scheidsgerecht zijn door Dr. K. zorgvuldig in het licht gesteld, nadat in een inleiding de arbitrage bij de Grieken in het algemeen is behandeld. Misschien ware het doelmatig geweest in die inleiding wat scherper onderscheid te maken tusschen officiëel aangestelde (Aristot. de Rep. Ath. 53 en elders) en ambtelooze scheidsrechters.

Na een uitvoerige toelichting van allerlei rhetorische kunsttermen, naar aanleiding van verschillende zinswendingen der beide pleiters, is de slotsom van den Heer K. deze, dat Quinctilianus de pleidooien, die in dit en andere blijspelen van Menander voorkomen, terecht als omnibus oratoriis numeris absoluta heeft geprezen. Meesterstukken van welsprekendheid, juist omdat alle vertoon van oratorie ontbreekt en de sprekers binnen den kring van hun stand en ontwikkeling blijven. Terecht wijst Dr. K. elders op de verwante gaven van Lysias. De ars artem celandi heeft Menander verstaan als slechts enkelen. Dat zijn verzen uit de mouw geschud lijken en ieder woord zich vanzelf schijnt voor te doen,

Digitized by Google

dàt is juist hetgeen waarom Quinctilianus zijn blijspelen aan toekomstige pleitbezorgers aanwees als onovertroffen voorbeelden. Wie van dien fijnen menschenkenner heeft geleerd zich te hoeden voor leeg gepraat en bombast, heeft niet vruchteloos met hem kennis gemaakt.

Moge ook Dr. K. nog veel opwekking en aanleiding tot verdere studie bij hem vinden. Wij houden ons voor de vruchten daarvan aanbevolen.

Amden (*Zwitserland*). J. van Leeuwen Jr.

M. Manilii Astronomica, ed. **Iacobus van Wageningen.** Lipsiae, Teubner. 1915. (Pr. M. 4.40, geb. M. 4.80).

De editie van Manilius, waarmee Th. Breiter in 1908 (vol. I Text, II Kommentar) is voor den dag gekomen, zijn levenswerk, dat hij kort voor zijn dood, na meer dan 50-jarige studie, publiceerde, heeft haast algemeene teleurstelling gewekt. Is de text reeds met een voor een zoo moeilijk auteur als Manilius ongeëvenredigde vrijmoedigheid behandeld en zijn Breiters collaties der hss. niet altijd betrouwbaàr (voorbeeld: II. 421 aestiuusque *codd.*, *i. p. v.* -iuoque), de inrichting van de editie zelf spot met de elementairste begrippen der 20ste-eeuwsche uitgave-techniek. De apparatus geeft enkel lezingen van handschriften, de in den tekst opgenomen afwijkingen — en die vormen bij Manilius geen gering percentage — heeft de gebruiker eenvoudig af te leiden uit *die* gevallen, waar de in den app. vermelde handschriftelijke lezing met die van den geconstitueerden text niet overeenstemt. Voor andere mogelijkheden dan de gekozene lezing biedt dus bij hem de app. geen plaats. Nu moge een uitgever in den loop der jaren nog zoo zeer de vondsten der talrijke andere onderzoekers op zijn terrein tot de zijne hebben gemaakt, of misschien tot dat gilde van geleerden behooren, die res non personas spectant, dit geeft hem nog niet het recht om bij de lezingen, die codicibus invitis worden opgenomen, den gebruiker, voor wien het boek toch bestemd is, iedere inlichting omtrent oorsprong der herstelde lezing te onthouden. Wel is er deel II de ,,Kommentar", waarin den lezer de verlangde inlichting wordt beloofd. Maar nog afgezien van het aldus ontstane ongemak, laat de Komm. den gebruiker in minstens de helft van de gevallen volstrekt in den steek, niet zelden verder geeft Breiter de vondsten van anderen, zelfs eeuwenoude, onwillekeurig voor de zijne uit, of wat nog veel erger is, verdedigt een andere lezing, dan die in den text een plaats gevonden heeft (bv. I. 758, waar hij met L^2 *numina* in den text heeft, maar in den Komm. *nomina* met G te recht verdedigt). Ja zelfs mag soms aan de betrouwbaarheid zijner eigen conjecturen worden getwijfeld [1]).

Uit het vorige blijkt, dat wij vóór en na Breiter noodig hadden een betrouwbare, tevens handige texteditie, die bovendien door de opgave der voornaamste conjecturen en der literatuur een grondslag voor verdere studie behoort te zijn. En die heeft prof. van Wageningen ons in de editie, die hij bij Teubner heeft doen verschijnen en die ik het voorrecht heb hier aan te kondigen, geschonken.

Van Wageningen heeft zijn editie begeleid door een Nederlandsche prozavertaling (Leiden, Brill. 1914), die reeds omdat zij de eerste Manilius-vertaling in onze taal is, een aanwinst voor onze vaderlandsche literatuur mag genoemd worden. Vooral de sierlijke beschrijving der karakters van hen, die onder de verschillende teekenen van den zodiacus en hun paranatellonten geboren worden, zal den ontwikkelden lezer bekoren. Deze vertaling geeft ons bovendien inlichtingen omtrent Van W.'s opvatting van een aantal ingewikkelde plaatsen (b.v. het door hem behouden vers I. 37). Toch is zij niet steeds naar zijn eigen text bewerkt. Wel verre van Van W. hiervan een verwijt te maken, acht ik dit een verdienste. Een vertaling, bestemd voor het beschaafde publiek moet, ook op de twijfelachtige plaatsen, leesbaar zijn en stelt dus den vertaler andere eischen dan de recensio van den text den uitgever, die in dezelfde gevallen den lezer de keus kan laten tusschen overlevering en de in den appar. crit. meegedeelde conjecturen. Zoo aarzelt Van W. zijn eigen conj. I. 285 nec vero e solido stat robore *corpus in illo* (corporis eius *hss.*) in den text op te nemen, maar zijn vertaling luidt toch: ,,haar lichaam bestaat niet uit een vaste kern enz." Interessant is IV. 12:

> solvite, mortales, animos curasque levate
> totque supervacuis vitam deflere querelis,

een zin die niet te construeeren is, tenzij men met Bechert aanneemt dat de infinitivus ,,vim substantivi habet" = fletus. Van W. vertaalt naar de ook door Breiter aanvaarde, gezochte lezing van Scaliger *deplete,* die Van W. alleen in zijn app. naast nog een andere poging om een prohibitivus hier te creëeren vermeldt: ,,verlost uw leven van zooveel ijdele klachten!" De overlevering is m. i. onaantastbaar; Manilius past hier een clausule toe, die in de augusteische poezie zeker niet onbekend was, vgl. Prop. I. 16. 13 has inter gravibus cogor *deflere querelis* (waar *deflere* absoluut gebruikt is, waarom Luc. Müller er geen vrede mee had, praef. Prop. p. XXII, I. 6, 11 his ego non horam possum durare *querelis* (waar Rothstein m. i. niet juist durare eveneens absoluut opvat en niet met horam verbinden wil): dus *vitam deflere querelis* = flebilibus querelis vitam peragere, aan de voorafgaande imperatieven is dus zeugmatisch een desinite te ontleenen.

In zijn voorrede der vertaling heeft prof. van Wageningen opgemerkt, dat in ons land ,,weinig tot nog toe" aan Manilius is gedaan; en in dit verband haalt hij alleen de eveneens in Groningen geschreven commentatie van Woltjer aan (1881). Uit de opsomming der literatuur in zijn uitgave blijkt, dat ook nog wel andere Hollanders, zij het ook niet intens, met Manilius zich hebben bezig gehouden; in de geschriften van P. Burmannus, Heringa, de Rhoer, Schrader, zijn enkele bladzijden aan onzen dichter gewijd, maar vooral uit het feit, dat de Leidsche Bibl. alleen niet minder dan elf edities met randannotaties en randcollaties van Hollandsche geleerden bezit, mag worden afgeleid, dat Manilius ten onzent niet zoo verwaarloosd is geworden, als het schijnt. In dit verband

---

[1]) Hiermee bedoel ik het volgende. Hoe kan iemand, zooals Breiter doet, op de ben. besproken pl. II. 44 ille venenatos anguis, hic *nata per herbas* conicieeren en in den text opnemen...]*prata* per | herbas met anastrophe der praepositie, wanneer even later v. 53 een vers eindigt met dezelfde woorden prata | per herbas, waar het gebruik der praep. gewoon is? M. i. heeft Breiter de conjectuur dan ook niet gemaakt, maar in zijn handexemplaar bij II. 44 bijgeschreven gevonden de gelijke clausula van het iets verder volgende vers, ter bevestiging van de woorden per herbas; in latere jaren heeft hij deze aanteekening dan voor een eigen conjectuur aangezien.

Digitized by Google

mag ook vermeld worden, dat Bilderdijk stukken uit Manilius vertaald heeft (in Mengelwerk 1794, in het gedicht Sterrenhemel p. 5—14 nl. I 255—379, 394—440, p. 19—22 nl. I 675—862, en een klein stukje in de Ziekte der Geleerden III 50—59, zie Mr. J. Pan, Aanwijzing der oude dichters vert. door Bilderdijk 1839, p. 22 en 87).

Wie de lijst der hss. in de nog altijd lezenswaardige commentatie van Woltjer vergelijkt met die bij Van Wageningen, bemerkt dadelijk de vooruitgang der Manilius-kritiek. Woltjer kende nog niet den in 1879 door Loewe ontdekten en in 1893 door Rob. Ellis gepubliceerden Matritensis; van Wageningen heeft dit moeilijk bereikbare handschrift aan het hoofd zijner handschriften geplaatst en naar photographieën opnieuw gecollationneerd, waardoor de verschillen in de collaties bij Breiter, Bechert, Garrod worden opgeheven en dikwijls ook verklaard. Breiters conjectuur I. 171 contra ictis, die van een verkeerde voorstelling van de lezing van M uitgaat, ware dus beter buiten den app. gehouden. Het begin van het hs. (I. 1—82) ontbreekt en terecht vult van W. — in overeenstemming met Breiter en in afwijking van Bechert — den app. voor de kennis van M voor dit gedeelte aan uit twee Urbinates, die er vóór de verminking uit werden afgeschreven, zij het ook dat slechts één lezing (I. 59) uit deze nevenhss. tegenover de beide andere hoofdhandschriften L(ipsiensis) en G(emblacensis) wordt geaccepteerd. Ik zou vragen, ook niet I. 76 *ignotusque* tegenover *immotusque*? In (pontus) immotus, dat van W. vertaalt: „(de zee) door geen riem bewogen" zie ik slechts een lezing ontstaan uit een graphische variant van ignotus, waarop 78 se quisque satis *novisse* putabant schijnt te doelen en dat 87 in anderen vorm wordt weergegeven: et vagus is *caecum* penetravit navita pontum. Ook de beide andere hoofdhss. L en G heeft van Wag. opnieuw gecollationneerd. Hun consensus met M wordt naar het voorbeeld van Breiter minder praktisch door een letter van hetzelfde type O (= omnes) weergegeven, verkieslijker ware geweest een grieksche letter b.v. Ω. Hierbij valt nog op te merken, dat Breiter onder O nog een vierde hs. begrijpt nl. C(usanus), dat een apographon van L is (praef. p. VIII), nadat het door een altera manus gecorrigeerd is (vreemd is II. 524 „deest in MC", volgens Bechert in C in marg.). G daarentegen, dat door Bechert in de eerste plaats aan zijn recensie is ten grondslag gelegd, is, naar van Wag. aantoont (praef. p. VI), eveneens een apographon van L, maar voordat L gecorrigeerd is; daar het toch ook weer zelfstandige lezingen heeft is de uiterlijke gelijkstelling en zijn samenvatting onder één siglum met M en L niet ongemotiveerd. Terecht wijst van Wag. er op dat de correcturen dezer hss. niets anders zijn dan lezersconjecturen en, welgelukte, in die gevallen, waar zij bij de constitutie van den text dienst hebben gedaan. Sommige dezer correcties zijn vreemd. I 265 wordt in M *v*ocantem in *n*ocantem gecorrigeerd; heeft de corrector bijgeval 271 *a*ugusto in *a*ngusto (zoo L G) willen veranderen? De deteriores heeft onze editor dan alleen te pas gebracht, wanneer ze elementen bevatten, — ook al weer subjectieve —, die tot verbetering van den text bijdragen, of voor de verklaring op verdere ontwikkeling van de overlevering van belang zijn. Anders worden ze niet vermeld. Dit heeft het gewone maar moeilijk te ondervangen bezwaar, dat de lezing der deteriores geheel wordt uitgeschakeld in die gevallen, waarin de editor ze zonder belang acht. Ik voor mij, zou II 421 aestivosque dies *aequant* nox frigida brumae niet aarzelen met de det. *aequat* te lezen, wat nauwelijks een variant mag heeten; zoo ook trouwens Garrod, terwijl van Wag. met Breiter aequ*ans* opneemt. In de praef. vind ik niet vermeld, of van Wag. de lezingen van C, een Bruxellensis, naar eigen collaties geeft, wat toch wel het geval zal zijn. Soms geeft de app. de zelfde lezing als de text. Klaarblijkelijk stilzwijgende polemiek tegen andere edities, b.v. II. 387 possunt O, maar Breiter en Garrod geven hier possint als lezing van G. Vgl ook I. 285 stat robore. Van een pagina van L en van G zijn aan de ed. reproducties toegevoegd — de eerste photographieën van Manilius-hss. voor zoover ik weet, die gepubliceerd worden —, waarop nl. de plaats voorkomt, die, naar van Wag. aantoont (p. VI), beslissend is voor G's afhankelijkheid van L[1].

Van Manilius kan niet getuigd worden, wat Hipparchus zegt van Manilius' voorganger Aratus (I. 1. 4 ed. K. Manitius): ἁπλοῦς τε γὰρ καὶ σύντομός ἐστι ποιητής, ἔτι δὲ σαφὴς τοῖς καὶ μετρίως παρηκολουθηκόσι. Manilius worstelt met zijn taal en zijn onderwerp (III. 34), vandaar dat „der sogenannte Manilius" — zoo wordt nog in Teuffel[6] 1910. II p. 114 onze dichter aangeduid — naast den onbekenden auteur van de Aetna een van de lastigste en bovendien meest corrupt overgeleverde Latijnsche dichters is; de omvang der aan hem besteede conjecturaalkritiek is bijgevolg enorm. Men zou het als een omen kunnen opvatten, dat de Matritensis juist begint met twee regels (I. 83 sq.), die toepasselijk zijn op de ingenia der talrijke viri Maniliani:

> et quodcumque sagax temptando repperit usus,
> in commune bonum commentum laeta dederunt.

Bij zoo'n auteur mag de conjecturaalkritiek zich wel iets veroorloven, dat anders bezwaarlijk door den beugel kan. Een vers als I. 214 dat in de overlevering luidt: sic stellas (M, — is L G) glomerata manent mundumque figurant, wordt door Breiter, die bovendien de conj. van Scaliger mundoque voor een lezing der hss. aanziet, met Bentley uitgeworpen, door Bechert gelezen sic stellis glomerata mane*t* mundoque figur*a*, en door van Wag. aldus uitgegeven: sic tellus (met Jacob) gl. man*et* (Scal.) mund*i*que (eigen conj.) figur*a* (Scal.): „zoo is de aarde bolvormig gelijk de heele wereld het is." Daarom verwondert het ons niet, dat wij slechts zelden een crux ontmoeten. Plaatsen, die bij den een sans phrase onder den hamer doorgaan, zijn bij den ander bij voorkeur een object der conjecturaalcritiek: II. 48, de boven in den noot besproken plaats, door Bechert geheel volgens de overlevering zonder meer afgedrukt, luidt nu bij van Wageningen:

> ille venenatos anguis, hic *naviter* herbas
> fata refert vitamque sua radice ferentis,

en het is merkwaardig dat onlangs Owen in de Classical Quarterly Oct. 1916 p. 223 bijna precies dezelfde conjectuur oppert; het bezwaar dat tegen van Wag.'s lezing nog kan worden ingebracht, dat Macers poezie volgens de bekende pl. uit Ovidius zoowel omvatte *quae nocet serpens* als *quae iuvat herba*, heft hij op door *ac naviter* voor te stellen (vgl. Housman: aconitaque). Zoo is het

Digitized by Google

ook te verklaren, dat van Wag. van een onbesuisd criticus als Breiter toch nog een stuk of wat lezingen — op het eind van boek I zelfs eenige achtervolgens — aanvaardt; de emendatio palmaria I. 213 *toto ore manet* voor *toto remanet* is echter niet van hem maar van Bentley. Van Wag. zelf heeft een aantal plaatsen behandeld in de Mnem. 1913 p. 194 vgg., 1914 p. 110 vgg. Vgl. thans ook zijn kort artikel Anziehungskraft Rh. Mus. 1916 p. 419—422.

Prof. van Wageningen heeft, zooals dat in iedere degelijke uitgave behoort, zijn auteur geplaatst in het milieu van zijn exempla (vgl. praef. p. XVI vg.) en zijn imitatores (praef. p. XVII vg.). Wellicht op wensch van Teubner tengevolge van de ongeëvenredigde verhouding tusschen de loci adhibiti (voornamelijk Lucr. en Verg.) en de niet talrijke auctores usurpantes, staan deze onder den text, maar gene systematisch in een geserreerd aanhangsel (p. 189—195). Nu springt het niet dadelijk in het oog, dat Bentley's bedoeling met IV. 182 et vivere *rapto* (*codd.* victor) en Scaligers met I. 96 finemque *modumque* (*codd.* manumque) was den text van de plaatsen, die Manilius voor den geest gezweefd hebben, eenvoudig hier te introduceeren (Verg. VII, 749, IX. 613: et vivere rapto; Lucr. II. 92 sine fine modoquest. Of Manilius' afhankelijkheid wordt op die manier tegenover een minder belangrijke navolging te veel in den schaduw gesteld: ad I. 881 corripit *exustis* letalis *flamma medullis* wordt als locus similis Lucan. V. 811 *flamma* tacitas *urente medullas* aangegeven, terwijl in het aanhangsel Manilius' voorbeeld — en wellicht ook van Lucanus, al heeft hij Manilius gekend —, wordt genoemd: Verg. G. 3. 271 continuoque avidis ubi subdita *flamma medullis* (en A. 4. 66 est mollis *fl. med.*). De massa parallelplaatsen uit oudere dichters, die prof. van Wag., gesteund door eenige leerlingen, bijeengebracht, is uitteraard niet afgesloten. Enkele exempla, die ik al lezende opmerkte, volgen hier. In I. 139 *et* mundi | strux*ere globum* | prohibent*que* requiri hoor ik den cadans van Aen. 1. 398, dat Ribbeck en anderen uitwerpen, *et* coetu | cinx*ere polum* | cantu*que* dedere (vgl. 4. 504 *accipiunt* | proprias vires | ultra*que* remitt*unt* ∽ Aen. 1. 123 *accipiunt* | inimicum imbrem | rimis*que* fatisc*unt* en 1. 40 *et* natura *dedit* vires ∽ A. 1. 66 *et* mulcere *dedit* fluctus); naar het snit van Aen. 5. 583 inde a l i o s ineunt cursus a l i o*sque recursus* is zeer zeker Man. 1. 475 non varios obitus norunt v a r i o s*que recursus*, waardoor de onjuistheid van Bentley's conj. varios*ve* blijkt; 3, 3 vg. *v*estros *extendere f*ines | conor is een reminiscens uit *v*irtutem *extendere f*actis (Aen. 6,806 [sic], cf. 10,468 famam ext. f.), Breiters „nicht zu gewaltsame Umstellung" v. ext. *conor* | *fines* is dus onmogelijk; 5. 370 *alituum* (met G[2]) *genus* < in > studium censusque voca*bit* herinnert aan Aen. 8. 27 *alituum* pecudumque *genus* sopor altus habe*bat*, 5. 156 cupiert et amare videri aan Ecl. 3. 65 cupit ante videri. Ook de clausula *quod* usquam est I. 98 is Vergiliaansch (Aen. 7. 311) — Onder hen, die op hun beurt hun ornatus poeticus o. a. uit Manilius betrokken hebben, behoort m. i. ook de auteur der Disticha Catonis; de plaatsen van beiden, die tot dit oordeel leiden, stel ik mij voor elders mee te deelen.

De meeste onderwerpen, die in de inleiding behandeld zijn, heb ik reeds vermeld; ook is daar nog sprake van Manilius' leven, herkomst, en de door hem gebruikte bronnen. Met oude vastgeroeste meeningen wordt opruiming gehouden (o. a. het cognomen Boenus; de zgn. vermelding van Manilius bij Gerbertus — die zelfs nog bij Teuffel[6] II p. 115, 2 staat — zoodat van de middeleeuwsche vermeldingen van Manilius, bij M. Manitius Rh. Mus. 47 Suppl. p. 86 niet veel overblijft). De editie maakt volkomen den indruk van „bij" te zijn. Eenige opmerkingen nog van bibliographischen aard. Niet duidelijk is mij, waarom van Wag. bij de opsomming der editiones achter de dateering de Bononiensis 1474 een vraagteeken plaatst. Deze vaak beschreven incunabel (Hain, Copinger n. 10707) is zelfs nauwkeurig gedateerd 20 Martii 1474. Gold het vraagteeken soms ditzelfde jaartal bij de werkelijk ongedateerd verschenen Regiomontana? De „ed. in quarto sine loco et anno" (bedoeld wordt Hain 10702) is door Proctor Index 1898 n. 5692 als een Veneziaansche druk van ± 1490 herkend. Bij de Aldina van 1499 ware wellicht te vermelden, dat zij deel uitmaakt van de meermalen herdrukte Astronomici veteres (ex. van latere drukken o. a. te Leiden), van daar dat men deze Man.-uitgave onder de incunabelenlijst van Manilius in de gewone bibliographische werken niet vindt. De tusschen haakjes geplaatste verzen, die uitsluitend in de ed. van Bonincontrius 1484 voorkomen (I. 38 vg., II. 631), waren ter voorkoming van misvattingen beter niet in den text maar in den apparaat geplaatst. De literatuur is vrij volledig p. XXI—XXIV, ik mis het korte artikel van Tannery in de Rev. de Phil. 1893 p. 213 vg. over de hydraulische sphaera (de ingewikkelde plaats IV. 266 vgg. waar even verder v. Wag. een vers omzet en tegelijk uitwerpt); bij een zoo talrijke literatuuropgave kan ik vooral met het oog op het hodogetisch karakter der uitgave vrede hebben met een alphabetische rangschikking (vgl. *Mus.* 1915, 68 vg.), maar dan meen ik voor dergelijke gevallen het postulaat te mogen stellen, dat alle namen, die in den apparatus voorkomen, zonder onderscheid in de literatuurlijst vermeld worden. Dat b.v. Immisch' conjecturen te vinden zijn alleen in de uitgave van Bechert, weet niet iedereen. Wie b.v. is Launoius (I, 360, II. 223)? Waar staan de Maniliana van Dorvillius? Op een pl., waarop van Wag. een eigen conj. opneemt V. 245, vermeldt hij ook een reeds door Breiter geaccepteerden conjectuur van Vollmer (nl. in diens recensie van Bechert, Berl. phil. Woch. 1900, k. 1293). Maar diens naam ontbreekt in de literatuuropgave. — Het slot der ed. vormen de indices (p. 170—196), 1o. nominum propriorum, 2o. rerum et verborum notabilium, 3o. metricus et prosodiacus, 4o. grammaticus en 5o. de boven reeds vermelde loci similes poetarum, qui ante Manilium fuerunt.

Dat Prof. van Wageningen met zijn Maniliusuitgave een flink en degelijk werk geleverd heeft, dat onze vaderlandsche philologie alle eer aandoet, behoef ik nauwelijks meer te constateeren. De text van Breiter is door hem geheel geantiqueerd; moge hij ons spoedig zijn commentaar schenken, waarmee hij zich thans bezighoudt.

Amsterdam. M. Boas.

B. J. O. Schrieke, Het Boek van Bonang. Utrecht, P. den Boer. 1916. (Leidsche diss.).

De dissertatie van den heer Schrieke behandelt hetzelfde onderwerp als die van wijlen J. G. H. Gunning:

Digitized by Google

een midden-Javaanschen tekst over den Mohammedaanschen godsdienst. Beider tekstuitgave heeft eene inleiding en noten. Wij zullen geen vergelijking maken tusschen beide alleen door de overeenkomstigheid der onderwerpen vergelijkbare proefschriften, evenmin nagaan in hoeverre het onderscheid tusschen beide als een exponent der vorderingen van de islamologie en indologie in de 35 jaren na Gunnings werkje te beschouwen is, doch stellen onmiddellijk voorop dat de ook in het jaar 1881 bereikbare, toen niet benutte bronnen, thans alle gebruikt, en de sedert verkregene gegevens alle verwerkt zijn, in opmerkelijke veelheid, en met methodische critiek. Het *belang* dezer uitgave ligt voor de hand: zij geldt een geschrift van een der „heiligen van Java", kan dus onze kennis van het opkomende mohammedanisme in Java verrijken, terwijl zij uit taalkundig oogpunt interessant is als editie van een specimen van laat Midden-Javaansch; hare *belangrijkheid* ligt in de documentatie en critiek, die dit onder de beste auspiciën bewerkte proefschrift tot een werk van blijvende waarde in de vakliteratuur maken; hare groote *beteekenis* zal zij verkrijgen als van haren tekst eens eene vertaling met toelichting zal gegeven worden. Niet dat in deze dissertatie de tekst zonder toelichting van den inhoud bekend gemaakt wordt! integendeel, eene analyse met noten vervangt eene vertaling. Trouwens de geheele vertaling zoude meer dan een proefschrift zijn, zij zoude een Boek worden; moge mettertijd dat boek worden geschreven! De voorrede biedt de uitkomsten van een ongetwijfeld zeer tijdroovend onderzoek naar de wijze waarop dit handschrift, dat aan den grooten Vulcanius toebehoord heeft, in Nederland is gekomen, tevens naar de herkomst van dit manuscript en de twee andere soortgelijke: een verloren gegaan en een door Gunning bewerkt, welk onderzoek tot de conclusie leidde: dat Oost-Java het land van oorsprong is, dat dit H. S. bij de eerste of de tweede „schipvaert" herwaarts kwam, en dat de tekst niet jonger kan zijn dan van 1598.

De Inleiding, die op zich zelve eene voortreflijke dissertatie had kunnen zijn, telt vijftien paragrafen. De eerste behandelt de opkomst van den islam in den Archipel, vooreerst in Perlak, voorts in Samoedra-Pasai. Aan Malaka als centrum der islam-propaganda over den Archipel is § 2 gewijd. Op grond van tal van getuigenissen wordt hier geschetst hoe Malaka opkwam en bloeide, en hoe de groote handelaren aldaar, met name de Goedjaraten, den islam hebben gepropageerd. Het waren „saraceen merchants" die den *islam* brachten, evenals hunne voorgangers in den handel, langs den weg des handels, het *hindoeisme* hadden aangebracht. [1]) Tot de islamiseering van Java, zoo leert ons § 3, werkten vijf uitwendige factoren mede, en wel de van ouds bekende Voor-Indische handelaren, de Maleische kooplieden, de huwelijken met Javaansche vrouwen, de inwerking der reeds geïslamiseerde onderhoorigheden, en de invloed der in die buitenbezittingen gevestigde koloniën van Mohammedaansche Javanen. Welken weg volgde nu die islam-propaganda? Ongetwijfeld, zoo wordt in § 4 betoogd, den grooten handelsweg dier dagen, niet door Straat-Soenda, maar naar het Oosten des eilands, de straat van Madoera. Daarheen, met name naar Toeban en Gresik, voert ons § 5. Uit een overvloed van bewijsplaatsen, ook uit inedita, wordt duidelijk gemaakt dat beide steden het eerst van alle andere in Java geïslamiseerd waren. Welke data tot vaststelling van den tijd der islamiseering van Java ter beschikking staan, blijkt uit § 6, die ons o. m. er op wijst dat er in 1416 nog geen inlandsche Mohammedanen waren, dat evenwel in dat jaar de islam *kon* doordringen, daar de factoren er toe aanwezig waren, dat eene eeuw later nog heidensche vorsten waren op het eiland met machtige „Mooren" aan de kusten, en dat de Moslims van Oost-Java met geweld West-Java hebben onderworpen.

Tegen te late dateering van de islamiseering van Toeban en andere plaatsen waarschuwt de auteur in § 7, daarbij ons voorbereidende op de nadere preciseering van het tijdperk van den godsdienstovergang in Oost-Java, waarvoor hij in § 8 de gegevens behandelt. Evenals in de Molukken, werwaarts de islam-strooming uit Oost-Java kwam, moet in de belangrijke jaren 1440—1450 het mohammedanisme invloed verkregen hebben op de regeering in de Oostkust-landen, dus ook in Ampel-Soerabaja, waar de soenan, Pangeran Bonang's vader, reeds vóór 1478 overleden was.

Al is de uitwendige geschiedenis des islams op Oost Java eenigszins bekend geworden, van het inwendige, het geestelijk leven der pioniers, wisten wij nog uiterst weinig; eerst sedert enkele jaren (nl. uit Dr. Hoesein Djajadingrat's proefschrift *Critische Beschouwing van de Sedjarah Banten*, de noot op bl. 304), zoo lezen wij in § 9 „Pangeran Bonang in de Legende", weet men dat daarover iets opgeteekend is, en wel in een der drie oude handschriften van Java, niet dat van Gunning, evenmin natuurlijk het verlorene, maar dat hetwelk het corpus dezer dissertatie vormt: het geloofsboek van Pangeran, Bonang, den Heilige die in geene der lijsten van de acht of negen wali's ontbreekt. Zijne graven — als nationale Heilige had hij er meer dan één — zijne beteekenis als locale Heilige en als Javaansche volksheilige, d. i. als invoerder of sanctioneerende autoriteit van allerlei *ilmoe* en kunst, worden in deze § besproken.

Wie *volgens de historie* Pangeran Bonang was, blijkt ons uit § 10. Slechts aan de inheemsche overlevering over zijne familie zijn gegevens te ontleenen. Zijn optreden in Toeban moet in het laatste vierde deel der 15e eeuw vallen; de moslimsche pionier, zooals de legende hem teekent, kan hij niet geweest zijn, hoogstens was hij er de imam der reeds bestaande Mohammedaansche gemeente. Even weinig positiefs als over hem valt er mede te deelen over zijnen leermeester Al-Bârî, wiens van den naam der Perzische stad Bâr afgeleide benaming ons m. i. niet mag nopen om te veel te gelooven aan invloed van Perzië, althans niet aan directen invloed. Hierop zou de Arabisch-Perzische titel *machdoem* [1]) (en zelfs de Perzische titel *pir*) niet dan zeer van verre kunnen wijzen. Met de conclusie dat hij niet de aposte maar de invloedrijke voorganger was, is het boek vanl den Heilige in overeenstemming. Niet alleen daar wordt van zijne leer gewaagd, maar ook in de verslagen der zgn. wali-synode en in nieuwere mystieke geschriftjes als *primbon's*, de *Nitimani*, de *Serat Wirit*, alle: mos-

---

[1]) **Hierbij teekenen wij aan dat het Goedjarati, althans het schrift, nog steeds in Java bij de tot verschillende volkeren van Voor-Indië behoorende kooplieden, in boekhouding en correspondentie in gebruik is.**

[1]) bl. 57.

Digitized by Google

limsche vormen van mystiek-hindoeïstisch gedachtenleven op animistischen grondslag. Dit meldde ons § 11. De volgende wijst de met Pangeran Bonang's leer overeenstemmende dogmatische verschijnselen aan in de getuigenissen van den comtemporainen islam, nl. het andere oude handschrift (uitgave-Gunning), welke parallel in § 13 „Karakter van den islam der eerste eeuw" wordt voortgezet. Ook hier leeren wij de *primbon's* kennen als voortzetting der Hindoeïstische *toetoer's*, die zoo nauw met de mantra's samenhangen. Uit Hindoestan, als secundair land van oorsprong, afkomstig kon de panthëistische geloofsvorm eerst door middel van het Tantrische, inheemsch geworden Civaïsme, vat op de gemoederen krijgen, en evenals het Hindoeïsme paste zich de islam aan bij het Javanisme, en werd er één mede. Ook de nu volgende § „Bonang's leer en de werken der eerste eeuw van den islam op Java" zet de vergelijking voort, en toont aan dat de tegenwoordig aan de Heiligen toegeschrevene leeringen reeds in hunne dagen bestonden. Dat de *primbon's* vele trekken van overeenkomst vertoonen met Bonang's leer viel uit het reeds behandelde wel op te maken; dit wordt in § 15 nog afzonderlijk aangewezen. Na deze Inleiding, een werk op zich zelf, volgt de eigenlijke tekst, met inleidende opmerkingen over taal en spelling, en een excurs over het archaïstische schrift. Van het handschrift wordt een facsimilé gegeven, waarbij eene mededeeling dat het de bl. 28 en 29 reproduceert niet onwelkom zoude geweest zijn. De transscriptie is zooveel zulks mogelijk en veroorloofd was critisch, de tekst is voor beter overzicht in pericopen (XVIII) verdeeld; van den inhoud geeft eene analyse een naar drie punten geordende opgave nl.: 1e. Allah, 2e. de Mensch en Allah, 3e. het Zien van Allah. De onmisbare aanteekeningen geven opheldering over vele duistere woorden, mèt de noodige tekstcritiek in den gewonen zin van dit woord. Deze kon echter niet uitgebreid zijn, daar geen tweede tekst ter beschikking stond, uitgezonderd een Bataviaasch, gehavend manuscript, waarvan enkele gedeelten ter vergelijking konden gebruikt worden. [In de hierover handelende noot op bl. 144 schijnt iets weggevallen te zijn].

In deze verdienste ijke dissertatie is ons van een merkwaardigen tijd een belangwekkend getuigenis bekend gemaakt, met een scherpzinnig onderzoek naar de „fata libelli", met eene bijzonder rijk gedocumenteerde Inleiding over den als Heilige vereerden schrijver van het Boek en zijne eeuw, en met een inhoudsoverzicht, dat, ons dankbaar stemmende voor het thans gebodene, ons des te meer doet verlangen naar iets nóg volledigers: de vertaling!

Den Haag. Ph. S. van Ronkel.

Axel Kock, Svensk Ljudhistoria. Tredje Delen Förra Hälften. Lund-Leipzig, Gleerup-Harrassowitz. 1916. (Pr. kr. 2,75 M. 3.25).

Van de twee eerste deelen van Kock's Zweedsche klankgeschiedenis heb ik in vroegere jaargangen van dit blad verslag gegeven. Over de eerste helft van het derde deel kan ik kort zijn, niet omdat dit stuk minder belangrijk zou zijn dan de vroegere deelen, maar omdat de inhoud in hoofdzaak overeenstemt met het in het Duitsch geschreven werk 'Umlaut und Brechung im Altschwedischen', dat ik in de December-aflevering van dezen jaargang aankondigde. Ook in het nieuw verschenen werk worden klankwijziging en breking behandeld. Sommige stukken zijn wat minder uitvoerig, daar meerdere excursen vervangen konden worden door verwijzingen naar plaatsen in de vroeger verschenen deelen. Voorts is nog meer de nadruk gelegd op het Zweedsch en neemt in overeenstemming met het plan voor het geheele werk het Westnoorsch een geringere plaats in dan in 'Umlaut und Brechung'. Over het algemeen zal men beide werken met gelijk resultaat kunnen raadplegen. Er ligt ook geene lange periode tusschen, waarin de meeningen van den schrijver zich sterk kunnen veranderd hebben. Over de volledige beheersching der stof en de helderheid der voorstelling is het niet noodig iets te zeggen; deze dingen beantwoorden aan hetgeen wij van Kock gewend zijn.

Amsterdam. R. C. Boer.

R. Chauviré, Jean Bodin, Auteur de la „République". Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 10).

De heer Chauviré heeft een verdienstelijk werk gedaan, door de aandacht te vestigen op de historische beteekenis van Jean Bodin, een humanist aan wien in de literatuur-geschiedenis zeer zeker een minder bescheiden plaats moet worden toegekend, dan tot nog toe het geval is geweest. Bodin was een dier universeele geesten, die in den Renaissance-tijd zoo veelvuldig voorkomen: belangstellende, met Rabelaisiaansche onverzadigbaarheid, in de meest uiteenloopende wetenschappen; een ware put van geleerdheid en die geleerdheid te pas en te onpas uitstallende in zijne werken; half nieuwlichter, met enthousiasme de moderne wetenschap begroetende, half vastgeworteld nog in de meest onnoozele vooroordeelen. Om zijn waarde als baanbreker te schatten, moet men zijne omvangrijke geschriften de zeef laten passeeren. Véél kan men dan met een gerust hart aan de vergetelheid prijsgeven; maar tusschen allerhand wanstaltige theorieën, vindt men toch telkens, in kiem, de ideeën waaraan 17de- en 18de-eeuwsche denkers hun roem te danken hebben. Een dergelijke kritische beschouwing heeft de heer Ch. zich tot taak gesteld en in bovengenoemd werk wordt in 't bijzonder de aandacht gewijd aan B.'s voornaamste geschrift: *la République*. In IV Boeken behandelt hij achtereenvolgens B.'s leven, zijn intellectueele vorming, de bronnen van *La République*, de politiek die er in vervat is en hij eindigt met eene beschouwing over de waarde van den denker en zijne geestelijke nalatenschap.

B. werd in 1529 of 1530 te Angers geboren. Hij studeerde eerst in zijn geboortestad, daarna te Toulouse in de rechten en bekwaamde zich onder de hand in bijna alle wetenschappen die in dien tijd beoefend werden. Na zich door intrigeeren, van zijn beroemden mededinger Cujas bevrijd te hebben, slaagde hij er in den leerstoel voor het Romeinsch recht aan de universiteit van Toulouse te bemachtigen. In 1561 nam hij zijn ontslag om naar Parijs te kunnen trekken, waar hij vervolgens verschillende waardigheden bekleedde. Hij schreef daar zijn *Meth. facilem historiarum cognitionem* (1566) en *Les dix Livres de la République* (1576). In 1576 woonde hij, als afgevaardigde van den Tiers Etat van Vermandois de vermaarde Statenvergadering van Blois bij. Hij speelde er een groote rol en deed

Digitized by Google

er zich als een voorstander der tolerantie kennen. Daarna trok hij zich terug te Laon. Hij schreef er zijn *Démonomanie des Sorciers* (1580), eene juridische handleiding bij heksenprocessen, zonderling product van dezen in veel opzichten zoo verlichten geest en waarin hij zich — in tegenstelling met vele zijner tijdgenooten — nog vastgeroest in 't meest absurde bijgeloof toont. Na den moord op de Guise, sloot hij zich, tot ieders verbazing, plotseling bij de Ligue aan — noodgedwongen zwenking in zijne politieke overtuigingen, die hem geenszins eert. Toen Hendrik IV Laon belegerde en innam, keerde B. haastig tot zijne vroegere gezindheid terug. In 1596, kort nadat zijn *Theatrum naturae* (een soort encyclopédie der natuurwetenschappen in dialoogvorm) het licht zag, stierf hij in zijn 67ste levensjaar.

Bijzonder belangrijk is het boek van den heer Ch., omdat hij ons B. in zijn tijd toont en ons nauwkeurig schetst wàt deze denker aan zijne omgeving gebracht en ontleend heeft; wij zien dus tegelijk met de beschrijving van het leven en werken van den humanist, een groot stuk 16de-eeuwsche kultuurgeschiedenis voor onze oogen ontrollen. Hetgeen in de eerste plaats treft, is de tweeslachtigheid van B.'s wetenschappelijke houding. Dezelfde man die, als voorlooper van een Claude Bernard, leert dat de kennis der natuur op proefnemingen en ervaring moet berusten, en dat lichtgeloovigheid de vijandin van alle wetenschap is, verkondigt op zijn beurt de meest kinderachtige theorieën: eb en vloed heeft God tot gemak van het menschdom ingesteld; de scheepvaart wordt er door geregeld, de aarde van vuil gereinigd, de vischvangst is er mee gebaat; de natuur heeft het mannelijk gelaat met een baard versierd, om het eerbiedwaardiger te maken en om het sexeverschil aan te toonen (124)! B. verdedigt het moderne standpunt, dat elke wetenschap haar eigen domein en methode heeft („men disputeert anders over deze of gene zaak als logicus en weer anders als physicus.. de physicus neemt aan dat atomen ondeelbare lichamen zijn, hetgeen een ondragelijke dwaling is in de oogen der mathematici die bewijzen dat het kleinst mogelijke lichaam in het oneindige deelbaar is" (122); maar in hetzelfde boek waar hij dit heeft neergeschreven, haspelt hij met middeleeuwsche onbewustheid, de meest verschillende takken van wetenschap door elkander. Nu eens betuigt hij, hoe onwaarschijnlijk het is, dat er verband zou bestaan tusschen den loop der planeten en het lot der menschen, dan weer toont hij de grootste waarde te hechten aan sterrenwichelarij. Met nadruk wijst hij er op dat, waar de wetenschap te kort schiet, wij eerlijk onze onkunde moeten erkennen, nochtans rust hij niet voor hij antwoord weet op alle problemen en wanneer het verstand niet toereikend is, laat hij den vrijen teugel aan de meest wilde fantaisie. Godsdienst en wetenschap hebben voor hem geen afgebakend terrein. Op theologisch gebied vinden wij dezelfde tweeslachtigheid terug: hij onderwerpt de dogma's aan een bijna Voltairiaansche kritiek en een oogenblik later verklaart hij den bijbel zonder voorbehoud te aanvaarden. Met bewonderenswaardige nauwgezetheid heeft de heer Ch. de bronnen nagespoord waarvan onze 16de-eeuwer zich voor zijn *République* bediend heeft: Plato, Aristoteles, Cicero, Thomas Aquinus, Morus, Machiavelli vooral, Calvijn, l'Hôpital e. a.; in een 80-tal pagina's schetst hij hun indirect aandeel in de samenstelling van B.'s lijvig geschrift.

Het was voorwaar geen makkelijke taak om een kritisch overzicht van dat onsamenhangende werk te geven en B.'s politieke denkbeelden systematisch te schiften. In de Republiek vindt men alle mogelijke problemen behandeld, die betrekking hebben op de staatsinrichting, de verhoudingen in het familieleven, de ouderlijke macht, de slavernij, het koningschap in zijne verschillende vormen, de oorzaken van den bloei en het verval van een staat, de defensievraagstukken, het tractaatrecht, de mogelijkheid om de wetten in overeenstemming te brengen met de geaardheid van een volk, enz. Volgens den heer Ch. komt aan B. de eer toe, de eerste in Frankrijk te zijn geweest die van een politiek geschrift iets anders en algemeeners wist te maken dan een loutere handleiding van de rechten en plichten der vorsten; evenals Aristoteles heeft hij zich beziggehouden met de bestudeering van de gehéèle staatsinrichting. Een andere verdienste is de ruimheid van zijn blik; hij put zijne argumenten niet uitsluitend uit het verleden zijner natie en uit de grijze oudheid, zooals zijne voorgangers, maar hij maakt vergelijkende studies van de geschiedenis van alle tijdperken en alle landen. De klassieke schrijvers worden in vele opzichten door hem bewonderd, maar hij draagt ze niet de blinde vereering toe die de meeste humanisten kenmerkt. Zooals reeds Baudrillart, een zijner beste biografen, heeft opgemerkt, vindt men in zijn boek een mengelmoes van Romeinsch recht en bijbelsche beginselen; de idealen van een magistraat uit het oude Rome en van een overtuigd calvinist zijn er harmonisch vereenigd. Calvinistisch is zijn standpunt dat de eerste plicht van den vorst is, God te kennen en te doen kennen. In B.'s oogen is het geloof begin en einddoel van alle menschelijk streven. Modern zijn zijne ideeën over godsdienst-verdraagzaamheid; slavernij is hem een gruwel; onderdrukking kweekt eene klasse van gevaarlijke lieden, *désespérés*, die bij eventueele woelingen niets te verliezen en alles te winnen hebben, zelfs den dood (309). In het algemeen is hij voor een gematigde vrijheid. Hij is tegenstander van de idee der volkssouvereiniteit, die in zijn tijd, vooral onder de Hugenoten, zoo sterk veld won, maar toch oordeelt hij dat aan het absolute koningschap enkele grenzen gesteld moeten worden. Wat het familieleven betreft, kent hij aan den huisvader een streng gezag toe over vrouw en kind; zij zijn hun heer en meester onbepaalde gehoorzaamheid schuldig. Protestantsch is zijn opvatting dat echtscheiding gewettigd is, want het is onrechtvaardig en dwaas twee vijanden te dwingen samen te leven en zoodoende werkt men een moord in de hand! (308). De vrouw acht hij zeer minderwaardig: „C'est pourquoi le serpent la mord de préférence. Dieu l'a permis parce qu'elle est de moindre conséquence et moins excellente.... Il y a ordinairement plus de filles que de mâles, sans doute parce que nature produit des choses qui sont plus parfaites moins que d'autres". (307) Zijn staatkundige beginselen zijn over het algemeen behoudend; hij is een getrouw aanhanger van de machtige partij der Politieken. In principe (niet steeds in praktijk) wars van alle utopieën en uit de lucht gegrepen opvattingen, beschouwt hij de staatsinstellingen zooals ze nu eenmaal zijn, zonder zich a priori af te vragen of ze gerechtmatigd zijn; hij bestudeert grondig hun oorsprong en doel, daarna pas tracht hij ze te verbeteren. Verre van bij de minste aanleiding de wetten

Digitized by Google

te willen veranderen, acht hij het noodzakelijk ze zooveel mogelijk te eerbiedigen. Vóór alles is hij man van de praktijk, een organisator, afkeerig van zuiver speculatieve problemen. Geschiedenis is voor hem een uitgebreid veld van feiten, een onschatbaar arsenaal van ervaringen. Als een modern geleerde, hoewel met minder kritischen blik, staaft hij zijn beweringen met documenten: hij snuffelt in archieven, bestudeert registers, jaarboeken, verordeningen, belastingstelsels, steeds er op uit het oude zoo noodig te wijzigen, doch niet te verdringen. Tal van oorspronkelijke en vruchtbare denkbeelden heeft de heer Ch. uit het omvangrijk werk weten op te diepen, belangwekkend voor ieder die zich interesseert voor den ontwikkelingsgang der politieke en staathuishoudkundige wetenschappen in Frankrijk. Een der merkwaardigste gedeelten in *La République* is zeer zeker het Vde Boek, waar B. zijn theorie der klimaten verkondigt. Men vindt er, in een nog eenigszins kinderachtigen vorm, de stellingen waarop in latere eeuwen een Montesquieu en een Taine hun stempel zullen drukken. „Or tout ainsi", lezen wij daar „que nous voyons en toutes sortes d'animaux une variété bien grande, et en chacune espèce quelques différences notables pour la diversité des régions, aussi pouvons-nous dire qu'il y a presque autant de variété au naturel des hommes qu'il y a de pays, voire en mêmes climats, et se trouve que le peuple oriental est fort différent de l'occidental et en même latitude et distance de l'équateur, le peuple du septentrion est différent du méridional. Et qui plus est, en même climat, latitude et longitude et sous même degré, on aperçoit la différence du lieu montueux à la plaine" . . . Deze gedachte wordt door B. zorgvuldig uitgewerkt: hij kenschetst het verschil in uiterlijke en innerlijke geaardheid der volken van het Noorden, het Zuiden en de gematigde regionen en begeeft zich in vergelijkende studies, waar echter, bij gebrek aan feitenkennis, de fantaisie den hoofdrol speelt. Zoo schrijft hij, met veel ernst, dat de bewoners van het noorden overdag een zwak gezicht hebben, doch 's nachts helder zien, en dat, naar hij vernam, de Zweedsche gezant Pruinski koeienhaar en uilenoogen had! (120) Karakteristiek is zijne vergelijking tusschen het Fransche en Duitsche temperament en het is jammer dat de heer Ch. haar stilzwijgend voorbij is gegaan. „Chacun de ces trois peuples (Mériodional, Septentrional et Métoyen) au gouvernement de la République use de ce qu'il a le plus à commandement: le peuple de Septentrion par force, le peuple Moyen par justice, le Méridional par religion. Le magistrat, dit Tacite, ne commande rien en Allemagne qu'il n'ait l'épée au poing . . . Aussi voyons nous que les combats sont venus des peuples de septentrion, . . . Et encore à présent en Allemagne on fait grand état du droit des reîtres, qui n'est divin, ni humain, ni canonique, ains c'est le plus fort qui veut qu'on fasse ce qu'il commande. Les peuples Moyens, qui sont plus raisonnables et moins forts, ont recours à la raison, aux juges, aux procès. . . ce n'est pas d'aujourd'hui que la France est pleine de procès et quelques lois et ordonnances qu'on fasse pour les ôter, le naturel du peuple y retournera toujours. . ." Een grondige kennis van de mentaliteit der verschillende volken is dus noodig, wil men ze met rechtvaardigheid regeeren: wetten die voor Zuiderlingen doelmatig zijn, zouden, indien zij in het Noorden werden toegepast, tot de grootste wantoestanden kunnen leiden. De zeden en gewoonten der verschillende landen hebben hun natuurlijke reden van bestaan en diepe wortelen; zij zijn het resultaat van de geaardheid der volkeren. Dus moet men een of ander gebruik nooit laken om het feit alléén, dat het van het onze verschilt; het komt er op aan om te begrijpen en niet om te veroordeelen. Het is dwaasheid een volk nieuwe wetten met geweld op te dringen: groote veranderingen kunnen slechts geleidelijk geschieden en om een land goed te regeeren moet men de traditie eerbiedigen.

In eene uitgebreide historische en kritische studie als die van den heer Ch., hadden wij gaarne wat meer plaats ingeruimd gezien aan de bespreking van B.'s intellectueele nalatenschap. Van dit belangrijk onderwerp heeft de schrijver zich met enkele, zeer onvolledige aanwijzingen afgemaakt. Zoo doet hij het bijv. vóórkomen, alsof Charron zich alleen in een hoofdstuk over opvoeding door B. heeft laten inspireeren (505). In werkelijkheid is zijn schuld veel grooter, te weten: de heele klimaten-theorie, die Charron in zijn *Sagesse* heeft overgenomen en bijna alle stellingen over het gezinsleven, de slavernij, de verschillende regeeringsvormen en het absolute koningschap. Bovendien vindt men B.'s lijvig *Theatrum naturae* bijna geheel in Charron's geschriften verwerkt. Wanneer wij in de bibliographie, die de heer Chauviré achterin zijn boek geplaatst heeft, zien dat van *La République* in den loop der 17de eeuw slechts vier nieuwe uitgaven het licht zagen, schijnt het alsof zijne denkbeelden weinig verspreid werden, maar als wij bedenken dat Charron's S a g e s s e er in diezelfde tijdruimte minstens 39 beleefde en men in dat werk al B.'s belangrijkste theorieën overgenomen vindt, zal men er anders over oordeelen.

Een bezwaar tegen het geheele werk is de breedsprakigheid van den schrijver en de verwardheid van het door hem gevolgde plan. Het maakt den indruk, alsof de heer Ch. wat àl te veel te gast is gegaan bij de langdradige schrifturen der Renaissance-mannen en dit niet zonder invloed op zijn stijl gebleven is. Het boek zou zeker aantrekkelijker zijn, wanneer de indeelingen wat minder gekunsteld waren en de samensteller niet voortdurend zoo zwaarwichtig de door hem gevolgde methode uiteenzette en aanprees. Eenigszins overbodig lijkt het ons tevens, dat hij herhaaldelijk met B. in discussie treedt, om met zijn 20ste-eeuwsche verlichting den Renaissance-man te bestrijden, of hem goedkeurend op den schouder te kloppen. Zoo maakt het een vrij bespottelijken indruk dat de schrijver — na de klimaten-theorie uitvoerig behandeld te hebben — het noodzakelijk acht er, p. 357, in een noot op te wijzen, dat men niet àlles wat B. hieromtrent zegt, zonder voorbehoud moet aanvaarden, zooals o. a. diens bewering dat de conflicten, die het oude Rome verdeelden, zich duidelijk verklaren door het verschil in geaardheid tusschen de dal- en de hellingbewoners der op zeven heuvelen gebouwde wereldstad!

Leiden. C. S e r r u r i e r.

F. Schwenn, Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. von R. Wünsch u. L. Deubner XV. Bd. 3 Hft). Giessen, Töpelmann. 1915. (Pr. M. 7).

Na het „Inhaltsverzeichnis" p. V vlg., het „Vorwort", p. VII, en de „Einleitung" p. 1—17, behandelt het

Digitized by Google

eerste gedeelte „Die Menschenopfer bei den Griechen", d. w. z. na een „Vorbemerkung" p. 18 vlg. in kap. I „Die in historischer Zeit vollzogenen Menschenopfer" p. 20—81, in kpt. II „Angebliche Menschenopfer" p. 81—103, in kpt. III „Die Geschichte des Brauches in Griechenland" p. 104—121 en in kpt. IV „Die Sagen" p. 121—139. Het tweede gedeelte behandelt „Die Menschenopfer bei den Römern", en wel, na een „Vorbemerkung" p. 140 vlg. in kpt. I „Menschenopfer im römischen Heere" p. 141—168, in kpt. II „Andere altrömische Menschenopfer" p. 168—181, in kpt. III „Stellvertretung im Menschenopfer" p. 181—185 en in kpt. IV „Opposition gegen das Menschenopfer" p. 185—196. Een „Register" p. 197—202 besluit het werk.

F. Schwenn betoogt, dat bij de Grieken het menschenoffer, waarvan de geschiedenis slechts enkele gevallen vermeldt, in voorhistorischen tijd van grootere beteekenis moet zijn geweest, p. 19, dat het bovenal gebruikelijk was, „zu einer besonders wirksamen Kommunion mit der Gottheit, zur Beseitigung von Tabus, zur Ehre für verstorbene Häuptlinge", p. 104, en niet als „ausländischer Import" is te beschouwen p. 112. Bij de Romeinen was het menschenoffer eveneens een inheemsch, echter nog in historischen tijd voorkomend gebruik, p. 164 vlg., en wel inzonderheid voor oorlogsdoeleinden, o. a. „zur Tabuierung der Feinde" p. 141 ff.; de afschaffing ervan werd bespoedigd door den invloed der Grieksche religieusiteit en ook wel der Grieksche wijsbegeerte p. 185 vlg.

Over 't algemeen genomen zal men zich met de opvattingen van den auteur best kunnen vereenigen. Zoo heeft hij, om een en ander te releveeren, terecht de vraag, of zich in de Myceensche graven sporen van menschenoffers vinden, ontkennend beantwoord, p. 60 vlg. en veronderstelt hij, niet zonder reden, dat het bericht bij Plutarchus, Themist. 13 aangaande een menschenoffer door de Grieken vóór den slag bij Salamis gebracht, meer dan een bloot verzinsel is, p. 75 vlg. Dat echter de Grieken en Romeinen om de vrijwillige afschaffing van het menschenoffer, zooals het ten hunnent gebruikelijk was, zulk een uitbundigen lof zouden verdienen, als de auteur hun p. 196 toezwaait, verklaren wij niet te kunnen inzien.

De voortreffelijke studie van F. Schwenn zou er nog bij gewonnen hebben, indien hij de aangehaalde passages ook in vertaling had gegeven.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

H. C. H. Moquette, De Vrouw. I, Huiselijk leven. (Ned. Kultuur - geschiedk. monographieën II). Amsterdam, Meulenhoff. 1915. (Pr. *f* 1.75, geb. *f* 2.25).

Dr. Moquette heeft in „De Vrouw" geen gemakkelijk onderwerp voor hare cultuurhistorische monographie te bewerken gehad. Immers het is niet voor iedereen weggelegd dit gegeven, waarover men boekdeelen zou kunnen volschrijven, in betrekkelijk klein bestek duidelijk te behandelen en, door het excerpeeren van *alle* beschikbare bronnen, al wat ter zake kan dienen op zóó juiste wijze te pas te brengen, dat den lezer een volkomen gaaf en getrouw beeld voor oogen wordt gesteld.

De omvang van de stof maakte het noodzakelijk haar in twee deeltjes van bovengenoemde reeks te verwerken. Niettemin is het onderwerp niet voltooid. In de voorrede heeft de schrijfster er ons op voorbereid, dat in deze studie de Nederlandsche vrouw slechts over een duizendjarig tijdvak (± 800—1800) zal worden geschilderd. Hare overweging: „dat na de tentoonstelling De Vrouw 1813—1913 van de 19de eeuw waarschijnlijk weinig nieuws meer kon meegedeeld worden, terwijl deze eeuw juist door de groote verandering in het leven der vrouw een in verhouding te groote plaats zou moeten innemen in dit werk", is echter van te persoonlijken aard, dan dat men het hiermede in alle opzichten eens behoeft te zijn.

Het „Huiselijk leven", dat het eerste deel van dit werk vormt, bevat vier hoofdstukken: Het kind, Onderwijs en ontwikkeling, Van vrijen en trouwen, Het huwelijksleven.

In het eerste hoofdstuk worden o. m. de gebruiken en plechtigheden besproken, die bij geboorte, doop en kinderbegrafenissen in zwang waren. Ook het kinderspel heeft hier een — weliswaar bescheiden — plaats gevonden. Dat er bij dit alles ongeveer evenveel van knapen als van meisjes wordt verteld, is waarschijnlijk geschied om de tegenstelling scherper te doen uitkomen. Van inzicht getuigt hier en elders een juiste schatting van oudere poëzie, welke steeds moet worden beschouwd in het licht van haar eigen tijd.

In het tweede hoofdstuk bespreekt de schrijfster het onderwijs in school en klooster, de coëducatie, het verblijf in kostscholen ter voltooiing van de opvoeding, den aanleg der vrouw voor verschillende takken van wetenschap en kunst en hare praestaties in dezen. Hier zouden, dunkt mij, de wonderkinderen, die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwamen, beter op hun plaats zijn geweest. Doch hoe uitstekend zou hier een korte beschouwing over de langzamerhand in de 19de eeuw zoo gewijzigde begrippen omtrent de opvoeding van het meisje hebben gepast. Welk een aardige bladzijde had de schrijfster kunnen wijden aan de wisselwerking, die er geleidelijk tusschen oorspronkelijk uitsluitend mannelijke- en uitsluitend vrouwelijke beroepen is ontstaan! Het is inderdaad jammer, dat in dit boek *over* de vrouw de laatste phase, van hare geestelijke ontwikkeling vooral, ontbreekt.

Zonder in de fout te vervallen het eigen geslacht steeds te willen vrijpleiten, heeft de schrijfster het derde hoofdstuk, dat spreekt van liefde, vrijage en huwelijk, behandeld. Moge zij zich daarbij een enkele maal aan kleine onhandigheden hebben schuldig gemaakt, men bedenke hoe moeilijk het is hier veel, en toch niet *te* veel, te zeggen.

In het vierde hoofdstuk wordt de vrouw als echtgenoote, huishoudster en moeder geschilderd. Het wil mij voorkomen, dat de hier behandelde zorg voor keuken en huishouding (het geliefkoosde spelletje reeds van kleine meisjes) in het tweede hoofdstuk had thuis behoord: dergelijke echt vrouwelijke bezigheden toch mogen volstrekt niet uitsluitend tot de taak der *gehuwde* worden gerekend. — De wijze waarop in dit hoofdstuk de dienstboden-kwestie wordt besproken, doet ons zien dat er ook in dit opzicht niets nieuws onder de zon is, al wordt deze plaag niet opgesomd onder de factoren, die vroeger zoowel als thans den huiselijken vrede konden bedreigen.

Ten slotte een algemeene opmerking. Het „Huiselijk leven" wijst door zijne geheele bewerking erop, dat het

Digitized by Google

niet in de eerste plaats voor zuiver wetenschappelijken is bedoeld. Als zoodanig nu geeft het wel eens òf te weinig òf te veel. Waar er b.v. over een pillegift à ƒ 3.— ten tijde van Karel V wordt gesproken, ontbreekt de nadere aanduiding, of onder dit bedrag de huidigedan wel de toenmalige waarde moet worden verstaan. Aan den anderen kant ware het geval Onno Zwier van Haren, als voorbeeld van de zedeloosheid der tijden, beter verzwegen. Zooals het er staat zegt het den leek òf niets òf een traditioneele onjuistheid, en voor uitlegging leent het zich niet.

Op zich zelf echter heeft het boek van Dr. Moquette zijn verdienste, omdat het over een onderwerp, dat tot dusverre slechts in onderafdeelingen is behandeld, de *eerste samenhangende beschouwing* geeft, al doet men er wèl aan, de reeds bestaande studiën over ieder dezer onderafdeelingen en vooral ook de werken van Schotel („Maatschappelijk leven" en „Oud-Hollandsch huisgezin") *naast* de studie van Dr. Moquette te gebruiken.

Het boek is prettig gedrukt en de illustraties zijn keurig, alleen sluit het *opplakken* daarvan het gevaar in van kreuken, van de plaats geraken of zelfs verloren gaan.

Amsterdam. B. M. van der Stempel.

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

Dr. chem. et med. H. J. Hamburger, Herziening van ons voorbereidend Hooger Onderwijs. Een middel om daarvoor den weg te effenen. Groningen, den Haag, Wolters. 1917. (Pr. ƒ 0 25).

Bij het doorlezen van deze 31 pag. beslaande brochure kan twijfel opkomen of het *Museum* wel de plaats is om haar aan te kondigen. Immers wel raakt zij de voorbereiding tot voortgezette hogere studie, en dus de geestelike spankracht en steunkracht van ons volk in haar meest vitale delen, maar de in deze brochure behandelde onderwerpen zijn toch van andere aard dan die, welke gewoonlik hier ter plaatse besproken worden.

Ook wanneer men sympathie gevoelt voor de door Prof. Hamburger verdedigde herziening van ons voorbereidend hoger onderwijs, ook wanneer men hoopt het aangewezen middel tot werkelikheid te zien worden, doen zich toch allerlei vragen voor, waarvan men uitvoeriger uiteenzetting zou wensen, allerlei gedachten, die men zou willen bestrijden of adstrueren, uitvoeriger dan plaats en ruimte in dit tijdschrift toelaten.

Nog zijn de gedachten over dit onderwerp in ons land niet klaar genoeg geworden, nog wekt de gelijkstelling van de Gymnasiale en de H. B. S. opleiding — want daarover gaat het — allerlei gevoeligheden op.

De binnentitel immers van deze brochure is : *Wettelijke gelijkstelling in Nederland en in de Kolonien van klassieke en niet-klassieke opleiding als voorbereiding tot de Universitaire studien.*

In de Inleiding wordt de Nationale Vereniging tot bereiking van dat doel bij het publiek ingeleid. Het tweede hoofdstuk zet uiteen waarom de Ver. werd opgericht en bepleit haar recht van bestaan. Ook naast en ter verdediging van het bekende voorstel Limburg c. s. is het noodig, dat er een Ver. bestaat, die verder gaat dan de strekking van dat voorstel (p. 13), te meer omdat het denkbeeld van gelijkstelling van beide vooropleidingen voor *alle fakulteiten* niet nieuw is (p. 14, 15).

Het belangrijkst is het derde Hoofdstuk : „Bezwaren tegen de vereeniging aangevoerd." De kern van deze bezwaren is de vraag of de Ver. *niet te idealisties is en te ver gaat, wanneer zij het jus promovendi en voor Gymnasium en voor H. B. S. voor alle fakulteiten vraagt.*

In de eerste plaats antwoordt Schr. hierop, dat van te groot idealisme en te ver gaan geen sprake kan zijn wanneer de kwestie niet iets is, dat op opportuniteitsgronden of gronden van redelijkheid verdedigd moet worden, maar wanneer men een groot beginsel tracht erkend te krijgen. En in de tweede plaats — en dit is m. i. het sympathiekste gedeelte van de brochure — bestrijdt Schr. de angstige zielen en hun ietwat benepen vragen met een weldoend optimisme, dat hem en velen met hem gerust de vragen onder de ogen doet zien hoe de aanstaande studenten de nodige kennis zullen erlangen, die de school hun niet geeft en de universiteit van hen eisen zal, en of de gymnasia niet ontvolkt zullen worden (p. 20—22).

Een belangrijke vraag, door de bedoelde Ver. voorlopig altans ter zijde gelaten, is de vraag of het *zes*jarige Gymnasium niet achterstaat bij de *vijf*jarige H. B. S. en of aangestuurd moet worden op een zesde H. B. S. klasse of een vijfjarig Gymnasium met vrije zesde klasse.

Maar terecht is dit naast de beginselkwestie een kwestie van later beleid.

In een slotwoord wijst Schr. er op, dat de urgentie van herziening steeds sterker wordt gevoeld en dat het Lyceum-ontwerp niet veel kans biedt om die herziening in algemeen gewenste vorm te brengen. Daarom bepleit Schr. het krachtig steunen van de Ver. om het beginsel te doen doordringen opdat het voorstel Limburg c. s. [1]) daarin steun vinden kan bij de openbare behandeling.

Al moesten beschouwingen over allerlei behandelde vragen ter zijde gelaten worden, het zij ondergetekende geoorloofd hier uit te spreken, dat men grote vragen langs grote lijnen moet zien en niet meten met benepen angst, en dat bij de ontwikkelingsgang, die Gymnasium en H. B. S. ten onzent hebben gehad, men met durf en optimisties vertrouwen moet besluiten, niet tot een verbinding van beide in een tweeslachtig Lyceum, maar tot algehele gelijkstelling van klassieke en nietklassieke opleiding, niet omdat zij gelijk zijn, maar omdat zij — indien beide goed zijn — geestelik gelijkwaardig kunnen zijn.

Χρηστὰ δ'εἴη παντὸς εἵνεκα.

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

J. E. van Buuren, Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. Groningen. Wolters. 1915. (Pr. geb. ƒ 2.25).

Dez., Om te verwerken. Vragen en opgaven bij het Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. Groningen, Wolters 1916. (Pr. ƒ 0.90).

Zoolang reeds liggen deze boeken op mijn schrijftafel, dat ik bijna schroom de jaartallen, die den tijd van verschijnen aanduiden, hierboven af te drukken. Dat ik de aankondiging veel te lang deed wachten, komt niet, omdat het boek geen aankondiging zou verdienen.

[1]) Deze aankondiging werd geruimen tijd vóór de behandeling van het voorstel Limburg c. s. geschreven.

Digitized by Google

Eerder is het omgekeerde het geval: terwijl men zoovaak in nieuw verschijnende leerboeken met zekerheid kan aangeven, welk boek, zij het ook niet bewust, den schrijver als voorbeeld heeft gediend: terwijl men soms den geheelen gedachtengang, soms zelfs de woordenkeus gevolgd ziet, is hier een boek geleverd, dat in vele opzichten oorspronkelijk wil zijn. Het gevolg hiervan is, dat we hier op zeer vele plaatsen tot tegenspraak worden geprikkeld, maar ook, dat het boek frisch is gebleven, wat voor een schoolboek een niet gering voordeel is.

Het boek wijkt op twee punten vooral af van de bestaande. In de eerste plaats wordt hier het denkbeeld van Mr. S. Muller, om de geschiedenis van het Sticht tot uitgangspunt van het geschiedverhaal te maken, in de uiterste consequentie is doorgevoerd. In de plaats van de Florissen en Dirken, die we al kwijt meenden te zijn, vinden wij hier nu een Balderik, een Koenraad, een Herman van Hoorn en een Godfried van Rhenen; een Jan van Diest, een Jan van Arkel, een Arnold van Hoorn en een Frederik van Blankenheim nemen de plaats in, die we gewoon zijn door de Henegouwers en de Beieren te zien vervullen.

Nieuw is de toepassing van de denkbeelden van Mr. Muller natuurlijk niet, maar waar schrijver dezes b. v. reeds in de elfde eeuw Utrecht loslaat en reeds dan meer het gewicht op Holland legt, wordt hier de overgang pas gelegd in den tijd der Bourgondiërs. Of dit, voor de school vooral, een verbetering zal zijn, zou de practijk moeten leeren: voor de leerlingen, die wij in de laagste klassen onzer Hoogere Burgerscholen de kennis onzer geschiedenis moeten bijbrengen, lijkt deze wijze van behandeling beslist te moeilijk.

Een tweede punt van verschil met andere boeken is het Calvinistisch karakter van het boek. Overal wordt het godsdienstige element sterk op den voorgrond geplaatst en dat de sympathie van den schrijver daarbij op de zijde van het Calvinisme en van de Oranjes is, verbergt hij nergens.

Het is natuurlijk een gemakkelijke taak om in een boek, dat overal de gebaande wegen verlaat en oorspronkelijk wil zijn, een aantal plaatsen en beweringen bijeen te brengen, die bestrijding uitlokken. Zoo kan het den schrijver toch geen ernst zijn met de bewering, dat bij uitvoering van de plannen van Usselincx „een groot deel van Amerika's blanke bevolking van Nederlandschen stam en taal zou zijn geweest" (bl. 129). Evenmin zou de schrijver kunnen bewijzen, dat de uitzending der vloot van De Oquendo bedoelde ons van de zeezijde te bestoken. Dat Prins Willem II aan het hoofd der bezending was geplaatst, lijkt mij niet correct: op het beleidvolle van zijn optreden valt ook nog al het een en ander af te dingen. Dat de Schutterijen in den Patriottentijd „meestal door Oranje-gezinde officieren werden aangevoerd" (bladz. 194), was nieuw voor mij. Zoo zouden er meer aanmerkingen te maken zijn, die evenwel een verkeerden indruk van het boek zouden geven, zoodat ik het hierbij wil laten.

Onder den tweeden titel verscheen een boekje, dat ook voor schoolgebruik bestemd schijnt en bestemd is om de leerlingen bij het verwerken der leerstof diensten te bewijzen. Het bevat eenige honderden vragen, geordend naar de hoofdstukken van het Leerboek. In hoever een dergelijke methode, voor zelfstudie niet ongeschikt, ook voor schoolgebruik bruikbaar zal blijken, zou eens de practijk moeten beslissen: mij persoonlijk zou een dergelijk leermiddel wel geschikt lijken om parate kennis aan te brengen, maar voor ontwikkelend onderwijs lijkt het mij niet aanbevelenswaard.

Amsterdam. M. G. de Boer.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXV, 2-3: J. A. N. Knuttel, Hadewijch—Bloemaerdinne. — J. J. A. A. Frantzen, Maerlant's Martijn (met naschr.). — H. Kern, *Waard.* — Dez., *Waard, waardig.* — G. S. Overdiep, Over den syntakt. en rhythmischen vorm der zinnen met aanloop in *Ferguut, Moriaen* en *Walewein.* — J. W. Muller, *Amoureusje* in Bredero's *Stommen Ridder.* — F. Reitsma, De oorsprong van Luykens „Jezus en de Ziel." — P. H. de Keyser, Een onbekend gedicht van Jac. van Zevecote. — M. E. Kronenberg, Nog eens mnl. *tentenel-tinterneel.* — Kleine Meded.

4: A. G. van Hamel, Een episode van den *Torec.* — E. T. Kuiper, Nieuwe fragmenten van de *Karel ende Elegast.* — D. C. Hesseling, Africana, I—II. — J. Prinsen J.L.z., Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout, V. — R. v. d. Meulen, Mnl. *tentenel-tinterneel.* — Kleine Meded.

N. Taalgids, X, 6: A. Kluyver, Een nieuw werk van Prof. Lecoutere. — S M. Noach, Nieuwe bijdragen tot de kennis v. h. Joods in Nederland. — Z. Stokvis, Opmerkingen over de klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — A. S. Bijl, Opmerkingen over de klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — Kroniek en kritiek. — Uit de tijdschr.

XI, 1: C. G. N. de Vooys, Pontus de Heuiter. — J. Schrijnen, Klemtoonverschuiving in plaatsnamen. — J. Koopmans, Philibert van Borsselen's „Den Binckhorst". — E. G. Courrech Staal, Matth. Claudius in Nederl., I. — M. H. v. d. Ven, Een eigenaardig gebruik van het lidw. „de" in het Brab. — Kroniek en kritiek. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

2: J. v. d. Elst, De eenheid van handeling. Proeve v. grafiese analyse. — E. G. Courrech Staal, Matth. Claudius in Nederl., II (slot). — M. Schönfeld, Verspreken. — M. H. v. d. Ven, Nog iets over het Brab. *de.* — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

3: W. H. Staverman, De romans van twee hystericae. — J. A. vor der Hake, Kwasi-eenvoud in taal. — D. Haagman, Mignon. — J. Heeren, Pontus de Heuiter. — Kroniek en kritiek. — Bladvullingen. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl. XXVIII, 3: E. Ekwall, Ae. *botl, bold, boðl* in engl. ortsnamen. — E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten.

Studiën, LXXXVII, Mei: A. J. M. Mulder, De Duikboot, I. — M. v. Steen, Mokka en de Pelgrimstocht, I. — J. P. v. Kasteren, Nog een woord over het Marcusslot. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, V. — A. J. Wessels, Gustave Lanson. — Is. Vogels, De vrijzinnige geleerden moeten gaan getuigen voor het Vaticaansch Concilie. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

a. d. XVI kal. Maias in conventu Ordinis Literarii Academiae Regiae Disciplinarum Nederlandicae relatum est de XXIX carminibus quae Amstelodamum missa erant ut de praemio certarent. Horum aureo praemio dignum iudicatum est carmen inscriptum: *Sepulcrum Ioannis Pascoli* cuius auctor apparuit

FRANCISCUS SOFIA ALESSIO RADICENENSIS.

Praeterea prelo dabuntur decem carmina praestantissima, si poetae ANTE KALENDAS IUNIAS veniam dederint scidulas aperiendi, idque hoc ordine: *Dies anno redeunte festus*; *ignorati luctus*; *vivax patriae memoria*; *nox natalicia*; *de arundine sacharigena*; *Caecilia*; *Harlemi Campus*; *reliquiae*; *Fanum Iovis*; *ultimi Virgilii dies.*

K. KUIPER,
Ord. lit. Acad. Reg. h. t. ab actis.

Amstelodami, a. d. XV Kal. Maias 1917.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

SYNONYME, HOMONYME REDENSARTEN ETC.

der deutsch-niederländischen Sprache,

von Dr. L. WIRTH.

TWEEDE DRUK. **Prijs, geb. f 3,90.**

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zooeven verscheen:

ARNOBIANA

SCRIPSIT

C. BRAKMAN J.F.

Prijs f 1.50.

Uitgave N.V. Boekh. en Drukkerij v.h. E. J. BRILL.

Verschenen is het Tijdschrift:

Nouvelles de Hollande
Holländische Nachrichten
Holland News

Orgaan van den „Nederlandsche Anti-Oorlog-Raad"

Verschijnt den 5en en den 20en van iedere maand.

Dit Tijdschrift bevat:
a. de officieele nota's en verklaringen van de verschillende Regeeringen, voor zoover deze betrekking hebben op den toekomstigen Vrede.
b. de beraadslagingen in de Parlementen der verschillende landen over de mogelijkheid en de grondslagen van den toekomstigen Vrede.
c. de uitspraken van vooraanstaande personen en belangrijke organisaties met betrekking tot den Vrede.
Alle stukken worden opgenomen in de oorspronkelijke taal, indien deze Fransch, Duitsch of Engelsch is; in alle andere gevallen worden de artikelen in een van deze drie talen vertaald opgenomen.

Abonnement per jaar (24 afleveringen, elk van ± 48 pagina's) **f 12.—**, per halfjaar **f 6.—**. Losse nummers **f 0.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te LEIDEN.

Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden:

DE ZELFSTANDIGHEID DER ZIEL.

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan het Seminarium der Remonstrantsche Broederschap te Leiden op 25 April 1917

door

Dr. G. J. HEERING.

Prijs f 0.60.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50**, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zoo juist verschenen:

HOMERI CARMINA
ODYSSEA.

I–XIII.

Cum notis criticis, commentariis exegeticis, indicibus ad utrumque epos pertinentibus.

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Litt. hum. Dr. in Academia Lugduno Batavo antehac prof. ord.

Prijs f 6.75.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **N°. 10.** **Juli 1917.**

Wecklein, Homer, Odyssee, I, 1 (Valeton).
De Wilamowitz-Moellendorff, Aeschyli tragoediae, ed. minor (K. Kuiper).
Geffcken, Griechische Epigramme (Groeneboom).
Meyer, Griechische Texte aus Ägypten (Hesseling).
Lunderstedt, De C. Maecenatis Fragmentis (Bierma).
Walleser, Prajñā-Pāramitā (Faddegon).
Chauviré, Colloque de Jean Bodin Des secrets cachez des choses sublimes (Serrurier).
Dove, Stud. z. Vorgeschichte d. deutschen Volksnamens (Schönfeld).
Sneller, Walcheren in de vijftiende eeuw (v. Brakel).
Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland, I (v. Slee)
Schoolboeken:
Ravensteyn, Oefeningen in de Vereenvoudigde Spelling (B. M. Noach).
Kooperberg, Taaloefeningen b. d. Nederl. Spraakkunst (B. M. Noach).
Ahn en Moret, Herhalingszinnen b. d. Fransche Spraakkunst.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Homer, Odyssee, mit einer Uebersicht der handschriftlichen Lesarten und mit erklärenden Anmerkungen, herausgegeben von **N. Wecklein;** Erster Teil: Text; Erste Hälfte: Gesang 1—12. Bamberg, C. C. Buchner. 1916. (Pr. M. 8).

Van deze uitgave der Odyssee kan, zoolang de commentaar nog in 't geheel niet en de tekst met varia lectio slechts voor de helft verschenen is, niet veel gezegd worden. „Durchgehends berücksichtigt" heeft W. de eerste vijf bij v. Leeuwen en Mendes da Costa volgens de aanduiding van Ludwich opgegevene hss., benevens U door Ludwich en v. L. en M. d. C. aan de 14e eeuw toegekend, door W. vanaf α 271 aan de 13e (in α 1—270 ziet hij eene jongere hand). Van de overige hss. zijn aan de door L. en v. L. en M. d. C. als D. K. T. W. X. Z. aangeduide en aan den bekenden papyr. Oxyrh. „gute Lesarten entnommen". De beginselen waarnaar de tekst is vastgesteld heeft W. uiteengezet in de Sitzungsber. der Münch. Akad. d. Wissensch. 1908, 2 Abh. en 1915 7 Abh. Hij heeft zich hier en daar aan coniecturen gewaagd m. i. noch noodig noch, op zichzelf beschouwd, waarschijnlijk (b.v. K. 500 ἀνειρόμενοσ voor ἀμειβόμενοσ, μ 305 κοίλῳ voor γλαφυρῷ); voor het overige biedt zijne constitutie van den tekst hun die gewoon zijn aan die van v. L. en M. d. C. weinig of niets bijzonders. Op twee merkwaardige uitzonderingen na. Want ten eerste komt hij, als uit Brugmann geputte wijsheid, weer aandragen met de reeds voor eene eeuw door Spitzner gelanceerde ongerijmdheid [1]) „hiatum usu vetustissimo non interdictum fuisse" (W. zal zich dan ook wel heilig wachten de digamma te schrijven; te denken dat een dichter eerder ϝίδε ϝάστεα zou gezegd hebben dan ἴδε ἄστεα, zoo gek is hij niet); en ten tweede repeteert hij de in een onbewaakt oogenblik door Leo Meyer verzonnene en door velen nageprate pseudowet, dat de dichters door assimilatie gekomen zijn tot vormen als ὁρόω en ὁράαν. Zou W. wel eens gekeken hebben in van Leeuwens Enchiridium? Ik denk het wel, men is in Duitschland geleerd, zeer geleerd zelfs. Maar men kan er ook erg dom zijn.

¹) F. Spitzner, de versu Graecorum heroico, Lipsae 1816 p. 147.

Arnhem. Matthée Valeton.

Aeschyli tragoediae, edidit **U. de Wilamowitz-Moellendorff.** Editio minor. Berolini apud Weidmannos. 1915.

Het spreekt van zelf, dat op de groote Aechylus-uitgave van Wilamowitz eene editio minor moest volgen: de „bescheiden beurs" heeft hare onvervreemdbare rechten, en als er waarlijk menschen zijn die „hun" Aeschylus meenemen in hun reiskoffer, is zeker deze kleine met Weidmanns flinke letters gedrukte uitgave daartoe uitnemend geschikt.

Maar overigens, hoe goed ook deze editio minor is verzorgd, het verschil is niet gering: de „apparatus" met de opgave der auctores van de opgenomen emendaties is gebleven; maar de in haar wel overwogen beknoptheid zoo welsprekende verdediging van de memoria tradita is verdwenen, en zoo blijft voor iederen philoloog die niet in de eerste plaats behoeft te grijpen naar eene „editio modico aere parabilis", de groote uitgaaf de begeerlijkste.

Amsterdam. K. Kuiper.

J. Geffcken, Griechische Epigramme. (Kommentierte Griechische und Lateinische Texte, herausgegeben von J. Geffcken, 3). Heidelberg, Winter. 1916. (Pr. gecart. M. 3.60).

„Bis saltavit et placuit" las Jean Richepin op een Latijnschen grafsteen en van deze inscriptie „lapidaire et simple et glorieuse" uitgaande fantaseert hij een roerend schetsje in het genre, waarin enkele Franschen meester zijn (Contes de la Décadence Romaine). [Λοι]μόι

Digitized by Google

θανόσησ εἰμὶ [σε͂]μα Μυρ(ρ)ίνες lezen we in een verminkte Atheensche inscriptie uit de 6de eeuw v. Chr. en de simpele woorden, die uit het grijze verleden tot ons komen, ontroeren ook nu nog den modernen lezer. Die stille bekoring, die zoo vaak van het Grieksche epigram — hetzij in steen gevonden hetzij literair overgeleverd — uitgaat maakt het lezen van Geffcken's boekje tot een groot genot. De samensteller, die in zijn voorrede met recht Reitzenstein's Epigramm und Skolion en von Wilamowitz' Sappho und Simonides met eere vermeldt, heeft de epigrammen chronologisch gerangschikt van de 7de eeuw vóór tot de 5de eeuw na Chr. : het begin van het boekje is daardoor vaak weinig amusante lectuur en inscripties als [Μ]νεσιάδες κεραμεύς με καὶ Ἀνδοκίδες ἀνέθεκεν kunnen uit den aard der zaak ons heel weinig treffen. We zijn dus al heel dankbaar, zoo we op dien vermoeienden, steenachtigen weg — vermoeiend in het bijzonder door het springen van het eene dialect op het andere — zeldzame woorden als λειόλη (Rhodisch cf. Hesychius s.v. λεώλης· τελείως ἐξώλησ) tegenkomen of een Homerisch bloempje mogen plukken als in de Corinthische inscriptie uit de 6de eeuw τὺ δὲ δὸ[σ χα]ριέσ(σ)αν ἀμοιϝάν.

Maar dan begint zich langzamerhand het genre te ontwikkelen, totdat het in de 5de eeuw een zeldzame schoonheid bereikt : reeds in de 4de eeuw echter vervalt het epigram vaak tot „ausgedehntere Ruhmredigkeit", de goden raken op den achtergrond en zelfverheffing of overdreven lof van den doode komt te voorschijn, totdat ten slotte alles verloopt in afgezaagde rhetorische wendingen, dikwijls ook in een barbaarsch taaltje en nog barbaarscher metriek. Zoo zal men in de oudere inscripties niet licht lezen van „zegeteekenen, die opgericht staan in het hart der mannen", wat ons maar al te zeer doet denken aan sommige moderne poëten, die in hun vale zieltjes zuilenrijke tempels meenen gevonden te hebben.

Doch ook in die latere epigrammen vindt men veel aardigs : ik denk bijv. in het bijzonder aan de literaire als die van Leonidas op de drankzuchtige Maronis.

Op één van de bezwaren van een dergelijke bloemlezing heb ik reeds in het voorbijgaan gewezen : vermoeiend is — gevolg der chronologische volgorde — het voortdurend overgaan van het eene dialect in het oudere en eenigszins zonderling doet het ons ook aan, als we vlak nà een vrij goor epigram op een voor mannen en vrouwen gemeenschappelijk badhuis plotseling in christelijke epigrammen verzeilen. Doch dit bezwaar ligt meer aan den aard van een bloemlezing en kan men moeilijk op rekening van den samensteller zetten : een tweede bezwaar, dat ook de in dezelfde serie verschenen uitgave van Plutarchus' Tiberius en Gaius Gracchus van Ziegler en die van Hesiodus' Theogonie van Aly aankleeft, is dit, dat de bloemlezing veronderstelt, dat de gebruiker de beschikking heeft over een ruime bibliotheek : gelukkig de student, die op zijn seminarium de in ruime mate geciteerde vakliteratuur kan vinden.

Doch dit zijn kleinigheden : de hoofdzaak is, dat ieder, die het boekje doorwerkt, een aardig overzicht over de Grieksche epigrammen krijgt : het beste zou het echter zijn deze bloemlezing te gebruiken op een college, daar het verklarende woord van den meester op menige plaats voor den jongen student onontbeerlijk is. En zóó gebruikt kan Geffcken's arbeid ongetwijfeld uitstekende diensten bewijzen.

Groningen. P. Groeneboom.

Griechische Texte aus Ägypten, herausgegeben von **P. M. Meyer.** 1. Papyri des neutestamentlichen Seminars der Universität Berlin. 2. Ostraka der Sammlung Deissmann. Berlijn, Weidmann. 1916. (Pr. M. 18).

Het Seminarium voor de studie van het Nieuwe Testament, dat, onder leiding van Prof. Deissmann, een verzameling dokumenten bijeenbrengt die de tijd en de omgeving der nieuwtestamentiese schrijvers beter kan leeren kennen, is in 1912 en 1914 in het bezit gekomen van een kollektie Faijoem-papyri die tans door P. M. Meyer is uitgegeven, te zamen met een aantal ostraka aan A. Deissmann toebehorende. De papyri bevatten in de eerste plaats stukken die betrekking hebben op 't ekonomies en finantieel beheer van Egypte in de eerste eeuwen van onze jaartelling ; een paar dokumenten zijn van een vroegere periode, een enkel behoort tot de Byzantijnse tijd. De uitgever, die een goede naam heeft als kenner van de staatshuishouding der gehelleniseerde Egyptenaren, heeft deze stukken verklaard door uitvoerige en ongetwijfeld hoogst belangrijke opmerkingen ; een oordeel over dit gedeelte van zijn werk voegt mij als leek niet. Daarnaast vinden wij ook verschillende brieven, en fragmenten van brieven, van algemener strekking. Biezondere aandacht verdient een brief (n. 20) van een soldaat aan „Σελβεῖνα (op 't adres Σελβεινᾶς genoemd), ἡ ἀδελφή" ; misschien was zij zijn vrouw. Deze epistula privata is interessant door stijl en taal, maar ook rijk aan moeilik verstaanbare plaatsen. Wilcken heeft hier, gelijk in vele andere gevallen, door 't opperen van zeer scherpzinnige vermoedens veel bijgedragen tot opheldering ; Deissmann heeft bij alle dokumenten aangetekend wat, door vergelijking, de geschriften van het Nieuwe Testament kan verduideliken, naar taal en naar inhoud. De kommentaar van deze drie geleerden, de vertaling die van elk stuk gegeven wordt en de uitvoerige, systematiese indices maken het boek tot een voortreffelik hulpmiddel bij de studie der papyrologie. Sommige opmerkingen schijnen misschien overbodig (b.v. de betekenis van ναῦλον, ἐκβιβάζω, καταλαμβάνω, alle blz. 92), omdat zij ook vroeger gemaakt zijn en aan lezers van papyri niet onbekend zullen wezen, maar een te veel is hier niet gauw te duchten zo lang onze lexica nog niet voldoende het vokabularium der papyri hebben opgenomen. Woorden als ἠπητής, „kleerlapper", λιμναστής, „inspekteur van de waterstaat", χωματικόν, „dijkgeld" enz. enz. zoekt men te vergeefs in uitvoerige woordenboeken ; ook termen die bij schrijvers een enkele maal voorkomen als εὑρησιλογία (εὑρεσιλογία in onze tekst van Plutarchus) voor „uitvlucht" en λαογραφία in de zin van „hoofdgeld" (LXX), ziet men graag verklaard.

De ostraka zijn bijna alle kwitanties van belastingbiljetten. Een rijke verscheidenheid van belastingen, zoals ook de Byzantijnen kenden en door hen de Turken, treft ons daarbij. Er wordt een hoofdgeld betaald voor de badstoven, een hoofdgeld door de Joden in Alexandrië, de veren worden verpacht, verschillende gilden hebben hun belasting op te brengen, b.v. de wevers (τέλος λινύφων, „Leinweber-Gewerbelizenzsteuer"), enz. enz.

Ondanks de moeilikheden die het uitgeven en het drukken van het boek ten gevolge van de oorlog ondervond (Vorwort, blz. V), is het werk voortreffelik uitgevoerd.

Leiden. D. C. Hesseling.

Digitized by Google

P. Lunderstedt, De C. Maecenatis Fragmentis. (Commentationes philologae Ienenses. Vol. IX Fasc. I). Lipsiae, Teubner. 1911. (Pr. M. 5).

Dit is een werk naar den ouden trant, het werk van philologen van vroegere generaties voor den geest roepend, zooals het geleerdheid van allerlei soort, slechts verbonden door den dunnen draad van den verklaarden tekst, in bonte opeenvolging aan den geest voorbij liet gaan. Het is waar, de vroegere philologen waren grooter meesters van den Latijnschen stijl: de puntige beknoptheid van Bentley, treffend door scherpe gedachte en fijne wending, vindt ge hier niet noch de sierlijke klaarheid van Hugo de Groot, waar de meesterschap over den vorm de verbijsterende geleerdheid verbergt, maar naast verschillende Duitsche werken van later tijd, waar men in het amechtig voorthobbelend Latijn met moeite de verwarde gangen van 's schrijvers gedachten volgt, verdient de duidelijkheid, waarmede Lunderstedt zich uitdrukt, onzen dank en vergeeft men hem hiervoor gaarne zijn breedsprakigheid en hier en daar een enkele onjuistheid.

De fragmenten van Maecenas met de kritische annotaties en met de plaats, waar ze voorkomen, in samenhang uitvoerig afgedrukt, beslaan nog geen 7 pagina's; het heele werk zelf is 119 pagina's groot. Dit doet onmiddellijk de vraag rijzen, of hier niet aan te weinig zaaks te veel moeite is besteed. Toch zou ik dit werk, al was het mij even lief geweest, ware het een vijftig pagina's korter, niet gaarne missen. Want zelfs door die schamele fragmenten, hier tot één geheel vereenigd, wordt tezamen met de in het 3e hoofdstuk [1]) bijeengebrachte oordeelvellingen der ouden over Maecenas wel een scherper omlijnd, karakteristieker beeld opgeroepen van deze belangrijke figuur dan door de lektuur eener schets van hem in een literatuurgeschiedenis mogelijk is. Hoe flauw en in vele opzichten onjuist geteekend bijvoorbeeld lijkt mij nu het beeld van hem en zijn litaraire beteekenis in het tweede deel van Schanz' Geschichte der römischen Literatur.

De schr. haalt met instemming een woord van Sellar in de Enc. Brit. aan (v. XV s. v. Maecenas) „much of the wisdom of Maecenas probably lives in the Satires and Epistles of Horace" en spreekt ook zelf op verschillende plaatsen over de persoonlijke betrekkingen tusschen Maecenas en den dichter. Maar één punt — en dat is dunkt mij wel een leemte in een werk als dit, dat zoo breed is opgezet — roert hij heelemaal niet aan; ik meen, wat er van de door Maecenas voorgestane kunstopvattingen bij Horatius te vinden is. Maecenas wordt gelaakt door zijn antieke bestrijders om te kunstige — ik gebruik opzettelijk dit woord, want het is bij hem bedoelen en geen stumperachtigheid — woordschikkingen. Welnu vinden wij deze ook niet in de oden van Horatius? Zijn plaatsingen als de volgende , lupatis temperat ora frenis" „saepe disco saepe trans finem iaculo nobilis expedito" niet, wil men met dezelfde maat meten als waarmee Quintilianus Maecenas meet, evenzeer afkeurenswaardig? En wanneer Seneca in zijn afkeurende kritiek op Maecenas van den 114den brief zegt: „modo, id quod nuper increbruit, pro cultu habetur audax translatio et frequens" dan is dit, misschien niet zoo sterk als voor Maecenas, maar toch ook wel karakteristiek voor Horatius. Voorbeelden van translationes als „Nam seu mobilibus veris inhorruit Adventus foliis" zijn bij Horatius bijna in iedere ode te vinden. Ik kies met opzet een der gelukkigste uit, om te doen zien, dat we de kritiek van Seneca niet zonder eenig voorbehoud moeten aannemen.

Zeer veel aandacht heeft de schr. gewijd aan het bespreken van het metrisch proza van Maecenas, maar hij heeft daarbij, dunkt mij, de principieele fout begaan, dit te beoordeelen naar de regels der overgeleverde Latijnsche prosodie. Een fout, want in de Latijnsche prosodie speelt, zooals trouwens in de Grieksche eveneens, en waar niet, de traditie een zekere rol, op geen gebied is de invloed van het verleden sterker — maar in het metrisch proza, waar men zich door het oor liet leiden, moet de levende taal hebben geheerscht en moet er, vooral in eindsyllaben, verschil hebben bestaan met de geldende regels der prosodie. In het fragment „versoque vado remittant hostos" scandeert de schr. zonder aarzelen *ant* als lang, maar er is geen kleine waarschijnlijkheid, dat Maecenas het kort gehoord heeft.

Hierbij komt nog een ander bezwaar. Het volgt min of meer uit de natuur van den prozarhythmus zelf, maar bovendien blijkt het duidelijk uit den Orator van Cicero (c. 64) dat de rhythmusindeeling van den zin zich volkomen aansluit bij de beteekenisindeeling. Waar wij dus van de prozafragmenten van Maecenas heelemaal niet weten, welke plaats zij in het zincomplex innemen, is de beoordeeling van den rhythmus uitermate moeilijk en onzeker. Het verwondert mij dan ook niets, dat hij tegen Norden polemiseert. Ik zou, als ik op dit glibberig gebied stelling moest nemen, het weer anders doen dan hij het gedaan heeft.

De grondigheid en geleerdheid van schrijvers commentaar, ik zei het boven reeds terloops, dwingt achting af; hij heeft zijn lektuur niet tot een eng gebied bepaald om met een gemakkelijk verworven schijn van grondigheid, die in werkelijkheid dikwijls beperktheid wordt, zich een gezagje in miniatuur te kunnen verwerven. Zijn werk is daarom leerzaam en voor iemand, die de smaak voor dergelijke faits divers op wetenschappelijk gebied niet geheel mist, ook niet vervelend. Op het gebied van de kritiek is hij conservatief en verdedigt op gelukkige wijze de lezing der handschr. tegen emendatiezucht. De pogingen, die men gedaan heeft, om de woorden *coxus* en *cinnus* weg te emendeeren, die beide bij de glossographen worden genoemd en waarvan het laatste in een allerbekendst Italiaansch woord voortleeft, zijn leerzame voorbeelden van de ondoordachtheid, waarmee menig uitgever er op los emendeert.

Ik wil mijn kritiek eindigen met enkele kleine opmerkingen, waartoe verschillende plaatsen in dezen commentaar mij aanleiding geven. Naar aanleiding van de regel „(quaero) nec quos Thynica lima perpolivit anulos" zegt Isidorus „Thynius purus est"; dit „purus" verklaart onze commentaar als glad, zonder drijfwerk. Dit is natuurlijk mogelijk. De dingen, die Maecenas hier opnoemt, zijn allemaal kostbaar en in dezen zin zou „zuiver" in de beteekenis van „van zuiver goud" wel zoo goed passen, maar bij de vraag, wat kostbaar is, speelt de mode een voorname rol en het kan zijn, dat juist deze gladde ringen in den tijd, dat Maecenas dit gedicht schreef, zeer in trek waren. Zoo kan de schr. toch gelijk

[1]) De Maecenatis dicendi ratione quid veteres iudicaverint, quid nobis censendum sit.

Digitized by Google

hebben met zijn verklaring; maar ongelijk heeft hij, dat hij onder de plaatsen, waar „purus" in deze beteekenis voorkomt ook Gell. N. A. VII 5 citeert. Want daar heeft, zooals hij gezien zou hebben, als hij het hoofdstuk doorgelezen had, dit woord deze beteekenis niet.

Schr. concludeert uit het feit, dat de meeste edelsteenen, die in dit fragment (3) genoemd worden, ook voorkomen in dat gedeelte van een brief van Augustus, dat Macrobius (Sat. II, 4, 12) bewaard heeft, dat Augustus met zijn spot het oog zou hebben gehad op dit gedicht, waarvan wij hier een fragment hebben. Dit lijkt mij ongegrond. Van de edelsteenen bestaat natuurlijkerwijs, ik zou kunnen zeggen een literaire selectie. De op beide plaatsen voorkomende edelsteenen nu behooren, uitgezonderd misschien de beryllus, tot dat uitgelezen getal.

In fr. 4 wil schr. „latus horreat flagello" verklaren door „latus tantopere flagelletur ut flagello quasi horreat"; ik meen dat „horreat" in zijn letterlijke beteekenis „opgezet en oneffen zijn" moet worden genomen.

In fr. 5 „hic nympha cingit omnis Acheloum" senem verklaart deze comm. „cingit" door „circumcludunt choreis", een verklaring, die wel juist kan zijn, hoewel het fragment te klein is om een zekere verklaring toe te laten. Hij beroept zich hierbij ook op Sen. Phoedr. vs. 1. S. 9. Ite umbrosas cingite silvas, summaque montis iuga, Cecropii. Maar hier is sprake van een drijfjacht, wat toch nog iets geheel anders is.

In fr. 11 „feminae cinno crispat et labris columbatur" wil Lunderstedt „feminae" als een gen. bij „cinno" trekken. Het lijkt mij natuurlijker het als dat. op te vatten.

In hetzelfde fragment verklaart hij „spe mortem exigunt" door „Spe et promissis efficiunt ut mortem ab iis exigunt." Ik zou liever er de bedoeling in zien, dat zij door zekere voorspiegelingen nagaan, of het misschien ook mogelijk is stof tegen hun slachtoffer te verzamelen, die zijn veroordeeling ter dood kon veroorzaken (spe ostendenda exigunt, num mors ei inferri possit).

In zijn samenvattende vertaling van deze prozafragmenten op p. 85 geeft schr. factio door „Die Parteianhänger" weer. Juister is dunkt mij „de kliek, de troep."

Een misleidende drukfout staat op p. 62 waar *nudae* geworden is tot *undae*.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Max Walleser, Prajñā-Pāramitā, die Vollkommenheit der Erkenntnis nach Indischen, Tibetischen und Chinesischen Quellen. (Quellen der Religions-Geschichte herausgegeben im Auftrage der Religionsgeschichtlichen Kommission bei der Kön. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen 6. Band). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1914. (Pr. M. 6.60; geb. M 7.80).

Volgens de uitgever gelden voor de serie „rein wissenschaftliche Ziele" en „nur streng wissenschaftliche Gesichtspunkte"; maar tevens moeten praktiese beroepen er profijt van kunnen trekken en dan worden opgesomd: diplomaten, ambtenaren, ingenieurs, kooplieden, enz.

Het werk van Walleser bevat behalve de vertalingen — een gedeeltelike van de Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā en een volledige van de Vajracchedikā Prajñāpāramitā — een Vorwort, twee Abschnitte: „Zur Geschichte und Kritik" en „Bibliographie", een Vorbemerkung, en twee zeer beknopte indices.

Het Vorwort behelst o. m. de meedeling, dat het werk oorspronkelik voor een andere uitgave bedoeld was.

De Abschnitt zur Geschichte und Kritik bespreekt voornamelik de volgende punten: de Prajñāpāramitā-teksten als uitdrukking van het nihilisme; hun verwarde kompositie-vorm; — de tijd van hun ontstaan; uit eenzelfde periode genoemde, [literair-mystieke] werken en dogmatiese verhandelingen, zoals die van Nāgārjuna; — het oorspronkelik Buddhisme positivisties; het jongere Mahāyāna volstrekt nihilisties; in het Buddhisme alles liefst uit een psychologies gezichtspunt beschouwd; dit ook blijkende uit het begrip *dharma*; — het oorspronkelik Buddhisme polemies tegenover het Brahmaanse *ātman*-begrip; onjuiste voorstelling, daarvan gegeven door Schrader en Oldenberg; het begrip „substantie" door het Buddhisme verworpen; evenwel de formule *sabbe dhammā anattā'ti*" steeds verenigd met de verklaring, dat alles *duḥkha* en *anitya* is; — naast dit triplet ook de groep „*çūnya, animitta, apraṇihita*" opmerkelik; — het oorspronkelik Buddhisme, nihilisties ten aanzien van de *ātman* en, in zijn geheel niet bedoeld als „stelsel"; het nihilisme als kern van het Buddhisme; zijn hogere en lagere waarheid.

De „Bibliographie" bevat lijsten van Chinese en Tibetaanse vertalingen van Prajñāpāramitā-teksten; van kommentaren op die teksten, voorhanden in Sanskrit, Chinees en Tibetaans. Verder komen er in deze Abschnitt twee egressies voor; een in het midden over de verdiensten van Csoma Körösi, I. J. Schmidt en E. Burnouf; een tweede aan 't eind, uitleggende, waarom de schrijver vertalingen van twee werken heeft opgenomen en welke moeilikheden aan de vertaling verbonden waren: men zou hiervoor eigenlik een nieuwe taal moeten uitvinden, meent Walleser.

Naar aanleiding der verdiensten van Burnouf somt Walleser de oorzaken op, waarom de Prajñāpāramitā-teksten zo weinig belangstelling vonden in Europa: 1. enorme omvang; 2. eindeloze herhaling; 3. onbeholpenheid der uitdrukking, die „onvoldoende is ontwikkeld om de moeilike gedachte der absolute ledigheid logies helder te ontwikkelen"; 4. de grammatikale geïsoleerdheid der teksten; 5. gedetailleerde studie der Buddhistiese wijsgerige teksten, inzonderheid uit de jongere scholen, nodig als voorbereiding.

In het Vorwort komt de schrijver uitvoeriger terug op de begrippen *dharma*, *tathatā* en het triplet *çūnya*, *animitta* en *aprahihita*.

De werkkracht van Walleser boezemt mij grote bewondering in; toch houd ik de moeilikheid der vertaling voor niet zo groot, als hij het ons in de inleiding wil voorstellen. Vooreerst is de afstand tusschen klassiek en Buddhisties Sanskrit veel kleiner dan bijv. tusschen klassiek en Vedies; maar ten andere is er reeds zoveel uit Buddhisties Sanskrit vertaald, dat men zich in de afwijkingen gemakkelik kan scholen. Ook zijn de bestaande uitgaven van de Prajñāpāramitā-teksten zeer goed; de verbeteringen, in de teksttraditie aan te brengen met behulp van de gegevens uit de Tibetaanse en Chinese vertalingen of kommentaren, gering in aantal.

Digitized by Google

Niet alleen beoefenaars van praktiese beroepen, maar zelfs Sanskritisten zullen het betreuren, dat de schrijver zoveel bibliografie, (die in een tijdschrift beter op haar plaats ware geweest), en zo weinig toelichting bij de vertaling geeft.

Ook stelt Walleser in zijn inleiding de Prajñāpāramitā te veel als wijsbegeerte voor; naar Europese opvatting overheerst in wijsbegeerte de verstandelike overweging, is wijsbegeerte dus wetenschap. De Prajñāpāramitās daarentegen zijn geschriften van literair-mystiek karakter. Er is hier geen sprake van „onbeholpenheid in het uitdrukken van moeilike gedachten"; maar het gaat om gedachten, die opzettelik niet-logies zijn, en nochtans gevoeld als waarheden hoger dan zulke, die door redenering zijn te verkrijgen. De „vermoeiende herhaling" is een opzettelik-gewilde literaire vorm; het gaat hier om stellingen, die voor de gelovige Mahāyānist de hoogste waarheid uitdrukken en bij hem — anders dan bij de Europese lezer — diepe aandoeningen opwekken; de herhaling er van laat zich vergelijken met de kompositie-vormen onzer moderne, Europese muziek.

Behalve de herhaling als literaire vorm had ook de dialoogvorm, de karaktertekening en de wisseling der rollen de aandacht van de inleider behoren te vergen. Van nog groter belang ware het geweest de inhoud van de Prajñāpāramitā-teksten te beschouwen in verband met de Buddhistiese leer (*dharma*) in het algemeen; zo zijn geliefkoosde onderwerpen in onze teksten: de leer der *skandha's* (*rūpa* enz.), de rangorde en de attributen der menselike en opper-menselike heiligen, inzonderheid van de Arhats, Boddhisattva's en Buddha's; de mythologies-kosmologiese voorstellingen, gangbaar in het Buddhisme, leveren de opzet of versiering voor menige dialoog. Vooral treffend is de betekenis, die gehecht wordt aan de toepassing van de *ātman*-ontkenning op de hoogste Buddhistiese deugd: het altruïsme, en op de Boddhisattva-voorstelling; de ziel van de weldoener en van de verlossing-verkondigende Boddhisattva bestaat evenmin als de zielen der geholpen en onderwezen stervelingen; en toch blijft temidden van dat schijnbestaan de plicht tot hulp en onderwijs onomstotelik vaststaan.

Wanneer Walleser het Buddhisme alleen weet te karakteriseren als positivisme of nihilisme, dan blijkt het wel, dat de „gezichtshoek", waaronder hij alles bekeek, niet bizonder ruim is geweest.

De vertaling van de tekst is zeer betrouwbaar; mijn aantekeningen over plaatsen, die ik anders zou willen interpreteren, kan ik hier terzijde laten, doch niet mag ik laten passeren, dat hij de term *upāsaka* door Laienbruder vertaalt, een fout die zich in Duitsland schijnt in te burgeren.

Dat men voor een bevredigende vertaling van een Prajñāpāramitā-tekst een „nieuwe taal", d. w. z. een geheel stel van neologismen, zou moeten vaststellen, lijkt mij zonderling doch wel nodig, dat iedere term steeds op één wijze wordt vertaald en dat van die vertaling in een index uitvoerig rekenschap wordt gegeven (vgl. de vertaling, die Sylvain Lévi heeft gegeven van Asanga's Mahāyāna-Sūtrālaṃkāra).

Doorn. B. Faddegon.

Colloque de Jean Bodin. Des secrets cachez des choses sublimes (trad. franc. du **Colloquium Heptaplomeres,** par **R. Chauviré**). (Libr. de la Soc. du Recueil Sirey). Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 6).

Verstandig was het van Jean Bodin (1520—1596) om bovengenoemd werk in handschrift te laten, want, had hij het uitgegeven, dan zou de wijze waarop hij er de kerkelijke dogma's en gebruiken in hekelt hem, zooal niet aan den brandstapel, dan toch zeker aan strenge vervolging hebben blootgesteld. Aan de publiciteit er van heeft deze voorzichtigheid weinig geschaad, want onder de intellectueelen der 17de eeuw waren verschillende afschriften in omloop en juist de clandestiene verspreiding was eene uitstekende reclame. De 18de eeuw las het Coll. met nog méér graagte dan de 17de. Over de lotgevallen van het oorspronkelijke (in het Latijn geschreven) maunuscript, heerscht nog veel duisternis; naar alle waarschijnlijkheid is het verloren gegaan. De verschillende critici hebben zich dus met de afschriften moeten vergenoegen. Guhraurer publiceerde in 1841 een inhoudsoverzicht van het Coll. benevens eenige gedeelten van den Latijnschen tekst. In 1857 gaf Noack het geheele werk uit maar, zooals de heer Ch. heeft aangetoond, op zeer onnauwkeurige wijze. De oudste tekst in 't Fransch dateert, naar het schrift te oordeelen, uit den aanvang der 17de eeuw en berust in de *Bibl. nat.* te Parijs (f. fr. 1923, anc. f. fr. 7892). Waarschijnlijk is die vertaling niet van B. zelf. Het is deze tekst dien de heer Ch., in zijn zorgvuldig gecommenteerde uitgave, gevolgd heeft; noten verwijzen echter naar de afwijkingen tusschen dit handschrift en latere copieën. Eene kritische vergelijking en classificatie der bestaande manuscripten van het Coll. gaat in de Inleiding vooraf. Spelling en syntaxis van den oorspronkelijken copist zijn getrouw gevolgd. De heer Ch. heeft zich er toe bepaald alléén de naar zijne meening meest belangrijke fragmenten van het Coll. te publiceeren; het IVde Boek, dat de kern van het werk schijnt in te houden, vindt men bijna in zijn geheel weergegeven. Deze beperking is te betreuren; een volledige publicatie zou van meer wetenschappelijke waarde zijn.

Het *Colloquium* is een samenspraak tusschen zeven geleerden, te Venetië: Coroni, de gastheer, een katholiek, Curtius en Federich, respectievelijk Zwingliaan en Luthersch, Octave, een tot den islam bekeerd Christen, Salomon een jood, Toralba, belijder van het deisme en Senamy, een oprecht geloovige, maar die geen bepaalde richting aanhangt. B.'s godsdienstige overtuigingen komen niet zeer duidelijk uit dit geschrift te voorschijn. Men kan er alleen met zekerheid uit opmaken, dat hij een vijand was van het ongeloof, maar een even grooten afkeer had van het catholicisme, veel sympathie voor het Protestantisme (hij was eenigen tijd Hugenoot) maar méér nog voor den joodschen godsdienst gevoelde, in 't algemeen ieder oprecht geloof respecteerde en de meening voorstond, dat dwang en onverdraagzaamheid lijnrecht in strijd zijn met den goddelijken wil. Geen der vergaderde geleerden behaalt de overwinning in het debat: ieder behoudt zijn overtuiging maar eerbiedigt die der anderen. Tusschen onverteerbare 16de-eeuwsche geleerdheid en langdradige discussies, vinden wij in het Coll. menige treffende bladzijde, die ons een in vele opzichten ruimen en verlichten geest doet kennen en het boek geeft ons een kijk op de verschillende gods-

Digitized by Google

dienstige en wijsgeerige problemen, die door B. en zijne tijdgenooten overpeinsd werden. Zoowat tegelijk met deze uitgave en onafhankelijk daarvan, verscheen in het *Historische Zeitschrift* (onder redactie van Meinecke en Vigener) Dl. 113 (1914) en 114 Afl. 2 (1915) een belangrijke critische studie van het Coll. door M. F. von Bezold; ook in Chauviré's boek over *La République* (zie het art. in het vorige nummer van het *Museum*) is een uitvoerig hoofdstuk aan B.'s godsdienstige overtuigingen, in verband met het Coll., gewijd.

Jammer dat deze jongste uitgave van het vermaarde handschrift zulk een weinig aantrekkelijk voorkomen heeft: het omslag is een ware typografische staalkaart; de druk van den tekst en vooral van de commentaren is onaangenaam klein. Wij zijn dit in het algemeen van H. Champion zoo anders gewend!

Leiden. C. Serrurier.

A. Dove, Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volksnamens. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. d. Wiss. Philos.-hist. klasse. Jahrg. 1916. 8. Abhandlung). Heidelberg, Winter. 1916. (Pr. M. 3.20).

Men mag Meinecke er dankbaar voor zijn, dat hij dit boek, waarmee Dove voor ruim dertig jaar begon zonder het te kunnen voltooien, uit diens nalatenschap heeft uitgegeven, want het is een genot deze zowel naar stijl als inhoud voortreffelike studieën te lezen.

Jacob Grimm bewees, dat *Duits*, *diutisk*, dat voor 't eerst in de dagen van Karel de Grote opduikt, van het znw. *diot* „volk" is afgeleid en dat de *lingua Theodisca* de „volkstaal" was, en hij bewonderde de vaderen, die de idee, dat volk en taal bijeen behoren, in zo schone symboliek hadden uitgedrukt. Dit laatste echter is onjuist: de historie leert, dat de naam voor de taal het oudst is en eerst later op het volk is overgegaan. Maar hoe kwam dan dat volk er toe aan de taal een samenvattende naam te geven, vóór het zich zelf Duitsers noemde, m.a.w. hoe kon Duits tot eigennaam worden? Als vanzelf zocht men naar een tegenstelling, die de Duits sprekende stammen er toe bracht hun gemeenschappelike taal als de volkstaal κατ'ἐξοχήν te karakteriseren. Was het de algemene taal in tegenstelling tot de dialekten van Franken, Zwaben, Beijeren enz. of was het de taal der Duitsers tegenover die van de eveneens tot het Rijk behorende Romanen? Of moest men er de taal van de minder beschaafden, van het vulgus in zien tegenover het Latijn van kerk en staat? Of maakte soms de naam tegen al deze begrippen tegelijk front? Tegenover deze veronderstellingen wil D. het probleem van andere zijde naderen door een breed opgezet geschiedkundig onderzoek naar de nationaliteitsverhoudingen, zoals ze zich vooral sedert de volksverhuizing ontwikkeld hadden; een overzicht er van moge hier volgen.

De grote schaduwkant van de Romeinse wereldheerschappij was de verstikking van alle nationaal leven der aan het imperium onderworpen volken; herleving was slechts mogelik door hen, die, buiten de orbis Romanus staande, hun eigen nationaal karakter behouden hadden, in de eerste plaats dus door de Germanen. Tot aanduiding van deze volken (Goten enz.) gebruikten de klassieken het woord ἔθνος of *gens* — waarvan de oorspronkelike betekenis „geslacht" reeds lang was verbleekt —, dat dus naar Dove's treffende definitie diende om „das einzelne Volk in seiner konkreten Erscheinung, in der einheitlichen Totalität seiner angestammten Eigenart, in seinem nach innen homogenen, überall mit sich selbst identischen, nach aussen hingegen scharf und sicher begrenzten Wesen generell kenntlich zu machen." Maar daar de aldus bedoelde volken juist de barbaren waren, werd ἔθνη-*gentes* (in pluralisvorm) vrijwel synoniem met βάρβαροι-*barbari*. En toen het Kristendom zich over het Romeinse rijk had uitgebreid, kreeg deze pluralis bovendien nog de techniese betekenis van „barbaren in de godsdienst," heidenen, terwijl de er van afgeleide adjectiva ἐθνικός-*gentilis* het begrip „heidens" uitdrukten. Bij voorkeur gebruikte men deze benamingen voor de heidenen buiten het rijk, terwijl die binnen het rijk Ἕλληνες-*pagani* genoemd werden; de gevoelswaarde van deze laatste termen bleef zodoende een andere; voor de ongelukkige ἐθνικός-*gentilis*, die niet beter wist, had men medelijden; van de verdorvene Ἕλλην-*paganus*, die zich niet wilde bekeren, had men afschuw. Naar het voorbeeld van dit *paganus* vormde Wulfila — of, zoals ook D. m.i. op onvoldoende gronden meent, een jongere Goot — *haiþno* (f; alleen Mc. 7 : 26), welk woord dan weer van de Goten zijn weg vond naar de andere Germanen. De Gotiese bijbelvertaling leert, dat Wulfila ἔθνος-*gens* weergeeft met *þiuda*, zoals ook op de kalender *Gut-þiuda* verschijnt; de pluralis *þiudos* beantwoordt aan ἔθνη-*gentes* : *heidenen*. Maar opvallend genoeg wordt οἱ ἐθνικοί vertaald met *þai þiudo* en niet met een adjektief (n. Sg.) **þiudisks*, dat slechts ééns voorkomt in het bijwoord *þiudisko* = ἐθνικῶς (G. 2 : 14). Volgens D. kende het Goties het adjektief dus niet; op de bewuste plaats was het een neologisme van Wulfila, nodig om de zin tot zijn recht te doen komen (Ἰουδαῖος: Ἰουδαϊκῶς = τὰ ἔθνη: ἐθνικῶς; got. *Iudaius* : *iudaiwisko* = *þiudos*: *þiudisko*). Hier lijkt me D.'s redenering niet sterk; waar het adjektief uit het West-Germ. bekend is en de vormingen op *-isks* in het Goties gewoon zijn, daar zal **þiudisks* ook bestaan hebben, maar in de betekenis, die bij *þiuda* en niet bij *þiudos* behoorde: vandaar dat Wulfila οἱ ἐθνικοί er niet door weergaf.

Toen de Goten een deel van het Romeinse rijk veroverden, werd het de grote vraag, of hun voortbestaan als *gens-þiuda* verzekerd was. Wat de Oost-Goten betreft, Theoderik streefde naar een samensmelting van zijn volk met de populus Romanus, en zo trad, ditkeer van de kant van de *þiudans*, nog eens het oude streven naar voren om de *gens* op te lossen in de eenvormigheid van het nomen Romanum. Zijn streven mislukte, maar de Oost-Goten zelf gingen er bij te gronde. Aanvankelik schenen de West-Goten niet anders te zullen handelen: men denke aan het politiek programma van Athavulfus, zoals Orosius het vermeldt: *ut gloriam sibi de restituendo in integrum augendoque Romano nomine Gothorum viribus quaereret habereturque apud posteros Romanae restitutionis auctor.* Maar hun latere vorsten dachten er anders over en in Spanje voltrok zich die eigenaardige wijziging in de opvatting, waardoor zelfs de Romeinen, Romanen geworden, als een der onderwerpen *gentes* beschouwd werden. Datzelfde gebeurde ook bij de West-Germanen: de z.g.n. Frankiese volkerentafel — na 568 geschreven, niet in 520, zoals D. nog meent; zie de nieuwere onderzoekingen van Friedrichs — noemt als nakomelingen van *Istio* vier *gentes*: *Romanos*, *Brittones*, *Francos*, *Alamannos*.

Digitized by Google

Het is bij de West-Germanen, die uiteraard het minst tegen de Romeinse uniformiserende invloeden positie behoefden te nemen, dat het eerst het begrip *gens* zich verrijkt tot de meer moderne zin van „volk”. Het duidelikst is de ontwikkeling bij de Angelsaksen. De verschillende Germaanse stammen en stammetjes, die Britannië veroverd hadden, waren alle afzonderlike gentes, maar de strijd tegen de Britten deed hen zich langzamerhand als één gens voelen; boven de *gentes Anglorum* ontstond de grote *gens Anglorum*, de Angelsaksen, die in de toekomst tot de Engelse natie zouden worden. En zoals de gentile idee bij de veroveraars van Britannië hoe langer hoe ruimer en voller en rijker werd, zo ging het ook in het Frankiese rijk, waar in de Lorscher Annalen (a. 788) *Theodisca lingua* gebruikt wordt als naam voor de gemeenschappelike taal der Duitse stammen, die op de rijksdag van Ingelheim verschenen. Het onderzoek naar de gentile verhoudingen van het Merovingiese en Karolingiese rijk, waardoor moet uitgemaakt worden, of de Duitsers zich reeds vóór die tijd als een *diot* voelden en of dus *diutisk* in deze zin de taal van het volk, de *lingua gentilis* is, heeft D. niet meer kunnen verrichten. Of hij tot een bevredigend resultaat zou gekomen zijn, betwijfel ik echter, ook al met 't oog op de D. nog onbekende oudste plaats, waar *theodisce* in tegenstelling met 't Latijn gebruikt wordt met betrekking tot de Angelsaksiese taal: *singula capitula perlecta sunt et tam latine quam theodisce* (bericht over de Angelsaksiese synode van 't jaar 786). Deze plaats toch bevestigt de opvatting, dat het woord van geleerde oorsprong is en aan de tegenstelling met 't Latijn zijn ontstaan te danken heeft. Maar daarmee vermindert de waarde van D's boek niet, welks verdienste niet in de oplossing van het gestelde probleem, maar in de grondige ontleding van de nationaliteitsbegrippen ten tijde van de volksverhuizing ligt.

Hilversum. M. Schönfeld.

Z. W. Sneller, Walcheren in de vijftiende eeuw. (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis Dl. X). Utrecht, Oosthoek. 1917. (Utrechtsche diss.).

In één opzicht belooft de titel van deze Utrechtsche dissertatie meer dan zij geeft. Een volledige geschiedenis van Walcheren wordt ons daarin niet geboden. Zij bepaalt zich tot de economische geschiedenis en daarvan wordt nog slechts een deel, n. l. het handelsverkeer met het buitenland behandeld. En ook dit onderdeel is binnen enge grenzen gehouden. Van den invloed door den groei van het overscheepverkeer op den socialen opbouw der bevolking uitgeoefend, van de industrieën, die daardoor werden verdreven of te voorschijn geroepen, van de organisaties, die aan dit verkeer hun bestaan dankten vernemen wij zeer weinig en wat wij er over hooren slaat nagenoeg uitsluitend op Middelburg. En nu moge het van dissertaties meer nog dan van andere geschriften waar zijn, dat des schrijvers recht op toelating tot het gilde in de eerste plaats kan blijken uit de zelfbeperking, die hij zich bij de bewerking van zijn proefstuk oplegde, ik ben overtuigd, dat een iets ruimere opvatting van zijn taak dezen schrijver in staat zou hebben gesteld, zijn onderwerp tot een beter afgerond geheel te maken. Want hoe belangwekkend des schrijvers resultaten ook zijn, hoe deugdelijk hij ze ook met bewijzen staaft, zijn uiteenzetting van den groei en den aard van het transitoverkeer op Walcheren reeden, zou m. i. zeer gewonnen hebben door een schets van het tijdperk, dat daaraan moet zijn voorafgegaan, waarin Middelburg's eigen handel en industrie de bronnen der stedelijke welvaart waren. Dat die eigen handel en industrie in de 13e eeuw er zijn geweest, staat vast; reeds het privilege door Floris V in 1271 aan het middelburgsche koopmansgilde verleend levert het bewijs. Het wijst op wijnhandel, die dus door middelburgers werd gedreven en een textielnijverheid, welke (men zie wat Posthumus in zijn Geschiedenis der Leidsche lakenindustrie blz. 8 e. v. daarover zegt) niet onbelangrijk was en wier product ook buiten Zeeland afzet vond. Vermoedelijk zijn deze bedrijfstakken met de visscherij en de vrachtvaart voor vreemde rekening wel de bronnen voor Middelburg's opkomst als handelsstad. Zouden nu deze exportnijverheid en deze oude eigenhandel niet hebben medegewerkt om het vreemde scheepvaartverkeer, dat in de 15e eeuw opkwam, tot zich te trekken? Dit is een vraag, die onwillekeurig bij het lezen rijst, doch waarop wij geen antwoord ontvangen, en die ons juist daardoor geneigd doet zijn eenig voorbehoud te maken, om de overigens zoo overtuigende uiteenzettingen des schrijvers over de oorzaken van een bloei der middelburgsche haven in de 15e eeuw als de eenige aanvaarden.

Intusschen, dit voorbehoud eenmaal gemaakt, kan overigens Dr. Snellers boek bijna onverdeeld worden geprezen. Aanvankelijk had de schrijver zich voorgesteld na te gaan, waarom in de gewichtige jaren 1572—74 de houding van Veere en Vlissingen zoo geheel anders was dan die der Zeeuwsche hoofdstad. Spoedig bleek hem echter — zoo deelt hij mede — dat de wortels van dit verschijnsel tot in de 15e eeuw moesten worden opgedolven. Vandaar dat hij zich voorloopig tot een studie der verhoudingen in laatstgenoemd tijdvak bepaalde en vermoedelijk is dat ook wel de reden, die hem weerhield nog verder terug te grijpen. Om Walcheren's plaats in het wereldhandelsverkeer van dien tijd te doen begrijpen, begint hij met ons kort en duidelijk uiteen te zetten — een schetskaartje neemt alle moeilijkheden weg, die anders aan het volgen van een zelfs zoo helder geschreven betoog bijna onvermijdelijk verbonden zijn — hoe zich bij Walcheren drie der groote verkeersroutes van dien tijd kruisten t. w.: 1. de handelsweg van Brugge naar de monden der Elbe en Weser en de Oostzee, 2. die van den Rijn naar Vlaanderen, 3. die van Engeland naar Bergen op Zoom en Antwerpen. Op het knooppunt dezer wegen vormde de thans door inpolderingen verdwenen groote bocht, die de walchersche kust tusschen Vlissingen en Arnemuiden maakte, een veilige ankerplaats, waar de schippers hun waren konden overladen en desnoods ook overwinteren. Geen wonder dat de landsheer daarvan partij trok om daar een tol te vestigen. Ook Middelburg echter trachtte daaruit winst te slaan door zich een stapelrecht te verwerven voor alle goederen, die op de reede van Arnemuiden — toen reeds Middelburg's voorhaven en geheel in de macht der grootere hoofdstad — werden gelost of overgeladen. Ook dit wijst, dunkt mij, op het bestaan van een niet onbelangrijken eigen handel in de Zeeuwsche hoofdstad. Stapelrechten waren, als ik het wel heb, zelden

Digitized by Google

volkomen willekeurige belemmeringen van het handelsverkeer. In den regel gaven zij steun aan wat reeds zonder dwang placht te geschieden en niet zelden zijn het ongetwijfeld slechts maatregelen geweest, die door wettelijken dwang een reeds bestaand gebruik trachtten te handhaven, wanneer dit door het opkomen van nieuwe gebruiken scheen te worden bedreigd. Dat dit laatste te Middelburg het geval is geweest schijnt mij niet waarschijnlijk, het gemak, waarmede deze stad hare aanspraken op den stapel heeft laten varen, duidt er op, dat aan dit stapelrecht nog niet vele vastgewortelde belangen vast zaten. Doch dat het streven naar een stapelrecht in de eerste helft der 15e eeuw op het bestaan van een eigen handel wijst, is m. i. hoogstwaarschijnlijk. Evenwel de stad heeft, gelijk gezegd, spoedig ingezien, dat zij beter hare rekening zou vinden bij het vrijlaten van het transito verkeer en haar stapelrecht niet trachten te handhaven, toen zij begreep, dat het te sterk aantrekken van dezen band vermoedelijk slechts tengevolge zou hebben, dat de schippers, die op de Hont geen tol hadden te betalen, liever met ongebroken last naar het opkomende Antwerpen zouden opvaren. Zij had juist gezien en de Walchersche reede werd niet alleen een gaarne bezochte veilige ankerplaats, doch ontwikkelde zich tot een voorhaven voor Brugge, Antwerpen en Bergen op Zoom tegelijk. Dit had weer tengevolge, dat zich hier een belangrijk verkeer tusschen de buitenlandsche importeurs en exporteurs ontwikkelde. Evenals vroeger te Brugge raakten hier de beide verkeerskringen, waarin gedurende de middeleeuwen de zeehandel was verdeeld aan elkander, terwijl de aanvoer van Engelsche wol nog een derde factor daaraan toevoegde. In dezen tijd van transitoverkeer, dat in de eerste helft der 15e eeuw opkwam en in de laatste sterk toenam, trad de eigenhandel der middelburgers blijkbaar op den achtergrond en zochten de inheemsche kooplieden hun bestaan in het tot elkaar brengen van vreemde kooplieden, om zich daarop van de positie eens makelaars tot die van een commissionair op te werken. Evenals te Brugge waren het de waarden, bij wie de vreemdelingen hun intrek namen, die in de eerste plaats tot het bewijzen van deze diensten zich geroepen en gerechtigd achtten en evenals in de beroemde vlaamsche handelsstad was de stedelijke regeering zeer geneigd den in de middeleeuwen overal zoo fel bestreden handel van gasten met gasten, alleen toe te staan onder beding, dat een harer burgers daarbij zijn tusschenkomst verleende en daaraan zijn provisie verdiende. (In dit verband veroorloof ik mij den schrijver opmerkzaam te maken op Ehrenbergs opstel over Makler, Hosteliers und Börse in Brugge vom 13.bis zum 16. Jahrhundert in Band XXX van het Zeitschr. f. d. gesammte Handelsrecht en het uitnemende boek van den Deenschen geleerde Erik Arup: Studier i Engelsk og Tysk Handelshistorie (1911), waarin hij over de functiën van den „tusschenhand" in het Middeleeuwsche handelsverkeer, in het bijzonder ook over den commissiehandel der waarden belangrijke gegevens kan vinden, zoomede op Schmidt-Rimplers Geschichte des kommissionsgeschäft in Deutschland Bd. I (1914), waarin ook Nederlandsche toestanden behandeld worden).

De bovengenoemde handelsroutes, die elkaar bij Walcheren kruisten, wijzen tevens aan, welke takken van het internationale warenverkeer men op de reede van Walcheren vertegenwoordigd vond. De handel op het westen voerde de producten van Frankrijk, Spanje en Portugal: wijn zout, kurk, olie, zuidvruchten alsmede koloniale producten als suiker en specerijen aan. Uit de Oostzee voerden de Hanzen in hoofdzaak de „zware" goederen aan, tot welker vervoer groote schepen noodig waren; de „kostlicke" waren, die minder ruimte innamen, schijnen meestal rechtstreeks naar de Antwerpsche en Bergensche markten of wel naar Brugge, het oude steunpunt van den handel der Hanze, te zijn gebracht. Engeland en Schotland brachten wol, laken, later ook lood. Al deze waren werden door de binnen schippers uit Walcheren of uit de genoemde handelssteden overgenomen en verder naar hun bestemmingsplaast gebracht (ook wel en dan natuurlijk ook wel door andere schippers naar Holland of verder den Rijn op), altijd voorzoover zij niet in Middelburg reeds verkocht werden aan een koopman uit het andere handelsgebied, die ze als retourvracht mede nam. In het bijzonder wordt er daarbij nog eens door den schrijver op gewezen, dat de aanvoer van zout uit Bretagne en het Iberische schiereiland de oude inheemsche wijze van zoutwinning, het z. g. darincdelven, deed te niet gaan, doch daartegenover de oorzaak was van de opkomst der later zoo bloeiende zeeuwsche zoutziederijen, waar het aangevoerde ruwe zout verder werd gezuiverd. Dit zout diende weer voor de conserveering van visch, voornamelijk haring, die als retourvracht gaarne naar het westen werd medegenomen. De schrijver schijnt te meenen, dat dit voornamelijk haring was door Zeeuwsche visschers gevangen en brengt daarmede in verband de uitbreiding, die de Walcherche visscherij tegen het einde der 16de eeuw onderging. Het is inderdaad zeer wel mogelijk dat een deel van dit door Zeeuwen gevangen zeebanket aldus zijn weg naar zuidelijker streken vond. Doch zou niet ook de haring door de „osterlingen" aangevoerd van de bekende vischplaatsen in de Sont en aangrenzende wateren een groote rol hebben gespeeld?

Het is te waardeeren, dat de schrijver duidelijk heeft beseft, dat de wegen van handel en scheepvaart niet steeds dezelfde waren en b.v. met nadruk wijst op het aandeel, dat de Hollandsche scheepvaart toen reeds in het verkeer met de Oostzee had, terwijl de Hanzen een lang niet onbelangrijk deel van de vaart op het westen tot zich trokken.

Als men nu in aanmerking neemt, dat de schrijver de bovengeschetste belangrijke resultaten heeft moeten verwerven door langdurige en moeizame bewerking en combinatie van tal van onsamenhangende archiefstukken, dan beseft men, dat hij geen lichte taak heeft gehad. En onze waardeering voor zijn arbeid stijgt, als wij zien op hoe gelukkige, bedachtzame en tactvolle wijze hij zijn gegevens verwerkt. Zijn betoog is niet alleen overal door bewijzen gestaafd, doch het overtuigt ook. En — wat waarlijk niet het minst krachtige bewijs van des schrijvers talent is — het boek is opmerkelijk vrij van die moeizame en vermoeiende betoogtrant, welke anders de lectur van werken, waarbij zoovele stukken moeten worden ontleed en uitgelegd, zoo vaak tot een kwelling maakt. De schrijver hanteert zijn gegevens met vaste hand. Met lichten doch zekeren toets wordt telkens op het belang van elk gegeven gewezen. Tezamen met den aangenaam bondigen en

Digitized by Google

toch lossen stijl maakt dit het lezen van dit werk tot een waar genoegen.

Een afzonderlijk woord dient ten slotte gewijd aan twee bronnen betreffende den omvang van het handelsverkeer, die door den schrijver in het bijzonder worden genoemd en waarvan er een door hem tot eenige hoogstbelangrijke cijfertabellen is verwerkt. Ik bedoel het „canceljoengeld" dat van 1406 tot in den zestiger jaren der 15e eeuw werd geheven van alle goederen die in Middelburg ter stapel kwamen, en het ankeragegeld dat van alle schepen ter reede van Arnemuiden, — later ook te Veere — werd geheven.

De opbrengst van eerstgenoemde retributie, die voor de helft aan den landsheer kwam, is uit de bewaarde rentmeestersrekeningen jaar voor jaar na te gaan en daaruit kan dan zonder moeite de waarde worden afgeleid der in elk jaar te Middelburg verstapelde goederen. Toch heeft de schrijver van het opstellen dezer statistiek afgezien. Er zijn naar zijne meening in dit materiaal te vele en te belangrijke bronnen van fouten aan te wijzen, dan dat zoodanige tabel een betrouwbaar beeld van den handelsomzet (tusschen vreemden ?) te Middelburg zou kunnen geven. Des schrijvers argumenten zijn inderdaad van belang en geenszins van gewicht ontbloot. Toch vraag ik mij af of hij hier niet al te hooge eischen aan dergelijke statistieken stelt ? Zou ook hier, gelijk in zoovele andere gevallen van dergelijken aard, de fout niet vrijwel constant zijn geweest, althans gedurende den tijd (ongeveer tot 1430), dat Middelburg op handhaving van zijn stapelrecht prijs stelde ? Dan zou een statistiek uit genoemde rekeningen afgeleid wel geen absolute, doch althans relatieve waarde hebben bezeten door ons het op- en neer-gaan van den warenhandel aanschouwelijk te maken. Dit ware van te meer belang omdat des schrijvers andere bron — de rekeningen van het ankeragegeld — eerst met 1431 beginnen. Uit deze laatste bron — op welker belang reeds vroeger was gewezen, doch die, voorzoover ik weet, nog nimmer was gebruikt — heeft de schrijver meer geput en deze resultaten zijn tot een zeer interessante statistiek van het scheepvaartverkeer van vreemde naties op de Walchersche reeden verwerkt, Ook deze getallen hebben echter geen absolute waarde, want de Zeeuwsche en Engelsche schepen waren van de betaling dezer retributie vrijgesteld. Op alles wat deze tabellen ons leeren kan hier natuurlijk niet worden ingegaan, slechts zij gewezen op twee punten, die bijzonder onze aandacht trekken. Het eerste is het belang der scheepvaart van Bretagne, die gedurende de 15e eeuw steeds toenam en een zeer groot aandeel in het verkeer met het westen blijkt te hebben gehad. Het andere is, dat de schippers der Hanze steeds liever naar Veere dan naar Arnemuiden den steven richtten, aangetrokken door den lageren retributie, die te Veere geheven werd. In de verwarring, die op den dood van Karel den Stoute volgde, wist Middelburg echter niet slechts een algemeene verlaging van het ankeragegeld te Arnemuiden door te zetten, doch ook een geheele vrijstelling voor de „Oosterlingen" te verwerven, zoodat na 1477 voor de scheepvaart der Hanze in deze tabellen geen gegevens te vinden zijn. Gelukkig — voor onze weetgierigheid — wist Karel V in de 16e eeuw deze privilegieën op zij te zetten en zal dus het vervolg op Dr. Snellers eerste pennevrucht, hetwelk ons wel niet uitdrukkelijk wordt beloofd, maar dat ons, naar ik hoop, toch niet zal worden onthouden, ook over het zoo bij uitstek belangrijke verschijnsel naar den omvang van den achteruitgang der Hanze-scheepvaart in de 16e eeuw kunnen inlichten. Niet alleen echter om deze statistiek te bezitten, verlang ik naar een studie van dezen schrijver over Walcheren in de 16e eeuw. Gelijk toch uit bovenstaand overzicht moge zijn gebleken, is het thans gebodene ons tevens een waarborg, dat ook een volgend werk van dezen geleerde in meer dan een opzicht een belangrijke verrijking van onze historische litteratuur zal zijn.

Utrecht. S. van Brakel.

S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek. Eerste deel. *De Predikant.* Leeuwarden, Meyer en Schaafsma. 1916.

Een academisch proefschrift, ook afzonderlijk in den handel gebracht, waarmede de schrijver den graad van Doctor in de Godgeleerdheid cum laude verwierf en die onderscheiding ook ten volle verdiende. Een werk, waarvoor een heirleger Provinciale en Classikale Acten van Friesland met loffelijken ijver, groot geduld en taaie volharding is doorworsteld. Een onderwerp, waarvan de stof te overvloedig bleek om in een enkel boekdeel te verwerken, zoodat hier alleen de Friesche predikantenwereld de revue passeert, en de beschrijving van het gemeentelijk-godsdienstige leven voor een later deel is bewaard.

In zijne Inleiding wijst Dr. Cuperus er op, dat „deze geschiedenis er geene is van groote mannen, maar grootendeels van middelmatigheid", maar „dat ook de kennis van zulk een gemiddeld geestes-niveau cultuurgeschiedenis" mag heeten. Want deze, meest dood-ordinaire dominees zijn het toch geweest, die leiding hebben gegeven aan het kerkelijk leven en als zoodanig ook op het volksleven invloed hebben geoefend. C'est la petite histoire, que nous y trouverons. Het zijn de licht- en schaduwzijden, de deugden en gebreken dezer Dienaren des Woords, en uiteraard der zaak het meest hunne fouten en zonden. Kerkelijke acteboeken toch behelzen nagenoeg alleen de namen diergenen, die om hunne tekortkomingen in handel en wandel door de kerkelijke tuchtroede werden getroffen. Van de brave, rechtschapen en eerbiedwaardige vertegenwoordigers uit die predikantenwereld wordt daarin meest gezwegen. Als er bijna geen zonden zijn, waaraan in die twee eeuwen Friesche predikanten zich niet schuldig hebben gemaakt, en er ruim 170 wegens hun in hooge mate slecht levensgedrag zijn gestraft, dan is dat zeker heel erg. Maar men vergete niet dat er in de ruim 200 Friesche gemeenten gedurende die 200 jaren stellig 1500 à 1600 de Friesche kerk hebben gediend, en dat alzoo verreweg de overgroote meerderheid als trouwe dienaars hun ambt hebben waargenomen, de gemeenten met liefde hebben verzorgd en „den linnen lijfrok zuiver hebben bewaard". Terecht heeft Dr. Cuperus er dan ook bij herhaling den nadruk op gelegd, dat men ter wille van de zwakke broeders de geheele Friesche predikanten-wereld niet met een zwarte kool mag teekenen, evenals hij met kieschen tact vermeden heeft zijn boek tot een chronique scandaleuse te verlagen.

Uit hetgeen ons in de beide eerste hoofdstukken wordt medegedeeld over de Provinciale Synoden en Classen

Digitized by Google

blijkt, dat deze kerkelijke besturen zooveel mogelijk zorgden dat alles eerlijk en met orde geschiedde, ook al namen soms lang niet eerwaardige mannen, als Tobias Haga, „een twistzoeker van het eerste water en het hoofd eener familieregeering", in deze hooge vergadering zitting, en al werd van de Bolswarder classis in 1629 gezegd, „dat daarin sedert 30 jaren de duyvel had geregeert", en zij 40 jaar later als het „klaphuis" werd betiteld.

Wat wij vernemen omtrent het praeparatoir en peremptoir examen, doet ons zien, dat de Classes het den candidaten dikwijls niet gemakkelijk maakten, maar hen duchtig aan den leerstelligen tand voelden, al was men in tijden van predikantennood bij de toelating toegefelijker, evenals in den eersten tijd dikwijls tot de ambtsbediening werden toegelaten, die geen academische opleiding hadden genoten, zooals later zonder uitzondering algemeen werd gevorderd.

Kwade praktijken gingen de Classen, zooal niet steeds met gunstig gevolg, te keer, zoo bij vacaturen ten aanzien van het annus gratiae ten nadeele der weduwen, en dat zelfs door de Ringbroeders, als in beroepingsaangelegenheden, waarbij het niet aan Simonie ontbrak en nog minder aan machtsmisbruik van de zijde der wereldlijke overheid of der landheeren.

Grooten nadruk legde de kerk begrijpelijkerwijze op de prediking des Woords. Dat was ook goed gereformeerd. Een berisping bleef niet uit, als de dienst in de eene of andere gemeente had stilgestaan, zelfs niet wanneer, zooals in 1662 te Harich was geschied, de kerk was ingestort. En ook de vervulling van den namiddagdienst voor de catechismusprediking mocht niet verzuimd worden. De Woudster-classis was zelfs in 1667 van oordeel, dat alsdan „het Friesche volk met het joodsche bij gebrek aan kennis zou verloren gaan". Toch bleef die middagpreek een kruis voor de predikanten en een steen des aanstoots voor de gemeenteleden. Opmerkelijk is de mededeeling, dat het lezen van de preek wel niet voor ongeoorloofd werd gehouden, maar dat het toch ongewenscht werd geacht, dat „men een schriftje voor zich nam om zijn memorie te hulp te komen". En niet minder opmerking verdient het, dat geen slaafsche gebondenheid aan formulieren werd gevraagd, maar aan elken predikant een goede mate van vrijheid werd gelaten. Twee opmerkingen voorzeker, ook in onze dagen nog voor menig predikant en menige gemeente alleszins behartigingswaardig.

Liet het ambtelijk leven van menigen predikant, ook wat het godsdienstonderwijs, het huisbezoek en het bijhouden der Acte-boeken, vrij wat te wenschen over, geen droeviger requisitoir dan hetwelk Dr. Cuperus ons inzonderheid omtrent het leven van vele predikanten te hooren geeft. De reeds ter loops vermelde 170 predikanten hebben het meer dan ergerlijk gemaakt. Evenwel, dronkenschap, ontucht, bedrog, oneerlijkheid, godslastering, vuile praat, vechtlust, ja wat al niet meer, hadden velen op hun kerfstok. Wij zullen er geen staaltjes van bijbrengen, maar met voldoening constateeren dat de kerkelijke overheid die ongerechtigheden nooit geheel ongestraft heeft gelaten, al paste zij de tucht in den regel vrij slap toe. Dr. Cuperus ziet daarin een bewijs van vromen zin en Christelijke liefde, die medelijden had met de zwakke broeders en hoop koesterde door lichte kastijding voor hen den weg tot loutering en verbetering te banen. Men kan hem dit gereedelijk toestemmen en toch van oordeel zijn dat, als voor dezelfde zedelooze handeling de een voor zes weken wordt geschorst en de ander er met een berisping en boetpredikatie afkomt, zekere af te keuren cameraderie een woordje heeft medegesproken. Maar meer nog mag men vragen, of bij zijn zachte beoordeeling der slappe tucht, Dr. Cuperus niet heeft voorbijgezien, dat de gemeenten daarvan de dupe werden. Als Foppo Gellius heel wat buitensporigheden op zijn rekening heeft, Leo Sylvius vele schandelijke stukken heeft uitgehaald en Bernard Knoop in 25 jaar tienmaal berispt of geschorst is geworden, en alle drie er nochtans even goed hun tijd tot hun emeritaat om uitdienen, dan heeft, dunkt mij, de Christelijke liefde der Classes zich blijkbaar meer om de herders, dan om de schapen bekommerd.

Met de bezoldiging der predikanten en de zorg voor hunne weduwen en weezen stond het in de Friesche Kerk al niet beter geschapen dan elders. De geringe opbrengst der pastoriegoederen maakte het leven voor vele predikantsgezinnen dikwijls zuur en moeilijk genoeg. Daarover is in Synoden en Classen herhaaldelijk gedoleerd; maar van krachtige pogingen om kerkvoogdijen en gemeenteleden te bewegen op voldoende wijze in dien nood te voorzien, toen de Kerkelijke besturen daartoe nog heel wat meer macht en middelen bezaten dan tegenwoordig, bespeuren wij weinig. Als een schuchtere bedelares heeft de Friesche Kerk bij herhaling bij de Staten aangeklopt om de „deficieerende traktementen" te hulp te komen, maar slechts met het mager resultaat dat in 1682 het minimum traktement op ƒ 300.— en eerst in 1764 op ƒ 500.— werd gebracht. En dat geschiedde nog wel doordien de provincie de pastoriegoederen van niet minder dan 77 arme gemeenten tot zich nam, en achtereenvolgens in de jaren 1762, 1763 en 1764 onder den hamer bracht, welke, wegens de massa voor lage prijzen verkocht, overgingen in het bezit van vele burgerfamiliën, die daardoor thans tot de rijksten van Friesland behooren.

Even weinig hebben de Synoden en Classes van kerkvoogdijen en gemeenteleden gedaan weten te krijgen ter voorziening in den nood van predikantsweduwen en -weezen. Eerst in 1661 kwam er met behulp der Staten een weduwenbeurs tot stand, waaruit echter tot 1771 niet meer dan ƒ 93.— aan elke weduwe werd uitgekeerd. Eerst na 1787 steeg dit bedrag tot ruim ƒ 170.—. Maar ook hiermede werd „het tranend oog" der weduwen wel niet gedroogd. Als Synoden en Classen, toen zij nog zooveel machtiger waren dan nu, op een kerkelijken, hoofdelijken omslag hadden aangestuurd, zouden gebrek en armoede menige pastorie niet zijn binnen getreden.

De blik, dien Dr. Cuperus ons in de Friesche predikantenwereld deed slaan, is zeker weinig bevredigend. Toch danken wij hem voor zijn hoogst belangrijke studie en zien met verlangen naar zijne beschrijving van het kerkelijk-godsdienstig gemeenteleven in Friesland uit. Ook de lessen van het verleden bezitten praktische waarde voor het heden en de toekomst.

Diepenveen. J. C. van Slee.

SCHOOLBOEKEN.

J. Ravensteyn, Oefeningen in de Vereenvoudigde Speling voor Herhalings- en Inhalingsscholen volgens de beginselen en in opdracht van de „Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal". Groningen-Den Haag, Wolters. 1916. (Pr. ƒ 0.40).

Digitized by Google

Voor scholen, waar de docent vrij is in de keuze der te gebruiken spelling en de „Vereenvoudigde" tot het programma behoort, biedt bovenstaand boekje een aantal goede oefeningen. Ze zijn kort en niet kinderachtig, in overeenstemming met de scholen, waarvoor ze bestemd zijn. Ook valt te prijzen, dat de schrijver dikwijls afgeronde verhaaltjes geeft inplaats van losse zinnen en dat bijzondere oefeningen gewijd zijn aan de zoovaak — althans in het westen des lands — hinderlijk verwisselde woorden *kunnen* en *kennen*, *liggen* en *leggen*, *mij* en *mijn*.

Waarvoor dient echter de invoering van den term „*Tijdwoorden*" inplaats van „*Werkwoorden*"? Meent de schrijver, dat *werkwoord* minder gemakkelijk te begrijpen is dan b.v. de traditioneele termen *zelfstandig naamwoord* e. d., die hij in zijn boekje (terecht) gebruikt? Bovendien gaat bij den schrijver de natuur boven de „leer", waar hij b.v. op blz. 17 en 25 nu eens van *tijdwoorden*, dan weer van *werkwoorden* spreekt.

De verandering in de grammatische nomenclatuur, reeds zoo herhaaldelijk voorgesteld — zonder blijvend succes — ware m. i. in zulk een eenvoudig schoolboekje beter achterwege gebleven.

Leiden. B. M. Noach.

L. M. G. Kooperberg, Honderd Taaloefeningen bij de Nederlandsche Spraakkunst voor Gymnasiën, Hoogere Burgerscholen en Opleidingsscholen voor Onderwijzers en Onderwijzeressen. 2e druk. 's-Gravenhage, Joh. IJkema. 1916. (Pr. ƒ 0.70).

Wie met mij van meening is, dat opzettelijk spraakkunst onderwijs op Gymnasium en H. B. S. noodzakelijk is, maar tot een *minimum* beperkt moet blijven, die kan dit werkje voor *deze* scholen niet aanbevelen. Geen enkele der gebruikelijke indeelingen (soorten bijwoordelijke bep., bep. van gesteldheid, enz.) wordt den leerling bespaard: den beker met grammatischen alsem moet hij er tot den laatsten droppel toe uit drinken. —

Voor de opleidingsscholen voor onderwijzers (-essen) kan het geschikte stof leveren, omdat de a.s. onderwijzer in Nederland, dank zij het dwaze overwicht van de spraakkunst op het onderwijzersexamen, nu eenmaal een slimmerik moet zijn in het uitpulken van allerhand verborgen grammatische graatjes; in de zinnen uit dit boekje kan hij er zich naar hartelust in vermeien. —

Leiden. B. M. Noach.

Mej. A. Ahn en Mej. A. Moret, „leeraressen aan het Nederlandsch Lyceum te 's Gravenhage", hebben bij de firma Wolters uitgegeven: *Herhalingszinnen bij de hoofdzaken van de Fransche Spraakkunst* (Groningen-den Haag, 1917, pr. ƒ 0.70). Deze zinnen vormen dertig stukjes, ieder ruim 20 voorbeelden bevattend; aan het einde van 't boek zijn van elk stukje de woorden en uituitdrukkingen die moelikheden kunnen opleveren in het Frans vertaald.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1916, Sept.-Oct.: Capitan, Le couteau de pierre à sacrifices humains de l'ancien Mexique dans deux livres du XVIIe s. — A. Moret, L'administration ous l'ancien Empire égyptien. — F. Cumont, Deux militaires de Septime Sévère. — F. Mouret, Note sur les fouilles d'Ensérune. — L. Leger, L'étymol. des mots „obus" et „obusier." — S. de Ricci, Une inscr. grecque d'Egypte. — A. Héron de Villefosse, Deux inscr. chrétiennes trouvées à Carthage. — Durrieu, Jean de Meun et l'Italie. — Capitan, Six nouveaux gisements préhist. dans l'Azazouad et dans la région du Haut Sénégal. — J. Formigé, Observations sur le théatre rom. d'Orange.

Nov.: Rapport sur les fouilles d'Ensérune. — L. Leger, La bataille de Kosovo et la chute de l'Empire serbe. — G. Maspéro, Notice s. l. vie et les travaux de M. M. Bréal.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXIX—XL, 3: W. Kroll, Die religionsgesch. Bedeutung des Poseidonios. — V. Gardthausen, Die Scheidung d. Octavia u. d. Hochzeit d. Kleopatra. — P. Corssen, Das Osterfest. — R. Pestalozzi, Die Nibelungias. — Mitt

In het paedagog. ged.: F. Philippi, Weltgeschichte, Menschheitsgeschichte. — R. Wagner, Das Wissen vom Altertum im Gymn. — W. Marcus, Goethes Torquato Tasso.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXVI, 1: R. v. d. Meulen, *Robbedoes.* — J. de Vries, *Robin Hood* en *Mijn Here van Mallegem.* — G. Kalff, Nieuwe gegevens v. d. gesch. onzer letterkunde. — F. A. Stoett, *Fokken, Foppen.* — G. J. Boekenoogen, Namen uit ridderromans als voornamen in gebruik — Kleine meded.

Bijdragen Vaderl. Gesch., IV, 3-4: Mulder, De Kelten in ons land. — Holwerda, Oppidum Batavorum. — Coster, Nog eens Beka, Chronicon Tielense en Annales Tielenses. — Blok, Prins Willem's Apologie. — Sernée, Anna van Hannover en hare naaste verwanten. — Van Dam van Isselt, Valsch geld in de Levant. — Meyer, Nog iets over het rechtsgeding tegen Torrentius. — Japikse, Het archief van Ieperen. — Van den Berg, Documenten (vervolg). — Historische literatuur (Oct. 1916 — April 1917).

Archief aartsbisdom Utrecht, XLII,3: Van Veen, Handboekje van P. van Teeffelen. — De Jonge van Ellemeet, Instituten enz. van St. Marie in Drente. — Kleyntjens, Twee oorkonden betr. de St. Jansorde en de Balye van Utrecht. — Dez., Presentatio eccl. de Ingen in fratrem Henr. Ruysch. — Dez., Rentebrief van 1464. — Van Adrichem, Een nieuwe devotie door de veeziekte van 1744.

Hist. Zeitschrift, 117, 2: Otto, Die Hethiten. — Bär, Beschreibung Russlands durch Heinrich von Staden. — Miszelle (Weise, zur Archäologie des früheren Mittelalters).

English Historical Review, 1917, April: Miller, Salonika. — Firth, Benefit of clergy in the time of Edward IV. — Turner, The cabinet in the 18th century. — Notes and Documents.

Studiën, LXXXVII, Juni: Is. Vogels, P. v. Meurs en de Kath. Illustratie. — A. J. M. Mulder, De Duikboot, II. — J. v. Ginneken, Rostand's Cyrano de Bergerac: Een Plagiaat? — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, VI. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Aegypt. Samml. d. Mus. d. Alt. VI—VIII: D. Lit. Ztg. 1917, n°. 12 (Erman).
Günther, Synonyms: D.Lit.Ztg. 1917, n°. 22.
Knuttel, Bloemlezing III: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Kummer, Gesch. d. Letterk. II: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Leopold en Pik, Nederl. Lett. vóór 1600: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Ligthart, Letterk. Stud.: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Van Niekerk, De eerste Afrik. taalbeweging: N. Taalg. XI, 3 (Hesseling).
Mooy, Gesch. d. Ned. Letterk.: Studiën LXXXVII, Juni (W. M.).
Prinsen, Handboek Lett. Gesch.: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 19 (P. L. v. Eck Jr.).
Rengers Hora Siccama en Poort, Bloeiende Bongerd: Studiën LXXXVII, Juni (Jonckbloet).
Schrijnen, Nederl. Volksk. II: N. Taalg. XI, 3 (de Vooys).
Dez., Vergel. klass. taalwetensch.: N. Taalg. XI, 2 (de Vooys).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

HISTORISCHE AVONDEN

Bundel geschiedkundige opstellen, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn 30-jarig bestaan.

Met bijdragen van:

Prof. Dr. C. W. VOLLGRAFF, Prof. Dr. I. H. GOSSES, Mr. J. G. C. JOOSTING, Dr. H. A. POELMAN, Prof. Dr. J. LINDEBOOM, Dr. J. S. THEISSEN en C. H. VAN FENEMA.

Prijs, gebonden . . . f 3,50.

UITGAVE VAN J B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

HOMERI CARMINA
ODYSSEA.

I–XIII.

Cum notis criticis, commentariis exegeticis, indicibus ad utrumque epos pertinentibus.

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Litt. hum. Dr. in Academia Lugduno-Batavo antehac prof. ord.

Prijs **f 6.75.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Staatkundige Geschiedenis van Nederland in onzen tijd

DOOR

J. A. DE BRUYNE en Dr. N. JAPIKSE.

NIEUWE UITGAVE

in 6 deelen, royaal 8o. formaat, elk deel ter grootte van 30 à 35 vel.

Prijs per deel ingen. **f 3.—**; geb. in linnen band **f 3.75.**
Men teekent in voor het complete werk.

— —

Dit werk dat tot het beste op geschiedkundig gebied dat in onze dagen geschreven werd, kan gerekend worden, is onmisbaar voor elk ontwikkeld Nederlander die in het Staatkundige leven meeleeft. Groote waarde krijgt dit Standaardwerk door het laatste of z e s d e deel, waarvan de stof door den bekenden geschiedschrijver Dr. N. JAPIKSE, Onder-directeur van 's Rijks Bureau voor Geschiedkundige Publicatiën geleverd wordt. Geen bekwamer hand kon deze taak op zich nemen, die hier te volbrengen is.
Elk deel bevat een gedetailleerde inhoudsopgave van het geheele parlementaire beleid.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Verschenen is het Tijdschrift:

Nouvelles de Hollande
Holländische Nachrichten
Holland News

Orgaan van den „Nederlandsche Anti-Oorlog-Raad"

Verschijnt den 5en en den 20en van iedere maand.

Dit Tijdschrift bevat:
a. de officieele nota's en verklaringen van de verschillende Regeeringen, voor zoover deze betrekking hebben op den toekomstigen Vrede.
b. de beraadslagingen in de Parlementen der verschillende landen over de mogelijkheid en de grondslagen van den toekomstigen Vrede.
c. de uitspraken van vooraanstaande personen en belangrijke organisaties met betrekking tot den Vrede.
Alle stukken worden opgenomen in de oorspronkelijke taal, indien deze Fransch, Duitsch of Engelsch is; in alle andere gevallen worden de artikelen in een van deze drie talen vertaald opgenomen.

Abonnement per jaar (24 afleveringen, elk van ± 48 pagina's) **f 12.—**, per halfjaar **f 6.—**. Losse nummers **f 0.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I–XII).

Prijs f 1.80.

PARS ALTERA CARM. XIII—XXIV.
Tertium Edirunt.

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

welke verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 0.75.**

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — No. 11-12. — Aug.-Sept. 1917.

Schmelzer u. Harder, Platons Ausgewählte Dialoge (Ovink).
Dessau, Inscriptiones latinae selectae, III, 2 (v Gelder).
Gudeman, Taciti De Germania (v. Rooijen).
Jacob u. Taeschner, Türkisches Hilfsbuch (Houtsma).
Ihrig, The semantic Development of Words for „walk, run" in the germanic Languages (Schönfeld).
De Vries, Holland's Influence on English Language and Literature (Barnouw).
Lanson, De Lamartine, Méditations poétiques (Gallas).
Weule u. A., Kulturgeschichte des Krieges (de Bas).
Muller en Bussemaker, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, V, 2 (Brugmans).
Schröeder, De Amoris et Psyches Fabella Apuleiana (Schrijnen).
Pernot, Etudes de Littérature grecque moderne (Lambert-v. d. Kolf).
Carpenter, The Witness of Religions Experience (Thierry).
De Zwaan, Antieke Cultuur om en achter het Nieuwe Testament (Plooij).
Hoecker, Das Lehrgedicht des K. van Mander (Martin).
Bosanko, Collecting old Lustre Ware (Peelen).
Schoolboeken:
Van Rooijen, Ciceronis pro T. Annio Milone oratio (Brakman).
Dez., Ciceronis pro L. Murena oratio (Brakman).
Uitgaven v. d. f. Wolters
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Platons Ausgewählte Dialoge, erklärt von **C. Schmelzer**. 5er Band, Symposion. 2e neubearbeitete Aufl. von **C. Harder**. Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 2.20).

In de korte voorrede van de oorspronkelijke uitgave (1882) zegt Schmelzer: „Die erste Lektüre der vorliegenden herrlichen Schrift Platos verlangt die ungeteilte Aufmerksamkeit des Lesers: je weniger die Aufmerksamkeit abgelenkt wird, um so intensiver ist die Freude am Gelesenen." Ongelukkig geeft hij echter in zijn doorloopenden commentaar, die voornamelijk op den samenhang der hoofdgedachten let en zich verder vrijwel bepaalt tot aesthetische en populair-wijsgeerige opmerkingen, voor het recht begrijpen van den tekst veel te weinig. Hierin moest bij den herdruk noodwendig verbetering komen. Maar deze is nu wat al te „grondig" geschied. Met de oorspronkelijke uitgave heeft Harder's nieuwe bewerking zoo goed als niets meer gemeen. Achtte Schmelzer het geraden om „de paden van filologische en filosofische geleerdheid te vermijden" en dus terstond met de deur in huis te vallen, de nieuwe bewerker begint met een lange inleiding. Deze bevat een hoofdstuk over de Symposia in 't algemeen, een uitvoerige analyse van het te verklaren werk, een beschouwing over den Eros gevolgd door een overzicht der Grieksche Filosofie en ten slotte een vergelijking van Platos werk met het gelijknamige van Xenophon. De verklarende aanteekeningen onder den tekst laten zich met de wijsgeerige problemen absoluut niet in en zijn hoewel er vele nuttige en noodwendige opmerkingen in voorkomen, vol overbodige geleerdheid, verwijzingen naar andere platonische plaatsen, aanhalingen uit alle mogelijke grieksche en latijnsche schrijvers, etc. Aan het eind komen dan nog een paar registers. Het eerste waarvan de wenschelijkheid moeilijk is te beseffen, vermeldt een groote menigte van de in Plato's Symposion voorkomende (ook hoogst gewone) woorden; het tweede de in de verklarende aanteekeningen besproken grammatikale en stilistische bijzonderheden.

Kortom, de nieuwe uitgave is meer speciaal voor filologen ingericht, heeft alle oorspronkelijke frischheid en beknoptheid verloren, brengt voor het wijsgeerig begrijpen weinig hulp, en is voor die lezers, die niet door bijzaken afgeleid willen worden en zoo veel mogelijk direct Plato's diepe gedachten op zich willen laten inwerken, alleen dan te gebruiken, als zij veel meer dan de helft overslaan.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae, Vol. III pars II. Berolini apud Weidmannos. 1916. (Pr. M. 18).

Ik vond reeds voor jaren gelegenheid, om in dit tijdschrift (*Mus.* IX blz. 95 vlg.) op de hooge voortreffelijkheid dezer verzameling Latijnsche opschriften te wijzen. In 1887 begon Dessau er mede en nam de taak van Henzen over, die na opzet van het werk spoedig was overleden; thans is het groote geheel voltooid en bezitten wij in vijf deelen met 9522 opschriften een uittreksel uit het reusachtige Corpus inscriptionum latinarum, dat aan alle billijke eischen voldoet. Aan de hulde, toen gebracht, wensch ik op heden niets toe te voegen; ik beperk mij tot de opmerking, dat het in de laatste jaren meer en meer gewoonte wordt, niet alleen in Duitschland maar ook elders, om bekende Latijnsche opschriften niet langer naar het C I L te citeeren, dat toch bijna niemand in huis heeft, maar naar de uitgave van Dessau. Dat zegt, dunkt mij, genoeg.

Digitized by Google

Over dit slotdeel der groote onderneming valt in eene aankondiging heel weinig te zeggen. Het bestaat namelijk voor het grootste gedeelte uit „Indices". Die hebben het gebracht tot den respectabelen omvang van 954 bladzijden. Maar wat daarvan anders te vermelden dan dat zij zeer oordeelkundig in rubrieken zijn onderverdeeld, en dat zij bij oppervlakkige toetsing blijken zeer nauwkeurig bewerkt te zijn? Bij hunne indeeling is te recht het voorbeeld van het C I L gevolgd. Dat zij zoo uitvoerig zijn, is natuurlijk louter voordeel. Het treedt steeds meer aan het licht (Scaliger trouwens wist het reeds), dat een gedetailleerd alphabetisch overzicht aan het slot van eene verzameling opschriften, waardoor men omtrent de in die verzameling voorkomende bijzonderheden op geschied-, aardrijks- en taalkundig gebied zoo volledig mogelijk wordt ingelicht, het grootste nut afwerpt. Waar vindt men bijv. in kort bestek eene dergelijke menigte merkwaardige vormen uit de Latijnsche lingua vulgaris, zooveel eigenaardige verschrijvingen bijeengebracht?

Aan de indices gaan „Addenda" vooraf. Dessau heeft het geheel met nog ruim zeshonderd opschriften verrijkt, die gevonden zijn sedert de eerste drie deelen van zijn werk verschenen, en die dus daarin niet konden worden opgenomen. Er loopen enkele zeer belangrijke onderdoor; maar ik wil die hier niet opsommen en liever met de mededeeling volstaan, dat niets is overgeslagen wat er beslist aanspraak op mocht maken, in deze verzameling eene plaats te vinden. Ook komen onder de addenda een paar opschriften voor, die wel reeds lang bekend, maar bij ongeluk vergeten waren. Een daarvan, no. 9178, miste ik tot dusverre noode, een opschrift in het museum te Leiden, reeds voor twee eeuwen te Roomburg iets zuidelijk van die stad gevonden. Het was in 1842 door Janssen uitgegeven in zijn Musei antiquarii lugduno-batavi inscriptiones graecae et latinae; de weinige algemeene bekendheid echter, waarmee dat uitmuntende boek het moet doen, is waarschijnlijk de oorzaak, dat het opschrift Dessau jarenlang heeft kunnen ontgaan.

Leiden. H. van Gelder.

P. Cornelii Taciti De Germania, erklärt von **A. Gudeman.** Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 3.).

Dat zoo betrekkelijk kort na de 7e uitgave van Eduard Schwyzers Germania (Halle Buchhandlung des Waisenhauses 1912) deze uitgebreide editie ons wordt aangeboden, is zeer zeker een bewijs, dat de belangstelling voor Tacitus' kleinere geschriften bij onze Oostelijke naburen niet verflauwt.

Het werk, dat in het geheel 272 pag. beslaat, heeft volgens den schrijver zijn ontstaan te danken aan het verzoek, tot hem gericht, de Germaniacommentaar van Zernial voor den 3en druk te bewerken. Voor den text vormde de uitgave van Halm-Andresen (1915) den grondslag; intusschen stelt de schrijver 63 veranderingen voor, welke hij aan het eind van het boek in een „kritischer Anhang" vrij uitvoerig bespreekt.

De inleiding behandelt in de eerste plaats het ontstaan en het doel der Germania. De schrijver betoogt, dat Tacitus het noodzakelijk achtte, evenals hij in de Agricola en de Historiae over de Britanniërs en de Joden uitweidde (Agr. 10—12 en Hist. 5, 1—13) ditzelfde toe te passen, toen hij over Germanië en haar bewoners schreef. Bij nader inzien echter bemerkte hij, dat de stof te omvangrijk was, om in de Historiae zelf te worden behandeld, hierom besloot hij een afzonderlijk boekje te vervaardigen, dat alleen over de gewoonten der bewoners van Germania zou handelen.

Noch een zedenspiegel, noch een politieke brochure, met welk doel dan ook uitgegeven, wil de schrijver in de Germania zien, naar het ons voorkomt, op zeer overtuigende gronden.

Het 2e hoofdstuk der inleiding behandelt de fontes. De schrijver ontveinst zich de moeilijkheden niet met juistheid de verschillende bronnen te bepalen, vooral door de vage aanduidingen die Tacitus zelf geeft als „quidam adfirmant", „eorum opinionibus accedo, qui arbitrantur" etc. Dat Tacitus in zijn afwezigheid (88—93) in of bij Germania stof voor zijn werk heeft kunnen opdoen, komt Gudeman niet waarschijnlijk voor. Ik ga in dezen niet geheel en al met zijn conclusie mede, waar hij zoo beslist mogelijk zegt: „Für die Herkunft der Taciteischen Nachrichten über Germanien müssen demnach Autopsie und persönliches Erkunden am Orte selbst oder in der Nähe als Quellen seiner Kentnisse ohne weiteres ausgeschaltet werden." Het is in elk geval mogelijk, dat Tacitus in de bewuste jaren zich in de provincie Belgica heeft opgehouden.

Wel gelooft Gudeman, dat de schrijver een groot deel van zijn kennis geput heeft uit hetgeen vrienden, die een of andere positie in Germania bekleedden, kooplieden, krijgsgevangenen enz. hem hebben medegedeeld.

Alsdan volgt een opsomming der schrijvers, waaruit Tacitus wellicht heeft geput. Van de verloren gegane schrijvers meent hij dat o. a. Pytheas van Massilia (Περὶ Ὠκεανοῦ), Eratosthenes, Timaeus, Posidonius, Sallustius (Hist.), Nepos, Varro, Livius (104e boek), Albinovanus Pedo, Aufidius Bassus' Historiae en Plinius de Oudere het meest in aanmerking kunnen komen.

Van de schrijvers, die wij nog bezitten, noemt hij als waarschijnlijke fontes de volgende: Caesar, Strabo, Diodorus, Pompeius Trogus (in de epitome van Iustinus), Pomponius Mela, Plinius' Naturalis Historia. Ook Plutarchus' Marius, Florus, Dio Cassius, Orosius kunnen ons z. i. helpen, daar hun berichten op bronnen berusten, die veel verder teruggaan dan bv. Posidonius en Livius; hierna worden de genoemde bronnen door den schrijver afzonderlijk behandeld.

Hoofdstuk 3 handelt over „die Zuverlässigkeit" der Germania, een zeer gevaarlijk onderwerp! Schrijver komt tot de conclusie, dat Tacitus wel degelijk zijn berichten gezift heeft, daar bij hem geen enkel onwaarschijnlijk of wonderbaarlijk verhaal voorkomt, zooals bij andere schrijvers, die over Germanie berichten hebben medegedeeld, zooals Strabo, Diodorus, Mela e. a. Hierop laat Gudeman echter volgen: „Auch Tacitus hat wiederholt geirrt, und jener Vorwurf besteht in einem gewissen Sinne zu Recht. Aber es handelt sich eben in all diesen Fällen niemals — und dies hat man bisher stets übersehen — um Tatsachen, deren Erkenntnis oder Beglaubigung damals der Forschung möglich gewesen wäre." Ook Tacitus heeft zich aan dezelfde fout schuldig gemaakt, die zeer vele schrijvers met hem gemeen hadden, n.l. volken, die veraf woonden, te idealiseeren en hun eigenschappen toe te dichten, welke hun geheel vreemd waren. Duidelijk springt in het oog, dat hier zeer moeilijk de

Digitized by Google

grens tusschen waarheid en verdichting te trekken valt.

Het laatste hoofdstuk der inleiding handelt over den stijl van de schrijver en zijn rhetoriek; in een afzonderlijk caput wijst de schrijver op den invloed van de dichters, voornamelijk van Vergilius, op den stijl van Tacitus.

Thans wat den tekst zelf betreft.

In *cap.* 1, 6 *modico flexu* gelooft Gudeman, dat slechts van één bocht sprake is en vermoedt, dat die bij Arnhem bedoeld is; ik ga liever met de verklaring van Schwyzer mede, die van opvatting is, dat h. l. niet een bepaalde bocht bedoeld is, maar men hier moet vertalen: met een zwak naar het W. gerichten loop. *cap.* 2, 17. *auditum*, deze conjectuur door E. Wolff voorgesteld i. p. v.: additum, hetwelk door alle codices is overgeleverd, heeft op het eerste gezicht zeer zeker eenige bekoring; het ontgaat mij bij nadere overweging echter, waarom *recens et nuper auditum* meer met den beknopten stijl der Germania zou overeenkomen, dan *recens et nuper additum*, en dit is toch een van Gudemans argumenten; ook de in verband hiermede geciteerde plaatsen (Ann. 4, 34, 2 en 13, 19, 12) kunnen m. i. niet voldoende overtuigend zijn, den overgeleverden tekst te veranderen. c. 3. 12. *aram... consecratam*, de schrijver wijkt hier af van de gewone interpretatie, welke verklaart, dat *aram consecrare* h. l. moet beteekenen = een gedenksteen oprichten, maar wil aram door altaar vertalen; in dit geval lijkt het mij toch niet waarschijnlijk, dat wij niet vernemen ter eere van welke godheid het altaar is opgericht, in *caput* 4, 2 wordt de lezing: *nullis aliis aliarum nationum* gehandhaafd, met Lipsius zou ik het m. i. overtollige en onwelluidende *aliis* willen schrappen; in hetzelfde caput (4) zou ik i. p. v. *quamquam* door Gudeman uit codex Vaticanus 1862 en codex Leidensis overgenomen, liever willen vervangen door *tamquam*, wat door eenige handschriften wordt overgeleverd en wel voornamelijk met het oog op Hist. 1, 8.: tamquam in tanta multitudine, welke plaats door den schrijver in zijn apparatus criticus over het hoofd is gezien.

cap. 5, 1. *specie*; het komt mij voor, dat specie wel degelijk staat tegenover: in universum, ik verwijs hierbij naar Cic. de Invent. 1, 27: quare cum genere idem sit, fit aliud, quod parte quadam, et specie, ut diximus, differat.

cap. 5, 3: *satis ferax*. Gudeman vat satis h. l. niet op als abl. plur. van satum, zooals de thans overwegende interpretatie luidt, doch vertaalt: ausreichend fruchtbar; satis in de eerste bet. naast ferax gebruikt, komt hem geheel verwerpelijk voor; bij Verg. Georg. 2, 222 lezen wij echter: ferax oleo; waar Gudeman in zijn voorrede zelf beweert, dat vooral de invloed van Vergilius op den stijl der Germania merkbaar is, zou ik liever satis als subst. beschouwd willen zien.

cap. 6, 17 *per cuneos*, verklaart Gudeman: in keilartiger Form; hierbij zou ik willen verwijzen naar Hist. 4, 16: propriis cuneis en h. l. liever vertalen: bij hoopen.

cap. 7, 14, *cibosque et hortamina*, voor hortamina wordt de oude verklaring, waarbij hortamina als alimenta wordt opgevat, weer opgenomen; de tallooze voorbeelden, die men bij Tac. kan aanhalen voor de verbinding van abstracta met concreta, geven ons m. i. het recht deze verklaring niet te aanvaarden; ik noem slechts Germ. 1: mutuo metu aut montibus; Hist. 21, 7: fidem et arma; 84, 1: munera preces; Ann. 2, 29, 5: manus ac supplices voces tendens; ik zou er dus de voorkeur aan geven hier te vertalen: zij brengen hun voedsel en sporen hen door vermaningen (tot moed) aan.

c. 13, 8. *principis dignationem*. „Würde, Rangstellung eines princeps" verklaart Gudeman, direct hierop volgt echter: „sie werden nicht de facto principes, sondern haben nur Titel und Rang eines solchen." Deze opvatting is echter lijnrecht in strijd met hetgeen Tacitus ons over den comitatus vertelt. Wij moeten dezen opvatten als een soort leerschool, hij heeft zelfs graden, men kan dus m. i. moeilijk aannemen, dat de adulescentuli reeds terstond de waardigheid van een princeps zullen verkrijgen. Door dignatio te vertalen door: onderscheiding en principis': van de zijde van een princeps, komt het mij voor, dat deze plaats beter wordt verklaard.

c. 17, 2. *cetera intecti*; Gudeman wil hier cetera niet adverbiaal opvatten, maar verklaart: ceteras partes corporis; verwijzende naar c. 29, 11: cetera similes, zou ik liever willen vertalen: zonder verder een kleedingstuk aan te trekken.

23, 5. *si indulseris.... vincentur*. deze geheele passage wil Gudemann schrappen; hiervoor worden verschillende argumenten aangevoerd. In de eerste plaats kan volgens G. indulgere niet beteekenen: te hulp komen; in de tweede plaats komt noch ebrius, noch ebrietas verder bij Tacitus voor; verder kan haud minus, met facile verbonden, niet als litotes worden opgevat en worden verklaard als: facilius, maar moet hier beteekenen: aeque facile: ik zou echter terstond willen vragen: is dit hier een bezwaar?

Het komt Gudeman ten slotte voor, dat het hier geopperde plan zoo praktisch onuitvoerbaar is, dat Tac. dit onmogelijk kan hebben voorgesteld; bovendien hadden de Germanen geen gebrek aan bier. Is het echter noodig bepaaldelijk aan dezen drank te denken?

Tacitus vertelt zelf (Ann. 1, 50 en 51) dat Germanicus de dorpen der Marsi overvalt, terwijl zij na een feest zorgeloos en in dronkenschap liggen te rusten.

Het lijkt mij dus niet zoo geheel onmogelijk, dat Tacitus, in verband met de geciteerde plaats uit de Annales, dit plan heeft bedacht, zonder direct de mogelijke uitvoerbaarheid verder te hebben overwogen; in elk geval schijnt het mij een al te radicaal middel, op zoo betrekkelijk losse gronden, een dergelijke ingrijpende verandering in den overgeleverden tekst aan te brengen.

C. 33. 1. *occurrebant*, wordt verklaard door: agebant, sedebant; ik zou er de voorkeur aan geven met Schwyzer te verklaren: inveniebantur (in geographische bet.), zooals dit bij Plinius den Oudere voorkomt en aan te vullen: nobis.

ibid 3. *consensu*. met de verklaring „übelwollende Neutralität" kan ik mij niet vereenigen; waarom niet de gewone vertaling: coalitie, bond, wordt gegeven, begrijp ik niet; met het oog op het volgende: superbiae odio, praedae dulcedine, lijkt mij deze verklaring toch de meest aannemelijke.

c. 38, 9. *capilli retro sequuntur*, deze conjectuur is van Gudeman zelf, daar de overgeleverde tekst luidt: *capillum retro sequuntur ac saepe in ipso vertice religant*, dat hier een fout in den tekst schuilt, is m. i. aan geen twijfel onderhevig; G. meent, dat Tac. nooit kan geschreven hebben: apud Suebos.... capillum sequuntur i.p.v.: Suebi.... sequuntur; daarom wil hij capillum in capilli veranderen, en verklaart dan: folgen nach rückwarts.

Digitized by Google

Met het oog op een plaats bij Quint. Inst. 11,3,160: vitiosa enim sunt illa.... capillos a fronte contra naturam retro agere, ut sit horror ille terribilis, zou ik de voorkeur geven aan de lezing: capillum retro agunt; capilli retro sequuntur lijkt mij niet de juiste uitdrukking en het ware gewenscht, dàt Gudeman een parallelle plaats had aangewezen. Daar de Romeinen hun haar naar voren kamden, geloof ik wel degelijk, dat capillum object moet blijven en Tac. hier de tegenstrijdige gewoonten der Suebi en Romeinen in het licht wilde stellen; aldus is er verband te brengen tusschen de plaatsen van Tacitus en Quintilianus.

c. 44, 8: *velis ministrant*, sc. naves, voegt Gudeman er bij, waardoor dus velis als abl. instr. wordt opgevat (evenals door Ed. Wolff); verdient het hier niet de voorkeur velis als dat. op te vatten, zooals men over het algemeen doet bij de bekende plaats uit Verg. (Aen. 6,302): ipse ratem conto subigit velisque ministrat?

Afgezien van deze opmerkingen is de Germania-uitgave van Gudeman een knap stuk werk en voor allen, die belang stellen in de afkomst en gewoonten der Germanen ten zeerste aan te bevelen. De noten laten aan duidelijkheid niets te wenschen over, vooral bij de behandeling der afzonderlijke volken treffen wij waardevolle mededeelingen aan, waarbij de berichten der verschillende schrijvers dikwijls met elkander worden vergeleken.

Het aan het boek toegevoegde kaartje vind ik niet zeer duidelijk; met roode lijnen en letters zijn de namen der tegenw. aardrijkskundige grenzen aangegeven. Ware dit nagelaten dan had het kaartje aan duidelijkheid gewonnen.

Zutphen. J. W. van Rooijen.

G. Jacob, Türkisches Hilfsbuch, 2 Teile. 3e u. 2e stark vermehrte Auflage. 3. Teil: **F. Taeschner, Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische** (Wörterverzeichnis), 2e. stark verm. Aufl. Berlin, Mayer und Müller. 1916. (Pr. M. 11.60).

In 1902 gaf G. Jacob, thans Professor te Kiel, te Erlangen een Türkisches Lesebuch uit, dat toenmaals weinig de aandacht trok, want de studie van het Turksch werd in dien tijd aan de Duitsche Universiteiten tamelijk wel verwaarloosd. Na het uitbreken van den tegenwoordigen oorlog, toen Turkije de zijde van Duitschland koos, werd dit geheel anders. Plotseling ontstond groote navraag naar geschriften, die omtrent Turksche zaken inlichting konden geven en in het bijzonder naar handleidingen voor het onderricht in de Turksche taal. Als gevolg daarvan schoten deze als paddestoelen uit den bodem op, maar het behoeft niet gezegd te worden, dat daaronder veel minderwaardigs was, omdat niet allen, die naar de pen grepen, werkelijk bevoegd waren als leermeesters in het Turksch op te treden. Dat laatste kan natuurlijk niet gezegd worden van Jacob, die zich reeds vele jaren met de studie van het Turksch had bezig gehouden en wiens Türkische Bibliothek ik bij het verschijnen der verschillende deeltjes herhaaldelijk in dit Maandblad heb besproken.

Toch staat ook dit Hilfsbuch in het teeken van den oorlog. Niet alleen inzoover het verschijnen daarvan door den oorlog is teweeggebracht, maar ook om andere reden. Een blik in de nieuw toegevoegde leesstukken in het tweede gedeelte kan ons daarvan overtuigen. Wij vinden hier bij voorbeeld een lang verhaal van een Turkschen journalist omtrent zijn bezoek bij Bismarck (No. 38); den tekst der fetwa's, betreffende het verklaren van den heiligen oorlog (No. 39) en omtrent den onrechtmatigen Engelschen Sultan van Egypte (No. 40); een uittreksel uit het dagblad *Tanin* omtrent het eerste vijandelijk samentreffen van de Turksche en Russische vloten (No. 41). Met groote voldoening wijst de bewerker er op dat in den nieuwsten druk voor den Duitschen tekst de „deutsche Edelschrift" de Antiqua vervangen heeft enz. Men kan dus den bewerker niet toegeven, dat zooals hij beweert, bij de keuze van de leesstof vooral gelet is op de soefische (mystieke) literatuur en den kanselarijstijl, hoewel dit voor den inhoud van het eerste deel gelden mag. Dat daarbij niet op de behoeften van den aanvanger gerekend is geeft hij zelf toe, wanneer hij daaromtrent zegt, dat slechts bij de eerste 58 bladzijden hem deze voor den geest hebben gestaan.

Het is om deze en nog om andere straks te noemen reden uiterst moeilijk om over dit Hilfsbuch een juist oordeel te vellen, want uit welk oogpunt moet het eigenlijk beschouwd worden? Het meest voor de hand ligt natuurlijk met het oog op den titel, dat wij vragen, of het een methodisch aangelegd hulpmiddel is voor den beoefenaar van het Turksch. Maar als wij het boek naar dezen maatstaf beoordeelen, dan kan ons antwoord niet gunstig luiden en zouden wij aan de deugden niet behoorlijk recht doen wedervaren. Immers van methode is bij bij dit Hilfsbuch geen zweem. In de eerste 44 bladz. is de tekst gegeven in Latijnsche transcriptie, dan volgen stukken in Arabisch letterschrift, proeven van diwani- en rik'a-schrift, terwijl aan het einde van het 2de deel weer een stuk in Latijnsche transcriptie volgt. Even bont is de taal der verschillende stukken: nu eens krijgen wij stukken onder de oogen in de volkstaal, dan weder in sierlijken of kanselarij-stijl, zonder dat daarbij eene geregelde opklimming van het gemakkelijke tot het moeilijkere in acht genomen is. Een ernstige fout is verder, dat de stukken in Arabisch letterschrift geen onderscheid maken tusschen de Arabische, de Perzische en de Turksche K, die respectievelijk aan een k, g of ñ beantwoorden en dat nergens de vokalisatie is aangeduid. De in zijnen tijd gevierde Duitsche Oriëntalist Fleischer noemde het terecht een eerste plicht van den uitgever van Perzische en Turksche teksten om deze letters behoorlijk te onderscheiden en in elk geval is dit volstrekt noodzakelijk voor iemand, die een leerboek schrijft. Dit klemt nog te meer in het geval, waarmede wij hier te doen hebben, omdat in de door Dr. Taeschner bewerkte woordenlijst de Latijnsche transcriptie gebezigd is. Hoe zal de student, ook al heeft hij de Vorbemerkungen van Taeschner nauwkeurig in zijn hoofd geprent, er in slagen de beteekenis der woorden in de stukken in Arabisch schrift te vinden, als hij niet weet of hij ze onder k of g, onder d of t moet opzoeken en ten eenen male onkundig is met welke klinkers het woord moet worden uitgesproken? Men versta mij niet verkeerd: ik maak er Dr. Taeschner geen verwijt van, dat hij zijn woordenlijst niet naar de Arabische schrijfwijze heeft geredigeerd, integendeel ik heb voor zijn werk niets dan lof, want hij kon niet anders handelen, maar het verwijt treft den bewerker van het Hilfsbuch zelf, die eene bonte verzameling gegeven heeft van allerlei stukken, die toevallig zijne aandacht getrokken hadden, en die nu, uitgenomen de proeven in Latijnsche transcriptie, eenvoudig zóó heeft laten

Digitized by Google

afdrukken, als hij ze in handschriften of uitgaven had gevonden.

Evenwel, gelijk ik boven schreef, ons oordeel zoude eenzijdig zijn, indien wij het Hilfsbuch alleen uit het oogpunt van praktische bruikbaarheid bij het onderricht beschouwen. Veeleer hebben wij daarin eene verzameling van min of meer interessante teksten te zien, die de beoefenaar van het Turksch, wanneer hij de eerste moeilijkheden te boven is, ten behoeve van voortgezette studie voor zelfoefening kan gebruiken, liefst onder leiding van een bevoegden leermeester. Als zoodanig heeft het boek, welks typographische uitvoering allen lof verdient, waarde en moet de zorg, waarmede de uitgever de teksten uitgegeven en dóor noten toegelicht heeft in het bijzonder geroemd worden. Bij het gebrek aan goede Turksche chrestomathieën zal men geneigd zijn het nog meer te waardeeren, niettegenstaande alle daaraan klevende gebreken. Wij mogen echter daarvan geen afscheid nemen, zonder nog in het bijzonder de smakeloosheid en het gebrek aan zelfbeheersching van Dr. Jacob aan de kaak te stellen, wanneer hij, geraakt over de aanmerkingen door een verdienstelijk Duitsch geleerde ten aanzien van de tweede uitgave gemaakt, zich niet ontziet zich over dien geleerde uit te laten, gelijk in het Voorwoord en in de noten op bladz. 9 en 14 geschiedt. Wie zelf erkennen moet bekende uitdrukkingen als *mahsub etmek* (vg. o. a. R. Youssouf, *Dict. turc-franç.* s. v. *mahsoub*), hoewel duidelijk in het facsimile geschreven (I, p, 86 en 88) niet te hebben herkend, mag wel een weinig bescheidener zijn.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

R. M. Ihrig, The semantic Development of Words for „walk, run" in the germanic Languages. (Linguistic Studies in Germanic, edited by Francis A. Wood No. 4). Chicago, University of Chicago Press. 1916. (Pr. $ 0.75).

Nadat ik vroeger (*Mus.* XXIII 239 v.v.) de twee eerste boeken van deze serie, die van Schwabe en Arnoldson, heb aangekondigd, is het tans m'n taak over no. 4 te spreken. De inrichting is volkomen dezelfde als die van zijn voorgangers en dus meen ik met weinig woorden te kunnen volstaan: immers mijn afwijzend oordeel heeft ook na bestudering van Ihrigs boek geen wijziging ondergaan. Het is dezelfde mechaniese werkmethode, krachtens welke uit de woordenboeken van allerlei Germaanse talen en dialekten van oudere en nieuwere tijd de woorden voor „walk, run" worden bijeengezocht, en het doel: de semantiese ontwikkeling na te gaan, wordt op dezelfde gebrekkige wijze nagestreefd, n. l. uitsluitend door indeling in groepen en ondergroepen. En het resultaat? Men hore de schrijver zelf in zijn Preface: „'Walk, run' may come from many different meanings. These primary meanings describe the attitude or manner of the walker. Thus they may describe how he carries his body, whether erect or stooping, stiff or swinging; how he moves his legs, whether striding or mincing, with leaps or in glides; whether his motions are graceful or ungainly, sturdy or feeble, prim or boisterous, etc."

Daar overigens de schrijver in zijn etymologieën doorlopend zijn bronnen op de voet volgt — hij heeft trouwens de beste gebruikt — schijnt het mij onnodig op nadere biezonderheden in te gaan.

Hilversum. M. Schönfeld.

T. de Vries, J. D., Holland's Influence on English Language and Literature. Chicago, C. Grentzebach. 1916.

In Smollett's *Humphry Clinker* betoogt de dokter in Bath dat „stink, or stench, meant no more than a strong impression on the olfactory nerves, and might be applied to substances of the most opposite qualities", en ten bewijze dier stelling haalt hij Vondels vertaling van Horatius' Oden aan (I 5) „stinkende van civet en muskeljaet." „Waar is de tijd gebleven", verzucht Potgieter, „dat men onze moedertaal dus in den vreemde meetelde, dat men haar, ook ten bewijze der zonderlinge stelling dat stinken niets anders beduidt dan een sterken indruk op de reukzenuwen, hetzij walgelijk, hetzij streelend, bijbragt?" Potgieters vreugde over Smollett's ongetwijfeld sarcastisch beroep op het Nederlandsch is wel heel naief; uit het verhaal van Peregrine Pickle's reis door Nederland had hij kunnen weten hoe ons land in Smollett's schatting „meetelde." Potgieters eigen eeuw had John Bowring's *Batavian Anthology* (1825) [1]) gebracht, die van een waardeering getuigde waarvan geen Engelschman der vorige eeuw had blijk gegeven. En ons geslacht heeft geen reden Potgieters verzuchting te herhalen, nu iedere nieuwe aflevering van de *Oxford English Dictionary* de bewijzen brengt hoe zeer de uitgevers Bradley en Craigie de beteekenis onzer taal voor de studie van het Engelsch beseffen, nu in Londen plannen in wording zijn voor de opneming van het Nederlandsch in het leerplan van University College, nu Columbia University zijn leerstoel voor het Nederlandsch heeft, en een nieuw bewijs voor de belangstelling in Amerika voor onze taal en literatuur ons wordt gebracht in dit boek van Dr. De Vries.

Het werk getuigt van des schrijvers warme liefde voor zijn geboorteland, van zijn „imperishable love for the country of his ancestors", een liefde die, in overijver, haar doel, helaas, voorbijschiet. Wie een Angelsaks wil vertellen wat zijn letterkunde aan de onze verschuldigd is beginne niet met grootspraak die in de geschiedenis geen rechtvaardiging vindt. Het doet zonderling aan te lezen dat tot in de 17de eeuw „the Netherlanders were far ahead in general civilisation" bij het volk dat een Chaucer telde onder de tijdgenooten van onzen Dirc Potter, dat Shakespeare, Marlowe en Spenser uitzonderingen waren „in a time when the general standard of English national life was very low indeed", en dat „even at the present time, notwithstanding all the world-power and wealth of England, it has as its best painter no better man than Alma Tadema, a Dutchman by birth and education!" Deze liefde die praalt en zich opblaast doet onaangenaam aan en moet bij Amerikaansche kenners van Engelsche letterkunde en schilderkunst twijfel wekken aan het oordeel van hun zegsman over de waarde der Nederlandsche literatuur. En dit is jammer, want Dr. de Vries doet daarmee zelf afbreuk aan het goede werk dat hij met zijn boek beoogt en waarvoor wij hem dankbaar mogen zijn.

Waar het aankomt op vertrouwen in eigen kunnen is de schrijver daarentegen te bescheiden. In zijn bespreking van den invloed onzer taal op het Engelsch durft hij tegenover het gezag van mannen als Skeat en Carpenter zijn betere kennis van het Nederlandsch niet laten gelden. Op gezag van den eerste verklaart hij dat

[1]) Die ik bij De Vries niet vermeld heb gevonden.

Digitized by Google

jacht een oude spelling is voor *jagt*, dat *kinchin* aan ons *kindekin* is ontleend, dat *hey* het ndl. origineel is van *hoy*, dat *glib* van *gelubben* komt! Op gezag van Carpenter wordt het Amerikaansche *kill* (a creek) met ndl. *kuil* geïdentificeerd, heet *Klaas* een verkleinwoord van *Nikolaas*, en wordt van ndl. *grillig* beweerd dat het dezelfde beteekenis heeft als Amerik. *grilly* (chill, raw). Hier had toch zijn kennis van het Nederlandsch hem kunnen helpen in het ontdekken en verbeteren van de fouten zijner zegslui. Carpenters verklaring van Amerik. *stone-rawpie* (a stony field) als een samenstelling van *stone* en ndl. *raapje* (turnip) is voor een kenner van het Nederlandsch evenmin aannemelijk. De beteekenis zal wel zijn „een plaats waar je steenen raapt." Ook de Hoog wordt als een onfeilbaar orakel geciteerd. Van dezen neemt hij de lange lijst over van „Engelsche woorden aan het Nederlandsch ontleend", zonder onderscheid te maken tusschen leenwoorden en Neerlandismen die eens bij ongeluk een Engelschman uit de pen zijn gevloeid. Caxtons dertigjarig verblijf in de Nederlanden had zijn Engelsch leelijk gehavend en hem gebrekkig Nederlandsch geleerd. Hoe slecht hij onze taal begreep staat te lezen bij Logeman in diens inleiding tot *De Hystorie van Reynaert Die Vos*, en Bradley heeft in zijn uitgave der *Dialogues in French and English* (EETS, Extra Series LXXIX, Introduction VI) merkwaardige staaltjes gegeven van Caxtons vernederlandscht Engelsch. Het gaat daarom niet aan Caxtonismen als *bedrive, bedwynge* e. d. tot den Engelschen woordenschat te rekenen. Dan hoort ook zijn „it *en* is not" tot de Nederlandsche leenwoorden in het Engelsch te worden geteld.

In het tweede gedeelte, dat over Hollands invloed op de Engelsche letterkunde handelt, is de schrijver beter op dreef. Toch had hij hier een ondankbaarder taak, want de belofte die de titel brengt kon hij bezwaarlijk gestand doen. Van *invloed* op de Engelsche literatuur is eigenlijk geen sprake. Het op zich zelf staande werk van een enkelen vertaler brengt dien nog niet teweeg. Onze letterkunde heeft door middel van den *Elckerlijc* in zijn Engelsche bewerking weinig kunnen bijdragen tot de ontwikkeling van het Engelsche drama, daar die ontwikkeling de onze toen reeds verre vooruit was. De term „Influence" is daarom met eenig voorbehoud te aanvaarden. Wat de schrijver wil geven is een verzameling van bewijsplaatsen voor de bekendheid van Engelsche schrijvers met ons land, onze taal en onze letterkunde, een werk dat alleen te verrichten is door wie is toegerust met een groote belezenheid in de literatuur van beide volken. De stof is niet altijd te vinden waar men ze het eerst verwachten zou. Het treft telkens weer bij de lezing van dit boek dat, hoe druk ook ons land in vroeger tijd door Engelschen bereisd is, de schrijvers en dichters onder hen aan literaire winst slechts weinig hebben meegebracht naar huis: Churchyard, Gascoigne, Sidney, in de 16de eeuw hun leven wagend in onzen strijd tegen Spanje, Matthew Prior als gunsteling van Willem III vertoevend in Den Haag, de achttiende-eeuwers Goldsmith, Fielding, Smollett, Boswell voor de studie naar Leiden gekomen, Southey in 1825 de gast van Bilderdijk, hebben uit ons land geen andere winst dan „reisindrukken" meegebracht, hetzij zuiver historische zoals Southey's dagboek en brieven, hetzij tot fictie verwerkte in den trant van het reisverhaal van den „philosophic vagabond" in den *Vicar of Wakefield*, van Priors humoristisch uitstapje „In a little Dutch chaise on a Saturday night" (*The Secretary*) — niet door De Vries vermeld — en van Peregrine Pickles avontuurlijken tocht bij Smollett. Vertalingen uit het Nederlandsch zijn makkelijker te vinden, en juist op dat gebied is de schrijver erg karig met zijn gegevens, vooral voor het tijdvak van de Republiek. In de *Term Catalogues*, door Arber uitgegeven, ligt de stof voor het grijpen. Aan de beteekenis van *Lucifer* en De Groots *Adamus Exul* in verband met *Paradise Lost* doet de schrijver alle recht. Ook het raadselachtig geval Van der Noot—Spenser wordt uitvoerig besproken, onder constante verwijzing naar het werk van August Vermeulen (sic). Door dergelijke slordigheden wordt het boek hinderlijk ontsierd. De schrijver van de *Const van Rhetoriken* heet op bl. 148 Thomas de Kasteleyne, maar op bl. 277 en in den Index is hem de voornaam gegeven die hem toekomt. Eigennamen moeten het herhaaldelijk ontgelden: Bois la Due, Mastricht, Gonda, Monen (voor Mone) Kansler (voor Kausler), Cozijn, Monly (voor Manly), Skeleton (voor Skelton), Grapheus (voor Gnapheus), Memo Simons e. d. De drukfouten, vooral in Nederlandsche woorden en namen, zijn zoo talrijk dat het den schijn heeft of de schrijver de correctie der proeven heeft overgelaten aan een volslagen onbevoegde. Het boek is overigens smaakvol uitgegeven en verlucht met een aantal portretten van beroemde schrijvers en geleerden. Moge het bijdragen tot waardeering van ons volk en zijn geschiedenis in het aangenomen vaderland van den schrijver.

Den Haag. A. J. Barnouw.

A. de Lamartine, Méditations poétiques, nouvelle édition publiée par **Gustave Lanson.** (Les Grands Écrivains de la France, deuxième série, XVIIIe et XIXe siècles), Paris, Hachette & Cie. 1915. 2 vol. in -8. (Pr. fr. 20).

't Scheen alsof de onderneming der *Grands Écrivains* zou zijn afgesloten met de voltooiing van Pascal, Bossuet en Saint-Simon. Maar een nieuwe serie van reeds klassiek geworden schrijvers wordt geopend, waarvan de twee eerste deelen, in uitvoering bijna gelijk aan die der eerste serie, thans voor ons liggen en die een volledigen, wetenschappelijk samengestelden *Lamartine* doen verwachten, waaraan Lanson en zijn leerlingen zich sedert lang wijden. Eén der voorbereidende werkzaamheden moet men b.v. zien in de studie van Jean des Cognets over L's handschriften in de Nationale Bibliotheek te Parijs (*Bibl. de la Fac. des Lettres*, XXI, Alcan, Paris, 1906).

Hugo heeft nu eenmaal, door zijn langer leven, door zijn representatief optreden als spreektrompet van Frankrijk, door zijn imponeerende virtuositeit, door zijn dramatisch werk, door zijn hartstochtelijk zichgeven Lamartine in den schaduw gesteld. En een prettig spelletje is 't na te gaan wie van hen de grootste is, en dan nog een Vigny of zelfs een Musset er naast te noemen, een prettig spelletje zooals men dat ook spelen kan met de namen van Ronsard, dien Hugo, en du Bellay, dien Lamartine. Toch is de belangstelling voor L. nooit verflauwd: zoo heeft b.v. van 1905 tot 1914 één enkele Parijsche firma twee en veertig duizend exemplaren der *Méditations* alléén verkocht (V. Giraud, *La Civilisation fr.* in *R. D. M.*, 15. 12. 1916, p. 857). En in de laatste vijftien of twintig jaren is de belangstelling in zijn werk

Digitized by Google

toegenomen bij de letterkundige geschiedschrijvers zoowel als bij de dichters: Zyromski's *L. poète lyrique* (1897); H. Potez' *L'élégie en France avant le romantisme*; J. des Cognets' *La vie intérieure de L.* (1913), zoo belangrijk door de aanteekeningen van zijn vriend en bestrijder Dargaud; Barthou's *L. Orateur* (1916), een vervolg op Henry Cochin's *L. et la Flandre* (1912) en een groote aanwinst na P. Quentin-Bauchart's *L. Homme politique* (1903); om nog te zwijgen van de publicaties rondom „'t geval" Elvire-Lamartine. En uit al dat werk komt hij vollediger en grooter tot ons: genialer, nu we zijn voorgangers kennen; ontroerender, door zijn zelfstrijd en zijn discussies met Dargaud; practischer in de politiek dan we wel vermoedden; menschelijker, als we den buitenman 't stemvee zien bewerken met beloften en „chopes"; beter gepreciseerd in zijn welsprekendheid en in de vorming zijner gedachten, na 't boek van L. Barthou of de studies van Marc Citoleux (*La poésie philos. au XIXe s. Lamartine*, 1906) of Chr. Maréchal (*Lamennais et L.*, 1907). En men komt dan bijna tot de conclusie van E. Faguet: „Vigny, Hugo, Sainte-Beuve, Chateaubriand.... En vérité, comme caractère, il n'y a que Lamartine" (*Rev. latine*, V, p. 528). En de evolutie van L. blijkt ten slotte even belangwekkend als die van Hugo. Wat hij in de toekomst zal zijn, in een in éénheid herboren Frankrijk, hij die zeide: „la poésie sera la raison chantée; elle sera philosophique, religieuse, politique, sociale, comme les époques que le genre humain va traverser", dat straalde ons gisteren misschien reeds tegen uit 't proza van Charles Louis-Philippe of Marguerite Audoux of Emile Guillaumin. — De belangstelling die hij bij de dichters ontmoet — bij Mme de Noailles b. v. in *Les Éblouissements*, — gaat evenwijdig aan die bij de geloovigen: poëtische en religieuse opleving, na het naturalisme en het determinisme van 1870, zijn intiem verbonden.

Gustave Lanson, die aan 't hoofd der nieuwe serie staat, heeft de *Méditations* tot ons willen brengen in haar zuiversten vorm, dien van den tekst van 1820, de vier-en-twintig oorspronkelijke gedichten met het voorbericht van Eugène Genoude, wien L. zijn *La Poésie Sacrée* opdroeg. Daardoor heeft het eerste deel een zekere eenheid behouden die niet verstoord wordt door de twee en de vier bijvoegsels van den tweeden en den negenden druk en door de elf nieuwe gedichten, de negen en twintig *commentaires*, de beide *Préfaces*: die van 1849 en de beschouwing over *Les Destinées de la Poésie* (*R. D. M.*, 15. 3. 1834), welke de uitgave van 1849 helpen vormen; dit geheele laatste deel is van een anderen geest doortrokken, dat de zuiverheid van impressie zou schaden. Het eerste deel geeft dus de rein lamartiniaansche stemming van 1820 weer. Hoe de *Méditations* zich in hem ontwikkelden, Lanson zet dit uiteen (p. IX—LXXXI); daarna vertelt hij hoe 't deeltje werd gepubliceerd (LXXXI—LXXXVIII) en ontvangen tusschen 1820 en 1830 (LXXXVIII—CXVI); dan geeft hij nog (CXXXII—CXLIII) een overzicht van de voornaamste meeningen erover. Een uitgebreide bibliographie: handschriften, uitgaven, illustraties, muzikale weergave, vertalingen, volgt daarop (CXLVII—CLXXX). Dit geheel vormt een commentaar van een zeldzame volledigheid, dat toch niet door zijn uitgebreidheid het werk van Lamartine verstikt: „C'est le métier des érudits de tirer de ces chefs-d'œuvre ce qu'ils contiennent d'histoire vraie et de les faire servir à nous rendre, en sa singularité, la physionomie authentique de l'homme qui les composa. Et cette recherche, par sa difficulté comme par ses résultats, légitime l'attitude du lecteur naïf qui, dans les *Méditations*, ne cherche que de la poésie, et qui ne demande qu'à son proque cœur la vérité d'Elvire". Uit Lanson's commentaar blijkt zoo volkomen, dat men in de *Méd. poét.* niet moet zoeken „l'histoire d'une âme", omdat zij ons slechts gedeeltelijk den L. van 1815 tot 1820 doen kennen, bij wien de „état de poésie" en de „état d'action" zoo eigenaardig naast elkaar voortbestaan, terwijl zij elkaar moesten uitsluiten; een L. die *Dieu* samenstelt terwijl hij aan Lamennais denkt en gelijktijdig Montaigne en Saint-Evremond leest, die *Philosophie* dicht en opdraagt aan een ouden deïstischen voltairiaan en daarnaast een gelegenheidsstuk als de *Ode sur la Naissance du Duc de Bordeaux* zonder enthousiasme aflevert. Heel belangrijk is in deze inleiding de lijst der lectuur van L. van 1807 tot 1819, die Zyromski (1897), Th. A. von Poplawsky in zijn Heidelbergsche diss. *L'influence d'Ossian sur l'œuvre de L.* (1905) en Maréchal, *Lamenais et L.* (1907) hadden begonnen, en die bewijst dat 't maar niet voldoende is om eenige groote namen: — de Bijbel, de Imitatio, Homerus, Petrarca, Ossian, Jean-Jacques, Chateaubriaud, Byron — te noemen. Zulk een opgave, die zooveel middelmatigs bevat, is in zoo hooge mate karakteristiek voor de geestesbezigheid van L.; ze toont ook hoe hij doordrongen was van de klassieken.

't Critisch apparaat is ontleend aan de varianten der uitgaven, de handschriften en de *Correspondance*, ja zelfs aan de los neergeschreven schetsen uit de teekenboeken die aan Emile Ollivier behoorden, en aan de in 't net geschreven copieën. En dat is, zegt Lanson (CXLIX), de beste experimenteele zielkunde.

De letterkundige noten brengen „des rapprochements", geen „sources." Lanson zet uiteen, hoe L.'s genie samengesteld is uit 't gevoelsleven dat in hem bruischte en de gedachten, de beelden, de rythmische en metrische verbindingen, de rijmen, de zinswendingen die de lectuur, soms van de meest middelmatige schrijvers, had achtergelaten. Geen najagen van bronnen dus, maar een omgeven door honderden regels proza of poëzie die L. heeft gelezen of kan gelezen hebben! En daardoor wordt de atmospheer van L's *Méditations* op de meest gelukkige wijze bepaald: 't spontane en het overlegde ziet men elkaar aanvullen en doordringen in een tijdstip waarop Ossian en Rousseau vóór alles de mode en de geesten beheerschen.

Een bijzondere vermelding verdient de zorg die Lanson besteedt aan het identificeeren der plaatsen waaraan de gedichten herinneren: de localiseering van *Le Vallon* of *L'Isolement* levert geen precies resultaat; er is daarbij een op elkaar plaatsing van indrukken, alsof een gevoelige plaat eenige malen belicht zou zijn zóó dat een superpositie van beelden zou zijn ontstaan.

De noten brengen ook nog de taalkritische opmerkingen der zuiveraars van 1820; ze zijn zeer teekenend: Mme de Genlis verwijt hem 't gebruik van *fenêtre*, *à l'étroit*, *herbe* in 't meervoud, *d'un seul bond*. En de engste criticus is wel Thomas-Lefebvre.

Aan een legende volgens welke L. een dichter „sans art", een „amateur" zou zijn, wordt door deze editie een einde gemaakt, zoo dit na Deschanel (1893) nog

Digitized by Google

noodig mocht zijn. Zij doet ook zien, dat het zuiver elegische beeld van L., dichter voor burgerlijk en christelijk opgevoede jonge dochteren die permissie hadden „de prendre dans les *Méd.* et les *Harmonies* la ration de poésie dont elles avaient besoin" eveneens een legende is. Bij ons is hij dit nog, meen ik. En hij wordt nog zelfs gekuischt. 'k Herinner mij dat een leerlinge die op een kostschool opgevoed was een ondenkbare verwondering aan den dag legde, toen ik haar *Le Lac* voorlas en zij als slotwoord hoorde: *Tout dise*: *Ils ont aimé*! Men had haar immers geleerd: *Tout dise*: *Ils ont pleuré*! En wat Lanson zoo overtuigend aantoont, dat is de samenvloeiing en vermenging der ideeën van allerlei aard, die L. tot overeenstemming weet te brengen (b.v. in *L'Homme*); het zich vasthechten aan het actueele (*L'Homme*); den samenhang tusschen *Le Soir*, *le Souvenir* en *L'Isolement*. Aldus brengt 't commentaar van elke *Méditation* weer nieuws. Zoo b.v. dat voor de localisatie en de samenstelling van *Le Vallon*; de laatste melancholische wandelaar die le Vallon de Ferouillat bezocht is 't met hem eens (G. Faure, *Paysages littéraires*, Paris, Charpentier, 1917, p. 113 ss). En de fijne opmerking dat hij den naam van *l'Ode au Malheur* verandert in *Désespoir*, omdat de laatste titel subjectiever is. Een andere over het zuiver deïstisch karakter van *La prière* of over den politieken ondergrond van een vers (48) van *Le Golfe de Baya*. En zoo zou men kunnen voortgaan met 't aanwijzen van waardevolle opmerkingen in 't commentaar.

„On n'élève pas de statue à un homme qui doit", zei eens een brave streekgenoot van L., toen men hem een bijdrage voor diens standbeeld vroeg (P. et V. Glachant, *Papiers d'autrefois*, p. 189 note). In armoede is hij gestorven. En de streekgenoot had gelijk. Maar zij die dank verschuldigd zijn aan Lamartine — en het vrome commentaar bewijst dit voor Lanson — zij richten hem in hun hart een monument op. En zij leggen vol dank de beide deelen ter zijde, vol dank aan Lanson, die hen weer nader bracht tot een bron van schoonheid.

Enkele opmerkingen tot slot. Er ontbreekt een lijst der gravures en schilderijen die door de *Méd.* werden geïnspireerd. — Bij de lijst der werken die vóór L. den titel „Méditations" droegen, voege men nog (p. LXXIII) Senancour's *Libres méditations d'un solitaire inconnu* (1819). — In de bibliographie (p. CXLI) ontbreekt A. France, *Les Poèmes du Souvenir*, Eug. Pelletan, Paris, 1910, die zulk een eigenaardige verklaring geeft van het „Je vivrai pour expier" uit Elvire's laatsten brief (vgl. Lanson, 73). — I, 200 verwijst Lanson naar een *Saül*-uitgave door J. des Cognets, die nog niet is verschenen. — I, 27, noot bij vers 20 leze men: il *dort* dans l'air glacé, enz.; de overeenstemming tusschen L. en Leconte de Lisle is daardoor frappanter. — Een enkele drukfout: p. 29. r. 7 van onder Larmartine; p. CLXVII, r. 5 Fischlacher; p. 245, r. 6 van onder leze men: plus ou *moins* consciencieusement.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Kulturgeschichte des Krieges von K. Weule. F. Bethe. B. Schmeidler. A. Doren. B. Herre. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 1.25).

Deze belangwekkende bundel — no. 561 „Aus Natur „und Geisteswelt" — beschrijft de ontwikkelingsgeschiedenis van den oorlog sedert de „Urzeit" (bl. 1 tot 22), het „Altertum" (bl. 23 tot 42), „Mittelalter" (bl. 43 tot 66), het „Zeitalter des Absolutismus", van de 15de- tot de 18de eeuw (bl. 67 tot 92), en dat „der nationalen Kriege" tot heden (bl. 93 tot 115); met ten slotte een overrijke opgave der bronnen en literatuur betreffende genoemde onderwerpen.

Onder deze verhandelingen, gedurende den winter van 1915—16 op de hoogeschool te Leipzig voor een talrijk publiek gehouden, wil ons de eerste, betreffende het alleroudste, minst bekende tijdperk, hoofdzakelijk naar ethnologische gegevens bewerkt, als de meest belangrijke, voorkomen. Dr. Karl Weule [1]) leert ons niet alleen tal van bijzonderheden kennen uit de oorlogvoering der oudste, minst bekende volken — gevechtsvormen, hulpmiddelen, wapenen enz. — maar deelt bovendien veel wetenswaardigs mede omtrent weinig bekende personen van lateren, deels van onzen tijd in andere werelddeelen, stichters van groote rijken, als: Kamehameha I, den Napoleon van de Zuidzee en een vriend van den dichter-reiziger von Chamisso, Hongi of Schongi van Nieuw-Zeeland (bl. 17), den vorst en krijgsheld der Zoeloe's genaamd Tschaka (bl. 19) e. a, — een soort spiegelbeelden van hetgeen in de alleroudste tijden ook in Europa moet zijn voorgevallen. Dr. Weule wijst er op, dat niet alleen de primitieve volken onderling zich uit aangeboren moordlust aan gruwelijke wreedheden schuldig maakten (bl. 10 en vlg.), maar ook hoe, voor onzen tijd diep beschamend, vredelievende stammen, o. a. de Tasmaniërs, door schier geheele uitroeiing der buit- en wraakzucht van de zoogenaamde „pioniers der Europeesche beschaving", hun ten offer zijn gevallen (bl. 6).

Uit het oogpunt van objectiviteit staat o. i. de voordracht van professor dr. Bethe 't hoogst. Kenschetsend zegt de Saksische hofraad „Menschlich ist die Kriegführung bei hochentwickelten Kulturvölkern nur, solange „ihre Heere scharfe Zucht halten und das Kriegsziel „von politischer Klugkeit bestimmt und festgehalten „wird. Fehlt dies, oder mangelt es an jener oder versagen „gar beide, so begehen auch Bürgerheere hochzivilisier„ter Staaten wilde Grausamkeiten. Andererseits haben „Söldnerheere in fester Hand zielbewusster Politik „humane Kriege geführt. Die Diadochenkriege" — na „Alexander den groote — „waren nicht zo verheerend „wie der hasserfüllte Existenz-kampf von Athen und „Sparta, und Athen, in der Blüte seiner Kultur, hat „schlimmer gegen seine Feinde gewütet als jemals „das noch barbarische Rom in den langen Kriegen mit „seinem italischen Nachbarn. . . ."

Dr. Schmeidler houdt vol, dat men tot goed begrip der oorlogvoering in de Middeleeuwen moet uitgaan van de toenmalige Germaansche toestanden en verhoudingen (bl. 44). De Germanen erkenden oorspronkelijk vrij wel den algemeenen dienstplicht (bl. 46), welk beginsel echter allengs in onbruik raakte (bl. 49). Voorts wijst hij op de belangrijke door het Zwitsersche voetvolk vervulde rol, eerst ter verdediging van eigen haardsteden (blz. 54 en vlg.), later in huurdienst bij nagenoeg alle Europeesche legers: ook te onzent. Ten slotte beweert hij

[1]) De Schrijver gaf later zijne voordracht, nog belangrijk vermeerderd en geïllustreerd, uit: „Der Krieg in den Tiefen der Menschheit. — Stuttgart, Franck'sche Verlagshandlung."

Digitized by Google

(bl. 66) „Das Mittelalter im ganzen ist eine Zeit ungleich„mässiger, undurchgebildeter Kultur, voller Lücken „und Gegensätze. Daher hat auch der Krieg des Mittel„alters im allgemeinen diesen Charakter; er entbehrt „des Systems und der Durchbildung, des Grosszügig„keit" — op welke uitspraak wel iets valt af te dingen!

Dr. Doren noemt, en terecht, het „Zeitalter des Abso„lutismus", d. i. der onbeperkte vorstelijke heerschappij (van ± 1500 tot ± 1800) „het tijdperk der huurlegers" (bl. 69 en vlg.). Naar mate de invloed van den adel taande, die van de middenstanden toenam, ontstond in den kern der legers „ein kriegerisches Proletariat" (bl. 75), als gevolg waarvan de oorlog zeker niet humaner gevoerd werd. Na den „Sacco di Roma" treffen ons de gruwelen der Fransche godsdienstoorlogen en van den dertigjarigen krijg in Duitschland, de menschonteerende verwoesting van de Pfalz op het einde van de 17de eeuw door de benden van Mélac e. d. g. Minder juist luidt zijn betoog in verband met den koninklijken vriend van Voltaire te Sans-Souci „. . . . *erst* [1]) die Kriegführung Fried„rich des Grossen zeigt wenigstens das Streben eines „aufgeklärten, freien und weiten Geistes, Plünderung „und Verwüstung als Selbstzweck zu bannen und sie „nur im Rahmen höherer, unumgänglicher Kriegszwecke „als notwendige Übel gelten zu lassen." 't Mocht in het buitenland meer algemeen bekend zijn, dat reeds anderhalve eeuw vroeger in het Staatsche leger, d. i. de krijgsmacht van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, door prins Maurits een strenge krijgstucht werd gehandhaafd, zoodat niet alleen op het gebied van bewapening, taktiek en strategie, maar ook in disciplinaire opzichten ons leger uitblonk boven andere. Het Staatsche leger ten tijde van prins Maurits en prins Frederik Hendrik diende als krijgsschool voor geheel Europa, ook door den Grooten Keurvorst van Brandenburg bijgewoond, Hunne krijgskundige voorschriften vonden wij te Berlijn terug [2]).

Dr. Herre ontwikkelt in het laatste hoofdstuk „Zeit„alter der nationalen Kriege" de verdere geschiedenis der invoering van den algemeenen dienstplicht tot heden. „Nicht in Frankreich, sondern in Preussen „fand die tiefsittliche Idee der allgemeinen Wehr„pflicht ihre erste Verwirklichung" (bl. 96). . . . „Mehrere „Heeresvermehrungen bis herab auf die letzte vom „Juli 1913 sorgten für die Aufrechterhaltung des „fixierten Verhältnisses vom Bevölkerungs- zu Truppen„zahl. In idealer Vollkommenheit trat das Deutsche „Heer als die Vereinigung der wohlausgebildeten wehr„fähigen Mannschaft des Volkes in den Weltkrieg „(1914) ein" (blz. 101). Geen der vijf Leipziger wijzen kende blijkbaar de bepaling van artikel 8 der Unie van Utrecht (23 Januari 1579), volgens welke *toen reeds alle weerbare* Nederlanders tot den krijgsdienst konden worden verplicht. De opmerking van dr. Herre omtrent de achterlijkheid van Engeland op militair gebied geldt sinds den aldaar ingevoerden algemeenen dienstplicht niet meer; de krankzinnige oorlog onzer dagen begiftigde althans onze buren ter overzijde met een der verstandigste maatschappelijke hervormingen dezer eeuw — moge Nederland spoedig volgen. Al zij het cijfer der geoefenden te onzent sinds 1815 meer dan vertienvoudigd, moeten wij, als elke kleine mogendheid, bij oorlogsgevaar aanstonds het *maximum* weerbaren onder de wapenen kunnen brengen: de vertolking tegenover de geheele wereld van den vasten, ernstigen wil tot handhaving onzer onafhankelijkheid. Zoo lang twist, strijd en oorlog in de wereld onvermijdelijk blijken, behooren ook wij daartegen gewapend te blijven. Toch ontkennen wij de scheppende kracht van den oorlog, „von deren grausigem „Walten neue Lebenströme fliessen". Die bronnen vloeien in tijden van vrede nameloos ruimer dan in tijden van moord en verwoesting!

[1]) **Wij cursiveeren.**

[2]) **„Het Staatsche Leger" 1568—1795, door F. J. G. Ten Raa en F. de Bas, II, III en IV Deel, uitgegeven aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda.**

De Leipziger „Kulturgeschichte des Krieges" is rijk van inhoud en uitmuntend geschreven. De laatste voordrachten laten wel is waar aan objectiviteit te wenschen over. Verbittering jegens de „Entente"-mogendheden, vooral tegen Groot-Brittannië, mocht in een wetenschappelijk werk geen plaats vinden — maar viel onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden te verwachten. Volgende uitgaven, welke wij het werk na den vrede van harte toewenschen, zullen gelegenheid bieden om bedoelde feilen te verhelpen.

's-Gravenhage. F. de Bas.

P. L. Muller, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet door **Th. Bussemaker.** Vijfde boek, tweede stuk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. z. j. (Pr. *f* 2.25).

Wederom ligt een deel van de hier reeds meermalen aangekondigde *Geschiedenis van onzen tijd* voor ons. Boven verwachting snel is dit stuk verschenen. Toen het vorige gedeelte in dit maandschrift (Nov. 1915) door mij werd besproken, gaf ik uitdrukking aan de vrees, dat de voortgang van dezen arbeid eenige moeilijkheid zou meebrengen, misschien de voltooiing van het geheele boek zou gevaar loopen. Gelukkig is die vrees niet bevestigd. Wat ik toen niet wist, blijkt thans het geval te zijn: Bussemaker had meer gereed liggen dan toen werd uitgegeven. En, wat ten slotte eveneens een verblijdend bericht is, de voorzetting en voltooiing van de *Geschiedenis van onzen tijd* is menschelijker wijze gesproken verzekerd. Wat wij in dit deel vinden, is voor het overgroote gedeelte nog Bussemakers eigen werk; het slot alleen is van de hand van den Heer J. S. Bartstra, doctorandus in de Nederlandsche Letteren, een van Bussemakers laatste leerlingen.

Wij hebben hier dus Bussemakers laatste arbeid voor ons. Het is een weemoedige gedachte, maar zij komt niet op tijdens de lectuur van dit deel; in dit zijn laatste werk is nog geen zweem te bespeuren van een verzwakking, die zou kunnen wijzen op een falende levenskracht. Integendeel, het einde komt hier even snel en abrupt als het in Bussemakers leven zelf is gekomen. Dit gedeelte behandelt de periode, die ligt tusschen ongeveer 1890 en 1900, den tijd van overgang, waarin de verhoudingen werden voorbereid en geschapen, die tot den tegenwoordigen wereldoorlog hebben geleid. Het is uit den aard der zaak niet gemakkelijk te schrijven over een periode, die nog zoo onmiddellijk achter ons ligt. Niet alleen is het zeer bezwaarlijk de groote lijnen reeds nu met vaste hand te trekken in de verwarring der afzonderlijke fei-

Digitized by Google

ten, maar die afzonderlijke feiten zelf staan nog allerminst vast. Vooral is dat het geval bij de zoo gewichtige diplomatieke onderhandelingen, waardoor de verhouding der groote mogendheden wordt bepaald. Meer dan eens moet Bussemaker dan ook erkennen, dat van deze onderhandelingen hem alleen enkele bijzonderheden bekend zijn geworden, dat hij dat tractaat slechts gedeeltelijk kent, dat hij van gindsche overeenkomst nauwelijks meer weet dan dat zij bestaat.

Toch zal het Bussemaker geen of weinig moeite hebben gekost de gewichtige tien laatste jaren der negentiende eeuw te beschrijven. Er waren in Nederland zeker weinig menschen, ook onder de engere vakgenooten, die de contemporaine geschiedenis zoo goed en degelijk kenden als hij ; er verschenen weinig boeken over de geschiedenis van den allerjongsten tijd, die hij niet had gelezen. Zelfs van de kleine bijzonderheden was hij opmerkelijk goed op de hoogte. Duidelijk blijkt dat weer in dit deel, dat door Bussemaker blijkbaar uit de volheid van zijn kennis is geschreven. Ook uit de volheid van zijn gemoed? Ongetwijfeld wel in dezen zin, dat hij zich met zijn volle toewijding gaf ook aan deze taak, gelijk aan iedere andere, die hij zich had opgelegd. Ook wel in dezen zin, dat het hem geen moeite heeft gekost zich geheel aan dezen arbeid te geven. Maar misschien toch niet in dezen zin, dat hij zich alle opzichen vrij kon laten gaan. Ook dit deel getuigt weer van Bussemakers hooge onpartijdigheid ; maar toch behoeft niemand te twijfelen, hoe zijn sympathieën tegenover bepaalde verschijnselen, feiten, richtingen en personen waren. Als hij den Boerenoorlog beschrijft, dan doet hij dit met groote objectiviteit, maar den lezer kan het niet verborgen blijven, hoe hij denkt over de politiek van Milner en Chamberlain. Er staat in het geheele boek geen kwaad woord over den Duitschen Keizer, maar wie goed leest, bemerkt spoedig, hoe Bussemaker over deze historische figuur denkt en of hij hem voor een groot man houdt of niet.

Het ligt voor de hand, dat de lezer van zulk een recente geschiedenis haast nog spoediger tot kritiek wordt verlokt dan wanneer het vroegere perioden geldt. Kritiek meer op den algemeen opzet dan op de afzonderlijke deelen. Ook ons zou een andere opzet liever zijn geweest ; wij voelen meer voor een synchronistischen dan voor een geographischen samenhang. Maar het is volmaakt overbodig dat thans in den breede toe te lichten. Niet alleen zijn er ook voor Bussemakers opvatting stevige gronden aan te roeren, maar ook — waartoe dient kritiek op een posthuum werk ? Daarom eindig ik liever met een laatsten groet aan den begaafden man, die blijkbaar tot zijn laatsten dag aan den arbeid is gebleven en — dien wij nog lang zullen missen.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. A. Schröeder, De Amoris et Psyches Fabella Apuleiana Nova Quadam Ratione Explicata. Amsterdam, Portielje. 1916. (Amsterdamsche diss.).

Het verwondert mij geenszins aan het eind dezer dissertatie de volgende thesis aan te treffen : „Necesse est lege permitti litterarum classicarum doctorandi arbitrio, qua lingua in dissertatione conscribenda uti sibi placeat." Inderdaad wordt het Latijn schrijven, óok over klassieke onderwerpen, met den dag moeilijker, en wel omdat de filologie zich in nieuwe banen beweegt. Veelal moet dan de Nederlandsche term tusschen haakjes den lezer verdietschen, wàt men met de wijdloopige Latijnsche omschrijving eigenlijk bedoelt. Zoo zie ik ook den schrijver van dit proefschrift dapper in de weer, voor termen uit de vergelijkende mythologie en volkskunde eenigszins dragelijke klassiek-Latijnsche uitdrukkingen te vinden, en waarlijk, de wijze waarop hij zich van zijn minder benijdenswaardige taak kwijt is verre van onverdienstelijk. Op de eerste bl. ontmoet ik reeds *„novellae eroticae"*, dan bl. 4 *fabella popularis*, en verder : *loci communes* (motieven), *iuvenis fabellaris* (sprookjesheld), *loci fabellarum communes* (sprookjesmotieven), *novella fabellaris* (sprookjesnovelle) enz. En voor promovendi met een onderwerp uit de ekonomische geschiedenis of de vergelijkende taalkunde is de taak niet makkelijker! Over het Latijn als algemeene taal der wetenschap heeft reeds voor jaren de doodsklok geluid, zei Prof. Speyer in zijn voortreffelijke rektorale rede over den *Mos Maiorum*, en hij vervolgt : „Geen wettelijke dwang, ten opzichte van dissertaties, geen prikkel van roem en eermetaal, als die van het Hoeufftiaansche legaat voor het vervaardigen van Latijnsche gedichten, geen streven van vereenigingen ad hoc, die Latijnsche weekbladen uitgeven, geen congressen, zooals er in April j. l. (1903) een te Rome gehouden is, kunnen dit op den duur verhinderen. Niet omdat de studie der klassieke wereld er op achteruitgegaan is. Het tegendeel is waar. De eeuw die achter ons ligt, is getuige geweest van haar grooten bloei, van hare toeneming in wetenschappelijke deugdelijkheid, van hare uitbreiding in omvang en diepte op een wijze als waarvan men vroeger niet gedroomd had. Maar het objekt en het ideaal van de klassieke philologie zijn geheel veranderd."

Maar ik dien hier iets te zeggen over een nieuwe verklaring van het Apuleisch sprookje van Amor en Psyche, en laat mij verleiden tot een beschouwing over het Latijn spreken. Verscheiden verklaringsmethoden zijn reeds beproefd, en zoo wijdt Dr. S. dan een eerste hoofdstuk aan het bespreken van de meening van Hartung, Jahn, Friedländer, Schaller, Zinzow en Dietze. In hoofdzaak wordt vastgehouden, en m. i. te recht, aan de opinie van Friedländer, naderhand van verschillende zijden aangevuld : dat wij nl. te doen hebben met een echt Grieksch sprookje, reeds ten tijde der Alexandrijnen bewerkt, door den Afrikaan Apuleius in een Romeinsch kleed gestoken en, met een geleerde allegorie verbonden, tot een soort van roman of novelle verwerkt (zie ook de uitgave van Beck, proleg. bl. 4). Wat hiervan het aandeel van Apuleius geweest is, valt echter moeilijk uit te maken, te meer, omdat het kàrakter van dezen auteur ons een weefsel van tegenstrijdigheden schijnt.

In het tweede hoofdstuk wordt in het bijzonder de zienswijze van Reitzenstein en Helm besproken en weerlegd. Reitzenstein ontkent, dat wij met een geleerde allegorie of met een sprookje te doen hebben : hij vindt de beslissing in Egyptische tooverpapyri en komt tot het resultaat : „Was Apuleius bietet, ist ein wirklicher hellenistischer Erosmythos, allerdings in märchenhafter Ausmalung." Te verwonderen is het geenszins, dat Reitzenstein met zijn groote voorliefde voor de studie van het Hellenistische mysteriënwezen den sleutel tot het verhaal in het mystieke gnosticisme zocht — en vond. Maar zijn theorie kan den toets der kritiek niet doorstaan, zooals reeds door Vürtheim in het *Museum* 1912—13,

Digitized by Google

bl. 226 werd aangetoond, en nu weer op voortreffelijke wijze door S. wordt betoogd. De afzonderlijke argumenten van Reitzenstein onderwerpt schrijver aan een nauwgezet onderzoek, en in zijn bewijsvoering betrapt hij hem op weifeling en tegenspraak. Niet minder verdienstelijk is de weerlegging van Helm's beweren, dat we hier met een soort van kunstmythe zouden te doen hebben, ten tijde der Alexandrijnen uitgedacht. De geheele opzet van het verhaal komt zóo wel overeen, niet slechts met het Indische sprookje van Tulisa, maar ook met tal van ruim-verspreide Europeesche sprookjes, dat hier van een opzettelijk mythologisch geknutsel geen sprake kan zijn.

Het Apuleisch verhaal is geborduurd op het patroon van een éenvormig sprookje, dat algemeen-menschelijke motieven bevat, — ziedaar m. i., wat den oorsprong der episode betreft, het eenig bereikbare, maar toch ook ruim bevredigende resultaat. In groote trekken kan men dit proto sprookje, ten spijt van Helm, zelfs rekonstrueeren, en men verkrijgt dan ongeveer den vorm, dien Gustav Meyer het gaf. Eindelijk kan men het geleerde mythische en satyrische bijwerk van de hand van Apuleius óf van zijn onmiddellijke voorgangers onderscheiden, en ook dezen arbeid onderneemt Dr. S. met vrucht (bl. 57 v.v.) Maar al wat hij verder onderneemt, behoort eigenlijk *zuiver* tot het domein der algemeen vergelijkende sprookjeskunde. Natuurlijk bestaat het oorspronkelijke eenvormige sprookje met vaste samenstelling weer uit verschillende sprookjesmotieven, die vroeger een afzonderlijk bestaan kunnen hebben geleid, en hebben in den loop der tijden weer andere motieven zich bij het oorspronkelijke sprookje gevoegd. Zóo komt ook de Finnsche theorie van Antti Aarne voldoende tot haar recht, die men kan beschouwen als het korrektief der ethnologische verklaring (in hoofdzaak m. i. beslist juist): dat de overeenkomst der sprookjes berust op de gemeenschappelijke denkwijze des volks, onafhankelijk van plaats en van tijd, dat zij stoelt op een overeenkomstige openbaring der volksziel. Maar *voor de verklaring van Apuleius* kan ik het nut er niet van inzien, naar den oorsprong dezer motieven zelf te vorschen, van welk onderzoek de schrijver juist alle heil verwacht: „ergo quaerendum est quo modo nascantur hi loci et quid sibi velint" (bl. 8). Zoo is een der motieven, die zonder twijfel tot het proto-sprookje hebben behoord, dat *van de afgunstige vrouw*, nu eens de schoonmoeder, dan weer de moeder, de zuster, een tooverkol enz. Deze *vis inimica* speelt in het Apuleisch verhaal zonder twijfel een voorname rol: zij wordt vertegenwoordigd door Venus én de zusters. Maar de kapitale beteekenis van dit motief voor ons sprookje (bl. 8, 53, 59) is mij heusch niet helder. En ligt er nu feitelijk zoo veel aan gelegen, of het door den droom te verklaren is of anderszins?

Trouwens, en dit is mijn tweede bezwaar, in deze verklaring gaat de schrijver beslist te ver. Het is zeer zeker een groote verdienste van Laistner, den droom als sprookjes(en mythen)-vormenden faktor te hebben ingevoerd. Ook hebben v. d. Leyen e. a. in deze richting vruchtbaar gewerkt. Maar als Dr. S. de theorie van Laistner in hare algemeenheid aanvaardt en zegt: (*„ostendit) omnes has narrationes e somniis profluxisse*" (bl. 48), dan kan die uitspraak m. i. niet door den beugel. Kan de *vis inimica* niet verklaard worden door een algemeen-menschelijk vermoeden van tegenwerking, dat wortelt in den tegenslag die zoo vaak de menschelijke verwachtingen verijdelt? Is de verklaring van het vervullen onzer wenschen door droomsymbolen veelal niet gezocht? En met name: wordt het verbod, van te vragen of te zien, dat zoo herhaaldelijk en onder zoovele vormen in de sprookjes terugkeert, en in het Amor- en Psychesprookje een voorname rol speelt, niet veel redelijker door primitieve taboebepalingen dan door een droomgezicht verklaard?

Ik kan dan ook de verklaring van den oorspronkelijken zin van het oorspronkelijke sprookje, die Dr. S. ons bl. 55 aan de hand doet, onmogelijk aanvaarden: „Puella innupta amorem appetit simulque ignotum horrescit. In somniis hoc desiderium expleri videtur; repente autem expergiscitur iterumque est sola; quo magis gravatur quam antea. — Aemula quaedam obstat quo minus vero amore fruatur. Postremo constanti amore laetatur." Liever zie ik in onze sprookjes de wakende, steeds uit het volle, reëele leven puttende, volksfantasie werkzaam, dan de droomende: de wakende volksverbeelding met frissche naieveteit en scheppende kracht, maar door animistische, totemistische, naturalistische en ook wel historische voorstellingen gevoed.

Belangrijk vind ik echter het feit, dat S. getracht heeft langs psychologischen weg het filologisch probleem te benaderen. Ruimheid bij het kiezen en benuttigen der hulpmiddelen is vooral in de studie der klassieke Oudheid ten zeerste te waardeeren.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

H. Pernot, Etudes de Littérature grecque moderne. (Ouvrage orné de 12 illustrations). Paris, Didier. 1916. (Pr. fr. 3.50).

In den leergang aan de Sorbonne 1912—13 heeft Prof. Pernot een aantal Grieksche letterkundige voortbrengselen behandeld uit den tijd van de 11e tot de 17e eeuw; dit boekje behelst een daaruit gedane keuze. De opgenomen studies behandelen onderwerpen, die tot twee groepen behooren: 1o. de „période des origines"; Digenis Akritas, Prodromus, en de Ἑκατόλογα, 2o. de Kretensische periode: twee gedichten over de Onderwereld, Het Offer van Abraham, en De Schoone Herderin. Een analyse van den (Kretensischen) Erotokritosroman moest om typographische redenen achterwege blijven; deze was trouwens reeds gepubliceerd in de Revue des Etudes Grecques XXVIII (1915).

Ik laat hier een overzicht van de zeven hoofdstukken volgen.

I. Van het groote middeleeuwsche epos, den roman van Digenis Akritas, bespreekt P. den inhoud boek voor boek, telkens met aanhaling van op de verschillende episodes betrekking hebbende volksliederen. Bij de beschouwing van de verhouding van dit epos tot de volksliederen volgt P. de opvatting van Politis: de volksliederen zijn anterieur aan het epos. P. verzwakt zijn opvatting echter door zich af te vragen, of liederen en epos wellicht een gemeenschappelijken oorsprong hebben. Uit den inhoud van het gedicht is op te maken, dat de historische ondergrond betrekking heeft op toestanden tusschen de 10e en 13e eeuw, den tijd, dat de grenzen van het rijk werden bewaakt door de ἀκρῖται; reeds op het eind van de 11e eeuw bestond er een overlevering van liederen, die op personen van den lateren Digenis-

Digitized by Google

roman betrekking hadden. Op de vraag naar de plaats van ontstaan luidt het antwoord: Klein-Azië (Kappadocië of Pontus).

II, III. De Poèmes Prodromiques en La Chanson des Cent Mots zijn respektievelijk in 1909 en 1913 uitgegeven, beide door Hesseling en Pernot. Thans zijn de inleidingen dezer uitgaven beknopt weergegeven door P. Wij kunnen volstaan met voor de interessante konkluzies van de uitgevers te verwijzen naar de besprekingen in het *Museum* van Juni 1909 en Januari 1914.

IV. Aan de tweede groep, die van de Kretensische periode, doet P. een verhandeling voorafgaan over: Les Crétois hors de Crète. Kreta, het kruispunt van twee zeewegen, het eiland met zijn belangrijken handel en uitvoer, Kreta bleek te klein voor het groote aantal intellektueelen dat het opleverde; het gevolg was een expansie (mede door het opdringen der Turken en den val van Konstantinopel), die hen een voorname rol deed spelen in Italië. Daar vormden de Grieken groote kolonies, speciaal in Venetië en aan de Universiteit van Padua; onder hen namen de Kretensers een groote plaats in. P. toont ons uit brieven en andere bescheiden de personen van Marcus Musurus, die met den drukker Aldus Manutius samenwerkte, en vele kalligrafen, o. a. Zacharias Callergis, die zelf een drukkerij in Venetië oprichtte, Angelus Vergetus (Βεργίτσης) in Frankrijk, wiens schrift in Parijs als model voor het Grieksche lettertype diende, diens zoon Nikolaas, die bekend was in de wereld der Pleiade, en Demetrius Ducas, den oorspronkelijken medewerker van Musurus en Aldus, die te Alcala in Spanje een rol speelde (een rol, die echter zeer bescheiden was in verhouding tot de groote ondernemingen van Aldus en Callergis). P. geeft in dit zeer interessante hoofdstuk in een beknopt en helder overzicht een uiteenzetting van de beteekenis van de Kretensers in de Renaissance-beweging.

V. Het vijfde hoofdstuk bevat een bespreking van den Tocht van Johannes Pikatoros naar den Hades en den Apokopos van Bergadis. Sedert Homerus' IIe boek van de Odyssee zijn er vele en zeer verschillende Grieksche werken geschreven over het leven na den dood. Sinds de Christelijke tijden vindt men een vermenging van Christelijke en heidensche opvattingen (b.v. in de „Apocalypse de la Vierge"); en zoo is het nog steeds bij de Grieken gesteld: bv. de priester spreekt van de κόλασις, het volk echter van den Hades met Charos; Charos, de opvolger van Hades, is door God gezonden: ziehier de oplossing van de moderne Grieksche opvatting. De Hades wordt ons op twee verschillende manieren beschreven door Pikatoros en Bergadis. Deze beide Nieuw-Grieksche produkten hebben weinig litteraire waarde, maar zijn belangrijk ten opzichte van den folklore (zie ook Hesseling, C h a r o s, Leiden 1897). Er is reeds elders gewezen op blijkbare verwantschap tusschen den Apokopos en het werk van Dante. P. gaat op dit punt dieper in en vergelijkt speciaal den 5en zang van den Purgatorio, die volgens hem de eigenlijke gegevens van den Apokopos geeft, die via ons onbekende „intermédiaires" tot den Griekschen dich er moeten zijn gekomen. In het bijzonder wordt het verhaal van de twee jongelingen, de afgezanten der dooden, dat in het Grieksche verband onduidelijk is, verklaarbaar als men het beschouwt in het verband, waarin het oorspronkelijk, bij Dante, behoort.

VI. Thans is het mysteriespel Het Offer van Abraham aan de beurt. P. geeft den inhoud en bouwt de mise en scène op uit den inhoud en bepaalde verzen, ondanks het feit, dat er slechts een vijftal weinig beteekenende tooneelaanwijzingen voorkomen in het stuk. Het stuk wordt in twee aktes verdeeld; voor de eerste wordt het volgende tooneel aangenomen: twee in elkaar loopende vertrekken, beide zichtbaar voor het publiek; voor de tweede (den tocht van huis naar de offerplaats): een bergpad met rotsen, die telkens als de handeling dit vereischt de spelers aan het oog der toeschouwers kunnen onttrekken, en aan den anderen kant de berg, op welks top het offer moet plaats vinden. Na deze uiteenzetting vergelijkt P. dit Kretensisch mysteriespel uit de 16e eeuw met de Fransche tragedie over hetzelfde onderwerp van Theodorus Beza en komt tot de slotsom, dat de Grieksche en de Fransche dichter onafhankelijk van elkaar, ieder langs verschillenden weg, den invloed hebben ondergaan van een bepaalde dramatische traditie. Wat vooral bij een vergelijking van het Grieksche en het Fransche spel sterk in het oog springt, is het feit, dat het Grieksche, dat vóór alles een psychologisch werk is, veel en veel hooger staat.

VII. Het laatste hoofdstuk behandelt in korte trekken naast den inhoud het succes in Frankrijk en de populaire verbreiding van Ἡ Βοσκοπούλα, bekend onder den naam van La Belle Bergère, een pastorale, die door Nikolaas Drymitinos (die niet de dichter ervan is), na keuze uit verschillende versies die in manuskript bestonden, gedrukt en uitgegeven is in 1627 (men vergelijke het artikel hierover van Pernot in de Mélanges-Picot).

Het boek is geïllustreerd; de 12 illustraties behooren alle tot het 4e hoofdstuk: portretten, handteekeningen en proeven van kalligrafie van de behandelde Kretensers.

We moeten Prof. Pernot dankbaar zijn voor zijn interessante studies. Zij vormen een behandeling van een aantal der belangrijkste Middeleeuwsche en Nieuw-Grieksche produkten en zijn in hun helder overzicht te beschouwen als een uitmuntende inleiding tot de kennis van beschaving en opvattingen van dien tijd.

Leiden. J. A. Lambert—van der Kolf.

The Witness of Religious Experience. The Donnellan Lectures delivered before the University of Dublin, 1914, and in Westminster Abbey, Lent 1916— by the Right Rev. **W. Boyd Carpenter.** London, Williams and Norgate. 1916. (Pr. sh. 2,6 net.).

Dit boekje maakt deel uit van de serie „Crown Theological Library", waarin (in de Engelsche taal) een 40-tal werken van Engelsche, Duitsche, Zwitsersche en Fransche theologen zijn verschenen, — b.v. van Cheyne, Farnell (The Evolution of Religion), Addis, Kirsopp Lake (The Historical Evidence for the Resurrection of Jesus Christ); Harnack (Das Wesen des Christentums, e. a.), Herrmann (Der Verkehr des Christen mit Gott e. a.), Pfleiderer; Lobstein, Marti; Réville, Sabatier; enz.

Bovengenoemd boekje is een bijdrage tot de beschrijvende godsdienstpsychologie. In vijf lezingen zet de schrijver uiteen (I) dat de religieuze ervaring een „feit" is èn een „*kracht*" in het geestelijk leven der menschheid, p. 1—18. Daarna (II) wordt de aard van die kracht onderzocht: zij legt beslag op den geheélen mensch, en

Digitized by Google

brengt hem tot 't besef van zijn eigen *persoonlijkheid*, p. 19—41. Dan (III) beperkt de schrijver zijn onderzoek tot de christelijk-religieuze ervaring, en bespreekt in 't kort *Paulus* en Augustinus, p. 42—65. De IVde Lecture handelt over de verhouding tusschen de religieuze ervaring van Paulus en die van *Jezus*, waarbij de nadruk valt op de rustige ontplooiing van Jezus' religieus leven, p. 66—90. Ten slotte (V, p. 91—111) wordt de Paulinische religiositeit beschreven als een zich ontworstelen aan de s avernij der zonde („zonde" opgevat als: egocentrisch leven, tegenover „God-centred life", p. 92). Zoowel bij Paulus als bij Jezus is het doel: „harmony with the Divine through self-surrender", p. 97; het verschil tusschen beider ervaring gaat terug op verschil van „personal character." De schrijver eindigt met eenige opmerkingen over Jezus als „the ideal for humanity" en over de beteekenis van diens leven als aanduiding van „the great spiritual law of life."

Het boekje is met warmte geschreven; het bevat vele schoone opmerkingen, vooral in 't begin en aan 't slot; het is helder, rustig, eenvoudig. Als persoonlijk geloofsgetuigenis heeft het zijn waarde; maar tot mijn leedwezen moet ik er aan toevoegen, dat er ernstige bedenkingen zijn. De schrijver schijnt slecht op de hoogte te wezen van de filosofische problemen, te midden waarvan hij zich voortdurend beweegt; en ook de speciaal theologische quaesties behandelt hij vaak te vluchtig. Ik zal hiervan enkele voorbeelden noemen.

De schrijver stelt, p. 7., de vraag of de religieuze ervaring waarheid dan wel dwaling is: „is it (*i. e.* the claim that a man may know God) a legitimate claim?" Hij wil die vraag dan *zuiver* inductief behandelen, en hij ziet niet eens, dat iedere inductie *per se* een deductief element bevat. Berust die aanspraak, zoo vraagt hij verder, op ficties of op feiten? Maar wat is een feit? En dan krijgen wij, p. 10, de scholastisch klinkende definitie: „fact expresses an actual harmony between statement and reality." Weg is alle kennisleer! Kant bestaat niet, diens Engelsche en Duitsche voorgangers evenmin! Wil de schrijver een „naief realisme" blijven huldigen, het zij zoo: maar hij onthoude zich dan van alle quasi-filosofische bespreking der problemen. — Religie maakt aanspraak op den mensch als geheel, en stelt zich niet tevreden met diens intellectueele, ethische of aesthetische functies. Weliswaar zijn er — zegt de schrijver — verschillende godsdiensten die zich tevreden stellen met een gedeelte van den mensch. „But, while this is true of different religions, Religion, which shows itself in human history...., if we follow her history, refusing to identify her with any one form of religion, Religion.... claims the whole man", p. 23. Hier wordt, met enkele woorden een, ook voor dezen schrijver, allerbelangrijkst onderwerp afgemaakt, zonder dat hier éénig besef der diep ingrijpende vragen wordt getoond of gewekt; de schrijver opereert hier en elders in dit boek met een algemeen begrip van religie, dat hij onbewust aan een bepaalden vorm van het christendom ontleent en dat hij dan willekeurig — immers onkritisch — tot „Religion" proclameert. Hij maakt zich af van de moeilijkheid, die schuilt achter de verhouding: „any one form of religion [in history]" en „Religion", terwijl hij N. B. zelfs spreekt van „the *defects* (! is dat een historisch-psychologische beschouwing?!) of certain religions" tegenover „Religion", p. 25. Het is natuurlijk zijn volle recht, kloek front te maken tegen historistisch relativisme, den heraut van scepticisme; maar wie dat doet, moet zich bewust zijn, dat zoo iets niet mogelijk is op historische gronden, doch dat 't hier ten slotte gaat om de „metahistorische" vraag: „waardeoordeelen of zijnsoordeelen?" Hij moet weten welke norm hij aanlegt, en niet te werk gaan naar indrukken. — Eigenaardig is ook de grillige vermenging van krasnormatieve uitspraken (waaronder eenige schoone gedachten!) met allerlei pragmatische en psychologistische meeningen, die thans gangbaar zijn. James en Starbuck hebben veel goeds geschreven; maar de vragenlijst-methode is, overal waar het teedere en fijne dingen geldt, een grof, oppervlakkig en dus schromelijk misleidend hulpmiddel. P. 26 lezen wij: „Religion [in asking the whole man] is in harmony with correct psychology." Daar zal „Religion" wel erg blij over zijn! En wat is die „correct psychology?" We krijgen eenig vermoeden als we (p. 44, vgl. p. 109) lezen, dat Starbuck „has endeavoured to apply strictly scientific tests to the examination of Christian experience"; we denken even aan de vragenlijsten en.... glimlachen. Het quantitatieve zal het qualitatieve tòch nooit kunnen vervangen. Sapienti sat. — De ernstige en zoo actueele quaestie: „historical foundations are inadequate to establish eternal principles" (p. 106; vgl. boven, over p. 25) wordt rechtgezet door de overweging, dat het vallen van Newtons appel een slechts incidenteele gebeurtenis was, maar dat Newtons oog daarachter een eeuwige wet aanschouwde. Alsof daarmee de moeilijkheid was geraakt! — De definitie van Religion, als „man's last and greatest effort at self-expression" (p. 31), of als „the story of man's effort to realize himself" (p. 34), is op zijn minst: bevreemdend, vooral in 't begin der 20ste eeuw.

Ook in godsdiens*thistorisch* opzicht zijn er allerlei gewaagde en direct onjuiste beweringen. B.v.: de eerste beteekenis van „heilig" is niet: separated or dedicated to God's service (p. 24), zelfs niet in het Oude Testament. — Paulus' woorden „Christus in ulieden" beteekenen niet „the Christ ideal is to be found in every man" (p. 61 f.); zij hebben een veel concreter beteekenis, men denke aan het pneuma (realiter opgevat) van Christus. — De bewering dat „the belief in certain historic facts or theological propositions.... is foreign to the primitive Christian spiritual realization" (p. 107) is òf rondweg onwaar, òf zóó eenzijdig en dubbelzinnig, dat er niets mee valt aan te vangen.

Leiden. G. J. Thierry.

J. de Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament. Haarlem, de Erven Bohn. 1916. (Pr. ƒ 1.90, geb. ƒ 2.50).

Onder bovenstaanden titel zijn vereenigd vier lezingen in 1915 te Amsterdam gehouden, en ik verwacht dat velen die de lezingen hoorden en ook die ze niet konden hooren, dankbaar zullen zijn ze thans in druk voor zich te hebben. Want gemakkelijk te volgen zijn ze, naar ik onderstel, niet geweest. Hoofdstuk I handelt over wat Prof. de Zwaan noemt het prestige der antieke cultuur: het rom. wereldrijk; de grieksche wereldtaal; het stoische cultuurideaal van wereldburgerschap; hoofdstuk II heeft tot onderwerp: redelijke godsdienst en antiek Christendom: ter eener zijde de religie van den Staat, ter anderer zijde de zedelijke zelfstandigheid van den enkeling (de socratische levensleer); waar-

Digitized by Google

tusschen het Christendom dan niet kiest, doch boven beide zich verheft. Daarbij komen dan ter sprake de elementen van het religieuze leven van den keizerstijd: het antieke wereldbeeld, de vervulling der hemelsferen met hemelwezens en daemonen; de wijsgeerige behandeling van het astrologisch fatalisme; de mysteriën en de houding van het Christendom tegenover dit alles. Het IIIde hoofdstuk teekent „baanbrekende figuren": Ptolomaeus (brief aan Flora); Bardesanes; Ignatius en Paulus. In het slothoofdstuk is dan de Christusgestalte centrum van besprekingen over wereldverlossing; over *kyrios*-voorstellingen; de logosleer; den Joodschen *menschenzoon* en over den Jezus der evangeliën.

Een inderdaad overstelpend rijke inhoud, ik vrees bijna te omvangrijk, omdat daardoor vaak slechts kon worden aangeduid wat voor een breederen kring, als deze publicatie wil bereiken, wel wat had mogen worden uitgewerkt. 't Is dus eigenlijk ondankbaarheid als ik toch nog ga spreken over iets wat ik mis, evenals het kinderachtigheid zou zijn te vertellen dat er inzichten zijn die ik niet deel. Toch zij mij deze eene opmerking vergund, die van meer algemeenen aard is, nl. dat bij de bespreking der hellenistische godsdienstvormen, zelfs bij de behandeling van astrologie en verwante verschijnselen, alleen de geciviliseerde, de literair-verwerkte vormen aan de orde komen. Immers het charakteristicum van de religieuze renaissance van den keizertijd bestaat in de wonderlijke vereeniging van ijl-wijsgeerige religie, en een atmosfeer van de meest grove, primitieve voorstellingen en praktijken, een vereeniging, die zelfs in denzelfden mensch mogelijk blijkt. Over deze combinatie heeft o. a. Glover in zijn mooie boek *The conflict of religions* p. 18 ff. zulke fraaie bladzijden geschreven en het komt mij voor dat 't inderdaad een leemte is, dat prof. De Zwaan op dit verschijnsel de aandacht niet heeft gevestigd.

Prof. de Zwaan schrijft een glinsterenden, niet een eenvoudigen stijl. Telkens komen van die kostbaar-eigene, karakteristieke teekeningetjes, maar het geheel mist doorzichtigheid; de stijl is vaak rhetorisch en daardoor onduidelijk, zelfs voor den der zake kundigen lezer. Ik stel dit voornamelijk op rekening van de origine van het boek: „van het levende woord tot de sprakeloosheid van een boek" is inderdaad een groote overgang. En zoo dit inderdaad het geval is, dan nemen wij deze bezwaren gaarne mee in den koop, en mogen wij dankbaar zijn dat de uitnoodiging om over het onderwerp te lezen mede aanleiding was tot eene publicatie, die ons anders zou zijn onthouden.

Leiden. D. Plooij.

Dr. R. Hoecker, Das Lehrgedicht des Karel van Mander. Haag, Martinus Nijhoff. 1916.

Dit lijvig boekdeel (478 blz.) is deel VIII van de „Quellenstudien zur Holländischen Kunstgeschichte, herausgegeben unter der Leitung von Dr. C. Hofstede de Groot" en heeft als volledigen titel: „das Lehrgedicht des K. v. M., Text, Uebersetzung und Kommentar, nebst Anhang über Manders Geschichtskonstruction und Kunsttheorie." Door dezen „Anhang" vervalt het feitelijk in twee gedeelten; het eerste betreft het bedoelde gedicht terwijl het tweede betrekking heeft op van Mander's Schilderboek enz. als geheel. Goed uit elkander gehouden zijn deze gedeelten evenwel niet. Immers eerst komt het gedicht met de vertaling, vervolgens de commentaren daarop, terwijl daarentegen de „Anmerkungen", onderverdeeld in „Anm. zum Lehrgedicht" en „Anm. z. Kommentar" geplaatst zijn achter den „Anhang" over van Manders methode van geschiedschrijving.

Het boek als geheel is een van die voorbeelden van noesten vlijt en groote literatuurkennis, waarvan onze oostelijke naburen zoo vaak doen blijken. Na een kort voorbericht volgt eerst de volledige „Grondt der Edel Vrij Schilder Const" met de Duitsche vertaling naast het Hollandsch van de tweede uitgave (1618). In het algemeen is de vertaling goed. Zij is meer juist dan letterlijk; nergens ontmoette ik een verkeerd begrepen plaats, al is ook hier en daar voor een Hollandsch woord niet geheel het juiste Duitsche gevonden en al moge ook op sommige plaatsen een constructie of een naamval niet goed zijn opgevat (b.v. blz. 198: „De lampen, die 'snachts verclaringh besorghen" wordt vertaald door: „Die Lampen, die der Nacht Beleuchtung besorgen", hetgeen zou moeten zijn „während der Nacht").

Voor den Hollandschen lezer is deze vertaling van weinig beteekenis, doch voor den Duitschen is zij veel waard en voorziet zij in een reeds lang bestaande behoefte.

Voor ons van groot nut zijn evenwel de verklarende noten in de commentaren die, hoewel wat breedsprakig, toch zeer de moeite van het lezen waard zijn. Dit is ook het geval met den reeds genoemden „Anhang", waarin o.m. duidelijk wordt uiteengezet hoezeer van Manders opvattingen van de Italiaansche kunsttheorie afhankelijk waren.

Van belang dunkt mij het register op de technische uitdrukkingen, dat de schrijver met groote zorg heeft samengesteld. Het is een zeer welkome bijdrage tot de nog slechts weinig gevorderde onderzoekingen aangaande de terminologie bij de kunstgeschiedschrijvers en kan ook wellicht den Nederlandschen lexicografen van nut zijn.

Jammer alleen, dat het zoo moeilijk is, de geciteerde plaatsen in den tekst terug te vinden. Het is een heele studie, om er eerst achter te komen, wat de schrijver met zijn afkortingen bedoelt.

Een misvatting is, dat de schrijver steeds spreekt over Mander in plaats van over van Mander. Dit is een Duitsche eigenaardigheid, die o.m. onlangs nog bleek uit den titel van een boek van niemand minder dan Dr. Max J. Friedländer: „von Eyck bis Brueghel", in plaats van „von van Eyck bis Brueghel".

Den Haag. W. Martin.

W. Bosanko, Collecting old Lustre Ware. London, William Heinemann. 1916. (Pr. 2,6).

Dit boekje maakt deel uit van „The Collectors' Pocket Series." In deze populaire uitgaaf zijn reeds vroeger beschrijvingen verschenen over: Old Glass, Old Miniatures, Old Pewter, Old Prints en Old Water-Colours.

De schrijver behandelt uitsluitend het Engelsche „lustre Ware" uit de eerste helft der 19e eeuw. Deze Engelsche voorwerpen zijn in tegenstelling met Perzische en Spaansch-Moorsche specimina op zoodanige wijze van lustre of metaalglans voorzien, dat zij het voorkomen hebben van geheel uit metaal vervaardigd

Digitized by Google

te zijn. Na eene beschrijving der technische methoden, waardoor de verschillende lustre effecten als van koper, zilver, goud enz. verkregen worden, gaat de schrijver over tot eene bespreking der voorwerpen, welke volgens de technieken zijn ingedeeld. Het karakter der producten uit de verschillende fabrieken, voorts de vormen en versieringen worden op aanschouwelijke wijze door tal van afbeeldingen weergegeven, welke van korte toelichtingen zijn voorzien. Voor liefhebbers en verzamelaars van dit Engelsche aardewerk kan dit boekje als eene gemakkelijke en bruikbare handleiding worden aanbevolen, te meer daar over dit onderwerp nog weinig literatuur bestaat.

's-Gravenhage. I. C. E. Peelen.

SCHOOLBOEKEN.

M. Tullii Ciceronis pro T. Annio Milone oratio met inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. **J. W. v. Rooijen** (Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen XXX).

M. Tullii Ciceronis pro L. Murena oratio met inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. **J. W. v. Rooijen.** (Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen XXXI). Leiden, Brill. 1916—'17. (Pr. per stukje ƒ 0.65).

De serie Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen is met twee nummers vermeerderd: dr. van Rooyen bewerkte voor die collectie Cicero's redevoering pro Milone (1916) en onlangs (1917) pro Murena. Allen die 't met mij betreuren, dat niet van de voornaamste en meest gelezen stukken der klassieke auteurs Hollandsche uitgaven bestaan, zoowel eenvoudig tekstuitgaven als gecommentarieerde edities, zullen 't streven van den schrijver om Cicero voor meerderen verstaanbaar te maken toejuichen. Wij dienden althans, wat de lectuur op 't gymnasium betreft, van 't buitenland onafhankelijk te zijn. Laten wij zien, in hoeverre de weg door den auteur van de twee bovenstaande kommentaren ingeslagen aanbevelenswaardig is.

Het werk van dr. v. Rooyen mag geen aanspraak maken op oorspronkelijkheid: 't is op tal van plaatsen niets meer dan een vertaling van Halm-Laubmann. Het maakt een zonderlingen indruk, dat de bewerker van de Hollandsche uitgave niet disertis verbis gezegd heeft naar welken meester — dien naam verdient Halm als groot kenner van Cicero — hij zich gericht heeft. De keuze van dien gids mag in 't algemeen een gelukkige genoemd worden en daardoor is zeer veel van hetgeen dr. v. Rooyen ons aanbiedt ook bruikbaar. Het is natuurlijk evenzeer aan 't origineel toe te schrijven, dat 't aantal noten in *pro Milone* en *pro Murena* dat in de oudere nummers van de Hollandsche serie, van Schlimmer bijv., verre overtreft. Ik acht dit geen voordeel. Gezonde paedagogiek eischt, dat men zich in 't geven van toelichting aan de leerlingen beperkt: hier is dikwijls te veel verklaard, soms is zelfs als aanteekening gegeven, wat de leerling in 't woordenboek van v. Wageningen zelf vinden kan, bijv. pro Mur. pag. 12, 31 *excurrere* = zich toonen; ibid. pag. 14, 5 *increpuit* = zich laten hooren; pro Milone pag. 2, 8 *adeste animis* = weest kalm, bewaart uw tegenwoordigheid van geest enz. Zoo moet een kommentaar niet ingericht zijn: alle denken en zelfstandig onderzoek wordt daardoor afgesneden. Aan den anderen kant mist men hier en daar de noodige opheldering. Gezwegen is over de dubbele ontkenningen in cap. 1 pro Mil.; in datzelfde stuk wordt pag. 16, 13 *id temporis* goed vertaald door *zoo laat*; daar behoort de uitlegging bij, welke Landgraf geeft in zijn komment. op pro Sex. Rosc. Amer. § 97. Onvoldoende acht ik pro Mur. pag. 53, 22 Di *faxint* = *fecerint*, men kan daarmee tegenwoordig niet volstaan: dus worde gesproken van aorist. optativ. Zoo zal menigeen zich verbazen, dat 't woord clausula nergens in de twee deeltjes te vinden is. Aanleiding daartoe had dr. v. Rooyen kunnen vinden bij pro Mil. pag. 23, 13 cogitaretur (voor: cogitatum esset).

Ik heb de zonderlinge wijze van citeeren naar bladzij en regel moeten volgen, omdat de schrijver wel de indeeling in hoofdstukken, niet die in paragrafen geeft. Hij is een enkele maal willekeurig afgeweken van de overgeleverde goede lezing, bijv. pro Mil. pag. 31, 14 waar hij *enim* opgenomen heeft in plaats van *ille*. Het spijt mij, dat ik van de correctie niet veel goeds zeggen kan: pag. VI pro Mil. leest men Lanuvium tegenw. *civita Lavigna* in plaats van *città Lavinia*; ibid. wat lager quod *gladiatorios* (lees *gladiatores*) adhibuisset; pro Mur. pag. 24 geeft driemaal de spelling *Bosphorum* enz. Wanneer ik pro Mur. pag. 27, 14 in de noot de woorden aantref, dat „voor de equites in het theater de 14 eerste zitplaatsen achter de orchestra werden gereserveerd", dan heeft dr. van Rooyen blijkbaar 't woord *Sitzreihen* bij Halm onjuist vertaald.

Prijzen moet ik 't echter, dat de schrijver bij de verschillende onderdeelen der oraties telkens den inhoud kort samenvat en niet schroomt de technische termen aan te wenden bij die gelegenheid. Had hij in de inleiding een schema gegeven van elke rede, dan zou onze dank nog grooter geweest zijn.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

De fa. Wolters te Groningen zond ons den derden druk van Terwey's bloemlezing *Uit Hoofts Nederlandsche Historiën* (Bibl. v. Nederl. Letterk. III), bewerkt door J. Koopmans (pr. ƒ 0.75); gelijk bekend vindt men hier het fragment waarin het beleg van Haarlem wordt behandeld, van een inleiding en een uitvoerigen commentaar voorzien.

Van dezelfde firma ontvingen wij den 11den druk van De Groot, Leopold en Rijkens, *Nederlandsche Letterkunde, schrijvers en schrijfsters na 1600*, bewerkt door L. Leopold en W. Pik (pr. ƒ 4.90). De bekende bloemlezing die reeds zoovele jaren goede diensten bij het onderwijs heeft bewezen, is in deze nieuwe uitgaaf zeer vermeerderd en tot den laatsten tijd bijgewerkt: wij behoeven slechts te vermelden dat het laatste stuk een fragment uit Timmermans' Pallieter is. Het tweede deel is geheel aan de tweede helft der 19de en het begin der 20ste eeuw gewijd. Een voordeel van deze bloemlezing is o. a. dat er ook verzen van enkele Friesche dichters in opgenomen zijn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van Japikse's *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1917) verscheen de derde aflevering, loopend tot 1798.

Dr. W. Mulder, S. J. wijdde een herinneringsgeschrift aan *St. Dominicus en zijn werk* (Nijmegen, Malmberg, 1916) ter gelegenheid van de stichting vóór 7 eeuwen der Dominicaner Orde,

Digitized by Google

die ook voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis groote beteekenis heeft gehad en thans onder een Nederlandschen generaal staat.

Dr. D. M. Sluys gaf een bijdrage tot de geschiedenis van de Amsterdamsche opperrabbinaten, getiteld *De ambtsdata van de oudste opperrabbijnen bij de Hoogduitsche Joodsche gemeente te Amsterdam* (1640—1706).

Door de zorgen van de „Cercle de la librairie" is te Parijs verschenen een lijst van de oorlogsboeken die van Augustus 1914 tot Augustus 1916 in Frankrijk zijn verschenen. Edmond Rostand heeft haar ingeleid met een gedicht en eenige reproducties van oorlogsplaten versieren de tekst. Bij elke titel is, in enkele regels, een kenschetsing van het werk gevoegd.

Bij de firma Bloud en Gay te Parijs zijn de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken verschenen en aan onze redaktie toegezonden: Cardinal Mercier, *Per crucem ad lucem*, lettres pastorales, discours, allocutions etc.; P. Delay, *Les Catholiques au service de la France* II, Les diocèses de l'intérieur; G. Goyau, *L'église de France durant la guerre* (Août 1914—Décembre 1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1916, Déc.: C. Huart, Les légendes épiques de la région de Ghazna (Afghanistan). — J. Loth, l'île de Saint-Samson dans le Roman de Tristan. Mark's Gate à Lantyan (Lancien). — R. Cagnet, Djemila, colonie militaire de Nerva. — Appendice.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXIX—XL, 4: A. Schulten, *Viriatus*. — L. Weniger, 'Wär' nicht das Auge sonnenhaft'. — J. Hashagen, Italien u. d. Vorgesch. des Krieges.

5: A. Körte, Was verdankt die klass. Philol. den literar. Papyrusfunden? — O. Blank, Die erste Satire des Horaz. — H. Fischer, Stilgeschichtl. Untersuchungen mit besond. Beziehung auf Uhland. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: L. Potpeschnigg, Planmässige Wesensforschung in der Dichtkunst. — Mitteil.

N. Taalgids, XI, 4: S. A. Krijn, Franse lektuur in Nederl. in het begin v. d. 18e eeuw. — A. Kluyver, Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder. — M. H. v. d. Ven en W. Govaart Nogmaals „de" vóór eigennamen. — J. M. Acket, „Het verheven deel" der letterkundige lektuur. — Kroniek en kritiek. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, II, 4: Jos. Schrijnen, Het woord *dal* en zijn maagschap. — N. v. Wijk, Naar aanleiding v. d. tweede Oudpruis. Katechismus. — A. Borgeld, De Romance van 1780 tot 1830. — K. Sneyders de Vogel, Verbes pronominaux. — H. C. Brouwer, La question du *si* dit „concessif". — C. de Boer, Une victime de Mad. de Montespan. — R. C. Boer, Got. *Nawis*. — Dez., Over *i*- en *u*-syncope in het Gotisch. — E. J. J. Messing, Das Suffix *-schaft* (Eng. *-ship*, Nl. *-schap* nach Ursprung u. Entwicklung; *Wirtschaft, Wirt*, II. — W. Viëtor, Dialektfreies Deutsch. — H. Poutsma, Hendiadys in English, II. — A. v. Herk, Chauceriana, I. — G. Dudok, Is Shakespeare Bacon? — Varia. — Boekbesprek. — Aankond. v. eigen werk. — Inhoud v. tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLII, 2: Th. Frings, Mittelfränk.-niederfränk. studien, II. — Dez., *Doom* im alt- u. neuflämischen. — K. Plenio, Metr. studie über Walthers palinodie. — Dez., Excurs zu s. 259 anm. 2: Ueber Walthers u. Reinmars herkunft. — Dez., Ueber deutsche strophik. — Dez., Kolometrie (zu Beitr. 41, 543). — O. Behaghel, *Diu* mit dem comparativ. — A. G. v. Hamel, Anl. *v* im as., mnd., mnl. — T. O. Achelis, Die fabeln des Rimicius in Steinhöwels Aesop. — O. Fiebiger, Die vermeintlichen Constantinopler Bajowareninschriften. — M. J. v. d. Meer, Gotica, II. — W. v. Unwerth, Der schreiber der Würzburger beichte. — K. Schiffmann, Z. Sangaller paternoster u. credo. — E. v. Steinmeyer, Z. hs. d. Hildebrandliedes. — K. Plenio, Nachtrag.

Anglia, XLI, 1: G. Goetze, Die Richard-Anna-szene in Shakespeares Richard III. — Ph. Aronstein, *Shall* u. *will* zum Ausdrucke der identität im Engl., I. — M. Förster, Die ae. glossenhs. Plantinus 32 (Antwerpen) u. Additional 32246 (London). — V. Langhans, Der Prolog zu Chaucers legende von Guten Frauen. — A. E. H. Swaen, Sir Tristrem 297 a. 869. — Dez., As. *scǣnan* = ae. *sheen*.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 3: De Boer, Blauwhoedenveem (slot). — Oudschans Dentz, Episode uit het leven van Cor. v. Aerssen v. Sommelsdijck. — Wiener, Inscriptie op een 17e eeuwsche kan. — Moerman, Een proefschrift (van mej. De Hol). — Peters, De sluis bij Andel.

4: De Kroon, Christiaan II. — Loosjes, Uit het hs. van Corn. Wolff (1806—1813). — Van Hinte, Een werk van Rohrbach (Weltpolit. Wanderbuch).

Hist. Zeitschr., CXVII, 1: Neumann, Römische Klientelstaaten. — Bauer, Der Staatsstreich des Octavianus (32). — Helmann, Frankreich und Aegypten von Leibnitz bis auf Napoleon. — Meinecke, Des Kronprinzen Friedrich Considérations sur l'état présent.

English Historical Review, 1917, July: Lattey, The Diadochi. — Orton, Italy and Provence 900—950. — Newton, The King's Chamber. — Seymour, The storming of the Rock of Cashel by lord Inchiquin (1641). — Notes and Documents.

Studiën, LXXXVIII, Juli: B. W. Speekman, Enrica von Handel—Mazzetti's Trilogie: Stephana Schwertner. — F. de Bruyn, Onderzeesche telegrafie. Oud en Nieuw. — L. P. P. Franke, R. Hugh Benson. De Hist. Romans, I. — P. Zeegers, De Psychologie der tragische emotie, II. — Is. Vogels, P. v. Meurs en de Kath. Illustratie, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Augustus: G. Gorris, De mogelijkheid van Eeuwigen Vrede? — L. P. P. Franke, R. Hugh Benson. De Histor. Romans, II. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren. — B. W. Speekman, Enrica v. Handel-Mazzetti's Trilogie: Stephana Schwertner. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Godée Molsbergen, Reizen in Zuid-Afrika: Engl. Hist. Rev. 1917, July (Lambert).

Meerkamp van Emden, Stadsrekeningen van Leiden: Engl. Hist. Rev. 1917, July (G. U.).

Smit, Oud-Christ. Monum. v. Spanje: Studiën LXXXVIII, Aug. (v. Steen).

Verdenius, Maerlant's Heimelijkh. d. Heimelijkh.: N. Taalg. XI, 4 (Koopmans).

De Vries, Holland's Influence on Engl. Language a. Liter.: Neophil. II, 4 (Heldt).

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Exitus certaminis fuit hic:

Aureo praemio ornatus est Franciscus Sofia Alessio (poeta carminis c. t. *Sepulcrum Ioannis Pascoli*). Praeterea eodem, quo hic enumerantur, ordine legati sumptibus in lucem edentur haecce carmina:

Dies anno redeunte festus (Alfredi Bartoli); *ignorati luctus* (Casoli); *vivax patriae memoria*; *nox natalicia* (Alfredi Bartoli); *de arundine Sacharigena*; *Caecilia* (Carrozzari); *Harlemi Campus*; *reliquiae* (Sofiae Alessionis); *Funum Iovis* (Migliazzae); *ultimi Vergilii dies*.

Poetae carminum q. t. *vivax patriae memoria*; *de arundine sacharigena*; *Harlemi campus*; *ultimi Vergilii dies*, si illa sumptibus legati in lucem edi cupiunt, invitantur ut filo electrico nomina sua edant. Hunc nuntium sic inscribi oportebit: „aan het Bestuur der K. A. van Wetensch. Trippenhuis Amsterdam".

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Ord. litt. Ac. praeses.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Zoo juist verscheen bij N. V. Boekhandel en Drukkerij v/h. E. J. BRILL te LEIDEN:

C. BRAKMAN J.F.

MISCELLA TERTIA

Prijs f1.—.

ARNOBIANA

Prijs f1.50.

Zoo juist verschenen:

HOMERI CARMINA ODYSSEA.

I–XIII.

Cum notis criticis, commentariis exegeticis, indicibus ad utrumque epos pertinentibus.

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Litt. hum. Dr. in Academia Lugduno-Batavo antehac prof. ord.

Prijs f6.75.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Staatkundige Geschiedenis van Nederland in onzen tijd

DOOR

J. A. DE BRUYNE en Dr. N. JAPIKSE.

NIEUWE UITGAVE

in 6 deelen, royaal 8o. formaat, elk deel ter grootte van 30 à 35 vel.

Prijs per deel ingen. f3.—; geb. in linnen band f3.75.

Men teekent in voor het complete werk.

Dit werk, dat tot het beste op geschiedkundig gebied dat in onze dagen geschreven word, kan gerekend worden, is onmisbaar voor elk ontwikkeld Nederlander die in het Staatkundige leven meeleeft. Groote waarde krijgt dit Standaardwerk door het laatste of zesde deel, waarvan de stof door den bekenden geschiedschrijver Dr. N. Japikse, Onder-directeur van 's Rijks Bureau voor Geschiedkundige Publicatiën geleverd wordt. Geen bekwamer hand kon deze taak op zich nemen, die hier te volbrengen is.

Elk deel bevat een gedetailleerde inhoudsopgave van het geheele parlementaire. beleid.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen is het Tijdschrift:

Nouvelles de Hollande
Holländische Nachrichten
Holland News

Orgaan van den „Nederlandsche Anti-Oorlog-Raad".

Verschijnt den 5en en den 20en van iedere maand.

Dit Tijdschrift bevat:

a. de officieele nota's en verklaringen van de verschillende Regeeringen, voor zoover deze betrekking hebben op den toekomstigen Vrede.

b. de beraadslagingen in de Parlementen der verschillende landen over de mogelijkheid en de grondslagen van den toekomstigen Vrede.

c. de uitspraken van vooraanstaande personen en belangrijke organisaties met betrekking tot den Vrede.

Alle stukken worden opgenomen in de oorspronkelijke taal, indien deze Fransch, Duitsch of Engelsch is; in alle andere gevallen worden de artikelen in een van deze drie talen vertaald opgenomen.

Abonnement per jaar (24 afleveringen, elk van ± 48 pagina's) f12.—, per halfjaar f6.—. Losse nummers f0.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

(Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus)

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f1.**— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

welke verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post f0.75.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is f 0.50, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten f 0.60.

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

PARS ALTERA CARM. XIII—XXIV.

Tertium Edirunt.

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

LÉON BLOY,
zijn Leven en zijn Werk.

INGELEID DOOR

P. VAN DER MEER DE WALCHEREN — VINCENT CLEERDIN — WILLEM NIEUWENHUIS — Mr. HENRI VAN HAASTERT.

Hoewel de naam van Léon Bloy, den geweldigen boetprediker, den „Groot-Inquisiteur van Frankrijk", in ons land genoegzaam bekend is en vele zijner werken, zooals „Le Désespéré", „l'Ame de Napoléon", „la Femme pauvre", in de boekenkasten, van belezen Nederlanders niet ontbreken, hebben de schrijvers als vrienden en bewonderaars van Léon Bloy gemeend hem en zijn werk nog nader op den voorgrond te moeten brengen. Door den vorm waarin zij hun geschrift, waaraan een portret en een autograaf van den grooten meester voorafgaan, gegoten hebben, zal het niet nalaten opzien te verwekken. Zoowel in Katholieke als in Protestantsche kringen zijn de meeningen over Bloy scherp verdeeld; de strijd die steeds om hem en zijn werk heen gewoed heeft, zal door deze uitgave nog worden aangewakkerd.

Prijs f 2.10.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ Leiden.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIJFENTWINTIGSTE JAARGANG.

1918.

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Philol 260

HARVARD COLLEGE
APR 23 1925
LIBRARY
Sever fund

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 25sten Jaargang.

Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. L. H. H. Bleeker te Groningen.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. L. A. J. Burgersdijk te Middelburg.
Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
Dr. P. Fijn van Draat te Utrecht.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Prof. Mr. R. Fruin te 's-Gravenhage.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. A. H. Garrer te Haarlem.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. I. Goldziher te Boedapest.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. J. H. Gunning Wz. te Hilversum.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. K. Heeringa te Middelburg.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. Hofker te Leiden.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. H. F. M. Huijbers te Vught.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong te Leiden.
Dr. H. H. Juynboll te Leiden.
Prof. Mr. J. van Kan te Leiden.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
E. S. de Klerck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Chr. Kok te Leiden.
Dr. P. de Koning te Zutfen.
Dr. B. B. Koster te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Dr. J. E. Kroon te Leiden.
Dr. E. T. Kuiper te Amsterdam.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. R. Leyds te Groningen.
Dr. K. Lijndrajer te Arnhem.
Dr. K. O. Meinsma te Zutfen.
Dr. R. Miedema te Schoonhoven.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. F. Muller Jzn. te Wassenaar.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Dr. G. Piepers S. J. te Nijmegen.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. K. H. Roessingh te Leiden.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel te Leiden.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
D. H. Stam te Bussum.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. de Vries te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
P. Werkman te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S.J. te Mariendaal bij Grave.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Acket, Stijlstudie en stijloefening (Tinbergen) 187.
Adler, Catalogue supplémentaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague (S. G. de Vries) 124.
Albrecht, Der Sprachgebrauch des Dialektdichters Charles E. Benham zu Colchester in Essex (Kern) 200.
Alkema, Ons Insulinde (de Klerck) 210.
Andrelinus, zie Mustard.
Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, X (Gallas) 157.
Aristophanes, zie Deknatel.
Arnolletus, zie Mustard.

Baldaeus, zie De Jong.
Ballou, The manuscript tradition of the Historia Augusta (U. Ph. Boissevain) 245.
Barnhill, The Practical Englishman[3] (J. de Josselin de Jong) 188.
Bérard, Un mensonge de la science allemande (Vürtheim) 97.
Van den Berg, Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidstorium Nicolai (Kroon) 137.
Beversen, Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn, I[3] (Garrer) 186.
Bitter, zie Van Duyl.
Blankenagel, The Attitude of Heinrich von Kleist towards the Problems of Life (v. Stockum) 130.
Boas, zie Cobet.
Boeken, zie Boissevain.
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, Bk. III (Leyds) 73.
Bolkestein, Poelhekke en Prinsen, Nederlandsch leesboek (Varenhorst) 234.
Borlé, Etude d'un certain nombre de synonymes et de termes et expressions qu'il ne faut pas confondre (Werkman) 159.
Brakman, Arnobiana (Boas) 172.
Broers en Hameetman, Engelsch Leesboek, II B (Günther) 22.
De Budé, zie Dindorf.

Cagnat et Chapot, Manuel d'archéologie romaine, I (Byvanck) 41.
Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk (Gopālakelicandrikā) (Vogel) 222.
Chapot, zie Cagnat.
Chew, The Dramas of Lord Byron (Koster) 84.
Cicero, zie Klotz, Scholl en Simbeck.
Clédat, Manuel de phonétique et de morphologie (Salverda de Grave) 65.
Cobet-Boas, Xenophontis Hellenica[6] (Fraenkel) 268.
Collignon, L'emplacement du Cécropion à l'Acropole d'Athènes (A. W. Bijvanck) 113.
Columella, zie Lundström.
Contenau, Umma sous la dynastie d'Ur (Thierry) 229.
Corbeau, Cours de grammaire et d'exercices[2] (Salverda de Grave) 91.
Cratippus, zie Lipsius.

Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal[2] (Beets) 248.
Deknatel, Aristophanes, De Vogels (Koster) 99.
Diehl, Inscriptiones latinae (Bierma) 156.
Diels, Antike Technik (v. Hoorn) 160.
Dindorf-De Budé, Dionis Chrysostomi Orationes, I (K. Kuiper) 122.
Dio Chrysostomus, zie Dindorf.
Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum[2], III (v. Gelder) 244.
Draeger-Heraeus, Die Annalen des Tacitus, I, 1[6]. 234.
Drerup, Die Griechen von heute (Hesseling) 139.
Van Duyl-Bitter-Hovingh, Grammaire française[2] (Salverda de Grave) 203.

Eichrodt, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht (Bleeker) 30.
Endepols, zie Verdeyen en Van Ginneken.

Falke, Die romantischen Elemente in Prosper Mérimées Roman und Novellen (Gallas) 226.
Flemming, Die Begründung der modernen Ästhetik und Kunstwissenschaft durch Leon Battista Alberti (Groenewegen) 260.
Formigé, Le prétendu cirque romain d'Orange (A. W. Bijvanck) 184.

Geers, The adverbial and prepositional prefixes in Blackfoot (Uhlenbeck) 159.
Van Ginneken, Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden (Tinbergen) 264.
Dez., Leergang der Nederlandsche Taal. I: De Roman van een kleuter, door Van Ginneken. III: De regenboogkleuren van Nederlands Taal, door Van Ginneken en Endepols (Tinbergen) 264.
Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeleeuwen (Fruin) 207.
Griss, zie De Raaf.
Güntert, Indogermanische Ablautprobleme (Uhlenbeck) 193.
Günther, English Synonyms[3] (Fijn v. Draat) 15.
Dez., A Manual of English Pronunciation and Grammar[3] (Fijn v. Draat) 15.

Hänninger, Fornskånsk Ljudutveckling (Boer) 63.
Hameetman, zie Broers.
Heidlauf, Lucidarius (Frantzen) 200.
Heidrich, Beiträge zur Geschichte und Methode der Kunstgeschichte (Groenewegen) 232.
Heinze, zie Kiessling.
Holthausen, Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache (Fijn v. Draat) 224.
Horatius, zie Kiessling.
Hovingh, zie Van Duyl.

Jagmanderlal Jaini, Outlines of Jainism, ed. by Thomas (Faddegon) 18.
Jansonius, Engelsche Handelsbrieven voor beginners, I, 3de dr. (Günther) 68.
De Jong, Baldaeus, Afgoderye der Oost-Indische Heydenen (v. Ronkel) 106.
De Jongh, Schets van de Geschiedenis der Wetgeving op het Lager Onderwijs in Nederland (Gunning) 20.

Kaakebeen, zie Ligthart.
Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw (Brugmans) 253.
Kiessling-Heinze, Q. Horatius Flaccus, I[6] (Beck) 197.
Kleijn, Twee Veroveraars (Wilde) 164.
Klotz, M. Tulli Ciceronis scripta (Teubner-ed.) n°. 21—27 (Brakman) 1.
König, Das Deuteronomium eingeleitet, übersetzt und erklärt (Oort) 129.
Kohl, De scholasticarum declamationum argumentis ex historia petitis (W. E. J. Kuiper) 124.
Kramers, zie Prick van Wely.
Kuijer, Het vocalisme van Valdemars Sællandske Lov (J. de Vries) 250.
Kuiper, De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde (Piepers) 49.

Digitized by Google

Kuiper, Helleensche Cultuur (Berlage) 148.
Kul'bakin, Serbskij jazyk² (v. Wijk) 40.

Van Leeuwen, Het leven van Pieter de Groot (Lijndrajer) 66.
Lehmann, zie Mittelalterliche Bibliothekskataloge.
Leringe van Orinen, zie Munk.
Ligthart-Kaakebeen, Reinaert de Vos² (Muller) 59.
Lipsius, Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia (Roos) 50.
Löfstedt, Arnobiana (Brakman) 219.
Logeman, A Commentary, critical and explanatory on the Norwegian text of Henrik Ibsen's Peer Gynt (Krijn) 132.
Lucidarius, zie Heidlauf.
Lundström, L. Iuni Moderati Columellae opera, II (S. G. de Vries) 171.

Marcus Aurelius, zie Schenkl.
Matthaei, Mittelhochdeutsche Minnereden, I (Frantzen) 12.
Maurenbrecher, Parerga zur lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus (F. Muller Jzn.) 101.
Meijer Drees, Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederlandsche Literatuur (Hofker) 237.
Meillet, Caractères généraux des langues germaniques (Heinsius) 58.
Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors, VI (Salverda de Grave) 32.
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. I: Die Bistümer Konstanz u. Chur, bearb. v. Lehmann (Meinsma) 257.
Muller, Van den Vos Reynaerde (Kluyver) 8.
Dez., Critische commentaar (op de hierboven genoemde uitgave) (Kluyver) 8.
Munk, Een Vlaamsche Leringe van Orinen uit de veertiende eeuw (Kroon) 249.
Mustard, The eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus (Hartman) 246.

Naber, Meetkunde en Mystiek (Stam) 15.

Obbink, Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen (Thierry) 176.
Opstelten, Bloemlezing uit „Benjamins Vertellingen" door W. L. Penning Jr. (Noach) 236.

Palmér, Studier över de starktoniga Vokalerna i 1500-talets Svenska (Boer) 63.
Palmgren, Studier och Utkast till Fransk Ljud- och Uttalslära (Salverda de Grave) 134.
Páta, Zlomek evangelistáře XIII. stoleti sofijské národni knihovny (v. Wijk) 134.
De Pater, De Raad van State nevens Matthias (1578—1581) (Huijbers) 110.
St. Patricius' Vagevuur, zie Verdeyen.
Payne, The Child in Human Progress (Miedema) 114.
Penning, zie Opstelten.
Pernot, Grammaire de Grec moderne³ (Hesseling) 75.
Poelhekke, Taalbloei, II² (Hofker) 237.
Dez., zie Bolkestein.
Poort, Literatuur (Prinsen) 199.
Poutsma, A Grammar of Late Modern English, II, 1, B (Günther) 62.
Preisigke, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri (Cohen) 255.
Prickard, Selected essays of Plutarch, II (Hartman) 217.
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek, I⁸ (Kok) 92.
Prinsen, Letterkundig leesboek² (Varenhorst) 234.
Dez., Leesboek bij het Onderwijs in de Nederlandsche Letterkunde (Noach) 236.
Dez., zie Bolkestein.

De Raaf en Griss, Een nieuwe Bundel, V (Varenhorst) 235.
Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? (E. T. Kuiper) 180.
Reynaert, zie Muller.
Rijpma, Jonge Kracht, III (Varenhorst) 235.

Scharp, Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóor de invoering van den denarius in het jaar 269 vóor Chr. (U. Ph. Boissevain) 183.
Schenkl, Marci Antonini Imperatoris in semet ipsum Libri XII (K. Kuiper) 241.
Schmidt, Psalmen deutsch im Rhytmus der Urschrift (Oort) 198.
Scholl, M. Tulli Ciceronis scripta (Teubner-ed.) n°. 25, 28, 29 (Brakman) 1.
Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert von Cherbury (Roessingh) 163.
Schrijnen, Nederlandsche volkskunde, II (Knappert) 86.
Dez., Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap, afl. 1—2 (Uhlenbeck) 121.
Schuchardt, Sprachverwandtschaft (Kluyver) 145.
Schulz, Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte (v. Gelder) 252.
Schwartz, Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos (De Koning) 169.
Seneca, zie Wagenvoort.
Simbeck, M. Tulli Ciceronis Cato Maior de Senectute liber (Bierma) 27.
Simmel, Rembrandt (Groenewegen) 88.
Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen van Rensselaer van 1623 tot 1636 (Heeringa) 136.
Van Stockum, Spinoza—Jacobi—Lessing (Scholte) 34.

Tacitus, zie Wolff.
Taubenschlag, Das Strafrecht im Rechte der Papyri (v. Kan) 230.
Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen (Mulder) 85.
Thomas, zie Jagmanderlal Jaini.
Thucydides, zie Boissevain.
Tiemeyer, Klankleer der Gedichten van Willem van Hildegaersberch (Tinbergen) 32.
Tondalus' Visioen, zie Verdeyen.

Valkhoff, De Franse geest in Frankrijks Letterkunde (Serrurier) 109.
Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur (v. Wijk) 79.
Van der Voort, zie Prick van Wely.
De Vrijer, Henricus Regius, een „cartesiaansch" hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool (Knappert) 185.
Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi Annotationes (Slijper) 126.

Wackernagel, Sprachliche Untersuchungen zu Homer (v. Leeuwen) 25.
Van Wageningen, M. Manilii Astronomica. In het Nederlandsch vertaald (Burgersdijk) 52.
Wagenvoort, Seneca, Brieven aan Lucilius (v. Wageningen) 153.
Weigand, Bulgarische Grammatik² (v. Wijk) 204.
Dez., Übungsbuch zur bulgarischen Schreibschrift (v. Wijk) 251.
Weil, Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache (Houtsma) 247.
Weinreich, Triskaidekadische Studien (K. H. E. de Jong) 17.
Wensinck, Some Semitic Rites of Mourning and Religion (Goldziher) 43.
Von Wilamowitz-Moellendorff, Die dramatische Technik des Sophokles (K. Kuiper) 195.
Wirâṭaparwa, zie Wulff.
Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. (Heyligers) 60.

Digitized by Google

Wolff, Tacitus' Germania[3] (Werff) 140.
Würthle, Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia (Hesseling) 151.
Wulff, Den oldjavanske Wirâtaparwa og dens Sanskritoriginal (H. H. Juynboll) 77.
Xenophon, zie Cobet.

Van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst, Taaleigen en Synoniemen (Günther) 211.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Arabische Traditieverzamelingen 238.

Beatrijs, zie Kaakebeen.
Blok, Geschichte des Niederländischen Volkes, VI. 165.
Dez., Geschiedenis eener Hollandsche Stad, IV. 165.

Certamen Poeticum Hoeufftianum 214. 272.

Fuhr, zie Rauchenstein.

Grotius-vereeniging 141.

Hardenbroek, zie Krämer.
Historisch Genootschap, Verslag over de vergadering van 29 Mei 1917. 69.

Kaakebeen-Ligthart, Beatrijs 92.
Kern (Hulde aan de nagedachtenis van H.—) 165.
Krämer, Hardenbroek's Geschriften 165.

Laurand, Manuel des Etudes grecques et latines 69.
Ligthart, zie Kaakebeen.
Lindner, Weltgeschichte, IX. 118.
Lysias, zie Rauchenstein.

Muller, Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722—1528), I. 69.

Oorlogsliteratuur 22. 93. 141. 166. 213. 270.

Philologische Kring te Amsterdam 189.

Rauchenstein-Fuhr, Ausgewählte Reden des Lysias 69.
Religionsgeschichtliche Bibliographie 141.

Schuylenburg, Utrechtsche catalogi 166.
Seeberg, Die Grundwahrheiten der christlichen Religion[6] 213.
Stichting-De Goeje 69.
Studniczka, Das Bildnis Menanders 238.
Svensk humanistisk Tidskrift 69.

Utrechtsche catalogi, zie Schuylenburg.

Verbeek, Flämisch für alle Deutschen 93.

Von Wilamowitz-Moellendorf, Theodor Mommsen 238.
Worp (Aanteekeningen van Dr. J. A.—) 93.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 70. 142. 166. 271. Beiblatt 70. 142. 166. 213. 271.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 70. 214. 271.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 141. 271.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 214.
Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië 70.
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheid kunde 214.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 46. 69. 93. 166. 238.
Bulletin de la Commission d'Histoire des Eglises Wallonnes 142.
Bulletin de Correspondance Hellénique 189.
Forschungen, Indogermanische, 118.
Hermes 70.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 93. 213.
Journal of Hellenic Studies 190.
Museum, Rheinisches, 69.
Neophilologus 46. 118. 190. 271.
Review, English Historical, 214. 271.
Revue historique 70. 142. 271.
Studiën 46. 70. 94. 142. 166. 190. 214. 271.
Taalgids, Nieuwe, 46. 94. 141. 166. 213. 270.
Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde 70. 142. 214. 271.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 94. 166. 270.
Zeitschrift, Historische, 94. 142. 271.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

Barth, Leipzig 204. 251.
Beck, München 257.
Berg, Vänersborg 134.
Boissevain en Co., Haarlem 73.
Bloud et Gay, Paris *22. *93. *141. *166. *213. *270.
Bohn, Haarlem 187.
Brill, Leiden 52. 137. 172. 268.
Ten Brink, Arnhem 164.
Brusse, Rotterdam 235.
Clarendon Press, Oxford 217.
Deichert, Leipzig 129. *213.
Dekker en Van der Vegt, Utrecht 126.
Dixon, Deventer 210.
Van Doesburgh, Leiden 169.

Digitized by Google

Eranos' Förlag, Göteborg 171.
Futura, Leiden *213.
Garnier frères, Paris 75.
Geuthner, Paris 229.
Gleerup, Lund 63. 219.
Van Goor Zonen, Gouda 68. 92. *213.
Hachette et Cie, Paris 58. 65. 97.
Harrassowitz, Leipzig 63. 171. 219.
Hirzel, Leizig 244.
Van der Hoek, Leiden 159.
Høst & Søn, København 124.
John Hopkins Press, Baltimore 84. 246.
Jullien, Genève 157.
Klincksieck, Paris 113. 184.
Kruyt, Amsterdam 32. 85.
Leydenroth, Utrecht *166.
Van Looy, Amsterdam 236.
Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, Amsterdam 148. 199.
Malmberg, Nijmegen 264.
Marcus & Weber, Bonn 50. 156.
Mayer und Müller, Berlin 200.
Müller, Amsterdam 43. *69. *165. 222.
Niemeyer, Halle 226.
Van Nifterik, Leiden 159.
Nijhoff, 's-Gravenhage 79. 106. 110. 132. 136. *165. 185. 253.
Noordhoff, Groningen 34. 62. *140. *141. 186. 188. 211. *212. *213. 237. *270.
Oosthoek, Utrecht 8. 66. *69. 176. 180.
Payot et Cie, Paris *141.
Perthes, Leipzig *165.
Picard, Paris 41. *69.
Reimer, Berlin 145. 247.
Ruys, Utrecht 153.
Schöningh, Paderborn 124. 151. 252.
Siffer, Gent 79.
Sijthoff, Leiden 109. 121. 248. 249.
Swets en Zeitlinger, Amsterdam 99.
Tauchnitz, Leizig 224.
Teubner, Leipzig 1. 27. 101. 122. 140. *141. 160. 230. 234. *238. 241. 245. 255. 260.
Theosophische Uitgevers-maatschappij, Amsterdam 15.
Thieme & Cie, Zutphen 86. 91.
Tjeenk Willink, Haarlem 49. 250.
Tjeenk Willink, Zwolle 234.
Töpelmann, Giessen 17. 30. 163.
Trübner, Strassburg 193.
University Press, Cambridge 18.
Vandenhoek & Ruprecht, Göttingen 25. 84. 130. 198.
Veen, Amsterdam *213. 235.
Volksvereinsverlag, Gladbach 93. 139.
Weidmann, Berlin 12. *69. 195. 197. 200. *238.
Wiene, København 77.
Wolff, Leipzig 88.
Wolters, Groningen 15. 20. 22. 59. 60. *92. 203. 207. *212 *213. 234. 236. 237. *270.

Digitized by Google

Digitized by Google

Philol. 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **N°. 1.** **October 1917.**

Klotz en Schoell, M. Tulli Ciceronis scripta (Teubner-ed.) n°. 21–29, ed. minor van n°. 27 (= n°. 5) (Brakman).
Muller, Van den Vos Reynaerde (Kluyver).
Dez., Critische commentaar op V. d. V. R. (Kluyver).
Matthaei, Mittelhochd. Minnereden, I (Frantzen).
Günther, English Synonyms (Fijn v. Draat)
Dez., A Manual of English Pronunciation and Grammar (Fijn v. Draat).
Naber, Meetkunde en Mystiek (Stam).
Weinreich, Triskaidekadische Studien (K. H. E. de Jong).
Jagmanderlal Jaini, Outlines of Jainism (Faddegon).
Opvoeding en Onderwijs:
De Jongh, Schets v. d. Geschied d. Wetgeving op het L. O. in Nederl. (J. H. Gunning Wz.).
Schoolboeken:
Broers en Hameetman, Engelsch Leesboek, II B (Günther).
Berichten en Mededeelingen.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.
No. 21. Orationes Cum senatui gratias egit, Cum populo gratias egit, De domo sua, De haruspicum responso recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 1.40 geb. M. 1.65).
No. 22. Oratio pro P. Sestio recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 0.70 geb. M. 0.95).
No. 23. Orationes in P. Vatinium, pro M. Caelio recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 0.70. geb. M. 0.95).
No. 24. Orationes De provinciis consularibus, pro L. Cornelio Balbo, in L. Calpurnium Pisonem recognovit **A. Klotz** (Pr. M. 1.40 geb. M. 1.65).
No. 25. Orationes pro Cn. Plancio, pro Rabirio Postumo recognovit **A. Klotz**; Oratio pro Scauro recognovit **F. Schoell.** (Pr. M. 1.20 geb. M. 1.45).
No. 26. Oratio pro T. Annio Milone recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 0.60 geb. M. 0.85).
No. 27. Orationes pro M. Marcello, pro Q. Ligario, pro rege Deiotaro recognovit **A. Klotz** (Pr. M. 0.50 geb. M. 0.75).
No. 27 Editio Minor. (5). (Pr. M. 0.30).
No. 28. Orationes in M. Antonium Philippicae XIV recognovit **F. Schoell.** (Pr. M. 2 geb. M. 2. 25).
No. 29 Orationum deperditarum fragmenta recognovit **F. Schoell.** (Pr. M. 1.50 geb. M. 1.65). Leipzig, Teubner. 1914—17.

Vier jaar geleden schreef Kroll in zijn kommentaar op Cicero's Orator (pag. 20 noot 1): es erscheint Ehrenpflicht des Teubnerschen Verlages den ganzen von Friedrich bearbeiteten ersten Band der Ciceroausgabe bald durch eine neue und bessere Recensio zu ersetzen. Dit heeft zich de verdienstelijke firma niet tweemaal laten zeggen: zij heeft niet alleen de zorg voor een verbeterde editie van de rhetorische werken (door Kroll bedoeld), maar van alle opera van Rome's grootsten redenaar, die voor ons bewaard gebleven zijn, op zich genomen. Reeds zag menig deeltje 't licht, al lang hebben wij de Epist. ad Brutum, waarvan de tekst herzien is door Sjögren, terwijl Schiche hetzelfde deed voor 't belangrijk philosophisch essay de finibus bonorum et malorum. Hier valt te spreken over de nummers 21—29 bevattende 31 redevoeringen en de fragmenten van de verloren oraties, welke Klotz en Schoell voor hun rekening namen.

Men weet, dat Clark en Peterson dank zij hun ontdekking van den Cluniacensis en ander gewichtig materiaal uit handschriften den tekst van Cicero's redevoeringen voor hun uitgave te Oxford (1900—1910) veel juister hebben kunnen vaststellen dan C. F. W. Müller voor de vorige Teubneriana. Tijdens en niet minder na de verschijning van de bedoelde volumina der bibliotheca Oxoniensis werd de theorie der clausula metrica nauwkeuriger onderzocht, kwamen enkele degelijke studiën betreffende de Ciceroniaansche taal uit — om van de artikelen in den Thesaurus maar te zwijgen — en verspreidde de eerste wetenschappelijke uitgave van al de Scholia op Cicero door Stangl op menig punt nieuw licht. Hiermee is eigenlijk de geschiedenis van 't Cicero-vraagstuk in onze eeuw kort geschetst: 't was noodig om te doen zien, hoe inderdaad onder gunstige voorwaarden de revisie van 't werk van C. F. W. Müller door zijn opvolgers werd aangevat en hoe de mogelijkheid bestond de Oxoniensis, in 't bijzonder de gedeelten door Peterson bewerkt, in de schaduw te stellen.

Van den beginne af is de grief geuit tegen de Engelsche editie, dat de apparatus criticus al te beknopt is; de Duitsche (bepaald geldt dit van onze nummers 21—29) geeft een veel vollediger overzicht van de lezingen der handschriften en van de conjecturen ten minste van de belangrijkste, waarover in de meeste gevallen een oordeel wordt uitgesproken; vooral Klotz doet dit met voorliefde, vrij geregeld motiveert hij bondig zijn kritiek, die doorgaans afkeurend leidt. Daarnaast staan opmerkingen van exegetischen aard en loci similes; vermeld zijn de plaatsen bij Valerius Maximus, Quintilianus, Gellius, de Panegyrici, de kerkvaders, de scholiasten op Vergilius, Horatius, Persius, Lucanus en Juvenalis, de Grammatici en Rhetores Latini, waar telkens de

Digitized by Google

bewuste locus Ciceronianus voorkomt, eventueel met de afwijkingen, zoodat men zich een beeld van de indirecte overlevering vormen kan. Hebben de Duitschers de fout van het te weinig der Engelschen vermeden, zoo veroorloofde de ruimte toch niet alle conjecturen, die voorgesteld zijn, op te sommen, maar overigens zal de ondervinding leeren, dat hun streng methodisch in elkaar gezette apparatus rijkdom aan verscheidenheid paart. Een ander voordeel van de nieuwe uitgave van Cicero is, dat de testimonia alle zijn afgedrukt evenals de argumenta, welke te vinden zijn bij Asconius, den Scholiasta Bobiensis en den Gronovianus. Clark keurde slechts 't argumentum van de Miloniana door Asconius opgesteld die eer waardig.

De Teubneriana is conservatiever dan de Oxoniensis, Schoell inzonderheid is zeer voorzichtig in 't opnemen van gissingen. Clark, wien niemand groote scherpzinnigheid zal ontzeggen en die in dit opzicht beslist niet voor zijn Duitsche mededingers onderdoet, heeft de verleiding hier en daar geen weerstand kunnen bieden om wat nog aan twijfel onderhevig was, in den tekst te zetten. Zijn conjecturen echter zijn veel mooier dan die van Klotz, van wien men in de 16 stukken hierboven genoemd geen enkel voorstel tot tekstverbetering aantreft, dat „schlagend" is. Door groote divinatorische gave munt deze criticus zeker niet uit, geregistreerd is echter alles met nauwgezetheid, wat den gebruiker ten goede komen kan: artikelen in Glotta, Hermes en Philologus, monographieën, de bespreking van een controvers punt in de uitvoerige grammatica's van Kühner-Stegmann, Schmalz enz. Werkelijk vertegenwoordigt aan den eenen kant de pas gepubliceerde tekst tamelijk wel den stand onzer wetenschap en aan den anderen kant is door de gegevens in den apparatus de basis gelegd voor verdere vruchtbare studie: aan de twee voornaamste eischen, welke men aan een dergelijk werk stellen moet, is voldaan.

Op deze algemeene karakteristiek dient te volgen een onderzoek, dat meer afdaalt in bijzonderheden en dus een revue houdt over de afzonderlijke redevoeringen.

Wij wenden ons allereerst tot fasciculus 21. Ik moet hier tot mijn spijt wijzen op 't groote aantal drukfouten in den tekst van *de domo sua* bijv. § 17 *fruga* (lees *fuga*), § 59 *parvos* (lees *parvus*), § 66 *daturus* (lees *daturum*), ibid. *quid* (lees *qui*), § 87 *redi* (lees *redii*) § 89 *adferunt* (lees *adferant*), § 113 *maiore* (lees *maiora*), § 115 *illa* (lees illam) § 138 *caerimonianc* (lees *caerimoniae*) § 145 *caermoniis* (lees *caerimoniis*). De apparatus verraadt 't zelfde gebrek aan accuratesse o. a. pag. 61 pro *illa* membro, pag. 73 *exprobo* (lees *exprobro*) enz. Het toppunt is bereikt pag. 100, waar de hoogleeraar in de Latijnsche taal schrijft: genetivus vel eo nomine praeferendus, quod sic adiectivum *substantivo suo* antecedit maiore cum affectu. Ik hoop, dat één van zijn studenten den professor geleerd heeft, dat *antecedere* hier den accusativus behoort te regeeren. Elders heb ik een viertal correcties voorgesteld (zie mijn Miscella tertia pag. 31 en 32), hier kan ik niet verder uitweiden over zulk slordig werk: ik moet de firma Teubner aanraden ten spoedigste een verbeterden druk van *de domo* te geven, want 't komt mij voor, dat deze oratie van de heele serie 't slechtst is behandeld: al 't overige werk, ook dat van Klotz zelf, staat oneindig veel hooger. Alvorens van fascic. 21 af te stappen, wil ik nog even aanstippen, dat in de nu volgende redevoering de harusp. resp. [1]) op pag. 135 bij § 23 Arnobius geciteerd wordt n. l. IV 31 (pag. 166, 25 Reiff.), waar men successievelijk deze perfecta leest constitit.... conticuit... *omiserit*... potuit, alle afhangende van *si*. Nu vraagt prof. Klotz, die blijkbaar niet weet, dat de varietas modorum een kenmerk is van de latere Latiniteit (zie mijne Arnobiana pag. 48—51), of hier soms niet gelezen moet worden *omisit*. Ik acht 't onwaardig en onwetenschappelijk, dat iemand, die Arnobius niet kent, over dezen auteur schrijft, jazelfs ter loops een conjectuur voorstelt.

Fasciculus 22 brengt slechts de oratie pro Sestio. Hier heeft Klotz tekst en apparatus wel niet vlekkeloos, maar toch veel zuiverder gecorrigeerd. Terecht verdedigt hij de overgeleverde lezing § 32 erat igitur in luctu *senatus*; squalebat *civitas* door te vergelijken squalorem Italiae (in Pis. 32) en squalent municipia (pro Mil. 20). Paul wilde n. l. de woorden *senatus* en *civitas* van plaats doen verwisselen. Waar de traditie in bescherming genomen moet worden, vindt zij in dezen criticus een goed pleitbezorger; of echter § 92 (horum utro uti *nolimus*, alterost utendum) de vorm *nolimus* mag gehandhaafd blijven en dan nog wel als indicativus opgevat moet worden, lijkt mij zeer problematisch. Een paar maal lees ik in den apparatus (pag. 178) *suprascriptum* (zie ook pro Deiot. pag. 105 *suprascripto*), wat geen Latijn is.

No. 23. Ik verbaas mij, dat Klotz niet voorgesteld heeft in Vatin. § 17 volo uti mihi respondeas num quis ex toto collegio <*inauspicato*> legem sit ausus ferre praeter unum te. De door mij ingeschoven term schijnt overgeslagen te zijn. Een storende drukfout staat pag. 263 in den apparatus n. l. *delectum* (lees *deletum*) iri.

Van meer beteekenis is de andere redevoering van dezen fasciculus t. w. pro Caelio, ook al omdat Oxyrhynchus ons een papyrus geschonken heeft (Grenfell-Hunt X No. 1251), die stukken bevat van § 26—55. Al wat van gewicht is in die papyrus, heeft Klotz in den apparatus aangehaald. Niet zelden biedt die nieuwe getuige der overlevering de woorden in andere volgorde (§ 33 forte ista; § 39 suae vitae); verkeerde lezingen ontbreken niet (§ 33 mallet; § 37 nequaquam velis); ook hier mist men 't woord *abavum* (§ 34); toch schaart hij zich vaak aan de zijde der optimi codices bijv. *libet* (§ 43) en *elaborata* (§ 54). Aardig merkt Klotz op, dat § 37 vix ferendi (na ferrei... patres) behouden moet blijven propter adnominationem. Dit geschiedt ook bij v. Wageningen. De sterkste afwijking van den tekst door v. Wageningen geadopteerd zien wij § 61 [constitutum] *pactum* esse cum servis, ut venirent ad balneas Senias, waar de Nederlandsche uitgave *constitutum factum* esse enz. opnam.

No. 24. Van de rede de provinciis consularibus zij eerst opgemerkt, dat Klotz één conjectuur van Kappeyne van de Coppello in den tekst zette (§ 5) en twee van Pluygers (§ 10 en 22), voorts dat hij Zielinski volgde door te schrijven (§ 34) Galliam sempiternis *vinclis* adstringere natuurlijk ter wille van de goede chausula. In de handschriften staat trouwens nu en dan *vinclum*. Diezelfde paragraaf — om meer dan één reden gewich-

---

[1]) **Op 't titelblad staat de haruspicum *responso*, in het boek zelf van pag. 121 af de haruspicum *responsis*.**

Digitized by Google

tig — eindigt met de woorden : ad renovandum bellum *revirdescent*. Klotz heeft niet geaarzeld dezen merkwaardigen vorm uit P[1] te aanvaarden : zoo heeft hij althans de beste clausula gekregen. Eindelijk accepteerde deze uitgever de schrijfwijze van den Parisinus (§ 42) *arbitrarem* zich beroepende op de nat. deor. II 74 *arbitrato* (imperativus). Ik wil alleen in 't midden brengen, dat Cicero toch zeker in zijn redevoeringen 't strengst is in zijn vormen en syntaxis : zoo ergens dan wil hij daar Latine loqui.

Op deze in den senaat uitgesproken rede volgt de oratio pro Balbo. Groot is de macht der clausula, daarvan zijn wij tegenwoordig allen overtuigd, ik kan echter niet aannemen, dat wij gerechtigd zijn § 22 *esse videatur* te behouden niettegenstaande de zin den indicativus eischt *esse videtur*, al is dit de verboden clausula heroica. De Teubneriana van 1876 prefereerde deze laatste. Het klinkt eenigermate komisch, dat Klotz zelf elders pro Plancio pag. 511 in den apparatus schrijft : hac forma Cicero non usus *esse videtur*! De niet zeer afdoende opmerking door Klotz gemaakt pro Balbo § 61 pag. 299, dat Cicero zich wat nonchalant heeft uitgedrukt, was misschien ook hier van pas geweest. Bij de bekende woorden pro Balb. § 34 et cum duo *fulmina* nostri imperii subito in Hispania Cn. et P. Scipiones extincti occidissent verzwijgt Klotz niet 't betoog van den Zweed Axel Nelson, die dit woord *fulmina* afleidt van *fulcire* en er de beteekenis van steunpilaren aan hecht. Wanneer Klotz echter daarmee op éen lijn stelt Lucret. III 1034 Scipiadas belli *fulmen* of Anthol. Pal. VII 692 Γλύκων ... ὁ παμμάχων κεραυνός, dan vergelijkt hij heterogene dingen. In de beide laatste gevallen toch hebben wij werkelijk met *fulmen* = bliksem te doen ; men denke ook aan Hamilcar Barcas (= bliksem) en aan 't Fransche gezegde foudre de guerre. Ik verwijs ten slotte naar de Mnemos. XLV (1917) pag. 135 sqq., waar v. Wageningen uitgaande van Manil. II 892 deze quaestie breedvoerig toelicht.

De groote rede in Pisonem stelt ons eerst voor de vraag, wat er te lezen valt in de plaats van § 15 voluit ille (sc. Catilina).... leges *incendere*, welk *incendere* twee regels lager voorkomt en hier 't ware woord verdrongen heeft. Klotz stelt voor *infringere*, uit palaeographisch oogpunt geheel onwaarschijnlijk. Ik gis *inducere*, omdat men ook zegt senatusconsultum *inducere* (= casseeren). Klotz durft niet kiezen tusschen § 44 esse *duo* of *duos* duces in provinciis. Noch Lindsay noch Sommer kennen eenig verschil bij Cicero tusschen den accus. *duo* en *duos*, welke vormen toevallig vrij wel evenveel malen voorkomen. In dezelfde ἀπορία verkeert de uitgever, als hij moet kiezen tusschen § 96 tribuni *militares* en tribuni *militum* ! Verstandig is zijn beslissing als hij § 48 iniussu *populi* schrijft en niet *pop. Rom.*, omdat hier niet van buitenlandsche aangelegenheden sprake is, in welk geval Cicero 't adjectief niet pleegt weg te laten. Bij de woorden van § 67 ubi *galli* cantum audivit, avum suum revixisse putat, had ik een korte noot verwacht t. w., dat hier een toespeling gemaakt wordt op Piso's grootvader van moederszijde, die een Galliër was. Goed bedacht is, dat de afwisselende vormen § 94 *neque* ... *nec* met opzet aangewend zijn, opdat het isocolon volkomen zou zijn : dan immers tellen de beide membra elf lettergrepen. Terwille van de clausula eindelijk zal men met Asconius en Klotz moeten schrijven § 95 eiectus est *patria*, ofschoon E en de jongere codices, waarbij Clark zich aansluit, *e patria* bieden.

Fasciculus 25. Wij stemmen in met de spelling pro Planc. § 8 iudicium pop. Romani *reprendatis* en § 75 quam *reprendentis*, want zoo ontstaat weer de best denkbare clausula. Na een voorafgaand *vel quod* (§ 24) is de lezing van den Scholiasta Bobiensis en enkele goede handschriften *vel quia* pro filio supplicabat behouden : zij wordt verklaard uit 't feit, dat Cicero vermijden wilde te veel lange lettergrepen op elkaar te laten volgen. Klotz handhaaft ook 't toonlooze (§ 26) *meus* tusschen twee woorden, waarop de klemtoon valt. Gezocht evenwel lijkt mij weer dat onderscheid tusschen § 65 *decedere de* provincia en *e* provincia ; noch Kühner-Stegmann, noch de Antibarbarus kennen dat verschil. Ik deel 't gevoelen van den auteur, die in § 89 *gloriae laude* een genetivus inhaerentiae ziet. Volstaan kan ik met te verwijzen naar mijn Arnobiana pag. 15, waar ik o. a. aanhaalde Firm. Matern. Mathes. I 2, 6 gloriae laudem. Niets valt af te dingen op de spelling ter wille van de clausula § 90 in aliorum vigiliam consulum *reccidissent*, wat bevestigd wordt door 't perfect *reccidierunt* (Verr. V 163) in den Regius Parisinus. Zielinski acht ook voor den rhythmus pro Sull. 91 (ad) lacrimas *reccidierunt* noodzakelijk. Ik wil herinneren aan den vorm *reccidat* (de harusp. resp. § 54 en Ovid. Met. VI 212), die door handschriften gewaarborgd is. Natuurlijk eischt de maat, dat wij (Metam. X 18) in quem *reccidimus* schrijven. Met voldoening constateeren wij, dat § 95 *arcum* facere e cloaca de gissing van Cobet is goedgekeurd, met de overlevering *arcem* is hier niets te beginnen.

Naar tijdsorde volgt de redevoering pro Scauro, die slechts fragmentarisch is bewaard ; wij maken thans kennis met 't werk van Schoell, die toonde ten volle voor zijn taak berekend te zijn. Zijn tekst onderscheidt zich o. a. door de volgende drie emendaties boven dien van Clark 3, 3 quis invenitur... qui se ipsum morte *multarit*, waar de Engelsche editie den indicativus *multavit* biedt ; 10, 21 *iacere fundamenta* patiamini (alleen deze volgorde van woorden is rhythmisch) en 20, 45d quem purpura regalis non commovit, eum Sardorum mastruca *mutabit* ? Hier is toch met *mutavit*, dat bij Isidorus staat, bedoeld *mutabit* door de gewone verwisseling van *v* en *b*.

Het derde stuk van dit deeltje pro Rabirio is weer uitgegeven door Klotz. Niet Ciceroniaansch is deze opvolging van tempora § 5 supplex erat rex, multa *rogarat*, omnia pollicebatur, die door Klotz verdedigd wordt, ofschoon enkele codices 't imperf. *rogabat* hebben, dat logisch is, immers 't smeeken vond plaats onder vragen en beloven. Bij § 40 fallaces... et fucosae mis ik de aanteekening, dat dit een geliefkoosde verbinding van woorden is bij Cicero ; 't zelfde ongeveer wordt herhaald pro Planc. 22, vergelijk tevens ad Attic. I 1, 1 sine fuco ac fallaciis. Daarentegen heeft de uitgever wel bij § 35 *aientibus* de plaats geciteerd, waar dit participium nog eens gebruikt wordt ; ik voeg er bij Quintil. III 10, 1 en Apul. Metam. 6, 13.

In fasciculus 26 is louter de rede pro Milone opgenomen. Hier heeft in 't argumentum van Asconius Klotz zich de vrijheid gepermitteerd zijn eigen conjectuur in den tekst te zetten : corpus nudum ac *cruentatum* sicut in lecto erat positum, ut vulnera videri possent, in forum

Digitized by Google

detulit et in rostris posuit. Alsof *cruentatum* tot *caldatum* — de lezing van den archetypus— kon verknoeid worden! Het eenig opmerkelijke is verder, dat Klotz in deze oratie veel glossemata aanneemt meer dan Clark bijv. Dus komen wij tot

Fasciculus 27 [1]). Te prijzen valt, dat Klotz vele parallelplaatsen opnoemt uit de Panegyrici in den apparatus van de rede pro Marcello. Men kan begrijpen, dat dit stuk, 't welk Goumy zoo juist karakteriseerde als la plus retentissante fanfare que l'éloquence ait jamais sonnée voor die loftuiters kost was om van te smullen! Onjuist is wat de editor op bladz. 81 bij § 34 beweert, dat de Scholiasta Gronovianus geschreven heeft cum *id* sollicitudine. Ik heb reeds in de Mnemos. 34 (1906) pag. 118 verklaard, dat de lezing van den Leidensis is: cum *ea* sollicitudine. Stangl Pseudoascon. pag. 103 en de uitgave van Stangl bevestigen het ten overvloede.

In de zoo fijne rede pro Ligario moet de apparatus uit den aard der zaak vaak de autoriteit van Quintilianus inroepen. Dat Klotz § 35 *quam* hoc (n. l. 't vergeten van beleedigingen) est animi, *quam* etiam ingenii tui met goede bronnen als uitroep opvat, is veel meer overeenkomstig den geest van de plaats dan 't zoutelooze *cum* ... *tum* door Clark, maar door geen handschrift gesanctionneerd. Ter nadere adstructie vestig ik de aandacht op de mooie allitteratie, waarmee de periode eindigt: de aliis quibusdam quaestoribus reminiscentem recordari.

Grooter dan elders is de overeenstemming tusschen de Engelsche en Duitsche edities aangaande de oratio pro Deiotaro met uitzondering van § 10 (in § 28 naderen zij elkaar zeer). Wij kunnen thans overgaan tot de fasciculi, die geheel 't werk zijn van Schoell:

No. 28. Het lijvigste deeltje bevat de Philippische redevoeringen. Men verwacht niet, dat ik deze 14 oraties één voor één naga. Ik wil mij bepalen tot een paar hoofdpunten en beginnen met te zeggen, dat Schoell niet zooveel nadruk legt op 't bestrijden van gissingen, waarin Klotz een zekere routine bezit. De eerste geeft zakelijk de lectiones der handschriften en de conjecturen, noemt de plaatsen bij Grammatici en Rhetores Latini, waar de bewuste locus Ciceronianus is gememoreerd en geeft er bij aan, waarom zulks geschiedt; bijv. dat Phil. 2,99 door Priscianus geciteerd wordt om de comparativi; Phil. 13, 43 door Pompeius om den superlativus *piissimus*; Phil. 2, 63 door Diomedes *propter vim orationis* en Phil. 1, 5 *insepultam sepulturam* door de Scholia op Lucanus om het κακόζηλον. Een enkele maal geeft hij een vingerwijzing, hoe een woord juist te verstaan is; zoo duidt hij bijv. VIII 23 waar Cicero van Popilius Laenas verhaald heeft: virgula stantem circumscripsit dixitque se *renuntiaturum* senatui enz. in den apparatus aan, dat men na *renuntiaturum* moet invullen *legationem*. Aan de vaststelling van den tekst is de grootste zorg besteed. Zeer aannemelijk is Phil. 11, 13 hominem ridiculum, qui se *exsercire* aere alieno putet posse, cum vendat aliena; in V leest men *exercere*, in D *exire*, zoodat Schoell den spijker wel op den kop geslagen heeft. Hetzelfde geldt van Phil. 2, 64 mea autem sententia, qui rei publicae sit *hostis*, felix esse nemo potest, waar Clark *infelix* schrijft met D in plaats van *hostis* en Klotz *infensus* verlangt. Een eenvoudige verbetering is aangebracht 13, 7 door de toevoeging van *ac*.

Misschien is 't laatste deeltje fasc. 29, dat ons de fragmenta orationum deperditarum brengt juist dat, wat de grootste waarde bezit: zoo uitnemend waren de fragmenten tot dusverre niet uitgegeven. Men leest er bepaald voor zijn plezier in, immers alle mogelijke gegevens uit scholiasten en rhetoren zijn aan de hand gedaan. Ik wil van dit voortreffelijk boekje geen afscheid nemen zonder een poging tot correctie gedaan te hebben als bewijs van mijn groote ingenomenheid. Wij lezen de aer. al. Milon. XV 3, 11 (pag. 453) sic enim homines egentes et turbarum cupidi loquebantur: o virum *usuum*. Zou de ware lezing niet zijn: o virum *verissumum*?

Ik heb in 't Literar. Zentralbl. (19 Mai 1917) een kritiek gelezen over de fascic. 21—29, waarin stond, dat wat Schoell en Klotz geven „feinste sauberste Arbeit" is. Ik wil dit erkennen voorzoover Schoell aangaat, maar moet het tegenspreken ten aanzien van 't werk van Klotz: dat toch is in alle deeltjes — om van *de domo* nu maar te zwijgen — te zeer door drukfouten ontsierd en te veel tekortkomingen laten er zich blijkens bovenstaand overzicht in aanwijzen om zulk een lofspraak te rechtvaardigen. Ik wensch niettemin openlijk uit te spreken, dat ik dankbaar ben voor en mij zeer verheug over de verschijning van de nieuwe Teubneriana. Gaarne breng ik den bewerkers mijn hulde voor hun onverdroten inspanning, waardoor zij een grooten dienst bewezen hebben aan onze wetenschap — ik doe dit, terwijl ik een eeresaluut breng aan Clark, den man, die in onze eeuw de studia Ciceroniana zoo schitterend heeft ingeleid!

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

Van den Vos Reynaerde, uitgegeven door **Dr. J. W. Muller.** Gent, W. Siffer—Utrecht, A. Oosthoek. 1914. (Pr. *f* 1.50; geb. *f* 1.90).
Dr. J. W. Muller, Critische commentaar (op de hierboven genoemde uitgave). Utrecht, A. Oosthoek. 1917 (Pr. 3.50).

De heer Muller heeft een plan uitgevoerd dat hij vele jaren lang heeft beoogd. Er is zeker wel geen enkele quaestie, die op den tekst van *Reynaert* betrekking heeft, of zij is door hem met zijne welbekende nauwgezetheid bestudeerd. Hij heeft altijd gehoopt eens zoo goed mogelijk, met alle hulpmiddelen der critiek, den tekst te reconstrueeren, en thans heeft hij de uitkomst van zijne studiën ter beschikking van anderen gesteld. Hij is in een zeer gunstig geval. De fortuin heeft gewild, dat het hs. *f* werd ontdekt vóór hij zijn tekst uitgaf. En alle teksten, waarop zijne uitgave berust, zijn voor elk te raadplegen. Het bezwaar, dat eene critische uitgave de waarheid min of meer verduistert, bestaat voor deze uitgave niet. Ieder kan, zooveel als hij wil, den heer Muller controleeren; en deze tracht zijne lezers niet te overrompelen, maar verdedigt met de meeste zorg wat naar zijne meening den oorspronkelijken tekst zoo dicht mogelijk nabijkomt. Hoever gaat die benadering? Dit hangt in de eerste plaats af van de betrekking tusschen *a* en *f*. De heer Muller verklaart openhartig, dat hij zich die betrekking minder gunstig voorstelt dan Franck meende te mogen aannemen. Het aantal fouten die *a* en *f* gemeen hebben, en die men niet voor toevallige overeenkomsten mag houden, is volgens den heer Muller niet zoo gering (*Comment.* 27). Men zou dan

[1]) **Van dit deeltje bestaat een editio minor zonder apparatus.**

Digitized by Google

met behulp van *a* en *f* samen slechts kunnen komen op een punt, nog vrij ver van het begin. Dit is mogelijk, maar men zal er in moeten berusten. In elk geval heeft men reeds nu met behulp van *f* voor een aantal plaatsen vaster kunnen bepalen wat gestaan zal hebben in een hs., ouder dan *a* en *f*, plaatsen waarin de lezing van *a* niet voldeed, en die men reeds door middel van *c*, *l* en *b* had trachten te verbeteren. Ik noem, behalve den Proloog, 97 [1]) *versweghen*, 123 *dat ontberet si Derre claghe*, 211 *butseel*, 356 *ghescreven wesen*, 374 *stole*, 498 *dor dat donker*, 700 *mangieren*, 768 *verhoornden*, 1406 *granekine*, 2115 *ghemeene alsoo*, 2941 *smaren*, 3075 *gheestelijc*, 3076 *ghi levet beede*, 3144 *ten ase*, 3169 *gaghele*, 3192 *bedwonghen eet*, 3204 *sculen*, enz. Doch in een zeer groot aantal plaatsen geven *a* en *f* hetzelfde, en wel eene verstaanbare en gezonde lezing. Het spreekt van zelf, dat de heer Muller die dan in zijn uitgave heeft opgenomen. Hij heeft dat gedaan ook in vele gevallen waarin *b* of *l* eenigszins verschillen van *a* en *f*, doch waarin het min of meer twijfelachtig is, of hetzij *b* of *l* inderdaad een ouderen tekst aanwijst; bij herhaling leest men dus in zijn commentaar: „ik houd mij ten slotte maar aan *af*.” Soms evenwel zijn er vrij duidelijke teekenen, dat de lezing van *af* in de plaats is gekomen voor eene andere die men nog kan herstellen. Zoo in 2051, waar *te hove* reeds door Verwijs is veranderd in *te hovede*, welke verandering ook door *l* wordt aanbevolen; in 3172, waar *hoenre* staat, en waar volgens Verdam vanwege *c* en *l* *woerhoenre* zal moeten gelezen worden; in 3383, waar *Belijns* : *sijns* reeds lang aanstoot heeft gegeven. Niet zonder aarzeling heeft de heer Muller ook in 2274—75 (*bi sduvels cracht Ende bi sduvels ghewelt*) in navolging van Franck, maar niet op geheel dezelfde wijze, de gemeenschappelijke lezing veranderd naar de lezing van *b*. In 391 heeft hij *b* gevolgd, omdat *dic felle saghe* van *af* moeilijk is te verklaren; doch hij geeft toe, dat men niet goed kan begrijpen door welke oorzaken dan die fout in *af* zou zijn gekomen. In 205—6 doet hij hetzelfde, misschien te recht; doch men kan zich voorstellen, dat ook *goet no quaet* eene vaste uitdrukking was in de hier vereischte beteekenis, al zijn er geen andere voorbeelden van. Na 3114 moesten vanwege *c*, *b*, *l* twee verzen in den tekst van *af* worden ingelascht, en die noodzakelijkheid spreekt hier nog duidelijker dan in enkele andere plaatsen, waarvoor men ook eene inlassching volgens *b* kan aanbevelen (zie b. v. de beschouwing over 1288 vlgg.). Ook in 2465—66 is de lezing van *a* en *f* (er is een klein verschil) vervangen door die van *b*, en zoo zijn er nog andere plaatsen waarin van *af* wordt afgeweken, zonder dat echter ooit de tekst op eene sterke manier wordt veranderd (verg. b. v. 1580 *liede* in plaats van *kindre*; 2387 *gheslopen* inplaats van *ghelopen*; ook 1433, 1449 enz.). In 1505 hebben *a* en *f* wel niet geheel denzelfden plaatsnaam, maar volgens den heer Muller geven zij „als oudsten bereikbaren vorm” *Bolois* of *Blois*, dat men evenwel niet goed kan verklaren. Maar wellicht heeft Martin toch niet zonder eenig recht *Amblois* geschreven vanwege *Amplosis* in *l*; uit *vā ā blois* kon ontstaan *van blois* in plaats van *van amblois*. Nu doet eene nuchtere opvatting van den tekst toch onderstellen, dat de „pape” van *Bolois* woonde in het land van *Vermendois*, en aangezien de graven van Vermandois een tijdlang, tot 1185, het land van Amiens hebben bezeten, en in *b* de naam *vyanoys* staat, vraagt men onwillekeurig, of ten slotte niet een priester in de stad of in het land van Amiens zou kunnen bedoeld zijn; de naam *Amiens* is ontstaan uit *Ambianis*, daarnaast het adj. *Ambianensis* (fr. *Amiénois*). Van plaatsnamen vindt men soms zonderlinge varianten: de heer Muller vermeldt, uit *Carel ende Elegast*, *Bollonoys* naast *Baloys*. Indien mijne — zeer vage — gissing niet geheel bezijden de waarheid was, zou in *a*, *f* en *l* een zeer oude fout zijn, die niet gekomen was in het voorbeeld van *b*. Ik begrijp, dat de heer Muller zich heeft willen houden aan de stellige gegevens; maar is dan *Blois* of *Bolois* zonder twijfel te verkiezen boven *Amblois*?

Tegenover de vele plaatsen, waarin *a* en *f* hetzelfde hebben, staan de zeker niet minder vele waarin *a* en *f* verschillen. Dit kan vooreerst zijn, doordat de schrijver van *f* of zijn voorganger een Vlaamsch woord in den tekst door een woord uit zijn eigen dialect heeft vervangen; en overal waar men zoo iets mag onderstellen, zal men aan de lezing van *a* de voorkeur geven. Maar behalve dat hieromtrent vaak twijfel kan bestaan, zijn er een aantal verzen waar dialectische verschillen in het geheel niet in aanmerking komen, en waar ook niet in een van de twee hs. eene onbetwistbare fout staat. Dan blijft over de vergelijking met *b* en *l*, waar deze mogelijk is, en verder het verband, de eigenaardigheden van het taalgebruik, het min of meer treffende, met één woord allerlei criteria wier toepassing vaak eenigszins subjectief moet worden, wat de uitgever natuurlijk erkent, en wat zijne taak nu en dan zeer moeilijk maakte, daar hij ten slotte immers voor elk vers één bepaalden vorm moest kiezen. De tekstcritiek kan wel van sommige verzen zeggen: „hier hebben wij hoogstwaarschijnlijk wat de dichter heeft geschreven”; doch in de allermeeste gevallen moet die reconstructie een benadering blijven, en vooral wat de kleine bijzonderheden aangaat. De heer Muller heeft altijd zijne keus zorgvuldig overwogen: nu eens werd het *a* contra *f*, dan $f \times a$; en verder $a \times f$, *b*; *f*, $b \times a$; $f \times b$, *a*; *a*, $b \times f$; *a*, $l \times f$; *f*, $l \times a$, *b* enz.; soms ook meende hij elementen van verschillende lezingen te moeten vereenigen. In het opnemen van geheel nieuwe woorden, waartoe men bij conjectuur kan komen, heeft hij voorzichtig willen zijn. In 1785 heeft hij volgens de gissing van Verdam *ooghenscalke* geschreven; in 2427 volgens die van Franck *maerliken*; doch in 3036 heeft hij niet met Franck willen lezen *ghemelike*. In 2094 heeft hij de nagenoeg onverstaanbare lezing zoowel van *a* als van *f* vervangen door *die at ic daernelike mee*, wat hij zelf beschouwt als een eenigszins gewelddadig middel om zich uit den nood te redden. En dat hij hier van dit bijna onbekende adverbium durft gebruik maken komt waarschijnlijk daardoor, dat hij *daerne* (os. *darnô*) ook meent te mogen aannemen in 2381, waarvoor Franck in dien geest iets had ondersteld. Hier zijn twee verzen, waarvan het tweede, zooals men sinds lang gezien heeft, ongeveer zóó moet worden gelezen als thans door *f* wordt aangeduid; want *met groten vare* in *a* past hier niet, en de woorden *infra philicem* in *l* hadden reeds (zoo goed als bewezen, dat hier sprake was van varen kruid). In het tweede vers zal men dus zeker moeten

[1]) Volgens de uitgave van Muller.

Digitized by Google

hebben *met groenen* (*f*) of *groten* (*a*) *vaerne* of *varen*. Dit rijmt op een woord, waarvoor *a* heeft *daer nare*, en *f dar na*. Nu is hier in het verband het begrip *daarna*, dat *a* en *f* beide met hetzelfde woord uitdrukken, zeer gepast. Het rijm zou geheel in orde wezen, wanneer men mocht lezen *daernaren* : *varen*. Maar volgens Franck is noch *daernare* noch *daernaren* aannemelijk in den tekst van *Reynaert*, en vandaar dat hij denkt aan een geheel ander, in casu zeer zeldzaam woord, dat ook door *meque latere volens* in *l* wordt aanbevolen. Nu vindt men bij Verdam twee voorbeelden van *daernaren* in het rijm, uit Maerlant (*Merl.* 2013) en uit *Lanc.* (: *waren* en *ontvaren*). Is het nu niet te sterk dien vorm dan in *Reynaert* onmogelijk te achten, wanneer toch *a* en *f* beide er aan doen denken? Wat de dichter zelf heeft geschreven, weet men niet vast; maar kan men hier inderdaad komen tot een oudere redactie dan die welke door *a* en *f* is gegeven? En past *daerne* inderdaad goed bij het praedicaat? Ook in 1638 is *vuurstergat* eene reeds vroeger door den heer Muller verdedigde conjectuur. Maar verdiende *hemelgat* in *f* 1632 niet een gunstiger waardeering dan hij er aan geeft? Moet men *hemelgat* houden voor eene even mislukte poging als *valdoregat* in zooveel verder afgeleide teksten als *d* en *p*? De „valdore" was blijkbaar een buitenluik boven in het huis, dat Reynaert opende voor Isingrijn, maar dat de boeren in den kouden nacht zeker niet open hadden gelaten; zij moesten zich dan ook moeilijk kunnen voorstellen, dat door deze opening een zwaar voorwerp naar beneden was gekomen. Daarentegen konden zij, dunkt mij, bij het wakker worden wel meenen, dat het voorwerp gevallen was door eene opening in den zolder, een begrip dat, zooals de heer Muller opmerkt, ook in een Vlaamschen tekst zeer goed door *hemelgat* kan zijn uitgedrukt. Het corrupte *vyuer gat* in *a* is verminkt uit een woord dat misschien in het oorspronkelijke van *a* en *f* heeft gestaan, en dat dan later in de familie van *f* door het synonieme *hemelgat* is vervangen. Maar ook het omgekeerde is mogelijk, want immers ook *a* heeft allerlei afwijkingen; en zoo zou men zich kunnen voorstellen dat *hemelgat* eene zeer oude lezing was, die in de familie van *a* is vervangen door iets waarvan *a* zelf een onduidelijk overblijfsel heeft. Veel is over deze plaats geschreven, vooral toen men *f* nog niet kende. Indien het begrip *zoldering* ook door *vloer* kon worden uitgedrukt, dan zou men bijna vragen of *vyuer*, * *viuer*, niet uit *vloer* kan zijn ontstaan. Toen men alleen *a* had, en daarin (804) moest verklaren *houtmakigghe van lanternen*, was de gissing van den heer Verdam (*houtmakigghe* = *outmakigghe*) eene ware uitkomst. Maar wanneer men thans wil bepalen wat in het oorspronkelijke van *a* en *f* heeft gestaan, is het dan zoo zeker dat daarvoor de lezing van *a* moet worden aangenomen, terwijl die van *f* zeer gelijkt op een vers in den Franschen tekst, en aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat? Het zou inderdaad niet ondenkbaar wezen, dat oorspronkelijk het bedrijf van een man was aangeduid, en dat een latere schrijver van dat vers eene bijstelling bij *vrouwen Ogernen* had gemaakt. De *maker van lanternen* zou daarbij veranderd zijn in eene *outmakigghe*, welk ambacht misschien door vrouwen kon worden uitgeoefend. Wilde men met gissen voortgaan, dan zou men kunnen vragen of in sommige hss. misschien *van lanternen* veranderd is in * *van tavernen*; in *b* nl. heet de vrouw *vrou Julocke van der afterpoorten*, en juist in *Reynaert* 1281 heeft *taverne* deze beteekenis. Doch het is niet mogelijk hier alles wat men heeft opgemerkt te noemen; slechts nog dit, dat de uitgever in 3055 uit volle overtuiging eene verandering maakt tegen alle gegevens in, en dat hij in 730—814 een groote verschikking van verzen bij nader inzien zeer vereenvoudigd heeft (in de *Toevoegsels en Verbeteringen* aan het slot).

In eene critische editie moesten natuurlijk de taalvormen en de spelling genormaliseerd worden: men kan de elementen van verschillende hss. niet onveranderd in één tekst naast elkaar plaatsen. De heer Muller geeft uitvoerig rekenschap van wat hij te dien opzichte heeft gedaan. In zijne regeling van de spelling is opmerkelijk, dat hij niet alleen *e* schrijft naast *ee*, iets waartoe hs. *a* en ook de practijk van andere Vlaamsche hss. hem het recht gaven, maar ook *o* naast *oo*, vanwege de onderscheiding der rijmklanken in dezen tekst, doch niet in overeenstemming met de gewone spelling. Daar hij meent te mogen aannemen, dat *-e* en *-en* in den *Reynaert* niet op elkaar rijmen (want anders zouden rijmen als b. v. *varen* : *openbare* enz. moeten voorkomen; zie blz. 83), vindt hij hierin een criterium vóór de declinatie van feminina op *-e*, een moeilijk punt dat hij met veel omzichtigheid behandelt, misschien wat uitvoeriger dan voor zijne conclusie strikt noodig was.

Wie dit boek gebruikt, gevoelt zich telkens opnieuw erkentelijk jegens den schrijver. En zelfs zij die van critische uitgaven afkeerig zijn, zullen toch den heer Muller er niet van beschuldigen dat hij het inderdaad gegevene op eene ruwe wijze voor eigen theorieën heeft pasklaar gemaakt, of in zijne tekstredactie aan invallen van het vernuft de voorkeur geeft boven het waarschijnlijke. Zijn boek is het werk van iemand die zijn onderwerp door en door kent, en men gevoelt zich zeer veilig onder zijne leiding. Hij decreteert niet wat de dichter *moet* hebben geschreven, maar hij doet beredeneerde voorstellen over hetgeen de dichter *kan* hebben geschreven. Den tekst moet men niet willen gebruiken zonder den Commentaar.

Groningen. A. Kluyver.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XXIV. **Mittelhochdeutsche Minnereden. I.** Die Heidelberger Handschriften 344, 358, 376 und 393 hg. von **Kurt Matthaei.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. 1913. (Pr. M. 8).

Tot het werkplan van de Redactie der D. T. behoort ook de uitgave van de in de latere me. zoo geliefde „Minneallegorien", waarvan mhd. „Sammelhandschriften" uit de 14de—15de eeuw een groot aantal bewaard hebben. Daar echter deze dichtbundels ook zuivere leerdichten zonder allegorische inkleeding bevatten, en men den inhoud der hss., voorzoover die nog niet gepubliceerd is, volledig wil afdrukken, zullen al de hiertoe behoorende teksten, samengevat onder den titel „Minnereden" achtereenvolgens worden uitgegeven. Wij hebben hier dus te maken met het genre, dat ook in onze me. letteren als „sproken, disputaciën of quaesties van Minne" welbekend is. Elk voor zich verdienden deze gedichten, voor het meerendeel van geringe of

Digitized by Google

totaal geen kunstwaarde, misschien niet gedrukt te worden, maar te samen genomen geven zij een beeld van een litteraire strooming, die voor onze kennis van het geestes- en gemoedsleven, van de beschaving en den smaak der latere me. geenszins onbelangrijk is.

Het hierboven aangekondigde 1e deel bevat 15 totnogtoe onuitgegeven „Minnereden" uit 4 Heidelbergsche hss. (pap. 15de eeuw), waaronder 12 allegorische. De Heidelb. bibliotheek bezit nog twee hss. van soortgelijken inhoud: cod. p. g. 313, waarvan bijna alles reeds gedrukt was, en 348, die om andere redenen werd ter zijde gelegd.

De vier eerste gedichten: „Der Minne Gericht", „Minne und Pfennig", „Der Minne Freud und Leid", „Der Traum im Garten" vormen den inhoud van hs. 344. Zij zijn van één dichter, die zich zelf herhaaldelijk den „ellenden Knaben" noemt [1]), en die, hoe breedsprakig ook, toch niet van talent ontbloot is. No. 5—9: „Der Minner im Garten", „Minne und Gesellschaft", „Männertreue und Frauentreue", „Die zehn Schwestern", „Der entflohene Falke" zijn uit hs. 358, dat bovendien ook 4 gedichten van Altswert (uitg. door Holland en Keller) en 3 andere bevat. Merkwaardig is in No. 9 het breede verhaal der door haar minnaar verlaten vrouw, waarin al de bekende „Falkenlied-Motive" zijn uitgewerkt. No. 10: „Das Minneturnier" vormt met de bekende „Jagd" van Hadamar von Laber den inhoud van hs. 376. De 5 overige nummers: „Bestrafte Untreue", „Der Minne Gericht", „Der Stern der Treue", „Frau Minnen Rat", „Der Minne Gericht" zijn geput uit hs. 393, dat nog 8 andere gedichten, de meeste gedrukt in het „Liederbuch der Hätzlerin", bevat. Dit laatste hs. is volgens Matthaei — ook blijkens het facsimile — uitermate slordig geschreven met tallooze afkortingen, uitlatingen en bedorven plaatsen, en ongelukkig zijn juist deze 5 gedichten nergens anders gevonden, zoodat de uitgever hier moest afzien van elke stelselmatige poging om een gezuiverden, leesbaren tekst te geven. (Van de ook elders overgeleverde teksten zijn de „Lesarten" in een „Anhang" vermeld.)

Daar nu ook de overlevering der gedichten 1—10 lang niet onberispelijk, althans de tekst vaak zeer onhelder is, stond M. zeker voor een moeilijke taak, en men begrijpt, dat er niettegenstaande de hulp van Roethe en Hübner nog veel duister en onzeker is gebleven. Het komt mij echter voor, dat hij zich van de idiomatische cruces wel wat gemakkelijk heeft afgemaakt, en dat met name bij zijn interpunctie in verband met de interpretatie meer toelichting zeer gewenscht ware geweest. Ik vermeld het een en ander, waarop ik bij het lezen stuitte.

N° 10, 20—27 *ich bin verfaßt dem rechten,*
das alle undatt strafft.
gar dick min lib entschlafft
und übt naturlich rů̊ge,
so fug und auch unfů̊ge.
mir wircken seltzum treym
gemelt, und nit geheym
mir die zu halten zympt.

Wat *verfaßt* hier moet beteekenen, wordt niet gezegd; men zou *verpfant* verwachten. Voorts dunkt mij, dat achter *rů̊ge* en *treym* een punt moet staan, en dat die na *unfů̊ge* moet vervallen; *gemelt* beteekent dan niet *gemälde*, zooals M. wil, maar *vermeld* in tegenstelling tot *geheym*. Maar aangezien alle toelichting ontbreekt, kan men slechts naar de bedoeling raden.

N°. 10, 216—17 leest men zonder verklaring:

die dritten meng der schyltt,
des baums gehengt on zal,

De genitief *des baums* hangt hier in de lucht; hoe vat M. dat op?

id. 238—40: *und wen dan sich verrertt*
der schild bedutlung ,hurttir !',
so vacht dan an ein thurnnyr

M. schijnt *hurttir* als imperatief (*hurtet ir*!) op te vatten. Maar het is bedoeld als vr. subst., zooals blijkt uit v. 751:

das für und auch der melm
von siner hurttir stoben.

en door den dichter gevormd uit *hurtieren*, naar analogie van *turnieren-turnier*. De constructie blijft overigens duister.

N°. 11, 272—3. *wan er ist gewessen schlecht*
gen ir alseines kreßness stab.

Voor *kreßner* verwijst het gloss. naar *chrismer* in het „Schweiz. Idioticon", zonder verdere toelichting. Maar het is zeer de vraag, of dit er iets mee te maken heeft. In elk geval verklaart het hier niets.

N°. 12, 801. Wat is *ainer snecken korb*?

N°. 6, 140—4 *wilt du ir sin erbůlgen*
und mit lobe sin so lach,
ich weiz sie leget an dich gerach,

Een aannemelijke verklaring van *lach* en *gerach* kunnen noch Roethe, noch Hübner geven. Ik geloof, dat *lach* is verschreven voor *laß*, en dat daarna het oorspronkelijke rijmwoord *haß* is verknoeid tot het zinlooze *gerach*.

Het onbekende *verbleffen* in v. 233 wordt in de woordenlijst vermeld zonder eenige toelichting. Het zal wel afgeleid zijn van ons *blaffen* in den zin van *spotten*, *hoonen*.

N° 7, 132—5 *sie habent swerer lester*
uff sich geladen von truwen wen;
untrů̊wen hant sie irn sen
mit trů̊wen an iren rů̊k gemacht.

wordt zonder commentaar afgedrukt, alsof het glashelder was. Ik verklaar nederig er niets van te begrijpen.

N° 8, 240—3 *er hiez sie selber Mynne,*
also nennen wir sie noch,
wil si ge gen kan einen kroch.

Het gloss. vermeldt onder *kroch*: *einen kroch gēn*, zonder meer. Daar worden wij niet veel wijzer van! En wat is *wil si ge*?

Ten slotte nog dit: N°. 6, 29 is sprake van een tent, *uz richem flů̊wel gesniten*. Dat is nu eens glashelder, maar

[1]) Zie hierover de dissertatie van Matthaei, Marburg 1907.

Digitized by Google

de woordenlijst zet er een vraagteeken bij : „*flüwel?, *subst. ein kostbarer Stoff.*" Naar aanleiding hiervan en van hetgeen ik in het Maartnummer blz. 134—135 over Bömers uitgave van de „Pilgerfahrt" opmerkte, wensch ik een vraag te stellen. Zouden de jonge Germanisten, die onder toezicht van Roethe belast worden met het bewerken van een Oudduitschen tekst uit het overgangstijdperk, niet goed doen, ook eens wat Mnl. (en Mndd.) te leeren, of althans in de vele gevallen, waar Lexer hen in de steek laat, het groote Mnl. Woordenboek van onzen Verdam te raadplegen? Zij zouden er een schat van wetenswaardigheden uit opdiepen, geschikt om hun kennis van en hun blik op het Duitsche taalgebied te verruimen. Hoe komt het toch, dat Franck in Duitschland geen navolger heeft gevonden? Wordt dat Oud-Germaansche dialect, dat van alle het nauwst verwant is met het Mhd., daar als quantité négligeable beschouwd?

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

J. H. A. Günther, English Synonyms, Explained and Illustrated. Third Edition. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. ƒ 2.90).

Dez., A Manual of English Pronunciation and Grammar for the use of Dutch Students. Third Edition. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. geb. ƒ 2.75).

Wij begroeten den derden druk van Gunthers English Synonyms met vreugde. Het is nog steeds het beste boek, dat in Nederland over dit onderwerp verschenen is. Aangezien de nieuwe druk niet merkbaar van de vorige uitgave verschilt, en deze laatste uitvoerig werd aangekondigd, is het wel overbodig het vóór ons liggende boek weer in détail te bespreken. Maar voor den vierden druk die zeker komen zal, zouden wij den schrijver den raad willen geven : Wees in uw definities wat beknopt. Maak ze niet te lang. De leerling, die honderden woorden te bestudeeren heeft, zal er slechts baat bij vinden. Echter, ook nu wordt het boek allen die Engelsch studeeren met warmte aanbevolen.

Goede diensten kan ook het tweede boek hierboven genoemd, bewijzen, vooral wat betreft de spraakkunst. Ik heb tegen het eerste deel, waarin de uitspraak behandeld wordt slechts dit bezwaar, dat bij den breeden opzet van het onderwerp de détails hier en daar een beetje in 't gedrang zijn geraakt, bijv. bij de behandeling van de letters *r* en *th*. Maar wie stelt iedereen tevreden? De *derde* druk bewijst, dat het boek verder zijn weg wel zal vinden.

Utrecht. P. Fijn van Draat.

H. A. Naber, Meetkunde en Mystiek. Drie voordrachten. Amsterdam, Theosoph. Uitg.-Mij. 1915. (Pr. ƒ 4.50, geb. ƒ 5.50).

Het houden van lezingen over wiskundige onderwerpen voor een niet mathematisch publiek is een waagstuk. Iemand, die zijne studieën beperkt tot de zuivere mathesis alleen, hoeft er niet aan te beginnen ; er behoort een groote dosis historische kennis, of liever nog speurzin, bij, om de beteekenis van een onderdeel van meetkunde of getallenleer voor de cultuur van een volk uit te doen komen. Het eigenaardig talent, dat noodig is om zulke lezingen voor den hoorder genietbaar te maken, heeft Dr. Naber zonder twijfel in hooge mate. Of hij ons meeneemt naar het geheimzinnige land der Pharao's, of naar de meesterwerken der Gothiek of naar het poëtische rijk van den Graal, wij volgen hem gaarne en luisteren naar hem met belangstelling. Hoe levendig is de uitweiding over Piazzi Smith in de eerste voordracht, een voorbeeld van een geleerde, die overhoop ligt met de officieele wetenschap en haar vertegenwoordigers, een opstandeling in de republiek der geleerden. Maar terwijl de rebellen der staatkundige historie wel bijna allen ook hun verdedigers hebben gevonden en dus hun fair trial voor het nageslacht hebben gehad, is dit met figuren als P. Smith en zoovele anderen nog niet het geval. De geschiedenis der oppositie is nog een niet geschreven hoofdstuk in de annalen der natuurwetenschap, trouwens niet het eenige.

Wanneer de gelegenheid zich voordoet, buiten het gebied van de schoolmeetkunde te gaan met zijn uitsluitend gebruik van rechten en cirkels dan is de heer Naber niet de man, om die gelegenheid te laten voorbijgaan. Wat de verklaring van den naam cissoïde betreft, die op bldz. 33 gegeven wordt, lijkt het mij waarschijnlijker dat hierbij gedacht moet worden aan de overeenkomst tusschen de cissoïde en de gebogen lijn, die een klimopblad bij den bladsteel vertoont [1]). Aardig is het kijkje, dat de schrijver ons laat slaan in de eigenaardig mystiek-mathematische gedachtengang van Keppler (bldz. 38). Hier even een opmerking. In deze tweede voordracht wordt meer dan eens Luca di Borgo genoemd als auteur over de S. D., die den naam Proportio Divina het eerst heeft bedacht, ongeveer een eeuw voor Keppler. In de eerste voordracht lezen we echter : „Ik heb nu echter ook reden te betwijfelen dat Keppler de eerste zou zijn geweest die in die verdeelwijze zoo iets bijzonders zag" en iets verder : „Dat iemand voor K. die verdeelwijze aldus genoemd zou hebben wordt voorloopig niet door mij beweerd." Dit moet een vergissing zijn.

Ondanks dit groote aantal belangwekkend en goed voorgestelde details kunnen we toch na volledige lezing en herlezing moeilijk een gevoel van onvoldaanheid onderdrukken. Als we nog eens overdenken willen wat de auteur ons heeft verhaald, merken we al direct, hoe moeilijk het is den gedachtengang dezer lezingen te vatten en vast te houden. Het is haast even lastig van deze lezingen een overzicht te hebben als na te teekenen wat men in een kaleidoskoop heeft gezien ; de geheele inkleeding is te bont en te druk om als logisch betoog een blijvenden indruk te maken. Neem de eerste lezing bij voorbeeld. Het pleit tusschen de π en de S. D. over het bezit der pyramiden hebben de hoorders met belangstelling gevolgd, (al zullen ze zich vast voornemen nooit in een jury plaats te nemen die uitspraak moet doen), maar nog gretiger spitsen zij de ooren als de heer Naber zich de vraag voorlegt : Wat is de zin van deze meetkundige taal, haar beteekenis voor het Egyptische volk? Teleurstelling. We krijgen een citaat van den Egyptoloog Moret, die de pyramiden definieert als „châteaux du double" en zegt :

„Il y a dans l'homme un élément permanent qui survit à l'individu en qui s'incarne la race même, c'est le double, le génie, âme corporelle qui épouse les contours du corps." Misschien zouden we deze meening heel mooi vinden, als de gronden ervoor in het voorafgaande aangevoerd waren, maar nu komt zij als een bom uit de lucht vallen, meer verbijsterend dan verlichtend.

In de tweede voordracht worden keurige analyses

[1]) Zie Loria. Algebraïsche Curven. pg. 37, noot 3.

Digitized by Google

gegeven van een der roosvensters en van eenige boogramen der kathedraal van Amiens. Is er, zooals aan een compositie een toonaard ten grondslag ligt, ook in een bouwwerk een theoretische grondslag noodig, en is die in de oude monumenten aan te toonen? Een vraag, even interessant als moeilijk, en waarin de meetkunde stellig een belangrijk woord heeft mee te spreken. Maar de gedachtengang in deze tweede voordracht is stellig ver van overtuigend. Het roosvenster dat de schrijver analyseert is vijfdeelig, en is dus in verband te brengen met de S. D. Uit een vaag beginsel van eenheid wordt nu de S. D. als verhoudingsbasis voor de geheele kerk geproclameerd. Maar ook de drie- en zesdeeling komt bij de vensters der kathedraal in Amiens voor, het roosvenster in den voorgevel is achtdeelig. Zelfs in de fig. 15a zien we boven de pentalfa, waarop in het onderschrift gewezen wordt, een zesdeelig roosvenster prijken. Het gaat dus niet aan de opvatting dat de S. D. een versieringsmotief is, waarnaast zeer goed andere verhoudingswetten kunnen bestaan, op zij te schuiven. En dan de roosvensters in de Notre Dame te Parijs en te Reims? We kunnen hier den indruk niet van ons afzetten, dat de schrijver een gedachte die hij eenmaal heeft opgevat, door dik en dun vasthoudt.

In de laatste lezing komt dit nog sterker uit. Eerst wordt de belangrijkheid van den vorm van den graal betoogd. Daar is natuurlijk niets tegen. Misschien (hier is de schrijver nog voorzichtig) was de vorm wel het essentieele. Dit brengt ons op het spoor van de school der Pythagoraeërs, waar de vorm zoo'n groote rol speelt. Daar de graalsage op Keltische bronnen wijst, wordt er verband gezocht tusschen de leer van Pythagoras en die der Keltische priesterschap. Zekerheid is hier natuurlijk niet te verlangen, al is het aangevoerde materiaal wel wat erg mager. Nu verschijnt de Samische letter ten tooneele, en wordt de vorm van het gaffelkruis in tal van legenden en oude geschriften nagespoord. We moeten respect hebben voor de hoeveelheid materiaal die hier bijeengebracht wordt, maar het verband van dat alles met den graal wordt niet duidelijk, ook niet na lezing der vijfde afdeeling betiteld „de proef." Waarom moet de graal den vorm van het gaffelkruis hebben omdat het getal tien of de combinatie tien maal drie op eigenaardige wijze in de sage voorkomt, of omdat Parzival drie maal schaakmat wordt gezet etc.? Toch geeft dit alles den schrijver aanleiding ten slotte uit te roepen „Er kan geen andere vorm worden toegekend aan het hoogheilige voorwerp dat Parzival ten slotte in handen houdt, want elke andere vorm is minderwaardig. Die vorm ontwapent alles — tot zelfs de critiek." Is dat hier niet inderdaad met de critiek van den schrijver het geval geweest?

Het werk is ongemeen flink en royaal uitgegeven; het overmatig gebruik van verschillende lettersoorten in den tekst werkt meer storend dan verhelderend. In de lijst onderaan pg. 35 is het jaartal achter Petrus Ramus een drukfout.

Bussum. D. H. Stam.

O. Weinreich, Triskaidekadische Studien. Beiträge zur Geschichte der Zahlen. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. v. L. Deubner, L. Malten u. O. Weinreich. XVI Bd. 1 Hft.). Giessen, Töpelmann. 1916. (Pr. M. 6.).

Na een „Vorwort" p. V. vlg., en een „Inhaltsverzeichnis" p. VII behandelen kpt. I „Dodeka Theoi und Heros Charmylos" p. 1 vlg., II „Konstantin der Grosse als Dreizehnter Apostel und die religionspolitische Tendenz seiner Grabeskirche", p. 3—14, III „Keltische Triskaidekaden", p. 15—27, IV „Der Ruf nach dem Dreizehnten" p. 28—67. Er volgen vijf Exkurse over „Christus im Apostelkollegium" p. 68 vlgg., „Ἄγριοι θεοί" p. 70 vlgg., „Sakrale Zwölfzeiler" p. 72 vlg., „Dodekaden and Triskaidekaden aus deutscher Mystik" p. 73—77, „Zahl und formale Gliederung" p. 78—90, voorts nog Anhang I „Varro, Stefan George, Dante" p. 91—114, Anhang II (von F. Weege) „Ueber die Zahl 13 im altitalischen Volksglauben" p. 115—120, en een register p. 121—124.

De auteur gaat naar aanleiding van de „Verbindung eines Heroenkultes mit dem der zwölf Götter", zooals ze in de oudheid, schoon hoogst zelden, p. 1, voorkwam, nader in „auf die allgemein mythologische Erscheinung des Hinauswachsens einer sakralen Zwölfergruppe über sich selbst, auf ihre Erweiterung durch den „Dreizehnten", p. V, en brengt, zooals reeds uit eene verkorte inhoudsopgave blijkt, van heinde en ver allerlei gegevens bijeen, waardoor eenerzijds het werk „eine gewisse Buntscheckigkeit" p. V vertoont, anderzijds echter ook in ruimeren kring de belangstelling voor het „Religionspsychologische" van genoemd verschijnsel opwekt, zoodat wij, over 't geheel genomen, ook dezen bundel studiën dankbaar aanvaarden.

Zeer belangrijk is bovenal kpt. II, waarin op scherpzinnige wijze wordt aangetoond, hoe Konstantijn de Groote, die zich te midden van de (leege) zerken der twaalf apostelen liet bijzetten, blijkbaar de bedoeling had na zijn dood als hoofd der apostelen te worden vereerd: „Konstantin biegt die Würde des τρισκαιδέκατος θεός ins Christliche um" p. 12. En hoogst interessant zijn voor ons, Nederlanders, de uiteenzettingen over „Die altfriesische Asegen-Sage" p. 34—55, eene legende ter verklaring van het feit, dat het aantal asegen (rechters) juist dertien bedroeg, terwijl er oorspronkelijk blijkbaar slechts twaalf zijn geweest, p. 51 f. f.; opmerkelijk is hierbij ook, hoe het christelijke element in deze sage hoe langer hoe meer op den voorgrond treedt p. 55.

O. Weinreich heeft niet slechts historische en folkloristische, maar ook literaire gegevens, zelfs van recente auteurs, als S. Lagerlöf en Stefan George benut, daar immers de kunstenaar vaak datgene intuitief begrijpt, wat de man van wetenschap niet dan met moeite rekonstrueert, p. 28. Deze methode eischt echter grootere voorzichtigheid dan de auteur hier in acht neemt: immers al moge Gösta Berling, waar hij, zelf een der twaalf kavalieren op Ekeby, een dronk op het welzijn van den dertiende uitbrengt, p. 29 vlgg., hier te pas komen, het gaat niet aan, de Divina Commedia met warhoofdige rijmelarij in één adem te noemen.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Jagmanderlal Jaini, Outlines of Jainism, edited (with preliminary note) by **F. W. Thomas.** Cambridge, University Press. 1916. (Pr. Sh. 4).

Hoewel het Jainisme tegenwoordig, in verhouding tot het totale cijfer der Voor-Indiese bevolking, een kleine aanhang bezit en zich nimmer, gelijk het Buddhisme,

Digitized by Google

buiten Indië heeft verbreid, is toch de studie van de Jaina-godsdienst niet van belang ontbloot. Vooreerst bezit deze sekte een omvangrijke literatuur, die, in meerdere prākrit-talen bewaard, reeds daardoor voor de taalwetenschap een grote schat betekent. Bovendien heeft het Jainisme ook zijn aandeel gehad in de godsdienstige ontwikkeling van geheel Indië, in de formatie van hetgeen men het Hindoeïsme pleegt te noemen; want veilig mag men tans aannemen, dat er gedurende eeuwen tussen Buddhisten, Jaina's en aanhangers van het orthodoxe Brahmanisme een tamelik diepgaand gedachteverkeer heeft bestaan. Niettemin verkeert de studie van het Jainisme nog altijd in haar kindsheid. Een grote moeilikheid vooral biedt de taal; een volledig Prākrit-woordenboek is ons weliswaar door Suali beloofd, maar met de uitvoering zullen allicht enige jaren heengaan.

Ten einde de studie van deze godsdienst te bevorderen, is tans opgericht een „Jain Literature Society". Onder de auspiciën van deze vereniging is het hier aangekondigde werkje verschenen. Het wordt door de voorzitter van de Society o.a. met de volgende woorden bij het publiek binnengeleid: „The present volume of *Outlines* is issued by the Jain Literature Society in advance of a series designed to consist principally, but not exclusively, of translations from authoritative texts. We are not, indeed, without convenient manuals in English treating of the subject....: but there is still, we think, room for a work like the present, furnishing in a moderate compass a thorough exposition of the system and its terminology; while the *Texts* (in several cases Digambara) which follow the *Outlines* will be found, if we are not mistaken, an interesting and valuable feature."

De „Outlines", die het belangrijkste deel van het boekje uitmaken, zijn verdeeld in vier hoofdstukken: Theology, Metaphysics, Ethics, Ritual.

Ofschoon het Jainisme geen monotheïsme is en allerminst zich een god of goden denkt als scheppers der wereld, gelooft het toch in het goddelike, d.w.z. in zielen ener goddelike volmaaktheid. Zo bevat het eerste hoofdstuk der Outlines enige leerstellingen, die men ook onder metaphysica of ethiek had kunnen rangschikken, geeft vervolgens een klassifikatie van zielen naar hun heiligheid en eindigt met een opsomming van de Heiligen met hun attributen.

Het hoofdstuk Metaphysics is verdeeld in vijftien nummers. De gehele opzet toont, dat hier een modern, gelovig Jaina aan het woord is. Hij plaatst de belangrijkste leerstukken, die in de loop der tijden door het Jainisme zijn verkondigd, als zovele waarheden, als stellingen van een eeuwige betekenis, naast elkander, zonder daarbij op enige analyse, relatieve chronologie of histories verband in te gaan. Zo is het bijv. duidelik, dat de beschouwingen over „Substance and Attributes", die ons sterk doen denken aan diskussies in dialektiese werken van Buddhisten en Brahmanen, van jonger oorsprong zijn dan vele andere bestanddelen der Jainistiese dogmatiek. Zo ware bij de bespreking van de vijf lichamen, die de ziel kunnen omkleden, een verwijzing naar de leer der koça's van de Vedānta, of naar het „fijne zielslichaam" van het Sāmkhya niet misplaatst geweest.

Van de leerstukken, in dit hoofdstuk behandeld, zijn de gewichtigste: de klassifikatie der substanties in zes groepen: ziel en stof, *dharma* en *adharma*, tijd en ruimte, en de leer van de zeven *tattva's* (hiermee valt de leer van de negen *padārtha's* feitelik samen), waarin wordt beschreven, hoe de „karma-stof" de ziel binnendringt en belemmert, of wel haar mijdt en verlaat, en hoe in 't laatste geval de „verlossing" tot stand komt.

Belangrijk is in dit gedeelte vooral de opmerking, dat men in Europa de betekenis van de Jainistiese termen *dharma* en *adharma* geheel verkeerd begrepen heeft. Ten onrechte vertaalt men ze door „morele verdienste' en „schuld", waarvoor het Jainisme de termen *puṇya* en *pāpa* heeft; immers *dharma* en *adharma* zijn twee natuurkrachten, geheel los van de menselike ziel, waarvan de eerste de beweging, de tweede de stilstand der voorwerpen bepaalt. Hoewel tot zo ver met de schrijver meegaande, betwijfel ik toch zijn theorie, dat deze beide aldus geformuleerde begrippen van zeer hoge ouderdom zouden zijn.

Naar aanleiding van de vijf *anuvrata's*, door de schrijver opgesomd in het hoofdstuk Ethics (p. 69) en waaraan hij blijkens een passage op p. 72 een grote betekenis toekent, wil ik nog opmerken, dat de lijst van deze vijf elementaire zedelike deugden een algemeen geestelik bezit van Indië is; zo maakt ze deel uit van de Buddhistiese *daçaçīlā*, en wordt opgesomd in het Yogasūtra II, 3 en aanvaard door de Vaiçeṣika-auteur Çrīdhara in de Nyāyakandalī.

Met de hoge lof, door Thomas toegekend aan de *Texts*, kan ik mij ten volle verenigen.

Over het geheel lijkt mij de apologetiese toon en de wijze, waarop de schrijver tracht zijn Jaina-leerstellingen met Europeese begrippen in verband te brengen, wat naïef; hetgeen niet wegneemt, dat het keurig uitgevoerde boekje in zijn kort bestek zeer veel gegevens bevat en, wanneer gaandeweg meer Jaina-teksten door uitgave en vertaling ons toegankelik worden, een handig vademecum zal blijken te zijn.

Doorn. B. Faddegon.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

J. W. de Jongh, Schets van de Geschiedenis der Wetgeving op het Lager Onderwijs in Nederland, vooral ten dienste van studeerenden voor de hoofdakte. Groningen, Wolters. 1915. (Pr. F. 1.25).

Een uiterst handig, betrouwbaar en volledig boekje, dat voor de geschiktheid van zijn schrijver tot het samenstellen van dergelijk werk een eervol getuigenis aflegt. Wel begrijp ik niet, waar de schrijver de boute bewering in zijn voorbericht vandaan haalt: „De *geschiedenis der schoolwetgeving* na 1840 echter is, zoover mij bekend is, nog niet beschreven", want uit het handig en dankbaar gebruik dat hij zelf van de reeds verschenen bewerkingen dier geschiedenis gemaakt heeft, blijkt èn hun bestaan èn zijn bekendheid daarmede. Waar is het echter, dat een zoo overzichtelijk, gemakkelijk alles samen vattend handboekje nog niet bestond. Het vervult dus zeker „een bestaande behoefte". Of echter zij, voor wie het in de eerste plaats bestemd is, de studeerenden voor de hoofdakte, ook de eersten zullen zijn om hun behoefte daarin bevredigend te vinden, schijnt de schr. zelf, Voorb. bl. 2, te betwijfelen. Het punt: „eenige kennis van de geschiedenis der wetgeving op het L. O. en van de hoofdzaken uit de thans geldende

Digitized by Google

wet" is slechts een onderdeel van een onderdeel van het examen voor de hoofdakte, en aangezien voor dat geheele onderdeel op dat examen slechts een bespottelijk klein beetje gevraagd wordt en er meestal niet meer dan een paar minuutjes voor overschieten, zoo heeft de schr. wel gelijk, als hij verklaart, dat hij zelf als examinator met veel minder dan zijn boek geeft tevreden zou zijn. Hoewel wij het dus voor studeerenden onvoorwaardelijk kunnen aanbevelen, zoo zouden wij ook het een plaats toewenschen in de huisbibliotheek van iedereen, die zich voor onderwijszaken interesseert of wel eens daarmede van doen heeft.

Na een korte „Voorgeschiedenis" begint het bij de Schoolwetgeving van 1901 om te eindigen bij de instelling der „Bevredigingscommissie" door minister Cort van der Linden. Van elke wet wordt de geschiedenis, de strekking, de voornaamste bepalingen, de uitvoering, de uitwerking, en de ontvangst, die daaraan ten deele viel, medegedeeld, terwijl den lezer wat tot recht begrip van een en ander onontbeerlijk was, niet onthouden wordt, zoodat een goed stuk van de geschiedenis van den schoolstrijd ook gegeven wordt. Op de volledigheid en nauwkeurigheid valt slechts zeer weinig te dingen; zelfs heb ik nog een interessante bijzonderheid gevonden, die men in uitvoeriger werken niet, of althans niet explicite aantreft, nl. dat de ministerieele machtiging aan van den Ende om zijn bij de Wet van 1806 voorgeschreven Boekenlijst af te kondigen is verleend in het interim van 9 dagen tusschen de aftreding van Koning Lodewijk en de inlijving bij Frankrijk (ik had er dan den volledigen datum, 8 Juli 1810, juist twee dagen vóór de inlijving, maar bijgevoegd). Onjuist is het einde van § 2 op bl. 10: niet de „scholen gehouden door particulieren als winstgevend bedrijf" vielen buiten de Wet van 1801, maar juist de armenscholen, want de inrichting daarvan onder den naam van „Nationale Scholen" werd voor later voorbehouden en is nooit tot stand gekomen (Art. 31. Van den Ende, Geschiedkundige Schets, bl. 9). En de geheele onderscheiding van particuliere scholen in twee „klassen" is eerst van 1806. Dat dan ook de genoemde particuliere scholen „geheel vrij bleven" zooals op bl. 10 staat, strijdt met het op bl. 11 onder 7 medegedeelde art. 18. Het in art. 7 der „Alg. Verordeningen" van 1801 voorgeschreven onderzoek naar de practische bekwaamheid der onderwijzers een „proefles" te noemen, zooals op bl. 11 geschiedt, lijkt mij minder juist. Aan het einde van bl. 12 (Uitvoering der Schoolwet van 1801) mis ik wat in het Rapport van 17 Maart 1802 werd medegedeeld omtrent de tegenwerking van dorpelingen, „die niet begeeren, dat hunne kinderen beter zouden leeren dan zij zelve deden" (bij van Hoorn, bl. 140), het voortbestaan van „Bijscholen" met onbevoegde leerkrachten en het achterdeurtje daartoe, dat lid *e* van art. 24 van de „Instructie voor de Departementale Schoolopzieners" openliet (t. a. pl. bl. 141 en 118). De bepaling omtrent de verdeeling der leerlingen in drie klassen, op bl. 9 medegedeeld onder de „Hoofdpunten der Wet van 1806", stond reeds in art. 10 van het Reglement van Orden" van 1801. Hoe de schr. op bl. 46 kan zeggen, dat, als Minister Heemskerk zijn wetsontwerp van 1877 maar wat vroeger ingediend had, de subsidie voor de bijzondere scholen reeds in dat jaar tot stand zou zijn gekomen, begrijp ik niet, en is in onverzoenlijken strijd met zijn eigen mededeelingen. Hij dacht toch niet aan het voorstel de Brauw van 1867? Dat deze zijn voorstel „introk" (bl. 44) is minder juist; het verviel door de Kamerontbinding van einde 1867 en werd door den voorsteller niet op nieuw ingediend. Hinderlijke drukfouten heb ik alleen ontdekt op bl. 10 — de Wet van 1801 telde niet 81, maar 31 artikelen — en op bl. 24 — Da Costa's „Bezwaren" dateeren van 1823, en niet van 1820. Ook op de taal heb ik slechts één aanmerking, nl. het „doch hetwelk" op bl. 79, r. 2 v. b.

Bij het schetsen van het verloop van den schoolstrijd heeft de sch. zich beijverd de stipste objectiviteit in acht te nemen en is daarin voortreffelijk geslaagd.

Hilversum. J. H. Gunning Wz.

SCHOOLBOEKEN.

A. Broers en **R. P. G. Hameetman, Engelsch Leesboek** met Hulpboekje voor Middelbare, M. U. L. O. en Handelsscholen. Tweede Deel B voor Handelsscholen. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. ƒ 1.60).

Dit werkje is mijns inziens uitstekend geschikt voor het doel, waarvoor het bestemd is, en waardig een plaats in te nemen naast andere boeken van gelijken aard. De leesstukken zijn met zorg gekozen, vereenigen het aangename met het nuttige en maken den leerling bekend met een groot aantal woorden en uitdrukkingen in den handel gebruikelijk. Drukfouten zijn uiterst zeldzaam; alleen op p. 6 van het hulpboekje vind ik *unemploved* in plaats van *unemployed*. De vertalingen in het Hollandsch zijn vrij van fouten; ik zou echter het woord *aviator* liever door *vlieger* dan door *vliegenier* weergegeven zien. De uitgang -ier wordt, meen ik, niet aan werkwoorden, wel aan zelfst. naamwoorden toegevoegd: kruidenier, aalmoezenier, tuinier, enz. Naast de letters *L*, *s* en *d* worden ter verklaring de Latijnsche woorden *libra*, *solidus* en *denarius* gegeven. Nauwkeuriger zou het zijn deze woorden te vervangen door de Italiaansche vormen *lire*, *soldi* en *denari*. Het gebruik der afkortingen dateert namelijk uit den tijd, dat vele Lombardijsche kooplieden zich in Londen vestigden om daar den koophandel uit te oefenen.

Daar het boekje bij de firma J. B. Wolters, Groningen uitgegeven is, spreekt het van zelf dat het uiterlijk goed verzorgd is.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma Bloud en Gay te Parijs zond aan de redaktie de volgende werken, alle betrekking hebbende op de oorlog: F. Masson, *Discours à l'Hôpital* (toespraken bij 't graf van aan hun wonden overleden soldaten); F. Masson, *Guerre de Religions* (titel van nº. 1 van een tiental bijeengebrachte krantenartikels); Th. Delmont, *Pour la Croisade du XXe siècle*, sermons et conférences; Berthem-Bontoux, *Les Françaises et la Grande Guerre*; A. Baudrillart, *La France, les Catholiques et la Guerre*; D. Cochin, *Le Dieu Allemand* (bundel van tien korte opstellen, vernoemd naar het eerste).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Muller, Reinaert, uitg. en comm.: N. Taalg. XI, 5 (de Vooys).
Prinsen, Handboek: N. Taalg. XI, 5 (de Vooys).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

Drie Oedipus-gestalten

REDE

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen aldaar in de aula der Universiteit op 22 September 1917 uitgesproken

door Dr. P. GROENEBOOM.

Prijs f 0,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

NEOPHILOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

Onder redactie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. J. H. SCHOLTE, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. SWAEN.

Sekretaris der redaktie K. R. GALLAS.

Zoo juist verschenen:

INLEIDING TOT DE KELTISCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

DOOR

Dr. A. G. VAN HAMEL,

Bibliothecaris der Nederlandsche Handelshoogeschool, gewezen Hoogleeraar te Bonn.

Prijs f 1,90. — Voor inteekenaren op Neophilologus f 1,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Boekverkooping.

De fa. **J. L. BEYERS** te **Utrecht** zal van 24 October tot 1 November a. s. publiek verkoopen eene groote verzameling boeken, afkomstig uit tien verschillende bibliotheken, waarbij tal van belangrijke werken over **geschiedenis, taal- en letterkunde** en **kunst.**

De catalogus is à 15 cent verkrijgbaar.

PANORAMA

NEDERLANDS BESTE GEILLUSTR. WEEKBLAD

„LEEFT IN VREDE MET ALLE INTEEKENAREN".

ONDANKS de steeds stijgende prijzen van papier en andere materialen ondergaat „PANORAMA" GEEN PRIJSVERHOOGING.

Elk nummer vol prachtige platen in koperdiepdruk. Boeiende verhalen en actualiteiten. Profiteert van de waardevolle premies.

STEEDS IN ALLES VOORAAN.

PANORAMA kost slechts f 1.50 per drie maanden of 12 Cents per week.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. — LEIDEN.

Dezer dagen verschijnt het belangwekkende historische boekwerk

LUTHER.

Een Gedenkboek op den **400sten** verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,

Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar **zeldzame houtgravures.**

Prijs in cartonnen band f 1.95.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 2.** **November 1917.**

Wackernagel, Sprachliche Untersuchungen zu Homer (v. Leeuwen).
Simbeck, Ciceronis Cato Maior de Senectute liber (Bierma).
Eichrodt, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht (Bleeker).
Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors, VI (Salverda de Grave).
Tiemeyer, Klankleer der Gedichten van W. v. Hildegaersberch (Tinbergen).
Van Stockum, Spinoza—Jacobi—Lessing (Scholte).
Kul'bakin, Serbskij jazyk, 2e uitg. (v. Wijk).
Cagnat et Chapot, Manuel d'archéologie romaine, I (A. W. Byvanck).
Wensinck, Some Semitic Rites of Mourning and Religion (Goldziher).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. Wackernagel, Sprachliche Untersuchungen zu Homer. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1916. (Pr. M. 8.60).

„De onpartijdigheid van den geschiedschrijver" — zou het nog noodig zijn te betoogen dat die uitdrukking ongerijmd; dat hoogstens een onpartijdige kroniekschrijver denkbaar is, en eigenlijk ook die niet, daar de zintuigen zelf niet onafhankelijk zijn van stemming en gevoel ?

Ook op het gebied der letterkunde is onpartijdigheid een droombeeld. Die onpartijdigheid zou niet veel waard zijn indien zij bestond, maar zij bestaat niet en kan niet bestaan, zelfs dáár niet waar statistische gegevens worden bewerkt. Zullen die gegevens eenige waarde hebben, dan moeten zij zijn bijeengebracht door een denkenden geest ; en zijn ze dat niet, dan wordt slechts belemmerend materiaal opgehoopt, waarmede niemand iets kan aanvangen eer hij het heeft gekeurd, geschift, geordend — en dus het verrichte werk heeft overgedaan volgens eigen inzicht, onder den invloed dus ook van eigen voorkeur en tegenzin.

Wanneer nu een taalgeleerde zich met de woordvormen van Ilias en Odyssee bezig houdt, kan hij zijn opvattingen omtrent ouderdom, oorsprong, samenstelling, kunstwaarde dier gedichten bij dat onderzoek niet buiten spel laten, al mag hij het zich nog zoo vast voornemen ; en hoe minder aanleiding hij in den aard zijner studiën heeft gevonden om zich ook op dàt terrein als zelfstandig onderzoeker te bewegen, des te grooter invloed zullen leermeesters of vrienden op zijn eigen inzichten hebben, — het meest wellicht juist dàn wanneer hij er zich het minst van bewust is.

Een voorbeeld uit boven vermeld werk moge het bedoelde toelichten ; het is te vinden op bladz. 98, in een uitvoerige en nuttige bespreking van de werkwoordsuitgangen -νται en -ντο. Nausicaä rust in haar slaapvertrek, θύραι δ' ἐπέκειντο φαειναί (ζ 19). Duidelijk toont Wackernagel aan dat ἔκειντο voor ἐκείατο in de taal van het epos niet te dulden is ; maar de voor de hand liggende gissing θύρη δ' ἐπέκειτο φαεινή kan niet in aanmerking komen, zoo betoogt hij verder, omdat de singularis θύρη alleen in de boeken Ω, α, χ voorkomt : „also haftet ἔκειντο ζ 19 fest". Deze redeneering heeft slechts zin indien men het vierentwintigste boek der Ilias als een jong toevoegsel beschouwt, het strafgericht door Odysseus over de edelen gehouden in later eeuw gedicht acht dan zijn terugkeer naar Ithaca, en over het eerste boek der Odyssee aldus oordeelt : „was vom Alter dieses Buches zu halten ist, weiss man" (bladz. 221, 1). Zeker, dat weet men, want het is herhaaldelijk aangetoond : boek α is even oud als de rest der Odyssee, en vormt daarmede een organisch geheel. Zònder dat boek en wat daarmee samenhangt — dus zonder de reis van Telemachus, of, erger nog, zonder de persoon van Telemachus — ware de Odyssee een droevig verminkte torso, een onthoofde Venus van Milo. Maar natuurlijk bedoelt W. het zoo niet. Had hij tegenover een singularisvorm van θύρη onafhankelijk en onpartijdig gestaan, om het even of die in Ω dan wel in A stond, in α dan wel in ι, hij zou zich ongetwijfeld hebben afgevraagd w a a r ò m op de plaatsen, waar de singularis θύρη in de overlevering voorkomt [1], niet de pluralis is gebruikt, zooals elders bij Homerus ; een zoo fijn taalkenner als hij zou dan het onderscheid in beteekenis tusschen θύρη *deur(opening)* en θύραι *deurvleugels* zeker niet uit het oog hebben verloren, en misschien had hij dan tenslotte aan Nausicaä's slaapkamer een enkelvoudige deur niet minder doelmatig gevonden dan aan die van Telemachus.

Niet weinige soortgelijke voorbeelden kunnen worden bijeengebracht, maar in dit maandblad ontbreekt daarvoor de ruimte ; het is ook niet noodig, want het geldt hier iets dat geen bewijs behoeft, omdat het van zelf

[1]) *Ω* 317, 453 *α* 441 *χ* 155, 157, 201, 258, 275, 394.

Digitized by Google

spreekt. Ook behoeft hier geen opgave te worden gedaan van vergissingen, die in een werk als dit schier onvermijdelijk zijn. Wat referent van dien aard heeft opgemerkt houdt hij in portefeuille: het zijn kleinigheden, die aan de waarde van het boek geen de minste afbreuk doen. Maar wel zal menigeen datgene wat Wackernagel bij de bespreking van εἵνεκα-ἕνεκα (blz. 136) heeft aangeteekend met eenige wijziging overnemen: „die sprachliche Betrachtung scheint da zu einem Ergebnis zu führen, das überhaupt Zweifel an ihrer Berechtigung rege machen könnte". Twijfel, — niet aan het goed recht der taalkunde, maar aan dat der Homerfrage. Twijfel, zoo niet meer.

Wie de holheid heeft leeren doorzien van die Frage, of wil men, Analyse, die uit een dwaling is ontstaan en meer dan een eeuw lang aanleiding heeft gegeven tot een ijdel spel met dubbelzinnige uitdrukkingen, kan van een onderzoek, dat op zoo onzekeren grondslag rust, geen duurzame vruchten verwachten. Misschien is het daarom geen waardelooze hulde aan den geleerden en scherpzinnigen taalvorscher, dat de niet voldane lezer, die deze aankondiging heeft op schrift gesteld, zich ondanks zijn ernstige bezwaren toch in oprechtheid dankbaar kan verklaren voor velerlei nieuws en nuttigs, dat hij in dit boek heeft gevonden.

Het grootste gedeelte er van (bladz. 1—159) is een overdruk uit „Glotta" van Wackernagel's onderzoekingen over de bij Homerus voorkomende „atticismen", — een voor velerlei opvatting en velerlei misverstand vatbare uitdrukking. W. heeft er ruim vijftig verzameld, en besluit zijn verhandeling met deze woorden: „wie sich diese Ergebnisse zu denen der Homeranalyse" [bepaaldelijk die van E. Bethe] „verhalten, habe ich nicht zu untersuchen."

Dan volgen nog drie opstellen: over indirekte bewijzen van moderniseering (blz. 160—177), over de taal der nahomerische epici (bladz. 178—200), waarin o. a. uitvoerig wordt betoogd dat de Batrachomachia door van Herwerden terecht in den tijd na Alexander is gesteld, over eenige in Ilias en Odyssee niet voorkomende woorden en woordvormen (bladz. 201—231), en ten slotte eenige excursen, verbeteringen en registers (bladz. 232—263). Het is niet mogelijk hier in nader bijzonderheden te treden.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

M. Tullii Ciceronis Cato Maior de Senectute liber. Recensuit Carolus Simbeck. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. 1912. (Pr. M. 2.40, geb. M. 3.60).

Er is haast niets moeilijkers dan om over een kritische uitgave te oordeelen, wanneer deze niet zeer uitvoerig is. En dit is een kritische editie en ze is niet uitvoerig. Het materiaal ontbreekt den beoordeelaar in zulk een geval. Om met grond te oordeelen zou hij of de handschriften behoorlijk moeten hebben onderzocht, of op zijn minst photografische afbeeldingen van belangrijke gedeelten tot zijn beschikking moeten hebben. En dat is meestal niet het geval. De beoordeeling kan dus niet heel veel meer dan het weergeven van een indruk zijn.

Zoo kan ik al direkt niet beoordeelen, of de editor hierin gelijk heeft, dat hij in strijd met het oordeel van Mommsen en Müller aan cod. P. (Parisinus 6332) de voorkeur geeft boven L. (Vossianus fol. 12). Hij beslist de kwestie eenvoudig met de woorden: „At Mommsenus et Muellerus hunc codicem pluris fecerunt quam valet." Dit is wel eenigermate beslissen in kort geding. Ik wil uit het materiaal dat schr. zelf verschaft een paar plaatsen aanhalen, die ieder, dunkt mij, huiverig moesten maken om zoo summier te werk te gaan.

L. heeft in 20 ut in naeuii poetae ludo en P ut est in neuii posteriori libro; hierin maakt *est* de indruk van correctie te zijn, ook omdat het in A., die hier met P overeenstemt, ontbreekt.

§ 25 L quam illud enni idem P quam illud idem.

§ 27 L. Sextus aelius (waar sprake is van den jurist van dien naam) P sextus aemilius.

§ 33 L. cuique parcietatis P cuique parcitatis, terwijl juist is cuique parti aetatis.

§ 38. L. si neminem mancipata est, P si menti mancipata est, terwijl de juiste lezing si nemini emancipata est is, die bij Nonius bewaard is gebleven.

In § 14 L acilius ille autem coepione, terwijl P heeft acilius facti sunt ille autem scipione. In dit geval van scipione voor caepione het allersterkst, maar eveneens toch in de § § 27 en 33 maken de lezingen van P den indruk van op goed geluk af gemaakte gissingen. Ieder, die wel met handschr. te maken heeft gehad, weet, hoe licht men zich met zulk een soort van codd. kan bedriegen.

Duidelijk daarentegen wijst het door schr. aangevoerde materiaal uit, dat P en V samen één tak van de overlevering vormen tegenover b L A, die een anderen tak vormen. Eveneens, dat P en V niet van elkaar stammen, maar zelfstandig tegenover elkaar op éénzelfden codex teruggaan. Ook bewijst hij, voor zoover ik nagaan kan, dat b tegenover L A staat, terwijl deze op hun beurt weer zelfstandig van elkaar op één ouderen codex teruggaan.

Ook komt het mij voor, dat schr. in datgene, wat wel het belangrijkste resultaat van zijn werk vormt, n.l. het bewijs, dat alle handschr. teruggaan op één archetypus, is geslaagd. Het gewicht van de plaatsen, die hij aanvoert, ook al zijn er eenige onder, die in zulk een lijst niet behoorden voor te komen, omdat zij op louter toeval kunnen berusten [1]), is ten slotte te zwaar, om te denken aan een overlevering, waarin enkele gemeenschappelijke fonten voorkwamen, zooals b.v. non enim in het bekende Enniuscitaat voor noenum. Het schijnt mij zelfs, dat in enkele opzichten de schr. den weg, die hem tot dit resultaat voerde wel wat verder had kunnen vervolgen. Zoo luidt b.v. in § 16 de overlevering atque haec ille egit septem decem (of decim) annos post alterum consulatum, wat in alle edities terecht verbeterd is in septimo decimo anno post, een lezing waarvan de gescheiden schrijfwijze der twee getallen waarschijnlijk nog wel een spoor bewaart. Als men nu nagaat, hoe de fout ontstaan kan zijn, dan lijkt het mij, dat deze vraag terug te brengen is tot een andere: hoe de vorm annos is ontstaan. En dit laat zich het best verklaren, als men aanneemt, dat anno oorpronkelijk voor het getal heeft gestaan: anno septimo decimo. De fout is dan al oud en is ontstaan in

[1]) Zoo de voorbeelden uit § 26 fieri ut ego feci voor fieri et ego feci, § 36 comicus stultos senes voor comicos st. s., § 51 culmoque recta voor culmoque erecta, § 65 sicut aliam modicam voor sicut alia modicam.

Digitized by Google

een codex, die afgeschreven was naar een codex in scriptura continua. De verplaatsing kwam voort uit een correctie boven de regels van de uitlating van annos of van 't getal.

In § 18 staat in de codd. at senatui quae sint gerunda praescribo et (wat L. weglaat) quomodo cartagini cui male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio. Schr. leest dit aldus: at senatui, quae sint gerunda praescribo et quomodo, Karthagini quom male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio. Maar een hyperbaton van quom is tegen de gewoonte van Cicero in zulke gevallen en naar mijn indruk van het proza in het algemeen uit dezen tijd. En bovendien laat men Cato zoo eigenlijk geen onzin zeggen? Bepaalde zijn invloed op de buitenlandsche politiek in den senaat er zich toe om Carthago alleen met oorlog te dreigen? Schr. had hier gebruik makend van het feit, dat er één archetypus was, een lacune moeten aannemen. Müller, die mij een grooter criticus voorkomt dan Simbeck doet dit ook. Hij plaatst de lacune evenwel na Karthagini. Ik zou ze er voor plaatsen.

Ik heb door vijf pagina's van de gewone Teubnereditie in het begin en vijf aan het einde met dezen tekst te vergelijken eens nagegaan, wat de verschillen nu zijn. Zij zijn uitermate gering en vooral innerlijk onbeduidend. Müller, die ongetwijfeld een groot criticus was, is door z'n taalgevoel en kennis van den stijl van Cicero met veel geringer handschriftenmateriaal zoowat even ver gekomen, als schr. met zijn uitvoerig materiaal. De afwijkingen zijn meest van den aard als 8,10 bij Simbeck istuc quidem voor istud quidem bij Müller. De lezing istud berust behalve op alle codd. uitgezonderd P en de secunda manus van A op Charisius. Simbeck motiveert zijn keuze met 't argument, dat istuc voor quidem staat, maar hij vergeet, dat hij dan nog te bewijzen heeft, dat Cicero in dergelijke gevallen phonetisch heeft geschreven.

In sommige gevallen vind ik zijn tekst geen vooruitgang. Zoo leest hij in het bekende Enniuscitaat oenus homo in plaats van Unus homo nobis cunctando restituit rem, wat naar mij dunkt, Ennius ook geschreven heeft. Maar schreef Cicero daarom ook zoo? Ik geloof, dat daarvoor die literatuur Cicero te eigen was. Zij was hem als van zijn tijd. En daarom sprak en schreef hij ook in een Enniuscitaat unus homo. Een ander geval was het met noenum, dat verstard was van vorm, zooals het verstard was van beteekenis.

Is dus deze editie overbodig en had schr. beter gedaan zijn scherpzinnigen en vruchtbaren arbeid over de handschriften, waarvan de resultaten zoo bescheiden in een luttel aantal pagina's bijeengedrongen zijn, in een studie alleen te verwerken? Het antwoord op deze vraag zal wel verschillend luiden naar den smaak en den aard van dengeen, die het geeft. Ik voor mij meen van niet. Naast de editie van Müller, die praktisch volkomen voldoende is, heeft zoo'n editie met uitvoerig kritisch apparaat aan den voet van de pagina recht van bestaan. Zij is voor wetenschappelijk onderzoek beter te gebruiken dan die van Müller.

Of, nu dit de strekking van de editie moet zijn, de uitgever verstandig gedaan heeft, om van allerlei woordvormen de oude spelling in te voeren — hij heeft dit gedaan op raad van Vollmer — weet ik niet. Wel weet ik, dat hij hiermee de hand in de brandnetels heeft gestoken. Want het is nog zoo gemakkelijk niet in een editie elk cum door quom, elk iis door eis, elke gerundivumvorm van een werkwoord der 3e op -endus door een op -undus, elke vorm op uus door een op uos te vervangen. En zoo zijn dan ook hier schier op iedere pagina vormen in de gewone spelling overgebleven, die in ieder geval den editor blootstellen of aan het verwijt van slordigheid of aan dat van inconsequentie.

Amsterdam. J. W. Bierma.

W. Eichrodt, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht. Giessen, Töpelmannn. 1916. (Pr. M. 5.60).

Dat inzake de samenstelling van den Pentateuch het laatste woord nog niet gesproken is, werd in de laatste jaren hoe langer hoe duidelijker; 't meeste opzien verwekte in deze de serie Alttestam. Studien van prof. Eerdmans met name „Die Komposition der Genesis" 1908. Men zal zich herinneren hoe deze onderzoeker zeer beslist de zoogenaamde nieuwere-oorkonden-hypothese verwierp, en bepaaldelijk het onderscheiden gebruik der Godsnamen als criterium wraakte; omdat men gebrekkige exegese had toegepast, niet had ingezien dat de betrokken verhalen een polytheïstisch karakter droegen, en als zoodanig gelezen moesten worden, was men volgens hem tot splitsing gekomen van wat inderdaad een éenheid vormde; en op grond van deze overtuiging gaf Eerdm. een nieuwe beschouwing aangaande de wordingsgeschiedenis van den Hekateuch, waarbij hij van andere gegevens uitging en tot andere resultaten kwam. Veel bijval oogstte hij intusschen niet. Men erkende wel vrij algemeen, dat hij op menige zwakke plek den vinger had gelegd, door menige juiste opmerking tot vernieuwd onderzoek en gewijzigde voorstelling drong, maar dat zijn poging als geheel mislukt was. Een volledige bespreking had intusschen zijn onderzoek eigenlijk nog niet gevonden. Bovengenoemde auteur heeft zich dat tot taak gesteld en zijn doel aldus aangegeven. „Eine „kritische Nachprüfung seiner alttestamentlichen Studiën, „die ihn unter diesem Gesichtspunkt betrachtet und, „mit zweckmäsziger Heranziehung der am Anfang „zitierten Werke, zu einer positiven Wertung seiner „Arbeit fort zu schreiten sucht, dürfte deshalb eine „fühlbare Lücke ausfüllen, besonders wenn sich heraus„stellen sollte, dasz tatsächlich die moderne Hexateuch„kritik durch Eerdmans in mehrfacher Hinsicht eine „wirkliche Förderung erfährt. Es wird sich dabei darum „handeln, sich stets mit der alten Position auseinander„zusetzen und festzustellen, wo dieselbe weiter zu „vertreten sein wird, wo sie corrigirt werden musz und „wo eine Entscheidung bis jetzt unmöglich ist". (bl. 4). Welnu, Eichrodt blijkt voor deze taak berekend. Zakelijk, bezadigd, overtuigend, gaarne bereid tot erkenning van wat E's. onderzoek als werkelijke winst heeft aangebracht, wekt deze studie toenemend vertrouwen.

Eichrodt erkent dat mede ten gevolge van Eerdm's arbeid het kriterium der Godsnamen niet meer als zulk een onfeilbare toetssteen gebruikt kan worden gelijk tot dusver het geval was „Bronnensplitsing als bijv. bij „Gunkel, welke op die wijze meende te kunnen scheiden „tot op halve verzen en woorden toe, moet als mislukt „worden beschouwd. Deze kinderschoenen, waarin de „Pentateuch-kritiek loopen leerde, moet zij dus lang„zamerhand afleggen, anders worden zij een belemmering „voor gezonde ontwikkeling" (bl. 65).

Digitized by Google

Maar aan den anderen kant wordt niet minder beslist de onhoudbaarheid van Eerdm's positie in 't licht gesteld. Aangaande de beweerde polytheistische strekking merkt hij terecht op, dat het gansch iets anders is achter verhalen als Gen. 21/33 een door het Jahvisme overwonnen Polytheisme te zien doorschemeren dan wel dezen achtergrond in het verhaal als nog bestaande te willen voorstellen.

Zijn onderzoek betreffende de Elohistische en Jahvistische stukken besluit de auteur met deze conclusie, dat de door E. tegen het bestaan eener Elohistische bron ingebrachte gronden geen steek houden, en dat zich zijn „Polytheisme-hypothese" noch door algemeene overwegingen noch door detailonderzoek waarschijnlijk laat maken (bl. 130). Ook ten opzichte der Jahvistische bestanddeelen oordeelt de auteur dat het E. niet gelukt is de aanname van een samenhangende Jahvistische bron ad absurdum te voeren, al erkent hij, dat de hier aanwezige problemen in een nieuw licht zijn getoond, en evenzeer dat tot oplossing meermalen gewenschte pogingen en aanwijzingen zijn gedaan. Daarvan geeft hij een samenvattende beoordeeling in „Die Polytheismushypothese von Eerdmans", bl. 130 v. Zijn eerste gevolgtrekking luidt: „Die Elohim von Eerdm, als die „Götter" oder die „göttliche Welt" gefasst zeigen wenig zusammenhängende und oft blasze farblose Züge". In allen gevalle echter zou men mogen verwachten, dat de gestalte van Jahve zich tamelijk scherp tegen dien meer vagen achtergrond van de veronderstelde veelgoden zou afteekenen. Dat is nochtans niet het geval; geheel onbegrijpelijk zelfs is Jahves verhouding tot „de Elohim" in Gen. 22: 1—14. Eveneens plaatst Gen. 39 voor een raadsel. Volgens dit Hs. is Jahve dus de bijzondere beschermgod van Jozef, die zijn gunsteling de hooge positie in het huis van den Egyptenaar verschaft, — maar Jozef valt dan wel zeer uit de rol, als hij juist voor een zondigen tegen „de Goden" vreest indien nl. Elohim en Jahve niet zouden samenvallen.

„Deze hypothese — aldus onze auteur — lijdt zoo zeer aan innerlijke tegenstrijdigheid, dat haar waarde, zelfs indien zij met de afzonderlijke exegese der sagen te vereenigen ware, zeer twijfelachtig zou zijn.

E.'s nieuwe opzet van „die Komposition der Genesis" kan dan ook zijn instemming niet wegdragen; niet iets beters is er gegeven, maar iets minder samenhangends; het zwakke punt ligt daar „wo auf die kritische Wider- „legung die eigene positive Lösung des Problems folgen „sollte. So glänzend der Angriff oft durchgeführt ist, und „soviel Berechtigtes er auch enthält, der damit be- „absichtigte Erfolg, der in einem völlig neuem Ver- „ständnisz des litterairen Aufbaues der Genesis bestehen „soll, ist nicht erreicht". Hetgeen echter niet wegneemt, dat E. op tekstcritisch en litterair-critisch terrein „mancherlei Anregungen gegeben und neue Ansätze geschaffen hat, die von anderen Förschern eine selbständige und fruchtbringende Ausgestaltung erfahren haben" (bl. 140). Tot deze „Förscher" wier arbeid wezenlijk vruchten draagt behoort krachtens dit zijn geschrift W. Eichrodt zelf.

Groningen. L. H. H. Bleeker.

Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors, VI, 1917. (Pr. M. 7).

Met ingenomenheid vestig ik de aandacht op dit tijdschrift, waarvan het laatste deel ons is toegezonden; het is trouwens ten onzent reeds gunstig bekend, en onze studenten hebben de verschillende delen reeds zeer vaak bij hun werk gebruikt; het ware te wensen dat de bibliotheken onzer Universiteiten zich de gehele kollektie aanschaften, hetgeen, zo ik mij niet bedrieg, tot nu toe niet is geschied.

Deze *Mémoires* verschijnen sedert 1893, op ongeregelde tijdstippen (deel V is van 1909), en bevatten studieën over romaanse en germaanse filologie. Onder de romaanse medewerkers noem ik Werner Söderhjelm, de schrijver o.a. van *la Nouvelle française au XVe siècle*; Axel Wallensköld, die verscheidene oudfranse teksten heeft uitgegeven en een specialiteit is op het gebied der oudfranse lyriek; Ivan Uschakoff, wiens studie over de nasalisatie der franse klinkers in het tweede deel der *Mémoires* is verschenen; Hugo Palander, die over de invloed van de franse taal op het Duits in het derde deel een gewichtige studie heeft gepubliceerd; Arthur Långfors, grondig kenner der middellatijnse en oudfranse handschriften, enz.

Het hierboven vermelde deel bevat, van de hand van Wallensköld en Långfors, kritiese teksten van oudfranse gedichten, en, zoals men kon verwachten van de uitgevers der gedichten van Conon de Béthune en van *Les Regrets de Notre-Dame*, deze zijn met zorg behandeld. Walter O. Streng, die wij reeds kennen door zijn studie over de franse namen van huis en hof, geeft een artikel getiteld: *Zur Namengebung des Schweines in einigen französischen Mundarten*, waarin hij de uitkomsten van het onderzoek, indertijd ingesteld door Sainéan (*La création métaphorique en français et en roman. Le chien et le porc*), aanvult en voor een deel wijzigt. Door O. J. Tallgren worden de gedichten van Rinaldo d'Aquino, een dichter der siciliaanse school van de XIIIe eeuw in een kritiese uitgave gedrukt en van een uitvoerige commentaar voorzien: in een belangrijke inleiding bespreekt hij de verschillende methoden die men heeft toegepast bij het reconstrueren van de tekst der gedichten van de troubadours uit Sicilië.

Ook germanisten zullen in dit deel artikels van hun gading vinden. Ik noem: Hugo Suolahti, *Randbemerkungen zu mittelhochdeutschen Texten*; Ivar Hortling, *Zur altsächsischen Nominalbildung: l—Formantien.*

En tot besluit geeft het, evenals de vorige delen der *Mémoires*, een lijst van de, sedert het verschijnen van het laatste deel, in Finland verschenen studies over de moderne talen en hun letterkunde.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

W. F. Tiemeyer, Klankleer der Gedichten van Willem van Hildegaersberch. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1916. (Amsterdamse diss.).

De gedichten van Willem van Hildegaersberch zijn ons overgeleverd in 2 hss., door de uitgevers met H en B aangeduid en berustende in de koninklike boekerijen resp. te Den Haag en Brussel; bovendien bestaan er nog enkele fragmenten. In 1870 werd een tekstuitgave bezorgd door Bisschop en Verwijs, naar dr. Tiemeyer getuigt, zeer nauwkeurig wat de afgedrukte tekst (van het Haagse hs.) betreft, maar minder te prijzen wat aan-

Digitized by Google

gaat de meegedeelde varianten van B, die de uitgevers overigens voornamelik gebruikten om onzekere en onduidelike lezingen van H te recht te brengen. Tiemeyer heeft het ondernomen de beide hss. nauwkeurig te bestuderen met het oog op de taalvormen. Allereerst was het daartoe nodig, de verhouding der hss. tot elkander en tot het oorspronkelik werk te bepalen. Beide hss. behoren tot de tweede helft van de 15de eeuw; op grond van gemeenschappelike fouten besluit T. dat ze van één origineel stammen, maar daar ze ieder hun eigen lacunes vertonen, kan geen van beide een afschrift van het andere zijn. Bovendien moet voor een klein deel van H toch een ander voorbeeld worden aangenomen; T. maakt het aannemelik dat H begonnen is met dat andere, minder volledige hs. over te schrijven en dat hij daarna een vollediger (het voorbeeld van B?) in handen heeft gekregen en dat toen verder heeft gevolgd, terwijl hij die gedichten, die hij reeds uit het andere hs. had overgenomen, bij het voortzetten van zijn werk oversloeg. Naar welk hs. zij afschreven, of het datgene is geweest dat volgens de grafelike rekeningen in 1409 voor de graaf is aangekocht en dat misschien aan de dichter zelf had toebehoord, blijft in het onzekere.

Ook zonder nadere gegevens omtrent de afschrijvers zou als uitslag van het onderzoek naar de taalvormen te melden zijn, dat die van H Hollands, die van B Brabants zijn getint. Hiermee stemt overeen het weinige dat van de geschiedenis der hss. zelf bekend is: in B lezen we dat het te Oss is geschreven er in 1469 voltooid; aanwijzing voor H geeft slechts dat dit tot 1721 (er blijkt niet sinds wanneer) in het Cathrijnenklooster te Leiden heeft berust. Van angstvallige preciesheid in het kopiëren kan men de afschrijvers geen van beide beschuldigen! H laat zich lelik in de kaart kijken waar hij blijkbaar bij vergissing een gedeelte van een gedicht tweemaal achter elkaar overneemt, de tweede keer met zoveel afwijkingen van de eerste, dat van de 82 regels er maar 39 volkomen aan elkaar gelijk zijn. B wordt door Tiemeyer „accurater, maar radicaler in taalvormen en in spelling" genoemd. Hij vertoont de bekende eigenaardigheid van zoveel afschrijvers die de vormen van hun eigen dialect in plaats van die van de auteur schrijven. Die liefhebberij stuit soms af op de noodzakelikheid om het rijm te behouden, of verraadt zich als de kopiïst zich niet om het rijm bekommert. Aan de laatste hebbelikheid gaat de afschrijver van B mank, een buitenkansje voor zijn bestudeerder, die daardoor over een belangwekkend materiaal beschikt, want rijmen als *af* : *belof* — *lege* : *dage* — *vroeme* : *lichame* — *placht* : *sach* — *duer* : *hier* laten de slotsom toe, dat Hildegaersberch hier *of*, *lage*, *vrame*, *plach* en *dier* heeft geschreven.

De resultaten van zijn onderzoek heeft Dr. T. systematies naar de klinkers en medeklinkers samengevoegd. Die resultaten zou ik in drie soorten willen verdelen. — Ten eerste heeft hij geconstateerd welke dialectverschillen er bestonden tussen de taal van H en B onderling en die van Hildegaersberch. In het biezonder komt dit ten goede aan onze kennis van het Hollands van de 15de eeuw. — Ten tweede kon hij hier en daar een klankverandering in zijn historiese ontwikkeling betrappen. In het algemeen blijkt, zoals te verwachten was, dat de taalvormen van de Hollander dichter bij die van Hildegaersberch stonden dan die van de Brabander. Waar we nu ook in H onzuivere rijmen aantreffen als *meer* : *see*, *meer* : *snee*, zien we geïllustreerd dat Hildegaersberch nog de comparatief *mee* gebruikte, die zijn afschrijver na een halve eeuw niet meer kende. — Ten derde kon T. constateren dat Hildegaersberch zelf verschillende dialectvormen door elkaar gebruikt, en dikwels zo, dat hij een vreemde vorm, hem door lectuur bekend, in geval van rijmnood voor de hem gewone in de plaats stelt. Zo zien we dat in rijmen als *wael* : *fel*, *sel*, *el* enz. (bij B) *wael* tot *wel* is terug te brengen, maar dat ook bij H. rijmen als *wael* : *tael*, *stael*, *cardinaal* voorkomen, die dus aan de dichter zelf zijn toe te schrijven. Een rijm *altemale* : *wale*, voorkomende in regels door Hildegaersberch uit de Lekenspiegel overgenomen, wijst de weg aan waarlangs hij de vorm *wale* kan hebben leren kennen.

Het bovenstaande mag voldoende zijn om een indruk te geven van het werk door Dr. T. voor de Middelnederlandse taalwetenschap verricht. Ten slotte vermeld ik een paar van de belangrijke kwesties die hij in het verband van zijn klankleer heeft behandeld. Ten aanzien van de diphthongering komt hij o.a. tot de slotsom dat noch Hildegaersberch, noch de afschrijver van H die van de *ij* kende, terwijl B ze duidelik vertoont; evenmin had Holland in de 2de helft van de 15de eeuw de diphthongering van de *ü*, terwijl Brabant die kende in gesloten lettergreep vooral voor dentaal. Hildegaersberch gebruikte nog de oude meervoudsvormen der substantieven, die door H met *n*, door B. met *e* genormaliseerd werden. De overgang van *d* in *w* of *e* na verschillende vocalen kende Hildegaersberch nog niet, H alleen achter *ou*, B achter verschillende klanken.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

Th. C. van Stockum, Spinoza — Jacobi — Lessing, Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen Literatur und Philosophie im 18. Jh. Groningen, Noordhoff, 1916. (Groningsche diss.).

Den 15. Februari 1781 overleed Lessing. In de beide jaren aan zijn dood voorafgaande was er een relatie ontstaan tusschen hem en Friedrich Heinrich Jacobi, die in den zomer van 1780 tot een bezoek van Jacobi in Wolfenbüttel leidde: „Meine Reise kam zustande", — verhaalt laatstgenoemde — „und den fünften Julius Nachmittags, hielt ich Lessingen zum erstenmal in meinen Armen." Zij spraken nog denzelfden dag over tal van belangrijke onderwerpen, personen en levensbeschouwingen. Den volgenden morgen beantwoordde Lessing het bezoek van zijn gast. Jacobi had nog te correspondeeren. Om Lessing bezig te houden, gaf hij hem verschillende brieven ter inzage en ook een gedicht, dat hij hem met de woorden overhandigde: „Sie haben so manches Aergerniss gegeben. so mögen Sie auch wohl einmal eines nehmen." Het was Goethe's *Prometheus*, toen nog slechts aan weinigen in handschrift bekend. Lessing las het: „Ich habe kein Aergerniss genommen; ich habe das schon lange aus der ersten Hand". Jacobi gaf zijn verbazing te kennen, dat Lessing, die tot Goethe in geenerlei persoonlijke verhouding stond, dat gedicht, waarmee Goethe nog jaren lang zoo voorzichtig was, zou kennen. Daarop Lessing: „Das Gedicht hab' ich nie gelesen; aber ich find' es gut... Der Gesichtspunct, aus welchem das Gedicht genommen ist, das ist mein eigener Gesichtspunct.... Die orthodoxen Begriffe von der Gottheit sind nicht mehr für

Digitized by Google

mich; ich kann sie nicht geniessen. Ἑν και παν! Ich weiss nichts anders. Dahin geht auch dieses Gedicht; und ich muss bekennen, es gefällt mir sehr." Eenigszins verrassend laat Jacobi daarop de constateering volgen: „Da wären Sie ja mit Spinoza ziemlich einverstanden." Lessing antwoordt onmiddellijk: „Wenn ich mich nach jemand nennen soll, so weiss ich keinen andern" en bevestigt deze uitspraak den volgenden morgen: „Es giebt keine andre Philosophie, als die Philosophie des Spinoza!"

Men kan er over twisten, of de beteekenis van de gesprekken tusschen Lessing en Jacobi grooter is voor de philosophie of voor de literatuurgeschiedenis: wie zich met Goethe, wie zich met Lessing bezighoudt, voelt daarbij den polsslag van het literaire leven in een oogenblik van spannend gebeuren; wie de geschiedenis van het Spinozisme nagaat, doorleeft het moment, waarvan een „Neu-orientierung" ten opzichte van Spinoza en diens leer dagteekent. De schrijver van het werk, mij ter beoordeeling toegezonden, neemt het referaat van de genoemde gesprekken en de controverse, die zich daarbij aansluit, tot uitgangspunt van een critisch betoog van eminent letterkundige zoowel als wijsgeerige beteekenis.

Het schijnt mij volkomen juist, dat Van Stockum in Jacobi's referaat een betrouwbare wedergave van de gevoerde gesprekken ziet. Zoo kan Lessing gesproken hebben: wie gevoel voor Lessing's stijl heeft, voelt met Reimarus, dat het is, alsof men niet alleen Jacobi, maar ook Lessing zelf hoort, met „al zijn scherpzinnigheid en met al zijn humor". Zoo kan Lessing gesproken hebben, zonder Spinozist „in den wetenschappelijken zin des woords" geweest te zijn, terwijl toch Jacobi uit deze gesprekken de overtuiging putte, „Lessing sey ein Spinozist gewesen". Want ook daaromtrent kan m.i. geen twijfel bestaan, dat Jacobi met deze constateering volkomen te goeder trouw was en stellig geloofde, de waarheid te dienen, toen hij den 21. Juli 1783 aan Elise Reimarus schreef: „Sie wissen vielleicht, und wenn Sie es nicht wissen, so vertraue ich Ihnen hier unter der Rose der Freundschaft, dass Lessing in seinen letzten Tagen ein entschiedener Spinozist war. Es wäre möglich, dass Lessing diese Gesinnungen gegen mehrere geäussert hätte; und dann wäre es nöthig, dass Mendelssohn in dem Ehrengedächtnisse, das er ihm setzen will, gewissen Materien entweder ganz auswiche, oder sie wenigstens äusserst vorsichtig behandelte. Vielleicht hat sich Lessing gegen seinen lieben Mendelssohn eben so klar als gegen mich geäussert; vielleicht auch nicht, weil er ihn lange nicht gesprochen, und sehr ungern Briefe schrieb. Ihnen, meine Traute, sey es hiemit anheim gestellt, ob Sie Mendelssohn hievon etwas eröffnen wollen oder nicht."

Elise Reimarus maakte van de haar geboden vrijheid gebruik en zond Jacobi's brief aan Mendelssohn. Deze liet daarop informeeren, „wie Lessing die bewussten Gesinnungen geäussert habe". Jacobi antwoordt den 4. November in een zeer uitvoerig schrijven. Ongeveer een jaar gaat voorbij, eer daarop een direct antwoord volgt, een brief met een bijlage: *Erinnerungen an Herrn Jacobi.* Uit den brief blijkt, dat Mendelssohn zijn plan, over Lessing te schrijven, voorloopig opgegeven heeft, om vooraf „etwas über den Spinozismus zu entwerfen". Eerst zou Jacobi dit geschrift, waarover dan een zeer breedvoerige correspondentie over en weer gevoerd wordt, in manuscript onder oogen krijgen; langzamerhand komt deze echter tot het inzicht, dat Mendelssohn bezig is een „status controversiae" op te stellen, waarbij hem, Jacobi, de rol van een „advocatus diaboli" zal worden toebedeeld. Om van zijn kant daartegen iets te doen, publiceert Jacobi, nog vóór Mendelssohn's *Morgenstunden* (1785) het licht zien, een anoniem geschrift: *Über die Lehre des Spinoza in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn* (1785), door dezen beantwoord in een schrijven: *An die Freunde Lessings* (1786). Jacobi's geschrift: *Wider Mendelssohns Beschuldigungen in dessen Schreiben an die Freunde Lessings* (1786) besluit de controverse.

Dit is het materiaal, dat Dr. Van Stockum voor het eerste deel — ongeveer de helft — van zijn onderzoek ten dienste stond. De strekking van dit deel is, na te gaan, in hoeverre Jacobi bevoegd geoordeeld mag worden, de verhouding van Lessing tegenover het Spinozisme te definieeren en in hoever zijn uitspraak derhalve autoriteit verdient. De schrijver verdeelt dit onderzoek over drie hoofdstukken: *Jacobi vor dem Gespräch mit Lessing, Jacobi und Spinoza, Jacobi und Lessing,* waarvan vooral het tweede belangrijk is door de formuleering van Jacobi's opvatting van Spinoza's leer met de door hem daarop uitgeoefende critiek, zooals een en ander uit de *Briefe an Herrn Moses Mendelssohn* kan worden afgeleid. Daar Jacobi's brieven geen systematische dispositie hebben, daar zij zich ook niet bij Spinoza's *Ethica* aansluiten, maar, althans in den aanvang, uitsluitend op de vraag betrekking hebben, of Lessing in zijn laatste levensjaren een Spinozist moet worden genoemd, daar ten slotte Jacobi's wijze van uitdrukking niet steeds duidelijk en ondubbelzinnig is, was het geen gemakkelijke taak, dit materiaal tot een eenigszins gesloten systeem te verwerken. Dat het den schrijver gelukt is, Jacobi's opvatting van het Spinozisme, onder voortdurende verwijzingen naar de verschillende plaatsen in de *Briefe*, in een betrouwbare, overzichtelijke samenstelling bijeen te brengen, waardoor de vergelijking met de correspondeerende gedeelten van Spinoza's systeem mogelijk gemaakt en de lezer tot de overtuiging gebracht wordt, dat het een absolute onrechtvaardigheid is, van Jacobi te zeggen, dat hij „only half understood Spinoza", is, van philosophisch standpunt, stellig een der hoofdverdiensten van Van Stockum's proefschrift.

Met groote scherpzinnigheid analyseert daarop de schrijver in het hoofdstuk *Jacobi und Lessing* de gesprekken tusschen beiden. Hij voegt daaraan ook het briefje toe, dat Lessing eenige dagen later aan Jacobi schreef: „Mündlich habe ich von Ihnen nicht Abschied nehmen *sollen.* Schriftlich *will* ich es nicht thun. Oder welches einerley ist, und mir die kindische Antithese erspart, *soll* ich es auch nicht." Volkomen terecht en geheel in den geest van Jacobi, die immers aan dit briefje uitdrukkelijk „urkundliche Kraft" toekent (*Werke*, IV, 1, p.82 noot). Terwijl in dit hoofdstuk onze aandacht langzamerhand van Jacobi op Lessing overgebracht wordt, treedt ook in den schrijver meer en meer de literator naar voren. De beantwoording van de vraag, in hoeverre aan Lessing's woorden „Es giebt keine andre Philosophie, als die Philosophie des Spinoza" en aan Jacobi's uiting, „dass Lessing in seinen letzten Tagen ein entschiedener Spinozist war" bewijskracht moet worden toegekend, is zeker voor een even belangrijk deel van stijl- en inter-

Digitized by Google

pretatie-overwegingen als van streng-philosophische redeneering afhankelijk. Van Stockum's conclusie bevredigt zoowel naar Lessing's als naar Jacobi's kant: „Lessing ist ein ausgesprochener Determinist, er hat den orthodoxen Gottesbegriff verlassen und bekennt sich statt dessen zu einer mehr oder weniger pantheistischen Auffassung Gottes, er hält die Lehre Spinozas für die beste c.q. die einzig gute ihm bekannte Philosophie. .... Auch Jacobi gebraucht das Wort Spinozismus in einem viel weiteren Sinne als die heutige Geschichte der Philosophie, aber nicht aus Unkenntnis dieses Systems. Wir haben ja früher gesehen, dass die Lehre des Spinoza für ihn der Repräsentant jeder wissenschaftlichen Weltanschauung war. In Lessing nun, dem die causale Determiniertheit alles Geschehens fest stand, findet er eine solche: daher hat er ihn in seinem Sinne einen Spinozisten genannt und in diesem Sinne sind auch wohl Lessings eigene Aeusserungen im Verlauf des Gesprächs aufzufassen."

Het tweede, voor den literair-historicus meest belangrijke deel van Van Stockum's proefschrift behandelt de vraag, in hoeverre Lessing's geschriften blijk geven, dat zijn wijsgeerig denken onder den directen of indirecten invloed van Spinoza staat. De gang van dit deel van zijn onderzoek is chronologisch; Breslau en Wolfenbüttel zijn de namen, die ook voor Lessing's philosophische ontwikkeling de grootste beteekenis hebben; daarvan uitgaande komt men tot een verdeeling in drie perioden: de tijd vóór Breslau (—1760), van Breslau tot Wolfenbüttel (1760—1770), en de jaren in Wolfenbüttel (1770—1781).

Lessing kwam door de theologie tot de philosophie. Hij begon met te zoeken naar een „richting", die hij, zelfstandige, critische, paradoxale, universeele geest, als hij was, zich door niemand, zelfs niet door Leibniz of Spinoza, kon laten aanwijzen: in zijn theologische wereldbeschouwing is voorloopig het anti-dogmatische het meest kenschetsend, terwijl zijn philosophisch denken in de periode van vóór 1760 op sommige punten afhankelijkheid van Leibniz, daarnaast onafhankelijke verwantschap met Spinoza toont. Een stellig niet aan beïnvloeding toe te schrijven parallel tusschen Spinoza's „Confugere ad Dei voluntatem, hoc est ignorantiae asylum" en Lessing's „Was ist fauler, als sich bey einer jeden Naturbegebenheit auf den Willen Gottes zu berufen", is van symptomatische waarde, om te begrijpen, dat in Lessing's uitspraak „Wenn ich mich nach jemand nennen soll, so weiss ich keinen andern" het zwaartepunt voor ons moet liggen in de restrictie.

In Breslau kreeg het zoeken naar een „richting" een geheel ander karakter; hij kwam door wijsgeerige studiën tot een eigen standpunt ten opzichte van de religie: „Lessing ist der erste deutsche Kopf", zegt Dilthey van hem, „welcher dem Schema der Welt im Geiste der theologischen Aufklärung den Rücken kehrte; er ist der erste, der auf Grund hiervon, wie nach ihm Schleiermacher, Schelling, Hegel sich auf eine eigene tiefere Weise mit dem Christentum auseinandersetzte." Voor een niet gering deel heeft daartoe de studie van Spinoza bijgedragen.

Een betrouwbaar tijdgenoot verstrekte aan Lessing's broer en biograaf Karl Gotthelf Lessing omtrent Lessing's studie van Spinoza de volgende mededeeling: „Imgleichen wurde Spinoza's Philosophie der Gegenstand seiner Untersuchungen. Er las diejenigen, welche ihn hatten widerlegen wollen, worunter Bayle nach seinem Urtheil derjenige war, welcher ihn am wenigsten verstanden hatte. Dippel war ihm der, welcher in des Spinoza wahren Sinn am tiefsten eingedrungen." De belangrijkste consequentie van het Spinozisme zag Dippel in de ontkenning van den vrijen wil: „Dieser Dornbusch oder Spinoza sah alsobald, dass es gleichviel gesagt sein würde, Kreaturen zu denken, welche unter der leitenden fatalen Direktion der ersten bewegenden Ursache ständen oder die erste bewegende Ursache selbst als das Wesen aller sogenannten Kreaturen anzugeben." Ook Lessing brengt zijn determinisme met Spinoza in verband, als hij Jacobi toevoegt: „Sie drücken sich beynah so herzhaft aus, wie der Reichstagsschluss zu Augsburg; aber ich bleibe ein ehrlicher Lutheraner, und behalte den mehr viehischen als menschlichen Irrthum und Gotteslästerung, dass kein freyer Will sey, worin der helle reine Kopf Ihres Spinoza sich doch auch zu finden wusste."

Het is niet twijfelachtig, dat het vaste geloof aan de causale gedetermineerdheid van alle gebeuren een hoofdtrek van Lessing's wereldbeschouwing is, maar de quaestie blijft open, hoe nauw zich zijn determinisme bij Spinoza aansluit. Van Stockum ziet tusschen het een en het ander geen zeer innig verband: „Alles in allem sieht dieser entschiedene Determinist nicht danach aus, als ob er aus der Schule Spinozas sei." De constateering is eenigszins vaag, de motiveering eveneens: „Schwerer fällt der Stimmungsgehalt einiger Stellen ins Gewicht, dieses: ich begehre keinen freien Willen, das Spinoza so völlig fremd ist." Dit element van stemming echter is, naar het mij voorkomt, haast toevallig en in hoofdzaak het gevolg van de antithese in het gesprek: „Ich merke, *Sie* hätten gern Ihren Willen frey. *Ich* begehre keinen freyen Willen." Dit wordt bevestigd door het zich daarbij aansluitende, tegen Jacobi's opvatting gerichte betoog: „Es gehört zu den menschlichen Vorurtheilen, dass wir den Gedanken als das erste und vornehmste betrachten, und aus ihm alles herleiten wollen; da doch alles, die Vorstellungen mit einbegriffen, von höheren Principien abhängt. Ausdehnung, Bewegung, Gedanke, sind offenbar in einer höheren Kraft gegründet, die noch lange nicht damit erschöpft ist. Sie muss unendlich vortrefflicher seyn, als diese oder jene Wirkung; und so kann es auch eine Art des Genusses für sie geben, der nicht allein alle Begriffe übersteigt, sondern völlig ausser dem Begriffe liegt. Dass wir uns nichts davon denken können, hebt die Möglichkeit nicht auf." (*Jacobi's Werke*, IV, A, p.61). Afgezien van de vraag, in hoeverre deze formuleering met nauwkeurigheid Lessing's gedachten zou hebben weergegeven — de opvallende uiting „Ausdehnung, Bewegung, Gedanke sind in einer höheren Kraft gegründet" heeft tot heel wat strijd aanleiding gegeven — is het toch duidelijk, dat de „Stimmungsgehalt" van het zoo absoluut klinkende „Ich begehre keinen freyen Willen" hierin geen weerklank vindt. En al ontbreekt evenzeer het gezichtspunt van den vrijen wil als menschelijke illusie, stemming en opvatting van dit betoog zijn geenszins onvereenigbaar met den befaamden passus uit het aanhangsel bij het Eerste deel der *Ethica*: „Satis hic erit, si pro fundamento id capiam, quod apud omnes debet esse

Digitized by Google

in confesso; nempe hoc, quod omnes homines rerum causarum ignari nascuntur, et quod omnes appetitum habent suum utile quaerendi, cujus rei sunt conscii. Ex his enim sequitur, (primo), quod homines se liberos esse opinentur, quandoquidem suarum volitionum suique appetitus sunt conscii, et de causis, a quibus disponuntur ad appetendum et volendum, quia earum sunt ignari, ne per somnium cogitant." (*Opera, ed. Van Vloten & Land*, I, p. 69).

De vraag van den samenhang van Lessing's determinisme met het Spinozisme is van literairhistorisch standpunt stellig een van de belangrijkste. Onmiddellijk daarnaast staat de quaestie van Lessing's godsbegrip. „Wenn sich Lessing eine *persönliche* Gottheit vorstellen wollte, so dachte er sie als die Seele des Alls; und das Ganze, nach der Analogie eines organischen Körpers. Diese Seele des Ganzen wäre also, wie es alle andere Seelen, nach allen möglichen Systemen sind, *als Seele*, nur Effect. Der organische Umfang derselben könnte aber nach der Analogie der organischen Theile dieses Umfanges in so fern nicht gedacht werden, als er sich auf nichts, das ausser ihm vorhanden wäre, beziehen, von ihm nehmen und ihm wiedergeben könnte. Also, um sich im Leben zu erhalten, müsste er, von Zeit zu Zeit, sich in sich selbst gewissermassen zurückziehen; Tod und Auferstehung, mit dem Leben, in sich vereinigen." (*Jacobi* p. 75). Lessing's *Weltseele* herinnert aan Spinoza's voorstelling, de geheele Natuur te beschouwen als één Individu (*Opera, ed. cit.* p. 91), „cujus partes, hoc est omnia corpora, infinitis modis variant, absque ulla totius Individui mutatione."

Nog op andere punten der metaphysica — o.a. de verklaring van het begrip „de Zoon Gods" resp. „de Zoon God", alsook het verband tusschen God, den „Eenige", en den „Oneindige" — is er overeenstemming. Maar ook in de tweede en derde periode beteekent overeenstemming niet steeds afhankelijkheid. Zeer juist is Van Stockum's typeering: „Lessing zeigt eine weitgehende Toleranz gegen alle philosophischen Systeme, die in seinen Gesichtskreis treten, er bedient sich gern ihrer Terminologie, hat eine ausgesprochene Neigung, ihre Sätze, wenn sie von irgend einem überlegenen Gegner angegriffen werden, zu verteidigen, sie vor allem gegen jede Beschuldigung der moralischen Minderwertigkeit in Schutz zu nehmen; und dennoch kann man nie auch nur mit annähernder Sicherheit behaupten, dass er ein Anhänger dieser so verteidigten Ansichten sei."

Er is echter een speciaal terrein, waar Lessing's afhankelijkheid van Spinoza onbetwistbaar is. Dat is daar, waar Spinozistische gedachten hem materiaal leverden in zijn strijd op theologisch gebied. Uiteraard minder de *Ethica*, dan wel de *Tractatus Theologico-Politicus*. Naast de strijdschriften *Über den Beweis des Geistes und der Kraft*, het *Testament Johannis*, de *Duplik* en de *Axiomata* is het vooral de *Erziehung des Menschengeschlechts* en op enkele punten ook de *Nathan der Weise*, waar directe of indirecte samenhang met Spinoza's uitingen valt te constateeren. De bewijskracht ligt zoowel in de veelheid der plaatsen als in den aard der verwantschap van menige parallel.

Over Lessing's verhouding tot Spinoza is zooveel geschreven, dat zich a priori niet kon laten verwachten, dat een onderzoek, als het door Van Stockum opgezette, tot verrassende resultaten zou leiden. De conclusie, waartoe het proefschrift komt, is dan ook in hoofdzaak een vastere fundeering van bestaande meeningen. Maar deze meeningen worden gepreciseerd en gedocumenteerd op een wijze, die eerbied afdwingt. Ook na en naast de fijne analyse van Dilthey is Van Stockum's dissertatie een daad van blijvende beteekenis. Voor het verleden zoowel als voor de toekomst. Het eene, met het oog op het onderzoek, dat hiermede als afgesloten kan worden beschouwd, het andere, met betrekking tot den onderzoeker, die door zijn werk getoond heeft, gerechtvaardigde aanspraken op de toekomst te kunnen doen gelden.

Amsterdam. J. H. Scholte.

S. M. Kul'bakin, Serbskij jazyk. Fonetika i morfologija serbskago jazyka. Posobie k lekcijam. S kartoj narěčij serbskago jazyka. Izdanie 2-je, s izměnenijami i dopolnenijami. Char'kow 1917. (Pr. 1.75 r.).

Het is nog niet lang geleden, dat ik in het *Museum* de eerste druk van Kul'bakins Serviese grammatika aankondigde (Jg. XXIII, kol. 82), en reeds ligt de tweede uitgave voor mij. Deze verdient een afzonderlike bespreking, want zij draagt terecht de naam „vermeerderde en gewijzigde uitgave", al is dan ook de opzet van het boek dezelfde gebleven.

De schrijver heeft er naar gestreefd, zijn boek voor het gebruik praktieser te maken, door zijn paragrafen kleiner te maken (waardoor hun aantal gestegen is van 56 tot 125, terwijl het aantal pagina's slechts van 84 op 99 werd gebracht), door een systematieser onderscheiding van tekst en „opmerkingen", door cursivéring van gewichtige passages, door talrijke redactiewijzigingen en verbeteringen in de groepéring der feiten (waardoor bijvoorbeeld in enige hoofdstukken een helderder licht valt op de eigenaardigheden van de čakaviese dialektgroep).

Het spreekt vanzelf, dat vele wijzigingen tegelijk verbeteringen zijn. Bovendien is heel wat nieuws aan de eerste druk toegevoegd, vooral in de hoofdstukken over klank- en accentleer, minder in die over de flexie. In de afdeling over de nominale deklinatie is zelfs het een en ander uitgevallen. Op de drie inleidende hoofdstukken: over de Serviese taal en haar grenzen, over de plaats, die het Servies onder de Slaviese talen inneemt, over de voornaamste dialekten volgt in deze tweede druk een vierde over de bronnen voor onze kennis van het Servies (een deel van het hier meegedeelde kwam reeds in de eerste druk voor, doch in een ander hoofdstuk), waaraan een overzicht der meer wetenschappelike grammatika's en woordeboeken is toegevoegd, in hoofdzaak overeenkomende met het „Priloženie" („aanhangsel") der eerste uitgave. Leskiens grammatika van 1914 is hier tans bij vermeld; de dubbel-grammatika van Rešetar heeft Kul'bakin blijkbaar nog niet gekend. In een volgende druk zou het m. i. overweging verdienen, naast de „Gramatika i stilistika" van Maretić ook het kortere handboek van dezelfde geleerde te noemen. Dit is wel veel beknopter en minder voor wetenschappelik gevormde lezers bedoeld; doordat het echter herhaaldelik nieuwe drukken beleeft, blijft het meer up-to-date dan het grotere werk, waarvan slechts één uitgave verschenen is.

Van de overige hoofdstukken is dat over „quantiteit

Digitized by Google

en betoning" (dat tans op de klankleer volgt en niet, als in de eerste editie, tussen vocalisme en consonantisme staat) het belangrijkst omgewerkt en aangevuld.

Kul'bakins boek is in deze nieuwe vorm nog meer dan in de oude een door en door geschikte handleiding voor aankomende slavisten. Waarschijnlik zal de tweede druk nog wel door een derde gevolgd worden. Het is met het oog daarop, dat ik een paar opmerkingen, die ik bij de lektuur maakte, onder de aandacht va de schrijver wil brengen.

In § 59 wordt meegedeeld, dat het Čakavies drieërlei intonatie kent. Dat is te veel gezegd: niet alle čakaviese dialekten onderscheiden de drie intonaties.

In dezelfde § had vermeld kunnen worden, dat ook Posaviese dialekten de drie intonaties nog onderscheiden.

In § 23 wordt over de vormen *mȉjēš, bȉjēš* uitvoeriger gesproken dan in de eerste editie. Volgens Kul'bakin gaat de *i* op een oude *ŭ* resp. *ĭ* terug, die onder de hoofdtoon bewaard bleef. Dan staan wij echter voor de vraag, hoe dgl. vormen met *ŭ, ĭ* en onverschoven accent te verklaren zijn (vgl. russ. *bjëš* enz.). Ook Kul'bakin heeft zich deze vraag gesteld, en hij kan haar niet anders beantwoorden dan door analogiese accentverplaatsing (naar *mogǫ̀ : mòžeši*) aan te nemen. Ik moet bekennen, dat ik, liever dan een zo weinig voor de hand liggend analogieproces te veronderstellen, mij aan de oude opinie houd: dat obg. *myješi, biješi*, serv. *mȉjēš, bȉjēš* oude *y* resp. *i* hebben: deze, door de volgende *j* enigszins gemodificeerde vokalen zullen ook in r. *móješ, bréješ* voortleven,

Ten slotte zij op een paar kleine slordigheden gewezen. § 62 wordt een opsomming ingeleid door het nummer 1). Bij de verdere punten ontbreekt de nummering. — Boven § 89 ontbreekt het opschrift: „De vormen van de dat., instr. en loc. plur."

Leiden. N. van Wijk.

R. Cagnat et V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine, Tome I.— Les monuments, décoration des monuments, sculpture. Paris, Aug. Picard. 1917. (Pr. fr. 15; geb. fr. 17).

Wat is *Romeinsche archaeologie*? Veelal denkt men daarbij slechts aan de studie der overblijfselen van het Romeinsche leven in de provincie's. Dat waren de gebieden, waar troepen lagen. En daar werd door de Romeinsche soldaten een bepaald Romeinsch karakter gegeven aan de beschaving. De schrijvers van het werk, dat hier wordt aangekondigd, hebben het begrip ruimer genomen. Het Handboek der Romeinsche archaeologie immers had, volgens hun oordeel, te omvatten alle landen en volken, waarover Rome heeft geheerscht, en den geheelen tijd van deze heerschappij. Voor het Westen werd als grens aangenomen het jaar 476. Maar slechts weinig monumenten kwamen in aanmerking uit de 4de en 5de eeuw. De tijd van Constantijn werd voor het Oosten in het geheel niet overschreden. Daar beteekende de stichting van Constantinopel voor goed het einde van elken Romeinschen invloed.

In werkelijkheid is het gebied, dat door dit Handboek wordt omvat, nog enger begrensd. Want het boek behoort tot een serie, waarin bovendien zijn verschenen of zullen verschijnen werken over de Vóórhistorische en Grieksche archaeologie en over de Christelijke, de Gallisch-Romeinsche en Byzantijnsche. Bij deze werken had het Handboek der Romeinsche archaeologie aan te sluiten. Het begrip *Romeinsch* is op die wijze beperkt en het duidt dus meer een tijdvak aan dan een bepaalden toestand van beschaving.

De schrijvers begrijpen onder *archaeologie* de studie van alle overblijfselen van het verleden behalve de letterkunde en de inschriften. En bij deze opvatting was het hun doel om het uiterlijk leven van den Romeinschen tijd in zijn geheelen omvang te bestudeeren en te leeren kennen. Zij verzamelden daarvoor alles, wat bekend is, over de verschillende vormen, waarin dit leven zich thans nog openbaart: de overblijfselen der steden met hun openbare gebouwen en huizen, de versiering der bouwwerken, de beeltenissen van goden en menschen, de voorwerpen van dagelijksch gebruik. Ook zijn de technische vragen niet vergeten, als de aanleg van steden, havens, waterwerken en wegen, de kennis der grondstoffen en van het bouwen en werken. Door den overvloed van materiaal en de wijze van ordenen hebben de schrijvers in de eerste plaats moeten letten op het doel van het bouwwerk en de beteekenis der voorstelling bij werken van beeldende kunst. Eenigszins op den achtergrond kwam het verklaren van den uiterlijken vorm en van de idee, waaraan de kunstenaar den vorm ondergeschikt maakt, dat is de inhoud van het monument als kunstwerk.

Het boek werd op die wijze een systematisch overzicht van het materiaal met een groot aantal, meestal voortreffelijke afbeeldingen en plans en een opgaaf van de litteratuur. Voor dit overzicht wordt telkens een hoofdstuk aan een bepaalde klasse van monumenten of kunstwerken gewijd. En daarbij komt in de verschillende hoofdstukken het karakter der Romeinsche kunst of de voortgang der ontwikkeling bijna niet ter sprake. Dat het mogelijk is ook deze vragen in een dergelijk handboek naar voren te brengen, heeft Ch. Diehl bewezen door zijn voortreffelijk *Manuel d'art byzantin*.

De schrijvers van dit Handboek hebben aan hun werk niet een zoo groote beteekenis gegeven. Ook wanneer het materiaal zelf aanleiding gaf om den aandacht te vestigen op een bepaalde richting der Romeinsche kunst, is dit niet geschied. Ik denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van het paleis of het thermengebouw. Daarbij immers kan men een bepaald streven van de Romeinsche kunstenaars waarnemen. De Romeinen wenschten deze gebouwen, die bestonden uit een aantal afzonderlijke deelen, samen te vatten tot een geheel en de deelen ondergeschikt te maken aan een hoofdgedachte. Het was juist deze weloverwogen orde van het grondplan en de kunst van componeeren der ruimte, die in de Renaissance de bewondering wekte der bouwmeesters met den wensch tot navoelen en nastreven.

Evenmin is in dit Handboek getracht een voorstelling te geven, hoe de kunst de veranderingen weerspiegelt in het geestelijk leven van de Romeinsche wereld. De bespreking van de portretten of van de reliefs gaf daarvoor toch gelegenheid. Maar juist in deze afdeelingen is het archaeologisch belang bijna geheel opgeofferd aan antiquarische bijzonderheden.

Zonder twijfel hebben de schrijvers zich met opzet zoo beperkt. Het was hun bedoeling een hulpmiddel te verschaffen aan ieder, die een bijzonderheid wenscht te weten over een klasse van monumenten op het gebied

Digitized by Google

der Romeinsche archaeologie. Al betreurt men de beperking, men moet toegeven, dat het Handboek voor dit doel zijn taak op voortreffelijke wijze zal vervullen.

Wellicht kwamen niet alle onderdeelen geheel tot hun recht. Ik noem bijvoorbeeld het hoofdstuk over de lampen, of de afdeeling over het theater, waar wèl het theater van Pompeji is genoemd, maar niet wordt gerept van de polemiek tusschen Dörpfeld, Mau en Puchstein. — Bij een anderen opzet van het werk was zeker iets te zeggen geweest over het Christendom en zijn invloed in Rome. (De Christenen behoorden toch niet tot een ander ras !). Dan was ook de tijd van 4de en 5de eeuw niet aangeduid als *période de stérile décadence*. Het was een tijd van overgang, dien men slechts kan begrijpen en waardeeren, wanneer men ook rekening houdt met het vervolg.

Maar het is ondankbaar om aandacht te vragen voor kleinigheden, waar een zoo uitstekend geheel wordt gegeven. Veeleer is het hier de plaats om uitdrukkelijk te verklaren, dat met bewonderenswaardige volharding de studie voor dit Handboek is uitgebreid ook tot moeilijk toegankelijke onderdeelen der Romeinsche archaeologie. De samenstellers hebben recht op onze volledige dankbaarheid.

Den Haag. A. W. Byvanck.

A. J. Wensinck, Some Semitic Rites of Mourning and Religion. Studies on their origin and mutual relation. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie der Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde, N. R. Deel XVIII No. 1). Amsterdam, Joh. Muller. 1917.

Professor Wensinck hat bereits in früheren Abhandlungen rituelle Momente semitischer Religionen unter neue Gesichtspunkte gestellt. In vorliegender Arbeit weist er, wie der Titel zeigt, auf den, teils in *identischen primitiven Anschauungen* wurzelnden, teils durch *Übernahme* der Bräuche des einen Kreises in der anderen entstandenen Zusammenhang von semitischen *Trauer*gebräuchen mit Riten des *Gottesdienstes* hin. Der Verfasser selbst betrachtet in nüchterner Eigenskepsis seine Kombinationen vorläufig nur als Anregungen und Versuche (Vorrede und S. 96), nicht immer als definitive Lösungen (S. 77) des von ihm bearbeiteten Problems. Wir sind ihm, wenn wir auch, was er selbst nicht beansprucht, mit seinen tiefgründigen Resultaten in den Einzelnheiten nicht immer bedingungslos einverstanden sind, dankbar für eine neue Fragestellung, die er der weiteren Forschung angewiesen, anerkennend für die nüchterne exakte Methode, mit der er den Weg seiner Studie beschreitet, für den Reichtum guten Materials, mit dessen Aufsuchung und Darbietung er der weiteren Untersuchung der von ihm aufgewiesenen Erscheinungen vorgearbeitet hat. Der Leser empfindet im Fortschritt der auch durch die leichte Darstellungsart der zuweilen recht spröden Stoffe anziehenden Lektüre des Buches die frische Atmosphäre der Forschungsmethode Robertson Smith's mit ihrem ohne Aufdringlichkeit im Leser erzielten sympathischen Eindrücken.

Der Verf. behandelt die von ihm versuchte Parallelisierung der semitischen Trauer- und Gottesdienstriten auf dem Gebiete folgender Kundgebungen in den beiderseitigen Kreisen : (1) die *Dreschtenne* als Ort der Trauerübungen und der gottesdienstlichen Funktionen, wo die Bedeutung dieser Örtlichkeit im A. T. in förderlicher Weise herangezogen wird. An Stelle der Dreschtenne, die bis in die neuere Zeit in bäuerlichen Gebieten ihre Bedeutung für kollektive Übungen beibehalten hat (die interessanten Erkundungen Wetzstein's), trete im Islam in städtischen Verhältnissen der neben dem *masǵid* für gewisse — wie es scheint — mehr populäre Gottesdienstfunktionen bestimmte Betort *muṣallā*, ursprünglich Versammlungsort ausserhalb des Weichbildes der Städte. Die Anregungen, die W. hier über die Bestimmung des *muṣallā* gibt, könnten weiterführen in der Untersuchung dieser im Islam festgelegten Trennung der beiderseitigen Betorte: welches Motiv habe dazu geführt ausser der offiziellen Moschee, für gewisse Riten, noch eine durch einen besonderen Terminus von ersterer unterschiedene Andachtsstelle einzurichten (man beachte die Synonymität beider Termini z. B. Buchārī, Aḏān nr. 36), Das von muslimischen Theologen (Ḳasṭallānī zu Istisḳā nr. 3 ; II 271, 16) dafür vorausgesetzte Motiv, dass „das *muṣallā* für intensivere Zerknirschung des Betenden geeigneter sei und weiteren Fassungsraum für die Gemeinde biete als das *masǵid* (li' annahu ablaghu fi-l-tawāḍu'i wa-ausa'u lil-nāsi)'' scheint kaum das Richtige zu treffen. — (2) *Prostration und Aufrechtstehen*: beide Stellungen seien sowohl in Trauerübungen als auch im Gottesdienst üblich. Nur als subjektiven Eindruck, durch welchen ich die These W.'s keinesfalls als erledigt betrachten mag, möchte ich das Aufstehen vor dem Leichenkondukt und beim Gottesdienst doch auch ursprünglich eher als Ausdruck der *Ehrenbezeigung*, als wie W. meint durch Dämonen - und Geisterfurcht motiviert erklären. Der Prophet *ehrt* die an ihm vorüberziehende Leiche eines Juden durch Aufstehen mit der Motivierung (B. Ǵenā'iz nr. 49) : „es ist doch auch eine Seele'' (alejsat nafsan) d. h. der entschwundenen (oder vielleicht den todten Körper noch umschwebenden) Seele ist immerhin die ihr gebührende Ehre und Pietät zu erweisen. — Das S. 17 angeführte Beispiel dafür, dass sich jemand zu Boden wirft um der Wirkung des gegen ihn gerichteten Fluches zu entgehen hat sein Motiv darin, dass man dadurch dem in völlig materieller Weise, wie etwa einen abgeschossenen Pfeil betrachteten Fluch den *Treffpunkt* entziehen will. Dafür dient nicht nur das Niederducken zur Erde, und das Abwärtsneigen des Hauptes (vgl. auch noch Ibn Durajd, Ištiḳāḳ ed. Wüstenfeld 262, 12) sondern auch das *Seitwärtsbiegen des Körpers* dessen, gegen den der Fluch gerichtet ist (die in meinen Abhandl. zur arab. Philologie I 29 Anm. 1 angeführte Stelle).—(3) die *Namenanrufung* (invocatio) sowohl in bezug auf Gottesnamen im Gebet als auch auf die gehäufte Nennung des Namens des Verstorbenen in der Trauerzeremonie (was vorzugsweise noch auf die arabische Trauer*poesie* abgefärbt hat), wobei auch auf die griechische Analogie der ἐπιβόησις hingewiesen werden kann. Hier ist besonders beachtenswert die von W. nachgewiesene Bedeutung der *Kunja* in diesem Zusammenhang (treffliche Parallelen, S. 26, aus der talmudischen Litteratur über Kunjalosigkeit der Sklaven in Verbindung mit der Entziehung der Trauer- und Kondolenzübungen). Dass man es in arabischen Kreisen mit der Trauerkundgebung um *mawāli* mindestens sehr leicht genommen hat (S. 27), dafür könnte man

Digitized by Google

als vielsagendes Beispiel den Bericht anführen, dass beim Begräbnis des frommen *ʿIkrima* (der übrigens auch eine Kunja führte, Ibn Saʿd V 212, 2) dieser grossen Autorität in der Tradierung der Überlieferungen des Ibn ʿAbbās, dessen *maulā* er war, nicht einmal die zum Tragen der Bahre erforderliche Anzahl von Männern sich einfand, während zum Grabesgeleit des am selben Tage gestorbenen Vollblutarabers Kuthejjir die Kurejschiten in grosser Menge erschienen, um dem Dichter die letzten Ehren zu erweisen (Ǵumaḥī, Klassen der Dichter ed. Hell 124, 12). — (4) *Nachtwachen* sowohl beim übernachtenden Leichnam als auch gottesdienstliche Handlung an gewissen Festen und abwechselnde Nachtwache der Priester und Leviten im Heiligtum. Von den in diesem Kapitel erwähnten Bräuchen hat sich in beiden Richtungen bei den Juden manches bis in die neueste Zeit erhalten; für die Leichennachtwache die Einrichtung der *schemirah* durch eigens für diesen Dienst angestellte Leute; für das gottesdienstliche Nachtwachen der Brauch frommer Leute, die Nacht vor dem ersten Pfingst(schābūʿōth-)-tages, sowie die vor dem zum Hüttenfest gehorigen Hōschaʿnā rabbā in Gemeinschaften wachend zuzubringen, wobei heilige Texte gelesen werden, für die man eigene Breviarien (tikkūn) abgefasst hat. — (5) *Lichtanzünden* sowohl vor dem Leichnam als auch als Requisit des Tempeldienstes. W. findet in 4 und 5 in ihrer Anwendung für Verstorbene das Motiv der Schützung der Todten vor schädlichen Geistern, wofür S. 70 auch noch verschiedene andere Abwehrmittel angeführt werden. Ich darf für dies Thema auch noch auf Archiv f. Religionswissenschaft XIII, 40 ff. verweisen. — (6) *Trauertänze und Umzüge* in Parallele mit ähnlichen Bräuchen im Gottesdienst; (in Verbindung damit Verstümmelung des Körpers, beim Opferkultus [S. 49] freilich nicht des Opferers sondern des Opfertiers). —(7) *Vernachlässigung der äusseren Erscheinung* (in Kleidung, Haarpflege u. a. m.) in der Trauer und im gottgeweihten Zustand (nāzīr, iḥrām). — (8) Parallele zwischen *Leichenbekleidung* — worüber der Verf. durch vergleichende Betrachtung der darüber handelnden Ḥadīthe einen sehr eingehenden Exkurs bietet — und der *Bekleidung geweihter Personen* (Propheten, Priester) im A. T., im arabischen Altertum (auch die Götterstatuen wurden ähnlich bekleidet), im syrischen Christentum und im Islam. Der Verf. geht in diesem Zusammenhang auf die primitive Motivierung der nachgewiesenen besonderen Trauerfarben in der Bekleidung ein und findet sie mit Frazer und Wellhausen in der Absicht, sich den Geistern durch diese Veränderung unkenntlich zu machen. Auch die Wohnungsveränderung (wovon sich noch bei den Juden der *schinnūj mākōm* der Trauernden in der Synagoge erhalten hat) ist ursprünglich durch dieselbe Absicht motiviert. — Einen der interessantesten Teile des Buches bietet das schliessende Kapitel (9), in welchem das *Weinen* als Ausdruck der Trauer und als zum Gottesdienst gehörende, ihn *rituell* begleitende Gefühlsäusserung dargestellt wird. Eine bereits als Beitrag W.'s zur *Sachau-Festschrift* erschienene Abhandlung wird hier mit erweitertem Material erneuert. In überraschender Weise wird an der Hand der althebräischen, talmudischen, christlich-syrischen und islamischen Litteratur das Weinen als geradezu unerlässliche rituelle Begleiterscheinung des *Gebetes* nachgewiesen. Es gilt im Zusammenhang damit als notwendiges Attribut der asketischen Gesinnung in bezug auf profane Lebenstätigkeiten. „Nicht gilt der isst und dabei weint, dem der isst und dabei lacht" (Suhrawardī, ʿAwārif al maʿārif. Kap. 43, III p. 199).

Es ist im Rahmen einer allgemeinen Anzeige nicht tunlich mehr als, wie hier geschehen ist, eine zusammenfassende Übersicht über Zweck und Inhalt des reichhaltigen Buches zu geben. Die Ausführungen W.'s sind auf eine Fülle litterarischer Dokumentation gegründet, wobei ausser dem jüdischen, und arabischen Material namentlich auch das *syrische* (S. 54 f., 76 f. und in besonders ergiebigem Umfang im Kapitel über das rituelle Weinen S. 79 ff.) verarbeitet ist, dessen asketisches Schrifftum W. in seiner ganzen Weite beherrscht. Ausser diesen semitischen Belegen sind zum Nachweis der primitiven Motive der behandelten Erscheinungen dieselben öfters nach den Werken von Wilken, Snouck Hurgronje, Adriani-Kruyt mit Daten aus den Bräuchen der indonesischen Völker illustriert. Als Anhang (S. 90—101) folgen noch kürzere Hinweise auf *sechs* weitere Ritusgruppen, welche als Trauer- und Gottesdienstbräuche parallel erscheinen (z. B. Barfüssigkeit, Haaropfer u. a. m.), in bezug auf deren primitiven Zusammenhang der Verf. vorläufig keine ihm als sicher scheinende Theorie festlegen möchte. Diese neue Arbeit Professor Wensincks darf als förderlicher Beitrag zur semitischen Religionsgeschichte und Ethnologie gerühmt werden.

Budapest. Ignaz Goldziher.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Janv.-Févr.: Seymour de Ricci, Un manuscrit disparu des lettres de saint Ambroise. — Th. Reinach, Une inscription grecque d'Eléonte. — A. Thomas, La pintade (poule d'Inde) dans les textes du moyen âge.

N. Taalgids, XI, 5: C. G. N. de Vooys, Uit de jeugd van onze Spraakkunst. — E. Slijper, Oorlogswinst der Nederl. taal. — J. Koopmans, Jan Zoet. I. — Kron. en Krit. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, III, 1: L. Bouman, La diphtongaison des voyelles accentuées libres en vieux francais. — K. Sneyders de Vogel, Une *Passion* du XIVe siècle. — J. W. Marmelstein, Autour d'un débris de vieux lexique. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, I. — J. J. A. A. Frantzen, Het alliteratievers. — R. C. Boer, Nog een woord over gotisch *Nawis*. — J. de Vries, Nederduitsche volksliederen in de *þiðrekssaga*, I. — E. Kruisinga, Bijdr. tot de Engelse Spraakkunst, II. — B. Broers, Rabindranath Tagore. — Varia.

Studiën, LXXXVIII, Sept.: Brief van Z. H. Benedictus XV aan P. Wlad. Ledóchowski, Gen. d. Soc. v. Jezus, over de leer van den H. Thomas. — M. v. Steen, Mekka en de Pelgrimstocht. — G. Gorris, De Mogelijkheid van Eeuwigen Vrede? — L. v. d. Biesen, Beweging in de Anglik. Kerk. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Oct., Hervorming-nummer: 31 Oct. 1517. — P. Albers, Luther en zijn optreden in 1517. — J. H. de Groeve, Het Persoonlijk Onderzoek als eenige regel van gelooven. — G. Gorris, De gevolgen der Reformatie. — C. Wilde, De Kathol. Reformatie en het Concilie van Trente. — L. van Miert, Canisius, de bestrijder der Hervorming. — Is. Vogels, De Nederl. Hervormde Kerk bij den aanvang der twintigste eeuw. — Jac. v. Ginneken, „Wij gaan terug voor 1517". — Meded.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

OPSTELLEN TER OEFENING IN DE GRIEKSCHE VORMLEER

door Dr. J. van Wageningen.

Eerste deel: Beginselen der Etymologie.

VIJFDE DRUK.

Prijs, met Vocabulaire. . . f 1,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Dezer dagen verscheen het belangwekkende historische boekwerk

LUTHER.

Een Gedenkboek op den **400sten** verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,

Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar **zeldzame houtgravures.**

Prijs in cartonnen band f 1.95.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Zoo juist verschenen:

HOMERI CARMINA ODYSSEA.

I–XIII.

Cum notis criticis, commentariis exegeticis, indicibus ad utrumque epos pertinentibus.

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Litt. hum. Dr. in Academia Lugduno-Batavo antehac prof. ord.

Prijs **f 6.75.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

PANORAMA

NEDERLANDS BESTE GEILLUSTR. WEEKBLAD

„LEEFT IN VREDE MET ALLE INTEEKENAREN".

ONDANKS de steeds stijgende prijzen van papier en andere materialen ondergaat „PANORAMA" GEEN PRIJSVERHOOGING.

Elk nummer vol prachtige platen in koperdiepdruk. Boeiende verhalen en actualiteiten. Profiteert van de waardevolle premies.

STEEDS IN ALLES VOORAAN.

PANORAMA kost slechts f 1.50 per drie maanden of 12 Cents per week.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. – LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. N°. 3. December 1917.

Kuiper, De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde (Piepers).
Lipsius, Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia (Roos).
Manilii Astronomica, vert. d. Van Wageningen (Burgersdijk).
Meillet, Caractères généraux des langues germaniques (Heinsius).
Ligthart en Kaakebeen, Reinaert de Vos (Muller).
Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. (Heyligers).
Poutsma, A Grammar of Late Modern English, II, 1, B (Günther)
Hänninger, Fornskånsk Ljudutveckling (Boer).
Palmér, Studier över de starktoniga Vokalerna i 1500-talets Svenska (Boer).
Clédat, Manuel de phonétique et de morphologie (Salverda de Grave).
Van Leeuwen, Het leven van Pieter de Groot (Lijndrajer).
Schoolboeken:
Jansonius, Engelsche Handelsbrieven voor beginners, I (Günther).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

K. Kuiper, De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde. Haarlem, Tjeenk Willink. 1914. (Pr. f 4.50, geb. f 4.90).

Ofschoon er sinds de verschijning van dit boek al een paar jaren verloopen zijn, is het toch nog van belang er de aandacht op te vestigen, omdat het aantal werken van dit soort in onze taal al zeer gering is, en de naam van den schrijver ons een degelijken inhoud waarborgt.

Doel van het boek is niet ons een reeks wetenschappelijke verhandelingen te geven, waarin de verschillende vraagstukken worden bestudeerd, die op de Grieksche litteratuur betrekking hebben; ook niet om den lezer den weg te wijzen, als hij zich in een of andere quaestie wil verdiepen, ofschoon ook hierbij de schrijver zich zeker als een zeer betrouwbaar gids zou kunnen aandienen. De schrijver heeft alleen gewild den ontwikkelden lezer, die nog belang stelt in de Grieksche letterkunde, het verloop, het worden der zaken te toonen zonder door een groote opeenhooping van bijzonderheden zijn aandacht af te trekken van het geheel. Verwijzingen naar boeken en schrijvers, die meer over de besproken punten ter onderzoek aanbieden, zijn dus weggelaten.

Dit boek leest men dan ook rustig en ongestoord door, terwijl de liefde voor de klassieke oudheid, waarmede het is geschreven, aangenaam aandoet, en de heldere uiteenzetting alle inspanning bespaart. Achtereenvolgens worden behandeld de epische en lyrische poëzie, het drama, de geschiedbeschrijving bij de Grieken, de welsprekendheid, en ten slotte de wijsbegeerte en wetenschap, terwijl de uitwerking van deze rijke stof den lezer nooit een gevoel van verzadiging geeft, maar hem telkens doet verlangen naar meer.

Aan den docent wordt hier menige bladzijde geboden, die met groot nut in de klas kan voorgelezen worden, wanneer de leerlingen in den gedachtengang van een schrijver moeten worden ingeleid. Voor den leerling zelf, die om den te beperkten tijd na zijn gymnasialen cursus een vrij onvolledige voorstelling heeft van den rijkdom van vormen, waarin zich de Grieksche litteratuur aan ons voordoet, kan het boek een allernuttigste aanvulling zijn van zijn kennis der letterkunde. Ik hoop daarom dat het een ruime verspreiding vinde.

Nijmegen. G. Piepers. S. J.

Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia, scholarum in usum edidit **J. H. Lipsius.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen hrsg. von H. Lietzmann, 138). Bonn, Marcus & Weber. 1916. (Pr. M. 1.20).

De titel van dit uitgaafje is een daad van moed. De door Grenfell en Hunt in 1906 ontdekte en in 1908 in het 5e deel der Oxyrhynchuspapyri gepubliceerde fragmenten van een Grieksch geschiedwerk worden thans door de meeste en het meest gezag hebbende geleerden (Eduard Meyer, Wilamowitz, Eduard Schwartz, Busolt, Wilcken) aan de Hellenika van Theopompus toegeschreven, enkele stemmen (Judeich, Walker) hebben zich verheven voor Ephorus, maar de aanspraken van Cratippus, die bij de eerste uitgave door Blass als de auteur ervan was vermoed, terwijl Grenfell en Hunt tusschen Theopompus en Cratippus weifelden, zijn sindsdien op den achtergrond geschoven, ten onrechte, naar het mij voorkomt. Immers, zoowel tegen het auteurschap van Theopompus als tegen dat van Ephorus bestaan overwegende bezwaren, en die, welke tegen Cratippus zijn aangevoerd, vallen bij nadere beschouwing in het niet, zooals Lipsius overtuigend heeft aangetoond in een artikel in de Berichte der Kön. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften te Leipzig, 1915, blz. 1 v. v. Ik voor mij betwijfel dan ook niet, dat hij in den titel zijner uitgave de fragmenten aan den juisten auteur heeft toegekend. Tot nu toe waren deze het gemakke-

Digitized by Google

lijkst te raadplegen in de editie, door Hunt in 1909 gepubliceerd in de Bibliotheca Oxoniensis, onder den titel: Hellenica Oxyrhynchia, cum Theopompi et Cratippi fragmentis. Zooals de titel aangeeft, geeft Hunt daar ook de reeds vroeger bekende fragmenten van Cratippus (slechts 4 in getal) en de zeer talrijke van Theopompus. Deze laatste neemt Lipsius in zijne uitgave niet op; na eene korte inleiding, waarin de antieke testimonia over Cratippus worden besproken, laat hij de te Oxyrhynchus gevonden stukken volgen, terwijl hij aan den voet der bladzijden eene korte adnotatio critica geeft en die stukken uit de oude auteurs (meest Xenophon en Diodorus) afdrukt, welke betrekking hebben op dezelfde gebeurtenissen als Cratippus verhaalt. Zijn text komt in 't algemeen met dien van Hunt overeen; eene nieuwe collatie van de papyrus was voor Lipsius uit den aard der zaak onmogelijk. De waarde zijner uitgave is gelegen in eenige, meest zeer goede, aanvullingen van lacuneuze plaatsen; de voornaamste hiervan zijn die in het begin van caput 4, welke voor de dateering der gebeurtenissen van belang is, en die in caput 7, 3, waardoor de aanvulling van Wilcken (Hermes XLIII p. 476), die den text in overeenstemming wilde brengen met een elders overgeleverd fragment van Theopompus om daardoor de identiteit van onzen auteur met Theopompus te bewijzen, wel voorgoed van de baan zal zijn. Men mag vragen, of Lipsius niet ermee had kunnen volstaan, zijne aanvullingen in een tijdschrift artikel te publiceeren, en of eene nieuwe uitgave wel noodig was, maar waarschijnlijk heeft hij voldaan aan een verzoek van den uitgever der Kleine Texte, die daarin ook deze fragmenten wenschte opgenomen te zien, — voor seminaar-oefeningen zijn zij inderdaad zeer geschikt — en is de uitgave van Hunt thans in Duitschland niet of moeilijk te krijgen. In één voornaam punt staat Lipsius' uitgave bij die van Hunt achter. Terwijl nmlk. in deze het aantal ontbrekende of onleesbare letters door even zoo vele punten wordt aangewezen, zoodat degeen, die eene aanvulling beproeft, weet, welken omvang deze mag hebben, geeft Lipsius, behalve in zeer enkele gevallen, bij alle lacunes, klein of groot, slechts drie streepjes. Als grondslag voor pogingen tot aanvulling kan deze editie dus niet dienen, maar als goede, en goedkoope, text-uitgave zal zij ongetwijfeld haren weg vinden.

Enkele storende drukfouten ontsieren het boekje. Op blz. 1 wordt onder de testimonia verwezen naar Aeschines II 18, wat moet zijn II 78. Op blz. 14 is in de adnotatio critica in plaats van 20 te lezen 14. In de op blz. 27 onder de testimonia gegeven plaats van Diodorus, XIV 81,5, staat παρασκευάσῃ in plaats van παρασκευὴν ἑτοιμάσῃ. Op blz. 7 had bij 2,1 (ἀπέπεμπον μὲν γὰρ ὅπλα τε καὶ ὑπηρεσίας ἐπὶ τὰς ναῦς τὰς μετὰ τοῦ Κόνωνος) onder de testimonia verwezen kunnen worden naar Isocrates, Panegyricus 142.

Ten slotte eene aanvulling. In hoofdstuk 3 is sprake van Demaenetus, die met eene op eigen hand uit de scheepshuizen in den Piraeus gehaald Atheensch schip op weg is naar Conon, en vervolgd wordt door den Spartaanschen harmost van Aegina, Milon. Demaenetus bevindt zich met zijn schip reeds te Thorikos (aan de Oostkust van Attica, geheel in het Zuiden): ἐπειδὴ δὲ προσπλεύσας ἐκεῖνος (sc. Milon) πρὸ[ς τὴν γῆν] ἐπεχείρη-[σεν ἔξωθ]εῖν (aldus aangevuld door Boissevain), ὥρμησεν ἐπὶ Πολυ[... πλ]εῖν. De naam der plaats, waarheen Demaenetus vaart, is nog niet gevonden: alleen de beginletter Π is met zekerheid gelezen. Demaenetus maakt zich daar meester van een schip, laat, omdat dit beter is dan het zijne, er zijne manschappen op overgaan, en vaart er mee verder naar Conon. De bedoelde plaats moet in de nabijheid van Thorikos hebben gelegen, en in de richting van het doel van Demaenetus, nmlk. Caunus in Carië, waar Conon toen met zijne vloot lag. Aan deze eischen voldoet Poiessa, eene der vier steden van Keos, op de Westkust van dat eiland, en ik zou daarom willen lezen: ὥρμησεν ἐπὶ Ποιῆσσαν πλεῖν, of, indien de sporen der vierde letter van het woord daarmede beter overeenstemmen: ἐπὶ Ποιᾶσσαν πλεῖν. (De vorm Ποιᾶσσα, die Bechtel voor de attische houdt, komt voor in eene ter plaatse gevonden inscriptie uit de laatste jaren der 5e of de eerste jaren der 4e eeuw, Inscriptiones Graecae XII, fascic. 5, No. 568, cf. Hiller von Gaertringen l.l. p. XXX, testimon. 1487.) Lipsius stelt, met een vraagteeken, Ποταμόν voor, maar dit plaatsje ligt ten Noorden van Thorikos, terwijl Demaenetus in Zuid-Oostelijke richting zijnen weg moet zoeken. De slotzin van dit hoofdstuk luidt: πα]ρέπλευσεν [ἐπὶ τὸ στρά]τευμα τὸ μετὰ τοῦ [Κόνωνος.........ὁ δὲ Μίλ]ων εἰς Αἴγιναν με[τὰ τῆς τριήρους ἀπέπλευσε. Ik zou hier de lacune van 10 letters, die tusschen de *zekere* aanvullingen Κόνωνος en ὁ δὲ Μίλ]ων nog overblijft, willen aanvullen met εἰς τὴν Ἀσίαν.

Groningen. A. G. Roos.

M. Manilii Astronomica. In het Nederlandsch vertaald door Dr. J. van Wageningen. Leiden, E. J. Brill. 1914.

„Een Nederlandsche vertaling van Manilius' werk behoorde tot de desiderata", schrijft prof. van Wageningen zelf in de voorrede zijner vertaling. „Want," zoo laat hij volgen, „interpretatie zonder vertaling is bij dezen dichter onvoldoende." Dit is volkomen juist, maar men zou den laatsten zin ook aldus kunnen omvatten: „vertaling zonder interpretatie is bij dezen dichter onvoldoende." Dat we het tweede desideratum, de interpretatie (voorloopig althans) nog zullen moeten derven, verklaart de vertaler met de volgende woorden, „omdat ik noch voor Manilius noch voor mijzelf den tijd reeds gekomen acht om daartoe over te gaan. Door de astrologische teksten welke Cumont, Boll en Kroll publiceeren, wordt onze kennis der oude sterrewichelarij voortdurend verrijkt, maar nog is alles niet genoegzaam verwerkt om het aan de interpretatie van Manilius dienstbaar te maken." Dat prof. van Wageningen een dergelijke commentaar als een werk van veel studie beschouwt, blijkt uit zijn omschrijving: „Het betreft hier niet alleen de behandeling van de taal en de verklaring van den inhoud, maar ook het opsporen der bronnen en het onderzoek van de wijze, waarop deze door Manilius gebruikt zijn." Voorwaar geen geringe opgave. — Als derde (in rangorde misschien eerste) Manilius-desideratum zal iedere philoloog een nieuwe critische tekstuitgave noemen. De druk van dit mede door den Groningschen hoogleeraar bezorgd en in 1914 bij Teubner te Leipzig ter perse gelegd werk, door de tijdsomstandigheden toenmaals gestaakt, is inmiddels voltooid geworden. Mocht het prof. Van Wageningen

Digitized by Google

nu ook nog gegeven worden, zoodra hij den tijd daartoe gekomen acht, met een commentaar zijn Manilius studiën af te sluiten. Dat de oude astronomie en astrologie zijn belangstelling blijft boeien, behoeft wel geen betoog maar blijkt nog bovendien uit eenige sedert van zijn hand verschenen artikelen op dat gebied.

Uit het (althans beoogde) samenvallen van tekstuitgave en Nederlandsche vertaling en het tegelijk in 't uitzicht stellen van een commentaar blijkt wel voldoende, met welke bedoeling de vertaling (het eenige, waarmede ik mij nu zal bezighouden) vervaardigd is, welken kring van lezers de vertaler zich gedacht heeft. De vertaling is blijkbaar bestemd als een hulpmiddel voor philologen of voor klassiek gevormde wis- en sterrekundigen [1]). Wie toch anders dan philologen van beroep of goed classiek geschoolden zullen deze vertaling zonder verklarende aanteekeningen in haar geheel vlot kunnen lezen. Manilius, Romeinsch dichter uit den tijd van de keizers Augustus en Tiberius, van wiens persoon eigenlijk zoo goed als niets bekend is, ondervond, zooals de meeste Romeinsche schrijvers uit zijn tijd sterk den invloed der Alexandrijnsche dichters over sterrekundige onderwerpen. De roem, dien de Epicureër Lucretius met zijn gedicht *De rerum natura* had ingeoogst, stak hem misschien in den keel; hij wilde hooger reiken dan die materialist of althans een Stoicijnsche tegenhanger van diens gedicht leveren. In hoeverre hij een verheven dichter als Lucretius naar de kroon steekt, kan ik laten rusten. Slechts hierop wilde ik wijzen, dat Manilius, die in zijn taal de beste voorbeelden navolgt, in de menigvuldige mythologische of historische toespelingen ook de toen (en later) gebruikelijke benamingen aanwendt. Welke leek (om het zoo eens te zeggen) zal echter terstond begrijpen, dat I vs 7 onder Caesar niet Julius Caesar maar keizer Augustus te verstaan is (Caesar Augustus), terwijl met diens pater (twee regels verder) juist Julius Caesar bedoeld wordt, hoewel Augustus slechts een aangenomen zoon was van Julius Caesar, of zich terecht kunnen vinden met namen als Cylleniër. Bij de grootsche beschrijvingen van 't ontstaan van hemel en aarde, van den bouw van 't heelal, van de bestemming des menschen is dit bezwaar wel veel geringer, maar ook daarbij gluren mythologische en historische namen telkens om een hoekje; voor men 't weet zit men in eens weer in de mythologie. Op de moeilijkheden, die bovenbedoelde leeken zullen ondervinden, heeft de vertaler, mij dunkt terecht, niet gelet.

Nu ik eenmaal heb aangewezen, voor wie de vertaling bestemd is, wil ik nagaan, in hoeverre zij aan hare bestemming beantwoordt, of zij nauwkeurig is en welluidend, voorzoover zich een gedicht laat weergeven in proza. Wie zou haast beter bevoegd zijn tot zulk een vertaling dan juist prof. van Wageningen, die door de bezorging van zijn Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek zich telkens en telkens weer heeft moeten afvragen, hoe wordt deze of gene Latijnsche dichterlijke wending het best in onze taal weergegeven. Men hoeft het in opvatting van dergelijke omschrijvingen niet altijd eens te zijn, niemand zal ontkennen, dat het een reuzenarbeid geweest is [1]). Evenals bij van Wageningen's Persius hebben we hier nu een doorloopende vertaling. Zelf schrijft prof. v. W. in zijn voorrede: „Bij mijn vertaling heb ik den oorspronkelijken tekst zooveel mogelijk zonder omschrijving weergegeven. Een enkele maal ben ik wat verder afgeweken en moest ik mij tevreden stellen met de gedachte van Manilius in eigen woorden uit te drukken." De vertaler erkent dus in hoofdzaak één doorgaande wijze van vertalen, waarvan hij slechts soms noodgedrongen afwijkt. Rekent men allerlei korte omschrijvingen niet mee (het kon natuurlijk geen woord-voor-woord vertaling worden), dan is dit ook volkomen juist. Zeer plichtmatig sluit de vertaler allerlei korte toevoegingen tusschen < >, toevoegingen, die somtijds noodig, dikwijls voor den Nederlandschen zinsbouw gemakkelijk, menigmaal ook zoo vanzelf sprekend zijn, dat ze òf konden wegblijven òf zonder haken hadden kunnen opgenomen worden in den tekst. Streng genomen hadden nog heel wat meer haakjes geplaatst kunnen worden, maar ik zou de laatste zijn om dat te verlangen. Doch hoe dan ook, de vertaling is een betrouwbare gids om het oorspronkelijk goed te begrijpen. Waar het Latijn door een tekort aan vaktermen onduidelijk dreigt te worden, zorgt van W. voor verscheidenheid van uitdrukkingen in het Nederlandsch. Ik zal een niet-ingewikkeld voorbeeld kiezen: II 693 vlgg., waar Manilius vertelt, dat de twaalf teekenen van den dierenriem, die elk uit dertig graden bestaan, nog een andere verdeeling hebben en wel elk in twaalf deelen, zgn. dodecatemoriën, welke weer achtereenvolgens worden toebedeeld aan één der teekenen van den Dierenriem. Ziehier hoe Manilius dit uitdrukt:

693. Perspice nunc tenuem visu rem, pondere magno,
Quae tantum Graio signari nomine possit,
695. Dodecatemoria in titulo signantia causas.
Nam cum tricenas per *partes* sidera constent,
Rursus bis senis numerus diducitur omnis.
Ipsa igitur ratio binas in *partibus* esse
Dimidiasque docet *partes*. His finibus esse
700. Dodecatemorium constat; bis senaque cuncta
Omnibus in signis: quae mundi conditor ille
Attribuit totidem numero fulgentibus astris;
Ut sociata forent alterna sidera sorte
Et similis sibi mundus et omnia in omnibus astra.

Het gebruik van „*partes* in verschillende beteekenissen is verwarrend, doch zie, hoe doorzichtig alles wordt bij de vertaling: „Let dan nu eerst op een verschijning, onbeduidend op het oog, maar inderdaad van groot gewicht, welke verschijning zich slechts met een Grieksch woord laat aanduiden. Ik bedoel de dodecatemoriën, die in hun naam reeds hun aard aanduiden. Immers terwijl de sterrebeelden elk uit dertig graden < van den dieren-

[1]) Misschien zullen ook de moderne beoefenaars der astrologie, die ten deele onder den invloed der theosophie weer schijnt op te komen blijkens de vele boeken, die er in den laatsten tijd over verschijnen, met graagte grijpen naar hun ouden leermeester in deze.

[1]) Ik bedoel hier vooral, of het in een schoolwoordenboek gewenscht is zoo veel dichterlijke uitdrukkingen betrekkelijk vrij te omschrijven. De leerling is bij de voorbereiding van zijn schoolwerk zoo gauw geneigd een dergelijke vertaling klakkeloos over te nemen; ja zelfs, waar hij eigenlijk niet het woordenboek, maar zijn gezond verstand moest raadplegen, slaat hij toch het woordenboek op, nu hij eenmaal weet, dat dit hem een vertaling kant en klaar biedt. Het zoeken in het boek komt in de plaats voor het zoeken in eigen brein.

Digitized by Google

riem > bestaan, wordt elk beeld weer in twaalf onderdeelen verdeeld. De berekening leert ons dan, dat elk van die onderdeelen twee en een halven graad bevat. Dat is dus de afmeting van een dodecatemorion en op elk der hemelteekens zijn er twaalf van deze, welke de schepper van het heelal toedeelt aan de even zoovele schitterende sterren <van de ecliptica>, opdat door deze uitwisseling een hecht verbond tusschen de teekenen zou zijn, de wereld zichzelf gelijk zou zijn in haar deelen, en alle sterren in alle aanwezig."

In het door mij gekozen brokstuk komen zoowat alle kwaliteiten der vertaling duidelijk aan het licht. Het zoo kameleonachtige woord „res" wordt in vers 693 door het ook vrij zwevende „verschijning" weergegeven; in vs. 694 en 695 zijn „inderdaad" en „ik bedoel" inge voegd zònder haakjes; 't zijn woorden, die wel niet strikt noodig zijn, maar 't Hollandsch beter doen vloeien; „in titulo signantia causas" wordt zeer duidelijk weergegeven door: „die in hun naam reeds hun aard aanwijzen." In de dan volgende vier regels komt driemaal het woord „partes" voor, maar in verschillende beteekenis, waarvoor, „graad" en „onderdeel" duidelijk spreken; „omnis numerus" is de geheele reeks, elk beeld van de reeks en dus kortweg: „elk beeld," al lijkt het eerst wat vrij vertaald. Vers 703 moge een voorbeeld zijn van de weinige gevallen, waar de vertaler volgens zijn eigen getuigenis wat verder van de woorden van het oorspronkelijk moest afwijken. Mij dunkt hier overal is de vertaler er uitstekend in geslaagd de gedachte van Manilius helder en klaar te doen zijn. Steeds heeft hij termen, aan ons zoo vertrouwd, te baat genomen als: zodiak, ecliptica, aequator, meridiaan, horizon (éénmaal bij Manilius als Grieksche benaming vermeld; 't begrip omschrijft hij steeds) zenith, nadir, culminatie, meteoor, coluur, terwijl Manilius steeds algemeene termen gebruikt en slechts schoorvoetend Grieksche woorden overneemt (vgl. boven dodecatemoriën). De aan vaktermen gewone Hollandsche geleerde heeft het in dat opzicht gemakkelijker dan de puristische (ik kan er zelf ook niet buiten) Latijnsche dichter. Door dit slechts schaarsch gebruiken van de toch reeds in 't Grieksch bestaande wetenschappelijke terminologie heeft Manilius zijn lectuur noodeloos moeilijk gemaakt. Dat onze vertaler alle hem ten dienste staande middelen zoowel van de tegenwoordige wetenschap als ook van haar taal heeft te baat genomen, zal men niet anders dan kunnen prijzen [1]).

[1]) Om niet te veel plaats in te nemen schrijf ik hier ook nog een niet-astrologisch gedeelte enkel in de vertaling af. Wat dunkt u van de volgende cosmografische les over den hemelstand voor iemand, die zich eens juist aan de Noordpool bevond: III 356 vlgg: „Maar indien de natuur u toelaat, onder de kruin des hemels, die door de koude as onwrikbaar geschraagd wordt, op de harde aarde, met eeuwige sneeuw bedekt, te verwijlen ... dan zal het u schijnen, als stond de hemel recht op <met de noordpool in het Zenith> en bewoog zij zich als een tol, terwijl de cirkels loodrecht op de as staan. Van dat punt uit zullen u slechts zes teekens, in de schuinte <een boog> aan den hemel beschrijvend, (lees hier: in de schuinte een boog <aan den hemel> beschrijvend) zichtbaar zijn, die nooit zich aan uw blik zullen onttrekken, maar de hemelsfeer in cirkels, evenwijdig aan den horizon, blijven vergezellen. Hier zal het rondom <de pool> één lange dag zijn, die zes maanden duurt en een gansch half jaar onafgebroken het licht laat schijnen, omdat Phoebus al dien tijd nooit zal ondergaan, terwijl hij zich in het zestal <zomer> teekens van het een naar het ander verplaatst, maar steeds van de pool uit in zijne beweging om den hemel zichtbaar zal zijn. Maar zoodra hij van de evenachtslijn zal afdalen naar het zuiden om in afgaande baan de teekens beneden den horizon op te zoeken en hij op dien snellen tocht zuidwaarts zijn rossen den teugel zal vieren, dan zal er onder de kruin des hemels gedurende even veel maanden één lange, duistere nacht heerschen. Immers wie van de noordpool uit zijn oogen laat rondwaren, ziet van het gansch heelal slechts een halve sfeer, terwijl het zuidelijk halfrond voor hem verborgen blijft. Het oog toch kan, rechtuit ziende, die andere helft niet bestrijken, en reikt niet verder dan de welving in het midden der aarde." Of zie hier den paedagoog Manilius aan den gang, II 755 vlgg: Gelijk men aan het schoolkind eerst den vorm van de letter leert en haar naam en dan de uitspraak — vervolgens wordt de syllabe gevormd uit de aaneenschakeling van letters; dan volgt de opbouw van het woord door de verbinding der leden; eindelijk wordt de beteekenis van het woord geleerd en de leeskunst beoefend en verrijst het gedicht, in zijn eigen maat geboren <voor het oog van den leerling>; aan het slot is het dus een voordeel, het voorafgaande één voor één geleerd te hebben; zijn de eerste elementen niet vastgelegd, dan wordt het geleerde verward of het vervliegt, en de lessen van den meester, te haastig gegeven, missen de goede uitwerking. — Zoo moet ook ik, die in mijn gedicht het gansche heelal doorkruis, en het fatum, uit de diepste duisternis opgedolven, zelfs in de rythmische taal der Muzen bezing .... het vertrouwen <der lezers> stuk voor stuk winnen en geleidelijk de afzonderlijke feiten meedeelen, opdat wanneer alle goed gekend worden, ze ieder voor zijn eigen doel kunnen aangewend worden" — Streeft Manilius dus naar duidelijkheid en bevattelijkheid, van Wageningen doet 'n deze niets voor hem onder.

Ook over de vertaling van een niet-technisch, zuiver dichterlijk gedeelte, zooals er vele in voorkomen, wil ik den lezer laten oordeelen. Ik kies daarvoor een fragment uit, waar ik tevens in de gelegenheid ben er een andere (dichterlijke) vertaling naast te leggen. Van den geheelen Manilius bestaat wel geen volledige oudere vertaling, noch in proza noch in poëzie; v. W. zelf maakt er in zijn voorrede geen gewag van. Maar Bilderdijk heeft, toen hij een gansch ongewoon onderwerp dichterlijk ging behandelen, zich een nieuwen Manilius voelend, een passage vol zelfgevoel uit diens Astronomica als motto vertaald voor zijn *Ziekte der Geleerden* geplaatst. Manilius, zelf Lucretius navolgend, zegt Astron. II 49 vlgg.

Omnis ad accessus Heliconis semita trita est.
Et iam confusi manant de fontibus amnes,
Nec capiunt haustum, turbamque ad nota ruentem.
Integra quaeramus rorantes prata per herbas,
Undamque occultis meditantem murmur in antris;
Quam neque durato gustarint ore volucres,
Ipse nec aetherio Phoebus libaverit igne.
Nostra loquar. Nulli vatum debebimus ora
Nec furtum sed opus veniet. Soloque volamus
In caelum curru. Propria rate pellimus undas.

v. Wageningen vertaalt: Elk pad, dat tot den Helicon toegang geeft, is platgetreden. De stroomen, aan zijn voet ontsprongen, vloeien reeds dooreen en kunnen den dorst van de op het bekende toedringende menigte niet lesschen. Laat òns dus op de ongerepte weide de bedauwde kruiden zoeken en het in verborgen grot murmelend water opsporen, waarvan nog geen vogels met harden snavel geproefd hebben en waaraan Phoebus met zijn verzengende stralen geen droppel ontroofd heeft. Wat ik zeggen ga, is eigen werk. Van geen zanger zal ik schuldenaar zijn voor wat ik spreek. Niet wat ik

stal, maar wat ik zelf wrocht, zal ik brengen. In een wagen voor mij alleen vaar ik ten hemel. Met eigen schip klief ik de golven. — Bilderdijk vertaalde deze passage met toepassing op hemzelf geheel op eigen trant:

> Geen voetspoor naar Parnas, of 't pad is platgetreên;
> De bronnen vloten tot een waterpoel in een,
> Daar alles zich verdringt om 't drabbig vocht te leppen:
> Wat zouden we in den hoop onzuiv're teugen scheppen?
> Neen, zoeken we ons veeleer een onbezochte beemd,
> Een ader, die voor 't eerst met ruischen aanvang neemt,
> In afgelegen rots voor 't volksgewoel beveiligd,
> Nog door geen snavelspits van nachtgespuis ontheiligd,
> Nog frisch en ongerept van 't blaak'ren van de zon!
> Ja, oop'nen we ons in 't hart een ontoeganb're bron!
> Geen dichter borge ons stof! Geen heim'lijk opgevangen,
> Geen nagebootste kunst make aanspraak op mijn zangen!
> Verheffen we ons alleen door 't eenzaam hemelspoor,
> En streve onze eigen hulk een nieuwen zeeplasch door!

Ten slotte mag ik de zorgvuldige uitvoering van het boek niet onvermeld laten. Het werk is op voorbeeld van oudere uitgaven verduidelijkt door verscheiden teekeningen en schema's, waardoor men de uitvoerige astrologische uiteenzettingen van Manilius telkens overzichtelijk voor zich heeft. Voorts is in de achterkaft bijgestoken een praktische sterrenkaart, hier natuurlijk op de ouderwetsche manier met de „beelden" er opgeschetst. Daar de door Manilius gebruikte Grieksche bronnen dateeren van ± 150 v. C. heeft prof. Schuh op die kaart het poolpunt en den aequator van dien tijd er bij aangegeven; zoo heet het in de voorrede; op de kaart zelf staat ± 100 v. C. Het maakt praktisch geen onderscheid. — Slechts één storende drukfout merkte ik op, die toch niet onaardig is, daar zij twee verbeteringen toelaat. II 371 vlg. staat: „De opeenvolgende teekens <van den zeshoek> (bedoeld wordt de in den dierenriem ingeschreven zeshoek, die de 12 beelden om den ander raakt) ontvluchten dus elkaars schuinsche blikken, want ze zien al te zeer van ter zijde met l o e n e n d e oogen elkaar aan en schuilen voor hun buurman weg." Men kan „loenende" hier verbeteren in „loerende" of in „loensende (of loenschende? Ik vond het woord niet in een woordenboek). Het Latijn: „limisque videntur" wijst meer in de laatste richting.

Moge menigeen deze vertaling ter hand nemen, zij zal hem ten goede komen. In zijn voorrede zegt prof. v. W. terecht: „Wie met de lectuur van Manilius aanvangt wordt eenigszins door de moeilijkheid van het onderwerp en de dictie afgeschrikt, doch wie zich in het gedicht heeft ingelezen, betreurt de moeite niet, die hij zich getroost heeft om tot de kern door te dringen.

Wie lust heeft, bezit thans een betrouwbaren gids.

Middelburg. L. A. J. B u r g e r s d i j k.

A. Meillet, Caractères généraux des langues germaniques. Paris. Hachette & Cie. 1917. (Pr. fr. 3.50).

Prof. Meillet heeft met het schrijven van 't boek, waarvan de titel hierboven staat, een uitstekend werk gedaan. In een beknopt bestek — ruim 200 kleinoctavobladzijden — heeft hij de eigenaardigheden van de germaansche taalgroep, de „innovations" waardoor deze zich van het oorspronkelijk Indogermaansch onderscheidt, uiteengezet, en de lijnen getrokken van den ontwikkelingsgang van het Germaansch; omgekeerd heeft hij, waar het te pas kwam, ook op het behoud van oude taalvormen in het Germaansch gewezen. En dat op een wijze zooals men die mocht verwachten van een geleerde die Franschman is en daarbij zijn onderwerp zoo beheerscht als Meillet: helder, zonder den overdreven omhaal van voorbeelden en zonder de duistere woordenkeus en zinsbouw waaraan wij in duitsche werken maar al te zeer gewend zijn. Achtereenvolgens worden, na een inleiding, de klankleer, de vormleer en de woordvoeging, en de woordenschat behandeld, terwijl een korte „conclusion générale" het geheel besluit.

De feiten die Meillet bespreekt, zijn natuurlijk niet nieuw, zijn verklaringen zijn in den regel — niet altijd! — de algemeen aangenomen verklaringen; maar nog nooit was, meen ik, alles waarin het Germaansch van 't Indogermaansch afwijkt, zoo bijeengezet en daarmee de ontwikkeling er van in het licht gesteld. Een ontwikkeling, waardoor het Germaansch, zooals Meillet het misschien wel wat te sterk uitdrukt, zijn indogermaansch karakter heeft verloren.

De schrijver van een dergelijk werk komt er licht toe, continuiteit te zien, waar met zekerheid alleen afzonderlijke gebeurtenissen zijn te constateeren. Zoo is 't Meillet ook gegaan; om een voorbeeld te noemen: nadat hij den overgang van *e* tot *i* onder invloed van een *i* of *j* der volgende lettergreep heeft vermeld, heet het verder (p. 66): „La voyelle *i* et la consonne *j* ont continué d'agir, après avoir occasionné les changements qu'on vient de voir", waarop dan de *i*-umlaut wordt besproken. — Bij de behandeling der 1ste klankverschuiving toont Meillet zich een overtuigd voorstander van de meer dan eens in verschillenden vorm, het laatst door Feist, geuite meening dat deze groote verandering der consonanten het gevolg is van de overneming der idg. taal door een ander volk, dat de aangeleerde taal op zijn wijze uitsprak: van zgn. taalmenging dus. Zoo'n verandering moet uit den aard der zaak in een betrekkelijk kort tijdsverloop plaats hebben: het geslacht dat de vreemde taal overneemt — laten het twee, hoogstens drie geslachten zijn — wijzigt deze voorzoover noodig naar zijn eigen spreekgewoonten, en daarmede is de zaak afgeloopen; er mogen nog enkele veranderingen volgen die als 't ware een natuurlijk uitvloeisel van de eerste zijn, maar dat zich van dat oogenblik af een neiging zou vertoonen om ook in 't vervolg dergelijke diep ingrijpende wijzigingen in de uitspraak aan te brengen, is vrijwel ondenkbaar. Toch neemt Meillet zulk een neiging aan ter verklaring van de 2de klankverschuiving: „Le nouveau type articulatoire une fois introduit en germanique a continué d'y produire ses effets, qui sont surtout sensibles en haut-allemand" (p. 41). En zooals M. over de klankverschuiving denkt, zoo denkt hij over de veranderingen van het Germaansch

Digitized by Google

in 't algemeen : „Il est . . . probable que le germanique, qui a rompu si nettement avec les usages indo-européens, est de l'indo-européen parlé par une population nouvelle qui a accepté l'indo-européen, tout en conservant beaucoup de ses habitudes articulatoires antérieures" (p. 19). Is dit niet wat sterk gezegd ? of althans : is dit iets meer dan een hypothese, die op 't eerste gezicht iets aanlokkelijks heeft maar volstrekt onbewijsbaar is ?

Het spreekt vanzelf dat men met een schrijver die zooveel zaken behandelt, en die, om binnen zijn bestek te blijven, vaak vrij arbitrair zijn meening moet geven zonder andere opvattingen te vermelden, meermalen in détailpunten van inzicht kan verschillen. Ik zal echter over die punten niet spreken, om niet den indruk te wekken alsof ik in zijn werk meer af te keuren dan te prijzen vond. Het tegendeel is waar !

Een gevaar van een boek als dit, is dat men allicht den indruk krijgt dat de besproken wijzigingen bepaald aan de taal in kwestie eigen zijn, met uitsluiting van andere taalgroepen. Wel wijst Meillet op p. 18 er op, dat verschillende veranderingen die het Germaansch kent, zich ook in andere idg. taalgroepen hebben afgespeeld, maar de argelooze lezer zal, aan 't einde van het boek gekomen, toch licht dien indruk hebben opgedaan. Het is dan ook gewenscht dat er een reeks monographieën als deze verschijnt, gevolgd door een samenvattende behandeling der resultaten in één boek. Moge Meillet de gelegenheid en den lust vinden om daarmee de wetenschappelijke literatuur te verrijken ; ieder indogermanist zal hem er dankbaar voor zijn !

De opdracht van het werk aan de nagedachtenis van schrijvers „anciens élèves germanistes morts pour leur pays" Achille Burgun en Robert Gauthiot stemt weemoedig ; ze strekt leermeester en leerlingen gelijkelijk tot eer.

Leiden. J. Heinsius.

Reinaert de Vos. (No. 3 van **Van alle Tijden**, onder redactie van **C. G. Kaakebeen** en **Jan Ligthart**). Tweede druk. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 0.90).

Van dezen herdruk valt alleen te zeggen dat hij nagenoeg geheel onveranderd is gebleven. Ligthart's beschouwing van Reinaert's karakter is na zijn dood door zijn mederedacteur natuurlijk onaangeroerd gelaten. Doch „de Inleiding en de tekstverklaringen zijn met zorg herzien" zegt het voorbericht. Inderdaad heeft de heer K. gewag gemaakt van Degering's uitgave van hs. *f*, die „alvast overtuigend (heeft) bewezen dat de tot dusverre geleverde tekstcritiek op den Reinaert in zeer veel opzichten juist is gebleken". Ook Leonard Willems', door *f* bevestigde en ook door mij aanvaarde en nader gestaafde gissing omtrent de twee dichters wordt vermeld. Doch hierna moet het verwondering baren, dat de heer K. van het vele nieuwe, door *f* gebracht of bevestigd, en van de uitkomsten dier geprezen tekstcritiek in 't geheel geen gebruik heeft gemaakt, hetzij rechtstreeks en zelfstandig, of anders middellijk, door overneming uit mijne in 't begin van 1915 verschenen critische editie [1]). Deze schijnt hem echter, in Dec. 1916, nog geheel onbekend gebleven te zijn : de diplomatische afdruk van hs. *a* door Buitenrust Hettema en mij heet „de laatste uitgave" (blz. 6). Zoodoende is de tekst nog steeds, evenals in den eersten druk, letterlijk dezelfde als de (critische), van Martin, behoudens luttele (17) verbeteringen en de weglating der 52 meest scabreuse verzen uit Tibeert's avontuur ; welke weglating, hoe verklaarbaar ook, toch een verminking is en blijft. Alles bijeengenomen, kan men kwalijk zeggen dat n°. 3 dezer reeks inderdaad ook „van dezen tijd" is ; veeleer moet het onvolledig en (thans) verouderd heeten. Doch mag of moet men aan dit uitgaafje ook wel zulke eischen stellen ? In allen gevalle vindt het groote publiek hier niet zooveel als thans mogelijk en bereikbaar is.

Leiden. J. W. Muller.

L. Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. 2e dr. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. *f* 3.90).

Wie een werk als „Synonyme, Homonyme, Redensarten etc." van Dr. L. Wirth juist wil beoordeelen, zou het boek eerst geruimen tijd zelf met zijn leerlingen moeten gebruiken, daarbij zorgvuldig aanteekenend, wat hij er goed en wat hij er minder goed in vond. Doch daarmee zou te langen tijd verloopen, zoodat ik er slechts eenige grepen uit kan doen.

Het werk is in de eerste plaats bestemd voor hen, die zich voor een Duitsch examen voorbereiden. Dezulken zullen er een schat van uitdrukkingen in vinden ; het boek is een voorraadschuur volgeladen met synoniemen enz. Liever ware het mij, wanneer ik de vergelijking maken kon met een klein museum, waar alles ordelijk en overzichtelijk gerangschikt is. Juist het te veel schaadt hier. De samensteller zegt in zijn voorrede, dat hij zich moest beperken. Hij heeft het nog niet genoeg gedaan. De alphabetische woordenlijst achterin daarentegen is te onvolledig. Dit laatste is juist zoo jammer, want nu wordt het voor den zoekende soms zeer tijdroovend een woord na te slaan, vooral als letters en cijfers der verwijzing wel eens verkeerd zijn.

---

[1]) Anders, maar wellicht toch niet beter, heeft de heer R. Dijkstra gehandeld, wiens „oudste tekst, voor een ieder verstaanbaar gemaakt door interlineaire vertaling van de verouderde woorden en uitdrukkingen", in 1883 voor 't eerst, thans in tweeden druk verschenen, mij intusschen onder de oogen is gekomen. Deze heer heeft wèl kennis genomen van het nieuwe hs. en daarvan een eigenaardig, zelfstandig gebruik gemaakt : „van de verschillende lezingen koos ik steeds die, welke naar mijne meening de duidelijkste of de meest welluidende was" zegt hij in 't voorbericht. Inderdaad is deze uitgave in hoofdzaak (ook in de willekeurige spelling), gevolgd naar Jonckbloet, doch op vele plaatsen, zonder blijkbaar stelsel, gewijzigd naar *f*; voorts is zij vermeerderd met vele druk- of taalfouten en eenige verkeerde verklaringen. Zeer opmerkelijk is dat de heer D., oogenschijnlijk zonder mijne uitgave te kennen — althans zonder ze te noemen — niet alleen op zeer vele moeilijke plaatsen juist dezelfde lezing gekozen of uit de verschillende hss. en gissingen gereconstrueerd heeft als ik, maar zelfs af en toe, uit zich zelf, geheel dezelfde conjecturen heeft gemaakt ; al zijn ze soms ongelukkig (door den zetter ?) misvormd tot onverstaanbaarheden als *vuursigat* 1638 (mijner uitgave), *Forcandent* 1857, *daerna like* 2094. Natuurlijk heb ik alle reden om mij over deze herhaalde even merkwaardige als verrassende „ontmoetingen" met den heer D. te verheugen. Den proloog acht hij, ook in den nieuwen vorm, niet belangrijk genoeg om mee af te drukken ; daarentegen is hij ten aanzien van „het fabeltje van de kikkers" (in dezen tekst *pute* geheeten), dat hij in den 1sten druk, met Jonckbloet, verworpen had, thans, evenals ik, tot andere gedachten gekomen.

Digitized by Google

Die woordenlijst bevat „hoofdzakelijk slechts de „stamwoorden." Wil iemand b. v. weten, wat eine verfahrere Geschichte is, dan gaat hij zoeken onder het woord fahren en ontdekt dan, dat de uitdrukking daar niet staat. Zoo zal het hem ook gaan, als hij het woord bevaarbaar opzoekt. Of die woorden ergens anders zijn neergeschreven, durf ik niet zeggen, want vaak vond ik, soms bij toeval, woorden, die ik eerst meende, dat niet opgenomen waren. Maar dan neemt men toch gemakkelijker een goed woordenboek ter hand. Leopolds „klank- en zinverwante Woorden" is in dit opzicht veel practischer.

Misschien maakt men de opmerking, dat deze verzameling niet zoozeer dient om na te slaan, dan wel om in het hoofd geprent te worden. Mocht dit werkelijk de bedoeling van den samensteller zijn, dan zou ik willen zeggen: woorden van buiten leeren is voor een examen helaas een noodzakelijk kwaad, leert men echter de uitdrukkingen van een boek van 700 bladzijden als dat van Dr. Wirth van buiten, dan wordt dat kwaad een doodzonde; het doodt het genoegen en de begeerte om door lezen zich een woordenschat te verwerven en stompt het gevoel af om de fijne verschillen van verwante woorden op te merken.

Een fout in de inrichting van het boek lijkt me ook het samenbrengen van woorden zonder eenig onmiddellijk verband. Zoo staat ontsnappen onder het „stamwoord" ziehen, Rotte onder het stamwoord vuil, Pflanzen an einer Mauer hinaufziehen onder vormen.

Wat de uitdrukkingen zelf betreft, miste ik verscheiden woorden ongaarne, terwijl ik tal van voorbeelden aantrof, die mij zeer overbodig schenen. Zoo vond ik b. v. Steinbruch niet, maar wel der Bruch = broekig land; zijn woede koelen niet, wel echter ein Wort auslassen. Het zou evenwel onredelijk zijn den bewerker hiervan een grief te maken. Bedenkelijker is, dat Dr. Wirth dikwijls vergeet aan te geven, dat de beteekenis van een woord niet of niet meer de meest gebruikelijke is. Zoo staat bij Geck, eenvoudig fat, gek. Is dat voor studeerenden duidelijk genoeg? Gipfel der Bäume staat zonder eenige nadere aanduiding naast Wipfel. Achter achting wordt o. a. Rücksicht aangetroffen, welke vertaling toch maar in een bizonder geval kan gebezigd worden; op het eind van het boek vindt men daarvan het voorbeeld. Vergeefs zocht ik naar duidelijke voorbeelden voor synoniemen als betrachten en beobachten, of van het gebruik van spähen; dat is toch lang niet altijd het Hollandsche turen.

De uitgebreidheid van het boek is, naar ik meen, juist de oorzaak der gebreken. Ware de omvang geringer, het had systematischer, duidelijker en handiger kunnen zijn en dat is te betreuren van een werk, waaraan de maker zooveel moeite heeft ten koste gelegd en dat zulk een rijkdom van uitdrukkingen uit de hedendaagsche omgangstaal, zoowel als uit de zorgvuldigere schrijftaal bevat. Desniettemin zal het, wanneer de leermeester nu en dan tusschen beiden komt, ook om op storende drukfouten te wijzen als Hauptfarbe, (voor Hautfarbe?) of erger nog unheimisch voor unheimlich, of treffen (voor stecken?), zeer zeker menigeen van dienst kunnen zijn.

's-Gravenhage. Jan P. Heyligers.

H. Poutsma, A Grammar of Late Modern English for the Use of Continental, especially Dutch, Students. Part II, Section 1, B. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 8.50, geb. *f* 9.50).

Verscheen in 1914 het eerste stuk van het tweede deel van Poutsma's grammatica, thans is er weer een nieuw stuk voltooid van zijn monumentaal opus. Het is, even als het voorafgaande, gewijd aan de leer van het woord en behandelt de voornaamwoorden en werkwoorden, met een hoofdstuk over *prop-words* aan het slot. Ook hier treft weer de groote energie en voorbeeldige vlijt van den schrijver, die geen enkele moeilijkheid uit den weg gaat, maar alle taalkundige verschijnselen met een degelijkheid en uitvoerigheid behandelt, die den grootsten eerbied afdwingen. Dat de schrijver ook *les défauts de ses qualités* vertoont is zeker niet te ontkennen. De scherpzinnigheid ontaardt een enkele maal in spitsvondigheid, en de lust tot uitpluizen, waaraan Poutsma zoo gaarne toegeeft, maakt wel eens dat de studeerende het bosch niet zien kan van de vele boomen. Eenige beperking zou zeker wel wenschelijk zijn, want het werk dreigt van een reusachtigen omvang te zullen worden. Zoo zie ik niet in dat het noodzakelijk is ettelijke bladzijden te wijden aan de verschillende wijzen waarop *any* in het Nederlandsch weergegeven kan worden. Dit lijkt me tamelijk overbodig, omdat de grammatica toch zeker alleen voor meergevorderden bestemd kan zijn.

Het werk is in uitstekend Engelsch geschreven; de stijl is eenigszins deftig en schoolsch, en de schrijver is wel wat al te geneigd tot het gebruik van geleerde woorden als *catachrestic, discourse, subaudition, contextual, connotation, apprehand,* enz. Het eerstgenoemde woord schijnt bepaald een lievelingswoord te zijn van den schrijver, en wat *discourse* betreft, de eigenaardige beteekenis, waarin dit woord tallooze malen gebruikt wordt, vind ik niet *belegt* in het groote Engelsche woordenboek. Ik geloof niet dat een Engelschman zou zeggen *a little illustration will therefore suffice* (een uitdrukking, die herhaaldelijk voorkomt: zie p. 845, 1079, enz.) inplaats van *a few examples will do. The former is formed* (p. 830) klinkt stellig niet zeer welluidend. In *this seems a suitable place of calling attention to...* (p. 1003) moet *for* de plaats innemen van *of* en op p. 907 r. 28 moet het woord *language* zeer beslist door *speech* vervangen worden.

De voorbeelden, die het werk geeft, hebben natuurlijk zeer groote waarde. Voor zoover zij aan het Oud-Engelsch ontleend zijn is de lengte der vocalen wel in den regel maar niet altijd aangegeven. Zoo b. v. op p. 1214 r. 18 *he* inplaats van *hē*, op p. 1215 r. 15 *het* inplaats van *hēt* (= ordered). Voor het nieuwere Eng. heeft de schrijver veel ontleend aan schoolboeken en zoogenaamde *revised editions*. Ik zeg zoogenaamde *revised editions*, omdat het mij niet duidelijk is, waarom zij aldus heeten. Aan *revise* verbindt men toch het begrip van *herzien, verbeteren*, en men bedoelt toch niet dat de uitgaven verbeterd zijn, maar alleen *adapted for school use* door verkortingen, het vervangen van moeilijke woorden door gemakkelijke, enz. In een werk van wetenschappelijk gehalte als dit behooren de aanhalingen aan de bron ontleend te zijn en als ze uit de tweede hand zijn, ten minste behoorlijk gecontroleerd.

De schrijver heeft een nauwgezet gebruik gemaakt

Digitized by Google

van de bestaande litteratuur op grammaticaal gebied, en, wat zeer te prijzen is, de verwijzingen naar het werk van anderen zijn talrijk. Hierbij is wel eens een fout ingeslopen, zooals b. v. op p. 1149, waar hij verwijst naar Jespersen 15.79 inplaats van Jespersen 16.79. Op p. 782 wordt onder de absolute vormen van het bez. voornaamw. ook *its* opgegeven, dit moet natuurlijk vervallen. Op p. 787 is het woord *verb* achter *transitive* weggevallen, wat den zin natuurlijk onduidelijk maakt.

In een werk zoo volledig als het onderhavige verwonderde het mij in het hoofdstuk over de rangschikkende telwoorden een aanwijzing te missen voor de vertaling van *zooveelste* in uitdrukkingen als *het zooveelste regiment* (the — th regiment, *lees* the blankth regiment). Een woord van lof komt den schrijver toe voor den uitvoerigen index aan het einde van het werk geplaatst, die het gebruik heel wat vergemakkelijkt. In de voorrede biedt hij zijn verontschuldigingen aan voor de lijst van drukfouten, die het werk ontsieren, een lijst die nog vrij wat langer te maken zou zijn. Maar niemand, die wel eens in Holland gezette proeven gecorrigeerd heeft van een werk in een vreemde taal, zal Poutsma hierover hard vallen. Overigens ziet het werk er keurig uit en doet den uitgever, die gewaagd heeft het uit te geven, alle eer aan.

Heb ik enkele op- en aanmerkingen meenen te moeten maken, deze doen niets af aan de groote waarde van het boek. Thans is het werkwoord aan de beurt, het woord bij uitnemendheid, en ik behoef niet te verzekeren dat ik het volgend stuk reikhalzend te gemoet zie. Slaagt de schrijver er in zijn werk te voltooien, waarvoor ik hem van harte de noodige kracht en opgewektheid toewensch, dan zal hij een werk gegeven hebben, zooals er geen ander voor het Engelsch bestaat.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

1. **Nils Hänninger, Fornskånsk Ljudutveckling.** En undersökning av Cod. A M. 28, 8° och Cod. Holm. B 76. — (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 13. Nr. 1). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz 1917. (Pr. Kr. 5).
2. **Johan Palmér, Studier över de starktoniga Vokalerna i 1500-talets Svenska.** — (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 13. Nr. 2). Lund Gleerup; Leipzig Harrassowitz 1917. (Pr. 4 Kr. 50 öre).

Het eerste der twee boeken, wier titels hierboven genoemd zijn, is een klankleer van het dialect der twee hoofdhandschriften van Skånske Lov. Men kan hier zien, welke resultaten te bereiken zijn door een nauwkeurig statistisch onderzoek van het geheele materiaal, waarbij geen enkele voorkomende vorm verwaarloosd wordt, wanneer de acribie gepaard gaat met een diep indringen in de vragen en een voorzichtig overwegen van alle mogelijkheden. Hoe moeilijk de stof te behandelen is, kan men op bijna iedere bladzijde constateeren. De tijd, waarin de Deensche wetten geschreven werden, is een periode van groote omwentelingen in de taal, waarin vele eigenaardigheden sporadisch optreden, die later algemeen zijn doorgevoerd. De talrijke onzekerheden kunnen hun grond hebben in inconsequente schrijfwijze, in dialectische verschillen, in chronologische verschillen, in invloed van afwijkende vormen in vreemde maar verwante woorden en in nog veel andere dingen. Vaste punten voor de beoordeeling der verschijnselen zijn van te voren bijna niet gegeven. Het komt dus aan op een wikken en wegen, waarbij de onderzoeker telkens den grond onder de voeten voelt wegglijden. De schrijver heeft zich over dezen glibberigen bodem met groote vlijt en veel inzicht een weg gebaand. Als voorbeeld haal ik uit het vele, dat geboden wordt, aan het interessante betoog p. 214 vv. over de svarabhaktivocaal, waar de schr., in partieele overeenstemming met resultaten van Olson, tot het besluit komt, dat deze ontwikkeld is tot een werkelijke vocaal, wier normale schrijfwijze *æ* is, maar dat de afwijkende schrijfwijzen, die voorkomen, reminiscenties zijn aan een ouder stadium, waarin een vocaalharmonische wisseling bestond, welke toestand in verschillende dialecten in verschillend tempo werd afgelost door het optreden van één vocaal, die echter niet overal dezelfde is. Met niet minder zorg is het ingewikkelde probleem van het timbre der zwaktonige vocalen behandeld. Terwijl in de Sjællandske wetten regelmatig *æ* heerscht, zijn hier de oude eindvocalen *a i u* nog in grooten getale bewaard. Uit het statistisch onderzoek blijkt nu, dat dit maar geen zaak van toeval is, maar dat ook hier vocaalharmonische invloeden en andere, als de quantiteit van de stamsyllabe, de positie van den zwaktonigen klinker aan het einde of vóór een consonant, het resultaat bepalen.

Het boek van den heer Palmér heeft insgelijks een periode van revolutie tot onderwerp. Het is de taal van den tijd der reformatie, het begin van het moderne Zweedsch. De stof is in zooverre veel uitvoeriger dan die van Hänninger, als het hier niet de beschrijving van een enkel geschrift geldt, maar van de litteratuur eener geheele eeuw. Daartegenover beperkt de schr. zich, althans in dit deel, tot de vocalen, en onder deze tot de sterktonige. Omtrent de nauwgezetheid van den schr. is hetzelfde te zeggen, wat hierboven werd opgemerkt. Men kent haar reeds aan de conscientieuse wijze, waarop in de inleiding rekenschap wordt gegeven van de gebruikte bronnen. De belangrijkste bronnen zijn de geschriften van Olavus Petri, waaraan de twee eerste hoofdstukken gewijd zijn; een reeks andere werken worden in het derde hoofdstuk met de genoemde geschriften vergeleken. In het vierde hoofdstuk worden de conclusies getrokken omtrent eenheid en wisseling in het vocalisme in de litteratuur-taal der 16de eeuw. Het besluit is, dat de volkomen eenheid nog niet bereikt is, maar dat men er toch belangrijk korter bij is, dan een eenzijdige beschouwing der verschillen doet vermoeden. De dubbele vormen, die voorkomen, zijn deels zulke, die in het groot in alle oorkonden voorkomen, uit welken tijd zij ook stammen, deels zijn zij van dialectischen aard, òf zoo, dat de hoofddialecten der taal verschillende wegen gaan, zoodat éénheid niet bereikt is, òf zoo, dat zij als uitzonderingen tegen den regel afsteken. Deels zijn het zulke, die alleen in de eerste helft of ook maar in het begin der eeuw optreden. Hier valt dus een ontwikkeling in de richting naar eenheid waar te nemen. De gemeenschappelijke trekken, die de eenheid constitueeren, zijn voor het grootste gedeelte Opper-en Midden-Zweedsche; enkele wijzen afdoende naar het tweede hoofddialect.

De beide hier besproken geschriften te samen leggen een welsprekend getuigenis af voor de hoogte, waarop

Digitized by Google

thans de taalstudie in Zweden staat. Het is voor den lezer, die op dit gebied eenige ervaring heeft, niet moeilijk, den machtigen invloed van Axel Kock te herkennen.

Amsterdam. R. C. Boer.

L. Clédat, Manuel de phonétique et de morphologie. Paris, Hachette 1917. (Pr. fr. 4).

Prof. Clédat was een der eersten die in Frankrijk de historiese grammatica hebben onderwezen en die in het onderricht van de syntaxis de veranderingen hebben helpen aanbrengen, welke door de historiese studie van de taal noodzakelik waren gebleken. Zijn Oudfranse grammatica, zijn *Grammaire raisonnée* (met een voorrede van Gaston Paris), zijn *Grammaire classique* bewijzen de grote belangstelling die hij niet heeft opgehouden te tonen voor deze studieën; als direkteur van de *Revue de philologie française* heeft hij een werkzaam aandeel genomen aan de beoefening der romaanse filologie in Frankrijk.

In een beknopte vorm heeft de schrijvèr in het hier aangekondigde boek de klankleer van het Frans uiteengezet, en, min of meer als aanhangsel, ook de vormleer; hij zelf noemt zijn werk een „manuel des lois phonétiques de la transformation des mots latins en mots français et les conséquences morphologiques de ces lois." En inderdaad is, met name in het hoofdstuk van het zelfstandig naamwoord en van het adjektief, niet gestreefd naar volledigheid. Zo mist men de verklaring van vormen als *large* naast ofr. *larc*, terwijl bijv. van de interessante declinatie der masculina op *-on* en der feminina op *-ain* slechts zeer weinig wordt gezegd. Daarentegen worden sommige onderdelen der fonetiek zeer uitvoerig behandeld, o. a. de evolutie der slotkonsonanten; weliswaar is daarbij opgenomen een stel kwesties die meestal in de morfologie een plaats vinden, nl. die welke op meervoud *-s* betrekking hebben. Ook in de paragrafen gewijd aan het voornaamwoord heeft de schrijver zich zeer beperkt, zodat een enkele maal de helderheid te wensen overlaat; ik denk aan paragraaf 186 over e g o, waarin zelfs geen toespeling wordt gemaakt op Rydberg's denkbeeld van de rol die de dialektiese verschillen in de verscheidenheid der franse vormen spelen, en waarin, voor de *j* in *je*, alleen wordt verwezen naar de paragrafen 67 en 68, waar van deze overgang van *e* in hiatus geen sprake is. Misschien heeft hier en elders de bezorgdheid „qu'avec ce complément ce traité de phonétique ne dépassât les dimensions normales d'un manuel" de schrijver geleid.

Prof. Clédat heeft zelfstandig de feiten die hij mededeelt onderzocht, en zijn verklaringen wijken vaak af van de gangbare; daardoor werkt zijn boek suggestief, en ik veroorloof mij hier enkele opmerkingen neer te schrijven die ik al lezende heb gemaakt:

P. 2. De overgang van *i* in *y* in woorden als a v i o l u m kan eerst hebben plaats gehad nadat het accent zich had verplaatst, niet omgekeerd. — P. 6. De naam *e labial* voor de zgn. „stomme *e*" lijkt mij niet gelukkig. — P. 12. Dat s e n i o r tot s e i o r zou zijn geworden naar analogie van p e i o r is onaannemelik. — P. 124. *Revanche* wordt gescheiden van *venger* en afgeleid van het part. v e n d i t u m, dus v e n d i c i t a r e. Maar de betekenis, afgezien van andere argumenten, wijst duidelik op het verband dier beide franse woorden, al beweert de schrijver het tegendeel. — P. 180. Een vorm als p e d i s behoeft niet van een kruisje te worden voorzien. — P. 211. F a c u n t kan niet „régulièrement" tot *font* worden, daar de verdwijning van *c* vooraf moet zijn gegaan aan het verzwakken van de uitgang. — P. 242. De tweede persoon enkelvoud van het perfectum -a s t i, -i s t i, -u s t i zou *-as*, *-is*, *-us* zijn geworden in plaats van *-ast*, *-ist*, *-ust*, omdat er anders verwarring zou zijn ontstaan met de derde persoon enkelvoud van het Imperf. Conjunct., maar mag ik, naar aanleiding hiervan, de schrijver herinneren aan hetgeen hijzelf, op p. 132, zo juist zegt: „. . . sans redouter l'équivoque, que le contexte rend à peu près impossible (la crainte injustifiée de l'équivoque est une manie de grammairien qui a bien souvent corrompu notre orthographe . . .)" ? — P. 242. -a i m u s is toch niet proparoxytonon; immers *i* vormt een diftong met *a*. — P. 252. Lat. n a s c u i zou aldus te verklaren zijn dat de *u* hier na een *c* staat en tot konsonant zou zijn geworden, waarna hij zou zijn gevallen zoals in q u i. Maar in dit laatste geval volgt de *u* op een *q*, niet op een *c*, en na een *c* is de *u* eerst veel later verdwenen, zoals blijkt uit de dat. c u i, ofr. *cui*. — P. 255. *chantissons* zou foneties te verklaren zijn uit c a n t a i s s e m u s, maar ook hier is *ai* niet dissyllabies.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

M. van Leeuwen, Het leven van Pieter de Groot. Utrecht, Oosthoek. 1917. (Utrechtsche diss.).

Wij hebben in langen tijd geen proefschrift in handen gehad, dat zich zoo aangenaam laat lezen als 't bovengenoemde. Men zou willen vragen of de auteur al meer geschreven heeft, zóó verzorgd is zijn stijl. Mede uit dit — een literair — oogpunt bezien, hopen wij, dat 's doctors wensch vervuld moge worden, waar hij (blz. III) zegt: „Een vervolgdeel, dat zijn gezantschap, zijn houding in 1672, zijn omzwerving in het buitenland en het hoogverraadsproces zal behandelen, is in voorbereiding. Het zal, hoop ik, binnen niet al te langen tijd in het licht verschijnen." De heer Van Leeuwen vervalt niet in de fout van zoo menig schrijver, die bij de levensbeschrijving van zijn „held" meent, dat iedereen zich zóó voor het onderwerp zijner keuze interesseert, als de auteur zelf. Dan worden allerlei nietigheden verteld, dingen bij de haren er bijgesleept, die er niets mede te maken hebben en ontstaat vaak een soeperig geheel. Bij den heer Van Leeuwen is dit niet het geval. De Groot wordt in al zijn deugden en ondeugden geschetst. Soms lijkt 't wel alsof schrijver zijn „held" wat antipathiek vindt. De Groot maakt geen aangenamen indruk.

Misschien heeft hij dit karakter van zijn moeder geërfd.

„Een vrouw is duizend mannen te erg."

Maria Van Reygersbergh was werkelijk heel „erg". Lees den brief op blz. 49 vlg. en gij zult haar een hartelooze moeder vinden. Wij onderschrijven volkomen Fruins oordeel: „Haar moed om tegenspraak te verduren ontaardde in ongevoeligheid."

Pieter De Groot werd 28 Maart 1615 als de tweede zoon van het Delftsch orakel geboren. Hij kwam in Frankrijk eenigen tijd na zijns vaders beroemde ontsnapping. Met al haar energie, wist de moeder de kinderen toch niet te regeeren, vooral: „Pieter is vrij stout." Ook scheen er

Digitized by Google

voor de bannelingen beter kans te komen onder Frederik Hendrik, zoodat Pieter naar Leiden, later naar Amsterdam werd gezonden, vooral met het oog op het feit om Hollander te blijven. Te Orleans promoveerde hij, naar de gewoonte van velen in die dagen (Cats). Deze plaats schijnt in dien tijd ons later Harderwijk te zijn geweest, voor geld en goede woorden was daar de doctorshoed te krijgen. Reeds als student hielp de jongeling zijn vader bij diens wetenschappelijken arbeid. Hij vestigde zich als advocaat te Amsterdam en werd in het jaar van den Westfaalschen vrede aangesteld tot Resident van den Keurvorst van de Paltz. De personen, die in de Republiek een zoodanige positie bekleedden, stonden tot 1651 in een scheve verhouding tot den staat; zij bleven Nederlander, doch maakten toch aanspraak op een soort exterritorialiteit. Wonderlijk is het, dat (blz. 73) Engeland de weduwe van den Winterkoning geldelijk steunde. Zouden de republikeinen daar te lande al getwijfeld hebben aan de rotsvastheid van hun gemeenebest en de Stuarts te vriend willen houden? Schrijver stelt (blz. 91) in het licht, hoe De Witt als een onvervalschte Hollandsche koopman, doch een koopman in staatkundigen zin, handig balanceerde tusschen Amsterdamsche aanmatiging en het vasthouden aan de souvereiniteit der provincie Holland. In 1660 werd De Groot aangesteld tot een der twee pensionarissen der groote koopstad aan het IJ, juist een kolfje naar zijn hand, daar hij gaarne ter dagvaart ging naar Den Haag, waar hij zich verlustigde in het gezelschap van veel oude vrienden. Hoe D'Estrades gekuipt heeft om hem afhankelijk van Frankrijk te maken, kan men lezen in het Tweede Hoofdstuk. Ook De Groot heeft zich niet kunnen onthouden van Fransch geld aan te nemen. Maar de diplomaat van Zijne allerchristelijkste Majesteit heeft zeker niet genoeg geboden (blz. 127), anders ware De Groot, misschien, een landverrader geworden.

De Groot werd gekend in de onderhandelingen, die leidden tot den vrede met Portugal, hij speelde een rol in de up-and-dawns der Engelsch-Nederlandsche politiek van 1660—1672, altemaal een goede leerschool voor den post, hem wachtende aan het Zweedsche hof. De tegenstelling tusschen den XX eeuwschen vertegenwoordiger van Nederland in 't buitenland en den Hollandschen regent-diplomaat uit onze gouden eeuw is wel groot. Kiest de eene terstond in zijn jonge jaren deze loopbaan en wordt hij er speciaal voor opgeleid, de andere deed zijn wetenschap op aan de balie, in de regeering zijner stad, als koopman. En zeker is het, dat onze vroegere diplomaten gunstig bekend stonden, grondige vaklui. De Groot kon het — ook wel door eigen schuld — den hooghartigen Amsterdammers niet naar den zin maken en zoo werd hij in 1667 „geexcuseerd" als pensionaris. Wat nu? Hij solliciteerde naar een plaats als raadsheer in het Hof van Holland, bij deze gelegenheid kreeg hij eigenaardige woorden te hooren. Maasdam oordeelde hem: „bekwamer voor een commissie buitenlands, daar goede Rijnsche wijn valt, dan voor het raadsheerschap." (blz. 159). Niettegenstaande De Witts moeite, lukte 't De Groot niet het begeerde ambt te verkrijgen. Dezen moreelen tegenslag kwam bij evenwel te boven, doordat hij in 't volgende jaar benoemd werd tot gezant te Stockholm eenige weken na het sluiten der Triple-alliantie.

Wij wisten wel, dat Zweden vooral door goud tot deze overeenkomst met de zeemogendheden toegetreden was, maar niet, dat de rijksgrooten zulk een corrupt stelletje waren (blz. 198). Zelfs de koningin zou er niet afkeerig van geweest zijn geld van vreemden aan te nemen, collega dus van Amalia van Solms. Wij hadden toen al den naam van „steinreich" te zijn, (blz. 200) „bij aldien men daar (in Zweden) meent, dat geen eind aan het geld (in Holland) is." Bij herhaling heeft de ambassadeur gewaarschuwd tegen Frankrijks toenemende macht en op het onzekere van het bondgenootschap met Engeland: „L'Angleterre est composée d'une nation altière, vindicative et avide; la mémoire de nos dernières guerres, la jalousie du trafic sont capables de renverser toute la nouvelle liaison." (blz. 190). Typisch Hollandsch is zijn opmerking (blz. 210), dat de Republiek uit een domheid van Zweden partij kan trekken. Dit land wilde de Gereformeerden dwingen over te gaan tot de staatskerk. Best, zegt De Groot, laten ze het maar probeeren, dan komen de vervolgden in ons land. Ook hier heeft hij goed gezien, wat is de opheffing van 't edict van Nantes, niet onzen vaderen ten goede gekomen.

In 1669 had hij te kiezen tusschen twee betrekkingen: Rotterdamsch pensionaris of gezant in Frankrijk. Hij nam beide aan en vertrok in Mei 1670 naar Parijs, nadat die van Rotterdam hem een jaar verlof hadden gegeven. De Witt, wiens aanhangers zienderoogen verminderden, drong zeer bij De Groot aan dezen zoo gewichtigen post te bezetten. De raadpensionaris wist, dat daar ten minste een, hem trouw, persoon zou werken. De Groot zou in Frankrijk den diplomatieken degen kruisen met Lionne. Het rampspoedige jaar 1672 stond voor de deur. Dr. Van Leeuwen heeft aan het openbaar maken zijner dissertatie een uitvoerige archiefstudie doen voorafgaan, terwijl hij ook in de gelegenheid is geweest een tamelijk rijke literatuur te raadplegen. Wij wenschen den jeugdigen geleerde geluk met het voltooien van 't eerste deel van zijn werk en zien met verlangen het vervolg te gemoet, vooral daar schrijver ook in staat is gebleken goede karakterstudies te maken er door te dringen in de geheimzinnige raadselen des menschelijken harts.

Arnhem. K. Lijndrajer.

SCHOOLBOEKEN.

H. Jansonius, Engelsche Handelsbrieven voor beginners, deel I. Derde druk. Gouda, Van Goor Zonen. (Pr. *f* 0.95).

Uit alles wat de heer Jansonius schrijft blijkt dat hij een ervaren schoolman en tevens dat hij zijn onderwerp volkomen machtig is. Zoo ook uit dit werkje. Het feit dat zijn inleiding tot de Engelsche handelscorrespondentie het in een tweetal jaren tot den derden druk gebracht heeft, maakt het overbodig nog iets tot aanbeveling te zeggen. Het is te verwachten dat deze derde druk nog door vele verdere drukken gevolgd zal worden. Voor den vierden druk geven wij den schrijver in overweging op p. 20 satisfactorily te veranderen in satisfactory, bij to turn out behoort toch een adjectief en geen adverbium te staan. Op p. 33 dient salve errare et omissione verbeterd te worden tot salvo errore et omissione.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Digitized by Google

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De redaktie ontving een paar nummers van *Svensk humanistisk Tidskrift*, maandblad voor filologiese, historiese en filosofiese wetenschappen, onder redaktie van V. Lundström. Het blad bevat oorspronkelike artikelen, boekaankondigingen en kleine berichten; het adres van de redaktie is: Göteborg 3.

Van L. Laurand's *Manuel des Études grecques et latines*, besproken in het *Museum* van Maart 1915, is verschenen de vierde aflevering, gewijd aan de Aardrijkskunde, de Geschiedenis en de Staatsinstellingen van het Romeinse Rijk.

Van Rauchensteins *Ausgewählte Reden des Lysias* verscheen bij de firma Weidmann te Berlijn het eerste deeltje van de 12de uitgave, even als vier der voorafgaande bezorgd door K. Fuhr. De tekst is in de nieuwe editie niet veel veranderd; in de inleiding en in de noten aan de voet der bladzijden zijn hier en daar veranderingen aangebracht. De voornaamste konjekturen sedert de vorige uitgave (1899) gemaakt, zijn in de kritiese „Anhang" opgenomen.

Stichting de Goeje.

1. Het bestuur der stichting heeft sinds November 1916 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de drie uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij deze uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en welker opbrengst aan de stichting ten goede komt: No. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturî's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor ƒ 96. No. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor ƒ 6.; No. 3. Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte. door I. Goldziher (1916) voor ƒ 4.50.

3. De stichting hoopt in de eerste helft van 1918 hare vierde uitgave te kunnen doen verschijnen, eene studie over het ontstaan der Zaidieten-dynastie in Jemen van den heer C. van Arendonk.

4. Het bestuur heeft in beginsel besloten tot het verleenen van eenigen financieelen steun aan Prof. Wensincks voorgenomen uitgaaf van eene alphabetische concordantie op de traditieverzamelingen van den Islâm.

November 1917.

In samenwerking met de ambtenaren van zijn bureau heeft Mr. Dr. S. Muller Fz. het eerste deel uitgegeven van de *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528). Dit deel loopt tot het begin der 15de eeuw en bevat de regesten van 1700 oorkonden, waarvan niet minder dan 541 uit den tijd van bisschop Frederik van Blankenheim dagteekenen. Het boek, dat natuurlijk met de grootst mogelijke nauwkeurigheid is bewerkt, is verschenen bij A. Oosthoek te Utrecht. J. H.

Het *Historisch Genootschap* gaf het *Verslag* uit zijner Algemeene Vergadering op 29 Mei l.l., waarin Prof. Pijper de *Nieuwe studie van het oudste Christendom* behandelde en Dr. Theissen sprak over *Freuin over Egmont's zending naar Spanje* (uitg. Joh. Müller, Amsterdam; prijs ƒ 0.90).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Bull. de l'Ac. d. Inscr. et B.-L., 1917, Mars—Avril: Ph. Fabia, Un projet d'Artaud pour la réduction de la mosaïque Montant. — A. Merlin, Fouilles à Thuburbo Majus en 1916. — J.-B. Chabot, Un épisode inédit de l'histoire des Croisades (le siège de Birta 1145). — P. Durrieu, Une gravure du début du XVIe s. trahissant l'influence d'une composition de Jean Fouquet. — Appendice. — Seymour de Ricci, La Table de Palerme. — F. Cumont, La langue des Hittites.

Rhein. Museum, LXXI, 4: R. Philippson, Philodems Buch über den Zorn. — A. Klotz, Die Quellen Ammians in der Darstellung von Julians Perserzug. — H. Kallenberg, Procopiana, II. — G. Jachmann, Bemerk. zur Plautinischen Prosodie. — E. Bickel, Beitr. zur röm. Religionsgeschichte. — Misz.

Hermes, LII, 2: H. Mutschmann, das Genesiscitat in der Schrift ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ. — P. Wessner, Isidor u. Sueton. — M. Forstner, Hannibals u. Hasdrubals Alpenübergang bei Silius Italicus. — K. Holl, ΨΕΥΔΟΜΑΡΤΥΣ. — C. Robert, Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΠΑΡΑ ΦΕΡΕΚΥΔΗΙ. — Misc.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXXIII, 2: J. H. C. Kern (6 April 1833—4 Juli 1917) door C. Snouck Hurgronje. — Zang IV-V van 't Oudjavaansche Ramayana in vert. v. Prof. H. Kern. — A. K. A. Gijsberti Hodenpijl, Het ontslag en het opontbod van den Gouverneur-Generaal Mr. D. Durven. — F. de Haan, De laatste der Mardijkers. — C. Snouck Hurgronje, Een belangrijk document betreffende den Heiligen Oorlog van den Islam (1914) en eene officiëele correctie.

Anglia, XLI, 2: Lilly Baschó, Engl. Schriftstellerinnen in ihren beziehungen zur französ. revolution.

Id., Beibl. XXVIII, 7: E. Björkman, Zu den engl. bei- u. spottnamen.

8: A. Smith, Uber eine bisher unbeachtete funktion der progressiven form. — E. Björkman, Wortgeschichtliche kleinigkeiten 7—9. — F. Holthausen, Das me. spottgedicht auf die bewohner von? — Dez., Zur aussprache des Englischen im 18. jahrh.

9: F. Holthausen, Beitr. zur engl. wortkunde, I. — E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 10—11.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 5: De Kroon, Christiaan II (slot). — Sernée, Jacob Stuarts Bruidkeuze. — Wennekes, Schott's Geographie des Atlant. Ozeans. — Marres, De zeden aan 't hof van Karel den Groote. — Kolstee, Voorheen en thans.

Archief aartsb. Utrecht, XLIII, 1: Huybers, Drie brieven van paus Adriaan VI. — Meyer, Chron. lijst der nuntii en internuntii te Keulen, Brussel en 's Gravenhage. — Husee, De parochie Lobith. — Van der Loos, Toelagen aan de statiën in de Holl. zending. — Rientjes, Inventaris der St. Cathrynestatie. — Van Veen, Eerbied voor de sacramenten. — Dez., Proces over het recht van collatie te Rijswijk (Nederb.). — Dez., Het Apeldoornsch parochiepaard. — Kleine bijdragen.

2: Knuif, Egb. Geerdink. — Knuif en Smaets, Sasbout Vosmeer (slot). — Huysmans, De Kathol. te Gorcum sedert 1572. — Alb. Thym, Naamlijst der Jezuiten te Culemborg. — Van der Loos, Lijst van staties midden 18de eeuw. — Van Veen, Patronaat der kerken van Hummelo en Drempt. — J., Pauselijke ordonnanties aan Philippus Ep. Traj. — Van Veen Vicarissen der St. Eusebiuskerk.

Revue Historique, CXXV, 1: Fliche, Les théories germaniques de la souveraineté. XIe siècle. — Saulnier, Le siège d'Orléans 1589. — Parisot, Le lieutenant Bonaparte étudiant à Strasbourg. — Bulletin historique: Histoire de France.

2: Desdevises du Dezert, Vice-rois et capitaines, généraux des Indes espagnoles, I. — Mathiez, Un essai de réglementation pendant la première invasion (1792). — Halphen, Etudes critiques sur l'histoire de Charlemagne, II (petites annales). — Bulletin historique (Histoire d'Italie).

Studiën, LXXXVIII, Nov.: L. P. P. Franke, Rob. Hugh Benson. De moderne romans, I. — L. v. Miert, Een Roomsch Retraite-boekje in Protestantsche handen. — P. Zeegers, Over Tragische Droefheid, III. — Is. Vogels, Een boek voor priesters en leeken. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Lezers en Red.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. WOLTJER,

Beknopte Latijnsche Grammatica

BUIGINGSLEER

DERDE DRUK, herzien door

Dr. R. H. WOLTJER,

Hoogleeraar aan de vrije Universiteit te Amsterdam.

Prijs, ingenaaid f 2,40, gebonden f 2,90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; A[illegible]MEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje i[illegible], wanneer voor de geheele serie wordt ingeteeken[illegible]lerlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UIT[illegible] e Leiden.

EEN MOOI KERSTGESCHENK:

LUTHER.

Een Gedenkboek op den **400sten** verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,

Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. Dr. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar **zeldzame houtgravures.**

Prijs in cartonnen band f 1.95.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Sint-Nicolaas- en Kerstgeschenken.

Het boek der 1000 Wonderen

door A. FÜRST en A. MOSZKOWSKI.

Bouwkunst, Techniek, Menschen- en Dierenwereld, Mystiek, Reken-, Schei- en Natuurkunde, Taal, Schoonheid, enz. enz.

Een populair-wetenschappelijk boek dat boeit als een roman en daarbij tevens leerzaam en nuttig is.

Prijs Ingen. **f 2.95**; Gecartonneerd **f 3.25.**

Game - and Set! door CISSY VAN MARXVELDT.

Geïllustreerd door FRANS HOGERWAARD.

Een boek voor oudere meisjes, doch dat tevens door de jonge vrouw met genoegen gelezen zal worden.

Prijs Ingen. **f 2.40**; Gebonden **f 2.90.**

Cathar na van Siëna door JOHANNES JÖRGENSEN.

Geautoriseerde vertaling van D. LOGEMAN—VAN DER WILLIGEN.

Een hoogst boeiend en met veel talent geschreven boek.

Prijs Ingen. **f 6.90**; Gebonden **f 7.75.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. — **N°. 4.** — **Januari 1918.**

Thoukudides' Navorschingen, vert. d. Boissevain en Boeken (Leyds).
Pernot, Grammaire de Grec moderne (Hesseling).
Wulff, Den oldjavanske Wirâtaparwa og den Sanskrit-original (H. H. Juynboll).
Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, I-II (v. Wijk)
Chew, The Dramas of Lord Byron (Koster).
Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen (Mulder).
Schrijnen, Nederlandsche Volkskunde, II (Knappert).
Simmel, Rembrandt (J. H. Groenewegen).
Schoolboeken:
Corbeau, Cours de grammaire et d'exercices (Salverda de Grave).
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek (Kok).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 421 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van **Dr. H. J. Boeken. Boek III.** Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1917. (Pr. *f* 1.50).

Als vervolg op de beide eerste boeken van Thuc. is is mij nu ook het derde deel ter beoordeeling toegezonden en al dadelijk wil ik verklaren, dat elk volgend deel beter is dan het vorige. Toch zijn er nog vrij wat onnauwkeurigheden te verbeteren, die nu volgen. In c. 1 staat *gewapenden*, moet zijn *lichtgewapenden*. In c. 2 (p. 5) moet achter Tenediërs gevoegd worden *nl.* (γάρ); in c. 3 (p. 7) achter barricadeerden *bovendien* (τὰ ἄλλα); in c. 7 achter landing *bij Nerikon*. In c. 9 voegt men τῶν πρὸ τοῦ φίλων gewl. bij προδότας, niet bij χείρους, doch verschil van opvatting is daar althans mogelijk. In c. 11 staat: meer met . . een aanloop van *redeneering* dan *met* geweld te werk *moesten* gaan; tevens *wisten ze uit ondervinding* dat . . Beter is: meer met . . een aanloop van *list* dan *van* geweld te werk *konden* gaan; tevens *gebruikten ze ons als bewijs*, dat *althans* (γέ). In fine *dus* moet weg.

In c. 13 staat: *zulk een dringend geval* enz., moet zijn: *En de gelegenheid is zoo schoon als nooit te voren*. In den volgenden zin: *zijn* (niet *worden*) uitgeput. In den Gr. tekst van ditzelfde c. in fine had moeten staan: ἔχετε, zooals Cobet verlangde en v. Herw. geeft, te meer daar ook de vertaling het praes. heeft. In c. 16 staat *driehonderd* schepen, moet zijn *dertig*; zoo ook in 't laatste c. *zevende*, moet zijn *zesde*. In c. 18 had, in overeenstemming met de vertaling, de lezing der handschr. ἐγκατῳκοδόμηται behouden moeten blijven. In c. 21 niet: *verlichtten* zij de tinnen, maar *verlieten*. In c. 23 (p. 35) staat: *zoodat ook de laatste Plataiërs, die met moeite en geweld door de gracht gingen, voor de belegeraars hen bereikten, aan de andere zijde waren. Er was ijs* . . beter is: *zoodat ook de laatste Plataiërs door de gracht gingen, voordat de b. h. b., doch met moeite en geweld. Want er was* . . .

In c. 28 staat: *hen zal brengen*, lees: *laat hen brengen*. In c. 35: *bewerkt Paches den opstand van P. en E.*, waarom niet: *brengt P. P. en E. aan zijne zijde*? Blz. 52 (c. 37 tekst) is het asyndeton achter ἀρχομένους wel aan te nemen, maar dan moet de interpunctie ook sterker zijn, zooals Widmann ook heeft. In c. 39 staat: *meer een opstand beginnen dan afvallen*, moet zijn: meer een *aanvallen* dan afvallen. In den volgenden zin *verwervend*, niet *verworven hebbend*. Blz. 61, 4e r.: *iedereen*, lees: *ieder van de bondgenooten*. Blz. 69 (c. 43) staat: *moeten wij het als onze plicht beschouwen om te spreken*; zou 't niet beter zijn: *moet gij aannemen dat wij spreken*. In c. 44 is weder strijd tusschen den gr. tekst en de vertaling: in den tekst is Lindau's emendatie ἐὰν opgenomen, terwijl de vertaling zich richt naar de schrijfwijze der codices εἶεν, verdedigd door Classen; er behoort te staan: *dan zal ik niet aanbevelen ze te laten gaan*. In c. 45 zou ik Corstens' conj. ἀνικήτου willen aanvaarden in pl. v. ἀνηκέστου. Pag. 73 *de andere levensomstandigheden*, niet: *alle tusschentoestanden*. In c. 53 staat λέξεται, lees λελέξεται; de vertaling heeft ook: *zal gezegd zijn*.

C. 56 in fine is m. i. een goede zin slechts te verkrijgen als men de lezing aanneemt van Dobree en v. Herw.: ἔχωσι, κἂν . . μὴ ὠφ. κ. In c. 58 aan 't eind staat: *berooven van degenen, die de offers hebben gesticht en ingesteld*, lees: *berooven van de offers, die zij h. g. e. i.* In c. 61 moet vóór Boiotia ingevoegd worden: *'t overige* en achter Plataiërs, *anders dan de overige Boiotiërs*. Pag. 103 (c. 63) staat: *hebben gebracht*, moet zijn: *trachten te brengen*. Verderop verdient het de voorkeur met één cod. en den schol. te lezen οὐκ αἰσχρὸν μᾶλλον en dus te vertalen: *minder schandelijk . . . dan . . . te vergelden*. In c. 64 init. moet, als men ἡμεῖς δε schrijft, daarachter ook een

Digitized by Google

komma staan ter afscheiding van 't volgende. In c. 65 heeft Krüger 't reeds zoo juist uitgedrukt: *dat de armen van u niet nog minder goedgezind werden*, niet: *méér te zeggen kregen*. In c. 67 is terecht vertaald naar Stahl's lezing ἀνταποδώσοντες, terwijl de Gr. tekst heeft ἀνταποδόντες. Iets verder staat *dat de wedkampen niet met woorden, maar met daden worden beslist*, lees: *dat gij wedkampen niet van woorden, maar van daden hun voorhoudt*. En niet: *versierende* redevoeringen maar, *met frazen opgesierde*. Op pag. 115 staat in een noot: *een stater = een gulden*; daar had wel bijgevoegd mogen worden een *zilveren* = twee drachmen. In c. 74 aan 't eind staat: *werden.. teruggebracht*, moet zijn: *staken over*. In c. 82 in te lasschen (met v. Herw.) <οὔσης ἐπὶ> en in § 4 te lezen: *maar in veiligheid nog te overleggen* (ἔτι β. met Lindau en v. Herw.) *werd beschouwd als een schoonschijnend voorwendsel om er zich aan te onttrekken*. Pag. 133 2e r. te vertalen: *Want dergelijke verbintenissen dienden niet tot..., maar tot bevrediging*. Verderop: *hij bracht niet alleen de veiligheid in rekening, maar ook dat hij.... Liever heeten de meeste menschen handige schurken dan domme goeierds.... Immers degenen van beide kanten, die.. met een schoonschijnenden naam aan 't hoofd v. d. p. zijn komen te staan door de aanprijzing hetzij van.., stelden* (*te voren moet weg*) *er hun eer in* (*naar hun woorden te oordeelen*) *de g. b. te b., maar op alle manieren zich inspannende*.... Aan 't eind zou ik liever schrijven: de *verontwaardiging* opwekte, dan *den nijd*. Op blz. 145 moet naast c. 92 in margine staan: Stichting van Herakleia. Bij c. 102 moet aan 't eind nog bijgevoegd worden: *Daarmee eindigde de zomer*. In c. 109 moet staan: *laat hij een bespreking voorstellen met Demosthenes en de v. d. A. over een wapenstilstand en veilige aftocht*. In c. 113 moet vóór tweehonderd staan: *van* en *van* meer dan duizend. In c. 115 *Sikeliërs*, niet *Sikelioten* en aan 't eind niet *vooruit* te zenden, maar *weg* te z. Verkeerde accenten sla ik over, maar hinderlijke verschrijvingen zijn in c. 5 ἔξοδεγ voor ἔξοδον, c. 32 Ἔφερον voor Ἔφεσον, c. 35 καρεστήσατο voor παρεστήσατο, c. 75 in fine διέφθειρον ἄν voor διέφθειραν ἄν (en c. 68 περιτειχιξεσθαι voor περιτειχιζ.) Als uitmuntend geslaagde gedeelten wil ik gaarne nog noemen de redevoeringen in 't algemeen, vooral c. 45 (2e deel), c. 46 en 47.

Groningen. R. Leyds.

H. Pernot, Grammaire de Grec moderne (langue parlée), troisième édition entièrement refondue. (Collection de manuels pour l'étude du Grec moderne, no. 1). Paris, Garnier frères. 1917. (Pr. fr. 5).

In een kort voorbericht deelt de schrijver ons mede dat deze derde uitgave van zijn spraakkunst op een ander beginsel berust dan de beide eerste edities (1897 en een onveranderde herdruk van enkele jaren later). Hij staat minder radikaal tegenover de pogingen om de gesproken taal te brengen onder de invloed van de z. g. καθαρεύουσα (het „gezuiverde" Nieuwgrieks), of liever hij voelt als eerlik linguist de verplichting te erkennen dat die pogingen in Athene tot op zekere hoogte zijn geslaagd. Met grote belangstelling heb ik de eerste uitgave van zijn boek vergeleken met deze nieuwe bewerking; ik heb opgemerkt dat inderdaad het een en ander is veranderd, dat vooral het voorkomen van tweeërlei uitdrukking, ook in het gesprek, is vermeld, maar alles te zamen genomen kan ik de punten van verschil niet zo talrijk noemen dat ik de woorden „entièrement refondue" niet wat overdreven zou achten. Ik zal in het kort de voornaamste veranderingen opnoemen.

De Inleiding van de eerste uitgave is verdwenen. De heftige woorden tegen de καθαρεύουσα die daarin voorkwamen zal men niet betreuren en ze, met de schrijver, wel op rekening willen zetten van de jeugdige leeftijd waarop hij ze schreef; evenzo is het goed te keuren dat de polemiek van Solomos tegen de puristen van zijn tijd niet behouden is: het gevecht ging buiten de grenzen van een spraakkunst. Maar dat de lezer nu niets verneemt van de Griekse diglossie, dat over hetgeen in beide talen gezegd en geschreven wordt geen enkele opmerking is te vinden, dat is toch wel jammer, vooral voor degenen die zonder leiding de studie van het Nieuwgrieks beginnen. Het gemis van een korte inleiding wordt voor een deel opgewogen door 't opnemen van het prachtige gedicht van Palamas, οἱ στίχοι στὴν πατρίδα μου, met fonetiese transkriptie en vertaling.

Van groot gewicht is de wijziging die in het hoofdstuk over de uitspraak is aangebracht ten opzichte van het aksent. Pernot leert hier, op grond van 't geen hem de proefondervindelike klankleer openbaarde: „l'accent tonique du grec moderne est avant tout un accent de longueur", „l'accent tonique... rend l'*a*, et surtout l'*e* et l'*o*, plus *ouverts*," en „il rend les voyelles plus élevées... C'est là un reste de l'accent musical du grec ancien." Dat zijn stellingen die heden nog door velen niet aanvaard worden, maar die naar mijn overtuiging in hoofdzaak als bewezen kunnen gelden. Een tweede wijziging van betekenis is de veranderde indeling der verbuiging. Vroeger nam Pernot als hoofdscheiding aan de verdeling in parisyllaba en imparisyllaba, tans deelt hij de substantieven in naar hun geslacht en gebruikt de onderscheiding naar het sylbental om elke groep in twee rubrieken te splitsen. Ook dit is stellig een verbetering, daar de onderscheiding van het grammatikaal geslacht essentiëler is dan het al of niet gelijk blijven van het aantal lettergrepen.

Verschillende paragrafen zijn verder uitgebreid. Er zijn vooral meer idiomatiese uitdrukkingen opgenomen. Ik haal hier twee zegswijzen aan die naar vorm en inhoud het Atheense gebruik karakteriseren. Als iemand voor 't eerst een nieuw kledingstuk draagt, wenst men hem toe μὲ γειά („slijt het in gezondheid"), maar de kapper die zijn klant bediend heeft kondigt het einde van zijn werk aan met de woorden μὲ τὶς ὑγεῖες σας. — Ook 't hoofdstuk over de woordafleiding heeft in omvang gewonnen; het is een goed ding dat onder de „dérivés sans suffixes" nu ook de voor het Nieuwgrieks zo kenmerkende postverbalia worden behandeld.

Er blijft dan nog te vermelden wat er in deze „grammaire de la langue parlée" voorkomt aan vormen die uit het geschreven woord in de taal der Atheners zijn binnengedrongen, de veranderingen dus die voortvloeien uit de nieuwe, gematigde zienswijze van de schrijver. Ik had gedacht dat het aantal veel groter zou zijn. In geen geval kan men zeggen dat de schrijver zijn koers geheel gewijzigd heeft; op menige plaats wordt als extra een „geleerde" vorm vermeld, maar

Digitized by Google

alles te zamen genomen is het beeld van de gesproken taal zoals het ons hier wordt aangeboden toch niet veel verschillend van de voorstelling die de eerste editie ons gaf. Pernot is blijkbaar bang geweest om in een uiterste te vervallen en aan de vroeger vrijwel genegeerde καθαρεύουσα nu al te veel eer te bewijzen. Ik heb hier en daar een geleerde vorm gemist die ik zelf uit de mond van Atheense aanhangers der δημοτική heb opgevangen, zo βλάξ voor βλάκας (blz. 68), ἥμαρτον (voor „pardon", blz. 15 onderaan) enz.

Het boek is in zijn nieuwe vorm een model van duidelikheid en volledigheid gebleven. Van Thumbs hoogst verdienstelike grammatika onderscheidt het zich door zuiver beschrijvend te zijn en zich te bepalen tot de hedendaagse Atheense κοινή. Daardoor is het ongetwijfeld van groter prakties nut voor classici die de volkstaal willen bestuderen als een uiting van 't Griekse volk van onze dagen, dat ook om zijn litteratuur beter bekend verdient te worden. Dat de lezer niet altijd zal begrijpen wanneer en waarom de „geleerde" vormen moeten aangewend worden, is niet de schuld van de schrijver; zo iets leert men alleen door een langdurig verblijf in het land. De taalstrijd heeft het verkrijgen van een zekere vaardigheid in het spreken van „le grec moderne, à la fois sans trivialité et sans affectation" (voorbericht) ongetwijfeld bemoeilikt. Maar men kan zich hier veilig op 't oordeel verlaten van Pernot, voor wie het Nieuwgrieks bijna een tweede moedertaal is geworden.

Aan de verbreiding van het werk stond enigermate in de weg dat de grammatika van Thumb tevens een bloemlezing met glossarium bevat, zodat een leerling met het aanschaffen van een enkel boek zijn studie kan beginnen. Nu mogen we echter verwachten dat weldra een tweede deeltje van de „collection des manuels pour l'étude du grec moderne" ons een kleine bloemlezing zal geven, voorzien van vertalingan en etymologiese aantekeningen. Die laatste vooral zullen veel nut stichten. Indien zulk een tweede deel ook voor 5 francs verkrijgbaar wordt gesteld, zal de prijs der beide boeken te zamen ongeveer overeenkomen met die van Thumbs spraakkunst. De Franse handleiding verdient dan voor het onderwijs in elk opzicht de voorkeur.

Leiden. D. C. Hesseling.

K. Wulff, Den oldjavanske Wirâtaparwa og dens Sanskrit-original. Bidrag til Mahâbhârata-forskningen. København, Emil Wiene's boghandel. 1917.

De verschijning van bovengenoemd werk, waarmede de schrijver den doctortitel aan de Kopenhagener universiteit verwierf, was eene ware verrassing, daar de beoefening der Oudjavaansche taal en letterkunde tot nu toe tot Nederland en ook hier slechts tot enkele personen beperkt was.

De heer Wulff kan, als medewerker aan den „Thesaurus linguae latinae" alleen zijne vrije uren aan de studie van het Oudjavaansch wijden. Uit dit boek blijkt, dat hij volkomen op de hoogte is van hetgeen in Nederland over het Oudjavaansch in het algemeen en over het Mahābhārata in het bijzonder geschreven is.

Het hoofddoel van den schrijver is, het Oudjavaansche Wirāṭaparwa en vooral de daarin aangehaalde Sanskritverzen te vergelijken met verschillende redacties van het Indische Mahābhārata, vooral de Calcutta-editie en de Zuidindische Kumbakonum-uitgave en daardoor materiaal te leveren voor de geschiedenis en kritiek van het Mahābhārata-onderzoek.

De inleiding (p. 5—15) handelt over de waarde van het O. J. Wirāṭaparwa voor het Mahābhārata-onderzoek. De schrijver merkt hierbij op, hoe ik er reeds op gewezen heb, dat het O. Jav. Wirāṭaparwa zich nauwkeuriger dan het O. J. Ādiparwa aan den Sanskrittekst aansluit, waardoor het zich beter leent tot eene philologische behandeling en een methodisch onderzoek nauwkeuriger resultaten kan opleveren dan dit bij eene vergelijking van het O. J. Ādiparwa met zijn origineel het geval zou zijn.

Het eerste hoofdstuk (p. 16—22) behandelt de Indische Mahābhārata-teksten: de Calcutta-uitgave, de Bombay-uitgave, de Burdvan-editie, gedrukt in Bengalialphabet en het door Sørensen vergeleken Bengaalsche handschrift zijn bij de bewerking der citaten in den O. J. tekst gebruikt. Volgens Wulff vindt de hypothese van dr. Hazeu, dat het O. J. Ādiparwa vooral met den Kṣemendra-tekst overeenkomt, in het Wirāṭaparwa geen steun. De 1e stelling in het academisch proefschrift van dr. Schrieke, volgens welke het O. J. Wirāṭaparwa dichter bij de Zuid-Indische redactie van het Mahābhārata staat dan bij de Noord-Indische, schijnt den schrijver ontgaan te zijn.

Het tweede hoofdstuk (p. 23—50) handelt over het O. J. Mahābhārata en vooral het Wirāṭaparwa; het bevat een karakteristiek en kritiek. De vraag, of het Anuçāsanaparwa tot den O. J. tekst behoorde, laat de schrijver onbeslist. Het Hariwamça behoort er niet toe. Dit vormt trouwens in het O. J. een afzonderlijk gedicht. De schrijver bespreekt de uitgegeven boeken van het O. J. Mahābhārata, waarbij hij niet alleen mijne tekstuitgaven, doch ook de verhandelingen van Prof. Kern, Dr. Hazeu en van Hinloopen Labberton's vertaling van de Çakuntalā-episode van het Ādiparwa toont te kennen. Van het Wirāṭaparwa wordt de stijl, de wijze van werken van den O. J. vertaler, de citaten en de fouten in de handschriften uitvoerig behandeld.

In het derde hoofdstuk (p. 51—79) wordt de indeeling van de O. Jav. bewerking in hoofdstukken vergeleken met die in de Calcutta-uitgave, het handschrift van Sørensen en Kṣemendra. De schrijver komt tot de conclusie, dat het *waiwāhika-parwa* in het oorspronkelijke O. Jav. geschrift een afzonderlijk hoofdstuk vormde, hoewel het in mijne uitgave volgens de thans bestaande handschriften onzeker is, waar het begint. In den tegenwoordigen tekst is eene indeeling in *adhyāya's* en eene berekening van het aantal verzen van den Sanskrit-tekst, dien de O. J. bewerker gebruikt heeft, niet goed mogelijk. Waarschijnlijk heeft het aantal verzen niet minder dan 2000 bedragen. De deelen, waar groote stukken van de Calcutta-uitgave in de O. J. bewerking ontbreken, op eene andere plaats staan, of in inhoud belangrijk afwijken, worden nauwkeurig nagegaan (p. 61—79). Het handschrift van Sørensen wijkt vooral in de beschrijving van Arjuna's strijd tegen de Kaurawa's sterk van de Calcutta-uitgave af, doch verschilt ook van de O. J. bewerking.

Het vierde hoofdstuk (p. 80—215) handelt over de geciteerde Sanskritverzen in het O. J. Wirāṭaparwa, die vergeleken worden met de Calcutta-uitgave, Kṣemendra

Digitized by Google

en de Bombay-editie. De schrijver komt tot de gevolgtrekking, dat het O. J. Wirāṭaparwa tegenover de Calcutta-editie en de Zuidindische redactie eene verschillende redactie vertegenwoordigt. Het grootste gedeelte van dit hoofdstuk (p. 103—215) wordt ingenomen door de tekstcritische bewerking en reconstructie der geciteerde Sanskritverzen, waarbij hij, daar hij verschillende Indische Mahābhārata-uitgaven raadpleegde, soms tot andere resultaten komt dan de in mijne tekstuitgave beproefde reconstructie. Het vijfde hoofdstuk (p. 216—237) handelt over de inleiding en het slot van het O. J. Wirāṭaparwa. Hierbij merkt de schrijver op, dat de *āryā*-strophe, waarmede het O. J. Ādiparwa begint, dezelfde is als vers 2a van het Indische Hariwamça. Hij tracht de zeer corrupte Sanskritverzen, die in het begin en aan het slot van het O. J. Wirāṭaparwa geciteerd worden, te reconstrueeren.

Het slot wordt gevormd door lexicographische aanteekeningen, waarin vooral de in de paraphrase voorkomende Sanskritwoorden verklaard worden.

Ter verklaring van de vele fouten in de geciteerde Sanskritverzen, gaat dr. Wulff uit van de veronderstelling, dat deze verzen oorspronkelijk in *dewanāgarī*-karakter zouden geschreven zijn. Het komt mij echter voor, dat voor dit vermoeden geen grond bestaat. Zoowel de Sanskritverzen als de paraphrase waren in het O. J. schrift, dat in de 10e en 11e eeuw gebruikelijk was geschreven en hieruit laten zich alle corrupties, b. v. de dikwijls voorkomende verwisseling van t en k verklaren.

De lezing van dit met groote vlijt en kennis van zaken bewerkte boek is niet alleen aan Sanskritisten, doch ook aan beoefenaren van de O. Jav. taal- en letterkunde ten zeerste aan te bevelen. De omstandigheid, dat het in het Deensch geschreven is, behoeft althans Nederlandsche geleerden niet af te schrikken, wegens de groote gelijkenis der beide talen en de gemakkelijkheid, waarmede deze grammatisch zoo eenvoudige taal te leeren is.

Leiden. H. H. Juynboll.

Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, uitgegeven door Dr. **R. Verdeyen** en Dr. **J. Endepols**. (Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde). 1e deel, Gent, Siffer — 's Gravenhage, Nijhoff 1914; — 2e deel, 's-Gravenhage, Nijhoff — Gent, Siffer 1917. (Pr. *f* 24, bij intekening *f* 20).

Het eerste deel van het hier aangekondigde werk heb ik drie en een half jaar in huis gehad, zonder mij het recht toe te kennen, de beloofde beoordeling voor het *Museum* te schrijven. Immers, ik had deze verplichting op mij genomen, wetende, dat het hoofddoel der uitgave was, een getrouwe afdruk van verschillende handschriften der zelfde twee teksten te geven, ten profijte der Nederlandse dialektstudie. Op dit terrein voelde ik mij geen vreemde; wel echter doe ik dat in de wetenschap der vergelijkende literatuurhistorie, op welker gebied de auteurs zich in het eerste deel bevinden. Gelukkig is tans, trots verschillende met de oorlogstoestand samenhangende moeilikheden, ook deel II verschenen; ik heb mij gehaast het te bestuderen, en vooral aan dit deel is de aankondiging, die tans verschijnt, gewijd.

Deel I bevat, behalve voorwoord en toelichting bij de goed uitgevoerde afbeeldingen, de volgende hoofdstukken: I. Het Visioen bij de Ieren, — II. Het Christelijke Visioen vóór Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, — III. De theologische waarde van de Visioenen, in het bijzonder van het Visioen van Tondalus en van St. Patricius' Vagevuur. Deze drie hoofdstukken vormen samen de „Inleiding." Dan volgen als II. en III. afdeling: „Het Visioen van Tondalus" in drie hoofdstukken: I. De Legende, II. De Letterkundige geschiedenis der legende van Tondalus, III. Lijst van handschriften en drukken; — en: „Het Vagevuur van St. Patricius", met de volgende hoofdstukken: I. De bedevaartplaats van het St. Patricius' Vagevuur, II. De Legende van Ridder Owein, III. De Letterkundige geschiedenis der legende, IV. De Pelgrimsverhalen, V. Lijst van handschriften en drukken.

Hoewel ik dit eerste deel meer als belangstellend leek dan als deskundige heb doorgelezen, ben ik door een gelukkig toeval, dat mij juist in de laatste maand een paar opstellen over en tekstafdrukken van Slaviese Tondalusteksten onder de ogen bracht, in staat een kleine aanvulling te geven. Daar de schrijvers zelf behalve Latijnse en Nederlandse redakties ook andere vermelden — tot IJslandse, Katalaanse, Poolse en Hongaarse toe — vertrouw ik, dat zij mijn aanvulling niet als overtollig beschouwen. Over Russiese en Westslaviese Tondalusteksten zie men Brückner Archiv für slavische Philologie 13, 199—224, 318 v., over twee verschillende Servokroatiese redakties Daničić in dl. 4 der Starine van de Agramse Zuidslaviese Akademie, blz. 110—118, Jagić Archiv f. slav. Ph. 35, 501—513. Verder wil ik opmerken, dat het hele eerste deel onderhoudend en zowel door zijn indeling als zijn stijl leerzaam geschreven is. Een opvallend slordigheidje trof ik aan op blz. 221, waar de naam van de historicus Dr. H. Brugmans zowel in tekst als in noot zonder *s* wordt geschreven. Dergelijke foutjes komen nog wel eens voor: zo wordt de germanist-neerlandicus Franck op pag. III van het II. deel Frank genoemd.

Deze uitgave van Tondalus' Visioen en van St. Patricius' Vagevuur is een verblijdend verschijnsel. Dergelijke edities zijn dringend nodig en wij hadden er zo goed als geen. Van de beide teksten zijn telkens vijf handschriften volledig afgedrukt, en wel zo, dat op elke twee naast elkaar staande bladzijden éénzelfde tekstperiode naar alle vijf codices voorkomt. Van de overige handschriften zijn de varianten met verblijdende volledigheid meegedeeld, terwijl bovendien zorgvuldig de door afschrijvers of korrektoren aangebrachte veranderingen zijn gesignaleerd. Daar deze in sommige codices zeer talrijk en systematies zijn, vormen die noten een interessant deel dezer editie. Wanneer wij nu weten, dat de handschriften van zeer verschillende streken afkomstig zijn: uit het Middelfrankiese taalgebied, uit Zuid-Limburg, uit noordeliker, geheel of in hoofdzaak Saksiese streken nabij onze oostgrens, uit Noord-Holland, uit West-Vlaanderen, dan spreekt het vanzelf, dat een dergelijke teksteditie een belangrijke bijdrage moet vormen tot de kennis onzer Middelnederlandse dialekten, die nog al te weinig gekend worden. Hoewel het bij het eerste lezen wat vreemd aandoet, wanneer Verdeyen en Endepols II, blz. III ons zeggen, dat het Middelnederlands trots de arbeid der grootste neerlan-

Digitized by Google

dici „betrekkelijk een terra incognita" is, wij moeten de juistheid dezer woorden erkennen, wanneer wij in de volgende zin lezen, dat wij van de „locale taalkringen d.w.z. de Middelnederlandsche dialecten" heel weinig wet n. Het ware nog beter geweest, wanneer de auteurs, die in andere hoofdstukken grote uitvoerigheid niet hebben geschuwd, op deze opmerkingen een bibliografie hadden laten volgen van middelnederlandse dialektologie. De paar geschriften, in de noot op blz. IV vermeld, geven geen voldoend idee van wat reeds gedaan is. O. a. mis ik Muller's recensie van de tweede druk van Franck's spraakkunst Nieuwe Taalgids 4, 299—313. Men zal 't mij vergeven, wanneer ik in een aankondiging mij met dit ene voorbeeld tevredenstel.

Men vraagt zich wel eens af, hoe het komt, dat edities als deze zo schaars zijn. Zeker zal wel een van de oorzaken deze zijn, dat men zich in een vroegere periode der Nederlandse philologie minder om de dialekten bekommerde, dan om de inhoud der teksten en de vaststelling van de oertekst. Later zal ook dit een bezwaar hebben opgeleverd, dat die teksten, die 't meest in bredere lagen van het volk gelezen werden, gebedeboeken en allerlei devote literatuur, in zoveel exemplaren hebben bestaan en ook zijn bewaard, dat de onderlinge stamboomverhoudingen heel moeilik vast te stellen zijn. Wie gewend is talen te bestudéren met een minder rijke literatuur en een geringer getal codices, merkt deze leemte der Nederlandse filologie met dubbele verbazing op. Wie bijvoorbeeld in de Oudkerkslaviese filologie geen vreemde is, de uitgaven der oudste evangelie- en psaltercodices kent en de lange serie geschriften onder ogen heeft gehad, waarin zo-te-zeggen elk woord zowel taalkundig als lexikologies wordt benut voor het vaststellen der lokale en chronologiese betrekkingen tussen de handschriften, die moet onze Middelnederlandse dialektologie beschouwen als in een beginstadium harer ontwikkeling verkerend.

In de keuze hunner teksten zijn de heren Verdeyen en Endepols zeer gelukkig geweest. Door 't aantal der voorhanden codices en door de dialektiese variaties van deze lenen zich de beide legenden er uitstekend toe, op dergelijke wijze tot een uitgangspunt van dialektonderzoekingen te worden gemaakt. Deze editie kan stof leveren voor talrijke dissertaties; weinig onderwerpen zijn zo geschikt om iemand akkuratesse, methode van werken en daarbij kennis der Nederlandse taalhistorie te verschaffen, mits hij, die zich er aan waagt, beschikt over de brede blik op taalverschijnselen, nodig om niet in de grote massa kleine feiten verward te raken, en over het nodige geduld. Men kan een dergelijke arbeid zo ondernemen, dat men een grammatika (klank- en vormleer) samenstelt van één handschrift — met gebruikmaking van het volledige materiaal hieruit — en daarna aan de hand der meest saillante verschijnselen het dialekt van de afschrijver vaststelt, onder vergelijking der gegevens betreffende hedendaagse dialekten, — men kan ook enige handschriften vergelijkend behandelen; mogelik, dat men dan al werkende gegevens vindt aangaande de taal der gemeenschappelike „vorlage".

De uitgevers zelf hebben dergelijke onderzoekingen niet ondernomen, wegens „de beschikbare ruimte" (II, LII). Zij bepaalden zich er toe, op grond van de in hun oog belangrijkste taalverschijnselen de codices zo goed mogelik te lokaliséren. Zeker is hun dat gelukt, — hoewel ze zich plegen te bepalen tot een vrij ruime lokalisering. Wanneer men hun hoofdstuk III over „De Taal der Teksten" [1]) leest, of men ziet de teksten zelf door, dan zal men 't in 't algemeen met de opvatting der uitgevers eens zijn. Ik geloof evenwel niet, dat zij altijd hun mening voldoende gemotiveerd of de voor de lokalisering 't meest typiese taalverschijnselen naar voren gehaald hebben. Waarom zijn bijvoorbeeld Te Winkels overzicht der Noord-Nederlandse dialekten in Gallée's boek over het „Boerenhuis" en Winklers Dialekticon, dat trots al zijn onvolkomenheden nog altijd een vaste basis vormt voor de groepéring onzer dialekten, niet bij voortduring vergeleken? Allerlei had dan meer gepreciseerd kunnen worden, — om slechts één voorbeeld te noemen: de verdeling der vormen *ald* — *old* — *ōld* over onze oostelike dialekten. En waarom is bij de handschriften, die noch Zuidlimburgs noch Achterhoeks-Overijsels zijn, doch tussen deze dialekten in liggen, de Teuthonista niet behoorlik vergeleken, aan welks taal zelfs een goede monografie gewijd is? Voor het Hollands is typies de vorm *sel* voor *sal*, en voor 't Hollands en Zeeuws *aerde* voor *eerde*; deze en andere charakteristica zijn niet voldoende benut, — evenmin de pluraalformatie. Hier en daar vinden wij een sporadiese opmerking: zo wordt blz. LXI van hs. Brussel 2318 meegedeeld, dat het meervoud van mannelike en onzijdige substantieven vaak op *-e* uitgaat: *dage, manne, kindere, worde*. Mij dunkt, wie Middelnederlandse codices en Nieuwnederlandse dialekten heeft bestudeerd, die moet opgemerkt hebben, dat het laat-middeleeuwse Hollands de uitgang *-en* (waaruit ons tegenwoordige *-ə*) heeft algemeen gemaakt, terwijl wij, hoe oosteliker wij komen, steeds meer pluralia op *-e* aantreffen, — welke *-e* in de Zuidoostelike dialekten tans is afgevallen. Zodoende is de pluraalformatie een belangrijk dialektkriterium, — hoewel natuurlik menige codex nu eens vormen van 's afschrijvers dialekt, dan weer vormen der „vorlage" zal vertonen. Anderzijds is er bij wat de uitgevers als dialekteigenaardigheden noemen, vaak een vraagteken te zetten. Zij hechten meer waarde dan m. i. nodig is aan de spelling der *ō*- en *ū*-klanken: zou 't zo heel veel belang voor de lokalisering hebben, dat hs. N. *ropen*, *slogen*, *vertonen* (naast *toenen*), *hope*, doch anderzijds *heilichdoem* schrijft? Zie blz. LV sub 11; dgl. opmerkingen ook over andere handschriften. Was er nog maar een statistiek der tweeërlei spelling of een opsomming van alle plaatsen bijgevoegd: dan had de lezer altans gegevens om zelf te oordelen. En hoe zonderling treffen ons passages als deze (het is een voorbeeld uit vele): blz. LVI, sub 3 (over het Berlijner hs.) „De umlauting van *ā* tot *ē* en *ă* tot *ĕ* is zeer gewoon dus: *quemes*, *selich*, *negelen*, *weren*, *nekende*, *opgeet* maar ook *quames*, *saligen*, *dwalinge*, minder dikwijls *hedde*, *pedden*, *menlic(ker)*, *kelden*, *geslechte*, *sterten* (staarten), *onverdrechgelike*, *bernen*, *almechtig* maar ook *had(den)*, *scarpheit*, *start*, *branden*."

---

[1]) Dl. II bevat behalve de teksten zelf drie inleidende hoofdstukken. 't Eerste en tweede behandelen „de verhouding der Middelnederlandsche teksten van het Tondalus' Visioen — resp. het St. Patricius' Vagevuur — tot het Latijn en tot elkaar."

Digitized by Google

Het gaat toch niet aan, de umlaut van *ă* en *ā* samen te behandelen! En dan neemt de klankgroep *acht* nog weer een aparte plaats in, evenals *ar* + lab. of gutt. en *ar* + dentaal. Van *kelden* is niet de umlaut merkwaardig (deze is geheel regelmatig), doch alleen de dialektiese verdeling van 't klankwettige *kelde* en 't analogiese *coude, colde*. *Start* behoort hier helemaal niet thuis, daar het oude *e* en niet *a* heeft, en ook *bernen* mag, ook al stellen wij 't met ohd. *brennen* en niet met *brinnan* gelijk, niet zonder meer met formaties zonder metathesis op één lijn worden gesteld.

Zo zou ik voort kunnen gaan. Dit taalkundige hoofdstuk komt mij in menig opzicht onbevredigend voor, — ook wat aangaat de aanduiding der plaats van oorsprong. Wel zal in 't algemeen de lokalisériug niet ver of helemaal niet bezijden de waarheid zijn, maar toch zijn dgl. aanduidingen als: een dialekt, dat „wel in het oosten van ons land thuis hoort, maar invloed van Friesch heeft ondervonden" (II, LXIV) weinig aanbevelenswaardig, evenals de daarop volgende woorden betreffend „het gedeelte van Overijsel, waar Friesch-Saksische mengvormen ontstaan zijn". Een dergelijke formulériug wekt te veel de voorstelling op, alsof dialekten als Saksies en Fries van ouds geïsoleerde eenheden waren, waartussen eerst geleidelik kontakt ontstond. Waarschijnlik komt mij dit niet voor en aantonen laat het zich in geen geval. Wat overigens dat handschrift betreft, waarvoor V. en E. een oostelik, Saksies dialekt met Friese invloed aannemen (W.), ik betwijfel, of het zo ver in 't noorden moet worden gelokaliseerd. Het is niet Belgies, ook niet Zuidlimburgs, ook niet Hollands (NB. *du salt, gheerne, oell*); de Frisismen zijn zeer dubieus; wanneer het niet Overijsels (Sallands of Twents) kan zijn, zou ik geneigd zijn, aan de Veluwe of een aangrenzend gebied te denken. Het zou zeker de moeite waard zijn, om van dit handschrift een gedetailleerde beschrijving te geven, waarbij ook op zulke vormen als *hilighe* (passim), *drughe* (206,3), *nije* (220, 12), *nijes* (222, 15), *dorde* (238, 3), *scerpheit* (238,14) en andere, die door V. en E. LXIII v. niet vermeld worden, de aandacht zou moeten worden gevestigd. Wat *oell* aangaat, herinner ik er aan, dat Winkler 1,327 voor een zo westelik gelegen dorp als Uddel nog *olde, oldste* opgeeft. Overigens houd ik 't niet voor uitgesloten, dat deze codex trots de telkens zich herhalende *o* van *openbaren* e. dgl. en het ontbreken van *oen, oem* uit de streek van Deventer komt. Een zekere decisie houd ik alsnog voor onmogelik — wegens onze geringe kennis der Middelnederlandse dialektologie.

Mijn bezwaren tegen hoofdstuk III van het tweede deel doen geen afbreuk aan mijn gunstige oordeel over het gehele werk. Zowel de teksten zelf als het in genoemd hoofdstuk bijeengebracht materiaal verdienen het punt van uitgang te worden van menige taalkundige onderzoeking. Ik hoop voor de schrijvers, wier langdurige, met zorg verrichte arbeid ons een zo welgeslaagd boek heeft verschaft, dat dit inderdaad het geval zal wezen.

Eén opmerking moet mij nog uit de pen. Het ware goed geweest, bij het tweede deel enige reprodukties van handschriften te voegen. Over Middelnederlandse paleografie is nog weinig geschreven, maar iemand, die veel codices onder ogen heeft gehad, vindt menigmaal dank zij zijn eigen ervaring in de paleografie een aanwijzing voor plaats en tijd van ontstaan.

Leiden. N. van Wijk.

S. C. Chew, The Dramas of Lord Byron. A Critical Study. (Hesperia, Ergänzungsreihe: Schriften zur englischen Philologie. Unter Mitwirkung von Herm. Collitz herausg. von James W. Bright. Ergänzungsreihe 3 Heft). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. Baltimore, The Johns Hopkins Press. 1915. (Pr. M. 6. —, geb. M. 6.80).

Het boek is opgedragen aan de nagedachtenis van Horace Howard Furness, wiens naam vooral bekend is door de Variorum-uitgaaf van Shakespeare. In zijn voorbericht („voorwoord" wil er bij mij niet in) zegt Schr., dat de geheele groep van Byrons tooneelstukken nog nooit aan een behoorlijk onderzoek is onderworpen (William Gerard: *Byron Restudied in his Dramas*, London 1886, noemt hij ten naastebij waardeloos). Nu doet de heer Chew dit, en het moet gezegd worden, dat hij zijn werk ruim, diep en degelijk heeft opgevat, hoezeer de diepten hier en daar wat zanderig zijn. Als een aanhangsel bij deze studie had Schr. een volledigen „Thought-Index" bij Byrons geheele werk — gedichten, brieven, dagboeken en verspreide proza-geschriften — willen voegen, maar hij kwam er ruimte voor te kort in deze uitgaaf, en daarom zal dit gedeelte afzonderlijk verschijnen. Het werk is verdeeld in negen hoofdstukken, waarin achtereenvolgens het drama van de romantische periode in 't algemeen, Byron en het drama van zijn tijd, Byrons techniek, verder de drama's: *Manfred, Marino Faliero, The Two Foscari, Sardanapalus, Cain, Heaven and Earth, Werner, The Deformed Transformed*, ten slotte de inhoud en het wezen van de stukken besproken worden. In drie appendices behandelt Schr. Byron en de dramatische eenheden, *Manfred* en *Faust*, en Shakespeare-reminiscenties in *Marino Faliero*.

Na den invloed van den zoogenaamden „Gothic" novel op het romantische drama te hebben nagegaan (Mrs Radcliffe, „Monk" Lewis e. a.) en op Duitsche inwerking te hebben gewezen, waarbij vooral Joanna Baillie's drama's ter sprake komen, met welke Byron zeer ingenomen was, en waarmee hij zijn eigen pogingen verwant voelde, waarna Schiller, Coleridge, Maturin, Shelley, Keats, Milman, Lamb, Godwin, Procter („Barry Cornwall"), Beddoes, Darley, Wells, Landor, John Wilson, Croly (door Byron in *Don Juan* gehekeld als „the very Reverend Rowley Powley"), Sotheby, Sheridan Knowles, R. L. Sheil e. a. in het kort de revue passeeren, wier voorliefde voor historische en revolutionaire onderwerpen wordt vermeld, die gepaard gaat met een herleefde belangstelling in de Middeleeuwen, maar waarbij een vrijwel algemeen tekort aan werkelijk dramatische kracht wordt geconstateerd, gaat schrijver over aan zijn eigenlijk thema: Byron. Het zou veel te ver voeren Schrijvers behandeling, die ik hierboven strictim heb geschetst in bizonderheden na te gaan, maar er mag wel even op gewezen worden, dat Byron zelf in zijn *Letters and Journals* (V, 347 ed. Prothero) o. a. schreef: „many people think my talent essentially undramatic, and I am not at all sure that they are not right." Ik geloof wel dat we Byron in zijn weifelen en twijfelen gelijk moeten geven; Byron se piquait du drame, en telkens weer beproefde hij er zijn krachten aan, maar

Digitized by Google

zonder er ooit veel groots in te bereiken. *Manfred* en *Sardanapalus* zijn wel zijn beste stukken.

In het hoofdstuk over Byron en de eenheden, zegt Schr. m. i. zeer ad rem, terwijl hij nagaat wat Byron kon bewegen zich zoo aan de eenheden vast te klampen (hoezeer hij er nu en dan van afwijkt): „In spite of his energetic individualism Byron was not always easy in his lawlessness. There was in him an instinctive obedience to authority. This is shown by that „classical" taste which appears in so much of his works, especially his criticisms of poetry", terwijl Schr. ook de aandacht vestigt op Byrons vereering van Pope. Ook is er invloed van Voltaire en Boileau. D. Nichol Smith zegt in zijn *Eighteenth Century Essays on Shakespeare* o. a. dat Byron de beteekenis van de artistieke beweging van zijn tijd nooit goed begreep; hij betreurde steeds „the good old style of our elders and betters" (*L. & J.* III, 213). De mindere Elizabethaansche dramaturgen noemde hij een bende troebele kwakzalvers en marktschreeuwers; hij veroordeelde al de poëzie van de „Lake School" behalve een deel van Coleridge; hij kon Keats niet op prijs stellen; zijn lof van Shelley was dikwijls maar half. Hij maakte verschil tusschen den dramaturg en den dichter Shakespeare; hij voelde genegenheid en bewondering voor den dichter, diens methoden als tooneelschrijver waren tegengesteld aan die van Byron. Byron veroordeelt „the detestable taste of the day" (*L. & J.* III, 5), en beschouwde zijn tijd als „the declining age of English poetry" (*L. & J.* V, 559). In zijn drama's legt hij meer den nadruk op karakter en motieven dan op handeling: vandaar dat zijn stukken het op 't tooneel zoo weinig doen.

Behalve de in de Errata verbeterde drukfouten, noteerde ik blz. 22 equaled voor equalled (tenzij het een Amerikanisme is) 26 Werter (l. Werther), Waverly (l. — ley), 65 Anglestische (l. Anglist.), 67 desenchanté (l. dés.), 70 remembrancers (l. — ces), 76 r. 4 en 5v.ben. tweemaal „in", 128 o'er mastering (l. als één woord), 156 bet (l. be), *Rober* (l. *Robert*), 166 Glascow (l. Glasgow), 169 Koelher (l. Koehler).

Den Haag. Edward B. Koster.

J. Louisa A. Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen. Amsterdam, Kruyt. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Fruin's voorbeeld, gegeven in zijn studie „Een Hollandsche Stad," heeft gelukkig reeds veel navolging gevonden. Prof. Blok heeft ons zijn geschiedenis van Leiden gegeven; omtrent Deventer zijn wij ingelicht door het boek van Buitenrust Hettema en Telting; Prof. Brugmans heeft de opkomst van Amsterdam beschreven. Er wachten ongetwijfeld nog vele steden, niet minder belangrijk dan de genoemde, op een behandeling en daarom is het boekje van Mej. Dr. Terpstra zoo welkom.

Voor een liefhebber van de grijze oudheid is Nijmegen een waar paradijs. Het is ongetwijfeld een der oudste steden van ons land en als wij de kronieken raadplegen, die in de Middeleeuwen over Nederland spreken, valt het ons onmiddellijk op, dat Nijmegen zoo dikwijls vermeld wordt, vooral van Duitsche zijde. Ik zou haast durven beweren, dat Nijmegen in de Duitsche kronieken der eerste Middeleeuwen tot 1300 ongeveer even druk wordt genoemd als Maastricht in de Zuid-Nederlandsche kronieken van diezelfde periode.

In den onvermoeibaren stadsarchivaris had Nijmegen dan ook reeds een kundig en scherpzinnig historieschrijver gevonden. De boeken van den Heer Schevichaven hebben Mej. Terpstra — ze erkent het zelf in haar voorrede — den arbeid veel verlicht. Toch wijkt zij nu en dan van de meeningen van haar gids af.

De beteekenis van het boekje van Dr. Terpstra zal nochtans niet zoozeer in het nieuwe en onbekende moeten gezocht worden, als wel in de verstandige en absoluut onpretentieuse manier van voorstellen. Dissertaties zijn dikwijls zoo ijselijk zwaarwichtig, zoo opdringerig van halfwassen geleerdheid. Hier geen spoor daarvan. De stof wordt kalm en zakelijk verdeeld in acht hoofdstukken, die zeer sterk aan de indeeling der hoofdstukken bij Blok doen denken. Nijmegen vóór 1230 wordt zeer kort behandeld. Het gebruik van niet-Geldersche en buitenlandsche kronieken in het algemeen, zou aan dit hoofdstuk wat grooter uitvoerigheid hebben gegeven. In het tweede hoofdstuk worden de privilegies van de stad behandeld en haar verhouding tot Aken belicht. Het derde Hst. is aan Oud-Nijmegen gewijd. Vooral voor iemand, die de stad kent, zal het een genoegen zijn, onder leiding van Mej. T. een wandeling door die oude straten te maken. De verhoudingen van Stad tot Landsheer en tot Burggraaf worden in het vierde en vijfde, de Stadsregeering, de rechtspraak en de Burgers in de drie laatste hoofdstukken besproken.

Hoe gunstig ik ook denk over de nauwgezetheid en ijver van Mej. Terpstra, ik mag het toch niet verhelen, dat, toen ik haar boekje uit had, een zekere onvoldaanheid achterbleef. De vraag: is dat nu alles, wat we van een der belangrijkste steden van ons land in de Middeleeuwen te weten kunnen komen, kwam als van zelf naar voren. Was het de bedoeling van Schrijfster, alleen de bestuursinrichting der stad te behandelen, m. a. w. een half-juridische dissertatie te schrijven, dan dunkt mij haar doel vrij goed bereikt. Maar wilde zij ons de beteekenis en den sfeer van invloed eener middeleeuwsche stad schetsen; vooral, wilde zij den samenhang van Stad en Rijk doen uitkomen, van Gelderland en Kleef, Limburg, Brabant, Holland, 't Sticht enz. en Nijmegen als centraal punt daarin, dan moet onze lof veel meer gereserveerd klinken. Ook het geestelijk leven der burgers, zoo godsdienstig als wetenschappelijk, wordt in dit boek volstrekt niet uitvoerig genoeg behandeld. Men zou haast tot de gevolgtrekking moeten komen, na lezing van deze bladzijden, dat Nijmegen in de Middeleeuwen een zeer en zuiver materieele bevolking had. En dit is beslist niet het geval geweest.

Mej. T. heeft niettemin dezen grooten dienst aan de geschiedkundigen van Nederland bewezen, dat het nu weer iets gemakkelijker geworden is, over ME. steden te spreken, omdat wij er een nieuwe en in veel opzichten goede monografie bij hebben gekregen

Nijmegen. W. Mulder.

Jos. Schrijnen, Nederlandsche volkskunde, II. Zutfen, W. J. Thieme en Cie. z. j. (1916). (Pr. *f* 3.75, geb. *f* 4.25).

In dit tweede deel geeft de schrijver ons volgens zijn belofte volkstaal, — kunst en — wetenschap, onderwerpen te rijk bijkans om in enkele honderden bladzijden te worden saamgedrongen. Hij wil de volkstaal leeren kennen uit de streektaal, waarin hét volkswezen

Digitized by Google

zich het best uitspreekt en kan daarbij van vele nieuwe onderzoekingen van onze dialecten gebruik maken. Terecht let hij niet alleen op klankleer en flexie, maar ook op woordenschat en syntaxis. Gaf hij in de „Beiaard" van Maart eene studie over het woord „vlinder" in de streektaal, hier vinden wij o. a. merkwaardige synoniemen voor „gaan" in de Graafschap (blz. 45), waaruit, gelijk uit de woorden voor „musch" wel blijkt, dat de woordvoorraad der volkstaal niet zoo arm is (47). Juist is ook het nadruk leggen op het gezwollene, het uitbundige van den zinsbouw. Schr. geeft lange lijsten van plaatsnamen, organisch product van den volksgeest, waarbij ook de straatnamen behooren, welker beoefening thans aan de orde is en de spotnamen (68—83), waarop hij later in ander verband nog spotrijmpjes op steden volgen laat (127—133), die dus ook gevoegelijk onder dit hoofdstuk hadden kunnen worden ondergebracht. Ik acht mij onbevoegd over philologische bijzonderheden een oordeel uit te spreken, maar met een aantal algemeene opvattingen kan ik mij gaarne vereenigen, zooals b.v. dat het spreekwoord de kunstvorm is van de taal van den gemeenen man (105). Wij zijn hier reeds in het volgend hoofdstuk, volkskunst, waarvan de inhoud voor een goed deel nog met de taal samenhangt, raadsels (blz. 92, No. 13: „genoeg gedragen" drukfout voor „geslagen"), spreekwoorden, termen (waaronder natuurlijk vele scheepstermen, 113 vlg.) en spreekwijzen, waarbij weder aan lokale invloeden groote plaats wordt ingeruimd, zooals aan het dagelijksch gaan langs wuivend graan en geurende boekweitvelden (116). Hier ook eene verdienstelijke verzameling van apologetische spreekwoorden (122 vlg.). Van de boertige verhalen van den volksluim hooren wij te weinig, misschien omdat ze gemeenlijk wat al te openhartig uitvallen, veel daarentegen van sprookjes, sagen en legenden. Of „legende" is de „sage" als 't geldt Maria en de heiligen, weet ik niet, maar ik ga met schr. mede, als hij sage een stuk werkelijke geschiedenis noemt, d. w. z. hoogst onbetrouwbaar voor de feiten, maar geloofwaardig wat den geest, de stemming aangaat, waarvan zij de draagsters zijn (185). Zoo is het inderdaad en voor onze kennis van den vroegeren mensch (hoofddoel van historisch onderzoek) is het bloote feit van minder waarde dan de gedachtenwereld van een persoon of kring. Als men dan, omgekeerd, ook maar sagen en legenden schrapt als bron voor de kennis van het feit of de gebeurtenis. De rubriek volkslied kon op zich zelf boekdeelen vullen, arbeidslied, danslied, spotlied, verhalend lied en wat niet al. Het minnelied is al te spaarzaam bedeeld (225 vlgg.), onze volksliedboekjes bevatten vele van hoogen ouderdom en zeker niet alle plat of gemeen. Zeer merkwaardig om het dramatisch element van den ouden reidans is „Klein' Anna zat op majesteit" (219 vlg.). Met reden treurt de schr. over den ondergang van ons volkslied, omdat wij te ver van de natuur leven (243 vlg.), maar ik kan toch de hoop niet opgeven dat, wat velen thans doen voor verheffing van den volkszang, ook het oude volkslied voor versterf zal bewaren. Het is al niet beter met de volkskunst, die tot uiting komt in de spreuken op schotels en glazen, op gevels en uithangborden. Ook deze eigenaardige dichterlijke geest schijnt wel gebluscht. Schr. behandelt dit bij de dekoratieve kunst, hij had het ook bij de taal kunnen voegen. Bij de beroepsaanduidingen (266—270) voeg ik nog die van de bleekers, zooals ze nog vóór weinig jaren hier te Leiden overvloedig voorkwamen („Laat haters haten en nijders nijden, wat God ons gunt dat moeten zij lijden." „Glansrijk is de zon verrezen, ieders plicht is 't God te vreezen..."), gelijk ik nog meer aanvullingen aanteekende (de uil, 284, komt ook voor op een gevelsteen te Ommen). Hoofdzaak is hier het algemeene beginsel en zeker heeft prof. Schrijnen ons de volkskunst helder getoond als uiting van den volksgeest. Dat hij daaraan altijd dacht, leert ons een aardige opmerking als „de schouw is de koker der geestenwereld" (257), te vreemder daarnaast een onsmakelijk zinnetje als „het Stabat mater stoelt beslist op den volksgeest" (237), met de gedachte waarvan ik het overigens eens ben, gelijk met de uitspraak, dat de volksprent niet op 't gedrukte boek, maar op het levend volksverhaal berust (281). Bij de volkswetenschap behandelt de schr. volksetymologie, de natuurverklaring (de legende ter verklaring van den naam Lieve-vrouwenbedstroo, 301 vlg. schijnt meer gemaakt dan ontstaan), dierenverhalen, plant-lore, weerkunde. Bij het sprookje, waarom het roodborstje een rood borstje heeft (317) zouden wij gaarne oorsprong en ouderdom kennen, om te weten of wij hier inderdaad volksverklaring hebben. Dit bezwaar geldt van meer dat ons hier wordt meegedeeld. Aan het einde van zijn boek, waarin de schr. stellig veel belangrijks bijéén verzamelde, wijdt hij enkele fraaie bladzijden aan die volksbeschaving, die de ziel der natie is, die wel veredeld, maar niet verbasterd mag worden, die moet blijven wortelen in die „onderkultuur" en niet moge wijken voor de kleurlooze, nivelleerende albeschaving, waaraan wezenlijk karakter ontbreekt. Hier ziet hij het groote gevaar voor de ongereptheid van ons volksbestaan. „Vreemd kultuurgoed is smet noch schande, maar de eigen beschaving moet krachtig genoeg blijven, om dat vreemde in zich op te nemen en te versmelten, en daarom moet zij voeling blijven houden met de voorvaderlijke volksbeschouwing." Er zijn in het boek te weinig van zulke samenvattende bladzijden; wat deze slotpagina's bieden is de behartiging overwaard. Enkele aardige prenten en een is-ethnenkaart van Deventer tot Maastricht verhoogen de waarde van het boek.

Leiden. L. Knappert.

Georg Simmel, Rembrandt. Ein kunstphilosophischer Versuch. Leipzig, Kurt Wolff Verlag. 1917. (Pr. *f* 2.95).

Het is niet overbodig om te beproeven eene nieuwe bijdrage tot de kennis van Rembrandt te leveren. Weliswaar zijn het leven en de kunst, is het levenswerk van den meester historisch, critisch en kunstwetenschappelijk zóo grondig bestudeerd, dat waarschijnlijk er toe mag worden overgegaan om het navorschend onderzoek voor gesloten te verklaren, doch het kunsthistorisch nadenken, in wijsgeerigen of in aesthetischen zin, is zoover nog niet gevorderd. Op dat gebied moet nog veel worden gearbeid, zal het weten omtrent Rembrandt als een volkomen afgerond en voltooid geheel ons geestelijk eigendom zijn. Het moeilijkst deel wacht op afdoening en — het moet worden erkend — het is een gewaagd ondernemen om zich hieraan te wijden. Gewaagd, omdat,

Digitized by Google

ondanks het veelzijdig ingesteld navorschingsonderzoek, men er nog niet in is geslaagd om voor deze stof voldoend materiaal voor de kennis van het zieleleven van den meester bijeen te brengen. Voorzeker, zijn levenswerk is thans in omvang bekend en zijne kunst spreekt voor zich zelve duidelijk en haar eigen taal, doch wanneer daarnevens ook niet ter beschikking liggen opgeteekende uitspraken, neergeschreven gedachten, of dergelijke werkstof, dan is het nadenken over zulk een levensarbeid in zijn geheel uittermate ingewikkeld en de kans van geen doel te zullen treffen zeer groot. Men mist een houvast, zekere richting aanwijzende gegevens, en aldus, in zekeren zin op goed fortuin aangewezen, wordt onwillekeurig de fout begaan van eigen kunstzinnigheid of eigen levensbeschouwing te zoeken bij den man, met wiens arbeid men zich bezighoudt, in plaats van, omgekeerd, de levens- en wereldbeschouwing van den fijnen geest uit diens levenswerk op te delven, af te leiden en te plaatsen naast die van onzen tijd, en zelf met eigen levensbeschouwing op den achtergrond te blijven. Het gevaar is in dergelijke omstandigheden grooter bij de kunsten naar de ruimte dan bij die naar den tijd.

Er is nog iets, waarop dient te worden gewezen. Met welk doel wordt eenig kunsthistorisch nadenken ingesteld? Het doel kan drieërlei zijn. Òf men heeft op het oog om voor de biographie in den besten zin eene onmisbare bouwstof te leveren, òf men overdenkt zulk levenswerk met het streven of het wellicht gelukken mag een resultaat te vinden, waaraan de algemeene kunstwetenschap nut heeft, òf men vorscht, wijsgeerig nadenkend, naar gegevens, die de aesthetica voor haar omvangrijk onderzoek kunnen te stade komen. In het eerste geval blijft men psycholoog, in het tweede geval komt de kunstwetenschappelijke criticus aan het woord en in het derde geval is het uitsluitend te doen om het wijsgeerig nadenken ten nutte van eene speciale geestelijke wetenschap.

Simmel heeft het moeilijk probleem aangedurfd. Het is bekend, dat hij van meening is: de wijsbegeerte van de geschiedenis kan slechts worden beoefend naar psychologische methode. Deze overtuiging vinden wij in zijn boek duidelijk weergegeven. Overigens is hij niet de eerste, die het levenswerk van Rembrandt met en voor wijsgeerige of voor aesthetische inzichten heeft beschouwd. De vaderlandsche wetenschap kan reeds op phaenomenologische onderzoekingen wijzen (Pit, Schmidt Degener), die min of meer hetzelfde beoelen en beoogen. Maar niemand heeft, voorzoover mij bekend is, de greep zoo veel omvattend gedaan dan Simmel heeft gewaagd: het levenswerk van Rembrandt in zijn geheel, als in éen blik, samen te vatten.

Neemt men in aanmerking, dat het ondernemen op zich zelf zeer moeilijk is en vele gevaren oplevert, en dat de studie geldt het levenswerk van een zwijger bij uitnemendheid, zooals Rembrandt is geweest; neemt men verder in aanmerking, dat Simmel is een psychologisch-historisch onderzoeker, dat hij begrijpelijkerwijs ook een phaenomenoloog is en niet een scherp critisch-wijsgeerig denker, dan wordt het duidelijk, dat hij een ander dan het beoogd wijsgeerig doel heeft bereikt en ook niet anders dan dat ander heeft kunnen bereiken. Het voorgedragen betoog is niet wijsgeerig in den volstrekten zin, eene misplaatste reclame verzekert dat wij te lezen ontvangen „Eine Philosophie der germanischen Kunst", maar het werk is zuiver van algemeen kunstwetenschappelijken aard, ontwikkeld op een psychologisch-phaenomenologischen grondslag. Simmel heeft de grenzen van de algemeene kunstwetenschap geen stap overschreden. Maar wat binnen die grenzen valt: kunsthistorische, kunstcritische en technische problemen, deze komen in zijn boek tot hun recht. De beantwoording hiervan levert menigmaal een bruikbaar materiaal op, zoowel voor eene biographie, die meer zal zijn dan de vrucht van het historisch navorschen, als voor studies van algemeen kunstwetenschappelijken aard. Er komen, het was onvermijdelijk, vele overbekende beschouwingen onder onze aandacht, maar ook blijkt het dat de stof nog niet is uitgeput. Beperking in de eene richting en uitbreiding naar de andere richting, samen te vatten in eene hooger en vollediger eenheid, zou, naar mij voorkomt, alle aanbeveling hebben verdiend.

Vraagt men of met name voor de aesthetica uit dit boek iets valt te leeren, dan kan slechts aarzelend een antwoord worden gegeven. Twee zaken toch zijn hiervoor bovenal noodig: een degelijk wijsgeerig en een stellig aesthetisch inzicht. Beiden moeten op het tweede plan worden gehouden, zoodanig dat zij slechts dienen als hulpmiddelen, ten einde uit het te onderzoeken levenswerk de stof voor de aesthetica op te delven. Dit vind ik hier niet. Wel vernemen wij wijsgeerige denkbeelden van allerlei aard, maar telkens ontvangt men den indruk: Simmel door middel van Rembrandt, en niet Rembrandt door Simmel. De kunsthistorische wijsgeer Simmel doet zoowel zich zelf als Rembrandt geweld aan om eigen, geliefkoosde theorieën van kunst- en wereldbeschouwing in het doorzocht levenswerk te ontdekken. En die eigen wijsgeerige en aesthetische beschouwingen gaan zoo weinig diep, dat zij welbeschouwd meer belemmeren dan voorthelpen. Hierdoor komen wij voor de aesthetica met dit boek niet verder. Dit is ook in een ander opzicht het geval. Zal de algemeene kunstwetenschap aan haar doel voor het leven en de wetenschap beantwoorden, dan moet haar beoefenaar er naar streven om het verband tusschen de algemeene kunstwetenschap en de aesthetica zoo nauw mogelijk te doen zijn, en om het verbond zoo natuurlijk en zoo hecht mogelijk te sluiten. Dat heeft Simmel blijkbaar niet gevoeld. Daarom blijven zijne, ook niet gedocumenteerde, wijsgeerige en aesthetische denkbeelden een ietwat wild ontworpen ornament, omlijstend een geheel, dat zonder dit, maar op zich zelf beter geaccentueerd, meer waarde zou hebben gehad. Er spreekt ook niet uit dit werk dat de schrijver is een man, die van het schoone en van Rembrandt's kunst is doortinteld of beiden heeft doorleefd, doch meer dat hij de geweldige moeilijkheden, die zijn onderwerp aanbiedt, heeft aangedurfd en zoo goed mogelijk er tegen heeft gekampt. De schrijver werd er niet door overwonnen, maar hij is ook geen overwinnaar bij zijn pogen gebleven.

Het is mogelijk dat dit boek zijne bewonderaars zal vinden. Het bevat hiervoor vele elementen. Maar het verdient desondanks alle aanbeveling om deze studie met den noodigen critischen zin te lezen en te gebruiken.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

L. J. Corbeau, Cours de grammaire et d'exercices. Deuxième édition. Zutphen, Thieme. 1917.

Hoewel tegenwoordig wel eens wordt aangedrongen op vermindering van het onderricht in de Franse taal bij het Lager Onderwijs, blijkt uit het voortdurend toenemen van het aantal kandidaten voor de lagere akte van het Frans, dat het nut daarvan nog door vele onderwijzers en onderwijzeressen wordt gevoeld. Het verschijnen van Franse spraakkunsten door Hollanders geschreven, wijst in dezelfde richting.

Dat de *Cours de grammaire* van de Heer Corbeau wordt gewaardeerd, getuigt de uitgave van deze tweede druk, waarop wij gaarne de aandacht der lezers van het *Museum* vestigen. Het werk omvat de klankleer, de vormleer, de syntaxis en de woordvorming van het Frans. Vooral de syntaxis is een toetssteen bij de behandeling ener spraakkunst van de levende taal, en met genoegen konstateeren wij dat de Heer Corbeau dit deel met grote zorg heeft behandeld en daarin de rezultaten van zelfstandig zoeken heeft neergelegd. Dit blijkt onder meer uit de keuze der voorbeelden. Treffend is o.a., op p. 135, de aanhaling uit Jules Lemaître's *Touriri*, waarmede het verschil tussen de „passé défini" en de „passé indéfini" wordt duidelik gemaakt.

De studie der syntaxis verkeert tegenwoordig in een tijdperk van overgang; men zoekt naar een nieuwe indeling der stof, die meer in overeenstemming is met de tegenwoordige opvatting van taal, doch men is er nog niet in geslaagd een bruikbare spraakkunst van het Frans, op nieuwe leest geschoeid, voor het onderwijs te maken. In afwachting daarvan heeft een syntaxis als deze, die een eerste plaats verdient onder onze leerboeken, zeker recht van bestaan, te meer omdat zij, in het oude kader, de taalfeiten nauwkeurig en juist groepeert. Ik denk hierbij o. a. aan de behandeling van de „Conditionnel" (p. 111—113), die mij biezonder goed geslaagd schijnt. Misschien zou het aanbeveling hebben verdiend een afzonderlik hoofdstuk te maken voor de overgang van tijd tot wijze, waarin dan zowel het futurum als de verleden tijden hadden kunnen worden besproken, en waardoor de talrijke verwijzingen onnodig zouden zijn geworden.

Ik veroorloof mij enkele losse opmerkingen, waarin de schrijver het bewijs mijner belangstelling moge zien. P. 64 en 67. Zeer terecht wordt opmerkzaam gemaakt op het verschil, bij de vorming van het femininum en van het meervoud, tussen uitspraak en orthografie; misschien zou dit onderscheid nog duideliker op de voorgrond kunnen zijn geplaatst en strenger zijn doorgevoerd. — P. 79. Het spijt mij dat de heer Corbeau de oude splitsing van overgankelike en niet-overgankelike werkwoorden niet heeft gewijzigd. De waarheid toch is, dat de zgn. „verbes intransitifs" met prepositioneel voorwerp wel degelik overgankelik zijn. — P. 122. Niet duidelik is de definitie van zinsdelen als „J'attendrai *ce qu'il faudra*"; hierbij is toch immers geen sprake van adverbiale „zinnen", maar eenvoudig van adverbiale „bepalingen". — P. 128. Onder het zgn. „*si* concessif" worden zinnen geplaatst die voorwaardelik zijn; dit blijkt hieruit dat de, door de schrijver voorgestelde, vertaling met *al* niet past op alle voorbeelden die hij geeft. — P. 129. Waarom wordt de zin „On sait que les formes du Subjonctif (in de concessieve zin) appartiennent surtout à la langue littéraire", door het woordje *surtout* verzwakt? — *Ibidem*. Het lijkt mij beter *comme si* en *que si* niet als vergelijkende voegwoorden te beschouwen.

Zo zouden misschien nog enkele andere verschillen tussen ons beider opvatting zijn te vermelden. Geen wonder, waar het gaat om delicate kwesties als deze. Dat de schrijver zelf steeds ernaar streeft zijn werk te volmaken, blijkt uit een vergelijking van de eerste uitgave met deze tweede, waarin ik echter tot mijn spijt de dubbele behandeling („grammaties" en „logies") van het verband der adverbiale zinnen tot de hoofdzin mis. In geen geval doen de enkele bedenkingen die ik opperde afbreuk aan mijn hoge waardering voor de taalkundige studieën van de Heer Corbeau, die hij krachtig moge voortzetten.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

F. P. H. Prick van Wely en J. H. van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek. I. 8ste dr. Gouda, v. Goor Zonen. 1917. (Pr. geb. *f* 1.50).

De *achtste druk* van *Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek* blijkt, bij nadere kennismaking, inderdaad een stuk werk te zijn dat, door omvangrijken arbeid en onderzoek daaraan besteed, met eere genoemd mag worden.

Men ziet dat de bewerkers telkens weer zich de moeite hebben gegeven om een nauwkeuriger uitdrukking dan de tot nog toe gangbare te vinden, of een andere beteekenis van een woord of phrase te geven, die in andere woordenboeken nog niet naar voren was gebracht. Of wij nu echter een *goed woordenboek* voor het Engelsch hebben, zooals de bewerkers vinden, meen ik te moeten betwijfelen. Aan de eischen daarvoor gesteld, kan een werkje als dit niet voldoen.

Er wordt in de voorrede gezegd: „Wij zijn *up to date.*" Dat blijkt uit de vele woorden, maar de keus is niet altijd gelukkig. Een woord als: *Flying machine* ontbreekt, terwijl we er bijnamen voor de Duitschers als: *Poiseners* en *Huns* vinden. Ik had het eerste maar weggelaten. Dergelijke beteekenissen van één dag kan zoo'n werkje ontberen. Of anders, waarom ook *babykillers* er niet bij? Beginnen wij te kijken naar eenvoudige uitdrukkingen, dan ontbreekt er nog heel wat. Waar is b.v.b. een eenvoudige samenstelling als: *Cramfull*? Een uitdrukking als: *He is balmy*?

Waarom is er wel: diphthong, maar ontbreken er de aanverwante: *monophthong* and *thriphthong*? Is *to sip* wel te vertalen door een enkel woord: *lepperen, slurpen*? 't Klinkt mij vreemd dat het gezelschap, na het diner een fijn kop koffie *leppert*. Waarom geeft dit up-to-date werk niet behalve de uitspraak: pleiᵊ en leiᵊ ook: plêᵊ, en lêᵊ, wat de meer en meer gebruikelijke uitspraak wordt van: *player, layer*. Maar, eere wie eere toekomt! De bewerkers hebben een zeer bruikbaar woordenboek gemaakt van wat te voren eigenlijk niet als woordenboek in aanmerking kwam.

Leiden. Chr. Kok.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Dezer dagen is de vierde druk verschenen van C. G. Kaakebeen's uitgave der *Beatrijs* met één paraphrase door J.

Digitized by Google

Ligthart (n°. 2 der serie Van alle Tijden; uitg. Wolters, Groningen; pr. ƒ 0.40).

Flämisch für alle Deutschen is de titel van een klein boekje door Dr. H. Verbeek geschreven (Gladbach, 1917) „zum leichten Erlernen der flämischen Sprache". In 't „Vorwort" lezen we dat men zich „mit Recht erinnert, dass Belgien stets ein deutsches Land gewesen ist". De schr. wil nu tonen hoe gemakkelik het is het Vlaams, „eine deutsche Schwestersprache", te leren lezen en begrijpen, als men maar de klankwetten kent die de beide talen van elkander onderscheiden. Dat dit inderdaad de eenvoudigste manier is „für alle Deutschen" (dus niet voor taalkundigen of taalliefhebbers) om Vlaams te leren, is misschien even betwistbaar als de geschiedkundige herinnering uit het voorbericht. Intussen, de schrijver heeft het beproefd, gelukkig niet door veel over die klankwetten te spreken, maar door lange lijsten met voorbeelden te geven. Zuiver Vlaams is de taal die hij doceert zeker niet; een Vlaming had de vriendelikheid onze mening te bevestigen dat heel veel in 't boekje Hollands is, en dan nog Hollands zo als men het vroeger schreef. De schr. vergast ons b.v. op de volgende vormen: ik hebbe, gij hebbet, ik hadde, gij haddet, ik wierde, gij wierdet, ik hebbe gehad enz. enz. Een schoolboek van 1860 zou 't hem niet verbeteren. Het boekje besluit met 15 leesstukjes, proza en poëzie; acht daarvan zijn van Hollandse oorsprong (W. Bilderdijk, Busken Huet, Heye, van Lennep, Nieuwe Rott. Courant enz.). Alles om de Duitsers Vlaams te leren. D. C. H.

Mevrouw de Weduwe dr. J. A. Worp heeft mij inzage gegeven van aantekeningen van haar echtgenoot betreffende Franse studenten aan de Groningse Universiteit. Zij heeft deze in de „Bibliothèque Wallonne" te Leiden gedeponeerd en zal ze gaarne ter beschikking stellen van degene die dit onderwerp ter hand zou willen nemen.

J. J. Salverda de Grave.

De firma Bloud en Gay te Parijs zond aan de Redaktie de volgende brochures:

G. Blanchon, *Le général Gallieni* (levensbeschrijving van deze krijgsman en kolonisator); L. Barthou, *Toute la France pour toute la Guerre* (voordracht gehouden te Genève); P. Deschanel, *Les commandements de la Patrie* (drie toespraken, waarvan twee in de „chambre des députés" gehouden zijn en een in een vergadering van het „Institut"), *Le capitaine Cochin* (brieven van de historicus Cochin, met inleiding van P. Bourget), A. Millerand, *L'effort et le devoir français* (mededelingen omtrent de mobilisatie van de Franse industrie ten behoeve van de oorlog), C. Ginisty, *Verdun* (geschiedenis van de aanval op Verdun in 1916), R. Chambry, *Pierre Ier, Roi de Serbie* (biografie en gedrag van de Serviese koning in de oorlog), A. Mousset, *Alphonse XIII et les œuvres de guerre* (beschrijving van het door de Koning van Spanje in zijn paleis ingericht bureau ter opsporing van inlichtingen omtrent krijgsgevangenen en vermiste soldaten). Voorts ontving de Redaktie van de zelfde firma twee boekwerken, ieder van ongeveer 250 bladzijden, waarvan het eerste getiteld is *L'Espagne et la Guerre* (1917) en de gevoelens ontleedt die de verschillende politieke partijen in Spanje ten opzichte der oorlogvoerende volken koesteren; het tweede boek draagt de titel *La Guerre injuste* en is het werk van de Spaanse romanschrijver Palacio Valdès (vertaling van Glorget). Palacio Valdès heeft hier tot een bundel verenigd de brieven die hij gedurende de oorlog uit Parijs aan het te Madrid verschijnend blad *Imparcial* schreef. De heer Glorget maakt in een voorbericht de lezer bekend met de persoon en de werken van Palacio Valdès.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Mai-Juin: L. Carton, Les fouilles de Bulla Regia en 1916. — A. Moret, Un jugement de dieu au cours d'un procès sous Ramses II.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XXXIX—XL, 6: E. Maasz, Goethe u. Horaz. — G. Ellinger, J. Stigel als Lyriker. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Jaeger, Begabung u. Studium. — W. Saupe, Natur u. Geschichte.

7: E. Maasz, Goethe u. Horaz (schluss). — F. Kuntze, Die Ragnar-Lodbrok-Sage. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. E. Timerding, Der Gotische Mensch. — H. Lamer, Sprach- u. Kulturkunde im griech. Anfangsunterricht. — J. Wiegand, Die Gesten in der Deutschen erzählenden Dichtung. — Mitteil.

8-9: B. Ankermann, Die religionsgesch. Bedeutung des Totemismus. — H. Blümner, Die Schilderung des Sterbens in der griech. Dichtkunst. — R. Petsch, 'Die Troerinnen' einst u. jetzt. — A. Biese, Th. Sturm im 'Liederbuche dreier Freunde'. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Herr, Ein deutscher Briefsteller aus dem Jahre 1484. — H. Loewe, Fr. Thierschs Lebenswerk. — E. Kalinka, Anforderungen d. Gegenwart an den griech. u. lat. Unterricht.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde, XXXVI, 2: F. Kossmann, De varianten van Hoofts *Granida*. — J. A. Worp, Is de *Mariken van Nieumeghen* geschreven om vertoond te worden? — J. H. Kern, Mndl. *hachte*. — H. Kern, *Wese*, gotisch *wisi*.

3-4: J. H. C. Kern †. — H. Kern †. Over een paar Zwitersche en tevens Nederlandsche verkleiningsvormen. — M. Schönfeld, De Nederlandsche plaatsnamen op *-ik*. — W. Draaijer, Persoonsnamen voorkomende in de Cameraarsrekeningen van Deventer van 1337—1393. — G. S. Overdiep, Over het Nederlandsche Participium Praesentis, I. — J. S. Speyer †, Iets over de herkomst van het verhaal van Aristoteles rijpaard eener vrouw. — E. T. Kuiper, De oudste Geuzenliedboeken. — J. J. A. A. Frantzen, *Wese*, Gotisch *wisi*. — M. Schönfeld, *Walewijn* en *Walewein*, — G. J. Boekenoogen, *Walewijn* en *Walewein*. — J. Prinsen J.Lz., Eenige aanteekeningen bij den *Spaanschen Brabander* (ed. De Vooys). — K. Kooiman, Een oude critiek op Hoogstraten's Geslachtslijst. — A. v. Hork, *Nu noch*, vs. 155 vlgg. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XI, 6: C. G. N. de Vooys, Uit de jeugd van onze Spraakkunst, II. — H. W. J. Kroes, Zijn schaapjes op het droge hebben. — J. M. Acket, Enige fragmenten uit een nieuw schoolboek. — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdr., voornamelijk uit Goeree en Overflakkee. — Bladvulling. — Uit de tijdschriften.

Hist. Zeitschrift, CXVII, 3: Neumann, Perioden römischer. Kaisergeschichte. — Möllenberg, Eike von Repgow. — Muczali, Vitam et sanguinem! — Mayer, Politische Erfahrungen und Gedanken Theodors von Schön nach 1815. — Miszelle (Otto, Neues zur Hethiterfrage).

CXVIII, 1: Von Martin, Motive und Tendenzen in Voltaires Geschichtschreibung. — Meineke, Zur Geschichte des älteren deutschen Parteiwesens. — Herre, Rumäniens Vertragsverhältnis zum Dreibund.

Studiën, LXXXVIII, Dec.: J. Stein, De Sterrencatalogen van Ptolemaeus en den Hollander Fr. de Houtman. — L. P. P. Franke, R Hugh Benson. De moderne romans, II. — P. Albors, Dr. Persyn's Biogr. van Dr. Schaepman. — Hand. v. d. H. Stoel. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, Ovide Moralisé, I: Gött. gel. Anz. 1917, Aug (Meyer-Lübke).

Grondijs, Siecke Stadt: N. Taalg. XI, 6 (de Vooys).

Japikse, De Wit: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 45 (Blok).

Kampinga, Opvattingen vaderl Geschied.: De Amsterdammer v. 22 Dec. 1917 (Brugmans).

Opstelten, Brieven v. Staring: N. Taalg. XI, 6 (de Vooys).

Plooij en Koopmans, De dood van Peregrinus: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 28 (M.).

Simmel, Rembrandt: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 46 (Kehrer).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Verschenen is

Het boek der 1000 Wonderen

door A. FÜRST en A. MOSZKOWSKI.

Bouwkunst, Techniek, Menschen- en Dierenwereld, Mystiek, Reken-, Schei- en Natuurkunde, Taal, Schoonheid, enz. enz.

Een populair-wetenschappelijk boek dat boeit als een roman en daarbij tevens leerzaam en nuttig is.

Prijs Ingen. **f 2.95**; Gecartonneerd **f 3.25**.

Game - and Set! door CISSY VAN MARXVELDT.

Geïllustreerd door FRANS HOGERWAARD.

Een boek voor oudere meisjes, doch dat tevens door de jonge vrouw met genoegen gelezen zal worden.

Prijs Ingen. **f 2.40**; Gebonden **f 2.90**.

Catharina van Siëna door JOHANNES JÖRGENSEN.

Geautoriseerde vertaling van D. LOGEMAN—VAN DER WILLIGEN.

Een hoogst boeiend en met veel talent geschreven boek.

Prijs Ingen. **f 6.90**; Gebonden **f 7.75**.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN heeft uitgegeven:

LUTHER.

Een Gedenkboek op den **400sten** verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,

Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. Dr. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar **zeldzame houtgravures.**

Prijs in cartonnen band f 1.95.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus)

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

welke verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 0.75.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 5.** **Februari 1918.**

Bérard, Un mensonge de la science allemande (Vürtheim).
Aristophanes, De Vogels, vert. d. Deknatel (Koster).
Maurenbrecher, Parerga z. lat. Sprachgeschichte u. z. Thesaurus (F. Muller Jzn.).
Baldaeus, Afgoderye der Oost-Indische Heydenen, uitg. d. De Jong (v. Ronkel).
Valkhoff, De Franse Geest in Frankrijks Letterkunde (Serrurier).
De Pater, De Raad van State nevens Matthias (Huijbers).
Collignon, L'emplacement du Cécropion (A. W. Bijvanck).
Payne, The Child in Human Progress (Miedema).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Victor Bérard, Un mensonge de la science allemande. Les „Prolégomènes à Homère" de Frédéric-Auguste Wolf. Paris, Hachette. 1917. (Pr. 4 frcs.).

Een felle titel laat zich verklaren en het is onredelijk te vergen, dat gedurende een bellum internecivum roodgloeiende uitingen, die overal oplaaien, binnen de studeervertrekken tot koele convenance zouden worden getemperd. Een „neutrale" mag het betreuren, doch tegenover wie midden in het vuur staan mist hij het recht van verwijt. Maar de titel is onjuist en, wat hier nog erger is, onhandig. Want dat Fr. Aug. Wolf zich met de veelgeprezen (zij het ook in de laatste tientallen van jaren bitter weinig gelezen) Prolegomena glorie heeft verworven ten koste van den Franschman d'Aubignac, is het eerst door duitsche wetenschap onomwonden uitgesproken, terwijl reeds in 1856 een Franschman heel wat juister schreef: „c'est une idée française, dedaignée par la France, que l'Allemagne nous a renvoyée avec sa signature et que nous avons admirée courtoisement dès qu'elle est venue d'outre-Rhin." De „Conjectures académiques" van den Abbé d'Aubignac zijn bij haar verschijnen met geen blik verwaardigd; de „eigenlijke vader der homerische kritiek" werd door Boileau, die het boek *niet* gelezen had, voor een „fou qui ignorait le grec" uitgemaakt en verdween van het tooneel. Wie hebben zich hier iets te verwijten?

In 1722 gaf Giambista Vico gedachten over de homerische poëzie in het licht, die veel geleken op d'Aubignacs uitspraken van 1715. Bouwde hij voort op Scaliger, die reeds in de 16e eeuw aan de eenheid der Ilias twijfelde, of is reeds na zeven jaren de Abbé uitgebuit? In 1795 bracht Wolf door zijn Prolegomena de kwestie, die tot dusverre slechts kwijnend had voortbestaan, in het volle zonlicht; sinds dien was zij een onderwerp van levendige belangstelling en riep strijd wakker in het helleensche en in het germaansche kamp. Geen oogenblik zal men aarzelen Wolfs handelwijze onzedelijk te noemen, die vervoerd door ijdelheid en, zooals zulks gaat, met schijnheilige naieveteit ten koste van anderen zich liet bewierooken. Maar laat men nu toch niet voortgaan boekdeelen te wijden aan de daden van dezen kleinen mensch en ook niet voorbijzien, dat door Wolfs formuleering, door Wolfs stijl, d'Aubignacs denkbeelden over de wereld zijn gedragen, terwijl zij anders wellicht in duisternis waren verdwenen. Is het dan niet merkwaardig, hoe de waarheid zich baan breekt met behulp van de goede, maar ook van de slechte handelingen der menschen?

Men zal van unitarische zijde opmerken, dat het niet de waarheid was, die hier triomfeerde, dat de honderdjarige oorlog om de eenheid der Ilias een betreurenswaardige afdwaling der philologie is geweest. Wij meenen vooreerst, dat indien allen, die over de Prolegomena spreken, het werk zelf hadden gelezen, reeds lang de glorie van dit in bewijsvoering zóó zwakke boek ware verbleekt. Maar dan nog dient erkend te worden, zelfs door den ultra-unitariër, dat de „homerische strijd" tal van generaties heeft leeren lezen met critisch oog. Ook wie de uitkomsten van Kirchhoff niet aanvaardt, zal niet te vergeefs in de leer zijn geweest bij dezen steeds waakzamen lezer, die altijd op zijn qui vive is. „Nauwkeurig lezen; niet bewonderen zonder goed te verstaan"! hoe lang zullen deze strenge eischen van eene gezonde philologie nog stand houden, als eene opkomende „aesthetische waardeering" wil worden binnengehaald met al haar phraseologie? Wie kent niet de meerendeels duitsche aesthetische commentaren op Plato, Sophocles e. a. die heden ten dage worden aangeboden? Wie zou niet de hypercritiek van de vorige eeuw verkiezen boven dit gedoezel? Gelukkig, dat Homerus, ten minste in Holland, eene commentaar kreeg, die hoe unitarisch ook, van onverdacht critische zijde kwam: haar zal ook Bérard weten te waardeeren.

Digitized by Google

Bérard's werk over Wolf blijft eene belangrijke, goed gedocumenteerde, studie over de homerische philologie van de achttiende eeuw. Moge hij ons echter niet onthouden eene uitgave van d'Aubignacs nog in Parijs berustende Conjectures. Finsler is daartoe niet gekomen, hoewel hij na zijne geschriften van 1905—1912 er de aangewezene toe was. Doch de eereplicht rust, meer dan op iemand anders, op la Science française.

Leiden. J. Vürtheim.

Aristophanes, De Vogels. Uit het Grieksch vertaald door Dr. **C. Deknatel.** Amsterdam, Swets en Zeitlinger. (z. j.) (Pr. *f* 0.90).

Ik heb enkele gedeelten van deze vertaling vergeleken met die van Dr. H. C. Muller, welke indertijd bij Kemink & Zoon te Utrecht verscheen (het inleidend woord van Prof. Polak hierbij is gedateerd Juni 1901, maar de uitgevers hebben het — bedenkelijke gewoonte — niet de moeite waard geacht op omslag en titelblad een jaartal te doen drukken.) Muller is een man van geest, en heeft dikwijls gelukkige en aardige vondsten, maar Deknatel is ook niet mis. Laat ik beginnen met een paar passages van beiden over te schrijven. Ik kies daartoe in de eerste plaats het beroemde lied van den hop: *ἄγε σύννομέ μοι*, vs. 209 vgg.

Muller vertaalt:

Kom makker van mij, laat varen uw slaap,
Laat stroomen de wijzen van 't heilige lied, [1])
Dat gij uitweent met uwen godlijken mond,
Als gij Itus, diep door ons beiden betreurd,
Met de teedere lied'ren herdenkt en beklaagt
Van uw vochtige keel;
Door het bladerendak van den taxisboom
Stijg rein uwe stem tot de zetels van Zeus,
Waar u goudlokkige Phoebus hoort,
En antwoord geeft op uw murmelend lied,
Als hij aanvoert, spelend ivoren luit,
Den reidans der goôn;
En door de onsterflijke monden weerklinkt,
Eenstemmig van toon,
Der zaligen heerlijk gejubel.

Deknatel:

Ontwaak uit uw slaap, o gadeke mijn,
en kweel in uw zangen uw liedeke rein
dat het hart mij van innigen weemoed ontroert
om Itys, het kind door den dood ons ontvoerd.
Als het vedertje beeft om het keeltje, dat zwelt,
en die klacht u ontwelt,
dan stijgt door het loof uw schallende toon
omhoog tot Zeus' almachtigen troon
en tokkelt Apollo zijn lied van ivoor
uw lied begeleidend en voert hij het koor
van onsterflijken aan,
en welluidend weerklinkt alom in het rond
uit den heiligen mond
een jubelkreet van de goden.

Het is, afgezien van enkele verschillen, die ten deele voortkomen uit andere lezingen van het origineel, duidelijk, dat Muller zich hier meer aan den oorspronkelijken tekst kan houden, omdat hij niet rijmt. (Deknatel rijmt niet alleen in de lyrische gedeelten, maar het heele stuk door, hetgeen een kolossale tour de force is, maar waardoor de letterlijke weergeving nu en dan lijdt). Overigens bevallen mij vs. 210 en 222 veel meer bij M. dan bij D.; daarentegen is het „gadeke mijn" van D. weer beter dan M's „makker van mij." Al die „en"s van D. in het laatste gedeelte kunnen me niet zeer bekoren, zoodat ik, summa summarum, in deze passage aan M.'s vertaling de voorkeur zou willen geven. In het onmiddellijk hierop volgende, is M. strenger in de maat en in de beteekenis, maar bij D. hooren we een getrippel en gezwier, een vleugelfladdering, die wel meer interpretatie dan strenge weergave is, maar verrassend aandoet, van een lenige streeling is, en een tintelend genoegen verschaft. — Om niet àl te veel aan te halen, vermeld ik hier alleen nog maar de beide vertalingen van 't verhaal van Euelpides, die zijn mantel is kwijt geraakt (492—498). Muller:

Daarvan kan ik je vertellen.
Ik heb mijn mantel van Phrygische wol, ongelukkige,
[daardoor verloren !
In de stad geïnviteerd voor de doop van een kind,
[keek ik wat diep in het glaasje,
Deed een dutje, en vóór het souper van de rest ving
[de haan aan helder te kraaien,
Ik denk, het is morgen, en loop naar mijn dorp, maar
[nauwelijks ben ik de poort uit,
Of een straatroover komt, en hij slaat me pardoes zoo
[maar met een knots op m'n baatje,
Ik val, en ik schreeuw wat ik kan, maar de vent
[kaapt ondertusschen mijn mantel.

Deknatel:

O die haan, die leelijke schooier!
Ik heb eens door hem tot mijn gruw'lijke spijt een
[pracht van een mantel verloren:
Iemand had me gevraagd op een festiviteit, omdat hem
[een kind was geboren;
Maar ik had hem al om, eer het eten begon, en raak
[zoo een beetje in den dommel;
Op eens kraait een haan; ik denk dat de zon straks op
[zal gaan, en — te drommel —
Denk niet aan het feest, maar ga door de poort, toen
[een dief me ter aarde deed smakken
Door een stoot in mijn rug, en ik roep nog: moord!
[maar hij had al mijn mantel te pakken.

Hier ook weer kan M. zich vaak letterlijker aan den tekst houden (met dien „doop" in vs. 493 is hij wat al te modern, „naamfeest" geeft het antieke begrip beter weer), maar de vis comica van 't geval wordt door de dubbele rijmen van D. wel versterkt, al is dat „te drommel" wat heel erg *πρὸς τὸ κεχηνός*. — Enkele zeer drastische dingen laat D. weg, maar heel veel doet het tot de zaak niet af. — Dat het met den druk een beetje haastig is toegegaan, bewijzen hier en daar de drukfouten, die zijn blijven staan. Meermalen gebruikt D. het stijve „doch", dat in deze omgeving detoneert. In D.'s vertaling ligt een papiertje, waarop vermeld staat, dat het stuk in 't voorjaar van 1918 te Amsterdam zal opgevoerd worden. Om hierover meer te weten te komen,

[1]) Muller leest hier *χῦσον* (in pl. v. *λύσον*, zoo accentueert hij volgens de door hem gegeven noot) welke vorm niet *interioris notae* is. L. a. *ᾆσον*.

Digitized by Google

heb ik me tot den vertaler gewend, die me zeer welwillend het een en ander heeft verteld, en ik hoop niet onbescheiden te zijn, als ik er hier iets van oververtel.

Op het eind van den vorigen cursus verzocht de gymnasiastenvereeniging te Amsterdam Dr. Deknatel toestemming tot een opvoering van *de Vogels*. Hij vond dat een hachelijke onderneming, en zei, dat het alleen mogelijk was met bijbehoorende muziek. Dit bezwaar werd overwonnen, en Dr. Alph. Diepenbrock werd bereid gevonden er muziek bij te componeeren, en wel een uitvoerig voorspel, het lied van den hop (tenor), de meest-lyrische gedeelten, en het bruidlied met eindmarsch. En nu zal den 15den Febr. 1918 de opvoering plaats hebben in het Paleis voor Volksvlijt, met medewerking van het Concertgebouw-Orkest, een zestigtal dames voor het slotkoor, meisjes voor de dansen enz.

Op mijn vraag aan Dr. D. of hij nog meer Grieksche tooneelstukken had vertaald, antwoordde hij, dat van Aristophanes *de Kikkers*, *de Wespen*, *de Thesmophoriazusen* en fragmenten van *de Wolken* door hem waren vertaald (een groot fragment van *de Kikkers*, voorkomend als bijlage van het programma van het Amsterdamsch gymnasium, cursus 1916/'17, las ik vroeger al met zeer veel genoegen) en eveneens verschillende stukken van de tragici.

Ik eindig met den wensch dat de knappe vertaler heel veel plezier van de a.s. opvoering zal mogen beleven. Een vertooning van een blijspel van Aristophanes is een te zelden voorkomende gebeurtenis, dan dat we er niet van harte succes op zouden wenschen. *Τήνελλα καλλίνικος* !

Den Haag. Edward B. Koster.

B. Maurenbrecher, Parerga zur lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus, Leipzig, Teubner. 1916. (Pr. geb. M. 12).

Maurenbrecher schreef vroeger o. m. Forschungen zur latein. Sprache, deel I: Hiatus und Verschleifung im Alt-latein (1899), nadat hij een paar jaar vroeger de fragmenten van het Carmen Saliare had uitgegeven in Fleck-Jahrbücher, Suppl. 21. Thans verschijnt hij met een nieuw μέγα βίβλιον en deelt ons in de voorrede mede, dat dit een proeve zal zijn van statistisch-historische taalstudie. M. is namelijk medewerker aan den Thes. ling. lat. en wil thans als thesaurier het geleerde publiek rondleiden. Het is een studie geworden als de bekende Dialogusuitgave van Gudeman: hier ligt de geschiedenis der vormen, ginds de rijkdom van phraseologie en stilistische nuanceering uitgebreid. Beide wandeltochten langs de Zettelkasten van München zijn stoffig en hebben iets vermoeiends in hun bewerking van hun niet uit eigen lectuur geputte en dus niet geheel eigengemaakte kennis. Maar toch zijn wij M. dankbaar juist, wanneer wij bij de lectuur eens heel even, onmerkbaar, met de oogen knippen; want dan vooral bewonderen wij de volharding van den man, die dit, niet snel las, maar langzaam schreef. Het is dan ook begrijpelijk, dat een geestverwant van den Schrijver, J. Köhm onder de vele recensies, die uit zijn pen vloeien, ook dit boek inleidt en het reeds dadelijk met een waren jubel inluidt (Berl. phil. Woch. 1917, 621) Sommer kon de eerste twee hoofdstukken, reeds in 1913 verschenen, nog bestrijden en bespreken in de Kritische Erläuterungen van zijn Handbuch (2de uitg.), wat weer aan M. de welkome aanleiding bood om in de Nachträge van zijn boek het laatste woord te nemen en te houden. Ik bespaar den lezer gaarne de verschillende gangen van dit duel; men zij verzekerd, dat de zaak van alle kanten is bekeken.

Het bovenstaande deelde ik slechts daarom mede, omdat in deze veelzijdige omwenteling van een vraagstuk een richtingsverschil zich uit en zoo het best naar voren treedt, wat de sterke en de zwakke zijde van dit boek is.

Sommer, een linguist uit de school van Brugmann, heeft na zijn Leipziger periode een ook philologisch professoraat in Basel aanvaard en heeft zich daar met de vlugge en scherpe oriënteeringsgave, die hem eigen is, nog eens ter dege in philologicis moeten wapenen, wat aan de tweede druk van zijn handboek zeer bijzonder ten goede is gekomen. Daar hij verder de gelukkige gave bezit te gevoelen, waar hij de grens van het belangrijke verlatend zou komen in de grenzeloosheid van wat niet belangrijk genoeg, dus onbelangrijk moet heeten, is hij in den besten zin humaan voor zijn lezerpatient, dien hij meer nog dan door een kleine dosis lachgas baat door een snelle behandeling. Anders Maurenbrecher: ik bespeur bij hem den philoloog in Wölfflius labyrinth geinterneerd en zich daar allengs installeerend met grooter volledigheid in taalgegevens dan juist gevoel voor het *levende* ook in een „doode" taal. Eigenlijk breedsprakig is hij niet, helder evenmin, diep ophalend eigenlijk ook niet, wel breed gefundeerd. Men hoore den inhoud.

I. Die Dativbildung der Pronomina *is* und *idem* p. 1—53. II. Der Dativ und der Genetiv von *res*, *spes*, und *fides* p. 54—90. III. Der Dativ von *hic* und von *quis*, *qui* p. 91—219, waarop dan 2 Exkurse volgen. Honderd en dertig bladzijden over den vorm van één naamval van twee pronomina!

Wat op de eerste 52 bladzijden werd overgewonnen, vat de Schrijver op p. 47 aldus, door mij ietwat verkort, samen: het Latijn erfde voor zijn Dativus 2 vormen: *ei͡* en **eiai*; de laatste komt in onze taalmonumenten 3-ledig voor: *(a) *ei-ī*, (b) *ĕ-(j)ī* en (c) *ei-jī*, in éérste phase, die wij reconstrueeren; in historische vormen (a) *iei* 49 in de Lex Rubria (=*ī*), (b) *ĕī*, (c) *ēī*. Ik vrees, dat de lezer, plotseling door deze geraffineerde resultaten verbijsterd, op slag wil gelooven, dat de synopsis der resultaten van kap. III op p. 217 niet eenvoudiger is.

Anders dan bij Sommer ook daarom het betoog van Maurenbrecher, omdat hij mij een voorbeeld schijnt van die ontwikkeling, die zich tot een *vanzelf* groeiend historisch perspectief in philologische zaken bepalend niet in ruimere studie van andere *talen* zijn ontvankelijkheid vermeerdert, maar zich beperkt tot een verwijzing naar Brugmanns Grundriss, Sievers' Phonetik of wellicht Pauls Principien. Zoo is het verklaarbaar, dat hij dadelijk bezwijkt voor Brugmanns *e/o* pronomen, blijkbaar zich niet bewust, dat dit fossiel met buitengewone omzichtigheid behandeld dient te worden, en dat er vaak een zoo groote eeredienst van het letter-*teeken* wordt aangetroffen in deze eerlijke pogingen om in een inderdaad ingewikkelde en niet geheel onbelangrijke kwestie een oplossing te brengen. Wanneer ik dan in het thans volgende uit het eerste hoofdstuk

Digitized by Google

enkele staaltjes van dit alles breng, is het slechts om den schrijver ook mijn overtuiging uit te spreken, dat het kostbare materiaal van het Theaurusarchief en van de verschenen Thesaurusdeelen met wellicht minder moeite dankbaarder en noodiger resultaten zal afwerpen, wanneer het in dienst wordt gesteld van *syntactische* en *stilistische* studies. Hieraan immers hebben wij veel meer behoefte, de lectuur van de schrijvers zal er den gezonden invloed bovendien zeer zeker van ondervinden en . . het gebruik van den Thesaurus zal er wellicht bij winnen. Wie uit eigen ervaring weet, hoe lang het duurt voor men werkelijk op vruchtbare wijze met deze geweldige deelen kan omgaan, zal een dergelijke poging met groote sympathie begroeten. Tusschen de pijnlijke akribie en op de leest gezette belangstelling van een man als Th. Stangl en de vlugge strooptochten op dit gebied door jonge Leipziger linguisten als Kieckers en Havers ligt de media via, langs welken èn philologie èn taalstudie elkaar de hand reiken over de Thesaurus-banden heen.

P. 8 geeft reeds dadelijk een sterk staaltje : *die quinte* schrijft Pomponius, Cato *die quinti* (bij Gell. 10, 24, 5—7). M. houdt ē voor den Locativus op *-ei*, tot ē vereenvoudigd ; *quinti* is dan de Locativus op *-oi* of „wir haben es wahrscheinlicher mit *dem echten* Genetiv zu tun," voorbeelden zijn dan *domi*, *belli*, *Corinthi* ! En dit ondanks δόμοι enz., (z. *G. Meyer* gr. Gramm[3] 452) ? En dan *Corinthi* weer een *echte* Genitivus, zooals de descriptieve grammatica wilde ? Zoo is nu eenmaal 's werelds kringloop ! — Het is verkeerd (p. 14 en elders) van „end*betont*" te spreken, waar men den ictus bedoelt. — Met de Iambenkürzung goochelt M. nog verblindender dan zijn voorgangers : ĕ̄ī of ĕ̄ī' wordt ĕĭ, maar 'ēī wordt ĕī, want men moet weten dat Plautus over niet minder dan 3 vormen beschikte voor den Dativus van *is* : eī͡, ĕī en ēī, waarbij nu, als nieuwe aanwinst, ĕĭ komt ! Een nieuw bewijs van den „rijkdom" van Plautus' taal (p. 14 en 15). — Daarna worden alle gevallen van *ei* bij Plautus en Terentius gerubriceerd en geteld en vergeleken om dan op p. 22 het volgende gewichtige resultaat te ontvouwen : „Diese Zahlenbetrachtung ist aber nicht überflüssig, ist keine Spielerei — misschien was hier, hopen wij, *eigen* twijfel te bevechten — ; denn es folgt aus ihr mit grosser Wahrscheinlichkeit, wenn nicht mit Sicherkeit, dasz sich zwischen der Abfassung der Drama des Plautus (vor 204—184 v. Chr.) und denen des Terenz (166—160 v. Chr.) bei *ei* nichts wesentlich geändert hat," Pl. en Ter. „gebruiken nl. beide de 3 vormen : ēī, ĕī, eī͡" ! — Op p. 26 grijpen wij dan een symptomatische bekentenis. ĕī kan *niet* uit ēī volgens de wet „vocalis ante vocalem corripitur" ontstaan zijn, eī͡ weer uit ĕī gecontraheerd, omdat „in ältester Zeit *gleichzeitig* drei Formen des Dativs auftreten." Wat voor een opvatting van taal draagt een zoo geleerd man toch in zich ? De eenvoudige kringen van Plautus zouden wel 3 afzonderlijke vormen van *ei*, die *niet in elkaar overvloeiden*, in hun taalbewustzijn dragen en dulden, ja handhaven, zeker omdat het voor het vers zoo mooi uitkwam ? maar deze vormen kunnen niet samen drie aspecten van één geheel vormen, omdat... ze gelijktijdig, d. w. z.... in het levenswerk van één mensch voorkomen ! Ik kom daar nog op terug. — In dienzelfden trant gaat het p. 29 verder. eī͡ is heel iets anders dan de Dativus ĕī : „sie ist der Lokativ *ei* (aus Wurzel *e* und der Lokativendung *i*)" ! Zoo maar ineens : elders krijgt men nog een stam als men de uitgang uit de vergroeiing loswikkelt, maar hier bij Plautus niets meer of minder dan een „wortel", op sterk water. Trouwens, de vorm waaruit ĕī ontstond, moet volgens M. **ei-ai* geweest zijn, d. i. onze trouwe Lokatief + de Datiefuitgang *-ai*. Men zegge nu niet, dat een dergelijke vermenging van naamvallen voor een taal „sterk in de leer" der naamvallen, onmogelijk is; de Locativus was immers op sterven na dood en onherkenbaar ! Goed, maar hoe bleef hij dan in eī͡ zoo miraculeus en practisch-bruikbaar als een spook slaapwandelen ? — Maar nu komt met een beroep op Sievers een nieuwe verrijking (p. 30) : men ga uit van *ei-ai*, d. i. voor den tijd vóór Plautus : *eįī* ! (Sievers intusschen sprak van *aįa*; voor *eįī* gaat dat natuurlijk niet zonder meer op). En zoo krijgen wij nu 3 uitgangspunten : **eį-ī* (het - geeft de grens der lettergrepen aan), **ĕ-įī* en **ĕį-įī*. Het eerste monstrum bestaat natuurlijk niet, in geen *gesproken* taal : de Romeinen hikten toch niet ? M. weet dan ook slechts één geval hiervoor aan te halen, in 49 v. C., in de heele literatuur. Het tweede is natuurlijk en komt neer op de later gewone vorm ĕī. Het derde is allang gevonden als uitgangspunt voor de enkele gevallen van Plautus (7 ēī : 106 ĕī) tot Lucretius voor ēī. Oorzaak is hier dan een zekere woekering, zou ik het willen noemen, van de intervokale *į*, > *įį* (z. ben.) —. Op papier staat het dan zoo keurig, dat *eįī* slechts tot *eī* kon worden „nach lautgesetzlichem Schwund des intervokalischen *į*" (p. 31), maar welke klankrealiteit dekt zich nu met deze wetsbepalingen ? Spraken de Romeinen dan weer met een Luftpause er tusschen in, treurig gedenkend de intervokale *į*, die hun op die plek ontvallen was, een „ledige plaats" ? — Een paar maal maken de Romeinsche grammatici melding van een zeer sterk gesloten *e* in *meus*, zij s c h r e v e n *mius* (vgl. bijv. ital. *mio*). Ook hier hebben — ja, wie ? een bepaalde provincie ? de soldaten ? zeggen wij : sommigen — volgens M. weer in oude tijden **meios* als **mei-os* gesproken, dit gaf (*ei* > ī in geaccentueerde lettergrepen in de IIIe eeuw v. Chr.) **mī-os* en voor de *o* vokaal werd toen de ī verkort. Men kan zich voorstellen, hoe die bepaalde Romeinen, nu zij zich eenmaal na veel oefening de uitspraak **mei-os* hadden eigen gemaakt, aan hun kindskinderen een heilig bevel nalieten, dit effect en wat er verder van komen mocht (*mĭus*) niet te verkoopen en te ruilen tegen het ordinaire *meus*. — Wat is p. 38 : „vokalischem *und* silbischem *i*" ? — Op p. 42 krijgen wij een merkwaardige proeve van phonetiek. M. gaat uit van het *feit*, dat in *coicit* de eerste lettergreep, hoe dan ook precies uit te spreken, blijkbaar lang, zeggen wij liever, niet kort, niet licht was. Deze serie moet dat duidelijk maken : „*cŏjjicit* aus *cōjicit* und dies aus noch älterem „*cŏnjicit*, nach Ausfall des Nasals vor *j* mit Ersatzdehnung". Ik laat nu daar, dat in des schrijvers kraam, waar ĕius uit *eįįus*, ēī uit **eįįī* verklaard wordt, uitsluitend de tegenovergestelde gang van zaken zou passen. Maar dan : niet *conj-* > *cōjj-*(ō= genasaleerde *o*), vooral niet, maar *conj- cōj-* ! ! Dit is een bekoorlijke zucht naar het avontuurlijke. — Op dezelfde pagina dit. M. vindt en terecht van *Pompêius* in I

Digitized by Google

n. Chr. een uitspraak -*eįįus* en moet uitgaan van een vorm -*eįo*-. Men zegge niet haastig: naast het onbeklemde -*eus* in *aureus* had het woordaccent een verzwaring van de lettergreep -*eios* tengevolge, waardoor de *i* graphisch *bleef* en in de uitspraak aan volumen won, neen, men zoeke deze *eenvoudige* oplossing: I *eįo* > II *ei-įo* (komt eig. reeds neer op wat ik boven zeide) > III *ei-įo* > IV*ē-įo* > V*ĕįio*. Men moet het geheugen van Jerome's tante uit,, Three men" bezitten om in dit doolhof bij V te durven roepen: „ik weet zeker, dat ik hier al eens eerder geweest ben."

Het is ook alles zoo dogmatisch, bijv. op p. 47. Gegeven, wat juist is, dat naast *ĕīdem* *eīdem* voorkomt. De schrijver kent geen diphtlong *eī* in het Latijn, ik ook niet. Ergo? Iedereen moet toch *hooren*, dat *ĕ* + *í* onder één „accent" gebracht vanzelf in *eĭ* overgaan, dat de *ī* dus niet lang *kan* blijven zoodra hij met *e* in één lettergreep wordt samengesproken. Niet aldus: *eerst* wordt *ī* verkort, waarom of waardoor vertelt M. niet. „Diese Kürzung des zweiten Bestandteils *ī* zu *ĭ*, die dies *i* dann *diphthongfähig* machte usw." Het was blijkbaar niet salonfähig van een diphthong zoo'n lange staart te dragen met zijn *i* longa, want dezelfde overtuiging breekt zich op p. 51 weer baan. En zoo kan men daargaan: als Sommer met juist voor een linguist eerbiedwaardige skepsis pogingen doet den Vokatief op *ī* van woorden op *ios* uit *iĕ* te verklaren, roept Maurenbrecher p. 43, 4 triomfant uit: „die Vokativendung ist hierbij natürlich (sic) als die Tiefstufe *ī* des Formans *io* anzusehen usw." „Formans" riekt naar den Grundriss en deze lange vocal als Tiefstufe in een „kurze Reihe" zou Hirt een oogenblik doen wankelen. — Dat Grieksche woorden op -αια in het Latijn met *aea* en *āia* voorkomen, is niet zoo diepzinnig als Maurenbrecher p. 40 meent. Het Latijn had immers geen klank: *ai* meer; nu stonden slechts twee wegen open: -αια door -*aea* (*ae* was diphthong!) weer te geven, wat men eerst deed, of anders de later inter-vokale *i̯* behoorlijk te souligneeren, wat als overgangstoestand weer: *aįia*. *āia* deed ontstaan. —

In het algemeen komt het uit, dat Maurenbrecher zich van het karakter van een diphthong een onjuiste voorstelling maakt; hij noteert *eįī* of *eiĵī* maar schijnt niet te beseffen dat *i* als tweede bestanddeel van een tweeklank ook met *j* genoteerd moet worden, zoodra men voor de semivokaal *i̯* dit teeken accepteert (dus *eįį* niet *eiįi*). Hierbij blijkt weer, hoe juist gezien het is van Meillet en zijn school overal uit te gaan van de „sonantes" *y*, *w* en terecht merkt deze op (Introduction[2] p. 83): „pour être conséquent il faudrait écrire: *ey*, *ew*, *er*, *el*.. ou *ei*, *eu*, *er̥* *el̥*." Het eenige onderscheid tusschen bijv. *awa* en *awda* ligt niet in de aard van *w*(=*u̯*) maar in de verschillende ligging van de syllabengrens. Door dit niet te doorzien doet M-r ook zijn opvatting van *āio*, *ăis* (p. 43) mislukken. Ik voor mij hecht hier groote waarde aan lat. *aēnus*: *ahēnus* uit **ai̯es-no*-, vgl. oud-ind. *áyas* ntr. "brons, ijzer." De „Gleitlaut" tusschen *a* en *e* was, nadat inderdaad zoogenaamd de intervokale *i̯* was „uitgevallen", minder *i̯* dan *e̯*, wat zich bij het exspiratorische karakter van het Latijn als een zachte *h* verglijding liet hooren, ongeveer met de semitische ajin ' te vergelijken (zoo ook Meillet Bull. Soc. Ling. 1914, 39). *ahen*- is de oudste der beide vormen, z. Thes. ling. lat. I 1444. Ook het Umbrisch heeft *ahesnes* „ahenis" met *h*-teeken.

Twee hoofdbezwaren wil ik dan slechts kort uit het bovenstaande samenlezen. Ten eerste, Maurenbrecher heeft er zich niet voldoende rekenschap van gegeven, dat iedere gesloten lange *e̥* een uitklinken in gesloten *i̯* heeft. Hij heeft dan verder door slecht te luisteren het kostbare gegeven van Sievers onjuist geinterpreteerd en bovendien niet begrepen dat het van toepassing was *op Plautus' eigen tijd* Ten tweede: hoe dicht *ĕ̥* + *ī̥* en *ē* + *ĭ* naast elkaar staan, heeft hij niet in zijn taalbeleven bespeurd. Had hij het, zou dan niet uit het volgende gegeven, dat ik hier niet uitwerk, de oplossing voor heel dit zware hoofdstuk van 52 pagina's te vinden zijn geweest?

sōl|am	*e|am*, = *eⁱam*:	dit kan niet anders.
sōl|ius	*e|ĭus* > *ēius*: *eįįus*.	
sōl|ī	*e|ī*,	daarnaast *eįī* (= *ei*), soms door ictus *ēī*

(z. ook Gen.).

Wassenaar. F. Muller Jzn.

Afgoderye der Oost-Indische Heydenen door **Philippus Baldaeus**, opnieuw uitgegeven, en van inleiding en aanteekeningen voorzien door **A. J. de Jong**. 's Gravenhage, Nijhoff. 1917. (Utrechtsche diss.).

De titel van het in 1672 verschenen, door Dr. A. J. de Jong heruitgegeven, werk zegt ons alles over het karakter van het boek en den tijd van de bewerking. Immers niet alleen eene „ontdekking" van de „afgoderije" der Oost-Indische Heydenen wordt in dien titel beloofd, maar ook eene „grondighe wederlegginge" dier dwaalleer; niet de beschrijving slechts was het doel, ook en vooral bestrijding, naar het degelijk 17e eeuwsch standpunt, dat ook in de benaming Heydenen zich handhaaft. Teekenend is de titel voorts in zijne volheid van namen, en gebrekkigheid — naar onze moderne gegevens wel te verstaan — der termen: de 17e eeuw, vol van lust tot werken en weten, maar nog dervend de noodige kennis en de onbevangen waarneming, die eerst de laatste helft der 19e eeuw zoude brengen! Die „Heydenen" toch heeten: Malabaren, Benjanen, Gentiven en Bramines, onderscheidenlijk de aanduidingen van: de Tamoelen, de door geheel Indië verspreide Dravidische kooplieden (*benjan* is de Tamil-vorm van een Sanskrtwoord voor koopman), de Teloegoe's of Talinga's (*gentiven* is het Portugeesche *gentios*, heidenen, een der namen voor het uitgebreide Teloegoe-volk en hunne taal), en de wet- en schriftgeleerden, de brâhmana's der Hindoe's, die ons hier met ver-portugeesten titel verschijnen. Een zonderling amalgama, die „Oost-Indianen", met hunne „wetboeken ofte Devagal", vooral als men bedenkt dat *devagal* (eig. *devargal*) het meervoud is van het getamoeliseerde Skrt-woord *deva*, de mindere goden! De betiteling is dus alles behalve toepasselijk, tenzij men moet gelooven aan eene fout voor *vedāgal*, = de veda's.

Evenwel, van de hoogte der 20e eeuwsche kennis mag men de geschriften der oudere Compagnie's-dienaren niet beoordeelen. Er is vroeger onbeschaamd plagiaat gepleegd, misbruik gemaakt van nagelaten en onbeheerde papieren, maar er is ook veel, oorspronkelijk werk geleverd, veel gedaan aan inlandsche talen, veel gearbeid met inlanders op het gebied van inlandsch weten, dikwijls met de allerslechtste hulpmiddelen en in de ongunstigste omstandigheden.

Digitized by Google

Een der weinigen die in de 17e eeuw Tamil (Malabaarsch) kenden was de Ceilonsche predikant Baldaeus. Evenals in den Indischen Archipel waren 't ook in Hindoestan enkel en alleen de predikanten en priesters, die als de eenige vertegenwoordigers van den geleerden stand, aan taal- en volkenkunde deden, en studiën publiceerden. Wat wist Baldaeus van taal en zeden, hoe uitte hij zijne kennis, wat leert ons de vergelijking zijner geschriften met de contemporaine Portugeesche geschriften én met de Sanskrt-litteratuur, zie daar vragen die hare beantwoording vinden in het apparaat waarmede Dr. De Jong de heruitgave der „Afgoderye" heeft voorzien: eene inhoudrijke, doorwerkte Inleiding, enkele toelichtende Bijlagen, talrijke noten en een uitvoerig register. Al blijkt uit de vergelijking der geschriften dat Rogerius, de auteur der „open-deure van het verborgen heydendom" meer van het Hindoeisme heeft gezien dan Baldaeus, al wordt duidelijk dat deze predikant van het Tamil, dat hij taalkundig beschreef, nauwelijks begrip had, zijn verdienste is en blijft, dat hij de door de Jezuïeten vergaarde en angstvallig bewaarde kennis van het Hindoeisme, benevens den inhoud der Indische verhalen zooals hij die begreep en waardeerde, aan het lezerspubliek heeft medegedeeld.

De Inleiding nu is verdeeld in: I. De oudste betrekkingen van het Westen met Indië; II. De Portugeezen en hun missiewerk; III. Europeesche concurrenten der Portugeezen in Indië; IV. Philippus Baldaeus; V. Geschriften van Baldaeus; sommige van deze hoofdstukken zijn onderverdeeld. Een overzicht dier verdeeling zoude aan het slot niet misplaatst geweest zijn.

In I wordt de betrekking tusschen Europa en Indië van de oudste berichten af behandeld. Allerlei détails komen hier ter sprake, waarbij citeering uit de tweede hand en onbewust overnemen van fouten niet te vermijden was. Zoo leze men op bl. 1 in pl. v. Hebr. kophin: kophim, van Hebr. thekuim: tukiim; ook na de l.c. genoemde jaren (1857 en 1880) is de afleiding dezer Indisch-Hebreeuwsche namen wel eens ter sprake gekomen.

In II wordt er aan herinnerd dat de ontdekkingstochten naar Indië werden dienstbaar gemaakt aan de uitbreiding des geloofs, en de bestrijding der inlandsche godsdiensten, voornamelijk van den Islam. Voorts wordt betoogd, ook aan de hand van Spaansche en Portugeesche bronnen, dat noch handelaar noch priester werkelijk begrip kreeg van den geest der vreemde volken, totdat de werkzaamheid der groote organisatie, de Sociëtas Jesu, in Indië aanvangt. De paters-Jesuïeten trachtten tot het volk te komen door zijn taal te leeren; zij waren 't die reeds in de helft der 16e eeuw de moeilijke Tamiltaal kenden en beschreven, die niet terugdeinsden voor disputen met de Brahmanen, nadat zij hunne wetenschap, zij 't met eigenaardige middelen, hadden bemachtigd.

Bij zijn onderzoek geeft de auteur blijk van veel lectuur, en ook van wijze beperking in zijn mededeelingen. Bijzondere melding wordt gemaakt van Roberto de' Nobili, die tot zekere hoogte de eerste Europeesche sanscritus kan genoemd worden In zijn critisch verslag der gebeurtenissen maakt schr. duidelijk hoe de Jesuieten erin slaagden het volk te begrijpen, hun kennis in geschriften vast te leggen, en die wetenschap aan jongeren mede te deelen. Van die geschriften — dit doet het betoog ons duidelijk inzien — geraakten enkele in vreemde handen.

In III wordt gewag gemaakt van de concurrenten: de Engelschen en Nederlanders, die verre bij de Portugeesche paters achterbleven in belangstelling en weetlust, hoewel ook onder hen ijverige lieden voorkwamen, van den Engelschman Fitch af tot den Hollandschen predikant Baldaeus toe. Vóór hem arbeidde als de eerste Hollander in Indië: Gaspar Belga, ook genoemd Gaspar Zelandus, die zich verbruikte in den dienst des christendoms, gelijk uit verschillende Latijnsche brieven en verslagen blijkt.

Wie Baldaeus was wordt in IV uit allerlei bronnen verhaald, met weerlegging van onbruikbare gegevens als in S. Kalff's opstel in den Ind. Gids, en met aanvullingen op een degelijk werk over den man als van P. J. Veth. Hoewel op Formosa gerekend hebbende, werd hij als predikant te Malaka, later te Jaïnapatnam geplaatst, waar hij onvermoeid werkzaam was in de verbreiding der christelijke leer, en zich het „Malabaarsch", d. i. Tamil op zijne manier eigen maakte. Hij schreef over die taal eene spraakkunst, in welker Inleydingh hij erkent slechts de beginselen der taal te hebben leeren kennen. In het vaderland teruggekeerd, leefde hij als werkzaam predikant te Geervliet, waar hij — zooals den schrijver na tijdroovend archief-onderzoek bleek — in Aug. of Sept. 1671 overleed, vóór het verschijnen van zijn werk over de religie en de zeden der Malabaren. Over zijn werk nu handelt V, voor ons het bij uitstek belangwekkende, critische, gedeelte van de Inleiding. Vooreerst licht V ons in over het ontstaan der verschillende deelen van het groote werk Nauwkeurige Beschrijvinge enz., waarvan het overzicht der Hindoe-mythologie voor ons het voornaamste is. Uit het geschrift zelf en uit de weinige vóór Baldaeus bekende vaklitteratuur — voorzoover de luttele verhandelingen en de missie-brieven aldus mogen genoemd worden — wijst de auteur aan, welke de bronnen van het werk waren, en waaruit B. heeft ontleend bij zijne beschrijving van door hem niet bezochte streken. Het blijkt dat Baldaeus, behalve uit *gedrukte* werken, ook uit door Jezuïeten *geschreven*, door Hollanders buitgemaakte verhandelingen, moet geput hebben. Ten nadeele van zijn werk was dit zeker niet; het is trouwens, met al de ontleeningen, een belangrijk boek, vooral over de geschiedenis van K r ṣ ṇ a. Met name een Spaansch geschiedwerk heeft veel gemeen met Baldaeus' tekst, en het merkwaardige is dat B. niet het gedrukte werk kan gekend hebben, dus het Hs. daarvan moet hebben benut, welk Hs. terugging op oudere stukken van de Propaganda, zoodat ten slotte meer dan één schrijver uit eenzelfde oer-bron heeft geput.

Wat kan echter B. van de „Bramines" zelven vernomen hebben? De vermelding op de titelbladzijde van de door B. gelezen inlandsche schrifturen is niets anders dan uitgeversreclame geweest. Sanskrit heeft hij niet gekend, Tamil ternauwernood, en dan: verscheidene Malabaren spraken Portugeesch, — de verlusitaanste vormen van eigennamen wijzen er op —, zoodat mondelinge informatie door den trechter der lingua franca uit die dagen moet zijn geschied. Ontleende B. aan anderen, aan hem ontleende O. Dapper in zijn Asia, hoewel niet aan zijn gedrukt boek; de uitwerking van deze

Digitized by Google

moeilijkheid gaf den schrijver menig vraagstuk van kleine maar scherpzinnige critiek ter oplossing. (bl. LXXVII en volg.). Ook de illustraties, én bij B. én bij O Dapper, bieden meer dan één raadsel, Indisch als ze zijn van conceptie, en Europeesch van uitwerking.

Aan de heruitgave gaat als slot der Inleiding eene localiseering van Baldaeus' mythologische mededeelingen vooraf; hij schrijft over het Zuiden en weidt uit over Visņu die intusschen juist in het Noorden meer werd geëerd! Deze uitgave nu is geen bloote herdruk; immers op overeenstemming met Purāņa's, de twee groote epen en de Jezuïetische en andere gelijktijdige lectuur wordt telkens gewezen.

Het Register met al zijne namen en emendaties is een onmisbaar gedeelte, tevens een bekwaam afgewerkt stuk. Natuurlijk waren feilen in vreemde talen niet te vermijden, zooals s. v. *achaar*, Mal. *adjar*, lees: *atjar*; s. v. *alsoor*, Arab. *aççura*, lees *'āsjûrâ*; s. v. *carraas* kan bijgevoegd worden dat in Fransch-Indië *cariah* een gewone term is; s. v. *pee* kan bevestigd worden dat Tamil *pēy*, mv. *pēygal*, een gewoon woord voor daemon is, en s. v. *Rammana kojel*, dat Tamil *kowil*, = tempel, eig. beduidt: godshuis. (niet *koil*!).

Niet alle problemen zijn opgelost, er zijn er trouwens die nooit verklaard kunnen worden, maar het doel der heruitgave is volkomen bereikt, namelijk de bekendmaking en annotatie van een merkwaardig geschrift, dat in veel zijn tijd vooruit was, hoewel het als echt product van zijn tijd de gebreken daarvan vertoont, en dat, ten aanzien van onze kennis van het Hindoeisme van blijvende waarde, buitendien van historisch belang is als getuigenis van den arbeid en durf onzer 17e eeuwsche vaderen in het voor Nederland verloren gegane Ceilon.

Leiden. Ph. S. v. Ronkel.

P. Valkhoff, De Franse Geest in Frankrijks Letterkunde. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers Maatschappij. (Pr. *f* 1.50).

Met bovengenoemd werkje opent eene serie geschriften over Fransche kunst, onder redactie van den heer P. Valkhoff, aan wien een groot aantal letterkundigen hunne medewerking hebben toegezegd. Indien de volgende deelen van hetzelfde gehalte zijn als de eersteling, belooft deze collectie een belangrijke aanwinst te worden voor degelijke kennis der Fransche cultuurgeschiedenis. „Als gunstige eigenschappen van de Franse geest", aldus lezen wij in het voorbericht „hoort men bijna niet dan de helderheid, de geestigheid en de sierlijkheid noemen, en als niet-gunstige, daarmee in verband staande, oppervlakkigheid en vluchtigheid. Ik meen te weten dat de Franse geest nog wel iets meer bevat, en de behoefte die wetenschap uit te spreken deed dit boekje ontstaan." In een reeks onderhoudende opstellen, bespreekt de schrijver de wordingsgeschiedenis der Fransche natie en hare geestelijke eenheid, de ziel van het volk in het algemeen en zooals zij zich meer bijzonder in de letterkunde der verschillende provincies openbaart, hare drie meest kenmerkende eigenschappen: maatschappelijkheid, menschelijkheid, idealisme, den Franschen lach, de vreemde invloeden (zooals de klassieke oudheid, de Spaansche, Italiaansche, Engelsche en Duitsche letterkunde) die de literatuur ondergaan heeft zonder er echter aan oorspronkelijkheid bij in te boeten. Met nadruk wijst de heer V. er op (p. 27), dat de werken waarin „l'esprit gaulois" triumfeert, niet de voornaamste zijn en de meesterwerken (de epische poëzie der Middeleeuwen, de poëzie van de Renaissance, de treurspelen van Corneille en Racine, de Pensées van Pascal, de preeken van Bossuet, het geheele werk van J. J. Rousseau, dat van de groote romantische dichters en van realisten als Balzac, Flaubert en Zola) van ernstigen, dikwijls somberen aard zijn. Moge dit, met vele voorbeelden gestaafde betoog, van een der beste beoefenaars der Fransche literatuur ten onzent, er toe bijdragen om eindelijk de weerzinwekkende gemeenplaats te doen vervallen, die nog steeds den „typischen" Franschman frivool, vernuftig maar zonder diepte en prat op scabreuse aardigheden voorstelt. Het beknopte en duidelijk gestelde overzicht van de geschiedenis der Fransche letterkunde, dat dit uitmuntende boekje inhoudt, maakt het voor den leek bijzonder belangrijk en de vele, met smaak gekozen fragmenten uit prozastukken en gedichten, waarmee de schrijver zijne uiteenzettingen toelicht, geven er groote bekoring aan. Het ziet er, wat papier, druk en formaat betreft, aantrekkelijk uit; de omslag vertoont de bibberlijnen en kriewelfiguurtjes die men, wil men met zijn tijd meegaan, stijlvol moet vinden. Eenigszins zonderling doet het aan als hoofdtitel te lezen: Fran*sche* kunst en als ondertitel: De Fran*se* Geest enz. Is dit wellicht bedoeld als een blijvend aandenken aan de dramatische oogenblikken die de spellingquaestie in deze dagen beleeft?

Leiden. C. Serrurier.

J. C. H. de Pater, De Raad van State nevens Matthias, 1578—1581. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Leidsche diss.).

Fruin heeft eens het voorterrein van de vaderlandsche geschiedenis verkend door de formuleering van het korte, maar veelomvattende programma, dat onze historische wetenschap op haar tegenwoordige hoogte het best gediend wordt door goede monographieën, een programma, dat zonder bezwaar na zooveel jaren nog in den tegenwoordigen tijd kan worden geschreven. Japikse heeft later een handwijzer voor den belangstellenden historicus geplant door hem de richting aan te geven naar de Resolutieboeken der regeeringscolleges, die een rijk materiaal van allerlei gegevens bevatten, maar nog te weinig gebruikt werden.

Beide aanwijzingen heeft Dr. de Pater in zijn proefschrift op veelszins gelukkige wijze weten in praktijk te brengen. Zijn boek verduidelijkt veel, wat tot heden meer of min in de schaduw bleef. Zonder dat de schrijver een stijl of methode gebruikt, die de kenmerken vertoonen van bijzondere eigenschappen, geeft hij duidelijk en overzichtelijk de resultaten en conclusies van zijn onderzoek weer. Er zit houvast in het boek en dat is bij een lastig onderwerp als dit van zeer te waardeeren beteekenis.

De titel geeft minder, dan de hoofdstukken zelf. Als de schrijver in zijn inleiding meedeelt: „Het doel dezer studie is een uiteenzetting te geven van het tot stand komen dezer Centrale regeering *in* 1577 en haar werkzaamheid naast de Staten-Generaal in de periode 1578—1581", waarom spreekt de naam van het boek dan maar alleen over Matthias en den Raad van State en wordt het jaar 1577 daarin overgeslagen?

Digitized by Google

Zeer terecht gaat een samenvattend overzicht van de voorgeschiedenis van den Raad van State vóór 1577 aan de beschrijving van het eigenlijke onderwerp vooraf. De beteekenis van het College wordt daarin goed geschetst. Enkele bijzondere punten geven aanleiding tot gedachtenwisseling. Op blz. 12 kenmerkt Dr. de Pater de taktiek van den hoogen adel tegen het landsheerlijk bewind na het vertrek van Granvelle in dezen zin: „Nu Granvelle weg was, trachtten zij waarborgen te verkrijgen, dat de „Raad van State niet langer een schitterend ornament zou blijven, maar voortaan *de hem toekomende plaats in de regeering* niet alleen in schijn, maar ook in werkelijkheid zou innemen." Ja, maar wat kwam den Raad van State van oudsher eigenlijk toe? Op blz. 9 zegt Dr. de Pater zelf, dat tijdens de regeering van Karel V de macht van den Raad van State al niet heel groot was, dat het geheel afhing van de landvoogdes, of zij den adel eenig aandeel aan de regeeringszaken wilde geven, dat het lidmaatschap niet veel meer was dan een sinecure. Als dit alles wettelijk regelmatig geweest is, dan verlangde de hooge adel van Filips II heel wat meer, dan het hem toekomende, immers dit werd hem als van ouds geschonken. De schrijver zelf is het daarmee eens, blijkens zijn karakteristiek van het plan van bestuurshervorming door den adel, onder leiding van Oranje, ontworpen, dat met name beoogde de ambtenarenregeering en de macht van den landsheer achteruit te dringen, maar zou het bestuur, na zulk een omwenteling, er beter op geworden zijn?

Zegde de schrijver op bovenvermelde plaats te weinig, het te veel schaadt hem op blz. 13: „Het verzet tegen Philips' religieuze denkbeelden, tegen zijn streven „naar uitroeiing der protestanten, werd thans hoe langer hoe meer overheerschend." De goedwillige lezer kan zeker uit dezen zin de bedoeling raden, maar toch is de opmerking gemotiveerd, dat het woord „*uitroeiing*" een kannibalistische beteekenis kan hebben, die bij de regeeringsdaden van Filips II niet heeft voorgezeten. Uitroeiing van het Protestantisme is iets anders dan uitroeiing der protestanten.

Te gemakkelijk lost de schrijver op blz. 15 het vraagstuk op, waarom de Raad van State in 1576 niet het initiatief wilde nemen tot de bijeenroeping van de Staten-Generaal; hij schrijft deze houding van het College uitsluitend toe aan angst en lafheid. Dit is niet billijk. Voor den Raad golden zeer klemmende motieven om niet als hoofd van de revolutie van 1576 op te treden, al ware het alleen maar om de dreigende macht der aanwezige Spaansche troepen. De ellende van den citadellenoorlog heeft het voorzichtig beleid van den Raad van State in dezen in het gelijk gesteld.

Wanneer Dr. de Pater op blz. 17 meent, dat de Staten-Generaal in 1477 er in slaagden zich een gedeelte van de regeeringsmacht toe te eigenen, maar deze „*al heel gauw*" weer verloren, dan mag deze zienswijze nog al in strijd genoemd worden met de opvatting van Pirenne, die in zijn Histoire de Belgique aan de geschiedenis van de Staten-Generaal meer dan één illustratief hoofdstuk gewijd heeft en het einde van hun regeeringsmacht plaatst eerst in 1494, het begin der regeering van Filips den Schoonen.

Op blz. 19 concludeert de schrijver: „Zoo moest de landvoogd in spe wel toestemmen in het Eeuwig Edict"; maar dit „zoo" steunt in het geheel niet op het voorafgaande, het verband is zoek. Don Juan's motieven, waarom hij deze vrede aanvaardde, waren heel andere, andere zelfs dan die van Filips II, welke hij noodgedwongen tot de zijne heeft moeten maken.

Dit eerste hoofdstuk is niet het gelukkigste. Het is te onzeker gecomponeerd, het gaat niet diep genoeg op de dingen in, binnen dezelfde ruimte zou er veel meer van te maken geweest zijn.

In de volgende hoofdstukken is Dr. de Pater zijn stof beter meester. Hij heeft hier den steun der Resolutiën van de Staten-Generaal in den rug, nu en dan aangevuld door archivalia. De beschrijving van de technische samenstelling der Centrale Regeering is goed geslaagd. Wel ontbreekt een dieper doordringen in het innerlijk wezen der colleges. Vergaderingen als een Staten-Generaal, een Raad van State, zijn nog wat anders dan bestuursvliegwielen, er zitten menschen in, die midden in den strijd hunner dagen staan. De auteur heeft dit wel begrepen, hij deelt op blz. 59 mede, dat Oranje den gereconstrueerden Raad van State sedert 1577 beheerschte, het College was naar zijn wensch samengesteld. In de Staten-Generaal daarentegen beschikte de verzoeningsgezinde partij over de meerderheid. Dus, zegt Dr. de Pater, botsing was onvermijdelijk. Het is jammer, dat wij van dezen partijstrijd binnen de regeeringskringen in dit boek zoo weinig te weten komen. Dit behoort toch tot de ziel van een regeering als deze en is ten slotte van grooter belang, dan de werkwijze in zake leger, financiën, binnen- en buitenlandsche zaken. Wellicht is dit tekort te verklaren uit de omstandigheid, dat de auteur zijn stof voor een overwegend gedeelte geput heeft uit de Resolutiën der Staten-Generaal, die wel een uitgebreid feitenmateriaal bevatten, maar waaruit de innerlijke verklaring der historische gebeurtenissen eerst duidelijk wordt in verband met andere bronnen uit denzelfden tijd. De grenzen van het onderwerp zijn dus wel zeer precies getrokken.

Op blz. 59 treft men een stelling aan, die nader bewijs behoeft, zonder dat dit gegeven wordt: „Oranje wilde nog in dezen tijd geen breuk met den koning tot elken prijs. De trouw aan den koning bewaren en als het kon tot vrede komen, wilde ook hij wel." Dr. Japikse heeft deze meening ook al eens naar voren gebracht. Alles is hieromtrent nog niet duidelijk. Een man van Oranje's bekwaamheid zal zeker niet hals over kop op hernieuwing van den oorlog aangestuurd hebben, dat is niet het aangewezen werk van den diplomaat. Dat de Prins van de omstandigheden heeft partij getrokken om den oorlog zooveel mogelijk te verschuiven, zal niemand ontkennen. De politiek van de Spaansche regeering gaf hem daartoe ruimschoots gelegenheid. Maar als hij den vrede wilde bewaren, waarom dan is er van hem geen enkele poging tot onderhandeling uitgegaan, terwijl van Spaansche zijde tusschen 1576 en 1579 keer op keer het initiatief tot overleg geboden is? Mocht de Prins ook al in theorie de voorkeur gegeven hebben aan het vermijden van een hernieuwden krijg en zelfs een vrede gewenscht hebben, de vraag blijft wat hij gedaan heeft, om positief tot vrede te komen. Is in hem de voorkeur voor een minnelijke schikking slechts latent gebleven, welke waarde is daaraan dan te hechten voor de waardebepaling van zijn beleid? Het wil ons voorkomen, dat het onderzoek van de kwestie nog niet is afgesloten en

Digitized by Google

de meening van Dr. Japikse en Dr. de Pater nog nadere overweging waard is.

Ten slotte een enkele opmerking over de typographische afwerking van het boek. Op de allerlaatste bladzijde prijken deftig, als in een leunstoel, die te groot is, de afkortingen door den schrijver bij het aangeven van de titels voor enkele zijner bronnen gebruikt. Dat is een beetje onhandig, de lezer zoekt er naar en vermoedt ze van zelf niet weggestopt in het donkerste hoekje.

Een enkele drukfout zal iedereen door de vingers zien, maar in eigennamen bijv. mogen ze toch niet voorkomen: blz. 10, Grauvelle voor Granvelle; blz. 103, Boudam voor Bondam; blz. 131, Oostentrijk voor Oostenrijk.

Vught. H. F. M. Huijbers.

M. Collignon, L'emplacement du Cécropion à l'Acropole d'Athènes. (Extrait des Mém. de l'Ac. des Inscr. Tome XLI). Paris, Klincksieck. 1916. (Pr. fr. 2 80).

De Heer Max. Collignon bereidt voor de inleiding bij een verzameling photo's van de Acropolis te Athene. — Het zal een vervolg zijn op het bekende boek over het Parthenon; van het nieuwe werk is de eerste aflevering reeds verschenen (*L'Acropole d'Athènes.* Paris, Ch. Eggimann, 1915). — Een drietal van deze photo's zijn afgebeeld bij de verhandeling, die aan het Cecropion is gewijd.

Het heiligdom met het graf van Cecrops, den eersten legendarischen koning van Athene, lag in den hoek, dien de Westelijke muur van het Erechtheion maakt met het terras van het Hekatompedon (den tempel van Athena in de zesde eeuw), ten Zuiden van het Pandroseion en van dit laatste heiligdom gescheiden door een muur. Van het Cecropion zijn geen overblijfselen bewaard, maar men heeft getracht iets naders over den bouw van het heiligdom te weten te komen door het bestudeeren van den aangrenzenden tempel, het Erechtheion.

Voor het Erechtheion hebben Grieksche en Amerikaansche archaeologen en architecten op zeer gelukkige wijze samen gewerkt. Het uiterlijk van de ruïne is geheel veranderd, sedert men de gevallen blokken wederom op hun plaats heeft gebracht en enkele deelen met veel zorg en tact heeft hersteld. Door deze reconstructie en een nauwgezette interpretatie van de inschriften, die op het Erechtheion betrekking hebben, kennen wij het gebouw thans beter. — De constructie van de Westelijke muur van het Erechtheion is nu ook duidelijk geworden. En op die wijze is het mogelijk verschillende bijzonderheden te verklaren in den bouw van deze muur. Het zijn deze bijzonderheden, die ons eenig licht geven over het Cecropion.

I. De bazis van de meest Zuidelijke der zuilen in den Westelijken wand, evenals de bazis van de Zuidelijke ante, is minder goed afgewerkt. Dit heeft Penrose reeds opgemerkt. En Fowler heeft het vermoeden uitgesproken, dat het minder zorgvuldig bewerkte gedeelte was bedekt door het Cecropion. Het zou dan een gebouw zijn geweest, dat tot deze hoogte was opgetrokken. — Door latere onderzoekingen is deze veronderstelling onjuist gebleken. Er kan in het Cecropion slechts een laag gebouwtje hebben gestaan. — Van de zoo even genoemde bijzonderheid is nog geen bevredigende verklaring gevonden. Maar de reconstructie van de Westelijke muur is in menig opzicht onzeker.

II. De Westelijke muur van het Erechtheion is beneden een bepaalde lijn niet geheel afgewerkt. Dit heeft Dörpfeld het eerst opgemerkt en hij vermoedde daarom, dat het terras van het Hekatompedon oudtijds zich verder in Noordelijke richting uitstrekte tot het Pandroseion. Op die wijze zou het niet geheel voltooide stuk muur door het terras zijn verborgen. Het Cecropion lag in dat geval onder dit terras en was dus een onderaardsch heiligdom. — Deze veronderstelling is niet waarschijnlijk. Want de muur, die het Pandroseion scheidt van het Cecropion, kan niet sterk genoeg zijn geweest om den druk van zulk een terras tegen te houden. — Wellicht waren, evenals aan de Propylaeën, ook aan het Erechtheion enkele deelen nooit geheel voltooid. Maar deze verklaring bevredigt evenmin, want het Erechtheion is anders volkomen afgewerkt.

III. In den Westelijken muur is, tusschen de deur naar het Pandroseion en het terras van het Hekatompedon en gedeeltelijk nog onder de portiek der caryatiden, een groote nis. Van deze nis geven de platen bij de verhandeling van den Heer Collignon eenige zeer fraaie en duidelijke afbeeldingen. De bouw van de muur daarboven, die om de nis bijzondere zorg vereischte, wordt verduidelijkt door teekeningen naar de Amerikaansche architecten. Het is voornamelijk deze nis, die door den Heer Collignon wordt besproken. De nis is met een bepaalde bedoeling uitgespaard bij den bouw van het Erechtheion. Er moet op die plek een bouwwerk hebben gestaan, een muurtje of een gebouwtje, dat niet kon worden afgebroken of verplaatst, toen het Erechtheion werd gebouwd. De richting van dit bouwwerk blijkt door de constructie van de nis.

Dörpfeld dacht, dat deze nis het onderaardsche graf van Cecrops bevatte. En de Heer Collignon, die de veronderstelling over het terras bestrijdt, meent wèl te mogen aannemen, dat in deze nis een klein gebouwtje stond. Door de hoogte van de nis zou men ook de hoogte van dit gebouwtje kunnen bepalen en op die wijze nog iets naders van het Cecropion te weten kunnen komen. Maar van een dergelijk gebouwtje is verder niets te vinden. En men kan met meer recht aannemen, dat in de nis zich alleen bevond de Oostelijke afscheidingsmuur van het Cecropion. Deze muur zou op die wijze gedeeltelijk onder het Erechtheion loopen en verder in Noordelijke richting tot het Pandroseion. Het niet geheel voltooide stuk van den Westelijken muur van het Erechtheion werd dan bijna geheel bedekt. Van een gebouwtje in het Cecropion weten wij in dat geval inderdaad niets.

Brengt deze verhandeling weinig nieuws, een ieder zal met belangstelling het betoog lezen van den Franschen geleerde. De photo's geven een duidelijk beeld van de plek, waar zich eens het Cecropion bevond, een monument, reeds in den tijd van Pericles zoo eerwaardig, dat geen ander gebouw zijn plaats mocht innemen.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

G. H. Payne, The Child in Human Progress. New York and London, 1916.

Niet ten onrechte heeft men de 19e eeuw menigmaal de eeuw van het kind genoemd; want wanneer wij, wat in deze eeuw voor het kind is gedaan, vergelijken

Digitized by Google

met de eeuwen die daaraan vooraf zijn gegaan, dan worden wij getroffen door een verschil als van dag en nacht. Wat al wetten zijn er de laatste tijden uitgevaardigd ter bescherming van het kind, wat al maatregelen getroffen om de opvoeding te verbeteren, wat al vereenigingen gesticht die zich bezighouden met het lot van het kind, wat al boeken en tijdschriften geschreven over en voor het kind. Tot dusverre ontbrak echter een historische studie over den toestand van het kind in vroeger tijden, bij de verschillende volkeren der aarde, in de verschillende perioden hunner ontwikkeling. Dit gemis nu heeft de schrijver van bovengenoemd werk trachten op te heffen en Dr. A. Jacobi, die een inleidend woord schrijft als aanbeveling, is van meening dat hij daarin geslaagd is. „This is a new sort of book, and unique" schrijft hij (blz. III) en vervolgens: „Indeed, the history of the child has been grossly neglected. Now, at last, there is a book to supply our wants. A vast amount of study relating to primary populaces and nations in gradual development was required to learn the history of the child. Without the history of the child there cannot be a scientific knowledge of the thousands of years of child life. Nobody has given it until the author of his book afforded us the wealth of his vast studies. This book furnishes what no other work presents to us. I know of none which acquaints us with the position of the child in his social, political, and humanitarian existence in all nations and in all eras." (blz. V).

Payne verdeelt zijn stof in 23 hoofdstukken en behandelt achtereenvolgens den toestand van het kind bij primitieve volkeren, bij Chineezen, Japanners, bij de Babyloniërs, Egyptenaren en Indiërs. Daarna (hoofdstuk IX) wijdt hij zijn aandacht aan de Semieten, speciaal het Joodsche volk en staat lang stil bij de Oud-Testamentische verhalen waarin over de houding jegens het kind wordt gehandeld. Dan komen de Arabieren, Grieken, Romeinen, het oudste Christendom aan de beurt. Ten slotte gaat hij den toestand na van het kind in den loop der eeuwen na de geboorte van Christus tot op den dag van heden.

Hij komt daarbij tot het resultaat dat: „Humanized man has existed not more than a few hundred years, and it is within only fifty years that the race has been concerned with the protection of the child (blz. 6)." „When we come to trace the attitude of other races, of other civilizations, toward children, we find much the same story: out of barbarism, civilization; out of civilization, humanity, though it has been usually the great semitic religions — Judaïsm, Christianity, and Mohammedanism — that have awakened the human instinct the world over (blz. 14)."

Bij al het goede en wetenswaardige dat dit, prettig geschreven en rijk geïllustreerd, boek ons geeft, kleven er toch m. i. zulke groote gebreken aan, dat het mij onmogelijk is, de woorden van den inleider te onderschrijven en met hem te hopen dat: „no historian, no medical practitioner or teacher, surely no existing pediatrist will be without it."

Ten eerste geeft dit boek ons allerminst wat het ons belooft. In plaats van de geschiedenis van het kind in de ontwikkeling der menschheid zouden wij het beter kunnen noemen: de geschiedenis van het kinderoffer bij verschillende volkeren. Want op het kinderoffer valt ten slotte steeds weer het accent; en nu is het juist zeer de vraag of het kinderoffer wel het beste bewijs is van gebrek aan eerbied en liefde voor het kind. Van deze onderstelling toch gaat Payne uit; doch m. i. miskent hij daarmede ten eenenmale de beteekenis van het offer. Achter dit offer zit juist de gedachte, dat men het liefste moet afstaan aan de godheid. Vandaar onder verschillende volkeren het gebruik om den eerstgeborene ten offer te brengen. Langzamerhand komt men tot het besef dat liefde en eerbied jegens de godheid zich op andere wijze moeten uiten, dan door het offeren van menschen en niet zoo zeer de offerdaad als wel de offergezindheid van waarde is voor de godheid. Het verhaal van Abraham en Izaäk in Genesis XXII geeft een goed beeld van dit ontwikkelingsproces. De mensch, die hier het kinderoffer zal brengen heeft zijn kind wel degelijk lief (zie vs. 2): doch de eisch van de godheid weegt bij hem zwaarder dan zijn liefde. Wonderlijk is dan ook de verklaring, die Payne van het kinderoffer geeft: „Primitive man, when unwelcome children were born, found easy excuse for getting rid of them by offering them as a sacrifice to the impatient and fearful gods. That at some stage in the development of the parental instinct the excuse that the Gods must be propitiated was needed to quiet the awakening mother love, is more than likely. And surely, no more crushing answer could there be to the request to allow a child to live than that the gods were angry and had to be propitiated". (blz. 142).

De bewering, dat het kinderoffer ontstaan zou zijn uit de zucht om van ongewenschte kinderen af te komen, is volkomen in strijd met hetgeen de nieuwste studiën op ethnologisch en volkerenpsychologisch gebied ons leeren en dus volkomen uit de lucht gegrepen.

Een tweede bezwaar tegen het boek van Payne is: dat de schrijver te weinig heeft gecontroleerd of de bronnen waaruit hij putte, wel zuiver waren. Zijn gegevens zijn menigmaal ontleend aan oude reisbeschrijvingen, wier betrouwbaarheid en geloofwaardigheid zeer gering zijn. Zoo neemt hij, om één enkel sprekend voorbeeld te noemen, klakkeloos, als waarheid een citaat van Francisco de Jerez uit diens werk over de verovering van Peru over, waar deze, schrijvende over de Indianen van Peru, vermeldt: „They sacrifice *each month* their own childeren, and with their blood smear the faces of the idols and the doors of the temples, and sprinkle the blood over the graves of their dead." Het behoeft wel geen betoog dat deze beschuldiging allen grond van waarheid mist en enkel en alleen is uitgesproken om eigen wreedheden te verbloemen. Dergelijke tendenzieuze berichten treffen wij herhaaldelijk in reisverhalen, geschreven in tijden toen de fantaisie nog vrij spel had en er weinig gevaar bestond voor contrôle.

Zijn eenige bron voor de kennis van het Joodsche volk blijkt Renan's werk over de geschiedenis van het Israelietische volk geweest te zijn. Alsof niet juist nà Renan de studie van het Joodsche volk, door nieuwe vondsten en nauwkeuriger godsdiensthistorische studiën, in nieuwe banen is geleid.

Ten opzichte van den Iraelietischen godsdienst verkondigt hij vreemde theorieën. De besnijdenis bij de Joden heeft, volgens hem, haar oorsprong in het gebruik om krijgsgevangenen te besnijden, ten einde hen te kenmerken. Later, toen men de oorspronkelijke beteekenis niet meer wist, werd zij enkel als een gebruik van

Digitized by Google

hygiënische waarde beschouwd. (blz. 160). Uit Exodus XII leest hij dan, dat de besnijdenis door Mozes in de plaats van het kinderoffer gesteld zou zijn. (blz. 161). Dat hij schrijft over *mesobath* in plaats van over *masseboth* (blz. 150) en Prof. Dr. J. J. M. de Groot, citeert als: J. J. M. de Groote (eveneens blz. 150), is wellicht aan den drukker te wijten.

Mijn derde bezwaar is: dat de theorie waartoe Payne in zijn studie komt: „out of barbarism, civilization; out of civilization, humanity;" onjuist is, en, wat wel het merkwaardigst is, door zijn eigen boek wordt weersproken. Hij neemt namelijk, achter in zijn boek, verschillende brieven op van geleerden, wier oordeel hij vroeg naar de behandeling van het kind door het volk, te midden waarvan zij leven. Onder deze brieven is er een van den Amerikaanschen Consul in Zuid-Afrika, die hem schrijft: „Your letter requesting information for your book on the history of the attitude of states and tribes toward children received. Such information as has been obtained would indicate that the South African natives in this section are universally kind to children.

The only „natives" in this district, using the words in a strict sense, are the „Bantus" otherwise the Kaffirs. These people are specially fond of children and use them well.

If a child is left an orphan, any relative, no matter how distant, is willing to adopt the child. Indeed the services of the magistrate are frequently required in deciding disputes between claimants.

Love of, and kindness to, children are undoubted characteristics of the Kaffir." (Appendix C, blz. 359 vg.).

Wij zien hier duidelijk „humanity" zonder dat deze geboren is uit „civilisation."

Dat bij een volk weinig of geen wetten zijn, die het kind in bescherming nemen en er nog geen vereenigingen bestaan, die zich belasten met de zorg voor het kind, wil nog niet zeggen dat de toestand van het kind er zooveel slechter is, dan in landen waar die wetten en instellingen wel bestaan.

Het is ook mogelijk dat de vervaardiging van wetten en de oprichting van vereenigingen wijzen op verzwakking van de „parental instinct" en er dus in deze niet van ontwikkeling doch van verval sprake is. Wanneer Payne de evolutie der menschheid, ten opzichte van de kinderwaardeering, enkel vindt in het feit dat wij geen kind meer zullen dooden om het aan de godheid te offeren, dan heeft hij gelijk. Doch als hij haar ook tracht aan te toonen in sterker wederzijdsche liefde en gevoel van saamhoorigheid, in de groei van het familieleven, in de ontplooiing van de „parental instinct" dan bewijst hij daarmede zijn eigen tijd, en den geest van zijn tijd, niet te kennen. De moderne samenleving, met haar groote steden en al hetgeen door die steden is ontstaan, heeft den toestand van het kind oneindig slechter gemaakt dan hij ooit, bij eenvoudiger leefwijze, is geweest. Talloze kinderen leven in een bedorven atmosfeer, worden geëxploiteerd als arbeidskrachten. In dien toestand verbetering te brengen is het doel van al die wetten en instellingen, die in de laatste eeuw in de verschillende landen van Europa zijn ontstaan en waarin, volgens Payne, Amerika vooraan staat. Wij hebben in deze, zeer noodzakelijke en loffelijke pogingen echter niet den groei van de humaniteit, doch het herstel van geleden onrecht te zien.

Schoonhoven. R. Miedema.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van Lindner's *Weltgeschichte* verscheen het negende of laatste deel. Het oordeel over dit werk in zijn geheel behoeft niet anders te luiden dan vroeger (*Mus.* 1911 kol. 315). werd aangegeven, d. i. gunstig. Ook dit laatste deel munt uit door helderheid, aangenamen stijl en diep inzicht in den historischen samenhang der wereldgebeurtenissen. Natuurlijk dient hier in het bijzonder eenig voorbehoud gemaakt te worden voor den laatsten, den 16den „Abschnitt" van dit met de gebeurtenissen van na 1860 aanvangende deel. Het is geschreven door een Duitscher, die zijne nationaliteit geen oogenblik verloochent en trotsch is op de schitterende ontwikkeling van het Duitsche Rijk sedert dien tijd. Het weemoedige slot, getuigend van diepe teleurstelling in de brave verwachting van „friedliche Fortschritte der Menschheit", van versterking der „humanen und sozialen Ideen", van toenadering tusschen de volken..., eindigt met de hoop, die wij allen koesteren, dat „auch in den kommenden Zeiten die Völker sich zurechtfinden werden". Amen. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Indogerm. Forschungen, XXXVI, 3-4: F. Sommer, Das Femin. der *u-* u. *i*-Adjektiva im Rgveda u. im Altiranischen. — E. Kieckers, Gr. *κτείνω καίνω*. — B. Keil, Gr. Dialektformen. — v. Goisau, Syntakt. Gräzismen bei Apulejus, II. — G. N. Hatzidakis, Zum neumegar. Dialekt. — Dez., Alte Buntheit im Neugriech. — F. Sommer, Zur Syntax des slav. Gen.-Akkus. bei belebten Wesen. — E. Kieckers, Nochmals zum armen. *c*-orist.

XXXVII, 1-2: H. Güntert, Zur *o*-Abtönung in den idg. Sprachen. — Chr. Bartholomae, Wandersprüche im Mittelpersischen. — N. Jokl, Beitr. zur alban. Gramm., II. — v. Grienberger, Zur Inschr. des Cippus vom Forum Romanum. — † W. Schwering, Die Entstehung des Wortes *tragicomoedia*. — J. Friedrich, Altitalisches.

3-4: M. Niedermann, Zur idg. Wortforschung. — K. Brugmann, Lat. *aemulus, aequos, imitāri, imāgo*, gr. *αἶψα, αἰπύς*, got. *ibns*. — G. Herbig, Etruskisches Latein. — F. Muller, Zur Wortbetonung in den osk.-umbr. Dialekten. — H. Hirt, Zu den lepont. u. den thrak. Inschriften. — Dez., Grammatisches 1-7. — Dez., Etymologien 1-9. — E. Kieckers, Zu lat. *dā, dās*. — Dez., Gr. *πολλάκι(ς)*.

XXXVIII, 1-2: Chr. Bartholomae Arica, XVII-XVIII. — K. B. Wiklund, Die ätlesten germ. Lehnwörter im Finnischen. — J. Pokorny, Zur Deutung des Fut. von air. *agid*.

Neophilologus, III, 2: C. de Boer, *La Mort d'Hector*. — C. Serrurier, St. François de Sales—Descartes—Corneille. — J. de Vries, Nederduitsche volksliederen in de Þidrekssaga, II. — H. Sparnaay, Ueber die Laudinefigur. — G. W. Hoornstra, Walters Spruch 8,28. — J. J. A. A. Frantzen, Nachschrift. — Dez., Zu Heines *Loreley*. — H. A. W. Speckman, Het geheimschrift van Francis Bacon. — W. Heldt, Fletcher's *Wild-Goose Chase* and Farquhar's *Inconstant*. — A. E. H. Swaen, Notes on Ballads and Tunes in W. Sampson's *Vow-Breaker*. — W. A. v. Dongen, *Pandemonium*. — Varia. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Brakman, Arnobiana: Svensk humanistisk Tidskrift I, 7 (Lundström).

Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 50 (Hertel).

Günther, Manual of Engl. Grammar: Anglia, Beibl. 1917. Nov. (Caro).

Overdiep, Aor. praeteritum: Lit.bl. f. germ. u. rom. Phil. 1917, n°. 9-10 (Behaghel).

Trenité, Drop Your Foreign Accent: Anglia, Beibl. 1917, Nov. (Mellin).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1918 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA**, te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook*, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE**; onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van ƒ 1000.**– zoodanig Verslag over de in **1918** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1919 op te maken en vóór 1 Juni 1920 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven*, onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1918. Mr. C. B. MENALDA.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

LEERBOEK DER

OUDE GESCHIEDENIS

VOOR DE HOOGERE KLASSEN DER GYMNASIA

door Dr. H. VAN GELDER,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Vierde herziene druk.

Prijs, gebonden . . . f 2,40.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG INBEGREPEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.**– per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

La Revue de Hollande

PARIS – LA HAYE

ARTISTIQUE - LITTÉRAIRE - DOCUMENTAIRE

Parait le 1er de chaque mois

La Revue de Hollande est redigée en langue française et publie les oeuvres des meilleurs écrivain, français et hollandais. La presse et le public lettré on fait à cette superbe publication un accueil empressé, que justifient sa haute tenue littéraire et la beauté de sa typographie.

On s'abonne à *La Revue de Hollande* dans toutes les bonnes librairies de France et des Pays-Bas.

SOCIÉTÉ D'ÉDITIONS A. W. SIJTHOFF — LEYDE

Dépositaire pour la France:

H. LE SOUDIER, Boulevard St. Germain 174/176, Paris.

Prix de l'abonnement:

France Frs. 30.—, Hollande fl. 14.—.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. No. 6. Maart 1918.

Schrijnen, Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogerm. taalwetenschap (Uhlenbeck).
Dindorf-de Budé, Dionis Chrysostomi Orationes (K. Kuiper).
Kohl, De scholasticarum declamationum argumentis (W. E. J. Kuiper).
Adler, Catalogue supplém. des manuscrits grecs de Copenhague (S. G. de Vries)
Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi Annotationes (Slijper).
König, Das Deuteronomium (Oort).
Blankenagel, The Attitude of H. v. Kleist towards the Problems of Life (v. Stockum).
Logeman, A Commentary on Ibsen's Peer Gynt (Krijn).
Palmgren, Studier och Utkast till Fransk Ljud- och Uttalalära (Salverda de Grave).
Páta, Zlomek evangelistáře XIII století sofijské národni knihovny (v. Wijk).
Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen v. Rensselaer (Heeringa).
Van den Berg, Het Antidotarium Nicolai (Kroon).
Drerup, Die Griechen von heute (Hesseling).
Schoolboeken:
Wolff, Tacitus' Germania (Werff).
Uitgn v. d. fa Noordhoff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. Schrijnen, Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap vooral met betrekking tot de Klassieke en Germaansche talen, Afl. 1. 2. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Maatschappij, 1917.

In 1905 publiceerde de heer Schrijnen eene „Inleiding tot de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap", waarvan ik in het Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde (XXIV, p. 309 sqq.) eene uitvoerige recensie heb gegeven. Tot mijn leedwezen zie ik, dat ik dat even goed had kunnen nalaten, want de heer Schrijnen, die zijne „Inleiding" nu tot eene „Handleiding" heeft uitgebreid, heeft het, althans naar de *eerste* aflevering te oordeelen, niet noodig geacht zijn in vele opzichten uiterst gebrekkige denkbeelden te herzien. Ik heb blijkbaar voor dooveman's ooren gepreekt! Is het b.v. niet ontmoedigend in een handboek van 1917 de sedert, ik weet niet hoeveel, decenniën verouderde indeeling der talen in isoleerende, agglutineerende, en flecteerende terug te vinden, al erkent de heer Schrijnen, dat die indeeling „verre van volmaakt" is? Welk recht heeft hij om het Finsch agglutineerend te noemen en het Sanskrit flecteerend? Wat zoude hij wel zeggen van talen als het Ojibway of het Takelma? De analyse daarvan is zeker voor hém maar kinderspel!

Ik heb niet de minste neiging om opnieuw een catalogus te geven van alle onjuistheden en verkeerde voorstellingen, die den leergierigen student door den heer Schrijnen als de jongste resultaten der wetenschap worden opgedischt. Het zoude diep te betreuren zijn, indien onze jongelieden zich uitsluitend door den heer Schrijnen lieten voorlichten.

Iets hooger dan het peil van de eerste aflevering is dat van de tweede, waarin de leer der „algemeene beginselen" wordt voortgezet. Wij kunnen ons evenwel niet anders dan verbazen over een slordigheid van uitdrukking als de volgende (p. 84): „Het hiëroglyfen- of spijkerschrift is ten deele figuratief, ten deele klankschrift." Moeten onze argelooze jongens en meisjes hieruit niet den indruk krijgen, dat met „hiëroglyfenschrift" en „spijkerschrift" één en hetzelfde wordt bedoeld? Gelukkig blijkt uit den volgenden zin, dat er van verschillende „schriftstelsels" sprake is.

Misschien zullen de volgende afleveringen van meer ernst getuigen dan in de algemeen oriënteerende hoofdstukken valt waar te nemen. De tweede aflevering is immers beter dan de eerste, hoewel evenals deze meer refereerend dan berustend op eigen denken. De heer Schrijnen heeft een groote belezenheid, maar schiet te kort in zelfstandige critiek. Van vele dingen is hij goed op de hoogte; van vele andere is hij zich zijn onkunde niet genoeg bewust.

Het schrijven van een wetenschappelijk handboek behoort tot het allermoeilijkste. Om iets goeds van dezen aard tot stand te brengen is de veelzijdige begaafdheid, het heldere oordeel, het de gansche stof overziende ordeningstalent van een Meillet vereischt. Maar bovenal dát idealisme, dat zich niet met het geringere tevredenstelt waar het betere kàn bereikt worden.

Als het werk volledig is, zal ik er kortelijk op terugkomen.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Dionis Chrysostomi Orationes post **Lud. Dindorfium** edidit **Guy de Budé.** Vol. I. Lips. in aedibus Teubneri. 1916. (Pr. M. 6, geb. M. 7.).

Men zal den Uitgever van deze editio Teubneriana geen onrecht doen door te verklaren dat ofschoon zijne uitgave eershalve het traditioneele „post Lud.

Digitized by Google

Dindorfium" op den titel draagt, zij — afgezien van eene enkele controverse (de verhouding der drie klassen van. codices tot elkander) — berust op de fundamenten door von Arnim in zijne voortreflijke praefatie tot de editio Weidmanniana en in zijn „Dio von Prusa" gelegd. De hoofdvragen dezer controverse zet de Budé in zijne beknopte inleiding niet uiteen, omdat hij bovenal kortheid betrachten wil. Wellicht ware toch voor een korte discussie (voor den lezer die von Arnims editie niet bezit eigenlijk hier onmisbaar) plaats te vinden geweest door weglating van eenige in de handboeken of in Schmids artikel over Dio bij Pauly-Wissowa gemakkelijk te vinden bibliografische aanteekeningen — indien namelijk ondanks de bekende vrijgevigheid der firma Teubner zoodanige beperking noodig bleek. Nu is de praefatie wat heel schraal uitgevallen, en kan men zich van het karakter dezer nieuwe editie eigenlijk slechts door vergelijking van den tekst met dien van vorige uitgaven een duidelijke voorstelling vormen. In hoofdzaak zal, naar ik meen, zulk eene vergelijking de meeste leden brengen tot een gunstig oordeel over de Budé's uitgave. Nieuwe collatie der handschriften heeft hij — na von Arnims zorgvuldige bestudeering der codices — terecht overbodig geacht, maar in twijfelachtige gevallen heeft hij niet verzuimd, door tusschenkomst van bevriende geleerden de handschriften te Parijs of te Rome nogmaals te doen raadplegen. Ook kan niemand ontkennen dat de uitgever niet slechts de Dio-litteratuur, sinds von Arnims editie verschenen, maar ook de grammaticale en kritische studiën in de laatste twee decenniën aan de tweede sophistiek gewijd zorgvuldig en met zelfstandig oordeel heeft geraadpleegd.

Zoo heeft dus naast — vooral niet inplaats van — von Arnims editie deze Teubneriana hare waarde. De Budé is veel conservatiever dan zijne voorgangers. Ofschoon hij het onbetwistbaar acht „Dionem ipsum orationes suas in lucem non tales edidisse, quales ad nos pervenerint", en in den tekst dien wij thans bezitten niet zelden de hand der geleerden „quibus defuncti oratoris schedae praesto fuerunt" meent te erkennen, zoo acht hij het toch als doorgaanden regel niet gewenscht om in eene text-editie aan de transposities of uitvoerige expuncties van Emperius en von Arnim den voorrang te geven boven de lectio tradita. Wel geeft hij die voorstellen van tijd tot tijd aan; maar hij doet dat met zekere selectie. Redelijkerwijze kan men evenmin daartegen bezwaar maken als tegen selectie op het gebied der tekst-emendaties van de viri docti. Lastiger is echter diezelfde beperking tot eene keur van de naar des schrijvers subjectief oordeel „belangrijkste" op het gebied der variae lectiones. Zoo vaak wij onder het lezen twijfelen of de woorden van Dio juist zijn overgeleverd — en vooral bij stilisten uit de periode der tweede sophistiek is tot zoodanigen twijfel telkens aanleiding, — zoo vaak dwalen natuurlijk onze oogen naar den voet der bladzijde om te zien of er ook eene „varia lectio" is. En dan geeft het ontbreken eener opgave dienaangaande in de Budé's editie ons niet altijd afdoende zekerheid. Voor den kritischen philoloog maakt dus de nieuwe uitgaaf die van von Arnim geenszins overbodig.

Amsterdam. K. Kuiper.

R. Kohl, De scholasticarum declamationum argumentis ex historia petitis. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup, 4 Heft). Paderborn, Schöningh. 1915. (Pr. M. 4.20).

Dit 4e deeltje der Rhetorische Studien (vgl. *Museum* Jan. 1915, Mei 1917) is met de opgave van den inhoud reeds voldoende besproken. Het bevat een systematisch overzicht der verschillende historische onderwerpen, welke in de antieke rhetoren-scholen den leerlingen ter uitwerking werden voorgelegd. Kohl rangschikt deze onderwerpen — het zijn er meer dan 400 — volgens Themata Graeca en Themata Latina, en geeft daar in chronologische volgorde, beginnend met de Grieksche mythe en eindigend met Cicero en Brutus, alles wat ontleend is aan heroën-tijd en historie, aan het leven van koningen, veldheeren, philosofen, redenaars en kunstenaars. Deze stof heeft hij, naar hij in zijn inleiding aangeeft, bijeengezocht uit de geschriften der Grieksche en Romeinsche rhetorici, de werken der schrijvers van de 2e Sophistiek, en verder uit Seneca Maior, Quintilianus, Calpurnius Flaccus en anderen, terwijl hij, zij het ook niet volledig, bovendien de plaatsen bij dichters en geschiedschrijvers aangeeft, die in hun behandeling van het onderwerp invloed der rhetoricae declamationes verraden. Hiervoor verschaften hem de dissertaties van Brück over Ovidius, van Faust over Lucanus en van Rebischke over Silius Italicus materiaal. Op het gewicht van een dergelijk onderzoek voor het juist begrip van dichters en historieschrijvers wijst schrijver reeds in zijne voorrede; en terecht. Minder zeker schijnt het mij of men verwachten mag door deze declamationes tot een inzicht te komen omtrent het oordeel dat over de illustere mannen van vroeger tijd het nageslacht geveld heeft. Immers deze oefeningen waren oefeningen in de *rhetoriek*, welke zich aan de juiste historische appreciatie zeer weinig liet gelegen liggen.

Aan zijn overzicht laat de schrijver een korte — te korte — geschiedenis der declamatio voorafgaan, waaruit blijkt dat ten tijde van Aristoteles het onderwijs zich van onderwerpen van algemeene strekking bediende; kort daarna komen de speciale casus-posities in zwang, waarvoor men meer en meer van bepaalde historische voorvallen gaat gebruik maken. Bij de Romeinen brengt ongeveer de tijd van Marius dezelfde verandering. In zijn conclusio werkt de schrijver dit punt nog eenigszins nader uit, en toont aan, hoe de rhetorici de geschiedkundige juistheid van hun supposé steeds minder in acht namen.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

Ada Adler, Catalogue supplémentaire des manuscrits Grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague. Avec 4 planches. (Mémoires de l'Acad. R. d. Sciences et d. Lettres de Danemark, 7me série, sect. d. L., t. II, n°. 5). Copenhague, Andr. Fred. Høst & Søn. 1916. 4°. (Pr. 4 Kr. 40 Oere).

De Grieksche handschriften in de Kon. Bibliotheek te Kopenhagen waren sedert 1879 meer algemeen bekend geworden door den catalogus van Ch. Graux in de *Archives des missions scientif.*, 3me série, t. VI. Onbegrijpelijk genoeg heeft Graux zich echter, zooals nu blijkt, beperkt tot het „ancien fonds" dier Bibliotheek en van het „nouveau fonds" dat reeds sedert 1786 bestond, niets vermeld dan eenige recente stukken of moderne afschriften. Toch bevat dit fonds verscheidene

Digitized by Google

oude Grieksche hss., voornamelijk Bijbelsche werken, die verdienden uitvoerig beschreven en ook om de palaeographische waarde door lichtdrukproeven afgebeeld te worden. Bijzonder belangrijk lijkt pl. IV een blad in fraai, schuin unciaal, nog uit de 10e eeuw, fragm. van een Evangelistarium in het Escuriaal. Jonger, maar ook van groot belang, is hs. 212b van een epistolarium en de fabels van Aesopus in het Grieksch met daarnaast de Latijnsche vertaling, afkomstig uit het klooster Sponheim, van de hand van den bekenden abt Johannes Trithemius (afgebeeld op pl. III). Dit is een mooie vondst als aanvulling op de geleerde „Nachrichten von der Sponheimer Bibliothek des Abtes Joh. Trithemius" van dr. Paul Lehmann in de „Herm. Grauert-Festgabe" 1910, S. 205—220, welk artikel mej. Adler niet heeft kunnen raadplegen. Hij heeft het Kopenhaagsche hs. niet gekend, wat hem niet euvel te duiden is, en vermeldt ook geene hss. met een wapen, zooals hier aangegeven wordt. Voor de geschiedenis dier bibl. lijkt van belang dat dit hs. in 1611 in 't bezit was van Joh. Conrad Pfister, arts te Basel.

Bij de hss. „Nouveau fonds royal" vond mej. Adler nog een merkwaardig stuk dat zij achter den catalogus afdrukt in zoo ver het kan dienen tot aanvulling van Miller's grooten Catalogue d. mss. grecs de l'Escurial. Het geldt de uitvoerige beschrijving in 1783—'84 reeds tijdens hunne reis door Spanje met veel geleerdheid opgemaakt door den lateren Kopenhaagschen bibliothecaris D. G. Moldenhawer en den Deenschen orientalist T. C. Tychsen. Allerlei komt daarbij voor den dag dat nog geheel of gedeeltelijk onbekend was gebleven, zoo b. v. een menigte hss. van de hand van Andr. Darmarios.

Op blz. 18 n. 1687 wordt een hs. genoemd der brieven van Theophylactus, met Hollandsche ms. aanteekeningen van Joannes Klarebach an. 1564, waaromtrent een nader onderzoek wenschelijk schijnt.

Op diezelfde blz. wordt opgesomd wat de Deensche Kon. Bibliotheek bezit uit de beroemde bibliotheek der Jezuïeten te Parijs. Het is aan mej. Adler ontgaan dat ook het Kopenhaagsche hs. Nov. 357 van dezelfde afkomst is. Reeds K. A. F. Pertz, De Cosmographia Ethici ll. III, 1853, p. 34 vermeldt dat het de inscriptie heeft: „Paraphé... Mesnil." Over die inscriptie en de geschiedenis dier bibl. geeft mej. A. weinig literatuur; vóór alles had hier verwezen moeten worden naar H. Omont, Documents sur la vente des mss. du Collège de Clermont à Paris. 1764 (Bulletin de la Soc. de l'hist. de Paris XVIII, 1891) en naar de verschillende inleidingen tot: Verzeichniss der Meerman-Hss., Kön. Bibl. zu Berlin, vooral van Val. Rose (1892).

Onder de „Mss. et collations modernes" wordt ook opgenomen de philologische nalatenschap van J. J. Reiske. Maar dit geschiedde al te beknopt en onduidelijk, zoodat men nauwelijks kan bevroeden welk een rijke schat hier geborgen is. H. Diels heeft daarop reeds gewezen in zijn art. in *Hermes* XXIV (1889) S. 302 ff. en sedert hebben Schenkl, Foerster e. a. het hunne gedaan om veel er van bekend te maken.

Blzz. 27—30 worden drie belangrijke brieven afgedrukt van de Benedictijnen Montfaucon en Avril. Deze laatste meldt uit Rome 11 Dec. 1727 dat D'Orville daar op de terugreis uit Sicilië, hss. van Theocritus en van Grieksche epigrammen liet collationneeren of afschrijven. Hierbij verwijst mej. A. slechts naar E. de Broglie, Montfaucon I. Het zou beter geweest zijn voor dezen bekenden Nederl. philoloog — behalve naar Nederl. bronnen — te verwijzen naar Falc. Madan's A summary Catalogue of Western MSS. in the Bodl. Library at Oxford, IV, 1897, inleiding p. 37 tot de „D'Orville MSS." waaronder de hier bedoelde papieren uit Rome nog bewaard zijn: zie No. 17113 en 17146.

Een groot voordeel der uitvoerige beschrijving van verzamelingen zooals de Kopenhaagsche die langzamerhand uit zeer verschillende deelen is samengesteld, ligt in de omstandigheid, dat men in andere bibliotheken met dergelijke verzamelingen door vergelijking tot uitkomsten kan geraken die aan de betere kennis der eigen hss. ten goede komen. Een aardig staaltje daarvan vond ik in het Leidsch hs. Vulcan. 20 f. 44: „annotationes in Theodoriti Hist. Eccl., quibus subscr. Henricus Scrimgerus" enz., waarbij in den nieuwen Leidschen catalogus aangeteekend werd: „Quid Scrimgeri nomen hic sibi velit, nescio." Dit wordt nu ten volle verklaard uit dezen Kopenhaagschen catalogus blz. 25, Hs. in-folio 1c: „1 feuillet double avec des variantes pour l'histoire eccles. de Theodorète. Hasce variantes ex Cod. Ms. excerpsit Henr. Scrimgerus easque ad Bonav. Vulcanium transmisit." Daarmede is de naam Scrimgerus in het Leidsche hs. van Vulcanius dus opgehelderd.

Vóor zulke met zorg en kennis samengestelde uitvoerige beschrijvingen heeft mej. Adler aanspraak op veler dank.

Leiden. S. G. de Vries.

H. (of H.B.) Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi Annotationes Trai. ad Rhenum apud Dekker et v d. Vegt. 1917. (Utrechtse diss.).

Over Commodianus een proefschrift te schrijven kan voor een litterator, tevens godgeleerde een aanlokkende taak zijn; want niet alleen dat de auteur om de beperktheid van zijn geestelike nalatenschap een gemakkelik te overzien geheel biedt, maar ook het aantal vragen met blijvende vraagtekens er achter staat tot die beperktheid in omgekeerde rede; niemand nu vermag zulke vraagstukken beter op te lossen dan wie zich het nauwst aan de schrijver verwant gevoelt, zich het gemakkelikst in diens gedachtengang verplaatsen kan. Ziehier dan een terrein, waar de theoloog, zeer in het biezonder de Roomse godgeleerde, zich verdienstelik kan maken door argumenten, zo die er zijn, te vinden aan de inhoud der gedichten en die te kombineren met bewijzen aan de taalschat ontleend, om te komen tot een aannemelike hypothese over Commodianus bloeitijd, waarvan het nog steeds niet uitgemaakt is of die valt omstreeks 250 dan wel omstreeks 470 n. Chr.

Dat een zo aanlokkend onderwerp nu niet meer bepaald maagdelik kan heten, begrijpt men. *Dr. Vroom* is welgeteld de zevende, die een verhandeling wijdt aan de schrijver der Instructiones en van het Carmen apologeticum. Nu is dit op zichzelf geen bezwaar om toch nog een leesbaar boek te leveren, dat de belangstellende met dank aan de schrijver, voldaan neerlegt; aan een dissertatie behoeft men geen hoge eisen te stellen, men kan reeds tevreden zijn, wanneer de schrijver kort en duidelik de stand der kwesties uiteenzet en samenvat. Vooral in deze materie,

Digitized by Google

waar niet een ieder gemakkelik bij de hand heeft de werken, soms dertig jaar geleden geschreven, van de voorgangers, kan zulk een samenvattende uiteenzetting geen weelde heten; *Dr. Vroom*, zelf verdiept in de geheimen van zijn Auteur en zijn eigen voorgangers meent te dikwels dat een ieder nu ook presies weet, wat die hebben beweerd of zo niet, dit kan opmaken uit de te korte mededelingen dienaangaande in zijn boekje.

Maar wat het meest teleurstelt, de voornaamste ontdekking die nog te doen is omtrent Commodianus, zullen wij hier niet vinden, reeds in de *Praefatio* beneemt ons de schrijver alle hoop; de C. aetate nihil statuere omnino, verum ab omni ut ita dicam, partium studio alienus, eius versuum metrum ac syntaxin explorare in animo habeo."

Had *Dr. Vroom* zich nu maar wel aan partijdigheid bezondigd, dan was de uitkomst van zijn onderzoek zeker vruchtbaarder geweest, nu weten wij niet eens, bij wien hij zich aansluit; toch spreekt hij op pag. 37: „*Commodiani temporibus* scheen het gebruik van Acc. en Abl. reeds zeer onzeker," hoe dat kan is mij een raadsel. Het is immers niet onverschillig te weten, wanneer die onzekerheid begint.

Tevergeefs zoekt men achteraan in het boekje konklusies, waartoe schrijvers onderzoek hem gebracht heeft, waar men die verwacht, is het boekje uit; was hier het middel doel?

Veel nieuws is er in het tweede, het syntaktiese gedeelte van dit boekje niet te vinden; of het moest zijn, dat schr. af en toe een zinswending vertaalt met een uit onze gewestelike spreektaal: p. 54 „Junior quod frater primitium tolleret ille („omdat z'n jongere broer, omdat die", quod in sermone cotidiano apud nostrates saepe audire licet)"; p. 61, waar de verschuiving van perfectum of imperfectum naar plusquamperfectum vergelijkt met de lingua vulgaris limburgica: „ik was daar geweest" (= ik ben daar geweest). Toch zou een herhaling in Hollandse spreektaal van Commodianus' gedichtjes ons maar matig bevallen; men leze de vlotte, franse vertaling door *Joachim Durel* geleverd in een van diens twee, keurige proefschriften over C. in 1912 voor de fakulteit van T o u l o u s e, niet P a r ij s, zoals uit de bibliografie van *Dr. Vroom* schijnt te volgen, verdedigd.

Trouwens ik meen dat *Dr. Vroom* veel te veel nadruk legt op de Vulgaris Sermo; wat *Commodianus* schrijft is Kerklatijn, daarin schuilen twee onklassieke vormen van het Latijn; de een, beïnvloed door een slaafse letterlike Bijbelvertaling uit het Grieks of uit het Hebreeuws; de andere door de neiging van elke sprekende gemeente om te ontleden in plaats van samen te stellen. Bij een profane tekst kan men de Bijbelse invloed veronachtzamen, maar bij een kerk-auteur mag men dit niet; bij een zodanige alle afwijkingen van Cicero in zijn oraties maar vulgair latijn te noemen, is onvoorzichtig.

Overigens heeft *Dr. Vroom* van *Durels* keurig boek C o m m o d i e n: R e c h e r c h e s s u r l a D o c t r i n e, l a L a n g u e e t l e V o c a b u l a i r e d u P o è t e een dankbaar gebruik gemaakt. Men vergelijke:

Durel pag. 139 S. v. P l u s: Employé pour m a g i s A. 5 et 597. Usage populaire.

Vroom p. 81 P l u s loco „m a g i s" legitur A. 5: p l u s e r a m q u a m p a l i a l e v i o r; A. 597 p l u s d o l e t cf. S c h m a l z p. 615.

Terecht kan men vragen, welke waarde p. 73 de opmerking bij A n t e heeft, als men p. 137 van *Durel* leest; bij m o x p. 79: M o x n o n n u m q u a m i d e m v a l e t a c „m o x u t" cf. *Wölfflin*, A r c h i v IX, 517) doet *Dr. Vroom Durel* onrecht, door hem niet volledig af te schrijven, die in navolging van *Dombart* in de I n d e x achter zijn uitgave, veel afdoender het woordje behandelt.

In het eerste deel van de dissertatie wordt een metries vraagstuk behandeld; Commodianus heeft volgens het getuigenis van Gennadius geschreven q u a s i v e r s u d. i. niet in metriese, maar in rythmiese versregels; nu is over de betekenis van die woorden q u a s i v e r s u veel gestreden, door *W. Meyer* en *Luc. Müller* reeds in 1885, ook over de caesuur in C. verzen. Na hen *Hanssen* en *Scheifler*. Door een nauwkeurig onderzoek tracht *Dr. Vroom* tot een oplossing te komen; opnieuw blijkt hier, hoe voor deze kwesties het Latijn als voertuig van gedachten volstrekt ongeschikt is, de betoogtrant wordt omslachtig en onduidelik, wat niet de schuld is van de schrijver. Ten slotte bestrijdt schr. een op zich zelf niet ernstig bedoelde uiting van *Meyer*, dat Commodianus het rijm aan een of ander Semieties volk zou ontleend hebben. Wanneer men een „offenbar bekannt war" of een „Selbstverständlich' tegenkomt dan is men wel altijd op zijn hoede. Meyer verzekert dit van het rijm bij de Semieten en laat het toekomstige onderzoekers over te vinden, welk volk Commodianus of Augustinus tot voorbeeld geweest is voor hun tiradenrijm. Dit is echter zeker dat met de lettergrepen tellende dichtmanier en haar overige kentekenen ook het rijm van de Semieten naar de Grieken en de Latijnen overgegaan is." *Dr. Vroom* bestrijdt dit; hij wijst er echter niet op dat het lettergrepen tellen reeds een eigenaardigheid is van schrijvers als Tacitus; d. w. z. dat een zeker gevoel voor harmonie prozaschrijvers reeds ertoe brengt hun zinnen van een gelijke lengte met de lettergreep als eenheid te scheppen. Komt bij die manier nu om pedagogiese redenen het acrostichon en de gewoonte om de regels te laten eindigen op ⏑⏑⏑– als de hexameter, dan heeft men Commodianus' manier van verzen schrijven afgeleid uit de Romeinse schrijvers van vorige eeuwen; deze hebben niet iets aan anderen ontleend — dat zoeken naar voorbeelden is een belediging voor hun vermogen om oorspronkelik te zijn — maar bij hen is voor den dag gekomen, wat ook bij anderen sluimerde, maar bij deze niet tot uiting gebracht is, omdat het toen geen mode was en wat wel mode was hen te zeer beheerste. Het rijm is evenzo iets, wat in de mensennatuur ligt, ieder kind rijmt spontaan maar sommige schrijvers vermijden rijmende verzen, voordat het in hun tijd lelik gevonden wordt, anderen bedienen zich ervan omdat zij het mooi vinden of soms ook omdat het hun een nuttig hulpmiddel schijnt om de menigte hun didaktiese en moralistiese verzen in het geheugen te prenten.

Misschien vindt *Dr. Vroom* nog eens gelegenheid deze stelling aan Commodianus te toetsen.

Utrecht. E. S l ij p e r.

Digitized by Google

D. Eduard König, Das Deuteronomium eingeleitet, übersetzt und erklärt. (Kommentar zum alten Testament, herausgegeben von E. Sellin, III). Leipzig, Deichert. 1917. (Pr. M. 7.50).

De naam van den schrijver doet verwachten dat wij hier een deugdelijk boek vóor ons hebben, en in dat vertrouwen worden wij niet beschaamd. Groote geleerdheid, zich openbarend in kennis der taal en der geschiedenis van Israël, belezenheid in al wat over het boek dat hij verklaart geschreven is, onverdroten ijver, kenbaar in het opsporen en narekenen ook van schijnbare kleinigheden — K. aarzelde niet na te tellen, hoe dikwijls een grammaticale vorm of woord in dit, hoe dikwijls in dat boek voorkomt — dit alles, gepaard aan een doorgaans gezond oordeel, kenmerkt dit boek.

Toch stelt het enkele keeren teleur; wat veroorzaakt wordt door des schrijvers hang tot conservatisme. Niet dat hij er aan denkt voor de kerkelijke beschouwing op te komen; dit is zeer ver van hem. Dat het grootste deel van Deuterononium het wetboek is hetwelk aan de hervorming van Jozia in 622 v. Chr. ten grondslag lag en toen geschreven is, staat vast, en K. twijfelt daaraan geen oogenblik; maar wanneer hij tracht te bepalen, wanneer de stukken die bij het oorspronkelijk werk gevoegd zijn ontstonden, dan verklaart hij wel dat sommige jonger zijn, maar klimt hij liefst zoo hoog mogelijk op. De oervorm van den Decaloog is volgens hem van Mozes, en de zoogenaamde „zegen van Mozes", Deut. 33, uit den tijd der richters. Hij vraagt (S. 236): „Wanneer na Mozes zijn die spreuken ontstaan? Reeds bij de bespreking over Juda, Benjamin en Jozef is aangetoond, dat zij .... niet na het ontstaan van het koningschap behoeven ontstaan te zijn." Dit is een averechtsche manier van doen. Of het hoofdstuk in een boek staat dat de kerkelijke overlevering aan Mozes toekent, doet niets ter zake; het is eenige eeuwen later geschreven en uit jonger en ouder stukken saamgesteld; nu hebben wij bij een gedeelte dat op zichzelf staat niet te vragen: wanneer na Mozes is het geschreven? alsof wij liefst zoo dicht mogelijk bij zijn tijd moeten blijven; maar: alleen uit welke tijdsomstandigheden zijn ieder deel en het geheel te verstaan — en dan hebben wij ons zeker eer in den tijd van Jerobeam II, de eerste helft der achtste eeuw, dan een viertal eeuwen vroeger te verplaatsen.

Een dergelijke nawerking van de oude, ook volgens hem te eenen male verwerpelijke, beschouwing is de schroom verkapt heidendom in Israëlietische zegswijzen en gebruiken te vinden. Wanneer — om een voorbeeld hiervan te geven — in Deut. 22: 5, 9—12; 24: 19—22 verboden wordt aan een vrouw manskleeding te dragen en omgekeerd, in een wijngaard koorn te zaaien, een rund en een ezel samen voor den ploeg te spannen, en kleed te dragen van wol en linnen dooreen, tressen te maken aan den deken waarmee men zich dekt, bij den oogst een schoof achter te laten en bij de inzameling nalezing te houden, dan is König ongenegen daarin heidensche gebruiken te zien, die, bij Israël in zwang, door den wetgever òf verboden worden òf zoo gekleurd dat ze kunnen blijven bestaan. Israël stond op zeer hoog peil van geestelijke ontwikkeling (war sich eines höheren kulturniveau bewuszt), en de gedachte dat het tot de Godheid in een bijzondere betrekking stond wordt in die voorschriften uitgedrukt. Van de onderstelling dat die „vergeten schoof" oorspronkelijk een gave aan den veldgeest was hooren wij zelfs niets.

In Deut. 329: lezen wij dat „Jahwe's erfdeel zijn volk is, Jakob het hem toegevallen erf", en de schrijver is blijkbaar huiverig daarin te zien de meening dat, zooals ieder volk zijn eigen god had, Jahwe die van Israël was, en verklaart het vers aldus: „d. h. das für Gottes Geschichtslenkung maszgebende Menschheitselement." Zoo wordt Jahwe tot God gemaakt en aan het bekrompen volksgeloof een mooie tint gegeven.

Intusschen, deze aanmerkingen beletten mij geenszins te verklaren dat deze kommentaar een kostelijk boek is.

Leiden. H. Oort.

J. C. Blankenagel, The Attitude of Heinrich von Kleist towards the Problems of Life. (Hesperia, 9). Göttingen, Van den Hoeck u. Ruprecht. 1917. (Pr. M. 2.80, geb. M. 3.80).

Er verschijnen van tijd tot tijd op het gebied der letterkundige geschiedenis van die werken, gering van omvang dikwijls, die plotseling een geheel nieuw licht doen vallen op personen of werken, deze tot in hun diepsten kern als het ware doorstralen en ons achterlaten met een verrassende verrijking of verheldering van ons inzicht. Zoo, om een enkel voorbeeld te noemen, Lanson's boek over Corneille, zoo ook op het terrein der Duitsche letterkunde Volkelt's werkje over Franz Grillparzer als Dichter des Tragischen.

Tot dit soort van boeken behoort ongetwijfeld dat van Blankenagel niet. Wel is het onderwerp, ook na het vele, dat reeds over Kleist is geschreven, nog dankbaar genoeg en zeer geschikt om ons het levensverschijnsel Kleist nader te brengen en ons tevens kennis te doen nemen van een in hooge mate eigenaardige en interessante levenshouding, maar de wijze, waarop de schrijver dit doel heeft trachten te bereiken, is daarvoor niet in elk opzicht gunstig geweest.

Het is geenszins mijn bedoeling daarmede te kort te doen aan de werkelijk zeer verdienstelijke eigenschappen van dit boek. Het berust op inderdaad zeer grondige en volledige bronnenstudie, verraadt ook overal min of meer nauwkeurige bekendheid met de literatuur, met name voor zoover deze uitsluitend op Kleist betrekking heeft, en geeft op menige bladzij blijk van een zeer goeden en zelfstandigen kijk op de modaliteit van diens levensbeschouwing, als ook op de ontwikkeling daarvan.

Uitgaande van de fundamenteel verschillende waardeering van rede en gevoel in de onderscheiden perioden van Kleist's leven, schetst ons de schrijver in een reeks van niet altijd even nauw samenhangende hoofdstukken die eigenaardige positie tegenover het leven, die door dezen dichter werd ingenomen. Hij bespreekt daarbij achtereenvolgens diens godsdienstige opvattingen, zijn beschouwingen omtrent onsterfelijkheid, God en wilsvrijheid, zijn vrouwenideaal, zijn ethisch standpunt, en eindigt met een behandeling zijner sociale overtuigingen. Hij maakt daarbij zeer conscientieus gebruik van diens brieven, voornamelijk van die aan zijn zuster Ulrike en aan zijn verloofde, Wilhelmina von Zenge, en — aanmerkelijk minder conscientieus — van diens werken. Vooral is hij daarbij niet altijd aan het gevaar ontkomen, de door de personen zijner drama's uitge-

Digitized by Google

sproken meeningen zonder meer voor die van Kleist zelf te doen gelden, wat m. i. niet dan met de uiterste voorzichtigheid doenlijk is.

Bij een beschouwing van de afzonderlijke hoofdstukken valt onmiddellijk in het oog, dat deze indeeling in hooge mate kunstmatig is: de beide laatste hoofdstukken staan klaarblijkelijk met elkaar in innig verband en van de voorafgaande zijn *Immortality*, *God* en *Fate and freedom of the will* toch wel zeer moeilijk van *Religion* te scheiden. Wij hebben hier te doen met een onorganische analyse, zooals het duidelijkst blijkt uit het herhaaldelijk voorkomen van dezelfde citaten in verschillenden samenhang (zoo b. v. bl. 14 en 17, 21 en 61, 36 en 64, en elders). Het komt mij voor, dat een synthetische ontwikkelingsgeschiedenis van Kleist's levensbeschouwing een aanmerkelijk juister vorm zou zijn geweest dan deze scheiding van wat toch één geheel vormt.

De waarde van de onderscheiden hoofdstukken is zeer verschillend. Zeer goed is het laatste: *Duty and the relation of the individual to the state*, met zijn uiteenzetting van Kleist's ontwikkeling van kosmopolitisch individualisme tot de grootsche opvatting van het nationale staatsburgerschap in den Prinz von Homburg; goed ook de weergave van zijn zoo bij uitstek persoonlijk vrouwenideaal en de verwijzing naar de figuur van Käthchen von Heilbronn.

Minder geslaagd zijn m. i. die gedeelten, die betrekking hebben op Kleist's religieus-metaphysische overtuigingen. Wat al te zeer ligt hier de nadruk op de eerste, dogmatisch-rationalistische periode voor 1801, die den schrijver blijkbaar duidelijker is dan de levensbeschouwing van den lateren Kleist. Toch ontbreekt ook hier het goede niet: de verschillende uitingen over het katholicisme weet Blankenagel zeer plausibel te verklaren (de verwijzing naar Mortimer in Schiller's Maria Stuart lijkt mij evenwel onjuist); de samenhang tusschen fatalistische opvattingen en het drama Die Familie Schroffenstein wordt nadrukkelijk naar voren gebracht; terwijl ook Kleist's later standpunt van een strijd tegen het noodlot op grond van een ons geheel beheerschend ideaal voldoende in het licht wordt gesteld.

Herhaaldelijk wordt ook gewezen op de zoo algemeen bekende revolutie, die de lectuur van Kant's Kritik der reinen Vernunft in Kleist's zieleleven teweegbracht. Maar ook hier meer dan ergens anders stelt ons de schrijver te leur. Nergens is gepoogd, deze in den diepsten kern zoo irrationeele reactie op Kant's werk te verklaren, ons duidelijk te maken, waarom het geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid daardoor — merkwaardig genoeg — niet wordt geschokt, evenmin dat aan het Godsbestaan; terwijl een fatalistisch determinisme en een ethisch relativisme als van zelfsprekende gevolgen van de Kantlectuur worden aanvaard, wat mij allerminst zonder meer plausibel voorkomt.

En dit lijkt mij wel het zwakste punt van het geheele werk: nergens geeft de schrijver blijk van eigen dieper inzicht in de problemen, die Kleist bezig hielden, nergens zoekt hij aanknooping in de algemeene geschiedenis der letterkunde, in die van den godsdienst of van de wijsbegeerte, ja met name deze laatste is hem zoo betrekkelijk vreemd, dat het hem ten eenen male ontgaat, dat Kleist's jeugdige opvatting, dat ieder zijn eigen levensweg baant, evenmin iets met de wilsvrijheid heeft uit te staan als zijn later fatalisme.

En dit zwakke punt is niet toevallig. Wanneer men nauwlettend toeziet, maakt Blankenagel's boek overal den indruk van een eerlijke, nauwkeurige en grondige studie van het onderwerp, ondernomen door iemand, die niet is toegerust met al het wetenschappelijk materiaal, dat daartoe noodig ware geweest en die vooral één fundamenteele eigenschap mist: l'esprit synthétique.

Groningen. Th. C. van Stockum.

H. Logeman, A Commentary, critical and explanatory on the Norwegian text of Henrik Ibsen's Peer Gynt, its language, literary associations and folklore. The Hague, Martinus Nijhoff, 1917.

Deze lijvige kommentaar bestaat uit twee afdelingen, een textuitlegging en een textkritiek. In de eerste afdeling wordt het gehele toneelstuk doorlopen en worden tal van lastige plaatsen besproken. Met veel kennis van zaken verklaart Logeman allerlei moeilike noorse woorden, bekritiseert hij de nederlandse, franse, duitse en engelse Peer Gynt-vertalingen, wijst hij op biezonderheden in woordenschat en grammatica, op toespelingen, die alleen iemand, die goed van de skandinaviese toestanden op de hoogte is, begrijpen kan, en haalt hij parallellen aan uit de Skandinaviese folklore en uit de verdere literatuur. De stof is dus bont en uitgebreid en men vraagt zich af voor welk publiek deze kommentaar eigenlik geschreven is. De schrijver zelf zegt: this commentary is destined to incite and enable foreign lovers of the drama to become students of it without the aid of a voluminous library. — Van dergelijke mensen mag men veronderstellen, dat ze Ibsen in het noors kunnen lezen en voor hun is het toch overbodig elke regel, hoe eenvoudig ook, in het engels te vertalen, ja zelfs een doorlopende kritiek op de engelse vertaling van de Archers te leveren. Is het boek echter spesiaal bestemd voor diegenen, die Peer Gynt in de engelse vertaling lezen, dan vraagt men zich af waartoe die talloze plaatsen dienen, waar ons op het gebruik van noorwegismen en sveacismen en op noorse grammaticale kwesties gewezen wordt.

Logeman zegt in zijn voorrede zelf wel: „no systematic study has been possible under the circumstances", maar wat meer eenheid van kompositie en wat meer beperking van stof was toch niet onmogelik geweest.

Worden wij verder tot de geest van Peer Gynt gebracht, begrijpen we het stuk beter, wanneer ons meegedeeld wordt, dat glohede jernet een konstruktie is, die iets minder algemeen gebruikt wordt dan det glohede jern (871), wanneer de kwestie behandeld wordt of slipp mig een betere schrijfwijze is dan slip mig (356), of een spesiaal woord alleen in het noors of ook in het gemeenschappelike deens-noors voorkomt? Dergelijke opmerkingen kunnen interessant zijn voor iemand, die Ibsens taal wil bestuderen, maar dan is het weer niet voldoende alleen enige plaatsen uit Peer Gynt aan te halen; voor een studie van Ibsens taal moet men systematies al Ibsens werken nagaan.

Het is zeker belangwekkend iets te horen over de oorsprong van het spreekwoord „morgenstund har guld i mund", maar dat verheldert ons inzicht in Peer Gynt

Digitized by Google

evenmin als een bestrijding van Stoetts verklaring van „het land hebben als een stier" (1348) of als een verhandeling van 2 bladzijden over het gebruik van bastaardvloeken, alleen omdat Trumpeterstråle zegt: „for tusend, farbroer Gynt" (1934).

Logeman wijst er herhaaldelik op, dat Ibsen veel studie van folklore heeft gemaakt; vaak laat hij ons zien, hoe aan een bepaalde scene uit Peer Gynt een trek uit het Peer Gynt-sprookje bij Asbjørnson ten grondslag ligt en uit zijn uitgebreide folkloristiese kennis haalt L. dan nog allerlei literatuur aan. Is het echter niet wat ver gezocht — en zal de gemiddelde lezer zijn kommentaar niet ongeduldig op zij schuiven — wanneer er naar aanleiding van de vraag saa har du vel ogsaa usynligheds-kuften (669) een verhandeling van 2 kolommen over het ontstaan en de verbreiding van een zo bekend motief als de tarnkappe volgt? Een philoloog vindt hier niets nieuws en een niet-philoloog zoekt bij de lezing van Peer Gynt niet naar al deze geleerdheid.

Mijn hoofdbezwaren tegen Logemans werk zijn het nodeloos vertoon van veel geleerdheid en het bevitten van een dichter als Ibsen. Waarom moet b.v. een enkel gebaar van Peer Gynt (957) vergeleken worden met een van Polonius? 2444 mit halve rige for en hest, noemt L. zelf een staande uitdrukking maar toch wordt hier van direkte Shakespeare-invloed gesproken. Er wordt Ibsen een verwijt van gemaakt, dat de beschrijving van Gjendin-eggen niet juist is, alsof een dichter een geografies-preciese beschrijving moet geven en zijn fantasie niet mag laten werken. L. tikt Ibsen op de vingers omdat zijn Engelse titulatuur niet altijd juist is, evenmin als zijn uitspraak van de Franse taal! De opmerking, die bijna haarkloverij is, dat we in 550 en jente in plaats van jenten verwachten is bovendien onjuist, omdat twee regels te voren al van haar gesproken is (til spillemanden, i det han flyver forbi med en jente ved haanden).

Onjuist verklaard lijken me ook de volgende punten: 584. oudn. veig als tweede lid in vrouwennamen betekent niet vrouw maar drank. 969. als de naam Brose als eigennaam voorkomt is dat voldoende en behoeft men niet aan contaminatie te denken. 1000. De trollen in de Dovre-hall zijn van menselike grootte. Nergens wordt vermoed, dat Peer opvalt omdat hij veel langer of veel kleiner is dan de omgeving waarin hij op dat oogenblik verkeert. 715. Wanneer de smid in de handen spuwt volgt hij een zeer verbreid volksgebruik, waar op deze plaats niets achter te zoeken is. 1082. er kon hier alleen sprake van een „bitone" zijn, wanneer svanse van een meisje gezegd werd, maar het wordt van Peer gebruikt. 1102 stutthoser vertaalt L. met socklets. Is hier niet eerder aan een korte broek te denken? vergelijk on. stuttbraexur, modern ijslands stuttbuxur, dat dezelfde betekenis heeft. 1228. Bøjgen gaat volgens L. terug op de Midgaards-orm, maar de enige overeenkomst, die beiden hebben is hun ronde vorm: de Midgaards-orm ligt in zee rond om de wereld en de bøjg is Peers boze ik, waarin hij verstrikt is. Het lijkt me zeer gewaagd hier aan enig verband te denken. 2833. De Duitse dichter, who „out of his great(est) sorrows made his small(est) songs" is niet Freiligrath maar Heine.

Ten slotte nog enige woorden over afdeling II, de tekstkritiek. Prof. Logeman heeft in een artikel „Tilbake til Ibsen" in het noorse tijdschrift Edda aangetoond, dat de latere uitgaven van Peer Gynt slordig zijn gedrukt. Vele van deze drukfouten zijn in de drukken, na dit artikel verschenen, verbeterd, en we vragen nu, welk nut het nog kan hebben al deze drukfouten, ook de verbeterde, weer eens te bespreken. En waar gaat het dan nog meestal om! of er moet staan v: Eberkopf of v. Eberkopf, Brudgommen of BRUDGOMMEN en meer dergelijke onbelangrijke kwesties. Tilbake til Ibsen zou ik met Prof. Logeman willen uitroepen, maar dan terug uit deze „philologie" naar de poëzie en de geest van Ibsens werken.

Amsterdam. S. A. Krijn.

Fr. Palmgren, Studier och Utkast till Fransk Ljud- och Uttalslära. Vänersborg, Fritz Berg. 1916. (Pr. 75 öre).

„De navolgende bladzijden zijn een *programma*", zegt de schrijver. Hij breekt een lans voor de praktiese klankleer van het Frans, die in Zweden nog niet voldoende op haar waarde wordt geschat, en, als voorbeeld van hetgeen zulk een klankleer moet zijn voor de Zweden, beschrijft hij uitvoerig de vorming van de Franse nasale klinkers. Ter aanlering van de uitspraak worden, naast lijsten van woorden met nasale *o*, reeksen termen met orale *o* vóór *m* gegeven, dus bijv. *complet* naast *commode*. Er staat evenwel op de enkele pagina's die het werkje telt nog heel wat meer: over het accent van het Frans, over de kwantiteit der vocalen (zeer belangrijke metingen door dr. E. A. Meyer), enz. Het is een sympathiek geschriftje, getuigende van juiste en frisse denkbeelden over het onderwijs van het Frans. Ik veroorloof mij de volgende aanhaling: „Dit alles, dat een enorm onderscheid doet ontstaan tussen de uitspraak van het Frans en die van het Zweeds, valt een geboren Fransman natuurlik licht; voor een niet-Fransman echter, altans voor een Zweed, is het moeilik om Frans te spreken... Daarom moeten wij, om hierin enigszins te slagen, d. w. z. om niet doorlopend een Fransman te kwellen, bij gelegenheid onze eigen natuur afleggen, rustiger en gereserveerder en minder uitbundig zijn in gedachte, taal en houding. Deze voor de Franse uitspraak zo karakteristieke trekken zijn natuurlik slechts bij benadering juiste uitdrukkingen van het Franse karakter. De Fransman laat zijn man niet los, hij wil hem overtuigen; helder, logies, ad rem, maar tevens — als hij spreekt met iemand die zich niet gewonnen wil geven — heftig, bewegelik en op elk ogenblik, wanneer het nodig is, gereed om van postuur te veranderen: snel en soepel."

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. Páta, Zlomek evangelistáře XIII. století sofijské národní knihovny (č. 397). **Studie gramaticko-lexikální.** [Rozpravy české akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. III, 41.] Praag, 1915. (Pr. 3 kronen).

Gaarne vestig ik op deze uitgave van een middelbulgaars evangelistaarfragment de aandacht. Ik doe dat niet zozeer om de tekst zelf — hoe goed en akkuraat deze ook is uitgegeven (met een glossaar) — als wel om de inleiding. De uitvoerige, grondig en met veel geduld bewerkte bibliografie van op 't Bulgaars betrekking hebbende literatuur verdient door iedere beoefenaar van het Kerkslavies gekend en gebruikt te worden; vooral

Digitized by Google

de bladzijden, aan de studie van het Middelbulgaars gewijd, zijn een kostbare aanwinst onzer wetenschap. Verder is een belangrijk resultaat dezer studie het afdoend geleverde bewijs, dat het door Páta uitgegeven fragment zeer na verwant is met de oudbulgaarse Codex Assemanianus; een steeds voortgezet intensief onderzoek der kerkslaviese teksten van bulgaarse, serviese en russiese redaktie stelt ons voortdurend meer in staat, inzicht te krijgen in de geschiedenis der oudste slaviese evangelieteksten.

Op één hoofdstuk wil ik hier nader ingaan, daar het wellicht het allerbelangrijkste is der middelbulgaarse klankleer en ik het met de schrijver niet geheel eens ben, — namelik op het hoofdstuk over de nasale klinkers. Blijkens blz. 52 v. gebruikt onze tekst het ę-teken zowel voor oorspronkelike ę als ook voor ą, ję, ją; ą komt slechts 6 keer voor, en wel 5 keer in vormen, waar vanouds ą gesproken werd, de zesde maal in *gl[agol]ąi* (zie blz. 50), — *ją* 2-maal: *ïązïskaě, ïązïskŭïmi*, — *ję* eenmaal in *vŭnętrŭjędu*. Ik kan niet anders aannemen, of 't fragment behoort wat zijn nasaaltekens aangaat tot één klasse met de paar door Kul'bakin Ochridskaja rukopis' Apostola LXI genoemde tekstjes, uit één waarvan (fragment uit M. S. Drinow's nalatenschap) K. de volgende vormen citeert: *siloę, ot vseę, kępinę, tręsętsę, vŭ věrę, orężije, pogręzošę, desnicę,ględina, będę*. Dit fragment stemt ook wat het gebruik van ĭ voor ŭ en ĭ beide betreft met de tekst van Páta overeen. De paar ą's van deze laatste zijn evenals de sporadiese ŭ's op rekening der traditie te schrijven. Hoe Páta er toe komt, op blz. 50 in de vormen *pričę, się, volę, d[u]šę, gl[agol]ąi* sporen der zgn. regelmatige middelbulgaarse nasaalwisseling te zien, is mij niet klaar: wij zouden dan **d[u]šą, *gl[agol]ęi* verwachten (in sommige dialekten ook **pričą*). Wanneer wij echter in het teken ę de regelmatige representant zowel van oude ą, ją als van ę, ję zien, hebben de accusativi *pričę, się, volę, d[u]šę* niets opvallends, — terwijl *gl[agol]ąi* met zijn tegen alle regels strijdende ą licht uit de pen van een afschrijver kan zijn gevloeid, die uit oude teksten de beide nasalen kende, in zijn eigen dialekt echter geen verschil meer waarnam. En wanneer Páta enige regels verderop in *nę* voor *nŭ* en in *domašnego* (: Assem. *domašĭnjeję ego*) een aanwijzing ziet, dat in des schrijvers dialekt de ą een ŭ-klank, de ę een e-klank was, dan heeft m. i. de wens, ook in dit opzicht zijn tekst als westbulgaars te mogen beschouwen, hem parten gespeeld. Zo *nę* iets bewijzen kan, dan is 't wel dit, dat ę en ŭ geheel of bijna dezelfde klank hadden, — en *domašnego*, in de tekst voorkomend als pendant van *g[o]sp[o]d[i]na*, zal door de schrijver wel eenvoudig gevoeld zijn als de genitief van *domašĭn'ĭ-i*: vgl. de blz. 71 geciteerde dativi op *-omu* voor ouder *-ujemu*. Het ene teken ę voor ę, ą, ję, ją wijst m. i. op een dialekt, waar ą tot ŭ, ę tot 'ŭ geworden was, zoals in de tegenwoordige Rhodope-dialekten (zie Conew Dial. studii [1]) 1, 78—80); de verweking van de voorafgaande konsonant, die niet wordt aangeduid, was wellicht zeer zwak [2]).

[1]) Uit: Sborniků za narodni umotworenija, nauka i knižnina XX. Sofia 1904.

[2]) Vgl. dialektvormen als *zŭl, zŭk* bij Conew t.a.p. 80, zonder een spoor der oude weekheid.

Mogelik was aan 't begin van een woord de klank een beetje anders: daarop zou de spelling *ïą* kunnen wijzen; andere voorbeelden met „anlautende" nasaalvokaal dan *ïązïskaě, ïązïskŭïmi* komen niet voor.

Leiden. N. van Wijk.

J. Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen van Rensselaer van 1623 tot 1636. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Wanneer men onder koloniseeren overeenkomstig de afleiding van het woord in de eerste plaats het in cultuur brengen van land verstaat, hebben de landbouwende volken van het Oostelijk deel van ons werelddeel op betere resultaten te wijzen dan de zeevarende volken van het Westen. Hetzelfde schijnt te gelden ten opzichte van de bewoners der verschillende provinciën van ons vaderland. Het eigenlijke Holland heeft groote overzeesche bezittingen verworven, maar weinig volkplantingen gesticht. In de West-Indische Compagnie openbaarden zich twee stroomingen: sommigen wilden Nieuw-Nederland uitsluitend als handelsgebied beschouwd zien, anderen begrepen, dat men trachten moest daarheen menschen te brengen, die het land zouden ontginnen; van de laatste groep was de voornaamste persoon Kiliaen van Rensselaer, omstreeks 1580 te Hasselt geboren uit eene familie, welke behoorde tot den kleinen landadel van de Veluwe, en het is grootendeels aan zijn initiatief te danken, dat een aantal boeren, vooral uit Gelderland, Utrecht, Gooiland en Zeeland, en sommige Scandinaviërs en Noord-Duitschers zich aan de Hudson hebben gevestigd.

De geschiedenis dezer volkplanting heeft den Amerikanen meer belang ingeboezemd dan den Nederlanders. De omstandigheid dat de familie-papieren van de Rensselaers bewaard gebleven zijn en thans berusten in het oud-archief der gemeente Amsterdam, heeft echter aanleiding gegeven dat er ook hier te lande meer aandacht op gevestigd is, en wel door Mr. N. de Roever in Oud-Holland (1890) in een opstel, dat wel is waar niet voltooid werd. Al de bedoelde familiepapieren zijn sedert nog in het Engelsch vertaald en uitgegeven door den heer A. J. F. van Laer, archivaris van den staat New-York, onder den titel: Van Rensselaer-Bowier Manuscripts (Albany, 1908). Wie dus van de kolonisatie van Nieuw-Nederland iets meer wilde weten, kon aan dit verlangen door de genoemde werken voldoen. Althans grootendeels. De heer Spinoza Catella Jessurun heeft gemeend dat een aantal vragen door Mr. De Roever niet op bevredigende wijze zijn beantwoord, en getracht met behulp van elders bijeengebrachte gegevens nieuw licht te werpen op het onderwerp, dat hij tevens meer stelselmatig uit verschillende oogpunten wilde beschouwen.

In afwijking van De Roever, wiens artikel, ofschoon onvoltooid, toch tot 1641 gebracht was, voert de schrijver ons slechts tot 1636; het feit wordt in de inleiding, blz. 19—20, meer geconstateerd dan gemotiveerd. Wij hebben er ons bij neer te leggen. Het gewicht van de gegevens, welke uit het Algemeen Rijksarchief bijeengebracht zijn tot aanvulling van de Rensselaer-papieren, moet het oordeel over de wenschelijkheid van eene nieuwe behandeling bepalen. De schrijver heeft deze zelfs „noodig" geacht. Men kan daarover verschil-

Digitized by Google

lend denken, maar moeilijk tegenspreken, dat een verder uitgestrekt bronnenonderzoek steeds tot eene meer gedetailleerde voorstelling zal leiden. Het boek, dat voor ons ligt, zou dus voor den belangstellende in het onderwerp de plaats van het opstel van Mr. De Roever moeten innemen. Dit kan echter niet het geval zijn, omdat Dr. Spinoza Catella Jessurun voor details naar dit opstel verwijst, speciaal naar de daarbij afgedrukte bijlagen, en tegen De Roever polemiseert. De beoefenaar der geschiedenis van Nieuw-Nederland zal dus voortaan de werken van twee schrijvers moeten raadplegen, die in vele opzichten hetzelfde geven. De stof is evenwel in het jongste in hoofdstukken ingedeeld, waardoor een overzicht van den rijken inhoud van details gemakkelijker wordt gemaakt. We vonden hier na de inleiding : 1. Kiliaen van Rensselaer's voorbereiding ; 2. de kolonisatie ; 3. landbouw ; 4. Kiliaen van Rensselaer's streven tot het verkrijgen van een veestapel ; 5. inrichting van het bestuur ; 6. Kiliaen van Rensselaer's verhouding tot de West-Indische Compagnie ; 7. Kiliaen van Rensselaer's karakter; besluit; dan nog elf bijlagen en een naamregister. Het denkbeeld van de samenvatting der bijzonderheden in rubrieken lijkt mij gelukkig, maar de volgorde der hoofdstukken schijnt het minder te zijn. Ze had ook anders kunnen zijn en is misschien eerst anders geweest, zoodat de lezer in een voorgaand hoofdstuk iets weten moet, wat hij slechts uit een volgend of door De Roever weten kon. Op blz. 75 staat dat een zeker bedrag werd omgeslagen over de vier aandeelhouders ; de lezer krijgt blz. 84 en 129 het vermoeden, wie dat geweest zijn, maar pas op blz. 207, in het laatste hoofdstuk, wordt de verhouding opgehelderd. Ook op enkele details is aanmerking te maken : Principe (blz. 15) ligt niet in Amerika ; voor De Moucheron en zijn tijdgenooten moet men het werk van De Stoppelaar gebruiken en niet dat van Swalue.

In hoofdzaak verdient de schrijver evenwel lof voor den ijver, waarmede hij nieuwe bouwstoffen heeft bijeengegaard en overzichtelijk gerangschikt. Het is te wenschen, dat hij belangwekkende bijzonderheden als die over de invoering en verbreiding van de tabakscultuur in Rensselaerswijck, welke hij nu heeft meenen te moeten achterhouden als vallende buiten zijn bestek (blz. 99), later nog openbaar maakt.

Middelburg. K. Heeringa.

W. S. van den Berg, Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai (ms. 15624—15641, Kon. Bibl. te Brussel). Leiden, Brill. 1917. (Pr. *f* 3.50).

Is de gedachte reeds altijd weemoedig een werk aan te kondigen wanneer de schrijver daarvan kort vóór of na dit verschijnen overleden is, hoeveel te meer moet zulks in het onderhavige geval dit doen, waar de bewerker op jeugdigen leeftijd, na een korte ziekte werd weggerukt te midden van zijn werk, en kort voor zijn promotie tot doctor in de geneeskunde.

Van den Berg toch overleed 3 April 1916 als jeugdig arts in het Wilhelmina-gasthuis te Amsterdam, waar hij assistent was op de inwendige afdeeling. Zooals professor van Leersum, die zijn promotor zou geweest zijn, reeds in een kort in memoriam in het Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde van 8 April 1916 blz. 1309 meedeelde, was de correctie der drukproeven bijna voltooid.

Het mag dus als een daad van groote piëteit worden aangemerkt, dat mejuffrouw S. J. van den Berg, zuster van den overledene, de taak van haar broeder heeft overgenomen om dit, als proefschrift bedoeld werk, tot een goed einde te brengen. Dat haar arbeid en moeite niet tevergeefs zullen zijn geweest is mijn vaste overtuiging.

De inleiding tot het „Antidotarium Nicolaï" is verdeeld in drie hoofdstukken. Het eerste behandelt Salerno en de Salernitaansche school, waarbij gewezen wordt op de ligging en de geschiedenis van de stad, terwijl wat de school betreft, een beknopt en degelijk overzicht wordt gegeven van haar doel en inrichting, en tevens uit hare geschiedenis blijkt, dat de oorsprong dezer school nog altijd in het duister ligt, en het bloeitijdperk in het begin der 12de eeuw valt. Het tweede hoofdstuk behandelt Nicolaus en het Antidotarium ; van den persoon is weinig bekend, van het werk des te meer. Hieraan gaan met een enkel woord de antidotaria in het algemeen vooraf ; waaruit blijkt dat er drie groote middeleeuwsche verzamelingen van recepten bestaan, die den naam Nicolaus dragen, omtrent welke drie werken in vroeger tijden een hopelooze verwarring bestond.

Het Antidotarium door van den Berg uitgegeven dagteekent van ± 1100, en werd in de middeleeuwen zeer hoog geschat, zoodat het tot de eerste werken behoort die gedrukt zijn geworden, terwijl talrijke herdrukken het licht zagen — tusschen 1471 en 1500 zijn er niet minder dan negen bekend — en het in verschillende talen is overgezet, speciaal in het Italiaansch, Fransch en Hebreeuwsch. Van deze laatste taal worden er zelfs 17 genoemd, hetgeen verklaard wordt doordat het Antidotarium zoo vaak voor en door Joodsche artsen bewerkt en vertaald is. Al deze vertalingen verschillen echter onderling.

In het derde hoofdstuk worden besproken de middelnederlandsche vertaling en de editio princeps, waaruit blijkt dat een afgedrukte middel-nederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai te vinden is in de Kon. Bibl. te Brussel als No. 15626 in een perkamenten codex, welke een aantal vertalingen in handschrift bevat van oude geneeskundige werken, genummerd 15624—15641. Tot dezen codex behoort ook de Cyrurgie van meester Jan Yperman door prof. van Leersum in 1913 uitgegeven. Wat de editio princeps betreft, blijkt deze te Venetie in 1471 gedrukt te zijn en zich te Parijs te bevinden. Van den Berg geeft verder een juiste beschrijving in aantal folio's en afmetingen, soort van papier en aanteekeningen afkomstig van verschillende schrijvers in margine.

Na deze in alle opzichten lezenswaardige inleiding volgt een alphabetisch gerangschikte en zeer uitvoerige literatuuropgave, welke gevolgd wordt door een doelmatige lijst van afkortingen. Daarna volgt een overzicht van praeparaten, waar, achter de in alphabetische volgorde gerangschikte praeparaten, in zes kolommen gegeven worden de folieering en volgnummers van de voor dit werk gebruikte uitgaven en vertalingen, terwijl in een zevende kolom de pagineering van deze uitgave volgt.

Nu komt het Antidotarium zelf, waarbij naast elkaar zijn geplaatst de Latijnsche en de Middelnederlandsche

Digitized by Google

tekst, en vooral de eerstgenoemde in ruime mate van noten is voorzien.

Na alles wat het voorafgaande deed verwachten is het „Antidotarium" een kostelijk stuk werk, een genot om door te lezen, niet alleen voor den medicus historicus doch ook voor vele anderen, die zeer zeker op meerdere plaatsen oude bekenden zullen tegenkomen. Het voordeel bovendien is dat het „Antidotarium" gevolgd wordt door een zeer uitvoerige verklaring van de verschillende besproken antidota, welke alleen reeds tachtig bladzijden beslaat.

Diep te betreuren is, dat aan het slot ontbreken het twaalftal, bij de wet vereischte stellingen, om het behalen van den doktorstitel mogelijk te maken. Zeer zeker zou de schrijver eer met zijn werk hebben ingelegd; nu wordt voor de zooveelste maal de bekende spreuk bewaarheid „βραχὺσ μὲν ὁ βίοσ, ἡ δὲ τέχνη μακρά."

Dat de eer van meegewerkt te hebben aan de voltooiïng van dit werk nu moge overgaan op mejuffrouw van den Berg, en het voor professor van Leersum steeds een aangename gedachte moge zijn, dat het onder zijne leiding tot stand kwam.

Leiden. J. E. Kroon.

E. Drerup, Die Griechen von heute. Gladbach, Volksvereinsverlag. 1917. (Pr. M. 1.—).

De bekende hoogleraar uit Würzburg geeft in deze brochure van 47 blz. een overzicht van de geschiederis van Griekenland sedert de vrijheidsoorlog, opmerkingen over de afstamming van het Griekse volk, over de taalstrijd, de inrichting van kerk en onderwijs, en beschouwingen over „Griechenland im Weltkrieg." Het overzicht is duidelik en de opmerkingen getuigen van kennis van zaken. Bij 't beoordelen van de taalstrijd staat de schrijver op een geheel ander standpunt dan ik; mij komt het naïef voor om te dekreteren (gelijk de schr. reeds in 1911 heeft gedaan en tans nog eens doet) dat, nu in de grondwet (*sic*) een paar artikels tegen het bestrijden van de officiële schrijftaal en tegen het vertalen van de Bijbel zijn opgenomen, de taalstrijd geeindigd is.

Nog meer dan ten opzichte van de taalkwestie wijk ik van Drerup af in zake de houding van Griekenland in de tegenwoordige oorlog. Doch het Museum is niet de plaats om verschillen van politieke overtuiging uitvoerig te bespreken. Ik bepaal mij er toe te getuigen dat ik het omgekeerde van de volgende uitspraken voor juist houd: de militaire missie onder generaal Eydoux is van weinig nut geweest voor de in 1910 begonnen reorganisatie van het Griekse leger (blz. 39), koning Konstantijn bleef nog in Aug. 1916 „unentwegt neutral" (blz. 43), de koning is de lieveling van zijn volk (blz. 47). Daarentegen ben ik het met de schr. eens dat koning Konstantijn het nakomen van het met Servië bezworen verbond verhinderd heeft (blz. 39), en ook (blz. 47) dat de strijd tussen de koning en Venizelos eigenlik een strijd is tussen 't monarchistiese en demokraties-parlementaire beginsel. Als men er nu aan denkt dat Griekenland een grondwet heeft die de beslissing in de gewichtigste aangelegenheden niet aan de kroon maar aan het Parlement opdraagt, zal ieder kunnen uitmaken op wie van de twee antagonisten het woord „revolutionair", waarmee Drerup telkens Venizelos aanduidt, het meest van toepassing is.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Tacitus' Germania, erkl. von **Ed. Wolff.** 3. Aufl. Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

Wolff's editie van de Germania behoeft zeker nauwelijks een woord van aanbeveling. De beknopte en toch heldere inleiding, de uitgebreide commentaar spreken voor zich zelf. Hier en daar vraagt men zich af, of de laatste niet eenigszins bekort zou kunnen worden, zie b. v. de verklaring op bldz. 21 van *minime*, bldz. 31 van *quamquam*, bldz. 73 van *expellunt* en *temperantia*, bldz. 90 van *insuper*.

In den tekst zijn op meer plaatsen dan in de vorige uitgave emendaties opgenomen. Zoo leest Wolff 2, 17 i. p. v. het overgeleverde *additum* nu *auditum*, m. i. onnoodig: de Kelten gaven aan de binnendringende stammen, die elk een verschillenden naam droegen, een algemeenen naam *erbij*.

4, 8 wordt *caelo solove* in *caelo soloque* veranderd. Ook hier schijnt mij de overlevering juister: door het klimaat leerden zij de koude verdragen, door den bodem het gebrek aan voedsel.

5, 4 kan *impatiens*, waarvoor W. met Tross *patiens* leest, behouden blijven, daar Tacitus bij *frugiferarum arborum* waarschijnlijk aan zuidvruchten denkt. In ieder geval vertelt hij c. 26, dat de Germanen geen boomgaarden planten, terwijl met *agrestia poma* (c. 23) wel geen boomvruchten bedoeld zijn. Ook schijnt het mij met het oog op Tacitus' stijl gevaarlijk de tegenstelling met *satis ferax* op te heffen.

Terecht is m. i. 15, 1 in de woorden *non multum venatibus* — *transigunt* het eerste met Acidalius geschrapt en 32, 2 i. p. v. *colunt* Novák's verbetering *accolunt* opgenomen.

De druk is goed verzorgd: in den tekst zag ik slechts één fout (bldz. 96, r. 10 Herculum), in de noten hier en daar een kleinigheid.

Ik meen niet te mogen verzwijgen, dat deze editie ontsierd wordt door den aanhef van het „Vorwort". In wetenschappelijk werk behoort de huidige oorlog van welke zijde ook niet aangeduid te worden als een strijd „gegen eine Welt in Waffen, gegen verblendete Rachsucht und Raubgier, gegen Neid und Niedertracht". Ook betwijfel ik, of de uitgever nu nog, zooals in Maart 1915 te Lugano, zou getuigen van „seine feste Zuversicht auf den Erfolg der Waffen, der Ruhmestaten seiner Zeitgenossen, dieser „Barbaren" der Gegenwart." Zoo zou ik ook in de noten de bewering van Altenburg willen missen, dat de beschrijving van den stam der Chauci (c. 35) heden toepasselijk is op de politieke positie van het heele Duitsche volk in Europa: het is misschien zoo, maar het oordeel hierover komt ten slotte alleen aan de Geschiedenis toe.

Rotterdam. W. Werff.

Bij de f[a] P. Noordhoff te Groningen is een tweede druk verschenen van het eerste deel van 't *Leesboek voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs* door G. Leffertstra, dat in *Museum* XXIII, 284 volgg. besproken is.

Digitized by Google

Van P. Roorda, *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* I verscheen, bij de firma P. Noordhoff te Groningen, de vier en veertigste druk, van het *Supplement* op dat eerste deel de twintigste druk. Een vierde editie is uitgekomen van *Dutch and English Compared*, Part II, door de zelfde schrijver bij de zelfde firma uitgegeven. Voorts zond de firma Noordhoff ons: J. van Aals, *Tien mondelinge examens Hoogduitsch* M. O. A. (1915).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Grotius-vereeniging* bericht over den voortgang van haren arbeid in 1917. Regelen voor de uitgave worden vastgesteld voor de serie „Grotii Epistolae", die reeds door dr. Molhuysen zijn bijeengezocht uit de oude uitgaven, terwijl een groot aantal afschriften van onuitgegeven brieven verzameld zijn. Men hoopt dit materiaal in 1918 persklaar te maken. De erfgenamen van prof. Rogge hebben zijne Collectanea Grotiana in bruikleen aan de vereeniging afgestaan.

Bij de firma B. G. Teubner te Leipzig is verschenen: Religionsgeschichtliche Bibliographie, im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft. Jahrgang I und II (1914, 1915). Prijs 3 Mark. Deze bibliografie wordt uitgegeven door Carl Clemen, met medewerking van talrijke deskundigen wier namen op het titelblad zijn vermeld; wij treffen daaronder de namen van twee landgenoten aan: W. Caland en H. Juynboll. Door de systematiese vermelding van al wat op het onafzienbare terrein in een bepaald jaar verricht is, en in boekvorm of als tijdschriftartikel is verschenen, zal dit werk ongetwijfeld van zeer groot nut worden voor alle beoefenaars der mythologie en der geschiedenis van de godsdienst.

De Heer G. Hoog heeft uitgegeven bij de drukkerij waa het elke veertien dagen verschijnend blad *les Lettres à un soldat* verschijnt (Bellevue bij Parijs, 48 Route des Gardes), het eerste deel van *La Guerre des Nations en 1914, I, Les racines du conflit*, pr. fr. 3.50); bij de firma Payot en C^o. te Parijs zag het licht *Deux ans de guerre à Constantinople*, études de morale et politique allemandes et jeunes-turques, geschreven door Dr. H. Stürmer, oud-korrespondent van de Kölnische Zeitung te Konstantinopel in de jaren 1915 en 1916 (Pr. fr. 3.50). Beide boeken werden aan onze redaktie toegezonden.

De firma Bloud en Gay te Parijs heeft de volgende boeken uitgegeven en aan de Redaktie toegezonden; alle hebben betrekking op de oorlog: J. Jörgensen, *La cloche Roland* (les Allemands et la Belgique); J. Jörgensen, *Dans l'extrême Belgique* (deze beide boeken zijn vertaald uit het Deens); M. des Ombiaux, *La résistance de la Belgique envahie*; M. des Ombiaux, *France et Belgique*; H. Carton de Wiart, *La politique de l'honneur*. Naar aanleiding van de oorlog is ook geschreven het volgende, blijkbaar uit het Duits vertaalde werkje: Dr. Z. Gargas, *Behoort Cholm tot Polen?* (zonder naam van de uitgever). De vraag wordt door de schrijver bevestigend beantwoord.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 1: W. H. Staverman, De compositie van Potgieters proza. — A. Zijderveld, Granida vss. 563-697. — D. Haagman, Eenheid. — D. C. Tinbergen, Spraakkunstonderwijs. — Uit de tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Liter., XLII, 3: L. L. Schücking, Wann entstand der Beowulf? — K. Plenio, Bausteine zur altdeutschen strophik. — A. Leitzmann, Zu Rudolfs weltchronik. — Dez., Zum könig Rother. — K. Bohnenberger, Nibelungenstätten. — S. Singer, Brünhild. — J. W. Muller, Zum Reinaert. — K. Helm, Renner v. 19105 f. — Dez., Seitenstetter glossen. — O. Behaghel, Der acc. *einem*. — Dez., *Gaqiman sik*. — Dez., *Bi* mit dem acc. — Dez., Niderlender u. Oberlender. — Th. Frings, Nachtr. zu *doom* Beitr. 42,249 ff — Dez., Mfränk.-nfränk. studien.

XLIII, 1: M. H. Jellinek, Zur kritik u. erklärung einiger lieder Walthers v. d. Vogelweide. — A. Leitzmann, Rolandstudien. — L. Pfannmüller †, Zur auffassung des Hans Sachs-verses (mit vorw. v. W. v. Unwerth). — K. Plenio, Bausteine zur altdeutschen strophik, 6-10. — E. Schwentner, Zur metathesis im germ. — A. Lindqvist, Vom anlautswechsel *str* : *r* im germ. — C. Franke, Zu Luthers wortstellung. — Fr. Kluge, Althochdeutsches. — H. Petersson, Germ. worterklärungen. — O. Behaghel, Zum gen. bei adject. — Dez., Sifrit, der sohn des Sigemunt und der Sigelinde. — K. Helm, Lollus? — Dez., Zum md. gedicht von der Judith. — G. Frauscher, Der einfluss des reims auf den gebrauch der fremdwörter in Ottokars österreich. reimchronik. — A. Wallner, Zur Mariensequenz von St. Lambrecht. — Dez., Zu Walther 44,9. — W. Braune, Ahd. *uoturnen* spernere T.

Anglia, XLI, 3: Ph. Aronstein, *Shall* u. *will* z. ausdrucke der idealität im Engl., II. — H. Lange, Chaucer u. d. prologe z. Legend of Gode Women. — F. Holthausen, Kleinere ae. dichtungen.

Beibl., XXVIII, 10: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 12-15. — Dez., Berichtigung — F. Holthausen, Zu Gorboduc.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 6; De Boer, Onze kennis van Amsterdams 19de eeuwsche geschiedenis. — Wennekes, De Geographie des Atlant. Ozeans van Schott (slot).

XXXIII, 1: De Boer, De verdediging van ons land, voorjaar 1672. — S. Kalff, Bilderdijk te Haarlem. — Schuiling, Midden-Celebes.

Bulletin de la Comm. d'Hist. d. Eglises Wallonnes, III, 7: O. Genouy, La Politique française en Hollande avant la Saint-Barthélémy.

Revue Historique, CXXIV, 1: Flach, Les nationalités de l'ancienne France. — Desdevises du Dezert, Vice-rois espagnols, II. — De Cesari Rocca, Un ministre de Phil. II, historien. — Ledeuil d'Anquin, Mésaventures de l'ambassadeur de Vénise 1792.

Hist. Zeitschrift, XXII, 2: Hofmeister, Die Jahresversammlung der alten Sachsen zu Marklo. — Von Müller, Probleme der neuesten bayrischen Geschichte (1799-1871). — Miszellen (Brief Bismarcks an Von Manteuffel).

Studien, LXXXIX, Febr.: P. Albers, Victor de Stuers 1843—1916. Voorbereiding, II. — J. P. van Kasteren, Nazareth, II. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren, IV. — F. Bloemen, Winter-maan. — J. v. Ginneken, Open Brief van een Pater aan Willem Kloos. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland :

Baehrens, Studia Serviana: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 2 (M.); D. Lit. Zeit. 1918, n°. 3 (Gruppe).

Van Hamel, Kelt. Taal- en Letterkunde: N. Taalg. XII, n°. 1 (Schönfeld).

Pienaar, Dichters uit Zuid-Afrika: N. Taalg. XII, n°. 1 (de Vooys).

Schillings, Vondel en de Regeerders v. Amst.: N. Taalg. XII, n°. 1 (Koopmans).

Wensinck, The navel of the earth: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 51-52 (Brockelmann).

Digitized by Google

La Revue de Hollande

PARIS — LA HAYE

ARTISTIQUE - LITTÉRAIRE - DOCUMENTAIRE

Parait le 1er de chaque mois

La Revue de Hollande est redigée en langue française et publie les oeuvres des meilleurs écrivain, français et hollandais. La presse et le public lettré on fait à cette superbe publication un accueil empressé, que justifient sa haute tenue littéraire et la beauté de sa typographie.

On s'abonne à *La Revue de Hollande* dans toutes les bonnes librairies de France et des Pays-Bas.

SOCIÉTÉ D'ÉDITIONS A. W. SIJTHOFF — LEYDE

Dépositaire pour la France:

H. LE SOUDIER, Boulevard St. Germain 174/176, Paris.

Prix de l'abonnement:

France Frs. 30.—, Hollande fl. 14.—.

Verschenen is

Het boek der 1000 Wonderen

door A. FÜRST en A. MOSZKOWSKI.

Bouwkunst, Techniek, Menschen- en Dierenwereld, Mystiek, Reken-, Schei- en Natuurkunde, Taal, Schoonheid, enz. enz.

Een populair-wetenschappelijk boek dat boeit als een roman en daarbij tevens leerzaam en nuttig is.

Prijs Ingen. **f 2.95**; Gecartonneerd **f 3.25.**

Game - and Set! door CISSY VAN MARXVELDT.

Geïllustreerd door FRANS HOGERWAARD.

Een boek voor oudere meisjes, doch dat tevens door de jonge vrouw met genoegen gelezen zal worden.

Prijs Ingen. **f 2.40**; Gebonden **f 2.90.**

Catharina van Siëna door JOHANNES JÖRGENSEN.

Geautoriseerde vertaling van D. LOGEMAN—VAN DER WILLIGEN.

Een hoogst boeiend en met veel talent geschreven boek.

Prijs Ingen. **f 6.90**; Gebonden **f 7.75.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

PARS ALTERA CARM. XIII—XXIV.

Tertium Edirunt.

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50**, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. — **No. 7.** — **April 1918.**

Schuchardt, Sprachverwandtschaft (Kluyver)
Kuiper, Helleensche Cultuur (Berlage).
Würthle. Die Monodie des M. Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia (Hesseling).
Wagenvoort, Seneca, Brieven aan Lucilius (v. Wageningen).
Diehl, Inscriptiones latinae (Bierma).
Annales de la Société J.-J. Rousseau, X (Gallas).
Borlé, Etude d'un certain nombre de synonymes etc. (Werkman).
Geers, The adverbial and prepositional prefixes in Blackfoot (Uhlenbeck).
Diels, Antike Technik (v. Hoorn).
Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert v. Cherbury (Roessingh).
Schoolboeken:
Kleijn, Twee Veroveraars (Wilde).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Hugo Schuchardt, Sprachverwandtschaft. (Sitzungsberichte der Kgl. Preuss. Akad. d. Wissensch. XXXVII). Berlin, Georg Reimer. 1917. (Pr. M. 0,50).

Wie vreemd is aan eene wetenschap kan er zich over verwonderen, dat de geleerden het dikwijls met elkaar niet eens zijn over de beteekenis van zeer gewone termen in hun vak, ja zelfs dat zij er tegen opzien van de begrippen, door die termen aangeduid, eene definitie te geven. Toch is dit zeer natuurlijk. Vele van die termen zijn woorden waarvan men reeds vroeger gebruik maakte, hetzij dat er toen al of niet een duidelijk begrip aan verbonden was. Intusschen is er aldoor verandering gekomen in de denkbeelden; en het is dan telkens weer de vraag, hoe men, in het kader der zich veranderende opvattingen, aan die bestaande termen eene heldere beteekenis kan geven. Er is een tijd geweest, toen de term *sprachverwandtschaft* (bij ons nagebootst door *taalverwantschap*, in het Fransch door *parenté de langues*) zeer duidelijk scheen. De Romaansche talen heetten de „dochters" van het Latijn, en van alle bekende Indogermaansche talen maakte men een stamboom, die misschien in bijzonderheden niet nauwkeurig was, maar die toch in het algemeen voor eene juiste afbeelding van een historisch beloop werd gehouden. Want wel is waar gebruikte men eene beeldspraak, maar hoe zou het anders mogelijk zijn? Hoe kon men wat in de taal gebeurde beter in het kort aanduiden dan door middel van eene analogie die voor ieder de zaak duidelijk maakte? Mettertijd heeft men leeren inzien, dat die beeldspraak toch door hare onnauwkeurigheid allerlei onjuiste voorstellingen gaf. De overeenkomst tusschen een levend individu en wat wij eene *taal* plegen te noemen, is maar zeer vaag, en de betrekking tusschen b.v. eene Romaansche taal en het Latijn heeft eigenlijk geene groote analogie met die tusschen eene dochter en hare moeder: dat zou alleen dan eenigszins het geval zijn, wanneer op een zeker oogenblik die Romaansche taal plotseling uit het Latijn was voortgekomen, en het Latijn dan hetzij op eene natuurlijke manier was blijven voortleven, hetzij op één oogenblik was te niet gegaan. Inderdaad is er iets geheel anders gebeurd. Doch indien de term *verwantschap* ook thans nog gebruikt wordt en verder zal gebruikt worden, welk begrip zal men er dan aan kunnen hechten? Dit is de vraag waarover Prof. Schuchardt in zijn opstel handelt. Wellicht zou men zijne opmerkingen op de volgende wijze in het kort kunnen beschrijven.

De verwantschap waarvan men gewoonlijk spreekt, is de hierboven genoemde genealogische verwantschap. Neemt men deze aan tusschen twee of meer gelijktijdig bestaande talen, dan bedoelt men dat deze talen, deze manieren van spreken, ten slotte verschillende veranderingen zijn van ééne zelfde manier. Maar ook wanneer men alle reden heeft om die verwantschap voor waar te houden, dan is het daarom nog niet mogelijk die verwante talen in eene soort van genealogische tabel te rangschikken. Want met het feit van die verschillen is de *wijze* van het ontstaan er van niet gegeven. En omgekeerd, wanneer men de feiten van het verleden min of meer nauwkeurig kent, dan geven deze feiten, die geen feiten meer zijn van nu, geen basis voor eene natuurlijke beschrijving van den tegenwoordigen toestand. Vandaar dat de schrijver zegt, met betrekking tot eene strenge verdeeling der Romaansche dialecten: „sie ist überhaupt unmöglich, und das liegt in der Natur der Sache". Men zou dus slechts het begrip van verwantschap in het algemeen overhouden, zonder daarbij met stelligheid van bepaalde graden te kunnen spreken. Doch gewoonlijk wordt het begrip *verwantschap* te bekrompen opgevat, een gevolg van de oude beeldspraak die eene taal als een persoon voorstelde. Men zal b.v. ten opzichte van eene bepaalde

Digitized by Google

taal de vraag stellen: „behoort zij al of niet tot die of die familie ?" Zulk eene vraag is dikwijls niet eenvoudig met ja of neen te beantwoorden. Eene taal is niet te vergelijken met een stoffelijk ding dat vaste grenzen heeft, „sie ist eine menschliche Betätigung", en die manier van doen kan door allerlei andere manieren van doen aanmerkelijk worden gewijzigd, ja die veelsoortige wijziging is het normale. Vindt men tusschen verschillende talen in de woorden groote overeenkomst, dan moet vaak telkens de vraag gesteld worden: is dat al of niet het gevolg van oude verwantschap? En reeds lang hebben de geleerden erkend, dat de begrippen van *urverwandtschaft* en van *entlehnung* niet absoluut van elkaar zijn te scheiden. Doch hoeveel eene taal ook aan andere talen moge ontleend hebben, men meent een stellig criterium te hebben in het verschil tusschen woorden op zich zelf en grammaticalen bouw, tusschen „äussere Sprachformen und innere". Prof. Schuchardt betoogt, dat dit onderscheid niet zoo helder is als men gewoonlijk aanneemt; dat veel, wat men onder grammatische eigenaardigheden pleegt te brengen, evengoed tot de lexicologie kan worden gerekend; dat men dikwijls ook aan dat verschil niets heeft, „weil viele Sprachen einer eigentlichen Grammatik ermangeln". Door de beeldspraak van de moeder en de dochter heeft men zich te veel bepaald bij het denkbeeld, dat eene taal niets is dan een gewijzigde vorm van éene andere, en dat de verwantschap tusschen talen wordt bepaald door de „afstamming" van éene taal. Inderdaad moet men zich de zaak zóó niet voorstellen; want „jede Sprache erfreut sich mehrerer Verwandtschaften". Eene taal is niet een ondoordringbaar iets, en de „Sprachmischung" is juist het gewone, als gevolg van het internationale leven. Behalve de historische verwantschap in al haar verschillende vormen bestaat dan nog de „elementare Verwandtschaft", een gevolg van de gelijksoortigheid der menschelijke natuur bij alle volken.

Indien de beschouwingen van Prof. Schuchardt hierrnede niet al te onnauwkeurig zijn aangeduid, dan zal men willen gelooven, hoe ook hier zijn oorspronkelijke geest in verzet komt tegen de methode, wanneer zij gevaar loopt al te mechanisch te worden. Men neme b.v. eene hedendaagsche taal die met recht eene Indogermaansche taal kan heeten, omdat zij inderdaad het resultaat is van aldoorgaande veranderingen der oorspronkelijke Indogermaansche taal. Intusschen zijn die veranderingen mettertijd zoo groot geworden, dat die jongere taal van wat men als het Indogermaansche type mag beschouwen, haast niets meer overheeft. Historisch beschouwd, is de benaming juist; maar zij caracteriseert die taal, zooals zij werkelijk is, niet meer. Indien eene manier van spreken (*a*) zich vervormt, dan zal dit zeer vaak, zoo niet altijd, gebeuren doordat eene of meer andere manieren (*x*, *y*, *z*...) worden nagevolgd of zich met de eerste manier „vermengen", en hiertoe zal des te meer aanleiding zijn naarmate (*a*) zich verspreidt over een grooter gebied. Maar dan zijn de nieuwe manieren (*b*, *c*, *d*...) zoowel „verwant" met (*a*), als met een of meer der genoemde andere manieren (*x*, *y*, *z*...). En zoo is het ook niet onnatuurlijk, dat men zich van sommige talen moet voorstellen dat zij eene „Mittelstellung" innemen b.v. tusschen drie andere, waarmede zij dan in verschillende graden „verwant" kunnen zijn.

Deze verhandeling over een zeer internationaal onderwerp lezende, wordt men zoogoed als niet aan den hedendaagschen oorlog herinnerd, en het is overbodig te zeggen, dat Prof. Schuchardt de gevoelens van Meillet b.v. of van Trombetti met dezelfde sereniteit beoordeelt als die van zijne landgenooten.

Groningen. A. Kluyver.

K. Kuiper, Helleensche Cultuur. Studie over de beschaving van oud-Griekenland van de Homerische tijden tot Plato (Wereldbibl. n°. 355). Amsterdam, Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur. 1918. (Pr. *f* 1.25).

In bovengenoemd werkje, voor de wereldbibliotheek geschreven, heeft prof. K. Kuiper zijn inzichten over de moreele en intellectueele levenskracht" der Grieken samengevat. Het is verdeeld in verschillende hoofdstukken die achtereenvolgens „het Oudste Griekenland" „Stammen en Staten"; „de democratische Staat van Athene", „de Helleensche religie", „Helleensche Kunst en Kunstzin", en het letterkundig leven" v. Hellas behandelen. Aan het eind staat een Register van personen en zaken, tevens dienende ter verklaring van vreemde termen en uitdrukkingen, inderdaad voor de meeste lezers van de wereldbibliotheek zeker een zeer welkome toevoeging.

Zoals de titel reeds aanduidt sluit de schrijver de Aegeïese periode evenals de Hellenistiese van zijn schets uit, want hij begint bij Homerus en eindigt met Plato. Wat dat begin betreft zal men hem gaarne gelijk geven; misschien niet evenzeer ten aanzien van het slot. Altans mag men vragen of het niet wenselik zou geweest zijn Demosthenes en Aristoteles mede te behandelen wier werkzaamheid toch bezwaarlik tot het Hellenisme gerekend kan worden, en waarvan de laatste tot in de nieuwe geschiedenis zulk een invloed behouden heeft. Intussen heeft de schrijver dergelijke bedenkingen reeds bij voorbaat afgesneden door de verzekering dat deze schets „wetenschappelijke volledigheid verbiedt en persoonlijke voorkeur niet uitsluit." „Ook zijn uitvoeriger werk over de Geschiedenis der „Helleensche Letterkunde" sluit hij af met Plato.

Uit alle delen van het werk spreekt de uitnemende kenner v. Griekenland, uit de beschrijving v. d. Homeriese mens, uit de voortreffelike schets v. h. ontstaan der mythologie, uit de karakteristiek van Athene en Sparta, uit zijn meevoelen van de alomtegenwoordigheid der goden, uit de behandeling van kunst en literatuur. Hoezeer het uit den aard der zaak een werk van kleinen omvang is, moet men niet gering denken over de kennis en de voorstudie, die nodig zijn om zulk een boek te schrijven. Trouwens de lezers van het *Museum* zullen beter in staat zijn dan die van de Wereldbibliotheek om te beseffen wat het tegenwoordig zegt vertrouwd te zijn met de resultaten van philologie, historie, antiquiteiten en archaeologie te zamen — om al hetgeen de kultuurgeschiedenis bevat nu maar niet in nog meer onderdelen te splitsen. Het is dus niet te verwonderen dat men wel eens een enkele maal een vraagteeken plaatst in ondergeschikte kwesties.

Zo achter de gelijkstelling van den omphalos te Delphi met den door Kronos verzwolgen steen; achter het aan archaelogen toegeschreven verband leggen tusschen den Olympiesen Zeus v. Phidias en den Zeuskop van Otricoli. Ik meen dat de bekende Eliese munt voor zoo

Digitized by Google

goed als alle archaeologen dit verband voldoende heeft te niet gedaan. Achter de voorstelling dat de Ioniese zuil (wat iets anders is dan de ontwikkelde Joniese tempel) een latere bouwperiode vertegenwoordigt dan de Doriese, altans na de Doriese zou zijn ontstaan, terwijl er van prioriteit der laatste weinig sprake schijnt te zijn maar de Ioniese, ongeveer tegelijkertijd in Klein-Azië ontstaan, hoogstens later in Griekenland is ingevoerd. Dan schijnt het een gewaagde bewering dat de goden in de Panathenaeënfries zonder emblemen ook voor ons ieder naar zijn aard kenbaar zouden zijn, terwijl veeleer door de hulp van enkele uiterlike kenteekenen bij dezen, en bewijzen uit het ongerijmde bij genen, hun definitie mogelik schijnt.

Ook lijkt mij de karakteristiek dat „oorlog en kampstrijd de Homerische mannen ter harte gaat en zij het gevecht noemen met een naam die verwant schijnt a. h. begrip vreugde" in zoverre niet geheel juist dat zij den indruk geeft alsof de oorlog hun lust en hun leven is. Wel geeft deze volgens de dichter aan de mannen *roem*, maar overigens wordt hij altijd met epitheta als „tranenrijk" aangeduid, terwijl de naam χάρμη, door de schrijver bedoeld, altans volgens Boisacq wel verwant is met de stam χαρ-, maar deze niet slechts vreugde, maar iedere heftige aandoening aanduidt. Zelfs Achilles kiest den oorlog dan ook niet omdat hij van den strijd als zodanig houdt, maar omdat hij alleen een *roemloos* leven verfoeit.

Maar dit zijn alles ondergeschikte kwesties. Een andere vraag is het of in deze schets v. h. geestelik leven d. Grieken licht en schaduw voldoende zijn verdeeld, of liever, of de saillante en de van onze beschaving afwijkende punten wel voldoende op de voorgrond zijn gebracht; en dan wil het mij voorkomen dat alle onderdelen wat al te gelijk zijn behandeld, en de schilderij zij het dan ook overal verzorgd, door het ontbreken van markante dingen wat te vlak is geworden. Vooral voor leken, die in hun eigen kennis van het onderwerp weinig achtergrond voor het hun geboden beeld bezitten, zou een forser behandeling van enkele onderdelen zeker gewenst zijn geweest. Er is er hierbij één dat vol doornen zit, en dat is alles wat met de sexuële kwestie in verband staat. Want het is zeer moeilik deze in een boek voor een lekenpubliek op aannemelike wijze te behandelen. Het blijkt echter meer en meer, vooral door de studie v. E. Bethe over dit onderwerp, welk een grote faktor de paederastie vooral in de Doriese samenleving maar ook in die van de overige Griekse stammen is geweest. Door over dit onderwerp zo goed als geheel te zwijgen heeft prof. Kuiper in zijn studie over Atheens jongensleven eigenlik maar een onvolledig beeld hiervan kunnen leveren. In het werk dat wij nu bespreken wordt er wel meer melding van gemaakt, maar toch lang niet genoeg om niet-philologen een denkbeeld te geven van de betekenis van dit punt. En over de phallusdienst wordt geheel gezwegen. Toch is dit bewijs hoe sterk het zuivere natuurelement zelfs nog in de eredienst van het beschaafde Griekenland naar voren trad, en welk een geweldige klove er gaapt tussen die oude en onze Kristelike godsdienstige begrippen, mijns inziens van te veel belang om het geheel weg te laten. Maar ik erken dat de behandeling grote moeilikheden meebrengt, juist omdat men uitvoerig moet wezen om het duidelik te maken.

Hetzelfde geldt niet voor een paar andere punten. Ik bedoel ten eerste tegenover het late ontstaan van de vakwetenschappen de zo merkwaardig vroege ontwikkeling van het filosofies denken, dat door de belangstelling in de zedeleer en de levensleer, welke aan de Griekse *godsdienst* ten enenmale ontbrak, een zo centrale positie in de oudheid is gaan innemen als nooit meer in later tijden, hetgeen een mijner jongere leerlingen eens de niet onverstandige vraag ontlokte of er tegenwoordig nog wel wijsgeren waren. Door het wijsgerig denken te behandelen als een onderdeel van het *letterkundig* leven heeft de schrijver het niet die plaats gegeven die het toekomt. In de tweede plaats de dans en de gehele lichamelike opvoeding, niet alleen bij de Doriërs maar ook bij de Ioniërs, zegge de Atheners. Niet dat deze dingen niet behoorlik besproken worden, maar het alles beheersende in de geheele Griekse beschaving van dit bewuste streven naar *harmonie* is mijns inziens niet voldoende op de voorgrond gesteld. Hetzelfde geldt voor de studie der welsprekendheid, deze bij ons zo goed als geheel verwaarloosde en de gehele oudheid dóór *boven alle andere* gestelde gave.

In de inleiding zoekt de schrijver naar een juiste omschrijving van het begrip cultuur; en noemt deze i. h. kort onze „moreele en intellectueele levenskracht." Zou het niet nog beter kunnen worden omschreven als *de eenheid in ons streven*, onze *idealen*? Zou het van uit dit oogpunt en gelet op die bovengenoemde harmonie in geestelike en lichamelike ontwikkeling, dat streven naar lichaamsschoon ook in de man, die hoge eisen aan de welsprekendheid gesteld, de verbijsterende productie van kunst, en altijd kunst van ideale richting niet mogelik zijn een Helleense cultuurgeschiedenis te schrijven, met die eredienst van het schone in de verschillende perioden tot centrum, en al het andere daar slechts omheen gegroepeerd? In zekere zin dus een terugkeer naar de klassicistiese opvatting van de oudheid, maar nu gegrond op bredere en diepere kennis. Wij zouden dan een schilderij krijgen dat de nauwkeurige uitvoerigheid van de Schuttersmaaltijd miste, maar dat als in de Nachtwacht door het scherp accentueren van licht en donker een misschien wel wat eenzijdig maar dan ook veel sprekender en dus in hogere zin juister beeld opleverde.

Die bovengenoemde verwaarlozing van de *exceptionnele studie* der welsprekendheid in de oudheid kan verwondering baren in een schrijver die zelf zijn stijl altijd met de grootste zorgvuldigheid pleegt te vijlen. Ieder wetenschappelik werk behoorde verzorgd van stijl te zijn; in de eerste plaats een werk dat over de Grieken handelt, die stijlverzorgers bij uitnemendheid, en dan in het biezonder een *populair* wetenschappelik werk. In dit opzicht worden wij door d. schrijver dan ook niet teleurgesteld: trouwens wij zijn niet anders van hem gewoon. Menigmaal zijn de dingen ook treffend en pittig uitgedrukt, zo waar hij zegt dat bij het bijwonen van de tragedie „de spanning werd veroorzaakt niet door wat, maar door hoe het gebeuren zou", of wanneer hij Socrates hier „de groote Rustverstoorder noemt, elders de „niet-weter onder de schijn-weters"; en zoals hij zelf ergens zegt dat er tussen de onderdelen der cultuur eigenlik nergens een scheiding te maken is, zo vloeit ook in zijn voorstellingswijze en in zijn stijl alles zonder scheiding zacht in elkander over. Maar

Digitized by Google

evenmin als de latere Grieken heeft hij zich van de fouten der rhetorica altijd weten vrij te houden. Zo in een zin als deze: „Wanneer de reiziger die kleine eilanden als *doorgloeide juweelen in het rozige avondlicht* ziet opduiken uit de Cycladen-zee *verhalen zij hem ieder een eigene historie*" of: „nu golft de *gratie* van den plooienrijken peplos in volle *bevalligheid* neer" of in het optimisme van deze zin: „Wie den Florentijnschen dom voor het eerst binnentreedt, herhaalt licht bij zichzelven de gedenkwaardige woorden van het stichtingsdecreet uit 1294: Nademaal etc." Dit zijn evenwel alle uitingen van een geestesgesteldheid, die vrijwel onverbrekelik met iemands gehele persoonlikheid is samengeweven, en die het zeer moeilik is te vermijden ook al zou men ze als fouten erkennen. Nu het onze geleerden echter zo moeilik valt niet te zondigen in de richting van germanismen of andere -ismen, en ik overtuigd ben dat de heer Kuiper al het mogelike doet om zijn taal zuiver te houden, mag ik hem zeker ook nog wel wijzen op twee voorbeelden v. germanismen — wat in een dergelik werk heel weinig is — die er mijns inziens niet dóór kunnen: blz. 171. Een zachte „verjonging" (nl. v. d. zuil) en verderop verjongingslijn, verjongingsvorm etc. Dit schijnt wel reeds een techniese term van de architekten geworden te zijn, die immers ook al geregeld van de „Doriese orde" i.pl.v. *stijl* spreken; maar laten we die dan toch niet overnemen, maar van „versmalling" of iets anders spreken. En op blz. 175 staat: „wordt .... de steenen of marmeren metope voorzien van een „*figuurlijke*" voorstelling, inplaats van een voorstelling *in beeldhouwwerk*. Op deze germanismen te wijzen is reeds hierom geen vitten, omdat ik overtuigd ben dat een niet-deskundige de bedoeling van de zinnen hierdoor niet zal begrijpen [1]).

Ten slotte bevreemdt mij in een schrijver van zo onmiskenbaar compositietalent het plotseling afgebroken (abrupte!) slot. Men zou in een boekje als dit nog enige afronding of samenvatting van het voorafgaande verwacht hebben. Het is alsof we hier ook uiterlik een aanwijzing hebben van de door mij reeds in het begin genoemde willekeurigheid waarmee de „Helleensche cultuur" eensklaps bij Plato wordt afgebroken.

Het ligt helaas in den aard van een boekbespreking dat daarin de aanmerkingen, door de noodzakelikheid om ze te motiveren, vele malen meer plaats plegen te beslaan dan de loftuitingen. En zo zou het ook nu kunnen gebeuren dat men uit het voorafgaande den indruk kreeg dat in het behandelde boek meer te laken dan te prijzen valt. Toch zou die indruk geheel onjuist zijn. Wie van de Griekse oudheid niet geheel en al onkundig is zal van dit boek veel voordeel en veel genot hebben, zodat ik de lezing zeer durf aanbevelen.

Deventer. J. Berlage.

P. Würthle, Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia. (Rhetorische Studien, herausgegeben von Dr. E. Drerup, 6. Heft). Paderborn, F. Schöningh. 1917. (Pr. M. 5).

In een drietal handschriften is ons een monodia (μονῳδία, att. solozang, bij latere schr. = θρῆνος, gewoonlik in proza) overgeleverd naar aanleiding van het instorten van 't koepelgewelf der H. Sophia. Dit specimen van Byzantijnse rhetorica (gelukkig niet groter dan 85 regels proza) wordt in twee Madrileense handschriften aan Procopius van Gaza (6e eeuw) en in een Parijs handschrift aan Michael Psellus (11de eeuw) toegeschreven. Wie is de auteur? De heer Würthle heeft op aansporing van W. Schmid, zijn leermeester, deze kwestie, waarover reeds velen hun oordeel hebben uitgesproken, onderzocht; hij heeft op overtuigende wijze aangetoond dat Psellus de man, ik zou zeggen de schuldige, is.

Het onderzoek begint met het vaststellen van de tekst en 't karakteriseren van de monodia bij de postklassieke schrijvers. Dan komen drie uitvoerige hoofdstukken waarvan het eerste de taal, de woordenkeus en de bijbelse citaten bespreekt, het tweede de behandeling van de hiatus tot onderwerp heeft en het derde de clausula metrica onderzoekt; natuurlik worden telkens de gegevens van de tekst aan de eigenaardigheden van Procopius van Gaza en van Psellus getoetst. De schrijver heeft om dit met kennis van zaken te doen alles geraadpleegd wat van Procopius en Psellus tot heden is uitgegeven, te zamen een hoeveelheid lektuur die vele honderden bladzijden beslaat. Ook wat over die beide rhetors is gepubliceerd, is hem wel bekend. Ik mis alleen de vermelding van wat E. Renauld heeft bijgedragen; diens *Syntaxe des verbes composés dans Psellos* (Mémoires de l'Acad. des sciences, inscriptions et belles-lettres de Toulouse, 10de serie, deel IX en X, 1910, blz. 17—119) zou hem van veel dienst zijn geweest en ook in Renaulds *Les Mots latins dans la synopsis legum etc. de Michel Psellos* (zelfde Mémoires deel VIII, blz. 77—96) en in zijn opstel over *Quelques termes médicaux de Psellos* (Revue des Etudes grecques, XXII, 1909, blz. 251—256) zou hij allicht iets van zijn gading hebben gevonden. De uitkomst van Würthle's tot in de kleinste biezonderheden afdalend onderzoek is dat het werk niet van Procopius zijn kan, doch zo goed als zeker bij Psellus' boedel behoort.

Een laatste hoofdstuk is getiteld *Chronologische Fragen*. De H. Sophia is, na 't gedeeltelik verbranden bij het Nikaoproer en het schitterend wederopbouwen onder Justinianus, twee keer ten gevolge van aardbevingen ingestort, n.l. de 7de Mei 558 en de 26ste Oktober 986. Nu bewijst Würthle dat het sterfjaar van Procopius van Gaza niet later gesteld kan worden dan enige jaren vóór 548; hij kan dus onmogelik de maker van een monodia op de gebeurtenis van 558 wezen. Daarentegen kan Psellos, onder de indruk van aardbevingen die ook in zijn tijd de H. Sophia bedreigden en als liefhebber van historiese rariora, zeer goed het ongeval dat een paar eeuwen vóór hem plaats had tot thema voor zijn schoolse ontboezemingen hebben gekozen.

Dit laatste hoofdstuk had gevoegelik het eerste kunnen wezen. Door te bewijzen dat Procopius 't instorten der kerk niet beleefd kan hebben, zou de heer Würthle in de ogen van alle weldenkenden ontslagen zijn geweest van 't napluizen van Procopius' taal en stijl. „Maar, zal hij gedacht hebben, als eens iemand mocht twijfelen aan mijn datering van Procopius' dood, dan zal ik hem vooraf dwingen mij ten principale gelijk te geven." Ik acht zulk een twijfel geheel ongerechtvaardigd en

[1]) Dit kan ook het gevolg zijn van een paar drukfouten als op blz. 197 *aan* voor *dan* en op blz. 249, *dankt* voor *denkt*.

Digitized by Google

voor mij is dus 't negatieve gedeelte van de eerste drie hoofdstukken (Procopius is *niet* de auteur) van geen belang voor de kwestie.

Onder het lezen van Dr. Würthle's boek heeft een aan alle Byzantinisten welbekend duiveltje mij herhaaldelik de vraag ingeblazen: „Is die gehele kwestie wel van enig belang? Moest zo veel kennis en zo noeste vlijt besteed worden aan 't opsporen van de rhetor die dit stukje bombast vervaardigde?" Ik ben bang voor dat duiveltje, want ik weet dat als men naar hem luistert hij altijd verder vraagt en niet tevreden is voor we aan de belangrijkheid van drie kwart der Byzantijnse schrijvers twijfelen. Daarom heb ik hem het stilzwijgen opgelegd met deze overwegingen: de oplossing te geven van een vraagstuk dat nu eenmaal de tijd en de aandacht van verdienstelike geleerden als Norden en Schmid in beslag heeft genomen, is altijd een goed werk, dat gewoonlik meer oplevert dan een antwoord op de hoofdkwestie. In dit geval kunnen als bijprodukten van positieve waarde genoteerd worden talrijke opmerkingen over de taal en de stijl van Psellus en Procopius, over 't leven van de laatste en over de wijze waarop de eerste, hoewel voor alles een bewonderaar van Plato, ook postklassieke schrijvers als Aristides en Libanius navolgde. Dat alles verlevendigt onze voorstelling van het Byzantijnse humanisme onder de Komnenen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Seneca, Brieven aan Lucilius. Eene bloemlezing, van inleiding en aanteekeningen voorzien door **H. Wagenvoort Jr.** (Aet. Imper. Script., 3). Utrecht, G. J. A. Ruys. 1917.

Met vreugde heb ik deze bloemlezing uit Seneca's epistulae morales begroet — het derde deeltje in de serie Grieksche en Latijnsche schrijvers uit den keizertijd, door Enk en Plooy uitgegeven —, want aan den wijsgeer van Cordova komt naast Horatius en Tacitus zeker een bescheiden plaats in de hoogste klasse van ons gymnasium toe. Zoo heeft ook de vader van de HOW erover gedacht, toen hij in het K.B. over het eindexamen der gymnasia als voorbeeld voor moeilijker proza „stukken uit Tacitus en den wijsgeer Seneca" den examinatoren aanbeval. Tot nu toe is Heemskerk's wensch maar zelden vervuld geworden, want op de meeste gymnasia zwaaide Tacitus den schepter en kwamen de leerlingen meer te hooren van de gruwelen, door Tiberius en Nero verricht, of van de expedities van Germanicus, Tacfarinas en Corbulo dan van de levenswijsheid van den man, die eenmaal door Tertullianus „een der onzen" genoemd is. Gelukkig heeft men in den laatsten tijd ingezien, dat, al is de stijl van Tacitus nog zoo kernachtig en pittig, al is deze historieschrijver ook een voortreffelijk psycholoog, al is zijn schildering der gebeurtenissen dikwijls in hooge mate aangrijpend toch het jeugdig gemoed nog iets anders voor het toekomstig leven noodig heeft, en dat „andere" kan ongetwijfeld de lectuur van Seneca verschaffen, mits men daaruit een verstandige keuze weet te doen. Dit nu is, naar het mij voorkomt, aan Dr. Wagenvoort volkomen gelukt. Hij heeft uit de brieven aan Lucilius er een dertig uitgekozen, die stellig tot de belangrijkste van deze verzameling behooren en waarvan de meeste zeer geschikt zijn, om met leerlingen, die iets voor philosophie voelen, in de klasse gelezen te worden. Deze brieven zijn door hem van uitstekende noten voorzien, die zoowel op den inhoud als op de taal betrekking hebben, terwijl aan elken brief een inhoudsopgave met een opschrift voorafgaat. Een enkelen keer is dit voorwoord niet geheel in overeenstemming met wat de brief ons te lezen geeft, zooals bij ep. 61 (p. 141). Daar schrijft Wagenvoort boven den brief: „de strijd tegen het kwade," doch de inhoud geeft, met uitzondering van een enkelen zin, waarin over *imponere veteribus malis finem* gesproken wordt, eerder aanleiding tot het motto: memento mori.

Aan de gezamenlijke brieven gaat een inleiding vooraf, die eén hoofdstuk bevat over de Stoa, een over Seneca's leven en een over de epistulae morales. Die hoofdstukken zijn goed geschreven en ook voor jongere menschen gemakkelijk te volgen, maar het komt mij voor, dat de schrijver wat te ongunstig over de Stoicijnen als denkers (p. 9) oordeelt. Een school, die het eerst het kosmopolitisme in haar vaan heeft geschreven, kan toch allerminst van bekrompenheid in denkvermogen beschuldigd worden. Maar ook tegenover Seneca zelf is de toon niet altijd even vriendelijk. Zoo wordt er (p. 39) gesproken van „Seneca's stokpaardjes", omdat hij met een reeks van beelden de uitspraak *nihil tam utile est, ut in transitu prosit* illustreert. Dat neemt niet weg, dat Dr. Wagenvoort in de meeste gevallen aan de Stoa en haar vertegenwoordiger recht heeft laten wedervaren, en dat hij op uitnemende wijze in de noot op p. 98 met weinig woorden een kenmerkend verschil tusschen Stoa en Christendom heeft geteekend.

Van veel waarde voor den gebruiker dezer bloemlezing zijn de registers, waarin men opmerkingen over het taalgebruik van Seneca, een tekstkritisch aanhangsel en een index notarum vindt. In dit gedeelte heb ik een algemeene opmerking gemist over Seneca's voorliefde voor het gebruiken van termen, aan het r e c h t s w e z e n -of aan de t a a l d e r m e d i c i ontleend. Zoo noteerde ik uit deze brieven: *manum inicere* (ep. 1 § 2, p. 36), *cum hac exceptione* (ep. 6 § 4, p. 46), *in antecessum* (ep. 7 § 10, p. 54), *hanc epistulam liberare* (ep. 23 § 9, p. 77), *delegationem res ista non recipit* (ep. 27 § 4, p. 83), *vadimonium distulit* (ep. 54 § 3 p. 125), *nulla immortalitas cum exceptione est* (ep. 57, § 9 p. 139). De uitdrukkingen, die Seneca's belangstelling in den arbeid der medici verraden, beperken zich niet tot het welbekende τέμνειν καὶ κάειν *secare et urere* (dial. XI cap. 2) enz., maar zijn in alle verscheidenheid over zijn geschriften verspreid: *nihil aeque sanitatem impedit quam remediorum crebra mutatio, non venit vulnus ad cicatricem, in quo* < *multa* > [1]) *medicamenta temptantur* (ep. 2 § 3 p. 39), *remedia non prosunt, nisi immorantur, quis medicus aegros in transitu curat?* (ep. 40 §5, p. 105) enz. Ook verdient het vermelding, dat wanneer Seneca een beeld gebruikt, hij dat uitwerkt, zelfs tot een punt, dat men het niet meer verwacht, in tegenstelling met andere auteurs, die de eenmaal opgevatte vergelijking plotseling laten varen of er een andere voor in de plaats stellen. Een leerrijk voorbeeld is daarvoor dial. XII cap. 1: *conabar manu super plagam meam imposita ad obliganda vulnera vestra reptare ..... nihil perniciosius est quam immatura medicina ... expectabam dum*

---

1) Mnem. XXXIX (1911) p. 137—138; Sen. ep. 29 § 3 (s. f.).

Digitized by Google

(*dolor*) *ad sustinenda remedia mora mitigatus tangi se ac tractari pateretur* ..... *ne haec non consolatio esset sed exulceratio.*

Het ligt niet in mijn bedoeling, de aanteekeningen bij de brieven een voor een na te gaan en aan den verdienstelijken uitgever mede te deelen, waar ik zou wenschen, dat bij een eventueelen herdruk iets zal worden veranderd, aangevuld of weggelaten. Beter acht ik het, dit aan de docenten over te laten, die deze bloemlezing in de klasse zullen gebruiken en later hun bevindingen aan Dr. Wagenvoort kunnen meedeelen. Ik zal mij daarom bepalen tot het bespreken van enkele plaatsen, die mij toeschijnen van meer algemeene beteekenis te zijn. Seneca betoogt (ep. 17 § 3, p. 65), dat de rijkdom de philosophie in den weg staat. Daarentegen: *paupertas expedita est, secura est . cum classicum cecinit, scit non se peti*; *cum aqua conclamata est, quomodo exeat, non quid efferat, quaerit.* Wagenvoort vat met anderen de woorden *cum aqua conclamata est* op in den zin van: „als het wanhopig weer is", ten onrechte, naar ik meen. Zij beteekenen: 'als er „brand" geroepen wordt.' Immers als er brand uitbrak, riepen de Romeinen niet *incendium!* maar: *aquam!* Dat blijkt voldoende uit Quint. decl. XII § 6: *ut arma bello, ut aqua incendio inclamari publice solent*, Iuv. III 198; XIV 305. Bij deze interpretatie krijgen ook de volgende woorden *quomodo exeat, non quid efferat, quaerit* een gezonde beteekenis. Immers als de arme zijn huis bij brand verlaat, *omnia sua secum portat.* Een andere vergissing is op p. 154 (ep. 77 § 3) ingeslopen. Daar vertelt Seneca, dat als er in Puteoli schepen uit Alexandrië binnenloopen, hij niet als de andere menschen naar de haven ijlt, om zijn brieven af te halen: *in hoc omnium discursu properantium ad litus magnam ex pigritia mea sensi voluptatem, quod epistulas meorum accepturus non properavi scire, quis illic esset rerum mearum status, quid afferrent.* Wagenvoort meent, dat met die *meorum* de oom van Seneca, de stadhouder van Egypte, en diens familie bedoeld worden, doch dit is onmogelijk, daar die oom al voor jaren op zijn terugreis naar Rome overleden was (ad Helv. m. c. XIX § 4). Er kunnen hier alleen personen bedoeld zijn, die de goederen van Seneca in Egypte administreerden.

In ep. 6 § 1 (p. 45) heeft de tekst *colligi* (zoo ook Hense met de beste codd.), maar in de noot wordt *corrigi*, de lezing der deteriores, door W. verklaard. Het schijnt mij toe, dat *colligi* naast *extenuari* en *attolli* het werkwoord is, dat wij hier noodig hebben, niet een algemeen begrip, als in *corrigi* gelegen is.

Over het g e b e d laat Seneca zich bijna op dezelfde wijze als zijn tijdgenoot Persius uit, ep. 41 § 1 (p. 110): *non sunt ad caelum elevandae manus* en ep. 10 § 5 (p. 57) *turpissima vota dis insusurrant*, waarmee men vergelijke Pers. II 6—10. Een andere plaats, waar Seneca spreekt over de toeren die door den voorsnijder aan tafel verricht worden *ut altilia decenter secet* (ep. 47 § 6, p. 117), laat zich prachtig illustreeren door de beschrijving van zulk een *structor* bij Iuv. V 120—124: *nec minimo sane discrimine refert, quo gestu lepores et quo gallina secetur.*

In ep. 1 § 2 p. 36 zegt Seneca: *quem mihi dabis ... qui intellegat se cotidie mori?* een plaats die vergeleken kan worden met ep. 24 § 19: *cotidie morimur.* Dat woord is nagevolgd door Hieronymus, als hij zegt ep. LX 19, 1: *cotidie morimur, cotidie commutamur et tamen aeternos esse nos credimus* [1]).

Een enkele maal valt Seneca uit de rol van Stoicus, wat doorgaans scherp door Wagenvoort wordt opgemerkt, doch ontgaan is hem ep. 2 § 4 p. 39, waar Seneca den d o o d rekent onder de *pestes*!

Wat uitbreiding van de noot zou ik wenschen op p. 54, waar van Democritus alleen gezegd wordt: „uitnemend Grieksch wijsgeer uit de 5de eeuw v. Chr.," op p. 56 over het pleonasme *deinde tunc* (vgl. Kühner LG² II 2, 573), op p. 121 over de *mimi* en op p. 174 over de *clausulae.*

Doch genoeg opmerkingen! Niet gaarne zou ik willen, dat tot mij gezegd kon worden:

egregio inspersos reprendis corpore naevos!

Deze bloemlezing uit Seneca's epistulae morales is een mooi stuk werk, dat Dr. Wagenvoort tot eer strekt en ten volle verdient, op onze gymnasia te worden ingevoerd.

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

Inscriptiones latinae. Collegit **Ernestus Diehl.** (Tabulae in usum scholarum editae sub cura Johannis Lietzmann, IV). Bonnae, A. Marcus et E. Weber. 1912.

Het doel, dat de samensteller met dit werk gehad heeft, blijkt wel het beste uit de woorden, waarmee hij zijne Praefatio begint. „Palaeographiam Latinam epigraphicam usque ad infimum medium aevum 50 tantummodo tabulis describentem periculosae plenum opus aleae tractare consentaneum est." Het is duidelijk dus, dat in „usum scholarum" moet worden opgevat als „ten gebruike bij de Academische lessen". En ook aan de Academie zullen maar weinig colleges worden gegeven, die het bezit van een atlas, welke in de eerste plaats de ontwikkeling van de techniek der Latijnsche inschriften verduidelijkt, noodig maken.

De gebruiker is voor ons land dus elders te zoeken. Dat moeten, dunkt mij, in de allereerste plaats zij zijn, die een studiereis naar Italië gaan maken — als de tijd dat weer veroorlooft. Ook in het geval, dat epigraphiek niet hun hoofdstudie is. Want zij kunnen met dit mooie boek 't spelenderwijs zoover brengen, dat het lezen van inschriften op de plaats, waar zij bewaard worden, hun geen moeite meer geeft.

En dan kan ook menig leeraar voor zijn lessen wel genoegen van dit boek hebben. Als de versus saturnius ter sprake komt, zal hij de hier voorkomende foto van den sarkophaag van Scipio Barbatus kunnen toonen. Bij het spreken over het verband tusschen Romeinsche en Grieksche beschaving zal de Maniosfibula of de Duenosinscriptie kunnen aantoonen, hoeveel de oudste Romeinsche letters op de Grieksche gelijken. Ook de afbeeldingen van enkele Pompejaansche graffiti en van de wastafeltjes van de Caecilii kunnen soms wel eens van dienst zijn, evenals verschillende keizerinscripties. Met het oog op dit gebruik is het wel jammer, dat het Monumentum Ancyranum geheel buiten beschouwing is gebleven, ook al bood dit niets belangrijks voor de ontwikkeling der lettervormen.

Van de vijftig photographische platen, die hier gege-

---

[1]) Vgl. v. W. de Ciceronis libro Consolationis p. 16.

Digitized by Google

ven worden, bevat de eerste den tekst, die op den zgn. lapis Romuli staat, de laatste eenige inschriften uit de XVe eeuw, waaronder de afbeelding van den mooien sarkophaag van Paus Nicolaas XV.

In de beschrijving wordt behalve de plaats, waar het inschrift zich bevindt en het jaar ervan het nummer van het Corpus en van de verzameling van Dessau opgegeven. Van de latere inschriften, die in het Corpus niet meer zijn opgenomen, wordt naar de uitgave der Chr. Inscr. van De Rossi verwezen en voor de allerlaatste naar Forcella, Iscrizioni delle chiesi e d'altri edificii di Roma, Marucchi, Basiliques et Eglises de Rome en Rehr, Regesta Pontificum. Voor zoover de inschriften in deze werken voorkomen wordt er tevens verwezen naar de Carmina Epigraphica van Bücheler en de vier verschillende kleine verzamelingen van Diehl, benevens naar Ritschl, Priscae Latinitatis monumenta epigraphica.

Van enkele late inscripties, die moeilijkheden opleveren wordt hier de tekst gegeven. Ook een lijst van de in inscripties gebruikelijke afkortingen is aan het werk toegevoegd, welke men allicht voor andere doeleinden ook nog wel eens zal kunnen naslaan.

De uitvoering van het geheel is voortreffelijk. Of een enkele photographie niet iets te donker is uitgevallen, durf ik, waar vergelijking met het origineel mij niet mogelijk is, niet beoordeelen. De nauwkeurigheid in het werk is alleszins te prijzen. In de getallen, die ik vergeleken heb, heb ik maar één drukfout gevonden.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, X, 1914—1915. Genève, A. Jullien. (Pr. 12 fr.).

Ondanks 't voornemen om de *Annales* niet weer te doen verschijnen vóór het sluiten van den vrede (p. 255), kwam dit deel in 1917 nog uit. 't Bracht, als altijd, een zeer uitvoerige bibliographie en kroniek, daarnaast een portret van R. naar J. Duplessi Bertaux van 1774, een van den beruchten F.-G. de Montmollin, den predikant uit Môtiers, die het den armen Jean-Jacques zoo onaangenaam maakte. Daarenboven zijn briefwisseling met de drukkersfamilie Cramer te Genève, die met hem brak toen hij zijn *Lettres écrites de la Montagne* had gegeven; onuitgegeven brieven van R. aan A. Gossan (in het British Museum) en noten over R. als botanicus.

De hoofdzaak in dit deel is de studie van Albert Schinz over R.'s betrekkingen tot den Amsterdammer uitgever Marc-Michel Rey, die zulk een groot deel van R.'s werken uitgaf. R.'s brieven werden in 1858 uitgegeven door J. Bosscha, wiens vader met de weduwe van den Heer Pauly, neef en erfgenaam van Rey's vertrouwden vriend Elie Angély, gehuwd was, en in 1880 door Prins Alexander op de veiling Nijhoff gekocht, met één enkele uitzondering (z. *Annales J.-J. R.*, VII, 213). Rey's brieven waren onuitgegeven op de gemeentebibliotheek te Neuchâtel. Ze zijn wijdloopig en niet waard in hun geheel uitgegeven te worden, zooals mij in 1913 bij een bezoek aldaar bleek. Schinz heeft het voornaamste ervan gepubliceerd in verband met nogal rijkelijk gegeven uittreksels uit Bosscha en hieraan toegevoegd eenige gegevens over Rey's familie. Dank zij zijn artikel *J.-J. R. et le librairie-imprimeur M.-M. Rey* is nu Rey's figuur wat naar voren gebracht; we kennen thans beter den goedwilligen, wat lakschen en wat tobberigen, eenvoudigen, ongeletterden Zwitser, een trouw vriend van J.-J., ondanks onhandigheden en verkoelingen, eerlijk en onbaatzuchtig in die mate dat hij, ongevraagd, Rousseau en Thérèse een lijfrente aanbiedt. We kennen nu ook beter den intiemen band die hen bindt: Jeannette, Rey's dochter (1762—1792) en Rousseau's petekind. Voor Holland zijn belangrijk de pogingen die Rey herhaaldelijk doet om R. naar ons land te lokken, pogingen die op een korte weigering afstuiten, wanneer Rey de onhandigheid heeft een bediende naar Straatsburg te zenden om R. af te halen (nov. 1765).

De breuk met Rey heeft plaats in Februari 1774, wanneer J.J. zijn zoogenaamde *Déclaration relative à différentes impressions de ses ouvrages* geeft, waarin hij Rey van veranderingen, weglatingen en vervalschingen beschuldigt. Schinz drukt deze verklaring af (p. 116—118) en voorziet haar van een commentaar uit Bosscha, waaruit blijkt, dat Rousseau zelf zijn *Nouvelle Héloïse* voor een nieuwen druk had gewijzigd, dien van 1763. Wanneer hij de uitgave van 1769 of van 1772 conform met die van 1763, in handen krijgt, herkent hij de veranderingen niet die hij zelf in 1761 heeft aangebracht (over deze uitgave z. *Annales J.-J. R.*, V, p. 74 en Bosscha, *Lettres inédites*, 120, 121, 122); hij meent dat men hem bedriegen wil door voor een origineel te doen doorgaan een tekst die niet die van 1763 is; hij kan niets controleeren en, prikkelbaar, wantrouwig, impulsief als hij is, vliegt hij op en valt Rey aan in de *Déclaration*, ondanks diens verweer in een, voor ons verloren geganen, brief. Schinz (p. 127) denkt, dat J. J. zijn vroegere verbeteringen vergeten was; dit lijkt me weinig waarschijnlijk; eerder zal hij de bijzonderheden vergeten zijn geweest en zijn wantrouwigheid zal hem Rey hebben doen verdenken. Bovendien schijnt hij aan de verbeteringen van 1763 zelf weinig waarde te hebben toegekend (*Annales J.-J. R.*, V, p. 11) en weer tot de eerste editie van 1761 hebben willen terugkeeren. Toch blijft de vraag in hoever de uitgave van 1763 ook veranderingen van Rey bevat.

In Schinz' artikel wilde ik nog op een paar onjuistheden wijzen: p. 131 vermeldt hij de honoraria van R.: hij rekent voor de *Lettre à d'Alembert* 700 francs; dit moet zijn 720 francs (= 30 louis, z. Bosscha, p. 32) en voor de *Lettres de la Montagne* 1000 francs; dit moet zijn 1300 francs (z. Bosscha, p. 233 en *Annales J. J. R.*, X, 151, 152 en 154). — Jammer is 't dat de Heer Schinz niet zijn artikel heeft aangevuld met gegevens die het Gemeente-Archief van Amsterdam hem zou hebben kunnen verstrekken, zoo b.v. bij pag. 8 en 9 de mededeeling dat Auguste-Charles-Guillaume Weissenbruch, *van Nassau-Saarbruck, wonende te Bouillon, den* 5en *Juli* 1771 in de Walenkerk huwde met Jeanne Marguerite Rey (D. T. en B. p. 7); dat Rey's schoonvader, *Jan Frederik* Bernard, Amsterdammer, boekverkooper, zijn burgercedul den 13 Aug. 1711 vertoonde en den 17en Aug. 1711, zijn gild voldeed (Gem. Arch., Lett. X No. 1, p. 134); bij pag. 2 dat Marc Michel Rey den 14en Januari 1746 zijn „gekofte burgercedul" vertoonde en een getuigenis dat hij 8 jaar als leerling was werkzaam geweest, en den 31en Januari 1746 het gild voldeed (Gem.-Arch., Lett. X No. 1, p. 180). — M. Vernède d'Amsterdam (*Ann.*, X, p. 72; Bosscha, p.

Digitized by Google

243) zal wel de Waalsche predikant Jean-Scipion Vernède zijn († 1778), sedert 1761 te Amsterdam (volgens v. d. Aa). — De vraag is of M. de l'Orme (p. 61) niet een zoon kan zijn van den boekhandelaar Jean-Louis de Lorme, die in 1694 in 't gild trad (z.o.a. W. P. van Stockum Jr. en M. M. Kleerkooper, *de Boekhandel te Amsterdam*, No. 1376 en 1377), maar dit is slechts een onderstelling.

Amsterdam. K. R., Gallas.

G. Borlé, Etude d'un certain nombre de synonymes et de termes et expressions qu'il ne faut pas confondre. Leyde, Van der Hoek. 1917. (Pr. fl. 3.—).

Dit nieuwe werk van den Heer Borlé vormt la 2e partie de Quarante-cinq thèmes d'examen primaire.

Het is een lexicographische arbeid, waarin men op elke bladzijde den speurzin en de onvermoeide werkzaamheid van den schrijver herkent. Het is werkelijk een genot sommige artikelen te lezen, zooals die over loger en logeeren, professeur en professor, maître en zeer vele andere. Wellicht had hier en daar iets bekort kunnen worden, maar mogelijk was dan het onderwerp niet zoo grondig en volledig bewerkt. Nu geeft het in vele opzichten meer, veel meer zelfs dan de beste dictionnaires kunnen geven.

Ook onder de te vermijden batavismen komen er vele voor, waarop de aandacht tot dus ver niet was gevestigd.

Wat de synoniemen betreft, deze zijn geheel behandeld naar de beteekenis, die zij nu hebben. Het spreekt van zelf, dat er heel wat veranderd is, sedert Lafaye, een 70 jaar geleden, zijn standaardwerk schreef. Borlé heeft de voorbeelden genomen uit de schrijvers, meestal uitstekende, van de laatste jaren. Het is te begrijpen, dat hij dezelfde moeilijkheden heeft ondervonden, als zoovelen die vóór hem dezelfde stof hebben behandeld.

Wordt de beteekenis te eng genomen, dus het kringetje te nauw getrokken, dan valt het woord in 't gebruik er buiten. Neemt men het te ruim, dan valt het voor een groot deel samen met een ander synoniem. In vele gevallen denkt de lezer aan l'Oracle de la dive bouteille: mariez-vous ou ne vous mariez pas. Maar deze klip is niet te vermijden. De schrijver heeft in deze afdeeling getoond het lastig onderwerp met veel takt en groote helderheid te kunnen behandelen.

Het werk verdient in alle opzichten aanbevolen te worden als een degelijke arbeid, wat trouwens te verwachten was, daar Prof. Dr. Salverda de Grave het gaarne bij het studeerend en verder belangstellend publiek inleidde.

Leiden. P. Werkman.

G. J. Geers, The adverbial and prepositional prefixes in Blackfoot. Leiden, L. van Nifterik Hz. 1917. (Leidsche dissertatie).

Door dit proefschrift heeft de heer Geers, die zich reeds door eenige boekbesprekingen in het *Intern. Arch. für Ethnographie* als aankomend Americanist had doen kennen, aan de beoefenaars der Algonkintalen een zeer belangrijken dienst bewezen. Wel kan men duidelijk zien, dat de auteur nog jong is en te weinig tijd heeft gehad om over den psychischen achtergrond der taalverschijnselen na te denken, maar niettemin is hij er in geslaagd door aandachtige bestudeering der teksten en door vlijtige vergelijking der daarin voorkomende gecompliceerde werkwoordvormen veel van hetgeen tot nog toe ongeanalyseerd was gebleven in zijn elementen te ontleden. Te meer zijn wij hem daarvoor onzen dank verschuldigd, omdat het aan een student in de Nederlandsche letteren waarlijk geen geringe inspanning moet hebben gekost om zich in een zoo ver van het Indogermaansch verwijderde en zoo ingewikkelde taal als het Blackfoot in te werken.

Het boekje valt in twee gedeelten, waarvan het eerste aan algemeene beschouwingen over de structuur van het Algonkin is gewijd, beschouwingen die zich maar zelden boven het peil van die der door hem bestreden Amerikaansche geleerden verheffen, terwijl het tweede en veel omvangrijker gedeelte een beredeneerde, soms wel wat weinig beredeneerde, lijst van niet-pronominale Blackfoot-praefixen geeft. Volledigheid heeft de heer Geers niet bereikt, en ook niet bedoeld. Een hernieuwde studie der teksten, vooral der door dr. de Josselin de Jong verzamelde, zal ongetwijfeld nog menig resultaat opleveren.

Het is begrijpelijk, hoewel te betreuren, dat de jeugdige schrijver somtijds geen weerstand heeft kunnen bieden aan de verleiding tot voorbarige en onvoldoend-gemotiveerde combinatie. Er is meer gelijk dan eigen. Deze oude waarheid heeft hij niet altijd voor oogen gehad. Zijn ernstigste vergrijpen tegen de voorzichtigheid, die eischt dat men zich in gevallen van twijfel zal onthouden, zijn zeker wel de eenigszins verbijsterende gelijkstelling van *akai-* 'veel' met *akai-* 'van vroeger tijd' ('reeds') en de daarmede in verband staande identificatie van *amai-* (*-omai-*) 'zeer' met *imai-* (*-omai-*) 'nog steeds'. Laten wij liever wachten, totdat het Blackfoot wat beter bekend en beschreven is, eer wij het als sportterrein voor ons vernuft gaan gebruiken.

Ik mag niet verzwijgen, dat het werk van den heer Geers ook nog andere gebreken vertoont. Dikwijls is de vertaling der vormen niet zoo volledig en nauwkeurig als men in een grammatisch geschrift mag eischen. De groepeering der beteekenissen is niet zelden wat slordig en oppervlakkig. Ook is het formeel verschillende wel eens niet streng genoeg uit elkander gehouden. In één woord: het werk van den heer Geers is een typische „eersteling". Hij zal nog veel aan zichzelf moeten veranderen, nog lang zich moeten toeleggen op zelfbeheersching en zelfbeperking, voordat hij het meesterschap bereikt, dat — naar wij reden hebben te verwachten — voor hem in de toekomst is weggelegd. In elk geval heeft hij zich nu reeds voor de studie der inheemsche talen van Noord-Amerika een blijvende verdienste verworven.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

H. Diels, Antike Technik. Sechs Vorträge, mit 50 Abbildungen und 9 Tafeln. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 3.60; geb. M. 4.40).

Een boekje van propaganda van hoog gehalte. Een philoloog, die een werkzaam aandeel heeft in de bestudeering van technische vraagstukken en dus beschikt over materiaal, door hem zelf bewerkt, tracht door voordrachten in populairen trant de kloof te overbruggen tusschen moderne natuurwetenschap en oude philologie. Er zijn op technisch gebied veel meer aanknoopingspunten, dan humanisten met beperkt gezichtsveld eenerzijds en door hen ingelichte technici anderzijds

Digitized by Google

vermoeden. Wel kost het soms moeite de verbindingsdraden gedurende de Middeleeuwen bloot te leggen.

Niet slechts in beeldende kunst en literatuur waren de Grieken groot, ook in de exacte wetenschappen zijn zij geniale padvinders geweest, merkwaardig vooral waar zoo vaak theorie en praktijk in één persoon waren vereenigd. Hun theorieën hebben na de Middeleeuwen een krachtigen stoot gegeven tot snelle vordering. In beginsel waren Lipssloten, stoommachines, automaten, taxameter en andere nieuwe uitvindingen reeds in de oudheid doordacht. („Dat het hier toch vooral op de algemeene toepassing aankomt", is de nuchtere opmerking, die niet geheel overbodig is). Onverdeeld kan men instemmen met Diels' bewondering voor het theoretisch vernuft der Grieken ook op technisch gebied; het sterkst spreekt het 1ste hoofdstuk:

Wissenschaft und Technik bei den Hellenen. In kort bestek met scherpe trekken schetst het de merkwaardigste vorderingen op het onafzienbaar gebied der oude techniek: de sterrekundige berekeningen van Thales, wijsgeer en tevens man van de daad; de bruggebouw door Harpalos, die de raadselachtige stroomingen in den Hellespont zoo kende, dat hij ze de baas werd; de kalenderverbetering door denzelfde; (een fragment van een verstelbaren steenen kalender, παράπηγμα, uit Milete is afgebeeld); tempelbouw volgens wiskunstige berekeningen; tunnelbouw, waarbij de werklieden, aan beide kanten beginnende, elkaar ontmoetten. Anaximander, de wijsgeer van τὸ ἄπειρον, kreeg voor zijn praktische diensten een standbeeld van zijn medeburgers (een fragment, in Milete gevonden, is afgebeeld). Ingrijpend was de overtuiging, dat symmetrie het kenmerk is van schoonheid en waarheid: overal zocht men getallenverhoudingen als leiddraad, bestreed men het irrationeele: een stad als Priene is aangelegd volgens rechte lijnen, geheel in strijd met den bouw van den berg; in de beeldhouwkunst komt men tot denkproducten, waar de schoonheid gezocht wordt met behulp van de getallen 3 en 10. Polyclitus schreef er over in zijn Κανών, zijn speerdrager is een beroemde toepassing van zulk streven. Vreemd is, dat Diels het „verhängnisvoll" noemt; het ligt in de ontwikkelingslijn van de Grieksche beeldhouwkunst, zij het dan ook doorgetrokken tot het uiterste. Ook bij het ontwerpen van schietwerktuigen nam men een gemeenschappelijke maat als grondslag. Nawerking van Pythagoreïsche wetenschap ziet de schrijver in de uitvinding van de „artillerie" ± 400 v. Chr., die Dionysius in staat stelde Sicilië en Italië voor onderwerping aan de Semieten van Carthago te behoeden. Symmetrie en juiste getallenverhoudingen bezigde men in de gezondheidsleer, ziekte is verstoring van harmonie. In verband met de uitvinding van nauwkeurige uurwerken kreeg ὥρα in de 4de eeuw de beteekenis van uur. Een zeer kunstig uurwerk hield rekening met de verschillende lengte der uren naarmate van den tijd van het jaar. Plato liet zich voor zijn nachtelijke studiën door een pneumatischen wekker (νυκτερινὸν ὡρολόγιον) waarschuwen, als zijn rantsoen slaap verbruikt was. (Een afbeelding toont den „toren der winden" te Athene, die buiten een zonneuurwerk, binnen een wateruurwerk had).

Ontelbare vernuftige vindingen zijn overgeleverd; van de uitvinders zelf weten wij haast niets: in aristocratischen geest minachtte men de techniek, die grootendeels in handen van slaven was. Een vodje papyrus [1]) bevat toevallig eenige namen, uit de overlevering kennen wij alleen Archimedes. Het hoofdstuk besluit met een levensschets van dezen (volgens Cicero bovenmenschelijk) vernuftige, die in zijn veelzijdigheid zuivere wetenschap vereenigde met toepassing in de praktijk.

De volgende 5 hoofdstukken behandelen uitvoeriger eenige onderwerpen, die gedeeltelijk in het 1ste hoofdstuk in optocht zijn voorbijgetrokken. II. *Antike Türen und Schlösser.* De sleutel bij Homerus wordt geïllustreerd door afbeeldingen van antieke sleutels, vergeleken met het sleutelbeen, en van reconstructies van oude sloten. Diels' uitleg van Odyss. 21. 48, dat de grendel bij het verschuiven loeit als een stier, is aannemelijker, dan die van Dörpfeld, als hij in het paleis van Tiryns de cirkelvormige groef wees, die door het openen dichtdraaien van den deurvleugel in den steenen vloer is uitgeslepen. Het systeem van den „Lakonischen" sleutel, (afsluiting door neervallende blokjes, die de sleutel bij het openen moet oplichten), nog voortlevend op Cyprus en, gewijzigd, in hedendaagsche brandkastsloten, is niet door de Grieken zelf uitgevonden. Daarnaast was het gewone, veerende slot algemeen verbreid. III. *Dampfmachine, Automat, Taxameter.* Heron van Alexandrië, wiens werken met afbeeldingen uit de oudheid zijn overgeleverd, heeft sinds de Renaissance veel invloed gehad op de techniek. Men vindt bij hem den stoombol, (een stoommachine in beginsel), een automatentheater, een hodometer (deze taxameter der oudheid was ook voor de scheepvaart in te richten). Het bleef bij curiositeiten, met uitzondering misschien van een automaat voor wijwaterverkoop aan den ingang van tempels. IV. *Antike Telegraphie.* Eerst in het kort over geheimschrift met behulp van de skytale of van een ronde schijf met gaatjes, die elk een letter vertegenwoordigen. Iets over postduiven. Telegraphie met vuursignalen; eenvoudig, zooals in Aeschylus' Agamemnon, of ingewikkelder met behulp van gelijkvormige vaten bij seiner en ontvanger, die elkaar met fakkels konden toewenken; in verband met het gelijk leegloopen der vaten kon men eenige vaste berichten overseinen. Algemeener werkte de fakkeltelegraaf, waarbij 2 groepen van 5 fakkels de 24 letters, die in 5 groepen verdeeld zijn, stuk voor stuk kunnen overbrengen. Door bezwaren bij de toepassing blijft ook hier de waarde tot de theorie beperkt. V. *Die antike Artillerie,* vermeldt reconstructies van antiek geschut naar gegevens van Philon en Heron, o.a. door Napoleon III en door artillerie-officieren; het berust op het beginsel van den kruisboog. Het denkbeeld om te schieten met samengeperste lucht of gas was in de oudheid wel bekend, maar niet toegepast. De schrijver zet de geschiedenis der artillerie tot in lateren tijd voort: na de 1000-jarige rust der Middeleeuwen begonnen in de 12de eeuw de uitvindingen weer: eerst van het buskruit (het Grieksche vuur was zijn voorlooper), dan het gebruik daarvan als drijfkracht bij het schieten. Diels vermoedt, dat de (eigenlijke) artillerie een Duitsche uitvinding moet zijn, die hij in een epiloog verheerlijkt. Door de bewondering heen gromt reeds de dreiging, ook in dit boekske, ge-

[1]) **Een gedeelte der „*Laterculi Alexandrini*", hier afgebeeld, somt een 7-tal mechanici op, zooals het daarna de 7 wereldwonderen vermeldt.**

Digitized by Google

schreven „Ostern 1914” in het land van de Krupp-Kultur. VI. *Antike Chemie.* Na woordafleiding (eigenlijk Chymie van χύμα) wordt ze geschetst als een geheimzinnige leer, verwant met alchemie en magie, met philosophie en mystiek. Eenheid van het heelal was haar grondstelling : Ἓν τὸ πᾶν. De schrijver wijst er op, dat de modernste chemie, die tot dusver met ± 70 afzonderlijke constante elementen werkte, misschien reeds op weg is terug te keeren tot de monistische droomen der oude chemici. Wat is overgeleverd, is deels phantasie zonder technische waarde, ofschoon langen tijd van invloed (bijv. over den λίθος τῆς φιλοσοφίας), daarnaast zijn bruikbare recepten. Afgebeeld is een gedeelte van een papyrus uit Stockholm, die wordt aangevuld door Papyrus Leidensis X: het zijn receptenboeken, beide gevonden in het graf van een liefhebber van occulte wetenschappen. Er zijn recepten voor het kleuren en vervalschen van metalen, voor het namaken van purper, paarlen en edelgesteenten, ook voor het vermeerderen van een bepaalde hoeveelheid metaal door kneden en mengen, zooals brooddeeg uitzet door gist. (In dit verband is μᾶζα, *massa* gemeen goed geworden). De misbruiken maken vervolging van chemici door de keizers en achterdocht bij het volk begrijpelijk. —

Het boekje is boeiend geschreven, prettig geïllustreerd ; het geeft een rijken inhoud en heeft een breeden kijk ook op het nuchtere en alledaagsche. Daarentegen wekt Diels' opvatting, dat kultuur vooral in technischen, materieelen vooruitgang bestaat, den twijfel, of hij bij al zijn bewondering voor de oudheid wel het hoogste dier beschaving recht laat wedervaren.

Delft. G. van Hoorn.

H. Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert von Cherbury. (Studien z. Geschichte d. neueren Protestantismus, hrsg. v. Heinr. Hoffmann u. Leop. Zscharnack, 5 Quellenheft). Gieszen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 3).

Over de beteekenis der humanistische, rationalistische, naturalistische stroomingen in de 17de en 18de eeuw ook voor de theologie behoeft in onze dagen niet meer te worden gestreden. Was men tot voor enkele tientallen jaren misschien nog al te zeer geneigd die beteekenis te beperken tot speciale onderdeelen der theologische encyclopaedie en na te speuren de eerste opkomst in die periode b.v. van de historisch-kritische beschouwing van den Bijbel, steeds duidelijker is geworden, dat toch eigenlijk de geheele probleemstelling der nieuwere theologie, al de principieele kwesties (de absoluutheid van het Christendom, het rationeel of irrationeel karakter van het geloof, de verhouding van geloof en historie, enz.) in dien tijd reeds zijn te vinden. Dilthey gaf den stoot in zijn breed opgezette en fijn ontledende studiën (nu verzameld als Band II der *Gesammelte Schriften*: *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* 1914), Tröltsch ontleende aan deze gewijzigde waardeering zijn geheel nieuw inzicht in de ontwikkelingsgang van het Protestantisme, een inzicht, wel bestreden, geenszins weerlegd.

Eene groote moeilijkheid voor hem, die zelfstandig de theologische literatuur van deze niet-orthodoxe stroomingen wil bestudeeren, blijft het feit, dat het vaak zeer bezwaarlijk is deze geschriften in handen te krijgen, voorzoover het althans niet betreft de zeer op den voorgrond staande, ook uit ander oogpunt belangrijke figuren van een Hume, een Voltaire, een Lessing. De *Quellenhefte zur Geschichte des neueren Protestantismus* willen hier hulp bieden.

Voor ons ligt het deeltje, door Scholz gewijd aan Herbert van Cherbury, den „vader van het Deïsme”, avonturier in het leger van prins Maurits, Engelsch gezant aan het Fransche hof, vriend van Hugo de Groot en Gassendi, voor het nageslacht belangrijk als gods dienstwijsgeer. Scholz geeft uitvoerige fragmenten uit Herberts hoofdwerken *de veritate* 1624 en *de religione gentilium* 1663 en laat eene voortreffelijke inleiding voorafgaan ; duidelijk worden de lijnen getrokken van uit de Stoa via het Italiaansch-Fransch-Hollandsch Humanisme naar dezen radicalen Rationalist.

Wij vinden hier in principe reeds het geheele Deïsme aanwezig, dat toch pas een 50 jaar later in Engeland zijn zegetocht zal aanvangen. Het „lumen naturae” is eenige kenbron der waarheid, waarnaast de „revelatio” wel niet wordt ontkend, maar toch als het veel minder zekere, als het betwijfelbare wordt teruggeschoven. De „communes notitiae” (uit de Stoa) schenken ons alle gewenschte zekerheid, „principia illa sacrosancta, contra quae disputare nefas.” Zij zijn onze basis in het zedelijke leven ; zij geven ons ook de vastheid der geloofsovertuiging. In vijf „articuli” wordt deze „algemeene religie”, bij alle volken der aarde te vinden, samengevat, — het zijn meteen de stellingen, in bijna alle Deïsme onveranderd terug te vinden — : „1) esse Deum summum, 2) coli debere, 3) virtutem pietatemque esse praecipuas partes cultus divini, 4) dolendum esse ob peccata ab iisque resipiscendum, 5) dari ex bonitate iustitiaque divina praemium vel poenam, tum in hac vita, tum post hanc vitam.” Al het overige, de vele goden, de offers en ceremoniën, het zijn alles „sacerdotum inventa.” Alleen zij, die dit „moreel Rationalisme” (Dilthey), dat tot in Kant toe het theologisch denken beheerscht, aanvaarden, behooren tot de „vera ecclesia catholica sive universalis.”

Op de belangrijke kennistheoretische beschouwingen van Herbert en zijne opvatting van het ontstaan der heidensche religies kan ik in dit verband niet ingaan. Het boekje moge meehelpen „die so vielfach unterschätzte Aufklärung” in hare theologische beteekenis te doen verstaan.

Leiden. K. H. Roessingh.

SCHOOLBOEKEN.

A. A. Kleijn, Twee Veroveraars (Alexander de Groote en Julius Caesar). Geïllustreerd met platen en kaarten. Arnhem, H. Ten Brink. 1917. (Pr. *f* 0.50).

Blijkens het „Woord vooraf” is dit boekje geen oorspronkelijke arbeid maar een omwerking van een ouder werk. In 1848 deed de bekende kinderschrijver Ds. J. de Liefde een leesboek voor kinderen verschijnen, dat onder den titel *Waarheid en Verdichting* een menigte oude mythen en vertellingen benevens een levensbeschrijving van de twee grootste veroveraars der klassieke Oudheid, Alexander en Caesar, bevatte.

In de nieuwe bewerking werd *Waarheid en Verdichtung* in tweeën gesplitst. *Verdichting* ging over in „*Fa-*

Digitized by Google

belen, Vertellingen en Mythen"; hier wordt ons „*Waarheid*" geboden onder den nieuwen titel: „*Twee Veroveraars*". Beide deeltjes behooren tot de onder redactie van J. C. Wirtz Czn. verschijnende Serie: „*Leesboek voor School en Huis.*"

Wetenschappelijke pretentie heeft het boekje niet. Het is voornamelijk bestemd voor M.U.L.O.-scholen. Toch hoopt de bewerker, dat het ook elders — op Gymnasia, HBS. enz. ingang moge vinden. Dit is wellicht denkbaar voor de laagste klassen; op de hoogere stelt men reeds andere eischen. Schitterend kan men de bewerking niet noemen. Historische onnauwkeurigheden zijn niet zeldzaam; de stijl is soms slordig; de kaartjes en andere afbeeldingen — slechte reproducties van goede voorbeelden — verdienen slechts matigen bijval. Maar wie mag in dezen duren tijd voor zoo geringen prijs meer vragen?

Mariendaal bij Grave. C. Wilde.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de zitting der Académie des Inscriptions & Belles-lettres te Parijs van 27 Juli 1917 heeft de voorzitter, Antoine Thomas, hulde gebracht aan de nagedachtenis van Prof. H. Kern, buitenlandsch lid der Académie. Men vindt zijn toespraak, die van groote bewondering en warme sympathie getuigt, in het Bulletin van Juli-Aug. 1917.

Van de *Geschichte des Niederländischen Volkes* door P. J. Blok, bij Friedrich Andreas Perthes te Leipzig uitgegeven, verscheen de 6de Bd., loopende tot 1795. Van den 7den of laatsten Bd., de bijgewerkte vertaling van het 4de deel der 2de uitg. van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, is het handschrift door den vertaler, O. G. Houtrouw te Oldersum in Oost-Friesland, geheel gereed afgeleverd; de voltooiing van den druk kan uiterlijk in 1919 verwacht worden.

Prof. Krämer heeft na den dood van dr. Van der Meulen de uitgave der nog overige deelen van Hardenbroek's *Gedenkschriften* weder op zich genomen. Het nieuwe (vijfde) deel omvat de periode 1784/5 en geeft weder tal van bijzonderheden, die licht werpen op den partijstrijd en op het karakter der leidende persoonlijkheden, met name dat van den Prins en zijne voornaamste dienaren. De Prins wint niet bij deze teekening door iemand, die hem goed kende; zijn omgeving en in het algemeen de regentenwereld evenmin.

Het vierde, het laatste deel van Blok's *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* is thans verschenen (Martinus Nijhoff, 1918, Pr. *f* 6.75). Het bevat in negen hoofdstukken een beschrijving van Leiden's geschiedenis in de 19de eeuw, te beginnen met 1795. Na een topografische beschrijving gelijk in de vorige deelen werd gegeven, behandelde de schrijver de omwenteling, die te Leiden, behalve een spoedig ten nadeele der democratische beweging geëindigden strijd, kalm verliep en een eigenaardig licht werpt op den aard dezer revolutie in het algemeen; daarna in drie hoofdstukken de veelzins merkwaardige ontwikkeling van het stadsbestuur, waaromtrent totnogtoe weinig bekend was; een hoofdstuk over de over het algemeen kwijnende nijverheid, een over de in de tweede helft der eeuw krachtig opbloeiende academie, een over de weinig merkwaardigs aanbiedende maar voor den tijd typische verschijnselen op het gebied van kunst en letteren, worden gevolgd door een hoofdstuk: Stadsleven omstreeks 1900, waarin de moderne toestanden worden vergeleken met die omstreeks 1850. Een paar bijlagen over de stedelijke financiën en een plattegrond van 1900 zijn bij het werk gevoegd, dat voor het eerst de geschiedenis van een Hollandsche stad „in den nieuweren tijd" volledig behandelt.

Mr. W. C. Schuylenburg gaf in de serie Utrechtsche catalogi de tweede afdeeling van die der „bij het stadsarchief bewaarde archieven", n.l. dat van de regenten der Vereenigde gods- en gasthuizen en dat van het Krankzinnigen-gesticht (Utr., Leydenroth, 1917).

De Redaktie ontving van de firma Bloud et Gay te Parijs de volgende brochures: *Lettres d'un Soldat* (brieven van Léo Latil); A. Guiard, *Le Carnet intime de Guerre* (dagboek van een in 1915 gesneuvelde geleerde); P. de la Gorce, *André et Pierre de Gailhard-Bancel* (levensbeschrijving van twee gesneuvelde broeders); L. Constant, *Henry du Roure* (karakteristiek van de gesneuvelde toneel- en romanschrijver).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Juillet-Août: M. Prou, Un diplôme de Charles le Chauve des archives de M. le duc de Medinaceli. — J. Lesquier, Le mariage des soldats romains. — V. Segalen, Sépultures des dynasties chinoises du Sud. — Ph. Fabia, Le jardin des mosaiques au quartier d'Ainay, à Lyon (1806—1812). — F. Cumont, Gaionas le δειπνοκρίτης. — Seymour de Ricci, Une expression normande inconnue. — H. Cordier, un orientaliste allemand: J. Klaproth.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., XXXVII, 1: A. Greebe, Mnl. *formine*. — G. J. Boekenoogen, De geslachtsnaam Formijne. — J. W. Muller, Iets over verwisseling of verwarring van persoonsnamen, naar aanleiding van *Hadewijch-Heilwijch*. — R. Foncke, Bijnamen in Oud-Mechelen. — J. Verdam, *Verschiet*. — Dez., *Zondvloed*. — Dez., *Gletemen*. — Dez., Uit Bergen-op-Zoomsche Rechtsbronnen. — A. Schillings, Bijdr. tot de bibliographie van Vondel's werken. — A. Greebe, *Ezelsbrug*. Pons asinorum. Eselsbrücke. Pont aux ânes. Asses' bridge. — Kleine Meded.

2: J. M. de Waal, Briefwisseling v. Aernout Drost met Potgieter en Heye. — P. Leendertz Jr., *Nu noch*, vs. 155 vlg. — C. G. N. de Vooys, W. v. Hildegaersberch's gedicht „Van mer". — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XII, 2: K. Kooiman, Populaire taalstudie in de zestiende eeuw. — D. Haagman, Eenheid (slot). — E. Slijper, Oorlogswinst der Nederl. taal (nal.). — K. Lantermans, Taal en verwante vakken op de hulpakte (met naschrift v. C. d. V.). — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Anglia, XLI, 4: H. W. Keim, Aeþelwold und Mönchreform in England. — E. Westergaard, A few Remarks on the Use and the Significations of the Prepositions in Lowland Scotch. — F. Holthausen, Zu me. romanzen.

Beibl., XXVIII, 12: R. E. Zachrisson, Some Notes on Early Engl. Nicknames. — E. Björkman, Schlusswort.

Studiën, LXXXIX, Maart: W. Mulder, Uit het Rijk der Dooden. — P. Hoenen, De scheikundige Ad. v. Baeyer. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, II. — H. Padberg, Over Vondel's Lucifer. — Fr. de Bruyn, Is het Spiritisme van Lodge wetenschappelijk en christelijk? — Is. Vogels, Een Echo van Gezelle. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Mestwerdt, Anfänge des Erasmus: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 7 (Clemen).

Poutsma, Grammar II, 1, B: Anglia, Beibl. 1917, n° 12 (Björkman).

Rijpma, Bekn. gesch. d. Nederl. letteren: N. Taalg. XII, n°. 2 (Zijderveld).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

MYTHOLOGISCH VADEMECUM

VOOR GYMNASIASTEN

door J. KLEIJNTJENS.
Leeraar aan het Will. college te Katwijk a/d Rijn

en Dr. H. H. KNIPPENBERG,
Directeur der Middelbare Handelsschool te Waalwijk.

Geïllustreerd. — — Prijs f 0,85.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

EEN FRAGMENT VAN PLATO'S POLITEIA

MET INLEIDING, AANTEEKENINGEN EN WOORDENLIJST

bewerkt door Dr. H. D. VERDAM,
Rector van het Gymnasium te Sneek.

Prijs f 1,40.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN

Zooeven kwam compleet de **9e druk** van:

ATTISCHE VORMLEER

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr. en

M. B. MENDES DA COSTA.

De prijs van dit algemeen op Scholen gebruikte Leerboek is **f 2.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Zoo juist verscheen:

Enchiridium Dictionis Epicae

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J. F.,

Litt. Hum. Dr., in Academia Lugduno-Batava Antehac Professor Ord.

EDITIO ALTERA
AUCTA ET EMENDATA

Prijs . . f 6.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

HOMERI CARMINA.

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

Editio Minor

I

ODYSSEA.

PARS PRIOR—CARM. I—XII.

Prijs f 1.50.

Deze nieuwe druk is zooeven verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN heeft uitgegeven:

KINDERRECHT EN KINDERZORG
in de laatste honderd jaren,

DOOR

Mr. P. A. VAN TOORENBURG.

Een hoogst belangrijk boek voor ieder die belang stelt in het lot van verwaarloosde en misdadige kinderen.

Prijs f 2.90.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **N°. 8.** **Mei 1918**

Schwartz, Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos (De Koning).
Lundström, Columellae opera (S. G. de Vries).
Brakman, Arnobiana (Boas).
Obbink, Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen (Thierry).
Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? (E. T. Kuiper).
Scharp, Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóór de invoering van den denarius (U. Ph. Boissevain).
Formigé, Le prétendu cirque romain d'Orange (A. W. Bijvanck).
De Vrijer, Henricus Regius (Knappert).
Schoolboeken:
Beversen, Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn, I (Garrer).
Acket, Stijlstudie en stijloefening (Tinbergen).
Barnhill, The Practical Englishman (J. de Josselin de Jong).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. A. Schwartz, Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos. Leiden, v. Doesdurgh. 1917. (Leidsche diss.)

Zooals een examinandus dikwijls een grootere parate kennis heeft dan de examinator, zoo is de schrijver van een boek veel meer in zijn onderwerp thuis dan hij, die dat boek moet aankondigen en het zou zonder twijfel veel beter zijn, als de auteurs zelf kritieken op hun werken schreven.

Intusschen is het toch mogelijk den indruk mede te deelen, dien een boek gemaakt heeft en over de bewijsvoering een oordeel uit te spreken.

In zijn voorrede sluit de heer S. zich aan bij de meening, dat het voorloopig de taak van de mythologische wetenschap is om van de verschillende sagen zoo nauwkeurig mogelijk alle historische, geographische en letterkundige gegevens te verzamelen, opdat lateren door samenvatting een algemeene verklaring van de mythen zullen vinden (p. 2).

Of dit doel ooit te bereiken zal zijn, betwijfel ik, maar dat door zulke monographieën veel wetenswaardigheden ontdekt kunnen worden, zal niemand ontkennen.

In de algemeene opleving te Athene na de Perzische oorlogen was er ook een streven om de voorgeschiedenis en de mythologie van Attica uit te breiden en bekende helden en gebeurtenissen daarmede in verband te brengen, waaraan niet het minst de tragediedichters hebben medegewerkt (p. 3. vlg.).

Daarom heeft de schrijver een studie gemaakt over Erechtheus en Theseus bij Euripides en de Atthidographen.

In een heldere, rustig voortloopende redeneering toont hij de wijzigingen der sage bij hen aan en de overwegingen, die hen tot die veranderingen geleid hebben, b.v. waarom Euripides Eumolpus, den aanvoerder der Eleusiniërs in den oorlog tegen Erechtheus, tot een Thraciër heeft gemaakt (Cap. I).

Zeer scherpzinnig is de heer S. in zijn bestrijding van andere geleerden, zoo, waar hij een fragment uit den Theseus (388 Dind.) in bescherming neemt tegen v. Wilamowitz, v. Leeuwen e.a. (p. 72 vlg.) of waar hij tegen Reitzenstein de onmogelijkheid bewijst, dat in het drama Aegeus, Theseus op raad van Medea uitgezonden is, om den Marathonischen stier te vangen (p. 67).

Even helder vind ik het betoog (tegen Mayer, p. 79 vlg.), dat Ariadne wel een rol heeft gespeeld in den Theseus, waartegen het pas veel later gesloten huwelijk met Phaedra geen bezwaar is en dat Euripides niet van de kroon, maar van den draad gebruik gemaakt heeft om Theseus uit het labyrinth te redden.

Toch is de reconstructie van drama's uit een stuk of wat fragmenten, zooals de schrijver zelf toegeeft, een gevaarlijk en onzeker werk; waar zooveel gegist moet worden, is de kans van vergissen groot, en hoe scherpzinnig alles in elkaar gezet is, de twijfel, of het wel zoo geweest is, blijft gerechtvaardigd.

Zoo trof mij na de aardige verklaring van Medea's haat tegen Theseus, dat deze haar eigen zoon Medus in den weg zou komen (p. 60) en dat Medus door Euripides verzonnen is, om ook den oorsprong der Mediers met Attica in verband te brengen, de beschrijving van een veel oudere vaas, waaruit volgt, dat de verbinding van Medea met het Attische koningshuis reeds vóór Euripides' tijd bestond: op vazen toch vinden wij alleen reeds bekende sagen afgebeeld.

Volgens Gruppe dateert de verbinding van Medea met Medië misschien al uit den tijd vóór de Perzische oorlogen. Maar dan vervalt de noodzakelijkheid, dat Medus om die reden door Euripides in zijn drama gebracht zou zijn. Dit hoeft daarom nog niet onwaar

Digitized by Google

te zijn, maar hier blijkt, dat zulke onderstellingen zeer onzeker zijn.

Deze opmerking geldt echter niet den heer S., maar het geheele streven om zulke verloren tragedies te herstellen, waarbij dikwijls ook over zeer onbelangrijke kleinigheden getwist wordt, b.v. waarom Theseus niet herkend wordt aan zijn schoenen, maar aan zijn zwaard (p. 55), of wie het dreigement (frgm. 5 Dind) uitgesproken kan hebben en tegen wien.

Ten slotte heb ik nog een bezwaar tegen het gebruik van de drie wenschen van Theseus voor de reconstructie der trilogie, Aegeus, Theseus, Hippolytus II.

Aangenomen wordt, dat door Theseus in den Hippolytus zijn laatste wensch wordt uitgesproken en dat de andere wenschen dus in de voorafgaande drama's moeten voorkomen. Maar noch in den Hippolytus noch in de Phaedra van Seneca blijkt, dat deze wensch de laatste is, er wordt integendeel van *één* of *de ééne* gesproken. Dat de beide andere gebruikt zouden zijn door Theseus, om uit de onderwereld en uit het labyrinth te komen, wordt afgeleid uit een scholium, dat op mij den indruk maakt niets anders te zijn dan het verzinsel van een geleerde. Ik geloof, dat deze scholiastenverklaring voldoende wordt weerlegd door de op p. 84. aangehaalde woorden van Holland „weil diese Lösung zu äusserlich ist."

Dat Theseus niet zijn tweeden wensch gebruikt, om den eersten ongedaan te maken (wat in het drama onmogelijk was), bewijst, dat het bekende sprookjesmotief met de Theseus-sage slechts zeer los verbonden was, wat zeer dikwijls voorkomt.

De beide plaatsen in Cicero (de off.), die elkaar tegenspreken, kunnen, geloof ik, buiten beschouwing blijven.

Zutfen. P. de Koning.

L. Iuni Moderati Columellae opera quae exstant recensuit Vil. Lundström. Fasciculus II rei rusticae libros I et II continens. Gotoburgi, Eranos' Förlag; Lipsiae, O. Harrassowitz. 1917. (Pr. M. 3.50).

De eerste fasciculus dezer groote en hoognoodige Columella-uitgaaf verscheen reeds in 1897, bevattende slechts het ééne „Liber de arboribus." Sedert verschenen nog fasc. VI (1902) en VII (1906) = rei rust. ll. X—XI en nu eindelijk fac. II = rei rust. ll. I—II. Als het in dit tempo zoo voortgaat, vrees ik dat van de oorspronkelijke inteekenaren op het boek de meesten het compleetworden niet zullen beleven. Zij mogen zich troosten met de aankondiging op den omslag van fasc. II: „Praeparantur editiones quam celerrime prodituræ librorum III—V Columellae."

Bij het lezen in dezen nieuwen fasciculus heb ik vergeleken wat ik reeds Maart 1898 en ook later over deze uitgaaf in het *Museum* schreef. Ik zou daaraan nu weinig kunnen toevoegen zonder in herhaling te vervallen. Overal vindt men ook hier de bewijzen van nauwgezette studie en op tal van plaatsen is de tekst verbeterd op grond van de lezing der oudste handschriften die vóór L. nog veel te weinig onderzocht waren. Overal ook krijgt men den indruk van de bijzonder groote nauwkeurigheid van den bewerker. Dat diens „philologische Akribie" somtijds wel wat al te ver gedreven is, valt ook hier niet te ontkennen, ofschoon billijkerwijze moet worden toegegeven, dat de grens soms moeielijk te trekken is en dat schijnbaar onbeduidende afwijkingen toch wel vermeld dienen te worden. Hebben zij ook soms voor de vaststelling van den tekst geen belang, zoo kunnen zij toch dienen om het ontstaan van fouten duidelijk te maken. Zoo is op blz. 75,5 de variant *cum* voor *quoniam* schijnbaar raadselachtig. Verklaard wordt die nu door de mededeeling van L. dat de oudste hss. hier lezen quō welk compendium voor *quoniam* eertijds vooral door Angelsaksische afschrijvers gebruikt, reeds in de 9e eeuw in onbruik is geraakt en vervangen werd door het algemeen in de Middeleeuwen gebruikelijke qm̄ (vg. W. M. Lindsay, Notae Lat. 1915, p. 264 enz.). De afschrijvers na de 9e eeuw hebben blijkbaar hier quō niet meer begrepen en het gelezen als *quom* waaruit dan later weder de vorm *cum* ontstond. In zulke gevallen is het mededeelen van eigenaardige compendia ook waar de tekst zelf geene moeielijkheden oplevert, een zeer nuttig werk.

Leiden. S. G. de Vries.

C. Brakman J. f., Arnobiana. Lugd. Bat. apud E. J. Brill. 1917. (Pr. f 1.50).

De conjecturenreeksen op Arnobius, die Brakman in zijne Miscella (1912) p. 1—13 en zijne Miscella altera (1913) p. 23—33 gepubliceerd heeft, vinden een voortzetting in zijne — hier en daar ook de overlevering verdedigende — textcritische aanteekeningen, die het eerste gedeelte (p. 1—29) vormen van zijn thans geheel aan Arnobius gewijde Arnobiana. Daarnaast betreedt hij in het tweede gedeelte (p. 30—62) met zijne *Observationes grammaticae* een voor hem nieuw terrein, dat der beschrijvende grammatica, waarop de waarneming der dictie van Arnobius hem meermalen leidt tot handhaving van den overgeleverden text. Merkwaardigerwijze heeft hij één onderdeel van dit beschrijvende gedeelte, handelend over den genetivus inhaerentiae, dat hij voor een plaats uit het begin van het 5e boek en in aansluiting daaraan voor nog enkele andere noodig had, bij voorbaat ingelascht tusschen de critische annotaties op boek IV en V (p. 14—18). Met weinig moeite had Br. zijn geschrift een harmonischer karakter kunnen verleenen, wanneer hij de systematiek der verschijnselen tot kader van zijn boek had verheven; de nieuwe conjecturen, die hierin op geen manier waren onder te brengen, zouden desnoods in een appendix toch altijd die aandacht gevonden hebben, die ze verdienen.

Maar Brakman zelf zou een dergelijke inrichting van zijn boek allerminst bevredigd hebben. Daarvoor bepaalt zich zijn werkzaamheid als philoloog te zeer tot de textkritiek, zijn nieuwe Miscella tertia (1917) getuigen hier weer van. Nu houdt hij zelfs in zijn conjecturengedeelte weinig of geen voeling — uitgezonderd in zijn geanticipeerde behandeling van den gen. inhaerentiae — met zijn eigen opmerkingen omtrent Arn.' spraakgebruik. Bv. op een ongetwijfeld corrupte plaats V. 7 (p. 20) *conclamant exterriti a d o r a n d o r u m Phryges*, waarin hij een bedorven geminatie *a d o r a a d o r a* speurt, vindt hij geen ander argument voor zijn textverandering dan het in keurig gelatiniseerd Hollandsch gesteld enthymema: „nonne fieri potest, ut depravata scriptura orta sit ex — ?"; van zijn standpunt had hij ten minste naar zijn eigen § over de geminatie bij Arn. p. 61 moeten verwijzen. Laat Brakman

Digitized by Google

toch bedenken, dat geen onderdeel der philologische techniek zoo moeilijk is als de conjecturaalkritiek, en dat, wie een conjectuur voorstelt haar van alle kanten heeft te adstrueeren en in verband met de bestaande literatuur heeft toe te lichten. Te meer geldt dit voor een auteur als Arnobius, van wien naast den Parisinus geen handschriftelijke of literarische nevenoverlevering bestaat, en wiens textgeschiedenis nog in het duister gehuld is. Dit geeft allerminst een vrijbrief voor het opperen — laat staan voor het publiceeren — van de onbekookste textveranderingen. Wat Traube eens in Brakmans werk afkeurde (Deutsche Litt. Zeit. 1905 p. 29): „die unhistorische Art, Textesschäden ohne jede Rücksicht auf die besondere Ueberlieferungsgeschichte nach allgemeinen paläographischen Rezepten zu behandeln, die uns auch hier wieder mit entwaffnender Selbstverständlichkeit entgegentritt", geldt van zijne Sidoniana waarlijk niet alleen.

Wanneer Brakman op p. 7 ad II. 36 < perpetuitatis > salutari iussione donari voorstelt en Reifferscheid bestrijdt, die een lacune aannam vóór donari, had hij er mee rekening moeten houden, dat reeds Pascal in zijne — hem onbekend gebleven — Emendationes Arnobianae (Riv. di filol. 1904 p. 1 vgg.) voor de volkomen ongereptheid der plaats opkomt (salutaris iussio = salus per iussionem data). Bij VI. 24 (p. 26), waar hij het ww. deputare tegenover Löfstedt (devitare) handhaaft en de heele pl. zelfs in het Nederlandsch vertaalt, ware de bespreking door Weyman (Glotta III 1911, p. 193 v.), die desputare =contemnere wil lezen, te vermelden geweest. Pag. 28 ad VII. 50, waar hij Reifferscheids verandering van forti bestrijdt, wordt noch de conj. van Johnson (Class. Rev. 1910 p. 82) fortem, noch die van den hem overigens welbekenden Meiser (S. B. Bayr. Ak. 1908 p. 40) torrenti genoemd. Enz. Waar de laatste samenvattende studie over Arn., de textuitgave van Reifferscheid, dateert uit de jaren 1873—75, zou het gebruik ook van andere literatuur dan die uit de laatste decennia of de reeds bij Reiff. geciteerde wellicht niet zonder vrucht gebleven zijn b.v. van de Münstersche diss. van F. Wassenberg, Qu. Arn. criticae (1877), en M. Bastgen Qu. de loc. Arn. sel. (1887).

Brakmans bekentenis in zijn praefatio „facile intellegitur multa in disputatiunculis et commentariis iam observata me aut praeteriisse aut obiter tantum tetigisse" werpt een eigenaardig licht op zijn opvatting omtrent wetenschappelijke productie. „Facile intellegitur", is heerlijk naïef. Andere zonderlinge opvattingen treden daarnaast. Br. legt de plaatsen uit Arn. den lezer voor niet in den text van het eenige handschrift, maar in dien van Reifferscheid, terwijl hij daarna eerst — als waren het moderne restauraties van een antiek beeld, die men bij een critische beschouwing heeft weg te denken — de veranderingen van Reiff. en diens voorgangers noteert, die in den textus constitutus zijn opgenomen. En verder meent Br. (in de praef.), dat een nieuwe uitgever zich zou kunnen tevreden stellen met den Parisinus nog eens hic illic in te zien. Als Br. dit ernst is, dan heeft hij volstrekt geen begrip van de taak van den uitgever van een eersterangstext. Alsof niet alleen het zelf construeeren van den text uit de handschriften den uitgever het verantwoordelijkheidsgevoel kan schenken tegenover zijn lezer en zich zelf. Een toekomstig uitgever zou zelfs niet door het feit, dat een Reifferscheid zijn voorganger is geweest, zich van een volledige collatie van het heele hs. ontslagen mogen achten.

Onder de conjecturen zelf kan ik nauwelijks iets vinden, dat plausibel lijkt, met uitzondering van I. 65 (p. 6), *duratum* voor het uit dittographie ontstane *privatum*. Daarentegen verdienen Brakmans vindiciae zoowel in het eerste gedeelte als in de Obs. gramm. veelal toejuiching, ik wijs op de goede verdediging van familiariter VII. 27 (p. 27) = ardenter, en vooral op de uitstekende vondst V. 1 (p. 19) ritum (= rituum) morem, welke pl. Br. aanleiding geeft tot de afzonderlijke behandeling van den gen. inhaerentiae. Maar die obs. gramm. lijden aan een ander euvel.

Zij zijn ondanks de uiterlijke indeeling in capita de numero, de casibus, de praepositionibus etc., noch in ieder onderdeel afzonderlijk (behalve de gen. inhaer.) noch in het geheel, te beschouwen als een eenigszins volledige beschrijving van Arnobius' dictie. Zij vormen een aaneenschakeling van allerhand losse opmerkingen over verschijnselen, die Br. om de een of andere reden voor registreering in aanmerking laat komen; nu eens met het oog op de verdediging van de lezing van het hs., dan weer ter aanvulling van Reifferscheids index of van een bij een der viri Arnobiani vermelde gevallenreeks; elders is men geneigd te vragen volgens welk criterium het eene verschijnsel wel, een ander niet besproken wordt. Het pronomen interesseert Br. niet verder dan het relativum, over participium-constructies, gerundium, gerundivum, redditus voor factus (p. 272, 22 R.), kwesties uit de vormleer elexisse (als pf. van elicio V. 1 p. 174, 9.), adverbia op -iter (b.v. infirmiter e.d.), gebruik van frequentativa (nominitare, saltitare e.d.), — ik doe slechts eenige wilde grepen — hooren wij niets. Daarentegen krijgt *numquid* als vraagpartikel, dat reeds in het Handboek van Schmalz als speciaal eigen aan Arn. vermeld wordt, nog eens een afzonderlijke § (p. 55).

De behandeling der opm. is zeer verschillend, soms heel oppervlakkig, soms weer voor lezers van *dit* geschrift te breedvoerig. Is het noodig *hier* nog den aard van den gen. inhaerentiae uit een te zetten, in ieder geval er zelfs Homerus of een afgelegen plaats uit Theognis bij te halen (waarbij Br. vergeet dat die pl. v. 106 niets anders dan een reminiscens uit Homerus zelf is: Φ 59)? In de eerste § de numero had hij naar Landgraf Archiv. Lat. Lex. XIV 1906 p. 63 vgg. Bem. zum sog. poetischen Plural in der lat. Prosa moeten verwijzen, waar zelfs eenige pl. uit Arn. worden besproken, in de laatste § de geminatione ware een vermelding van de Groninger diss. van Wartena (1915) op haar plaats geweest. Enz. Het gehalte van sommige observationes moge uit twee gevallen blijken.

Pag. 32 acht Br. het van belang een voorbeeld van een gen. materiae sive generis, dat hij bij Arn. gevonden heeft, te registreeren. Daarnaast vindt hij het echter ook nog noodig den lezer te vertellen, wat dat eigenlijk voor een genitief is. Twee schoolsche plaatsen, aan een heele rij bij Kühner-Stegmann ontleend, worden daarvoor, een in extenso zelfs, meegedeeld. En dan voegt Br. er zelfbewust nog aan toe: „unum exemplum Livianum ipse affero etc.". Het is kolossaal!

Digitized by Google

Een voorbeeld van onbeholpenheid van uitdrukking en verwarring der feiten vindt men in de § over het plusquamperfectum p. 51. „Ovidius gebruikt *fueram* voor *eram* (volgt een pl.), eveneens Martialis (volgt pl.), ook Livius gebruikt zeer vaak het plqpf. van esse voor het impf. (volgt één pl.), en dat gebruik vinden wij nu ook bij Arn.” Aldus de betoogtrant van Brakman. Dit had moeten luiden: „De reeds in het oudste Latijn (vgl. Lindsay, Syntax of Plautus p. 62 vg., Blase Hist. Synt. III, 1 p. 217 vgg., Kühner-Stegmann II. 1. 141 A. 1) voorkomende vervanging van het imperfectum *en perfectum* van sommige verba (esse, habere, dicere) door het plusquamperfectum vindt men ook — maar geheel formeel — bij Arn.” Terwijl het oudere gebruik hierop berust, dat een handeling niet alleen als voortdurend in het verleden, maar tevens als afgeloopen in het heden wordt gedacht (in het door Br. geciteerde geval Ov. Her. I. 115 te discedente fueram puella denkt Penelope t. d. *eram* puella en — helaas — puella *fui*). Later verliest het gebruik van pqpf. voor impf. of perf. zijn psychologische ondergrond en worden zij, gelijk bij Arn., formeel aan elkaar gelijk. Dit wordt beter dan door de bij Br. aangehaalde voorbeelden aangetoond door de aaneengeschakelde gevallen VI. 21 (p. 232, 17 R.) ubinam *fuerat* rex poli..., 22 (p. 233, 22), ubinam gentium *fuerant* una atque altera Venus, 23 (p. 234, 8) ubinam fulminator tempore illo *fuit* (maar aan het gebruik van het pqpf. voor *perf.* heeft Br. zelfs niet gedacht). Niets echter hebben met dit zgn. „verschoven” plqpf. die gevallen in Livius, waarop Br. doelt, uit te staan. Immers in de oudere, maar vooral in de zilveren Latiniteit gaat in het praeteritum passivi (vgl. Kühner-Stegmann II. 166 vg.) het gevoel voor het in het part. perf. pass. aanwezige praeteritum-begrip geleidelijk verloren en wordt als 't ware een praeteritum in de tweede macht ingevoerd door *alle* met dit participium verbonden duratieve tempora en modi van esse in het praeteritum te verheffen (laudatus fui, fueram, fuero, fuisse etc. i. p. v. laudatus sum, eram, etc.); een analoog, maar minder vaak voorkomend, verschijnsel is laudaturus *fore* in pl. v. laudaturus *esse*.

Bij een willekeurige behandeling van het materiaal, gelijk wij dit bij Br. vinden, wekt het ontbreken van een resumeerende slotparagraaf, waarin uiteengezet zou moeten worden, welke verschijnselen in het bijzonder aan Arn. eigen zijn en welke hij met de auteurs van zijn tijd gemeen heeft, geen verwondering.

Een afzonderlijke literatuuropgave ontbreekt eveneens. De index der behandelde plaatsen heeft alleen op Arn. zelf betrekking en dan nog slechts — kenschetsend voor Brakmans richting — op die plaatsen, die positief of negatief pertinent ad artem *criticam*. Overbodig is het lijstje van de 10 pl., die Br. in het Nederlandsch — belgice, zooals hij in stede van vernacule telkens zegt — heeft vertaald.

De lectuur van dit geschrift wordt nog door drie uiterlijke omstandigheden bemoeilijkt. Vooreerst laat Br. de door hem geciteerde Arnobius-plaatsen noch door b.v. cursiveering noch door eenig leesteeken noch zelfs door een hoofdletter, doch alleen door nr. van boek, caput en pag. van Reiff. uitkomen; nu moet men telkens uitzoeken waar het citaat ophoudt en Br. zelf weer aan het woord komt. Verder door de veel te talrijke, dikwijls volkomen onoordeelkundig aangebrachte alinea's, waardoor wat bijeenbehoort willekeurig wordt gescheiden. En dan door de hoogst middelmatige latiniteit, die Br. tot voertuig zijner gedachten kiest.

Ongetwijfeld schuilt achter dit geschrift heel wat eruditie, maar de wetenschappelijke productie dient niet om deze ten toon te spreiden of om onvoldragen collectanea af te drukken. Had Br. het essentieele van zijn studie, d. i. datgene, waarin hij de kennis van Arnobius vooruitgebracht heeft, tot een tijdschriftartikel verwerkt, dan zou het als zoodanig een goed figuur hebben gemaakt. De uitgave dezer Arnobiana als boek wordt door niets gerechtvaardigd. Wie zich, zooals Brakman, van een vrije tribune tot het forum der vakgenooten wil wenden, moet degelijker, afgeronder en vooral complexiever werk leveren.

Amsterdam. M. Boas.

H. Th. Obbink, Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen. Utrecht, A. Oosthoek. 1917. (Pr. fl. 2.90).

Een net uitgevoerd, aangenaam leesbaar, voor velen nuttig boek. Het hier behandelde probleem trekt begrijpelijkerwijze steeds opnieuw de aandacht van godsdiensthistorici en oudtestamentici, van theologen en belangstellende „leeken.” Zij vinden hier een helder referaat, niet zoozeer over de meeningen van allerlei geleerden, als wel allereerst over de feitelijke gegevens betreffende dat probleem. De israëlietische en babylonische bronnen worden in vertaling meegedeeld; het geleerde apparaat is ondergebracht in aanteekeningen aan den voet der bladzijden, zoodat de tekst van het boek goed te lezen is ook voor hen die toevallig geen Hebreeuwsch, Babylonisch of Sumerisch verstaan. Bijna al het beschikbare materiaal uit Israël en Babel is gebruikt, dikwijls ook uitvoerig besproken en toegelicht; nu en dan worden enkele parallelen uit Egypte aangehaald. Eenige duidelijke reproducties van babylonische en egyptische afbeeldingen dienen tot illustratie. Zeer talrijke literatuuropgaven (ook uit de tijdschriften) wijzen den weg tot een nog breedere bestudeering der zoo interessante kwestie.

De schrijver geeft bovendien een thetische uiteenzetting van zijn eigen voorstelling omtrent het verband tusschen „Babel” en „Bijbel”, speciaal in zake het paradijsverhaal. (Bij verscheidene punten zijn ook de opvattingen van andere onderzoekers vermeld of besproken).

Al dadelijk komt de vraag naar voren: hoe zijn de babylonische bronnen door de israëlietische schrijvers gebruikt en omgewerkt? De Inleiding bespreekt deze kwestie van een algemeen gezichtspunt uit. De bestudeering van de oud-oostersche kulturen en religies heeft diep ingrijpende gevolgen gehad voor de oudtestamentische wetenschap. Israël staat niet, zooals vroeger, geïsoleerd; wij zien thans den achtergrond van zijn leven en zijn geestelijk bezit. Daarbij mag echter niet vergeten worden dat, voor een juiste waardeering van Israëls rol in de godsdienstgeschiedenis, het *onderscheid* tusschen Israël eenerzijds, en de omringende kultuur anderzijds niet minder belangrijk is dan de overeenkomst tusschen die beide factoren. — Wanneer nu in het Oude Testament zegswijzen voorkomen wier ana-

Digitized by Google

logon ook in de soms veel oudere babylonische teksten worden gevonden, dan *kan* zoo'n overeenkomst van woorden wijzen op een overeenkomst van voorstellingen. Maar het behoeft niet; „gelijke uitdrukkingen" beteekent niet zonder meer „gelijke waarden", want: als twee hetzelfde zeggen, is het nog niet hetzelfde. Immers de godsdienstige voorstelling en de taal, die haar voertuig is, beïnvloeden elkander. Die *wederkeerige* werking brengt mede „een onbewuste, zeer geleidelijke verschuiving in beteekenis". In de zoo conservatieve wereld van het oude Oosten kunnen nieuwe denkbeelden alleen dan ingang vinden, wanneer zij zich hullen in het gewaad der gangbare zegswijzen. Hoe moet dan blijken, of achter bepaalde vormen, in Babel en in Israël, een nieuwe geest schuilt? Uit het geheele verband waarin die uitdrukkingen voorkomen. Er is dus groote vertrouwdheid noodig zoowel met de babylonische als met de israëlietische denkwereld, om de woorden, waarin die denkwereld zich uitspreekt, juist te waardeeren.

Op deze principiëele uiteenzetting volgt, in hoofdstuk I, een eigen vertaling van het bijbelsch paradijsverhaal — daarbij een reeks taalkundige opmerkingen, waarin o.a. ook gewezen wordt op het verband tusschen de hebreeuwsche zegswijzen en de babylonische parallelen.

Hoofdstuk II wijst er op dat het paradijsverhaal één geheel vormt, en toch allerlei oneffenheden vertoont. Ten onrechte heeft men verondersteld, hetzij dat een paar parallele verhalen tot één zijn verbonden, hetzij dat één kernverhaal ten grondslag is gelegd en daarna is aangevuld. Het paradijsverhaal is een israëlietisch verhaal, opgebouwd uit materiaal van verschillende (vooral babylonische) herkomst. Dit blijkt uit het feit, dat het verhaal uit zichzelf niet te begrijpen is, èn dat er verscheidene uitdrukkingen in voorkomen, die niet harmoniëeren met de verdere zienswijze van den betreffenden israëlietischen schrijver (nl. den zgn. Jahwist).

Hoofdstuk III (74 blz.) geeft het babylonisch materiaal, nl. (A) de Paradijswoning: Eden, enz.; (B) de Paradijsboomen: levensplant, godentuin, levensspijs, enz.; (C) de Slang en de Cherubs: verschillende slangennamen, kuribu's, slangen met pooten en handen, allerlei „draken", genii bij heilige boomen en poorten; (D) den Mensch: een reeks tradities aangaande schepping van den mensch, het verschil tusschen mensch en god.

Ten slotte behandelt de schrijver (hoofdstuk IV, 52 b'z.) de beteekenis van het babylonisch materiaal voor het bijbelsch paradijsverhaal. De naam „Eden" komt van het sumer.-babyl. edinu (oorspr. „steppe", dan nomen proprium). Het paradijs is, in Israël, van godenpark tot menschentuin geworden, in het verre oosten gelocaliseerd als levenswoning (met den levensboom); maar volgens een andere opvatting (welke haar sporen heeft achtergelaten in Gen. 2, 10—14) ligt het paradijs op den godenberg in het noorden, waar de groote rivieren ontspringen. — Bij de schepping van den mensch is, in Israël, het mythologisch-anthropomorfe element op den achtergrond geschoven; de mensch ontvangt goddelijk leven, doch geen goddelijke kennis — terwijl in de babylonische verhalen juist wel inzicht, maar geen leven wordt geschonken. — De eerste mensch heet hā-ādām = „de menschheid"; dit past niet als benaming van den eersten *man naast* de vrouw, maar is ontleend aan de babylonische benaming van een der oerkoningen; Amēlu = „mensch". — Uitvoerig wordt gehandeld over den levensboom in verband met den kennisboom. In Babel heeft de eerste mensch geen goddelijk leven en eet niet van den levensboom. In Israël daarentegen heeft hij geen goddelijke wijsheid, daarom wordt hier het verbod om te eten toegepast op den *kennis*boom. De toevoeging „(kennis) van goed en kwaad" is een israëlietisch theologumenon, dat zich aansluit bij de godsvoorstelling van den Jahwist. — De verleidende slang doet in twee opzichten aan den god Ea der babylonische Adapamythe denken: haar wijsheid en haar oppositie tegen den scheppergod. Bij den Jahwist wordt, onder invloed van de monotheïstische gedachte, de verleidende god in een dier gewijzigd. Die religieuze invloed treedt ook aan het licht in de ethische momenten van het bijbelsch paradijsverhaal. Immers hier wordt nauw verband gelegd tusschen de ongehoorzaamheid tegenover het goddelijk verbod èn de macht van dood en ellende, zoodat de mensch het goddelijk leven dat hij aanvankelijk bezat, verloren heeft; in Babel daarentegen zien wij geen zedelijk conflict, de dood heerscht omdat de mensch van het begin aan geen vol goddelijk leven heeft genoten. — In verband met de eschatologische beteekenis die aan de babylonische mythe van den strijd tusschen den zonnegod (den wereldschepper) en het monster der duisternis wordt toegekend, ziet de schrijver in Gen. 3, 15 een zinspeling op een wereldredder die de antigoddelijke chaosslang overwint. — —

Het voorgaande moge dienen om een indruk te geven omtrent den inhoud en de opvattingen van dit boek. Het broze materiaal wordt met voorzichtigheid behandeld. En waar de schrijver den weg der hypothesen betreedt, daar kan men toch goed het onderscheid zien tusschen de vaststaande en de minder zekere gegevens, tusschen de feiten en zijn verklaringen.

Enkele opmerkingen mogen hier een plaats vinden. Hiddèkel „Tigris" komt niet van sumer. Idigna (blz. 14[1]), want van waar die ḥ? Men kan niet meer zeggen dan dat het komt van *hidikl of *hadikl. Om een dergelijke reden kan „Eden" (met 'ain) bezwaarlijk van het sumer.-babyl. edinu worden afgeleid (39), want dan zou het hebr. woord met een alef moeten beginnen; bij een laat-arameesche ontleening zou zoo'n „bijgevoegde" ain geen moeilijkheid opleveren, bij het Hebreeuwsch wel. Men denke veeleer aan een „oorspronkelijk" verband met den stam van 'èden = „lieflijkheid" (vgl. 114); zoo'n denkbeeld vindt men in Babylonië b.v. in de schrijfwijze van den naam Eridu (35) als eri-du[g] = „lieflijk oord". — Bij blz. 19[2] kan worden gevoegd: M. Förster, Adams Erschaffung ARW. 1908, 477 ff., cf. 1909, 160. — De schrijver volgt (35 en elders) Langdon's behandeling van de sumerische paradijstraditie. Maar Langdon laat zijn momentane invallen vaak te spoedig drukken, hij is geen betrouwbare gids, vooral niet in linguistisch opzicht. — Meissner heeft het zeer waarschijnlijk gemaakt dat Tilmun (37) = de Bahrein-eilanden, vgl. Meissner, Orient. Lit. Zeitung 1917, 201. — De teekens giš + ḫu (40) moeten gelezen worden Umma. — Mali rīšāti beteekent wel niet „vol genot" (46), maar „vol (vogel)gezang". — De meening van

Digitized by Google

Sayce (46[3]) dat babyl. tērtu zou zijn = hebr. tōrā is geheel verkeerd; dit is een etymologiseeren op den klank af. Tērtu < *ta-w'ir-t-u, tōrā < *ta-wr[ij]-at-u; en pas in de *afgeleide* beteekenissen naderen beide woorden eenigszins tot elkaar. Zoo is het ook linguistisch niet mogelijk dat hebr. tĕhōm (< tīhām) zou komen van babyl. tiām-at, want dan moest het hebr. woord een alef in plaats van een h hebben. — Dat de ceder als levensboom fungeert (48) zal wel hiermee samenhangen, dat de ceder altijd groen is; vgl. de boomen aan den woestijnrand, in Egypte. De ceder is verwant aan den pijnboom (larix), niet is „de pijnboom een ceder-soort." — Bij blz. 57[1] kan worden toegevoegd: Vollers, Chidher ARW. 1909, 234 ff., 474 f.; cf. 1910, 92 ff.; Friedländer, Die Chadhirlegende und der Alexanderroman. 1913. — Het overbrengen van boomen uit het godenland naar Sargon's eigen rijk (67) herinnert aan de egyptische koningin Hatšepsut, die een godenpark bij haar tempel liet aanleggen van boomen uit het godenland Punt. Vergelijk verder Mitteil. der Vorderas. Gesellsch. 1910, 476 ff. — De god NIN.IB (80 en elders) zal wel Nimurta = Nimrod (?) moeten worden gelezen; zie Ungnad, Orient. Lit. Zeit. 1917, 1 ff. — Het woord „paradijs" (113[1]) komt ook in het jongere Assyrisch voor: pardīsu. — Dat is het Jahwistisch scheppingsverhaal „geen restje mythologie over is" (117), is m. i. te sterk gezegd. Het boetseeren uit klei, het blazen in de neusgaten, de schepping der vrouw — het zijn toch mythologische (formeele, 112) resten; „terughoudende kieschheid" is bij den Jahwist zeer zeker op te merken in vergelijking met het babylonisch verhaal, doch niet in verhouding tot den auteur van Genesis 1. — Op blz. 120v. wordt omtrent het verhaal van de schepping der vrouw (14 v., 29) gezegd, dat het *twee* verschillende motieven bevat: *a*) Jahwe poogt tevergeefs een vrouw te scheppen, *b*) Adam geeft aan de dieren namen. Maar ik kan niet inzien dat die exegese juist is. Gen. 2, 18 zegt dat Jahwe „een *passende hulpe*" (niet: vrouw!) wil maken. Jahwe vervaardigt dan successievelijk verschillende wezens, in de hoop dat er een geschikte partner voor Adam zal zijn. Uit de kreet, waarmede Adam dan telkens den voor hem bestemden partner begroet, moet blijken, of hij het nieuwe wezen herkent als een bij hem passende hulp (de *naam* drukt het *wezen* uit!). De verschillende pogingen leveren aanvankelijk geen bevredigend resultaat op; het zijn de wezens, die (bij de latere menschengeneraties) onder de verschillende dier- en vogelnamen bekend staan. Dan maakt Jahwe een wezen, dat aan Adam nòg nauwer verwant is dan de (eveneens uit leem geboetseerde) „dieren"; en nu zegt Adam: „*dit* wezen is een iššā, *zij* past bij den īš." Lĕ-zot, vers 23, = „deze", niet „daarom." Het verhaal is einheitlich: de dieren zijn mislukte partners, de vrouw is een geslaagde partner. — Blz. 126 zegt dat ādām (< *ădām-u) niet kan worden afgeleid van adāmā = „aarde" (< *ădām-at-u). Taalkundige bezwaren zie ik echter niet. Het wegvallen van een silbe (hier: -at-) heeft talrijke analogieën. Zoo wordt b.v. uit 'ibr -īj-u = „Hebreër", eigl. „[man] van den overkant ('ibr-u)", teruggeconstrueerd de naam Eber (< 'ibr-u) = de legendarische stamvader der Hebreërs. Een analoog voorbeeld is het oud-indische woord sura: toen asura (stam: as) „god" later de beteekenis „daemon" kreeg, werd het opgevat als a-sura, en hieruit leidde men een nieuw woord sura „god" af. — De (latere) iraansche Ferwerdin (132) zijn niet anders dan de bekende oud-awestische Fravaši's. Indien de hypothese van Andreas en Wackernagel omtrent de werkelijke uitspraak van het zoo eigenaardige „tweede" š-teeken van het awestische schrift juist blijkt, en het woord fravaši dus moet worden uitgesproken fravarti, dan is het verband van beide namen evident. — Blz. 143[2]: de voorstelling dat de mensch, vóór de wereldschepping, aan den godenraad deelneemt, doet denken aan die babylonische opvatting, volgens welke de nieuwe maan geschapen is door de werking van goden èn van menschen. — In het zng. vierde fragment der Adapamythe wordt verhaald (150), „hoe de mensch door een verkeerde daad zichzelf lijden en ziekte op den hals haalde". Het woord „dood" wordt in dit verband niet genoemd; maar voor het babylonisch besef liggen de begrippen „ziekte" en „dood" zéér dicht bijeen (vgl. blz. 107). Daarom mag uit de afwezigheid van het woord „dood" evenmin eenige vèr-gaande conclusie worden getrokken, als uit de afwezigheid van het woord „zonde" in het bijbelsch paradijsverhaal (154 v.). Daarom is voorts het gezegde, dat in Babel niets blijkt van eenigen samenhang tusschen zonde en dood (96[1]) [of ziekte] te sterk. — Wanneer de schrijver zegt (161), dat de geschiedenis van de heroën Adapa, Tagtug, Gilgameš en Utnapištim geen eigenlijke menschengeschiedenis is, dan moet worden opgemerkt dat — wat betreft het ontkomen aan het doodslot — Gilgameš en Utnapištim juist *niet* op één lijn staan, en dat de geschiedenis van Gilgameš wèl echt menschelijk is, hetgeen dan ook blz. 162 implicite wordt erkend. —

De aandacht van den lezer wordt natuurlijk vooral getrokken door die beschouwingen, waarin de schrijver min of meer afwijkt van de gangbare opvattingen. Op blz. 128 v. wordt betoogd dat de sage van den moord op Abel (Gen. 4, 1—17) in vele opzichten parallel loopt met Gen. 3; dus een zondeval-verhaal. In Gen. 3 werd de eerste vrouw aangeduid als iššā, in Gen. 4 als ḥawwā (Eva); toen beide verhalen met elkaar werden verbonden is het tegenwoordige vers 3,20 (dat niet in het verband past en toch oud materiaal bevat) van zijn oorspronkelijke plaats, tusschen 4,1 en 4,2, naar zijn tegenwoordige plaats overgebracht. — Een andere scherpzinnige hypothese (134) handelt over den levensboom. Volgens de bedoeling van den Jahwist mocht de mensch er van eten, vóórdat hij het goddelijk verbod had overtreden, al zegt de J. het niet expressis verbis; in Gen. 3,22 is pèn = „opdat *niet verder*". Deze uitvoerig besproken hypothese hangt nauw samen met de (boven reeds genoemde) denkbeelden in Babel en Israël omtrent de verhouding tusschen God en mensch, zie blz. 94—99, 107, 118 v., 132 v., 142—144, en omtrent de beteekenis van den levensboom en den kennisboom.

Leiden. G. J. Thierry.

Marie Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? Proeve van toegepaste sprookjeskunde. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis XII). Utrecht, Oosthoek. 1917.

De vraag, die Mejuffrouw Ramondt in bovenstaande titel opnieuw aan de orde stelt, werd een vijfentwintig jaar geleden bijna eenstemmig ontkennend beantwoord.

Digitized by Google

Dat de kwestie daarom voor vrijwel afgedaan gold, zoals de schrijfster meent, zou ik niet durven zeggen. Aarzelend en maar half bevredigd heb ik mij indertijd, in de Inleiding van mijn uitgave van de *Elegast* bij het resultaat van Gaston Paris, dat ook dat van Jonckbloet was, neergelegd, en ook anderen achtten het vraagstuk nog allesbehalve beslist.

Is het dat nù? Het gehele vraagstuk is door deze schrijfster veel ruimer opgevat en uitvoeriger uitgewerkt dan iemand dat tot nog toe gedaan had, en daarbij komt veel belangwekkends en wetenswaardigs ter sprake. Maar tot een enigszins overtuigende conclusie komt ook zij naar mijn mening niet. Naar haar eigen mening wel. Zij acht op zijn minst waarschijnlik gemaakt: „de Dietsche roman is niet vertaald naar den Fra., maar de verwantschap tusschen beiden hebben ze te danken aan hun geboorte uit verwante sagen, ontstaan uit één en dezelfde overlevering" (blz. 135).

Hoe is Mej. Ramondt tot deze overtuiging gekomen? Zij zal me ten goede houden, dat ik me niet verder bezighoud met die argumenten, die zij aan haar „intuitieve aanvoeling" ontleent: de „geur der oorspronkelikheid" doet me te zeer denken aan de onbetrouwbaarheid der zintuigelike waarneming. Kortom .... het wetenschappelik gehalte van het geheel staat ver boven de oumiskenbaar wat geforceerde aanhef.

De schrijfster karakteriseert in de titel haar werk als een proeve van toegepaste sprookjeskunde. En al geloof ik niet, dat in het gegeven geval de methode tot een bevredigend resultaat heeft geleid, dat is een gevolg van de bezwaarlikheid om in dezen tot een oplossing te komen, het ligt niet aan de methode zelf en ook niet aan de wijze, waarop zij hier is toegepast.

Een kleine reeks verhalen uit het Oosten: twee verschillende verhalen bij de Russen, het reeds lang bekende *Volchlied* en het verhaal van *de Tsaar en de Dief*, één bij de Mangolen en één bij de Litauers worden met de Mnl. *Elegast* vergeleken.

Het *Volchlied* heeft inderdaad al heel weinig met de *Elegast* gemeen en ik twijfel, of het wel nodig was, dit in een, buiten kijf zeer zorgvuldige, vergelijking van twintig bladzijden aan te tonen. Maar heeft het *Volchlied* dus niets met de *Elegast* te maken, het andere Russiese, het Mongoolse en het Litauwse des te meer. Ofschoon soms vermengd met motieven uit andere sprookjes en in de voorstelling nu en dan op karakteristieke wijze afwijkende, hebben we hier zonder twijfel de kern van het Elegast-verhaal: een vorst, die uit stelen gaat, samen met een dief van beroep, om op die tocht te vernemen, dat er een samenzwering tegen zijn leven gesmeed wordt (blz. 34).

Of nu deze met de Elegast overeenkomende verhalen steunen op een zowel in het Oosten als in het Westen bekend volksverhaal of wel of ze eenvoudig door het Mnl. Elegastgedicht zelf ook naar het verre Oosten zijn verspreid, daarover heeft schr. (verg. blz. 132, 133) geen vaststaande mening. In elk geval, meent zij. ontbreekt in de Oosterse verhalen de Elegastfiguur, d.w.z. aldaar vertoont de Dief niet de karaktertrekken, die hij in het Westen vertoont.

In een afzonderlik hoofdstuk, dat de helft van het boek beslaat, wordt dan die Elegastfiguur in ogenschouw genomen. De inhoud is rijk genoeg, met het oog op het einddoel van de gehele studie misschien hier en daar te overvloedig en niet altijd voldoende verwerkt. Onder drie oorspronkelike gedaanten: als dwerg, als meesterdief en als tovenaar, vertoont zich Elegast in de verschillende aanhalingen, door Mej Ramondt hier verenigd. Ongetwijfeld kan men Elegast op al die plaatsen niet als een boekenfiguur beschouwen, en naast de vergeleken larrons van het Franse epos behoudt hij zijn eigen karakter.

De betekenis van het verhaal van de koning der Sicambren, Basan, uit Franc de Rosières wordt door de schrijfster m.i. sterk overschat. De gelijkenis met het Karel-ende-Elegast verhaal is zo gering, dat het enig opmerkelike in het verhaal voorzover ons onderwerp aangaat, eigenlik is de samentreffing van de namen Basan en Heligastus. Dat geeft toch niet het recht te zeggen, dat we hier de „oersage" hebben gevonden, en dat Karel de Grote alleen in de plaats van Basan de Grote werd geschoven? Bij de oudere Thristemius, die de bron was van Franc de Rosières, ontbreekt zelfs de hele Elegastnaam. En dan blijft er ter vergelijking niets over.

Hoe die samenvoeging van de namen Basan enHeligastus bij de Rosières te verklaren is, weet ik niet. In elk geval komt mij de hiermee samenhangende conclusie aan het eind van dit hoofdstuk: „Er was een sage van „Hoe een koning uit stelen ging" met Basin als dief [1]), gelocaliseerd oostelijk van de Maas, en eenzelfde met Elegast als middelpunt, gelocaliseerd aan den Rijn", niet voldoende gemotiveerd voor.

In het laatste hoofdstuk wordt dan de beslissende vraag behandeld, hoe de verhouding is tussen de verschillende versies, die we van het Elegast-verhaal kennen [2]). De vergelijking van de Oosterse verhalen met datgene, wat de Franse resumé's en de Mnl. *Elegast* gemeen hebben, brengt de schrijfster tot het geraamte van het verhaal „Hoe een koning uit stelen ging." Dat verhaal is dus zeer verbreid. En ik erken gaarne, dat dit resultaat meer recht kan geven, de vraag „kan de „*Elegast*", nu hij geen vertaling is der bestaande chansons de Basin, geput zijn uit dit volksverhaal?" bevestigend te beantwoorden.

Maar met één ding kan ik me zeer slecht verenigen. Mej. R. betoogt met veel overtuiging, dat de Md. *Elegast* een „gepreciseerde, gerationaliseerde, gecompleteerde" redactie is van de Mnl. (blz. 112). Maar zij doet geen poging om de bezwaren, die tegen die mening zijn ingebracht, te weerleggen.

De Md. dichter, meent zij, vertaalt en bewerkt onze *Elegast* Maar de samenzwering der 12 pairs, die in het resumé van de *Renaus* staat, die de Mnl. *Elegast* echter in het geheel niet kent, vinden we toch in het Md. terug.

[1]) Dat Basin nog tot in veel later dagen in de Waalse gewesten de naam bij uitnemendheid voor een dief was, blijkt ook daaruit dat het Mannetje in de Maan daar nog Basin heet (Aug. Gittée in Taal en Letteren XI, 395).

[2]) Eén toespeling wordt door de schrijfster niet vermeld, die van Guylem de Cervera, door G. Paris aangehaald Romania Avril 1892 p. 297

Carles maynes fo layre
E Basi sos compayn
A cels quil volgron traire
A mort de plaits estrayn.

Digitized by Google

Kan dat misschien nog als een uitbreiding van de Md. dichter worden beschouwd, die toevallig tot overeenstemming met die Franse redactie leidt — het kost me al veel moeite dàt te geloven — dat is toch helemaal ondenkbaar ten opzichte van die messen, die men in het Mnl. gedicht (vs. 1119) alleen *naest haren live* vindt, maar die in de *Karlamagnussage* zowel als in het Md. in de mouwen worden verborgen en daaruit dan ook te voorschijn worden gebracht, en ten opzichte van dat paard, waarvan ons gedicht niet spreekt, maar dat én in de Yslandsche redactie én in het Md. gedicht door Basin-Elegast wordt meegenomen, als hij het kasteel verlaat.

Juist om die „schijnbare kleinigheden" twijfelde ik indertijd ernstig of men het Md. gedicht wel als van de Elegast afhankelik mocht beschouwen. Het was immers mogelik, dat men juist hier een uitgewerkt en aangevuld verhaal bezat, tot die redactie van het gedicht behorende, die ook onze dichter had vertaald of bewerkt. Ik acht het een belangrijk verzuim, dat Mej. R. het Md. gedicht niet in zijn geheel heeft bestudeerd. Juist daar zullen we misschien voor de kwestie het meeste houvast krijgen. Immers hebben we aan de ene zijde bovengenoemde afwijkingen, aan de andere zijde zien we al uit de aanhalingen van Bech treffende overeenkomst. Op blz. 14 en 15 van mijn uitgave heb ik al enige punten van overeenkomst aangewezen. Ik voeg er nu nog een bij, waardoor ik tegelijkertijd een dwaze fout geloof te herstellen, die ik op voorgang van Bech, en die juffrouw R. op mijn voorgang heeft begaan. We hebben ons alle drie ongerust gemaakt over de „zonderlinge regels":

Den man he dorch dy wolken sach
Gar wunnechlichen dringen,

denkende, dat met „den man" toch wel Elegast moest worden bedoeld. Maar de zaak wordt eenvoudiger, wanneer we denken aan vs. 200 van de Elegast.:

Die mane scheen over claer.

Amsterdam. E. T. Kuiper.

H. J. Scharp, Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóór de invoering van den denarius in het jaar 269 vóór Chr. Feestuitgave ter herinnering aan het 25-jarig bestaan van het Genootschap voor Munt- en Penningkunde. Amsterdam 1917, niet in den handel.

In het jaar 1910 verscheen bij Josef Baer en Co. het monumentale werk van den Frankforter Numismaat E. I. Haeberlin over het Romeinsche en Middel-Italische aes grave, een foliodeel met een Atlas van 103 platen, waarop de voornaamste stukken van Haeberlins eigen zeer uitgebreide verzamelingen van de groote penningkabinetten zijn afgebeeld. Dit werk, voorbereid door een artikel in de *Berliner Münzblätter* van 1905 en 1906 *Zum Corpus numorum aeris gravis. Die Systematik des ältesten römischen Münzwesens* bracht een geheele omwenteling in de bestaande meeningen over het oud-Romeinsche muntwezen teweeg.

De resultaten van Haeberlins grondige onderzoekingen, hoewel bestreden door Sambon en Soutzo, zijn over het geheel als juist aanvaard.

De heer Scharp heeft het gelukkig denkbeeld gehad Haeberlins theorie, zooals hij terecht zegt bij slechts weinigen ten onzent bekend, „onder het bereik te brengen van die kringen waar men zich voor archeologie en monetologie interesseert." Dat die kringen slechts gering in aantal en niet uitgebreid zijn doet aan het loffelijke van zijn pogen niet af. In een overzicht van slechts 42 bladzijden geeft de heer Scharp, duidelijk en beknopt, de resultaten van Haeberlins werk, dat hij overigens volstrekt niet slaafsch volgt of slechts excerpeert. Hij kent ook de vroegere litteratuur over dit moeilijk onderwerp, en maakt er op oordeelkundige wijze gebruik van.

De heer Scharp heeft met zijn feestgave een goed werk gedaan. Laat ons met hem hopen dat er de in ons land nog steeds geringe belangstelling voor deze problemen door moge gewekt worden.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

J. Formigé, Le prétendu cirque romain d'Orange. (Académie des Inscriptions XII, 1). Paris, Klincksieck. 1917. (Pr. fr. 1.50).

Naast het beroemde theater van Orange ligt een Romeinsch bouwwerk in den vorm van een halven cirkel. Het zijn de grondslagen van rijen zitplaatsen, die oploopen als in een theater. Bij deze zitplaatsen sluit een lange muur aan, zonder twijfel behoorend tot hetzelfde geheel. Men meende vroeger, dat het een circus was, gebouwd met het theater bij het stichten der kolonie Orange in den tijd van Augustus.

De architect Formigé, bekend door zijn onderzoekingen over Romeinsche gebouwen in Frankrijk, heeft thans deze overblijfselen bestudeerd. Het bleek daarbij, dat behalve de lange muur nog eenige andere muren en grondslagen in de nabijheid behoorden tot hetzelfde gebouw. Dit alles werd in teekening gebracht en voor een reconstructie van het geheel gebruikt.

Het was zonder twijfel geen circus. Veeleer heeft men hier de overblijfselen van een *gymnasium* in Griekschen trant. Men kan immers nog eenigszins herkennen de drie deelen van het *gymnasium*, die Vitruvius noemt: de *palaestra* met het badhuis, de gaanderijen met de *ambulatio*, het *stadium*. Wèl zijn de overblijfselen gering. Maar de schrijver weet ons door een reconstructie toch duidelijk te maken, hoe men met eenige phantasie de drie deelen van het *gymnasium* kan terugvinden in de ruïne.

De reconstructie is niet in elk opzicht overtuigend. Bij dit *gymnasium* immers was de *ambulatio* tegelijkertijd bestemd voor *stadium*. Want van het *stadium* is als afzonderlijk gedeelte alleen het eindpunt aanwezig met de oploopende rijen voor de toeschouwers. En dit is het eenige gedeelte van het bouwwerk, dat men nog nauwkeurig kan herkennen. Maar dan kon ook de *ambulatio* niet beplant zijn, zooals op de teekening is aangegeven. Want daar liepen bij den wedstrijd de athleten.

De details van het bouwwerk zijn geheel onzeker. En van de *palaestra* zijn zelfs alleen de afmetingen bekend. Toch vinden wij ook van dit gedeelte een volledige reconstructie. Het voorschrift van Vitruvius, dat men aan het slot van het artikel vindt afgedrukt, is daarbij getrouw gevolgd. En deze reconstructie doet den modernen architect alle eer aan. Alleen moet men opmerken, dat bij het badhuis de stookplaatsen ontbreken. Vitruvius spreekt hier niet van stookplaatsen, omdat hij de thermen al vroeger uitvoerig had beschreven.

Digitized by Google

Bovendien is het niet waarschijnlijk, dat reeds in den tijd van Augustus een badhuis zoo regelmatig was gebouwd, als wij het hier zien afgebeeld. De groote thermen van Pompeji, uit den Hellenistischen tijd, geven ons van zulk een gebouw een geheel andere voorstelling. En juist dit badhuis te Pompeji is een goed voorbeeld van een *palaestra*. Ook de andere thermen van de stad zijn niet zoo regelmatig van bouw. Eerst in den lateren Keizertijd immers heeft men de verschillende deelen vereenigd tot een monumentaal geheel.

De hier gepubliceerde reconstructie van een *gymnasium* zal evenwel zonder twijfel van goeden dienst zijn ter illustratie van het hoofdstuk van Vitruvius over deze gebouwen.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

M. J. A. de Vrijer, Henricus Regius, een „cartesiaansch" hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool, 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1917.

Met ingenomenheid mag ik de aandacht vestigen op dit verdienstelijk academisch proefschrift, onlangs voor de Groningsche faculteit van godgeleerdheid verdedigd. Naar beproefde methode bewerkt, op grondige studie berustend, rustig en bezonnen geschreven, ontbeert het bij dat alles niet dien korrel attisch zout, die de lectuur veraangenaamt en de dingen beter doet begrijpen. Dit boek is een pleidooi. „Om zijne verwerping 't meest", zegt de schrijver, „wijdde ik Regius mijn onderzoek (221). „De traditie omtrent hem bleek onjuist, zoo mocht de historie spreken" (3), dat „historisch onderzoek, dat", lees ik met instemming, „ons bescheiden maakt", maar meteen vrijmoedigheid tot spreken geeft. Ik meen, dat in 't algemeen dr. de Vrijer zijn pleit heeft gewonnen. Regius, in den loop zijner ontwikkeling zich van den eens gevolgden meester, Descartes, verwijderend en van den aanvang af Voetius' tegenstander, is door beide partijen in kwaad gerucht gebracht, die zijne fouten van wispelturigheid en lichtgeraaktheid breed hebben uitgemeten, maar zijne groote verdiensten in de schaduw hebben gelaten. Met onedele wapenen is Voetius-zelf niet moede geworden hem te bekampen (26, 32, 40, 43, 53, 111), maar zelfs Duker, Voetius' uitnemende biograaf, is tegenover Regius niet billijk (24, 30 vlg. 169). Het beeld, ons dan thans geboden, vertoont ons den Utrechtschen medicus-filosoof, hoogleeraar van 1639 tot zijn dood, 19 Februari 1679, als hij, 80 jaren oud, eenzaam sterft, van vrouw en kinderen beroofd, een man met neiging tot het paradoxale maar met den moed zijner overtuiging, half gedwongen half door eigen naturel midden in den theologisch-wijsgeerigen strijd zijner dagen geworpen, het opnemend voor Copernicus en zijn stelsel, Harvey en diens ontdekking verdedigend, voorlooper van Spinoza en Kant. De schrijver teekent ons den mensch in een negentig bladzijden, hij gebruikt er ruim tweehonderd om de wijsgeerige ontwikkeling van zijn held te schilderen. Cartesiaan was hij in den aanvang, van den vereerden meester dat vrije onderzoek leerend, dat deze hem later misgunnen zou, toen de leerling op andere paden bleek te zijn aangeland. Regius' psychologie bracht hem op 't gebied der metafysica tot negatieve denkbeelden, die hem verre van Cartesius verwijderden en hem o.a. diens aangeboren ideeën, dus ook die van God, deden verwerpen en hem maakten tot het „prototype van den agnosticus" (107), het is waar, zonder dat ook hij de terminologie losliet dier theologie, „aan wier banvloek men ontkwam door haar niet in de wielen te rijden" (14. 102. 112). In den breede, goed gedocumenteerd, heeft dr. de V. zijn betoog geleverd en ik zie niet, dat het ergens met vrucht zou kunnen worden weêrsproken. De voorwerpen van den strijd hebben voor een deel nog slechts historisch belang, voorzoover zij het probleem raken van ziel en lichaam behouden zij al hunne beteekenis, de strijders zelven bewijzen voor de zooveelste maal, dat de menschen niet veranderen in hun deugden en gebreken. Ik vermeld nog, dat een aantal bijpersonen, van elders bekend, ook hier onze aandacht trekken, Huygens de vader, prinses Elizabeth van de Paltz, Regnerus van Mansvelt, Petrus van Balen, Joh. de Kater, terwijl de schrijver, ter illustratie zijner meening, met smaak en gelukkig gekozen citaten geeft ook uit literatuur buiten zijn eigenlijk onderwerp (153, n.l. 210, n. 7). Zoo kunnen wij dan dr. de V. met dezen arbeid oprecht geluk wenschen: hij heeft Regius inderdaad van blaam gezuiverd en, vooral, hem in zijne groote beteekenis voor de vaderlandsche wijsgeerige wetenschappen ons helder voor oogen gesteld, voortaan zal ieder, die over deze periode handelt, zijn boek ernstig moeten bestudeeren. Hoezeer taalonzuiverheid ons altijd bedreigt, blijkt, als wij zelfs hier lezen van de „Kepplersche hypothese" en van „wacht u niemand tegen u in het harnas te jagen." (35, 113). De termen „orangistische preciesen" (77) en „goet cartesiaansch quaet prins" (85) kan men voor deze periode onzer geschiedenis, gelijk voor zoovele andere, toch slechts gedeeltelijk laten gelden: prins Willem I zelf was zeker niet „precies."

Daar de uitgever aan het *Museum* niet het proefschrift, maar het in den handel gebrachte boek toezond zagen wij, tot ons leedwezen, niet de stellingen, welke toch voor de beoordeeling van iemands wetenschappelijken arbeid groote waarde hebben.

Leiden. L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

N. J. Beversen, Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn, 1ste stuk, Derde druk. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 1.50).

Wanneer leerlingen eener eerste klasse deze drie en negentig thema's en vertalingen, benevens aanhangsel, hebben doorgewerkt, is heel wat arbeid door hen verricht. Ik had wel gewild dat de bewerker hier en daar wat geschrapt had, bv.: In lite fratris mei multi vades sunt (31), of: De door een pijl gewonde Alexander was den troepen een reden tot toorn en droefheid, en: Een zeer hevige oorlog was voor u, Hercules, oorzaak dat ge de Olympische wedstrijden insteldet, en derg. zinnen, die onnoodige woorden bevatten of onnatuurlijk klinken en leeraar en leerling evenzeer vervelen. Ook acht ik themas als 56B na de 1ste, 60B na de 2de, 67C na de 4de conjugatie, als herhalingen, wel wat moeilijk, terwijl ik liever over sommige verba „anomala", als facio en fero wat meer oefeningen zou gevonden hebben. Handiger ware het geweest de woordenlijsten in een afzonderlijk boekje te kunnen gebruiken. Het geheel maakt den indruk van overladen te zijn en mist de

Digitized by Google

aantrekkelijkheid waaraan we bij onze schoolboeken van den laatsten tijd gewend beginnen te raken. Dat een derde druk noodig geacht werd, bewijst intusschen dat het werk in ruime mate wordt gebruikt; de verzorging van het boek is in elk opzicht goed.

Haarlem. A. H. Garrer.

J. M. Acket, Stijlstudie en stijloefening. Een leerboek met opgaven om mondeling of schriftelijk te beantwoorden, voor alle inrichtingen van voortgezet onderwijs. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1918. (Pr. *f* 1.75).

In een 26-tal lessen, kleine cursussen mag men wel zeggen, behandelt de schrijver allerlei taalkwesties die men bij de stijlles pleegt onder dak te brengen, en ook wel andere; hoofdstukken over taalkringen, Vlaams, analogie, contaminatie verwacht men misschien eerder in een grammatica. Toch moet erkend worden dat er evenveel voor te zeggen is zulke onderwerpen onder de stijlleer te rangschikken, en al lijkt de lijst van hoofdstukken op het eerste gezicht wat heterogeen, dit kan geen bezwaar zijn bij een leerstof waar het minder op systematiese indeling dan op de methode van behandeling aankomt. Overigens zal de verschijning van dit „stijlboekje", van een schrijver die men, naar wat hij over taalonderwijs heeft geschreven, verwant mag rekenen aan de kringen waar men gewoonlik van stijlboekjes niets wil weten, de een of ander lichtelik hebben bevreemd, en het heeft dan ook weinig gemeen met het bekende type. Zeker is er veel te zeggen voor de methode om stijlkwesties alleen te bespreken aan de hand van het leesboek, en mag men het oefenen van de leerlingen in het toepassen van aangeleerde conventionele beeldspraak, in het fabriceren van „flinke zinnen" in het oplossen van allerlei raadseltjes, uit den boze achten. Ook al wil men indachtig zijn aan het „vele wegen leiden naar Rome" en al ligt de schuld veelal aan onoordeelkundig gebruik, de ouderwetse boekjes boden maar al te veel gelegenheid tot mechanies werken en tot het instampen van weinig voedzame kennis. Ook is de leraar die de juiste weg in dezen zoekt in het levend maken van het woord, afkerig er van om allerlei uit hun verband gerukte fragmenten van bekende schrijvers, uit een sfeer waarin de leerlingen zich niet thuis voelen, als eerste voorwerp van zijn beschouwing te kiezen. Liever luistert hij de voorbeelden af uit de taal van de jongens zelf of uit zijn eigen taal, voorbeelden die hij op ongedwongen wijze in een milieu van gebeuren weet te plaatsen, waartoe juist de dichterlike uitknipsels zo ongeschikt zijn. Heeft hij de kracht van een woord of een uitdrukking doen beseffen, een stijlmerkwaardigheid werkelik laten zien en voelbaar en tastbaar gemaakt, dan pas acht hij de tijd gekomen om de verwante verschijnselen in meer biezondere taal te doen opmerken. Daarom ook, als ik hem goed begrijp, delft Acket naar „taalcliché's", naar volkshumor, naar spreekwoorden en al die bezonken schatten van volkskunst die onder ieders bereik zijn, leert hij de verborgen schoonheid in het gewoon gewordene opmerken, en zo ook maakt hij zoetjes aan rijp voor de waardering van individuele kunstuiting. Wie zijn stijlonderwijs in die richting wil ontwikkelen, zal de lessen in dit boek als modellen van behandeling aanvaarden. Deze voorganger laat de jongens de kracht van de woorden proeven, opent hun oog voor de beeldende waarde van uitdrukkingen en stijlvormen, verdiept en verinnigt hun taalgevoel, leert hun lezen, horen en spreken met oordeel des onderscheids. Van hem ook geen machtwoord om een retoriese wending te veroordelen: liever laat hij zien hoe zo'n wending in scherpe waarneming zijn oorsprong had, hoe het gevoel er voor is verstompt, maar hoe ook vaak het leven er weer in is te brengen. Hij geeft geen sleutel voor het gebruik van synoniemen in nooit bevredigende definities, maar ontwikkelt liever het gevoel voor fijnere nuancen door te wijzen op het scherper onderscheidingsvermogen waarvan de keuze van het ene inplaats van het andere woord de uiting is. De eenvoud van zijn betoogtrant is de eenvoud die alleen door meesterschap wordt verkregen, niet de alledaagse gewoonheid, maar de edeler eenvoud van wie diep in de zaken is doorgedrongen.

Een bezwaar tegen de invoering van dit leerboek in de klas is voor sommigen misschien gelegen juist in de volmaaktheid van de uiteenzettingen die het geeft. De lessen zijn kant en klaar, en menige leraar zal liever zelf willen zoeken dan eenvoudig reproduceren wat de schrijver voor hem heeft gezocht. Zo'n leraar echter zal het boek aan zijn lessen ten goede doen komen door het als handleiding te gebruiken. Aan de andere kant zal hij het weer niet willen missen om de opgaven die achter ieder hoofdstuk staan. Die opgaven bepalen zich tot het vragen naar verklaring van het gegevene, de toepassing wordt aan de praktijk van het leven overgelaten. Zoo is dit boek er een dat men afzondert uit de vele die men ter kennismaking ontvangt, omdat men er een persoonlikheid uit hoort spreken naar wie men graag luistert, een persoonlikheid die boeit omdat hij spreekt uit zijn liefde voor de taal.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

J. B Barnhill, The Practical Englishman. With Americanisms (an improved Berlitz method). Third edition. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 1.00, geb. *f* 1.50).

De uitdrukking „an improved Berlitz method" wordt door den schrijver, in zijn voorrede, aldus verklaard:

1°. Dit boekje is geschreven hoofdzakelijk voor die onderwijzers, welke, bij het volgen van de B. methode, ook kunnen gebruik maken van de moedertaal van den leerling, dus niet voor onderwijzers die alleen Engelsch kennen.

2°. De onderwijzer kan zich in den toestand van den leerling verplaatsen en daardoor volkomen de moeilijkheden begrijpen, die hij zelf (bij 't leeren der taal) heeft ondervonden.

3°. Door vergelijking van de twee talen, en door 't spreken van de moedertaal van den leerling, kan hij moeilijkheden verklaren, die niet te verklaren zouden zijn indien hij zich alleen van 't Engelsch bediende.

4°. Hij behoeft zich niet angstvallig te houden aan den zeer beperkten woordvoorraad, die in 't gewone Berlitzboek gevonden wordt. Ook heeft de schrijver verscheidene Amerikanismen opgenomen, en gewezen op het verschil tusschen de Engelsche en de Amerikaansche spelling van vele woorden en uitgangen. Het boek bevat 52 lessen, waarin allerlei onderwerpen uit het dagelijksch leven worden behandeld, en bij iedere

Digitized by Google

les behoort een stel vragen, die de leerling moet kunnen beantwoorden wanneer hij de les begrepen en bestudeerd heeft.

Men kan wel aannemen dat iemand, die dit boek behoorlijk heeft doorgewerkt, een vrij groote kennis van de Eng. spreektaal heeft verkregen, en over veel onderwerpen uit het dagelijksch leven een gesprek zal kunnen voeren. Maar voor welke leerlingen is het eigenlijk bestemd?

De eerste lessen handelen over het huis en zijn inhoud; dan volgen telwoorden, tijdsindeeling, het menschelijk lichaam, enz. enz.; maar over uitspraak wordt nergens iets gezegd, behalve hier en daar een opmerking over stomme medeklinkers. Ook van spraakkunst (behalve van onregelm. w. w.) wordt niet gerept, ofschoon reeds in de eerste lessen de leerling komt te staan voor moeilijkheden als het gebruik van *to do*, de *voornaamwoorden*, *hulpwerkwoorden*, *gerund*, enz. Moeten al die dingen telkens verklaard worden (en dit is toch onvermijdelijk), dan kan, ook doordat de meeste lessen vrij lang zijn, zeker niet meer dan een klein gedeelte van 't boek worden doorgewerkt in den loop van 't jaar. De *uitspraak* alleen reeds vereischt geruimen tijd, als men te doen heeft met beginners. Ik geloof dus dat het boekje bestemd is voor leerlingen, die reeds iets weten omtrent de uitspraak en de beginselen der spraakkunst. Met zulke leerlingen kan het zeker, als lees- en leerboek, met veel vrucht worden gebruikt.

Leiden. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In November 1917 is te Amsterdam opgericht de vereniging „Philologische Kring," met het doel het zelfstandig wetenschappelik onderzoek der leden te bevorderen op het gebied der taal- en letterkunde. Leden kunnen zijn doctoren of doctorandi in de letteren of bezitters van een volledige middelbare bevoegdheid voor de talen. In biezondere gevallen kunnen ook anderen als lid worden voorgedragen. Men wordt lid krachtens een besluit der vergadering op een voordracht van twee leden. Ieder jaar worden minstens acht vergaderingen gehouden op de eerste Zaterdag der maanden October tot en met Mei

Voor het eerste verenigingsjaar vormde zich het volgende bestuur: Dr. A. Borgeld, voorzitter; Dr. W. F. Tiemeijer, sekretaris; Dr. M. Boas, penningmeester.

Er zijn bereids vier vergaderingen gehouden, waarin Dr. A. Verschuur sprak over: „Een Nederlandsch Phoneticus der 17de eeuw", Dr. M. Boas over: „De oudste Nederlandsche vertaling van het Handboekje van Epictetus (1564) en haar auteur (Marcus Antonius Gillis)", Dr. A. Fokker, „Mededelingen over de Javaanse taal" deed en Dr. A. Borgeld een voordracht hield over „Wisen raet van vrouwen, verbreiding en oorsprong van een novelle uit den Decamerone van Boccacio." In de laatste vergadering sprak de hr. K. R. Gallas over: „Le réveil catholique dans la littérature française à la fin du XIXe et au commencement du XXe siècle."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de Corresp. Hellén., 1914, Janv.-Juin: E. Cavaignac, La chronol. égypt. au IIIe s. av. J.-C. — G. Blum, Nouvelles inscriptions de Delphes. — Ch. Picard et Ch. Avezou, Le testament de la prêtresse thessalonicienne. — M. Holleaux, Note sur deux décrets d'Abdère. — G. Blum et A. Plassart, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. — P. Perdrizet, Némésis, III. — A. Plassart, Inscriptions de Delphes. Règlement tégéate concernant le retour des bannis à Tégée en 324 av. J.-C.

Juillet-Déc.: A. Delatte, Etudes sur la magie grecque, V. — R. Vallois, *Ἀραί*. — P. Graindor, L'entrée de l'Acropole sous l'Empire. — F. Courby, Note sur la date du portique d'Antigone, à Délos. — J. Pâris, Timbres amphoriques de Rhodes. — F. Courby, Le fronton oriental du temple archaïque d'Apollon, à Delphes. — P. Graindor, Inscriptions attiques d'époque impériale. — Dez., A propos d'une inscription de Ténos. — A. Plassart et G. Blum, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, I. — A. S. Arvanitopoullos et F. Hauser, Addenda et corrigenda.

1915, Janv.-Juin: J. Paris, Contributions à l'étude des ports antiques du monde grec, I. — G. Blum, Princeshellénistiques. Ptolémée IV Philopator, Ptolémée VI Philométor, Antiochos (?) VIII Grypos. — Th. Macridy-bey et Ch. Picard, Fouilles du hiéron d'Apollon Clarios à Colophon. — A. Plassart, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, II — Remarques sur divers décrets de la Ligue étolienne. — J. Chamonard, E. Dhorme, F. Courby, Fouilles du Corps expéditionnaire d'Orient. — Recherches archéol. sur l'emplacement de la nécropole d'Eléonte de Thrace.

Juillet-Déc.: P. Graindor, Les cosmètes du Mus. d'Athènes — Dez., Tête de nègre du Mus. de Berlin. — Ch. Dugas, Figurines d'envoutement trouvées à Délos.

Journal of Hellenic Studies, XXXVI, 2: J. D. Beazley, Two Vases in Harrow. — G. F. Hill, Apollo a. St. Michael. — A. H. Smith, Lord Elgin a. his Collection. — C. Albizzati, Two Ivory Fragments of a Statue of Athena.

XXXVII, 1: W. R. Lethaby, The Earlier Temple of Artemis at Ephesus. — Dez., A Fragment of an Ivory Statue at the British Museum. — W. Leaf, Notes on the Text of Strabo XIII. 1. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics*, II. — H. I. Bell, The Greek Papyrus Protocol. — J. Késer, Une Recette Homérique. — L. O. Th. Tudeer, On the Origin of the Maps attached to Ptolemy's Geography. — S. A. Cook, A Lydian-Aramaic Bilingual, I. — W. H. Buckler, Lydian Records. — A. B. Cook, A Pre-Persic Relief from Cottenham.

2: A. H. Smith, A Bronze Figure of a Youth in Oriental Costume. — W. R. Lethaby, The Parthenos. — G. H. Macurdy, Sun Myths and Resurrection Myths. — M. O. B. Caspari, A Survey of Greek Federal Coinage. — W. Miller, Valona. — J. L. Myres, The Plot of the *Alcestis*. — S. A. Cook, A Lydian-Aramaic Bilingual, II.

Neophilologus, III, 3: J. J. Salverda de Grave, La diphtongaison des voyelles libres accentuées en français. — J. H. Kool, Le problème *Erec-Geraint*. — W. E. J. Kuiper, Eenige navolgingen van Horatius bij Leconte de Lisle. — K. R. Gallas, *L'Invitation au Voyage* de Baudelaire et la Hollande. — H. W. J. Kroes, Etymologisches. — J. de Vries, Nederduitsche Volksliederen in de þidrekssaga, III. — R. C. Boer, Over den poëtischen vorm van de bronnen der þidrekssaga. — A. E. H. Swaen, *Mute, to mute, mutings; muetir.* — H. A. W. Speckman, Het geheimschrift van Francis Bacon, II. — A. E. H. Swaen, Unedited Letters of Byron, Hazlitt, Moore, Lytton and Scott. — Varia.

Studiën, LXXXIX, April: F. de Bruyn, Is het Spiritisme van Lodge wetenschappelijk en christelijk? II. — L. P. P. Franke, Shakespeariana. — J. Stein, De bouw van het Heelal, I. — C. Wilde, Kardinaal Franc. Ximenez, de Kathol. hervormer van Spanje. — Is. Vogels, Kinderverstand en kindertaal voor den Psycholoog. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hugo Grotius, The freedom of the seas, transl. by Van Deman Magoffin, ed. Brown Scott: Engl. Hist. Rev. 1918, Jan. (Bensly).

Günther, English synonyms: Anglia, Beibl. 1918, n°. 3 (Björkman).

Pijper, Kloosters: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 12 (Japikse).

Digitized by Google

In de **Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde** verscheen dezer dagen:

De Nieuwe bewerking van

van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM, Oud-Hoogleeraar te Leiden en **Dr. P. LEENDERTZ Jr.,** Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Prijs f 7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennisnemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITG.-MIJ. te LEIDEN

Sociaal Jaarboek voor Nederland 1918

(I)

onder redactie van

Prof. Mr. P. J. M. AALBERSE, Ir. J. W. ALBARDA, Mej. Dr. J. VAN ANROOY, Prof. Mr. P. A. DIEPENHORST, Prof. Dr. D. VAN EMBDEN en H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

De bedoeling van deze uitgave is om gegevens en mededeelingen van zoo uitgestrekt mogelijken aard te verschaffen omtrent sociale aangelegenheden, sociale wetgeving en practijk, vooreerst wat Nederland, later ook wat het Buitenland betreft.

Van dit Jaarboek mag getuigd worden dat het in een behoefte voorziet; reeds lang zagen de vele personen en corporaties in ons land, die zich op sociaal gebied bewegen, naar zulk een gids en vraagbaak, tevens adresboek, uit.

Het is de bedoeling jaarlijks, behalve vele gegevens op sociaal gebied, op te nemen eenige artikelen van verschillende strekking en van bekende schrijvers en tevens enkele rubrieken, die het sociale leven in het algemeen betreffen.

Prijs gecartonneerd f 2.50

Uitgebreid Prospectus op aanvrage verkrijgbaar

Uitg. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden

Zooeven verscheen het eerste stuk van

DE GROOTE OORLOG

De belangrijkste episoden uit den wereldoorlog

vertaald naar de in opdracht van den Generalen Staf van het Duitsche leger te velde bezorgde uitgave onder leiding van

W. A. T. DE MEESTER

Oud Luitenant-Generaal

De Winterveldtocht in Masuren

vertaling van

F. J. B. SANDERS

Kapitein bij den Generalen Staf

Met Kaarten van de Oorlogsterreinen

Een werk van historische beteekenis

Prijs van het eerste stuk f 1.—

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

De nieuwe druk is zooeven verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

Prijs f 1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'ᴶ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. — N°. 9. — Juni 1918.

Güntert, Indogermanische Ablautprobleme (Uhlenbeck).
T. v. Wilamowitz-Moellendorff, Die dramatische Technik des Sophokles (K. Kuiper).
Kiessling-Heinze, Q. Horatius Flaccus, I (Beck).
Schmidt, Psalmen deutsch im Rhytmus der Urschrift (Oort).
Poort, Literatuur (Prinsen).
Heidlauf, Lucidarius (Frantzen).
Albrecht, Der Sprachgebrauch des Dialektdichters Charles E. Benham (Kern).
Van Duyl Bitter-Hovingh, Grammaire française (Salverda de Grave).
Weigand, Bulgarische Grammatik (v. Wijk).
Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de Middeleeuwen (Fruin).
Alkema, Ons Insulinde (De Klerck).
Schoolboeken:
Van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst (Günther).
Uitgaven van de f'ᵃ'ˢ Wolters, Noordhoff, Veen en Van Goor Zonen.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Güntert, Indogermanische Ablautprobleme. Untersuchungen über Schwa secundum, einen zweiten indogermanischen Murmelvokal. (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft. Herausgegeben von Karl Brugmann und Ferdinand Sommer. 6). Strassburg, Karl J. Trübner. 1916. (Pr. M. 7).

In het eerste hoofdstuk van deze degelijke, van alphabetische registers voorziene monographie verdedigt de heer Güntert het zoogenaamde „Schwa indogermanicum", dat in het Indo-Iraansch door *i*, in de meeste Europeesche talen door *a* gerepresenteerd wordt, tegen den bekenden aanval van Pedersen (KZ. 36, 74 sqq.), die van meening is dat de *i* van *pitár-* enz. onder bepaalde voorwaarden in het Indo-Iraansch uit *a* zoude zijn ontstaan. Inderdaad is de heer Güntert er m. i. in geslaagd Pedersen afdoende te weerleggen. Na aldus het goede recht van het „Schwa indogermanicum" als afzonderlijke klank der stamtaal te hebben gehandhaafd, gaat hij over tot het eigenlijke onderwerp van zijn boek, den met *korte* vocalen intermuteerenden indistincten klinker, dien Fortunatov door middel van een alpha met een kleine *o* eronder aanduidde. Noch deze aanduidingsmethode, noch die van Hirt en Brugmann wordt door den schrijver gevolgd. Veeleer meent hij, dat het aanbeveling verdient het teeken ə voor dit „Schwa secundum" te gebruiken en als schrijfwijze voor het „Schwa primum" een omgekeerde *a*, dus ɒ, in te voeren. Ik kan echter niet gelooven, dat het praktisch wezen zou om aan een geijkt teeken als ə, dat wij allen sedert vele jaren voor de zwakke phase van *lange* vocalen hebben gebezigd, nu opeens een andere waarde toe te kennen.

Aan het stelselmatig onderzoek naar de *spontane* representatie van „Schwa secundum" in de verschillende Indogermaansche talen laat de schrijver een paar hoofdstukken voorafgaan, die aan de veranderingen van dezen klank onder *bijzondere* voorwaarden in het Grieksch gewijd zijn. Het eerste van die twee capita behandelt de wisseling van ε en ι, waarbij hij twee gevallen van een met ε intermuteerende ι onderscheidt, namelijk „bei folgendem *i*, *i̯*" en „bei benachbartem *u*, *u̯*." Het volgende hoofdstuk handelt over de *u*-kleuring van „Schwa secundum" in het Grieksch, die volgens den heer Güntert regelmatig heeft plaatsgehad in de positie tusschen nasaal of liquida aan den eenen kant en labiaal, labiovelaar, of zuivere velaar aan den anderen kant, mits in de eerstvolgende syllabe een ĭ of *i̯* aanwezig was.

In de volgende drie hoofdstukken gaat de heer Güntert na, welke spontane reflexen van „Schwa secundum" in de Indogermaansche talen van Europa en Azië zijn aan te wijzen. Het belangrijkste van de door hem verkregen resultaten is ongetwijfeld de bijna overal gelijke behandeling van „Schwa secundum" in de omgeving van explosivae en van liquidae of nasalen. De eigenaardige moeilijkheden, die het Indisch aanbiedt, tracht hij door het vaststellen van speciale regels op te lossen. Spontaan echter — meent de schrijver — wordt „Schwa secundum" in het Indo-Iraansch door *a* vertegenwoordigd, zoodat het in deze taalgroep met de sterke phase der *a*-vocalen is samengevallen. Ook in het Grieksch (afgezien van de boven vermelde restricties), het Keltisch, Italisch, Armenisch (en Albaneesch?) is „Schwa secundum" tot *a* geworden, terwijl het onder alle voorwaarden in het Baltoslavisch door *i* (Lit. *i*, Slav. ĭ), in het Germaansch daarentegen door *u* gerepresenteerd is. Dan volgen nog een paar hoofdstukken respectievelijk over reeds in de Indogermaansche stamtaal plaatsgehad hebbende *u*-kleuring van „Schwa secundum" en over de

anteconsonantische verbindingen van dit phoneem met $\underset{\wedge}{i}$ en $\underset{\wedge}{u}$. Daarna behandelt de schrijver nog het „Schwa secundum" in tweesilbige zware „bases", en ten slotte geeft hij in een tiende hoofdstuk aanwijzingen over de verdeeling van reductie- en nulphase, alsmede een overzicht van den afgelegden weg met korte samenvatting zijner denkbeelden omtrent de voorgeschiedenis van het Indogermaansche vocalisme. Uit den aard der zaak onttrekken die denkbeelden zich aan contrôle.

Drukfouten zijn zeldzaam. Ik noteerde op p. 23, r. 2 van beneden *kañci*, waarvoor *kāñci* moet worden gelezen, en op p. 27, r. 2 van beneden *groads*, waarmede *groats* bedoeld zal zijn. Omtrent de verhouding tusschen accent en vocalisme bij de door hem op p. 130 geciteerde vormen is de heer Güntert verkeerd ingelicht.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Tycho von Wilamowitz-Moellendorff, Die dramatische Technik des Sophokles. Mit einem Beitrag von Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1917.

De uitgave van dit boek (als 22e deel van Kieslings en Wilamowitz' Philologische Untersuchungen) is in de allereerste plaats een daad van pieteit jegens de nagedachtenis van den jongen geleerde (zoon van den beroemden Berlijner Graecus) die in den strijd tegen Rusland bij Iwangorod het leven liet. Zijn vriend Ernst Kapp heeft het „aus dem Nachlass herausgegeben", zijn Vader en zijn zwager Hiller von Gaertringen hebben zich, toen ook Kapp in dienst moest treden, belast met de correctuur der proefbladen, terwijl als parentalia aan het onvoltooid gebleven werk door den Vader eene uitermate boeiende en rijke studie over den Oedipus Coloneus en over de plaatselijke gesteldheid van den Kolonos Hippios en het Eumeniden-heiligdom werd toegevoegd die in mijn aankondiging alleen om deze reden verder onbesproken blijft omdat ik de beperkte plaatsruimte, welke ik voor dit mij persoonlijk door prof. v. Wilamowitz toegezonden boek aan de Redactie van het *Museum* waag te vragen, uitsluitend wensch te gebruiken voor eene korte karakteristiek van het *opus postumum* zelf.

Allereerst dan: dit werk moet worden aanvaard als een *opus postumum et imperfectum.* Het draagt al de kenmerken van zijne herkomst uit een slechts ten deele gedrukte dissertatie: de schrijver heeft niet meer kunnen overwegen, hoezeer zijn werk door besnoeiing kon winnen; het boek is vermoeiend door te groote breedsprakigheid, het is ongelijkmatig in zijne behandeling, en ruimt eene te groote plaats in aan bestrijding van ten deele niet zeer belangrijke meeningen.

Dit alles hebben zij, die tot de uitgave medewerkten, duidelijk ingezien, en ook zelf erkend. Toch heeft het hen terecht niet er toe geleid om de publicatie achterwege te laten. Gelukkig, want het boek is een eereteeken voor den jonggestorven schrijver, het is een bewijs van jarenlange, kundige toewijding aan de studie van de Grieksche tragedie, en vooral: het is eene belangwekkende proeve van consequente toepassing eener beschouwingswijze van het klassieke drama, die bij de interpretatie der Grieksche treurspeldichters inderdaad vaak te zeer wordt verwaarloosd: de vraag naar de arbeidsmethode der oude dichters met het oog op de dramatische vertooning en de toeschouwers: de dramatische techniek.

Onder dramatische techniek verstaat de schrijver de zorg van den dichter om de overgeleverde mythische stof zoo te kiezen, te wijzigen en te dramatizeeren, dat het spel zelf de hoogst mogelijke spanningskracht bereikt: voor toeschouwers, niet voor lezers heeft Sophocles gewerkt. Tot dit inzicht is de schrijver gekomen langs den weg der polemiek, met name door de lectuur en de hieruit voortspruitende bestrijding van Drachmanns studie „zur komposition der Sophokleischen Antigone" (Herm. XLIII en XLIV). Drachmann, aan wien Tycho Wilamowitz zijne taktvolle en zeer bezadigde bestrijding „in Verehrung und Dankbarkeit" opdraagt, had in zijne veelgelezene ontleding van de Antigone op tal van „tegenstrijdigheden" gewezen, die hem in de allervoornaamste plaats schenen te bewijzen dat Sophocles zelf, bepaaldelijk ten opzichte van Polynices' begrafenis, in den loop van zijne bewerking van dit drama zijne opvatting had veranderd: van daar eene — naar hem voorkwam — opvallende tegenspraak tusschen eene werkelijke en eene symbolische teraardebestelling. Wilamowitz erkent — m.i. ten onrechte — die tegenspraak, doch weerlegt uitvoerig en op zeer overtuigende wijze de geheele theorie van Drachmann aangaande zulk eene aan de voltooiing voorafgaande „diaskeuase." Telkens hebben hem zelven echter bij het toetsen van D's theorie opmerkelijke inconcinniteiten in de dramaturgie der Antigone getroffen, en deze brengen hem tot eene vraag, die de leiddraad is geworden van zijne geheele Sophocles-studie: „Man musz sehen ob sich nicht solche Incongruenzen und Widersprüche auch sonst noch bei Sophokles finden, und ob sich nicht bei einer allgemeinen Betrachtung begreifen läszt, warum der Dichter sie entweder erträgt oder übersieht" (p. 6).

Dit beginsel wordt nu in een zeer subtiele analyse van verschillende veelbesproken scènes uit zes stukken (alleen de Oedipus Coloneus ontbreekt) met consequentie toegepast. Naar mij voorkomt met te strenge consequentie. Want zoozeer heeft de schrijver zijn eens — en met juist overleg — gekozen toetssteen gemeend uitsluitend te moeten aanleggen, zoozeer alleenlijk deze vraag de overweging waardig geacht: „welk dramatisch effect wil telkenmale de dichter bereiken en hoe wil hij, dat de voorbereiding der peripetie op den toeschouwer zal werken" dat hij — om zoo te zeggen — in klimmende mate strijdlustig wordt gestemd tegenover elke andere beschouwingswijze. Blijft ook bij dien strijdlust de beschaafde bezadigdheid en de eerlijkheid der polemiek den lezer aangenaam treffen, toch kan hem de eenzijdigheid der methode niet ontgaan. Zeker, in veel van hetgeen W. bijvoorbeeld zegt over de fantasieën van Zielinkski betreffende de Trachiniae en in verscheidene zijner protesten tegen allerlei interpretatie door „stil spel" ligt gezonde waarheidszin; maar men kan bezwaarlijk zijne ontwikkeling van de Oedipusscènes en zijne beschouwing van de Tiresias-figuur in Oedipus en Antigone lezen zonder te betreuren dat hij in die mate heeft toegegeven aan zijn wantrouwen tegenover hetgeen hij met onmiskenbaar mishagen noemt de „psychologische" interpretatie. Streng doordachte karakterontwikkeling meent W. dat wij eigenlijk nooit bij Sophocles moeten zoeken: om het dramatisch effect is het den dichter te doen. Schijnbare of werkelijke karaktertegenstrijdigheden moeten wij der-

Digitized by Google

halve niet wegredeneeren, maar aanvaarden, zooals de dichter zelf ze voor zich en zijne toeschouwers aanvaardt. Hoe ver nu den schrijver deze zienswijze brengt, ja tot welke, niet erkende, aporia zij hem voert, kan men duidelijk zien in zijne verklaringsmethode van scènes als de beroemde toespraak van Aiax na zijn terugkeer uit de tent. Veinst Aiax bereidwilligheid om te blijven leven? Is de held een leugenaar? „Man sieht hier sehr deutlich dass — etwas grob ausgedrückt — im Augenblick, wo er (Soph.) eine seiner Personen fingieren läszt, dasz sie sich in einer bestimmten Lage befindet, ihm selbst, sobald er die Person reden läszt, diese fingierte Situation genau so real ist, wie irgend eine die er erfindet, und aus die heraus er seine Personen reden läszt.” (p. 65).

Zulk eene verklaringswijze schijnt mij de vraag zelve die zij had gesteld —, „waarom laat Sophocles zijnen Aiax aldus spreken?” — onbeantwoord te laten, en aldus de tragedie zelve te stellen beneden het peil op welke het aan onze „psychologische” analyse gelukt was, haar te plaatsen. Bijzonder duidelijk komt dit uit in de uitvoerige behandeling der Electra, die bijkans eene voortdurende, doch m. i. niet ten volle geslaagde bestrijding van Kaibels analyse is. Toch, ondanks deze bezwaren tegen wat mij voorkomt eene al te eenzijdige toepassing te zijn van een — naast andere — gezond en deugdelijk beginsel van tragedieinterpretatie, ben ik van meening dat niemand dit boek zal lezen zonder er zeer veel uit te leeren. Trouw en eerlijk onderzoek en onderlinge vergelijking der tragische gegevens, bovenal zorgvuldig naspeuren van Sophocles' eigenaardige gedragslijn als tooneeldichter, werpt hier op menige schijnbaar onoverkomelijke tegenstrijdigheid een nieuw en helder licht, voortdurend onze aandacht vragend voor de *mise-en-scène* — die inderdaad door onze op de psychologie van het drama gerichte lectuur maar al te vaak uit het oog wordt verloren (zie b.v. de studie over het ekkyklema in de Aiax bl. 56 v. v.) — en toont ons op duidelijke wijze het merkwaardig overleg waarmee Sophocles de mythische stof juist zooveel wijzigt als tot het bereiken van het nagestreefde dramatische effect noodig is. Bijzonder lezenswaard, ook na het vele dat over de Philoctetes is geschreven, zijn de bladzijden, aan de mythische hypothese dezer geschiedenis en aan hare behandeling door de drie tragici gewijd, en bovenal opmerkelijk is de studie over de Trachiniae en Euripides' Herakles, eene zelfstandige voortzetting en uitbreiding van Ulrich von Wilamowitz' Heraklesstudiën bij de lectuur van welke bladzijden weemoed iederen lezer moet vervullen wegens het noodlot dat noch aan Tycho's Vader noch aan ons vergunt, te zien hoe door voortgezet onderzoek de zoon hier de wegen zou hebben doorgetrokken eens door den vader gebaand.

Amsterdam. K. Kuiper.

Q. Horatius Flaccus erklärt von **Adolf Kiessling. I Th. Oden und Epoden,** sechste Auflage erneuert von **Richard Heinze**. Berlin, Weidmann. 1917. (Pr. M. 5.60).

Deze 6e uitgave wordt aangekondigd als een *nieuwe* en daarom alleen wenscht de Redactie van dit tijdschrift dat er melding van zal worden gemaakt. Het boek sluit de reeks der nieuwste drukken van dit uitnemend werk en werd met verlangen tegemoet gezien. Wij kennen Richard Heinze als uitgever van het 3e bk. van *Lucretius* (1897), van een boek over *Tertullianus' Apologeticum* (1910) en van *Virgils Epische Technik* (van 1902, 3e druk 1914). Wie over zulke verschillende moeilijke en belangrijke onderwerpen verdienstelijk kan schrijven heeft het vertrouwen zijner vakgenooten. Men mag soms een andere meening hebben dan de schrijver, deze 6e druk van Horatius' oden en epoden zal mede vooraan staan onder de beste Horatius-edities; ze geeft in den regel alle gewenschte inlichtingen, eerder te veel dan te weinig en ze is heel wat grooter dan de 2e (nog van Kiessling). Maar een uitbreiding van de inleidingen was soms of gewenscht of noodig (Carmen saeculare). In c. IV 8 zie ik tot mijn verwondering dat Heinze nog tot het schrappen van een paar verzen zijn toevlucht neemt. Ook met 34 verzen is deze ode te verklaren. Heinze deelt ons in zijn Vorwort (p. VI) mede dat wij nog eene metrische „Einführung allgemeineren Inhalts” hebben te verwachten. Misschien vernemen wij dan iets meer over de wijze van voordracht van 't carmen saeculare (vgl. p. 484); want dat er op 't oordeel van Redslob, hoe aannemelijk ook, iets valt af te dingen, kan ook Heinze niet ontgaan zijn.

Amsterdam. J. W. Beck.

Hanz Schmidt, Psalmen deutsch im Rhythmus der Urschrift. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1917. (Pr. gecart. M. 2.25).

Dit keurig uitgegeven boekske is door den Tübinger hoogleeraar — zooals de volledige titel aangeeft — z. Zt Hauptmann im Felde, uit een militair hospitaal geschreven. Het bevat 34 psalmen, zoo het heet, in de versmaat van het oorspronkelijke overgezet, elk van een stichtelijk bijschrift vergezeld; terwijl het geheel besloten wordt met eenige bladzijden geleerde aanteekeningen, tot rechtvaardiging van de vertaling. Dat de Hebreeuwsche gedichten metra hadden, min of meer met de onze vergelijkbaar, is van oudsher vaak betoogd. Men kan een groot aantal namen van geleerden die het deden vinden in R. Kittel, die Psalmen, bl. XXXXVI v. Ook Schmidt schreef er over. Daar ik het vraagstuk niet bestudeerd heb, durf ik er geen stellig oordeel over uitspreken. Maar er is één verschijnsel dat me sterk er aan doet twijfelen; althans doet vermoeden dat men het ware nooit vinden zal. In den Hebreeuwschen tekst staan op de woorden allerlei teekens, die minder leesteekens zijn dan wel muzieknoten, aangevend hoe men het stuk in de synagoge moet voordragen. En deze geven zeker niet weer, hoe de woorden oorspronkelijk werden uitgesproken. Immers, de meervoudsuitgangen hebben altijd den toon, en is het denkbaar dat de Israëlieten hebben verbogen: paard, paardén? Er zijn meer gevallen waarin een lettergreep die blijkbaar een aanhangsel is en bij verbuiging wegvalt in den tekst den toon heeft. — Wanneer onze schrijver de psalmen „im Rythmus der Urschrift” gaat weergeven, dan neemt hij daartoe zooveel vrijheden, die hij alle in de slotbladzijden eerlijk opsomt, dat van de oorspronkelijke vormen niet veel overblijft. Zijn vertaling is zeer zeer vrij; hij laat woorden en geheele regels weg, voegt er allerlei voor 't rythmus in, en zoo meer. Leeren wij dus uit het boekske niet veel, het is stichtelijk; warm heeft de schrijver gevoeld wat de dichters bewoog,

Digitized by Google

en in schoone taal heeft hij weergegeven wat hij in hun psalmen vond, met sobere en reine verbeelding aanvullend wat zij volgens hem er bij dachten of konden denken. Gelukkig de man die, na aan het oorlogsgedruisch te zijn blootgesteld, in de rust van het hospitaal zulk een boekje kon samenstellen!

Leiden. H. Oort.

Herman Poort, Literatuur. Amsterdam, Mij. voor goede en goedkoope lectuur. 1918.

Dit zijn vriendelijke, eenvoudige causerietjes over eenige litteraire zaken van algemeenen aard, over prozakunst, realisme en romantiek, humor, literatuur-studie, critiek en essay. Het zijn lezingen, die voor een volksuniversiteit gehouden werden. Diep gaan ze natuurlijk niet; de Heer Poort heeft hoofdzaken scherp willen teekenen en dit doel heeft hij over het algemeen bereikt. Hier en daar vraag ik me wel af: heeft de Heer Poort zijn leerlingen niet te laag aangeslagen?

Vooral het praatje over humor b.v. lijkt me al uiterst oppervlakkig. Hij geeft eenige voorbeelden van humor, zonder te trachten tot de eigenlijke kern van het verschijnsel door te dringen of het verschijnsel eenigermate historisch te overzién.

„Het gevoel van de humor is — iets dat de menschheid nog niet zoo heel lang kent, en het is allerminst klassiek gelijk het tragische, elegische" etc. Verderop beweert de schrijver, dat eerst in de 18de eeuw de humor in de litteratuur verschijnt. Zooiets is toch al te mal!

De beste kunst (niet enkel de litteraire) van alle tijden zit immers vol humor. Kunst zonder humor is bijna niet denkbaar; omdat humor is de natuur, het leven zelf. Hoe velen hebben het niet beredeneerd, Lessing, Heine, Fielding, Geel, Hugo, Multatuli etc.

Geen humor, mijnheer Poort, bij Shakespeare en Cervantes? Bij Horatius en Tibullus? Niet in de Ilias en bij Theocritos? Zeker, ge hebt gelijk: bij het „ondoofbaar gelach" om Hephaistos is geen humor. Maar om dan maar de eerste de beste traditioneele scène te nemen: in het afscheid van Hector en Andromache geen humor? Iets anders is, dat men eerst in tweede helft der 18de eeuw, in de periode der zelfanalyse, waaruit het sentimenteele groeide, begonnen is met den humor te beredeneeren, zich rekenschap te geven van deze elementen, waaruit alle groote kunst is opgebouwd, en dat er toen een zeer bijzondere sentimenteel getinte cultus van den humor is geweest, eenige decenniën lang.

Hier was nog heel wat over te zeggen, maar dit is zeker, dat de Heer Poort ook aan een zeer eenvoudig auditorium heel wat wijdere perspectieven over den humor had kunnen openen dan hij thans heeft gedaan.

Zonderlinge uitspraken lijken mij o.a. verder, dat De Meester *geschuwd* zou zijn „om zijn donkere kijk op het leven" (44) en dat de Nieuwe Gids hier „bracht de uitbeelding niet van een Nederlandsche, maar van een min of meer Fransche werkelijkheid" (20). Nu is van Deyssels Liefde b.v. (hieraan denkt Poort in de eerste plaats) toch wel de meest zuivere Hollandsche werkelijkheid, die men zich denken kan. De Heer Poort zal bedoelen, dat deze zeer typische Hollandsche werkelijkheid uitgebeeld is op een manier die onder Franschen invloed stond, maar er bleef toch zeer sterk de persoonlijke Hollandsche rasartiest uit spreken.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.
Band XXVIII. **Lucidarius** aus der Berliner Handschrift herausgegeben von **Felix Heidlauf.** Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1915. (Pr. M. 4.60).

Het oudste mhd. volksboek in proza, omstreeks het einde der 12de eeuw te Brunswijk op bevel van den ouden Welf Hendrik den Leeuw geschreven, wordt door deze uitgave voor het eerst algemeen toegankelijk gemaakt. Zij geeft behalve den tekst en een woordenlijst, in een beknopte inleiding, gedateerd Januari 1915, slechts de noodzakelijkste meedeelingen over de gebruikte handschriften; voor al het overige verwijst Heidlauf naar zijne dissertatie: *Das mittelhochdeutsche Volksbuch Lucidarius*, in December van hetzelfde jaar verschenen. Overeenkomstig het program der D. T. berust Heidlauf's tekst in hoofdzaak op één hs., en wel het meest volledige der eerste recensie: *A* (Berlijn, Perg. ± 1300); van de overige gebruikte hss. is alleen het oudste fragment *G* (Perg. Göttingen ± 1200) nauwkeurig vergeleken, met vermelding der afwijkende lezingen. De zorgvuldig bewerkte woordenlijst levert niet veel nieuws op.

Onze Dietsche Lucidarius is, zooals men weet, een vertaling van het Duitsche volksboek. Voor hen, die hierin belang stellen, zij de zeer grondige dissertatie van Heidlauf ter lezing aanbevolen.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Theodor Albrecht, Der Sprachgebrauch des Dialektdichters Charles E. Benham zu Colchester in Essex. (Palaestra, hrg. v. A. Brandl, G. Roethe und † E. Schmidt, CXI). Berlin, Mayer & Müller. 1916. (Pr. M. 5.50).

Dit werk, voortgesproten uit een dissertatie en de onmiskenbare sporen van zijn oorsprong dragende, beschrijft, zoals de titel aanduidt, niet het spraakgebruik van de stad Colchester, maar van één inwoner, de dagbladschrijver en uitgever Benham, en dan nog maar alleen zover het blijkt uit dertien gedichten van zijn hand, de *Essex Ballads and Other* Poems, waarnaast ook enkele andere geschriften of stukjes in Essex-tongvallen in aanmerking worden genomen. De Schrijver vertoefde korte tijd in Colchester en hoorde daar Benham herhaaldelik zijn gedichten voorlezen. Later droeg de dichter er vier voor de gramofoon voor en nadat de heer Albrecht zich deze vier (die in zijn boek zijn afgedrukt, met fonetiese transkriptie en Engelse vertaling) „ontelbare malen" had laten voorspelen, zodat hij „iedere klank kon nazeggen en transkriberen," zette hij zich aan 't werk. De waarde van deze beschrijving kon dus nooit zo groot worden als b.v. die van de tongval van Pewsey geleverd door Kjederqvist, die lange tijd te midden van de plattelandsbevolking leefde. Wat we hier moesten verwachten en ook krijgen is een tamelik eenzijdige schets, die berust op hoogst onvolledige gegevens, en de lengte (ruim 100 bladzijden) kan het gemis aan diepte niet opwegen. Enigszins bedenkelik is het dat bij de beschrijving de negen niet gegramofoneerde gedichten evenzeer als bron dienst doen als de vier bovengenoemde, ofschoon Benham's eigen spelling verre van foneties is; in al geval hadden de aanhalingen uit de vier gedichten door andere druk van die uit de overige moeten zijn onderscheiden. Nog bedenkeliker dunkt het mij dat de proeven van de tongvallen van Great

Digitized by Google

Dunmow en Maldon uit Ellis en die van de tongval van Tiptree uit een gedicht van Charles Clark (1839) op dezelfde voet worden behandeld als de gegevens uit Benham, ofschoon er vooral bij Clark menigmaal twijfel is aan de bedoelde klanken. En om deze laatste reden én om het verschil in de plaats van herkomst is het gevaarlik, uit (schijnbare of werkelike) verschillen tussen de taal van de onderscheiden bronnen gevolgtrekkingen te maken ten aanzien van de tijd van een klankovergang in Colchester, zoals de schrijver meermalen doet (b.v. § 144).

Na een paar inleidende hoofdstukken bevat het boek: 1°. een „Leselehre", waarin rijkelik uitvoerig de verhouding van Benham's transkriptie tot zijn klanken wordt nagegaan; 2°. een klankgeschiedenis, uitgaande van Chaucer's vormen, maar dikwijls met vermelding van Oudengelse; 3°. biezonderheden over buiging en syntaxis en 4°. een korte vergelijking van de klankontwikkeling in de tongval van Colchester met die in 't dialekt dat de schrijver haast doorlopend de „Schriftsprache", maar een enkele keer juister de „gebildete Umgangssprache" noemt.

Een bijster belangrijke gewestspraak is deze tongval van Colchester niet, noch in woorden noch in vormen: daarvoor is de stad te weinig afgelegen en te dicht bij Londen in de buurt. Niet alleen dat de oorspronkelike tongval blijkbaar al enige eeuwen geleden zodanig door de taal van de hoofdstad is verdrongen, dat er van het oudere type weinig of niets is overgebleven, maar bovendien wemelt de tegenwoordige tongval van latere, soms hele late, indringers, zowel uit de algemene beschaafde taal als uit de platte spraak van Londen en omstreken, ja zelfs ontbreken zogenaamde 'spelling-pronunciations' niet. Hier en daar in 't boek wordt de aandacht gevestigd op vormen die aan de algemene taal zijn ontleend, zoals *dɔɔg* 'hond' § 25, *hɔɔ* pron. poss. § 134, *taem* 'tijd' § 151, naast *doog*, *haa*, *tɔem*, maar er zijn er veel meer, b.v. *greit* 'groot', *hweeɔ* 'waar', *đeeɔ* 'daar', *bae* 'kopen', *taeþ* 'tiende', naast *gret*, *wijə*, *đijə*, *bɔe*, *tɔeþ*, en *wan* 'één' [1]). De Schrijver schijnt dikwijls te veronderstellen dat zijn tongval en de beschaafde taal zich langs evenwijdige lijnen hebben ontwikkeld in gevallen waar het voor de hand ligt dat de vroegere dialektiese vorm heeft plaatsgemaakt voor een vorm van de algemene zuidelike spreektaal. De afwijkingen van deze taal die de tegenwoordige tongval vertoont (zie blz. 144 e. vv.) zijn bijna zonder uitzondering, dus in veel ruimer mate dan de Schrijver gelooft, pas in de laatste eeuwen tot stand gekomen, soms van de ene kant, soms van de andere. Om deze redenen was ook het vermelden van Oudengelse vormen over 't algemeen onnodig geweest, en allerminst verdiende het aanbeveling, Westsaksiese vormen als grondslag te kiezen. Het is immers klaar als de dag, dat vormen als *ġesīene* 'zichtbaar' (§ 119), *ǣt* 'at' (ald.), *tīen* 'tien' (§ 126), *ġiefan* 'geven' (§ 131), *ġeat* 'poort' (§ 144), *čearu* 'zorg' (§ 145), *seah* 'zag' (§ 166), *hliehhan* 'lachen' (§ 169) niet de grondslag kunnen zijn van *sin*, *el*, *ten*, *giw*, *gaet*, *keeə*, *soo*, *laaf*, om nog niet eens te spreken van monstra als *ongiēn* 'tegen' (§ 119) en *hlādan* (ald.), die de Oudengelse vorm van *gin* en *lod* moeten verbeelden, en van niet bestaande woorden als Oe. *hrætelan* 'ratelen' (§ 120), *gietan* 'krijgen' (§ 119), *nēar līce*, Me. *nerli* (§ 118 e. e.), Me. *drāge* (§ 120), die ons worden opgedist als de bronnen van *ræll*, *git*, *nili* en *drææg* [1]). Het is een uitzondering als de goede vorm wordt opgegeven, b.v. Oe. *gelēfan* 'geloven', *slēfe* 'mouw' e. dgl., *wicu* 'week' (§ 146). De Schr. heeft geen poging gedaan om de vroegere Essex-vormen op te sporen, en zo komt hij er b.v. toe, vormen met *e* voor Oe. *y* te beschouwen hetzij als Kentisme (*šet* 'shut' § 126), hetzij als biezondere klankwijziging na *r* (*bredʒ* 'bridge' § 132, 't enige voorbeeld!) of als rechtstreekse voortzetting van Oe. *e* (*setš* 'such' § 126, naast *sitš* § 131, volgens de Schrijver 't ene uit Oe. *swelč*, 't andere uit Oe. *swilč*), terwijl naar alle waarschijnlikheid deze enkele *e*'s de karige overblijfselen zijn van de klank die oudtijds in oostelik Essex normaal was (*melə* 'molenaar' laat ook een andere verklaring toe, wegens *tel* 'till'). Jammer genoeg is het aantal *y*-woorden bij Albrecht te gering om een stelliger uitspraak te gedogen.

De Romaanse vormen zijn ook niet altijd onberispelik; ten onrechte b.v. staat in § 150 Ofra. *clair* i. pl. van *cler* en wordt in § 157 als bron van *skuwl* Ofra. *escole* genoemd. Onsterfelik schijnen de verklaring van Ne. *lad* uit Oi. *lath* 'held' (§ 120) en de vergissing dat het rijm *plīte* : *wīle* Canterb. T. G 952 bewijst dat de overgang van *ix't* in *īt* bij Chaucer al is „angebahnt" (§ 118).

Met klankveranderingen wordt soms raar omgesprongen. Hoe kan b.v. *jælə* 'yellow' zijn *æ* aan de *j* te danken hebben? en was de *g* in *gal* 'girl' palataal (§ 130)? En wat hebben de Colchester-vormen van *bird*, *church*, *dirt* e.a. (*baad* enz.) te maken met „Kürzung vor dehnenden Konsonantengruppen" (§ 134)? Colch. *kwaeə* 'choir' is evenmin duidelik als Stand.-Eng. *kwaiə*, maar het wint niet aan duidelikheid doordat § 150 in één adem daarmee genoemd wordt *fraez* 'freeze', dat, indien we over vollediger gegevens beschikten, waarschijnlik als analogiese vorm begrijpelik zou worden.

De gevolgtrekkingen van de Schrijver zijn niet altijd gerechtvaardigd, b.v. waar we lezen dat blijkens de fonogrammen *hw-*, d.w.z. stemklankloze *w*, blijft bij sterke klemtoon en anders in *w* overgaat (§ 185). Bij nader onderzoek immers blijkt dat in de fonogrammen b.v. telkens voorkomt de konjunktie *hwen*, zonder dat de klemtoon biezonder sterk schijnt, terwijl omgekeerd *wɔt* te horen was in gevallen als *what on arth*, *what d'yer think they done* (naar Benham's spelling), waar 't pronomen zeker wel een vrij sterke klemtoon had. Dat hier invloed van de school in 't spel is, is waarschijnlik. Iets dergelijks geldt ten aanzien van de *h-* in beklemtoonde woorden (§ 201). Terwijl bij Benham maar twee voorbeelden zonder *h-* te vinden zijn en bij Clark in 't geheel geen (*a-tome* 'at home' is een biezonder geval), geeft Ellis er verscheiden, en het is twijfelachtig, of Benham en Clark ons hier wel goed voorlichten. Er is m.i. grote kans dat die twee gevallen zonder *h-* bij Benham (*'arf a crown* en *her 'at*) voor de gebruikelike uitspraak in Colchester meer betekenen dan alle andere samen.

[1]) Voor 't gemak van de zetter zijn boven enkele kleine typografiese verschillen verwaarloosd.

[1]) *nerly* schijnt in 't Middelengels nog niet bestaan te hebben, vandaar Ne. *nearly* en in Colchester *nili*, niet *naali* (vgl. daarentegen *aali* 'early'). Op de door Dr. A. aangehaalde plaats uit Chaucer staat *neer*.

Digitized by Google

De opmerkingen over de flexie in de tongval hebben weinig om 't lijf; van 't uit de syntaxis meegedeelde is 't treffendste 't gebruik van de imperatieven *do* en *don't* in de betekenis 'anders' (§ 233), b.v. *But look arter poor owd Martha, d o n ' t she'll goo 'ithin the House* of *Don't you sleep 'ithin that plaice. D o to-night you'll be a-larfin' on the wrong side o' yer faice.*

Was dan de uitgaaf van dit boek helemaal nutteloos? Neen, in zo verre niet, dat men er toch altijd, mits met de nodige voorzichtigheid toegerust, een en ander uit leren kan, zonder het zelf te hoeven op te diepen uit Benham's gedichten, en dat men er ook een beter inzicht door krijgt in Ellis' gebrekkige opgaven over Essex. De weinige drukfouten in 't boek zijn onbetekenend, de rangschikking van de stof is duidelik en maakt het overzicht gemakkelik, en de woordelijst aan 't slot is geriefelik ingericht en kan goede diensten bewijzen.

Groningen. J. H. Kern.

C. F. van Duyl, Grammaire française. Deuxième édition par **J. Bitter** et **M. Hovingh.** Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 6.50).

Het is dertien jaar geleden dat de begaafde en sympathieke schrijver dezer Franse spraakkunst zijn werk, vrucht van jarenlange studie en van langdurige ondervinding, in het licht heeft gegeven. Zij die het voorrecht hebben gehad met hem samen te werken, hetzij als collega, hetzij als lid der eksamenkommissie voor de Franse taal, zullen zich verheugen over de hulde die, door deze herdruk, aan zijn nagedachtenis wordt gebracht, maar tevens zullen allen die hart hebben voor het onderwijs van het Frans ten onzent, met grote ingenomenheid deze nieuwe uitgave begroeten.

Zij is bezorgd door twee mannen wier namen in onze onderwijswereld een goede klank hebben: de Heer J. Bitter, inspekteur van het gemeente-onderwijs te Rotterdam, en de Heer M. Hovingh, leraar aan het Gymnasium te 's-Gravenhage. Zij hebben hun taak met lofwaardige nauwgezetheid vervuld; in stede van een eenvoudige reproductie der eerste uitgave te geven, hebben zij haar herzien, zoals ook Van Duyl, als hij zelf haar opnieuw ter perse zou hebben gelegd, haar waarschijnlik hier en daar zou hebben gewijzigd.

De voornaamste verandering — die, naar mijn overtuiging, een werkelike verbetering is — bestaat in het weglaten van al wat de geschiedenis der taal betreft. In de eerste uitgave waren enkele historiese uitweidingen opgenomen, ter verklaring van taalfeiten. Het voorbericht zegt daaromtrent: „Je sais très bien que, pour expliquer et faire comprendre tous les phénomènes grammaticaux, il faudrait s'engager résolument dans la voie de la grammaire historique, ce qui serait absolument impossible et peu pratique pour la grande majorité des étudiants auxquels je destine cet ouvrage . . . Mais il y a un milieu qui permet de concilier les droits de la logique avec ceux de la pratique. . . .” Deze middenweg nu meende Van Duyl te vinden in het ter sprake brengen, hier en daar, van de evolutie die aan de tegenwoordige taaltoestand was voorafgegaan. De heren Bitter en Hovingh hebben evenwel gemeend dat, wat de Saussure noemt, de „synchroniese” taalwetenschap moest gescheiden worden van de „diachroniese”, en daaraan hebben zij goed gedaan. Want afgezien van de moeilikheid waarvan Van Duyl zelf, blijkens de bovenaangehaalde woorden, reeds overtuigd was, dat nl. degenen voor wie zijn boek bestemd was de nodige voorstudie misten om de taalfeiten uit het verleden te waarderen, stelt de beschrijving van de toestand ener taal op een gegeven ogenblik geheel andere eisen, verlangt andere indelingen, dan het verhaal der geschiedkundige ontwikkeling. In verband daarmede zijn de voorbeelden zoveel mogelik gekozen uit de schrijvers van onze tijd; reeds Van Duyl had slechts bij uitzondering zijn toevlucht genomen tot de klassieken, en dan nog alleen wanneer het gebruik niet was veranderd of wanneer hij een verandering in de taal wilde aangeven; — doch dit laatste was in deze nieuwe druk niet meer nodig, en de jongste uitgevers zijn in de uitsluiting van aanhalingen uit vroegere tijd nog verder gegaan.

Ik wil nog wijzen op een verdienste van Van Duyl's werk, die in deze tweede editie gelukkig ook volkomen tot haar recht komt. Hij heeft gemeend bij gelegenheid ook constructies uit de volkstaal te moeten vermelden, en de heren Bitter en Hovingh hebben zich eveneens beijverd „de ne pas perdre tout contact avec la langue familière.” Zie daar een voortreffelik beginsel. Juist omdat de historiese grammatica voor de gebruikers van dit handboek zorgvuldig gesloten moet blijven, is het noodzakelik, ten einde hen te doordringen van het toevallige, niet-noodzakelike karakter der taalregels, dat hun in de volkstaal een kijkje wordt gegeven, waar veel zo geheel anders en, van het standpunt der linguistiek, niet minder „juist” is dan in de officiële taal.

Men zal hier niet een uitvoerige behandeling van dit rijke werk in al zijn onderdelen verlangen. Het zal uitnemende diensten bewijzen. Ik wist dat, in de laatste jaren, vaak tevergeefs naar Van Duyl's *Grammaire française* werd gevraagd; tans weten allen dat zij haar op hun werktafel kunnen hebben, waarvan zij een sieraad zal zijn, zowel door haar innerlike waarde als door haar inderdaad schitterend verzorgd uiterlik, dat alle eer aandoet aan de firma Wolters, die hierin trouwens eenvoudig haar gewoonte getrouw blijft, en aan de heren die deze tweede druk persklaar hebben gemaakt en die er o. a. een zeer nuttige „table analytique” aan hebben toegevoegd, terwijl ons nog een „Index des Mots” wordt beloofd.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Gustav Weigand, Bulgarische Grammatik. 2. vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, J. A. Barth. 1917. (Pr. M. 6).

De eerste druk van professor Weigands Bulgaarse grammatika, van 1907, werd door mij aangekondigd in het *Museum* van Maart 1908 (15. jg., No. 6, kol. 215 v.). Over doel en strekking van het boek is daar een en ander te vinden. Ook verwijs ik naar deze vroegere recensie voor enige opmerkingen, die voor de tweede druk niet minder gelden dan voor de eerste.

Hoewel belangrijk omgewerkt en aangevuld, is het boek in deze nieuwe editie niet wezenlik veranderd. Een gewichtige aanvulling vormen de talrijke nieuwe „Uebungen”, waaronder tans ook Duitse teksten, die in het Bulgaars vertaald moeten worden. Het toch reeds goede boek is tans nog veel bruikbaarder geworden.

Het verbaast mij enigszins, dat de schrijver zich zo scepties stelt tegenover de op zijn eerste druk geleverde kritiek. „Zu Verbesserungen oder Veränderungen lag

Digitized by Google

nur wenig Grund vor, am wenigsten boten dazu die in deutscher Sprache erschienenen Kritiken Anlass. Die betreffenden Herren mögen die neue Auflage mit der alten vergleichen, sie werden sich dann vielleicht überzeugen, dass meine Darstellung die richtige ist." Aldus Weigand in zijn „Vorwort". Deze woorden gaven mij aanleiding om altans een der bedoelde kritieken nog eens ter hand te nemen, namelik die van professor Miletič, zelf een Bulgaar, in het Archiv für slavische Philologie 31, 605—612. Ik bemerkte, dat hier en daar Weigand op grond van deze recensie verbeteringen heeft aangebracht, doch dat hij de allerbelangrijkste opmerkingen van Miletič voor kennisgeving heeft aangenomen. Zo blijft hij verklaren, dat vóór het *ja*-teken geen konsonant-verweking plaats heeft (blz. 6: „also *polęana*, nicht *pol'ana*"), en ook in andere posities, speciaal vóór *ě*, erkent hij blijkbaar geen gemouilleerde vokalen, — hoewel Miletič uitdrukkelik op hun bestaan opmerkzaam heeft gemaakt. Mijn eigen indrukken geven Miletič gelijk; doch daar ik deze opdeed gedurende een zeer kortstondig verblijf te Sofia, in de eerste plaats aan andere zaken dan Bulgaarse uitspraak gewijd, hecht ik er nog veel meer waarde aan, dat al de foneties geschoolde geleerden, die zich in de laatste tijd bezig hebben gehouden met de studie der Bulgaarse klanken (O. Broch in zijn Slavische Phonetik, Rozwadowski in Rocznik Slawistyczny IV, Ekblom in Studier i modern språkvetenskap VI) [1]), het met Miletič eens zijn, wat de palatalisatie van medeklinkers aangaat (al wijken zij dan ook in sommige détails van elkaar af, mogelik een gevolg van de vrij grote individuéle en lokale verschillen in het beschaafde Bulgaars), — en dat ook de in het Russies geschreven grammatika van Ščepkin, die meer dan die van Weigand voor wetenschappelik onderlegde studenten bedoeld is, de palatalisatie erkent. Een andere opmerking van Miletič, waarmee Weigand m. i. rekening had moeten houden, is deze: dat de uitspraak van de Bulgaarse jer en *ą* niet door een *o* met diakrities teken mag worden aangeduid. Zou Weigand ook de klank van Engels *but*, die van de Bulgaarse jer zeer weinig verschilt, door een *o*-teken aanduiden? In dialekten van 't Bulgaars komt zeer zeker een *o*-achtige uitspraak van de jer voor, maar niet in het Bulgaarse Beschaafd.

De klankleer is in 't algemeen het zwakste deel van dit boekje; dat bezwaar wordt gedeeltelik, doch niet geheel opgeheven door het feit, dat de uitspraak toch slechts door veel horen en naspreken te leren is. Had bijvoorbeeld de passus over *š, ž, č, dž* op pag. 9 niet wat klaarder kunnen zijn? Deze klanken worden „breite Zischlaute" genoemd; *č, dž* hebben dan in afwijking van *š, ž* een „etwas weichen (palatalen) Charakter"; dialekties wordt *č* „ganz palatal gesprochen (*tś*), allein meist *tŝ*, mit mittlerem *ŝ*, ohne Lippenvorstülpung, die Umschreibung mit *tš* oder *tsch* ist also nicht ganz genau." Ik ben bang, dat noch de foneties geschoolde noch de leek op dit gebied hieruit voldoende wijs worden. Overigens schijnt de *č* ook in het Beschaafd verschillende nuanceringen te vetonen; altans de beschrijvingen van Broch, Rozwadowski en Ekblom kloppen niet geheel met elkaar. — Nog een laatste opmerking naar aanleiding der klankleer: § 8 bevat twee rijtjes vokalen, de eerste kategorie (*a, o, u, ŭ* [1]) *ą* [1])) worden „harte", de tweede (*e, i, ě*) „weiche" vokalen genoemd, en dan volgen de voor mij raadselachtige woorden: „Darnach spricht man von *harter*, resp. *weicher* Stellung eines Vokals, je nach dem ein harter oder weicher Vokal darauf folgt." Is soms voor „Vokals" te lezen „Konsonanten"? Of is de bedoeling wat anders? Een vergissing zou daarom te bevreemdender zijn, daar in de bijzin het woord „Vokal" een toevoeging van de tweede druk is, zodat de schrijver blijkbaar aan deze plaats zijn biezondere aandacht heeft gewijd.

Op een paar afzonderlike plaatsen uit andere hoofdstukken zij nog gewezen: blz. 35 bovenaan: „Eine Reihe ursprünglicher Vokative auf *-jo* sind Nominative geworden und werden mit *-ju* geschrieben ....: *kradlju* Dieb ...." Men spreekt toch ook *-ju* uit? Dan is echter deze passus niet in orde.

blz. 61, 69: Van adjectiva gevormde persoonsaanduidingen op *-ák* (*slabák* 'zwakkeling' e. dgl.) worden eerst als augmentativa en pejorativa, daarna nog eens eenvoudig als „concreta" besproken.

blz. 88: *chodí po nego* 'er ging hinter ihm her' is toch geen voorbeeld voor *po* tot aanduiding der beweging „über etwas hin"?

blz. 96: *prochlada* komt toch niet van *prochlaždam*? Dat is op zijn minst onvergeeflik populair uitgedrukt. Het is een overdreven voortgaan in de richting van § 81 vv., waar *ubíja, káža, věnčája* enz. als „durch *-v-* Ausfall" van *ubívam, kázvam, věnčávam* gevormde perfectiva gekarakteriseerd worden. Ook verklaringen als die van *vsel'avam* door *v-seló-javam* op blz. 100 zijn niet aan te bevelen.

blz. 104: Dat „es knallt, ich drücke los, ich stehe auf, ich steche (einmal)" e. dgl. „ihrer Natur nach perfektiv" zijn, dat is te veel gezegd: zij kunnen wel degelik in praesentiese betekenis gebruikt worden en zijn dan niet door een Slaviese perfektieve vorm weer te geven.

blz. 130: § 81 lees „Imperfektiva" voor „Imperfekta". — § 82: *oplákvam*: *opláča* hoort bij klasse 3 (*kázvam*: *káža*), niet bij 2.

blz. 145: In tegenstelling tot de aspekten, waar „der reine Verbalbegriff unabhängig von dem Subjekte des Satzes verschieden aufgefasst wird, handelt es sich bei den Moden um die Auffassung des Subjektes, ob der Inhalt des Satzes als blosse Wahrnehmung, als Willensäusserung, als möglich, als .... hingestellt werden soll." De logika van de zin brengt mee, dat „des Subjektes" als „des Subjektes des Satzes" te verstaan is, m. a. w. de modale verschillen tussen „Je komt bij ons", — „kom bij ons!" — „Als je eens bij ons kwam!" zouden een gevolg zijn van de opvatting van het zinssubjekt, in dit geval de aangesproken persoon! — Of het zin heeft, van een jussivus, finalis, optativus, potentialis, dubitativus te spreken, wanneer de taal geen afzonderlike vormen voor al die kategorieën bezit, is meer dan twijfelachtig. In ieder geval had het verschil tussen realiteitsmodus en irrealiteits- resp. potentialiteitsmodus voorop moeten gaan. Evenzo was het beter geweest, bij de aspekten zulke kategorieën als „ingres-

[1]) Ekbloms artikel, van 1917, heeft Weigand voor zijn tweede druk wel niet meer kunnen raadplegen.

[1]) Ik gebruik deze uit 't Oudbulgaars bekende transskriptietekens om typografiese redenen.

Digitized by Google

sief, effektief inklusief" alleen als nadere, in de détails gaande toelichting bij de kategorieën perfektief en imperfektief te behandelen.

blz. 179 : Regel 10 is voor § 109, 1 te lezen : § 114, 1.

blz. 184 : Het nieuwe hoofdstuk over „Wortzusammensetzung" lijkt mij zeer goed geslaagd.

Het spreekt vanzelf, dat op een voor de praktijk bestemde grammatika van een zo jonge taal als het Bulgaarse Beschaafd allerlei aanmerkingen te maken moeten zijn. Deze taal is wetenschappelik onvoldoende bestudeerd ; samenvattende handboeken van wetenschappelike waarde zijn er niet of nauweliks, — zodat de schrijver van een populair boek tevens pionierswerk moet doen. Volmaaktheid is dan echter onmogelik. Volmaakt is dan ook Weigands boek op verre na niet ; maar een goed werk is het zeker : men kan er de Bulgaarse taal, niet alleen grammatika, doch ook heel wat idioom, voortreffelik uit leren. Tussen de eerste en de tweede druk ligt de uitgave van het Bulgaars-Duitse woordeboek van Weigand ; moge de tweede druk spoedig gevolgd worden door het reeds lang aangekondigde Duits-Bulgaarse deel van dit lexikon, bij welks bewerking Dr. Doritsch de hoofdrol vervult.

Leiden. N. van Wijk.

I. H. Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeeuwen. Groningen, den Haag, Wolters. 1917. (Pr. geb. / 5.25).

Dit voor de middeleeuwsche rechtgeschiedenis van Nederland hoogst belangrijke werk te bespreken is niet gemaklijk. De schrijver heeft niet het resultaat van zijne diepgaande onderzoekingen overzichtelijk geordend ; maar hij laat den lezer die onderzoekingen als het ware medemaken. Van het eene punt komt de schrijver, en de lezer met hem, op het andere. Somtijds slaat de schrijver een zijweg in, en de lezer moet hem volgen. Zoo is de eindindruk, dien men na de lezing van het boek behoudt, dat de schrijver een nauwkeurig en omvangrijk onderzoek heeft ingesteld ; maar een helder overzicht van de resultaten van het onderzoek blijft men missen, wat te meer te bejammeren is, omdat die resultaten, die in vele opzichten van het gangbare gevoelen afwijken, zoo uitermate belangrijk zijn. Zij zijn verkregen niet alleen door een scherpzinnig onderzoek der Zeeuwsche bronnen, maar ook door eene vergelijking der Vlaamsche. Iedereen begreep wel, dat eene vergelijking dier bronnen voor het Zeeuwsche rechtswezen zeer belangrijke gegevens zou kunnen opleveren, maar toch had niemand tot dusverre dat onderzoek ingesteld. Dat te hebben gedaan is eene van de grootste verdiensten van dr. Gosses.

Maar ook uit de Zeeuwsche bronnen zelven viel veel meer te halen, dan er tot dusverre uit aan het licht was gebracht. Een van de belangrijkste onderwerpen, die de schrijver in hoofdzaak naar Zeeuwsche bronnen behandelt, en waaromtrent hij eene geheel nieuwe voorstelling geeft, betreft de verhouding tusschen den ambachtsheer of erfelijken schout en de ingezetenen van zijn ambacht. De Zeeuwsche erfschouten en de andere edelen moesten de keur van Florens den Voogd bezweren, de schout had te zorgen, dat de niet edele ingezetenen van zijn ambacht den eed aflegden. De schout was aansprakelijk voor de opbrengst der bede van zijn ambacht tegenover den landsheer en mocht die bede verhalen op de grondbezitters in het ambacht ; de edele grondbezitters konden hunne bede echter rechtstreeks opbrengen aan den landsheer, de niet edele moesten ze aan den schout afdragen. De schout was de leider der manschappen, die het ambacht voor de heervaart stelde. Hij was vredeghysel voor zijn ambacht. Hij kon vestiging in zijn ambacht verbieden. De inwoners van het ambacht waren aansprakelijk voor het door den schout verschuldigde zoengeld. Zij hadden den schout te dienen met wagen en paard. In één woord de verhouding tusschen den erfschout en de ingezetenen van het ambacht — voor zoover zij niet edel waren — was dezelfde als die tusschen een grondheer en de hoorigen, die op zijn grond wonen, en de weergelden van de niet edele ingezetenen van het ambacht kwamen overeen met die der dienstlieden elders. Dit alles wordt uit tal van artikelen der Zeeuwsche keuren en uit tal van oorkonden aangetoond. Het betoog sluit als eene bus, en het schijnt mij onwedersprekelijk.

Een ander punt, waarop ik de aandacht wil vestigen, betreft de oorspronkelijke rechtsbevoegdheid der plaatselijke gerechten, vóór 1328 dus. Terecht betoogt de schrijver, dat de dusgenaamde volontaire jurisdictie daartoe niet gerekend kan worden. Wel werden grondeigendommen in den regel ten overstaan van drie of vier schepenen overgedragen ; maar verplicht schijnt dat niet te zijn geweest, en in elk geval geschiedde die overdracht niet voor het college van schepenen, in de vierschaar, maar voor eenige schepenen, die als geloofwaardige getuigen beschouwd werden. Evenmin, betoogt de schrijver verder, behoorde de rechtspraak in civiele zaken tot de competentie van het ambachtsgerecht. Daarvoor waren het jaargeding onder leiding van den graaf en later ook de kerkelijke rechter (provisor of deken) competent. Ook voor strafzaken waren in den regel de graaf en de landschepenen in het jaargeding of de graaf en zijne mannen in de hooge vierschaar de aangewezen rechters. Voor het ambachtsgerecht blijven alleen de „landzaken" en het formeele „wysen der beden". Landzaken definieert dr. Gosses (blz. 28) op grond van door hem vergeleken Vlaamsche bronnen als „kleine boetstraffelijke zaken, bestaande in overtredingen van de regels der veldpolitie en van het domaniaal beheer." Behalve het wijzen van het vonnis tot executie der bede had het ambachtsheerlijk gerecht dus naar die opvatting alleen zeer enkele kleine boetstraffelijke zaken te berechten.

Het komt mij voor, dat deze conclusie bijster slecht strookt met die, waartoe de schrijver blijkens het boven opgemerkte gekomen is ten opzichte van de verhouding tusschen den erfschout en de ingezetenen van het ambacht. De erfschout had tegenover die ingezetenen geheel gelijksoortige rechten, alsof zij zijne dienstlieden waren ; men zou dus juist meenen, dat hij in vele zaken hun rechter was. Maar neen, alleen voor zeer enkele kleine strafzaken en voor de executie der beden kon hij het gerecht spannen, in alle andere zaken werd hij door zijne onderdanen voor den grafelijken rechter voorbijgegaan. Dat lijkt zoo vreemd, zoo weinig in overeenstemming met de gewone verhouding tusschen den grondheer en zijne dienstlieden, dat men aan de juistheid der conclusie, waartoe de Vlaamsche bronnen hier dr. Gosses geleid hebben, gaat twijfelen.

Digitized by Google

Inderdaad is er m.i. voor dien twijfel wel eenige grond. In een der stukken, waarop de schrijver zich beroept (blz. 26), van gravin Johanna van Vlaanderen d. d. 1232, worden landzaken omschreven als „omnes cause que accidunt supra... terris, viis et aqueductibus", dat is dus een vrij wat ruimer begrip dan eenige boetstraffelijke zaken aangaande heemrecht. En in een ander stuk van 1255 (blz. 27) worden onder die landzaken ook begrepen de „emendae et forefacta ex vi terris allata" [1]). Dat is toch heel iets anders dan eene boetstraffelijke zaak. Het omvat het geval, dat iemand zich met geweld heeft meester gemaakt van een stuk land, waarop een ander aanspraak maakt. En ook tot schuldvorderingen op onroerend goed strekte het begrip landzaken zich blijkbaar uit. Het plaatselijk gerecht was belast met het vonnis wijzen betreffende de invordering van de bede, iets wat door den schrijver (blz. 184) treffend juist wordt gelijkgesteld aan het in rechte vaststellen van de schuld, die door het toestaan der bede was ontstaan. Herinnert men zich nu, dat de bede op den grond rustte, dan moet men erkennen, dat het plaatselijk gerecht althans in een bepaald soort van schuldvorderingen op onroerend goed competent was. Waarom dan ook niet in andere? Ik geloof dus, dat hetgeen dr. Gosses omtrent de oorspronkelijke bevoegdheid der verschillende gerechten heeft gevonden, nog eens nader aan de bronnen dient te worden getoetst. Maar, en dit is de groote verdienste van dit werk, op deze moeilijke quaesties heeft hij opnieuw de aandacht gevestigd, en hij heeft aangetoond, dat veel van hetgeen daaromtrent door verschillende auteurs, die elkander hebben nageschreven, beweerd is, niet langer houdbaar is.

Ook nog op een ander geval, waarin de schrijver zijne bron, ditmaal eene Zeeuwsche, m.i. niet juist heeft verstaan, meen ik te moeten wijzen, ook omdat hij daar tegen mij polemiseert. Ik heb indertijd beweerd, dat in de keur van Florens den Voogd het woord „scultetus" nu eens als erfschout of ambachtsheer, dan weer in den zin van ambachtsheerlijken schout gebezigd wordt. Dr. Gosses (blz. 40) is dat met mij eens; maar hij beweert, dat ik art. 116 den keur daarbij ten onrechte heb aangevoerd. Dat artikel luidt: „Nullus scultetus, qui non est nobilis, non potest scultetum nobilem vel aliquem nobilem bannire vel contra nobilem dicere veritatem." Dr. Gosses (blz. 256) interpreteert dat aldus, dat de schout van de hooge vierschaar, als hij geen edele is, een erfschout of anderen edele niet zal mogen bannen. Hij doet dat, omdat hij naar eene plaats zoekt, waarin die schout van de hooge vierschaar reeds in ouden tijd voorkomt. Maar waarom zou scultetus, dat in elk geval in het tweede gedeelte van het artikel den dorpsschout aanduidt, in het eerste gedeelte een anderen zin moeten hebben? Ook volgens dr. Gosses zelf (blz. 44) heeft de erfschout het recht de onder zijn ambacht geërfde edelen, hetzij zij schout in een ander ambacht of over een ander gedeelte van hetzelfde ambacht of heelemaal geen schout zijn, bij niet betaling der bede te bannen. En geeft men aan „landzaken" het ruimer begrip, dat het m.i. toekomt, dan kon dat bannen ook in andere gevallen voorkomen. Er is dus geen enkele grond om scultetus hier in den beperkten zin te verstaan, dien dr. Gosses er pour le besoin de sa cause aan wil hechten.

Ik zal mij tot deze enkele opmerkingen bepalen [1]). Zoo ik voornamelijk de aandacht heb laten vallen op een paar quaesties, waarin ik het met den schrijver niet eens ben, dan heb ik daarmede toch geenszins den indruk willen vestigen, alsof ik met zijn werk niet ingenomen ben. Het tegendeel is waar. Op tal van punten heeft het ons inzicht verhelderd, met allerlei verkeerde begrippen heeft het opgeruimd. Maar het zoo moeilijk onderzoek naar de oude rechterlijke organisatie van Zeeland heeft het niet afgesloten; integendeel het heeft dat opnieuw geopend.

Den Haag. R. Fruin.

[1]) Verderop komt in den tekst van de oorkonde, die slechts uit een cartularium bekend is, blijkbaar eene fout voor. Hoe die verbeterd moet worden, durf ik niet zeggen; maar de correctie van dr. Gosses (zie blz. 27 noot 2), die de begrippen via en aqueductus subordineert aan terra, terwijl zij in het eerst geciteerde stuk gecoördineerd voorkomen, schijnt mij om die reden niet aannemelijk.

[1]) Nog ééne vraag: waarom stelt de schrijver (blz. 46, noot 3) de akte, die Van Mieris (I blz. 254) en Van den Bergh (I n°. 481) beiden van December 1248 dateeren, in December 1247? Koning Willem noemt er zich rex Romanorum, en dien titel voerde hij eerst na zijne kroning op 1 November 1248; vóór dien tijd heette hij in regem electus.

B. Alkema, Ons Insulinde. Hoe we 't verkregen en wat het door ons werd. 2e herziene en vermeerderde druk. Deventer, Charles Dixon. 1917.

De eerste druk van dit werkje verscheen ten vorigen jare. Uit het daarbij geschreven voorwoord blijkt, dat de schrijver, leeraar aan de M. K. L. S. te Deventer, goed meende te doen met het samenstellen van een boekje ten gebruike bij het door hem gegeven onderwijs in de geschiedenis onzer Aziatische Bezittingen, terwijl hij zich vleide, dat het ook buiten den kring zijner leerlingen belangstelling mocht vinden.

Dat het aan dit doel kwalijk kon beantwoorden, heeft Dr. Kielstra's beoordeeling in dit tijdschrift met vernietigende duidelijkheid aangetoond, en zoo laat het zich wel verklaren, dat S. zich heeft beijverd, zoo spoedig mogelijk een tweeden druk te doen verschijnen.

Deze ligt thans voor ons. Moet het met genoegen worden geconstateerd, dat S. met de hem van bevoegde zijde geworden op- en aanmerkingen zijn voordeel heeft gedaan en dat zijn werk er inderdaad zeer op verbeterd is, we mogen het niet verhelen, dat de aandrift, om toch maar spoedig met een gelouterde uitgave voor den dag te komen, het doel heeft geschaad. Zonder te bedenken, dat het niet op den weg van een recensent ligt, om op alle fouten en onnauwkeurigheden te wijzen, heeft S. gemeend wel te kunnen volstaan met een retouche naar de ontvangen wenken; de veelheid daarvan was hem geen aansporing, om zijn arbeid nog eens grondig aan de bronnen te toetsen, alvorens dien andermaal ter perse te zenden.

Moge toch het bekende duiveltje met den breeden rug al de schuld dragen van onnauwkeurigheid in enkele jaartallen en in spelling — b.v. 1872 i.p.v. 1871 voor het jaar, waarin het z.g. Sumatra-tractaat werd gesloten; Patini [b.z. 18 en 21], Van der Graaff [b.z. 71], fort Speelhuis [b. z. 51], Silada [b. z. 159], i. p. v. Patani, Van de Graaff, fort Speelwijk, Salida — men kan dat booze mannetje toch bezwaarlijk fouten als de volgende in de schoenen schuiven:

Digitized by Google

Zoo, op b.z. 77, dat de Gouv. Gen. Mossel deman zou zijn geweest, die de boerenkolonisatie zou hebben bevorderd, terwijl hij juist degeen was, die haar, het werk van zijn voorganger, Van Imhoff, ernstig heeft geschaad; dat [b.z. 91] de in Indië gecodificeerde wetgeving door het Opperbestuur nimmer zou zijn bekrachtigd; dat [b.z. 109] de vorsten van Solo en Jogja in gemeen overleg tot verzet tegen Daendels zouden hebben besloten; dat [b.z. 111] Raffles de waardigheid van Gouverneur van Pinang zou hebben bekleed; dat overste Raaff tot in 1825 vorderingen tegen de Padris zou hebben bevochten; dat het [b.z. 161] in 1873 ging om de „bezetting" van Atjeh; dat. . .

Er zouden meer aanmerkingen te maken zijn. Dit als vingerwijzing, waarmede S. bij een eventueel volgenden druk zijn voordeel zou kunnen doen. Wil toch het werkje aan het doel beantwoorden, dan behoort het betrouwbaar te zijn. Ook ware het gewenscht, dat S. bij een nieuwe uitgave meer zin voor verhoudingen aan den dag legde en zich onthield van scherpe critiek [b. z. 162 b.v.] waar het hem kennelijk aan zaakkennis ontbreekt.

Kan ons oordeel, dat zich bepaalt tot het historisch gedeelte van het boekje, niet onverdeeld gunstig zijn, de goede wil van den heer Alkema verdient waardeering, zijn streven aanmoediging. Een werkje als hij beoogde te leveren, kan goede diensten bewijzen, en in die overtuiging geloofden we goed te doen, hem op fouten in het zijne te wijzen.

Den Haag. E. S. de Klerck.

SCHOOLBOEKEN.

K. van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst, Taaleigen en Synoniemen. Groningen, P. Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 0.90).

Dit werkje heeft volgens de voorrede ten doel:

1. een studie- en herhalingsboek te verstrekken aan hen, die reeds enkele jaren H.B.S., gymnasium, of andere scholen voor uitgebreid onderwijs hebben gevolgd, of die door zelfstudie zich eenigszins de spraakkunst en synoniemen hebben eigen gemaakt,

2. een studie- en herhalingsboek te verstrekken ten gebruike in hoogere klassen dier scholen.

Het bevat in willekeurige volgorde een aantal opmerkingen op het gebied van grammatica, synonymiek en idioom. Onder deze opmerkingen vindt men er een aantal, die van groote practische waarde zijn; ik mag echter niet verzwijgen dat er ook menige onjuistheid en halve waarheid in het boek te lezen staat. Het zij mij vergund enkele daarvan aan te wijzen. Op p. 6 zegt de schrijver dat *elder* en *eldest* alleen voor familieleden gebruikt worden; dit is beslist onjuist. Twee bladzijden verder beweert hij ten onrechte dat *sickness* alleen in Schotland voorkomt met de beteekenis van *ziekte*. Waar hij op p. 9 de regels aangeeft voor de vorming der trappen van vergelijking is hij te positief; had hij een woord als *meestal* of *gewoonlijk* ingelascht, dan zou hij zich nauwkeuriger uitgedrukt hebben. Dat *just* zijn trappen vormt met *more* en *most* is ook niet correct; men vindt evenzeer *juster* en *justest*. Op p. 14 leest men: *eve* is niet *avond*, doch „dag, voorafgaande aan." De waarheid is dat *eve* beide beteekenissen kan hebben. De *progressive form* wordt gebruikt om veelvuldige herhaling uit te drukken, leest men op p. 15. Hier heeft de schrijver verzuimd op te merken dat dit steeds geschiedt in connectie met *always*, *constantly* en dergelijke woorden. „Zij is op en top een dame" wordt mijns inziens beter vertaald door *she is a perfect lady*, dan door *she is quite a lady*, wat niet precies hetzelfde is. Op p. zegt de schrijver dat *Rembrandt's picture* beteekent het „schilderij in het bezit van R". Ja, die beteekenis kan de uitdrukking zeer zeker hebben. Maar zij zou even goed kunnen staan voor: „het schilderij voorstellend R." en ook voor „het schilderij gemaakt door R.", al naar gelang van het verband, waarin de uitdrukking voorkomt. Op p. 22, 23 tracht de schrijver een verschil in beteekenis vast te stellen tusschen *full gerund* en *half gerund*. Dit verschil in beteekenis bestaat echter in werkelijkheid niet; het eenige, wat men zeggen kan, is dat de laatste vorm meer *colloquial* is dan de eerste. Wat p. 25 over den *split infinitive* gezegd wordt is niet zeer bevredigend. Dat *Sincerely yours* een warmer uitdrukking is dan *Faithfully yours* (26) meen ik te moeten betwijfelen. Dat namen van jaargetijden in algemeene beteekenis steeds zonder lidwoord geschreven worden (p. 28), is een bewering, waarvan de onjuistheid uiterst gemakkelijk zou zijn aan te toonen. Op p. 39 vind ik *less mistakes*; correcter zou het zijn *less* door *fewer* te vervangen, al wordt de eerste vorm ook wel eens voor een meerv. zelfst. naamw. aangetroffen. Het verschil in beteekenis tusschen *shade* en *shadow* (p. 41) is niet voldoende aangegeven: *shade* staat tegenover *light*, *shadow* tegenover *the substance of a body*. Op p. 60 zegt de schrijver dat men in plaats van *to clothe* meestal *to dress* zegt, verzuimt echter op het verschil in beteekenis tusschen beide woorden te wijzen. Is *I saw him to make a mistake* (p. 70) correct Engelsch? Ik betwijfel het zeer. Niet goed aangegeven is het verschil tusschen de vormen *struck* en *stricken*. De schrijver had moeten zeggen dat de laatste een bijvoeglijke vorm is, die in figuurlijken zin gebruikt wordt: a stricken heart, fever-stricken, stricken in years. Dat men een genitief-constructie met *of* gebruikt, indien men een object heeft (p.71), is maar half waar. Men kan de constructie met *of* gebruiken, maar evenzeer den zuiveren genitief (the king's execution).

Uit deze aanmerkingen, wier aantal nog wel te vermeerderen zou zijn, leide men niet af dat er ook niet heel wat goeds in het boekje te vinden is. Mocht er evenwel vraag naar een tweeden druk komen, dan zal het zaak zijn dat de schrijver zijn werk aan een grondige revisie onderwerpt.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Van Dr. J. Woltjer's *Beknopte Latijnsche Grammatica* (*Buigingsleer*), Groningen—den Haag, J. B. Wolters 1917, ontving de redaktie de derde druk, herzien door Dr. R. H. Woltjer, en van de *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* (Deel I) door P. Roorda, Groningen, P. Noordhoff, 1918, de vijf en veertigste druk. De prijs van het eerste boek is ingenaaid *f* 2.40 (geb. *f* 2.90), van het tweede *f* 1.50 (geb. *f* 1.75).

Van de volgende boeken werden ons herdrukken toegezonden: L. Leopold, *Nederlandsche schrijvers*

Digitized by Google

en schrijfsters, 8ste dr., geheel herzien door W. Pik (uitg. J. B. Wolters, Groningen; pr. *f* 3.90, geb. *f* 4.50); Dr. J. Aleida Nijland, *Verzen,* 3de dr., 3 dln. (uitg. L. J. Veen Amsterdam; pr. p. dl. *f* 1.25, geb. *f* 1.75): beide bloemlezingen zijn tot den laatsten tijd bijgewerkt; — voorts Dr. M. G. de Boer, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis,* II, 6de vermeerderde dr. (uitg. P. Noordhoff, Groningen; pr. *f* 1.60, geb. *f* 2.—); J. de Josselin de Jong, *Blikken in Brittannië,* 5de gewijzigde dr. (uitg. P. Noordhoff, Groningen; pr. *f* 0.75); J. H. van der Voort, *The Rivals, a Comedy by Richard B. Sheridan,* 5de dr. (uitg. G. B. van Goor Zonen, Gouda).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Redaktie ontving de 6de druk van R. Seeberg, *Die Grundwahrheiten der christlichen Religion.* Leipzig, A. Deichert, 1918 [M. 4.50]. De nieuwe uitgave wijkt niet naar de inhoud, doch hier en daar in de uitdrukkingen en de wijze van voorstelling van de vorige af; de 5de druk verscheen in 1909.

Een op de oorlog betrekking hebbend werk dat ons werd toegezonden is M. Tschoffen, *Le Sac de Dinant et les légendes du livre blanc allemand.* Leyde (Naaml. Venn. Futura), 1917. [Pr. 5 francs]. De schrijver, „procureur du roi de l'arrondissement de Dinant," betoogt op grond van getuigenissen, vooral van Duitsers, dat de verwoesting der stad (23 Aug. 1914) niet het gevolg was van verzet der inwoners, maar van een welberaamd plan.

Aan oorlogslitteratuur ontvingen wij van de firma Bloud en Gay te Parijs: H. de Larmandie, *Blessé, captif, délivré!* (met talrijke foto's), E. Colombel, née Tailliandier, *Journal d'une infirmière d'Arras* (Augustus-Oktober 1914) (ook geïllustreerd), G. Desson, *Souvenirs d'un Otage* (met 6 foto's en 12 tekeningen van de schrijver), Madeleine Havard de la Montagne, *La vie agonisante des pays occupés, Lille et la Belgique,* notes d'un témoin (Oktober 1914—Julie 1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XXXIX-XL, 10: B. Sauer, Zu Winckelmanns Ehren. — G. Raddatz, Das XXII. Buch der Odyssee. — S. Hellmann, Die Asiatische Völkerwanderung. — A. M. Wagner, Deutsche u. polnische Romantik. — Mitt.

In het paedagog. ged.: Th. Litt, Der Kampf wider den Intellektualismus der höheren Schulen. — P. Sickel, Wirklichkeitssinn u. Wirklichkeitswissen im Unterricht. — W. Bottermann, Idee u. Tat.

XLI-XLII, 1-2: F. Studniczka, Das Bildius Menanders. — M. Wundt, Der Zeitbegriff bei Augustin. — A. Olrik (†), Eddamythologie. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XII, 3: D. C. Hesseling, Het leren van vreemde talen. — L. J. Rogier, Een erfenis. — M. J. Premsela, „Tante Betje". — J. Koopmans, Jan Zoet (slot). — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goeree en Overflakkee, II. — A. Kluyver, Over een gedicht van Bilderdijk op Karel I van Engeland. — Kron. en Krit. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl., XXIX, 2: Fehr, Die erforschung des modernen Englands (forts.).

3: Holthausen, Zum engl. drama. — Ekwall, A note on i-mutated Primitive English *a* before *l* followed by a consonant. — Fehr, Die erforschung des modernen Englands (forts.). — Dez., Eine bisher unbeachtete funktion der progress. form? — Mitteil.

Bijdr. Vaderl. Gesch., 5de R., V, 2-3: Brückman, Instrumentmakers te Delft. — Kooperberg, Muiterij in den Spaanschen tijd. — Geyl, Troepen lichten en schepen huren onder Frederik Hendrik. — De Pater, Mislukte handelszaak in 1576. — Van den Berg, Documenten (vervolg). — Japikse, Hist. Overzicht (tot Jan. 1918).

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XXXIX: Salverda de Grave, Twee inventarissen van het huis Brederode. — Oudschans Dentz, Suriname vóór Crynssen. — Jensen, Moryson's reis door de Nederlanden. — Meerkamp van Embden, Goudsche vroedschapsresoluties 1562—1572. — Lasonder, Commissie aan prins Willem I (1553).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXIII, 2: Van de Linde, Uit het leven van Willem I. — Jochim, Holland's invloed op Hamburgs ontwikkeling. — Van Hinte, Duitschland in den wereldhandel. — Mededeelingen.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLIII 3: De Hullu, Bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming te Deventer. — Kroniek.

English Historical Review, 1918, Jan.: Baaven, Edmund I and the Danes of York. — Armstrong, The Medici Archives. — Moore Smith, Robert Hayman and the plantation of Newfoundland. — Carter, British policy towards the American Indians 1763—8. — Notes and documents.

Studiën, LXXXIX, Mei: A. J. M. Mulder, Zeppelins en Vliegmachines. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, III. — H. Bolsius, Koolwitje en Kleinbuikje. — C. Wilde, De Katholieke Duitsche Rijkskanselier. — J. Stein, De Bouw van het Heelal. II. — Is. Vogels, Dramatiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Cramer-Molkenboer, Vondel's Lucifer, 4e dr.: N. Taalg. XII, n°. 3 (Koopmans).

Goossens, Sonnius: De Amsterdammer 1918, 4 Mei (K. Vos).

Günther, English Pronunciation: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 14 (Victor).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

Sedecim carmina ad proximum certamen reservanda fuerunt ut quae iusto serius Amstelodamum essent perlata. Eorum hi sunt tituli:

Poeta miles. Psalmus quinquagesimus. Egregius victor (deerat huic carmini scedula nomen continens). Ad Marcum epistula. Aranea et nati. In obitum matris dilectissimae. Ruth. In simiae amatores. Exspectantes Dei iudicium. Tristia. Iesum puerum Maria quaeritans. Pro pace exoptata. Incursio Hellespontiaca. Saltus caprearum. Fiat pax. Cornix in Capitolio elocuta.

Ad tempus perlata sunt haec:

Transactae aetatis memoria. Bruttius. Fatum Austriae. Pax. Diaboli adlocutio. De laude solitudinis. Epistula novi mariti. Frumentum. Duo collegia. Titus Pomponius Atticus. Ultima acroasis. Vacatio militis. Flavi ludus. Antigone. Pollitta. Claudia. Horatius apud Orbilium. Est est est. Matris desiderium. Lampyris noctiluca. De Johanne Dupré. Psittacus et passer.

Aureus nummus adiudicatus est carmini cui titulus Epistula novi mariti cui proximum accessit Pax. Haec ergo legati impensis in lucem edentur et praeterea: Flavi ludus. Bruttius. Antigone. Psittacus et passer.

Victoris nomen est: Hermannus Röhl.

Ceterorum quinque poetae invitantur ut *ante Kalendas Iulias huius anni* nomina sua edant iudicibus ut prelo subiici possint.

Id iam nunc fecerunt: Fr. X. Reuss (poeta carminis c. t. *Pax*); Al. Galante (poeta carminis c. t. *Flavi ludus*); A. Favorzani (poeta carminis c. t. *Antigone*).

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Academiae Regiae Nederlandicae Ordinis Literarii Praeses.

AMSTELODAMI die VIII m. Aprilis a. MCMXVIII.

Digitized by Google

TE KOOP GEVRAAGD:

ALBUM STUDIOSORUM ACADEM. LUGD. BATAVAE.

Aanbieding onder No. 150 Bur. v. dit Blad.

Zooeven verscheen het eerste stuk van

DE GROOTE OORLOG

De belangrijkste episoden uit den wereldoorlog

vertaald naar de in opdracht van den Generalen Staf van het Duitsche leger te velde bezorgde uitgave onder leiding van

W. A. T. DE MEESTER
Oud Luitenant-Generaal

De Winterveldtocht in Masuren

vertaling van

F. J. B. SANDERS
Kapitein bij den Generalen Staf

Met Kaarten van de Oorlogsterreinen

Een werk van historische beteekenis

Prijs van het eerste stuk f 1.—

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

welke verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post f 0.90.

In de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde verscheen dezer dagen:

De Nieuwe bewerking van
van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM, Oud-Hoogleeraar te Leiden
en
Dr. P. LEENDERTZ Jr., Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Prijs f 7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennisnemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

De nieuwe druk is zooeven verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

Prijs f 1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᶦʲ., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1918.**

Prickard, Selected essays of Plutarch. (Hartman).
Löfstedt, Arnobiana (Brakman).
Caland, Een onbekend Indisch Tooneel stuk (Vogel).
Holthausen, Etymol. Wörterbuch d. englischen Sprache (Fijn van Draat).
Falke, Die romantischen Elemente in Mérimées Roman u. Novellen (Gallas).
Contenau, Umma sous la dynastie d'Ur (Thierry).
Taubenschlag, Strafrecht im Rechte der Papyri (v. Kan).
Heidrich, Beitr. z. Geschichte u. Methode der Kunstgeschichte (J. H. Groenewegen).
Schoolboeken:
Draeger, Die Annalen des Tacitus.
Bolkestein, Poelhekke en Prinsen Nederl. Leesboek, I III (Varenhorst).
Prinsen, Letterkundig Leesboek (Varenhorst).
De Raaf en Griss, Nieuwe Bundel, V (Varenhorst).
Rijpma, Jonge Kracht, III (Varenhorst).
Prinsen, Leesboek b. h. Onderw. in de Nederl. Letterk., I-II (Noach).
Opstelten, Bloemlezing uit Benjamins Vertellingen door Penning (Noach).
Poelhekke, Taalbloei. II (Hofker).
Meijer Drees, Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederl. Letterk. (Hofker).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Selected essays of Plutarch, vol. II translated with introduction by O. Prickard. Oxford, at the Clarendon Press. 1918. (Pr. 3 sh. 6 d.)

Begrijp ik het geval goed, dan is dit het tweede deel eener door ± 8 geleerden gezamentlijk ondernomen volledige vertaling der Moralia. 't Is dus onmogelijk uit te maken wat *dezen* vertaler heeft geleid bij zijn keus juist van de hier bijeengevoegde geschriften. Deze zijn acht in getal:

de genio Socratis
de drie Pythische dialogen.
de serā nùminis vindicta
het fragment de anima
de superstitione
de facie in orbe lunae.

Welk bizonder verband er tusschen deze stukken bestaat is niet gemakkelijk in te zien. Toch zal men wel dit deeltje op zich zelf dienen te beschouwen: ¹/₈ oordeel uit te spreken over een werk, waarvan uit den aard der zaak het eene deel den lezer meer behaagt dan het andere, dat gaat toch niet.

Nu, de Heer Prickard dan, die de zorg voor dit deeltje op zich heeft genomen, is, blijkens zijn introducties, aanteekeningen, appendices en wat dies meer zij een kundig man, uitnemend op de hoogte van de behandelde onderwerpen en bedreven in het Grieksch. Dat hij zich mag verheugen in een verstandig en daarbij een onafhankelijk oordeel blijkt wel het meest hieruit dat hij zonder een zweem van aarzeling het fragment *de anima* onder de werken van Plutarchus heeft opgenomen, want *men* is tegenwoordig druk doende met het aan Themistius terug te geven, die er geen aanspraak op heeft, en aldus Plutarchus te berooven van zijn schoonste, zijn eigenaardigste sieraad.

Om de vertaling als zoodanig naar den eisch te beoordeelen zou ik veel knapper in 't Engelsch moeten zijn dan misschien op 't oogenblik iemand in ons land is onder de niet zoo heel velen, die zich meer bepaaldelijk met Plutarchus hebben bezig gehouden. Wie toch van dezen zal steeds en overal durven uitmaken of de Engelsche vertaler *den juisten toon* heeft getroffen?

In 't genoemde fragment laat onze Engelsche geleerde Plutarchus dit zeggen over de zalige afgestorvenen in het paradijs:

„Here the newly initiate, all rites completed is at large; he walks at large like the dedicated victim with a crown on his head, and joins in high revelry; he converses with holy men, and surveys the unitiate unpurified crowd here below in the dirt and darkness, trampled by his own feet and packed together; through fear of death remaining in its ills, because it does not believe in the blessings which are beyond."

Van dat „dedicated victim" bespeur ik in den Griekschen tekst niets, en evenmin in de kritische aanteekening van Bernardakis. A propos: het doet mij veel genoegen dat de geleerde Engelschman aan dezen onvermoeiden Griek, die zich op zoo vele plaatsen een gelukkig criticus heeft betoond en wiens misgrepen elk rechtvaardig beoordeelaar gaarne zal vergeven, eindelijk eens tenvolle recht laat weder varen. Doch dit in 't voorbijgaan. Mij leek de navolgende vertaling meer overeenkomstig de stemming waarin Plutarchus het geheele stuk en bepaald deze passage heeft neergeschreven:

„de geheel ingewijde, vrij en onbelemmerd, gaat daar rond bekranst, en verkeert met de gelukzaligen, neerziende op de niet gereinigde schare hier, die rondwentelt in het slijk, waar de een den ander trapt en waar men

Digitized by Google

blijft in zijn ellendigen staat, omdat men niet gelooft aan al het goede daarginds."

Hoe 't zij, ik wensch den Heer Prickard van harte veel succes met zijn van groote geleerdheid en onverdroten ijver getuigend boekdeeltje. Werk aan Plutarchus besteed is altijd goed werk.

Leiden. J. J. Hartman.

E. Löfstedt, Arnobiana. Textkritische und sprachliche Studien. Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. (Pr. 2 Kr. 25 öre).

Bij de groote Hollandsche philologen der 17e eeuw als Meursius, Hugo de Groot, Nic. Heinsius e. a. heeft de schrijver der zeven boeken Adversus Nationes warme belangstelling gevonden: uitnemend mocht heeten de editie van Arnobius bewerkt door Salmasius (Leiden 1651). Het schijnt, dat men na dien tijd ten onzent de studie van dezen apologeet gedurende twee en een halve eeuw bijna geheel verwaarloosd heeft. Eerst in de laatste jaren houdt men zich weer met den rhetor uit Sicca bezig, nu men tot 't inzicht gekomen is, dat hij allerbelangrijkst materiaal biedt voor de kennis van den Romeinschen godsdienst en onder meer een eigenaardige leer van de ziel verkondigt, welke de aandacht van de theologen heeft getrokken. Naast dien gewichtigen inhoud levert de taal van 't geschrift stof voor tal van syntactische kwesties. Om deze redenen heeft men ook elders vooral in Duitschland veel aandacht aan Arnobius geschonken, inzonderheid sedert de verschijning van de uitgave van Reifferscheid opgenomen in 't Weener Corpus Script. Eccles. (1875). Niet alleen in grammatische richting bewegen zich daar de studiën, men tracht er meer te weten te komen van Labeo, de bron, waaruit voornamelijk 't gedeelte, dat op den Romeinschen godsdienst betrekking heeft, geput is en die tevens in 't tweede boek bestreden wordt. Eindelijk heeft Einar Löfstedt, hoogleeraar te Lund, een der beste kenners van de latere Latiniteit — men denke slechts aan zijn Philolog. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae — ons een nieuw en als gewoonlijk degelijk werk voorgelegd, hetwelk bovenal voor de tekstkritiek en hier en daar ook voor de interpretatie van Arnobius op mooie resultaten mag bogen.

Wij lezen in de Einleitung, dat Löfstedt in de lente van 1914 den Parisinus, 't eenig handschrift, dat in aanmerking komt, in de Bibliothèque nationale op vele plaatsen vergeleken heeft en daarbij ontdekte, dat Reifferscheid's collatie niet vrij is van onnauwkeurigheden. Daar wijst hij er meteen op, dat de stijl van Arnobius iets stereotieps heeft, waardoor men toegerust met grondige kennis van 't taalgebruik van den auteur in vele gevallen met behulp van een locus parallelus een corruptie zal kunnen heelen en hoe men dan in den „Klauselrhythmus", die door onzen rhetor in colon en periode bijna altijd aangewend wordt een om zoo te zeggen feilloos „criterium veri" bezit.

Löfstedt splitst zijn werk in twee hoofdstukken: voor 't eerste bestemde hij de palaeographische en zuiver kritische kwesties, voor 't tweede de grammatisch-kritische. Hij deelt ons mee, dat in 't handschrift driemaal 't werkwoord *rennuere* (II 42, IV 13, IV 24) voorkomt, terwijl Reifferscheid overal schrijft *renuere*; volgt men den Parisinus, dan krijgt men op al die plaatsen een goeden rhythmus. Codex en rhythmus eischen den 2en pers. plur. IV 12 interrogabit*is* forte en een paar regels lager Armenios interroget*is*, waar Reifferscheid ten onrechte den 3en pers. enkelv. heeft opgenomen. Nog eenmaal heeft diezelfde editor aan de overlevering geen recht laten wedervaren, want hij liet drukken VI 3 (di) pluvialibus nimbis *perfluunt*; als men de afkorting niet over 't hoofd ziet, krijgt men *perfluuntur* en een goede clausula.

Men heeft er reeds lang op gewezen, dat Reifferscheid zeer willekeurig omspringt met de overlevering. Löfstedt bewijst bijv. overtuigend de echtheid van de woorden VI 19 quae sunt *privata* singulariaque natura, waar de Weener uitgave *priva* heeft opgenomen, ofschoon *privaatus* in den zin van suus, proprius bij Arnobius geen zeldzaamheid is. Op eenvoudige wijze weet soms de Zweedsche geleerde den tekst te herstellen bijv. door met verandering van één letter te lezen *veros* (in plaats van *viros*) II 29 en *et reptans* (in p. v. *ctreptans* (VII 44; ook wel door bijvoeging van één letter o. a. tunicae... de serico *det* imponere (i. p. v. *et* imponere) III 21; een andermaal door weglating van één letter ei.... *incenso* (i. p. v. *incensio*) VII 29. Op al die plaatsen laten ons Reifferscheid en de andere critici in den steek, of brengen ons op een dwaalweg. Onder de zeer goed geslaagde conjecturen valt ook te rekenen VII 4 quam (sc. voluptatem) si superi sentiunt, et *eorum* necesse est *sint* participes corporum, per quae via est sensibus et accipiendis voluptatibus ianua. Daarentegen biedt de uitgave van 1875 *eos* in plaats van *eorum*, voorts *esse* in plaats van *sint*. Löfstedt sluit zich in alle opzichten aan bij den Parisinus, hij bepaalt er zich toe de schrijffout *inparticipes* te corrigeeren. Natuurlijk zal niet elk instemmen met de ongeveer dertig voorstellen tot tekstverbetering van 't eerste caput. Ik voor mij geloof niet, dat 't noodig is I 50 *casibus* met Meiser en Löfstedt te veranderen in *crucibus*, omdat *casibus* inderdaad voorkomt in de beteekenis van folteringen o. a. meermalen bij Firmicus Maternus, een auteur, die Arnobius vaak navolgde (zie mijn Miscella tertia pag. 25—28). Ook valt er wel niet te tornen aan V 4 inprudentia maxima *importatur* Iovi: Löfstedt neemt hier de gissing van Stewechius in bescherming *imputatur*, welk woord Arnobius niet kent. Te gekunsteld lijkt mij V 2 sacrorum <vi e> vanescat; hier is sprake van een straf, die Juppiter van plan was aan de menschen op te leggen, maar die door Numa's listigheid afgewend wordt; blijkbaar spot Arnobius, ik lees daarom sacrorum <*arte*> vanescat, waardoor de mooiste clausula ontstaat.

Het zwaartepunt van 't werk ligt in 't tweede hoofdstuk, waar nog eens de zeven boeken van Arnobius de revue passeeren en ingegaan wordt op tal van grammatische problemen, tot welker bespreking de eigenaardige stijl van onzen rhetor aanleiding geeft. Herhaaldelijk wordt hier op onweerlegbare gronden aangetoond, dat de tradita lectio behouden moet worden en dat voorgestelde veranderingen den rhythmus omverwerpen of in strijd komen met wat een karakteristieke eigenschap is van de latere Latiniteit. Een zeer grooten nadruk legt Löfstedt op de beteekenis van de hoofdvormen der clausula voor 't genus dicendi van Arnobius. Daaruit toch laat zich ten deele verklaren 't veelvuldig coördineeren van superlativus en positivus, 't gebruik van voorzetsels (*de* of *e*) bij den instrumentalis, de afwis-

Digitized by Google

seling in denzelfden zin van plusquamperfectum en imperfectum, van coniunctivus en indicativus, van verbum passivum en activum. Ter wille van den rhythmus moeten zelfs in strijd met 't normale taalgebruik gehandhaafd blijven de ablativi VI 18 in *maximitate* prócucere en VII 3 quid... in eorum *commoditate* subsidat. 't Blijkt, dat de accusativus met opzet vermeden en de ablativus gekozen is om een mooie clausula te krijgen. Die factor bepaalt ook, of men te schrijven heeft *dis*, *ingenis*, *flagilis*, *concilis* dan wel *diis* enz. in dit opzicht heeft 't handschrift geen gezag. Dat Arnobius een paar maal de dubbele negatie aanwendt tot versterking van de enkelvoudige ontkenning, dat hij ook tweemaal een pleonastisch *quam* gebruikt, berust mede op 't zelfde rhythmisch principe.

Hier wil ik een desideratum uitspreken. Zou Löfstedt later zijn opinie eens willen zeggen over den rhythmus bij Arnobius, welke gebouwd is op 't accent en niet op de quantiteit? Iu dit verband vestig ik speciaal zijn aandacht op 't merkwaardig vers V 26

quas (sc. res) *cava* succutiens Baubo *manu*-ńam puerilis ollis vultus erat-plaudit.

Wij bladeren 't boek verder door. Een duidelijke behandeling van de vragende zinnen met adversatief karakter ingeleid door: *et quid*, *et cur*, *et unde* en derg. stelt al niet minder de fouten van vroegere en latere uitgaven in 't licht. Lexicalische kwesties worden in 't voorbijgaan aangeroerd bijv. de praegnante beteekenis van *hora*, *dies*, *tempus* (= stervensure enz.); aangetoond wordt, dat *refellere* en *redarguere* den zin aannemen van *bewijzen*, dat *dies* ook *spelen* kan beduiden, dat *evaginatio* door volksetymologie gelijk wordt aan *vagatio*.

Ten slotte wijs ik op een mooie verklaring. Wij lezen I 16 cur ibidem annonaria caritate non tantum *corporis non nostri*, verum etiam christianos ditiores et locupletissimos reddiderunt (sc. di)? Door heldere toelichting met vele voorbeelden uit de patristische litteratuur, waarin Löfstedt zeer belezen is, zet hij uiteen, dat *corporis nostri* de kracht heeft van *qui corporis nostri sunt*.

Het mag hier niet onvermeld blijven, dat evenzeer in de maand Mei (1917) een week na de verschijning van Löfstedt's Arnobiana bij Brill te Leiden mijn opmerkingen, Arnobiana, 't licht zagen. 't Verheugt me, dat de overeenkomst niet tot den titel beperkt is. Beiden immers stellen wij o.a. voor te lezen V 10 conventionis... coetum, terwijl wij 't eens blijken te zijn over den genetivus inhaerentiae. Wij komen tot 't zelfde resultaat betreffende 't plusquamperfectum I 33 potuissent (= possent) en in 't algemeen aangaande de zoo frequente *varietas temporum*, *modorum*, *generis verbi*; 't gebruik van *minus* en *minime*; de rol van de praeposities bij den ablat. instr. en modi, de functie van *et qui* in vragende zinnen enz. Absoluut onafhankelijk van elkaar zijn wij dus tot de erkenning gekomen, dat de Parisinus veel meer vertrouwen verdient dan Reifferscheid wil doen gelooven. Het Leidsche werk bespreekt nog een rij van andere plaatsen en een enkel ander taalverschijnsel, zoodat de naamgenooten elkaar aanvullen, daarom hopen zij, dat zij elk hun plaats in de zon zullen krijgen.

Vast staat, dat Löfstedt's boek, waarin men slechts één drukfout aantreft (pag. 43 *dotis* in plaats van *potis*), een voortreffelijk syntactische studie is en zich waardig aansluit bij zijn Philolog. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae.

Den Haag. C. Brakman Jz.

W. Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk (Gopālakelicandrikā). Tekst met inleiding. (Verh. der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Letterk., N. R., Dl. XVII, No. 3). Amsterdam, Joh. Müller. 1917.

Het door prof. Caland uitgegeven Indische tooneelstuk *Gopālakelicandrikā* herinnert eenigszins, wat inhoud en vorm betreft, aan het beroemde *Gītagovinda* van den Bengaalschen dichter Jayadeva, die in het begin van de 12de eeuw moet hebben geleefd. Het behoort ook tot dezelfde late periode, hoewel het aan gegevens voor een nauwkeuriger tijdsbepaling ontbreekt. Van den auteur, — Rāmakṛṣṇa, den zoon van Devajīti, geboortig uit het gewest Gujarat — die in den proloog wordt genoemd, is overigens niets bekend. Echter blijkt, dat hij na Rāmānuja, den hervormer van het Viṣṇuïsme (12de eeuw) moet hebben geleefd.

Evenals het *Gītagovinda* is de *Gopālakelicandrikā* een litterair product van dien cultus van den vergoddelijkten held Kṛṣṇa, die onder den machtigen invloed van hervormers, zooals den daareven genoemden, is geworden tot vrijwel de overheerschende godsdienstvorm van het tegenwoordige Indië. Ondanks de eigenaardige vermenging van erotiek en mystiek, is de Kṛṣṇa-vereering wel een der aantrekkelijkste volksgodsdiensten der Hindoes (zeker verre te verkiezen boven den Çivaïtischen *liṅga* dienst en de ook zeer verbreide Tantrische aanbidding der Çakti). Haar populariteit blijkt niet alleen uit tal van tempels, waarin Kṛṣṇa, de goddelijke herder, onder allerlei benamingen wordt vereerd (Muralīdhara, Muralīmanohara, Vaṃçīgopāla, Rādhāvallabha, Gopīnātha, enz), maar ook vooral uit de moderne Hindoesche schilderkunst, waarin onderwerpen uit den Kṛṣṇa cyclus bizondere voorkeur genieten [1]).

Nu is het eigenaardig, dat in dezen cultus Kṛṣṇa wordt vereerd niet, volgens de voorstelling van het *Mahābhārata*, als het strijdbare stamhoofd der Yādavas en de listige bondgenoot der Pāṇḍu-zonen, maar veeleer als de bekoorlijke koningszoon, opgegroeid onder het herdersvolk van Braj (Vraja), zooals het *Bhāgavatapurāṇa* hem ons doet kennen. Wel verloochent deze herdersprins Kṛṣṇa niet geheel en al zijn oorspronkelijk heroïschen aard: allerlei Herkulische daden worden van hem geroemd, zooals het bedwingen van den draak Kālīyanāga en andere monsters (vgl. Caland, p. 21 en *n*). Maar liever bezingen de dichters zijn kinderlijke snakerijen, zijn dartel spel met de herderinnen en vooral zijn liefde tot Rādhā, de schoonste onder de herdersmeisjes van Braj. Het is die liefde, die, in mystieken zin opgevat als sym-

[1]) Men zie het door Caland (p. 25, n.) aangehaalde werk *Rājput paintings* van Coomaraswamy (Oxford 1916). Een eigenaardigheid, die, naar ik meen, nog geen verklaring heeft gevonden, is de blauwe huidskleur, waardoor Kṛṣṇa in de schilderkunst steeds is gekenmerkt, evenals trouwens het geval is met voorstellingen van Viṣṇu en diens overige *avatāras*. Ook in de poëzie wordt Kṛṣṇa's lichaam telkens beschreven als donkerblauw (*nīla*). Vandaar de vergelijking met de donkerblauwe onweerswolk (*nīlajīmūtagātro*, p. 150, l. 11, ook o. a. p. 143, l. 11) en met den saffier (*indranīlamaṇibhaṅganibhaṅga* p. 47, l. 12, vgl. Caland's vert. p. 12 en *kvāyaṃ bhugna-* [*bhagna*?] *mahendranīlaçakalacchāyollasaccandrakaḥ*. p. 96, l. 25.

bool van de *bhakti*, de toewijding aan de godheid, zulk een groote plaats inneemt bij de vereerders van Viṣṇu.

Zoo vormt ook de liefde van Kṛṣṇa en Rādhā het eigenlijke onderwerp van Rāmakṛṣṇa's tooneelspel, dat door den uitgever zoowel herdersspel als mysteriespel wordt genoemd. Maar daarnaast neemt ook des herdersgods dartele scherts met de herderinnen een groote plaats in. Zelfs is het laatste (waarschijnlijk zesde) bedrijf geheel gewijd aan de beschrijving van den *rāsa*-dans, waarbij Kṛṣṇa de herderinnen voorgaat ten rei en haar met zijn zinnenbedwelmende fluitmuziek betoovert: „Met gouden nimbus voorzien, met zijn als een donderwolk donkerblauw lichaam, brengend de liefelijke rietfluit aan zijn mond, terwijl zijn gelaat door een zachten glimlach verhelderd werd, bedekt met dichten bloemkrans, waaraan de om zijn schouders zwermende bijen als dronken zich vasthechtten, speelde hij te midden der herderinnen in dansersgestalte zijn spel, hij, de éénige openbaring der hoogste verrukking." Aldus geeft prof. Caland in vertaling het vers weer, waarmede dit tooneel besluit.

In zijn voortreffelijke inleiding geeft de geleerde uitgever een uitvoerige inhoudsopgave van het stuk, dat uit zes bedrijven schijnt te bestaan, voorafgegaan door den gebruikelijken proloog [1]). In dezen treedt de tooneelleider (*sūtradhāra*) op in gesprek met een actrice, tevens zijn huisvrouw. Het is eigenaardig dat, wanneer deze laatste op den roep van haar echtgenoot (*ārye itas tāvat*) in het Prākrit antwoordt *ajjaütta ko ṇiyoö*, de tooneeldirecteur haar beduidt dat dit geen gelegenheid is om zich van „de gemeene taal" te bedienen; immers „dit hier is geen vergadering van gewone vorsten, maar van de uitgelezenste Viṣṇu-vereerders." Het stuk is dan ook, met uitzondering van de daareven aangehaalde zinsnede, geheel in het Sanskrit geschreven. Een eigenaardigheid, waarop Caland terecht de aandacht vestigt. Immers van de ons bewaarde tooneelstukken is het *Hanumannāṭaka* (eerste helft der 11de eeuw) het eenige, waarbij niet de gebruikelijke afwisseling van Sanskrit en Prākrit wordt aangetroffen. Het is interessant dat juist dit stuk door den tooneeldirecteur wordt genoemd, om te betoogen, dat een tooneelstuk zonder Prākrit niet tot de onmogelijkheden behoort.

Een andere eigenaardigheid, waarop Caland in zijn inleiding wijst, is deze dat „het stuk doorspekt is met allerlei beschrijvingen, deels meer van epischen, deels van lyrischen aard, die niet in den mond van een der eigenlijke acteurs passen, en het merkwaardige daarbij is nog dit, dat zoowel de vele lyrische intermezzi als andere, in proza vervatte mededeelingen, niet zelden in verhaaltrant, dus met de werkwoorden in den verleden tijd, worden gegeven."

Deze merkwaardigheid is ook eigen aan het *Hanumannāṭaka*. Ter verklaring oppert de uitgever verschillende mogelijkheden, waarvan de eerste mij wel de aannemelijkste toeschijnt. De bedoelde mededeelingen, die buiten den dialoog staan, zouden zijn gereciteerd door den „verklaarder" (*sūcaka*), die eenmaal in den tekst wordt genoemd (p. 76, l. 33) [1]).

De veronderstelling dat de *sūcaka* het geheele stuk zou hebben voorgedragen of voorgelezen, komt mij veel minder waarschijnlijk voor. Want wat zou dan de beteekenis zijn van de eenmaal voorkomende aanduiding: *sūcakaḥ sāmājikān prati?*

De door prof. Caland bezorgde uitgave berust op één handschrift, dat indertijd door Kern aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek is geschonken (het is nº. 2341 der Mss. lugd. nº. 2 der Sanskrit hss.). Aangezien geen andere handschriften bekend zijn en het Leidsche Ms. niet bizonder duidelijk geschreven is (de uitgever vermoedt dat het de Nāgarī copie van een palmblad origineel in Grantha is), is de lezing op vele plaatsen onzeker of corrupt.

Op verzoek van den heer Caland laat ik hier nog enkele tekstverbeteringen volgen, die hem door Kern eenige weken vóór diens overlijden waren medegedeeld.

p. 45, l. 26. *bhāti javā sakapoto*. Lees: *bhāti yavāsakapoto* (d. i. *yavāsaka-poto*) vgl. B. R. (in kürzerer Fassung) s. v. *yavāsaka*.

p. 74, ll. 29—30. Lees *dṛṣṭānukarṣati* en *āyaskāntam*.

p. 90, l. 27. *upāttaye*; lees *upādrave*.

Als drukfout vermeld ik nog p. 143, l. 24 *praṇavāvaḥ*; lees *praṇamāvaḥ*

Leiden. J. Ph. Vogel.

F. Holthausen, Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache. Leipzig, Tauchnitz. 1917. (Pr. M. 4.50).

Aan een etymologisch woordenboek der Engelsche taal tot op den huidigen stand der Wetenschap bijgewerkt bestaat behoefte; en wanneer men zulk een werk ziet aangekondigd van de bekwame hand van Holthausen, koestert men terecht groote verwachtingen. Ook worden deze in het boekje dat vóór ons ligt niet beschaamd. Klein van omvang als het is, kan het den Anglist van veel nut zijn. Tal van verouderde afleidingen hebben afgedaan. De resultaten waartoe de onderzoekingen der voornaamste geleerden hebben geleid zijn geraadpleegd en getoetst aan des schrijvers eigen opvattingen. Het boekje is beknopt, praktisch ingericht, goedkoop — altemaal redenen om het geschenk ons door den geleerden Anglist geboden dankbaar te aanvaarden.

Maar het werkje is voorzien van eene Inleiding, die ik niet zeer gelukkig vind. Hierin toch bespreekt de schrijver Skeats Etymological Dictionary, welke zijn werk bedoeld is te vervangen; want, zegt, hij, Skeat deelt klemtoon, uitspraak noch beteekenis der woorden mede, is éénerzijds zeer beperkt en bevat aan den anderen kant tal van verouderde, dialectische of bijbelsche uitdrukkingen, die volkomen overtollig zijn. „Ein etymologisches Wörterbuch," zoo roept hij uit, „soll doch kein Raritätenkabinett sein!" Verder zijn er in de verklaringen vele leemten, onjuistheden en fouten; het boek is in vele opzichten niet op de hoogte der wetenschap. In 't kort: „es ist veraltet!"

Zulk eene inleiding noodigt tot vergelijking. Wanneer men bedenkt dat Skeats woordenboek meer dan een

[1]) Voor de pp. 48—49 beschreven *nīrājana* of *ārātrika* ceremonie (vgl. pp. 8—9) verwijs ik nog naar Dubois, *Hindu manners, customs and ceremonies* (Oxford 1899) pp. 150 vlg.

[1]) Iets dergelijks zullen wij misschien ook hebben aan te nemen opvoeringen van het *Gītagovinda* (cf. Sylvain Lévi, *Le théatre bij indien*, p. 235).

Digitized by Google

kwart eeuw oud is, spreekt het van zelf, dat Holthausen in vele opzichten betrouwbaarder is: hij heeft toch gebruik kunnen maken van al de belangrijke vruchten welke de studie der etymologie sinds heeft afgeworpen; en niet het minst heeft hij zijn voordeel kunnen doen met den rijken inhoud der New English Dictionary. Hij geeft ook den klemtoon aan (foutief in agriculture !) en vermeldt de waarde der vokalen in de sylbe die den hoofdtoon heeft (hoewel hij nu en dan wel eens vergeet het te doen, als bij *golf*, *ay*); maar van de klinkers in onbeklemde lettergrepen neemt hij niet de minste notitie, zoodat de zoeker geheel in het duister blijft omtrent de waarde van de gecursiveerde vocalen in woorden als: *a*ltercation, *a*lternation, candid*a*te, dram*a*, miniat*u*re, deviation, *e*mancipation, mutt*o*n, lin*e*n, abstr*a*ct, p*a*rtake enz. Ook consonanten worden in den regel buiten beschouwing gelaten, zoodat ba*s*in, promi*s*e, incre*a*se, pul*s*e, ran*s*om, pal*s*y, — om er maar enkele te noemen — duister blijven. 't Is waar — voor dergelijke dingen raadpleegt men geen etymologisch woordenboek. Het is geen pronouncing dictionary. Maar waar Holthausen het veroordeelde als een leemte in Skeat, had hij zich niet met half werk moeten tevreden stellen.

Zoo staat het ook met de beteekenis der woorden, die Holthausen aangeeft. Wat nut is het den lezer wanneer hij vindt: antic, seltsam; chevy, Jagd; core, Gesellschaft; cruet, Flasche; gregarious, zur Herde gehörig enz. enz. Hoe deerlijk wordt de lezer bedrogen als hij meent de woorden nu te begrijpen. Ik houd het met Skeat's methode, die de beteekenis onvermeld laat.

En dan dat smalende „Raritäten-Kabinett"! Terwijl bij Holthausen tal van de gewoonste woorden ontbreken — ik noem slechts divers, mirage, pet, pun, chap (kaak), rut (wagenspoor), wight, while (conjunction) —, staat het boek vol van prachtexemplaren als vamose, sice, ubeity, samel, searce, seric, sextry, denshire, enuclation, deray, divellicate, griseous, feretory, dispunge, adminicle, dehiscent, delible, eric, eristic, estovers, pi, exequies enz. enz. te veel om op te noemen. „Ein etymologisches Wörterbuch soll doch kein Raritäten-kabinett sein!" zou men H. kunnen toeroepen.

Wat nu de afleidingen zelf betreft — is men veel wijzer wanneer men vindt: banshee, Fee (gä beanshith); bribe, geschenk (afr.); newfangled, modisch (m. e. fangel); amputation, abnahme fr. l.; abound, überfluss haben l. abundare; affable, umgänglich fr. l. affabilis? Voorwaar, „Knappheit" kan ook een fout zijn. Zulke verklaringen laten de interessante woorden even duister als zij te voren waren. Ik heb nóg een bezwaar. Bij woorden van Germaanschen oorsprong teekent de schrijver soms aan: w. s. (: West-Sächsisch), soms: a. e. (Alt-Englisch). Gewoonlijk nu wordt onder de aanduiding, „Oud-Engelsch" verstaan, dat de vorm aan alle oud-Engelsche dialecten gemeen is, en ook H. gebruikt den term herhaaldelijk in die beteekenis. Maar dan weer lezen wij: ***high***, a. e. ***hēh***, waar de schrijver toch blijkbaar iets heel anders moet bedoeld hebben. En dit komt niet ééns, maar veelvuldig voor. Een weinig meer zorg in dit opzicht zou het boek zeker te stade zijn gekomen.

Holthausen's boekje dan, vult Skeats Etymological Dictionary aan, maar verdringt die geenszins. Het beteekent in verschillende opzichten een stap vooruit; het bevat veel waarvoor wij hem dankbaar zijn. Maar om de bovengenoemde redenen gaat het ons als Oliver Twist in the Workhouse; die „asked for more".

Utrecht. P. Fijn van Draat.

Ernst Falke, Die romantischen Elemente in Prosper Mérimées Roman und Novellen. [Romanistische Arbeiten hg. von C. Voretzsch]. Halle a. S., Max Niemeyer. 1915. (Pr. M. 4.50).

Wanneer de letterkundige geschiedenis ten doel heeft „de juger, de comparer et de classer", zooals Brunetière dat wil, dan heeft dit boek reden van bestaan: 't zal kunnen meewerken tot de oplossing van een vraagstuk dat de vakmannen bezighield, n.l. te weten bij welke school of groep men Mérimée moet indeelen. Dat is 't doel van 't boek. De gevolgde methode is die van een onderzoek naar de romantische elementen in M.'s letterkundig werk (9). 't Resultaat is: M. moet *im groszen und ganzen* bij de Romantici worden geplaatst (187).

Laat ik beginnen met te verklaren dat ik Mérimée vind òf een niet te definiëeren schrijver, een „inclassable", òf een man van l'art pour l'art op het oogenblik dat deze beweging zich nog niet had geopenbaard, evenals Gautier 't, onbewust, was in zijne *Préface* van *Mademoiselle de Maupin* (1834). En dat om redenen die ik hier niet kan uiteenzetten in den breede.

Falke begint met een Inleiding (1—9), waarin hij de meeningen weergeeft van hen die over het onderwerp van dit boek hun oordeel zeiden. Hij citeert daarbij noch Sainte-Beuve, *C. du L.*, VII, 383 en 287—8, waar deze, zonder 't te willen of te weten, reeds den art-pour-l'art-schrijver definiëert, noch Taine's meening in de *Préface* der *Lettres à une inconnue*, noch Lemaître, *Contemporains*, IV, 35 ss. En hij citeert verkeerd d'Haussonville (2); deze immers zegt zeer uitdrukkelijk (*Prosper Mérimée, Hugh Elliot*, p. 188): „Dans toute la campagne romantique par laquelle il a commencé, M. suivait le mouvement du jour, mais il n'était pas dans sa vraie voie"; dan komt de anecdote met 't slotwoord: „Je vous quitte, car ce ne sont pas mes opinions." En hij citeert half en leest verkeerd Lanson's gedachte (*Hist. de la Litt. fr.*[5], 989): „Mérimée appartient à la grande période romantique" — d.w.z. wat den tijd betreft, n. l. *Clara Gazul* (1825) tot *l'abbé Aubain* (1846) — dan komt de weggelaten zin van vijf regels — en eindelijk: „M., lui, est purement artiste: son œuvre relève de la théorie de l'art pour l'art". En zoo ooit, dan was hier Lanson helder. En juist.

In 't eerste hoofdstuk (10—32) zet Falke uiteen wat men onder Fransche romantiek moet verstaan; hierbij hecht hij groote waarde aan de realistische theorie die Hugo voor oogen zweefde en zijn uitlatingen over *nature* en *vérité*, die hij zoo spoedig ontrouw werd; Falke beroept zich eveneens op het schitterende, maar eenzijdige boek van G. Pellissier, *Le Réalisme du Romantisme*, dat toch geen bewijskracht meer heeft na Faguet's uitmuntende artikel (*R. d. d. M.*, 1. 4. 1912). Van de eigenschappen die 't romantisme kenmerken, houdt hij in 't oog om ze op M.'s werk te passen: subjectivisme en overheersching van 't gevoel, middeleeuwsche en exotische trekken, antithese en melodramatische elementen. Dat theorie en praktijk van de Romantici in botsing komen, Falke moet 't erkennen; bovendien bepaalt hij zich in zijn aanhalingen tot den meest verwarden,

Digitized by Google

veranderlijken theoreticus, Victor Hugo. En dat enkele elementen: de lust tot 't exotische, de haat tegenover den burgerman, de drang naar het fantastische en het zeldzame of naar het koel-krachtige, ook te vinden zijn bij Baudelaire of Flaubert, dat ontgaat Falke blijkbaar. En is deze zin (28): „*L'art libre* oder noch besser *l'art pour l'art* ist die schon in der *Préface* V. Hugo's versteckt auftretende devise der romantik", wel verdedigbaar?

In zijn tweede hoofdstuk (33—56) geeft Falke een overzicht van M.'s romantiek in zijn theater en zijn lyriek; hij neemt ze dus op als ernstig werk, niet als een mystificatie, zooals Lemaître (*o. c.*, 40), of een uiting van een dilettant van het genre Stendhal, zooals Brunetière (*Manuel*, 438). Op dit deel van M.'s werk past F. het onderzoek naar de drie eigenschappen toe die hij als „romantisch" vasthoudt. De antithese b. v. is romantisch, dus als een stuk tot titel heeft „Les Espagnols en Danemark", dan is 't romantisch (39). In welk een romantiek zwelgde niet, aldus voortredeneerende, La Fontaine toen hij „Le Loup et l'Agneau", „Le Lièvre et la Tortue" of „Le Gland et la Citrouille" schreef? In dit hoofdstuk blijft één juist gegeven over: men kan M.'s haat gevoelen voor de mondaine, koude, conventioneele dingen en voor de priesteroverheersching onder de Restauratie. Maar hoe sober is dat alles aangeduid! En welk een verschil met de brandende oplaaiing van haat in George Sand's romans, die juist zoo zuiver lyrisch conventie en schijnheiligheid geeselen!

De roman en de novellen worden naar hun inhoud in hoofdstuk III (56—88) ontleed; blijkbaar heeft F. S. de Lovenjoul's bibliographie niet gebruikt (zoo is *Federigo* (p. 63) geen posthuum werk; *Il Vicolo* (p. 79) is echter posthuum) en niet de artikels over *Colomba* in de *Illustration* van 1911 (10 juin, 14 oct.) gekend. Wanneer F. grooten invloed toeschrijft aan E. Th. A. Hoffmann (p. 88, cf. o. a. 59, 67, 69, 71, 72, 80, 83, 125, 132), dan is er nog even te wijzen op de m. i. zoo juiste fondamenteele scheiding die Breuillac maakt tusschen den zielstoestand van Hoffmann en van Mérimée (*Revue d'histoire littér.*, XIV, 89 en 90).

Welke romantische elementen er in de *Chronique* zijn wordt in hoofdstuk IV nagegaan (89—115); hierbij wordt weer „mittelalter (?) und lokalfarbe" als typisch romantisch op den voorgrond geplaatst. Jammer is 't dat Falke geheel geen rekening houdt met het befaamde hoofdstuk VIII, *dialogue entre le lecteur et l'auteur* en met M.'s uitlating in zijn *Préface* dat het is een „étude de mœurs". In dit boek is de locale kleur zoo sober aangebracht, zoo echt inwendig, dat zij als opzettelijk met nalatigheid schijnt behandeld (over deze kwestie z. L. Maigron, *Le Roman historique*, p. 316 ss), juist zooals een Vigny haar in *Daphné* zal toepassen of Anatole France in *Thaïs* en *les Dieux ont soif*.

Naar de voorgenomen systematiseering worden in chapiter V (116—139) en een zwak chapiter VI (140—144) hoofdmotief en bijmotieven getoetst aan de drie genoemde romantische karakteristieken; hierbij worden de romantische eigenschappen sterk onderstreept, terwijl het zuivere art-pour-l'art streven in *la double Méprise* of *la Partie de Trictrac* niet behoorlijk recht geschiedt. Dezelfde schematische behandeling wordt toegepast op de karakteriseering der personen (hoofdstuk VII, p. 144—162). Daarna komt (p. 163—179) een hoofdstuk over het subjectieve element in zijn werk, dat eigenlijk de hoofdzaak van dit boek zou moeten hebben gevormd. 't Geeft een goede samenvatting van wat we uit M's werk lezen kunnen over hemzelf, zooals hij ons wil schijnen, niet zooals hij is. Want dit is de fout van deze onderzoeking: zij gaat niet uit van den werkelijken, den subjectieven, den primairen Mérimée, zooals we dien hebben leeren kennen uit zijn talrijke correspondentie, maar van den Mérimée die zorgvuldig zijn persoonlijkheid heeft verborgen en haar ver van zijn werk heeft gehouden, met een paar uitzonderingen, de portretten in *Le Vase étrusque* en *La double Méprise*. De correspondentie zou Falke M. hebben leeren kennen, èn dien „good natured man" zelf, èn zijn houding tegenover zijn eigen werk en tegenover de romantiek. Als een Leconte de Lisle, als een Flaubert is hij een trillende ziel van een wonderlijke fijngevoeligheid — hoe verwijt hij zich Mme Childe te hebben bedroefd door een „bouderie"! (*R. d. d. M.*, 1. 3. 1896, p. 12); zijn inwendig leven en zijn kunst latend afhangen van den invloed eener jaren lang aangebedene. En van dit alles, dat een romanticus zou hebben verleid tot ik weet niet hoe teedere ontboezemingen in halve tinten vinden we in zijn werk niets. En daarom in de eerste plaats is het niet romantisch.

Het negende hoofdstuk (180—186) analyseert de niet-romantische elementen in zijn werk: zijn stijl, het uiterlijk wetenschappelijke van het werk — een ironievorm waarvan Falke blijkbaar de waarde niet heeft begrepen — het realisme in zijn moderne novellen, en zijn geestigheden tegen de romantici.

Volgt de conclusie: hij is een echte romanticus.

Ik had reeds de gelegenheid op te merken dat Falke begonnen is met den man dien hij als een romanticus wilde voorstellen, niet in zijn persoonlijkheid te bestudeeren en dat hij het geheele werk au sérieux neemt. En dit is een fout: *Clara Gazul* en *la Guzla* zijn cerebrale kunst van een buitengewoon handig spotter. Ik wees er ook reeds op, dat zijn boek lijdt onder zijn „schematismus", dat hem verleidt 't romantisme te onderzoeken op drie of vier elementen, daarbij het realisme, dat hij een hoofdfactor vindt (15), achterwege latend. Antithetisch, dus romantisch, zijn de figuren van Mme de Coulanges en haar dochter (43), is de liefde van de 20 jarige Julie voor den vijftigjarigen Saqueville (49), is Coligny „un héros et un saint" (104), is het medelijden der gendarmes met den bandiet Gianetto Sanpiero (117), is de koelbloedigheid van den officier die aan een damesboudoir denkt, waar hij zal vertellen van zijn soldatenleven (119), een trek die reeds bij Joinville is te vinden. En lyrisch is 't ironische slot der stukjes, waarin de dooden weer opstaan om 't publiek te verzoeken den auteur zijn fouten te vergeven (38), is de aanval op de onbenullige samenzweerders in *Les Mécontents* — dat juist zoo sober, fijn geeselend is —, is de beschrijving van George's dood in *la Chronique* — die zoo meer dan voltairiaansche bladzijden. En alles is ook couleur locale, wat dit juist niet is, maar de zuivere étude de mœurs, die steeds M's werk was, terwijl hij slechts spot had voor de couleur locale (b. v. in het *Avertissment* van 1840 bij *la Guzla*; in brieven in de *Mercure de France* 1. 4. 1911, 486 of de *Nouvelle Revue* 15. 9. 1882; of in *Dernières Nouvelles* p. 56). En 't

Digitized by Google

ergste is wel dat F. romantisch en romanesk steeds verwart: is een verkleeding romanesk of romantisch (51), 't dragen van een masker in de XVIe eeuw romantisch of mode (95), de tegenoverstelling van twee broers met verschillenden godsdienst romantisch (96), list en intrige romantisch (101), enz. ? Geen oogenblik heeft F. eraan gedacht rekening te houden met de nalatenschap die de theorie van l'art pour l'art van de romantiek overnam, terwijl hij toch Cassagne's uitnemende boek kende (p. X), dat hem zoo precies had kunnen doen zien hoe Mérimée, zoo hij al van zich zelf getuigen kon: „Vers l'an de grâce 1827 nous étions tous romantiques" (*Avert. de la Guzla*), een man was van l'art pour l'art.

Amsterdam. K. R. Gallas.

G. Contenau, Umma sous la dynastie d'Ur. Paris, Paul Geuthner. 1916. (Pr. fr. 3).

Umma is de oud-babylonische naam van een stad wier overblijfselen gevonden worden in een ruïnenheuvel, thans Djocha geheeten, midden in Babylonië, een 100-tal kilometers ten Z. van Kût-el-Amâra. In het begin der 20ste eeuw richtte de aandacht der archeologen zich ook op de puinhoopen van Djocha; de opgravingen brachten vooral een massa kleitafeltjes aan het licht. Op grond van deze spijkerschrift-documenten konden de assyriologen Djocha indentificeeren met het reeds te voren bekende Umma (geschreven met het teeken GIŠ gevolgd door het teeken ḪU; ten onrechte soms ook zoo gelezen, als ware „Giš-ḫu" de eigenlijke naam). Deze stad speelde een belangrijke rol, in staatkundig en maatschappelijk opzicht, tijdens de oud-babylonische periode; vooral onder de zgn. dynastie van Ur (26ste tot 24ste eeuw v. Chr.).

Voorliggend boek behandelt een reeks kleitafeltjes uit Djocha, behoorende tot de particuliere collectie van den schrijver. De inleiding geeft een levendige, plastische beschrijving van het oude Umma, geadstrueerd door allerlei trekjes, ontleend aan de daar gevonden documenten. Wij lezen over de belangrijke stad, liggend op een heuvel te midden der zeer vruchtbare vlakte; over talrijke kanalen, bestemd tot regeling van het overstroomingswater en vooral tot vervoer, b. v. van het graan; over de rietsnijders, die het materiaal verzamelen voor de uitgebreide manden-fabricage; de veekudden op de weilanden en de korenschuren in de buitenwijken; het drukke en woelige leven op de straten der stad zelf, waar menschen van allerlei nationaliteit elkaar ontmoeten; de optochten en de offerfeesten ter eere van de gestorven koningen; de bazars, de tempels en de magazijnen, een en ander met bijbehoorend personeel, van wier hand de meeste kleitafel-documenten afkomstig zijn. — In het volgend, meer technisch hoofdstuk worden 110 van die documenten besproken en grootendeels vertaald (uit het Sumerisch). Het zijn, in hoofdzaak, rekeningen, ontvangbewijzen en andere aanteekeningen van handelslieden en administratie-beambten. Zij betreffen leverantie's van koren, van verschillende dranken (vooral bier) en spijzen, van vee; voorts betalingen aan gehuurde werklieden, vervoer van graan per vrachtschip, verkoop van riet voor de manden-industrie, enz. — Het laatste hoofdstuk handelt over de mythologische voorstellingen van een paar zegelafdrukken. — Eindelijk komen de indices der eigennamen en, wat vooral van belang is, een duidelijke tekstuitgaaf in spijkerschrift van de 110 kleitafeltjes, met mooi handschrift gecopiëerd.

De uitvoering — ook het papier — van dit mooie boekje is uitnemend.

Leiden. G. J. Thierry.

R. Taubenschlag, Das Strafrecht im Rechte der Papyri. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 5, geb. M. 6.60).

Men zou verwachten, in het strafrecht van het latere Egypte brokstukken terug te vinden van de drie beschavingen, die in de nieuwe Egyptische maatschappij zijn vervloeid: normen van oud-nationaal strafrecht naast Grieksche regelingen in het tijdperk der Ptolemaeën, daarnaast Romeinsche invloeden na de inlijving bij het Rijk. Het onderzoek van den schrijver brengt dadelijk deze verrassende waarneming, dat reeds in het Egypte der diadochen, waarover de papyri licht verspreiden, geen sporen van oud nationaal strafrecht uit den tijd der Pharo's meer zijn aan te wijzen. Grieksch strafrecht gold niet alleen voor de Grieken, ook in die strafgedingen, waarbij slechts een der partijen tot den Griekschen stam behoorde, maar ook de Egyptenaren kregen hoogstwaarschijnlijk hunne strafrechtsbedeeling van de Grieksche rechtbanken, die naar Grieksche beginselen recht deden. Zoodat in het Egypte der Ptolemaeën het Grieksche strafrecht het algemeen geldende was. Het zou zeker zeer belangwekkend zijn, na te gaan, hoe deze snelle verdringing van het nationale door het vreemde element mogelijk is geweest, waar toch op het stuk van privaatrecht de taaiheid van de oude volksinstellingen zooveel grooter is gebleken. Voorloopig moeten wij ons tevreden stellen met de waarneming van het belangrijk feit.

De schrijver doorsnuffelt dan met veel nauwgezetheid een uitgebreid papyrimateriaal en ontwerpt ons zoo een beeld van het materieele en het formeele strafrecht, voor zoover de gegevens van den rijken schat der papyri dit beeld vermogen te doen onderkennen, eerst voor het tijdperk de Ptolemaeën, dan voor het Egypte van den Romeinschen en van den Byzantijnschen tijd. De eerste periode wijst aan een overgang van het private naar het publieke strafrecht. Sterke sporen van de private berechting vertoonen de strafbare feiten, waarbij de belangen van bijzondere personen worden aangetast of bedreigd, de groep der ἴδια ἀδικήματα, die de grootste rol spelen in de samenleving der menschen: het initiatief tot de strafvervolging is nagenoeg steeds aan den gekrenkte overgelaten, terwijl het dezen vrijstaat, de zaak, ook hangende het geding, door vrijwillige schikking (διάλυσις) af te doen. Daartegenover is ook het publiek element in de strafrechtspleging bezig tot ontwikkeling te komen: de berechting geschiedt door den rechter, of hem wordt de vaststelling der straf overgelaten, voor zoover deze niet bij voorbaat door de rechtsorde is vastgelegd, terwijl ook de vervolging van sommige zware delicten, met name roof, van overheidswege kan worden ondernomen. De delicten, waarbij de belangen van den staat of zijne onderdeelen worden aangerand (belastingdelicten, προσοδικά, misdrijven tegen het openbaar gezag, βασιλικὰ ἐγκλήματα, misdrijven tegen de koninklijke waardigheid, ἀσέβεια, en misdrijven tegen den godsdienst, ἱεροσυλία) staan niet zoo sterk in het teeken der staatsbemoeiing, als men zou verwachten. De instelling der

Digitized by Google

vervolging is overgelaten aan dengene, die de krenking ondervindt, of wordt bereikt door een klacht welke door ieder burger kan worden ingediend (de zoogenaamde *actio popularis*). Rechtstreeksch ingrijpen door de overheid als zoodanig kan wel worden vermoed, niet bewezen.

Als belangwekkende punten uit het Ptolemaeïsche strafrecht breng ik nog naar voren: allereerst de opsomming der ἴδια ἀδικήματα, die ons een merkwaardigen kijk geeft op het doen en laten der menschen, dat door de scherp-dwingende regelen van het strafrechtelijk ingrijpen werd bestreken. Straffen dan worden bedreigd tegen: doodslag, ook in culposen vorm; krenking der persoonlijkheid in uitgebreiden zin, ὕβρις, de Grieksche tegenhanger van de Romeinsche *iniuria*; openlijke geweldpleging, βία, die onder meer omvat het door geweld iemand dwingen tot iets te dulden, dat hij niet te dulden verplicht is (de éene zijde van ons art. 284 1o W. v. S.) en verbod van eigen richting in zake onroerende goederen; afpersing; diefstal, daaronder de gekwalificeerde vormen: diefstal bij nacht (vgl. art. 311 3o W. v. S.), diefstal met wapengeweld (vgl. art. 312 W. v. S.), diefstal door vereenigde personen (vgl. art. 311 4o W. v. S.), diefstal met braak (vgl. art. 311 5o W. v. S.); zaakbeschadiging, waarbij opzet niet wordt vereischt; bedrog, daaronder: valschheid in geschrifte en bedrieglijke bevoordeeling van anderen; valsche getuigenis; overspel. De aandacht wordt nog gewekt door de algemeene onderscheiding van de strafbare feiten in ἀγνοήματα en ἁμαρτήματα, ofschoon het, bij den stand der gegevens, ongelukkigerwijze niet mogelijk schijnt, den zin der onderscheiding met zekerheid vast te stellen. De schrijver neigt tot de opvatting van de ἀγνοήματα als geobjectiveerde strafbare feiten. Intusschen blijkt uit de beschrijving der bijzondere delicten, dat wel aanleiding schijnt te bestaan, de tegenstelling op te vatten als die van doleuse en culpose misdrijven. Bij de kennisneming van de straffen worden wij getroffen door de groote mildheid van het strafstelsel: slechts in twee gevallen (vervalsching van maat en schending van het asylrecht) wordt de doodstraf bedreigd, de algeheele vermogensconfiscatie speelt een bescheiden rol, lichamelijke straffen worden alleen op slaven, niet op vrijen toegepast. Dit treft te meer, omdat dit alles zoo anders was in het Grieksche moederrecht, althans in het Attische strafrecht, dat met name kwistig dreigde met de doodstraf. Was dat het zachte Egyptische volkskarakter, dat de uitheemsche gestrengheid onder zijn temperende bekoring wist te brengen? Was dat wellicht de stille nawerking van den ouden nationalen invloed uit den tijd der Pharo's?

Na de inlijving van Egypte bij het Romeinsche rijk kon het niet uitblijven of Romeinsche invloeden moesten zich doen gelden. Maar er verandert betrekkelijk weinig in de materieele strafbepalingen, naar de schijver meent voornamelijk hierom omdat er in den grond der zaak veel overeenstemming bestond tusschen Grieksch en Romeinsch strafrecht. De wijzigingen, der vermelding waard, betreffen: het publiekrechtelijk beginsel, dat in de strafvervolging meer tot doorbraak komt; de strafbaarstelling van de poging bij verschillende misdrijven; vooral de verscherping van het strafstelsel: de doodstraf wordt op grootere schaal bedreigd, de geeseling ook voor vrijen ingevoerd, daarnaast de dwangarbeid in de groeven. Intusschen blijven ook op het stuk van het strafrecht in dezen tijd rijksrecht en landrecht naast elkander bestaan. De vereenzelving volgt eerst in de Byzantijnsche periode, meest in de richting van de zegepraal van het rijksrecht. Soms gaat het anders: zoo wordt de geeseling weer tot slaven beperkt.

Leiden. J. van Kan.

Ernst Heidrich, Beiträge zur Geschichte und Methode der Kunstgeschichte. Basel, 1917. (Pr. *f* 1.85).

Het was eene goede gedachte om dezen kleinen bundel voordrachten van den jeugdigen, aan het West-front gevallen hoogleeraar uit te geven. Want zijne stukken verdienen in wijder kring bekend te worden dan in dien van hoorders, waarvoor de eersten waren bestemd, of vergeten te geraken in een tijdschrift, waarvoor het laatste opstel als bijdrage heeft gediend.

Heidrich heeft twee vraagstukken behandeld: eene geschiedenis van de kunstgeschiedschrijving en eene behandeling van de methode der kunstgeschiedschrijving. Wel te verstaan, voor beiden alleen van die der beeldende kunst. De eerste arbeid moest onvoltooid blijven, hetgeen te meer valt te betreuren, omdat het onderwerp aan alle kunsthistorici een bijzonder belang inboezemt. Het tweede werkstuk, beoordeeling van een belangrijk kunsthistorisch geschrift, verdient de aandacht, omdat Heidrich hierin tevens zijne eigen opvatting van de kunstgeschiedschrijving te kennen geeft, en deze verdedigt tegen een geduchten tegenstander, Alois Riegl, die ten onzent wellicht het meest bekend is door zijne Geschiedenis van het Hollandsche groepenportret, meer dan door zijn belangwekkend geschrift: „Die spätrömische Kunstindustrie”.

Heidrich beproefde om de kunst overal te verstaan uit het totaal begrip van het leven. De verschillende wijzen van kunstgeschiedschrijving konden hem alleen duidelijk worden in het licht en in den samenhang van het algeheele geestelijk leven uit den desbetreffenden tijd. Aldus verzekert Wölfflin, aan wiens goede zorgen wij de uitgave van den bundel danken. Men wordt bij de lezing telkens aan dit woord herinnerd, en men leert ook telkens de onwederlegbare juistheid van de hooge opvatting waardeeren, waarvan Heidrich is vervuld geweest.

Het eerste opstel handelt over den aanvangen de ontwikkeling van de nieuwere kunstgeschiedschrijving; in het eerste hoofdstuk de Renaissance, met Vasari tot hoofdfiguur, omringd door voorgangers en opvolgers; in het tweede met Winckelmann als voornaamste persoon.

Het tafereel van de geschiedenis der kunstgeschiedschrijving is duidelijk geteekend. De ontwikeling en de voortbeweging moet inderdaad zijn geweest zooals Heidrich zich beiden heeft voorgesteld. Zijne critiek op de voormalige constructie der geschiedenis, en zijne beoordeeling van de geschiedschrijvers en hun werk, zijn onpartijdig en juist. De teekening van de hoofdfiguren op het eerste, en van de kleinere figuren op het tweede plan, alles tegen een duidelijk aangegeven achtergrond, maken de voorstelling tot eene boeiende en der kennisname overwaard. Men geve oplettendheid aan den voortgang: de „Commentaren” van Ghiberti, het eigenaardig

Digitized by Google

en beduidend voorspel, tot de glansrijke poging van Vasari; dan het werk van dezen; en van hier tot Winckelmann, de allen en alles overtreffende, aan wien welverdiend eene glansrijke paragraaf wordt gewijd. Dat Heidrich, zelf een denker en een kunstwetenschappelijk geleerde, aan het kunstwetenschappelijk element en aan het werk van Winckelmann volledig recht heeft laten weervaren, zij met voldoening aangestipt.

Van gelijke beteekenis en waarde is het volgend opstel, dat aan den arbeid van Karl Schnaase en Jacob Burckhardt is gewijd.

De practische waarde van deze opstellen is, dat met een enkelen toets soms de wetenschappelijke beteekenis en de betrouwbaarheid der besproken kunstgeschiedschrijvingen wordt aangeduid; dat de ontwikkelingsgang van de geschiedenis der kunstgeschiedschrijving wordt gevolgd en — het zou ongetwijfeld het geval zijn geweest, indien de schrijver zijn werk had kunnen voltooien, — dat zich hieruit de probleemstelling van de voortaan te volgen methode der kunstgeschiedschrijving laat ontwikkelen.

De aankondiging van het boek van Dr. Jantzen „Das niederländische Architekturbild", gaf Heidrich aanleiding om zijne methodologie van de kunstgeschiedschrijving naar voren te brengen. Op blz. 86 wordt zijne opvatting scherp en in klare bewoordingen tegenover Riegl ontwikkeld. Hij neemt het op voor de natuurlijke, levensvolle en frissche opvatting van de kunstwerken. Hij waarschuwt voor het geweldplegen hieraan door kunstige of gezochte opvattingen en voor de eenzijdigheden, die zijns inziens aan de overigens zeer hoog staande denkbeelden van Riegl kleven. Telkens komt Heidrich in de bespreking van het aangekondigd boek op zijne bezwaren tegen Riegl's opvattingen terug, en ook telkens duidelijker treedt naar voren hetgeen hij aan de methode van de kunstgeschiedschrijving wil ten grondslag leggen, en dat wij in den laatsten zin van het boekje (bl. 109) treffend juist vinden uitgedrukt.

Het is zeer te betreuren, dat Riegl's belangrijk werk totaal uitverkocht is en niet valt binnen ieders bereik. Ik moet mij hierom voor deze gelegenheid van een partij kiezen in dit vraagstuk onthouden. Maar ik betreur het ook, dat Heidrich niet meer in de gelegenheid is geweest om rechtstreeks het werk van Riegl te beoordeelen en diens beginselen te toetsen. Vooralsnog zou ik meenen: de schaal helt over ten gunste van Heidrich. Maar de eerste indrukken zijn niet altijd de blijvende, en, men bedenke wel, Riegl is een man van groote beteekenis. Bovendien is het vraagstuk, waarom het gaat, een zeer ingewikkeld, dat niet met enkele woorden kan worden opgelost.

Het werk van Heidrich schenkt ons een frisch geschreven boekje, getuigend van een onbevangen en helderen geest, die veel beloofde voor de kunstwetenschap. Wij hadden gaarne naar hem geluisterd. Ziehier de eerste indruk, dien men na de lezing er van ontvangt. De tweede is: een ontwakend besef van erkentelijkheid voor de waarschuwing om iedere aanraking met de kunst, of elke studie hiervan vrij te houden van het gezochte en gewrongene. En de derde indruk doet ons stemmen tot sympathie. Want, ziehier een man, die het zeer duidelijk laat gevoelen: het aesthetische, de wetenschap en de kunst, zij uit het leven te verklaren en voor het leven te bestemmen. Wij moeten het leven ook langs dezen weg leeren kennen.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

Die Annalen des Tacitus. Von **A. Draeger.** I. Band. I Heft. Achte Auflage von **W. Heraeus.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1917. (Pr. M. 2.— Gebunden: M. 2.60. Teuerungszuschlag: 25%).

Van dit bekende en degelijke boek, waarvan de eerste uitgave in 1868 verscheen, kondigen wij gaarne de achtste bewerking aan.

Behoudens enkele afwijkingen, die afzonderlijk worden opgegeven, sluit de tekst zich aan bij dien van *Halm-Andresen* (1913).

De grammaticale opmerkingen zijn wat meer beperkt of in het overzicht van het spraakgebruik van Tacitus ingevoegd; de vertalingen en historische verklaringen zijn talrijker.

NIEUWE NEDERLANDSCHE LEESBOEKEN.

G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J. Lzn., Nederlandsch leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs. Groningen, Den Haag, Wolters. 1e en 2e deel 1916, 3e deel 1917. (Pr. per deel: ingen. *f* 1.90, geb. *f* 2.25).

Door omstandigheden onafhankelijk van den wil der redactie van het *Museum* zoowel als van dien van ondergeteekende, is de aankondiging van deze leesboeken vertraagd. Maar daar drie „kopstukken" van het Nederlandsche taalonderwijs er aan hebben samengewerkt, mag uitstel geen afstel zijn. Een taalkundig muggenzifter zou, zich beroepende op Van Dale en de logica, kunnen beweren, dat de titel niet in den haak is, maar aan zulke onbelangrijke slordigheden wordt weinig aandacht meer geschonken: de lezer merkt ze niet op en weet toch wel, wat bedoeld is. In dit „Nederlandsch Leesboek" is leerstof bijeengebracht „in zodanige verscheidenheid en van zulk karakter, dat de leraar de boeken niet alleen voor zijn leesles kan gebruiken, maar ook als basis van het taalonderwijs in de ruimst mogelijke zin van het woord." Het tweede deel is m. i. het beste, wat niet zeggen wil, dat de beide andere deelen minderwaardig zouden zijn. Wel zijn dat de fragmenten uit Bernard Geluk's Reisontmoetingen van Joachim Polsbroekerwoud, een slappe imitatie van Dickens' Pickwick; in een letterkundig leesboek zouden zulke flauwiteiten er mee door kunnen, om het karakteristieke van een letterkundig stroominkje omstreeks 1840 duidelijk te maken. Van de vele gedichten van Staring door de verzamelaars opgenomen, had ik Hertog Willems Bedevaart in 1389 — althans in het eerste deel — gaarne gemist: dit gewrongen verhaal is veel te moeielijk voor jonge leerlingen en heeft maar weinig van de goede eigenschappen van des dichters beste verzen.

Dr. J. Prinsen J. Lzn., Letterkundig leesboek. Tweede druk. Zwolle. W. E. J. Tjeenk Willink. 1917. (Pr. *f* 1.90).

Van dit boek, bestemd voor de hoogste klassen van Hoogere Burgerschool, Gymnasium en Kweekschool, is de eerste druk in 1913 verschenen. Het wil een enkelen blik geven over onze letterkunde in haar geheel, het mini-

Digitized by Google

mum dat noodig is om eenig inzicht in onze letterkundige geschiedenis te krijgen. Er moet, dat spreekt van zelf, vooral van de nieuwere schrijvers veel meer gelezen worden. Ter wille van het karakteristieke van een auteur of van een geheele strooming in de litteratuur zijn niet enkel „bloemen" verzameld. Om het boek beter te doen beantwoorden aan wat het blijkens het bovenstaande zijn wil, heeft de verzamelaar in dezen herdruk nog eenige stukken laten vervallen. De hoofdindeeling komt overeen met die van zijn schets van de Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. Het zeer bruikbare boek bevat stukken uit: I. De Middeleeuwen (24 blz.). II. De Renaissance A. Opkomst (17 blz.). B. Bloei (99 blz.). C. Verval (19 blz.). III. Eerste Periode der Romantiek (40 blz.). IV. Tweede Periode der Romantiek (70 blz.). V. De beweging van tachtig (54 blz.). Voor de gebruikers van Dr. Prinsen's „Schets" is dit leesboek onmisbaar.

Dr. K. H. de Raaf on **J. J. Griss, Een nieuwe Bundel, Vijfde deel.** Van 1880 tot onzen tijd. Rotterdam, Brusse's Uitgevers-Maatschappij. 1917.

Het einde kroont het werk! Dit in alle opzichten smaakvolle vijfde deel is eene zeldzaam mooie, zeer uitvoerige, bloemlezing van de nieuwe Nederlandsche woordkunst. Voor onze H. B. S. is ze wellicht te uitgebreid, maar wat een prachtig boek voor wie door „zelfstudie" iets weten wil over onze letterkunde sinds 1880. Al mis ik enkele jongeren, van wie voortreffelijk werk verschenen is, o. a. Roosdorp en Mr. Otten, toch zeg ik in alle oprechtheid, met een kleinen variant — ook in de beteekenis! — van een Latijnschen halven versregel: „Me vobis subdere gaudeo". Is er werkelijk onder ons volk eene allengs groeiende neiging om van onze hedendaagsche letterkunde kennis te nemen, dan zal ook dit werk — meer dan eenig ander, zeggen de verzamelaars — hieraan te gemoet komen.

E. Rijpma, Jonge Kracht, III. Amsterdam, L. J. Veen. 1918. (Pr. *f* 2.40).

Het derde deel van dit „Nieuw leesboek voor de lagere en middelklassen van inrichtingen voor hooger, middelbaar en voortgezet lager onderwijs" is evenals de beide eerste deelen ontstaan door samenwerking tusschen leeraar en leerlingen. „Meer dan in de eerste deelen," zegt de verzamelaar, „kon gelet worden op literaire schoonheid, maar toch meende ik ook met de eischen van het technisch lezen wel degelijk rekening te moeten houden, omdat de leerlingen van de 3e en 4e klas dikwijls neiging vertoonen de voordracht te verwaarloozen, wat door geschikte leesstof tegengegaan kan worden." Waarom de verzamelaar „De Sint-Nikolaasavond" van P. A. de Génestet *in zijn geheel* heeft opgenomen, is mij niet duidelijk. Dit leerboek zal goede diensten kunnen bewijzen in scholen met overvloed van tijd voor Nederlandsch, al bevat het minder „leuke" stukken dan de beide vorige deelen.

***

Aan bovenstaande beknopte aankondigingen wensch ik nog enkele opmerkingen toe te voegen. Boeken voor de school, voor de Hoogere Burgerschool in het bijzonder, mogen niet veel geld kosten, vooral niet in dezen duren tijd. Toen ik, een jaar of drie geleden, den mooien platenatlas van De Vooys en Poelhekke in onze boekenlijst wilde opnemen, werd mij vriendelijk doch dringend verzocht, dit niet te doen, want strikt noodzakelijk was deze atlas immers niet? Als wij, H. B. S.-leeraren, in de derde, de vierde en de vijfde klas over niet meer dan twee uur, d. w. z. 2 × 50 minuten in de week kunnen beschikken voor ons onderwijs in Nederlandsche taal en letterkunde c. a., dan is eene eenigszins uitvoerige behandeling van de letterkundige geschiedenis en van de Nederlandsche woordkunst onmogelijk. En nu zijn, met weinig uitzonderingen, de leerboeken en letterkundige bloemlezingen in de laatste jaren verschenen, voor de school èn veel te omvangrijk, èn veel te duur. Wij moeten toch ook enkele werken van vroeger en later tijd in hun géheel met onze leerlingen lezen en bespreken! Een beknopte geschiedenis onzer letteren van ± 50, een letterkundige bloemlezing van hoogstens 150 bladzijden, zou voor vele scholen bruikbaar kunnen zijn en een groot debiet hebben.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

J. Prinsen J. Lzn., Leesboek bij het Onderwijs in de Nederlandsche Letterkunde. 2 dln. Groningen, Den Haag, Wolters. 1917—1918. (Pr. *f* 2.— geb. *f* 2.50).

Naast de bijna klassiek-geworden bloemlezing van De Groot, Leopold en Rijkens verschenen er de laatste jaren verschillende andere ten gebruike bij het onderwijs in de Nederl. letterkunde. Wanneer iemand van de frissche oorspronkelijkheid en buitengewone belezenheid als waarover Dr. Prinsen beschikt, een bloemlezing verzamelt, weet men reeds vooruit, er stukken van bekende en ook minder-bekende schrijvers in te zullen aantreffen, die in soortgelijke compilatie-werken ontbreken. Toch loopt men eenigszins gevaar bij deze verzamelmethode. Men neemt licht te veel schrijvers op of geeft van een bepaalden schrijver zooveel specimina, dat de leesstukken een wat al te fragmentarisch karakter krijgen. Om een paar voorbeelden te noemen. Wanneer men bij Vondel fragmenten opneemt (als in deel I geschiedt) van de drama's Pascha, Palamedes, Gijsbrecht, Joseph in Dothan, Lucifer, Jephta en Adam in Ballingschap, dan kunnen zulke brokstukken moeilijk een beeld geven van deze drama's-in-hun-geheel. De zucht om zoo „volledig" mogelijk te zijn, brengt Dr. Prinsen er toe, om (in deel II) slechts 2 blz. van Guido Gezelle en bijna evenveel te wijden aan Julius de Geyter en Rosalie Loveling, terwijl De Genestet over ongeveer 8 blz. beschikken mag. De verzamelaar denke aan het behartigenswaardige woord van waarschuwing, dat hij zelf eens liet hooren, toen hij in de recensie van een Nederlandsche Letterkunde sprak van een „wetenschappelijke baggermolen"! Toch lijkt ons deze bloemlezing niet minder goed dan andere gelijksoortige en voldoet ze in het algemeen aan den eisch, dien men aan al dergelijke werken stellen moet: dat ze bij elk leerboek of overzicht van de geschiedenis der Ned. Lett. voor H. B. S. en soortgelijke inrichtingen uitstekend te gebruiken is.

Leiden. B. M. Noach.

Bloemlezing uit „Benjamins Vertellingen" door W. L. Penning Jr. samengesteld door Dr. G. E. Opstelten. Amsterdam, S. L. van Looy. 1917. (Pr. *f* 1.25).

Ook, indien verschillende examen-programma's het niet gebiedend voorschreven, zou elk letterkunde-leeraar bij zijn onderwijs de leerlingen in de allereerste plaats ken-

Digitized by Google

nis van en liefde tot de moderne letterkunde („modern" hier in *zeer* ruime beteekenis genomen) bijbrengen. En toch — ik spreek hier uit eigen ervaring, die misschien van die mijner collega's verschilt — hebben leerlingen eener H. B. S. niet bijster veel belangstelling voor de *dichtkunst* der modernste letterkunde. De oorzaak ligt voor de hand. De poëzie der „nieuweren" is voor jongelui grootendeels *te* subjectief; spreekt *te* veel van sentimenten, die de doorsneê-H. B. S.-er niet beleefd heeft en dus ook nog niet kan navoelen. De gevoelige gedichten in „Benjamins Vertellingen" evenwel zijn zóó menschelijk-in-ruimeren-zin, dat ongetwijfeld jongelui van 17 à 18 jaar — en voor dezulken heeft de samensteller ze uitgelezen — ze kunnen genieten. Penning, geboren in het sterfjaar van Staring — heeft men dikwijls met den laatste vergeleken. Zijn werk herinnert er sterk aan. Geen wonder dan ook, dat Dr. Opstelten, die een verdienstelijk werk over Staring schreef, zich ook tot Penning voelde aangetrokken. Met bekwame hand las hij hier de bloemen. Een goed overzicht, dat den lezer inleidt in den inhoud van „Benjamins Vertellingen" wekt de belangstelling voor den gang der vertellingen en geeft het verband, den draad, er tusschen aan. Daardoor mist deze bloemlezing het hinderlijk-fragmentarische en zal zij stellig bruikbare, ja geliefde lectuur kunnen worden voor de hoogere klassen van H. B. S. en Gymnasium.

Leiden. B. M. Noach.

M. A. P. C. Poelhekke, Taalbloei. Tweede deel, tweede druk. Groningen, Wolters. 1918. (Pr. geb. ƒ2.40).

Taalbloei is altijd een mooie bloemlezing geweest, maar dit deel lijkt mij in de 2e druk nog een beliste vooruitgang. De aestheticus geeft nu ook historie, en onze schoonheidszoekers komen er niet minder goed om uit. De aristokraat geeft nu ook oorlogslyriek, en hoe prachtig is de tegenstelling tussen de Pathologie van Kloos en die schrikkelike Allerzielennacht van Demaeght, waarin het leven, zich wrekend op zijn gewaande „koningen", zelf een koortsfantasie schijnt geworden. En duideliker dan vroeger waardeert de verfijnde schoonheidproever nu de ingehouden kracht: naast Horieneke kwam Vermeulen, naast Edward Koster Gossaert. Natuurlik, men mist altijd wel iets. Waarom onze socialisten niet nog wat warmer belicht? Waarom niets van Dirk Coster? Maar een bloemlezing heeft ook 't recht persoonlik te blijven.

Leiden. S. Hofker.

N. C. Meijer Drees, Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederlandsche Literatuur. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ1.60, geb. ƒ2.—).

In dit, door de auteur uiterst bescheiden aangekondigde boekje zit onderwijzerschap en bijgehouden literatuurkennis. Meermalen wordt men getroffen door een raak zinnetje, dat de aandacht weer vastgrijpt waar de dogmatiek haar dreigde te verslappen. Meermalen constateert men met bewondering dat er nog levende mensen kunnen spreken uit een zo kleine compilatie met een doel dat zover boven de enkeling uitgaat. En meermalen hoort men klanken uit recente en goede literatuurstudies.

Toch heb ik bezwaren. Wetenschappelike nauweliks: ik acht mij ook niet competent. Eén vraag misschien: kan het er nog door, de „volkskunst" zo scherp te scheiden van de „individuele" kunst, door alle perioden heen? Maar paedagogies bezwaar heb ik, niet of nauweliks tegen de uitvoering der gedachte, maar wel tegen de gedachte zelf. Ik denk dat hier examendwang (eindexamen H. B. S.? hoofdakte-examen?) invloed heeft gehad. Eerst heeft die ons gebracht tot die methode-Daalhof, waarbij de besten van ons volk hoogstens mensjes, nooitdichters werden. Nu laat een andere methode ze opslokken door de „stromingen" — en wie weet of ze (de ouderen vooral) nu voor de leerling niet nog minder leven zullen. Want stromingen interesseren H. B. S.'ers nog maar matig, en geven aan hoofdakte-kandidaten aanleiding tot weidse woorden en visioenen zonder heel veel zin. Ik heb geen verstand van examens, maar zou het werkelik onmogelik zijn onze jongens en meisjes te examineren over *groepen van mensen*, het waarom van de groepering uiterst sober aangegeven, en dan de groep bekeken op z'n Rembrandts, met licht en donker en menselikheid?

Leiden. S. Hofker.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van twee belangrijke tijdschriftartikelen ontving de redaktie afdrukken, die in de handel verschenen zijn. De eerste, getiteld *Theodor Mommsen*, is een toespraak door von Wilamowitz-Möllendorf gehouden, die daarna in het tijdschrift *Sokrates* werd opgenomen en tans (1918) bij de firma Weidmann te Berlijn afzonderlik is verschenen (prijs M. 0.60). Het andere artikel draagt het opschrift *Das Bildnis Menanders*, nachgewiesen von F. Studniczka; het is versierd met vijf afbeeldingen in de tekst en 49 op 11 platen. Deze studie, vroeger geplaatst in de *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* (deel 21), wordt nu opnieuw uitgegeven door B. G. Teubner te Leipzig. De prijs bedraagt 3 Mark.

ARABISCHE TRADITIEVERZAMELINGEN
Tweede mededeeling

1. Na de eerste mededeeling (*Museum* 1916, Juli, kolom 316/7) hebben zich de volgende medewerkers opgegeven: Mejuffrouw Dr. V. de Bosis te Rome, Professor J. Horovitz te Frankfort, Professor I. Kratchkovsky te Petrograd, Dr. J. Pedersen te Kopenhagen, Dr. A. E. Schmidt te Petrograd.
2. Bijdragen tot de kosten van voorbereiding werden ontvangen van of toegezegd door: Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen; het koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië; Teyler's Stichting en het De Goeje-Fonds.
3. Op advies van Professor Snouck Hurgronje is in de eerste plaats de text van Bokhārī in de bewerking van Kasṭallānī onder de medewerkers verdeeld, zoodat binnen enkele jaren deze text geheel behandeld zal zijn.
4. Waarschijnlijk zullen in den loop van dit jaar de Heeren C. van Arendonk en J. L. Palache te Leiden als medewerkers toetreden. Toch blijft de oogst nog groot in verhouding tot het aantal arbeiders.

Leiden, Juni 1918. A. J. Wensinck

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Sept-Oct.: A. Thomas. Le nom de fleuve „Aude", — Pillet, L'expédition scientifique et artistique de Mésopotamie et de Médie. — E. Cuq, Un second papyrus byzantin sur l'apokéryxis.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is zooeven verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ODYSSEA

PARS PRIOR – CARM. I—XII

Prijs f 1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ILIAS

Pars Prior – Carm. I – XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Zooeven verscheen het eerste stuk van

DE GROOTE OORLOG

De belangrijkste episoden uit den wereldoorlog

vertaald naar de in opdracht van den Generalen Staf van het Duitsche leger te velde bezorgde uitgave onder leiding van

W. A. T. DE MEESTER

Oud Luitenant-Generaal

De Winterveldtocht in Masuren

vertaling van

F. J. B. SANDERS

Kapitein bij den Generalen Staf

Met Kaarten van de Oorlogsterreinen

Een werk van historische beteekenis

Prijs van het eerste stuk **f 1.—**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

In de **Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde** verscheen dezer dagen:

De Nieuwe bewerking van

van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM, Oud-Hoogleeraar te Leiden en **Dr. P. LEENDERTZ Jr.,** Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Prijs f 7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennisnemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITG.-MIJ. te LEIDEN

Sociaal Jaarboek voor Nederland 1918

(I)

onder redactie van

Prof. Mr. P. J. M. AALBERSE, Ir. J. W. ALBARDA, Mej. Dr. J. VAN ANROOY, Prof. Mr. P. A. DIEPENHORST, Prof. Dr. D. VAN EMBDEN en H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

De bedoeling van deze uitgave is om gegevens en mededeelingen van zoo uitgestrekt mogelijken aard te verschaffen omtrent sociale aangelegenheden, sociale wetgeving en practijk, vooreerst wat Nederland, later ook wat het Buitenland betreft

Van dit Jaarboek mag getuigd worden dat het in een behoefte voorziet; reeds lang zagen de vele personen en corporaties in ons land, die zich op sociaal gebied bewegen, naar zulk een gids en vraagbaak, tevens adresboek, uit.

Het is de bedoeling jaarlijks, behalve vele gegevens op sociaal gebied, op te nemen eenige artikelen van verschillende strekking en van bekende schrijvers en tevens enkele rubrieken, die het sociale leven in het algemeen betreffen.

Prijs gecartonneerd f 2.50

Uitgebreid Prospectus op aanvrage verkrijgbaar

Uitg. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1918.**

Schenkl, Marci Antonini Imperatoris in semet ipsum Libri XII (K. Kuiper).
Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum, II (v. Gelder).
Ballou, The manuscript tradition of the Historia Augusta (Boissevain).
Mustard, The eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus (Hartman).
Weil, Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache (Houtsma).
Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal[5] (Beets).
Munk, Een Vlaamsche Leringe van Orinen (Kroon).
Kuijer, Het vocalisme van Valdemars Sællandske Lov (J. de Vries).
Weigand, Übungsbuch zur bulgarischen Schreibschrift (v. Wijk).
Schulz, Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte (v. Gelder).
Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Holl. historici der XVIe en XVIIe eeuw (Brugmans).
Preisigke, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri (D. Cohen).
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands u. d. Schweiz. I: Lehmann, Die Bistümer Konstanz u. Chur (Meinsma).
Flemming, Die Begründung d. modernen Ästhetik u. Kunstwissenschaft d. L. B. Alberti (J. H. Groenewegen).
Opvoeding en Onderwijs:
Van Ginneken, Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden (Tinbergen).
Leergang der Nederl. Taal, I en III, d. van Ginneken en Endepols (Tinbergen).
Schoolboeken:
Cobet-Boas, Xenophontis Hellenica[6] (Fraenkel).
Uitgaven der fa Noordhoff en der fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Marci Antonini Imperatoris in semet ipsum Libri XII. Recognovit **Henricus Schenkl.** Editio maior. Lipsiae, B. G. Teubner. 1913. (Pr. M. 4.80, geb. M. 5.40).
Hetzelfde werk, editio minor. Teubner. 1915. (Pr. M. 2, geb. M. 2.40).

Schenkl's uitgaven van M. Aurelius werden mij kort geleden door de Redactie van het *Museum* toegezonden met het verzoek om in eene korte bespreking de taak over te nemen die onvervuld was gebleven door de langdurige ziekte en het overlijden van Dr. J. G. van Pesch, aan wiens bevoegde hand die arbeid oorspronkelijk was toevertrouwd. Dit is een weemoedig werk. Korte randnotities, potloodstrepen, teekenen van instemming of afkeuring toonen op elke bladzijde van het mij toegezonden exemplaar met hoe kundige aandacht de overledene, te vroeg aan zijne wetenschap en aan zijne school ontvallen, voor een zeer uitvoerige recensie van Schenkl's uitgaaf het materiaal al lezend bijeen had gebracht, wellicht daarbij denkend aan een breedere bespreking dat valt binnen het kader van dit tijdschrift. Intusschen zijn deze aanteekeningen tot zulk een uitvoerige recensie slechts een allereerste begin, en het zou onbescheiden zijn, in mijne aankondiging op andere wijze er van gebruik te maken dan om op te merken dat Dr. van Pesch naast Schenkl's collaties en diens talrijke verbeteringsvoorstellen nauwkeurig den arbeid van onze landgenooten, met name dien van Dr. J. H. Leopold in het oog had gehouden, en voor de emendaties van dezen laatste dikwijls met klem en niet zelden te recht eene plaats vraagt in den door Schenkl geredigeerden text.

Het boek van M. Antoninus behoort tot die geschriften die iederen uitgever moeten doen wankelen tusschen angstvalligheid in 't veranderen, en vrijmoedigheid van correctie. De stijl, in zijne abruptheid, in zijn veelvuldige *sous-entendu's*, in zijne wisseling van vraag en vermaning, van ernst en ironie, opent voor den nadenkenden lezer telkens nieuwe mogelijkheden van verdediging eener zinsnede die hem bij eerste lezing corrupt of lacuneus toescheen. Doch aan den anderen kant is de overlevering zóó slecht, de mogelijkheid van corruptie zóó onbeperkt dat het boek van M. Aurelius als van zelf blijft uitlokken tot philologische textkritiek.

De *editio maior* van H. Schenkl — van welke de editio minor zich niet in text en kritische voetnoten, doch alleen door het weglaten van de praefatio, den index vocabulorum en den appendix van min aannemelijk geachte conjecturen onderscheidt — is voor dergelijke studie een uitnemende en hoogst betrouwbare gids. In de eerste plaats door de praefatie, in welke de fundamenten van rationneele behandeling der textoverlevering duidelijk worden aangegeven. Oorsprong van deze overlevering moet wel de codex van Arethas zijn (Xe eeuw) dien deze vond *vetustate corruptum et paene dilapsum*; dat echter Arethas zelf verklaart dezen codex „zoo goed mogelijk te hebben hersteld ter wille van hen, die de wijsheid van M. Antoninus wilden

Digitized by Google

genieten", is voor zeker eene vingerwijzing hoe onzeker de lectio tradita is.

Maar de Codex Arethae is spoorloos verdwenen! En verdwenen is ook de terecht of ten onrechte dus genoemde „Palatinus", het handschrift in de editio princeps te Zürich (1550) naast eene vertaling van Xylander door Gesner afgedrukt, die het dankte aan zekeren Michaël Toxites. Deze afdruk was in de eerste uitgaaf bijzonder slecht verzorgd: tal van lees- en zetfouten verduisterden den text, en toen Xylander in 1569 te Basel opnieuw zijnen M. Aurelius uitgaf, zonder evenwel in de gelegenheid te zijn het HS. van Toxites nog eens te raadplegen, heeft hij wel op verschillende plaatsen de fouten weggenomen, van tijd tot tijd ook door de aanteekening *Tox.* aangeduid dat eene door hem gegeven verbetering inderdaad de oorspronkelijke lezing van het handschrift van Toxites was, maar hij liet tal van evidente corrupties staan. Intusschen laat zich door zorgvuldige collatie van 1° de beide edities, de Züricher en de Baseler, 2° de vertaling van Xylander en 3° de aanteekeningen van dezen, de lezing van T. met vrij groote zekerheid reconstrueeren, wanneer men daarbij dan tevens de zeer nauw aan T's Handschrift verwante *Excerpta codicis Monacensis* (*M.*) raadpleegt.

De verhouding tusschen deze overleveringen is door Schenkl zeer zorgvuldig uiteengezet, en het belang der zaak voor de textkritiek van M. Aurelius komt bijzonder goed uit door de praktische wijze op welke de uitgever in den rand van zijn text door letters (A. T. M. enz.) aangeeft in welke HSS. de betreffende stukken voorkomen. T. ontbreekt natuurlijk nergens; evenmin de Vaticanus A., de oudste en tevens eenige complete codex van M. Aurelius' werken dien wij bezitten, die uit een ander apographon van den Codex Arethae moet stammen, die voorts ondanks zijn zeer corrupten toestand een hoogst belangrijke plaats in de M. Aureliuskritiek inneemt, en die dan ook herhaaldelijk door verschillende geleerden is gecollationneerd.

Veel van hetgeen hierboven is gezegd was bekend en grootendeels erkend voordat Schenkl zijn werk begon, de expositie ervan was evenwel noodig, om begrijpelijk te maken hoezeer het van belang is, nauwkeurig de verhouding vast te stellen in welke de bijzonder talrijke excerptverzamelingen uit Marcus' Gesprekken tot elkander en tot A. en T. staan. Over die excerpta (de classis-C, tot welke onder anderen een Parisinus en een Bodleianus behooren en de classis X, een groote verzameling van uittreksels die waarschijnlijk voor grammaticale doeleinden zijn aangelegd) is Schenkl zeer uitvoerig. Op het voetspoor van Stich, Leopold en anderen geeft hij zich groote moeite de verwantschapsgraden van allen vast te stellen. Loont dit moeizame werk de inspanning? Verdient van deze codd. òf de communis consensus òf de varia lectio de eer van nauwkeurige vermelding? Mijns inziens ongetwijfeld. Juist om den slechten toestand in welken zich de nalatenschap van M. Aurelius bevindt heeft de volledigheid van den apparatus belangrijke voordeelen, mits men de waarschuwing van Leopold destijds in de Mnemosyne gegeven niet uit het oog verliest dat eene summa concordia codicum ons hier niet moet dringen om alles voor zuiver en gezond te houden wat in alle HSS gelijk is overgeleverd. Wie gevaar loopt tot zulk een goedgeloovig vertrouwen te geraken raadplege eens de willekeurige wijze van handelen van welke de codex Darmstadtiensis (D) telkens blijk geeft.

Het zou kunnen schijnen dat eene praefatie die eindigt met de toch alreeds door bijna allen aanvaarde conclusie „codicem Arethae pro communi fonte habendum esse omnium Antonini librorum" de inspanning eener nieuwe editie niet wettigde. Dat is geenszins het geval. Juist de volledigheid van den apparatus, denauwkeurigheid van den, voor de kennis der stoïsche terminologie zoo onmisbaren, index — al kan deze de vergelijking met den voortreflijken index in Schenkl's Epictetus niet doorstaan — voorts de opgave der testimonia en wat dies meer zij, maakt deze nieuwe uitgave, voor welke wij zeker Stichs editie terzijde zullen leggen, tot een zeer welkome gave: het is een opus expolitum et emendatum. Ook emendatum? Zijn van Schenkl's correcties de meeste overtuigend? Mijn oog dwaalt weer naar het door den Apeldoornschen Rector doorgewerkte exemplaar. Groot is de menigte zijner vraagteekens, en zelden schrijft hij zijn καλῶς. Mijzelven troffen de meeste van Schenkl's conjecturen door hunne palaeografische elegantie. Het voor en tegen echter van zijne text-emendaties te overwegen ligt m.i. geheel buiten de grenzen eener *Museum*-aankondiging, vooral van deze die voornamelijk bedoelt den Editor dank te zeggen voor zijn voortreflijk werk.

Amsterdam. K. Kuiper.

Sylloge Inscriptionum Graecarum, a Guilelmo Dittenbergero condita et aucta, nunc tertium edita. Volumen alterum. Lipsiae, Hirzel. 1917. (Pr. M. 25).

Indertijd besprak ik in het *Museum* (XXIV, 3, p. 57 vlg.) het eerste deel dezer belangrijke uitgave. Eenigszins uitvoerig wees ik op het vele verdienstelijke, tevens op de enkele mijns inziens minder gelukkige zijden van den opzet; een nader ingaan op ieder afzonderlijk of ook maar op enkele van de vele honderden hier uitgegeven opschriften leek mij buiten het bestek van dit tijdschrift te liggen. Thans is met bekwamen spoed een tweede deel van het groote werk verschenen. Dezelfde hoogst bevoegde mannen, Hiller von Gärtringen, Kirchner, Pomtow en Ziebarth, hebben de uitvoering op zich genomen. Zij hebben hunne taak op gelijk voortreffelijke wijze volbracht. Ik heb ook dit deel nauwkeurig van het begin tot het einde doorgewerkt, en dat is mijn indruk. Eigenlijk is daarmede mijne bespreking afgeloopen. Want minutieuse opmerkingen omtrent lezingen en uitleggingen van zoo iets speciaals als Grieksche opschriften dunken mij nog altijd voor de lezers van dit tijdschrift uit den booze; en over de wijze van bewerking laat zich niets nieuws zeggen, daaraan is noch ten goede noch ten kwade iets veranderd. Slechts éène uitzondering — ten goede — bestaat: Pomtow heeft nu niet meer opschriften uit letterkundige berichten, los van het terugvinden der echte steenen, gereconstrueerd. Dat sprak echter als vanzelf: in de periode, waaruit de hier uitgegeven opschriften zijn genomen, de latere Oudheid, zal zoo iets niemand in den zin komen; dat is alleen denkbaar bij den aanvang der Grieksche geschiedenis. Overigens is de methode van uitgave ongewijzigd, is dezelfde buitengewone nauwkeurigheid gevolgd bij het vaststellen van den

Digitized by Google

tekst der opschriften, dezelfde scherpzinnigheid bij het verklaren van den inhoud, en voegt ons dezelfde dankbaarheid aan de vier geleerde bewerkers, vooral aan hun hoofd, Hiller von Gärtringen.

Het eerste deel telde 534 opschriften en bracht het tot het jaar 217; dit deel heeft er 376 opgenomen en eindigt met het jaar 527 n. Chr. De dateerbare opschriften zijn daarmede uitgeput; in het volgende deel (de volgende deelen ?) zullen de opschriften eene plaats vinden, wier tijd niet dan bij benadering te bepalen valt. Reeds thans bij de twee voltooide deelen reikhalst de gebruiker zeer vaak naar goede indices.

Leiden. H. van Gelder.

Susan H. Ballou, The manuscript tradition of the Historia Augusta. Leipzig en Berlijn, B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 3.60, geb. M. 4.80).

Op verzoek der Redactie heb ik, na den dood van Dr. Smits, aan wien de beoordeeling van deze studie was toevertrouwd, op mij genomen haar in de kolommen van het *Museum* aan te kondigen. Slechts wie met de Latijnsche palaeografie vertrouwd is kan een juist oordeel vellen in het geding tusschen de schrijfster en Dr. Hohl, den toekomstigen uitgever der Historia Augusta, wiens *Beiträge zur Textgeschichte der Historia Augusta* (Klio XIII p. 258 v. 387 v.) zij bestrijdt; ik moet mij tot een referaat bepalen.

Dit zijn de feiten, of juister, dit is het hoofdargument door beiden aangevoerd: Van de Historia Augusta is in de Vaticaansche bibliotheek een handschrift der 9e eeuw, de Palatinus Latinus 899. Een Bambergensis, eveneens uit de 9e eeuw, vroeger voor gelijkwaardig met den Palatinus gehouden, is er een afschrift van gebleken. Maar zijn er onder de latere handschriften, die van den Palatinus onafhankelijk zijn ? Susan Ballou ontkent het, Hohl meent ze gevonden te hebben in de dusgenaamde Σ-klasse.

Het voornaamste criterium in deze kwestie wordt geleverd door een drietal verschuivingen in den tekst van den Palatinus, die ongetwijfeld veroorzaakt zijn door de verplaatsing van twee quaternios en van één blad in den archetypus, die door den scriba van den Palatinus werd overgeschreven.

Deze verschuivingen zijn door de bezitters of gebruikers van den Palatinus — Petrarcha is een van hen — bemerkt en zij hebben door noten aan den rand aangegeven hoe naar hunne meening de juiste lezing zou moeten hersteld worden. Daarbij hebben zij grootere of kleinere vergissingen begaan; alleen de laatste geeft met juistheid aan waar de naden zijn.

In de handschriften der Σ-klasse staat alles op zijn plaats. De vraag is nu: is de Σ-klasse afkomstig van een handschrift, onafhankelijk van den Palatinus, dat den tekst in de juiste volgorde gaf, of van den Palatinus zelf, nadat de laatstgenoemde adnotatie was aangebracht, die slechts gevolgd behoefde te worden om een correcten tekst te verkrijgen. Hohl meent het eerste, Susan Ballou het tweede. Daar de corrector, die de juiste aanwijzing gaf, dit na 1459 moet gedaan hebben, na den dood namelijk van Giannozzo Manetti, den laatsten bezitter van het handschrift wiens aanwijzing van de verschuivingen nog niet geheel juist was, zou de Σ-klasse eerst na dit jaar kunnen ontstaan zijn. En Hohl noemt een handschrift van die klasse gedateerd van het jaar 1439, den Admontensis.

Daarmede valt inderdaad de hypothese der Amerikaansche schrijfster, indien de gegevens door haar en door Hohl juist gezien en juist geinterpreteerd zijn.

Er is nog iets, waarop niet gelet schijnt. In de handschriften der Σ-klasse ontbreekt *v. Claudii* 4, 2—8,2 *ac lectis litteris Claudii principis* — *Claudii igitur scriptores*, blijkbaar ten gevolge daarvan, dat een blad in den codex, waarvan deze klasse afstamt, uitgevallen of overgeslagen is. Indien dit stuk juist op éen folium van den Palatinus stond zouden beiden, Mej. Ballou en Hohl, dit zeker hebben opgemerkt. Dit is dus ongetwijfeld niet het geval. Daaruit kan dus eveneens de gevolgtrekking worden gemaakt dat de Σ-klasse niet van den Palatinus is afgeleid. Wie aanneemt dat dit wel het geval is zou immers een afschrift van den Palatinus moeten onderstellen, nadat de correctie boven besproken was aangebracht, d.i. na 1459, waarin deze pericoop op éen folium voorkwam, en van dit ondersteld handschrift, dat verloren moest zijn geraakt — anders zouden Susan Ballou en Hohl het zeker gevonden hebben —, zou de Σ-klasse afkomstig moeten zijn. Dit nu is zeer onwaarschijnlijk.

Overigens is het voordeel van het bestaan eener van den Palatinus onafhankelijke traditie gering, omdat de Σ-klasse sterk geinterpoleerd is, zoo sterk dat van een redactor kan worden gesproken. Waar dus de Σ-klasse afwijkt van den zeer zorgvuldig geschreven Palatinus en waar zij toevoegsels geeft, die op zich zelf beschouwd juist kunnen zijn, is toch uiterste behoedzaamheid noodzakelijk. De taak van den uitgever der Historia Augusta wordt er niet gemakkelijker door.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

The eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus edited with introduction and notes bij **Wilfred P. Mustard.** Baltimore, The Iohn Hopkins Press. 1918. (Pr. 1.50 dollar).

Een kostelijk bundeltje, uitmakende nr. 3 der serie „Studies in the Renaissance Pastoral." Het bevat herderszangen van twee fransche humanisten (de eerstgenoemde is van italiaanschen oorsprong). Andrelinus is bevriend (maar niet blijvend bevriend) geweest met Erasmus, Arnolletus leefde 20 à 30 jaar later. Vooral de gedichten van Andrelinus zijn hoogst merkwaardig. In den vorm van herders-ontboezemingen geven ze toespelingen op allerlei tijdsomstandigheden des dichters en bovenal heftige aanvallen op zijn benijders en belagers. Een Appendix geeft nadere inlichtingen omtrent den fellen strijd door Andrelinus met deze gevoerd.

't Een en ander is door den geleerden en ter zake uiterst kundigen uitgever met de grootste zorg behandeld. Korte maar zaakrijke nootjes onderrichten den lezer omtrent personen en feiten, door beide dichters bedoeld en omtrent de herkomst der verschillende flosculi door beide dichters aangewend: Arnolletus heeft behalve uit de klassieke latijnsche dichters veel ontleend aan zijn voorganger Andrelinus en deze heeft vooral veel te danken aan Calpurnius en Nemesianus.

De uitgave is bizonder correct: een paar foutjes in de vroegere editie zijn door den Heer Mustard handig terecht gebracht.

Digitized by Google

Op twee plaatsen, waar ik haper, wil ik de aandacht vestigen:

p. 98 regel 3 (10 van het gedicht):

dulcisonamque chelyn *stridentē* pectine pulsat.

Het metrum vereischt *stridenti*.

p. 101 r. 3 (33 van het gedicht) zegt Arnolletus van de landstreek van Nevers:

Ast haec indubie *tacto* omni munere gaudet (tellus).

'k Versta *tacto* niet. Moet het soms *laeto* zijn?

Het uitgaafje van den Heer Mustard zij hierbij met warmte aanbevolen aan allen die belangstellen in het voortleven der latijnsche poëzie in latere eeuwen.

Leiden. J. J. Hartman.

G. Weil, Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache. (Sammlung türkischer Lehrbücher für den Gebrauch im Seminar für orientalische Sprachen zu Berlin. B. I). Berlin, G. Reimer. 1917. (Pr. 6 Mark, gebonden 7 Mark).

Het is bekend dat ten gevolge van de politieke verhoudingen in dezen oorlog onze Oostelijke naburen eene geheel buitengewone belangstelling toonen voor de Turksche taal en letterkunde. Terwijl op andere gebieden de lijsten van nieuw verschenen boeken heel wat zijn ingekort, is er overproductie van handleidingen voor de kennis van het Turksch, waaronder ik zelfs eene *Blitz grammatik*! vermeld vond. De wetenschappelijke waarde dier geschriften is, behoudens uitzonderingen, gering en de praktische bruikbaarheid in vele gevallen twijfelachtig, maar enkele uitgaven handhaven den goeden naam, dien vele Duitsche wetenschappelijke werken zich verworven hebben en verdienen met lof vermeld te worden. Tot de zoodanige behoort de Spraakkunst van Dr. Weil, die tot de beste werken van deze soort, welke tot dusver het licht zagen, moet gerekend worden. De schrijver kent blijkbaar de moderne Turksche schrijftaal in al hare finesses en is volkomen op de hoogte van het linguistisch onderzoek op dit gebied. Het eerste komt vooral uit in de uitvoerige en door tal van voorbeelden verduidelijkte regels omtrent het gebruik der verbaalvormen, die in het Turksch talrijker zijn dan in eenige andere taal ter wereld en, bij juist gebruik er van, het mogelijk maken de fijnste nuances in de voorstelling van het verhaalde uit te drukken. Dit onderdeel is hier met eene volledigheid en duidelijkheid behandeld, die voorzoover mij bekend, in geen der tot dusver verschenen Spraakkunsten bereikt is, en legt het gunstigste getuigenis af van het fijne taalgevoel en de groote kennis van den schrijver.

Waar zooveel te prijzen en te leeren is kan het overbodig schijnen enkele opmerkingen te maken omtrent hetgeen deze spraakkunst te wenschen overlaat, maar wellicht zijn zij toch niet geheel zonder nut voor het geval, dat het werk eenmaal een tweeden druk beleeft. Vooreerst ware het wenschelijk geweest dat de schrijver zich niet zoo uitsluitend beperkt had tot de beschrijving van de moderne Turksche schrijftaal als feitelijk door hem gedaan is, niet alleen met het oog op hen, die ook de oudere Turksche literatuur beoefenen, maar ook omdat het oudere spraakgebruik dikwijls tot verklaring van het nieuwere van nut is. Ook de vulgaire taal had hier en daar met voordeel vergeleken kunnen worden, zoo niet in den tekst der paragrafen, dan toch in kleine letter daaronder. Eene tweede opmerking betreft de indeeling der stof. Deze is wel de gewone: klankleer, vormleer, syntaxis, maar dit laatste deel komt hierbij niet geheel tot zijn recht en wordt in een paar vel druks afgehandeld. Eigenlijk is dit trouwens niet geheel juist, want ook in de afdeeling over de vormleer komen heel wat syntactische regels voor, gelijk dan ook, in het algemeen gesproken, de vormleer steeds een onbegrijpelijke lijst van vormen blijft, zoolang men de plaats dezer vormen in den zin niet kent. Zoo worden hier de ververschillende casusvormen der Nomina, bladz. 39 vvg. medegedeeld, maar eerst, bladz. 72 vvg., en wel onder het hoofdstuk „Verhältniswörter" (Prae- en Postposities), verneemt de leerling iets omtrent den zin en het gebruik dier vormen, terwijl de overige gevallen, waarin een bepaalde casus gebruikt wordt ter loops bij de behandeling der verba vermeld worden. Dit alles ware m.i. beter onder één hoofd gebracht in een hoofdstuk over de beteekenis en het gebruik der casusvormen.

De werkelijke waarde van deze Spraakkunst voor de praktijk zal eerst beoordeeld kunnen worden, wanneer de Schrijver gevolg gegeven heeft aan zijn voornemen om daarbij als tweede deel een *Übungsbuch* te laten verschijnen. Het is zeer te wenschen dat dit voornemen werkelijkheid wordt, want juist aan eene goede Turksche Chrestomathie bestaat groote behoefte, zoodat ik in de zeldzame gevallen, dat ik leerlingen voor het Turksch had, gedwongen was hun de Turksche leesboeken van Mu'allim Nadji in handen te geven, die hoe voortreffelijk ook in hunne soort, voor Westersche leerlingen minder goed bruikbaar zijn.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal. Tweede, herziene druk. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff en Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1917. (Pr. *f* 3.25).

Van Van Dale's *Handwoordenboek der Nederlandsche Taal*, dat naast den „Grooten Van Dale" (gelijk men nu reeds zegt) in 1915 voor 't eerst is verschenen, heeft thans al een „tweede, herziene uitgave" het licht gezien; het handige werk is dus spoedig populair geworden. De Uitgevers zeggen in het „Voorbericht bij den Tweeden druk" dat een dankbaar gebruik is gemaakt van de opmerkingen over den eersten, o.a. betreffende de rechtstermen; dat een aantal nieuwe woorden zijn opgenomen en dat bij verscheiden nieuwe woorden voorbeelden zijn gevoegd waarvan het gemis gevoeld was; en dat door een en ander de omvang van dezen druk niet onaanzienlijk is vermeerderd.

De gunstige meening, over den eersten druk uitgesproken (*Mus.* XXIII, 147) wordt in allen deele door deze herziene uitgave bevestigd. Bewerking en uitvoering, het innerlijk en het uiterlijk, getuigen van dezelfde zorg en maken denzelfden aangenamen indruk. De aangebrachte veranderingen en vermeerderingen stuk voor stuk na te gaan is natuurlijk niet doenlijk; men moet zich tot een overzicht bepalen, en daarvan kan hier weder slechts samenvattend verslag worden gegeven. Doch dan kan verzekerd worden dat het herziene werk door wijziging, verbetering en toevoeging, in bruikbaarheid en betrouwbaarheid, duidelijk en blijkbaar heeft

Digitized by Google

gewonnen. Van Dale, ook het *Handwoordenboek*, wordt als een gezaghebbend werk beschouwd; dat kan men in de couranten en onder zijn omgeving dagelijks opmerken; het is dus wenschelijk dat bij iedere nieuwe uitgave vooral de vaktermen aan een nauwgezette herziening worden onderworpen; die blijve tegenwoordige en toekomstige bewerkers aanbevolen. Ook op 't gebied der *-ismen*, bepaaldelijk der germanismen, wordt Van Dale voor „zuiver" gehouden; wanneer iemand die keurig op zijn Nederlandsch wenscht te zijn, twijfelt aan de echtheid van een term of van eene uitdrukking, en de term of de uitdrukking „staat in Van Dale", dan is het pleit ten gunste van den verdachten of door een ander gewraakten term enz. beslist. Dat bleek mij reeds vaak, en nog zeer onlangs juist met betrekking tot het *Handwoordenboek*. Wil dus dit boek medewerken in 't belang van de zuiverheid en aan de zuivering van onze taal, dan worde bij elken herdruk ook op de gevaarlijke *-ismen* nog weer eens degelijk gelet. Dat de „Groote" Van Dale" zich voor *-ismen*, naar mijn oordeel, veel te ontvankelijk en toegankelijk heeft betoond, moet ik in dit verband nog eens herhalen (verg. *Mus.* XXI, 258).

Leiden. A. Beets.

J. Munk, Een Vlaamsche Leringe van Orinen uit de veertiende eeuw. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1917. (Pr. *f* 2.25). (Leidsche diss.).

Het manuscript 15624/41 van de Koninklijke bibliotheek te Brussel geniet niet alleen van philologische zijde, doch ook van die der medici een zeer gerechtvaardigde reputatie. In 1912 toch verscheen van de hand van professor van Leersum „de Cyrurgie van meester Jan Yperman", oorspronkelijk als proefschrift bestemd; begin 1917 het „Antidotarium Nicolai" van den helaas veel te jong gestorvenen W. S. van den Berg, en nu weer in Nov. 1917 werd door Munk het werk met bovenstaanden titel als proefschrift te Leiden gebruikt tot het verkrijgen van den doktorstitel. Dit handschrift werd omstreeks 1351 door Johannes de Altre geschreven, wiens naam op blz. 81 aan het einde van het manuscript vermeld wordt, en is speciaal aan de uroscopie gewijd.

Het werk bevat twee verhandelingen over urine; naar alle waarschijnlijkheid is de tweede op te vatten als uittreksel uit de eerste, die de uitvoerigste is. Aan het slot deelt Munk mede dat de beide „Leringen" een afschrift zijn van een nog oudere, in de Vlaamsche taal geschreven, verhandeling. De schrijver komt tot deze slotsom zonder daarvoor een gegronde reden aan te geven.

Het „Carmen de urinarum judiciis" van Gilles, het „Liber urinarum" van Ysaac en het „Libellus de urinis" van Theophilus, alle werken uit de Salernitaansche school spelen in den tekst een hoofdrol. Dat het werk dus een compilatie is uit werken van genoemde school is een zeker niet te gewaagde veronderstelling. Uitvoerig beschrijft Munk het verschil tusschen de compilaties van het handschrift, waarbij hij tevens het in 1909 door Geyl gepubliceerde manuscript (blz. 46) uit de Koninklijke bibliotheek in den Haag No. 73 J8 ter verduidelijking aanwendt. De schrijver is in staat geweest, behalve op de groote overeenstemming hiervan met de Brusselsche handschriften te wijzen, ook eenige correcties in Geyl's publicatie aan te brengen. Achter den zoo nauwkeurig mogelijk weergegeven tekst, laat Munk volgen „een tractaet in duus van der urinen", hetwelk zich in de Leidsche Universiteitsbibliotheek bevindt (B. P. L. Cod. 1905) en dat met de Brusselsche handschriften punten van overeenstemming vertoont.

Het geheel is door een paar reproducties verduidelijkt en met enkele illustraties versierd. Vooraf geeft de schrijver een zeer lezenswaardige geschiedkundige inleiding over uroscopie, welke een goed beeld daarover geeft. Aan het slot krijgen wij een woordenlijst met aanteekeningen, die zeer zeker op zijn plaats en praktisch is. Voorafgegaan wordt deze lijst door een dito van geraadpleegde werken, die mij minder nuttig lijkt. Verschil van meening moge bestaan over het meer of minder nut daarvan, maar in alle geval wordt aan den schrijver die zoo'n lijst geeft, de plicht opgelegd hem zoo nauwkeurig en volledig mogelijk te maken, en hierin nu faalt Munk af en toe. Bij de meesten der aangehaalde schrijvers toch worden de voorletters opgegeven; waarom dan niet bij allen? Men zie bv. blz. 87 de Vit. Van de Vreese, op dezelfde pagina, zijn de voorletters afgedwaald. Op blz. 86 vind ik vermeld „Janus, uitgegeven door Henschel. Breslau 1846."

Volgens mij had hier behooren te staan „Janus, Zeitschrift für Geschichte und Literatur der medicin, herausgegeben von Henschel. Bd. I—III, Breslau 1846—48." Intusschen dit zijn enkele kleine opmerkingen, die aan de innerlijke waarde van het goede werk door Munk verricht niets afdoen, en mij den wensch doen uitspreken dat schrijver dit, zijn eerste werk op medisch-historisch gebied, ter zijner tijd door meerdere publicaties of geschriften moge doen volgen.

Leiden. J. E. Kroon.

J. M. Kuijer, Het vocalisme van Valdemars Sællandske Lov. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1918. (Amsterdamsche diss.).

Dit Amsterdamsche proefschrift behandelt, zooals de titel reeds aangeeft, uitsluitend het klinkerstelsel van een der Middeleeuwsche Deensche wetten. Het onderzoek van deze bronnen is nog maar weinig gevorderd: van verschillende wettenhandschriften bestaan nog maar alleen uitgaven, die behooren tot den tijd, waarin men het nog niet noodig oordeelde, de meest pijnlijke nauwgezetheid te betrachten bij het afdrukken van een oud manuscript. Onderzoekingen als deze zijn dus te meer welkom, omdat zij helderder licht werpen op de periode der Deensche taal, waarin zij bezig is zich te ontwikkelen tot haar tegenwoordigen vorm.

De methode van mej. Kuijer is voorzichtig, en daarom ook zeer betrouwbaar; uit een zorgvuldige verzameling van feiten maakt zij gevolgtrekkingen, die slechts dan als zeker worden gewaarmerkt, wanneer het feitenmateriaal in elk opzicht voldoende is. Trouwens, doet men dit niet, dan komt men bij bronnen als deze licht in de verleiding, te veel te willen halen uit de overlevering. De schrijfwijze, die de Deensche afschrijvers er op na hielden, wemelt van verrassingen; 't is hun er blijkbaar niet om te doen, zoo eenvoudig en konsekwent mogelijk te schrijven, maar integendeel vol afwisseling en met veel overdadigs. Er blijft dus bij elke poging tot verklaring,

Digitized by Google

waarbij men de klanken toch altijd moet herleiden uit de letterteekens, een rest over, die met elke verklaring spot; deze stelt men dan zeer terecht op rekening van den afschrijver. Maar hier schuilt ook een gevaar: is die rest inderdaad het resultaat van een schrijversgril, dan wel van een verkeerd toegepaste methode van onderzoek? 't Eenige, dat hier ten slotte den doorslag geven kan, is 't gebruik van zoo uitgebreid mogelijk materiaal; dan toch is er kans, dat de procentsverhouding der afwijkingen minder berust op toevallige omstandigheden.

De schrijfster heeft zich met dezen arbeid een ruim veld van onderzoek ontsloten. Na het vocalisme de medeklinkers; na de klankleer ook vormleer en syntaxis; na deze wet ook de andere. En dan vooral, tegelijk met, of liefst nog voor deze detailonderzoekingen: goede uitgaven. Op dit gebied is nog veel te doen; was de schrijfster niet ietwat te bescheiden, toen ze zich zoo een klein onderwerp voor haar eersten arbeid uitkoos?

Weldadig doet het aan in dit werk, dat er ernstig naar gestreefd is, om in een Hollandsch boek ook Nederlandsche taal teschrijven. Er wordt tegenwoordig veel geklaagd over besmetting van ons wetenschappelijk jargon: wie zonder zonde is, werpe den eersten steen. Hier echter lezen wij Hollandsch, waarbij getracht is naar zuivere taal, wat zich in de eerste plaats openbaart in den geheelen betoogtrant. Daarnaast treft ons de poging te breken met het klakkeloos overnemen van grammatische termen als umlaut, ablaut en dergel.; is 't resultaat niet geheel bevredigend, dan is 't toch wel een verdienste, nieuwe Hollandsche woorden gezocht en gevonden te hebben.

Dit is een onderzoek, waarbij een schrijver niet mag blijven staan. 't Is haast een beginselverklaring en een werkprogram; wanneer volgt dan 't groote, 't heele werk? Want daardoor alleen zal dit stukje detailonderzoek zijn beteekenis kunnen krijgen.

Den Haag. Jan de Vries.

G. Weigand, Übungsbuch zur bulgarischen Schreibschrift in 30 verschiedenen Handschriften, zugleich Schlüssel zur Bulgarischen Grammatik. Leipzig, J. A. Barth. (Pr. M. 4).

Wanneer ik een nieuwe kursus over de Russiese taal begin, dan heb ik de gewoonte, mijn leerlingen de letters van 't alfabet een voor een vóor te tekenen, daarbij zoveel mogelik de variaties aangevende, die zij in het schrijfschrift van verschillende personen vertonen. En aan de meergevorderden geef ik graag af en toe een autograaf — gewoonlik zijn het aan mij zelf gerichte brieven — ter doorlezing, om hen enigszins vertrouwd te maken met verschillende handen en schrijfgewoonten. Ook bij 't onderwijs in het Bulgaars (dat in mijn praktijk niet voorkomt) is het gewenst om op een dergelijke wijze te werk te gaan.

Zo denkt ook professor Weigand. Daarom heeft hij een verzameling gereproduceerde autografen uitgegeven voor hen, die Bulgaars leren. De eerste stukken zijn de naar Weigands eigen schrift gereproduceerde vertalingen der Duitse „Übungsstücke" uit de eveneens door Weigand vervaardigde „Bulgarische Grammatik." De latere stukken van deze serie zijn door andere personen geschreven, evenals de op deze stukken volgende brieven, 25 in aantal, die tevens in drukletters worden meegedeeld. Dit tweede deel wordt ingeleid door een overzicht van de bij de verschillende tekens voorkomende varianten.

Een dergelijk boek is een onontbeerlik hulpmiddel voor wie prakties Bulgaars wil leren. Weigand zal er ongetwijfeld succes mee hebben.

Het spreekt van zelf, dat het ook als sleutel op de „Bulgarische Grammatik" nuttig is.

Helaas bevat de korte inleiding op het tweede deel een m.i. onvergeeflik oppervlakkige, waarschijnlik wel onjuiste opmerking. Weigand deelt daar als een feit mee, negérend al wat er over de relatieve ouderdom van glagolities en cyrillies schrift is geschreven en wat de wetenschap aan zij 't dan ook niet geheel vaststaande resultaten bereikt heeft, dat het cyrilliese alfabet in de 9de eeuw „von dem bulgarischen Kleriker Kyrill" is vervaardigd.

Leiden. N. van Wijk.

O. Th. Schulz, Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte. Paderborn, Schöningh. 1916. (Pr. M. 3.80).

Wat waren tusschen 27 v. en 193 n. Chr. precies de bevoegdheden, machtsuitgangspunten en titels van den Romeinschen keizer? In hoeverre waren die staatsrechtelijk een vervolg op de Romeinsche republiek? En wie verleende ze hem? Ziedaar de drie vragen, waarmede dit werkje zich bezig houdt. Men zou oppervlakkig wanen, dat het hier om alom bekende dingen gaat, dat er niet veel meer te doen valt dan eene samenvatting te geven van wat reeds lang is gevonden, en bijv. eene autoriteit als Mommsen, die over Romeinsch staatsrecht van republiek en keizertijd zoo veel en zooveel goeds heeft geschreven, hier vrijwel het laatste woord heeft gezegd. Maar dat is niet zoo, dit boek is vol polemiek, en juist bijna uitsluitend tegen Mommsen. Het brengt ook wel degelijk nieuwigheden, enkele malen zelfs nieuwigheden, die bepaald belangrijk zijn. Die liggen voornamelijk op het gebied, dat de tweede vraag bestrijkt: In hoeverre was het door Augustus (en Tiberius) ingerichte keizerrijk naar den vorm eene voortzetting van de republiek? Mommsen heeft in bijzonderheden aangetoond — de hoofdzaak ligt zoozeer aan de oppervlakte, dat geen verstandig mensch ze ooit heeft kunnen ontkennen —, dat Augustus zich eng aan de instellingen der republiek heeft aangesloten en naar den schijn heeft gestreefd van voortleven der republiek. Maar hij erkende ook punten, gewichtige punten ten deele, waar die aansluiting ontbrak. Schulz nu bewijst, dat Augustus nog veel verder is gegaan dan Mommsen meent en op de meest bewonderenswaardige (zoo men wil op de meest doortrapte) wijze het feitelijke bezit der macht heeft weten te verbinden aan een altijd opnieuw bewaard streng en punctueel in acht nemen der overgeleverde vormen. Slechts een enkel geschilpunt kan ik hier naar voren brengen. Mommsen neemt aan, dat de keizer zijne bevoegdheden rechtens ontving òf van den senaat òf — iets geheel onrepublikeinsch — van het leger. Schulz toont aan omtrent dit belangrijke punt, dat al onze getuigenissen eenstemmig dat recht alleen aan den senaat toekennen. Het leger moge, reeds sedert de dagen na Sulla, meermalen den legerloozen senaat in waarheid naar zijn wil hebben gedwongen; maar het laatste woord, het *recht*, om extra-ordinaire magistraturen — en een daarvan was het keizerschap — te

Digitized by Google

vergeven, respectievelijk te ontnemen, is tot keizer Maximinus (235) steeds aan den senaat verbleven. Een tweede verschil van gewicht. Mommsen heeft den titel Imperator, dien Augustus en alle keizers sedert 27 voeren, in den nauwsten samenhang gebracht met het imperium proconsulare; tegelijk met het imperium proconsulare houdt de naam Imperator op (Mommsen Staatsrecht II^2 p. 770 vlg.). Maar Schulz onderscheidt te recht tweeërlei imperium, dat den keizers door den senaat werd opgedragen: een zeer wijd strekkend imperium van den hoogsten magistraat, zooals het in de alleroudste tijden der republiek heeft bestaan en zooals het herleefde in de imperia majora van de periode aan den keizertijd onmiddellijk voorafgaande, en een imperium proconsulare. Het eerste verkreeg Augustus in 27, het laatste in 23; het eerste diende voor de keizerlijke, het andere voor de senaatsprovinciën. Een derde, meer ondergeschikt punt. Dit imperium wordt volgens Schulz, naar ouden republikeinschen trant, aan den Imperator door den senaat verleend; „übertragen", zegt Mommsen (l. l. p. 812), „wird das Imperium streng genommen nicht; es wird übernommen entweder auf Aufforderung des Senates oder auf Aufforderung der Truppen." De keizer stelt zich volgens hem hier buiten het oude staatsrecht. En zoo is er meer van dien aard, en bijna altijd zal men Schulz en zijn gedetailleerd bronnenonderzoek gelijk moeten geven. Van aard en wezen van het oorspronkelijke Romeinsche keizerschap levert hij een af- en uitgewerkt en tegelijk een betrouwbaar beeld. Jammer slechts, dat zijn boek niet wat vlotter en boeiender is geschreven!

Leiden. H. van Gelder.

H. Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Leidsche dissertatie).

Studiën over geschiedschrijvers en geschiedschrijving zijn ten onzent vrij zeldzaam. Dat geldt van het onderzoek van de betrouwbaarheid der geschiedschrijvers, van den oorsprong hunner berichten, van hun waarde dus als bronnen. Maar evenzeer is het toepasselijk op de studie van de geschiedschrijving als zoodanig, als reflex van het geestelijk bestaan van een bepaalde periode, afgescheiden van de betrouwbaarheid en dus de bruikbaarheid van de bronnenlitteratuur als zoodanig. Zoowel van den eenen als van den anderen kant bezien, zijn onze geschiedschrijvers belangwekkend genoeg.

Dr. Kampinga heeft in zijn bovengenoemd boek de geschiedschrijvers der zestiende en zeventiende eeuw van den tweeden kant aangevat. Hij heeft zich niet de vraag gesteld: zijn deze historici betrouwbaar, wanneer zij schrijven over de middeleeuwen? maar wel deze: welke voorstelling hadden zij van de middeleeuwen en hoe kwamen zij daaraan? De beantwoording van die vraag bracht tevens een onderzoek mede naar de geestelijke beschaving van de genoemde eeuwen. Want de geschiedschrijvers geven natuurlijk de meeningen weer van hun tijdgenooten; zij geven daaraan echter tevens uitbreiding en ook een wetenschappelijk fundament. Een schat van scherpzinnigheid is besteed aan het onderzoek en het bewijs ten slotte van historische voorstellingen, waarvan wij ons thans nauwelijks meer kunnen denken, dat zij ooit in ernst werden aanvaard. Wanneer wij zien, hoe een geniaal man als de Groot aannemelijk tracht te maken, dat de Statenvergaderingen reeds bij de oude Germanen, in het bijzonder bij de Batavieren bestonden, dan wordt het toch duidelijk, dat de historiographie op dwaalwegen was verzeild geraakt. Maar het gaat met de Groot als met zoovele geestelijke leiders; ook hij leert ons waar hij dwaalt; zijn dwaallicht was niettemin een licht.

Eigenlijk was de historiographie met de Groot al op den terugweg: Dousa staat in menig opzicht boven de Groot. Want onze groote Delvenaar was al bevangen door een gevaarlijke staatsrechterlijke dwaling; in het keurslijf van die dwaling moest nu de historie worden gewrongen. De Groot heeft dien arbeid op inderdaad meesterlijke wijze volbracht; de interpretatie van de middeleeuwsche en Romeinsche geschiedbronnen naar de aangenomen theorie is van zoo groote scherpzinnigheid, dat het inderdaad zeer te betreuren is, dat zij is verspild aan een onmogelijk en doelloos pogen. Maar zoo vatte men het in de zeventiende eeuw niet op; de Groots voorstelling werd de algemeene.

Nu is deze voorstelling een gevolg ook van den in een historicus begrijpelijken wensch om eenheid te brengen in de veelheid der historische feiten, om de historische continuiteit te zien in de opvolging der gebeurtenissen. Maar de geschiedschrijvers der zestiende en zeventiende eeuw, die deze poging deden, waren in dezen wel heel zwaar gehandicapt. Want juist van de Middeleeuwen waren zij gescheiden door de groote omwenteling der zestiende eeuw, al werd hun aan den anderen kant het uitzicht op het verleden weer vergemakkelijkt door de vele middeleeuwsche instellingen en toestanden, die waren blijven bestaan. Maar het eerste woog toch zwaarder dan het laatste, vooral bij de Calvinisten. Het Calvinisme stond natuurlijk onbegrijpend tegenover de Katholieke Middeleeuwen, waarmede men juist zoo radicaal had gebroken, wijl het ware Christendom daar niet tot uiting had kunnen komen. Maar evenmin konden de Humanisten objectief tot de Middeleeuwen naderen, waarvan zij zich juist hadden afgewend; scherp stond het individualisme van den nieuwen tijd tegenover het collectivisme der Middeleeuwen. Gold dat al op geestelijk gebied in het algemeen, bij de historiographie kwam daarbij nog iets anders. Het grootste deel van de middeleeuwsche geschiedbronnen, zoowel de kronieken als de oorkonden, was geschreven door geestelijken. Men wist bovendien, dat onder die geschiedbronnen heel wat valsche waren en betichtte niet ten onrechte de monniken van opzettelijke vervalsching. Maar men ging daarbij zoover als zelfs de meest radicale diplomaticus tegenwoordig nauwelijks meer zou durven gaan; men neigde ertoe zoo goed als alle middeleeuwsche geschiedschrijvers voor listige vervalschers te houden en de geschiedbronnen zoo niet voor onecht dan toch voor sterk vervormd en dus vervalscht.

Zoo komen onze geschiedschrijvers van de zestiende en zeventiende eeuw tot een voorstelling van de Middeleeuwen, die inderdaad weinig historisch was, dikwijls zelfs zeer ridicuul. Door hun drang om de historische continuiteit te vinden kwamen zij tot de zonderlingste resultaten. Al dadelijk namen zij de eeuwen door een geographische eenheid aan, die zij met de Romeinen

Digitized by Google

Batavia noemden en waarmede zij het latere Holland vereenzelvigden. Deze voorstelling werd populair. Hadrianus Junius, de Groot, Boxhorn en zoovele anderen noemen hun beschrijving en geschiedenis van Holland Batavia. Als de Hollanders in 1619 tusschen de keerkringen de nieuwe hoofdstad van hun koloniaal rijk stichten, noemen zij die Batavia. Als Johan van Heemskerck een nationale Arcadia wil schrijven, betitelt hij die de Batavische. En zoo modern zijn onze revolutionairen niet, of zij noemen nog in 1795 hun republiek de Bataafsche. Nog in de negentiende eeuw spreken Simons en andere dichters hun landgenooten aan als Bataven.

Zoo lang heeft dus deze traditie doorgewerkt. Dat bewijst tevens het belang van het onderzoek van dr. Kampinga. Wij kunnen er onmiddellijk aan toevoegen, dat dat onderzoek met groote zorg is gedaan en dat de resultaten daarmede in overeenstemming zijn. Wij hebben zijn boek met groote belangstelling en in het algemeen ook met instemming gelezen. Alleen zouden wij een andere indeeling hebben gewenscht. Het eerste hoofdstuk is getiteld : de ontwikkeling van historischen zin en kritiek ; achtereen worden hier behandeld de humanistische geschiedschrijving, de nieuwe richting van Dousa omstreeks 1600, eindelijk de verdere ontwikkeling in de zeventiende eeuw. Vervolgens wordt in het tweede hoofdstuk het gevonden resultaat toegepast op den Romeinschen tijd en daarna in het derde en het vierde hoofdstuk op de Middeleeuwen. Evenwel worden slechts twee zijden van deze periode behandeld, beide van staatsrechterlijken aard ; Holland als staat ; de graaf, zijn de titels van deze twee hoofdstukken, waarin de opvattingen der lateren van het middeleeuwsche staatsrecht worden beschreven. Dan komt aan het slot het vijfde hoofdstuk onder den titel : cultuurhistorische opvattingen. Dat laatste hoofdstuk is wat mager, maar bovendien past het beter bij het eerste dan geheel achteraan. Ook loopen in het algemeen de hoofdstukken wat door elkander, zoodat wel eens moet worden herhaald wat reeds eerder is gezegd. Dat laatste is trouwens haast onvermijdelijk en voor den lezer soms ook wel aangenaam.

In het algemeen is dus het boek van dr. Kampinga een uitnemende wetenschappelijke prestatie.

Amsterdam. H. Brugmans.

F. Preisigke, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri. (Aus Natur und Geisteswelt, 565). Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. M. 1.50).

De voortreffelijke geleerde, welke zich van postdirecteur ontwikkeld heeft tot één der ijverigste en meest bekende papyrologen van dezen tijd, heeft in dit boekje van 127 bladzijden een schat van kennis op zóó prettige en onderhoudende wijze neergelegd, dat zijn recensent er niets dan woorden van lof voor vinden kan. Hij heeft kans gezien in 23 kleine hoofdstukken de beteekenis der papyrologie en hare resultaten zóó uitnemend uiteen te zetten, dat niemand zonder bevrediging en lust tot verder onderzoek het boekje uit handen zal leggen.

Preisigke heeft niet een volledig beeld trachten te geven van enkele onderdeelen der wetenschap, maar hij heeft, zoo te zeggen, van elk onderdeeltje een korte schets geboden, bijna alles althans met een enkel woord vermeldend of aanduidend. Daardoor wordt den aandachtigen lezer de gelegenheid tot ruimere studie van zelf aan de hand gedaan, gelijk ook zijn leermeester Wilcken dit op zoo voortreffelijke wijze vermag. Het is daarom te betreuren, dat in het boekje voor alle litteratuur naar Mitteis-Wilcken wordt verwezen ; een korte litteratuur-opgave boven elk hoofdstuk — tot op dezen tijd bijgewerkt —, gelijk Preisigke zelf die in zijn „Fachwörter" zoo volledig geeft, ware wèl gewenscht en zij voor een nieuwen druk aanbevolen ! Vooral ook, omdat Preisigke in dit deeltje alweer nieuwere resultaten van wetenschappelijk onderzoek en jongere vondsten kan mededeelen dan het „Handbuch" ; want dat het tot den laatsten tijd is bijgewerkt, behoeft bij dezen ijverigen verzamelaar geen betoog.

Er is, ik zeide het reeds, welhaast geen onderdeeltje overgeslagen. Eerst wordt uiteengezet, hoe de beteekenis van Egypte voor de oude cultuur vooral bestaat in de straffe bestuurscentralisatie, geboden door de geografische gesteldheid van het land, een centralisatie die ook op de Romeinsche staatsregeling een grooten invloed heeft geoefend.

Deze bestuursregeling is vooral bekend uit de papyri, die de groote verdienste hebben, dat zij ons in onmiddellijke aanraking brengen met de staatsbureaux en met het volksleven. Afzonderlijke hoofdstukken zijn daarom gewijd aan de taal der papyri — waarvan vooral Grieksche, demotische en Koptische bekend zijn —, aan het materiaal, de vindplaatsen en de ontcijfering.

Aan de eigenlijke uiteenzetting van den bestuurstoestand gaat een historisch overzicht vooraf, dat in groote trekken den opbloei van het rijk onder de eerste Ptolemaeën en het verval onder de latere kenschetst, daarna de rust en welstand onder het Romeinsche bestuur, die in den Byzantijnschen tijd weer achteruitgaan, om eindelijk door de Arabieren geheel te worden vernietigd. Natuurlijkerwijze komt deze welstand het meest tot uiting in de systematische bebouwing van het land : de voordeelen van het stelsel van kleruchen en katoeken worden duidelijk uiteengezet, daarbij het prachtig initiatief tot vruchtbaarmaking van de Fayum en de verdeeling en verpachting van het geschonken land en de koninklijke, later keizerlijke domeinen. Voor het bestuur is een uitgebreid corps van beambten noodzakelijk ; de vereeniging van militaire en civiele macht in handen van den strateeg wordt even aangestipt, uitvoerig daarop, na een vermelding van de verschillende beambten en hun plichten, het nadeel uiteengezet van de onbezoldigde eerambten en liturgieën, waarop feitelijk het geheele bestuursstelsel berust en die voor een niet gering deel de schuld van den achteruitgang dragen, daar zij om het jaar wisselen en meer zorg dan energie geven. Aan den anderen kant is het belastingsysteem voortreffelijk ; hoe zwaar het moge drukken, het brengt den belasting-betaler in elk geval voortdurend voor oogen, waarvoor hij zijn geld geeft, daar het alle noodzakelijke staatsuitgaven ieder afzonderlijk onder een speciale belasting brengt : voor de staatsgeneesheeren, voor den strateeg, voor den schrijver, en talrijke andere.

Een goede uiteenzetting volgt daarna van het systeem om de korenopbrengst te contrôleeren — het allergewichtigste voor Egypte ! — waarbij, het spreekt bij den schrijver van het „Girowesen" vanzelf, ook de voor-

Digitized by Google

deelen van het korengiro worden uiteengezet. Voor dit alles is een kadaster en een rekenkamer van noode; de druk echter, die de gedwongen afdracht van koren aan den staat meebracht, dwong velen den bouw van zelfgepacht land op te geven en in dienst van anderen te gaan arbeiden: een waarschuwend voorbeeld, waaraan Preisigke het verdwijnen van den middenstand verklaart.

Het spreekt vanzelf, dat een schrijver, door zijn ambt zoo doorkneed in de huidige administratie, niet zal nalaten een beeld van de uitgebreide ambtelijke correspondentie in Egypte te geven; het aardige daarbij is, dat hij het telkens met de hedendaagsche gewoonten vergelijkt en het systeem daardoor ten zeerste verduidelijkt. Nieuw is daarbij de nadruk, dien hij legt op de persoonlijke verantwoordelijkheid van den ambtenaar, een overblijfsel der Grieksche democratie in dit ondemocratisch land. Natuurlijk werd naar vereenvoudiging der administratie gestreefd: een bewijs daarvan zijn de in groot aantal vooruit geschreven formulieren, waarop slechts de naam behoeft te worden ingevuld en die ook in het uitgebreide bankwezen een belangrijke plaats innemen. Aardige voorbeelden worden daarvan gegeven; en dit evenzeer van de verschillende contracten, voor den agoranomos-notaris gesloten, waarbij vooral in den Christelijken tijd nauwgezette waarheidsliefde zich somtijds tegen de voor alles pasklaar gemaakte formuleering verzet.

Afzonderlijke hoofdstukken zijn aan de priesterschappen gewijd; het in den laatsten tijd zoo veelvuldig besproken Asylrecht wordt uiteengezet, en de op goddelijke geneeskracht steunende kerkelijke ziekenhuizen met de tegenwoordige vergeleken. In een laatste hoofdstuk bespreekt de schrijver dan het einde van deze merkwaardige cultuur, die ook op de onze zoo grooten invloed heeft gehad.

Ik heb uit den rijken inhoud slechts enkele grepen kunnen doen, voldoende, hoop ik, om verlangen te wekken naar de lectuur. Zeker moet ik daarbij vermelden, dat telkens groote brokstukken uit papyri geheel vertaald zijn, wat de voorstelling te levendiger maakt.

Den Haag. D. Cohen.

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, herausgegeben von der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften in München, **I Band. Die Bistümer Konstanz und Chur**, bearbeitet von **Paul Lehmann.** München, Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 36).

In 1897 besloot de Keizerl. Academie van Wetensch. te Weenen, op aansporing van Wilhelm von Hartel, alle middeleeuwsche bibliotheekcatalogi van Duitschland en Oostenrijk uit te geven. Het schijnt, dat men te Weenen spoedig heeft ingezien, dat een dergelijk reuzenwerk voor één Academie veel te omvangrijk was. Vandaar, dat dezelfde Academie er bij de Duitsche Academiën op aandrong een deel van den arbeid over te nemen, waartoe in 1906 op de bijeenkomst van 't „Kartell" der Duitsche Academiën te Göttingen besloten werd. Weenen zou zich beperken tot de bibliotheekcatalogi van het hedendaagsche Oostenrijk, terwijl de uitgave der oude boekenlijsten van het tegenwoordige Duitsche rijk en van *Zwitserland* opgedragen werd aan de, op aanraden van Ludwig Traube te München gestichte, werkplaats.

Traube heeft in het laatste jaar van zijn leven met den door hem gekozen rédacteur Sigmund Hellmann de voorloopige werkzaamheden geregeld en een begin gemaakt met de verzameling van het materiaal. Na Traube's dood heeft de commissie uit de Münchener Academie, die daarvoor aangewezen was, Karl Krumbacher, en na diens overlijden, Georg Leidinger met de redactie belast, een taak, die in 1908 overgenomen is door Paul Lehmann, die al vroeger als medewerker was opgetreden. Alle kwesties over de inrichting, de wijze van drukken en uitgeven van het werk werden op de Kartelldagen tusschen 1908 en '12 vastgesteld, zoodat dit eerste deel van het werk der Duitsche Academiën zoo goed als geheel aansluit bij het eerste deel, dat de Weener Academie intusschen uitgaf: „Niederösterreich", bewerkt door Theodor Gottlieb.

Het plan van de verzameling omvat de middeleeuwsche catalogi van de bibliotheken die bestaan hebben in het tegenwoordige Duitsche rijk en in Zwitserland; maar noch in 't oosten, noch in 't westen is men angstvallig binnen die grenzen gebleven: uit deelen van de oude diocesen Keulen en Trier, die tegenwoordig niet meer tot Duitschland behooren, werd alles opgenomen wat eens in engeren samenhang stond met meer oostelijk gelegen bibliotheken, terwijl aan den anderen kant het geheele gebied van de Duitsche orde er bij werd ingelijfd. Beperkte men zich in 't algemeen tot catalogi van voor 't jaar 1500, ook over die grens is men heengestapt, waar eenigszins jongere boekenlijsten belangrijke overzichten bevatten van oudere bibliotheken.

Onder den titel „middeleeuwsche bibliotheekcatalogi" werden samengevat alle boekenlijsten, zoowel die, welke den geheelen inhoud eener boekerij, als die slechts een deel daarvan opgaven, verder lijsten van bij testament als anderszins vermaakte boeken, uitleenregisters, overzichten over de werkzaamheid van bepaalde afschrijvers van boeken e. d. Mededeelingen over boeken, die nog geen bibliotheek vormden, berichten over verpanding van afzonderlijke handschriften in oorkonden, brieven, kronieken, kalendaria e. d. zijn niet systematisch verzameld, maar als zij den uitgever bekend waren, voorloopig in de geschiedkundige inleidingen op de katalogi vermeld. In het algemeen meent men het werk te moeten indeelen naar de middeleeuwsche bisdommen. Het verschijnen van dit eerste deel is door allerlei moeielijkheden ten gevolge van den oorlog, vertraagd. Voor de verdere deelen is het materiaal reeds grootendeels bijeen; zij zullen verschijnen naar gelang 't mogelijk zijn zal de verzamelingen te voltooien. Dit eerste deel, dat een aantal belangrijke oude catalogi bevat, meende men reeds nu van een uitvoerig register te moeten voorzien voor 't practisch gebruik. Volledige registers over het geheele werk komen in het laatste deel.

Ziehier een en ander over het plan van dit grootsche werk. Het eerste, statige boekdeel dat nu voor ons ligt, telt 17 blz. voorwerk, 486 blz. tekst, meer dan 100 blz. register en nog 5 blz. aanvullingen en verbeteringen. Worden de volgende deelen op dezelfde streng wetenschappelijke wijze bewerkt, dan zal het geheel — al komt het waarschijnlijk niet binnen een menschenleeftijd

Digitized by Google

gereed — weer een monument worden van Duitsche geleerdheid en werkkracht, zooals er reeds zoovele bestaan. Dit deel bevat 96 boekenlijsten: er is er een die 75 blz. vult; andere van slechts 3 of 4 regels. Daar zijn er die uit de negende eeuw dateeren (St. Gallen, Reichenau) en uit alle volgende tot 't begin der 16e eeuw toe. En bijna elke lijst vermeerdert weer op de een of andere wijze onze kennis. Hier betreffende den boekenvoorraad zelf en de schrijvers, waarin men op een bepaalden tijd belang stelde; daar aangaande de inrichting der boekerij, de banden, de prijzen der boeken; elders is 't de manier van catalogiseeren zelf, die onze aandacht trekt. Soms is er wel wat veel tijd, moeite en papier besteed aan de uitgave van één enkelen catalogus (Ulm, Neithartsche familie), maar er zullen er zijn, die ook deze 75 blz. wèlbesteed vinden, omdat 't daardoor mogelijk wordt den oorsprong van bepaalde handschriften na te gaan. Een lijst van schoolboeken, als die uit Engelberg, een kalendarische lijst van hagiographische teksten (St. Gallen), een lijst van boeken met de daarvoor betaalde prijzen (Konstanz), telkens brengt de ietwat droge lectuur aangename verrassingen.

Wie Gustaf Becker's *Catalogi Bibliothecarum antiqui* (Bonn 1885) en Theod. Gottlieb's boek *Ueber Mittelalterl. Bibliotheken* (Leipzig, 1890) kennen, zien spoedig, dat lang niet alles nieuw is wat hier geboden wordt; over vele dier catalogi bestaat reeds een geheele literatuur — waarvan trouw gewag gemaakt wordt in de inleiding op elken catalogus afzonderlijk — en soms vraagt men of een herdruk nu wel noodig was: maar nu is alles bijeen en met de noodige zorgvuldigheid bewerkt.

Kritiek oefenen op een werk als dit is ons niet gegeven. Daarvoor zou men thuis moeten zijn in de bibliotheken en archieven van de in dit deel behandelde streken; daarvoor zou men moeten beschikken over allerlei minder bekende Duitsche vakbladen en boekjes, die nu wel bijeengebracht zullen zijn in het groote hoofdkwartier te München, maar die hier niet te vinden zijn. 't Spreekt van zelf dat hiermee 't werk niet àf is: er zijn meerdere catalogi, die nog een Prof. Moll noodig hebben om de raadselen te verklaren. Maar voor 't geen hier gegeven is, zijn wij veel danks verschuldigd aan de arbeiders in de werkplaats te München en vooral aan hun leider, Dr. Paul Lehmann.

Mogen wij deze aankondiging besluiten met een vraag? Voor ons land is ditzelfde werk, begonnen door H. van Wijn (de catalogus van Egmond), later voortgezet door Prof. Moll met zijn prachtige verhandeling over de boekerij van 't St. Barbaraklooster te Delft, en Dr. H. G. Kleijn (Egmond), eenigszins vervolgd door den ondergeteekende in zijn academisch proefschrift „Over Middeleeuwsche Bibliotheken" (1902). Daarin werd ook getracht een overzicht te geven van de vroeger bekende en, gedeeltelijk ook, nieuwgevonden gegevens aangaande M. E. bibliotheken in Nederland, zoo goed en zoo kwaad, als iemand, die alleen voor eigen rekening werkte en onderwijl de handen vol had met wat anders, dat binnen betrekkelijk korten tijd vermocht te doen. Er is ook na dien tijd veel en verdienstelijk gewerkt, maar systematisch afgezocht zijn onze bibliotheken en archieven nog niet.... en het plan is: Nederland, wat dit werk aanbetreft, maar vast bij het Duitsche rijk in te lijven, zooals dat ook met Zwitserland gebeurd is. Dat hadden wij moeten voorkomen. Is 't niet wenschelijk, dat *wij* doen wat in *ons* land behoort te geschieden met *Nederlandsch* geld en *Nederlandsche* werkkracht? Als wij 't systematisch en goed doen — en dat kan, wanneer 't wat geld kosten mag — zullen anderen 't allicht niet noodig vinden om 't nog eens over te doen. Zou misschien *onze* Koninkl. Akademie van Wetenschappen....

Zutphen. K. O. Meinsma.

W. Flemming. Die Begründung der modernen Ästhetik und Kunstwissenschaft durch Leon Battista Alberti. Eine kritische Darstellung als Beitrag zur Grundlegung der Kunstwissenschaft. Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. *f* 4.10).

Het wordt steeds duidelijker dat de beoefenaar van de geschiedenis der aesthetica ernstig de aandacht behoort te wijden aan de prolegomena van zijne wetenschap. De twee voornaamste van de hiertoe behoorende vraagstukken: de vaststelling van het voorwerp van onderzoek en de toe te passen methode, eene rechtvaardiging van beiden inbegrepen, eischen een hernieuwd en verbeterd onderzoek. Ten aanzien van het eerste zij opgemerkt, dat er zal moeten worden rekening gehouden met het juister begrip van de aesthetica, hetwelk zich meer en meer begint te ontwikkelen; met de ook algemeener erkend wordende scheiding tusschen de aesthetica en de algemeene kunstwetenschap, en met het inzicht, dat ten aanzien van het begin, de ontwikkeling en den voortgang van de geschiedenis der aesthetica er nog onopgeloste kwesties bestaan, die op afdoening wachten. Wat het vraagstuk van de methode aangaat, de herziening zal voornamelijk moeten berusten op de erkenning dat de hiertoe behoorende onderzoekingen van groot belang zijn zoowel voor de beoefening van eene wetenschap als voor de wetenschap zelve. Nu allengs de overtuiging veld wint dat de geschiedenis van de aesthetica iets anders blijkt te zijn dan voorheen werd aangenomen en nu haar object nauwkeuriger wordt bepaald, behoeft het geene verklaring dat ook de vroeger aangenomen methoden niet meer bruikbaar zijn en voor eene verbeterde moeten worden ingewisseld.

Het is thans niet aan de orde om over dit onderwerp uit te weiden. Ik heb het punt even aangeroerd, ten einde er de aandacht op te vestigen, dat ook in deze richting zich een thans weinig bekend veld van onderzoek ontsluit, waarop ruimschoots arbeid van historisch navorschen en van wijsgeerig nadenken is te vinden. De aesthetica zal de vruchten van dien arbeid dankbaar gebruiken en de historische wetenschap in het algemeen kan er slechts door winnen.

Evenwel op eene zaak moet worden ingegaan. Tot de onopgeloste vraagstukken behoort ook dit: wanneer neemt de geschiedenis der aesthetica een aanvang, en kan zij op een onafgebroken voortgang, hetzij in golvende beweging, hetzij in stijging, wijzen? De meeningen zijn hieromtrent verdeeld in, globaal genomen, drie opvattingen. De oudere generatie (Zimmerman, Schasler e. a.) zocht het begin bij Plato en Aristoteles en nam waar een onafgebroken voortgang tot den tijd na den kerkvader Augustinus toe. Daarna, zoo stelden zij vast, is eene pauze ingetreden, die een tijdvak van vijftien eeuwen omvat. Op die doodsche periode volgde eene

Digitized by Google

langzame wederopleving tot aan de dagen van Baumgarten en Kant. Zij erkende dat laatstgenoemde denkers de grondvesters der aesthetica zijn geweest, en dat na hen de geschiedenis tot op heden onafgebroken en meer gepreciseerd zich heeft ontwikkeld. Eene latere generatie (von Hartmann, onder eenig voorbehoud evenwel) was daarentegen van oordeel dat de oudere tijden buiten beschouwing kunnen blijven, en dat kan worden geleerd : de geschiedenis der aesthetica vangt aan met Kant en, ter inleiding hiervan, met Baumgarten. En in den jongsten tijd is men van oordeel (Knight, Bosanquet, Meumann e. a.) dat de aanvang inderdaad is te zoeken bij Plato en Aristoteles, maar dat er in den voortgang en in de ontwikkeling niet is gekomen een stilstand gedurende eeuwen, doch dat die aldus beschouwde tijd het eigenaardig schouwspel aanbiedt hoe eene wetenschap zich ontwikkelde door telkens nieuwe aanloopen te nemen, die ook telkens weder in een stilstand eindigden.

Die vijftien eeuwen nu, waaromtrent nog niet het volle licht is opgegaan, verdienen derhalve door den geschiedschrijver der aesthetica grondig te worden bestudeerd. De vrucht van dat onderzoek is van het hoogste belang voor het vraagstuk van den voortgang en de ontwikkeling van de geschiedenis der aesthetica. En om een begin te maken, zal, naar mijn meening, het historisch navorschen tot de eerste bezigheden moeten worden gerekend, door het historisch nadenken, geleid in de richting van wijsgeerig onderzoek, gevolgd.

Om deze reden is het thans aangekondigd wordend boek als eene welkome bijdrage te beschouwen. Doch het verdient ook om den inhoud en de wijze, waarop de stof is behandeld, alle aandacht. De studie geldt uitsluitend den kunstwetenschappelijken arbeid van Leone Battista Alberti, (1407—1472), den humanist, l'uomo universale. Alberti staat voor ons ten deele nog in de schaduw. De geschiedschrijvers van de beeldende kunsten sedert Vasari tot op heden laten uitsluitend het licht vallen op den beeldhouwer en architect. De geschiedschrijvers der italiaansche letterkunde, voor zoover mijne beperkte kennis reikt, (Paolo Emiliani Guidici zij genoemd) stellen voornamelijk de beteekenis van zijne taal- en letterkundige geschriften in het licht. En bezaten wij niet het degelijk wetenschappelijk werk van Philippe Monnier : „Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle italien", 1912, waarin een goed gedocumenteerd hoofdstuk aan den veelzijdigen man uit de geestesaristocratische dagen van Pulci, Poliziano, Ficino en Lorenzo de Medici, voorkomt, er zou vermoedelijk weinig belangstelling worden aan den dag gelegd voor den schrijver van „Opuscoli morali", van „Opere volgari", of van een zijner wetenschappelijke verhandelingen.

Flemming vult onze ontbrekende kennis aan. Dit is eene tweede verdienste van zijn arbeid. Onze schrijver en Monnier wekken door hun arbeid het besef op van de noodzakelijkheid om aan Alberti en diens geheele levenswerk eene afzonderlijke monografie te wijden. Ditmaal ontvangen wij de uitkomsten eener studie van Alberti's kleinere kunsttheoretische geschriften, binnen ons bereik gebracht door de bekende „Quellenschriften für Kunstgeschichte", onder de leiding van R. Eitelberger von Edelberg, en van het geschrift „De re aedificatoria, libri decem", waarvan Theuer eene, volgens Flemming, niet geheel voldoende vertaling heeft bezorgd. Indien eventueel iemand zich opgewekt gevoelt om aan Alberti eene afdoende monografie te wijden, zal hij in het werk van Flemming degelijk bruikbaar studiemateriaal vinden.

Onze schrijver stelt zich ten doel om aan te toonen, dat Alberti moet worden aangemerkt als te zijn geweest de grondvester van de moderne kunstwetenschap; dat de onderzoekingen van onzen tijd in het werk van den geleerde en kunstenaar uit de middeleeuwen menig punt van aanknooping vinden; en dat, niet minder dan deze verdiensten, de transcendentaal-critische methode, in de onderzochte wetenschap besloten, aan het licht moet worden gebracht. Achtereenvolgens zet de schrijver de denkbeelden van Alberti over de aesthetica en de kunstwetenschap voor zijne lezers uiteen. Hieraan gaat vooraf eene sobere en juiste kenschetsing van Alberti en eene beknopte aanduiding hoe nut en partij is te trekken van den te behandelen kunstwetenschappelijken arbeid. Het wordt daar ter plaatse zoo juist gezegd: „Men mag tegen „kunstenaarsaesthetica" inbrengen zooveel men wil, het feit blijft bestaan, dat wij hiervan de rijkste en vruchtbaarste opwekkingen voor de kunstwetenschap hebben ervaren."

Want, men vergete het niet, de geschriften, die onze schrijver onderzocht, zijn van kunstwetenschappelijken aard. Alberti wilde geen wijsgeerig systeem schrijven; „hij had reeds zijn systeem gereed in het hoofd en nam datgene, wat hij op eenig oogenblik van noode had." Zijne wetenschappelijke denkbeelden aangaande het aesthetische zijn in de geschriften verspreid, doch zooveel blijkt duidelijk, en dit is het punt van aanknooping en van uitgang, Alberti heeft de aesthetica en de kunstwetenschap als twee afzonderlijke wetenschappen erkend en opgevat. Het kwam er dus voor Flemming op aan om beiden op te sporen, te delven en in eene duidelijke, in doorzichtig logische orde gerangschikte uiteenzetting voor te dragen. Een moeilijk werk. Flemming heeft deze taak nauwgezet volbracht. De verkregen uitkomsten zijn niet opzettelijk gewild, maar doen zich voor als natuurlijk en van zelf sprekend. De onderzoeker heeft het wetenschappelijk vertrouwen van zijne lezers gewonnen. Met zijne navorming kan worden gearbeid.

Eene andere meening van den onderzoeker wordt hierdoor tevens bewezen. Flemming is tot het inzicht gekomen, en hij toont zulks duidelijk aan, dat, al komt het studiewerk van Alberti hoofdzakelijk ten goede aan de kunstwetenschap, zijn arbeid als geleerde, zoowel als zijne kunst, op een dieper liggenden grondslag berusten: op een klaar aesthetisch beseffen, gevoelen, denken en willen. Dit heeft hem geleid tot het beproeven van eene critische aesthetica en eene kunstwetenschap, die beiden zich bewegen in de denkrichting van het critisch idealisme. Wie het eerste en het laatste hoofdstuk van het boek leest, waaraan voornamelijk de beoefenaar van de aesthetica en hare geschiedenis zijne aandacht zal wijden, zal toegeven dat Flemming de opgeworpen stelling heeft waar gemaakt. Te dien einde zij verwezen naar des schrijvers ontvouwing van Alberti's denkbeelden over het behagen, de navolging der natuur, het wezen van de schoonheid, de kracht van het oordeel,

Digitized by Google

het aesthetisch oordeel, en de aesthetische categorieën.

Maar nu komt tevens eene bijzonderheid aan het licht, die voor de kennis van het kwestieuse tijdperk uit de geschiedenis van de aesthetica van belang is. De laatste van de hiervoor genoemde groepen van beoefenaren heeft drie namen genoemd: Thomas van Aquino, Alberti en Leonardo da Vinci, ter staving van hare meening, dat geen pauze kan worden aangenomen. De eerste is geweest de groote vertegenwoordiger van de Scholastiek en de pleitbezorger voor Aristoteles. Ten deele kan worden gezegd: ook voor de aesthetica, hoewel hier evenzeer andere invloeden merkbaar zijn. Hij ging aan Alberti vooraf. Leonardo da Vinci, dien wij aantreffen in de overgangsperiode van de geschiedenis der wijsbegeerte waarin het wijsgeerig denken van den nieuweren tijd werd voorbereid, heeft aanvankelijk den invloed van Alberti ondergaan, doch weldra een eigen weg gezocht, gevonden en bewandeld. Tusschen deze twee denkers, die niet uit de geschiedenis der aesthetica kunnen worden geschakeld, al is in deze richting hunne grootste beteekenis niet te vinden, treffen wij Alberti aan. Wat is nu de beteekenis van dezen denker en van zijne wetenschap? Naar mij voorkomt, deze: de invloed van Aristoteles, van Vitruvius en anderen werd door zijn arbeid tot bescheidener afmetingen teruggebracht ten einde plaats in te ruimen voor dien van Plato; hetgeen zooveel zeggen wil als dit: in den afwisselenden invloed van de aesthetica, van het aesthetisch idealisme, en de kunstwetenschap, die den toenmaligen voortgang beheerschte, kwam eene verandering ten gunste van de eerste, en wel zeer beslist. De tijd was hiervoor rijp. De invloedrijke Lorenzo de Medici met en benevens diens vriendenkring, de Platonische Akademie te Florence, boden eene welkome gelegenheid aan voor de verbreiding van de Platonische denkrichting. Zóo treedt Alberti voor ons uit de schaduw in het volle licht.

Flemming leert dat de beteekenis van Alberti niet alleen bestaat in zijne aesthetische grondgedachten, maar ook in zijn inzicht ten aanzien van de systematiek. Alberti heeft den waren zin van de Platonische idee erkend, maar hij heeft ook verdienste bezeten ten aanzien van den opbouw van het systeem der critische philosofie en, scherpzinnig analyst, gelijk hij was, heeft hij verdedigd de autonomie van de kunst, en heeft hij aangetoond de mogelijkheid van eene kunstwetenschap.

En nu veroorloof ik mij de vraag te stellen, nergens gevonden en, voor zoover mij bekend, ook nog niet ongevraagd beantwoord: zijn de drie genoemde denkers niet aan te merken als de vertegenwoordigers van drie na elkander te voorschijn gekomen uiteengaande denkrichtingen, die de golvende voortbeweging van het aesthetisch denken gedurende, stel rond, eene eeuw uit de ledig gewaande periode doen kennen? Zou wellicht bij een onderzoek, zooals Flemming heeft ingesteld, ook ten opzichte van vroeger of later tijden niet eene opklaring zijn te vinden? Het is slechts eene vraag en een wensch tevens. Voorloopig houden wij het gewonnen resultaat vast en adviseeren: er moet aan deze draden worden voortgesponnen. Zoo doodsch als gedacht wordt, is, naar mijn vermoeden, de kwestieuse periode niet geweest.

Flemming heeft door zijne studie een goeden dienst bewezen aan de beoefening van de geschiedenis der aesthetica. Maar er zij als ter loops ook gewezen op de denkrichting van den schrijver zelf, die uit menige fijne, rake en juiste opmerking valt waar te nemen. Het een zoowel als het ander maakt dat zijn boek ook bij de systematische behandeling der aesthetica van nut kan zijn. Er zouden over het laatste punt enkele opmerkingen zijn te maken, maar deze vallen buiten het kader.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Jac. van Ginneken S. J., Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden. Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1917. (Pr. *f* 1.50).

Leergang der Nederlandsche Taal onder leiding van dr. Jac. van Ginneken; deel I, **De Roman van een kleuter,** door dr. **J. van Ginneken**; deel III, **De regenboogkleuren van Nederlands Taal,** door dr. **J. van Ginneken** en dr. **J. Endepols.** Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1917. (Pr. p. deel *f* 2.50, geb. *f* 3).

Ook al meenden we met het onderwijs in de moedertaal nu wel ongeveer te zijn waar we wezen moeten, dan nog zouden we in het verschijnen van een vlugschrift als het bovengenoemde een heilzame aanleiding zien om onze zelfvoldaanheid op de proef te stellen. Een schrijver die de herinnering opwekt aan veel vroegere en recente lectuur en op zoveel minder bekende de aandacht vestigt, die telkens verrast door een nieuwe kijk op wat we wel meenden te weten, die door velerlei aanwijzingen en mooie citaten de lust tot studie verlevendigt, dwingt altijd tot luisteren, vooral wanneer hij met zoveel geestdrift is bezield en zich uit in een zo eigen — nu ja, voor ons Hollanders wat drukke, zelfs overstelpende — taal. Waar echter naar onze overtuiging bovendien de kritiek tot heden wel veel ouds heeft afgebroken, maar alleen fragmentaries iets nieuws opgebouwd; waar nog steeds na de veelvuldige verkenningen, de gidsen niet zijn verschenen die de wegen tot het einddoel toe moeten afbakenen, is niet alleen belangstelling, maar nauwgezette overweging en degelike proefneming eenvoudig plicht, nu iemand als dr. Van Ginneken in een breed opgezet betoog een geheel nieuw stelsel komt aanbevelen.

Zijn kritiek op de bestaande toestanden is niet mals. Ten dele gelden nog altijd dezelfde verwijten die Taal en Letteren al jaren geleden deed horen. Al is v. G. wel geneigd te erkennen, dat er een betere geest onder de taalleraren is gekomen; voorzover ze onder invloed van die kritiek niet meer voldaan zijn met het doceren van dorre taalregels, met het bekijken en ontleden van grammatika-zinnetjes à la Terwey en met stijloefeningen à la Duyser, staan ze, vindt hij, èn door gebrek aan goede hulpmiddelen èn door onvoldoende opleiding, vrijwel hulpeloos rond te kijken. Binnen afzienbare tijd de opleiding te verbeteren zal moeilik gaan; betere hulpmiddelen stelt hij zich echter voor te kunnen verschaffen. Zijn overtuiging dat hier de fout ligt aan „een diepe onmacht tot synthese" bij degenen die de gebreken zo duidelik hebben blootgelegd, en de betrekkelike onvruchtbaarheid van kritiek zonder meer, hebben hem er toe gebracht zelf de hand te slaan aan een volledige leergang van de Nederlandse taal.

De motieven die hem bij de opbouw van een stelsel volgens de nieuwe begrippen hebben geleid, komen niet

Digitized by Google

alleen voort uit wetenschappelike overwegingen. Behoorlik taalonderwijs acht hij zo'n belangrijke faktor van karaktervorming en veredeling van de mens, dat degenen die daarin wetens te kort schieten in zijn oog een uiterst zware verantwoording op zich laden. De ontwikkeling van menselike en nationale deugden, de onderdrukking van al wat laag is en lelik, rekent hij tot de taak van de taalleraar in de eerste plaats. En van een andere kant bezien : er moet een andere taal onderwezen worden dan het dode Nederlands van omstreeks 1860. De vernieuwing van de maatschappelike orde, die wij beleven, spiegelt zich af in de mutatie die onze taal doormaakt ; we moeten die mutatie volgen om haar te kunnen leiden in de gewenste bedding, en het geslacht, dat over twintig, dertig jaren tot de Nederlanders zal hebben te spreken, behoorlik tot die taak voorbereiden.

Daarom zijn de opschriften van zijn hoofdstukken : „De heele moedertaal in het onderwijs", „De heele moedertaal omvat vorm en inhoud", „De heele moedertaal omvat alle belangrijke Nederlandsche taalgroepen", „De heele moedertaal omvat theorie en praktijk" de leuzen van zijn streven. Dat streven heeft een paedagogies, een sociaal en een nationaal doel ; het gaat uit van liefde voor taal en volk, maar ook van een wetenschappelike overtuiging, die beleden wordt in het inleidende hoofdstuk : „De heele taal in de wetenschap."

Wij zijn te bekrompen (aldus de schrijver) in onze opvatting van taal, en dus ook in onze opvatting van taalonderwijs. De taalwetenschap heeft zich in de laatste kwart eeuw of meer in ongelofelike veelzijdigheid ontwikkeld. De specialisering, onmisbare voorwaarde voor de bloei van de wetenschap zogoed als van de industrie, heeft het nadeel dat ze de samenhang uit het oog doet verliezen. Allerlei nieuwe vakken : taalgeografie, onomatologie, sociale taalstudie, kindertaal, de methode der taal- en stijlstatistiek, eisen van elk van haar beoefenaars alle krachten, maar wie zal ten slotte al die onderzoekers toerusten met de algemene inzichten die ze nodig hebben om ieder op eigen terrein met vrucht te werken ? Wie zal de resultaten van hun onderzoek aan elkaar toetsen, ze samenvatten tot bruikbare kennis voor het mensdom ? Voor de taalpsychologie als centrale wetenschap is die taak weggelegd. De taalpsychologie heeft de waarheid, die zoetjes aan vergeten scheen te raken, in ere hersteld : dat taal is „de inwerking van mens op mens", dat taal is „de gewilde verbinding van menselik geluid en menselike zielsinhoud." En voor de taalpsycholoog is de gesproken levende taal een oneindig dankbaarder objekt dan b.v. het Indogermaans. Juist aan de studie van levende dialekten, van talen van onbeschaafde volken, van vak- en kringtalen, van „de taal der schoondochters", heeft de taalwetenschap in de laatste tijden zoveel te danken, omdat ze het inzicht in het wezen van taal veelzijdiger en dieper heeft gemaakt. In die richting moet de as. taalleraar worden opgeleid. Want als hij de taal als „inwerking van mens op mens" heeft leren kennen en liefhebben, zal taalonderwijs nooit meer kunnen ontaarden in een harteloos gepeuter in grammatikale kwestietjes zonder waarde voor het leven. En voor het leven moeten de kinderen leren, niet voor de school !

„Vorm en inhoud zijn één." Wel heeft iedereen dat Kloos nagepraat, maar wie heeft het in praktijk gebracht? En toch moet die waarheid juist het spraakkunstonderwijs doordringen. Dat beschouwingen over de vorm, zonder verband met de inhoud, schering en inslag zijn in ons taalonderwijs, heeft alle kritiek er tot hiertoe niet uit kunnen krijgen. „On ne détruit que cequ'on remplace" haalt Van Ginneken aan, en hij zet zich aan het schrijven van een nieuwe, een heel andere grammatika dan waar we ooit van gedroomd hebben. Hij zal de kinderen laten zien hoe in henzelf de taal zich heeft ontwikkeld, hoe zich klank aan betekenis en betekenis aan klank innig hebben gehecht, hoe ze door erfelike geschiktheid en ingeboren zucht tot navolging geleerd hebben de woorden tot konstrukties, tot samenstellingen, tot zinnen te kombineren, hoe ze zelf hebben leren praten. De logiese groepering der taalverschijnselen, te abstrakt voor het onderwijs, vervangt hij door een genetiese methode. De grammatikale abstrakties moeten komen nà het werkelik begrijpen van de konkrete feiten. Zo, denkt hij, zullen de leerlingen spelenderwijs de bewuste kennis verwerven van wat ze onbewust zich als vaardigheid hebben eigen gemaakt. En zo ontstond „De Roman van een kleuter." Een vader, doctor in de letteren, en een moeder, doctoranda in de letteren, met een enig kind, hadden de taal van hun Keesje van den beginne af tot het eind van zijn derde jaar zorgvuldig in een dagboek neergelegd. Ze hebben dat materiaal aan hem afgestaan en hij heeft het verwerkt tot dit eerste deel van zijn nieuwe leergang.

Met deze „roman" heeft v. G. ons een biezonder aantrekkelik boek geschonken. Het is een genot het kleine kereltje te volgen bij zijn „ontdekkingen" : van de substantiva, van de soortnamen, van de aanwijzende voornaamwoorden ; om hem de „sporten van de ladder" der steeds moeiliker wordende klankverbindingen te zien beklimmen — en om daarbij iemand als v. G. beurtelings als gevoelig verteller en als breedvoerig verklaarder te hebben. Het ontstaan van de eerste genitiefkonstrukties ; hoe Keesje uit het kringetje van uitsluitend zijn eigen gevoelentjes en gedachtetjes komt tot het zich verplaatsen in anderen en hoe nu het gesprek en tegelijk het begrip van 1e en 2e persoon ontstaan ; hoe Keesje in ogenblikken van grote geestelike spanning de grootste vorderingen maakt in het uitvoeren van al meer gehoorde maar nog nooit gewaagde taalbouwsels — het zijn maar enkele grepen uit de rijke inhoud. Ieder taalleraar moet dunkt me van het begin tot het eind door dit boek worden geboeid en verlangend uitzien naar het beloofde vervolg. — Maar daar herinnert hij zich, dat het gegeven is als leerboek voor de school, en nu staat hij met zijn appreciatie niet weinig verlegen! Zal men met dit boek het beoogde resultaat bereiken : dat de jongens inzicht krijgen in het diepere wezen van allerlei grammatikale verhoudingen ? ook het algemene inzicht dat de taal de weerspiegeling is van de ziel ? Het antwoord is afhankelik van dat op de vraag : is het boek niet te moeilik en geeft het niet te veel ; is deze stof in staat om leerlingen van de 1e klas H.B.S. of Gymnasium, en voor geruime tijd, te boeien ? v. G. zelf geeft hierop met nadruk, en sprekende uit ervaring, een geruststellend antwoord, en we mogen hem geen geloof weigeren; maar dit doet de vraag door een andere vervangen : is de gemiddelde leraar in staat met dit boek de jongens te pakken ? Alleen de praktijk zal hierop kunnen antwoorden ; voor zover ik nu kan oor-

Digitized by Google

delen, zou ik zeggen: hoeveel moeite de schrijver zich ook heeft gegeven om eenvoudig te blijven in de stijl van zijn uiteenzettingen en hoe goed hij daarin ook doorgaans is geslaagd — de uitwerking van zijn geniale vondst in dit boek zal toch, door moeilikheid en door uitgebreidheid van de stof, te hoge eisen stellen aan het begrip en het uithoudingsvermogen van het jonge publiek. De poging om de taalkonstrukties in prentjes te symboliseren, hoe oorspronkelik ook bedacht, voldoet mij niet zo biezonder en geeft me alleen de overtuiging dat ook de aanschouwelikheid in het onderwijs zijn grenzen heeft. De met zorg en smaak, maar vooral met liefde gekozen leesstukken, die overal door de tekst zijn verspreid, zijn bestemd om in verband daarmee te worden behandeld; toch is de samenhang met die tekst m. i. over het algemeen niet zo heel sprekend en ik zie niet in dat het boek er minder om zou zijn als ze waren weggelaten; voor een deel zijn ze stellig ook veel te moeilijk.

Met het bijbrengen van grammatikale bewustheid alleen beantwoordt het taalonderwijs natuurlik niet aan zijn bestemming. De idiomatiese kennis van de leerling moet verrijkt, de ontwikkeling er van (die intussen voor een groot deel buiten de Nederlandse-taalles omgaat) moet geleid worden. Welk Nederlands moeten we hun leren? Het africhten op de deftige, afgemeten, stereotiepe taal waartegen al Van Vloten en Multatuli in opstand kwamen, zou „erziehung zur phrase" zijn. Het is bekend hoeveel belang de schrijver van het Handboek stelt in dialekten, vak- en kringtalen; welk gewicht hij er aan toekent voor het onderwijs, zet hij hier uiteen. Het mutatieproces, waarvan sociale stromingen de diepere oorzaken, Nieuwe-Gidsbeweging en spellingstrijd slechts een paar symptomen zijn, is in volle gang. De dialekten, volks- en vaktalen gaan door met de algemene taal te voeden, levend te houden. Het Nederlands van nu is al heel anders dan dat van voor een halve eeuw; het mag verloren hebben aan aristokratiese verfijning, het heeft gewonnen aan raakheid van uitdrukking en beeldingsvermogen; maar stilstaan doet de verandering nu zeker minder dan ooit. Onze leerlingen moeten dat taalleven meeleven; ze moeten de meest verschillende soorten Nederlands horen en lezen, waaruit zich hun eigen taal dan zal vormen overeenkomstig hun aanleg en de behoeften die het leven hun oplegt. Zal die taal goed gedijen, dan moeten ze weten wat voedende bestanddelen die velerlei soorten Nederlands in zich besluiten, en het is daarom dat v. G. hun met al zulke biezondere taalsoorten bekend wil maken, ze doordringen wil van de waarde er van en ze afleren er minachtend en spottend op neer te zien. Ook is vergelijking van een dialekt met de algemene taal het beste middel om taal te leren proeven, om nu eens het innig vertrouwelike, dan weer het laag-bij-de-grondse van een dialektiese uitdrukking, of beurtelings het koel afgemetene of het verhevene van een woord uit „hoger" Nederlands te doen voelen. Daarbij tegen ruwheid en grofheid te waken en te strijden beschouwt hij als een voornaam deel van zijn levenstaak. Om afdaling tot het lage en gemene te gedogen, daarvoor is hij te vol bewondering voor de Beschaafde Taal, „het resultaat van een keuringsproces, waardoor eerst de dialecten en toen nog eens de algemene landstaal zijn gelouterd."

Aan deze studie is daarom het derde deel van de Leergang gewijd. Wat de kennismaking met dialekten betreft horen we in de kritiek op het bestaande onderwijs hier en daar de toon der propaganda wel wat sterk doorklinken. De voorstelling alsof men alles bij het oude had gelaten en zich met niets anders bezig hield dan het inpompen van de deftige taal van 1860 is niet vrij van overdrijving. Onze bloemlezingen — daargelaten of v. G. ze om andere redenen al of niet veroordeelt — wedijveren sedert lang in het opnemen van stukken van allernieuwste schrijvers en van dialektproeven, en er mag niet verondersteld worden dat de leraren die stukken met hun klassen alleen lezen om de kuriositeit. Toch geven v. G. en Endepols met hun dialektboek iets geheel nieuws: een systematiese verzameling, geografies gerangschikt [1]) en niet zozeer bestemd als leesboek maar als aanleiding tot taalbeschouwing. Het geeft namelik bovendien een theoretiese behandeling, waarin de dialekten èn taalkundig èn als uiting van de verschillende volksaard worden bekeken, en waaraan dan weer vragen en oefeningen worden vastgeknoopt. Over de geest van deze laatste zal men zich, naar hetgeen boven is gezegd, enigermate een voorstelling kunnen maken, maar het is te hopen dat ieder zich geroepen zal achten om ook van dit boek zelf kennis te nemen.

In het laatste hoofdstuk van zijn brochure bespreekt v. G. het taalonderwijs nog uit een ander oogpunt: dat van praktiese eisen van bekwaamheid in het taalgebruik, aan de docent te stellen. Misschien is hij wat onbillik met de tekortkomingen van de leerlingen in dit opzicht, in zó sterke mate als hij doet, op rekening van het gebrekkig kunnen van hun leraren te stellen. Ik meen dat de onrijpheid van de leerlingen, het stadium van ontwikkeling waarin ze nog bij het verlaten van de middelbare school verkeren, daar altans voor een deel oorzaak van is; dat de school hun nu eenmaal niet alles kan geven en zij ook in dit opzicht van het leven nog iets te verwachten hebben. Toch is de opmerking ernstige behartiging waard, dat de leraren het te veel op kennen, te weinig op kunnen laten aankomen, èn bij hun leerlingen, èn bij zichzelf. De tegenwerping dat leraren over het algemeen nu eenmaal geen redenaars en geen taalkunstenaars zijn, ontheft ons niet van de verplichting om het hoge ideaal dat v. G. hier stelt, altans zo dicht mogelik te benaderen. Mogen zijn geschriften daarom voor jongeren een leidraad zijn om zich te vormen, voor ouderen een aanleiding om zich te herzien!

Den Haag. D. C. Tinbergen.

SCHOOLBOEKEN.

Xenophontis Hellenica ed. **Cobet** Ed. sexta quam curavit **M. Boas.** Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. *f* 1.90).

Omstandigheden hebben de schuld dat deze bespreking zoozeer vertraagd is en ik hoop dat de bewerker dezer welverzorgde uitgave mij zal vergeven. Want zij

[1]) De betiteling „Plat Scheveningsche Jongenstaal" op blz. 18 is onjuist. In dit stukje is nagenoeg niets Schevenings, de eigenaardigheden zijn zuiver Haags; de echte Scheveningers spreken heel anders. Trouwens, het is van een jongen niet uit een vissersfamilie.

Digitized by Google

is welverzorgd, vergeleken met de uitgaven van Cobet, waarvan ieder bij ervaring de slordigheid tegenover de handschriften en de eigen verbeteringen heeft kunnen inzien. Maar verder trekt deze sexta mij niet. Zij volgt de in de laatste tijden gebruikelijke methode, waardoor men een beeld van den tekst krijgt van zoover terug als de vergelijking der Hss. families toelaat; ik verkies voor een *attisch* schrijver de vaan van Cobet, die zich richt naar het taalgebruik, den stijl des schrijvers en eigen begrip. Zóó ontstaat een verstaanbare tekst, gereinigd van onelegante slakken; Boas geeft een (toch niet zeker) beeld van een te eeniger tijd zóó gelezen tekst en verloochent alle arbeid, die de verschillende vernuften zich hebben getroost. Dit oordeel geldt voor de heele uitgave, doch ik kan niet alles bespreken en bepaal mij tot boek I, om te wijzen op plaatsen, waar verandering het ware een herstel van de Hss. het verkeerde is.

I c. 1 § 28 Dindorf's omzetting van de pericope μεμνημένους ... ὑπάρχουσαν achter § 27 πρὸς τὰ ἀεὶ παραγγελλόμενα is noodzakelijk en bovendien is in 't begin van § 28 te lezen λόγον [ἔφασαν χρῆναι] διδόναι daar volgens gewoonte in het 2° lid het positieve ἔφασαν in gewijzigde beteekenis uit het οὐκ ἔφασαν van het 1° lid moet gesuppleerd worden. Eerst dan is de plaats gezond.

I c. 4 § 13 houdt Boas de overlevering van de „beste" HSS. μοχθηρότερα λεγόντων tegenover die van den „slechte" Parisin. C., waaruit Cobet μοχθηρότερον opneemt. Er kan hier alleen sprake zijn van het adverbium, synoniem met χεῖρον (slechter spreken), zooals het lid staat tusschen „minder gelden" en „eigenzuchtige politiek voeren" en als adv. kan het volgens attisch spraakgebruik niet in plurali forma staan: 't epos en de Ioniërs zeggen μακρὰ βιβάς, βαρέα στενάχων, δεινὰ ποιεῖσθαι, maar 't att. proza μικρὸν φθέγγεσθαι etc. vooral in den comparatief (ὀγκηρότερον διάγων Hell. III 4 : 8).

In 't verdere (§ 14) heeft Cobet ἄρτι terecht weggelaten; de combinatie τότε παραχρῆμα of αὐτίκα παραχρῆμα of αὐτίκα τότε (Herod. I 122) is gewoon, de bijvoeging ἄρτι onzinnig; voor δουλεύων (§ 15) is geen plaats; tegenover τοὺς ἐχθίστους moet staan τοὺς δ'οἰκειοτάτους alléen en de bijvoeging πολίτας τε καὶ συγγενεῖς is alweer onzinnig (Herwerden, symbola ad Hist. Graec. p. 7), alsof in τὴν πόλιν ἅπασαν niet de πολῖται van zelf opgenomen waren! O die beste HSS! Onverklaarbaar zijn ook de HSS.lezingen van I c 6 § 4, waar de leeraar toch wel gedwongen is tot de Cobetiaansche lezing terug te keeren (bovendien met ἀρτικροτούντων voor ἄρτι συνιέντων), als er iets begrijpelijks moet worden gegeven. Ik zie niet in, dat de schrijver, die steeds zegt οἱ οἴκοι ἄρχοντες (I : 6 : 8 en zie Keller's Index) op 2 plaatsen zou schrijven οἱ δ'ἐν οἴκῳ (Ἀθηναῖοι I : 5 : 16); waarom I : 6 : 11 δείξωμεν in plaats van δείξομεν (met V) gelezen wordt, terwijl toch de bijvoeging σὺν τοῖς θεοῖς het futurum verkieselijk maakt; en wat in § 15 Κόνωνι δ'εἶπεν ὅτι παύσει αὐτόν kan beteekenen. Maar boek V en 4 § 33 is het dwaze toevoegsel ἀλλὰ μᾶλλον ἐκόσμησε (na οὐ κατῄσχυνε) van *alle* HSS. met Cobet weggelaten; VI 1 : 13 is rekening gehouden met de edities van Cobet en anderen; waarom is dan overigens in deze edities hun werk verwaarloosd?

Ten slotte eenige emendaties van mijzelf: V : 4 : 32 μὴ ἀδικεῖν <δοκεῖν> vgl. Aristid. ὑπὲρ τῶν τεττάρων ed. Dind. p. 339 D. VI v. 1 § 8 <εὐπετ>ῶς γέ μην; VI c. 5 § 9 ἐπί τιν' (voor τὴν) ἁρμάμαξαν· § 12 οἰκουροῦντας (i. pl. v. οἰκοῦντας ἐν ταῖς οἰκίαις) c. 5 § 16 <ὅσον>οὐ πανδημί § 35 ἐνέκειντο (i. pl. v. ἐπ-) § 37 διεριζομένων (voor διοριζ-) § 41 οὐδενὶ γὰρ <οὐδὲν> τούτων ἀμελές VII 4 § 24 ἄνδρας <Σπαρτιάτας> ἀπεκτονότες.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Van verschillende boeken ontvingen wij nieuwe drukken; de fa. Noordhoff te Groningen zond ons den derden druk van dl. I van W. Pik's *Nieuwe Lectuur*, een bloemlezing waarin volgens het weloverwogen plan van den verzamelaar betrekkelijk weinige maar dan ook sommige groote stukken zijn opgenomen, zoodat het boek naast andere bloemlezingen dienst kan doen (pr. *f* 2.50, geb. *f* 3.—); voorts den vijfden druk van: *A short History of English Literature* door Dr. A. E. H. Swaen (pr. *f* 0.70, geb. *f* 1.—); den vierden van 't tweede stuk van: *Engelsche Handelscorrespondentie. Grammatikaal oefenboek* door A. de Froe (pr. *f* 0.90); de vierde uitgave van: *Kern der Engelsche Spraakkunst* door A. de Froe (pr. *f* 0.90); de tiende van: *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis* door Dr. M. G. de Boer (pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.40); de zestiende van het eerste deel van: *Engelsch Leesboek* door C. Grondhoud en P. Roorda (pr. *f* 0.85, geb. *f* 1.15); en den negenden druk van: *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst* door Dr. K. Holtvast (pr. *f* 1.20, geb. *f* 1.50).

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons de zevende uitgave van *Esmoreit* (No. 1 van *Van alle Tijden* onder red. van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart; pr. *f* 0.30); en den vijfden druk van T. Terwey's uitgaaf van *J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel*, bewerkt door Dr. C. G. N. de Vooys (*Bibl. v. Nederlandsche Letterkunde* No. 2; pr. *f* 0.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende boeken, alle betrekking hebbende op de oorlog: J. Destree et R. Dupierreux, *Aux Armées d'Italie* (het leven en de daden der Italiaanse soldaten in Frioul, de Alpen enz.; gedateerd Sept. 1916); D. Russo, *Silhouettes italiennes* (karakterschetsen van bekende Italianen uit de tegenwoordige oorlog: Cadorna, de hertog en de hertogin van Aosta, Porro, Tittoni enz.; 1917); H. Célarié, *En esclavage* („journal de deux déportées", met officiële bescheiden ten bewijze van de medegedeelde ervaringen; 1917). De firma Plon-Nourrit en Co. zond ons: P. Gaultier, *La barbarie allemande*, Parijs 1917, verdeeld in vier boeken getiteld *les faits*, *les origines*, *les causes*, *la théorie*.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXVII, 3: R. C. Boer, Syncope en consonantengeminatie. — J. A. N. Knuttel, Brederoniana, I-II. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XII, 4: J. M. Acket, Spelling en stijl. — M. E. Kronenberg, Het vocabulaire van Noel van Berlaimont. — K. Blokhuis, Anglicismen in het gasbedrijf. — J. Koopmans, Arnold Hoogvliet's Abraham de Aartsvader. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Digitized by Google

Neophilologus, III, 4: G. Busken Huet, *l'Entrée d'Espagne*. — J. J. Salverda de Grave, Quelques observations sur les origines de la poésie des troubadours. — K. R. Gallas, La composition interne du chapitre *Des Ouvrages de l'Esprit*. — S. Feist, Die germanischen Runendenkmäler. — G. Ras, Ludwig Börne als Vermittler zwischen Deutscher und Französischer Kultur. — C. R. Meibergen, *Tealt*. — J. H. Kern, Iets over *London Likkepeny*. — Varia. — Boekbesprekingen. — Aankondiging van eigen werd. — Inhoud v. Tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Sprache u. Liter., XLIII, 2: A. Wallner, Pfaffendichtung, 1-2. — F. R. Schröder, Hœnir. Eine mytholog. Untersuchung. — L. Pfannmüller (†), Meier-Helmbrecht-studien, I. — A. Leitzmann, Zum Barlaam Ottos von Freising. — Dez., Zu Folzens meisterliedern. — Dez., Zu Eberlin von Günzburg. — Dez., Zu Lauremberge scherzgedichten. — M. H. Jellinek, Die *eu*-reime bei Opitz. — F. Perles, Zur erforschung des jüdisch-deutschen. — K. Brugmann, Zur wortsippe *alt*. — O. Behaghel, Der got. adhortativus. — W. Braune. Der germ. adhortativus. — S. Feist, Eine ahd. dualform des verbs. — K. Helm, Waluburg die wahrsagerin. — Dez., Zur abfassungszeit der Legende aurea. — Dez., Eine quelle Heinrichs von Hesler. — E. Schwentner, Zu Sigrdrifumǫl 1, 2. — H. Schröder, Got. *aih*. — Dez., Das Vernersche gesetz im heutigen deutsch.— F. Holthausen, Altsächsisches. — H. Paul, Zu Reinmar von Zweter 145. — W. Braune, Gemüt.

Anglia, XLII. 1: Ph. Aronstein, Die periphrastische form im Engl. — M. Konrath, Eine übersehene fassung der Ureisun of oure Louerde, bez. Ureisun of God Almihti u. der Wohunge of ure Lauerd. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of early Engl. Texts, IV. — M. Trautmann, Zu meiner ausgabe der ae. rätsel. — H. Lange, Über die farben könig Richards II von England in beziehung z. Chaucerdichtung.

Beibl., XXIX, 6: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 16-18. — B. Fehr, Die erforschung des modernen Englands (slot).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXIII, 8: De Boer, De voorgeschiedenis van het Kanaal door Holland op zijn smalst. — Gijsberti Hodenpijl, Govert Cnoll. — Unger, De economische ontwikkeling van België tijdens de vereeniging.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLIV, 1: Grevenstuk, Memorieboek van Abcoude. — Van der Loos, Jansenistica, 1741. — Van Veen, R. C. geestelijken in Gelderland (vervolg).

Revue Historique, CXXVII, 1: Wilmotte, La patrie du Waltharius. — Weill, Le financier Ouvrerd. — Griselle, Charles de Nevers et l'héritage de Clèves. — Bulletin historique (Italie. période moderne).

Hist. Zeitschrift, 118, 3: Volz, Die Krisis in der Jugend Friedrichs des Grossen. — Wentzcke, Thüringische Einheitsfragen. — Riesz, Abekens Anteil an der Emser Depesche. — Heintze, Gustav von Schmoller.

Engl. Hist. Review, April 1918: Morris, The office of sheriff in the early Norman period. — Letts, Sixteenth-century travellers in Naples. — Armstrong, Pasquale Villari. — Notes and documents (o. a. Allen, Memoranda of Hugo de Assendelft, ms. of Corpus Christi Oxford).

Studiën, LXXXIX, Juni: P. Albers, Victor de Stuers (1843—1916). De Referendaris, I. — A. Mulder, Zeppelins en Vliegmachines, II. — C. Wilde, Kardinaal Franc. Ximenes, de Kathol. Hervormer van Spanje, II. — J. F. de Groot, De Nederlander Wessel Gansfort, een Vóór-reformator? — L. P. P. Franke, Royaards' Faust. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juli: P. Albers, Victor de Stuers. De Referendaris, II. — G. Jonckbloet, Noto Sceroto. — A. Borret, Het Processievraagstuk. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, IV. — H. Bolsius, Is de milt overtollig? — L. P. P. Franke, „De Gijzelaar" bij „Het Ned. Tooneel".

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

v. Ginneken, Als ons moedertaalonderwijs enz., en Leergang d. Ned. taal I-III: N. Taalg. XII, 4 (de Vooys).

Koopmans, Mariken v. Nieumeghen: N. Taalg. XII, 4 (Tinbergen).

Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? N. Taalg. XII, 4 (Koopmans).

Sterck, Oorkonden over Vondel. N. Taalg. XII, 4 (Koopmans).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXVIIII INDICTI

A. d. VI. Idus Apriles in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXII carminibus, quae ad tempus iis essent tradita:

Digna visa *non* sunt quae legati sumptibus in lucem ederentur 16 haec (enumerantur autem sic ut quod posterius ponitur semper praeferatur praecedenti):

De laude solitudinis. Matris desiderium. Vacatio militis. Claudia. De Johanne Dupré. Transactae aetatis memoria. Est est est. Frumentum. Duo Collegia. Horatius apud Orbilium. Pollitta. Diaboli allocutio. Ultima acroasis. Titus Pomponius Atticus. Fatum Austriae. Lampyris noctiluca (hoc tamen carmen tanto iis quae antea sunt enumerata praestare visum est ut de eo in lucem haud parva fuerit dubitatio).

Restant sex carmina quae libenter publici iuris facimus, lectu iucundissima, vera verorum poetarum atque artificum opera. In quibus enumerandis eandem quam in sedecim illis sequimur rationem. Psittacus et passer; Antigone; Bruttius; Flavi ludus; denique duo quorum utri palma esset adiudicanda fuit controversia, quae denique sic est dirempta ut victor exstaret

HERMANN ROHL

qui *epistulam novi mariti* cecinit, cui carmni tantum non par visum est illud cui titulus erat *Pax*. Huius ergo carminis (Pax) et horum quatuor: *Flavi ludus; Bruttius; Antigone; Psittacus et passer*, poetae rogantur *ante Kalendas Julias huius anni* scidularum carminibus quae additae sunt aperiendarum dent veniam, quo facto eo quo ultimum sunt enumerata ordine post *epistolam novi mariti* in corpus poematum hoc anno edendorum recipientur.

Iam nunc carminis c. t. *Pax* poetam se professus est Franciscus Xaverius Reuss, eius c. t. *Flavi ludus* Al. Galante; eius denique c. t. *Antigone* A. Faverzani.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo *ante Kalendas Ianuarias anni proximi perferenda curent* ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in describendo portabile prelum Britannicum (type-writer) adhibebunt, etsi, quemadmodum in *editionibus* poetarum latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. Hoc *ante Kalendas Julias* fieri debebit (et tum quoque tabellarii nostrates sic sunt edocendi: „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam").

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur; qu[illegible] scidulae carminibus non probatis additae vulcano tradentur.

Amstelodami P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE
Id. Aprilibus MCMXVIII *Ordinis Praeses*

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ODYSSEA

PARS PRIOR – CARM. I—XII

Prijs f 1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior – Carm. I – XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Zoo juist verschenen:

HANDLEIDING

BIJ DE STUDIE DER VERGELIJKENDE INDO-GERMAANSCHE TAALWETENSCHAP

vooral met betrekking tot de

KLASSIEKE EN GERMAANSCHE TALEN

DOOR

Dr. JOS. SCHRIJNEN

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

INHOUD: **Bibliografie. — Geschiedkundig Overzicht. – Algemeene beginselen. – Klankleer.**

Dit werk verscheen in 5 afleveringen en is thans compleet verkrijgbaar voor den prijs van

f 5.25.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. TE LEIDEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 0.90.**

In de **Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde** is kort geleden verschenen:

De Nieuwe bewerking van

van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM, Oud-Hoogleeraar te Leiden en **Dr. P. LEENDERTZ Jr.,** Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Prijs f 7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennisnemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXVI:**

IRENAEÜS I.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap.

1—II 13, 7.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f 1.25. Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.**– per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te Leiden.

Digitized by Google

Bij de vertooningen van de stukken van Shakespeare zijn onmisbaar de handige tekstboekjes van

Shakespeare's Tooneelspelen,

VERTAALD DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK.

Verkrijgbaar in afzonderlijke geïllustreerde deeltjes.

De prijs van de Nummers 1—3, 5, 7 en 10—18 bedraagt **50 Cts.** per deeltje.
" " " " " 4, 6, 8 en 9 " **60 Cts.** " "

1. De Koopman van Venetië.
2. Een midzomernachtdroom.
3. Driekoningenavond.
4. Hamlet.
5. Romeo en Julia.
6. Othello.
7. Macbeth.
8. Een Winteravondsprookje.
9. Koning Lear.
10. De Vroolijke Vrouwtjes van Windsor.
11. Julius Caesar.
12. Eind goed, al goed.
13. De getemde Feeks.
14. De Klucht der Vergissingen.
15. Veel leven om niets.
16. Elk wat wils.
17. Maat voor Maat.
18. Veel gemin, geen gewin.

De groote belangstelling voor de *Shakespeare-Voorstellingen* verheugen, welke in de verschillende steden plaats vinden, doet ons de aandacht vestigen op bovenstaande serie Tooneelspelen.

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

DRUKKERIJ

VAN

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMij., LEIDEN

Doezastraat 1-3-5,
Telefoonnummer 1

MODERN INGERICHT BEDRIJF, WAARIN DE NIEUWSTE VINDINGEN OP TYPOGRAFISCH EN TECHNISCH GEBIED ZIJN TOEGEPAST — SPECIAAL INGERICHT VOOR HET DRUKKEN VAN WETENSCHAPPELIJKE EN TECHNISCHE GEILLUSTREERDE WERKEN, VERHANDELINGEN EN DISSERTATIES — UITGEBREIDE MONOTYPE-INSTALLATIE

Digitized by Google

7-p Sinder 1926
HARVARD COLLEGE OCT 13 1922 LIBRARY
Sever fund (26, 28 & 29 '-20)
Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER. Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. — No. 1. — October 1918.

Baehrens, Studia Serviana (Brakman).
Leumann, Die lateinischen Adjectiva auf -lis (Schrijnen).
Thulin, Corpus Agrimensorum Romanorum, I, 1 (Brakman).
Marcus, Die Schreibung *ou* in frühmittelenglischen Handschriften (Kern).
Kaerst, Geschichte des Hellenismus, I (Engers).
Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650 (Blok).
Wundt, Griechische Weltanschauung (K. Kuiper).
Boll, Sternglaube und Sterndeutung (v. Wageningen).
Schuster and Shipley, Britain's Heritage of Science (Naber).
Pernot, Nos Anciens à Corfou, Souvenirs de Lamare-Picquot (Hesseling).
Schoolboeken:
Meulenhoff's English Library: Van Doorn, Dickens, Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeland; Bouten, Twain, The Prince and the Pauper; Elshout, Tennyson, Poems; Van Doorn, Byron, Poems.
Van der Meulen-Ten Bouwhuys-Tenhaeff, Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis³ (Haak).
Uitg. v. d. fa Wolters.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

W. A. Baehrens, Studia Serviana ad litteras Graecas atque Latinas pertinentia. Gent, Uitg.-Mij. Plantijn. 1917.

In The Classical Review X 158 stelt E. K. Rand de vraag: Is Donatus's Commentary on Vergil lost? Zijn antwoord komt hier op neer, dat de zoogenaamde Scholia Danielina niets anders zijn dan Aelius Donatus' verklaringen van den tekst van Vergilius. Is dit aannemelijk?

Men weet, dat tot 1600 alleen de „kleine" Servius bekend was, maar dat in genoemd jaar P. Daniel een veel vollediger Servius (S. auctus, amplior of plenior), die onschatbare interpretaties bevatte, uitgaf. De Commentarius Danielinus toch onderscheidt zich door een grooten rijkdom van mythologische vertellingen. Uit welke bron zijn die verhalen afkomstig? In welk verband staan zij tot den „kleinen" Servius, tot Ovidius' Metamorphosen, tot Hyginus, tot Apollodorus' Bibliotheca — wij volgen 't gewone spraakgebruik — of andere mythografen, tot historische werken, waarin groote aandacht wordt gewijd aan mythologische onderwerpen? Ziedaar problemen, welke lang geleden gesteld, evenwel nog niet opgelost zijn. Tot de solutie van een belangrijk deel van 't vraagstuk trachtte Baehrens te komen in bovengenoemde studie door de scholia, waarin gedaanteverwisselingen besproken worden, uit een oogpunt van taal en inhoud te vergelijken met de behandeling van dezelfde sagen bij andere auteurs.

Eerst valt een woord te zeggen over den vorm van 't werk. Baehrens heeft zijn boek in 't Latijn geschreven, die keuze staat natuurlijk aan hem. Nu wil ik zwijgen over de buitengewoon vele drukfouten; zelfs 't aantal hoofdstukken is onjuist opgegeven: cap. XXV is tweemaal geteld. Hier zijn wellicht verzachtende omstandigheden, maar wat te denken van 't volgende? Op bladz. 8 leest men *sine ullo dubio* in plaats van *sine ulla dubitatione*; bl. 27 *nostrum interest* ('t keert terug op bl. 50, dus is 't geen drukfout); bl. 36 den ablativus *recentiori*; bl. 45 den superlativus *sincerrime*; bl. 84 den genetivus *Lycophrontis* (in plaats van *Lycophronis*); bl. 88 en 90 (noot 2) driemaal den naam *Antonius* Liberalis (in plaats van *Antoninus* L.); bl. 96 't participium *increpati*, terwijl Baehrens op bl. 108 zijn licht laat schijnen over de uitdrukking *non comparuit*, anders gezegd over de „*formula solemnis non comparandi*"!! enz. enz. Zulk oorlogs-Latijn kan toch werkelijk niet door den beugel, zelfs niet voor een professor te Gent. 't Latijn is voorts 't tegenovergestelde van vlot en duidelijk: op bl. 62 sq. staat een zin van achttien regels, welke onder meer een citaat, tweemaal een opmerking tusschen haakjes en dan nog een lange parenthesis bevat. Zulke perioden zijn geen zeldzaamheid: kortom alles is gedaan om den lezer, die in de aantrekkelijke materie belang stelt, af te schrikken.

't Uitgangspunt van de redeneering vormt 't verhaal over de liefde van Myrrha voor haar vader Cinyras en haar verandering in een boom. Baehrens zet naast elkaar de vertelling gegeven door Theodorus (bij Plutarch. Parall. min. 22, pag. 311 A), door Serv. Dan. ad Bucol. X 18 en door 't Argumentum Ovidianum X 9 (van „Lactantius Placidus"). Aan 't einde schrijft Theodor. εἰς ὁμώνυμον δένδρον μετεμορφώθη sc. Myrrha; 't scholion biedt: mutata est in arborem nominis sui. Dadelijk zij hier opgemerkt, dat deze uitdrukkingen in beide talen 't karakter van een formule hebben; bij Serv. Dan. treft men die telkens aan bijv. precies zooals hier ad Bucol. VIII 29 (zie Thilo III 97).

Digitized by Google

ad Aen. I 505 in animal sui nominis vertit (Thilo I 158) enz. 't Breedsprakig Argum. Ovid., 't welk volgens Baehrens in keuze van woorden totaal onafhankelijk is van den Griekschen tekst, besluit zijn uiteenzetting aldus: in arborem,quae eius nomen indicaret, mutata est. Men zal inzien, dat die nietszeggende, in 't geheel niet karakteristieke overeenstemming in uitdrukking tusschen de beide eerste testes niet 't recht geeft te beweren, dat Serv. Dan. òf Theodorus zelf vertaalde, òf dat beiden uit dezelfde bron putten. Bovendien leert men uit Theodorus, dat de metamorphose geschiedt door toedoen van Aphrodite, waaromtrent Serv. Dan. zwijgt: geen wonder, want de laatste vertelt in den aanvang van 't scholion, dat Myrrha *Solis ira* in liefde voor haar vader ontbrandde, de eerste echter διὰ μῆνιν Ἀφροδίτης. Serv. Dan., die gewoonlijk *niet* beknopt is, gewaagt ook niet van een γείτονα παρθένον, die op Cinyras verliefd was, evenmin gebruikt hij een aequivalent voor den term τὴν ἀσελγεστάτην door Theodorus gekozen. Al zijn er overigens een paar woorden, die op elkaar gelijken — wat niet anders dan verwacht kan worden — men moet constateeren, dat 't verschil der loci grooter is dan de overeenkomst: ergo maken wij de gevolgtrekking niet, waartoe Baehrens ons uitnoodigt. Op grond eindelijk van de woorden *lumen inferri iussit*, welke zoowel bij Serv. Dan. als in 't Argumentum Ovidianum te lezen staan, moet.... „noodzakelijk" geconcludeerd worden, dat de schrijver van 't Argumentum afhangt van den Commentator op Vergilius! De waarheid is, dat behoudens die drie woorden de afwijkingen, in de *heele* schildering wel te verstaan, zoo groot zijn, dat men aan geen afhankelijkheid denken kan. Daarentegen stemmen die zoogenaamde Lactantius Placidus en Hyginus (fab. 58) zoozeer in taal en inhoud overeen, dat hier 't toeval geen rol kan spelen. Dit is Baehrens ontgaan, omdat hij slechts Hyginus vergeleek met Theodorus en Servius auctus.

Intusschen laat zich in al de fabulae, die geanalyseerd worden licht een of ander punt van overeenkomst ontdekken. Vergelijk bijv. omtrent Scylla's metamorphose — de tweede door Baehrens ter sprake gebracht —

Serv. ad Aen. III 420 irata Circe fontem, in quo illa consueverat corpus abluere, infecit venenis, in quem illa cum descendisset cet. met

Argum. Ovid. (XIV, 1) locum, in quo Scylla ablui consueverat, venenis imbuit cet. en met

Hygin. 199 Scylla autem cum assueta esset in mari lavari, Circe.... medicamentis aquam inquinavit, quo Scylla, cum descendisset cet.

Hier zijn de aanrakingspunten den lezer voor oogen gelegd, maar als men nu de rest (te groot om hier over te schrijven) onder de loupe neemt, dan springt terstond een zeer aanzienlijk verschil, dat zich niet wegdoezelen laat, in 't oog. Wij kunnen, als wij Baehrens door heel zijn boek volgen, de gedachte niet van ons afzetten: er is bij de onderscheidene auteurs aangaande de mythen ten aanzien van de voorstelling der feiten en de keuze der woorden zoowel gelijkenis als tegenstelling. Wij geven toe, dat allerlei nuances in de overlevering ingeslopen zijn, doordien deze in een sage een aetiologische strekking legde, een ander er een rationalistische uitlegging aan gaf, een derde door partijdigheid gedreven iets wijzigde. Wij zijn echter juist daarom te vaster overtuigd, dat door die contaminatie 't geval meer complex is geworden en dat men er zich principieel voor wachten moet conclusies te trekken, die slechts gebouwd zijn op gedeeltelijke overeenstemming. De conclusie, waartoe Baehrens komt, is, dat 't grootste deel van de Grieksche sagen, waarover zijn onderzoek loopt, door een en denzelfden man in zijn kommentaar op Vergilius zijn ingevoegd. Die onbekende ontleende ze zelf aan een compendium mythologicum Graecum, 't welk hij echter niet slaafs volgde; integendeel hij combineerde zijn Grieksche bron met beschouwingen en bijvoegingen van anderen (inzonderheid van Varro). Van dien Commentator nam Donatus zijn stof over en op dezen steunen weer Servius en Servius amplior.

Wat heeft men te verstaan onder dat compendium mythologicum? Iets als Apollodorus' Bibliotheca, of als Hyginus, dus een soort schoolboek? Absoluut niet, want die gaan zelf terug op dat compendium, waarvan wij nergens melding gemaakt vinden. In dat compendium moeten intusschen alle mogelijke varianten gestaan hebben, ook „entlegene Mythen", die in den Hellenistischen tijd zoo goed gedijden. Men zocht daarin —zie Baehrens bl. 24 — de namen van de vijftig zoons van Lycaon, die thans nog in de Bibliotheca opgesomd worden, evenzeer de namen van de vijftig honden van Actaeon. Indien alles naar rato geweest is, hoeveel folio's moet dat „compendium" dan geteld hebben?

In elk geval zal in dat compendium onder 't lemma *Aesacus* geschreven zijn geweest: zoon van Arisba òf Alexirhoe. In hoofdstuk X weet Baehrens wel iets plausibels in 't midden te brengen tot verklaring van dien variant, maar als hij dan eerst een stamboom teekent met tweemaal de letter *x*, daarna een volledig stemma om precies aan te geven, langs welke auteurs een bepaalde traditie zich heeft voortgeplant, dan vraagt men toch, of hij hier een vergelijking met twee onbekenden wil oplossen. Zelfs 't woord *fortasse*, dat nog al eens voorkomt (o. a. op bl. 24 driemaal in twaalf regels) ontbreekt hier. Men kan op 't gebied der tekstkritiek al te conservatief zijn en op ander terrein er niet voor terugdeinzen de eene hypothese op de andere te stapelen!

Gaat Baehrens met zijn theorieën veel te ver, ook Rand is nog te radicaal; men kan alleen overtuigend bewijzen, dat Donatus de gewichtigste bron is geweest voor Servius en voor Servius plenior.

Baehrens heeft mij in één opzicht bevredigd. Hij belooft in de Praefatio fragmenten van Hellenistische auteurs en van Varro in onze scholia te zullen aanwijzen. Hij is er in geslaagd een fragment van Euphorion (bl. 87) en van Varro (bl. 117) te vinden.

In het deel, 'twelk zich bij de Studia Serviana zal aansluiten, krijgen wij een verhandeling over Labeo. Al degenen over de grenzen, die zich met Arnobius bezighouden, ook ik, hebben dit met vreugde vernomen. Ik zou den schrijver echter willen herinneren aan 't motto, dat Emile Thomas koos voor zijn Essai sur Servius et son Commentaire sur Virgile, een woord van Wagner: „In keiner Schrift des Alterthums ist alles so *ungewiss* und für den Gebrauch so *unsicher* als in dem Commentare des Servius."

Den Haag. C. Brakman Jz.

Digitized by Google

Manu Leumann, Die lateinischen Adjectiva auf -*lis*. (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft, herausgeg. von Karl Brugmann und Ferd. Sommer. 7). Strassburg, Trübner, 1917. (Pr. M. 7).

Deze publikatie beweegt zich op het gebied van de idg. stamvorming, juister wellicht van de lat. stamvorming, omdat het lat. adjektief-suffix *-lis* in de Indogermaansche talen uitermate zeldzaam is. Alleen in de Slavische talen, waar het part. perf. pass. op *-lo* zeer gebruikelijk is, komt ook *-li* herhaaldelijk voor. Van de weinige idg. nomina, die tot deze formatie behooren, is wellicht alleen *talis* onveranderd tot ons gekomen. Alle andere lat. adjektieven kunnen hoogstens langs omwegen met de grondtaal in verband gebracht worden, en moeten wel bijna zonder uitzondering als nieuwvormingen worden beschouwd.

Het eenige bruikbare materiaal, wat Leumann ten behoeve van deze monografie ten dienste stond, was — afgezien van de schriele behandelingen van dit onderwerp in de handboeken — een artikel van Paucker over *-ālis*, *-īlis*, *-ūlis*, *-ēlis* in de KZ. XXVII, 113 v.v., en over *-bilis* en *-ĭlis* in zijn *Vorarbeiten* I, bl. 46—70. In geheel hun omvang werden nu door Leumann onderzocht: 1) de adjectiva op *-lis* met lange praesuffixale vokaal; 2) de adjectiva op *-ĭlis*, en 3) die op *-bilis*. Bij het bespreken van de uitbreiding van het part. perf. pass. door *-ilis* geeft Schrijver als zijn meening te kennen, dat deze beperkt is tot de handwerkerstaal, behoudens enkele onbeduidende uitzonderingen. Deze bewering staaft hij door de woorden op *-ĭlis* te groepeeren naar taalkringen en hoofdzakelijk in te deelen bij de groeptalen van de weverij en vlechttechniek, pottebakkerij, metaalbewerking, bouwtechniek, plastiek, visscherij en landbouw. Aldus krijgen we een geheel van zeer zeker niet onverdienstelijke beschouwingen, die m. i. echter winstgevender zijn voor de semantiek dan voor de vormleer. Want, hetzij men ze beschouwt als behoorende tot de „Zugehörigkeitsadjektiva" op *-lis*, of als staande, met vóorlat. *-tlis*, naast idg. *-tlom*, hetzij men een andere meening is toegedaan, men zal toch wel tot de slotsom moeten komen, dat de groote meerderheid van deze formaties haar ontstaan te danken heeft aan het feit, dat bepaalde oorvormen (als b.v. *textilis*) zich met het participium (b.v. *textus*), waarmee ze wat vorm en beteekenis betreft overeenkwamen, associeerden. Het zou zijn nut hebben deze oorvormen op te sporen en hun produktiviteit vast te stellen.

Dat bedoelde „Zugehörigkeitsadjektiva" op *-lis* oorspronkelijk van substantiva zijn afgeleid, en zich slechts bij uitzondering naderhand ook een afleiding van verba ontwikkeld heeft (*tribunus vapularis*, *corona ovalis* e. d.), zal wel niemand betwisten. Ik wijs echter op de onjuiste verklaring van *Aprilis* (bl. 14), dat Cuny MSL. XIV, 286 evident juist verklaart als „de tweede maand" (**aporos*, komparatief bij idg. **apo*). Walde wordt hier ten onrechte geciteerd; zie ook Juret, Dominance et Résistance, bl. 122, wiens interpretatie van *bīlis* uit **bistlis* zeer wel te aanvaarden is (ib. bl. 42). Woordafleidingen als die, welke Leumund ons bl. 22 voor *altaria* aan de hand doet: „von *ales*, *alitis* Vogel: dieser Altar ist ursprünglich der vogelige oder geflügelte Aufbau" rieken m.i. naar volksetymologie.

Adjectiva als *similis* en *humilis* naast ὁμαλός, χθαμαλός verklaart men gewoonlijk door overgang van de *o*-naar de *i*-flexie. Deze zienswijze heeft zeer zeker haar bezwaren. Of men echter van een neutrum **simulum* (= ὁμαλόν) 'het gelijke' dient uit te gaan, waaruit zich *dissimilis* ontwikkelde, en hieruit *similis*, zou ik willen betwijfelen.

Bepaald nieuwe gezichtspunten opent dit geschrift weinige of geen. Het is veeleer een vlijtig bewerkte en doorgaans goed gedokumenteerde bijdrage, die een leemte vult en dankbaar moet worden aanvaard, te meer nu het boekje in oorlogstijd het licht ziet. Het naschrift bereikt ons van uit de loopgraven voor Verdun.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

C. Thulin, Corpus Agrimensorum Romanorum. Vol. I Fasc. I. Opuscula agrimensorum vet. Adiectae sunt 48 tabulae phototypicae. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 7, geb. M. 8).

De geschriften der Agrimensores of Gromatici, waarvan de inhoud meer den jurist dan den philoloog aangaat, vertegenwoordigen toch een zijde van ons vak, die niet geheel mag verwaarloosd worden. De beschrijving van de wijze, hoe 't afbakenen van terreinen aan kolonisten toegewezen wettig behoorde plaats te vinden en hoe men handelde met de overschietende perceelen (subseciva), van de quaesties, welke er rijzen konden, als de Padus buiten zijn oevers getreden was en de grenzen van de landerijen had onkenbaar gemaakt, of ook van de methode van optreden tegen de boeren, die stukken grond aan tempels behoorende bezaaid hadden — dat alles moge men droog noemen, voor de studie der kultuurgeschiedenis heeft 't zijn waarde. Men wil zich verder gaarne op de hoogte stellen van de terminologie dezer auteurs en leeren, wat men verstaat onder strigae, scamna, rigores, onder arbores antemissae en decussatae, wat de beteekenis is van cultellare en commalleare, welken zin de landmeters hechten aan scorpiones, culinae enz. 't Latijn van deze schrijvers bevat niet weinig vulgaire elementen en verdient om zijn afwijkingen van de klassieke taal nader bestudeerd te worden. Wil men bewijzen? Na verba sentiendi et declarandi volgt soms (bl. 95, 2) *ut* + acc. c. inf.; een andere verdubbeling toont (bl. 32, 16) *magis certior*; verbonden wordt een voorzetsel met een bijwoord (bl. 143, 5) *a foris* (gelijk bij Augustinus *a longe*); nu en dan coordineert *siquidem* met de kracht van *enim* (bl. 49, 17); een varietas modorum (bl. 108, 1—4 *si sunt.... si sint*) wordt meer dan eens aangetroffen; flexies als *totae regioni* (106,15); *saltos* (63, 26); *ipsud* (114, 20); *duum* (91, 7); *poterint* (38, 24), evenzeer spellingen als *prode erit* (24, 17), *moetis* (17, 7); *sterelis* (63, 1) enz. trekken ten sterkste de aandacht.

Dat de Gromatici tot dusverre te weinig bestudeerd werden, liet zich verklaren uit 't ontbreken van een uitgave, die aan de eischen, welke men stellen mag, voldeed. Dit bezwaar geldt niet meer, nu de Zweed Thulin de zware taak op zich genomen heeft de editie van 't triumviraat Blume, Lachmann, Rudorf (1848) te herzien en reeds 't eerste deel van 't Corpus Agrimensorum in 't licht gaf, 'twelk ten volle aanspraak mag maken op den naam van degelijk en wetenschappelijk.

Het is bekend, dat Lachmann alles behalve malsch was in zijn oordeel over de praestaties van W. van der Gees en P. Schrijver. Hij waagde 't zelfs te beweren:

Digitized by Google

(die Schriften d. röm. Feldmesser II 129) „Mijnheer van der Goes habe sich den Spass machen wollen.... flüchtige Leser auf Jahrhunderte zu teuschen.” Elders weer heet het, dat hij van zijn bloedverwant N. Heinsius „doch ein weinig Kritik hätte lernen können (bl. 101). Intusschen leert een blik in Thulin's apparatus criticus, dat 't werk der Hollanders niet onverdienstelijk was en Lachmann's editie zelf is thans door de Teubneriana geheel in de schaduw gesteld. De tekst toch van deze is veel zuiverder, de apparatus criticus rijker, bovendien staan tusschen deze beide (in een aparte rubriek) de parallelplaatsen bij de andere Gromatici vermeld. Voorts is 't boek systematisch ingedeeld: waar de opschriften verloren gegaan zijn, heeft Thulin nieuwe titels geplaatst, zoodat men een duidelijk overzicht over de onderscheidene opuscula en hun partes krijgt.

Vier excerpten uit een werk over de gromatische wetenschap van Frontinus openen de rij. Een fragment over 't waterpas maken van den bodem (*cultellare*) komt bij Lachmann en in de handschriften na de opsomming der 15 soorten controversiae. In de jongste uitgave is 't verplaatst naar 't einde van 't hoofdstuk: de arte mensoria. De tweede auteur, dien wij ontmoeten, is Agennius Urbicus: hij leverde puttende uit een gewichtige bron (misschien Frontinus) een Commentaar „de controversiis agrorum.” De inleiding van den interpres, ook zijn lof op de schoonheid der meetkunde zijn hoogdravend, maar vrij poover, overigens is een in bijzonderheden afdalende beschouwing over de 15 vast voorkomende twistpunten de hoofdschotel van 't menu. Daarbij laten zich de eigen woorden van Agennius zonder moeite afzonderen van die van zijn zegsman, hetgeen in deze editie geschied is door ze in kleineren druk weer te geven. Merkwaardig is, wat men aan 't slot leest, dat n.l. de grondbezitters de landmeters dwingen tegenover de rechters oneerlijk te zijn. Een jongere Commentator, die tot 't Christendom overging — dit toch is af te leiden uit zijn opmerking (bl. 68, 17) crescente religione sacratissima Christiana — krijgt nu 't woord, eerst vóor een kapittel de agrorum qualitate, daarna voor een stuk de controversiis. Onzelfstandig als hij is, ontleent hij 't meeste aan Frontinus, Hyginus en Agennius; zijn geestelijke armoede blijkt overal, toch verbeeldt hij zich, dat hij voor zijn discipelen de stof zeer smakelijk gemaakt heeft. Een der beste mannen van 't vak is Hyginus, van wiens hand drie bijdragen zijn: de limitibus, de condicionibus agrorum en de generibus controversiarum. Van goed gehalte is ook 't tractaat van Siculus Flaccus, getiteld de condicionibus agrorum met twee aanhangsels: de quaestoriis agris en de divisis et assignatis. De meest poetische van 't zestal is de jongere Hyginus bijgenaamd „Gromaticus.” Hij schrijft slechts over de vaststelling der grenzen „de constitutione limitum”, welke, naar hij verzekert, een caelestis origo heeft. Hij weet citaten uit Vergilius en Lucanus te pas te brengen en zegt niet onaardig, dat de veteranen, die men tot belooning begiftigde met een stuk land, zoodoende vonden (bl. 141, 5) een „laboriosam agriculturae requiem.” Een honderdveertigtal teekeningen uit twee handschriften overgenomen kunnen nu en dan, lang niet overal, de ontvouwde theorie verduidelijken. Zeer mooi is figuur 34, die volgens sommigen Euclides voorstelt.

Na deze inhoudsopgave komen wij tot den tekst. Thulin behoort niet tot die ziekelijke philologen, die zelf geen goede conjectuur kunnen maken, maar zelfs schrijffouten „psychologisch” verdedigen om de overlevering te redden. Hij heeft zich verdiept in zijn handschriften, leeft geheel in zijn auteurs, kent hun genus dicendi, onderscheidt dus 't ware van 't valsche en weet uitstekende conjecturen voor te stellen. Een ontelbaar aantal malen zijn in de codices 't enkel- en meervoud verward om de eenvoudige reden, dat de afschrijvers den zin niet begrepen. Siculus Flaccus heeft eerst verteld, dat de Romeinen aan de burgers der onderworpen steden den grond ontnamen, evenwel niet aan allen; dan gaat hij aldus voort (bl. 119, 11): nam quorundam dignitas aut gratia aut amicitia victorem ducem movit, ut *ei* concederet agros suos. Zou nu iemand kunnen gelooven, dat de psychologie opgeroepen is om *ei* te verdedigen? 't Is inderdaad gebeurd. Thulin kent zijn mannen, bij wie niet de minste diepzinnigheid te veronderstellen valt, die integendeel vrij realistisch schrijven, derhalve neemt hij in den tekst op *eis*. Hyginus leert ons bl. 89, 4 iter enim non, quia ad culturas perveniatur, capitur usu, *id est quod in usu biennio fuit*. Zoo klaar als de dag is het voor Thulin en voor elk, dat met *id est* een glosseem begint. Lachmann echter veranderde het in: *sed id quod in usu biennio fuit*. Dat is natuurlijk een explicatie van de usucapio in anderen vorm en daarom nog meer verwerpelijk. „Schlagend” is een tweede correctie op diezelfde bladzijde (89, 17) si terminibus finem *vides derigi*, quales sint termini, considerandum est, waar *vides derigi* gezet is in plaats van *videre*. Even juist en met nog minder verandering neemt onze uitgever deze lezing aan bl. 114, 24 qui (sc. rivus) si alicuius terras minutatim ex alia parte abstrahat et alii contrario relinquat, quod vocant abluvionem et alluvionem, repetitio finium *haud datur*. De Palatinus biedt *addatur*, hoe dikwijls heerscht er niet verwarring tusschen *adiisse* en *audiisse*!

Men meene nochtans niet, dat Thulin lichtvaardig ingrijpt. Hij handhaaft de traditie bl. 129, 17 ut *saepe* diximus, ofschoon 't nog maar een *enkele* maal gezegd is, daar hij zich er van bewust is, dat in de latere Latiniteit *saepe* een stopwoord geworden is. Lachmann gaf hier aan *supra* de voorkeur. Nog enkele keeren miskende Lachmann 't karakter van de eigenaardige taal dezer auteurs door bijv. (bl. 27, 4) *ne* geheel aan 't begin van den zin te vervangen door *num*, niettegenstaande deze vraagpartikel na de klassieke periode hoe langer hoe zeldzamer wordt en juist een remplaçant vindt in 't vooropstaande *ne*; of door 't asyndeton bimembre (bl. 22, 8) *qualis quantus* op te heffen door inlassching van *et*. Aangezien onze editor een goede vertaling weet te geven van (bl. 4, 20) de rigore controversia est *finitimae condicionis* („verwandter Art”) kan hij de lectio van 't oudste handschrift in bescherming nemen tegen Lachmann, die tot een athetese zijn toevlucht nam. Dit is niet 't eenige geval, waar de lezer verblijd wordt met een vertaling (zie bl. 120, 4 en 129, 28).

Op één plaats meent Thulin een fout te ontdekken, waar m. i. aan de overlevering niet te tornen valt. Siculus Flaccus verhaalt (blz. 112), dat op sommige plaatsen buiten de slooten nog „onaantastbare” boomen staan om de grens aan te duiden, waardoor er een geschil kan ontstaan over de vraag, of die boomen, dan wel de slooten

Digitized by Google

de grens vormen. Ik copieer verder (bl. 112, 21) propter quod, sicut in aliis generibus finitionum, sic et in hoc quoque consuetudines regionum intuendae erunt. *etenim* dum terminis aut arboribus fines observari consuetudo sit, non oportere fossas, quae prope fines erunt, finales observari. Hier wil de uitgever *etenim* vervangen door *elucet enim*. *Als* er een fout was, dan zou die steken in 't woord *oportere*, 'twelk gemist kan worden. Immers niet zelden gebeurt het in de latere Latinitas, dat aan een gerundivum in den voorafgaanden zin (hier dus aan *intuendae erunt*) 't algemeene begrip *behooren* of *moeten* mag ontleend worden voor den volgenden zin. Ik heb in mijn Miscell. tert. bladz. 36 uit Celsus o.a. voorbeelden gegeven van dit syntactisch verschijnsel. Hier zou dus *oportere* kunnen vervallen, doch daar deze auteurs er vooral naar streven heel duidelijk te zijn, kan 't gehandhaafd blijven, gelijk (bl. 93, 17) *solent* nog versterkt wordt door *ut fere fit*. Ter adstructie van 't gezegde kan ook vergeleken worden (bl. 23, 20) *etenim* civile est *debere* eos (= stipendiarios) decretum finem habere. Wij laten dus *etenim* niet los.

Tot andere opmerkingen bestaat geen aanleiding. De drukfouten (bl. 32 *difficulltatem*, bl. 59 *trifininium* enz.) zijn van geen belang; toch is 't zonderling, dat niet alleen steeds in den apparatus, maar ook in den Conspectus notarum, waar wij toch *Goesius* lezen, gesproken wordt van *Scriver*, zoodat wij bijv. bl. 16 naast elkaar gedrukt zien de namen *Salmasius Scriver* (in plaats van *Scriverius*).

Ik hoop, dat 't volgende deel even voortreffelijk zal zijn als de eerste aflevering der Gromatici. Mogen daaraan volledige Indices niet ontbreken! Als wij dan eindelijk in 't bezit zullen gekomen zijn van een goeden tekst, schenke Thulin ons een Kommentaar, die, wat de realia betreft, gebaseerd is op 't doorwrochte artikel van Rudorff: Gromatische Institutionen.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Hans Marcus, Die Schreibung *ou* in frühmittelenglischen Handschriften. Berlin, Mayer & Müller. 1917. (Pr. M. 3).

De verhouding tussen de spelling *ou* en de klanken die hij voorstelt, is een van de lastigste vraagstukken waarvoor de Middelengelse geschriften ons plaatsen. De heer Marcus tracht het op te lossen en tevens de herkomst van deze spelling te bepalen. Te dien einde heeft hij de inhoud van twintig handschriften uit de 12e en 13e eeuw en een paar uit de 14e onderzocht, en nagegaan hoe zij de klanken voorstellen waarvoor de spelling *ou* weleens voorkomt, daarbij nauwlettend onderscheid makende tussen de verschillende teksten en handen in de handschriften en tussen de verschillende bestemmingen van die spelling. Onafhankelik van 't overige zal dit gedeelte van 't werk, dat vier vijfde van 't geheel beslaat en de indruk maakt nauwkeurig te zijn bewerkt, zijn waarde behouden als verzameling van gegevens.

Vooraf gaat een splitsing van al de gevallen waarin de spelling *ou* voorkomt (= Oe. *ū*, Oe. *u*, Oe. *o* vóór *ht*, Oe. *o* vóór *g*, *ō* vóór *w* enz.). Kleine onzekerheden waren moeilik te vermijden, maar de Schrijver had m. i. wat voorzichtiger kunnen wezen met zijn klasse I, 5), die gevallen als Me. *bounde* 'gebonden' omvat en waarin hij nu alle woorden heeft onder dak gebracht die een oude *ŭ* gevolgd door een gedekte sonoor hebben bezeten, ofschoon ettelike zeker nooit een verlengde *u* hebben gehad, zoals *under*, *hundred*, *drunken*, *grunten*, *cursen* 'vloeken', en bij andere de lengte niet aan „Dehnung vor gedecktem Sonor" in 't Middelengels mag worden toegeschreven, zoals bij *mountaine*, *counsail*, *sours*. 't Belang van de Nieuwengelse klank in woorden als *coop*, *droop*, *wound* voor de bepaling van de Middelengelse klanken die *ou* kan voorstellen had in 't licht behoren te zijn gesteld.

Vervolgens geeft de Schrijver een duidelik overzicht van de voornaamste opinies over de betekenis van de spelling *ou* en deelt het belangrijkste mee van wat andere geleerden over 't ontstaan ervan hebben geschreven.

't Eind van de monografie bevat de slotsom van zijn eigen onderzoek, en hier is het alsof de Schrijver, hoewel zich uitnemend bewust dat b.v. *ou* in *blouwen* en in *bouhte* iets heel anders is dan *ou* in *hous*, zich toch heeft laten verleiden om alle *ou*'s gelijk te stellen, zodat wij door zijn voorstelling de indruk krijgen dat de spelling, ontstaan in zuiver Engelse woorden als *blouwen* 'bloeien', *touward*, van daar is overgebracht op *nou*, *hous* enz. In verband daarmee lezen wij op blz. 142: „Man wird somit schwerlich behaupten können, die me. Schreibung *ou* sei schlankweg aus Frankreich entlehnt worden." Neen, de *ou* in *blouwen* e. dgl. is natuurlik inheems gewas, evengoed als de *au* in *blauwen* 'waaien', maar het is mij onbegrijpelik hoe de Engelsen ertoe gekomen zouden zijn, *hous* te schrijven, omdat ze *blouwen* spelden. Zolang men met de heer Marcus (blz. 154, m. i. te recht) in Vroeg-Middelengels *hūs*, *hous* geen tweeklank aanneemt, gaat het bezwaarlik aan, vol te houden dat de *ou* ter voorstelling van de vokaalklank in dit en dergelijke woorden (en zelfs in woorden met korte *u*) aan gevallen als *blouwen* is ontleend, en dan blijft toch de enige (middellike of rechtstreekse) bron die in aanmerking komt: de Centraal-Franse spelling *ou*, die in de 13e eeuw al een lang bestaan achter de rug had en een *u*-klank aanduidde. Ook in de Anglonormandiese geschriften immers treedt onder dezelfde invloed en terzelfder tijd de spelling *ou* voor *u* in de plaats. De vage bewering op blz. 142 dat „in englischen Hss. *ou*, sobald als es auftritt, häufiger vorhanden ist, als in den französischen" is, naar ik meen, door de toestanden in de ons bekende handschriften niet gerechtvaardigd (gevallen als Me. *blouwen* en *bouhte* moeten hierbij natuurlik buiten rekening blijven).

De heer Marcus geeft ten slotte ook enkele biezonderheden over de betekenis van de spelling *ou* voor de bepaling van de kwantiteit, benevens een overzicht van de klanken die *ou* z. i. voorstelde. Hierbij treft één ding als zonderling. Hij heeft ervan afgezien om bij ieder handschrift iets te zeggen over 't dialekt (blz. 27), omdat het in de meeste hss. te moeilik bleek om te onderscheiden tussen 't aandeel van schrijver en afschrijvers, en dat kan men begrijpen, maar 't bedenkelike gevolg is geweest dat er nu ook verderop geen onderscheid tussen tongvallen wordt gemaakt. De Schrijver is hier niet ontsnapt aan 't grote gevaar waarvoor men voortdurend op zijn hoede moet zijn: „'t Middelengels" te beschouwen als een eenheid, als een algemene spreektaal met geringe dialektiese verschillen, ja, hij houdt met de verschillende dialekten zo weinig rekening, dat hij b.v. op blz. 16 een opmerking van Luick over de ontwikkeling van 't woord voor 'jeugd' ten Noorden

Digitized by Google

van de Humber klakkeloos aanhaalt alsof het hier een algemene ontwikkeling gold. Het is dan ook niet duidelik in welk gedeelte van Engeland of onder welk deel van de bevolking de Schrijver meent dat de klanken gebruikelik waren die hij op blz. 153 e. vv. beschrijft.

Na 't gezegde zal het geen nader betoog behoeven dat met dit werk, hoezeer niet zonder verdienste, nog geenszins 't laatste woord is gezegd over de daarin behandelde vraagstukken.

Groningen. J. H. Kern.

J. Kaerst, Geschichte des Hellenismus. 1er Toil, 2e Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1917. (Pr. M. 16, geb. M. 18).

De slag bij Chaeronea is het laatste en beslissende conflict tusschen twee geheel verschillende levensopvattingen, die van de Grieksche polis en van den staat, wiens eenheid en straffe organisatie zich demonstreert in de persoon des konings. „Die inneren Voraussetzungen dieses Kampfes zu verstehen, die besonderen Kräfte und Tendenzen, die jeder der beiden entgegengesetzten Mächte ihr Gepräge geben, zu erfassen, ist unsre Aufgabe.” En zoo behandelt de schr. in de twee eerste afdeelingen van dit eerste deel van zijn Geschichte des Hellenismus, welke als een inleiding kunnen worden beschouwd op het geheele werk, de Grieksche polis en het Macedonische koningschap.

De polis is het eigenaardig product van den Griekschen bodem en de Grieksche geest, waar in principe ieder burger deel neemt aan het openbare leven en ieder in zijn onderworpenheid aan de wet, die koning is over allen en alles, de grootste waarborg ziet voor zijn individueele vrijheid. Schr. toont dan aan, hoe het beperkte territorium en de bekrompenheid, waarmee de burgers het opnemen van nieuwe elementen in de burgerschap tegengingen, de panhelleensche gedachte niet hebben kunnen doen opkomen, en hoe noch de opvattingen der sophisten, noch de ideeën van Socrates, Plato, Aristoteles zich in de richting van één Griekschen staat bewogen. De 4e eeuw beteekent voor de Grieksche stadstaten een groote maatschappelijke en politieke inzinking. De maatschappelijke toestanden leden ten zeerste zoowel onder de oorlogen onderling als de voortdurende partijtwisten en werkten naar twee richtingen destrueerend: zij vormen een der voornaamste factoren voor de opkomst der huurlingen, die, aangezien geen staat in Griekenland ze voor de nationaal-helleensche zaak dienstbaar kon maken, in handen van den Perzischen koning en Perzische satrapen zoozeer hebben meegewerkt tot den politieken ondergang van hun vaderland; maar ook vertroebelen ze het politieke leven in de steden zelf in hooge mate, in zoover als de verarmde burger nu van zijn rechten als staatsburger gebruik maakt tot het verkrijgen van betere levensvoorwaarden (Atheensche diaeten). Maar zoo er al in de praktijk van een panhelleensch streven nauwelijks sprake kon zijn, in litteraire kringen werd deze idee krachtig gepropageerd (Isocrates en zijn leerlingen Ephorus en Theopompus; Callisthenes). Sterk genoeg om een nationale beweging te voorschijn te roepen waren intusschen deze stroomingen niet. En zoo moest er een nieuwe kracht komen, die in staat was, de Grieken tot een gemeenschappelijke onderneming tegen de Perzen te dwingen. Deze kracht was koning Philippus van Macedonië.

In de afdeeling „Das makedonische Königtum” wordt eerst deze hoofdvraag behandeld „Hat die Herrschaft Makedoniens die griechische Einheit vollendet oder hat sie die griechische Freiheit zerstört?”, zonder dat nochtans een bepaald antwoord mogelijk blijkt. Ze hangt ten nauwste samen met die andere vraag, of de Macedoniërs Grieken zijn of van niet-Griekschen oorsprong. Het komt mij voor, dat dit heele probleem niet meer dan theoretische waarde heeft, gezien de snelle wijze, waarop de Macedoniërs zich aan de Grieken en hun cultuur hebben aangepast. En dan gaat de schr. de geschiedenis na van het Macedonische volk, dat, langen tijd politiek onontwikkeld, door Philippus is gemaakt tot een volk van wereldhistorische beteekenis. Na zijn hervormingen, die van militair-politieken aard waren, tot stand te hebben gebracht en na zich door de goudmijnen van het Pangaeongebergte rijkelijk geld te hebben verschaft, schreed Ph. tot de volvoering zijner bekende plannen. Het is Demosthenes geweest, die het eerst en het scherpst heeft gezien, dat hier een conflict was ontstaan tusschen twee principes en die met al de energie, waarover hij beschikte, de zaak van de polis tegenover de Macedonische monarchie verdedigde. Bij Chaeronea viel de beslissing ten voordeele van de laatste. Omtrent de verdere plannen van Ph. zijn we niet voldoende ingelicht: heeft hij reeds het plan gehad, het Perzische Rijk te veroveren of wilde hij, de nieuwe hegemon der Grieken, eenvoudig afrekenen met den Perz. koning, sedert den vrede van Antalcidas den eigenlijken leider der zaken in Griekenland? Waarschijnlijk is het laatste, maar Philippus' plotselinge dood maakt een zeker oordeel daaromtrent onmogelijk.

Tot zoover dan de inleiding. Nu kan men met den schr. verschillen over de vraag, of een zoo uitvoer'ge inleiding noodig was geweest en daarnaast vragen, of nu in elk geval ook niet iets meer van het Oosten had dienen gegeven te worden dan wat in het 1e hoofdstuk van de 3e afdeeling over het Oostersche koningschap is gezegd, maar niemand zal kunnen ontkennen, dat de factoren, waaruit tenslotte het Hellenisme is ontstaan, diep en grondig zijn nagegaan. Wat in dit boek zoo aangenaam aandoet, dat is, dat men onder het lezen overal den indruk krijgt, dat een man van diepgaande kennis aan 't woord is, dat de problemen zoo scherp zijn gesteld en beantwoord of zoo noodig niet geaarzeld wordt een „non liquet” uit te spreken. Dit komt vooral uit in de geschiedenis van Alexander, die met haar eigenaardige overlevering het wetenschappelijk onderzoek zoovele vragen stelt. Zoo al direct deze. Wat is oorspronkelijk de bedoeling van Alexander geweest: heeft hij slechts de plannen van zijn vader opgenomen of gingen zijn gedachten reeds uit op de verovering der wereld? Men moet zich hier niet op een dwaalspoor laten brengen door wat er langzamerhand uit zijn onderneming is gegroeid. Waarschijnlijk heeft Al. tot de inneming van Persepolis zijn expeditie beschouwd als een panhelleensche, al is natuurlijk toe te geven, dat de gedachten aan een wereldheerschappij niet plotseling zijn opgekomen. Want reeds in het eerste gedeelte van de veldtocht treden momenten op den voorgrond, die een inleiding vormen tot de nieuwe positie, welke Al. tegenover Grieken en Macedoniërs zal gaan innemen. De verhouding, waarin de jonge koning tot de Grieksche steden van Kl. Azië treedt, doet denken aan

Digitized by Google

die van de polis tot haren κτίστης, ze berust in elk geval op de persoonlijke eigenschappen van den heerscher en de persoonlijke diensten, door hem aan die steden bewezen [1]. En de tocht naar Egypte (die zeer zeker ook een militaire bedoeling heeft; men denke aan de geïsoleerdheid van het land en zijn positie binnen het Romeinsche keizerrijk) en naar den tempel van Ammon, het Grieksch-Egyptische heiligdom, moet de gedachten der Grieken en Macedoniërs voornamelijk voorbereiden op het voor hen wel niet geheel onbekende, maar toch nog vreemde god-koningschap [2].

Na den brand van Persepolis beschouwt Al. zijn taak als hegemon der Grieken beëindigd en treedt hij op als veroveraar van Azië; en hiermee streeft hij naar een doel, dat niet meer vereenigbaar is met het oude Macedonische koningschap. Vandaar de groote conflicten met zijn Macedonische edelen, als wier representant voornamelijk Parmenio geldt, en de daarop gevolgde catastrophes. Ook bij den Indischen veldtocht is naast het sentimenteele motief, dat wonderland te leeren kennen, waarheen zich ook de tochten van Heracles en Dionysos hadden uitgestrekt, de gedachte aan een wereldheerschappij de drijfveer. Deze gedachte heeft Al. niet meer losgelaten. Uit dit gezichtspunt moet beschouwd worden zijn politiek van ineensmelting van Grieken en Macedoniërs met de oosterlingen: in een wereldrijk kan tegenover den godkoning geen sprake zijn van een overheerschend en een overheerscht ras.

De goddelijke vereering van den heerscher is een product van de Grieksche polis: zoodra de burgers niet meer de kracht hebben, de zaken te leiden, verlangt men naar een krachtige persoonlijkheid, die boven allen en alles staat. Tegen een dergelijke persoonlijkheid „gilt das Gesetz nicht, denn sie ist selbst Gesetz. Sie ist die schöpferische Verkörperung göttlicher Vernunft." Aan voorbeelden van als god vereerde persoonlijkheden ontbreekt het in de Grieksche geschiedenis niet. En de Orient met zijn groote massa's, wel niet gewoon om den heerscher als god te vereeren, maar toch wel om met het diepste ontzag tot hem op te zien (proscynesis), bood een voortreffelijken bodem voor de ontwikkeling van dit product van Griekschen oorsprong.

De wereldveroveraar Alexander is meteen de verbreider der Grieksche cultuur over het oosten (en hierbij hebben de talrijke door hem gestichte steden ontzaglijke diensten bewezen) en de bevorderaar van allerlei wetenschappen, waaronder de geographie met name dient genoemd. In onze „Geschichte des Hellenismus" wordt dan ook met recht aan hem, die de Grieksche cultuur een uitgebreiden nieuwen bodem heeft geschonken om op te gedijen, zoo'n belangrijke plaats ingeruimd.

Rotterdam. M. Engers.

[1]) Hier b.v. blijkt duidelijk, hoe dezelfde zaak door twee uitstekende kenners verschillend wordt beoordeeld. Ed. Meyer (Kl. Schriften p. 294) zegt van genoemde steden: „als freie Verbündete, *wie die Griechen des Mutterlandes*, wurden sie dem neuen makedonischen Reiche angegliedert".

[2]) Ook de gang van Al. naar de oase van Ammon en zijn eisch als god vereerd te worden, wordt geheel verschillend beoordeeld. Terwijl Hogarth, Niese en Kornemann er weinig gewicht aan hechten, is het voor Kaerst en Ed. Meyer (in navolging van Droysen) een integreerend onderdeel van Alexander's geheele politiek. Hier is de laatste opvatting zeker de meest aannemelijke.

R. Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1918. (Pr. ƒ12.—).

De schrijver, die reeds meermalen belangrijke studiën op het gebied der economische geschiedenis van Rotterdam heeft uitgegeven, bracht de resultaten dier studiën thans in boekvorm bijeen en voorzag ze van een aantal voortreffelijk uitgevoerde reproductiën van afbeeldingen van topographischen aard en van voorname personen uit het aangegeven tijdperk. Het geheel laat zich in zijn populairen vorm prettig lezen; verwijzingen naar de bronnen ontbreken, omdat zij reeds in de vermelde studiën zijn gegeven en verder na te gaan zijn in de op het Rotterdamsche gemeentearchief door den schrijver gedeponeerde aanteekeningen. „Bedrijfs- en bevolkingsgeschiedenis" noemt hij de hoofdafdeelingen van het boek, welks drie hoofdstukken, met 1588 en 1609 als scheidingspunten, de chronologie der beschreven toestanden ten grondslag hebben; een aanhangsel over de „Rotterdamsche geslachten" uit deze periode sluit het boek.

Een eigenlijke stadsgeschiedenis in vollen omvang voor de periode zal men hier dus te vergeefs zoeken; zelfs de opkomst der stad in de Middeleeuwen wordt nauwelijks aangeroerd en haar regeeringsvorm met een paar woorden afgedaan, terwijl ook de eerste afdeeling (tot 1588) slechts een 30 bladzijden beslaat. Het was den schrijver te doen om de aanwijzing, hoe het stadje Rotterdam van de 16de eeuw met zijn nauwelijks 7000 inwoners door de ontwikkeling zijner koopvaardij en van zijn bedrijfsleven in de 17de als zevende stad van Holland, eerste der „kleine" steden, met een meer dan verviervoudigde bevolking zich verhief tot een koopstad van beteekenis. De haringvisscherij, de oude bron van bestaan der „waterstad" ten Z. van de Hoogstraat, waaraan zich de „landstad" met haar bouwbedrijf en haar marktkarakter sloot, ontwikkelde zich krachtig maar op het einde der eeuw werd zij overvleugeld door de koopvaardij, die alle zeeën als haar terrein mocht noemen en de stad weldra maakte tot Holland's tweede koopstad. De rol, die kooplieden als Johan van der Veken, Cornelis Hartichvelt, Hendrik Nobel en anderen daarbij speelden, wordt duidelijk uiteengezet zonder te verbloemen, hoe hunne energie hare schaduwzijden had. De kooplieden regeerden ook de stad om tegen het midden der zeventiende eeuw plaats te maken voor de „regenten", die haar tijdens de Republiek verder hebben bestuurd.

Het mooie boek vormt een verkwikkelijke bijdrage tot de geschiedenis der wording van onzen „grooten" tijd en verdient tal van lezers te vinden.

Leiden. P. J. Blok.

M. Wundt, Griechische Weltanschauung. 2e Auflage. Leipzig, B. G. Teubner. 1917. (Pr. geb. M. 1.50).

Dit boekje — blijkens de verschijning van zijnen tweeden druk, in Duitschland zeer gewaardeerd — behoort tot de ontzagwekkende serie „der wissenschaftlich-gemeinverständliche Darstellungen" die onder den titel „Aus Natur und Geisteswelt" sinds jaren bij de firma Teubner verschijnt. Ik kan niet beoordeelen welke hoogte van werkelijk inzicht in eene zaak, voor het Duitsche publiek door het woord „gemeinverständlich" wordt aangeduid, maar meen wel te mogen zeggen, dat tot duidelijke en bevredigende voorlichting van den leek

Digitized by Google

aangaande de „wereldbeschouwing der Grieken", voor den Hollandschen lezer dit boek te abstract en te geleerd zou zijn.

Zonder twijfel is dit een bezwaar. En dit bezwaar krijgt nog grootere beteekenis door de streng schematische wijze op welke de geleerde schrijver den ontwikkelingsgang van Hellas' geestelijk leven, van de helleensche natuurbeschouwing, gods-vereering, psychologie, maatschappij, kunstwaardeering in systeem heeft gebracht, overal parallellijnen trekkende langs welke hij eene systematische, zij het dan ook vaak onbewuste evolutie van het massale tot het individualistische, van het mythologische tot het intellectueele waarneemt.

Ondanks deze bezwaren is naar mijn oordeel het boek van Max Wundt zeer de aandacht waard, van allen nl. die in staat zijn om achter zijn systematische en daardoor ietwat dorre gedachtenschikking de levende personen te plaatsen die van deze gedachten de incarnatie zijn, en om, met zelfstandig oordeel gewapend, zijne conclusies te wegen, m.a.w. in zijn werk niet zoo zeer een objectieve teekening van „de" Grieksche „Weltanschauung" te zoeken als wel na te gaan hoe een ernstig en geleerd denker meent „die griechische Weltanschauung in ihrer inneren Einheit erfassen zur können." — Natuurlijk blijft bij zulk eene lectuur kritiek en verschil van inzicht niet uitgesloten, en menig lezer zal van oordeel zijn dat een zoo „einheitliche" evolutie in de Helleensche geestesontwikkeling als Max Wundt ons te zien geeft, niet geheel met de werkelijkheid overeenkomt, en dat deze modern-philosofische reconstructie allerlei veelzijdige en wisselende stroomingen in éene willekeurig afgebakende bedding dringt. Toch zal geen deskundig lezer dit boek ter zijde leggen zonder te erkennen dat hij aan de oorspronkelijkheid en het ernstig inzicht van den schrijver menige suggestie tot hernieuwd nadenken en soms ook wel eens wijziging van eigen opvatting heeft te danken.

Amsterdam. K. Kuiper.

F. Boll, Sternglaube und Sterndeutung, die Geschichte und das Wesen der Astrologie. (Aus Natur and Geisteswelt n°. 638). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

In de laatste twintig jaren heeft hoe langer hoe meer de overtuiging veld gewonnen, dat wij zonder kennis van het wezen en de ontwikkeling der oude astrologie hulpeloos staan tegenover tal van raadselen, die de wereldbeschouwing en het leven der oudheid ons voorleggen. De astrologie der Grieken en Romeinen is iets meer dan een poging, om met behulp van de sterren de toekomst van den mensch te voorspellen, zij is tegelijk geloof en wetenschap en tracht eenheid te brengen tusschen makro- en mikrokosmos, zij is een wereldbeschouwing van grooten opzet en indrukwekkende eenheid. Overal is zij doorgedrongen tot zelfs in de scholastiek der m.e. en de philosophie van Hegel. Haar sporen vinden wij zoowel in het oude en nieuwe Testament als in de taal van het dagelijksche leven en de literatuur van alle tijden. Eenige kennis van de oude astrologie is zeker voor ieder klassiek philoloog noodig, om de Grieksche en Latijnsche teksten te kunnen interpreteeren en inzicht te krijgen in de gedachtenwereld van het oude Babylon als ook van Griekenland en Rome, nadat de kennis der sterren uit het Oosten ook daar was doorgedrongen. Tot het geven van zulk een inzicht in een helderen en tegelijk aantrekkelijken vorm, daartoe was niemand beter in staat dan de Heidelbergsche hoogleeraar Frans Boll, de schrijver van de 'Studien über Claudius Ptolemaeus' (1894), 'Sphaera' (1903), 'die Lebensalter' (1913), 'Aus der Offenbarung Johannis (1914), 'Antike Beobachtungen farbiger Sterne' (1918), en een van de drie bekende uitgevers van den Catalogus codd. astr. Graecorum. Bovendien is Boll even goed met Goethe en Shakespeare als met de sterren vertrouwd, zoodat hij door zijn kennis der literatuur levendigheid en afwisseling in zijn overzicht van de geschiedenis der astrologie weet te brengen.

Daar de sterrenwichelarij haar oorsprong in Babylon heeft, waar men reeds tweeduizend jaar vóór Chr. wist, dat avond- en morgenster één waren [1]), behoorde aan de Grieksche astrologie een hoofdstuk over de Chaldeeuwsche vooraf te gaan. Dit gedeelte van het boekje is door den hoogleeraar Carl Bezold, den uitgever van „die Zeitschrift für Assyriologie" bewerkt. Uit deze inleiding wil ik alleen releveeren, dat de namen der sterrenbeelden reeds uit den oudsten Babyloonschen tijd dateeren, maar het zevental planeten (Maan, Zon, Juppiter, Venus, Saturnus, Mercurius, Mars in oud-Babyloonsche volgorde) eerst omstreeks 650 v. Chr. ontstond. De kleur van de planeten in vier schakeeringen van rood tot wit werd met die van de schitterendste vaste sterren vergeleken (p. 7), welke astrologisch als van dezelfde beteekenis beschouwd werden en daardoor als plaatsvervangsters van de planeten konden optreden. Dit belangrijke punt, dat hier slechts even aangestipt wordt, is door Boll en Bezold uitvoerig in hun jongste verhandeling (Beiersche Academie van Wetenschappen 1918) besproken.

In het tweede hoofdstuk, dat ongeveer parallel loopt met mijn rectorale oratie van 1916, behandelt Boll „die Entwickelung der Astrologie auf klassischem Boden." Aanbidding der sterren hebben de Grieken oudtijds niet gekend. Zij mogen de verschijnselen aan den hemel als waarschuwingen der goden beschouwd hebben, maar een innig verband tusschen ster en mensch namen zij nog niet aan. Dat geloof kwam eerst in de dagen van Alexander den Groote. Van hem tot Augustus is de tijd, dat de uit het Oosten gekomen astrologie Europa overwint. Griekenland wendt zich van den logos af tot de gnosis, het erkennen door openbaring, visioen en ekstase. Na het geloof in Tyche, thans het geloof in Ananke, van wie alleen magie en religie den mensch verlost. Nechepso en Petosiris' handboek (150 v. C.) wordt de bijbel der astrologen. Bestrijding bleef niet uit, vooral van hen, die de leer van den vrijen wil trachtten te redden, terwijl niet ieder zich bij het woord van Manilius (IV 117) kon neerleggen:

non refert scelus unde cadit; scelus esse fatendumst,

maar de Stoicijnen werden de groote verdedigers van de leer van het fatum en tegelijk ook van de astrologie. Deze heeft den godsdienst niet naar omlaag gehaald, want zij plaatste God als heerscher boven de sterren. Allengs worden alle wetenschappen door haar geinfec-

[1]) Eerst in de 6de eeuw v. Chr. is deze kennis tot Griekenland doorgedrongen.

Digitized by Google

teerd, vooral de geneeskunst en de alchemie. Achtereenvolgens behandelt Boll dan de werken van Manilius, Vettius Valens en Ptolemaeus (tetrabiblos), om in hoofdstuk .III tot „die Astrologie in Ost und West von der Entstehung des Christentums bis zur Gegenwart" over te gaan. Het Christendom bestrijdt de astrologie, maar kan zich toch aan haar invloed niet onttrekken. Christus wordt de „zon der gerechtigheid." Het *lux crescit*, dat in een Griekschen kalender en in de heidensche liturgie op den 25sten December staat bijgeschreven, is woordelijk in de kerstpreek der Christenen overgegaan (p. 37). De *dies dominicus* wordt tot *dies solis*. De ster van Bethlehem verbond het leven van Christus aan de astrologie en in weerwil van Tertullianus' verzet (Astrologie en haar invloed enz. p. 23, 3) heeft de kerk toch de astrologie met haar leer vereenigbaar geacht, mits de ἀστέρες slechts als σημαντικοί, niet als ποιητικοί beschouwd werden (leer van Origenes). In Byzantium leefde met de studie der astronomie ook die der astrologie in de 7de en 8ste eeuw weer op, maar den vruchtbaarsten bodem vond zij in den Islam. De Arabieren hebben de leer der planetenconjuncties verbreid. Zij hebben de wereld beangst gemaakt voor het samenkomen van Saturnus, Juppiter en Mars in hetzelfde sterrenbeeld. Wanneer de Arabische philosophie in Spanje en op Sicilie doordringt, zien de scholastici zich voor dezelfde problemen van de astrologische wereldbeschouwing geplaatst. Michael Scotus (1234), de bekende vertaler van Aristoteles, heeft in een groot boek een beeld van de astrologisch-averroistische philosophie gegeven. Voor den geloovigen dichter van de Parcival, Wolfram von Eschenbach, stond het vast dat „mit der sternen umbereise vart ist geprûevet aller menschlîch art." Paus Julius II laat den dag van zijn kroning, Paul III het uur voor elk consistorium door astrologen uitrekenen, en Leo X stichtte een professoraat voor de astrologie aan de Sapienza, de pauselijke universiteit te Rome. Albrecht Dürer's „Melencolia" (1514) is zonder eenige kennis der astrologie niet te begrijpen. Zelfs Thomas van Aquino liet lichaamsbouw, onderscheid van geslacht en karakter van de sterren afhangen. De Madonna wordt afgebeeld (p. 49) met een koornaar in de linkerhand, zooals anders de Maagd in den dierenriem wordt voorgesteld. De zeven doodzonden zijn niet anders dan de booze geschenken van de zeven planeten. Zoo is alles vol van den invloed der astrologie, waarvan de sporen tot in den tegenwoordigen tijd zijn waar te nemen. Ik herinner slechts aan het tijdschrift Urania in ons land, de profetieën van Madame de Thèbes te Parijs, en wat meer is, aan het lied van Heye, dat heden ten dage nog in sommige kerken gezongen wordt:

In het beurtgezang der sferen [1])
In des afgronds bangen kreet
Ruischt de lof, de lof des Heeren,
Die de zijnen niet vergeet.

In het bovenstaande heb ik eenige grepen gedaan uit den rijken inhoud van het derde hoofdstuk. Het vierde bevat „die Elementen des Himmelbildes" en bespreekt de beteekenis van zon, maan en sterren, van den dierenriem, de planeten, de paranatellonta voor de astrologie. Hier wordt ook een woord gewijd aan de belangrijke iatromathematica, de kunst der astroloog-medici, die bij ons nog voortleeft in het woord „influenza", dat in 1611 voor het eerst aan die ziekte gegeven werd, die men toen als een „Eingiessung des Gestirns" beschouwde. Het vijfde hoofdstuk behandelt „die Methode der Sterndeutung", leert hoe de horoscoop te vinden is, en bespreekt de leer der decanen en trigonen, de *domicilia*, *altitudo* en *deiectio* der planeten, de astrologische geographie en eindigt met de geestige verklaring van Goethe's horoscoop, in welk gedeelte van het boekje de schrijver, als literator en geleerde, zich in al zijn kracht toont. Met een zesde hoofdstuk over „der Sinn der Astrologie" sluit dit uitstekend deeltje uit „Natur und Geisteswelt", dat allen theologen en philologen ten zeerste kan worden aanbevolen. Het bevat bovendien een twintigtal goed gekozen teekeningen en een kaartje van den noordelijken en den zuidelijken sterrenhemel, dat aan de Maniliusvertaling van referent ontleend is.

Groningen. J. van Wageningen.

Arthur Schuster F.R.S. and Arthur E. Shipley F.R.S., Britain's Heritage of Science. London, Constable and Co. 1917.

Het zegt genoeg dat de schrijvers allebei lid zijn der Royal Society. Maar iets nader aankondigen om het boek te kunnen behouden is te verleidelijk. Wat een mooi portret van *Thomas Young* naar een schilderij van *Lawrence*! Hoe curieus die mondelinge mededeeling (p. 132) van *Stokes*, dat *Brewster* vasthield aan *Newton's* lichttheorie nadat Fizeau (lees *Foucault*!) er den genadeslag aan had gegeven. Het ietwat onnoozele verhaal omtrent *James Watt* met den theeketel wordt pikanter nu het blijkt dat hij den stoom liet condenseeren tegen een zilveren lepel. In hoe Rembrandtiek licht treedt onze landgenoot **Drebbel** die in 1620 storm kon voorspellen, als we lezen dat *David Gregory* (1627—1720) van tooverij werd beschuldigd voor hetzelfde feit!

Intusschen — dit Rembrandtiek licht bestaat alleen in onze verbeelding, want *Drebbel* wordt in dit boek niet genoemd, al had hij er alle recht op. Hij is immers volgens Prof. *Ernst Cohen* de man die *Francis Bacon* inspireerde tot het schrijven van zijn *Nova Atlantis*!

Behalve *Drebbel* mis ik nog *Piazzi Smyth*. Is de Royal Society er nòg niet over heen dat deze kranige en eerlijke astronoom de Pyramide durfde bestudeeren, als lid van hun genootschap bedankte, en *Flinders Petrie* en hun president *Sabine* aanviel?

Ten slotte deelt ref. niet in de bewondering voor het *B. A.* Committee voor Electr. eenheden (p. 214). Alsof *Faraday's* en *Jacobi's* electrochemische eenheid van 1 cM^3 waterstof soms *niet* wetenschappelijk was!

Hoorn. H. A. Naber.

Nos Anciens à Corfou, Souvenirs de l'aide-major **Lamare-Picquot** (1807—1814), publiés et annotés par **H. Pernot.** Avec un appendice sur l'académie fondée par les Français à Corfou. Parijs, F. Alcan. 1918. (Pr. fr. 3.50 + 30% verhoging).

Lamare-Picquot, die in 1865 op acht en zeventigjarige leeftijd te Honfleur stierf, heeft herinneringen nagelaten aan zijn verblijf te Corfou, gedurende de jaren dat de Fransen de Joniese eilanden bezet hielden. Deze herinneringen van een zeer belangstellende, scherp

[1]) Cic. Somn. Scip. V 10.

Digitized by Google

waarnemende officier van gezondheid, zijn tans gedrukt en door Dr. Pernot van verklarende aantekeningen voorzien. Voor de kennis van de sociale toestanden op Corfou in 't begin der negentiende eeuw is dit boek van gewicht; ook voor beoefenaars der politieke geschiedenis van het eerste keizerrijk is het niet zonder belang.

Wij vernemen hier van een ooggetuige hoe Napoleon sedert de slag bij Wagram een groot aantal officieren der artillerie en genie naar Corfou zond en jaren lang, zonder de aandacht der Engelse vloot te trekken, buitengewoon grote hoeveelheden munitie binnen de muren der sterke vesting wist bijeen te brengen, dit alles, volgens Lamare-Picquot, met het doel om, als de tijd gekomen scheen, Griekenland van de Turkse overheersing te bevrijden, een onderstelling die bevestigd wordt door een bekende plaats uit het *Mémorial de Sainte-Hélène* (Parijs, 1895, blz. 380), waar de keizer spreekt van zijn plannen om voor de Grieken de vrijheid te veroveren door 't gereedmaken te Corfou van alles wat een expeditiekorps van 40 à 50 duizend man zou nodig hebben.

De omstandigheden hebben echter aan het verblijf der Fransen een uitsluitend vredelievend karakter gegeven. Generaal Donzelet, de kommandant van het garnizoen, heeft de zeven jaren die hij op 't eiland doorbracht gebruikt om verbetering te brengen in de droevige toestand van onwetendheid en ekononomies verval waarin de bevolking verkeerde. Een drukpers en scholen werden opgericht, landbouwwerktuigen werden ingevoerd, het ontginnen van de natuurlike rijkdommen van het eens zo bloeiende eiland werd op allerlei wijze bevorderd. Daartoe werd ook een Akademie van Wetenschappen naar Frans model gesticht. De heer Pernot heeft uit zijn rijke partikuliere verzameling van Corfiotica de statuten van deze Akademie en de eerste vruchten van haar werkzaamheid meegedeeld. Bij het lezen van die stukken moeten wij soms glimlachen. Men bedenke echter dat alleen de eilanders die in hun jeugd naar Italië waren gezonden onderwijs van enige betekenis hadden genoten. Dan is 't niet zo wonderlik dat bij 't uitschrijven van prijsvragen door de Akademie opgemerkt wordt: „il est désirable que les mémoires ... ne soient pas la répétition des écrits d'autrui." Men moet hier voor alles de goede bedoeling waarderen en ook de praktiese geest die, ondanks sommige grote woorden, uit de gehele inrichting spreekt. Het voornaamste doel der wetenschappelike werkzaamheid moest zijn „la statistique des Iles Ioniennes"; daarnaast paste men university-extension toe door 't geven van cursussen over de eerste beginselen der natuurwetenschappen, over gezondheidsleer en aardrijkskunde van de Ioniese eilanden. Het prospectus omschrijft die leergangen niet onaardig als „des cours pour ainsi dire privés du luxe de la science;" zij waren bestemd voor oud en jong, en door hun eenvoud zouden zij ook passen „aux personnes d'un sexe moins fort et plus aimable." Vooral jonge moeders zouden welkom wezen.

De vrede die Lodewijk XVIII gedwongen werd te sluiten voerde de bezetting naar Frankrijk terug, volgens Lamare-Picquot tot groot leedwezen, en niet zonder protest, van Fransen en Corfioten. Onder Engels bewind is later de Joniese Akademie herleefd; bekend is de voorliefde van Lord Guilford voor 't invoeren van oudgriekse taal en oudgriekse gewaden bij de plechtige bijeenkomsten. Of deze Engels-Attiese akademie evenveel prakties werk heeft verricht, kan ik niet zeggen.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Meulenhoff's English Library.

Hierin zijn eenige boekjes verschenen, ten dienste van school en huis, die door hun uiterlijk en inhoud, wel aantrekkelijk genoemd mogen worden.

Voor iemand, die voor een complete uitgave van een schrijver terugschrikt, maar toch gaarne met eenige geschikte stukken wil kennis maken, zijn zulke boekjes uitmuntend.

Het eerste, *Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeland*, bewerkt door den heer W. van Doorn, heeft dit alleen tegen, dat men door zulk een brokstuk van een roman te geven, dikwijls maakt dat het werk niet gelezen wordt.

The Prince and the Pauper, van Mark Twain, *Poems by Tennyson*, en *Poems by Lord Byron*, respectievelijk geannoteerd door de heeren Bouten, Elshout en van Doorn, zijn allen keurig verzorgde uitgaven, met een wel geslaagde keuze van gedichten, en een enkel woord over het leven van den schrijver.

Gelukkig zien we dat in de aanteekeningen, achterin het boek, vele moeilijke woorden vertaald zijn. Zoo is de gebruikelijke onduidelijkheid of soms geheel verkeerde omschrijving, die den lezer niet verder brengt, vermeden.

Alleen het deeltje van Lord Byron heeft die ongelukkige omschrijving van moeilijke woorden nog streng gehandhaafd.

Als dergelijke noten moeten strekken om lezeressen en lezers het opzoeken in een Woordenboek te besparen, wat een povere hulp geven dan de volgende (uit vele anderen): bl. 100 fabric = edifice. 101. to nerve for = to brace oneself for, 101 profuse × sparing, 109 surge = swell.

Waarom achter: battlements (p. 102) niet even gezet: kanteelen, inplaats van: A protective wall on the top of a castle, provided with open spaces at regular intervals ?

Zulke noten zijn het kraken niet waard ! Maar ondanks dit zal Meulenhoff's English Library zeker vele en grage lezers vinden.

Leiden. Chr. Kok.

Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis, ten dienste van het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, Kweekscholen en Normaallessen door **Dr. A. J. van der Meulen**, met medewerking van **M. ten Bouwhuys.** Derde druk, bezorgd door **Dr. N. B. Tenhaeff.** Groningen-Den Haag, Wolters. (Pr. gecartonneerd ƒ 2.50).

Reeds had de Heer Van der Meulen de voorbereidende maatregelen voor dezen druk aangevangen, toen hij op nog te jeugdigen leeftijd werd weggenomen. Ook in dezen vorm blijft het werk echter zijn geestelijk eigendom, waar de Heer Ten Bouwhuys zich wegens andere werkzaamheden heeft teruggetrokken en de Heer Tenhaeff de verbeteringen, waarvan Van der Meulen reeds de wenschelijkheid had te kennen gegeven, grootendeels

Digitized by Google

heeft overgenomen. In één opzicht heeft hij de piëteit m. i. zelfs te ver gedreven, door nl. de nummering der platen van den vorigen druk tot op bijna de helft van den atlas te behouden. Bij de vermeerdering van het aantal platen kon dit alleen geschieden door inschakeling onder de oude nummers met a. b. c. enz. Bij een herdruk worde de nummering geheel onafhankelijk van de vorige geregeld.

Talrijk is het getal dergenen, die hunne medewerking tot dit boek hebben verleend ; ook voor dezen druk werden bijdragen van verschillende zijden ontvangen. Wat thans voor ons ligt geeft een zeer leerrijk beeld van de verschillende tijdperken onzer geschiedenis en beschaving. Op de scholen, waarvoor het werk bestemd is, zal het zonder twijfel welkom zijn, maar ook daar buiten zal het menig beoefenaar van onze geschiedenis boeien. Behalve de meer algemeen bekende platen, vindt men hier ook een aantal nog ongedrukte afbeeldingenvan schilderijen of teekeningen, miniaturen, zeldzame platen enz., die wij met genoegen binnen ons bareik gebracht zien. Natuurlijk blijven desiderata over. Zoo hadden wij bij de afbeeldingen van de oudste gedenkteekenen van de beschaving in deze streken gaarne nog iets meer overgenomen gezien van de jongste opgravingen. Naast het hunnebed van Tinaarloo zouden wij het inwendige van een grafkelder, zooals die te Drouwen is blootgelegd, afgebeeld willen zien. Evenzoo zou men verwachten iets aan te treffen aangaande de opgravingen in de schans bij het Uddeler-meer en zoekt men te vergeefs naar eene voorstelling van eene terp. Daarentegen geven de opgenomen afbeeldingen van aardewerk en gereedschap een goed overzicht van de verschillende cultuur-perioden. Een zeer goed geheel vormt de afdeeling middeleeuwsche geestelijke en wereldlijke gebouwen. Vooral de platen over romaanschen kerkbouw, door den secretaris der Monumenten-commissie Dr. J. Kalf met interessante afbeeldingen van de parochiale kerk te St. Odiliënberg en van de St. Pleghelmus-kerk teOldenzaal verrijkt, geven een goed denkbeeld van wat hier te lande in dien trant gebouwd is. De Gothiek wordt door mooie voorbeelden en door schematische voorstellingen toegelicht, de beteekenis van den kerkbouw voor het middeleeuwsche leven verduidelijkt door de reproductie van Jan van Eyck's St. Barbara, met de in aanbouw zijnde kathedraal op den achtergrond. Bij de toelichting tot de Haarlemsche St. Bavo (no. 83) had tevens iets kunnen gezegd worden van de op de plaat zichtbare Vleeschhal ; zij vertegenwoordigt wel een later tijdperk, maar neemt onder de nederlandsche Renaissance-bouwwerken zulk eene voorname plaats in, dat zij niet mocht voorbijgegaan worden. Bij de Librije der Zutfensche St. Walburgs-kerk (no. 93) was eene verwijzing naar Staring's Jaromir's op haar plaats geweest.

De inrichting van een klooster vindt in de schets van het Predikheeren-convent te Gent eene goede toelichting, die van het kasteel in de teekening door Victor de Stuers van het kasteel Brederode ; onder de stedelijke gebouwen trekken de gevels van woonhuizen op blz. 45 de aandacht. De middeleeuwsche samenleving, het binnenhuis, de kleederdracht, de uitrusting der krijgslieden enz. worden geïllustreerd door reproducties van schilderijen, miniaturen en beeldhouwwerken. Bij de wapenrusting van Filips den Schoonen had eene beschrijving der onderdeelen kunnen gegeven worden. Over het algemeen is de krijgskunde wel eenigszins stiefmoederlijk behandeld. De portretten, miniaturen enz. geven wel gelegenheid iets van de bewapening en kleeding te zien, maar afzonderlijke afbeeldingen van handwapens en kanonnen, vooral uit den nieuweren tijd vinden wij bijna niet. Ook over de vestingbouwkunde worden wij niet in het bijzonder ingelicht.

Als proeven van middeleeuwsch schrift en versieringskunst is eene zeer mooi uitgevoerde reproductie in kleuren van eene bladzijde uit het Pontificale van St. Marie, aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, opgenomen. Als specimen van eene oorkonde is de stichtingsoorkonde van Zutfen afgedrukt ; het is jammer, dat deze zoo klein is weergegeven ; het schrift is wel leesbaar, maar lokt niet tot lezen uit.

De 16de eeuw is vertegenwoordigd door een aantal goede portretten van staatslieden, hervormers, krijgslieden en zeevaarders. Onder de voorstellingen betreffende de gebeurtenissen van den tachtigjarigen oorlog missen wij ongaarne een Geuzenpenning, enkele noodmunten van belegerde steden en gedenkpenningen van belangrijke feiten.

Onze gouden eeuw neemt eene ruime plaats in, ongeveer een kwart van den atlas. De koloniale geschiedenis is daarbij goed verzorgd ; fraai is o. a. de kleurendruk naar het schilderij van Jan Pietersz. Coen op het West-Friesch museum. Een goed denkbeeld is geweest het opnemen van een aantal platen naar beroemde schilderijen, tevens van belang voor kleeding, bouwkunst en volksleven. Zoo valt ook te waardeeren, dat naast staatslieden, krijgslieden en godgeleerden eveneens vele letterkundigen en geleerden zijn afgebeeld. Bij de 18de eeuw is in het bijzonder op den stijl der interieurs en op de kleeding, bij de 19de eeuw op het verkeerswezen gelet. Ook de schilderkunst is voor dit laatste tijdperk niet vergeten. Het slot vormt een oorlogsblad.

Nog éene opmerking kunnen wij niet terughouden, dat nl. bijna geen rekening is gehouden met de nijverheid. De afbeelding van een 14de eeuwsch weefgetouw is nagenoeg de eenige, die daarop betrekking heeft. Toch zou het niet moeilijk zijn, ook de ontwikkeling der bedrijven te illustreeren. Voor de 17de eeuw geven de Deliciae Batavicae variae en Jan Luiken's Spiegel van het menselijk bedrijf, uit welke werken o. a. voor Muller's Gouden Eeuw geput is, reeds zeer veel.

Overigens moet men dankbaar zijn voor de groote verscheidenheid, die deze Atlas in toch beknopten vorm aanbiedt. De dikwijls zeer uitvoerige toelichtingen geven duidelijk inzicht in het karakteristieke van de platen en wijzen op allerlei bijzonderheden, die den beschouwer konden ontgaan. De firma Wolters heeft alle eer van het fraaie en duidelijke drukwerk.

Arnhem. S. P. Haak.

Bij de f[a] Wolters te Groningen-den Haag verscheen de zevende herziene druk van *De uitspraak van het Engelsch met eene korte inleiding in de klankleer* door K. ten Bruggencate.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Waal, Aernout Drost: N. Taalg. XII, 5 (Koopmans)

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Zoo juist verschenen:

HANDLEIDING

BIJ DE STUDIE DER VERGELIJKENDE INDO-GERMAANSCHE TAALWETENSCHAP

vooral met betrekking tot de

KLASSIEKE EN GERMAANSCHE TALEN

DOOR

Dr. JOS. SCHRIJNEN

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

INHOUD: Bibliografie. — Geschiedkundig Overzicht. — Algemeene beginselen. — Klankleer.

Dit werk verscheen in 5 afleveringen en is thans compleet verkrijgbaar voor den prijs van

f 5.25.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. TE LEIDEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

OVIDIUS ELEGIACUS

Bloemlezing uit de elegische gedichten
-:- **van Ovidius** -:-

door Dr. A. VAN IJSENDIJK,

Rector aan het gymnasium te Gouda.

VIERDE DRUK. -:- **Prijs f 1,90.**

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

Lijst van nieuw verschenen Boeken, Muziek, Kaarten, enz., verschijnt op den eersten van elke maand.
Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 1.50.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG -MIJ. te LEIDEN.

Een hoogst belangrijk en nuttig boek.

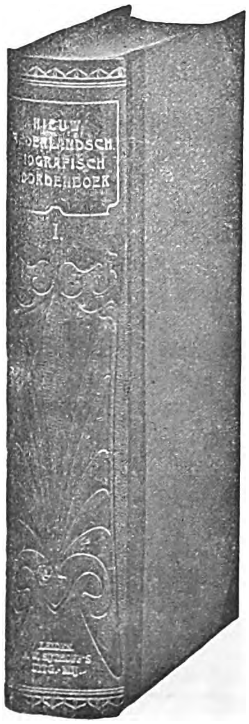

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek

ONDER REDACTIE VAN

Dr. C. P. MOLHUYSEN en Prof. Dr. P. J. BLOK.

Dit werk zal in ongeveer 12 deelen compleet zijn.

Het 1e, 2e, 3e en 4e deel zijn verschenen.

De uitgave van de volgende deelen wordt zooveel mogelijk bespoedigd zoodat ieder binnen niet al te langen tijd in het bezit zal kunnen zijn van het complete

NIEUW NEDERLANDSCH BIOGRAFISCH WOORDENBOEK

Prijs per deel gebonden f 12.50 met 10% crisistoeslag.
Het beschrijvend prospectus met proefpagina is in elken Boekhandel of bij de Uitgevers gratis verkrijgbaar.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Een waardevol bezit voor iedereen.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE
OCT 13 1922
LIBRARY

Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^ij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 2.** **November 1918.**

Finsler, Homer, II (v. Leeuwen).
Brakman, Miscella Tertia (Bierma).
Schmidt u. Kahle, Volkserzählungen aus Palestina (Snouck Hurgronje).
Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects (Kern).
Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe (Sneyders de Vogel).
Schütte, Ptolemy's Maps of Northern Europe (Lulofs).
Veth, Fransche Caricaturisten (Havelaar).
Opvoeding en Onderwijs:
Leerplan en Eindexamen v. h. Gymnasium. Rapport (Würtheim).
Schoolboeken:
Wohlrab-Lamer, Die altklassische Welt (v. Wageningen).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Homer. Zweiter Teil: Inhalt und Aufbau der Gedichte. Zweite, durchgesehene, auf die ganzen Gedichte ausgedehnte Auflage. (Aus deutscher Dichtung. Erläuterungen zu Dicht- und Schriftwerken für Schule und Haus. Band XXIII). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 5, geb. M. 6.40, halfleder M. 9.40, + 30 %).

„La vérité est en marche", zoo schreef ik eenige jaren geleden in dit maandblad, naar aanleiding van Karl Rothe's uitnemende vertoogen over de eenheid van de Ilias en die der Odyssee [1]). Duidelijk blijkt dat ook in Finsler's boek over Homerus [2]). „Ich habe seit der ersten Auflage [3]) tüchtig umgelernt, nicht nur in Einzelresultaten", schrijft hij, zeer naar waarheid, in de voorrede, die van Augustus 1915 is gedateerd.

Een zoo diep ingrijpende wijziging van inzichten komt niet in korten tijd tot stand, en gaat ook dàn nog ongemerkt voort, wanneer degeen, in wiens geest zij plaats vindt, ze reeds voltooid acht. Daarom is het zeer te betreuren dat den onvermoeiden onderzoeker, wiens laatste werk hier wordt aangekondigd, niet nog eenige levenstijd is gebleven om aan verschillende, reeds door hem overwonnen meeningen geheel te ontgroeien. De in wijden kring gewaardeerde rector van het Berner gymnasium is in het begin van 1916 aan zijn schoone taak ontvallen. Het thans verschenen tweede deel van zijn Homerus was toen reeds afgedrukt; er moest nog slechts een register aan worden toegevoegd, hetgeen een oponthoud van anderhalf jaar heeft veroorzaakt. In Augustus 1917 lag het boek gereed.

Had Finsler zich langer kunnen wijden aan het werk, dat hem zoo goed was toevertrouwd, hij zou ongetwijfeld nog veel hebben gewijzigd; en wat zou het boek daardoor hebben gewonnen! Reeds de aanhef biedt een sprekend voorbeeld van het hier bedoelde. De behandeling van een vraagstuk der grieksche letterkunde met een uitspraak van *Aristoteles* beginnen, is een geschikt middel om belangstelling te wekken; wie niet aan de eenheid der Ilias gelooft, zal dus gaarne, zoo mogelijk, een aanhaling uit Aristoteles vooropstellen, waarin die eenheid wordt bestreden, en allicht zal hij bij den wijsgeer *meenen* te vinden wat hij *wenscht* te vinden. Welke waarde echter kan zulk een uiting hebben voor wie met Finsler „de Ilias als het naar een vast plan aangelegde werk van een grooten dichter heeft leeren beschouwen" (bladz. III et passim)? Niettemin zijn Finsler's eerste woorden deze: „Aristoteles setzt in den Analytiken und der Metaphysik der Einheit dessen, was wirklich Eins ist, die der Ilias entgegen. Diese ist ihm insofern eine Einheit, als ihre Teile durch eine gemeinsame Grenze verbunden und durch innige gegenseitige Berührung zu einem kontinuierlichen Ganzen geworden sind, nicht aber eine Einheit im Sinn eines Organismus." Ware Finsler's handschrift nog eenige jaren in portefeuille gebleven, deze volzin zou wel gedelgd zijn; want bij onbevangen herlezing zou zijn gebleken dat Aristoteles op de aangehaalde plaatsen iets geheel ànders heeft gezegd. De wijsgeer merkt òp dat niet elke *logos* [1]) een *horismos* (*definitie*) is: anders zou men de heele Ilias wel een definitie kunnen noemen (Anal. post. II 92 en Metaph. VI 1030); alsmede: dat een logos een éénheid kan vormen hetzij door zijn *samenhang*, bijv. de Ilias, hetzij door zijn *kortheid* (Anal. post. II 93 en Metaph. VII 1045). Met andere woorden: de Ilias, hoe lang ook, is toch *één logos* [2]), omdat alles *samenhangt*. Over het *ontstaan* der Ilias spreekt Aristoteles hier niet, en haar

[1]) *Museum* 1911, 323 en 1913, 401.
[2]) Het eerste deel, *der Dichter und seine Welt* betiteld, verscheen in 1914 en is *Museum* 1915, 164—170 besproken.
[3]) Deze verscheen in 1907.

[1]) Het dubbelzinnige woord (*gezegde*, *verhaal*) dient hier wel onvertaald te blijven.
[2]) De *Odyssee* heet een logos Poët. 1455.

Digitized by Google

éénheid lijdt bij hem geen twijfel [1]) ; hij noemt dat gedicht slechts bij wijze van *voorbeeld*, als zijnde het meest bekende en langste stuk der grieksche letterkunde. Zoo sprak men wel van een *Ilias kakoon*, om een *zee van rampen* aan te duiden.

Als tweede voorbeeld moge de bespreking van het negende boek der Ilias dienen. Een *afzonderlijk* gedicht, onecht en later ingeschoven, is dat door velen genoemd. Finsler heeft leeren inzien dat het wel degelijk van den dichter der Ilias zelf afkomstig is, maar meent nu dat deze het eerst later in zijn overigens reeds voltooide epos heeft ingevoegd. Nu, denkbaar is dat zeker, hoewel kwalijk te bewijzen ; want hoe wil men nagaan in welke volgorde de dichter de verschillende deelen van zijn plan mag hebben uitgewerkt, daar buiten het gedicht zelf voor dergelijk onderzoek geen gegevens zijn te vinden en de groei van gedichten niet, als die van een embryo, aan vaste wetten is gebonden ?— Volgt men nu Finsler's heldere toelichting [2]) van dat vaak miskende boek IX, en heeft men zich door hem laten overtuigen dat in het stugge aanbod van Agamemnon voor Achilles geen *genoegdoening* lag, dan vraagt men zich af waarom Finsler zich niettemin is blijven aansluiten aan de vaak bij anderen vernomen bewering dat boek IX jonger moet zijn dan boek XI, als zijnde daarmede in strijd ; Achilles bewaart namelijk in boek XI over Agamemnons aanbod een verachtend zwijgen [3]). Die tegenstrijdigheid, die elken lezer tegen het hoofd heet te stooten, zou dus door den dichter der Ilias zelf niet zijn bemerkt! Kan het twijfelachtig zijn of Finsler zou bij langer levensduur geëindigd zijn te erkennen dat er geen tegenstrijdigheid is, en dat boek IX — evenals VIII en X, die er nauw mee samenhangen — zich in den geest des dichters geleidelijk uit het onderwerp van het gedicht hebben ontwikkeld ? En waarom zou dan niet eerst IX zijn ontstaan, daarna X, daarna XI en de rest ?

Een derde voorbeeld. De vermelding van negen krijgsjaren B 134 sqq. heeft in de Ilias eenige verwarring gebracht, „daar overigens in het gedicht geen zoo lange duur van den Trojaanschen oorlog wordt aangenomen" (bladz. 26). Met deze opmerking ben ik het geheel eens [4]) ; maar dat de dichter *zelf* de vermelding van dien tijdsduur aan een ouder gedicht zou hebben ontleend, „wohl ohne es zu merken", zou Finsler wel niet hebben volgehouden indien die, met den eersten opzet van zijn boek kwalijk strookende, opmerking in zijn geest was blijven doorwerken.

Het zou een gemakkelijk maar verdrietig werk zijn, een lange lijst van dergelijke bezwaren op te stellen, zich aansluitend aan die welke ik in der tijd tegen deel I heb ingebracht. Laat ons liever erkennen dat Finsler ook veel goeds en nuttigs heeft gegeven. De waarde zijner analyse van Ilias en Odyssee is echter vooral te zoeken in de détails, wat hier natuurlijk niet kan worden aangetoond ; minder in de algemeene overzichten [1]). Langer dan door dit werk, hoe verdienstelijk ook, zal Finsler's naam ongetwijfeld in eervolle herinnering blijven door zijn meesterwerk, Homer in der Neuzeit [2]).

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

[1]) In dien zin spreekt hij er ook Poët. 1451, 1459 over.

[2]) In aansluiting aan Römer, über den Kunstkarakter der hom. Poesie, 1914 ; vgl. *Museum* van februari 1915.

[3]) *Λ* 609 sq. ; vgl. *Museum* 1916, 226, naar aanleiding van Valeton's de Iliadis fontibus et compositione.

[4]) Vgl. het April-nummer der Mnemosyne van 1906, en dat van October 1910, = commentationes Homericae 1911, pag. 17 sqq. ; uit laatstgenoemde is de opmerking Finsler bekend geworden.

[1]) In deze aanteekening zij gewezen op dubbelzinnige — zij het ook overbekende — uitdrukkingen als : Quellen, Vorlagen, Einlagen, Werkstücke, ursprünglich, nachträglich, einarbeiten, anlehnen, erweitern, vorhandenes episches Gut, die Patroklie, die Telemachie, unsere Odyssee, en dergelijke, die de bedoeling des schrijvers op menige plaats onduidelijk maken.

[2]) Vgl. *Museum* van November 1912.

C. Brakman Jr., Miscella Tertia. Lugduni Batavorum, Brill. 1917.

Ik zou bijna wel bij mijne kritiek van den derden bundel Miscella van den schr. kunnen verwijzen naar de kritiek, die ik in No. 10 van den 22sten Jrg. van het *Museum* van den eersten bundel heb gegeven. Daar waren het loci similes en conjecturen, hier vindt men al weer van hetzelfde laken een pak. Ik zou er zeker tureluursch van worden, als ik niet bedacht, dat een groote hoeveelheid noeste arbeid schuilt in deze 42 blz. tekst en dat deze recht heeft op een ernstige en evenzeer op een welwillende beoordeeling.

Toch kan ik een woord van spijt niet terughouden, dat schr. niet wat beter heeft willen overwegen, wat ik in bovengenoemde kritiek over de loci similes heb gezegd. Is het niet een doelloos werk, al mag het dan ook getuigen dikwijls van groote belezenheid en een sterk geheugen, om de plaatsen bijeen te verzamelen waar dezelfde uitdrukking, b.v. perpetua continuatione (die voorkomt bij Arnobius en bij Firmicus Maternus) te vinden is, een ijdel spel des geestes, mogelijk alleen door de onvolledigheid, waarmee ons de Latijnsche literatuur is overgeleverd ? Probeer b.v. hetzelfde maar eens voor 't Fransch of voor het Engelsch. Ik kan mij er dan ook allerminste mee vereenigen, dat schr. uit een onvolledigheid in dezen — immers wellicht was ze het resultaat van verstandig oordeelen en beoordeelen — Friedländer een verwijt maakt. Er is zelfs voor mijn gevoel iets ongepasts gelegen in de woorden : „Oportuit tamen interpretem ceteroquin tam bene meritum de Martialis carminibus rationem intercedentem inter Senecam et Martialem saepius ostendisse e. g." Wat wil dat zeggen „rationem intercedentem". Ik moet beslist ontkennen, dat de voorbeelden, die hij aanhaalt op eenige ratio wijzen. „Quota pars" komt bij Martialis en Seneca maar waar al niet meer voor; „i nunc" komt bij beiden voor, maar is dit iets bizonders ? De gedachte gelegen in Mart. VI, 29 7 „immodicis brevis est aetas et rara senectus" en Sen. Ag. 102 „modicis rebus longius aevum est" komt in eenigszins gevarieerden vorm al bij Herodotus voor en is ongetwijfeld niet door dezen bedacht. Dat al wat te hoog uitgroeit boven 't gewoon menschelijke van korten duur is, behoort tot die gedachten, welke voortgekomen uit de innigste Grieksche volksovertuiging, zich telkens in kunst en volksverhalen weerspiegelen. Ik wil mijne citaten besluiten met de bespreking van twee woorden, bij welke met vrij groote zekerheid het puur toevallige van de overeenkomst tusschen Seneca en Martialis valt aan te toonen. Pag. 40

Digitized by Google

noemt schr. eenige woorden op, die „bewijzen, dat er tusschen beide auteurs geen geringe overeenkomst bestaat”, en onder deze woorden proxeneta, terwijl hij op de voorafgaande pagina mica heeft genoemd.

Het woord proxeneta, tusschenpersoon bij koop, verkoop en dergelijke, makelaar, dat zijn grieksche afkomst nog duidelijk vertoont, is waarschijnlijk, daarop wijst immers ook de uitgang, van de Zuid-Italische Grieken overgenomen. Het is dus een woord, dat tot de volkstaal behoord heeft en van daar is overgegaan in de zakentaal, zooals het voorkomen Dig. 50 bewijst, en eigenlijk ook al de manier, waarop Seneca het (Ep. 119) gebruikt. Het woord m o e t dus zeer verspreid zijn geweest en 't is slechts aan 't literaire karakter te wijten van dat, wat we van de Romeinsche literatuur over hebben, dat we 't woord slechts bij onze beide auteurs en in een digestenplaats vinden. Zoo zou men, om eens een voorbeeld ter vergelijking te kiezen, ook heel wat Nederlandsche boeken kunnen doorlezen zonder 't woord deurwaarder te vinden, maar dit bewijst alleen, dat 't gebied van de taal waartoe deurwaarder behoort, zich weinig weerspiegelt in de literatuur.

Het woord mica, dat waarschijnlijk „kleine huurwoning, optrekje” beteekent, immers op de Martialisplaats moet cenatio wel de beteekenis hebben van cenaculum, wordt, voor zoover ik kan nagaan, steeds onverklaard gelaten. Walde spreekt er niet over, Georges rangschikt het eenvoudig onder mica, in de beteekenis van korrel, kruimpje. Het schijnt mij onmogelijk toe, dat dit juist kan zijn. Ik kan mij zoo'n beteekenisovergang niet voorstellen en ook geen voorbeeld vinden, dat deze kan steunen. Het duidelijkst voor de beteekenis van het woord is de plaats van Seneca: „Habitaturum tu putas unquam in mica Catonem ut praenavigantes adulteras dinumeraret” cet. Hij spreekt van Baiae en het is zeer wel mogelijk, dat het woord mica ook eigenlijk in die streken thuis hoort in Seneca's tijd nog, zoodat wij 't woord tusschen aanhalingsteekens hebben te denken. Is dit inderdaad 't geval, dan kan mica een uit 't Dorisch Grieksch overgenomen woord zijn, n.l. μικκά (sc. οἰκία), een huis van één kamer, wat in het Latijn de c a s a (of cenaculun) is tegenover de d o m u s (vgl. Petron. 38 „itaque proxime casam hoc titulo proscripsit: C. Pompeius Diogenes ex Kalendis Iuliis c e n a c u l u m locat; ipse enim d o m u m emit”). In ieder geval het woord mica is er een, dat als aanduiding van een veel voorkomende zaak in de spreektaal een vrij groote verspreiding moet hebben gehad; dat 't slechts bij twee auteurs voorkomt, is daaraan toe te schrijven, dat de laag der taal waartoe 't behoort, zich maar weinig weerspiegelt in een literatuur als de Romeinsche; op eenig verband tusschen de twee auteurs wijst het niet. De schr. onderscheidt hier niet tusschen gewone gebruikswoorden en kunstige formaties of literaire wendingen, die inderdaad op directen invloed kunnen wijzen.

In het eigenlijke kritische gedeelte lijken mij de hoofdst. III en VI, gewijd aan Firmicus Maternus en aan Celsus de verdienstelijkste — ten opzichte van welke schrijvers ik mij overigens gaarne tot de oningewijden reken. Inzonderheid heeft mij de opmerking getroffen, die hij op p. 36 maakt, naar aanleiding van de daar uit een christ. auteur geciteerde plaats „manendum est in aeternis sedibus, non istis mundi turbinibus diutius stare et deliciis eius atque delictis inlaqueari”, dat na een voorafgaand gerundivum wel een infinitivus staat, waarbij het begrip m o e t e n dan moet worden ontleend aan 't gerundivum. Toch had ik gaarne hiervan een uitvoeriger behandeling gezien. Ook al mee, omdat men het optreden van een dergelijke ellips pas zou verwachten in een tijd, waarin de gerundivum-constructie in de spreektaal dood was en geheel was vervangen door de omschrijving met hulpwerkwoord, en dus nog niet in den tijd van Celsus. Ook de meeste andere conjecturen in deze beide hoofdstukken schijnen mij juist of zeer de overweging waard. Hierbij wil ik evenwel een uitzondering maken voor de verandering van inncenter (p. 35) in et nocenter; magis et nocenter heeft iets gewrongens, terwijl het voor de hand ligt om te lezen magis tum nocenter.

Over de andere hoofdstukken is mijn oordeel ongunstiger. Had ik Seneca, Apuleius, Plautus of Cicero uit te geven, dan zou ik er wellicht twee conjecturen opnemen. Seneca de Vita beata, 13, 4 ultro voor viro, en Ep. 104, 29 in civitate, van de anderen misschien nog een enkele vermelden, doch de meeste stilzwijgend voorbijgaan. En wellicht was dit nog niet onedelmoedig; want er zijn er te veel gissingen onder, waarmee de schr. weinig eer kan inleggen. Zoo de eerste bij Sen. de Prov. 6, 7 <sine vi> trahitur, waar als trahitur goed is sine vi overbodig is en als trahitur onjuist is, zooals Gertz betoogt, sine vi 't eveneens is; zoo de tweede (de const. sap. 13, 4) waar hij de lezing van den Ambr. verkeerd opgeeft en waar zijne lezing postremos een overneming is van de conjectuur van Haase (die overigens naar mijne meening onjuist is); de vijfde, waar hij een voortreffelijke conjectuur geeft, maar die niet van hem, maar van Gertz is en in diens editie is opgenomen. De eerste, die hij geeft op Ap. I, 7 annosam insaniam, waar Helm servitutem leest, is met den zin in strijd, want onze vriend is niet verliefd op de caupona, niet een slaaf van zijn hartstocht, maar geheel beheerscht door haar magische kracht; tegen de tweede, waar hij in plaats van frequentia coetu in wil voegen na turbae miscellaneae, verzet zich voor mijn gevoel de beteekenis van 't woord coetus eenigszins; wat de derde plaats betreft (Met. IV. 23) vind ik zijn conj., evenals trouwens die van Helm, verre achter te stellen bij die van Bursian, die van der Vliet in zijn editie heeft opgenomen. Laten wij hiermee van Apuleius afstappen. Zijn conjecturen op Plautus — hij zegt nog wel „Aliquot versus Plauti Amphitruonis satis facile mihi videor corrigere posse” — zijn zonder uitzondering onverdedigbaar. Eindelijk zijn de gissingen op Cicero de domo sua, met uitzondering van de eerste, waar ik niet begrijp, wat voor zin commendanda zou moeten geven, ten minste het overwegen waard, hoewel ik er niet mijne instemming aan kan geven, ook niet aan zijn opmerking dat omni laude digna een slechte clausule geeft.

Er rest mij nog een opmerking naar aanleiding van een zin in de praefatio. „Spero fore” zegt hij „ut observationes meae imprimis ad Senecae dialogos usui sint

Digitized by Google

ei, qui huius operis novam editionem, quae valde desideratur, curaturus est." Tenzij er aangetoond wordt, dat de deteriores naast den Ambrosianus zelfstandige waarde hebben, iets wat wel mogelijk is, maar tot nog toe niet bewezen is, begrijp ik niet, waarmee men de editie van Gertz ter zijde zal kunnen stellen en waarom naast dit werk zoo'n behoefte aan een nieuwe editie is. Men kan een paar nieuwe conjecturen in den tekst brengen en een paar opgenomene er uit lichten, maar het zal naar mijn meening moeilijk zijn een kritische editie te geven, die 't werk van den verdienstelijken Deenschen geleerde evenaart, laat staan overtreft.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Volkserzählungen aus Palästina, gesammelt bei den Bauern von Bir-Zet und in Verbindung mit Dschirius Jusif in Jerusalem herausgegeben von **D. Hans Schmidt** und **Dr. Paul Kahle.** (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, 17 Heft). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1918. (Pr. M. 14, 40).

Hans Schmidt werkte in den winter van 1911 bij het Duitsche Evangelische Instituut te Jerusalem. Drie weken daarvan bracht hij met den inlandschen, onder Duitsche leiding gevormden onderwijzer Dschirius Jusif in diens geboortedorp Bir-Zet, in het Ephraimgebergte, door. Dschirius liet de mannelijke en vrouwelijke dorpelingen 64 vertellingen in hun boerendialect van het Arabisch voordragen, en hij volgde zooveel mogelijk hunne voordracht met de pen of schreef anders het gehoorde zoo spoedig mogelijk uit het geheugen op. De transscriptie van het Arabische klad in Latijnsch schrift bezorgde Dschirius met zijne zuster, en verder hielp hij Schmidt de verzameling in het Duitsch vertalen. Later heeft Kahle, met belangrijken steun van Stumme en Littmann, de teksten en de vertaling grondig herzien, de daaraan te ontleenen grammatische gegevens in eene schets van ongeveer 50, de lexicographische in een glossaar van ruim 30 bladzijden samengevat. Schmidt voegde er eene inleiding bij over den inhoud der door hem in 9 categorieën verdeelde verhalen, die hij vooral uit het ethnographische en uit het vergelijkend folkloristische gezichtspunt trachtte te waardeeren; verder ook alphabetische registers van 1. zaken en namen en 2. sprookjesmotieven.

De ruim 250 bladzijden tekst met daartegenover geplaatste vertaling danken wij dus in hoofdzaak aan Dschirius; de wetenschappelijke bewerking voor Europeesch gebruik aan de genoemde orientalisten. De inleiding van Schmidt (30 bladzijden) heeft ook nog van anderen medewerking ondervonden, inzonderheid van wijlen Prof. Chauvin te Luik.

Wanneer men in aanmerking neemt, in hoe korten tijd de verzameling tot stand kwam, en onder hoe onverwacht moeilijke omstandigheden de bewerking plaats vond, dan zal men aan het geleverde gaarne eene loffelijke vermelding toekennen. Toch blijft het — al mag men niet aan alle onderzoekers op dit gebied de eischen stellen, waaraan een Wetzstein voldeed — te wenschen, dat zulke snelopnamen uitzonderingen blijven, dat in den regel de eerste opnemer taalkundig degelijk voorbereid zij en meer tijd aan het werk bestede.

Dat Schmidt het Arabisch niet beheerscht, toonen dadelijk de laatste woorden van zijn „Vorwort": „*ma' es-salâm*" hebben zijne vrienden hem zeker niet toegeroepen, maar „*ma' es-salâmah*", d. i. „met welzijn." Hetzelfde woord wordt anderszins miskend o. a. tekst 36[5], waar de vocatief „*jâ ḥâfiẕ issalâme*" in de vertaling en in het glossaar verschillend, maar beide malen verkeerd wordt weergegeven; het beteekent: „o gij hoorder, wiens welzijn behoed worde!" In tekst 1 staat voor *châf alla*" in de vertaling parenthetisch: „fürchte Gott"; het beteekent echter „*misschien*" (ik vermoed, dat) zooals ik reeds op bladz. 30—31 van den Feestbundel aan Prof. M. J. De Goeje (Leiden 1891) aantoonde. In 17[6] is weer eene uitdrukking in vertaling en glossaar verschillend, maar telkens onjuist opgevat door misverstand van den stam *ḥrm*, die hier „berooven, van iets verstoken doen zijn" beteekent: Wien God geeft, die blijft niet verstoken, ontvangt werkelijk." In 20[1] is *'aṣir* niet „Vesper", maar „namiddag", moet men voor „sie sassen" lezen: „*wij* zaten" en iets verder: „Du heisst doch der Vater des Doktors und der Scheich des Dorfes"; de aanteekening over *ichtijâr* is onjuist en de plaats bij Landberg, waarnaar de noot verwijst, is niet begrepen. 20[2] „sassen wir auf diesem Sitz", lees: „... in dieser Weise". *ibn ilḥarâm* (35[2] vergel. 59, noot 3) beteekent altijd „hoerenkind" en wordt in ernst en scherts als scheldwoord gebruikt. Bij 36, noot 21 moest aangeteekend zijn, dat zulk eene ethnographische mededeeling van den dorpeling over den Bedoewien alleen anecdotische beteekenis heeft. In 37[10] is de uitdrukking, die in noot 12 besproken wordt, geheel misverstaan; zij beduidt, dat de geheele wereld den broeders te eng werd toen zij het bericht vernamen. In 47[8] is *ḳallha* door *ḳâlat ilha* te vervangen; in 48[2] moet „jener Knabe" zijn: „ein Knabe"; in 48[3]: „Dieses Tal ist...", lees: „Dies ist ein Tal..." *il-ma'rûf* in 52[1] is niet „die Bekanntschaft", maar het goede, de hulp, die men van menschen ondervindt. Terecht verbetert het glossaar de vertaling van 53[1] met „ohne Nässe in seinem Auge zu haben", maar dit duidt alleen den dood aan, zonder de bijgedachte van snelheid. *fard ikrîme* in 55[1] (vergel. noot 3) is niets anders dan „het eene oog"; dit lichaamsdeel wordt hier als het edele aangeduid. *č̌in* in 56[1] (en andere plaatsen) wordt in het glossaar ten onrechte van het Perzische *čün* afgeleid; het is het Arabische *kin* = *ke'in* = classiek *ka'an*, eigenlijk: „het is alsof, het schijnt wel, dat", maar als stopwoord zeer gebruikelijk bij den overgang tot een nieuwen zin, zoodat het vaak de plaats van ons „toen" inneemt. In 57[6] leze men voor: „brachte das Gut zu seinem Platz zurück": „en het goed kwam terug, waar het behoorde." De stam *hrǧ*, in 58[1] door „scherzen" vertaald, is in den Ḥidjâz het gewone woord voor „praten", en deze beteekenis schijnt ook hier wel te passen. *ṣlât imḥammad* (58[4]) is niet „Gebet des Mohammed", maar de bekende, bij allerlei gelegenheden in de Moslimsche litteratuur en conversatie herhaalde zegenspreuk over den Profeet, waaraan men ook bijzondere magische krachten toeschrijft. *ḥôlna* 59[1]) is niet: „um uns", maar: „onze kracht". Men ziet, dat het den Europeeschen opnemer vaak ontbrak aan de noodige bekendheid met het Arabische taaleigen en met het Moslimsche spraakgebruik;

Digitized by Google

blijkbaar heeft hij hierdoor ook nu en dan zijn inlandschen helper misverstaan. Aan Dschirius mag het wel toegeschreven worden, dat de teksten en de vertaling toch in het algemeen bruikbaar zijn, en dat Prof. Kahle over de spraakkunst en den woordenschat van het dialect van Bir-Zet iets belangrijks heeft kunnen schrijven.

De grammatische schets is verdienstelijk. § 5g, noot 3 is *suttâr* terecht met „Bedecker" weergegeven, en niet, zooals hier en daar in de vertaling, met „Behüter"; § 6g is *imbêrih* niet *el-bâriha*, maar = *el-bârih*, waarbij *en- nahâr* of *el-jaum* is aan te vullen ; § 12e zijn de voorbeelden niet van denzelfden aard : *hu* als *ḍamîr al-faṣl* en *hu* als *ḍamîr al-ša'n* zijn met elkaar verward ; § 17i, 9 is *ša'lab* liever met *š'l* dan met *lhb* in verband te brengen ; § 25e, 3 is *'ukbâl*, dat in het glossaar etymologisch juist verklaard wordt, niet „hoffentlich", maar: moge het volgende (geluk van dezen aard) zijn voor....", zoodat men ook zegt: „*'ukbâlak*, *'ukbâlakum*" ; § 26e staat *'addâr* feitelijk voor *'ala al-dâr*, zoodat ook hier het artikel geassimileerd is ; § 29a—d had nog (*ḥat-*)*la la* =„dat niet" vermelding verdiend.

De folklorist en de ethnograaf zullen niet zonder eenig voordeel met deze verzameling kennismaken, maar mij komt het voor, dat toch hare waarde voor de beoefenaren van het Nieuw-Arabisch veel grooter is, en dit is zeker voor een goed deel te danken aan de wijze, waarop Prof. Kahle de door Dschirius geleverde ruwe bouwstoffen voor het gebruik heeft toebereid.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Eilert Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects. (= Lunds Universitetets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 12. Nr 6). Lund, C. W. K. Gleerup ; Leipzig, Otto Harrassowitz. 1917.

Tot degenen die de hulp van de plaatsnamen hebben ingeroepen om te bepalen binnen welke grenzen een of andere klankverandering zich in Oudengelse tijd uitstrekte, behoort ook de Zweedse geleerde Eilert Ekwall, die ons tans opnieuw de vrucht van een dergelijk onderzoek aanbiedt. Ditmaal betreft het de grenzen van de breking van de Germaanse *ă* vóór *l* + konsonant en de ontwikkeling van dezelfde klank vóór dezelfde groepen, maar in de volgende lettergreep gevolgd door een *i* of *j*. Wat de breking van *a* betreft, steunt Ekwall vooral op plaatsnamen die samengesteld zijn met woorden als *c(e)ald*, *c(e)alf*, in mindere mate op namen die woorden als *(e)ald*, *w(e)ald* bevatten. Zoveel doenlik wordt rekening gehouden met de mogelikheid van foutieve overlevering, verkeerde spelling, invloed van vormen uit andere streken, zodat de uitkomst van het onderzoek wel de indruk maakt betrouwbaar te zijn. De gissing van Morsbach (door twee van zijn leerlingen wereldkundig gemaakt), dat *a* alleen in 't Zuidoosten in *ea* was veranderd, blijkt onjuist : *ea* was een algemeen kenmerk van alle Saksiese en Kentse tongvallen, en tevens : *ea* was tot deze beperkt. 't Gebied van de *ea* omvatte alle streken ten Zuiden van de lijn Teems — Avon — Kanaal van Bristol en enige graafschappen benoorden die lijn, naar het schijnt zelfs een deel van Huntingdonshire, oorspronkelik misschien ook geheel Gloucester- en Worcestershire, in welke beide laatste evenwel al heel vroeg, misschien al in 't Oudengels tijdperk, de uit het Noorden opdringende *a* (*ǭ*) de *ea* verdreef. Ofschoon de grens over 't algemeen goed overeenkomt met de kerkelike afscheiding tussen Saksiese en Angliese diocesen, zijn er enkele afwijkingen, die Ekwall beproeft te verklaren, o. a. door aan te nemen dat Huntingdonshire een Saksiese kolonie was.

Hoe staat het echter met de toestand in 't Middelengels, waar behalve in 't Zuidoosten de literatuur uitsluitend vormen als *cǫld* (uit *cāld* < *cald*) vertoont ? Er zit niets anders op dan een snelle verdringing van de *ea* door de niet-gedifthongeerde klank uit niet-Saksiese of -Kentse streken aan te nemen, iets waartoe de vroeger bekende feiten ons toch al tot zekere hoogte noopten ; 't geloof aan enkele Zuidelike gewestspraken die in 't Oudengels tijdperk in 't onderhavig geval een ongedifthongeerde *a* zouden hebben bezeten, wordt door Ekwall's nasporingen ernstig geschokt.

Moeieliker was het onderzoek naar de ontwikkeling van de Germaanse *ă* vóór *l* + konsonant, gevolgd door een *i* of *j* in de volgende lettergreep. Haast de enige bestanddelen van plaatsnamen die hiervoor in aanmerking kwamen, waren woorden voor 'bron', Oe. *wiell*, *-a*, *-e* en (in geringe mate) het verwante woord *wielm*. De Schrijver komt tot het volgende besluit : in 't Zuidelik Middelengels had het Westen *i*, het Midden na *w u*, het Oosten *e*, in de overige delen van Engeland heerste in 't Westen tot en met Zuid-Lancashire *a*, ten Noorden van de Ribble en in 't Oosten *e*. Het is jammer dat de proefwoorden met een *w* beginnen, daar zodoende niet blijkt of de *u* in Dorsetshire e. e. van deze voorafgaande labiaal afhankelik is ; andere nadelen van *wiell* noemt Ekwall zelf (blz. 41 e. v.). 't Gevolg van een en ander is dat de resultaten van het tweede onderzoek vager zijn en gedeeltelik minder vaststaan dan die van het eerste, maar in 't grove mogen zij toch ook met gerustheid worden aanvaard.

Als toegift poogt de Schrijver een tegenstrijdigheid te verklaren die schijnt te bestaan tussen zijn eigen bevindingen en de Middelengelse teksten aan de ene kant en de Oudangliese teksten aan de andere. Volgens deze laatste zou vrijwel geheel Anglië *æ* hebben gehad, terwijl de Middelengelse plaatsnamen en tongvallen alleen in een deel van 't Westelik Middelland *a* (uit *æ*) vertonen, elders *e*. Ekwall gist nu dat de *æ* vóór *l* + konsonant in Oostmerciese en Noordhumbriese teksten een andere klank voorstelde dan de *æ* in Westmerciese, en wel „een open *e* -klank, zo iets als | ɛ | , die verschilde van *e* in *set* en *æ* in *hætt*, maar toch genoeg op de laatste geleek om gewoonlik *æ* te worden geschreven", en die later met de *e* in *bed* zou zijn samengevallen, terwijl de Westmerciese echte *æ* in *a* overging. Dat er al in 't Oudanglies een verschil bestond is zeker, en de gissing kan juist zijn.

Met de hem ter beschikking staande gegevens zal Ekwall wel alles bereikt hebben wat er te bereiken viel, zodat hij aanspraak heeft op onze dankbaarheid voor zijn belangrijk geschrift.

Groningen. J. H. Kern.

C. M. Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. fl. 1.75 ; geb. fl. 2.25).

De heer Robert is onder hen die het moderne Frans

Digitized by Google

bestuderen wel een van de ijverigste : met liefde gaat hij het leven der taal na en vestigt de aandacht op allerlei verschijnselen van idiomatiese, syntaktiese, stylistiese en lexikologiese aard. Zo ook in dit werk, waar hij de verschillende kwesties die in zijn *Grammaire française* geen plaats konden vinden of daar niet met de vereiste uitvoerigheid konden behandeld worden, in biezonderheden bespreekt. Natuurlik vormen deze *études* geen eenheid; schrijver heeft hier in los verband allerlei wetenswaardigs bijeengebracht op verschillend gebied; ja, hij heeft zijn lezers zelfs het lezen van Franse advertenties willen vergemakkeliken. Toch is er wel eenheid van gedachte: het is er de heer R. vooral om te doen geweest uit het allermodernste Frans aan te tonen hoe het volk zich tal van wendingen veroorlooft die misschien weldra het burgerrecht zullen verkregen hebben: „l'erreur d'aujourd'hui s'est trop souvent trouvée être la vérité de demain" (bl. 209). Biezonder lezenswaard zijn bij voorbeeld de bladzijden gewijd aan de „termes subjectifs et exclamatifs" (waarom uitdrukkingen als *avec ça*, *plutôt* e. a. onder een ander hoofd zijn ondergebracht, is niet duidelik); zeer leerrijk voor Nederlanders zijn ook de bladzijden waarin het gebruik van *on* en het verschil tussen *messieurs* en *hommes*, tussen *tu* en *vous* met talrijke voorbeelden worden opgehelderd. De heer R. behoeft zich niet te verontschuldigen dat hij zoveel citeert; integendeel, het is een van de beste kanten van zijn boek dat wij ons door middel der citaten een heldere voorstelling van het moderne taalgebruik kunnen maken.

Te midden van al dit nieuwe Frans, dat nog worstelt om algemeen erkend te worden, doen een paar artikelen met aardigheden en woordspelingen enigszins vreemd aan; hetzelfde is ook het geval met de paragraaf getiteld *Le pauvre Subjonctif*, waar schr. een lans breekt niet alleen voor het gebruik van de Subjonctif in het algemeen, maar ook voor de befaamde Imparfait du Subjonctif. Terwijl de heer R. in de ruim tweehonderd bladzijden van zijn boek deze vormen, meen ik, nooit gebruikt heeft, verklaart hij nu in één zin: „il faudrait seulement que les professeurs *daignassent* prendre quelque soin de la santé de la langue ... et il faudrait d'abord qu'ils ne *donnassent* point le mauvais exemple" (bl. 207). Het feit dat beschaafde Fransen zelf die grammatikale vorm voor geaffekteerd houden en lelik van klank bewijst immers juist dat niet de slordige volkstaal, maar ook de algemene beschaafde omgangstaal de Imparfait du Subjonctif niet meer kent.

Tot slot mogen hier enige kleine opmerkingen blijk geven van de belangstelling waarmede ik het werk van de heer R. gelezen heb. Bl. 3. *Déjà* moet in de aangehaalde voorbeelden dikwels vertaald worden door „toch al". — Bl. 8. Het lijkt me onwaarschijnlik toe dat *donc* uit de oorspronkelike, reeds lang vergeten betekenis van „toen" die van „op dit ogenblik" zou hebben ontwikkeld, en in de zin *De qui me parlez-vous donc?* behoeft men het niet noodzakelikerwijs door „nu" te vertalen. — Bl. 11. De beide groepen: *elle pleurait toujours* en *je le veux toujours* zijn moeilik te onderscheiden; in *elle y est toujours*, dat als voorbeeld van de eerste groep geciteerd wordt, kan men *toujours* evengoed door „nog immer", of liever „nog altijd", vertalen als in de tweede groep. — Voor *toujours* met de betekenis van „toch" had gewezen kunnen worden op dezelfde overgang van betekenis bij de Hollandse woorden *in ieder geval* en een soortgelijke bij *altijd*. — Op bl. 21 is niet duidelik gezegd dat we in *qui ça*, *comment ça*, enz., te doen hebben niet met het bijwoord *çà*, maar met het voornaamwoord *ça* = cela. — Bl. 105. Het feit dat men op het platteland wendingen gebruikt als *On n'est-il pas autant que les dames?* bewijst in het geheel niet dat in *on* de nominale kracht van *homo* nog gevoeld wordt; men weet dat *ti*, uit zinnen als *Pierre vient-i(l)?* in de volkstaal een vraagpartikel is geworden; op bl. 114 vindt men daarvan een voorbeeld: *J'pourrions t'y point l'mettre dans la saumure?* — Bl. 114. Onder de incorrecte volkstermen worden ook geciteerd *soye* en *aye* voor *soit* en *ait*; het geldt hier evenwel slechts een incorrecte schrijfwijze. — Bl. 120. Het is minder juist uitgedrukt, als schr. van zinnen als *On les suppose invisibles l'un à l'autre* verklaart: „ces adjectifs régissent *l'un* à l'accusatif". — Bl. 122, noot, wordt verwezen naar Tobler, *Vermischte Beiträge*. Het is jammer dat schr. serie en bladzijde niet opgeeft; over het algemeen zit er niet veel systeem in de wijze van citeren. — Bl. 127. Het is minder juist te zeggen dat in *Il a le genou facile* het bijv. nw. betrekking heeft op het onderwerp. — Bl. 130. *Ce fut un étonnement*; men kan niet zeggen dat *fut* hier geheel dezelfde kracht heeft als *causa*. — Bl. 137. Schr. maakt een scherp onderscheid tussen *mon niais de beau-fils* en *ce nigaud d'Angel*, alsof in het eerste geval *niais* het volgende zou bepalen, terwijl in het tweede het verband juist andersom zou zijn. In beide gevallen toch zet men eerst het krachtwoord, dat eerst daarop nader omschreven wordt door de genitief; het gebruik van een bezittelik of aanwijzend voornw. wijzigt de aard der konstruktie niet.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Ptolemy's Maps of Northern Europe. A reconstruction of the prototypes by G. Schütte ph. d. published by the Royal Danish Geographical Society. Copenhagen, H. Hagerup publisher. 1917.

Welk verband bestaat er tusschen Ptolemaeus en den oorspronkelijken staat van den atlas, globaal in het VIIIe boek zijner Geographia aangegeven? Mag er bij de 26 (27) kaarten, daarnaar geconstrueerd, gedacht worden aan eenig werk van eigen hand, een verbeterde uitgave eigenlijk van het werk van Marinus Tyrius? Deze arbeid van 20 jaren zoekt een antwoord, eene proeve der waarschijnlijkheid, zoo men wil, waarbij de auteur zich even vindingrijk als voorzichtig betoont. Publicaties gingen reeds vooraf in the Scott. Geogr. Mag. 1914, de uitspraak daarin (§ 2): „There is not the slightest reason for doubting that the atlas is due to the author of the famous Geography" klinkt hier vrij wat zachter. Het onderzoek echter is zeer belangrijk, ook in algemeenen zin: welk geograaf heeft niet bij de lectuur van Strabo, Plinius, Ptolemaeus e. a. zich eene voorstelling trachten te maken, hoe de bij hen telkens vermelde **πίνακες, γεωγραφίαι**, tabulae — de kaarten dus! — er uit zagen, of ontstonden? Dat is de lastige puzzle hier. Het materiaal leverden vele M. S. S., zeer goede zelfs (het Athos m. s. fascimilé van Langlois 1867), het beste de cod. Vat. Urbinas 82 van

Digitized by Google

welks onderzoek de in deze bekende P. Jos. Fischer S. J. voorloopige resultaten meedeelde op den Geogr. ' ag. te Innsbrück 1912. Van diens topographisch schema ging Schütte uit, aan hem droeg hij zijn werk op.

Van wien nu zijn die kaarten afkomstig? Algemeen golden zij als constructies naar den tekst, ontworpen door Agathodaemon uit Alexandrië Ve eeuw, aldus o. a. Kiepert, Berger, Christ, Zondervan, zijn naam wordt genoemd in de codd. Vindob. en Venet. (Forbig. I. p. 410). Aan Ptolemaeus, voorzichtiger uitgedrukt: the Ptolemaic constructor, dacht men zelden; Brehmer 1822, Heeren 1828, eerst Fischer (na eene collatie van meer dan 40 M. S. S.) dan Dinse en te voren Jelic (Urb. 82) wierpen theoriën op van authenticiteit. Kunnen die atlassen ooit van Ptol. zijn? Naar zijn eigen verklaring niet; cf. Geogr. I. 18, 2: Uit de beschrijving leiden wij gemakkelijk de kaart af, maar in de practijk! τό τε γὰρ ἀεὶ μεταφέρειν ἀπὸ τῶν προτέρων παραδειγμάτων ἐπὶ τὰ ὕστερα διὰ τῆς κατὰ μικρὸν παραλλαγῆς εἰς ἀξιόλογον εἰώθει ἐξάγειν ἀνομοιότητα τὰς μεταβολάς, ergo het toenmaals copieeren bedierf steeds meer en meer het kaartbeeld. Berger zeide kortweg: Ptol. wollte absichtlich keine karte liefern, het aangehaalde citaat lokt bijna tot zoo'n apodictische uitspraak uit. Verder zijn de bestaande atlassen in cylindrische projectie uitgevoerd op één na, Ptol. had natuurlijk de conische gebruikt. Ten slotte, wie dorst tornen aan de rechten, die Agathodaemon zich door de eeuwen na hem, zelfs in M. S. S., zag toegewezen? Zijn werk blééf, veranderd wel en aangevuld, gemoderniseerd ook, toen saec. XV Jac. Angelus Ptolemaeus' Geographia voor het eerst in 't Latijn deed verschijnen, (Gr. tekst later door Erasmus), eene metamorphose, waaronder ook Strabo in de Latijnsche vertaling van Guarinus en Gregorius vóor 't eerst het licht zag.

Ziedaar de voornaamste argumenten der ongeloovigen in Ptolemaeische originaliteit, terwijl o. a. Kretschmer nog in 1914 (Peterm. Mitt.) haar toeschreef aan Agathod. Het auteurschap van den laatste gold als het meest beslissend, geen wonder dus, dat Schütte's weerlegging het eerst gericht is tegen dezen mystical author door te vragen: wie was hij, wanneer leefde hij? Ergo de chronologie spreke zich uit! Terecht wijst schr. na Fischer op de bij dieper onderzoek opvallend-belangrijke ethnic signs, de volksstammen en hunne steden, accuraat in den atlas overeenkomend met den tekst en op eenige correspondentie met de Mozaïsche Madaba-krt, de Tabula Peuting. en Notitia Dignitatum in cartographische techniek. Belangrijke verschillen echter blijken er! Ptols' werk steunt geheel op dat van Marinus (Geogr. I, 6), voegde er aan toe (id. 17), verbeterde (id. 18), maar onzeker blijft, waarin, al kennen wij zijn critische principes (id. 5) en zijne afkeer van τὸ πολύχουν (II, 1, 8), the mixed stuff, d. w. z. ethnographisch-historische bizonderheden, enkele algemeene uitgezonderd: de groote astronoom en geograaf hechtte alleen aan plaatsbepaling (II, 1. 7).

In tegenstelling met de bovengen. kaarten, opvolgend verschenen in saec. IV, V, VI, die een geleidelijken achteruitgang vertoonen, zoodat de Tab. Peut. mee te nemen was in een reistasch als railway-maps, bleven de Ptol. krt. intact bewaard in de M. S. S. als a traditional sanctuary, — en wij moeten den auteur toegeven, dat in die stabiliteit veel ligt. Hoe nu door te dringen in the Ptolemaic labyrinth? Van § 6 — § 16 worden in klassen ingedeeld the errors and arbitrary arrangements of Ptolemy, merkwaardig vooral door bewijzen van gebrek aan kennis van het Latijn (gedeeltelijk al vroeger (Herm. Müller) ontdekt) bij the Greek constructor of the Ptolemaic atlas, o. a. Tac. Ann. IV; 73: ad sua tutanda wordt bij Ptol. II, 11, 12: Σιατουτανδα een stad (!) in Germanië, Μαρόβουδον (II, 11, 14) ook in Germ., lijkt ongetwijfeld eene verbastering van den naam Maroboduus, koning der Marcomanni, cf. Tac. II. 62: Catualda, profugus olim vi Marabodui...., van Βουνίτιον, Οὐίρουνον, Οὐιρίτιον, Ρούγιον, Σκοῦργον, steden in volgorde, in Germanië opgenoemd II, 11, 12 duidt de eerste op een Rom. versterking (munitio, aldus reeds Müller), Viritium klinkt ook Latijnsch, Bunition Virunon gelezen als munitio(n) Virunôn zou beteekenen: vesting bij de Viruni, een stam door Ptol. vermeld II. 11, 17, Viritium kan praefixum zijn van een der beide laatste. Het monsterachtige Τευτονόαροι naast Οὐίρουνοι, volksstammen geplaatst tusschen de Saxones en Suevi II. 11, 9, volgens Müllenhoff 't'n verzinsel van een Rom. geograaf[1]), brengt Schütte scherpzinnig terug tot een oorspr. Lat. lezing: TEUTON VARI VIRUNI, Ptol. dacht aan den uitgang vari, zooals Pictavarii, Andegavarii in plaats van Pictavi, Andegavi... men denke dus ook hier aan een prototype van Lat. herkomst. Terecht verbaast zich schr. over zulke bêtises bij een geleerd geogr. — en Rom. burger nog wel! —, dat hij zoo slecht Latijn kende, sprekende voorbeelden van verknoeiing van barbaarsch-Gall. namen bevestigen dit. Nomina barbarica, a field of ruins, zijn slechts door the entire milieu te herkennen. Metathesis, apocope, parasitische aanhechtsels, verbastering, herhalingen zonder grond, zijn fouten overal te vinden, nog erger is de zucht om barb. namen te identificeeren met welbekende uit het imperium Rom., even misleidend als het nostrificeeren biz. (in Italië's omgeving — verschijnselen, ook te vinden bij Strabo o. a., die aanmanen tot groote voorzichtigheid, een zwarte vlek tevens werpen op Ptols' werkzaamheid en geenszins worden goedgemaakt door een vrijwel betrouwbare exactheid in plaatsbepaling, — wat komt daarvan terecht, als de naam of verkeerd bleek, of niet eens bestond, omdat bvb. een appellativum voor een nomen proprium werd aangezien? Onbekende en meer bekende streken, waarin bij steden, rivieren, castella, bergen, grenzen, wegen, kusten uit één naam er twee of drie zijn ontstaan, kunnen dit lot ondergaan hebben door vergissingen, omdat nu eenmaal de Rom. voorstellingen spec. van N. Europa allesbehalve accuraat waren, absoluut verkeerd is het bovendien nog 't ontbrekende aan te vullen door verdubbelde en verkeerd gelezen Lat. woorden: this sort of „making geography" maakt bekende streken daarenboven onherkenbaar, verraadt eene neiging tot individual abundance. Daarin ligt schuld bij Ptol., zijn eigen, gewilde, drievoudige classificatie van het

[1]) **Kras is trouwens M.'s oordeel over oude geogr.: Marin. en Ptol. zijn schlimmer als Poëten und Prunkredner, zij zijn de Sudelkoche der class. geogr., Strabo is een arger Tölpel!!**

Digitized by Google

kaart-materiaal in volkeren-districten, steden, eilanden met de ieder toekomende onderscheidingen berust op een schematisch indeelen naar Ptols' wensch, meer ornamental and geometrical than truly topographic. De schr. had dit vermoeden van geogr. willekeur zeer kunnen versterken door te wijzen op de conservatieve gedragslijn bij Strabo om de sinds eeuwen vastgelegde kaartplastiek te behouden: hoe handhaaft deze de eenmaal aangenomen σφραγῖδες van Eratosthenes, omdat men blijkbaar gewend was aan zulke mathematische grondslagen voor de oecoumene, welker 3 continenten Asia, Libya en Europa de driehoeken eener legkaart vormden.

Na dit gedeelte, historisch-philologisch, volgt het meer technische over de atlassen zelf in hunne reconstructie uit aannemelijke prototypen, zich verradend door dubbele of driedubbele namen, herkenbaar soms aan de enkele, de ruggegraten als 't ware der oude vóórbeelden. Welke waren dit? Wat den tijd betreft, kùnnen Marin. of Ptol. gelezen hebben beschrijvingen van Strabo, Plin., Tac. (Germania), uit hen drie, vier malen dezelfde namen hebben genomen zonder dit te bemerken, met het doel ze thuis te brengen in the frame-work van het Rom. imperium (cf. bovengen. lezingen: ad sua tubanda, Marabudum etc.), òf zij kunnen uitgegaan zijn niet van descriptive works, maar van ready-made maps. Dit laatste acht Schütte 't meest waarschijnlijk, echter, waag ik te vragen, was de eerst eeuwen later bekend en erkend geworden Strabo, toen saec. II reeds als geograaf van gezag in handen?

Bij de nu volgende bespreking en vergelijking der prototypes wordt met lofwaardige consequentie voor ieder uitgegaan van deze gegevens: summary of contents-Ptolemaic localisation — definition cf limits-general topographic scheme — statistical features — occurrence of duplicates — linguistic marks — literary milieu — examination of details, met conclusion aan 't slot; cartographisch is dat alles na te gaan in de prototypes uit den cod. Urbin. e.a., kaartstukken van de tab. Peut. al gedeeltelijk verschenen vroeger in the Scott. Geogr. Mag., aan het eind van dit werk afgebeeld, bizonder interressant is het werkplan geworden door vergelijkingsproeven met de moderne kaart.

Met Europa wordt de rij geopend, zijn torso opgebouwd uit 7 prototypes, de bouw is zeer verward: de Grieken kenden het niet, de Rom. bijna niet, allerminst het N. The Ptolem. constructor blijkt al dadelijk a bad philologist, schijnt slechts van ready-made maps te zijn uitgegaan, biz. van de kaart van Augustus van het imp. Rom., type der Itineraria en aldus verwant met de tab. Peut. Onnoodige verdubbeling der namen valt weer op, wier Lat. oorsprong wij kennen: Μουνίτιον, Τευτονόαροι etc. Constant zijn spelfouten: vooral bedorven uitgangen, -ω, -ον, -ονη in plaats van 't correcte -ων, -ονες voor -ωνες, -αου, -εου voor -αυ, -ευ enz. bijna alle verkeerde transscripties van een Lat. origineel: waarom bij deze niet vergelijkend naast elkaar gezet de Lat. en Gr. spelwijze? De gelijke karakters nu in den tekst spreken minder duidelijk, trouwens met angstvallige zorg is het geheele boek door de Grieksche schrijfwijze vermeden.

The literary milieu voor Eur. verdient bizondere aandacht; ondanks de rudimentaire kaart-ontwerpen, zijn licht herkenbaar the political or mercantile events, die de hist. geogr. in N. Eur. vóór Ptol. kenschetsten; die 17 belangrijkste data van 't jaar 58 v. C. af (Caesar) tot aan de aanrakingen der Rom. met Marcomanni en Dacii 166—180 p. C. worden opgehaald uit oude bekenden, de kaarten schijnen goed van hunne berichten te hebben geprofiteerd, de opera van Agrippa, Augustus, Strabo, Tacitus, Plinius, Mela e. a. bevatten daarvoor een schat van namen. Hoe hopeloos het op 't eerste gezicht lijkt uit die schrijvers herkenningsmateriaal te ontdekken, een houvast gaf (zooals de anonyme χωρογράφος bij Strab., een Romein, had Schr. er bij kunnen voegen) natuurlijk hier de chorographia Augusti, dè kaart van het Rom. imp. 7 a. C. voltooid en meermalen bijgewerkt biz. wegens de toenemende kennis van het N. en van de Germ. en Deensche kusten; aanvulling geeft nog later de Tab. Peut. in soortgelijk type: die correspondentie is opvallend.

Wie was nu de auctor van protot. A? De vermelding van het vallum Hadrianum en Rom. wegensysteem in Dacië duiden op een werk na 115 p. C., A. Hermann dacht aan de jaren 100—120, dus aan Marinus eenvoudig. Ptolemaeus' praefatio leert ons daaromtrent niets. Schütte gaat er terecht van uit, dat Mar. met zijn materiaal critiekloos te werk ging, Ptol. erkent zelf weinig nieuw materiaal te hebben aangebracht, zijn taak was het bekende astronom. te fixeeren, verouderde kost weg te laten en zeker waagde hij 't niet de beroemde kaart van zijn voorganger te veel te kapittelen of aan te vullen, allerminst in N. streken, zóó ver buiten zijn eigen horizon, trouwens zijn afkeer tegen τὸ πολύχουν verbood dit ook hier. In het local prototype a. Germanië, is the physical design van belang, al is de correspondentie met geogr. saec. I. vrij mager. Volgens het aangegeven program worden dan 6 local prototypes behandeld (§ 20—25), alle, partieel, stukken van N. W. en Z. W.Germ., Denem. Scandia, Dacië bevattend met allerlei navolgbare relaties tot Rom. auteurs; één kaartje is er met de handelswegen van den Danubius tot den mond van de Vistula zonder eenige affiniteit met Strab. of Tac. Niet onaardig is dan ook de vraag p. 104, of de Vistula op B I niet eerder een road-line was dan een rivier, eene vergissing niet zoo heel ondenkbaar, waar Beekman onlangs nog bewees, dat, al was zij kunstmatig werk, de Fossa Corbulonis hier en daar over was gegaan in een verkeersweg te land.

Na nog eenige kaartfragmenten te hebben behandeld van O. Germ., Europ. en Aziat. Sarmatië en Scythië, Scandin. paenins. etc. (§ 26—28), komt Schr. tot de sceptische conclusie, dat men op dit nog onontgonnen cartograph. studieveld alléén door a vast mass of hypotheses iets kan bereiken, dat de kans op verwalen groot is. Wie zijne veronderstellingen verwerpt, verklaart hij laconisch, moet maar wat beters geven! The Ptolemaic chaos is, voor een deel althans, onderzocht, de sinds 5 eeuwen als positief beschouwde schepping van Ptol. is hier serieus beoordeeld, de te wachten staande uitgave van Fischer van den cod. Urbinas 82 zal de schatten in Ptol. verborgen nog verder doen uitgraven.

Digitized by Google

Droog en tijdroovend is Ptolemaeus' werk, die qualiteiten bleven, het kan niet anders, in deze studie en men eerbiedigt de degelijk-voorzichtige wijze van behandelen. Al moet, erkent recensent uitdrukkelijk, het hóófddoel dezer studie overgedragen worden ter beoordeeling aan een der weinige ervarenen in historische cartographie, de classiek-geograaf evenzeer als de philoloog kan hier zijn voordeel doen met keurige vondsten op het gebied der class. geogr. namen-kunde, waardeeren vooral de pogingen om den te objectieven Ptolemaeus in zijn grootsche taak eenig relief te geven.

Gorinchem. H. J. Lulofs.

Cornelis Veth, Fransche Caricaturisten. (Fransche kunst, III). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. *f* 1.75).

De uitgave dezer handboekjes, onder redactie van Dr. Valkhoff, valt te loven. Ze zijn goedkoop en zien er fleurig uit; de druk is verzorgd; de illustraties, in en buiten de tekst, voldoen. Ik heb alleen bezwaar tegen den titel op de rug. Hier staat te lezen: „Fransche kunst, onder redactie van P. Valkhoff. III". Wanneer ik voor mijn boekenkast sta, heb ik er luttel belang bij te weten dat dit 't derde deel is van een serie willekeurige studies over Fransche kunst en dat deze studies verschijnen onder redactie van P. Valkhoff. Ik wil dan weten wat er in dit boekje staat en wie het schreef; zoodat de rug-titel had behooren te luiden: „Cornelis Veth: Fransche Caricaturisten"; en dan was er nog ruimte te over geweest daar desnoods bij te vermelden: „Fransche kunst III."

Aldus was, wel is waar, de titel nog niet volledig geweest, maar dit verwijt treft minder den uitgever of redacteur, dan wel den schrijver zelf. Veth n.l. bepaalt er zich toe de *moderne* caricatuur te behandelen. Het eerste hoofdstukje, waarin over caricatuur in 't algemeen gesproken wordt, brengt ons niet veel verder: men kon het desnoods missen. Het volgende, dat een overzicht geeft van de Fransche caricatuur vóór de Revolutie, is zóó beknopt, dat 't alleen bedoeld kan zijn als inleiding tot 't geen volgt: de moderne caricatuur.

De vraag echter is, of de oudere wereld een bewuste caricatuurkunst kende. Behoort het groteske en daemonische in de kunst tot de caricatuur? De schrijver schijnt geneigd deze vraag ontkennend te beantwoorden; wat in dit geval praktisch was, maar toch ... hij aarzelt. De Egyptenaren, Indiërs, Grieken, Middeleeuwers, Renaissancisten: allen kenden de caricatuur in woord en beeld. En ik meen zelfs dat we een modern caricaturist te grooter noemen, naarmate zijn werk zich boven de illustratie verheft en het de groteske verbeeldingen der Gothiek b.v. meer benadert. Een realist als Steinlen is nauwelijks meer caricaturist te achten: hij is meer een ethisch zede-schilder. Het begrip „caricatuur" is even groot als vaag. Behoort een charge van Jan Steen, een zijner kwakzalvers b. v., tot de karikatuur? Waarom niet, indien diezelfde geest het geheele werk beheerscht? Steen is in zulke verbeeldingen *minder* naturalist dan Steinlen. Indien wij Daumier eeren als een der grootste caricaturisten der wereld, waarom dan sommige helsche vizioenen van Adriaan Brouwer *niet* tot de caricatuur gerekend?

Maar een feit is (en dit feit voelde de schrijver duidelijk, al bespreekt hij het nauwelijks) dat de caricatuur zich in de laatste eeuw tot een zeer bizondere en zeer belangrijke kunst-soort ontwikkelde. De moderne caricatuur onderscheidt zich van het groteske beeld der oudere tijden, door haar bewust maatschappelijk karakter. De caricaturist in modernen zin voelt maatschappelijk genoeg om de maatschappij te hoonen. Waar de moderne schilderkunst zich meer en meer van de samenleving afwendde, daar is de moderne caricatuur in directer beteekenis maatschappelijk, dan eenige kunst van vroeger. Zij neemt in de beeldende kunst de plaats in, die de zeden-roman kreeg in de litteratuur. Waaròm ontstond plotseling die nieuwe gedaante der kunst? De reden kan gezocht worden juist in de scheiding van kunst en maatschappij. In de caricatuur wreekte zich de kunst op een maatschappij, die zich kenmerkte door haar anti-kunstzinnigheid. De caricatuur was het gebocheld kind eener teleurgestelde liefde. Deze verklaring echter kan de essentieele nog niet zijn. Bestond ooit eenige maatschappij, die niet waard bleek gehoond te worden? Maar de hoon moet *gebillijkt* zijn. Men moest de persoonlijke vrijheid van kritiek en denken principieel hebben eerbiedigd, eer de moderne caricatuur bloeien kon. Men moest billijken, dat zelfs de hoogste gezagvoerder der maatschappij openbaar bespot werd.

Al trachtte een potentaat of een reactionair bewind die vrijheid te binden: de menschheid bleef het zedelijk ideaal dier persoonlijke vrijheid erkennen; de autocraat tyranniseerde *trots* het geweten der wereld. Zijn tyrannie weersprak *gewelddadig* het vrijheidsbesef der wereld. En zoo is dan de moderne caricatuur te zien als een schepping der individualistische democratie.

Deze vraagstukken laat Veth trouwens onbeantwoord. Jammer is 't misschien, dat hij met geen woord rept over de geschiedenis der moderne caricatuur, die tegen 't einde der 18e eeuw in 't liberale Engeland ontstaan, prachtig opbloeide in 't vrijheid-lievende, revolutionaire Frankrijk, om eindelijk in alle landen van Europa zich te ontwikkelen: zelfs tot in 't lakonische Holland. Want dan was 't van zelf de verlokkelijke taak des schrijvers geweest, aan te toonen welke plaats de *Fransche* caricatuur vervult, waarin ze zich van de Engelsche, Duitsche of Hollandsche onderscheidt.

Om deze opmerkingen tot eene aanmerking te herleiden: het is jammer, dat de schrijver, die beter dan één ander hier te lande deze stof beheerscht, zich zoo angstvallig van alle synthetische samenvatting onthield. Zijn boekje is, in zijn beperking, zeer volledig en daardoor zeer instructief, maar wij krijgen te veel opsommingen, te veel namen, te veel détail-kritiek. Ook was hij in de gedetailleerde behandeling der afzonderlijke figuren wel eens beter opdreef. Men verwachtte onwillekeurig meer van een boekje over caricatuur, geschreven door Cornelius Veth. Dat zijn werk overigens veel goede inlichtingen en soms voortreffelijke passages en definities bevat, zij met dankbaarheid geconstateerd. Het korte stukje over Lautrec behoort tot de voortreffelijke passages. En telkens verrassen juiste karakteristieken. Over Daumier: „zijn teekening is nooit de uitbeelding van een denkbeeld, ze is dat

Digitized by Google

denkbeeld zelf." Over Caran d'Ache: „zijn caricatuur is het teekening geworden bon mot." Men zoeke ze zelf en wete ze te waardeeren!

Amersfoort. Just Havelaar.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Leerplan en Eindexamen van het Gymnasium. Rapport in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën, samengesteld door **W. Bouwman, M. Hovingh, E. T. Kuiper, G. Postma, J. v. Yzeren.** 1918.

In het ochtendblad A van Donderdag 18 April 1918 der N. R. Ct. wijdde ik reeds een feuilleton aan dit Rapport; het ware dus onkiesch nogmaals in breedere beschouwingen te treden, terwijl het anderzijds niet aangaat eenvoudig naar dat artikel te verwijzen, dat o. a. aan den heer C. R. de Klerk in het Avondblad van 22 Juni van het Handelsblad aanleiding gaf over „Nederlandsch Gymnasiaal" welgemeende wenschen te uiten. Sinds April is een der door mij geformuleerde alom gevoelde verlangens werkelijkheid geworden: er is thans een Ministerie van Onderwijs. Moge de Minister als „man die kan en wil en doet" eene zegenrijke werkzaamheid ontwikkelen, opdat de lange periode van brochures, rapporten, ingezonden stukken, vervangen worde door een tijd van breedgedachte en verstrekkende handelingen. Voorzeker zou de krachtigste wil ten goede verlamd worden, indien Z. Excellentie begon zich te verdiepen in den paperassenwinkel, die in de laatste decenniën door zoovele deskundigen in onderwijsaangelegenheden is opgestapeld. Door de debatten van vergaderingen, hetzij hooggeleerde hetzij minder wijdluftige, die als draadversperring om de onderwijsveste liggen, komt slechts heen, wie niet schroomt de schaar te hanteeren. Laat dan iemand, die de geheele campagne heeft doorleefd en inmiddels ernstig *zijn* denkbeelden heeft geordend, het dan nu maar eens *doen*, om het even wat de toch niet te vermijden kritiek zegge. Indien dit *doen* eens flink opruiming houdt onder zoo machtig veel sleurwerk en wezenlooze traditie, die met ijzeren ketenen aan de voeten van het onderwijs geklonken is, dan zal er verademing komen.

Wij bekennen zooveel vertrouwen te hebben in de degelijke kern van het gymnasiale onderwijs — een vertrouwen dat steeds weer door aanraking met goede scholen wordt gesterkt en door miserabele toestanden hier en daar nooit werd gedoofd —, dat het Gymnasium, van overtolligen rompslomp ontdaan, wel zal blijven in ons onderwijs eene levende kracht. Doch de ballast van slaapwekkende oefeningen moet er af! Dit kan slechts de wetgever volbrengen; rectoren en leeraren werden en worden door eene wetgeving, die angstvallig het ziellooze deel der leerstof beschermt en taboe verklaart, in hunne beste pogingen lam gelegd. En ook moet nog tijdig het ernstige werk van het Gymnasium worden gered, wil niet dit instituut meer en meer verstoken van onze flinke jongens worden tot een jongedamespépinière, die lieve bloempjes kweekt ter vulling der collegekamers van letteren, archaeologie, historie en rechten. Dat er onder de jongere leeraren geen zin meer is voor wat duf en muf is, bewijzen de beide verdienstelijke rapporten, die ten onzent van hen zijn uitgegaan en waarvan het tweede hier nogmaals wordt aangekondigd. Zeker, niet alles zou ik in beide willen onderschrijven: een huwelijk van H.B.S. en Gymnasium zonder welovervwogen wederzijdsche voorwaarden zal den vrij wat ouderen echtgenoot dupeeren; het kostbare deel der gymnasiale opleiding blijve voor verschachering tegen het „vele, dat iedereen tegenwoordig toch óók moet weten (d. i. op de schoolbanken van een paar dozijn leeraren verzwelgen)" bewaard. Doch de hoofdzaak, die ieder begroet, is de frissche geest der rapporten, het vertrouwen in de eigen zaak, de elasticiteit, kortom de geest van zoo menig jong docent, die voor zijn jongens wat is. Moge de doodsklok hebben geluid voor al die sleurlessen, bij wier aanhooren men daarom niet insliep, wijl de verontwaardiging u wakker hield. Het Gymnasium met frisschen wind vooruit!

Leiden. J. Vürtheim.

SCHOOLBOEKEN.

M. Wohlrab — H. Lamer, Die altklassische Welt. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. geb. M. 2.20, met 45% verhooging).

Bijna dertig jaren geleden verscheen bij Teubner het bekende boekje van Martin Wohlrab, „die altklassischen Realien im Gymnasium", dat negen drukken beleefde en daardoor wel zijn bruikbaarheid voor de school bewees. Wohlrab ging van het standpunt uit, dat men den leerlingen niet te veel van de realia moet geven op het gymnasium, maar alleen datgene, wat in nauw verband staat met hun lectuur en voor de algemeene ontwikkeling onmisbaar is Ook achtte hij het beter, de realia voor de school niet systematisch te behandelen. Ik veroorloof mij, hier een paar zinnen uit zijn voorrede van 1889 aan te halen, die mij geheel uit het hart gegrepen zijn: „mir scheint jeder Versuch, die Realien, so weit sie die Schule braucht, systematisch zu bearbeiten, zu einer Darstellung zu führen, die nicht schulgemäss ist", en verder: „aus dem weiten Umkreise der Altertumswissenschaft kann es (das Büchlein) nur das für die allgemeine Bildung bedeutsame, das mit der Lektüre im engsten Zusammenhange Stehende auswählen. Aber das genügt auch vollkommen für seine Zwecke. Will doch das Gymnasium überhaupt nirgends zu irgendwelchem wissenschaftlichen Abschluss gelangen, sondern nur den wissenschaftlichen Sinn wecken und pflegen." Op dat standpunt is Wohlrab blijven staan, al mag hij in den loop der jaren zijn boekje hier en daar wat aangevuld of iets in de rangschikking der stof veranderd hebben. Maar de tiende druk, door Prof. Dr. H. Lamer, docent aan het König-Albert-Gymnasium te Leipzig bewerkt, heeft onder de handen van dezen geleerde een geheele metamorphose ondergaan. Het is nu één wetenschappelijk boek in miniatuur geworden. Dat is hieraan toe te schrijven, dat Lamer zich een geheel ander doel voor oogen stelt dan Wohlrab. Vooreerst wil hij den leerlingen den samenhang tusschen de oudheid en den tegenwoordigen tijd laten zien: hoe „die Gegenwart ohne das Altertum undenkbar ist", en in de tweede plaats breidt hij de stof aanmerkelijk uit, om, al is het dan in kort bestek, „die gesammte Kultur des Altertums" te geven. Dat gaat mij te ver. Op zich zelf is natuurlijk dit streven zeer loffelijk, om ook reeds bij den jeugdigen leerling het besef te wekken,

Digitized by Google

hoe Grieken en Romeinen op wetenschappelijk en letterkundig gebied onze geestelijke voorouders zijn, maar een boek, dat zich ten doel stelt dit systematisch aan leerlingen van twaalf tot achttien jaar te demonstreeren, acht ik voor dien leeftijd te zwaar. Wat heeft b. v. een jongen van de hoogste klasse van het gymnasium aan een zin als deze, waarmee het hoofdstuk over den volksgodsdienst opent: „§ 102 Ursprung der Volksreligion. Verhältnis zur späteren Religion a) Bei den Griechen. Frühere Zeiten wussten von der älteren griechischen Religion nicht mehr als was das älteste griechische Litteraturwerk, die homerischen Gedichte, lehrte. Jetzt ist man darüber hinausgekommen. Das Studium primitivster Religionen tiefstehender Völker ergab der vergleichenden Religionswissenschaft einige Kennmittel solcher Religionen, und als diese einmal entdeckt waren, fanden sie sich überraschenderweise auch bei den Griechen wieder, freilich nur in Resten, über die sich die Griechen des Altertums selbst nicht klar waren. Danach haben die Griechen einst Fetische gehabt, und zwar Stein-, Baum- und Tierfetische." (Er volgen eenige kleine letters met bijzonderheden over „Fetische"). Zou men zulk een passage niet eerder verwachten in het dictaat van een hoogleeraar dan in een schoolboek? Men versta mij niet verkeerd! Ik acht het zeker gewenscht, dat er incidenteel over onderwerpen, als vergelijkende godsdienstgeschiedenis, door den leeraar met leerlingen, die daarvoor rijp zijn, gesproken wordt, maar ik zou dat alles niet in een schoolboek wenschen opgenomen te zien. Welk een kennis van den Griekschen en Romeinschen godsdienst en in de eerste plaats van de mythologie moet er verondersteld worden,indien men met vrucht een dergelijk onderwerp als de vergelijking der godsdiensten kan behandelen! En wat hier door mij over den godsdienst betoogd wordt, geldt in dezelfde mate van de andere hoofdstukken over literatuurgeschiedenis, wetenschap, techniek, staatsinrichting enz. Het geheele boekje van Wohlrab is omgewerkt. Alles is onder vijf hoofdstukken ondergebracht A) die Litteratur, waarbij achtereenvolgens de genres behandeld worden en telkens de Romeinsche auteurs na de Grieksche, B) Religion and Mythos, C) Wissenschaft und Technik, D) die Kunst, E) der Staat, F) das tägliche Leben, maar voordat men die hoofdstukken, die uitstekend geschreven zijn, kan verwerken en in zich opnemen, moet men over een grootere kennis van de oude talen beschikken en meer in de oudheid zich ingeleefd hebben, dan ooit voor een gymnasiast mogelijk is.

Groningen. J. van Wageningen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Redactie ontving de „elfte und zwölfte Auflage" van de bekende *Béowulf*-uitgave van M. Heyne, evenals de drie vorige drukken bewerkt door L. L. Schücking (uitg. F. Schöningh, Paderborn; pr. M. 5). In dezen nieuwen druk heeft het boek weinig veranderingen ondergaan.

Van de uitgaaf der *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528), door Mr. Dr. S. Muller Fz. met de ambtenaren van zijn bureau bewerkt, waarvan het eerste deel in *Museum* XXV kol. 69 werd vermeld, is thans het tweede verschenen bij A. Oosthoek te Utrecht. Dit deel geeft de regesten van 1972 oorkonden uit de jaren 1401—1455. Het behoeft niet gezegd te worden dat deze uitgaaf van 't hoogste belang is voor de geschiedenis van het bisdom tijdens zijn zelfstandig bestaan; ook voor de kennis van middeleeuwsche toestanden is zelfs uit deze korte regesten het een en ander te halen; men zie bijv. nº. 1914 en 1915, 1924 en 1925, 1937, 2280, 3656.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 5: Ph. J. Simons, Rondom de kern van ons woordgeslacht. — M. Verwey, Potgieter's gedicht „De jonge Priester". — C. G. N. de Vooys, De invloed van de renaissance-spraakkunst in de zeventiende eeuw. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 1: J. J. Salverda de Grave, Poésies religieuses inédites du XVIe siècle. — P. Valkhoff, Elie Luzac, I. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, II. — L. Polak, Stoff, Gehalt u. Form. — P. Fijn van Draat, The relative *That*. — G. Dudok, Inigo Jones and the Masque. — A. E. H. Swaen, Unedited Letters of Byron, Hawthorne, Moore, Lytton a. Scott, II. — D. C. Hesseling, De Infinitivus futuri in het Grieks en in het Nederlands. — W. E. J. Kuiper, Leconte de Lisle en Theocritus. — J. W. Beck, De laatste meeningen over het Walthariusgedicht. — Varium. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 9: Gijsberti Hodenpijl, Govert Cnoll (vervolg). — Van Hinte, De naam van koning Willem I misbruikt. — Hettema, Dorestad. — Schuiling, Zevende vacantie-cursus voor geografen.

Archief aartsb. Utrecht, XLIV, 2: Van Veen, R. C. geestelijken in Gelderland. — Mededeelingen Nuyensfonds. — Kleyntjens, Jansenistische beroeringen 1690. —

Revue Historique, CXXVIII, 2: Reinach, L'offensive de la Somme. — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne, IV. — Bulletin historique. Histoire byzantine.

Hist. Zeitschrift, CXIX, 1: Dvorák, Idealismus und Naturalismus in der Gothischen Skulptur und Malerei. — Brandenburg, Zum älteren deutschen Parteiwesen.

Studiën, XC, September: In Memoriam † P. Gerardus Louwerens. — M. v. Steen, De Bulgaren en hun Land. — G. Jonckbloet, Uit de nalatenschap eener te vroeg gestorven dichteres. — P. Zeegers, Over tragische karakters en toestanden. — C. Wilde, Kardinaal Fr. Ximenez, de Kath. Hervormer v. Spanje, III. — L. v. d. H., Een nieuw tijdschrift voor vaderl. kerkgeschiedenis. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

October: G. Gorris, Eenige vrouwenfiguren uit den Franschen revolutietijd. — H. Padberg, De ontginningsarbeid van den heer Storck. — J. P. v. Kasteren (†), Het adres van den Tweeden Petrusbrief. — C. Jonckbloet, Decadentie eener socialistische dichteres. — J. Stein, Hoe de Nieuwe Ster ontdekt werd. — J. Bollen, Peter Rosegger. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Braunberger, Canisius: Studiën XC, Oct. (v. Miert).
Buitenrust Hettema, Oude glossen: Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil. 1918, nº. 7-8 (Helm).
Geers, Prefixes in Blackfoot: D.Lit.Ztg. 1918, nº. 26 (Brandstetter).
Obbink, Paradijsverhaal: D.Lit.Ztg. 1918, nº. 32 (Gressmann).
Sneller, Walcheren: Hans. Geschichtsbl. 1917, nº. 2 (Stein).
Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen: Studiën XC, Oct. (W. M.).
Van Wijk, Altpreuss. Studien: D.Lit.Ztg. 1918, nº. 30 (R. Trautmann).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HUN LETTERKUNDE EN VOOR DE STUDIE VAN DE KLASSIEKE TALEN IN HUN VERBAND MET DE MODERNE.

Onder Redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.

Vierde jaargang. -:- Eerste aflevering.

Prijs, per jaargang . . . . f 4,25
franko per post. . . . . . . - 4,55

IN DEZE PRIJZEN IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXVI:**

IRENAEÜS I.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap.

1—II 13, 7.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.**— per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. L. WALCH

PUNT en KORVER

OPENBARE LES

TER OPENING VAN DE COLLEGES IN DE GESCHIEDENIS VAN DRAMA EN TOONEEL GEGEVEN IN HET KLEIN AUDITORIUM DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN, OP WOENSDAG DEN 23STEN OCTOBER 1818

Prijs . . . . f 0.60

P. VALKHOFF

L'Influence de la Littérature Française dans les Pays-Bas

Leçon d'ouverture faite le 18 Octobre 1918.

Prijs f 0.60.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. TE LEIDEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS POSTERION CARM XIII—XXIX

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE
OCT 18 1922
LIBRARY

Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. No. 3. December 1918.

Van Leeuwen, Enchiridion Dictionis Epicae (Rutgers).
Owen, Ovidi Tristium libri quinque etc. (Enk).
Van Hamel, Inleiding t. d. Keltische Taal- en Letterkunde (Mulder).
Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens (C. H. Ph. Meijer).
Bertalot, Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II (Salverda de Grave).
Dez., Dantis Alagherii De Monarchia Libri III (Salverda de Grave).
Van Nijlen, Francis Jammes (Gallas).
Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten (W. P. C. Knuttel).
Förster, Briefe von Reiske, Nachtrag (A. E. J. Holwerda).
Schoolboeken:
Kroes, Hundert deutsche Gedichte (Heyligers).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. van Leeuwen J. F., Enchiridion Dictionis Epicae, editio altera aucta et emendata. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. ƒ 6.50).

Wie deze tweede uitgave van Van Leeuwen's Enchiridion vergelijkt met de oorspronkelijke van een kwart eeuw geleden, ziet een grootendeels nieuw werk voor zich, zoowel wat het uiterlijk, als wat het innerlijk betreft. Niet alleen toch, dat deze tweede druk ongeveer een derde van het aantal bladzijden minder telt dan de eerste en dat de conspectus operis een fijner doorgevoerde indeeling te zien geeft, maar ook de tekst zelf heeft doorloopend tal van veranderingen ondergaan, die tegelijk verbeteringen zijn, voor zooverre ze de bedoeling scherper preciseeren. Vergis ik me, als ik het Latijn van het oorspronkelijke vloeiender noem dan het meer doorwrochte van dezen druk? Tevens blijkt het notenmateriaal niet onbelangrijk te zijn uitgebreid, deels als gevolg van onderzoekingen van de laatste vijf en twintig jaren, deels echter ook door het hierheen overbrengen van menige aanhaling en bewijsplaats die in de eerste editie was opgenomen in den tekst. Zoo beslaat bv. de kwestie betreffende κεν en ἄν in den eersten druk pg. 559 — 584, in den tweeden pg. 402 — 410. d.i. 17 pgg. minder.

Dat intusschen bij al deze wijzigingen en verbeteringen nog zoo veel uit de oorspronkelijke uitgave kon worden behouden, vindt zijn verklaring in de voortreffelijkheid van Van Leeuwen's werk, die dit handboek terstond tot een standaardwerk stempelde. Zoo bleef bv. het artikel „de sono (vroeger „littera") F", § 40, in wezen vrijwel onveranderd. Thomas Shaw Brandreth kreeg er thans de hem toekomende eer van de eerste Ilias-uitgave mèt de digamma (Ὁμηρου Fιλιας, Londini, 1841, cf. A. Platt in de Class. Rev. 1893). Van deze editie heet het in noot e op blz. 121 „Bekker et Nauck ea usi esse videntur, licet Brandrethii nomen apud eos non inveniatur." Is dit gebruik zóó algemeen, dat nadere bewijzen voor deze aantijging achterwege mogen blijven?

Aan het hebben bestaan van de digamma in het epische dialect twijfelt wel niemand meer. Na het vinden van een papyrus uit de 2e eeuw n. C. (Pap. Berolin. 18284 bij Schubart, Pap. Gr. Berol. tab. 29), waaruit blijkt, dat de Boeotische dichteres Corinna de F in haar gedichten schreef, behoeft een Nederl. hoogleeraar de Van Leeuwen-editie met de F niet meer aan de gymnasiasten voor te houden als een monstruositeit (vgl. Prof. Hartman in de Rostra gymnas. van 1918).

Dat de schrijver in dit pleidooi den door hoogen leeftijd niet verzwakten gloed legt van zijn overtuiging, doet weldadig aan. Het geheele werk trouwens draagt een zeer positief karakter, ook daar, waar men eenige reserve zou hebben verwacht. Zoo wordt bv. de kwestie van τε (§ 328,2) wel héél beknopt behandeld. Hierbij gaat v. L. uit van τίς, quis, Lat.-que in quisque, etc., zonder dat het geschil omtrent deze indefiniete beteekenis (waarvoor men vgl. Brugmann, Griech-Gramm.[4] § 489,2 met § 603,2) nader wordt gememoreerd dan met een „sive homonymae fuerunt, sive una eademque particula fuit primitus" (pg. 412). De eerste bewijsplaats bij v. L., B 292 (met correctie van noot g op pg. 411, waar staat 792) wordt dan ook bij Br. anders verklaard, terwijl ook Delbrück, Grundr. 4,511 e. v. zich twijfelend uit.

De „iuniores praesertim philologi", voor wie dit handboek is bestemd (pg. 40), mogen hierin aansporing vinden, om niet te „iurare in verba magistri", maar te blijven bedenken, dat dit eene handboek andere niet geheel vervangen kan. Ook deze tweede druk intusschen is wederom een kostbaar getuigenis van de ouderwetsche philologische degelijkheid, die den Hollandschen naam eer aandoet.

Amsterdam. A. Rutgers.

Digitized by Google

P. Ovidi Nasonis Tristium libri quinque; ex Ponto libri quattuor; Halieutica; fragmenta recognovit brevique adnotatione critica instruxit **S. G. Owen.** Oxonii, e Typographeo Clarendoniano. MDCCCCXV. (Pr. 3 sh., geb. 3.6 en 4.6).

Ofschoon ik, doordat mijn belangstelling de laatste jaren een geheel ander — minder doorploegd — terrein der Latijnsche letterkunde gold, er nog steeds niet toekwam mijn indrukken omtrent deze nieuwe editie van Ovidius' treurzangen neer te schrijven, had ik toch telkens gelegenheid Owen's uitgave te raadplegen. Laat 't feit, dat mijn oordeel niet op vluchtige kennismaking berust, een vergoeding mogen zijn voor 't lange uitblijven dezer aankondiging.

De tekstkritiek van de Tristia en de Ex Ponto libri heeft sinds het jaar 1889, toen Owen's bekende editie der Tristia verscheen, niet stilgestaan; aan de Tristia waren o. a. gewijd de verhandelingen van den uitnemenden Ovidiuskenner Ehwald (ad historiam carminum Ovidianorum recensionemque symbolae I et II), en de verstandige opmerkingen van Paul Vogel in het Festschrift des Kön. Gymn. zu Schneeberg. Aan den tekst der Ex Ponto libri kwamen twee voortreffelijke geschriften ten goede, nl. de scherpzinnige dissertatie van onzen landgenoot, wijlen Otto Schreuders, Observationes in P. Ovidii Nasonis ex Ponto libros I—III, en de libellus aureus van Ehwald, kritische Beiträge zu Ovids Epistulae ex Ponto.

Owen heeft van al deze studie's een verstandig gebruik gemaakt, zoodat wij nu in 't bezit zijn van een zeer bruikbare editie. Geruimen tijd hield men zich met de Ex Ponto libri weinig bezig, daar de tekst in het algemeen goed leesbaar en correct scheen; lang bleef men te veel vasthouden aan den tekst, zooals hij door onzen grooten N. Heinsius was vastgesteld. Nu is Heinsius ongetwijfeld een kenner der Latijnsche poezie geweest, zooals weinigen na hem. Zijn intuitie deed hem verwonderlijk juist over handschriften en lezingen oordeelen. Toch is zijn kritiek tengevolge van den tijd, waarin hij leefde, te subjectief. Leerrijk is ook wat de nieuwere onderzoekingen ons over de zoogen. onechte verzen leerden; de onechtverklaring was eenvoudig een gevolg hiervan, dat men den zin der verzen niet begreep, of dat men een eigenaardigheid der dictie voor een fout aanzag. Juist in dit opzicht heeft Schreuders goed werk geleverd. Toch blijft ook nu nog voor de interpretatie en voor de kritiek meer te doen, dan een oppervlakkige lectuur zou doen vermoeden.

Als voorbeeld noem ik Ex Ponto I, 1. 65/66:

mors faciet certe ne sim, cum venerit, exul:
ut non peccarim, mors quoque non faciet.

In plaats van *ut* geven de codices B C *ne*, waarvoor Owen met de manus altera in C *ut* schrijft; Prof. Damsté (Mnemosyne 1918 p. 15) verandert *non* in *modo*. Geen van beide verbeteringspogingen vind ik aannemelijk; *ut* voor *ne* mist palaeografische waarschijnlijkheid; in de tweede conjectuur bevalt mij de plaatsing van *modo* niet, daar de zin van den pentameter na opneming der gissing volgens den voorsteller moet worden: „hoc tantummodo vel mors mea efficere non poterit, ne peccarim." Maar ik ga verder en ben overtuigd dat 't *ne non* der codices hier door Ovidius geschreven is; *faciet* wordt hier m. i. als een verbum impediendi beschouwd, waarachter een pleonastische negatie meermalen voorkomt, b.v. Valer. Max. VIII. 7. 4. neutra (neque senectus neque fortuna Livium Drusum) interpellare valuit *ne non* animo et videret et vigeret, waar *ne non* = *ne*, vgl. Kühner—Stegmann II. 2 § 190 p. 258. Niet gelukkig vind ik de gissing, die Owen Tristia II 86 in den tekst heeft geplaatst *ipsa suoque eadem pondere tracta ruunt*, waar de mss. voor *suoque eadem* geven *suo quodam*; ook Damsté's gissing *impositoque etiam pondere tracta ruunt* bevredigt mij niet. Het huis stort door zijn eigen gewicht in, maar is dit gewicht *impositum*? Prof. Damsté zegt „etiam pronomen *ipsa* importunum est", maar kan *ipsa* niet beteekenen *sua sponte*, zooals Tusc. 5. 62 iam *ipsae* defluebant coronae? De woorden *ipsa suo pondere tracta ruunt* geven zulk een gezonden zin, dat men ze niet moet aantasten; 't eenige, wat wij tusschen den hexameter en den pentameter missen, is een voegwoord; 't eenige woord, dat wij niet kunnen gebruiken, is *quodam*; welnu, verander dit in *donec* „totdat eindelijk" en de verbinding is hersteld. De fout ontstond door de afkorting DON', die, verkeerd begrepen, door παραδιόρθωσις werd „verbeterd" in <quo>dam. Ik zou ons veel besproken distichon dus willen lezen:

cunctaque fortuna rimam faciente dehiscunt,
ipsa suo donec pondere tracta ruunt.

Tristia III. 10. 11 had met Merkel *vetat et* moeten worden uitgegeven. Een moeilijke plaats is ook Tristia V. 13. 5/6 *perque dies multos lateris cruciatibus uror / sed quod in immodico* (aldus H. V.; *sed quod non modico* A. G. P.) *frigore laesit hiems.* Owen emendeert den pentameter *scilicet inmodico frigore laesit hiems*; ik mis echter ongaarne 't door de overlevering gegeven object *quod*, en lees met Vogel *saeva quod inmodico frigore laesit hiems.*

Ook Tristia V. 10. 41, volgens Vogel „eine der verzweifeltsten Stellen, deren sichere Heilung wohl nie gelingen wird", bevredigt mij Owen's lezing niet. Het is de bekende passage, waar Ovidius klaagt, dat niemand in Tomi Latijn verstaat „per gestum res est significanda mihi"; iets verder volgt dan *utque fit, in me aliquid, siquid* (siquid A; siquidem G. H. P. V.) *dicentibus illis abnuerim quotiens annuerimque putant*; Owen leest voor *siquid*: *ficti*, en vertaalt nu het heele distichon (Class. Quart. VIII, p. 31): „and, as often happens, whenever I nod dissent or agreement, they think that there is some deceit in me". Waarom de Geten bedrog in Ovidius' vermoeden, als hij met teekens spreekt, ongaat mij. De oplossing is misschien te vinden in de vs. 37. 38 *barbarus hic ego sum, qui non intellegor ulli, et rident stolidi verba Latina Getae.* De domme Geten houden den dichter, als hij met teekenen spreekt, voor een onnoozele, die niet praten kan en hen vaak verkeerd begrijpt, zie vs. 39; wellicht moeten wij dus lezen *utque fit, in me aliquid stupidi, dicentibus illis / abnuerim quotiens annuerimque, putant.* De gelijkheid der syllaben *di* was voor de Ouden geen bezwaar (vgl. Arist. Acharn. 222 μηδέ περ γέροντας ὄντας ἐκφυγών Ἀχαρνέας; Ov. Met. IV. 188; Trist. I. 5.52) en maakt op onze Ovidius-plaats duidelijk, hoe de fout ontstond: 't eerste *di* viel voor *dicentibus* uit en 't overblijvende *stupi* werd in *siquid* veranderd.

Digitized by Google

Ook de Halieutica zijn door Owen op voortreffelijke wijze uitgegeven, maar hier had hij grooten steun aan Vollmer's uitstekende tekstconstitutie in zijn poetae Latini minores, vol. II. 1. Wat de apparatus criticus betreft, bevalt die van Vollmer mij beter, daar Owen niet overal even volledig is. Ik heb hierbij niet 't oog op niets-zeggende spelling varianten, waarmee ook Vollmer trouwens zijn lezers niet lastig valt, maar op lezingen, die hadden vermeld moeten worden, bv. v. 18 heeft de Vindobonensis (A) *Vberrer uato quem texit q* : *resultet*, zooals men ziet niets dan corrupte woorden ; Owen leest met groote waarschijnlijkheid *tutor servato quem texit cive* („cive" schitterende verbetering van onzen Nicolaas Heinsius), maar vermeldt niet, wat op een zoo bedorven plaats noodig is, dat A niet *servato*, maar *rerrato* geeft, waarschijnlijk omdat hij hier Haupt's apparatus uit 't jaar 1838 volgt, die verkeerd opgeeft, dat A *Vberservato* heeft. In v. 8 is *sentire* een emendatie van Sannazarius A heeft *sitire*, met een *n* boven de *t*. De laatste woorden van v. 95 zijn in A niet *tergore milui*, maar *tergore & mihi* ; 105 heeft A niet *que*, maar *qui*, wat Owen toch v. 30 wel de moeite van vermelding waard vond. 112 is de lezing van A niet *liventis*, maar *liuentes*. In de praefatio had Schenkl's apographon, Jahrb. für class. phil. 24ster Supplem. Bnd. p. 445—452 moeten genoemd worden.

Bij 't vaststellen van den tekst is Owen op verschillende plaatsen gelukkiger dan Vollmer, bv. v. 1. waar Vollmer's nieuwe interpunctie *accepit mundus* : *legem dedit arma per omnes* met recht niet overgenomen is ; wel verwonder ik mij dat Owen niet van meening is, dat 't begin van ons gedicht, zooals reeds Wernsdorf zag, ontbreekt. Zooals de Halieutica beginnen, begint geen enkel gedicht en zeker niet een carmen Ovidianum.

V. 2 leest Owen terecht met Sannazarius *namque* in plaats van *manca* met Vollmer; v. 61 is *et ruit*, Vlitius' conjectuur, beter dan Vollmer's *se ruit*. V. 25 had naast Birts aanvulling die van onzen Jan van Vliet (Vlitius) vermelding verdiend, <*atque ubi iam transire* (ik zou liever *transisse* aanvullen) *plagas persentit*>, *in auras* eqs. Vatten wij ons oordeel over dit deel der Bibliotheca Oxoniensis kort samen, dan aarzel ik niet deze editie een uitnemend stuk werk te noemen, een voorbeeld van gezonde tekstkritiek, die niet uit te ver gedreven conservatisme wat fout is verdedigt, en evenmin wat zich laat verdedigen aantast, „ut lectio elegantior sit." Ook de practische onder den tekst geplaatste apparatus criticus, die den lezer met één oogopslag omtrent de overlevering inlicht, verdient een woord van lof. Nu ontbreekt ons nog een goede commentaar op de Ex Ponto libri en de Halieutica. Voorloopig kan de editie van *Keene* (George Bell and sons, London), althans voor 't eerste boek, eenige hulp bieden, hoewel dit smaakvolle werkje te weinig geeft en ook reeds verouderd is. Voor de Halieutica vindt men 't een en ander dat bruikbaar is gemakkelijk bijeen in de Poeti Latini Minori van *Curcio*, Acireale 1902, ofschoon diens tekst zeer slecht is, en de heele editie een ondegelijken indruk maakt.

Zwolle. P. J. Enk.

A. G. van Hamel, Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde. (Neophilologische Bibliotheek, no. 1). Groningen, Wolters. 1917 (Pr. *f* 1.90. Voor inteekenaren op Neophilologus *f* 1.60).

Met opzet heb ik de collectie vermeld, waarin het mooie boekje van den ex-hoogleeraar aan de hoogeschool van Bonn, tegenwoordig bibliothecaris aan de handelshoogeschool van Rotterdam, verschenen is. Gaarne wilde ik hier instemming betuigen met het streven van de Redactie van Neophilologus, in kleine en handige boekjes monografieën te leveren van vreemde, levende talen. Het boekje van Dr. van Hamel opent de rij. Men zou hebben kunnen verwachten, dat niet juist een Taal-en Letterkunde gekozen ware, om als eersteling in deze serie te verschijnen, die zoo weinig bekendheid heeft als de Keltische. Men zou hebben kunnen wenschen, dat een boekje, bijna geheel gewijd aan de o u d e r e Keltische Taal- en Literatuur, nu juist niet een Neophilologische reeks hadde mogen openen. Maar die verwachting en die wensch hebben niets uit te staan met de intrinsieke waarde van het werk, dat voor ons ligt ; zij werden hier dan ook meer als inleiding dan als aanmerkingen uitgesproken.

De Schrijver, die zich door zijn dissertatie : De oudste Keltische en Angelsaksiche Geschiedbronnen en verschillende artikelen in het Zeitschrift für celtische Philologie een goeden naam gemaakt heeft onder de tegenwoordige keltisten, was in ons land de aangewezen man, om deze Inleiding te schrijven. Hij heeft zijn taak met animo en con amore volbracht. Mij deed het goed, de slotwoorden te lezen van het eerste hoofdstuk : hij die eenmaal de bekoring der Keltische geesteswereld heeft ondergaan, ontkomt er nooit meer aan. Dr. v. Hamel schrijft dien zin als een waarschuwing voor hem die zich aan de studie der Keltische talen en literatuur zou willen wijden. Hij hoopt natuurlijk vurig, dat niemand die waarschuwing ter harte zal nemen, want anders had hij zijn suggestief boek wel beter ongeschreven gelaten. Ik hoop het met hem. En vrijelijk durf ik er bijvoegen, dat de kennismaking met Keltische literatuur iedereen gelukkiger en rijker van geest zal maken.

Het is er zoo frisch en gezond in dat kernkrachtige en dadenrijke leven, waarvan wij deelgenoot worden, als wij de verhalen van Cuchulinn en de Táin lezen. Al zijn de hss. waarin ons de Iersche heldensage is overgeleverd eerst in de 12de eeuw en later geschreven, de gebeurtenissen, die er in worden vermeld zijn veel ouder en brengen ons wellicht dichter bij den geheimzinnigen ouden tijd, dan de Germaansche epen, dan de Edda en de Nibelungen. Wat Kuno Meyer ergens zegt van de OI. glossen, dat we er een volledig uitgebouwd proza in vinden, dat zelfs de fijnste schakeeringen der gedachte weergeeft, waaruit hij terecht besluit, dat er een lange voorkultuur moet bestaan hebben, teruggaande zeker tot het begin der zesde eeuw ; dat geldt, mutatis mutandis, ook van de Iersche heldensage. Al is zij in lateren, Christelijken tijd door monniken te boek gesteld in die merkwaardige Iersche Boeken, die soms kleurennamen dragen, als waren zij moderne officeele collecties van politieke dokumenten, zij draagt niettemin zoo innig het merk van hoogen ouderdom, dat een echt historisch hart warm begint te kloppen, wanneer het er de lokkende weelde van genieten gaat. Naïef zijn ze die afschrijvers, als ze ons komen verklaren, dat ze van de Táin zekere zaken niet aannemen, omdat ze goochelkunsten van daemonen, of uitvindsels van dichters zijn, en dat het eene waarschijnlijk, 't andere niet waarschijnlijk is en heel wat alleen dient tot vermaak van dwazen. Want

Digitized by Google

in hun naïveteit bekennen zij tevens dat ze veel wèl voor waar hielden en dus ook wel met de noodige piëteit zullen hebben overgebracht.

Dr. van Hamel opent met een voorwoord, waarin hij de wordingsgeschiedenis van zijn boek verhaalt. In den winter van 1915—16 had hij een viertal voordrachten over zijn onderwerp gehouden aan de Amsterdamsche Universiteit. De Neophilologische Bibliotheek vroeg om dezelfde stof in uitgebreider vorm. Hij verheugde zich over deze schoone gelegenheid, om de zoo weinig bekende Keltische philologie in breeder kringen in te leiden. Hij heeft zich van alle onnoodig geleerdheidsvertoon onthouden. Hij wil alleen het zeker vaststaande, of wat hij als zoodanig beschouwt, aanbieden. Zelfs in de literatuuropgave heeft hij zich van aanspraken op volledigheid vrij gehouden. Ik meen, dat hij zelfs zoo bescheiden geweest is, zijn eigen dissertatie niet te vermelden. Verder heeft hij getracht het boek zooveel mogelijk pasklaar te maken voor hen, die zich met de studie van het Nederlandsch of de moderne talen bezig houden [1]). Hij vreest, dat hij soms wat al te technisch geworden zal zijn, maar dan deed hij dit toch opzettelijk, in de hoop, dat het werk ook tot grondiger studie zou drijven. En hij troost zich met de verwachting, dat men dan zal ervaren, hoe ruim de belooning is, die den zwaren arbeid, dien het Keltisch vordert, vergoedt.

Ik zal mij, bij de uitvoering van de aangename taak, mij door de Redactie van het *Museum* opgelegd, beperken tot het geven van eenige beschouwingen, die ik allerminst als aanmerkingen, veel meer als blijken van belangstelling wensch opgevat te zien. Waar er zoo weinigen zijn, die in ons land het Keltisch liefhebben en Dr. van Hamel en ondergeteekende er groot op gaan onder die weinigen gerekend te worden, zou het minder de verbreiding van de kennis van het Keltisch dienen, indien wij over allerlei details gingen harrewarren. Te meer, daar mijn oordeel, als van een historicus, op philologisch terrein gaarne wil onderdoen voor het zijne. Over het Kymrisch zal ik bovendien zeer kort zijn, omdat ik mij ten eenenmale onbevoegd moet verklaren, er over mee te praten.

Nog vóór de inhoudsopgave plaatst de S. een bladzijde over de uitspraak der Keltische namen. Ik geef onmiddellijk toe, dat het zeer moeilijk zou wezen, nader begrijpelijke bizonderheden aan die van den S. toe te voegen. Maar ik zou wel gaarne gezien hebben, dat hij bij de namen, waar die in zijn tekst voorkomen, consekwent de uitspraak had geplaatst. Nu twijfel ik er ten zeerste aan, of de bescheiden lezer ook maar bij benadering de uitspraak van Tuatha De Danann, Argetlam, Conchobar, Cathbadh, enz. zal treffen en ik vrees, dat er aldus een geheel verkeerde uitspraak van die en andere namen onder het Nederlandsch publiek ingang zal vinden. Dat de niet-geaccentueerde a niet als eene Nederlandsche a in stad moet worden uitgesproken, zal wel niemand uit het boek van Dr. van Hamel opmaken. Het zou dan ook phonetisch juister geweest zijn Cathir door Koher, dan door Caher weer te geven.

De indeeling van het werk is helder en overzichtelijk. Al rukt S. door de behandeling van den Finncyclus in hst. VII het verband tusschen dezen sagenkring, dien der veroveringen en den Ulstercyclus uit elkaar, het verband tusschen Ossian en de Arthursage wordt er dan ook te gemakkelijker door aangetoond. In de algemeene inleiding houdt S. zich wijselijk buiten het vermoeiende Keltenprobleem. Hij neemt eene linguistische eenheid aan, die stellend tegenover een historische en een anthropologische eenheid. Ik geloof niet, dat deze verdeeling, of juister benaming de gelukkigste is. Mij dunkt, dat de historische eenheid van S. met meer recht een politieke genoemd kan worden, en dat de naam beschavingseenheid, die ik in mijn artikel in de Bijdragen voor Vad. Gesch. en Odhk. 1917 voorstelde de voorkeur verdient. Ik weet echter niet zeker, of Dr. H. nog van dat artikel gebruik heeft kunnen maken. Ongetwijfeld heeft hij het artikel van Dr. Schönfeld in het Ts. Mij. NL. 1917, 163—176 niet meer kunnen benutten, want onder de Nl. plaatsnamen van Keltischen oorsprong, die hij geeft, komt er geen een op -ik voor.

Al was het er den S. in deze algemeene Inleiding niet om te doen, eene geschiedenis van de Kelten in het verkort te geven; toch zou m.i. het nuttig geweest zijn, indien hij ook iets over Keltisch Recht en verdeeling van den grond had ingevoegd. Vooral verderop wreekt zich dit gemis zeer voelbaar. Vóór alles zal het zaak zijn van een propagandist voor het Keltisch, dat hij de oudheid, die hij aanprijst, niet in een dwaas of onaannemelijk daglicht stelt. Nu zijn de vechtpartijen, waarbij Cuchulinn en andere helden de hoofdrol spelen niet al te best gemotiveerd, wanneer we alleen weten, dat het om een zwijn, een hond of een stier gaat. Wordt er de nadruk opgelegd, dat dergelijke dieren voor een volk van veehoeders van het grootste belang waren, dan schemert er al eenig licht van redelijkheid; maar kan men er aan toevoegen, dat de verschillende stammen en families elkaar het bezit van een dergelijk prachtexemplaar benijdden, dan zal niemand meer van dwazen vechtlust spreken. Mij dunkt, dat men elementair had kunnen blijven en toch iets meedeelen van die eigenaardig opgebouwde Iersche maatschappij, waar individu en familie en clan en stam hun persoonlijke vrijheid tot over de grens van bandeloosheid bewaren.

Bij de geschiedenis der verschillende dialekten van het Keltisch heeft S. wel een woord gewijd aan de Latijnsche leenwoorden in het Kymrisch, maar bedrieg ik mij niet, dan heeft hij geen aandacht geschonken aan de talrijke Latijnsche leenwoorden in het Iersch. We zijn ondertusschen reeds met het tweede hoofdstuk: de Keltische Talen begonnen. S. voelt zich hier geheel op zijn gemak. Al zou ik hier — of later — iets meer over Gaelic League en onderwijs, Universiteit en Iersche taal gewild hebben, ik kan niet nalaten den S. mijn compliment te maken over het hoofdstuk. Mij dunkt, dat het zeer moeilijk is, hierover voor leeken iets begrijpelijks te zeggen en ik meen, dat Dr. v. H. er toch in geslaagd is. Ook het hst. over de Iersche Heldensage is zeer instruktief. Mij weer tot het Iersch bepalend, dat in het algemeen tegenover het Kymrisch eenigszins stiefmoederlijk wordt behandeld, zou ik toch gaarne een wensch willen uiten.

S. heeft toch zoo angstvallig vastgehouden aan de literaire taal en dat nog wel bij voorkeur aan de oude- of middeliersche groote literatuur en zoo weinig aandacht

---

[1]) In verband hiermee zij aanvullend gewezen op de Ossianbewerkingen van Bilderdijk. II. deel.

Digitized by Google

heeft hij geschonken aan de levende taal van Erin. Die eigenaardige wijze van groeten, bij de Ieren in zwang, die liefkozende woorhen, zooals geen andere taal ze kent, die grappige verwenschingen, die zelfs tot in het Engelsch, door de Ieren gesproken, zijn doorgedrongen en waarvan Carleton in zijn schetsen een druk, niet altijd juist gebruik heeft gemaakt, ze zijn zoo teekenend, dat ik ze als een onmisbare karaktertrek zou willen beschouwd zien. Waar „Irish wit" beroemd is geworden en gevreesd tot zelfs door de Engelsche rechters, daar had in een boek over Iersche taal dat humoristisch element niet mogen ontbreken. Gaarne wil ik mijn opinie voor een betere geven, maar het wil er bij mij niet meer in dat we nog op het oude standpunt kunnen blijven staan en boeken over Taal schrijven, alsof die taal een dood ding was en niet een borrelende opwelling uit het levende menschenhart. Zelfs voor de beoefening der geschiedenis zou ik willen pleiten voor een ruim gebruik van de histoire contemporaine, omdat wij ten slotte onzen eigen tijd het best kennen en voelen. Maar hoeveel te krachtiger klemt de toepassing van levend taalmateriaal dan niet bij de beoefening der taalgeschiedenis.

Gaat Dr. v. H. met mij accoord in dezen, dan zal hij in een volgende editie van zijn mooie boekje meer aandacht schenken aan het levende Iersch; aan het humoristisch en melancholisch, devoot en opvliegend, breedsprakig en wonderspreukig, phantastisch en plastisch element in de taal der Ieren. Dan zal hij een leven van een volk, dat eeuwen van verdrukking heeft gekend en er de slaventeekenen van in zijn taal heeft ingebrand gekregen, niet meer aan onze oogen laten voorbijgaan, alsof dat leven in rust en gemoedskalmte ware doorgebracht.

Ik weet niet, of Dr. v. H. veel heeft omgegaan met de Ieren van Connacht, of hij niet alleen hun eerbied voor den priest, maar ook dien priest-zelf heeft leeren kennen, of hij toegang gevonden heeft tot het huis en den haard, vooral tot het hart van den verdrukte, die veel heeft geleden; mij komt het voor, dat hij zich beter in de bergen van Wales heeft thuis gevoeld, dan in de bog's van King's Co. en op de dorre klippen van Aran. Voor zoover ik er over kan oordeelen is zijn boek het best, wanneer hij het heeft over het Kymrisch, de taal, die in Wales wordt gesproken. Welnu, al is het mij niet gemakkelijk het te bekennen; met het volle licht te laten vallen op dat gedeelte van de Keltische taalfamilie, heeft hij de zijde van den sterkste gekozen. Het Iersch ging in de laatste jaren vooruit; het Kymrisch stormde vooruit. Terwijl de Iersche landverhuizers hun mooie taal en overleveringen laten varen en in Amerika veramerikanen, behouden de Kymrische kolonisten hun eigenaardigheid, o. a. in Z. Amerika veel beter. Zoo zal dan wellicht de taal van het kleine Wales de eenige zijn, die aan de doodelijke omhelzingen der vijandige wereldtalen ontsnapt. Want voor de Ieren ziet het er, helaas, niet gunstig uit. En dan zal de taal der medeklinkers die ons wel eens als het toppunt van onuitsprekelijkheid geldt, maar die toch zoo heerlijk geluidt, de eenige Keltische taal blijken, die over is na de stormen, die reeds Gallisch, Manx, Cornisch hebben weggerukt en weldra ook Bretonsch en Iersch zullen wegvagen.

Het boek van Dr. v. H. zal dan voor ons Nederlanders een leerschool zijn, een spiegel hoe we het niet moeten aanleggen, om onze eigen taal te behouden. Maar dat zal niet de eenige verdienste er van wezen. Het is inderdaad eene Inleiding, want tot heden is de studie van het Keltisch een gesloten tooverpaleis voor Nederland. Wat al wonderen scherpzinnige speurzin gepaard met Nederlandsche degelijkheid daar zullen ontdekken, ik waag het niet te voorspellen. Maar ik stel er mij zeer veel van voor. Zoo veel reeds werd in ons vaderland gedaan voor de studie van het oud-Indisch; de Slavische talen trekken meer en meer de aandacht, het Romaansch vindt in de rangen der Nederlandsche geleerden ijverige en talentvolle beoefenaars. Maar het Keltisch, dat ons na het Germaansch het meest verwant is, dat eenmaal in deze landen gesproken is en de Keltische geschiedenis en Folklore, die voor de verklaring van veel zaken, die tot heden onverklaard waren, van het grootste gewicht kan genoemd worden, het Keltisch is nog altijd terra incognita. Terwijl Frankrijk reeds sinds jaren zijn Revue Celtique heeft; Duitschland zijn Zeitschrift f. celtische Philologie om van de Iersche en Engelsche tss. niet te spreken; terwijl aan de groote buitenlandsche universiteiten leerstoelen voor het Keltisch zijn opgericht, ontbreken in Nederland zoowel tijdschrift als professorale zetel. Voor de oprichting van het eerste zou ik voorshands niet willen ijveren: er is nog niet genoeg belangstelling. Maar voor de oprichting van een leerstoel in de Keltische Taal en Letterkunde is dunkt mij de tijd gekomen. Niet minder dan het Sanskrit of de Slavische talen bieden de Keltische belangrijke onderwerpen voor de algemeene taal- en literatuurstudie. En meer dan het Sanskrit en de Slavische talen zijn zij van belang voor onze voorgeschiedenis.

Moge men spoedig tot de oprichting van zulk een leerstoel overgaan. De Inleiding van Dr. van Hamel bewijst, dat er naar een titularis niet lang gezocht zal hoeven te worden!

Nijmegen. W. Mulder.

C. G. Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens. (Van alle tijden, onder redactie van C. G. Kaakebeen, en Jan Ligthart. No. 7). Groningen, Den Haag, J. B. Wolters. 1918. (Pr. *f* 1.50).

Een nieuwe uitgaaf van werk van Constantijn Huygens is altijd een verheugend iets en wekt steeds belangstelling. Al was 't alleen, omdat men nooit werk van hem op nieuw onder 't oog kan krijgen, zonder getroffen te worden door allerlei gedachten en uitspraken, uitdrukkingen en zinswendingen; zonder weer onder den indruk te komen van zijn nobele figuur, zijn gave persoonlijkheid, zijn groot literair talent, al spreekt men nog niet van een volmaakt mensch of geniaal dichter.

Te meer is dit het geval met deze uitgave, die iets nieuws geeft; nml. een zooveel mogelijk volledig overzicht van „*het* werk" van den dichter, den inhoud van de groote gedichten met grootere of kleinere fragmenten, den geheelen afdruk van eenige staaltjes van de verschillende rubrieken der kleinere gedichten; die een streven is om H. meer te doen kennen door, nader te brengen tot velen, die misschien door de bestaande afzonderlijke uitgaven niet bereikt of niet aangelokt worden.

't Is tevens een overzicht van zijn leven, in verband met zijn werken, opgeluisterd door een nog onbekend portret. Over de keus van portret zou men kunnen twis-

Digitized by Google

ten; er zouden aantrekkelijker beeltenissen kunnen gegeven zijn: *dit* heeft voor, dat het 't boekje begeerlijker maakt voor de oude vrienden van H. Hijzelf was er zeer mede ingenomen, 't zal dus wel gelijkend geweest zijn. 't Lijkt wat onnoozel van oogopslag, doch 't geeft hem in een milieu, dat van zijn veelzijdige gaven spreekt; het doet ons, 't is uit den tijd van zijn verloving, nog niet den schrijver van zoovele werken, den vertrouwde van prinsen, die koningen zonder kroon waren, herkennen.

't Is den Heer Kaakebeen gelukt een prettig boekje samen te stellen, prettig van uiterlijk, met een mooie reproductie; in een trant, die leeken niet afschrikt door geleerdheidsvertoon, doch de noodigste opheldering geeft, die deskundigen in de gelegenheid stelt nog weer eens allerlei mooie passages onder de oogen te krijgen, en nog eens over de beteekenis van enkele regels na te denken. 't Is al een goed denkbeeld geweest te trachten naar een afwijkende inrichting, ook van het aanteekening- of notenstelsel. Want, in de voorrede van de *Gijsbrecht* in het Pantheon wees ik er reeds op, in de veelal kleine uitgaven van gedichten met aanteekeningen, is veel hinderlijks. K. heeft, geholpen door het wat breedere formaat, de zaak zoo ingericht: na een inleidend woord geeft hij, in rubrieken ingedeeld, een vrijwel aan elkaar sluitend overzicht van al de gedichten, vervat in lange regels, de geheele breedte beslaande, in kleine letter, onderbroken door fragmenten uit de grootere gedichten, of door volledig overgenomen kleinere gedichten, met groote letters in regels, die niet de geheele breedte beslaan, maar aan den rechterkant ruimte overlaten voor de allernoodzakelijkste verklaringen, met kleine letter geplaatst ter hoogte van de te verklaren woorden. Aan den voet van elk gedicht is het jaartal geplaatst. Ziedaar een systeem, dat te gemoet komt aan vele bezwaren, al kan ik niet ontkennen, dat sommige bladzijden waar meer kleinere aanhalingen voorkomen, wat onrustig zien. 't Verwijzen met noot-cijfertjes is vervallen; de gedichten zien gaver, en de verklaringen worden gemakkelijk van zelf gezien. Dit kon hier, omdat de verklaringen, ofschoon niet oppervlakkig, zeer kort, populair, zijn, wat in deze uitgave voldoende is [1].

Over de keus van de fragmenten en van de kleinere gedichten, over de uitgebreidheid der eerste, en over de meerdere of mindere beknoptheid van de korte inhouden kan men natuurlijk van meening verschillen; om een paar voorbeelden te noemen: noode mis ik in 't begin van 't *Cluyswerck* de geheele beschouwing over de oorzaak van zijn kluizenaar worden: een stukje poëzie, waaruit zóóveel zielenadel, natuurlijkheid, liefde en gezond verstand spreekt; daarentegen zoude de inhouden hier en daar nog iets beknopter gekund hebben; sneldichten als *Gaudief* en *Jans adel* lijken mij niet gelukkig gekozen. Edoch, het is moeilijk het ieder naar den zin te maken, en over 't algemeen moet erkend, dat er met zorg en smaak gekozen en verslag gegeven is.

[1]) Voor een werk, dat vele aanteekeningen en noten vereischt, in een klein formaat, lijkt mij een nieuw systeem gewenscht, nl. op één bl. daartegenover al de verklaringen, mededeelingen enz.; zelfs de cijfers voor de regels kunnen komen op die tweede bl., waardoor de tekst kan gelezen, of na bestudeering herlezen zonder geërgerd te worden door al die wel noodige, doch het genot vergallende noten en cijfertjes.

Ten slotte wensch ik wat langer stil te staan bij de verklaringen. Deze zijn bij Huygens van zeer veel belang, er zijn nog steeds zooveel harde noten en nootjes te kraken. Ook hier is allen tevreden stellen moeilijk. Wat de een duidelijk vindt, is voor de andere nog niet klaar genoeg. Waar de eene nog niet voldoende zeker is omtrent de bet. of strekking, vindt de andere geen bezwaar. Soms zijn ook twee opvattingen mogelijk. Weder kan men over 't algemeen tevreden zijn met de opvatting van K. Om 't groote belang van het meest juiste begrijpen van elke kleinigheid bij H, mogen echter hier eenige kantteekeningen volgen. De Heer K. rekene mij dit niet toe als betweterij; misschien overtuig ik hem en anderen ook niet; toch kan het zijn nut hebben sommige plaatsen nog eens te bekijken en een kwestie van twee kanten te bezien.

In de eerste plaats wijs ik even op een paar plaatsen, waar m. i. een verklaring nog wenschelijk was geweest. *Raeck* (bl. 27) staat voor *raeck'ck* (raak ik). Dan de regel: *Mijn leven is mijn sterven* (39). M. i. is hier tweeërlei verklaring mogelijk, die in bet. vrijwel overeenkomen. nml. 1°. *Mijn leven* (= mijn werkelike, beteekenisvolste leven) bestaat in *mijn sterven* (= mijn van liefde sterven, mijn tot stervenstoe liefhebben); 2o. *Mijn sterven* is onderwerp, *mijn leven* praedicaat, hier vooropgeplaatst, dus: *Mijn sterven* (van liefde, tot stervenstoe liefhebben) is mijn ware leven, *is* eerst leven.

Eenige plaatsen zijn door de kortheid der aanteek. m. i. niet volledig genoeg verklaard. *Aangenamen* (24): „troosten, verfraaien": 't is aangenaam, toonbaar, aannemelijk maken, dus vrijwel = verfraaien, en, voorzoover het vergoeding geven voor 't verlorene is, kan men het weergeven door troosten. *Een meest vergeten t'huys of half verschimmelt block* (30): „thuis als een gewoon stuk hout vergeten"; wat uitvoeriger zou 't zijn: thuis een stuk hout, dat vergeten raakt, of zelfs als beschimmeld, in minachting; er worden dus eigenlijk twee gevallen of graden genoemd. *Den zijnen meest geraemte* (30): „een dood element"; eigenl. tegenover het voorafgaande *meer als mensch* hier = m i n d e r dan een mensch, een dood en zelfs tot op 't been vergaan mensch, dus in zooverre = een dood element.

Doodsdhalf (36): „toestand van halfdood, n.l. de slaap"; dit is zeker de bedoeling; toch is halfdood niet precies 't zelfde wat H. zegt; er staat *doodsdhalf*, een navolging van zestalf of zesdhalf, nml. stuk van 5½ stuiver, dus een niet geheel volledig zesje of schelling; hier dus: bijna geheel dood. Bedoeld is dus wel de slaap, doch de uitdrukking is sterker, en op speelscher wijs gevormd.

Cupio dissolvi (44): „ik begeer te sterven" aardiger waar' in de bijbelsche woorden: ontbonden te worden, desnoods met *te sterven* er achter. *Tot leuren* (62): „tot lorrige, geringe tijdvakjes"; zeer juist, maar in verband met *versnipperen* was opgaaf van de bet. van *leuren* = lapjes, lorren, aardig geweest. Zoo had bij *Geloof* (120), in verband met voorafgaand *gelagh*, nog gewezen kunnen worden op de woordspeling met geloof = crediet.

Dit alles is wel een gevolg van de geëischte kortheid. Niet eens ben ik het met de volgende verklaringen. *Ontginn'* (19): „ontleenen"; lees: beginnen, aansnijden. *Bed'ler met een degen* (31), K. wil gedacht hebben aan een berooid edelman als b.v. den Spaanschen Bra-

Digitized by Google

bander; m. i. aan het mooie kostuum van een tooneelspeler, terwijl hij eigenlijk maar een bedelaar is. *Vrijster van de Buren* (33): „geliefd bij de naburige plaatsen"; er wordt gesproken van den Haag, en voorafgaat *Der Vijanden ontsagh*; in verband daarmêe dunkt mij de bet.: naar wiens gunst de goedgezinde naburige landen dingen. Den Haag was toch de zetel van stadhouder en landsregeering.

Op bl. 46 wordt gezegd, dat H. vooraf allerlei bijbelplaatsen en klassieke aanhalingen voor zijn onderwerp had verzameld. Hoe hij hiertoe gemakkelijk in staat was, is door Prof. S. G. de Vries ontdekt, die in den catalogus van den verkoop van Huygens vond het *Florilegium Magnum, sive Polyanthea* van Jos. Langius, een boek, waaraan vele schrijvers de geleerde franje ontleenden, waarmede zij hun werken versierden. Zie meer hiervan in de Leendertz-uitgave van *Kostelick Mal en Voorhout, Inleid.* XXIV.

M. i. zou ik ook *Costelick Mal* (26) liever door kostbare dwaasheid, dan door kostbare ijdelheid weergeven, al moge dit door de verschillende bet. van ijdelheid uit kunnen komen op een nuanceverschil; dat *Costelick* zoowel als *Mal* voor het substantive gebruikte en *Mal* zoowel als *Costelick* voor het adjective kan genomen worden, betwijfel ik.

In *Is 't daer met all gesegt, soo ben ick meer dan all* (33), vat K. de laatste woorden op als „nog meer dan d i t alles"; m. i.: meer dan alles op de wereld, danal wat men denken kan, een verklaring, die bij K. ook is opgekomen blijkens zijn tusschen haakjes gegeven bijvoeging „Want mijn roem is onuitsprekelijk", wat in zijn *vorige* woorden n i e t ligt. De beide woorden *all* zijn verschillend van bet.: Is daarmede alles gezegd of *al wat te zeggen* is, is er dus niets meer te zeggen, dan ben ik toch meer dan *al wat er bestaat.* In *Stenen staen* (132) wordt *stenen* verklaard als „zuchtend sterven", waarsch. om 't volgende *staen* en *sterven*, toch zou ik hier geen reden zien om *stenen* niet alleen door „zuchten" te verklaren. In de belofte van H. om *Het naeste Jaer met lief.... Op Muydens hooghe Slot* [te komen] (113) zou ik in *met lief* iets meer zien dan „met genoegen"; indien wij de voorbeelden van deze staande uitdrukking in het *Ned. Woordenb.* nagaan, zou men er m. i. eer in zien zoo ongeveer „bij leven en welzijn." *Lijmen* (114) „kussen.' Mogelijk! en dan = kleven, mond aan mond, of het zelfde *lijmen*, dat in vele plaatsen, die ik kortheidshalve moet achterwege laten, iets als minnepraat houden, losjes keuvelen, beteekent, soms ook ± = verliefd doen? Of hier meer ww. dooreen loopen, of het ww. lijmen = kleven er één mede is, óf 't sax. *liman* = plagen; of er contaminatie is met *lemmen, lemen* = zeuren, vleiend spreken (of dit één is met mhd. *limman* = brommen knorren? zie echter *N. Wdb.* op *Lemmen* II), hierin kan nu niet verder ingegaan worden. De behandeling in 't *N. Wdb.* binnenkort zien we met verlangen te gemoet.

Nog op een verklaring wil ik de aandacht vestigen; *de trotsche Pannerijen. En zoo menich spitze pad* (18): sp. p. = „trotsche straat". Iets derg. kán wel bedoeld zijn; Leendertz, in de Ned. Klassieken teekent aan: „waarsch. de vertaling van eene Fransche uitdrukking. Maar welke?" Dan zoude men m. i. kunnen denken aan boulevard, of bolwerk, dus een militaire versterking, meestal met hoekige, spitsche vormen hier en daar. Behalve dat dit historisch misschien niet uitkomt, is er nog iets op te merken. Eenige bladzijden verder staat de uitdrukking *spitsche gheveltoppen* (21), waarbij K. aanteekent „*trotsche* (?) of de gewone beteekenis"; m. i. de gewone beteekenis; het mooie van een rij huizen ligt voornamelijk in de gevellijn, die te schooner is, als er sprekende, puntige daken in voorkomen. Nu staat hier *spitsch* met *tsch*, en in *spitze padt* is de spelling met *tz*. Zou men hier dus niet te doen kunnen hebben met een losgeschreven samenstelling *spitzenpad*, een pad gevormd door puntdaken (voor: huizen), in plaats van boomen, dus in tegenstelling met *lindelaen* en *linde-lij*?

Ten slotte is er nog een plaats, waarover veel verschil van opvatting bestaat: *Daer met gaen de daeghjens crimpen, Die men langher hoopt als heit, Hey! wat's al des Werelts glimpen Min als tegenwoordigheyt?* (16). K. heeft aan de bestaande verklaringen een nieuwe toegevoegd; wel vernuftig gevonden, doch in de parafrase voldoet hij mij nog niet geheel, hoewel de opvatting van den zin wel juist lijkt. Hij ziet in *als* niet ons *dan* achter een comparatief, maar *als* = in hoedanigheid van; daardoor komt *min* dus vrij te staan, wat niet zóó algemeen voorkomt, maar toch geen bezwaar schijnt; tevens leest hij de twee eerste regels anders. Leendertz verklaarde: daagjes, „waarvan men hoopt dat ze langer zullen zijn, dan ze in werkelijkheid zijn" en „De heerlijkheid dezer wereld bezit geene eigenschap in minder mate dan die der tegenwoordigheid." Nu lijkt mij in het laatste gedeelte de uitdrukking niet gelukkig en wat gewrongen, al is dit bij H. niet zoo'n bezwaar. *Tegenwoordigheid* moet dan dienen om uit te drukken het tegenwoordig, het heden, en *wat is het minder dan*, voor: *welke eigenschap bezit het minder dan te zijn.* Het is mogelijk, dat H. het bedoeld heeft, maar zoo, dat we geheel niet twijfelen, is het niet. K. verklaart: daagjes, „waarnaar men langer verlangt dan dat zij duren. „Ach, hoeveel minder is al de glans der wereld als ze werkelijkheid is geworden." In deze verklaring komt het *glimpen*, het in 't oog schitteren beter in verband met *hopen*; lang vooruit hoopt men op, ziet men verlangend uit naar die mooie zomerdagen, en als ze komen, zijn ze zóó voorbij; dat lijkt beter, dan dat men hoopt, dat ze lang zullen duren en ze toch zoo kort zijn. In de formuleering van de klacht is bij K. echter het kortstondige niet, althans niet eigenlijk, uitgedrukt, zooals we dat bij L. zagen. Het glimpen is niet minder, maar duurt korter. Misschien ziet K. in het *minder zijn* een minder zijn van duur, wat H. zou bedoeld kunnen hebben. Is dit waar, dan is de zin in orde, en had K. in de parafrase dit ook kunnen vervangen b.v. door „minder in duur." Een andere verklaring zou nog mogelijk zijn, indien we voor *min* de tegenwoordige bet. van *gering, weinig* (dus geen comparatief) mochten aannemen reeds in dien tijd, wat ik betwijfel.

Het hier aangekondigd boekje is niet uitvoerig in zijn aanteekeningen, en heeft meer de bedoeling H.'s figuur als dichter te doen kennen in zijn geheel, dan af te dalen in bijzonderheden van tekstverklaring, wat steeds meer plaats vergt; dit moet in 't oog gehouden; toch wilde ik eenige bedenkingen en opmerkingen niet terughouden. Maar eindigen wil ik met het ter lezing aan te bevelen, en den bewerker toe te wenschen, dat het spoedig uit-

Digitized by Google

verkocht, en een herdruk [1]) noodig zal zijn, wat het heuglijk feit zou vaststellen, dat een zeer groot aantal Hollanders de gelegenheid aangegrepen heeft onzen Constanter te lezen en lief te krijgen, en dat dit aantal nog grooter staat te worden.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II rec. **L. Bertalot.** — **Dantis Alagherii De Monarchia** Libri III rec. **L. Bertalot.** Friedrichsdorf apud Francofurtum apud editorem. 1917 en 1918 [2]).

Bij het vaststellen van de tekst dezer beide verhandelingen van Dante heeft de Heer Bertalot gebruik gemaakt van een „handschrift Bini" waarover hij belooft elders uitvoeriger te zullen schrijven en waarover wij inderdaad gaarne wat naders zullen vernemen. Ik heb Rajna's uitgave van *De Vulgari Eloquentia* met die van Bertalot vergeleken, en geconstateerd dat het nieuwe handschrift op veel plaatsen uitmuntende lezingen bevat. Het behoort tot een andere familie dan C (bij Rajna G) en T, zodat bij samengaan van CT, hetgeen de regel is, gekozen moest worden tussen B ter ener en CT ter anderer zijde; de uitgever heeft daarbij in elk speciaal geval een keuze gedaan, zonder een vaste regel te volgen, daar B wel vaak de beste lezing geeft, maar niet altijd. Natuurlik kan men soms van mening met de uitgever verschillen; zo zou, dunkt mij, in I, 15, 45 de lezing van CT (*latinum*) de voorkeur verdienen.

Deze nieuwe tekst wijkt slechts op ondergeschikte punten af van die van Rajna, wiens scherpzinnigheid hem meer dan eens een van CT, de handschriften die hij volgde, afwijkende vorm deed verkiezen; die tans door B wordt bevestigd. Ik noem o. a. I, 2, 4 *fuerit*; I, 3, 10 *conceptiones*; I, 16, 41 *municipalia*. Wèl heeft hij die vormen niet altijd in de tekst gezet, maar dan spreekt hij zijn instemming ermede uit in de noten.

De heer Bertalot heeft, aan de voet der bladzijden, enige verwijzingen gegeven, ter opheldering van Dante's tekst. Zijn uitgaven zullen zeker voortreffelike diensten bewijzen.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. van Nijlen, Francis Jammes (Fransche Kunst, IV). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij.

Tegenover Jammes' werk kan men zoo verschillend staan: men kan zijn verzen goddelijk vinden; men kan ze ook een voorgewend naïef, vriendelijk gezeur vinden, dat alle breedheid van inspiratie mist en allen ondergrond van gedachte. Hoe men ook oordeele over den dichter van *Il va neiger* en zooveel andere teedere stemmingsstukjes, die nu en dan herinneren aan de genuanceerde kunst van Ravel of Ducasse, het boekje van den Heer van Nijlen, met liefde voor 't onderwerp geschreven, is een uitstekende inleiding voor Jammes bij 't Nederlandsche publiek. Men kan bemerken dat de schrijver er van zijn best doet om rechtvaardig te zijn: hij wijst, zonder sterk aan te dringen, op den ongemotiveerd grilligen vorm van 't alexandrijn, op de pseudo-naïviteit, die men hem, ten onrechte, volgens van N., verwijt, op de ondramatische kwaliteiten van zijn *Brebis égarée*, bij welks lezing mij *Polyeucte* voor den geest kwam en niet in 't voordeel van Jammes, op de eentonigheid van zijn werk. Maar overigens ademt heel 't monographietje een diepe bewondering, intens medevoelen, geheel opgaan ten opzichte van Jammes, die hem niet doen terugdeinzen voor 't woord „aangrijpende schoonheid" (blz. 67), waar een nuchterder beschouwer zich minder enthousiast zou toonen.

't Boekje bevat in een achttal hoofdstukken een levensbeschrijving, een samenvatting van 't werk, beschouwingen over zijn werk in 't geheel en zijn invloed (blz. 1—88); als aanhangsel (88—120) eenige fragmenten uit zijn werk, waarbij ik vergeefs zoek naar iets uit zijn notities over *Jean-Jacques* (cf. p. 55) en over *Ch. Guérin* (cf. p. 77), zijn evocatief critisch proza dus. Jammer is 't, dat de schrijver niet wat litteratuur over Jammes aangaf, zooals de schrijvers van de beide eerste deeltjes der serie *Fransche Kunst*; waar vindt men de artikels van P. Quillard en Ch. Guérin b.v., die op blz. 5 en 26 zijn aangehaald?

Bij de lezing werd ik getroffen door de voortdurend vijandige houding van den schrijver tegenover Rousseau en Mme de Warens (z. p. 9, 10, 13, 37, 56, 57); hij kan geen schakeeringen genoeg vinden om zijn minachting voor hen uit te drukken, vooral voor haar. Ik wil niet gaarne doorgaan voor een kampioen van „idealistische, hysterische kostjuffrouwen" (blz. 9), maar ik zou, zoo de ruimte dit gedoogde, Mme de Warens nog wel anders willen voorstellen. En waar de Heer van Nijlen te velde trekt tegen de inferioriteit der geschiedschrijvers, die een Rousseau opbouwden „zonder geest en zonder ziel", daar kan ik hem, heel nederig, de lezing aanraden van 't boek van den Geneefschen hoogleeraar Bernard Bouvier. Maar deze houding ten opzichte van Rousseau hangt blijkbaar samen met de opvatting van den Heer van Nijlen omtrent het Romantisme; 't is die van Pierre Lasserre en baron Ernest Seillière, die nu, om niet-litteraire redenen, zooveel aanhangers vindt: Rousseau was gek, 't Romantisme komt uit hem voort en is dus een geestesziekte (45 en 51). Deze theorie van die navolgers van Brunetière zal wel weer worden opgeruimd, gelijk alle theorieën. In verband hiermede releveer ik de uitlating (p. 87), dat Claudel „een groot denker" is; een Plato, een Spinoza?

Een andere „roode lap" voor den Heer van Nijlen is 't Symbolisme (p. 5, 11, 20, 84), welks „vleeschlooze dagen" (p. 20) thans voorbij schijnen. Is 't wel rechtvaardig de geheele symbolistische beweging vooral te beoordeelen naar de uitbundigheden en de overdrijvingen?

Ik heb zoo nog wel eens een vraagteeken geplaatst: op blz. 32 zou een vergelijking met Mme Delarue-

[1]) Waarin de volgende drukfouten dan verbeterd konden worden: *Aetertinatis* in *aeternitatis* (2), *scheyden* in *scheyder* (77), en de punten in komma's op bl. 58, vs. 989 en bl. 60, vs. 1864.

[2]) De uitgever stelt er prijs op dat de volgende mededeling ter kennis van het publiek wordt gebracht. Deze werkjes zijn, voor de prijs van M. 1.80 voor het eerste, en M. 2.00 voor het tweede, te bekomen bij de uitgever (Friedrichsdorf im Taunus, Bahnstrasse 18) en worden tegen voorafgaande zending van dit bedrag franco aan de besteller toegestuurd. Deze prijs wordt ook voor boekhandelaars berekend. Voor Seminaria van Universiteiten en dergelijke studieverenigingen wordt, bij gelijktijdige bestelling van 6 en meer exemplaren, de prijs tot M. 1.40 voor het eerste en M. 1.60 voor het tweede werk verlaagd.

Digitized by Google

Mardrus of Mme de Noailles of Henri de Régnier die ook den schoonen zin van het leven — maar dan in 't pantheïsme waarvan de auteur niet houdt — begrijpen, welkom zijn geweest; op blz. 34 vraag ik of 't verschil zoo groot is tusschen den dichter en dan prozateur Samain; bij blz. 17 merk ik op dat de kolonisatie om gevoelsmotieven reeds plaats had lang vóór de „sombere sentimentaliteit van Rousseau", men zie slechts Chinard's studies over *L'exotisme américain*; op blz. 41 vraag ik: geschiedden de bekeeringen, behalve van Brunetière, „uit sentimenteelen drang" alleen en cijfert de Heer van Nijlen de politieke invloeden weg?

Deze opmerkingen doen weinig af aan de waarde van 't boekje, dat 't thans aan waarde verminderende dichtwerk nader tot ons brengt van een man op wien de Heer van Nijlen van toepassing vindt, het schoone:

„Il fleurissait de vers comme un rosier de roses.',

Amsterdam. K. R. Gallas.

Th. J. A. J. Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten. Bijdrage tot zijne biografie. 's-Hertogenbosch, G. Mosmans Zoon. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Zonder het debat over de vraag: Wat is een pamflet? te willen heropenen, moet ik toch even protest aanteekenen tegen de vereenzelviging van schotschrift en blauwboekje, zooals wij die lezen in de dissertatie van Dr. Goossens. Langer dan mijn bedoeling was heb ik de bespreking van die dissertatie uitgesteld en nu ik mij eindelijk tot schrijven zet, moet eerst die bedenking over het pamflet mij uit de pen. Dr. Goossens schrijft (blz. 14): „Naast deze spotprenten .... staat het pamflet, en dan genomen in zijn tegenwoordige beteekenis van schotschrift of blauwboekje." Welnu, dit op één lijn stellen van schotschrift en blauwboekje is er naast. In de zestiende eeuw en ook nog wel later was blauwboekje een vrij dun geschrift met een blauwen omslag. Langzamerhand worden zij zeldzaam, maar ik heb er toch nog heel wat door mijne handen laten gaan. Meer en meer worden zij gebonden en verliezen dan natuurlijk het uiterlijk van blauwboekje. Onder die blauwboekjes bevinden zich schotschriften, zeker! maar een vereenzelviging van schotschrift en blauwboekje is eenvoudig onjuist. Men denke b.v. aan de tallooze pamfletten over het Bestand. Onder deze pamfletten bevinden zich schotschriften, maar minder dan men meenen zou. Herinnert u daarbij de niet te tellen nieuwstijdingen (Nieuwe tijdingen) — echte blauwboekjes — en men zal moeten toestemmen dat er groot onderscheid is tusschen schotschrift en blauwboekje. Wanneer wij dan ook spreken van pamfletten, van een verzameling van pamfletten, van een catalogus van pamfletten, dan denken wij zelfs niet in de eerste plaats aan schotschriften. Ik herinner er aan bijv. dat de Koninklijke Bibliotheek op het jaar 1695 meer dan 100 lijk- en grafdichten heeft op koningin Maria — de echtgenoote van onzen prins Willem III —, echte pamfletten, maar geen schotschriften. Typisch zeker, dat waar Dr. G. het heeft over de plaats van Franciscus Sonnius in de pamfletten hij juist in hoofdzaak vier echte schotschriften te pakken heeft.

Over die dissertatie zelve kan ik slechts goeds zeggen. Met veel ijver heeft Dr. Goossens zich de moeite getroost van een nauwgezet onderzoek van de pamfletten, die hierbij te pas komen. Hij had daarbij het buitenkansje de hand te kunnen leggen op een zoo goed als onbekend pamflet, de „Querela", waarvan nog maar een viertal exemplaren zich in Duitschland bevinden. In ons land is er geen. Een afdruk heeft de schr. onder de bijlagen van zijn dissertatie opgenomen. Van twee dier behandelde pamfletten was het reeds zoo goed als zeker dat zij Henricus Geldorpius tot auteur hadden. Daarmede niet tevreden heeft Dr. G. een minutieus onderzoek ingesteld naar het compleete viertal en uit het verslag van dat onderzoek — wel wat vermoeiend om te lezen —, waarbij het linguistisch gedeelte zeer op den voorgrond trad, hebben wij het recht gekregen Dr. G. geluk te wenschen met de door hem verkregen uitkomsten. Zeer veel is er voor te zeggen om met Dr. G. te beweren, dat al die vier pamfletten uit ééne pen gevloeid zijn, n.l. die van Geldorpius, een begaafd, geleerd, maar lastig man, die het met tal van menschen, met wie hij in aanraking kwam, aan den stok kreeg en het met een man als Sonnius heelemaal niet vinden kon. Tijdsomstandigheden — het bezwaar om in deze maanden een onderzoek in Belgische archieven in te stellen — hebben Dr. G. belet, gelijk eerst zijn plan was, een biografie van Sonnius op te stellen. Hij heeft de levensgeschiedenis van dezen bisschop en inquisiteur tot later moeten uitstellen.

Thans behandelt hij alleen dat viertal pamfletten en dat geeft hem aanleiding tal van wetenswaardigheden uit den tijd van de oprichting der nieuwe bisdommen — waaraan Sonnius groot aandeel had — mede te deelen. Daartoe behoort o.a. wat hij over de personen van die nieuwe bisschoppen in het midden brengt, waarbij Dr. G. met prijselijke onpartijdigheid het *Audi et alteram partem* in toepassing gebracht heeft.

Den Haag. W. P. C. Knuttel.

Briefe von J. J. Reiske, Nachtrag von Förster. (Abhandl. der philol-hist. Klasse der Kön. Gesellsch. der Wissenschaften XXXIV, 4). Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.80. Teuerungszuschlag 20%).

De „Briefe von J. J. Reiske" werden door mij in dit tijdschrift aangekondigd nu reeds 22 jaar geleden. De uitgever prof. Förster heeft al dien tijd nog onderzoek gedaan naar brieven, die aan zijn aandacht mochten ontsnapt zijn; hij heeft er echter slechts enkele kunnen ontdekken. Wel een bewijs met welk een nauwgezetheid de verzameling reeds in den aanvang werd bijeengebracht, wel een waarborg dat er thans bezwaarlijk iets van belang meer ontbreken kan.

Reiske was zeker een der uitnemendste philologen, die ooit geleefd hebben. Op betrekkelijk nog jeugdigen leeftijd kende hij meerdere talen zóó, dat hij echt philologisch in haar aard was doorgedrongen. Men staat ook verbaasd over zijn werkkracht, te meer als men bedenkt dat de man, die dat alles tot stand bracht, allesbehalve een dier gunstelingen van het lot was, wier levensomstandigheden hun alle ruimte van tijd voor hunnen meest geliefkoosden arbeid schenken. Integendeel, hij heeft met vele uiterlijke moeielijkheden en bezwaren te kampen gehad en ook met de innerlijke van een niet sterk lichaamsgestel en vooral van een gemoedsgesteldheid, die hem het leven ook al niet gemakkelijk maakte.

Hij heeft eenige jaren ook in Leiden geleefd, waar vooral de roem van Schultens hem heen lokte. Hij had in ons land vrienden, doch vooral ook vijanden. Wie in

Digitized by Google

de verschillende kwesties gelijk had, is natuurlijk niet dikwijls uit te maken; dat hij echter een „perfida bestia" was, zooals een Leidsche philoloog hem genoemd moet hebben, is zeker onjuist. Hij was een man van stemmingen, zijne zenuwen had hij zeker niet altijd onder bedwang en in hooge mate bezat hij het talent aanstoot te geven; dat hij dat ook deed aan lieden die door hunne positie zich onaantastbaar achtten, berokkende hem ook al moeilijkheden. Zeker heeft hij ook wel eens vreemde dingen uitgehaald, doch lieden die op zich zelf laakbare handelingen. toch beoordeelen naar den geest, waaruit zij voortkomen, — als twee hetzelfde doen is het niet hetzelfde, — waren er ook in de toenmalige maatschappij waarschijnlijk niet vele.

Ook heeft Reiske in zijn Leidschen tijd en later wel eens het bewustzijn gehad en moeten hebben dat anderen maatschappelijk boven hem stonden, die in het wezen der zaak zijn minderen waren. Het is ook droevig, dat men zulk een man niet tijdig op een plaats heeft weten te brengen, die met zijne gaven overeenkwam. Men kan dit Holland euvel duiden, doch ook het Duitschland van den toenmaligen tijd was nog alles behalve het land, dat behoorlijk van de begaafdheden zijner zonen partij wist te trekken.

Het is daarom een zoo sympathieke daad, dat men thans in zijn vaderland zich zooveel inspanning getroost om een gedenkteeken voor hem op te richten. Want eene zoo uitgebreide brievenverzameling is dat werkelijk. Men ziet den man als het ware voor zich, in al zijn wetenschappelijke bedrijvigheid; men leert zijn persoon kennen, als het ware door persoonlijken omgang van jaren en daardoor kan men thans wel met zekerheid zeggen, dat hij ook als mensch vaak miskend werd.

Bijna alle brieven van Reiske in dit supplement zijn gericht aan professor Clodius in Leipzig, zijn vriend en beschermer. Aantrekkelijk is de lectuur van zulk een brievenverzameling, ook omdat zij ons als het ware midden in een maatschappelijken kring uit een lang vervlogen tijd verplaatst. Wij zien die menschen door de oogen van een ander, van een zeker niet altijd onbevoordeeld toeschouwer, maar toch wij zien ze. Professor Haverkamp hield er in het geheim eene boekdrukkerij op na! Wat mag mevrouw Schultens toch wel bewogen hebben een jeugdigen vriend van haar echtgenoot uit diens gunst te dringen? „Men zegt", dat zij dit gedaan heeft. Nu die jonge man had zin in haar dochter. Dat meisje moet hem zelfs zijn toegezegd; doch ziet, nu is zij getrouwd met een Groningsch advocaat. Dat de afgewezene nu met de familie Schultens gebroken heeft, is ook natuurlijk. — Wij zien de groote mannen van dien tijd ook wel eens erg in hun huisjapon. Wat een ruzie, wat een gekonkel! Ook bepaalde personen worden ons geteekend, een inhalig koopman, een winderig quasi-geleerde, zeker met de scherpte der eenzijdigheid, doch zeer actueel. Het is geen verheven tafereel dat voor ons ontrold wordt, doch een van krachtig realisme.

Reiske is vaak een gezellige prater, ook waar hij „on dits" opdischt. Zijn Latijn is niet ciceroniaansch, zeker niet geheel onberispelijk, doch wat weet die man in die doode taal te keuvelen. Dit brengt mij tot een opmerking tusschen haakjes. Dat toen Latijn de algemeene taal der geleerden was, kwam de toenmalige Nederlandsche Universiteiten met hare talrijke buitenlandsche studenten zeer ten goede. Wij zien hier in Reiskes brieven, hoe zich die oude taal, al is het ook met zekere vervorming van haar oorspronkelijk wezen, toch als een moderne gebruiken laat. Als dat zich eens had doorgezet, zou dat het wetenschappelijk verkeer niet ten goede gekomen zijn? Ik begrijp dat dit niet gebeurd is, dat het gebruik der moedertaal vooral veel voorheeft, in sommige gevallen bijna het eenige mogelijke is, doch dat men in het verdwijnen van het Latijn als taal der geleerden niets dan een vooruitgang zien kan, een overwinning van den verlichten tijdgeest op domme achterlijkheid, begrijp ik niet. En toch ziet men zich bij ons wel eens als een pionier der beschaving aan, wanneer men op het Latijn afgeeft, en als men het Latijn heelemaal niet kent, acht men zich licht zelfs een buitengewoon krachtigen geest.

Enkele brieven van „die Reiskin" zijn aan die haars mans toegevoegd, — van die edele vrouw, die de zorgzame steun van haar echtgenoot geweest is, zonder wier hulp hij niet zoo veel zou hebben kunnen arbeiden. Zij kon met recht van zich getuigen, dat zij even goed op de keuken kon toezien, als zich op de studeerkamer van haar man om zijnentwille in het Grieksch, het Latijn en moderne talen oefenen. Het was een vrouw van groote geestesgaven, die toch in de eerste plaats echte vrouw was, heldin der dienende liefde. Na zijn dood wil zij de toekomst van haar pleegzoon verzekeren. Er is daarvoor echter geld noodig en zij heeft het niet. De geschriften van haar echtgenoot, zooals zijn oratores graeci en Lysiae orationes, werden slecht verkocht en brachten haar dus weinig op. Een pijnlijken indruk maakt het, als wij haar in een harer brieven aan een vriend om hulp hooren vragen om eene verloting te houden van eenige exemplaren van haars mans geschriften, die als er veel loten genomen werden, wel zooveel zou kunnen opbrengen, dat zij dien pleegzoon helpen kon. Het doet ons goed in een volgenden brief te vernemen, dat zij zelf begrijpt, dat dit voorstel een wanhoopsdaad was en .... dat een Duitsch vorst haar geholpen heeft.

Evenals de brievenverzameling zelf is dit supplement de lezing ten volle waard.

Leiden. A. E. J. Holwerda.

SCHOOLBOEKEN.

Hundert deutsche Gedichte, gesammelt von **H. W. J. Kroes.** Vierte Auflage. Gouda, van Goor Zonen. (1919). (Pr. *f* 0.90, gec. *f* 1.25).

Dat na 4 jaren van deze verzameling gedichten reeds de 4e druk verscheen, is wel een bewijs, dat het boekje gaarne gebruikt wordt. De verzamelaar is dan ook in zijn keus zeer gelukkig geweest. Het werkje is bestemd voor de lagere klassen van H. B. S. en Gymnasium. Vele gedichtjes zijn juist gekozen, omdat ze gemakkelijk uit het hoofd kunnen geleerd worden en wie denkt dan niet aan oude bekenden als: „Der weisse Hirsch", „der Fischer", „Die Weiber von Winsperg", „Belsazar", „Stille Nacht, heilige Nacht." Maar ook grootere en moeilijkere treft men aan: „Die Bürgschaft", „Pegasus im Joch", Bertran de Born", „das Grab im Busento", of mooie

Digitized by Google

uit den nieuweren tijd: „Die Brücke am Tay", „Wer weiss wo ?"

Uit den derden druk zijn tot mijn spijt verdwenen o. a. „Der Peter in der Fremde" en „Das Huhn und der Karpfen", en uit den vierden „Der Riese Goliath", „Der Kaiser und der Abt" en „Die Trompete von Gravelotte", die in den eersten druk wel voorkwamen. Daarentegen zijn nu opgenomen het befaamde „Deutschland, Deutschland über alles", en twee, die jonge leerlingen niet kunnen waardeeren, n.l. „Gudruns Klage" en „Volkers Nachtgesang". Een verbetering van den laatsten druk vergeleken met den eersten (den tweeden heb ik niet ter beschikking) zijn de korte verklaringen achterin. Iets uitvoeriger konden die aanteekeningen hier en daar wel zijn. Waarom b.v. vinden we geen enkele verklaring bij Storm's „In Bulemanns Haus" ?

Ik bepaal me tot deze weinige woorden, doch durf gerust te voorspellen, dat dit boekje zich steeds meer vrienden zal verwerven.

Of dit ook het geval zal zijn met het tweede bundeltje van den zelfden verzamelaar „Deutsche Dichter des 19. Jahrhunderts, neuere Lyrik", betwijfel ik. Niet dat ook hier geen mooie voortbrengselen van de beste dichters der vorige en der tegenwoordige eeuw, van Novalis, Uhland, Grillparzer, Lenau, Freiligrath, Scheffel, Wildenbruch en zoo vele anderen zijn bijeengebracht, maar het lyrisch karakter der meeste gedichten lijkt mij voor schoolgebruik een groot bezwaar. (Deze beoordeeling heeft dan ook alleen het oog op dit boek als schoolboek). Nog daargelaten, of de jeugd zeer ontvankelijk voor zulke lyrische ontboezemingen is, zeker is het, dat er weinig van in 't geheugen blijft en voor het onderwijs is zulks een nadeel, om van eindexamen of proefwerk niet te spreken. — Maar moet dan het schrikbeeld van repetities en eindexamen ook al beletten mooie gedichten te lezen ? Volstrekt niet; leeraar en leerling willen echter beiden graag resultaten van het onderwijs zien en die zijn bij louter gevoelspoesie al heel ijl. Ik meen, dat ik op een ander standpunt sta dan de verzamelaar. Voor hem is hoofdzaak schoonheid in vorm en taal; voor mij is die schoonheid zeer zeker van groot belang, maar de inhoud moet in de eerste plaats de leerlingen boeien en indruk op hen maken, willen zij voor vorm en taal iets gevoelen. Dat ik niet alleen sta in deze opvatting bewijst de „Auswahl deutscher Gedichte" van Lyon, vroeger een veel gebruikt boek op de scholen, maar nadat de 4de druk geheel veranderd is en talrijke mooie balladen vervangen zijn door stemmingsliederen, wordt die bloemlezing veel minder hier te lande gebruikt.

Zou het niet mogelijk zijn, dat de heer Kroes bij een volgenden druk de gedichten uit de beide verzamelingen eenigszins anders rangschikte b.v. in gemakkelijke voor de lagere en moeilijkere voor de hoogere klassen, strenger dan hij nu gedaan heeft ? En als hij dan verschillende lyrische gedichten door epische verving, en tevens „Das Lied von der Glocke" en „Die Parabel der drei Ringe" een plaats in de tweede verzameling vonden, dan zouden die beide deeltjes te zamen een zeer gezochte bloemlezing voor onze scholen kunnen worden. Die laatste twee gedichten staan thans in de „Auswahl aus der deutschen Literatur" des heeren Kroes, maar juist over dergelijke dure Auswahlen, waarin werken als „Minna von Barnhelm", „Hermann und Dorothea", „die Jungfrau von Orleans" geheel of bijna geheel zijn opgenomen, ben ik zeer slecht te spreken.

Den Haag. J. P. Heyligers.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1917 geene verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de drie uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: No. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buḥturī's Ḥamâsah (1909) is verkrijgbaar voor ƒ 96; No. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915) voor ƒ 6; No. 3, Streitschrift des Ġazâlî gegen die Bâṭinijja-Sekte door I. Goldziher (1916) voor ƒ 4.50.

3. Het bestuur hoopt, dat de reeds twee jaren geleden aangekondigde uitgave van het werk van den heer C. van Arendonk over de opkomst der Zaiditische dynastie in Jemen, welke veel vertraging ondervond, nu weldra zal kunnen plaats hebben.

4. Het bestuur heeft besloten voor rekening der stichting uit te geven: een werk van Dr. A. J. Wensinck, getiteld: „Bar Hebraeus' Book of the Dove, together with some chapters of his Ethikon" en een werk van Dr. I. Goldziher over de geschiedenis der uitlegging van den Qorân (eene vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten).

November 1918.

De redaktie ontving de volgende boeken, alle betrekking hebbende op de oorlog: G. Jaspaers, *De Belgen in Holland*, N.V. van Campen, Amsterdam, z. d. (betuiging van erkentelikheid voor de gastvrijheid der Nederlanders); M. Muret, *Pas d'illusions sur l'Allemagne*, Payot & Co., Parijs, 1918 (voorspelt dat eerst na de nederlaag in Duitsland revolutie zal uitbreken); M. Talmeyr, *Portraits de la belle France*, 3de uitgave, Perrin & Co., Parijs, 1918 (dertien schetsen, met foto's, van personen die zich door buitengewone zelfopoffering hebben onderscheiden in de oorlog); Thellier de Porcheville, *Dans l'épreuve* (preken uitgesproken in de Notre-Dame te Montréal); V. Giraud *Abbert de Mun* (levensbeschrijving); G. Mugnier, *Aux paysans du front!* (opwekking om voor alles de Franse landbouw te herstellen). De laatste drie boeken zijn uitgegeven door de firma Bloud & Gay te Parijs in 1918.

La guerre qui passe, door C. Le Goffic (Bloud en Gay, Parijs-Barcelona, 1918), is verdeeld in vier hoofdstukken getiteld *paysages*, *figures*, *récits*, *impressions*. Zij geven ons schetsen van landstreken en personen die in deze oorlog vermaard zijn geworden, verder 't verhaal van krijgsbedrijven en opmerkingen van allerlei aard, gemaakt naar aanleiding van de gebeurtenissen van den dag (b.v. *le folk-lore des tranchées*, *les légendes de l'arrière*, *nos oiseaux sur le front*, *la lettre à la fiancée* enz.). Bij dezelfde firma (1918) verscheen, onder de titel *La terre sacrée*, een album, bevattende 28 tekeningen (de meeste in kleuren) van F. Combes; bijschriften in proza en poezie leverde J. Roussel-Lépine. Dit album behandelt de slagvelden aan de Marne, speciaal Chambry en Barcy; andere serieën zullen volgen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 6: K. Lantermans, J. J. Cremer en het dialekt der Over-Betuwe. — J. Hoeksma, Jacobus Bellamy. — P. Koster, Oorlogswinst der Nederlandse taal. — Uit de tijdschr.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN zijn verschenen:

PUNT en CORVER

OPENBARE LES
TER OPENING VAN DE COLLEGES IN DE GESCHIEDENIS VAN DRAMA EN TOONEEL GEGEVEN IN HET KLEIN AUDITORIUM DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN OP WOENSDAG DEN 23STEN OCTOBER 1918

DOOR

Dr. J. L. WALCH

Prijs . . . f 0.60

L'Influence de la Littérature Française dans les Pays-Bas

LEÇON D'OUVERTURE FAITE LE 18 OCTOBRE 1918

PAR

P. VALKHOFF

Privaat-Docent à l'Université d'Utrecht

Prijs f 0.60.

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXVI:**

IRENAEÜS I.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap.

1—II 13, 7.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA
EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA
EDITIO MINOR
I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE
OCT 13 1922
LIBRARY

Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1919.**

Pernot, Recueil de textes en Grec usuel (Hesseling).
Van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling (Prinsen).
Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok (Logeman).
Catal. d. Fransche Taal- en Letterkunde in de Kon. Bibliotheek, I (Serrurier).
Forbes, Russian Grammar (v. Wijk).
Moll, Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands (H. C. Muller).
Zahn's Kommentar z. Neuen Testament, VI (de Zwaan).
Lulius van Goor, De Buddhistische Non (Faddegon).
Browne, Materials for the study of the Babi Religion (Houtsma).
Schoolboeken:
Thieme, Scribisne litterulas latinas? (Enk).
Kruisinga, Dickens, A Christmas Carol in Prose (J. de Josselin de Jong).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot, Recueil de textes en Grec usuel, avec traduction française, notes et remarques etymologiques. (Collection de manuels pour l'étude du Grec moderne, N°. 2). Paris, Garnier frères. 1918. (Pr. fr. 3.50).

De verwachting in het Januarienummer (1918, kol. 77) van het *Museum* uitgesproken, dat weldra een bloemlezing met aantekeningen de spraakkunst van de heer Pernot zou aanvullen, is reeds verwezenlikt. Belangstellenden kunnen zich tans door eigen oefening uitmuntend op de hoogte stellen van het gesproken Grieks van onze tijd; de classici vooral zullen veel hulp ondervinden van de etymologiese verklaringen die de schrijver heeft gegeven van alle woorden die óf niet uit het Oud-Grieks zijn af te leiden óf waarvan de herkomst niet op 't eerste gezicht duidelik is. Uitvoerige indices maken het terugvinden van de etymologieën gemakkelik en kunnen zelfs gebruikt worden als een, natuurlik zeer onvolledig, etymologies woordenboek der Nieuwgriekse taal: het grote desideratum der neograeci. Gewaagde afleidingen zal men niet ontmoeten; wat onzeker is, wordt als zodanig vermeld. Bij een paar woorden, b.v. ἀγάλια en αὐτί, is de aangegeven etymologie voor mij nog niet geheel vaststaande. Bij het doorlezen der aantekeningen, die desnoods los van de tekst geraadpleegd kunnen worden, trof het mij dat μόνος μου (blz. 17) door „seul" wordt weergeven: ik zou „en personne" of „moi-même" beter achten; verder merkte ik op dat συναχωνόταν (blz. 46) wel vertaald, maar niet verklaard wordt, dat ἔλα niet uit het Byzantijnse Grieks behoeft afgeleid te worden, daar die imperativus reeds in de Oudheid voorkomt; κυττάζω moet niet in verband worden gebracht met κύπτω „se pencher", maar met κυπτάζω, dat bij Aristophanes een betekenis heeft die tot de Nieuwgriekse („oplettend naar iets zien") nadert; ik geloof echter dat de twee woorden niets met elkaar te maken hebben en de juiste schrijfwijze κοιτάζω is (op Kreta betekenend „schapen naar de kooi, ter ruste, brengen," „oppassen" en „toezicht houden").

De bloemlezing geeft ons spreekwoorden, disticha, gedichtjes en enige vertellingen, waaronder een paar meesterstukjes van Eftaliotis en Drossinis. Wie deze verhaaltjes eerst in het Frans van de heer Pernot en daarna in het oorspronkelike leest, zal twee maal genieten van frisse taal en voortreffelike vertelkunst.

Leiden D. C. Hesseling.

N. van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling, I. Utrecht, A. Oosthoek. 1918. (Leidsche diss.).

„Kieskauwer noch pilaarbijter, loop ik hoog met de Brabbeling van een onzer eerste dichters", betuigde met een toespeling op Roemer's „Tot den Leser", reeds de hoofsche, vormelijke Potgieter, hoe veel te meer zullen wij, die zooveel vrijer en onbevangener tegenover kunst en leven van alle tijden staan, hoogelijk ingenomen zijn met de vrije, boertige, goedronde uitingen van den dichter, die nimmer de hevige ontroering van een machtigen hoog heerschenden schoonheidsdrang heeft gekend, maar die toch innig doordrongen was van de hoogheid der kunst en geestig in krachtige taal zijn wereld en zijn eigen persoonlijkheid wist uit te beelden, zich eerlijk gaf in zijn zuivere, natuurlijke zinnelijkheid, zijn liefde voor het leven en de realiteit, zijn prachtig stoïcisme.

Van Hout was oneindig veel beter op de hoogte van de groote letterkundige beweging van zijn tijd, maar Visscher in al zijn eenvoud was meer geboren, onbewust kunstenaar.

Zoo begroet ik dan met vreugde deze nieuwe uitgave van een deel van Roemer Visscher's werk. Er is bijna niets dan goed van te zeggen, maar toch moet ik dadelijk onbescheiden mijn teleurstelling uiten, dat de Heer Van der Laan ons niet meer en vooral ruimer, met guller hand heeft gegeven.

Digitized by Google

In zijn inleiding geeft hij ons tal van feiten en we zijn hem dankbaar, dat alles bij elkaar te vinden, maar waarom niet getracht aan die inleiding wat meer kleur en leven te geven? En vooral: waarom het werk van Roemer Visscher niet in zijn geheel herdrukt? Hij is wel zulk een belangrijke figuur, dat we alles in een goede moderne editie tot onze beschikking behooren te hebben, ook schijnbaar onbeteekenende rijmpjes, al was het maar enkel om de taal. In een wetenschappelijke Vondel- Breero- of Hooft-editie zouden we immers ook niets willen missen.

Nu kan ik me voorstellen, dat een scrupuleuse uitgever wel eens een enkel gedichtje bij Roemer kan aantreffen, dat hij meent niet te mogen herdrukken. Goed, laat hij er dan desnoods kuischheidshalve een twintig weglaten. Maar in Van der Laan's uitgave bespeurde ik niet het minste systeem.

Vrij schuine neemt hij op; doodonschuldige, weerga's leuke, die soms een aardigen kijk geven op den auteur en zijn tijd, laat hij weg. Ik neem er nu maar op goed geluk een uit, Q. I, 46:

Op mijn Landt staet allerley kruyt,
Op mijn Landt staet lover en gras,
Op mijn Landt staet veelderley fruyt,
Op mijn Landt staet koren en vlas,
Dan daer staet op dat my qualijck komt te pas,
Onkruydt dat ick niet uyt kan wien,
Dat 's alle jaers hondert gulden en thien.

Dit is stellig niet meer of minder dan talrijke andere, die de Heer van der Laan wel opnam, en het laat ons Roemer al weer van een bijzonderen kant zien. Door zijn weglaten heeft v. d. L. soms ook personen geëlimineerd, die blijkbaar tot de intiemen van Roemer hebben behoord. Zoo in Rom. I, No. 4, 5 en 6. Wie is die Lambert, tot wien deze drie gericht zijn? Is het misschien dezelfde Lambert, waarvan Breero spreekt in zijn brief aan de Broeders In Liefde Bloeiende van 1615?

Dan Campen, Lambert, Hooft en Samuel zal 't gheschil
Wel slechten met voorsicht, soo ick dat hebben wil [1]).

Die Lambert Lambertsz. dus, van wien we weten, dat hij een hypotheek had op de Academie [2]). Ik acht dit niet onwaarschijnlijk en het had op den weg van den Heer Van der Laan gelegen hier verder onderzoek naar te doen. Zoo zouden er over tal van weggelaten rijmpjes nog opmerkingen te maken zijn. De onvolledigheid is het groote bezwaar, dat ik tegen deze verdienstelijke uitgave heb.

Onder het lezen maakte ik eenige kleine vluchtige notities: De schrijver behoeft er zich niet over te verbazen, dat R. V. in zijn Lof der Rhetorica „nog"vooral op het nut der dichtkunst den nadruk legt (p.XXVII). Dat hebben onze dichters nog een paar eeuwen na R.V. volgehouden. Sommige aanteekeningen b.v. wat een *referein* is en e. d. zijn in een zuiver wetenschappelijke uitgave vrijwel overbodig. Welke herinneringen Thaïs opwekt (Q. IV 33) zegt v. d. L. daarentegen niet.

Bij Q. II, 49 had hij nog even naar de vertaling der Basia door Van Hout en Dousa kunnen verwijzen (zie J. H. Scheltema, Het boek der kusjes, p. 39).

Bij Q. II. 38 vraagt hij, welke visch *hinckert* is. Ik acht het niet onmogelijk, dat *heuckert* in mijn bijdrage over Van Hout [1]), *henckert* moet gelezen worden. Het kan dus een kleine soort snoek zijn.

Hoe na (Q. V. 35) krijgt wel de beteekenis van *misschien*, die het ook heeft Spaansche Brabander 1069, 1163, 1820.

Op ter tril (Q. VI. 54) zijn kan in het algemeen beteekenen heen en weer loopen; maar hier beteekent het toch wel, wat we vulgo noemen *aan de scharrel* zijn. Ik zie niet in, waarom we bij Q. II. 30 aan een koning der zotten zouden denken. Mij dunkt de beteekenis van den laatsten regel is: Wat gij als het hoogste verlangt, heeft dan ook zijn volle wijding verkregen. Ironisch bedoeld natuurlijk.

Patriot (Q. VII, 19 en 20). Dat woord moet dunkt mij in Roemers' tijd nooit gebruikt zijn werkelijk in de beteekenis van *oude geus, oprecht Amsterdammer.* Het moet altijd een ironisch tintje gehad hebben en gebruikt zijn voor schorrimorrie en vreemdelingen, die aan de bierbank als ware vaderlanders over de regeering zaten te zwetsen. Zie ook mijn aanteekening op p. 46 van mijn uitgave van den Sp. Brabander.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

[1]) Breero, Werken III, p. 87, vs. 131.
[2]) Zie Wagenaar, Gesch. v. Amsterdam fo., II, 394.

[1]) Tijdschrift, XXXV, p. 290.

C. Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok. Ny upplaga med rättelser och tillägg. Stockholm, P. A. Norstedt & Söner. (1918). (Pr. 36 kronen).

Nergens moet de aanmelder van een werk voorzichtiger zijn met het gebruik van zijn uitdrukkingen dan bij de aankondiging van een woordenboek dat pas onlangs verschenen is, of dat hem om welke reden dan ook pas onlangs in handen gekomen is. Want laat hij zich verleiden om termen te gebruiken die de indruk kunnen verwekken dat hij een kritiek zou leveren, dan is hij verloren. Want gelijk de *proof of the pudding in the eating* is, zo kan een woordenboek pas de proef heten doorstaan te hebben wanneer het herkauwd, d.w.z. — liefst lange tijd — in gebruik geweest is. Maar van langwachten zijn de uitgevers dan weer niet gediend en zo is men op „Stichproben" aangewezen.

Is uit den aard der zaak in 't algemeen de opinie over een woordenboek onder die omstandigheden niet meer dan een voorlopig oordeel, bij de bespreking van dit werk valt veel van dat voorlopige element weg, omdat het woordenboek in kwestie deel uitmaakt van een serie die bij de beoefenaars van het Zweeds wereld bekend zijn en het werk van Auerbach reeds op de eerste blik iets blijkt te bezitten wat niet weg te cijferen is: de zelfde praktiese inrichting van de woordenboeken van Schulthess voor het (Zweeds-) Frans en Wenström en Harlock voor het (Zweeds-) Engels, zodat hij wien dezen werken bekend zijn reeds op vaste grond staat, en ten tweede dat de schrijver, die deze twee woordenboeken in de meest strikte zin van het woord tot voorbeeld mocht nemen, al dadelik in het werk van die twee uitstekende voorgangers een materiaal vond dat hij maar voor het Duits te bewerken had.

Een derde omstandigheid die, zonder een direkt bewijs voor de voortreffelikheid van het boek te leveren, ons toch veel doet verwachten en zeker in het voordeel er van pleit, is het feit dat dit lijvig werk met zijn wan-

Digitized by Google

hopend hoge oorlogs-prijs, in 1916 voor 't eerst uitgekomen, nu binnen de twee jaar al een nieuwe uitgaaf beleeft, of om juister te spreken een nieuwe oplaag, maar met een supplement er bij van niet minder dan 54 bladzijden, klein gedrukt. Dat deze toegevoegde woorden, uitdrukkingen en supplementaire vertalingen niet in 't werk zijn i n g e l a s t, en er zo een werkelik nieuwe uitgave van is gemaakt, valt natuurlik te betreuren. Maar aan de eene kant begrijpen wij waar dit in zit: de platen van het woordenboek waren gestereotypeerd, en ten tweede is het werk van het naslaan uitermate vergemakkelikt door in het woordenboek zelf overal tussen de twee woorden waar een nieuw bij komt een kruis te zetten gelijk ook bij een woord of een betekenis waar de ene of andere kleinigheid bij te voegen was, zo dat men altans nooit het supplement als zodanig, vergeefs opslaat en altijd weet w a n n e e r het gebeuren moet.

En hiermede kom ik als van zelf op het eerste der door mij genoemde goede eigenschappen van 't werk terug: de praktiese inrichting, waarvan ik hier in dit tijdschrift maar geen verdere bewijzen zal aanhalen, al was 't alleen maar omdat de meeste lezers die zich voor 't Zweeds interesseren wel door Schulthess of Wenström met 't sisteem bekend zullen zijn.

Wat nu de woordvoorraad betreft, die is, voor zover ik mij daar over durf uitspreken (zie hier voor!), buitengewoon rijk. De heer Auerbach heeft dan ook behalve, zo als ik al zeide, het werk van zijn voorgangers ook andere woordenboeken en woordenlijsten geraadpleegd, benevens de uitdrukkingen die hij zelf uit de Zweedse literatuur had verzameld of die hij zelf gevormd heeft, en dit is 't enige punt op zijn programma wat bedenkelik lijkt, hoewel ik erken geen konkreet bewijs voor de geldigheid der objectie tegen te zijn gekomen.

Dat er toch nog wel een en ander zal blijken te ontbreken wat binnen de perken van Auerbach's programma valt, (de eigelike schrijftaal en de beschaafde spreektaal met de meest karakteristieke woorden en wendingen uit de vulgaire taal) zal niemand, zelfs de schrijver niet, verbazen. Niet alleen dat de bepaling van wat binnen die perken thuis hoort zeer subjektief is, niemand zal ooit een volkomen kompleet woordenboek verwachten, al was 't alleen maar omdat de perfectie nu eenmaal niet van deze wereld is. Van de uitdrukkingen en woorden die ik mis noem ik er slechts een paar.

In Frank Heller's detektiefroman Yussuf Khans giftermål vind ik *i brådrappet*, wat naast *i rödaste rappet* wel een plaats had mogen vinden, ook *byling* (agent van politie; *kunde han vara arresterad av rättvisan? Bylingarna voro jo vasse i London*) ontbreekt. Heller gebruikt ook 't franse *oubliettes*, waarvan zelfs menig Zweed niet zal weten dat het de onderaardse kelders in de Middeleeuwse kastelen aanduidt waar men de gevangenen „vergat", maar misschien zal Auerbach zich verdedigen met het argument dat het juist daarom n i e t is opgenomen omdat hij alleen de „meer gebruikelike" geeft, en dan heb ik niets te zeggen. Uit het Svenska Dagblad citeer ik de treurige geschiedenis van een koetsier die van zijn *åkdon* valt omdat zijn paard *vid skenafärd* was. Ja, mijn lezer zal misschien zeggen dat hij daar werkelik geen woordenboek voor nodig heeft want dat dit „natuurlik" betekent „op hol" — hoe kan een paard anders een koetsier van zijn kar gooien? En *i sken* = op hol vindt men overal, vervolgt mijn snuggere lezer, die van wege die intuitie wel een lezeres zal blijken te zijn. Toch zal de heer Auerbach mij wel toe geven dat hij 't op had kunnen nemen.

Het boek is klaarblijkelik op touw gezet in de eerste plaats om Zweden bij de studie van 't Duits te helpen. Men leze de voorrede: ambachten en titels die in de twee landen grote verschilpunten opleveren, zijn weergegeven door het woord dat daar in 't Duits 't meest mee overeen komt" — meer kan men in alle billikheid niet verwachten — „bovendien is er bij zulk een woord een korte opheldering te vinden over de d u i t s e t o e s t a n d e n", — de spatiëring is van mij. Dat is wel jammer, niet natuurlik dat wij er iets over duitse toestanden kunnen horen (daar is genoeg duisters!) maar wat menig lezer zal zoeken die 't boek gebruikt is een verklaring hier en daar van *Zweedse* toestanden. Een van de woorden waar de nederlandse vertalers b.v. soms lelik mee zitten is *länsman*, no. d. *lensmand*, en *fogde*, no. *foged*, *fut*. Wat hebben wij aan zulk een ouderwets woord als *baljuw* en *schout*, waar *lensmand*, meestal door weergegeven wordt, — ook Auerbach geeft voor *fogde*: Vogt. Hier zou een uiteenzetting, hoe kort ook, van de Zweedse toestanden even nuttig zijn als die van de Duitse, en niet altijd is de vertaling in al zijn beknoptheid zo gelukkig als die van *länsman* door Auerbach, die 't door: "ortspolizeibeambter, Landspolizeikommissar" weergeeft, hoewel ook dat niet alle mogelikheden altans niet van *lensmand* dekt; die man is n.l. niet alleen politie-k o m m i s s a r i s, maar ook a g e n t v. politie en treedt in allerlei hoedanigheden met akkefietjes op die o. a. bij ons aan een deurwaarder worden toevertrouwd.

Een desideratum mag wel met de nodige nadruk achteraan worden vermeld: w a a r i s d e u i t s p r a a k a a n g e g e v e n?

Ik heb zoo'n idee dat de schrijver en de uitgever zich achter 't oor zullen krabbelen en zeggen: „T-ja!.... natuurlik! Heel nuttig.... voor U! Maar heeft U zelf niet ontdekt dat het woordenboek in de eerste plaats bestemd is voor Zweden die Duits willen leren? En *die* hebben dat immers niet nodig!"

Maar moest hier niet ook aan de behoeften van de vreemdeling gedacht zijn?

Nijmegen. H. L o g e m a n.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke. Bibliotheek. Eerste Deel. Algemeen Overzicht en 850—1725. Den Haag, Drukkerij Humanitas. 1918.

Met dit lijvige boekdeel, het eerste der serie, is een belangrijke, zeer practische uitgave begonnen, die door alle beoefenaars der Fransche taal en letterkunde met waardeering begroet zal worden. Wij wisten dat de Koninklijke Bibliotheek bijzonder goed voorzien is op het gebied der Fransche literatuur, maar dit systematisch gerangschikte overzicht stelt ons in de gelegenheid ons in dien overvloed te orienteeren. De heer Byvanck is in de samenstelling van dit omvangrijk werk ter zijde gestaan door de wetenschappelijke assistente der Afdeeling Letterkunde, Mej. A. de Kempenaer. De eigenlijke taalkunde neemt slechts een zeer bescheiden

Digitized by Google

gedeelte (61 van de 677 pag.) in beslag. Beperking is zelfs in de K.B. noodzakelijk; zij heeft dus den aankoop van zuiver philologische geschriften grootendeels aan de universitaire boekerijen overgelaten en zich voornamelijk bepaald tot het verzamelen van litteraire werken.

Zooals de samensteller van den catalogus ons in de Inleiding mededeelt, is in de eerste plaats beoogd den gebruiker een zoo volledig mogelijk overzicht van de Fransche literatuur te geven. Niet alleen vinden wij, naast de werken der verschillende auteurs, de studies die aan hen gewijd zijn en zeer nauwkeurige bibliographische aanwijzingen, maar óók de tijdschriftartikelen (voor zoover in de Bibliotheek aanwezig) die op het leven en werken der schrijvers betrekking hebben. Een groot gemak voor den studeerende is, dat, wanneer slechts latere uitgaven van een of ander werk aanwezig zijn, dan toch de datum van het verschijnen der eerste editie voor zoover mogelijk aangegeven wordt. Bij de tooneelrubriek vinden wij, naast een korte aanwijzing omtrent den uiterlijken vorm der stukken, ook steeds het jaar der verschijning en der eerste opvoering vermeld.

Het is niet gemakkelijk de juiste grenzen vast te stellen van een zóó uitgebreid terrein, als het begrip „letterkunde" omvat. Vooral niet waar het Fransche auteurs betreft, die veelal de kunst verstaan om over de meest wetenschappelijke onderwerpen op artistiek-litteraire wijze te spreken en geleerdheid in een schoonen, aantrekkelijken vorm te hullen. Het is dan ook bezwaarlijk om een juiste scheidslijn te trekken tusschen wetenschap en kunst, en ook in dezen catalogus sluiten wij op die moeilijkheid. Om enkele voorbeelden te noemen: van Descartes vinden wij alléén het *Discours de la Méthode* aangegeven, dat toch niet meer letterkundig of minder philosophisch is dan zijn *Méditations métaphysiques*. Calvijn wordt geweerd als theoloog, hoewel hij door den stijl en vorm van zijn *Institution chrétienne* tot een der scheppers van het Fransche proza wordt gerekend, maar de theologische geschriften van Massillon en Fléchier staan wèl vermeld. Montaigne treffen wij natuurlijk aan, maar niet Charron, ofschoon de twee moralisten nauw aan elkaar verwant zijn. Jean Bodin's zuiver religieus-philosophisch geschrift *Colloque des secrets cachez des choses sublimes* wordt genoemd, maar niet zijn andere werken, hoewel ze in de bibliotheek aanwezig zijn (evenals die van Calvijn en Charron) en niet minder letterkundige waarde hebben dan het genoemde.

Jammer dat het algemeene namenregister pas met het laatste deel zal verschijnen; dit is een groot beletsel bij het gebruik van den catalogus. Men moet zelf bibliothecaris zijn, wil men niet jammerlijk verdwalen in het labyrint der verschillende afdeelingen en onderafdeelingen; zoo zoeken we soms hopeloos bij „verzamelde werken van één schrijver" als we bij proza, en bij proza als we bij „biographieën en brieven" moeten zijn. Zoo eischt de scrupuleuze indeeling bijv. dat de *Mémoires* van Bussy Rabutin, uitgegeven in 1731, vermeld staan onder de rubriek: „verzamelde werken van één schrijver" en zijn *Mémoires*, verschenen in 1773, onder „Biographieën van enkele personen met hunne brieven." Bij de „verz. werken van een schr." vinden wij, na de *Essais* van Montaigne, de studie van P. Villey, over de bronnen, de chronologie en de evolutie der *Essais* aangegeven en een honderdtal pag.verder, onder een andere rubriek, een artikel van denzelfden criticus over een onderdeel van hetzelfde onderwerp: *Montaigne a-t-il lu le Traité de l'Education de Jacques Sadolet*? Critische verhandelingen over de door Pascal tegen de Jezuieten gerichte *Lettres Provinciales*, zijn bij de verschillende uitgaven van dit geschrift ingedeeld, maar de studies van Wijnmalen, Sundby, Havet en Lasserre over Pascal als bestrijder der Jezuieten, staan onder de rubriek „Biogr. v. enkele pers. met hun brieven." Duiden de, boven de rubrieken, in jaartallen vermelde tijdvakken op het geboortejaar der schrijvers of op het verschijnen hunner werken? Een aanwijzing hieromtrent ware niet overbodig. Wil men bijv. Corneille naslaan, moet men dan zoeken bij rubriek 1550—1640, omdat hij in 1606 geboren werd (ook het verschijnen van den Cid valt in dat tijdperk), of bij 1640—1725, omdat zijn verdere bekende werken tusschen die data voor het voetlicht gebracht werden? (Ik zocht hem tevergeefs bij „Tooneel", en bemerkte daar, dat ik hem bij „Verz. werken van één schr.", vinden zou!) Al deze moeielijkheden zouden voor den gebruiker verminderen, wanneer reeds nu elk deel afzonderlijk van een alphabetischen index voorzien was.

Het zou aangenaam zijn wanneer de namen van de behandelde schrijvers, in boeken of tijdschriftartikels vermeld, gespatieerd en de hoofden der rubrieken op meer in het oog vallende wijze gedrukt waren.

Een overzichtelijke bespreking van den inhoud der bibliotheek, van haren rijkdom en hare leemten, zooals de catalogus die openbaart, behoud ik mij voor tot het laatste deel verschenen zal zijn.

Leiden. C. Serrurier.

N. Forbes, Russian grammar. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 6 sh.).

Gaarne vestig ik de aandacht op de zeer goede Russiese grammatika van de heer Forbes, een symptoom van de vermeerderde belangstelling voor Rusland en Russiese taal, die in Engeland in de laatste jaren konstateerbaar is.

Hoewel door een wetenschappelik man geschreven — hetgeen duidelik uit opzet en bewerking blijkt — is dit boek bestemd voor 't prakties leren der Russiese taal. En aan dit doel beantwoordt het uitstekend: het is klaar geschreven; de schrijver heeft verstandig geschift tussen datgene wat opneming verdiende en datgene wat in een beknopt boek onvermeld mocht blijven; een zeer groot aantal paradigma's en andere voorbeelden geven een goede kijk op flexie en op idioom; vooral dit laatste is van grote betekenis. Het valt in 't biezonder te prijzen, dat de syntaktiese e. a. voorbeelden in zeer goed Russies geschreven zijn.

Zeer zeker zal dit boek, waarvan betrekkelik gauw een tweede uitgave nodig bleek, nog meerdere drukken beleven. Met het oog hierop zou ik de volgende opmerkingen onder de aandacht van de auteur willen brengen.

Het was m.i. goed geweest, aan het begin van sommige hoofdstukken enige algemene opmerkingen in te lassen: zo zou vóór de klankleer gewezen kunnen worden op de krachtige artikulatie van de Russiese klanken, uiterlik zichtbaar aan een veel sterker openen van de mond onder het spreken, dan waaraan de Engelsen gewoon zijn. — Bij het konsonantisme zou een algemene

Digitized by Google

opmerking over de niet-geaspireerde uitspraak van alle konsonanten op haar plaats zijn, — alsmede een hoofdstukje over het wezen der mouillering. Wat hierover bij de verschillende afzonderlike klanken wordt gezegd, is niet altijd geheel juist en bevordert niet het juiste begrip van konsonantmouillering in het algemeen. — Ook een samenvattende behandeling van het vokalisme der zwakbetoonde lettergrepen is gewenst. — M.i. staat de gehele klankleer niet op dezelfde hoogte als het overige deel van het boek. Zo stelt de schrijver zich, misschien omdat de juiste uitspraak toch niet uit boeken te leren is, te veel tevreden met een van verre benaderen der uitspraak. Nu ik de laatste tijd aan Engelsen Russiese les geef, merk ik telkens weer op, hoe sommige Engelse klanken, wat klankwaarde en intonatie aangaat, zeer ver afstaan van die Russiese klanken, die er het meest op gelijken: zo is bijvoorbeeld Forbes' mededeling, dat *u* „when accented is pronounced like English *oo* in *boot*" bezwaarlik juist te noemen. — Wat de vormleer aangaat, is het te hopen, dat de schrijver in een volgende uitgave ook aksentregels zal geven: hij liet ze tans weg, daar hij meende, dat de lektuur van geaksentueerde teksten en het daarbij bezigen van een woordeboek meer zullen uitwerken dan aksentregels. Ik moet echter uit eigen ervaring verklaren, dat ik, toen ik Russies leerde, zeer veel gehad heb aan de aksentregels der grammatika, en misschien nog meer, toen de grammatika van leerboek naslaboek werd. Wanneer men nu ziet in een boekje als Černyšow's Zakony i prawila russkago proiznošenija, hoe weinig bladzijden voldoende zijn voor betrekkelik volledige lijsten der onder de voornaamste aksentschema's vallende woorden, mogen wij hopen, dat Forbes in een volgende druk de aksentregels zal opnemen.

Eveneens met het oog op een volgende druk wijs ik op enige kleinigheden. Hierbij zijn o.a. een paar aksentfoutjes; deze verdienen te meer gesignaleerd te worden, daar ze zo zeldzaam zijn:

Blz. 22: „there is nothing to prove that there was a sound corresponding to this letter [hard teken] in the Russian as spoken then [10e eeuw]." Er zijn wel degelik gegevens, wijzende op de uitspraak van *ŭ*, *ĭ* zelfs na de 10e eeuw; zie Šachmatow Očerk drewnějšago perioda istorii russkago jazyka 210 vv. — Blz. 36: Dat *l* voor cons. + pal. vokaal als ital. *gl* gesproken wordt, is onjuist, zowel in 't als voorbeeld gegeven *lže-prorók* als bijvoorbeeld in *zapólnit'*. — Blz. 47: *bez tolku* betoont de praepositie. — Blz. 48: Naast *graždáne* spreekt men *gráždane*. — Blz. 52: Naast *jáblok* staat *jáblokow*. — Blz. 74: Op de veel voorkomende uitspraak *-kəj*, *-gəj*, waar *-kij*, *-gij* geschreven wordt, diende gewezen te worden. — Naast *anglijskij* ook *ánglijskij*. — Blz. 86: *činy* is oxytonon. — Blz. 92: *Obě sestry'* kan wel degelik gezegd worden. — Blz. 94: NB. *sam-drúg*, *sam-tretéj*, *sam-četwërt*. — Blz. 96: *Dés'atero*, aldus betoond. — Blz. 103: Gewoner dan *dwugriwennik* is *dwugriwennyj*. — Blz. 105: *Cholodnó* is mij onbekend.—Blz. 107: Voor *ots'udá* lees *ots'úda*. — Blz. 109: Voor *dawním dawnó* lees *dawným dawnó*. — Blz. 119: Naast *sredí* ook *sred'*. — Blz. 121. *Iskat'* kan ook een akkusatief regeren. — Blz. 124: Naast *u nejó* ook *u nej*. — Blz. 131: Als *k kakoj stati* vermeld wordt, had hogerop ook *s kakoj stati* opgegeven moeten zijn. — Blz. 133: Gewoner, minder emphaties dan *céloe lěto* is *vsě lěto*. —Blz. 156: Naast *súju*, *-još* gewoner *sujú*, *-jëš*. — Blz. 157: lees *wajdt'*. — Blz. 166: *Kl'alo* en *dalo* zijn paroxytona. — Blz. 192: Dat de imperfektieve imperativus beleefder is dan de perfektieve, dat gaat niet altijd op: *sadítes'*: *(pri)s'ád'te*. — Blz. 203: Het elders goed geaksentueerde *nráwit's'a* is hier bij vergissing paroxytonon. — Blz. 223: *Lomát'*: *lomít'* staat niet geheel op één lijn met *letát'*: *letě't* e. dgl. — Blz. 231: *vzo-jti'*, niet *vz-ojti'*: we mogen niet zeggen, dat „the word with which it [*vz-*] is compounded begins with a vowel." — Blz. 232: In de zin van „Zondag" is de gewone vorm *woskresen'e*, niet *-ie*. — Blz. 245: Naast *čéstnoe slowo* ook *čestnóe slowo*. — *Neúžto*, *néšto* paroxyt. — Blz. 247: De verwijzing naar blz. 130 is zonder een aanvulling aldaar onjuist.

Waarschijnlik zal de auteur voor een volgende druk veel kunnen profiteren van de helaas in West-Europa weinig bekende Očerk sowremennago russkago literaturnago jazyka van Šachmatow, in 1913 door het Studenčeskij Izdatel'skij Komitet der Petersburger hist.-phil. fakulteit gepubliceerd.

Leiden. N. van Wijk.

J. Moll, Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands. Assen, G. F. Hummelen. 1918. (Utrechtsche diss.).

Dit goedgeschreven proefschrift, onder den hoogleeraar Kernkamp als promotor in Juli te Utrecht verdedigd, is misschien wel wat kort, en wat al te veel ineengedrongen, maar uit het voorbericht blijkt dat de hr. Moll gemobiliseerd is, en volkomen terecht gewaagt hij aldaar van de moeilijkheid om het soldaten- en studieleven te vereenigen; wij hebben dus dankbaar te aanvaarden dat de schr. niettegenstaande dat alles toch zulk een belangrijk en omvangrijk onderwerp heeft durven kiezen.

Het geheel bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste handelt over het ontstaan van de Geschiedenis des Vaderlands (de schr. zet den titel niet zonder reden tusschen haakjes), en Tydeman's uitgave er van (blz. 9—31). Het tweede bespreekt: Bilderdijk's denkbeelden over historie en historieschrijven; hoe hij die in praktijk brengt; zijne bronnenstudie; Bilderdijk en Wagenaar (blz. 32—59). Het derde en laatste geeft ons een verdere karakteristiek van de Geschiedenis des Vaderlands, en een en ander over taal en stijl (blz. 60—91).

Uit alles blijkt ons dat de schr. goed thuis is in dit merkwaardige prosawerk van den dichter, door sommigen bewonderd, door anderen te veel verguisd, een werk dat in ieder geval, als afkomstig van iemand als Bilderdijk, de aandacht van het nageslacht ten volle verdient. Niet alleen de Geschiedenis zelf heeft hij goed doorgewerkt, maar ook de zoo onmisbare Brieven (vooral aan en van Tydeman), ook het standaardwerk van Kollewijn, en de publicaties van Breen, van Colenbrander, van Fruin en vele anderen. En het komt mij voor dat hij in de meeste opzichten een billijk oordeel uitspreekt, niet alleen over Bilderdijk zelf, maar vooral ook over het nagelaten werk, dat zeker vele leemten heeft — noemde Groen het niet: récit superficiel, entremêlé d'observations acerbes et d'invectives parfois très-inconvenantes? — maar dat toch aan den anderen kant weer een schitterend bewijs is van des dichters profetischen blik en alomvattende geleerdheid.

Volkomen juist zegt onze schr. dat Bilderdijk in de middeneeuwen leeft, dat zijn sympathie uitging naar den riddertijd: wat na de middeneeuwen kwam, een

Digitized by Google

koopmansrepubliek, dat was hem niet veel waard (blz. 85). Wij moeten dit natuurlijk cum grano salis opvatten, want B. was zeer zeker ook een kind van zijn tijd, een echte 18de-eeuwer, maar toch blijkt uit deze uitspraak dat onze schr. in de psyche van Bilderdijk — om 't eens modern te zeggen — uitstekend is doorgedrongen. De Gesch. des Vad. is een zeer subjectief geschreven werk van een zeer subjectief mensch, maar tegelijkertijd van een groot denker en dichter, die ook het schijnbaar dorre onderwerp weet te bezielen. En bedenkt men tevens dat het niet veel anders is dan een schets of legger, in de drie jaren 1817—1819 geschreven, herschreven en aangevuld, als leiddraad bij de lessen of privatissima van Bilderdijk (blz. 21), dan zal men zeker geen te hooge eischen mogen stellen aan een werk, uit de viva vox geboren en door een vriend aan den drukker toevertrouwd, een werk waaraan de laatste hand nimmer gelegd is.

Vele deugden en vele gebreken, die zal een onpartijdig onderzoek ook in dit werk van den grooten dichter en geleerde naar waarheid kunnen aantoonen. Waar veel licht is, is veel schaduw.

Bilderdijk's hart en gevoel spraken dikwijls luider dan zijn verstand. Bij voorkeur haalt hij geestverwanten aan. Zijn aanhalingen zijn vaak slordig en niet na te gaan. Hij bestrijdt Wagenaar allerminst op waardige manier. Zijn resultaat is meer te danken aan intuïtie, dan aan ernstig zoeken. Dit oordeel van Moll (blz. 58—59), dat ook in hoofdzaak met het oordeel van Fruin en van Kernkamp overeenstemt (blz. 58), geeft zeker in 't algemeen volkomen juist de schaduwzijden terug van des dichters geschiedwerk, dat zelfs nog in onze dagen meer een strijdschrift dan een onpartijdige historische arbeid mag worden genoemd. Hoeveel hooger staat, naar onze meening, in dit opzicht de schrijver der Historiae et Annales, Hugo Grotius, toch ook in vele opzichten een partijman!

Maar hoeveel deugden, ook door Moll erkend, staan hiertegenover. Ik heb reeds onlangs (in de Vox Medicorum, Oct. 1918) bij het behandelen der geneeskunde in Bild. Gesch. des Vaderlands aangetoond, welk een rijke bron van kennis hier voor ons vloeit, en welk een profeet Bild. ook op dit terrein geweest is. Onze schr. vermeldt met voldoening dat sommige studenten, waaronder van de besten, hoog met B. en zijn colleges wegliepen, dat zijn frissche, nieuwe en opgewekte voordracht in hooge mate suggestief moet zijn geweest (blz. 84). Dit is een waar en rechtvaardig oordeel. L'essentiel dans l'éducation, zeide Renan terecht, c'est le réveil. Het was een geluk, dat Bilderdijk zoo vrij stond tegenover alle officieel gedoe — deze woorden van den schr. maak ik tot de mijne (blz. 85). En, last not least, ook de taal en stijl van dit nagelaten werk bezit vele en groote verdiensten.

Over die taal en dien stijl nog eenige opmerkingen; de hr. Moll is ook hier, wij zagen reeds waarom, noodgedrongen kort geweest, maar het onderwerp zelf verlangt meer. Komt later eens de door mij op touw gezette groote Bilderdijk-uitgave, in den trant van van Lennep's Vondel, tot stand, dan zal ook aan Bilderdijk's prosa de aandacht moeten worden geschonken, die deze hoofdfiguur in onze letterkunde ten volle verdient.

Hetgeen Moll over de Gesch. des Vad., van dit standpunt bezien, opmerkt toont een vlijt en een belezenheid die allen lof verdient (blz. 85—91), maar kan natuurlijk overal worden aangevuld. Een samenvattend oordeel, een soort van eindoordeel dus over B.'s prosa, liefst na vergelijking met al zijn andere prosageschriften, wordt hier gemist, en dit is jammer, want het onderwerp zou zulk een studie ten volle verdienen. Evenals het fraaie en gespierde prosa van Vondel (b.v. in zijn Horatius) nog dikwijls te weinig gekend, en dus miskend wordt, zoo is het ook met het prosa van Bilderdijk, niet alleen in dit zoogenaamde geschiedwerk, maar ook in zijn taal- en dichtkundige verhandelingen, in zijn brieven, en zoovele andere prosageschriften. Wel schittert de dichter bovenal in den versvorm, in onvergankelijke gedichten, maar ook zijn rijmeloos (naar Vondel het uitdrukte tegenover Hooft) verdient ten volle te worden gekend. Het hartstochtelijke, bijna Oostersche karakter van den dichter komt in zijn prosa zeer goed te voorschijn, wel liep de groote man zelf met driekanten steek en deftig achttiende-eeuw's kostuum, maar in zijn voordracht, in zijn prosa zooals 't door Tydeman en leerlingen is opgeteekend, gooit hij alle deftigheid over boord en toont ons het volle leven. Ook dit is een der groote verdiensten van dezen nagelaten arbeid.

Utrecht. H. C. Muller.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament; VI, Römerbrief$^{1.2}$ **Th. Zahn.** Deichert, Leipzig. 1910. (Pr. geb. 14 M.).

Den 10en Oct. vierde deze nestor der N. T.ische wetenschap zijn 80en verjaardag met alle eer, die zijn vaderland hem geschonken heeft. In 1838 in de Rijnprovincie te Meurs geboren, studeerde hij te Bazel, Erlangen en Berlijn. Na een loopbaan als leeraar aan een gymnasium en als „repetent", werd hij in '71 buitengewoon hoogleeraar te Göttingen, dat hem in '72 tot dr. theol. hon. causa promoveerde. In '77 werd hij gewoon hoogleeraar te Kiel, in '78 te Erlangen, in '88 te Leipzig, in '92 weder te Erlangen. In 1897 verleende Cambridge (Engeland) hem een eeredoctoraat. In 1909 nam hij emeritaat, waarbij Erlangen hem tot dr. phil. hon. causa bevorderde. Verder was hij ook „geheimraad." Van meer beteekenis is 't wellicht zijn werken te noemen: Forschungen z. Gesch. des N.T.l. Kanons, 9 deelen (1881—1916), Geschichte des N.T.l. Kanons, 1889—90, Einleitung in das N. T., 2 dln., ^{3}1907 en in den Commentaar: Mattheüs ^{3}1910, Lucas $^{1.2}$1913, Johannes $^{3.4}$1912, Romeinen $^{1.2}$1910, Galaten ^{2}1907. In de „Forschungen" zijn ook texten uitgegeven, evenals in de „Geschichte"; apart dienen echter vermeld te worden in de Acta Apostolorum Apocrypha van Lipsius en Bonnet de Acta Johannis 1880 en de met Gebhardt en Harnack bewerkte groote editie der Patres Apostolici, 1875—78. Hij schreef studiën over Marcellus van Ancyra ('67), Hermas ('68) Ignatius ('73), Constantijn ('76), Cyprianus en de Duitsche Faustsage ('82), Epictetus en het Christendom^{2} ('94), over 't Wereldverkeer en de Kerk in de eerste drie eeuwen ('77), de Geschiedenis van den Zondag vooral in de oude Kerk ('78), Slavernij en Christendom in de oude wereld ('79), De aanbidding van Jezus in den tijd der apostelen ('85, ^{5}'09), Zendingsmethode in den tijd der apostelen ('86), Het apostolisch symbolum ('93), Schetsen uit het leven der oude kerk (^{3}'08) etc. Volkomen op de hoogte, technisch en critisch, van het werk van zijn vak, heeft hij, dwars door een tijdperk, dat de critiek

Digitized by Google

overspande, tegenovergestelde conclusies verdedigd met een geleerdheid en volharding, welke medegewerkt hebben tot de revisie van veel, waarbij velen zonder voldoenden grond als resultaat zou hebben willen berusten.

Zahns commentaren dragen dan ook alle het stempel van zwaren arbeid. Men moet ze bepaald *lezen*, want voor het naslaan van een textverklaring, wat b.v. bij Sanday en Headlam door druk en indeeling vergemakkelijkt wordt, zijn ze niet bedoeld. Alles hangt hier samen — gelijk in het oorspronkelijk alles samenhangt. De verwardheid, waartoe zulk een methode kan voeren, treft men hier echter niet: een meester in het vak, een geoefend academisch docent is hier aan het woord. Het kan wonderlijk schijnen, dat men na 622 pp. uitlegging van de 23 pp. 8o van „Romeinen", nog aan 't spreekwoord „in der Beschränkung zeigt sich der Meister" herinneren wil. Toch dringt inderdaad de lectuur daartoe. Wie met de enorme litteratuur over Paulus en over dezen brief eenigszins vertrouwd is, weet wat dit beteekent. Als tegenhanger b.v. tegen Lietzmanns *Römer* (HB. z. N. T., 1906), waar het vergelijkingsmateriaal uit de antieke wereld dikwijls te weinig gezift is voor een korten commentaar, kan Zahns terughoudendheid — die niet uit onbekendheid voortkomt — zijn nut hebben. Wanneer hij echter b.v. (p. 251) naar aanleiding van Rom. 7 : 14 sq. en Epict II 26 : 1. 4 (οὐ θέλει ἁμαρτάνειν ἀλλὰ κατορθῶσαι, δῆλον ὅτι ὁ μὲν θέλει οὐ ποιεῖ... πῶς δ θέλει οὐ ποιεῖ καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ) zegt, dat dit „noch ferner liegt" heeft hij, wat die plaats betreft, tegen Windisch (*Taufe und Sünde* 1908, p. 183) wel gelijk. Met een uitspraak als „het praesens der psychologische analyse, dat den stijl der Stoïcijnsche diatribe's nabootst" komt de wetenschap niet verder. Maar, dat „das Wollen und Tun schon zu des Ap. Zeiten Schlagworte der stoischen Moralphilosophie und Psychologie gewesen sind", had hij, m. i., niet moeten ontkennen. Het is natuurlijk in abstracto juist, dat „als er dan een afhankelijkheidsbetrekking tusschen Paulus en Epictetus, die jonger was, bestaan moet.... E. minstens evengoed zich de „ergreifende in der Litteratur einzig dastehende Konfession des Paulus" herinnerd kon hebben om daaraan een teekenende uitdrukking voor zijn alledaagsche waarneming te ontleenen" — maar zoo eenvoudig ligt de quaestie toch niet. Zahn noemt die heele vergelijking „gerade an diesem Punkte recht zweifelhaft" en dat wel terecht. Doch waarom mist men hier het overbekende *video meliora proboque deteriora sequor*, om nog te zwijgen van Sophocles, Euripides, Plutarchus en Seneca? De psychologische diepte van Paulus' woorden — die men echter niet overschatten moet, zooals vooral bij den Luthersch-protestantsch geconstrueerden Paulus vaak geschiedt — is wellicht „einzig dastehend", maar het conflict, dat Paulus beschrijft, was *mutatis mutandis* reeds door de Grieksche tragici ontdekt. Ook waarschuwt Zahn den lezer, die Epictetus niet genoeg kennen zou, in 't geheel niet voor 't feit, dat diens losse, huiselijke stijl en alledaagsche voorbeelden, toch vaak heel wat diepers verbergen. Eigenlijk had hier de gansche quaestie van „nabootsing" der *diatribe* als een verkeerde *casus positio* terzij geschoven kunnen worden. Zahn zegt dan ook p. 352, dat 't te mal is, dat Paulus „der stoistischem Schulsprache die Gegensetzung von Wollen und Tun oder Können entlehnt haben sollte, die so alt ist wie die Tatsache dasz es Menschen giebt deren Können und Tun sich nicht mit ihrem Wollen deckt." Doch dit is eigenlijk het eenige bizonder treffende voorbeeld van een gebrek aan „Beschränkung" en van minder zuivere behandeling van het vergelijkingsmateriaal.

Wat men bij Zahn ook niet zoeken moet, is weerlegging van de duizend en een vondsten van „interpelaties" en dergelijke, vgl. C. Clemen *Die Einheitlichkeit der paulinischen Briefe*, 1894, ten onzent Van Manen en Völter. Zahn acht het niet de taak van den uitlegger om alle invallen en alle kluwens van hypothesen, die daarmee samenhangen, te gaan bespreken. De taak van opperscheidsrechter over alle textcritische, philologische, litteraire, critische, bestaande en slechts gefingeerde moeilijkheden aanvaardt hij niet: (p. 23) „Den ingewikkelden gang der gedachten van Rm. op te helderen en tevens alle mogelijke of toch in de litteratuur opgedoken opinies, uitleggingen en gissingen voortdurend te behandelen, zou mij onmogelijk geweest zijn. Ook thans zijn de opvattingen der oudkerkelijke exegeten en de opvattingen, waarvan de oude vertalingen blijk geven, veel vaker in rekening gebracht dan de nieuwe commentaren, die iedereen ter hand kan nemen." Wat hij in dat opzicht, vooral met het oudste Syrisch en Latijn, weet te bereiken, is bewonderenswaardig. Het philologisch gebruik van de LXX vergoedt grootendeels dat het getuigenis der Papyri niet zoo zelfstandig en grondig is bewerkt als geëischt mocht worden. Toch moet ik verklaren, dat Zahns gebruik der oude Grieksche exegese mij eenigszins heeft teleurgesteld. Het is een vermoeiend werk hier 't kaf te scheiden van het koren, doch na Zahns opzettelijke vermelding zou men als vrucht van levenslange bekendheid met deze volumineuze litteratuur, een rijker oogst, meer consequente en uitvoeriger citeering hebben verwacht. In Rom 8 : 28 leest men b.v.: οἴδαμεν δὲ ὅτι τοῖς ἀγαπῶσιν τὸν θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς ἀγαθόν. Wat is hier 't subject: πάντα of ὁ θεός, desverkiezend τὸ πνεῦμα (vs. 27)? Zahn erkent, p. 414, dat συν in συνεργεῖ niet op een meervoudig subject wijst, maar decreteert verder kortweg: „Falsch *Syr.*[1] „in allem hilft er (Gott) ihnen zu Guten", eine Auffassung, welche gelegentlich schon bei Orig. (*Orat.* 29. 19, *Philocalia*, ed. Robinson, p. 257, nicht so pp. 227, 229; nur wenig verdunkelt *Tom.* 20, 23 *in Joh.*) und in AB Einschiebung von ὁ θεός vor εἰς veranlasste. Paulus würde ἐν πᾶσιν für πάντα geschrieben, überhaupt sich deutlicher ausgedrückt haben." Dit laatste is geen argument; was Paulus op duidelijkheid uit geweest, Zahns commentaar zou geen ruim 600 pp. gehaald hebben. Het eerste is tegenover de Grieksche exegeten en codices als A B bij een schrijver als Paulus, wel al te vrijmoedig. Ondanks het feit, dat Origenes ervoor was, vindt men deze exegese b.v. ook bij „Oecumenius" — vaak de grootste gemeene deeler of de publieke opinie der Grieksche kerkelijke exegese — n.l. (ed. Veronensis 1532) fol. 315:

...βοηθούμεθα ὑπὸ τοῦ πνεύματος ὅτι καὶ τὰ κακὰ εἰς ἀγαθὰ ἡμῖν περιτρέπει. ΠΑΝΤΑ συνεργεῖ. πάντα, φησί, καὶ τὰ κακά. καὶ γὰρ καὶ ταῦτα περιτρέπει ὁ θεὸς εἰς ἀγαθά. εἰς γὰρ εὐδοκίμησιν τῶν πασχόντων περιστρέφεται. μεῖζον δὲ τὸ εἰς ἀγαθὰ περιστρέφεσθαι τοῦ μὴ παντελῶς ἐπελθεῖν..

Zahn behoort ook in zooverre nog geheel tot het tijdperk, waarin men het N. T. vooral in isolement zocht te

Digitized by Google

verstaan, dat hij aan de „exegetische Kärnerarbeit", den soliden onderbouw van „wissenschaftliche Kleinarbeit in ganz systematisch durchgeführten speziellen und speziellsten Untersuchungen und Zusammenstellungen geschichtlicher, grammatischer, lexikalischer, Textkritischer Art u. s. w." zijn deel meer dan overvloedig heeft geleverd. Daarom kon hij, evenals wijlen B. Weiss († 1918, zie: Scheffen, *Zum Gedachtnis von* —, 1918, p. 55), het recht hebben om van de „religionsgeschichtliche Schule" te zeggen: „Ich lese die Bücher, die von jener Seite veröffentlicht werden, überhaupt nicht mehr. Meine Lebensarbeit ist abgeschlossen." Zoo is het hier niet, al konden de *extravagances* van sommigen de groote waarde van de scherping van het onderscheidingsvermogen door deze studiën soms doen betwijfelen. Toch mist men b. v. bij de behandeling van Rom. 6 en verder bij de sacramentalistische problemen een voldoende uiteenzetting b. v. met Reitzenstein (*Hellenistische Mysterienreligionen* 1910). Wanneer deze b.v. beweert dat Rom. 6:1-14 „ganz hellenistischen Mysterienvorstellungen entspricht, vgl. συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον mit Lietzmann's Kommentar..." dan is dit m.i. zeker te veel gezegd, maar Zahns verzekering (pp. 296-297), dat „het begraven zijn hier niet als een zelfstandige gebeurtenis naast het sterven wordt beschouwd, maar als de bezegeling van den dood, als 't ware als het zichtbaar wegzinken in den toestand van dood-zijn" hier op zijn plaats was wegens Christus' dood en opstanding „alsmede om analoge gebeurtenissen in het leven der Christenen" bevredigt niet. Uitdrukkingen als, „auf den Tod Christi getauft sein" zijn ons juist tot problemen geworden. Antwoord op zulke vragen geeft Zahn slechts zelden — dan echter blijkt telkens weer, dat zijn grondige exegetische betrouwbaarheid een fundament voor verder onderzoek biedt.

Drukfouten en andere kleinigheden zijn er uiterst weinig (p. 159 l. r. v. o. Wircklichkeit). Tot die categorie zou men ook haast rekenen de vertaling van διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος door „geistige Liebe" Rom. 15:30 (p. 603), waar 't evenwijdige διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (vgl. Gal. 5:22) duidelijk voor eene opvatting van πνεῦμα als persoon pleit: „That brotherly love which is one of the fruits of the Spirit working in us" (Sanday & Headlam *ad loc.*). Voor de opvatting van 't geen ἀγάπη beduidt — 't is niet identiek met ons „liefde" — is dat niet geheel onverschillig.

Alles saamgenomen voldoet deze commentaar als uitlegging aan hooge, op 't gebied van philologische nauwkeurigheid aan zéer hooge, op dat der textcritiek aan de hoogste eischen; een excurs als die op pp. 618—620 over πώρωσις en πήρωσις is een toonbeeld van zakelijk beknoptheid, helderheid en zuiver wetenschappelijk oordeel, die het diepste respect wekte voor het werk, dat achter dezen commentaar schuilt. Hij doet den grooten en welverdienden naam van Zahn weder ten volle eer aan.

Groningen. J. de Zwaan.

Maria E. Lulius van Goor, De Buddhistische non, geschetst naar gegevens der Pāli-literatuur. Leiden, E. J. Brill. 1915. (Leidse diss.).

Allereerst acht ik mij verplicht mijn verontschuldigingen aan te bieden aan Mej. Lulius van Goor en mijn lezers voor de lange, zeer lange tijd sinds het verschijnen der hier te bespreken dissertatie verstreken. Had ik voorzien, dat zo vaak ander werk mij zou noodzaken de studie er van ter zij te leggen, ik zou deze beoordeling nimmer op mij genomen hebben. De keuze van het veeleisende onderwerp en de prijzenswaardige uitvoering van het werk, zijn redenen te méer, waarom het mij spijt, de Schr. te kort te hebben gedaan.

Zoals zij in haar voorbericht meedeelt, had zij zich onder Prof. Speyer de kennis van het Pāli eigen gemaakt en in overleg met hem het onderwerp van studie gekozen; op dat ogenblik ontviel haar haar leermeester. Toen bood Prof. Kern haar zijn hulp, zowel in het algemeen bij de opzet van het werk, als in het biezonder bij de vertaling van de Gotamī-legende.

De eigenschappen, die ons in het werk treffen, zijn de zorgvuldige voorbereiding, de raadpleging ener omvangrijke vakliteratuur, bescheidenheid, eerlikheid en nauwgezetheid. Behalve de algemene werken over Buddhisme en Indiese beschaving — alles bijeen heb ik een vijftig titels geteld — zijn ook de betreffende tijdschriftartikels geëxcerpeerd. En de Schr. brengt haar kennis te pas, waar we er inderdaad behoefte aan gevoelen.

De belangrijkste bronnen, door haar gebruikt, zijn de Bhikkhunī-vibhaṅga (1), het tiende hoofdstuk van de Cullavagga (2), de Therīgāthā (3) en het Apadāna van Gotamī (4). Daarbij komt uit de kommentatoren-literatuur: Dhammapāla's Paramattha Dīpanī op de Therīgāthā (5) en stukken uit Buddhaghoṣa's Manoratha Pūranī (6).

Van de stukken 2, 3, 5 (ten dele) en 6 (voorzover geraadpleegd) bestaan vertalingen; aan de Bhikkhunīvibhaṅga loopt de Bhikkhu-vibhaṅga, door Oldenberg vertaald, parallel. Had de Schr. aldus voor veel van haar werk over bestaande vertalingen te beschikken, toch levert haar boek in de vorm van toelichting of korrektie oorspronkeliks genoeg. Bovendien is de vertaling van het Gotamī-apadāna, zoals gezegd, haar eigen werk.

Het boek is in zeven hoofdstukken verdeeld:

I. Overleveringen omtrent het ontstaan der nonnenorde; o. a. bevattende: vertaling van Cullavagga X, 1; de tegenstrijdigheden in de berichten omtrent het koncilie te Rājagaha; de inleiding van Dhammapāla's kommentaar.

II. De Bhikkhunī in het werkelike leven: een thematiese behandeling van stof, gevonden in de Vibhanga en een klein gedeelte van de Cullavagga.

III. Het reglement van de tucht: verhouding tussen Cullavagga en de voorschriften van de Vibhaṅga; toelichting van Oldenberg's mening; bespeking van Cullavagga X en de Bhikkhunī-vibhaṅga in de volgorde van de tekst.

IV. De Therī in de legende: vertaling van vijf legenden uit de Manoratha Purāṇī met okkasionele kritiek op de vertaling van Mrs. Bode.

V. De Therīgāthā: vergelijking in wetenschappelik en literair opzicht der vertalingen van Neumann en Mrs. Rhys Davids; literair-historiese beschouwingen over de gedichten zelf; inhoudsopgave der gedichten groepsgewijze. (Door de volstrekte afhankelikheid van Mrs. Rhys Davids' werk is dit hoofdstuk vrijwel overbodig en weinig aantrekkelik).

VI. Mahāpajāpatī Gotamī en haar geslacht: een

Digitized by Google

hoofdstuk, dat evenals de aantekeningen achter in het boek, aan de Schr. de volle gelegenheid geeft haar ijver in het verzamelen en haar belezenheid te tonen.

VII. Het apadāna van Gotamī. (Zie boven).

Op een tweetal punten zal ik hier slechts uitvoerig ingaan.

De grote bewondering, die de Schr. voor Mrs. Rhys Davids gevoelt, heeft haar een enkele maal parten ge speeld. Hoe anders is het mogelik de vertaling van Therīgāthā 23 (Psalms of the Sisters p. 25) „zeer fraai" te noemen en te beweren, dat daarin de aanwijzingen van het Pali-kommentaar gevolgd zijn! Inderdaad maakt de Schr. zich van haar taak al te gemakkelik af met de meedeling, dat ze de waarde van het kommentaar hier niet waagt te beoordelen. Heeft ze het wel behoorlik gelezen? Anders zou haar gebleken zijn, dat *jīvitahetukena kariyamānaṃ chattakam pi me na vucchati* onmogelik kan betekenen: „my husband calls me not even an umbrella which he makes for his livelihood"! Zowel de genetivus (-dativus) *me*, als het passivum *vucchati*, dat *āsi* (was) in de tekst omschrijft, is daarmee in strijd. Volgens de kommentator betekent het bedoelde tekstvers: „de schaamteloze! zelfs een parasol werd niet van mij genoemd", d. w. z. „schaamteloos als mijn man was, gunde hij mij bijvoorbeeld (*vā*) niet eens het gebruik van een rieten parasol, zoals hij die in zijn beroep vervaardigde." Met deze vertaling is dan tevens de waarde van het kommentaar gevonden; deze is nul. Trouwens het vervolg van de passage wordt nog dwazer. Het leest achter *ahiriko me chattakaṃ vā"si* (waarin het willekeurig een negatie had gelast) een nieuw zinnetje in de tekst, luidende *ahitako me tato vāsi*, niets anders dus dan een varia lectio van het voorgaande; *vāsi* wordt daarin uitgelegd als aoristus van *vāyati* (Childers, s. v.: to emit an odour, to be emitted); een der twee uitleggingen van dit zinnetje komt in vrije weergave hierop neer: „door de zware arbeid van het vlechten van parasols raakten mijn ingewanden in de war." Om de kroon op zijn werk te zetten, wordt vervolgens *vāsi* verbonden met *ukkhalikā*, dat in de tekst volgt. Hoe iemand bij al die onzin kan zeggen, ik durf er de waarde niet van beoordelen, is mij een raadsel. Ik meen, dat de geanalyseerde passage mij rechtigt tot de volgende konklusies: 1. Dhammapāla's exegese heeft alle gebreken, die aan Indiese kommentaren plegen eigen te zijn; 2. Reeds ten tijde van Dhammapāla was de oorspronkelike redaktie van Therīgāthā 23 verloren. (Vgl. Mrs. Rhys Davids' opmerkingen over het metrum).

Wat de apadāna-vertaling betreft, komt het mij voor, dat de Schr., die zich alle moeite geeft om haar boek ook toegankelik te maken voor lezers, die zich niet met Pālistudieën hebben beziggehouden, in haar aantekeningen meer hulp had moeten bieden. Zo zou een beknopte analyse goede diensten hebben bewezen. M. i. laat zich het apadāna het best in vieren splitsen: I. inleidende dialogen en Gotamī's toespraak tot Buddha, II. de wonderen van Gotamī en haar vroegere levens, III. de wonderen der nonnen en haar toespraak tot Gotami, IV. vaarwelzegging, dood van Gotamī en van de nonnen, Buddha's lijkrede. Ook een karakterisering van de stijl zou voor de Westerse lezer gewenst zijn, maar in ieder geval had de dogmatiek meer aandacht verdiend; inzonderheid de parallele, dogmatiese passages (vs. 80—81; 128—131, 185—187), die aan het einde van drie der genoemde hoofddelen voorkomen. Zo had de Schr. bij vers 80 een noot over de „drievuldige leer" moeten geven (zie Childers, s. v. *vijjā*); bij de verzen 129—130, 185—186 aantekenen, dat hier van de zes *abhiññās* sprake is; bij vers 187, waarin de vier *paṭisambhidās* verkeerd zijn weergegeven, en bij vers 131 verwijzen naar haar eigen noot op p. 111, die een juiste verklaring van prof. Kern bevat. Verder zou ik bij vers 17 een verwijzing gewenst hebben naar Mahāvaggu I, 6, 19.; bij vers 180 naar Childers' artikel over *pañcacakkhu*. Maar bovenal behoorde het allerlaatste vers beter vertaald en juister toegelicht te zijn. De vertaling van *-gocarā* is breedsprakig en zonderling; *satipaṭṭhāna* is niet een dvandva, maar een tatpuruṣa, zoals de schr. bij Childers s. v. of bij Kern (Manual p. 67) had kunnen vinden. Bovendien geeft het vers tot de volgende opmerking aanleiding: in de vroeger genoemde, parallele passages worden deugden van Arhants opgesomd; hier, in de vermaning der discipelen, *smṛty-upasthāna*'s en *bodhyaṅga*'s vermeld, deugden, die het systeem der dogmatiek onder de *bodhipakkhiyā dhammā* opsomt; deze zijn over 't algemeen van een meer innerlike aard dan de bekwaamheden en magiese gaven van de Arhant.

Hier en daar ben ik op grammatikale moeilikheden gestuit, waarvan de Schr. geen rekenschap geeft; bijv. in vers 56, waar men of *sussanti* of anders *yebhi* zou verwachten; in vers 127 lijkt mij de emendatie onvoldoende, moet men wellicht *cira* door een aoristus *cari* of *vasi* vervangen (vgl. Childers s. v. *saṃvāso*)?

Intussen deze opmerkingen zijn slechts bijzaak; ik wil eindigen de Schr. mijn dank te betuigen voor het genot, dat de lezing van haar boek mij geschonken heeft.

Doorn. B. Faddegon.

E. G. Browne, Materials for the study of the Babi Religion. Cambridge, University Press. 1918. (Pr. sh. 12/6).

Het werk, welks titel, hierboven is afgedrukt, bevat een elftal opstellen van grooteren en kleineren omvang, die verschillende tot dusver onbekende of althans onvolledig bekende, de religieuse beweging der Babis betreffende zaken ophelderen. Het is dus te beschouwen als eene aanvulling op de reeds eerbiedwaardige lijst van geschriften, welke de schrijver aan dit onderwerp gewijd heeft. Daardoor is het uiterst moeilijk, om niet te zeggen ondoenlijk, in een kort bestek een eenigszins volledig overzicht te geven van den rijken inhoud. Toch wil ik trachten op het voornaamste de aandacht te vestigen, want ik onderschrijf van ganscher harte wat de auteur op bladz. 8 zijner Inleiding van de Babis zegt, nl.: „a movement which, even if its practical and political importance should prove to be less than I had once thought, will always be profoundly interesting to students of Comparative Religion and the history of religious Evolution", zoodat het niet nutteloos kan geacht worden hen, die in deze zaken belangstellen en het boek nog niet kennen, op de belangrijkheid daarvan te wijzen. Laat mij daarom beginnen met te vermelden dat dit, evenals andere werken van den geleerden schrijver, smaakvol uitgevoerde boekdeeltje versierd is met tal van illustratiën, portretten van bekende Babis, facsimilé's van gewichtige oorkonden enz., dat het vlot en frisch geschre-

Digitized by Google

ven en aan het einde met een alfabetischen Index voorzien is, waarin ieder met een oogopslag kan vinden wat hem in het bijzonder belang inboezemt. Zeer te waardeeren voor de studie van het Babisme is bijvoorbeeld de inhoud van het derde artikel, bevattende aanteekeningen omtrent boeken en geschriften door of over de Babis geschreven, die hetgeen de schrijver daaromtrent reeds vroeger mededeelde aanzienlijk uitbreiden, daar hier tal van zeldzame Perzische uitgaven en handschriften bekend gemaakt worden, van welks bestaan wij te voren onkundig waren. Zijn deze mededeelingen hoofdzalijk voor vakmannen bestemd, de gewone lezer zal met belangstelling kennis nemen van den inhoud der beide voorafgaande artikelen. Het eerste (bladz. 1—112) bevat de Engelsche vertaling van een oorspronkelijk in het Arabisch geschreven overzicht van de geschiedenis der Babis tot 1898. Het tweede (bladz. 114—173) bevat tal van interessante bijzonderheden omtrent de propaganda der Babis in Noord-Amerika en den hoofdleider daarvan I. G. Khairu'lláh, bij de lezing waarvan het bekende *mundus vult decipi* ons af en toe voor den geest komt. De overige opstellen zijn van geringeren omvang en om niet te uitvoerig te worden moet ik er van af zien hier zelfs de titels daarvan te noemen. Ik eindig dus met eene opmerking van meer algemeenen aard. Uit de boven door mij aangehaalde woorden van den schrijver straalt niet onduidelijk door, dat zijn standpunt in de waardeering der Babis niet meer geheel hetzelfde is als vroeger. Verwachtte hij vroeger van hun optreden eene politieke regeneratie van Perzië, de gebeurtenissen der laatste jaren hebben hem blijkbaar daarvan doen terugkomen. Inderdaad hebben de Babis in de Perzische revolutie geen noemenswaarde rol gespeeld. Maar ook in praktisch opzicht verwacht hij niet meer veel van hen. Hij bedoelt wel daarmede, dat ook in het religieus-zedelijk leven van het Babisme ter nauwernood een invloed ten goede verwacht kan worden. De onverkwikkelijke strijd om het primaat tusschen de afstammelingen van Behā Allāh en de daardoor veroorzaakte verdeeldheid onder de Babis zelve geeft daarbij veel te denken. Maar er is meer. Onder de hoofdstukken van het hier door ons besproken boek is er ook een (het 10de), waarin Browne een résumé geeft van een dertigtal ketterijen, die een orthodox Shiietisch schrijver in de leer der Babis heeft opgemerkt en dáár lezen wij onder Nr. 21 (bladz. 334), dat Behā Allāh wel is waar steeds den mond vol had van verdraagzaamheid en algemeene menschenliefde, maar dat zijne volgelingen in de praktijk daarvan verre afwijken. Browne zelfs teekent daarbij aan dat dit verwijt niet geheel ongegrond (with some reason) is. Wanneer een zoo hoog staand geleerde, niettegenstaande zijne warme sympathie voor het Babisme zich in dien zin uitspreekt, dan kunnen wij het voor zeker houden, dat zijn oordeel juist is.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

SCHOOLBOEKEN.

Scribisne litterulas latinas? Kleine moderne Korrespondenz in lateinischer Sprache. Von **K. Thieme.** Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Dresden und Leipzig, Kochs Verlagsbuchhandlung. 1916. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

„Die Gepflogenheit, lateinische Briefchen und Korrespondenzkarten zu schreiben", lezen wij in het voorbericht van dit smaakvolle boekje, „ist noch mehr verbreitet, als mancher glauben möchte. Gerade hier empfiehlt sich das Lateinische als eine verhältnismäszig nur wenigen bekannte Sprache, um in der Abfassung des Inhaltes sich gröszere Freiheit zu wahren." Inderdaad werd de eerste uitgave, die in 1908 verscheen, in betrekkelijk korten tijd uitverkocht, daar 't werkje reeds lang voor 't verschijnen van den tweeden druk niet meer te krijgen was. Thieme's verzameling Latijnsche briefjes behoort tot dezelfde collectie, waarin 't aardige boekje van Capellanus „Sprechen Sie Lateinisch?" opgenomen is. De bewerker schrijft over het algemeen uitstekend Latijn; hij is vertrouwd met de dictie van Cicero's en Seneca's brieven, met de comici, met Erasmus en Muretus. Hij houdt zich dan ook niet angstvallig aan het z.g. Ciceroniaansche Latijn en zorgt er voor, dat zijn zinnen niet te lang zijn en voor ieder begrijpelijk. Het boekje is in 11 afdeelingen verdeeld. Zoo vinden wij uitnoodigingsbriefjes; een verzoek van een neef, die student is en aan zijn oom geld te leen vraagt, brieven op reis geschreven. Wij lezen over een bal, een felicitatie met een examen, een verloving; verder is de studie 't onderwerp van verschillende briefjes; ziekte en overlijden worden behandeld. Ook de politiek krijgt zijn beurt. Men vindt modellen voor aanbevelingsbrieven. De laatste afdeeling is aan de kerk gewijd, terwijl een geografisch aanhangsel in alfabetische volgorde de Latijnsche namen van steden, landen, bergen, rivieren enz. meedeelt.

Men leest Thieme's brieven met genoegen, zonder dat we den indruk krijgen, dat we met „potjeslatijn" te doen hebben. De moderne begrippen worden meestal op eenvoudige wijze weergegeven; zoo lezen wij no. 35 *maxima me laetitia affecit nuntius per telegraphum delatus te despondisse tibi Annam sororem meam*; nog eenvoudiger *modo telephonice mihi nuntiatum est* eqs. Leelijk en bovendien foutief is een omschrijving als in brief 25: „den 18den 's middags zijn wij van plan met den sneltrein naar Magdeburg te reizen", wat in 't Latijn zoo uitgedrukt wordt: *die* 18 *h. m. citatiòre personarum vectura vapore mota Parthenopolim volúmus proficisci.* Dit doet denken aan de Latijnsche vertaling van 't woord sigaar en is bizonder geschikt om de heele moderne Latijnsche correspondentie in discrediet te brengen. Natuurlijk is er niets tegen, dat iemand, die nu eenmaal in 't Latijn wil correspondeeren, schrijft: *Rostochium via ferrata veni*, maar men moet de taal geen geweld aandoen. Over 't algemeen echter is 't Latijn zuiver en vlot, en slechts enkele briefjes en uitdrukkingen zijn, wat de Engelschen „wooden" noemen.

Zwolle. P. J. Enk.

Ch. Dickens, A Christmas Carol in Prose. With an Introduction and notes by **E. Kruisinga.** Utrecht, Kemink & Zoon. 1918. (Pr. *f* 1.10).

Al sedert jaren komt Dickens' *Christmas Carol* voor op de lijst van leer- en leesboeken van veel H.B.Scholen en Gymnasia, en het ziet er vooreerst niet naar uit dat het zijn plaats zal verliezen. Behalve om het verhaal zelf, dat steeds met genoegen zal worden gelezen, wordt het ook gebruikt om een kijkje te geven op maat-

Digitized by Google

schappelijke toestanden in Engeland in de eerste helft van de vorige eeuw. De eigenaardige, moeilijkheden, veroorzaakt niet alleen door het idioom, maar ook door toespelingen op allerlei wetten en gebruiken, maken dat men, om het recht te kunnen genieten, een goede geannoteerde editie moet gebruiken. Totnogtoe werd hierin op uitnemende wijze voorzien door de bekende editie van ten Bruggencate, met verklaringen in 't Nederlandsch onderaan de bladzijden.

Nu heeft Dr. Kruisinga een editie bezorgd, die in sommige opzichten verschilt van de bovengenoemde, en die het verhaal tot een welkome lectuur zal maken niet alleen voor schoolleerlingen, maar ook voor meergevorderden.

Behalve een korte levensschets van Dickens gaat aan het verhaal vooraf een beknopte en zeer duidelijke beschrijving van „England during the Era of the Reform Act.” De verhoudingen tusschen de verschillende partijen in het Parlement, de toestand van nijverheid en landbouw, de Reform Act, de Poor Law Amendment Act, Chartism, de misbruiken van den kinderarbeid, enz., worden genoemd en in 't kort beschreven, en hierin vindt de lezer de verklaring van de, in 't verhaal voorkomende, toespelingen op vele gebruiken en op de wetten waaronder het Engelsche volk toen leefde.

De verklarende noten aan den voet der bladzijden zijn in 't Engelsch, wat tegenwoordig in dergelijke boeken verlangd schijnt te worden. Ze zijn zeer volledig en geven ook de verklaring van sommige moeilijkheden, die door vroegere *annotators* over 't hoofd waren gezien. Het boek bevat ook eenige plaatjes, maar ze moeten onderdoen voor die in de editie van ten Bruggencate.

Rijsenburg. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Een commissie, benoemd door het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond stelde een belangrijke brochure samen *Over hervorming en beheer onzer musea* (A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij., Leiden). In deze brochure wordt gehandeld over *Reorganisatie onzer Rijksmusea*, een *Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea* gegeven, *De opleiding van onze museumdirecteuren behandeld*, en aan het slot een aantal in de vergadering van den den Nederl. Oudheidk. Bond van 3 Juli 1913 aangenomen stellingen gepubliceerd.

De redaktie ontving de derde, geheel herziene, druk van het tweede stuk der *Blijspelen van Terentius*, met inleiding en aantekeningen uitgegeven door Dr. P. Hoekstra, Haarlem, 1918. Dit stuk bevat de *Phormio* en de *Adelphoe*. Ook van Ernst Diehl, *Res gestae divi Augusti*, werd ons de derde druk toegezonden. Het boekje geeft de Latijnse en de Griekse tekst van het *Monumentum Ancyranum*, met uitvoerige aantekeningen aan de voet der bladzijden; de prijs is M. 1.60 (Bonn, 1918).

Bij de firma Perrin en Co. te Parijs verscheen G. Goyau, *Le cardinal Mercier* (met twee portretten); G. Goyau, *Les catholiques allemands et l'empire évangélique*. Voorts zagen het licht bij Bloud en Gay (Parijs-Barcelona), *L'Arménie martyre* en *Syriens et Chaldéens*, beide boeken geschreven door E. Griselle. Eindelik moeten wij als ons toegezonden geschrift dat op de oorlog betrekking heeft, nog vermelden n°. 7 van de *Internationale Bibliotheek* (Uitgeversmaatschappij „de Hofstad”, te 's-Gravenhage) getiteld *De ware oogmerken van Duitschland ten opzichte van België*, een gedenkschrift en twee nagelaten brieven van Gouverneur-Generaal von Bissing.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Nov.-Déc.: Ch. Diehl, La destruction de Saint-Démétrius de Salonique. — P. Girard, Au tombeau d'Oedipe. — A. de Laborde, De quelques manuscrits à peintures des bibliothèques de Pétrograd. — E. Chavannes, Rapport sur les traveaux de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient en 1916-1917. — A. L. Delattre, Une grande basilique voisine de Sainte-Monique à Carthage — P. Durrieu, Un barbier de nom français, membre de la corporation des libraires et enlumineurs de Bruges en 1472. — J. B. Chabot, Note sur l'alphabet libyque. — E. Chatelain, Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome en 1916-17.

1918, Janv.-Févr.: G. Mendel, Les travaux du Service archéol. de l'armée française d'Orient. — M. Dieulafoy, Le Maroc et les Croisades. — P. Paris, Fouilles à Bolonia (prov. de Cadix). — Carton, Note sur des chapiteaux chrétiens de Tozeur (Tienisie). — A. Thomas, L'identité de Maitre Jean de Meun, étudiant à l'Univ. de Bologne en 1265—1269. — A. Moret, Un nomarque d'Edfou au début de la VIe dynastie.

Mars-Avril: L. Léger, Un petit problème de littérature comparée. — Ph. Fabria, Fourvière en 1493. — L. Carton, Nouvelles recherches sur le littoral carthaginois. — Seymour, de Ricci, Trois bornes milliaires du Soissonnais. — Zeiller, L'activité littéraire d'un évêque arien de la région danubienne: Palladius de Ratiaria. — Cl. Huart, Les derviches d'Asie Mineure.

Mai-Juin: Mlle J. Duportal, Note sur un dessein qui pourrait être de Germain Pilon. — Capitan, L'entrelacs cruciforme. — E. Cuq, Note complém. sur l'inscription de Volubilis.

Rheinisches Museum, LXXII, 1: L. Weniger, Vom Ursprunge der Olympischen Spiele. — O. Hense, Chares u. Verwandtes. — F. Boll, Zu Demetrius de elocutione. — H. Schenkl, Zur Biographie des Rhetors Himerios. — W. Heraeus, Zu Petronius u. d. neuen Arvalekten-Fragmenten. — E. Bickel, Beitr. zur röm. Religionsgeschichte. — W. Kroll, Arnobiusstudien. — W. Schmid, Die sogen. Aristidesrhetorik, I. — Miszellen.

2: E. Fraenkel, Lyrische Daktylen. — B. A. Müller, Zum Ninosroman. — W. Bannier, Zu griech. u. lat. Autoren, I. — W. Schmid, Die sogen. Aristidesrhetorik, II. — U. Kahrstedt, Zwei Beitr. zur älteren Röm. Geschichte. — G. Helmreich, Zu Marcellus de medicamentis. — P. Cauer, Platons Menon u. sein Verhältnis zu Protagoras u. Gorgias. — Miszellen.

Journal of Hellenic Studies, XXXVIII: P. Gardner, A Female Figure in the Early Style of Pheidias. — W. Lamb, Seven Vases from the Hope Collection. — W. R. Lethaby, Greek Lion Monuments. — W. G. Arkwright, Lycian a. Phrygian Names. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics*, III. — A. Gwynn, The Character of Greek Colonisation. — W. M. Ramsay, The Utilisation of Old Epigraphic Copies.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXXIV, 3: G. P. Rouffaer, De agrarische rechtstoestand der bevolking op Java en Madoera. Rapport uitgebracht door Mr. C. Th. van Deventer op 16 April 1904. — C. van Vollenhoven, Antirouffaer. — Ph. S. van Ronkel, Mededeelingen aangaande een palataliseerend Minangkabausch dialect. — N. J. Krom, De Bodhisattwa's van den Mendut. — N. Adriani, J. A. T. Schwarz als taalbeoefenaar.

Studiën, XC, Nov.: Is. Vogels, De Dordtsche Synode en het recht v. h. individueel geweten (1618-1918). — C. Wilde, Kardinaal Fr. Ximenez, de Katholieke Hervormer van Spanje, IV. — P. Albers, In Memoriam † P. Joannes v. Kasteren. — H. Bolsius, Koolwitje en Kleinbuikje, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN zijn verschenen:

PUNT en CORVER

OPENBARE LES
TER OPENING VAN DE COLLEGES IN DE GESCHIEDENIS VAN DRAMA EN TOONEEL GEGEVEN IN HET KLEIN AUDITORIUM DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN OP WOENSDAG DEN 23STEN OCTOBER 1918

DOOR

Dr. J. L. WALCH

Prijs . . . f 0.60

L'Influence de la Littérature Française dans les Pays-Bas

LEÇON D'OUVERTURE FAITE
LE 18 OCTOBRE 1918

PAR

P. VALKHOFF

Privaat-Docent à l'Université d'Utrecht

Prijs f 0.60.

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. Matthys Vermeulen, De twee Muzieken I. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem. Idem II. Gecart. **f 1.40.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXVII**

IRENAEÜS II.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(EERSTE VERVOLG)
II 13, 8—III 12, 15

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA
EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV
Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA
EDITIO MINOR
I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII
Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.
Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

Philol 260

MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN
P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᵉ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7,50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 5.** **Februari 1919**

Buck, Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations, I (Schrijnen).
Hude, Les Oraisons Funèbres de Lysias et de Platon (Schwartz).
Lambert-van der Kolf, Eftaliotis, Verhalen van de Grieksche Eilanden; Karkavitsas, Verhalen van de Zee; Palamas, De dood van den Pallikaar (Hesseling).
Halm-Andresen, Taciti libri qui supersunt, II (Enk).
Van Haeringen, De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus (Wilde).
Dahlerup, Ordbog over det Danske Sprog, I. 1 af Juul-Jensen (Logeman).
Chinard, L'exotisme américain dans l'œuvre de Chateaubriand (Gallas).
Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte (Roos).
Fournier, Les collections canoniques Romaines de l'époque de Grégoire VII (Hensen).
De Bas, Waakzaam en Weerbaar (Koolemans Beijnen).
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Carl D. Buck, Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations I. Chicago, University of Chicago Press. 1918. (Pr. $ 0.50).

Dit deeltje, gewijd aan de behandeling der Grieksche dentaal-suffixen, heeft vooral waarde als verzameling van materiaal — ten deele gebaseerd op een voorloopige verzameling van wijlen A. W. Strabon, — minder door nieuwheid en oorspronkelijkheid van zienswijzen. Toch valt in enkele punten een vooruitgang op de tot nog toe verkregen resultaten aan te wijzen. Zoo b.v. beschouwt men ἄλειφα doorgaans als een geïsoleerd geval van een nom.-acc. op -α uit *n̥*, vgl. het frekwente -μα uit *mn̥* (skr. *-ma*, lat. *-men*). Buck meent echter dat de vorm ἄλειφα, naast ἄλειφαρ, te danken is aan den analogischen invloed van sommige vormen of -μα (vgl. Fraenkel KZ., XLIII, bl. 1168), wellicht ἄλειμμα; of wel het was oorspronkelijk een plurale tantum *o*-stam. Merkwaardig is ook de verklaring der sekondaire τ-flexie van γέλως, ἔρως, ἱδρώς en χρώς als wortelend in de overgeleverde τ-flexie der verbaaladjektieven op -ώς, al is het een bezwaar, dat de anologie hier zuiver formeel is en zonder eenigen semantischen steun.

Schrijver bespreekt achtereenvolgens de neutra met genit. op -ατος (met uitzondering van -μα, -ματος), de woorden op -ᾱς, -ᾱτος en -ης, ητος (met uitzondering van die op -της, -τητος), de woorden met genit. op -ωτος, en die met genit. op -ιτος, -κτος, -ρτος (die op -ντος zullen later behandeld worden). Vooral aan persoonsnamen als Μένης, Φέρης is de noodige aandacht gewijd: hypocoristica, blijkbaar gebaseerd op appellativa, die personen aanduidden, als πένης, πλάνης enz. Buck verdeelt ze in benamingen van: legendary heroes, Greek citizens en foreigners.

De ongemeen groote bekendheid van den auteur met de Grieksche dialekten is aan de behandeling van het onderwerp in niet geringe mate ten goede gekomen. Ook dient vermeld, dat de waarde en bruikbaarheid van dit fascikel niet weinig verhoogd wordt door een in verhouding zeer uitvoerige woordenlijst.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

K. Hude, Les Oraisons Funèbres de Lysias et de Platon. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. I, 4). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917.

In dit artikel, dat nog geen dozijn pagina's vult, tracht de schrijver een lans te breken voor de echtheid van Lysias' Epitaphios, daarmee positie nemend tegenover een lange reeks van bestrijders, door Reiske geopend en door Sauppe en Blass — en vele anderen — voortgezet.

Een zaak van zulk een lijvig dossier in zoo'n kort bestek te behandelen is gewoonlijk weinig vruchtbaar, tenzij men de communis opinio met enkele nieuwe argumenten komt steunen. Deze omver te werpen of haar een gevoeligen stoot toe te brengen, heeft Hude, zelf trouwens te weinig zeker van zijn zaak (zie p. 4, reg. 8 en p. 13), dan ook allerminst bereikt. Valckenaer's stellig oordeel over den Epitaphios: „Nil in illa Lysiacum" vereischt toch wel een forscher bestrijding, dan het weinige, wat schrijver over den stijl van deze redevoering opmerkt (pag. 8).

De bewijsvoering, door Hude gevolgd, is in hoofdzaak deze: „De Epitaphios vertoont overeenkomst met Plato's Menexenos; Plato kan alleen van een authentieke rede van Lysias gebruik hebben gemaakt; dus is Lysias werkelijk de schrijver."

Dat twee redevoeringen van eenzelfde, weinig afwisseling toelatend type eenige gelijkenis vertoonen, spreekt wel van zelf. De aanrakingspunten, door H. opgenoemd, zijn onbeduidend en worden door het gemeenschappelijk doel der beide oraties voldoende gemotiveerd, zonder dat men aan nadere verwantschap behoeft te denken.

Bovendien — en dit is mijn voornaamste bezwaar tegen

Digitized by Google

deze verhandeling — wordt met geen enkel woord gerept van een andere vraag, die met deze ten nauwste samenhangt, de vraag n.l. naar de verhouding tusschen den Epitaphios en Isocrates' Panegyrikos, wel het volledigst behandeld in de Berlijnsche dissertatie van E. Wolff, Quae ratio intercedat inter Lysiae Epitaphium et Isocratis Panegyricum, 1896, waarin de opvallende gelijkenis tusschen deze redevoeringen in een helder licht is gesteld en zeer waarschijnlijk is gemaakt, dat de Epitaphios — ten onrechte aan Lysias toegeschreven — een navolging van de rede van Isocrates is. Wie het standpunt van Hude inneemt, zal dus eerst de krachtige argumenten van Wolff moeten ontzenuwen, voordat hij eenige aanspraak op geloof zal kunnen maken.

Leiden. M. A. Schwartz.

A. Eftaliotis, Verhalen van de Grieksche Eilanden. — A. Karkavitsas Verhalen van de Zee. — K. Palamas, De dood van den Pallikaar. Nieuwgriieksche Novelles, vertaald uit het Nieuwgrieksch door **J. A. Lambert-van der Kolf.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1918. (Pr. *f* 0.65 het deeltje).

De novelles door Mevr. Lambert-van der Kolf vertaald, zijn in West-Europa weinig bekend, al bestaan er ook van sommige overzettingen in het Frans, in het Duits en het Italiaans. Slechts Palamas' De Dood van den Pallikaar heeft een zekere vermaardheid gekregen, dank zij een hoofdartikel in de Figaro, dat de grote litteraire waarde van het stuk in een helder licht stelde. De overige novelles werden bijna alleen gelezen, en tevens bewonderd, door het kleine getal niet-Grieken die zich tot de oorspronkelike taal van de schrijvers voelen aangetrokken. Het is te hopen dat de fraai uitgevoerde deeltjes die de firma Brusse tans in de handel heeft gebracht, wat meer bekendheid zullen geven aan deze kunst van fijne psychologiese waarneming en heldere kompositie.

Mevr. Lambert heeft er naar gestreefd om de kleur van het oorspronkelike te behouden zonder de Hollandse lezers al te zeer te verbazen door 't ongewone van dit Nieuwgriekse proza, dat in woorden van de allergewoonste spreektaal stoute beelden uitdrukt en de poëtiese levensopvatting van de eenvoudige vissers en zeelui weergeeft. Gemakkelik was dit niet, en de taak werd nog zwaarder door de talrijke techniese termen die in de novelles voorkomen en door het ontbreken van een woordenboek dat op alle vragen antwoord geeft. Op zeer verdienstelike wijze heeft de vertaalster haar werk ten einde gebracht. Ieder die haar vertaling leest zal gevoelen dat zij de gedachtenuiting weergeeft van een dichterlik volk.

Men mag verwachten dat deze drie deeltjes door nieuwe bundeltjes gevolgd zullen worden.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Cornelii Taciti libri qui supersunt rec. **C. Halm.** Editionem quintam curavit **G. Andresen. Tomus posterior,** qui historiarum libros, Germaniam, Agricolam, Dialogum de oratoribus continet. Leipzig, Teubner. 1914 (verschenen 1916). (Pr. M. 1.50, geb. M. 2).

Wat ik in der tijd (*Museum* 1915, p. 37, 38) over het eerste deel dezer Tacitusuitgave schreef, geldt ook van de pars posterior: het is de beste teksteditie van Tacitus, die wij bezitten. Ook weer dezelfde deugden: een verstandig conservatisme, dat niet koppig verdedigt, wat de taal geweld aan doet, voldoende durf om, waar 't noodig is, emendatie's op te nemen, mits deze ook uit een palaeografisch oogpunt verdedigbaar zijn, volledige kennis der uitgebreide Tacitus-literatuur, en bovendien intieme vertrouwdheid met het Latijnsche taaleigen geen geringe verdienste in een tijd, die, zooals de scherpzinnige en sarcastische Housman het ergens uitdrukt, is out of touch with Latinity (Class. Rev. 1905 p. 318).

Evenmin als den vorigen keer zal ik de plaatsen opsommen, waar Andresen van Halm's tekst-constitutie afwijkt. In het algemeen kan men zeggen, dat Andresen nòg voorzichtiger is dan zijn voorganger, waar de vraag rijst, of de overlevering veranderd moet worden. Op enkele plaatsen gaat die voorzichtigheid te ver, bv. Hist. III. 33, 13 *cum omnia sacra profanaque in igne considerent*, waar met Ernesti *ignes* had moeten gelezen worden, cf. Verg. Aen. II 624 *omne mihi visum considere in ignis Ilium*, IX. 144 *at non viderunt moenia Troiae / Neptuni fabricata manu considere in ignis?* Juist aan deze parallellen is veel te hechten, daar Tacitus, zooals algemeen bekend is, een navolger van Vergilius was, cf. Schmaus, Tac. ein Nachahmer Vergils, Diss. Erlangen 1887. Vergel. verder Prop. III. 9. 37 *non flebo in cineres arcem sedisse paternam* (aldus Heinsius voor *paternos*), Stat. Theb. III. 183.

Agricola 38 kan *secreti colles* niet verdedigd worden. De beteekenis moet zijn volgens den samenhang „niet meer door menschen bezet", maar dat zit niet in *secreti*; Gudeman vergelijkt German. 40 *secreto lacu*, waar *secretus* echter „van menschelijke nederzettingen verwijderd" beteekent; lees met Ernesti *deserti*; wij hebben hier met een letteromzetting te doen, zooals bv. Propertius II. 32. 5 waar de Neapolitanus heeft: *deportantes sed abitur*, en waar de goede lezing is *deportant esseda Tibur*.

Er komen ook gevallen voor, waarin de lezing der mss. ten onrechte door conjectuur verbeterd is, bv. Hist. v. 8, waar *praepoluere* met Halm in *praepolluere* veranderd is, hoewel 't perfect. van *polleo* eerst bij zeer late auteurs voorkomt. *Praepoluere* is een reeds door Forcellini erkend ἅπαξ λεγόμενον. Terecht is Hist. I. 15 de onregelmatige infinitiv. *arcersiri* gehandhaafd, die door de meesten met J. Fr. Gronovius in *arcessi* veranderd wordt. Ik vermeld dit punt, omdat de uitnemende Latinist W. Heraeus in zijn kritiek op onze editie schrijft „bedenklich ist mir *arcessiri*", vgl. echter Liv. III. 45. 3, waar Conway en Walters aan de overlevering niets veranderen en *placere itaque patrem arcessiri* uitgeven, zie ook de interessante aanteekening van onzen nog altijd onmisbaren Drakenborch op deze plaats, Sall. Jug. 62. 4 met de opmerking van Kritz p. 332 en verder Neue-Wagener Lat. Formenl. III[3], p. 248, Kühner-Holzweissig I, p. 836.

Ook Hist. IV. 84 *insignibus quaeque in ipso manifesta* heeft Andresen verstandig gedaan met Puteolanus' conjectuur *quae* voor *quaeque* te versmaden; Heraeus teekent aan „nicht verständlich", vgl. echter W. A. Baehrens in de Mnemosyne van het jaar 1910 (vol. 38) p. 147 en vol. 40, p. 255, en Bonnet, le Latin de Grég. d. T. p. 302.

Er blijven natuurlijk in auteurs als Tacitus en Propertius steeds allerlei plaatsen over, waar de een de overgeleverde lezing zal handhaven, terwijl een ander haar absoluut onverdedigbaar acht. In zulke gevallen mag men er den uitgever van een ouden schrijver geen

Digitized by Google

verwijt van maken, dat hij deze of gene conjectuur niet *in den tekst* heeft geplaatst, tenzij men met onweder-legbare argumenten voor den dag komt. Wel hebben wij echter recht te verlangen, dat de *apparatus criticus* zulke gissingen vermeldt. In dit verband kan ik niet nalaten de woorden van den grooten Havet te citeeren, die naar aanleiding van Baehrens' conjectuur *iam poscentes* bij Propert. II. 1. 11 in zijn „Notes critiques sur Properce" (Paris 1916), p. 31 schrijft: „Hosius ne daigne même pas citer cette correction certaine"; waarop hij zeer waar laat volgen: „Rien ne caractérise mieux la déplorable mode de sélection qui sévit aujourd'hui et en vertu de laquelle les éditeurs laissent leur travail à recommencer à leurs lecteurs". Ook deze Tacitus-editie ontkomt niet geheel aan dit verwijt; ik wees daar in mijn vorige aankondiging reeds op, en ook voor dit tweede deel handhaaf ik mijn oordeel over de onvolledigheid van den apparatus criticus. Eenige voorbeelden zullen mijn bedoeling duidelijk maken.

Hist. II. 38 *nunc ad rerum ordinem venio*; Tacitus gebruikt op andere dergelijke plaatsen een werkwoord, dat „terugkeeren" beteekent, vgl. Ann. XII. 40 *ad temporum ordinem* r e d e o. Daarom stelde Heraeus op onze plaats *redeo* voor, wat Andresen vermeldt; hij vergeet echter de conjectuur van van Herwerden *ad rerum ordinem* <*re*> *venio*, vgl. Ann. II. 24 *ut quis ex longinquo revenerat*. Hist. II. 87 mis ik de gissing van Leopold *severos* voor *servos* (zie Mnemosyne 32. p. 139).

Hist. III. 73 lezen wij: *inrumpunt Vitelliani et cuncta sanguine ferro flammaque miscent*. De uitdrukking *ferro flammaque* is een vaste verbinding, vgl. Tacitus I. 51 *quinquaginta milium spatium ferro flammisque pervastat*; Liv. I. 29. 2 *omnia ferro flammaque miscet*, een bijna woordelijke overeenkomst met onze Tacitusplaats, Liv. XXXV. 11. 11 *ferro flammaque omnia pervastant*. De vergelijking dezer plaatsen maakt 't zeer waarschijnlijk, dat *sanguine* een embleem is ter verklaring van *ferro*, zooals Hartman zag. Hiervan vermeldt de adnotatio critica echter niets.

Dialog. 13 ontbreekt de gissing van van Wageningen *labantem* voor *pallantem* (zóo de Vaticanus), zie Mnemos. 34, p. 148. — De histor. II. 70. 14 vermelde gissing *species* is niet van Hartman, maar van Leopold.

Drukfouten vond ik niet behalve p. 201, regel 20 *nocturuos* in pl. v. *nocturnos*. Het boek heeft een *index historicus*, die 80 pag. beslaat.

Zwolle. P. J. E n k.

J. H. van Haeringen, De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus. Groningae apud M. de Waal. 1917. (Diss. der Vrije Gereformeerde Universiteit te Amsterdam).

Geen der oude Kerkvaders heeft in den loop der eeuwen zooveel belangstelling en sympathie gewekt als de groote Afrikaansche Leeraar. Wie wordt niet geroerd door het verhaal van zijn onstuimige jeugd en zijn treffende bekeering, verkregen door de tranen eener vrome moeder? Wie kent niet, althans van hooren zeggen, de titels van eenige zijner vermaardste werken — de Libri Confessionum bv. of de Civitate Dei —, die hem niet alleen onder de grootste kerkleeraars, maar onder de heerlijkste genieën der wereldliteratuur een eereplaats hebben verzekerd?

Ook Dr. v. Haeringen voelde zich, als zooveel anderen, tot Ambrosius' grooten leerling getrokken. In zijn proefschrift, den 9 Jul. 1917 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verdedigd, behandelt hij de werken, die Augustinus kort na zijn bekeering heeft voorbereid en te boek gesteld.

Tegen het begin der *feriae vindemiales*, October 386, had Augustinus zijn betrekking van leeraar der welsprekendheid te Milaan neergelegd en begaf zich naar Cassiciacum, een dicht bij de stad gelegen buitengoed van den grammaticus Verecundus. Daar bracht hij, dank den vrijgevigen steun van zijn rijken vriend Romanianus, eenige maanden door, zoowel tot herstel zijner geknakte gezondheid, als ter voorbereiding voor het ontvangen van het Doopsel.

Ten einde gedurende die dagen van rust ook anderen van nut te zijn, hield hij met eenige vrienden en leerlingen, die zijn afzondering deelden, van tijd tot tijd twistgesprekken over wijsgeerige en godsdienstige onderwerpen. De woorden der disputeerenden werden aanstonds, nog tijdens het gesprek, door een notarius opgeteekend en later door Augustinus zelf, gedeeltelijk eenigszins gewijzigd en verkort, te boek gesteld.

Zoo ontstonden de volgende werken, door Augustinus zelf in het eerste boek zijner *Retractationes* vermeld: Contra Academicos Libri III, De Beata Vita Liber I, De Ordine Libri II; ten laatste nog Soliloquiorum Libri II, waarin Augustinus niet met anderen maar met zich zelf redetwist.

Dat ook deze geschriften den weetgierigen lezer een rijke stof voor vruchtbaar onderzoek aanbieden, zal niemand verwonderen. Om slechts één zeer belangwekkend punt te noemen, men heeft zich de vraag gesteld, of en in hoever de gegevens, die wij hier omtrent Augustinus' bekeering en toenmaligen zieletoestand ontvangen, met die der dertien of veertien jaren later geschreven Confessiones geheel overeenstemmen.

Met deze kwestie houdt Dr. v. Haeringen zich in zijn proefschrift niet bezig. Hij bepaalt zich bij de bespreking van eenige minder belangrijke capita, die voornamelijk plaats, tijd, personen, volgorde der disputationes en dergelijke zaken betreffen.

Het zou mij natuurlijk te ver voeren, wilde ik hier de elf hoofdstukken der dissertatie een voor een doorloopen. Ik bepaal mij in hoofdzaak bij een enkel punt, dat mij van het meeste belang toeschijnt en waaraan de schrijver dan ook het grootste deel van zijn arbeid heeft gewijd.

Dit punt raakt de orde, waarin bedoelde twistgesprekken door Augustinus en zijn vrienden werden *gehouden*.

Zooals wij reeds opmerkten, heeft Augustinus tegen het einde zijner lange en vruchtbare loopbaan *in zijn Retractationum Libri* zijn vroegere werken opgesomd en hier en daar verbeterd of herroepen. Daar vermeldt hij ook de hier bedoelde disputationes: „Contra Academicos, vel de Academicis *primum* scripsi" (Retract. I 1). „Librum de Beata Vita non *post* libros de Academicis, sed *inter illos* ut scriberem contigit" (Retract. I 2). „Per idem tempus *inter illos*, qui de Academicis scripti sunt, duos etiam de Ordine scripsi" (Retract. I. 3).

Uit deze citaten maakte men veelal op, dat de disputationes in het eerste Boek contra Academicos verzameld, het eerst waren gehouden; daarna die van den Liber de Beata Vita, vervolgens die van Liber I de Ordine, dan die van Libri II en III contra Academicos en ten

Digitized by Google

laatste die van Liber II de Ordine, welke zeker na alle genoemde blijken gehouden te zijn.

Hiertegen maakt v. H. de m.i. zeer gegronde opmerking, dat Augustinus op de geciteerde plaatsen wel de orde aangeeft, waarin die gesprekken door hem werden *te boek gesteld* (scripsi), maar daaruit volgt niet noodzakelijk, dat zij ook in dezelfde orde *gehouden* zijn. Integendeel, door een zeer scherpzinnige redeneering komt hij tot het besluit, dat alle disputationes contra Academicos—dus de drie Libri van dien naam—met een tusschenpoos van zeven dagen, waarop *niet* werd gedisputeerd, onmiddellijk op elkander volgden. Daarna kwamen die van Liber I de Ordine, vervolgens die van De Beata Vita, eindelijk die van Liber II de Ordine. Anders was de orde van *het schrijven en uitgeven* dezer dialogen. Hier komt Liber I contra Academicos, die afzonderlijk werd uitgegeven, op de eerste plaats; dan het Boek de Beata Vita, vervolgens de beide Libri de Ordine, die beide tezamen werden *uitgegeven*, hoewel althans het eerste gedeelte van Liber I de Ordine vóór De Beata Vita werd *geschreven*. Ten laatste werden Libri II en III contra Academicos te boek gesteld en gepubliceerd. De Soliloquia zijn gedeeltelijk tusschen de andere Disputationes geschreven, maar werden het laatst van alle voltooid.

Met dit betoog, waarvan ik hier alleen de uitkomst mededeel, kan ik mij zeer goed vereenigen; evenzoo met het zeer lezenswaardige hoofdstuk, waarin v. H. aantoont, dat Augustinus in deze dialogen zijn voorbeeld en voornaamste bron, Cicero, geenszins slaafs navolgt, maar aan hetgeen hij bij den grooten Romein ontleende, veel van eigen vinding toevoegt.

Waarom is deze degelijke dissertatie niet met een weinig meer zorg en sierlijkheid gesteld? Een Doctor in de klassieke Letteren dient toch de Latijnsche taal genoegzaam meester te zijn om een honderdtal bladzijden te kunnen uitgeven, zonder ze door tal van soloecismen en barbarismen te ontsieren, die niet alleen aan den zetter te wijten zijn.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde.

Ordbog over Det Danske Sprog, grundlagt af Verner Dahlerup,.... udgivet af Det Danske Sprog-og Literatur selskab. Förste binds förste halvbind A—Anledning. Redigeret af **H. Juul-Jensen,** Köbenhavn Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag, 1918. (Pr. kr. 6.—).

Deze aflevering is de eerste manifestatie van de t w e e d e poging om de woordenschat van het Deens— „alle .... overalt brugelige og upaatvivelige Danske Oord" — in een Thesaurus vast te leggen en het is „upaatvivoligt" om dit maar dadelik te zeggen, dat het deze keer beter zal slagen dan de eerste, waarvan het ter wille van de tegenstelling de moeite en de plaats loont een en ander in herinnering te brengen. Het was reeds ongeveer 1737 dat de Deense Staatsarchivaris Rostgaard en de historicus Langebek met de bovenstaande woorden aangaven wat zij van hun sedert 1693 door de eerste aangelegde collecties in het ontworpen woordenboek wilden opnemen en, zoals die daar nu geciteerde woorden luiden, zouden ze even goed altans de hoofdmassa kunnen aanduiden van de woordvoorraad die het werk van 1918 op wil nemen. Maar geheel anders wordt de zaak voor wie weet welke twee woorden de stippen hier vervangen. Langebek had n.l. uitdrukkelik gezegd dat hij alle „gode reene" woorden wenste op te nemen, maar dat hij onverbiddelik „alle grove, plumpe og liderlige Oord ... som stride imod ærbarheden" er uit zou houden. En zulk een taalpolitie hoort nu volgens onze moderne begrippen niet bij een woordenboek thuis, waarvan de e n i g e bedoeling kan zijn — binnen zekere grenzen, natuurlik, maar alléén die van het hoevéél — a l l e s te geven wat feitelik a l g e m e e n in gebruik is, zodat bij de samenstelling ervan de subjektieve opvatting van het al of niet „goede" of „passende" absoluut buiten spel blijft.

Het genoemde werk waar dus in 1693 de eerste kiemen van gelegd werden, heeft een buitengemeen lang incubatie tijdperk doorgemaakt, want het eerste deel kwam pas 1793 in het licht en het laatste ... in 1905! — na meer dan tweehonderd jaar. En het is dan ook geen wonder dat reeds lang voor het verschijnen van dit laatste deel, de „Danicus" van de Universiteit van Kopenhagen, Prof. Verner Dahlerup zich aan het werk had gezet om op het voetspoor van de grote Europese woordenboeken er zelf een van zijn moedertaal voor te bereiden dat, al zou het dan ook niet in u i t g e b r e i d h e i d Grimm, de N.E.D., of ons Woordenboek trachten te evenaren, toch in de prinsiepes en in wetenschappelikheid daar niet voor onder zou doen; met dankbaarheid herdenkt Dahlerup het nut dat hij van een wetenschappelike reis gehad heeft die hij in 1903 op staatskosten naar Oxford, Göttingen en Leiden heeft kunnen maken. Het enorme Zweedse woordenboek valt in dat opzicht geheel buiten vergelijking; indien er geen verandering in de opzet en uitvoering komt, zal de algehele publicatie daarvan ook een paar honderd jaar in beslag nemen!

Wanneer ik het werk van Dahlerup, dat later door het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is overgenomen, onmiddelik volgen laat op het in de tweede plaats genoemde, dat van de Deense Akademie van Wetenschappen, is dit, waar we slechts aan de grote Nationale Woordenboeken denken, volkomen in den haak. Want èn het bekende Woordenboek van Molbech, lang het enige standaardwerk èn het in de jaren 1904—1914 uitgekomen werk in twee delen van Dahl en Hammer (Dansk ordbog for Folket) vallen buiten ons bestek en wel volstrekt niet alleen wegens de omvang. Want ook Molbech was het er slechts om te doen de tolk te zijn van het „zuiver korrekte" gebruik van de b e s c h a a f d e taal, waardoor een massa van de prachtigste stof voor ons verloren moet zijn gegaan, terwijl zelfs het Da. O.f.F. in een tijd die de verzamelaars de plicht oplegt te weten hoe het hoort, zich leent tot een wanhopige poging om de Deense taal te „verrijken" door de formatie van allerlei gekunstelde neologismen die zonder enige waarschuwing als zeer gewone woorden worden aangevoerd; wat zouden de Leidse Heren zeggen als men hun in alle ernst voorsloeg „geschutman" voor artillerist en „deugdloon" voor... premie op te nemen? Bewonderenswaardig is, wat ik in 't voorbijgaan even zou willen aanstippen, dat de enige kritiek welke de Redactie zich hiervan veroorlooft de opmerking is, niet zonder humor, dat het woordenboek in kwestie in dit purisme „zijn eigenaardig karakter vindt". *Never was false pride humiliated so decorously.*

Dàt er al sedert enige tijd een nieuw groot Deens woordenboek in voorbereiding was, zal ook anderen dan de woordenaren van professie bekend zijn door een opstel

Digitized by Google

van Dahlerup zelf voor enige jaren in de Zeitschrift für Deutsche Wortforschung. Maar wat Dahlerup zich toen voorstelde was niet veel meer dan een „aflöser" voor Molbech, — hoewel volgens het eerste contract dat Dahlerup met zijn uitgever sloot, deze plaatsvervanger tóch al ongeveer twee maal zo groot zou zijn als de voorganger.

Maar voor velen zal het een verrassing zijn te merken dat het werk in 1915 door Dahlerup, wien het over het hoofd gegroeid was, aan de goede zorgen van het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is toevertrouwd en in verband daarmede, volgens het voorlopige plan altans, ongeveer 15 à 17 delen zal beslaan van een 640 blz. of ruim 1200 kolommen elk. Deze eerste aflevering gaat met zijn 640 kolommen tot *anledning* en belooft dus met deze eerste koene greep vlugger werk dan b.v. indertijd een ons niet onbekende voorganger, welks eerste deel in 18 jaar met ruim 2000 kolommen tot *ajuin* kwam. De bedoeling van de Deense Redactie is elk jaar een deel af te leveren, wat zelfs met de staf van jonge aktieve medewerkers zeker hard werken zal betekenen en misschien wel .... menige teleurstelling ook!

Het werk zal, in aansluiting aan de bestaande glossaren en woordenboeken van Wimmer voor de Runentaal, Lund voor de taal der oude Deense wetten (een volledige uitgave mèt woordenboek dat het werk van Lund zal vervangen, is in voorbereiding) en Kalkar voor de taal der 14de—17de eeuw (incl.), de moderne Deense woordvoorraad van de 18de—20ste eeuw omvatten, met dien verstande dat de Danske Lov van 1683, de volksliederen en de geautoriseerde bijbel en psalmen ook geexcerpeerd zijn, hoewel ze strikt genomen tot de oudere perioden behoren. Voor die oudere tijd heeft men uit den aard van de zaak alleen de boekentaal om uit te putten, dat voor de 19de en 20ste eeuw de spreektaal het nodige kontingent levert spreekt van zelf.

En dit is een D e e n s Woordenboek. Noorse schrijvers zijn dus hier alleen gerepresenteerd voor zo ver hun woordvoorraad nog steeds met de Deense samenvalt, alleen zijn die Noren wier werkzaamheid geheel of gedeeltelik voor de scheiding van 1814 viel, hier geheel en al opgenomen. Noorse eigenaardigheden van de laatste tijd zal men hier dus vergeefs zoeken, — een echt Noors woordenboek is nog slechts in verre voorbereiding, v e r helaas in de zin van zeer ver van de verwezenliking af. De dood van Torp is voor die zaak een hele slag en wij zullen nog lang op de waardige Noorse pendant van Dahlerup moeten wachten, het beste substituut, het No. Eng. Wdb. van Brynildsen niet te na gesproken.

In ons woordenboek van het Deense r i k s m a a l zullen dialektwoorden alleen dàn opgenomen worden, indien ze óf over het hele land bekend zijn óf in werken gevonden worden die over het algemeen in 't rijks-Deens geschreven zijn. En mutatis mutandis is dit prinsiepe ook van toepassing op Deens Slang, Argot en de vulgaire taal. Uitdrukkingen die daar toe behoren worden alléén dan opgenomen, indien ze ook buiten die klasse der maatschappij gebruikt worden, waar ze thuishoren of geboren zijn.

Eigennamen worden alleen opgenomen waar ze als *communia* voorkomen, maar zelfs dan alleen als ze „algemeen" in gebruik zijn. Dat is een lastig kriterium. B ö o t e r (Deens: Molbo) neemt de O.D.S. (is dit niet een even geschikte verkorting als N.E.D. voor de New English Dictionary ?) al net even min op als van Dale ons vertelt wat voor luguber luchtje er aan een „Kamper" ui is. Kwestie van appreciatie!

Van vreemde volksnamen neemt de O.D.S. alleen die van de grote Europese landen op, niet die van de kleine lands d e l e n, dus wel I r e r en I r l æ n d e r, maar niet b.v. A l b a n e r en A n d a l u s i e r. Kwestie van appreciatie alweer? Ja, maar ook toch nog iets anders. Niet alleen wegens de misschien pas morgen geldende grond dat, wat nu een landsd e e l is, dan een onafhankelik land kan zijn onder een nieuwe *mbret* (niet vergeten, dit woord, meneer Dahlerup!) of de zoveelste republiek in ons spiksplinter nieuw Europa zal vormen, — afgezien hiervan is op te merken dat dit juist meestal geen vormen zijn die ieder kent, en dat dus b.v. vreemdelingen moeten kunnen naslaan of de Denen van een Alban, of een Alb*anes*, of een Alb*aner* praten en hoe b.v. de meervoudsvormen zijn.

Maar ik geef toe: hier en elders zijn de grenzen onmogelik zo te trekken dat er niet altijd iets buiten valt wat een ander met recht en klem er binnen zou mogen wensen. Zéér treffend zegt de redactie na een uitvoerig verslag over de vreemdelingen die ze hebben opgenomen en welke niet: „wij hebben *aluminium* opgenomen maar niet *anthracit*". ('t is wel kras!) o m d a t w i j n u e e n m a a l k i e z e n m o e s t e n, maar wij geloven niet dat wij in strijd met onze prinsiepes gehandeld zouden hebben als wij juist anders om gedaan hadden"!

In verband met die wijze woorden zal een ieder ook hun twijfel op 't stuk der neologismen begrijpen. Het prinsiepe is, dat alleen die opgenomen worden welke buiten de enge kring van de „uitvinder" door zijn gedrongen en dit is allesins verdedigbaar. Zo verbaast 't mij volstrekt niet ook zelfs in de laatste van Dale niet het woord Batavist te vinden dat ik ruim dertig jaar geleden eens met jeugdig entoesiasme voor Nederlandicus heb voorgeslagen — dat ik nog altijd even lelik vind, — ik geloof n.l. niet dat ooit iemand mij de eer aangedaan heeft mij hier na te volgen. Maar wat een vreemd idee dan wel *ad-led*, — letterlik, *bij-lid*", voor een nieuwe grammatiese kategorie op te nemen. Het werd pas in 1913 door Jespersen in zijn *Sprogets logik* voorgeslagen, en zal 't ooit doordringen? Dezelfde geleerde spreekt van *lyd* (vgl. l y d) voor de *betydning* van een woord. Zal die vorm ook opgenomen worden? Hier is werkelik ruimte voor twijfel!

Ook voor de samenstellingen moesten zij zich sterk beperken. Men zal zich veilig neer kunnen leggen bij de opmerking dat men evenmin van een woordenboek kan verwachten dat het elke samenstelling opgeeft als van een rekenboekje dat het alle getallen opneemt; volkomen begrijpelik stellen ze dan ook als prinsiepe op slechts *die* samenstellingen op te nemen, welke als zodanig een nieuwe eenheid vormen, een nieuw begrip welks betekenis zich niet zonder meer laat vaststellen uit de kennis van wat de samenstellende delen betekenen, — tegen dit prinsiepe wordt nu wel eens gezondigd, maar gelukkig dan zo dat het werk eerder iets te veel dan te weinig geeft. Maar één vraag zal toch wel bij vele gebruikers opkomen. Samenstellingen van i n d i v i d u e l e aard werden niet opgenomen, „al zijn ze ook nog zo mooi, eigenaardig of interessant", behalve een hoogst enkele keer als ze eens in een zéér populair werk voorkomen. Het komt mij voor dat de redactie hier in strijd handelt met haar eigen prinsiepes van de voorafgaande kategorieën. Wanneer nu

Digitized by Google

een woord als „dugfaldstid" (om er maar één te noemen) van Joh. Jörgensen's *Slemninger* eens „aansloeg" en ook door andere gebruikt werd? En eigelik: zelfs als dit niet 't geval was! Waarom *deze* kategorie van individuele woorden zo stiefmoederlik behandeld en neologismen met zulke open armen ontvangen? Komen woorden als *mindeslynget*, *stövregnsdrys*, *toneregn* niet eerder in aanmerking om als „echte(s), der Nachwelt unverloren" te blijven dan het stijfpedante *adled*, meminisse horresco?

Indien wij nu het voorafgaande samenvatten, zien wij dat de O.D.S. de algemene Deense taal van ± 1700 af wil omvatten, met enkele kategorieën slechts in een omvang opgenomen die noodzakelik subjektief door de persoonlike opvatting der redactie beperkt is. Met een „moge deze niet àl te verschillend zijn van die der gebruikers", ontwapent zij eventuele scherpe kritiek alweer even beminnelik als afdoende.

* * *

Naast en na de vraag wàt opgenomen dient, komt dit zeker niet minder belangrijke: hoe het opgenomene, d.w.z. de artikels bewerkt zijn.

In de orthografie die de offisiële Deense ministeriële verordeningen consakreert, zijn de woorden in streng alfabetiese orde opgenomen. Elk artikel bestaat uit twee delen: het „hoofd" en de betekenissen. Onder het eerste vindt men de grondvorm van het woord in kwestie, zijn grammatiese kategorie, zo nodig met aanduiding van verbuiging of vervoeging, de uitspraak, de etymologie, geschiedenis er van (dit klinkt ietwat alsof de etymologie en de historie van een woord twee geheel verschillende dingen waren, maar misschien is dit niet de bedoeling?) en het „gebruiksgebied" d.w. zo veel zeggen als de rang en de stand van de woorden. Na het „hoofd" komt dan de indeling in verschillende kategorieën van de „betekenissen" van het woord, elk door citaten en verwijzingen geillustreerd.

Niettegenstaande de redactie van het Museum de grenzen van deze aankondiging, zeer welwillend, toch al zeer wijd trok, heb ik nog alleen maar plaats voor een enkel woord bij het bovenstaande, en kies daar voor een opmerking over de uitspraak, die foneties aangegeven is, begrijpelikerwijze volgens het in Denemarken zeer bekende sisteem van Jespersen.

Dat die uitspraak voor zeldzame en vooral verouderde woorden *niet* is aangegeven, lijkt op 't eerste gezicht als van zelf sprekend: hoe kan men de gebruikelike uitspraak van een woord aangeven dat niet meer in gebruik *is*?, zal menigeen vragen en een dergelijke consideratie zan dan ook wel de reden zijn waarom de ongebruikelike woorden in den regel ook onuitsprekelik moeten schijnen. Maar de vraag is of de zaak, door een kleine dubbelzinnigheid in het woord „gebruikelike uitspraak," zo niet verkeerd wordt voorgesteld. Neen, natuurlik kunnen wij niet verwachten dat de uitspraak van een sedert lang overleden, of een stervend woord in alle détails vaststaat, iets waar de redactie de nodige nadruk op legt, maar wat moet een arme vreemdeling nu doen, die toch ook mee mag spreken — en ik denk bovendien dat het probleem ook voor menige *indfödt* zal bestaan — wanneer ze in hun lektuur zulk een verouderd woord als b.v. *adrienne* tegen komen of *ameublement* of zelfs een echt Deens woord als *afgudinde*? Zij kunnen zulk een woord toch maar niet eenvoudig niet uitspreken d.w.z. in de lektuur kalm overslaan? Kan iemand er een ogenblik aan twijfelen dat er bij die, ik erken het: twijfelachtige woorden toch wel altijd *iets* van die uitspraak „vast staat", n.l. als resultaat van de onbewust in de geest van de Deen heersende analogiewerking, een norm natuurlik nog niet (of niet meer) maar toch wel iets dat daar veel op lijkt en iets dat met zo goed als onfeilbaar gevoel of gehoor b.v. weet aan te geven of „men" in het laatste woord de eerste *d* als stop of als spirant uitspreekt en of in *ameublement* de laatste sillabe als — *ent* of als — *ang* klinkt. En wie kan beter dan de redactie dit onbewuste taalgevoel hunner landgenoten in een bewust geformuleerd resultaat omzetten? Wat ze merkwaardigerwijze, naar 't mij wil voorkomen, feitelijk al menigmaal gedaan *hebben*! Of wat is het anders dan zo iets, wanneer ze bij een massa woorden die door hen zelf met 't teken voorzien zijn, dat de boekentaal aanduid, waartoe het woord behoort, — wanneer ze van die woorden toch wel de uitspraak aangeven? Zo b.v. *affotografere*, *afhöste*, *afjœvne* enz. enz.,; bij *afruste* zijn er zelfs twee nuances aangegeven! Bestaat hier bij zulke zeldzaam in de spreektaal voorkomende woorden die „vaste uitspraak" in de leestaal anders dan in een met tamelike zekerheid in 's sprekers brein werkend analogiegevoel? Welnu, alles wat hun gevraagd wordt is dat de redactie de werking daarvan op veel meer gevallen toe zal passen. Is het niet merkwaardig dat bij het werkwoord *afrejse* de uitspraak wel vast heet te staan, maar dat die bij het substantief *afrejse* niet aangedurfd werd?

Indien er verder plaats beschikbaar was, zoude er nog menige opmerking hierbij te maken zijn, — over de fijne onderscheiding der semasiologiese nuances — die misschien wel eens in al te veel subtiliteitjes ontaardt — over het eigenaardige idee de volgorde der citaten te rangschikken niet (of altans slechts bij hoge uitzondering, cf. *adled*) volgens het jaar waarin de stukken in kwestie zelf geschreven zijn, maar volgens het debuutjaar van de schrijver (dat er dan nog niet eens altijd bijstaat! Hier is het schitterend voorbeeld van de N.E.D. vergeefs geweest), — maar dit moet volstaan.

Ik wil ten slotte de *joyeuse entrée* in de wetenschappelike wereld van dit welgeschapen kindje vieren door nog de aandacht te vestigen op een paar omstandigheden die *m.i.* alle lof en algemene navolging verdienen, ofschoon deze laatste *sincerest form of flattery* voorlopig misschien alleen maar het a.s. Noorse Woordenboek te stade zal komen.

Ten eerste dat het, o, zeldzame uitzondering in deze benarde tijden, zo buitengewoon goedkoop is. Vervolgens dat de redactie de uitstekende gedachte heeft gehad zo hier en daar, vooral waar het etymologiese problemen geldt, naar een uitvoeriger discussie en het een of ander tijdschriftartikel te verwijzen. Dit mist men, meestal op grond van voorgewend plaatsgebrek, maar al te veel in de etymologiese woordenboeken.

Maar vooral wil ik eindelik op een derde punt wijzen dat van een buitengewoon brede opvatting getuigt en dat wel eens aan andere woordenaren, *past, present and to come* mag worden voorgehouden, voor de twee laatste kategorieën als een opwekkend en navolgenswaardig voorbeeld.

Digitized by Google

De duizenden en nog eens duizenden *fiches* met gebruikte èn ongebruikte citaten van het grote Engelse woordenboek worden gelijk bekend zal zijn, te Oxford wel is waar bewaard (wat al heel mooi is, want die van ons grote Woordenboek worden vernietigd, naar het schijnt omdat er geen *plaats* is ze te bewaren), — maar zorgvuldig in grote kisten gepakt, ergens in de onderaardse gewelven van de Clarendon Press weggestopt, opdat ze niet voor een konkurrent gebruikt zouden kunnen worden, een kleinheid van denken die men bij die grote natie niet zou verwachten. Daarentegen worden die van het Deense Woordenboek met àl het materieel dat voor de samenstelling er van gediend heeft en nog dient, b.v. ook de veel vollediger oorspronkelike woordenlijsten, enz., op de Koninklike Biblioteek te Kopenhagen bewaard en zij zullen steeds door belangstellenden gekonsulteerd kunnen worden.

Waarlik, hier herkent men de geest van de bekende Maecenas, Brygger Jacobsen, te Kopenhagen, die aan de ingang van het door hem geschonken laboratorium, een inscriptie deed plaatsen met de heerlike boodschap dat geen van de aldaar verkregen resultaten der wetenschap ooit geheim gehouden mag worden, maar altijd voor een ieder toegankelik en beschikbaar moet zijn.

Nijmegen. H. Logeman.

G. Chinard, L'exotisme américain dans l'œuvre de Chateaubriand, Paris, Hachette. 1918. (Pr. fr. 3.50).

Als een vervolg en, waarschijnlijk, als het slot van zijn studies over de exotische elementen van Amerikaanschen oorsprong in de Fransche letterkunde (z. *Museum*, XIX, 423 en XXI, 263), geeft Chinard dit nieuwe werk, waarin de geschiedschrijver, dien we kenden, zich ook doet gelden als een fijn kunstrechter. De stof trouwens moest hem wel er toe brengen aan het esthetische element een bijzondere aandacht te wijden: waar tot nu toe in de vorige werken slechts hier en daar de invloed van 't amerikanisme doorflitste in een letterkundig of artistiek trekje of in een lichte gevoelsuiting, daar heeft men in dit nieuwe boek over Chateaubriand's Amerikaansche exotisme vóór alles te doen met een psychologisch en esthetisch vraagstuk.

Want hij is de toovenaar, in wien veel van de ideeën die het amerikanisme in de 16e tot 18e eeuw had aangebracht, terug te vinden zijn: de behoefte aan daden en de drang naar ongekende avonturen in ongerepte landen, de overtuiging dat te midden der oervolkeren een gelukkig natuurleven te leiden is, een zoeken naar absolute vrijheid, een herschepping van de naar nieuwe indrukken vaag dorstende ziel, een ziel immers waarop duizenden jaren van beschaving hun last van angstig zoeken hadden doen neerploffen. En de toovenaar Chateaubriand kwam. René l'Enchanteur noemden hem Pauline de Beaumont, die het voorrecht had doodelijk vervelende boeken voor hem te excerpeeren, waaruit hij *le Génie du Christianisme* deed opbloeien, en zijn vrienden, Joubert of Fontanes; veel, veel later, vijftig jaar wel, deed een andere vriendin van den toovenaar, Hortense Allart de Méritens, de herinneringen aan hun dwaasheden weer opdoemen in *les Enchantements de Mme Prudence de Saman l'Esbatz* (1872).

De toovenaar! Maar die vertrokken was, niet om kleuren aan zijn palet te voegen, zooals de pelgrim naar het Heilige Land eenmaal een beetje cynisch en ontnuchterend zou erkennen, maar gedreven door drang naar daden. Chinard zet in het eerste hoofdstuk, *la Préparation au Voyage*, uiteen hoe de lichamelijk krachtige, kerngezonde Bretagner, door zijn omgeving, zijn lezen, zijn aangeboren zwerflust tot de daad wordt gedreven; Rousseau, Raynal, de Malesherbes, drie elementen werken samen om hem naar Amerika te doen gaan met een tweeledig, schijnbaar onvereenigbaar, doel: het epos van den natuurmensch te schrijven en de Noord-Westelijke doorvaart te vinden. Was bij hem de drang tot actie het sterkst, toen hij den achtsten April 1791 zijn reis ondernam? Chinard (p. 25) acht dit waarschijnlijk en meent in hem een activiteit te ontdekken, die Victor Giraud in zijn *Nouvelles études sur Chateaubriand* niet sterk genoeg heeft in 't licht gebracht.

Le Voyage en Amérique is de titel van het tweede hoofdstuk. Er is, na Joseph Bédier's baanbrekende artikels over de data ervan, over den gevolgden weg, over de schriftelijke bronnen, over de reddende plagiaten, die hem toestaan ons vóór te tooveren alles wat hij niet gezien heeft, een heele litteratuur ontstaan: l'abbé Bertrin, die het eerst Bédier vruchteloos bestreed, E. Dick's *Plagiats de Chateaubriand*, Madison Stathers met zijn Grenobler dissertatie *Ch. et l'Amérique*, Chinard, Giraud, Beaunier e.a. En de toovenaar is niet in een gunstiger toestand gekomen sinds zijn waarheidsliefde opnieuw zwaar op de proef werd gesteld door de publicatie van het dagboek van zijn bediende Julien (1904), en de onderzoekingen van Pater Garabed over *Ch. en Orient* (1914). Het derde hoofdstuk, *le Voyage dans les terres de l'Ouest et en Louisiane* sluit zich bij het tweede hoofdstuk aan; samen vormen zij een preciseering van hetgeen we thans weten over zijn reis, de indrukken die hij moet hebben gehad toen hij in Juli aankwam — zijn heele verblijf gaat van 10 Juli tot 10 December 1791 —, de ontnuchteringen die hem moeten hebben gekwetst, het afzien van zijn plannen als ontdekkingsreiziger, den gevolgden weg en de gedeelten die hij er bij heeft gefantaseerd door zijn plagiaten en zijn herinneringen aan lectuur heen. In deze beide hoofdstukken weegt Chinard de waarde der resultaten die Dick en Stathers of Feugères (*Mercure de France*, 15.7.1908) hebben verkregen; hierbij is 't zeer eigenaardig te bemerken, dat Chinard, die met Racine zou kunnen zeggen:

„Je sens deux hommes en moi",

het nu eens betreurt dat hij en anderen Chateaubriand betrappen op grove onwaarheid, dan weer vergoelijkende woorden voor den schepper van nieuwe esthetische bekoringen vindt. Wat Chinard reeds uiteenzette in zijn *Notes de Voyage de Ch. en Amérique* (Univ. of Calefornia Press, 1915) wordt door hem nog eens onderstreept: de opstand der Indianen, die een reis naar het Westen zooals Ch. die voorstelt in zijn *Voyage en Amérique* en de andere werken, onmogelijk maakte en de ontdekking van het boek van den Amerikaanschen aardrijkskundige Gilbert Imlay, *A Topographical description of the Western Territory of North America* (1792), als bron voor zijn fantasie-bezoek aan Scioto en de Ohiostreken. Ch. beschrijft de streek zooals Imlay die zag in 1785, niet zooals hij zelf haar had moeten zien in 1791; Chinard (p. 88) bestrijdt ook de conclusies van

Digitized by Google

Dick die in Beltrami's *Pilgrimage* (1824) een bron van zijn verhaal ziet. Deze beide hoofdstukken bevestigen de ontdekkingen van Bédier ten volle.

Wanneer Ch. Amerika verlaat, hebben zijn illusies omtrent de jeugdige democratie en haar deugdzaamheid, die Franklin met zijn eenvoud in kleeding en doen als een quaker en een ouden Romein had doen voorkomen, een geduchten knauw gekregen; zijn voorliefde voor de primitieve wereld die Rousseau hem had ingegeven, was er zóó door versterkt, dat hij weer aan het epos van den opstand der Natchez dacht. Wat hij echter vooral meebracht dat waren indrukken van landschappen en menschen, die zijn wezen zouden hernieuwen: „*il était* tourmenté de la muse", hij die nog slechts in een Musenalmanak één elegie had geschreven, *l'Amour de la Campagne* (1790).

Années d'exil et de documentation, zoo noemt Chinard zijn vierde hoofdstuk. Het is 't tijdstip waarop Ch. rondzwerft met zijn manuscript, dat hem, zoo zijn verbeelding hem geen parten speelt, 't leven redde bij Thionville, waarop de eerste verhalen bij 't bivakvuur ontstaan; 't is ook 't tijdstip waarop hij, handelaar in kousen of leeraar à la Saint-Preux, met Charlotte Ives flirt en waarin *René* in hem rijpt, omdat hij dan afdaalt tot in het diepste leed, en waarin het thema van 't afscheid — het thema dat in Loti's romans het groote thema is naast dat van den dood — karakteristiek wordt voor zijn werken, 't vertrek, en de vertwijfeling en de ontzetting die er op volgen, na 't afscheid uit Bungay. 't Is ook dat van *l'Essai sur les Révolutions*, dat anti-christelijke en anti-sociale boek. Chinard geeft over deze periode een psychologisch zeer juist beeld; ze is ook het incubatietijdperk van *les Natchez*, waarvoor hij thans veel leest en het moment waarop hij, om welke redenen dan ook, tot 't catholicisme weerkeert.

Een eenigszins speciaal hoofdstuk, dat misschien een beetje de eenheid van zijn boek verbreekt, geeft Chinard de gelegenheid *Les Sœurs aînées des héroïnes de Ch.* te schetsen: de verlatene wilde die een oogenblik in de eenzaamheid der Nieuwe Wereld een blanke aan zich heeft weten te binden, een avontuur dat reeds in 1624 door captain Smith werd verhaald. 't Staat hem ook toe stelling te nemen tegenover Cassagne en tegenover Baldensperger en Carré die *Azakia et Célario*, dat in Mei 1798 in de *Bibliothèque britannique* te Genève verscheen, aan Ch. toeschrijven, en het verband ervan met *Ouabi or the virtues of nature* van Mrs. Marton (1790) te onderzoeken. Zoo men, meent Chinard, niet kan spreken van invloeden hiervan op Ch.'s *Atala*, dan moet men dit wel doen voor *Odérahi* (1798), een geschiedenis uit de *Veillées américaines* welke Chinard weer heeft opgediept. De onbekende schrijver ervan was de eerste die in een nieuwe uitgave van zijn werk *Odérahi* als een „sœur aînée d'Atala" aankondigde terwijl men in den *Moniteur* Ch. van plagiaat beschuldigde en zijn werk beneden dat van den onbekende stelde.

De vier laatste hoofdstukken vormen één geheel; zij onderzoeken de *Natchez* en *Atala* wat „couleur locale", documentatie en exotisme betreft en analyseeren de techniek der compositie en de karakters in *Atala*. Ook hier wordt men getroffen door keurige opmerkingen van Chinard, die aan dit boek een groote bekoring verleenen en de lezing ervan tot een genot maken. Heel fijn weet hij te doen zien, dat Homerische en Vergiliaansche herinneringen zich mengen met minder talrijke uit Tasso of Milton én de elementen van het Indiaansch exotisme, zooals de reizigers dat reeds hadden geschilderd, al die vergetenen en weder door de eruditie opgediepten. — Lafitau, Charlevoix, Imlay, Carver, Casteby —, wier visie en proza „l'Enchanteur" omtoovert tot een werk van harmonische schoonheid. Is hij 't niet die, in *les Natchez*, waarvan Chinard de waarde onderstreept (p. 162), de uitdrukking vindt „la Vierge des dernières amours", waar de brave Charlevoix nuchtertjes neerschrijft: „On leur abandonne même quelquefois des Filles, pour leur servir comme de femmes pendant le temps qui leur reste à vivre"? En is er grooter contrast denkbaar dan dat tusschen Bartram's beschrijving van een mossoort, *Tillandsea usnoides* (p. 261): „What adds to the magnificence of their appearence is the streamers of long moss that hang from the lofty limbs and float in the winds" en de visie van Ch.: „Quand la nuit, au clair de la lune, vous apercevez sur la nudité d'une savane, une yeuse revêtue de cette espèce de draperie, vous croiriez voir un fantôme, traînant après lui ses longs voiles". Met veel aanhalingen weet Chinard (p. 246—259) te doen zien, dat Ch. wel degelijk goede bronnen had voor de Mississipi-beschrijving die o. a. door Sainte-Beuve is aangevallen (*Chateaubriand et son groupe littéraire*, Paris, Garnier, 1861, I, 195).

In 't laatste hoofdstuk, *Atala*: *la composition, les caractères*, tracht Chinard een oplossing te geven van de tegenstelling die men moet constateeren tusschen de Epiloog, die een precies aangegeven inhoud van 't boek aangeeft wat den opzet betreft, en de uitwerking die Ch. er aan gaf. Evenzoo wijst Chinard op de tegenstelling tusschen de *Nuit chez les Sauvages du Niagara* en den Epiloog; de verandering die Ch. heeft ondergaan sinds hij het *Essai* schreef is zeer merkbaar. Een even delicate kwestie is die van de verandering welke *Atala*, eerst opgezet als de geschiedenis van een slachtoffer van het godsdienstig fanatisme, heeft ondergaan in het laatste gedeelte, vóór hij *le Génie du Christianisme* uitgaf. Lemaître had 't eerst de onderstelling gewaagd van een primitief anti-godsdienstig *Atala*-manuscript en V. Giraud was hem bijgevallen. Chinard (p. 289) bestrijdt die meening met niet al te overtuigende argumenten.

In zijn laatste bladzijden vat hij den invloed samen dien 't amerikanisme op Ch. heeft gehad, en hij doet dit in zeer gloedvolle woorden (298—300). Te midden daarvan klinkt wel vreemd het: „il importe peu maintenant que Chateaubriand ait vu ou non le Mississipi" (cfr. p. 2)... Integendeel: cela importe beaucoup. 't Is een moreel vraagstuk, waarmee samenhangt een deel van onze houding tegenover hem en tegenover zijn geheele werk, ook tegenover zijn *Génie* en zijn *Mémoires*, ook tegenover zijn invloed en zijn nakomelingschap en hen die een paladijn in hem zien van het Christendom. „René l'Enchanteur"? Zeker. Maar ook de onbetrouwbare.

In drie deelen heeft Chinard doen zien hoe het amerikanisme op het gebied van letterkunde en moraal en sentiment invloed op de Fransche begrippen uitoefent. 't Sterkst uit zich dat, van af Rabelais en Montaigne, in „le bon sauvage", dien ook Vigny nog had gekend, maar in *La Sauvage* ontrouw werd. In 1826 voegde Chateaubriand bij zijn *Essai sur les Révolutions* 't zin-

Digitized by Google

netje „les bons sauvages qui mangent leurs voisins" ? En dat was 't eind van een droom, van „le rêve exotique", waarvan Chinard de ijverige, kunstrijke beschrijver is.

Amsterdam. K. R. Gallas.

O. Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte. 2e umgearb. Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt. 258). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

Op 98 bladzijden klein formaat wordt ons hier de oeconomische geschiedenis geboden van c. 3000 v. C. tot c. 500 n. C. Dat dit niet meer kan zijn dan een summier overzicht, spreekt van zelf. Vooral de behandeling van het Oosten is mager uitgevallen, en ook overigens geeft de schrijver slechts hoofdlijnen. Deze heeft hij echter duidelijk getrokken, de verschillen tusschen de opeenvolgende perioden der oeconomische ontwikkeling zijn goed gekenschetst. Dit is te meer te waardeeren, omdat een grooter werk over dit onderwerp ontbreekt: al neemt de bespreking der staathuishoudkundige verschijnselen in de geschiedwerken van Beloch, Eduard Meyer en Cavaignac eene ruime plaats in (trouwens ook reeds bij Mommsen), en van hoe groote waarde de monographiën van Pöhlmann, Francotte, Gummerus e.a. mogen zijn, eene oeconomische geschiedenis der oudheid bezitten wij nog niet. Het werkje van Neurath is het eenige samenvattende boek op dit gebied. Het staat sterk onder den invloed van Beloch en vooral van Eduard Meyer, zoowel van diens Geschichte des Altertums als van de in zijne Kleine Schriften vereenigde studiën. Als inleiding verdient het warme aanbeveling.

In dezen 2en druk (de eerste verscheen in 1909) is de opzet van het werk dezelfde gebleven, en ook de wijzigingen en uitbreidingen van den text zijn niet van overwegend belang. Bij de behandeling van het ptolemaeïsche Egypte wordt nu ook het geld- en korengiro besproken. Gewenscht ware eene uitvoerige literatuuropgave geweest bij elk hoofdstuk. Vooral op dit gebied, waar de literatuur, al is zij nog niet omvangrijk, toch zeer verspreid is, zou dit nuttig zijn geweest. De schrijver had dan in eene behoefte voorzien. We krijgen nu slechts in het voorbericht een aantal artikelen van den schrijver zelf geciteerd, maar overigens ontbreekt elke literatuuropgave. Ik acht dit een ernstig gebrek.

Ten slotte enkele opmerkingen. Op blz. 42 wordt gezegd, dat sommige rijke familiën te Athene den staat schepen ter beschikking moesten stellen. De triërarchie rustte echter niet op de familie, maar op den persoon.

Bij de bespreking der afpersingen, waaraan de, onbezoldigde, Romeinsche stadhouders zich onder de Republiek in de provincies schuldig maakten, meent de schrijver, blz. 66, dat het „wirtschaftlich" op hetzelfde neergekomen zou zijn, indien de Romeinsche staat het bedrag dier afpersingen als belasting had geheven en dit dan aan zijne ambtenaren als bezoldiging had toegewezen. Ik vermoed, dat de beroofde provincialen aan de laatste methode de voorkeur gegeven zouden hebben, daar het toch zeer zeker verschil uitmaakt, ook voor het oeconomisch leven, of men tot afdokken gedwongen wordt door willekeurige afpersing of door geregelde belasting. Dat de Romeinen er evenzoo over dachten, blijkt wel hieruit, dat sinds Augustus de provinciale stadhouders bezoldigd worden.

Waar de schrijver op blz. 78 het heeft over den aanzienlijken overzeeschen handel der Syriërs tijdens het Romeinsche keizerrijk en daarbij hunne factorij te Ostia noemt, had hij ook aan de groote rol moeten herinneren, die de Syrische kooplieden in dien tijd, en nog in het begin der Middeleeuwen, in Gallië, speciaal in Massilia, speelden.

Papier en band van dezen druk zijn belangrijk slechter dan die van den eersten.

Groningen. A. G. Roos.

Paul Fournier, Les collections canoniques Romaines de l'époque de Grégoire VII. (Extr. d. Mém. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L. XLI). Paris, Klincksieck. 1918. (Pr. fr. 5.50).

Bij het wereldberoerend hervormingswerk, dat paus Gregorius VII ondernam, beriep hij zich herhaaldelijk erop dat zijn uitspraken en wetten, niets nieuws, niets ongehoords bevatten, maar dat dit alles in overeenstemming was met hetgeen zijn voorgangers op den H. Stoel reeds hadden vastgesteld. Zooals begrijpelijk is, lieten zijn felle tegenstanders dat beroep niet onaangevochten, maar trachtten te betoogen dat de eischen, welke „Hildebrand" aan vorsten, bisschoppen en priesters stelde, ontwijfelbaar in strijd waren met de kerkelijke wetgeving van voorheen. Het conflict vorderde derhalve als van zelf raadpleging van den tekst der kerkelijke wetgeving uit den voortijd. En daar de bestaande collecties van zulke uitspraken, door vroegere concilies en pausen gegeven, niet talrijk waren en bovendien nog zeer onbeholpen saamgesteld, zien wij in het begin der elfde eeuw niet minder dan vier verzamelingen van kerkelijke wetten uit de oudheid aanleggen om in die behoefte te voorzien. Het lid van het Instituut, Paul de Fournier, heeft een diepgaande studie gewijd aan elk dezer vier collecties, welke in de naaste omgeving van Gregorius VII zijn opgesteld en grootendeels zelfs haar ontstaan aan zijn initiatief hebben te danken. Die vier verzamelingen zijn: 1°. een nog in h. s. berustende collectie, welke gewoonlijk wordt aangehaald onder den titel van „Diversorum patrum sententiae"; 2°. het „Capitulare" van Atto, kardinaal van San Marco 3°. de collectie van Anselmus, bisschop van Lucca, en 4°. de collectie van kardinaal Deusdedit. Deze studie heeft al de eigenschappen, welke geschriften van sommige Fransche geleerden zoo aantrekkelijk maken: kalme en bondige betoogtrant; daarbij een glasheldere manier van voorstelling.

Warmond. A. Hensen.

F. de Bas, Waakzaam en Weerbaar. Schiedam. H. A. M. Roelants. 1918 [1]).

„Levendig verlangen om te midden der gevaren, die nu meer dan ooit den zwakkere van den kant der sterkeren bedreigen, het volk, waartoe wij het voorrecht hebben te behooren tot voortdurende waakzaamheid op te wekken:

„om aan de hand der wereldgeschiedenis, vooral partij trekkende van de ondervinding, gedurende de mobilisatie opgedaan, de o.i. alleen afdoende middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid aan te geven—

„leidde tot dit geschrift, hetwelk wij met vol vertrouwen aan het oordeel onzer landgenooten onderwerpen."

[1]) Op verzoek van den Schrijver deelt de Redactie mede dat zij dit artikel reeds op 9 Augustus 1918 ontvangen heeft.

Digitized by Google

Zoo luidt het Voorwoord der 100 bladzijden tellende brochure, waarin generaal De Bas zijne landgenooten wil opwekken tot waakzaamheid en het treffen van maatregelen tot weerbaarheid, ook nadat de nog steeds voortwoedende oorlog zal geëindigd zijn. Hij gaat hierbij van het standpunt uit dat „de oorlog, machtstrijd der volkeren evenmin uit de wereldorde valt te verbannen als krakeel uit de kinderkamer", dat de sterkere steeds de stelling zal blijven handhaven: „macht gaat boven recht", en dat hij, die zulks zou willen ontkennen, utopieën aanziet voor werkelijkheid.

Hoewel ik mij rangschik naast hen, die meenen, dat uit dezen wereldbrand eene nieuwe maatschappij moet voortkomen, die ontwapening in haar vaandel zal voeren, is het mij en mijnen medestanders — althans op dit oogenblik — nog niet mogelijk, eenig overtuigend bewijs te kunnen aanvoeren voor de juistheid van dit inzicht. Ik kan mij dan ook voor de aankondiging van dit geschrift zeer gemakkelijk op het standpunt stellen, hetwelk Schr. innam, het standpunt, hetwelk wij tot dusverre helaas! als het eenig juiste hebben moeten erkennen.

Blijven de toestanden in Europa na den oorlog met betrekking tot de landsverdediging zoo, als ze vóór den oorlog waren, dan *moet* Nederland, wil het Nederland blijven, zich zoo goed mogelijk ter verdediging toerusten. In dit opzicht — maar ook onder dit voorbehoud — deel ik de meening van generaal De Bas geheel en al. Of dit zal noodig zijn, daarover hebben wij niet te beslissen. Wij mogen al — wanneer die beslissing zal genomen worden — onze stem kunnen doen hooren, naar ik hoop, zoo krachtig mogelijk; maar de Groote mogendheden zullen den toon aangeven, waarmede wij zullen moeten instemmen. Ontwapening alleen in Nederland zou groote dwaasheid zijn.

Schr. heeft zijn geschrift in drie deelen gesplitst: Gisteren — Heden — Morgen. Blijkens het voorwoord is het laatste stuk het voornaamste. Daarin wordt in hoofdtrekken uiteengezet, hoe Nederland zich weerbaar heeft te maken. In de beide eerste stukken wordt, met aanstipping van een aantal feiten, cijfers, data, in 55 bladzijden de militaire geschiedenis van alle landen der wereld van meer dan 3000 jaren vóór den aanvang onzer jaartelling tot op onzen tijd — zelfs de Azteken in Mexico worden genoemd — als in een kaleidoscoop den lezers voor oogen gesteld, „ten einde uit de studie van het verledene het tegenwoordige beter te begrijpen."

Hoewel dit overzicht stellig niet van belang ontbloot is, en het zich in elk geval aangenaam laat lezen, komt het mij toch voor, dat, zonder opname van al die feiten, cijfers en data deze beide stukken beter aan het doel hadden beantwoord, indien Schr. had kunnen goedvinden de gevolgtrekkingen, waartoe die studie hem geleid had, in enkele groote, algemeene trekken weer te geven. Nu moest hij, waar hij zooveel heeft willen meedeelen, noodwendig in oppervlakkigheid of onvolledigheid vervallen. Een enkel voorbeeld moge tot staving dezer bewering dienen. Op bl. 38 wordt als aanleiding voor het uitbreken van den oorlog van 1870 opgegeven: „naijver der Tuillerieën op Pruisen wegens de candidatuur van prins Leopold van Hohenzollern Sigmaringen voor den Spaanschen troon," en wordt zelfs niet met een enkel woord gewag gemaakt van de geheime machinatiën van Bismarck voor die candidatuur, zooals we die (hoewel de Duitsche staatsman ze tot zijn dood toe heeft verloochend) uit het in 1899 door Sturdza uitgegeven werk: „Charles I, Roi de Roumanie — Chronique — Actes — Documents" hebben leeren kennen. Evenmin lezen we iets van het verdraaide telegram uit Ems, hoewel wij uit Bismarck's „Gedanken und Erinnerungen" mochten vernemen, dat hij zelf wel had begrepen, welke uitwerking de door hem gestijleerde depeche op de licht ontvlambare Fransche gemoederen zou teweegbrengen. Naar gelang men nu dit al of niet naar voren brengt, kan men de schuld van het uitbreken van dien oorlog op Pruisen of op Frankrijk doen vallen.

Bij de behandeling van den tegenwoordigen oorlog daarentegen heeft Schr., in zijne verontwaardiging over de schending van België's neutraliteit, zelfs beproefd het bewijs te leveren, dat de Duitsche legers bij den aanval op Frankrijk den weg over België niet noodzakelijk hadden behoeven te volgen. Dit bewijs, welks beoordeeling ik aan den lezer overlaat, had voor het doel van het geschrift stellig achterwege kunnen blijven.

Het derde stuk evenwel — de hoofdzaak — is der ernstige overweging van allen, die eene krachtige verdediging van Nederland wenschen, ten volle waard. Schr. vat zijne uiteenzetting hiervan samen in de woorden (bl. 61): „De middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid, zonder verlies van een duimbreeds gronds, tot verstandig en rechtvaardig beheer onzer koloniën, zijn viervoudig: *een wijze regeering, gewapende-, economische- en intellectueele weerbaarheid.*" Elke van die middelen wordt dan uitvoerig toegelicht.

Uit dit gedeelte zij nog bijzonder de aandacht, niet het minst van regeeringspersonen, gevestigd op hetgeen Schr. noemt: „intellectueele weerbaarheid". Hij schetst daarin de positie van den tegenwoordigen officier in het leger, niet in het soldaten-leger, maar in het leger, dat der Nederlandsche maatschappij toebehoort, dat wortelt in het Nederlandsche volk. Meer dan tot nu toe het geval is geweest, moet de officier, ook de militie-, landweer- en reserve-officier, bekend zijn met de inrichting en de eischen van het maatschappelijk leven, met de wetten, die de samenleving beheerschen, met de voorschriften, tot wier toepassing hij mede kan geroepen worden, zooals dit in deze jaren van mobilisatie van het leger zoo duidelijk aan den dag treedt. Maar elk Nederlander, en vooral elk regeeringspersoon, moet ook het leger kennen als onderdeel van de staatsmacht. Duidelijke begrippen over de verdedigbaarheid van ons land — gen. De Bas heeft van 1865 af hierop bij alle voorkomende gelegenheden steeds aangedrongen — mogen den ontwikkelden niet-militair, maar vooral onzen bestuurders niet vreemd zijn. Opnieuw wordt een pleidooi gehouden voor een leerstoel voor het krijgswezen aan een of meerdere van onze universiteiten, of althans voor de behandeling van onderdeelen van het krijgswezen bij het onderwijs in overeenkomstige takken van wetenschap.

Hier is Schr. in zijne volle kracht en geeft hij, nog met jeugdig vuur bezield, niettemin op bescheiden wijze den weg aan, die z. i. zou kunnen worden gevolgd.

Mogen zijn geschrift vele lezers, en zijne denkbeelden in dezen bij hen ingang vinden — tenzij .... het niet meer mocht noodig wezen. Wat zou dat een vooruitgang zijn!

's-Gravenhage. G. J. W. Koolemans Beijnen (gep. luit.-generaal).

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, N. S., XLVI, 4: J. J. Hartman, Ad Ovidi de Ceyce et Alcyone narrationem. — G. Vollgraff, Ad Sophoclis *Antigonam*. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. *C.* III, 29, 62-64. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Thyesten*. — J. van Wageningen, De quattuor temperamentis. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. *C.* IV, 4, 68. — H. D. Verdam, Quo tempore *Phaedrus Platonicus* scriptus sit. — J. J H., Polenarianum ad Hor. *C.* III, 24, 58. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Medeam*. — J. J. H., Ad Pindari *Od.* XIII, 53. — G. Vollgraff, De lege collegii cantorum Milesii. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Herculem Furentem*. — F. Muller, De origine participii futuri linguae latinae. — P. H. D., Emendatur locus Gellianus (II, 21, 8). — J. J. Hartman, Annotatiunculas criticas ad Pindari locos quosdam.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLI-XLII, 3: E. Howald, Heraklit und seine antiken Beurteiler. — J. Geffcken, Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums. — A. Götze, Deutsche Handwerkernamen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: Ph. Wegener, Schillers Pädagogik u. ihr Einflusz auf Herbart. — K. Ziegler, Lessings Laokoon u. d. Schule.

4-5: A. Gercke, Eine Niederlage des Sokrates. — R. Pestalozzi, Seelische Probleme des Hochmittelalters. — J. Richter, Der Charakter des Mephistopheles im Urfaust.

In het paedagog. ged.: E. Stemplinger, Hellenisches im Christentum. — W. Olsen, Wie sollen die Schüler in ein Literaturwerk eingeführt werden? — Mitteil.

6: W. Nestle, Politik u. Moral im Altertum. — H. Fischer, Schiller u. d. griechische Tragödie. — H. Engert, Idealismus u. Realismus im deutschen Drama.

In het paedagog. ged.: A. Messer, Wert, Norm, Person in der Ethik. — Th. Litt, Lehrfach u. Lehrpersönlichkeit. — Mitteil.

7—8: O. Gruppe, Die Anfänge des Zeuskultus. — E. Bruhn, Zur dramatischen Technik des Sophokles. — E. Pernice, Pompejiforschung u. Archäologie nach dem Kriege. — G. Mayer, Das wesen der Landschaftslyrik. — J. Hashagen, Italiens Kriegsverträge mit dem Verband. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Jaeger, Geschichte u. Leben. — G. Wolff, Antike Klassikerstellen im Lichte der röm.-germ. Altertumsforschung. — Mitteil.

9: B. Sauer, Antike Feldherrbildnisse. — H. Werner, Barbarus. — A. Götze, Aus dem deutschen Wortschatz schweizerischer Zeitungen.

In het paedagog. ged.: P. Pendzig, Die griech. Studien im deutschen Mittelalter. — G. Reichwein, Über den Sinn geschichtl. Bildung in unserer Zeit.

Tijdschrift v. Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXXVII, 4: P. Leendertz, *Mariken v. Nieumeghen*. — R. Foncke, Wie is de samensteller van „*den Nederduytschen Helicon*"? — C. G. N. de Vooys, Broeder Thomas' traktaat over natuurkennis. — M. Boas, De oudste Nederlandsche vertaling van Epictetus' Enchiridion en haar auteur. — G. J. Geers, *Geuse-vesper*. — C. G. Kaakebeen, Enkele plaatsen uit de poëzie van Constantijn Huygens. — Kleine Med. — Verbet.

Neophilologus, IV, 2: S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie lyrique néerlandaise (1544-1565). — P. Valkhoff, Sur quelques ouvrages d'Elie Luzac, II. — H. W. J. Kroes, Nhd. *Krawall*. — O. Walzel, Die künstlerische Form der Deutschen Romantik. — H. Annema, *Touter—Tille—Toelle*. — R. Volbeda, *Half* preceded or followed by the (in)definite article or other modifiers. — W. v. d. Gaaf, The pronunciation of *Word*. — A. G. v. Hamel, Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur. — J. v. Wageningen, Stopwoorden — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Bijdragen Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde, VI, 1: De Jonge van Ellemeet, De Drentsche Marken-organisatie. — Japikse, De minuut van het plakkaat der afzwering 26 Jul 1581. — Tonckens, De Grammatica Latina van Vossius en de Schoolordre van 1625. — Hist. literatuur (Juli-Nov. 1418).

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 5: Gysberti Hodenpijl, Govert Cnoll (slot). — Portheine De samenzwering van Von Görtz, I.

6: Portheine, De samenzwering van Von Görtz (slot). — Geest, Terschelling in de Middeleeuwen.

Economisch Historisch Jaarboek, IV: Posthumus, Voorgeschiedenis van de wetgeving tegen den kinderarbeid. — Van Dillen, Stukken betreffende den termijnhandel in graan. — Van Brakel, Bescheiden over den slavenhandel der W. I. Compagnie. — Timmer, Brouwerscontracten 18de eeuw. — De Boer, Amsterdamsche veemcontracten. — Huart, Observantie betreffende de geldtheorie, 17de eeuw. — Hoeffnagel, De Surinaamsche bacovencontracten.

Revue Historique, CXXVIII, 2: L'Allemagne et nous (correspondentie Keizerin Eugénie en Wilhelm 1, 26 Oct., 1870). — Bourrilly, Charles Quint en Provence. — Tricoche, Busky Run (Aug. 1763). — Reuss, L'affaire des faussaires de Vienne à Huningue (1790—1792). — Bulletin historique: Hauser, France (ép. moderne).

CXXIX, 1: Puaux, Origines de la guerre des Camisards, I. — Marion, La question du papier-monnaie 1790. — Van Dijke, Les prétendues mémoires de Jeanne d'Albret. — Bulletin historique: France, moyen âge.

English Historical Review, Oct. 1918: Stenton, Supremacy of the Mercian Kings. — Round, Barons and Peers. — Goldingham, The navy under Henry VII. — Notes and Documents (o. a. Boyson, Ostend in 1587).

Historische Vierteljahrschrift, XXVI, 4: Buchner, Zum Briefwechsel Einhards. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XC, Dec.: B. W. Speekman, E. v. Handel-Mazzetti's Brüderlein u. Schwesterlein. — J. P. v. Kasteren, De Tweede Petrus- en de Judasbrief. — P., De Katakomben Rome Valkenburg. — M. v. Steen, Uit de Geschiedenis der Bulgaren. De tijden van den eersten Boris. — Is. Vogels, Dramatiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

XCI, Januari: J. v. Ginneken, De Taaltechniek v. P. C. Boutens. — P. H. J. Hoenen, De Exploitatie der Atmospherische Stikstof. — H. Padberg, Een leven v. Guido Gezelle. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel, 1. — L. P. P. Franke, Van Vertelsels, Sproken en Legenden. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken
van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Catal. Fransche Letterk. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, n°. 7 (A—s).
Catal. Goethe-verz. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, n°. 7 (A—s).
Davids, Nederl. en Spaansche Letterkunde: Studiën XCI, Januari (Daniels).
Goossens, Fr. Sonnius: Studiën XC, Dec. (P. A.).
Hampe, Belgien u. Holland vor dem Weltkriege: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 45.
Hartman, De Plutarcho scriptore et philosopho: Gött. Gel. Anz. 1918, 9-10 (Pohlenz).
Van 't Hoog, Anthonis de Rooveré: N. Taalg. XII, 6 (Acket).
Opstelten, Penning's Benjamins Vertellingen: N. Taalg. XIII 1 (de Vooys).
Poort, Bredero: N. Taalg. XII, 6 (de Vooys).
Schrijnen, Handleiding Indogerm. taalwetenschap: N. Taalg. XII, 6 (v. Wijk).
Spitz, Lans. v. Denemarken: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooys).
Valckenier Kips, Der deutsche Staatsgedanke: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 44/45 (v. Martin).
Worp, Onwaerdeerlycke Vrouw: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooys).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1919 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.–** zoodanig Verslag over de in **1919** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1920 op te maken en vóór 1 Juni 1921 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1919. Mr. C. B. MENALDA.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR – CARM. I–XII

PARS ALTERA – CARM. XIII–XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior – Carm. I–XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem. II. Idem Gecart. **f 1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**
XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE OCT 13 1922 LIBRARY

Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. N°. 6. Maart 1919.

Clark, The Descent of Manuscripts (S. G. de Vries).
Geffcken, Die Griechische Tragödie (Vürtheim).
Nachmanson, Erotiani vocum Hippocraticarum collectio (Schepers).
Brix-Niemeyer-Köhler, Plautus, Miles Gloriosus (Bierma).
Abhandlungen zur semit. Religionskunde u. Sprachwissenschaft, von Baudissin überreicht (Snouck Hurgronje).
Catalogus der Goethe-Verzameling in de Kon. Bibliotheek (Scholte).
Brall, Lat. *foris, foras* im Galloromanischen (Salverda de Grave).
Greshoff, Latijnsche Lente (v. d. Elst).
Leopold, Ontwikkeling van het heidendom in Rome (Hartman).
Schoolboeken:
Ten Bouwhuys, Twee Eeuwen (Haak).
Uitgaven v. d. fa Noordhoff.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. C. Clark, The Descent of Manuscripts. Oxford, at the Clarendon Press. 1918. (Pr. 28 sh.).

Dit werk is eene voortzetting en samenvatting van tal van scherpzinnige onderzoekingen waarvan de heer Clark sedert jaren reeds in verschillende publicaties de uitkomsten heeft medegedeeld. Hoofdzakelijk golden zij de handschriften van Cicero's redevoeringen en wijsgeerige werken. Deze treden ook in dit nieuwe boek op den voorgrond, ofschoon daarnaast veel studie gewijd is aan andere, bv. van Latijnsche Kerkvaders, van Plato en den beroemden Parijschen Demosthenes. Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn te vragen, of zulk een boek na L. Havet's *Manuel de critique verbale* nog wel noodig was. Maar men behoeft niet vele blzz. er van te lezen, of men bemerkt dat het veel eigens en nieuws bevat en overal berust op zeer nauwkeurige studie, ook waar een onderwerp ter sprake komt dat de heer Havet reeds voortreffelijk behandeld had. Voor tekstkritiek is het ook naast dien *Manuel* onwaardeerbaar, vooral waar het telkens toont hoeveel er nog uit oude handschriften te leeren valt, wanneer zij slechts nauwkeurig in al hunne eigenaardigheden bestudeerd worden. Bijzonder leerrijk is daarvoor het 3e hoofdstuk blz. 53—103 „The Evidence of Marginalia." Deze zijn in vroeger en later tijd al te zeer verwaarloosd, deels niet begrepen of met de woorden van den tekst zelf verward geraakt. Uitvoerig behandelt Cl. het teeken dat iets niet in orde schijnt of nader onderzocht moet worden, soms door den afschrijver, meermalen door een corrector aan den rand geschreven als ζ = ζήτει, $\overline{Q}$ = quaere, $\overline{R}$ = require. Hoe dit tot corruptie van den tekst of tot vergissing kon leiden, wordt met allerlei bewijzen aangetoond. Curieus is bv. blz. 453 Lucretius VI 840 na eene lacune waar de tekst zeker niet in orde is: *Que* (verbeterd in *Quæ*) *frigidior porro in puteis aestate fit umor* in de beide Leidsche hss., hetgeen in de jongere veranderd is in *Cur frigidior* enz. Blijkbaar moet de versregel beginnen met *Frigidior* en is *Que* in het voorbeeld der Leidenses de randnoot $\overline{Q}$ voor *quaere* geweest. Zoo is $\overline{R}$ = *require* te verklaren ook daar waar eene andere verklaring verleidelijk is, bv. als afkorting van een eigennaam des afschrijvers of noot van een corrector (= recognoui), gelijk het resp. door Chatelain en Plasberg in den Vossianus 84 van Cicero's philosophica is geschied.

Een aardig geval van een randnoot in den tekst geslopen levert blz. 199 cod. C van Cic. Nat. D. I 85 *sententiis* $\overline{GR}$ *quas appellatis cyrias doxas*, waar cod. Harl. de juiste lezing geeft *sententiis quas appellatis cyrias doxas* met de randnoot $\overline{GR}$ = Graeca uerba of dgl. (κυρίας δόξας).

Uitvoerig en leerrijk is ook het 12e hoofdstuk, over de hss. van Plato. Hier was Cl. in bijzonder gunstige conditie doordat de twee merkwaardigste hss. van Oxford en Parijs in volledige reproductie toegankelijk waren. Door vergelijking met andere jongere hss., inzonderheid met den verloren gewaanden, maar onlangs teruggevonden Vaticanus 796 saec. IX—X, wordt allerlei bijeengebracht tot bewijs dat Cobet's theorie over het éène betrouwbare hs. („vile damnum, si [ceteri] omnes ad unum flammis comburerentur") door latere vondsten en onderzoekingen niet houdbaar is gebleken. Evenzoo gaat het p. VII met de vroeger zoo geliefde opvatting „breuior lectio potior".

Een bewijs, dat vele oude hss. precies volgens hun voorbeeld afgeschreven werden, wordt blz. 42 gevonden in de omstandigheid, dat dikwijls aan het einde van een katern de woorden zeer dicht ineen gedrongen of zeer wijd uit elkaar getrokken zijn, blijkbaar om juist daar te eindigen waar het voorbeeld eindigde. Merkwaardig genoeg komt dit ook in het midden van een katern voor, zoodat de afschrijver elke bladzijde of elk blad afzonder-

Digitized by Google

lijk nauwkeurig volgens het model schreef. Daarvan worden eenige voorbeelden genoemd uit Londensche hss. Ik zou die met enkele kenmerkende uit Leidsche hss. kunnen aanvullen. Maar zonder reproductie kan dit het ware nut niet opleveren.

Blz. 163 vv. zijn belangrijke mededeelingen over hss. in drie kolommen, hetgeen behalve bij eenige Bijbelhss. of Psalters (bv. het Utrechtsche en zijn repliek te Parijs 8846) en ook bij Glossaria (Leid. Voss. L.F. 82), zelden voorkomt en wijst op overoude traditie. Juist om die merkwaardigheid zou het dienstig geweest zijn nog te vermelden, dat de genoemde hss. Egerton 1934 en Add. 24142 afgebeeld zijn in den Catalogue of ancient MSS. in the Brit. Mus. II pl. 36 en 45. Van een aldus geschreven werk van een klassieken auteur is nog de heugenis bewaard door een „codex tristilus = tribus columnis exaratus" dien Dalechamp gebruikte voor de uitgaaf van Seneca's brieven (1627).

Doch genoeg reeds om aan te toonen dat dit lijvige boek veel belangrijks bevat en den auteur alle aanspraak geeft op den dank van allen die het zullen moeten raadplegen of liever nog, tot hun groot nut nauwkeurig doorlezen.

Leiden. S. G. de Vries.

J. Geffcken, Die Griechische Tragödie. (Aus Natur und Geisteswelt No. 566). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 geb.).

Een pittig boekske van een niet tot oratorie overslaanden schrijver, fijn van opmerking en gedragen door een nobel idealisme. Haast zouden wij dit werkje verkiezen boven Geffckens uitvoeriger arbeid over hetzelfde onderwerp (Aus deutschen Lesebüchern VI. Bd. 1. Abt. 1911); want wie zijn stof zóó beheerscht, dat hij in kort bestek den lezer precies op het belangwekkende wijst, zij in deze dagen van tijd- en geldbesparing de gekozen gids. Ongetwijfeld vergelijkt de belangstellende dit deeltje met dat andere dezer reeks: Körte's Griechische Komödie (No. 400), en zal dan wellicht met mij erkennen, dat Körte nóg beter geslaagd is, omdat hij nóg meer in plaats van bespiegeling over een tooneelwerk te geven dit zelf tot den lezer laat spreken. Wij willen kunst zien en hooren in ongestoorde rust en de gewichtigdoende cicerone met zijn „let hierop", „hoe verrukkelijk", „hoe anders dan bij X," wordt dan even onverdragelijk als de commentaar onder een tekst. Cliché-bewondering in klassieken trant heeft bij Körte en bij Geffcken moeten wijken voor een frisschen eigen kijk; geen stijlbloempjes maar nuchtere verstandige taal .... alles in de goede richting. Wij wenschen deze uitgave in veler handen en aandacht.

Leiden. J. Vürtheim.

Erotiani vocum Hippocraticarum collectio cum fragmentis recensuit **E. Nachmanson.** (Collectio scriptorum veterum Upsalensis.) Gotoburgi, Eranos' förlag. 1918. (Pr. M. 15.—).

Het betrekkelijk magere maar daarom niet onbelangrijke excerpt, dat twee epitomatoren uit de Middeleeuwen ons hebben overgelaten van Erotianos' τῶν παρ' Ἱπποκράτει λέξεων συναγωγή, was voor het laatst uitgegeven door Joseph Klein in 1865. Deze uitgave was weliswaar de eerste waarin meerdere handschriften voor de constitutie van den text waren gebruikt, maar van handschriftenfiliatie en -kritiek was daarbij geen sprake. Den Heer Nachmanson dankt de beoefenaar van Hippokrates' geschriften de eerste wetenschappelijke uitgave. Nachmanson heeft waarlijk al het mogelijke gedaan om zijn werk afdoende te maken. In zijn Erotianstudiën had hij reeds uitvoerig oorsprong vorm en aard van het glossarium uiteengezet, de lotgevallen van dit boek behandeld en de waarde der handschriften bepaald; in deze uitgave geeft hij van één en ander een kort overzicht. Vooral het vergelijken en schatten der verschillende codices was geen kleinigheid: immers het werkje is ons in niet minder dan 15 hs. uit de 14e—16e eeuw overgeleverd. Dank zij Nachmansons scherpzinnigheid en ijver is nu gebleken dat er slechts 5 daarvan werkelijke waarde hebben voor den text. Daardoor kon natuurlijk de ann. crit. heel wat worden besnoeid en verduidelijkt. Bovendien heeft de uitgever de moeite gedaan om de scholiën in de hs. van Hippokrates nogmaals te vergelijken of af te schrijven, om te bepalen welke daarvan naar alle waarschijnlijkheid zijn geput uit het werk van Erotianos. Deze fragmenten zijn in de uitgave achter het glossarium opgenomen.

Door dit alles maakt deze editie een prettige en betrouwbare indruk, en voorzoover ik heb nagegaan wordt die indruk bij nadere beschouwing bevestigd. Bijna overal ontmoette ik voorzichtigheid die niet in angstvalligheid ontaardde, en verder kortheid en helderheid. Van groot belang is het ook, dat tusschen text en ann. crit. nauwkeurig zijn opgegeven, behalve de vindplaatsen van het betrekkelijk vele door Erotianos geciteerde, ook zooveel mogelijk de Hippokrates-plaatsen waaruit de lemmata zijn of schijnen te zijn genomen. Verder vindt men achterin een index auctorum en een index glossarum et verborum notabilium. Hoewel mij een volledige verborum index altijd wenschelijker voorkomt in een wetenschappelijke uitgave, kunnen we met dit alles tevreden zijn. We hebben nu inderdaad een editie die, tenzij het oorspronkelijke werk uit Nero's tijd nog eens ergens opduikt, de basis zal blijven van alle verdere Erotianos-studie.

Deze uitgave was eigenlijk bestemd voor het corpus medicorum graecorum en is slechts noodgedrongen voorloopig in de collectio scr. vet. Upsalensis opgenomen. Laten we hopen dat de tijden weldra weer van dien aard zullen zijn, dat het oorspronkelijke plan nog kan worden volvoerd.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. Für den Schulgebrauch erklärt von **Brix—Niemeyer. IV Miles Gloriosus.** 4e Aufl. bearbeitet von **O. Köhler.** Leipzig, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 2, geb. M. 2.60).

De nieuwe uitgave van den Miles Gloriosus in de verzameling van Plautijnsche stukken van Brix-Niemeijer is niet meer door Niemeyer zelf maar door O. Köhler verzorgd. Ik bezit de vorige door Niemeyer nog bewerkte uitgave van den Miles niet, zoodat het mij niet mogelijk is precies na te gaan, waarin Köhler's bewerking van de vorige verschilt; bij vergelijking evenwel van de inleiding tot de Menaechmi, die van Niemeyer is, met die van den Miles, waarvan de definitieve vorm in ieder geval aan Köhler moet worden toegeschreven, vind ik in deze laatste wel het een en ander, dat mij voorkomt ongunstig af te steken bij de eenvoudigheid en helderheid van Niemeyers inleiding. Voor alles kan het mij niet bekoren, dat de manier, waarop de dramatische ontwikkeling der

Digitized by Google

komedie wordt geschetst, op kermisachtige wijze begeleid wordt met een soort van slagen op de groote trom, die vernederend zijn voor 't respect des lezers voor zijn eigen begrip. Zoo krijgen wij achtereenvolgens, steeds tusschen haakjes, p. 2 Erregendes Moment, Beginn der Handlung, p. 3 Erster Erfolg des Palästrio, Zweiter Erfolg des Palästrio, en zoo maar voort, zelfs bij 't Höhepunkt is 't nog niet uit.

En de vorm, waarin het betoog gegoten is, dat het stuk, zooals Plautus het geeft, in hoofdzaken één Grieksch origineel weergeeft, en dus n i e t gecontamineerd is, is zoo weinig klaar en treffend, al blijkt bij nauwkeurig lezen en weer lezen, dat alles er wel in staat.

De opvatting omtrent de vraag, hoe de Miles Gloriosus door Plautus gecomponeerd is, heeft, meen ik, invloed gehad op de geheele opvatting omtrent de contaminatie bij Plautus. De vraag reikt verder dan het stuk zelf.

En daarom ga ik hierop wat uitvoeriger in dan eigenlijk wel met het evenwicht in mijne kritiek overeen is te brengen.

Vroeger gold omtrent den Miles vrij algemeen de opvatting, die treffend door Leo in zijn Plaut. Forsch. is verdedigd. Thans is het getij der wetenschap gekenterd en houdt men behoudens de Lucrioscène (III, 2) de Plautijnsche komedie meestal voor de vertaling van één Grieksch stuk, dat in hoofdzaak al de eigenaardigheden van bouw reeds had, die wij in den Miles aantreffen. Deze opvatting vinden wij, zooals ik zei, ook in de inleiding van Köhler weergegeven. De beslissende invloed is in dezen, naar het mij toeschijnt, uitgegaan van het boek van een Franschman, ik bedoel Daos van Legrand. De quintessens van het betoog van Köhler is in ieder geval een verkorte weergave van de bladzijden, die in dit werk aan den Miles zijn gewijd.

Leo vond, op het voetspoor van Zarncke, in het verhaal van Kamaralsaman en de vrouw van den juwelier een bewijs, dat er vroeger een Grieksch stuk geweest was, dat de val, waarin de Miles bij Plautus gelokt wordt, niet had: „dasz dieses zweite Stück eine Handlung für sich ausmachte, dasz die Falle in die der Miles im Ἀλαζών gelockt wird jenem fremd war, wie ungefähr dort die Handlung zu Ende ging, erfahren wir aus den Spiegelungen, die das unbekannte attische Original in die orientalische Novellenliteratur geworfen hat."

Legrand gaat net van de omgekeerde veronderstelling uit. In het verhaal van Duizend en een Nacht dient tot het laatste toe de opening in den muur voor het bedrog van den echtgenoot. Dat schijnt de mogelijkheid uit te sluiten, dat 't Oostersch verhaal een navolging is van 't Plantijnsche stuk of zijn Grieksch model. „En ce cas à l'origine des deux oeuvres pourrait être un conte ionien."

Wij hebben hier een zonderling geval. Leo meent, dat uit de komedie zich een verhaal ontwikkeld heeft en dat dit op welke wijs dan ook bij de Arabieren is gekomen en zoo in de groote verzameling van Arabische vertellingen is opgenomen. Legrand meent dat er een Grieksche vertelling is geweest, die naast andere trekken door den Griekschen komediedichter in zijn stuk is verwerkt en die, een zelfstandig bestaan voortzettend, ook onder de Arabische vertellingen is opgenomen.

Op zich zelf is zoowel het eene als het andere beloop van zaken denkbaar. Opvallend is evenwel, dat Legrand, wiens boek zoo sterk gedocumenteerd is, zoo rijk is aan verwijzingen, bij het vermelden van die Ionische vertelling naar niets verwijst, waaruit blijken kan dat er reeds ten tijde van Alexander den Groote vertellingen van dit soort, in novellevorm gegoten, onder de Ioniers in omloop waren.

Wellicht heeft Legrand dit bezwaar zelf gevoeld, Köhler die spreekt van „der Schlichten Natürlichkeit, wie sie die Erzählungen bieten," alsof de natuur en het wezen van deze x is ons volkomen bekend was, heeft dat niet gedaan.

Legrand heeft, wel inziende, dat de bizondere trek in de vertelling waarbij de opening in den muur tot 't einde dienst doet, bij de onderstelling, dat wij in het stuk van Plautus contaminatie hebben, alle waarde verliest, naar zoogenaamde inwendige bewijzen voor de prioriteit van de vertelling gezocht. .... nous pouvons y remarquer encore par comparaison avec l'histoire du Caire quelque chose de moins simple et de moins naturel, comme si l'histoire du Caire représentait le thème primitif." En dit wordt eenigszins uitgewerkt, en in deze uitwerking volgt ook Köhler Legrand.

Evenwel vergeet men hierbij dat een speelstuk, uitgedacht om gespeeld te worden en een vertelling, al eenige eeuwen naverteld, noodzakelijkerwijs ieder zijn eigen wezen moeten hebben. Als wij eens aannemen, dat de vertelling inderdaad uit de komedie ontstaan was en nagaan, welke trekken langzamerhand moesten vallen, dan zien we dat de redeneering van Legrand datgene bewijzen wil, wat al gegeven is. Om een voorbeeld te nemen, de trek, dien Köhler aanvoert als een aanwijzing, dat de Miles het thema sterker en gekunstelder heeft doorgevoerd dan de vertelling, dat Sceledrus de zgn. Dicea die in waarheid Philocomasium is, vasthoudt om haar in het huis van Pyrgopolinices te sleepen, heeft alleen waarde bij het spelen en moet bij 't bloote vertellen langzamerhand verdwijnen.

Waar men evenwel niet op gelet heeft, is dat naar zijn aard zulk een bedrog met een gewaande tweelingzuster een voor de planken bedacht motief is. Vergelijkt men daarmee eens twee heusche antieke vertellingen, die tot 't zelfde genre behooren, het verhaal van de weduwe en den miles bij Petronius en dat van den bakker en zijn ontrouwe vrouw en de ton bij Apuleius, dan ziet men hoe verschillend deze naar den aard van hun bedenksel zijn.

Daarbij komt dat — het bestek van dit tijdschrift laat niet toe dit in bizonderheden uit te werken — een intrigue waarin twee figuren door een persoon gespeeld worden niets anders is dan het spiegelbeeld der intrigue, waarin twee op elkaar gelijkende personen voor één worden aangezien, zooals in de Menaechmi en de verschillende Δίδυμοι De intrigue zooals wij die hier hebben, kunnen wij dus uit de ontwikkeling der νέα zelf verklaren zonder dat wij daarbij een ergens anders vandaan gekomen motief hebben aan te nemen. Trouwens het motief van de muur waarin een geheime opening was, was reeds in het Phasma van Menander gebruikt.

Het is dus niet mogelijk op eenige wijze de Arabische vertelling te gebruiken voor een betoog. dat de Miles een Grieksch origineel weergeeft. Aan den anderen kant mag men er niet meer uit afleiden dan dat er eenmaal een Grieksch stuk heeft bestaan, waarin de intrigue gesponnen was om het motief van de doorboorde muur. De mogelijkheid blijft altijd bestaan, dat dit stuk ouder was dan het origineel van de Miles en dat de Grieksche schrijver het gebruikt heeft voor het verwikkelen der intrigue,

Digitized by Google

terwijl hij van het begin af aan een andere ontknooping beoogde.

Een volledig onderzoek van het stuk moet hier de beslissing geven. In zekeren zin heeft Köhler dit ook gedaan of liever hij schijnt mij een artikel te volgen, waarin dit gedaan is; ik maak dit hieruit op, dat hij p. 14 spreekt van „wiederholten Erwähnungen des Durchbruchs", terwijl in de aangehaalde passage gezinspeeld wordt op de gewaande tweelingzuster. Met de redeneering, die hierop gebouwd wordt, ben ik het evenwel niet eens.

Evenmin kan naar mijne meening eenige conclusie worden getrokken uit de zoogenaamde eenheid in de karakterschildering. „Eine Figur aber, so fest umrissen, dasz ungestraft sich kein Kontaminator an ihr vergreift, ist dem Dichter in Palästrio geglückt." Ik stel hier de bewering tegenover, dat men deze figuur gerust had kunnen opsieren met eenige trekken aan Chrysalus, Davus of zelfs Tranio ontleend zonder dat hij daardoor uit den toon zou zijn gevallen. En zoo staat het eveneens met de andere figuren.

De hypothese van contaminatie blijft voor de eigenaardigheden van den Miles, de eenvoudigste werkhypothese, als men eenmaal de invoering van de Lucrioscène niet loochenen kan. Men moet dan immers èn contaminatie en een rare manier van werken bij den dichter van 't originaal aannemen. Inzonderheid de eigenaardigheden van sc. 1 van Actus III, die toch werkelijk, zooals Leo ook heeft uiteengezet, groot genoeg zijn, vinden heelemaal geen verklaring door de hypothese van de enkele invoeging der Lucrioscène. Aan den anderen kant kan ik, anders dan Köhler, er niet een te groote waarde aan hechten, dat verder op in het laatste gedeelte nog wel eens gezinspeeld wordt op 't eerste, b.v. op de opening in de muur. De contaminatie is minder te herkennen uit wat de dichter van 't gecontamineerde stuk gedaan heeft, want dit doet hij bewust, dan uit wat hij gelaten heeft.

Zoo blijft voor mij de hypothese van contaminatie de beste verklaring van de eigenaardigheden in de compositie van de Miles.

Bij het doorlezen van den eigenlijken commentaar wordt men getroffen door de nuttelooze uitvoerigheid. Deels had de formuleering korter kunnen zijn, deels zijn er verklaringen, inzonderheid van den samenhang, opgenomen, die even goed hadden kunnen gemist. Ook de taalkundige opmerkingen zijn dikwijls zeer uitvoerig, maar deze grondigheid beschouw ik niet als verlies. Door dit alles is gemaakt, dat de alinea's zijn weggevallen en hierdoor heeft de overzichtelijkheid zeer geleden; dat de cijfers der verzen vet gedrukt zijn, maakt dit niet geheel goed.

Dat van het verband verschillende dingen, die gerust zonder toelichting hadden kunnen blijven, verklaard zijn, dikwijls nog al uitvoerig ook, wil ik met een enkel voorbeeld staven. Bij vs. 9 teekent de sch. aan: Artotrogus, der bisher, angewidert von den immer wiederholten Prahlereien (20 ff.) beiseite gestanden hatte, wird jetzt durch Nennung seines Namens den Zuschauern vorgestellt (s. Trin. Einl. S. 24 Anm.). Kaum hat er die Frage des Miles gehört, als er wie ein aufgezogenes Uhrwerk die ihm nur allzu geläufigen Schmeicheleien herschnurrt. Er weisz, dass er damit stets die richtige Antwort trifft." Eenige nut ligt alleen in de woorden „Artotrogus — vorgestellt."

Van de overige overbodige verklaringen eveneens een paar voorbeelden. Argumentum I vs. 1 m e r e t r i c e m Philocomasium, m i l e s Pyrgopolinices; vs. 2 e r o a m a n t i Pleusicles, s e r v o Palaestrio. Vs. 1 van het stuk; „c l i p e o.. Der Dativ stellt das Schild als persönlich beteiligt dar enz. 8 regels in het geheel; vs. 21/22 alles wat hierin uit het Grieksch is aangehaald (want een eigenaardigheid van het Latijn wordt door het Grieksch niet verklaard) en een deel der Lat. voorbeelden. Vs. 63 wordt ergo verklaard, voor den tekst overbodig, taalkundig niet voldoende, Vs. 95 servitutem servire, Vs. 96 devenerim en eindelijk in vs. 98 date operam; en zoo gaat het 't heele boek door.

Maar dit gebrek der omslachtigheid is voor een commentaar toch maar een bijkomstige fout. De voornaamste vraag is, of de sch. goed verklaard heeft en of hij wetenschappelijk voor zijn taak berekend is geweest. En hierop moet ik volmondig ja antwoorden. Evenals de commentaar op de Menaechmi geeft deze tallooze kleine verhandelingen over spraakgebruik en metriek bij Plautus, van groot nut voor den beginner, voor den meer ervarene van groot gemak. In de wetenschappelijke literatuur is de schr. volkomen thuis en meermalen geeft hij naar deze nuttige verwijzingen. Zoo bij v.s. 1232 Spero ita futurum quamquam illum multae sibi expetessunt de opmerking. dat hierin een gewichtig, zij het dan ook op zich zelf staand argument gelegen is tegen de theorie van Skutsch over de apocope van ille. Zoo bij vs. 645, dat ae van de Gen. Sing. bijna nooit wordt geëlideerd. Dat regelmatig naar de werken van Leo, de Analecta en de Plaut. Forsch. en naar Ribbeck wordt verwezen, treft niet zoozeer als dat bij vs. 808 ook wordt verwezen naar Otto Crusius, Untersuchungen zu Herondas, bij vs. 1092 naar Nötzel, De archaismis, Berl. dissertatie van 1908, en zoo meer.

De behandeling van den tekst is conservatief. Sch. is zich, beter dan menig beroemd geleerde, bewust van de groote veranderingen, die het Latijn tusschen Plautus en het midden der 1ste eeuw v. Chr. heeft ondergaan en menige wending, die vroeger als onmogelijk werd beschouwd, omdat ze niet strookte met het klassieke spraakgebruik wordt door hem op juiste wijze verdedigd. Het meest gewaagd is in vs. 1253 amore perdita est te misera voor te deperit; toch heeft hij volkomen gelijk, dat, waar de cdd. voor deze lezing pleiten, hij ze aanvaardt. Het is hiermede in overeenstemming, dat hij in de constitutie van den tekst nog al rekening gehouden heeft met de editie van Lindsay.

Een zelfden geest vinden wij in schr. opvattingen van Plautijnsche prosodie en metriek, d.w.z. een redelijk aanvaarden van wat de teksten geven zonder ze te willen dwingen in een aprioristisch schema, dat zooveel mogelijk met de feiten van den klassieken tijd overeenkomt, een opvatting waarvan zelfs Leo nog niet geheel vrij is. Wat den hiaat aangaat, hij erkent de hiaten, die in de kleine editie van Goetz en Schoell door een vertikale lijn zijn aangegeven, als gerechtvaardigd. Hij kent voor den hiaat een zekere waarde aan de zinspauze toe. Metrische onregelmatigheden als de proceleusmaticus met accent op de 1ste syllabe en dactytische woorden die oxytonon zijn erkent hij als juist overgeleverd.

Het is bij de massa van detail, die in zoo'n commentaar wordt besproken, natuurlijk, dat, hoe goed ik mij ook met de inhoud daarvan in het algemeen kan vereenigen, er allerlei overblijft, waaromtrent ik anders denk dan de sch. Ik begin met twee meer algemeene opmerkingen.

Digitized by Google

De eerste over de prosodie. Schr. geeft den indruk, dat dit voor hem grootendeels een wetenschap van streepjes en boogjes is. Is een lettergreep, die gewoonlijk zich als lang voordoet, kort, dan zet men er een boogje op. Met een woord, b.v. Iambenkürzung is dan verder alles in orde. Bv. bij vs. 55 quid tibi ego dic a m q u o d o m n e s mortales sciunt ; de derde voet is volgens hem een dactylus, wat juist is omdat elke andere scansie een ondraaglijk vers geeft. Maar is nu met de verklaring „q u o d o m n e s Iambenkürzung" alles afgedaan? Hoe kan bij de gewone uitspraak, nog reconstrueerbaar uit 't Ital. Ogni (o n'j i) deze lettergreep kort zijn? Dat probleem ziet hij niet. Ik vermoed, dat wij hier een geval hebben van vulgaire uitspraak, volkstaal als men wil, waarbij als eindresultaat, na assimilatie tot n, de m heelemaal was weggevallen. Niet anders is het, waar hij spreekt van p r o f e c t o Iambenkürzung, t a b e r n a e, f e n e s t r a, die alle drie geheel verschillende phonetische gevallen vertegenwoordigen. Phonetische problemen ziet hij, zooals trouwens zoovelen met hem, niet. Ik ben opnieuw versterkt in mijne meening, dat het goed zou zijn, als men in theorie en praktijk zich wat meer ging bezig houden met de phonetiek van het Latijn.

De tweede opmerking van algemeenen aard geldt zijne kennis van het oud-Latijn. Ouderwetsche vormen zijn voor hem afwijkingen van de norm, niet de oorspronkelijke, dus voor Plautus de rechtmatige. Zie b.v. zijn aanteekenign bij v.s. 33 „vgl. die Wortverrenkung bei Stat. Caec. voltis emptast, n o l t i s non emptast. Dat n o l t i s een vorm is, die bestaan heeft, niets onregelmatiger dan nolis, gepostuleerd door nevis en nevolt bij Plautus, heeft hij niet kunnen inzien. Deze verkeerde beschouwing blijkt ook bij v.s. 35 „m e n t i b i t u r wie auch andere Futura der 4 Konjug. nach Versbedürfnis (c o n g r e d i a r und a d g r e d i b o r in demselben Verse Pers. 15) mit dieser Endung gebildet sind, m e n t i b i m u r 254 enz. Juister en voor studeerenden, voor wie 't boek toch ook dient, ware de opmerking geweest, dat mentibitur 't oude regelmatige fut. is, mentietur de indringer. Niet veel juister is zijn redactie, waar hij naar aanleiding van het fut. op so en de opt. aor. op sim zegt: „(sie) treten für das Fut. Ex. und den Conj. Perf. ein (p. 28). Van n a m kent hij niet de beteekenis van asseverativum „waarlijk', enkele verklarende bokkesprongetjes zijn er van 't gevolg.

Een regel heb ik gevonden, een heel zonderlingen, die, zooals dat in commentaren nog wel eens vaker gebeurt, wel speciaal voor de plaats, bij welke hij gegeven werd, scheen te zijn gemaakt. Vs.4 praestringat oculorum aciem in acie hostibus zegt hij „i n a c i e die Dichter ändern bei Wiederholung desselben Wortes in einer a n d e r n Bedeutung gern die Betonung." Eenig voorbeeld tot staving wordt, hoewel anders de rijkdom van voorbeelden een der goede eigenschappen van deze editie is, niet aangehaald. Naar mijn meening moet met hiaat na acie gelezen worden praestringat oculorum aciem in ácie/ hóstibus.

Vs. 66 vl. De parasiet heeft hoog opgegeven van de bewondering der vrouwen voor den Miles, die naief vraagt: „Werkelijk?" Dan antwoordt Artotrogus: Quaén me ambae obsecraverint/Ut te hódie quasi pompam illa praeterducerem. In den commentaar wordt dit verklaard: „also wie in feierlichem langsamem Paradeaufzuge um seinen Anblick recht genieszen zu können." De zin evenwel is, naar ik meen, „net zoo als in 'n optocht"; evenals men graag had, dat de optocht zijn huis voorbij trok, en daarvoor alle moeite deed, net zoo hadden deze vrouwen, zegt A., moeite gedaan, dat Pyrgopolinices voorbij hun huis zou komen.

Vs. 203 Écce avortit: nixus laevo in fémine habet laevám manum verklaart de comm. nixus door „die Füsze fest gegen die Erde gestemmt." Dat is evenwel met laevo in femine habet laevam manum in strijd; men moet, naar mij schijnt, verklaren: „in leunende houding."

Vs. 359 vl. Sceledrus bewaakt zorgvuldig de deur van het huis van den officier, opdat Philocomasium niet ongemerkt naar den buurman kan overglippen. Palaestrio doet alsof hij hem af wil leiden, maar hij houdt onverstoorbaar wacht. Dan spreekt Palaestrio

Credo égo istoc exempló tibi esse péreundum extra [pórtam
Dispéssis manibus, patibulum quom habebis.

De commentaar zegt hierbij: „Sceledrus will sagen: „ich habe hier zu tun, wie du siehst, aber sprich nur, ich höre schon." Diese Worte begleitet er mit einer Bewegung beider Hände, die den Pal. zu dem folgenden Vergleich mit einem Gekreuzigten veranlaszt; jedenfalls verwendet er beim Sprechen keinen Blick von der Tür des Nachbarhauses." Van iemand, die vast uitkijkt, is zulk een handbeweging niet erg waarschijnlijk en, kortstondig als zij is als gebaar van ongeduld, zou zij een slecht uitgangspunt zijn voor de vergelijking met een gekruisigde. De verklaring is dunkt mij hierin gelegen, dat 't tweede vers niet een direkte voortzetting van 't eerste is, maar een aanvulling: „in zoo'n houding zult gij sterven, ja, en dan met de handen wijd uiteen, terwijl ge den dwarsbalk draagt. Ongetwijfeld is hier aan een eenigszins ander soort van kruisiging te denken.

Bij vs. 373 begaat de sch. een hem onwaardige fout, waar hij zegt: „p a t e r zeigt noch die ursprüngliche Länge, ebenso Pers. 57, 355 und p u ē r Men. 31." Of pater inderdaad nog de lange eindlettergreep kan hebben schijnt mij onzeker. Misschien moeten we eerder met Vendryès syllaba anceps bij de meerderheid der eindlettergrepen aannemen. Maar in ieder geval puer heeft nooit een lange eindlettergreep gehad en heeft die ook niet Men. 31, want 't vers begint met een tribrachys. In de aanmerking van Niemeyer is daar alleen sprake van de oxytoneering van puer. En van de aangehaalde verzen l a a t alleen Persa 355 de scansie met lange eindlettergreep van pater t o e, overal elders is de eindlettergreep kort, maar geoxytoneerd.

Wat eindelijk de kritiek aangaat, schr. heeft in het algemeen met verstand een keuze gedaan uit de verschillende gegeven lezingen, zonder dat daarbij, zooals zoo vaak in Duitschland het geval was, voorliefde voor een bepaalde school zich laat merken. Erg veel persoonlijkheid ontdek ik daarbij niet. Een leesbaren tekst te geven, dat is voornamelijk zijn streven en voor een editie als deze is dat zeker een beginsel, dat men kan aanvaarden.

Dat hij daarbij evenwel niet een scherp kritisch inzicht toont, wil ik nog met een enkel voorbeeld aantoonen Vs. 595 geeft hij volgens de lezing van Leo

Ibo íntro. ne, dum absum, alter sorti defuat. en verklaart dit: „'der eine die Verlosung versäumt'; die s o r t i t i o p r o v i n c i a r u m i n s ê n a t u wird hier scherzhaft auf die Verteilung der Rollen bei der

Digitized by Google

Täuschung des Miles übertragen; Peripl. erhält seine provincia von Palästrio 766 ff. zugeteilt, Pleusicles (alter) 805, 1175 ff. Bij zulk een verklaring wordt Palaestrio met den senaat gelijkgesteld. Stelt men, wat logisch is, de verzameling der drie als senatus voor, dan komt men in moeilijkheden met alter. Maar de hoofdzaak is, dat het hier een willekeurige verandering geldt tegen de in den kern der zaak gelijk luidende lezing van Ambr. en Pal. in. Omtrent 't begin van 't vers stemmen beide overeen, voor het slot heeft de Ambr. multae sortitae-fiat en hebben de Pal. multi sortito fuam; dit moet leiden tot de lezing multae, want i kan ontstaan zijn uit e en de verwisseling tusschen e en ę is in de Pal. zeer veelvuldig, sortito of sortitae, waarbij ik het met de Pal. houd, en fiat of fiant. Het heele vers wordt dan ibo intro; ne, dum absum, multae sortito fiat (of fiant). Dit geheele vers is klaarblijkelijk te lang; en dan komt absum het meest voor glosseem in aanmerking. Ik zou dus willen lezen

Ibo intro: ne dum multae sortito fiat. Dum als adv. temp. in de hier gevorderde zin komt nog voor Rud. 778 abi modo, ego dum hoc curabo recte. Zijn zeldzaamheid gaf aanleiding tot 't glosseem. Het geheele vers is een niet precies meer te verklaren zinspeling op een te laat komen of niet komen in den senaat (Vgl. A. Gell. XIV,7, 10) [1]). In elk geval kan men de verandering van Leo moeilijk aanvaarden.

Vs. 660 geven de codd. (hier alleen de Pal.)

Lépidiorem ad omnis res nec magis qui amicus amico sit magis. In deze editie is de daaruit door Bentley afgeleide lezing

Lépidiorem ad omnis res nec qui amicus amico sit magis. Maar het is, dunkt mij, bij eenig toekijken duidelijk, dat de lezing der cdd. ontstaan is uit die lezing en nog een andere, nl. Lépidiorem ad omnis res nec magis qui amico amicu' sit. Wanneer men bedenkt, dat Plautus nog geschreven moet hebben amico amicos sit, dan wordt 't duidelijk, hoe gemakkelijk dat. en nom. zich konden verplaatsen, waardoor het aanzijn werd gegeven aan een onmetrisch vers, welks correctie de verplaatsing van magis bracht. Bij de keuze tusschen de twee geef ik dan ook de voorkeur aan 't laatste boven 't eerste, dat mij ook voor Plautus wel wat hard klinkt.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Abhandlungen zur semitischen Religionskunde und Sprachwissenschaft, Wolf Wilhelm Grafen von Baudissin zum 26 September 1917 überreicht von Freunden und Schulern, herausgegeben von Wilh. Frankenberg und Friedr. Küchler. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 33). Giessen, A. Töpelmann. 1918.

Deze verzameling van 26 opstellen, geschreven ter eere van den 70sten verjaardag van den op het gebied der Semitische godsdienstgeschiedenis zoo verdienstelijken Baudissin, was ten gevolge van de tijdsomstandigheden nog maar voor 2/3 door de pers gegaan, toen de gedenkdag aanbrak; in Mei 1918 werd de druk voltooid. Hieraan is het waarschijnlijk te danken, dat de jubilaris zelf in de gelegenheid kwam om de lijst zijner geschriften, waarmede *O. Eissfeldt* de reeks opende, met nog 13 nummers aan te vullen, die nu aan het slot zijn afgedrukt. Eissfeldt geeft bovendien eene studie over de tiendopbrengst bij de Babyloniërs; ofschoon deze niet vóór 600 v. C. vermeld wordt, acht E. het „niet onmogelijk", dat de Babylonische instelling de moeder der Israëlitische is geweest. *A. Deissmann* geeft eene verklaring van *ephesia* in *ephesia grammata* voor tooverwoorden uit het Assyrisch. *P. Jensen* laat, deels op grond van nieuwe gegevens, de drie paren droomen in de Josefsage licht verspreiden over den samenhang dezer sage met het Gilgamesch-epos. *O. Schroeder* somt oud-Babylonische opschriften van brieven (adressen en zegenspreuken) op. *H. Gressmann* betoogt, dat de in de Amarna-brieven met het ideogram An. Im. aangeduide god der Amurrieten niet Hadad is, maar Baäl, en dat deze hemelgod zijn karakter in hoofdzaak aan Egyptischen invloed verschuldigd is. In de overige bijdragen tot dezen feestbundel komen de in spijkerschrift overgeleverde documenten slechts zelden, en dan in het voorbijgaan, ter tafel.

De zuivere taalwetenschap is hier vertegenwoordigd door de studie van *W. Frankenberg* over de vorming der Semitische pronomina. Hij ziet in al deze voornaamwoorden oorspronkelijk deiktische klanken of samenstellingen van zulke klanken, die oorspronkelijk alleen locale beteekenis hebben met naar de talen verschillende schalen van kracht. Deze waarheid onthult zich eerst, wanneer men alle gelijke of op elkaar gelijkende klankvormingen van deze soort bijeenzet, zonder te letten op hare toevallige waarde in het gebruik eener bijzondere taal.

Het in omvang kleine, maar van inhoud fijne artikeltje van *Th. Nöldeke* over de etymologie en de overgeleverde vormen der liturgische formule „Halleluja" waarschuwt ook op grond van de geschiedenis van dit woord tegen pogingen om door quantiteit of zelfs door strenge telling der syllaben bepaalde dichtmaten te willen vinden in den overgeleverden tekst der Oud-testamentische poëzie. Als ware het om de gepastheid dezer waarschuwing aan te toonen, hebben *G. Beer* in zijne proeve van herstelling van den tekst der „Gedichte vom Knechte Jahwes" in Jesaja 40-55, *K. Budde* in zijne studie over Jesaja 13, *M. Lohr* in zijne behandeling van eenige stukken van Job en *K. Marti* in zijne reconstructie van Amos 1:3—2:3 met volle overtuiging van strophiek of metriek als tekstcritische werktuigen van den eersten rang gebruik gemaakt, Löhr en Marti zelfs met het doel om de bedenkingen tegen zulke operaties te weerleggen.

Nog een aantal aandere opstellen bewegen zich op het gebied der geschiedenis van Israëls godsdienst. *A. Bertholet* ziet verband tusschen Hooglied 4:8 en de Adonismysteriën. *Fr. Buhl* beschrijft het karakter der Oud-Testamentische dankbaarheid en verzamelt de uitdrukkingen daarvoor in het Hebreeuwsch en in verwante talen. *G. Dalman* zoekt den historischen draad in de verwarde en vaak tegenstrijdige berichten over Juda en Benjamin, in het bijzonder in de betrekking dier beide stammen op de stad Jerusalem en den tempel. *H. Guthe* laat zien, hoe door Josia's hervorming, die eenheid van tijd en plaats en historische motiveering aanbracht, het uit nomadische gebruiken ontwikkelde, in Kanaän gevierde herdersfeest werd omgezet in het Paaschfeest naar Deuteronomium 16. Tegen de verklaring, vooral door Beth, van den godsnaam El met behulp van het onpersoonlijke mana der ethnographie komt *P. Kleinert* in een uitvoerig betoog op, zoover de historische godsdienst van Israël

[1]) Misschien moet ik voor de duidelijkheid nog opmerken dat multae een gen. part. is.

Digitized by Google

erbij betrokken is. *F. Küchler* ontwerpt uit de teksten een beeld van de wijze, waarop in Israël en Juda de priesters hunne oorspronkelijke functie: het orakelgeven uitoefenden en vindt in verschillende psalmen sporen van priesterlijke godspraak. *W. Nowack* bestrijdt den Mozaischen oorsprong van den dekaloog, inzonderheid van de oudste redactie (Exodus 20). *J. Meinhold* brengt een aantal gegevens bijeen, die volgens hem het vermoeden wettigen, dat Kanaäns oudste bevolking ook Indogermaansche bestanddeelen heeft gehad. *P. Kahle* licht zijne lezers volledig in over de oudste Pentateuchrol, die in de 14de eeuw door den hoogepriester der Samaritanen werd ontdekt en die sedert in de Samaritaansche synagoge te Nabloes bewaard en vereerd wordt; zijne gegevens zijn de vrucht van grondige studie en eigen plaatselijk onderzoek.

„Miszellen zu Lukians Schrift über die Syrische Göttin" is de titel der bijdrage van *C. Clemen*, waarin hij voornamelijk aantoont, dat Garstrang en Strong in hunne uitgaaf met commentaar (1913) beter werk hadden kunnen leveren, indien zij bekend geweest waren met studiën van Duitsche geleerden, vooral van Baudissin.

Wij komen in het gebied van het Christendom met de studie van M. *Dibelius*, die in de voorstelling der lijdensgeschiedenis door het Johannes- en het Petrusevangelie motieven opspoort, die hun ontstaan te danken hebben aan als voorspelling geinterpreteerde teksten uit het Oude Testament, en die volgens hem uit de homiletische overlevering hunnen weg naar de litteratuur gevonden hebben. Hoe men messiaansch geachte uitspraken van het Oude Testament in de Christelijke kunst van de oudste tijden tot Michel Angelo toepaste op het leven van Jesus, wordt door *E. von Dobschütz* met een aantal merkwaardige voorbeelden geillustreerd. De zuiver Christelijke oorsprong van de Testamenten der 12 Patriarchen wordt door *Nils Messel* tegen alle bedenkingen van Schnapp, Bousset en Charles gehandhaafd. *Ed. Sachau* levert eene vertaling en historisch-critische waardeering van het in de Arabische kroniek van Seert aangetroffen legendarische bericht over de invoering van het Christendom in Merw.

Wij eindigen met de vermelding van het opstel van *Joh. Bauer*, dat wel na de bibliographische lijst de eerste plaats in den bundel inneemt (de bijdragen zijn alphabetisch naar de namen der schrijvers gerangschikt) maar dat ons door zijn onderwerp het verst van het gebied der Semieten afleidt. Het behandelt de beteekenis van het verbod van beelden als voorwerpen van eeredienst of als hulpmiddelen bij godsdienstonderwijs in den Heidelbergschen catechismus, in verband met de geschiedenis der reformatie in de Palts.

Als geheel maakt deze feestbundel ongetwijfeld een waardig figuur onder de exemplaren zijner soort, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de samenstelling in het vierde oorlogsjaar heeft plaats gehad. De soort zelve heeft echter veel bedenkelijks. Het dreigt langzamerhand tot de regelen der welvoegelijkheid te gaan behooren, dat men trouwe dienaren der wetenschap beloont door hen te dwingen naar aanleiding van hun 60sten, 70sten of 80sten geboortedag eenige tientallen opstellen over zeer uiteenloopende onderwerpen en van zeer verschillende waarde te lezen en aan de schrijvers hunne ingenomenheid met die huldeblijken te betuigen, waardoor soms hun wetenschappelijk geweten op eene zware proef wordt gesteld. Voor de vakgenooten der jubilarissen levert deze *'âdah* een ander ongemak op. De meeste dier feestbundels bevatten enkele bijdragen van blijvende waarde, maar de omgeving, waarin deze het licht zien, maakt de kans groot, dat zij aan de aandacht van vele belangstellenden ontsnappen. Het wordt tijd om dit goed bedoelde euvel te stuiten in zijne onheilspellende vaart en voor de niet weinige geleerden, die een hoogen leeftijd bereiken, doelmatiger vormen van huldebetoon te bedenken.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Catalogus der Goethe-Verzameling in de Koninklijke Bibliotheek. Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1918.

„In der kleinen Gruppe unserer grossen Büchereien nimmt die Königliche Bibliothek neben den Universitätsbibliotheken eine besondere Stelle ein. Wie diese letzteren untersteht sie dem Ministerium des Innern (jetzt: dem Unterrichtsministerium), aber während die (staatlichen) Universitätsbibliotheken zur Abteilung *Unterricht* gehören, ist die Königliche Bibliothek der Abteilung *Künste und Wissenschaften* angegliedert. Der Unterricht muss sich, zwar nicht in der Theorie, sondern in der Praxis mehr oder weniger, auf gewisse Grenzen beschränken; die Königliche Bibliothek hingegen soll ein Mittel zur steten Hebung des ganzen intellektuellen Niveaus der Bevölkerung sein. Sie will in aktive Beziehung zu den gebildeten Niederländern treten durch besonders geeignete Kataloge, die nicht bloss Inventare sein sollen, sondern auch Uebersichten, in denen die moderne Wissenschaft möglichst verarbeitet ist. Die Geisteswissenschaften sind dabei besonders betont, die Naturwissenschaften und die Mathematik blieben hinter jenen ein wenig zurück."

Met deze woorden heeft Dr. C. H. Ebbinge Wubben, conservator der afdeeling Letterkunde aan de Koninklijke Bibliotheek, voor eenige jaren in een der opstellen van het verdienstelijke, door de Vereeniging van Bibliothecarissen en Bibliotheek-ambtenaren in het leven geroepen geschrift *Niederländisches Bibliothekwesen*, Utrecht 1914, de positie en sfeer van invloed der Koninklijke Bibliotheek, alsmede de richting, waarin zich haar werkzaamheid bij voorkeur ontplooit, geschetst. Op de geestelijke wetenschappen en in het bijzonder op de letterkunde richten de talrijke ambtenaren der bibliotheek hun voornaamste bemoeiingen, waarbij zich evenwel in de laatste jaren — ik heb hier bepaaldelijk het directoraat van Dr. W. G. C. Bijvanck op het oog — een verschuiving van doel laat constateeren. Dr. Bijvanck begon met de traditie van zijn voorgangers voort te zetten en op de vaderlandsche letterkunde den hoofdnadruk te leggen, o.a. door het verzamelen van handschriften en brieven van de groote mannen onzer literatuur. Het ontstaan van speciale bibliotheken en musea, aan een Vondel, een Bilderdijk, een Multatuli gewijd, bracht hierin verandering. Terecht begreep de Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, dat het gewenscht was, aan deze speciale pogingen haar werkkring over te laten, en, zonder het streven om op het gebied der Nederlandsche letterkunde belangrijke verzamelingen bijeen te brengen op te geven, begon hij daarnaast een intensiever ontginning van het veel uitgebreider gebied der buitenlandsche letterkunde. Voor een gedeelte een gevolg van de meer

Digitized by Google

wetenschappelijke orienteering der studie in de moderne talen, kwam deze uitbreiding der werkzaamheden in hooge mate aan de beoefening der taal- en literatuurwetenschap der ons omringende volken ten goede. Er is stellig niemand, die op het gebied der neophilologie zelfstandig werk verricht en niet jegens de Koninklijke Bibliotheek verplichtingen, verbonden aan raadpleging en uitleening, gevoelt. Daarbij voegt zich thans de erkentelijkheid voor orienteerende catalogi als dien van het Engelsche tooneel in zijn grooten tijd, dien van de Fransche taal en letterkunde, in twee deelen doorgevoerd tot 1815, en ten slotte voor den catalogus, dien ik thans het genoegen heb aan te kondigen.

Aan de samenwerking van de beide mannen, wier namen ik in het bovenstaande noemde, Bijvanck en Ebbinge Wubben, is deze Goethe-catalogus te danken. Het is een genot, hem te raadplegen, omdat het een sprekende gids, geen zwijgend register is: inderdaad de „interpretatie" van een boekerij, persoonlijk in rangschikking en indeeling, belangwekkend door menig citaat of korte omschrijving. Uit Bijvanck's inleiding proeft men de bibliophile neiging van den Directeur der Koninklijke Bibliotheek, voor wien het een verfijnd genot is, den *Werther* in de editio princeps te lezen, maar evenzeer zijn wetenschappelijk overleg, dat zich bij aanschaffingen laat leiden door de overweging, dat tegenover de kritische uitgave het origineel slechts hors d'oeuvre is.

Wat Goethe betreft is de Koninklijke Bibliotheek niet overrijk aan bibliophile schatten, maar toch is het de moeite waard de aandacht te vestigen op eenige belangrijke *Musenalmanache*, o.a. 1773, 1776, 1798, 1799, 1800, op Jacobi's *Iris*, Wieland's *Teutschen Merkur*, Herder's *Von Deutscher Art und Kunst*, Schiller's *Horen*, Goethe s *Propyläen* en *Kunst und Altertum*, op de *Schriften* (Göschen), de *Neue Schriften* (Unger), de *Ausgabe letzter Hand* (met de gravures, maar zonder de deelen 56 — 60), op origineele uitgaven van *Hermann und Dorothea*, *Werther*, *Wahlverwandtschaften*, *Dichtung und Wahrheit* e.a.

De afdeeling *Handschr ften* is uiteraard weinig omvangrijk: zij omvat als autographen brief van Goethe slechts het in het jaar 1874 door Campbell gepubliceerde schrijven aan R. M. van Goens d.d. 31 Dez. 1794 (W. A. Br. X, 223—225), maar in den Catalogus is deze brief op interessante wijze in de omgeving van de Gore's te Weimar geplaatst.

Hoofdzaak van de Goethe-verzameling in de Koninklijke Bibliotheek zijn nieuwere uitgaven en commentaren, biographisch en bibliographisch materiaal, te zamen met het bovenaangeduide een collectie van meer dan tweeduizend nummers, die thans beter onder het bereik gebracht is van hen, die zich met Goethe bezighouden, vooral van diegenen, „die dikwijls op groote afstanden van aanzienlijke bibliotheken hun studie aan den gang willen houden in een omgeving, waar hun niet alleen de letterkundige werken ontbreken, maar ook de hulpbronnen, waardoor zij zich op de hoogte kunnen stellen wat er aangaande hun studie in 't algemeen is gepubliceerd." Ik wensch daarvoor den Catalogus in veler handen.

Zijn uiterlijke inrichting is practisch. Een flinke letter doet het kenwoord (in den regel den naam van den schrijver) en links daarvan het standnummer onmiddellijk in het oog vallen; in een gewoon type volgt daarop de titel van het werk en zich aansluitende bij de rechter marge het volgnummer van den catalogus; daaronder staan, klein gedrukt, de veelal belangrijke aanwijzingen en opmerkingen. De titres courants geven links de hoofdafdeeling, rechts het speciale onderwerp aan; alleen de eerste hoofdafdeeling wijkt in dit opzicht af. De meerdere vastheid in systeem gaat hand in hand met een zorgvuldiger correctie; de eerste vellen zondigen nog al eens tegen het Duitsch: vgl. de nos. 5, 6, 11, 12, 19, 49, 55, 66, 71, 75, 76, 78, 102 e.a. Ten gevolge van de systematische inrichting zijn de registers een hoofdbestanddeel van het boek; wij vinden er een van Goethe's *werken*, een van *personen en zaken in betrekking tot Goethe*, een van *geschriften over Goethe* en een van *namen van plaatsen en landen*, dat naar het mij voorkomt zonder bezwaar met het tweede had kunnen worden samengevoegd. Een onderafdeeling van het register der werken vormt een lijst van *Nederlandsche vertalingen van kleinere gedichten*, die in bijzondere mate mijn belangstelling heeft gehad in verband met een afdeeling van het onder mijn leiding staande Duitsche Seminarium der Universiteit van Amsterdam, waar naar een vast systeem alle aanrakingen tusschen Duitsche en Nederlandsche letterkunde als werkmateriaal voor de leden en oud-leden van het Seminarium worden vastgelegd. De Goethe-catalogus van de Koninklijke Bibliotheek geeft blijk, dat ook daar gevoeld wordt, hoe de systematische bestudeering van de beinvloedingen der Nederlandsche letteren door vreemde literaturen en omgekeerd een nog vrijwel braakliggend gebied is, waarvan de bewerking van wetenschappelijk standpunt nuttig en uit vaderlandslievend oogpunt verdienstelijk is te achten. Met betrekking tot dit onderdeel van den Catalogus uit ik den wensch, dat het zich bij een herdruk niet tot de „kleinere gedichten" moge beperken. Verder is de inhoud niet in overeenstemming met den titel: de nos. 178 en 179 hadden onder den terecht gekozen titel niet in deze rubriek verwerkt moeten worden. Na „Das Wasser rauscht'" leze men in plaats van 173—176, 178: 173, 175, 176; na „Ich denke dein": 177; na „Wer reitet so spät": 176, 177; men korrigeere „Nahe des Geliebten" in: „Nähe".

Ook het innerlijke organisme van den Catalogus voldoet aan de te stellen eischen. Wie ooit aan een systematischen catalogus heeft gewerkt, kent de zich telkens hernieuwende moeilijkheden, die de scheiding in hoofdrubrieken en onderafdeelingen meebrengt. Gelukkig, dat verwijzingen als overbruggingen dienst kunnen doen; in den Goethe-catalogus wordt daarvan dan ook herhaaldelijk, hoewel m. i. nog niet voldoende, gebruik gemaakt. Afgezien van de reeds besproken rubriek der handschriften worden drie hoofdafdeelingen onderscheiden: *Werken*, *Leven* en *Kritiek*. Reeds door deze hoofdindeeling wordt het voorgevoel van moeilijkheden gewekt, waar de „commentaren", die in de eerste afdeeling in aansluiting aan de afzonderlijke werken zijn geplaatst, zich niet zonder bezwaar van de „historisch-literaire kritiek en verhandelingen" (ook over afzonderlijke werken), die in de derde afdeeling een plaats vinden, laten scheiden. Tot dergelijke bezwaren geven ook de verdere indeelingen aanleiding. Maar dit is inderdaad onvermijdelijk.

De afdeeling WERKEN, voorafgegaan door *periodieken* en *bibliographie*, behandelt achtereenvolgens de *verzamelde werken*, de *gedichten*, het *drama* en het *proza*, waarvan de beide laatste groepen elkander ook bij Goethe niet uitsluiten. Als bijzondere afdeeling zijn hieraan de

Digitized by Google

teekeningen — de reproductie's wel te verstaan in no. 3 van de „Schriften der Goethe-Gesellschaft"—toegevoegd.

De afdeeling LEVEN vormt de hoofdmassa van den Catalogus; zij bevat ongeveer dertienhonderd titels, terwijl de eerste afdeeling uit ruim vijfhonderd en de derde uit iets meer dan tweehonderd titels bestaat. Zij rubriceert in de eerste plaats documenten als *dagboeken, brieven* — waarbij de groepeering van vorsten tegenover andere stervelingen als Beethoven, Carlyle en Madame de Staël minder gemotiveerd schijnt —, *gedenkschriften, gesprekken* en dgl.; in de tweede plaats geeft zij onder het hoofd levensbeschrijving *biographieën* en *biographisch detailwerk*, in hoofdzaak chronologisch gerangschikt; in de derde plaats levert zij onder het opschrift karakteristiek studie-materiaal over Goethe's verhouding tot den *godsdienst*, de *wijsbegeerte*, de *ethiek*, de *psychologie*, de *aesthetica*, de *paedagogiek*, de *staatkunde*, de *geschiedenis*, *de volkskunde*, de *woordkunst*, de *plastiek*, de *toonkunst*, de *natuurwetenschap*, de *geheime wetenschap* en het *bibliotheekwezen*. Hier ontbreekt de *vrijmetselarij*, die minder gelukkig in de voorafgaande onderafdeeling is verzeild: Goethe's verhouding tot geheime genootschappen als de Loge te Weimar is belangrijker als abstracte geestesrichting dan als concrete levensfactor.

De afdeeling KRITIEK bevat, behalve de als inleiding genoemde *methodisch-philologische werken*, *algemeene verhandelingen* en *studie's over de afzonderlijke werken*, waarbij evenals in het correspondeerend gedeelte van de eerste afdeeling de *Faust-literatuur* de voornaamste plaats inneemt; de Faust-bibliotheek in Den Haag, die in dezen catalogus ongeveer tweehonderdvijftig nummers beslaat, is inderdaad een belangrijke collectie.

Natuurlijk is aanvulling mogelijk. Maar het kan niet de bedoeling van deze aankondiging zijn, een lijst van leemten samen te stellen. Uitbreiding en completeering is in hoofdzaak een finantieele quaestie. De nieuwe druk van het vierde deel van Goedeke's *Grundriss* is een onuitputtelijke bron van aanwijzingen tot completeering, terwijl de regelmatige uitbreiding zich op eenvoudige wijze laat aansluiten bij kritische overzichten over de nieuwste Goethe-literatuur, zooals geregeld door geleerden als Witkowski, Maync e.a. in de Germanistische tijdschriften worden gegeven.

Ik eindig derhalve de aankondiging van het werk, waarvoor ik aan Dr. Bijvanck en Dr. Ebbinge Wubben erkentelijk blijf, met de vraag: wanneer zal het mogelijk zijn, een dergelijk werk voor alle openbare bibliotheken van ons land samen te stellen? hoe lang zal de centrale catalogiseering van de officieele boekerijen in Nederland nog op zich laten wachten?

Amsterdam. J. H. Scholte.

E. Brall, Lat. *foris, foras* im Galloromanischen (besonders im Französischen). Berlin, Mayer & Müller. 1918. (Pr. M. 4). (Diss. Berlijn).

Dit zorgvuldig bewerkte proefschrift geeft een uitvoerig en methodies overzicht van het gebruik van *fors, hors, defors* en *dehors* in het Frans, en van *fors* en *foras* in het Provençaals, voorafgegaan door een, op gegevens van de *Thesaurus* berustende, uiteenzetting van de functies en betekenissen van lat. foris en foras. Twee kwesties van meer algemene aard worden erin behandeld, n.l. het verband tussen het prefix *for-* en germ. *ver-*, en de verandering van *f* in *h* in *dehors*.

In de eerste kiest de schrijver in hoofdzaak partij vóór de Latijnse oorsprong van het prefix, die o.a. door G. Paris tegen Baist (en Nyrop) is verdedigd. Wat de *h* van *dehors* betreft, zo licht hij een geestige, door Morf voorgestelde hypothese toe, volgens welke *defors*, regelmatig tot *deors* geworden, als het emfaties werd gebruikt vóór de *o* een „coup de glotte" heeft gekregen. Emfaties nu werd *dehors* vaak gebezigd in de zin van: „Er uit! weg!" De schrijver zou nog hebben kunnen aanhalen de door Nyrop, *Manuel du français parlé*², p. 54, gegeven voorbeelden: *fléhau* (*fléau*), *géhant* (*géant*).

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. Greshoff, Latijnsche Lente. Opstellen on aanteekeningen. (Fransche Kunst, onder redactie van P. Valkhoff, V). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. 1918. (Pr. *f* 1.75).

Dit werkje getuigt van grote belezenheid. In de inhoudsopgave vinden we o.a. studies vermeld over Léon Daudet, Emile Verhaeren, Pierre Hamp, Marcel Berger, Adrien Bertraud, Georges Duhamel, Rodin, Mirbeau, André Fernet, Henri (lees: *André*) Rouveyre [1]), Bloy en Gide; daarnaast vele andere artikelen, waaronder een beschouwing over Franse en Duitse beschaving, Geloof in Frankrijk, Fransche literatuur in België, de Prix Goncourt 1917.

De heer Greshoff schrijft in zijn Woord vooraf: Dit boekje bevat een reeks dagbladartikelen zonder veel samenhang .... Velen zijn geschreven à l'improviste en in de haast die het bedrijf ons soms als eerste eisch stelt." Het werkje heeft daardoor de frisheid, dikwijls het enthousiasme bij het neerschrijven der indrukken behouden: de schrijver spreekt met warmte over al die jongere schrijvers, wier literaire lente zulk een rijke zomer voor Frankrijk belooft te worden. De kompositie van dit boekje heeft evenwel door het gebrek aan samenhang geleden. Zo vinden we b.v. op blz. 42 zowel als op blz. 130, hier en daar zelfs met dezelfde woorden, een beschrijving van Jules Romains' Unanimisme; op blz. 69 èn op blz. 78 verschijnt dezelfde zin over Mevrouw Verhaeren.

In enkele beschouwingen kan ik niet met de heer G. meegaan. De aanval op de fraaie bloemlezingen van de heer Walch, in 't biezonder op zijn *Poètes d'Hier et d'Aujourd'hui*, lijkt me niet billik. Ik zou kunnnen volstaan met te verwijzen naar het afdoende Verweer van de heer Walch, verschenen in de *Telegraaf* van 14 Julie 1916, onder de titel *Een rectificatie*, indien dit artikel niet moeilik te bereiken ware. *Poètes d' Hier et d' Aujourd'hui* is, zoals in het „avertissement" te lezen staat „une anthologie-revue, où figureront successivement, à côté de leurs aînés, les meilleurs poètes des nouvelles générations," en moet dus niet beschouwd worden als een kompleet overzicht der jonge franse dichtkunst. De samenstelling van een „salon des refusés" zou dus voorbarig zijn. De dossiers voor verscheidene andere dichters, waaronder de meeste dergenen die de heer G. mist, liggen gereed, en zullen een nieuw boekdeel vormen. Hiermede vervalt het grootste gedeelte der kritiek van

[1]) **Aan de inhoudsopgave moet toegevoegd worden: Henri Rousseau, blz. 171.**

Digitized by Google

de heer Greshoff. Over de keuze van dichters en gedichten kan men lang twisten : dat is een kwestie van smaak. Maar een Paul Hyacinthe-Loyson is toch ongetwijfeld wat anders dan een „rijmziek polemicus", en verdient, om de grote invloed die hij op het moderne franse Protestantisme uitoefent, ongetwijfeld opgenom n te worden.

Het enthousiasme van de heer G. voor Demolder'. *Route d'Emeraude* kan ik niet delen ; de schildering van oud-Holland, in àl te felle kleuren, doet vermoeiend aan, en brengt ons niet dichter bij het zieleleven der schilders van de zeventiende eeuw.

„Franse Kunst" doet een goed werk met deze propaganda voor het werk der jongere franse schrijvers. Moge dit boekje tot het sukses van haar streven bijdragen.

Groningen. J. van der Elst.

H. M. R. Leopold, De ontwikkeling van het heidendom in Rome. Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1918.

Met het allergrootst genoegen heb ik dit boek gelezen. Genoegen, in den besten, ruimsten zin genomen. Het boek heeft mij geboeid van het begin tot het eind en veel heb ik er uit geleerd dat mij onbekend was of wat ik was vergeten ; meer nog, dat ik al lang wist, of waarvan ik althans wel had gehoord, heeft nu pas waarde en beteekenis voor mij gekregen nu ik het met vele andere zaken van den zelfden aard zag in verband gebracht.

Wil men weten wat er nu eigenlijk in staat in dat zoo belangrijk en lofwaardig geschrift, dan moet men niet op den titel afgaan. Wij leeren er niet uit dat — als een bloem uit een knop of een boom uit een zaadje — uit het oude heidendom der Romeinen langs „natuurlijken" weg een godsdienst is gegroeid, die in alle eeuwen het angstig zoekend menschenhart vrede en rust kan geven. En gelukkig dat de Heer Leopold zelf niet tracht ons zoo iets te leeren, zoo iets onwaars en onzinnigs. Het Christendom heeft zich niet „ontwikkeld" uit vroegere godsdienst-vormen, het is aan de menschheid *geopenbaard.* Waarom zouden wij schromen dat oude, alles afdoende woord te gebruiken ?

Een veel betere titel van ons boek zou zijn : „de lotgevallen van het heidendom in Rome." En die lotgevallen worden ons omstandig en duidelijk verhaald. Toch kan men ze in een korte formule samenvatten : „in den beginne was er een losse bijeenvoeging van twee godsdiensten, dien van afzonderlijk levende bergbewoners en dien van een boeren-stad, en met die dualistische eenheid is eeuwen lang gebeurd wat wij in het vermaarde hoofdstuk over de Christenen in onzen Tacitus lezen : (*Romam*) *cuncta undique .... confluunt celebranturque*, niet alleen *atrocia aut pudenda*, als Bacchanalia en Cybeledienst maar ook ernstige en achtingwaardige pogingen als Grieksche philosofie, Orphisme, Pythagoreisme en andere mystiek."

Al die elementen, die ten slotte de weinig samenhangende veelheid van het heidendom te Rome hebben gevormd, worden ons, gelijk ik reeds zeide, omstandig en duidelijk beschreven. Het zou mij moeielijk vallen te beslissen welk onderdeel van het boek mij het best geslaagd voorkomt, ze staan ongeveer alle op hetzelfde hooge peil. Toch wil ik op een paar onderdeelen de bizondere aandacht vestigen: de verklaring van Caligula's „waanzin" uit zijn Aegyptische neigingen en bevliegingen, de gevoelvolle woorden aan Marcus Aurelius gewijd, de geestige verklaring van al die voorstellingen op de Igeler zuil, die den oppervlakkigen beschouwer slechts zinledige versieringen toeschijnen, de (vooral in 't eerste gedeelte) uitnemende beschrijving van den invloed van maatschappelijke toestanden op den Romeinschen godsdienst, en (misschien wel boven alles) de uiteenzetting der philosofie van Plotinus.

Wat in dit alles nu eigen vinding van den geleerden schrijver is, kan, wie wil gemakkelijk nagaan : we worden met groote nauwgezetheid verwezen naar bronnen en voorgangers. Doch slechts weinigen zullen dat *willen* nagaan, want wat des schrijvers onvervreemdbaar eigendom is, dat is het boek in zijn geheel genomen. Wat hij ook van elders moge hebben ontleend en vlijtig bijeengegaard, hij heeft er het merk op gedrukt zijner persoonlijkheid ; dat blijkt o.a. uit de, vooral in 't eerste gedeelte, veel voorkomende gemeenzame termen, waaraan sommige lezers misschien aanstoot zullen nemen, maar die voor mij een sprekend bewijs zijn dat de schrijver leeft in zijn onderwerp en er *schik in heeft.*

En die persoonlijkheid is die van een artist, die blijkbaar veel over kunst heeft nagedacht en veel met arti - ten verkeerd. Ook is hij, wat hier van zeer veel belang is, door en door tehuis in Rome en Italië, en gevoelt innig en hartelijk voor *de* wereldstad en haar heerlijk land.

Ten bewijze dat ik het boek nauwkeurig gelezen heb maak ik attent op één foutje : de Scipio van pag. 45 is niet de veroveraar van Karthago, maar de *oudere* Africanus.

Met een hartelijk gemeend eeresaluut aan den Heer Leopold wil ik deze aankondiging besluiten. Moge zijn kostelijk boek vele lezers vinden ! Het is een boek, dat door mannen van het vak zeker hoog gewaardeerd zal worden en waarvan de lezing aan alle beschaafden een edel genot kan schenken. Mocht het eens in een goede Fransche vertaling het licht zien ! 't Is voor den roem onzer philologie te wenschen dat het ver buiten ons beperkt taalgebied gelezen wordt.

Leiden. J. J. Hartman.

SCHOOLBOEKEN.

M. Ten Bouwhuys, Twee Eeuwen. Kleine Wereldgeschiedenis van ± 1700 tot onze dagen, met 18 kaartjes. Groningen—Den Haag, Wolters. 1918. (Pr. *f* 2.75).

Bij een dergelijk werkje, dat voor het Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs bestemd is, komt het in de eerste plaats aan op eene goede keus uit de massa der gebeurtenissen, op duidelijkheid en levendigheid van voorstelling. Aan deze eischen voldoet het boek wel. De 18de eeuw is iets beknopter, de 19de iets uitgebreider behandeld, wat met het oog op de belangrijkheid van het laatste tijdperk voor hen, die met de op deze wijze verworven kennis het leven moeten ingaan, verdedigbaar is. Om te doen uitkomen, wat de schrijver als hoofdzaken en wat hij als bijzaken beschouwt, maakt hij gebruik van groote en kleine letters. M. i. staat er in de laatste te veel ; soms wordt er een geheele § (zie blz. 54 en 155) in afgedrukt. Over het algemeen is het boek onderhoudend geschreven. De politieke stroomin-

Digitized by Google

gen zijn duidelijk aangegeven; in de verwikkelingen tusschen de verschillende machten is de samenhang steeds gezocht; belangrijk zijn in dit opzicht de hoofdstukken over de Oostersche Kwestie, het Gele Gevaar, de koloniale politiek en de wereldpolitiek na 1870. In het laatste hoofdstuk valt op te merken, dat de wording der entente eerder wordt behandeld dan die van de tripp e alliantie, waardoor de chronologische orde is omgekeerd. De oeconomische invloeden en de geestelijke stroomingen komen goed tot hun recht. De inleidende afdeelingen, die over rationalisme, verlichting, de leer der physiocraten, den modernen tijd enz. laten zich zeer goed lezen. De schrijver verwerkt de stof, die hij behandelt zelfstandig; invloed van bekende handboeken is hier en daar merkbaar, maar van slaafsche navolging is geen sprake.

Enkele malen ontmoet men eene minder gelukkige uitdrukking. Zoo waar ministers als Aranda, Pombal, Struensee en Turgot Verlichte Despoten genoemd worden (blz. 33), terwijl men zou verwachten, dat als zoodanig alleen vorsten kunnen worden aangeduid. Op enkele punten zou men aanvulling wenschen. Bij de regeering van Friedrich Wilhelm I van Pruisen mist men eene vermelding van de kolonisatie der woeste terreinen in zijn gebied (blz. 44). Bij de uiteenzetting van de beginselen der partijgroepen, die zich in het begin der fransche revolutie vormden, wordt de club der Cordeliers niet besproken (blz. 75). Onder de oorzaken tot verwijdering tusschen Napoleon en Alexander I treft men niet aan de onttrooning van het huis Oldenburg (blz. 112). Bij den aanslag op Napoleon III door Orsini gepleegd, worden de brieven, die deze aan den Keizer richtte, hetzij uit eigen beweging, of op initiatief van anderen, niet vermeld (blz. 180). De directe aanleiding tot de oorlogsverklaring door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika aan Spanje in 1898 wordt niet aangegeven (blz. 237 en 242). Enkele woorden hadden kunnen gewijd worden aan de geschiedenis der Zuid-Amerikaansche staten en van Mexico in den laatsten tijd. Voor de gebeurtenissen in Zuid-Afrika was de moord op Pieter Retief en de zijnen in Natal en de verwerving van West-Griqualand door Engeland in 1871, waardoor de Oranje-Vrijstaat Kimberley verloor, van belang geweest om te vermelden.

Al zijn misschien meer dergelijke opmerkingen te maken, men moet toegeven, dat weinig wat van wezenlijk belang voor het gestelde doel is, over het hoofd gezien is. Enkele malen ontmoet men eene verkeerde schrijfwijze als Tartaren voor Tataren en Sédan voor Sedan. De kaartjes geven eene goede toelichting tot den teks .

Arnhem. S. P. Haak.

Van *Kaegi's Grieksche Grammatica*, bewerkt door Dr. P. V. Sormani is bij P. Noordhoff te Groningen de vierde druk verschenen. De prijs is *f* 2.50, geb. *f* 2.90. Bij dezelfde uitgever zag de tweede druk het licht van *Petites Poésies pour Jean et Jeanne, recueillies par* H. et M. du Crocq. Het boekje is het derde nummer van een serie Franse leesboekjes met aantekeningen, en kost *f* 0.65, geb. *f* 1.—.

Onze redactie ontving herdrukken van de volgende geschriften: E.-E.-B. Lacomblé, *François Coppée, Contes choisis* (5e éd. pr. *f* 0.75, geb. *f* 1.—); G. Leffertstra, *Taaloefeningen voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs* (7e dr., pr. *f* 1.30, geb. *f* 1.50); L. P. H. Eykman and C. J. Voortman, *Florence Montgomery, Misunderstood* (The Gruno Series IV, 4e ed., pr. geb. *f* 2.25); P. Roorda, *Engelsche Spraakkunst voor schoolgebruik*, Dl. I (46e dr., pr. *f* 1.75, geb. *f* 2.—) en II (11e dr., pr. *f* 2.—, geb. *f* 2.25); A. de Froe, *Oefeningen bij de Kern der Engelsche Spraakkunst* (4e dr., pr. *f* 1.10); A. L. de Bont, *Kleine Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis (ook voor het Handelsonderwijs)* (2e dr., pr. *f* 2.25, geb. *f* 2.75). Allen uitgegeven door de firma P. Noordhoff te Groningen.

Van het bekende werk van J. M. Vos, *Van Oude Tijden tot heden* (Groningen, Noordhoff, 1918), verscheen de 15de druk, herzien door J. E. Dijkstra.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XIII, 1: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat". — N. v. Wijk, Opmerkingen over taalkundig nationalisme en internationalisme. — J. v. d Elst, De hervorming van de Nederl. versbouw. Kritiese beschouwing van enige citaten. — J. J. le Roux, Het onderspit delven. — Dez., Het lidwoord „die". — G. A. Nauta, Nog iets over „een". — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Uit de tijdschr.

Anglia, XLII, 2-3: M. Förster, Kleine mittelengl. texte. — B. Münz, Shakespeare als philosoph. — Dez., Zwei Shakespeare-studien. — R. Mothes, Das flugwesen i. d. neuengl. wortschatz. — H. Lange, Chaucers „Myn auctour called Lollius" u. d. datierung des Hous of Fame. — Dez., Über die farben könig Richards II von England in ihrer beziehung zur Chaucerdichtung, II. — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur altengl. wortforschung. — M. Förster, Zu den Erfurter pflanzennamen.

Beibl., XXIX, 8: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 19—21. — Dez., Zum nordhumbr. Liber Vitæ. — F. Holthausen, Zu dem me. gedichte „De arte lacrimandi", II. — Dez., Beitr. zur engl. wortkunde, II.

9: F. Holthausen, Die Geschichte von Martin Waldeck in W. Scotts „*The Antiquary*". — Dez., Zu alt- u. mittelengl. denkmälern, 1—3.

10: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 22 — 26.

11: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 27—30.

12: F. Holthausen, Zum älteren engl. Drama, 1—2. — M. F Mann, Die Gesch. v. Martin Waldeck in W. Scotts „*The Antiquary*".

Hist. Zeitschrift, 119, 2: Dvořák, Idealismus und Realismus in der gotischen Skulptur und Malerei. — Freitag, Entwicklung und Katastrophe Martin Luthers. — Miszelle (Stählin, Zur Beurteilung der russischen Geschichte).

Studiën, XCI, Febr.: Is. Vogels, De kracht der Organisatie. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische Stikstof, II. — L. P. P. Franke, Edmond Rostand. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel. — L. v. Miert, Canisiusportretten. — L. Steins Bisschop, Joseph Gratzy. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, Universismus: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 1 (Erkes).
Wensinck, Semitic rites of mourning: D.Lit.Ztg. 1919. n°. 1 (Schwally).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII. Prijs f 1.50.
Pars Altera—Carm. XIII—XXIV. „ f 1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem II. Idem Gecart. **f 1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**
XI. Charles Féguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXVII**

IRENAEÜS II.

Weerlegging en Afwending
der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(EERSTE VERVOLG)
II 13, 8—III 12, 15
BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

ENCHIRIDIUM
DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.
AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.
Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE LIBRARY OCT 13 1922

Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. No. 7. April 1919.

Stählin, Editionstechnik (Roos).
De Groot, Untersuchungen z. byzantinischen Prosarhythmus (Hesseling).
Dez., A Handbook of antique Proserhythm (Hesseling).
Ziegler, Ciceronis de Re publica libri (Boas).
Van Wageningen, Seneca's Phaedra (Hartman).
Dez., Seneca's Phoedra vertaald (Hartman).
Van 't Hoog, Anthonis de Roovere (J. A. N. Knuttel).
Boer, Korte Deensche Spraakkunst (Beets).
Mitteil. aus der königl. Bibliothek, III-IV (Sneyders de Vogel).
Bernt u. Burdach, Der Ackermann aus Böhmen (Gorris).
Schoolboeken:
Jacoby. Anthologie aus den Elegikern der Römer, I-II (Enk).
Jansonius, Engelsche Handelsbrieven, I-II (Günther).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

O. Stählin, Editionstechnik. Ratschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben. Völlig umgearbeitete 2e Aufl. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 2, geb. 2.80, + 30%).

In het nummer van Juni 1911 van het *Museum* schreef ik een woord van warme aanbeveling voor Stählin's werk, dat, als „Sonderabdruck" uit de Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, in 1909 verschenen was. Nu er een tweede, veel vermeerderde, druk van is uitgekomen, kan ik die aanbeveling slechts herhalen. Wie voornemens is, eene critische uitgave van een classiek auteur te bewerken, mag aan dit boekje niet achteloos voorbijgaan: zoo wèldoordachte, op groote praktische ervaring gebaseerde en met voorbeelden verduidelijkte raadgevingen worden er in gegeven, dat het de catechismus dient te worden van iederen editor.

De indeeling van Stählin's werk is ongewijzigd gebleven. Evenals in den eersten druk behandelt de schrijver, na eene inleiding, in zijn eerste hoofdstuk de voorbereiding tot de uitgave, waarbij achtereenvolgens ter sprake komen het gebruik, dat de editor moet maken van vroegere uitgaven en van de oudere literatuur over den uit te geven auteur, ook wanneer zij eventueel ongedrukt gebleven mocht zijn, verder het met vakgenooten te plegen overleg, ten einde te voorkomen, dat twee hetzelfde werk doen, vervolgens het opzoeken, zichten en collationeeren der handschriften, het vaststellen van hunne onderlinge verhouding, de recensio van den text en de inrichting van het voor den drukker bestemde manuscript. In het tweede hoofdstuk, over het drukken der uitgave, worden behandeld de inrichting van het titelblad en van de inleiding, de vragen, die zich bij den druk van den text voordoen (keuze der letters, textcritische teekens, alinea's, interpunctie enz.), het gebruik, dat van de randen gemaakt moet worden, en de inrichting van den apparatus criticus, tenslotte de vervaardiging der registers. Vooral in dit tweede hoofdstuk zullen misschien aan sommigen enkele der besproken quaesties (b.v. die over de text-critische teekens in den text) van weinig belang voorkomen, doch eene dergelijke opvatting is m. i. onjuist. Het is immers de plicht van hem, die eene uitgave bewerkt, het gebruik daarvan zoo gemakkelijk mogelijk te maken, niet slechts voor wie de editie van begin tot eind wil dóórwerken, maar ook voor wie haar slechts op bepaalde plaatsen wenscht na te slaan, en om aan dien plicht te kunnen voldoen, moet de editor zich rekenschap geven van al die schijnbaar onbelangrijke vragen, die Stählin hier met groote kennis der praktijk bespreekt. Uit den aard der zaak zijn de meeste zijner adviezen niet nieuw, en gelukkig voldoen vele uitgaven in meerdere of mindere mate aan de door hem gestelde eischen, maar het was een nuttig werk, deze duidelijk te formuleeren en in een systematisch geheel te brengen.

Terwijl, zooals ik zeide, de opzet en indeeling van het werk onveranderd zijn gebleven, blijkt bij vergelijking met den eersten druk, dat bijna elke paragraaf grootere of kleinere uitbreiding heeft ondergaan. Als voorbeeld wijs ik er op, hoe de schrijver nu nog meer dan vroeger nadruk legt op de wenschelijkheid, zich photographiën te verschaffen althans van de voornaamste handschriften, die men dan telkens weer kan raadplegen. Door de wit-op-zwart-methode is men nu in staat, op veel goedkoopere wijze aan dezen wensch te voldoen dan vroeger mogelijk zou zijn geweest. De schrijver geeft den raad, als men de foto's niet meer noodig heeft, ze aan eene inrichting te schenken, die zich de verzameling van handschriften-photographiën ten doel stelt, zoodat ze ook later aan anderen van nut kunnen zijn, een denk-

Digitized by Google

beeld, dat ongetwijfeld toejuiching verdient. In Duitschland hebben twee bibliotheken te München zich voor de verzameling en bewaring beschikbaar gesteld. In ons land zou als verzamelplaats voor photographiën van handschriften van *classieke* auteurs, zeker die bibliotheek de voorkeur verdienen, die hier verreweg de belangrijkste verzameling van Grieksche en Latijnsche handschriften bezit, nmlk. de Leidsche.

Eene andere belangrijke toevoeging tot den ouden druk is die, welke de schrijver op blz. 35 v. maakt over het nut van het gebruik van den spiegel, wanneer ten gevolge van vochtigheid de letters van eene pagina van een handschrift onleesbaar zijn geworden en op de volgende bladzijde zijn overgedrukt: dan is dáár soms het *spiegelbeeld* ervan nog te ontcijferen. Ook kunnen op deze wijze soms nog bij handschriften, die ernstig van vocht geleden hebben, schriftsporen, die tot dusverre tot misverstand aanleiding gaven, herkend worden als niets anders dan doorschemerende letters van de achterzijde van het blad.

Verwezen zij verder naar de in dezen druk toegevoegde belangrijke uiteenzetting op blz. 38 v. over het al of niet wenschelijke van de opneming van conjecturen in den text.

Doch niet slechts heeft de schrijver zijn werk uitgebreid, hij is er ook niet voor teruggedeinsd, hier en daar zijne meening te wijzigen, en hij geeft dus op sommige punten een ander advies dan vroeger. Deze veranderingen zijn m.i. zonder uitzondering verbeteringen. Zoo, waar hij blz. 67 v. adviseert, de cijfers 5, 10, 15, enz., die het aantal regels op iedere bladzijde aangeven, op den binnensten rand der pagina, de cijfers voor hoofdstukken en paragraphen op den buitensten rand te plaatsen. Deze manier is veel duidelijker dan de vroeger aangeradene, om op elke bladzijde de cijfers voor de regels steeds op den linker-rand, die voor capita en paragraphen steeds rechts te plaatsen. Toe te juichen is het ook, dat de schrijver nu niet meer den editor adviseert, voor voorrede en apparatus criticus zijne moedertaal te gebruiken, maar terugkeert tot het gebruik van het beproefde Latijn. In die taal heeft zich daarvoor in den loop der eeuwen eene vaste terminologie gevormd, die voor iedereen, van welken landaard ook, zonder moeite begrijpelijk is, en die niet zoo gemakkelijk in moderne talen kan worden nagevolgd. Zoo ergens, dan heeft hier het Latijn reden van bestaan.

Dat het boek van Stählin in eene leemte voorzag, blijkt reeds hieruit, dat er in betrekkelijk korten tijd een nieuwe druk van noodig was: het voorbericht is gedateerd Juni 1914. In den handel gebracht is het werk echter eerst in het voorjaar van 1918: de firma Teubner heeft blijkbaar met de uitgave betere tijden willen afwachten, maar heeft ten slotte het wachten opgegeven. Het is te hopen, dat, als buiten onze grenzen de wetenschappelijke arbeid straks zijne rechten geheel hervat — stilgestaan heeft hij nergens —, de lessen van Stählin bij ieder, wien zulks aangaat, ook buiten Duitschland, behartiging zullen vinden. Zij verdienen dit ten volle.

Groningen. A. G. ROOS.

A. W. de Groot, Untersuchungen zum byzantinischen Prosarhythmus (Prokopios von Cäsarea), mit fünf Tabellen. Groningen, K. L. Noording. 1918.

Dez., A Handbook of antique proserhythm I (history of greek prose-metre, Demosthenes, Plato, Philo, Plutarch and others; bibliography, curves, index). Groningen-the Hague, J. B. Wolters. 1918.

Het eerste van deze beide geschriften is te beschouwen als een voorproef van hetgeen het handboek, vooral in het tweede deel, zal bevatten; het werd in 1915 geschreven en was bestemd om in de *Byzantinische Zeitschrift* te worden opgenomen. Door de oorlog is het verschijnen van dit tijdschrift tot heden verhinderd; daarom liet de schrijver zijn opstel als afzonderlike uitgave het licht zien. Een bespreking van hetgeen de heer de Groot wenst te onderzoeken, en van de wijze waarop hij dat heeft gedaan, kan de twee hier aangekondigde uitgaven als een geheel beschouwen.

Over metries proza is in de laatste dertig jaar met grote ijver geschreven, en voor zover de onderzoekers tot enigszins scherp geformuleerde gevolgtrekkingen kwamen, is hun werk met even groot scepticisme door hun kollega's ontvangen. Die twijfel was, gelijk de heer de Groot aantoont, gerechtvaardigd. De methode die men volgde liet veel te wensen over, de eigenaardigheden die men vaststelde, en waarop men zelfs steunde bij 't maken van verbeteringen in de tekst, bleken zeer los te staan, al verklaarden sommigen, b. v. Zielinski, dat zij „felsenfest" waren. Beroemde philologen, als Blass en von Wilamowitz, kwamen tot konklusies van verstrekkende betekenis op grond van een zeer eenzijdig of onvolledig onderzoek. De hoge waarde van de Groot's werk, waardoor het ongetwijfeld een vastere basis aan de gehele studie van het Griekse kunstproza geeft, ligt m.i. hierin dat het de fouten der voorgangers heeft aangewezen en tevens een nieuwere, betere methode voorstelt en toepast. De schrijver erkent zelf dat nog heel wat studie nodig is eer het onderzoek, zoals hij het instelt, zijn beste vorm en daarmee alle te verwachten resultaten heeft bereikt.

De eerste onderzoekers van het metries proza leden aan clausulomanie. Niet alleen dat zij dikwels de zinsneden vrij willekeurig bepaalden, maar zij bestudeerden gewoonlik uitsluitend de metriese eigenaardigheden van de laatste woorden van elke zin of van elk zinsdeel, zonder zich af te vragen of die eigenaardigheden ook te beschouwen waren als verbindingen die een bepaald schrijver in zijn gehele werk, aan 't begin, 't midden en 't einde der zinnen, bij voorkeur gebruikt, en ook zonder er voldoende rekening mede te houden dat uit de aard der Griekse taal (de betrekkelike frekwentie van lange en korte lettergrepen, in later tijd van beklemtoonde en niet betoonde sylben) de talrijkheid van verschillende serieën volgde. Het gebrekkige van deze methode heeft menig filoloog wel gevoeld, maar dat gevoel leidde òf tot een algemeen scepticisme, zich tevreden stellend met het vage „de Ouden hadden een fijn orgaan voor numeri, ook in proza", òf wel tot een verbetering die onvolkomen moet heten omdat zij niet voldoende rekening hield met het karakter van het oudgriekse proza. Dit laatste geldt van Thumb, die bij zijn interessante behandeling van het vraagstuk in de bewerking van Brugmann's *Griechische Grammatik*, blz. 666, de methode volgde van zijn kollega te Marburg, de psycholoog Marbe, die tot uitgangspunt nam een moderne taal, waarin zelden twee of meer aksenten onmiddellik op elkaar volgen, terwijl een opeenvolging van verschei-

Digitized by Google

dene lange sylben in het Grieks niets buitengewoons is. Een woord als het voor enige jaren in onze schrijftaal aangeprezen *werkloos* (naast *werkeloos*, de enige vorm die een Nederlander in ongebonden taal uit de mond wil), blijft een dood woord, maar drie of meer lange lettergrepen achterelkander (b. v. ἀνθρώπων) leverden voor een Griek niet 't geringste bezwaar op.

Hoe de heer de Groot te werk gaat, moge uit een paar voorbeelden blijken. Hij begint bij de principiële vraag: is er inderdaad een scherp te omschrijven rytme in 't klassieke proza, een telkens terugkomende voorliefde voor een bepaalde afwisseling van lang en kort? Om dit te uit te maken nam hij van verschillende schrijvers stukken, ieder 1000 lettergrepen lang; hij telde uit elke groep van 1000 sylben de twee korte sylben waartussen òf geen andere lettergreep òf een of meer lange sylben zich bevinden. Zo verkreeg hij b. v. voor Thucydides en Plutarchus twee lijsten, waaruit o. a. blijkt dat een opeenvolging van twee korte bij Thucydides 180, bij Plutarchus 237 malen voorkwam. Is dit toeval? Zouden de volgende 1000 sylben niet een ander resultaat kunnen opleveren? Om zeker te zijn telde de schr. niet alleen de 1000 sylben die 't hoofdvoorwerp van zijn onderzoek vormden, maar van elke schrijver 12 zulke groepen, en bij vergelijking bleek de verhouding die in de eerste groep gevonden was ook in de andere groepen aanwezig. De oorzaak van het veelvoudig voorkomen van een bepaalde opvolging kan natuurlik van verschillende aard zijn: 't kan een bewust zoeken naar een bepaald rytme wezen, 't kan samenhangen met de keus van woorden en partikels die de talrijke vorm vertonen, maar in beide gevallen is toch een zekere toonval ontstaan die de ene schrijver van de andere onderscheidt. Zo vermijdt Demosthenes de tribrachys en heeft hij niet (gelijk Norden beweert) een voorkeur voor cretici, maar voor dactyli en choriamben; voor de *Leges* van Plato is een opeenvolging van korte sylben kenmerkend, waardoor het metrum zich b. v. onderscheidt van dat der *Respublica*: zie daar de reden, zegt de schrijver, waarom Plato in zijn latere werken zo dikwels uitdrukkingen gebruikt als κατὰ τὸ δυνατόν, μέχριπερ, καθάπερ enz., waarom hij τινὰ τρόπον en niet τρόπον τινά zegt, enz.; bij Plutarchus vindt men veelvuldig een lange tussen twee korte sylben (⏑—⏑) en zelden een opeenvolging van lange lettergrepen. Die neiging is voor hem karakteristiek, en zij komt *niet* voor in de *Consolatio ad Apollonium* die op zijn naam staat. De Groot meent dat de echtheid van verschillende stukken der *Moralia* hieraan getoetst kan worden. Waar nu de bedoeling duidelik is om, 't zij door het gehele werk, 't zij alleen in de clausula bepaalde metriese verbindingen te doen uitkomen, kan men van metries proza spreken; bij een schrijver als Thucydides, bij wie zulk een bedoeling niet valt waar te nemen, vindt men (hoe ingewikkeld zijn stijl moge zijn) in *dit* opzicht „artless and natural prose" (blz. 24).

Om uit te maken of een schrijver een bepaalde vorm verkiest voor de clausula, wordt door de Groot eerst vastgesteld hoe talrijk die vorm in de gehele zinsbouw voorkomt, daarna wordt de frekwentie in de clausula onderzocht, en bij het opmaken van de verhouding tussen die twee getallen wordt rekening gehouden met de waarschijnlike fout die in zulk een bepalen van het percentage is gelegen. Die waarschijnlike fout wordt berekend door gebruik te maken van de voorschriften der kansrekening, een onderdeel van de wiskunde waarmee ik zo weinig vertrouwd ben, dat ik in deze de beschouwingen van de schrijver, en de resultaten waartoe hij komt, nauweliks kan volgen en in 't geheel niet beoordelen.

De uitkomsten van het nauwkeurig en veelzijdig onderzoek zijn eigenlik in hoofdzaak neergelegd in de tabellen en grafiese voorstellingen („curves"); de inhoud zou alleen door een wijdlopige omschrijving zijn weer te geven en dan nog weinig indruk maken, vergeleken bij het beeld dat cijfers en heffing of daling van lijnen vertonen.

Voor de studie van het metries proza is misschien geen periode belangrijker dan die waarin de klinkers geheel of zo goed als geheel isochroon waren geworden. Hoe en waardoor dat geschied is, zouden wij misschien alleen kunnen begrijpen als wij een even duidelike voorstelling ons konden vormen van het antieke aksent als de proefondervindelike klankleer ons van lieverlede doet krijgen in zake het aksent van het tegenwoordige Grieks. Pernot heeft aangetoond dat dit niet in hoofdzaak een „dynamies" aksent is, maar veeleer een verbinding van verhoging van toon met verlenging van duur, een ontdekking die zich goed laat verenigen met de opmerking van de Groot dat in 't latere Grieks gevonden wordt „a certain connection between long syllables and accented ones", en die misschien bij kan dragen tot de verklaring van Plutarchus afkeer van vele op elkander volgende lange sylben. Plutarchus toch, al is zijn prosametrum kwantitatief, leefde in een tijd waarin de klinkers waarschijnlik niet meer de kwantiteitsverschillen met de vroegere absoluutheid hadden bewaard; in het gesproken woord zal, naar de onderzoekingen van Hatzidakis, reeds toen de isochronie grote vorderingen hebben gemaakt. Zou hiervan geen invloed zijn uitgegaan op de schrijvers? Mij dunkt, dat is waarschijnlik, zelfs wanneer men aanneemt dat nog in de tweede en derde eeuw van onze jaartelling bij voordrachten de kwantiteit der vokalen in acht werd genomen. Dat dit laatste geschiedde, maar tevens dat het niet altijd gebeurde, blijkt uit het verhaal van Philostratus omtrent de rhetor Pausanias (een Kappadociër) aan wie men verweet dat hij de kwantiteit verwaarloosde en die daarom vergeleken werd bij een kok die een kostbare schotel slecht toebereidde (*Vitae Sophistarum* II, 13).

Over 't ontstaan van 't nieuwe rytme, dat naar 't aksent zich regelt en in 't gehele Byzantijnse kunstproza heerst, zal het tweede deel ons waarschijnlik nog veel wetenswaardigs mededelen. Nu vernemen wij reeds dat het vermoedelik een imitatie is van 't kwantiterende metrum, waarbij 't aksent de vroegere lengte verving, een overgang die, gelijk ik zeide, door Pernot's onderzoekingen begrijpelik wordt gemaakt. Ook over 't metrum in Prokopius, waarbij 't aksent de regulator is, horen wij interessante dingen, die verklaren waarom deze historicus bij zijn navolgen van Thucydides zo dikwels de woorden van plaats deed veranderen; hier komt 't vooral aan op een juiste kennis van 't nieuwgriekse aksent, dat van proparoxytona die door een enclitica

Digitized by Google

gevolgd worden, oxytona maakt, partikels als enclitica behandelt enz.

De mededelingen die de grammatici en rhetoren der Oudheid ons over het metrum in het proza hebben nagelaten, bleken zeer dikwels in strijd te zijn met de uitkomst van de tellingen door de schrijver ondernomen. Geleerden die de uitspraken der antieke schrijvers tot uitgangspunt van hun beschouwingen hebben genomen, zijn tot hypothesen gekomen die door de nog heden te kontroleren feiten worden gelogenstraft. Blijkbaar hebben de oude rhetoren de natuurlik zeer subjectieve en van vele bijomstandigheden afhankelike indruk weergegeven, die de voordracht uit eigen of uit anderer mond op hen maakte; van systematies onderzoek schijnt geen sprake te zijn geweest, even weinig van scherp geformuleerde regels die de schrijvers zich stelden.

Het werk van de heer de Groot is biezonder fraai uitgevoerd en zeer onderhoudend geschreven. Zijn boek is verdeeld in negen „lectures". Gemoedelik vertellend doet hij ons vergeten dat wij eig nlik door een menigte cijfers, door een opeenhoping van streepjes en boogjes ons moeten heenslaan om zijn betoog te volgen; als wij het daarna nog eens overzien, doet het gezicht van al die grafiese middelen ons er over verwonderen dat de zware lektuur geen ogenblik verveling heeft veroorzaakt. Zou dat niet komen omdat de schrijver ons duidelik laat gevoelen welke vraagstukken van allerlei aard, vooral ook kwesties van aesteties karakter, in 't nauwste verband staan met de becijferingen die oppervlakkige of haastige mensen „dor" noemen, en waarvan zij 't geringschatten gaarne aanzien voor 't kenmerk van een poëties gemoed?

De methode door de heer de Groot gevolgd kan natuurlik ook toegepast worden op tans levende talen, in casu op 't Nieuwgrieks. Ik geloof zelfs dat een moderne taal nog vaster resultaten bij het bepalen van een methode kan opleveren. Hier kan men aard en plaats van aksent en duur zelfstandig onderzoeken; men behoeft er niet naar te gissen of een schrijver zich bewust is van voorkeur voor zekere verbindingen; tal van eigenaardigheden die bij het op schrift brengen verloren gaan kan een geoefend oor waarnemen. Hoeveel verrassends wordt ons niet geopenbaard als we een schrijver die we uit boeken hebben leren kennen, zijn werk horen voordragen!

Behandeling van nieuwgrieks proza zou vergelijking uitlokken met het aksentuerend metrum van het latere Grieks, en zo wellicht leiden tot de verklaring van het ontstaan der versus politici, waarover de geleerden het nog altijd niet eens zijn.... Doch al deze wensen en verlangens worden onbescheiden, als men denkt aan het vele dat de schrijver ons nu reeds heeft gegeven.

Leiden. D. C. Hesseling.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia. Fasc. 39. **De Re Publica Librorum VI quae manserunt** recogn. **K. Ziegler.** Lipsiae, Teubner. 1915 (doch verschenen in 1917). (Pr. M. 2, geb. M. 2.25).

In vreedzamen internationalen wedijver was voor het uitbreken van den oorlog in verschillende landen een nieuwe uitgave van Cicero ondernomen: in de Oxfordsche serie verschenen voornamelijk de Orationes (hoofdzakelijk uitg. door Clark), daarnaast de Epistulae (Purser) en eenige deelen der rhetorische geschriften (Wilkins), in de Coll. Scr. Vet. Upsaliensis de Epistulae (Sjögren), terwijl de Teubneriana met het plan van een uitgave in 50 fasciculi voor den dag kwam, waarin de taak, die C. F. W. Müller tot dusver bijna geheel voor zijn rekening had genomen (alleen de op. rhetorica waren van den meer door zijn Catullus bekenden G. Friedrich), op de schouders van niet minder dan 13 medewerkers kwam te rusten. Van eenige fasc. der op. rhet. en philos. dezer serie, welke de redactie mij verzocht aan te kondigen, vermeld ik alleen met een enkel woord *de finibus* van Th. Schiche (1915), *de inventione* van E. Stroebel (1915), *Cato* en *Laelius* van K. Simbeck (1917), *de natura deorum* van O. Plasberg (1917), *Tusculanae* van M. Pohlenz (1918), en wijd een uitvoeriger bespreking aan K. Zieglers uitg. der *Republiek*, de eerste uitgave, die na Mais editio princeps (1822) en volgende uitgaven (ed. 2. 1828, ed. 3. 1846) op een geheel nieuwe lezing van het Vaticaansche palimpsest (Vat. lat. 5757) berust.

Ziegler heeft zich aan het werk gezet οὐκ ἀμελέτητος. Reeds in den winter 1906/7 had hij voor Skutsch, wiens leerling hij is, den text van een aantal plaatsen in het hs. onderzocht, en daarna heeft hij door zijn uitgave van Firmicus Maternus de errore prof. relig. (1908) bewezen, dat de uitgave van een auteur, die slechts in één en dan nog moeilijk leesbaar hs. overgeleverd is en waarvoor bijzondere palaeographische kennis wordt vereischt, bij hem in goede handen berustte. Zoo viel hem na den dood van Skutsch, wien aanvankelijk de uitgave der Republiek van toevertrouwd, deze taak te beurt.

Hij verklaart zelf (praef. p. XXVII), dat de moeizame opbouw tot een geheel uit de op zich zelf staande en de aaneengeschakelde fragmenten van het Vaticaansche palimpsest en uit de rijke neventraditie (de citaten bij de grammatici en de kerkvaders, — waarvan betrekkelijk weinige met den in het palimps. overgebleven text parallel loopen of dezen direkt aanvullen —, hunne niet woordelijke citaten en résumés, het Somnium Scipionis enz.) reeds geheel door zijn talrijke voorgangers, in het bijzonder echter door Kardinaal Mai, den ontdekker van het hs., verricht is. *Zijn* taak bestond in: 1) het verkrijgen van een definitieve voorstelling omtrent hetgeen in het oorspronkelijk hs. geschreven stond, vooral ook omtrent de werkzaamheid van den Corrector, die den door den 1en en den 2en librarius (— Ziegler heeft deze zelf onderscheiden en hun eigenaardigheden vastgesteld, vgl. praef. p. XI vgg. —) geschreven vaak zeer bedorven text naar den zelfden codex (niet naar een ander hs., praef. p. XX, Herm. 51, 268), dien de eigenlijke librarii gebruikt hebben, heeft verbeterd; 2) het hernieuwd nagaan der volgorde der oorspronkelijke pagina's van den cod. rescriptus, den inhoud der nog bestaande quaternionen en den omvang der lacunes, en dit alles den gebruiker zoo voor oogen te stellen, dat hij het raadplegen van Mais 2e of 3e uitg., in tegenstelling met alle andere uitgaven overbodig zou maken (praef. p. VIII vgg.). Hierin is Ziegler in alle opzichten geslaagd, zoodat wij, om met een kleine wijziging van Cicero's eigen woorden te spreken (de Rep. I. 15), *oculis ea cernere videamur aut tractare plane manu.* De nieuwe lezing van het hs. is werkelijk een prestatie. Een aantal kwesties van handschriftelijken en palaeographischen aard, waarvoor de reeds uitvoerige praefatio geen plaats bood, heeft Z.

Digitized by Google

intusschen behandeld in den Hermes 51, 1916, 261—272.

De behoefte aan een zorgvuldige herlezing van het hs. was sedert lang reeds gevoeld, men herinnere zich de Schedae Vaticanae 1860 p. 1—126 van onzen landgenoot du Rieu, die het eerst na Mai het handschrift zelf onderzocht. In 1908 heeft een Amerikaan, van Buren, een transscriptie van het hs. gegeven, maar zooals Ziegler aantoont, volkomen onbruikbaar, al was het alleen daarom reeds, dat hij, met kleine letters liet drukken zoowel den text van den corrector als den in sommige gevallen werkelijk met kleinere letters geschreven oorspronkelijken text; nog afgescheiden van niet weinige mistastingen. P. Ehrle, de (vroegere) praefectus der Vat. Bibl., heeft daarnaast een photographische reproductie van het heele hs. voorbereid, waarvan de uitgave, naar ik meen, door het uitbreken van den oorlog is uitgesteld; doch tevens heeft hij deze photographieën aan Ziegler ten gebruike gegeven en hem bovendien toegestaan op twijfelachtige plaatsen het hs. zelf — of liever de losse folia van het thans uit elkander genomen hs. — te raadplegen: immers de Vaticana beschouwt deze bladen in dubbelen zin als een κειμήλιον, dat zelfs ten behoeve van een uitgever van den text niet dan in hoognoodige gevallen naar voren mag gehaald worden. Uit het materiaal van Ehrle — wien Ziegler zijn boek opdroeg — heeft deze de reproductie van twee photo's aan zijne uitgave kunnen toevoegen ter kenschetsing der hand van den 1en en van den 2en librarius, jammer dat daarop toevallig geen spoor der werkzaamheid van den — door Niebuhr en Halm gewraakten — corrector zich vertoont. De vele fouten van den text zijn voor een deel ontstaan bij het overbrengen van het kapitale in het unciaalschrift (vgl. Hermes l.l. p. 269). Ziegler heeft heel wat meer dan zijn voorgangers kunnen erueeren, vooral van het schrift van den corrector; vgl. praef. p. XIX, in het bijzonder zij zijn ontcijfering van de correctie van II. 51 p. 68, 15: *Socrates* p e r i p e a t e t o *illo in sermone* in perip*oliteias* = περὶ πολιτείας vermeld. Van enkele lastig te ontwarren bladzijden geeft hij praef. p. XXIII vgg. een kritisch toegelicht afschrift.

Verklaarbaar is het, dat wie een hs. als het onderhavige hanteert, aan den inhoud een, om zoo te zeggen, lapidair karakter toekent, en zelfs haar orthographische eigenaardigheden bij de constitueering van den text doet gelden. Een auteur echter, ons in slechts één hs. bewaard, was daarom nog niet uniek voor den librarius of diens corrector. Ziegler verwerpt hun schrijfwijze alleen, wanneer die nostra consuetudine aliena (p. XX) is, b.v. s*ae*natus, zoo vaak de Corr., s*ae*paratio, jazelfs o*p*portunus m. 1. Nu schrijft hij echter I, 5 = p. 4, 10 vinclum met het hs., daarnaast eveneens met het hs. p. 29, 18 en p. 101, 6 vinc*u*lum (ook saec*u*lum p. 86, 23), maar p. 25, 28 en 81, 22 eveneens vinc*u*lum, hoewel hier de *u* alleen van den Corrector afkomstig is; hier wijst reeds de overlevering (vgl. reeds Osann ed. 1847 ad I, 5) op den ouderen vorm zonder den anaptyctischen vocaal. Het heeft geen zin i*n*perium en i*m*perium, co*nm*- et co*mm*-, co*np*- en co*mp*-, enz. voortdurend naar de willekeur van den librarius of den corrector in den text te plaatsen, omdat wij zelf beide vormen als normaal beschouwen. Van editoriaal standpunt zou er dan veel meer voor te zeggen zijn geweest ook de veel belangrijker *vulg. lat.* vormen een plaats in den text te gunnen, wat Z., omdat ze niet de gebruikelijke zijn, natuurlijk niet doet: ik bedoel de herhaaldelijk voorkomende vormen a*d*que en a*d*qui, die, gelijk een door Z. zelf eerst met nauwkeurigheid aan het licht gebrachte correctie van een uitlating van den librarius (I 60, p. 35, 23: ducebat a*dque eam consilio sedari volebat* a*d*de) bewijst, ouder zijn dan het hs. zelf; verder p. 28, 23 im*u*ellis, p. 35, 25 li*u*idines (naast 38, 2 li*b*ido), p. 51, 9 adsci*b*it, p. 51, 5 colloca*b*it (= -vit), e.d. In den text zelf verdient een normale orthographie de voorkeur; de apparatus is de plaats, waar degeen, die dergelijke gegevens voor een onderzoek noodig heeft — en dat kan ik mij heel goed voorstellen — de orthographica behoort te zoeken.

Gaat met een vulgaire schrijfwijze een splitsing in woordvormen gepaard, dan wordt het probleem nog ingewikkelder. Moet men nu met Z. op grond van het hs. Cicero een pron. subst. interrogati*v*um qu*o*d (p. 23, 11, p. 32, 11) en pron. subst. indefinitum aliqu*o*d (p. 28, 4) toekennen? (Quod? = qu*i*d? slechts in één hs. ad fam. 7. 5, 2 vgl. Neue-Wag. 3e dr. II. 448). Hoogstens is te vgl. Varro L.L. 5, 28, p. 10, 16 G.-Sch.: amnis id flumen quod circuit aliqu*o*d). Dat reeds Baiter ali*qui*d in den text plaatste, ware de vermelding waard geweest, ondanks de beknoptheid van den appar. Is het niet een praepostera recensio p. 32, 11 met Halm het overgeleverde qu*i*d in qu*o*d te veranderen: e tribus istis *quid* maxime probas? — recte quaeris quod (*Corr.* quid) maxime e tribus etc.? Veeleer is aan te nemen, dat vulgaire vormen (vgl. aliquod subst. bij Juristen, Thes. L. L. I. 1608) Cicero's eigen taalgebruik hebben verduisterd. De moeilijkheid eener beslissing in het alternatief: vorm gebruikt door den auteur of door den librarius, ontveins ik mij geenszins, men vgl. een analoog geval prode esse-prodesse, dat ik onlangs in Glotta IX (1918) 193 vgg. behandeld heb.

De text is over het algemeen conservatief behandeld, en dit verdient toejuiching, des te vreemder indruk maakt het opnemen van volkomen onberedeneerde conjecturen van anderen. Wanneer Furius uitgenoodigd wordt contra iustitiam te pleiten, aanvaardt hij schoorvoetend (p. 83, 21, III, 5.8) die taak met een bekende schertsende wending (vgl. Cat. I. 28): p r a e c l a r a m v e r o *causam ad me defertis, cum me improbitatis patrocinium suscipere voltis*, waarop Laelius in den zelfden toon herneemt: *atqui id tibi verendum est, si ea dixeris quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare.* Het is een frigidissima coniectura hier, met miskenning van het ironisch gebruik van *verendum est ne* (vgl. Cat. I. 5), <*non*> in te lasschen, en roekeloos is het zoo'n conjectuur te aanvaarden. Evenmin is I. 7. 12 *pluribus* verbis, een conj. reeds van Moser (1826), i.p.v. *plurimis* verbis (uitvoerig) bepaald noodig (vgl. Osann ad l.), al zou het op zich zelf niet onmogelijk zijn (meer dan men verwacht zou hebben), vgl. Caes. B. G. I. 20.5, met meer woorden dan aangehaald zijn, Nep. Att. 21. 5, — dan ik zal gebruiken, Cic. Cluent. 115 — dan ik gebruikt heb.

Het uitbreken van den oorlog heeft ongetwijfeld (vgl. p. XXIX) op de voltooiing der uitgave belemmerenden invloed gehad: naast de buitengewone zorg aan het Vat. palimpsest besteed, viel het Somnium — Z. heeft het zelf gevoeld (p. XXIX) — een stiefmoederlijke behandeling ten deel. Van de 15 hss. „*quos adhibui*" (p. XXVIII) heeft Z. geen enkel, hoewel 13 zich in Duitschland bevinden, zelf gezien, filiatie en recensie steunen op collaties in oudere edities hetzij van de Republiek hetzij

Digitized by Google

van Macrobius. Van één hs., een Darmstadiensis, ontbreekt, gelijk bij Z.'s bron, de ed. van Osann p. XXI, zelfs het nummer (bedoeld wordt Darm. 2161 = thans Colon. 186, vgl. Jaffé-Wattenbach, Eccl. Metr. Col. cod. mss. 1874, p. 77, saec. IX, terwijl Osann het s. XII/XIII dateert). Zelfs al zou een nieuwe recensio geheel in Zieglers geest uitvallen, een vollediger grondslag dan zijn heterogeen materiaal is een vereischte. (In de ed. minor der serie is alleen het Somnium opgenomen, n.l. in fasc. 47 na Cato en Laelius van Simbeck, in de ed. maior van dezen fasc. staan aldaar de fr. de gloria van Plasberg).

Zou dus in een tweeden druk het Somnium een grondiger behandeling verdienen, ook in een ander opzicht mag de editie nog eens herzien worden, wil zij de vroegere uitgaven geheel antiqueeren: op het punt der citaten, waarvan ik er enkele, die Mai reeds aanvoert, mis. Op II. 5. 10, waar de gunstige geographische ligging van Rome besproken wordt, zinspeelt Servius ad Georg. II. 157: quod laudat etiam Cic. in libris de R. P. (Thilo p. 234); verder is de opmerking bij het uit Schol. Juv. getrokken fr. over Sardanapallus (III. fr. inc. 4, p. 104: *Sard. ille vitiis multo quam nomine ipso deformior*) „Vincent. Bc lov. spec. hist. 3. 93 *addidit Baiter*" onvolledig en overbodig tevens. Vincentius n.l. paraphraseert Cic. Tusc. 5. 101, waar het bekende epigram op Sard. geciteerd wordt (vgl. Anth. Pal. VII. 325), en voegt ter kenschetsing van Sard. de woorden toe *turpior vitiis quam nomine*, die weliswaar een vereenvoudigde traditie van Cicero's woorden zijn, maar niet direkt aan dezen, doch veeleer aan een plaats in Hieronymus' bijbelcommentaar ontleend zijn, welke juist dezen textvorm bevat, en door Baiter overzien doch reeds door Mai aangehaald is. *Deze* plaats had Ziegler moeten noemen, het tweedehandscitaat van den polyhistor is waardeloos.

Een register der vindplaatsen der citaten uit de Rep. is in een toekomstigen herdruk gewenscht, eveneens een duidelijke afscheiding in den text tusschen de niet aan het palimps. ontleende fragmenten; dan kan ook met de sleur gebroken worden om in I. 25. 40 een stuk van Lactantius in te voegen, dat, gelijk Z. zelf erkent, weinig met Cic. heeft uit te staan; verder de mij onverklaarbare asteriscus III. 21. 32 p. 95, 11 vóór het fr. uit Gellius worden weggelaten, en de storende drukfout p. 78, 3 in den apparaat tot het geëmendeerde fr. uit Nonius opteritur *codd.* (i. p. v. operitur) worden verbeterd. Intusschen zij deze degelijke eerste druk den vakgenooten met warmte aanbevolen.

Amsterdam. M. Boas.

Seneca's Phaedra met inleiding en aanteekeningen voorzien door **J. van Wageningen.**

Seneca's Phaedra in het Nederlandsch vertaald door **J. van Wageningen.** Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.90 en *f* 0.90).

Dat is nu eens een aangename taak die mij daar door de Redactie van het *Museum* wordt opgegeven, om bovengenoemde werken aan te kondigen. En ook een gemakkelijke taak, althans voor mij. Want reeds geruimen tijd te voren had ik ze niet alleen met de verschuldigde belangstelling bestudeerd, maar ze ook als leiddraad voor mijn candidaten-college gebruikt.

Welnu, ik kan na een zoo nauwgezette kennismaking verklaren dat ik niets mis in dit nieuwste werk van prof. van Wageningen. Of neen, toch één ding, maar dat gemis kan den schrijver geenszins tot een verwijt strekken. Hij heeft geen gebruik gemaakt of kunnen maken van de te gelijkertijd in de Mnemosyne verschenen voortreffelijke tekstverbeteringen van prof. Damsté. Nu, van deze uitgave en deze vertaling verschijnt zeker wel binnen niet te langen tijd een nieuwe druk en daarin zal dan ongetwijfeld met gezegde tekstverbeteringen worden rekening gehouden, in de eerste plaats met die op vs. 831:

et ora iuveni paria *Pittheo* gerit

een, naar mij voorkomt, magistrale emendatie.

Als alles wat prof. van Wageningen in het licht geeft is ook dit weer uiterst gesoigneerd, knap, smaakvol en overzichtelijk werk. De inleiding bestaat uit: 1 een uiteenzetting van den mythe van Hippolytus en Phaedra, 2 een bespreking der beide Hippolyti van Euripides, van welke de eerste, de verloren gegane, Seneca's voorbeeld is geweest, 3 een ontleding van Seneca's stuk, 4 een verhaal van Hippolytus en Phaedra in den loop der tijden. Alles even wetenswaard en alles even duidelijk en aangenaam behandeld. De commentaar voorziet elk woord, waaromtrent maar iets valt op te merken, van een aanteekening en toch is hij noch te uitvoerig noch wijdloopig. En, wat het voornaamste is, die commentaar vindt zijn bekroning in een even nauwgezette als smakelijke vertaling. Alleen ten bewijze dat ik ook die aandachtig heb gelezen merk ik op dat *pelex* vertaald behoort te worden met „mededingster" of „medeminnares".

Prof. van Wageningen is iemand die Latijn en latijnsche literatuur lief heeft (hoe zou hij 't ook anders in beide zoo ver hebben kunnen brengen?): daardoor kan hij aan Seneca's tragedies, en aan deze in 't bizonder recht doen wedervaren. Hij doet den lezer gevoelen dat de Phaedra wel degelijk Seneca's eigen werk, geen slaafsche navolging, is en maakt hem, waar dat pas geeft, op de verdiensten van het stuk opmerkzaam. Ook wat er afkeurenswaardigs in voorkomt ontgaat hem niet, bepaaldelijk de, waarschijnlijk van Seneca zelven afkomstige, onsmakelijke scène van het bijeenzoeken van 't verscheurde lijk. Hier echter kunnen wij, naar mij voorkomt, Seneca's misslag, zooal niet geheel verontschuldigen, dan toch verklaren. Theseus boet voor zijn overijlde verwensching en 't is, dunkt mij, juist iets in 't algemeen voor den Stoicus en in 't bizonder voor Seneca om die boete, die straf tot in bizonderheden te teekenen. We zouden hiermee de voorliefde van sommige boetpredikers voor nauwkeurige beschrijving der helsche straffen kunnen vergelijken.

Ongetwijfeld zal dit werk van prof. van Wageningen de Latijnsche literatuur en in 't bizonder Seneca tragicus ten goede komen. Want hoe groot het nut ook is dat de geleerde vak-man er van kan hebben, 't is daarbij uitnemend geschikt om ook in veel wijderen kring te worden gebruikt. Wie ooit Latijn heeft geleerd kan, met gebruik van de door prof. van Wageningen verschafte hulpmiddelen, ten volle genieten van de overweldigende schoonheid der dictie van den grooten Romeinschen tragicus. En waarom zou, in deze editie, de Phaedra niet ook op 't gymnasium worden gelezen?

Digitized by Google

De zesde klasse dient toch niet alleen tot het „doen van stukjes voor het eindexamen!"

Leiden. J. J. Hartman.

G. C. van 't Hoog, Anthonis de Roovere. Amsterdam, J. Emmering. (Amsterdamsche diss.).

Een monografie over den eenigen onder de rederijkers der vijftiende eeuw, over wien het mogelijk is er een te schrijven, een dichter wiens beteekenis in onzen tijd evenzeer is miskend, als ze in den zijnen overschat werd, heeft zeker recht op onze belangstelling en behalve om zijn onderwerp, verdient Dr. van 't Hoog haar om de toewijding waarmede hij zijn werk verrichtte. Ook aan grondigheid ontbreekt het zijn studie niet: zij beslaat een boekdeel van 268 bladzijden — en dat over een dichter van wien betrekkelijk weinig werk is overgeleverd, van wiens leven niet heel veel bekend is en omtrent wien archiefonderzoek niet mogelijk was! De vraag mag zeker gesteld worden of minder hier niet meer zou geweest zijn. Voor een korte studie over De Roovere zou een niet onbelangrijke kring van lezers verwacht mogen worden, slechts enkelen zullen zich genoeg voor hem interesseeren, om dit lijvige werk door te lezen. Doch ook afgezien van deze practische overweging meen ik, dat het proefschrift van Dr. Van 't Hoog door beperking alleen maar had kunnen winnen. Van een zekere breedsprakigheid zijn de grootendeels parafraseerende beschouwingen over schier alle afzonderlijke gedichten niet vrij te pleiten en stellig was het niet noodig, voortdurend met tamelijke uitvoerigheid terug te vallen in altijd dezelfde polemiek met Kalff, waarin de schrijver het ongetwijfeld bij het rechte eind heeft, maar die men hem gaat verdenken als aanloopje of opvulling uit te buiten. Naar mijn smaak zouden ook de parallellen tusschen De Roovere en Maerlant en Cats, naar aanleiding van de behandeling van hetzelfde onderwerp, met voordeel hebben kunnen wegblijven. Een tertium comparationis van eenige waarde levert het onderwerp niet en de vergelijking verleidt allicht tot gewaagde gevolgtrekkingen. Zoo kan ik niet inzien, dat er voldoende gronden zijn voor de conclusie: „De poëzie van Maerlant is zeker wel bekende en over 't algemeen geliefkoosde lectuur van De Roovere geweest, die in dezen, hem bijna twee eeuwen voorafgeganen, landsman veel zal gevonden hebben, dat hem sympathiek was. De vader der Dietsche dichtren algader kan in verschillende opzichten ook de geestelijke vader van De Roovere zijn geweest" (blz. 109). Het kan, misschien — maar het kan minstens zoo goed anders geweest zijn. Verder komen we niet met zulke willekeurige vermoedens. Doch geheel afwijzend sta ik tegenover wat volgt: „In elk geval staat hij als moraliseerend en hekelend dichter hem zeer na, is hij als Mariavereerder zijn geestverwant." Voor mij zegt dit ongeveer evenveel als de mededeeling dat twee menschen familie zijn van Adam's wege! Heeft Dr. Van 't Hoog wel een juiste voorstelling van de algemeenheid der Mariavereering in de middeleeuwen?

Als een hoofddeel van zijn taak beschouwt de schrijver het, aan de dichterlijke verdiensten van De Roovere recht te doen wedervaren en hierin is hij wel geslaagd. Overschatting van den auteur in wiens werk men zich geheel heeft ingeleefd, is een zoo natuurlijke verschijnsel, dat men er Dr. Van 't Hoog moeilijk een verwijt van kan maken, dat ook hij daaraan niet altijd ontkomen is. Wel had hij zich misschien wat meer kunnen hoeden voor de neiging algemeene verschijnselen van diens tijd als karakteristiek juist voor De Roovere te beschouwen — diens critiek op kerk en geestelijkheid, bijvoorbeeld, heeft niets opmerkelijks en het is wel wat veel gezegd, daaruit te besluiten dat De Roovere was „een vrij mensch in zijn tijd" en vooral de vraag te stellen: „rijst ook niet onwillekeurig Erasmus' beeld voor u op?" (blz. 175-176).

Een kleine vergissing is het, wanneer Dr. Van 't Hoog het epitheton „geestich poete" met „amuseeren" in verband brengt (blz. 31). De oude beteekenis van „geestig" is veeleer die van het Duitsche „geistreich" en komt dichter bij ons „pittig" dan bij ons „geestig". Tot zijn verontschuldiging moet ik zeggen, dat het Woordenboek verzuimt het oudere van het jongere gebruik te onderscheiden. Een uitvoerige discussie zou ik met hem kunnen opzetten over de mogelijkheid van „groot werk in 't genre de 15e eeuw" (blz. 11). Een helder begrip van oorzaken en gevolgen in de litteraire productie kan ik in zijn opvatting niet ontdekken. Beter kan ik mij vereenigen met zijn betoog aangaande De Roovere's maatschappelijke positie. In het algemeen zijn de gegevens over diens leven met zorg verzameld en met oordeel beschouwd.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

R. C. Boer, Korte Deensche Spraakkunst. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon. 1918.

Of zijn werk inderdaad ingang zal vinden bij, en in den geest en den smaak vallen zal van „dien breederen kring van gebruikers", op welken Prof. Boer (blijkens zijn „Aan den Lezer" blz. v) bij de samenstelling van deze Korte Spraakkunst mede het oog heeft gehad, zou ik niet durven verzekeren. Ik twijfel er namelijk aan, of hij er in is geslaagd „de stof zoo te behandelen dat het boek (ook) door den ontwikkelden lezer desnoods zonder hulp gebruikt (kan) worden". Ik hoop dat ik mij vergis. Voor die vele belangstellenden in Skandinavische taal en letterkunde, die niet tot academische kringen behooren en die geen philologen zijn (verg. „Aan den L.", t. a. pl.); want dan heb ik van den belangstellenden leek — den „beschaafden Nederlander" — en van de bij hem aanwezige vereischten om dit werkje te kunnen gebruiken en genieten, te geringe gedachten. Ook voor den samensteller; want zijn werk verdient een zoo ruim mogelijke verspreiding.

Maar voor hen die in de bestaande leerboeken der Deensche taal niet vinden wat zij meenen noodig te hebben (op wensch van dezulken heeft Prof. Boer zich tot de samenstelling van deze spraakkunst gezet); voor hen die niet geheel vreemdelingen zijn in het Deensch, maar die hetgeen zij er van kennen wenschen te begrijpen; die antwoord verlangen op, en inzicht wenschen in, allerlei vragen, raadsels, inconsequenties, spellinggeheimenissen die er in het geleerde en gelezene voor hen zijn, is dit zeker wel het leerboek dat hun beknopt en zakelijk geeft hetgeen waar zij behoefte aan gevoelen. Met een beknopte zakelijkheid nochtans, welke menigeen die hulpmiddelen of een helper mist om hem nader in te lichten, zal doen verlangen naar die

Digitized by Google

historische Deensche Spraakkunst, welke Prof. Boer — reeds sedert jaren — eenmaal hoopt te schrijven (blz. VIII). Maar ik moet niet over 't hoofd zien, dat de Schrijver op blz. 4—6 een aantal, ook wetenschappelijke, „Hulpbronnen" vermeldt.

Deze opmerkingen betreffen natuurlijk de eigenaardigheden en bijzonderheden van de eigenlijke grammatica. Welkom in den breederen, en den ruimsten, kring van wie het Deensch beoefenen of willen beoefenen, zullen zeker zijn, in de Inleiding, de geschiedenis, met een paar trekken, van het Deensch in Noorwegen en van het ontstaan van het Noorsch; de omschrijving, kort en helder, van wat het Deensch en het Noorsch nog gemeen hebben en waarin het eene van het andere verschilt; hoe thans het Noorsch en de „landstaal" tegenover elkander staan, en welke hun onderscheidene beteekenis is. Eigenaardigheden van het Noorsch worden — natuurlijk — ook verder in het boek telkens aangewezen en verklaard; maar de hoofdnadruk is gelegd op het Deensch van het moederland (blz. 2). De Inleiding geeft verder een overzicht van de verschillende dialecten van het Deensch, een karakteristiek van de „rijkstaal" en van de Deensche taal in het algemeen. De Deensche „stoot" wordt natuurlijk, bij de Klankleer, in een afzonderlijke afdeeling (blz. 33—39) — ik durf wel zeggen: in een Nederlandsch werk van dezen aard voor het eerst — in bijzonderheden en op wetenschappelijke wijze besproken. Een belangrijk en allernuttigst onderdeel van het werk vormen de Klankschriftproeven, blz. 94—113 tot oefening in de uitspraak, gedeeltelijk begeleid door denzelfden tekst in gewoon schrift en in de gebruikelijke spelling.

Op de laatste bladzijde van zijn werk geeft de Schrijver eenige weinige Corrigenda. Maar moet niet op blz. 32, r. 2 v.o.: eerste, in plaats van: tweede gelezen worden? Op blz. 52, r. 12 v.b.: *jeg er lidet torstig*, „ik ben maar weinig, d. i. niet dorstig"; lees: „d. i. niet erg dorstig"? Blz. 100, r. 13 v.o. staat: hun van, lees: hun var; r. 5 v.o.: se und som, lees: se ud som.

Voor hen die het er met Prof. Boer over eens zijn dat het niet slechts nuttiger maar ook gemakkelijker is, eene taal te leeren met het verstand dan met het geheugen (blz. VIII), is deze Korte Deensche Spraakkunst zeker een uitstekend leerboek, en zij konden het van geen betere hand verlangen. Er zijn er ook die zich de vormenkennis eener taal alleen door memoriseeren zonder verdere inspanning willen eigen maken, en onder degenen die Deensch of Noorsch willen kennen alleen om een of meer schrijvers te kunnen lezen of om er in den omgang en op reis wat aan te hebben, zal hun aantal zoo gering niet zijn. Zullen nu dezen, die uitsluitend „papagaaienwerk" willen doen (blz. VII), zoo gemakkelijk als de Schrijver zich dat voorstelt, in zijn werk kunnen vinden, er uit kunnen afzonderen, wat aan hunne behoefte voldoet; zullen zij er, naar hun zin, genoeg in vinden; zouden dezen niet wat meer en wat uitvoeriger voorbeelden van verbuiging en vervoeging noodig hebben? Ik zal niets liever vernemen, dan dat de praktijk al mijn twijfelingen en bezwaren logenstraft.

Leiden. A. Beets.

Mitteilungen aus der königlichen Bibliothek, herausgegeben von der Generalverwaltung, III **Neue Erwerbungen der Handschriftenabteilung, 2 Die Schenkung Sir Max Wächters 1912.** Berlin, Weidmann. 1917. (M. 10.—).
IV **Kurzes Verzeichniss der romanischen Handschriften.** Berlin, Weidmann. 1918. (M. 10.—).

Slechts een korte bespreking kunnen wij aan deze publikatie wijden. Het eerstgenoemde werk bevat een beschrijving der handschriften die Sir Max Wächter, een Duitser van geboorte maar in Engeland genaturaliseerd, in 1912 aan de keizer van Duitsland geschonken heeft, en die alle uit de beroemde handschriftenverzameling van Philipps afkomstig zijn. Het geldt hier voornamelik Duitse handschriften van overwegend godsdienstige aard; maar ook geschriften over geneeskunde, recht en geschiedenis ontbreken niet. Wij volstaan met de vermelding van het Latijns-Duits glossarium dat op bl. 24 beter en vollediger is afgedrukt dan in de uitgave van Steinmeyer; enkele woorden als *polix* (pollex) en *unges* (unguis) zijn ook voor de Romanist belangrijk.

Het is heel jammer dat het tweede hier aangekondigde boek slechts een „kurzes Verzeichniss" der Romaanse handschriften bevat en niet een uitvoerige beschrijving zoals dit met de handschriften uit het eerste werk het geval is; natuurlik had men zo'n beschrijving niet kunnen opdragen aan een student. Toch moeten we Lemme, die nog vóór het voleindigen van zijn inventarisatie gesneuveld is, dankbaar zijn voor de arbeid die hij volbracht heeft, en zijn vriend Dr. Löpelmann voor de index, die ons toont welk een rijke schatten de verzameling bevat.

We vinden hier allerlei wat de historicus belang inboezemt: oorkonden betreffende de regeering van Hendrik III en IV, de Staten van Blois, Orleans en Parijs; verdragen door Frankrijk gesloten met Spanje, Engeland Schotland en Italië, en wel vanaf de XIIIe tot de XVIIe eeuw; huwelikskontrakten; de bekende *relazioni* van gezanten uit Venetië en Genua; brieven, verslagen van conclave's en wat niet al. De verzameling bevat verschillende handschriften die wel bekend zijn, maar niet door de uitgevers gebruikt waren, zó *Le dit du lion* van Guillaume de Machaut in een ms. daterende uit de XIVe eeuw, een *Lapidaire* uit de XVIe eeuw, een verzameling van *Demandes et responses d'amour*, en vooral een handschrift uit de XIVe eeuw van *Le roman de la Rose*, dat door Langlois niet vermeld wordt. Belangrijk zijn verder twee ontdekkingen van Lemme: ten eerste die van een onbekend gedicht van Alain Chartier, een *Débat* tussen een ridder, een *vassal* en een dorpeling; ten tweede die van het sinds honderd jaren verdwenen handschrift van de kardinaal de Rohan, een verzameling ballades, rondeaux en chansons bevattende. In het *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Litteraturen*, CXXXII, 1 en 2, heeft Lemme zelf zijn ontdekking medegedeeld en het *Débat* uitgegeven.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Vom Mittelalter zur Reformation, Forschungen zur Geschichte der Deutschen Bildung.
Dritter Band, Erster Teil: **Der Ackermann aus Böhmen,** herausgegeben van **A. Bernt** und **K. Burdach.** Berlin, Weidmann. **1917.** (Pr. M. 20).

Reeds vroeger heb ik twee deelen van dit breed-opge-

Digitized by Google

zette werk besproken en gewezen op hun verdiensten: scherpzinnig onderzoek en reusachtige feiten- en literatuurverzameling. Daarnaast wees ik op een zeer ernstige fout, die trouwens ook door de meeste andere critici werd gesignaleerd: de schreeuwende wanverhouding tusschen den uitgegeven tekst (brieven en documenten van en over Cola di Rienzi) en den begeleidenden commentaar. In dit nieuwe deel nu zijn de verdiensten gebleven, maar ook de fout treffen wij weer aan en wel in veel verhoogde mate; ja de echt-Duitsche hebbelijkheid van zwaar-op-de-handsche eruditie is in *Der Ackermann* tot een monstruositeit uitgegroeid, waartegen ik in naam der bruikbare en leesbare wetenschap ernstig wensch te protesteeren.

Zeker, het kan harteloos en brutaal schijnen het jarenlange onderzoek, het onuitputtelijke geduldswerk van twee zeer geleerde en hoogst vernuftige mannen aldus af te breken; ik leg er dan ook den nadruk op, dat beide bewerkers toonen geleerden van hooge en onverdachte wetenschap te zijn, tegen wie ik met eerbied opzie; maar de manier, waarop zij hun uitgebreide kennis verwerken is, naar mijn diepste overtuiging, verderfelijk en in staat alle historich onderzoek in totaal miscrediet te brengen. Daarom mijn protest; thans enkele gronden waarop het steunt.

Der Ackermann aus Böhmen is een strijdschriftje; een Duitsch stuk proza-literatuur uit Bohemen uit het tijdvak der Luxemburgsche Keizers, en als zoodanig een der factoren, die heeft ingewerkt op de „Deutsche Bildung". Vandaar zijn plaatsing in het kader van dit werk. Naar mijn schatting telt het eigenlijke geschrift in Burdach's uitgave ± 35 wijd-bedrukte bladzijden. Dit wordt ingeraamd tusschen ± 55 kleingedrukte blz. met uitsluitend verschillende lezingen volgens ruim een dertigtal manuscripten en oude drukken. Daarbij komen dan 20 blz. Vorwort, 150 blz. Einleitung, 12 blz. zeer klein gedrukte Anhang, 48 blz. Glossar, 250 blz. Kommentar en 16 blz. Nachträge en facsimilé's, te zamen ± 550 bladz., waarin het wemelt van letters en teekens, cijfers en streepjes, kapitalen en vetten, cursieven en gespatiëerden druk, alles om 35 pagina's tekst volgens de eischen der „Wissenschaft' uit te geven! En boven en behalve dit alles staat ons nog een „Zweiter Teil" te wachten, waarin behandeld zullen worden *Der Dichter des „Ackermann", biografische und ideengeschichtliche Untersuchungen* en een *Einführung in das Gesamtwerk*!

Zulk een eruditie is niets minder dan verpletterend. Hier wordt het middel: een bruikbaren tekst te leveren voor de definitieve geschiedbeschrijving, verheven tot een doel op zichzelf: het genot van te betuttelen, varianten op te geven, verklaringen bij te brengen, en bij elk ook maar terloops voorkomend woordje of ideetje geheele tractaten te voegen, die stijf staan van de meest minutieuze geleerdheid.

Dat beide bewerkers dit ook zelf wel gevoeld hebben, blijkt uit de verontschuldiging, die zij voor hun werkwijze den lezers aanbieden:

„Zwischen dem Umfang des hier herausgegebenen Streitgespräches," zegt Burdach, „und unseren kritischen und exegetischen Beigaben klafft äusserlich ein Missverhältnis. Die Einleitung, der Lesartenapparat, der Kommentar scheinen das Werk, dem sie gelten, zu erdrücken und mit dessen künstlerischen Geschlossenheit in einem üblen Widerspruch zu stehen ... Es liegt hier ein Ausnahmefall vor, der schwerlich sonst seines Gleichen finden wird. Der Ackermann aus Böhmen ist bisher so vernachlässigt und verkannt worden, dass die Bedeutung seiner Erscheinung wie die Fülle schwieriger Probleme, die sich in ihm bergen, möglichst erschöpfend und mit möglichst reichem und objektivem Material nachgewiesen und zur vollen Sinnfälligkeit gebracht werden muss."

Ziedaar een wel zeer magere motiveering voor een allerzonderlingste arbeidsmethode. Ook na de bestudeering van het voor mij liggende boek is de „Bedeutung" van *Der Ackermann* mij niet zóó wereldschokkend gebleken, dat een apparaat gerechtvaardigd zou zijn, zoo als ik mij niet herinner ooit bij eenigen zuiver-historischen tekst te hebben ontmoet. En wat die „Fülle schwieriger Probleme" aangaat, het zijn meestal vragen die men zich naar aanleiding van elk moraal-didaktisch stuk uit de latere Middeleeuwen kan stellen, b.v. bij onze *Wapene Martijn*'s, die in dit opzicht nog heel wat „schwieriger" zijn! Natuurlijk kan men het zich wel buitengewoon moeielijk máken, en bijvoorbeeld bij elk zinnetje vragen: Aan wien kan de dichter dit idee ontleend hebben; maar dit soort van „afhankelijkheids- en invloedsbepaling" is ook al niet van de gezondste in de historisch-critische arbeidsmethoden van de tegenwoordige Duitsche (en ook wel andere) wetenschap, en wordt zeer vaak, en vooral hier, overdreven.

Eveneens voelt Bernt zich verplicht zich te rechtvaardigen: „Manchem wird der umfängliche Lesartenapparat ein überflüssiger Ballast erscheinen und wenige werden mir Dank wissen. Doch will die Ausgabe durch die Vorlage der ganzen reich gegliederten und manchmal recht zerlesenen und wunderlich umgeschriedenen Überlieferung der wissenschaftlichen Forschung auf lange Zeit hinaus genügen und die Nachprüfung des kritischen Textes ebenso wie die Einreihung weiterer Funde erleichtern." Ik heb eerbied voor deze opvatting, die zelfs met geen enkel woord gerechtvaardigd wordt, maar deelen kan ik ze niet!

De inhoud van *Der Ackermann aus Böhmen* is de volgende: Een boheemsche Boer, „wiens ploeg de veder is," dus een schrijver heeft zijn vrouw door den dood verloren, en houdt nu een heftig twistgesprek met den als persoon voorgestelden Dood. Op elken uitval, klacht of beschuldiging van den Boer heeft de Dood een weerleggend antwoord, deels ontleend aan de Christelijke, deels ook aan de Stoïcijnsche levensopvatting, in zoover deze laatste leerstellingen bevat, welke met de eerste vereenigbaar zijn. De Boer laat zich allengs tot kalmte stemmen en vraagt ten slotte den Dood om raad: Zal hij opnieuw trouwen, of zich in een klooster begeven? De Dood toont van beide levensstaten het onvolmaakte aan en vindt slechts één oplossing: „kere von dem bosen und tue das gute .... über alle irdische dinge habe lieb rein und lauter gewissen." Ten slotte doet God uitspraak tusschen den Dood en den klager: Beiden hebben zich dapper geweerd: „Darumb, clager, habe ere! Tot, sige! Jeder mensche dem tode das leben, den leib der erden, die sele uns pflichtig ist zu geben." Het slot is een gebed van den Boer voor de zielerust van zijn vrouw.

Dit kleine stukje verheft zich hier en daar tot de hoogte van een prozagedicht; sommige lofspraken van den Boer op zijn vrouw en op het huwelijk zijn bizonder mooi; niet minder de rede, waarin de Dood het bekende *Vanitas*

Digitized by Google

vanitatum illustreert. Over de totaal-bedoeling van het gedicht wil ik nog niet spreken ; het is beter af te wachten wat Burdach ons daar in het tweede deel over heeft mede te deelen. Doch tusschen de regels door van den uitgebreiden commentaar kan men reeds dit als zijn vermoedelijk resultaat lezen :

Der Ackermann is de eerste (Duitsche) uiting van de nieuwe levensbeschouwing, de Renaissance ; de Boer verdedigt het recht op aardsch geluk en de waarde van het „Diesseits" tegenover de door den Dood gehandhaafde middeleeuwsche opvatting : de vijandschap tegenover alle levensvreugde en het besef van het vergankelijke van het tegenwoordige. De juistheid dezer tegenstelling laat ik daar ; zij heeft het voordeel eenvoudig te zijn, maar zoo ver ik mij als katholiek in de middeleeuwsche gedachtensfeer kan indenken, is de waarheid heel wat gecompliceerder. Doch het ware onbegonnen werk hierover thans te twisten. Wel mogen wij echter vragen, met welk recht Burdach de eigenlijke meening des schrijvers vooral bij den Boer ziet uitgedrukt, dien hij zelfs bedoeld meent te zijn als type van het algemeen menschelijke ; terwijl hij de denkbeelden door den Dood verkondigd beschouwt als de middeleeuwsch-christelijke levensopvatting, waartegen de dichter van *Der Ackermann* in opstand komt. Veeleer zie ik in Boer en Dood beiden de elkaar weerstrevende gevoelens in één en denzelfden mensch belichaamd, wiens tweestrijd dan wordt opgelost door de uitspraak van God, d.i. de rede en het Geloof. Doch over dit alles zal pas het tweede deel meer licht doen schijnen.

Ten slotte merk ik op, dat in dit boek een schat van cultuur-historische gegevens ligt besloten, vooral van de hand van Burdach (Bernt verzorgde meer het tekstkritische gedeelte). Door de talrijke *Anmerkungen* heen ligt een overrijk materiaal verspreid van laat-middeleeuwsche geschiedenis ; 't gaat daar over Universiteiten en geleerden ; goochelaars, kwakzalvers en vaganten ; ketters en toovenaars ; *Eselsallegorik* en *Turteltaubensymbolik* ; dienstcontract en rechtsgebruiken ; huwelijksopvattingen en het dooden van kinderen ; peripatetische en stoïcijnsche ethiek erfzonde en zondenval ; trivium en quadrivium ; alchemie, astrologie, magie enz., enz. Wanneer dit alles door een uitvoerig register op het eind van het tweede deel overzienbaar wordt gemaakt voor den belangstellende, zullen wij ten slotte den bewerkers toch uitermate dankbaar moeten zijn voor den ontzaglijken rijkdom van wetenswaardigheden, die in dit en de overige deelen van hun weidsch opgezette onderneming is opeengestapeld. Schatten liggen hier verzameld, maar . . . in een pakhuis, niet in een keurige etalage.

Amsterdam. G. Gorris s. J.

SCHOOLBOEKEN.

Anthologie aus den Elegikern der Römer für den Schulgebrauch erklärt von **K. Jacoby.** In vier Heften : Catull, Tibull, Properz, Ovid. **Erstes Heft** : Catull. Dritte, verbesserte Auflage. Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.20 ; geb. M. 1.60 + M. 0.20 toeslag voor gebonden boeken).

Idem : **Zweites Heft** : Tibull. Dritte, verbesserte Auflage, Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.20 ; geb. M. 1.60 + 25 % duurtetoeslag).

Daar deze beide boekjes deel uitmaken van één geheel en op dezelfde wijze zijn ingericht en bewerkt, lijkt 't mij het best ze samen te bespreken. Wie den hier voor mij liggenden derden druk van Jacoby's bekende bloemlezing met den vorigen vergelijkt, die in 1893 en '94 verscheen, zal al spoedig opmerken, dat wij hier inderdaad met een „verbeterde" editie te doen hebben. Zoowel de tekst als de aanteekeningen zijn in vele opzichten gewijzigd. Daar in Duitschland geen uitgave met commentaar op den volledigen Tibullus bestaat, en de woorden „für den Schulgebrauch" wegens de uitgebreide verklaringen in zeer ruimen zin moeten worden opgevat, zal menig lezer der Elegiaci 't boek gaarne bezitten. De beide deeltjes verdienen dan ook een meer dan vluchtige bespreking. Dat Jacoby zich goed op de hoogte gesteld heeft van hetgeen in Duitschland over de Romeinsche minnedichters in de laatste 25 jaar gepubliceerd werd, blijkt ook uit den achter ieder van beide schrijvers geplaatsten „Anhang", die in „Catullus" 10, in „Tibullus" 11 pagina's beslaat. Wat ons in die aanhangsels echter minder bevalt, is de groote eenzijdigheid, waarmee Engelsche en Amerikaansche editie's doodgezwegen worden, iets wat des te opmerkelijker is, daar de meest onbeteekenende Duitsche geschriftjes vermeld zijn. Zoo worden b. v. in 't aan Catullus gewijde deeltje p. 72 noch de Catullus van Merrill (College series of Latin Authors, Ginn and Company, Boston) noch de bloemlezing van Simpson (Macmillan) met haar uitstekende appendices genoemd maar erger nog : de Tibullus-bibliographie mist p. 59 de editie van K. F. Smith (American Book Company) met haar uitgebreiden en leerrijken commentaar, den besten, dien wij op 't oogenblik bezitten. Verder zocht ik tevergeefs de „Selections from Tibullus" van Postgate, een werkje, dat bizonder rijk aan fijne opmerkingen is over 't Latijn in het algemeen, en een dergelijk boek (3?4 pag. groot) van Ramsay (Oxford, Clarendon Press). Waar de aankondigingen in 't *Museum* in de eerste plaats bestemd zijn voor Hollandsche lezers, voel ik mij als recensent gedrongen eens op deze in verscheidene Duitsche boeken voorkomende eenzijdigheid te wijzen. Een ergelijk voorbeeld van partijdig weglaten van hoogst verdienstelijke werken biedt b.v. de nieuwste druk van Teuffels Geschichte der Römischen Literatur, die (erster Bnd. p. 3) vergeet te noemen het standaardwerk van Clovis Lamarre in 8 lijvige deelen : „Histoire de la littérature latine," een boek dat ook bij ons, als ik mij niet vergis, zoo goed als onbekend is. Doch dit tusschen haakjes ; illuc, unde abii, redeo. Wat mij in de beide deeltjes van Jacoby bijzonder bevalt, is de warme toon, waarmee hij over de door hem uitgegeven dichters spreekt. Met de keuze van Tibullus' gedichten kan ik mij geheel vereenigen ; in 't andere deeltje mis ik ongaarne 't geestige carmen 13, 't mooie 35ste, de gedichten no. 12, 17, 34, 45. De interpretatie is verstandig en houdt zich vrij van de vooral bij Catullus-commentatoren veel voorkomende fout, om gezochte verklaringen te geven, waar een eenvoudige uitlegging voor de hand ligt. Dit geldt b.v. van 't 30ste gedicht, waar ik zelf ook door Friedrich op een dwaalspoor gebracht werd : met de woorden *inducens cq.* wordt niets anders dan „vriendschap voor Alfenus" bedoeld. Trouwens men kan niet anders dan verstandige verklaringen verwachten, wanneer men in 't voorbericht de volgende gezonde uiting leest : „Wer allerdings unbefangen die äuszerst reichhaltige Literatur über Catull durchmustert

Digitized by Google

und die geäuszerten Ansichten selbst von anerkannten Gelehrten prüft, musz sich doch oft wundern, wie sonst verständige und klar denkende Männer so eigentümlich urteilen können."

De vaststelling van den tekst is niet overal even gelukkig. Als voorbeelden noem ik eenige plaatsen waar ik mij met de opgenomen lezing niet kan vereenigen: Catullus No. 2 (p. 42) kan *solaciolum sui doloris* geen vocativus zijn, evenals *deliciae meae puellae*, wegens 't zich bij vs. 7 aansluitende vers 8. Jacoby leest 7, 8 *et solaciolum sui doloris / credo, cum gravis acquiescet ardor*; dit is primo onvertaalbaar en secundo wijst de overlevering een anderen weg, want in V M slaat vs. 8 niet *cum*, maar *ut cum*. Lees dus *ut solaciolum sui doloris / (credo, ut tum gravis acquiescat ardor)*.

In carmen 64, 243 (p. 68) leest Jacoby *cum primum inflati conspexit lintea veli / praecipitem sese scopulorum e vertice iecit*. Er was afgesproken, dat Theseus als hij succes had gehad, witte zeilen zou hijschen; hij vergat dit en daarom stortte Aegeus zich in zee. Dit moet in ons vers duidelijk uitgedrukt worden: op *donkere* zeilen komt 't aan; lees dus met de Itali voor *inflati* „infecti", wat vs. 225 alle codices geven: *inde infecta vago suspendam lintea malo*.

Tibullus I, 1. 25 (p. 9) beteekent *posse* in *iam modo iam possim* niet „die Kraft besitzen, es über sich vermögen," maar *mihi liceat*; I. 10. 26 (p. 30): vóór dit vers is een lacune; de aanvulling van *vobis erit* is zoo hard, dat men daaraan vooral bij Tibullus niet denken kan; II, 2, 17 (p. 40) is voor *utinam* te lezen *viden ut*: de woorden *vota cadunt* zeggen immers dat de wensch vervuld is, wat ook uit vs. 10 blijkt: *adnuit ille* (nl. de Genius); hoe kan dan na die toezegging weer volgen *utinam advolet Amor*? II. 5. 4 (p. 42) *nunc precor ad laudes flectere verba meas*; hier kan *laudes meas* onmogelijk beteekenen „Lobesworte aus meinem Munde"; ook is *verba* zonder meer in dit verband vreemd. De verbetering is hoogst eenvoudig en reeds door Lachmann gevonden; men behoeft slechts de *s* van *meas* te schrappen, en beide bezwaren zijn verdwenen.

IV. 6. 19 (p. 54) leest Jacoby *sic iuveni grata; veniet cum proximus annus / hic idem votis iam vetus adsit amor*. Ook deze lezing houd ik voor onjuist, niet om de *ā* van *grata*, zie mijn editie van Grattius vol. II p. 148, maar omdat, als wij Jacoby volgen, 't verband tusschen de door de: gescheiden zinnen onbegrijpelijk en buitengewoon hard is. Trouwens ook *sic* is slechts conjectuur, A geeft *si*. Door vergelijking met vs. 8 *sed iuveni quaeso mutua vincla para* komen wij tot de volgende, voor de hand liggende, verbetering: *si(t) iuueni grata (ut) ueniet cum proximus annus hic idem uotis iam uetus adsit amor*, 't geen ook uit een palaeografisch oogpunt bevredigt.

Ik heb nog meer in petto, maar de aankondiging mag niet in een commentariolus criticus ontaarden. De verklaringen bieden veel, waar de lezer zijn voordeel mee doen kan. Ook de parallellen uit moderne dichters zijn welkom. Met belangstelling zie ik uit naar 't derde deeltje dat gedichten van Propertius bevat.

Zwolle. P. J. Enk.

H. Jansonius, Engelsche Handelsbrieven I voor beginners. Vijfde druk, Gouda, Van Goor Zonen. 1919. (Pr. *f* 1.30).

Dez., Engelsche Handeslsbrieven II voor examen-candidaten. Tweede druk. Gouda, Van Goor Zonen. 1918. (Pr. *f* 1.70).

Dat er van het eerstgenoemde werkje, waarvan de eerste druk in 1895 verscheen, thans reeds een vijfde druk noodig gebleken is, toont voldoende aan dat het een in alle opzichten bruikbaar hulpmiddel bij het onderwijs is. Het is dan ook in alle opzichten voortreffelijk werk dat de heer Jansonius geleverd heeft. De oefeningen, die zich bij de brieven aansluiten, zijn met veel zorg gekozen en op elke bladzijde toont de schrijver niet alleen een ervaren docent maar ook zijn onderwerp volkomen machtig te zijn. Slechts een enkele aanmerking. Het wordt tijd dat in den zesden druk een paar onjuistheden verdwijnen: op p. 20 staat nog steeds *if the goods turn out satisfactorily* inplaats van *satisfactory* en op p. 33 dient eindelijk *errare* verbeterd te worden tot *errore* (salvo errore et emissione).

Ook voor het andere werkje, waarvan de tweede druk voor me ligt, heb ik niets dan lof. Het is bestemd voor leerlingen, die reeds eenigermate gevorderd zijn. Evenals in het eerste deel is de stof geheel aan de moderne handelspraktijk ontleend; de oefeningen zijn talrijker dan in het eerste deel en stellen zwaarder eischen aan den leerling. Daarbij toont de schrijver volkomen op de hoogte te zijn zoowel van de Engelsche als van de Nederlandsche handelsphraseologie. Het was goed gezien de inleiding, waarin den leerlingen foutief Engelsch ter verbetering voorgezet werd, in den tweeden druk te laten vervallen; aan dergelijke oefeningen toch is het gevaar verbonden dat juist de foutieve vormen, die de studeerende in druk voor zich ziet, in het geheugen blijven hangen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De fa W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle gaf een vijfden, herzienen en vermeerderden, druk uit van *Verzen van Noord- en Zuidnederlandsche dichters*, bijeengebracht door Pol de Mont.

Met het zesde deel is de uitgave van *Hardenbroek's Gedenkschriften* (Werken Hist. Gen.) door prof. Krämer voltooid — een belangrijke bron voor de kennis van den Patriottentijd en de intieme geschiedenis der regentenheerschappij in haar laatste dagen. De ontijdige dood van dr. A. J. van der Meulen belette dezen dit deel uit te geven.

De heeren De Leur en Van Klaveren bewerkten een nuttig en nauwkeurig register op de *Catalogussen van de bij het stads-archief te Utrecht bewaarde archieven* (Utr., Leydenroth, 1918).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. voor Taal en Letteren, VII, 1: P. C. de Brouwer, Het temperament van Aeneas. — P. Rongen, De symboliek in Frankrijk. — H. M. S. Bernson, Het waarheidsmotief in Goethe's Iphigenie en in Sophocles' Philoktetes. — Th. E. Absil, Zu den ethischen Auffassungen Walthers von der Vogelweide.

Anglia, XLII, 4: M. Förster, Zu den Erfurter Pflanzennamen. — Dez., Das elisabethan'sche sprichwort nach Th. Draxes *Treasurie of Ancient Adagies* (1616). — F. Holthausen, Zu me. romanzen. VIII-X. — O. B. Schlütter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

Tijdschrift voor Geschiedenis. Land- en Volkenkunde, XXXIV, 1: De Boer, Wereldoorlog en historie. — Van Hamel, De Schelde-beslommeringen. — Wiltink, Twee boeken over Amerika (Van Mourik Broekman, The Yankee; Te Lintum, Gesch. van het Amerik. volk).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN:

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII. Prijs f 1.50.
Pars Altera—Carm. XIII—XXIV. „ f 1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes. door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem II. Idem Gecart. **f 1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**
XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXVII**

IRENAEÜS II.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(EERSTE VERVOLG)
II 13, 8—III 12, 15

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.50.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

ENCHIRIDIUM
DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.
AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatiën, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE
OCT 13 1922
LIBRARY

Phil 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1919.**

Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw (Lely).
Enk, Gratti Cynegeticon quae supersunt (v. Wageningen).
Subotić-Forbes, Serbian Grammar (v. Wijk).
Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini (Roos).
Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen (H. M. R Leopold).
Zahn, Kommentar zum Neuen Testament, IX (de Zwaan).
Schoolboeken:
Verdam, Een fragment van Plato's Politeia (Ovink).
Verdenius, Ausgewählte Gedichte (Heyligers).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw. Utrecht, Kemink & Zoon. 1918.

De eigenaardigheid van den stijl van een schrijver vast te stellen is niet gemakkelijk. Veelal moet men zich beperken tot algemeenheden. Wil men echter een stijl geheel juist bepalen dan ontbreekt gewoonlijk een vaste objectieve maatstaf. Van daar dan ook dat 't zoo uiterst moeielijk is op grond van stijl te beslissen, wie de schrijver van een bepaald geschrift is. Dr. Slijper tracht de eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw uit te drukken in cijfers. Tacitus' zinsbouw berust volgens Dr. S. op het getal, op een evenredigheid der deelen, waaruit een zin bestaat, en der zinnen onderling. Tacitus heeft in zich een gevoel van maat gehad, dat hem bij voorkeur zulke zinnen in de pen geeft, die een gelijk of bijna gelijk aantal lettergrepen hebben. — Voor zijn onderzoek onderscheidt Dr. S. tweeledige, drieledige en meerledige zinnen. De tweeledige en drieledige zinnen hebben weer verschillende onderdeelen. Als voorbeelden van zuiver parallelisme van de deelen van een tweeledigen zin worden een honderdtal plaatsen aangehaald. Zoo Agric. 32. *vacua castella* (6 lettergrepen), *senum coloniae* (6 lettergrepen). Agric 33. *ego veterum legatorum* (9 lettergrepen) *vos priorum exercituum* (9 lettergrepen).

Uit het feit, dat Tacitus zijn zinnen zóó tracht te bouwen, dat de onderdeelen van gelijke lengte worden, zijn ook praktische voordeelen te winnen voor interpretatie of voor de vaststelling van de juiste lezing van den overgeleverden tekst, wellicht ook voor de hoogere critiek. Ter toelichting worden verschillende voorbeelden gegeven.

Ten slotte merkt de schrijver op, dat met hetgeen hij mededeelt het punt van onderzoek slechts begonnen, volstrekt niet voleindigd is, dat slechts een verschijnsel is vastgesteld maar niet naar de oorzaken is gezocht. Het voornaamste vraagstuk zal zijn bij andere vooral bij moderne schrijvers dergelijke voorbeelden te verzamelen om met behulp daarvan al naar de veelvuldigheid van het verschijnsel Tacitus zijn plaats aan te wijzen onder de schrijvers van alle volken en tijden. — Dr. Slijper's verhandeling 60 bladzijden groot is zeer interessant.

Leiden. I. W. Lely.

Gratti Cynegeticon quae supersunt cum prolegomenis, notis criticis, commentario exegetico edidit **P. J. Enk.** (I prolegomena et textum continens, II commentarium continens). Zutphen, W. J. Thieme en Cie. 1918.

Grattius is noch in de oudheid noch in den nieuweren tijd een bekend dichter geweest. Zijn naam wordt slechts éénmaal door Ovidius in een zijner brieven uit Pontus (IV 16, 34) genoemd, terwijl wij alleen bij Manilius en Nemesianus navolging van den dichter der Cynegetica kunnen constateeren. Een gecommentarieerde uitgave van Grattius uit de zeventiende of achttiende eeuw was zeker niet in het bezit van veel philologen. Wie wat in Grattius had op te slaan, nam daarvoor de teksteditie van Baehrens of Vollmer in de Poetae Latini minores of die van Postgate in het Corpus poetarum Latinorum. Thans schenkt ons Dr. Enk een keurig verzorgde, uitvoerig gecommentarieerde uitgave in twee deelen, die er zóó smakelijk uitziet en zóó tot het bestudeeren van dezen poëet uitlokt, dat de schim van Grattius den Zwolschen Rector wel dankbaar voor zijn arbeid mag zijn. Want — laat ik het onmiddellijk erkennen — door deze uitgave is het mij eerst mogelijk geweest, Grattius te verstaan en in sommige passages beter te waardeeren, maar tot de bewondering die Dr. Enk voor dezen dichter koestert, heb ik mij, ondanks allen goeden wil, niet kunnen opwerken. Gaarne wil ik Dr. Enk toegeven, dat Grattius iets oorspronkelijks weet te leggen in de plaatsen, die hij van Vergilius navolgt, maar mijn be-

Digitized by Google

zwaar tegen zijn poezie is de duistere, onbeholpen dictie, wat Stern een „genus dicendi impeditum arduum salebrosum" noemt. Wanneer het niet uit Grattius' navolging van de Georgica en de Aeneis [1]) duidelijk bleek, dat hij, zooals Curcio ook aanneemt, na 19 v. Chr. zijn gedicht gemaakt heeft, dan zou men niet willen gelooven, dat deze man den invloed van Vergilius' welluidenden hexameter ondervonden heeft, maar hem voor een ouderen tijdgenoot van Catullus houden. Wat toch te zeggen van verzen als deze (172-173):

quanta fides, utinam, et sollertia naris,
tanta foret virtus et tantum vellet in armis!

of als deze (214-215):

te silvis egit Boeotius Hagnon
Hagnon Astylides, Hagnon, quem plurima semper cet.

of (258-259):

nam genus exiguom et [2]) *pudeat, quam informe, fateri*
volpina species,

of 300:

nec me pignoribus, nec te mea carmina fallent. [3])

Maar laat ik niet onbillijk worden tegenover den uitgever door in plaats van zijn werk het gedicht zelf te critiseeren, en dat werk verdient in alle opzichten een ernstige bespreking.

Het eerste deel bevat den tekst met de prolegomena. De tekst is conservatief behandeld, wat bij een dichter als Grattius wel noodig is, omdat wij dikwijls niet weten, of hij zelf zich zoo duister heeft uitgedrukt, dan wel of de fout in de overlevering schuilt. Eigen conjecturen stelt Dr. Enk voor: 64 *caeli iter* in pl. v. *iret freta* (A), wat een zeer goeden zin geeft, maar zich nog al ver van de overlevering verwijdert, 178 *parvis* in pl. v. *pronuis*, waar ik met Postgate dat laatste zou willen behouden in de beteekenis van „letten op" (vgl. *innuo*); ook hebben wij hier bepaald een werkwoord noodig; 203 *sparsa* in pl. v. *falsa*; 318 *luxuria* in pl. v. *luxuriae*. De adnotatio critica is zeer nauwkeurig bewerkt en vermeldt, wat zeer prijzenswaardig is, meer conjecturen dan de editie van Vollmer. Aan den tekst gaat een hoofdstuk over Grattius en zijn gedicht vooraf, waarin ook aesthetische beschouwingen zijn opgenomen, vervolgens een over den tijd, waarin de Cynegetica geschreven zijn, eén over de bronnen van Grattius (met recht neemt Enk aan, dat een Alexandrijnsch dichter zal nagevolgd zijn), eén over metrum en prosodie, eén over de codices en eén over de uitgaven en verhandelingen, terwijl aan het slot van dit eerste deel uitvoerige indices gegeven worden, die de bruikbaarheid dezer uitgave nog verhoogen.

Het tweede deel bevat den commentaar, die in vloeiend Latijn geschreven is, en voor de behandeling van het zakelijk gedeelte zeker niet minder waarde heeft dan voor de interpretatie van den Latijnschen tekst. Immers Enk heeft zich geen moeite ontzien, om zich van alles wat in de oudheid en in den nieuweren tijd over de jacht geschreven is, op de hoogte te stellen en aan zijn exegese dienstbaar te maken, terwijl hij bovendien nog een achttal illustraties aan zijn boek heeft toegevoegd, welke vooral de passages over de vervaardiging en het gebruik van jachtnetten verduidelijken. Dat de tekstverklaring niet altijd bevredigt, zal wel meer aan Grattius liggen dan aan den geleerden uitgever. Dikwijls toch lezen wij in den commentaar een mooien Latijnschen volzin, die als paraphrase van een of twee verzen moet dienen, maar slaken wij bij ons zelf de verzuchting: „als er dat nu maar eens stond!" Ik veroorloof mij hier eenige plaatsen te behandelen, waar ik in opvatting met Enk verschil of meen iets tot de interpretatie van dit moeilijke gedicht te kunnen bijdragen. In het proöemium lezen wij (10-12):

sed primum auspicium deus artibus altaque circa
firmamenta dedit; tum partis quisque secutus
exegere suas tetigitque industria finem.

Enk verklaart hier *auspicium* = *momentum*; maar zou men bij *primum auspicium* niet eerder moeten denken aan de wijding van een nieuwe stad, waarmee het begin der beschaving door den dichter vergeleken wordt? Ook de volgende woorden wijzen in die richting. Dan gaat Grattius voort (13-15):

tu trepidam bello vitam, Diana, ferino,
qua primam quaerebat opem, dignata (*sc.es*) *repertis*
protegere auxiliis cet.

Het onderwerp van *quaerebat* is *vita trepida* = homines trepidi, zooals E. terecht opmerkt, maar met zijn explicatie van dien relatieven zin („qua ex parte homines maxime auxilii indigebant") kan ik mij niet vereenigen. Als men *quaerere* aldus opvat (= missen, derven), wat voor zin heeft dan *primam*? Ik stel voor te lezen: *quo* (sc. bello ferino) *primam quaerebat* (vita) *opem* = initio se sustentabat. — Indien v. 16 *divae* nom. plur. is, wie zijn dan die 'divae' naast Diana en de *centum* Najaden? De verklaring van Vollmer (*divae* genetivus) lijkt mij juist. — *Silvanus termite gaudens* (20) laat zich illustreeren door de voorstelling van dezen god bij Wissowa, Ges. Abh. zur Röm. Rel. und Stadsgesch. p. 79. — *lusus* (22) is goed; leest men *iussus* dan is het voorafgaande *et* zonder zin. — Na *passa* (of *passi*) moet geinterpungeerd worden (71), terwijl de passage, die aan 24 voorafgaat (62-72) tusschen streepjes moet geplaatst worden, daar zij als tusschenzin bedoeld is. Nu vallen wij (24) op wonderbaarlijke wijze met de deur in huis. — *aestivi* (43) heeft op den tijd van het feest betrekking. — Eigenaardig is de Latijnsche constructie (50) *vitiorum pessumus umor*, daar ons taaleigen *pessimum* doet verwachten. — *coruscare* (78) in de beteekenis van „schitteren" en dan transitief gebruikt, is zeldzaam. — *mendosa coarguat* (84) = *se mendosam coarguat*. — Wat (92) *clausit* beteekent, blijkt uit het plaatje op bl. 40. Het is een werkelijk „afsluiten". — De *morae* (110) aan de speer dienen om het wild zwijn tegen te houden; er moet dus in den commentaar p. 47, r. 13 v. o. gelezen worden: „morae contra ut morarentur aprum" (niet: *venabalum*), vgl. Xen. Cyn. 10, 16: ὁ δ' (nl. het wildzwijn) ὑπὸ τοῦ μένους

[1]) De navolging van de Aeneis komt m. i. het beste uit in Cyn. 239 = Aen. XI 669 + G. I 376.

[2]) Dit *et* = *etiam* is is zeer geliefkoosd bij Grattius, vgl. vv. 126 en 127. Zeer gewrongen is de constructie 240-245 (vgl. Enk's commentaar) en de explicatie van *per tot divertia* 345.

[3]) Enk geeft hier met Stern de volgende verklaring: „carmina mea nec me nec te fallent pignoribus, i. e. haec pignora (= *τεκμήρια βέβαια*) nec me fefellerunt umquam (quandoquidem venator fui ipse) nec te fallent."

Digitized by Google

πρόεισι καὶ εἰ μὴ κωλύοιεν οἱ κνώδοντες τῆς λόγχης, ἀφίκοιτ' ἂν διὰ τῆς ῥαβδοῦ προωθῶν αὐτὸν πρὸς τὸν τὸ προβόλιον ἔχοντα. — *dubio ponto* (174) slaat op eb en vloed in de Noordzee. — *promittit* (212) = alit. — Kan *iam tum* (226) werkelijk *tandem* beteekenen ? Het lijkt juist het tegenovergestelde te zijn. — Wat is het subject van *admonet* (243) ? Enk meent: een erbij gedacht *lex*. Dat is toch zelfs voor Grattius wat te kras. Zou niet de *venator* onderwerp kunnen zijn (vgl. 341) ? — *commissos leones* (256) zijn de leeuwen die in den strijd tegenover de *thoës* gesteld zijn (vgl. Suet. Ner. 11). — — *tum deinde* is een aan de spreektaal ontleend pleonasme (Kühner LG II 2,573,6). — *totum* behoort (347) bij *orbem* (348). — Over het gebruik van *lotium* (355) als geneesmiddel vgl. Plin. n. h. 28 § 65. — Kan *factus* (337) ook als subst. bedoeld zijn en dus ook van *in* afhangen ? Grattius gebruikt ook *offectus* (406) dat elders niet voorkomt. — *exi* (414) kan het best met *effuge* verklaard worden; *excute expelle* is iets anders. — De afgesleten beteekenis van *sedent* (434) vindt men ook Iuv. I 96 (vgl. Friedländer). — *impetrato . . . favore* (493) beteekent: nadat de jager Diana's gunst verworven heeft; *favor* kan niet gebruikt worden van het offer dat de jager de godin brengt, en ook past op haar het werkwoord *impetrare* niet.

Ten slotte nog een woord over vv. 310-327, waar een onverwachte uitweiding over de weelde voorkomt, nadat even te voren door den dichter op eenvoudig voedsel voor jonge jachthonden is aangedrongen. Enk vindt dat een „digressio elegantissima", daarentegen zegt Vollmer: „der einzige wirkliche Missgriff ist für mein Gefühl die Anknüpfung der Deklamation über die *luxuria* an die Vorschrift die jungen Hunde knapp in der Kost zu halten." Ik ben het met den laatste eens, doch ter verontschuldiging van Grattius kan men aanvoeren, dat hij in de rhetorenschool geleerd had, zulke digressies mooi te vinden. De typische voorbeelden, Camillus en Serranus (321-322), welke in al de lofredenen op den goeden ouden tijd voorkomen, toonen wel, waar de dichter ter schole is gegaan. De *reges* Pharii (312) daarentegen zijn aan zijn Alexandrijnsch voorbeeld ontleend. Maar het merkwaardigste is, dat de zoon van den r h e t o r Seneca midden in zijn q u a e s t i o n e s n a t u r a l e s (III 18) schrijft: *permitte mihi quaestione seposita castigare luxuriam*, aldus zelfs in een verhandeling over onderaardsche bronnen een aanklacht tegen de weelde van zijn tijd inlascht ! Men ziet het, hoe elke schrijver in de omlijsting van zijn tijd gezien en daarnaar beoordeeld moet worden. Wie dat met Grattius doet en daarbij Enk's commentaar gebruikt, zal wel geen sensaties krijgen, als vertoefde hij met den Horatiaanschen jager *sub Iove frigido, tenerae coniugis immemor*, maar hij zal veel nuttige, nu en dan ook aangename uren in zijn studeerkamer doorbrengen.

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

D. Subotic' and N. Forbes, Serbian grammar. Oxford, Clarendon Press. 1918. (Pr. 7 sh. 6 d.).

Deze Servokroatiese grammatika van Subotic' en Forbes, waaraan de heer Šuvakovic' nog heeft meegewerkt voor het aksent, kan niet op één lijn worden gesteld met Forbes' leer- en oefenboeken van Russies. Ik durf dat zeggen zonder aarzelen, al moet ik bekennen, dat ik zelf de Servokroatiese taal prakties niet voldoende ken, om uit te maken, in hoeverre de talrijke zinnetjes, die in de voorbeelden en de oefeningen voorkomen, idiomaties in orde zijn. Maar al mocht hierop ook niets zijn aan te merken, dan staat toch nog deze grammatika verre achter bij de eveneens voor prakties leren der Servokroatiese taal bestemde boeken van Maretic' (Gramatika hrvatskoga jezika za srednje škole, 4 popr. izd. Zagreb 1913) en Rešetar (Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache. Zagreb 1916).

De indeling is zeer bruikbaar. De schrijvers beginnen met een korte klank- en aksentleer en dan volgt een overzicht over enige eenvoudige grammatika-paragrafen, waardoor de leerling in staat gesteld wordt, korte zinnetjes te begrijpen en zelf te maken. Eerst dan begint de eigenlike grammatika. De tekst wordt afgewisseld door woordelijsten en door vertaaloefeningen, Servies-Engels en omgekeerd.

De grammatika is hier-en-daar heel oppervlakkig behandeld. Zo ontbreekt bij de groepen van kons. + *j* op blz. 19 *r* + *j*, en die groep had met 't oog op woorden als *šı̏rī* (komp. van *šìrok*) niet genegeerd mogen zijn. De herhaaldelik voorkomende betoning *nòvca* voor *nóvca* maakte mij op het ontbreken van de bekende rekkingsregel (bij Rešetar op p. 35) opmerkzaam. Het gebruik der konditionele konstrukties zal men heus niet leren uit blz. 82v.; men vergelijke daarmee Rešetar p. 202 vv. Het hoofdstuk over de aksentkwaliteiten, blz. 20 vv., had profijt kunnen hebben van een bestudering der nieuwe literatuur, speciaal van Ekblom's onderzoekingen. — Dit zijn slechts enige voorbeelden.

De grootste tekortkoming van deze grammatika is de door-en-door slordige plaatsing der aksent- en kwantiteitstekens. Op de *a* van de gen. mv. ontbreekt soms 't lengteteken, terwijl 't op de *a* van de gen. enk. wel eens verkeerdelik staat, — de gen. sing. van het type *žènē* mist bijna overal het lengteteken, — blz. 48 staan in het paradigma de gen. en dat sing. *stvári* voor *stvâri*, — de juiste vorm *zâr* vind ik alleen blz. 182 in een lijst van modale adverbia. Blz. 33, waar aldaar naar verwezen wordt, en overal elders wordt *zȁr* geschreven. De kwantiteit- en aksentfouten zijn zo talrijk, dat men eenvoudig op een betoning niet aan kan, wanneer men die niet bij meer betrouwbare gidsen verifieert. Ter toelichting van dit harde oordeel som ik de onjuistheden op, die ik blz. 163 bovenaan in zes zinnetjes, op ruim zes regels aantrof: *pȓvoj* lees *pȓvōj*, — *s dèsne stráne* l. *s dèsnē stránē*, — *šêtamo* l. *šêtāmo*, — *ràno* l. *rȁno*, — *nȁšēg vı̏nogrādā* l. *nȁšeg vı̏nogrāda*, — *rùčāvamō* l. *rùčāvāmo*, — *dvànāest sáti* l. *dvánaest sátī*, — *večèrāvate* l. *večèrāvāte*, — *ȕ osām sáti* l. *ȕ osam sátī*, — *pȍla sâtā* l. *pȍla sâta*, — *vȁs* l. *vâs*, — *šétajūc'ī* l. *-c'i*, — *predávānjā* l. *predávānja*, — *ènglēske* l. *ènglēskē*, — *knjižèvnosti* l. *knjı̏ževnosti*.

Leiden. N. v a n W ij k.

J. Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini in den Scriptores Historiae Augustae (Zugleich ein Beitrag zur Lösung des Quellenproblems der Historia Augusta). Berlin, 1916. (Heidelbergsche diss.).

Sinds, nu dertig jaren geleden, Dessau's artikel Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores historiae Augustae (Hermes 24, 1889, blz. 337) het onder-

Digitized by Google

zoek omtrent de Historia Augusta, de verzameling biographieën der Romeinsche keizers van Hadrianus tot Numerianus, op nieuwe banen leidde, is over deze belangrijke geschiedbron weliswaar een berg van geschriften verschenen, maar van eenstemmigheid bij de onderzoekers is nog geen sprake. Mogen wij vasthouden aan de overgeleverde zes auteursnamen en aan de opdracht van verschillende levens aan Diocletiaan en Constantijn, zijn dus inderdaad de biographieën ten tijde dier keizers geschreven, of is dit slechts fictie en zijn zij het werk van een onbeschaamden „Fälscher" ten tijde van Theodosius, of heeft misschien, zooals Mommsen meende, een in het begin der 4e eeuw ontstane biographieënverzameling in het laatst dier eeuw eene ingrijpende omwerking zoowel door besnoeiingen als toevoegingen ondergaan? Op die vragen krijgt men een geheel verschillend antwoord, naarmate men zich wendt, om slechts de in de laatste jaren verschenen samenvattende behandelingen te noemen, tot Diehl in Pauly-Wissowa's Realenzyklopädie VIII blz. 2051 s.v. Historia Augusta, tot Hohl, in de Neue Jahrbücher für das klass. Altertum 33, 1914, blz. 698, of tot Soltau, Philologus 74, 1917, blz. 384. Tot de oplossing dezer, inderdaad zeer moeilijke, problemen wil ook de bovengenoemde dissertatie van Hasebroek op haar enger omgrensd terrein een steentje bijdragen.

Het werk van Hasebroek houdt zich bezig met de biographieën van Pescennius Niger en Clodius Albinus, de beide tegen-keizers van Septimius Severus, van wie de eerste in 194, de tweede in 197 door dezen is verslagen en gedood. Er bestaat nu, voor wat de periode van Hadrianus tot en met Macrinus betreft (de latere keizers kunnen hier buiten beschouwing blijven), een groot onderscheid tusschen de negen levens der algemeen erkende keizers eenerzijds en de zeven levens der Caesares, mede-Augusti en usurpatoren dierzelfde periode, dus van Aelius, Verus, Avidius Cassius, Niger, Albinus, Geta en Diadumenus, anderzijds, een onderscheid, waarop in het bijzonder Mommsen (Ges. Schr. 7, blz. 319 v.) de aandacht heeft gevestigd. Terwijl nmlk. in de levens der algemeen erkende keizers een zeer waardevolle kern niet te miskennen is, bevatten, om de woorden van Mommsen te bezigen, die der tweede reeks weinig of geen werkelijk historisch materiaal, en zijn zij in hoofdzaak òf uit de biographieën der keizers samengeflanst òf verzonnen. Mommsen heeft deze meening op zijne gewone kernachtige en overtuigende wijze uiteengezet en verscheiden voorbeelden gegeven, hoe de vervaardiger van de biographieën dier tweede reeks te werk is gegaan, maar hij heeft daarbij niet naar volledigheid gestreefd en geen doorloopende analyse der genoemde levens gegeven: nur eingehende pragmatische Behandlung, zegt hij, kann diese wichtigen Fragen erledigen und sie sollen in diesem Zusammenhang nicht erörtert werden. Die taak nu heeft Dr. Hasebroek op zich genomen voor de twee bovengenoemde levens dezer reeks, terwijl hij in een appendix ook dat van Geta bespreekt. Doch Dr. Hasebroek gaat verder dan Mommsen. Hij is, op het voetspoor van zijn leermeester v. Domaszewski, van wiens methode zijn werk de duidelijke sporen vertoont, een overtuigd aanhanger van de theorie van Dessau, en gaat zelfs met Seeck (Rhein. Mus. 67, 1912, blz. 602) mee, die het ontstaan der Historia Augusta op het jaar af, nmlk. in 409/10, weet te dateeren: de levens van Niger en Albinus zijn volgens hem een „Elaborat" van den „Theodosianischen Fälscher", en terwijl volgens Mommsen ook in de levens der secundaire reeks nog wel enkele betrouwbare mededeelingen gedaan werden, vindt men volgens Hasebroek blz. 70 „nichts selbständiges in den viten, nichts, was nicht einfach aus der übrigen, uns bekannten Überlieferung abgeschrieben wäre, und darum auch nichts, was, wie noch Mommsen annahm, durch anderwärtige Überlieferung bestätigt wird. Was den Anschein von Selbständigkeit hatte, war Fälschung. Damit sinkt der historische Wert der Vita Nigri und Vita Albini in ein Nichts zusammen, und beide Viten hören auf, als historische Quelle zu gelten."

Tot dit resultaat komt de schrijver, nadat hij de beide levens zin voor zin is nagegaan, en daarbij telkens den oorsprong van het meegedeelde heeft trachten na te speuren: hij vindt dien nu eens in de levens der primaire reeks (die van de algemeen erkende keizers), dan weer bij Herodianus, bij Victor en Eutropius (daar hij de vervaardiging der Historia Augusta in het begin der 5e eeuw stelt, mag hij de beide laatstgenoemden, wier werken in het derde vierendeel der 4e eeuw zijn verschenen, als bron aannemen), ten slotte zeer dikwijls in de fantasie van den schrijver, die een groot gedeelte van beide levens eenvoudig uit zijn duim zou hebben gezogen. Dit zou b.v. het geval zijn, waar de autobiographie van Septimius Severus en de werken van Marius Maximus en Aelius Cordus worden geciteerd: die citaten zijn volgens Hasebroek niets dan „Schwindel". De schrijver onzer levens wordt dan ook door hem geregeld aangeduid met deze benaming: der Fälscher.

Het is duidelijk, dat het oordeel omtrent de al- of niet-juistheid van Dr. Hasebroek's meening over de nietswaardigheid als geschiedbron der twee door hem onderzochte levens afhangt van de vraag, of hij er in zijne analyse dezer levens inderdaad in geslaagd is te bewijzen, dat de schrijver ervan geen andere dan de ook ons nog bekende overlevering tot zijne beschikking had, en dat de daaruit niet te verklaren berichten dezer biographiën louter verdichtsels zijn. Nu heeft hij m. i. werkelijk voor vele plaatsen onzer vitae aangetoond, dat zij uit levens der primaire reeks, speciaal uit die van Severus en Didius Julianus, zijn overgeschreven, waarvan, zooals gezegd, ook reeds Mommsen voorbeelden gaf, maar waar hij, anders dan Mommsen, aan de door hem geanalyseerde biographiën *alle* zelfstandige waarde ontzegt, gaat hij m. i. te ver.

Het treft nmlk. ongelukkig voor Dr. Hasebroek, dat hijzelf twee mededeelingen, die slechts in onze vitae voorkomen, nmlk. die over de geboorteplaatsen van Niger en Albinus, als juist meent te moeten aanzien. Deze geboorteplaatsen, Aquinum voor Niger (vita Nigri 1,5) en Hadrumetum voor Albinus (vita Albini 1,3) worden overigens in de literatuur nergens genoemd, en, al zou men aan de juistheid van de opgave omtrent Niger desnoods kunnen twijfelen, dat de geboorteplaats van Albinus inderdaad Hadrumetum was, staat door munten vast, en wordt dan ook door Hasebroek p. 14 aanvaard. Hier hebben we dus reeds een voorbeeld eener *betrouwbare* mededeeling, zooals ook Mommsen meende dat in de levens der secundaire reeks hier en daar gevonden werden. Mommsen verklaarde het voor-

Digitized by Google

komen van dergelijke „anderweitig bestätigte Angaben" hierdoor, dat bij de bewerking der levens der secundaire reeks niet slechts allerlei uit die der primaire werd overgenomen, maar ook in laatstgenoemde werd geschrapt, wie denn, zegt hij (Ges. Schr. 7, blz. 322), bei einer solchen Zufügung der Herrscher zweiter Ordnung es nahe lag aus den vorliegenden Biographien der älteren Redaction einzelnes nicht blos in die secundären Biographien hinüber zu nehmen, sondern auch dort zu streichen. Deze verklaring geeft ook Dr. Hasebroek p. 70, om het voorkomen in de vita Nigri en vita Albini der beide bovengenoemde *betrouwbare* mededeelingen begrijpelijk te maken, maar hij ziet blijkbaar niet in, dat hij daardoor zijne conclusie, dat beide levens moeten ophouden, als geschiedbron te gelden, omver stoot. Immers, indien het juist is, dat de bewerker der secundaire levens bijzonderheden, die hij uit de primaire reeks overnam, soms *daar* schrapte, dan zijn aan *ons* die bijzonderheden slechts uit die secundaire levens bekend, kunnen wij dus deze laatste niet zonder meer op zij schuiven, mogen wij mededeelingen, die slechts daar te vinden zijn, niet a priori voor vervalschingen houden, maar moeten wij telkens onderzoeken, of zij misschien oorspronkelijk eene plaats vonden in de oudere, betrouwbaardere, keizerlevens, afgezien nog van de vraag, of de biograaf ze uit andere voor ons verloren bronnen kon putten. Met het door Hasebroek uitgesproken vonnis zijn wij dus niet van de zaak af. Het geval met Aquinum en Hadrumetum behoeft immers niet op zich zelf te staan.

Indien wij nu Hasebroek's analyse der vitae nader onder de oogen nemen, blijkt dit inderdaad niet het geval te zijn, want dan zien we, dat er, behalve de twee genoemde, nog andere *juiste* berichten in voorkomen, die *niet* uit ons nog bewaarde bronnen zijn overgeschreven, al meent ook Dr. Hasebroek, dat dit wèl zoo is.

Vita Albini 3, 2-3 is sprake van het secundaire imperium proconsulare, dat Albinus, dien Severus tot Caesar gemaakt had, van dezen had ontvangen: cum accepit imperium, et quidem Severi, ut quidam, voluntate firmatum. Deze mededeeling omtrent de positie van Albinus kon de schrijver, althans in deze juiste formuleering, niet in de bronnen, waaruit hij volgens Hasebroek alleen geput heeft, vinden, evenmin de mededeeling in vita Alb. 3,6: denique Severus eum et consulem designavit, want het consulaat van Albinus (hij was in 194 samen met Severus consul ordinarius; consul suffectus waren beiden reeds in vroeger jaren geweest) is ons *uitsluitend* uit de fasti en uit munten bekend. Hoe doet nu Hasebroek om *toch* deze beide ongetwijfeld *juiste* mededeelingen af te leiden uit de door hem voor onze vitae aangenomen bronnen? Hij verandert eene, werkelijk corrupte, plaats in de vita Severi, 6, 9, door eene m. i. hoogst ongelukkige conjectuur; in plaats van het overgeleverde: aut Commodianum videbatur imperium leest hij nmlk.: et nomen et cum consulatu imperium; dat zou oorspronkelijk op deze plaats gestaan hebben, en daaruit zouden dan de beide bovengenoemde plaatsen der vita Albini zijn ontleend. Het is duidelijk, dat dit eene petitio principii is en een dergelijk betoog geen bewijskracht heeft.

Vita Albini 13,4 cum Britannicos exercitus regeret (sc. Albinus) jussu Commodi: dat het *Commodus* was, van wien Albinus het stadhouderschap van Britannië kreeg, wordt ons overigens expressis verbis nog slechts meegedeeld door Victor, Caesares 20,9 (Albinus) cum .... in Britannos, quam provinciam a Commodo meruerat, transmittere niteretur, in Gallia invaserat imperium. Daaruit is dus volgens Hasebroek deze plaats der vita Albini gevloeid, maar, afgezien nog van de vraag, of de schrijver der vita zoo laat mag worden gesteld, dat hij Victor *kan* hebben gebruikt — er komt in de levens van Niger en Albinus *niets* voor, dat ons dwingt ze na Constantijn te dateeren —, is er tusschen beide plaatsen een groot verschil: in de vita *is* Albinus *stadhouder* van Britannië, bij Victor is hij eerst *op weg* daarheen, maar laat zich, vóór hij de hem aangewezen provincie bereikt, in Gallië tot imperator uitroepen. Ook hier hebben we dus in de vita eene ongetwijfeld juiste mededeeling, die niet aan ook ons nog bewaarde bronnen ontleend is.

Vita Nigri 3,4 wordt Niger onder de regeering van Commodus gezonden ad comprehendendos desertores, qui innumeri Gallias tunc vexabant: louter verzinsel volgens Hasebroek; het „bellum desertorum" zou de „Fälscher" aan vita Commodi 16,2 (et ante bellum desertorum caelum arsit) ontleend hebben. Echter, daar wordt niet gezegd, dat deze woelingen in *Gallië* plaats vonden.

Vita Nigri 5,2 wordt Plautianus, de bekende praefectus praetorio van Severus, alleen door zijn nomen gentile *Fulvius* aangeduid; op de parallelplaats vita Severi 6,10 heet hij daarentegen alleen Plautianus. Nergens in de literatuur wordt ons Fulvius als nomen gentile van dezen man overgeleverd dan alleen op de genoemde plaats der vita Nigri; dat die naam juist is, bewijzen de inscripties.

Zoo hebben we dus verscheidene voorbeelden gezien (en er zijn er meer), die tegen de conclusie van Hasebroek pleiten. Er komen wel degelijk ook in de vitae Nigri en Albini eenige betrouwbare mededeelingen voor, en op dit punt moeten we dus terugkeeren tot de opvatting van Mommsen. Ongetwijfeld zit er een massa fictie in deze levens, en is heel wat uit de oudere keizerlevens overgenomen, maar niet met alles is dat het geval. We hebben dus ook niet het recht, datgene, wat ons over de carrière van Niger en Albinus wordt meegedeeld, zonder meer als verdichtsel van den „Fälscher" te verwerpen, maar moeten veeleer, met v. Premerstein, Klio 1913 blz. 82 en 97, ook hier het koren van het kaf trachten te scheiden. Kaf blijft er genoeg over; daar Marius Maximus, een der hoofdbronnen m. i. voor de levens der algemeen erkende keizers van Hadrianus tot Macrinus, aan de Caesares en zoogen. „tyranni" geen afzonderlijke biographiën had gewijd, maar over hen bij de levensbeschrijvingen van anderen had gehandeld (cf. vita Firmi, 1), stond goed materiaal voor de levens der secundaire reeks slechts zeer weinig ter beschikking, en voor het opnemen van ficties, in het bijzonder van verdichte namen, schrok ook m. i. de bewerker ervan niet terug. Tot die ficties behooren echter m. i. niet de citaten uit de autobiographie van Severus, uit Marius Maximus en Aelius Cordus, doch het zou te ver voeren, dit hier nader uiteen te zetten. Wat de plaatsen onzer vitae betreft, die Hasebroek uit Victor of (en) Eutropius afleidt: waar inderdaad overeenkomst bestaat, moet die m. i. hieruit verklaard worden, dat daar de

Digitized by Google

voor ons verloren keizergeschiedenis te gronde ligt, die Enmann, Philologus Supplement-bd. 4, blz. 335, heeft gereconstrueerd en die zoowel door Victor en Eutropius als in de Historia Augusta is gebruikt.

Resumeerende herhaal ik, dat, op hoe glad ijs we ons ook bevinden, wanneer we van de levens van Niger en Albinus als geschiedbron gebruik willen maken, Dr. Hasebroek er m. i. niet in geslaagd is, de *totale* onwaarde ervan en hunne *algeheele* afhankelijkheid van ook aan ons nog bekende bronnen aan te toonen. Ook uit zijn boek blijkt weer eens, hoe moeilijk het is, verder te komen dan ons aller leermeester Mommsen het gebracht heeft.

Groningen. A. G. Roos.

P. H. L. Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen in het licht van den Romeinschen godsdienst. 's Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 3.—).

Men voelt, dat dit boek met liefde geschreven werd. Als recensent dus straks wat aan te merken zal hebben — meest in den vorm van tusschen vierkante haakjes staande parenthesen — moge de schrijver zich troosten met de overweging, dat 't een verliefde geoorloofd is ten opzichte van het voorwerp zijner gunsten wat kortzichtig te zijn.

De gunstelinge van den S. is de gangbare overlevering omtrent de oudste Romeinsche geschiedenis. Dit blijkt uit 't volgend overzicht van inhoud en gedachtengang, dat recensent, vooral waar van het testament sprake is, vrij wat moeite bereid heeft.

't Eerste van de zes hoofdstukken (de „Inleiding") verhaalt hoe de Italiaan Pais zich vermat [op 't voetspoor van onzen 18e eeuwschen landgenoot De Beaufort en vele anderen] de heele Romeinsche geschiedenis vóór de 4e eeuw te schrappen en dus (blz. 2) „zich ook vergrijpt aan de eerwaardige oudheid der 12 tafelen", het heele Virginia-drama met Appius Claudius en al als doublet delgend, daarbij volgens S. geen rekening houdend met den geest dier tijden, waarin zoo vaak oorlogen gevoerd werden om het bezit van vrouwen en men zich zoo herhaaldelijk liet leiden door het exempel van voorvaderen: Brutus, de moordenaar van Caesar bijvoorbeeld door den moordenaar van Tarquinius Superbus. De XII taf. zelf zijn volgens Pais aan 't eind der vierde eeuw gepubliceerd en wel door Cn. Flavius, vrijgelatene van den censor App. Claudius, tegelijk met de boeken der pontifices (Livius IX 46). — Nog erger dan Pais maakte het de Fransche hoogleeraar Lambert. Die wilde [*Nouvelle revue historique de droit* van 1902, blz. 149 vlgg. en — wat S. niet vermeldt — ook later nog in de *Mélanges Appleton* en zijn *Fonction du droit civil comparé*] de XII t. tot aan 't begin van de 2e eeuw neerhalen en ze toeschrijven aan Sextus Aelius Paetus. — Voornaamste argumenten van Pais en Lambert zijn volgens S., dat het verbod van begraven in de stad en van weeldebetoon bij begrafenissen niet in dezen tijd passen, testament en *ius provocationis* pas van veel jongeren datum zijn en in de fragmenten, die we kennen, zeer archaïsche met moderne wetten vermengd zijn. „Onbegrijpelijk echter is het, dat sceptici als Pais en anderen niet tot voorzichtigheid gemaand worden door hetgeen de opgravingen omtrent het leven der ouden aan het licht gebracht hebben." (bl. 8). Als voorbeelden wijst dan S. o. a. op vondsten te Albano en in Etrurië, die bewezen hebben, dat de oudste Romeinsche hut rond was, op de Etrurische bronzen beeldjes, die terecht onbeholpen en slecht gemodelleerd heetten en op het Etrurisch pottebakkerswerk, dat door schoonheid uitmuntte. [Recensent zou deze opmerkingen liever omkeeren: de Etrurische bronzen zijn meestal schitterend, hun vazen vrij wel altijd zeer minderwaardig]. Verovering van steden (Vei b. v.) door 't graven van onderaardsche gangen wordt door S. mogelijk geacht, omdat de Etruriërs en de oude Romeinen zoo voortreffelijke riolen maakten. Maar vooral de bevestiging van de Homerische gedichten door Schliemann's opgravingen overtuigden den S. „Zal men na al deze bewijzen van de waarachtigheid der steeds voor verdichting gehouden Homerische zangen, nog twijfel durven opperen omtrent de overleveringen der Romeinsche historie, welke zich zoovele eeuwen later afspeelden?" (bl. 12). [Recensent vreest — neen, hoopt —, dat velen zich verstouten zullen tot zulk een twijfel en zich liever houden aan wat S. zelf op de volgende bladzij over Lambert schrijft: „De groote fout, die Lambert beging bij zijne toepassing van de vergelijkende rechtswetenschap, is, dat hij twee volkeren naast elkaar stelde, waarvan de (*sic*) een zich in eene periode van veel hooger ontwikkeling bevond dan de andere."] — Hoofdstuk II (Grieksche invloeden op de oudste Romeinsche beschaving) vertelt van den invloed van de Etruriërs, die zelf door Grieksche kolonisten beschaafd zouden zijn, op Rome, waarbij o. a. goedgeloovig aangenomen wordt, dat de inscriptie met Grieksche letters, die Dionysius van Halikarnassos (IV 26) beweert in den tempel van Diana op den Aventijn gezien te hebben, van Servius Tullius (omstr. 550 v. Chr.) stamt en niet getwijfeld wordt aan het verhaal van denzelfden D. (II 54) over het Grieksche opschrift op een standbeeld, dat Romulus voor zich zelf oprichtte. Coriolanus (c. 500 v. Chr.) — in een bij Plutarchus bewaarde redevoering — en Tarquinius Superbus — door de invoering der Sibyllijnsche boeken en de zending van een gezantschap naar Delphi — bewijzen bekend te zijn met Grieksche toestanden. Ook de *evocatio* bracht nieuwe goden [Grieksche?] aan; *lectisternia* houden ('t eerste 399) was een Grieksch gebruik. Terwijl de Apollo-vereering pas na 432 ingevoerd werd, werden de tempels van Ceres, Liber en Libera (493), Mercurius (495) en de Dioscuren (496) eerder gewijd. [Al deze jaartallen neemt S. als juist aan, ofschoon hij toch t. o. v. den slag bij het lacus Regillus wel gelooft aan een doublet van den slag der Locriërs en Crotoniaten, waarop trouwens al Cicero wees]. — Hoofdstuk III (Begrafenisplechtigheden) spreekt over den grooten eerbied der Romeinen voor hun dooden en de vrees onbegraven te blijven. Als bewijzen dienen in bonte mengeling even goed de begrafenissen van Servius Tullius (Liv. I 49, Dion. IV 40), Appius Claudius (Liv. II 61, Dion. IX 54), de dreigementen van Sextus tegen Lucretia (Dion. IV 65), het levend begraven worden van Vestaalsche maagden, de vrees van Odysseus onbegraven te blijven (Odyss. 5. 311), Verginius' terugkeer naar Rome om een bloedverwant te begraven (Dion. XI 33), het geduld van de vrijers van Penelope, die wachten op de voltooiing van Laërtes' lijkkleed, als de doodenoffers, zooals die beschreven wor-

Digitized by Google

den door Vergilius. Dit alles moet aannemelijk maken, dat de bepalingen tegen begrafenisweelde in de XII t. niet overdreven zijn. Als voorbeelden van weelde in het oude Rome worden de schitterende feesten van Tarquinius Priscus (Liv. I 35) en de veldtocht der Fabii tegen Vei genoemd en, speciaal wat begrafenissen betreft, aangehaald, dat P. Valerius Poplicola (in 507) geen geld genoeg had voor zijn begrafenis en ook Menenius Agrippa op staatskosten begraven werd. — Cicero zegt (de leg. II 25), dat de bepalingen der XII t. ontleend zijn aan Solon. Als ze door Flavius in de 3e eeuw (Pais) of door Paetus in de 2e (Lambert) gemaakt waren zouden die volgens S. zich wel op Demetrius Poliorcetes' voorschriften (Cic. ib. 26) beroepen hebben. — Dat Sex. Aelius Paetus en L. Acilius zeggen (Cic. t. a. p.) de uitdrukking „lessum funeris ergo habento" niet te verstaan, bewijst volgens S. (die hier Appleton volgt), dat deze juristen geen Grieksch kenden en van Grieksche gebruiken niets af wisten. ['t Lijkt rec. veel eenvoudiger aan te nemen, dat ze, zooals Cic. (t. a. p. 23) ook duidelijk aangeeft: „suspicari vestimenti aliquod genus funebris", het oude woord „lessum" verkeerd vertaalden en dus heelemaal niet dachten aan „rouwmisbaar", dat toch bij alle volken ten allen tijde gebruikelijk is]. Om te bewijzen hoe luxueus soms graven waren spreekt S. van de pyramiden, de Etrurische doodensteden en de schitterende begrafenissen der Galliërs. Zulke weelde ging volgens de overlevering in Rome reeds Numa, lang vóór de XII t., te keer. — Ook 't bekende verbod binnen de stad te begraven blijkt geen bewijs voor jongere redactie. 't Is slechts een navolging van het Etrurische gebruik buiten hun steden te begraven. Dat derg. hygiënische bepalingen noodig waren bewezen — volgens S. — de ernstige besmettelijke ziekten in den koningstijd en ook juist een paar jaar vóór de invoering van de XII t. uitgebroken. Het bestaan van graven van jongeren datum binnen de stad verklaarde reeds Cicero als een gunst verleend aan uitstekende burgers. — Hoofdstuk IV (Testament). Het eerste werkelijke testament te Rome, dat „per aes et libram," wordt naar Gaius geschetst, waarbij ook de [toch zoo echt Alexandrijns wufte] mythe van Acca Larentia (Plut. Q. R. 35, Gell. VI 7) als bewijs gebruikt wordt. Nu volgt een uitvoerige uiteenzetting van de verschillende vormen van erfenis naar aanleiding van de uitdrukking „uti legassit". Eerst bestond n naast 't verplichte overgaan van het familiebezit op den *heres suus* slechts *adrogatio* in de *comitia calata* en *testamentum in procinctu*. Dit laatste had alleen op den krijgsbuit betrekking, waarover het vrije beschikking gaf. Hier alléén bestond dus blijkbaar volkomen vrije eigendom (zoo zegt ook Gaius IV 16 en II 69). [Ligt 't niet voor de hand te veronderstellen, dat oorspronkelijk in Rome alleen communistisch bezit bestond behalve van den oorlogsbuit ?]. — 't *Testamentum per aes et libram* baseert op de *mancipatio familiae*, die volgens S. al een zeer oude, en wel plebejische, instelling was en in de XII t. slechts vastgelegd werd „Aan de bepaling *uti legassit* ontleenden de door den erflater bedachten een actie om den familiae emtor te dwingen tot nakoming van hetgeen bij de mancipatio familiae in de nuncupatio bepaald was." (bl. 109). Het familiebezit moet oudtijds onvervreemdbaar geweest zijn (bl. 117). Pas wanneer meer speciaal privaatbezit ontstaat; rijkdom, oorlogsbuit verworven wordt heeft 't „uti legassit" beteekenis en dan verdwijnt het familiebezit in belangrijkheid geheel tegenover dat waarop de *mancipatio* toegepast kan worden. Aan den anderen kant ontstond de *usucapio pro herede*: ieder mocht op een door den eigenlijken erfgenaam niet aanvaard familiebezit zich vestigen en werd na een jaar van ongestoord bezit beschouwd als eigenaar, indien hij de *sacra* in stand hield. — 't Testamentum *per aes et libram* komt deels uit dat *comitiis calatis*, deels uit de *mancipatio familiae* voort, maar bestond tijdens de XII t. nog niet. Waarschijnlijk is het niet veel ouder dan 250 v. Chr., toen Tib. Coruncanius als *pontifex maximus* zich bezorgd maakte over het in stand houden der familiesacra. — Hoofdstuk V (huwelijk) vermoedt in de eerste plaats, dat *usus*, *confarreatio* en *coemtio* altijd in deze volgorde vermeld worden, omdat ze zoo in onbruik zijn geraakt. [Dit lijkt niet waarschijnlijk, de *confarreatio* is toch nooit afgeschaft en de *usus* alleen, omdat de scheidingsmanie en de economische beweegredenen tot het huwelijk van zoo'n lang uitstel niet meer gediend waren]. Waarschijnlijk Romulus heeft aan de *confarreatio* de *manus* verbonden, die nu uitvoerig beschreven wordt. Echtscheiding was oorspronkelijk niet geoorloofd. Het eerste voorbeeld is van 't jaar 520 der stad. Naast de *confarreatio*, waaruit aanvankelijk alleen de *patrimi* en *matrimi* spruiten konden, bestond volgens S. al dadelijk een vrij huwelijk, dat geen *manus* en geen *patria potestas* verleende en vooral bij plebejers in zwang was. Dit huwelijk vindt S. reeds implicite aangeduid in een wet van Numa (Dion. II 27) en 't verhaal van den Sabijnschen maagdenroof, die omdat de Sabijnen geen *conubium* gewild hadden geen *societas sacrorum* kregen (vgl. Dion. II 30). Door zoo'n huwelijk ontstond geen *agnatio*, alleen *cognatio*; de *sacra* erfden dus niet over. ['t Is jammer, dat S. op dit zeer belangrijk verschil niet verder ingaat; hier moet zeker de invloed van de samensmelting van twee volken nog lang doorgewerkt hebben]. Gellius (XVIII 6) onderscheidt d vrouw *cum manu* (*mater familias*) van die buiten *manus* (*matrona*). Oorspronkelijk schijnen de plebejers een huwelijk zonder *manus* gehad te hebben, maar dit veranderde, omdat zij zich ook geld verwierven. „Immers Romulus reeds had de plebejers op den handel aangewezen (Dion. II 9)" (bl. 159) [!].

De nieuwe goden waren meest plebejisch; dus is 't logisch, dat de plebejers 't eerst zitting kregen onder de *duoviri* (later *decemviri*) *sacris faciundis*, de bewaarders der Sibyllijnsche boeken (367 v. Chr.). Toen ontstond bij hen langzamerhand de begeerte ook familiesacra te hebben en ter voortzetting daarvan een huwelijk met *manus* en *patria potestas*. [Het lijkt zeer onwaarschijnlijk, dat dit primitief geloof, deze angst voor de „verzorging van hun schim" bij een groot deel der bevolking eerst na 300 v. Chr. opgekomen zou zijn, terwijl het vroeger bij hen niet bestond]. Dit plebejisch manushuwelijk zou de *usus* zijn. Deze *usus* immers maakte elk vrij huwelijk tot een met *manus* als niet door 't *trinoctium* de verjaring verhinderd werd. Een voorbeeld van dit laatste noemt S. het huwelijk van Virginius, den vader van de door den *decemvir* Appius Claudius zoozeer begeerde Virginia. — De XII t. verboden het *conubium* tusschen patriciërs en plebejers. De meeste auto-

Digitized by Google

riteiten meenen, dat dit een bezegeling der oude opvatting was, maar S. is het met Speyer (Versl. en Med. Kon. Acad. v. Wet. 1897) eens, dat vóór de XII t. (en vijf jaar later wéér, Liv. IV 6) volledig *conubium* bestond [Liv. IV 4.9 ; 6.2 ; vgl. Weissenborn op IV 4.9], ofschoon het zelden in practijk gebracht werd. Een verbod was ook overbodig zoolang de *usus* niet bestond, want de *confarreatio* was niet toegankelijk voor plebejers en een andere manier om *manus* en dus recht op familie-sacra te krijgen was er niet. Eerst na 't opkomen van den *usus* konden plebejerkinderen in patricische *gentes* opgenomen worden en achtten de patriciërs dus een verbod van *conubium* noodzakelijk. Maar al spoedig zwichtten ze weer en toen — zoo meent S. — ontstond de *coemtio*. Gevallen echter als die van de Fabia, die met C. Licinius Stolo trouwde (377, Liv. VI 34) en de oprichting van een tempel voor de Pudicitia plebeia (296, Liv. X 23) bewijzen hoe zeldzaam gemengde huwelijken waren. — Het laatste (VIe) hoofdstuk handelt over Cn. Flavius en Sex. Aelius Paetus, resp. volgens Pais en Lambert opstellers der XII t. De eerste heeft volgens S. alleen de door de pontifices van de *legis actiones* gegeven uitleggingen tot gemeengoed gemaakt, maar ook toen nog bleef de vertolking der wetten een voorrecht der pontifices — al werden daaronder ook plebejers opgenomen — tot in 254 Ti. Coruncanius als eerste plebejische pontifex maximus openlijk de rechtsbeginselen ging uiteenzetten. — Pas toen ook door geschriften 't recht bekend gemaakt werd vinden we Sex. Aelius Paetus, die een Tripertita schreef, waarvan de XII t. 't eerste deel vormden, 't tweede de interpretatie daarvan, 't derde de *legis actiones*. 't Was toen geen tijd meer (2de eeuw v. Chr.) voor mystificaties. [Hierin heeft S. zeker gelijk]. — Recensent hoopt hiermee den inhoud vrij volledig weergegeven te hebben. Wie zich met de geschiedbeschouwing van den S., die zoo ver afstaat van de moderne, vereenigen kan zal als een herinnering aan de werken der groote renaissancegeleerden waardeeren, dat Cicero steeds naar capita geciteerd, van Plutarchus alleen de titel van het te raadplegen leven genoemd, van moderne werken 't jaartal van verschijnen verzwegen wordt. Aan dit eenigszins ouderwetsch karakter is 't zeker ook toe te schrijven, dat we niets vernemen over den inhoud van de achtste tafel, waarop o. a. de uitdrukkingen „qui malum carmen incantassit", „qui fruges excantassit", „neve alienam segetem pellexeris", „patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto" voorkomen en die we dus in de eerste plaats besproken hadden meenen te mogen zien als de XII t. „in het licht van den Romeinschen godsdienst" worden beschouwd. Eerst sedert kort immers rekenen de godsdienstkenners deze lagere vormen tot de religie. — Aan de talrijke, in de Grieksche citaten zelfs storend talrijke, drukfouten heeft waarschijnlijk de drukker schuld ; verschrijvingen als die op bl. 18, welke Sybaris en Croto tot de eerste Pythagoraeërs maakt, Dionysius voor Dionysus op bl. 30, Gorgias voor Gorgasus (31), „eene sestertia" in pl. v. „een sestertius" (109) enz. benevolus lector corrigit.

Gouda. H. M. R. Leopold.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, deel IX, **Der Brief des Paulus an die Galater,** von **Th. Zahn**[2]. Leipzig, Deichert. 1907. (Pr. geb. M. 7.20).

De tijd dat men van „de vier brieven van Paulus" sprak en alle andere als werk van „falsators" beschouwde is voorbij en evenzoo de overschatting van den brief aan de Galatiërs, die vaak als norm voor de uitlegging van de overige drie (Rm., I. II Cor.) werd gebezigd. Zelfs de theorie van de drie stadiën van Paulus' ontwikkeling nl. van een nog tegen 't „Jodendom" reageerenden en aldus gebonden geest tot een Hellenistisch theoloog, die veel „geestelijker" en „vrijer" opvattingen zou hebben bereikt, begint men grondig te wantrouwen. Was Paulus niet den middelbaren leeftijd reeds ruim voorbij, eerdat hij optrad ? Had hij niet jaren en jaren van teruggetrokkenheid achter zich vóór hij, in den kring der Antiocheensche gemeente getrokken, een zendingsman werd om straks, zelfstandig, het groote werk te aanvaarden, dat zijn laatste levensjaren heeft gevuld ? De Paulus, die onze brieven — ook dien aan de Galaten — schreef, was een gerijpt man. Nergens vindt men in zijn geschriften een als zoodanig aangegeven herroeping van wat hij vroeger geleerd had.

En wat 't voornaamste is, wij hebben ons bevrijd van de illusie, dat Paulus het met ons (Lutheraan, Anglicaan of Calvinist, orthodox of liberaal) eens geweest zou zijn, wat voor objectieve, wetenschappelijke exegese minstens even schadelijk was als b. v. een exegese van Plato uit 't oogpunt van de Hegelarij. Wij „weten" veel minder van de „partijen" in het oudste Christendom, waar vroegere geleerden soms over spraken alsof als zij bestuursleden geweest waren. 't Is vooruitgang, dat wij thans tusschen den antieken mensch Paulus en 't Paulinisme van de Protestantsche en andere wetenschap onderscheiden met groote scherpte. Zahn is daar wellicht nog niet geheel aan toe, maar juist daarom is zijn commentaar een *antidotum* tegen de natuurlijke maar onwetenschappelijke neiging om dit antieke te bepalen op al te goedkoope manier. Men zegt dan eenvoudig neen, waar vroeger ja gezegd werd. Dat dit niet aangaat en dat Paulus toch nog altijd dichter bij ons staat dan andere antieke geesten, leert deze commentaar wel. Paulus zou men toch — ondanks al het antieke — den eersten modernen mensch mogen noemen. Ons Westersch-christelijk persoonlijkheidsbesef, ons „geweten", de onderschikking ook van het intellect aan de ethisch-religieuze intuïtie zijn bij hem in aantocht. Hij kent geen onsterfelijkheid eener „redelijke ziel", die haar zekerheid ontleenen zou aan de redenatie, dat rede tijdeloos is en dus 't redelijke in den mensch eeuwig zou moeten zijn. Zijn „inwendige mensch" (Rm. 7 : 22) is iets, dat dichter bij ons ligt dan die van Plato of Plotinus, die beiden dienzelfden term gebruiken. Ook is Galaten de meest hartstochtelijke van Paulus' brieven. Daar keert hij zich tegen den geest, waaraan hij ontgroeid was. Alles te samen reden genoeg om dezen commentaar, die zich zooveel mogelijk uit het strijdgewoel terugtrekt en die den stempel van Zahn's werkwijze weder geheel draagt, met nadruk aan te bevelen als punt van uitgang voor zakelijk onderzoek.

Voor onderzoek, want — wat het goed recht van den schrijver is — hij geeft een persoonlijken kijk, dien men wel moet corrigeeren door bestudeering van anderer

Digitized by Google

gezichtspunten en conclusies. In het groote probleem van Gal. 2 en Hand. 15 komt dat b. v. zeer duidelijk uit. Doelt Pls. daar op 't geen in Hand. 15 beschreven wordt, dan is òf hij òf de schrijver van Handelingen aan een onnauwkeurigheid schuldig, die aan vervalsching van feiten grenst. Zahn waardeert dit bekende feit aldus (p. 109) „Houdt men billijk rekening met 't onderscheid tusschen den van een veel later standpunt berichtenden historicus en de polemisch-apologetische toelichting der feiten, die de leider van een der partijen, nadat eerst ruim een jaar geleden de strijd te Jeruzalem was afgeloopen, zich genoodzaakt zag te geven, omdat deze weder ontbrand was, dan moet men zich veeleer verwonderen over de groote overeenstemming bij volslagen onafhankelijkheid tusschen het latere bericht en het veel oudere document." Zoo denken maar weinigen erover en, wonderlijk is dat niet. Trouwens Zahn liet hieraan voorafgaan (p. 107), dat „bis in die neueste Zeit von vereinzelten Gelehrten" niet Hand. 15, maar Hand. 11^{30} 12^{25} met Gal. 2^{1-10} gecombineerd is. Laten we namen noemen: Calvijn, Keil, Gabler, Rosenmüller, Süskind, Berthold, Kuinoel, Heinrichs, Tychsen, Niemeyer, Guericke, Küchler, Flatt, Fritsche, Böttger, Eichhorn, Fischer, Val. Weber, Vernon Bartlett, Ramsay (in allen gevalle niet vóor Hand. 15), Emmett, Lake, een — waarschijnlijk niet volledige — reeks, die de geheele negentiende eeuw door tot ons toe reikt. Vijf „entschiedende Gründe" worden dan genoemd, die deze „vereinzelten" het zwijgen zouden opleggen. De redenen, waarom zij zich hiertoe tot dusver niet genoopt zien, worden echter niet vermeld. Natuurlijk „hoort het niet tot de uitlegging van Gal. om den historischen inhoud van 2^{1-10} met de gegevens van Handelingen grondig te vergelijken en te vereenigen", maar als „kürze Bemerkungen unumgänglich" moeten heeten, is deze kortheid toch te ver gedreven. Immers juist Zahns becordeeling van het *contra*, is voor den lezer, die zijn *pro* gunstig opnam, van 't hoogste belang.

Bovendien gaat het hier om een snijpunt van lijnen, waar de constructie van onzen kijk op Paulus en het oudste Christendom in alle richtingen mede gemoeid is.

Nog op een ander punt trof mij een kortheid, die daar echter beter is te plaatsen. Gal. 5 luidt: Ἐγώ δέ, ἀδελφοί, εἰ περιτομὴν ἔτι κηρύσσω, τί ἔτι διώκομαι. Stond hier slechts εἰ περιτομὴν κηρύσσω dan zou men niet aarzelen om aan te nemen, dat een niet-werkelijke onderstelling hier in den vorm eener eenvoudige bizondere onderstelling in heden of verleden was gekleed. Dat komt meer voor en de samenhang verraadt dan, dat de spreker de voorwaarde als niet vervuld beschouwde. Zahn zegt nu (p. 255 n. 79) „das erste ἔτι ist schwerlich echt, sondern nach 1^{10} hinzugesetzt [! ?]; es fehlt nicht nur in DG [F gr.] [al 7] und bei den alten Lat. [d. e. g. demid.] auch noch Hier. z. Stelle, zuerst in Vulg. und nach den Drücken bei August z. St. doppeltes *adhuc*, sondern auch bei Ephr. Arm. Goth. In Syr[1] fehlt das zweite ἔτι." Gezonde textcritiek kan dat bezwaarlijk genoemd worden. De weglating van ἔτι is zulk een evidente verbetering, dat de invoeging met een verwijzing naar 1:10 niet afgedaan is. Integendeel de bewijslast moet omgekeerd worden! Verder is in de Paulinische litteratuur de vulgata practisch een Oudlatijnsche text, ongelijk, maar in den regel weinig, gerevideerd, gelijk ook de Boernerianus (g) en de Augiensis (f) een gemengden text vertoonen. Waar 't oudste Latijn van deze brieven op zoo smallen basis rust, is „die alten Lat." een al te suggessieve uitdrukking! Terecht zal men den consensus van de oudste vertalingen en citaten volgen tegen den consensus van desnoods alle Grieksche Mss — zulke gevallen zijn er —, mits interne redenen medewerken. Hier echter lijkt het daar niet naar! Exegetisch en historisch staat hier een ἔτι, dat uiterst lastig is, maar de textcriticus heeft geen reden om te zeggen „schwerlich echt". Zoo sceptisch opgevat, zou er van textconstructie weinig terecht komen. Zahn past deze scepsis dan ook elders niet toe. Het is de historicus en exegeet, die hier voor 't raadsel staat, dat Pls. in den vorm eener gewone onderstelling zegt „*als ik nog besnijdenis predik*". Daar volgt dan immers uit, dat hij dit *inderdaad had gedaan*! De samenhang geeft, wanneer men zich niet laat beïnvloeden door het feit, dat dit gegeven zich lastig in de gangbare voorstellingen omtrent Paulus laat verwerken, m. i. geen voldoenden grond om hier te exegetizeeren alsof er stond εἰ περιτομὴν κηρύσσω of εἰ περιτομὴν ἐκήρυσσον en dus te concludeeren, dat Paulus „einen schlechthin unwirklichen Fall als wirklich setzt". 't Is niet te ontkennen, dat dit waar kan zijn, maar op grond van een „stark betontes ἐγὼ δέ" (d. w. z. minstens: „ik, Paulus, van wien ge toch wel wat anders weet), of alleen wegens den vraagvorm van den nazin τί ἔτι διώκομαι zou men niet tot die conclusie komen, als men 't niet historisch zoo onwaarschijnlijk vond. 't Eigenlijke „Beweis" reduceert zich, m.i. tot de overweging: „Denn Paulus wird ja noch immer *wie seit seiner Bekehrung* verfolgt" ..... en „Also kann der Fall, unter dessen Voraussetzung allein die Folgerungen zutreffen würden, in Wirklichkeit gar nicht vorliegen ...." Zahn ziet dan ook in (p. 256), dat men „sprachlich nicht entscheiden" kan of Paulus hier bij toeval deze misverstand wekkende zinsnede formuleerde of dat hij „damit eine unwahre Behauptung der Gegner wiedergibt um sie als absurd abzuweisen". Hij poneert, dat dit laatste „natürlicher *erscheint* und auch wohl häufiger *vorkommt* wo das Unwirkliche von anderer Seite als der des Redenden behauptet wird" en noemt daarvoor (p. 256, n. 80): Mt. 4^3, 5^{29} Joh. 8^{39}, cf. ^{33}, Hd. 5^{39}, en vooral Gal. 2^{21} εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη, ἄρα χριστὸς δωρεὰν ἀπέθανεν. Hij had ook Rom. 4^2 kunnen noemen, doch overal is dan *'t verband* of zelfs het *tweedc deel der zin* beslissend voor 't niet-werkelijke der onderstelling ondanks haar vorm! Dat is hier niet 't geval en op dit historisch belangrijke punt had een nauwkeurig stylistisch onderzoek naar het gebruik dezer onderstellingen bij Paulus, in N. T. ische brieflitteratuur, in de Oudchristelijke letteren en daarnaast in de Papyri en litteratuur (b. v. Epictetus!) veel nut kunnen doen. Ten slotte rust in Zahns betoog alles op de stelling, dat Paulus „seit seiner Bekehrung *immer* verfolgt" werd. Zekerheid daaromtrent in volstrekten zin heeft men tegenover de stelling, dat dit ἔτι „verräterisch" wezen zou eigenlijk niet.

Dat Paulus na zijn bekeering steeds denzelfden afstand van het Jodendom gehandhaafd heeft, is bij een psychologisch zoo eigenaardige figuur nog niet zóo

Digitized by Google

vanzelfsprekend als 't naar enkele fiere en hartstochtelijke woorden wel lijkt.

Doch commentaren zijn slechts hulpmiddelen voor onderzoek en commentarieeren is steeds noodgedwongen ergens blijven staan. De definitieve commentaar zal nooit en nergens geschreven worden. Zahn's toelichting van den brief aan de Galaten doet voor geen andere onder en is een aanwinst, die men zeer noode missen zou. Hoewel het te begrijpen is van dengeen, die het werk te doen heeft, dat men eerst Paulus en daarna Handelingen behandelt, is 't voor den beoordeelaar een groot bezwaar, wanneer men den schrijver niet eerst over Handelingen heeft kunnen hooren. Moge dit deel, met 't oog waarop ook deze aankondigingen eenigen tijd uitgesteld werden, weldra verschijnen en zich waardig aansluiten bij dat IXe deel der „Forschungen", waarin de Grieksche en Oudlatijnsche text van dit boek zoo meesterlijk is bewerkt.

Groningen. J. de Zwaan.

SCHOOLBOEKEN.

H. D. Verdam, Een fragment van Plato's Politeia. Groningen, Wolters. 1918. (Pr. *f* 1.40).

Met goede gronden zou men kunnen betoogen, dat in de lectuur der Grieksche schrijvers op onze gymnasia naast de gedichten van Homerus de Platonische dialogen de eereplaats behoorden in te nemen. Immers deze geven niet alleen het hoogste aesthetisch genot maar zijn ook meer dan andere prozawerken geschikt om den leerling het bijzondere der Grieksche kultuur te doen voelen en hem tot zelfstandig nadenken over het wonderbare wezen van onzen menschelijken geest te prikkelen. De gedachten van Plato zijn zeer actueel en allerminst verouderd. Zeker, eenige zijner werken komen om hun moeilijke dialektiek en andere redenen niet in aanmerking. Maar er blijven toch nog vele over, die (zooals de Protagoras, Gorgias, Hippias Minor, Ion) in hun geheel, of (zooals de Phaedrus, Phaedo en Politeia) althans gedeeltelijk moesten gelezen worden. Toch geschiedt dit in den regel niet. Of men negeert (hoe ongeloofelijk het ook is) Plato geheel, of men leest van hem uit den treure altijd weer uitsluitend de Apologie en den Krito, welke werken toch voor den leerling niet de meest aantrekkelijke zijn en hem niet ten volle onder den indruk van Plato's genie kunnen brengen. De reden is evident. Verreweg de meeste docenten voelen zich in de gedachtenwereld van den Griekschen schrijver alles behalve op hun gemak. Bestonden er nu van de genoemde dialogen goede schooluitgaven en verder praktische inleidingen, die den niet wijsgeerig gevormden maar toch nog iets anders dan alleen taal- en realiakennis bezittenden docent voldoende orienteerden om deze werken met de leerlingen veilig te kunnen behandelen, dan zou een groote verbetering kunnen intreden. Maar zulke inleidingen ontbreken bijna geheel, zoowel in ons land als daarbuiten. Daarom is het hier aangekondigde werkje met blijdschap te begroeten als een stap in de goede richting. Juist de Politeia verdient in onzen sociaalvoelenden tijd de grootste belangstelling. Waarom niet vooraf het heerlijke eerste boek op deze wijze is bewerkt, begrijpen wij echter niet. Dr. Verdam koos uit het tweede en vijfde een aantal fragmenten, waarvan hij in de Inleiding de hoofdgedachten kort en duidelijk weergeeft. Onder den tekst gaf hij zonder ombaal en geleerdheidsvertoon de noodige taalkundige en historische ophelderingen, terwijl aan 't slot nog een den tekst doorloopend volgende lijst van bijna altijd goedgekozen, frissche vertalingen van Grieksche woorden en uitdrukkingen is toegevoegd. Voor de oorspronkelijke termen goede Nederlandsche te vinden is vaak uiterst moeilijk. Gegronde bezwaren echter kunnen worden ingebracht tegen de vertaling van βούλεσθαι (tegenover δοκεῖν) door „wenschen", van κόσμος door „evenwicht", van δικαιοσύνη door „rechtschapenheid, deugdzaamheid" en vooral van θυμός door „heiligen toorn". Over 't geheel had de psychologisch-ethische orienteering in 't begin der Inleiding wat uitvoeriger en principieeler kunnen zijn en hadden wij een dieper ingaan op het parallelisme der individueele en sociale deugden gewenscht. Veel is hier te leeren uit het tweede boek van Natorp's Sozialpädagogik, dat de heele Platonische deugdenleer zeer instructief behandelt. Met dat al heeft dr. Verdam een zeer bruikbaar werkje geschreven en wij hopen dat vele docenten er hun voordeel mee zullen doen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Ausgewählte deutsche Gedichte herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von J. A. Verdenius. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.40).

De verzamelaar heeft dit boek, zooals hij in de voorrede zegt, bestemd om gebruikt te worden aan een driejarigen cursus en ik waag er bij te voegen in de hoogste klasse. Hij heeft voornamelijk geput uit den nieuweren balladenschat en niet zoozeer gelet op de letterkundige waarde der opgenomen gedichten dan wel op hun mooien vorm, ze daarbij bizonder beschouwend uit een opvoedkundig oogpunt. Er is in dit bundeltje werkelijk veel moois uit den lateren en laatsten tijd samengebracht, soms ontroerend als „Die Schülerin" door Albert Roderich of „Le Malade Imaginaire" door Karl Mayer, soms humoristisch als „Annesmeert" door Lulu von Strausz und Torney of „Fing man vorzeiten einen Dieb" door Wilhelm Busch, een enkelen maal somber, ja spookachtig zooals „Des Braunschweigers Ende" of „Der Fischer von Swendaland". Klassieke voortbrengselen als „Die Bürgschaft", „Das Lied von der Glocke", „Des Sängers Fluch", „Die Wallfahrt nach Kevlaar" en „Der Zauberlehrling" ontbreken evenmin als bekende gedichten uit den nieuwen tijd „Die Brück am Tay", „Bettlerballade", „Wer weiss wo ?" Groote meesters der ballade leverden den verzamelaar hun stof zoowel als menig nog weinig bekende dichter, Chamisso, Börries von Münchhausen, Alice Freiin von Gaudy, zoowel als Hans Benzmann, Hede Forstreuter en Rudolf Presber. Hij putte uit „Die zehnte Muse", uit het Volkslied, uit „Velhagen und Klasings Monatshefte", uit Frohe Fracht", „Simplizissimus" en „Jugend", uit nog tal van andere bundels en tijdschriften en bracht veel moois te samen.

Toch vrees ik, dat dit boek geen opgang zal maken, althans niet veel zal gebruikt worden op een drie- of vijfjarigen cursus. Op beide inrichtingen van onderwijs kan men in de hoogste klassen maar betrekkelijk weinig tijd aan het lezen van gedichten wijden. Is het dan geen

Digitized by Google

zaak in dat beperkt aantal uren de leerlingen in de eerste plaats in kennis te brengen met het mooiste, wat de Duitsche letterkunde aan gedichten bezit? En met alle waardeering voor het streven en het kunnen der nieuwere en nieuwste dichters een hoogte als van Goethe, Schiller, Uhland, Heine of Chamisso hebben ze niet bereikt. Hoe schoon de gedachte b. v. ook is in „Nis Randers", hoe verre staat, wat beheersching van taal betreft, Otto Ernst ten achter bij de grootmeesters zoo even genoemd. Nu heeft de heer J. A. Verdenius weliswaar gedichten der groote dichters opgenomen, maar mijns inziens te weinig. Wanneer hij van alle mindere goden één voortbrengsel gekozen had, dan zou bij meer plaats gewonnen hebben voor dichtwerken uit den gouden en den zilveren tijd van Duitschlands letterkunde. Misschien werpt hij tegen: Ik wilde wat nieuws geven. Doch daarop zij geantwoord: Voor leerlingen is een gedicht van Goethe of Heine even nieuw als een van Detlev von Liliencron en de school is er om hun de schoonheden der klassieke letterkunde te leeren kennen, de nieuwere dichters zijn meestal gemakkelijker te begrijpen, die kunnen ze later alleen lezen; om klassieke dichtwerken te leeren waardeeren is de leidende hand van den leeraar noodig. Wil dus de heer Verdenius zijn bloemlezing werkelijk dienstbaar maken aan de school, dan zij hem aanbevolen in den boven aangeduiden geest zijn verzameling te herzien.

Overigens moet gezegd worden, dat hij door veel duidelijke verklaringen en vertalingen het gebruik voor nog niet ver gevorderde leerlingen zeer vergemakkelijkt heeft.

Den Haag. Jan P. Heyligers,

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken: L. Barthou, *Sur les Routes du Droit* (voordrachten over de oorzaken van de oorlog, over de Franse soldaten, over de toewijding der vrouwen enz.); A. Baudrillart, *Une campagne française* (vijf opstellen, inhoudende de verdediging van het standpunt der Katholieken in Frankrijk ten opzichte van de oorlog); D. Bertrand de Laflotte, *Dans les Flandres* (opmerkingen van een advokaat die gedurende 1914 en 1915 als vrijwilliger aan „het Roode Kruis" was verbonden).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1918, Janv.-Févr.: E. Picot, Etudes de bibliographie littéraire. — P. Monceaux, Les gnostiques, I. — H. Cordier, Le vieux Paris: Grenelle. — Variétés.

Mars-Avril: P. Fournier, Hist. du Parlement de Paris. — P. Monceaux, Les gnostiques, II. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, I. — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, I. — Variétés.

Mai-Juin: G. Lafaye, Les cultes égypto-grecs à Délos. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, II (slot). — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, II (slot). — E. Lavisse, Le musée Condée en 1917. — Nouv. et Corresp.

Juillet-Août: H. Lemannier, Poussin et Marino. — E. Cuq, Le cautionnement en Chaldée. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, I. — V. Chapot, La collection Leconfield. — Variétés. — Nouv. et corresp.

Sept.-Oct.: M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, I. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, II (slot). — L. Léger, Hist. des Roumains de Transylvanie. — Variétés.

Nov.-Déc.: E. Pottier, Le problème de la Céramique ibérique. — M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, II (slot). — C. Huart, Le Bâbisme et le Béhâïsme. — Variétés.

Tijdschr. v. Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXVIII, 1: J. W. Muller, Fragment eener zestiendeeuwsche Nederl. spraakkunst. — Dez., Naschrift. — A. Beets, De drukkerstermen *smout, smoutwerk* enz. — G. A. Nauta, *Ben je zestig? Hij is gesjochte(n). (On)sjoeg.* — Dez., *Schoelje.* — Dez., *Ravotten.* — G. G. Kloeke, Het aandeel van Willem en Aernout in den Reinaert I. — A. Schillings, Bijdr. tot de geschiedenis v. d. rijmlooze poëzie in Nederl. ged. de zeventiende eeuw. — Kleine Meded.

2: E. Marriage Minkoff, Unveröffentlichtes aus der Weimarer Liederhs. v. j. 1537. — R. v. d. Meulen, Over den Nederlandschen oorsprong der aardrijksk. benamingen *Skagerrak* en *Kattegat.* — J. W. Muller, Aernout en consorten. — Dez., Over enkele oude straatnamen. — Dez., Naschrift (bij blz. 138). — P. Leendertz Jr., Over eenige genitiefbepalingen. — A. C. Bouman, Wulfila's sterfjaar. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 2: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat". — W. H. Staverman, Lief en leed in het Gooi. — D. C. Hesseling, Nog eens „die" als lidwoord — F. A. Stoett, W. A. Winschooten's „Seeman". — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 3: C. de Boer, De plaats v. h. attributieve adjektief i. h. moderne Frans. — P. Leendertz Jr., De strophen v. Rutebeuf. — J. W. Marmelstein, L'édition strasbourgeoise de l'Institution chrestienne. — S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie Lyrique néerlandaise (1544—1555). — S. A. Krijn, Een gemeensch. bron v. *Fagrskinna* en *Agrip.* — Th. C. v. Stockum, Wilhelm Busch u. d. Humor. — W. v. d. Gaaf, Addenda to *the Pronunciation of Word.* — W. A. v. Dongen Sr., *Bevy* and *Galaxy.* — A. E. H. Swaen, Het 18e Oudeng. raadsel. — C. v. Heerikhuizen, The plot of *A Midsummer Night's Dream.* — A. G. v. Kranendonk, Some notes on the metre of Shelley's *Sensitive Plant.* — A. E. H. Swaen, Unedited letters, III. — Jos. Schrijnen, Gr. ἅμαξα en fr. *brouette* en zijn maagschap. — M. Boas, De inf. futuri i. h Grieksch en i. h. Nederlandsch.

Studiën, XCI, Maart: Al. Slijpen, Couperus' Antieke Romans. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische Stikstof, III. — P. Albers, V. de Stuers (1843—1916). De Referendaris, III. De Monumenten, — J. Stein, De Evolutie van het Heelal. — L. P. P. Franke, Losse Gedachten over Hon. de Balzac. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

April: A. Borret, Voor- en Nadeelen v. h. Taylor-stelsel. — P. Albers, Victor de Stuers (1843—1916). De Referendaris, IV. — P. Zeegers, Over Schuldtragiek. — Is. Vogels, Mystieke Verzen? — H. Wilbers, De Messiaansche Psalmen 2, 72 en 110 uit het Hebreeuwsch vertaald. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, Universismus: D.Lit.Ztg. 1919, n°. 11-12 (Schmitt).
Pijper, Christelijke Kunst: Studiën XCI, April (P. A.).
Plooij en Koopman, De Dood v. Peregrinus: Studiën XCI, Maart (Wilde).
Van Rijn-Deetman, Nic. Beets, III: Het Boek VIII, n°. 2.
Wagenvoort, Seneca, Br. aan Lucilius: Studiën XCI, Maart (Wilde).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII. Prijs f1.50.
Pars Altera—Carm. XIII—XXIV. „ f1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f1.60.**
VIII. De twee Muzieken I. door Matthys Vermeulen. Gecart. **f1.40.**
IX. Idem. II. Idem Gecart. **f1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f1.95.**
XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is **verschenen** als **Deel XXVIII**

IRENAEÜS III.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap

(TWEEDE VERVOLG)

III 13, 1—IV 23, 1a

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f1.50.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

ENCHIRIDIUM DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA. AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f6.50** Geb. **f7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE OCT 13 1922 LIBRARY

Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. No. 9. Juni 1919.

Henke-Siefert, Die Gedichte Homers, II (Valeton).
Dez, Hilfsbuch zu Homer (Valeton).
Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet u. ihr Bühnengott Herakles (Vürtheim).
Windisch, Geschichte d. Sanskrit-Philologie u. indischen Altertumskunde (Caland).
Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat" zinnen in het Germaansch (Kern).
Boorsma, Duitsche Klankleer (Kloeke).
Schuchardt, Die roman. Lehnwörter im Berberischen (Kluyver).
Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican (Sneyders de Vogel),
Johansson, Über die altindische Göttin Dhisanā (Caland).
Blinkenberg, L'image d'Athana Lindia (Six).
Jastrow, The Psychology of Conviction (T. J. de Boer).
Thiersch, Winckelmann u. seine Bildnisse (G. Knuttel Wzn.).
Opvoeding en Onderwijs:
Dresdner, Gaede u. Wichmann, Neues leben im altsprachl. unterricht (Cannegieter).
Schoolboeken:
Koopmans, Mariken van Nieumeghen (J. A. N. Knuttel).
Kuiper, Otto Ernst, Erzählungen u. Plaudereien (Heyligers).
Dez., Wilhelm Raabe, Drei Erzählungen (Heyligers).
Uitgaven v. d. fa Wolters en de f Noordhoff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Die Gedichte Homers, Zweiter Teil: die Ilias bearbeitet von Prof. dr. **O. Henke**, Text, Erster Band: Buch 1-13 mit Register und geographischen Namen. Fünfte Auflage besorgt von Prof. Dr. **G. Siefert**. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 2.60 + 25 %).

Hilfsbuch zu Homer, Odyssee und Ilias von Prof. dr. **O. Henke**, in einem Bande neu herausgegeben von Prof. Dr. **G. Siefert**. (Pr. M. 2.60 + 25 %).

„Könnten wir einen Text schaffen, der in planlosem Durcheinander alt-mittel- und neuhochdeutsche Laute und Formen und dazu ein in bairische oder schwäbische Sprachgebilde eingesprengtes plattdeutsches Gemengsel enthielte, so wäre das eine gute Parallele" (zu Homer). Deze „Wundersprache" is „in Jahrhunderte langer Entwicklung langsam geworden", maar Homerus „fand sie vor"; en dit bewijst het bestaan van „Dichtungen die den seinen gleiche oder ähnliche Stoffe poëtisch formten und aus denen er sicherlich reichen Gewinn gezogen hat". „Zahllose Wendungen, Versteile, Verse, ja ganze Versgruppen kehren immer wieder, und zwar nicht nur dort, wo es sich um typische haüfig vorkommende Dinge, wie um Mahl und Opfer, Wappnung und Schlafengehen handelt; sie sind abgegriffen, abgenutzt, aus anderm Zusammenhange stammend wo sie trefflich am Platze waren, und werden nun weitergeschleppt als bequem zur Hand liegendes Material, und gedankenlos auch dort verwandt, wo sie in keiner Weise passen."

Dat met het „reiche Gewinn" genoemd in het boven aangehaalde uit bl. 32 en 33, niet alleen bedoeld is wat er hier van wordt gemeld — een vrij zonderling „reich Gewinn"! — maar ook eene menigte dichtstof uit oudere liederen geput, bewijzen andere plaatsen uit het Hilfsbuch. Uit den samenhang intusschen van het hier aangehaalde schijnt te blijken dat de uitdrukking „fand vor" niet wil zeggen: de „Wundersprache" lag reeds als zoodanig in oudere gedichten voor Homerus gereed; maar: hij las haar samen uit gedichten wier taal niet stond in hetzelfde stadium van ontwikkeling. Het verschil echter tusschen beide opvattingen is niet groot; de laatste is alleen nog iets onwaarschijnlijker om niet te zeggen ongerijmder; in elk geval blijkt er uit, dat over de constitutie van den Homerischen tekst de heer S, gelijk het gros der Duitsche „Homerforscher", gemeend heeft uit de studiën der laatste 50 jaren daaromtrent, in 't bijzonder de Nederlandsche, niets te kunnen leeren. M. i. tot zijne groote schade; maar te trachten dit aan te toonen, nadat het al zoo dikwijls gebeurd is — ook ik heb er mij in dit maandblad herhaaldelijk aan gewaagd—mag zonder twijfel overbodig heeten. Dat de grammatica van het Episch dialekt in 27 pagina's, de eerste „Abschnitt" van het „Hilfsbuch", is zooals zij is, spreekt na het gezegde van zelf.

Overigens zou ik de meer genoemde „Wundersprache" niet zóó onwaarschijnlijk achten, schoon ook dán een fantoom, zoo professor S. niet een stokstijve Unitariër was. Want voor zoover er waarheid is — wat ik volstrekt niet ontkennen wil — in zijn spreken van „bequem zur Hand liegendes Material", is het gedachteloos en ongepast gebruik hiervan alleen begrijpelijk bij dichters van minderen rang; en daarvoor houden de niet-Unitariërs sommige (lang niet alle) uitbreiders der kerngedichten. Intusschen schrijft de heer S. ten minste niet Ilias en Odyssee te zamen aan één dichter toe; hij stelt gene op

Digitized by Google

± 900 deze op ± 800, data, die men meen ik vooral na Langs demonstraties (Homer and his age) voor veel te laag moet houden [1]); Van Leeuwen noemt tegenwoordig (Taaleig. der Ged. v H 1916, p. 2) voor Ilias en „iets jongere" Odyssee de 12e eeuw. — Zijn standpunt als Unitariër verdedigt S. zeer oppervlakkig, hoofdzakelijk met de bij zijne geestverwanten gebruikelijke petitio principii: dat de tegenstanders den dichter „het recht niet gunnen", „den unendlichen Stoff zu gestalten wie er es für gut fand, zu erzählen wie es ihm die Muse gab, auch auf die Gefahr der Unklarheit und des Widerspruchs" (p. 29). [2]) Laat men toch eindelijk eens de kwestie billijk stellen als zijnde juist het verschil van inzicht in hoeverre „Unklarheit und Widerspruch" met éénmakerschap te vereenigen zijn. Dat wij vitten, dat wij verkeerd uitleggen, dat er draden van samenhang zijn, die wij niet opmerken: dat te beweren is uw recht als gij er van overtuigd zijt en het tracht te bewijzen ook al gelukt u dat niet. Maar niet die hooge toon als van wege eene bijzondere openbaring, en die toch uitsluitend zijn bestaan ontleent aan het gevoel, met de meerderheid te zijn.

Over de vóórgeschiedenis der Homerische Epen handelt de schrijver vrij uitvoerig (Hilfsb. p. 43 — p. 64), maar meest in algemeenheden, abstracties eenigzins bombastisch gestileerd; de weinige concrete gegevens die hij aanwijst, zou ik bezwaar maken aan te nemen. Verreweg het beste m. i. van het geheele werk is de schildering van het milieu waarin Ilias en Odyssee gedicht zijn: geographie, maatschappelijke toestand huis- en scheepsbouw enzv. Hier heeft S. ruim partij getrokken van Finslers Homer, wat hij ook zelf met dank erkent, aan F's nagedachtenis zijn werk opdragende; en hij praat F. niet na, maar behoudt zijne zelfstandigheid van oordeel. Echter komt o. a. hierdoor, schoon het goede verreweg overweegt, ook wel een en ander kijken wat m. i. door anderen reeds juister was voorgesteld. Dat ik het met S' beschouwingen over Homerus' „religiosität" evenals met die van Finsler absoluut oneens ben, laat ik natuurlijk daar. Maar S. had o. a. met vrucht kunnen raadplegen, wat hij zeker niet gedaan heeft, Van Leeuwens Commentationes Homericae en diens Boogschutter en Weefster. — Voor eene moeilijkheid stond hij, die hij niet geheel heeft kunnen meester worden. Want de twee deelen van Henke moest hij wegens „Kriegsnot" in een deel samenvatten en buitendien het nieuwe daarin verwerken, dat zooals gezegd, meest aan Finsler ontleend werd. Van herhalingen en minder gelukkige splitsingen heeft hij zich daarbij niet geheel kunnen onthouden.

Aan het „Hilfsheft" is toegevoegd een aantal reproducten uit grootere plaatwerken, en schetsteekeningen ter toelichting van beschrijvingen.

Arnhem. Matthée Valeton.

[1]) Bethe daarentegen (Neue Jhrb. 1919. I Abt. Heft 1-2 p. 13): So musz unsere Ilias nach festem Plan von einem Manne zusammengedichtet, notwendig erst in das VI Jahrhundert gesetzt werden.

[2]) Juist de meeste „Widersprüche" die S. bij Hom. opmerkt berusten m.i. op onjuiste interpretatie. Een staaltje: In den strijd met Aias „trägt Hektor das kleine Rundschild und den Panzer", 't geen den schrijver doet uitroepen „solches Ringen mit ganz verscheidenes Rüstung" (want Aias draagt alleen den „Riesenschild") „ist natürlich unsinnig."

R. Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet und ihr Bühnengott Herakles. Wissenschaftliche Beilage zum 26. Jahresbericht des Privatgymnasiums S ella Matutina in Feldkirch. Im Verlag der Anstalt. 1917.

Sophokles' Philoktetes pleegt met Goethe's Iphigenie vergeleken te worden, omdat op een gegeven moment de held of heldin met een fijn gesponnen leugensysteem breekt, rondweg voor de waarheid uitkomt, om het even hoe het nu verder moge gaan. Neoptolemus bekent aan Philoktetes, dat hij hem heeft willen bedriegen en is bereid heel het plan op te geven volgens hetwelk de kreupele held naar Troje zou worden gevoerd om daar den val der stad te bewerken. Daar Philoktetes geen Thoas is, zien wij reeds met spanning uit, wat er van de sage terecht moet komen, als nu weldra het heldenpaar aan Troas den rug zal keeren en naar huis gaan. Dan verschijnt op eenmaal Herakles en gelast Philoktetes te doen wat wel in strijd is met zijn menschenwil, doch overeenkomstig is met den raadslag der godheid. Philoktetes gaat naar Troje .... en in Sophokles' drama is — zoo wordt door menig beschouwer hoofdschuddend erkend — de sage nog bijtijds gered door een euripideïschen deus ex machina: maar ten koste van de bevrediging met het stuk!

De heer Herkenrath heeft de verdediging van Sophokles op zich genomen en waarschijnlijk zou de goedmoedige dichter met gelatenheid het goed bedoelde pleidooi over zich heen laten gaan, als het maar niet in zulk een duitschen stijl ware vervat. Want in deze schoone taal kunnen de dingen soms zóó gezegd worden, dat men het gevoel heeft in een lijmpot te hebben gegrepen: alles kleeft aaneen en de draden worden maar steeds langer. Het betoog komt echter hierop neer: er is eigenlijk geen deus ex machina, want: „wo wir organischen Zusammenhang sehen, da verschwindet die Maschine". De verschijnende *god* is eene noodwendigheid geworden, wijl geen *mensch* bij machte is Philoktetes, na zijne ervaringen met menschen, zóó in te lichten over hetgeen er buiten hem om geconspireerd was, hem zúlk een vertrouwen in te boezemen in den thans sprekende, niet bedriegende, geen geheime plannen koesterende, dat de held op grond van het gewonnen inzicht, uit eigen besluit, verkiezen zal ondanks alles naar Troje te gaan en te doen wat hem is opgelegd. Zulk een gevoel van geloof in den spreker kan slechts *Herakles'* woord in Philoktetes wekken. Daarom is Herakles' verschijning voor het publiek eene gehoopte bevrijding uit beklemming, geen kunstmiddel om eene wanhopige situatie te redden.

Aldus Herkenrath, volkomen psychologisch. Want, als Neoptolemus na Philoktetes' vertrouwen te hebben gewonnen nu eens geprobeerd had den bedrogene tot den tocht naar Troje over te halen, zou hij ondervonden hebben, hoezeer zijne eigene leugens van straks in den held diens antipathie tegen het grieksche leger voor Troje hadden doen groeien. Neoptolemus liet deze poging na, wijl hij zelf het vruchtelooze er van inzag. Doch te meer moest hij nu berouw gevoelen over het aanvankelijke medegaan met den bedrieger Odysseus, wijl het thans voorgenomen huiswaarts keeren een einde maakte aan zijn heldendroomen, aan zijne toekomst. En wijl nu in dit stuk — en ik denk daarbij terug aan de opvoering der Utrechtsche jongelui — Neoptolemus de

Digitized by Google

sympathie draagt, wijl hij ons als mensch pakt, misschien meer nog dan Philoktetes, die toch immer goeddeels eene mythologische figuur blijft, is zelfs voor ons modernen deze deus ex machina geen noodbehulp, geen theatertruc, doch eene plotselinge wending ten goede, die ons behoedt voor de ontstemming van het roemlooze einde. Zeker, als Thoas geroerd wordt door Iphigenia's breuk met bedrog, is ons deze wending begrijpelijker, meer aannemelijk dan het op eenmaal neerdalen eener godheid, die zich op den weg der welberekende ontwikkeling van de actie stelt. Maar gegeven het karakter van Philoktetes en gezien wat Neoptolemus den toeschouwer werd, is de oplossing in de richting der sage tevens de eenige die *bevredigt*. De vraag is hier niet, of een moderne, een Ibsen b. v., deze bevrediging juist niet zou hebben geweigerd en het conflict zou hebben doen eindigen met een somberen ouden dag van Philoktetes, een gedésillusioneerd bestaan van Neoptolemus. Ongetwijfeld is er van Sophokles' drama zeer wel een modern tooneelspel met schrijnend slot te maken. De oude dichter mocht dit niet, wijl hij de draden van de mythe moest afspinnen; hij kon het ook niet, daar hij er niet toe had kunnen overgaan de ideale schepping van zijn ouden dag — Neoptolemus — eigenhandig te verstoren; en Philoktetes uit eigen wil naar Troje te laten gaan, ware gelijk geweest aan het scheuren van dit metalen wezen. Neen, wij vragen ons veeleer af, hoe Sophokles in die andere tragedie Philoktetes voor Troje dezen grimmigen hater in zijn dagelijkschen omgang met de grieksche vorsten aannemelijk heeft kunnen maken.

Er staat in de beschouwing van Dio over den aeschyleïschen en euripideïschen Philoktetes eene zeer juiste opmerking. Bij Euripides wordt alles pijnlijk overwogen, of het wel aannemelijk is of niet, maar als Aeschylus een gewenscht effect bereiken wil, stapt hij over de bezwaren en tegenwerpingen heen. Zoo doen de groote poëten, Homerus, Aeschylus, Hugo — ook Sophokles. Het is daarom niet van „geschoolmeester" vrij te pleiten — en er wordt sinds de Alexandrijnen veel aan de Antieken geschoolmeesterd —, waar de dichter onweerlegbaar eene machtige emotie heeft gewekt, hem wegens het aangewende middel een mauvaise note toe te deelen. Wie zegt, dat er in dit stuk een wonder geschiedt, heeft zeker recht van spreken. Maar wie het recht om een wonder te laten inwerken in het tragisch verloop den dichter gaat betwisten, die bedenke dat ook de grieksche tragedie voor het publiek was gewijde historie. Als de katholieke geleerde Herkenrath dit wel niet uitspreekt maar toch krachtens zijn betoog gevoelt, heeft zijn religieus instinct hem op het antieke veld langs juiste paden gevoerd.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde. (I. Band 1. Heft B. v. d. Grundriss der Indoarischen Philologie und Altertumskunde herausg. v. H. Lüders und J. Wackernagel). Strassburg, Trübner. 1917. (Pr. Mk. 10.20 — M. 12.80).

Het is te betreuren dat, in tegenstelling met den Grundriss der Iranischen Philologie, die in een paar jaren gereed was, de uitgave van den Grundriss der Indoarischen Philologie zoo langzaam voortgaat. Intusschen, dit langzaam voortschrijden heeft ook zijn voordeel. Daardoor kon het plan van wat die Grundriss zou bevatten, veranderd en uitgebreid worden. Zoo maakte het hier aangekondigde werk geen deel uit van den oorspronkelijken opzet. Dat het er in is opgenomen, en dat de voortreffelijke philoloog Windisch het heeft bewerkt, zijn redenen tot groote dankbaarheid. Tot droefheid stemt ons, dat deze reeds hoog bejaarde geleerde onlangs is overleden en dus zelf zijn werk niet zal voltooid zien. Het tweede deel is evenwel gereed en ter perse, naar wordt aangekondigd. Of daarmede het geheel zal voltooid zijn, blijkt niet.

Op schitterende wijze geeft ons Windisch in dit eerste deel een overzicht van de wijze waarop allengs onze kennis van het Sanskrit en zijn literatuur is *geworden*, in uitvoerige en van objectieve zienswijze ruim getuigende schilderingen van wat de oudste berichten, sinds de Portugeezen in Indië kwamen, tot en met Chr. Lassen (overl. 1876) ons geleerd hebben. Men is van ontzag vervuld voor de werkkracht door den betreurden Schrijver in dit boek ontwikkeld: al die tallooze boeken en brochures en verhandelingen heeft hij doorgelezen en kritisch behandeld en gewaardeerd. Het minst heeft hij werk gemaakt van de „Vorgeschichte der Sanskrit-Philologie." Baldaeus bijv. wordt in 't werk zelf ook niet met name genoemd, slechts in een Aanhangsel wordt kortelijk iets over hem gezegd. Dit gedeelte in W's werk wordt thans aangevuld door de „ontdekkingsgeschiedenis van den Veda", door Dr. de Jong's heruitgave van Baldaeus met diens veel omvattende inleiding, en niet het minst door Zachariae's uitvoerige artikels in de G.G.A. Uitmuntend geslaagd is de beschrijving van Colebrooke's werk, waar misschien alleen niet genoeg naar voren komt het gewicht zijner „Essay on the Veda's". Tot het einde toe geboeid leest men verder over Wilson, Bopp, v. Schlegel en hunne school, over de Asiatic Society of Bengal, Burnouf, vader en zoon, en eindelijk over Lassen, die misschien wel wat al te uitvoerig behandeld wordt. Slechts zeer enkele onnauwkeurigheden in eigennamen merkt men op: G. Bürg (p. 31) moet zijn A. Burk, en Linschotten (p. 199) heeft een t te veel.

Eerbied bevangt den lezer bij de lektuur van dit boek, zoowel voor de stoere werkers daarin behandeld, als voor hem, die hunne praestaties zoo weet te schilderen en te waardeeren.

Utrecht. W. Caland.

A. C. Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat"-zinnen in het Germaansch. Utrecht, L. E. Bosch & Zoon. 1918. (Utrechtsche dissertatie).

Dat een onderzoek als de Heer Bouman in zijn proefschrift instelt niet overbodig was, blijkt o. a. duidelik als men de bedroevend onvoldoende behandeling van *dat* als voegwoord in 't *Nederlandsch Woordenboek* nagaat. Weliswaar beperkt de Schrijver zijn beschouwingen voornamelik tot het Goties, Oudsassies en Middelnederlands, maar ook voor 't Nieuwnederlands is er veel uit te leren.

Een van de best geslaagde gedeelten van het boek is m. i. het eerste hoofdstuk, waarin wordt betoogd dat de konjunktie in 't Goties een zelfstandig bestaan leidde, en dat men Got. *þatei* niet op één lijn mag stellen met Wgerm. *þat*, maar het, dergelijk als *saei* enz., moet beschouwen als een door de Goten duidelik gevoelde

Digitized by Google

kombinatie van het demonstrativum *þat(a)* met het voegwoord *ei*, dat oorspronkelik een plaatselik adverbium was. De resultaten van Klinghardt en Delbrück worden hier op gelukkige wijze verbeterd of aangevuld. Ik twijfel er echter aan, of *ei* zelf in 't Goties nog demonstratief was, gelijk de Schr. (blz. 28) wil afleiden uit *þaimei iupa sind* als vertaling van τὰ ἄνω: „die dingen, (welke) *dáár*, boven zijn" of „*dáár*, boven, zijn (ze)", en zou dit liever vergelijken (natuurlik buiten alle onderling verband) met een Engelse wijze van zeggen als *those as sleep and think not on their sins* (Shakespeare).

Ook het tweede hoofdstuk, over 't gebruik van *that* in 't Oudsassies, bevat veel goeds, al zou men een minder stiefmoederlike behandeling van de overige Westgermaanse dialekten, in de eerste plaats Oudhoogduits en Oudfries, wensen. Aan 't einde sluit Bouman zich te recht aan bij Paul's verklaring van 't ontstaan van *dat* als konjunktie ter inleiding van een bijzin, terwijl hij Einenkel's verklaring uit *dat dat* verwerpt (blzz. 47, 49). In dit gedeelte vindt men behartigenswaardige opmerkingen over hypo- en parataxe, over woordschikking en over de konjunktief en 't voegwoord *that* „als index der hypotaxis". Verkeerd is de uitleg van *Heliand* 3269 *that thū man ni slah, ni thū mēnes ni sueri*, waarin *sueri* een konjunktief wordt genoemd in plaats van een imperatief (blz. 40), een flater die zich verderop (blz. 44) herhaalt.

In 't Middelnederlands gedeelte, hoofdstuk 3, worden achtereenvolgens gemonsterd: 1°. de substantiefzinnen (oratio obliqua, *neware dat* — *maer*, *dan* = „maar", verba dicendi en cogitandi zonder *dat*, prolepsis, voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen, voegwoorden ontstaan uit absolute konstrukties), 2°. de konjunktie als index van de afhankelike zin, 3°. de *dat*-zinnen als nadere bepaling van een begrip in de hoofdzin, 4°. de *dat*-zin ter aanduiding van allerlei betrekkingen tot de voorzin, 5°. verschillende merkwaardige konstrukties. Ofschoon ook hier treffende opmerkingen niet ontbreken en de Schr. zich telkens beijvert een psychologiese verklaring te geven, zijn er toch enkele onderdelen die minder tot hun recht komen, b. v. de voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen (blz. 112-121). Hier in 't biezonder zou de vergelijking met andere dialekten nut hebben afgeworpen. Neem b. v. *eer dat* 'voordat', behandeld op blz. 112 e. v. De theorie van Bouman, dat *eer* als komparatief „oorspronkelijk (zal) zijn gevolgd door *dan*," en dus na *eer* 't woordje *dan* zal „zijn weggelaten, naar analogie van *voor*" wordt maar ten dele aan de van elders bekende feiten getoetst. Om te beginnen is de bewering dat het Oudsassies „steeds" *ēr than* heeft, niet juist, vgl. b. v. *Hel.* 1627 *ēr gī an thana sīd faran*, 4952 *ēr it at is friunde abad Iohannes*; zo staan ook in *Tatian* naast elkaar *ēr* en *ēr thanne*, vindt men bij Otfrid en in 't Oudfries *ēr*, en is in 't Oudengels *ǣr* het gewone, naast *ǣr ðon* (*ðe*), *ǣr ðǣm* (*ðe*) enz.; voorts zou de „analogie van *voor*" nooit kunnen worden aangevoerd ter verklaring van Osa. Ohd. Ofri. *ēr*, Oe. *ǣr* als konjunktie en moet die dus liever ook achterwege blijven als men Mndl. *eer* en *eer dat* wil verklaren. Aan de andere kant is weer heel goed de behandeling van de verschillende middelen om de hypotaxis aan te duiden (blz. 59 e.vv.), waarbij menige Middelnederlandse plaats een juistere verklaring vindt dan hem van uitgevers of grammatici was ten deel gevallen.

Ten aanzien van Mndl. *maer* legt de Schr. zich slechts node neer bij de afleiding uit *neware* (hier had zeker naast het *Mndl. Wdb.* en de daar aangehaalde plaatsen Franck, *Mndl. Gr.*[2] § 114, 10, Anm. mogen worden vermeld) en schijnt er iets voor te voelen, *maer* ook (of uitsluitend ?) uit *meer* 'plus' te verklaren. Als bewijzen van deze verklaring, waarbij geen poging wordt gedaan om rekenschap te geven van de *ā*, moeten dienstdoen een aantal plaatsen uit de preken van Meister Eckhart, op welke m. i. *mēr* zeker niet 'maar' of iets dergelijks, maar eenvoudig 'meer (dan dat)', Nhd. 'vielmehr' betekent, benevens een lijstje van Middelnederlandse teksten waarin *mer* of *mar* voorkomt. De Schrijver ziet hier over 't hoofd dat de *e* in *mer* (en ook de *a* in *mar*) niet in al die teksten dezelfde klank behoeft weer te geven, en dat b.v. in de *Limb. Serm.* *mēr* of *mĕr* <*ne wēre* mogelik is, terwijl in niet-Oostelike en in latere bronnen de *e* zeker een korte, niet uit *ē* ontstane klank aanduidt (vgl. trouwens Nmaastr. *me(r)*, dat met *mie* 'meer' niets te maken heeft).

Zeer juist wordt op blz. 84 betoogd dat na *dan* een zin met *dat* niet oorspronkeliker is dan een zonder *dat* (dat blijkt b .v. ook uit het Oudsassies en Oudengels), maar dan had het de voorkeur verdiend, niet van een „weggelaten" *dat* te spreken (blz. 85). Wat er verder over de ontwikkeling van *dan* als konjunktie te lezen staat op blz. 91 e. vv. getuigt van opmerkingsgave en nadenken.

Het boek is geschreven in de spelling van de Vries en te Winkel, maar de onderscheiding tussen *de* en *den* is, als nutteloze ballast, overboord gezet. De stijl heeft iets persoonliks. Met de „bedenkselen" op blz. 74 zullen wel „bedenkingen" zijn bedoeld.

Groningen. J. H. Kern.

S. Boorsma, Duitsche Klankleer ten dienste van studeerenden voor akte Duitsch L. O. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.—).

Een waardelooze compilatie, die vermoedelijk slechts op de twee bekende boekjes van Viëtor en Deelman is gebaseerd. De wijze van werken van den compilator kan men het best beoordeelen door een zin van Viëtor naast een overeenkomstigen van Boorsma te zetten:

Viëtor (Elemente der Phonetik § 19): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und ***vor allem*** der Zunge beruht zugleich die ***hervorragende*** Beteiligung des Mundes beim Sprechen" wordt bij Boorsma (blz. 6): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und ***namentlich*** der Zunge beruht die ***wichtige*** Beteiligung des Mundes beim Sprechen." Door ***vor allem*** in ***namentlich*** en ***hervorragend*** in ***wichtig*** te veranderen zoekt de schrijver op kinderachtige wijze toch nog te verbergen, dat hij de gedachten van anderen napraat. Bovendien begaat hij nog een elementaire fout, door het woord *wichtig* te kiezen, dat voor hem blijkbaar volkomen synoniem met *hervorragend* is. Hier en daar wordt de logische gedachtengang van Viëtor in onbeholpen schooljongenstaal weergegeven. Men vgl. b. v. Viëtor § 109: „Wird eine dentale Enge in einen Verschlusz verwandelt, so entsteht die *Artikulation eines dentalen* Verschluszlautes (*d* oder *t*)," met Boorsma (blz. 39):

Digitized by Google

„Wird eine Enge an den Zähnen in einen Verschlusz verwandelt, so entstehen die dentalen Verschluszlaute *d* und *t*". De schrijver moet de wenken van Charivarius wat meer ter harte nemen. Zijn Duitsch is ondanks zijn wijze van werken lang niet onberispelijk.

Het werkje is als een gebrekkig leerboek-uittreksel te beschouwen. De schr. drukt dat in de voorrede zeer euphemistisch uit: „Dat het boekje zonder pretenties van volledigheid of het openen van nieuwe gezichtspunten verschijnt, spreekt van zelf. (!) Het is uit de praktijk geboren."

Ik denk bij het lezen van dergelijke boekjes altijd aan de woorden van Schiller:

„*Was sie gestern gelernt, das wollen sie heute schon lehren*:
Ach, was haben die Herrn doch für ein kurzes Gedärm !",

Leiden. G. G. Kloeke.

H. Schuchardt, Die romanischen Lehnwörter im Berberischen. (Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien; Sitzungsberichte, 188. Band). Wien, Alfred Hölder. 1918.

Al zijn wij ook niet in staat een critisch verslag te geven van de hierboven genoemde verhandeling, toch willen wij haar onder de aandacht brengen van de etymologen. Want welke ook de stof moge zijn waarop de etymologische studie van Prof. Schuchardt zich oefent, altijd kan men genieten van het talent, dat de schrijver op hoogen leeftijd nog onverzwakt heeft mogen behouden, en dat ook door geen politieke gebeurtenissen is geschokt in het besef dat de wetenschap internationaal is. Reeds in de periode waarin het Latijn nog bestond, moeten een aantal Latijnsche woorden zijn overgegaan in de volkstalen van Noordwest-Afrika, en nadat het Arabisch in die landen inheemsch was geworden, zijn zoowel de Arabische volkstalen als die van de Berbers met het Romaansch in aanraking gebleven. De lotgevallen van de Romaansche woorden kunnen dus in die streken van allerlei aard zijn geweest, vaak zeer ingewikkeld, en het zijn de vraagstukken die zich hierbij voordoen, waaraan de schrijver in dit werk zijn aandacht heeft gegeven. De stof is in deze 80 bladzijden verdeeld naar de beteekenissen der behandelde vormen: *Luftkreis*, *Bodenbeschaffenheit*, *Steinreich*, *Pflanzenreich*, *Tierreich*, *Mensch*, *Körperteile*, *Verwandtschaft*, *Landwirtschaft*, *Nahrung*, *Handwerk*, *Kleidung*, *Wohnung*, *Kalender*, *Märchen*, *Abstrakte*. In menig geval, zoo b.v. bij de namen van vele planten, is de zaak vrij eenvoudig: in de Berbertalen zijn vele woorden in gebruik, die slechts uit het Latijn (of Romaansch) zijn te verklaren, en waarbij het Arabisch niet in aanmerking komt. Moeilijker wordt het onderzoek van vele namen van dieren, waarbij zekere geluiden of bewegingen in verschillende talen, onafhankelijk van elkaar, tot min of meer gelijksoortige namen aanleiding kunnen hebben gegeven. Die mogelijkheid beseft de schrijver ten volle, maar zijne uitgebreide kennis van de bestaande vormen bewaart hem voor zekere kunstmatige en gezochte verklaringen waaraan etymologen niet altijd ontsnappen; men zie b. v. op blz. 28 vlgg. zijn betoog over *grenouille*, waarin hij vanwege Arabische vormen in Noord-Afrika kan aannemen, dat in de Latijnsche volkstaal naast *rana* ook heeft bestaan *grana*; met eenige ironie zegt hij: „bis auf den heutigen Tag gilt den Fachleuten, vielleicht einige Unbefangene älterer Zeit ausgenommen, das *g* von frz. *grenouille* als „unerklärt". Die opvatting is volgens hem reeds in strijd met wat men in het algemeen weet over namen voor den kikvorsch en zijn geluid, en bovendien kan hij bewijzen dat die *g* niet een toevoegsel uit later tijd is. In het gunstigste geval is de etymologie, wanneer een vorm van zekere lengte duidelijk herkenbaar blijft en ook in beteekenis niet al te zeer verandert, terwijl geen andere woorden van ter zijde eenigen invloed hebben gehad op het beloop. Zoo vindt men in het Berbersch *aldun* (ook in het Arabisch van Noord-Afrika *aldûn*) in den zin van *lood*, naast den gewonen Arabischen term *raṣâṣ*. Hoewel de beteekenissen niet geheel overeenkomen, merkt de schrijver op, dat dit *aldun* moet ontstaan zijn uit sp. *alaton*. De gewone beteekenis hiervan is echter *geel koper*, terwijl *aldun* en de daarnaast staande vormen behalve *lood*, ook *tin*, *soldeersel* en *blik* aanduiden, en men voor *koper* hetzelfde woord gebruikt, maar met een bnw. dat *geel* beteekent. De zaak zou waarschijnlijk nog duidelijker zijn, indien de geschiedenis van het woord *alaton* zelf volledig bekend was. In het Arabisch van Marokko moet *aldun* ook soms eene metathesis hebben ondergaan, althans ik zie, dat Lerchundi onder *Plomo* ook geeft *andûl*. Prof. Schuchardt zegt in een noot, natuurlijk zeer te recht, dat men zich door de toevallige gelijkenis met het Turksche woord voor *goud* (*altyn*) niet van den rechten weg moet laten afleiden. En die toevallige gelijkenissen kunnen des te gemakkelijker plaats hebben naarmate de woorden korter zijn en minder opmerkelijk van vorm. Toch zal men in zekere gevallen de identiteit durven aannemen, en zoo twijfelt Prof. Schuchardt niet aan het ontstaan van arab. *rîf* uit lat. *ripa*. Dat het woord in het Arabisch geen femininen uitgang heeft is geen overwegend bezwaar; wellicht evenmin de gebruikelijkheid van *rîf* niet slechts in het westen, maar ook in Egypte; en wel is waar heeft *rîf* allerlei beteekenissen gekregen die van de oorspronkelijke nogal afwijken, doch dat deze zeer natuurlijk zijn, zou men kunnen afleiden uit het feit dat ook in het Romaansch zelf, met name in het Roemeensch, soortgelijke afwijkingen bestaan (nl. de bet. *steilte*, *helling*); in het Arabisch verschilt het meest de bet. *land*, in tegenstelling met *stad*, zoodat *rîfî* de bet. krijgt van *boer*. In Berbertalen komt het zelfs voor in praepositionale uitdrukkingen die *ter zijde*, *opzij* beteekenen, want het begrip van *oever* verandert hier ook in dat van *rand*, *kant* (*côte*, *côté*, *bord*, *margelle*). Een langer woord, dat echter weer andere bezwaren heeft, is een Arabische term die in een Spaansche transcriptie voorkomt als *nagüela*, en in het Arabisch geschreven wordt *nawwâla*, waarnaast *nawwâl* (zie Dozy, Suppl. II, 739). Deze vormen beteekenen *cabane*, *chaumière*, *gourbi*, en Dozy vereenigt zich met het gevoelen van hen die het woord voor identiek houden „avec l'ancien mot africain dont les Romains ont fait *magalia*". Prof. Schuchardt merkt op, dat het Latijn dan toch de keus geeft tusschen de singularisvormen *magale* en *mapale*, en dat de Latijnsche *p* hier bruikbaarder zou zijn dan de *g*. Doch waardoor heeft niet ook het Arabisch (noch het Berbersch) vormen met *m*? Men leze het betoog waarin Prof. Schuchardt zijn gissing verdedigt, dat *nawwâla* is ontstaan uit lat. *navale* ter aanduiding van een huisje, gelijkende op een schip. Wat vreemd klinkt als een eenvoudige bewering, wordt helderder bij de toelichting met behulp van allerlei bijzonderheden

Digitized by Google

uit het Romaansch. Hij merkt intusschen op, dat bij de Berbers *nuala* inzonderheid beteekent een soort van hutten die ongeveer de gedaante hebben van een bijenkorf, en deze gelijkt weer minder op een schip: „hier müssen also gewisse Feststellungen ergänzen", de zaak is ook voor den schrijver nog niet volstrekt uitgemaakt. Het werk van zulk een meester lezende, wordt men telkens weer herinnerd aan de eenvoudige waarheid, dat de etymoloog niet slechts eene uitgebreide kennis moet bezitten, maar ook een grooten tact waarvoor geene vaste regels zijn te geven. In het eene geval zijn het de reeds geformuleerde klankwetten waaraan men volstrekt moet gehoorzamen, in het andere is het de beteekenis die zoo sterk spreekt, dat men aan een overeenkomst in dat opzicht meer moet hechten dan aan wat bij de kennis van dit oogenblik een phonetisch bezwaar zou wezen. In een ander geval moet men een zoogenaamde „Wortvermischung" durven aanemen, en voorzichtige geleerden zien daartegen op, omdat die onderstelling aanleiding kan geven tot de grootste willekeur. Doch ieder erkent, dat die „contaminatie" vaak moet hebben plaats gehad; de vraag is, in welke gevallen. Prof. Schuchardt, die in de kennis der realia zoo ver is, en die vaak een verband ziet dat anderen niet zoo licht beseffen, heeft niet de beschroomdheid van de minder ervaren etymologen; men zie b. v. zijn beschouwing over een groep van woorden waartoe sp. *garbanzo* behoort; hier en elders bestrijdt hij Prof. Meyer-Lübke, wiens etymologisch woordenboek voor jonge geleerden allicht te veel gezag heeft. Een voorbeeld buiten het Romaansch is het volgende. Een term voor *hagel*, die tot de Berbertalen behoort, maar ook voorkomt in Arabische dialecten van West-Afrika, is *tebrûri*. Daarnaast heeft een Arabisch dialect, dat gesproken wordt door een stam aan de Senegal, den vorm *tebrûd*, dat volgens den schrijver niet kan ontstaan zijn uit *tebrûri*, noch in het Arabisch van die streken regelmatig is gevormd, maar eene contaminatie moet zijn van *tebrûri* en van *berûda* of *brûda*, dat in dit dialect *koude* beteekent. Ieder gevoelt, welk eene intime kennis van verschillende talen men noodig heeft om zulk een geval te kunnen taxeeren. Wij eindigen met den wensch, dat het den geëerden schrijver moge vergund worden nog eenige jaren zijn land te dienen door zijn arbeid in de wetenschap.

Groningen. A. Kluyver.

A. Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican contenant une traduction française avec commentaire par Maître Pierre de Paris de la **Consolatio Philosophiae** de Boèce. (Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque National e et autres bibliothèques, t. XLI). Paris, Klinksieck. 1917. (Pr. fr. 3).

Weinige werken zijn in de middeleeuwen zo vaak gelezen, geëxcerpeerd en vertaald als Boëthius' *De Consolatione Philosophiae*: vrijwel het oudste in het Provensaals geschreven gedicht is een bewerking daarvan; Simon de Fresne, Jean de Meung en anderen hebben de *Consolatio* in het Frans bewerkt, en ook Pierre de Paris, reeds door de overzetting van het boek der Psalmen bekend, heeft een vertaling van Boëthius geleverd met kommentaar. Dit werk is ons bewaard gebleven in een Vaticaans handschrift, dat E. Langlois in 1889 in de *Notices et extraits des manuscrits* beschreven heeft. Het dateert uit de eerste jaren der veertiende eeuw.

Pierre de Paris is geen stilist: stoplappen als *comme (il) soit chose que, se il avenoit chose que, manifeste chose est que, depuis que ensi est que* zijn overal te pas en te onpas aangebracht. Toch is zijn werk om verschillende redenen niet van belang ontbloot.

Ten eerste toont het hoe onwetend kommentatoren, die aan hun tijdgenooten de Oudheid wilden onderwijzen, zelf waren omtrent allerlei wat aan een leerling uit de eerste klas van het gymnasium overbekend is: het woord *tragicus* beschouwt onze Pierre als een eigennaam; Alcibiades is voor hem de beminde van Alexander de Grote, die ook de wijze Aristoteles in haar netten weet te vangen (we herinneren ons dat ook Villon Archipiada heeft opgenomen in zijn *Ballade des dames du temps jadis*).

Ook uit taalkundig opzicht is ons werk belangrijk: het glossarium, door Prof. Thomas samengesteld, bevat vele woorden die ons nog niet bekend waren, andere die bewijzen dat Pierre de Paris geboortig is uit Italië: zo *casal, flumaire, gambre, harrapor*.

Zoals we dat van Prof. Thomas gewoon zijn, is deze uitgaaf van uitvoerige stukken uit Pierre de Paris, vertaling en kommentaar voortreffelik: de inleiding, de aantekeningen en de beide registers dragen ten zeerste bij ons de schrijver en zijn werk beter te doen begrijpen (op bl. 30 [54], regel 3, moet men *latin* lezen in plaats van *fransois*). Aan de vriendelikheid van Prof. Hesseling hebben wij het te danken, indien we enige Griekse zinnen — Pierre de Paris heeft ook op Cyprus geleefd — beter kunnen verklaren dan dit Prof. Thomas mogelik is geweest.

Bl. 24 [48] *Is pheos eni a pou oudiga tou cosmou* = Εἷς θεὸς ἔνι, ἀποῦ ὁδηγᾷ τὸν κόσμον, „er is één God die de wereld bestuurt"; ἔνι is een oudere vorm van εἶν (of εἶναι). waarin Thomas *eni* verandert. — Bl. 25 [49] *douleffgo tou theo ohy tous theous* = δουλεύω τὸν θεὸν, ὄχι τοὺς θεούς. — *Ys oudiga en esty missi sou* schijnt te wezen Εἷς ὁδιγός ἔνεστι μέσα σου, „één rechter is binnen in u." — B. 38 [62] *Doxa doxa apoticonto consmon efqueresse apou ola cala* moet misschien aldus gelezen worden δόξα, δόξα ἀπὸ τοῦτον τὸν κόσμον εὐκαίρησε ἀπὸ ὅλα καλά, wat Pierre de Paris vertaalt door „La gloire de cest Monde si est vuide de tous biens. — Bl. 45 [69] *Enfisy tou theou ene tatati*, woorden die onze schr. weergeeft door „La nature de Dieu est pure et nete, et n'a en soy nulle (*sic*) mehlement"; hier moet het laatste woord misschien veranderd worden in *taftoti*, zodat het geheel zou zijn Ἐν φύσει τοῦ θεοῦ ἔνε (jongere vorm voor ἔνι) ταυτότης (identiteit).

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

K. F. Johansson, Über die altindische Göttin Dhiṣaṇā und Verwandtes. Beiträge zum Fruchtbarkeitskultus in Indien. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, 20,1). Uppsala, Akad. Bokh., Leipzig, O. Harrassowitz. 1919.

De aandacht zoowel van Sanskrit-philologen en Germanisten als van Mythologen en Ethnologen moge door eene korte aankondiging gevestigd worden op eene allerbelangrijkste verhandeling van den Zweedschen geleerde Johansson, ditmaal gelukkig in het Duitsch geschreven, waarin allerlei hoogstgewichtige problemen behandeld worden, betrekking hebbend niet alleen op den Veda, maar ook in 't algemeen op de godsdienstwetenschap

Digitized by Google

en de vergelijkende folklore. De S. gaat uit van het woord *dhiṣaṇā*, over welks primaire beteekenis men 't tot nog toe niet eens was. Hij betoogt, m. i. met goed gevolg, dat *dhiṣaṇā* oorspronkelijk de naam eener godin of liever de benaming eener goddelijke functie is, die aan menschen en goden rijkdom en welvaart schenkt: een verpersoonlijkte vegetatieve-generatieve kracht. Een harer verschijningsvormen is de aarde, daarom wordt ook de *vedi*, d. w. z. de met gras bestrooide verhooging op het offerterrein, waarop de offergaven gereed gezet worden, als *dhiṣaṇā* aangeduid. Deze *vedi* nu had de gestalte van een vrouwelijk lichaam (zonder hoofd en beenen). Ik maak in dit verband opmerkzaam op eene gewichtige plaats, die den S. ontgaan is: *sā vā iyaṃ sarvaiva vediḥ* (TS. VI. 2, 4, 5): „de vedi in de gansche aarde". Deze godheid *dhiṣaṇā* nu wordt door Johannson, naar 't mij voorkomt, overtuigend, vergeleken, en haar naam in etymologisch verband gebracht, met de oudnoorsche Disen (oudijsl. *disir*). De lange *i* in 't germaansche woord tegenover de korte van het indische moet dan zeker door 't verschil in klemtoon verklaard worden: voor de eene taalgroep is de sterke beklemtoonde trap, voor de andere de zwakke trap met suffix-betooning aan te nemen. Een zwak punt in het betoog des S. acht ik zijne behandeling van de slotacte van het oud-indische paardoffer (aśvamedha): de offerande op 't hoofd van zekeren man uit den gotra der Atri's, die onder meer eigenaardigheden die heeft, van kaalkoppig te zijn. J. houdt dezen man voor de personificatie van Varuṇa en, ofschoon dit nergens gezegd wordt, acht de S. het meer dan waarschijnlijk, dat hij verdronken wordt. Volgens J. is deze *jumbaka* de God Varuna zelf. Wij zouden dus hier weer een dooden van een vegetatie-god hebben, want als zoodanig wil J. ook Varuna opvatten. Het bezwaar is alleen maar, dat nergens vermeld wordt, dat die Ātreya verdronken wordt. Juist het tegendeel staat vast: hij krijgt een belooning voor de gepresteerde diensten! Ook het verdere betoog omtrent het wezen van Varuna en Vṛtra komt mij gezocht voor en minder aannemelijk. Johannson vat zijn betoog in drie theses samen, waaromtent het oordeel van den aankondiger van dit werk zóó zou kunnen luiden: de eerste thesis bevat zeer veel aannemelijks, de tweede insgelijks, de derde hangt in de lucht. Herhaaldelijk voelt zich de lezer tot tegenspraak geprikkeld, doch niemand zal het boek lezen zonder er zeer veel uit te hebben geleerd [1]).

Utrecht. W. Caland.

Chr. Blinkenberg, L'image d'Athana Lindia (Det kgl Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, I. 2). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 1.35).

Wonderlijk werkt het toeval dat nu en dan een van de kleine geschriftjes over zeer bijzondere oudheidkundige onderwerpen in handen der redactie van het *Museum* speelt, terwijl de groote plaatwerken uit den aard van hun kostbaarheid natuurlijk, maar zelfs de voor een ruimeren kring bestemde boekwerken ook spoorloos aan dit maandblad voorbij gaan.

De meeste lezers van dit tijdschrift zullen dan ook, vrees ik, van Athana Lindia zeggen „Whats Hecuba to me!" En toch geeft de schrijver meer dan alleen de voorstelling van het beeld der Rhodisch-grieksche godin, in vroegeren en lateren tijd.

Belangwekkend is hoe hij, naar afbeeldingen uit Gela en Akragas afkomstig, het beeld der oude stadsgodin van Lindos ons voor oogen stelt, met de gouden *Stephane* (bruidskroon?) en met reusachtige halsketenen omhangen, zoo nauw verwant aan vroeggrieksche voorstellingen van Athene dat men er haar mee gelijk had gesteld. Jammer alleen dat hem bij zijn behandeling der Athene te Erythrae blz. 19 noot 4 ontgaan is wat ik omtrent de Athene van Endoios te Athene heb vermoed, Revue Archéologique 1904. I. p. 92—96.

Belangwekkend niet minder is te zien hoe na den brand van den tempel het vernieuwde beeld door een schild weer nader aan de Attische zuster wordt gebracht.

Bovendien geeft de schrijver hier en daar behartenswaardige opmerkingen over godsdienstige gebruiken en hun vervanging.

Terloops brengt hij nog eens de beschikbare gegevens bijeen omtrent een wonderlijk voorwerp, een metalen vlechtwerk als een kroon voor nieuwe haring waarin hij een *brule parfum* wil zien. Dit lijkt mij evenwel nog steeds niet aannemelijk. Ik mis ook de verwijzing naar Stackelberg Gräber der Hellenen, Taf. XXX, waar het voorwerp alweer op de knieën van een bruid of van Aphrodite voor komt. Het is mij alleen duidelijk dat het tot een bruid in verband staat en ik zou er zeker een bruidskroon, zooals onze voorouders plachten op te hangen, in zien, ware het niet dat het nooit hangende voorkomt maar alleen op den grond staande, in handen of met beide handen op het hoofd gedragen.

Bij een vernieuwd onderzoek zou ik willen aanbevelen na te gaan of er soms nog overblijfselen zijn aan te wijzen zooals bij voorbeeld de bekende Athena in dubbel vlakrelief op de burcht te Athene gevonden, die er op zou kunnen zijn aangebracht zooals de Lindia op het voorbeeld bij Blinkenberg blz. 47 Fig. 12 en 13.

In elk geval zou ik de vraag willen opperen of dit voorwerp en de hooge stephane er niet op wezen dat de Lindia als bruid vereerd werd. De gelijkstelling met de Atheensche Maagd, wier hoofd vaak de zelfde tooi siert, lijkt mij daar tegen geen overwegend bezwaar. Ook de Parthenos van het Thracische Neapolis (die volstrekt geen Artemis behoeft te zijn, maar wegens de Gorgokop der munten eer met Athene verwant is) draagt zulk een *stephane*. Met de bruidskroon der Maagd Maria behoef ik de vergelijking niet uit te werken.

Amsterdam. J. Six.

J. Jastrow, The Psychology of Conviction. A Study of Beliefs and Attitudes. Boston and N. York, Houghton Mifflin Company (Agent: Constable, London). 1918. (Pr. $ 2.50).

In dezen bundel van 11 opstellen — 8 ervan zijn uit algemeene tijdschriften herdrukt — staat meer en minder dan de titel aanduidt. Aan de eischen van eenheid, samenhang en grondigheid, die we gewoon zijn aan een wetenschappelijke „studie" te stellen, beantwoordt dit werk van den Professor in de psychologie te Wisconsin niet.

[1]) Het komt mij voor, dat de S. niet overal zelf tot de bronnen teruggaat, die toch toegankelijk zijn. Waarom wordt bijv. op p. 40 Hiraṇyakeśin geciteerd naar Hillebrandt, terwijl het Āpastambasūtra gedrukt is, en waarom wordt Baudhāyana geheel verwaarloosd, die bijv. op de p. 37 uit Śāṅkh. aangehaalde plaats licht kan werpen?

Digitized by Google

Veel minder nog is er sprake van geleerde volledigheid. Maar een ruime kring van lezers kan hier naar inhoud en vorm veel voortreffelijks vinden.

Over 't algemeen aarzelt de schrijver niet om de overtuigingen, wier ontstaan of verspreiding hij zielkundig behandelt, ten opzichte van haar logische juistheid, haar waarheid en haar waarde voor het leven te beoordeelen en te toetsen ook aan zijn ethische en aesthetische idealen. Meestal beweegt hij zich op het grensgebied van logica en psychologie, waarom hij dan ook zijn boek heeft opgedragen aan de nagedachtenis van „Ch. S. Peirce, Master Logician" en „W. James, Master Psychologist."

Deze houding heeft voor den psycholoog voor- en nadeelen. Uit eigen ervaring moet hij weten wat een overtuiging beteekent, maar naarmate een overtuiging voor hem van werkelijk belang is, zal het hem moeilijker vallen haar onbevooroordeeld te ontleden. Met geen enkel woord verraadt Jastrow ons deze moeilijkheid, wanneer hij de *subjectieve* overtuigingen van weleer en van sommige achterblijvers in onzen tijd stelt tegenover de resultaten van ons *objectief* wetenschappelijk onderzoek.

De schrijver kan zeker op de instemming van de groote meerderheid zijner lezers rekenen, wanneer hij het geloof aan Eusapia Paladino, de paarden van Elberfeld of Mrs Eddy met haar Christian Science als bijgeloof of ziekelijke overtuiging behandelt. Maar er zijn ook andere dingen, waarmee de 3 laatste opstellen zich bezig houden: de „drooglegging" van Amerika, de vrouwenkwestie en het vraagstuk van oorlog en vrede. Daarin, met name ten opzichte van het Duitsche militairisme, getuigt de schrijver meer dan hij overtuigt, spreekt hij meer overtuigingen uit dan dat hij deze aan een psychologisch onderzoek onderwerpt.

Met waardeering van het gezond verstand en den levendigen geest van den Amerikaan moet men toch zeggen dat psychologie een moeilijke wetenschap is.

Amsterdam. T. J. de Boer.

H. Thiersch, Winckelmann und seine Bildnisse. Vortrag gehalten für die Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft am 8. Dezember 1917, zur Vorfeier von Winckelmanns 200. Geburtstag. Mit 5 Abbildungen. München, H. Becksche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 3.50).

Dit boekje is slechts een bescheiden voorlooper van een grootere uitgave, die als „Ikonographie Winckelmanns" met 40 platen bij denzelfden uitgever zal verschijnen, zoo de oorlogsmoeilijkheden het veroorloven, als publicatie van de Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft.

De schrijver behandelt slechts vier schilderijen, die, voorzoover ik af kan leiden uit hetgeen hij daaromtrent meedeelt, de eenige werkelijk naar het leven geschilderde portretten van Winckelmann zijn, die wij nog bezitten. Ook bespreekt hij een eenigszins geidealiseerde herhaling of kopie van het eerste dier vier genoemde werken door een ander schilder, misschien J. H. Brandt, vervaardigd, doch zonder dat de geleerde er voor geposeerd heeft. De schrijver schijnt hierbij te denken aan een idealiseering tot een vage gelijkenis met Goethe.

Die vier portretten „umkränzen sein Andenken in gewissem Sinne, — wenn es erlaubt ist etwas Profanes und sehr Entferntes, Tieferliegendes mit etwas weit höherem zu vergleichen — wie die vier Evangelien das Bild Christi!" (deze vergelijking is misschien in staat een denkbeeld van den stijl van het boekje te geven), daar zij, met tusschenruimte van eenige jaren ontstaan, als mijlpalen der uiterlijke verschijning in Winckelmann's ontwikkeling kunnen gelden; temeer daar de dateering die de schrijver ons, voorzoover deze niet zeker is, door combinaties uit levensomstandigheden, brieven en uiterlijkheden, aannemelijk weet te maken — telkens in een andere phase van de ontwikkeling van den Archaeoloog valt. Zoo werden deze portretten voor den schrijver (of liever den redenaar) aanleiding ons Winckelmanns leven in elk dier perioden te schetsen. En vanzelf ontstond zoodoende een korte biographie, waarbij dan telkens op een bepaald tijdstip bijzondere nadruk valt.

Eerst zien wij voor den weetgierigen, armoedigen, jongen man een nieuwe wereld opengaan door zijn kennismaking met de kunstschatten in Dresden (het zijn vooral de Italiaansche schilderijen die hem interesseeren) en met kunstenaars als Friedr. Ad. Oeser, van wien het eerste portret (van omstreeks 1755), heet afkomstig te zijn. Dit is aanleiding om bij zijn verhouding tot dezen schilder langer stil te staan.

Dan vinden wij hem in Rome, in druk, intiem verkeer met Mengs, die zijn tweede portrettist is (±1761). Zooals bekend is, was deze vriendschap voor beiden van de allergrootste beteekenis en Thiersch wijst op den tegengestelden invloed, dien zij op elkaar uitoefenden; terecht, maar verwonderlijk is dit toch niet, wat Thiersch ons wel wil doen gelooven. Meer nadruk had er misschien op gelegd kunnen worden, hoe de, onder Winckelmanns klassiek enthousiasme, klassicistisch verstarde Mengs, nu op zijn beurt de kunstenaars in zijn omgeving meesleept. Het is hier een mooi voorbeeld welken invloed een zeer krachtige persoonlijkheid door zijn ideeën op den stijl van zijn tijd kan hebben, zonder nog door een aanschouwelijk voorbeeld de kunstenaars tot navolging te brengen. Daarentegen wordt lang uitgewijd over het, door zijn Deensche origine bepaalde, temperament van Mengs, dat zooveel overeenkomst heet te vertoonen met dat van Thorwaldsen. Zoodoende komt er iets ongeproportionneerds in het boekje, wat ook in den aanvang al opvalt bij de zeer lange uiteenzetting over herkomst, auteur, en dateering van het eerste portret en de kopie daarnaar. De bewijsvoering voor de toeschrijving van het origineel aan Oeser lijkt mij bovendien zwak en verraadt den dilettant op dit gebied. Daarbij zijn beide schilderijen zoowel als kunstwerk als als „documents humains" absoluut onbelangrijk. Het portret van Mengs beteekent veel meer. Terecht merkt Thiersch op, dat Mengs het portret opvallend naar antieke voorbeelden geidealiseerd heeft. Een vergelijking met Romeinsche koppen uit den laatste tijd der Republiek bevestigt dit (ik denk hierbij b. v. aan den Cicero in het Vaticaan). Het in het oog vallend plastische van dit portret (trouwens een kenmerk van alle klassicistische kunst, geeft zelfs een gevoel, alsof het naar een marmer of brons geschilderd zou zijn. In den vorm der oogen herkent men daarentegen Mengs' groote voorbeeld Raphael. Door deze stileering verliest het natuurlijk wel aan beteekenis als Winckelmann-portret. Op de andere afgebeelde schilderijen zien wij dan ook een hooger voorhoofd, grover neus, en spitser kin.

Digitized by Google

Winckelmann stijgt dan tot hoog aanzien. Hij komt onder de machtige bescherming van den kardinaal Albani en wordt benoemd tot „Romanarum Antiquitatum praeses”. Dan geeft een Zwitsersch Maecenas, Füszli, aan Angelica Kauffmann in 1764 de opdracht voor het derde portret, dat hem, zittend aan zijn schrijftafel, voorstelt.

De, door ingespannen, onverpoosden veelzijdigen arbeid vroeg oud geworden geleerde, poseert dan nog eenmaal voor een door zijn vriend Storch bij den Oostenrijkschen schilder Anton Maron besteld portret(1768). Winckelmann voelde zich afgeleefd en het einde naderen. Aandoenlijke aanhalingen uit brieven toonen het ons. Ook in dit schilderij, een pompeus rokokoportret, is daarvan een aanduiding. Het lijkt mij verreweg het beste, ook als kunstwerk. Er is een koortsachtige nervositeit in den oogopslag, die geheel overreenstemt met den Winckelmann uit de brieven van die jaren. In geen der andere portretten werd ook het modelé zoo ver doorgevoerd. Op dit werk gaan — kondigt Thiersch aan — de meeste der posthume portretten van Winckelmann terug.

Thiersch levert voor de kennis van W's leven weinig nieuws, weet ons echter door zijn vloeienden, eenigszins rhetorischen verteltrant en door vele pakkende citaten uit brieven van en over Winckelmann te boeien. Kunsthistorisch heeft deze publicatie geen waarde, behalve door de afbeeldingen. Een psychologische ontleding van de portretten ontbreekt geheel of is te oppervlakkig om beteekenis te hebben.

Breda. G. Knuttel Wzn.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Neues leben im altsprachlichen unterricht. Drei preisarbeiten: **A. Dresdner,** Der erlebniswert des altertums und das gymnasium. **R. Gaede,** Welche wandlungen des griechischen und lateinischen unterrichts erfordert unsere zeit. **O. Wichmann,** Der menschheitsgedanke auf dem gymnasium. Berlin, Weidmann. (Pr. geb. M. 6).

In Mei 1917 werd door de Vereinigung der freunde des humanistischen gymnasiums für Berlin und die provinz Brandenburg de prijsvraag uitgeschreven: „Wie lässt sich auf dem gymnasium im griechischen und lateinischen, in darbringungen und anforderungen, der innere ertrag des unterrichts, den bedürfnissen der zeit entsprechend, steigern ?” Hoewel in de uitgave van het bekroonde en twee andere antwoorden slechts de prijsvraag op zich zelf wordt genoemd, blijkt uit het eerste antwoord dat, er nog korte „erläuterungen” bij de uitgeschreven pijsvraag zijn gegeven, waarin de wens wordt uitgesproken, dat het klassieke onderwijs in de laatste schooljaren voor de leerlingen „zu einem dauernd wirksamen erlebnisse wird”.

Het zijn bekende klanken, die men hierin hoort en niet minder in de antwoorden zelf, dezelfde klanken, bij ons gehoord in het geheel anders tot stand gekomen en geheel anders opgezette deugdelike rapport over *De klassieke oudheid in het gymnasiaal onderwijs* 1916. Een bewijs, dat de volheid der tijden wat het nieuwe klassieke gymnasium betreft, nadert. Of blijken zal, dat zij gekomen is, wanneer de nieuwe voorstellen in zake ons gymnasium tot werkelikheid zijn geworden ? Zeer zeker mag men niet beweren, dat de loop der feiten dergelike geschriften reeds achterhaald heeft. Veeleer zijn zij van grote waarde om voor de toekomst te behouden, wat voor verdieping van het geestelik leven onontbeerlik is als rustpunt en richting voor het denken.

Zeer terecht wijst het derde antwoord in een inleiding er op, dat elke poging om met de wijd en zijd verbreide tendens, om het als bewijs van vooruitgang en vrijzinnig denken te beschouwen om het klassieke gymnasium te verwerpen, tot een overeenstemming te komen, ijdele moeite is. Men kan allerlei middeltjes bedenken om de oudheid nader tot de oppervlakkige smaak te brengen, dit alles helpt niets. Er is maar één middel tegen deze tendens, n.l. door haar, „durch stärkste verinnerlichung” openlik de oorlog te verklaren.

Of men ten onzent tegenwoordig ook niet te zeer in de richting werkt om te trachten met de aan het klassieke gymnasium vijandige tendens tot een overeenstemming te komen in plaats van tot een openlike strijd, die door zijn eerlike openheid zou kunnen blijken in zijn wezen een samenwerken te zijn ? Zodra men de klassieke opleiding door te sterke besnoeiing en toegeven aan allerlei wensen tot een *leervak* heeft gemaakt heeft zij haar wezen en waarde als *richting* verloren.

Overigens is m. i. zeer terecht het antwoord van Albert Dresdner bekroond. Immers dit antwoord beschouwt de vraag in zijn geheel zonder te veel in biezondere mogelikheden af te dalen.

Erlebnis des altertums, het beleven van de klassieke oudheid, vormt de grondtekst van het gehele geschrift. Gaarne zou men uit dit antwoord vele stukken aanhalen. Evenwel slechts enkele hoofdpunten mogen hier vermeld worden.

De antieke kultuur is tot nog toe het enige „zu ende erlebte grosse erlebnis der abendländischen kultur.” Het beleven der oudheid is het beleven daarvan als levende werkelikheid. Dit kan het beste bereikt worden door haar te beleven aan het heden, evenals het heden het beste beleefd wordt aan de oudheid. Deze moet zooveel mogelik in haar geheelheid in levende mensen met levende ziel tot de leerling worden gebracht. Men moet de leerling een afwisselende rijkdom aan lektuur bieden, het tempo moet versneld worden, de moeilikheden moeten, voorzover dat billikerwijze verwacht kan worden, verminderd worden n.l. door goed gekommenteerde uitgaven. Bij de lektuur moet niet alleen naar multum, maar ook naar multa gestreefd worden. Daartoe moet — men bedenke dat de vraag de hoogste klassen alleen geldt — het formeel taalkundige gedeelte van het onderwijs beperkt worden. Trouwens het vroegere doel van het taalonderwijs, zelfstandige beheersing der taal is bij het Latijn nu ook vervallen, gelijk dat bij het Grieks allang het geval was. Zeer juist is in verband met het taalkundige gedeelte van het onderwijs de opmerking „dass die eigene sprache nur an fremder wahrhaft zu begreifen ist”. Men ziet, dat hiermee het taalkundig onderwijs dadelik, op een veel hoger plan wordt gebracht. Tot geruststelling zij hier terstond aan toegevoegd een andere opmerking omtrent de noodzakelikheid, „dass der grammatische unterricht .... mit jener genauigkeit, ja selbst strenge durchgeführt wird, ohne die die lateinische und jede grammatik sich nun einmal dem geiste des schülers nicht einhämmern lässt”. Al geschiedt en geschiedde reeds vaak, wat Schr. als postulaat stelt voor de toekomst van het gymanasium, nu is het ogenblik gekomen voor de prinsipiële beslissing,

Digitized by Google

óf de nieuwe taak van het doen beleven der oudheid te aanvaarden óf vasthouden aan de formeel-taalkundige opleiding en prijsgeven de volledige benutting van de waarde (auswertung) der kostbare schatten waarover het gymnasium beschikt.

Van belang, meer nog voor het Nederlandse dan voor het Duitse gymansium is de eis, dat de andere vakken voeling houden met het in het centrum staande klassieke onderwijs en vooral, dat het onderwijs in de moedertaal daarnaast in het middelpunt staat. Interessant en m. i. juist is de verdediging van het gebruik van goede vertalingen, eensdeels als aanvulling van de lektuur in de klasse, anderdeels als steun voor de leerling bij zijn eigen studie. Meer vrijheid van beweging, afhankelik van veranderende omstandigheden, moet het leerplan bieden.

Ongetwijfeld zal men bij menige bewering van de drie schrijvers een vraagteken zetten. Zeer zeker zullen de meer voor de praktiese uitvoering gedetailleerde beschouwingen van Gaede en Wichmann met meer of minder instemming worden gelezen. Het geheel van deze drie geschriften evenwel past zo zeer in de stromingen der gedachten ten onzent, dat de lezing daarvan ieder overtuigd voorstander van de klassieke opleiding in de toekomst steun en richting kan geven voor zijn overtuiging.

Ten slotte een oude onweerlegbare waarheid, die ten allen tijde bij alle en elke onderwijsorganisatie de grootste faktor is: „alle schulfragen sind un bleiben zuletzt doch immer lehrerfragen."

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

De waerachtige ende een seer wonderlicke historie van Mariken van Nieumeghen, uitgegeven door **J. Koopmans.** (Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde, n°. 7). Groningen-Den Haag, Wolters. 1917. (Pr. *f* 0.75).

Voor de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde heeft de heer J. Koopmans nu ook de Mariken van Nieumeghen van een inleiding en aanteekeningen voorzien en zoodoende de schoolliteratuur met een van de beste kunstwerken der 15de eeuw verrijkt. Het openen van nieuwe gezichtspunten — iets dat ten opzichte van de Mariken niet gemakkelijk meer zou vallen — kan men in een schooluitgave kwalijk verlangen; de heer Koopmans heeft er zich dan ook toe bepaald de strekking van het stuk en het wezen der Mariavereering te schetsen en den inhoud te parafraseeren. Zeer gul is hij met zijn verklarende aanteekeningen geweest, die ik natuurlijk niet alle gecontroleerd heb, maar waarvan ik ook zonder dat durf getuigen dat er groote zorg aan besteed is. Men zou alleen de vraag kunnen stellen, of het wel aanbeveling verdient ook die moeilijkheden, die hij bij eenig nadenken zelf kan oplossen, voor den lezer weg te nemen. Het is jammer dat het uiterlijk van deze serie zoozeer het ouderwetsche schoolboekkarakter blijft behouden. Het zijn geen deeltjes die men met plezier in zijn boekenkast zet.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

J. W. Kuiper, Otto Ernst „Erzählungen und Plaudereien". (Novellen u. Erzählungen, 5). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 0.90, geb. *f* 1.10).

Dez., Wilhelm Raabe „Drei Erzählungen". (Novellen u. Erzählungen, 3). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 0.90, geb. *f* 1.10).

Van den blijmoedigen humorist Otto Ernst zijn in dit bundeltje 8 stukjes bijeengebracht. Van eigenlijke vertellingen kan men niet spreken; 't zijn meestal praatjes over kinderen, maar altijd even vermakelijk, altijd even zonnig. Zooveel levensblijheid doet weldadig aan. Oudere leerlingen worden door het gebabbel niet alleen prettig onderhouden, zij kunnen er ook heel wat uit leeren, want er staan niet voor niets 36 bladzijden verklaringen achter in het boekje.

N°. 3 der *Novellen und Erzählungen „Wilhelm Raabe"* herausgegeben von *J. W. Kuiper* heeft bij Noordhoff een tweeden druk beleefd. Er staan drie geschiedkundige vertellingen in. De eerste is „Die schwarze Galeere", een verhaal uit onzen geuzentijd, dat graag door de leerlingen gelezen wordt. Waarom geeft de heer Kuiper in het eerste hoofdstuk slechts een klein gedeelte van Jeronimo's verhaal weer? Had hij het 5e hoofdstuk „Fieberträume" eenigszins bekort, al wil ik hiermede niet zeggen, dat dit wenschelijk ware, ik had me dit kunnen voorstellen, maar de verminking der eerste bladzijden heeft geen reden van bestaan.

Het tweede verhaal „Else von der Tanne" geeft een beeld uit den verschrikkelijken 30-jarigen oorlog. De bouw der geschiedenis is minder stelselmatig, maar ze boeit de leerlingen wel.

Van het derde stukje „Der Marsch nach Hause" kan zulks niet gezegd worden. Weliswaar vertelt de schrijver vol humor, hoe een krijgshaftig Zweedsch korporaal door een boerenvrouw gevangen genomen wordt en na 26 jaar ontvlucht, om kort daarop weer terug te keeren, doch de jeugdige lezers, die in een verhaal handeling en altijd weer handeling zoeken, vinden de ontboezemingen van Sven Knudson Knäckebröd te langdradig. Kon die derde vertelling door een andere vervangen worden — en Raabe heeft genoeg aardigs geschreven — het boekje zou er zeer door winnen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

De firma Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 5den druk van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart, *Beatrijs* (Van alle Tijden, n°. 2; pr. *f* 0.75).

P. Noordhoff te Groningen zond ons van „The Gruno Series", annot. by L. P. H. Eykman and C. J. Voortman: n°. 1 F. H. Burnett, *Little Lord Fauntleroy*, 6de dr., pr. geb. *f* 1.75; n°. 2 Marryat, *The Children of the New Forest,* 3de dr., pr. geb. *f* 1.75; n°. 7 B. Harraden, *Ships that pass in the night*, 2de dr., pr. geb. *f* 1.10; — van de „Conteurs Modernes", uitgeg. door E.-E.-B. Lacomblé: n°. 2 Alph. Daudet, *Contes choisis*, 9de dr.; n°. 5 Guy de Maupassant, *Contes choisis* (pr. p. st. *f* 0.75, geb. *f* 1.—); — voorts: M. G. de Boer, *Beknopt Overzicht der Algemeene Geschiedenis*, 5de dr., pr. *f* 0.90, geb. *f* 1.25; en: G. J. Gramberg, *Deutsche Handels-Korrespondenz*, 5de dr., pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.25.

Bij de firma P. Noordhoff te Groningen is de zeven en veertigste druk verschenen van P. Roorda's *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* en de een en twintigste druk van het daarbij behorende *Supplement*.

Van de *Kern der vaderl. geschiedenis*, van F. Pluim verscheen bij Noordhoff te Groningen de 6de druk (prijs *f* 0.90).

Digitized by Google

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De derde en vierde jaargang van de *Religionsgeschichtliche Bibliographie*, uitgegeven „im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft", zag onlangs het licht bij de firma Teubner. De prijs is 4 Mark, behalve een, niet nader bepaalde, opslag door uitgever en boekhandelaar wegens de duurte te heffen. De hoofdredakteur, Carl Clemen, wordt door vele medearbeiders geholpen; het titelblad vermeldt onder deze onze landgenoten W. Caland, H. Juynboll en G. van der Leeuw. De bewerking getuigt van even veel zorg als die der beide eerste jaargangen, eveneens tot een deeltje verenigd.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie *Le petit Français*, zijnde een verzameling van honderd nummers der geillustreerde krant die Franse officieren gedurende hun krijgsgevangenschap in 't geheim schreven, en *Le Drame de Senlis* door A. de Maricourt, 't dagboek van een ooggetuige der daden van de Duitsers in de stad Senlis. Verder werd ons toegezonden B. Shaw, *Peace Conference Hints* (Londen, Constable en Co.), een beschouwing over de oorzaken van de oorlog, gevolgd door een pleit voor een volkenbond, waarin overwinnaars en overwonnenen gelijke rechten zullen hebben. Van de hand van de Deense schrijver Gudmund Schütte ontvingen wij drie geschriften die alle het werken van de pangermanistiese partij in Duitsland tot onderwerp hebben, vele aanhalingen bevatten van Duitse werken waarin Deense kunstenaars en geleerden of Deense landstreken als tot Duitsland behorend worden vermeld enz. De titels zijn: *Pan-Germanism and Denmark*, *Altyske Annexionslaerdomme*, *Af Tyskhedens Saga* I. Deze geschriften zijn alle, zonder vermelding van jaartal, verschenen bij de firma Hagerup te Kopenhagen.

De redaktie ontving de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken, verschenen bij de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) in 1918: Beaupin, *Les Catholiques Français et l' Après Guerre* (plichten der katholieken ten opzichte van 't vaderland, geloofsgenoten en andersdenkenden), H. Joly, *L'avenir français, tâches nouvelles* (beschouwingen over de toekomstige opvatting van nationalisme, kunst, militairisme, arbeidsverdeling, moraal enz.).

In mijn recensie van het mooie werk van C. M. Robert, *Etudes d'idiome et de syntaxe*, (*Museum* 1918, kol. 34—36) zijn een paar vergissingen geslopen die ik hierbij herstel.

1) Kol. 35 heb ik een uitspraak van de heer R. aangehaald en gewraakt, waarin „le pauvre Subjonctif" verdedigd wordt en waarin zelfs tweemaal de Imparfait du Subjonctif gebruikt werd. Deze zin is echter niet van hem, maar van een ander. Het niet gebruiken van aanhalingstekens in dat gedeelte werkte vergissing in de hand. Trouwens, mijn bezwaar gold voornamelik de onhistoriese opvatting van de Subjonctif, en deze opvatting wordt klaarblijkelik ook door de heer R. gedeeld.

2) Op bl. 105 heb ik over het hoofd gezien dat de zonder enige twijfel goede verklaring van *on n'est-il pas ?* als *veronderstelling* in een voetnoot gegeven wordt (à moins que ce ne soit le suffixe interrogatif *ti* ou *t'y*).

Maar waarom heeft de heer R. dan tegen Gaston Paris het volgende in de tekst laten staan: Mais ce qu'il (Gaston Paris) ne dit pas, et qui est bien curieux, c'est que, de nos jours, parmi les campagnards, le sens nominal de *on* persiste plus ou moins, si on est en droit de l'admettre en s'appuyant sur la formule interrogative: *on n'est-il pas ?*

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Juillet-Août: H. Omont, Fragments d'un très ancient manuscrit latin provenant de l'Afrique du Nord. — Ch. Clermont-Ganneau, Sur un style du Musée de Cologne. — C. Jullian, Les premiers prisonniers germains à Rome.—Léon Joulin, Les Celtes, d'après les découvertes archéologiques récentes dans le Sud de la France et en Espagne. — F. Cumont, La basilique souterraine découverte près de la Porta Maggiore à Rome. —Dez., La triple commémoration des morts. — Note addit. de M. L. Canet sur les τεσσαρακοστά et la recension lucianique des Septante.—Ch. Clermont-Ganneau, L'épitaphe d'Apronia de Salone. — F. Cumont, Les „hastiferi" de Bellone d'après une inscription d'Afrique.

Journal des Savants, 1919, Janv.-Févr.: P. Fournier, De quelques Questions concernant l'ancien Droit public français. — R. Cagnat, Les Musées archéologiques de l'Afrique du Nord. H. Lemonnier, Les Mémoires de Saint-Simon. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 1-2: E. Bethe, Zeit u. Einheit der Ilias. — L. Alheit (†), Charakterdarstellung bei Sallust. — R. Linder Goethe u. Fritz Jacobi. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Schwabe, Die Entstehung von Johannes Sturms Ausgabe ausgewählter Cicerobriefe.

Nieuwe Taalgids, XIII, 3: Le Rütte, Pallieter. — Ph. J. Simons, Woordgeslacht als eenheidsgraad. — F. den Eerzamen, Spreekw. en Spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goeree en Overflakkee, III. — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 2: H. Linnebank, Bewuste Analogie. — F. Buitenrust Hettema, Bredero's laatste Toneelwerk? — G. Royen, Kontaminatie. — J. Witlox, Hadewijch-Bloemaerdinne. — H. H. Knippenberg, Kinderrijmpjes uit Limburg.

Anglia, Beibl. XXX, 1: E. Björkman, *Bedwig* in den westsächs. genealogien.

2: F. Holthausen, Zu den altengl. rätseln.

Bijdr. Vaderl. Gesch., VI, 2/3: Haak, De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt. — Van Dam van Isselt, Het voorspel van Oostende's val (1599). — Bijlsma. David de Is. C. Nassy. — Nederl. Hist. Literatuur (Dec. 1918-April 1919).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Goslinga, Willem I als verlicht despoot: Tijdschr. voor Gesch. 34, 2 (Bolkestein).

Groenewald, Rympies en raaisels: N. Taalg, XIII, n°. 3 (Hesseling).

v. d. Laan, Uit Visscher's Brabbelingh: N.Taalg. XIII, n°. 3 (Koopmans).

Verdenius, Heimelijkheid d. H.: Studiën XCI. Mei (Daniels).

Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen II: N. Taalg. XIII, n°. 3 (de Vooys).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

De triginta quinque carminibus, quæ ad tempus Amstelodamum fuerant perlata sic pronuntiatum est:

præmium Aureum reportavit GIUSEPPE ALBINI
poeta carminis c. t. Vercingetorix.

Præterea in volumen sumptibus legati edendum hæc recipientur carmina (eo ordine quo hic enumerantur) si poetæ Ante Kalendas Iulias scidularum aperiendarum dederint veniam:

Mundi creator.

Pax natalicia (huius iam nunc se poetam professus est *Sofia Alessio Radicenensis*).

Lygdus ad matrem.

Epistola senis ad iuvenem.

C. SNOUCK HURGRONJE,
Ord. lit. Acad. Disc. Nederl. praeses.

Amstelodami, die XIV m. Aprilis A MCMXIX.

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

HET LEVEN VAN
Dr JAN WIBERTUS BECK
HOOGLEERAAR AAN DE GEMEENTELIJKE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM
DOOR
Dr. J. VAN WAGENINGEN.
Prijs . . f 0.75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

ENCHIRIDIUM
DICTIONIS EPICAE
SCRIPSIT
J. VAN LEEUWEN J.F.
EDITIO ALTERA.
AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. f 6.50 Geb. f 7.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is **verschenen** als **Deel XXVIII**

IRENAEÜS III.
Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(TWEEDE VERVOLG)
III 13, 1—IV 23, 1a
BEWERKT DOOR
Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.50.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.**— per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

FRANSCHE KUNST
Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.
Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes. door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem. II. Idem Gecart. **f 1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**
XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA
QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA
EDITIO MINOR
ODYSSEA
PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV
Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA
QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA
EDITIO MINOR
ILIAS
Pars Prior—Carm. I—XII. Prijs f 1.50.
Pars Altera—Carm. XIII—XXIV. „ f 1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE OCT 13 1922 LIBRARY
Philol 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. N°. 10. Juli 1919.

Pernot et Polack, Grammaire de grec moderne (Hesseling).
Oudgermaansche geschriften uit „Festkrift utgiven av Lunds Universitet" (Boer).
Worp, Een onwaerdeerlycke Vrouw (v. d. Laan).
Højberg Christensen, Stud er over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300—1470 (Kloeke).
Tielrooy, Maurice Barrès (Gallas).
Sadee, Rom u. Deutschland vor neunzehnhundert Jahren (A. W. Byvanck).
Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brahmana. texte (Caland).
De Jong, Das antike Mysterienwesen (Meyboom)
'Azīmuddīn Ahmad, Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al- 'Ulūm (Houtsma).
Schoolboeken
De Froe, A Manual of Commercial English (Günther).
Dez., English Commercial Correspondence (Günther).
Dez., A Commercial Vocabulary (Günther)
Tijdschrift voor Handelscorrespondentie (Günther).
De Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza (Westendorp).
Forbes, First—fourth russian book (v. Wijk).
Oxford russian plain texts (v. Wijk).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Certamen poëticum Hoeufftianum.
Verbetering.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29. Leiden.

H. Pernot et C. Polack, Grammaire de grec moderne (langue officielle). Parijs, Garnier frères. 1918. (Pr. 5 francs).

De op schriftelike overlevering berustende schrijftaal van de tegenwoordige Grieken verschilt zo sterk van het Grieks dat sedert de Oudheid van moeder op kind is overgegaan, dat een beschrijving van die twee talen in één boek geen ander resultaat kan hebben dan een onduidelikheid die in rechte reden staat tot de omvang van de spraakkunst. De *Nouvelle grammaire grecque* van C. Capos (Parijs, 1918; zie *Museum*, XVI, kol. 406) geeft van die waarheid een duidelik voorbeeld. Daarom is het zeer verstandig geweest van de heren Pernot en Polack dat zij, evenals W. Barth in zijn *Neugriechische Unterrichts-Briefe*, Leipzig 1898, een afzonderlik deeltje hebben gewijd aan een der beide talen.

Kennis van de z.g. καθαρεύουσα (oorspr. de van „barbaarse" vormen *zuiverende* taal) heeft men nodig, wanneer men Griekse geschriften over wetenschappelike onderwerpen wil lezen, wetten, kranten enz. wil verstaan, en wenst te begrijpen wat bij 't hoger onderwijs, in 't parlement en bij alle plechtige gelegenheden ook wordt gesproken, zij 't ook met tal van inkonsekwenties. Interessant is tevens de studie van dit Grieks, vooral psychologies. Waarom zijn bepaalde vormen en zinswendingen van het gesproken Grieks te machtig gebleken voor het filarchaïsme en waarom hebben, door de invloed van het schriftelik overgeleverde, andere Oudgriekse vormen een plaats veroverd in de gemeenzame spreektaal? Soms is de reden duidelik: ὑμεῖς kon, door gelijkluidendheid met ἡμεῖς, het moderne σεῖς niet vervangen; in menig geval kon het Oudgrieks een woord aan de hand doen, en zelfs een vorm, die het Grieks van de weinig ontwikkelde helden uit het begin der negentiende eeuw niet kende. Maar heel dikwels ligt de oorzaak dieper. Onderzoekingen op dit gebied zijn mij niet bekend, maar de weg er toe is gebaand door de inrichting van deze grammatika, die van paragraaf tot paragraaf overeenstemt met Pernots behandeling van de „langue parlée" (zie *Museum*, XXV, kol. 75) en een vergelijking gemakkelik maakt.

In grove trekken komt het onderscheid hierop neer, dat bij het substantief in de καθαρεύουσα (door een parlementsbesluit van 1911 tot „langue officielle" verheven), de Oudgriekse deklinatie heeft getriomfeerd, zodat zelfs de z.g. Attiese tweede deklinatie nog op het programma staat, maar bij het werkwoord zeer sterke tegemoetkomingen zijn gedaan aan de gesproken taal: geen verba op -μι, geen enkelvoudig futurum, geen infinitief, geen optatief, geen reduplikatie (wel 't augment tussen voorzetsel en werkwoord), een sterk gemoderniseerd verbum substantivum. Dat de klanken van deze officiële taal, tegen alle historiese ontwikkeling in, volkomen gelijk zijn aan die van 't gesproken woord, behoeft wel geen betoog; dat ook de syntaxis een geheel modern karakter draagt, zal ook niemand verwonderen: uitspraak en denkwijze verandert men niet, zelfs niet met algemene stemmen.

De spraakkunst van dit officiële Grieks valt dus voor een belangrijk gedeelte samen met die van het Oudgrieks. Pernot (de hoofdman van het tweetal) heeft daaraan bij zijn verklaringen gedacht en van de gelegenheid gebruik gemaakt om opmerkingen te maken die ook voor beoefenaars van het Oudgrieks van nut kunnen zijn; als voorbeelden noem ik zijn behandeling

Digitized by Google

van de samentrekking en van het augmentum temporale, waardoor die verschijnselen voor de leerling begrijpelik en gemakkelik te onthouden worden.

Litteratuur waarin 't gevoel tot uiting komt, heeft de „officiële taal" al heel weinig doen ontstaan: wel vindt men daarin stukken die getuigen van een sceptiese en burleske geest, produkten die aan Lucianus en zijn Byzantijnse navolgers doen denken en meestal getuigen van een „blague" die de Atheense journalisten van hun Parijse vakgenoten goed hebben afgezien. Zulk een stuk, getiteld ἡ εὐτυχία καὶ τὸ ὑποκάμισον, een bewerking van 't bekende verhaal van de koning die in 't hemd van een gelukkig mens moest slapen, is als toegift aan de spraakkunst toegevoegd. De Franse vertaling die er naast staat, zal de lezing ook voor een beginner gemakkelik maken.

Ten slotte vermeld ik hier een paar der zeer zeldzame drukfouten die ik aantrof, omdat ik stellig verwacht dat het aangekondigde boek weldra herdrukt zal worden: εὐδαίμοο (blz. 61), ἕκαστο (blz. 78), ἠγαπήθην (blz. 128), ἐῆτ (blz. 251).

Leiden. D. C. Hesseling.

Oudgermaansche geschriften uit „Festskrift utgiven av Lunds Universitet."

Bij de redactie zijn ingekomen een zestal verhandelingen, overdrukken uit *Festskrift*, utgiven av Lunds universite vid dess tvåhundrafemtiårsjubileum 1918 (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. n°. 16. 25. 26. 28. 29. 30). Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. Een dezer stukken is van sagehistorischen, de overige van taalkundigen inhoud. Op deze plaats kan slechts de aandacht op hun be taan gevestigd worden; eene nadere bespreking zou te diep in bijzonderheden moeten voeren. Zij worden hier aangevoerd in de door hunne nummering aangegeven volgorde.

N°. 16. C. W. von Sydow, Sigurds strid met Fåvne behandelt de verhouding van een gedeelte der Sigurdsage tot de volkspoëzie en trekt een reeks nieuwe parallellen.

N°. 25. Axel Lindqvist, Urg. *đagan-*, *đaga-* in wörtern des typus ahd. *siohtago* mnd. *rîkedage*, an. *skildagi*, bezw. mhd. *irretac* gaat de ontwikkeling van het substantief *dag*, grootendeels in den zwak verbogen vorm, tot suffix na.

N°. 26. Ernst A. Kock, Jubilee Jaunts and Jottings bespreekt een 250-tal plaatsen in Westgermaansche, grootendeels Angelsaksische poëzie (coniecturen, interpretaties, metrische opmerkingen).

N°. 28. Axel Kock, Altnordischer *u*-umlaut in ableitungs- und beugungsendungen betoogt, dat de *u* in de tweede syllabe van woorden als ijsl. *kǫlluðu* niet oergerm. *o* voortzet maar door *u*-wijziging uit *a* is ontstaan. (Eene uitvoerigere bespreking van dit stuk verschijnt in den Neophilologus).

N°. 29. Ernst Wigforss, De korta rotstavelserna i Skånemålen houdt een onderzoek in naar de quantiteit van oorspronkelijk korte klinkers voor sluitenden consonant en voor consonant, gevolgd door vocaal, in de dialecten van Skåne. De verlenging is algemeener in het Noorden en Oosten dan in het Zuiden en Westen, en wat onderzoekers, die aan andere verhoudingen gewend zijn, kan bevreemden, veelal sterker is gesloten dan in open syllaben.

N°. 30. Jöran Sahlgren, Västgötska Ortnamn av typen Kölingared, bespreekt het suffix *-ing* in namen, die plaatselijke herkomst te kennen geven, en de plaatsnamen, die met zulke nomina op *-ing* zijn samengesteld.

De geheele hier aangevoerde groep artikelen geeft blijk van de energie, waarmee in Zweden het onderzoek der eigen oudheid gevoerd wordt, en van de aanzienlijke krachten, die zich met dergelijke onderzoekingen kunnen bezig houden.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. A. Worp, Een onwaerdeerlycke Vrouw; brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 7.20).

Hoc extremum munus morientis habeto.

Met deze woorden leidt Sterck dit oeuvre posthume in van der te vroeg gestorven Worp. En inderdaad, dit „laatste geschenk van den stervende," ons geboden in de uitgave van deze brieven en verzen, is een gift, waarvoor we den schrijver dankbaar moeten zijn. Met de uiterste nauwkeurigheid toch is hier alles bijeengebracht uit de correspondentie van en aan Tesselschade, wat strekken kon om haar beeld en dat van haar vriendenkring ons duidelijk omlijnd voor oogen te stellen. Geen lichte taak voorzeker, wanneer men in aanmerking neemt, dat Tesselschade gewoon was, haar brieven niet te dateeren, een verzuim, waarover ook Hooft zich reeds beklaagde, doch waarvan het bezwaar thans, dank zij Worps scherpzinnige nasporingen, tot een minimum is teruggebracht. De geleerde en vriendschappelijke omgang van deze in levensbeschouwing en karakter zoowel als in artistieke en intellectueele ontwikkeling zoo hoog staande vrouw en hare geletterde vrienden is door deze uitgave in het helderste licht geplaatst.

Valt dus op de verdienste van het werk weinig of niets af te dingen, toch moet mij, wat de samenstelling van het geheel betreft, een bedenking van het hart, die, onder het lezen, telkens weer als vanzelve bij mij opkwam. Temidden van de vele bescheiden toch zou af en toe een enkel woord van toelichting, waardoor tevens het verband tusschen de verschillende brieven en verzen wat nader werd aangeduid, zeer welkom geweest zijn. Weliswaar geeft hieropde Inleiding dikwijls den sleutel, doch ook hier was het mogelijk geweest, zonder in het bezwaar van herhaling te vervallen, het geschetste beeld met een enkel kort citaat uit het daarna volgende te verlevendigen. Thans staan Inleiding en Tekst wel wat los van elkaar en werkt de massa van zonder veel verband na elkander afgedrukte stukken tenslotte min of meer verbijsterend. Misschien ook zou zoodoende de uitgever als vanzelf er toe gekomen zijn ons in de Inleiding een wat uitvoeriger uiteenzetting te geven van de plaats, die Tesselschade inneemt in onze Renaissance en van den invloed dier kunstrichting op haar levensbeschouwing, hetgeen vooral m. i. had kunnen worden toegelicht, door direct daarbij aan te halen die uitingen van kinderlijk-stille berusting in Stoïsch-Christelijken geest, bij gelegenheid van het vreeselijk verlies, dat haar trof in het jaar 1634, uit ngen die haar vrienden Hooft en Huygens zulk een diepe bewondering afdwongen voor

Digitized by Google

deze „heldinne, daer de helden bij ter schoole behoorden te gaen."

Tenslotte nog een paar opmerkingen over de verklaring van den tekst.

dit wel uitgezeidt, bl. 80 zal beteekenen: nu ik dit ronduit heb gezegd; iets dergeli'ks dus als in Roemers Brabbeling het bekende: *rechtuit gecalt* (Q. V. 12). Althans Worps verklaring: „dit kwaad uitgezonderd," begrijp ik niet.

De uitdr. op bl. 90: *ick begin Huighens uit zijn' deer te zetten* behoeft stellig nadere verduidelijking.

Zoo bleef ook onverklaard: *den duyvel een been afsinghen* (bl. 111) een spreekwoordelijke uitdr. waarmee het N. Taalgids XIII, 134 vermelde: *hij liegt een koe de poot af* een eigenaardige overeenstemming vertoont.

ik weet' er een dat aen, bl. 194/5 verklaart Worp: „ik heb het niets in de rekening." Vgl. echter Ned. Wdb. III, 2308/9 en in Roemers Brabbeling Q IV, 49 waar het woord *dat*, puist beteekent.

vermast, bl. 234, bet. eer overladen, bedolven dan bezoedeld.

lichter, bl. 243, bet. stellig kandelaar, zooals trouwens reeds in 't Mnl. De regel: „Heeft Papen duijster licht Gods lichter uytgedreven" zal een toespeling zijn op het „weren" of verdrijven „van den kandelaar" in Openb. 2, 5.

Eindelijk is op bl. 62 in Huygens' gedicht aan Tesselschade een (door Worp onvermelde) woordspeling vervat op Roemer en zijn Brabbeling, waar H. schrijft:

Stemme-streeling,
Snaren-krabbling
Is een konstelijcke brabbling
. . . .
. . . .
Maer, al stinckt het eigen roemen
. . . .

's-Gravenhage. N. van der Laan.

A. C. Højberg Christensen, Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300-1470. København, A/S J. H. Schultz Forlagsboghandel. 1918. (Kopenhaagsche diss.).

Het werk, dat ik het genoegen heb hierbij aan te kondigen, zal niet alleen door de Nederduitsche specialisten met groote ingenomenheid worden begroet, maar heeft zeer zeker ook recht op de belangstelling onzer Neerlandici: in de eerste plaats, omdat m. i. bij een ruim opgevatte studie van het Nederlandsch ook het Nederduitsch binnen den gezichtskring moet worden getrokken, in de tweede plaats ook omdat de schr. ons een inzicht in het eigenlijke wezen der kanselarijtaal geeft, dat van algemeen belang mag worden geacht voor allen, die zich voor de geschiedenis der schrijftaal en speciaal hare verhouding tot de dialecten interesseeren.

In zijn inleiding (blz. 1—97) geeft schr. een kritisch overzicht van de tot dusver bij dergelijke onderzoekingen gebruikelijke werkwijzen, om dan zijn in menig opzicht afwijkende onderzoekingsmethode te rechtvaardigen. Men had tot nog toe over het algemeen de neiging om de Middelnederduitsche schrijftaal als iets gegevens aan te nemen en stelde zich bij de karakteriseering van een bepaalde kanselarijtaal tevreden met het naarvorenbrengen van een reeks typische dialectische eigenaardigheden, die aan de taal van elke kanselarij een min of meer individueel cachet verleenden; men ging dus uit van het algemeene en trachtte eerst dan de bijzondere tendenties in de grootere en kleinere kanselarijtaalkringen aan te toonen.

C. gaat juist omgekeerd te werk. Hij begint allereerst met het individueel taalonderzoek, beschouwt achtereenvolgens alles wat uit de hand van elken afzonderlijken schrijver gekomen is en geeft als resultaten van zijn onderzoek op blz. 99—415 een lange lijst van dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers heeft aangetroffen. De consequente doorvoering dezer methode maakte een opzettelijk schriftvergelijkend onderzoek van het te verwerken materiaal noodzakelijk. Dit voorbereidend werk dwingt op zich zelf reeds bewondering af: schr. heeft niet minder dan 72 verschillende handen kunnen onderscheiden, aan het slot van het boek (Tavle I—LI) wordt een specimen van elke hand in duidelijke reproductie weergegeven. In een twintigtal gevallen kon de schrijver geïdentificeerd worden, wat van groot belang was voor de juiste beoordeeling der dialectische eigenaardigheden.

Hoogst belangrijk is hetgeen schr. over de verhouding der kanselarijtaal tot de gelijktijdige dialecten zegt. Hij toont aan, dat men de taal van de plaatselijke bevolking in de stad waar de kanselarij gevestigd was, vooral niet mag verwarren met de taal waarvan de kanselarijschrijvers zich in geschrifte plachten te bedienen. De schrijvers hadden een eigen taaltraditie, die niet of niet in de eerste plaats behoefde te wortelen in het dialect van de stad hunner inwoning. Zoo is b.v. van de 22 met name bekende stadsschrijvers in Lübeck van 1300—1470 slechts van één met-zekerheid te constateeren dat hij werkelijk Lübecker was (blz. 7); de anderen zijn afkomstig uit de meest verschillende streken. Vaak verraden de schrijvers door hun dialectische eigenaardigheden uit welke streek zij afkomstig zijn; van grooten invloed is echter ook geweest de schrijftraditie van de streek waar de schrijver zijn kunst heeft geleerd. Verplaatst de schrijver zijn werkzaamheid naar een nieuwe streek, dan zal zijn schrijftaal ook weer gemodificeerd worden onder invloed van schrijftraditie en dialect van deze streek. De omstandigheid, dat vele documenten in de kanselarij van den ontvanger werden opgesteld of geconcipieerd (*Destinatarudfaerdigelser*, vgl. blz. 11 en 15) is vaak oorzaak van onzuivere conclusies geweest; door zijn verfijnde methode van onderzoek heeft schr. daar echter in ruime mate rekening mede kunnen houden. Men dient trouwens in elk bijzonder geval na te gaan, wie het concept en wie het origineel geschreven heeft. Dat geldt o. a. ook voor die documenten, waarvan de taal tot nogtoe beschouwd werd als een mengsel van de taal van afzender en ontvanger. Schr. staat sceptisch tegenover een dergelijk „gemengd dialect" (waarmee naar het heet, de ontvanger den afzender in zijn taal eenigszins tegemoet gekomen zou zijn). Men heeft lang niet altijd de zekerheid, dat er niet, geheel of ten deele, een concept van den ontvanger aan den eigenlijken brief vooraf is gegaan (blz. 17, 18), vaak worden ook geheele passages uit de te beantwoorden brieven overgenomen, en ten slotte. . . . zou het ook wel verwonderlijk zijn, dat de schrijvers zoo goed met de vreemde dialecten en dialectische eigenaardigheden der verschillende kanselarij-

Digitized by Google

talen op de hoogte geweest zouden zijn ! (blz. 19). Merkwaardig is het te zien, hoe het soms aan een toevalligheid in de onderlinge verhouding der schrijvers te danken kan zijn, dat zich een bepaalde dialectvorm heeft ingeburgerd. Zoo gebruikt b.v. de schrijver Arndes voor *geen* gewoonlijk *nyn*, ofschoon hijzelf uit een *nen*-streek afkomstig was en ook in Lübeck steeds *nen* gesproken werd. Hij heeft zich die vorm eigen gemaakt toen hij nog als substituut naar de concepten van Hagen en Bracht schreef, die beide *nyn* gebruiken (blz. 421). Nog in talrijke andere gevallen toont C. aan, dat schrijvers, onder invloed van de kanselarij, vormen die hun oorpronkelijk vreemd waren in hun taal opnemen en eigen dialectische vormen prijs geven.

Met al dergelijke algemeene en toevallige factoren dient rekening te worden gehouden, wanneer men zich een juist beeld wil maken van de vorming van een bepaalde schrijftraditie. In den beginne treden de dialectvormen nog duidelijk naar voren, doch in de 15de eeuw zijn ze reeds grootendeels afgesleten (blz. 417), meer en meer onderdrukken de schrijvers hun eigen dialectvormen, waardoor de nivelleering dan van lieverlede haar beslag krijgt.

Ziedaar enkele der belangrijke conclusies, waartoe de schrijver is gekomen en die hij hoofdzakelijk in zijn inleiding en zijn slotwoord nader belicht.

In het hoofdgedeelte van zijn werk (blz. 99—415) geeft schr. een overzicht van de dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers gevonden heeft. Achtereenvolgens worden de vocalen, de consonanten en de belangrijkste verdere dialectvormen behandeld (*-en*/ *-et* in den Praes. Ind. Plur., *uns*/ *us*, *mi*/ *mik*, etc.). In dit gedeelte, dat voornamelijk den Nederduitschen specialist zal interesseeren, vindt schr. herhaaldelijk gelegenheid om zijn houding te bepalen ten opzichte van verschillende belangrijke problemen, waarvan men de behandeling hier op het eerste gezicht niet zou vermoeden (vgl. o. a. schr.'s opmerkingen aangaande de controverse tusschen Lasch en Frings betreffende de mnd. „Zerdehnung" der oorspr. korte vocalen in open lettergreep op blz. 148 vv.). Het geheele boek draagt de sporen van jarenlangen arbeid, maar het is wel kenmerkend voor schr 's bescheidenheid, dat hij nergens van de aan zijn werk besteede tijd en moeite gewaagt.

Aan den breeden opzet van de geheele studie beantwoordt ook de breede, soms wat al te breede, betoogtrant. Schr. vervalt nogal eens in herhalingen (een sterk voorbeeld daarvan o. a. op blz. 70 en 215) en maakt het den lezer wel eens moeilijk om de hoofdlijnen van zijn betoog te volgen. Daarom is het dubbel te betreuren, dat er geen register aan het werk toegevoegd is, dat het oriënteeren zou kunnen vergemakkelijken. Deze „Schönheitsfehler" doen echter aan mijn waardeering van C.'s resultaten niets af. Geen zijner voorgangers heeft nog met zooveel succes het uiterst gecompliceerde wortelsysteem van een kanselarijtaal bloot gelegd. De gang van zaken moge in andere kanselarijen misschien niet in alle opzichten met de ontwikkeling in Lübeck overeenstemmen, zooveel is wel zeker, dat de kanselarijtaal nergens met het gelijktijdig gesproken dialect op één lijn gesteld mag worden. Voor dialectologische onderzoekingen mag dus slechts met de uiterste behoedzaamheid gebruik gemaakt worden van de kanselarijtaal. Met recht citeert schr. op blz. 426 de woorden van Roethe : „Natürlich ist, war und wird sein für den Durchschnittsmenschen, dass er nicht seine, sondern seiner Vorbilder Sprache schreibt, wenn er sich literarisch betätigen will."

Leiden. G. G. Kloeke.

J. Tielrooy, Maurice Barrès. (Fransche Kunst, VI). Leiden. A. W. Sijthoff's U. M. (Pr. *f* 1.60).

„Une planche d'anatomie psychologique," dat moet volgens Bourget een monographie, een portret of een essai zijn. En dit boekje van een schrijver die blijkbaar zich aan de opvatting der kritiek van Taine en Bourget aansluit, is zoo'n gravure. Scherp omlijnd, krachtig ingesneden, wat hard — terwijl toch de sympathie er wel is — wat intellectueel zuiver analyseerend — terwijl noch de esthetische zijde noch de eind-synthese worden ter zijde gelaten —, strak opgebouwd, dat is de indruk dien het maakt. Een heldere, precieze, betrouwbare inleiding tot een schrijver dien wij Hollanders te weinig kennen en dien we moeten kennen zoo we willen doordringen in de gedachtenontwikkeling der laatste dertig jaar in Frankrijk; in den geest die een deel der Fransche jongelingschap beheerschte bij het uitbreken van den oorlog en dien Barrès in zich incarneerde, terwijl Anatole France blijkbaar een ander deel ervan achter zich had, de France van vóór 4 Augustus 1914, bedoel ik.

Helder en psychologisch juist staat de figuur van Barrès in dit boekje vóór ons : éénheid is er gekomen in deze figuur waaraan men steeds tweeheid heeft verweten ; allen bijna die hem analyseerden — de abt H. Brémond. E. Gaubert, Martin-Mamy, H. Massis, Bourget, R. Gillouin — wezen op deze dubbelheid, waartegenover de groote Taine zelfs stond „déconcerté jusqu'à la souffrance," zooals Bourget dat verraadt (*Pages de doctrine et de critique*, I, 147). Zeker is 't een gevaar een te streng volgehouden éénheid te willen brengen in de figuur van een denker of schrijver, en zelfs van een gewoon mensch, maar de voorstelling die we in deze monographie aantreffen is zeer wel verdedigbaar. Volgens de inleiding is het goed begrijpen van Barrès' psyche noodzakelijk om zijn werk te omvatten. De Heer Tielrooy ziet in het samengaan van de droom en de daad, van het dichtend dilettantisme en het prachtische werkzaam-zijn als uitingen van één consequent individualisme de oplossing van het psychologisch vraagstuk dat Barrès' werk, optreden en persoon stelt.

Bourget wijst er op, dat voor George Sand „la grande affaire fut, comme pour Goethe, non pas de produire des livres, mais de développer sa pensée à travers ses livres" (*Etudes et Portraits*, I, 147). Dat is ook voor Barrès 't geval : hij zoekt steeds zich zelf, zijn meest verborgen ik in en door zijn werk, en soms zelfs verschijnt zijn boek eerst op het oogenblik (z. p. 55) dat de ontwikkeling van zijn ik zich weer verder heeft voltrokken ; toen b.v. *le Jardin de Bérénice* verscheen was hij reeds aan zijn aanvallen tegen het parlementarisme begonnen. Het leven in de ideeën- en gevoelenswereld èn de daad weet Barrès te doen samengaan zóó dat zijn individualiteit tot een volledige uiting komt en zij de synthese vormt van den 'n éénheid vormenden Barrès dien de critici zoo lang zochten.

't Is de verdienste van den schrijver logisch, overtuigend en suggestief dit te hebben aangetoond. Dat zoeken

Digitized by Google

naar de persoonlijkheid begint met de drie deelen van *Le Culte du Moi*; zij vindt de uitdrukking van haar verruiming in *Bérénice*, waaraan zich de drie deelen van den *Roman de l'énergie nationale* met *Au Service de l'Allemagne* en *Colette Baudoche* aansluiten. Zij immers toonen de uitbreiding die het ras aan het ik geeft, dat zich in de dooden voortgezet voelt en tot de aanvaarding van de leer van het traditionalisme overgaat als tot den vorm waarin het ik zich maatschappelijk uit. Daarnaast komt dan het zuiver lyrische werk, — ook alweer een bezingen en daardoor verrijken van het ik, maar thans in een verfijnden en verhevigden vorm, *L'Ennemi des Lois* gedeeltelijk, en dan vooral *Du Sang, Amori et Dolori Sacrum, La Mort de Venise, Greco*, enz. Dat is de hoofdgedachte van deze studie; zij wordt uitvoerig, met welgekozen aanhalingen, met fijne analyseering van de voornaamste werken toegelicht; zij wordt ook verklaard uit de sociale, politieke en letterkundige omstandigheden waaronder het werk ontstaat: de nederlaag van 1870, de triomf van het naturalisme en de daartegen ontstane reactie, de ontwaking van een ander Frankrijk dat zijn meesters ziet in den Taine van ná 1877, in Le Play, in Balzac zelfs en in Brunetière. In die beweging heeft Barrès een afzonderlijke plaats ingenomen en tot nu toe behouden, die van een traditionalist die niet de noodzakelijkheid inziet dat Frankrijk tot het katholicisme terugkeere, zooals Bourget en Brunetière dat wilden, of tot het koningschap, zooals Maurras en Bourget dit verlangden. De traditie is zoo bij hem vooral een verwijding van zijn ik, sterker dan bij Maurras of de Vogüé of Bourget. Aldus is hij een meester geworden van velen die zich zochten, later van velen die een evolutie doorliepen gelijk aan de zijne. „Un maître" zeggen de jongeren die een hernieuwing van Frankrijk verlangen, de mannen van de *Nouvelle Revue française*, hen voor wie H. Clouard, P. Lasserre, E. Rey, Agathon de woordvoerders zijn. 't Is nu eenmaal een wet, dat iedere reactie beweert een vernieuwing te zijn. En of de pseudo-hernieuwing die deze volgelingen van Barrès voorstaan vruchtdragend zal zijn, dat moet de toekomst leeren. Maar kennen moet men Barrès om zich rekenschap te geven van wat in een deel der jongelingschap leeft. En dit boekje is daartoe een betrouwbare, heldere inleiding.

Over de tegenstrooming, die der intellectueele socialisten, der geletterde bourgeoisie die trouw blijft aan de breede opvattingen van den werkelijken geest der Sorbonne en der Ecole normale, aan de dilettanti die na den oorlog rustig weer France's voetstappen zullen drukken, daarover had wel een woordje kunnen worden gezegd. Er zijn nog enkele kleinigheden die misschien hier en daar wat nadere toelichting of uitbreiding hadden verdiend. Zoo b.v. p. 4 over den indruk die ook anderen letterkundigen is bijgebleven van l'Année terrible; p. 14 over de betrekkingen tusschen romantiek en symbolisme; p. 82 had wel even mogen worden aangedrongen op de absolute verschillendheid der zeven typen die de „âme lorraine" vertegenwoordigen, welke door Bouteillier-Burdeau zou zijn vergiftigd; p. 109 over het oplevend celtisme had iets uitgebreider gekund, evenals p. 79 over regionalisme. Maar heeft een criticus wel 't recht de dingen die hij zelf zou hebben aangegeven van een ander te eischen?

De Heer Tielrooy aanvaardt ook slechts half den „Lotharinger" Barrès, den man wien de dooden aan den geboortegrond binden, de grondgedachte van Barrès' geheele wezensontwikkeling. Dien „Lotharinger" bespotten dan ook zijn vijanden, zijn vroegere bentgenoot Laurent Tailhade, of J.-Ernest Charles of H. d'Alméras die een geheel andere eenheid in Barrès zien: die van den zuiveren arrivist. De schrijver spreekt in een noot (p. 66) van een vergelijking met Chateaubriand, „un épicurien à imagination catholique" zooals Sainte-Beuve hem noemde. Zou Barrès ook iets dergelijks zijn, vraagt men zich wel eens angstig af, een „épicurien à imagination traditionnaliste"? 't Is een zoo moeilijke zaak een tijdgenoot te kennen en te beoordeelen, vooral iemand van de waarde en den invloed van Barrès. Zal hij nog veranderen, naar het katholicisme gaan, waarbij hij al half officieel is ingelijfd (z. *La vie catholique dans la France contemporaine*)? Zeker is het, dat *La colline inspirée* een nieuw element brengt, waarop de Heer T. terecht wijst.

Een litteratuuropgave besluit dit zeer geslaagde deeltje in Valkhoff's bibliotheek. Ik wijs den schrijver nog op een vergissing: 't artikel Martin-Mamy is in den *Mercure* van 1 Juli (niet: Aug.) 1906. En ik maak hem attent op: G. de Lauris, *Maurice Barrès* in de *Nouvelle Revue* 15. 8. en 1. 9. 1905; op H. Bordeaux' heel mooie *La Sensibilité de M. B.* in de *Grande Revue* 1904, I (overgenomen in *Quelques portraits d'hommes*, 1913) en op P. Bourget, *Pages de critique et de doctrine*, I, 140. 't Artikel Gillouin is, zeer omgewerkt, overgenomen in *Essais de critique littéraire et philosophique* (1913).

Amsterdam. K. R. Gallas.

E. Sadee, Rom und Deutschland vor neunzehnhundert Jahren. Wesshalb hat das Römische Reich auf die Eroberung Germaniens verzichtet? Bonn, Marcus und Weber. 1917. (Pr. M. 0.80).

Deze Verhandeling is door den Schrijver voorgedragen in een bijeenkomst te Bonn ter herdenking van den geboortedag van Winckelmann, den 9den December 1916. Daarbij wilde hij in herinnering brengen, hoe de Romeinen 1900 jaar geleden hun pogingen hadden opgegeven om Germanië tusschen Rijn en Elbe tot een deel te maken van het Romeinsche Rijk.

Germanië was onderworpen door de veldtochten van Drusus en Tiberius sedert het jaar 12 vóór Christus. Toen was de Elbe de grens geworden van het Rijk, zooals de Rijn het was, sedert den oorlog van Caesar in Gallië. Maar door de nederlaag van Varus, in 9 na Christus, was het gebied rechts van den Rijn verloren gegaan en Tiberius, die na deze nederlaag met het commando in Germanië was belast, heeft geen expeditie ondernomen om het Romeinsche gezag te herstellen. Eerst na den dood van Keizer Augustus, in 14, heeft Germanicus, de aangenomen zoon van Tiberius en zijn opvolger als commandant in Germanië, weer gevochten in het land tusschen Rijn en Elbe.

Deze krijgstochten van Germanicus hadden weinig succes. Na drie jaar was het land nog niet onderworpen. Tiberius riep toen zijn aangenomen zoon terug en den 26en Mei van het jaar 17 kon Germanicus den triumph vieren over alle volken tusschen Rijn en Elbe. Maar van het gebied, bij deze veldtochten doorkruist, bleef alleen het land tusschen Rijn en Eems onder Romeinsch gezag.

Digitized by Google

Reeds dikwijls heeft men met verwondering opgemerkt, dat och August'ıs noch Tiberius de verovering van Germanië hebben doorgezet. — Niet lang geleden was de vraag, waarom Keizer Augustus na de nederlaag van Varus Germanië niet heeft laten heroveren, de aanleiding voor eenige opmerkingen van Eduard Meyer en Beloch. Daarbij kwam dan voornamelijk ter sprake de beteekenis der persoonlijke overtuiging van den Keizer voor de definitieve beslissing.

In deze Verhandeling is het probleem anders opgevat. Aanleiding om de zaak ter sprake te brengen was de aankondiging van het werk over deze kwestie van twee Amerikanen (Oldfather and Canters, The defeat of Varus and the German frontier policy of Augustus, 1915), die vooral de aandacht hadden gevestigd op het overwicht in macht en manschappen van Rome tegenover de Germanen. Volgens de meening van den Schrijver dezer Verhandeling overschat men deze macht en in werkelijkheid was Rome niet in staat om het leger aan den Rijn zoo te versterken, dat een verovering van Germanië mogelijk was. Het leger der legioenen werd immers uitsluitend uit Romeinsche burgers gerecruteerd en in Italië waren de maatschappelijke verhoudingen niet gunstig voor het lichten van troepen. De zeden waren daar meer voor vrede dan voor oorlog. Reeds na de nederlaag van Varus had het groote moeite gekost om de manschappen te vinden voor drie nieuwe legioenen ter vervanging van de legioenen, bij de nederlaag vernietigd. Wilde men nu het leger aan den Rijn nog meer vergrooten, dan zouden de persoonlijke lasten zonder twijfel al te drukkend zijn geworden.

Deze opmerkingen van den Schrijver zijn zeer zeker niet ongegrond. Maar de Romeinen beschikten toch nog wel over andere middelen dan het lichten van troepen in Italië om hun legers uit te breiden. Er waren tal van krijgshaftige stammen in het Rijk en uit deze stammen zijn al vroeg hulptroepen gerecruteerd. Deze *auxilia* heeft de Schrijver niet geheel juist beoordeeld. Hij veronderstelt immers, dat de Romeinen de *auxilia* alleen ver van hun vaderland gebruikten. Maar daarin vergist hij zich. Want Germaansche stammen, ook Bataven worden genoemd, vochten mede onder de bevelen van Germanicus. Het gevoel voor nationaliteit was bij de Germanen nog niet ontwikkeld en daarom waren zij ook tegen hun stamgenooten als medestrijders voor de Romeinen zeer goed bruikbaar. Eerst na den opstand van 70 deden de Germaansche *auxilia* in den regel geen dienst meer in hun vaderland.

Inderdaad bestond er dus voor Rome wel degelijk een overwicht in macht en manschappen. Wij kunnen daarom ook niet gelooven, dat de Romeinen, zooals de Schrijver opmerkt, Germanië hebben opgegeven, omdat voor het Rijk de tijd van imperialisme voorbij was ten gevolge van een lange historische ontwikkeling van het organisme van het Romeinsche volk. Was deze opmerking juist, dan hadden de Flavische keizers en Trajanus niet weder een politiek van verovering kunnen voeren. Alleen had het Rijk zijn voornaamste krachten niet meer in Italië maar in de provincie's. Het kwam er slechts opaan om deze krachten te ontwikkelen en dienstbaar te maken aan het geheel. Daarvoor was een hervorming noodig, waarbij de provincies meer beteekenis zouden krijgen, en deze hervorming hebben de Romeinsche keizers slechts langzamerhand voltooid.

Wellicht was onder Tiberius de tijd nog niet gekomen om een einde te maken aan de overheerschende positie van Italië. Althans heeft de Keizer niet alle krachten willen inspannen voor de verovering van Germanië. Een snelle onderwerping scheen hem niet mogelijk en door zijn herhaald verblijf aan den Rijn als opperbevelhebber der troepen was hij volkomen in staat om den toestand te beoordeelen. Tiberius kende de moeilijkheden van het terrein. Vooral het aanvoeren van voorraden was zeer bezwaarlijk door het gebrek aan lastdieren. Bovendien waren de Germanen gevaarlijke tegenstanders, sedert zij zich hadden aaneengesloten en de gevechtstactiek van de Romeinen hadden geleerd. Maar was het gevaar van buiten geweken, dan konden de Romeinen wel zeker wezen, dat zij niet verbonden zouden blijven. Door hun onderlinge twisten zouden de Germanen dan vooreerst geen te duchten vijand wezen.

Tiberius moet dus tot de slotsom zijn gekomen, dat Germanië de inspanning niet waard was, noodig om het land te onderwerpen en in bedwang te houden. Zeker was er in Rome wel een partij, die den strijd niet wilde opgeven. Maar als alleen-heerscher kon Tiberius zijn wil gemakkelijk doorzetten, ook al was zijn besluit in strijd met de traditie van Rome, dat nooit placht af te zien van een eenmaal opgevat plan, of met de natuurlijke wensch van een groot rijk om zijn macht te laten gelden.

Wij zouden het antwoord op de vraag, in deze Verhandeling besproken, eenigszins anders willen formuleeren, dan de Schrijver het deed. Maar toch zijn wij hem dankbaar voor de gelegenheid, die hij ons gaf, om deze vraag nog eens te overdenken.

Den Haag. A. W. Byvanck.

H. Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brâhmana-texte. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1919. (Pr. Mk. 11.).

Dit jongste werk van den immer rusteloos werkzamen en voortreffelijken Sanskritist vormt in zekeren zin een schakel tusschen zijne beide aan de lezers van dit Maandblad wèl bekende werken „die Religion des Veda" en „die Lehre der Upanishaden." Bij een ondernemen als dit: te schetsen den kijk, dien de auteurs dier Brâhmaṇateksten hadden op de wereld, zijn de grenslijnen natuurlijk niet altijd zuiver te trekken. In zijn „Religion des Veda" behandelde Oldenberg de oudste periode, die waartoe de liederen van den Ṛgveda en den Atharvaveda, doch ook de Brâhmaṇas zelf en de jongere uitloopers dezer texten, de ritueele Sûtras, behooren. Daaruit ziet men, dat het behandelde gebied ten deele hetzelfde is. Zoo is het ook met de leer der Upanisads, want al is het ontwikkelingsstadium van de auteurs dezer boeken in 't algemeen meer gevorderd dan dat van de samenstellers der Brahmanas, niemand zou toch willen beweren, dat de Upani ads ons wèl „wissenschaftliche Wi senschaft" geven. De grenzen vervloeien dus in elkander, en herhaaldelijk grijpt dan ook in dit zijn laatste werk Oldenberg terug en vooruit.

Op meesterlijke wijze, zooals wij dat van hem gewoon zijn, schildert ons de S. hier in vier hoofdstukken, ieder weer onderverdeeld, de voorstellingen, die de auteurs der Brâhmaṇas hadden van het wezen der goden en der dingen; hoe zij zich den samenhang van alles wat geschiedt

Digitized by Google

gedacht hebben; welke ethische beschouwngen in deze teksten worden aangetroffen, en eindelijk, *hoe* die auteurs dachten en redeneerden. Ook voor hem, die zich met deze soort van literatuur vertrouwd waant, is het boek van Oldenberg in vele opzichten eene openbaring, daar hier op zoo uitstekende wijze de détails tot één geheel vereenigd worden, zoodat men een klaar inzicht omtrent het verband der dingen erlangt of het inzicht verhelderd en verscherpt ziet, van wat die oude theosophen-theologen hebben gedacht en nagestreefd. Menige détail-onderzoeking is ook voor den philoloog leerrijk, zoo bijv. de behandeling van *cit* en *citta* (p. 73), *tanū* en *rūpa* (p. 99), *nidāna* (p. 117), *puṇya* (p. 195).

Wanneer ik enkele opmerkingen zou willen maken, dan zou ik vooreerst willen zeggen, dat m. i. de S. te weinig nadruk legt op de kracht van het bloote woord. Zoo bijv. op p. 135. Wanneer het heet: „hij reinigt het (voor 't offer benoodigde) water met de woorden: „ik reinig U op aandrijven van God Savitr met onberispelijken reiniger,". dan wordt door 't bloote woord hier de reiniging tot stand gebracht; immers het bewegen der twee grashalmen door 't water, de handeling, die, altans volgens latere teksten, door deze woorden begeleid wordt, kunnen ook de auteurs dezer teksten niet als eene reiniging hebben opgevat. Aan den anderen kant gevoelt de lezer van Oldenberg's boek misschien het vermoeden rijzen, dat de S. te veel zoekt in tal van (quasi-) kausaliteits-verbindingen. In een Brāhmana (Ts. VI. 2. 11. 2) heet het o. a.: „hij doorboort de uparava-holten (d. i. brengt ze onder den grond met elkaar in contact): daarom is de neus inwendig doorboord; .... hij strooit er gras in: daarom is de neus inwendig behaard." Moet dit nu zoo letterlijk worden opgevat, dat de „Verhältnisse der Natur aus denen des Opfers hergeleit t werden" (p. 151), of zou hier en in alle soortgelijke gevallen het streven moeten worden geconstateerd, eene analogie, eene overeenstemming tusschen offer en natuur aan te geven? immers: *sarvam idam yajñam anu* (p. 150): „alles in de natuur volgt het offer," d. w. z.: „is daarmee in overeenstemming." — Natuurlijk dat na de lektuur van het leerzame werk den O. bij den lezer nog tal van punten overblijven, waaromtrent hij gaarne des schrijvers meening hadde vernomen. Waarom bijv. wordt het water met de *śraddhā* gelijkgesteld? Waarom heeten de dieren (het vee) *antarikṣadevatāḥ*? Op p. 44 mist men noode eene beschouwing van de opmerking (TS. VI. 1. 8. 1), dat de echtgenoote de helft in van den man zelf, en op p. 202 van de merkwaardige voorstelling, zoo vaak in het Pañcaviṃśa-brahmana, in 't Jaiminīya-brāhmana en in de Taitt. saṃhitā (hier o. a. VII. 4. 4. 3) aangetroffen, dat de offeraar, de yajamāna, het offer onderneemt om tot den *svarga loka* te komen, doch er dadelijk daarop maatregelen moeten worden genomen, opdat hij er niet blijve, doch in de wereld der levenden terugkeere. Ook over het wezen der goden en hunne verhouding tot de menschen had men gaarne iets meer vernomen: hoe goden gedood kunnen worden, hoe zij ziek kunnen worden, hoe zij op den mensch jaloersch zijn en hem den toegang tot den *svarga loka* willen afsluiten. De materie is door Oldenberg's boek nog niet uitgeput; trouwens hij heeft dat ook niet beoogd. Met een woord van oprechte hulde aan den S. voor deze nieuwe waardevolle uiteenzettingen moge deze aankondiging besloten worden.

Utrecht. W. Caland.

Dr. K. H. E. de Jong, Das antike Mysterienwesen, in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung. 2 Völlig umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. Leiden, E. J. Brill. 1919.

Juist tien jaren geleden verscheen dit werk in zijn oorspronkelijken vorm. Het zal den schrijver verheugen, dat in dezen tijd van papiernood en hooge loonen de firma Brill den moed gehad heeft het andermaal, en nog wel „stark vermehrt", uit te geven, gelijk wij lezers ons verheugen dat het hem niet ontbroken heeft aan de volharding om de aanvullingen en de verbeteringen aan te brengen, die voortgezette studie van zijn onderwerp hem deed wenschelijk achten, tot in een „völlige" omwerking toe.

De vermeerdering laat zich gelden in het aantal bladzijden, dat van 362 tot 448 gestegen is, en in den prijs die van *f* 5.25 klom tot *f* 9.—. De schrijver zelf wijst ter verklaring op de in het verloopen decennium verschenen litteratuur, die „herangezogen" werd, en op een „Sachverzeichnis," dat ter vervanging van een al te sober register „hinzugefügt" moest worden.

En de omwerking? — Ik moet het den deskundigen lezer overlaten in bijzonderheden na te speuren, waarin die bestaat. Slechts kan ik verzekeren dat het boek in hoofdzaak hetzelfde is gebleven. „An erster Stelle," heet het, „hat der Verfasser sich sowohl strenge e Folgerichtigkeit des Denkens als peinlichere Säuberung der Terminologie zur Pflicht gemacht." Vrucht van het laatste zal zijn, dat b.v. „primitive Völker" in „Naturvölker" veranderd zijn. Die van het eerste zal men te zoeken hebben in omzettingen en kleine wijzigingen van volgorde. Op bijzonderheden van dien aard kunnen wij hier kwalijk ingaan. Wel wil ik wijzen op den inhoud der bladzijden, door welker toevoeging het werk in omvang zoo merkbaar toegenomen heeft.

Op de bladzijden 56—63 zal men belangrijke aanvullingen vinden betreffende den Isisdienst in zijn verhouding tot verwante practijken. Naast Demeter komen er Kybele en Attis ter sprake. Het Taurobolium wordt er in een vertaling van Prudentius' beschrijving geschetst. Als daarna de Mithrasdienst aan de orde komt, wordt het beeld der verhouding daarvan tot andere godsdienstvormen, niet in de laatste plaats het Christendom, met menigen trek verrijkt (bl. 67 vgg.).

In het hoofdstuk over de magie in den Aegyptischen cultus wordt op bl. 129—135 aan de praestaties van het befaamde medium Eusapia Palladino aanmerkelijk veel meer aandacht gewijd dan te voren, wat tevens noopte tot uitvoeriger onderzoek naar het wezen der „telekinesie" (bl. 138—147).

Hetzelfde geldt van de „telepathie",gewilde en spontane (bl. 292 vgg.). Dat zij zoowel werkelijkheid hebben kan, als zeldzaam is, heet onmiskenbaar. Slechts bij een „Weltseele" of een „Weltwille" zoeke men de verklaring niet (bl. 298).

Deze conclusie baant den overgang tot soortgelijke behandeling van het persoonlijk voortbestaan der zielen (bl. 311—317). Heeft telepathie bestand in de werkelijkheid, „so darf man auch Erscheinungen Gestorbener nicht schlechthin für blosse Halluzinationen erklären" (bl. 311). Met name worden in dit verband de „Kreuz-Korrespondenz" of „konkordanten Automotismen" gewaardeerd.

Bl. 355 verwijst betreffende gewichtsvermindering

Digitized by Google

van een medium naar zeker Bulletin. Bij de behandeling der daarmee verwante „Levitation” geven de woorden van Apulejus: „Nach dem ich durch alle Elemente gefahren,” den schrijver gelegenheid zich te verweren tegen Debelius, die op het punt van de verklaring dier plaats zich met hem niet eenstemmig had betoond (bl. 363—369, 371).

Nog twee malen eindelijk komt weer Eusapia Paladino uitvoeriger ter sprake. Over bij haar waargenomen „Lichtphänomene” handelen bl. 385—387 over „Materialisationen” bl. 406—416. Ten aanzien van dit onderwerp verklaart de schrijver gebleven te zijn „in der grössten Ungewissheit” (bl. 414).

Overzien wij het geheel, dan komen wij tot hetbesluit, dat Dr. de Jong bij de voortgezette studie, vooral zijn aandacht gewijd heeft aan de verschijnselen van den nieuweren tijd, die over het mysteriënwezen der oudheid licht verspreiden kunnen, alsmede dat hij ten aanzien van het miraculeuse daarin dezelfde gereserveerde, om niet te zeggen neutrale, houding heeft aangenomen van voorheen. Gedaagd voor de rechtbank van Ds. Eldering zal hij niet onvoorwaardelijk op vrijspraak mogen hopen. Ook in dit opzicht is het karakter van zijn boek niet veranderd. Maar verrijkt is het in elk geval. Mocht de verschijning van de eerste uitgave een heugelijke gebeurtenis heeten (zie Museum 1911 n°. 4), die van de tweede noopt te meer om hulde te brengen aan den degelijken bewerker en om wie in het antieke mysteriënwezen belang stellen gelukkig te prijzen wegens het vernieuwd bezit.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al-'Ulūm gesammelt, alphabetisch geordnet und herausgegeben von **'Azīmuddīn Ahmad** Ph. D. (Gibb Memorial Series, vol. XXIV). Leyden, Brill; London, Luzac and Co. 1916. (Pr. 5 shill.).

Shems al-'Ulūm of de Zon der Wetenschappen is de titel van een Arabisch geschrift, bevattende allerlei wetenswaardigheden van lexicographischen, geographischen en historischen aard, voornamelijk met betrekking tot Zuid-Arabië (Jemen), vervaardigd door Neshwān b. Sa'īd al-Himjarī, die in het jaar 1117 overleed. Reeds de gestorven Weener Oriëntalisten A. von Kremer en D. H. Müller hebben zich met dezen auteur bezig gehouden; de eerste gaf een ander werk van hem uit, terwijl de laatste ook uittreksels uit het hier besproken werk bekend gemaakt heeft. Men kreeg daardoor den indruk, dat de schrijver niet zoo hoog stond als zijn voorganger al-Hamdānī en bepaaldelijk in zijne quasi-historische berichten over de Zuidarabische Oudheid niet in alle opzichten te vertrouwen was. Maar dit laat niet na dat hij als zoon des lands toch vele belangrijke berichten bijeengebracht heeft, zoodat de uitgave van zijne werken voor de wetenschap alleszins gewenscht is.

Zoo als uit den hierboven afgedrukten titel blijkt hebben wij hier echter niet met eene volledige uitgave te doen, maar met excerpten door den uitgever alphabetisch gerangschikt. Buitendien is het door een volledig register den gebruiker van het werk zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt om dadelijk te vinden wat hij wil naslaan. Minder gemakkelijk laat zich door iemand, die het werk in handschrift niet gezien heeft, een oordeel vellen over de kritische methode van den uitgever. Wel blijkt uit zijne mededeelingen dat hij geene moeite gespaard heeft om de handschriften, die voor hem bereikbaar waren te Berlijn, Londen, Oxford en in het Escuriaal, nauwkeurig te vergelijken bij het vaststellen van den tekst. Merkwaardig genoeg ontbreekt daarbij o. a. het te Bankipore voorhandene handschrift, ofschoon de uitgever zelf een tijd lang aan de bibliotheek aldaar werkzaam geweest is en eene beschrijving van de medische Arabische codices aldaar in het licht gegeven heeft. Het was hem echter onmogelijk gedurende zijn verblijf in Europa den codex in te zien. Oorspronkelijk had men zich voorgesteld dat Prof. Fischer, die den uitgever er toe bewogen heeft zijn werk te ondernemen, daarbij nog eene rij verbeteringen en toevoegsels zoude schrijven, maar daarvan is niets gekomen. Door het een en ander is de uitgave van het werk vertraagd en, daar de uitgever inmiddels weer naar Indië vertrokken was, heeft Prof. Nicholson zich met het nazien der drukproeven en het redigeeren der Indices belast.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

SCHOOLBOEKEN.

A. de Froe, A Manual of Commercial English. Second edition. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 2.40; geb. *f* 2.90).

Het Manuel of Commercial English van den heer de Froe, waarvan de tweede druk voor mij ligt, is een boek, dat ik met vertrouwen aanbevelen kan. Het is bestemd voor handelsscholen, maar is m. i. ook uitstekend geschikt voor zelfstudie. Het is in zeer goed Engelsch geschreven en zal den gebruiker niet alleen vertrouwd maken met commercial English, maar hem ook een grondige bekendheid verschaffen met tal van onderwerpen op handelsgebied. Aanmerkingen heb ik zoo goed als geene. Alleen ontbreekt op p. 15 (gewichten) en nauwkeurige opgave van het verschil tusschen een Engelsch en een Hollandsch pond.

In de aan het eind van het boek geplaatste bibliographie mis ik enkele werken, die wegens hun grondigheid, helderen betoogtrant en billijken prijs daarin niet behoorden te ontbreken. Het zijn: *The Stock Exchange* van *Francis W. Hirst* (Home University Library), benevens *Stocks and Shares*, *The Meaning of Money* en *International Finance*; alle drie van *Hartley Withers* en uitgegeven bij John Murray, Londen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

A. de Froe, English Commercial Correspondence. Practisch oefenboek. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.—).

Dez., A Commercial Vocabulary. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. *f* 0.50).

Tijdschrift voor Handelscorrespondentie in de Fransche, Duitsche en Engelsche Taal onder hoofdredactie van H. C. P. Dirks, G. Knop, J. H. Mulder en A. de Froe. Groningen, P. Noorhoff. 1919. (Pr. *f* 6.— per jaargang).

De tweede druk van de Froe's English Commercial Correspondence verschilt daarin van den eersten, dat de schrijver getracht heeft het meer geschikt te maken voor beginners. Het bestaat voor een groot gedeelte uit beschrijvingen van transacties, die zoo uitvoerig zijn, dat ze gemakkelijk in goede brieven zijn om te zetten. Het komt mij voor dat de omwerking uitstekend ge-

Digitized by Google

slaagd is en dat het boekje in zijn gewijzigden vorm zich zeker talrijke nieuwe vrienden zal verwerven.

Tegelijkertijd ontving ik ook de tweede druk van *A Commercial Correspondence* van denzelfden schrijver, een werkje dat ongetwijfeld goede diensten zal kunnen bewijzen aan hen, die zich wenschen te bekwamen in de handelscorrespondentie. Mocht, waaraan ik niet twijfel, dit boekje een derden druk beleven, dan geef ik den samensteller in overweging het leelijke germanisme *goed ingevoerd zijn* (goede relaties hebben) op p. 15 te verwijderen. Ook zou het stellig niet overbodig zijn bij den naam Mincing Lane (het Londensche centrum voor den handel in koloniale waren) een kleine toelichting te plaatsen (p. 7).

Het Tijdschrift voor Handelscorrespondentie waarvan de eerste en tweede aflevering van den derden jaargang voor mij liggen, staat onder redactie van de heeren Dirks, Knop, Mulder en de Froe. Het verschijnt tweemaal per maand behalve in de maanden Juli, Augustus en December, waarin het slechts éénmaal verschijnt. Het tijdschrift brengt vertalingen in en uit de vreemde taal van zinnen of samenhangende stukken, die zich bewegen op het gebied van handel en industrie; oefeningen ten behoeve van minder gevorderden, wier kennis der taal en der in handelsbrieven gebruikelijke zinswendingen nog beperkt is, alsmede opgaven voor meergevorderden. Verder wordt de noodige aandacht geschonken aan het taaleigen, aan de handelsterminologie en de handelsusantiën, en is er een vragenrubriek ten behoeve der inteekenaren. Men ziet hieruit dat er geen gebrek is aan geschikte leerstof, en ik wensch het jeugdige tijdschrift toe dat het instaat zal zijn de taak, die het zich gesteld heeft, bij voortduring met succes te vervullen. De prijs is zeer matig gesteld.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Martine G. de Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza met verklaringen in het Nederlandsch en woordenlijst. Groningen, P. Noordhoff. (Pr. gecart. *f* 1.75).

Vooral aan hen, die zonder persoonlijke leiding, kennis willen maken met de Italiaansche litteratuur, zij dit werk aanbevolen. Het boek bevat eenige korte fragmenten, met Hollandsche verklaring, uit werken van bekende Italiaansche schrijvers, fragmenten, die menigeen zullen opwekken tot het lezen van het geheele werk in de oorspronkelijke taal en tot een grondige studie van de Italiaansche letterkunde.

Amsterdam. Theodora Westendorp.

N. Forbes, First russian book. A practical manual of russian declensions. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Second russian book. A practical manual of russian verbs. Second edition. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 3 sh. 6 d.).

Id., Third russian book. Extracts from Aksákov, Grigoróvich, Hérzen, Saltykóv, accented and edited with full notes and complete vocabulary. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Fourth russian book. Exercises on first and second russian books. Part I: English-russian exercises, Oxford, Clar. Pr. 1918. (Pr. 2 sh).

Oxford russian plain texts. Oxford, Clar. Pr.: Dostoevski. A Christmas tree and a wedding. — An honest thief. 1917. (Pr. 1 sh.). — Krilov. Select fables. 1918. (Pr. 1 sh. 3 d.).

In het jongste Januarienummer van het *Museum* besprak ik N. Forbes' Russian grammar. De tans aangekondigde werkjes van dezelfde schrijver tonen zijn onverflauwde ijver als dosent der Russiese taal.

Het 1e en 2de Russian book zijn oefeningboeken, waaruit de Engelsman aan de hand van een massa systematies geordende voorbeelden het gebruik der Russiese deklinatie- en konjugatievormen kan leren. Het tweede boek bevat behalve een overzicht der verbaalformaties een tweede, uitvoeriger gedeelte: een naar de betekenissen geordende lijst van de voornaamste werkwoorden. Voor iedor, die prakties de Russiese taal wil leren en aan korrekt spreken hecht, zijn deze oefenboeken zeer nuttig, en het is niet om de waarde van de arbeid te verkleinen, doch alleen om de schrijver enige wenken te geven voor een eventuële derde druk, dat ik de volgende aantekeningen meedeel, die ik bij de lektuur maakte:

First Russian book: Op de band staat *wtoraja* 'tweede' inplaats van *perwaja* 'eerste', — blz. 3: de uitspraak *ä*, *ė* hangt direkt af van de volgende konsonant, niet van wat daar weer op volgt, bijv. *k näşn^a*, maar *k^ъnė̦n^a*; *räš* (geschr. *rèžь*), maar *meč*, — blz. 4: in *-yj* en *-ij* wordt wel degelik een *j* gesproken, — blz. 6 v.: *b*, *w*, *g*, *d*, *z*, *ž* zijn aan 't woordeind niet „almost like" de korresponderende stemloze kons., doch geheel identies er mede, — blz. 17: veel kinderen zeggen *Wy* tegen hun ouders, — blz. 33: naast *Pawluša* ook *Paša*, — blz. 38: gewoner *gostinnica* met twee *n*'s, — bl. 40: *nužnik* is een vulgair woord; beter: *waterklozet*, *ubornaja*, — blz. 43: gewoner dan *probo nik* is *štoppor*, — blz. 48: tussen *oblako* en *tuča* bestaat verschil, — blz. 52: naast *Tatiana* gewoner *Tat'jana*, — blz. 53: add. *Lukič*, *Lukinična* enz. — blz. 75: de vertaling *paršiwyj* 'rotten' lijkt mij weinig gelukkig; 't woord betekent „schurft g", — blz. 78: bij *staryj* enz. add. *wetchij*, — blz. 93: de gen. van *frukty* is *fruktow*; evenzo gewoonlik *jablokow*, — blz. 101: *rojal'* is mannelik en vrouwelik, — blz. 125 vv.: de bepaalde vormen *trudnyj* enz. zijn hier mogelik, gewoner zijn de onbepaalde, — blz. 128: *ich imènie blizko ot našego*: *ot* mag niet weblijven, — blz. 30: *stupen'* 'foot'? Is soms *stupn'a* 'zool' bedoeld? — blz. 145: *do etago* voor 'until now, before this' zegt de Rus niet, — blz. 156: *eto mně dowol'no malo, eto mně budet mnogo*; lees *etogo*, — blz. 169: *w polowině perwago* enz., geen akkus., — blz. 170: *mně očen' žal' na sčët etogo dèla* is geen Russies; *rad* regeert een dativus, — blz. 196: *Wy byli wčera w etom koncertě?*; *w etom poězdě jest' wagon-restoran*, *w perwom* etc. *etažě*; niet *na*, — blz. 197: *w etom polě*, niet *na*, — blz. 198: *segodn'á* is natúurlik een drukfout; de woordvolgorde is onrussies; lees: *segodn'a w Nowom Wremeni jest' stat'ja ob Anglii.*

Second Russian book: blz. 50: voor *kórotko* lees *korotkó*, — blz. 62: *Možete li Wy mně pomoč, požalujsta?* is vertaald Engels, geen Russies, — blz. 64: *otdat' w stirku*, niet *poslat' w stirku*, — blz. 68: *Mně nado pojti tuda kupit' čto-nibud'*: dat zal een Rus nauweliks zeggen, — blz. 79: *Ja wčera pošël w teatr.* Lees: *chodil*, — blz. 115: *stat'* is 't perfektivum van *stanowit's'a*, niet van *stojat'*, — blz. 119: *Eto stoilo by . . . tys'ača rublej*; lees *tys'aču*, — blz. 149: ik ken alleen de betoning *klála*; evenzo 't akademies woordeboek, — blz. 151: *marku nakleit' na pis'mo*; niet *položit'*, — blz. 155: men betoont *ná spinu*, — blz. 189: *kak mně nado pojti w . . . ., na . . . .* Men zegt òf *idti* òf: *kak mně projti*,

Digitized by Google

— blz. 201 : 't aksent is : *wýpejte*, — blz. 208 : *wis* is een imperativus van *widet'*, — blz. 212 : *My uže osmotrěli wsé dostopriměčatel nosti* ; niet *posmotrěli*, — blz.248 : voor *on dal swistok* lees : *on swistnul* ; *totčás* zegt men zelden, gewoonlik *tótčas*, — blz. 264 : *Ona zowět nas segodn'a k sebě obědat'*, niet : *ob. u nejo*, — blz. 267 : *on prosit u men'a deneg* ; niet *spraśiwajet* ; *den'gi* zou hier betekenen „the money", niet „money", — blz. 282 : de lettergreepscheiding is : *po-wěsil'*, — blz. 295 : bij *lomat'* had ook *lomit'*, *slomit'* vermeld moeten zijn, — blz. 297 : lees *otodwigat'*, — blz. 300 : *wsě čto popalo* ; niet *popadalo*, — blz. 301 : ook het simplex *skočit'* diende genoemd, — blz. 304 : *podoždalá* is oxytonon, — blz. 306 : *poězd iměet četwert' časa opazdywanija* is geen Russies, — blz. 312 : de lettergreepscheiding is : *po-služil'* ; — add. *wsenoščnaja*, — blz. 315 : men betoont *pérežil*, *-li*.

Het verdient alle lof, dat in deze beide boeken de aksentfoutjes zo schaars zijn.

Bij Nr. 1 en 2 der serie sluit zich Nr. 4, de „english-russian exercises", aan ; het boekje maakt een goede indruk, maar ik moet bekennen, het slechts zeer vluchtig te hebben ingezien.

Het „third russian book" is een leesboek met noten en glossaar. Hoewel goed proza uitgekozen is en de opvolging der nummers in overeenstemming is met hun relatieve moeilikheid, had ik toch liever een andere keus gedaan en alleen eersterangs literaire teksten, die elk een afgesloten geheel vormen, opgenomen : liever een korte novelle van Turgenew of Tolstoj dan een fragment uit een roman van Grigorowič. Zo ware tegelijk iets gedaan voor de letterkundige vorming der gebruikers van het boek. Ik geef echter toe, dat dit geen bezwaar van overwegend belang is en dat het ruim wordt opgewogen door de voortreffelikheden der uitgave. Ik meen de schrijver een dienst te bewijzen door een lijst van korrekties. Daar waar deze alleen het aksent betreffen, geef ik alleen de juist geaksentueerde vorm op. Deze aksentfoutjes zijn verreweg de talrijkste ; het zijn ten dele drukfouten, andere echter tonen, dat de schrijver niet voldoende heeft geprofiteerd van de medewerking van geboren Moskovieten.

Blz. 3 regel 21 : *búkě*, — blz. 5 regel 20 : *gně'walas'*, blz. 110 regel 10 : *gně'wat's'a*, — blz. 14 r. 2 : *utěšila*, — blz. 16 r. 20 : *kakija-nibud'*, — blz. 17 r. 16 : *gósť'i*, — blz. 21 r. 17 : *tépliwsejs'a*, — blz. 26 r. 3 : *mogli*, — blz. blz. 27 r. 13, blz. 34 r. 13, blz. 36 r. 18 : *pó sadu*, — blz. 28 r. 12 : *okruženó*, blz. 101 r. 2 *okružený*, — blz. 28 r. 14 : *owoščámi*, — blz. 29 r. 20 : *íz sadu*, — blz. 31 r. 18, blz. 35 r. 17, blz. 49 r. 12 : *worótits'a*, — blz. 34 r. 10 : *razwitóe*, — blz. 38 r. 16 : *sžits'*, — r. 18 : *mýslej*, — blz. 41 r. 11 : *tótčas*, — r. 13 : *krestnyj chod*, maar *krěstnyj otec*, *krěstnaja mat'*, — blz. 42 onderste regel : *dwórn'a*, — blz. 45 r. 11 : *dyrú*, — *lósad'*, — r. 16 : *ottirali sněgom, a on wes' byl talyj* 'en die (sneeuw) was helemaal dooiend, en dat was allemaal dooiende sneeuw', niet : „*till he all got thawed*", — blz. 53 r. 13 : m. i. is *zapertúju* gewoner dan *zápertuju*, — blz. 55 r. 5 : *ná serdcě*, — r. 8 : *rězów*, — r. 16/17 : *podběgála*, — blz. 56 r. 17 : *božilas'*, — blz. 59 r. 1. : *rastwórennuju*, blz. 117 r. 13 : *rastwórennom*, — blz. 59 onderste regel : *stichí*, — blz. 60 r. 24 : *měl'kom*, — blz. 65 r. 15 : *slils'á* (altans gewoner dan *slils'a*), — r. 18 : *deréw*, niet *-ěw*, — r. 19 : *osokor'ámi*, — blz. 70 r. 7, blz. 118 r. 7 : *četwerněj*, niet *-ej*, — blz. 71 r. 3 : *loskutká* — r. 22 : *jarlykámi*, — blz. 81 r. 2 : *ná wody*, — blz. 88 r. 7 : *zawitými* is gewoner dan *zawitymi*, — blz. 90 r. 6 : *wožžú* lijkt mij gewoner dan *wóžžu*, — blz. 92 r. 10/11 : *za-kl'učila*, niet *zak-l'učila*, — blz. 100 r. 7 : *t'ažělye*, niet *t'aželye*, — blz. 105 onderste regel : *powěstéj*, — blz. 106 r. 1 : *izlišnim*, — blz. 107 r. 9 : *jéslib*, — blz. 110 r. 6 : *úmer*, — blz. 114 r. 17, blz. 118 r. 7 : *wsénoščnoj*, — blz. 115 r. 6 : *těn'ámi*, — blz. 116 r. 21 : *roits'a*, blz. 117 r. 18 : *rojáts'a*, — blz. 118 r. 20 : *mertwó*, — blz. 123 r. 14 : *bumágu-s*.

De Oxford russian plain texts, waarvan mij twee nummers ter recensie gezonden werden, zijn geaksentueerd, doch bevatten geen woordelijst. De keuze van Dostojewskij's Ělka i swad'ba en Čestnyj wor is zeker verstandig te noemen, evenals die van een aantal fabels van Krylow. Deze boekjes verdienen warme aanbeveling. Wat 't eerste aangaat, zij op een paar aksentfouten gewezen : blz. 16 r. 11 : *tolstének*, — blz. 26 r. 2 : *tótčas*, evenzo blz. 57 r. 19, — blz. 36 r. 10 : *posmačně'e*, — blz. 41 r. 32 : *Na útro*, evenzo blz. 51 r. 11, — blz. 44 r. 9 : *pó serdcu*, evenzo blz. 46 r. 5, — blz. 44 r. 21 : *wsénoščnoj*, — blz. 48 r. 9 : *zá serdce*, — 49 r. 6 : *pólzaete*, — blz. 56 r. 16 : *malén'ko*. Naar aanleiding der fabels van Krylow zou ik de redakteur dezer serie willen voorslaan, ook ongeaksentueerde gedichten uit te geven. De leerlingen moeten op de duur wennen aan zulke teksten, en het beste is, met verzen te beginnen, waar de maat aanwijzingen biedt voor de betoning.

Leiden. N. van Wijk.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Philologische Kring te Amsterdam.

Onder blijvende belangstelling heeft de Phil. Kring in het tweede jaar zijn maandelikse vergaderingen gehouden. Het bestuur bestond uit : K. R. Gallas, voorzitter ; Dr. M. Boas, penningmeester en Dr. W. F. Tiemeijer, sekretaris. Er traden vijf nieuwe leden toe. De voordrachten waren achtereenvolgens : *Quelques observations sur les oeuvres d' André Gide* door J. Fransen ; *The Paston Letters*, door Dr. W. v. d. Gaaf ; *Over de Tristan-sage* door prof. J. H. Scholte ; *Over de deense schrijver Herman Bang* door mej. Dr. A. S. Krijn ; *Over de moderne Duitsche novelle* door mej. Dr. C. J. Bouman ; *Een inleidende bespreking van het 2de deel van Wilhelm Dilthey's Schriften : Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* door Dr. A. Zijderveld ; *Over de ontwikkeling van de geographische kennis in de 16de eeuw* (met tentoonstelling van atlassen, kaarten en reisbeschrijvingen) door Dr. C. P. Burger Jr. en *Enige opmerkingen over de artikels leike en leiken in het Wdb. der Ned. Taal* door A. K. Castelein. Bovendien werden mededelingen gedaan, zeldzame boeken ter kennismaking getoond en wederzijds inlichtingen over onderwerpen van studie gevraagd en gegeven.

Op den „Catalogue supplémentaire des MSS. Grecs de la Bibl. Roy. de Copenhague" van mej. A. Adler (aangekondigd *Museum* XXV 124) heeft de Kon. Akademie v. Wet. te Kopenhagen twee supplementjes als „Addenda et corrigenda" en „Addenda II," 1917 en 1918, laten verschijnen. Mej. Adler heeft daarin behalve eenige corrigenda, de beschrijving kunnen geven van twee jonge Grieksche hss. van muzikalen inhoud, ἠχήματα, de zoogen. Papadique enz. en heeft verder allerlei aanvullingen medegedeeld die van belang zijn. Ook heeft zij, voldoende aan het verzoek dat hier tot haar was gericht, de papieren van Reiske nog nader onderzocht. Dit heeft al dadelijk tot de uitkomst geleid dat de aanteekeningen op Diogenes Laertius terecht gebracht zijn, die toen Diels die indertijd zocht, verloren heetten. Van hoeveel belang die Reiskiana zijn

Digitized by Google

en hoe noodig het is die zorgvuldig te onderzoeken, bleek toevallig nog onlangs uit de mededeelingen van B. A. Müller in *Berl. Philol. Wochenschrift* van 12 April ll., Sp. 343 f. Hij bericht o. a. dat in genoemde Kon. Bibliotheek te Kopenhagen Reiskes noten op Sextus Empiricus nog voorhanden zijn en spreekt ook over de noten op Artemidorus, die voor een deel later gedrukt zijn, maar in handschrift van Reiske zelf nog niet teruggevonden werden.

S. G. d. V.

De firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage gaf een proefnummer uit van de *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, bewerkt door W. Nijhoff met medewerking van mej. M. E. Kronenberg. De boeken worden hier in alfabetische volgorde beschreven. Het werk zal circa 15 afleveringen van 2 vel druks, op geschept papier, omvatten; de prijs per aflev. is *f* 3.—.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LII, 3: G. Wissowa, zum Ritual der Arvalbrüder. — M. Pohlenz, zu den hippokratischen Briefen. — E. v. Stern, Hippias oder Hipparchos? — E. Meyer, Apollonios von Tyana u. d. Biogr. des Philostratos. — E. Ziebarth, Delische Stiftungen. — R. Reitzenstein, Der titel Märtyrer. — P. Vollmer, Kritischer Apparat zu Ovids Remedia. — Misc.

4: W. Jaeger, Emendationen zur aristotel. Metaphysik *Α-Δ*. — C. F. Lehmann-Haupt, zum attischen Volksbeschluss über Chalkis. — L. Weber, Steinepigramm u. Buchepigramm. — E. Stein, kleine Beiträge z. röm. Geschichte. — W. Kranz, zur Composition der „Frösche". — Fr. Thedinga, Plotin oder Numenios? — F. Huhn u. E. Bethe, Philostrats Heroikos u. Diktys. — Misc. — Berichtigung.

LIII, 1: F. Jacoby, Studien zu den älteren griechischen Elegikern, I. — W. Zilles, Hippias aus Elis. — H. Diels, Hippokratische Forschungen, V. — K. Scherling, Gemmen mit der Inschrift *ΜΝΗΣΘΗ*. — H. Swoboda, *ΣΚΥΤΑΛΙΣΜΟΣ*. — Misc.

2: A. Korte, Bacchylidea. — L. Malten, ein neues Bruchstück aus den Aitia des Kallimachos. — U. Kahrstedt, zur Geschichte Groszgriechenlands im 5. Jht. — H. Dessau, über die Abfassungszeit einiger Schriften Senecas. — J. Mussehl, über eine Aporie in der Lehre von den Aggregatzuständen bei Lukrez (II 444—477). — M. Bang, die Grabschrift des Philosophen Iulianus. — Misc.

3: H. Werner, zum *ΛΟΥΚΙΟΣ Η ΟΝΟΣ*. — F. Jacoby, Studien zu den älteren griech. Elegikern, II. — A. Rosenberg, die Parteistellung des Themistokles. — G. Körte (†), zu Xenophons *ΚΥΝΗΓΕΤΙΚΟΣ*. — O. Schroeder, *ΡΥΘΜΟΣ*. — E. Meyer, die Rhapsoden u. d. homerischen Epen.

4: B. A. Müller, zu Stephanos Byzantios. — R. Philippson, Nachträgliches zur Epikureischen Götterlehre. — M. Pohlenz, das zwanzigste Kapittel v. Hippocrates de prisca medicina. — A. Stein, Ser. Sulpicius Similis. — O. Weinreich, die Heimat des Epigrammatikers Poseidippos. — H. Mutschmann (†), die älteste Definition der Rhetorik. — Misc.

LIV, 1: K. Münscher, metrische Beiträge. — U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Lesefrüchte. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, V. — A. Körte, Glykera u. Menander. — Ad. Jülicher, Augustinus u. d. Topik d. Aretalogie. — Misc. — Berichtigung zu Bd. LI, S. 478 f.

Berl. Philol. Wochenschr., 1919, nº. 10: M. Boas, Apokryphe Catosentenzen.

Studiën, XCI, Mei: J. Bollen, Platduitsche Literatuur. — A. Borret, Toepassing van het Taylorstelsel. — H. Padberg, De Génestet in de school? — H. Wilbers, De Zonen der Profeten. — L. P. P. Franke, Drie Roomsche Romans. — A. Scholte, Een nieuwe Plant: Linaria nova. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juni: F. Tummers, Empirische en wijsgeerige Zielkunde. — Is. Vogels, Oude en Nieuwe gedichten. — F. de Bruyn, Van onderzeesche Tunnels en overzeesche Veren. — P. H. J. Hoenen, Sir William Crookes. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

PROGRAMMA
CERTAMINIS POETICI
AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO
IN ANNUM MCMXX INDICTI

Quatuor carmina ad certamen admitti non potuerunt utpote quae iusto serius ad nos essent perlata. Eorum tituli erant hi: 1 Volsinii urbis veteris aedes Cathedralis 2 Pus vaccinum 3 Maternus amor 4 Monstrum horrendum informe, ingens.

De ceteris, XXXV numero, sic est pronuntiatum: Unum (c. t. *Psalmus L*) admitti non potuit quia e duobus constabat carminibus, quorum neutrum iustum L versuum implebat numerum.

Undecim carmina statim sunt seposita quae luce publica digna non videbantur. Eorum erant tituli hi: 1 Sub prima luce 2 egregius victor 3 aranea et nati 4 exspectantes Dei iudicium 5 et nunc, reges, intelligite 6 post bellum Europaeum 7 Saltus Caprearum 8 poeta miles 9 de Baccho inimico 10 Cornix in Capitolio lucuta 11 tristia.

Post breviorem longioremve dubitationem haec quoque XVIII non recipienda visa sunt in volumen sumptibus legati edendum:

1 ad quendam sodalem epistolium 2 ad Marcum epistola 3 in simiae amatores 4 imago matris 5 incendium 6 fiat pax 7 super invasione Belgii 8 pro pace exoptata 9 incursio Hellespontiaca 10 colloquia Elysea 11 septuagenarii meditationes 12 in coenobii reliquias 13 Margaritae Edesiae Martyrium 14 in obitum matris dilectissimae 15 funera 16 Iesum puerum Maria queritans 17 Ruth 18 Iulius Sabinus et Eponina.

Restant quinque carmina egregia, verorum poetarum vera poemata. Ea ita hix enumerahtur (quemadmodum et in aliis carminibus factum est) ut adscendatur ad optimum: 1 epostola senis ad iuvenem 2 Lygdus ad matrem 3 pax natalicia 4 mundi Creator 5 Vercingetorix.

Horum carmini c. t. Vercingetorix (poetam eius esse

GIUSEPPE ALBINI

Bononiensem aperta scidula apparuit) praemium Aureum est adiudicatum. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae eorum scidularum aperiendarum ante kalendas Iulias dederint veniam: 1 Mundi Creator 2 Pax natalicia 3 Lygdua ad matrem 4 epistola senis ad iuvenem.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina Latina non ex alio sermone versa nec prius edita, argumentive privati nec L versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante kal. Ian. A. MCMXX mittant ad: „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia item inscribenda scidulae obsignatae quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, et si, quemadmodum in editionibus antiquorum poetarum fieri solet sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. *Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.*

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstel. die XIV m. Apr. A. MCMXIX — C. SNOUCK HURGRONJE, *Ord. lit. acad. reg. praeses*

VERBETERING.

In het vorige, 9de, nummer van het *Museum* komt in kol. 198, regel 4 v. o., een hinderlijke fout voor: de lezer gelieve „konjunktie" aldaar te veranderen in „konjunktief".

Digitized by Google

ENCHIRIDIUM

DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. f 6.50 Geb. f 7.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is **verschenen als Deel XXVIII**

IRENAEÜS III.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(TWEEDE VERVOLG)
III 13, 1—IV 23, 1a

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.50.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zoo juist verscheen het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII

DE IURE BELLI AC PACIS

LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR
CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden *Prijs gebonden in linnen band f 7.—*

Hugo de Groot erkende de uitgave van 1632 van zijn „De Iure Belli ac Pacis" als de eenig echte. Deze uitgave heeft daarom gediend als grondslag voor den tekst van dit boek. Maar vooral belangrijk is, dat de Noten naar de editie van 1646, de volledigste dus, zijn gegeven, met aanwijzing waarin zij verschillen met die van 1642, welke het eerst Noten bevatte; ook wordt in aanteekeningen vermeld waar de tekst van de drie genoemde uitgaven onderling verschilt.

De Groot's boek, dat een geweldigen opgang maakte, komt in den boekhandel niet anders meer dan antiquarisch voor. Het was zeer noodig in dezen misstand te voorzien, en het mag toegejuicht worden dat zulke bij uitstek deskundige mannen als Prof. C. van Vollenhoven en Dr. P. C. Molhuysen zich met de verzorging dezer nieuwe, geannoteerde editie wilden belasten.

Elke bibliotheek, ieder, die het Internationaal Recht bestudeert, zoowel hier als in het Buitenland, behoort dit boek te koopen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

OCT 13 1922
HARVARD COLLEGE LIBRARY
Philol 26.0

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. No. 11-12. Aug.-Sept. 1919.

Schubart, Einführung in die Papyruskunde (Engers).
Brakman, Opstellen over onderwerpen uit de Lat. letterkunde (Hartman).
Thomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Houtsma).
Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (Salverda de Grave).
Van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel (Premsela).
Van Wijk, Altpreussische Studien (Kern).
Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570 (de Bas).
Brünner, De order op de buitennering van 1531 (v. Dillen).
Zahn's Kommentar z. Neuen Testament VII-VIII: Bachmann, Die Briefe an die Korinther (de Zwaan).
Høffding, Spinoza's Ethica (W. Meyer).
Schoolboeken:
Van Doorn, Shakespeare's Midsummer-Night's Dream (ten Bruggencate).
Coster, Conan Doyle's Uncle Bernac (ten Bruggencate).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Verbetering.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

W. Schubart, Einführung in die Papyruskunde. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1918. (Pr. M. 16).

Naast de „Grundzüge und Chrestomathie" van Mitteis-Wilcken is nu het bovenstaande boek van Schubart verschenen. Het heeft al direkt het voordeel, dat het vijf jaren na eerstgenoemd werk het licht ziet, een omstandigheid, die bij een jonge wetenschap als de papyrologie, waarbij telkens nieuwe vondsten worden gedaan en onuitgegeven oorkonden het licht zien, op zich zelf reeds tot op zekere hoogte het verschijnen van het boek zou rechtvaardigen. Maar er is veel meer, waardoor het naast de „Grundzüge" een plaats verdient. In de eerste en voornaamste plaats wel daardoor, dat het zich behalve met de oorkonden ook bezig houdt met de litteraire papyri. Een volledige opsomming en bespreking van alles wat de papyri tot nu aan litteratuur hebben opgeleverd, was een desideratum. Schubart geeft eerst een overzicht over de litteraire papyri en behandelt daarna achtereenvolgens reeds bekende teksten en papyri, wier inhoud nieuw is. Van de eersten valt het leeuwenaandeel op Homerus, daarna volgen Demosthenes en Euripides; de laatsten kunnen van tweeërlei aard zijn: zij kunnen ons teksten brengen van schrijvers, die nog slechts weinig of in het geheel niet bekend waren (Bacchylides, Herondas, Menander) of ze kunnen van reeds bekende auteurs nieuwe stukken brengen (Ἰχνευταί van Sophocles, Ἀθηναίων πολιτεία van Aristoteles). Proeven van teksten, die niet zoo gemakkelijk zijn na te slaan, zijn overal met kleinere letters tusschengevoegd, iets wat het genot van het lezen zeer verhoogt.

Zeer te waardeeren is ook wat de schrijver, die als conservator van de Berlijnsche papyrusverzameling een groot deel van zijn leven aan de papyri heeft gewijd en tallooze papyrusteksten heeft uitgegeven, ons vertelt omtrent het schrift en zijn ontwikkeling, omtrent het schrijfmateriaal en het antieke boek. En degene, die de oorspronkelijke teksten wil lezen, zal goed doen, de vele wenken, die deze geleerde van de praktijk hem geeft, wel ter harte te nemen.

Het andere deel van het boek, dat zich met de oorkonden bezig houdt, komt natuurlijk veelal overeen met Mitteis-Wilcken's „Grundzüge" en dankbaar erkent de schr. in zijn voorrede, hoeveel hij vooral den eerstgenoemde in het hoofdstuk over „het Recht" te danken heeft. Maar ondanks deze overeenkomst zijn de twee werken toch in wezen verschillend: terwijl de „Grundzüge" in ieder hoofdstuk de resultaten bieden, welke de papyrologie voor dat onderdeel heeft verkregen en dus den onderzoeker aanwijzen wat reeds gevonden is en wat nog onderzocht dient te worden, wil het boek van Schubart in de eerste plaats een beeld geven van het leven op elk gebied in het oude Nijlland en zoo den aanstaanden papyroloog de basis bieden, welke hij bij zijn studie noodig heeft. Ter aanvulling geeft de schr. dan nog met kleine letters tusschen den tekst bijzonderheden, bronnen en litteratuur over het zoo even behandelde. Zoo is het werk van Schubart een gelukkige combinatie van leer- en leesboek en verdient niet slechts door den papyroloog, maar in uitgebreiden kring gelezen te worden.

Een aantal afbeeldingen aan het slot verhoogen nog de waarde.

Rotterdam. M. Engers.

C. Brakman, Opstellen over onderwerpen uit de Latijnsche letterkunde. Leiden, Brill. 1919.

't Valt niet te ontkennen, er heerscht tegenwoordig heel wat belangstelling in de klassieke oudheid. Niet

Digitized by Google

dat „men" nu zoo bizonder graag Latijnsche of Grieksche auteurs leest: die houdt men er meestal niet eens op na, en zijn Latijn en vooral zijn Grieksch radicaal vergeten te zijn, dat is iets waarop velen roem schijnen te dragen, althans iets waarover men zich geenszins behoeft te schamen. Een raar geval! Geen mensch, die niet blij is dat hij een mondjevol Fransch geleerd heeft, al komt hem dat voor de practijk des levens misschien nooit te pas. Maar niet-literatoren, die, als ze eenmaal het gymnasium hebben verlaten, hun latijnsche en grieksche boeken *niet* naar een stalletje brengen of in een hoek gooien, die zijn met een lantaarntje te zoeken. Ligt de schuld hiervan soms bij 't gymnasium? Krijgt men daar te lang en te veel onderwijs in de oude talen? En is het *niet* waar, wat ik wel eens heb hooren beweren: „het gymnasium is een instelling waar men leert eindexamen doen?"

Nu — hoe het zij: hooren vertalen uit klassieke schrijvers en dichters en hooren vertellen van wat er bij hen te lezen staat, dat wil men in onzen tijd wát graag. Laten wij dat feit dankbaar aanvaarden en er ons voordeel mee doen! *Iets* is altijd oneindig veel meer dan *niets*. En zal de klassieke geest ooit herleven, iets wat moet en ook zal geschieden, dan dient die herleving wel uit te gaan van hen, die althans een flauwe notie van de klassieke auteurs hebben. Meerdere verspreiding van die flauwe notie is dus een zaak van onmiskenbaar nut.

Doch het nut van Dr. Brakman's boek is heel wat grooter. Het is tweeledig. De buitenstaander vindt er een geestelijke inspanning in, die hem rijkelijk en op de genoegelijkste wijze beloont, voor den vak-man is het van 't begin tot het eind een liefelijke verpoozing, want er worden schrijvers en dichters in behandeld, waarin slechts zeer enkele philologen zich plegen te verdiepen en die toch voor hen van het grootste belang zijn.

Het zijn belangrijke en over 't geheel weinig gelezen auteurs, waaromtrent Dr. Brakman zijn lezers onderhoudt. En hij doet dat op voortreffelijke, vooral op boeiende wijze. Zijn taal is zuiver en welluidend Hollandsch, gesoigneerd in den goeden zin des woords: zijn stijl is vlekkeloos maar doet ons nooit, zooals wel eens bij pervers-gesoigneerde schrijvers vragen: „als ik dien man nu eens vroeg hoe laat het is, zou hij mij daarop dan een eenvoudig antwoord kunnen geven, of zou het ook al weer gestiliseerd moeten zijn?"

Om te beginnen met het laatste hoofdstuk „over de gedichten en brieven van Sidonius Apollinaris", „den laatsten Gallo-Romein en den eersten Franschman" wat geeft ons dat hoofdstuk een helderen blik op het openbaar en bizonder leven van dien tijd! Hoe uitnemend is de schildering van de Hunnen, hoe vermakelijk het verhaal over het keizerlijk gastmaal, waarop Sidonius zich zóo dapper en met zooveel succes heeft geweerd tegen laster en lasteraars!

Iets minder vlot laat zich het voorafgaande hoofdstuk „uit 't geschiedverhaal van Ammianus Marcellinus" lezen. Geen wonder: Ammianus is een moeielijk auteur. Mag ik—alleen ten bewijze dat ik Dr. Brakman's boek nauwgezet heb gelezen — opmerken dat op p. 97 de vereischte samenhang ontbreekt? Waarschijnlijk is hier een — misschien vrij groot stuk — uitgevallen: ook de tekst van Gronovius is onverstaanbaar. Maar wat is Ammianus een belangrijk auteur! Voortreffelijk satiricus en, niet minder voortreffelijk historicus. Zijn beschrijvingen van de heerschende weelde der Romeinen, van het verachtelijk bedrijf der *heredipetae* en het niet veel eerbiedwaardigere der advocaten, doen aan Lucianus denken, waarlijk niet ten ongunste van Ammianus. En hoe uitnemend is alles wat wij bij Brakman over Keizer Julianus te lezen krijgen! Waarlijk, het sterven van dezen „afvallige" vult een paar van de schoonste bladzijden uit de oude literatuur! Als een proeve van Brakman's uitstekende appreciatie verwijs ik naar het betoog, dat Ammianus tegenover de Christenen billijker, maar tegenover de Gothen minder billijk is dan Tacitus.

Het „knapst" schijnt mij Hoofdstuk VI „de apologie van Arnobius" en bepaaldelijk daarin het exposé van de moeilijke leer van Arnobius *over de ziel*. Het geheele hoofdstuk is uiterst smaakvol en opwekkend tot eigen lectuur. Arnobius, zooals Brakman hem schildert, is werkelijk een hoogstaand auteur.

Maar het vermakelijkst om te lezen zal wel zijn hoofdstuk V: „het onderwijs van Fronto aan Marcus Aurelius". Vermakelijk en instructief. Wie zich wat meer met den tijd van Trajanus heeft bezig gehouden moet er wel door tot het resultaat komen, dat in de weinige tientallen jaren tusschen Trajanus en Marcus Aurelius de ontwikkelde „heidenen" nóg braver, maar ook nóg kinderachtiger zijn geworden.

De hier besprokene, laatste vier, hoofdstukken moeten gerekend worden tot de „populaire" literatuur. Ze worden vooraf gegaan door de navolgende: 1 Livius en de fabula praetextata 2 over Sallustius Cat. 51 (de redevoering van Caesar) 3 over Seneca ad Marciam 4 eenige opmerkingen over Seneca's Agamemnon. Deze zijn meer van philologischen aard en zouden, in 't Latijn geschreven, een plaats in onze Mnemosyne verdienen. Toch zijn ze ook in dezen bundel geenszins misplaatst. Wetenschap popularizeeren is een bedrijf, dat in een slechten naam staat en voorheen in een nog slechteren stond. Stel u Cobet voor schrijvend in het Hollandsch voor het groote publiek. Dat liet men liever over aan hen, die er wel voor waren maar niet er achter. En ook nu nog doet ieder, die een populair geschrift over de oudheid ter hand neemt, verstandig zich eerst ervan te vergewissen aan wiens leiding hij zich overgeeft. Welnu, in die eerste vier hoofdstukken (die trouwens ook voor den „gewonen" lezer zeer onderhoudend zijn) betoont zich Dr. Brakman een hoogst achtbaar Latinist, een Latinist, die Latijn kent. Dat relatieve zinnetje is in onzen tijd een zeer gewenscht, ja een noodzakelijk toevoegsel aan dien titel.

Moge Dr. Brakman's boek vele lezers vinden! Dat zal hun, dat zal het studievak der philologie ten goede komen, want buiten belangstelling in wijderen kring kan zij 't niet stellen.

Leiden. J. J. Hartman.

V. Thomsen, Une inscription de la Trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist. filol. Meddelelser 1,1). København, A. F. Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 0.65).

In het jaar 1799 werd in het Hongaarsche dorp Nagy-Szent-Miklós eene belangrijke vondst gedaan,

Digitized by Google

bestaande uit 23 gouden voorwerpen, schalen, bekers, drinkhoorn enz. van groote waarde en ook uit kunsthistorisch oogpunt interessant. Omtrent den oorsprong dier voorwerpen was men dadelijk gereed tot de gissing, dat zij eenmaal aan den beroemden Hunnenkoning Attila moesten hebben behoord en in den grond waren verborgen, opdat zij niet in de hand van vijanden zouden geraken. Men placht dus kortweg te spreken van den schat van Attila. Men kan hem thans vinden in het Kunsthistorisches Hofmuseum te Weenen. Om echter het geheim van dien schat te ontraadselen had men vooreerst kunsthistorische gegevens, maar meer zekerheid beloofden de inscriptiën te geven, die op verscheidene voorwerpen waren aangebracht, indien het slechts gelukte die te lezen en te verklaren. Die inscriptiën waren van verschillenden aard: sommige waren aangebracht in een soort Runenschrift, maar andere bestonden uit Grieksche letters en schenen ook gedeeltelijk Grieksche woorden te verbeelden, die echter geen zin opleverden. Eene inscriptie echter was wel in Grieksche letters, maar blijkbaar niet in het Grieksch geredigeerd en het is deze, die den beroemden Deenschen geleerde Thomsen tot een nader onderzoek heeft uitgelokt. Tot een nader onderzoek, want het spreekt wel van zelf, dat reeds voor hem andere geleerden niet alleen de voorwerpen nauwkeurig hadden beschreven, maar zich ook aan de verklaring der inscriptiën hadden gewaagd, evenwel met gering gevolg, zooals men uit Thomsen's opmerkingen dienaangaande kan leeren. Intusschen waren door de uitvoerige beschrijving van Hampel in de *Ungarische Revue* 1885, p. 161 vvg., 598 vvg. toch enkele punten vastgesteld, bijvoorbeeld dat de bewerking der voorwerpen den invloed der Grieksch-Byzantijnsche kunst onderstelde en, wat voor de dateering van bijzonder gewicht was, dat in de inscriptiën met Grieksche letter de B onderstreept was, hetgeen volgens Hampel eerst gebruikelijk werd onder keizer Basilius 867—886. Had hij aanvankelijk den schat uit de 4de of 5de eeuw gedateerd, toen hij deze bijzonderheid vaststelde nam hij deze tijdsbepaling terug en verviel meteen de legende dat de schat iets met Attila te maken had. Maar eene bevredigende verklaring der inscriptiën vermocht hij niet te geven, ook niet van die, welke boven in het bijzonder als de meest belangrijke is aangemerkt. Natuurlijk komt het daarbij vooral aan op de vraag in welke taal zij is vervat en nu meent Thomsen het antwoord daarop te kunnen geven, nl. in Bulgaarsch-Turksch. Hij gaat daarbij uit van dezelfde onderstelling als alle overige ontcijferaars, dat in die inscriptie twee eigennamen voorkomen, nl. Buela en Butaul, die beide gevolgd worden door het woord Zoapan, waarin men den Slavischen titel Čupan, distriktshoofd zonder moeite herkend heeft. Het voorkomen van dien titel bewijst echter niet dat de taal der inscriptie Slavisch is en, gelijk reeds gezegd werd, Thomsen houdt die taal voor Turksch en vindt in de inscriptie „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, coupe à boire qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue". Niettegenstaande ik voor niemand wensch onder te doen in bewondering voor de scherpzinnigheid van den Deenschen meester moet ik toch bekennen, dat ik mij niet van de juistheid dezer verklaring heb kunnen overtuigen op gronden, die het te lang zoude zijn hier uiteen te zetten. Daarmede wordt echter niets te kort gedaan aan de belangrijkheid van het hier besproken opstel, dat niemand, ook al kan hij niet in alles den Schrijver volgen, zonder vrucht uit de hand zal leggen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Kr. Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (*haricot, parvis*). (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, II, 1). Kopenhagen, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 0.60).

Haricot duidt twee zeer verschillende spijzen aan: „een soort ragoût", en „snijboon." Zijn dit twee betekenissen van hetzelfde woord of heeft men hier twee verschillende woorden? Hoewel het niet onmogelik is een brug te leggen tussen de twee zeer uiteenlopende begrippen, is het buiten twijfel dat wij hier te doen hebben met een toevallige klankeenheid van twee termen die, oorspronkelik altans, niets met elkander te maken hebben. Terwijl *haricot*, „ragoût", schijnt samen te hangen met Ofr. *haligoter*, *harigoter*, waarvan men de oorsprong niet kent, is de naam voor „boon" tegelijk met die plant uit Mexico gekomen: *haricot*, „snijboon," is het Mexic. *ayacolli*. Prof. Nyrop toont ons dat, op die heldere manier die wij van hem gewoon zijn, en hij weet, op de hem eigen wijze, zijn uiteenzetting aantrekkelik te maken door karakteristieke anecdoten en leerrijke voorbeelden, waardoor het betoog veel verder reikt dan het eigenlike onderwerp.

Parvis is Gr. παράδεισος, in de betekenis van het bosje of de tuin waarin de tempels van Adonis werden gebouwd, toegepast op de Kristelike cultus. De vorm *parvis*, Ofr. *parevis*, eist een verklaring; hoe komt die *v* in het woord? Prof. Nyrop verwerpt terecht de onderstelling dat *v* hier zou dienen om de hiatus in **pareïs* uit **paredis* te doen verdwijnen, want vooreerst komt **pareïs* niet voor, en in de tweede plaats zou *pareïs* niet *parevis* maar **paris* hebben moeten worden. De *v* is ontstaan uit de interdentale spirans (ð) waarin de *d* van *paradisus* regelmatig was overgegaan, en deze fonetiese verandering wordt door de schrijver, steunende op O. Jespersen, uitvoerig toegelicht.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

C. P. van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel. (Fransche Kunst, 7). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. (Pr. *f* 1.75).

Dit is een prettig boekje, evenals trouwens àlle tot nog toe in de serie „Fransche Kunst" verschenen werkjes; maar misschien meer dan die andere, in het bizonder voor den leek geschikt. De studie van van Rossem over het Moderne Fransche Tooneel wordt m. i. door een dubbel gebrek ontsierd. Eenerzijds een nog al opvallende onvolledigheid, niet geheel goed te maken door de waarschuwing in het *Woord-Vooraf*; is het een „vluchtige rondgang in den tuin der fransche dramaturgie", en „moest er telkenmale gecoupeerd worden", jammer genoeg bracht de gids ons niet in dien mysterieuzen uithoek, waar Maeterlinck en zijn collega's-hoveniers hun vreemde orchideëen kweeken in schemerende, zwoele kassen... Jammer genoeg bepaalt de gids zich er toe, ons te vertellen, dat die geheimzinnige hoek bestaat, maar dat men dien heden ten dage niet meer pleegt te bekijken... Jammer genoeg is „het théâtre in verzen

Digitized by Google

geheel vervallen" — wanneer tenminste de verzen der Unanimisten, Jules Romains e. d. geen verzen zijn; want hún werden een zestal pagina's gewijd —, en dat een Rostand, zelfs niet zijn naam, in het boekje te vinden is. Lijkt den schrijver het zgn. simultaneïsme van een Henri Barzun, in 1½ bladzij herdacht, eerder een plaatsje te verdienen dan de — nu ja! desnoods ouderwetsch geworden, prachtig-zieltogende kunst van Rostand en zijn tweede-ik Zamacoïs? Of acht hij dezen genoegzaam bekend, om de aandacht, voor hen bestemd, op te eischen voor een curiosum?...

Een tweede — en laatste — verwijt moge den schrijver treffen. De heer van Rossem behandelde zijn stof misschien wat te uitsluitend als tooneelschrijver. Hij vergeet wellicht dat het meerendeel der toeschouwers in een schouwburgzaal, en van hùn appreciatie hangt toch het succes af, en, (is het een serieus publiek) naar het succes kan men dan de waarde meten; — dat het meerendeel der toeschouwers zich minder bekommert om den technischen kant dan om de innerlijke waarde, om de juistheid der toestanden, het treffen der dialogen, de waarheid in de karakterteekening, de interesse der handeling... Te vaak worden in van Rossem's boek aesthetische door technische overwegingen verdrongen. Het wordt er door: in plaats een litterair-historische verhandeling over het Fransche tooneel der laatste dertig jaar, een lofzang op de vakkennis der theaterschrijvers.

Maar laten wij, zooals Jules Renard het noemde, na den rozenkrans met (twee) zwarte, den rozenkrans met zeer veel witte kraaltjes ter hand nemen, en ongetwijfeld zullen wij veel verdienstelijks vinden in de beschouwingen van dezen schrijver, welke in vele opzichten een juisten kijk heeft op het moderne tooneelwerk, dat hij grondig blijkt te kennen. Hij wijst ons op het den Franschman aangeboren talent voor optische illusie en voor het aanvoelen der aannemelijke realiteit. De Fransche karakterteekening vindt dáárom overal bijval, omdat zij, universeel van aard, overal begrepen kan worden. Waar een type, hoe verrassend of excentriek ook, ten tooneele wordt gebracht, is het in de allereerste plaats een levend mensch, en zoo heeft de toeschouwer, levend mensch trots alle punten van verschil met zijn bespotten of beklaagden broeder, dadelijk contact met die verwante ziel. Men behoeft geen Rousseau te zijn, om in Alceste's aard, toestand, handelingen en meeningen, overeenkomstigheid te voelen met zijn eigen aard, toestand, daad en gedachte.. Ibsen, Heyermans, geven uitzonderingsgevallen in wier gedachtengang wij ons haast wetenschappelijk moeten inwerken. Wat techniek en dialoog betreft, zitten Heyermans' *Opgaande Zon* b.v. of *Eva Bonheur* onberispelijk in elkaar. Maar figuren als Matthijs de Sterke of Jasper aanvaarden we steeds met voorbehoud. Op hun levensopvattingen zou een Latijnsch dramaturg geen stuk bouwen. Onbewust is zijn kunst internationaal: algemeen menschelijk. En de vorm wordt bij hem aantrekkelijk gemaakt door het optreden van het hem zoo eigen conversatietalent, de luchtige, doch niet oppervlakkige uitdrukking der diepzinnigste gedachten; en de zwaarste kost wordt licht verteerbaar door het pittige zout zijner geestigheid. Ziedaar de hoofdgedachten uit van Rossem's inleiding (pag. 1—9).

Achtereenvolgens worden het „Théâtre Libre", de „Jongeren", het Boulevard-Tooneel en de Comici behandeld. Schrijver leert ons, welk een groote rol Antoine heeft gespeeld, niet alleen òp het tooneel, maar daardoor ook in het eeuwig-wisselend spel der Fransche tooneelgeschiedenis. Stond tot rond 1887 het tooneel nog steeds in het teeken van Scribe's theorieën, Antoine bracht de revolutie teweeg, die van het theaterstuk der jongeren wilde maken: „une tranche de vie mise sur la scène avec art". Het leven. Het leven-zèlf, bron van genot en moraal tevens; het stuk zal ons, dank zij de zoo ver doorgevoerde objectiviteit, belang inboezemen, omdat het *menschen* laat zien, en geen „getruqueerde menschenzielen." (p. 14). Hun fout was natuurlijk, als steeds, mateloosheid, voortkomend uit onontwikkeld smaakgevoel — maar de eerste stoot was gegeven. Pierre Wolff, Georges de Porto-Riche, de Curel, Brieux en Lavedan zijn de meest representatieve figuren dier nieuwe periode. Zoo is weer de grootste verdienste, in het meesterwerk van laatstgenoemde, *Le-Duel*, zijn abbé Daniel als *mensch* voor te stellen, en uit zijn *mensch*-zijn komt het conflict voor, dat het stuk zijn actie-waarde verleent. — De Unanimisten gaan nog verder. Het kader van hun kunst, verbreed, omlijst niet meer het individu, maar de menigte, de gemeenschap. Deze innovatie valt samen met het duidelijker geworden begrip van de „psychologie de la foule", die een Shakespeare reeds in zijn *Julius Caesar* voelde en weergaf. Romains en Claudel, ziedaar de protagonisten dezer school; terwijl Francis Jammes het drama, doch zonder erin te slagen, in zijn landelijke poëzie wil drenken. Van minder kunstwaarde is het Boulevard-Tooneel, en de schuld van zijn overdreven lof en wereldverspreidheid ligt bij de critiek, met haar coteriegeest en haar cliché-complimentjes. (pag. 76). Capus en Coolus, Gavault en Kistemaekers zijn succes-fabrikanten, en als zoodanig de groote vijanden van het hedendaagsche tooneel (p. 79); zeer veel gunstiger steken Bernstein en Bataille bij hen af, terwijl ook Donnay, b. v. in zijn *Retour de Jérusalem*, de belangwekkendste onderwerpen op de meest levendige wijze behandelt. Een laatste woord van lof valt den comici ten deel, in het bizonder Courteline en Tristan Bernard, die, na een vergelijking met de „bekende platte burgermansklucht" van Duitsche origine, de Fransche kunst als meesters vertegenwoordigen.

Amsterdam. Martin J. Premsela.

N. van Wijk, Altpreussische Studien. Beiträge zur baltischen und zur vergleichenden Grammatik. Haag, Martinus Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 5.80 + 5%).

Reeds vele geleerden hebben zich aangetrokken gevoeld tot de sedert ruim twee eeuwen uitgestorven taal van de Pruisen, de oude bevolking van de streek tussen Weichsel en Deime en Pregel, en heel wat scherpzinnigheid is besteed aan de oplossing van de lastige vraagstukken welke die taal ons opgeeft. Wij hebben hier vóór ons een taal die alleen bekend is uit een paar woordelijstjes en drie katechismen, alle uit de nadagen van zijn bestaan, van welke teksten de uitgebreidste, gedrukt in 1561, met behulp van een tolk in 't Pruisies is vertaald door een eenvoudige dorpsdominee, blijkbaar niet voldoende voor deze taak berekend, daar hij

Digitized by Google

zachtst genomen de taal zelf niet behoorlik meester was. Bovendien vertegenwoordigen de anderhalve eeuw oudere woordelijst van Elbing en de katechismen niet dezelfde tongval; de eerste volgt het dialekt van Pomesanië, de streek beoosten de Weichsel, de katechismen daarentegen in hoofdzaak dat van Samland, ten noorden van Koningsbergen. De beperktheid van de bronnen laat ons dikwijls in 't onzekere, en de veelvuldigheid van de gevallen dat de vertalers of andere personen die met de tekst te maken hebben gehad, fouten van allerlei aard kunnen hebben gemaakt, vergroot de moeilikheden, verbonden aan 't bestuderen van deze taal, welke voor de Indogermaanse taalvergelijking in 't algemeen en voor de Baltoslaviese in 't biezonder zeer belangrijk is.

Wat v. Wijk ons in zijn *Altpreussische Studien* aanbiedt is een reeks van onderzoekingen over grammatiese vormen, voornamelik in de tongval van Samland. Het boek is opgedragen aan de nagedachtenis van August Leskien, de voortreffelike geleerde en leermeester, bij wie veelomvattende kennis, vernuft en gezond verstand gepaard gingen met eenvoud en beminnelikheid en die als beoefenaar van de Balto-Slaviese talen door geen van zijn landgenoten is geëvenaard.

Hoofdstuk I behandelt de ontwikkeling van de Oerbaltiese *ē* in 't Samlands en komt tot het besluit dat *ē* over 't algemeen weliswaar, zoals Bezzenberger aanneemt, *ī* was geworden, maar aan 't eind van een woord *ē* was gebleven, mits er de klemtoon op viel, b. v. *semmé* 'aarde' tegenover *mūti* 'moeder', terwijl *-ē-* vóór *n* overging in een onzekere, door *ie* voorgestelde klank, hetzij monofthong of difthong, b. v. *mien* (= Obulg. *mę*, Oind. *mām*), *semmien* 'terram'.

De beide volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de ontwikkeling van Balties *ā* en *ō* in dezelfde tongval. Wat *ā* betreft wordt een wijziging voorgesteld op Bezzenberger's regel, dat *ā* na dentalen blijft, maar na labialen overgaat in *o* als er de klemtoon niet op rust, in *ū* als dat wel het geval is. Volgens v. Wijk is na *m ā* altijd *u* geworden, blijkens *mukint* 'onderwijzen', *lymuczt* (uit *limu-ts) 'brak', die evengoed *u* hebben als *muti* 'moeder'. Ook de regel die Bezzenberger en Trautmann voor de ontwikkeling van de *ā* na velaren geven is, betoogt hij, onjuist, maar de voorkomende vormen veroorloven ons niet om een afdoende regel op te stellen. Ingewikkelder, ook in verband met de twee vertegenwoordigers in 't Litauws, is de vraag welke klank in 't Pruisies regelmatig aan Balties *ō* beantwoordt. Wel vindt men ook hier na dentalen soms *ā*, nl. in de vormen van *dāt* 'geven', maar daarnaast staan *tickrōma-* 'rechtvaardig' e.dgl. Twee vormen met *o*, *no*(-) en *pro*(-) naast *na*(-) en *pra*(-), schrijft v. Wijk aan 't voorbeeld van *po*(-) toe, maar overigens brengt ook hij het niet verder dan „die Formulierung eines ungelösten Problems."

Hoofdstuk IV levert, in aansluiting aan Solmsen, een betoog, dat de Samlandse uitgangen *-ei* en *-ai* streng van elkaar onderscheiden moeten worden (terloops wordt met de zogenaamd Litauwse datief *mánei* e. dgl. afgerekend en een datief als *nautei* verklaard), en een poging tot verklaring van de gevallen waarin zowel *-ei* als *-ai* voorkomt, met zeer gerechtvaardigde verwerping van de hypothese van Mikkola e.a., als zou er in 't Pruisies een dergelijke difthong als Litauws *ė* hebben bestaan.

In hoofdstuk V komt de genitivus singularis van de Pruisiese substantieven ter sprake. v. Wijk houdt de genitief-uitgangen van de *n*-stammen (*kermenes*) en van de *o*-stammen (*deiwas*) voor oude vormen en acht de laatste ontstaan uit *-oso*. De overige genitief-uitgangen, b.v. die van de *ā*-stammen (*ālgas*), beschouwt hij als analogiese formaties.

In 't volgende hoofdstuk komen de instrumentalis- en datiefvormen aan de beurt. v. Wijk toont aan hoe onwaarschijnlik Trautmann's mening is, dat in 't Pruisies alleen de *ā*-stammen een afzonderlike instrumentalis hadden bewaard, en hoeveel eenvoudiger het is, die schijnbare instrumentalis op *-an* (b.v. *madlan*) als een akkusatief te beschouwen. Waar twee vormen bestaan (b. v. *īstai* 'eten' naast *waldniku* 'koning') doet men z. i. het beste met te geloven dat het verschil in funktie tussen de oude datief en de oude instrumentalis in 't Pruisies verloren was gegaan. Hetzelfde zou gelden bij de *ā*-stammen (b. v. *perdāsai* 'koopwaar' naast *spartisku* 'kracht'), maar de Schrijver schijnt geen kans te zien te verklaren, wáárom de uitgang *-u* alleen voorkomt bij substantiva op *-iskā* en bij 't femininum van adjektieven op *-iska-*. Het bezwaar lijkt mij niet heel gewichtig, daar men zich best kan voorstellen dat enkel in een bepaalde formele groep van feminina de vorm op *-u* (dus de oude instrumentalis) bewaard bleef, ook al bestaat een dergelijk onderscheid bij 't masculinum niet. Het is wel niet geheel hetzelfde, maar het herinnert toch aan deze Pruisiese eigenaardigheid als in 't Oudengels van de *ā*-stammen alleen de verbalia op *-ung* de (in dit geval onoorspronkelike) uitgang *-a* hebben, zij het dan ook naast de bij alle overige uitsluitend gebruikelike *-e*. In 't vervolg van 't hoofdstuk beproeft de Schrijver een verklaring te geven van enige opmerkelike datieven, inzonderheid de pronominale vorm *stessiei*. Naar aanleiding van de verklaring van de Litauwse instrumentalis *ranka* uit *-ām* is het de moeite waard te vermelden dat Leskien die al in 1884 gaf (*Berichte der sächs. Ges. der Wissenschaften*).

Hoofdstuk VII houdt zich bezig met de nominativus pluralis van de *o*-stammen. Te recht verwerpt v. Wijk het denkbeeld van Johannes Schmidt, dat de uitgang *-ai* van de masculina een oude neutrale uitgang is, daar immers de pluralis van 't neutrum in 't Samlands op *-u*, in 't Pomesaans op *-o* uitgaat, maar hij komt niet tot een stellig besluit over de verhouding tusschen Pruisies *-ai* en Litauws *-ai*.

In hoofdstuk VIII vragen de pronomina onze aandacht. De volstrekte onhoudbaarheid van de afleiding van *stas* 'die, de' uit **k̑to-* wordt bewezen, de door anderen gemaakte vergelijking met Litauws *sztái* immers gaat niet op, omdat dit in oude Litauwse teksten nog *szitai* luidt. v. Wijk houdt *stas* voor een mengsel van **sa* (Idg. **so*) en **tas*. Ten slotte speurt hij de oorsprong na van de vormen van 't pronomen *tāns* 'hij'.

Hoofdstuk IX betreft een beginselkwestie: mogen wij in de Oudpruisiese spraakkunst van een „injunktief" spreken? Het antwoord luidt ontkennend en wordt overtuigend toegelicht.

In 't laatste hoofdstuk poogt de Schrijver een verklaring te geven van de uitgang *-imai* in de 1e persoon

Digitized by Google

pluralis en *-ai* in de 3e persoon bij klassen van werkwoorden waar men iets anders zou verwachten dan *-i-* en *-ai*.

Uit dit overzicht moge blijken dat linguistiese fijnproevers in het geschrift veel van hun gading zullen vinden. Voor een uitgebreide kring van lezers is het niet bestemd, en daarom is de dank die de Schrijver in zijn voorrede aan de Uitgever betuigt zeker niet misplaatst.

Groningen. J. H. Kern.

A. Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570. (Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtioårs jubileum 1918").

De bekwame vertaler van Shakespeare en het kunstscheppende talent van dr. Royaards hebben het meerendeel onzer beschaafde landgenooten, al zij 't onder den eenigszins vreemden naam van „Driekoningen-avond", bekend gemaakt met een der geestigste werken van den grooten Engelschen tooneeldichter; hetwelk echter met den datum van 6 Januari zoowat niets te maken heeft. Daarentegen herinneren wellicht weinigen onzer zich het Deensch-Zweedsche treurspel, waarin duizenden menschenlevens nutteloos en zonder eenige uitkomst zijn opgeofferd aan een vorstelijke gril: het voeren van een kroontje meer of minder — der wapens van Denemarken, Noorwegen en Zweden [1]) — in het wapen van eerstgenoemd koninkrijk! De schier spottenderwijs zoodanig gedoopte „Driekronen-oorlog" strekt mede als waarschuwend voorbeeld tegen de souvereine bevoegdheid tot het verklaren van oorlog, waartoe veelal het vunzige gespin der diplomatie dreef; — nogmaals één der hoofdoorzaken van den laatsten wereldoorlog, welke aan 5 millioen strijders het leven heeft gekost, 15 millioen dapperen verwondde en verminkte, een nog onbekend millioenental vrouwen en kinderen ontijdig door ziekte en honger ten grave sleepte, 400 milliarden gouds gewetenloos verslond!

Na derdehalve eeuw blijft in de Noordsche rijken nog groot verschil bestaan omtrent de vraag, wie met betrekking tot den zevenjarigen strijd de hoofdschuldige moet heeten: Frederik II, koning van Denemarken, of Erik XIV, opvolger van koning Gustaaf I Wasa van Zweden. Sommigen, en wel het meerendeel der Zweedsche geschiedkundigen, noemen Erik XIV de grootste schurk onder de toenmalige gekroonde hoofden van Europa, wiens rampspoedig uiteinde aan niemand een zweem van sympathie heeft kunnen ontlokken. Anderen verheerlijken hem als een vér vooruitzienden bewindvoerder, die Zweden in nieuwe banen van de Europeesche staatkunde heeft geleid, als de koene ontwerper en uitvoerder van groote staatkundige plannen [2]). De Deensche bronnen voor den „Driekronen-oorlog" schijnen minder partijdig, meer betrouwbaar dan de Zweedsche; beide laten echter tal van staat- en krijgskundige vraagpunten onopgelost, beter gezegd, voor tweeërlei uitleg vatbaar. Zulks wordt zijdelings erkend door dr. Arthur Gustaf Henrik Stille „Professor Filosofiska Fakulteten, Humanistika Sectionen" aan de „Kungl. Karolinska Universitet" te Lund in Zweden — de vroegere geestelijke en wereldlijke hoofdstad van het Deensche rijk, „metropolis Daniae," waar hunne koningen zich lieten huldigen —, die in 1918 aan het tweehonderdvijftigjarige bestaan der hoogeschool een feestuitgáve heeft gewijd met den titel „Gedachtengang bij de oorlogvoering in het noorden 1563—1570". In het vóórwoord omschrijft hij zijn doel, nam. meer licht te verspreiden omtrent beide partijen, doch onder bijvoeging „Det är sant, att man ifråga om det nordiska sjuårskriget i väsentlig grad är i saknad af bestämda *redogörelser*, gifna af de handlande och ledande personligheterna själfva, för de bevekelsegrunder, som legat till grund för deras gärningar, för de ursprungligen verkande driftkrafterna såväl som för de moment, som under utvecklingens lopp kommit att modifiera handlingen och drifva den in i nya linjer, *och jag är fullt medveten om att jag på den grund kan ådraga mig förebråelser för konstruktion och hypotesmakeri* (Inderdaad treft men bij den Noordschen Zevenjarigen oorlog geen bepaalde *verklaring* aan omtrent de drijfveeren der leidende personen of de beweegredenen voor hunne staat- en krijgskundige handelingen, tot wijziging hunner oorspronkelijke ontwerpen en inslaan van andere wegen, *zoodat ik mij ten volle bewust ben door eigen voorstellingen wellicht aanleiding te geven tot nieuwe hypothesen*)." Hoewel de geëerde Schrijver zich zoo min door smaad als door overdreven lof laat verschalken, oordeelt zonder vóórliefde of ingenomenheid tegen personen, eere geeft aan wien eere toekomt, valt hij toch, naar onze meening, hier en daar geenszins van een minder juiste polemiek op staat- en krijgskundig gebied vrij te pleiten. Zonder ons daarin, ook niet in strategische critiek te verdiepen, waarvoor dit maandschrift zich geenszins eigent, bepalen wij ons tot een kort overzicht van den „Driekronen-oorlog," zooals dr. Stille dien te boek stelde [1]). De leidende staatkundige gedachten van beide partijen kwamen vrij wel overéén: wederzijdsche misleiding, dwaze ijdelheid, misdadige heerschzucht. Geen verloochening, toen zoomin als heden, van trots, naijver of vijandschap; wél, van Gods vermaning „Gij zijt allen broeders"!

Na gedurende een bijna veertigjarige regeering Zweden tot rust gebracht en aldaar meerdere bronnen van welvaart geopend te hebben, was Gustaaf I Wasa op 29 September 1560 gestorven. Jammer genoeg had hij kort vóór zijn dood de zonen uit zijn tweede huwelijk met aanzienlijke provinciën van het rijk beleend: Johan met Finland, Magnus met Oost-Gottland, Karel met Södermanland als erfelijke hertogdommen, ten gevolge waarvan de koninklijke macht aanzienlijk verminderd en de grond tot binnenlandsche beroeringen gelegd werd. Zijn 27-jarige oudste zoon Erik, de veertiende van dien naam, besteeg den troon in Stockholm.

Ruim anderhalf jaar vóór de troonwisseling in Zweden had Frederik II (1 Januari 1559) in Denemarken de teugels der regeering, doch onder zeer beperkte voorwaarden, aanvaard: het werk van den adel, waarvan

[1]) Noorwegen behoorde toen tot Denemarken.

[2]) Ahlqvist. Konung Erik XIV's sista lefnadsår — Stockholm 1878. — Fr. Westling. Det nordiska sjuårs krigets historia; in Hist. Bibl. 1879.

[1]) Tal van werken over den „Driekronen-oorlog" verschenen in Denemarken en Zweden, door Westling, Rördam, Annerstedt, Schirren, Droysen, Resen, Mollerup, Bricka, Laursen, Daae, Tegel e. a.; bovendien zijn nog enkele in handschrift voorhanden.

Digitized by Google

de invloed, bij de onbeduidendheid der steden en de door 's konings vóórganger Christiaan III verminderde macht der geestelijkheid, sterk was toegenomen.

Twee jonge vorsten dus van nagenoeg gelijken leeftijd in het Noorden, beiden in gelijke mate doordrongen van hun beteekenis en naijverig op hunne rechten. Erik XIV bezat enkele der goede eigenschappen, van zijn vader. Daarentegen hadden diens minder gunstige hoedanigheden zich te sterker bij zijn zoon ontwikkeld; in zijn jeugd onrustig, ruw, onwaarheidlievend, ontaardden deze karaktertrekken al spoedig in wantrouwen en ruw geweld. Hoewel de goede verstandhouding met Denemarken reeds eenigen tijd te wenschen overliet, is toch ten onrechte beweerd, dàt Erik 't eerst de „*dominium maris Baltiae*" ter oplossing in Zweedschen zin zou hebben opgeworpen. Frederik II, een verstandige, werkzame vorst, beschermer van onderwijs en wetenschap maar wiens zucht tot het bereiken van zijn ideaal, herstel der unie van Kalmar [1]), aan zijn land en volk groote onheilen en schier ontorschbare geldelijke lasten heeft berokkend.

Alvorens met Denemarken in vijandelijkheden te worden gewikkeld, voerde Erik XIV oorlog met Rusland en Polen over Lijfland.

Lijfland toch, Esthland en Koerland hadden sinds 1199 deel uitgemaakt van de geestelijke Zwaard-orde tot bekeering der heidenen, welke in 1237 met de Duitsche- of Teutonische orde was vereenigd. De grootmeester der Zwaard-orde, Walther van Plettenberg, had zich in 1521 van laatstgenoemde vrijgekocht, en derfde dientengevolge bij de verwoestende invallen van tsaar Iwan IV Wasiljewitsch van Rusland gedurende de eerste helft van de 16de eeuw de hulp van de overige Zwaard-ridders.

Toen de Russen in 1558 opnieuw Lijfland aanvielen, wendden de Zwaard-ridders zich om hulp tot Denemarken, Zweden en Polen. Frederik II kocht eenige stichten van Lijfland en gaf ze aan zijn jongeren broeder, maar toonde zich zoo min als vroeger Gustaaf I Wasa of als Polen geneigd tot dadelijken bijstand. Intusschen bezette Iwan IV de aan Rusland grenzende streken van Esthland. Nauwlijks was Erik XIV ten troon gestegen óf hij toonde zich tot hulp gereed, mits Esthland zich aan hem onderwierp, hetgeen tot groote ergernis van Denemarken geschiedde (4 Juni 1561). Uit vrees dat de reeds sinds een jaar in Denemarken en Zweden gereed liggende eskaders gedurende zijn afwezigheid slaags zouden raken, gaf Frederik o. a. in Augustus 1561 zijn plan op tot bijwoning van het huwelijk van den prins van Oranje met Anna van Saksen te Leipzig, doch bleef te Kopenhagen. De Poolsche koning eischte voor zijn toegezegde maar zeer vertraagde hulp den afstand van nagenoeg geheel Lijfland, zoodat alleen Koerland als erfelijk hertogdom, maar onder Poolsche leenhoogheid, overbleef. Daarmede was de Zwaard-orde ontbonden en haar grondgebied tusschen de vier Noordsche mogendheden verdeeld.

[1]) Denemarken, Noorwegen en Zweden waren in 1397 door de unie van Kalmar vereenigd geworden onder Margaretha, dochter van Waldemar IV van Denemarken en gemalin van Hako VII, koning van Noorwegen, wegens haar schranderheid en beleid genaamd *de Semiramis van het Noorden*. Na haar dood had Noorwegen, vooral Zweden zich meermalen aan de heerschappij der Denen onttrokken. In Juni 1523 werd de unie ontbonden.

Gedurende den oorlog tusschen Polen, Rusland en Zweden ondersteunde Erik's oudste broeder, hertog Johan van Finland, zijn schoonvader koning Sigismund II van Polen met geld. Hierover verontwaardigd, liet Erik zijn broeder te Abo gevangen nemen en verklaarden de standen hem schuldig aan landverraad. De droefgeestige stemming, welke men reeds vroeger bij Erik had opgemerkt, verkeerde bij de intriges van koning Frederik II van Denemarken in toenemende zwaarmoedigheid. Terwijl deze, tegen den raad zijner vertrouwden, oorlog met Zweden zocht, zijne brieven al vast met de drie kronen der unie van Kalmar zegelde, Lubek en zijn zwager, den keurvorst August van Saksen, als bondgenooten aan zijn zijde trachtte te scharen, sloeg Erik om zijn krachten te versterken den weg in van huwelijksaanzoeken — waaromtrent dr. Stille ons te weinig verhaalt — bij koningin Elisabeth van Engeland, bij Maria Stuart, weduwe van koning Frans II van Frankrijk, later bijna gelijktijdig bij prinses Christine van Hessen [1]) en de hertogin-weduwe Renate van Lotharingen — vrij begrijpelijk vergeefsche, telkens mislukte zetten op „la carte d'amour." Erik zou ten slotte huwen met een eenvoudige boerendochter: een in het moeras ontloken bloem.

Als weerslag op de „drie kronen" in het Deensche wapen nam Erik XIV in het zijne op de „drie Deensche leeuwen" met het bijltje van den heiligen Olaf van Noorwegen. Hoewel 't niet moeilijk zou geweest zijn omtrent dit ijdele twistpunt tot overéénstemming te geraken, weigerde koning Frederik halsstarrig elke tegemoetkoming [2]).

Eigenmachtige handelingen van een Zweedsch gezantschap te Kopenhagen op weg naar Hessen dreven Frederik II tot geweld. Nadat de Zweedsche en de Deensche vloten reeds op 20 Mei 1565 bij Bornholm onverwacht slaags geraakt waren, maakten Denemarken en Lubek op 13 Juni d.a.v. gemeene zaak tegen koning Erik.

De persoonlijke aanhang van Erik XIV bij enkele Europeesche hoven was gedurende de eerste jaren zijner regeering toegenomen; maar hunne telkens herhaalde, mislukte pogingen tot bemiddeling om het dreigende conflict met Denemarken te voorkomen, lieten ten slotte Zweden aan zijn lot over [3]).

Zweden hield de overhand op zee — op 30 Mei 1564 tusschen Öland en Gottland, 14 Augustus d. a. v. aan den noordspits van eerstgenoemd eiland, dd. 21 Mei en 4 Juni 1565 op de kusten van Pommeren en van Mecklenburg bij Bukow, 7 Juli daarna tusschen Rügen en Bornholm —, de Denen te land, als bij de verovering van Elfsborg nabij Gottenburg op 4 September 1563, de overwinning van Axtorna verder zuidwaarts bij Falkenberg op 20 October 1565 na verlies van de stad Varberg aan het Kattegat, bij Holaveden en in Oost Gottland in het najaar van 1567, de herovering van Varberg in 1569 enz. Zweden dankte zijn roem voornamelijk aan den admiraal Klaes Horn, Denemarken aan den generaal

[1]) Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau, I, pages 77, 81 et 85. 154, 180, 206 et 207, 232, 328 et 329, 395 et 396, 406 — 408.

[2]) Mollerup. Bidrag til den nordiske Syvaarskrigs Historie. Dansk historisk Tidsskrift, Raekke V : 2, 572. Amm. 2.

[3]) Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv (Kopenhagen).

Digitized by Google

Daniël van Rantzau, die zich veel naam maakte door zijn uitmuntend geleiden terugtocht in 't laatst van Januari 1568 uit West Gottland, bij felle kou en zonder levensmiddelen, van Motala aan het Wetter-meer over het bevroren Sommer-meer langs Säby en Ekesjö naar Knäred, waar hij weêr Deensch grondgebied bereikte. Koning Erik, toen reeds verbijsterd van geest, volgde tot Vexjö, en staakte aldaar de vervolging.

Nadat beide rijken elkander met groote verbittering veel schade hadden toegebracht, kwam op 13 December 1570 de vrede te Stettin tot stand, waarbij Frederik II van alle aanspraken op Zweden, de regeering te Stockholm van die op Noorwegen, Schonen, Halland, Jämtland, Härjedalen, Blekinge en het eiland Gottland afzag. Zweden betaalde bovendien nog een aanzienlijke geldsom voor oorlogskosten; de handel der Denen op de Oostzee en die der Zweden door den Sont zouden vrij zijn. Lubek kreeg vrije scheepvaart naar Narwa.

„Spelet var uppskjutet, icke afgjordt" — de strijd was geschorst doch niet beëindigd, schrijft de heer Stille. Reeds in 1611 zou de oorlog, dán tusschen Gustaaf II Adolf en Christiaan IV van Denemarken, worden hervat, nadat deze laatste Kalmar had bemachtigd, schijnbaar om andere redenen dan die waarom Frederik II in 1563 den oorlog was begonnen. De vredesverdragen bevatten telkens den kiem van nieuwe oorlogen. Zweden en Denemarken leden beiden aan een *vitium originus*: nationale eer- en heerschzucht.

De Kalmar-oorlog en latere Zweedsche oorlogen beteekenden voor de geschiedenis van Europa verzwakking van de Scandinavische wereld „*Discordia maximae dilabuntur*" — de ook in onze oude Republiek telkens verwaarloosde waarschuwing op de keerzijde van het Staten-zegel.

Ten bewijze, dat Frederik II met den vrede van Stettin geenszins zijn lievelingsdenkbeeld, herstel der unie van Kalmar, had opgegeven, strekke o.a. dat het wapen op de trompet-vaantjes der in 1571 nieuwe opgerichte „Drabantgarden", den Zweden ten spijt, opnieuw in het derde kwartier *de drie kronen* in goud op blauw veld voerde [1]).

Nog heden vertoont de Koninklijke Deensche standaard dezelfde traditie.

Terwijl Frederik II de gelden tot het voeren van den krijg vooral aan het beleid van zijn overigens weinig vertrouwbaren minister Peter Oxe te danken had, viel de voor Denemarken gunstige uitslag van den doelloozen, bloedigen „Driekronen-oorlog" minder toe te schrijven aan overwicht op Zweden dan aan de binnenlandsche tweespalt aldaar.

De zwaarmoedigheid van Erik XIV toch was in aanvallen van waanzin overgegaan. Vermeenende, dat het hoofd van het aanzienlijke geslacht Sture, nevenknie der Wasa's, hem van den troon wilde stooten om dien aan zijn broeder Johan te verzekeren, liet hij dezen en andere bij hem verdachte personen in de gevangenis werpen. In 1567 ontaardde zijn ongelukkige zielstoestand tot moordzucht; met eigen hand verwondde hij Nils Sture, deed hem en tal van andere staatsgevangenen zonder rechtelijk onderzoek ter dood brengen.

[1]) Den Dansk-Norske Haers Historie af Otto Vaupell med Billeder af C. Lund. I. — 1872.

Den 4en Juli 1568 huwde koning Erik met groote praal Karin Månsdotter, in verband waarmede de hoogere standen zich geheel tegen hem keerden; de volksgunst had hij reeds lang verspeeld. Bovendien lieten de „drie kronen" in het Deensche wapen hem geen rust. Wél toonde hij bij oogenblikken berouw over zijne geweldadige handelingen; wél zocht hij de gezinnen van zijne slachtoffers door geld en tegemoetkomingen te bevredigen; wél trachtte hij het volk weer te winnen door zijn schuldigen broeder hertog Johan op vrije voeten te stellen; ook bleef hij zoo lang mogelijk aan het hoofd van het leger — alles tevergeefs. De aanvallen van verstandverbijstering keerden zoo dikwerf en in zulke gevaarlijke vormen terug, dat zijne broeders Johan en Karel, door een opstand van het volk gesteund, zich tegen hem verbonden. Ten slotte door iedereen verlaten, werd Erik XIV nog vóór den vrede van Stettin gevangen genomen en op 25 Januari 1569 van den troon vervallen verklaard.

Met den vrede van Stettin kwam Zweden niet tot rust. De verheffing van Lijfland door Rusland tot een koninkrijk leidde tot nieuwen strijd met tsaar Iwan IV. Zweden strekte ten prooi aan twist tusschen de beide broeders van Erik, waarbij Karel den meesten aanhang vond. Uit vrees dat een revolutie wellicht Erik, die in de gevangenis zelfs lichamelijke mishandelingen verduren moest, weder op den troon zou brengen, schaamde Johan zich niet, hem door vergif van het leven te laten berooven (16 Februari 1573). Zoo eindigde het leven van een niet onbegaafden, doch tuchteloozen vorst, die in vroegere jaren op allerlei niet altijd even loffelijke wijzen den invloed van Zweden in Europa had weten te verhoogen, wiens geest vooral onder de ijdele aanspraken van Denemarken had geleden. Ook Frederik II moest zijn ideaal tot hereeniging van de „Drie kronen" van Scandinavië prijsgeven.

Onze bespreking heeft reeds de grenzen van het zeer lezenswaardige Zweedsche geschrift overschreden.

Al moge de hoogleeraar dr. Stille o. i. geenszins zijn geslaagd om, uit een psychologisch oogpunt beschouwd, de belofte, welke de titel van zijne feestuitgave vertolkt, geheel te vervullen, blijft zijn arbeid een historisch gedenkstuk van blijvende waarde voor het tweehonderdvijftigjarige jubileum der Lund'sche hoogeschool.

's-Gravenhage. F. de Bas.

E. C. G. Brünner, De order op de buitennering van 1531. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis XII). Utrecht, Oosthoek. 1918. (Utrechtsche diss.).

Deze Utrechtsche dissertatie bevat een schat van gegevens over den economischen toestand van het graafschap Holland in de eerste helft der 16de eeuw. In het eerste hoofdstuk schetst Dr. Brünner de omstandigheden, waarin Holland verkeerde bij den aanvang van de regeering van Karel V; de schrijver maakt hierbij o. a. gebruik van de vele gegevens, die de bekende enquêtes van 1496 en 1514 verschaffen. Zeer interessant is hetgeen de schrijver mededeelt over de verhouding, waarin het grondbezit op het platteland verdeeld was tusschen boeren, adel, geestelijkheid en poorters. Het blijkt dat in het algemeen het eigen bezit van den boer toenmaals nog weinig te beteekenen had. Het grondbezit

Digitized by Google

van den adel was minder groot dan men verwachten zou. Van meer beteekenis was het geestelijk grondbezit. Verrassend is het feit dat ook de stedelijke burgerij op het platteland zooveel grond in eigendom had. Vele gegoede dorpelingen hadden zich n.l. — vooral in dagen van onveiligheid — in de steden gevestigd. Bovendien kochten rijke poorters dikwijls land als geldbelegging. In landbouw en veeteelt kon de plattelands-bevolking geen voldoende bestaan vinden. Dat is één der oorzaken van het opmerkelijke feit, dat — v. n. in Noord-Holland — zoo'n groot deel der plattelands-bewoners op de koopvaardijvloot diende. Terecht merkt de schrijver op dat een stagnatie in de vaart op de Oostzee-havens derhalve niet alleen van beteekenis was voor de steden maar ook voor de dorpen.

Het feit, dat de bodem aan de dichte bevolking geen behoorlijk bestaan kon verschaffen, had echter ook een sterke toeneming der nijverheid ten platten lande ten gevolge. Zeer ten ongenoege der steden. Op het platteland waren de productiekosten — o. a. wegens het ontbreken van accijnzen — minder hoog zoodat men daar zeer gemakkelijk met de stedelijke nijverheid kon concurreeren. Ook de stedelijke financieën ondervonden door de mindere opbrengst der accijnzen de schadelijke gevolgen van dit verschijnsel.

In het verloop van de eerste helft der 16de eeuw was de economische toestand in Holland ten gevolge der vele oorlogen verre van schitterend. Door stremming van handel, visscherij en export-industrie heerschte er telkens groote werkeloosheid. Dat veroorzaakte een toeneming der „buiten-nering", hetgeen aan de steden juist in deze jaren van malaise natuurlijk bijzonder onwelkom was. Daarop begonnen de steden een krachtige actie tegen de plattelands-industrie, die zij als een onnatuurlijk en ongeoorloofd verschijnsel beschouwden. Het feit, dat tot dusver tusschen stad en platteland een vrij scherpe arbeidsverdeeling had bestaan, werd nu door de pleitbezorgers der steden tot een economisch en moreel dogma verheven! Dit herinnert aan het „argument", dat de stad Dordrecht bij een andere gelegenheid — zooals Dr. Unger in zijn proefschrift mededeelde — aanvoerde ter rechtvaardiging van den marktdwang, dien zij aan de omgeving oplegde; „gelijk geen saecken redelicker noch behoirlicker en zijn, dan dat een hooft gespijst wordt van zijn leden"!

De plattelandsindustrie werd echter verdedigd door den adel, die natuurlijk groot belang had bij de welvaart van het platteland. De ambachtsheeren verzetten zich met kracht tegen de pretenties der steden, wier actie dan ook voorloopig slechts op weinig succes kon bogen. Doch de steden beschikten over een hoogst belangrijk argument, n.l. een welgevulden geldbuidel! Daar was de landsheer op den duur niet tegen bestand. Zoo kwam dan in het jaar 1531 de „order op de buitennering" tot stand, die weliswaar de bestaande bedrijven niet ophief doch in elk geval de oprichting van nieuwe verbood. Het toezicht op de naleving van dit plakkaat was echter overgelaten aan de belanghebbende ambachtsheeren en baljuwen. Het spreekt dus vanzelf dat er van de naleving heel weinig terecht kwam. Zelfs nam, onder invloed van den oorlogstoestand, in den loop der dertiger jaren de buitennering nog vrij sterk toe! Doch op den duur kregen de steden toch hun zin. Er ontstond samenwerking voor dit doel tusschen de steden onderling; in 1543 stelden de voornaamste Hollandsche steden twee personen aan om toezicht te houden op de handhaving van de orde op de buitennering. Weliswaar kon de plattelands-industrie niet uitgeroeid worden doch haar omvang verminderde aanmerkelijk. „In de onmiddellijke omgeving der steden — aldus Dr. Brünner — verdwijnt de buitennering: in de dorpen, meer in het binnenland gelegen, handhaaft ze zich nog met moeite. De order heeft derhalve niet geheel en al haar uitwerking gemist, al waren de steden nog niet tevreden met de resultaten." Vooral ook door den aankoop van heerlijkheden hebben de steden later aan de buitennering een zwaren slag toegebracht.

Dit is de korte inhoud van het boek van Dr. Brünner, dat echter bovendien nog tal van tot dusver onbekende of minder bekende gegevens omtrent den economischen toestand van Holland in dien tijd bevat. Het is echter verwonderlijk, dat de schrijver, die met zulk een grooten ijver in binnen- en buitenlandsche archieven naar materiaal heeft gespeurd, zoo slecht op de hoogte is van de litteratuur over zijn onderwerp. Is het niet zonderling dat een schrijver, die de verhouding van stad en land in de Middeleeuwen behandelt, wel Pirenne, Schmoller en Gosses citeert doch het in 1916 verschenen proefschrift van Dr. W. S. Unger over „De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de Middeleeuwen" blijkbaar in 't geheel niet kent? Is Dr. Brünner bekend met de theorie van Bücher over de zelfgenoegzaamheid der middeleeuwsche stad en met de daarop uitgeoefende kritiek? Het is mogelijk doch uit zijn boek blijkt het allerminst. Over de kwestie van het toenemende protectionisme der steden in de latere Middeleeuwen — een vraagstuk, dat de schrijver herhaaldelijk vluchtig aanroert — had hij ook een en ander kunnen vinden in mijn proefschrift „Het economisch karakter der middeleeuwsche stad." Het verzamelen van feiten is een nuttig werk doch daarom behoeft men de algemeene, theoretische vraagstukken toch niet in die mate te verwaarloozen, als zulks in deze dissertatie geschiedt.

Men zou — dunkt mij — aan studenten, die voor hun dissertatie een onderwerp op het gebied der economische geschiedenis kiezen, toch wel den eisch mogen stellen, dat zij zich tevoren eenige elementaire kennis van staathuishoudkunde eigen maken. Welke nadeelige gevolgen het gemis van economische kennis kan hebben, blijkt duidelijk uit de, in 1916 verschenen, Amsterdamsche dissertatie van Dr. W. L. D. van den Brink „Bijdrage tot de kennis van den economischen toestand van Nederland in de jaren 1813—1816". Dr. Brünner heeft de gevaarlijke klippen over het algemeen beter weten te ontzeilen. Evenwel is dit hem niet altijd gelukt; men zie b. v. het onjuiste gebruik van den term „fabriek" in plaats van manufactuur op p. 149.

Ondanks deze kleine tekortkomingen is het werk van Dr. Brünner echter ongetwijfeld een belangrijke bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van ons vaderland.

Amsterdam. J. G. van Dillen.

Digitized by Google

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, dln. VII en VIII: **Bachmann, Der erste Brief des Paulus an die Korinther**[2] 1910 (Pr. geb. M. 10.50), — **Der zweite Brief** — —[3] 1918 (Pr. geb. M. 9.70). Leipzig, Deichert.

De zwakke zijde van deze in menig opzicht voortreffelijke commentaren is de litteraire critiek. Naar 't heerschend gevoelen zou I Cor. een-en-ondeelbaar, II Cor. wellicht een samengestelde eenheid wezen. Blijkens I, 5 : 9 en II, 2 : 4, 7 : 8 hebben er nl. minstens 4 brieven van Paulus aan de gemeente te Corinthe bestaan. Onze kanonieke brieven moeten dus berusten op een *Sammelcodex*. Wie antieke hss. van dien aard kent, weet, dat er dus tusschen de volgende hypothesen alleen op *interne* gronden beslist kan worden.

	**1 Cor.*	**2 Cor.*
a.	——	I Cor.
b.	... II C. 6^{13}—7^{1} ...	„
b'.	——	„
c.	... II C. 6^{13}—7^{1} ...	„
d.	Frm. v. I C. + .,	Rest van I Cor,
e.	„ + frm. v. II C. + .,	„

	**3 Cor.*	**4 Cor.*	*x.*
(*a*)	——	II Cor.	——
(*b*)	——	II C. 1—6^{13},7^{2}—13	——
(*b'*)	——	„	II C. 6^{13}—7^{1}
(*c*)	... II C. 10—13 ...	II C. 1—6^{13}, 7^{2}—9	——
(*d*)	Frm. v. I C. + „	Rest van II Cor.	——
(*e*)	„ + frm. v. II C. + „	„	——

Natuurlijk kan men verder b. v. voor *1.2 Cor.* type *d* en voor *3.4 Cor.* type *e* volgen of omgekeerd, terwijl bij *c d e* op dezelfde wijze als bij *b* een variant *c'd'e'* mogelijk is. Uit dit schema zijn verder ook tal van andere combinaties af te leiden, terwijl weggelaten is de uitlichting van II Cor. 8, II Cor. 9 of beide. Type *c* wordt vaak voor de juiste oplossing gehouden.

Hier blijkt echter terstond, dat wie II Cor. 6 : 13.—7 : 1 als fragment laat gelden, tevens hoogere waarschijnlijkheid moet toekennen aan de oplossingen *c d e*. Immers, bevatte de Sammelcodex één fragment, dan heeft er wel meer in *lacera conditio* verkeerd. Bachmanns positie, b', is dus wel de zwakst mogelijke. Alleen uiterst dwingende exegetische gronden zouden haar kunnen dekken. Dit klemt te meer, omdat B. niet, met Baljon b. v., dit fragment als een interpolatie uit ± 170 beschouwt, maar het aan Paulus schijnt toe te kennen. Wie zoo staat, behoort, m. i., bij de exegese de compositie-theorieën grondiger te bespreken. Wanneer B. b.v. (VIII p. 338 sq.) den aanhef van II C. 10—13, αὐτὸς δὲ ἐγὼ Παῦλος als kenmerk van den „Ich-brief" (10—13) promoveert tot een „antithetischen schakel", waardoor deze capita „in ein ganz bestimmtes Verhältniss treten" tot de voorafgaande, kan dit wel juist zijn — alleen volgt hieruit volstrekt niet, dat juist caput 1—9 van onzen IIen Cor. brief voorafging! Eerst wanneer bewezen is, dat II Cor. 10—13 niet = *fragm. van* 3 *Cor.* (vgl. b.v. Sanday in de *Encycl. Bibl.* vol. I, col. 906), verkrijgt dit argument kracht. Toch moet ook dan nog voldoende aansluiting tusschen cc. 9 en 10 worden aangetoond. Aan deze eenvoudige eischen voldoet, m. i., B.'s exegese niet. — Joh. Weiss († 1914), wiens positie tot het type *d e* behoort, meende — om een verwante quaestie aan te roeren —, dat I Cor. 10 : 1—23 als concessie aan Joodsche scrupules moest beschouwd worden (*Comm. op I Cor.*, 1910, p. XLI en *Urchristentum*, 1914, p. 247). Wie I Cor. een en ondeelbaar acht, moet, z. i., aannemen, dat Paulus „von Kapittel zu Kapittel in seinem Urteil geschwankt habe, denn in Kap. 8 und 10, 24—11, 1 lautet sein Urteil wesentlich anders" dan in 10 : 1—23.

Of men nu meent, dat dit verschil tusschen het „rigoureuze" μὴ γίνεσθε εἰδωλολάτραι ... μηδὲ πορνεύωμεν ... μηδὲ ἐκπειράζωμεν τὸν κύριον ... φεύγετε ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας ... οὐ θέλω ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. οὐ δύνασθε ποτήριον κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων (10 : 7. 8. 9. 14. 20. 21) en daartegenover: 10 : 23, πάντα ἔξεστιν ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει, of 8 : 8, βρῶμα δὲ ἡμᾶς οὐ παραστήσει τῷ θεῷ met de practische toepassingen 8 : 9, βλέπετε δὲ μήπως ἡ ἐξουσία ὑμῶν αὕτη πρόσκομμα γένηται τοῖς ἀσθένεσιν en 10 : 32, ἀπρόσκοποι καὶ Ἰουδαίοις γίνεσθε καὶ Ἕλλησιν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ exegetisch glad te strijken is of niet, het is kenmerkend voor B.'s commentaar, dat hij dit alles zoo geruischloos weet te vereffenen en dat hij dan aan 't slot (p. 346) zegt: „De uiteenzetting, welke met deze woorden afloopt, staat . . „in bemerkenswertem Verhältniss" tot die over de eigen discipline der gemeente op zedelijk gebied in cc. 5. 6 „sowohl hinsichtlich der Art der Anlage ... wie hinsichtlich des Geistes der die Beweisführung beherrscht". Ik geloof, dat het debat zoo niet gesloten kan worden. Al heeft wat men in 't buitenland de „holländische Schule" noemt, zooals Bachmann terecht opmerkt (p. 27), „mit *staunenswertem* Sicherheitsgefühl an diesem Zerlegungsgeschäfte" gewerkt, toch blijft het een feit, dat de ongeschondenheid van I Cor. tot op heden toe niet meer dan een hypothese is. Eenige kleinigheden van philologischen aard mogen hier volgen. 't Slot van I Cor. 6 : 10 is het einde van een zwarte zondenlijst: ἀρσενοκοῖται, κλέπται, πλεονέκται, μέθυσοι, λοίδοροι, ἅρπαγες vormen daar een processie dergenen, die βασιλείαν θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν. Dan volgt v. 11; καὶ ταῦτά τινες ἦτε. Bachmann (p. 236) vertaalt „Und derlei wart ihr, der eine und der andere". Nadruk valt er z. i., op (237), dat „Glieder der Gemeinde wirklich solche Vergangenheit haben". Field, *Notes on the Translation of the New Testament* (*Otium Norvicense* III[2]), Cambridge, 1899, p. 172 citeert hier, m. i. terecht, Chrysostomus, *Hom.* IV in *Ephes.* (Tom. XI, p. 25E): οὐκ εἶπεν ἁπλῶς, ἦτε, ἀλλά τινες ἦτε· τουτέστιν, οὕτω ἦτε. — Bij 6 : 20, ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς en 7 : 24, τιμῆς ἠγοράσθητε wordt, naar het schijnt, de zoenbloedtheorie geruggesteund met de vertaling (p. 251) „Erkauft wurdet ihr ja um (teuren) Preis". In een noot (p. 251) leest men: „τιμῆς eigenlijk tegenover *gratis*, dus ten koste van uitgaven, dikwijls in de Papyri, b. v. Tebt. P. 5, 185. Maar in het verband „spielt das von selbst hinüber in die bestimmtere Bedeutung „um teueren Preis", precies zoo als in I Macc. 9 : 65 ἀριθμῷ = met een groot getal, vgl. I Petr. 1 : 19." Op die laatste plaats heet het echter: ἐλυτρώθητε, niet door zilver of goud, ἀλλὰ τιμίῳ αἵματι ὡς ἀμνοῦ

Digitized by Google

ἀμώμου καὶ ἀσπίλου χριστοῦ. Bachmann had hier toch behooren te verwijzen naar Deissmanns *Licht vom Osten*[1] 1908, p. 235[4], waar op grond van papyri en inscripties terecht geconcludeerd wordt: „Luthers *tauer erfauft* ist wohl nicht richtig. Paulus betont nicht die Grösze des Kaufpreises sondern die Tatsächlichkeit der Loskaufung". Bij 7 : 24 δοῦλος χριστοῦ in verband met v. 22 ἀπελεύθερος κυρίου verwijst hij *wel* naar p. 276 van dit werk en spreekt van „(Schein-) verkauf an eine Gottheit (p. 282, n 1). Ook daar trekt B. echter geen conclusies. Deissmanns aardige opmerking, dat μένειν παρὰ τῷ κυρίῳ vaak plicht van den vrijgelatene was, had zeker ook onderstreeping verdiend. — Ernstiger bezwaar heb ik tegen de wijze, waarop het παραδοῦναι τῷ Σατανᾷ behandeld is op pp. 211—216. B's positie tegenover de analogieën der antieke *devotio* (Ramsay, Dobschütz, Deissmann) komt mij zeer zwak voor. Dat een terminus technicus voor het beladen met den vloek hier ontbreekt en er meer van juridische nuances dan van een „Fluchwunsch" moest gesproken worden, is juist. De Joodsche en antieke parallellen (vgl. J. Weiss, Comm. I Cor. pp. 132/3) geven echter veel meer te denken dan men hier aangeduid krijgt. Wel valt terecht 't volle licht op Paulus' mentaliteit: „Hier spricht . . ein Geist der sich bevollmächtigt weiss richtende Kräfte höherer Art zu handhaben", maar B. tracht nu juist dit, zeer bizondere, verschijnsel te isoleeren! „Wächst der Gedanke so aus gemeinchristlichen Grundlagen heraus, so ist es nicht nötig sie durch entfernte Analogien, die es nur dem Schein und nicht der Wirklichkeit nach sind, zu erklären". Dat is even bedenkelijk als het aannemelijk schijnt. Natuurlijk verstaat een Duitsch Protestant beter wat er vóor twintig eeuwen in een *Christen* omging dan in een dienaar van Serapis, Isis of Attis, maar de „genuin christliche Grundlagen" bepaalt men maar zoo niet van uit zijn particulier Westersch Christendom! Over die „Grundlagen" zie ik althans de dwaallichtjes *materie* en *forma* spelen. Het befaamde „Wesen des Christentums" is dan eene onveranderlijke *materie*, die de apostelen aan de reformatoren en tenslotte aan de dogmatische geesten van heden overhandigd zouden hebben. De *forma* zou als iets bijkomstigs in iedere periode verschillen. Daar is veel waars in, alleen wat B. tot de „Grundlagen" rekent, is b.v. volgens Harnack slechts „Hülle", enz., enz. Die scheiding is kunstmatig, al is zij noodzakelijk. Vorm en materie zijn in 't leven steeds één. De vraag naar het „wesentliche" van 't Christendom heeft tenslotte veel van een dispuut over 't probleem of 't „wezen" van een eik te vinden is in de bast, in het hout of in den sapstroom. — In I Cor. 15 exegetizeert B. het bekende beeld van 't „tarwegraan, dat in de aarde valt en sterft" weder eens als symbool voor den dood. Σπείρεται „bezieht sich auf die Überlieferung in den Tod und damit natürlich auch auf das Begräbnis". Er bestaat echter alle reden om dit te betwijfelen. R. H. Charles, *Eschatology, Hebrew, Jewish and Christian*, 1899[2], 1913, p. 450 merkt evenwel ten opzichte van I Cor. 15 : 42—44 terecht op: „The sowing here cannot mean the *mere burying* of the body in the grave: such a meaning of σπείρειν is wholly unattested — it is rather the placing of the vital principle . . in its material environment . . ." Daarbij voegde hij als noot: „Such is to a large extent the view advocated by Reuss [reeds voor hem door Van Hengel] . . . But it has not been observed that the same figure of speech is used in 4 Ezra V, 43, *qui seminati sunt super eam* (i. e., *terram*) . . . Calvin was practically of the same view: „Praesentis vitae tempus metaphorice sationi comparat, resurrectionem vero messi." Beslissend lijkt mij, dat in de reeks σπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ . . . ἐν ἀτιμίᾳ- ἐν δόξῃ . . . ἐν ἀσθενείᾳ- ἐν δυνάμει, waar φθορά en ἀτιμία dan slaan zouden op een *dood* lichaam, als *climax* zou volgen ἐν ἀσθενείᾳ! Zou dat dan soms van de treurende verwanten gezegd moeten zijn? Van Hengel had wel de logica aan zijn zijde, toen hij dit σπείρειν eenvoudig interpreteerde van de *generatio*. Er volgt dan ook: εἰ ''ΕΣΤΙΝ σῶμα ψυχικόν, ''ΕΣΤΙΝ καὶ πνευματικόν en niet εἰ <φθείρεται> σ. φ., <ἐγείρεται> σ. πνευματικόν. Van Hengels exegese is hier even vanzelfsprekend als b.v. bij Stobaeus, *Flor.* I 135: ''Ωσπερ, εἰ ἐν νηὶ ἐσπάρης ἢ ἐτέχθης, οὐκ ἂν ἔσπευδες αὐτῆς κυβερνήτης ὑπάρχειν. Wat den inhoud betreft, behoorde, m.i., gedacht te zijn aan Philo *Leg. Alleg.* I, 12: Διττὰ ἀνθρώπων γένη· ὁ μὲν γάρ ἐστιν οὐράνιος ἄνθρωπος, ὁ δὲ γήϊνος. Ὁ μὲν οὐράνιος ἅτε κατ' εἰκόνα θεοῦ γεγονὼς φθαρτῆς καὶ γεώδους οὐσίας ἀμέτοχος, ὁ δὲ γήϊνος ἐκ σποράδος ὕλης, ἣν χοῦν κέκληκεν, ἐπάγη· διὸ τὸν μὲν οὐράνιόν φησιν οὐ πεπλάσθαι . . . τὸν δὲ γήϊνον πλάσμα, ἀλλ' οὐ γέννημα, εἶναι τοῦ τεχνίτου, vgl. Bréhier, *Idées philosophiques et réligieuses de Philon*, 1908, p. 121 sq. Op deze analogieën vestigt B. de aandacht niet. Ook de *Geschichte der Lehre von den Keimkräften* van H. Meyer, Bonn, 1914 verdiende in dit verband bij een volgenden druk vermelding.

Op p. 54 noot moet het citaat uit Dion. Halic. III, 10 tot rechtte verstand aldus aangevuld, worden: ἅτε νεόκτιστος οὖσα . . . καταρτισθῇ καὶ παύσηται ταραττομένη καὶ στασιάζουσα. Dat het voor καταρτίζω „in der speziellsten Bedeutung", nl. *verzoenen* b.v. van leden van een huisgezin, niets bewijst, blijkt dan uit het voorafgaande νεόκτιστος, vgl. Field, *op. cit.* ad loc. Over 't algemeen konden uit Field en uit Hatch, *Essays in Biblical Greek*, Oxford, 1889 deze commentaren nog menigmaal worden verbeterd en aangevuld. Aan Hatch, p. 100 ontleen ik nog de opmerking, dat 't citaat I Cor. 2 : 16 ≐ Jez. 40 : 13 τίς ἔγνω ΝΟΥ͂Ν κυρίου de eenige plaats is, waar de LXX רוּחַ vertaalt met νοῦς, wat lijkt op een bewijs, dat Paulus gewoon was een codex der LXX te lezen. Zoo zal althans B. het zeker opvatten. Dat moest hem dan ook nopen tot een opschuiven van Paulus' gedachtenwereld van het Palestijnsche Jodendom af in de richting der διάσπορα, waarvan deze trouwens het stempel, m.i., onmiskenbaar draagt. Bij πάντα στέγει, van de liefde gezegd in I Cor. 13, herinnert Field aan een spreekwoord Ἀρεοπαγίτου στεγανώτερος: geslotener dan een lid van de Eerste Kamer, en geeft nog meer, waaruit volgt, dat „sie hält alles aus" niet de juiste vertaling is. „To keep close, over iets weten te zwijgen" is er blijkbaar dichter bij. Zoo schijnt mij ook minder juist op p. 429, dat ἔκτρωμα (I Cor. 15 : 8) „den lebensunfähigen Embryo" beduiden zou. Terecht merkte reeds Field op, dat dit woord past op de „*various* stages of its development". Zoo is er meer, waarbij — gelijk steeds — een lezer zijn commentaar aanvult of verbetert. Over 't algemeen reikt deze — hoe verdienstelijk ook — toch in philologisch oogpunt en vooral in de textcritiek niet geheel tot het peil, dat Zahn weet te handhaven.

Digitized by Google

Wat den T w e e d e n b r i e f betreft, mis ik een opmerking uit 't grensgebied van litteraire en textcritiek, die juist Zahn (*Geschichte des Kanon* I 650, II 515) gemaakt had, nl., dat bij Marcion wellicht de geheele pericoop 7 : 2—11 : 2 afwezig was. Hij zou gelezen hebben: . . . ἀγαπητοί, καθαρίσωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, ἐπιτελοῦντες ἁγιωσύνην ἐν φόβῳ θεοῦ. Ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς θεοῦ ζήλῳ, ἡρμοσάμην γὰρ ὑμᾶς ἑνὶ ἀνδρὶ παρθένον ἁγνὴν παραστῆσαι τῷ χριστῷ. Men kan dit verschillend interpreteeren, maar een auteur, die 6 : 14—7 : 1 voor een fragment houdt, moest althans aan dergelijke gegevens enkele woorden wijden. — De scherpe breuk in II Cor. 2 : 14, waar b.v. zoowel Halmel ('94) als Weiss (*Th. Lz.* '94, nr. 20, *Comm.* 1910, *Urchr.*, 1914 p. 265) een scheur zien, gaf aan Michelsen ('73) en Van de Sande Bakhuyzen aanleiding om vv. 12—13 naar c. 1 te verplaatsen. Bachmann zegt (p. 126), dat „diese Wendung zu einer Doxologie nicht selten den Eindruck auffälliger Unvermitteltheit hervorgebracht" heeft en zelfs, dat deze indruk „erst recht unentrinnbar" schijnt te worden bij zijne exegese, die 2 : 5—11 als uitweiding neemt, 2 : 12 op 2 : 4 en 't voorafgaande terug laat slaan om van deze een pas weder opgenomen draad „schon jetzt wieder und so gründlich wie es hier bis 7 : 5 hin zu geschehen scheint" af te breken. Daar behoeft, m. i., alleen aan toegevoegd te worden, dat zijne exegese, die dit gladstrijkt, een te zware taak op zich nam! In '94 nam Weiss reeds 2 : 14—7 : 3 als een stuk van 3 *Cor.*, in '14 rekende hij II Cor. 2 : 14—6 : 13 met 7 : 2—4 samen. Ook Halmel nam 2 : 14—7 : 4 als één fragment.

II Cor. 7 : 8 wordt vertaald: wie ihr überreich seid in allem . . so sollet ihr auch in diesem Liebesdienst überreich sein = ἵνα καὶ ἐν ταύτῃ τῇ χάριτι περισσεύητε. Ik laat de betwistbare vertaling van χάρις rusten, maar zou hier althans een noot wenschen om te wijzen op dit nieuwe gebruik van ἵνα, vgl. Moulton *Prolegomena*, 1906, p. 178 sq., Radermacher, p. 138, Blass-Debrunner, §§ 387[3], 389. 't Oudste voorbeeld in de Κοινή was (in 1906) te vinden bij Cicero *Att.* VI, 5 : 2. De grammaticus Didymus, een tijdgenoot van Cicero, bevestigt dit in een scholion op *Oedip. Col.* 156: κατὰ τὴν ἡμετέραν συνήθειαν εἰώθαμεν λέγειν οὕτως· ἵνα παραγένῃ πρὸς ἐμέ, βούλομαί σοί<τι> σημαίνειν. Hier zijn de oude en de hedendaagsche Κοινή het eens, vgl. Ngr. νά! — Bij II, 1 : 17 να ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ κ. τ. λ., vgl. Moulton, p. 210: „is better treated as final. Paul is disclaiming the mundane virtue of unsettled convictions which *aims* at saying yes and no in one breath". — Bij de participia in II Cor. 8 : 24, 9 : 11. 13 en 7 : 5, vgl. Moulton, pp. 180—182. — In 10 : 9 had ὡς ἄν (Ngr. σάν) wel een noot mogen hebben, vgl. Moulton, p. 167, zoo ook bij ὄφελον in II Cor. 11 : 1 (Openb. 3 : 15): „These are the sole N. T. examples of this kind of unreal indicative", Moulton, p. 200. — Bij μηδὲν ὑστερηκέναι na een *verbum cogitandi*, cf. Moulton pp. 239, 171, eene verwijzing naar de Gildersleeve Studies. — Νυχθήμερον ἐν βυθῷ πεποίηκα, II, 11 : 25, is volgens p. 384 n. 1: „ populärer Gebrauch des Perfekts statt des Aorists, vgl. Moulton, *Expos.* Ser. VI, 3, p. 280 sq." Daarmede is de lezer niet veel wijzer. Anno 1918 had men tenminste wel naar de *Prolegomena* p. 144 kunnen verwijzen. Wat daar staat verdient aandacht: „But it does not follow, that we have here a mere equivalent for ἐποίησα. That would only place the experience on a level with the others: this (πεποίηκα) recalls it as a memory specially vivid now. There is in fact a Perfect of broken as wel as of unbroken continuity: in the graph „·. . . . ⋙→ . . . .·," which leads from a past moment to the moment of speech, the Perfect will tolerate the company of adjuncts that fasten attention on the initial point (as in Rom. 16 : 7) or on some indeterminate point in its course (as here), or on several points in its course". Moulton geeft dan voorbeelden uit de classieken en de Papyri en vervolgt: „to this category belong Perfects with πώποτε as Jn. 1 : 18, 5 : 37, 8 : 33, and such cases as II Cor. 12 : 17 ὧν ἀπέσταλκα, „of those whom (from time to time) I have sent". Ook hier (p. 408) geeft B. weder niets. — Bij II, 9 : 4 — in zake de collecte, waarvan Paulus gezegd had, vs. 2, ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι ὅτι Ἀχαΐα παρεσκεύασται ἀπὸ πέρυσι — vertaalt Bachmann, p. 327, „auf dass nicht etwa . . . zu Schanden werden wir, um nicht zu sagen ihr, mit dieser Zuversicht" = μήπως . . . καταισχυνθῶμεν ἡμεῖς, ἵνα μὴ λέγωμεν ὑμεῖς, ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ. Dat B. nu de lezing ὑ. τ. + τῆς καυχήσεως verwerpt, berust op gezonde textcritiek, maar, dat hij alleen 11 : 17, waar ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως in orde is, over 't curieuze ὑπόστασις wat zegt, is onvoorzichtig. Wij lezen daar, p. 379, „ὑπόστασις entweder = Zuversicht, vgl. 9 : 4, oder, da die Bedeutung: Stoff der Behandlung, Gegenstand zu unsicher ist, = Vorsatz, vgl. Diod. 16, 32. Da der ganze Ton offenbar auf καυχήσεως fallen soll . . . wird es richtiger sein, ὑπόστασις im Sinne der zweiten Bedeutung zu nehmen". Beter ware hier verwezen naar Hatch' minutieuze *Essays in Biblical Greek* — reeds van 1889 —, waar de pp. 88 en 89 aan dit woord gewijd zijn. „The word is used by the LXX only 18 times . . but it represents 15 different Hebrew words . . . There is a small group of passages which furnish a well-established meaning and which throw a clear light upon some instances of the use of the word in the N. T." Dit zijn Ruth 1 : 12, תִּקְוָה, *hoop*, Ps. 38 (39) : 8, תּוֹחֶלֶת, *verwachting* (Aquila: καραδοκία, Symmachus: ἀναμονή). Ezech. 19 : 5, תִּקְוָה (Symm.: προσδοκία, Theodotion: ἐλπίς), „This meaning „*ground of hope*" probably follows from the classical use of ὑπόστασις for the „ground" or „foundation" of anything and it passes . . . into the meaning of „*hope*" itself".

Voor het N. T. past Hatch dat dan toe op II Cor. 9 : 4, 11 : 17, Hebr. 3 : 14 en 11 : 1, m. i. volkomen terecht. De lezer ware met een verwijzing hier meer gebaat geweest dan met de zeer dubieuze overwegingen van p. 379. — Over het geheel ontbreekt in deze beide deelen te veel van die philologische grondigheid, welke voor den exegeet *conditio sine qua non* is. Zij vormen ongetwijfeld een respectabele praestatie, maar gelijk uit de enkele opmerkingen over litteraire critiek, grammaticale en lexicographische vragen reeds blijkt, geheel op peil zijn zij niet. Men zou dit ook kunnen adstrueeren voor de textcritiek en vooral voor de vragen van het contemporaine milieu. Paulus den Christen te scheiden van den antieken mensch; althans zooveel mogelijk hem van dat tweede te izoleeren, is een pogen, waarmede de wetenschap niet verder komt en dat weldra niet meer *huius saeculi* zal zijn. Een derde, respectievelijk vierde

Digitized by Google

druk moge hier een gewenschte verbetering brengen. Een schrijver, die zooveel besef toont van heldere dispositie en zoozeer de gave van uiteenzetting heeft, kan 't niet moeilijk vallen in de richting van meer feiten en minder redeneeringen, desnoods met toenadering tot de glossatotische methode, ook deze deelen tot een standaard-peil te verheffen.

Groningen. J. de Zwaan.

H. Høffding, Spinoza's Ethica. (Det kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter Y. Raekke, Hist. og filos. Afd. III, 3). København, Høst & Søn.

Zoowel het onderwerp als de naam van den schrijver doen ons al terstond dit boek met de grootste belangstelling ter hand nemen en bij nadere kennismaking zal zeker niemand die de wijsbegeerte liefheeft zich over den tijd hieraan besteed beklagen. Met groote kennis van zaken en edele onpartijdigheid heeft de schrijver zijn taak opgevat. In de Inleiding verkondigt hij wel is waar dat de tijd der afgeronde stelsels nu voorbij is, maar dit verhindert hem geenszins de vóór-Kantische stelsels, met waardeering te beschouwen en onder die stelsels aan dat van Spinoza den eersten rang toe te kennen.

De hier verkondigde profetie wekt in onzen tijd bovendien rechtmatigen twijfel, daar van alle zijden het realisme begint veld te winnen en mocht Kants stelsel daartegen bestand blijken, dan toch in diens kritiek zelf het onveranderlijke stelsel reeds gevonden zou blijken te zijn.

Spinoza zelf meende zulk een afgerond stelsel te hebben uitgedacht, niet in dien zin dat het volledig was of dat alle vragen door hem waren opgelost, (hij kende b. v. slechts twee Attributen en wist niet te zeggen *hoe* alles met elkaar samenhing, zie 32sten Brief) maar wel in dit opzicht dat hij meende een volledige schets van een wereldbeschouwing te hebben gegeven waarin de wetenschap van zijn tijd een voegzame plaats kon vinden. Hij geloofde dat de wereld een aaneengesloten geheel (continu) was, al wist hij den samenhang der bizondere deelen ook niet altijd aan te wijzen, en in zijn brief aan den jongen Burgh zegt hij: niet maar te *vermoeden* de beste Philosophie te hebben gevonden, maar te *weten* dat hij de *echte* kende, even zeker als hij wist dat de drie hoeken van een driehoek gelijk waren aan twee rechte.

In een wereld van *n* afmetingen of in een wereld zonder ruimte, hoorde hij niet te huis, maar het wijsgeerig stelsel dat daarvoor bruikbaar is, moet ook thans nog worden gevonden. —

Kunnen we dus omtrent de toekomst van Spinoza's stelsel nog niets voorspellen, bij velen rijst in den laatsten tijd de belangrijke vraag naar zijn wording. Sinds Hegel en Darwin moet alles ook het hoogste in zijn *wording* verklaard worden. En inderdaad is dat ook met alles wat eindig is, het geval. Eth. I St: 28. Maar wat geniaal d. i. oorspronkelijk is, blijft moeielijk historisch te verklaren. Dat blijkt ook uit de verklaring van Spinoza's stelsel.

Von Dunin Borskowsky heeft in dit opzicht een meesterstuk verricht, Prof. Høffding beproeft dit met gelijke kennis van zaken, maar uit een ander gezichtspunt. Hij vindt in Spinoza drie beginselen. De Joodsche theologie waarin hij is opgevoed, de wereldbeschouwing zijner dagen, en de toenmalige scholastiek. Spinoza trachtte deze drie gedachten tot een te brengen, maar 't is hem volgens den schrijver niet gelukt. Ze komen telkens weder met elkander in strijd. De begrippen God. de Natuur en de Substantie zijn begrippen die, elkander verwant, vaak verward worden, maar dat zij ook in de Ethica met elkaar in strijd zouden blijven, schijnt mij toch wat te veel beweerd. Men bedenke vooral, dat noch het korte tractaat, dat Spinoza *niet* gemeen wilde gemaakt hebben, noch ook de Verbetering des Verstands [1]) die onafgewerkt gebleven is, mogen beschouwd worden als bestanddeelen zijner wijsbegeerte of als hulpmiddelen om zijn stelsel aan dat van zijn min of meer bekrompen voorgangers te binden, daar hij hen allen heeft overwonnen, en zelf den band met hen verbroken heeft, toen hij hun te boven gekomen was.

Met de oude Hebreeën, waarvan hij zoo dikwerf met vereering gewaagt, heeft hij de studie van het Hoogste Wezen begonnen. Maar toen hem gebleken was dat in hunne Schriften geenerlei wezenlijke eigenschappen van God te vinden waren, heeft hij openlijk aan de Rabbijnen en later in meer bedekte termen aan de Christenen (Blijenberg, Jellis en Oldenburg) te kennen gegeven dat hun God de ware niet kon zijn.

Toen heeft hij als zoovele Joodsche en Arabische wijsgeeren [2]) God in de Natuur gezocht en is zoodoende tot zijn Monisme gekomen, waarvan hij de uitdrukking vond in 't begrip der Substantie.

Dat dit de gedachtengang is geweest die hij gevolgd heeft, is na de onderzoekingen van Kuno Fischer, v. Dunin Borkowski en Høffding vrij wel aan te nemen maar sluit niet in, dat daardoor de harmonie van 't geheel zou zijn verbroken.

Na deze Inleiding gaat Prof. Høffding over tot de behandeling van het eerste Boek.

De Definities en Axiomata worden zeer vernuftig ontleed en daarin de grondslag van het geheele stelsel opgespoord en uiteengelegd. Deze is volgens den schrijver het begrip der oorzakelijkheid of liever der wettelijkheid, die zoowel in 't denken als in de natuur zou heerschen. Inderdaad is „noodwendigheid" de vox media tusschen causa en ratio. Toch is het verband tusschen oorzaak en gevolg en dat tusschen stelling en gevolgtrekking min of meer verschillend van aard. — Prof. Høffding noemt dit de elementaire en de ideeele oorzakelijkheid. De eerste zou bestaan tusschen de Modi onderling en tijd vooronderstellen, de andere tusschen de Attributen en de Substantie. Daartusschen moet ook inderdaad onderscheid gemaakt worden. Indien men echter met Spinoza het begrip der Aleenheid en der Immanentie ten grondslag legt, ligt het wezen en 't bestaan der dingen in elkander opgesloten en is daarmede 't groote struikelblok tusschen de theologie en Descartes opgeheven. Met het wonder van de schepping uit niets, vervallen ook de twee andere wonderen van de vóór-Spinozistische wijsbegeerte. In de

[1]) De „Verbetering des Verstands" is een verkeerde vertaling van Glasemaker die tot in onzen tijd wordt nagevolgd. Spinoza heeft bedoeld, de zuivering van ons denken (zie den 37sten Brief). Hij wilde enkel alle verdichte, verkeerde en onduidelijke begrippen daaruit verwijderen.

[2]) Men leze vooral over Ibn Jokdan, v. Dunin Borkowski blz. 237 en Meinsma blz. 440.

Digitized by Google

natuurverschijnselen ligt de waarheid voor ons nog verborgen maar hun onderling verband is even ontwijfelbaar als de wiskundige gevolgtrekking. Een gedachte die innerlijk waar is, *moet* ten slotte ook overeenstemmen met zijn voorwerp. Dit beginsel door Parmenides reeds verkondigd, wordt ook thans nog gehuldigd. Elk natuurkundige die moeite noch kosten ontziet om zijn stellingen door proeven te bewijzen gaat onbewust van deze onderstelling uit.

Afzonderlijk worden vervolgens St. 1—14 van het eerste Boek behandeld. Spinoza's Substantiebegrip tegenover de Scholastiek en Kant's Ding an sich wordt helder en duidelijk toegelicht. Over de Attributen zegt Høffding zeer terecht dat deze elkander niet kunnen weêrspreken, zoodat wat logisch samenhangt ook in andere attributen bijeenhoort aangezien in den Intellectus Infinitus geen tegenstrijdigheid denkbaar is.

Het begrip volmaaktheid wordt vereenzelvigd met het Aleene. Het geloof daaraan is de grondslag van Spinoza's waardeering aller dingen en de daaruit voortspruitende gemoedsrust. Afgewezen wordt echter de meening alsof de behoefte daaraan de basis van het geheele stelsel zou zijn.

Velen maken dit op uit den Aanhef der Emendatie die dan wordt begrepen als een Autobiographie. Blijkbaar heeft Spinoza hier niet alleen aan zich zelf maar alleen aan den mensch als zoodanig gedacht, die door alle dichters en denkers als een van nature hebzuchtig, eerzuchtig en genotzuchtig wezen wordt afgeschilderd (Dante).

Stelling 15—28 is de tweede afdeeling, die Prof. Høffding maakt in 't eerste deel: Gods verhouding tot de wereld.

De Attributen drukken niet 't geheele wezen van God uit. Zij zijn de vorm waaruit wij de stoffelijke en de gedachtenwereld kunnen verklaren. De uitgestrektheid is echter niet te verwarren met de materie evenmin als de Intellectus Infinitus met 's menschen Verstand of Wil.

De schrijver wijst er zeer terecht op dat Spinoza hier tot dezelfde conclusie komt als Kant, die evenzeer als Sp. ontkent dat men eenige psychologische uitdrukking op de Godheid mag toepassen.

Wat de verhouding van God tot de wereld betreft, deze wil Høffding tweevoudig opgevat hebben. Alles heeft zijn plaats in de aaneenschakeling der dingen, maar tevens heeft alles zijn plaats in 't Heelal.

Elk levend wezen vindt de oorzaak van zijn ontstaan in zijn ouders, maar tevens in de soort waartoe hij behoort.

De moeilijkheid blijft bestaan om ieder enkeling direct uit de soort af te leiden.

Spinoza heeft dat bezwaar gevoeld en daarom de modi infiniti tusschen de Attributen en de Modi ingeschoven. Dit bezwaar is moeielijk op te lossen, het staat gelijk met de poging der vroegere Natuurkunde om als oorzaak van de beweging een of andere „kracht" te verdichten, met dit onderscheid evenwel dat Spinoza, uitgaande van de Attributen de Modi Infiniti als overgang heeft gedacht tot de eindige bestaanswijzen (St. 28. Opm.), terwijl de Natuurphilosophie in dit opzicht inductief te werk gaat en zoodoende 't onmogelijke beproeft — Zie Eth. II. St. 10. Gevolg en Opm.

Het Aanhangsel van 't Eerste boek wordt door Prof. Høffding gekenschetst als een beschrijving van de verhouding van Spinoza tot de theologie. Zijn ontkennen van een doel in 't Heelal, de basis van 't teleologisch bewijs, en ook de onpersoonlijkheid Gods die daaruit ten stelligste spreken, verhinderen ons elk waardeeringsbegrip op God toe te passen. Høffding betwijfelt echter of 't woord pantheisme terecht op dit stelsel van toepassing zou kunnen zijn.

In deze hoogst belangrijke slotopmerkingen spreekt de schrijver ook over Sp. religieus-philosophisch standpunt.

Dit is tot heden toe vaak misverstaan. Wat men tot nu toe onder *godsdienst* verstond, paste in geene wijsbegeerte en allerminst in die van Spinoza. Sedert men 't woord godsdienst echter door religie verving is dit begrip zoodanig verduisterd, dat er geen helderen en duidelijken zin meer aan te hechten valt.

Wat niet wegneemt dat Spinoza's wijsbegeerte een erkenning van het Hoogste Wezen insluit, die hooger staat dan in eenig ander stelsel.

In een der Aanteekeningen (34) van het Theol. Pol. Tractaat zegt Spinoza: Wie God kent kan hem niet dienen, maar wie God dient kent hem niet (Zie mijn Uitgaaf der Aanteekeningen bij van Looy). In die uitspraak is m. i. Spinoza's religieus-philosophisch standpunt te vinden.

Het Tweede Boek wordt als „zielkunde" omschreven. Ook bij dezen schrijver zien wij als tot nu toe „Mens" door ziel vertaald, veel juister dan 't woord „Geest" wat in den laatsten tijd (ik meen sedert Kuno Fischer) wordt aanbevolen.

De Definities en Axiomata worden wederom nauwkeurig onderzocht. De denkarbeid zelf wordt hier niet omschreven, zegt Høffding, wèl in 't derde Deel.

Men staat telkens verbaasd over de treffende en diepzinnige opmerkingen die toonen hoe onze schrijver Sp. stelsel heeft doordacht maar hier wordt toch m. i. 't Opschrift van Dl. 2 en Dl. 3 over 't hoofd gezien. Sp. heeft het in Dl. II over den aard en den oorsprong (St. 11) der ziel en in 't derde Deel over den oorsprong en den aard onzer stemmingen. Wat denken was heeft hij te vergeefs gezocht en daarom de Emendatio onvoltooid gelaten. Onze stemmingen echter kunnen gereedelijk uit onze voorstellingen verklaard worden. Er zijn geen stemmingen zonder voorstellingen, wel omgekeerd. De mathesis, het ideaal der kennis voor Spinoza, kent geen stemmingen. Prof Høffding vergeet nooit wat zoovelen vergeten, nml. zich te stellen op 't standpunt van de 17de eeuw waarin Spinoza leefde en zich bewoog. Hij zoekt de reden waarom, (de grond waarop) Spinoza de Attributen zoo scherp van elkander scheidde in diens natuurwetenschappelijke overtuiging en zijn leer van het kenvermogen, waarmede zijn afwijzing van alle doelstelling in 't Godsbestuur volkomen in overeenstemming was.

Terstond laat hij hierop echter volgen dat aan Spinoza deze vraagstukken wel niet zoo duidelijk zullen hebben voor den geest gestaan aangezien de 17de eeuw nog niet zoo gewoon was, zielkunde en kennisleer uit elkander te halen, als thans gebruikelijk is. En dit is juist zooals het volgende ons onmiddellijk doet inzien. De overeenstemming tusschen de dingen en de gedachte in St. 7 van het tweede deel, wordt op blz. (57) (Høffding) helder

Digitized by Google

uiteengezet. Zij geldt voor alle Attributen en steunt op het vierde axioma van het eerste Boek. —

Oorzaak en werking zijn even noodzakelijk als reden en gevolg.

Het is bijzonder belangrijk deze verklaring van het beruchte parallelisme bij Høffding na te gaan. —

Wat in St. 7 wordt gezegd met betrekking tot *het* denken en *de* uitgestrektheid, wordt nu in St. 11—13 en volgende toegepast op de ziel en het lichaam van den mensch, en hierdoor de overgang van de Metaphysica tot de Ethica mogelijk gemaakt. Prof. Høffding kenschetst deze overgang als die van kennis-theorie tot psychophysiek omdat hij Spinoza's, dogmatische vooronderstellingen niet in rekening brengt. Zie (59) (Høffding).

Het onderscheid dat Spinoza ziet tusschen onze subjectieve opvatting en de werkelijkheid der natuurverschijnselen vergelijkt Høffding treffend met hetgeen wij de physische en de physiologische verklaring der kleurgewaarwordingen noemen. Volgens Høffding had Spinoza daartoe op grond zijner Substantieleer het volste recht.

St. 16—36. Psychologie der Voorstellingen. Over den verschillenden aard onzer voorstellingen worden ons hier door H. met verwijzing naar nieuwere inzichten telkens zeer duidelijke verklaringen gegeven. Ook de verklaring van de idea mentis werpt nieuw licht op dit eenigszins duistere punt. De moeielijkheden van het begrip van 't geheel en de beteekenis der notiones communes worden grondig behandeld. Deze Afdeeling is voor Høffding's opvatting van Spinoza's stelsel van groot belang. Dat Spinoza's zuiver rationeele begrippen der kennisvorming geen genade kunnen vinden in Høffding's oogen behoeft geen betoog. Waar Spinoza intuitie beschouwde als evidentie, wil Høffding niet verder gaan dan hypothese.

Derde Boek. Spinoza wordt algemeen ook nu nog geroemd om zijn boek der Aandoeningen, die hij eerst deductief uit de zucht tot volharding in het bestaan (de wet der traagheid), dan in 't Aanhangsel eenvoudig beschrijvend als een natuurwetenschap behandelt.

Hij meent dat de meeste gedachten stemmingen in ons te voorschijn roepen. Zijn die gedachten inadaequaat, alleen 't gevolg van lichamelijke indrukken (ideae corporis) dan noemt hij de stemmingen: lijdingen of passies en daartoe behooren de meeste Affecten. Zij maken den mensch tot een slaaf zijner begeerten. St. 1—58.

Deze Aandoeningen kunnen droef of blijde zijn en worden in 57 stellingen uiteengezet. Zij drijven den mensch tot handelen en worden bij ons „hartstochten" genoemd.

Er zijn echter ook nog Aandoeningen die alleen den aard der stemming van den mensch veranderen. Deze worden veroorzaakt door de verhevene denkbeelden van den mensch waardoor hij de zinnelijke driften zoowel ten goede als ten kwade in toom houdt.

De laatste worden in St. 58 en 59 uiteengezet en actiones genoemd of doeningen. De uitwerking der lijdingen wordt in Hst IV, die der doeningen in het vijfde Boek omschreven.

Als men wil afzien van het onderscheid tusschen kennisleer en zielkunde 't welk Spinoza volgens Høffding niet gekend heeft, is hierin geen bezwaar. Spinoza onderscheidt hier alleen natuur*drift* en geest*drift*, het onbewuste en het bewuste. Wat wij als wisselwerking tusschen lichaam en ziel beschouwen denkt Spinoza zich als eenzelvigheid tusschen de modi van verschillende Attributen, al erkent hij ook zooals Prof. H. terecht aantoont dat de ervaring waarop hij zich in dit opzicht gaarne beroept, hier nog veel duisters te verklaren overlaat. Eth. III. 3. Opm.

Of wij meer weten ? voegt Prof. Høffding, de psycholoog, hier zeer verrassend aan toe. Brunsvicq ziet een analogie van 't bedoelde verband in de analytische meetkunde.

De ontleding van Boek 3 is bijzonder leerzaam en belangwekkend. In Spinoza en Høffding ontmoeten elkander twee denkers die hoewel hemelsbreed verschillend van wereldbeschouwing, toch met dezelfden ijver hebben getracht den afgrond van 't menschelijk gemoed te peilen. Hier wordt Spinoza beoordeeld door zijn evenknie. Geen wonder dat waar zulke krachtige meeningen op elkander stooten, er nu en dan vonken spatten die den lezer ongekende diepten te aanschouwen geven.

Een hoofdbezwaar van H. tegen Spinoza is dat bij alle affecten, de conatus of 't streven naar zelfbehoud moest doorwerken, terwijl volgens zijn eigen verklaring de active aandoeningen geen droefheid kennen.

De levensdrang noopt tot standhouden. Waar nu de geestkracht optreedt bij den wijsgeer werkt dezelfde vis inertiae mede om de vis intelligendi te sterken. Daarom is bij den wijsgeer neerslachtigheid en desiderium uitgesloten.

Bevreemdend is mij hier en elders door H. te hooren spreken van het voluntarisme bij Spinoza. Voluntarisme is anthropomorphisme en dit geldt niet in de Metaphysica.

Vierde Boek. De Sophist had uitgemaakt dat de mensch de maat was aller dingen, de Christelijke wereld leerde dat de kosmos om den mensch geschapen was, de Evolutieleer stelde alles in 't werk om te betoogen dat de dierenwereld uit de oorspronkelijke (lagere) wezens tot den mensch (het hoogste wezen) als einddoel opklom. Spinoza staat buiten al die beschouwingen door den mensch in de Natuur te plaatsen als een modus gelijk andere en diens handelingen en begeerten eenvoudig te beschrijven als lijnen vlakken en lichamen.

Bij hem geen sprake van spot of verachting, verheerlijking of veroordeeling maar alleen van begrip.

Waar het nu echter op handelen aankomt als in 't Vierde Boek moet van dit mathematisch begrip worden afgeweken en een zekere waardebepaling ingevoerd.

Deze echt menschelijke waardeering begint met de waarde der dingen af te meten naar het nut en voordeel dat ze voor ons hebben. Dit zonderling begin schijnt oppervlakkig op de prediking van brutaal egoisme uit te loopen, en daarom voelt Spinoza zich genoopt een oogenblik de geometrische lijn te verlaten om in St. 18 te doen zien dat dit niet de slotsom van zijn Ethiek zal zijn. Na te hebben aangetoond dat het tegendeel het geval is en *zijn* zelfzucht onherroepelijk leidt tot gerechtigheid en naastenliefde hervat hij dan weer den draad van het betoog. Met deze kleine afwijking heeft hij echter volstrekt niet erkend dat zijn geometrische methode ondoelmatig was.

Evenals in het tweede boek de gang der ideeën wordt

Digitized by Google

in het vierde de verschillende vorming der menschelijke deugd omschreven, beiden gegrond in de Substantie waartoe zij worden teruggebracht; 's menschen ziel tot den Intellectus Infinitus, s' menschen deugd of kracht tot den bestaansdrang die in elke modus zich openbaart ten gevolge van zijn samenhang met het Bestendige.

In de eigenlijke Ethiek blijft de verhouding tusschen Substantie en Modi geometrisch, evenals de methode, maar in onze menschelijke verhoudingen verkeeren wij in een wereld waarin geheel andere afmetingen en waardebepalingen heerschen dan in die waarvan wij zijn uitgegaan Het is vooral het begrip van volmaaktheid dat ten opzichte van de modi een buitengewone beteekenis verkrijgt, die geheel afhankelijk wordt van 's menschen begrip (Zie Voorrede Dl. IV).

Met dit gegeven wordt verder voortgewerkt.

De goddelijke volmaaktheid kan nooit het ethisch ideaal worden zoolang 't gaat om onze verhouding tot de menschen als in 't vierde Boek wordt omschreven. Dit is een Christelijk ideaal, alleen bereikbaar omdat in Christus God-mensch geworden was.

Het vierde boek wordt door Prof. Høffding meesterlijk ontleed. Zijn bezwaar blijft dat Spinoza te eenzijdig de ratio op den voorgrond plaatst. De hoogste deugd is het handelen overeenkomstig onze natuur. Waar nu Spinoza ons als denkend wezen bestempelt, moet hij natuurlijk 't eenige heil zien in de verbreeding en verdieping van ons inzicht. Wie daarnevens even groote waarde toekent aan het stemmings- en fantasieleven moet Spinoza geheel pasklaar maken voor onzen tijd, zegt Prof. Høffding zeer terecht. Dit zal echter slecht gelukken.

De ontwikkelingsidee past niet in Spinoza's dogmatiek. Zijn doel was niet anders dan een beschrijving te geven van de exemplaren van het menschdom die hij had leeren kennen, beginnende met den sexueelen mensch die alles goed acht omdat het hem lust, en eindigende met den wijze die niet anders wil dan wat hem goed dunkt te zijn en met de rede overeenkomt.

„Zoo zijn er,'' zou Alex. Verhuell gezegd hebben. Waarom? Dat vraagt men niet aan de Natuur, die volmaakt is. Zie 't einde van het tweede Boek.

Vijfde Boek. Tegen de Indeeling van het vierde en het 5de Boek heeft Høffding bezwaar. In de laatste stellingen van 't vierde boek behandelt Spinoza den vrijen mensch en deze past dus niet in het Boek der Dienstbaarheid. (beter dan slavernij). De vrije man hier bedoeld is echter de mensch die tegenover de samenleving staat. Daarboven staat de beatitudo die de intuitie ons schenkt sine relatione ad corpus (individu. ikheid), buiten den invloed der passies.—Dit is geen overgang maar een blijvende toestand en wel van den geest. Op het laatst van 't vierde boek blijkt de mensch hoezeer vrij van echte passie toch altijd nog onderhevig aan de wisseling van het lot, waaraan hij onderworpen blijft. In 't vijfde wordt de mensch gedacht die zich ook daarboven weet te verheffen.

De Ethiek in den gewonen zin eindigt met 't vierde boek.

Het vijfde boek is de leer der gelukzaligheid.

Eerst worden de passieve aandoeningen overwonnen door de actieve daarna ontstaat de alleenheerschappij van 't zuivere denken die leidt tot de beatitudo.

Prof. Høffding noemt deze „mystiek'' en toont uitvoerig aan dat er tusschen de vorige tijdperken en dit laatste geen overgang bestaat. Inderdaad zou het moeielijk zijn die aan te wijzen evenals alles wat door intuitie tot stand komt. In dit opzicht is de intellectualis amor te vergelijken met het plotselinge der godsdienstige ingeving of openbaring, maar waar Spinoza nooit vergeet het intellect op den voorgrond te plaatsen mag men zijn „unio cum tota Natura'' toch geenszins tot de mystiek rekenen, die juist van allen denkarbeid afkeerig is (credo quia absurdum). Bij hem wordt immers juist geloof gewekt door het meest heldere inzicht en niet door extase of geestverrukking. Dat Spinoza niet over onsterfelijkheid spreekt, zooals gewoonlijk geschiedt met 't oog op 't blijvende van onzen levenstoestand, (existentia) maar alleen in den zin van onze afkomst uit iets wat eeuwig is, dus niet met 't oog op toekomst of verleden, wordt door Prof. Høffding duidelijk aangewezen.

Kenschetsing. In dit laatste hoofdstuk vat H. zijn oordeel over Sp. stelsel te zamen. Spinoza zegt hij, was overtuigd van de redelijkheid van het bestaan. Hij vond dat terug in het Godsbegrip, dat hem van kindsaf was bijgebracht en in de nieuwere natuurwetenschap, die alle verschijnselen onder wetten trachtte te brengen. Zoo versmolten de begrippen God en Substantie bij hem tot een.

Bovendien was voor hem het hoogste leven, denkleven.

Deze beginselen zijn inderdaad de beginselen van alle wetenschap. En die overtuiging leidde Spinoza tot zijn geloof in de mogelijkheid van kennis, tot zijn cosmologie; de overtuiging van de wettelijkheid van het gebeuren.

De nieuwere philosophie verplaatste het hoofdvraagstuk van de wereld naar onze kennis; van de metaphysica naar de leer van het kenvermogen. Men zoekt thans naar de mogelijkheid van een wereld*begrip*, Spinoza meende het oerverschijnsel dat geen ander meer van noode had om te bestaan en begrepen te worden te hebben gevonden in zijn monisme.

Hij geloofde in de werkelijkheid, en deze overtuiging steunde bij hem op de waarheid der geometrie, die voor hem het toonbeeld van alle ware kennis was.

Voor hem was niet zoozeer het bestaan (de) (existentia) als wel het *Bestendige* (Essentia) het grondbegrip, waarop alles berustte.

Het is het eeuwige in de dingen waaruit hij het tijdelijke, het oneindige waaruit hij het eindige meende te kunnen verklaren.

Wie deze grondstelling niet erkent, kan het ware karakter der wereld niet leeren kennen.

Uit de wettelijkheid als zoodanig laat zich het bijzondere niet afleiden wel uit het bestendige, dat in de dingen zelve is op te merken en aan alles waarde geeft.

Dit bestendige is het beginsel van alle wetenschap, want van het wisselende is geen *wetenschap*, zei reeds de wijze der Oudheid. Wij begroeten Prof. Høffding's boek als een der belangrijkste die in de laatste halve eeuw waarin zooveel merkwaardigs over de Ethica is geschreven, zijn uitgekomen.

's-Gravenhage. Dr. W. Meyer.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

W. Shakespeare, A Midsummer-Night's Dream, met verklarende Aanteekeningen door **W. van Doorn.** 2e herziene druk. (Of olden Times and new). Groningen, Wolters. (Pr. *f* 1.15).

Dit aardige blijspel van den grooten dichter, waarvan de nieuwe druk, geïllustreerd, is opgenomen in de bekende serie "Of olden Times and new" verplaatst ons niet alléén in de grilligste tegenstellingen, maar doet ons de heerlijke lucht van het groene woud en den prikkelenden geur van versch hooi genieten. Het leidt ons tevens in in het hoofsche leven van lang vervlogen tijd, en de eenvoudige gemoederen van naïeve, ongeletterde werklieden, voor wie de sociale kwestie nog niet bestond. Nu de toegejuichte opvoeringen in ons land het stuk meer bekend hebben gemaakt, zullen we maar wenschen, dat èn huis èn school (immers voor beide is de serie bestemd) de gelegenheid mogen aangrijpen, om het stuk in het origineel te lezen. Daartoe geven de aanteekeningen van den heer Van Doorn gereede aanleiding. Zij lossen veel moeilijke kwesties glashelder op, en door ze met verstand te raadplegen zal het voor den leek onbegrijpelijke gedeelte van den tekst geen mysteriën meer bevatten.

Enkele kleine aanmerkingen mogen den derden druk ten goede komen.

Zoo zou ik willen voorstellen "playings upon words" van de inleiding te veranderen in "plays upon [the] words". Voor den vorm op *ing* vond ik geen voldoende bewijsplaatsen. Dan vind ik het wel wat gewaagd, uit de uitspraak *Philostrate* te concludeeren, dat de dichter had "small Latin and less Greek". Ik beweer geenszins dat Ben Jonson het in dezen bij het verkeerde eind had, al oordeelt de geleerde misschien al te streng, maar de conclusie is onjuist in dit geval. Wie zou durven beweren, dat Goethe in Iphigenie den klemtoon verkeerd legde, omdat hij het Grieksch niet machtig was? M. i. deed hij zulks „aus poetischen Rücksichten". „Ich bin es selbst, bin Iphigénien" klinkt mij bijzonder melodieus. Trouwens, als Shakespeare den Griekschen vorm *Philostratos* had gebruikt, zou er voor den klem op de eerste *o* alles te zeggen zijn geweest; nu hij den vorm *Philostrate* koos, is eene aanmerking op den door hem gekozen klem m.i. misplaatst. De Duitschers zeggen b. v. Homer, maar Hesiód en Herodót. Wat voor conclusie moet men nu daaruit trekken? Toch niet, dat de Duitsche geleerden den volledigen vorm niet behoorlijk uitspreken! (p. 5).

Enkele kleinigheden nog: Ik zou "question your *desires*", vooral in verband met het vervolg, anders willen opvatten: „Onderzoek wèl welke ge wenscht" (van deze twee gevolgen uwer liefde). Is "grow to a point" niet beter verklaard door: "Come to the purpose"? "Lob" (19) is meer "awkward fellow" dan "clown". Met noot 5 op p. 48 ben ik het niet eens. Als de maan doen kon wat de tekst vermeldt, zou ze zeker de zon een *displezier* doen. Geen der mij geraadpleegde uitgaven stelt dan ook een verandering voor, of ziet blijkbaar een *corruption* van den tekst. Op p. 51 zou ik *alone* zóó willen opvatten: "That alone.. sport". *Wakest* (7e regel derzelfde bladz.) moet éénlettergrepig zijn. De bekende A. Dyce heeft dan ook *wak'st.* Een verwijzing naar *abide* (p. 54) ware niet ongeschikt geweest, evenals bij *flout* (p. 60) aan ons *uitfluiten* kon zijn herinnerd. Is "Jack and Jill" een *famous* nursery-rhyme? Op p. 79 had "good strings to your beards" wel een aanteekening mogen hebben, evenals *apprehend* op p. 81. *Certain* op p. 87 heeft daar den klem op *ai.*

Enkele drukfoutjes: Bladz. 11 (r. 7) moet *I'ld* òf *I'd* òf *I'll* zijn. Ook *Phaebus* is niet juist (p. 15). *Overcanopied* (p. 30) mist in de noot een hyphen. Daarbij is *canopy* hier niet zóó prozaïsch als de "roof of a bedstead" op te vatten. In noot 1 (blz. 98) moet *rehearse* worden gelezen. —

Natuurlijk staat hier en daar nog een bescheiden vraagteeken. Maar wat deert dat? Ik heb een groote en m. i. welverdiende waardeering voor deze uitgave.

Den Haag. K. ten Bruggencate.

A. Conan Doyle, Uncle Bernac, met verklarende Aanteekeningen door **J. Coster,** 2e druk, geïllustreerd. (Of olden Times and new). Groningen, Wolters. (Pr. *f* 1.15).

Dat een verhaal, door den overbekenden Conan Doyle, spannend moèt zijn, spreekt wel vanzelf, en dat het in dezelfde serie opgenomen werkje gretig door de leerlingen zal worden gelezen, behoeft geen betoog. De heer Coster heeft met zijne duidelijke *annotations* zeer goed werk geleverd. Zijn belezenheid is bijzonder groot, en zijne voorbeelden zijn op de rechte plaats aangebracht en voortreffelijk gekozen. Men had kunnen wenschen, dat het aantal drukfouten wat kleiner was geweest, maar — wien speelt dit booze duiveltje geen parten? Het sluipt binnen, waar men het allerminst verwacht.

Verklaringen van *issues, elemental, ungathered, scaling, prim lips, braced, bow and spear, it stood out, white-clad,* respectievelijk op blz. 4, 10, 19, 24, 32, 43, 46, 59 en 134 waren misschien nog gewenscht geweest.

Kleine bezwaren tegen de uitspraak van *inchoate, desolate, rendezvous, sacrifice, suffice, aristocrat, violin, oblique, sapphires* en *berlin(e)* zouden vermoedelijk de uitgevers van de Concise Oxford Dictionary hebben (respectievelijk op blzz. 10, 16, 24, 45, 61, 66, 92, 112, 148 en 149).

Gewenschte veranderingen en bijvoegingen zouden hier en daar kunnen worden gemaakt; men leze *coastguardsmen* (p. 13); *wholesome* = de gezondheid, etc. (b. v. *wholesome advice*) bevorderend (p. 14); *down the chimney* = den schoorsteen uit, is dubbelzinnig (p. 21); *looked back at me* = keek mij brutaal aan (p. 34; verg. to talk back at = brutaal antwoorden); ik meen, dat de Engelsche uitdrukking is: *forgive and forget* (p. 67); is *spinnijdig* gebruikelijk Nederlandsch, of gevormd naar het D. *spinnefeind*? (p. 79); *upon second thoughts* (p. 85) schijnt juister; *canvas* (p. 89) is hier niet zeildoek, maar (wit) linnen; *enthusiams* (tegeno. *enthusiasm*) had wel een verklaring mogen hebben (p. 135); *lengthy* (p. 138) is eer „gerekt" dan „langdradig"; voor „veranderlijke vrouw" leze men liever „grillige" (p. 146); *to carry it off* = zich er doorslaan (p. 155) mag wel een verklaring hebben; *led by the bridle* (p. 175) vervalle als dubbelzinnig; op p. 188 mag *romance* wel even verklaard worden.

Ik ben de eerste om toe te geven, dat mijne voorstellen slechts kleinigheden betreffen, die ik alléén vermeldde, om het werkje, dat inderdaad uitstekend is verzorgd, nader tot het volmaakte te brengen.

Den Haag. K. ten Bruggencate.

Digitized by Google

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij A. Picard te Parijs is (in 1919) verschenen de tweede druk van *La littérature grecque*, zijnde de tweede aflevering van L. Laurand, *Manuel des études grecques et latines* (zie *Museum*, 1915, kol. 161 en vlg.). De prijs van deze aflevering is fr. 3.50.

Van G. Andresen, *P. Cornelius Tacitus, Dialogus de oratoribus* is bij Teubner te Leipzig in 1918 een vierde, verbeterde druk verschenen, en, bij dezelfde firma in hetzelfde jaar, de zesde druk van A. Kurfess, *Ciceros Rede über das Imperium des Cn. Pompeius*. De nieuwe druk van laatstgenoemd boek is een bewerking van een vroegere uitgave der zelfde redevoering, „für den Schul- und Privatgebrauch erklärt von F. Richter und A. Eberhard."

Documenten en Kleine Teksten, ten gebruike bij de studie van Vaderlandsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde, onder redactie van Dr. **J. W. Muller** en Dr. **C. G. N. de Vooys.** Groningen, Den Haag, J. B. Wolters.

Bij het academisch onderwijs in bovengenoemde vakken, vooral bij philologisch-historische oefeningen met candidaten, heeft zich niet zelden het bezwaar doen gevoelen, dat de stukken, die men zou wenschen te behandelen, niet gemakkelijk in genoegzamen getale verkrijgbaar waren, doordat zij óf alleen in min of meer zeldzame oude, óf in omvangrijke nieuwe, altoos in kostbare uitgaven, bovendien veelal in verschillende deelen of werken verspreid gedrukt, soms ook alleen in handschrift, voorkwamen, zoodat de aanschaffing van zulk kostbaar studiemateriaal onmogelijk was of althans kwalijk van alle studenten te vergen. Wel is meer dan eens, met behulp van bijzondere academische fondsen, in dit gebrek voorzien door den herdruk of de reproductie van een klein getal exemplaren; doch daarmede waren dan telkens alleen de in dit geval betrokken studenten gediend.

Als een meer algemeene poging om dit euvel te verhelpen en ook anderen, buiten het academisch onderwijs, vóór eigen studie de stof te verschaffen, zijn thans, onder bovenstaanden algemeenen titel, de twee eerste nummers verschenen eener reeks bloote herdrukken van beknopte teksten (ten hoogste 2 vel druks), zonder toelichting of aanteekening, alleen van een kort inleidend woord voorzien; een en ander naar het voorbeeld der Duitsche Kleine Sammlung für Vorlesungen und Uebungen, hrsg. v. H. Lietzmann.

Reeds verschenen nummers zijn: 1. De „Resolutiën" betreffende de taal van den Statenbijbel met de bijbehoorende stukken, uitgeg. d. Dr. J. Heinsius; 2. Proeven van zestiende eeuws Oosters Nederlands, uitgeg. d. Dr. J. A. Vor der Hake. Ter perse zijn: 3. Fragmenten uit Middelnederlandse Bijbelvertalingen, uitgeg. d. Dr. C. H. Ebbinge Wubben; 4. Bloemlezing uit lyriek, uitgeg. d. Dr. G. Kalff (dit laatste niet beperkt tot de Nederlandsche lyriek). In voorbereiding of ten minste beraamd zijn voorts: de verhalen over den moord van Floris V (kronieken, liederen enz.), door Dr. H. P. Coster; Vondel's omwerkingen (parallelle teksten van epische en andere gedichten), zijne Aenleiding en Pels' Horatius' Dichtkunst, stukken uit Den Nederduytschen Helicon, door Dr. De Vooys; Proeven van middeleeuwsche kanselarijtaal en literatuurtaal uit alle Nederlandsche gewesten, door Dr. Muller; terwijl eindelijk beknopte uitgaven van b. v. Balduinus' Reinardus Vulpes, den Vierden Martijn, stukken uit de vroege Renaissance, Stevin, Hooft's omwerkingen, zijne „Waerneeminghen", de omwerkingen der beide Van Haren's, Staring e. a. overwogen worden.

In de hoop, dat een ruime afzet den Uitgever in staat zal stellen deze plannen te volvoeren en uit te breiden ook over verwante gebieden, houdt de Redactie zich voor wenken en wenschen, vragen en aanbiedingen aangaande onderwerpen en bewerkers gaarne aanbevolen. M.

De firma „Marcus und Weber" te Bonn heeft in 1918 honderd jaar bestaan. Deze gebeurtenis is voor de vrienden en medewerkers van de bekende uitgeversfirma aanleiding geweest om aan het tegenwoordige hoofd van de zaak, Dr. A. Ahn, een groot aantal stukken aan te bieden, die, tot een zware bundel van 392 bladzijden verenigd, in 1919 het licht hebben gezien. De inhoud van dit album gratulatorium wordt gevormd door: een hoofdstuk, getiteld *Aus der Geschichte des Verlags* (met verschillende portretten), gewijd aan opstellen over de vroegere firmanten en wat zij gewild en tot stand gebracht hebben; acht hoofdstukken die genoemd zijn: *Allgemein-kulturelles, Hochschulwesen; Theologie und Philologie; Rechtswissenschaft; Medizin; Naturwissenschaften; Volkswirtschaftliches; Zur politischen, Literatur- und Kunstgeschichte; Erziehung und Bildung.*

Deze negen hoofdstukken bestaan uit een tachtig artikelen, bijna alle onderwerpen behandelend die in verband staan met uitgaven der firma. Een overzicht van de belangrijke fonds-katalogus vindt men aan het einde van het boek.

Van het in *Museum* XXV, kol. 234 besproken *Nederlandsch Leesboek* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J.L.zn., 1ste deel, is bij de f^a. Wolters te Groningen-den Haag een tweede onveranderde druk verschenen.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen-den Haag), 1919, is verschenen, van de hand van Dr. J. van Wageningen, „*Het Leven van Dr. Jan Wibertus Beck*, hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam". (Pr. *f* 0.75). Een bibliografie besluit het levensbericht, dat de nadruk legt op de grote werkkracht en toewijding van de overleden hoogleraar.

De firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) zond aan de redaktie de twee volgende boeken: A. Droulers, *Sous le poing de fer, quatre ans dans un faubourg de Lille; Htte.* Celarié, *Quand „ils" étaient à Saint-Quentin.* In het eerste werk beschrijft een ooggetuige het gedrag van de Duitsers gedurende hun verblijf te Rijssel, in het tweede wordt verhaald wat de bevolking van Saint-Quentin in de oorlogsjaren ondervonden heeft. Beide boeken zijn in 1918 verschenen. De omslag van het eerste werk is versierd met de afbeelding van een zwaar gepantserde vuist, overgenomen van een Duits aanplakbiljet dat in de bezette streken op de Duitse oorlogslening de aandacht vestigde.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. I. et B.-L., 1918, Sept.-Oct.: F. Cumont, Les „hastiferi" de Bellone d'après une inscription d'Afrique. — Carton, Note sur des édicules renfermant des statues en terre cuite, déc. dans la région de Ghardimaou (Tunisie). — P. Paris, Fouilles de Bolonia (1918). — H. Cordier, Rapp. s. l. trav. de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLVI, 4: J. Brüch, Zwei ligur. Wörter im Lat.-Romanischen. — F. Bechtel, Parerga, 52—54. R. Trautmann, Berichtigung. — Jos. Schrijnen, Das „sabinische" *l* im Lat.

XLVII: A. Fürst, Der Sprachgebrauch der älteren Upaniṣads verglichen mit dem der früheren ved. Perioden u. dem des klass. Sanskr. — A. Bezzenberger, Lit. *kója* (lett. *kāja*) „Fusz". — H. Jacobsohn, Zwei Probleme der got. Lautgeschichte, I. — R. Loewe, Die germ. Iterativzahlen. — Dez., Die Anfügung von *-t* im Deutschen u. das *e* von ahd. *einēst*. — J. Loewenthal, Slav. *konĭ* „Pferd". — E. Hermann, Wills Kenntnis des Preuszischen. — A. Bezzenberger, Lit. *kū* „was?" — J. Pokorny, Zur irischen Gramm. u. Wortkunde, 1—7. — G. Hüsing, Altpers. *āmuþa*. — A. Fick, Die Kriegszüg nördlicher Völker gegen Ägypten unter den Pharaonen Merneptah u. Ramses III. — A. Zimmermann, Nachtr. zu XLIV 368f. — J. Charpentier, Griech. Etymologien, 1—7. — E. W. Fay, Apropos of Ztschr. XLV 117. — W. Schulze, Der Frühling als *primum tempus*. — W. Prellwitz, Griech. Wörter gedeutet ('Ερῑνύς, πλίσσομαι). — M. E. Schmidt, Armen. *aner* „Vater der Frau". — St. Mladenov, Eine Bemerkung zu Perssons Beitr. z. idg. Wortforschung. — A.

Digitized by Google

Zimmermann, Die Etymologie von *secus.* — Dez., Zur Etymologie v. *Larunda.* — E. Hermann, Berichtigung zu oben XLVI 241 ff. — H. Diels, Etymologica, 1—5. — A. Zimmermann, Zum Suffix des lat. Part. Präsentis.—G. Herbig, Zur Vorgesch. der röm. *pontifices.* — J. Pokorny, Der älteste name Irlands. — A. Bezzenberger, Drei lit. Frauen-Vornamen. — H. Petersson, Beitr. zur armen. Wortkunde, 1—65. — Chr. Bartholomae, Zu KZ. XLVII 169 über altpers. *amudah.* — W. Prellwitz, Griech. Etymologien, 1—11. — F. Holthausen, Etymologien, 1—32. — A. Bezzenberger, A. Fick (Nachruf).

XLVIII: F. Hartmann, Aorist u. Imperf., I.—A. Zimmermann, Zum Suffix des lat. Part. Praesentis. — R. Thurneysen, Irisches, 1—15. — W. Schulze, Zu den got. Nomina auf. *-assus.* — R. Loewe. Der germ. Pluraldativ. — Dez., Ags. *ece.* — Dez., Ags. *geréfa.* — W. Schulze, Gr. λαγωός. — E. Hermann, Zur lat. u. roman. Betonung. — Dez., Kleine Beitr. zur lat. Syntax, 1—3. — Dez., Italisches, 1—2. — P. Persson, Zur lat. u. griech. Wortforschung, 1—7. — W. Schulze, Ags. *húmeta.* — Dez., Lit. *ružas.* — H. Jacobsohn, Zum Akzent im Mordwinischen. — Dez., Got. *baurgs.* — W. Schulze, Zur Blattfüllung. — E. Schröder, Studien zu den deutschen Münznamen. — W. Schulze, Zum ahd. Tatian. — A. Zimmermann, Ein Beitr. zur Erklärung des carmen arvale. — Dez.— Das lat. Suffix *ment(o).* — W. Prellwitz, Lat. *vītāre.* — G. Husing, Altpers. *abi-ā-čariš*? — N. v. Wijk, Ndl. *mooi*, ndd. *moi(e).* — H. Diels, Nachtr. zu Bd. XLVII 205 Anm. 1. — K. B. Erman, Falisk. *efiles.* — Dez., Ἀρτεμβάρης. — A. Brückner, Über Etymol. u. Etymologisieren, II. — E. Boisacq, Gr. ἔνοσις f. „secousse". — W. Schulze, Noch einmal ai. *sthīv.* — J. Benigny, Die Namen der Eltern im Indoiran. u. im Got. — W. Schulze, τέργον. — F. Holthausen, Etymologisches, 1—10. — W. Schulze, Lückenbüszer. — Dez., Slav. *družiba* u. *vražida.* — W. Schulze, Zu got. *ibnassus.* — E. Schröder, Stud. z. d. deutschen Münznamen, II—IV. — R. Trautmann, Lit. *plēkti* „prügeln".

XLIX, 1-2: F. Hartmann, Aorist u. Imperfektum (forts.). — E. Kuhn, Zigeun. *manro* „Brot". — J. Pokorny, Zur Stammbildung d. irischen Kausativa. — E. Kuhn, Reste alter Kasusformen im Zigeunerischen. — N. v. Wijk, Zu den slav. Iterativen vom Typus *běgati.* — H. Lattmann, Negation, Indefinitum, Intensivum u. gr. μή. — F. Muller, Zum lat. Präfix *au-.* — E. Lewy, Misc. — F. Bechtel, Parerga 55—58. — W. Krause, Zur Aussprache des ϑ im Gortynischen. — J. Pokorny, *Aes* u. *isarnon.*

Rhein. Museum, LXXII, 3: E. Fraenkel, Lyrische Daktylen (slot). — V. Gardthausen, Namen u. Zensus der Römer. — F. Wilhelm, Der Regentenspiegel des Sopatros. — E. Howald, Zu den Iliasscholien. — E. Schwyzer, Zu griech. Inschriften. — H. Endres, Krateros, Perdikkas u. d. letzten Pläne Alexanders. — A. W. de Groot, Ptolemaios der Sohn. — K. Busche, Zu Senecas Büchern de beneficiis u. de clementia. — A. Brinkmann, Kallimachos Kydippe. — Misz.

Hermes, LIV, 2: A. Rosenberg, zur Geschichte des Latinerbundes. — M. Bang, Caesaris servus. — E. Howald, eine vorplatonische Kunsttheorie. — Misc.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII—XLIV, 3: W. Capelle, Anaxagoras, I. — E. Mogk, Altgerm. Spukgeschichten. — R. Petsch, Schiller u. d. ästhetischen Normen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: O. Richter, Berufswahl u. Schule. — H. M. Schultze, Die Behandlung der Schillerschen Balladen in der höheren Schule. — Mitteil.

4—5: W. Kranz, Die Urform der att. Tragödie u. Komödie. — W. Capelle, Anaxagoras (slot). — H. F. Müller, Das Problem der Theodicee bei Leibniz. u. Plotinos. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Marcus, Der Streit der Fakultäten auf der höheren Schule. — Mitteil.

Bijdragen Vaderl. Gesch., VI, 4: Smit, De levensmiddelenpolitiek in Den Haag 1572/4. — Wiersum, Een naspel van de samenzwering van 1623. — Gijsberti Hodenpijl, De overgang van het bestuur van Ceylon van Steph. Versluys op Did. van Domburgh 1732/3. — Japikse, Middelburg's remonstrantie betreffende de afzwering van Philips II.

Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XL: F. Oudschans Dentz, Stukken over de verovering van Suriname. — E. Miklós, De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674—1680). — M. Pinkhof, Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566—1609. — J. P. W. A. Smit, Aanteekeningen op het handschrift van L. van den Hoevel. — E. K. G. Falck, Brieven gewisseld tusschen Otto Willem Falck en Iman Willem Falck.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 2: Van Wijk, Rusland en de Slaven. — Ten Bouwhuys, De strijd der Hollandsche steden tegen de buitenneering. — Kalff, Indische en Hollandsche schilderijenkabinetten. — De Bruïne Ploos van Amstel, Blücher in 1813/4.

Archief Aartsb. Utrecht: Kleyntjens, Jansenistische beroeringen 1690 (vervolg). — Van der Loos, Seminarium voor Holland en Utrecht. — De Hullu, De Katholieken te Deventer en in Twente. — Van der Heyden, St. Georgius en St. Lucie Vicario te Oud-Zevenaar. — Alb. Thym, Open brief van El. van Culenborch en Antonia van Lalaing over huiszittende armen.

Rev. Hist., XLIII, 2: Puaux, Origines de la guerre des Camisards. — Gaffarel, Marseille et les Philhellènes. — Berga, L'auteur de l'Essai politique sur la Pologne (1764). — Bulletin historique: France 1660-1789.

Hist. Zeitschrift, 23, 3; Troeltsch, Ueber den Begriff einer historischen Dialektik. — Elkan, Die Entdeckung Macchiavelli's in Deutschland. — Miszellen (Philippi, Neue Gesichtspunkte für die kritische Behandlung mittelalterlicher Geschichtsquellen enz.).

English Hist. Review, April 1919: Whitney, Gregory VII, — Lapsley, Knights of the Shire, II. — Turner, Parliament and Foreign Affairs 1603-1760. — Notes and Documents.

Studiën, XCII, Juli: G. Gorris, Beginselen en Praktijken der Bolsjewiki. — F. Tummers, Empirische en wijsgeerige Zielkunde, II. — H. Padberg, Verdiende Willem Kloos een nationale hulde? — J. Stein, Edward C. Pickering. — L. v. Miert, De rozenkrans van den H. Franciscus Xaverius door Vondel bezongen. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Mummiekisten v. h. Nieuwe Rijk, II-III: Rev. Crit. 1919, n°. 8 (Moret).

Brakman, Latijnsche Letterkunde: B ll de l'Ac. royale de Belg. 1919, Avril.

Van Hamel, Opvattingen over Litteratuur: Rev. Crit. 1919, n°. 2 (L. R.).

Hesseling, Phloïos et Platzia Phlore: Rev. Crit. 1919, n°. 2 (Dalmeyda).

Plooy, Leven v. Paulus: Studiën XCI, Juni (Wilbers).

VERBETERING.

Prof. Meyboom verzoekt ons er de aandacht op te vestigen dat in het vorige nummer van 't *Museum*, kol. 230 r. 29 volg., in plaats van „primitive Völker" moet gelezen worden: „Naturvölker", in plaats van „Naturvölker": „primitive Völker".

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

DOCUMENTEN EN KLEINE TEKSTEN,
ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde, onder redactie van Dr. J. W. MULLER en Dr. C. G. N. DE VOOYS.

Zoo juist verschenen:

No. 2.

PROEVEN VAN ZESTIENDE EEUWS OOSTERS NEDERLANDS

uitgegeven door

Dr. J. A. VOR DER HAKE.

Prijs . . . . f 1,20.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

ARISTOTELES' ZIELKUNDE.

Met een inleiding, korte overzichten en verklarende aanteekeningen

door Dr. J. M. FRAENKEL.

Prijs . . . . f 1,90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE.
Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.
Abonnement per jaar (12 nummers) **0.90.**

Zoo juist verscheen het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII
DE IURE BELLI AC PACIS
LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR
CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden *Prijs gebonden in linnen band f 7.—*

Hugo de Groot erkende de uitgave van 1632 van zijn „De Iure Belli ac Pacis" als de eenig echte. Deze uitgave heeft daarom gediend als grondslag voor den tekst van dit boek. Maar vooral belangrijk is, dat de Noten naar de editie van 1646, de volledigste dus, zijn gegeven, met aanwijzing waarin zij verschillen met die van 1642, welke het eerst Noten bevatte; ook wordt in aanteekeningen vermeld waar de tekst van de drie genoemde uitgaven onderling verschilt.

De Groot's boek, dat een geweldigen opgang maakte, komt in den boekhandel niet anders meer dan antiquarisch voor. Het was zeer noodig in dezen misstand te voorzien, en het mag toegejuicht worden dat zulke bij uitstek deskundige mannen als Prof. C. van Vollenhoven en Dr. P. C. Molhuysen zich met de verzorging dezer nieuwe, geannoteerde editie wilden belasten.

Elke bibliotheek, ieder, die het Internationaal Recht bestudeert, zoowel hier als in het Buitenland, behoort dit boek te koopen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

ZEVENENTWINTIGSTE JAARGANG.

1920.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 27sten Jaargang.

H. van Alfen te 's-Hertogenbosch.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. D. van Blom te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Mej. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. J. W. Boissevain te Bloemendaal.
E. Boulan te Groningen.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. Brinkgreve te Utrecht.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
H. I. Cohen te Leiden.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
Ch. F. H. Dumont te Leiden.
J. A. Falconer te Groningen.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Dr. W. van der Gaaf te Amsterdam.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Mevr. N. de Haan—Liégeois te Voorhout.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Rotterdam.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
B. Hylkema te Amersfoort.
Dr. C. F. Hofker te Rosmalen.
Mej. Dr. S. Hofker te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. E. Huguet te Parijs.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. Th. W. Juynboll te Utrecht.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Chr. Kok te Leiden.
F. Kossmann te Leiden.
B. Kruitwagen O.F.M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Dr. N. van der Laan te 's-Gravenhage.
A. D. Leeman te Rotterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Mej. Fenna de Meyier te 's-Gravenhage.
Prof. Mr. J. C. Naber te Utrecht.
Mej. Joh. W. A. Naber te Amsterdam.
B. M. Noach te Leiden.
H. Nolthenius te Laren.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. D. Plooij te Leiden.
L. Polak te Amsterdam.
Dr. K. J. Riemens te Amsterdam.
C. M. Robert te Amsterdam.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Richard Schutte O.S.B. te Oosterhout.
Dr. M. A. Schwartz te Assen.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Dr. W. H. Staverman te Deventer.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Dr. M. C. Valeton te Groningen.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Dr. A. de Vletter te 's-Gravenhage.
Albert Vogel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
P. Werkman te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Acta Societatis Liturgicae Sancti Willibrordi MCMXVIII en MCMXIX (Kruitwagen) 266.
Agrell, Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte (v. Wijk) 34.
Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, zie Muhammad 'Asal.
Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, XI (Gallas) 58.
Van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen (Th. W. Juynboll) 138.
Avalon, The Serpent Power (J. W. Boissevain) 148.

Beloch, Griechische Geschichte, II (M. C. Valeton) 82.
Benjert en Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I (de Haan-Liégeois) 212.
Dez., Fransche Lectuur voor de Middelbare School, I, 1—2; II, 1 (de Haan-Liégeois) 212.
Bertholet, Kulturgeschichte Israels (Oort) 159.
De Bie en Loosjes, Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, I—II (Blok) 65.
Blass-Jensen, Hyperidis Orationes (K. Kuiper) 217.
De Blécourt en Japikse, Klein Plakkaatboek van Nederland (Brugmans) 113.
Böhl, Het Oude Testament (Th. W. Juynboll) 180.
Boeken, zie Boissevain.
Boissevain (H. M.) en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, IV (Leyds) 195.
Bomli, Fragments de prose historique, philosophique et critique du XIXe siècle (Riemens) 273.
Borlé, Cinquante thèmes d'examen (Boulan) 92.
Brandin, La Chanson d'Aspremont, I (Salverda de Grave) 157.
De Brouwer, zie Slijper.

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek, I (F. Kossmann) 85.
Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin (Huizinga) 67.
Dez., L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio (Huizinga) 67.
Christensen, Contes persans en langue populaire (Houtsma) 52.
Collin, Etude sur le développement du suffixe *-ata* (Sneyders de Vogel) 78.

Dahlerup, Juul-Jensen, Ernst-Hansen, Hansan, Sandvad, Ordbog over Det Danske Sprog, I (Logeman) 13.
Dahms, Odyssee und Telemachie (v. Leeuwen) 241.
Denis, Le cardinal de Richelieu et la réforme des monastères bénédictins (Schutte) 15.
Diehl (Ch.), Byzance (Hesseling) 255.
Dez., Histoire de l'Empire byzantin (Hesseling) 257.
Diehl (E.), Supplementum Lyricum (K. Kuiper) 243.
Dubosq en Hylkema, Leerboek der Fransche Handelscorrespondentie (Werkman) 189.
Dez., Fransch Handelsleesboek (Werkman) 189.
Von Duhn, Pompeji (A. W. Bijvanck) 62.

Van Eeden, De overlevering van de Hallfredar saga (C. F. Hofker) 252.
Ekwall, Skandinavians and Celts in the North-West of England (v. Hamel) 36.
Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time, II (de Boer) 115.
Endepols, Die Hystorie van Sunte Patricius Vegevuer (Tinbergen) 246.
Ernst-Hansen, zie Dahlerup.

Faral, Gautier d'Aupais (Salverda de Grave) 157.
Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban (Wensinck) 30.
Fokker, Spaansch-Nederlandsch Woordenboek (Leeman) 253.
Fraenkel, Aristoteles' Zielkunde (Ovink) 49.

Gallas, Choix de poésies françaises (Werkman) 187.
De Geus et Schoo, La langue usuelle (Robert) 111.
Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd (Naber) 107.
Gilbert, La forêt des Cippes, Essais de Critique (Gallas) 223.
Van Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie (A. Vogel) 183.
Grüner-Nielsen, Danske Viser, IV, 2 (Beets) 176.
Guittart en Rijneke, Shakespeare, The Merchant of Venice (Kok) 187.

Van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen („Umlaut" en „Breking") phoneties beschouwd (Frantzen) 170.
Hamaker, Over Willen en Handelen, een boek voor Opvoeders en Geneeskundigen (Polak) 181.
Van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland (J. A. N. Knuttel) 76.
Hansen, zie Dahlerup.
Hartman, De Latijnsche poëzie van Giovanni Pascoli (Damsté) 103.
Hecht, Robert Burns (Falconer) 175.
Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer (Rutgers) 145.
Hylkema, Fransch idioom (Robert) 33.
Dez., zie Dubosq.
Hönigswald, Die Skepsis in Philosophie und Wissenschaft (Polak) 210.
Hooft, zie Koopmans.
Hopman, A Hundred Poems (Kok) 165.

Immisch, Das Nachleben der Antike (Hesseling) 73.

Jansen, C. Suetonii Tranquilli Vita Domitiani (H. v. Gelder) 137.
Japikse, zie De Blécourt.
Jensen, zie Blass.
Juul-Jensen, zie Dahlerup.

Körte, Zu neueren Komödienfunden (v. Leeuwen) 169.
Koopmans, P. C. Hoofts Baeto oft Oorsprong der Hollanderen (C. H. Ph. Meijer) 202.
Kramers, zie Prick van Wely.
Kroes, Abrisz der deutschen Literaturgeschichte (Heyligers) 211.
Kroes-Ligtenberg, Honderd Nederlandsche gedichten (Noach) 186.
Kruisinga, English Sounds (v. d. Gaaf) 133.

Lambert-van der Kolf, Psichari, Jaloerschheid en andere verhalen (Hesseling) 102.
Dez., Chatzopoelos, Verhalen uit de bergen (Hesseling) 102.
Leky, Plato als Sprachphilosoph (Hesseling) 193.
Leskien, Litauisches Lesebuch (v. Wijk) 158.
Loosjes, zie De Bie.

De Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren (v. Slee) 105.
Meerkerk, Wolff en Deken, Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart (Knappert) 232.

Digitized by Google

Moberg, Babels Torn (Böhl) 114.
Mohlberg, Radulph de Rivo der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie, II (Schutte) 64.
Müller-Kolsborn, Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof (Houtsma) 83.
Muhammad 'Asal & Nicholson, Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, The Pearl-strings; A history of the Resuliyyi dynasty of Yemen (Houtsma) 104.
Muller (F.), zie Slijper.
Muller (H. C. A.), Hugo de Groot's „Annales et Historiae" (Haak) 139.

Nelis, Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience, I (v. Alfen) 258.
Nicholson, zie Muhammad 'Asal.
Van Nijlen, Charles Péguy (de Meyier) 32.
Nilsson (A.), Fru Nordenflychts Religiösa Diktning (Beets) 55.
Nilsson (M. P.), Die Uebernahme und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen (H. v. Gelder) 160.
Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter (Lulofs) 39.

Öhmann, Studien über die französischen Worte im Deutschen im 12. und 13. Jht. (Salverda de Grave) 56.
Ovidius, zie Veldhuis.

Paedagogische Studiën, 1ste aflev. (de Vletter) 90.
Page, Commerce and Industry (v. Blom) 87.
Palache, Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken (Houtsma) 261.
De Pange, Les Lorrains et la France au moyen-âge (Huizinga) 207.
Pauli, „Enfant", „Garçon", „Fille" dans les langues romanes (Salverda de Grave) 108.
Petersson, Baltische und Slavische Wortstudien (v. Wijk) 80.
Pfeiffer, Studien zum antiken Sternglauben (K. H. E. de Jong) 35.
Plooij, De Chronologie van het leven van Paulus (Meyboom) 14.
Poelhekke, Taalbloei, I (S. Hofker) 21.
Postgate, Phaedri fabulae Aesopiae (Hartman) 197.
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch woordenboek, II (Kok) 164.
Prinsen, Gerbrand Adriaensz. Bredero (J. A. N. Knuttel) 247.

Rijneke, zie Guittart,
Robert, Archaeologische Hermeneutik (Six) 84.
Rode, Lectures commerciales et industrielles (B. Hylkema) 61.
Rooth, Eine westfälische Psalmenübersetzung (Kloeke) 249.
Roscher, Die Zahl 50 in Mythus, Kultus, Epos und Taktik der Hellenen und anderer Völker besonders der Semiten (K. H. E. de Jong) 87.
Russkaja Biblioteka, 1—9 (v. Wijk) 225.
Ruys, Petrus Dathenus (Knappert) 269.

Saalborn, Een bundel romantiek (Staverman) 126.
Salverda de Grave, Italië's Letterkunde (Martina G. de Boer) 206.
Sandvad, zie Dahlerup.
Sarauw, Die Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust (Breuning) 8.
Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker (Heyligers).
Schepers, Potgieter (Staverman) 151.
Schmidt, Der Rahmen der Geschichte Jesu (Windisch) 263.
Schneider, Der Europäische Friedenskongress von Arras (Huizinga) 226.
Schön, Die Scheinargumente bei Lysias, insbesondere in der XII. Rede: Κατὰ 'Ερατοσθένους und in der XXIV. Rede: Περὶ τοῦ μὴ διδόναι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον (Schwartz) 101.
Schoo, zie De Geus.
Schubart, zie Seckel.
Schuchardt, Sprachursprung (Kluyver) 121.
Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat (H. v. Gelder) 177.
Schwab, Alexander Numeniu ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ (W. E. J. Kuiper) 1.
Seckel und Schubart, Der Gnomon des idios logos, I (J. C. Naber) 218.
Serrurier, De Pensées van Pascal (Gallas) 11.
Shakespeare, zie Guittart.
Singer, Wolframs Stil und der Stoff des Parzival (Scholte) 129.
Dez., Wolframs Willehalm (Scholte) 152.
Slijper, De Brouwer en F. Muller Jzn., Latijnsche Leergang, I--II (Brinkgreve) 229.
Slotty, Vulgärlateinisches Übungsbuch (Slijper) 52.
Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français (Huguet) 176.
Sommige stichtige punten, zie De Man.
Stegmann, P. Cornelius Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis (Lely) 43.
Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (Hesseling) 179.
Stoorvogel, Opstelgedichtjes (Noach) 187.
Le Strange, The geographical part of the Nuzhat-al Qulūb composed by Hamd-Allāh Mustawfī translated (Houtsma) 104.
Sunte Patricius Vegevuer, zie Endepols.

Tacitus, zie Stegmann.
Tal, Hebreeuwsch Leerboek, I (H. I. Cohen) 19.
Tingdal, Andelsen *-is* i ackus. plur. (Slijper) 3.
Turquet Milnes, Some modern Belgian writers (Gallas) 59.

Uri, Cicero und die epikureische Philosophie (Ovink) 51.

Van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II (Ovink) 115.
Veldhuis, Ovidius, Epistulae ex Ponto (Werff) 91.
Verdenius, Jacob van Maerlants Heimelijkheid der Heimelijkheden (Kluyver) 199.
Vermeulen, De twee muzieken (Nolthenius) 161.
Verwey, Hendrick Laurensz. Spieghel (v. d. Laan) 53.
Volbeda, Strange Winter, He went for a soldier (Kok) 165.
Van der Voort, zie Prick van Wely.
Vrijlandt, De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata (Verdam) 243.
Vürtheim, Grieksche Letterkunde (Boas) 123.

Van Wageningen, Seneca's leven en moraal (K. H. E de Jong) 61.
Wahnschaffe, Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements (Frantzen) 222.
Wensinck, The Ocean in the literature of the Western Semites (Houtsma) 75.
Von Wilamowitz Moellendorff, Platon, I (K. Kuiper) 26; II (K. Kuiper) 97.
Te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, IV (C. H. Ph. Meijer) 4.
Witlox, De Katholieke Staatspartij, I (Blok) 208.
Woldendorp, De incarnatione, een geschrift van Athanasius (Windisch) 227.
Wolff en Deken, zie Meerkerk.

The Year's Work in classical Studies 1917 (Slijper) 25.

Zondervan, Natuurkundige Aardrijkskunde (Dumont) 233.
De Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament (Plooij) 61.

Digitized by Google

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Acket, Hildebrand, Camera Obscura 274.
Arabische Traditieverzamelingen 236.

Beatrijs 213.
Blok, Willem de Eerste, Prins van Oranje, I. 93.
Ten Bruggencate, Shakespeare, The Merchant of Venice 21.

Certamen poeticum Hoeufftianum 214. 238.

Esmoreit 165.

Faesi-Sitzler, Homers Iliade VII—XII. 189.

Ganschinietz, verschillende artikelen 69.
Grasé en Swaen, Orczy, The Scarlet Pimpernel 21.

Handelingen van het negende Nederlandsche Philologencongres 165.
Herckenrath, Fransch Woordenboek 189.
Hesseling, Het offer van Abraham 69.
Dez., L'Achilléide byzantine 93.
Hildebrand, zie Acket.
Homerus, zie Faesi.
Hooft, zie Verwijs.

Koninklijke Vlaamsche Academie, prijsvragen 44.
Koopmans, zie Terwey.
Kramers-Prick van Wely, Woordentolk 213.

Laurand, Manuel des Etudes grecques et latines, 7e aflev 116.
Leuvensche Bijdragen 273.

Muller Fzn. (S.), Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht, III. 165.

Oorlogslitteratuur 44. 116. 166. 189.
Orczy, zie Grasé.

Prick van Wely, zie Kramers.

Roorda, De Klankleer en hare practische toepassing 165.

Schnobel, zie Wohlrab.
Shakespeare, zie Ten Bruggencate.
Sitzler, zie Faesi.
Stichting—de Goeje 69.
Stoett, zie Verwijs.
Swaen, zie Grasé.

Terwey-Koopmans, Joost van Vondel's Jeptha of Offerbelofte 165.
Thesaurus Linguae Latinae 213.

Vereeniging het Nederlandsche Philologencongres 165. 236.
Verwijs-Stoett, Episodes uit Hooft's Nederlandsche Historiën 165.
Vondel, zie Terwey.
Wohlrab—Schnobel, Die altklassische Kultur 21.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Analecta Bollandiana 94. 237.
Anglia 45. 117. 213. 276. Beiblatt 45. 70. 118. 190. 237.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 70. 214.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 45. 117. 190.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 276.
Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië 44.
Bijdragen, Leuvensche, 275.
Bulletin de Correspondance hellénique 116.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 21. 94. 166. 274.
Forschungen, Indogermanische, 274.
Geschichtsblätter, Hansische, 46.
Hermes 44. 189. 275.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 44. 70. 94. 117. 189. 213. 275.
Journal des Savants 22. 94. 142.
Journal of Hellenic Studies 166
Mnemosyne 44. 116. 274.
Museum, Rheinisches, 116. 274.
Neophilologus 22. 45. 117. 213. 275.
Review, English Historical, 70. 166. 214.
Revue historique 46. 118. 166. 276.
Studiën 22. 46. 70. 94. 142. 190. 214. 237. 276.
Studies, English, 45. 94. 142. 190. 276.
Taalgids, Nieuwe, 22. 44. 70. 142. 166. 237. 275.
Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde 46. 70. 190.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 22. 142. 275.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 22. 94. 117. 213.
Vierteljahrschrift, Historische, 118. 276.
Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 46. 190.
Zeitschrift, Historische. 46. 118. 214.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

Alberts, Kerkrade 91.
Appelberg, Uppsala 249.
Bloud et Gay, Paris *44. *166.
Bohn, Haarlem 4. 61. 206. *274.
Boissevain en C°, Haarlem 195.
Brill, Leiden 14. 104. 138. 261.
Brusse, Rotterdam 102. 107.
Champion, Paris 15. 30. 67. 157. 207. 223.
Clarendon Press, Oxford 197.
Constable & Co., London 87. 115. *116. *189.
Dekker en Van de Vegt, Utrecht 266.
Dieterich, Leipzig 73. 211.
Doesburgh, Leiden 103.
Van Druten, Utrecht 139.

Digitized by Google

Eranos' Förlag, Göteborg 3.
Flammarion, Paris 255.
Francke, Bern 152.
Gleerup, Lund 34. 36. 39. 55. 80. 114.
Van Goor Zonen, Gouda *142. 164. 165. 186. 187. 189. 211. *213. 253.
Gyldendalske boghandel, København 13. 176.
Henning, Greiz 226.
Gebr. van der Hoek, Leiden 61. 92.
Hölder, Wien 129.
Høst & Søn, København 8. 52. 160.
Humanitas, den Haag 85.
Van In & Cie, Lier *273.
Jullien, Genève 58.
Kemink & Zoon, Utrecht 133.
Kruyt, Amsterdam 199.
Ladyschnikow, Berlin 225.
Lindstedt, Lund 78. 108.
Luzac & Co., London 104. 148.
Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam 123.
Marcus & Weber, Bonn 52. 243.
Mayer und Müller, Berlin 83. 222.
Metzler, Stuttgart 179.
Meulenhoff, Amsterdam *93. 111. 126. 151. 165. 187. 232. 247.
Müller, Amsterdam 75. *93. 252.
Muirhead, London 59.
Murray, London 25.
Van Nifterik, Leiden 170.
Nijhoff, 's-Gravenhage 65. 76. 105.
Noordhoff, Groningen 33. 61. *116. 211. 273.
Noske, Borna-Leipzig 51.
Oosthoek, Utrecht *165.
Picard, Paris *116. 257.
Ruys, Utrecht 269.
Schöningh, Paderborn 1. 101. 177. 193.
Van Sijn, Rotterdam 115.
Sijthoff, Leiden 11. 32. 161. 183. 243.
Teubner, Leipzig *21. 35. 43. 62 87. 169. 217.
Teuling, 's-Hertogenbosch 208.
Tjeenk Willink, Haarlem *69.
Tjeenk Willink, Zwolle *69.
Trowitsch und Sohn, Berlin 263.
Trübner, Strasbourg 82.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 159. 210.
Veen, Amsterdam *142.
Versluis, Amsterdam *165.
Vlaamsche Boekenhalle, Leuven-Leiden *273.
Weidmann, Berlin 26. 84. 97. *189. 218. 241.
Winter, Heidelberg 145. 158. 175.
Wolters, Groningen-den Haag 19. 21. *21. 49. 53. *69. 90. 113. *116. 137. *165. 176. 180. 181. *189. 202. 212. *213. 227. 229. 233. 246.

Digitized by Google

Philol. 260

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **N°. 1.** **October 1919.**

Schwab, Alexander Numeniu *ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ* (W. E. J. Kuiper).
Tingdal, Ändelsen *-is* i ackus. plur. (Slijper).
Te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, IV (C. H. Ph. Meijer).
Sarauw, Die Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust (Breuning).
Serrurier, De Pensées van Pascal (Gallas).
Dahlerup, Ordbog over Det Danske Sprog, afl. 2 (Logeman).
Plooy, De Chronologie van het leven van Paulus (Meyboom).
Denis, Le cardinal de Richelieu et la réforme des monastères bénédictins (Schutte).
Schoolboeken:
Tal, Hebreeuwsch Leerboek (Cohen).
Poelhekke, Taalbloei, I (Hofker).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Th. Schwab, Alexander Numeniu ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ in seinem Verhältnis zu Kaikilios, Tiberios und seinen späteren Benutzern. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup. 5. Heft). Paderborn, Schöningh. 1916. (Pr. M. 4.20).

Dit boekje keert zich tegen een communis opinio. Nadat in 1861 Steusloff in een Breslausche dissertatie — „Quibus de causis Alexandri Numenii περὶ τῶν τῆς διανοίας καὶ τῆς λέξεως σχημάτων liber, qui vulgo genuinus habetur, putandus sit spurius et quae epitomae ex deperdito Alexandri libello excerptae sint, demonstratur" — had trachten aan te toonen, wat reeds de titel niet zonder eenige uitvoerigheid vermeldt, had men zich gewend het onder den naam van Alexander Numenius' zoon bewaarde geschrift over de figurenleer (Walz Rhetores Graeci VIII. p. 414, Spengel Rh. Gr. III p. 1), als een excerpt uit den echten Alexander te beschouwen. Men kan deze opinie vinden bij Christ, Pauly-Wissowa, Lübker, Volkmann e. a.

In 1912 publiceerde E. Drerup een artikel in den „Philologus", waarin hij demonstreerde, hoe door een bladverschuiving in het handschrift eenige hoofdstukken van περὶ σχημάτων — het zijn περὶ ἐπαναλήψεως en περὶ ἐπαναφορᾶς — voor een deel op een verkeerde plaats zijn geraakt. Dit artikel sluit met den eisch tot herziening van Steusloff's meening. Het vermoedelijk resultaat van die herziening, zoo concludeert Drerup uit de begeleidende verschijnselen dezer verschuiving, zal aldus luiden: „in der unter Alexanders Namen erhaltenen Schrift besitzen wir nicht den epitomierten, sondern den in der Ueberlieferung zwar verdorbenen, aber den *echten Alexander*".

In het boekje, waarvan de titel hierboven staat opgegeven, levert Schwab onder de auspiciën en met medewerking van zijn leermeester Drerup het gevraagde onderzoek. Hij heeft echter, zooals dit reeds uit dien titel blijkt, zijn doel wat ruimer gesteld. In Deel I van zijn verhandeling gaat hij de verhouding na van Alexander en Tiberius (περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων) tot Caecilius van Calacte, waarbij hij tot de conclusie komt, dat Tiberius een onzelfstandig, Alexander een zelfstandig gebruik gemaakt heeft van Caecilius; in Deel II onderzoekt hij de verhouding van Aquila Romanus en van het onder den naam *Alexander* overgeleverde maar van de gewone traditie sterk afwijkende handschrift Parisinus 2 (2087) tot den „echten" Alexander. Uit deze beide n.l., den Parisinus 2 en Aquila Romanus, had Steusloff vooral zijn conclusies geput voor het bewijs dat de bewaarde Alexander een epitome is. Ook in dit gedeelte echter bepaalt Schwab zich niet tot een weerlegging van Steusloff's inzicht, maar maakt de laatste woorden van zijn titel waar, die een opheldering beloven over de verhouding van Alexander tot „seinen späteren Benutzern".

De duidelijkheid intusschen van zijn betoog heeft, naar het mij voorkomt, daardoor niet gewonnen. Herhaaldelijk wordt de lezer overstroomd met een stortvloed van parallel-plaatsen uit latere rhetoren, als Phoebammon, Gregorius Corinthius, Cocondrius, Georgius Choeroboscus, zonder dat hij daarmee iets wint dan een gevoel van bewondering voor de groote belezenheid van den schrijver. En ook daar, waar die citaten gebruikt worden ter adstructie van het hoofdbetoog, het bewijs dat Parisinus 2, waar hij afwijkt van Alexander, van andere bronnen afhankelijk moet zijn, is het moeilijk met den schrijver in te stemmen. Immers, zoo vraagt men zich af, wat bewijst het voor de bronnen van den epitomator in Parisinus 2, indien blijkt dat b.v. Phoebammon, dien men 2 eeuwen *later* dan dien epitomator pleegt te stellen, in de definitie van deze of gene figuur woordelijk met hem overeenstemt. Totdat misschien dit on*begrip* plaats maakt voor een zachtzinnig on*geloof*, wanneer men bemerkt, dat Parisinus 2 die dingen, waarin

Digitized by Google

hij van „Alexander" afwijkt, put „aus einer Mittelquelle, die selbst ein groszes Kompilationswerk war." „War" doch helaas niet „ist" !

De systematische indeeling van dit 2e hoofdstuk laat overigens niets te wenschen over. De verschillen tusschen Parisinus 2 en „Alexander" zijn er onder drie hoofden gegroepeerd: A. afwijkingen in de definities, B. afwijkingen in de opvatting, C. afwijkingen in de voorbeelden. Men moet toegeven dat de argumenten voor Steusloff's opinie, voor zoover ze zijn vermeld, geen steek blijken te houden en deugdelijk zijn weerlegd. Maar het komt me voor, dat de verschillen tusschen „Alexander" en Parisinus 2 nergens van dien aard zijn, dat het onmogelijk is beide lezingen tot één geheel te combineeren. En het doet vreemd aan, dat Schwab geen enkele maal de mogelijkheid van zulk een combinatie ook maar heeft overwogen, al was het alleen om haar waarschijnlijkheid te weerleggen.

Zoo staat dus door dit onderzoek de kwestie van de echtheid van Alexander Numeniu περὶ σχημάτων weder op het doode punt. Steusloff's argumenten blijken onhoudbaar, Schwab's bewijsgronden zijn niet overtuigend. Of overigens, indien zij dat wel waren, de aanwinst van dezen „in der Ueberlieferung zwar verdorbenen, aber echten Alexander" zoo heel groot zou zijn? Ook daaromtrent wordt men wel wat sceptisch gestemd, wanneer men Drerup den tekst ziet reconstrueeren met invoegingen en omzettingen, expuncties en conjecturen, kortom op een wijze, als men in Duitschland aan een Hollandsch philoloog van de critische school bezwaarlijk zou permitteeren.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

G. C: son Tingdal, Ändelsen -i s i ackus. plur. hos de efteraugusteiska författarne. Göteborg, Eranos förlag. (Göteborgsche diss.).

Het onderwerp dat deze Zweed zich voor zijn proefschrift gekozen heeft, bewijst, hoe weinig wij eigenlik van sommige vraagstukkn van de Latijnse spraakkunst positief weten. Wij wanen te weten, en praten een regel maar steeds na, zonder ons rekenschap te geven van de werkelike gegevens, waarop de regel steunt.

De Acc. plur. op *-is* is *-ēs* geworden; sinds wanneer?

Ernout-Meltzer laat de verandering met het einde der Republiek beginnen, in Quintilianus' dagen voltrokken zijn; hoe lang daarna toch nog de vorm op -is voorkomt, vermeldt de schrijver niet (pag. 28).

Corssen schrijft dat reeds in Plinius' dagen ook voor de Acc. Plur. van i-stammen in de beschaafde omgangstaal en in de ambtelike taal -es overheersend was, gelijk uit opschriften blijkt. *Sommer*, nog vager, dat -is in het Latijn tot in de klassieke tijd bij i-stammen zeer gebruikelik was. *Hale* en *Buck*, *Kuhner-Holzweissig* en *Lindsay* geven geen van allen preciese aanduidingen omtrent het wisselend gebruik der beide uitgangen.

De jongere onderzoekers hebben hun taak anders opgevat en gepoogd de data zo nauwkeurig mogelik vast te stellen.

Keller heeft in 1895 de rij geopend met een onderzoek naar de Acc. op -is bij de Augusteiese dichters. Hem volgend heeft *Lundström* een opstel in *Eranos* geplaatst over -is in de Acc. Plur. bij Columella; aan dit onderzoek heeft deze dissertatie haar ontstaan te danken.

De uitkomsten van *Keller* luiden kort samengevat:

1. Alle woorden, die in de Abl.-i hebben, hebben -is in de Acc. Plur.
2. Alle Adiect., participia en Numeralia met -ium in den Gen. Plur. hebben -is in de Acc. Plur.
3. Adiect. op -x die in de Gen. Pl. -ium hebben, eindigen in de Acc. Plur. zowel op -is als op -es, gewoonlik echter op -es.
4. een enkele comparativus heeft -is in de Acc. Plur.
5. Alle subst. op -x en alle die gewoonlik in de gen. plur. -um hebben, eindigen op -es.

Tegen Kellers methode is verzet aangetekend; reeds Schuchardt had gewaarschuwd, dat -is en -es in uitspraak gelijk klonken, dat dus de afschrijvers, ook de meest nauwkeurige onder hen, na de 5e eeuw niet betrouwbaar kunnen geacht worden voor een veel vroegere periode, die van de auteurs zelve. Inscripties geven weinig bewijsgrond, omdat er naar verhouding zo weinig dateerbaar zijn; de spil waarom alles draait is dus deze: in hoeverre kunnen handschriften uit later eeuw betrouwbaar geacht worden omtrent de autentieke schrijfwijze -is of -es. *Tingdal* pleit voor hun betrouwbaarheid; hij verwijt oudere uitgevers hun willekeurige veranderingen, prijst de jongere, die in de apparatus criticus de afwijkingen -is en -es aantekenen. Zijn vaste overtuiging is het, dat de schrijvers uiterst behoudend hun voorbeeld afschreven met een heilige eerbied voor wat er in hun voorbeeld stond.

Wie Tingdal dit geloof niet toegeeft, legt het boekje misschien ter zijde, beklaagt de buitengemene moeite en het geduld aan dit onderzoek besteed of wil men verspild; maar op pag. 114 vindt de lezer een tabel, die de uitkomst der tellingen bevat. Van het Mon. Ancyranum tot Ammianus heeft Tingdal 28 Auteurs onderzocht op Acc. Plur. in het algemeen, op Parisyllaba, op het woord *omnis*, op Part. praesentia, telkens -es en -is, en de verhouding in percenten weergegeven. Daaruit blijkt dat bij Gellius -is 81-maal tegen -es 704 maal voorkomt, bij omnis 24 tegen 21, bij de part. pr. 18 tegen 44; bij Lactantius staat 15-maal *omnis* tegen 13-maal *omnes*. De part. pr. eindigen bij Columella en bij Persius steeds op -is.

Wanneer Tingdal en Keller de geleerde wereld weten te winnen voor hun stelling, dan zou dus de acc. plur. op -is veel vaker in de teksten verschijnen dan tot dusverre. De dissertatie van Tingdal getuigt van een biezondere vlijt en van onvermoeide arbeid; vooral de tabel en het onderzoek dat daaraan voorafgaat, verbergen een reuzen-werk. Dat het boek in het Zweeds geschreven is, maakt het lezen in de beginne tot spellen; maar het went wel; zou zulk een voorbeeld voor ons er een worden tot navolging?

Utrecht. E. Slijper.

J. te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. 4e Deel. Haarlem, De Erven Bohn. 1918.

Het vierde deel van Prof. te Winkels Letterkunde is verschenen, en daarmede, op het register na, dit werk compleet; een eerbiedwaardige arbeid, dit moet erkend, ook al is men het niet altijd met de opvatting ervan eens. Over die opvatting heb ik bij de aankondiging van de eerste aflevering uitvoerig gesproken; toch wil ik nog even er op terug komen, naar aanleiding van hetgeen schrijver zegt over Jonckbloet en Busken Huet, en over

Digitized by Google

de nieuwere literatuur; ook naar aanleiding van een aankondiging van het werk in de *Haagsche Post.*

Wij menschen zijn toch eigenlijk, ja, laat ik het maar zeggen, stumpers; wij zouden iets positiefs, absoluuts, algemeens, blijvends willen tot stand brengen, en kunnen nooit verder komen dan tot iets benaderends, relatiefs, individueels, voorbijgaands. Was er een onveranderlijke, algemeen erkende schoonheidsleer voor alle tijden en volken, dan zou de zaak gemakkelijker zijn; dan zou er een mensch kunnen bestaan, begaafd genoeg om alles daarnaar af te meten, daaraan te toetsen; of, kon een mensch zuiver, on-individueel, als feiten, als geschiedenis, beschrijven al wat er op letterkundig gebied was omgegaan, ook dan zou een blijvend, algemeen erkend werk geleverd kunnen worden.

Schr. heeft zich voorgesteld een overzicht te geven van alle verschijnselen op letterkundig gebied, hun ontstaan en in elkaar overloopen, niet naar onze opvattingen beschouwd, niet getoetst aan een door ons opgestelde of aangenomen schoonheidsleer, maar naar hun waarde voor de tijdgenooten, naar hun voldoen aan de idealen der makers; daartoe wil hij met liefdevollen ijver alle verschijnselen trachten te begrijpen en waardeeren; toch erkent hij, hoewel hij als neutraal geschiedschrijver wil te werk gaan, niet tegenover de besproken werken te kunnen staan als iemand, die geen eigen oordeel heeft, zonder goed- of afkeuring te laten hooren. Bij Jonckbloet en Busken Huet komt dit ter sprake. De eerste had zich een volledige schoonheidsleer gevormd, een stelsel van dogma's voor elk soort van kunstwerk; dit bracht hem op een dwaalspoor; de tweede zou, volgens J., ondanks dat hij van geen stelsel van aesthetica wilde weten, toch een absolute maatstaf hebben aangelegd. t. W. wil als historicus die fouten vermijden, maar kan dit, naar gedeeltelijke erkenning, niet geheel. Natuurlijk; want onze menschelijke beperktheid is daar; ons eigen zijn, gevoelen en denken heeft invloed op onze beschouwing en waardeering. Bij elk uitspreken van een meening, gedachte, waarheid, opmerking, zelfs bij het vermelden van een waarneming, een feit, een gebeuren, is er de invloed van het eigen geluid, het eigen woord, het eigen gevoel; de spiegel kan zuiver weergeven, maar toch altijd in verband met kleur van glas en foelie, helderheid, lichtvalling enz. Intusschen heeft schr. ernaar gestreefd, en is daarbij eerlijk genoeg te erkennen, dat hem dat bij de nieuwere literatuur, die hij als tijdgenoot heeft zien ontstaan, onmogelijk is; hij kan daarbij niet als buitenstaander, gelijkmatig beoordeelaar, waarnemen. Bij zijn opvatting is het dàn ook juist, die laatste periode niet te behandelen, en te doen als zoovele schrijvers van vaderlandsche en alg. geschiedenissen, die bij '30 of '48 eindigen. Hij had dan echter ook weg moeten laten de beschouwing der N.-Gidsbeweging, die nu niet valt in het kader van zijn opvatting, maar wat wegkrijgt van een boutade, een zich-lucht-geven. Daarentegen kan het voor lezers en koopers van het werk teleurstellend zijn, dat er niets van de literatuur nà die periode, of zelfs vàn die periode, wordt gegeven. Hij had daaraan tegemoet kunnen komen door zeer kort als 't ware aan te stippen eenige verschijnselen, te noemen eenige schrijvers en werken. Maar — hij wil het slot niet anders bewerken dan het geheele werk, zijn opvatting getrouw blijven.

In geen geval behoefde hij te voldoen aan 't geen de aankondiger in de *Haagsche Post* zou gewenscht hebben: propaganda maken voor de nieuwere literatuur, voor de nu levende schrijvers, voor den verkoop hunner boeken. Ik ontken niet, dat die aankondiger denkbeelden geeft, die der overdenking waard zijn, dat hij punten aanroert, die wel een uitvoerige bespreking verdienen, doch zijn opvatting van wat een letterkundegeschiedenis moet zijn, en wat de taak is van een hoogleeraar in de Nederlandsche literatuur kunnen toch niet anders dan tegenspraak uitlokken [1]). Evenzoo zijn absolute minachtende veroordeeling van t. W.'s arbeid: hij heeft de dertig jaren van zijn professoraat besteed „om fossielen uit de Nederlandsche literatuur op te delven, ze te catalogiseeren en van etiketten te voorzien en laat ons dan, als hij aftreedt een stoffig museum van opgezette producten na."

Ik haal dit oordeel aan, omdat daarin, met de bedoeling de grootstmogelijke verwerpelijkheid uit te spreken, iets gezegd wordt, waar veel waars in is, maar tevens een lof. Is een museum, met een goeden beredeneerden catalogus een voorwerp van verachting? Als het stoffig is, is *dit* een gebrek. Dat men de letterkundige geschiedenis kan behandelen, dat het niet aan een museum doet denken: meer dan eens, gelukkig! is het gebleken dat dit kon. Toch heeft een museum, al kan het op een zomerschen dag voor ons een voorwerp van afschuw zijn, een groote verdienste; vooral goed gecatalogiseerd; wij zoeken en vinden er vaak voorlichting, leering. En zoo is het inderdaad met t. W.'s werk. Zijn opvatting doet het boek iets krijgen van een museum, maar het heeft ook de verdienste van een museum. En een klein beetje stof zal in ieder museum wel eens voorkomen! Laten wij iemand de eer geven, die hem toekomt, en hem die niet onthouden, omdat er anderen kunnen zijn, die verdiensten, eigenschappen hebben, welke ons méér voldoen, hun werk meer aanlokkend maken [2]).

Eenige opmerkingen en kantteekeningen mogen deze aankondiging besluiten.

In de eerste plaats, dat dit deel, althans het laatste gedeelte ervan, hier en daar de kenmerken draagt van wat te haastig te zijn bewerkt, alsof de schr. soms te weinig zelfkritiek heeft geoefend. Om met het slot te beginnen: na een breedvoerige bespreking van de Nieuwe-Gidsbeweging komt er op eens in enkele zinnen een soort apotheose, de hoop op een nieuwen kunstbloei; wel kan deze beschouwd worden als een uitvloeisel van de ideeën, bij die uitvoerige bespreking aangeroerd, maar er is toch een onevenredigheid in. Verder zijn er hier en daar slechte, slordige zinnen blijven staan [3]). Het

[1]) Hij noemt hen: „degenen die geroepen zijn den weg voor de erkenning en verbreiding van onze moedertaal binnen- en buitenslands te bereiden en te effenen."

Hierover uit te wijden zou elders moeten geschieden, als te plaatsroovend.

[2]) Dat de waarde van het werk voor de studie door vele letterkunde-bestudeerenden erkend wordt, bewijst dat, naar mij iemand verzekerde, het veel gekocht wordt.

[3]) Bl. 958: „Was Schimmel langzamerhand van de romantiek tot het realisme overgegaan, waardoor verscheidene zijner stukken zich nog lang op het tooneel konden handhaven, zoover heeft Hofdijk het, zeker opzettelijk, nooit gebracht met de acht stukken, die hij *enz.*" Bl. 959: „Met Mevr. Kleine-Gartman in de hoofdrol heeft men meermalen van dit stuk genoten." Bl. 971: „Reeds in

Digitized by Google

hinderlijkst is dit wel, waar schr. iets neergeschreven heeft, wat men wel eens sprekenderwijze zegt, maar dat, gedrukt, den indruk maakt van smakeloos of weinig keurig [1]) ; of waar de logica niet zuiver is [2]).

Enkele leemten vielen mij in het oog : bij v. Koetsveld werd b.v. niet genoemd diens *Bladen uit mijn Pastoraalboek*, en bij Bosscha diens *Leven van Willem II.* Intusschen zou men dit kunnen beschouwen als een bewijs dat er in den regel niet veel onbesproken is gebleven.

Bij de bespreking van de figuren uit Van Lennep's romans (bl. 590) had er op gewezen kunnen worden, dat de vroegere levensloop van Heynsz uit *F. Huyck* nagenoeg geheel overeenkomt met dien van den bekenden Campo Weyerman, en had een parallel getrokken kunnen worden tusschen Lucas Helding en den dichter uit Langendijks *Spiegel d. V. K.*

Weinig plausibel dunkt mij het gebruik van het woord streekspraak (niet gemakkelijk te zeggen !), waar gouwspraak kon dienen.

Niet onderschrijven zou ik zonder meer wat t. W. (bl. 788) zegt over HaverSchmidt's *Drie Studentjes*, dat dit „op sommigen ook later nog wel den indruk heeft kunnen maken, ernstig bedoeld te wezen." Heeft kunnen maken ? ja, en terecht. Evenals in meer van de *Snikken en grimlachjes* is er ongetwijfeld veel ernstig bedoelds in ; doch hierover zou een artikel op zich zelf te schrijven zijn. Over hetgeen van ten Brink gezegd wordt, zou nog wel iets heen en weder te praten zijn, hoewel erkend moet, dat hem recht gedaan is, meer dan meestal het geval is. Of Nievelt's schetsen den naam van „griezelig" verdienen ? ik betwijfel het.

Doch laat ik eindigen met te wijzen op eenige dingen, die mij in 't bijzonder juist of treffend schenen.

De Vlamingen hebben terecht een ruime plaats gekregen in de bespreking; ook allerlei werk, dat in den regel weinig vermeld wordt, maar toch niet over 't hoofd mag gezien, krijgt een deel. De bespreking van Busken Huet is zeer juist, ook de raad geen oordeel van hem te aanvaarden zonder eerst het boek in kwestie gelezen te hebben, en nog wel onbevooroordeeld.

Veel nadruk wordt gelegd op het verband tusschen de letterkundige werken en den politieken toestand voor en na 1800 (Helmers, Loots, Kinker, v. d. Palm, bl. 190 vlgg.) en gewezen op de overeenkomst tusschen den stijl van Tollens' *Overwintering* en Pienemans schilderijen (bl. 387). Met genoegen zag ik in extenso aangehaald het dieptreffende *Gebed* van Bilderdijk (240).

Een blijk van onbevooroordeeldheid ziet men in de beschouwing van t. W. over Potgieters afbreken van de piëtistische gedichten van Albertine Kehrer; dat kan men, met instemming, lezen op bl. 973. Te recht heeft hij ook gesproken over de christelijke gezangen, in de kerkboeken opgenomen, waarbij er inderdaad zulke schoone liederen zijn, b. v. het bekende „Rust mijn ziel" van V. d. Kasteele (bl. 227 vlgg.), en in den Vervolgbundel vele van Beets, ter Haar en Benninck Jansonius (bl. 810).

Juist is ook zijn uitspraak over de uitdrukkingen en taalafwijkingen van de Nieuwe-Gidsmannen en hun, veelal slaafsche volgers (1108).

En met genoegen onderschrijf ik het gunstig oordeel over de levens van vader en grootvader door Jacob van Lennep. Waarlijk dit boek is een zoo onderhoudend werk, dat het bijna al zijn romans (zoo niet alle) overtreft in dit opzicht, en als middel tot het leeren kennen van den tijd, waarin zij leefden, onovertrefbaar is.

Moge spoedig het register op t. W.'s werk komen als gids in zijn „Museum" !

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

1878 had deze de *Orestie* van Aeschylus vertaald, wat in 1882 ook Allard Pierson deed, later nog gevolgd door Burgersdijk, die met alle stukken van Aeschylos (en Sophocles) te vertalen zijn laatste levensjaren doorbracht, zooals Willem Hecker met enkele stukken."

[1]) Bl. 839 : „Het dwaas-vermakelijk verhaal van *De reis van Gerrit Meeuwsen en zien zeun noar de Amsterdamsche Karmis*, zóó uiterst komiek, dat men er tranen bij lacht." Bl. 1089 : „Een echt liefje verklaarde hij (Jacques Perk) echter zelf meestal niet te hebben."

[2]) Bl. 972 : „De beste krachten waren het juist niet altijd, die zich voor dit werk (*de maandkritiek over boeken in de tijdschriften*) beschikbaar stelden, al vergoedde het gezag, dat aan de critiek werd toegekend, veel."

Chr. Sarauw, Die Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser I, 7). København, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 2.35).

Om tot den kern van Goethes Faust, het religieus idee en de niettegenstaande alle veranderingen „sich gleichbleibende Geistesform" van den dichter door te dringen, slaat schrijver twee verschillende wegen in. Hij onderwerpt de wordingsgeschiedenis aan een nieuw onderzoek en wil de geheele veelzijdige productie van den dichter in dienst stellen van de Faustinterpretatie. De resultaten van het eerste gedeelte van zijn taak heeft hij in de hier te bespreken verhandeling neergelegd ; die van het tweede zal een later te verschijnen geschrift brengen. Van de vier phases der wordingsgeschiedenis (Urfaust, Fragment 1790, Erster Teil 1808, Zweiter Teil 1832) behandelt Sarauw alleen de tweede en de derde, en de lezer zal zich bij de motiveering, die in de voorrede wordt gegeven, wel moeten neerleggen. De stof is verdeeld over drie hoofdstukken : „die zweite Phase 1788—90", „die dritte Phase 1797—1801. Schiller und Schelling" en „Idee und Urkonzeption".

Afgezien van eenige veranderingen en weglatingen brengt het fragment van 1790 drie nieuwe stukken : „Wald und Höhle", de „Hexenküche" en het slot van de „Paktszene", dat heel abrupt begint : „Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist etc."

Omtrent het ontstaan van deze tooneelen zijn wij slechts zeer gebrekkig ingelicht. Wij bezitten een mededeeling van Eckermann van 10 April 1829, dat Goethe de „Hexenküche" in de Villa Borghese zou hebben geschreven en verder een brief aan Herder uit Rome van 1 Maart 1788, waarin Goethe o. m. schrijft : „Es war eine reichhaltige Woche, die mir in der Erinnerung wie ein Monat vorkommt. Zuerst ward der Plan zu Faust gemacht, und ich hoffe die Operation soll mir geglückt sein. Natürlich ist es ein ander Ding das Stück jetzt oder vor fünfzehn Jahren ausschreiben ; ich denke es soll nichts dabei verlieren, besonders da ich jetzt glaube, den Faden wiedergefunden zu haben. Auch was den Ton des Ganzen betrifft, bin ich getröstet ; ich habe schon eine neue Szene ausgeführt, und wenn ich das

Digitized by Google

Papier räuchere, so dächt ich, sollte sie mir Niemand aus den alten herausfinden"....

Welk van de drie nieuwe tooneelen is hier bedoeld? Sarauw pleit voor de „Paktszene", en beweert bovendien, dat toen reeds veel meer af was, ja, hij weet zelfs aan te geven hoe veel: p. 10 „Und es kann gar nicht zweifelhaft sein, wie viel damals geschrieben war. Vor Vers 1635 „Hör auf mit deinem Gram zu spielen" ist eine Naht leicht erkennbar." De chronologische volgorde is volgens hem: de „Paktszene", de „Hexenküche" en ten slotte „Wald und Höhle". Dit laatste tooneel staat in het fragment achter de „Brunnenszene", in het voltooide eerste deel voor het tooneel in de kamer van Gretchen, voor „meine Ruh' ist hin". Uit deze onzekerheid blijkt, dat hier iets niet in orde is. Sarauw is van meening, dat Goethe oorspronkelijk geheel andere bedoelingen met dit gedeelte heeft gehad. Het zou een plaats hebben moeten vinden achter de „Valentinszene" en zou op deze wijze de verbindingsbrug gevormd hebben tusschen dit tooneel en de „Walpurgisnacht", waarvan Sarauw met groote waarschijnlijkheid aanneemt, dat dit gedeelte ook reeds in Rome geconcipieerd is. En nu gelooft hij het plan, waarvan in den brief aan Herder sprake is, te kunnen reconstrueeren. Hij is overtuigd, dat Goethe een stuk in vijf bedrijven voor den geest heeft gestaan. Het tegenwoordige slot zou het einde van het derde bedrijf geweest zijn, het vierde en vijfde zouden Fausts leven aan het hof van den keizer, de Helenaepisode, den dood en de apotheose van den held hebben behandeld.

De argumenten, waardoor de schrijver deze hypothesen tracht te staven, zijn m. i. niet altijd steekhoudend. Als hij beweert, dat met dat nieuwe tooneel in den brief aan Herder het slot van de „Paktszene" bedoeld is, dan is dat op zijn minst twijfelachtig. Waarom zou het niet de „Hexenküche" geweest zijn? Want, dat „das Hauptmotiv der „Hexenküche" die Verjüngung mittelst des Hexentrankes nicht zum alten Plan gehöre und mit dem wiedergefundenen Faden nichts zu tun habe" zijn bezwaren, die gemakkelijk weerlegd kunnen worden. Ook is het opvallend, dat de schrijver gebruik maakt van den brief aan Herder zonder kritiek er op uit te oefenen. Deze brief staat in de „Italienische Reise", maar het origineele stuk is niet bewaard gebleven. Nu is het van algemeene bekendheid, dat Goethe de brieven en documenten, die hij in de „Italienische Reise" opnam nogal willekeurig heeft behandeld en zoo heeft dan ook deze brief tot allerlei twijfel en kritiek aanleiding gegeven.

Vroegere onderzoekers meenden tegenstrijdigheden tusschen het eerste en het tweede gedeelte van de „Paktszene" te moeten constateeren. De schrijver ontkent dit niet alleen, maar meent zelfs, dat de verzen „Verachte nur Vernunft und Wissenschaft etc" V. 1851 noodzakelijk moeten slaan op de pas 1808 gedrukte: „des Denkens Faden ist zerrissen etc." V. 1748 en dat datzelfde ook het geval is met de verzen 1853 en 1752. Daaruit moet nu blijken: „dass Goethe bei der Herausgabe des Fragments eine bereits geschriebene grössere Partie der Paktszene zurückbehielt." De eenvoudige vraag, waarom de dichter dat zou hebben gedaan, wordt niet eens gesteld, en toch dringt zij zich aan ons op. Men zou er op kunnen antwoorden, dat immers ook in het fragment tooneelen van den „Urfaust" zijn weggelaten. Maar daarvoor kunnen wij gemakkelijk een reden opgeven. De dichter had zich afgewend van het realisme van zijn jeugd en wilde niets meer weten van die al te krasse tooneelen. Later heeft hij ze dan ook met uitzondering van „Trüber Tag. Offen Feld." in verzen omgewerkt.

De hypothesen van Sarauw omtrent de plaats en de functie van „Wald und Höhle, als ook zijn vermoedens omtrent het Italiaansche plan, kunnen, naar het ons voorkomt, alleen beschouwd worden als gewaagde, tamelijk willekeurige constructies.

In het tweede hoofdstuk tracht de schrijver de chronologische volgorde van die gedeelten vast te stellen, die tusschen 1797 en 1801 zijn ontstaan. Men heeft altijd aangenomen, dat Schiller in dezen tijd een sterken invloed op Goethe heeft uitgeoefend. Sarauw komt dit minder juist voor. P. 39 zegt hij: „Die Schillerphase der Faustdichtung heisst mit Unrecht so, die *romantische* Phase sollte man sie nennen." In de eerste plaats zou hier moeten gedacht worden aan Schelling, wiens invloed wordt gecharacteriseerd als volgt: p. 42 „Was Goethe einerseits Schelling verdankte, waren nicht sowohl *neue* wissenschaftliche Impulse, als vielmehr die Klärung und Befestigung naturphilosophischer Ansichten, mit denen er sich seit langen Jahren trug."

Het is zeer zeker een verdienste van den schrijver, den invloed van Schelling zoo duidelijk te hebben doen uitkomen, al is hij ook niet de eerste, die daarop heeft gewezen; maar Schiller had daarbij niet op den achtergrond mogen geraken. Hier had de vraag moeten gesteld en beantwoord worden, hoe groot en van welken aard de invloed van Schiller op Goethe in zijn geheel genomen geweest is. Wie zich verdiept heeft in de wordingsgeschiedenis van „Wilhelm Meister", zal hem niet voor onbelangrijk houden.

Het laatste hoofdstuk houdt zich bezig met de religieuze ontwikkeling van Goethe en vooral met zijn onsterfelijkheidsgeloof. De dichter staat onder den invloed van Paracelsus en de Paracelsisten, vooral echter onder dien van *van Helmont* (1577—1644). „Man kann", zegt schrijver p.102, „den Faust sehr wohl als Dramatisierung der religiösen Idee van Helmonts betrachten." Het bewijs voor deze bewering wordt niet geleverd, dat behoudt hij zich blijkbaar voor tot later tijd.

Deze mystieke richting van Goethes geest maakt dan plaats voor een meer realistische levensopvatting, die haar hoogtepunt bereikt gedurende de Italiaansche reis en de daarop volgende jaren. Dan echter grijpt langzaam een ommekeer plaats, de ideeën uit den tijd van de jeugd beginnen weer te ontwaken. Al deze veranderingen vinden hun weerklank in Faust. De onsterfelijkheidsgedachte, zooals hij die bij van Helmont aantrof en het daarmee verbonden idee van een gestadige ontwikkeling en volmaking, dat is volgens schrijver het „Leitmotiv", dat ondanks alle veranderingen steeds weer terugkeert.

Dat Sarauw het bewijs voor den overheerschenden invloed van van Helmont schuldig blijft, is te betreuren. In de laatste jaren heeft men zoo veel nieuwe bronnen, voorbeelden en modellen meenen te vinden, dat het moeielijk is zulke ontdekkingen anders dan sceptisch te beoordeelen. Afgezien daarvan bevat het laatste

Digitized by Google

hoofdstuk zeer veel sympathieks. Alleen al de poging om het blijvende in de wisseling der verschijnselen vast te houden is, om met Klopstock te spreken, „des Schweisses der Edlen wert." Dat dit hier reeds volkomen geslaagd zou zijn, durf ik niet beweren. Hetfragmentarisch character der verhandeling maakt een definitief oordeel niet mogelijk. Eerst latere publicaties zullen ons in staat stellen een antwoord te geven op de vraag, in hoeverre de hypothesen van Sarauw als een aanwinst voor de Faustphilologie kunnen worden beschouwd. Verdere mededeelingen zien wij dan ook met gespannen verwachting tegemoet.

Groningen. H. H. Breuning.

Ca. Serrurier, De Pensées van Pascal. (Fransche Kunst X). Leiden, A. W. Sijthoff's U.-M. (Pr. *f* 1.95).

Wanneer de fijne litteratuurkenner Edmund Gosse in de Voorrede van zijn *Three French Moralists and the Gallantry of France* (p. XVIII) zich afvraagt, waarom hij Pascal niet behandelt als een van hen die een verklaring geven van de bron waaruit Franschen hun ridderlijken moed putten, dan maakt hij er zich, wel wat heel gemakkelijk, af door te zeggen dat Pascal in Engeland zoo overvloedig is bestudeerd dat een Engelsch criticus niets nieuws zal kunnen brengen om diens waarde nader tot het publiek te brengen. In ons land hebben we veel Pascal-litteratuur, vertalingen ook — ik herinner aan de mooie *Pensées*-vertaling door A. Loosjes; we hebben ook in Nederland een waarlijk bijzondere Pascal-verzameling in de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. Maar Pascal is weinig bekend bij ons: hij is te moeilijk, en hij heeft vooral den naam afschrikwekkend moeilijk te zijn, als theoloog, en als visionnair beide. Een inleiding tot Pascal hadden we niet. We hebben er nu een, een zeer goede, bruikbare, die het voornaamste uit de 924 fragmenten brengt, die men onder den titel *Pensées* heeft samengevat.

Pascal en „the spirit of gallantry which inspired the young French officers at the beginning of the war", gaat dat samen, zal men zich afvragen, wanneer men Gosse's mooie essais leest, Pascal eigenlijk één der eersten die voor arbitrage pleitten, die den spot dreven met de massamoorden van den oorlog, omdat één mensch 't wilde, die aan den overkant van de Bidassoa of den Rijn woonde (nos. 292 sq.). Ja, hij was zulk een bron van moed omdat hij voor het jongere geslacht, gevormd door Brunetière, Boutroux, Brunschvicq en Bergson sedert lang een leidende geest was, voor dat geslacht waarvan één hunner, Robert Vallery-Radot zegt: „Après une crise intellectuelle violente et brève vers la vingtième année, soudain ils avaient éprouvé la réalité du Christ avec une telle violence, une telle vérité qu'ils avaient compris d'un coup la douleur du monde, l'horreur du péché et de la mort, tout le renversement de la nature déchue. Pascal était leur guide et ils vivaient continuellement dans sa Nuit de Feu" (*L'Homme de Douleur*, G. Crès et Cie, Paris, 1918, p. 22). En de held van die oorlogsherinnering, Sineuse, sterft „les yeux ouverts et fixes, un livre serré encore dans la main. Ce livre... c'est Pascal... les paroles suprêmes des *Pensées* rayonnent autour de cette jeune victime: „J'ai versé telle goutte de sang pour toi" (*idem*, p. 89). Velen zijn er zoo geweest die vielen, door Pascal gevoed, gesterkt en getroost in de loopgraven. Ik voeg er bij dat deze verheffing in Pascal niet regel was, dat dikwijls de geest ineenkromp als 't lichaam, dat de mannen uit *Le Feu* zoo goed als die uit *Une Relève* der broeders Tharaud of, aan een ander uiterste, uit Benjamin's *Gaspard*, er ook waren. En nu we toch over Pascal en den oorlog sch ijven, moeten we toch even voor de aardigheid 't zinnetje van Jean Richepin bij de ontvangst van maarschalk Joffre aanhalen: „La victoire de la Marne est un des chefs-d'œuvre de l'esprit national comme les *Méditations* de Descartes et les *Pensées* de Pascal."

Dergelijke uitspraken kunnen Pascal-kenners en -liefhebbers niet aangenaam zijn, omdat voor hen Pascal een bron is van hoog verstandelijk genot, van krachtig zedelijk streven, van vroomheid en van berusting, omdat hij vooral is de schrijver die in een door intellectualisme overladen leven de bron heeft doen vloeien van het intuïtieve, datgene wat Pascal „le cœur" noemt. Voor hoevelen is niet, ouder wordend, het woord waar gebleken: „La dernière démarche de la raison est de reconnaître qu'il y a une infinité de choses qui la surpassent; elle n'est que faible, si elle ne va jusqu'à connaître cela" (N°. 267)? Voor de zoekenden, voor de uit den ban van 't intellectualisme ontwakenden, voor de niet-evenwichtigen, die gaarne tot helderheid zouden willen komen over ons ik, ons leven en zijn doel, over het onkenbare, voor hen is dit boekje een uitstekende inleiding tot een hoog intellectueel en moreel genieten, tot ontplooiing en verrijking.

Fijn van geest en van gemoed moet zij zijn die een keuze uit Pascal doet om hem tot het publiek te brengen. En in die keuze is Mejuffrouw Dr. Serrurier zeer geslaagd. Zij beoogde niets anders dan „een leiddraad voor den leek" (p. V) te brengen; zij bracht meer dan dat: een boekje van liefde en enthousiasme en overgave. Zij had slechts Pascal te laten spreken en koos daartoe de meest typische fragmenten, die ze verbond met haar commentaar en enkele litteraire uitweidingen (b. v. over Pascal en de romantici, p. 51 ss.). Zij bracht deze citaten, getoetst aan de vertaling van Mej. Fenna de Meijier, die in de Wereldbibliotheek verschijnt, een vertaling die dikwijls heel goed geslaagd is (b. v. p. 31 N°. 10; p. 35 n°. 48; p. 74 n°. 195 var.; p. 128 n°. 434; p. 130 n°. 456). Er zijn ook vertalingen waartegen ik bezwaar heb; een enkele wil ik releveeren: p. 38 n°. 134 moet luiden: zij wil de bewondering wekken *door de juiste weergave der* dingen; p. 43 n°. 63 is *weekhartig* te vervangen door *willoos*; p. 45 n°. 72 laat dan onze verbeeldingskracht *verder gaan*; p. 79 in den „Pari" is *gelijk staat... voor* niet helder. En ik zou willen voorstellen 't beroemde *abêtir* niet door *uw verstand afstompen*, maar door *eenvoudig leeren worden* te vertalen; zoo is p. 118 in n°. 366 *conseil* zeker *plan* of *besluit*, niet *oordeel*, en op blz. 109 n°. 327 zijn *les habiles* niet de *waanwijzen*, maar de *ontwikkelden*. Ik noteerde zoo nog wat vlekjes, die een tweede druk wel zal uitwisschen.

Ik wijs op een paar drukfouten: op p. 1 leze men 16e eeuw (regel 3); op p. 32 regel 6 v. o. n°. 21; op p. p. 144 n°. 793; op p. 45 kan n°. 857 niet juist zijn. En ik wijs op een paar bedenkingen: heeft (p. 2) de 16e eeuwsche wetenschap de belofte gedaan dat zij de menschen beter en gelukkiger zou maken, 't verwijt dat

Digitized by Google

Brunetière tot „la science” richtte; p. 26 had men ook Havet’s naam verwacht. En over *le divertissement*, dat in het Nederlandsche *afleiding* toch al zoo gevaarlijk klinkt, kan ik Mej. Serrurier’s opvatting niet deelen, en ik vrees ook nog dat de Nederlandsche lezer daarin heel wat anders zal zien dan Pascal bedoelde. En waarom gaf deze „pascalisante” niet aan ’t slot een paar blaadjes bibliographie? Want lezers van een volksleeszaal, hoorders van een volksuniversiteit moeten in deze boekjes stof vinden voor verder zoeken en leven; voor hen is zulks een bibliographie zoo uitstekend.

Behoef ik te zeggen, dat mijn pluizer’s opmerkingen niets van de waarde verminderen van dit mooie, degelijke, fijne, ernstige boekje van een Pascal-vereerster?

Amsterdam. K. R. Gallas.

Ordbog over Det Danske Sprog, grundlagt af **Verner Dahlerup.** ... udgivet af Det Danske Sprog-og Litteraturselskab. Förste bind A—Basalt Redigeret af **H. Juul-Jensen** samt **J. Ernst-Hansen, Holger Hansen, Holger Sandvad.** Köbenhavn Gyldendalske Boghandel-Nordisk Forlag. 1919. (Pr. kr. 12.—).

Van dit eerste deel is de eerste aflevering, die in het najaar van 1918 verscheen, reeds in het *Museum* (Dl. XXVI, kol. 103 vlgg.) aangekondigd en wel zò uitvoerig dat er voor deze tweede aflevering, die met prijzenswaardige spoed op de eerste gevolgd is, slechts een bescheiden plaatsje in aanspraak genomen mag worden.

De eerste afl. ging tot *Anledning*, de tweede eindigt de *a*, en gaat reeds een stukje de *b* in.

In mijn aankondiging van de eerste aflevering heb ik geklaagd over het merkwaardige sisteem volgens het welk de citaten gedateerd worden en feitelik daarenboven over de bijna totale afwezigheid van die jaartallen. Er is helaas alle reden die klacht te herhalen. Te vergeefs vraagt men zich af waarom de gebruikers geen beter overzicht over de chronologie krijgen. Plaatsgebrek, op zich zelf al een zeer onwaarschijnlik excuus, kan de reden vooral hier niet zijn waar soms een onbehoorlik grote plaats ingenomen wordt door citaten die hier en daar zonder enig nadeel voor de bewijskracht tot op één derde verkort konden worden, zie b.v. col. 852 (*art*)., 1002 (*baby*), 1184 (*bas*).

Het Nederlands komt er hier en daar kaal af en wordt met een paar drukfouten ontsierd: Bij *bas* (1182) vergelijke men ook ndl. *bazelen*, en *verbazen* (zie Paul en Braune’s Beiträge, 17, 304); onder *ansjos* leze men ndl. *ansjovis* in pl. v. *ansovis* (indien dit werkelik zo als de ndl. etymologici willen onder invloed van *vis* stond, zou het dan niet — tot op Kollewijn! — *visch* gespeld zijn geworden?); onder *ars* (902) is ndl. *aarzelen* niet genoemd en kol. 403 is het ndl. *assuradeur* verkeerd gespeld.

Verder nog slechts een paar opmerkingen:

Onder *assemblé* zou het interessant geweest zijn de verklaring van Holberg’s merkwaardige vervorming: *assombliks* te mogen vernemen. Komt naast *artiom* en *artcom* (met *c* als de *j* in *pjalt*) niet ook gewoon *artsiom* en *artsjom* als uitspraak van *artium* (een examen) voor? Achter *du café avec* (964) moesten enige stippeltjes staan! Nu is het als of dit ook als frans erkend wordt. In v. *Balle-Lars* (1080) wordt *Politiken* aangehaald zonder enig citaat. Hoeveel lezers zullen er, zelfs in Denemarken, zijn die dat na kunnen slaan?

Mijne lezers mogen ten slotte toch *vooral* niet uit al de aanmerkingen in deze korte aankondiging opmaken dat er over het werk geen goeds te zeggen valt, — een enkele blik in de genoemde recensie van afl. 1 zou ze van het volstrekte tegendeel kunnen overtuigen.

Gent. H. Logeman.

D. Plooy, De Chronologie van het leven van Paulus, Leiden, Brill. 1918.

Onder bovenstaanden titel heeft genoemde Dr. Plooy een zeer gedegen studie-werk het licht doen zien. De theologen van alle kleuren zullen het ongetwijfeld roemen, van wege de soliditeit van den inhoud, de volledigheid en de nauwgezetheid van de behandeling der stof, de scherpzinnigheid der critiek, de helderheid van den stijl, de gekuischtheid van den vorm, en wat maar meer als een kenmerk van een deugdelijk boek kan worden genoemd. Daarentegen zal de waarde der verkregen resultaten ter rechter en ter linker zijde vermoedelijk op zeer ongelijke hoogte worden geschat. Die resultaten vindt men aan het slot samengevat in een reeks tijdsbepalingen, waarin tusschen de jaren 30 of 31 en 60—62 geheel het traditioneele leven van Paulus, van zijne bekeering tot aan en met zijn verblijf te Rome, een onderkomen vindt. Tegenover een mogelijk „heureka” van rechts meen ik hier van links een „es wäre zu schön gewesen” te hooren.

Niet zonder reden acht de schrijver het een zware taak in de voetstappen van Wieseler en Hoennicke te treden. Toch waagde hij zich daaraan. Het terugdringen der Tubingsche tendenzcritiek — Baur zelf sprak van een „historische Auffassung” — gaf hem vernieuwden moed, en rechtstreeks prikkelde hem 1° de ontdekking van den Delphischen Gallio-steen, 2° Harnack’s „vervroegde” chronologie op grond van Eusebius’ Chronicon, en 3° de onzekerheid van het woonverblijf der Galatiërs, aan wie in den bekenden brief zal zijn gedacht. De mannen van het vak zullen met belangstelling lezen wat naar aanleiding van elk dezer drie punten wordt te berde gebracht.

Een gunstige omstandigheid in dezen is, dat de schrijver zich verplicht achtte streng onderscheid te maken tusschen de gegevens der wat hij noemt „absolute” en die der „relatieve” chronologie.

De eerste is aan het woord bij de bespreking van Aretas IV van Nabataea, den dood van Herodes Agrippa I en den hongersnood in Palaestina, het proconsulaat van Sergius Paulus, Gallio’s proconsulaat van Achaië, de ambtsaanvaarding van Porcius Festus, den praefectus praetorio Beryllus of Burrus. Zij vult ruim de helft van het boek en geeft den lezer gelegenheid kennis te maken met verschillende inscripties, en zelfs zich te oefenen in de lectuur eener Gallio-inscriptie in photographie. Theologen van alle kleuren, mits wetenschappelijk aangelegd, vinden hier van hunne gading.

Dan volgt evenwel de relatieve chronologie en daarbij staan de zaken anders. Wel achtte de schrijver het ter wille van de betrouwbaarheid der te verkrijgen resultaten noodzakelijk alle secundaire gegevens en alle hypothetische dateering uit te schakelen. De ondersteld reis naar Spanje en de dood van Paulus bleven dientengevolge rusten en de chronologie der brieven werd uitgeschakeld. Dit een en ander wekt vertrouwen. Inmiddels wordt geen onderscheid gemaakt tusschen

Digitized by Google

echte en onechte brieven, en ten aanzien van Handelingen heet het, na critiek op de Tubingsche school: „wij zijn niet gerechtigd anders dan in het uiterste geval de concrete, eenvoudige gegevens van Lucas' geschiedwerk voor eigen reconstructie-hypothesen ter zijde te stellen." Dit geldt tevens de „Holländische radicale Kritik". Piëteit voor zijn leermeester van Manen belette den schrijver anders dan in een noot (bl. 93) diens methode verwerpelijk te verklaren. Maar Straatman's „Paulus" en Loman's „Quaestiones Paulinae" en zijn behandeling van den Galatenbrief worden zelfs niet genoemd. In één woord: des schrijvers stand- of uitgangs-punt ligt rechts. Wie dus kennis gemaakt heeft met de studiën, die ik vóór jaren aan „Het Romeinsch burgerrecht van Paulus" en aan „Het getuigenis van Paulus te Jerusalem" gewijd heb (Th. T. 1879, 1880), of, als ik, indertijd genoten heeft van Straatman's geestige critiek op het verhaal der reis van Paulus naar Rome (1874, bl. 308 vgg.) die zal zich kunnen voorstellen dat ik voor mij in Dr. Plooy's boek de afdeeling betreffende de relatieve chronologie niet heb kunnen betreden zonder mij als het ware gewaarschuwd te gevoelen door een: „Hier liggen voetangels en klemmen". In bijzonderheden hier nader op in te gaan is te dezer plaatse niet wèl mogelijk.

Wat niet belet dat ik den schrijver hulde breng voor de massieviteit van zijn onderzoek en de betrekkelijke onbevangenheid, waarvan hij getuigenis aflegt, alsmede voor de groote belezenheid waarvan hij schier op iedere bladzijde zoo overvloedig heeft blijk gegeven. Aan wie meer bepaald met den schrijver op gelijken bodem staan dan het voorrecht om zich in het bijzonder verrijkt te gevoelen door zijne resultaten.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

P. Denis, Le cardinal de Richelieu et la réforme des monastères bénédictins, avec une préface de M. Gabriel Hanotaux de l'Académie française. (Bibliothèque d'histoire bénédictine. rome I). Paris, Champion. 1913. (Pr. frs. 10).

De geschiedenis, welke hier boven wordt aangekondigd, was volgens het plan van den schrijver het eerste van vier deelen, waarin eenige bepaalde onderwerpen van de historie der benedictijner orde in Frankrijk zouden worden behandeld. Het was immers zijn bedoeling na deze uiteenzetting over de bemoeiingen van Kardinaal Richelieu achtereenvolgens een studie te doen verschijnen over Kardinaal Mazarin en de abdij van Cluny, over Kardinaal Fleury en de congregatie van Sint Maurus, en ten slotte over de betrekkingen van paus Pius VI met de beide laatste generaal-oversten van diezelfde congregatie van Sint Maurus. Helaas als zoovele andere plannen heeft de oorlog ook dit voorgoed verijdeld. Gedurende den oorlog toch is Paul Denis aan de ontvangen verwondingen te Parijs overleden.

Het eenig verschenen deel der verzameling is wetenschappelijk en onwetenschappelijk te gelijk. Het was de bedoeling van Denis licht te brengen in de vraag over de verhouding van Kardinaal Richelieu tot de verschillende kloosterorden en op de eerste plaats tot die der benedictijnen. Wetenschappelijk nu is zijn arbeid in dezen zin, dat hij van alle kanten zijn bronnen bijeengezocht en ook gepubliceerd heeft. De laatste honderd bladzijden geven een ontleding of dikwijls een woordelijke wedergave van wat hij noemt „Documents consultés et Pièces justificatives." Dit werk is ongetwijfeld het best gedocumenteerde over deze stof. Het zal moeilijk zijn meer te geven, terwijl met minder volstaan had kunnen worden, omdat in de aangegeven stukken niet alles van gelijke waarde is.

Zooals de titel duidelijk aangeeft, vormt enkel de invloed van Richelieu op de hervorming der benedictijner kloosters het onderwerp van behandeling. Daartoe is het geheele werk in zes hoofdstukken onderverdeeld. In het eerste hoofdstuk worden in enkele hoofdtrekken aangegeven de ontwikkeling der congregatie de Saint Vanne, aldus genoemd naar haar punt vanuitgang de abdij van Verdun toegewijd aan den H. Vitonus, de oprichting in 1618 van een franschen tak die onder den naam van congregation de S. Maur alom bekend is geworden, en de pogingen tot hervorming die te beginnen met het jaar 1621 door den abt van Cluny werden aangewend tot heil en genezing van zijn huis. Het hervormingsreglement van 1621 was in werkelijk opgesteld door den groot-prior dom d'Arbouse, omdat de abt Louis de Lorraine, kardinaal de Guise, ondanks zijn titel van aartsbisschop van Reims, gehuwd was met een voormalige bijzit van Hendrik IV, en dus al weinig aanspraak er op kon maken een weldadige hervorming te zullen doorvoeren. Trouwens reeds 14 Juni 1621 sterft Louis de Lorraine en wordt als abt opgevolgd door den groot-prior, die zich met ijver toelegt op de invoering eener verandering van levenswijze bij velen zijner onderhoorigen. Hij zoekt dit door een vereeniging van Cluny met de jonge congregatie van Sint Maurus, zonder echter te slagen. Gedurende de onmiddellijk volgende jaren zoekt hij te vergeefs de begeerde vereeniging tot stand te brengen. Beseffende dat een sterke leiding noodig is, doet hij een beroep op hem, die sedert drie jaar gansch Frankrijk bestuurt. Vandaar handelt het tweede hoofdstuk over Richelieu als coadjutor van den Abt van Cluny (1627—1629). De keuze tot coadjutor heeft 17 April 1627 plaats door de monniken zelf, echter niet dan nadat zij tot tweemaal toe door een brief van Lodewijk XIII daartoe waren aangezet. Het eerste wat we van de bemoeiingen van Richelieu vinden, zijn geldelijke beschikkingen waardoor hij zich jaarlijks 30,000 livres uit de kloosterinkomsten voor zijn eigen persoon verzekert. Dom d'Arbouse, niet goed kunnende opschieten met de voorgestelde vereeniging van Cluny met de congregatie van Sint Maurus, gaat 1629 naar Parijs aan en ten voordeele van Richelieu zijn ontslag aanbieden, terwijl hij vroeger steeds verzekerd had zulks te zullen doen ten bate van de beoogde hervorming, hetgeen in deze omstandigheden gelijkluidend was met te zorgen voor de overdracht der abbatiale waardigheid aan de congregatie van Sint Maurus. Nu volgen in twee hoofdstukken, het 3de en 6de de wederwaardigheden van de abtsregeering over Cluny. De eerste periode (1629—1634) gaat tot het afsluiten van het concordaat met de Mauristen, terwijl de tweede (1634—1642) geheel in beslag wordt genomen door de onderhandelingen, welke trouwens nooit tot een goed einde gebracht zijn, om van Rome de ratificatie van dit concordaat te bekomen. In hoofdstuk III worden sommige episoden behandeld uit de bemoeiingen van Richelieu tot andere benedictijner abdijen en tot andere orden,

Digitized by Google

die van Citeaux en van Premonstreit, waarover Richelieu zich in 1629 tot generaal-abt liet benoemen door den koning zonder er evenwel ooit in geslaagd te zijn deze benoeming door den paus goedgekeurd te krijgen, terwijl een afzonderlijk hoofdstuk gewijd is aan de abtsbemoeiingen van Richelieu over Marmontier.

Het onwetenschappelijke van het geleverde werk bestaat hierin, dat de schrijver zijn documenten niet met een onbevangen zin is gaan lezen om daarna zijn oordeel uit te spreken, doch dat hij integendeel met een vooropgezette stelling in het hoofd al zijn gegevens zoo heeft willen doen spreken als hij zelf gestemd was. Dit gemis aan rust in het oordeel komt ook uit in den stijl, want het boek is geschreven met vloeienden, somtijds al te vloeienden gang, zoodat men er slordigheden in vindt, die doorgaans enkel in de dagbladen worden aangetroffen.

De hoofdstelling is : Richelieu is voor de benedictijnerorde, en eveneens voor de orde van Citeaux, een groote en vooral een belangelooze weldoener geweest ; de tijd heeft hem ontbroken zijn toewijding te toonen aan de kanonikale orde van Premonstreit.

Hij was een weldoener, omdat hij de hervorming der kloostertucht oplegde aan de kloosters die tot Cluny behoorden, alsmede aan de congregatie van Chezal-Benoit, die beiden aan die hervorming groote behoefte hadden.

Gaarne geven we het bestaan van die behoefte toe ; evenwel moet men om een zieke te genezen het geschikte geneesmiddel kiezen, het aanwenden in aansluiting aan den toestand en op het juiste oogenblik. Voor de orde van Cluny was de tusschenkomst van den machtigen minister verderfelijk, want zij moest als nasleep hebben het verlies der Cluny-kloosters in den Elzas en in Breisgau ; voor Citeaux en Premonstreit zouden de gevolgen heel wat omvangrijker geweest zijn, indien de kardinaal bij hen geslaagd was. En hoe groot waren de moeilijkheden niet, die na den dood van Richelieu voortkwamen uit de breuk der vereeniging van Cluny met de congregatie van Sint Maurus, een vereeniging die nooit door Rome was goedgekeurd. De congregatie van Sint Maurus moest noodzakelijk haar deel krijgen van en medegesleept worden in de moeilijkheden, omdat zij, ondanks haar weerzin, op het plan van Richelieu was ingegaan. Cluny zag daarenboven de voortgang van haar hervorming, die nog pas in den aanvang was, voor altoos verdacht gemaakt. Meer succes werd bereikt te Chezal-Benoit, doch dàar ging het slechts om een groep van vijf abdijen, waar daarenboven vele voorstanders aanwezig waren van een ernstige hervorming. De fusie met de congregatie van Sint Maurus werd er verlangd en was aangevraagd ; zij zou zeer zeker tot stand zijn gekomen zonder gerucht of stoot, indien de gezagdragers de voorstanders er van enkel gesteund hadden tegen sommige tegenstanders, voor wie alle middelen goed waren. Wat zien wij echter uit het verhaal, zooals het door P. Denis zelf gedaan wordt ? Dat Richelieu, in plaats van de goede elementen te beschermen, ze blootstelt aan allerlei soort mishandelingen in plaats van de aanvraag te steunen, die op officieele wijs gedaan was om met de congregatie van Sint Maurus vereenigd te worden, vervolgens zijn drijvers loslaat op de prooi, en eindelijk zich door den koning laat belasten met het herstel van de orde, na te voren eveneens bij koninklijk rescript Kardinaal de la Rochefoucauld uit de lastgeving ontzet te hebben, waartoe hij door den paus was afgevaardigd van nl. de kloosterorden in Frankrijk te hervormen. Maar waarom was Richelieu dan zoo bezorgd voor de hervorming der kloosters ? Het algemeene gevoelen der geschiedschrijvers heeft reeds lang het antwoord gegeven. Wat P. Denis er ook van moge zeggen, de gansche houding van Richelieu in zijn politiek geeft geen recht bij hem te veronderstellen de zorg voor de belangen van den roomschen godsdienst. De wijze, waarop hij achtereenvolgens van massa's kloosters abt wordt, laat duidelijk zien, hoe zijn agenten achter de schermen in het werk waren ten voordeele van den meester. En zoodra zijn benoeming heeft plaats gehad, bestaat zijn eerste zorg in het zich daar toekennen van een fiksche belooning voor zijn hypothetische diensten in den vorm van een dik jaarlijksch pensioen. Het is niet noodig andere gegevens te zoeken : het boek van Denis toont voldoende, dat in het oordeel over de geldzucht van Richelieu niets behoeft te worden herzien.

Niet beter is P. Denis geslaagd in het tweede gedeelte zijner stelling: Richelieu schoon te wasschen van de smet van het gallicanisme. In een bijna lyrische bladzijde wordt de gematigdheid bezongen van Richelieu ten opzichte van den heiligen Stoel, die hem de bullen weigert voor de abdijen van Citeaux en van Premonstreit, den kardinaalshoed voor de rechterhand van Richelieu, den bekenden kapucijn père Joseph, de post van nuntius te Parijs voor Mazarin. „Il se tait, alors qu'il est le ministre tout puissant, qu'il a dans sa main le conseil privé du roi et le Grand-Conseil : il se tait, alors qu'il pourrait faire tout règler, tout décider, tout organiser par le pouvoir laïque . . . Et il s'agit en somme de religieux français, tous sujets du roi, habitants des monastères français sur lesquels le roi a des droits. Et voilà l'homme que tant d'écrivains ecclésiastiques ont traité de gallican !" (p. 337). In dit laatste woord ligt de verklaring van het werk.

Het voorwoord van Hanotaux bevat het program waarnaar het werk geschreven is : een verheerlijking van het gallicaansche beginsel in dienst van de hervorming der kloosters „Dans mon „*Essai sur les Libertés de l'Eglise Gallicane*", j'ai taché de dégager le principe des rapports entre l'Eglise et l'Etat à cette époque : le gallicanisme royal, système très complet, apportait une solution nationale du problème de la hierarchie religieuse et des biens ecclésiastiques en France. Si j'avais plus de compétence, j'essaierais d'indiquer, d'après le livre de P. Denis, les grandes lignes de cette même politique royale à l'égard des ordres monastiques." Hanotaux heeft echter het gebrekkige aangevoeld van een oplossing in die richting, en daarom haalt hij op het einde van zijn voorwoord den brief aan, dien Colbert schreef aan Mazarin, den opvolger van Richelieu als titulair-abt van Cluny. Colbert wijst er op de reden van het échec der pogingen tot hervorming, onder en door Richelieu gedaan : „n'estant point appuyez de l'autorité du Saint Siège". Dit gemis aan degelijken grondslag wegens het buitensluiten van Rome is door P. Denis niet gezien. Vandaar dat ook zijn oplossing geen steek houdt, en dat zijn geheele boek valt buiten het kader der katholieke opvatting.

Oosterhout. Dom Richard Schutte O. S. B.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

Justus Tal, Hebreeuwsch Leerboek voor school en zelfonderricht. Eerste deeltje. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. *f* 1.75).

Zooals de schrijver in zijn voorwoord betoogt, is er inderdaad groote behoefte aan een geschikt en prettig schoolboek voor Joodsche scholen, ter bevordering der kennis van de Hebr. Taal. Reeds de oude Joodsche wijzen hebben begrepen, dat een eerste eisch der mogelijkheid voor het begrijpen eener taal (dáár specifiek de taal der Pentateuch) is, dat van hooger af getracht wordt, het meest moeilijke voor den gewonen mensch begrijpelijk te maken. Ik meen dat zij dit bedoelden met hun uitspraak הַתּוֹרָה דִּבְּרָה כִּלְשׁוֹן בְּנֵי אָדָם „de Thora spreekt naar het taalbegrip der menschen.”

Indien dit nu als voorbeeld geldt voor grooten, hoeveel te meer dient dit in het oog gehouden, waar het betreft een leerboek voor kinderen en voor *zelfonderricht* der ouderen. En wanneer, in het algemeen gesproken, een taalboek niet eenvoudig, prettig en onderhoudend genoeg kan zijn samengesteld, zeer zeker is dit dan vereischt, daar, waar eene Oostersche taal als het Hebreeuwsch, moet worden aangeleerd door kinderen en door ouderen die gewoon zijn te denken en zich uit te drukken in Westersche gedachte en spraak. Het is dus zeer natuurlijk dat er steeds (en vooral in Joodsche kringen) is geweest een zoeken naar de mogelijkheid daartoe. En al is het bekende schoolboekje van H. Italie verre van volmaakt, het heeft de bijzonder goede eigenschap, dat het bij het kinderachtige af, duidelijk en eenvoudig tracht te zijn. Jammer echter, dat de oefeningen zoo eentonig zijn en daardoor intens vervelend. Dat is een zeer groote fout, omdat volgens mij goede en onderhoudende oefeningen, de kern van een goed schoolboek vormen.

Of het nieuwe leerboek van den heer Tal aan de gestelde eischen voldoet, zal de praktijk leeren. De schrijver heeft zeer loffelijk gestreefd naar eenvoud en brengt zoo weinig mogelijk grammatica op den voorgrond. Hij tracht zijn doel te bereiken, door in opvallend korte paragrafen, woordenkennis en woordenbuigingen aan te leeren, op zeer eenvoudige wijze vereenigd met oefeningen van zinsdeelen tot zinnen. Mijns inziens zijn de oefeningen, hoewel de samenstelling getuigt van heel veel werk en ijver, om ze zoo aangenaam mogelijk te maken, af en toe ook te monotoon. Een kleine anecdote, een aardig raadseltje, naar het voorbeeld der Poolsch-Hebreeuwsche leerboeken, afgewisseld door een gemakkelijk stukje geschiedenis uit den Bijbel — een Hebreeuwsche brief als oefening, ware zeer aanbevelenswaardig. Misschien verrast de schrijver ons in het tweede deeltje met deze manier van bewerking. De Hebr. terminologie kon meer beperkt zijn. Waarom zoo herhaaldelijk gewaagd van de נָחִי נִסְתָּר en de term נִסְתָּר; נָח zoo herhaaldelijk gebruikt? Rustende medeklinker of onuitgesproken medeklinker ware toch gemakkelijker geweest, evenals het begrip der שְׁוָא duidelijker kon zijn weergegeven, door שְׁוָא נָח en שְׁוָא נָע onderscheidenlijk te noemen hoorbare en onhoorbare שְׁוָא. Ik had in dit leerboek liever gesproken van verdubbelings- en van verhardingspunt inplaats van *sterke* — דָּגֵשׁ en *zwakke* דָּגֵשׁ. Dat de schrijver de beperking en vereenvoudiging in dezen geest gevoeld heeft, blijkt uit het feit, dat hij de Hebr. benaming voor den term *lettergreep* niet gebruikt. Om welke reden eerst in § 96 gesproken van de *namen* der *medeklinkers* en dan nog slechts bij groepjes in verschillende §§? Me dunkt, de kunst van het schrijven en onderscheiden van de currentletters reeds (en laat mij zeggen zeer terecht) in § 5, eischt heel wat meer van den leerling. In § 64 mis ik een voorbeeld van een שְׁוָא נָח na een langen klinker. Tevens is de uitspraak van de (קָמֶץ חָטוּף) zeer stiefmoederlijk behandeld. In § 80, alwaar de verkorting van lange ָ in שְׁוָא wordt besproken, had ik gaarne gezien dat de schrijver het voorbeeld had gevolgd in het leerboekje van Prof. Dreher, vertaald door H. Italie (uitg. v. d. Post, Utrecht), en gewezen had op den voortoon — ָ קָמֶץ. Ook in § 89 kon de verandering der klanken door de סְמִיכוּת-vormen duidelijker besproken zijn (ik denk hier aan onderscheiding in open begin- of middenlettergrepen en gesloten eind-lettergreep). In § 90 is de toelichting omtrent het weglaten van de ה' הַיְדִיעָה voor den סְמִיכוּת-vorm, omdat deze vóór het volgende woord staat, in zooverre juist, dat vergeten is te wijzen op de סְמִיכוּת voor een eigennaam. In dezelfde § noot 2 is eenige toelichting gewenscht. § 172 spreekt van het lidwoord vóór keelletters. Vergeten is, dat ook het lidwoord meermalen voor הָ den ֶ klank heeft. Het is volgens mij wel radikaal, dat de schrijver zoo vroeg begint met de verba ל"ה. Misschien leert de praktijk, dat dit inderdaad verstandig zal zijn. Een feit is dat deze stammen den onderwijzer steeds een bron van groote moeilijkheid zijn bij het leeren van Hebr. op de lagere godsdienstschool. Zeer aanbevelenswaardig zou het zijn een lijst van vervoegingen der werkwoorden en verbuigingen der naamwoorden achter in het boekje te zetten, zooals in het Duitsche leerboek van Kautsch-Gesenius en zelfs in het „kleine Italie” te vinden is (van de werkwoorden n.l.). Zeer onjuist is het dat de schrijver de uitdrukking טֶרֶם in § 217 zonder eenige verontschuldiging vóór een perfectum gebruikt. Het is hem toch bekend dat dit woord in den Bijbel bijna altijd vóór een imperf. gebezigd wordt.

Evenzeer onjuist is de opvatting van den schrijver in § 292, dat van het praefix בּ met het suffix van de 3e persoon vr. M. de vorm בָּן inplaats van בָּהֶן mogelijk zoude zijn. Dit zou direkt aanleiding geven tot verwarring met het perf. in het werkwoord בִּין in den קַל-vorm naar het voorbeeld van de uitdrukking בַּנְתָּה לְרֵעִי מֵרָחוֹק (ps. 139 vs. 2) en ongevocaliseerd met het woordje בֵּן. Consequent doorgevoerd zou men dan volgens hem ook van לָן inplaats van לָהֶן als verbogen dativus kunnen spreken. Toch kom ik tot de conclusie dat het leerboek voorziet in eene behoefte en dat het veel succes kan hebben. Als *leiddraad* voor den onderwijzer is het zeer aanbevelenswaardig. Mijne veeljarige praktijk echter heeft mij geleerd, dat de verwachting van den schrijver, alsof kinderen tot den

Digitized by Google

leeftijd van 9 jaren het eerste deeltje zouden kunnen doorwerken, onmogelijk zal kunnen worden verwezenlijkt, ook omdat de zoozeer gewraakte vertaalmethode nog steeds onmisbaar zal blijken. Zelfs met den besten wil van den onderwijzer en den goeden aanleg van den leerling, zouden gebrek aan een voldoende aantal schooluren en de tijd vereischt voor alle andere vakken van het Joodsch schoolonderwijs, onoverkomelijke beletsels zijn. Ik spreek nog niet eens van de gebrekkige leiding en de weinige belangstelling thuis, waardoor het vlotte lezen in het Hebr. (een eerste eisch toch) zoovele jaren te wenschen overlaat. Tot zelfonderricht van ouderen is het heel geschikt en het zal ook in zionistische kringen als een aanwinst worden beschouwd. Toch is 't een conditio sine qua non, dat de leerling is heel ernstig en vlijtig en niet te beschroomd om meerbevoegden af en toe inlichtingen te vragen, gedachtig aan het woord van den wijzen Hillel לֹא הַבַּיְשָׁן לָמֵד „bij die al te schuchter is, leert niet."

Leiden. H. I. Cohen.

Taalbloei bijeengebracht door **M. P. C. Poelhekke.** 1e deel, 3e druk. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. ƒ 2.40, geb. ƒ 3.25).

Taalbloei blijft mij in beide zijn delen, na bijna tienjarig gebruik, „a joy". Ook de derde druk van deel I zal dit wezen, doch niet in alle opzichten. Waar in de 2e druk van deel II zoveel nieuwe gedachten tot uiting kwamen, had ik hetzelfde verwacht van deze herdruk van I, maar waar zijn ze? Angstvallig wordt nog alles van voor '80 geweerd, zelfs de arme Staring mag zijn plaats uit 't oude tweede deel niet hervinden in het nieuwe eerste. En toch kan onze tijd zo goed wat historie gebruiken... Kleine uitgaafjes op 't programma zetten? Ja, als niet Taalbloei zelf in prijs meer dan verdubbeld was! Ook verder vind ik alleen de oude schoonheid in dit deel. Zij is mij lief, maar ik had nieuwe verwacht.

Leiden. S. Hofker.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma Teubner te Leipzig is verschenen een derde, door C. Schnobel herziene, druk van *Die altklassische Kultur*, auf Grund von M. Wohlrab „die altklassischen Realien im Gymnasium", im Abriss dargestellt. Het boekje (112 blz.) is bestemd voor de scholen waar geen Grieks wordt onderwezen; het geeft een overzicht der verschillende uitingen van het leven in de Oudheid (vooral te Rome), bevat acht afbeeldingen en een kaart, en kost, gebonden, M. 2.40 (plus opcenten wegens duurte).

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons den achtsten, gewijzigden druk van Shakespeare's *The Merchant of Venice*, uitgeg. door K. ten Bruggencate in de serie „Of Olden Times and New" (pr. gecart. ƒ 1.15); en den zesden druk van Orczy's *The Scarlet Pimpernel*, uitgeg. door J. C. G. Grasé en A. E. H. Swaen in de serie „Revised Editions" (pr. ƒ 1.90).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Nov.-Déc.: S. Reinach, Une parure découverte à Jéruzalem. — J.-B. Chabot, Edesse pendant la première Croisade. — H. de Villefosse, Inscription romaine de Rivières (Charente). — E. Babelon, Fert.

Journal des Savants, 1919, Mars-Avril: Ch.-V. Langlois, Travaux de Ch. H. Haskins sur la littérat. scientif. en latin du XIIe s. — H. Cordier, L'art bouddhique. — H. Prentout, Les Etats provinciaux de Normandie. — Variétés.

Mai-Juin: M. Dieulafoy, L'architecture romane en Catalogne, I. — P. Boissonnade, Les finances de Charles IV le Bel. — M. Croiset, Les papyrus d'Oxyrhynchus. — Variétés.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXVIII, 3: P. Leendertz Jr., Middeleeuwsche afschrijvers en vertalers. — H. C. M. Ghijsen, Eenige werken van Wolff en Deken beschouwd in hun beteekenis voor de kennis van Betje Wolff's persoonlijkheid. — J. Verdam, Uit Goudsche rechtsbronnen. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 4: K. W. de Groot, Het purisme van Simon Stevin. — J. Kooistra, Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis. — M. Schönfeld, De kleuterroman in de praktijk. — Ph. J. Simons, Woordgeslacht als eenheidsgraad. — C. d. V., Iets over Nederlandse aanspreekvormen. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VII, 3—4: F. Buitenrust Hettema, Bredero's laatste toneelwerk? — Th. Horsten, Vondel en Johan Maurits v. Nassau. — P. Rongen, De Nieuwe Generatie in Frankrijk. — Th. E. Absil, Der Gral im Parzival Wolframs von Eschenbach. — H. Linnebank, Betekeniswijziging. — Chr. Kops, Van 'n Spaans gedicht. — Th. H., Een druk en een herdruk. — H. Linnebank, Onderweg. — H. H. Knippenberg, Kinderrijmpjes uit Limburg. — Tijdschr.

Neophilologus, IV, 4: W. Mulder, Les Taffurs. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, III. — H. Sparnaay, Laudine bei Crestien u. bei Hartmann. — M. W. Rudwin, Des Teufels Schöpferrolle bei Goethe u. Hebbel. — W. A. van Dongen Sr., *He put on his hat* a. *He put his hat on.* — C. van Heerikhuizen, How does the under-plot in *Love's Labour's Lost* reinforce the central motive of the main action? — D. C. Hesseling, Observations sur quelques emplois notables de l'accusatif en grec moderne. — J. J. A. A. Frantzen, Ueber den Einflusz der Mittellat. Litteratur auf die Französische und Deutsche Poesie des Mittelalters. — Varia.

Studiën, XCII, Aug.: W. Mulder, De Hunebedden. — P. H. J. Hoenen, Helium als gasvulling voor Luchtballons. — J. van Rijckevorsel, Paul Claudel. — H. Padberg, Een sterke vrouw. — J. van den Tilaart, De Naastenliefde en de Sociale Actie. — F. de Bruyn, Father Walter Sidgreaves, S. J. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Sept.: C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën. — J. H. de Greeve, De Woodbrookers in Holland. — J. v. Rijckevorsel, Paul Claudel, II. — F. de Bruyn, Luther en de Scheikunde. — P. H. J. Hoonen, Lord Rayleigh. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bijdragen econ. gesch.: Zschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch. XV, 1 (Wätjen).

Bijlsma, Rotterdam's Welvaren: Zschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch. XV, 1 (Wätjen).

Catalogus Fransche Taal- en Letterk. Kon. Bibl.: Neophil. IV, 4 (Gallas).

Catalogus Goethe-verz. Kon. Bibl.: Neophil. IV, 4 (Meyboom).

Van Hamel, Opvattingen over Litteratuur: D.Lit.Ztg. 1919, no. 33-34 (Opstelten).

Horsten, Vondels Leven en Streven: Studiën XCII, Sept. (Padberg); N. Taalg. XIII, 4 (de Vooys).

De Jong, Baldaeus, Afgoderye: Gött. Gel. Anz. 1919, 1-2 (Zachariae).

Staverman, Potgieters Lief en Leed in het Gooi: N.Taalg. XIII, 4 (M.).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

BOEKVERKOOPING

3-12 November 1919.

TIEN BIBLIOTHEKEN, nagelaten door bekende Taal- en Letterkundigen, Rechtsgeleerden, Notarissen, Predikanten, Geneeskundigen en Bouwkundigen, wier namen op den catalogus vermeld staan; benevens prenten, boekenkasten en instrumenten.

Catalogus (3000 nos.) fr. p. post 25 cent

Utrecht (Wed 7) J. L. BEIJERS.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) **0.90.**

ENCHIRIDIUM DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Zoo juist verscheen het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII

DE IURE BELLI AC PACIS

LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR
CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden *Prijs gebonden in linnen band f 7.—*

Hugo de Groot erkende de uitgave van 1632 van zijn „De Iure Belli ac Pacis" als de eenig echte. Deze uitgave heeft daarom gediend als grondslag voor den tekst van dit boek. Maar vooral belangrijk is, dat de Noten naar de editie van 1646, de volledigste dus, zijn gegeven, met aanwijzing waarin zij verschillen met die van 1642, welke het eerst Noten bevatte; ook wordt in aanteekeningen vermeld waar de tekst van de drie genoemde uitgaven onderling verschilt.

De Groot's boek, dat een geweldigen opgang maakte, komt in den boekhandel niet anders meer dan antiquarisch voor. Het was zeer noodig in dezen misstand te voorzien, en het mag toegejuicht worden dat zulke bij uitstek deskundige mannen als Prof. C. van Vollenhoven en Dr. P. C. Molhuysen zich met de verzorging dezer nieuwe, geannoteerde editie wilden belasten.

Elke bibliotheek, ieder, die het Internationaal Recht bestudeert, zoowel hier als in het Buitenland, behoort dit boek te koopen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

// MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS
ONDER REDACTIE VAN
P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.
Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—
O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.
27ste Jaargang. N°. 2. November 1919.

The Year's Work in classical Studies 1917 (Slijper).
Von Wilamowitz-Moellendorff, Platon, I (K. Kuiper).
Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban (Wensinck).
Van Nijlen, Charles Péguy (de Meyier).
Hylkema, Fransch idioom (Robert).
Agrell, Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte (v. Wijk).
Pfeifter, Studien zum antiken Sternglauben (K. H. E. de Jong).
Ekwall, Scandinavians and Celts (v. Hamel).
Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter (Lulofs)
Schoolboeken:
Stegmann, Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis (Lely).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

The Year's Work in classical Studies 1917 edited by Stephen Gaselee. M. A. London, Murray. 1918. (Pr. Half a Crown).

Het jaarboek, waarvan dit het twaalfde vervolgnummer is, behoort ieder klassiek filoloog te bezitten ; hij krijgt een overzicht over de vermeerdering onzer kennis gedurende het jaar dat het aangeeft, in de verschillende onderdeelen van onze wetenschap. Niet minder dan een en zeventig tijdschriften zijn bewerkt en behalve een Inleiding en een Index, bevat het boek elf hoofdstukken door een geleerde uit Oxford of Cambridge bewerkt ; alleen het eerste hoofdstuk, van de hand van Albert van Buren, is in Rome geschreven. Hier volgen de titels van de hoofdstukken :

1. Archaeologie en opgravingen in Italië ; 2. Muntkennis (Macdonald) ; 3. Papyri (Grenfelt) ; 4. Grammatica en Metriek (Sonnenschein) ; 5. Vergelijkende Taalkunde (Giles) ; 6. Romeinse Geschiedenis (Haverfield) ; 7. Griekse Godsdienst en Mythologie (Harrison) ; 8. Romeinse Godsdienst en Mythologie (Fowler) ; 9. Griekse Palaeografie (Allen) ; 10. Latijnse Palaeografie en Tekstkritiek (Clark) ; 11. Latijnse Letterkunde (Appleton).

De oorlog heeft op de werkkracht der Engelse geleerden blijkbaar een zeer remmende invloed gehad ; in vroeger jaren was het aantal hoofdstukken negentien en nog meer ; de verzamelaar spreekt de hoop uit dat het Jaarboek spoedig weer in volle omvang zal kunnen verschijnen, en wij hopen het met hem, want nergens vindt men in zulk kort bestek en zo zakelik alles bijeen. Natuurlik, er ontbreekt nog wel wat ; de Mnemosyne schijnt de medewerkers niet bekend ; de Neophilologus daarentegen wel, prof. Schrijnen wordt enige malen genoemd, ook Dr. Vroom, zijn leerling ; andere vaderlandse geleerden heb ik niet gevonden. Merkwaardig is het onbevangen oordeel over werk van Duitsers, en een heugelik verschijnsel dat bij de Engelsen trouwens niet nieuw is, de waardering voor buitenlanders en hun werk ; merkwaardig ook de bespreking aan de boeken over soldatenargot gewijd, wel een bewijs, hoe ook de levende taal de belangstelling heeft van de geleerden.

Al is de oogst vrij schraal, te verwachten is het, dat deze verbetert en dan is het overzicht in deze bundel een welkome, haast onmisbare gids.

Utrecht. E. Slijper.

U. v. Wilamowitz Moellendorff, Platon. Erster Band. Leben und Werke. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. M. 28).

Wanneer men in eene aankondiging die, zooals het behoort, de „vier kolommen" niet te zeer overschrijdt, een boek van bijna achthonderd pagina's wil karakteriseeren, dient men zich in allerlei opzichten bekorting op te leggen, o. a. in de uiting van zijne bewondering. Laat ik dus beginnen met te zeggen dat dit jongste werk van den geleerde die geen afmatting noch ontmoediging kent, ontzag en bewondering wekt in de hoogste mate. Uit de duisternis van ons dagelijksch leven wil de schrijver, in één werk samenvattend wat jarenlange omgang met Plato hem heeft geleerd, zijn tijdgenooten den weg toonen naar de eudaimonia van ziels- en verstandsvrede, een' weg die door streng weten leidt tot geloovig aanschouwen. Dit is vaker beproefd, en voor de kennis van Plato's philosofie niet zelden op vruchtbaarder wijze. Maar niet dikwijls is in zoo hooge mate als in dit boek de schrijver met zijn onderwerp samengegroeid. Deze wetensehappelijke biografie is tevens een geestelijke autobiografie geworden, boeiend, maar, laat ik er dadelijk aan mogen toevoegen, subjectief. Voor niet geheel deskundige lezers ligt hierin een

Digitized by Google

gevaar. De beslistheid met welke W. hypothesen als volkomen zekere feiten pleegt voor te stellen kon hen licht misleiden. Ook zullen hier de apophthegmen op ironischen toon naar des schrijvers aard gesteld menigen onbevoegde weer tot „Afterwitz" verleiden. Ook in dit boek vindt menig ernstig betoog door den degenstoot van Wilamowitz' vlijmende apodictie een onverdienden dood — misschien een schijndood.

Zulke dingen verwacht ieder die Wilamowitz kent, en hij weet dat ze niet meer zullen veranderen. Voor een deel hangen die eigenschappen samen met de gaven die hem groot maken, met zijne ongeëvenaarde kennis en zijn sterk poëtische impressionabiliteit. En aan tal van bladzijden in dit boek geven deze laatstgenoemde faculteiten eene zeldzame waarde. Welk eene schilderij is hier de beschijving van Plato's jeugd! De biografie van één man wordt tot eene *scuola d'Atene*, niet gepenseeld met de harmonische gladheid van een albewonderend philhellenisme, maar geschilderd met eene verdeeling van licht en schaduw, zooals alleen volledige kennis van den tijd die kan geven. Alle personen leven hier — maar zij leven het leven dat Wilamowitz hun schenkt: sterke sympathie en sterke haat verdeelen hier de kleuren.

Voor iedere behandeling van Plato's dialogen die zijn levenswerk als levend werk wil doen waardeeren blijft het vraagstuk der chronologie de onmisbare grondslag. De moeilijkheid van dat vraagstuk baart aan Wilamowitz thans geen onrust meer. Plato's arbeid staat hem voor oogen als een vast geordende groep; hij ziet iederen dialoog steeds voor zich op een en de zelfde plaats, en op geene bladzijde ontgaat hem de herinnering aan die volgorde. Onder de overtuigingen — reeds lang verworven — die hem daarbij leiden, is een van de belangrijkste de meening dat de zoogenaamde Socratische dialogen voor een belangrijk deel nog vóór den dood van Socrates zijn gepubliceerd. Noch de verwijzing van Ivo Bruns naar *Apol.* 39D, noch de voortreflijke bewijsvoering van Max Pohlenz (*Aus der Werdezeit*) hebben op den schrijver eenigen invloed gehad.

Dit punt staat namelijk voor hem zóó vast dat hij daarop zijn geheele schets van Plato's werkzaamheid in diens „Jugendübermut" opbouwt. De Io, de Hippias, de Protagoras worden, onder meesterlijke ontleding van enscèneering en dialoog, uit dat oogpunt bezien. Eén hoofddoel vereenigt al deze dialogen: Socrates, den levenden meester, te plaatsen tegenover het onverdiende succes der Sophisten. Afdoende bewijsvoering ontbreekt hier. Naast Apologie en Crato wordt straks in levendige expositie de Laches besproken, van wiens prioriteit ten opzichte van den Protagoras Wilamowitz zich evenmin als von Arnim in zijn „Jugenddialoge' door Pohlenz heeft laten overtuigen, en daarnevens staan Lysis en Charmides. Immers de verwantschap dezer beide dialogen kan, naar W.'s meening, geen verstandigen lezer ontgaan. „Es ist Mode geworden" zoo luidt zijne evenmin genereuze als afdoende uitspraak, „den Lysis zum Symposion zu stellen, nicht ohne die gröbsten Missgriffe." — Hoeveel beter ware het geweest in plaats van dit korte vonnis een duidelijke weerlegging te geven van de door Raeder e. a. gevolgde methode van onderzoek naar Plato's genetische ontwikkeling. Is het dienstig voor een degelijke kennis van Plato eenen medewerker op dat gebied af te wijzen op een toon zooals Wilamowitz het Gomperz doet (p. 95) „Zu Gomperz' Griechischen Denkern gibt es für mich keine Brücke der Verständigung?"

Breeder wordt de schildering en — in overeenstemming met den ontwikkelingsgang van Plato's philosofie — dieper ook het betoog, wanneer wij komen tot diens „Absage an die Welt". Hier culmineert des schrijvers kunst van expositie in de schildering van Socrates' persoon in den Gorgias. Voor niet geheel deskundigen ware hier een kleine waarschuwing niet overbodig geweest. Eene door v. Arnim het eerst ontwikkelde hypothese met eigen argumenten aanvullend en wijzigend roept namelijk W. een door Plato onvoltooid gelaten dialoog „Thrasymachos" in het leven, die in het eerste boek van den Staat zou zijn omgewerkt doch ook in die omwerking door zijn ouderen stijl — en de afwezigheid van den rhetor in de voortzetting van den staatsdialoog—op Plato's „Jugendjahre" zou terugwijzen. De hypothese is verleideijk en zij beheerscht ook W's beschouwing van den Staat. Overtuigend schijnt zij mij niet — ook niet na de lectuur van W's betoog over den „Aufbau des Staates" in deel II. Dat overigens de Gorgias, Plato's jeugd afsluitend, aan de periode zijner reizen voorafgaat is voor W. geen oogenblik twijfelachtig.

Die reis zelve beschouwt de schrijver niet als eene min of meer toevallige voortzetting van Plato's uitwijking na den dood van Socrates, maar als het gevolg van eene sterk gevoelde en eerst in 390 (dus op zevenendertigjarigen leeftijd) vervulde behoefte om zich door internationale studie voor te bereiden tot het vervullen van een actieve rol in het staatsleven. In levendigheid van voorstelling bereikt hier naar mijn oordeel de schrijver niet de hoogte van zijn door veelzijdiger kennis van de exacte vakken gesteunden Weener ambtgenoot. Dat hij de Aegyptische reis niet, als velen, die hij in eene noot kortweg als „Modernen" afwijst — beschouwt als een fabel, zal weinigen verrassen; belangrijker is in dit hoofdstuk, en vooral in de bladzijde aan Plato's terugkeer gewijd, de scherpe en duidelijke formuleering van de tegenstellingen tusschen Plato zelven en de andere Socratici, de vlugge teekening van Antisthenes, van Isocrates, van Xenophon. Consequent en onafhankelijk in zijn oordeel boeit hij hier en sleept hij den lezer mee. Toch zoeken wij — als wij ons een oogenblik aan zijne suggestie onttrekken — ook in dit gedeelte vaak te vergeefs naar de kalmte van een rustig betoog. Zijne verklaring van den Menexenus als een poging van Plato om zich te habiliteeren als leeraar in de rhetoriek schijnt tot hare schade Pohlenz' diepgaand onderzoek te ignoreeren.

Meesterlijk is de schilderij van de periode die hierop volgt: de „Verklärung des Sokrates", het tijdperk eerst van Menon, Euthydemus, Kratylus, straks van Phaedon en Symposion. Men krijgt den indruk dat de schrijver zich hier richt tot een grooter publiek — is niet voor allen Phaedo en Symposion bereikbaar? Stellig zouden niet vele philogen in staat zijn een ontwikkelingsgeschiedenis der helleensche geloofsvoorstellingen aangaande het wezen der ziel te schrijven als W. hier geeft tot fundament eener voortreflijke Phaedon-exegese; stellig evenaren hem weinigen in de verklaring der ideeënleer. Hij geeft geen philosofische analyse — eigenlijk is zijn boek ook geen philosofisch werk — maar een hoogdichterlijke en bezielde herschepping van het idealisme.

Digitized by Google

De bezieling die van de oorspronkelijkheid zijner opvatting uitgaat kan niet anders dan een ernstig lezer èn tot nadenken èn tot navorschen prikkelen. Dan zal hij niet, terwille van Wilamowitz' boek, Natorp, Gomperz of den ouden Zeller terzijde leggen.

Want een goed Platolezer kan bij Wilamowitz alleen niet leven. Maar hem voorbijgaan, die den ganschen Plato in zijnen geest heeft opgenomen kan hij ook niet, juist omdat dit boek, van aandacht voor Plato's wijsgeerig denken vervuld, niet in de voornaamste plaats een wijsgeerig boek is. Op Plato's persoon, op zijn leven en op de realiteit houdt het voortdurend de aandacht gevestigd: contact zoekend tusschen de idealistische philosofie en de werkelijkheid nadert de schrijver den wijsgeer telkens van eene andere zijde dan wij gewoon zijn. Geniaal is de wijze op welke hij Socrates in het Symposion plaatst tusschen Aristophanes en Alcibiades. En den laatste teekent hij in zijne verhouding tot den Meester zooals alleen een Helleensch denkend man een Helleen kan teekenen.

Het zelfde streven geeft aan de studie over den Staat hare bijzondere waarde. Wilamowitz heeft zich tot taak gesteld dit werk in de allervoornaamste plaats te doen kennen als eene onderrichting in de leer van den staat, een boek van ethische politiek, geboren uit de staatkundige overtuiging van den wijsgeer, maar ook uit diens praktische ervaring. De beroemde uitspraak dat alleen de vereeniging van macht en weten in de Regeerders redding brengen kan, heeft eene reëele, ja een persoonlijke strekking; ook is de parallel tusschen ziel en staat om de wille van den laatsten, niet van de eerste getrokken.

Deze opvatting, die dus samengaat met de overtuiging dat Plato, in de jaren toen hij zijn lang voorbereide Republiek schreef, bepaaldelijk gewenscht heeft op grond van zijne philosofische ontwikkeling deel te nemen aan de staatkundige leiding van zijne stad, schenkt aan den lezer een geleerd, boeiend en zeer persoonlijk geschreven essay, rijk aan fijne opmerkingen — zoo o. a. de parallel tusschen Plato's „Staat van schoonheid" en de katholieke kerk — maar vooral lezenswaard om hetgeen W. de voornaamste taak van den biograaf noemt: de poging om den reëelen achtergrond van Plato's staatstheorie te teekenen: het democratisch Athene, de oligarchie van Corinthe, de personen, wier beeltenis zich weerspiegelt in den tyran, en eindelijk de persoonlijke en teleurgestelde verwachtingen van den wijsgeer, die ten slotte inzag dat zijne Akademie alleen zijn Staat kon zijn, en dat hij zich zou moeten te vreden stellen met „nur noch Lehrer" te zijn.

Ik mag niet voortgaan met aldus in mijne aankondiging den schrijver op zijn weg te volgen als een vluchtig reporter of haastig kantteekenaar. Door hetgeen ik zeide is duidelijk genoeg aangewezen (en de hoofdstukken over Plato's ouderdom bevestigen dien indruk) dat ondanks vele uitweidingen het boek van Wilamowitz in hooge mate is een werk „uit één stuk".

Uit één stuk: niet door architectonische gelijkmatigheid der compositie of door vast aaneengesloten ontwikkeling der platonische philosofie in haar geheel. Een werk als de Parmenides, die „knochedünner Dialog" wordt in een paar bladzijden afgehandeld — nauwelijks toegelicht; doch aan den Phaedrus en aan den Theaetetus wordt een breed hoofdstuk gewijd. Maar juist dit feit is volkomen in overeenstemming met het bouwplan van den schrijver en met zijne eigen persoonlijke waardeering van Plato als historische figuur. In beide hoofdstukken geeft Wilamowitz zelf zich geheel. Het hoofdstuk over Phaedrus noemt hij in romantischen toon „ein glücklichen sommertag" en inderdaad is dit geheele hoofdstuk doortrokken van bezielende, dichterlijke waardeering der hoogste platonische poëzie. En op geheel andere wijze treffend is de pericope over den Theaetetus, die ons den wijsgeer als leeraar in de dialectische methode, Theaetetus als idealen leerling der Akaeemie doet zien,

En dan volgt het laatste boek: Plato's ouderdom. Ik kan mij voorstellen dat dit hoofddeel den schrijver verreweg de meeste moeite heeft gekost. Een man als Wilamowitz vindt niet gemakkelijk den toon der resignatie, al zocht hij dien eerlijk, en ook als reddingsmiddel, te treffen. Resignatie is voor hem de grondgedachte van de Leges, transactie de leidende gedachte van den Philebus, en in de exegese dezer beide werken verloochent zich bij den schrijver zelven een zeker gevoel van teleurstelling niet. Intusschen, aan de belangrijkheid van dit laatste hoofddeel doet dit geen afbreuk. Plato's tweede en derde reis naar Sicilië, boeiend vooral om de diepgaande beschouwing van Dio's persoon en de schets van Plato's hernieuwde politieke teleurstelling wordt in aansluiting aan Ed. Meyer levendig en overtuigend beschreven, de studie over den Timaeus is een rijkelijke schadevergoeding voor de wel uitvoerige maar dorre exegese van Sophistes en Politicus, Plato's heengaan brengt den schrijver tot een meesterlijke korte samenvatting der rijke slotsom van dit wijsgeersleven, en eindelijk: zoo weinig heeft de geweldige arbeid den onvermoeiden werker uitgeput, dat hij aan het eind den voortgang der platonische wijsbegeerte door de eeuwen heen met kloeke, duidelijke lijnen teekent, de Akademie, de philosofie te Rome, ook Cicero aan wien — na zooveel verguizing — hier thans een woord van bezadigde waardeering ten deel valt.

En daarop keert eindelijk de schrijver na langen rondgang terug tot zijn punt van aanvang en stelt de vraag: verdient inderdaad Plato in dien zin eene levensbeschrijving, dat wij gelooven en wenschen dat hij voor ons nog leeft? Kennis en overtuiging geven aan Wilamowitz de kracht en het recht om op die vraag met een vast en welsprekend „ja" te antwoorden. En van dit antwoord is zijn boek de schoonste bevestiging die zijn machtige kennis kon schenken.

Amsterdam. K. Kuiper.

M. T. Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban. Paris, Champion. 1918.

Na een heerschappij van eeuwen is het Arameesch als omgangstaal en als voertuig van hoogere beschaving verdrongen door het Arabisch dat zelf reeds talrijke arameesche elementen in zich had opgenomen. Op de gebieden waarmee de bevolking van Arabië niet of ternauwernood bekend was en waarvoor zij dus geen eigen nomenclatuur bezat, werden arameesche termen gebruikt. Zoo is de arabische woordenschat vermeerderd met een groot aantal arameesche leenwoorden, voornamelijk op het gebied van godsdienst, landbouw, industrie en techniek.

Het Utrechtsch Genootschap voor kunsten en weten-

Digitized by Google

schappen heeft destijds een prijsvraag uitgeschreven naar een lexicon van de arameesche leenwoorden in het Arabisch en Siegmund Fränkel heeft daarin aanleiding gevonden zijn verzamelingen op dit gebied te redigeeren tot zijn boek Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen. Het werk van Fränkel rekent alleen met de arabische literatuur. Na hem is de studie van het gesproken Arabisch tot bloei gekomen. Hier was een rijke nalezing te verwachten. M. T. Feghali heeft zich opgemaakt om op grond van persoonlijke ervaring, de syrische elementen in het arabische dialect van Kfar Abida in den Libanon te beschrijven. Aan deze studie heeft hij een overzicht van de geschiedenis van den Libanon in historisch-geographisch en taalkundig opzicht doen voorafgaan. Een gedetailleerde beschrijving van het gebruikte systeem zou in het *Museum* niet op haar plaats zijn. Was dit wel het geval dan zou ieder zaakkundig lezer een indruk krijgen van de wel doordachte en uitstekend doorgevoerde methode door den schrijver gevolgd. Hier kan dus slechts een aanduiding in groote trekken gegeven worden.

Zal een woord als syrisch overblijfsel of als syrisch leenwoord gelden, dan moet een criterium aanwezig zijn, dat willekeur in de beoordeeling uitsluit. In vele gevallen is zulk een criterium in den phonetischen toestand der woorden gelegen; sommige semietische klanken zijn in het Syrisch anders genuanceerd dan in het Arabisch; klankwetten werken hier met groote regelmaat. In andere gevallen blijkt de syrische herkomst der woorden uit de beteekenis, die niet met de arabische maar wel met de klassiek-syrische overeenkomt. In een andere reeks van gevallen heeft de arabische uitspraak de syrische verdrongen en hebben de woorden dus een arabisch voorkomen gekregen; maar de syrische herkomst blijkt weer uit de beteekenis. — Behalve deze phonetische, heeft de auteur ook morphologische en syntactische criteria gebruikt.

En verder heeft Feghali opgemerkt, dat een aantal woorden in dit libaneesche dialect noch met het Syrisch noch met het Arabisch overeenkomt, doch met het Hebreeuwsch (blz. 34 vg.). De Libanon is eens een grensgebied tusschen het Kanaäneesch en het Arameesch geweest. Uit deze periode, die eenige eeuwen vóór Christus reeds geëindigd was, zijn de bedoelde woorden een overblijfsel. Een verwant verschijnsel is ons uit nog vroeger tijd bekend. De inscripties gevonden in het noordelijker gelegen Zendjirli zijn ten deele in het Arameesch, ten deele in het Assyrisch en ten deele in een dialect geschreven dat men gaarne Kanaäneesch noemt omdat het wat zijn phonetiek betreft met de kanaäneesche groep overeenkomst.

Ten slotte enkele opmerkingen die als bewijs van belangstelling in dit deugdelijke boekje mogen gelden. Feghali brengt *kézem* „boos zijn, wrok koesteren tegen iemand" in verband met het syrische *gezam* dat gewoonlijk bedreigen beteekent. De syrische *g* zou dus in een *k* overgegaan zijn. Het ligt, dunkt mij, veel dichter bij *kézem* te identifieeren met het arabische *kaẓima* „zijn toorn onderdrukken", dat phonetisch van dezelfde formatie is en licht zich tot een beteekenis wrokken ontwikkelen kan (blz. 38). Of het syrische šeqal „dragen, wegnemen" iets te doen heeft met teqal „wegen", schijnt mij twijfelachtig (blz. 34). — Zahal „il rampa, se traîna" komt als werkwoord in het syrisch niet voor en is dus eerder als een overblijfsel uit het Kanaäneesch te beschouwen.

Leiden. A. J. Wensinck.

J. van Nijlen, Charles Péguy. („Fransche Kunst", onder redactie van P. Valkhoff, no. 11). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. 1919. (Pr. ƒ 1.60).

De heer van Nijlen gaf ons een uitvoerige en knappe studie van Charles Péguy, waarvan hij getuigt: „Nooit was in iemand de harmonie tusschen den mensch en den kunstenaar zoo volkomen". Het is dus logisch, dat de schrijver ons veel vertelt van Péguy's leven en vooral van zijn innerlijke evoluties, die belangrijk zijn, omdat de stem van zijn tijd zoo luid spreekt in het werk van dezen schrijver-dichter.

Charles Péguy heeft grooten invloed gehad op zijn tijdgenooten door de kracht van zijn karakter. Het oprichten van de „Cahiers de la Quinzaine" is een litteraire gebeurtenis geweest. Jan van Nijlen vertelt ons hoe „Péguy's groote intellectueele eerlijkheid, zijn onwankelbaar geloof in de hoogste idealen en zijn sterke persoonlijkheid in verzet kwamen tegen de politieke gelukzoekerij en de geestelijke mediocriteit die hij in zoovele kringen aantrof". Zijn heele leven is een reactie geweest tegen den heerschenden tijdgeest en langzamerhand voegden zich vele jongeren (we behoeven Romain Rolland, André Suarès en de gebroeders Tharaud slechts te noemen) aan zijn zijde. Reeds het eerste nummer bevatte een verklaring, die Péguy als motto had kunnen nemen voor zijn gansche werk: hij wilde de waarheid, alleen de waarheid dienen. „Dire la vérité, toute la vérité, rien que la vérité, dire bêtement la vérité bête, ennuyeusement la vérité ennuyeuse, tristement la vérité triste". — Deze voor Péguy karakteristieke zin, waarvan de vorm al duidt op zijn liefde voor de herhaling, het telkens om en om wenden van een idee in telkens andere bewoordingen, toont ons zijn absoluut karakter, dat van geen transigeeren weet. Voor de politiek was hij niet geschikt en hij trok zich liever terug uit dien dagelijkschen strijd om op de gedachte en het geweten van zijn tijd invloed uit te oefenen door het geschreven woord. — Hij begon met zich te wenden tot het socialisme; hij beweerde zelf tot het socialisme gekomen te zijn in volkomen eerlijkheid en door een diepe innerlijke omwenteling. De heer van Nijlen toont ons aan hoe dit op een illusie berustte, hoe eenige jaren later zijn politieke en godsdienstige evolutie hemzelf bewijzen zou hoezeer hij zich vergiste. Het socialisme van Péguy was gevoed door de Dreyfuszaak, waarin hij de Waarheid fanatiek wilde dienen; doch zijn mystieke drang dreef hem op den duur een andere richting uit. Hoe Péguy een trouwe zoon werd van de aloude kerk, zonder zijn wil te buigen voor de geestelijkheid, die hij ongenadig hekelen kon, verhalen ons de volgende bladzijden. Dat hij geen socialist bleef, lag ook aan een eigenschap van zijn karakter; hij was collectivist, maar tevens aristocraat in den geest, Suarès zegt van hem: „Il avait un immense orgueil". Die trots komt sterk uit in zijn litterairen arbeid. Want Péguy is, niettegenstaande zijn geboorte (zoon uit het volk) en ondanks zijn hevige waarheidsliefde, niet eenvoudig. Zijn taal is vol bizarre wendingen en vreemde overgangen. Dit zal maken dat Péguy, die voor het volk schreef, nooit populair zal worden.

Digitized by Google

Na dezen merkwaardigen dichter (dien de heer van Nijlen herhaaldelijk als „genie” aanduidt, hetgeen een bedenkelijke zijde heeft; want Péguy is in vele opzichten te eenzijdig om zulk een naam te verdienen) te hebben beschouwd als criticus en politiek strijder (polemist) geeft hij een overzicht over het meer letterkundige gedeelte van Péguy's arbeid en eindigt met een kleine bloemlezing uit zijn werk, waar ik met spijt de prachtige sonnetten uit de „Tapisserie de Ste Geneviève et de Jeanne d'Arc” mis).

Overigens komt deze studie mij voor als een der beste uit de zoo verdienstelijke serie „Fransche Kunst”.

Den Haag. Fenna de Meyier.

B. Hylkema, Fransch idioom, ten dienste van candidaten voor de acte-examens en allen, die belangstellen in de Fransche taal, Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. gecart. ƒ 1.25).

Ruim een halve eeuw geleden kreeg ik als schooljongen lessen te leeren uit een boekje van ongeveer gelijken aard als het bovengenoemde (het heette, meen ik, Fransche zinswendingen door Bischoff). Die methode van talenleeren werd verlaten en door andere vervangen. De cirkelgang is thans voltooid, daar men blijkbaar de verworpen methode weder in gebruik neemt. Want ook „Fransch idioom” bevat (op 78 bladz. 803 genummerde) Fransche zinnen met vertaling ernaast. Mijn lesboek had iets vóór op dit werkje: de zinnen waren gegroepeerd om een hoofdidee. Hier zijn ze in bonte afwisseling gegeven, en die betreffende eenzelfde zaak zijn wel wat al te zeer verspreid. (Ik speurde o. a., in de daartoe doorzochte nummers 1—250, bijv. het begrip „geld” vertegenwoordigd in de zinnen 17, 20, 56, 85, 112, 137, 149, — 't begrip „auto”' in 89, 109, 124, 141, en na 250 nog vele malen). Om het naslaan te vergemakkelijken zij den schrijver aanbevolen bij eventueelen herdruk een groepeering als de besprokene in te voeren.

De zinnen zijn meest ontleend aan de moderne vrije spreektaal, met hier en daar een litterarisch getinte uitdrukking. De vertaling is over het geheel juist, altijd pittig, en gehouden in den toon van de Fransche uitdrukkingswijze, wat natuurlijk vaak tot afwijkenden zinsbouw noopte, doch ten goede kwam aan het ongedwongene der Nederlandsche zinswendingen. Enkele opmerkingen. Den schrijver wordt in overweging gegeven in No. 66 „Dank je” te vervangen door „Ingerukt” wat beter past bij des majoors „donderende stem”. — In 71 „Voilà, monsieur!” te vertalen door „Wat blieft mijnheer?” — In 92 klinkt ,Moeder wiesch” wat boekachtig; „waschte” is meer gebruikelijk en hier stellig meer op zijn plaats. — In 466 is een woord uitgevallen: suivre à *la* trace. — In 502 doet de vertaling zien, dat er sprake is van een „cliente”. 's Schrijvers aandacht wordt gevestigd op de verkeerde spelling coeur (op bl. 177 zelfs co eur), die volgehouden is, tot op de laatste bladzijde de juiste verschijnt. Onze leerlingen zijn maar al te zeer geneigd om de verkeerde spelling te gebruiken. — Nog zij herinnerd dat qu' (bl. 18) niet aan 't eind van een regel mag staan.

Deze weinige opmerkingen verminderen in geenen deele de waarde van het werkje, dat uitstekende diensten kan bewijzen aan hen voor wie de schrijver het bestemt.

Amsterdam. C. M. Robert.

S. Agrell, Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte. [Ur „Festskrift utgiven av Lunds Universitet vid dess tvåhundrafemtioårsjubileum 1918”.] Lund, Gleerup-Leipzig, Harrassowitz. 1918. [Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 32.] (Pr. 2 kr. 50 öre).

In de eerste van zijn twee verhandelingen poogt Agrell aan te tonen, dat de Indogermaanse palatale konsonanten onder sommige kondities als slav. *k*, *g* optreden; het grootste deel van 't betoog wil deze klankwet aannemelik voor ons maken: „Vor nachfolgendem *ā̆* (<idg. *ā*, *ă* und *ə*) haben im Urslavischen die vorderen *k*-Laute (*k̂*, *ĝ*, *ĝh*) ihre palatale Aussprache verloren und sind sämtlich zu hinteren *k*-Lauten geworden.” En inderdaad voert de schrijver zeer veel materiaal aan, dat zijn these plausibel maken kan. Eerst toont hij aan, dat de door sommige onderzoekers aangenomen gevallen van *s*, *z* uit palataal vóór oude *ā̆* op zeer zwakke bodem staan (*sova*, *sǫkŭ*, **s[v]orka*, *sraka*, **solma*, r. *soróga*, *sènĭ*); daarna behandelt hij 20 gevallen, waar „anlautende” *k*, *g* vóór oude *ā̆* van palatale oorsprong zijn kunnen; niet alle etymologieën zijn even overtuigend, maar er zijn toch in ieder geval heel wat aanlokkende kombinaties bij, zo N° 1: *kosa* 'zeis': oi. *çásati*, *çāsti*, lat. *castrāre*, — N° 2: *kotora* 'strijd': oind. *çátru-*, — N°. 11: r. *cěvka* 'spoel': lit. *szeivà* 'rieten spoeltje', — N°. 12: *gǫsĭ* 'gans': oi. *hąsá-*, lit. *żąsìs*, dor. χᾶν 'id.', — N°. 13: *gadali* 'vermoeden, menen', in sommige slav. talen ook 'praten': lit. *żõdis* 'woord', *żadė́ti* 'beloven', — N°. 15: *(d)zvězda* 'ster': lit. *żvai(g)żdė̃* 'id.', — N°. 16: *kopyto* 'hoef': oi. *çaphá-* 'id.', — N°. 17: r. *komólyj* 'ongehoornd': żemait. *szmúlas* 'id.'; — ook onder het rijke materiaal met inlautende *k*, *g* is veel interessants; vooral zulke gevallen, waar *g*, *k* wisselen met *z*, *s* — welke wisseling door Agrell in verband wordt gebracht met variërend vokalisme na de palataal in één paradigma of in een andere groep van etymologies en voor het taalgevoel bijeenhorende woorden —, zijn merkwaardig. Ik meen dan ook niet te veel te zeggen, als ik beweer, dat met Agrell's onderzoeking ieder, die zich met Slavies konsonantisme bezighoudt, terdege rekening moet houden, — al zou ik ook niet durven verklaren, dat het onomstotelike bewijs van haar hoofdkonklusie geleverd is. Dat is trouwens bij een dgl. thema nauweliks mogelik. Agrell heeft gedaan, wat hij kon, en hij heeft op een methodiese wijze gewerkt.

Ook vóór *ᵘr̥* en *ur* meent Agrell depalatalisatie van *k̂*, *g*, *ĝh* te mogen aannemen. Hier is echter het materiaal te schaars (*krŭmili* 'voeden': lit. *szérti* 'voederen', *grŭstĭ* 'vuist, handvol': idg. *ĝher-* 'grijpen', *svekrŭ* 'schoonvader': oi. *çváçura-* 'id.') om bewijzend te zijn. Ook het vermoeden, dat een voorafgaande *a* depalataliserend werkt, is niet plausibel gemaakt, hoewel het laatste der drie voorbeelden (*mogǫ* 'ik kan'; de andere zijn *na-kloniti* en *kamy*) niet zonder meer op zij kan worden gezet.

Hoewel in 't algemeen het betoog systematies en degelik is, beweegt de schrijver zich bij de bespreking van sommige détails wel eens op onzekere paden, wanneer hij een feit, dat zich moeilik met een idee van hem laat verenigen, graag hiermee meer in overeenstemming zoude zien. Slechts één voorbeeld uit vele: blz. 18 wordt, om lit. *klausýti*: *klou-* e. dgl. plausibel

Digitized by Google

te maken, vermoed, „dass es im Urbaltischen einen Dialekt gegeben hat, der vor gewissen harten Vokalen (*u*, *a* etc. sowie gewissen harten Konsonanten *l*, *m* etc.) idg. *k̂*, *ĝ*[*h*] entpalatalisiert hat, und dieser Dialekt kann, ehe er ausgestorben, den Nachbardialekten eine Masse von Lehnwörtern gegeben haben.” Zulke vermoedens zijn goedkoop!

Ook het tweede opstel, over slav. *z* uit *s*, verdient onze aandacht. Het ontstaan van *z* uit *s*, zowel vóór een klinker als vóór *i̯*, *n*, *m*, *r*, *l*, wordt hier afhankelik gesteld van de voorafgaande circumflexus. De toekomstige wetenschap moge onderzoeken, door een vergelijking van Zupitza's mening met die van Agrell en zo mogelik door het bijeenbrengen van verder materiaal, hoe de regel precies te formuleren is; in ieder geval echter is Agrell's artikel een waardevolle bijdrage tot de studie en de kennis van het Slaviese konsonantisme. Evenals in het eerste artikel is ook hier hetgeen op 't hoofdthema direkt betrekking heeft, het beste. De beschouwingen over *loza*, *groza*, *gręznǫti*, *pazucha*, *pazurŭ* geven m. i. minder houvast.

Leiden. N. van Wijk.

E. Pfeiffer, Studien zum antiken Sternglauben. (Uit: *Στοιχεια*, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes u. d. griechischen Wissenschaft hrg. v. F. Boll, Hft. II). Leipzig, Teubner. 1916. (Pr. M. 5, geb. M. 6).

Het „Vorwort” behandelt het begrip „Astrometeorologie”, p. V., het eerste hoofdstuk het volksgeloof (p. 1—18), het tweede de Voorsokratici (p. 19—44), het derde de denkers van Plato tot Plotinus (p. 45—80). Er volgen nog vijf „Beilagen” p. 80—130. Een register, p. 131 vlg. besluit het werk.

Volgens het oude volksgeloof hadden de sterren (niet alleen Sirius) invloed op het weer. De Ionische „natuurphilosofen” en de atomisten kwamen door hunne mechanistische opvatting met het volksgeloof in strijd, dat daarentegen door de Pythagoreën werd verdedigd. Aristoteles weifelde; Epicurus en de skeptici ontkenden. De groote Stoicijn Posidonius verklaart zich voor den invloed der gesternten op onze atmosfeer; desgelijks Plotinus en ten slotte ook de Christenen.

De studie van Pfeiffer is over het algemeen als goed geslaagd te beschouwen. De gezichtspunten, waar het om gaat, worden duidelijk uiteengezet en bijv. op p. 70 vlg. bondig en overzichtelijk saamgevat. De inhoud is zeer rijk en geeft meer dan de titel belooft. Men vgl. slechts de vijfde bijlage „Die Seele und die Sterne” p. 113—130, die zoowel voor onze kennis van de philosophie als van de religie van zeer groot interest is.

Hiermede is echter niet gezegd, dat wij alle opvattingen van den auteur deelen. De skepticus Karneades bv. wordt p. 60 te hoog aangeslagen. Dat Posidonius de laatste groote geleerde der oudheid zou zijn geweest, p. 63 en 70, is ook niet vol te houden. En aangaande de „natuurwetten” mocht Pfeiffer eens het werk van onzen landgenoot P. Kohnstamm „Ontwikkeling en onttroning van het begrip natuurwet” (1916) ter hand nemen.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

E. Ekwall, Scandinavians and Celts in the North-West of England. (Ur: Festkrift utgiven av Lunds Universitet vid des tvåhundrafemtioårsjubileum 1918 — Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 27). Lund (Leipzig), C. W. K. Gleerup (Harrassowitz). 1918.

De geschiedenis der noordwestelijke graafschappen van Engeland (Cumberland, Westmoreland, Lancashire) in den voor-Normandischen tijd is belangwekkend genoeg. Zij biedt tal van ethnologische en linguïstische problemen, waarop tot dusverre slechts heel weinig licht gevallen is. Alle schriftelijke bronnen uit die streken zelf ontbreken. Vreemde bronnen (Iersche of Scandinavische) maken er uiterst zelden melding van. Het meeste houvast geven de eigennamen, wier vroegst overgeleverde vormen ons echter niet tot de periode terugbrengen, waarin de eerste Goidelen en Scandinaviërs in die streken doordrongen. Vandaar dat die namen critisch beschouwd moeten worden; en ook dan blijft nog veel erin duister, zoodat men zonder hypothesen en vernuftige combinaties niet opschiet. Het is Ekwall's verdienste, dat hij de overgeleverde geografische eigennamen, die Keltische of Noordsche sporen vertoonen, in de beschikbare bronnen bijeengezocht heeft, om ze vervolgens te schiften en er zijn conclusies uit te trekken.

Zijn belangrijkheid ontleent het onderwerp vooral hieraan, dat in de genoemde graafschappen verschillende volken, met uiteenloopende taal en zeden elkander ontmoetten. Er waren vooreerst de oorspronkelijke Britsche bewoners, weldra naast hen de Anglische nieuwelingen. Uit het Noorden kwamen de Keltische Schotten (sterk met Pictisch bloed vermengd) met Scandinavische veroveraars, uit het Westen de Noordsche Wikingen van Dublin, vergezeld van onderworpen Goidelische Ieren. Welke taal en cultuur hebben van de tiende tot de dertiende eeuw in Noord-West Engeland geheerscht? Ziedaar een vraag, die door het hier besproken werk iets nader tot haar oplossing gebracht is.

Het betreft hier vooral de vraag naar de beteekenis der Scandinavische kolonies. Dat de oude bevolking Britsch was en haar taal nog eenige eeuwen na het jaar harer eerste onderwerping aan het Schotsch-Pictische rijk (946) behield, was bekend; ook heeft de schrijver het in zijn 5e hoofdstuk nog eens nader aangetoond. Maar in hoeverre daarnaast een krachtig Noordsch en Goidelisch-Keltisch element stond, was nog niet zoo helder in het licht gesteld. Aanzienlijke kolonies van Noormannen, maar vooral van z.g. Gallgaedil (de krijgszuchtige scharen ontstaan uit de vermenging van Noordsch en Goidelisch bloed) moeten zich tusschen de Solway en de Ribble gevestigd hebben.

De politieke verhouding der bevolkingselementen was in de 10e eeuw deze: de Dublijnsche Wikingen steunden de Britsche Kelten, tegen wie zich de Schotten en de Engelschen verbonden hadden. Men zou derhalve verwachten, dat vooral Noormannen uit Ierland zich aan de tegenovergelegen kust zouden gevestigd hebben. Toch geloof ik niet dat deze meening — Ekwall laat zich over het punt in kwestie niet scherp uit — juist is. Immers, waar het aangehaalde materiaal ons niet tot zulk een vroeg tijdperk terugbrengt, dwingt niets ons het opkomen der Goidelische en Scandinavische elementen in de besproken eigennamen, aan de 10e eeuw toe te schrijven. En stellen wij dat een eeuw of langer daarna, dan wordt de waarschijnlijkheid groot, dat de

Digitized by Google

vreemde bewoners Kelten en Noormannen niet uit Ierland, doch uit Schotland (met de Hebriden en de Orkney's) waren. Ik geloof dat de schrijver in deze aangelegenheid een conclusie had kunnen trekken die waarde heeft. De treffende opmerkingen over het woord *erg*, die hij bl. 74 vgg. maakt, en waartegen dank zij twee plaatsen in de *Orkneyinga saga* (zie bl. 75) weinig in te brengen is, wijzen met zekerheid naar Schotland. Immers het Iersche *airge* beteekent in de oudere taal slechts 'koeienstal' of 'kudde', nooit 'a place for summer grazing in the mountains' (de verwijzing naar Windisch's *Wörterbuch* begrijp ik niet), terwijl zich in het Schotsch-Gaelic een beteekenis 'bergweide' kon ontwikkelen. In dezelfde richting wijst *torr* 'heuvel' (bl. 115), dat geen Iersch woord is. Het schijnt dus, dat het Gallogoidelische element in de bevolking van Cumberland en Westmoreland eerder een gevolg was van de onderwerping aan Schotland dan van de vriendschap met het oudere Dublijnsche Wikingenrijk.

De schrijver put zijn bewijsmateriaal uit Goidelische eigennamen, andere Goidelische taalsporen en een syntactisch verschijnsel, door hem dat der „inversion-compounds" gedoopt. Wat dit laatste punt betreft, de „inversion-compounds" zijn geografische eigennamen, wier eerste lid een gemeen zelfstandig naamwoord is, bepaald door een eigennaam in het tweede lid, die den dienst van een genitief vervult. Bijv. *Kirkoswald*, een formatie als Iersche *Tech Duinn*, afwijkend van Noorsch *Hrafnsstaðir*. Men denkt hier terecht aan Keltischen invloed, en de meeste gegeven voorbeelden zijn overtuigend. Doch, zooals de schrijver zelf opmerkt, de „inversion-compounds" zijn in sommige gevallen moeilijk van andere groepen van samenstellingen te onderscheiden. Zelf heeft hij, naar mijne meening, hier niet alle gevaren vermeden. De gevallen, waar het tweede lid iets anders dan een persoonsnaam is, behooren hier niet bij. Dat zijn namen als: *Bocblincarn* (18), *Bewcastle* (20), *Fyt Cloffhou* (24), *Holme Cultram* (25), *Sebergham* (34), *Thueitdounegaleg* (35), *Rigrinmelsuthen* (42, vgl. beneden). Dit zijn geen echte samenstellingen, zooals ook uit de spelling in enkele gevallen blijkt. Evenmin toch zijn in het Iersch *Rath Cruacháin* of *Tellach Temra* samenstellingen: Het zijn aaneenkoppelingen van een nomen plus een bepalenden genitief, die nooit zijn zelfstandig aanwijzend karakter geheel verloor, al konden zulke aaneenkoppelingen op den duur min of meer als één geheel gevoeld worden. Daarentegen is bijv. *Cathair Conrói* een echte samenstelling, waarbij niemand eraan denkt, dat dit eigenlijk de 'Burcht van Cúrói' beteekent. De verhouding is dus dezelfde als in onze taal die van 'Baarnsche Bosch' en 'Vondelpark', doch het syntactisch verschil is in het Keltisch minder duidelijk uit te drukken.

Laat mij ten slotte eenige bijzondere punten vermelden, waar ik meen een afwijkende meening tegenover die van den schrijver te mogen stellen.

Bl. 20. Als *Bewcastle* uit On. *búð* en Ags. *caester* samengesteld is, wat ik met Ekwall geloof, dan is deze naam geen 'inversion-compound'. De beteekenis is dan 'kamp uit hutten bestaande', vgl. bijv. Ndl. *Schipborg*. — Bl. 23. In *Dalemain* kan On. *Máni* schuilen (of een vorm van *Magnus* ?), in geen geval Iersch *Maine*, vgl. *Hy Many*. — Bl. 26. In *Camok* zie ik een Goidelischen vorm op *-óg* naast *-án* in *Kambán*. Het Iersch heeft beide suffixen naast elkaar. — Bl. 31. De vormen van *Scarromannick* wijzen op een korten geaccentueerden vocaal in de derde syllabe. Derhalve zou ik hier aan *manach* 'monnik' willen denken. — Bl. 34. *Staynlenok* bevat ongetwijfeld Iersch *Lennóc*, bijvorm van *Lennán*, vgl. boven *Camok*. — Bl. 34. Ekwall's verklaring van *Thueitdounagaleg* begrijp ik niet. Het tweede lid is het Iersche *Dún na nGaleng* 'Burcht der Galenga'. De stam der Galenga wordt zoowel in Connacht als in Meath genoemd. — Bl. 38. Het postuleeren van een Oudnoorschen naam *Nenninn* lijkt mij wat gewaagd. Ik denk hier liever aan een genitief van het Goidelische *Nennián*. — Bl. 38. Zou in *Gilshaughlin House* het eerste woord niet een persoonsnaam zijn, en wel het Goidelische *Gilla Sechlainn* ? De naam is eerst in de 18e eeuw aangetroffen! Sechlann (of Sechnall) is de Iersche heilige Secundinus. — Bl. 39 *Holme Lion* (*Holmliolsbank*) is m. i. niet te scheiden van *Carlisle* (*Karleol*, bl. 105), dus: het eiland van Luguvallum. — Bl. 39. Zou in *Hustad Heylrig* het tweede woord niet veeleer een persoonsnaam dan een plaatsnaam zijn ? Zoo ja, dan hebben we hier met een echt 'inversion-compound' te doen. — Bl. 42. De gegeven verklaring van *Rigrinmelsuthen* voldoet mij niet. Beteekent het niet de 'Bergrug van Rind Maelsuthain' ? Dan is het Germaansche 'rug' er nog eens ten overvloede voor geplaatst; immers het Keltische *rind* heeft reeds dezelfde beteekenis. — Bl. 47. Bij *Stanpapan* kan men niet aan het Iersche *popa* 'tutor, master, friend' denken; immers dit woord komt slechts als vocatief voor, vergezeld van een eigennaam. — Bl. 52. *Doun* in *Doun Bardulf* kan m. i. niet Britsch zijn. Alle Britsche dialecten kennen den overgang *ū* — *ī*. Men mag hier voor het Cumbrisch-Britsch geen uitzondering aannemen. — Bl. 60. Ten onrechte spreekt Ekwall van een oudere Keltische bevolking der Shetlandseilanden. Daar hebben stellig nooit Kelten gewoond. Wanneer daar Keltische elementen in de geografische eigennamen aan te wijzen zijn, dan bewijzen die alleen, onder hoe sterke Keltische invloeden de Wikingen leefden, die zich daar vestigden. — Bl. 90. Den Cymrischen vorm *cnwc* mag Ekwall niet voor zijn argumentatie gebruiken; deze is aan het Iersche *cnoc* ontleend. Klankwettig ware in het Cymrisch **cnwch* (vgl. Bretonsch *cnoch*). — Bl. 92. Ik kan in *Portinscale* niet het Goidelische *Portán* terugvinden. De naam beduidt veeleer *Port-in-scáil* (*scál* = 'reus', 'monster'). — Bl. 92. In *Ravenglass* (*Ranglas* enz.) zoek ik het Iersche woord *rathain* 'varenbosch', zeer gebruikelijk in eigennamen (zie Joyce, Placenames II bl. 331, s. v. *rahan*, *rahin*). — Bl. 104, 105. Bij *Blencarn* moet men rekening houden met de mogelijkheid, dat de vorm niet Britsch, doch Iersch is (*bléin* = 'kreek'). In dit verband vraag ik mij af, of ook *Blencogo* en *Blenket* niet oorspronkelijk Goidelisch kunnen zijn: *cóica* = vijftig, *cét* = honderd. — Bl. 105. *Brenkiber* zal wel het Cymrische *gwiber* 'adder, serpent' bevatten. — Bl. 107. *Dronnock* kan wel aan een Ierschen eigennaam *Dronnóg* beantwoorden, afgeleid van *dronn* 'vast, stevig'. — Bl. 108. *Castle Carrock* (of liever: *Kairoc*) bevat misschien een Goidelischen eigennaam *Ciaróg* (naast *Ciarán*). In ieder geval is de afleiding van Cymrisch *caerog* onaannemelijk. — Bl. 109. Tegen een Britsch **cúl* in *Culgaith* heb ik natuurlijk hetzelfde bezwaar als boven tegen **dún*. Maar waarom hier niet aan den Ierschen vorm gedacht ?

Digitized by Google

Het verband van het tweede lid met *coet* 'bosch' is toch zeer onwaarschijnlijk. — Bl. 110. Een Britsch **Dyfoc* naast *du* 'zwart' kan ik niet aanvaarden. De *y* is geen verklanking van *u*, doch van *w-o*. — Bl. 111 *Dunmallet* of *Dunmallok* zou een Goidelisch *Dún M' Allóig* kunnen zijn. *Allóg* = *Allan*. — Bl. 112. *Glencoyne* beschouw ik als Goidelisch *Glenn-cuana* 'Glenn of the Litter'. De substitutie van *oy* voor *ua* is zeer gewoon (vgl. *Rob Roy* = *rúadh*). — Bl. 113. Er is geen enkel bezwaar tegen in *Penruddock* een persoonsnaam *Rhuddawg* te zoeken. Ik weet echter niet, of die in het Cymrisch aangetroffen is. — Bl. 114. Is *Tallantire* niet de weergave van een Iersch *Tal na tire*? — Blz. 116. In *Glenridding* zoek in een Cymrisch *Glyn Rhydwen* 'Glen of the White Ford'. Vgl. *Rhyd-ddu* 'de Zwarte Voorde'.

Men denke niet, dat ik enkele der hier voorgestelde afleidingen als zooveel zekerder beschouw dan die van Eilert Ekwall. Alles blijft tasten. Ongetwijfeld moet men het waardeeren, dat de schrijver dit tasten heeft aangedurfd. Maar nog meer, dat hij op zoo overzichtelijke wijze het materiaal bijeengegaard heeft.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

A. Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter. (Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tuåhundrafentioårsjubileum 1918," Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. I. Bd. 14. Nr 12). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz.

Eén oogenblik, in het begin, verleid tot een gunstiger oordeel over het intellectualisme der eerste christelijke middeleeuwen, verzwakt de Schrijver dit direct door den matigen lof: auch aus diesen *Ruinen* blühte neues Leben en de bekentenis: kenden zij Vertiefung, dan was zij helaas dikwijls zonder Gründlichkeit. Wie als geograaf maar even kennis maakt met wat er van zijn vak terecht kwam enkele eeuwen slechts na Strabo, Mela, Plinius, Ptolemaeus e. a. krijgt al dadelijk de overtuiging, dat hunne geographische aspecten onder het formalisme der theologen, allegorisch of letterlijk aangewend, in een toestand van formeele verwording waren geraakt en iedere volgende eeuw maakte dien nog erger. Wat er nog goeds in bleef, was te danken aan profane wetenschap, voor zoover zij niet indruischte tegen de engheid van scholastische dogmatiek en kon als onschadelijk behouden worden. Zoo bleef men ten minste vrij wel vasthouden aan Aristoteles' physisch-cosmische grondbeginselen, eenigszins ook aan Plinius, maar in den vorm van Solinus' excerpt, Seneca's Nat. Quaest. en Macrobius werden evenmin vergeten..

Meesterlijk heeft Kretschmer dat verval der geographie beschreven en bewezen, het mòest komen: die heilige Schrift bildete die Basis aller geistigen Bestrebungen. Hrabanus Maurus, Isidorus' afschrijver, verkondigde nog: Fundamentum status et perfectio prudentiae scientia est Sacrarum Scripturarum, ruim 3 eeuwen vroeger had de geniale Augustinus, maar voor natuur-onderzoek ongenaakbaar, uitgeroepen: Scriptura .... quae procul dubio verax est, etiamsi non monstretur, verkondigend, dat de autoriteit der Schrift omnis humani ingenii capacitas te boven gaat. Zulke gedachten praeoccupeeren steeds de geographische inzichten der patristische auteurs, welke Kretschmer in zijn bekend werk: die physische Erdkunde im Christlichen Mittelalter bijeenbracht; ingedeeld werden zij over 4 speciale capita, handelend over: het aardlichaam — het water — het land — de lucht. Met opzet werd Kretschmer's arbeid wat scherp gememoreerd, omdat het mij voorkomt, — een herhaald citeeren versterkt dit vermoeden — dat Norlind's geschrift eenigermate op hem geinspireerd schijnt te zijn en het werd er met zoo'n eminent voorbeeld voor oogen niet minder om, integendeel! De historische geographie werd verrijkt met een hoogst belangrijk onderzoek naar een der voornaamste problemen uit de physische geographie n.l. hoe dachten de middeleeuwen over de wederzijdsche verhouding van land en water? Men kan dus in deze monographie een welkome aanvulling zien op Kretschmer's werk, dat meer in het algemeen de natuur-wetenschappelijke beschouwingen der patrologie op het oog had. Bovendien werd het vraagstuk nagegaan in de geographie van Arabië: men kende in deze daar weinig oorspronkelijkheid, had waarschijnlijk eene aversie tegen zulke abstractiën, vond blijkbaar den rijkdom groot genoeg, dien het Westen geschonken had in de geographica van Aristoteles en Ptolemaeus. Onder de bronnen hier genoemd miste ik Lelewel's Gēographie du moyen âge, misschien kon Mehren's Cosmographie du moyen âge dit vervangen.

In de beknopte inleiding, waar de despotische theologie geschetst wordt als het eenige intermediair voor restanten der oude cultuur, treft ons de opmerking, dat antieke kennis dáár vooral kon òpleven, waar haar bakermat was, bizonder in Italië, eene ondervinding, naar ik meen, ook voor andere wetenschap waargenomen. Die Ozeanfrage im Altertum volgt: de Oceanus omvatte als wereldgordel de oecoumene, waaraan de religieus-philosophische kringen vasthielden, daarentegen hechtten meer critisch-wetenschappelijke geleerden aan de hypothese der continenten (Kretschmer), waarbij de laatste het water omsloten, al was het land niet te begrenzen. Feitelijk blééf de Oceanus de mythische, alles omknellende oermacht, majestueus belichaamd bij Strabo in de verzen: (waarsch. van Eratosthenes (?) volg. Norlind). Οὐ γαρ μιν δεσμός περιβάλλεται ἠπείροιο Ἀλλ' ἐς ἀπειρεσίην κέχυται· τό μεν οὔτι μιαίνει — de Nu van Aegypte, de wereld van éénheid, de oecoumene-bewoners in ééne stad van gelijken, peripherisch binnen één stroom saamgehouden, de T — en radkaarten van later .... de Oceanus is de sleutel voor het oneindige: post omnia Oceanus, post Oceanum nihil. In de overige physisch-cosmographische denkbeelden over de onderlinge verhouding van land en water ten opzichte van de horizontale verbreiding en de plaats van het water d. w. z. zijne positie tot het wereldcentrum als element tegenover dat der aarde, wees Aristoteles naast Stoïsche bijwegen den hoofdweg. Zijne leer der elementen gaf den toon aan bij vragen van volume, beweging, het ubi esset en unde esset voor terra et aqua. In treffend-praegnanten vorm is hier het classiek milieu dezer vragen voorbeeldig geteekend.

De cosmisch-geographische tendenzen der „kerkvaders" van höheren und niederen Schicht verrijzen dan, — wie behoorden daartoe? Was Cosmas Indopleustes er eigenlijk een met zijn verzet (evenals Lactantius) van een onwetende tegen den bolvorm der

Digitized by Google

aarde en tegen het bestaan van Antipoden en tegelijk, wonderlijk genoeg, oververzadigd van orthodoxie, een adept zich betoonend van de mystieke wereldvoorstellingen uitgedacht door een Pythagoras, een Plato e. a.? Gelukkig maar, dat zijn speculatie op de massa het moest afleggen tegen de geestelijke majoriteit van een Isidorus van Sevilla en Beda Venerabilis! Een vulgair terugzetten van de wijzers geographisch is de curieuse kunst van Cosmas, als type daarvan is zijn werk historisch zeer merkwaardig.

Naast een obstructionisme als van Cosmas onderging het W. bovendien de verterende kracht van Rome's onzelfstandige wetenschap, wier compilatie-zucht alle denken bedierf (Plinius-Solinus). Derhalve de heidensche scherpzinnigheid grootendeels overboord gegooid, of door uitrafeling verknoeid, — nog intenser dan eens zocht men in de Schrift de heeling. Echter de willekeurige allegoriën der Alexandrijnsche school, herinnerend aan de Homerus-verklaring der Stoa, de naïever exegese der Syrische, beide ook het nuchterder Westen aantastend, maakten de Bijbelwoorden er niet eenvoudiger op, gesteld, dat zij dit al waren. Doch het fastigium rerum geographicarum bleef, de Oceanus-hypothese, zijn gangen omspoelden nu ook het paradijs in het Oosten, zijne onmetelijkheid legde Hieronymus neer in deze gedachte: Mare certe immensum est et capacitas eius Deo soli nota!

Verrassende uitspraken hooren wij over onze elementen, hun vermogen en plaats, voldoende bewezen reeds door de prioriteit van twee citaten: Genesis I, 9: Congregentur aquae .... en Psalm 135, 6: Qui firmavit terram super aquas. Dreef echter de terra? Wàs zij niet, vroeg Augustinus, hóóger tegenover de zee, zooals Abraham's dienaar sprak: Ecce sto super fontem aquae? cf. al Strabo II. 98. Philastes onderscheidde reeds vroeger een terra, quae continet universa en een quae habitatur a nobis, Ambrosius berust in 'n ἐπέχω: nihil prodest ad spem futuri. Sinds de XIe eeuw durft men wat meer: al gaat het ons begrip te boven, zegt Bruno Astensis, mihi autem non videtur mirabilius terram super aquas esse fundatam, quam aquas, quae eiusdem ponderis sunt, super terras in aëre volare (!), bevredigt dit niet, dan versta men onder terra de Ecclesia (!), de kerk dus. Opnieuw redt alzoo de allegorie. Néckam verklaart super aquam met „aan het water", zooals v. c. super Secanas, von Halberstadt had gedacht aan juxta aquas, quia circumque fluit Oceanus. Het wordt een spelen met praeposities, had Schr. kunnen concludeeren, eene hebbelijkheid, die ik in verschillende studiën reeds meermalen aanwees bij classieke geografen. De vraag naar het ubi in orbe? voor beide elementen moest, ondanks de groote ontdekkingen, tot in de XVIIe eeuw vervangen die naar quantiteitsverhouding. Bij het inzicht, dat water oneindig meer ruimte eischte dan land, liet men zich, wellicht al meer en meer onbewust, nog steeds leiden door oud-mythische en Aristotelische praemissen, bij de onmogelijkheid van plaatsing d. i. het onderscheiden der watermassa's, waardoor van zelf de continenten te voorschijn kwamen, wekt het weer opduiken van het wonderland der Antipoden geen verbazing. Mocht er evenwel bij de oorspronkelijk Helleensche, nu Christelijk geworden, overtuiging van de éénheid van het menschengeslacht gedàcht worden aan meer werelden, dus aan meerdere menschengeslachten? Neen natuurlijk, omdat dit dan ook meerdere „verlossers" eischte. Toch loochenden von Conches en ook Neckam het bestaan van Antipoden niet, Aristoteles noch Averröes immers hadden er eene ongerijmdheid in gezien. Langzamerhand nam de kerk wraak bij obstinatie: d'Abano werd in effigie verbrand, d'Ascoli stierf op den brandstapel.

Kan soms ook het water in de holten der aarde worden opgenomen (waarom Seneca niet herdacht?), bedoelde het congregentur aquae, dat alle vocht eerst in nevelen boven de aarde, nu divina jussione in haar eene plaats vond, gecondenseerd, al had ook water een tienvoudige ruimte noodig en al kon volgens Francesco di Manfredonia een grooter lichaam niet door een kleiner omsloten worden? Water, volgens Aristoteles, had grooteren ruimteinhoud dan land, aarde, als zwaarste element, zocht τὸ κέντρον mundi (idem Strabo), derhalve water moest het geheele aardoppervlak bedekken en wat zien wij? Het omgekeerde: het land stijgt uit het water omhoog! De kerkvaders en Arabië begrepen het raadsel: de goddelijke Voorzienigheid wilde zoo, hoe kon ànders organisch leven zich ontplooien? Die causa finalis voldeed, maar de causa efficiens? Zij werd tweeledig: het land als eiland opgeheven boven de watersphaera, verdedigd door Campanus, waar de woonplaats der menschheid afwijking der regelmatige wereldorde noodig maakte, vervolgens de excentrieke situatie van water tegenover land, opgemaakt uit de triplex aquae materies n.l. als Oceanus (amphitrides) het eigenlijke watergebied, in de aardholten, stroomend aan haar oppervlak. De laatste theorie stond d'Abano voor en liet uit de wereldzee de wereldeilanden opduiken: zag hij hier als causa efficiens het zodiacum, zooals Averröes, naast verdamping en de vrij banale noodzaak van een milieu voor animalia? Maar sit mare altius terra! (hierover nog discussies in saec. XVIII), dan vervalt Arist's principe van de onbegrensdheid en effening van al het vloeibare. De aqua et terra van Dante bracht licht: terra ligt hooger, d. w. z. verder van het aardcentrum dan aqua, omdat de landmassa's waren opgestuwd; de zonderlinge, hóóg gelegen wereldzee verwierp Florence's dichter. Dat hooger zijn der aarde leek in tegenspraak met de elementenleer, doch de „hoogere natuur" der aarde wringt omhoog, zooals een hooger strevende geest lagere neigingen beteugelt, — overigens was voor zulke elementaire paradoxa God's wil als causa finalis afdoende! Bovendien kon als causa efficiens dienen de 8e sfeer der vaste sterren met hare aantrekkingskracht als magneetijzer, Duns Scotus zeide ook: Stellae multa possunt in haec inferiora.

De verhouding tusschen land en water was 't strijdpunt, niet de vraag naar quantiteit en verdeeling in verband met Antipoden: excentriciteit van water of opheffing van land boden ten minste eenige oplossing, theologische dogma's voerden tot cosmographische: Thomisten en Scotisten, zij joegen nog saec. XV de hoogste geestelijkheid in het harnas. Weinig opwekkend, eindigt Schr., geen ontwikkeling, alléén herhaling te zien, compilatie bloeide, een novum, als het kwam, bleek nog subtiel: Sacrobosco's verslonden „de Sphaera" typeert de geestelijke matheid der middeleeuwen. De eenige „vrijdenker" was Roger Bacon, vol eerbied voor de ouden, in de Oceanus-vraag is hij de Aristoteles van zijn tijd. Onlangs noemde Overbeck hem phantast,

Digitized by Google

in den besten zin is hij dit. Ziehier, ut res postulat, wat meer in extenso, een referaat van dezen arbeid,immers. patristische geographie is zeker het terrein van een enkele. Hoe weinig loonend ook, het is de moeite waard te zien, hoe ruim 10 eeuwen lang bekrompenheid van hoogere orde ook in geographicis de wetten voorschreef. Van meer dan 30 voorname kerkvaders werden de meeningen en uitspraken chronologisch verzameld en in verband gebracht in.... 54 pagina's slechts! De historie van een der belangrijkste quaesties uit de geographie: land en water in hun onderlinge verhouding boeide ons, maar liet te vèèl indrukken na, zij gaf niet, ondanks de zeer verzorgde constructie, houvast genoeg voor het ensemble, de belangstelling werd te zeer verdeeld. In een te kort bestek werd te veel bijeengebracht, elke zins-periode stapelt weer nieuwe lastige bij-problemen op (nimia brevitas occaecat mentem) de stijl tevens, zeer gedistingeerd overigens, eischt veel inspanning. Kretschmer's verwante arbeid, als ik me niet vergis, uit den aard meer uitgebreid als geheel vermoeit minder dan wat hier partieel is verricht. Toch beloont dit jubileum-geschrift met zijn nobelen opbouw en fijne combinatiën dubbel en dwars de te nemen moeite en dankbaar vooral is men voor de testimonia uit de kerkvaders, met kwistige hand uitgestrooid, waar hunne litteratuur zoo moeilijk te bereiken is. Een enkele vraag naast wat wij terloops opmerkten. Had onder de Romeinsche schrijvers van invloed op de geographie der middeleeuwen naast Solinus (Plinius) Martianus Capella: de nuptiis Philologiae et Mercurii, vooral liber VI geen vermelding verdiend en Seneca's Nat. Quaest. wat meer? Werd de eenheid van den Oceanus ook niet afgeleid vooral uit de opvallende gelijkheid overal in eb en vloed, voor zoover men de kusten aan den open Oceaan kende? P. 42 moet in effigiem wel in effigie worden, maar speurzin van dat genre doet hier wat mal bij de groote lijnen, volgens welke de moeilijke taak volbracht werd, al had de geographie, eerlijk gezegd, deze lange periode voor hare essentieele ontwikkeling blijkbaar volstrekt niet gemist. Zij is er eenmaal en elke terra incognita, mits, zooals hier, grondig onderzocht, trekt den geograaf, ook al had de cultuur van zijn vak haar niet noodig.

Gorinchem. H. J. Lulofs.

SCHOOLBOEKEN.

P. Cornelius Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis, von **Carl Stegmann. Kommentar,** dritte Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubners Schülerausgaben. 1919. (Pr. kart. M. 2.20 + verhooging).

In dezen „kommentar" is gebruik gemaakt van de opmerkingen van de bekende uitgevers van Tacitus en van hen, die zijn taal bestudeerden.

Die aanteekeningen, welke in de vroegere uitgaven (1899, 1909) den leerling het vertalen te gemakkelijk maakten, zijn in deze uitgave òf weggelaten òf vervangen door aanwijzingen, die hem tot een juiste vertaling kunnen brengen.

Een vijftal bladzijden geven enkele grammaticale en stilistische eigenaardigheden van Tacitus.

Leiden. I. W. Lely.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Koninklijke Vlaamsche Academie heeft ook op het gebied der prijsvragen haar werkzaamheden hervat: zij zond ons de „Lijst der uitgeschreven prijsvragen" die voor 1920—1926 moeten worden beantwoord.

De Redaktie ontving van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) *La Réponse du mauvais serviteur* (1918), een franse vertaling (door J. de Coussange) van J. Jörgensens antwoord aan een Deens schrijver, die Jörgensens bekend boek *La Cloche Roland* voor „onbetrouwbaar" en „overdreven" heeft verklaard.

De Redaktie ontving van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona, 1918): M. Legendre, *La guerre et la vie de l'esprit.* Het bevat psychologiese studies, aan het front gemaakt, over het wezen van verbeeldingskracht, moed, moraal, vaderlandsliefde en godsdienst. De auteur schrijft als Fransman voor Franson, maar door zijn fijne opmerkingen van algemene aard is zijn werk van blijvender waarde dan de meeste oorlogsboeken.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, XLVII, 4: G. Vollgraff, De Theocriti et Callimachi dialecto. — J. van Wageningen, Manere-esse. — G. Vollgraff, Theocritea. — H. Wagenvoort, Obiter tacta. — I. I. H., Ad Eurip. Ionis vs. 580. — A. C. Roos, Ad rescriptum Imp. Severi et Caracallae nuper repertum. — C. Brakman, Hyginiana. — I. I. H., Ad versum quendam Pomponii. — P. J. Enk, De Lydia et Diris carminibus. — C. Brakman, Velleiana. — I. I. H., Ad Plutarchi V. Aristidis c. 17. — I. I. Hartman, Ad Propertii elegiam Libri III 18am. — A. G. Roos, Ad Senecam rhetorem. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano.

Hermes, LIV, 3: M. Wellmann, eine Pythagoreische Urkunde des IV. Jahrhs. v. Chr. — Fr. Thedinga, Plotin oder Numenios? II. — U. Kahrstedt, die spartan. Agrarwirtschaft. — R. Laqueur, zur Gesch. des Krateros. — W. Kranz, zwei Leider des „Agamemnon". — Misc.

Bijdragen tot de Taal-, land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, LXXV, 1-2: Ph. J. van Ronkel, Oud-Javaansche aardrijkskundige namen verklaard? — N. G. Krom, Epigraphische bijdragen — Dez., De begraafplaats van Hayam Wuruk. — E. H. B. Brascamp, De memorie en instructie van Jacobus Couper als hoofd der exped. tegen Soeropati, uitgezonden in 1684. — A. Kruyt, Measa, eene bijdrage tot het animisme der Bare' e-Sprekende Toradja's II. — P. H. v. d. Kamp, De ontslagen gouverneur Van Middelkoop en de schout-bij nacht Buijskes over den opstand in de Molukken van 1817-1818. — Ceylonsch volksrecht, opgeteekend in 1707. — Ph. S. van Ronkel, Verklaring der inheemsche termen in de beschrijving van het Ceilonsch volksrecht. — J. de Hullu, Over de opkomst van den Indischen handel der Vereenigde Staten van Amerika als mededinger der Oost- Indische Compagnie omstreeks 1786-1790.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII—XLIV, 6: H. Blümner (†), Die Schilderung des Sterbens in der röm. Dichtung. — M. Murko, Neues über südslav. Volksepik. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Stemplinger, Horatius Christianus. Zur Gesch. des Horazunterrichts. — H. Engert, Tassoprobleme. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XIII, 5: Ph. J. Simons, Het Beeld. — J. M. Acket, De sylleps. — W. de Vries, Naar aanleiding van „Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis". — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Digitized by Google

Neophilologus, V, 1: J. J. Salverda de Grave, Evolution de certains groupes intervocaliques de consonnes en français. — K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art, I. — H. Sparnaay, Zur Entwicklung der Gregorsage. — Th. C. v. Stockum, De tragiek van den artistiek aangelegden mensch in de nieuwere Duitsche letterkunde. — A. E. H. Swaen, Ballads, tunes and dances in Nash's works. — Dez., Een Japansch portret v. Milton. — R. C. Boer. Ibsen's *Peer Gynt.* — H. Vroom, Een merkwaardige navolging. — J. J. A. A. Frantzen, Zur Vagantendichtung.

English Studies, I, 4: Suggestions for A-students. — F. J. Hopman, Some Aspects of Lord Byron's Character and Poetry, I. — W. v. Maanen, A Literary Portrait of Swift. — Notes a News. — M. O. Translation 1919. — Translation. — Questions. — A. G. v. Kranendonk, Notes on Modern English Books. — Dutch Studies in America.

5: H. Poutsma. Participles. — F. J. Hopman, Some Aspects of Lord Byron's Character and Poetry, II. — Notes and News. — Translations. — Bibliogr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Liter., XLIII, 3: W. Braune, Althochdeutsch u. angelsächsisch. — A. Beer, Beitr. z. got. gramm., I. — O. Jiriczek, Das Adelsberger ahd. vaterunser. — F. R. Schröder, Helgis erwachen. — Dez., Aisl. *-t*: *-d*. — F. Kluge, Die heimat des Hildebrandliedes. — Dez., Ags. *iren* = ahd. *îsan*. — W. Richter, Die grundlage des Hans Sachsverses. — M. Jellinek, Zu Luther. — K. Helm, Isis Sueborum? — A. Leitzmann, Bemerkungen zu Gottfrieds Tristan. — Dez., Zu Gundacker von Judenburg. — E. Schröder, Legenda aurea u. alphabetum narrationum. — P. Strauch, Noch einmal die abfassungszeit der Legenda aurea. — L. Pfannmüller (†). Meier Helmbrecht-studien, II. — O. Behaghel, Mhd. *entvestenen* verloben. — F. Genzmer, Eine skaldische umschreibung. — W. Stammler, Bruchstücke einer Barlaamhs. — W. B, Nachtr.

XLIV, 1: Ph. Strauch, Zu Taulers predigten. — C. B. van Haeringen, Zur fries. lautgeschichte. — G. Bebermeyer, Zu Murners gäuchmatt u. mühle v. Schwindelsheim. — E. Kieckers, Zur directen rede im nhd. — R. Meiszner, Zur as. Genesis. — O. Fiebiger, Zu den cuneus-inschriften der Friesen. — W. Braune, Die zwei dichter des Reinaert. — A. Wallner, Sechs rätselsprüche. — Dez., Zu Parzival 306, 16. — A. Leitzmann, Zu den Tristanfortsetzern. — Dez., Zu den mhd. minnereden n. minneallegorien. — W. Ziesemer, Zum deutschen text des Elbinger vocabulars. — F. Genzmer, Das eddische preislied. — K. Kärre, Zur etymol. u. bedeutung v. aengl. *bord*- u. *scild-hreoda*. — H. Petersson, Germ. etymologien. — H. Gering, Das dän. volkslied Paris og dronning Ellen u. s. quelle. — F. Perles, Zur erforschung des jüd.-deutschen. — K. Hentrich, Das Vernersche gesetz in der heut. mundart. — G. Schoppe, Zur wortforschung. — R. Loewe, Span. *Pablo*, got. *Pawlus*. — M. H. Jellinek, Zur Muskatplut. — Wenkers Sprachatlas.

Anglia, XLIII, 1: H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth. — F. Holthausen, Der me. streit zwischen drossel u. nachtigall. — Dez., London Lickpenny. — V. Langhans, Zu Chaucers legendenprolog. — O. Petersen, Beitr. zu Beaumont-Fletcher. — E. Westergaard, Verbal forms in Middle-Scotch. — O. B. Schlutter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

Id., Beibl. XXX, 3: B. Fehr, Wordsworths pantheist. intuition in verstandesmäss. beleuchtung. — F. Holthausen, Ae. Hwāla im Wīdsīđ. — Dez., Drei zitate bei Ouida.

4: D. Rózsa, Unveröffentl. deutsche bearbeitungen engl. stücke auf den alten deutschen bühnen in Ungarn, I.

5: D. Rózsa, Unveröffentl. bearb. u. s. w. (slot). — F. Holthausen, Zum Shakespeare-texte.

6: E. Björkman, Zu einigen Namen in Beowulf. — Mann, Druckfehlerverbess. zu Beibl. XXX, 121 f. — Fehr, Zu Shakespeares Titus Andronicus.

7: F. Holthausen, Zur engl. Aussprache des 18. Jahrhs.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 3: Sernée, Voorrechten en vrijheden van Oranje, verleend door prins Philips Willem, I. — De Bruine Ploos van Amstel, Blücher 1813/4 (slot). — Butter, De waarde van Afrika voor handel en nijverheid. — Mededeelingen.

Revue Historique, CXXX, 1: Bémont et Pfister, A nos lecteurs. — Cloché, L'affaire des Arginuses (406 av. J. C.). — Marmottan, La mission de Lucchesini en 1811, I. — Bulletin historique: Antiquités romaines, I. — France: Révolution.

2: Courant, La Sibérie coloniale russe, I. — Halphen, Charlemagne, V. — Bulletin historique: Antiquités romaines. II.

3: Courant, La Sibérie coloniale russe (slot). — Marmottan, La mission de Lucchesini, 1811 (vervolg). — Weil, L'expulsion des religieuses dominicaines à Rome (1839). — Bulletin historique (Pays-Bas).

Historische Zeitschrift, 120, 1: Kern, Recht und Verfassung im Mittelalter. — Brinkmann. Sturdza's Etat actuel de l'Allemagne.

Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XV, 1: K. O. Müller, Die Alpgüter der oberschwäbischen Klöster Hofen und Weingarten. — Schöttle, Der Goldkurs in vom Feind besetzten Landschaften. — Miszellen (o. a. Von Below, Romantik und realistische Geschichtsforschung).

Hans. Geschichtsblätter, 1918: Frensdorff, Verlöbnis und Eheschlieszung nach hansischen Rechts- und Geschichtsquellen. — Held, Hansische Einheitsbestrebungen im Masz- und Gewichtswesen bis 1500. — Techen, Bürgerrecht und Lottacker zu Wismer. — Stein, Sommerfahrt und Winterfahrt nach Nowgorod. — Lehaine, Die Hanse und Holland 1474—1525 (slot).

Studiën, XCII, Oct.: W. Hellings, Pastoor H. C. Verbraak. — A. J. M. Mulder, De ontdekking van den aard der Röntgenstralen. — A. Borret, Naar aanleiding v. h. eerste R. K. Arbeidscongres. — G. Gorris, Geschiedkundig Nieuws. — H. Bolsius, Een werkkring der bacteriën ontdekt? — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bredius, Künstier-Inventare, IV: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 26.

Frings, Fläm. Liter.: Neophilologus V, I (A. J. Scholte).

Ghijsen, Betje Wolff: N. Taalg. XIII, 5 (Koopmans).

Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooys).

Heuvel, Sluyter: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooys).

Höpke, Karl V und der europ. Norden: Hist. Zeitschr. 120, 1 (Walther).

Holwerda, Nederl. vroegste Geschiedenis: Studiën XCII, Oct. (W. M[ulder]).

Huizinga, Herfsttijd der Middeleeuwen: Studiën XCII, Oct. (Albers).

Knuttel, Catalogus v. pamfletten: Hist. Zeitschr. 120, 1 (Haupt).

Kruisinga, Present-day English, I: Engl. Studies I, n°. 5 (Jones).

Pieris, Ceylon and the Hollanders: Athenaeum 1919, Aug. 1.

Posthumus, Hollandsche Lakenbereiders: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 28 (Japikse).

Prick v. Wely, Kramers' Nieuw Eng. Woordenb., II, 8e dr.: Engl. Studies I, n°. 5 (P. Schut).

Rombouts, Kleutertaal: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooys).

Wieder, Spitsbergen: Athenaeum 1919, Aug. 8.

Van Wijk, Russiese Letterk.: Athenaeum 1919, Aug. 15.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN · DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HUN LETTERKUNDE EN VOOR DE STUDIE VAN DE KLASSIEKE TALEN IN HUN VERBAND MET DE MODERNE.

Onder Redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.

Vijfde Jaargang. Eerste aflevering,

Prijs, per jaargang . . . f 4,90,

franko per post . . . . . . - 5,25.

INHOUD:

Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave, Evolution de certains groupes intervocaliques de consonnes en français. — K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art, I. — H. Sparnaay, Zur Entwicklung der Gregorsage. — Dr. Th. C. van Stockum, De tragiek van den artistiek aangelegden mensch in de nieuwere Duitsche letterkunde. — Prof. Dr. A. E. H. Swaen, Ballads, tunes and dances in Nash's works. — Prof. Dr. A. E. H. S., Een Japansch portret van Milton. — Prof. Dr. R. C. de Boer, Ibsen's *Peer Gynt*. — Dr. H. Vroom, Een merkwaardige navolging. — Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen, Zur Vagantendichtung. — Boekbesprekingen. — Inhoud van tijdschriften.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**

II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**

III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**

IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**

V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**

VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**

VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**

VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**

IX. Idem. II. Idem Gecart. **f 1.40.**

X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**

XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

XII. Remy de Gourmont, door André de Ridder. Gecart. **f 2,25.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

Verschenen is het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII

DE IURE BELLI AC PACIS

LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden *Prijs gebonden in linnen band f 7.—*

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

// MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. | N°. 3. | December 1919.

Fraenkel, Aristoteles' Zielkunde (Ovink).
Uri, Cicero u. d. epikureische Philosophie (Ovink).
Slotty, Vulgärlateinisches Übungsbuch (Slijper).
Christensen, Contes persans (Houtsma).
Verwey, H. L. Spieghel (v. d. Laan).
Nilsson, Fru Nordenflychts Religiösa Diktning (Beets).
Öhmann, Studien über die französ. Worte im Deutschen (Salverda de Grave).
Annales de la Société J.-J. Rousseau, tome XI (Gallas).
Turquet Milnes, Some modern Belgian writers (Gallas).
Rode, Lectures Commerciales et Industrielles (Hylkema).
De Zwaan, Antieke cultuur om en achter het N. T., 2de dr. (Plooij).
Van Wageningen, Seneca's leven en moraal (K. H. E. de Jong).
Von Duhn, Pompeji (A. W. Bijvanck).
Mohlberg, Radulph de Rivo, II (Schutte).
De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenboek v. Prot. Godgeleerden in Nederland, I-II en afl. 9 (Blok).
Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin (Huizinga).
Dez., L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio (Huizinga).
Schoolboeken:
Uitgaven v. de fa Wolters en de fa W. E. J. Tjeenk Willink.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. M. Fraenkel, Aristoteles' Zielkunde. Met een inleiding, korte overzichten en verklarende aanteekeningen. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. f 1.90).

Wie weet, wat er (door den toestand van den tekst, Aristoteles' eigenaardige schrijfwijze en de ingewikkeldheid der behandelde problemen) vast is aan het begrijpen van een werk als deze zielkunde, zal, Dr. Fraenkels vertaling doorlezend, moeten erkennen, dat hij zijn zware taak op zeer verdienstelijke wijze heeft volbracht. Zeker, ook deze vertaling is geen lichte lectuur. Zij heeft bovendien iets ongelijkmatigs. Naast passages, die zich vrij vlot laten lezen, zijn er vele van een stroef en weinig toeschietelijk Hollandsch, met eenigszins onnatuurlijke en gezochte woordschikking en vreemde woordenkeus. Maar Dr. Fraenkel heeft blijkbaar het oorspronkelijke zoowel in zijn gedrongenheid en soberheid, die soms tot die van den telegramstijl nadert, als in zijn meer gewone betoogwijze zoo trouw mogelijk willen volgen. De vertaling van Busse (in de Phil. Bibliothek) is door een veelvuldiger gebruik van tegenstellende en andere partikels, 't splitsen van lange zinnen, het aanwenden van nieuwere termen (bv. object voor ding) en andere hulpmiddelen, levendiger, vloeiender en vaak ook duidelijker; zij vordert minder inspanning en spreekt meer tot den modernen lezer. Daartegenover is deze Nederlandsche menigmaal nauwkeuriger en kernachtiger. En de korte inhoudsopgaven boven de afzonderlijke hoofdstukken zijn goed en praktisch.

De aard van de inleiding en verklarende aanteekeningen op een werk als dit wordt natuurlijk bepaald door de subjectiviteit van den schrijver. Het komt er vòòr alles op aan, welk wijsgeerig standpunt hij inneemt en voor welke lezers hij zijn werk in 't bijzonder bestemt. Nu schijnt het soms, dat dr. Fraenkel voornamelijk metafysisch-geïnteresseerde filologen op het oog heeft. Wij vinden ten minste in deze inleiding vrij veel grieksch, en allerlei logisch-metafysische beschouwingen. Andere lezers, bv. natuurwetenschappelijk geschoolde en in de historie van hun vak belangstellende psychologen zouden aan een ander soort van inleiding zonder twijfel meer gehad hebben. Bijna alles, wat hij tot recht begrip van den tekst noodig oordeelt, heeft de vertaler in deze inleiding opgenomen. Zou het niet beter geweest zijn, als hij op de vele afzonderlijke passages, die noodwendig voor den modernen lezer toelichting vereischen, dieper was ingegaan, hetzij door aanteekeningen onder aan de pagina, hetzij door te verwijzen naar successieve verklaringen achter den tekst? Er zijn toch talrijke uitspraken en betoogen, die ook met de hier gegeven algemeene ophelderingen nog duister blijven en waarmee de aan onze hedendaagsche begrippen gewende lezer niet recht weg weet.

En dan Dr. Fraenkels wijsgeerig standpunt. Hij komt met volle overtuiging op voor de wetenschappelijke waarheid der aristotelische logika en metafysika. De inconsequenties, die Zeller, Eucken e. a. aan den Griekschen wijsgeer ten laste leggen, zouden maar schijnbaar wezen. Inderdaad is Aristoteles een groot logicus en metafysicus, een „stupender Kopf", om met Schopenhauer te spreken. Telkens staat men verbaasd over zijn diepe inzichten en geniale voorgevoelens. Ook wat men tegen hem zou kunnen aanvoeren, schijnt hij al over-

Digitized by Google

wogen en in aanmerking genomen te hebben. Het is intusschen een feit, dat sedert de laatste periode der Scholastiek, door de heele Renaissance heen tot na Descartes, zoowel de filosofie als de natuurwetenschap bijna niets is dan ééne worsteling om zich te bevrijden van de, als onhoudbaar gevoelde, aristotelische metafysika met hare teleologie en formae substantiales en de daarop gebaseerde logika. Was dat alles louter inbeelding ? Dr. Fraenkel beroept zich voortdurend op Hegel. Deze is voor hem kortweg *de* filosoof. Wij wagen het echter te beweren, dat deze idealistische denker in zijn leer van de beweeglijkheid en ontwikkeling van het begrip, veel meer overgenomen heeft van Plato, dan van Aristoteles. Over Plato zegt Dr. Fraenkel wonderlijke dingen. „Bij Plato moet men naar wetenschappelijkheid nog niet vragen ; zijn Sokrates, zijn wijsheid, levert hymnen op Apollo, is medeslaaf van de zwanen." Maar wat moeten wij dan denken van de nuchterdialektische onderzoekingen, die, naast al het andere, voorkomen in den Phaedo, de Politeia, den Theaetetus, den Parmenides, Philebus en Sophistes ?

Met dit al zijn wij Dr. Fraenkel voor zijn knappe vertaling dankbaar. Hij heeft er een zeer nuttig werk mee verricht. En wij hopen, dat hij, zoo mogelijk met onze opmerkingen rekening houdend, ons met dit deeltje het eerste schenkt van een serie, bij denzelfden uitgever verschijnende en ten slotte alle belangrijkste werken van Aristoteles omvattende, vertalingen. Als deze hoop verwerkelijkt werd, zouden misschien ook onze filologen, die nu meestal Aristoteles links laten liggen, er eerder toe komen zich wat meer met dezen grooten en belangwekkenden schrijver bezig te houden.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

H. Uri, Cicero und die epikureische Philosophie. Eine quellenkritische Studie. Borna-Leipzig, R. Noske. 1914.

Meestal, zegt de schrijver in zijn inleiding, behandelt men bij het onderzoek naar de bronnen van Cicero's wijsgeerige geschriften, deze geschriften afzonderlijk en op zichzelf. Het zou echter als aanvulling ook gewenscht zijn telkens één filosofenschool in het oog te vatten. Hij zelf, deze gedachte verwerkelijkend, koos de Epicureische, wier leer in De Finibus, De Natura Deorum en de Tusculanae ter sprake komt en gedeeltelijk veroordeeld wordt. Verrassende resultaten zijn op dit terrein, dat zoo vele knappe filosofeerende filologen reeds lang ijverig doorzochten, niet licht te bereiken, te meer daar van de werken der in aanmerking komende grieksche wijsgeeren bijna alles is verloren gegaan. Ook Uri's oogst is schraal : De positieve uiteenzettingen ontleende Cicero meest aan een latere Epicureische bron, de gezichtspunten ter weerlegging in 't bijzonder aan Antiochus van Askalon. Van Epicurus' persoonlijkheid had Cicero geen klaar individueele, maar slechts een vage typische voorstelling, en hij was met diens leer slechts in hoofdlijnen oppervlakkig bekend. Dat hij de werken van den meester zelf gelezen heeft en als bron gebruikte, kan nergens worden aangetoond. Interessant zijn die passages van deze degelijke en zorgvuldig bewerkte dissertatie, die de vraag behandelen, waar Cicero door vluchtigheid van excerpeeren de bedoeling van het origineel minder juist moet hebben weergegeven ; wat hij uit zichzelf toevoegde en waarom hij deze toevoegingen aanbracht. Aardige opmerkingen treffen wij hier aan over Cicero's persoonlijkheid, en zijn daardoor bepaalde schrijfwijze o. a. zijn neiging om in het ontwikkelen van abstracte gedachtegangen, die zijn emotioneele natuur sterk aangrijpen, zich door associaties van den oorspronkelijken samenhang te laten afbrengen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

F. Slotty, Vulgärlateinisches Übungsbuch. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 143). Bonn, Marcus und Weber. 1918. (Pr. M. 2.50).

Slotty heeft een zeer nuttig werk gedaan, waarvoor alle belangstellenden hem dankbaar zullen zijn. Hij heeft in een boekje van het bekende formaat der serie, 64 bl. groot, vulgair latijnse teksten verzameld uit de 1e tot de 6e eeuw na Chr., hoofdzakelik opschriften maar ook een fragment uit de Cena van Petronius (36—46), uit Lucifer van Calaris, de non parcendo (27—29), het begin van de Peregrinatio, een fragment van Anthimus (cap. 3, 10—15, 65), enige gedichten van Commodianus, en van Venantius Fortunatus (I. 20), welke teksten voorafgegaan worden door het Appendix Probi, dat in dit boekje voor het eerst binnen het bereik gebracht is van een ieder, die niet beschikt — en wie doet dit wel — over Heraeus' uitgave met kommentaar in het Archiv für lat. Lexikographie, die van Foerster in de Wiener Studien of die van Ullmann in de Rom. Forschungen.

Het is nu gebleken hoe nuttig de inhoud van dit Appendix kan zijn reeds op het Gymnasium voor sommige eenvoudige taalvraagstukken toe te lichten, die anders veel omhaal van betoog eisen, het zo bij de hand te hebben met zijn valse analogieën, zijn reeds geheel Romaanse woorden, is een wezenlik voordeel.

In het eerste deel brengt Slotty voorbeelden die de klank-veranderingen illustreren bijeen, hoofdzakelik in de volgorde, waarin Sommers Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre ze behandelt. Men ziet hier dus een gehele inscriptie gedrukt, waarin een verschijnsel door Sommer besproken, voorkomt. Vele verwijzingen maken het gebruik gemakkelik.

Het Petronius-fragment hier afgedrukt, is opnieuw door Slotty bewerkt ; hij geeft meer variae lectiones dan Heraeus in de Sammlung Vulgärlateinischer Texte, de bekende groene boekjes ; dit geldt ook van het Silvia-fragment.

Dit boekje geeft ons een verdienstelik, zeer bruikbaar hulpmiddel bij de studie in het biezonder van het vulgair latijn.

Utrecht. E. Slijper.

A. Christensen, Contes persans en langue populaire publiés avec une traduction et des notes. (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Hist.-filol. Middelelser I, 3). København, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 2.90).

De heer Christensen, wiens studiën over het perzisch dialekt van Semnan ik in den 24sten Jaargang van dit Maandblad, bladz. 90 aankondigde, schenkt ons thans eene nieuwe vrucht van zijn verblijf in Perzië, nl. eene serie van 53 vertellingen, die hij uit den mond van zijn Perzischen leermeester Saijid Muallim in 1914 heeft opgeschreven. Deze zijn meerendeels van humoristischen aard in den trant van Tijl Uilenspiegel en uit andere Ara-

Digitized by Google

bische en Turksche verzamelingen van dien aard wel bekend. Eigenlijke sprookjes, zooals Radloff en Kunós er zoovele in het Turksch hebben verzameld en bekend gemaakt, komen daaronder niet voor, hoewel juist deze voor de kennis van het naïeve volksgeloof zoo karakteristiek zijn. Maar Christensen's zegsman was in zijn soort een verlicht man, die hoewel hij beweerde ook vele dergelijke verhalen te kennen, het beneden zich achtte deze over te vertellen. Nu ook zonder deze heeft de verzameling hare waarde, want oorspronkelijk of niet, zij toonen in den mond van den Saijid een zuiver Perzisch koloriet. Natuurlijk is die waarde des te grooter naar mate wij juist in het Perzisch weinig van dien aard bezitten. Wel bestaan er Perzische vertelselboeken, maar deze zijn dikwijls door den bewerker min of meer gestyliseerd, zoodat het oorspronkelijke karakter van taal en stijl daaronder geleden heeft. Ditzelfde is bijvoorbeeld ook het geval met de Perzische spreekwoorden-verzamelingen; minstens drie vierde daarvan bestaat uit dichtercitaten, die tot spreekwoord geworden, mogelijk ook soms naar echte spreekwoorden berijmd zijn, maar echte onvervalschte zegswijzen, zooals zij in den mond des volks voorkomen, vormen daarin slechts een onderdeel. Christensen heeft dus een zeer verdienstelijk werk verricht met deze uitgave, waaruit wij althans de taal des volks hooren, zooals zij in het dagelijksch leven gesproken wordt, terwijl bijna alle oudere uitgaven, de dagboeken van wijlen den Sjah Nasir ed dîn uitgezonderd, in min of meer opgesmukten stijl zijn gesteld. Die taal is bijzonder gemakkelijk verstaanbaar, zelfs voor een beginner, maar bij enkele moeilijkheden kan men Christensen's vertaling buitendien raadplegen. Bijzonderen lof verdient nog de zorg, waarmede allerlei parallelen in andere Oostersche en Westersche vertellingen zijn gezocht en aangewezen.

Utrecht, M. Th. Houtsma.

A. Verwey, Hendrick Laurensz. Spieghel. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 2.40).

De schrijver noemt zijn werk een pleidooi. Een pleidooi om Spieghel de eer te geven, die hij in onze 20ste eeuwsche waardeering verdient. En werkelijk — voor zulk een pleidooi werd het eindelijk tijd. Nog steeds toch behoort Spieghel tot die schrijvers, die meer geprezen dan gelezen worden. Evenals het werk van Coornhert werd dat van Spieghel tot nog toe àl te stiefmoederlijk behandeld. De taal is niet aantrekkelijk; de gang der ideeën vaak duister; aan den invloed der Stoa op onze 16de en 17de schrijvers is nog weinig aandacht gewijd. Na Bilderdijk's parafraze van den Hertspiegel, waarin dit dichtwerk trouwens weinig tot zijn recht kwam, volgde de miskenning van Drost, Fruin e. a. Toch moet Spieghel's taal- en letterkundig werk, dat op tijdgenoot en nageslacht een ver-strekkenden invloed heeft gehad, èn uit historisch èn uit aesthetisch oogpunt onze belangstelling waard zijn. Het is Verwey's verdienste met ruimen blik de figuur van Spieghel en den gang zijner gedachten uit een algemeen gezichtspunt te hebben beschouwd en in forsche trekken te hebben aangegeven de lijnen, die Spieghel's beeld meer omlijnd afbeelden dan tot dusver het geval was. Zulk een algemeen gezichtspunt was hier te meer vereischt, omdat men anders, afgaande op uitingen van Spieghel zelf, zich onwillekeurig verliest in het opmerken van reminiscenzen aan Montaigne, Epictetus e. a. die misschien maar heel toevallig voortkomen uit Spieghel's belezenheid in die schrijvers. Zoo bijv. doen de uitlatingen, waarmee Spieghel en Coornhert alle aardsch bezit als geleend beschouwen, denken aan Epictetus (Handtboexken, 8ste kap.): „Als ghy van enighe dingen berooft wort, en wilt niet zeggen: ick hebbe dat verloren, maer zegt dat ghy 't wederomme ghegeven hebt" (vert. van Marc. Ant. Gillis). En zoo zou er meer te noemen zijn, wat Verwey terecht verzweeg om de aandacht van de hoofdtrekken niet af te leiden.

Trouwens ook over den omgang met *Nederlandsche* geestverwanten en over hun invloed op Spieghel's gedachtenleven is nog heelwat te onderzoeken. Ook hieromtrent geeft Verwey menige belangrijke aanwijzing, die ons den weg wijst tot beter begrijpen van Spieghel. Van Hout schijnt zijn voorganger en medestander te zijn geweest bij zijn streven tot navolging der Ouden met behoud van het nationale. Maar het innigst lijkt wel het geestelijk verkeer tusschen Spieghel en Coornhert, die, ondanks hun verschil van opvatting omtrent het godsbegrip, over de diepste vragen van levens- en wereldbeschouwing voortdurend met elkaar in betrekking hebben gestaan.

En de omgang met Roemer Visscher? Is die meer van uiterlijken aard geweest? Ook hierover lijkt mij toch het laatste woord nog niet gezegd. Ongetwijfeld is er bij Spieghel en Roemer verschil in karakter, in temperament, maar in het diepst van hun zieleleven moet toch veel overeenkomst geweest zijn. Het geloof „dat de poezie hier op aarde een hemelsche roeping heeft te vervullen" noeme Verwey een „bij uitstek Spieghelsche huldiging" (bl. 15), ook Roemer roemt in zijn Lof van Rethorica de dichtkunst in haar souvereiniteit:

Geen van alle andere consten machmen vry nomen
Dan dese alleen, die altijt sonder schroomen,
Vryelijck uytroept voor alle straten en steghen,
Teghen al der Tyrannen straffe ghesetten,
Steeckent het deur-dringhent gheluydt der Trompetten,
Des waerheyts, daer sy is toegheneghen.

(Brabb. 1614, 159).

Beiden zijn na de alteratie van 1578 teleurgesteld: wel schijnen twist en strijd verdwenen, maar haat en nijd „siet men noch vierig branden" zegt Spieghel en Roemer denkt er precies zoo over in zijn bekende vergelijking tusschen „Abel" en „Kain" (Q. VII, 30). Spieghel's weigering van een ambt in 1589 zal dan ook wel grootendeels hieruit te verklaren zijn, dat hij de uiterlijke vormen in staat en maatschappij niet aan zijn hooggestemd ideaal zag beantwoorden.

Tenslotte moet er ook op godsdienstig gebied overeenstemming geweest zijn in denkwijze tusschen Spieghel en Roemer. Het „simpelyk geloven en weldoen" dat Spieghel boven een van zijn Nieuwjaars-liederen plaatste teekent hem in dat eenvoudig, kinderlijk geloof, waarin ook Roemer heil zocht boven den fellen strijd der beide godsdienstige richtingen zijner dagen. Beiden hebben zij, zooals Fruin het uitdrukt, zoowel priesterdwang als predikantenregeering geschuwd en het algemeen Christelijke hooger gesteld dan het eigen-

Digitized by Google

aardige, dat het Protestantisme van het Katholicisme onderscheidt.

Tenslotte zij hier nog gewezen op een kleine vergissing, die Verwey op het voetspoor van Del Court en Six maakte betreffende de Amsterdamsche schutterstukken. Op de schilderij van Barentsz. nl. komt Spieghel niet voor, wel op een teekening van Ketel, in portefeuille bewaard op 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

's-Gravenhage. N. van der Laan.

Albert Nilsson, Fru Nordenflychts Religiösa Diktning. (Ur: Festskrift utgiven av Lunds Universitet vid dess tvåhundrafemtioårsjubilaeum 1918. — Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr 15). Lund (Leipzig), C. K. W. Gleerup (Harrasowitz). 1918.

De poëzie van Hedvig Charlotta Nordenflycht (geb. 1718, overl. 1763) draagt het kenmerk van te zijn ontstaan in een tijdperk van geestelijke botsingen. Reeds als jong meisje was deze vrouw blootgesteld aan invloeden van ver uiteenloopenden aard: de gemoedelijke, mystiek getinte vroomheid der vaderen en het scepticisme van een nieuweren tijd streden in haar ziel om den voorrang en de oppermacht. Gedurende heel haar leven heeft in haar die strijd — de strijd van gevoel en verstandelijkheid — voortgeduurd. Het lot is hard geweest voor deze teere natuur en heeft niet gedoogd dat zij haar rijke gaven ten volle zou ontwikkelen (blz. 1).

De heer Nilsson schetst ons het — droevig, aan teleurstellingen en smarten zeer rijke — leven van deze vrouw, en teekent ons de ontwikkeling van haar talent en de geschiedenis van de voortbrengselen van haar geest onder de invloeden van levenservaringen en lotgevallen, van omgang, correspondentie, studie en lectuur. Het komt mij voor dat de heer N. van gevoelen is dat Fru Nordenflycht zich door een gewild, een opzettelijk intellectualisme heeft laten leiden; dat haar talent geleden heeft onder hare „verstandelijke" ontwikkeling. Dat is, natuurlijk, niet het gevoelen van de mannen der verlichting onder hare landgenooten die haar tot een der hunnen zijn gaan rekenen, maar die dan ook haar eerste gedichten willen en moeten beschouwen als te behooren tot een verouderde, verwerpelijke periode, waarmede de dichteres, „wijzer" geworden, later had afgedaan. Maar over die voortbrengselen der eerste periode oordeelt de heer N. geheel anders. Hij speurt er in, over het „Aufklärungs"-tijdperk heen, de voorboden der romantiek; slechts in die eerste gedichten komt het eigenlijk innerlijk wezen dezer dichteres aan 't licht en nu nog vernemen wij daarin het kloppen van haar naar rust zoekend hart (blz. 86).

Naar buiten heeft het werk dezer vrouw geen invloed gehad, en naar 't mij voorkomt ook in Zweden zelf maar in beperkten kring en voor een bepaalden tijd. Ik geloof niet dat het nut zou hebben hier nader in bijzonderheden te treden over de religieuse poëzie van Fru N., door b.v. titels van gedichten te noemen, enz. De figuur en de werken van Fru N. zijn, behalve voor Zweden, natuurlijk op zich zelf belangwekkend en belangrijk. Maar eenig bijzonder belang heeft haar persoon en haar werk, naar 't mij is voorgekomen, voor Nederland niet.

Toch ontbreekt het, in het leven dezer vrouw, niet geheel en al aan „literaire betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden." Er bestaat van Fru N. een gedicht (nu ga ik toch een titel noemen), waarin zij het vraagstuk van de emancipatie der vrouw behandelt; „De Plicht der Vrouw om haar Verstand te oefenen". Het is — ofschoon Fru N. zich in een later tijdperk van haar leven met zekere geringschatting over de „pedanterie" van Anna Maria van Schurman heeft uitgelaten — nochtans vrij zeker dat enkele van de argumenten waarmede de dichteres het recht en den plicht der vrouw om zich te ontwikkelen bepleit, ontleend zijn aan de *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores litteras aptitudine* van onze geleerde landgenoote (Nilsson, blz. 42, noot).

Leiden. A. Beets.

E. Öhmann, Studien über die französischen Worte im Deutschen im 12. und 13. Jht. (Diss. Helsingfors, 1918).

Gebruikmakende van materiaal, tot zijn beschikking gesteld door zijn leermeester, Prof. H. Suolahti, en dat in de Annalen der Finse Akademie van Wetenschappen zal worden uitgegeven, heeft dr. E. Öhmann over de Franse woorden die in de XIIe en XIIIe eeuw in Duitsland zijn overgenomen, enige zorgvuldige en interessante studies gemaakt. Hij stelde zich in hoofdzaak ten doel na te gaan langs welke wegen de Franse woorden zijn binnengedrongen, en bedient zich daarbij van de gegevens die hun vorm hem verschaft.

In een inleiding vat hij samen wat bekend is over de handelsroutes, daar langs deze de vreemde woorden zich kunnen hebben verspreid; hij wijst op de rol die daarbij wordt gespeeld door Vlaanderen en de landen van de Nederrijn, en noemt de wegen die van Frans naar Duits gebied hebben gevoerd; zeer gewichtig is Keulen, dat een middelpunt van verkeer was. Andere routes leidden naar Midden-Duitsland, vooral Verdun-Metz-Mainz, en naar Zuid-Duitsland, van uit Bourgondië, maar deze stonden in belangrijkheid ten achter bij de Noordduitse verbindingsweg. De Franse letterkunde is eveneens een gewichtige factor geweest, en ook hierover, evenals over enige vraagpunten van algemene aard (mondelinge of schriftelike ontlening, chronologie der ontlening, mogelikheid van de Latijnse oorsprong) geeft deze inleiding veel waardoor de schrijver toont het nauwgezetheid zijn onderzoekingen te hebben voorbereid.

Een eerste hoofdstuk is gewijd aan de vraag, in hoeverre uit de vorm der woorden is op te maken aan welk dialekt zij zijn ontleend. Het blijkt dat dit slechts voor een gering aantal mogelik is. Vele detailkwesties komen hierbij ter sprake; ik noem er enkele. Dat *i* na een klinker niet slechts een teken van verlenging is geweest en een gesproken klank zou aangeven, evenals de Noorden Oostfranse *i* die na vocalen is ingelast, lijkt wel waarschijnlijk; ik merk echter op dat, volgens Franck, die *i* in het Mnl. vooral in de Hollandse tongval voorkomt, dus in een streek die niet aan Frans taalgebied grenst, en dat, in de tweede plaats, de verandering van Fr. *-oi* in *oo*, *ai* in *aa* in strijd schijnt te zijn met die onderstelling dat de Mnl. *i* inderdaad is uitgesproken, daar er in dat geval geen aanleiding tot die wijziging van Fr. *ai* en *oi* zal zijn geweest. Waarom scheidt de schrijver Fr. *ai* van *a* + *i*? Dat „de Franse uitgang *-aigne* in het Pikardies als *-agne* voorkomt", zoals de schrijver zich uitdrukt, is zeker niet geheel juist. Hij beroept zich op

Digitized by Google

een paragraaf van Schwan-Behrens, waarin *-agne* genoemd wordt „vreemd aan het dialekt van Isle-de-France", en waarin dus van het Pikardies niet wordt gesproken. Trouwens, de mening van Schwan-Behrens lijkt mij moeilik te verdedigen: dat vóór *n mouillé* zich een *i* heeft ontwikkeld, juist dat is een Noordfrans verschijnsel, zodat Fr. *chataigne* dialekties, maar *Bretagne* Centraalfrans is. Ik kan ook niet toegeven dat het verkeerd is een verschillende behandeling van Lat. *c* vóór *a* die *a* bleef, en vóór veranderde *a* in een bepaald gebied van Noord-Frankrijk te veronderstellen; ik verwijs de schrijver nog naar Morf, *Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs*, p. 23.

In het tweede hoofdstuk zoekt de Heer Öhman in de vorm der woorden bewijzen voor de reeds door vele geleerden besproken talrijke ontlening van Franse woorden in het Duits door bemiddeling van het Middelnederlands. Dit feit is inderdaad zeer opmerkelik, te meer omdat de Mnl. litteratuur, voor zover zij bewaard is gebleven, niet zo oud is als de Duitse, zodat het zou schijnen dat de woorden in het Mnl. jonger zijn dan in het Duits; toch is dat niet zo, al zijn daar ook langs andere weg Franse woorden binnengedrongen. Van hoeveel belang de invloed van het Middelnederlands als bemiddelaar is geweest, bewijst de schrijver uit het feit dat enkele Franse woorden die uit Vlaanderen zijn gekomen, in Duitsland een Hoogduitse vorm hebben gekregen, hetgeen alleen mogelik was wanneer die woorden niet als Franse, maar als Nederlandse woorden werden gevoeld; uit de Middelduitse Nederrijnstreken kunnen die verhoogduitste woorden als *schâch, zerbentine* niet zijn gekomen, daar in deze de *k* aan het eind, en de *t*, tot *ch* en *z* waren verschoven, zodat Fr. *k* en *t* er onveranderd zouden zijn gebleven; die vormen zijn alleen verklaarbaar als zij werden overgenomen uit een Germaans gebied dat die verschuiving niet kende. Als zodanige „hyperkorrekte" klankovergangen vermeldt de schrijver, behalve de reeds genoemde, nog *-ol* voor Mnl. *-ou*, in *Kolze*, *pf* in *pfasch*, dat aan Fr. *pas* zou beantwoorden, *ir* voor *er*, *sch* aan het eind van het woord voor *s*, *ü* in *pruefen*, *t* aan het begin van het woord voor *d*, *nz* voor *ns* in *tanzen*. Natuurlik zijn in sommige gevallen ook andere verklaringen mogelik. Voor *pruefen* meen ik dat de geaccentueerde vorm, Ofr. *pruef*, niet zo maar ter zijde mag worden gesteld, daar immers ook in het Mnl. *prueven* voorkomt. Wat betreft het naast elkander staan van vormen met *ei* en *oi*, zo is mij des schrijvers bedoeling niet geheel klaar. Beschouwt hij *turnei* als een oudere vorm van *turnoi*? [1]). In dat geval moet het woord langs een andere weg dan het Mnl. zijn binnengedrongen, omdat aldaar *ei* een latere vorm van *oi* is. De verandering van Mnl. *banier* tot *banner* staat in verband met de verplaatsing van het accent. Een alfabetiese lijst van Franse woorden die zowel in het Mnl. als in het Duits voorkomen, in de XIIe en XIIIe eeuw, sluit dit hoofdstuk.

Het derde en laatste eindelik houdt zich bezig met de scheiding van de woorden die door de omgang en die welke door de letterkundige werken in het Duits zijn gekomen, en, in verband daarmede, met de geografiese verspreiding der woorden in Duitsland zelf. De schrijver weegt hierbij angstvallig alle mogelik- en waarschijnlikheden tegen elkander af, en het is een genoegen deze consciencieuse uiteenzetting te lezen, ook al leidt zij niet tot tastbare rezultaten. De vele vragen die zich voordoen bij het probleem der ontlening zijn in dit werk tot hun volle recht gekomen.

Groningen. Salverda de Grave.

[1]) Vgl. p. 99: „Die formen auf *-ei*... lassen sich kaum als die frz. ältere *ei*-stufe... erklären", en p. 100: „die form auf *ei* erklärt sich wohl durch das verhältnismässig hohe alter der entlehnung."

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, tome XI (1916—1917). Genève, A. Jullien. 1919.

Ieder Rousseau-liefhebber of -kenner weet, dat er twee mannen zijn te Genève voor wie de Rousseau-vraagstukken bijna geen geheimen hebben: de Heer Théophile Dufour, dien schroom voor onvolledigheid terughoudt van de voorgenomen uitgave van teksten en studies, en de Heer Eugène Ritter, wiens naam onafscheidelijk verbonden is aan de opleving van de belangstelling voor Jean-Jacques en voor de studie van de 18e eeuw in 't algemeen. De derde kenner, Louis Dufour-Vernes, had slechts enkele korte mededeelingen in 't licht gegeven; Théophile Dufour heeft enkele belangrijke werken gepubliceerd — inedita in de *Annales* I en II, de *Confessions* in deel IV — maar de meest productieve rousseauist is toch wel „le père Ritter", zooals men hem in Genève ondeugend noemt. 't Is dan ook een goede gedachte van het bestuur der Société J. J. R. geweest om negentien artikelen van E. Ritter te vereenigen in dezen bundel; hij heeft ze aangevuld en gewijzigd en daaraan een lijst van zijn publicaties (n⁰. XX) toegevoegd.

Uit den aard der zaak is 't moeilijk een overzicht te geven van deze verhandelingen; 't is dan ook eenvoudig om de aandacht op enkele er van te vestigen dat ik nog plaatsruimte vraag voor de volgende aankondiging.

Ik laat de onbelangrijke nummers (I, II, IV, V, VII, VIII, XIII, XVIII) ter zijde; wijs in III op een artikel waaruit blijkt, dat „le bosquet de Julie" uit de *Héloïse* voortkomt uit herinneringen van Mme de Warens; in VI op een zwakke verdediging van Thérèse (p. 40 vv.); in IX op een poging om de tegenstrijdigheid te overbruggen tusschen de getuigenissen van Diderot en Rousseau in zake het eerste *Discours* (cfr. *Annales*, VII); op het rijke feitenmateriaal in X voor de wederopname in de kerk van Genève en in XI voor de R. aangeboden bibliothecarisplaats, een sinecure; op de beschouwingen in XV over het tijdsverloop en de ontknooping in de *Héloïse* en op de Voltaire-draaierijen in XVI.

De hoofdzaak in deze publicatie zijn de nos. XII en XIV over de verhouding van R. tot Vernet en tot Charles Bonnet en zijn groepje vrienden, Haller, De La Lande, den Leidschen hoogleeraar Allamand en R's beschermer, graaf Karel Bentinck, enz.; men krijgt hierin een levendigen indruk van de wijze waarop de eigenaardige figuur van R. door hem welgezinden werd beoordeeld. In 't voorbijgaan wijs ik op enkele details over de relaties tusschen de Waalsche kerken in Holland en Genève, die gevaar liepen door R's optreden. En ook

Digitized by Google

op het gebruik van *humour* in 1761 (z. p. 163), waar 't oudste voorbeeld bij Baldensperger (*Etudes d'histoire litt.*, I, 187) van 1762 is, ten minste als onaangevochten woord. No. XVII brengt details over de beraadslagingen die de veroordeeling van 't *Contrat* en den *Emile* vorafgingen. Een bibliographie en een kroniek sluiten dit deel der *Annales* af, dat niet zoo heel belangrijk is, al brengt het vrij ontoegankelijke artikels in herdruk.

Amsterdam. K. R. Gallas.

G. Turquet Milnes, Some modern Belgian writers, with a prefatory note by E. Gosse, C. B. London, H. Muirhead. 1916.

Reeds te lang wacht dit boekje op een bespreking. En toch kan ik mij niet in een paar regels van de aankondiging afmaken, daar het een vraagstuk aanroert, waarover men niet gemakkelijk tot helderheid zal komen: bestaat er een „âme belge", waarvan de Belgische letterkunde de weerspiegeling is, onafhankelijk van de Fransche en de Nederlandsche letteren? L. Dumont-Wilden, in de voorrede van zijn *Anthologie des écrivains belges* (H. Crès et Cie, 1917, 2 dln), heeft deze vraag eveneens onder de oogen gezien. Wat is 't zuiver Belgische element in de werken van Vlaamsche en Waalsche schrijvers? Dumont-Wilden spreekt van „nuances assez délicates mais sensibles" (p. XXI), uitingen van de poëzie van 't onbewuste van Germaanschen oorsprong, zekere beeldenkeuze, een soort familiaar mysticisme en een bijzonder gevoel voor het intime, en vooral van een doorslaan van den geest, een jagen naar het nieuwste en overdrevene (p. XXVI), als gevolg van een bijna volslagen gebrek aan een soliede, classieke cultuur, die den Franschman karakteriseert en die hem — ik wijs op de evolutie van Henri de Régnier, Charles Guérin of Verlaine — weer doet terugkeeren tot een nationaal Fransch besef van maat en smaakvolheid.

Zoowel Gosse, in de inleiding, als Turquet Milnes houden zich met het bovengenoemde vraagpunt bezig; de laatste wordt daartoe gebracht door het eerste hoofdstuk van zijn boekje: „The renascence of Belgian letters", dat een vrij volledig overzicht van de beweging van 1880 geeft. Zooals te verwachten was, hecht de schrijver van *The influence of Baudelaire in France and England* (London, Constable & Co., 1913) een groote waarde aan de rol van Baudelaire — men ziet zoo gaarn invloeden van een auteur dien men van nabij heeft bestudeerd — juist door hetgeen deze aan Germaansche geestesnuances had. In dat hoofdstuk tracht hij eveneens de elementen van de Belgische ziel in de letterkunde terug te vinden; ze zijn wel verschillend en tegenstrijdig: krachtige liefde voor het leven en voor de natuur, ongebonden uiting der gevoelens, voortkomende uit een onweerstaanbaren drang om zich geheel te geven en om pantheistisch het leven te omvatten, naast mysticisme en droomleven en „grüblend" verwijlen in het onbewuste, levensmoeheid en overprikkeling zich uitend in grilligheid. Men ziet wel hoe onmogelijk het is een „âme belge" te construeeren uit hetgeen men meent te vinden als haar uitingen in letterkundig werk.

't Is dan ook beter af te stappen van deze beschouwingen en te wijzen op de lezenswaardige schetsen die dit boekje samenstellen: Maeterlinck, Verhaeren, Rodenbach, C. Lemonnier en Eekhoud, Max Elskamp en Ch. van Lerberghe, de broeders Olivier en Jules Destrée, ten slotte Courouble, gaan aan ons oog voorbij, wat onsamenhangend en zonder chronologische preoccupaties; 't is alles wat vlak en wat vaal, vooral wanneer men het leest naast de fleurige, suggestieve, soms diep doordringende schetsen van van Hamel in zijn *Letterkundig Leven* (dl. III). Maar 't getuigt toch dat hij goed weet te analyseeren, wanneer de schrijver rustigjes Maeterlinck's geschriften uit de tweede periode karakteriseert als „purple patches cut out of the solid material sold by the old-established firm Emerson, Carlyle and Co." (p. 25), uit een heel goede vergelijking tusschen Verhaeren en Hugo (p. 57), uit de verklaring van Rodenbach's succès (p. 74), wanneer hij Lemonnier typeert als „the pilgrim of every school" (p. 89), wanneer hij het typisch Vlaamsche in Eekhoud doet zien (p. 103), vooral wanneer hij in de gebroeders Destrée de Belgische beweging der Katholieken en der socialisten belichaamt en hen doet zien als uitersten der Vlaamsche ziel (p. 129), om ten slotte, misschien wel analyseerens-moede, te constateeren: „Truly, Belgium offers us the two extremes of art" (p. 158).

Zoodat de lezer zeker niet tot een eenheid van begrippen zal zijn gekomen omtrent de „âme belge", zooals ze zich weerspiegelt in al deze „auteurs d'expression française".

Over details zou nog wel wat te zeggen zijn; ik vrees dat de schrijver in de moderne letterkunde meer thuis is dan in die van vroegere tijden. Anders zou hij Descartes niet hebben toegeschreven dat hij de menschelijke actie met die van een machine vergelijkt (p. 17), zou hij niet Pascal zuiver als „a stern Cartesian philosopher" hebben gekarakteriseerd, zou hij Gilbert's rommelige boek over *Le Roman en France pendant le XIXe siecle* niet zulk een waarde hebben toegekend (p. 133), zou hij Villemain's „La littérature reproduit les mœurs de la société" niet verkeerd hebben geciteerd (p. 140), zou hij de generalisatie, die weer opduikt met Pierre Lasserre of Ernest Seillière, „the great social revolution always goes back to the literary revolution", niet hebben aangedurfd (p. 5). Gebrek alleen aan perspectief kon hem doen schrijven dat Anatole France en Remy de Gourmont aan de eene zijde, Faguet of Bourget aan de andere zijde de meesters van 't oogenbik zijn (p. 73). En wat doet (p. 153) 't procédé van Molière in *Don Juan* naast Courouble? En er zijn nog wel opinies die ik niet zou onderschrijven: dat Rodenbach nog wel meesterstukken zou hebben kunnen voortbrengen (p. 74; cfr. van Hamel, *l. c.*, 139) en dat hij populair was in België (p. 2). Het procédé van Charles Péguy in de herhaling van zekere woorden is niet te plaatsen naast dat van Maeterlinck (p. 36); de „raison mystique" in Maeterlinck's *Trésor des Humbles* is niet Bergson's „intuition" (p. 44); „Malbrouk s'en va-t-en guerre" onder de oude balladen te zien gerangschikt, die Max Elskamp's volksronden verklaren (p. 118) doet wel wat heel vreemd aan. Schrijvers over de Belgische letterkundige geschiedenis moeten maar uitmaken of van Hasselt, de Coster en O. Pirmez meetellen in de beweging (p. 3; cfr. Dumont-Wilden, *l. c.*, p. XI en XIII). En er is een leesfout (p. 79): Rodenbach's vroomheid wordt volstrekt niet bewezen doordat de held uit *Bruges-la-Morte* (p. 267 vs.) Jane worgt, omdat zij bij een processie had gelachen; hij doet dit omdat de vrouw met de geverfde haren spot met de vlecht van de doode echtgenoote. Een paar uitlatingen doen zien dat het boekje geschreven werd in oorlogstijden (p. 25, 71, 141, 149).

Amsterdam. K. R. Gallas.

Digitized by Google

J. F. Rode, Lectures Commerciales et Industrielles. Leyde, van der Hoek frères. 1919.

Dit werkje bevat een serie artikelen, die vóór en na in Zwitsersche couranten zijn verschenen, benevens enkele korte studiën, grootendeels handelende over de crisistoestanden tijdens en na den oorlog. Met *groot genoegen* hebben we een en ander gelezen : de stof is *leerzaam* en *interessant.*

Wie het werkje *ernstig* bestudeert d. w. z. nauwkeurig vertaalt, de typische uitdrukkingen en woorden noteert en daarna leert, zal niet alleen zijn technische vocabulaire hebben uitgebreid, maar bovendien zijn kennis van het Fransche taaleigen belangrijk hebben vergroot.

Het is echter geen gemakkelijk Fransch en *„ceux qui se destinent à l'enseignement du français"* (candidaten L. O. en M. O. dus ?) zoowel als *„ceux qui s'adonnent uniquement aux études commerciales,"* voor wie het werkje, blijkens het voorbericht, is bestemd, zullen menigmaal „au bout de leur latin" zijn. Daarom zijn wij, in tegenstelling met den schrijver (die, *„sedert er goede dictionnaires zijn*, met name Gallas", de „notes explicatives" overbodig acht) van oordeel, dat het boekje zeer in bruikbaarheid zou winnen, door degelijke verklarende aanteekeningen, hetzij „en marge", hetzij in een apart boekje.

Op iedere bladzijde toch komen tal van woorden en uitdrukkingen voor, die ook de meergevorderde leerling beslist zal moeten opzoeken. En bij ervaring weten wij, hoe men 't land heeft aan dat tijdroovende „woordjes zoeken."

Bovendien zal de schrijver het, met ons, geen overbodige weelde achten den gebruikers van het werkje de beteekenis te geven van moderne woorden als :

profitard (O.W.er), *versements de repentance* (gewetensgeld), *l'accaparomanie* (de hamsterwoede) enz. die men, *zelfs* in *Gallas*, tevergeefs zoekt.

Amersfoort. B. Hylkema.

J. de Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament, tweede druk. Haarlem, de Erven Bohn. 1910.

Deze tweede druk wordt met blijdschap begroet, omdat daaruit blijkt, dat voor deze vragen belangstelling is en omdat de wijze, waarop zij behandeld worden, in breede kringen waardeering gevonden heeft. Tot bijzondere opmerkingen geeft deze nieuwe uitgaaf geen aanleiding. Behoudens stilistische wijzigingen en de vervanging van eenige saamgevatte aanhalingen uit Epictetus door volledige citaten, is de nieuwe druk aan den ouden gelijk en vergezellen dien onze goede wenschen.

Leiden. D. Plooij.

J. van Wageningen, Seneca's leven en moraal. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 0.50).

Dit geschrift van den bekenden hoogleeraar verscheen juist toen de ondergeteekende zijn artikel : „Een staatsman en moralist uit de eerste eeuw, Seneca" aan de „Vragen van den dag" had opgezonden. En ruim een jaar later gaf Prof. J. J. Hartman zijn „Honderd jaren geestelijk leven in den Romeinschen keizertijd" uit, waarvan een groot gedeelte evenzeer aan Seneca is gewijd. Wel een bewijs dat Seneca althans ten onzent in hooge mate de aandacht trekt.

En 't is dan ook geen wonder, dat men zich intens bezighoudt met zulk een begaafd en veelzijdig man, bekwaam bestuurder van een wereldrijk en schitterend belletrist ; met zulk eene fascineerende persoonlijkheid, die door velen bijna als een heilige is vereerd en door anderen, waaronder eene autoriteit als Mommsen, voor een huichelaar wordt uitgemaakt. Welke houding moet men tegenover zulk een figuur aannemen ?

Prof. J. van Wageningen's verhandeling is duidelijk van stijl en degelijk van inhoud ; wie ook maar een weinig Latijn verstaat, kan haar met gemak lezen, en wie op het onderwerp dieper wil doorgaan, veel er in vinden, dat tot voorlichting strekt. Wat de waardeering van Seneca betreft, komt van Wageningen p. 27 tot de conclusie „dat Mommsens oordeel geheel onjuist is," al is Seneca dan ook „niet van ijdelheid en eerzucht vrij te pleiten."

Over 't geheel kunnen wij ons met de opvatting van den hoogleeraar best vereenigen ; op één kwestie, waaromtrent wij van hem verschillen, zij het ons vergund hier nader in te gaan.

Prof. van Wageningen zegt nl. tegen het einde van zijn verhandeling p. 28 :

„Opmerkelijk is het ook, dat Seneca in zijn laatste oogenblikken, met den dood voor oogen, Nero den moordenaar van moeder en verwanten noemt, maar zelf zich volstrekt niet van eenige schuld bewust is." Zeer zeker opmerkelijk, wanneer men bedenkt, dat „die vreeselijke daad van moedermoord" door Seneca niet „verhinderd", p. 12, of, juister uitgedrukt, in de hand gewerkt is, volgens Tacitus Ann. XIV, 7. Zou Seneca dan werkelijk nog te „redden" zijn ?

Maar mogen wij den „moedermoord" wel als een bewezen feit aannemen ? Zijn de bezwaren van Hochart en Hartman tegen het bekende verhaal van Tacitus afdoende weerlegd ? Is de officieele, door Seneca geredigeerde mededeeling, dat Agrippina, na een mislukten aanslag op Nero, zich zelven van 't leven zou hebben beroofd, per slot van rekening niet toch nog het meest geloofwaardige in zake dit duistere feit ? O. i. moet dit alles nog eens ter dege worden overwogen.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Fr. von Duhn, Pompeji, eine Hellenistische Stadt in Italien. Dritte Auflage. (Aus Natur u. Geisteswelt 258). Leipzig, B. G. Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

In de „Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständliche Darstellungen, Aus Natur und Geisteswelt" is in 1905 het boekje uitgekomen, waarvan thans de derde uitgaaf verscheen. Het zijn een achttal voordrachten over het ontstaan en het wezen van het Hellenisme, het Hellenisme in Pompeji, de ontwikkeling der stad, de openbare gebouwen en de woningen met hun versiering en huisraad, het leven in de stad, de graven buiten de poorten. Het boekje is voor deze derde uitgaaf zorgvuldig herzien. Nieuw zijn de afbeeldingen der muurschilderingen in de Villa Item buiten Pompeji. Maar de resultaten der laatste opgravingen in de Strada della Abbondanza kende de Schrijver nog niet.

Als een beknopt overzicht van onze kennis over Pompeji heeft het boekje zeer zeker voldaan. Wil men een uitgebreider studie maken, dan zal men het welbekende werk van August Mau, Pompeji in Leben und Kunst,

Digitized by Google

en het Aanhangsel, in 1913 uitgegeven door F. Drexel, waarin de literatuur over Pompeji is verzameld, niet kunnen missen. Maar in het boekje van den Heer Von Duhn zal men in de „Literaturnachweise" aan het slot eenige zeer belangrijke aanvullingen vinden.

Bij kleinigheden willen wij niet stilstaan. Alleen is op te merken, dat de Schrijver bij het bespreken der bouwkunst wellicht meer had kunnen rekening houden met de onderzoekingen van Richard Delbrück over de bouwkunst in Italië onder de Republiek. Voor de geschiedenis der schilderingen op de muren had zeker ook de opvatting van Albert Ippel, verdedigd in zijn Dissertatie „Der dritte Pompejanische Stil", een nauwkeurige overweging verdiend. Maar wij willen ons daarmee niet ophouden. Liever geven wij een oogenblik aandacht aan den opzet van het geheel.

Een Hellenistische stad in Italië noemde de Schrijver Pompeji om daarmee aan te duiden, dat het leven daar een geheel Hellenistisch karakter had, en Pompeji wordt besproken als het type van een stad uit den Hellenistischen tijd. Maar deze uitdrukking verraadt reeds den eenzijdigen opzet. Want men mag het leven in Italië niet uitsluitend Hellenistisch noemen. Steeds vindt men daar immers een eigen aard ondanks de afhankelijkheid van Hellas.

Deze eigen aard blijkt reeds in de kunst van het oude Etrurië. Daar vond het Grieksche handwerk met zijn bijzondere vormen en motieven vroeg ingang. Maar het uiterlijk der Etruscische kunst werd nooit geheel Grieksch. Ook in de kunst van Zuid-Italië, uit den tijd van het begin der groote expansie voor de Grieksche kunst in de vierde eeuw vóór Christus, bespeurt men een bijzondere, niet-Helleensche richting. Blijkbaar heeft het Italiaansche element daar krachtigen invloed gehad op de Grieksche kunst.

Door de onderwerping onder Rome is deze inheemsche aard voorloopig op den achtergrond gedrongen. Het was, alsof Italië geheel zou opgaan in het algemeene Hellenisme, dat heerschte in het Romeinsche Rijk. Maar in werkelijkheid sluimerden de krachten van Italië slechts en vele eeuwen later zou daaruit weer een groote kunst ontstaan met eigen karakter.

Ook in Pompeji kan men in de verschillende perioden tot den ramp van het jaar 79 het uitwisselen van Grieksche en Italiaansche elementen bespeuren. Oorspronkelijk was het een Oscische stad en als elders in Campanië heeft zich daar, veel meer dan in het Zuiden en in Silicië, het Italiaansche karakter gehandhaafd. Maar sedert de dagen van Sulla, in de eerste helft der eerste eeuw vóór Christus, werd de Stad onder den invloed van de colonie, die zij moest opnemen, meer en meer Romeinsch. Daarbij begon ook in Pompeji het Hellenisme de inheemsche elementen geheel te verdringen.

De beste krachten evenwel der groote beweging, die van Hellas was uitgegaan om de wereld te veroveren, waren toen reeds verbruikt. Bij het begin onzer jaartelling had er een ommekeer plaats in het leven. De volken, die onder den invloed stonden van het Hellenisme, kwamen langzamerhand in verzet tegen de binnengedrongen beschouwing en herinnerden zich hun eigen aard. Voorloopig was deze beweging nog zwak. In Italië konden de eerste Keizers wel oude gebruiken in eere herstellen, maar voor de kunst was het niet meer dan een gezochte terugkeer tot de oude vormen der classieke Grieksche kunst.

In de laatste periode echter van het leven in Pompeji had de kunst zich reeds weer afgekeerd van het classicisme uit den tijd van Augustus en het is juist deze periode, die onzen indruk van de stad geheel beheerscht. Want in 63 was door een aardbeving veel verwoest en daarom dateert een groot deel van de uiterlijke versieringen, vooral bij de woningen, uit de laatste jaren vóór 79.

Toen zocht de kunst niet meer aansluiting bij de vormen der vijfde eeuw uit Griekenland, maar bij de Hellenistische kunst met haar bewogen figuren en onrustige opvatting.

Deze laatste kunst is zeker meer in overeenstemming met den Italiaanschen aard en daarbij meent men ook te bespeuren een eigen manier om de dingen te beschouwen, een richting, die zich trachtte los te maken van den overheerschenden vreemden invloed om weer een Italiaansch karakter aan de kunst te geven.

Met deze eigen, Italiaansche aard zal men geen rekening kunnen houden, als men Pompeji beschouwt als een Hellenistische stad. Ook in het boekje van den Heer Von Duhn zal men te vergeefs zoeken naar een onderscheid met andere steden der groote Hellenistische wereld uit de eerste eeuw onzer jaartelling. Dat deze stad der Oudheid, die voor ons zoo goed is bewaard gebleven, in Italië lag aan den voet van den Vesuvius, is voor den Schrijver slechts een toeval. Zijn doel was het vooral om ons het leven te leeren kennen in een Hellenistische stad van algemeen type. Met zijn boekje heeft hij dit doel ook zeer zeker bereikt.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

Radulph de Rivo der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie von Dr. **P. Cunibert Mohlberg,** Benedictiner der Abtei Maria Laach. Zweiter Band. Texte. Münster 1915.

Deze tekstenverzameling vormt het twee en veertigste deel van de „Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie" onder de leiding van enkele professoren der Leuvensche universiteit, waar Dom Cunibert Mohlberg meerdere jaren wetenschappelijke gastvrijheid en vorming genoot. Een tastbaar resultaat dier hoog-wetenschappelijke vorming was zijne doctorale dissertatie over onzen vaderlander Radulph de Rivo, een der belangrijkste liturgische verschijningen van de latere middeleeuwen. Deze dissertatie werd in het *Museum* (Dl. XX, kol. 23, vlgg.) besproken.

Zijne beide voornaamste werken heeft de deken van de collegiale kerk te Tongeren geschreven tot voorlichting van het pas gevormde kapittel van de congregatie van Windesheim, zoodat eene uitgave zijner geschriften bijzonder welkom moet wezen aan een ieder, die de inwendige organisatie dier wijdvermaarde congregatie wil bestudeeren.

Een van de drie gepubliceerde werken van de Rivo werd reeds vroeger gedrukt nl. zijn Liber de canonum observantia. De eerste editie bezorgde Hittorp en zij werd in 1568 te Keulen gedrukt. Sedert dien werd het werk altijd overgenomen in de Bibliotheca S. S. Patrum en in de Maxima bibliotheca Patrum van 1677 te Lyon. Hittorp publiceerde zijn tekst naar een handschrift hetgeen in het bezit was van den Bruggesche kanunnik

Digitized by Google

Pamelius. Dat handschrift is nog niet teruggevonden. Dom Mohlberg heeft tot grondslag voor zijn tekstuitgave de editio princeps genomen van Hittorp, doch het is hem gelukt op de gis vele verbeteringen aan te brengen. Hittorp toch beklaagt zich over het slechte schrift en over de vele afkortingen. Het handschrift zal nl. geschreven zijn geweest in het voor den oningewijden lezer bijna onleesbare cursief van het einde der 14de eeuw.

Het eerste werk van de Rivo, hetgeen ook in deze uitgave vooraan staat, Liber de officiis ecclesiasticis wordt hier voor het eerst door den druk algemeen toegankelijk gemaakt en wel naar een handschrift uit het stadsarchief van Keulen.

Het derde en laatste tractaat is eveneens een eerste uitgave en wel naar het handschrift afkomstig van het klooster Korsendonck, en het bevindt zich tegenwoordig in de koninklijke bibliotheek van Brussel. Een volledig plaats- en naam- en een zeer uitvoerig liturgisch woord- en zaakregister verhoogen de bruikbaarheid. Dit is ook in overeenstemming met het doel van de uitgave. de vele kostbare liturgische gegevens, welke door de Rivo op zijne reizen en voornamelijk te Rome uit oude handschriften of plaatselijke gebruiken werden verzameld, gemeen goed te maken van de liturgische wetenschap.

De uitgave is, gezien de vele verklarende voetnoten, met degelijk wetenschappelijken zin verzorgd.

Oosterhout. Dom Richard Schutte O. S. B.

Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, red. **Dr. J. B. de Bie** en **Mr. J. Loosjes.** Dl. I en II en afl. 9. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. z.j. (Pr. *f* 20, compl. ± 200 vel à *f* 0.40).

Dit Woordenboek heeft reeds een vrij lange geschiedenis. Het denkbeeld om het samen te stellen is oorspronkelijk van den in 1896 overleden Utrechtschen hoogleeraar Kleyn, die evenwel zeer weinig dienaangaande heeft nagelaten, eigenlijk weinig anders dan het denkbeeld. Na zijn dood werd de taak opgevat door Dr. De Lind van Wijngaarden en Dr. van Langeraad, die bij Kemink en Zn. te Utrecht een aantal afleveringen — ongeveer wat thans werd geboden — hebben uitgegeven. Maar de inteekening erop werd slechts door „enkele tientallen" belangstellenden gesteund, zoodat het werk zoo goed als onbekend is gebleven. Na den dood van de beide bewerkers bleef het liggen, totdat de firma Nijhoff bereid gevonden werd het onder een nieuwe redactie weder op te nemen. Zoo zijn wij thans in de gelegenheid het begin der nieuwe uitgave aan te kondigen. Uitgever en bewerkers stellen zich voor per jaar ongeveer 20 vel af te leveren. Het is niet duidelijk, of bij de 200 vel de reeds verschenen 98 vel gerekend zijn, dan wel niet. Ik onderstel het laatste, want de 98 vel omvatten de letters A tot F, dus reeds de helft van de 200 vel voor de eerste zes letters van het alphabet, waaruit blijkt, dat het vervolg op veel beknopter wijze zou moeten worden ingericht; als ik mij vergis en het geheel op 300 vel zal komen, zal toch reeds een aanzienlijk grootere beknoptheid noodig zijn om het overblijvende $^{3}/_{4}$ van het alphabet in de dan nog overblijvende 200 vel onder te brengen. Het geheele boek is reeds door de eerste bewerkers, die de thans aanwezige voorrede hebben gesteld — van de nieuwe bewerkers zagen wij nog niets dergelijks — toegewijd aan de nagedachtenis van Acquoy, die door Kleyn nog over zijn voornemen geraadpleegd is, en van Kleyn zelven.

Vergelijken wij de uitgegeven twee deelen met de thans verschenen 4 deelen van het groote algemeene Nieuw Biographisch Woordenboek (uitg. Sijthoff, red. Knappert, Molhuysen en Blok), dan treft allereerst het verschil in de opeenvolging der artikelen. Dit Biogr. Woordenboek van protestantsche godgeleerden is ingericht op alfabetische wijze; het onze volgt een nieuwere methode, naar welke ieder verschijnend deel alfabetisch is ingericht en door middel van registers en verwijzing het opslaan vergemakkelijkt wordt. Is dit reeds een belangrijk verschil, nog belangrijker is dat, hetwelk blijkt uit den vorm der artikelen zelve. Dit Woordenboek is veel uitvoeriger, ook waar het minder op den voorgrond tredende personen betreft maar vooral bij degenen, die een bijzondere plaats innemen in de geschiedenis der protestantsche kerken. Zoo is Acquoy behandeld in een uitvoerige biografie van 9 zeer groot 8° bladzijden, d. i. zeker meer dan zesmaal zooveel als in het Nieuw Biogr. Wdbh. aan hem werden gewijd; Menso Alting, die in het Nieuw Biogr. Wdbk. nauwelijks 2 kolom beslaat, krijgt hier 5 blz. enz. enz. In het N.B. Wdbk. zou het technisch onmogelijk geweest zijn zoo uitvoerig te werk te gaan maar in een alleen aan protestantsche theologen gewijd boek kon dit wel geschieden, al is het duidelijk, dat, op deze wijze tot het einde toe behandeld, ook deze uitgave op verre na niet uit zou kunnen komen met den vooraf bepaalden omvang zooals boven werd aangetoond. In ieder geval zijn de talrijke thans reeds gegeven uitvoerige biografieën, voorzoover ik zien kan, zeer goed en nauwkeurig samengesteld; ook met groote onpartijdigheid — en dat valt bij deze beschouwingen op theologisch gebied vooral te waardeeren. Voor snelle orienteering is de beknoptere methode van het N. B. Wdbk. te verkiezen; wil men op zijn gemak voortlezen, dan zal die van dit Wdbk. beter voldoen.

Een paar opmerkingen mogen de nieuwe bewerkers wel ter harte nemen. Vooreerst plegen de auteurs voor „literatuur" soms eenvoudig te verwijzen naar den ouden Van der Aa. Dit is niet zonder bedenking te achten, want het is bekend genoeg, dat de aanwijzingen daar, vooral die van dr. Schotel, aan nauwkeurigheid, zoowel bibliographische als eenvoudig uit het oogpunt van drukfouten, zeer veel te wenschen overlaten; zelfstandige bibliographische aanteekeningen, behoorlijk gecontroleerd met de titels zelf, zijn een bepaalde noodzakelijkheid. Een tweede opmerking geldt de omstandigheid, dat bij tal van artikelen de afkomst, resp. ouders en kinderen, van den beschrevene niet of onvolledig genoemd is; ook dat geeft allerlei bezwaar, ook al zij toegegeven, dat een „biografisch" Wdbk. volstrekt niet hetzelfde is als een „genealogisch" dito, wat bij de beoordeeling dikwijls vergeten wordt. Overigens mogen wij met lof spreken van de stipte nauwkeurigheid, waarmede de oudere bewerkers hunne taak hebben vervuld. Deze zoowel als de reeds geroemde onpartijdigheid behooren tot de beste tradities der school van Moll en Acquoy, waaruit ook dit boek is voortgekomen. Onze beste wenschen vergezellen de nieuwe bewerkers bij hunnen arbeid, welks bezwaren de samenstellers en redacteuren van boeken als deze van nabij kennen.

Digitized by Google

Waarom onthielden zij ons een eigen voorrede of zoo iets, waarin zij hunne taak nader omschreven en toelichtten ? Wij bezitten van dien aard nu niets dan het uitgevers-prospectus en de op dit punt ook onduidelijke voorrede hunner voorgangers.

Leiden. P. J. Blok.

J. Roger Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 20).

J. Roger Charbonnel, L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio (traduction avec notes et commentaire). Contribution à l'étude des conceptions morales de la Renaissance. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 10).

De philosophische gedachten van het Renaissancetijdperk zijn moeilijk te vatten en over het algemeen slecht bekend. Elke poging om ze duidelijker in hun oorsprong, samenhang en ontwikkeling te ontvouwen, verdient de levendigste belangstelling. De beide werken van Charbonnel leveren een ware schatkamer, om gegevens uit te putten voor de kennis der wijsgeerige stroomingen in de 16e eeuw. *La pensée italienne* begint met een rijke bibliographie, dan volgt een hoofdstuk over den invloed der italiaansche gedachte buiten Italië, met name in Frankrijk, vervolgens een résumé van de verschillende antieke denksystemen, waarop de philosophie der Renaissance is gebaseerd, om daarna over te gaan tot een analytische behandeling der verschillende richtingen zelve. Vooreerst de Paduanen, „interprètes ou exégètes d'Aristote", onder wie Pomponazzi, Cremonini, Cardanus en Vanini de voornaamste plaats bekleeden. Machiavelli neemt voor zich een hoofdstuk in beslag, als „un positiviste politico-social." Het dan volgende draagt den titel: „Le nouveau système du monde, L'orientation vers la philosophie de l'immanence" en behandelt Leonardo da Vinci, Telesio, Giordano Bruno, om met Galilei en Campanella de 17e eeuw te bereiken. De beide slothoofdstukken zijn van concludeerenden aard, terwijl een reeks van 13 aanhangsels nog allerlei excursen aan het werk toevoegt.

Er is veel goeds van het werk te zeggen. De uiteenzettingen zijn helder, de hoeveelheid van de verwerkte stof ontzagwekkend. Voor iemand, die het meer met cultuurhistorische dan philosophische belangstelling ter hand neemt, is de hoofdindruk wel, wat de schrijver zelf in een noot (p. 712[1]) aldus uitdrukt: „Le seizième siècle est peut-être un ‚tournant' décisif: il est surtout un *confluent* où se mêlent des doctrines très diverses." Het karakter van bontheid, van heterogeniteit en onoverzichtelijke verwardheid, dat de Renaissance ook in andere geestelijke manifestaties vertoont, komt hier bijzonder sterk uit. „Une conquête de l'esprit, ébloui par l'immensité et la fécondité de l'univers" (p. 712), dat blijft het beeld, waaronder de philosophische Renaissance zich vertoont, maar het is een verovering zonder plan, waarbij de in bezit genomen gebieden slechts zeer gebrekkig worden ingevoegd in het algemeene systeem van het denken.

Geheel in overeenstemming met hetgeen omtrent de oorsprongen der Renaissance op elk ander gebied hoe langer hoe duidelijker wordt, constateert de schrijver sterke banden, die de philosophische gedachte der 16e eeuw aan de middeleeuwen binden, met name aan het Averroïsme der 13e eeuw. Aan den anderen kant wordt de nadruk gelegd op den samenhang tusschen het vage scepticisme der Renaissance en de opkomst van den kritischen geest der 18e eeuw. De libertijnsche geestesstrooming verbindt de gedachte der Renaissance aan de philosophie der Encyclopedisten, zegt de schrijver in het voorbericht, en het schijnt mij, dat hij in het bewijs van die stelling wel geslaagd is. Slechts vraagt men zich af, of bij den sterken nadruk op de neo-platonistische invloeden het zuivere platonisme, zooals dat b.v. door Abel Lefranc in zijn werking op de fransche litteratuur is beschreven, niet eenigermate te kort komt.

Ernstige bezwaren zijn te maken tegen de compositie van het boek. Met prof. Gustave Cohen sprak ik eens over het werk van Renaudet, *Préréforme et humanisme à Paris.* De fransche geleerde deelde mijn bewondering voor dat boek, maar vond het toch ten slotte niet „un livre bien français", doelende op een overmaat van geleerde bijzonderheden tot schade van den klaren vorm. Hoe moet dan een fransch criticus wel oordeelen over het werk van Charbonnel! Want hier ontbreekt elke gelijkmatigheid van opbouw, elke waarlijke samenvatting. De schrijver heeft zijn geheele studiemateriaal in het boek gesleept, soms met volkomen verwaarloozing van den vorm. Zoo behelst chap. I niet veel meer dan de aaneengeregen adversaria over Machiavelli's verspreiding in Frankrijk, met het doel om te bewijzen, dat de italiaansche invloed veel sterker is geweest, dan sommigen, b.v. Strowski, aannemen. Dit doel wordt overigens niet geheel bereikt, want de meeste getuigenissen doen juist zien, hoe eenstemmig Machiavelli in Frankrijk verworpen werd. Op p. 434 geeft de schrijver dan ook eigenlijk zelf toe, dat de invloed van Machiavelli niet bijzonder groot is geweest. Ongelijkmatigheid is het te noemen, wanneer de behandeling van Cardanus 25, van Cremonini 44, van Vanini 81 bladzijden beslaat, terwijl Telesio in 6 wordt afgedaan. Terwijl van de meeste auteurs een korte biografie aan de bespreking van hun werk en stelsel voorafgaat, zoekt men die vergeefs van Pomponazzi en Cremonini. Uitvoerige citaten van allerlei herkomst doen de noten soms tot tal van bladzijden uitdijen. Waartoe een aanhaling over Raymundus Lullus uit Cesare Cantù's *Histoire universelle* (p. 461[1]), als men daarin de mededeeling mee verzwelgt, dat Camden in de 14e eeuw leefde ? — De in de noten vermelde autoriteiten zijn meer dan eens blijkbaar uit de tweede hand geciteerd: G. Benedetto Carpzovio, *Paradoxon stoïcum* (p. 460[1]), bedoelt een lid van het Leipziger geleerdengeslacht Carpzow, nl. Johann Benedict IV, 1720—1803, kleinneef van den bekenden criminalist.

De bibliographie vertoont vele sporen van een haastige bewerking, b. v. p. U: onder de uitgaven van Machiavelli ontbreekt die te Milaan 1804/5; p. E.E en p. 716[1]: Gebhardt — lees: Gebhart; p. GG: Lanson, Hist. de la litt. française, 10e ed. 1908 — sedert verscheen de 14e 1918, ib. de verspreide verhandelingen van Abel Lefranc thans te citeeren naar den verzamelbundel *Grands écrivains français de la Renaissance*, 1914. p. HH: Maudonnet — lees: Mandonnet, Hotmann — lees: Hotman, p. KK: Voëtius — lees: Voetius, Wulf (E. de —) — lees: (M. de —), Wolf (M. V.) — lees: Wolff (F. von —). Bij de litteratuur over Bodin ontbreekt de verhandeling van F. von Bezold, Jean Bodins *Colloquium heptaplomeres und der Atheismus des 16.*

Digitized by Google

Jahrhunderts, 1. Teil, Historische Zeitschrift 113, 1914, die voor het geheele werk van hoogst belangrijke beteekenis zou zijn geweest.

Het boek over de ethica van Giordano Bruno wordt door den schrijver de logische aanvulling van zijn andere, grootere werk genoemd. Het deelt daarmee alle verdiensten, en voorzoover ik zie, minder van de gebreken. Blijkens de voorrede had *La pensée italienne* reeds in 1917 moeten verschijnen. Tezamen vormen de beide werken een buitengewoon rijk hulpmiddel tot de studie van de Renaissance in haar moeilijkst te beheerschen verschijningsvorm.

Leiden. J. Huizinga.

SCHOOLBOEKEN.

Van de fa Wolters te Groningen-den Haag ontving de Redactie den 3den dr. van het 1ste deel van het vroeger in dit blad besproken werk van mevr. W. C. Wittop Koning-Rengers Hora Siccama en H. Poort, *De bloeiende Bongerd* (pr. *f* 2.75, geb. *f* 3.60); van de fa W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle den 2den dr. van 't 2de deel van J. W. Pik, *Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis* (pr. *f* 4.90, geb. *f* 5.30), en den 3den van 't 4de deel van J. W. Pik, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De redaktie ontving van Prof. R. Ganschinietz te Poznan' (Posen) afdrukken van enige artikels door hem in Pauly-Wissowa's *Realenzyklopädie* geschreven. Het Museum bespreekt zulke afzonderlike artikelen niet, doch gaarne vestigen wij de aandacht van onze lezers op deze mythologiese studies, waarvan er een, over *Katabasis* (ad inferos), de omvang heeft van een boekje (92 kolommen). De andere handelen over *Κάτοχος*, *Κατοπτρομαντεία*, *Kombabos*, *Κοσκινομαντεία*, *Kranz* en *Κριθομαντεία*.

Bij de firma H. D. Tjeenk Willink & Zoon te Haarlem is verschenen *Het Offer van Abraham*, een Grieks mysteriespel in twee bedrijven, geschreven op Kreta in de zestiende eeuw en vertaald door Dr. D. C. Hesseling. In een korte inleiding wordt aangetoond dat dit drama, in versus politici geschreven, vooral de aandacht verdient wegens de psychologiese behandeling der personen; het staat in dat opzicht ver boven de overeenkomstige stukken uit West-Europa van die tijd.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1918 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. In het jaar 1919 verscheen als uitgave no. 4 der stichting: „Bar Hebraeus's Book of the Dove, together with some chapters from his Ethikon", door Dr. A. J. Wensinck, en als uitgave no. 5: „De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen", door Dr. C. van Arendonk. Het reeds aangekondigde werk van Dr. I. Goldziher over de geschiedenis der uitlegging van den Qor'an (een vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten) ligt ter perse en is bestemd uitgave no. 6 te worden.

3. Van de vijf uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buḥturî's Ḥamâsah (1909) is verkrijgbaar voor *f* 96; no. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915) voor *f* 6; no. 3, Streitschrift des Ġazâlî gegen die Bâṭinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916) voor *f* 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, together with some chapters from his Ethikon door A. J. Wensinck (1919) voor *f* 4.50; en no. 5, De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919) voor *f* 6.

November 1919.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 7-8: R. Heinze, Horazens Buch der Briefe. — F. Hartmann, Aorist u. Imperf. im Griech. — M. Pohlenz, Un mensonge de la science allemande? — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Friese, Die Zentralstellung des Deutschen im höheren Schulunterricht. — G. Mayer, Goethes Lied 'Über allen Gipfeln'. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XIII, 6: J. Koopmans, Jacob Steendam. — D. C. Tinbergen, Taal. en litteratuuronderwijs. — J. J. Salverda de Grave, Het onderwijs van de franse taal in ons land in vroegere tijd. — J. Kooistra, Nog eens „Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis". — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl. XXX, 8: F. Holthausen, Zu 'Eule u. Nachtigall'.

Tijdschrift Gesch. en Aardrijkskunde, 1919, 4. Sernée, Voorrechten van Oranje, II. — Brugmans, De oorsprong van den Europeeschen oorlog. — De Witt Huberts, Een Fransch hulpkorps op Hollandschen bodem 1665/6. — Breen, De afstand van de statisfactie van Amsterdam. — Meded. op geographisch gebied.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLV, 1: Waeyer, Nopens het aartspriesterschap van Swolle, uitg. Meyer.

English Historical Review, July 1919: Foster, The requisition of St. Helena. — Sedgwick, The Inner Cabinet 1739/41. — Notes and Documents; Oct. 1919: Stephenson, The aids of the English boroughts. — Malcolm Letts, Some French travellers in Naples (16th century). — Domer Harris, Memoirs of Hopkins. — Notes and Documents. —

Studiën, XCII, Nov.: C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën, II. — Al. Slijpen, Een nieuwe zwenking van Frederik van Eeden? — P. Albers, V. de Stuers. De Referendaris, V. — A. J. M. Mulder, De ontdekking van den aard der Röntgenstralen, II. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Enk, Grattus: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 37 (M.)
Van Haeringen Inflexieverschijnselen: Anglia, Beibl. XXX, n°. 8 (v. d. Meer).
Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 35 (Opstelten; slot).
Jolmers, Staring: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Opstelten).
Kiliaan, Jav. Spraakk.: Rev. Crit. 1919, n°. 16 (Meillet).
Knuttel, Catal. Pamflettenverzam. VII—VIII: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 39 (Japikse).
Pienaar, Taal en poëzie: N. Taalg. XIII, n° 6 (Hesseling).
Riemens, Enseignement du français: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Salverda de Grave).
Schröeder, Amor et Psyche: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 41—42 (Weinreich).
Vorrink, Nederlandsche Taal II: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Tinbergen).
Wensinck, The Navel of the Earth: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 41—42 (Gressmann).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

KLEIN PLAKKAATBOEK VAN NEDERLAND.

Verzameling van ordonnantiën en plakkaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)

bijeengebracht door

Mr. A. S. DE BLÉCOURT,
Hoogleeraar te Leiden,

en Dr. N. JAPIKSE,
Directeur van het bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën.

Prijs, ing. f 9,75, gebonden f 11,50

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.25**.

Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.—**, geb. **f 3.90**.

Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50**.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.60**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.60**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.90**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.90**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.75**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.75**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.50**
IX. Idem. II. Idem Gecart. **f 1.50**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 2.25**
XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.75**
XII. Remy de Gourmont, door André de Ridder. Gecart. **f 2,25**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

ENCHIRIDIUM DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE.

Abonnement per jaar (12 nummers) 0.90.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. N°. 4. Januari 1920.

Immisch, Das Nachleben der Antike (Hesseling).
Wensinck, The Ocean in the literature of the Western Semites (Houtsma).
Van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland (J. A. N. Knuttel).
Collin, Le développement du suffixe -ata dans les langues romanes (Sneyders de Vogel).
Petersson, Baltische u. slavische Wortstudien (v. Wijk).
Beloch, Griechische Geschichte, II (Valeton).
Müller-Kolshorn, Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof (Houtsma).
Robert, Archaeologische Hermeneutik (Six).
Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. I (F. Kossmann).
Roscher. Die Zahl 50 in Mythus, Kultus Epos und Taktik (K. H. E. de Jong).
Page, Commerce and Industry (v. Blom).
Opvoeding en Onderwijs:
Paedagogische Studiën (de Vletter).
Schoolboeken:
Veldhuis, Ovidius, Epistulae ex Ponto (Werff).
Borlé, Cinquante thèmes d'examen (Boulan).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

O. Immisch, Das Nachleben der Antike. Leipzig, Dieterich. 1919. (Pr. M. 3.50, gebonden M. 5.50).

Prof. Immisch heeft enige voordrachten die hij in het voorjaar van 1918 voor de troepen in Macedonië gehouden heeft, tot een boekje verwerkt, dat, als no. 1 van een nieuwe Serie der „Schriften über Wesen und Wirkung der Antike" die de algemene titel „Das Erbe der Alten" dragen, het licht heeft gezien.

De schrijver betoogt dat bij het verloren gaan van de kennis der Oudheid de Duitsers — men mag wel zeggen de gehele beschaafde wereld — het ontstaan van hun eigen volksleven en hun eigen beschaving niet langer zouden begrijpen. In een overzicht van de belangrijkste elementen van onze staatsinrichting, van onze taal, onze godsdienst, onze kunst en onze wetenschap, toont hij aan hoe nauw wij histories verwant zijn aan de Ouden, hoe wij bijna op elk gebied hun leerlingen zijn en in de allereerste plaats van de Grieken. Hij bedient zich daarbij vooral van hetgeen de taal ons leert. Daarbij hecht hij terecht minder waarde aan de wetenschappelike termen die een antiek uiterlik vertonen (vele zijn van zeer modern maaksel), als aan de uitdrukkingen die een oningewijde geneigd is voor echt Duitse woorden te houden, maar die niet anders zijn dan zeer oude vertalingen van Griekse techniese termen, b.v. „erörtern", „ermitteln", „Versuch" (in de zin van „essai") enz. Dit verschijnsel gaat hij na op elk van de straks genoemde domeinen van onze beschaving; natuurlik zijn vele van zijn voorbeelden reeds vroeger aangehaald, maar daarnaast noemt hij een groot getal nieuwe blijken van onze samenhang met de Oudheid.

Het boek is in de oorlog ontstaan, maar toont daar weinig of geen blijken van in ongunstige zin. Immisch wenst ook van de vijand te leren. Als hij over de rhetorica spreekt, geeft hij als zijn mening te kennen dat de propaganda van de geällieerden in menig opzicht zo vruchtbaar is geweest omdat men, met name in Frankrijk, vastgehouden heeft aan de beproefde voorschriften der Griekse kunst om helder en aangenaam zijn gedachten uit te drukken. De Duitse journalistiek moet, volgens hem, daar rekening mee houden; zij moet opgenomen worden in 't Hoger Onderwijs daar zij, ook in vredestijd, „der zielbewussten Schulung und der wissenschaftlichen Organisation bedarf" (blz. 50). De vraag is, dunkt mij, geoorloofd of het meesterschap in de vorm een resultaat is van „Schulung" en „Organisation" ad hoc, dan wel van de voorkeur voor litteraire behandeling der stof, die in Frankrijk Lager, Middelbaar en Hoger Onderwijs kenmerkt.

De stelling door Immisch met talent en geleerdheid verdedigd, kan aanvaard worden zonder dat men het eens wordt over de praktiese gevolgen die er aan verbonden dienen te worden. Moeten allen, zonder onderscheid, die hoger ontwikkeling begeren Latijn en Grieks leren, of is „Das Erbe der Antike" in veilige bewaring als slechts zeer enkelen door beoefening van die talen zelfstandig zich bewust worden van onze verplichtingen aan de Oudheid? Moeten alle geleerden tevens historici zijn of is onder hen een aantal, niet groter dan b.v. dat der Semitici, voldoende? Weinigen zullen een van die twee uitersten kiezen, maar dan blijft de moeilikheid over om de grootte van de groep te bepalen. Het lijkt mij onvermijdelik, dat bij het ouder worden van onze beschaving die groep geleidelik slinkt.

Leiden. D. C. Hesseling.

Digitized by Google

A. J. Wensinck, The Ocean in the literature of the Western Semites. (Verhandelingen K. A. v. W., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, XIX, 2). Amsterdam, J. Müller. 1918.

Nadat Prof. Wensinck in eene vroegere verhandeling (*The ideas of the Western Semites concerning the navel of the earth*) ons tot gids gestrekt heeft naar den navel der aarde, leidt hij ons hier rond in de diepten van den Oceaan en vindt daarbij gelegenheid nog over tal van andere zaken, over de eilanden der gelukzaligen en de onderwereld, over de levensbron en den wereldboom enz. te spreken aan de hand van de aanwijzingen, die zijne Hebreeuwsche, Arameesche en Arabische zegslieden over deze onderwerpen ten beste geven. Hij heeft die overrijke stof ondergebracht in drie hoofdstukken. In het eerste, dat tot opschrift heeft: The Ocean in the Cosmogony, tracht hij ons een overzicht te geven van de verschillende kosmogonische voorstellingen omtrent den Oceaan, die nu eens als eene vijandige macht tegenover den Wereldschepper, dan weder als diens werktuig of rustplaats wordt afgebeeld. Het tweede, getiteld: The Ocean in Cosmography, handelt over de verschillende plaats aan den Oceaan toegewezen onder, boven of rondom de aarde. Het derde eindelijk heeft tot opschrift: The character of the Ocean, waarin de Schrijver zoekt aan te toonen dat de natuur van den Oceaan nu eens eene negatieve, verderf aanbrengende, dan weder eene positieve, leven wekkende is. Blijkens het voorwoord wil hij echter dit alles slechts beschouwd hebben als eene verzameling van gegevens en geeft hij toe dat bepaalde gevolgtrekkingen daaruit slechts op grond van een omvangrijker materiaal, dat ook de voorstellingen van andere volken omvat, mogelijk zijn. Gemeten aan deze bescheidene waardeering van zijn eigen werk verdient deze verhandeling allen lof, want al is hier en daar nog eene nalezing te houden, het hier bijeengebrachte is waarlijk niet weinig en legt een gunstig getuigenis af van 's Schrijvers belezenheid in de West-Semietische literatuur, te meer daar de gegevens niet alleen uit kosmographische werken, maar uit de meest verschillende geschriften, uit heilige boeken en commentaren daarop, uit romans en vertellingen, kortom uit de meest verschillende bronnen moesten worden bijeengegaard.

Een duidelijk beeld, hoe de Westersche Semieten zich den Oceaan hebben voorgesteld, ontvangen wij hier niet. Daarvoor zijn de gegevens van te verschillenden aard, daar wij nu eens te doen hebben met mythologische verhalen, dan weder met dichterlijke phantasieën, of wel met geleerde bespiegelingen. Het begrip Oceaan dekt zich in geenen deele met het Semietische *Tehōm*, dat eigenlijk de eigennaam is van een zeemonster, vijand van den Wereldschepper, wiens element de chaos is. In jongere bijbelteksten, zooals Ez. 31, 4, of bij den Arameeschen vertaler van Ps. 42, 8 is het woord echter synoniem geworden met *Majim*, water en daaruit verklaart zich het tweevoudig karakter van den Oceaan, waarvan W. in zijn derde hoofdstuk spreekt, want het water is zoowel een leven wekkend als een vernielend element. Ziet men van den mythologischen *Tehōm* af, waarover wel niet te handelen is, tenzij men ook de Oostelijke Semieten (Babyloniërs) in het onderzoek betrekt, dan zal men, meen ik, bij de verschillende teksten over den oceaan steeds voor oogen moeten houden de bekende drie verdiepingen, hemel, aarde en onderwereld, waarin ook de westelijke Semieten zich de wereld verdeeld voorstelden. In elk dezer verdiepingen bevindt zich ook water, of wil men, een Oceaan, zoodat er feitelijk niet één, maar drie Oceanen zijn, die elk hun eigen wonderen hebben. De door Wensinck geciteerde Koranplaats 11, 9, waarin sprake is van Gods troon op het water handelt, evenals Openb. Joh. 4, 6; 15, 2, van den hemelschen oceaan. Vg. Wensinck, t. a. p., p. 20, waar een citaat uit Tabari dit uitdrukkelijk leert. Andere teksten handelen over den aardschen, nog andere over den onderaardschen Oceaan, zoodat het m. i. wenschelijk geweest ware bij de indeeling der stof daarmede meer rekening te houden. Doch de aard dezer aankondiging verbiedt mij verder op dit onderwerp door te gaan, of met den Schrijver in debat te treden over andere zaken door hem besproken, waarin ik niet met zijne opvatting zoude kunnen medegaan. Trouwens de waarde van het geschrift ligt, zoo als reeds boven is gezegd, hierin, dat de Schrijver de verschillende teksten over het onderwerp heeft bijeengebracht.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

A. G. van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën, over litteratuur in Nederland. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1918 [1]). (Pr. *f* 4.20, geb. *f* 5.50).

Het zou onbillijk zijn, er den schrijver een verwijt van te maken, dat hij met dit werk niet veel nieuw licht over de Nederlandsche letteren der 17de eeuw heeft doen opgaan. Maar even misplaatst ware een beklag om de onevenredige vruchten van heel wat arbeid: het resultaat immers was (zooveel kon men ook zonder speciaal onderzoek van de 17de-eeuwsche theorieën weten) van tevoren te voorzien. Toch meen ik, dat bij een andere werkwijze en een andere opvatting van de gestelde taak, uit het onderwerp van dr. van Hamel wel wat meer te halen ware geweest.

In de eerste plaats zou ik gewenscht hebben, dat de schrijver zijn werk minder het karakter van een referaat en meer dat van een critische studie had gegeven. In hoofdzaak levert hij een verslag van wat er alzoo getheoretiseerd is en wijst hij de weinig varieerende bronnen der bespiegelingen aan; zijn critiek bepaalt zich in het algemeen tot incidenteele opmerkingen, als over de aesthetische waarde van een gezichtspunt of over het verband tusschen het volkskarakter en de strengere of minder strenge handhaving van aesthetische theorieën. Vrijwel geheel ontbreekt de critische beschouwing der theorieën in hun samenhang met de practijk: in hoeverre hebben de verkondigde denkbeelden de practijk gunstig of ongunstig beïnvloed, in hoeverre komen zij, althans waar zij afwijkingen toonen van de Fransche of Italiaansche, uit behoeften van de practijk voort, in hoeverre worden zij gebruikt om gevoelde tekortkomingen te excuseeren of om nieuwe opvattingen te doen baanbreken? Ziedaar vragen die door den schrijver ten hoogste eens in het voorbijgaan worden aangeroerd, maar nergens ingaand beantwoord [2]). Het is waar dat hij daartoe zijn

[1]) Eerst in Sept. 1919 heb ik de beoordeeling van dit werk overgenomen.

[2]) Op blz. 98, waar dr. Van Hamel het laatste dezer vraagstukken even aanroert, neigt hij tot overschatting van den invloed der theorie.

Digitized by Google

werk geheel anders had moeten indeelen, niet zooals hij verkozen heeft tot in de onderdeelen systematisch, maar zooveel mogelijk chronologisch. Dat dit in eenig opzicht nadeelig zou gewerkt hebben, meen ik stellig te mogen ontkennen en ik geloof zelfs dat alleen een auteur als dr. van Hamel, die meer vertrouwd is met de werkwijze der linguistiek dan met die van de geschiedschrijving, den weg kon volgen dien hij gekozen heeft. De schrijver splitst de theorieën naar hun onderwerp tot in zeer kleine onderdeelen en gaat van ieder onderdeel in den breede na, wat er alzoo over beweerd is. Het gevolg is een volkomen versnippering van de inzichten der afzonderlijke auteurs, die men wel met behulp van het register bijeen kan zamelen, maar waarvan men nergens een samenvattend overzicht krijgt. Ook leidt het systeem als vanzelf tot een vervallen, wanneer eenzelfde auteur opnieuw aan de beurt komt, in herhalingen, die medewerken om het boek met zijn toch al niet bizonder sappigen inhoud een vermoeiend karakter te geven. Een sprekend staaltje van deze fout is het, dat op blz. 132 naar aanleiding van de eenheid van plaats herhaald wordt, wat op blz. 126 naar aanleiding van de eenheid van tijd over de verhouding van Hooft tot de Italianen en Seneca gezegd is. Naar mijn meening zou het vruchtdragender geweest zijn, als dr. v. H. telkens had nagegaan welke theorieën verschillende groepen van verwante auteurs gehuldigd hebben, om dan die theorieën onderling te vergelijken en in verband te brengen met de nieuwe richtingen, de stijgingen en dalingen in de letterkundige practijk en de veranderingen in het maatschappelijk leven.

Een dergelijke werkwijze zou ongetwijfeld ook genoopt hebben meer evenredigheid te brengen tusschen de belangrijkheid der theoretiseerenden en de aan hen gewijde plaatsruimte. Nu wordt wel het oordeel van Vondel of Hooft met veel meer reverentie ontvangen, maar dr. v. H. doet ons toch overwegend verwijlen bij Jan Vos en bij Nil Volentibus Arduum, bij Pels en Meyer, terwijl wij ook geregeld onthaald worden op het oordeel van autoriteiten als Pieter Langedult, Adam Karelsz van Zjermes en nog wel mindere goden. Geheel te vermijden was het schenken van veel aandacht aan Vos en Meyer niet: zij hebben nu eenmaal het meest getheoretiseerd, en de geschiedenis der theorie wordt er niet te belangrijker om. Maar bij een historische indeeling der stof zou zeker de geringe beteekenis van deze figuren, die het aardig kan zijn te verklaren, doch die geen blijvenden invloed gehad en niets blijvends geschreven hebben, veel scherper zijn uitgekomen. Een tegenwicht tegen het onbescheiden aandeel dat deze heeren in de theoretische beschouwingen genomen hebben, had voorts gevonden kunnen worden door het onderwerp niet strikt tot de 17de eeuw te beperken. De belangrijke inzichten der eerste renaissancisten, van den Helicon, Van Mander, Van Hout, wier invloed een heel eind in de 17de eeuw reikt, hadden met voordeel de mannen uit het versteeningstijdperk op den achtergrond kunnen dringen.

Het leggen van meer verband tusschen de theorie en de practijk had er toe kunnen medewerken, dat meer werd ingegaan op de uitlatingen van Bredero, die weliswaar geen geformuleerde theorie bevatten, maar op indirecte wijze zeer belangrijke en persoonlijke opvattingen uitdrukken, die eenig recht geven wat af te dingen op de verzekering: „een zelfbewust voorvechter ... heeft zij (de romantiek) in ons land nooit gevonden." M. i. is de meening van dr. v. H. alleen te aanvaarden als men den nadruk legt op de tusschengevoegde woorden: „gelijk Lope de Vega in Spanje", maar ook zoo gelezen ontslaat zij niet van de verplichting een minder krachtig voorvechter als zoodanig te erkennen en te analyseeren.

Hoe gevaarlijk het is de theorie te zeer als iets zelfstandigs te zien, blijkt wanneer de schrijver het heeft over het ethisch karakter der 17de-eeuwsche literatuur. Inderdaad ademen de voorredenen, die uiteraard het voornaamste materiaal vormen, een en al ethiek, maar wie in het oog houdt dat in de werken zelf vaak van die ethische strekking weinig of niets is te bespeuren en welk een rol juist de woordkunst in de 17de eeuw speelt, ziet in die ethiek menigmaal slechts een in het vertheologiseerde Nederland onmisbare vlag, die de meest verschillende ladingen dekte, of wel een poging om, bij het ontbreken van een zelfstandige aesthetiek, met zichzelf tot vrede te komen over de waarde van zijn werk. Hij zal dan ook slechts met het noodige voorbehoud van Hamel's oordeel onderschrijven, wanneer deze zegt: „Stichtelijke en leerrijke kunst, ziedaar wat den Nederlander een behoefte des harten was, waarvan hij nooit afstand kon doen" (blz. 58). In het hoofdstuk over taal en stijl over deze vaak zoo curieuse woordkunst geen woord. Dat ligt in de lijn: theoretisch aangeprezen is zij nooit, tenzij heel uit de verte door Bredero. Maar de „opvattingen" over taal en stijl worden door van haar te zwijgen zeer onvolledig weergegeven. Jammer dat dr. v. H. onder „opvattingen" zoo beslist uitgedrukte, niet ook blijkbare opvattingen verstaat.

Wanneer ik naast deze opmerkingen die meer de algemeene gezichtspunten betreffen, er nog een paar aangaande details mag maken, zou ik willen betreuren dat op blz. 94 bij den overgang van de allegorische beschouwing van het rederijkerstooneel naar het classieke drama, niet gedacht is aan Bredero's allegorische uitlegging van zijn Rodderick ende Alphonsus en betwijfelen of op blz. 107 Vondel wel terecht in tegenspraak met zichzelf wordt gebracht, wanneer hij zegt dat „het zien meer de harten beweegt dan het aanhooren en verhael van het gebeurde". Immers Vondel doelt hier alleen op de verkieslijkheid van het ten tooneele brengen der gebeurtenissen boven het gebruikmaken van het verhaal van een bode.

Zooals men ziet, had ik in het werk van dr. v. H. verschillende dingen graag anders gehad. Gaarne wil ik echter erkennen, dat hij zijn taak, zooals hij die zag, ernstig heeft opgevat. In de litteraire theorieën der ouden, der Italianen en Franschen heeft hij zich terdege ingewerkt en van Hollandsche schrijvers een zeer volledig materiaal verzameld. Wie op dit gebied gegevens zoekt, is tamelijk zeker ze hier te vinden.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

C. S. R. Collin, Etude sur le développement du suffixe -ata (it *-ata*, prov., esp., port. *-ada*, fr. *-ée*, *-ade*) **dans les langues romanes spécialement au point de vue du français. Lund, Lindstedts Universitets-bokhandel. 1918.**

Dit werk doet de Zweedse filoloog die het geschreven

Digitized by Google

heeft en diens meesters welke het geïnspireerd hebben eer aan. De lijst der woorden die de schrijver te behandelen had omvat niet minder dan zeventien bladzijden, in drie kolommen verdeeld. En die woorden bieden zulk een verscheidenheid van betekenis aan — handeling, gevolg ener handeling, collectiva, augmentativa, abstracte en concrete —, dat alleen een helder verstand en een vaste metode in staat zijn de bijkans onontwarbare kluwen uit elkaar te halen, gevormd door de verschillende functies van het suffix *-ata*. En de heer Collin heeft zich zijn taak niet gemakkelik gemaakt: hij heeft zich niet tevreden gesteld de geschiedenis van ons achtervoegsel alleen in het Frans te behandelen, hij heeft ook de andere Romaanse talen, vooral het Spaans, te hulp geroepen, en vaak dienen het Zweeds, het IJslands, het Goties, het Engels, het Duits, het Hollands, het Russies zelfs om een verschijnsel te verduideliken of om een schakel te vormen, die in de Romaanse talen ontbreekt.

Wij kunnen er niet aan denken een denkbeeld te geven van het rijke materiaal in dit boek verwerkt of de uiteenzetting stap voor stap te volgen. Het moge voldoende zijn als wij in het kort de grondgedachten aangeven die de schrijver hebben geleid.

Het punt van uitgang voor die overvloed van woorden op *-ée*, *-ade*, *-ata*, *-ada* is, volgens de heer Collin, niet het vrouwelik der verleden deelwoorden (uitgezonderd natuurlik zelfstandige naamw. als *accouchée*), maar de Latijnse nomina actionis op *-atus*, die, vooral ten gevolge van de aanwezigheid van substantiva als *cogitatum*, *peccatum*, overgegaan zijn tot de onzijdige der tweede verbuiging; het meervoud dezer onzijdige woorden, opgevat als vrouwelik enkelvoud (evenals dit het geval is geweest met *gaudia* en *folia*), zal aan de Romaanse vormen ten grondslag liggen, dus bijv. *mercatus*> *mercatum*> *mercata*> *marchiee*. — De heer C. heeft deze hypothese zeer handig verdedigd; toch is het te betreuren dat de teksten betrekkelik zo weinig woorden op *-us* en *-atus* van de vierde verbuiging aanbieden; en ik geloof niet dat er onder de talrijke substantiven in de Romaanse talen een enkel is waarvan men met zekerheid de veronderstelde vormen weervindt.

In tegenstelling met Darmesteter, *La vie des mots*, verklaart schr. dat de concrete betekenis van het suffix zich ontwikkeld heeft uit de abstracte. Evenwel, zomin als de betekenis van een woord zich vrij ontwikwilt, maar afhangt van de samenhang (cf. *valetudo*, dat in *per causam valetudinis* de betekenis krijgt van „ziekte"), zomin kan men suffix en radicaal van elkaar scheiden. „Die Bedeutungsänderung eines Suffixes ist aus dem Bedeutungsübergang einzelner Wörte zu erklären", zegt Jaberg. „Lorsqu'un nombre suffisant de mots, formés avec le même suffixe, ont changé leur signification dans le même sens, on les associera et l'on rattachera la nouvelle signification au suffixe même: le suffixe prend une nouvelle fonction et peut donner naissance à des formes analogiques." Daar nu volgens Collin, de gehele vorming op *-ata* teruggaat op de verba denominativa van de eerste conjugatie, heeft hij de substantiva op *-ata*, evenals de werkwoorden, waarvan zij zijn afgeleid, gerangschikt volgens de funktie, die het woord waarvan zij zijn afgeleid, uitoefent: zo is dit praedikaat in *fanfaronnade*, voorwerp in *vinée*, instrumentalis in *dentée*; het duidt de plaats aan in *fessée*, de tijd in *journée*; en bij elk van deze groepen — hij onderscheidt er elf, als we de onderverdelingen buiten rekening laten — voegt hij de talrijke substantiva die niet van een werkwoord worden afgeleid, maar die naar analogie van reeds bestaande woorden zijn gevormd: zo *asnade*, „domheid", *brongnee*, „slag op de *brogne*", *aubade* en zoveel andere. — Misschien had de schrijver meer de nadruk kunnen leggen op het feit dat de substantiva die van een verbum denominativum zijn afgeleid hun eigen ontwikkeling hebben gehad, zodat bijv. de radicaal *épaule* in *épaulée* instrumentalis is, terwijl hij in het ww. *épauler* de plaats aanduidt.

Wij zullen schrijver niet lastig vallen over al zijn indelingen en onderverdelingen die, naar hij het zelf ruiterlik erkent, de toets der kritiek niet altijd doorstaan kunnen. We moeten een uitzondering maken voor hetgeen hij zegt over woorden als *année*, *journée*, *matinée*. Hij beweert nl. dat deze woorden oorspronkelik een abstracte betekenis hadden; wel geven de teksten in dat geval alleen *ajournee*, *anuitee*, *avespree*, maar, volgens schr., moet men soms lezen *la journee* en *la vespree* in plaats van *l'ajournee* en *l'avespree*. Deze stelling wordt onwaarschijnlik, als men bedenkt dat men nooit *le* en *li vespree*, *le* en *li journee* met abstracte betekenis vindt in teksten waar het vrouwelik artikel *le* en *li* is; verder heeft, voor zover ik weet, *année*, waarover Collin niet spreekt, nooit de betekenis gehad van „begin van het jaar", nog daargelaten de moeilikheid om zich de semantiese ontwikkeling voor te stellen van „begin van 't jaar" tot „jaar". Wij geloven dus dat *année*, *journée*, *matinée* onder dezelfde rubriek moeten gerangschikt worden als *bouchée*, *cuillerée* enz.

Alles bij elkaar genomen, is het een merkwaardig boek, waarvan ik de lezing warm kan aanbevelen.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

H. Petersson, Baltische und slavische Wortstudien. [Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtioårsjubileum 1918".] Lund, Gleerup — Leipzig, Harrassowitz. 1918. [Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 14. No. 31.] (Pr. 2 kr. 50 öre).

Dit boekje bevat op 74 pagina's 36 etymologiese opstellen. Daarin is een zeer rijk woordmateriaal bijeengebracht, dat met grote kennis van zaken en grote bedrevenheid, wat de techniek van woordonderzoek aangaat, door de schrijver bewerkt is. Dat verbaast ons allerminst na de antecedenten van Petersson op dit terrein.

Ook al zijn veel van deze etymologiese kombinaties onzeker, daardoor wordt de waarde van een dergelijke arbeid niet zoveel geringer. De schrijver is zich er trouwens van bewust, dat veel van wat hij voorslaat, niet vaststaat. Het is heel moeilik, nauwkeurig aan te geven, wat etymologiese verwantschap eigenlik is; zelfs bij woorden, die geen etymoloog zal aarzelen verwant te noemen, is het best mogelik, dat de stamboom minder eenvoudig is dan hij bij het eerste gezicht lijkt en dat voor het totstandkomen van een of meer der afzonderlike vormen kruisings-, analogie- en kontaminatieprocessen zijn nodig geweest. Derhalve is het in elk afzonderlik geval van grote betekenis, dat zoveel mogelik woorden bijeen worden verzameld, die in een verwante semantiese sfeer thuis behoren en die ook formeel iets met elkaar

Digitized by Google

te maken kunnen hebben, 't zij dat ze van eenzelfde wortel komen 't zij ze slechts een deel van de wortel gemeen hebben, 't zij ze als rijmformaties of anderszins van wortels komen, waartussen associatief verband aanneembaar is. Wanneer twee of meer woorden een deel van de wortel gemeen hebben, dan kan men van worteldeterminatieven of van wortelformantia spreken; echter moeten wij uit die termen niet afleiden, dat inderdaad steeds de langere wortels uit de kortere door aanhechting van formatieve elementen ontstaan zijn. De zaak kan veel ingewikkelder zijn dan wij in elk afzonderlik geval kunnen aantonen, daar uit de aard der zaak kruisings- en analogieprocessen uit een zo vroege periode van het Indogermaans zelden met evidentie gekonstateerd kunnen worden. Ik handelde hierover in de inleiding van Franck-Van Wijk's Etymol. Wdb.

De grote waarde van onderzoekingen als die van Petersson bestaat in het verzamelen en krities schiften en ordenen van dergelijk woordmateriaal als waarvan hierboven sprake was. De daaraan vastgeknoopte etymologieën liggen tussen de twee uiterste polen van zeer waarschijnlik en van zeer fantasties; fantasties wil echter nog niet zeggen, dat de schrijver tegen de klankwetten gezondigd of anderszins fouten gemaakt heeft; om dat te doen, daarvoor staat hij wetenschappelik te hoog. Toch is er een tekort aan zelfkritiek.

Op één etymologie, die mij biezonder fantasties voorkomt, wil ik hier wijzen. Blz. 59v. wordt russ. *dzyk* 'eine Art Stechfliege' uit **dĭzykŭ* verklaard en van een wortel *dĭgh-* : *dăigh-* afgeleid; het naast *dzyk* voorkomende *bzyk* 'Viehbremse; Biesen des Viehs' wordt als **bŭzykŭ* opgevat en met čech. *bzíti* 'summen', slov. *bzikati* 'biesen' enz. gekombineerd. Zou de zaak niet veel eenvoudiger zijn? Is *dzyk* niet eenvoudig een sekundaire vorm naast ouder *bzyk*? Zowel *bzyk* als *dzyk* zijn geen algemeen grootrussiese vormen. Het Akademiese Woordeboek vermeldt geen van beide, doch alleen *zyk* 'klank; kreet; 't geluid van insekten, die zich 's zomers op 't hoornvee storten; onrust van 't vee in de zomer", en ook Preobraženskij geeft in zijn Russies etym. wdb. als „stichwort" alleen dit *zyk* op. Dat neemt niet weg, dat *bzyk* dialekties bestaat en dat de door Petersson hiervoor gegeven etymologie wel juist zal zijn: zie Berneker Et. Wtb. I, 111, s. v. *bŭžǫ*, *bŭzěti*, Preobraženskij I, 57 s.v. *byz*. Wat is echter *dzyk*? Ik vind het alleen bij Dal', als een zuidelik woord zowel ter aanduiding van een insekt als in de betekenis 'onrust van het vee; het jaargetijde dezer onrust' ('zyk, moška, moškara, owod, mucha, ot kotoroj bĕsits'a letom skot, i // pora eta; stroka, bzyk, drok, byzy'), — naast *bzyk*, in het dialekt van 't goevernement Penza, in dgl. betekenis: 'rew i bĕgotn'a skota, korow, ot owoda i žara; zyk, byzy, stroká, drok'. Ik twijfel niet, of *zyk* in de betekenis 'onrust van 't vee' is een bijvorm bij *bzyk*, die bij een onomatopoëties gevoeld woord licht kon opkomen, te meer daar ter aanduiding van verschillende klanken een onomatopoëties *zyk(ŭ)* toch al bestond. En *dzyk* is evenzo te verklaren; vgl. klr. *dzyznuty* 'fluiten', *dzyzčaty*, *dzyžčaty* 'gonzen', *dzyz* 'horzel' (Hrinčenko). Men vergelijke de talrijke bijvormen van du. *biesen*, mnl. *bisen* 'wild rondlopen'; zie Franck-Van Wijk 65.

Leiden. N. van Wijk.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. Band II Bis auf die Sophistische Bewegung und den Peloponnesischen Krieg. Strassburg, K. J. Trübner. Abt. I, 1914. Abt. II, 1916.

Dat deze beide vervolgen van Belochs Griechische Geschichte pas aangekondigd worden vijf jaar na verschijning van het eerste der twee, is noch de schuld der Redactie van het M., noch die van referent; ten gevolge van den oorlog is het pas in 1919 ter aankondiging aangeboden. — De inhoud wordt op den titel niet voldoende duidelijk aangegeven; Abt. I brengt het geschiedverhaal tot aan *het einde* van den Peloponn. oorlog, Abt. II geeft, evenals Abt. II van Band I, monographieën over verschillende controverse onderwerpen; het zijn er 26, o.a. over de geschiedbronnen van het behandelde tijdperk, over de chronologie der Perz. oorlogen, over die der geschiedenis van 't Westen, over die van den Peloponn. oorlog, over Attische adellijke geslachten, over de partijen te Athene tijdens de Perz. oorlogen, over de „Leonidaslegende" (de inneming der Thermopylae uitsluitend het gevolg van Leonidas' verregaande zorgeloosheid), over de Pentakontaetie; tenslotte vorsten- en beambtenlijsten, stamtafels en kaarten.

De karakteristieke eigenschappen van Beloch als geschiedschrijver, bij de aankondiging van Band I besproken (*Museum* 1913 p. 430 vgg. 1914 p. 181 vgg.), komen ook in Band II sprekend uit. In Band I schreef hij ergens „der Historiker steht über seinem Material, er ergänzt die Lücken der Ueberlieferung durch Rückschlüsse, er sucht ferner stets von den Ereignissen zu den Ursachen emporzusteigen". Ook op Ed. Meyer bijv. is deze definitie ten volle toepasselijk. Maar toch, voor hoeveel verschil is hier ruimte! En wanneer men de altijd scherpzinnige, zelden onwaarschijnlijke, meermalen echter hoogst ingewikkelde combinaties waarmede deze de „gaten" stopt, vergelijkt met de sobere maar zoo dikwijls in 't oog springend rake van Beloch, is men geneigd dezen een juister kijk op de zaken toe te kennen. Dit geldt m. i. vooral voor 't verhaal der Perz. oorlogen, en in 't bijzonder voor het leven van Themistokles. — Eenigszins ruw klinkt B.'s spot met „Thucydidesdienst" en „Periklesvergoding"; toch merkt men al spoedig dat zijn oordeel in dezen niet den lust verraadt om af te breken, dat het nauwgezet is gedocumenteerd, dat het hoogstens te kras is uitgedrukt.

Intusschen toont zich Beloch meer wetenschappelijk denker dan geboren wijsgeer. Niet omdat hij „die ganze Sokratik" ongenietbaar vindt; vreemder klinkt het nog heden wijsgeeren van professie te hooren, die bij Socrates mystieke wijsheid zoeken. Evenmin omdat hij de teleologie, door Anaxagoras in de wijsbegeerte ingevoerd, „ein Gespenst das noch heute umgeht" noemt. Maar omdat hij Zenons bewijzen dat beweging en deelbaarheid uitsluitend als phaenomena bestaan, voor „dialektische Spitzfindigkeiten" verklaart. En omdat zijne psychologie slechts waardeering heeft voor het intellekt. Zeker, „Sophokles worstelt niet als Aeschylus met de ethische problemen". Hij predikt eerbied voor de goden omdat het de goden zijn, en critiseert niet hunne beschikkingen. Maar verdient dit den naam „scheinheilige Jesuitenmoral"? Is soms Sophokles niet, zooals Herodotus, „der goden afgunst", door de ziel gegaan? Is niet zijn dichtwerk daar de illustratie

Digitized by Google

van ? Omtrent deze en dergelijke zaken vindt men, meen ik, dieper inzicht bij Ed. Meyer dan bij Beloch.

Ik keer terug tot den wetenschappelijken denker. Hij had aan 't begin van Band I Abt. I tegen Meyer de theorie verdedigd, dat de loop der geschiedenis door algemeene oorzaken gedetermineerd wordt, waarbij het gewicht van toevallige factoren, dus ook van bepaalde persoonlijkheden verdwijnt. Daarmee strookt het wanneer hij nu zegt : ,,Oppervlakkig oordeelt, wie meent dat de geheele ,culturentwicklung' een anderen loop genomen hadde, waren niet, dank zij Themistokles en zijne vlootwet, de Perzen bij Salamis verslagen. Van zulke toevalligheden hangt het lot van groote volken niet af. Anders zou men aan den storm die Xerxes' vloot teisterde niet minder beteekenis moeten hechten dan aan Themostokles. Zelfs al had Xerxes Griekenland tenondergebracht, het zou toch spoedig zijne vrijheid herwonnen hebben." Maar wat laat hij er op volgen ? ,,Toch heeft de zege over de barbaren de ontwikkeling der Grieksche kultuur machtig verhaast." Is deze opmerking juist, wat niet licht iemand ontkennen zal, zoo blijkt de theorie, boven aangeduid, te overdrijven. Want dan zijn de toevalligheden die op die zege invloed hadden toch voor den loop der geschiedenis van meer dan verdwijnend belang geweest.

Met dat al houdt B. m.i. terecht tegenover Meyer de macht der algemeene oorzaken voor overwegend. En zijn verhaaltrant, die zakelijk is, maar evenmin tot de kleine bijzonderheden afdaalt als hij zich verdiept in waardeoordeelen, weet de lijnen van geleidelijkheid overtuigend naar voren te brengen. Nergens treffender dan in de teekening van 't beloop der Atheensche demokratie : hoe zij zonder iemands persoonlijke bedoeling, en juist in strijd met haar eigen bedoeling, geworden is tot eene diktatuur van het proletariaat, die zich zelf vernietigde en den staat te gronde richtte. Wie dat gelezen heeft, zal allicht tot de verzuchting geneigd zijn : och of zij die de geschiedenis maken, degenen waren die van de geschiedenis hebben geleerd !

Groningen. Matthée Valeton.

Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof u. s. w. von Dr. **O. Müller-Kolshorn.** (Türkische Bibliothek herausgegeben von G. Jacob und R. Tschudi B. XIX). Berlin, Mayer und Müller. 1918. (Pr. M. 10).

Zooals men weet dateeren de betrekkingen van Pruisen en Turkije uit den tijd van Frederik den Grooten. Reeds voor den zevenjarigen oorlog deed deze vorst pogingen om zich tegen Rusland en Oostenrijk de hulp van Turkije te verzekeren en herhaalde hij deze gedurende dien oorlog, maar aanvankelijk met weinig gevolg. Evenwel in het jaar, waarin de vrede tot stand kwam 1763 kreeg Berlijn bezoek van een Turksch gezantschap onder Resmi Ahmed, waaromtrent men eene monographie van G. B. Volz (*Eine türkische Gesandtschaft am Hofe Friedrichs des Groszen im Winter* 1763/4) kan vergelijken. Daar Frederik echter thans de Turken minder noodig had leidde dit gezantschap tot niets, hoewel van toen af omgekeerd de Turken zich de hulp van Pruisen zochten te verwerven tegen dezelfde vijanden. Eerst onder Frederiks opvolger Friedrich Wilhelm II kwam het in 1790 tot een verdrag van alliantie tusschen beiden, zonder dat evenwel Pruisen zijn toenmaals zeer hulpbehoevenden bondgenoot feitelijk tegen Rusland ondersteunde. De Porte besloot toen andermaal een bijzonder gezantschap naar Berlijn te zenden, een voornemen, dat zij reeds vroeger te kennen gegeven had, doch dat men te Berlijn alles behalve aanmoedigde. Evenwel ditmaal kon men de uitvoering er van bezwaarlijk verhinderen, daar de Porte het liet voorkomen, alsof het gezantschap slechts eene beleefdheid was voor de gelukwenschen ontvangen bij de troonsbeklimming van Sultan Selim II, hoewel de gezant Ahmed Azmi Efendi feitelijk in opdracht had Pruisen tot deelneming aan den oorlog tegen Rusland te bewegen en gedurende de vredesverhandelingen met Oostenrijk in Berlijn te blijven. De gezant kwam dan ook werkelijk naar Berlijn 1791 en werd, ook om zijne persoonlijke hoedanigheden, zeer beleefd ontvangen, maar toen hij naar den zin des konings te lang toefde, onttrok deze hem de daggelden, zoodat de Efendi genoodzaakt werd in Jan. 1792 onverrichter zake terug te keeren. Hij gaf echter een verslag van zijne reis en wedervaren te Berlijn met eenige opmerkingen over Pruisische staatszaken, dat o.a. opgenomen is in het groote geschiedwerk van Ahmed Djewdet, uitgegeven te Constantinopel 1854—1883. In den 2den druk, die voor mij ligt, kan men het vinden in deel V, p. 411—436. Daarnaar is de Duitsche vertaling van Müller Kolshorn gemaakt met vergelijking van een paar handschriften en eene andere uitgave, die echter geene belangrijke varianten opleveren. De vertaling laat zich vlot lezen en is, voorzoover ik heb nagegaan, getrouw. Het boekje is verder versierd met de reproductie van eene zeldzame houtsnee, voorstellende de ontvangst van den Turkschen gezant aan het Pruisische hof. Onder de bijlagen vindt men een facsimilé van het Turksche document, den brief van den Kaïm-mekam der Hooge Porte, die door den Gezant werd overgereikt, met Duitsche vertaling. Verder uittreksels uit de Nieuwsbladen van dien tijd, betreffende het bezoek van den Turkschen Gezant, opgeluisterd door de afbeelding van een vijftal medailles met diens borstbeeld, welke bij zijn verblijf te Breslau werden vervaardigd.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Carl Robert, Archaeologische Hermeneutik. Anleitung zur Deutung klassischer Bildwerke mit 300 Abbildungen im Text. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. Mrk 20.—).

Het is mij een ware vreugd dit boek te kunnen aanbevelen, niet alleen voor aankomende archaeologen, maar voor een ieder die belangstelt in het verstaan van de kunst der ouden of haar beteekenis als aanvulling van de karige gegevens omtrent godsdienst en dichtkunst die tot ons kwamen. Het is de vrucht van een lang leven gewijd aan scherpzinnig onderzoek in archaeologie en philologie beiden en het geeft blijkbaar een beeld van uitnemend onderwijs voor de opleiding in de wijze van onderzoek dier eerste wetenschap. Ik zou het in ieders hand willen zien en de prijs van Mrk 20.— voor een deel van 432 bladzijden met 298 afbeeldingen is daar bij den lagen markenkoers zeker geen bezwaar tegen.

Ik zelf, die over dikke boeken pleeg in te slapen, heb het met onverflauwde belangstelling uit gelezen en, al was uit den aard der zaak niet alles nieuw voor mij, onder de met zooveel zorg gekozen voorbeelden vond ik

Digitized by Google

veel meer wat mij onbekend was gebleven, dan wel had mogen zijn. Wat hij aan voorbeelden geeft echter, nieuw of oud, wordt niet mee gedeeld om zich zelfs wille, maar tot toelichting van de lessen die hij brengt omtrent het leeren zien; het beschrijven en benoemen der figuren; het verklaren uit de voorstelling zelve, de godenleer of de geschriften der ouden, andere kunstwerken en verschillende omstandigheden; de leering die de werken bieden omtrent onbekende of anders overgeleverde mythen; dan ook over de oorzaken van vergissingen; oude herstellingen en vervalschingen; het aanvullen van wat verloren ging en eindelijk verkeerde verklaringen, onverklaarde en onverklaarbare dingen en de redenen daarvan.

Hoe ingenomen ik met dit werk ook ben en hoe vol bewondering voor de helderheid en eerlijkheid, het spreekt van zelf dat er onder de vele voorbeelden, van heinde en ver, die de schrijver aanhaalt wel eens een enkel is dat mij minder gelukkig gekozen of onjuist voorkomt, maar het zijn weinige en het is hier zeker niet de plaats er op in te gaan. Waar de schrijver anderen bestrijdt blijft hij in den regel zakelijk, te meer heeft mij zijn geheel ongegronden uitval verwonderd, tegen de eindelijk zich baanbrekende erkenning van de beteekenis van Mikon als vroegsten onder de groote schilders der vijfde eeuw. Maar aan de waarde van het boek doet een enkele vergissing niet af, omdat het niet om de feiten, wel om de wijze van werken gaat en hier tegen heb ik maar op een punt overwegend bezwaar. De schrijver heeft ongetwijfeld gelijk dat in de beeldende kunst een stand, een houding, een gebaar zoo vaste beteekenis kan krijgen dat de bedoeling onmiddellijk duidelijk is, maar dat neemt niet weg dat de kunstenaars ten allen tijde aan zulke vormen van hun eigen vinding of van anderen, zonder bezwaar een nieuwen zin hebben gegeven en zich ook daarmee verstaanbaar hebben gemaakt, even goed als woorden van gelijken klank, die ramp voor den leerling die met een woordenboek werkt, generlei bezwaar leveren voor wie zijn moedertaal spreekt.

Had Robert ook dit verschijnsel behandeld, misschien zou hij zijn laatste hoofdstuk van enkele andere voorbeelden hebben moeten voorzien.

Het zou evenwel ondankbaar zijn lang bij zulke bezwaren stil te staan en hoe zeer ik ook een *index* mis, liever dan daarover te klagen, wil ik de hoop uitspreken dat een, weldra noodig geworden tweede uitgaaf, daarmee verrijkt zal worden.

Amsterdam. J. Six.

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. Eerste Deel: Europa. Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1919.

Wederom heeft de Koninklijke Bibliotheek de reeks harer vak-catalogi met een omvangrijk boekdeel vermeerderd en daarmee opnieuw een onschatbaar hulpmiddel aan de gebruikers dier bibliotheek niet alleen, maar aan alle beoefenaars van dezen tak van wetenschap in handen gegeven. Tot algemeene waardeering van de taak, die de K. Bibl. door de uitgave van dergelijke catalogi op zich neemt, en van de grondige wijze waarop zij die volbrengt kan met een verwijzing naar hetgeen de aankondigers van den franschen letterkunde- en den Goethe-catalogus kort geleden in dit blad (26e jg. nr. 4 en 6) schreven, worden volstaan. Ook hier zijn niet alleen zelfstandige boekwerken maar tevens op ruime schaal tijdschriftartikelen opgenomen; zoo opgevat geeft de catalogus eener rijke verzameling, hoewel natuurlijk geen volledige bibliographie, toch een belangrijke bijdrage daartoe.

De zeer strenge systematiek eischt eenige studie eer men er volkomen wegwijs in geworden is; vooral het „algemeen gedeelte" dat in theorie iedere afdeeling voorafgaat, waarvoor echter in de praktijk gewoonlijk naar het eigenlijk inleidend „algemeen gedeelte" wordt verwezen, kan het zoeken moeilijk maken. Dat men b.v. Harrebomee's en Stoett's Spreekwoordenboeken op blz. 4 in het „algemeen gedeelte" en niet op blz. 204 vindt, berust op een tamelijk uiterlijke onderscheiding, nml. de alphabetische rangschikking die in deze boeken gevolgd is, en belet een duidelijk overzicht over de literatuur van het nederlandsche spreekwoord; hetzelfde geldt van de meeste andere nummers dezer rubriek „woordenboeken en -lijsten". — Waar staat van Duyse's „Oude Nederlandsche Lied"? Had het nog op blz. 216 ingevoegd moeten worden, evenals Erk-Böhme's „Deutscher Liederhort", dien men onder de „aanvullingen en verbeteringen" bij blz. 286 vindt opgenomen? Ik vond het nergens. Wie de literatuur over het nederlandsche volkslied zoekt zou het boekje van Jaap Kunst „Terschellinger Volksleven", misschien wel de belangrijkste nieuwere noord-nederlandsche verzameling op dit gebied, niet vinden; het staat op blz. 179 onder het hoofd „Varia, gewestelijk en plaatselijk"; inderdaad bevat het ook nog iets meer dan de liederen, die er echter verreweg de voornaamste plaats in beslaan. Natuurlijk mag men van een catalogus niet eischen, dat hij geheel een bibliographie wordt, maar was toch in een dergelijk geval niet even een verwijzing mogelijk geweest, temeer daar de taak toch zoo ruim is opgevat?

Dit intusschen zijn moeilijkheden bij het gebruik die het beloofde zaakregister zal kunnen opheffen. Natuurlijk zullen er ook leemten zijn zoowel in de eigenlijke boekverzameling als in de bibliographie van tijdschriften. Zoo missen wij noode, om slechts een paar nederlandsche werken te noemen, Dr. Boekenoogen's „Onze Rijmen" (1893), dat de K. Bibl. zooal niet in boekvorm dan toch als Gidsartikel bezit, en de rijke verzamelingen amsterdamsche straatroepen van Garms en Saghers in deel IX (1914) en X (1919) van het Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, dat blijkbaar in 't geheel niet geëxcerpeerd is (vgl. blz. XIII), hoewel het ook voor het volkslied natuurlijk een en ander zou hebben opgeleverd.

In het korte Voorbericht wordt uiteengezet welke grenzen bij de bewerking van den catalogus aan het begrip folklore gesteld zijn; beperking was onvermijdelijk in een zoo breed veld; niettemin is het te betreuren dat de rubrieken woningbouw en kleederdracht buiten die grenzen gevallen zijn; bezit vergroot de wenschen, en het is te hopen, dat zij door deze voorloopige uitsluiting niet buiten de belangstelling van Dr. Bijvanck en van mej. Schouten, zijn assistente op dit gebied, zullen geraken. Met verlangen moeten wij uitzien naar het vervolg van hun arbeid, dat de buiten-europeesche folklore zal bevatten en tevens de persoons- en zaakregisters op het geheele werk, waardoor het nut ook van

Digitized by Google

dit eerste deel nog belangrijk verhoogd zal worden. Daarmee zal de folklorist voor nagenoeg ieder onderdeel van zijn studie een steeds gemakkelijk overzicht der voornaamste literatuur bezitten.

Leiden. F. Kossmann.

W. H. Roscher, Die Zahl 50 in Mythus, Kultus, Epos und Taktik der Hellenen und anderer Völker besonders der Semiten. (Abhandl. phil.-hist. Klasse Kön. Sächs. Ges. d. Wiss. Bd. XXXIII, N°.V). Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 6).

S. Reinach had beweerd, dat wij bijna tot in 't oneindige de veertigtallen ontmoeten en dat men er niet in zou slagen, slechts twintig voorbeelden van het vijftigtal te vinden ; W. H. Roscher daarentegen toont in deze verhandeling aan, dat ook het vijftigtal bij verschillende volkeren naar verhouding geenszins een onbeduidende rol heeft gespeeld.

Na een voorrede, p. 3—8, behandelt hij in I ,,Die mit der Erfindung oder Einführung der fünfzigrudrigen Kriegsschiffe (Pentekontoren) zusammenhängenden Mythen und Sagen", p. 9—31, waarbij hij ook op de mythe van de vijftighoofdige en honderdarmige zeereuzen (Hekatoncheiren) nader ingaat, p. 20—31, in II ,,Die mit der pentekontadischen Gliederung des Landheeres zusammenhängenden Mythen u. Sagen" p. 31—42, bijv. die van de vijftig helden in 't Trojaansche paard, p. 33 vlg. ; in III ,,Pentekontadische Chöre und Kollegien", p. 43 —54, te beginnen met den rei der vijftig Nereïden ; in IV ,,Weitere mythische Pentekontaden" p. 54—80 o. a. de vijftig koppen der hydra van Lerna, p. 66—72 ; in V ,,Mythische Herden von Rindern, Schweinen u. Hunden zu je 50 Stück" p. 80—87, als bijv. de vijftig door Hermes ontvoerde runderen van Apollo, in VI ,,Sonstige Pentekontaden im älteren Epos", p. 87—90, bijv. de vijftig slavinnen in de paleizen van Alkinoos en Odysseus, in VII ,,Pentekontadische Tag- u. Jahrfristen", p. 90—94, waarvan de eerste hoogst zelden, de tweede veelvuldiger voorkomen ; in VIII ,,Die typische u. heilige Zahl 50 bei anderen Völkern" p. 94—104, inzonderheid bij de Babyloniërs ; daarop volgen een ,,Schlusswort" p. 105, ,,Nachträge" p. 106—115, een ,,Erläuterndes Verzeichnis der Abbildungen" p. 116—120, een ,,Systematische Inhaltsübersicht" p. 121—125 een ,,Alphabetisches Inhaltsverzeichnis" 126—131 en een ,,Stellenregister" p.131—133.

Eene goed geschreven, nauwkeurige studie, die nog meer wetenswaardigs bevat, dan men naar den titel zou vermoeden. Vgl. bijv. de voortreffelijke uiteenzettingen p. 107—112, over de opvatting der zeelieden van het schip als een bezield wezen, waardoor de mythe van de Argo en de Hekatoncheiren nader wordt toegelicht.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Commerce and Industry.

A Historical Review of the Economic Conditions of the British Empire from the Peace of Paris in 1815 to the Declaration of War in 1914, based on Parliamentary Debates. Edited by **William Page,** F. S. A., General Editor of the Victoria History of the Counties of England. With a preface by **Sir William Ashley,** M. A., Ph. D., Vice-principal of the University of Bermingham and Dean of the Faculty of Commerce ;

Tables of Statistics for the British Empire from 1815. Edited by **William Page,** F. S. A.

London, Constable and Company. 1919. (Pr. 32 en 24 sh.).

Naar zijn opzet zou men dit statig werk, typografisch verzorgd naar de inhoud verdient, het boek der economische hoofdstukken uit de parlementaire geschiedenis van het Vereenigd Koninkrijk van 1815 tot 1914 kunnen noemen.

Toch zou deze karakteristiek geschikt zijn om juist den bewoner van het vasteland van de wijs te brengen.

Nog niet zoozeer, wijl de debatten in Lager- en Hoogerhuis wel de voornaamste doch volstrekt niet de eenige bron voor de groep van onder Page's leiding samenwerkende geleerden geweest zijn.

Maar wel omdat de continental reader daarvan den indruk zou kunnen krijgen : dit boek kan niet goed, het moet een misgreep zijn.

Wilde men bijvoorbeeld in Nederland een historisch overzicht geven van de ontwikkeling der economische toestanden sedert 1815, welk deerlijk gebrekkig materiaal zou voor dit doel de raadpleging der Handelingen van Tweede en Eerste Kamer opleveren.

Volstrekt onvoldoende, slechts af en toe, weerspiegelen deze den groei van het maatschappelijk leven en de wijzigingen, die daarin zich voltrokken of aankondigden, al doen onze Handelingen dit, naarmate de wetgever zich meer daarmede inlaat, in klimmende mate. En in die gevallen, waarin zij het deden of doen, hoe overwoekert dan de breedsprakigheid de groote lijnen. Onze parliamentary debates zijn voor Nederland's sociale historie een bron, die òf weigert òf oncritisch maar raak spuit.

Engeland is fortuinlijker, met zijn parlement, dat in beide de opzichten, waarop het hier in de voornaamste plaats aankomt, een vrij zuiveren spiegel geeft om af te lezen wat er woelt en te gebeuren staat buiten zijn muren.

Veel eerder en dus veel vollediger leeft daar de vertegenwoordiging het maatschappelijk leven mee ; en voorzoover aan deze volledigheid nog ontbreekt, waren de samenstellers het feit indachtig, zochten zij naar andere bronnen en verwerkten zij hun gegevens van niet-parlementairen oorsprong in den tekst of gaven zij deze in het aparte deel der 234 bladzijden beslaande Statistical Tables, dat, evenals de Historical Review, van een uitvoerigen Index voorzien is, die den indruk van bizondere volledigheid maakt.

Ook geeft een parlementair debat in Engeland een klaarder beeld van zijn onderwerp doordien het aantal sprekers naar verhouding klein en hun gemiddeld gehalte hoog pleegt te zijn.

In dit licht leze men de Preface van Ashley : ,,These two volumes are an attempt to set forth the last century of Britain's economic history . . . by a novel method . . . The present publication . . . is based throughout, not exclusively but substantially, on the Parliamentary Debates as reported by Hansard, and this not only because they are, in any case, among the most important sources of information, but even more because — in consequence of the party system — they may be counted upon to give ,,both sides" of every controverted issue . . . In the main the first volume of this work is an attempt to view the movement of British industrial and commercial life through the eyes, at each period, of Parliament ; or, rather, through the eyes of the leading or more voluble personages in the two Houses. Such a method has valuable qualities ; it has also their defects. For obviously we cannot turn to the debates, even of the

Digitized by Google

House of Commons, with like confidence in each decade that we shall find an adequate statement there of every significant body of fact or opinion. The very intention of the several Reform Bills throughout the century was simply to make the Commons' House more completely representative of the nation. But more must be said than this. During many sessions, and these not only the earlier ones, there were happenings in the world outside Parliament of which no one, inside or out, who could make himself widely audible was altogether conscious. The significance of an event often requires a long perspective to make itself apparent. The eyes of each generation for the facts of its own time are the eyes of contemporaries, and there are facts whose meaning no contemporary can discern. An effort has been made — with, I think, some success — in the course of the editing of the volume to overcome these inevitable limitations by calling into service other sources of information; but to reshape the volume entirely, and to assign space and prominence from the point of view of a judgment of to-day, would have been to change the character of the work. It would have succumbed to the very temptation it was planned to avoid — the danger of unconsciously colouring the whole narrative to fit into a particular scheme of thought."

De parlementaire debatten derhalve het stramien, waarop de economische geschiedenis van Engeland in de 99 jaren tusschen de twee jongste tijdperken van wereldoorlog geborduurd staat. Doch telkens met inslag van andere herkomst, als dit noodig bleek.

Men kan zich, met behoud van dien grondslag der parlementaire debatten, in het algemeen tweeërlei opzet denken van een boek als dit. De economische geschiedenis laat zich in hoofdstukken splitsen (als handelspolitiek, sociale wetgeving, financiën), die elk afzonderlijk, de besproken eeuw door, kunnen behandeld worden. Maar zij laat ook zich zien als één geheel (telkens met zijn handelspolitischen, zijn sociaal-legislatieven, zijn rijks-financieelen kant en met nog andere kanten natuurlijk bovendien) dat het best tijdrekenkundig in beeld wordt gebracht.

Page en zijn staf (die van de Victoria Counties History) lieten hun keus op een methode vallen, die het meest op de tweede gelijkt. Met dit bezwaar voor den lezer, die in één onderdeel met bekwamen spoed wijs wil worden, dat hij heel de 459 bladzijden door van den Historical Review te zoeken heeft; dan helpt hem evenwel de Index (van 64 kolommen druks!) zonder falen. En dit groote voordeel zit aan de gekozen wijze van behandeling vast, dat wat historisch samenhangt niet behoeft te worden uiteengerukt.

Met de nawerking der napoleontische oorlogen (Effects of war, 1815 to 1820) zet, na een inleidend hoofdstuk, het geschiedverhaal in. Het besluit met de sociale beroeringen, die aan den oorlog van 1914—'19 onmiddellijk voorafgingen (Unrest, 1910 to 1914). Daartusschen tien hoofdstukken, welker korte opschriften natuurlijk den inhoud niet gansch kunnen dekken; aan een enkel, het tijdvak teekenend feit, aan een enkele, tijdelijk naar voren springende, groote lijn, zijn zij ontleend; het hindert alweder nauwelijks: de geduldige lezer vindt, lezende, wat hij zoekt; den ongeduldigen helpt de index. Hij vindt het echter wel eens elders dan de jaartallen bij de hoofdstuk-titels laten vermoeden. Zoo wordt de fabriekswetgeving van de jaren veertig, die, niet toevallig, onmiddellijk op de intrekking der graanwetten volgde, niet behandeld in „Chapter V, Repeal of the Corn Laws (1841 to 1852)", maar in „Chapter VI, War and Finance (1852 to 1859)".

De jaartal-opschriften zijn dus lichtelijk misleidend. Ziehier een aanmerking. Misschien zijn er meer te maken. Zelfs één zeer degelijk geheel doorlezen zou een boek als dat van Page en de zijnen nog maar ongenoegzaam doen kennen; het gestadig gebruik alleen geeft recht tot een eind-oordeel. Maar zij, die in economische geschiedenis belang stellen, hadden er recht op, reeds aanstonds opmerkzaam te worden gemaakt op de verschijning van dit boek, dat bij eerste kennismaking toch den stelligen indruk maakt van eerste-klas werk te zijn.

Leiden. D. van Blom.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Paedagogische Studiën. Driemaandelijksch tijdschrift voor Paedagogiek en Methodiek, enz. onder redactie van **Dr. H. J. F. W. Brugmans, R. Casimir, Dr. J. H. Gunning Wzn., Dr. Ph. Kohnstamm, Dr. E. Reinders, Dr. F. Roels.** Groningen, J. B. Wolters. (Pr. p. jaarg. *f* 3.90, p. post *f* 4.25).

Dit nieuwe tijdschrift zal door sommigen met scepticisme, door velen met objectieve belangstelling, door anderen met grote ingenomenheid worden begroet. Onder de laatsten zou ik mijzelf kunnen rekenen, ook op grond van ervaring. Toen ik aan mijn academiese dissertatie bezig was („Over de opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken") vond ik als enig samenvattend wegwijzend werk de uitnemende dissertatie van Dr. H. Pomes „Over Van Alphen's Kindergedichtjes". Verder was er nagenoeg niets op het gebied der Nederlandse opvoedings- en onderwijsgeschiedenis. Toen ik mij zette tot een studie over „Schoolreizen en hun betekenis voor het Middelbaar onderwijs in Nederland" was er, behalve het uitstekende boekje van onze veteraan Dr. J. H. Gunning Wzn. niets ter oriëntering; toen ik later mij rekenschap gaf van de problemen, die er liggen op het gebied van het geschiedenisonderwijs („Over geschiedenisonderwijs, Doel en Methode") vond ik buitenlandse (Duitse en Engelse) bronnen en.... een eerbiedwaardige reeks geschriften uit de kringen van het lager onderwijs. Degenen, die over de methodiek van het middelbaar-geschiedenisonderwijs hadden geschreven, waren.... gewezen onderwijzers. De Duitse academici en de Hollandse en Duitse schoolmeesters waren en zijn onze vraagbaken ook voor de methodiek van onze middelbare school.

Op ditzelfde wijst de redactie van het nieuwe tijdschrift in het Inleidend artikel: de lagere onderwijzers en de leken-ouders deden heel wat; de Nederlandse universiteit niets. Daarom wil het tijdschrift baanbrekend, terreinverkennend werk doen voor de methodiek der leervakken van de middelbare school; het wil een vrije spreektribune zijn voor de docenten van het middelbaar- en gymnasiaal onderwijs; en het wil in voortdurende aanraking blijven met de universiteit, o. a. met het Nutsseminarium te Amsterdam. Daarom wordt de redactie ook gevoerd door de vertegenwoordigers der paedagogiek aan de vier openbare universitei-

Digitized by Google

ten [1]) (Dr. Brugmans, Casimir, Dr. Gunning, Dr. Kohnstamm, en de Utrechtse docent in experimentele en paedagogiese psychologie Dr. F. Roels, Katholiek); het secretariaat der redactie wordt waargenomen door een practiserend docent van het middelbaar onderwijs (Dr. E. Reinders), die een leergang voor natuurlike historie heeft gepubliceerd.

Het komt mij voor (maar van de plannen der redactie is mij niet anders bekend dan wat de Inleiding vertelt), dat de titel *Paedagogische* Studiën ruim opgevat moet worden òf eenzijdig onjuist vastgesteld is: het methodologies-didactiese gedeelte zal voorlopig wel het belangrijkste zijn; de hoofdtitel ware waarschijnlik juister geweest ,,Didactiese en Paedagogiese Studiën". Dit is ook, gezien de positie van onze middelbare school en de langzame evolutie van deze (tot dusver meer instructief dan educatief, meer intellektualisties, analyserend dan paedagogies-syntheties) niet vreemd.

De ,,Paedagogische Studiën", die *studie*, verdieping, objectief onderzoek willen geven in een tijd van wilde drang tot vernieuwing en omverwerping, komen op een gewichtig ogenblik. Alles dringt naar verandering, verbetering; het probleem der ,,volksontwikkeling" (bijna gelijktijdig verscheen het nieuwe maandblad van deze naam) staat in het brandpunt van de belangstelling; de vragen van opvoeding en onderwijs beroeren brede volkslagen, doen ook eindelik officieel hun intrede in de academiese gehoorzalen; nu komt dit studietijdschrift dus wel op een goed moment. Al lijkt de eerste aflevering niet zo belangrijk (de rubriek ,,kleine mededelingen" belooft aardig te worden) de verwachting kan goed zijn. De firma Wolters verzorgt, als altijd, de uitgave op aangename wijze.

Den Haag. A. de Vletter.

SCHOOLBOEKEN.

Ovidius, Epistulae ex Ponto. Bewerkt en met aanteekeningen voorzien door **Dr. H. N. Veldhuis.** Kerkrade, Alberts. (Pr. geb. 1.25).

Men kan zich afvragen, of naast de uitgebreide bloemlezing van Kruijtbosch en Ovidius Elegiacus van v. IJsendijk nog behoefte bestaat aan een volledige schooleditie van de Epistulae ex Ponto. Misschien echter was het de bedoeling van den uitgever, een hulpmiddel te bieden aan wie deze gedichten nog eens voor zichzelf mocht willen lezen. In dat geval zal men ook het bezwaar niet gevoelen, dat er onder de verklaringen verscheidene zijn, die men in een schooluitgave liever zou missen.

Bij het doorlezen van de noten, die in een afzonderlijk bandje staan, krijgt men hier en daar den indruk, dat te groote haast tot slordigheid leidde. Zoo lezen we op:

I, 2, 122: Diomedes, een Thracische vorst uit den voortijd, wierp reizigers aan zijn paarden voor om ze te verslinden. I, 7, 19: En al is dat ook waar n.l. dat ik uw vriend niet geweest ben, dan moet gij mijn leugen niet kwalijk nemen. I, 3, 90: Perditus aeger, een opgegeven zieke. Maar II, 2, 47: perditus aeger, een verloren zieke. IV, 10, 39: Bedoeld is de wagen van de Groote Beer.

Wat heeft men verder aan vertalingen als deze:

II, 3, 73: En dit, daar uw familie altijd van mijn prilste jeugd af door mij geëerd is, noodzaakt mij om voor u van het begin een oude last te zijn.

III, 4, 111: En wat verder de onoverwinnelijke dapperheid der uwen, terwijl het dikwijls door u gereedgemaakt is, maakt dat het dikwijls door u gereedgemaakt moet worden.

IV, 12, 11: Tūtĭcani more = als Tuticanus.

IV, 13, 43: Studii sacri, der heilige studie.

Een vreemden indruk maken op het eerste gezicht de volgende noten:

I, 2, 68: Gratia = h. invloed.
Pudor = h. eerbied.
III, 2, 124: Nexa = medium, die gevlochten heeft.
IV, 5, 9: Pompeja = adjectief.
,, ,, Augustus = ,,

Bij een nieuwen druk moge ook aan interpunctie, druk en correctie meer zorg besteed worden. De drukfouten zijn hinderlijk talrijk.

Voor den tekst is de Teubner-editie gevolgd. De afwijkingen zijn achter de noten opgegeven.

Rotterdam. W. Werff.

E. Borlé, Cinquante thèmes d'examen. Leyde, Van der Hoek frères. 1919.

Les *Cinquante thèmes d'examen* ne sont pas une simple réimpression des deux éditions de *trente thèmes.* M. Borlé nous dit dans son Avertissement qu'il a dû renoncer à donner une troisième partie à ces *Trente Thèmes* (la deuxième partie est son *Etude d'un certain nombre de synonymes*, parue en 1917). C'est pour prendre un moyen terme, probablement, que M. B. donne une édition ,,entièrement refondue". Nous ajouterons, considérablement augmentée, car ce volume qui traite les thèmes I à XXV, et qui comprend deux cent cinquante pages, sera suivi d'une deuxième série. Ce sera donc, au total, environ cinq cents pages que M. B. consacrera, pour la majeure partie, à la Syntaxe.

Il a fait, avec juste raison, la part plus grande à l'emploi des temps, si délicat en français, et des modes. La construction n'a que trois rubriques; sans doute, dans sa seconde série, M. B. s'y attardera davantage. La place de l'adjectif est traitée en cinq endroits, et il est intéressant de comparer ses observations avec celles de M. de Boer (dans le dernier fascicule de *Neophilologus*).

Les considérations de M. B. sur la syntaxe sont précieuses. Sa longue expérience dans l'enseignement du français à des Hollandais, sa connaissance approfondie des deux langues lui permettent un rapprochement constant et des plus suggestifs, grâce à la mise en valeur des difficultés spéciales aux étudiants hollandais. Les traductions diverses qu'il donne souvent d'une même phrase hollandaise mènent l'élève par la main, en même temps qu'elles lui rappellent qu'une langue est par définition une chose souple qui répugne aux solutions trop tranchées. C'est ainsi que dans ses Notes M. B. a pleinement raison de s'inscrire en faux (p. 18) contre cette affirmation que *tandis que* marquerait fatalement l'opposition. Cela était loin d'être entièrement vrai

[1]) De redactie betreurt het ontbreken van de Vrije Universiteit; wellicht zou Prof. Dr. Buitendijk, die ook verbonden is aan de Amsterdamse opleidingscursus der Nederlandse Montessori-Vereniging bereid zijn mede te werken.

Digitized by Google

au XVIIe siècle déjà. M. B. qui relève diligemment les onze exemples de *tandis que*, dans *Britannicus*, ne trouve ce sens qu'une seule fois. Pour *quoique* et *malgré que*, M. B. a bien vu que la tendance est d'employer l'indicatif au lieu du subjonctif et il donne cinq exemples modernes dont trois exigent même le conditionnel, à l'exclusion du subjonctif (p. 125). M. B. est un lecteur attentif et il complète les exemples habituellement donnés de l'indicatif après *supposer* par des phrases ou l'impératif est fort bien suivi de ce mode (p. 203). Toutes ces observations qui desserrent les liens des règles, sont excellentes, l'esprit humain ayant une tendance à codifier. C'est ainsi que M. B. nous apprend (p. 85) que dans certains milieux scolaires *l' Arrêté* de M. Georges Leygues concernant la syntaxe d'accord est transformé en loi, tandis que le ministre a spécifiquement marqué qu'il s'agit de „tolérances".

M. Borlé enregistre les faits sans trop se plaindre s'ils donnent parfois une entorse à la logique. *Il n'est pas rare*, en tant que synonyme de *il arrive souvent*, devrait être suivi de l'indicatif. Mais quoi, le subjonctif l'emporte, inclinons-nous. *Plutôt*, dans „il ne l'eût pas *plutôt* dit", signifie évidemment *plus tôt*; on n'en rencontre pas moins les deux orthographes, parfois chez le même écrivain, et M. B. en donne deux exemples pris dans Bourget (*Lazarine* et *Le démon de midi*). Cette belle indifférence, beaucoup d'étrangers doivent trouver que les auteurs modernes l'appliquent dans l'emploi de l'imparfait et du passé défini. M. B., avec un zèle louable, s'efforce d'élucider nombre de cas. Certes, un passé défini étant donné, on trouve une raison probante à son emploi, mais si par aventure l'imparfait venait à le remplacer, une autre raison valable l'expliquerait. C'est qu'au dessus du fait et de ses contingences, plane la vision de l'écrivain: c'est cet élément subjectif qui l'emporte et juge en dernier ressort. Il est évidemment des cas hors de toute contestation, mais il en est d'autres pour lesquels ce n'est pas l'action et ses circonstances qui expliquent l'emploi du passé défini ou de l'imparfait, mais où, inversement, le temps est un renseignement supplémentaire sur cette action et la façon dont elle a affecté l'écrivain.

Nous souhaitons à ces intéressantes études de trouver beaucoup de lecteurs; elles le méritent.

Groningen. E. Boulan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Johannes Müller te Amsterdam is verschenen, als No. 3 van deel XIX der Nieuwe Reeks van Verhandelingen der Kon. Akad. te Amsterdam, *L'Achilléide byzantine*, publiée avec une introduction, des observations et un index par D. C. Hesseling. Als grondslag van de uitgave is genomen een handschrift uit Napels; een redaktie die overgeleverd is in een manuscript uit de Bodleana is achter de vastgestelde en gekommentarieerde tekst afgedrukt. De Inleiding geeft een overzicht van de inhoud van het gedicht, bespreekt het litteraire karakter en de bronnen van het werk en behandelt de taalkundige biezonderheden van de verschillende redakties.

In de bekende groote serie Meulenhoff verscheen onlangs het eerste deel van het werk: *Willem de Eerste, Prins van Oranje* door P. J. Blok (Amst., Meulenhoff, 1919, dl. I, Pr. *f* 10.75). Dit werk, de eerste nieuwere levensbeschrijving van den Prins in het Nederlandsch, afgezien van de vertalingen der geschriften van Ruth Putman en Harrison, tracht de figuur van den Prins te midden van de groote gebeurtenissen, waarin hij een zoo belangrijke rol vervulde, duidelijk te doen uitkomen. Bijzondere zorg werd daarbij gewijd aan 's Prinsen houding op staatkundig en godsdienstig gebied zoowel als aan de geheele ontwikkeling zijner persoonlijkheid. Het werk, dat aan Hare Majesteit de Koningin is opgedragen, is met dat eerste deel gevorderd tot de komst van den Prins in Holland in Oct. 1572. Het tweede deel, dat in Februari zal verschijnen, loopt tot den moord van 1584. Aan beide deelen is een groot aantal aanteekeningen toegevoegd, waarin naar de bronnen wordt verwezen, die ten grondslag strekten aan het in den voorafgaanden tekst gezegde. Het boek is door Mr. N. Beets op voortreffelijke wijze geïllustreerd met een reeks van portretten en afbeeldingen van op 's Prinsen leven betrekking hebbende feiten, allegorieën enz., alle uit den tijd zelf.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Janv.-Févr.: M. Dieulafoy, Quarante. — J. Svoronos, L'atelier monétaire franc du Péloponnèse. L'atelier monétaire du Stéphanophore des Athéniens. Monnaies d'or frappées par le tyran Lacharès avec l'or de la parure de l'Athéna Parthénos de Phidias. — E. Albertini, Milliaires de la route de Senlis à Soissons. — P. Durrieu, Deux tableaux des collections du duc Jean de Berry.

Journal des Savants, 1919, Juillet-Août: C. Huart, La France et le Liban. — R. Pichon, Les *Histoires* de Tacite. — M. Besnier, Les guerres de Carthage. — Variétés.

Septembre-Octobre: M. Dieulafoy, L'architecture romane en Catalogne (fin). — A. Piganiol, Les attributions militaires et les attributions religieuses du Tribunat de la plèbe. — L. Bréhier, Salonique et la civilisation byzantine, I. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 9: L. Deubner, Paian. — R. Petsch, Das tragische Problem in Shakespeare's Hamlet. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: G. Reichwein, Der Sinn der Schule im Kultursystem, I—II. — H. Schmidt-Breitung, Der Geschichtsunterricht im Gymnas. der Gegenwart. — Mitteil.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 5: C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterkunde, I. — J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een hs. uit 1458. — Th. de Jager, Het perspektief van onze Middeleeuwse Letteren. — Th. Horsten, Vondel en Johan Maurits van Nassau (slot). — P. Maximilianus, Een baanbrekend artikel. — H. H. Knippenberg, De namen „Peel" en „Polen". — Dez., Kinderrijmpjes uit Limburg. — Tijdschr.

English Studies, I, 6: H. Poutsma, Participles, II. — Notes a. News. — Questions. — Translation. — Notes on Modern English Books.

Analecta Bollandiana, XXXIII, 4: P. Peeters, La canonisation des Saints dans l'Église russe. — H. Delehaye, Saint Almachius ou Télémaque. — R. Lechat, Le Liber Miraculorum S. Cornelii Ninivensis. — Bull. des publications hagiographiques.

Studiën, XCII, Dec.: G. Gorris, Het Grootmoedertje van de Russische Revolutie. — C. Wessels, Straatsburg als Fransche Rijnhaven en de Fransche Rijnbelangen. — C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën, III. — H. Padberg, Een Autographische Bekeeringsgeschiedenis van Johannes Jörgensen. — Meded. — Lezers en Red.

XCIII, Jan.: J. v. Ginneken, De Persoonlijkheid van den Docent. — H. Padberg. Bij het eeuwfeest van Multatuli's geboorte. I, De Mensch, — J. H. de Greeve, De Woodbrookers in Holland, II. — J. v. Rijckevorsel, Een boek over de Pensées van Pascal. — M. v. Steen, Joegd-Slavië. I, Groot-Servië. — P. Albers, Onze vroegste beeldhouwkunst. — Meded. Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG.

LATIJNSCHE LEERGANG

VOOR GYMNASIA EN LYCEA

door Dr. P. C. DE BROUWER, Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER.

Zoo juist verschenen:

I. BUIGINGSLEER, door Dr. E. SLIJPER,

Conrector aan het Stedelijk Gymn. te Utrecht.

Prijs . . . . f 2,40.

OEFENINGEN BIJ DE BUIGINGSLEER,

DOOR

Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER.

Prijs . . . . f 1,90.

II. SYNTAXIS, door Dr. F. MULLER Jzn,

Hoogleeraar aan de Universiteit te Amsterdam.

Prijs . . . . f 2,25.

Ter perse:

OEFENINGEN BIJ DE SYNTAXIS,

DOOR

Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER.

20 % crisistoeslag.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.25**, geb. **f 3.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Verschenen:

STESICHOROS'

FRAGMENTE und BIOGRAPHIE

VON

Dr. J. VÜRTHEIM

Ord. Prof. an der Universität Leiden

Prijs f 3.25

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. — No. 5. — Februari 1920.

Von Wilamowitz-Moellendorff, Platon, II (K. Kuiper).
Schön, Die Scheinargumente bei Lysias (Schwartz).
Lambert-van der Kolf, Psichari, Jaloerschheid en andere verhalen. Chatzopoelos, Verhalen uit de bergen (Hesseling).
Hartman, De Latijnsche poëzie van G. Pascoli (Damsté).
Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, The Pearl-strings, ed. by Shaykh-Muhammad 'Asal & R. A. Nicholson, V (Houtsma).
Hamd Allāh Mustawfi, The geographical part of the Nuzhat-al Qulūb, transl. by G. le Strange (Houtsma).
De Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren (v. Slee).
Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd (Joh. Naber).
Pauli, „Enfant", „Garçon", „Fille" dans les langues romanes (Salverda de Grave).
De Geus et Schoo, La langue usuelle (Robert).
De Blécourt en Japikse, Klein Plakkaatboek van Nederland (Brugmans).
Moberg, Babels Torn (Böhl).
Van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II (Ovink).
Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time, II (T. J. de Boer).
Schoolboeken:
Uitgn. v. d. fa. Noordhoff en de fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Het voortbestaan van het Museum wordt van twee kanten bedreigd: de wetenschappelijke productie is sterk afgenomen en de gewoonte van sommige medewerkers om werken die zij ter bespreking hebben aanvaard, eerst na jaren (somtijds in het geheel niet) aan te kondigen, belemmert het geregeld inkomen van kopij. De redactie verzoekt de recensenten dringend de boeken zoo spoedig hun dat mogelijk is te willen aankondigen; alleen op die wijze zal het tijdschrift deze periode van schaarschte te boven kunnen komen.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Platon. Zweiter Band: Beilagen und Textkritik. Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 16).

Evenals Wilamowitz aan zijn groote Aeschylus-uitgave een deel „Interpretationen" heeft toegevoegd, waarin hij met groote vrijheid van keuze verschillende vraagpunten uitvoerig behandelt, andere slechts aanraakt, en veel voorbij gaat, zoo heeft hij ook gedaan met zijn Plato. Alleen, met grooter vrijgevigheid. Het is alsof hij tot zijn lezers zegt: „Wilt gij weten hoe ik gewerkt heb? Komt in mijn werkplaats — ziehier mijn materiaal;" en met deze woorden brengt hij ons te midden van een schat van diatriben en excursen, alle nagenoeg belangrijk voor ieder die het geraamte wil kennen waarop het groote boek over Plato is opgetrokken, boeiend ook door de rijke afwisseling, maar soms een lastige en vermoeiende lectuur voor hen die op gewichtige controverse punten door een regelmatig ἔλεγχ' ἐλέγχου zich zelfstandig een vaste meening willen vormen.

Het karakter dezer Plato-studiën is zeer uiteenloopend, evenals hare belangrijkheid Soms — als in de eerste schets (Das Material zu einer Biographie Platons) — is, om zoo te zeggen, de hoogleeraar aan het woord, die zijnen candidaten duidelijk en systematisch demonstreert, van welke Grieken men wèl, van welke men niet eene betrouwbare levensgeschiedenis kan schrijven; voor wie luisteren wil, ook al is hij den tijd van zijn candidaats lang voorbij, vloeit zulk een rijk geïllustreerde schets over van behartenswaardige wenken. Een andermaal, als in de derde studie (over den „Io") is het alsof de schrijver als vakgenoot aan uwe zijde komt zitten en zoo de bekende twijfelingen aangaande de echtheid van de Platonische dialogen met U wikt en weegt. In zulke hoofdstukken spreekt hij niet voor de aanvangers. Veel verzwijgt hij als bekend, ook als gewogen en te licht bevonden; naar nieuwe argumenten zoekt hij niet altijd, maar de oude, die hem de overweging waard dunken, keurt hij met consequente zelfstandigheid — en natuurlijk niet zelden met die welbekende grimmigheid die helaas bij velen onverzwakt succes heeft. Een andermaal is het betoog weer eenvoudiger, en voor ruimeren kring bestemd. De vraag, wat in de Apologie „historisch" mag heeten, boeit ook den nietdeskundigen Plato-lezer en wordt door Wilamowitz op zeer levendige wijze beantwoord: hoe duidelijk illustreert de schrijver, ook hier weer, het oudgrieksche leven, wanneer hij de quaestie onder de oogen ziet, of werkelijk Chaerephon het welbekende orakel over Socrates' wijsheid uit Delphi heeft meegebracht, en hoe de Meester tegenover zulk eene uitspraak kan hebben gestaan.

De uitvoerige beschouwing aan de „oudste" dialogen gewijd — uitvoerig, maar zelden of nooit breedsprakig — raakt natuurlijk telkens punten aan over welke de viri platonici sinds jaren strijden. Bij zulke punten volstaat Wilamowitz soms met een uiterst korte argumentatie. Zoo zegt hij o. a.: „de Crito moet vóór 395 zijn geschreven." Waarom? „Na 395 kon Plato onmogelijk het gehate Thebe, zoolals hij p. 53 *a* doet, in vereeniging

Digitized by Google

met Megara als eene πόλις εὐνομουμένη prijzen." Is dat een stringent bewijs? Aangaande Sparta gebruiken de wetten in hare toespraak tot Socrates immers eenige regels vroeger de zelfde uitdrukking; bovendien: Plato laat Socrates zóó spreken als deze in 399 zeer goed had kunnen spreken! — Maar in zulke zeer korte uitspraken is het boek van Wilamowitz rijk. Bij al zijne uitvoerigheid is hij soms apodictisch kort. Zoo o. a. in de uiterst nuchtere wijze op welke hij elke mystieke uitlegging van Socrates' stervenswoord in den Phaedo „ὦ Κρίτων, τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα" afwijst. Het was — zoo zegt hij ongeveer — een vergeten plicht, die hem op het laatste oogenblik inviel: „Xanthippe oder eins der Kinder wird krank gewezen sein; einerlei was es war."

Niet om distelen te lezen in dit rijke werk, teeken ik zulke kleinigheden aan; alleen om op eene eigenaardigheid te wijzen, die bij de groote suggestie, welke van Wilamowitz' krachtige zegswijze uit gaat, voor de minder deskundige legers niet zonder gevaar is. De groote, en vruchtbare beteekenis ook van dit tweede Plato-deel ligt in de breede schildering. Meesterlijk zijn in dit opzicht de hoofdstukken over Plato's verhouding tot de Pythagoreërs, over zijne reizen — waarbij met sterke beslistheid de historische werkelijkheid der Aegyptische reis wordt geconstateerd; meesterlijk ook zijn „Aufbau" van den „Staat", zijn schets van den Gorgias, en zijn verrassende studie over den Parmenides als proeve van dialectisch betoog niet voor de leeken doch voor de leerlingen zelf van Plato's school.

Het gaat niet aan, deze opsomming van voortreffelijke studiën voort te zetten; ook is dat volkomen overbodig, daar niet licht een litterator die in Plato belang stelt dit boek ongelezen zal laten. Maar er behoort iets gezegd te worden ter algemeene karakterizeering van het geheele werk. Een allermeest in het oog vallende trek van deze Beilagen is wel de volkomene beheersching der Plato-litteratuur, gepaard aan groote vastheid van meening. In de meer historische gedeelten van het boek geeft die vastheid van overtuiging treffende kloekheid aan de teekening. Welk eene levendigheid in het hoofdstuk over Isocrates en Plato! Welk eene stelligheid tegenover de moderne Isocrates-litteratuur. Prikkelend vaak door den apodictischen toon, die hier niet zelden moeizame bewijsvoering vervangt, maar indrukwekkend door de zekerheid met welke de schrijver zich beweegt in de geheele litteratuur van Isocrates en zijne tegenstanders, de werking en tegenwerking in deze „litterarische Fehden" opmerkt en de troepenschakeering op dit geestelijk slagveld ordent: Isocrates tegenover Antisthenes, Isocrates tegenover Alcidamas, Isocrates tegenover Plato. Levendiger en instructiever illustratie van Münschers gedegen Isocrates-artikel in Pauly-Wissowa kan men zich niet denken. Maar zéér verbaast het mij dat een zoo scherp luisteraar als Wilamowitz de ironie niet hoort in Plato's bekende lofspraak op den „veelbelovenden" Isocrates. Hij meent toch ook dat de Phaedrus nà den Staat en nà het Symposion is geschreven. Welnu, klinkt dan ten opzichte van een man die de zestig nadert niet als spot dat woord ὥστε οὐδὲν ἂν θαυμαστόν, προϊούσης τῆς ἡλικίας enz.? Is die lof „ἔνεστι τις φιλοσοφία τῇ τοῦ ἀνδρὸς διανοίᾳ" niet vlijmend tegenover een rhetor die juist zijn eigen παιδεία als de eenige ware philosophie placht aan te prijzen?

Het kan zijn dat deze en dergelijke opvattingen samenhangen met het zeer vast in elkaar geschroefde systeem van dialogen-dateering dat Wilamowitz volgt. Ten slotte bindt iederen Plato-onderzoeker de chronologische theorie die hij accepteert, en Wilamowitz behoort niet tot die philologen die gereedelijk eene eenmaal verdedigde meening prijs geven. Zoo wordt ook in deze Beilagen de herhaaldelijke door hem geuite opvatting weer verdedigd dat de bekende woorden uit Aristophanes' symposion-rede (193 *a*) „διῳκίσθημεν καθάπερ Ἀρκάδες ὑπὸ Λακεδαιμονίων" geen anachronistische toespeling op den door Xenophon (Hell. V. 9. 7) vermelden dioikismos van Mantinea bevatten, doch eene aanduiding van Sparta's ingrijpen in Arkadie's concentratiepogingen omstreeks den tijd in welken Plato zelf den maaltijd bij Agathon plaatst. Overtuigend schijnt mij ook nu nog deze bewering niet, evenmin als eene andere, aangaande een bekende pericope uit den Gorgias, die ik hier vermeld omdat ze, naar ik meen, in deze Beilagen voor het eerst uitvoerig door Wilamowitz is voorgedragen.

In het bekende Pindarusfragment (Gorg. 484) over den Νόμος, πάντων βασιλεύς hebben in den vierden regel zoowel de Clarkianus als de Venetus in plaats van δικαιῶν τὸ βιαιότατον de woorden βιαιῶν τὸ δικαιότατον. Dat Pindarus dit laatste niet had gezegd, wist Plato heel goed. Hij citeerde dus in den Gorgias — alzoo zegt Wilamowitz — onjuist, of beter, hij liet Kallikles onjuist citeeren. En op die onjuiste citeerwijze komt nu Libanius in zijne apologie van Socrates 87 terug. Wat volgt daaruit? De apologie van Libanius is immers op de verloren κατηγορία Σωκράτους van Polycrates „aufgebaut." Welnu — dan heeft Polycrates den Gorgias gekend en is dus de Gorgias kort na 394 gepubliceerd. — De conclusie is gewichtig. Maar is zij ook bindend? Kan iemand ter wereld bewijzen dat Libanius uitsluitend Polycrates schrede voor schrede heeft gevolgd? Dat hij niet naast het werk van den rhetor de Apologie van Lysias en zijne eigene litteraire herinneringen heeft geraadpleegd?

Bij de lectuur van een werk als Wilamowitz' Beilagen plaatst ieder aandachtig lezer vele zulke vraagteekens. Zoo zal zeker ook menigeen onder het lezen van de uitnemende schets van den „Staat" zich afvragen hoe toch de magische kracht der „Sprach-statistik" den schrijver zóó vast kon kluisteren aan de „Thrasymachoshypothese" terwijl juist hij zelf door zijne analyse de eenheid van het eerste boek met de overige op zoo voortreffelijke wijze in het licht stelt! — En soms zullen dergelijke „vraagteekens" ook wel betrekking hebben op de onverschilligheid met welke de schrijver de betoogen van andere vir platonici behandelt. Menigmaal missen wij wederleggingen van andere opvattingen, die wel de eer van de bestrijding hadden verdiend (o. a. Raeder ten opzichte van de tijdsverhouding tusschen Theaetetus en Parmenides). Maar met dit al blijft ook dit tweede Plato-boek een „groot" werk. En niet licht zal een philoloog zich over tijd of inhoud van Plato's dialogen eene meening vormen of eene opgevatte meening herzien, zonder met gespannen belangstelling na te gaan „wat Wilamowitz er van zegt."

Amsterdam. K. Kuiper.

Digitized by Google

K. Schön, Die Scheinargumente bei Lysias, insbesondere in der XII. Rede: Κατὰ Ἐρατοσθένους und in der XXIV. Rede: Περὶ τοῦ μὴ διδόναι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον. (Rhetorische Studien, herausgegeben von Dr. E. Drerup, 7. Heft.) Paderborn, Schöningh. 1918. (Pr. M. 6).

De inleiding van dit werkje geeft een duidelijk overzicht van de kentering, die gedurende de laatste halve eeuw in de waardeering van Lysias' betrouwbaarheid heeft plaats gevonden, van wat men zou kunnen noemen „de ontmaskering van Lysias." Terwijl K. O. Müller uitroept: „Durch die ganze (Eratosthenes)-rede geht der Ausdruck wahrster Überzeugung und einer unerkünstelten Wärme" en E. Curtius deze zelfde redevoering „eine von tiefem Rechtsgefühle getragene Anklage der gesamten Oligarchie" noemt, heeft de kritiek van Ed. Schwartz, v. Wilamowitz, Ed. Meyer, Drerup e.a. uitgewezen, dat Lysias op meesleepende en geraffineerde wijze de feiten in het belang van zijn zaak pleegt te verdraaien en zijn hoorders en lezers een valschen kijk op personen en toestanden weet te suggereeren. Deze algemeene karakteristiek heeft Schön nog eens in bijzonderheden getoetst aan de historische feiten, die in Lysias' 12de redevoering ter sprake komen en scherper belicht door de rhetorische en sophistische kunstgrepen van den redenaar in deze en in de 24e redevoering een voor een bloot te leggen, van de 12de, „weil sie die bedeutendste der uns erhaltenen Reden des Lysias ist und von dem Redner selbst als Klagrede in eigener Sache gehalten wurde, weil sie zugleich eine Fülle historischer Einzelheiten bietet, die eine besondere Untersuchung erfordern; die XXIV., für den Krüppel, weil sie im stärksten Gegensatz zur XII. eine Verteidigungsrede in einer Bagatellsache ist und an einem unbedeutenden Gegenstande ein besonders charakteristisches Beispiel für die spielerische Art der lysianischen Beweistechnik bietet".

Zijn analyse dezer beide redevoeringen brengt wel is waar niet veel nieuws, maar heeft de verdienste van nauwkeurig te zijn en den lezer in duidelijken samenhang voor oogen te stellen, hoe door Lysias „der ganze Apparat der sophistischen Rabulistik" in werking wordt gebracht om zijn tegenstander verdacht te maken en alles, wat dit doel weerstreeft, in een verkeerd daglicht te plaatsen of op den achtergrond te schuiven.

Het is stellig van groot belang zoo nog eens punt voor punt de werkwijze van Lysias na te gaan en het boekje van Schön vermaant ons opnieuw alle naïveteit bij de beschouwing van Lysias' argumentatie op zij te zetten. Toch blijft één vraag gewettigd, die ik bij Schön niet beantwoord, zelfs niet gesteld vind en die toch zeker de overweging van hem en zijn groote voorgangers had verdiend, de vraag n.l. of dit beter inzicht in Lysias' methode en betoogtrant, dat onderzoekingen als deze ons hebben gegeven, nu een zóó vernietigend vonnis over den geheelen persoon van Lysias wettigt, als b.v. Ed. Meyer uitspreekt, wanneer hij verklaart, dat Lysias' redevoeringen uit de jaren 390/388, „in denen jeder Sinn für Recht und Gesetz geschwunden ist, zu den widerwärtigsten Erzeugnissen aller Literatur gehören, würdig des französischen Revolutionstribunals und nur um so ärger, weil sie mit geistreichem Raffinement abgefaszt sind." Even scherp en minachtend zijn de uitlatingen van Wilamowitz, die naar aanleiding van de Eratosthenesrede van een „vom wildesten Hasse eingegebenen und gröbste Lüge nicht scheuenden Angriffe auf den toten Theramenes" spreekt en van Drerup, Schön's leermeester en wegwijzer, die in Lysias aantreft „die schwere Kunst, für sich und andere den Schein des Biedermannes zu erwecken und mit unnachahmlicher Virtuosität die gekränkte Unschuld zu spielen."

Zulk een oordeel over Lysias' karakter mag dan het resultaat zijn, indien men hem de maatstaf onzer hedendaagsche moraal aanlegt, ook hier geldt toch het „andere tijden, andere zeden." Ongetwijfeld verschilden de begrippen van eerlijkheid en rechtvaardigheid van de Atheners uit Lysias' dagen in menig opzicht van de onze. En niet alleen elke tijd, ook elke sfeer, de school, de handel, de politiek en niet 't minst de advokatenstand heeft en had zijn eigen moraal. Een levendig besef van de advokatenpraktijk dier dagen in Athene, waar men het zoo goed verstond τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν, zal ons ook over Lysias — gezien in het kader van zijn tijd en zijn kring — een zachter en rechtvaardiger oordeel doen vellen.

Assen. M. A. Schwartz.

J. Psichari, Jaloersheid en andere verhalen, vertaald uit het Nieuwgrieks door J. A. Lambert—van der Kolf. **M. Chatzopoelos, Verhalen uit de bergen,** vertaald door J. A. Lambert—van der Kolf. Twee deeltjes. Rotterdam, W. L. en J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. 1919. (Prijs per deeltje *f* 0.75).

Mevrouw Lambert heeft de verzameling *Nieuw Griekse Novelles*, waarvan de firma Brusse reeds drie deeltjes het licht deed zien (zie *Museum* XXVI (1919), n°. 5, kol. 99) met nieuwe proeven van Helleense vertelkunst verrijkt. Een enkel woord ter inleiding geeft een beknopte biografie van de beide schrijvers; bij die van Psichari zijn nog enige opmerkingen gevoegd ter karakterisering van zijn talent en van zijn rol in de taalstrijd die Griekenland reeds zo lang verdeeld heeft.

De verhalen van Psichari onderscheiden zich voornamelik door de fijnheid der psychologiese behandeling; zijn echt Griekse voorliefde voor diagnose is in de school der grote Franse prozaschrijvers, Renan, Taine, de Maupassant en Anatole France, tot volle ontwikkeling gekomen. Chatzopoelos vertegenwoordigt het type van de in Griekenland zo talrijke schrijvers van dorpsnovelles. Hij geeft schetsen die alle iets weemoedigs hebben, alle van een dichterlike visie der natuur getuigen en ons het karakter der Grieken laten kennen, niet, als bij Psichari, door ontleding der hartstochten, maar door het gedrag der personen in de omstandigheden waarin zij geraken.

De vertaling van Mevrouw Lambert is, gelijk 't oorspronkelike, in eenvoudige, soms zeer gemeenzame, taal geschreven. Haar taak was dikwels niet gemakkelik, want vooral bij Chatzopoelos, taalpartikularist gelijk de meeste schrijvers van Griekse dorpsnovelles, vindt men telkens woorden en uitdrukkingen die door geen lexica verklaard worden en waarvoor men goede kenners van Griekenland, dikwels zelfs geboren Grieken, tevergeefs om inlichtingen vraagt. In zulke gevallen moet men wel eens raden naar de juiste betekenis.

De aantekening op blz. 7 van de eerstgenoemde bundel, waarin de Hestia het tijdschrift genoemd wordt dat zich aan 't hoofd van de nieuwe beweging ten bate der volkstaal had gesteld, zegt iets meer dan de vertaal-

Digitized by Google

ster verantwoorden kan. De Hestia nam stukken op die in de algemeen gesproken taal waren geschreven; de hoofdredakteur, Drossinis, was voorstander van een grote vereenvoudiging der op de schriftelike overlevering gebaseerde καθαρεύουσα, de officiële taal van het Koninkrijk, maar verder ging het tijdschrift niet.

Leiden. D. C. Hesseling.

J. J. Hartman, De Latijnsche poëzie van Giovanni Pascoli (1855—1912). Leiden, S. C. van Doesburgh. 1919. (Pr. ƒ 1.25).

De Latijnsche gedichten van Pascoli zijn na zijn dood door Hirmengild Pistelli, bijgestaan door 's dichters zuster Maria, verzameld en door Zanichelli in een fraai verzorgd boekdeel uitgegeven. In een keurig boekje van 48 bladzijden heeft prof. Hartman zich tot taak gesteld Pascoli te eeren door zijn edel karakter te schetsen en zijne verdiensten als dichter en geleerde aan te wijzen. Diepgevoelde pieteit en oprechte bewondering hebben hem blijkbaar gedreven om den man, met wien hij zich in het Hoeufftiaansche strijdperk meermalen heeft gemeten, een laatste hulde te brengen. Elke bladzijde getuigt van die gevoelens en bewijst tevens, hoezeer de Schr. thuis is in de gansche poëzie van Pascoli, niet slechts in de Latijnsche, maar ook in de Italiaansche, waaruit menig heerlijk gedichtje en menige treffende versregel wordt aangehaald. Ongetwijfeld is het hem gelukt, het beeld van den dichter in zijn zachtheid en bijna weeke teerheid te teekenen. Hij geeft den lezer een kort overzicht van de schoonste gedichten en wordt niet moede, verzen, die hem bizonder hebben getroffen, te herhalen, zooals het aandoenlijke:

quin facitis ignem, pupulus meus friget,

hoewel ik moet bekennen, dat in de vertaling het verkleinwoord mij niet juist lijkt. Bladz. 35 vlgg. beveel ik ter lezing en overweging aan aan hen, die telkens weer de reeds zoo dikwijls door de praktijk weerlegde stelling uiten, dat een dichter slechts in zijne moedertaal waarlijk poëtische werken kan scheppen.

Uit Schr.'s definitie van „den latinist comme il faut" (bladz. 46 vlg.) herkent men den causeur der feuilletons in de N. R. Ct., aan wiens paradoxen ik uit mijne herinnering deze naar aanleiding van zijn bezoek aan Pascoli toevoeg. Toen hij mij van dat bezoek verhaalde en ik vroeg, of zij Latijn met elkaar hadden gesproken, antwoordde hij: „Latijn? Neen, dat kan hij niet". Op mijne volgende opmerking, dat het gesprek dus zeker in 't Italiaansch was gevoerd, luidde het verrassend bescheid: „Italiaansch? Neen, dat kan hij eigenlijk ook niet". De verklaring ligt natuurlijk in het feit, dat het dialect van den landelijken dichter heel wat afweek van de „lingua Toscana in bocca Romana".

Het boekje zij tenzeerste ter lezing aanbevolen aan allen, die belangstellen in de Latijnsche poëzie van Pascoli en niet opzien tegen de moeite, die zij zich dikwijls zullen moeten getroosten om door de vaak stroeve dictie door te dringen tot de immer schoone gedachten. Heeft D'Annunzio ook hieraan wellicht gedacht, toen hij Pascoli „l'ultimo figliuolo di Virgilio" noemde? Zeker zullen de lezers prof. Hartman dankbaar zijn voor vele schoonheden, die hij, Latinist en dichter, in Pascoli's verzen aan hun minder geoefend oog en oor openbaart, ook al aanvaarden zij niet voetstoots zijn uitspraak, dat P. op grond daarvan *Latinorum princeps* moet heeten, een eeretitel, dien ik toevallig onlangs in geschrift door een Zwitsersch philoloog aan prof. H. zelven zag toegekend.

Utrecht. P. H. Damsté.

The Pearl-strings; A history of the Resuliyyi dynasty of Yemen by Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, ed. by Shaykh Muhammad 'Asal & R. A. Nicholson. Vol. 5. (Gibb Memorial Series III, 5). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac and Co. 1918. (Pr. Sh. 8).

Ter aanvulling van mijne aankondiging van boven genoemd werk in dit Maandblad, 23ste Jaargang, 173 vvg., deel ik hierbij mede dat thans ook het 5de en laatste deel daarvan verschenen is, behelzende het 2de deel van den Arabischen tekst, uitgegeven door Shaykh Muḥammad 'Asal met Indices van de hand van Dr. R. A. Nicholson. Schreef ik toen reeds dat ik het werk van den geleerden Arabier niet onvoorwaardelijk durfde te loven, maar mijn eindoordeel meende te moeten opschorten, totdat het werk compleet zoude zijn, nu dit het geval is, kan ik met meer zekerheid zeggen, dat de uitgave zeer veel te wenschen overlaat. De bewerker heeft zich tevreden gesteld de hem uit Londen toegezonden photographische reproductie van het handschrift te laten afdrukken en waar de diacritische punten daarin ontbraken, deze op goed geluk af daarbij gezet, wat natuurlijk bij de vele eigennamen, die in het werk voorkomen, bijzonder gevaarlijk is, inzoover dezelfde naam nu eens zus, dan zoo gespeld is en de lezer geheel onzeker blijft omtrent de ware lezing daarvan. Maar ook de overige tekst wemelt van vergissingen, die door vergelijking van de vertaling van Redhouse voor een goed deel hadden kunnen worden vermeden. Wel heeft de uitgever eene lijst van verbeteringen aan dit deel toegevoegd maar deze is verre van volledig. Kortom het eenigste, dat in dit deel te prijzen is, zijn de door Prof. Nicholson bewerkte Indices, waarin de valsche lezingen der eigennamen ook zijn opgenomen met verwijzingen naar den juisten vorm daarvan, voorzoover hij deze heeft kunnen vaststellen. Wie de uitgave gebruiken wil, zal dus goed doen de vertaling van Redhouse, die echter, zooals ik reeds in mijne vorige aankondiging opmerkte, voor sommige gedeelten van den tekst ons in den steek laat, daarnaast te leggen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

The geographical part of the Nuzhat-al Qulūb composed by Hamd-Allāh Mustawfī of Qazwīn in 740 (1340) translated by G. le Strange. (Gibb Memorial Series XXIII, 2). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac and Co. 1919.

Nadat in 1915 de Perzische tekst van het hierboven genoemde werk in het licht was verschenen ontvangen wij thans van den blinden geleerde le Strange de toen beloofde Engelsche vertaling, die hij reeds tevoren bewerkt had. Hoewel de oorspronkelijke tekst gemakkelijk verstaanbaar is en de Oriëntalisten dus eene vertaling kunnen ontberen, schijnt het mij toch een verdienstelijk werk, dat de uitgever zijne taak niet als afgedaan beschouwd heeft, voordat hij zijn werk voor allen toegankelijk had gemaakt. Dat hij darvoor berekend was zal wel niemand betwijfelen, die weet dat hij een goed deel van zijn leven aan de studie der Middeleeuwsche Ara-

Digitized by Google

bische en Perzische geographische literatuur gewijd heeft en in eenige zeer nuttige handboeken van zijne groote kennis daarvan heeft blijk gegeven. Meer ervan te zeggen schijnt overbodig.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

D. de Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren, naar het te Arnhem berustende handschrift uitgegeven. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1919. (Amsterdamsche diss.).

In het huisarchief van de familie van Rhemen op den Gelderschen Toren onder Spankeren, sinds 1707 in het bezit van dit geslacht, dat vóór eenige jaren naar het Rijksarchief te Arnhem is overgebracht, bevinden zich, onder tal van stukken van historisch belang, twee hoogstbelangrijke middeleeuwsche handschriften, beide afkomstig uit het Meester-Geerts-huis te Deventer. Het eene bevatte de „Levens van de zusters in het klooster Diepenveen", het andere de „Levensberichten van de zusters van het Meester-Geerts-huis". Zij waren reeds in 1674 in het bezit van den te Deventer wonenden edelman Steven van Rhemen, herhaaldelijk Raad en Schepen aldaar, een man, die zich als verzamelaar van belangrijke stukken van de geschiedenis des vaderlands heeft doen kennen. Van beide levensberichten werd door mijn hooggeschatten leermeester, Professor W. Moll, dankbaar gebruik gemaakt, toen hij zijn in 1854 verschenen monographie over Johannes Brugman samenstelde, en meer dan eens sprak hij op zijn college over de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis de wenschelijkheid uit, dat iemand zich tot de uitgave en bewerking dier handschriften mocht aangorden. Wat de Levens der nonnen van Diepenveen betreft, is zulks in 1902—1904 door mijn vriend D. A. Brinkerink in de Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde (afl. 70, 72—74) geschied, maar bleef, tot ons leedwezen, eene Inleiding daarop achterwege.

Thans heeft ook het tweede handschrift, de Levens der zusters van het Meester-Geerts-huis, door de zorgen van den heer D. de Man, die het tot onderwerp voor zijn academisch proefschrift koos, tot onze groote voldoening het licht gezien, en dat te meer, omdat daaraan een uitvoerige, belangrijke Inleiding (bl. 1—XCIV) voorafgaat.

Het handschrift, blijkens de correcties niet het oorspronkelijke, maar een afschrift, bevat de levens van 64 „oelden susteren", tot het jaar 1456. Een betrekkelijk klein aantal. Het waren slechts diegene, die door een voorbeeldig leven hadden uitgemunt, maar niet die welke, schoon niet minder verdienstelijk, buiten het Meester-Geerts-huis waren gestorven, zooals Margaretha Scherpings, die in 1415, met nog andere zusters naar Brabant gezonden, te Leuven een Zusterhuis vestigde, in 1420, toen zij de orde der Reguliere Kanunnikessen van Augustinus aannamen, priorin werd en in 1422 overleed. (Zie Necrologium en Cartularium van Diepenveen, door mij uitgegeven in Arch. Aartsb. Utrecht Dl. XXXIII).

Aan deze 64 biographieën zijn eenige hoofdstukken toegevoegd over de aanvankelijke armoede van het huis, de deugden der zusters in het algemeen, hare lotgevallen tijdens het Utrechtsche Schisma, benevens eenige mededeelingen over ongenoemde zusters.

Het geheel levert een belangrijke bijdrage voor de kennis der middeleeuwsche vroomheid.

In zijn Inleiding behandelt Dr. de Man achtereenvolgens: 1° Geert Groote en de moderne devotie, 2° Geert Groote en zijn stichting, 3° De Statuten, 4° De gebouwen, 5° Komst in het huis, 6° Kleeding, 7° Plichten der zusters, 8° Ambten in het huis, 9° Godsdienstig leven, 10° De zusters in hare verhouding tot de kloostergeloften, 11° De deugden der zusters, 12° Ontwikkeling, 13° Oeconomie, 14° Gezondheidstoestand, 15° Gegevens betreffende de uitwendige geschiedenis van de Stichting, 16° De Schrijfster en haar stijl, 17° Biographische vorm, 18° De bronnen, 19° De dateering, 20° De ontwikkeling van de Schrijfster, 21° Historische zin bij de Schrijfster, 22° Beschrijving van het Handschrift, 23° Wijze van bewerking. Met groote nauwkeurigheid is daarin weergegeven wat uit het Handschrift zelf omtrent het Meester-Geerts-huis is af te leiden. Dr. de Man heeft daardoor onze kennis van de moderne devotie tot aan het midden der 15de eeuw in niet geringe mate verrijkt, waarvoor wij hem alleszins dankbaar kunnen zijn.

Een enkele bedenking echter meen ik te mogen maken tegen hetgeen hij op bl. XC in noot 2 zegt omtrent de afkorting van den naam Jhesus; dat daarbij namelijk, door een foutieve transcriptie van de Grieksche afkorting in majuskels, de êta door een h werd weergegeven en alzoo tot i h' s is geworden. In tegenstelling toch met Thomson (Handbook of greek and latin paleography), Prou (Manuel de paléographie) en Wattenbach (Anleitung zur lat. Paleographie), ben ik van oordeel, dat de naam I H S (met † boven de H) is afgeleid van de Middeleeuwsche schrijfwijze „Jhes" of met weglating van de e, i h s, zooals ook in dit handschrift op fol. C 6 voorkomt, en dat dus de h geenszins in plaats van de Grieksche êta is getreden.

Minder juist is het ook dat bl. 68 noot h, een wijbisschop, een bisschop genoemd wordt, die gewijd is, maar nog geen bisdom heeft. Een wijbisschop toch is een coadjutor van den bisschop; hij heeft de bisschopswijding ontvangen en verricht in 's bisschops plaats en op diens last de wijdingen van geestelijken, kerken, altaren enz. Hij kan bisschop zijn cum jure successionis, maar ook zonder dit recht.

Het erf „Willemink" (bl. 251) is niet bij Assen te zoeken, maar onder Bathmen bij Deventer, en wordt nog door een landbouwer „Willemink" bewoond.

Deze kleinigheden doen evenwel niets te kort aan de voortreffelijkheid van het werk van Dr. de Man. Wij kunnen er hem alleszins dankbaar voor zijn, dat hij ons die „oelde susteren" van Meester-Geerts-huis heeft leeren kennen. Want, zooals de schrijfster er van aan het einde van haar proloog (Dd) terecht zegt: „overmids datmen goeder menschen leven ende zeeden bescrijvet ende die anmercket, soe schijnen si oec in eenre manieren te leven na den Doede; ende veel menschen, die levende doot sin, verwecken sie weder totten waeren leven."

Diepenveen. J. C. van Slee.

Digitized by Google

H. C. M. Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd. Jeugd en Huwelijksjaren. Rotterdam, W. L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. MCMXIX. (Leidsche diss.).

Dit academisch proefschrift geeft een uiterst nauwkeurig en van groote belezenheid getuigend overzicht van de eerste periode uit het particulier zoowel als uit het letterkundig leven van Betje Wolff, van de periode welke deze zelve in later jaren „een strijd op aardé heeft genoemd". Op aangrijpend aanschouwelijke wijze zien wij hier dien strijd geschilderd, dien strijd met hare eigene, al te aandoenlijke, al te hartstochtelijke natuur, dien strijd van hare eerlijke, oprechte vroomheid met schijnheiligheid en letterknechterij vooral. Tot in de kleinste bijzonderheden vinden wij hier het verloop van dien kamp nagespeurd met verklaring van den invloed, die niet alleen door lectuur maar ook door vrienden en vriendinnen, ouderen en jongeren, op Betje's ontvankelijk gemoed werd uitgeoefend. Zeer scherpzinnig is daarbij de vondst, dat de vriendin over wie Betje Wolff zich zoo bitter beklaagt in het schrijven, waarmede de door Johs. Dyserinck uitgegeven brievenverzameling opent, niemand anders kan zijn geweest dan Anna van der Horst, de destijds wel bekende dichteres van *De Gevallen van Ruth*; het is trouwens slechts ééne uit de vele belangrijke uitkomsten van nauwgezet en vergelijkend onderzoek, welke ik hiermede naar voren breng.

Voor de rechte kennis der litteratuur en der omtrent het midden der 18de eeuw op godsdienstig gebied heerschende stroomingen vinden wij in dit proefschrift een rijken schat van gegevens. Dat daarbij blijkt, dat Fransche en vooral Engelsche litteratuur, meer dan Duitsche, Betje Wolff's letterkundige en persoonlijke ontwikkeling hebben beheerscht, is alleszins verklaarbaar, was bij haar geene uitzondering. De Duitsche taal en de Duitsche letterkunde werden in die jaren en nog lang daarna vergelijkenderwijs, over het algemeen veel minder beoefend dan de Engelsche en de Fransche. Jacob van Lennep schrijft ten minste: „in de voor het overige zoo uitgebreide boekerijen mijner beide grootvaders heugt het mij niet, Hoogduitsche werken te hebben aangetroffen." Maar ook zoo is het verwonderlijk om aan de hand van Mejuffrouw Ghijsen na te gaan, hoeveel en hoevelerlei door Betje Wolff in haren ontwikkelingstijd is opgenomen en verwerkt, alsook welken langen ontwikkelingsweg er moest worden afgelegd, eer, om hier slechts iets te noemen, het sentimenteele dweepstertje met de doodsgedachten van een Young, van een Blair, kon worden de bezielde schrijfster van de in zijnen meesterlijken eenvoud zoo verwonderlijk schoone beschrijving van het sterfbed van Abraham Blankaart.

Terecht noemt Mejuffrouw Ghijsen deze periode, welke afsluit met den dood van Ds. Wolff en met het begin van Betje's samenleven met Aagje Deken, die periode, waarin Elizabeth Wolff, na zoo vele en zoo verscheidene invloeden op zich te hebben voelen inwerken, tot zelfstandigheid van denken en van werken komt, een afgesloten geheel. Maar hoe uitvoerig en hoe zorgvuldig die verschillende invloeden van lectuur en van vrienden ook door Mejuffrouw Ghijsen zijn nagegaan, zoo blijft het toch een open vraag, of deze daarbij voldoende aandacht heeft geschonken aan den invloed, door Ds. Wolff ontwijfelbaar zelf op zijne jeugdige echtgenoote heeft geoefend, of niet de aanvankelijke verwijdering tusschen beiden door haar te breed is uitgemeten? Dat die verwijdering heeft bestaan en dat die zeer diep is geweest, is ontegenzeggelijk waar; maar zij is toch slechts van voorbijgaanden aard geweest en bij de waardeering daarvan moet wel ter dege worden rekening gehouden, vooral wat Betje's eigene uitspraken betreft, met wat J. van Vloten heeft genoemd hare „gulle uitsprekelijkheid", hare overgevoeligheid voor iederen indruk van het oogenblik, hare onoverwinnelijke hebbelijkheid om ook haar diepsten ernst te verbergen achter dikwijls maar al te losse scherts. Het einde van haar huwelijk is in ieder geval zeer gelukkig en zeer innig geweest, veel meer dan enkel een berustend samenleven, eene lijdelijke, plichtmatige aanvaarding van wat nu eenmaal haar deel was. Gedurende de Santhorstsche periode, die in Mejuffrouw Ghijsen's boek naar verhouding van de gedetailleerde uitwerking van het overige wel wat heel vluchtig is behandeld, waren de twee zoo verschillend aangelegde echtgenooten zeker geheel één van zin. Menige ongezochte, als ongewilde trek uit de latere brieven, zoowel als uit het gedicht *Beemster Winterbuitenleven* en nog zoo veel meer wijst op een werkelijk liefelijk huiselijk intérieur; en met hoe liefdevolle vereering ook heeft Betje Wolff haren echtgenoot na diens overlijden herdacht.

Mejuffrouw Ghijsen resumeert haar werk met de woorden: „zoo Elizabeth Wolff in deze jaren nog weinig „van letterkundige beteekenis geeft, zoo ligt toch in „dit tijdperk de bron van hare latere geschriften, zijn „deze de vrucht der levenservaring en ontwikkeling „toen verworven; is het vooral uit de schatkamer van „hare herinneringen, innerlijke en uiterlijke, van dezen „levenstijd, dat zij haar stof put bij de vervulling harer „taak als romanschrijfster en opvoedster, die nu gaat „beginnen." Als die tweede periode uit Betje's werkzaam leven ons, naar wij zeer hopen, in een volgend deel door Mejuffrouw Ghijsen zal worden geschetst, zullen wij dan niet een stukje auto-biografie, een beeld van den omgang van Ds. Wolff met zijne weerbarstige echtgenoote terugvinden in den omgang van Abraham Rijzig met Alida Leevend, die onvergelijke karakterstudie, waarin het oude Shakespaeriaansche thema van *The taming of the Shrew* op eene geheel oorspronkelijke wijze wordt behandeld met vermijding van de smakeloosheden, waarin Richardson vervalt bij de uitwerking van hetzelfde gegeven in Charlotte Grandison?

Met het betoog, dat ik mij hebt vergist in de dateering van Betje's gedicht *Die dankbaar is, is blij*, ga ik natuurlijk gaarne accoord.

Amsterdam. Johanna W. A. Naber.

I. Pauli, „Enfant", „Garçon", „Fille" dans les langues romanes. Essai de lexicologie comparée. Lund, Lindstedt. 1919. (Pr. Kr. 10)

Welke termen worden in de Romaanse talen gebruikt om de begrippen „kind", „jongen", „meisje" uit te drukken? Een onderzoek hiernaar, mits de uitkomsten goed geordend zijn, moet wel hoogst leerzaam wezen; het heeft belang voor de semantiek en leidt tot de behandeling der etymologie van verschillende woorden; het is scherp en toch niet te scherp omschreven, omdat

Digitized by Google

de bestudeerde begrippen bijna altijd een zekere speling zullen laten; daar het alle Romaanse talen omvat, is het een bijdrage tot een vergelijking van deze onderling.

De Heer Pauli is niet de eerste die zulk een onderzoek instelt. In 1895 schreef Tappolet zijn klassiek geworden werk *Die romanischen Verwandtschaftsnamen*, in 1903 Zauner *Die romanischen Namen der Körperteile*, in 1904 Merlo *I nomi romanzi delle stagioni e dei mesi*, in 1907 Streng *Haus und Hof im Französischen*, in 1911 v. Wartburg *Die Ausdrücke für die Fehler des Gesichtsorgans in den roman. Sprachen*. In deze rij neemt de studie die wij hier aankondigen, een eervolle plaats in.

Ziehier hoe de schrijver zijn onderwerp heeft ingedeeld. Hij scheidt de woorden die uit het Latijn komen van de nieuwe formaties der Romaanse talen. Bij de eerste voegt hij de afleidingen van reeds in het Latijn gebruikte termen, ook al zijn deze afgeleide vormen eerst in het Romaans ontstaan, en hij onderscheidt de „eigenlike" van de „oneigenlike" traditie; met deze qualificatieven, die hij aan Tappolet heeft ontleend, bedoelt de schrijver een splitsing te maken tussen enerzijds de termen in kwestie die reeds in het Latijn voor „kind", enz., werden gebezigd, en anderzijds die welke in het Latijn gewoonlik een andere betekenis vertoonden en niet dan bij gelegenheid die van „kind", enz., hadden. Voorbeelden van deze laatste groep zijn c r e a t u r a, p a r v u s, p a r v u l u s (Ital. *pargolo*), p u l l u s, enz.

De in het Romaans gevormde benamingen worden in twee groepen verdeeld, nl. die welke door een „passieve" en die welke door een „actieve" betekenisovergang zijn ontstaan. Ook deze termen moeten worden verklaard. Wanneer bijvoorbeeld een woord dat oorspronkelik „slaaf, dienaar" beduidt (m a n c i p i u m) langzamerhand de betekenis „jong" krijgt, daar de dienst vooral door jonge lieden werd uitgeoefend, en zo de naam wordt voor „jonge man" (Sp. *mancebo*), dan is deze onmerkbare accentuering van een schakering die oorspronkelik bijkomstig was, „passief". Doch als ter uitdrukking van een begrip, door plotselinge overdracht, de naam van een ander begrip wordt gebruikt, zoals wanneer men een „kind" aanduidt met een liefkozings- of een afkeuringswoord of noemt met een dierennaam of naar een lichamelike of geestelike eigenaardigheid, en wanneer die termen langzamerhand ook door anderen worden gebezigd en soortnaam voor „kind" worden, dan is wèl deze laatste uitbreiding „passief", maar het eerste begin dezer naamgeving is een „actieve" daad geweest. Voorbeelden van „actieve" betekenisverandering zijn: Prov. *tous*, *tousa* uit t o n s u s, t o n s a, Fr. *gosse*, oorspr. „hond", Zwitsers-Frans *gracha*, d. i. *gracieux*.

Naast de Romaanse formaties die door wijziging van betekenis zijn ontstaan, plaatst de schrijver die welke hij „créations primitives" noemt (refreinen, onomatopeeën), verder de aan vreemde talen ontleende termen, terwijl een laatste rubriek wordt gevormd door woorden waarvan de oorsprong onzeker is.

De Heer Pauli heeft met bewonderingswaardige ijver alle taal- en dialektwoordenboeken doorzocht. Voor de „actieve" betekenisverandering biedt deze methode dit gevaar dat niet zelden de zekerheid ontbreekt of een term werkelik soortnaam is geworden in een bepaalde streek. Als Mistral bijvoorbeeld vermeldt dat *mastin* (Fr. *mâtin*) wordt gebezigd voor een „dik kind", dan zouden wij gaarne weten of dit gebruik algemeen is, of wel in de mond van degeen die zich ervan bedient, nog steeds de kracht heeft van een persoonlike vinding. Ik weet wel dat dit bezwaar bijna onvermijdelik is bij dialektstudies; alleen zij die een streektaal kennen door eigen aanraking, zullen de noodzakelik onvolledige mededelingen der woordenboeken kunnen aanvullen.

Van de ontzaglik grote hoeveelheid woorden die in dit werk ter sprake komen, zullen alleen specialisten voor elk deel kunnen beoordelen in hoeverre hetgeen de schrijver erover zegt juist is. De indruk die men bij (minus kel) het lezen krijgt, is dat de etymologieën met strenge kritiek worden besproken en dat gestreefd is naar een zo volledig mogelike documentatie.

Ik veroorloof mij enkele weinige opmerkingen. Onder de woorden van onbekende oorsprong (p. 373) noemt Pauli verscheidene termen voor „knaap, straatjongen" uit N., N. W. en N. O.-Frankrijk, die beginnen met *gal-* en een enigszins ongunstige betekenis hebben: *galmite*, *galmin*, *galmiche*, *galmiron*. Hij vraagt of die woorden ook behoren tot „de grote familie van termen van het type *galup*, *gulap*", waarin hij met Meyer-Lübke afleidingen ziet van Lat. g u l a, al of niet beïnvloed door *galoper* (p. 228-229). *Gamin* beschouwt hij, evenals de *Dict. gén.* en Meyer-Lübke, als een ontlening aan Hgd. *gemein*, *Gemeiner* (p. 367).

Om met dit laatste woord te beginnen. Wanneer men naast elkander vind *galmin* en *gamin* in dezelfde betekenis, het eerste in het N., N. W. en N. O., het laatste eveneens in het Waals, en verder in het Oosten en het Centrum van Frankrijk — blijkbaar is het uit het N. O. of O. dieper ingedrongen, ook naar het Zuiden toe — dan zal men moeielik ertoe kunnen besluiten deze woorden van elkaar te scheiden, als men bedenkt dat in het Waals, en in het algemeen in N. Frankrijk, naast het pejoratieve prefix *ga-* (=*ca-*), ook *gal-* voorkomt. Ik heb vroeger (*Mélanges Kern*, p. 123—126) over dit prefix geschreven, doch voeg hierbij tans het volgende. Een der veelvuldigste benamingen voor de kat is *mine* (of afleidingen hiervan); men zie Sainéan, *La Création métaphorique, Le Chat* (1905), p. 16, en Pauli, p. 311. Daarnaast vindt men ook *mite* voor een kat (Sainéan, p. 17). Dat kinderen vaak met katjesnamen worden genoemt, bewijst Pauli t. a. p. Wat is nu eenvoudiger dan te veronderstellen dat *gamin* en *galmin* latere masc. formaties zijn van het fem. *gamine*, *galmine*, samengesteld uit *ga-*, *gal-* en *mine*, terwijl *galmite* een compositie is van *gal-* en *mite*? In *galmiche* zou men *miche* kunnen herkennen dat, volgens Pauli (p. 288), in Normandië wordt gebruikt voor „klein meisje", tenzij men in dat woord het simplex van *michette*, „katje" (Sainéan, p. 23), wilde zien. Dit laatste lijkt mij waarschijnliker, te meer omdat ook *galmiron* kan worden verklaard als een samenstelling van *gal-* en *miron*, „kat" (Sainéan, p. 16). Het komt mij dus voor dat deze woorden in Pauli's boek in § 325 behoren.

Duister is de oorsprong zowel van Fr. *garçon* als van Ital. *ragazzo*, twee woorden die volkomen dezelfde ontwikkelingsgang hebben doorgemaakt en waartussen men gaarne verband zou willen leggen. De stammen *gar* en *rag* zijn anagrammen van elkander, en het is in alle geval curieus te constateren dat in het argot het

Digitized by Google

anagram een middel van taalvorming is (Nicéforo, *Le Génie de l'Argot*, p. 136) en dat er ook onder de benamingen voor kinderen voorkomen: *loupiot, loupel* zijn afleidingen van een anagram van de stam van *pouilleux* (Pauli, p. 224).

Nog één kleine opmerking: op p. 122 spreekt de schrijver van de oorsprong der uitdrukking *mon joven*, die door Appel met „Ik jonge man" wordt vertaald. Pauli zegt dat dit een bewijs is dat het woord *joven* gebruikt is met een individuele betekenis, naast de kollektieve van „jonge lieden". Doch in *mon joven* betekent dit woord niet anders dan „jeugd", geenszins „jonge man". *Mon joven*, d. i. *ma jeunesse*, wordt voor *ik* gebruikt, zoals *son joven* voor *hij* zou kunnen staan (Sneyders de Vogel, *Syntaxe histor.*, p. 42) [1]).

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

P. de Geus et H.-J. Schoo, La langue usuelle. **Vocabulaire systématique à l'usage des Hollandais qui préparent un examen de français. Troisième édition. Amsterdam, J.-M. Meulenhoff, éditeur.**

Toen ik onlangs in dit tijdschrift op den cirkelgang van de methode van onderwijs in het Fransch wees, verwachtte ik weinig zoo spoedig een tweede verschijnsel van dien aard te kunnen bespreken. Want wie onder de ouderen van dagen herinnert zich niet het eertijds veelgebruikte A. B. Maatjes, *Mots et Dialogues*? Als vocabulaire meer uitgebreid, mist het bovenaangekondigde echter de „dialogues", al zijn er hier en daar zegswijzen en spraakwendingen ingevoegd. In hun voorbericht (tusschen haakjes, de titel is geheel Fransch, waarom ook niet het voorbericht ?) zeggen de schrijvers, dat zij tot het samenstellen van het werkje werden gebracht „door de behoefte, welke (zij) bij (hun) onderwijs gevoelden aan een niet te onvolledig en toch practisch vocabularium." Dat die behoefte bestond, blijkt wel door het verschijnen van dezen derden druk. Met instemming haal ik aan: „De woordenvoorraad door lectuur aangebracht, die uit den aard der zaak onvolledig is, dient systematisch te worden aangevuld." Deze eenvoudige waarheid wordt maar al te veel uit het oog verloren, ook bij het Midd. onderwijs. „Wie een vreemde taal met succes wil bestudeeren (en lezen en spreken, zou ik erbij willen voegen), dient zich nu eenmaal een behoorlijken voorraad woorden eigen te maken". Zoo is 't inderdaad.

De inhoud van *La langue usuelle* (261 bladz.) door de samenstellers in 168 kortere of langere rubrieken ingedeeld, betreft om zoo te zeggen al wat op aarde bestaat, en zelfs daar boven; de woorden en uitdrukkingen, met hun meestal zeer goede vertaling in twee kolommen geplaatst, zijn over het geheel „woorden, die werkelijk worden gebruikt en die dus, uit een practisch oogpunt, de belangstelling ten volle verdienen" (Voorbericht). Bij het doorlezen maakte ik eenige kantteekeningen, die den schrijvers van nut kunnen zijn bij een te verwachten herdruk. De voorgestelde verbeteringen zijn tusschen haakjes gezet.

Bladz. 9 paître l'herbe (liever: *brouter*) — 10. hangar (niet: schuurtje) — 12. débiter une blague (liever *dire* — 14. De druiven enz. (beter: *Les raisins sont trop verts*)— 17. grenssteen (*borne-limite*) — 24. banquise, ijsmassa (liever: *ijsdam*) — 29. docks (lees als vertaling: *loskaden en pakhuizen*) — 47. inwendig (*interne*, weggevallen) — 55. de ezelsbrug, le pont aux ânes (heeft verklaring noodig om niet verward te worden met een ezelsbruggetje, *un expédient*) — 64. mot, teigne (meer gebruikelijk *mite*) — naast het gegeven paarlemoer, nacre, mocht *hel* schildpad, *écaille*, niet ontbreken — 69. Zoo ook naast *sternum*, niet weggelaten worden: borstholte, *thorax* — 85. Het 47e hoofdstuk: De ziekten, vangt aan met: Het verschijnsel, le phénomène; dit moet wezen: *le symptôme* — 95. Le maire *marie* moet een nadere bepaling hebben — 97. lijkrede, *oraison* (ja, voor vorstelijke personen, in de 17e eeuw; anders *discours*) — 111. waterkan, lampetkan (lampetkan is *pot à eau*, maar niet *aiguière*, dat een meestal metalen schenkkan beteekent); plat à brosses, à savon (bedoeld is *boîte*) — 112. visiteboekje, porte-cartes (ook *carnet de visite*) — 117. le bois de lit is niet bedstede, maar (verouderd) ledikant. (Bedstede, *lit-armoire*) — 118 buitenplaats, villa (liever: *propriété*) — 121. Soupe (*potage* ontbreekt) — 122. Sap, sirop de framboise, etc. (neen: sap, *jus*); maar *sirop*, strooperig, verdikt sap, waarvan een zekere hoeveelheid met water aangelengd als „limonade" wordt gedronken) — 122. macis (de vertaling *foelie* is vergeten); jam, marmelade (wat wij jam noemen heet *confitures*; marmelade is wat wij moes noemen); een verkoelende drank, une boisson frappée (neen, dat is een in ijs afgekoelde drank) — 123. bij tremper son vin, en mettre de l'eau dans son vin, mocht *de l'eau rougie*, water met wijn, niet vergeten worden — 124. *beurrier* is vergeten — 125. Kroes, gobelet (in 't gewone leven *timbale*); *marmite* is kookpan; *hachoir* (tegenwoordig liever *planche à hacher*) — 126. Cet aliment se détériore vite (liever: *se gâte*) — 128. *voorgerecht* is een geschikte vertaling voor hors-d'oeuvre — 129. kandelaar, chandelier (thans liever: *flambeau*); gloeilampje (liever: ampoule électrique; une lampe à incandescence is een groote lamp voor pleinverlichting, bijv.) — 130. asch, les cendres (neen: *la cendre*); vuur aanleggen, faire du feu (neen; liever *allumer le feu*; *faire du feu*, stoken: je fais du feu dès octobre). — 131. onderaan, tweemaal dezelfde holl. vertaling voor twee verschillende fr. uitdrukkingen? (*faire la part du feu*, laten branden wat brandt) — 133, noot. En cas d'équivoque on traduit (lees: *pour éviter une ambiguïté*) — 135. le chauvinisme, un chauviniste (neen: *un chauvin*) — 159. de vertaling van caisson vergeten, en 161, foerier en officier van administratie, idem — 162. patroontasch, giberne (ja, vroeger; thans *cartouchière*) — 164. wapenstilstand, trêve (neen, *armistice*; trêve is wat anders) — 168. Subir une perte (zeldzaam, liever *faire*) — 171. firma, raison sociale (in den laatsten tijd meest *firme*) — 180. Schets van , Essai (neen: *Précis*); Geschiedenis des Vaderlands, Cours d'histoire nationale, en, 248. Vaderlandsche geschiedenis, histoire, nationale (niet gebruikelijk aldus. De Fr. spreken van *histoire de France*) — 190. un étui (une boîte) de mathématiques? (*boîte à compas*) — 193. le tender (spr. uit tandère) — 229. de kardinaalshoed, la barrette (neen, *le chapeau cardinalice*; de barrette of barette is een soort

[1]) **Bij Du Cange (IV, 29) vind ik *garcifer* „idem qui *Garcio*". Kan dit ook een contaminatievorm zijn van *gars* en *lucifer*, dat (Pauli, p. 192) voor „drukke jongen" wordt gebruikt in Anjou?**

Digitized by Google

muts door dien geestelijke gedragen) — 231. de collecteschaal, le plat (neen, *le bassin*) — 233. de opperpriester (? liever, de hooge priester, *le grand prêtre*) — 238. de speelplaats, binnenplaats, la cour de récréation, le préau (de *préau* is de overdekte speelplaats) — 253. *survoler une ville* mocht niet ontbreken, evenmin als *avion* en *hydravion*, en wat daarbij hoort.

Ik ben hiermede aan 't eind van mijn opmerkingen, want een dertigtal zetfouten (niet veel voor zoo'n boek) kan de aandachtige lezer zelf verbeteren.

Mijn slotindruk is deze, dat het werkje met veel zorg is samengesteld, en zoowel aan de in den titel genoemde examencandidaten als aan andere beoefenaars van het Fransch uitstekende diensten kan bewijzen.

Amsterdam. C. M. Robert.

Klein Plakkaatboek van Nederland door mr. A. S. de Blécourt en dr. N. Japikse. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters' U.-M 1919. (Pr. *f* 9.75, geb. *f* 11.50).

In opzettelijke tegenstelling tot het groote magazijn van documenten, den historicus bekend en vertrouwd, noemen prof. de Blécourt en dr. Japikse hun bundel het Klein Plakkaatboek. Reeds daardoor heeft hij een voorsprong. Want het Groot Plakkaatboek is niet gemakkelijk te hanteeren; het is in den meest letterlijken zin zwaar op de hand. Het Klein Plakkaatboek is meer handzaam; het zal dus stellig zeer veel worden geraadpleegd en daarmede is zijn nut reeds bewezen en zijn verschijnen gemotiveerd. Wij begroeten het boek dus als een aanwinst voor onze bibliotheek en verheugen ons liever in hetgeen wij hier vinden dan dat wij vragen om hetgeen wordt gemist.

De uitgevers noemen hun bundel een verzameling van ordonnantiën en plakkaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak. Is de kerk hier naar oude gewoonte in het midden geplaatst, opdat niet al te zeer in het oog zou vallen, dat zij er eigenlijk wat buiten valt? Dat regeeringsvorm en rechtspraak nauw samenhangen, spreekt van zelf en is ook historisch in orde. De documenten daarover behooren natuurlijk bij elkander. Maar hoe nauw kerk en staat ook samenhingen oudtijds, hier staan de verschillende kerkordes wat gesepareerd naast de rest. Omgekeerd missen wij allerlei documenten, die juist voor de kennis van regeeringsvorm en rechtspraak van groot belang zijn. Wij denken hier b. v. aan de vele stedelijke privilegiën, waarvan een bloemlezing hier stellig niet zou hebben misstaan.

Maar nu gaan wij eigenlijk toch doen, wat wij wilden nalaten. Daarom ten bewijze van onze waardeering slechts enkele opmerkingen. De methode van uitgeven van documenten naar den ouden druk met collatie naar het origineel lijkt ons bedenkelijk. Alleen een uitgave naar het origineel en, zoo dat niet meer aanwezig is, naar een betrouwbaar afschrift of oude uitgave, kan toch eigenlijk wetenschappelijk voldoen. Ten slotte, wat de stukken zelf betreft, waarom is niet duidelijk aangegeven, dat de kerkenordening van Holland van 8 Maart 1591 (blz. 202 vlg.) slechts een concept is, dat nimmer is ingevoerd?

Amsterdam. H. Brugmans.

A. Moberg, Babels Torn, en översikt. (Lunds Universitets Årsskrift, N.F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 20) Lund (Gleerup) & Leipzig (Harrassowitz). 1918. (Pr. 2 kr. 25 öre).

„De Toren van Babel, een overzicht": eene nauwgezette verhandeling in het Zweedsch, gepubliceerd in een feestbundel naar aanleiding van het 250 jarig jubileum der Universiteit Lund. Welke feitelijke voorstelling ligt aan het oude bijbelverhaal van den torenbouw in Genesis hoofdst. 11, vers 1—9 ten grondslag? De voorzaten der oude Babyloniërs waren afkomstig uit een bergland. Op de toppen der bergen dacht men de woonplaats der goden. Bij elken tempel in de Babylonische vlakte behoorde een kunstmatige berg, in den vorm van een toren, die den troon der godheid moest verbeelden. Wat het uiterlijk betreft, kan met vooral twee grondvormen van deze tempeltorens onderscheiden: *a*) de terrasvormige torens, bestaande uit (meestal zeven) kubusvormige vertrekken, waarvan het hoogere telkens kleiner is dan datgene waarop het rust, en met een breede, schuine trap aan den buitenkant als opgang; *b*) de spiraalvormige torens, òf rond òf vierhoekig, in beide gevallen naar boven smal uitloopend, met een breeden wenteltrapvormigen trans als opgang. Beide typen vindt men ook *c*) gecombineerd: als fundament een terras met trap en als bovenverdieping een spits toeloopend gevaarte met een breeden trans [1]). Tot welk type de eigenlijke „Toren van Babel" behoort, d. w. z. de toren bij den hoofdtempel van Marduk te Babylon, is moeilijk uit te maken. Weliswaar staat de plaats, waar de tempel (*Esagila*) en de toren (*Etemenanki*) gezocht moeten worden, sedert de opgravingen van Koldewey met absolute zekerheid vast. Maar een reconstructie met behulp van archaeologische gegevens is onmogelijk. Wij weten, dat Alexander de Gr. het puin zorgvuldig heeft laten verwijderen, maar dat het plan tot wederopbouw gestuit is door zijn vroegen dood. [2]) Wij moeten dus pogen het vraagstuk op te lossen op grond van de litteraire en epigraphische gegevens: in de eerste plaats de ietwat vage beschrijving van Herodotus (I 178—187), en voorts een spijkerschrift-tablet, door G. Smith al in 1876 ontcijferd en beschreven, maar pas in 1913 door Scheil (en Dieulafoy) teruggevonden en gepubliceerd. De tekst is moeilijk; tal van bijzonderheden zijn voor meer dan één uitlegging vatbaar.

De Schr., die vooral den nadruk legt op de geschiedenis van het onderzoek, geeft het materiaal vrij volledig. De nieuwste verhandelingen van Th. Koldewey en van Th. Dombart heeft hij pas in den loop van zijn onderzoek en slechts gedeeltelijk kunnen verwerken (p. 64 en 66 v.). Zijn eigen resultaten zijn niet in elk opzicht bevredigend. De schuld hieraan heeft echter niet zijn zeer zorgvuldig onderzoek, maar de onvolledigheid van het materiaal.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

[1]) Vgl. thans vooral Th. Dombart, Kunsthistorische Studie zum Babelturm-Problem (Mitteil. der Vorderasiat. Gesellsch., 21. Jahrg., S. 1 ff.).

[2]) Vgl. hierover F. Delitzsch in het Festschrift für Ed. Sachau (1915) S. 98.

Digitized by Google

J. van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II. Rotterdam, v. Sijn. 1919.

Aangemoedigd door de goede ontvangst van het eerste stuk, dat van Thales tot Plato loopt, besloot de schrijver tot het publiceeren van deze Overzichten van den tweeden Cursus aan de Rotterdamsche Volksuniversiteit, waarin alleen Plato en Aristoteles worden behandeld. Men kan gerust aan dit tweede deeltje een niet geringer succes voorspellen. Het is niet alleen bruikbaar voor hen, die voor 't eerst met de Grieksche filosofie kennis maken; maar ook wie daarmede al min of meer vertrouwd zijn, zullen het met genoegen lezen. Want Dr. Van der Valk schrijft klaar en eenvoudig, frisch en levendig; hij maakt menige goede opmerking en geeft in tekst en noten aardige illustraties uit latere en nieuwste dichters en denkers. — Het moet iedereen treffen, met hoe merkbare voorliefde Plato behandeld is. Van de 86 pg's neemt hij er 20 meer in beslag dan Aristoteles. Het aan dezen gewijde deel bevat meer een objectieve uiteenzetting der leer en is daardoor wat drooger uitgevallen. De schrijver laat weinig blijken welke stelling hijzelf inneemt tegenover de aristotelische logika en metafysika. — Het is hier niet de plaats, bezwaren te opperen tegen bijzondere uitspraken en formuleeringen. Alleen moet ik even zeggen, dat Dr. Van der Valk mij in zijn bepaling van den zin der platonische Idee niet geheel vast en consequent toeschijnt.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Havelock Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time. Second Series. London, Constable. 1919. (Pr. 6/6).

De schrijver, van aanleg kunstenaar en door opleiding medicus, behoort tot die groep van Engelschen die, zooals Belloc, Carpenter, Chesterton, Shaw, Webb, de filosofie op hun manier onder de menschen brengen. Filosofie beteekent hier niets anders dan populair-wetenschappelijke behandeling van de vraagstukken die aan de orde van den dag zijn, en wel van kosmopolitisch en demokratisch standpunt beschouwd. Zóo leert ons de proeve, waaraan deze verzameling haar naam ontleent, dat de oorlog slechts éen van vele mogelijke konflikten is, of liever dat er altijd uit den aard der menschelijke natuur konflikten zullen zijn, maar dat de oorlog niet het eenige, waarschijnlijk zelfs een voorbijgaand middel is om ze op te lossen.

Een bundel Essays, met deze eenheid dat ze in oorlogstijd zijn geschreven en voor een deel ook met oorlogstoestanden verband houden. In het middenpunt staan de vrouw en de voortplanting van het menschelijk geslacht. Voorts komt er allerlei ter sprake dat daaromheen draait. Vrij zich uitend zonder cynisch te zijn, onafhankelijk van *mob-opinion* maar toch niet paradoxaal wil de schrijver ons tot het inzicht brengen dat, trots de leuzen van Recht en Vrijheid en Demokratie en Volkenbond, de Groote Oorlog er een van dezelfde soort geweest is als vroegere, en dat er nog voldoende redenen bestaan om over de aarde vrede te prediken den menschen die van goeden wille zijn.

Moge de stem van Ellis, die vroeger voor zijn werken in Amerika een uitgever moest zoeken, nu in zijn naar we hopen wijzer geworden vaderland en daarbuiten weerklank vinden.

Amsterdam. T. J. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

Van de *Opstellen ter vertaling in het Latijn* door J. B. Kan, *derde stuk*, herzien door Dr. H. Smit, alsmede van de in een afzonderlik deeltje bijeengebrachte *Woorden behoorende bij het derde stuk* van deze opstellen, ontving de redaktie de achtste druk. De prijs van de beide deeltjes te zamen is ƒ 1.40 + 20 % crisistoeslag; zij zijn verschenen bij de firma P. Noordhoff te Groningen (1919).

Van J. Kleyntjens S. J. en Dr. H. H. Knippenberg, *Van Goden en Helden* (zie de bespreking door Dr. C. A. A. J. Greebe, in het *Museum* 1916, kol. 185—188) is bij de firma Wolters te Groningen de derde druk verschenen.

Bij dezelfde uitgever zag het licht de zesde, herziene druk van F. F. Fischer, *Vocabularium op Xenophons Anabasis*, herzien door Dr. J. de Jong Tzn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De zevende aflevering is verschenen van L. Laurand, *Manuel des Etudes grecques et latines* (Parijs, Picard, 1919; pr. fr. 5.) Deze aflevering (groot 135 blz.) geeft een overzicht van de metriek, de palaeografie, de epigrafie, de muntenkennis, de archaeologie, de geschiedenis der filologie en de methode van werken der filologen. De eerste afleveringen zijn besproken in het *Museum* (1915, kol. 161 en vlg.). Een laatste aflevering zal de indices op het gehele werk bevatten.

Te Londen is verschenen bij de firma Constable and Company, in 1919, en aan de redaktie toegezonden: W. T. Massey, *How Jerusalem was won*, being the record of Allenby's campaign in Palestine. Het fraai gebonden boek bevat kaarten en vele illustraties naar foto's van Palestina; tegenover blz. 217 vindt men een afbeelding van de beschildering der kapel in het Keizerin-Augusta-Victoria hospitaal op de Olijfberg, waar de vroegere beheerssers van Duitsland zijn voorgesteld in het gewaad van middeleeuwse Keizer en Keizerin, als donatores het door hen gestichte gebouw in effigie op de knieën dragend. Het boek kost 21 shilling.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne XLVIII. 1: I. I. Hartman, De Joanne Pascolo poeta Latino, — M. Valeton, De praetoribus Atheniensium qui victoriam reportaverunt apud Arginusas insulas. — P. H. Damsté, Ad Gellii N. A. Lib. VI—X.—I. I. H., Ad Platonis convivium. — J. S. Phillimore, Statius Siluae III. II, 30. — J. Janssen, De die quo Nero Claudius Drusus natus est. — C. Brakman, Sidoniana. — J. Janssen, Quam aetatem significet vox quae est „puer." — I. I. Hartman, Ad Taciti Ann. XIII, 26. — Dez., Ad Taciti Ann. I, 1. — A. Poutsma, Ad Herodoti l. I, c. 91. — J. Berlage, Tacit. Hist. III, c. 26. — I. I. Hartman, Varia ad varios. — Dez., Silentium, elegiam. —

Rheinisches Museum, LXXII, 4: H. Kallenberg, Bausteine zu einer hist. Gramm. der griechischen Sprache. — W. Soltau, Nochmals die Enniusfinsternis. — B. Sauer, Favorinus als Gewährsmann in Kunstdingen. — A Ludwich, Plutarch über Homer. — M. Boas, Die Lorscher Handschr. der sog. Monosticha Catonis. — O. Klotz, Zu Aischylos thebanischer Tetralogie. — M. Wallies, Zur Textgeschichte der ersten Analytik. — Misz.

Bulletin de Correspondance hellénique, 1916, Janv.-Août: J. Paris, Contributions à l'étude des ports antiques du monde grec, II. — P. Graindor, Les cosmètes du Musée d'Athénes. — P. Cloché, Les naopes de Delphes, et la politique hellénique de 356 à 327 av. J.-C. — Ch. Dugas, Tête d'Héraclès du Musée de Tégée. — A. Plassart, Fouilles de Delos (1912—1913).

Digitized by Google

Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 10: W. Büchner, Die psychol. Begründung im Philoktetes des Sophokles. — E. Wolf, Die allegor. Vergilerklärung des Christoforo Landino. — E. Stein, Die byzantin. Geschichtswiss. im letzten halben Jahrh. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: G. Reichwein, Der Sinn der Schule im Kultursystem, III. — Mitteil.

Neophilologus, V, 2: L. Delibes, Le subjonctif dans la phrase adjective après un superlatif relatif ou autres fournures exprimant une idée de relativité. — K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art, II. — N. v. Wijk, Zur Betonung des slavischen Duals. — J. H. Scholte, Der rote Ritter. — J. de Vries, Rother en Wolfdietrich. — Th. C. v. Stockum, Der Ursprung der phänomenalistischen Gedankenreihe in Schillers *Philosophischen Briefen.* — W. v. d. Gaaf, Notes on English orthography (*ie* and *ea*), I. — A. E. H. Swaen, Thersytes. — Jos. Schrijnen, Het oog in de taal. — D. C. Hesseling, Le coucher du soleil en Grèce. — J. J. A. A. Frantzen, Die Gedichte des Archipoeta. — Varium.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VII, 6: C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterkunde, II. — P. C. de Brouwer, Het handgebaar bij de Romeinen. — H. H. Knippenberg, Letterkundigen uit Limburg, VII. — J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een handschrift uit 1458 (slot). — H. M. S. Bernsen, Das „Erzen". — H. H. Knippenberg, Vereering en kleineering. — In het „Album Amicorum" van den heere Jan v. Hoogstraten. — Tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Liter., XLIV, 2: R. Palgen, Willehalm, Rolandslied u. Eneide. — H. Vetter, Die sprüche bruder Wernhers. — G. Ehrismann, Zu Rudolf von Ems weltchronik. — J. Fiebach, Die dualist. weltanschauung im Armen Heinrich. — H. Naumann, Zu Hartmanns lyrik. — A. Leitzmann, Bemerkungen zu den spätmhd. lyrikern, 1-3. — Dez., Suchenwirtiana. — E. Ochs, Gottesfürchtig, andachtig, fromm im ahd. — R. Hünnerkopf, Die drachensage im Hürnen Seyfrid. — M. H. Jellinck, Zu den *e*-reimen der Schlesier. — Dez., Zum Tatian. — S. Feist, Die Ripuarier. — F. Holthausen, Zum Heliand. — O. Behaghel, Die altdeutschen adverbien v. *hôch.* — Dez., Zum genetivus part. bei zahlwörtern. — Dez., Nachtrag z. acc. *einem.* — F. R. Schröder, Eröffnung des kampfes durch speerwurf. — Dez., Aisl. *skinndráttr.* — E. Kieckers, Die directe rede im nhd. als object. — W. Braune, Nachtrag z. d. zwei dichtern des Reinaert.

Anglia, XLIII, 2: H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth, II. — A. E. H. Swaen, The Airs a. Tunes of John Gay's Beggar's Opera. — M. Förster, Zu den 'Kleineren me. Texten' (Anglia 42, 145 ff.). — O. R. Schlutter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

3-4: J. Koch, Das handschriftenverhältnis in Chaucers '*Legend of Good Women*'. — M. Trautmann, Weiteres zu den altengl. rätseln u. metrisches. — H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth, III. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of early English Texts, V. — F. Holthausen, Zu me. romanzen. — Dez., G. Ashby's trost in gefangenschaft.

Id., Beibl., XXX, 10: B. Fehr, In Memoriam Wilh. Creizenach. — H. Mutschmann, Zu Oscar Wildes Gedichten.

11: E. Ekwall, Erik Björkman †. — E. Björkman (†), Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 31-32. — H. Mutschmann, Milton u. d. Licht, I.

12: H. Mutschmann, Milton u. d. Licht (Schluss).

Revue Hist., CXXXI, 2: Homo, La grande crise de l'an 238. — Babut, Recherches sur l'administration mérovingienne. — Zeller, Lonvois, Colbert Croissy et les réunions de Metz. — Mathier, Un essai de taxation populaire (1793). — Bulletin historique: Histoire de l'art, I.

Historische Zeitschrift, 120, 2: Taubler, Römisches Staatsrecht und Verfassungsgeschichte. — Stimming, Kaiser Friedrich II und der Abfall der deutschen Fürsten. — Weisbach, Renaissance als Stilbegriff.

3: Troeltsch, Der Marxismus. — Mayer, Das politische Testament Karls V 1555.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVII, 2: Von Bezold, Ein antisimonistisches Gelübde Heinrichs I. — Schiff, Vorgeschichte des Bauernkrieges, II. — Zwingmann, Johan de Witt und Ludwig XIV, 1663.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Erens, Augustinus' Belijdenissen: Studiën XCII, Dec. (Vogels).
Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 49 (-tz-).
Hulshof, Schrift i. d. Niederl.: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 45 D.Lit.Ztg. 1919, n°. 48 (Schillmann).
Japikse, Waard. v. Joh. de Witt: Hist. Zeitschr. 120, 3 (Michaël).
Knetsch, Geneal. d. Herzöge v. Brab. u. d. Landgrafen v. Hessen: Hist. Zeitschr. 120, 3 (Gundlach).
Ligtenberg, Rom. Steinplastik: Studiën XCIII, Jan. (Albers).
Miedema, Menas: Anal. Bolland. XXXIII, n°. 4 (P. P[eeters]).
Pohl, Thomae a Kempis Opera, IV: D.Lit.Ztg. 1919, n°. 47 (Windel).
Serrurier, Pensées v. Pascal: Studiën XCIII, Jan. (v. Rijckevorsel).
Visart, Het tweetalig België: Tijdschr. v. T. en Letteren VII, n°. 6 (Michels).
Wensinck, Ocean: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 42 (Brockelmann).

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken
onder redactie van
JOH. VORRINK
Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.40**.

Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.25**, geb. **f 3.90**.

Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50**.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-, Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.
Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verscheen:

XIII
EMILE BOULAN
Figures du XVIII Siècle
LES SAGES
Fontenelle et la Marquise de Lambert
f 2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. - LEIDEN.

Verschenen:

STESICHOROS'
FRAGMENTE und BIOGRAPHIE

VON

Dr. J. VÜRTHEIM
Ord. Prof. an der Universität Leiden

Prijs f 3.25

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE
IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM FOLIIS LACERIS SERVATAE
CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS
TERTIUM EDIDIT
J. VAN LEEUWEN J.F.
Lit. Hum. Dr.,
in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. **f 4.90.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT
Dr. P. VRIJLANDT
Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

: : Van al deze werken zijn prospectussen op aanvraag verkrijgbaar : :

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1920.**

Schuchardt, Sprachursprung (Kluyver).
Vürtheim, Grieksche Letterkunde (Boas).
Saalborn, Een bundel Romantiek (Staverman).
Singer, Wolframs Stil und der Stoff des Parzival (Scholte).
Kruisinga, English Sounds (v. d. Gaaf).
Janssen, Suetonii Vita Domitiani (H. v. Gelder).
Van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen (Th. W. Juynboll).
Muller, Hugo de Groot's „Annales et Historiae" (Haak).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. fa. Veen en de fa. Van Goor Zonen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Schuchardt, Sprachursprung. (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, 1919). (Pr. M. 2).

Wij willen de aandacht vestigen op twee verhandelingen van Prof. Schuchardt, de eerste van Juli, de tweede van October 1919, en onder bovengenoemden titel in de werken van de Berlijnsche Academie gedrukt. In de eerste wordt gesproken over het vraagstuk of men al dan niet moet gelooven aan een enkelvoudig begin der menschelijke taal, in de tweede over den vorm dien de oudste taal kan hebben gehad. Ieder begrijpt, dat men bespiegelingen over zulke onderwerpen moet overlaten aan geleerden van de allergrootste ondervinding, en dat alleen zij, die eene diepe studie van allerlei zeer verschillende vormen der taal hebben gemaakt, het recht hebben een gevoelen uit te spreken over iets dat voor het rechtstreeksch onderzoek niet toegankelijk is. Tot hen behoort Prof. Schuchardt, si quis alius. Wanneer men de vraag stelt: eenheid of veelheid van afkomst, dan stelt men een zeer eenvoudig alternatief, maar dat bij de werkelijkheid misschien niet past. Want de taal ontstaat en ontwikkelt zich door de behoeften der maatschappij. Vele eeuwen lang kan een menschdom hebben bestaan, en wel op een groot gebied, met zulke primitieve behoeften, dat deze ternauwernood aanleiding konden geven tot het ontstaan van wat wij een taal kunnen noemen, en waarin allerlei kreten en gebaren alle behoeften vervulden. Indien reeds in zulk een tijd enkele elementen werden gevormd waarop men den term *woorden* mag toepassen, hoe gering zal hun aantal zijn geweest, vergeleken met dat van de vele elementen die eerst later op verschillende plaatsen zijn ontstaan, en die het begin zijn geweest van wat voor ons de menschelijke taal is; derhalve: „die allermeisten Urwörter würden auf polygenetischem Wege entstanden sein".

Doch hiermede is het laatste woord niet gezegd. Want overal waar wij de taal waarnemen, zien wij het uitwerksel van tegenovergestelde krachten: overal ontstaat eenheid uit verscheidenheid door de behoeften van het maatschappelijk verkeer, en overal wordt eenheid verbroken door de kracht van het individu. Zoo moet het ook in den oudsten tijd zijn geweest. Waar de menschelijke taal begint, kan men niet goed zeggen, want het begrip *taal* is eenigszins vaag; maar stelt men het voornaamste kenmerk in de niet-onwillekeurige, maar wel opzettelijke mededeeling aan anderen van hetgeen in den mensch omgaat, dan onderstelt de mogelijkheid daartoe altijd een soort van niveleering, terwijl de voorafgaande verscheidenheid die geniveleerd wordt, uit iets meer eenvormigs zal ontstaan zijn. De schrijver kan zich dus niet vereenigen met de manier waarop Trombetti zijn vraag heeft gesteld: „die Frage darf gar nicht in der Entweder-oder-Form gestellt werden, die Lösung liegt in dem Sowohl-als-auch".

In de tweede verhandeling spreekt Prof. Schuchardt over den oudsten vorm van den *zin*, en zóó kan men iedere mededeeling noemen. De zoo vaak verdedigde stelling, dat een zin van nature uit twee elementen bestaat, dat, hoe de uitdrukking in de taal ook moge zijn, een verbinding van twee voorstellingen toch altijd door den zin wordt aangeduid, deze bewering wordt hier bestreden. Ten deele is die beschouwing nog altijd een gevolg van de theorie van het oordeel in de logica, ten deele ook maakt men in zijn gedachte allerlei aanvullingen, die wel zeer natuurlijk zijn, maar die toch vallen buiten datgene wat de zin uitdrukt. Hier moet men er zich voor wachten het geestelijk leven van een primitieven tijd met het onze gelijk te stellen, ook al neemt men aan dat in beginsel altijd en overal dezelfde krachten de taal regeeren. Van den term „psychologisch onderwerp" moet men geen misbruik maken, en zelfs een imperatief moet men liever beschouwen als in beginsel een zin met één element, al kan men zich gemakkelijk een pronomen van den 2en persoon daarbij denken. De

Digitized by Google

oudste zinnen zullen de allereenvoudigste mededeelingen van één feit zijn geweest, zij waren „eingliedrig", en de latere interjecties, imperatieven en inpersonalia hebben dat type nog bewaard. Men kan zich voorstellen, dat uit twee zulke zinnen die op elkaar volgden, gaandeweg een nieuw type is ontstaan, waarin zich een subject en een praedicaat laten onderscheiden. Het element van die oudste zinnen zal dus een gebeuren hebben aangeduid, hetzij men heeft willen te kennen geven dat men dit gebeuren verlangde of dat het plaats had gehad ; men kan dus zeggen dat dit element een verbaal karakter moet hebben gehad; en dan moeten de eigenlijken omina, waardoor dingen op zich zelf, buiten alle gebeuren, worden aangeduid, van lateren oorsprong zijn. In de kindertaal, die in haar geheel zoozeer den invloed van de taal der volwassenen ondergaat, is nog vaak iets primitiefs, en het is daarom wel van belang haar in dit verband te bestudeeren, doch men moet daaruit weten af te zonderen wat voor rekening komt van de „Ammensprache". Verder zijn van gewicht de creoolsche negertalen : „sie sind das denkbar Anfängerhafteste". Hiermede meenen wij het betoog van Prof. Schuchardt in hoofdzaak te hebben gegeven. Men vindt in deze beknopte verhandeling natuurlijk weinig polemiek tegen bepaalde passages in de werken van andere geleerden ; juist om den aard van het vraagstuk niet te verduisteren, heeft de schrijver willen volstaan met in algemeene trekken, en met de noodige onderscheiding van begrippen, datgene te zeggen wat zijn groote en langdurige ondervinding van de taalstudie hem heeft geleerd. Het is overbodig op te merken, dat Prof. Schuchardt in zijn waardeering van andere geleerden zich ook hier volstrekt niet door nationale gevoelens laat leiden ; zijn volmaakte onpartijdigheid is welbekend, zij kan als een voorbeeld worden gesteld aan velen.

Groningen. A. Kluyver.

J. J. G. Vürtheim, Grieksche Letterkunde. Grepen uit de Helleensche en Hellenistische perioden. (Wereldbibliotheek n°. 368). Amsterdam, Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur. 1918.

Populair schrijvèn is een kunst, die niet iedereen gegeven is. Er schuilt waarheid in de uitspraak, dat slechts òf zij haar verstaan, die de stof aan anderen ontleenen en haar door hun schrijverstalent weten te bezielen, òf degenen, die — gelijk prof. Vürtheim — hun onderwerp geheel beheerschen en uit de volheid van hun kennis met de noodige zelfbeperking anderen weten te boeien. Wat aan de populaire geschriften van prof. Vürtheim hun bekoring schenkt en bij voorbaat een aandachtigen kring van lezers verzekert, zijn de pikante stijl met onverwachte en leuke wendingen, die soms aan de populaire geschriften van Th. Birt doet denken, de historische beschouwing der dingen, die zoetsappige ophemeling evenzeer vermijdt, als het werkelijk belangrijke in het licht stelt, het bezien der gegevens ook uit anthropologisch, folkloristisch, religieus en zelfs economisch oogpunt, het te berde brengen van soms zelfs niet voor de hand liggende voortbrengselen van de moderne literatuur, en zijne persoonlijke bekendheid met land en tegenwoordige bewoners. Dit alles kenmerkt ook zijn nieuw boek, waarmede hij een breede laag van ons beschaafd publiek tracht te bereiken : zijn „Grepen uit de Helleensche en Hellenistische perioden der Grieksche Letterkunde."

„Grepen." Immers wanneer ik meen op dit geschrift ééne aanmerking te mogen maken — en dat ik hiermede mijn aankondiging aanvang, bewijst, dat zij tot op zekere hoogte buiten prof. Vürtheim om gaat — dan, betreft die den titel. Er wordt niet veel philologische speurzin gevergd, om tot de vermoedelijke slotsom te komen, dat prof. V. zelf wel zijn boek den titel „Grepen uit. . . .", die thans als ondertitel dienst doet, zal hebben geschonken, en dat de tegenwoordige hoofdtitel „Grieksche Letterkunde", die door den druk den ondertitel sterk op den achtergrond dringt en bovendien boven iedere linksche bladzijde prijkt, aan den invloed der Redactie van de Wereldbibliotheek te danken zijn zal. Deze titel is het opschrift van het etiket, waarmede dit boek geinventariseerd wordt in de serie „encyclopaedie in monografieën", gelijk de achterzijde van het titelblad ons inlicht. Het is waarlijk niet de schuld van prof. Vürtheim, dat de Redactie der W. B. het begrip monographie vrijmoedig uitstrekt tot zijn reeks losse essays over onderwerpen der Grieksche Letterkunde, waaruit de lezer „grijpen kan waar hij wil", dus in een zin, die, prof. V. zal het zelf erkennen, bezwaarlijk met den gebruikelijken overeenkomt.

Door deze samenvatting echter onder één gemeenschappelijken titel van de beschouwingen, die aan bijna alle genres der Gr. litteratuur zijn gewijd, wordt nu, meer dan anders het geval zou zijn geweest, de aandacht gevestigd op leemten, die deze verzameling schetsen als geheel vertoont. In dit „Grieksche Letterkunde" betitelde boek, wordt ondanks het feit, dat een hoofdstuk, het laatste, gewijd is, aan de Alexandrijnen, de naam van Aristoteles nauwelijks genoemd ; van het hoofdstuk over Plato's Staat springen wij over op Menanders Samia. Ook de rhetoren missen een vertegenwoordiger. De schr. tracht deze opmerking bij voorbaat te weerleggen door te wijzen op het eigen terrein, dat zij vragen. Maar — waarom zij meer dan de meeste der andere genres, van wie een vertegenwoordiger wel een plaats gekregen heeft ? Is het misschien moeilijk Demosthenes in klein bestek in de lijst van zijn tijd te schetsen, Lysias b.v., wiens vader zelfs, zij 't ook niet onder die kwaliteit, ten tooneele komt in het hoofdstuk over de Politeia, had een nummer op het programma verdiend, liefst met een oratie, gelijk die tegen Diogiton, waarin hij eens niet met schijnargumenten werkt. Ch. M. van Deventers Helleensche Studiën (1897) worden zelfs met een hoofdstuk over hem geopend.

Het hoofdstuk, dat het diepst gaat, is wel, dat „den aanvang der Grieksche tragedie" behandelt, kennelijk met veel voorliefde geschreven. Het vloeiendst laat zich het hoofdstuk over Aristophanes lezen, dat, volgens het opschrift, wel wat bescheiden, alleen aan de Ecclesiazusae gewijd heet te zijn.

Wie denkt prof. Vürtheim zich als vruchtdragende lezers van zijn boek ? Er zijn capita, die zelfs zonder veel voorbereiding kunnen begrepen worden, ook door den leek, b.v. dat over de Trachiniae. Maar het hoofdstuk over de Medea veronderstelt bij den lezer een vrij behoorlijke kennis van het onderwerp, gelijk dat over Hesiodus bekendheid aanneemt met den tijd, waarin deze dichter leefde. In de meeste gevallen is het noodig, dat zij,

Digitized by Google

die nog weinig in de Gr. literatuur zijn ingewijd, zich eerst ter dege orienteeren. Er komen bovendien ook vele détails in het boek voor — ik noem b.v. p. 13 „hun (der Phaeaken) naam leeft voort op het Atheensche Stuurmansfeest", p. 119 „zooals het oude vrouwtje bij Theocritus zegt", p. 168 „het monument van Lysicrates", en deze zijn zelfs niet in het af en toe verklarend Zaken- en Naamregister opgenomen —, waarvan misschien zelfs candidandi in de klassieke letteren, om van hoogere regionen maar te zwijgen, op het eerste gezicht de explicatie schuldig blijven. De lezer diene zich dus de lectuur van dit boek niet te licht voor te stellen : dat ook maar iemand het onbevredigd uit de hand legt, verdient het niet.

Eenige algemeene opmerkingen. Gelijk boven reeds opgemerkt werd, had de schr. gerust het hfdst. over Aristophanes' Vrouwenregeering enkel en alleen met „Aristophanes" mogen betitelen; ditzelfde geldt voor „Menanders Samia": de inhoud van dit hfdst. is zoo rijk, dat „Menander en de nieuwe comedie" een gepaste titel ware geweest. Omgekeerd echter belooft het tweede hfdst. met den gepointeerden titel „de Ilias van en vóór Homerus" — waarom gaat dit niet aan dat over Homerus' Odyssee vooraf? — eigenlijk meer dan het geeft. Ik zou dit opschrift willen emendeeren : „de Ilias [van en] vóór Homerus", want het hfdst. behandelt slechts den achtergrond en de vermoedelijk voorafgaande vormen van het Ilias-verhaal, zelfs de onder de illustraties opgenomen vaas met het oordeel van Paris heeft geen betrekking op eenig deel van den text. Hoogstens komt aan het slot van dit hfdst. de eigenlijke Ilias ter sprake, wanneer verteld wordt, hoe om de vermoedelijk oorspronkelijke kern van het verhaal, waarin Aias de Lokriër nog de hoofdpersoon is onder de vijanden der Trojanen, zich de heldenfeiten van steeds meer nieuwe helden cristalliseeren en Aias zelfs verdringen. Hier ontlokt de schr. zonder noodzaak een reeds eenigszins met de materie bekenden lezer de vraag : wanneer, gelijk prof. V. te verstaan geeft (p. 40 vg.), de tweestrijd van Hector en Aias in *H* een neerslag is van den strijd in een voorperiode onzer Ilias tusschen Aias den Lokriër en Hector, — een tweestrijd waarin men in een vroeger stadium van het wetenschappelijk onderzoek niets anders zag dan een repliek van de monomachie van Hector en Achilles —, waarom is het bij Homerus dan Aias de zoon van Telamon, die met Hector in het strijdperk treedt? De geleerde schrijver van *de Aiacis origine* had *zijn* antwoord toch wel bij de hand gehad en behoefde over de opneming van *dezen* Aias in de keten der sage niet geheel te zwijgen.

Een tweede opmerking gelde de vertalingen, die prof. Vürtheim op een aantal plaatsen inlascht. Op pag. 127 ontveinst de schr. terecht zich de moeilijkheid van het vertalen van een stuk van Thucydides niet. En dan te bedenken hoe een jaar of wat geleden iemand met een Thucydidesvertaling voor het voetlicht kwam, zonder zelfs de noodige grammaticale, laat staan philologische kennis. Toch zijn prof. V.'s vertalingen uit Thuc. m. i. beter geslaagd dan die uit Herodotus, welke m. i. het Herodoteische coloriet te veel missen. Ik dacht daarbij aan het bekende stuk van Van Deventer over Napoleon „in den trant van Herodotus." De schr. valt soms uit den toon, b.v. wanneer hij (p. 138) in een bekenden zin uit Thucydides' karakteristiek van Pericles (II. 65) vertaalt „.... als zij dan weer zonder reden *in den put zaten* (δεδιότας), richtte hij hen op." Daar het boek geen noten aan den voet der pagina's kent, moesten in de vertalingen zelf hier en daar verklarende en niet als zoodanig gekenmerkte toevoegsels worden ingelascht, b.v. p. 137 in Thuc. II. 65 „wijl zij in hem de oorzaak zagen van den krijg en de ellende"; p. 22 Odyssee π 91 : „want het is mij toch wel vergund *op uwe vraag over mij* ook *zelf* een woord te spreken", zelfs niet geheel juist. De stukken uit Herodotus zijn meer om den inhoud gekozen dan om den verhaaltrant, waarop ik gaarne meer nadruk had zien gelegd; de eerste hoofdstukken van het 3e boek boek leenen zich hier goed toe. Juist Herodotus' zwakheden, althans in onze oogen, in zijn methode van verhalen kunnen de ontluikende geschiedschrijving doen waardeeren. Omdat zij daartoe nog niet in staat zijn, vinden juist gymnasiasten of zelfs studenten Herodotus meestal vervelend. Een bijzondere vermelding verdient de keurige proza-vertaling van Pindarus' zesde Olympische ode.

De stijl van prof. Vürtheim heeft iets zeer persoonlijks, alleen vind ik het jammer, dat hij daarbij de medewerking zoekt van vele, waaronder zeer bedenkelijke, germanismen, zoowel in woordkeus als in woordvorming.

Wat de détails betreft, wil ik mij tot enkele uiterlijkheden beperken. De druk kon beter. Machinezetsel — vgl. de verwarring op p. 139 reg. 2 en 3 — deugt niet voor boeken. Men weet nooit, waaraan men met de correctie toe is. Zinstorende drukfouten zijn o.a. p. 16 reg. 25 ampel voor amper, p. 219 in het fr. uit den 7en Brief van Plato : „..... moet de wijze zich in stilte terugtrekken en voor zich zelf *in* (m. z. *en*) den staat het beste wenschen." Bij een herdruk is het gewenscht de eigennamen naar één norm te behandelen. Thans staat nu eens de Grieksche, dan weer de Latijnsche of de Hollandsche, soms zelfs een hybriede vorm. De illustraties, die achter in het boek bijeenstaan, hebben niet alle op de behandelde stof betrekking, terwijl omgekeerd voorstellingen, die men daar zou zoeken, b.v. de op pag. 60 vermelde Epimetheusvaas uit Oxford, er niet in voorkomen. Het ware wenschelijk geweest bij de plaatjes, die geen landschappen voorstellen, de herkomst der afbeelding aan te teekenen. Ik erken zelf gaarne mijn onkunde omtrent den oorsprong van het plaatje, dat „een epischen held naar de constructie uit het heldenlied" te zien geeft.

Prof. Vürtheim heeft er recht op, dat men hem dankbaar is voor het flinke populaire werk over Hellas, waarmede hij onze vaderlandsche literatuur heeft verrijkt.

Amsterdam. M. Boas.

Een bundel Romantiek. Nederlandsche balladen en romantisch proza, uitgegeven en ingeleid door **Arn. Saalborn.** (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). Amsterdam, Meulenhoff. 1919.

Het begint langzamerhand een communis opinio te worden, dat we staan aan het begin van een nieuw romanties tijdperk, dat veel overeenkomst zal bezitten met het oude, en daarom is het een aantrekkelike taak, ons lezend publiek met die oude romantiek bekend te maken. Gemakkelik is die taak niet, want de oude romantiek is moeilik tot een paar grondbeginselen terug te brengen;

Digitized by Google

men dient kennis te hebben van de vele maatschappelike, economiese en politieke factoren, die hebben meegewerkt tot het ontstaan en de groei er van. Maar het lastigst is te verklaren de ontwikkeling dier romantiek, die zo wonderlik is, dat ze leidt tot het opstandige van Byron en Heine evenzeer als tot het katholicisme en clericalisme der Schlegels. Walter Scott en Victor Hugo, die zich in het verleden verdiepen, Novalis, die zich verzinkt in de mystiek, Keats en Shelley, die zich wijden aan de zuivere schoonheid, Hoffmann, die z'n bijna krankzinnige koortsfantasieën uitschrijft, ze zijn evenzeer romantici als Goethe, die in de *Werther*, en Rousseau, die in de *Julie* de rechten opeisen voor het gevoel. En wat we op het wijde europese veld der literatuur waarnemen, zien we, zij het in kleinere afmetingen, ook in het perk der vaderlandse letteren. Dit alles te verklaren is een zware doch aantrekkelike taak. Het ligt niet op mijn weg, die hier te vervullen; wel had het gelegen op de weg van de heer Saalborn. Maar hij heeft z'n plicht jammerlik verzaakt. In de inleiding heeft hij ons geen beeld der romantiek getekend zo, dat we het verschijnsel beter begrijpen, noch heeft hij in de keuze der stukken (want wie niet verstandelik een literair verschijnsel begrijpt, bezit soms wel het intuitieve aanvoelen, dat tot een richtige keuze leidt) ons het grote en schone der romantiek, benevens haar buitensporigheden en zwakheden doen aanschouwen.

Het is een eis van goede zeden, niet te veroordelen zonder de motieven voor het vonnis aan te geven; daarom volge hier een nadere toelichting. De inleiding begint met de kernachtige verklaring: „Het Romantische is het gevoelige. Wat de ziel beweegt en niet het verstand." Maar zo eenvoudig is het niet. Want zit er geen sterk gevoel achter de hardste realistiese werken als *Madame Bovary* en *La Débacle*? Was Anatole France zonder gevoel, toen hij schreef *Les dieux ont soif*? of Bourget in *Le Disciple*? of v. Looy in z'n *Proza*? En anderzijds zou de romantiek het verstand hebben uitgeschakeld? Het tegendeel is waar. De romantici waren intellectueel uitstekend geschoold en beschikten over een grote voorraad wetenschap en wijsheid, veel groter dan onze 80-ers ooit hebben bezeten. Daarom juist was hun aanval zo vernietigend; de franse revolutie is immers het resultaat der vroegste romantiek en die heeft binnen een half jaar tijds geproclameerd de culte de la raison (het verstand) en het geloof in een Etre Suprême (het gevoel). De grote romantici: Rousseau, Goethe, Schlegel, Novalis, Shelley, Scott, Hugo, Potgieter, ze wisten allen buitengewoon veel. — Waar dus de eerste zin van den heer Saalborn onhoudbaar blijkt, daar verliest z'n beschouwing der romantiek haar basis en stort z'n gehele gebouw ineen. Ook het vervolg van deze eerste alinea deugt niet, want de romantiese mens zoekt niet alleen het sombere of verhevene, en z'n leven is niet één teleurstelling; hij zoekt evenzeer het titaniese en het zachte-schone, hij heeft evengoed z'n tijden van hoogste zielsverrukking. — In de 2e alinea staat, dat de klassieke kunst „tegen het einde der 18e eeuw" oud en fossiel begint te worden. Maar de *Werther* werd geschreven in 1774, de *Julie* reeds in 1759; en de klassieken werden juist toen door Winckelmann en Goethe met nieuw leven bezield. — Het hoofdgebrek der inleiding blijkt uit deze 2 alineaas reeds: ze is verward, onoverzichtelik en ondeskundig. Oppervlakkig zijn ook de inleidingen op de verschillende schrijvers. Op p. 16 ontbreekt Miller, die juist zo'n grote invloed op Feith heeft geoefend. Bilderdijk werd niet in 1776, maar eerst in 1782 advocaat (zie p. 42). Is van Lennep (p. 115) wel de „aanvoerder eener positief-historische romantiek?" Het is veeleer de geest van Drost en Potgieter die onze historiese-romanschrijvers bezielde.

De verzamelaar geeft romanties werk van Feith tot Hofdijk. Maar wie deze bundel doorleest, zou menen dat de romantiek niet anders kent dan sentimentaliteit, griezeligheden en historiese vertellingen. Was van Staring opgenomen *De Verjaardag*, dan was aan deze dichter meer recht gedaan dan met het ondiepe *Lenora* en tevens een lacune aangevuld. Doch er blijft nog veel meer aan te vullen; er ontbreken tal van romantici en juist van de besten: Bakhuizen v. d. Brink, da Costa, Alb. Thijm, Oltmans, Bosboom-Toussaint, Schimmel. Onvergefelik echter is dat niet genoemd wordt Potgieter; door deze leemte alleen reeds is het werk veroordeeld. Wel ontbreekt ook Multatuli, doch dat is hierbij vergeleken maar een kleinigheid. De verzamelaar pleite niet gebrek aan ruimte. Van tweeën één: òf hij had tweemaal zoveel ruimte moeten eisen; òf hij had wat beters moeten geven.

Nog even moet gewezen worden op de slappe, verwarde stijl. Om kort te zijn, citeer ik maar 3 stukjes, zonder commentaar. p. 42 Over Bilderdijk: „Een hard werker, maar zonder maatschappelijke erkenning (men passeerde hem bij het zoo vurig begeerde professoraat in Leiden 1817) stierf hij na vele omzwervingen in Duitschland en Engeland.... Van 1795 tot 1806 leeft hij in ballingschap en voorziet moeizaam door veel lessen geven en veel schrijven in zijn onderhoud.... Na 1810 is de goede tijd van het leeraarschap bij Koning Lodewijk Napoleon weer voorbij en zien we hem, door ziekten, onrust, moedeloosheid, zorgen en miskenning gekweld, hard werken en bundel op bundel uitgeven tot zijn dood in 1831."

p. 75 Staring: „Zelden hartstochtelijk-lyrisch, is vertellen naast het geliefde landbouwwerk zijn levenslust."

p. 199: „Nicolaas Beets was nog zoo slecht niet als dichter in zijn gesmaden Zwarten Tijd. Het was allemaal zoo heerlijk echtgemeend die liefde voor de riddertijden, hun zwerftochten, heldendaden en onzekerheid. Waarom toch keert de mensch altijd weer terug tot de idealen van zijn kindertijd? Toch zeker wel omdat die zoo mooi was en zoo waar, al was het in den droom. Beets' werk is drieledig: eerst de Romantische periode, waarin hij Scott en vooral Byron bewondert en navolgt, zijn studententijd, waarin hij sceptisch realist (sic!) wordt en een toon van gemoedelijke geestigheid weet aan te slaan (Camera), en tenslotte zijn „degelijke" tijd, als man, vader en dominee..." — Desverlangd kan de lezer op vrijwel elke bladzijde door de verzamelaar geschreven aanvullingen vinden.

Wij menen dus, dat de heer Saalborn ons de romantiek niet nader heeft gebracht, en dat hij z'n doel, „haar geest weer eens onvertroebeld tot uiting te doen komen" (p. 11), heeft gemist.

Deventer. W. H. Staverman.

Digitized by Google

S. Singer, Wolframs Stil und der Stoff des Parzival. (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Klasse, 180. Bd., 4e Abhlg.). Wien, Hölder. 1916.

Toen Wendelin Foerster kort voor den oorlog zijn vruchtbare, maar eenigszins eenzijdig georienteerde werkzaamheid ten dienste van onze kennis van den zoo begaafden Oudfranschen dichter *Chrétien de Troyes* afsloot met een *Wörterbuch zu seinen sämtlichen Werken* (Halle a. S., Verlag von Max Niemeyer), formuleerde hij zijn eind-conclusie ten opzichte van de bekende „Kyôt-Frage" in de volgende klinkende woorden: „Und so ergibt sich mit Notwendigkeit der Schluss: *Wolfram beruht, was den Gralstoff betrifft, ganz allein auf Kristian — alles, was diesem fehlt, also die Vor- und Nachgeschichte, ist ebenso wie Kyot, seine Erfindung.*" Zoo hechtte ook hij zijn gezaghebbenden naam aan een theorie, die, gesteund door mannen als Rochat, Zarncke, Birch-Hirschfeld, Lichtenstein, Golther, niettemin wankel moet blijven, daar ze in directe tegenspraak is met een niet-dubbelzinnige uitspraak van den Middelhoogduitschen Parzival-dichter zelf, waar hij naar aanleiding van den naam *Liddamus* verklaart:

Kyôt in selbe nennet sus.
Kyôt la schantiure hiez,
den sîn kunst des niht erliez,
er ensunge und spraeche sô
dês noch genuoge werdent frô.
Kyôt ist ein Provenzâl,
der dise âventiur von Parzivâl
heidensch geschriben sach.
swaz er en franzoys dâ von gesprach,
bin ich niht der witze laz,
daz sage ich tiuschen fürbaz.

Juist bij hen, die zich speciaal met Wolfram von Eschenbach en zijn werken hebben bezig gehouden, heeft deze verklaring vertrouwen, verdediging, motiveering gevonden; ik noem onder de gesmade „Kyôtlingen": San Marte, Bartsch, Martin, Heinzel, Hertz, Bötticher, Wechssler, Hagen. Tweemaal heeft op onze Nederlandsche Philologen-congressen deze veelbesproken quaestie een onderwerp van behandeling uitgemaakt: in 1910 trachtte Frantzen op het Congres te Leiden waarschijnlijk te maken, dat Kyôt zijn *Perceval* dichtte ter verheerlijking van de Anjou's en van hun politieke vrienden, de Tempeliers, zooals Chrétien de Troyes zijn *Conte del Graal* dichtte in dienst van den Franschen Rijksbestuurder Philippe d'Alsace; op het voorlaatste, te Utrecht gehouden, Congres gaf dezelfde spreker een taalkundig betoog over de Fransche woorden in Wolfram's *Parzival*, met bijzonderen nadruk op het Normandisch karakter van vele ontleeningen, waaruit de conclusie werd getrokken, dat Wolfram voor zijn *Parzival* naast den *Conte del Graal* van Chrétien de Troyes een tweede, in Normandisch-Fransch geschreven, gedicht moet hebben gebruikt, dat de geschiedenis van zijn held vollediger en uitvoeriger verhaalde dan Chrétien en er die van zijn vader aan liet voorafgaan. Terzelfder tijd, dat dit laatste betoog werd uitgesproken, verscheen het werk, waarvan een aankondiging hier volgt.

Singer's verhandeling bestaat blijkens den samenvattenden titel uit twee afzonderlijke bewijsvoeringen, die bijeen worden gehouden door het gemeenschappelijke voorwerp van onderzoek en het gemeenschappelijke einddoel der dubbele bewijsvoering: „den für jeden Einsichtigen unwiderleglichen Beweis zu erbringen, dass Wolfram nicht Crestiens erhaltenes Gedicht von Perceval, sondern ein anderes verlorenes als Vorlage gedient habe, an das er sich viel enger angeschlossen hat, als irgend jemand bisher anzunehmen wagte." Of dit vèrstrekkend doel door den geleerden schrijver bereikt is, zal eerst de toekomst kunnen bewijzen, wanneer de te verwachten communis opinio zich zal hebben gevormd en zal zijn vastgelegd. Op dit oogenblik kan ik niet verder gaan dan de verklaring af te leggen, dat zijn bewijsvoering voor mij inderdaad overtuigend is. Moge een kort overzicht over den gang van Singer's betoog er toe bijdragen, dat zij, die daarvoor bekwaam en ontvankelijk zijn, de gepretendeerde bewijskracht op zich laten inwerken!

Singer's verhandeling over den **Stil des Parzival** gaat uit van de tegenstelling tusschen den, soms precieuzen, soms bombastischen, Aziaanschen stijl in de poëzie en de tot helderheid en eenvoud leidende stijltendentie, die aansluiting zoekt bij de ongedwongen elegance der beschaafde omgangstaal, zooals in de Duitsche middeleeuwen de gezwollen duisterheid van een Wolfram von Eschenbach staat tegenover de doorzichtige woordkunst van een Hartmann von Aue, — een tegenstelling, die, voorzoover wij een literaire toespeling bij Gottfried von Strassburg juist interpreteeren, reeds door den tijdgenoot gevoeld werd als die tusschen „*wilde maere*", waarvoor een speciale uitlegkunde noodig was, en „*kristalline wortelîn*", die door hun louteren eenvoud het ontvankelijk gemoed ontroeren en verheugen. Waar had Wolfram von Eschenbach zijn duisteren stijl vandaan? Tot zijn voorgangers behoorden die lyrische dichters van Provence, die een „gesloten dichtkunst", het *trobar clus*, cultiveerden, als Marcabru en Guiraut de Bornelh. De Noordfransche en Duitsche lyriek, hoewel onder Provençaalschen invloed, heeft het *trobar clus* niet overgenomen, al heeft zij blijkbaar de tegenstelling tusschen het *trobar clus* en het *trobar planh*, de gesloten, duistere en de vlakke, eenvoudige techniek, gekend. Ook schijnt uit een toespeling in den *Roman d'Escanor* te mogen worden afgeleid, dat reeds in de twaalfde eeuw het *trobar clus* der Provençaalsche lyriek in een Franschen Perceval-roman werd nagevolgd. Duidelijker wijst Wolfram's stijl op dezen Provençaalschen invloed; zijn beeldrijke inleiding herinnert in beeld en woord aan Marcabru, zijn daarop volgende vermaning tot de vrouwen aan Garin le Brun. Inwerking van de gesloten, duistere techniek blijkt uit zijn voorliefde voor nieuwvormingen en archaismen, voor gezochte omschrijvingen en vergelijkingen, voor opvallende rijmverbindingen, voor de negatie als stijlvorm, voor syntactische onregelmatigheden, als den plotselingen overgang van de indirecte in de directe aanhaling, het praesens historicum, het anacoluthon, de constructio ἀπὸ κοινοῦ. Van al deze verschijnselen geeft Singer talrijke voorbeelden, waarbij hij door Provençaalsche en Oudfransche parallellen waarschijnlijk tracht te maken, dat Wolfram daarin onder Romaanschen invloed stond, om daarmee de conclusie te verbinden, dat de Fransche bron voor den Parzival hem niet alleen de stof en de structuur moet hebben

Digitized by Google

geleverd, maar ook den vorm, waarbij de Duitsche dichter zich veel nauwer nog moet hebben aangesloten, dan de heftigste strijder voor de Kyôt-hypothese tot dusver voor mogelijk heeft gehouden.

Belangrijker nog is het tweede deel van Singer's bewijsvoering, waarin hij zich met de **Stof van den Parzival** bezighoudt. De beide eerste boeken, *Gahmuret und Belakane*, *Gahmuret und Herzeloyde*, die een voorgeschiedenis schilderen, waarvan Chrétien de Troyes blijkbaar niet heeft geweten, staan op een zoo volmaakt Franschen grondslag, dat het onbegrijpelijk lijkt, hoe men er toe heeft kunnen komen, ze aan de phantasie van een Duitschen dichter toe te schrijven. Parzival stamt volgens Wolfram van moederszijde af van de Graalkoningen, van vaderszijde van de koningen van Anjou en is door deze afstamming van vaderszijde gelieerd met niemand minder dan Koning Artus en de Fee Morgue. Van deze relatie met het huis van Anjou, met de Fee Morgue en Koning Artus weet Chrétien niets te vertellen. „Dat zoo iets niet door Wolfram verzonnen zal zijn", concludeerde Frantzen op het Zesde Nederlandsche Philologencongres, „behoeft geen betoog ; maar men begrijpt heel goed, dat een onderdaan van de Plantagenets zijn souverein heeft willen eeren en vleien door zijn geslacht in verband te brengen aan den eenen kant met de Graalkoningen, aan den anderen met koning Artus, d. w. z. met de hoogste ideale figuren der middeleeuwsche romantiek ; om dit te gevoelen, moet men zich de wonderbaarlijke politieke fortuin van het huis Anjou in de twaalfde eeuw herinneren en den diepen indruk, dien de groote Plantagenets Hendrik II en Richard Leeuwenhart door hun schitterende persoonlijke hoedanigheden, hun macht, hun fabelachtigen rijkdom op de fantasie van hun tijdgenooten maakten." Singer komt tot dezelfde conclusie op grond van tal van argumenten, ontleend aan de verheerlijking van het huis Anjou als hoofddoel, aan de verbintenis van den stamvader van dit geslacht met een fee, een trek, die bijzondere beteekenis heeft gekregen door de vondst van een parallel in een kroniek van Anjou door miss Weston, ontleend verder aan schilderingen van verhoudingen ten opzichte van het erfrecht en van bepaalde liefdesbetrekkingen, aan geographische toespelingen en allitereerend verbonden eigennamen.

Ook voor de verdere boeken van den *Parzival* doet zich de invloed van deze voorgeschiedenis gevoelen: *Lähelîn* resp. *Llewelyn* en *Norgâls* resp. *North-Wales* moet Wolfram uit Kyôt en deze reeds uit een vroegere bron geput hebben. Bepaalde episode's, vormen en mededeelingen uit het *Derde Boek* verraden onafhankelijk van Chrétien hun Franschen oorsprong: o. a. het verhaal van de vogels, die op bevel van Herzeloyde moeten worden gedood ; de wijze, waarop Parzival zijn moeder door de jacht verzorgt ; de definitie's van God en Duivel in den mond van de Moeder en de afwijkingen in haar raadgevingen van die bij Chrétien ; de gierige visscher bij Wolfram tegenover den kolenbrander bij Chrétien ; het gebruik van de brandende stroofakkel als rechtsmiddel ; de naam *Meljahkanz* en de woordvorm *tavelrunder*.

Wat het *Vierde Boek* betreft, is *Condwîramûrs* als naam van Parzival's beminde stellig oorspronkelijker dan het conventioneele *Blancheflor* bij Chrétien ; *Condwîrenâmûrs* (327, 20 ; 508, 22) is niet—zooals Martin aanneemt — een in het eerste deel „geflecteerde" samenstelling, maar een oorspronkelijk *Conduire en amors*, op 't gehoor af weergegeven. Dat zij bij Chrétien vóór de voltrekking van het huwelijk door Perceval verlaten wordt, wijst op een in de Graalsage toenemende strekking, in den Graalkoning het ideaal te zien van den monnik-ridder ; in verband daarmee wordt een, misschien reeds verzacht, erotisch bijmotief (*Liâze*) geëlimineerd.

Ook in het *Vijfde Boek*, dat van den Graal, heeft Wolfram menigen oorspronkelijken trek der Graalsage bewaard, al is lang niet alles voor ons doorzichtig. De Arabische hoofdbron, waarvoor Hagen zeer opmerkelijke gronden aanvoert, wordt door Singer niet aanvaard, al laat hij de mogelijkheid open, dat inderdaad *Flegetânîs* met *felek thani* (*sphaera altera*) is te identificeeren. De bestempeling van dezen als *fisîôn* is een van de bij Wolfram zoo veelvuldig voorkomende contaminatie's, hier van *vision* en *fisicen*. Eveneens *Munsalvaesche*, misschien van een *Mons Salvationis* met het adjectivum *salvage*, *sauvage*, waarin evenwel geen toespeling op *Wildenberc* zou moeten worden gezien. Voor *Terre de Salvaesche* is een oorspronkelijk *Terre de Salvation* nog duidelijker. De zonderlinge vorm *Templeis* (uit *templensis*) moet op Franschen bodem zijn ontstaan, wat ook door Frantzen als meest bevredigende verklaring aangeven is (*Handelingen* 1916, p. 116). *Plimizoel*, door Chrétien geëlimineerd, moet door Wolfram aan Kyôt, door dezen aan de voor hem en Chrétien gemeenschappelijk aan te nemen bron ontleend zijn.

Het *Zesde Boek* schildert het hof van Koning Artus meer op den grondslag der Oudfransche traditie dan van de Duitsche navolging. Een parodistische toespeling:

> Artûs der meienbaere man,
> swaz man ie von dem gesprach,
> zeinen pfinxten daz geschach,

laat zich eerder als geslaagde vertaling denken dan als spontaan opgekomen Duitsche scherts. Daarvoor was de situatie in Duitschland ondanks de literaire werkzaamheid van Hartmann von Aue toch nog wel niet rijp. Hetzelfde geldt voor de rehabilitatie van Keie (296, 13 — 297, 29). De levendige schildering van den wilden Segramors laat eveneens naast Chrétien een andere bron veronderstellen :

> Uz fuor Segramors roys,
> kalopierende ulter juven poys.

Ook het *Zevende* en *Achtste Boek*, die aan *Gâwân* zijn gewijd, wijzen op bepaalde Fransche invloeden buiten hetgeen Chrétien ons biedt : *Scherules* en *Vergulaht*, *Bearosche* en *Antikonîe* als namen, *Liddamus* als type en het *spilwîp* als requisiet.

Het *Negende Boek*, Parzival's bekeering, heeft tegenover Chrétien in menig opzicht oorspronkelijke waarde : de aardige dialoog met Frau Aventiure als inleiding is stellig van Fransche origine ; de nadere mededeelingen over den *Graal*, over de *lans*, over de kwetsuur van den *Koning-Visscher*, over de orde van de *Templeise* kunnen onmogelijk met een beroep op Wolfram's phantasie tot den *Conte del Graal* als eenige bron worden teruggebracht.

Tegen het eind van Gâwân's verdere avonturen, die bij Wolfram het *Tiende tot en met Dertiende Boek* vul-

Digitized by Google

len, breekt de Graalredactie van Chrétien af. De voortzetting van Wauchier stemt op een enkele plaats (Potvin 10712) bijna woordelijk met Wolfram (650, 9 volg.) overeen : men mag veronderstellen, dat zij eveneens uit Kyôt of wellicht uit diens onmiddellijke bron putte.

Het *Veertiende* en *Vijftiende Boek*, waarin de gevechten met Gâwân, Gramoflanz en Feirefîz worden geschilderd, geven aan het epos de noodzakelijke afronding, waarbij de belangstelling tot den hoofdheld terugkeert en Gâwân als contrastfiguur in het juiste licht wordt geplaatst. De strijd tusschen Parzival en Gâwân, die niet als een overeenkomstige strijd tusschen de hoofdpersonen in den *Ywain* onbeslist blijft, maar Parzival's superioriteit duidelijk doet blijken, is voor het Parzivalepos een noodzakelijk en gewichtig bestanddeel, dat reeds tot de redactie moet hebben behoord, waarop zoowel Chrétien als Kyôt teruggaan. De overeenstemming met *Sir Perceval* is daarvoor mede een aanwijzing.

Ook het *Zestiende Boek* ten slotte bevat motieven (den doop van Feirefîz, de verbinding met Loherangrîn), die in de Oudfransche poëzie hun aequivalenten vinden.

Moet men dus concludeeren, dat in stof en vorm Wolfram zich in zijn *Parzival* ten nauwste aansluit bij zijn bron, het feit, dat deze bron zelve ons niet overgeleverd is, behoeft geen te groote verbazing te wekken. Wanneer Paul Meyer aanneemt, dat van de Provençaalsche literatuur misschien slechts het twintigste deel voor ons is bewaard, dan mag men toch ook bij de andere middeleeuwsche literaturen wel een breede marge openlaten voor spoorloos verdwenen gedichten. Voor het Oudfransche epos hebben wij een vrij betrouwbare aanwijzing. Van de ongeveer veertig omvangrijke Middelhoogduitsche gedichten, die naar Fransche voorbeelden moeten zijn bewerkt, zijn voor meer dan de helft deze Fransche voorbeelden onbekend. Er is dan ook weinig tegen in te brengen, wanneer men in dubiis de conclusie stelt, dat naast de vele bewaarde Graalredactie's er althans drie verloren zijn gegaan : een zeer oude, welker held nog niet Perceval, maar wellicht Gauvain was en waarvan wij in *Bleheris* misschien den auteur hebben aan te nemen ; een latere, bron zoowel voor Kyôt als voor Chrétien en gekend nog door Wauchier en Gerbert ; een derde, die door Wolfram von Eschenbach in nauwe aansluiting bij het origineel werd weergegeven. Den dichter van deze derde redactie mogen we met Wolfram Kyôt noemen ; hij moet een belezen man zijn geweest, wien Latijnsche, Arabische, Provençaalsche en Oudfransche verhalen bekend waren.

Amsterdam. J. H. Scholte.

E. Kruisinga, English Sounds (Dl. I van **A Handbook of Present-Day English**). Derde druk. Utrecht, Kemink & Zoon. 1919. (Pr. *f* 3.25, geb. *f* 3.90).

Er behoort tegenwoordig moed toe om een leerboek over phonetica te schrijven, een boek dat kan dienen als een veilige gids ter inleiding in deze belangwekkende, maar moeilijke wetenschap. Vooral wat de klinkers aangaat, doet zich bij deze wetenschap de eigenaardigheid voor, dat de *sum total* van wat als vaststaand beschouwd wordt, in de laatste jaren eerder kleiner dan grooter is geworden. Tot voor betrekkelijk korten tijd meende men vrij algemeen, dat Bell-Sweet's uiteenzetting van de vorming van de klinkers op verreweg de meeste vragen, die zich hierbij voordeden, een plausibel antwoord gaf. "But the advent of experimental (i. e. instrumental) phonetics has dealt the severest blow to the system" (Kruisinga, § 74).

Deze "blow" heeft veel dingen op losse schroeven gezet, maar. . . . is er voor wat men meende te weten altijd iets positiefs in de plaats gekomen ? Dat de verschillende apparaten en de Röntgen-plaat nauwkeurig weergeven, wat er bij een experiment geschiedt, is natuurlijk boven allen twijfel verheven ; de vraag is alleen maar, of onze spraakorganen, wanneer ze bewust moeten functioneeren, en bovendien nog gehinderd worden in hun bewegingen — zij het dan ook in nog zulk een geringe mate — precies datgene doen wat er bij het natuurlijke, ongedwongen spreken geschiedt. Bij het experimenteeren laten zich zooveel bizondere factoren gelden (accommodatie-vermogen van de spraakorganen ; het isoleeren, en dikwijls langer dan gewoonlijk aanhouden van een klank ; de gevaarlijke zucht van den onderzoeker of het „proefkonijn" om alles zoo natuurlijk en te gelijker tijd zoo nauwkeurig mogelijk te doen ; de gedwongenheid, het min of meer onnatuurlijke van een bewuste handeling, die in de plaats treedt van wat gewoonlijk geheel, of bijna geheel, onbewust geschiedt), dat een zeker scepticisme, dat sommigen gevoelen met betrekking tot de resultaten van de experimenteele phonetica, misschien niet geheel ongerechtvaardigd is.

Dat Kr.'s boek in betrekkelijk korten tijd een derden druk beleefd heeft, bewijst, dat er aan zulk een werk behoefte bestond, en verder, dat de Schr. zich goed van zijn taak heeft gekweten.

Slechts de eerste 99 bladz. handelen over de phonetica ; de volgende 90 blz. zijn gewijd aan de lastige Engelsche spelling, en aan het eind van het boek geeft de Schr. twee nuttige woordenlijsten.

De volgende opmerkingen, die ik bij een aandachtige lezing van Parts I en II gemaakt heb, zouden misschien den Schr. aanleiding kunnen geven bij een vierden druk hier en daar kleine veranderingen aan te brengen.

In Hoofdst. I wordt niet gesproken over de faucale explosivae, zooals men die hoort in de Groningsche uitspraak van *loopen*, *zitten*, enz. ; ook in het Engelsch meen ik die herhaaldelijk gehoord te hebben in *open*, *bitten*, *mutton*, enz. — Heeft de Schr. met opzet afgezien van een bespreking van deze klanken ? Zoo ja, waarom ? — In de definities in § 23 wordt, naar het mij voorkomt, aan de *h* geen plaats ingeruimd ; de leerling zal vragen : is de *h* een klinker of een medeklinker ? — § 27. Hier wordt stilzwijgend aangenomen, dat de lezer weet, waarin het trillen van de stembanden bestaat ; een paar opmerkingen hierover zouden nuttig zijn. — § 31,4 munt niet uit door duidelijkheid, en het is de vraag of wat hier gezegd wordt, juist is, want de Schr. denkt blijkbaar zoowel aan klinkers met een "gradual" als aan die met een "clear" begin. — In § 34 zegt de Schr. dat de *k*'s in [i : k] en [u k] niet als verschillende medeklinkers moeten worden beschouwd, hoewel hij toegeeft, dat de "difference is easily perceived." Maar de *t*'s in *mat* en in *matje* zijn wel verschillende medeklinkers, omdat "the acoustic difference is quite clear." Is echter het verschil tusschen deze twee *t*'s werkelijk zooveel grooter dan dat tusschen de twee *k*'s ? En laten we eens nemen *boek-boekie* naast

Digitized by Google

boek-boekje. Ik begrijp wel, wat de Schr. bedoelt, maar hij is er m. i. niet in geslaagd dit glashelder uit te drukken. — Bij § 35 zou een opmerking over het fluiten niet onaardig geweest zijn. — §§ 40 en 48. Is het raadzaam zulk een belangrijken klank als de *th* eerst maar gedeeltelijk te behandelen, en dan acht paragrafen verder een aanvulling te geven ? Schr.'s systeem van behandeling brengt dit weliswaar mee, — maar men kan zich ook te streng aan een systeem houden. — Zin 1 en zin 2 van § 40 spreken elkaar eenigszins tegen. — § 45. Het zou raadzaam zijn iets meer te zeggen over het verschil tusschen den eersten klank van het Eng. *shoe* vergeleken met dien van het Fr. *chou*. — § 41. De hier beschreven *s* komt in het Ned. ook wel voor ; hier in Amsterdam heb ik herhaaldelijk in een klasse verscheiden leerlingen opgemerkt, die de *s* uitspraken met de punt van de tong achter de ondertanden. — § 50. De benaming "reduced sound" voor Ned. *w* vind ik niet bizonder gelukkig. — § 57. Wat heeft de lezer er aan, dat hem gezegd wordt, dat in sommige talen bij het uitspreken van de *m* de tong opgeheven wordt ? Een voorbeeld wordt niet gegeven. — In § 88 is sprake van een "checked vowel" ; de beteekenis van deze benaming wordt echter pas in § 157 uitgelegd. — § 94. Is de stemspleet *gesloten*, wanneer er stem wordt voortgebracht ? Ik weet wel, dat Sweet de uitdrukking "closed for voice" ook gebruikt (*Primer*[3], § 117*b*, § 121*b*), maar dit neemt niet weg, dat "closed" hier misleidend is. — § 96. De beschrijving van wat verstaan wordt onder "gradual beginning" leidt tot misverstand, zooals mij herhaaldelijk gebleken is ; de opmerking in § 99 schijnt veelal over het hoofd gezien te worden. Zou de Schr. bij een volgenden druk geen gebruik kunnen maken van Gutzmanns uiteenzetting ? (*Phys. der Stimme und Sprache*, blz. 46—49). — In § 100 wordt niet gewezen op het verschil tusschen de Engelsche en de Nederlandsche *h*, en dit komt ook niet ter sprake in Ch. III, (English) Consonants. Wie van het verschil niet overtuigd is, luistere maar eens naar een Engelschman, die Nederlandsch spreekt. — § 105. De opmerking "The off-glide in North-German is quite distinct, so that it almost sounds like an independent sound (an *h*), whereas in English the off-glide is much weaker", is te vaag. Het Duitsche *ich komme* klinkt nooit als *ich khomme* ; het verschil tusschen den overgangsklank en een echte *h* had hier duidelijk gemaakt moeten worden. — Ook de verklaring van wat men verstaat onder affricatae kon duidelijker zijn ; bij degenen, voor wie K's boek bestemd is, moet men niet te veel aan individueele vindingrijkheid en verbeeldingskracht overlaten. De volgende zin in dezelfde § klinkt een beetje paradoxaal ; "In *ap* we do not really hear the on-glide of *p* as such ; but we do hear it." — De bewering aan het slot van § 107, dat in het Ned. alle stemhebbende slotmedeklinkers stemloos worden, zal voor velen een verrassing zijn. Zijn de slotmedeklinkers in *bel*, *boom*, *man*, *ring*, *peer* stemloos ? — In § 109, 1 en 2 doet de Schr. een poging om wat Sweet zegt in § 135 *a* en *b* anders uit te drukken ; het wil mij voorkomen, dat Kr.'s voorstelling van de zaak minder duidelijk is. — De behandeling van *free* en *close contact* § § 156—160 had grondiger kunnen zijn ; voorbeelden, veel voorbeelden zijn hier gewenscht. — De laatste zin van § 164 munt niet uit door fraaie constructie. — § 166. Dat het eerste element van Ned. *ui* identiek is met den klinker in *Sir*, geloof ik niet. — § 173. Tegen de bewering, dat we Eng. *why*, *your* als drieklanken kunnen beschouwen, valt weinig in te brengen, maar wanneer de Schr. er zoo maar apodictisch als iets vaststaands bijvoegt, dat we ook drieklanken hebben in Ned. *jij*, *jou*, dan gaat hij te ver. Dit is blijkbaar de meening van den Schr., maar het lijkt me een beetje gewaagd, om dit in een leerboek te vermelden, alsof het een feit was. Ik meen in de gangbare uitspraak van *jij*, *jou* de *j* beslist als stemhebbende spirant te hooren. — § 184. Met de transcriptie van het Ned. *van mijn* (broer) ben ik het niet eens ; in de Hollandsche uitspraak zijn de klinkers in deze beide woorden nasaal (f ã m˜]. Wanneer Groningers hun dialectische uitspraak trachten af te leggen, en *kome*, *zitte*, *werke* enz. zeggen, dan hoort elke Hollander dadelijk, dat er bij deze uitspraak iets niet in den haak is. — Wat in § 227 gezegd wordt over het verschil tusschen de Ned. en de Eng. *l* (*melk* — *milk*) is natuurlijk volkomen juist, en de waarschuwing om de Hollandsche gewoonte van [heləp] te zeggen, niet op het Eng. over te brengen, is zeker niet overbodig, maar de lezer komt er niet veel verder mee. De Schr. had eens moeten uitleggen, hoe het komt, dat die [ə] in de uitspraak van *melk* wordt ingevoegd. — Wat de Schr. zegt over assimilatie in het Eng., §§ 231—246, vind ik niet het best geslaagde gedeelte van zijn boek. Er is natuurlijk assimilatie in het Eng., d.i. de assimileerende neiging bestaat in het Eng. even goed als in andere talen. Onder gelijke omstandigheden zal assimilatie in verschillende talen wel tot dezelfde resultaten leiden. Het proces kan evenwel door bepaalde invloeden worden tegengehouden, zooals die van het schriftbeeld, die van het grondwoord op de samenstelling of afleiding, enz. Dat zulke invloeden een factor van gewicht zijn, wordt bewezen door het feit, dat bij sprekers, bij wie zij zich niet, of althans minder, laten gelden, de gevolgen van assimilatie ook in het Eng. in veel grooteren omvang merkbaar zijn, zooals de Schr. trouwens zelf opmerkt in §§ 243—246. — Zelfs de bewering van den Schr. dat er in *continue*, *manufacture* geen ass. is, zou ik niet willen onderschrijven. Laat de Schr. maar eens vergelijken (door fluisteren) de *n* in *continue* met die in *contain all*. Bij *continue* en *manufacture* dient bovendien in het oog gehouden te worden, dat de *j* er nog niet zoo heel lang geweest is, en verder dat de Eng. en de Ned. *j* niet volkomen gelijk zijn. Over assimilatie in het Eng. is het laatste woord nog niet gezegd. —

Uit den aard der zaak heb ik de woorden in de woordenlijsten niet alle één voor één nagegaan ; een paar opmerkingen moet ik evenwel maken. Het treft mij, dat de Schr. niet geheel consequent te werk is gegaan. Als er van een woord twee of meer uitspraken bestaan, dan worden die in den regel opgegeven ; bij sommige evenwel (*absolute*, *bankruptcy*, *diphthong*, *figure* enz.) komt slechts één uitspraak voor. Bij *designate*, bijv. nw. en ww., en bij *graduate*, znw. en ww. worden twee uitspraken aangeduid, doch bij *conglomerate*, dat znw. bijv. nw. en ww. is, maar één. Waarom twee uitspraken van *Berkeley*, *Berkshire*, *Jervaulx*, *Jervo[i]s*, en slechts één van *Derby*, *Hervey*, *Rievaulx*, *Southwark* ? *Hertford*, *Herts*, *Berkhamstead* (bij Londen), alle drie ook op twee manieren uitgesproken, ontbreken. De namen *Bournemonth* en *Chicago* worden op meer dan één

Digitized by Google

manier uitgesproken. — De aangegeven uitspraak van *Bridlington*, die ook voorkomt in de *Pronouncing Dictionary* van Jones (met de bijvoeging 'locally'), is een fictie. Deze uitspraak is reeds daardoor onmogelijk, omdat de klinker [ə:], of zelfs een klank, die er maar iets op lijkt, in het dialect van East Yorkshire niet voorkomt. De uitspraak in den volksmond is [bolintən], met een *o* als in de Groningsche uitspraak van *op*. In de plaats zelve, waar ik herhaaldelijk geweest ben, en ook elders, is de gewone uitspraak die, welke met de spelling overeenkomt.

Ten slotte nog een vraag. Komt de klankgroep (eil] werkelijk voor in de gewone uitspraak van *alienate*, *detail*, *gaol* (en dus ook in *ale*, *ail*, *dale*, enz.) ? De *i* kan hier natuurlijk wel worden uitgesproken, en zal ook wel eens gehoord worden, vooral bij langzaam en zeer duidelijk spreken, maar zou, in 't algemeen genomen, [e : l] of [e əl] niet dichter bij de waarheid zijn ?

Amsterdam. W. van der Gaaf.

J. Janssen, C. Suetonii Tranquilli Vita Domitiani. Groningen, J. B. Wolters. 1919. (Amsterdamsche diss.).

In Suetonius' levensbeschrijvingen van Romeinsche keizers ontbreekt de groote lijn. Noch psychologisch ontwikkelt hij het karakter zijner keizers noch ook den gang der rijksregeering. Trouwens, voor hem bestond ternauwernood een rijk; hem interesseerde alleen de hoofdstad. Omtrent die hoofdstad geeft hij bij iedere regeering vele en velerlei bijzonderheden, dikwijls zeer wetenswaardige. Zelfs de stadspraat omtrent keizer, hof en aristocratie, waarmede hij zoo kwistig is, zouden wij niet gaarne willen missen. Maar deze los aaneengeregen rijkdom van heterogene en meestal korte mededeelingen heeft voor den lezer van na 1800 jaar dringend behoefte aan een commentaar. Ook wie thuis is op het gebied van Romeinsche geschiedenis doorziet zonder bijgebrachte parallelplaatsen en nadere uitlegging lang niet altijd de volle bedoeling van wat hier staat opgeteekend. Daarom eigenen zich deze biographieën zoo goed voor een academisch proefschrift.

Onder de leiding van Boissevain is dit de vierde, die in den loop der jaren verschijnt; Tiberius, Claudius en Constantijn (deze natuurlijk niet door Suetonius beschreven) gingen vooraf. Janssens commentaar op het leven van Domitianus is even bruikbaar als die drie andere. Reeds de keuze is gelukkig te noemen. Misschien is er geen enkele keizer, te wiens gunste in de laatste eeuw de meening der bevoegden zich met zoo groot recht heeft gewijzigd. Juist bij hem is het aantal opschriften, dat aangaande zijne regeering inlicht, bijzonder groot. En zij laten geen twijfel, of de senaatsvrienden, Dio, Tacitus, Plinius, Suetonius, die ons hem hebben beschreven, hebben dat niet zoozeer onjuist, maar dan toch in zeer hooge mate eenzijdig gedaan. Naast den onsympathieken mensch, dien zij ons schilderen, bestaat een voortreffelijke regent, dien zij ons onthouden hebben. Janssen in zijn commentaar doet dat uitkomen; het maakt zijn commentaar interessant. Niet door te polemiseeren of te betoogen; hij kan volstaan met veel opschriften uit te stallen onder het in zijn tekst meegedeelde. Die spreken eene duidelijke taal. Behalve de inscripties haalt hij ook de plaatsen uit alle Grieksche en Romeinsche schrijvers aan, die over de door Suetonius te berde gebrachte feiten handelen. Zoo krijgen wij wat wij noodig hebben: een groot materiaal, dat zeer veel ter verheldering van den tekst medewerkt, en dat ons in staat stelt, een behoorlijk oordeel te vormen over de waarde (respectievelijk onwaarde) van wat ons door Suetonius wordt geboden.

Over de vlijt en nauwkeurigheid van Janssen bij het verzamelen van dit materiaal niets dan lof. Men zou zelf eene uitgebreide studie van Domitianus moeten maken, om met zekerheid te kunnen beslissen, of hier iets van belang is vergeten; maar de kans hierop is stellig gering. Wellicht zal zelfs deze of gene vinden, dat er te veel is verzameld of liever uitgestald. Men kan zich afvragen, of het noodig was, bij iederen persoon, die slechts even genoemd wordt, zijne loopbaan na te pluizen van de wieg tot aan het graf; men zou ook elders op bekorting kunnen aandringen. Doch ik voor mij kan mij bij een commentaar als deze toch best met de uitvoerigheid van Schr. vereenigen; hij wordt dan een vraagbaak voor alles, wat maar in de verte met Suetonius' biographie verband houdt. Vooral ook, omdat Schr. niet lijdt aan de fout van vele commentatoren, om uit te leggen wat iedereen al lang weet, en soms te vergeten, wat uitlegging noodig heeft.

De aard van den commentaar brengt mee, dat er materiaal wordt bijeengedragen veel meer dan dat er wordt gedemonstreerd. Dus is er niet heel veel ruimte voor onderling oneens zijn. Ik stiet op niets, wat mij bepaald onjuist leek. Alleen geloof ik niet, dat onder hen „qui vel inprofessi Judaïcam vivebant vitam" (cap.12) in de eerste plaats de Christenen moeten worden verstaan. Mij dunkt, het zijn in de eerste plaats de alom over het geheele rijk verspreide zoogenaamde σεβόμενοι.

Alles te zamen een proefschrift, dat er wezen mag, en een bewijs (van belang in onzen tijd van papierduurte), dat een classieke promovendus het niet in het volumineuse behoeft te zoeken, om iets nuttigs te leveren.

Leiden. H. van Gelder.

C. van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen. Leiden, N. V. voorh. E. J. Brill. 1919. (Leidsche diss.).

De omvang van dit geschrift, waarmede de Schr. in Juli 1919 te Leiden den doctorstitel in de Semietische Taal- en letterkunde heeft verworven, overschrijdt verre de grenzen, die men gewoonlijk aan een academisch proefschrift stelt. Het is een boek van niet minder dan XVI + 348 bladzijden, verschenen als afzonderlijk deel in de reeks van uitgaven van het „de Goeje-fonds".

De kern van het werk wordt gevormd door de beschrijving der lotgevallen en daden van den Alide Jahjâ ibn al-Hoesain al-Hâdî, die in het einde der 3e eeuw van de hidjrah den grondslag voor de heerschappij der Zaidietische imâms in Zuid-Arabië legde. Wel was over dezen afstammeling van den Profeet (die van 245 tot 298 H. leefde) reeds het een en ander bekend uit eenige, zeer korte aanteekeningen bij Tabarî, Mas'oedî, Ibn al-Athîr en andere Arabische schrijvers over de algemeene geschiedenis der Arabieren, maar bijzonderheden over de rol, die hij in Jemen gespeeld heeft, waren slechts te vinden in de Zaidietische werken, die in eenige handschriften bewaard, thans door Dr. v. A. onderzocht en bewerkt zijn. Daaronder verdienen vooral vermelding: de *Sîrat al-Hâdî*, eene biographie van den imâm door een zijner

Digitized by Google

tijdgenooten geschreven, in handschriften te Londen en Milaan bewaard, de *Ifâdah fî ta'rîch al-a'immah al-sâdah* uit de 4e eeuw (Cod. Arab. Leid. 1974), de *Hadâ'iq al-wardijjah* en de *Anbâ' al-zaman* uit lateren tijd, in hss. te München, Londen en Berlijn.

Na eene korte uiteenzetting van den politieken toestand in Jemen in den loop der 3e eeuw (blz. 98—114) behandelt de Schr. aan de hand zijner Arabische bronnen de vestiging van al-Hâdî's gezag in de Jemenitische stad Sa'dah, het verzet in Balad Chawlân en Nadjrân, den strijd met de Qarmaten en al-Hâdî's rigoristisch bestuur (blz. 115 vv.), terwijl het laatste hoofdstuk (blz. 228 v.v.) vooral eene ontleding van al-Hâdî's karakter en van zijne geschriften bevat. Aan deze, speciaal aan de opkomst der Zaidietische heerschappij onder al-Hâdî gewijde hoofdstukken gaat eene algemeene Inleiding (blz. 1—97) vooraf, hoofdzakelijk handelende over de politieke rol van Alî en de Alidische pretendenten, al-Hâdî's voorgangers, in de 1e en 2e eeuw. Ook voor die zorgvuldig bewerkte Inleiding werd menig gegeven aan de Zaidietische bronnen ontleend.

Dr. v. A's werk is niet alleen belangrijk voor de geschiedenis in engeren zin, maar levert ook zeer te waardeeren bijdragen tot de literatuurgeschiedenis en tot de kennis der ontwikkeling van sommige godsdienstige opvattingen in Moslimsche kringen. Hij putte zijne gegevens over dit laatste onderwerp niet alleen uit de Zaidietische geschriften van al-Hâdî, maar o.a. ook uit al-Asj'arî's *Maqâlât al-islâmijjîn* (in handschrift te Constantinopel bewaard). Naar de voorstelling zijner Arabische biographen behoorde de imâm al-Hâdî tot de helden van het oud-Arabische slag; zijne onversaagdheid had hij in dienst gesteld van zijn religieus-politiek ideaal: de vestiging van een in alle opzichten aan de eischen der goddelijke wet beantwoordend gezag van Fâtimah's nakomelingschap over de Moslimsche gemeente. De betrekkelijke onbeduidendheid van vele der ter sprake komende gebeurtenissen had den Schr. hier en daar wellicht aanleiding tot eenige bekorting kunnen geven. De onafgebroken aaneenschakeling der feiten, de vermoeiende veelheid der namen vergen heel wat van de aandacht zijner lezers! Toch maakt dit werk, de vrucht van zooveel degelijken, uiterst nauwgezetten en blijkbaar met groote belangstelling verrichten arbeid, een gunstigen, aangenamen indruk. De Schr. heeft tijd noch moeite gespaard om zijne stof tot in de kleinste bijzonderheden te leeren kennen en beheerschen. Nagenoeg elke bladzijde van zijn boek bevat, behalve tekst, nog talrijke opmerkingen, aanteekeningen, Arabische citaten, tekstverbeteringen, enz. in de noten, getuigende van zijn ijver en eerbiedwaardige belezenheid zoowel in de Arabische auteurs als in de verdere literatuur over zijn onderwerp. Zijn eerste arbeid werd, zooals hij zijne taak opvatte, meer dan eene dissertatie van de gewone soort, veeleer eene doorwrochte monographie, een werk, met welks voltooiing men hem geluk mag wenschen.

Een register en literatuur-opgaven met gedétailleerde ophelderingen over de geraadpleegde Arabische handschriften zijn aan het werk toegevoegd.

Utrecht. Th. W. Juynboll.

H. C. A. Muller, Hugo de Groot's „Annales et Historiae". Utrecht, Van Druten. 1919. (Utrechtsche diss.).

Eene studie over De Groot als geschiedschrijver kan niet anders dan met vreugde worden begroet. Zijn hoofdwerk is om den bondigen, nu en dan op Taciteïsche wijze gewrongen, maar buitengewoon verzorgden stijl geprezen. Het Latijn maakte het werk voor buitenlanders toegankelijk. Vertalingen stelden degenen, die deze taal niet machtig waren in staat, om van den inhoud kennis te nemen. De naam van den schrijver wekte op zich zelf belangstelling voor zijn arbeid. Toch zijn de Annales niet zooveel gelezen als andere werken over den opstand tegen Spanje. Zij vormen geen goudmijn voor den historicus, die naar nieuwe bijzonderheden zoekt, zooals het droge werk van Bor. Het groote publiek kon wegens de taal, waarin het werk geschreven is, niet genieten van den schoonen vorm, zooals van Hooft's Historiën.

Maar het zou verkeerd zijn, de Groot's boek zonder meer ter zijde te leggen. De opvattingen van den schrijver over vele gebeurtenissen, die hij persoonlijk heeft medegemaakt, blijven ons belang inboezemen. De heer Muller heeft ons uitvoerig over die opvattingen ingelicht door vergelijking met andere werken, zooals „De veritate religionis christianae", waaruit blijkt, dat de Groot een Christendom boven geloofsverdeeldheid mogelijk achtte en met „Van de Oudheyt van de Batavische nu Hollantsche Republique", waarin hij zich een aanhanger toont van de leer, dat de souvereiniteit reeds in de middeleeuwen bij de Staten had berust. Men moet toegeven, dat zijne theorieën De Groot bij zijne geschiedschrijving niet te ver van het rechte pad der objectiviteit gevoerd hebben. Muller gaat na in welke gevallen hij niet strikt onpartijdig is; werkelijk speelt zijn patriotisme hem nu en dan parten en stelt hij de handelingen en beweegredenen der Nederlanders in een te gunstig, die van de vijanden in een te slecht licht. Maar blind voor de fouten van zijne landgenooten is hij niet en zijn billijk oordeel over persoonlijke vijanden als Maurits, Aerssen en Prounink bewijst zijn hoogstaande moraal. Muller's meening, dat hij het Leicestersche tijdperk eenigszins partijdig zou behandeld hebben, kan ik niet geheel deelen. Het is waar, dat de Groot geloof slaat aan enkele feiten, die Leicester ten laste zijn gelegd en waaraan hij later gebleken is onschuldig te zijn, zooals de vermoording van Essex. Maar wat hij overigens mededeelt omtrent Leicester's optreden hier te lande, het onverantwoordelijk beheer der geldmiddelen door den landvoogd en zijne dienaren en het gebruiken van den godsdienst als dekmantel van diens heerschzucht, is geheel overeenkomstig de historische waarheid. Van opzettelijke partijdigheid, of doorloopende verblindheid is bij De Groot nergens sprake. M. rekent de Annales tot de pragmatische geschriften, die met de behandeling van geschiedkundige gebeurtenissen een bepaald doel nastreven en in het bijzonder nut trachten te stichten door te doen uitkomen, welke lessen uit het verloop der feiten kunnen getrokken worden. Gelukkig drukt M. zich hierbij niet te sterk uit. Er is onderscheid tusschen geschriften, waarbij de tendens overheerschend is en die, waarin de schrijver de verwachting uitspreekt, dat zijn werk tevens tot leering kan dienen, zonder dat hij echter de stof om het doel verwringt. Tot de laatste soort behooren de Annales.

Eene hoofdverdienste van M.'s werk is, dat hij het standpunt, dat de Groot ten opzichte van de voornaamste

Digitized by Google

vraagstukken van zijn tijd inneemt, zoo nauwkeurig mogelijk bepaalt. Over de geschiedenis der Annales eene lijdensgeschiedenis, daar de eerste bewerking op last der Staten van Holland ondernomen, niet gedrukt is, waarna de schrijver zijn geheele leven verder zijn werk is blijven polijsten, totdat het eindelijk na zijn dood in het licht verscheen — worden wij uitvoerig ingelicht. Het belangrijkste hoofdstuk is wel dat, waarin het onderzoek naar de bronnen van de Annales en het gebruik dat de Groot daarvan maakt, wordt ingesteld.

Schr. heeft zich veel moeite gegeven, om den invloed der verschillende schrijvers op De Groot te bepalen; het blijkt, dat deze de meeste geschriften, die over het behandelde tijdvak waren verschenen, dikwijls met groote moeite, heeft weten te bemachtigen. Eene enkele maal beroept Schr. zich uitsluitend op het oordeel van Fruin, bijv. ten opzichte van het gebruik van de Commentarios van Mendoça.

Er is hier geen mogelijkheid voor vergissing, maar bij eene andere kwestie, waarin schr. zich ook op Fruin verlaat, hadden wij gaarne een nieuw onderzoek gezien. Dit geldt de vraag, of De Groot de hand heeft gehad in de revisie van Van Meteren voor de uitgave van 1614. Het is zeker, dat Ledenberg en de Staten-klerk Tresel aan deze herziening hebben medegewerkt, waarom Fruin gist, dat de Groot, die sedert 1601 bezig was met de beschrijving van den opstand in opdracht van de Staten van Holland en die in 1615 benoemd is in de commissie tot onderzoek van de bouwstoffen, die Bor voor zijne Historiën verzameld had, ook wel een oog in het zeil zal hebben gehouden voor den druk van Van Meteren. Hij was immers een geestverwant der genoemde reviseurs.

Het is echter opvallend, dat De Groot ten opzichte der uitgave eene onjuistheid van niet onbeteekenenden aard verkondigt, nl. dat de herziening door aanhangers der stadhoudersgezinde partij, die in 1618 de overwinning behaalde, zou zijn volbracht. Hij schreef dit acht jaren later; door het tijdsverloop is de vergissing begrijpelijk. Zou hij deze echter begaan hebben, als hij zelf in het werk betrokken was geweest? Fruin's gissing is op zijn minst genomen gewaagd. Gaarne hadden wij gezien, dat M. had getracht, zekerheid te verkrijgen [1].

Zoo blijven enkele desiderata over [2], maar in het algemeen krijgen wij een duidelijk beeld van De Groot's werkwijze. Hoofdstukken over de vertalingen der Annales en het gebruik van dit werk door latere geschiedschrijver en over de Annales als kunstwerk besluiten het boek, dat zich goed laat lezen. Het is eene belangrijke bijdrage tot de kennis der nederlandsche geschiedschrijving. Een bewijs, dat Schr. De Groot goed gelezen heeft, zijn de talrijke emendaties op den latijnschen tekst, achterin opgenomen.

Arnhem. S. P. Haak.

[1]) Zie hierover Fruin, Verspr. Geschriften VII, blz. 383 vg., Muller blz. 85.

[2]) Gaarne had ik de vraag beantwoord gezien, of De Groot ook gebruik gemaakt heeft van het Journaal van Anth. Duyck, waaruit Bor ook veel heeft geput. Zie Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudh. Ve R. VI blz. 103 n. 2.

SCHOOLBOEKEN.

Bij den uitgever L. J. Veen te Amsterdam is een derde druk verschenen van 't eerste deel van E. Rijpma's leesboek *Jonge Kracht*, dat vroeger in het *Museum* (Dl. XXIII, 285) is besproken. De prijs bedraagt *f* 3.30.

De heer F. W. Leeman heeft bij G. B. van Goor Zonen te Gouda een *Vocabulaire Nederlandsch-Fransch* uitgegeven, behoorende bij de Inleiding tot de Fransche Handelscorrespondentie I en II en de Exercices de grammaire et de lexicologie van denzelfden schrijver (pr. *f* 0.75).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1919, Nov.-Déc.: H. Cordier, W. Shakespeare. — L. Bréhier, Salonique et la civilisation byzantine (slot). — Variétés.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXVIII, 4: W. de Vries, Etymol. Aanteekeningen. — J. Vercoullie, Negerhollands *molee*, Afrikaans *boetie, katjipiering, bibies, bottel, ou sanna, ewwa-trewwa, foolstruis.* — Joh^a Snellen, Hadewijch—Hendrik Mande. Merkwaardige overeenkomst.—W. F. Tiemeijer, Naar aanleiding van W. v. Hildegaersberch's gedicht „*Van Mer*" (Tijdschr. XXXVII blz. 154). — P. Leendertz Jr., *Spaansche Brabander*, vs. 455. — Dez., *Den haring om de kuit braden.* — Kleine meded.

Nieuwe Taalgids, XIV, 1: J. W. Muller, Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederl. — J. Prinsen JLzn., Ossian. — Ph. J. Simons, Lege voornaamwoorden. — W. de Vries, Iets over afwijkende „konstrukties". — C. G. N. de Vooys, Uit en over oude spraakkunsten. — Aankond. en meded. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

English Studies, II, 7: A. G. v. Kranendonk, Joseph Conrad. — H. Poutsma, Participles, III. — Notes a. News. — Translation. — Bibliogr.

Studiën, XCIII, Februari: H. Padberg, Bij het eerste eeuwfeest van Multatuli's geboorte, II. De Denker. — J. v. d. Tillaart, De naastenliefde schutse der rechtvaardigheid. — G. Gorris, De persoonlijkheid van Catherina Breshkovsky. — M. v. Steen, Joego-Slavië, I. Groot-Servië. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Maart: H. Padberg, Bij het eeuwfeest van Multatuli's geboorte, III. De Literator. — A. Borret, Gilden en Bedrijfsraden. — J. v. Rijckevorsel, René Bazin: Les Nouveaux Oberlé. — H. Bolsius, Iets naders over Koolwitje en Kleinbuikje. — Is. Vogels, Een breedvoerige commentaar op 's Heeren Passie. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenboek: Studiën XCIII, Febr. (Tummers).

Van Ginneken, Gelaat enz.: N. Taalg. XIV, n°. 1 (de Vooys).

De Groot, Antique Prose-rhythm, I: De Numero Oratorio Latino: Journ. of Hell. Stud. 1919 (E. A. S.).

Kleijntjens en Knippenberg, Schetsen Vaderl. Gesch. II: Studiën XCIII, Maart (G. G[orris]).

De Man, Van onsen oelden zusteren: N. Taalg. XIV, n°. 1 (de Vooys).

Prinsen, Hist. roman: N. Taalg. XIV, n°. 1 (Koopmans).

Spitz, Elckerlijc: N. Taalg. XIV, n°. 1 (de Vooys).

Verwey, Spieghel: N. Taalg. XIV, n°. 1 (Prinsen).

Wensinck, Semitic rites of mourning: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 51-52 (Brockelmann).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

NEOPHILOLOGIESE BIBLIOTHEEK.

Zoo juist verschenen:

FRANÇOIS VILLON,

Les Ballades en Jargon

DU MANUSCRIT DE STOCKHOLM.

Essai de restitution et d'interprétation précédé d'une introduction, suivi de notes et de commentaires, d'un index des noms propres et d'un glossaire étymologique

par le Dr. René-F. Guillon.

Publiées par les soins de
K. SNEYDERS DE VOGEL.

Prijs. . . . . f 1,90
Voor inteekenaren op
Neophilologus . . . - 1,60

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE
IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM
FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS,
COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,
in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. **f 4.90.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN.

DE APOLOGIA XENOPHONTEA
CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

FRANSCHE KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-, Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verscheen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f 2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. - LEIDEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1920 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van *f* 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1920** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1921 op te maken en vóór 1 Juni 1922 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEUWARDEN, Februari 1920.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **N°. 7.** **April 1920.**

Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer (Rutgers).
Avalon, The Serpent Power (J. W. Boissevain).
Schepers, Potgieter. Bloemlezing, I (Staverman).
Singer, Wolframs Willehalm (Scholte).
Faral, Gautier d'Aupais (Salverda de Grave).
Brandin, La Chanson d'Aspremont (Salverda de Grave).
Leskien, Litauisches Lesebuch (v. Wijk).
Bertholet, Kulturgeschichte Israels (Oort).
Nilsson, Die Uebernahme u. Entwicklung des Alphabets durch die Griechen (H. v. Gelder).
Vermeulen, De twee muzieken (Nolthenius).
Schoolboeken:
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek, II (Kok).
Hopman, A Hundred Poems (Kok).
Volbeda, Strange Winter, He went for a soldier (Kok).
Uitgave v. d. fa. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Ed. Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer. (Indogerm. Bibliothek. II. Abteil. VII. Band.) Heidelberg, Carl Winter. 1914. (Pr. gecart. M. 2.40 + 40 %).

„Meine Absicht ist es, den Philologen, der auf der Universität keine Musse gefunden hat, die historische Grammatik der klassischen Sprache kennen zu lernen, in die Probleme der homerischen Sprache und damit zugleich in ein wissenschaftliches Verständnis der griechischen Sprache mit den einfachsten Mitteln einzuführen." „So habe ich mich denn auf so viel beschränkt, als man etwa in einer zweistündigen Vorlesung in einem Semester erledigen kann." „Auf eine wissenschaftliche Leistung macht das Büchlein keinen Anspruch." Met deze drie citaten uit het „Vorwort" (blz. VIII, VII, IX) is, dunkt mij, het boekje geschetst in zijn bescheiden, maar nuttige bedoeling: een aanvullingscollege te zijn voor die breede schare van philologen, die, om het eenigszins anders te zeggen dan Schr., met hun louter (!) philologische studie aan de Universiteit bedrogen zijn uitgekomen en het gevoelde tekort willen trachten bij te werken. En, om het maar dadelijk te zeggen, voor dat doel is dit boekje bizonder geschikt. Behandeld worden die verzen, „mit denen erfahrungsgemäss die Homerlektüre zumeist begonnen wird," nl. α. 1-10 en ι 99 e.v., in 160 bladzijden, waaraan een „Wort"- en een „Sachverzeichnis" zijn toegevoegd. Van het grootste belang daarbij zijn de voortdurende verwijzingen naar de, voornamelijk linguistische, handboeken en tijdschriften, waarmede de beginnelingen vanzelf worden binnengeleid in de zoo uitgebreide litteratuur, die hun voor het verstaan van Homeros' taal onontbeerlijk zal blijken.

Het is Schr. gelukt, zijn materie doorgaans beknopt en duidelijk te rangschikken, problemen helder open te leggen en in enkele gevallen zijn eigen afwijkende meening even objectief tegenover andere te stellen, als hij elders anderer inzichten tegenover elkaar afweegt. Deze rustige toon is een aantrekkelijkheid te meer.

In het algemeen weet Schr. het minder waarschijnlijke af te weren en kan zijn opvatting instemming verwerven. Zoo verwerpt Schr. terecht van ἕλιξ (ι 46) de beteekenis „kromhoornig" (vgl. μ 348 en 355). Schr. vertaalt „voetdraaiend" (vgl. ἕλιξ subst., ἑλίσσω, Lat. volvo, D. wälzen). De afleiding van Ameis A 98 van een wortel ἑλ-, vgl. σέλας (zie Mehler[4]) vermeldt Schr. niet. — ἀρείους (ι 48) noemt Schr. met Güntert (I. F. 27,67 e. v.) wegens de voor een compar. ongewone Ablaut geen comp. bij ἄριστος, maar vermoedt een adj. ἄρειος = „aan Ares gewijd," vd. dapper, voortreffelijk, dat wegens χέρειον als compar. werd opgevat. — Tegenover de gewone afleiding van θέμις van τίθημι (zie o.a. Mehler[4]), waarbij de genitief onverklaard blijft, verkiest Schr. die van Fraenkel (Glotta 4. 22 e. v.), waarbij θέμις uit θεμι (vgl. θεμέρη · βεβαία, σεμνή Hesych.) + de kortste vorm van στᾱ- = staan, dus: „de vaststaande." Daarnaast is Θέμις van huis uit aardgodin (Kretschmer, Glotta 4,50 e. v.). — πωλέομαι (ι 189) kan moeilijk met v. Leeuwen (Enchir.[2] 358, q) uit metrische verlenging verklaard worden. De ω verschijnt in tal van verba op -αω met nomentypus φορά, φόρος, zooals τρωχάω, νωμάω, στρωφάω. Dit maakt een ontstaan van πωλέομαι uit *πωλάομαι waarschijnlijk (vgl. Brugmann-Thumb § 372.1) en verwijdering door conjectuur met v. L. overbodig. — Bij νηλέι (ι 272) onderscheidt Schr. een νηλέης van νη + ἀλέομαι (in νηλεὲς ἦμαρ Λ 484) van νηλέης = νη + ἔλεος = onbarmhartig. De stam van νηλέι en νηλέα ontwikkelde zich uit de genitivus (Brugm.-Thumb 68). Aldus met Schulze

Digitized by Google

(K. Z. XXIX 262). — ἔνεικεν (ι 285) noemt Schr. met Brugm.-Thumb 322, Boisacq 251,372 een compos. van ἐν + εἰκ-, ἰκ- (ἐξενιχθῆναι. Gortun) = „met de hand reiken." Van Leeuwen (Enchir.[2] § 149,6) en Mehler[4] houden aan een simplex vast.

Intusschen ontbreekt het niet aan plaatsen, waar ruimte blijft voor op- of aanmerkingen. Zoo volgt Schr. bij de ontwikkeling van het augmentprobleem (πλάγχθη, α 2) Wackernagel, Drewitt en Brugmann ten betooge, dat 't augment bij voorkeur in meersyllabige vormen staat, in de ῥῆσις veel talrijker is dan in het verhaal en dat de iterativa op -σκον „durchweg" een augment missen. In plaats echter, dat deze beweringen, die stellig geen axioma's zijn (vgl. v. Leeuwen, Enchir,[2] 257 e.v.) nader worden toegelicht, wijdt Schr. uit over 't augment in later proza, nieuw Grieksch en andere modi. — Van νόστιμον ἦμαρ is de vertaling „dag der terugkeer" met Schr., die hier Hesych. volgt, te verwerpen; beter is: „dag der redding." Dat de beteekenis „gelukkig ontkomen" van νόστιμος ook zou blijken uit ἄσμενος (wellicht uit *n̥s-smenos), is mij in Ξ 108 niet duidelijk geworden. — De vertaling, die Schr. pg. 44 geeft van εἰλίποδας „de voeten langzaam bewegend" is even weinig passend als het malle gebruikelijke „sleepvoetend" beter acht ik: traagstappend. — Bij ἐς (ι 161) had voor -ς kunnen gewezen worden op ἄψ, ἰθύς, ἀμφίς e. a., waarin -ς uit -σε = naar. De polemiek hier met v. Leeuwen, Enchir.[1] kan sinds 't verschijnen van de 2e druk (pg. 378) vervallen. — Van ἰδέ (ι 186) zegt Schr. dat het alleen achter een methrische pauze voorkomt. Juister gezegd staat ἰδέ steeds achter een vrouwelijke caesuur, behalve T 285, Ξ 175 en Σ 589, in welke beide laatste vss. ἰδέ niet na een caesuur staat (vgl. v. L. Enchir.[2] 396 m.) Van een samenstelling van ἰδέ uit ἰ (demonstr. *i-, Lat. i-s) + δε (vgl. Brugm.-Thumb 284 e. v.) vermeldt noch v. Leeuwen noch Mehler[4] iets. — Bij οὕνεκα (ι 199) had Schr. zich beter kunnen houden aan Brugm.-Thumb 648 en 524. Zijn manoeuvreeren met de vertaling van Υ 53 „darüber, weswegen" overtuigt niet en is bv. niet toepasselijk op A 11 (=τούτου ἕνεκα, ὅ). In Υ 53 staat οὕνεκα evenals A 684 e.e. met de beteekenis: dat, (vgl. Brugm.-Thumb 649) — In tegenstelling tot v. Leeuwen, die (Enchir.[2] 283) ἔφη tegenover ἔβην voor imperfectum houdt, meent Schr. dat „die Betrachtung der einzelnen Stellen" recht geeft ἔφη en ἔφατο als aoristi te beschouwen. Zoolang echter bv. het imperfectum van εἶμι èn imperf. èn aor. kan zijn, lijkt het eene uiterste al even gevaarlijk als het andere.

De verwijzingen hadden een enkele maal anders kunnen luiden dan Schr. geeft. Bij de behandeling van κρατός (ι 140), dat van *καρασ-n̥ stamt, verwijst Schr. naar twee artikelen van Ehrlich en Brugmann. Korter was een verwijzing geweest naar Brugm.-Thumb 221, waar beide bronnen vermeld worden en bovendien het overgaan van ntr. *en*- stammen in de τ-declinatie wordt toegelicht. Ook had verwantschap met κραίνω genoemd kunnen worden. (vgl. Prellwitz en v. L. Enchir.[2] 357, die echter in § 82 als stam geeft καρᾱατ.)

Als voorbeelden van eigen vinding van Schr. noem ik: ἴς, ἰνός (ι 71) = „spier," hetwelk Schr. beschouwt als een verdere afleiding van de stam ἰ- = „kracht," of een ander woord (?). In E 245, H 269, ι 538, waar de casus obliqui van ἴς alleen voorkomen, acht Schr. de lezing ἶν' ἀπέλεθρον mogelijk wel ontstaan uit ἶν ἀπέλεθρον, waarin dan ἶν = Lat. „vim." — ἄψορρος (ι 282) gaat terug op een wortel *ors- of met Ablaut *ersmet de beteekenis: „zich bewegen," vgl. Lat. „errare," D. „irren." Ook παλίνορσος (Γ 33) behield -ρσ-; hetgeen de meening weerspreekt van Wackernagel e.a., die -ρσ- alleen vlak na het accent behouden dachten. Ook de genese van σχέτλιος (ι 295), volgens Schr. gevormd evenals γενέ-θλιος, waarna *σκέθλιος > σχέτλιος (cf. ἀμπίσχω > ἀμφίσκω) lijkt mij vermeldenswaard.

De vraag, of de ϝ in de taal van Homeros thuis hoort, beantwoordt Schr. met Cauer, Solmsen e.a. ontkennend; z.i. is het verkeerd de digamma in de tekst op te nemen, ofschoon erkend dient te worden, dat Homeros de digamma in zijn metrische werkingen nog respecteerde (pg. 19). Het artikel van Danielsson (I. F. 25, 264 e.v.), waarin vlgs Schr. het probleem het best uiteengezet is, vond ik bij v. L. Enchir.[2] niet vermeld.

Moge het bovenstaande voldoende zijn, om de belangstelling in dezen Kommentar in die mate te wekken, als hij verdient. Ontegenzeggelijk is het Woordenboek van Mehler een voortreffelijk hulpmiddel bij de Homeroslektuur, maar voor het behandelen van problemen is een lexicon niet de plaats. Hermann's Kommentar kan daarnaast goede diensten bewijzen, vooral daar hij niet steeds ermee overeenstemt.

Drukfouten vond ik: pg. 90 r. 10 staat ἐς ὁ i.pl.v. ἐς ὅ, pg. 157 r. 29 staat Diximilation i.pl.v. Dissimilation en pg. 166 κύματα ι 157 i.pl.v. ι 147.

Amsterdam. A. Rutgers.

A. Avalon, The Serpent Power being the Shat-Chakra-Nirūpana and Pādukā-Panchaka. Two works on Tantrik Yoga, translated from the Sanskrit, with Introduction and Commentary. London, Luzac & Co. 1919.

Tusschen Oostersche en Westersche mystiek bestaan twee groote verschillen: in het Westen stellen de mystici zich ten doel hunne ziel met God te vereenigen en hun weg is krachtig geloof, reine levenswandel, gebed en overpeinzing, waardoor zij, geholpen door hun mystieken aanleg, langs verschillende trappen exstasis en Goddelijke visioenen verkrijgen. Geheel anders gaan in het Oosten — en vooral in Voor-Indië — de mystici te werk. Hun uitgangspunt is dat de ziel in haar hoogste aanzicht, het Zelf of de Ātmā, God *is*, zoodat er geen sprake is van vereeniging doch van louterheid: de Ātmā moet in zijn kaiwalyam (term bij Patañjali), in zijn louterheid, geïsoleerdheid, overblijven. Dit is de mok^sa of mukti: bevrijding van het persoonlijke, van al het vergankelijke, tijdelijke en ruimtelijke, iets geheel anders dan verlossing uit zonde. Het tweede verschilpunt is dat de Indiërs hun mystieke oefeningen baseeren op een (of liever verschillende) subtiel stelsel van ingewikkelde zielkunde en hun mystisch geloof verbinden met uitgebreide kennis. Krijgt men bij het lezen der levens van sommige Europeesche heiligen dikwijls den indruk: zij bezaten het Koninkrijk der Hemelen en alles werd hun toegeworpen — de yogi's veroveren eerst stap voor stap, onder leiding van bevoegde leeraren, de gelouterde afzondering van hun Zelf, volgens psychologische theorieën.

Bovenstaand boek doet weer de beide karakteristieke hoofdpunten der Indische mystiek sterk uitkomen; onder mystiek versta ik hier den yoga. Het boek be-

Digitized by Google

hoort tot de Tantra-litteratuur en zijn schrijver Avalon is een Indoloog, die dit deel der Indische letterkunde, waarvan nog weinig studie gemaakt was, door zijn werken meer bekend gemaakt heeft. Verschillende Tantrateksten zijn door hem of onder zijn toezicht uitgegeven en verschillende vertalingen daarvan en studies daarover heeft hij geleverd. Hiertoe behooren niet alleen werken van Sanskritsch doch ook van Tibetaansch Tantrisme. Zijn werk maakt een degelijken en wetenschappelijken indruk, geheel anders dan "External Issue", Vol. V, No. 1 van het *International Journal Tantrik Order*, dat voor mij ligt en erg naar Amerikaansche reklame en sensatiezucht riekt. Deze bloedroode aflevering bevat o. a. artikelen over: "In re fifth Veda" (Tantra), alleen bestaande uit bijeengesleepte aanhalingen van schrijvers uit alle landen en tijden, vertalingen van het Mahā Nirwāṇa Tantra (gedeeltelijk), de Uttarā Gītā, stukken over inwijding in de Tantra Order en ook tot onze verbazing iets van het — Pañca *Tantra*! Verder komen er een paar afbeeldingen in voor van Amerikanen, half als Hindoe verkleed, waarvan een in een voorgeschreven houding zit, wat altijd belachelijk aandoet. Ten slotte is het nummer doorstrooid met afbeeldingen van kunstenaars, die zich vooral op het naakt hebben toegelegd, zooals de platen op de kamer van den charmanten van der Hoogen. Ik meld dit alles, om te laten zien, hoe in Amerika (en daar niet alleen) gebeunhaasd wordt in Yoga en Tantra, als mode, versterkt door sexualiteit en tot "excitement."

De eerste 291 bladzijden van het boek bevatten dan een *Inleiding*, de volgende 183 de Engelsche *vertaling* van een groot en een zeer klein werk over Tantra, met commentaren. Beide zijn voortreffelijk. Wat het laatste betreft, Tantrische teksten zijn zeer moeilijk te verkrijgen, doch overal waar de Sanskritsche verzen in den tekst of in noten gegeven worden, blijkt dat de vertaling nauwkeurig en goed is.

En wat de *Inleiding* aangaat, hieruit blijkt de groote kennis van Avalon. Eén bedenking heb ik daartegen en één tegen de redactie van zijn boek. De redactie is zoo dat het weinig overzichtelijk is: op haast iedere bladzijde komen zooveel vreemde woorden en namen voor, dat het ondoenlijk is iets terug te vinden, tenzij men telkens woorden onderstreept of regels op de marge aanstreept. Beter zou dan ook geweest zijn als de schr. zijn hoofdstukken in paragrafen met sprekende hoofdjes verdeeld en een index achter het boek gemaakt had, want deze ontbreekt onvergefelijkerwijze. De andere bedenking is dat de *Inleiding* eenigszins onstelselmatig is en wel eens denkbeelden uit den Yoga, den Wedānta, het Sāṅkhya en andere richtingen door elkaar geeft. Maar toch is deze *Introduction* zeer leerrijk en geeft hoofdbegrippen en een aantal bijzonderheden, welke de leeringen der Tantra yogi's bevatten.

Het boek is versierd met 8 fraaie, gekleurde platen, waarvoor weer de redactiefout geldt: men moet het heele werk en iedere noot lezen, om de beteekenis er van te begrijpen, daar ze door het boek verspreid staan en niet afzonderlijk toegelicht worden; terwijl ook ergens een nootje de bandteekening verklaart. Die platen stellen de cakra's voor, een hoofdonderwerp uit het boek, want het zijn de organen der onstoffelijke lichamen van den mensch, welke de yogī door zijn oefeningen tot ontwaking brengt door Kundalinī, waardoor hij trapsgewijze zijn bewustzijn verheft. Het zijn zinnebeeldige voorstellingen van die organen, geen natuurlijke, want in werkelijkheid (zoo zeggen helderzienden) zijn de cakra's draaiende, lichtende bollen van afwisselende kleuren, terwijl de platen de "lotussen" voorstellen, met dieren, vierhoeken, driehoeken, godenfiguurtjes enz., alles in zijn vereischte kleuren. Ik kan hier bijvoegen waarom altijd van lotussen gesproken wordt in het liṅga çarīra en de andere ijlere lichamen (wat Avalon niet vermeldt): evenals wij uit onze wereld van 3 afmetingen een plat figuur in haar geheel zien, terwijl een wezen van 2 afmetingen (als zoo iets bestaan kon) het bij gedeelten om zich heen zou zien, zoo ziet de ware helderziende de uit concentrische bollen bestaande cakra's uiteengeslagen als de bladen van een lotus. Nu, dit zullen de meeste lezers wel niet aannemen.

De *Inleiding* bevat de hoofdstukken over het bewustzijn, de cakra's of lotussen, en theorie en praktijk van den Yoga. Hierin zet Avalon de beginselen der Indische zielkunde uiteen in verband met wat de Indische wijsgeeren ermee in betrekking brengen. En dat verband is niet het minst merkwaardige, want het wekt onze bewondering, en Avalon doet er volle recht aan wedervaren, hoe brahmaansche wereldbeschouwing makrokosmos en mikrokosmos met elkaar verbindt en nagaat, hoe iedere kracht, werking of onderdeel van het lichaam een overeenkomstige kracht enz. in het Heelal voorstelt. Zoo worden physiologie, psychologie en sterrenkunde (vooral leer der kosmische krachten) met elkander in verband gebracht, alsmede mythologie, en bij mythologische goden denken wijsgeerige yogi's niet aan menschvormige wezens doch aan krachten in het Heelal en den mensch. Dat alles blijkt voortdurend bij Avalon's uiteenzetting en beschrijving der organen, welke voor Tantra Yoga in aanmerking komen. En Tantra Yoga is nu eenmaal niet zoo verheven en rein als Rājā Yoga, vanhier dat ook lagere cakra's het onderwerp van behandeling vormen, daar de Tantrist ook deze tracht op te wekken; want Tantra is wel geen sexueele magie (waar in het Westen en Oosten meer aan gedaan wordt dan menigeen vermoedt) doch staat er niet altijd ver van af en behoort in ieder geval tot Hatha Yoga, die zich ook met het stoffelijk lichaam inlaat, wat de Rājā Yoga geheel verwerpt. Tantra Yoga is lagere mystiek en magie.

Twee goede dingen bij Avalon zijn ten slotte dat hij Indische opvattingen vergelijkt met Westersche, zooals van Gnostieken, Haeckel, Spencer, Lombroso, Kant, Hegel, de moderne natuurwetenschappen en zielkunde enz. Ik heb mij afgevraagd, of de dieren, welke in de cakra's zinnebeeldig voorkomen, niets met den dierenriem te maken hebben. Behalve bespreking, of althans aanstippingen, van verscheidene Indische stelsels is het zeer goed, dat Avalon veel aanhaalt uit de kleinere Oepanishads. Vreemd is dat hij niet de "Secret Doctrine" door H. P. Blavatsky noemt, die reeds in 1888 leeringen bekend maakte over "the pinal Gland" en allerlei dingen, welke Avalon behandelt. Wel haalt schr. Leadbeater en Annie Besant aan en zegt terecht, dat de Theosofische terminologie niet geheel dezelfde is als de Indische en onder sommige termen wat anders verstaat. Het tweede goede punt, hier bedoeld, is dat Avalon niet met minachting spreekt van Indiërs, die zoo achterlijk

Digitized by Google

zijn in ontleedkunde, zielkunde enz. en i. c. gelooven dat de nādī's 72000 holle aderen in het lichaam zijn, waar lucht door zou stroomen, doch hij beseft, hoe de nādī's banen zijn waarlangs krachten zich bewegen, dat de prāna geen adem maar een kracht is en dat de Indische zielkunde èn theoretisch èn praktisch door eeuwen ervaring een groote hoogte bereikt heeft, in menig opzicht hooger dan de Westersche, die aan het *boven*bewustzijn ternauwernood toe is.

Bloemendaal. J. W. Boissevain.

Potgieter. Bloemlezing uit zijn gedichten en prozawerk. Uitgezocht door en met een inleiding voorzien van **Dr. J. B. Schepers.** Deel I Historie en Romantiek. (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). 1919. (Pr. ƒ 1.25 + crisistoeslag).

Een bloemlezing uit Potgieters werk biedt het dubbele voordeel, dat zij Potgieter en de Romantiek beide kan doen kennen. Want Potgieter is romanticus, van het begin zijner literaire werkzaamheid tot aan z'n dood; ja, hij heeft bijna niets geschreven dat niet naar vorm of inhoud romanties is. Een onderscheiding in de historiese romanticus en de dichter en schilder met de pen, zoals dr. Schepers zich voorstelt, is dus uit de aard der zaak enigzins willekeurig en men zou bij sommige stukken kunnen vragen, waarom ze tot de ene en niet tot de andere rubriek behoren. Maar ook is een dergelike indeling onvolledig, want Potgieter was ook maatschappelik schrijver, in proza en in poëzie, en niet in de laatste plaats was hij criticus. Kunnen dus het boven genoemde en het nog te wachten deeltje hem slechts ten halve doen kennen, iedere poging om Potgieter bij ons volk in te leiden verdient toejuiching. De historiese methode zou eisen een keuze uit het eerste werk evenzeer als uit het latere; uit het gebrekkige zowel als uit het volmaakte. Potgieter is daartoe echter nog niet genoeg bij ons volk bekend, en terecht verwerpt de verzamelaar deze methode en laat hij zich leiden door de vragen: wat is mooi? en wat is niet afschrikkend-moeilik? Maar allereerst is nodig liefde en bewondering; en die bezit dr. Schepers blijkens de mooie inleiding. Die inleiding bewijst bovendien grondige bekendheid met Potgieters leven en werk. Al schrijvende zal de verzamelaar echter gevoeld hebben het onbevredigende dat elke bloemlezing schenkt, die niet beschikken kan over zoveel ruimte als Busken Huet voor het *Proza* was toegestaan. Want wie zal uit dit deeltje kennen *Het Rijksmuseum* of de *Liedekens van Bontekoe*, het eerste zo geniaal van compositie en inhoud, het andere zo schitterend van conceptie? Maar gegeven deze noodzakelike onvolledigheid is de keus van bijna alle stukken uitstekend. Alleen heb ik er met verwondering in aangetroffen *Pieter Breugel en Katelyntje* en *Marten Harpertsz.* Vooral het laatste stuk, 50 blz. lang, met z'n hooggekleurde romantiek, z'n gebrek aan diepte en z'n onhandig aangebrachte verheerliking van Tromp, had met voordeel vervangen kunnen worden door tal van mooiere romantiese stukken in proza of poëzie. Door een korte inleiding op de *Liedekens van Bontekoe* en het opnemen van *Roeltjen uit de Bontekoe*, *Machteld* en het sonore *Jan Compagnie* (waarvoor ik het *Papegaaijen-deuntjen* wel zou willen geven) was dit werkje dan tevens beter tot z'n recht gekomen. Verdienstelik is het, dat de door Potgieter aangehaalde gedichten van Hooft, Huygens en Poot zijn opgenomen. De fotoos van stoel en vouwbeen zullen misschien hen die wat voelen voor reliquieën-verering aangenaam zijn; indien i.p.v. het ietwat zoetelike portret door van Trigt de ets van Dupont was opgenomen, had zich tevens het kalotje op het hoofd van de dichter bevonden.

Tenslotte een paar kleine opmerkingen en wensen. Het is jammer, dat de verzamelaar de lezer, die door de inleiding sympathie voor Potgieter heeft gekregen, niet een paar werken heeft opgegeven, in de eerste plaats dat van Verwey; en verzuimd heeft te vermelden, dat de Persoonlijke Herinneringen van Huet te vinden zijn in het 13e deel van diens *Lit. Fant. en Kritieken.* De aantekeningen zijn gelukkig kort, maar voldoende. De verklaring voor *een toontje min* (p. 25 c. 2) als *een toontje lager* lijkt me minder gelukkig.—In de noot bij blz. 39 r. 6 van ben. vraagt de verzamelaar, of wellicht Hinlopen en z'n hofstede „Rustenbergh" bij Naarden worden bedoeld. Hoogstwaarschijnlik; v. Lennep (VI 166) noemt het „Rustenburgh"; de Rijk, *Wandelingen door Gooi- en Eemland* p. 59 vlg. noemt Oud-Bussum de hofstede der Hinlopens; of Oud-Bussum vroeger Rustenburgh heette is me niet bekend. — Wie is de rijke koopman, bedoeld op p. 40 tweede helft? — Ik noteerde, behalve verschillende kleinigheden, vooral in de leestekens, de volgende drukfouten: p. 121 r. 19 *stil voor* i.p.v. *van*; p. 131 r. 8 v.o. *trekken* i.p.v. *treken.* Dit zijn echter zaken van geringe betekenis, die weinig afdoen aan de verdienste van het werkje: Potgieter bij ons publiek ingeleid door een deskundige hand.

Deventer. W. H. Staverman.

S. Singer, Wolframs Willehalm. Bern, A. Francke. 1918.

Men is sinds lang gewend, in zake de Kyôt-quaestie, waarover ik in het vorig nummer van dit tijdschrift de meening en bewijsvoering van Prof. Singer (*Wolframs Stil und der Stoff des Parzival*) refereerde, bewijskracht toe te kennen aan de wijze, waarop Wolfram von Eschenbach in zijn *Willehalm* een oudfransche stof uit den cyclus van Guillaume d'Orange heeft bewerkt. Ook hier is de samenhang gecompliceerd, maar door de onderzoekingen van San Marte (Quedlinburg 1871), Aschermann (Lübeck 1878), Saltzmann (Königsberg 1883), Seeber (Brixen 1884), Bernhardt (ZfDPhil, 1900), Nassau Noordewier (Delft 1901) en Bacon (Tübingen 1910) is toch in toenemende mate waarschijnlijk geworden, dat Wolfram's bron niet al te ver afstaat van wat uit dezen cyclus onder den naam *Bataille d' Aliscans* is bewaard.

Deze Bataille d'Aliscans, reeds door Jonckbloet gepubliceerd in zijn *Guillaume d' Orange* (Den Haag 1854) en door Guessard en de Montaiglon in de *Anciens Poètes de la France* (deel X, Parijs 1870), is in latere jaren critisch, onder gebruikmaking ook van Wolfram's bewerking, uitgegeven door *Gustav Rolin* (Leipzig 1894) en door *Wienbeck, Hartnacke en Rasch* (Halle a.d.S. 1903), waardoor meer gedetailleerde en beter gefundeerde onderzoekingen omtrent de verhouding van Wolfram's *Willehalm* tot de overgeleverde redacties van de *Bataille d' Aliscans* en tot verwante verhalen mogelijk werden. Onze landgenoote Dr. J. M. Nassau Noordewier kwam daarbij, in afwijking van San Marte, maar goeddeels in overeenstemming met Seeber, tot het resultaat, dat Wolfram behalve de Bataille d'Aliscans geen andere gedich-

Digitized by Google

ten uit den cyclus van *Guillaume d' Orange* gekend heeft, dat echter in andere bewerkingen van dezelfde stof, die van den Willehalm geheel onafhankelijk zijn — de *Storie Nerbonesi* en de *proza-redactie* — afwijkingen van de bekend geworden metrische redacties van de Bataille d'Aliscans voorkomen, die soms volledig met den Willehalm overeenstemmen en door Wolfram derhalve aan zijn Fransche bron moeten zijn ontleend, waaruit is op te maken, dat de redactie van de Bataille d'Aliscans, die door Wolfram werd gebruikt, een andere was dan die, welke ons zijn overgeleverd. Deze conclusies vonden in hoofdzaak een bevestiging in het onderzoek van Miss Susan Almira Bacon, die slechts op enkele punten tot afwijkende meeningen kwam: wellicht is naast de Bataille d'Aliscans toch nog de *Charroi de Nîmes* als bron voor Wolfram te beschouwen, terwijl de niet zeer overtuigende parallellen met de *Storie Nerbonesi* zeer goed op toeval kunnen berusten; de *proza-redactie van Aliscans* echter bewijst door verschillende trekken, die in den Willehalm voorkomen, terwijl ze in de overgeleverde metrische redacties ontbreken, dat Wolfram inderdaad een andere redactie als bron moet hebben gebruikt dan ons is overgeleverd; het meest stemt zijn Willehalm overeen met den tekst van een manuscript der Marcusbibliotheek te Venetië, al bevat het middelhoogduitsche gedicht daarnaast toch ook versregels en tekstvarianten, die weer in andere handschriften van de Bataille d'Aliscans voorkomen; enkele trekken schijnen op geheel andere herkomst, als uit het Duitsche *Rolandslied* en de *Kaiserchronik*, te wijzen. De resultaten van een recente onderzoeking geeft het in October 1918 afgesloten werk van Singer, welks titel boven deze aankondiging is geplaatst.

Het is een doorloopende vergelijking van het middelhoogduitsche gedicht met de in aanmerking komende oudfransche parallellen, waarbij de schrijver gelegenheid vindt, op verschillende plaatsen den tekst van den Willehalm te verbeteren, op andere de interpretatie te verduidelijken, om echter daarbij als hoofddoel doorloopend de verhouding van Wolfram's gedicht tot zijn te reconstrueeren bron alsook tot de verschillende Duitsche gedichten, die op den Willehalm invloed hebben uitgeoefend, te bepalen. Wat de stof betreft, is het inderdaad slechts een redactie van de Bataille d'Aliscans, die door Wolfram werd gevolgd. Evenwel is dat niet een van de ons bewaarde redacties, zoodat ook hier de verhouding van Wolfram tot zijn bron terrein van velerlei hypothese blijft.

Het onderzoek bevestigt opnieuw de superioriteit van Wolfram's gedicht. Het is de rijpste vrucht van zijn dichterlijk genie, verheven in schittering van taal en uitbeelding als in humaniteit van gedachten- en gevoelsleven. Singer is van meening, dat het gedicht ten naaste bij als voltooid is te beschouwen, al heeft dan wellicht de dood des dichters de laatste afronding verhinderd. Met recht, naar het ons voorkomt, neemt hij met Ulrich von Türheim aan, dat de regel

Sus rûmte er Provenzâlen lant

als het slot van Wolfram's gedicht is te beschouwen: „der überlieferte Rest, mag er jetzt dem Archetypus angehören oder nicht, dürfte das begonnene Werk eines nicht talentlosen Fortsetzers gewesen sein."

De Bataille d'Aliscans is door Wolfram von Eschenbach volgens een zelfstandige opvatting bewerkt. Hij zoekt de stof aan te passen bij zijn ideaal van ridderlijke strijdwijze, waarvan de verhalen der uit geloofshartstocht en met de bedoeling om te verdelgen geleverde gevechten tegen de heidenen belangrijk afwijken. Duidelijk blijkt Wolfram's opvatting uit zijn schildering van de ontmoeting van Willehalm met zijn stiefzoon Ehmereiz in het Tweede Boek. De heidensche tegenstanders van zijn held zijn dan ook voor Wolfram geen gevoellooze barbaren, die op menschelijke behandeling geen aanspraak kunnen doen gelden, maar medeschepselen, wier ondergang het hart van den dichter niet minder doet bloeden dan de dood van zoovele voortreffelijke Fransche strijders:

ein herze, daz von vlinse
im doner gewahsen waere,
daz müeten disiu maere.

Het is duidelijk, dat het hier een eigen opvatting van den dichter geldt, te meer, waar hij een zoo persoonlijke zegging daarvoor weet te vinden: van een hart te spreken, dat „als vuursteen door den bliksem zou zijn gesmeed," is een voor Wolfram typisch beeld, ontleend aan het ook in onze zandstreken voorkomend volksgeloof, dat de als „dondersteen" en „donderpijl" (belemniet) bekende verkiezelingen van den zeeëgel en van den rugpijl van den voorwereldlijken inktvisch, als waren het werkelijke fulgurieten, door de hitte van den ingeslagen bliksem uit zand zouden zijn ontstaan. Wij zien het beeld in Wolfram's dichtertaal tot gedrongener plastiek herschapen, wanneer het wordt geplaatst naast een strophe uit zijn lyriek, waar in een vroeger stadium hetzelfde beeld wordt gebruikt in verband met onverhoorde liefde:

got müeze ir herze erweichen.....
ein vlins von donerstrâlen
möhte ich zallen mâlen
hân erbeten,
daz im der herte entwiche ein teil.

Wolfram's zelfstandige opvatting blijkt ook uit de teekening van sommige der karakters: koning Lodewijk de Vrome wordt in een gunstiger licht geplaatst (vgl. 193, 16 vlgg., alsook 129, 30 tegenover Al. 2499), terwijl de koningin tegenover het origineel aan sympathie verliest. Soms hangt de gewijzigde opvatting van een karakter samen met de humanere beschouwing van de heidensche wereld. Dit is bepaaldelijk met Rennewart het geval: „es lockt Wolfram zu zeigen, wie in diesem verprügelten Jungen durch die Freundlichkeit Willehalms und seiner Frau einerseits, durch die Liebe zur Königstochter anderseits alle guten Instinkte erwachen: so zeigt sich sein Trotz darin, dass er auf die französische Ansprache Willehalms, obwohl er Französisch kann, nicht antwortet und erst auf dessen sarazenische Anrede reagiert; man glaubt sich in die Zeit der Sprachenkämpfe nach Budapest oder nach Prag versetzt."

Een van de hoofdverdiensten van Singer's Willehalm-commentaar is het, dat telkens weer en dientengevolge met stijgende bewijskracht de invloed van den Parzival op den Willehalm wordt aangetoond. Zelfs gelukt het den schrijver, op enkele plaatsen aannemelijk te maken, dat Wolfram motieven uit zijn bron voor den Parzival, uit Kyôt, van welke hij gemeend had, in den Parzival geen

Digitized by Google

gebruik te moeten maken, thans in den Willehalm opneemt. Singer bevestigt daarmee een hypothese van Heinzel, die op de vraag, hoe Anfortas dan toch wel in het bezit van het „krâmgewant" was gekomen. dat Orgelûse „durch minne" van hem ontving (*Parzival* 616.15), op grond van *Willehalm* 279.13 had mogen antwoorden, dat hij dezen rijkdom aan Secundille te danken had: „aller Wahrscheinlichkeit nach stand es bei Kyôt und ist von Wolfram im Parzival ausgelassen worden" (Heinzel, *Über Wolframs von Eschenbach Parzival*, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 1894, Phil.-Hist. Klasse, 1e Abhlg., p. 27).

Singer is van meening, dat Wolfram ook zijn indeeling in boeken, waardoor de Willehalm zich van alle overgeleverde redacties van de Bataille d'Aliscans onderscheidt, onder invloed van den Parzival zou hebben aangebracht, terwijl hij die voor den Parzival uit Kyôt zou hebben overgenomen. Wanneer men met Heinzel en Singer aanneemt, dat de dialoog met Frau Aventiure aan het begin van het Negende boek van den Parzival van Franschen oorsprong is, dan zal men Singer's conclusie voor de indeeling van de stof in zestien boeken door Kyôt hebben te aanvaarden. Het is zeer wel begrijpelijk, dat Wolfram dan later hetzelfde systeem op zijn Willehalm-bewerking toepaste, waar het intusschen niet tot een zoo organische groepeering van de stof voerde.

Naast den invloed van Wolfram's eigen werk wordt die van Hendrik van Veldeke, van Hartman von Aue, die van de Kaiserchronik en vooral van het Rolandslied, van den Trojanerkrieg en het volksepos, van geestelijke poëzie en minnelyriek gesteld. Stilistische elementen, die op de volkstaal, op het spreekwoord, den bijbel als beinvloedende factoren wijzen, worden zorgvuldig onderscheiden. Uit dit overvloedig materiaal van detail-constateeringen worden soms conclusies van verre strekking afgeleid. En uit al deze constateeringen en conclusies te zamen laat zich een vrij volledige voorstelling van Wolfram's werkwijze construeeren, die door de wijze, waarop het materiaal daarvoor is verkregen, vertrouwen wekt. Nergens vinden wij in deze voorstelling steunpunten voor de hypothese van die toomeloos wilde phantasie en die ethisch min of meer bedenkelijke neiging tot mystificatie, die moeten worden verondersteld, indien men voor den Parzival geen andere bron dan Chrétien de Troyes wil doen gelden. Integendeel geeft het door Singer bijeengebrachte materiaal telkens weer den indruk van de nauwgezette zorgvuldigheid en de ernstige toewijding, die uit Wolfram's schepping spreekt. Ook hier ontbreken de misvattingen en vergissingen niet, die in den strijd voor of tegen Kyôt een zoo belangrijke rol hebben vervuld, maar duidelijker dan in den Parzival zijn ze hier af te leiden uit Wolfram's wijze van werken. Een psychisch deraillement als in 439.16 en geheugenfouten, zooals herhaaldelijk voorkomen, zijn sterke aanwijzingen, dat Wolfram zijn gedicht grootendeels improviseerend voordroeg. Aan die improvisaties echter ging een zorgvuldige studie vooraf, waarbij de dichter, dien wij ons, ook volgens Singer, op grond van zijn eigen bekentenis *ine kan decheinen buochstap* als analphabeet hebben voor te stellen, door een tot zijn beschikking gestelden schrijver werd bijgestaan. Deze maakte de aanteekeningen, die de dichter noodig vond, en las hem uit de bron of ook uit andere werken die gedeelten voor, waarmee de auteur zijn geheugen wenschte op te frisschen. In aansluiting aan miss Bacon wordt overtuigend aangetoond, hoe verschillende misvattingen als fouten van het oor, niet als vergissingen van het oog zijn op te vatten.

Dat Wolfram deze bron aan den landgraaf van Thüringen te danken had, wordt ons door hem zelf medegedeeld:

> lantgrâve von Düringen Herman
> tet mir diz maere von im bekant.

Kennis van deze bron mocht de dichter zelfs bij zijn gehoor, het dichtlievend milieu van den Wartburg, veronderstellen:

> ir habet ouch ê wol vernomen
> (es endarf iu nû niht maere komen),
> wie daz mit dienste sich gezôch,
> des manec hôhez herze vreude vlôch.

Uitgaande van deze mededeelingen aan het begin van den Willehalm ontwerpt Singer op grond van het door hem bijeengebrachte materiaal en in den samenhang van bekende historische bijzonderheden een ontstaansgeschiedenis van Wolfram's gedicht, waarbij aan de phantasie een vrij belangrijk aandeel is toegestaan, maar die belangwekkend genoeg is om als hypothese te worden aanvaard en onder dit gezichtspunt deze aankondiging moge besluiten:

In Januari 1215 kort voor zijn kroning tot keizer van het Duitsche Rijk bezocht Frederik de Tweede den landgraaf van Thüringen in zijn residentie. De verhouding van den machtigen leenman tegenover zijn jongen vorst was eenigszins koel: door den opstand tegen Keizer Otto had Hermann van Thüringen meer dan iemand anders voor den kleinzoon van Frederik Barbarossa den weg tot den troon gebaand. maar de belooning voor deze diensten beantwoordde in 't geheel niet aan de gekoesterde verwachtingen. Het bezoek van den vorst had ten doel, de verhouding te verbeteren. Bij die gelegenheid zal Frederik stellig van zijn plan gesproken hebben, dat kort daarop openlijk werd bekend gemaakt, een kruistocht te ondernemen. Dit voornemen moest den landgraaf van Thüringen sympathiek zijn: hij zelf had aan twee kruistochten deelgenomen en was derhalve niet ongevoelig voor het ideëele doel; daarnaast kon het hem voor zijn practische politiek niet ongewenscht zijn, dat de Keizer aan zijn voornemen gevolg gaf. „In dieser Stimmung mochte dem Landgrafen ein französisches Gedicht in den Sinn kommen, das er seinerzeit aus Frankreich mitgebracht hatte, in dem ein Markgraf Wilhelm einem deutschen Kaiser gegen die widerstrebenden Fürsten die Krone verschafft hatte, wie dieser von dem übelberatenen Monarchen zurückgesetzt wurde, ihn aber gegen seinen Willen zu einem Kreuzzug nötigte. Er liess sich das Buch der Bataille d'Aliscans aus seiner Bücherei holen, und an langen Abenden vor der versammelten Tisch- und Hofgesellschaft vorlesen. Er hatte sich seinerzeit in Frankreich nach den Voraussetzungen der Geschichte, die darin selbst nicht erzählt waren, erkundigt und diese in untrüglichem Gedächtnisse festgehalten. Mit diesen Erinnerungen unterbrach er die fortlaufende Vorlesung. Während derselben mochte sich der Landgraf immer mehr mit dem Helden indentifizieren und den Entschluss fassen, sich in dieser idealisierten Gestalt dem deutschen

Digitized by Google

Volke vorzustellen; aber zugleich mochte ihm klar werden, dass das Gedicht dann so nicht bleiben durfte, zu roh und blutrünstig war ihm der Ton des Ganzen, zu krass die Erniedrigung des deutschen Kaisers. Vor allem aber sollte sein Kreuzzug aus politischen, kirchlichen, religiösen Motiven unternommen werden, aber nicht aus Hass und Verachtung gegen die Andersgläubigen, wovon das alte Gedicht sprühte. War er doch selbst im Orient gewesen und hatte dort Heiden kennen gelernt, sich um ihre Religion nicht viel gekümmert, aber in ihnen Menschen und teilweise edle, ritterliche Menschen gesehen. Er hatte eine Neigung zum klassischen Alterum, hatte Heinrich von Veldeke, Herbort von Fritzlar und Albrecht von Halberstadt den Auftrag zu ihren Gedichten gegeben und konnte sich nicht mit dem Gedanken vertraut machen, das die edlen Heiden ewig sollten verdammt sein... Wenn er sich an seinem Hofe umsah, fand er nur einen, der zu einer solchen Umarbeitung in seinem Sinne tauglich war, den berühmten Dichter des Parzival, der in diesem ersten Werk bereits im Anschluss an sein Original glänzende Heldengestalten unter den Heiden zu entwerfen verstanden hatte, und der ihm so in der Gesinnung nahe stand. In langen Unterredungen wurde nun wohl der Plan des Ganzen festgestellt. Nicht nur, dass der Landgraf Vor- und Nachgeschichte aus dem Gedächtnisse ergänzte, er verschaffte auch die lateinsche Vita des Heiligen und hielt in der ihm zugänglichen deutschen Literatur Umschau, wo sich weitere Materialien für die Ausgestaltung des Stoffes finden könnten. Da lag das Rolandslied des Pfaffen Konrad am nächsten, das über Karls Kriege mit den Heiden unterrichtete: es wurde beigeschafft und lieferte nun nicht nur gewisse Einzelheiten, sondern das Vorbild für die Einleitung, für die Versammlungsszenen, für die Ansprachen vor dem Beginn der Schlachten; dann konnte man noch in der alten Kaiserchronik die auf Karls Kriege bezüglichen Stellen nachsehen: man entnahm daraus die Geschichte von Karls Bruder Leo und den Särgen bei Arles. Und im Blättern stiess man auf die Geschichte des H. Silvester, die nun auch vorgelesen wurde und zu den Religionsdisputationen zwischen Giburg und ihrem Vater Terramer Anlass gab. Man erinnerte sich etwa auch der Totenklage um den *edlen heiden* Turnus in der Eneide 12612 und fand Ähnlichkeit zwischen dem jungen Pallas und Vivianz. So ungefähr mag es zugegangen sein. so ausgerüstet trat Wolfram an seinen Stoff."

Amsterdam. J. H. Scholte.

Gautier d'Aupais, édité par **E. Faral. La Chanson d'Aspremont,** I, édité par **L. Brandin.** (Les Classiques français du moyen âge, publiés sous la direction de Mario Roques). Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 1.65 en 4.95).

De voortreffelike serie Oudfranse teksten en handboekjes, uitgegeven onder leiding van Prof. Roques, is opnieuw uitgebreid met twee deeltjes, die van dezelfde nauwlettende zorg getuigen als de vroegere. Op *La Chanson d'Aspremont* zal later gelegenheid zijn terug te komen, wanneer dit gedicht in zijn geheel zal zijn verschenen. Hier zij de aandacht gevestigd op het „poème courtois du XIIIe siècle", *Gautier d'Aupais.*

Het is in één handschrift tot ons gekomen en is reeds vroeger, in 1835, door Fr. Michel gepubliceerd. De Heer Faral heeft het onveranderd laten afdrukken en stelt op een afzonderlike plaats enkele verbeteringen voor. In een inleiding behandelt hij, kort en zakelik, de verschillende kwesties die voor de kennis van het gedicht van belang zijn. Ongelukkig is er weinig dat vaststaat. Volgens de taal zou het werkje uit een streek tussen het Ile-de-France en Picardië kunnen zijn; men weet echter hoe onzeker de conclusies zijn uit taaleigenaardigheden voor de plaatsbepaling; de Heer Faral geeft zich daar zeer goed rekenschap van en drukt zich voorzichtig uit. Ik mis, in zijn beschrijving der fonetiese biezonderheden, de vermelding van het samenvallen van *e* uit vrije Latijnse *a* met *ai*; in de XXe laisse komen, te midden van woorden als *frere, mere, arere,* de termen *repaire* en *faire* voor (geschreven met *e*), terwijl in laisse XXVIII *amere, frere, pere* (gespeld met *ai*) en *mere* verbonden zijn met *faire, plaire,* enz. Zoals men ziet, zijn het uitsluitend woorden op *-aire.* Suchier, in zijn *Voyelles toniques,* spreekt over deze combinaties, op blz. 43 en 44, zonder trouwens *Gautier d'Aupais* te vermelden. Het ligt voor de hand ze te beschouwen als een bewijs dat de *e* uit Lat. *a* hier een open klank had. Voor de datering zijn zij misschien in zover van belang dat zij in het algemeen de onderstelling van de uitgever bevestigen, die als tijd van vervaardiging de XIIIe eeuw aanneemt, doch haar in zover beperken dat het gedicht niet in het begin daarvan zal zijn geschreven, zoals hij mogelik acht.

De tekst zelf is niet overal geheel duidelik, hoewel hij gunstig afsteekt bij die van andere, in één handschrift tot ons gekomen werken. Hoe verstaat de uitgever vs. 241 *por le grant non d'avoir*? Ik begrijp die woorden niet. Moet men lezen *por le grant non avoir,* „om roem te behalen voor zichzelf?" Of is *grant* hier „verlangen", zoals in *en grant de*? Dat na vers 491 er een zou uitbreken, wordt bevestigd door vs. 718. Zou, in vers 515, het onbegrijpelike *loir* ook een fout kunnen zijn voor *tor*? *Le tour et le retour* zou kunnen beduiden, in overdrachtelike zin: „geheel en al, in alle biezonderheden." Godefroy geeft een voorbeeld van die uitdrukking uit de XVIe eeuw, in de letterlike betekenis.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

A. Leskien, Litauisches Lesebuch mit Grammatik und Wörterbuch. [Indogermanische Bibliothek, herausgeg. v. H. Hirt und W. Streitberg. I Abt.: Sammlung indogermanischer Lehr- und Handbücher. I Reihe: Grammatiken. XII. Bd.] Heidelberg, Winter. (Pr. M. 9, geb. M. 11.50).

De grote slavist en baltoloog A. Leskien heeft kort voor zijn dood (20 Sept. 1916) een Litaus leesboek met grammatika en woordelijst voltooid, dat tans door de goede zorgen der professoren W. Streitberg en E. Berneker het licht ziet. Het voorziet in een dringende behoefte. Het leesboekje van A. Kurschat bevatte niets meer dan lektuur en Wiedemann's grammatika, waaraan ook leesstukjes toegevoegd waren, is als grammatika een mislukking geweest.

Leskien's teksten zijn: volksteksten (sprookjes, liedjes enz.), — fragmenten uit Donalitius, — een stuk uit Baranowski, Anykszczu szilelys, — bijbelteksten en kerkliederen, — nieuwlitause varia, — oudlitause fragmenten.

De grammatika is zeer beknopt (ruim 100 pagina's), maar zeer volledig; zij bevat behalve klank- en vormleer ook een en ander uit de syntaxis. Zij is slechts in zeer

Digitized by Google

geringe mate taalvergelijkend —.wie zou dat trouwens in een dergelijk leesboek verlangen? —, maar desniettemin uitnemend geschikt om bij het universitair onderwijs als uitgangspunt voor een komparatieve taalbehandeling gebezigd te worden.

Leiden. N. van Wijk.

A. Bertholet, Kulturgeschichte Israels. Göttingen, Vanderhoeck u. Ruprecht. 1920. (Pr. M. 13, geb. M. 16, mit Teuerzuschlag von 10 %).

De titel van dit boek bereidt den gebruiker een zeer groote teleurstelling. Immers, wanneer iemand de geschiedenis van een volk wil beschrijven, is het noodig den terminus a quo en den terminus ad quem aan te geven. Nu, wat genen betreft heeft de lezer niet te klagen: wij leeren het land Kanaän en zijn bewoners kennen van den „jongeren palaeolitischen" tijd af, dus vele eeuwen, of jaarduizenden, voordat van een Israël sprake kon zijn. Maar wat het eind der door hem geschetste geschiedenis betreft, het schijnt dat de schrijver gedacht heeft aan het begin der Babylonische Ballingschap; immers, van de volgende eeuwen hooren wij zoo te hooi en te gras iets; van den invloed dien Perzië en Griekenland op Israël gehad hebben geen woord. En dat, terwijl in die eeuwen al de boeken van het O.T. zijn geschreven of met grooter en kleiner, onwillekeurige en opzettelijke veranderingen geredigeerd.

Nu, het zij zoo! Wij krijgen dan alleen de beschrijving van Israëls leven tot 586; maar in hoever is dat wat wij ontvangen een „geschiedenis"? De tijdvakken waarvan wij zeer zeer weinig weten, het voorhistorische en die der Amorieten en der Kanaänieten, worden na elkander geschetst; ook wordt de beschaving der Hebreeën die Kanaän binnendrongen, die wij uiterst gebrekkig kennen uit sagen en herinneringen van later eeuw, afzonderlijk geteekend. Maar als wij komen aan den tijd waaromtrent wij vrijwel zijn ingelicht, de ongeveer zeven eeuwen tusschen Jozua en den val van Jeruzalem, wordt de historische methode vaarwelgezegd en achtereenvolgens gehandeld over huiselijken toestand, woning, kleeding, voeding enz., beroepen, maatschappelijk, staatkundig en geestelijk leven. Juist als in de archaeologieën van Benzinger en Nowack.

Bertholet staat op kritisch standpunt, d.i. erkent dat vele Bijbelsche verhalen legenden zijn en b.v. het boek Kronieken ons niets nieuws leert omtrent den koningstijd, maar de gebruiken en denkwijze weerspiegelt van den tijd waarin het geschreven werd, een drietal eeuwen na het begin der Ballingschap; maar desondanks gebruikt hij ettelijke verhalen over de Aartsvaders en Mozes als historische berichten, en uitvoerig over Israëls muziek handelend, haalt hij zijn gegevens uit de beschrijving van den tempelzang in Kronieken.

Schromelijk onkritisch, om niet te zeggen slordig, gaat de schrijver te werk. Een paar voorbeelden! De eerstgeborenen in Egypte zijn vóór Israëls uittocht om het leven gekomen, zegt hij, omdat de Egyptenaren de Israëlieten hadden verboden hun eerstgeborenen te dooden (S. 100). Waar haalt hij dit van daan? Uit den vóórhistorischen tijd zijn vele beenderen van zwijnen te voorschijn gebracht; zeker was het zwijn toen dus een heilig dier, en hieruit wordt het begrijpelijk dat de Israëlieten het voor onrein hebben verklaard (S. 23). Andere bezwaren daargelaten, Bertholet ziet voorbij dat in de Wet het zwijn volstrekt niet onreiner is dan kameel of haas, en de afkeer der Joden van dat dier dus dagteekent uit den tijd nadat de Wet geschreven was. De afkeer zal wel veroorzaakt zijn door het feit dat tijdens Antiochus Epifanes dat heilige dier van Jupiter Capitolinus drie jaren lang het altaar van den Tempel bezoedeld heeft. S. 152 wordt op „den vijver van Salomo" bij Bethlehem gewezen als proeve van het handwerk tijdens dien koning; doch in de aanteekening staat „Eigenlijk weet men trouwens niet, uit welken tijd het werk is; de waterleiding is althans voor een deel Romeinsch werk." Nog ééne proeve, waarbij men eens lachen kan! Bekend is het verhaaltje dat de profeet Nathan aan David deed, om hem na zijn zonde met Bathsjeba tot erkenning van schuld te brengen: een rijk man stal het eenige ooilam van een armen. Dit „at van zijn brood, dronk uit zijn beker, en sliep in zijn arm; het was hem zoo lief als een dochter." Hieruit haalt Bertholet (S. 121) dat toentertijd menschen en dieren in één vertrek leefden!

Herhaaldelijk verwijst Bertholet, wanneer hij een belangrijk onderwerp, o.a. den kalender, zeer vluchtig behandelt, naar „de Archaeologieën." En zeker, Benzinger en Nowack bespreken vele zaken uitvoeriger dan hij. Maar in één opzicht is zijn werk rijker dan de hunne. Zij schreven in 1894, en in de laatste kwarteeuw is door opgravingen in Egypte, Babylonië en Palestina zeer veel nieuws gevonden en menig archaeologisch onderwerp met vrucht bestudeerd. Bertholet nu geeft van een en ander verslag en verwijst tallooze keeren naar de bronnen, terwijl een uitvoerig register zijn boek bruikbaar maakt.

Leiden. H. Oort.

M. P. Nilsson, Die Uebernahme und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen. Köbenhavn, Höst & Sön. 1918. (Pr. Kr. 0.70).

Eene korte, lezenswaardige studie over een onderwerp vol voetangels en klemmen. Hoe zijn de namen van al de letters van het Grieksche alphabet te verklaren? En hoe staat het met de verklaring der vormen, welke de Grieken aan al die letters hebben gegeven? Nilsson stoot zich te recht aan het gebrek aan methode, dat tot dusverre bij de beantwoording dezer vragen heeft geheerscht. Het eene verschijnsel legde men op deze, een volkomen overeenkomstig op eene geheel andere wijze uit. Zoo iets is ten slotte schijn en niets meer. Hij daarentegen zoekt naar beginselen, die algemeen geldig zijn, en wijst dan ten behoeve van de verklaring der namen op het zoogenaamde acrophonische principe, op de eigenaardigheid, dat de namen der letters zoowel van het Semietische als van het Grieksche alphabet steeds beginnen met den klank, die door de letter in kwestie wordt aangeduid. In het Grieksch bestaan letters (de vijf oudste vocalen, de êta, thêta en ksi), die andere namen dragen dan de in plaats overeenkomstige in het Semietische alphabet. Nilsson bewijst nu stuk voor stuk, dat bij deze acht letters het acrophone principe deze veranderingen moet hebben bewerkt. Bewijst, zeg ik; op bijzonderheden kan ik hier natuurlijk niet ingaan, maar mij ten minste hebben op dit punt zijne uiteenzettingen volkomen overtuigd.

Moeilijker is het, om eene naar één beginsel luisterende verklaring te vinden voor de vormen van al de Grieksche

Digitized by Google

letters. Die vormen zijn vrij gereedelijk te verklaren voor de letters, die rechtstreeks en dadelijk uit het Semietische alphabet zijn afgeleid. Men vindt ze daar terug en, ofschoon sommige niet onbelangrijke afwijkingen vertoonen,men zal waarschijnlijk met Nilssson (en zijne voorgangers) in deze wijze van uitlegging mee willen gaan. Maar dan blijven nog de lettervormen (phi, chi, psi, wau, o mega), die de Grieken later aan hun alphabet hebben toegevoegd (meerendeels, omdat het klanken betrof, die den Semieten onbekend waren), en verder de vrij talrijke gevallen, dat de oudste Grieken bij de weergeving van één zelfden klank meer dan één lettervorm hebben gebruikt. Nilsson grijpt hier tot het algemeene principe der differentieering en wijst op analogieën in moderne alphabetten, die ons vollediger bekend zijn dan het oudste Grieksche. Daar vindt hij eene differentieering van dezen aard, dat bij het zich bewust worden van het bestaan van een nieuwen klank men een lettervorm daarvoor invoert, die eene wijziging is van dien van den reeds bekenden klank, die het dichtst staat bij den nieuw tot bewustzijn gekomenen. Het principe is zeer bruikbaar en de methode onberispelijk ; maar de vormen dier Grieksche letters, waar het hier om gaat, zijn weerbarstig. Zij komen — Nilsson geeft het zelf toe — dikwijls niet voldoende overeen met de theorie. Of eene andere theorie dan meer kans op afdoende verklaring biedt ? Ik twijfel er aan en geloof veeleer, dat de vormen der niet direct op het Semietische letterschrift teruggaande Grieksche letters te grillig en te vaak zijn veranderd, dan dat het ons meer mogelijk is, ze, zooals wij ze in de zevende eeuw leeren kennen, op wetenschappelijk werkelijk bevredigende wijze te duiden.

Leiden. H. van Gelder.

M. Vermeulen, De twee muzieken, I—II. (Fransche Kunst 8—9). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. p. dl. ƒ 1.90).

De twee deeltjes, waarin deze musicus, redacteur voor de muziek van het bekende dagblad „De Telegraaf", voor een zeer groot deel.de fransche kunst verheerlijkt ten koste van de duitsche, is deel VIII van de serie „Fransche kunst", onder redactie van Dr. P. Valkhoff. Dat iemand zijn voorliefde heeft, (à chacun son — mauvais-goût) dat iemand met een hartstochtelijk temperament, daaraan overwegend in modo superlativo uiting geeft, het is gemakkelijk te begrijpen, maar dat men meent, zijn helden in de hoogte te moeten steken door andere natuurgenooten naar beneden te duwen, om niet te zeggen door het slijk te sleuren, lijkt me niet bevorderlijk voor het aannemelijke der geleverde bewijzen(?). En dan nog, als in den ellendigen tijd, dien we, althans voor zijn direct moorddadige periode, achter den rug hebben, de eene partij der strijdenden haar groote mannen wil eeren boven die der andere, is dat ook al in te zien als een gevolg van alles dat zoo verkeerd begon, maar wat doet eigenlijk een buitenstaander zich voor zijn persoonlijke sympathieën zoo verbazend op te blazen en te zijn wat hij sine dubio is „plus royaliste que le roi" ? Geen Franschman heeft zóó tegen Duitschland geraasd als deze onze landgenoot, want zelfs de grijze Saint Saëns, die zijn gal in den laatsten tijd — hij heeft het zeker niet altijd gedaan, vooral niet toen hij onder den machtig bekorenden invloed van Franz Liszt zijn fijn gracieuse „Poëmes symphoniques" heeft geschreven en toen hij in Duitschland optredende èn als componist èn als pianist, èn als organist, o. a. te Berlijn, met de vleiendste waardeering, die hem daar ten deel viel, uitermate ingenomen is geweest — op een met zijn hoogen ouderdom weinig passende wijze over de duitsche muziek heeft uitgebraakt, (sit venia verbo !) moet het toch wel tegen onzen Vermeulen afleggen. „Et nos, we hebben hier zoo iets !" Overigens blijkt, zelfs uit den allerlaatsten tijd, van groote kunstenaars van het „Latijnsche ras" [1]), volstrekt niet die verloochening van hun zeker nog zoo lang niet geleden getuigde waardeering en hulde voor het grootsche, dat ook in de germaansche kunst is aan te treffen, of men moet hoorende doof en ziende blind willen zijn. Vincent d'Indy bijv. is ook een veel te nobele figuur voor zulk in elk geval onaesthetisch en zeker onethisch gedoe en hij is te zeer op de hoogte van wat er ook elders gepraesteerd is, om tot de gekheid te vervallen wezenlijke verdiensten van anderen te verloochenen. Hoe d'Indy Wagner bijv. huldigt en vereert, bewijzen het best zijn composities „Le chant de la cloche" en zijn muziekdrama „Fervaal", waarin de aansluiting aan Wagner's theorieën onweerlegbaar is. Ik herinner mij, dat hij schreef — het was gedurende den oorlog — als kunstenaar over kunstwerken die hij vroeger vereerd had, o. a. over Lohengrin, niet anders te denken dan voorheen. Van César Franck, die in zekeren zin de grondlegger is van een andere, ut ita dicam degelijkere, meer ernstige opvatting van het heele begrip muziek in Frankrijk dan zijn tijdgenooten (Gounod, Massenet, etc.) die deelden, kennen we het „Wagner, c'est ma religion."

Er bestaat een boekje van Albert Lavignac, professor in de harmonie aan het conservatorium te Parijs, een Franschman „pur sang" „Le voyage artistique à Bayreuth" (Paris, Ch. Delagrave 1897) ; het is van a—z een welsprekende getuigenis van wat Wagner voor het muzikale Frankrijk is geweest en hoe dit dezen meester tijden lang en *sempre crescendo* vereerd heeft. Ja, Wagner's invloed bij de Fransche toonkunstenaars is zelfs verbazend groot geweest. Wellicht *te* groot ? Wat nood ! „Post nubila lux." Helios breekt wel weer door. Wagner's suprematie in Frankrijk heeft ongetwijfeld geleid tot den geheel natuurlijk en zoo ook volkomen begrijpelijk gegroeiden tegenzin van de *Gallische* psyche om zich door de macht eener *Germaansche* in den hoek te laten dringen. Daaraan danken we den opbloei van wat men nu de moderne Fransche kunst kan noemen. Debussy's genie is er door tot snellere ontwikkeling gekomen, en congeniale naturen, als die van Ravel en Roussell, om bij deze enkele grooten te blijven, zijn aanstonds gevolgd. Dat kan, wat mij betreft, met volle vreugde over de resultaten grif worden toegegeven. Hoe daarin echter aanleiding te vinden om Wagner te verguizen ? Veeleer moeten die door dik en dun de moderne (!) kunst huldigenden Wagner dankbaar zijn ; immers hij was dan toch de causa movens. Aan de groote vereering, die Wagner ten deel viel, in Frankrijk, is hij zelf geen schuld ; Wagner heeft in zijn jonge jaren veel van Frankrijk verwacht en toen ook moeite gedaan de sympathie der grande nation te verwerven. Met welken uitslag is bekend. Later echter heeft hij zich daartoe geen moeite meer gegeven.

[1]) Daartoe laat de heer V. de Franschen behooren.

Digitized by Google

In steeds stijgend aantal zijn de Franschen toen naar Bayreuth gekomen en hebben zij den grooten meester daar gehuldigd — wat hem begrijpelijk zeer aangenaam was. — Onder de ban hunner echt sympathieke Gallische vereering is er te Parijs een ware Wagner-cultus geweest. Men wilde de werken niet eens meer in vertalingen hooren! Met den oorspronkelijken, Duitschen, text moesten ze ten gehoore worden gebracht; men begreep dat er anders iets van de bij Wagner juist volkomen geworden eenheid van woord en toon verloren zou gaan. Te dien opzichte hadden de Fransche kunstbroeders toen, ook veel, om niet te zeggen nog alles te leeren. Wat doet de overigens zoo enorme Berlioz niet op dit gebied voor eigenlijk onbegrijpelijks in een zóó schranderen geest. In moderne vocale muziek zal men niet gauw de vroegere aequissimo animo gemaakte gekheden meer aantreffen. Zie, dat is o. a. een gelukkig gevolg van Wagner's invloed; maar de groote zege van het verschijnen van deze ster, als eene der eerste grootte, met die drie andere: Palestrina, Bach en Beethoven, is van nog veel dieper gaande beteekenis. In de opera was meer en meer het *drama* volkomen bijzaak geworden, ja, ze was iets van wezenlijk hybridischen aard; daaraan nu heeft Wagner, den wijsgeer, dichter en toonkunstenaar in zich vereenigende — een reuzenwonder! — met de mokerslagen van zijn verstand, gevoel en zijn nog steeds niet overtroffen muzikale kunnen een eind gemaakt. Voor alle tijden? Och neen! Na verval komt bloei, na bloei verval. Maar zoomin als wij in deze 20e eeuw de heerlijke Grieken, Aeschylus en Sophocles vergeten, zal men in de toekomst — of ze moet van alle goden van den Olymp verlaten zijn — een kunstenaar als Wagner is geweest niet in vereering blijven gedenken. Dezulken schreven voor alle tijden en alle volken, totaal afgescheiden van wat een volk verder voor ons meer of minder aantrekkelijks heeft. Ook die oude Grieken waren, behalve hoogst kunstzinnige menschen, zulke heilige boontjes niet. Zoo zullen verre nageslachten niet meer vragen of de Germanen nu wel de sympathiekste menschen van hun tijd waren, dan wel of de Galliërs dat zijn geweest, wanneer het de beoordeeling van een groot man geldt. Waarvoor zijn bijv. de Galliërs in het begin van den Romeinschen keizertijd niet gehouden! Omnia mutantur.

Een groot gedeelte van de beschouwingen des heeren Vermeulen zijn gewijd aan zijn beweren, dat de Germanen, voor zoo ver ze dan nog iets hebben gepraesteerd, dat gedaan hebben, er toe gebracht door de inventiegave van andere volken. Ik vind het niet de moeite waard na te gaan, in hoeverre dat in de vele genoemde gevallen zoo is; wat doet het er eigenlijk toe of iemand tijden geleden reeds eens gedacht heeft: „Wat zou het heerlijk zijn als we in de dramatische kunst de synthese konden krijgen van alle zusterkunsten om het drama, zooals we dat als iets volkomens van de oude Grieken kennen, voor ons menschen van het heden te verwezenlijken. Zulken zijn er ongetwijfeld hier en daar geweest; zulke verzuchtingen zijn geslaakt, en zelfs zijn pogingen om tot het doel te geraken niet uitgebleven. Geen echter heeft de kracht gehad tot de zoo innig gewenschte daden over te gaan vóór den grooten toovenaar van Bayreuth, en aan daden hebben wij toch eerst iets, zoo hier, als in alle andere gevallen. „Im Anfang war die That."

Het is alsof de heer V. den Duitschers kwalijk neemt, dat hun aard hen dadelijk dieper op een onderwerp doet ingaan; zeker, daardoor missen ze ook dat charmante luchtige, maar niettemin ook wel tevens vluchtige van den tegenwoordigen Gallischen geest. Intusschen, zoo zijn de Galliërs niet altijd geweest, maar.... laat toch een Galliër een Galliër zijn en een Germaan een Germaan! en misgun den laatsten niet zijn groote mannen te eeren, zooals voorzeker de Galliër het volste recht heeft de zijne hoog te stellen.

De schrijver geeft den indruk, voor de oude kunst der Grieken veel te gevoelen; niet begrijpelijk is het mij daardoor, dat hij zoo beslist énkel voor den dienst der schoonheid is; vermenging met ethiek bijv., hij wil er niet van weten, maar.... daar dachten die onvolprezen Grieken dan toch anders over; laat ons slechts denken aan hun καλοκἀγαθία.

Heb ik blijkens het bovenstaande nog al reserves gemaakt tegen den inhoud van het werkje, zooveel gereeder ga ik er toe over op de goede kwaliteiten te wijzen. De heer Vermeulen is een persoonlijkheid en dat maakt het lezen van zijn boekje, ook waar men het niet met hem eens is, toch tot een genoegen, al is het een eigenaardig. Waar hij in het tweede gedeelte meer algemeen wordt, waar hij het o. a. over de symphonieën van Beethoven heeft, komt hij tot gedachten, die even nieuw als hoogelijk te waardeeren zijn; daar voelt men een kunstenaar van groote eruditie aan, werkende op het terrein, waarin hij onder de bescherming der Muzen geheel zich zelf is, daar is de heer V. niet meer de journalist, die meegesleurd wordt in den maalstroom der oorlogspsychose, daar is hij niet meer de Gallomaan, daar denkt hij niet langer aan zijn Germanenhaat. Voor het belang der kunstbeoefening in ons land hoop ik, dat hij zich nog eens voor goed gescheiden kan houden van het een artiest nimmer goed bekomend slavenwerk van criticus in een dagblad.

Het boekje is goed geschreven; hier en daar zijn de gevolgen van een journalistiek bedrijf niet uitgebleven, evenmin als die van zich hoofdzakelijk in Fransche litteratuur te verdiepen.

Laren. Hugo Nolthenius.

SCHOOLBOEKEN.

Kramer's Nieuw Engelsch woordenboek, Deel II, Achtste Druk bewerkt door **Dr. F. P. H. Prick van Wely** en **J. H. van der Voort.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1919. (Pr. geb. *f* 3.25).

Ook dit tweede deel geeft blijk van groote aandacht en kennis, die de bewerkers aan dit woordenboek hebben besteed.

Wanneer wij de vaktermen, die er in voorkomen, buiten beschouwing laten (en wat weten litteratoren van vaktermen), dan is de nauwkeurigheid in de hoogste mate te roemen, en is dit woordenboek in vele opzichten de anderen vóórgekomen.

Voor den werkelijk billijken prijs van *f* 4.75 hebben wij nu een zeer betrouwbaar woordenboek, dat wij gerust aan alle Gymnasia en Hoogere Burgerscholen kunnen aanbevelen.

Leiden. Chr. Kok.

Digitized by Google

A Hundred Poems, Collected by **F. J. Hopman.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1918. (Pr. *f* 0.80, geb. *f* 1.15, + 10 %).

Het zijn „gedichten", deelt de verzamelaar ons mede, „die gemakkelijk uit het hoofd geleerd kunnen worden." Dit uit het hoofd leeren schijnt vooral bij meisjes op de Mulo Scholen een geliefkoosde oefening te wezen. Ze vinden het een genot. En het glanspunt komt dan, wanneer ze deze, op de openbare les, voor Wethouder van Onderwijs, Schoolcommissie en mama's mogen voordragen. Welnu, deze verzameling is er een die zich door goede smaak en gelukkige keuze onderscheidt. Het lijdt geen twijfel of menig schoolmeisje zal het bezit van zulk een boekje in verrukking brengen.

Leiden. Chr. Kok.

J. Strange Winter, He went for a soldier, bewerkt door **R. Volbeda.** (Meulenhoff's English Library, 8). 1919. (Pr. geb. *f* 0.85).

Het is een vlotgeschreven verhaal, dat met genoegen gelezen zal worden, en, zooals meerdere in deze Bibliotheek, wel geschikt om beginners aan het lezen te brengen.

Leiden. Chr. Kok.

Ook van het tweede deel van 't *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J.Lzn. is thans bij de fa Wolters te Groningen-den Haag een tweede druk (pr. *f* 2.60, geb. *f* 3.25) verschenen; deze is nagenoeg gelijk aan den eersten.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Handelingen van het negende Nederlandsche Philologencongres,* in April 1919 te Amsterdam gehouden, zijn thans aan de leden van dat Congres toegezonden; de voordrachten der verschillende sprekers zijn daarin deels in extenso, deels in uittreksel opgenomen. De fa Wolters te Groningen zorgde voor den druk. Een bijgevoegde mededeeling meldt, dat men zich voor het lidmaatschap der *Vereeniging Het Nederlandsch Philologencongres* (contributie *f* 1.75 per jaar) kan opgeven bij den Heer K. R. Gallas. Palestrinastraat 7, Amsterdam.

In de serie *Nederlandsche Klassieken,* indertijd in 't leven geroepen door Dr. Eelco Verwijs, verscheen onlangs bij A. Versluys te Amsterdam de vierde druk van n°. 2: *Episodes uit Hooft's Nederlandsche Historiën,* evenals de vorige bewerkt door Dr. F. A. Stoett. Deze uitgave is doorloopend herzien en op de hoogte gebracht van de tegenwoordige wetenschap. J. H.

Van het bekende werk van P. Roorda, *De Klankleer en hare practische toepassing,* is bij de f*. Wolters te Groningen-den Haag, een vijfde, hier en daar gewijzigde uitgave verschenen (pr. *f* 2.75).

Dezelfde uitgever zond ons den vierden druk van *Joost van Vondel's Jeptha of Offerbelofte,* in de *Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde* aanvankelijk uitgegeven door T. Terwey, in latere drukken door J. Koopmans (pr. *f* 0.90).

Ook verscheen bij de f*. Wolters de achtste druk van *Esmoreit,* n°. 1 van de serie *Van alle tijden* oorspronkelijk onder redactie van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart.

Van de *Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528), uitgegeven door Mr. S. Muller Fzn. met de ambtenaren van zijn bureau, is thans bij A. Oosthoek te Utrecht het derde deel verschenen; de hierin vermelde stukken loopen van 1455 tot 1546.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende boeken, beide verschenen in 1918: M. Chossat, S. J., *La Guerre et la Paix, d'après le Droit naturel chrétien* (met voorrede van J. de la Brière), en M. Legendre, *La Paix prochaine et la Mission des Alliés.* In het eerste werk worden de opvattingen van Augustinus, Thomas van Aquino, Suarez en Hugo de Groot vergeleken met verschillende uitspraken van Duitse geleerden en filosofen, o. a. met die van Kant; in het tweede wordt de taak van de Volkenbond vastgesteld, waarbij als beginsel van werkzaamheid wordt geëist volledige schadeloosstelling, te ramen en te regelen door een „ministère d'indemnité."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Mars-Avril: Clermont—Ganneau, La mosaïque juive de 'Ain Doûq. — H. Delehaye, *ΜΙΕΡΕΥΣ.* Note sur un terme hagiographique. — A. Blanchet, Thurinus, surnom de l'empereur Auguste. — P. Monceaux, Un vétéran chrétien de Madaure. — M. Soutzo, Note sur les origines et les rapports de quelques poids assyro-chaldéens. — Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome pendant l'année 1917-18. — Dieulafoy, Balthasar et Darius le Mède.

Mai-Juin: J. Loth, La langue des Hittites d'après un travail récent. — J. B. Chabot, Rapport sur une mission épigraph. dans l'Afrique du Nord. — P. Monceaux, Florentia. — Babelon, Le Congrès franç. de la Syrie. — P. Roussel, Un édit de Ptolémée Philopator relatif au culte de Dionysos. — G. Schlumberger, Les fouilles de Jean Maspero à Bâouit. — P. Monceaux, Une inscription chrétienne d'Algérie. — F. Cumont, Les „Cistiferi" de Bellone. — E. Cuq, Une tablette à la cire du Musée de Leeuwarden. — J. Maurice, La politique religieuse de Constantin le Grand.

Journal of Hellenic Studies, XXXIX: F. G. Kenyon, Greek Papyri and their Contribution to Classical Literature. — B. P. Grenfell, The Value of Papyri for the Textual Criticism of Extant Greek Authors. — J. T. Sheppard, Admetus, Verrall, and Professor Myres. — W. W. How, Corn. Nepos on Marathon and Paros. — G. H. Macurdy, The North Greek Affiliations of certain Groups of Trojan Names. — P. Gardner, A Bronze Head of the Fifth Century B. C. — E. Douglas van Buren, A Vase Fragment of Orvieto. — J. D. Beazly, Three Red-figured Cups. — M. Rostovtzeff, Queen Dynamis of Bosporus. — D. S. Robertson, A Greek Carnival. — G. T. Hill, Notes on the Imperial Persian Coinage. — J. Six, Mikon's Fourth Picture in the Theseion. — M. Rostovtzeff, Ancient Decorative Wall-Painting. — J. K. Fotheringham, Cleostratus. — I. Carleton Thallon, Some Balkan a. Danubian Connexions of Troy. — A. H. Sayce, Two Notes on Hellenic Asia. — W. R. Lethaby, The Venus de Milo and the Apollo of Cyrene. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy, 1915—1918. — P. Gardner, Postscript to Paper on Diadumenus Head.

Nieuwe Taalgids, XIV, 2: J. W. Muller, Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederlandsch (slot). — J. Koopmans, Jacob Steendam (slot). — S. Kalff, Koloniale idiomen. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr

---

Revue Historique, 132, 1: Homo, La grande crise de 238 ap. J. C. (slot). — Duchesne, Le Concile de 1551. — Mathiez, La proclamation du Concile exécutif 4 Sept. 1792. — Marmottan, La mission de Lucchesini 1811 (slot). — Bulletin historique (histoire de l'art).

English Historical Review, Jan. 1920: Whitney, Erasmus. — Stewart-Brown, Chester. — Butler, Roman Law and the New Monarchy in France. — Crester, Francis Haverfield. — Notes and documents (o. a. Furley, John Wyclif, canon of Lincoln; Davies, Three letters on Monmouth's Rebellion).

Digitized by Google

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE

IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,
in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. **f 4.90.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen:

STESICHOROS'

FRAGMENTE und BIOGRAPHIE

VON

Dr. J. VÜRTHEIM

Ord. Prof. an der Universität Leiden

Prijs f 3.25

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. LEIDEN.

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

FRANSCHE KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-, Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verscheen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f 2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. - LEIDEN.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.25**, geb. **f 3.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Bibliographie.

Abonnement per jaar (12 nummers) 1.—.
Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1920.**

Körte, Zu neueren Komödienfunden (v. Leeuwen).
Van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen (Frantzen).
Hecht, Robert Burns (Falconer).
Grüner Nielsen, Danske Viser, IV, 2 (Beets).
Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français (Huguet).
Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat (H. v. Gelder).
Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (Hesseling).
Böhl, Het Oude Testament (Th. W. Juynboll).
Hamaker, Over Willen en Handelen (Polak).
Van Ginneken. Gelaat, Gebaar en Klankexpressie (A. Vogel).
Schoolboeken:
Kroes-Ligtenberg, Honderd Nederlandsche gedichten (B. M. Noach).
Stoorvogel, Opstelgedichtjes (B. M. Noach).
Guittart en Rijneke, Shakespeare's Merchant of Venice (Kok).
Gallas, Choix de poésies françaises (Werkman).
Dubosq en Hylkema, Leerboek der Fransche handelscorrespondentie (Werkman)
Dez., Fransch Handelsleesboek (Werkman). Uitgave v. d. fa. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Körte, Zu neueren Komödienfunden. (Berichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Philol.-hist. Kl. 71,6). Leipzig, B. G. Teubner. 1919. (Pr. Mk. 1.30).

Sinds 1908, toen prof. Körte de kort tevoren bekend geworden Menander-fragmenten van elders met meer dan honderd regels verrijkte, is er heel wat op dit terrein gewerkt. Nevens Körte zijn inzonderheid te noemen prof. Chr. Jensen en prof. S. Sudhaus (†), die de origineelen op nieuw nauwkeurig hebben onderzocht, en menige plaats met verrassend succes hebben aangevuld. Ook allerlei andere fragmenten der comici kwamen gaandeweg aan den dag, waarvan er drie in het hierboven vermelde opstel op nieuw worden besproken: de Demi van Eupolis, de Misumenos van Menander, en een niet nader te bepalen stuk, — men gist dat het van Alexis is. Door vriendelijke toezending van den schrijver was het mij al aanstonds na den druk mogelijk er kennis van te nemen, — juist iets te laat om het nog in mijn onlangs verschenen derde Menander-uitgave te kunnen vermelden, wat ik wegens onze opmerkelijke overeenstemming ten opzichte van het (in 1918 te Berlijn bekend gemaakte) fragment van den Misumenos gaarne had gedaan.

Natuurlijk biedt een korte aankondiging in het Museum geen gelegenheid allerlei plaatsen te behandelen; het zou ook niet veel nut hebben, daar zooveel onzeker moet blijven, zoolang geen nieuwe vondsten het onverstaanbare komen aanvullen en ophelderen. Met de meeste van prof. Körte's opmerkingen kan ik mij zeer goed vereenigen. In plaats van ἔ[δω]κ' en [ἱκε]τηρί[ῳ]ι Alexis (?) regel 15 en 19 is naar ik vermoed ἐ[φῆ]κ' en [ἀλι]τήρι[ος] te lezen.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

C. B. van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen („Umlaut" en „Breking") phoneties beschouwd. Leiden, Van Nifterik Hzn. 1918. (Leidsche diss.).

Dat deze aankondiging zoo laat verschijnt, moge men niet aan nalatigheid of gebrek aan belangstelling wijten; gaarne had ik dadelijk na opdracht der Redactie de aandacht op deze uitnemende dissertatie willen vestigen. Zij is het werk van een zelfstandigen rijpen geest, die, niet tevreden met gangbare formules, tracht door te dringen tot den grond van het taalgebeuren. Als alle wetenschappelijke geesten zoekt hij de eenheid in de veelheid der verschijnselen, en zoo heeft hij in zijn proefschrift een poging gedaan om de bonte verscheidenheid der inflexies in de Germaansche talen tot één grondbeginsel te herleiden. Niet dat hij meent, de „eerste aanleiding" (blz. 9) tot deze of eenige andere klankovergangen te kunnen opsporen: hij is zich zeer goed bewust, dat wij daarvan nog zeer ver verwijderd zijn, zoo wij er ooit toe zullen komen. Maar hij tracht rekenschap te geven van het psychophysisch gebeuren, door den weg na te gaan, waarlangs de klankovergangen hebben plaatsgegrepen, in verband met de werking der spraakorganen en de psychische eigenschappen der spraakgroep. Komt bij dit onderzoek een algemeene neiging in de Germ. taalgemeenschap aan het licht, dan is ons inzicht reeds een heel eind gevorderd, al blijft de vraag, waarom juist deze neiging zich in dien tijd en op dat gebied heeft geopenbaard, voorshands onbeantwoord.

Aan de beschouwing der inflexies laat v. H. een alge-

Digitized by Google

meen hoofdstuk voorafgaan over klankveranderingen. Terecht geeft hij aan de genetische beschouwing de voorkeur boven de acustische, die, hoewel zeker niet te verwaarloozen, toch tot min of meer vage uitkomsten leidt. Het onderzoek naar de vormingswijze van een klank geeft niet alleen een duidelijke, gemakkelijk te controleeren voorstelling, maar houdt ook rekening met het „Bewegungsgefühl", dat als physisch-psychische factor zulk een groote rol in het spreek-proces speelt. Voor de ontleding en beschrijving der articulatie maakt v. H. gebruik van de drie criteria van **Jespersen**: *plaats* [1]), *orgaan* en *openingsgraad.* Volgens deze methode wordt het vaak besproken verschil tusschen vocaal en consonant herleid tot een verschil in openingsgraad, dat ook, in overeenstemming met **De Saussure,** dient om het begrip „syllabe" te bepalen. Theoretisch beteekent dit, dat een strenge scheiding tusschen vocaal en consonant niet mogelijk is, al kunnen wij dat onderscheid in de praktijk niet missen. Hetzelfde geldt voor de onderscheiding van plotselinge en geleidelijke klankovergangen, en binnen de laatste categorie voor de indeeling in *spontane* (*isolatieve*) en *combinatorische.* Het zijn practisch bruikbare termen, die echter geen nauwkeurige afbakening toelaten. Op den keper beschouwd vervloeien alle grenzen. Trouwens, reeds het feit dat een taalklank niet geïsoleerd is, maar slechts een moment in een doorloopende rhythmische klankenreeks, moet tot het besluit leiden, dat geen wijziging van één klank uit dit verband is los te maken. Ook op een schijnbaar spontanen overgang kan de positie van den klank in de rhythmische groep invloed hebben geoefend. Dit is o. a. duidelijk waar te nemen aan de ogm. en ohd. klankverschuivingen. Deze laatste term reeds wijst er voorts op, dat de psychische voorstelling (de acustische indruk en het daarmee gepaard gaande bewegingsgevoel) van den éénen klank niet los te maken is van die der andere. Verandert dus die éene klank zoozeer, dat hij het (door v. H. zoo genoemde) ‚grensgevoel' overschrijdt, dan kan het nieuwe phonema in botsing komen met een reeds in de psyche aanwezig klankbeeld, en dit van zijn plaats verdringen, *verschuiven.*

Van „isolatieve" klankovergangen door verschuiving der articulatieplaats of door wijziging in den openingsgraad geeft v. H. eenige voorbeelden tot toelichting van zijn genetische methode. Wat den overgang van *s* in *h* betreft, geloof ik niet aan een door v. H. mogelijk geacht tusschen-stadium [x], dus een verschuiving van articulatie naar achteren, maar veeleer aan een trapsgewijze vergrooting van de spleet tusschen voortong en tanden (alveolen), waardoor de sibilatie ten slotte overging in een zachte schuring van den ademstroom. Zoo verklaar ik mij althans de spelling *ht* voor *st* in mhd. handschriften: *tehtiere foreht,* en waalsch *hn, hm* < *sn, sm,* zoowals *maihnie, blahmer.* — Overigens geeft v. H. toe, dat er zeer belangrijke klankwijzigingen zijn, zoowel isolatief als combinatief, die aan genetische beschrijving ontsnappen, zooals vocaalrekking en verkorting, verdwijning van vocalen en consonanten. Het komt mij echter voor, dat de verklaringen, die hij blz. 36—38 daarvan geeft, in den grond ook „genetisch" zijn, al vallen zij buiten de drie rubrieken van Jespersen. Zoo bijv. „dat het wegblijven der ontploffing van een occlusiva aan het woordeinde tot het verdwijnen van dien slotklank heeft geleid, terwijl daarentegen het doorstroomen van den adem na de explosie een soort van „voyelle d'appui" heeft voortgebracht, zooals in het Italiaansch, dat geen consonantisch woordslot duldt (maar ook in het Fransch, waar men vaak zeer duidelijk hooren kan: *bref(ə), caduc(ə), Am(ə)-sterdam(ə).* Op het accent wel is waar heeft de genetische methode al heel weinig vat, vooral waar het historische processen betreft.

Onder de combinatieve klankwijzigingen zijn de gevallen van assimilatie talrijker en meer wetmatig, dan de dissimilaties. Wat de termen *partiëel* en *totaal* betreft, die slaan niet op de genesis, maar op het resultaat der assimilatie, welk woord trouwens niet „geheele gelijkmaking" beteekent. Het vermoeden, dat de oern. overgang van *ht* tot *tt* langs den weg van *kt* kan gegaan zijn, wordt gesteund door den lateren overgang van *ft* tot *pt.* Zeer juist is na de beschrijving van het verloop *pt* > *tt,* de opmerking, dat in werkelijkheid, d. i. in ieder individuëel geval, het verloop niet zoo geleidelijk is, maar soms sprongen maakt, doordat tusschenstadia overgeslagen worden. Maar die laatste, voegt v. H. er bij, hebben dan toch hun „psychische werkelijkheid". Deze uitdrukking lijkt mij eenigszins vaag en abstract. Wordt er mee bedoeld, dat in de psyche van den spreker, die voor het eerst in plaats van *grootfader* zei *groofader,* toch de voorstelling van een gerekte *f* opkwam, dan acht ik dit niet juist. Na de verwaarloozing der *t*-articulatie bleef vooreerst nog slechts het gevoel voor de mora. Hoe dit echter zij, dat de factoren, waarmee de genetische verklaring werkt, voor het taalbewustzijn bestaan, heeft v. H. duidelijk in het licht gesteld.

Na deze algemeene beschouwingen komt de schr. tot zijn eigenlijke onderwerp: „Umlaut" en „Breking". Den eersten, niet zeer gelukkigen, term gebruikt hij in de algemeen aangenomen beteekenis; onder „breking" echter verstaat hij — en dat schijnt mij een gelukkige keuze — alleen den overgang van een enkele vocaal in een tweeklank [1]). Den naam *inflexie,* door **Meillet** voor *umlaut* gekozen, gebruikt hij voor beide wijzigingen, maar op blz. 63 boven verschijnt op eens ook de term *mutatie.* — Uitgangspunt van de discussie is blz. 54 de hypothese van **Scherer-Sievers,** dat bij den *i*-umlaut de mouilleering der tusschenconsonant(en) een bemiddelende rol zou spelen. Tegen deze theorie is een groot deel van v. H.'s betoog gericht. In aansluiting aan de formuleering van **Wilmanns** neemt hij directe afstandswerking tusschen de vocalen aan. Als het meest sonore deel der syllabe en als dragers van het sylbisch accent staan zij vooraan in het bewustzijn van den spreker. Daar nu de induceerende *i* psychisch zwakker is, een eerste vereischte voor het totstandkomen van umlaut, wordt zij door de sterkere vocaal aangetrokken, wat physisch tot uiting komt doordat zij in de articulatie van deze wordt opgenomen. Het is duidelijk, dat bij deze opvatting een bemiddeling door tusschenconsonanten wordt

[1]) Waar blz. 16 van de stemlooze *b d g* „in Noord-Duitsland en Denemarken" sprake is, moet *Zuid- en Oostmiddel-Duitsland* gelezen worden.

[1]) In den tekst is blz. 48 onderaan iets uitgevallen; men leze ongeveer: (Grimm) die sprak van een „breking", van *i* tot *e* bijv., *hetzij door volgende consonanten,* hetzij enz.

Digitized by Google

uitgesloten ; zij kunnen alleen negatief, remmend werken.

De vraag : mouilleering of directe werking ? wordt in het volgende hoofdstuk nader toegelicht. Zeer scherpzinnig brengt v. H. hier tegen zijn eigen opvatting een argument te berde, dat ook mij steeds het krachtigst scheen te pleiten voor mouilleering, het feit namelijk, dat *j* dezelfde uitwerking heeft, als *i̯*, terwijl zij toch niet de functie van vocaal vervult. Wat v. H. daartegen aanvoert, lijkt mij echter niet afdoende. Hij weigert te gelooven aan die gemouilleerde consonanten van het Oudgermaansch, maar in gevallen als ags. *brycg*, eng. *bridge* zijn die toch niet te betwijfelen ; v. H. meent wel is waar met **Vietor** te mogen onderstellen, dat de umlaut in elk geval ouder is, dan de mouilleering, en haalt als voorbeeld het hd. *bücher* aan. Dit is echter ongelukkig gekozen : de umlaut van *bücher* is een moderne analogievorm naar het model *hüner* e.d. Een ohd. plur. *buohhir* heeft nooit bestaan ; natuurlijk is dus de gemouilleerde *ch* hier een gevolg van den umlaut. Maar in ags. *bece*, eng. *beech*, naast *boc*, eng. *book*, hebben we een oude mouilleering van *k*. Het minder heldere van dit betoog blijkt ook uit de wonderlijke herhaling op blz. 65 van wat reeds blz. 62 over de *k* van eng. *seek* en *think* gezegd was. Zeer scherp schijnt mij de schr. daarentegen het zwakke punt der mouilleerings-theorie getroffen te hebben, waar hij blz. 63 opmerkt, dat mouilleering alleen waar te nemen is bij tongvlakconsonanten. Dat is m. i. het eenige afdoende argument, dat overal geldt : werkelijke mouilleering (Iotierung) d. i. samensmelting met de *j* (*i*) - articulatie is alleen mogelijk bij dentaal - alveolare en palatale consonanten; daarom begrijp ik niet, hoe men kan spreken van gemouilleerde labialen, zooals v. H. blz. 65 doet naar aanleiding van on. *faviss*, tenzij men daarmee bedoelt : verplaatsing der articulatie naar de voortong, zooals in fr. *sapi̯a* > *sache* ; *rabi̯a* > *rage*. Een soortgelijk bezwaar oppert trouwens v. H. zelf tegen „lipronding" van dentalen door u-umlaut, zooals in oijsl. *rǫndom*.

Men zou dus, dunkt mij, de zaak zoo kunnen voorstellen : Over het algemeen is umlaut door directe assimilatie van vocalen bewerkt, maar de mouilleering door *j* van de tusschenconsonanten kan soms het proces bevorderd hebben door de met de hoofdvocaal gecombineerde *i-glide*. Het bestaan van glides ontkent v. H. tegenover **Wislicenus** (blz. 78) niet, maar hij vraagt, waarom bijv. uit de *a* en de „mystieke i-achtige glide" niet een diphthong in plaats van een umlaut ontstond. Daarop kan men antwoorden, dat de te onderstellen diphthong *ai* door assimilatie in *è* kan zijn overgegaan, zooals in het Fransch, waar de spelling den *i*-glide meestal bewaard heeft ; verg. : *masi̯one* — *maison* — *mèson* ; *vari̯u* — *vair* — *vèr* ; *castani̯a* — *chastaigne* — *chatègne*. In *champagne*, *bataille* e.d. is, althans wat het moderne Fransch betreft, de *a* + *i*-glide gebleven. En ook in ons Nederlandsch is, naar het mij voorkomt, de mouilleering van voortongconsonanten door *j* met den *i̯*-glide duidelijk te hooren ; men vergelijke bijv. *plasje*, *vaasje*, *botje*, *kantje*, *handje*, *val je* ? *kon je* ? met *lapje*, *dopje*, *pakje*. Wat v. H. blz. 65—69 tegen den glide bij diphthongen inbrengt, schijnt mij niet overtuigend. Spellingen, als on. *ey* en mhd. (niet ohd. !) *ǒu* naast *ǒi* ; *uͥ* voor umlaut van *iu*, pleiten er geenszins tegen.

Een moeilijke quaestie is het verloop van den ohd.-mhd. umlaut. De schr. geeft daarvan, na een critiek op **Hadwiger's** theorie, een nog al ingewikkelde verklaring ten betooge, dat de ohd. *ẹ* niet het stadium der ohd. *ë* behoeft gepasseerd te hebben. Hij is echter, volgens een mededeeling op blz. 153, door Dr. W. Wiget te Uppsala van het tegendeel overtuigd [1]). Overigens moet ik bekennen, dat mij ook na de uiteenzetting van v. H. blz. 85 de voortgang der umlaut-beweging na het verdwijnen der inducеerende vocaal eenigszins „mystiek" voorkomt, — tenzij men alweer mouilleering der tusschenconsonanten aanneemt.

De beschrijving der *u*-*w* umlaute en *u*-brekingen stelt helder in het licht, dat de lipronding bij de *u*, vooral de onbeklemtoonde, bijzaak is, dat dus de on. *u*-umlaut alleen in ‚back rounding' bestaat, bijgevolg de *e* en *i* niet aantast, terwijl bij *w* de lipronding onmisbaar is. Door *w* gingen dus *e* in *ø*, *i* in *y* over, maar *u* bewerkte slechts breking van e tot *eu*, *eo*, *ió*, evenals door a-breking *ea*, *ia* ontstond. **Pipping's** meening daaromtrent, hoewel door **Noreen** aanvaard, acht v. H. terecht onaannemelijk. Tegen de door **Sievers** e. a. voor de u-breking onderstelde „labiovelare" affectie der tusschenconsonanten en dito glide heeft hij natuurlijk dezelfde bezwaren, als tegen de mouilleeringstheorie. Hoe zou bijv. de *t* in on. *kiǫt*, ags. *meotod* labiovelare articulatie kunnen overbrengen ? Zeer duidelijk is blz. 102—103 uiteengezet, hoe umlaut en breking, hoewel beide op anticipatie berustend, physisch verschillende uitwerking moesten hebben.

Waar verder in Hoofdst. V sprake is van den invloed van consonanten op de inflexies, betoogt v. H., dat de verhindering van den a-umlaut van *u* door nasalen, *w* *ggw*, *l* aan ‚back rounding' is toe te schrijven. Den twijfelachtigen ogm. a-umlaut van *i* laat hij wijselijk buiten beschouwing; zoo spreekt hij ook niet van de breking door *e* en *o* in het ohd. De belemmeringen van den *i*-umlaut in het ohd. door *h*, *l*, *r* schrijft hij eveneens aan de achtertongarticulatie dier consonanten toe : het *u*-timbre van *r* en *l* is daarvan slechts een gevolg. Wat de *w*-*u*- en ‚gecombineerde' umlaute en de *u*-breking betreft, legt hij vooral nadruk op de versterking van den *u*-umlaut door nasalen, die weer in verband te brengen is met de achter-ronding. Vreemd, dat v. H. daarbij niet herinnert aan os. ags. overgangen als *gans-gons-gōs* en aan de ags. spelling *lond*, *mon*. Bij de gecombineerde *w* + *u*-mutatie in het ags. speelt de *w* dezelfde rol. Verwant hiermee is de on. *u*-umlaut van *i e* (in plaats van breking), waar deze voorafgegaan worden door *v*, *r*, *l*, die door hun achtertongheffing de werking der *u* ondersteunen, hetgeen de *a* niet of in mindere mate vermag, zoodat de *e* in *verða* enz. onveranderd blijft. Het bevreemdende feit, dat in het ags. soms juist de gutturalen de breking het meest beletten, tracht v. H. te verklaren door aan te nemen, dat de *k g* in die dialecten eenigszins naar voren (tegen den top van het gehemelte ?) werden gearticuleerd, hetgeen de tongheffing naar achter belemmerde.

Ten slotte de on. *R*-umlaut en de oud-eng. brekingen. Wanneer v. H. niet aan een ‚palatale' *R* gelooft, waardoor de voorafgaande vocaal zou gemouilleerd zijn, zal

---

[1]) **Het daar aangekondigd artikel van Wiget heb ik nergens kunnen vinden.**

Digitized by Google

hij wel gelijk hebben: de umlaut verklaart zich gemakkelijk als gevolg van een *z* met *i*-timbre, zooals die in het Grieksch en Ofr. blijkt uit den overgang van *dį* in *dz*. De oudeng. breking van palatale klinkers door *w, r, l, h* is het gevolg van dezelfde velare articulatie, die in het ohd. den *i*-umlaut verhinderde. Toch hebben, zooals v. H. blz. 133 opmerkt, deze cons. in het ohd. geen breking van palatalen veroorzaakt; wij kunnen, zegt hij, hier alleen constateeren, dat in het ohd. de voorstelling van de palatale articulatie en het gevoel van de eenheid der vocaal sterker was. Zoo ontgaat ons ook de oorzaak, waardoor in de inflexies der van elkaar gescheiden germ. taalgebieden eenzelfde principe is te bespeuren; v. H. spreekt van een ‚dispositie in de oorspronkelijke gemeenschappelijke taal', die eerst later in de dochter-talen tot uiting komt; men zou minder abstract kunnen zeggen: een psychophysische aanleg in de individuën eener taalgemeenschap, die zich eerst in latere geslachten openbaart. Maar dat van die neiging in het Gotisch, zoo nauw verwant met het Oost-Noorsch, nog niets te bespeuren is, blijft toch vreemd. Dit alleen zien wij, dat de inflexies ten nauwste samenhangen met de versterking van het germ. hoofdaccent en de voortschrijdende verzwakking der uitgangen, d. w. z. met den rhythmus der taal.

Het is jammer, dat v. H. niet meer aandacht heeft geschonken aan taal en stijl. Bastaardwoorden als *resistantie* (31) *époques* (49) *frappante* (62) *geafficeerd* (65) *rapprochementen* (143) hadden gemakkelijk vermeden kunnen worden; zoo ook germanismen, als *wezenlik* (*wesentlich*); *de betreffende jaargangen*; *gestalte van phonemen*; *zienswijze, die geldend is gemaakt*; *zo volkomen was het runenalphabet niet*; constructies als: *hier is te herinneren aan*; *er zal toch wel een scheiding aan te nemen zijn*; *een pauze tussen beide is het niet noodig te stellen*; *we zullen ons te denken hebben.* Wij allen, germanisten, zondigen dagelijks in velen, maar dit kan toch niet door den beugel.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

H. Hecht, Robert Burns. Leben und Wirken des schottischen Volksdichters. Heidelberg, Carl Winter. 1919. (Pr. M. 8.40, geb. 11.—, + 30 %).

There was room for a concise scientific discussion of the facts of Burns' life. The short Lives in existence are either popular or out of date. Herein lies the justification of Hecht's book, which, chiefly biographical, contains no startling discoveries but sifts and tests all the old material and fixes the result in a clear straightforward narrative. Hecht shares Henley's revolutionary views of Jean Armour and Highland Mary, not however his conception of Burns as an "inspired faun." And so far from regarding, like Henley (and Carlyle), the final phase of Burns' life as a period of decadence, he enthusiastically sides with Lockhart in maintaining the tireless striving, the moral ascent under the stimulus of the French Revolution, the high poetic achievement of the Dumfries years. Almost thou persuadest me! — and one is only too willing to be persuaded; but could not, in a future edition, the case against Burns which is dismissed as the "Klatsch" and "böswillige Übertreibung" I dare say it was, be destroyed more piecemeal? This whole last chapter indeed, which should, for Hecht's purpose, have been the strongest, is open to the very charge of sketchiness he makes against Henley, so that an impression is created that the period is not really of such importance as Hecht insists it is. Why for example is deserving Jean Armour left wholly out of sight? Some of the space given to the excessive description of Edinburgh (116—139!) might be better employed here. Otherwise the attempt to rescue for us from the past the poet's living presence by vivid pictures of the scenes, the very houses, associated with Burns is a high merit of the book. Hecht has well caught the spirit of the south Scottish landscape.

Aesthetic criticism is almost wholly absent and can be spared best; individual poems (like the church satires, *Tam o' Shanter*, *The Jolly Beggars*) are treated at length but from the "literar-historische" side; and the same is true of the songs, to which the longest chapter in the book (and the most scholarly), is rightly devoted.

The printing leaves much to be desired. The ineffective type makes the page swim before the eye; the want of headlines makes it look like a galley-proof. In essentials however, "guid gear in wee buik."

Groningen. J. A. Falconer.

H. Grüner Nielsen, Danske Viser. Fjerde Binds 2. Hefte. København, Gyldendalske Boghandel. 1919.

Dit tweede stuk van het vierde Deel der *Danske Viser* (zie over Dl. 1, 2 en 3 *Museum* XX, 176; XXII, 234) is het vervolg op het in 1913 (zie *Museum* XXI, 332) uitgegeven eerste gedeelte der commentaren en varianten, dat verkeerdelijk (urigtig) met het opschrift *Sjette* Binds 1. Hefte verschenen is. Het behelst de commentaren op nos. 32—71 van de in Dl. 1, 2 en 3 afgedrukte teksten.

Als inhoud van het vijfde Deel worden aangekondigd: de commentaren en varianten op de overige *Viser* (n°. 72—97); een aanhangsel op de *Historiske Viser*; de beschrijving der voor de teksten in Dl. 1, 2 en 3 gebezigde handschriften en boeken. Het zesde (laatste) Deel zal bevatten: een volledig glossarium; een verhandeling over de versvormen in de *Viser*; een register op de plaats- en persoonsnamen.

Het schoone werk nadert dus de voltooiing. Dan zal de lezer over alle gegevens en hulpmiddelen beschikken, noodig om de afzonderlijke stukken naar eisch te verstaan en te waardeeren.

Leiden. A. Beets.

K. Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. *f* 7.50, geb. *f* 8.50).

Le livre de M. Sneyders de Vogel est d'une érudition sûre et bien informée. La documentation est abondante et les matériaux sont bien choisis. L'auteur connaît bien le latin classique, le latin de la décadence et le latin vulgaire. Toutes les époques de notre langue lui sont familières, depuis nos plus anciens textes jusqu'à ceux d'aujourd' hui. Il ne craint pas de chercher dans les publications les plus récentes comment se manifestent les tendances de la langue populaire. Son travail mérite un bon accueil et sera utile aux études françaises.

M. Sneyders de Vogel prend toujours comme point de départ le latin, et son premier soin est d'exposer, sur chaque partie, l'état du latin classique. Peut-être le

Digitized by Google

procédé est-il un peu discutable. Sans doute une comparaison entre le latin et le français est toujours intéressante, mais ce n'est qu'une comparaison. La langue que parlaient les soldats de César différait sensiblement de celle qu'écrivait leur chef. Parmi les ressources et les procédés du latin classique, combien manquaient déjà à la langue vulgaire? Parmi les créations du français, combien étaient déjà en germe ou toutes formées dans le latin parlé?

Si j'ai quelque regret que M. Sneyders de Vogel ait fait une si large place au latin classique, c'est qu'il a dû, par compensation, restreindre l'étude du français. Parmi les faits grammaticaux, il a choisi les plus importants, et en a laissé de côté beaucoup d'autres qui ne sont pas sans intérêt. Même pour ceux qu'il étudie, son historique est souvent un peu trop restreint. Sur les modes et les temps du verbe, par exemple, il y avait beaucoup plus à dire.

M. Sneyders de Vogel a très bien compris qu'une histoire de la syntaxe française ne devait pas être un simple exposé des faits. Partout il s'efforce de les interpréter, et de montrer le rapport qui existe entre l'expression et la pensée. La tâche aurait été plus facile et la clarté encore plus grande, s'il avait résolûment brisé les vieux cadres grammaticaux qui depuis tant de siècles nuisent à l'étude des langues. Les considérations judicieuses et fines que l'on rencontre à chaque page de son livre prouvent qu'un peu plus d'indépendance à l'égard des traditions grammaticales aurait augmenté l'intérêt psychologique de son exposé.

Je ne veux pas m'attacher à relever minutieusement les passages qui peuvent donner lieu à la critique ou à la discussion. Je me contenterai, en terminant, d'exprimer deux souhaits. Le premier, c'est que dans la prochaine édition de son livre, M. Sneyders de Vogel s'efforce d'éliminer ce que le vocabulaire grammatical a d'un peu trop rébarbatif. Il y réussira sans peine. Le second, c'est qu'il fasse disparaître les fautes d'impression, la parfaite correction typographique étant une des élégances d'un travail scientifique. J'espère que cette nouvelle édition ne se fera pas longtemps attendre, car le succès du livre la rendra nécessaire.

Paris. E. Huguet.

O. Th. Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat. Das Wesen des römischen Kaisertums des dritten Jahrhunderts. (Studien zur Geschichte des Altertums IX, 4/5). Paderborn, Schöningh. 1919. (Pr. M 20).

Dit boek is een vervolg op een ander van denzelfden schrijver, dat ik Mus. XXV. 252 — 253 aankondigde. Het is veel lijviger dan het andere en per slot van rekening armer aan uitkomsten. Dáár werd de vraag gesteld: Wat is staatsrechtelijk de grondslag, waarop het dusgenaamde „Romeinsche keizerrijk" der eerste twee eeuwen rust? Wat zijn de kenmerkende bevoegdheden er van, wie vergeeft het? Hier wordt die zelfde vraag in hare twee zelfde onderdeelen beantwoord voor de derde eeuw. Maar het antwoord is niet dan langs een veel omslachtiger weg te vinden. Niet wat de kenmerkende bevoegdheden van het keizerrijk betreft. Wie, zooals Schulz, te huis is in de letterkunde en de opschriften der derde eeuw, kan met betrekkelijk weinig moeite uit tal van plaatsen bewijzen, dat die dooreengenomen gelijk zijn aan die der beide voorafgaande eeuwen. Noch de imperia, waarop 's keizers macht leunt, noch zijne tribunicia potestas zijn in wezen gaan afwijken. Alleen zijne titulatuur wordt gaandeweg uitgebreider, overdrevener, meer naar de volstrekte vorstenmacht zweemende, die ten slotte voor het opgedragen ambt in de plaats is getreden. Maar het hart van Schrijvers betoog ligt voor dit boek in iets, dat reeds in het vorige eene hoofdzaak was, en hier *de* hoofdzaak is geworden: aannemelijk te maken uit de bronnen (tegen Mommsen in), dat de keizer altijd en altijd weer als ambtenaar door den senaat werd aangesteld, en dat het leger met die aanstelling niets te maken had. Om dat bewijs te leveren, moet regeering voor regeering worden nageplozen, wie in werkelijkheid den keizer heeft benoemd; of de talrijke pronunciamento's, waardoor het leger in de derde eeuw zijne veldheeren op den troon bracht, ooit als wettige aanstelling hebben gegolden, of ooit verzuimd is, de medewerking van den senaat in te roepen, ooit is getwijfeld aan het recht van dat lichaam, om het beslissende woord te spreken. De regeeringen der derde eeuw zijn bijna alle kortstondig; ongeveer zestigmaal moet dus een zelfde onderzoek worden herhaald. Het is reeds ver van boeiend, dat eeuwige eenerlei te lezen; de begaafdheid van den schrijver ligt daarenboven niet op het gebied van stijl en voorstelling, en dat maakt de zaak nog erger; ten derde is het, bij geschiedbronnen van het gehalte als de Scriptores Historiae augustae, Herodianus en wie verder voor ons de derde eeuw hebben beschreven, onvermijdelijk, dat er betreffende de betrouwbaarheid van het ons overgeleverde uitwijdingen, dikwijls zeer wijdloopige, worden gemaakt. Maar wie met geduld dat alles tot den einde heeft gevolgd, zal dan omtrent de wetenschappelijke uitkomst het boek van Schulz met volkomen bevrediging naast zich leggen. Vaak is het bij den stand onzer bronnen niet mogelijk, de zaak in kwestie werkelijk uit te maken; in de zeer vele gevallen echter, waarin wij wèl conclusies kunnen trekken, is die onveranderlijk dezelfde: de senaat heeft de keizerlijke waardigheid verleend, nooit rechtens het leger. Alleen in 235 heeft keizer Maximinus gemeend, op het leger alleen te kunnen steunen, en daarom de aanstelling door den senaat niet gezocht. Maar juist hij kwam, ofschoon hij schijnbaar sterk stond, na drie jaar door die minachting voor het republikeinsche staatsrecht ten val. Wel zien wij natuurlijk in altijd verergerende mate, dat die aanstelling door den senaat slechts eene vormelijke bekrachtiging wordt eener voorloopige keuze, door het een of ander legercorps gedaan.

Aan de feitelijke regeeringloosheid, door dien toestand geschapen, maakte in 282 Carus een einde. Hij liet den senaat ter zijde en maakte zich ook officieel tot dominus, tot gebieder die aan zich zelf zijn recht ontleent. De consequenties uit het nieuwe beginsel te trekken, werd hem niet gegeven; na enkele jaren trokken ze Diocletianus en Constantijn.

Voor de wijze, waarop Schulz het dorre en ook moeilijke onderzoek heeft ter hand genomen, voor zijne beheersching van het ingewikkelde bronnenmateriaal komt hem alle lof toe.

Leiden. H. van Gelder.

Digitized by Google

E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornemlich unter den Kaisers Justinus II und Tiberius Constantinus. Stuttgart, J. B. Metzler. 1919.

Deze studies van Dr. Stein over Byzantijnse geschiedenis bestaan uit twee gedeelten. In 't eerste wordt de politieke geschiedenis behandeld van het Rijk onder de naaste opvolgers van Justinianus. De schrijver verhaalt ons hoe 't beleid van Justinus, en de zuinigheid door hem en zijn opvolger Tiberius betracht, de berooide toestand waarin Justinianus 's Rijks geldmiddelen had achtergelaten wist te herstellen, maar tevens hoe hun politiek een langdurige, met wisselende uitslag gevoerde oorlog tegen de Perzen noodzakelik maakte. Uitvoerig wordt ons de slag bij Melitene (575) beschreven en door een schetskaartje verduidelikt. De grote krachtsinspanning die in het Oosten moest worden aangewend, had tot onvermijdelik gevolg dat de Byzantijnse belangen in het Westen slecht behartigd konden worden. De achteruitgang van de Oost Romeinse macht in Italië was echter de natuurlike reaktie op de overspanning van Justinianus' imperialisme en, gelijk Dr. Stein goed laat uitkomen, geen absoluut kwaad. Immers „het huis was te groot geworden voor de bewoner", zoals de schrijver aardig opmerkt naar aanleiding van soortgelijke gevolgen der expansie onder het huis der Macedoniërs.

Achter elk der zes hoofdstukken die dit geschiedverhaal vormen, volgen enige bladzijden, dicht bedrukt met aantekeningen die de bronnen aangeven en betwiste punten nader bespreken. Voor zo ver iemand die van dit onderdeel der veeleeuwige Byzantijnse geschiedenis geen speciale studie heeft gemaakt kan oordelen, is alles wat oude en nieuwe, Oosterse en Westerse schrijvers hebben bijeengebracht hier met de grootste zorgvuldigheid gewikt en gewogen. Soms geven de Oosterse getuigen die eerst in later tijd bekend zijn geworden, een geheel andere kijk op de zaken, maar menigmaal wordt ook bevestigd wat oudere onderzoekers reeds hadden beweerd. Zo krijgt door de nieuwere gegevens Gibbon gelijk met zijn lofrede op Tiberius' karakter (blz. 89).

In een der aantekeningen verklaart Dr. Stein dat, naar zijn overtuiging, alle grote historiese gebeurtenissen ekonomiese oorzaken hebben (blz. 36). Het is dus begrijpelik dat hij van de huishoudkunde en de inrichting van de Byzantijnse staat een diepgaande studie heeft gemaakt. Daarvan getuigen de drie hoofdstukken die het tweede gedeelte van zijn *Studien* uitmaken. Hij behandelt het eerst de ontwikkeling van de instelling der themata, de overgang van het civiel tot het militair bestuur bij het beheer der provincies. Hij sluit zich in deze materie dichter aan bij Diehl dan bij Gelzer, en betoogt dat de aanvang is gemaakt door Heraklius, wiens werk door de tweede keizer der Isauriese dynastie is opgevat en voltooid.

In een volgend hoofdstuk wordt een bijdrage geleverd tot de kennis der Byzantijnse finantieën. De schrijver komt tot de slotsom dat de opgaven omtrent de omvang van het staatsbudget der Byzantijnen gewoonlik zeer overdreven zijn. De meningen lopen in deze biezonder lastige kwestie blijkbaar zeer uiteen : sommige getallen zijn bij de ene onderzoeker het vijfvoud van hetgeen een andere meent te moeten aannemen. Het laatste gedeelte van het boek is een studie over de werkkring van verschillende hoogwaardigheidsbekleders ; de titulatuur is in Byzantium ingewikkeld, en moeilik te overzien door de talrijke veranderingen.

Vooral de laatste hoofdstukken eisen van een beoordeelaar een grondiger kennis van de Byzantijnse staatsinstellingen dan waarover de ondergetekende beschikt. Maar ook zonder die speciale kennis te bezitten, durft de aankondiger van dit werk het wel als een zeer degelik, geleerd en helder geschreven boek roemen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Bijbelsch-kerkelijk Woordenboek onder redactie van Prof. dr. **A. van Veldhuizen** bewerkt door Prof. dr. F. M. Th. Böhl, Prof. dr. A. van Veldhuizen, Prof. dr. W. J. Aalders en Prof. dr. H. Th. Obbink. — I. **Het Oude Testament** door Prof. dr. **F. M. Th. Böhl.** Groningen, Den Haag, J. B. Wolters' U.-M. 1919. (Pr. geb. ƒ 7.25, bij inteek. ƒ 6.50).

De Encyclopaedie, waarmede Prof. B. onder bovenstaanden titel de Oud-testamentische literatuur heeft verrijkt, vertoont uiterlijk den vorm van een beknopt handboek. De ruim 300 bladzijden zijn niet eens in kolommen verdeeld, zooals dat in een encyclopaedie gewoonlijk het geval is. Daarentegen is getracht, eenige plaatsruimte te winnen door zoowel de bijbelboeken als de geciteerde tijdschriften en dgl., met slechts *twee* (dikwijls min of meer raadselachtige) letters aan te duiden, een bezuinigingsstelsel, dat in dien vorm zeker geen navolging verdient.

De alphabetisch gerangschikte artikelen bevatten, veelal in enkele regels, maar soms ook uitvoeriger, op eene bladzijde of meer, een aantal wetenswaardigheden uit verschillende vakken van wetenschap, die rechtstreeks of zijdelings met het O.T. in verband staan, zoo noodig met opgave van literatuur over het behandelde onderwerp, vooral Duitsche maar ook Nederlandsche en andere. De artikelen handelen, o.a. over de namen, inhoud en samenstelling der bijbelboeken, over oudtestamentische personen en plaatsen (meestal met eene verklaring van de etymologische beteekenis der Hebreeuwsche namen), over volksinstellingen en gebruiken der Israëlieten, fauna en flora van Palestina, ook over vragen van exegese en tekstkritiek (zooals, bijv., de artikelen „Adino de Ezniet" in 2 Sam. 23,8, „buithalzen" in Richt. 5,30, Meteg Amma in 2 Sam. 8,1, Christologie, berouw Gods, aangezicht des Heeren, enz.). Men vindt ook artikelen over : Misjna, Talmud, Targum, Midrasj, Polyglot en Rabbijnsche bijbels, over Philo, Akiba, Kimchi, Aben Ezra, Abrabanel, Maimonides, Barhebraeus, over Hebreeuwsch en andere Semietische talen. Groote plaatsruimte wordt ingenomen door hetgeen medegedeeld wordt over de oudste beschaving van West-Azië, zooals o. a. in de artikelen over Hethieten, Amorieten, Amarnabrieven, Babylonië, Assyrië en vele andere, daarmede verwante artikelen, aan welke de Schr. met zekere voorkeur zijne aandacht heeft geschonken. Ten slotte zijn ook talrijke biographische artikelen opgenomen, wederom vooral over Duitsche, maar ook wel over Nederlandsche en andere beoefenaren der oudtestamentische vakken.

Het werk is blijkens den inhoud vooral bestemd voor — en zal dan ook meer in het bijzonder gewaardeerd kunnen worden in — die kringen van theologen, waarin elke twijfel aan Israëls uitverkiezing buitengesloten is en het volgen van methoden als die van Wellhausen en zijne school reeds a priori als verblinding geldt. Toch kunnen

Digitized by Google

ook zij, die buiten dien kring staan, bij oordeelkundig gebruik van dit boek, zeer vele bruikbare gegevens daarin vinden, waaronder verscheidene, die zij wellicht tevergeefs in andere handboeken zullen zoeken. Een register der niet in alphabetische volgorde behandelde namen, die in verschillende artikelen voorkomen, zou nog grootere bruikbaarheid in dit opzicht aan het werk verleend hebben. Wie kan toch vermoeden, dat hij inlichtingen, bijv., over Kades moet zoeken in het artikel Amorieten, over Elephantine in het artikel Syene? Eenige moeilijk met elkander overeen te brengen chronologische opgaven in de afzonderlijke artikelen over de koningen van Juda en Israël zijn stilzwijgend herzien in een, aan het slot toegevoegde „volgorde der koningen."

Niet onopgemerkt mag blijven, dat het boek wel in het Nederlandsch is geschreven, maar niet zonder ernstige fouten tegen het Nederlandsche spraakgebruik. Het stelsel van transscriptie der Semietische woorden, door den Schr. gevolgd, is zuiver Duitsch; zijne kennis van de Nederlandsche geleerden en van de resultaten van hunnen wetenschappelijken arbeid vertoont belangrijke leemten. Als aanbeveling kan dit moeilijk gelden voor een werk, dat toch voor Nederlandsche lezers geschreven is.

Utrecht. Th. W. Juynboll.

H. G. Hamaker, Over Willen en Handelen, een Boek voor Opvoeders en Geneeskundigen. Theoretische Wilsleer. Groningen, Wolters. 1913. (Pr. geb. 1.90).

„Dit boekje is een poging om de deterministische wilsleer meer bekend te maken en beter te doen begrijpen", aldus de aanhef van het *Voorbericht*. Bij de samenstelling hoopte Schr., dat zijn boek in de 1e plaats van enig nut zou kunnen zijn voor *opvoeders*, zowel pedagogen van beroep als ouders; in de 2e plaats dacht Dr. H. bij het schrijven aan zijn ambtgenoten, de *geneesheren*. Zijn ervaring als praktiserend arts leerde hem de grote waarde van een helder inzicht in het wilsvraagstuk. Bij „stoornissen in het willen en handelen" — Dr. H. doelt speciaal op wat men noemt *„gebrek aan wilskracht"* — kan naar schr. slechts hij goede raad geven, die òf over een grote mate van intuïtieve mensenkennis beschikt òf over grondige kennis van wat Dr. H., eigen beter inzicht ten spijt, helaas nog noemt „het wilsmechanisme". Schrijver bedoelt met zijn geschrift, aan ontwikkelde leken uiteen te zetten, wat de wetenschappelike psychologie ons in hoofdtrekken heeft geleerd omtrent de wijze waarop het willen en het al dan niet dienovereenkomstig handelen tot stand komt.

Het is een rustig en voorzichtig, meestal helder en zuiver betogend, vriendelik en eenvoudig geschreven, van ernst en nadenken getuigend, voor pedagogen, dus voor leraren speciaal aanbevelenswaardig werkje, waarin duidelik de goede invloed te bespeuren valt van Prof. Heymans' colleges en de minder gunstige nawerking van geheel anders georiënteerde, daarmee soms strijdige geschriften, waarin de fysiologie nog de baas speelt over de psychologie. Zo bij de behandeling der reflexen op prikkels in hoofdstuk I van het zestal. Dit handelt *Over de oorzaken der handelingen in het algemeen*. Hierin geeft schr. van de wilshandelingen, in onderscheiding der „reflexhandelingen" en „instinkthandelingen" een niet geheel bevredigende definitie, want ook tot de determinering van „onwillekeurige" handelingen dragen zij het ook sekundair funktionerende voorstellingen en oordelen bij. (bl. 42). En heeft schr. niet *„weifeling"* bedoeld waar hij op bl. 39 van *„twijfel"* spreekt? Merkwaardigerwijze komen in dit hoofdstuk de neigingen, het karakter qua oorzaken der wilshandelingen, nog niet ter sprake, maar pas in II: *Over de oorzaken van de verschillen in het handelen van verschillende menschen onder gelijke omstandigheden*, te weten: 1o verschil in ervaring, 2o verschillen in het denken, „de denkkracht", die uit de ervaring al of niet gevolgtrekkingen maakt, 3o verschil in aangeboren karakteraanleg.— Terecht wordt hier onderscheiden tussen „constante motieven" (vaste voorstellingskomplexen) en echte neigingen: dezelfde daden kunnen geschieden „als een van buiten geleerd lesje" of „uit iemands natuur voortkomen", zodat kan blijken, dat „wat een slecht karakter scheen, slechts een stel ongunstige constante motieven was". — Hoofdstuk III behandelt *Determinisme en Vrije Wil*. Hierin wordt vooral betoogd, dat het determinisme, de leer der oorzakelike bepaaldheid van het willen, de zgn. „kiesvrijheid" en het „vrijheidsgevoel" niet loochent, maar juist verklaart, zodat men voor geen van beide zijn toevlucht behoeft te nemen tot een met het oorzakelikheidsbeginsel strijdig indeterminisme. Gewezen wordt op de overheersende rol, die het „eigen ik" speelt bij het tot standkomen onzer daden. Volgens het determinisme zijn wij het dus wel terdege „zelf, die onze handelingen bepalen, zij het dan ook op grond van de indrukken, die wij van de dingen buiten ons door onze zintuigen krijgen." Het determinisme wordt aldus *„een wetenschappelijke theorie van den vrijen wil"*. Een „nog vrijere wil" zou slechts op „volslagen ongebondenheid en onberekenbaarheid" neerkomen. — Schr. waarschuwt terloops tegen de verwarring van determinisme en fatalisme. Op dit punt had hij wel iets dieper mogen ingaan — te meer, daar Dr. H. zelf aan het slot van dit hoofdstuk helaas wederom aan het fatalisties vooroordeel tegen het determinisme voedsel geeft, dat het met vergelding en verontwaardiging onverenigbaar zou zijn, en slechts voor een speciaal- en generaal-preventieve „straf" ruimte zou laten. Dit is wel de zwaarstwegende onjuistheid van Dr. H.'s geschrift. Vermoedelik had hij Prof. Heymans' artikelen over *Zurechnung und Vergeltung* (in de Vierteljahrsschr. für wissensch. Philos. VII vv.) niet gelezen, terwijl tans ook diens *Einführung in die Ethik* de zoon van Prof. Hamaker wellicht van deze erfdwaling kan genezen, waarvoor altans het determinisme zelf niet aansprakelik mag worden gesteld. — Hoofdstuk IV. *Over de beteekenis der* [willekeurige] *aandachtsconcentratie voor het denken, willen en handelen*, beantwoordt een voor de opvoeding belangrijke vraag (hoe en inhoeverre wij invloed ten goede kunnen oefenen op ons toekomstig handelen) in anti-fatalistiese zin, met een helder uitgewerkt voorbeeld; hoofdstuk V over *„Het begrip Wilskracht"* ontleedt dit begrip en onderzoekt, welke van de 3 faktoren, die het handelen beheersen (sc. motiefvoorstellingen, karaktereigenschappen, aandachtsconcentratie), de „wilskracht" bepalen, in tegenstelling tot enerzijds de „wilszwakte", anderzijds de „koppigheid". Het slothoofdstuk *„Over de vraag of het opbouwen eener praktische wilsleer wenschelijk en mogelijk is"* antwoordt bevestigend en betoogt het belang, vooral tot

Digitized by Google

prophylaxis, van een soort *gezondheidsleer van de wil*, ter voorkoming van de ongewenste afwijkingen, zodat een *ziekteleer* van de wil vooraf nodig is. Uitnemend zijn hier de bladzijden tegen de overijld diagnose, dat het iemand, die zijn taak niet afdoet, „aan goeden wil ontbreekt" of „dat hij lui is", waar de schr. aantoont, welk een nauwkeurige geestelike analyse zulk een „patiënt" vereist: omtrent bepaalde karaktereigenschappen en temperament („activiteit"), vermogen tot aandachtsconcentratie, „verhouding der primaire en secundaire functie", intellektuele begaafdheid en voorstellingsleven (bij welk laatste ter sprake komen: gebrek aan zelfvertrouwen, conventionele opvattingen, afleiding en verleiding, omgang). Behartigenswaardig is de wenk: het voor karakteronderzoek nodig „vertrouwen wint men nooit, wanneer men te spoedig begint... gebrek aan goeden wil te verwijten".

Een boekje, dat opvoeders tot rechtvaardiger beoordeling en kundiger en doeltreffender behandeling van slecht werkende, futloze leerlingen kan leiden.

Enige filosofiese onhelderheden en ketterijen (op bl. 37 zijn bij reflexen „geen psychische factoren in 't spel", op bl. 16 zijn ze zelf „psychisch", het dualisme, trots p. 16, van p. 17, 25, 26, 37, het onnodig ingelast empirisme van p. 28), een slordigheidje (het boek van Dr. Levy, p. 91, ontbreekt in het voorbericht) en de gebruikelike germanismen (het „betroffen" dier, „wij danken deze wetenschap aan", „akten nog lang niet gesloten", „kennen leert", „opmerkzaamheid", „lust- en onlust-gevoelens") moet en kan Dr. H. in een ev. volgende druk vermijden.

Amsterdam. Leo Polak.

Jac. van Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie. (Nederlandsche Kunst, 2). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1919. (Pr. *f* 3.90).

De wijze waarop de innerlijke gevoelens zich naar buiten openbaren in de uiterlijke bewegingen van gelaat en lichaam en in de klank-bewegingen van de stem en hoe deze drie elementen van het menschelijk uitdrukkingsvermogen met elkander verband houden, — ziehier het onderwerp door Dr. Jac. van Ginneken in dit werkje behandeld.

Het is, in onzen verlichten tijd, opmerkelijk, hoe weinig de meeste menschen met gewone algemeene ontwikkeling van dit onderwerp afweten. In de scholen wordt de kennis van het menschelijk lichaam onderwezen, wordt het geheele mechanische samenstelsel van botten, spieren en organen zorgvuldig ontleed. Maar de beteekenis van datzelfde mechanisme in dienst der uitdrukking wordt er gewoonlijk niet bij geleerd. Zoo bleef dit voor ieder toch hoogst belangrijke onderwerp meer speciaal een studie-tak voor diegenen, die door hun vak of bijzondere ambitie gedreven werden er dieper in door te dringen.

En wie dit met ernst doet, ziet zich vanzelf aangewezen op een groote vergelijkende studie; want er bestaan immers op dit gebied zoovele werken, waarin zoovele en met-elkaar-in-strijd-zijnde theoriëen worden voorgestaan. Het gaat er mee als met alle dingen: een theorie handhaaft zich tot ze door een andere wordt verdrongen en de wetenschap van een nieuweren tijd bewijst telkens op welke punten die van een vorig tijdperk gefaald heeft. Maar ook in éénzelfden tijd kunnen verschillende tegenstrijdige theorieën naast elkaar bestaan — eenvoudig doordat men verschillende uitgangspunten kiest. Soms ook ontstaan slechts schijnbare of relatieve verschillen, alleen omdat men dezelfde dingen met verschillende namen aanduidt, of wel een of andere zéér geliefde conclusie zóó sterk op den voorgrond plaatst, dat die alles gaat overheerschen. Zoo staat b.v. Hughes dichter bij de symbolisten, dan men wellicht door zijn vooruitgeschoven psycho-physisch wils-principe zou denken. Zoo hebben Wundt en Freud punten van overeenkomst, die niet dadelijk in het oog vallen, omdat ze dikwijls éénzelfde begrip anders noemen, of omdat b.v. de een in één grootere eenheid samenvat, wat de ander in twee kleinere bij-elkaar-behoorende eenheden splitst.

Ten slotte brengt een nauwgezette studie tot het volgende inzicht:

Er bestaat een onloochenbaar feiten-materiaal, — n.l. de telkens opnieuw bewezen vaste betrekkingen tusschen bepaalde gevoelens en bepaalde uitdrukkingsbewegingen, — en dàt materiaal vormt de basis voor alle theorieën. Maar de psychologische verklaring van den oorsprong en onderlingen samenhang, die de kern dezer theorieën uitmaakt, berust voor een deel op directe conclusies en blijft voor het overige synthetisch. Sommige richtingen trekken zelf een scheidslijn. B.v. de psychophysische school van Wundt, die slechts als „vaststaand" aanneemt, wat ze proefondervindelijk te bewijzen acht en verder wèl de meest-logisch-schijnende gevolgtrekkingen aangeeft, maar erkent: deze, zoolang het wetenschappelijk hersen-onderzoek nog zoovele duistere punten biedt, niet onvoorwaardelijk te kunnen bewijzen.

Een afdoende verklaring van het „hoe" en „waarom" is langs wetenschappelijken weg nog niet verkregen, — en zoo ziet de studeerende zich telkens voor een keuze gesteld en zal gewoonlijk diè theorie tot de zijne maken, die hijzelf in de meest-logische overeenstemming met het feiten-materiaal acht, of uit verschillende theorieën gaan combineeren.

Voor den leek echter, die zich niet in zoo'n veelomvattende studie verlangt te begeven, maar er toch graag „wat meer van wil weten," bestaat er eigenlijk weinig geschikte litteratuur op dit gebied. En nu komt het mij voor, dat dit populaire, zéér onderhoudende boekje van Dr. J. van Ginneken geschreven is om in die leemte te helpen voorzien.

Zonder in zwaarwichtige redeneeringen of breedvoerige beschouwingen te vervallen, vertelt hij hier het een en ander van de resultaten, die hij, door eigen vergelijkende studie, combineerenderwijze verkregen heeft. Hij doet dit zoo dood-eenvoudig, als zat hij gemoedelijk met zijn lezers te praten, maar tevens zóó levendig en enthousiast, dat vanzelf de aandacht geboeid en de belangstelling gespannen blijft.

Al dadelijk blijkt uit de eerste hoofdstukken, waarin de mimiek en pantomimiek behandeld zijn, dat hij vóór alles „aanschouwelijk" wilde blijven. Uit het bestaande feiten-materiaal heeft hij losse grepen gedaan en houdt die den lezer voor, met korte verklarende opmerkingen erbij. In de keuze van die „grepen" is hij gelukkig geweest: het zijn eenvoudige voorbeelden, die ieder gemakkelijk bij zichzelf en anderen controleeren kan. Voor het meerendeel zijn ze geput uit Piderit en Darwin, uit wier werken ook de meeste der bijgevoegde illustraties

Digitized by Google

zijn overgenomen. Daarentegen vinden we in de verklarende gedeelten iets van Wundt en andere modernen terug. In aansluiting met het voorafgaande wijst hij vervolgens op het innige gevoels-verband tusschen de mimiek van den mond, de houding van het lichaam, het timbre van de stem en den klank van het woord, en leidt zijn lezers de theorieën van Rutz en Sievers binnen.

En nu komt Dr. van Ginneken eerst recht in zijn element.

Het is zéér goed te begrijpen, dat hij, die de psyche van de taal zóó liefheeft, aan de klank-expressie de grootste plaats inruimt en de nu volgende hoofdstukken over Rhythme en Melodie zijn m.i. de allerbeste van dit bundeltje. Zeker valt het te bewonderen, dat hij ook hier niet komt overstelpen met de veelheid van zijn eigen weten, maar zich weer zooveel mogelijk bepaalt tot beknopte, bevattelijke uitleggingen en aanschouwelijke voorbeelden.

Zoo geeft hij een korte uiteenzetting van het „gevoelsrhythme," — de golvingen en deiningen der gemoedsbeweging, — waarbij hij voornamelijk wijst op de slingeringen van het gevoel tusschen contrasten. Dan komt hij tot het „taalrhythme," — de rhythmische beweging van het taalgeluid, veroorzaakt door diezelfde golvingen en deiningen der gevoelens, — de rhythmische constructies in poëzie en proza en hun juist-opgevatte metrische ontleding, zooals die ook door Wundt en Sievers wordt voorgestaan.

Wie de Grieksche Rhythmusgeslachten slechts kent als een verzameling van dorre namen uit een litteratuur. les en de „versvoeten" als een rij van „boogjes en streepjes," beveel ik dit hoofdstuk nadrukkelijk aan. Zie, hoe hij hier de gevoelsbeteekenis der verschillende rhythmen verklaart; lees vooral zijn prachtig-doorvoelde ontleding van een oogenschijnlijk „jambisch" sonnet van Kloos!

Van het rhythme gaat hij over naar de melodie, — de „muziek in de taal," — de toonaccenten, de intervallen van het spreken en hun onmiddellijke beïnvloeding door het gevoel, — de beteekenis der leesteekens voor de toonstijging-of-daling in den volzin, — de toonhoogte-contrasten in zinnen en tusschen-zinnen. Verder behandelt hij: de „individueele gevoelsgolven" in muziek en taal, — hoe het werk van den dichter, evengoed als dat van den componist, diè melodie en dàt rhythme meekrijgt, als beantwoordt aan de vertolkte gemoedsstemming. En hij toont aan, dat dit beginsel óók geldt voor al die fijne nuancen van het spreken, die wisselingen van logische en gevoelsaccenten, van kleine en groote intervallen, die nu eens geleidelijke, dan weer bruuske overgangen. Kortom: voor al die speciale eigenaardigheden van toonval en accentuatie, die in het dagelijksche en individueele spreken te onderkennen zijn en die men ook in de meer algemeen-geworden eigenaardigheden van de verschillende volkstalen terugvindt.

Dit gedeelte wordt besloten met een beschouwing van de ontwikkeling der wisselwerking tusschen taal en muziek: eenerzijds de invloed van de spreek-intervallen op de lied-melodie, anderzijds de invloed van de muzikale melodie op het spreken. In deze drie hoofdstukken, aan het melodische element gewijd, laat Dr. van Ginneken zijn lezers zien tot welke verrassende resultaten de onderzoekingen van Merkel, Pierson, Storm, Kienz, Combarieu, Rietsch, Wundt-en-Schmidt, Luick, Krüger en Sievers geleid hebben. Met tal van notenvoorbeelden uit hun werken weet hij telkens het bedoelde op duidelijke en overtuigende wijze toe te lichten en voor ieder begrijpelijk te maken.

Na nog iets te hebben medegedeeld over de methodes van onderzoek, betreffende het opteekenen in noten en curven van gesproken woorden en zinnen, waarbij hij verschillende proefnemingen en instrumenten bespreekt, eindigt hij zijn boekje met een hoofdstuk over „het gevoel-zelf." Hier begeeft hij zich op zuiver psychologisch terrein. Uitgaande van uitdrukkingsvormen, waaruit de contrastgevoelens, de tegenstellingen der neigingen, het onderscheid tusschen zinnelijke driften en hooger gemoedsleven in den mensch blijken, neemt hij een indeeling der gevoelens binnen vier gevoelsdimensies aan.

Nu kan het woord „gevoels-dimensie" óók ànders opgevat worden en er zijn richtingen, die meenen aan de uiteinden eener „dimensie" geen gemoedstoestanden van gecompliceerden aard te kunnen plaatsen en die dus in het schema van Dr. van Ginneken liever een „classificeering van affecten" zullen zien. Verder zijn er, die bij een dergelijke indeeling van een ander standpunt dan het contrast-principe uitgaan en nòg andere, die, met het oog op de vele variabele gevoelsvermengingen, geen enkele „indeeling" doorvoerbaar achten. In onzen tijd, vol uitloopers van vroegere en voorboden van nieuwere richtingen, is voor vele opvattingen plaats, en de conclusies van Dr. van Ginneken getuigen zeer zeker van zijn veelzijdige studie en ijverig streven.

Summa summarum: een hééł mooi, frisch-geschreven boekje, dat men, al lezende, wel moet liefkrijgen om het warme gevoel, dat er uit spreekt, om de geestdrift van den schrijver voor zijn onderwerp.

Den Haag. Albert Vogel.

SCHOOLBOEKEN.

Honderd Nederlandsche gedichten, verzameld door Dr. **Chr. Kroes—Ligtenberg.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1919. (Pr. ƒ 0.90, gecart. ƒ 4.25).

Met deze bloemlezing, die de serie der honderd Fransche, Duitsche en Engelsche gedichten bij denzelfden uitgever verschenen, vol maakt, beoogde de verzamelaarster verschillende doeleinden: versjes, geschikt om op te laten zeggen; epische gedichten uit verschillende perioden onzer letterkunde; stof voor het voorbereidend letterkunde-onderwijs; ziehier wat deze bloemlezing, *op verzoek van den uitgever samengesteld*, ons wil brengen. Men lette op wat wij cursiveerden. Want ook de verzamelaarster zal niet kunnen beweren, dat voor het doel, dat zij zich bij de keuze gesteld heeft, nog een nieuwe bloemlezing noodzakelijk was. Overigens willen wij van deze keuze niets dan goeds zeggen; de gedichten zijn veelsoortig, rijk aan afwisseling, uit verschillende perioden onzer letterkunde, Nederlandsch, Vlaamsch en Zuid-Afrikaansch; de uitgave is goed verzorgd en eenige noodzakelijke, korte verklarende aanteekeningen besluiten het bundeltje.

Leiden. B. M. Noach.

Digitized by Google

Opstelgedichtjes, bestemd voor het hoogste leerjaar en vervolgklassen der Lagere School; bijeengebracht door **A. C. Stoorvogel.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1920. (Pr. *f* 0.90, gecart. *f* 1.25).

Het bundeltje is een berijmd pendant van de vroeger verschenen „Opstelverhaaltjes" van denzelfden verzamelaar. Den laatstgenoemden bundel geef ik boven de „Opstelgedichtjes" de voorkeur om den natuurlijker stijl. Want in de gedichtjes vindt men veel rijmelarij, terwijl de moraal van menig versje vergoeden moet, wat het aan leukheid-van-vertelling ontbeert. Echte geestigheid vinden wij er weinig. 't Is geen verwijt aan den verzamelaar. 't Is niet *zijn* schuld, dat onze letterkunde niet rijk is aan aardige kinderpoezie, en dat hij dus, om zijn bundeltje vol te krijgen veel ontleenen moest aan Laurillard, Immerzeel, Van Oosterwijk Bruyn en hun ongeestige geestverwanten. Het zou niet moeilijk zijn, hier een reeks citaten te geven van slecht Nederlandsch uit deze versjes of van een bombaststijl, waarop de gebruiker van dit bundeltje niet mag nalaten, de aandacht van de leerlingen te vestigen. Ik bepaal me tot een paar:

„verklaart niet gaarn' zich ongezind" (blz. 36); „aanzoek" (blz. 86) in de beteekenis „verzoek"; „en blijkbaar wordt door hen geloofd" (blz. 87) uit rijmdrang in plaats van den bedrijvenden vorm; „een rechte taalverkrachter" (blz. 60), „die zich een koppel blauwe dagen op Siegenbeek had toegelegd" (blz. 60).

Natuurlijk vindt men ook aardige voorbeelden van Nederlandsche epiek in 't boekje; het zijn meest oude bekenden van Staring, Lovendaal en Van Lennep en b. v. het aardige „Inkwartiering" van Abrahamsz. Willen we iets goeds van het bundeltje zeggen, dan is het dit: dat de leerlingen gedwongen worden den „dichtstijl" door eigen prozastijl te vervangen. Maar een afzonderlijke verzameling berijmde verhalen lijkt ons daartoe voor een goeden docent, die liever zijn eigen keuze doet, niet beslist onontbeerlijk.

Leiden. B. M. Noach.

„The Merchant of Venice" by W. Shakespeare, met aanteekeningen voorzien door **L. J. Guittart** en **P. J. Rijneke.** Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. geb. *f* 0.95).

Waar we reeds een geannoteerde Schooluitgave hebben van dit stuk, vind ik het jammer dat de bewerkers niet op een ander werk hun keus hebben laten vallen.

Het stuk zelf wordt voorafgegaan door een „Introduction," die niets anders is dan de inhoud van het stuk, in 't kort verteld, waarbij dan nog gevoegd een kleine ontleding van de karakters der hoofdpersonen. Hoe de bewerkers kunnen denken dat zooiets aangenaam is aan hun collega's, is mij een raadsel. Welk leeraar zal eerst een vertelseltje laten lezen over den inhoud van een stuk. dat hij met zijn leerlingen gaat lezen? Of moet het soms dienen om den leerlingen voor het eindexamen de noodige vaardigheid te geven? Als dit zoo is, is het een bewijs temeer van de treurige inpomperij voor een eindexamen H.B.S. en degradeert het ons onderwijs.

Leiden. Chr. Kok.

K. R. Gallas, Choix de poésies francaises, 2e édition. I. Du quinzième siècle à Verlaine. II Poètes modernes. Amsterdam, Meulenhoff.

Het is een goed idée geweest van den Heer Gallas, deze twee deelen poésies françaises bij Meulenhoff uit te geven. Zeker, werkjes als deze ontbreken en ontbraken niet, maar in de keuze van de gedichten kan de verzamelaar meer of minder gelukkig zijn, en ik meen te mogen zeggen, dat, om nu vooreerst maar alleen te spreken van het eerste deeltje, de keuze over 't algemeen bijzonder gelukkig is geweest.

Het werk is natuurlijk voornamelijk samengesteld met het oog op de bruikbaarheid voor onze inrichtingen van voortgezet onderwijs. De leerlingen moeten dus een bundel onder de oogen krijgen, die hun smaak kan vormen en vooral die zoodanig is gekozen, dat een jongmensch met eenig gevoel voor poezie het boek uit zichzelf nog eens opneemt en doorleest, als hij het heeft opgeslagen.

Ik weet wel, dat de leeraar, die goed voorleest, de klasse boeit en daardoor een heel goed werk verricht, maar men mag toch ook nog hopen, dat de voordracht na zal werken en zal maken, dat het lezen van gedichten voor en door den leerling een genot wordt.

Daarvoor is noodig, dat de keuze met veel zorg is gedaan, dat ze afwisseling geeft en dat ze tevens een beeld geeft, al is het natuurlijk een vrij flauw beeld, van 't geen de Fransche taal op 't gebied der poezie kan geven.

Ik meen, dat het een genot kan worden voor vele leerlingen, wanneer ze nader met de verzameling kennis maken.

De enkele aanteekeningen aan den voet van den tekst zijn niet te talrijk en vooral niet overbodig. Ook de vertalingen van enkele woorden zullen er zeker toe bijdragen het lezen en genieten van de gedichten te vergemakkelijken en des te boeiender te maken.

Tal van de gedichten zijn daarbij geschikt van buiten geleerd te worden, wat voor onze scholen van groot belang is.

Het tweede deel begint met een inleiding: Quelques mots sur la poésie à partir de 1880. Deze benaming is zeer kenmerkend voor de groote, ik zou haast zeggen, te groote bescheidenheid van den verzamelaar, hier den schrijver. „Ces quelques mots" bevatten een degelijke, doorwrochte studie van de verschillende stroomingen op het gebied van de Fransche poésie in de laatste 40 jaar. Wanneer men nagaat, uit welke bronnen de Heer Gallas hiervoor heeft geput, wat een macht van werken en werkjes hij heeft geraadpleegd, hoeveel opstellen in tijdschriften en couranten door hem zijn doorgewerkt en met welk een meesterschap hij de stof beheerscht, dan kan men niet anders doen, dan de inleiding met zorg te lezen en te herlezen om van het vele wetenswaardige en interessante, dat hier bijeengebracht is, volop te profiteeren.

En dan ook gaat men van zelf over tot het lezen van de meesterwerken, die daarop van tal van dichters, allen meer of minder modern, meer of minder nieuw, en vooral meer of minder belangwekkend, worden gegeven. En al is het niet te ontkennen, dat niet alle gedichten allen even gemakkelijk zullen aanspreken, het doel dat de Heer Gallas zich heeft voorgesteld schijnt mij bereikt: we krijgen een overzicht ~~van~~ den grooten rijkdom van de Fransche poésie der laatste jaren, die als altijd, tenminste als in vele andere perioden, een groote bloei vertoonde.

Deze bundel, ook naar het oordeel van den verzamelaar, richt zich minder tot onze jeugd dan wel tot „les connoisseurs".

Leiden. P. Werkman.

Digitized by Google

Y. Dubosq en B. Hylkema, Leerboek der Fransche handelscorrespondentie. Gouda, Van Goor Zonen. 1919. (Pr. *f* 1.70).
Dez., Fransch Handelsleesboek. a. b. (Pr. *f* 0.95).

Het eerstgenoemde werk zal, naast andere bekende en veel gebruikte werkjes, die dezelfde stof behandelen, zeker een plaats weten te verwerven. Het is bepaaldelijk samengesteld voor de candidaten voor de praktijk diploma's en geeft in zeer beknopten vorm zoo ongeveer alles, wat voor hen noodig en nuttig is.

De schrijvers hebben een goed werk verricht, daar ze het verkrijgen van een diploma, voor velen een levenskwestie, belangrijk hebben verlicht. Een goed en eenvoudig, sober gehouden leerboek heeft in zulke gevallen groote waarde.

Het „Fransche handelsleesboek" van dezelfde schrijvers lijkt mij een uitstekende aanvulling van het leerboek. Ook in dit werk heeft zich de meester in de beperking getoond.

Leiden. P. Werkman.

Onze redactie ontving den vierden herzienen druk van het *Leerboek der Nederlandsche Geschiedenis* door Dr. N. Japikse (uitg. fa Wolters te Groningen-den Haag; pr. *f* 3.80, geb. *f* 4.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma Weidmann te Berlijn verscheen de zevende uitgave van *Homers Iliade,* erklärt von J. U. Faesi. Deze uitgave werd bezorgd door J. Sitzler, die 't aantal opmerkingen en aanteekeningen heeft vermeerderd en in overeenstemming gebracht met de belangrijke resultaten waartoe de studie van Homerus sedert de vorige uitgave (vele jaren geleden verschenen) heeft geleid. Dit deel bevat Boek VII - XII; de prijs is 5 Mark.

Bij de fa. Wolters te Groningen-den Haag is de vierde, vermeerderde en verbeterde druk verschenen van het bekende *Fransch Woordenboek* door C. R. C. Herckenrath. Het werk kost, gebonden in één of in twee deelen, *f* 9.90.

Bij de firma Constable & Cie te Londen verscheen *The public service in war and peace* door Sir William Beveridge; het boekje bespreekt de veranderingen die gedurende de oorlog in het burgerlik bestuur van de staat plaats vonden en de regeling van dat bestuur in de toekomst. De prijs is 2 sh.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LIV, 4: O. Viedebantt, Hannibals Alpenübergang. — J. Mussehl, Bedeutung u. Geschichte des Verbums *cēvēre.* — K. Barwick, die sogen. Appendix Probi. — Fr. Preisigke, Die Begriffe ΠΥΡΓΟΣ u. ΣΤΕΓΗ bei der Hausanlage. — Misc.

LV, 1: U. Wilcken, zu den Kaiserreskripten. — K. Münscher, zu den Persern des Aischylos. — B. Keil (†), ein neues Bruchstück des Diagoras von Melos. — E. Howald, das philosophiegeschichtl. Compendium des Areios Didymos. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 1-2: M. Gelzer, Die röm. Gesellschaft zur Zeit Ciceros. — W. Süss, Das Problem des Komischen im Altertum. — E. Pfuhl, Gedanken über Wesen u. Werden der klass. Kunst. — P. Merker, Der Ausbau der deutschen Literaturgesch. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Nestle, Schicksalswenden im Völkerleben. — P. Sickel, Universitäts- u. Schulwiss. — H. Friese, Vom pädagog. Stil. — E. Stemplinger, Der Aberglaube im Unterricht.

English Studies, II, 8: L. Snitslaar, Patrick Mac Gill.— E. Kruisinga, Critical Contributions to English Syntax, I-III. — Notes a. News. — Translation. — A. G. v. Kranendonk, Notes on Modern English Books, VI. —Reviews.—Bibliogr.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLIV, 3: H. W. Pollak, Studien z. germ. verbum, I. — S. Singer, Studien z. d. minnesängern. — F. Holthausen, Etymologisches. — A. Leitzmann, Der wortschatz der Engelberger Benedictinerregel. — Dez., Erwiderung. — E. Schwentner, Zum lautwandel germ. $n > l$. — Dez., Ags. *óleccan* 'schmeicheln'. — E. Sievers, Zum Heliand. — Dez., Zum Tatian. — K. Preisendanz, Eine altdeutsche namenliste. — M. Spanier, Zu Thomas Murner.—E. Kieckers, Zum nhd. infinitivgebrauch. — Dez., Die 2. sing. imperat. im nhd. als indicativ. — E. Ochs, Spätmhd. *redbusle.* — O. Behaghel, *Schöpfen.* — S. Feist, Zu den Ripuariern.

Anglia, Beibl. XXXI, 1: F. Holthausen, Zu ae. dichtungen.

Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, XXXIV, 5/6: Blok, Vrede op aarde. — Van Hamel, Het Keltische vraagstuk. — Van der Kemp, Don Carlos. — Antheunissen, De raadpensionaris van Holland. — Billenkamp, Ontginning in Drente.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XV, 2: Müller, Die Alpgüter von Hofen und Weingarten (vervolg). — Baasch, Zur Statistik des Schiffspartenwesens. — Miszellen (o. a. Kaphahn, 1648, 1919. Historische Problemen zur Liquidatur des Weltkrieges).

Studiën, XCIII, April: L. P. P. Franke, George Bernard Shaw. — F. de Bruijn, Onze Kolennood in de Oorlogsjaren.— Is. Vogels, „Gregorianum." — G. Gorris, Dramatiek in dienst van den Vlaamschen Strijd.— Is. Vogels, De Vrijmetselarij in Indië en de Katholieke Onderwijzers. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Ged. v. De Génestet: N. Taalg. XIV, n°. 2 (Engels),
Caland, Ontdekkingsgeschiedenis Veda: D. Lit. Ztg. 1920 n°. 9 (Oldenberg).
Van Dillen, De Russische revolutie: Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. XV, n°. 2 (E. B).
Frantzen en Hulshof, Schwankbücher: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 5.
Gaastra, Gopatha Brāhmaṇa: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 9. (B. L.)
De Groot, Antique Prose-Rhythm, I: Berl. Philol. Wochenschr. 1920, 6 Maart (Ammon); Lit. Zentralbl. 1920, n°. 10 (Preisendanz).
Dez., De numero oratorio Latino: Berl. Philol. Wochenschr. 1920, 6 Maart (Ammon).
Hesseling, L'Achilléide byzantine: Wochenschr. f. klass. Philol. 1920, 1 Maart (G. Wartenberg).
Janssen, Suetonii Vita Domitiani: Rev. Crit. 1920, n°. 3 (Chabert).
Murray, Erasmus and Luther: Athenaeum 1920, Maart 12 (Saintsbury).
Nauta, Leeuwendalers: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooys).
Prinsen, Ged. v. De Génestet: N. Taalg. XIV, n°. 2 (Engels).
Dez., Leeuwendalers: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooys).
Vürtheim, Stesichoros' Fragmente und Biographie: Athenaeum 1920, April 2 (J. T. Sheppard).
Wille, Byencorf: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooys).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

NEOPHILOLOGIESE BIBLIOTHEEK.

Zoo juist verschenen:

OSSIAN ET L'OSSIANISME

DANS LA LITTÉRATURE EUROPÉENNE
AU XVIIIE SIÈCLE

par P. VAN TIEGHEM,

Docteur ès lettres, Professeur au Lycée condorcet (Paris).

Prijs . . . . fl. 2,40
Voor inteekenaren op Neophilologus . . . . fl. 2,10
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE
IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM
FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS,
COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,
in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. **f 4.90.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN.

**DE APOLOGIA XENOPHONTEA
CUM PLATONICA COMPARATA**

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

FRANSCHE KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-, Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verscheen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f 2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. - LEIDEN.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.25**, geb. **f 3.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Bibliographie.

Abonnement per jaar (12 nummers) **1.—.**
Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. — **No. 9.** — **Juni 1920.**

Leky, Plato als Sprachphilosoph (Hesseling).
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen. IV (Leyds).
Postgate, Phaedri fabulae Aesopiae (Hartman).
Verdenius, Maerlant's Heimelijkheid der Heimelijkheden (Kluyver).
Koopmans, Hoofts Baeto (C.H.Ph.Meijer).
Salverda de Grave, Italië's Letterkunde (Me G. de Boer).
De Pange, Les Lorrains et la France au moyen-âge (Huizinga).
Witlox, De Katholieke Staatspartij, I (Blok).
Hönigswald, Die Skepsis in Philosophie u. Wissenschaft (Polak).
Schoolboeken:
Kroes, Abrisz der deutschen Literaturgeschichte (Heyligers).
Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker (Heyligers).
Benjert en Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I (de Haan-Liégeois).
Dezelfden, Fransche Lectuur voor de Middelbare School, I, 1—2, II, 1 (de Haan-Liégeois).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Leky, Plato als Sprachphilosoph, Würdigung des platonischen Kratylus. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums X. Band. 3. Heft). Paderborn, F. Schöningh. 1919. (Pr. M. 6.60 + 20%).

In een voorbericht deelt Dr. Leky ons mede dat hij binnenkort een werk zal doen verschijnen, getiteld Über den Ursprung der Sprache, nadat hij in 1917, bij de firma Bachem te Keulen, Grundlagen einer allgemeinen Phonetik als Vorstufe zur Sprachwissenschaft uitgaf. Tussen die twee geschriften staat de hier aangekondigde studie, die ontstaan is bij het voorbereiden van het grotere werk dat nog niet het licht zag, en tevens een uitvloeisel schijnt van het, mij niet bekende, boek over algemene klankleer. De schrijver richt zich in de eerste plaats tot belangstellenden in taalkwesties. Hij hoopt dat hij ook begrepen kan worden door „Nichtgriechen"; wanneer hij daarmede bedoelt, mensen die geen Grieks verstaan, vrees ik dat het karakter van deze grotendeels onvertaalbare dialoog zijn verwachting zal teleurstellen.

Overeenkomstig het doel van Dr. Leky wordt de Kratylus hier uitsluitend behandeld als getuigenis van Plato's gedachten over het wezen en de oorsprong der menselike taal. De schrijver rept niet van de poging door Schaarschmidt beproefd om de onechtheid van de dialoog te bewijzen; hij onderzoekt niet wat de Kratylus betekent voor Plato's leer over 't verkrijgen van kennis; de etymologieën beschouwt hij eenvoudig als een parodie op de leer van Heraclitus; van de talrijke verklaringen die van de dialoog zijn gegeven, bespreekt hij alleen drie recente studies en, in een naschrift, de mening van von Wilamowitz in diens jongste boek over Plato. Al zijn kracht en alle ruimte wijdt Dr. Leky aan een uitvoerige, fijn verdeelde ontleding van de dialoog (blz. 17-78). Deze hoofdstukken van de studie munten uit door helderheid.

Zulk een analyse is onvermijdelik subjektief, niet alleen omdat zij gepaard gaat met een verklaring van Plato's eigenlike bedoeling, maar ook omdat elke indeling afhankelik is van het standpunt dat de indeler heeft gekozen. Wat voor de een iets bijkomstigs is, zal voor de ander een zeer essentiële uitspraak zijn, die hij in extenso meedeelt, die hij voor de kern van het betoog houdt of als slotsom van de bewijsvoering aanziet. Mij komt het voor dat Leky terecht in de bekende etymologieën geen ernstiggemeende woordafleiding ziet (gelijk b.v. Schäublin gedaan heeft), maar of nu daarom alles als parodie is bedoeld, betwijfel ik. Men heeft er dikwels opgewezen dat veel wat ons wild voorkomt, zich niet onderscheidt van wat de Oudheid bij 't zoeken naar een etymon gerechtvaardigd achtte; ook lijkt het mij wel wat wonderlik dat Plato bijna twee derden van zijn dialoog aan zulk een parodie zou hebben gewijd: een tiental goed gekozen, d.i. in dit geval zeer zotte, voorbeelden zou beter gewerkt hebben. Maar dat er parodie bij is, geloof ik stellig; zeer duidelik is die voor mij wanneer, als verdere reduktie niet mogelik blijkt, κακόν voor een buitenlands woord wordt verklaard.

Leky stelt Plato als „Sprachphilosoph" zeer hoog, en niet ten onrechte. Dat de keus θέσει ἢ φύσει tot niets leidt, maakt Plato zeer duidelik; geniaal moet men, met Leky, 't betoog vinden dat de etymoloog niet verder kan komen dan tot de πρῶτα ὀνόματα, en dat men daarmee eigenlik heel weinig genaderd is tot de verklaring van het ontstaan der taal. Bij deze hoofdverdiensten, die, ook volgens Leky, echter alleen „eine rein propädeutische"

Digitized by Google

waarde hebben (blz. 85), wil ik gaarne nog vele kleinere erkennen, zoals het inzicht dat „barbaarse" talen niet behoeven onder te doen voor de Griekse, dat de Griekse taal veel vreemde woorden heeft opgenomen, dat de vrouwen konserverend werken op de taal, verder de opmerking dat op elkaar volgende woorden door sluiten beginklank wederkerige invloed oefenen, al volgt ook die opmerking uit een onzinnige etymologie van Ἥρα (p. 404 C). Zo zou ik nog meer aan Leky's lof kunnen toevoegen.

Toch is 't mij niet mogelik de dialoog even zeer te bewonderen als hij. De vorm is niet aantrekkelik; ik gevoel een gebrek aan evenwicht tussen de bestrijding van Hermogenes, bij wie θέσει of ξυνθήκῃ als „uit willekeur" wordt geïnterpreteerd, en die van Kratylus, in wiens opvatting 't woord φύσει verzacht wordt tot „door een natuurlik verband"; dan komt het mij voor dat de vergelijkingen met handelingen en voorwerpen uit het dageliks leven de aard van ons spreken en benoemen niet verduideliken, en eindelik schijnt mij de opvatting van het ontstaan der taal eenzijdig verstandelik. Indien als οἱ θέμενοι τὰ ὀνόματα de Goden werden vermeld, zou zeer zeker 't scheppen van de taal tot een wonder zijn teruggebracht en dus alle verklaring zijn opgegeven, maar is dat eigenlik niet aannemeliker dan zich, gelijk Plato doet, die ὀνοματοθέται voor te stellen als mensen (οἱ ἄνθρωποι, οἱ πάνυ παλαιοί), die, ofschoon nog onbespraakt (?) reeds namen geven? Geen mens mag Plato er een verwijt van maken dat hij niet de ontwikkeling van de taal zich parallel dacht met de ontwikkeling van het gemoed en het verstand, doch als hij deze opvatting niet gehad heeft kan men hem, met alle eerbied voor zijn genie, toch niet rekenen tot de voorlopers van de hedendaagse beschouwing omtrent het wezen der taal.

Leiden. D. C. Hesseling.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken.** Boek IV. — Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1919.

Evenals de drie eerste boeken is de Redactie zoo vriendelijk geweest mij het 4e ter recensie te sturen. Het moeilijke werk schrijdt rustig voort; daarvoor kan men eerbied hebben. Maar veel van het vroeger opgemerkte geldt ook hier; er zijn nog altijd te veel vergissingen. Ik zal ze maar op de rij af behandelen.

Aan 't eind van c. 2 moet bijgevoegd worden: (vergunden zij), *toen hij er zelf om vroeg.*

In c. 5 staat: Toen nu de Ath. de landzijde van de plaats h. v. in *hoogstens* zes dagen, lees: de landzijde en *wat 't meest noodig was* van de plaats h. v. in zes d.

In c. 9 doet zich weer het geval voor, dat de vertaling een anderen tekst veronderstelt, nl. ἐπισπάσεσθαι, terwijl in den tekst staat: ἐσβιάσασθαι, een goede verbetering, die de volgende vertaling zou eischen: (meende hij dat) *zij hun best zouden doen dáár binnen te dringen.* In den volgenden zin is οὔτε... τε vertaald, alsof de ontkenning ook op 't tweede gedeelte sloeg; 't moet zijn: *en* dat voor de vijanden .... de plaats *toch* neembaar zou zijn.

In c. 10 is: *willen worden gevonden* geen fraai Nederlandsch; waarom niet: *willen schijnen.* — Verderop zou ik in pl. v. *handelen* liever zetten: *wagen.* — Het einde van datzelfde hoofdstuk is verkeerd opgevat, lees: als iemand blijft staan en niet door vrees voor 't gedruisch en *het overweldigende van de landing der* schepen verschrikt terugdeinst, *die landing niet kan afgedwongen worden.* — En verder: om nu <ook zelf> stand te houden (evenals ik).

In c. 11 zou ik liever zeggen: *bemoedigd* dan *getroost.*

In c. 17 is τῶν προύργου niet uitgedrukt, lees: iets *doelmatigs.*

In c. 18 staat: opdat ge niet... *een verkeerd besluit neemt,* lees: *tegenspoed ondervindt.*

In c. 20 aan 't eind staat: *en hen er niet toe dwingt,* ik zou verkiezen: *liever dan hen er toe te dwingen.*

In c. 23 is naar de vulgata vertaald *werd* .... opgeheven, terwijl de tekst het pl. q. pf. heeft. Verderop staat *zooals ook,* lees: *dat toch.*

In c. 25 staat: *van voren* aanvielen, moet zijn: *eerder.* En verderop: als bezetting waren *gehouden,* lees: *achtergebleven.*

In c. 35 staat: *omtrek,* waar ik zou schrijven: *ringmuur.*

In c. 41 staat: dat de omwenteling.... zich verder zou uitstrekken *dan onder die van dat land,* behoort eenvoudig te zijn: *verder in hun land.*

Bovenaan blz. 71 staat: die Aioliërs *zijn,* lees: *waren.* Op dien heuvel *nu is,* lees: *is nu.* — Aan 't eind van c. 43 staat: het dorp *van* Solugeia, ik zou dat *van* maar weglaten. C. 44 in fine: weinig *meer* dan vijftig, moet zijn: *minder.*

In c. 45 zou ik daarentegen tusschen de woorden *schiereiland* en *Methone van* inlasschen.

En iets verder in pl. v. *het schiereiland de landengte* schrijven.

De bijvoeging aan 't eind van c. 46: *zoo laten zij hen er in loopen* is wel juist en schilderachtig, maar in parenthesi te zetten.

In c. 49 is in te lasschen: aan <de monding van> de Ampr. golf.

In c. 55 staat: als een te kort in *het ten uitvoer brengen,* lees: in *hetgeen zij meenden te kunnen doen.*

In c. 57 staat weer eens *veertig* in pl. v. *vier.*

In c. 61 in fine staat: zeer snel zou *er vrede zijn met den Athener,* lees: zou *de bevrijding hiervan* (sc. τοῦ κοινῶς φοβεροῦ) *zijn.* En 't volgende behoort zóó te zijn: de Ath. breken niet op uit hun eigen land, maar uit het gebied van diegenen, die hen ingehaald hebben.

C. 62 in. staat: zoo *iets* goeds, lees: zoo *veel* goeds.

In c. 64 staat: *voor elkander en niet voor uw vijanden te zwichten,* lees: *uit zichzelf en niet door uw v. gedwongen* te zw.

In c. 66 staat: *aan die bespreking deel te nemen,* lees: *dit door te zetten.* De volgende eigennamen zijn een weinig verhaspeld; de verbetering ligt voor de hand.

Bovenaan p. 107 staat peripoloi; dit zijn niet de gewone Attische, die ook in de noot aangeduid worden: *alleen binnenl. krijgsdienst deden,* dus niet hier.

Op p. 109 (c. 68) staat *twist,* verbeter: *wist* en rechtsomkeerd in pl. v. — *t.*

In c. 72 is achter Nisaia bij te voegen: *en de zee.*

In c. 79 staat: bang voor *den ingekankerden afkeer van de steden tegen* de Ath., lees: bang voor de *oude geschillen met* de Ath.

In c. 87 staat: der Laked, *daar* die — *door hun goede*

Digitized by Google

bedoeling jegens u, lees: *opdat die niet door uwe welwillendheid* (iron.)

Pag. 151 bovenaan staat: *in* deze Ath., lees: *tegenover*.

In c. 94 had in den tekst in overeenstemming met de vertaling behooren te staan < οἱ > πολλοι.

Op p. 157, r. 9 staat *rechter*vleugel, moet zijn: *linker*—. Verderop *gemakkelijk*, lees *gemakkelijker*.

In c. 99 staat: ze zelf *maar moesten weten*, lees: zelf *wel wisten*.

Op p. 167 staat in de noot: schoon*zoon*, moet zijn: schoon*vader*.

Op p. 185, r. 9 staat: *Atheners*; lees: *Toronaeërs*.

In c. 117 staat: zoolang Brasidas *niet nog meer* voorspoed had, lees: *nog* v. h. En verder: *die mannen wel prijs geven en*, lees: *van die mannen wel beroofd worden, maar*.... En voor *probeeren* zou ik zetten *kans hebben* het nog te winnen.

Bovenaan p. 195 moet staan: *En* de gez., die aanwezig *zijn*, hebben — bindend *te verklaren*.

Onderaan diezelfde pag. staat *zij*, lees: *de Achaiers*. Op p. 207 vinden wij: *hebben zij een werkelijk voordeel*, moet dit niet zijn: *hebben zij echter werkelijk dapperheid?* En aan 't eind van die pag.: *want anders* (γὰρ ἄν) *zouden zij het laatste liever doen dan het eerste*.

In c. 128 in fine staat: *nu door den loop der gebeurtenissen met beiden overhoop geraakt*, lees: *afwijkende van het voor hem onweerlegbaar voordeelige* (met behoud van den gen. τῶν ἀναγκαί ν ξυμφόρων).

Op p. 213 even over 't midden staat: *van* den heuvel, dit *van* moet weg.

Ten slotte wil ik opmerken, dat op 't zesde kaartje *Sikuoon* staat in pl. v. *Skione*. — De zoogenaamde drukfouten vermeld ik maar niet.

Groningen. R. Leyds.

Phaedri fabulae Aesopiae cum Nicolai Perotti prologo et decem novis fabulis recognovit brevique adnotatione critica instruxit **S. P. Postgate.** Oxonii e typographeo Clarendoniano. 1919. (Pr. 4/6, geb. 5 sh.).

Waarom moet zoo'n boekje eigenlijk worden aangekondigd? Mij dunkt, wie geen Phaedrus bezit en met dit curieus poeetje wenscht kennis te maken, schaft zich natuurlijk dit keurig gedrukt, allernieuwst editietje aan. En de vakman, die er al een paar dozijn in zijn kast heeft staan, koopt deze editie er nog bij, daar hij gaarne weten wil, wat een man als Postgate denkt over de diverse puzzles, die deze ijdeltuit oplevert, en die haast even talrijk zijn als de pedante versregeltjes, die hij heeft geschreven.

Maar, de redactie van het *Museum* verlangt een aankondiging van mij. Laat ik dan eenige gronden aanvoeren, waarom het mij aanbevelenswaardig lijkt, met dit jongste werk van den vermaarden Engelschen Latinist kennis te maken.

Postgate betoont zich ook hier een bezonnen en bezadigd geleerde, die volkomen op de hoogte van zijn taak is. En dat wil hier heel wat zeggen. Toen ik mijn *de Phaedri fabulis commentatio* had geschreven, legde ik eens bovenop elkaar al de geschriften en boeken, die ik daarvoor had doorgewerkt of doorgebladerd: 't was een stapel, die mij boven 't hoofd uitkwam.

„Ook zelfs mijn naam wordt mij strijdig gemaakt" zou ons poeetje kunnen jammeren.

Ook Postgate doet daaraan mee; m. i. volkomen terecht. Mij dunkt, wij moeten hem voortaan met Havet *Phaeder* noemen: *Phaedrus* is een onmogelijke latinizeering van het correspondeerend Grieksche adjectivum. En evenzeer terecht laat P. hem den eeretitel *Augusti libertus* behouden, dien Lucian Müller hem wilde afnemen.

Omtrent de *premythia* en *epimythia* meent P. dat ze ieder afzonderlijk moeten worden beoordeeld, of ze kunnen blijven staan dan wel geschrapt moeten worden. Daarmee kan ik natuurlijk instemmen. Ik heb immers boven het hoofdstuk, dat ik aan deze kwestie wijdde, het motto geplaatst:

si merui, videorque nocens abscidite ferro.

En evenzeer juich ik het toe dat P. al de titels der fabels voor onecht houdt, al laat hij ze gemakshalve staan.

Een vraagteeken zet ik bij de beslissing, die P. neemt in zake den 5den voet. Dat iemand zich verbeeldt een finesse in te voeren, waaraan geen zijner voorgangers ooit heeft gedacht, vind ik heel mal, maar ik begrijp het (ook Seneca tragicus handelde zoo). Maar dat hij dien regel *niet trouw* opvolgt (zooals P. wil en vóór hem Speyer wilde), vind ik ongeloofelijk. In den versregel:

elephanti vires et leonis impetum

een opzettelijk streven te willen zien om *vlugheid* te doen hooren, lijkt mij een beetje gezocht. (Trouwens heel overtuigd daarvan is P. ook niet).

Dat Martialis met den bekenden versregel:

an aemulatur improbos iocos Phaedri

op onzen *Phaeder* doelt, is voor P. een uitgemaakte zaak. Hij kan gelijk hebben, maar ik twijfel. Hoe kon ons dichtertje zóó in 't vergeetboek raken, als hij in M.'s tijd zóó beroemd was geweest. Doch „in densis latet vita Phaedri tenebris", dat is altijd weer de verzuchting, waarop onze Phaedrus-studiën uitloopen.

Gelijk ik reeds te kennen gaf heeft P. kennis genomen van al wat er, ook in lateren tijd over *Phaeder* geschreven is. Natuurlijk heeft hij steeds rekening gehouden met de grootere werken van Havet, Hervieux, Tiele: maar ook kleinere geschriften heeft hij niet ter zijde gelaten. Bepaaldelijk denk ik hier aan de geestige Mnemosyne-artikelen van onzen landgenoot L. Rank. En daarbij heeft P. nog heel wat eigen voorstellen van tekstconstitutie gevoegd. Of ik het overal met hem eens ben? Wat doet het er toe daarover hier uitteweiden!

De bevoegde lezer zal toch zelf moeten oordeelen en kiezen, en P. is waarlijk mans genoeg om overal zijn eigen zaak te verdedigen. Doch, al was 't alleen maar „om een bewijs mijner belangstelling te geven", sta ik ten slotte even stil bij II Prol. 5:

Hier trekt ons dichtertje omtrent de tegenstelling, navolging en oorspronkelijkheid, deze conclusie:

quicumque fuerit ergo narrandi iocus,
dum capiat aurem et servet propositum suum,
re commendatur, non auctoris nomine

Zoo geeft P. uit. Mij lijkt dat onzin. Vooreerst is *narrandi iocus* een zeer onhandige wijze van uitdrukking voor: „de (meerdere of mindere) geestigheid van ver-

Digitized by Google

tellen." Dan is *iocus* bij *Phaeder* altijd = fabula, narratio. Eindelijk, wat een logica : „hoe de manier van vertellen ook is (goed of mal), als de vertelling er bij den hoorder maar in gaat en doel treft, vindt ze haar aanbeveling in zich zelve, niet in den naam des auteurs" ! De eenig ware lezing is, zou ik meenen deze :

quicumque fuerit ergo narrator, iocus
dum capiat aurem et servet propositum suum,
re commendatur, non auctoris nomine.

En .... „hiermede neem ik afscheid van Postgates uitgaafje" ? Neen, waarlijk niet : ik hoop er nog jaren lang veel profijt van te hebben, en dat zelfde wensch ik alle lezers dezer weinige regels toe.

Leiden. J. J. Hartman.

A. A. Verdenius, Jacob van Maerlant's Heimelijkheid der Heimelijkheden. Opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aanteekeningen voorzien. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1917. (Dissertatie van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam).

Te lang is verzuimd van dit proefschrift een aankondiging te geven in het *Museum*. De volgende regelen mogen dit verzuim nog zooveel mogelijk goedmaken. Een nieuwe uitgave van dezen tekst was inderdaad zeer wenschelijk. De inleiding van den heer Verdenius is zeer uitvoerig. Niet alleen spreekt hij over alles wat op het Nederlandsche gedicht betrekking heeft, maar hij behandelt ook de Latijnsche bewerkingen, ja zelfs het oorspronkelijke Arabische tractaat, en zijn tweede hoofdstuk is zelfs getiteld : „onderzoek naar de bronnen van het Arabische werk". Ieder lezer zal terstond inzien, dat de heer V. zich de grootste moeite heeft gegeven bij de bewerking van deze inleidende hoofdstukken. Doch men vraagt onwillekeurig : is de uitgever hier niet te ver gegaan ? Is het mogelijk voor iemand die de Arabische teksten zelf niet lezen kan, daarover een critische beschouwing te ontwerpen ? De heer V . erkent openhartig, dat hij hier vooral de uitkomsten van anderen moest vermelden en onderling vergelijken. Wij willen aannemen, dat hij daarin niet ongelukkig is geweest, doch moeten het oordeel overlaten aan de inderdaad deskundigen. Het zou wellicht voldoende zijn geweest, indien hij had vermeld, wat ook reeds meermalen gezegd is, dat het werk oorspronkelijk niet is geweest een soort van handboek voor vorsten, al hebben sommigen dat ook beweerd. Eene uitweiding over de Latijnsche vertalingen was in dit proefschrift meer op hare plaats, inzonderheid over den Latijnschen tekst die de basis van den Nederlandschen moet zijn geweest, maar die volgens den heer V. niet met stelligheid is te bepalen (blz. 64) ; dat de Nederlandsche tekst zou vertaald zijn uit een Franschen acht hij, zeker wel terecht, niet waarschijnlijk : daarvoor is de overeenkomst met zeer vele passages in het Latijn al te groot.

Blz. 70—115 vindt men de inleidende beschouwingen over den Nederlandschen tekst. Behalve van de drie reeds bekende hss. heeft de schrijver nog van een vierde kunnen gebruik maken dat een fragment bevat en van geringe waarde is. Evenals Clarisse heeft hij het Leidsche hs. als basis van zijn uitgave gekozen, vooral omdat hem gebleken is, dat de taalvormen in dit hs. de meeste overeenkomst hebben met wat men als de taal van den maker van het gedicht moet beschouwen. Dit is af te leiden uit de rijmen, en in wat de schrijver hiervan zegt heeft hij een voorbeeld genomen aan de redeneeringen van Franck in zijn inleiding op Maerlant's *Alexander*. Dat ook de *Heimelijkheid der Heimelijkheden* een werk van Maerlant is, daarvan is de heer V. overtuigd, en sommige van zijn opmerkingen, als b.v. die over het gebruik van *ontvesten* (blz. 98), klinken zeer overtuigend. Jammer, dat nu juist in L de proloog niet den naam van Maerlant heeft, en in vs. 7—9 heeft de heer V. dan ook de woorden van C in zijn tekst opgenomen. Krijgt men dan iets dat in alle opzichten voldoet ? Den term *lieve neve* wil ook de heer V. toepassen op Floris V, wat toch misschien gewaagd blijft. Wel is het zeer waarschijnlijk, dat ook in de middeleeuwen *neef* gebruikt werd om iemand aan te spreken van wien de spreker geen familie is, maar was dit ook mogelijk tegenover personen uit een veel hoogeren stand ? Aan den anderen kant heeft men geen enkele aanwijzing om te besluiten wie dan wel bedoeld kan zijn, indien men aan Floris niet mag denken. Daarbij komt nog iets. In vs. 1—6 wordt gezegd, dat het mededeelen aan anderen van wat men bezit een zedelijke voldoening geeft waardoor men zelf rijker wordt; en de schrijver verzekert, dat ook hij daarom van geven nooit afkeerig was. Wat nu in L volgt schijnt wel te beteekenen : bovendien geeft de mildheid eer in de wereld. Dit is een zeer natuurlijke overgang, en die woorden of dergelijke klinken beter dan wat in C staat : *ende noch helpt mi alsic gheve*, wat een zeer flauw en onnoodig toevoegsel is aan hetgeen onmiddellijk te voren is gezegd. Men zou bijna vragen : is het niet mogelijk, dat in den proloog aanvankelijk de naam van Maerlant niet voorkwam, en dat iemand dien er in heeft willen brengen, omdat hij te recht of ten onrechte meende, dat Maerlant de dichter was ? Hij zou dan ook aan het slot van den proloog die vermelding van God en de H. Maagd kunnen hebben toegevoegd, omdat die geheel in den stijl van Maerlant was ; doch die 4 verzen kunnen ook wel reeds in het origineel hebben gestaan, want blijkbaar zijn er in L verschillende kleine lacunen. In vs. 7 zou de term *lieve neve*, in het rijm voorkomende, dan misschien niets hebben te beteekenen. Hoe het zij, ook de heer V. heeft deze moeilijkheden evenmin als iemand anders op een onbetwistbare wijze kunnen verhelpen. De recensie van den tekst is verder zeer voorzichtig, en waar de heer V. veranderingen maakt, heeft hij door de duidelijke opgave der varianten en door zijn aanteekeningen den lezer in staat gesteld hem te volgen. Vs. 40 hebben alle hss. *mesprise tale*, wat, zooals op blz. 189 wordt opgemerkt, niet goed kan zijn. In het Latijn (dat zooveel mogelijk wordt opgegeven aan den voet der bladzijden) staat *non est vicium in rege*, en *mesprijs* zou hier wel passen, maar *tale* schijnt overtollig. Men zou natuurlijk allerlei kunnen gissen, b.v. *het nes gheen mesprijs te male*, het is volstrekt geen blaam. Maar de heer V. heeft zich liever van alle veranderingen willen onthouden.— Minder angstvallig is hij geweest in vs. 59, dat in L ontbreekt, en waar C en H hebben *vrecken*, waarvoor in den tekst is gezet *brecken* : maar stel, dat *brec* in den zin van *gebrek*, bij Maerlant mogelijk is, moet men dan een pluralis *brecken* bij hem niet voor onwaarschijnlijk houden ? Het liefst zou men in vs. 59 als oorspronkelijke

Digitized by Google

lezing willen aannemen *ghebreken*, althans wanneer in vs. 60 het praesens *treken* kan hebben gestaan, later door een afschrijver veranderd in *trecken*. De geheele uitdrukking in vs. 60 is zonderling: was in plaats van *van* de oudste lezing *na*, dan zou de beteekenis zijn: „daar (op dat punt) waar deugden en gebreken op elkaar gelijken (in elkaar overgaan). — In vs. 68 is het misschien niet noodig *dat* te lezen in plaats van *daar*: „ieder heeft dat wel ingezien, wanneer hij" *enz*.— In vs. 273 wil de heer V. *in haren sinne* opvatten als *in haren ghesinde*: dit is dunkt mij in dezen tekst niet geoorloofd, en *in haren sinne* zal wel te verklaren uit een van de vele beteekenissen van *sin*.— In vs. 375—'76 houdt de uitgever zich aan de lezing van L zonder van *vermaet* meer te kunnen zeggen dan er al van gezegd is; vs. 375 past bij *potentia non ledatur*, waarop volgt *et debita reverentia tribuatur*, wat in 376 moet zijn uitgedrukt: de heer moet alle eer hebben die hem toekomt, hij moet niet met geringschatting worden bejegend. Dit begrip is in 393, zooals Clarisse reeds heeft opgemerkt, uitgedrukt door *versmaet* (*bedi het maect den here versmaet*): zou de gissing van Bilderdijk dus niet eenige aanbeveling verdienen?— Een andere onopgehelderde plaats is vs. 1020, dat hier gegeven wordt volgens B en L, en dat de uitgever evenmin wil veranderen, maar in zijn aanteekening vindt men een uitvoerige beschouwing over verschillende mogelijkheden; de dichter is hier blijkbaar zeer afgeweken van het Latijn, zoodat men daarin geen steun vindt.— Ook in vs. 1237 heeft de uitgever het onduidelijke *diere* in den tekst laten staan, doch in de aanteekeningen stelt hij de vraag,of men wellicht *seere* zou mogen lezen.— Wel is daarentegen in vs. 1329 *om die sieke* bij gissing veranderd in *om phisiken*, hoewel, zooals de uitgever zelf opmerkt, het rijm daardoor onzuiver wordt. Een ander bezwaar is, dat dan de woorden *die vorsocht men om phisiken* waarschijnlijk zouden moeten beteekenen: „die vroeg men om medicijnen", maar vooreerst is *phisike* in dien zin ongewoon, en ten tweede is de constructie met *om* in dit geval blijkbaar weinig of niet in gebruik geweest. De vraag is, of de Latijnsche tekst nauwkeurig is vertaald, dan wel of de dichter een eenigszins andere gedachte dan die van zijn voorbeeld heeft uitgedrukt. De bedoeling van het Latijn is zeker wel, zooals de heer V. ook aanneemt: zij moesten een medicijn geven of een leefregel, waaraan de mensch zich slechts had te houden om gezond te blijven, zoodat hij geen andere medicijn noodig had. Doch het Latijn zegt alleen: „facere talem medicinam qua si utatur homo proficiat sibi et non indigeat medicina alia." Het is dus wel mogelijk, dat de Nederlandsche dichter niet zoozeer heeft gedacht aan eene „prophylactische" methode als wel aan een geneesmiddel waarbij een zieke terstond baat zou vinden. *Die ghesonde* in vs. 1329 zou in dat geval kunnen worden opgevat als *de gezondheid* of *de genezing* (en die opvatting vindt men in het *Mnl. Wdb.* onder *Pine*, kol. 355); voor den heer V. daarentegen is *die ghesonde* hier „de gezonde mensch". Stelt men *die ghesonde* echter gelijk met *salus*, dan is *met sire pinen* wat zonderling, want wie is dan de persoon op wien *sire* betrekking heeft? Neemt men in aanmerking, dat *met sire pinen* een vaste uitdrukking is, die zeer dikwijls voorkomt, dan zou men misschien mogen gissen, dat zij in de plaats is gekomen van een andere uitdrukking die door de afschrijvers niet werd begrepen. Nu kan men in het Mnl. zeggen *ghesonde van pinen* voor „genezing van een ziekte": wellicht kan de dichter hebben geschreven *ende hoe die ghesonde van hare pinen volghen mochte der medicinen*: en hoe de genezing van hunne kwalen het gevolg kon zijn van het gebruiken van het geneesmiddel. Indien de verzen 1329 en 1330 oorspronkelijk dit ongeveer kunnen hebben uitgedrukt, dan zou het noemen van *zieken* in vs. 1328 niet vreemd zijn, en dan zou men in dit vers geen verandering behoeven te maken. Mij dunkt, dat de heer V. hier is afgeweken van de groote ingetogenheid waarmede hij in andere moeilijke gevallen den tekst heeft gerecenseerd, en waarmede niet in strijd is, dat hij in enkele evidente gevallen de gemeenschappelijke, maar foutieve lezing heeft veranderd. Moge het verdienstelijke werk door velen worden gebruikt.

Groningen. A. Kluyver.

J. Koopmans, P. C. Hoofts Baeto oft Oorsprong der Hollanderen. Treurspel. (Bibl. v. Ned. Letterk. onder Red. van J. Koopmans en Dr. C. G. N. de Vooys, N°. 10). Tweede druk. Groningen, den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 1.00).

Wanneer ons een nieuwe tekstuitgaaf (of herdruk ervan) in handen komt van een werk van een onzer klassieken, is dat een welkome aanleiding tot aandachtige herlezing. En niet alleen, dat wij het geheel tot ons laten spreken; wij worden tevens bepaald bij sommige regels, uitdrukkingen, woorden, door aanteekeningen, die ze ons duidelijker maken, of die ons tot onderzoek prikkelen.

De lezing wordt voor ons hier nog verkwikkelijker gemaakt door de inleiding van den bewerker, die er in geslaagd is in beknopten vorm ons een helder inzicht te geven in de denkbeelden, die Hooft in dit treurspel ontwikkelt, men zou kunnen zeggen in Hoofts politieke en religieuse belijdenis, en dat wel in verband met zijn omgeving en zijn tijd; ons Hooft te doen zien als den beminnelijken en begaafden humanist. Niet minder is hij er in geslaagd, ons hem te doen zien als taalhervormer, ons te doen gevoelen, hoe er in Hoofts taal is (om een nu bijna afgezaagde uitdrukking nog eens te gebruiken, omdat ze hier zoo gepast is) een „nieuw geluid". Door het lezen van de inleiding wordt men voorbereid en toegankelijker gemaakt om zich te laten medesleepen door schoone gedachten in een schoone taal. Want door die beide worden wij werkelijk medegesleept; wij worden tot het eind geboeid. Niet door het treurspel als treurspel. Als zoodanig kan het ons niet treffen, omdat de personen te veel de zuivere dragers van denkbeelden zijn, te weinig menschen van vleesch en bloed; te schetsmatig geteekend ook. Om een voorbeeld te geven: Als Rijcheldin omgekomen is, in schijn, omdat zij schuldig is, neemt Baeto dit grif aan, en verklaart haar ten onrechte liefgehad te hebben. Als hooggestemd vorst, en als ideeëndrager kan men hem dit als verdienste toerekenen, als mensch kan men niet met hem medevoelen. We zouden strijd hebben willen zien, of in allen geval een zachter oordeel; vooral daar hij later, als zijn vederbos ontvlamt[1])

---

[1]) Er is niets nieuws onder de zon! Penta weet met behulp van booze hoogere machten een „ontvlamming op tijd" te fabriceeren. Trouwens in Hoofts *Historien* lezen wij van vergiftige gassen, in den

Digitized by Google

en hij dus zich zelven ook schuldig moet gevoelen, toch wel zich afvraagt, of hij ook een schuldige bijgedachte kan gehad hebben. 't Is waar, hij was heilig overtuigd oprecht het goede gewild te hebben, maar had hij voor zijn echtgenoote dan ook niet die vergeeflijke bijgedachte kunnen veronderstellen?

Enkele opmerkingen, bij 't lezen gemaakt, laat ik hier volgen alvorens over de wijze van uitgave van het stuk te spreken. In de eerste plaats, hoe er eenige overeenkomst is tusschen de Baetofiguur en Willem van Oranje, niet zoozeer in de omstandigheden, als in de zorg voor zijn volk; Willem gesteund door zijn broeders, Baeto door de twee heeren uit zijn geslacht. Eigenaardig is het ook, dat Hooft Baeto „vaeder 's lands" laat noemen.

Vervolgens vestig ik de aandacht op de herhaling van de bede van de priesteres en die van de nonnen, een herhaling, die op allerlei wijzen in allerlei letterkundige producten voorkomt, maar in 't bijzonder en op gelijke wijze in de zinnespelen der rederijkers, waar dikwijls de zinnekens telkens een spreukachtig gezegd achter elkaar aan herhalen. Een herhaling dient natuurlijk altijd om een bepaalden sterken indruk te maken, om een bepaalde uitspraak sterk in de toehoorders te doen indringen. Maar toch wil ik hier eenige zinnen aanhalen, die mij bij het lezen in de gedachte kwamen, zinnen, geschreven naar aanleiding van het voor en tegen van 't gebruik van litanieën in den protestantschen kerkdienst [1]: „Denzelfden *magischen* oorsprong hebben ook de Litanieën, die door herhaling de Godheid willen dwingen het gebed te verhooren .... Reeds oude babylonische boetpsalmen en tooverformulieren vertoonen dit litanietype .... De eigenaardige suggestieve werking die er uitgaat van een litanie." In die herhaalde bede van priesteres en nonnen zit ook wel een litanietype, en ze doen denken aan het bijbelsche „niet loslaten tenzij", en het „worstelen met God".

Ten derde wil ik wijzen op het verschil en de overeenkomst tusschen het afscheidstooneel hier in de *Baeto* en dat in de *Gijsbrecht*. Dit uit te werken zou mij hier te ver voeren, hoe verlokkend het denkbeeld ook moge zijn. En 't wordt tijd te komen tot het bespreken van de uitgave zelf.

Wat de wijze van aanbrengen van verklaringen betreft, de nu meestal gevolgde methode van woordenlijstjes achteraan, evenzoo die van enkele uitgebreidere aanteekeningen achteraan, is opgegeven, en teruggekeerd tot die van enkel verklaringen aan den voet der bladzijden, waarnaar verwezen wordt met cijfertjes. Wat zijn *voor* en *tegen* heeft. *Tegen*, dat weder de storende, dikwijls meer dan één in een regel voorkomende cijfertjes het aangenaam geleidelijk lezen zeer in den weg staat, vooral voor hen, die niet als 't ware woord voor woord, zin voor zin behoeven te bestudeeren; maar toch ook voor anderen; te meer nog omdat er achter de nootcijfers haakjes staan, wat bij eventueele tusschenzinnen tusschen haakjes nog hinderlijker is, en er ook nog andere noot-teekentjes, als sterretjes met haakjes, voor de varianten gebruikt worden. Evenwel, er is ook een *voor*, dat niet gering te achten is. Hoeveel woorden en uitdrukkingen worden dikwijls niet achteloos gelezen, zonder dat men een woordenlijst raadpleegt, omdat men *meent* volkomen te begrijpen. Den lezer moet het gemakkelijk gemaakt worden zich te overtuigen, ôf hij begrijpt; hij moet, zoo het kan, liefst genoopt worden dit te doen. Toch lijken mij die verwijzingen te storend; m. i. zou het, wil men deze methode volgen, het beste zijn de haakjes achter de cijfertjes weg te laten; en, wil men iets van het effectvolle dezer methode opofferen aan het geleidelijker, aangenamer lezen en overzien, dan de verklaringen onderaan te plaatsen met aanwijzing der versregels, en de noot-cijfertjes te laten vervallen; ze desnoods alleen te gebruiken, als er een adder in het gras schuilt.

Om nu al de verklaringen aan den voet te kunnen geven, moest de strikste beknoptheid in acht genomen worden; daardoor is er hier en daar wel eens wat te weinig gegeven. Soms had een enkel woord tot verduidelijking, soms een synoniem als tusschenschakel bij begripsovergang kunnen bijgevoegd zijn; soms ook was een bepaalde verklaring niet overbodig geweest.

Zoo zou bij *uenjer* (vs. 52) iets omtrent de etymologie wel gewenscht geweest zijn; nu staat er alleen „helsche geest, spook" (m. i. beter toovenares, zooals Stoett geeft en wat ook klopt met „tooveresse" in de Inleiding van Hooft zelf; althans waar het op Penta slaat, zooals het cijfertje aanduidt; bij het volgende *uenjers* past helsche geest wel). Bij *peen* (vs. 105), was iets meer dan „straf" niet te veel geweest; bij *slissen* (vs. 183) had als overgang tot „bevredigen" b. v. „effenen" kunnen staan. Bij vs. 468 vlgg. *Al deden porfir, jasp, en goudt des hemels straelen Met spiegelgladde glans afstujten, en de Son Daar, met zijn hel gesicht geen oogh op houden kon*: *Wat soud het wesen* enz. had gewezen kunnen worden op dezen vroeger meer voorkomenden onjuisten zinsbouw, evenals op de latijnsche constructie bij vs. 477: *Prjeelen, Welcke als ghij dujsendmael .... besiet, Van dujsendmael aenschouwt op een gestalte niet.* Bij *mie, miede* (vs. 847 en 878) = „tijding" had wel als oudere bet. „loon, bodeloon, boodschap" kunnen ingevoegd zijn. Bij *batser* (vs. 839) wordt wel, op *batser* (vs. 848) aangeteekend, dat het geen comparatief is, maar die *r* niet verklaard. *Hoogher niet* (vs. 991) beteekent zeker „verder niet", maar 't zou toch aardiger geweest zijn, als er op gewezen had kunnen worden, dat dit een vaste uitdrukking was, eigenlijk een bevel aan den man te roer; even zooals men bij *Ik leg te laegh* (vs. 23) m. i. te doen zal hebben met een vaste uitdrukking = ik ben te zwak voor iets. *Nu fors* (vs. 1131) en *God wouds* hadden behalve de tegenwoordige aequivalenten toch wel een etymologische verklaring kunnen eischen. Bij *Katten* (vs. 1446) had gewezen kunnen worden op Polen, Pruisen, Saksen, Zweden en Perzen (bij Hooft en Vondel voor Perzië).

Tot hiertoe geldt het verklaringen, die weggebleven of te kort uitgevallen zijn, waarschijnlijk tengevolge van het streven naar kortheid Nu nog een enkel woord over eenige plaatsen, waaromtrent de Heer K. niet tot

80jarigen oorlog gebruikt; Cornelis Drebbel, de uitvinder, bouwde een onderzeeboot(je), en blijkens de vermaarde ongevallen hebben de klassieken ook hun vliegeniers gehad, die niet slaagden, maar dan ook streefden naar iets, dat voor onze vliegsport nog maar toekomstmuziek is.

[1]) L. J. van Holk, in *Uit de Remonstrantsche Broederschap*, Januari 1920.

Digitized by Google

een beslissing is gekomen, of waarvan de verklaring mij niet zoo juist schijnt.

Vs. 26: *Ten ejnd jck opgejuckt een kortswijl schoon verstreck Aen d'opgeblaesenheit.* K. teekent aan: „Niet duidelijk. Wellicht een geschikte speelpop. Schoon kan echter ook bijwoord zijn". Omtrent het laatste geeft Stoett geen uitsluitsel; voor den zin maakt het niet zooveel uit; m. i. is het b. nw. De paraphrase van K. lijkt mij niet gelukkig. Het beeld zal wel aan de triumhale intochten in Rome ontleend zijn. Dus.b.v.: opdat ik aan de zegekar geketend een schoon, vermakelijk schouwspel, of een mooi voorwerp van spot of vermaak verstrekke aan de opgeblazenheid der overwinnaars)."

Vs. 36. *Om .... eensaem te verouwen En sonder inkoomst vanden afkoomst hof te houwen.* K. zegt met een vraagteeken: „zonder inkomen alleen van mijn rang te leven?" Stoett geeft een derg. verklaring. Leendertz zag *vanden afkoomst* als afhankelijk van *inkoomst*, en beschouwt *afkoomst* als familie. K. en St. laten het als bepaling bij *hof houwen* behooren, m. i. terecht. Maar het woord rang lijkt mij niet het ware, of men zou aan een spelende uitdrukking in den trant van ons: van den wind leven, moeten denken; men leeft van geen rang, tenzij men bedoelt de relatiën ten gevolge van zijn rang; dan zou echter het woord van L.: *familie* beter zijn. Zij zou immers, als zij geen inkomst had, moeten leven van 't geen haar om haar afkomst, dus door haar bloedverwanten, om haar niet te laten verhongeren, zouden worden afgestaan; dus zou ik willen omschrijven: om zonder een rechtmatig inkomen te hebben als een verarmd familielid der koningsfamilie onderhouden te worden.

Vs. 1164. *Dat's 't onrecht recht gezocht.* K. verklaart *'t onrecht* als „op een verkeerde manier"; St, die de lezing *t' onrecht* heeft, verklaart *recht* als „juist", zoodat hij in *onrecht* het voorwerp ziet. Merkwaardig bij den een: *'t onrecht* = ten onrechte, bij den tweede *t' onrecht* = het onrecht! Niet zoozeer, als men bedenkt, dat men het kommaatje in beide gevallen zoowel voor als achter de *t* gedrukt vindt. De lezingen geven dus geen uitsluitsel. In het verband beschouwd, geven beide verklaringen een goeden zin. Volgens K.: *Hoewel groot onrecht drijft den vorste toe dit lijden*, toch mag hij zich niet verzetten, indien hij dan zijn vader en heer zou moeten bestrijden: Dat zou op verkeerde manier (of met onrecht) zijn recht gezocht zijn. *Nu wort' er maar gevloden: 'T welk sonder onrecht kan geschieden van het rijck.* Volgens St.: *Hoewel groot onrecht drijft den vorste toe dit lijden*, toch mag hij zich niet verzetten, indien hij dan zijn vader en heer zou moeten bestrijden. Dat zou juist het onrecht [zelf] zoeken zijn. *Nu wort' er maer gevloden: 'T welck sonder onrecht kan geschieden van het rijck.* Men ziet, beide redeneeringen komen wel uit; men gevoelt echter, dat bij beide iets voor en tegen te zeggen is. M.i. zou die van K. 't nog even winnen, welke tevens zou kloppen met de schrifwijze *t 'o.* in het handschrift.

Vs. 1423: *Voor u, de goden onbelaen Een leëghgelaete pleck bewaeren.* K. teekent aan, dat het niet duidelijk is of *onbelaen* bij *goden* of bij *pleck* als bepaling gevoegd moet worden, in 't eerste geval = „boven den druk verheven, welgemoed," in het tweede = „vrij van aanspraken. M. i. zonder twijfel [1]) bij *pleck*. In 't eerste geval zou het een epitheton ornans zijn, dat weinig juist gekozen of schoon zou zijn; bij *pleck* zou het zeer gepast zijn: een streek, die niet alleen onbewoond is, maar waarop niemand rechten kan doen gelden, zonder servituten, zoodat Baeto 't veilig en zonder gemoedsbezwaar kan bezetten. Bij v.s 518: *En jaeght een bleeckheit aen 't bestorven landt*, teekent K. aan: „Jaegt = aanjagen". Dus zou hij in *aan* het voorzetsel zien, terwijl het m. i. het scheidbaar voorvoegsel bij jagen is. Men zou bijna aan een drukfout of iets derg. denken. Is dit misschien ook het geval bij de verklaring van *schotst* (vs. 1), als „superlatief van *schot*, en dit = „onbehouwen, lomp", waar toch zeker *schots(ch)* zal moeten staan [1]).

Zoo kom ik van zelf op een aanmerking, die ik niet weerhouden kan, nl. dat er eenige, en daaronder zelfs hinderlijke, drukfouten zijn blijven staan; om de meest in 't oog vallende te noemen: *steunen* voor *steuren* (102), *woorden* voor *wonden* (13), *tand* voor *stand* (26), *heef'* voor *geef'* (1474); ook eenige leesteekens (1190, 1235, 1366) om van minder hinderlijke niet te spreken.

Tot die drukfouten zal ook wel behooren de plaatsing van *even* in den volgenden zin: „Het loont even de moeite na te gaan" (*Inleiding* X). Als drukfouten zou ik ook wel gaarne willen beschouwen uitdrukkingen als: „de voorliggende uitgave"; „Bij de aanteekeningen heb ik geleund tegen die van Dr. Stoett"; „Gehouden worden als" (*Inl.* XIX, XX, XV). Evenwel zullen deze meer behooren tot de rubriek *lapsus calami.*

Het spijt mij, dat deze aanmerkingen als slot komen, en dus den slotindruk ongunstiger zouden kunnen maken. Doch de bewerker heeft in zijn inleiding zelf de kritiek uitgenoodigd tot het maken van opmerkingen, die tot verbetering kunnen leiden. Bij „kritiek" voegt hij het woord „welwillend"; nu, ik hoop niet den schijn van onwelwillendheid gewekt te hebben; en wil zelfs nog eens verzekeren, dat de kleine vlekjes mij juist zoo spijten, omdat het geldt zulk een goede uitgaaf, waarvan de inleiding den lezer zoo juist in de stemming brengt en geschikt maakt om het treurspel in al zijn schoonheden te waardeeren.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

J. J. Salverda de Grave, Italië's Letterkunde. (Volksuniversiteitsbibliotheek, 2). Haarlem, Erven F. Bohn. 1920. (Pr. geb. *f* 2.50).

Met zeer veel genoegen heb ik kennis gemaakt met dit werkje, dat in een mooie, aantrekkelike vorm een duidelik, beknopt overzicht geeft van de Italiaanse litteratuur. Zoals de schrijver in zijn voorbericht zegt, worden alleen de grootste auteurs en hun belangrikste werken er in behandeld. De personen worden vooropgesteld en zoveel mogelik in verband gebracht met het genre, dat zij beoefenen. Het komt mij voor, dat prof. Salverda de Grave biezonder goed geslaagd is in deze karakteristiek der schrijvers, terwijl ook de inhoud hunner werken soms prachtig in brede trekken wordt weergegeven, zooals b.v. die van de gekompliseerde roman „I Promessi Sposi." Nauwkeurig worden ook

[1]) Stoett zegt = „onbezorgde", dus voegt hij het bij *goden*.

[1]) Dit *schotsch* zal wel van den volksnaam komen; zoo vond ik ook: *een schotsch koopman* voor een koopman in lucifers enz. (Marin, *Fransch Wdb.*). Men denke ook aan de ongunstige bet. van Deensch, Noorsch, Spaansch, een Deen, een Jut, een Pruis, enz.

Digitized by Google

nagegaan de invloeden op hun werk van andere Italiaanse, klassieke, of Franse schrijvers. De volgende tijdvakken worden onderscheiden: Het begin van Italië's letterkunde; de Renaissance (XIVe-XVIe eeuw); het Klassicisme (XVIIe en XVIIIe eeuw); de litteratuur van de herlevende nationaliteit; oudere tijdgenoten.

In de eerste hoofdstukken wordt uiteengezet, hoe de Italiaanse letterkunde laat begint: in de XIIIe eeuw. De oudste „fraaie" litteratuur in het Italiaans is lyriese liefdepoëzie, welke gedicht is door keizer Frederik II en zijn omgeving op Sicilië tussen 1220 en 1250. Zij is de navolging van de Provençaalse lyriek, die door troubadours uit Provence naar Italië was overgebracht. Vóór die tijd had echter in Italië reeds een in het Latijn geschreven litteratuur gebloeid, terwijl zonder twijfel reeds vroeg onder het volk een dichtkunst in de volkstaal zich had ontwikkeld. Na de val der Hohenstaufen is eerst Bologna, daarna Toscane een middelpunt van letterkundig leven geweest. Daar werd de lyriek meer bespiegelend, diepzinniger. De veredelende invloed die van de vrouw uitgaat werd meer op de voorgrond gebracht. Deze vergeesteliking van de liefde heeft haar hoogste uitdrukking gevonden in Dante's „Vita Nuova". Dit alles wordt zeer helder uiteengezet.

De voornaamste schrijvers die prof. Salverda de Grave behandeld heeft na Dante zijn: Francesco Petrarca; Lorenzo dei Medici en zijn hof; Giovanni Boccaccio; Pulci, Boiardo, Ariosto (de schrijvers van ridderromans); Tasso; de geschiedkundigen Macchiavelli en Guicciardini; Metastasio (de schrijver van operateksten); de blijspelschrijver Goldoni; de treurspeldichter Alfieri; Monti; Foscolo; Manzoni; Leopardi. Van de „oudere tijdgenoten" worden besproken de dichters Carducci en Pascoli, de dichteres Ada Negri; de romanschrijvers Fogazzaro, Verga, Mathilde Serao; de toneelschrijvers Giacosa en Rovetta. Gabriele d'Annunzio wordt bij alle drie deze categorieën behandeld. Een overzichtje van de staatkundige geschiedenis, die in Italië in zo nauw verband staat met de letterkunde, en een kleine verhandeling over de taal verhogen nog de waarde van dit zeer aantrekkelike boekje.

Amsterdam. Martina G. de Boer.

Comte Maurice de Pange, Les Lorrains et la France au moyen-âge. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 13.20).

Een verzameling studiën van een ernstig onderzoeker op het gebied der Lotharingsche geschiedenis, na den dood van den auteur (1913) in het licht gegeven en voorzien van een inleiding die ze bijeenhoudt, geteekend J. P., gedateerd 5 Juni 1914 en zonder verandering afgedrukt. De inleiding geeft een overzicht van de politieke verhouding van Lotharingen tot Frankrijk en het Keizerrijk in de middeleeuwen. Daarbij sluit als eerste afdeeling van het werk van De Pange een drietal studiën aan, getiteld: Le patriotisme français en Lorraine antérieurement à Jeanne d'Arc, Le Pays de Jeanne d'Arc, en: Les Baudricourt. De Lotharingers, door het lot van het Fransche koninkrijk gescheiden en bij het Keizerrijk gevoegd, zijn desniettemin altijd Franschen geweest en gebleven; dat is de these, die op grond van goed gekozen gegevens in de eerste studie verdedigd wordt, een these, die men gereedelijk zal aanvaarden. Enkele anti-germanistische overdrijvingen zullen het betoog van den schrijver meer schaden dan ten goede komen. In de tweede studie, over de feodale positie van het Domremy, waar Jeanne d'Arc geboren werd, keert zich het Lotharingsch patriotisme van den schrijver eenigermate tegen zijn naburen, de Champenois. Evenals er tusschen 2 Domremy's te kiezen valt, zoo ook tusschen 2 Baudricourt's als plaats van herkomst van den kapitein van Vaucouleurs. Deze vraag geldt de derde studie.

In een afdeeling: Les Lorrains dans l'histoire littéraire de la France, zijn opstellen vereenigd over Garin le Loherain, Albéron de Montreuil, aartsbisschop van Trier, en Gautier d'Epinal. Het maakt een ietwat vreemden indruk, dat de auteur, bij het behandelen der prozabewerking van de Chronique du Loherain Guerin door Philippe de Vigneulles, over het leven van dezen burger van Metz zich vergenoegt met een citaat van 1779, (dat hem het auteurschap der Cent nouvelles nouvelles toeschrijft!) en aangaande de uitgave van Vigneulles' merkwaardige autobiografie enkel opmerkt, dat Michelant in zijn inleiding daarop „a dit, malheureusement en allemand, tout ce qu'on peut savoir de cet écrivain français", zonder dat zelfs de titel van Michelant's werk wordt genoemd (Gedenkbuch des Metzer Bürgers Philippe von Vigneulles 1471—1522; Bibliothek des litterarischen Vereins, Stuttgart, XXIV, 1852).

Een onderzoek omtrent den persoon van Ferri de Bitche, hertog van Lotharingen in het eind der 12e eeuw, vormt de derde afdeeling, La Lorraine et le Barrois au XIIe siècle.

Leiden. J. Huizinga.

J. H. J. M. Witlox, De Katholieke Staatspartij. I. De Noord-Nederlandsche Katholieken in de politiek onder Koning Willem I. 's-Hertogenbosch, Teuling's Uitg. Maatsch. 1919. (Amsterdamsche diss.). (Pr. *f* 5.75, geb. *f* 7.—.)

Deze lijvige dissertatie maakt een begin met een beeld der in den titel genoemde partij „in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst". De opzet is wat al te breed. Het is bekend, dat die partij eerst in de dagen van Schaepman ontstond. Het zware eerste deel nu brengt ons niet verder dan 1840. Als de schrijver op die wijze voortgaat, is het einde niet te voorzien — en dat is een fout voor een promovendus, al heeft hij die met anderen gemeen. De schrijver heeft mogen beschikken niet alleen over de uitgegeven bronnen maar bovendien over een belangrijk getal onuitgegeven geschriften van geloofsgenooten, die een rol in de geschiedenis der ontwikkeling van het politiek besef onder de Katholieken ten onzent hebben gespeeld; hij heeft daar veel interessants in gevonden en is bezweken voor de verleiding om al die aardige en belangwekkende bijzonderheden in zijn boek op te nemen: vandaar voor een deel die wat onmatige breedheid, die ons overigens — dat moet gezegd worden — niet verveelt, dank zij den levendigen verhaaltrant. De een weinig ironisch klinkende bladzijde in de inleiding over „onpartijdigheid" is blijkbaar niet zoo erg bedoeld als het wel lijkt. De schrijver wil „een mensch van vleesch en bloed blijven". Opperbest, maar ik vrees, dat hier weder „onpartijdigheid" met „partijloosheid" verward wordt; vooral de hartstochtelijken van aard hebben het altijd over die verwenschte onpartijdigheid en doen hun best om hun eigen zwakheid op dit punt om te tooveren in zwakheid hunner tegenpartij. In de praktijk van zijn werk echter blijkt de schrijver — zooals

Digitized by Google

hij trouwens ook belooft — onpartijdig te willen zijn zonder „kleurloosheid" te betrachten, wat vooral uitkomt in zijn oordeel over koning Willem I, die van zijn kant tegenover de Katholieken allerminst onpartijdig mocht heeten.

Met deze opmerkingen zijn mijn bezwaren tegen het uitnemende proefschrift, rijpe vrucht van ernstige studie, eigenlijk aangegeven. Het is een belangrijk boek gebleken, dat, als alle deelen voltooid zullen zijn — wij wenschen den schrijver een lang leven toe ! — zeker de stof ongeveer zal hebben uitgeput en dikwijls verrassend nieuw licht werpt op gebeurtenissen en personen, waarover reeds veel gezegd en geschreven is.

Het boek begint met een hoofdzakelijk aan Colenbrander's *Gedenkstukken* en het officieele *Dagverhaal* ontleend overzicht van het aandeel, dat de Katholieken hebben gehad in den Patriottenstrijd en den revolutietijd vóór 1798. Hij legt er den nadruk op, dat er van samenwerking onder de Katholieken toen nog heel weinig sprake is geweest en dat de houding van velen hunner het verwijt van slapheid niet kan ontgaan, terwijl anderen aan heftigheid van „Jacobijnsche" gevoelens weinig te wenschen overlieten, vooral in de Eerste Nationale Vergadering. Het optreden van de katholieke leden der beide Nationale Vergaderingen wordt uitvoerig toegelicht en met nadruk wordt gewezen op het gemis eener principieel Katholieke actie onder hen, terwijl alle actie na 1800, tot onder koning Louis, geheel verslapt om onder Napoleon zoo goed als geheel te verdwijnen. Eerst met de restauratie van 1813 schijnt een andere tijd te komen. Maar ook dan nog zijn het maar enkelen, die als werkelijk katholieke strijders op den voorgrond durven treden: de vurige bekeerling Le Sage Ten Broek, stichter van katholieke bladen en tijdschriften en van de „Katholieke Maatschappij", moedig strijder voor katholiek onderwijs en katholieke rechten in het algemeen ; deze „eenige verdediger uit Noord-Nederland in het parlement" wordt hoogelijk geprezen in zijn krachtige actie vooral in de beide petitie-perioden vóór 1830 ; naast hem komt in 1829 Luyben, die krachtig protesteert tegen de godsdienst-, de pers- en de onderwijspolitiek der regeering van Willem I. In die periode wordt van de werkzaamheid van de „Jozefisten" Goubau d'Hovorst en Van Ghert een scherpe karakteristiek gegeven. Dan volgt de periode van „rust", gevolgd door die van „ontwaken" tijdens en na de Belgische revolutie tot 1840. Het slot vormt de beschrijving van het „liberale" Katholicisme der katholieke medestanders van Thorbecke in de Dubbele Kamer, waarbij dezen in strijd komen met de conservatieve gezindheid van de katholieke bevolking en de geestelijkheid in het algemeen. Met een „besluit", waarin op voortreffelijke wijze een beeld der houding van de regeering van koning Willem I met betrekking tot de Katholieken wordt gegeven, eindigt het boekdeel, dat in zijn laatsten regel van het slot dier regeering spreekt als van een „tragedie", door de „ironie der geschiedenis" overschaduwd, als men denkt aan 's Konings zoeken van persoonlijke „vergoeding" zijner teleurstellingen „aan de zijde eener Katholieke Belgische". — Wij hopen op spoedige voortzetting van het zoo goed begonnen werk, dat den schrijver buitengemeen aantrekkelijk moest schijnen.

Leiden. P. J. Blok.

R. Hönigswald, Die Skepsis in Philosophie und Wissenschaft. (Wege zur Philosophie, Schriften zur Einführung in das philosophische Denken, no. 7). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1914. (Pr. M. 2.50).

De Red. vraagt mij ook van dit boek van 170 bladzijden een bespreking in het *Museum*, verleid waarschijnlik door de ondertitel.

Duitsland heeft veel „Wege zur Philosophie" — het heeft zelfs een Ueberweg — maar deze nieuwe weg is zó grondig, dat hij voor alle andere. . . . onder doet.

Wie aan een beginnend of aankomend roker een zware havana-sigaar toedient, bezondigt zich zwaar. . . . niet het minst aan het „edele cruydt". Ik moet betwijfelen of ten onzent tien rokers déze Havana verdragen.

Een enkel trekje : . . . . hoe Prof. H. de zgn. „*Phaenomenologie*" duidelik maakt (blz. 26). Het gaat hier over „die Frage nach der wissenschaftlichen Zergliederung der *Beziehungen* selbst, die in der Tatsache des begründeten Zweifels vorliegen. Gemeint ist damit ein Sachverhalt, wie er jetzt gewöhnlich dem Problemkreis der sogenannten „*Phänomenologie*" eingegliedert zu werden pflegt. Man hat nämlich, um die entscheidenden Gesichtspunkte kurz hervorzuheben, zu unterscheiden zwischen dem Objekt, zwischen den mit dem Tatbestande des Objektdenkens als solchen gesetzten Beziehungen und zwischen dem zeitlichen Vorgang des Objektdenkens [1]. Die phänomenologische Problemstellung nun geht im wesentlichen auf das *zweite* der drei Momente. Sie grenzt sich damit ebensowohl gegen das erste, wie gegen das dritte scharf ab. Das heiszt : Sie ist weder eine Theorie des Objekts, genauer eine Theorie der Struktur des Objektsbegriffs, noch auch ist sie eine Untersuchung, der Vorgänge, in welchen das Denken des Objekts besteht ; vielmehr ist sie eine Theorie der Beziehungen, in welchen der Tatbestand des Objektsdenkens beschlossen ist, und wie sie der Darlegung jener Vorgänge allemal schon zu grunde liegen. Denn es ist klar : Der Begriff des Vorgangs, im Verlauf dessen ein Objekt gedacht wird, hat zu seiner unerläszlichen Voraussetzung einen Begriff der Beziehung des Objektdenkens selbst. Man kann von dem Vorgange des Objektdenkens nicht sprechen, ohne den spezifischen Sinn mitzudenken der mit dem Wort „Objektdenken" gesetzt, oder, was das gleiche bedeutet, der mit dem System von Beziehungen gegeben ist, die das Wort „Objektdenken" repräsentiert. Zum mindesten aber treten in scharfer Gliederung auseinander die Probleme jenes Vorgangs und dieser Beziehung. Für die wissenschaftliche Betrachtung des Tatbestandes der begründeten Skepsis nun bedeutet solches Auseinandertreten das Aufwerfen einer Reihe von Sonderfragen, die dem Bereich der empirischen Psychologie ihrer Natur nach entrückt sein müssen. Sie beziehen sich insgesamt, wie dem Vorangegangenen zufolge ganz von selbst einleuchtet, auf die Struktur, nicht auf die Entstehung der „Gedanken", in welchen der Tatbestand des begründeten Zweifels eben vorliegt."

M. a. w. : voor de vakgenoten is dit boek, als al wat de zeer scherpzinnige HÖNIGSWALD schrijft, een kostelik kluifje.

Amsterdam. Leo Polak.

---

[1]) **Is dit foutief herhaald „zwischen" wellicht een hebraïsme?**

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

H. W. J. Kroes, Abrisz der deutschen Literaturgeschichte. 2de dr. Gouda, G. B. van Goor Zonen. (Pr. *f* 2.60, geb. *f* 2.90).

Waar de geschiedenis der letterkunde van de vreemde talen als zoodanig van het eindexamen-programma der H. B. S. geschrapt is, en het gevaar voor de hand ligt, dat dit onderdeel bij het onderwijs in de hoogste klassen nog meer veronachtzaamd zal worden, dan nu reeds veelvuldig geschiedt, daar is het een verblijdend verschijnsel, dat van deze schets der geschiedenis van de Duitsche letterkunde een tweede druk verschenen is. Het boekje geeft vaak een helder overzicht van de hoofdstroomingen en kan in de hand van den leeraar, die erbij verklaart en voorbeelden geeft en uit de verschillende tijdperken werken in de klas leest, veel nut hebben. De samensteller geeft echter nu en dan te veel bizonderheden, te veel namen zonder meer, een euvel, dat volgens mijn overtuiging juist de reden geweest is, waarom het eindexamen thans alleen tot de kennis van eenige gelezen werken beperkt is. Deze wijziging wordt door vele leeraren betreurd en dezen vragen zich af, hoe het mogelijk is het Nibelungenlied, Götz van Berlichingen of werken van Heine en van zoo vele anderen te doen begrijpen zonder den leerlingen een beeld te geven van den tijd en het persoonlijk leven van den dichter. En waarom mag dan in verband met het gelezene op het eindexamen daarnaar niet gevraagd worden? Maar ik dwaal af. De heer Kroes noemt namen als der Kürenberger, Reuchlin, Ulrich von Hutten, Thomas Murner, Logau en zelfs Ewers. Zullen de leerlingen daarvan veel onthouden? Van Goethe's Faust vermeldt hij wel de jaartallen, doch over het werk zelf lezen wij bijna niets. Bij Schiller wordt gewezen op de moeilijke gedichten „Die Macht des Gesanges" en „Das Ideal und das Leben". Waarom niet hiervan gezwegen en meer verteld over zijn balladen en drama's?

In de „Auswahl" van den heer Kroes zijn verschillende dier drama's en balladen in hun geheel te vinden, maar niet iedereen, aan wien de „Abrisz" welkom is, zal de „Auswahl" gebruiken, om redenen hier vroeger al eens ontvouwd.

Dichters als Chamisso en Uhland worden naar even genoemd, namen als von Ebner Eschenbach, v. Wildenbruch, Jensen geheel verzwegen.

Uitvoeriger behandeling van hoofdzaken en hoofdpersonen en weglaten van veel, wat men letterkundigen ballast voor de leerlingen noemt, zou het verdienstelijke werkje zeer ten goede komen.

Dat de samensteller ook wijst op schilders, beeldhouwers en toondichters is een verheugend iets, daar hierover maar al te vaak wordt gezwegen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

H. Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker. Zweite unveränderte Auflage. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Groningen, P. Noordhoff.).

Er bestaat in den Haag een krantje van twee H.B.-Scholen „Het Uiltje". Daarin stonden nu en dan uittreksels uit verschillende klassieke drama's, zoo men mij meedeelde, zij 't direct of indirect, van leeraren afkomstig. Ook mij verzocht de redactie reeds een paar maal een zoodanige bijdrage voor het blaadje te leveren. Hoe gaarne ik ook met de leerlingen buiten de school tot hun ontspanning samenwerk, dit verzoek heb ik telkens geweigerd. Ik acht zulke inhoudsopgaven zonder meer nutteloos. De leerlingen kunnen die veel beter zelf maken en er hun eigen opmerkingen bijschrijven, tegelijkertijd gebruik makend van wat de leeraar ter verheldering van het inzicht in het kunstwerk onder de les gezegd heeft. Maar niet alleen acht ik het verstrekken van zulke uittreksels nutteloos, ik acht het ook uit den booze, daar zij helaas licht tot bedrog aanleiding kunnen geven. Het gevaar is niet denkbeeldig. Eenige jaren geleden vervoegde zich een jongmensch uit een andere stad bij mij om les te nemen voor het eindexamen. „Maar", zoo zei hij na de eerste kennismaking, „het is mij niet om de lessen te doen, die zal ik u betalen, u moet me echter uittreksels verschaffen van boeken, want ik heb geen tijd om die te lezen." Hij was zeer verwonderd, dat ik hem de deur van mijn kamer wees. Of hij een anderen raadsman gevonden heeft, weet ik niet, ik wil het niet hopen. Saure's verzameling kende hij klaarblijkelijk niet, anders was hij niet bij mij gekomen.

Daarmee is dit werkje meteen veroordeeld. De samensteller noemt het boekje „Einführung in Lessing, Schiller, Goethe". Kan men zich een mislukter „Einführung" in de prachtige tooneelwerken van Duitschlands grootste dichters denken dan deze slappe prozaïsche vertellingen, nota bene in den verleden tijd, om toch vooral elke herinnering aan tooneeleffect te doen verdwijnen? Drie futlooze levensbeschrijvingen gaan aan deze uittreksels vooraf.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I.

Dezelfden, Fransche Lectuur voor de Middelbare School: 1e serie, 1: G. Bruno, Le tour de la France par deux enfants. 2: Vingt récits. 2e serie, 1: P. Loti, Ramuntcho. Groningen-den Haag, Wolters. 1920. (Pr. per deeltje *f* 1.60).

Overtuigd, dat het onderwijs in de Fransche taal op de middelbare school gewijzigd worden moet, hebben de Heeren P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga een paar boekjes het licht doen zien, die als doel hebben den leerlingen op een aangename wijze het gewone Fransch te leeren.

In de meening, dat, als een te groote plaats aan de Grammaire gegeven wordt, het taalonderwijs vervelend en doodend moet worden, hebben zij getracht de taalregels op een aantrekkelijke manier te leeren, door die aan korte, gemakkelijke verhaaltjes te verbinden.

Het eerste deeltje van „Fransch voor de middelbare school" is bovendien aardig en geestig versierd door de silhouetten van Henriette Baukema.

Ongetwijfeld zal dit schoolboekje groote diensten bewijzen.

Van dezelfde schrijvers zijn eveneens verschenen drie lectuurboekjes voor de middelbare School „Le Tour de la France par deux enfants" door G. Bruno geschreven, een boekje dat in Frankrijk aan sommige Lycées wordt gebruikt. Ofschoon de taal er soms wat ouderwetsch van is, kan het zeer geschikt voor de klas zijn, daar het uitmuntend is om veel woorden te leeren en bovendien den lezer ook herinnert aan de schoonheid van de Fransche landschappen en steden.

Digitized by Google

Het tweede boekje „Vingt Récits" bevat verschillende goed gekozen verhaaltjes en verdient ook een aanbeveling.

Het laatste boek „Ramuntcho" van Loti voor de hoogere klassen bestemd is misschien een minder gelukkige keuze — omdat ten eerste de taal te dikwijls geen „gewoon Fransch" is en ten tweede de artistieke waarde van dit stuk waarschijnlijk aan de leerlingen ontgaat, terwijl het eigenaardige van de karakters hun wel niet aantrekken zal.

Wat de woordenlijsten betreft, lijkt het mij eenigszins gevaarlijk de woorden zonder „contekst" te vertalen, vooral wanneer het woorden geldt, die zeer verschillende beteekenis hebben.

Toch is dit geen bezwaar als de leerling de woordenlijst uitsluitend bij het lezen gebruikt en niet domweg van buiten leert.

De boekjes, verschenen bij J. B. Wolters, zijn van buiten reeds aantrekkelijk door de keurige uitvoering.

Voorhout. N. de Haan—Liégeois.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij G. B. van Goor Zonen te Gouda is de zestiende druk verschenen van het bekende werkje *Kramers' Woordentolk bevattende de vertaling en verklaring van de meest voorkomende Vreemde Woorden en Uitdrukkingen.* De verdienstelijke bewerking van deze nieuwe uitgaaf is te danken aan Dr. F. P. H. Prick van Wely.

Thesaurus Linguae Latinae.

Door de HH. L. Alma, M. Boas, U. Ph. Boissevain, F. Muller Jzn., Jos. Schrijnen, J. J. G. Vürtheim, J. van Wageningen en R. H. Woltjer werd een oproep verspreid tot financieelen steun aan den Thesaurus Linguae Latinae. Reeds kon 8000 Mark naar München worden gezonden. Bijdragen worden nog gaarne in ontvangst genomen door Dr. M. Boas, Den Texstraat 35, Amsterdam.

Een nieuwe, zesde, druk is verschenen van de *Beatrijs*-uitgaaf, no. 2 van de serie *Van alle Tijden* oorspronkelijk onder redactie van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart. De prijs is *f* 1.20; uitg. J. B. Wolters' U. M. te Groningen-Den Haag.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 3: J. Stenzel, Platon u. Demokritos. — H. Wagenvoort, Pantomimus u. Tragödie im august. Zeitalter. — W. Stammler, Die mnd. geistliche Literatur. — Mitt.

In het paedagog. ged.: M. Pohlenz, Thukydides u. wir.

Neophilologus, V, 3: G. J. Geerts, El problema de los romances. — J. W. Marmelstein, L'état primitif de L'Epistre au Roy. — C. Serrurier, Voltaire et Shakespeare. — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, I. — A. C. Bouman, De zinsbouw van Berthold von Regensburg's *Predigten*, I. — R. Volbeda, *Armageddon*, — A. G. v. Kranendonk, Het dichtwerk v. Francis Thompson. — J. v. Wageningen, Ex-minister, ex-keizer. — E. Drerup, Homer u. d. Volksepik. — Var.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VIII, 1: P. Aurelius, 'n Paar Volksliedjes, met naschr. v. L. C. M[ichels]. — L. C. Michels, Europese Talen. — G. Royen, Kontaminatie. — H. H. Knippenberg, Een Venlosche Taaleigenaardigheid. — J. J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een Handschrift uit 1458. — Tijdschr.

Anglia, XLIV, 1: F. Hagel, Zur sprache der nordengl. prosaversion der Benediktiner-Regel. — J. Koch, Das handschriftenverhältnis in Chaucers '*Legend of Good Women*', II. — H. Lange, Die legendenprologfrage. Zur steuer der wahrheit. — F. Holthausen, Zu mittelengl. dichtungen. — Dez., Das me. streitgedicht „*The Eye and the Heart*". — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur ae. wortforschung.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLV, 2: Meyer, Het aartspriesterschap Zwolle (vervolg). — De Hullu, Kerkelijke toestanden in Zwolle 12-jarig Bestand. — De Jong, Parochie Joure. — Van Veen, Collatie van Wichmond 1548/9. — Van Miert, J. J. van Asten S. J. te Deventer 1565/6.— Van Veen, Pastoorsvacature te Arnhem 1547/8. — Van Miert, Relikwieën uit Utrecht; 3: De Jonge van Ellemeet, Cartularium St. Clemens to Steenwijk. — Van Veen, Pastoors van Velp 16de eeuw. — J. K., Ridders van St. Jan in St. Jansdal. — J. K., Pastorie te Wijhe. — Van Veen, Elburg en Doornspijk. — Van Veen, Bethlehem aan den Paus enz.

Historische Zeitschrift, 121, 1: Meinecke, Luther über christliches Gemeinwesen. — Ritter, Deutschland und der Ausbruch des Weltkrieges. — Miszelle (Vigner, Schlözers Römische Briefe).

English Historical Review, April 1920: Reid, Barony and thanage. — Green, Wellington and the Congress of Verona 1822; Notes and Documents.

Studiën, XCIII, Mei: In Memoriam † P. Joannes Helmich de Greeve. — M. v. Steen, Joego-Slavië II. Montenegro. — J. Stein, Einstein's Theorie, I — H. Padberg, Een boek dat hevig doet instemmen en hoftig doet tegenspreken. — Al. Slijpen, Bedroevends en Verheugends uit Protestantschen Huize. — Is. Vogels, Dom Willibrord Verkade's Autobiografie. — P. Darmosepoetro, Twee tjepakabloemen in den Mataramschen lusthof der Middeleeuwsche Scholastiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenb., afl. 10: Studiën XCIII, Mei (Vogels).

De Blécourt en Japikse, Plakkaatboek: Engl. Hist. Review, April 1920 (C. d. K.).

Blok, Willem I: Engl. Hist. Review, April 1920 (H. L.).

Colenbrander, Zeeoorlogen: Engl. Hist. Review, April 1920 (Firth).

Documenten en kleine teksten 1—3: Studiën XCIII, Mei (Daniels).

Kampinga, Opvattingen: Engl. Hist. Review, April 1920 (Geyl).

De Pater, Raad van State: Engl. Hist. Review, April 1920 (Geyl).

Riemens, L'enseignement du français: Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, no. 1 (Weerenbeck).

Verwey, Spieghel: Studiën XCIII, Mei (Padberg).

Certamen poeticum Hoeufftianum.

Carmina tria utpote iusto serius Amstelodamum perlata, in proximum certamen reservanda fuerunt. Eorum hi sunt tituli:

Uxori procul aegrotanti epistula; In nuptiis viri docti; Flavius et Ruso.

Nunc aureo praemio ornatum est carmen c. t. *Ultimi Tibulli dies* (compositum apparuit a Sofia Alessio, Radicenensi).

Sex praeterea carmina in volumen sumptu legati edendum hoc ordine recipientur:

Pollitta; Somnus hibernus; Amadei V laudes; Persianum funus; Maternus amor; Pus vaccinum.

Horum VI carminum poetae invitantur ut *quam primum* scidularum aperiendarum dent veniam. Quod ni Ante Kalendas Iunias fecerint, eorum carmina ab Academia edi non poterunt.

C. SNOUCK HURGRONJE,
Ord. lit. Ac. Reg. praeses.

Digitized by Google

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

BIJBELSCH-KERKELIJK WOORDENBOEK, onder redactie van Prof. Dr. **A. van Veldhuizen**, bewerkt door Prof. Dr. **F. M. Th. Böhl**, Prof. Dr. **A. van Veldhuizen**, Prof. Dr. **W. J. Aalders** en Prof. Dr. **H. Th. Obbink**.
IV. Godsdienstwetenschap door Dr. **H. Th. Obbink**.
Prijs per deel bij inteekening, gebonden . . ƒ 6,90
Buiten inteekening . . . . - 7,90

Dr. **F. Muller Jzn.**, Grieksch-Nederlandsch woordenboek, gebonden . . . . ƒ 13.90

NEOPHILOLOGIESE BIBLIOTHEEK.
P. van Tieghem, Ossian l'ossianisme, dans la littérature Européenne au XVIIIe siècle. Prijs ƒ 2,40, voor inteekenaren op Neophilologus . . . ƒ 2,10

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

CONSTABLE
10-12 ORANGE STREET, LONDON, W.C. 2, ENG.

LEADING PUBLISHERS OF

BOOKS on Engineering. Chemistry. Medicine. Education and all Technical Subjects.

BOOKS by George Meredith. Bernard Shaw. Havelock Ellis and leading poets, critics and novelists.

BOOKS of Liverpool University Press. Houghton, Mifflin Co. (Boston.) D. van Nostrand Co. (New York.) Franklin & Charles Co. (Philadelphia). Junta para Ampliacion de Estudios. (Madrid.)

CONSTABLE PUBLISH FOR
General Medical Council. Victoria History of the Counties of England. XIX. Century and After. Scribner's Magazine.

Application invited for Complete Catalogue of Publications for Technical, Medical, Educational and Spring Announcement Lists, for individual Prospectuses of leading Books and Authors.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

PLATO'S VERDEDIGINGSREDE VAN SOKRATES

door Dr. J. M. FRAENKEL,
Privaat-Docent te Utrecht,
en Dr. P. GROENEBOOM,
Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen.

Prijs . . . . ƒ 1.90
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Dr. H. BRUGMANS
Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam

Het Belang der Economische Geschiedenis

ƒ 0.60

Deze rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de geschiedenis, is thans weer van groote actualiteit.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

M. H. VAN CAMPEN

Over Literatuur, Critisch en Didactisch, II

Prijs ingenaaid ƒ 3.60; gebonden ƒ 4.60

De critische en didactische literatuur-studies van VAN CAMPEN zijn onmisbaar voor ieder die, hetzij als vakman, hetzij als dilettant, de hedendaagsche letterkunde van ons land bestudeert. VAN CAMPEN legt uit, wijst aan, verklaart, oordeelt, maar niet als een docent. Zijn handboek is wederom tot een kunstwerk geworden en in zijn conscientieus betoog klinkt de stem van den kunstenaar.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **N°. 10.** **Juli 1920.**

Blass-Jensen, Hyperidis Orationes (K. Kuiper).
Seckel-Schubart, Der Gnomon des idios logos (J. C. Naber).
Wahnschaffe, Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements (Frantzen).
Gilbert, La Forêt des Cippes (Gallas).
Russkaja Biblioteka 1—9 (v. Wijk).
Schneider, Der Europäische Friedenskongress von Arras (Huizinga).
Woldendorp, De incarnatione (Windisch).
Schoolboeken:
De Brouwer-Slijper-Muller, Latijnsche Leergang. I II (Brinkgreve).
Meerkerk, Sara Burgerhart (Knappert).
Zondervan, Natuurkundige Aardrijkskunde (Dumont).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Hyperidis Orationes cum ceterarum fragmentis post **Fridericum Blass,** papyris denuo collatis, edidit **Christianus Jensen.** Lipsiae, Teubner. MCMXVII. (Pr. M. 4, geb. M. 5.80).

De Hyperides-uitgave van Blass, die door de scherpzinnigheid en de stijlkennis van haren auteur, eene eereplaats innam onder de oratorenuitgaven der bibliotheca Teubneriana, is door den arbeid van Jensen in hooge mate verrijkt. Het „papyris denuo collatis" van den titel mag men gerust vertalen op deze wijze: „na een zeer minutieus hernieuwd onderzoek van de papyri, en zorgvuldig overwegen van alles wat over deze is gepubliceerd."

Van die zorg getuigt iedere bladzijde der nieuwe editie, en zij maakt deze niet slechts tot eene voorbeeldige uitgave van redenaarsfragmenten, doch tevens tot een welsprekend bewijs, hoezeer, sinds de verschijning van Blass' derde Hyperides-editie zoowel de methode van papyrus-ontcijfering als van publicatie van papyri is vooruit gegaan. Controleeren kon ik het werk van Jensen alleen uit de bladzij, door Kenyon uit de oratie tegen Althenogenes in de Palaeography of Greek papyri gepubliceerd — de lithographische reproducties bij Wattenbach geven natuurlijk geen autoriteit — maar het lijdt m. i. geen twijfel of de zorgvuldigheid van zijn collatie is elders even betrouwbaar als zij mij in dat éene fragment is gebleken.

Naast die palaeografische nauwkeurigheid, en de daarmee gepaard gaande fijngevoeligheid voor het idioom van den orator, treft den lezer die zich de moeite van eene vergelijking met Blass' laatste editie wil getroosten de piëteit en het echt wetenschappelijk overleg waarmee de schrijver, sparende wat hij sparen kon, verkortende wat concisie eischte en toevoegende wat later onderzoek aan het licht had gebracht, in zijne prolegomena is te werk gegaan. Voor een deel moest daar alles vernieuwd worden. De beschrijving van de papyri en hun lotgevallen moest duidelijker worden gepreciseerd, de monografiën bij de tekstbewerking gebruikt, moesten nauwkeurig worden opgegeven, en ook de *vita Hyperidis*, destijds door Blass van een zeer rijke exegetische annotatie voorzien, had op allerlei punten aanvulling noodig. Dit alles is door Jensen met veel zorg gedaan, en wanneer wij hier nog bijvoegen dat op vele plaatsen zijn aanvulling van tekst-lacunes, dank zij zijn scherpziend oog, tot werkelijke teksverbetering leidt, dan blijkt daaruit dat wij zonder aarzelen den geleerden uitgever mogen danken voor deze nieuwste Hyperides-editie.

Amsterdam. K. Kuiper.

Der Gnomon des idios logos bearbeitet von **Emil Seckel und Wilh. Schubart.**
Erster Theil: der Text von Wilhelm Schubart mit einer Lichtdrucktafel. (Aegyptische Urkunden aus den staatlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden V. Band. 1. Heft). Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 4).

Ὁ τοῦ ἰδίου λόγου [1]) γνώμων post literas renatas primum innotuit anno 1821, quum est in vulgus editum triennio ante repertum Tiberii Alexandri celeberrimum edictum [2]). Esse credebatur officii genus, quod appareret τῷ ἰδίῳ λόγῳ, quin verteba, aperte Paulus Meyer [3]): *Ressort*, sed fuerit oportet eadem mens clarissimis viris Bissing atque Dittenberger, quum supplerent ibi (lin. 43/4), Bissing: καὶ καθόλου δὲ ἐπικελεύσομαι τὸν γνώμονα τοῦ ἰδίου λόγου [πάν]τα [4]) καινοποιηθέντα παρὰ τὰς τῶν

[1]) Cf. Strabo XVII 1 § 12: *ὁ προσαγορευόμενος ἰδιόλογος, ὃς τῶν ἀδεσπότων καὶ τῶν εἰς Καίσαρα πίπτειν ὀφειλόντων ἐξεταστής ἐστιν.*

[2]) Orientis graeci inscr. sel. 669.

[3]) Festschrift für O. Hirschfeld (1903) p. 150.

[4]) Pro: *πάντα τά.*

Digitized by Google

Σεβαστῶν χάριτας ἐπανορθῶσαι, Dittenberger: [ἀεὶ] τά, quasi mente praefecti γνώμων esset ὁ ἐπανορθώσων. Atqui dispulit tenebras anno 1912 Pap. Oxyrrh. 1188, ubi proponuntur ξύλα ξηρὰ καὶ ἀδέσποτα καὶ ὀφείλοντα εἰς ἴδιον λόγον ἀναληφθῆναι κατὰ τὸν γνώμονα, quibus demonstratur γνώμων fuisse legis vel constitutionis [1]) vel formulae genus, cui subiecta essent τὰ τοῦ ἰδίου λόγου. Consequens est, in edicto Tib. Alexandri γνώμονα non esse τὸν ἐπανορθώσοντα, sed τὸν ἐπανορθωσόμενον, proinde ibi supplendum: [εἰς] τὰ καινοποιηθέντα κτέ. Ipse tamen γνώμων adhuc in taberna quadam latebat, unde paulo post extractus velut ab inferis rediit, emptus privata pecunia tunc potentissimi mortalium, nunc humillimi, editus autem a Gulielmo Schubart, sagacissimo papyrorum Graecorum quum descriptore tum interprete, cuius industriae sollertiaeque iam debebantur papyri Alexandrini complures [2]) quum lectu difficillimi tum cognitu dignissimi, debebantur Papyrorum magnifica specimina (Bonnae 1912), introductio ad Papyros (1918), alia multa frugis plenissima, quo praeceptore ipse usus sum, quum magno ardore sed sero anno 1910/1 legendi artem adsequi festinabam. Quam quidem adsecutus non sum, nullo doctoris vitio; sed, ne plane vacuus abirem, dedit mihi fortuna, quod paucis dedit: primarium philologum cognoscere, cui mature tradant se nostrates, auctor sum, qui literis operam daturi sunt: petite hinc puerique senesque finem animo certum miserisque viatica canis; magistratibus autem nostris, quibus studia non tantum curae sed etiam cordi sint, ut tanti viri industriam et benevolentiam studiosis Batavis Berolini ex recenti fonte speciosa miracula hausturis digno salario pignerent. Indecorum enim est gratis proficere velle, quum opibus abundes, benefacturus algeat. Et quis ignorat, maiores nostros, quorum sapientiam hoc sapientes uno extollere solemus, non ob aliam rem Scaligero publicum salarium constituisse, nisi ob copiam sui cupidae literarum iuventuti faciendam? Num eius poenituit? Num sine Scaligero Grotius ille Hugo cogitari potest? Quae ideo praemisi, ut sponte lector intelligeret, editionem γνώμονος, quae nobis offertur, omnibus numeris absolutam esse.

Addidit singulis sententiis versionem editor Teutonicam [3]), commentarium historicum parat. Parat item commentarium iuridicum iurisconsultorum, qui nunc sunt, facile princeps Seckel. Opus uterque maturet opto, nihil enim est vel esse potest, quod semel promissum avidius expectetur. Quamquam ex parte praeverterunt clara nomina Friburgenses Lenel Partsch edito, ne, sicut ipsi dixerunt, peregrinitas (*das Ausland*) occuparet, repentino γνώμονος commentario [4]). Quo grate utendum interim Romani utique iuris cultoribus. Reliqua enim silentio transmiserunt, obiter et sparsim tractavit ipse editor in introductione ad Papyros, quam laudavi supra.

[1]) *Σεουήρου καὶ Ἀντωνίνου .... γνώμονος*, id est, constitutionis mentio fit Pap. Lond. 1157 Vo. III (Chrestom. II 199) lin. 4/5.

[2]) BGU IV 1050-1059, 1098-1209. Ipsam editionem instruxit notis magni pretii; iustum commentarium superstruxit in: Archiv V. p. 35-131.

[3]) Ad Specimina (Bonnae 1912) ubique Latine disputat, quod quum civilius tum tanto doctore dignius.

[4]) Heidelberger Sitzungsberichte 1920 I.

Scriptum videtur novum documentum Theadelphiae ad exemplar exemplaris Alexandrini [1]). Quo continentur praecipua capita mandati sive formulae [2]) a divo Augusto datae vectigalibus per Aegyptum exercendis cum supplementis successorum usque ad Antoninum Pium. Quae res per se magnam habet utilitatem, etiam maiorem, quia cohaeret ius fiscale cum privato, quamobrem fieri non potuit, quin ex hoc ipso fonte multa accederent ad iuris privati vel Romani vel enchorii nota praecepta melius aestimanda. Etsi nonnunquam difficile est nova dogmata cum veteribus axiomatis recte componere, veluti quum legimus (§ 2) apud Romanos nihil esse extra commercium (ἀκαταχρημάτιστον) vel (§ 8) a cive Romano nihil Graecis verbis relinqui posse [3]) vel (§ 16) relictum civis Romani liberto ita, ut ad liberos eius perveniat, post mortem legatarii caducum fieri, si tempore testamenti faciendi nulli liberi extiterint, vel (§ 28) quinquagenaria maiorem heredem esse non posse [4]) vel (§ 34) militem debere τῷ ὁμοφύλῳ καταλείπειν καὶ οἷς ἔξεστιν [5]), quae quidem aenigmata aliquando solvet Seckel. Novum quoque, quod caelibes et orbi, masculi minus centum milia sestertium habentes (§ 32), feminae eius dimidium (§ 30), solidum capiunt, sexagenarius maritus et orbus, modo ipse se deferat, semissem (§ 27).

Ad singula capita haec adnotavi:

ad § 3. Videtur ad certos incertosque literarum ductus sic locus in integrum restitui posse: τῶν εἰς ἴδιον λόγον εἰσδιδομένων ὁ πόρος πρὸ παραδοχῆς οὐ κρατεῖται τεταρτον, et emendandum τετάρτων. Explicandum denique sic: fortunam eius qui nuntietur fisco, id est, ipsum nuntiatum et mox quadrante multandum (τεταρτολογησόμενον), antequam descriptio totius patrimonii accipiatur probetur [6]) (παραδεχθῇ), ne sui quidem dodrantis κρατεῖσθαι, id est, κυριεύειν [7]). Alias quoque et in hoc ipso papyro (lin. 28: ἐπιδικάζονται, lin. 32: ὅσων, lin. 97/8: βούλωνται, lin. 155: στέρωνται) utrumque *O* commutatur [8]).

ad § 20. Δοῦλος ἐν δεσμοῖς γενόμενος non est, ut vertit Schubart, in vinculis natus sed, ut Friburgenses, in vincula datus (cf. Gai. I § 13). Apud solos poetas in vinculis nascuntur homines. Praeterea ὕστερον significare videtur ὑπὲρ τρίακοντα ἔτη γενομένῳ, nisi hoc ipsum excidit (post ἀπελευθερωθέντι) nam sequitur: ἢ καὶ μηδέπω τριάκοντα ἔτη γενομένῳ (cf. Gai. I § 15).

ad § 33. Ῥωμαίᾳ οὐκ ἐξὸν ὑπὲρ τὴν καλουμένην κουηεμπτιωνα διατάσσειν. Viderunt Friburgenses κουηεμπτιωνα esse *coemptionem*, ut hic sit sensus: civem Romanam testari non posse *sine coemptione* (Gai II § 112), id est, nisi coemptionem fecerit (Gai. I § 115a), et notandum ὑπὲρ = citra (παρά). Notandum praeterea et notaverunt

[1]) Einleitung p. 2/3.

[2]) Schubart, Einführung p. 264: „Amtsanweisung".

[3]) Cf. in contrariam partem Gai. II § 281.

[4]) Ad ius Romanum caput pertinere, propterea dicendum est, quia statim sequitur, quinquagenaria minorem posse succedere, si ius liberorum habeat.

[5]) Plane contrarium docet Gaius II § 110, 111.

[6]) Cf. Pap. Londin. 1157 Ro. (III pag. 62/8) passim: *συμφώνως πρὸς παραδοχήν.*

[7]) Similiter habet Pap. Cattaoui Ro. III (II) lin. 2/3 (Archiv III pag. 58): *τῶν διακοσίων ἑξήκοντα κρατεῖσθαι οὐ δύναται.*

[8]) Alio rem deducit Pringsheim apud Friburgenses p. 11 not. 3.

Digitized by Google

Friburgenses: rationem hic non haberi senatusconsulti, quo sub Hadriano haec necessitas coemptionis faciendae feminis remissa est (Gai. ll. ll.). Similiter § 25, quod iidem notaverunt, ratio non habetur senatusconsulti Claudiani, quod laudat Ulpianus XVI § 3.

ad § 36. Inter sicarios damnatorum vel ex ea causa profugorum liberis conceditur bonorum paternorum decima pars, uxoribus autem αἱ ἐν ἀργυρίῳ προῖκες[1]), καὶ αὐτοῖς δὲ τὸ δωδέκατον Ἀντωνῖνος Καῖσαρ ὁ κύριος συνεχώρησεν. O intempestivam[2]) clementiam, quae sceleratis hominibus donat! Emendabimusme αὐταῖς?

ad § 45. Qui duxerit ἀστὸς Αἰγυπτίαν, eius post mortem publicantur τὰ ἐπίκτητα, nisi tres relinquat natos priore exore et iusta. Quodsi duos, cedit iis τέταρτον[3]) ἢ τὸ πέμπτον; quodsi unum, τὸ ἥμισυ. Duos minus ferre uno, credere quis potest? Ferre puto illos τέτταρα πέμπτα et errorem natum Theadelphiae ex compendio Alexandrino non intellecto: $\frac{\epsilon}{\delta}$. Sic enim fractos numeros in Metricis (ed. 1903) passim signat Hero. Scriba rusticus, opinor, fractos numero non didicerat praeter simplices: γ″ δ″ ϵ″ etc.

ad § 58. Incensi τεταρτολογοῦνται. Καὶ ἐὰν δυσὶν ἀπογραφαῖς μὴ ἀπογραψάμενοι εἰσδοθῶσιν, [ἐν] τέταρτ[ο]ν κατακρίνονται. Ambigit editor, fueritne potius [δὶς] τέταρτ[ο]ν. Non puto, sed, quia spatium tribus elementis vacat, reponam: [ἐκ β′] τετάρτ[ω]ν. Cf. § 108: οἱ σύνοδον νέμοντες κατεκρίθησαν ἐκ δραχμῶν πεντακοσίων.

ad § 61. Τῶν ἀναπογράφων δούλων ἡ ἐπ[ιγον]ὴ δίδοται τοῖς δεσπόταις, ἐάνπερ μηδένα πόρον ἔχωσι ἢ μόνους τοὺς δούλους. Etiamsi maxime impuberis aliquae operae esse possint[4]), non tamen videtur domino esurienti munus fore gratissimum, quo interim compellatur infantem alere, educare, artificium docere, ut post annos operis eius ditescat. Vidit editor multo magis convenire vocabulum, quod ususfructus notionem contineat. Quidni igitur supplevit ἐπ[ιμον]ή? Cf. Dittenb. Syll. (ed. 2) 515, ubi passim scribuntur pecuniae ἐν ἐπιμονῇ τῷ δεῖνι.

ad § 70. Τοῖς [ἐν] δημοσίαις χρείαις. Teutonice οἱ ἐν χρείαις, Graece οἱ ἐπὶ χρείαις appellantur. Locos dedimus in Mnemos. vol. 44 (1916) p. 74 not. 1.

ad § 98. Παραχειρογραφία etiam versatur Pap. Lond. 359 (II pag. 150).

ad § 100. Supplementa valde placent. Initio tamen ἐνθάδε ἐπὶ τῆς [ἀρχῆς] rectius habiturum videtur quam ἐπὶ τῆς [πόλεως]. Quid enim aliud ἐνθάδε? Ἀρχῆς vocabulo designatur τὸ Ναναῖον. Ne hic quidem ratio habetur novi iuris et τῆς κατασκευασθείσης τῷ αὐτῷ τῷ εἰς τὸ Ναναῖον εἰωθότι τελεῖσθαι Ἀδριανῆς βιβλιοθήκης. Qua de re accuratius quam ceteri disputavimus Mnemos. vol. 44 (1916) p. 85/6.

Eiusdem capitis quam non supplevit lacunam Schubart, ea capere videtur [συνάλλαγ]μα.

ad § 104. Ἀτρύγητα γενήματα οὐκ ἐξὸν πωλεῖν οὐδὲ γένημα ἀνεπίγραφον ε..[..]ν. Infinitivo opus esse adnotavit editor, inveniendi periculum faceremus ipsi voluit. Itaque timidus conicio: ἐξάγειν, exeoque.

Traiecti. J. C. Naber.

[1]) Ergo in reliquis dotibus tenebat regula: *ἀλλοτρίας εἶναι καὶ οὐ τῶν εἰληφότων ἀνδρῶν*, quae hactenus nitebatur sola fide Tiberii Alexandri (lin. 25). Eodem modo Athenis pecuniaria utique dos cum bonis mariti miscetur et periclitatur Demosth. XXVII § 4 et XXX § 7, 10, 16), sed reliquas ibi dotes *ἀλλοτρίας* visas, non sequitur, etsi contendit visas Caillemer. Mémoires (Caen) 1868 p. 114 (cf. p. 115/7). Nam ceteri indistincte Atheniensem uxorem dotis dominam faciunt, quibus obstiti Mnemos. XXXII (1904) p. 444[6].

[2]) Theodosianam *εἰρονικῶς* appellat Gothofredus ad c. 8 C. Th. 9. 42, ubi cuilibet deportato conceditur sextans ad fortunam ab extrema inopia vindicandam, quod resecuit Iustinianus c. 8 C. 9. 49.

[3]) Id est, *τὸ τέταρτον*.

[4]) L. 31 D. 6. 1. Alibi legitur post XXV (l. 32 D. 6. 1), alibi post V annum (l. 6 § 1 D. 7. 7) operarum rationem haberi. Repono utrubique XV.

Friedrich Wahnschaffe, Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements. Berlin, Mayer und Müller. 1919. (Palaestra 132). (Pr. M. 9.).

De bedoeling van den schr. is blijkens bovenstaanden titel: na te gaan, wat wij uit het enjambement in mhd. verzen (12-14 eeuw) kunnen te weten komen omtrent mhd. zinsbouw. Het is dus niet te doen om de kennis van het enj. als stijlmiddel, dat in de mhd. litteratuur sedert den klassieken tijd zulk een voorname rol speelt: een zeer geliefde kunstgreep tot verlevendiging van den dichterlijken verhaaltrant, vaak stuitend voor moderne Duitsche aan gladvloeiende verzen gewende ooren. Er zijn namelijk, merkt W. op, talrijke gevallen, waarin het vaneenscheuren der syntactische groep door het vers blijkbaar zonder eenige artistieke bedoeling plaats heeft. De vraag rijst dan, of zulke scheuren niet te verklaren zijn uit andere zinsgroepeering in de me. taal. W. tracht inderdaad aan te toonen, dat „grosse Gruppen der *uns befremdend schweren* mhd. Enjambements vom mhd. Sprachgefühl aus gesehen überhaupt nicht oder nur als leichte Enjambements gelten dürfen" (S. 3). Hij heeft dus niet gevallen op het oog, waar de verspauzen samenvallen met de natuurlijke zinsgeleding, bijv. *subj.praed.—object*, lichte overgangen ook voor het nhd. oor, maar ‚Härten', zooals Parz. 644, 28 *Daran si geschriben vant— schrift, die si bekante.*

Het onderzoek gaat volgens tijdsorde te werk. De verschijnselen worden gegroepeerd; iedere groep wordt chronologisch tot het einde nagegaan, te beginnen met de vroeg-mhd. voorbeelden, die zooveel mogelijk volledig worden aangehaald, omdat wij hier doorgaans zeker kunnen zijn van de afwezigheid van technische kunstgrepen. Voor deze oudere, meer primitieve kunst behoefde ook geen verschil gemaakt te worden tusschen epische en lyrische poëzie, terwijl de laatste in den bloeitijd der hoofsche kunst zich vanzelf tegenover het enj. anders verhoudt, dan de vrijere epische techniek, en dus aparte beschouwing vereischte.

De 'Quellenübersicht' (blz. 8-13), loopende van Wiener Gene is tot Hans Sachs, omvat niet minder dan 142 mhd. gedichten, die, hetzij volledig, hetzij gedeeltelijk voor dit doel geëxcerpeerd zijn: honderdduizenden verzen, een ware reuzenarbeid!

Ter kenschetsing van schr.'s methode diene de beschouwing over de rol der relatieve zinnen in 1. Teil. 1 Kap. *Abtrennung der Bestandteile des einfachen Satzes voneinander.* Wanneer in mhd. verzen, als *Sie begunden vragen — Die wisen die da waren*, het van zijn zin gescheiden subst. gevolgd wordt door een relatief, dan is dit voor het nhd. taalgevoel een — zij het dan licht — enjambement, omdat vóór het vers een pauze valt, waardoor het subst. min of meer geïsoleerd wordt. Daarvandaan de nhd.

Digitized by Google

komma vóór ieder relatief. W. betoogt echter op grond van zijn tabellen (15-58), dat een mhd. vers, als *Die wisen die da waren* zonder pauze werd gesproken, en dus tegenover *Sie begunden vragen* als een syntactisch geheel werd gevoeld, m. a. w. dat hier van enj. geen sprake kan zijn. Hij maakt echter een onderscheid tusschen ‚notwendige' en ‚ausführende Relativsätze'. Tot de eerste behooren zinnen, als de boven aangehaalde, en in het bijzonder alle met een dem. pron. als antecedent: *Daz du helfest uf — Dem der da gevallen was*; tot de tweede zinnen in dezen trant: *Und gap dem künege Matune — Einen slac, des er sin ende nam.* [1]) Nu blijkt uit de tabel blz. 52-54, dat in de vroeg-mhd. gedichten, tot Veldeke, tegenover 95 voorbeelden van de eerste soort slechts 5 van de tweede s aan, en dat ook in het vervolg het aantal van deze laatste slechts toeneemt me dat der echte, d. i. opzettelijke enjambements! W. beslui hieruit, m. i. terecht, dat vóór deze soort rel. zinnen een kleine syntactische pauze viel, waardoor zij het enj. naderden. Hetzelfde geldt van de rel. zinnen in den vorm van hoofdzin: *Des selben pfelles leit er an — Einen mantel der was wit.* Op verrassende wijze wordt deze uitkomst bevestigd door de praktijk van Notkers ‚Anlautsgesetz': in de drie eerste boeken van Boëthius vindt W. elf voorbeelden van *ter, tiu, taz* enz., onmiddellijk na een woord met stemhebbenden uitgang, hetgeen niet mogelijk is zonder een tusschenin vallende pauze. Daarvan behooren *tien* tot de ausführende Relativsätze!

Op dezelfde oordeelkundige wijze is ook de verdere door W. met eindeloos geduld verzamelde stof geschift, gezift, geordend en toegelicht. Telkens weer verrast hij ons door scherpe onderscheiding en fijn taalgevoel. Dit in bijzonderheden aan te toonen gedoogt de beschikbare ruimte niet, maar wij verwijzen naar de ‚Ergebnisse' blz. 186 vgg., waar o. a. het ontstaan van het voegwoord *daz* en het betr. vnw. *der* in het licht der mhd. versrhythmiek wordt beschouwd. „Eine der Kardinalfragen der deutschen historischen Syntax, das Verhältnis von Parataxe und Hypotaxe, tritt hier von neuem in den Gesichtskreis der Untersuchung."

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Pierre Gilbert. La Forêt des Cippes, Essais de Critique, 2 dln. Paris, E. Champion. 1918. (Pr. 20 fr.).

La Forêt des Cippes .... De titel verdient wel even te worden uitgelegd: de uitgever van Gilbert's werk, de criticus Eugène Marsan, zegt dien gekozen te hebben, omdat het scheen alsof Gilbert zich haastte „d'élever chaque jour un nouveau monument pour décorer son précoce tombeau, jusqu'à faire ressembler son œuvre à quelque forêt où le souvenir et le pas sont retenus et guidés par les Cippes" (I, p. XXVII, n. 1). In hoeverre deze monumenten duurzamer dan 't brons zullen zijn, dat moet de toekomst leeren; op het oogenblik zijn ze te aanvaarden als de uiting van een zeer begaafden geest, van een groote belezenheid, een talent dat voortdurend boeit, ondanks zijn vooropgezette ideeën en zijn wensch om met eenmaal geldige meeningen te breken. 't Gaat niet aan tegenover zijn kritiek een hyperkritiek te plaatsen; ik wilde mij er toe bepalen op Gilbert (1884-1914) te wijzen als op een typisch vertegenwoordiger van de nationalistisch-classieke geestesrichting, die zich sedert de Dreyfuszaak in Frankrijk openbaart. Ik laat dus geheel buiten de beschouwing de vraag of hij de groote criticus zou zijn geworden dien Frankrijk nog zoekt, zooals de *Mercure de France* (1 avril 1919, p. 493) in hem ziet; ik constateer alleen, dat zijn werk, uit de *Action française* en de *Revue critique des idées et des livres* samengelezen, den Prix de la Critique voor 1919 heeft gekregen. Waar ik mij verder van kritiek onthoud, wil ik slechts een paar opmerkingen over feiten maken: waar hij Flaubert in *Madame Bovary* gemis aan sympathie en begrip verwijt (I, 115), daar leert diens correspondentie ons het tegendeel; Duclos was niet Rousseau's laatste vriend (I, 137), 't was veleer René de Girardin; Racine was niet „un tout jeune homme", toen hij een kritiek schreef op de opdracht van den *Dictionnaire de l'Académie* (II, 34); of Maupassant zich wel heeft voorgesteld de menschen te waarschuwen tegen het misbruiken van „manifestations cocardières et chauvines" lijkt me zeer de vraag (II, 172); er is een absoluut verkeerd verstaan van 't woord „citoyen de Genève" bij Rousseau, dat op 't grootburgerrecht wijst, niet op 't staatsburgerschap (II, 394).

Wat wil de nationalistische kritiek, zooals zij wordt, en werd, uitgeoefend door zijn medestanders, in de eerste plaats door hun meester Charles Maurras, dan door Louis Dimier, Pierre Lasserre, Henri Clouard, André du Fresnois, Eugène Marsan, nu onlangs nog door Alphonse Mortier in *Le témoignage de la génération sacrifiée*? Zij willen een politieke wedergeboorte door 't Koningschap nauw verbinden aan een classicistische herleving in de kunst, omdat voor hen én de Revolutie én het romantisme de wet van continuïteit voor Frankrijk hebben verbroken (I, 504); in hoeverre een terugkeer naar de traditie, tegen de onloochenbare verschijnselen van evolutie in, mogelijk is langs den weg van politieke en letterkundige aanvallen op 't heden en het nabije verleden, dat is een ander vraagstuk. Deze theorie der traditie, opgebouwd op Joseph de Maistre, de Bonald, Bourget, Brunetière, Barrès, met aanleuningen aan Balzac en Auguste Comte, brengt met zich mede een verwerping van alles wat niet katholiek is: 't protestantisme, dat beschuldigd wordt meegewerkt te hebben aan de catastrophe van 1870 door zijn „culte admiratif de leur frères d'outre-Rhin" (I, 396), 't semitisme, waarover ik de krasse citaten maar liever niet geef (I, 197; II, 185; II, 328 en passim), en van alles ongeveer wat niet Fransch is. 't Spreekt van zelf, dat de mannen die als intellectueelen voor Dreyfus getuigd hebben, Croiset, Seignobos, Lavisse, Lanson, ook als Sorbonne-mannen, worden aangevallen, dat 't pacifisme er van langs krijgt. Toch is Gilbert volstrekt niet anti-intellectualistisch, zooals de verkeerde uitwas van 't Bergsonisme dat onderstelt bij iederen nationalist (I, 21). De verheerlijking van de traditie brengt in de eerste plaats mede de op den voorgrond stelling van Lodewijk XIV (I, 57) en zijn tijd, van Richelieu (I, 65), Racine (II, 11-37 en passim); Stendhal vooral (I, 261; II, 336); Jules Lemaître (I, 165); zij houdt ook in de verguizing van de Romantiek (des Barbares! z. II, 415) en van den ongelukkigen Jean-Jacques, op wien niet genoeg slagen kunnen vallen (I, p. XXVIII, 93, 125, 333 ss, 351, 386, 500: II, 361, 388) en die „demeure

[1]) W. had hier kunnen herinneren aan de Fransche schrijfwijze, die slechts in dit tweede geval een komma toelaat.

Digitized by Google

au premier rang de nos mortels ennemis", hetgeen wel bewijst, dat hij dan nog springlevend is; van Chateaubriand (I, 129) en Bernardin de Saint-Pierre (I, 97); van de Duitsche kritiek (I, 47); van Anatole France (I, 369) en *Madame Bovary* (I, p. XXXVII en 103). De laatste aanval, waarbij Gilbert Flaubert verweet, dat hij slecht schreef en dat hij slechts feiten gaf, geen psychologie bezat en beneden Stendhal stond, heeft heel wat stof doen opwaaien onder de critici die nog in dien roman hèt knapste boek van de 19e eeuw zien.

Het geheele tweede deel wordt ingenomen door tooneelkritieken (en eenige appendices); ze loopen over werken die grootendeels reeds vergeten zijn, maar ze zijn toch misschien wel het belangwekkendste deel van zijn werk, omdat hij, doctrinair criticus, een nieuwe kunst bracht te helpen voorbereiden, vooral ook omdat hij op de grove fouten van het tegenwoordige Fransche tooneel wijst, dat in de namen van Bernstein en Bataille wordt samengevat. In verband daarmee wijs ik op een hoofdstuk (II, 309), waarin hij tracht den geest van den Joodschen tooneelschrijver te benaderen en dat misschien voor een internationaal onderzoek over dit onderwerp stof zou kunnen brengen. Hij meent eenige aanwijzingen te zien, dat er een vernieuwing van de Fransche tooneelkunst zal komen; men mag 't beste wenschen maar 't laatste groote succès, de Curel's *l'Ame en folie*, geeft al weinig vertrouwen op een terugkeer tot een tooneel op 't leven gegrond. En een herleving van de tragedie als door den Griek Jean Moréas met zijn *Iphigénie* — waarom noemt hij niet ook Samain's *Polyphème*? — is wel uitgesloten.

Terugkeer tot 't leven, dat boven de litteratuur gaat, aanvaarding van de daad, die hooger is dan de droom, dat wil deze jonge Latijn van gezond verstand, van klaarheid, van een met humanisme doortrokken geest, van evenwicht ook, wanneer de politiek hem niet verblindt en hij zich laat verleiden tot afkammerijen en miskenningen of paradoxen. Wat hij wil, is een stijl zonder breede rhetoriek, een litteratuur waaruit de schittering van het schilderachtige, het sentimenteele en de voorliefde voor de uitwendige eigenschappen van den stijl zijn gebannen, een terugkeer tot het humanisme dat haar schoonste uitdrukking in Racine vond. Zelf gaf hij eenige voorbeelden van zulk een kunst; ik wijs b.v. op zijn studies over den Prince de Ligne, Duclos, Stendhal, Jules Lemaître's bewerking van de *Princesse de Clèves*, over *Bérénice*, op het prachtige stukje dialectiek in zijn Platon et Montesquieu (I, 232 ss.), alles vol van vruchtbare, krachtige denkbeelden. Men moge het niet eens zijn met zijn esthetische leer die slechts in de letteren plaats laat voor datgene wat in overeenstemming is met een politiek van rede en autoriteit, men geniet toch van dezen zeer knappen schrijver.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Russkaja Biblioteka (Russische Bibliothek). Tom 1-9: L. N. Tolstoj, Anna Karenina (t. 1/2), — F. M. Dostojewskij, Bratja Karamazowy (t. 3/4), — I. S. Turgenew, Otcy i děti, Nakanuně (t. 5), — M. E. Saltykow, Gospoda Golowlëwy (t. 6), — I. A. Gončarow, Oblomow (t. 7), — F. M. Dostojewskij, Prestuplenie i nakazanie (t. 8), — I. S. Turgenew, Dym, Dwor anskoe gnězdo. Berlin, Ladyschnikow. (Pr. per deel 12 Mk., geb. 15 Mk.).

In geheel Westeuropa laat zich een grote schaarste aan Russiese boeken gevoelen. Heeft men iets nodig, geen boekhandelaar of antikwaar kan u helpen; uit Rusland wordt niets uitgevoerd, en hoewel volgens betrouwbare berichten van ooggetuigen de Sowět-regering de herdruk van klassieke werken met ijver ter hand heeft genomen, staat het toch te bezien, of na de hervatting van een enigszins regelmatig handelsverkeer Rusland in staat zal zijn, tegen schappelike prijs de buitenlandse lezer te voorzien van hetgeen hij wenst te ontvangen.

Het is derhalve een loffelike onderneming, wanneer de Berlijnse uitgever Ladyschnikow tot een herdruk van een aantal der allerbelangrijkste klassieke werken der Russiese letterkunde besloten heeft. Hij heeft Dr. E. Boehme bereid gevonden de redaktie op zich te nemen, en tans verschijnt de serie met stoom. Op deze negen delen zullen er binnen enige weken negen andere volgen, werken van niet geringere betekenis dan de tans gepubliceerde. De keus is zeer gelukkig; dat ziet ieder, die enigszins in het onderwerp is ingewijd, direkt.

In zoverre is deze editie zelfs beter dan menige in Rusland verschenene, dat de redakteur, zoveel als zijn eigen biblioteek en andere binnen zijn bereik staande verzamelingen dat toelieten, de beste drukken als model heeft genomen voor zijn tekst.

Het uiterlik is zo goed verzorgd als het in deze tijd slechts te verwachten is.

Gaarne beveel ik deze uitgave aan allen aan, die de Russiese taal beoefenen en Russiese auteurs in het origineel lezen.

Leiden. N. van Wijk.

Friedrich Schneider, Der Europäische Friedenskongress von Arras (1435) und die Friedenspolitik Papst Eugens IV, und des Basler Konzils. Greiz, O. Henning A. G. 1919.

De schrijver, die eenige jaren geleden een monografie over Jan van Beieren in het licht gaf, biedt thans een uitvoerig relaas van de onderhandelingen, die in 1435 te Atrecht met den vrede tusschen Karel VII en Philips van Bourgondië bekroond werden terwijl Engeland zich, toen de voorwaarden wederzijds onaannemelijk bleken, van de vredehandeling terugtrok. Het werkje, dat vóór den oorlog voltooid was, is gebaseerd op het beschikbare archiefmateriaal uit Frankrijk, Engeland, de Nederlanden enz., naast de gedrukte bronnen, die in overvloedige hoeveelheid zijn gebruikt. Het is er den schrijver vooral om te doen, het internationale karakter van de vredespogingen in het licht te stellen. De grootste verdienste van het vredeswerk komt toe aan den onvermoeiden kardinaal Albergati, die er reeds jaren lang zich aan gegeven had, eer hij te Atrecht het welslagen zag. Hij was daar vergezeld door twee geestelijken, die nog meer beroemd zouden blijven dan hij: Enea Silvio Piccolomini en Thomas Parentucelli, de latere paus Nicolaas V. Over de politieke bedoelingen van Philips den Goede denkt Schneider gunstiger dan Du Fresne de Beaucourt, wiens werk over Karel VII hij met dit geschrift beoogt aan te vullen.

Op het verhaal volgt de uitgave van drie belangrijke bescheiden betreffende het vredescongres, benevens eenige bijlagen over speciale punten.

Aangaande Albergati had wel even mogen zijn opgemerkt, dat wij van hem een voortreffelijk portret bezitten door Jan van Eyck.

Digitized by Google

De tekst is niet vrij van fouten, in eigennamen vooral (o. a. steeds Alencon in plaats van Alençon), alsook in het middelnederlandsch op blz. 218. — In het artikel van het vredesverdrag, dat is weergegeven als „33. Der Burgunder und seine Getreuen führen auch fürderhin kein anderes Wappen als das St. Andreaskreuz" (blz. 71), zal in plaats van „Wappen" iets als „Zeichen" gelezen moeten worden. Het Andrieskruis is nooit een wapen geweest.

Leiden. J. Huizinga.

S. S. Woldendorp, De incarnatione, een geschrift van Athanasius. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Groningsche diss.).

Het geschrift De incarnatione (Migne Script. Graeci 25) waaraan Dr. Woldendorp zijn onderzoek wijdt, heeft groote waarde voor de oud-christelijke dogmengeschiedenis, aangezien de schrijver de religieuse motieven, die tot het orthodoxe christologische dogma geleid hebben, op bijzonder duidelijke wijze uiteenzet. De overlevering schrijft het aan Athanasius toe, en de heerschende meening beschouwt het als jeugdwerk van dezen grooten Kerkvader. Alleen *I. Draeseke* (Theol. Stud. en Krit. 1893, 251 vlg. Zeitschr. f. wiss. Theol. 1895, 238 vlg. 517 vlgg., Woch. f. Klass. Phil. 1913, 768 vlgg.) en *Tr. Kehrhahn*, De S. Athanasii quae fertur contra gentes oratione (Dissert. Berolin. 1913) hebben het auteurschap van Athanasius bestreden, en dat is de reden, waarom Dr. W. zijn proefschrift begint met een Onderzoek naar de echtheid der „Incarnatio" (hfdst. I), waar hij de door Draeseke en Kehrhahn aangehaalde argumenten tracht te ontzenuwen. In de critiek op Dr. sluit hij zich in hoofdzaak aan bij hetgeen al andere onderzoekers, b. v. Stülcken Athanasiana (Texte u. Unters. 1899) en K. Hoss, Studiën über das Schrifttum u. die Theologie des Athanasius 1899 tegen Dr. ingebracht hebben. Hier is zijn betoog in hoofdzaak overtuigend : de meeste bezwaren van Dr. zijn ook werkelijk niet van groot gewicht, behalve een tweetal : 1e. het oordeel van Gregorius v. Nazianz (Oratio 21), dat Ath. van de profane wetenschappen weinig studie gemaakt heeft, hetgeen geenszins strookt met den inhoud van De incarn, nog minder met die van het tractaat contra gentes, waarvan De incarn. klaarblijkelijk de voortzetting vormt ; 2e. het rhetorisch karakter van beide tractaten, dat geenszins aan het auteurschap van een jongen man en aan een eerstelingswerk doet denken.

Ook deze bedenkingen zouden evenwel ook naar mijn gevoelen weggenomen kunnen worden, indien niet een zeer gewichtig moment er bij kwam, namelijk de literaire verhouding van Ad gentes en De inc. tot de *Theophanie van Eusebius* van Caesarea (ed. Gressmann 1904). Volgens Kehrhahn zou de auteur van beide aan Ath. toegeschreven tractaten de Theophanie gebruikt hebben, en daar eenerzijds de Theoph. na 325 geschreven is, anderzijds een na 325 geschreven boek van Ath. sporen van den Ariaanschen strijd zou moeten dragen, bovendien Ath. na 325 niet meer een boek van zijn tegenstander Euseb. gebruikt zou hebben, zou de auteur niet Ath. kunnen zijn. Uitvoerig heeft K. de parallellen tusschen de Theoph. en Ad gentes behandeld, terwijl hij die tusschen de Theoph. en De incarn. maar heel kort opsomt. Dr. W. is bij mijn weten de eerste, die de meening van K. tracht te weerleggen. Ik kan niet vinden, dat zijne weerlegging overtuigend en afdoende is.

1e. vergelijkt hij alleen de parallellen tusschen Theoph. en Inc. ; maar het vraagstuk van literarische afhankelijkheid van Ad gentes is voor de Inc. evenzeer belangrijk en de bewijsvoering aangaande Inc. daarom onvoldoende, zoolang niet aangetoond is, dat ook in Ad gentes geen gebruik van de Theoph. gemaakt is. 2e. lijkt mij ook de behandeling van de door K. aangevoerde parallelle plaatsen in Inc. en Theoph. onvoldoende. Dr. Wold. geeft iedere keer den tekst van Euseb. in extenso, daarna de plaats van de Inc. (maar niet den tekst zoodat de vergelijking voor den lezer niet gemakkelijk is), eindelijk zijn eigen negatief betoog, dat veelal weinig zakelijks inhoudt en ook wanneer het uitvoeriger is, mij niet klemmend voorkomt. 3e. is er nog eene rij van parallelle plaatsen aan te wijzen, die noch Kehrhahn noch Dr. W. aanhalen, en wel : uit Ad gentes c. 42 de vergelijking van het heelal met eene lier van vele snaren cf. Theoph. I 28 ; uit de Inc. c. 6 de gedachte dat het ongepast zou geweest zijn als God de menschheid aan het verderf had overgelaten cf. Theoph. III 55 (K. en W. halen alleen de parallel Theoph. III 55 en Inc. 23 aan) ; c.17 de idee dat de Logos ook tijdens zijn verblijf op aarde toch het heelal bleef omvatten èn de vergelijking tusschen de zon en den Logos (beide worden door de aanraking met het aardsche niet bevlekt) cf. Theoph. III 39 p. 142* en 143* vlg. Gr. ; c. 21 en 22 Jezus niet tengevolge van ziekte gestorven cf. Theoph. III 44 p. 148* Gr. ; c. 26 de opstanding mocht niet al te spoedig op den dood volgen cf. Theoph. III 61 p. 159* Gr. ; c. 28 de zeer eigenaardige vergelijking met een onbrandbaar voorwerp cf. Theoph. III 57 p. 153* ; c. 32 Jezus en de daemonen cf. Theoph. III 13 ; c. 46 vlg. het ophouden der orakels cf. Theoph. III 13 ; c. 51 de bekeering der ruwe volkeren cf. Theoph. III 7 ; c. 52 Christus vredestichter cf. Theoph. III 2 en 7 ; c. 53 Christus strijder tegen de hele afgoderij enz. cf. niet zoozeer Theoph. III 4 (K. en W.) als 8 en 35, waar de congruentie grooter is; c. 54 de daden van Christus onmetelijk talrijk cf. Theoph. III 80 ; c. 55 de uitbreiding van de goddelijke leer cf. Theoph. III 79. Al deze parallellen lijken mij wat aard en aantal aangaat, van zulke beteekenis, dat ik aan toeval niet gelooven kan, veeleer een literairen samenhang tusschen Ath. en Euseb. meen te moeten aannemen. Dit onderzoek *moet* dus bepaald nog eens gedaan worden en er moet dan ook nog eens nauwkeurig onderzocht worden, welke gevolgtrekkingen uit de aanwijzing van gebruikmaking van Euseb. door Ath. gemaakt moeten worden aangaande auteurschap van Ad gentes en De inc. Ik durf de onechtheid van die twee geschriften nog niet ronduit te beweren, daar zooals ook W. terecht aantoont, leer en stijl der geschriften met die van de ontwijfelbaar echte tractaten van Ath. sterk overeenkomen. Maar kan Ath. na 325 nog van een geschrift van Euseb. een dergelijk gebruik gemaakt hebben (om van andere bedenkingen, die dan rijzen, te zwijgen) ?

In hoofdstuk II tracht Dr. W. eene analyse der Inc. te geven. Deze „analyse" geeft echter niet meer dan (gelukkig gekozen) kapittelopschriften en vertaling van de belangrijkste stukken. Hoofdst. III behandelt de Theologie der „Inc." en die der overige geschriften, en moet ten bewijze dienen, dat het theologische gehalte van de Inc. goed athanasiaansch is. M. i. had echter,

Digitized by Google

wanneer het ook hier om de echtheid van De inc. ging, het betoog meer een vergelijking tusschen de leer der Inc. eenerzijds en de leering in de overige geschriften anderzijds moeten inhouden; dan was ook tevens duidelijk geworden, in hoe ver Ath. de gedachten, die hij in zijn „jeugdwerk" aanstipt, later breeder ontwikkeld heeft. Belangrijk vond ik de vergelijking met het hellenisme, namelijk de hermetische geschriften, ook de bestrijding van Harnack.

De schr. heeft de verdienste, de aandacht der geleerden weer op het zoo belangrijke tractaat van Ath. en op de problemen die ermee gemoeid zijn, gevestigd te hebben. M. i. had hij de stoffen en de problemen wat grondiger moeten doorwerken. Laten we hopen, dat het onderzoek naar de echtheid en den oorsprong van het tweetal athanasiaansche tractaten nog eens opgenomen en tot een meer bevredigende oplossing worde gebracht.

Leiden. H. Windisch.

SCHOOLBOEKEN.

Latijnsche Leergang. Deel I: Buigingsleer door **Dr. E. Slijper.** Oefeningen bij de Buigingsleer door **Dr. P. C. de Brouwer** en **Dr. E. Slijper.** Deel II: Syntaxis door **Prof. Dr. F. Muller Jzn.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 2.40; *f* 1.90; *f* 2.25).

De heeren de Brouwer en Slijper zeggen in de voorrede bij hun oefeningen:

„Maar laten dan de leeraren, vooral de jongere, nu ook eens afstappen van den ouden sleur en het met deze nieuwe Oefeningen tenminste probeeren. Al te lang reeds wordt in veel scholen aan 't oude en verouderde vastgehouden."

Inderdaad. Het is wel onbeholpen en in zeer slecht Hollandsch gezegd, maar de bedoeling juicht ondergeteekende van ganscher harte toe. En ook ik wensch en hoop, dat vele leeraren den moed zullen hebben den „Leergang" bij hunne lessen te gebruiken.

Men probeere het maar eens. Maar dan ook liefst aan vele scholen tegelijk. Met de leerboekjes van Slijper en de Brouwer en Muller komt men werkelijk niet in „het booze nieuwe", 't is geen directe methode. 't Valt heusch mee. En men doet dáárom zoo'n goed werk met de invoering van deze boekjes, omdat dit een belangrijke stap in de goede richting beteekent. In dezen heelen Leergang is althans gepoogd en bedoeld om werkelijk Latijn te leeren, en in dezen heelen Leergang merkt men tenminste, dat de samenstellers naar krachten getracht hebben het onderwijs te doordringen met de inzichten, die voor hen als uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek golden, en bovendien, dat het hun eerlijk en ernstig gemeend is geweest den goeden weg tenminste te zoeken.

Beschouwen we de verschillende deeltjes nader.

Over de Buigingsleer kunnen we kort zijn. Van de gebruikelijke soortgelijke boekjes onderscheidt dit zich te weinig. Naast de Oefeningen lijkt het voor de eerste klassen overbodig en om het als handleiding te gebruiken bij meer wetenschappelijk onderwijs in vormleer van het Latijn is het te onwetenschappelijk. Wel blijkt er uit, dat de schrijver gepoogd heeft, zich op de hoogte te stellen en hier is zeker ook het pogen schoon — maar . .

Grondiger kennis, zuiverder inzicht en vooral klaarder blik en helderder uiteenzetting zouden noodig zijn.

Trouwens het zwaartepunt van het 1ste deel van den Leergang ligt in de Oefeningen. Dit boekje heeft geen andere bedoeling dan schoolboekje te zijn en hier kan men inderdaad zooveel en velerlei waardeeren, dat men niet genoeg kan aandringen op spoedige invoering. Metteraard heeft ook dit boekje vele der bijkans onvermijdelijke zwakheden van iets, dat tot op zekere hoogte nieuw is, terwijl aan den anderen kant, met name in de keuze der „zinnetjes" (het woord zelf zegt al zoo veel) de oude booze geest nog hoogtij viert. Maar als het gebruikt wordt, zoodat spoedig een herdruk komen kan, en de leeraren, die er mee werkten, zenden eens op ruime schaal hun opmerkingen, dan kan uit dit boekje inderdaad een bruikbaar schoolboekje worden, dat voor de analytische methode in het eerste jaar allicht in hoofdzaak genoeg is en voor de directe methode een misschien moeilijk te ontberen en zeker weinig hinderende en veel voordeelen biedende aanvulling kan zijn. Alleen zouden bij een tweeden druk verbindingen, die voor het Latijnsch taalgevoel volstrekt onmogelijk zijn, als *Quae est rotunda? Mensa rotunda est,* uiteraard weg moeten blijven. Het ware aan te bevelen, dat iemand die werkelijk Latijn gevoelt, b.v. Prof. Muller, welke immers aan den Leergang medewerkt, een strenge censuur oefende.

Doch genoeg hierover, ik wijs thans op enkele m. i. gelukkige grepen:

Zeer nuttig zijn de oefeningen waarbij de leerlingen gegeven Latijnsche woorden zelfstandig moeten verbinden of gegeven woordverbindingen in een anderen vorm moeten overbrengen. Dit is wel een zwakke aanloop, maar het is tenminste een aanloop tot het zelfstandig vormen van Latijnsche zinnen door de leerlingen. En daar moeten we heen.

De keuze der woorden voor de eerste oefeningen is over het algemeen gelukkig — eenvoudige woorden, zaaknamen meest, die, ook vertaald, weinig onheil stichten. Jammer, dat de daze opmerking over de beteekenis van esse daarmee zoo weinig stemt. Jammer ook, dat, verder op, de woordenkeus hoe langer zoo meer op den woordenschat (!) der gewone themaboeken gaat lijken.

Zeer nuttig zijn de vele spreuken, verzen e. d., die klaarblijkelijk bedoeld zijn om uit het hoofd geleerd te worden.

Toe te juichen is het streven om de leerlingen met de meest voorkomende afleidingen vertrouwd te maken en etymologisch samenhangende woordgroepen als zoodanig te doen herkennen.

De oefeningen in het herkennen van vormen zijn zeer nuttig, alleen moesten zij veel talrijker zijn. Men moet het niet aan den leeraar overlaten de zoo geboden oefenstof met eigen voorbeelden uit te breiden — integendeel de leeraar heeft het recht te verlangen, dat de samenstellers van een oefeningsboekje een zoo ruime keuze van oefenstof te zamen brengen, dat de leeraar slechts te kiezen en niet aan te vullen heeft. Wil deze aanvullen, dan kan dat altijd nog.

Ongeveer hetzelfde geldt van de oefeningen in het vlug vinden van Latijnsche vormen. Wat het werkwoord betreft, geeft hier de oefening op blz. 160, 161 en 162 een zeer prijzenswaardige aanvulling. Van deze oefening — een soort verbeterde uitgave van een reeds vroeger ver-

Digitized by Google

schenen hulpboekje van den heer Slijper—zullen in dezen vorm zeker vele leeraren aanzienlijk gemak en nut ondervinden. Ook de herinneringen aan den ouden, en vooral door analytici, zonder eenigen grond, gesmaalden Volcke (ik doel op het eerste deeltje) zullen zeker ook thans weer hun nut doen.

En zoo is er meer. Men ziet, het zijn geen weidsche of grootsche vindingen, die dit boekje brengt, het is geen methode, die hier ingeleid wordt, maar het boekske is voldoende rijk aan handige kleinigheden en kleine handigheden om met nut gebruikt te worden en het zal zoo door het goede dat het biedt, als door het verkeerde dat er in is, den overgang tot werkelijk zakelijke, eenvoudige, doch zuiver gebouwde en goed volgehouden leermiddelen (die er nog niet zijn) kunnen voorbereiden.

Ik wensch dit boekje van harte een volkomen welslagen toe.

Met de Syntaxis van Muller komen we op geheel ander gebied.

Als er zulke boekjes komen en ze worden gebruikt, dan is er wat van het onderwijs te maken. Onnoodig te zeggen, dat we hier met een wetenschappelijk zuiver werkje te doen hebben. Doch geluk wenschen wil ik den schrijver hiermee, dat hij zijn rijke weten en langdurige onderzoekingen zóó beheerscht, dat hij er zoo eenvoudig en begrijpelijk, zonder eenig vertoon van geleerdheid van vertellen kan.

De behandeling van tempus en modus vind ik buitengewoon geslaagd. De strakke en strenge lijn van den klassiek-Latijnschen zinsbouw komt keurig uit.

Minder gaaf is de uiteenzetting van de casus-leer en als gevolg daarvan van de leer der nominaal-vormen van het werkwoord. Is in tempus en modus voortdurend gewezen op de omstandigheid, dat verschillende vormen van een zelfde woord de verschillende *wijzen* uitdrukken, waarop een spreker iets *ziet*, of zich iets *denkt* — in de casusleer gelden de vormen nog als uitdrukkingen van een verband in het afgetrokkene tusschen eenheden der mededeeling. Ten deele ligt dat wel hieraan, dat Muller zijn beschouwingen ontwikkelt op grond van het geschiedkundige, in hoofdzaak klassieke, Latijn. Andere talen leveren stof tot vergelijking, maar de lijn der uiteenzetting wordt, terecht, alleen door de zuiver Latijnsche verschijnselen bepaald. Zooals gezegd, is dat in het algemeen volstrekt juist, maar het brengt het bezwaar met zich, dat het Latijn de casus in hun oorspronkelijke zelfstandige functie bijna niet meer kent, en men dus, het Latijn alleen volgend, altijd min of meer gevaar loopt, het perspectief der ontwikkeling verkeerd te ontwerpen.

Naast dit algemeene bezwaar kan ik niet nalaten er op te wijzen, dat de localistische groepeering der stof ook voor de bruikbaarheid op school ernstige bezwaren heeft. Ten bewijze diene al dadelijk de gewrongen redeneering om van den accusativus van richting aan den objectsaccusativus toe te komen.

Doch deze bezwaren tellen des te minder, omdat het casus-gebruik in het Latijn, juist als reeds veel meer verschoven toestand dan het gebruik der werkwoordsvormen, zeer veel dichter bij het taalgevoel van onze dagen staat.

De hoofdmoeilijkheden van den Latijnschen zinsbouw voor den mensch van nu zijn drie in getal:

relativum
imperfectum en perfectum.
coniunctivus.

De beide laatste zijn zooals reeds gezegd meesterlijk behandeld. En wat het eerste betreft, kan men voor schoolgebruik bezwaarlijk meer wenschen dan hier geboden wordt. Wel hoort de leer van het pronomen niet thuis in de leer der woordvormen, doch evenals die van het adjectief in de leer der woordsoorten. Doch de usus, dien Muller hoffelijk weet te ontzien, waar het niet om hoofdzaken gaat, eischt nu eenmaal een behandeling. En dan zij hier dankbaar vermeld, dat met name over het relativum in bezonnen en klare beknoptheid zooveel en zoo weinig gezegd wordt, als de leerling noodig heeft.

Alzoo samenvattend, meen ik, dat aan Prof. Muller hartelijk dank betuigd moet worden voor het keurige boekske, waardoor hij tegelijk de inheemsche wetenschappelijke litteratuur over het Latijn met een belangrijk werkje heeft verrijkt en aan het Gymnasium een voortreffelijk leerboek heeft geschonken.

Utrecht. B r i n k g r e v e.

Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart. Met inleiding van en verkort door **J. B. Meerkerk.** Amsterdam, J.M. Meulenhoff. 1919.

De redactie vroeg mij enkele woorden over deze uitgave te schrijven. Ik ga dat doen, maar het doet mij leed dat mijn toon niet hooggestemd zal zijn. Het boek is, vindt de heer Meerkerk, voor leerlingen te lang en te langdradig. Daarom heeft hij het verkort. Inderdaad heeft hij er het mes ongenadig ingezet. Reeds tegenover die leerlingen (van gymnasium, burger- of kweekschool) vind ik de methode ongeoorloofd. Is voor de letterkundeles het boek te lang, men toone hun het origineel, vertelle iets van den inhoud, leze er iets uit voor en rade tot kennismaking aan. Doch bovendien, ook anderen zullen dit verminkte boek lezen. Ik kan slechts herhalen wat ik meermalen schreef: klassieke werken als deze mag men niet willekeurig besnoeien, het is een vergrijp aan wat de auteur als één geheel schiep. Wie tijd noch lust heeft voor het geheel late het liggen. Indertijd, 1872, heeft mevrouw van Westhreene de Historie van den Heer Willem Leevend „naverteld". Zij wilde er een „prettig boek" van maken voor „lezers in onze drukke dagen." Te hunnen behoeve heeft zij, gewis met de beste bedoelingen, het kunstwerk jammerlijk geweld aangedaan. Er is nog erger. Ik bezit eene uitgave van dienzelfden roman van 1851. Behalve door andere malle bekortingen, heeft de bewerker er zich aan bezondigd door, zonder waarschuwing, alle brieven van tante Martha de Harde te schrappen. Vermoedelijk waren ze hem te ongekuischt. Zoo vergrijpt men zich aan de literatuur, waarvan men de opperste schoonheid zelfs niet bevroedt.

In deze uitgave der Sara Burgerhart ontbreken er, heb ik mij niet verteld, van de 175 brieven van het origineel 105. De inhoud daarvan wordt met een enkel woord weergegeven. Daaronder de eerste brieven van Anna Willis aan Saartje, die toch ook daarom van belang zijn, omdat zij de herinnering bewaren aan Aagje's bits en hoog optreden tegen Betje vóór hare kennismaking, 38 met de aardige beschrijving van het kapsel,

Digitized by Google

43 met het avondje en het overdadig souper te Rotterdam, 44 met de geschiedenis der weduwe Spilgoed, brieven van broer Benjamin en Cornelia Slimpslamp, 55 met de beschrijving van Schiedam en de parodie op het verzet tegen de nieuwe psalmberijming, 76 met de luthersche apologie van den ouden heer Edeling, 102 met de geschiedenis van Aletta Brunier, 126 met het eerste relaas van Saartjes avontuur met R. Hoe verder wij het korenveld inkomen, hoe meer halmen de zeis wegmaait, 129-135, 140-145, 163-170. Bovendien zijn nog uit de wel opgenomen brieven soms gansche stukken geschrapt, 33, 45, 51, 160. Natuurlijk zal de bewerker voor dat alles zijne redenen hebben; voor mij is deze methode eene verminking die den ganschen opzet des romans, zijne schoonheid en het begrijpen ervan gelijkelijk geweld aandoet. Ook de narede ontbreekt.

Nog een woord over de aanteekeningen. Ik gedenk wel dat dit hachelijk werk is: men geeft licht te veel of te weinig. Maar deze zijn toch wel heel sober, en ik kan mij die al te krappe kortheid alleen verklaren, als deze uitgave bepaaldelijk voor scholieren bestemd is en men bedoelt dat het mondeling onderricht de noten zal aanvullen. Krap toegemeten, zijn ze bovendien nog niet immer juist. Wolff met zijn ratio sufficiens is niet „Kaspar Friedrich 1733-1794," blz. 20, dat was de anatoom en physioloog, maar Christian von Wolff 1679-1754, de wijsgeer, die aan Leibniz o. a. het begrip der „raison suffisante" ontleende, begrip dat ook wel had mogen toegelicht worden. De bloote vermelding van Coccejus, Voetius (niet Voetsius) en Lampe, blz. 41, baat den lezer ook maar luttel. Als Blankaart zegt het teeken des beestes niet in de Evangeliën te kunnen vinden, blz. 45, geeft de noot „Openbaringen" in plurali, wat de zaak zeker niet duidelijk maakt aan wie zich Openb. 17 niet herinneren, waarvoor bij genoemde leerlingen eenig gevaar bestaat. Gajus op blz. 47 is niet de „Gerechtigheid" (het is waar dat er een ? achter staat), maar de adressant van den derden Johannes-brief, die immers volgens vs. 5 zooveel goed doet aan broeder en vreemdeling. Of men van de zaadjes van de tonca-boom beursjes maakte, blz. 51, weet ik niet, maar wel dat ze in brief 31 en 32 dienen om aan de snuif, ook door vrouwen genoten, hooger aroma te geven.

Bij alle erkenning der goede bedoeling moeten wij het blijven betreuren dat deze uitgave aan niet ingewijden een verknipt kunstwerk en mitsdien een geheel verkeerden indruk geeft van Betjes en Aagjes kunst.

Leiden. L. Knappert.

H. Zondervan, Natuurkundige Aardrijkskunde. 2 Deelen. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1919. (Pr. p. dl. *f* 1.60).

In twee deeltjes, het eene van ruim, het andere van nog geen honderd bladzijden wil schrijver een overzicht geven van de leerstof, die hij zich voorstelt te geven aan leerlingen van de 4e en 5e klasse eener Hoogere Burgerschool. In het voorbericht althans spreekt hij er zijn vreugde over uit, dat voor de invoering van het normaalprogramma het aardrijkskundig onderwijs in de 4e klasse der R. H. B. Scholen van één op twee uren zal worden gebracht, en later, bij de leerstofverdeeling, wordt uitsluitend gesproken over de 4e en 5e klasse eener H. B. S. Het is dus blijkbaar speciaal voor deze inrichting dat het werkje is samengesteld.

Vooropstellende, dat de bestudeering daarvan mij werkelijk een genot is geweest, en dat ik schrijver hulde breng voor de zorg en den ernst, waarmede hij zijn arbeid heeft samengesteld, bekroop mij toch een gevoel van vrees, dat de natuurkundige aardrijkskunde in haar geheel te uitgebreid is behandeld.

Schr. erkent in zijn voorrede, dat dit gedeelte der geographie het moeilijkst is, dat zij niet alleen bij den docent, maar ook bij den leerling de noodige kennis van andere vakken, zooals natuurkunde, scheikunde en natuurlijke historie, vereischt, maar dat is juist het verleidelijke, en m.i. de gevaarlijke zijde van het vak, en ik voor mij waag mij niet meer dan hoogst noodzakelijk is, op het terrein van mijne mededocenten: men dient zich soms te beperken!

Allerminst zou ik willen betwisten, dat onderwerpen als anthroposfeer en anthropogeografie in min of meer nauw verband staan met de natuurkundige aardrijkskunde, maar dit geheele hoofdstuk zou ik liever verplaatst zien naar het hoofdstuk *Volkenkunde* naast de landsbeschrijving, bij de gewone geographie dus. Dit is echter geheel een persoonlijk oordeel, dat ik gaarne geef voor een beter.

Het eerste deeltje behandelt achtereenvolgens het ontstaan en de ontwikkeling der aarde, waarbij afzonderlijk de aardkern, de aardkorst en de zee worden beschreven; vooral de aardkorst neemt hier een voorname plaats in: verdeeling van land en water, bouw der aardkorst, vulkanisme, verweering, erosie, de meren, eilanden, kusten, aeolische vormen en natuurlijk de zeestroomen, om bij de belangrijkste onderwerpen te blijven, krijgen achtereenvolgens, het eene minder, het andere meer uitvoerig een beurt.

Zeer juist acht ik 't van schr. gezien, om al deze zaken, als barysfeer, lithosfeer en hydrosfeer samen te te vatten als leerstof voor de 4e klasse met het oog op de leerstofverdeeling der verwante vakken en den graad van ontwikkeling der leerlingen, om het moeilijkste gedeelte, de atmosfeer, biosfeer en anthroposfeer eerst in de 5e klasse onder handen te nemen.

Het is dan voornamelijk dit eerste deel, dat ik werkelijk met klimmende belangstelling heb doorgewerkt. Het onderdeel „vulkanisme" o.a. is inderdaad voortreffelijk, zoowel wat de indeeling betreft als de wijze van voorstelling. Hoe boeiend en toch kort en zakelijk is b.v. die beschrijving van het Peléé-type; deze indeeling in typen is voor een schoolboek nieuw en de heer Zondervan is in de wijze van samenvatting daarvan bijzonder geslaagd. Ook het hoofdstuk „aardbevingen", in vele werkjes maar even aangestipt, is hier duidelijk en met interessante diagrammen en photo's weergegeven; de illustratie van dit deel laat trouwens niets te wenschen over; de photo's zijn duidelijk en fraai. —

Gaat werkelijk, zooals in fig. 54 op bl. 116 aangeeft, een tak van den Atlantischen stroom door het Kanaal langs onze kust? Ik meende, dat geen druppeltje water van dien warmen stroom in de Noordzee kwam?

Met deze korte opmerkingen neem ik van het eerste deeltje afscheid, om iets langer stil te staan bij het tweede. Wanneer ik bij enkele onderdeelen hierin met schr. van meening mocht verschillen, dan gelieve de heer Zondervan mijne opmerkingen niet te willen beschouwen als „fouten", waarop ik hem zou willen

Digitized by Google

wijzen, maar meer als vragen om opheldering in een en ander. En zoo zou ik dan willen vragen, of schr. het tweede gedeelte van de Wet van Buys Ballot op bl. 24, in verband met de daarbij gegeven fig. 12 *zelf* wel erg duidelijk vindt; aan de figuur ontbreken de letters (wellicht onwillekeurig verzuimd), maar ook de tekst eischt m.i. wel een *zéér* duidelijken uitleg van de zijde van den docent, om den leerling geheel te kunnen bevredigen.

Ik blader het boek verder door, en kom dan tot de volgende gevolgtrekkingen:

Bl. 29. *Invloed der cyclonen op het weer.* Bij de mededeeling, dat het gemakkelijk te begrijpen is, dat de windrichting verandert, als zij aan de plaats voorbijtrekt, zoude een figuur, dit aangevende, hier niet misplaatst zijn.

Bl. 35. *Passaten*; een korte duidelijke definitie der passaten ontbreekt. Niets dat bij de leerlingen meer pakt dan een korte definitie, die alles omvat. Het windstelsel wordt wel beschreven, maar zou men den leerling na het lezen van deze regels vragen: „Wat zijn nu passaten?" dan vrees ik, dat hij erom heen zou draaien en geen afdoende verklaring van het wezen der passaten zou geven.

Bl. 37, 4e r. v. o. Waarom wordt de „N. Atlantische cycloon" niet met den gewonen naam: „Yslandsch minimum" aangeduid? Bij de beschrijving van de uitgestrektheid van dit minimum (3e r. v. o. en bl. 38 de vijf eerste regels) had zeer duidelijk, liefst door een figuur moeten worden aangegeven, dat het zich met met een tong boven het vastland van Europa uitstrekt, omdat het anders voor de leerlingen niet duidelijk is, dat langs de geheele kust van West-Europa *Westenwinden* overheerschend zijn.

Bl. 38. Fig. 23 (De moessons in den Indischen Oceaan) geeft den indruk, alsof de moessons voornamelijk heerschen in Voor- en Achter-Indië en den *Nederlandsch-Indischen Archipel*, terwijl toch de moessons voornamelijk dáár zijn, waar *groote* landoppervlakten grenzen aan groote zeeën, en dus Oost-Afrika en Zuid-Arabië daarbij inbegrepen zijn. Dat de *Ind. Archipel* in deze teekening is opgenomen, geeft den *verkeerden* indruk, dat deze archipel ook in 't moessongebied ligt, terwijl hij een zeer speciaal klimaat heeft, waarbij het woord „moesson" niet op zijn plaats is. De natte moesson toch in Voor- en Achter-Indië is volstrekt niet de natte tijd voor 't gedeelte van den Archipel ten Z. van den evenaar, evenmin als de droge moesson in Zuid-Azië ook de droge tijd in Ned. Indië ten Z. van den evenaar is; het is hier de zuivere *Z.O. passaat*, die de droogte aanbrengt, en die bij de moessons in Zuid-Azië geen rol speelt. Het spijt mij werkelijk, dat schrijver niet voldoende aandacht gewijd heeft aan het zeer speciale klimaat van onze zeer belangrijke koloniën in Azië.

Bl. 39. Bij de behandeling der moessons in het *zomerhalfjaar*, zegt Schr. dat ten N. van den evenaar een Z. W. moesson optreedt. Dit is niet geheel juist; aan de west-kusten van Voor- en Achter-Indië zal de de Z. W. moesson waaien, doch aan de Zuid- en Oostkusten van deze landen alsmede van Zuid-China zullen Z. en Z. O. moessons heerschen; door deze speciale vermelding wordt het den leerlingen ook duidelijk, dat *passaten* slechts uit *één* richting kunnen waaien, moessons echter uit *alle* richtingen.

Bl. 40. 4e r. v. b. „Er moeten derhalve boven de Middellandsche Zee noordenwinden waaien, die op hun weg zuidwaarts hoe langer hoe bestendiger worden, en tevens een *passaat-achtig karakter* aannemen." — Een passaatachtig karakter? Volgens de wet van Buys-Ballot is de windrichting naar het minimum boven de Sahara *negatief*, d.w.z. tegen de wijzers van een liggend uurwerk in; er zullen dus m.i. *noordwestelijke* winden boven de Middellandsche zee heerschen, die nimmer een passaatachtig karakter kunnen hebben, omdat passaten altijd Oostelijke winden zijn. Iets verder wordt gezegd, dat deze winden droogte geven in *alle* landen rondom de Middellandsche Zee. Bij de landsbeschrijving van de Barbarysche landen wordt gewoonlijk gewezen op de groote vruchtbaarheid van de Tell, de noordelijke helling van de Kleine Atlas, alsook van het plateau van Barka. Zou 't niet wenschelijk geweest zijn, deze landstreken bepaald te noemen als uitzonderingen op den algemeenen regel, dat *alle* landen om de Middellandsche Zee in den zomer van te groote droogte hebben te lijden?

Bij de beschrijving van den toestand in den winter wordt gezegd dat in de afzonderlijke bekkens zelfstandige kleinere minima optreden „*met als gevolg veel regenbuien*". De oorzaak van deze regenbuien is hier niet duidelijk aangegeven; gaarne had ik hier bijgevoegd gezien, dat de regens speciaal veroorzaakt worden door de in de minima opstijgende warme lucht, die in de hoogere luchtlagen tegen de de koude randgebergten der onderscheidene schiereilanden condenseert.

Bl. 41. 13e r. v. b. Het woord „Oostmoesson" acht ik, om redenen hierboven aangegeven, niet juist. Hier wordt de droge „tijd" bedoeld; die droge tijd valt voor 't gedeelte van N. I. ten Z. van den evenaar gedurende onzen zomer, en de heerschende wind is dan de zuivere Z. O. passaat, en deze is geen moessonwind.

Hiermede wil ik mijn opmerkingen over het werk van den heer Zondervan staken. Het waren werkelijk geen kardinale fouten, waarop ik de aandacht vestigde, en ik wensch daarom hier nog eens nadrukkelijk te doen uitkomen, dat ik de boekjes hoogelijk waardeer, en ze een aanwinst acht voor het onderwijs; mogen auteur en uitgever veel genoegen van hun arbeid, ieder op eigen gebied, beleven!

Leiden, Mei 1920. Ch. F. H. Dumont.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Vereeniging Het Nederlandsche Philologencongres.

De secretaris dezer vereeniging verzoekt hen die lid willen worden en hun bij de *Handelingen van het negende Congres* gezonden kaart nog niet aan hem opzonden, dit wel te willen doen, om een gemakkelijke contrôle en een kaartsysteem mogelijk te maken. Over de contributie voor 1920 (*f* 1.75) zal na 15 September worden beschikt. Zijn adres is K. R. Gallas, Palestrinastraat 7, Amsterdam.

Arabische Traditieverzamelingen

Derde mededeeling

1. Sinds de tweede mededeeling (*Mus.* Juli 1918) hebben de volgende heeren hunne medewerking toegezegd: Dr. C. van Arendonk (Leiden); Rev. R. Bell (Beattock, Schotland); Rev. J. Robertson

Digitized by Google

Buchanan (Culross, Schotland); A. Fück (Frankfort a. d. Main); Rev. Brockwell King (Toronto); F. Krenkow (Quorn, Engeland); Prof. Langhlin (Toronto); Prof. Dr. A. Schaade (Hamburg); Dr. A. Siddiqi (Sandila, Britsch-Indie); T. H. Weir (Glasgow).

Niettegenstaande deze belangrijke uitbreiding van het aantal medewerkers blijven nieuwe krachten nog zeer gewenscht.

2. Van den text van Bokhārī zijn groote gedeelten behandeld; nagenoeg alle hoofdstukken zijn in handen van de bewerkers. Ook uit de andere traditieverzamelingen zijn enkele stukken gereed gekomen.

3. Het is gebleken, dat van den text van Dārimī ten minste één oostersche editie bestaat, die niet onderdoet voor de uitgaven waarnaar de andere auteurs bewerkt zullen worden. Het schijnt Professor Snouck Hurgronje, mede met het oog op de hooge drukkosten, raadzaam van een nieuwe editie af te zien.

Omtrent de uitgave van Ibn Mādja moet een definitief oordeel nog opgeschort worden.

Leiden, Juni 1920. A. J. Wensinck.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XVI, 3: Ph. J. Simons, Graduering. — S. Kalff, Koloniale idiomen (slot). — C. G. N. de Vooys, Uit en over oude spraakkunsten (verv.). — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl., XXXI, 3: F. Holthausen, Zur vergleichenden Mächen- u. Sagenkunde, I. — S. B. Liljegren, Two American Words.

4: Mitteil. — Bericht.

5: F. Holthausen, Zu der ae. Zaubersprüchen u. Segen.

Analecta Bollandiana, XXXVIII, 1-2: H. Delehaye, Saint Martin et Sulpice Sévère. — P. Peeters, Un nouveau manuscrit arabe du récit de la prise de Jérusalem par les Perses en 614. — Ch. v. d. Vorst, Note sur S. Joseph l'Hymnographe. — R. Lechat, Vita beatae Framehildis viduae. — Fr. v. Ortroy (†), Un incunable des Fioretti. — P. Peeters, La Canonisation des Saints dans l'Église russe. Note complém.

Studiën, XCIII, Juni: H. Padberg, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. I, De Mensch. — J. Stein, Einsteins Theorie. II, Tijd en Aether. — L. v. Miert, Spotnamen van Noordbrab. plaatsen. — A. Borret, Van twee boeken over Moraal en Recht. — J. v. Rijckevorsel, Fransche Literatuur. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bouman, „Dat"-zinnen: N. Taalg. XIV, n°. 3 (Tinbergen).

Japikse, Joh. de Witt: Hist. Viertelj.schr. XIX, n°. 3 (Zwingmann).

Kalkoff, Erasmus enz.: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 13-14 (G. B.).

Kiliaan, Jav. Spraakkunst: D. Lit. Ztg. 1920, n°. 18 (Brandstetter).

Kleijntjens en Knippenberg, van Goden en Helden[2]: Studiën XCIII, Juni (P.).

Kruisinga, English Sounds: Anglia, Beibl. XXXI, n°. 5 (Mutschmann).

Logeman, Commentary on Peer Gynt: Anglia, Beibl. XXXI, n°. 5 (Jiriczek).

Riemens, Enseignement du français: Rev. Hist. CXXXII, n°. 2 (G. Cohen).

Smit, Oud-christelijke monumenten van Spanje: Anal. Boll. XXXVIII, n°. 1-2 (H. D[elehaye]).

Sneyders de Vogel, Syntaxe: Rev. Crit. 1920, n°. 5 (Bourciez).

Verdenius, Heimelijkheid: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 15-16 (Muller).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXI INDICTI

Pridie Idus Apriles in conventu Ordinis Litterarii a iudicibus ita est relatum de triginta octo carminibus, quae ad tempus iis erant tradita.

Septem carmina statim sunt reiecta: 10 *In Virginem perdolentem*, 12 *Pristina me meminisse iuvabit*, 25 *Matris praecepta*, 27 *Medicus et magister*, 31 *Cum legerem Paradisum Dantis*, 32 *Arminius*, 33 *A Caporecto ad Victorium Venetum*.

Etiam tria seposita sunt, etsi paulo meliora esse videbantur: 22 *Ioca et seria*, 23 *Mater ad dulcem natum*, 24 *Valetudo*.

Praetera haec quindecim luce publica digna non visa sunt: 1 *Poena*, 4 *Monstrum horrendum*, 5 *Volsinii urbis veteris aedis Cathedralis*, 7 *Omnia vincit amor*, 11 *Stabat mater dolorasa*, 15 *Ad scribam ab epistulis*, 16 *Anxia nox*, 17 *Leo XIII Pontifex Maximus*, 19 *Sibylla Cumana*, 20 *Cyclops*, 21 *Mense Augusto*, 29 *Aeris sacri voces*, 30 *Callisthenes*, 34 *Religio solatrix*, 35 *Inarime*.

Magis placebant sex carmina, quae tamen post breviorem longioremve dubitationem in volumen sumptibus legati edendum recipi non poterant: 6 *Kitchener*, 14 *Aedituus*, 18 *Lacrimarum obsequium*, 37 *Insula pithecorum*, 38 *Levita Stephanus*, 13 *Telemachus*, e quibus carmen decimum tertium laudabile esset, nisi aliquot vitiis metricis laboraret.

Restant septem carmina egregia, quorum poetae animi affectus et sensus verbis vere Latinis versibusque pulchris et numerosis expresserunt, quae ita hic enumerantur, ut adscendatur ad optimum: 3 *Pus vaccinum*, 2 *Maternus amor*, 36 *Persianum funus*, 9 *Amedei V laudes*, 8 *Somnus hibernus*, 28 *Pollitta*, 26 *Ultimi Tibulli dies*.

Itaque carmini, quod inscribitur *Ultimi Tibulli dies*, cuius poetam esse

FRANCISCUM SOFIA—ALESSIO

Radicenensem aperta scidula apparuit, praemium aureum est adiudicatum. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae eorum scidularum aperiendarum ante Kalendas Iulias veniam dederint: *Pollitta*, *Somnus hibernus*, *Amedei V laudes*, *Persianum funus*, *Maternus amor*, *Pus vaccinum*.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina Latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo *ante Kalendas Ianuarias* anni proximi mittant ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibebunt, ac si, quemadmodum in *editionibus* poetarum Latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, simulac scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. *Id autem ante Kalendas Iulias* fieri debebit (tum quoque tabellarii nostrates sic sunt edocendi „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam").

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami — C. SNOUCK HURGRONJE

Kal. Maiis, MCMXX — *Ord. lit. acad. reg. praeses.*

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

PLATO'S VERDEDIGINGSREDE VAN SOKRATES

door Dr. J. M. FRAENKEL,
Privaat-Docent te Utrecht,

en Dr. P. GROENEBOOM,
Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen.

Prijs . . . . f 1.90

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

CONSTABLE
10-12 ORANGE STREET, LONDON, W.C. 2, ENG.

LEADING PUBLISHERS OF

BOOKS on Engineering. Chemistry. Medicine. Education and all Technical Subjects.

BOOKS by George Meredith. Bernard Shaw. Havelock Ellis and leading poets, critics and novelists.

BOOKS of Liverpool University Press. Houghton, Mifflin Co. (Boston.) D. van Nostrand Co. (New York.) Franklin & Charles Co. (Philadelphia). Junta para Ampliacion de Estudios. (Madrid.)

CONSTABLE PUBLISH FOR
General Medical Council. Victoria History of the Counties of England. XIX. Century and After. Scribner's Magazine.

Application invited for Complete Catalogue of Publications for Technical, Medical, Educational and Spring Announcement Lists, for individual Prospectuses of leading Books and Authors.

Dr. H. BRUGMANS
Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam

Het Belang der Economische Geschiedenis

f 0.60

Deze rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de geschiedenis, is thans weer van groote actualiteit.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

TIJDSCHRIFT VOOR ZIELKUNDE EN OPVOEDINGSLEER

Onder bestuur der Docenten van het Psychologisch en Paedagogisch Instituut der R. K. Leergangen te Tilburg

Secretarissen der Redactie:
Dr. J. HOOGVELD (Culemborg) en
Dr. F. ROELS (Maarssen)

Het tijdschrift is met 1920 zijn 12en jaargang ingegaan en verheugt zich in de medewerking van talrijke binnen- en buitenlandsche vakgeleerden.

Het geeft naast oorspronkelijke bijdragen, algemeene overzichten over speciale onderdeelen van de psychol. en paed. beweging, een kroniek en boekbespreking. Daarbij levert het geregeld referaat van alle belangrijke tijdschriften, die op ziel- of opvoedkundig gebied verschijnen. De referaten worden o. a. verzorgd door Dr I. v. d. Berg, Dr. Ferd. Sassen, Dr. Palmen, Dr. Hoogveld, Zr. E., Fr. S. Rombouts, Pater G. Lamers, Br. Canisius, Dr. Roels, W. Poelman e. a.

In de beide afgeloopen jaargangen verschenen o. a. van Dr. Roels: Over het schatten van afstanden, Psychologie en arbeid, Over psychognostiek en psychotechniek; van Dr. Hoogveld: Psychologische arbeidsverdeeling; Over de methoden der zielkunde, Rondom het onderbewustzijn; van Fr. Rombouts: De studie der kindertaal, Het onderzoek naar de voorstellingstypen, Kongenitale alexie, De experimenteele studie der kinderidealen; van Dr. Ferd. Sassen: Plotinus in het gymnasiaal onderwijs; van Dr. Roels en Joha. Werker: Proeven van opmerkzaamheid bij doove, slechthoorende en normale kinderen; van I. v. d. Berg: Psychologie en Logica; van Pater Gervasius: De empirische godsdienstpsychologie; van G. J. Suring: De vrije school en de finantieele gelijkstelling; Overlading; van G. Voskuilen en E. Pompe: Over seminarie en gymnasium; van W. Brom-Struick: Rytmiese opvoeding; van Dr. Margriet Baers: Algemeene ontwikkeling en specialisatie enz.

Voor deze jaargang liggen gereed studies over: psycho-analyse, aandacht, godsdienstpsychologie, meten der psychische acten, ontwikkeling der zielkunde, eenheidsschool, textsystemen, arbeidspsychologie, beroepspsychologie enz.

Het tijdschrift verschijnt viermaal 's jaars. Prijs per abonnement f 8,75 uitsluitend bij vooruitbepaling, desgewenscht ook betaalbaar per kwartaal.

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS
TILBURG - AMSTERDAM - GOUDA.

Het Hoofdkantoor: TILBURG, Industriestraat 1.

Nederlandsche Bibliographie.

Abonnement per jaar (12 nummers) **1.—.**
Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. N°. 11-12. Aug.-Sept. 1920.

Dahms, Odyssee und Telemachie (v. Leeuwen).
Diehl, Supplementum Lyricum (K. Kuiper).
Vrijlandt, De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata (Verdam).
Endepols, Sunte Patricius Vegevuer (Tinbergen).
Prinsen, G. A. Bredero (J. A. N. Knuttel).
Rooth, Eine westfälische Psalmenübersetzung (Kloeke).
Van Eeden, De overlevering van de Hallfredar saga (C. F. Hofker).
Fokker, Spaansch-Nederlandsch Woordenboek (Leeman).
Diehl, Byzance (Hesseling).
Dez., Histoire de l'Empire byzantin (Hesseling).
Nelis, Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience (v. Allen).
Palache, Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken (Houtsma).
Schmidt, Der Rahmen der Geschichte Jesu (Windisch).
Acta Societatis Liturgicae S. Willibrordi 1918-19 (Kruitwagen).
Ruys, P. Dathenus (Knappert).
Schoolboeken:
Bomli, Fragments de prose (Riemens).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

R. Dahms, Odyssee und Telemachie. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. Mk. 4).

De schrijver heeft zich als aankomend gymnasiaaldocent gedurende de jaren 1905—1914 inzonderheid met Homerus bezig gehouden. „Ik las daarbij Lachmann, raadpleegde de Scholia, las Fr. A. Wolf, doch „hield mij overigens aan Homerus zelf, en niet aan „de moderne meeningen over Homerus."

Uitnemend — dit laatste! Maar verderop lezen wij in het voorbericht: „Kirchhoff heeft de samenstelling „der Odyssee duidelijk gemaakt (klargelegt). Hij heeft „daarbij de... Telemachie en de daarbij behoorende „gedeelten van ο en π verwijderd (ausgeschieden). „Niese heeft... de stelling uitgesproken dat de gestalte „van Telemachus door de latere poëzie (Dichtung) is „geschapen. Ik ben, onafhankelijk van hem en om „andere redenen, tot hetzelfde resultaat gekomen."

Duidelijker dan in de aangehaalde woorden van den schrijver zelf, kan het onzelfstandige van dit werk wel niet worden aangeduid. Uit eigen oogen wil de schrijver zien: hij zal Homerus zelf raadplegen, en wat modernen beweerd mogen hebben voorloopig ter zijde laten. Maar feitelijk staat zijn resultaat van te voren voor hem vast: Kirchhoff heeft het indertijd aangetoond. Zoo wandelt hij dan de wegen van Kirchhoff en tutti quanti, en het oude spelletje begint voor de zooveelste maal opnieuw: De Odyssee wordt weer eens in flarden gescheurd.

Onbillijk geoordeeld? Laat ons een voorbeeld geven. De schrijver hecht vooral aan zijn onderzoekingen omtrent de boeken ρ, σ en φ.

„Penelope had haar zetel op het portaal laten zetten, „en hoorde daar alles wat door de mannen in de zaal „beneden werd gesproken. Zij waren onder vroolijk „gelach aan het middagmalen; maar een droeviger „avondmaal, dan de godin en de held hun bereidden „als vergelding van hunne schanddaden, kan men zich „niet denken. Toen gaf Athene dan (ἄρα) Penelope „in het hart, den boog aan de minnaars ter beschikking „te stellen" enz.

Wanneer een onbevangene, — zeg een belangstellend gymnasiast, die met Homerus voor het eerst kennis maakt door de lezing van dit gedeelte der Odyssee, — de aangehaalde woorden leest, zal hij allicht tot zich zelf zeggen: „over dien boog, waarvoor het nu de tijd „is, en over de wraakplannen van de godin en den „held zelf, is dus in het voorafgaande reeds een en „ander verhaald." — Edoch de Heer Dahms begint (blz. 45) zijn beschouwingen over deze plaats aldus: „φ 1 geeft Athene, blijkbaar als iets nieuws, aan „Penelope het denkbeeld van den boogwedstrijd in [1]), „terwijl volgens τ 572—587 Penelope het besluit daar„toe reeds heeft genomen: φ 1 weet das van τ niet af „(ignoriert also das τ)."

„Blijkbaar" en „dus"! Indien al niets anders, dan had althans de partikel ἄρα tot ander inzicht kunnen brengen. De grondfout van dit werk blijkt uit het aangehaalde voorbeeld zóó duidelijk dat het mij onnoodig schijnt in verdere bijzonderheden te treden. Dat ik van dergelijke onderzoekingen geen heil kan verwachten spreekt wel van zelf; ik wensch den schrijver van ganscher harte toe — al zal hij het van den ouderen vakgenoot wel niet in dank willen aannemen — dat ook hij eenmaal tot dat inzicht moge komen.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

[1]) Bij de woorden: „Toen gaf Athene dan" begint nl. een nieuw „boek"; het verhaal loopt echter zonder eenige pauze door.

Digitized by Google

Supplementum Lyricum. Neue Bruchstücke von Archilochos Alcaeus Sappho Corinna Pindar Bacchylides ausgew. u. erkl. v. Dr. **E. Diehl.** 3e Aufl. (Kleine Texte f. Vorles. u. Übungen, 33/34). Bonn, Marcus u. Weber. 1917. (Pr. 2.40 Mk.).

In de practische en zorgvuldig bestuurde serie der „kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen" neemt het Supplementum lyricum van Prof. Diehl te Insbruck, vooral sinds de tweede uitgaaf, in 1908, een eereplaats in. De strekking van zijn „supplement", door afdruk en verklaring van niet voor ieder te bereiken fragmenten de meest gebruikte bloemlezingen aan te vullen, is te bekend om daarbij hier stil te staan; ten opzichte van de lyrici is zulk eene aanvulling te meer welkom omdat zij niet — zooals bij enkele andere uitgaven in deze verzameling wèl het geval is — den student in de verleiding brengt zich met de „kleine Texte" te vreden te stellen en de aanschaffing van volledige auteursuitgaven uit te stellen tot tijden van grootere welvaart na zijne promotie.

Zoo behoeft dan tot aankondiging van deze derde editie slechts weinig gezegd te worden. Natuurlijk behoort zij de tweede uitgave te vervangen, want zij brengt zeer belangrijke aanvullingen. De nieuwste papyrus-vondsten (tot 1917) van fragmenten van Alcaeus, Sappho, Pindarus en Bacchylides heeft Diehl in zijn boekje opgenomen en de ten deele voortreffelijke commentaren der eerste uitgevers met zorg en zaakkennis zijnerzijds aangevuld. Voor Pindarus' fragmenten ligt de waarde zijner editie in den commentaar, aangezien de kleine uitgave van Schroeder den text van al deze door Grenfell en Hunt in de Oxyrhynchus-papers gepubliceerde brokstukken bevat; de nieuwe fragmenten van Bacchylides echter, in 1915 (Ox. XI.) door de Engelsche papyrologen gepubliceerd, zijn niet zoo gemakkelijk te bereiken en geven aan het supplementum eene bijzondere, zelfstandige waarde door den uitvoerigen commentaar. De akademische leeraar, die deze skolionfragmenten met zijne studenten zou willen behandelen, zal wellicht ervaren dat Diehls aanteekeningen hem heel veel gras voor de voeten wegmaaien, den studenten echter die buiten de „Vorlesungen" om deze nieuwe stukken wenschen te bestudeeren, vinden in de annotatie een voortreffelijke orienteering, al eischt de gedrongen vorm dier mededeeling niet zelden een weinig combinatievermogen.

Bijzondere waarde heeft daarbij de veelvuldige opgave van aanvullingspogingen en menige eigene gissing van den uitgever. Deze laatste echter te dezer plaatse te bespreken acht ik, zonder uitvoerigheid, ondoeltreffend.

Amsterdam. K. Kuiper.

P. Vrijlandt, De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Maatschappij. 1919. (Leidsche diss.).

Door de eeuwen heen, aldus schr. in de inleiding voor bovengenoemde dissertatie, is naar de ware persoonlijkheid van Socrates gezocht en nog loopen zijn persoonsbeschrijvingen totaal uiteen. Er is een tijd geweest, dat Xenophon als de hoofdbron werd beschouwd; sedert de laatste tientallen jaren echter is hij als zoodanig op de tweede plaats gebracht. Dr. Vrijlandt wil hem rehabiliteeren, neemt daartoe inzonderheid de Apologie in oogenschouw en gaat terecht van het standpunt uit, dat de Xenophontische Apologie een echt geschrift is.

In het eerste hoofdstuk zet schr. de Socrates-teekening van Plato en Xenophon naast elkaar. Hij schetst den Platonischen Socrates, meer in het bijzonder den Socrates van de Apologie, als een door Plato gepolijsten Socrates. Plato was, aldus schr., als leerling uit piëteit wel verplicht, om niet den werkelijken Socrates te teekenen met alle gebreken, die hij, als mensch, had, maar een idealen; en door zijne teekening komt het, dat de geleerden, als ergens een andere Socrates-teekening te voorschijn komt, daar niet van willen weten. Schr. spoort aan, om Socrates' verkeerde eigenschappen — verwaandheid, onaangenaamheid, platheid, ruwheid — zooals die bij Xenophon worden geschetst, niet te verbloemen, te meer daar ze gesteund worden door Aristophanes en zelfs hier en daar bij Plato om den hoek komen kijken en vooral niet Platonische dialogen als onecht stempelen (Hippias I, Alcibiades), op grond dat daarin een Socrates optreedt, wiens ruwheid afsteekt tegen den Socrates van het gros der Platonische dialogen. Hij wijst erop, dat Plato Socrates alleen volgt in zijn woord, niet ook in zijn leven, zooals de Cynici.

Het tweede hoofdstuk handelt uitvoerig over het daemonium. Tegenover Taylor betoogt hij, dat het daemonium in de aanklacht niet onvermeld zal zijn gebleven (§ 3); van de twee hiertoe door schr. geciteerde plaatsen heeft evenwel de tweede (Euthyphro 3b) geen bewijskracht, daar niet Socrates in zijne mededeeling van de aanklacht, maar eerst Euthyphro het daemonium onderstellenderwijs noemt en de eerste (Apol. 31d) kan voor Dr. V. bij de wijze, waarop hij over de Apologie oordeelt (p. 73 qui autem saepe aut iam mentitus est aut sibi constanter non dixit, dignus non videtur cui hac in re fidem habeamus, cf. p. 77, 96) ook moeilijk bewijskracht hebben. Hij betoogt voorts (§ 5), dat het daemonium mantische kracht had en (§ 6), dat het niet alleen kon ontraden, maar ook aanraden en ziet in Apol. 31d *ἀεὶ ἀποτρέπει, προτρέπει δὲ οὔποτε* polemiek tegen Xenophon. Nu is zulk eene omkeering met negatie in het Grieksch overigens iets zeer gewoons, vgl. Homerische wendingen als *ϝέϝοικέ τοι, οὔ τοι ἄϝεικες* en hoeft niet op polemiek te wijzen. Ten slotte (§ 11) polemiseert hij met succes tegen het standpunt van Taylor, dat Socrates om Pythagoreïsme zou zijn veroordeeld.

In het derde hoofdstuk worden overeenkomstige passages van Plato's en van Xenophon's Apologie naast elkaar gezet en tegen elkaar opgewogen en even zoovele malen Plato te licht bevonden en aangetoond, dat hetgeen hij zegt, *displicet* (§ 2, 3, 5, 12, 13), dat hij *mentitur* (4, 16, 17) of althans dat Xenophon juister mededeelt (8, 9, 14, 15), dat Plato Xenophon navolgt (14), ja dat hij soms gedachteloos van hem overneemt (7).

In hoofdstuk IV tracht schr. (§ 1), hoofdzakelijk in polemiek tegen Schanz, aan te toonen, dat niet Xenophon, toen hij zijne Apologie schreef, Plato's Apologie gekend en daarop gedoeld heeft, maar omgekeerd Plato op Xenophon. Als tijd van de Apol. Xen. geeft hij aan ± 394. De titel van § 2 (De Platone, scriptore et philosopho docto, literato, imitatore, plagiario)

Digitized by Google

behoeft, aldus schr., geen aanstoot te geven: immers ook Vergilius heeft veel aan andere dichters ontleend en van Plato zelf is het zeker, dat hij sterk onder Homerus' invloed heeft gestaan en (§ 4) hoogstwaarschijnlijk ook van Aristophanes; waarom dus ook niet van Xenophon? In § 3 wordt aangetoond, dat Plato's Hippias I navolging is van Xen. Mem. IV, 5.

Dat Dr. Vrijlandt aan de Apol. Plat. historische beteekenis ontzegt, acht ik juist. Het is goed, dat dit nog eens in het licht wordt gesteld, daar men in dit opzicht in 't algemeen tegenover de Apologie niet zoo vrij staat als tegenover de andere dialogen en daarin nog steeds gaarne het woord van den Meester (Socrates) wil zien. Dit inziende had nu schr. tegenover Plato de verplichting, aan de Apol. niet meer een maatstaf aan te leggen, alsof Plato dat eigenlijk als een historisch geschrift had *bedoeld* en hem verwijten te maken, als hij niet schrijft zooals men, nuchter gesproken, van Socrates mocht verwachten, dat hij voor het gerecht heeft gesproken. Door dit wel te doen wordt schr. niet alleen onbillijk tegen Plato, maar er ontstaat ook zekere onklaarheid. Want waartoe, zoo vraagt men zich af, dat aanhoudend verwijt, dat Plato liegt en bedriegt, als het nooit in zijn bedoeling heeft gelegen een historisch relaas te geven?

En nu schrijft Plato van Xenophon over? Plato, die vermoedelijk bij het geding van Socrates tegenwoordig is geweest, van Xenophon, die er zeker niet bij is geweest? Plato, die een zelf beleefden Socrates geeft, van Xenophon, die (volgens V.) een historischen Socrates bedoelt te geven, zoodat de twee werken zich zouden verhouden als het Johannes-evangelie tot de synoptische? Maar, als Xenophons mededeeling juist is, dat er vóór zijne Apologie reeds andere bestonden, die hij alleen maar wil *aanvullen* (vgl. V. p. 146), waarom zou dan Plato juist de Xenophontische zoo goed hebben kunnen gebruiken en niet liever Xenophon's *bronnen* hebben genomen? Omdat Plato, die het geheele proces van Socr. mee doorleefd had, enkele bijzonderheden niet zou hebben gekend, bijzonderheden die Xenophon na jaren afwezigheid terstond werden medegedeeld? Schr. blijft in gebreke, de innerlijke waarschijnlijkheid van dezen gang van zaken aan te toonen. En zijn betoog, dat Xenophon na Plato geene aanleiding meer gehad zou hebben tot het schrijven van eene Apologie, is zwak. Want wat geeft Xenophon als aanleiding tot zijn geschrift op? Niet, zooals schr. schijnt aan te nemen, dat in de hem voorafgaande Apologieën niet over de voordeelen van dood boven leven was gesproken, maar omdat ze die voorkeur niet in haar ware beteekenis hadden in het licht gesteld (**διεσαφήνισαν**). Let men op deze uitdrukking, dan blijft Xenophon's geschrift ook na Plato uitermate denkbaar. Immers het is mogelijk, dat Xenophon daarmee wilde wraken de door Plato en anderen aan Socrates in den mond gelegde religieuze redenen, om den dood niet te vreezen —, redenen, die in Plato's Apologie uiting hebben gevonden in eenige zeer schoone passages, waarin door schr. zonder pardon en op eene wijze, die wel pijn doet, het mes wordt gezet (p. 68 sq., 74 sq.).

Schr. waarschuwt met aandrang, onbevooroordeeld tegenover Plato te staan, alle bewondering verre te houden (p. 155) en te bedenken, dat ook hij, als Socrates, ten slotte een mensch was met menschelijke fouten; dan zullen wij bij scherpe waarneming zien, dat de schoone schijn om hem heen wel ietwat verduistert (p. 151). Schromen we dan niet, te constateeren, dat hij plagiaat heeft gepleegd bij Xenophon; dat hij aan Homerus heeft ontleend, is immers zonneklaar! Deze bewijsvoering is aanvechtbaar. Want gesteld nu eens, dat men in dezen Xenophon op één lijn wil stellen met Homerus, dan nog werd met de vergelijking met Homerus niets bewezen. Want iets anders is het, in een dichterlijk geschrift als de Phaedrus, aan Homerus ontleende dichterwoorden te gebruiken, met de bedoeling ze als zoodanig te doen herkennen en juist daarmee het gewenschte effect te bereiken, iets anders, tot in het gedachtelooze toe (p. 78) van een tijd- en vakgenoot af te schrijven zonder de bedoeling, dat de lezer dit gewaarwordt.

Geeft Xenophon nu zelf wel aanleiding, om als vaststaand aan te nemen, dat hij niet dan de historische waarheid over Socrates' geding wil geven, „sic ut historicum decet" (p. 149)? Zou niet ook hij een subjectieven Socrates hebben kunnen teekenen? Want de Socrates in den mond gelegde reden, den dood niet te vreezen, omdat hij het maar het best vond, er uit te zijn, vóór hij aftands werd, lijkt mij even Xenophontisch als Platonisch de rustige zekerheid van overwinning over den dood, zooals de Platonische Apologie die geeft. Gevaarlijk vind ik daarom schr.'s methode, om uit de verschillende berichten aangaande Socrates een soort G. G. D. te willen zoeken, daar dan zeer wezenlijke dingen, die slechts bij één auteur vermeld zijn, zouden kunnen worden uitgeschakeld. Ik zocht het liever in de richting van een K. G. V. en bouwde mij het Socrates-beeld op, door te zien, hoe verschillende naturen op Socrates hebben gereageerd. Daartoe zal men natuurlijk een keus moeten doen en b.v. voor Plato niet den Socr. uit den Philebus nemen, maar uit een vroeg geschrift als den Protagoras en uit een, dat een zeer levenden Socrates geeft als het Symposion. Maar ook deze keus is weer subjectief en laat ik het subjectivisme, waartoe het onderwerp aanleiding geeft, niet nog vermeerderen. Mijn eindoordeel vat ik dan aldus samen: Juist acht ik schr.'s opvatting van het onhistorische der Apol. Plat. en zijn taaie verdediging van Xenophon verdient waardeering, al voel ik mij persoonlijk gansch anders tegenover Xenophon staan. Maar te bejammeren is het, dat de Socrates-figuur door hem weer verengd wordt in plaats van verruimd en vooral, dat de verdediging van Xenophon gansch ongerechtvaardigde blaam op Plato met zich heeft gesleept.

Dordrecht. H. D. Verdam.

Die Hystorie van Sunte Patricius Vegevuer, uitgegeven door dr. **H. J. E. Endepols.** (Van Alle Tijden, 8). Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. ƒ 0.90).

Naast de wetenschappelike uitgave van Tondalus' Visioen en St. Patricius Vagevuur door Dr. R. Verdeyen en Dr. J. Endepols heeft de tweede bewerker er van het laatstgenoemde verhaal een bezorgd die voor ruimere kring is bestemd. Hiermee is niet gezegd

Digitized by Google

dat hij deze taak minder wetenschappelik zou hebben uitgevoerd. De opzet is eenvoudiger in zoverre dat slechts één handschrift is gevolgd; de verklaringen voor de Diets-onkundige lezer zijn op de bekende manier van de serie Van Alle Tijden in margine bijgevoegd. Er is echter zorg gedragen dat de lezer ook aan deze tekst duidelik kan zien wat het hs. bevat en wat de uitgever heeft gewijzigd of toegevoegd. In de Inleiding lees ik echter: Hetgeen gecursiveerd tusschen haakjes staat is van ons; wil dat zeggen: is door ons aan andere hss. ontleend? Vermoedelik wel, anders was b.v. de invoeging van „dan yser" op blz. 9 niet nodig geweest en kon op blz. 13 gelezen worden „mit even moede". De verklaringen zijn over het algemeen zo, dat men er de letterlike betekenis van de Dietse tekst mee kan begrijpen, maar een enkele keer blijft de lezer daaromtrent in onzekerheid, zoals bij „volborden" op blz. 7. Enkele plaatsen die ik noteerde, waar een verklaring niet overbodig zou zijn geweest, zijn: blz. 4, r. 4 v. o. schijnen (= blijken); blz. 5, r. 6 v. o. in welken lande (vgl. blz. 7 in wes bisdom); blz. 8, r. 11 v. o. manier (aard), blz. 9, r. 5 v. o. dat licht alre claerheit; blz. 10, r. 14: also (ook, evenzo); blz. 15, r. 9 v. o. schenen (werden gezien, zag men); blz. 17, r. 9 v. o. schenen; blz. 31, r. 8: engelsche. Een paar vragen: betekent „omdat" op blz. 2, r. 5 v. o. niet „op grond daarvan dat"? Is „verbrant" op blz. 18, r. 12 geen praet. en „socht" blz. 25 r. 13 v. o. geen praesens (vgl. „coft" Franck § 47)? Op blz. 7 r. 2 staat in de noot „vinden met genit."; waarom niet „niet met genit."?

De uitvoerige inleiding had hier en daar wat eenvoudiger en duideliker kunnen zijn met het oog op degenen voor wie deze uitgaaf voornamelik bestemd is, een publiek dat over geen andere vakliteratuur beschikt om zich op de hoogte te stellen. Toch kan men over het algemeen zeggen dat de lezer voldoende wordt ingeleid in de sfeer waarin hij moet verkeren om de zin van de Middelnederlandse vertaling te begrijpen. Met belangstelling doet dit deeltje uitzien naar het aangekondigde volgende nummer, waarin Dr. Verdeyen Tondalus' Visioen zal bewerken.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

J. Prinsen, J. L.zn., Gerbrand Adriaensz. Bredero. (Onze groote schrijvers). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. z. j. (1919).

Dr. Prinsen verstaat bij uitnemendheid de kunst zijn onderwerp op een voor het groote publiek smakelijke wijze voor te dragen. Hij houdt geen vermoeiende betoogen, zorgt voor afwisseling en schrijft een uiterst levendigen stijl, men begrijpt dat hij den lezer boeit — al zullen sommigen vinden dat het levendige wel eens in het drukke ontaardt en termen als „ras-artist" (p. 31), „zuiverste, reinste menschelijkheid" (p. 43), „rulle lijfspassie" (p. 49), „extatische dichteroogen, dronken van passiegloed" (p. 67), „het grijnzend gluren van den zinnenleugen" (p. 133) beurtelings wat dik, banaal of leeg noemen. Een andere vraag is echter of de schrijver een alleszins betrouwbaar gids is door leven en werken van Bredero en die vraag kan ik helaas niet bevestigend beantwoorden: er is daarvoor te veel verdichting tusschen de waarheid die hij ons brengt. Waarom het karakterbeeld dat hij van den dichter geeft onjuist is, heb ik uitvoerig betoogd in den Gids van April 1919, maar ik wil toch nog even wijzen op een voorstelling als op p. 63 van dit boekje, waar dr. P. aan den eenen kant dingen vertelt, die slechts schijnbaar speciale, in werkelijkheid echter zeer algemeene trekken zijn en dus van Bredero wel kunnen gelden, doch hem niet karakteriseeren, maar daartusschendoor toch ook met beslistheid andere verkondigt, waarvan hij niets weet, die hij eenvoudig fantaseert. Dat doet deze schrijver meer. Waarop grondt hij de toekenning van „zwierige Rubensschoonheid" aan Margriete? (p. 26) Zelfs zijn onjuiste meening dat Margriete de Schoonheydt is, kan deze vrijmoedigheid niet rechtvaardigen. Hoe komt hij er aan, dat Br. zijn boertige liederen zelf als beuzeling beschouwde? De uiterst belangrijke voorrede bij het Geestich Liedt-Boecxken getuigt wel zeer sterk van het tegendeel, en voor wie deze en andere voorredenen goed leest, is het onbegrijpelijk hoe dr. P. kan spreken van B.'s „wijding tot het ware Renaissance-dichterschap." (p. 31). Hij bedoelt daarmede alleen de vrij duidelijke waarheid, dat B. geen middeleeuwer was, maar hij zou tot een dergelijk goochelen met begrippen niet zijn gekomen, als hij scherp had gevoeld, dat B. juist de nationaal-romantische reactie tegen de renaissance vertegenwoordigt. Hoe komt hij er toe den toon van de boertige liederen „min of meer luguber" te noemen (p. 49)? Men zou B. op de „Gastgheboden en Waart-schappen" waarvoor hij ze dichtte (geenszins dus voor de bierbank, gelijk P. wil, deze liederen zijn in de eerste plaats voor de vrijsters) hebben zien aankomen! Hoe stelt dr. P. zich B.'s leven vóór 1611 (zijn eigen jaartal) voor, als hij zegt „Margriete heeft hem in zijn volle eerste liefdebrand gezet" (p. 64)? Is het vergeeflijk dat hij, zonder nadenken Schepers napratend, spreekt van „de acht jaren dat B. zich aan zijn kunst gewijd heeft" (p. 48), tegen alle gegevens en de stellige getuigenis des dichters in?

Een zeer simplistische en moderne, m. i. een geheel verkeerde verklaring geeft de schrijver van B.'s keuze van Palmerijn-stoffen (p. 82). De bewering dat Van Velden Het daghet niet zou hebben begrepen (p. 101), wekt den verkeerden indruk dat er een gedeeltelijk stuk van dien naam van B. zou bestaan, en niet enkel twee monologen. Met welk recht wordt de Fransche vertaling van den Eunuchus, waarnaar B. werkte, slecht genoemd? (p. 121). Bedenkelijker, als meer een hoofdzaak betreffend, is P.'s verklaring van den Spaanschen Brabander, waarin hij, in plaats van een uiting van levensvreugde en schoonheidsliefde, ziet „de klagende vertrapte menschenziel, de ziel van de grotesk rampzalige menschheid zelve, gezien door de lachende somberheid van den ontmoedigden dichter, die tegen het leven in verzet komt (p. 140, let op de tegenspraak in de laatste woorden!). Hiertegen te polemiseeren zou mijn bestek te buiten gaan, maar lijkt ook tamelijk overbodig: het hineininterpretiren is te evident! Ik wil alleen verwijzen naar het voorwoord, niet naar B.'s eigen daarin neergelegde opvatting van het stuk, maar naar den krachtigen, moedigen toon. B. belooft een veel „geesticher" stuk (een met meer geest) na dit. Spreekt hier een geslagene? Groot bezwaar heb ik ook tegen dr. P.'s Inleiding, die zeer veel overhoop haalt (zelfs dat het werk van Cats en Huygens eerst na den dood van B. komt wordt ons niet gespaard), maar geen enkele vaste lijn trekt. Het eclecticisme dat P.'s methode beheerscht, komt hier

Digitized by Google

niet voordeelig uit. Doch ook de afzonderlijke beweringen kunnen de toets niet altijd doorstaan. „De Renaissance heeft den afstand tusschen volk en kunst grooter gemaakt." (p. 10). Juist is natuurlijk: de renaissance valt in den tijd dat de afstand tusschen volk en kunst grooter wordt — maar dat is heel wat anders. Verwarrend zijn de op een enkel uiterlijk kenmerk gebaseerde parallellen: „Of is de eenvoudige kousenkoopman Vondel niet de krachtig stijgende voortzetting van de kunst van Hadewijch en Ruusbroec, zweeft zijn geest niet om de mysteriën van het Allerhoogste? Leeft in de verfijnde, aristocratische kunst van Hooft niet de nobele ridderlijke eeredienst voort der menestreelen en troubadours?" (p. 15). Een beslist „neen" zij het antwoord. Zoo vermag ik ook niet in te zien dat een gesprek in de Klucht van de Koe „La terre in twee pagina's" (p. 109) is en dat een bepaald lied doet denken aan het Hooglied (p. 66).

Er zouden aan de lijst mijner grieven nog een aantal zijn toe te voegen, ook over de appreciatie van afzonderlijke liederen, maar het bovenstaande is m. i. voldoende om te staven, dat de ware Bredero in dit boekje onvoldoende wordt benaderd.

Wat voor taal is „den vast ouderenden Hooft" (p. 66)?

Leiden. J. A. N. Knuttel.

E. Rooth, Eine westfälische Psalmenübersetzung aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts untersucht und herausgegeben. Uppsala, Appelbergs Boktryckeri Aktiebolag. 1919. (Diss. Uppsala).

De belangstelling voor de Nederduitsche taal en literatuur in Denemarken en Zweden is, blijkens de vele in den loop der jaren op dit gebied gepubliceerde verhandelingen, heel wat grooter dan in ons land — al zou men om onze nadere betrekkingen met de Nederduitschers eerder het tegendeel mogen verwachten. In den vorigen jg. van het *Museum* kon ik de aandacht vestigen op het belangrijke werk *Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c.* 1300—1470 van den Deen Højberg Christensen; thans is het weer een jonge Zweed, Erik Rooth, die ons in zijn bovenvermelde diss. een proeve van zijn bekwaamheid in het Nederduitsch voorlegt. Naar ik verneem kunnen we binnenkort nog de verschijning van verdere nd. dissertaties in Zweden verwachten!

In een uitvoerige inl. tracht Rooth het hs. te localiseeren. Het voorkomen van de copula *ande* blijkt een goed criterium te zijn, om den tekst al dadelijk als Westfaalsch te kunnen karakteriseeren. Om zich een zelfstandig oordeel te kunnen vormen heeft schr. zelf nog eens bewijsplaatsen bijeenverzameld (blz. XI—XIII), waarbij het blijkt, dat hij voor zijn gebied nog heel wat vollediger materiaal heeft, dan E. H. Sehrt in zijn — toch wel zeer gespecialiseerde — verhandeling *Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion und* (= *Hesperia* 8). De *a* voor *ld* en *lt*, die schr. in het hs. aantrof, wijst naar het Zuiden van Westfalen: „Durch auszüge aus urkunden v. d. j. 1300—1350 habe ich feststellen können, dass nördlich einer ungefähren linie Dortmund—Soest—Paderborn zu dieser zeit *a* vor *ld*, *lt* selten und südlich dieser linie überwiegend vorkam. Das gebiet südlich *der Ruhr* weist, soviel ich sehe, gar keine *o*-formen auf." (XVI). Zoo verder gaande komt schr. ten slotte tot het resultaat dat de taal van zijn hs. als „märkisch-sauerländisch" moet worden beschouwd.

Voor zoover schr. voor deze localiseering gebruik gemaakt heeft van oorkondenmateriaal maakt hij den indruk een betrouwbaar gids te zijn. Minder overtuigend is hij echter, wanneer hij zich in zijn betoog bedient van dialectgeographische gegevens uit de huidige tongvallen. Over het algemeen is er tegenwoordig onder de philologen een noodlottige neiging om de m. e. dialectgrenzen maar gemakshalve te identificeeren met de isoglossen der moderne dialecten. Immers, ook na de meest nauwkeurige onderzoekingen der m. e. bronnen heeft men tot nog toe niet veel meer kunnen doen dan bepaalde gebieden, waarin bepaalde schrijfwijzen „overwegen" in groote trekken aan te duiden. Dat de kringen, die men op grond van het s c h r i f t e l i j k overgeleverde materiaal zou kunnen construeeren geheel zouden samenvallen met de verbreidingsgebieden van de overeenkomstige verschijnselen der g e s p r o k e n taal is nauwelijks aan te nemen. Wel zullen de gebiedsk e r n e n eenige gelijkenis vertoonen, maar de p e r i p h e r i e ë n zullen — vooral in gebieden met minder scherp profiel — over het algemeen een verschillend verloop hebben. De invloedssfeer van de schrijftaal van een bepaalde streek is namelijk niet alleen afhankelijk van het daar gesproken dialect maar wordt ook in hooge mate bepaald door het cultureele niveau der in die streek gelegen verkeerscentra, door de traditie der schrijversscholen, etc. Voegt men daar nog bij, dat we slechts over het materiaal van een beperkt aantal plaatsen beschikken, dan is het wel duidelijk, dat de brug van de overgeleverde m. e. schrijftaal naar het werkelijk gesproken m. e. dialect nog maar niet in eens geslagen is. Nu is het wel zeer verleidelijk om aan de dialectgrenzen onzer m. e. dialectkaart wat meerdere vastheid te geven, door de lijnen eenvoudig over te calqueeren van een kaart van het moderne dialect (de reeds vaak gebleken gelijkenis van m. e. en moderne gebiedsk e r n e n kan weer tot overijlde conclusies leiden) maar het komt mij voor, dat een dergelijke sprong toch niet geoorloofd is, zoo lang men zich niet van den taaltoestand in de tusschenliggende periode van 5 à 6 eeuwen op de hoogte heeft gesteld. De bedenkelijke gevolgen van de tot dusver algemeen gevolgde methode van taalonderzoek blijven niet uit: Aller aandacht is geconcentreerd op het m. e. stadium en op het eindpunt der ontwikkeling, maar naar de tusschenliggende etappen wordt nauwelijks omgezien. Het gevolg is, dat we omtrent de taaltoestanden in de overgangsperiode van m. e. tot nieuweren tijd slechts zeer gebrekkig onderricht zijn. En toch is het m. i. juist het taalmateriaal der 15de, 16de en ten deele ook 17de eeuw, waaruit we wellicht nog het best de tendenties voor de huidige dialectontwikkeling zullen kunnen aflezen.

Rooth nu ziet al deze bezwaren nog over het hoofd en heeft een sterke neiging om de m. e. dialectgrenzen met de tegenwoordige isoglossen op een lijn te stellen (blz. XIII, vgl. ook XXI). Wanneer hij zich echter ter verdediging der stabiliteit o. a. van *et-en-* en *ik-ich-*lijnen beroept op de resultaten van de school van Wenker (XIV), dan is hij daarbij niet bijster gelukkig,

Digitized by Google

daar immers Frings juist heeft aangetoond, dat de *ik-ich*-lijn (althans het Westelijk gedeelte) zich sinds de m. e. eenige tientallen K. M. Noordwaarts heeft verplaatst (*Beitr.* XXXXII, 218—219).

Een glossarium heeft schr. niet kunnen geven, inplaats daarvan vinden we een rijke oogst van nieuw lexicalisch materiaal, dat in de beide mnd. wbb. nog ontbreekt of niet in dezelfde vorm of beteekenis voorkomt. Schr. heeft dit materiaal met zorg gegroepeerd; met voldoening kan worden geconstateerd, dat hij ook steeds het oog op het mnl. gericht houdt. Het blijkt dat de woordenschat sterk door het Midden- en Hoogduitsch is beïnvloed, wat verklaard wordt, niet alleen door de onmiddellijke nabijheid van de Middenduitsche taalgrens, maar voornamelijk ook door de machtspositie van het hd. op kerkelijk gebied (XLI). Schr. neemt trouwens aan, dat het geheele nd. gebied reeds in de 12—14de eeuw onder sterken hd. invloed gestaan heeft (XLII en nog eens extra onderstreept in het naschrift).

De omstandigheid, dat er in het hs. zooveel oude woorden worden aangetroffen, heeft Rooth tot de conclusie geleid, dat de schrijver gebruik heeft gemaakt van een oudere „vorlage". Omtrent die „vorlage" worden verschillende vermoedens geuit (XLV—XLVII), die .... vermoedens blijven. Het is R. niet gelukt een bron te vinden, waarvan met zekerheid kan worden aangenomen, dat zij door den schrijver van dit hs. is gebruikt. Bij het doorwerken der literatuur is R. echter opgevallen, dat de westf. vertaling verschillende punten gemeen heeft met de minstens 400 jaar oudere oud-Oostnederfrankische psalmfragmenten, wat hem doet gelooven „dass wir eine beeinflussung von der tradition der altniederfränkischen psalmen auf unseren text für wahrscheinlich halten dürfen" (LII). Schr. houdt zich dan nog bezig met een onderzoek naar den Lat. tekst waarop de oorspr. Duitsche tekst teruggaat, het is het *Psalterium Gallicanum Hieronymi*, waarin echter verschillende interpolaties en wijzigingen zijn aangebracht (LIX, vgl. LXVIII).

Aan het slot der inl. vindt men een „Geschichtliche darstellung der laute", waaraan de opmerking voorafgaat: „Nur gelegentlich ist auch die zwischenzeit mit berücksichtigt worden. Ich erstrebe also keine lückenlose darstellung der sprachformen von mnd. zeit bis heute" (LXXV, noot); mijn bezwaren tegen deze methode vooral van dialectgeographisch standpunt heb ik reeds boven ontvouwd.

Voor het overige heeft schr. zich behoorlijk van zijn taak: het uitgeven van den tekst en het opdelven en groepeeren van het nieuwe linguistisch materiaal gekweten. Hij geeft wel blijk van thuis te zijn in de zeer uitgebreide literatuur, waarvan hij een lange lijst aan zijn werk vooraf doet gaan (ik mis Hasenclever, *Der Dialekt der Gemeinde Wermelskirchen* en de opstellen van Frings in *Beitr.* XXXXI en XXXXII).

Een opmerking nog tot slot. In zijn „Nachschrift" polemiseert schr. met Højberg Christensen over de kwestie of de schrijfwijze *u*(*ů*) voor germ. *ô* al of niet aan hd. invloed te danken is. R.'s argumenten vóór hd. herkomst dezer schrijfwijze overtuigen mij niet. Ik zie in het naast elkaar voorkomen van *u* en *o* slechts een bewijs, dat de schrijver zijn *ô* zeer gesloten heeft uitgesproken en dat hij bij de keuze van een orthographisch teeken voor deze uitspraak nog sterk onder invloed van de Latijnsche orthographie stond. Elders vestigt R. de aandacht op de „sklavische abhängigkeit von dem latein" (XLVI) en op het gebrek aan „vertrautheit mit dem schriftlichen deutschen ausdruck" (LXXIV) van den schrijver. Wellicht is het dan ook aan meerdere vertrouwdheid met het nd. toe te schrijven, wanneer de *u* juist bij de Zuid-Westfaalsche o o r k o n d e nschrijvers vrij zelden voorkomt (zie CXVII). In andere streken met vermoedelijk gesloten *ô*-uitspraak vinden we de *u* ook juist in de oudste, dus nog het sterkst onder Lat. invloed staande, periode, terwijl ze in de 15de eeuw meerendeels verdwijnt (vgl. Højberg Christensen, blz. 178 en Lasch, § 160).

Leiden. G. G. K l o e k e.

W. van Eeden, De overlevering van de Hallfredar saga. (Verhandelingen der Kon. Ak. van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Lett. N. Reeks Deel XIX, No. 5). Amsterdam, Joh. Müller. 1919.

Dat de levensgeschiedenis van Hallfredr Ottarsson vandrædaskáld (geb. op IJsland ± 970): zijn vele reizen en gevechten in Noorwegen, Zweden, Denemarken en op IJsland; zijn verhouding tot Kolfinna, Gríss' vrouw; zijn omgang met koning Oláfr Tryggvason van Noorwegen (995—1000); zijn bekering tot het Christendom met de koning zelf als peetvader; zijn dichterschap (bijv. de hoonstrofen op Gríss en het herinneringsgedicht op Oláfr); stof waren voor 'n aardige oudnoorse sage, is niet te verwonderen. Na 'n mondelinge overlevering van meer dan twee eeuwen moet de sage opgetekend zijn. Zij is ons bewaard gebleven in 'n groot aantal handschriften.

In het eerste hoofdstuk van het 1e deel van zijn boek (p. 3—15) noemt dr. van Eeden er 'n zeventien en bespreekt meer uitvoerig de zeven voornaamste. Haast alle leveren de saga broksgewijs geinterpoleerd in de Oláfssaga Tryggvason. In één handschrift zijn die brokken verzameld. Slechts één (A. M. 132 fol.) heeft de vertelling zelfstandig. Vele handschriften vertonen grote lacunes.

Wel zijn nu bovengenoemde „brokken" in druk te vinden in de serie Fornmanna Sögur (II en III), en naar 'n ander handschrift (1005 folio uit de oude kon. verzameling) in de druk van de „grote" Oláfssaga van 1860—1868, wel is de „zelfstandige vertelling" opgenomen in de serie Fornsögur van 1860 en in Gíslason's Oud-IJslandse bloemlezing van hetzelfde jaar, maar terwijl laatstgenoemde uitgave moeilik toegankelik is, vond schrijver in de andere vele (waaronder ernstige) onnauwkeurigheden en willekeurigheden. Hij stelt nu de bezitters van deze boeken in staat de tekst, wat de H. S. betreft te verbeteren, geeft de varianten van andere, nooit gepubliceerde hss. en drukt in het 2de Deel van zijn werk (p. 109—126) „de H. S. volgens A. M. 62 fol." voor het eerst af. Aan dit alles is biezondere zorg besteed.

Het belangrijkste gedeelte van dr. van Eeden's boek is Hoofdstuk II van het 1e Deel (p. 16—83) „Groepeering der handschriften." Met veel geduld en scherpzinnigheid wordt de handschriften-stamboom voorbereid en verdedigd. A. M. 132 fol. blijkt dichter bij het

Digitized by Google

origineel (S[1]) te staan als enig ander bestaand handschrift, maar op zich zelf 'n slordige bewerking te zijn.

Met betrekking tot de overige handschriften, alle afstammend van S[2], spreekt schrijver de verwachting uit, dat zijn resultaat zal gelden voor deze redactie van de Oláfssaga Tryggvason[1]) in z'n geheel. Het handschrift, dat uitgegeven is in de Fornmanna Sögur, wordt met één tussenlid afgeleid van S[2], terwijl het door schrijver zelf afgedrukte manuscript met 'n ander tussenlid op diezelfde bron teruggevoerd wordt. Ook staat met A. M. 62 op één lijn het bovengenoemde 1005 fol. uit de oude kon. verzameling, welks schrijver echter tevens A. M. 132 gebruikt heeft.

Maar dr. van Eeden moest in z'n onderzoek nog 'n vijftal andere hss. betrekken en bij de ingewikkeldheid van de stof is het soms moeilik „het bos te blijven zien." De schrijver mocht natuurlik nergens z'n conscientieusheid opofferen aan de overzichtelikheid. Op de boven aangegeven punten is zijn resultaat overtuigend verdedigd, en dat zijn de hoofdzaken.

Hoofdstuk III van het 1e Deel (p. 84—106) heeft tot titel „Hoofdpunten uit de geschiedenis der schriftelijke en mondelinge overlevering." Het behandelt o. a. de invloed van de Vatnsdœla saga[2]) en der Gunlaugs saga op de H. S. Ook wordt de vergelijking van A. M. 132 met S[2] nader uitgewerkt.

Misschien zal deze of gene zich 'n andere, *uit de aard der zaak* meer vage voorstelling gevormd hebben van die eeuwenlange, mondelinge, geleidelik zich ontwikkelende traditie als Dr. van Eeden. Het zal hem dan bevreemden te lezen over het al of niet „ouder" zijn van de Vatnsdœla-vertelling dan de mondelinge H. S., over „secundaire vertellers" en dergelijke begrippen, ons zo gemeenzaam bij de geschiedenis der *schriftelike* overlevering. Aan de andere kant zal het mogelik iemand verwonderen, dat de schrijver op p. 94 liever terwille van één strofe alleen, 'n geheel nieuwe, verloren gegane schriftelike bron aanneemt, als zich te beroepen op het feit, dat door de „fixering" in S[1] de mondelinge overlevering niet uitgeput hoefde te zijn. Intussen, al stelt ons deze conclusie even teleur: de voorafgaande bladzijden, handelende over de „Márovervai" zijn helder en juist en behoren tot de beste van het boek. Ook is er veel in dit derde hoofdstuk, dat ons tot ernstig nadenken brengt en geen geringe verdienste mag dit heten.

Het interessante geschrift van Dr. W. van Eeden moet blijkens de eerste regel van het korte voorwoord beschouwd worden als 'n bewijs te meer, hoe de Amsterdamse hoogleraar, Prof. Boer, zijn liefde voor de oudnoorse letterkunde weet mee te delen aan anderen.

Rosmalen. C. F. Hofker.

A. A. Fokker, Spaansch-Nederlandsch Woordenboek. Tweede druk verbeterd en vermeerderd. Gouda, G. B. van Goor Zonen.

Dr. Fokker verdient den dank van alle Nederlandschsprekende beoefenaars van het Spaansch voor de uitstekende bewerking van zijn Spaansch-Nederlandsch Woordenboek, waarvan kortelings de *tweede* druk is verschenen. Reeds de *eerste* druk van dit schoone werk was een ware triomf: het was de eerste proeve sedert ruim twee en een halve eeuw van een Spaansch Woordenboek ten behoeve van onze landgenooten. Ieder begrijpt wat een reusachtigen arbeid de samenstelling van een woordenboek onder die omstandigheden vertegenwoordigt.

De tweede druk onderscheidt zich van den eersten door het weglaten der provincialismen (zou het niet mogelijk zijn van deze een afzonderlijke verzameling te maken ?), verder door het opnemen van verschillende Americanismen en door aanmerkelijke uitbreiding van den schat van woorden en uitdrukkingen.

Een karakteristieke eigenschap van dit Woordenboek is de prachtig-rake vertaling van tal van Spaansche woorden en uitdrukkingen in de moedertaal. De schrijver heeft er zich op toegelegd, zooveel mogelijk in zijn vertaling te doen uitkomen de gevoelswaarde van woord of uitdrukking, het stijlmilieu waarin zij thuis hooren. De voorbeelden liggen voor het grijpen. Hier volgen er enkele:

oso, *beer, lomperd, „buffel"*; mequetrefe, *„vent van niks"*; cisco, *mot, ruzie*; más contento que un cuco, *„zoo lekker als kip"*; cualquier día! *morgen brengen!* trapitos de cristianar (bautizar), *Paaschbeste kleeren*; levantar el cuello, *er weer bovenop komen*; la de Dios es Cristo, *de poppen aan het dansen*; echárselas de (guapo), *(den dappere) uithangen*; yo te hacía en Granada, *ik dacht dat je in G. zat*, hacer oído de mercader, *O.-I. doof zijn*; estemos a cuentas, *laten we zien elkaar goed te verstaan*, cuando la rana crie pelos, *met St. Juttemis*; rueda la bola; *laat maar waaien*; enz. enz.

We zouden dit lijstje met tallooze andere voorbeelden kunnen uitbreiden, maar het geciteerde moge volstaan om te doen zien met hoeveel talent de schrijver zich van zijn taak gekweten heeft.

Bij de steeds toenemende studie van het Spaansch te onzent mogen we verwachten, dat binnen enkele jaren een derde druk van dit hoogst verdienstelijk werk zal noodig blijken. In dat geval zou ik den geachten schrijver in overweging willen geven het aantal termen betrekking hebbend op nieuwere verkeersmiddelen en uitvindingen eenigszins te vermeerderen en bijv. op te nemen:

ciclista, ciclismo, velódromo, pista (in de beteekenis: *renbaan*), garaje de velocípedos, neumático (in de bet.: *luchtband*); sillín (in de bet.: *zadel*), asiento (*id.*), guía (in de bet.: *stuurstang*), horquilla (in de bet.: *fietsvork*), cuadro (in de bet.: *frame*), cárter of guardacadena (*kettingkast*), maletín (in de bet.: *fietstaschje*);

aeroplano, *vliegmachine*; aeronave, *luchtschip*; (globo) dirigible; barquilla (in de bet.: *schuitje*);

plataforma (in de bet.: *trambalkon*), cobrador (in de bet.: *(tram)conducteur*), conductor (in de bet.: *wagenbestuurder*);

guadañadora, *maaimachine*; trilladora, *dorschmachine*;

afirmado (in de bet.: *plaveisel*), enturagado (*houten plaveisel*).

Misschien zou het ook aanbeveling verdienen enkele artikelen een weinig uit te breiden. Bij het snuffelen in dit merkwaardig Woordenboek (iets, dat ik heel

[1]) Schrijver belooft ons 'n „verhandeling" over de verhouding van deze compilatie met de andere Oláfs saga's Tryggvason bijv. die van Oddr Snorrason en die van Snorri Sturluson.

[2]) Schrijver belooft ons 'n nieuwe kritiese uitgave van de V. S., na die in de Fornsögur zeer nodig.

Digitized by Google

vaak en telkens met vernieuwd genoegen doe) heb ik o. a. genoteerd:

Bij alabardero (hellebardier): andere beteekenis: *claqueur.*

Bij azucarero (suikerpot, enz.): andere beteekenis: *adj.* bvb. industria azucarera.

Bij chifladura (gefluit): andere beteekenis: *dolle, dwaze ingenomenheid.*

Bij deshilvanar (lostornen): discurso, escrito deshilvanado, *onsamenhangend.*

Bij subasta, —ción, —r: subastador, *vendumeester.*

Bij dimisión: dimisionario, bvb. ministro dimisionario.

Bij criar: crío, *zuigeling*;

Bij puntilla: andere bet.: *dolk om den doodelijk gewonden stier af te maken*;

Puntillero, *hij die daarmee belast is*;

Bij manuela: andere bet.: *open rijtuig, victoria*;

Bij dar el alma (den geest geven): dar alma, *aanmoedigen*;

Bij tomar el hábito (monnik worden): tomar hábito, *de gewoonte aannemen*;

Bij alfiler: ir con todos sus alfileres *of* estar de veinticinco alfileres, *poesmooi zijn*;

Bij guante: salvo el guante, *excuseer mijn handschoen*;

Bij mar: do va la mar, vayan las arenas (las ondas), *komt men over den hond enz.*;

quien no se aventura no pasa la mar, *wie* (*niet*) *waagt, die* (*niet*) *wint.*

Bij dar calabazas (een blauwtje laten loopen): llevar calabazas, *een bl. loopen.*

Verder eenige ontbrekende woorden:

de samenstellingen met *miso*, bvb. misógamo, *huwelijkshater*, misogamia, *haat tegen het h.*, misogino, *vrouwenhater*, misoginia, *haat tegen de vr.*; silueta, ácrata, *anarchist(isch)*; contratorpedero, *torpedojager*, agabachado, *verfranscht*; alemanizado, *verduitscht*; mono sabio, *helper bij stierengevechten* (= chulo), e. a.

Maar laat ik niet den schijn van ondankbaarheid op mij laden en, waar zooveel geboden wordt, steeds meer vragen. Buitendien, bij den overweldigenden rijkdom van het Spaansch zoowel aan woorden als aan idiomatische uitdrukkingen, is de lexicoloog wel genoodzaakt zich hier en daar te beperken.

Laat ik eindigen zooals ik ben begonnen, nl. met een woord van dank en hulde aan Dr. Fokker, den stoeren werker, voor den krachtigen stoot dien hij weer gegeven heeft aan de studie van het Spaansch te onzent.

Rotterdam. A. D. Leeman.

Ch. Diehl, Byzance. Grandeur et Décadence. Paris, Flammarion. 1919. (Pr. fr. 5.75).

De heer Diehl, die in een lange rij van geschriften zich een der beste kenners van Byzantiums staatkundige en ekonomiese gesteldheid heeft getoond, en die tevens een autoriteit van de eerste rang is op 't gebied der Byzantijnse kunst, heeft in dit boek een voorstelling gegeven van de beschaving der Byzantijnen zoals er tot heden geen zo veelzijdige was geschreven. Zijn werk is in vier boeken verdeeld. Het eerste, dat geheel 't karakter van een inleiding draagt, verhaalt de politieke geschiedenis van het Rijk. In 25 blz. is aangegeven hoe Byzantium zich vormde, hoe het zijn Oosters-Grieks karakter kreeg, tot macht kwam en bloei en, twee eeuwen later, tot onherstelbaar verval. Met hoeveel meesterschap hier uit het vele belangrijke een keus is gedaan, de beknoptheid van het bestek brengt mede dat dit eerste boek meer waarde heeft voor hen die reeds met een uitvoerige behandeling van deze stof kennismaakten dan voor lezers die zich nooit om het wel en wee der Byzantijnen bekommerden.

Veel uitvoeriger, en daardoor voor leken gemakkeliker te bestuderen, is het tweede boek, dat tot titel draagt *les éléments de puissance* (blz. 25—blz. 136). Hier wordt ons beschreven de inrichting van hét Rijksbestuur, de grootte en de grenzen der autokratie, de samenstelling van leger- en vloot, beide naar moderne begrippen onbegrijpelik klein voor een wereldmacht, maar gevormd uit een nationale kern, door vreemde elementen versterkt; de veelzijdige diplomatie der Byzantijnen wordt ons geschetst en de buitengewone welvaart die handel en landbouw aan het Rijk gaven; de twee laatste hoofdstukken behandelen Konstantinopel, het militaire, mondaine, godsdienstige, wetenschappelike en artistieke centrum van het Rijk, en Klein-Azië, „force de l'Empire."

Les éléments de faiblesse vormen titel en inhoud van het derde boek (blz. 137—241). De schrijver zet uiteen hoe de eenheid van het Rijk voortdurend werd bedreigd, en eindelik vernietigd, door revoluties van allerlei soort, opstanden van militaire, sociale en godsdienstige aard, en door 't opkomen van een feodale aristokratie die 't centrale gezag ondermijnde. Als een der voornaamste oorzaken van Byzantiums val wordt de bekrompen imperialistiese trots genoemd, die in tijden van zwakheid het aanmatigendst en het verderfelikst was; daardoor ging de grote assimilerende invloed, die de Byzantijnse beschaving vooral op minder beschaafde volken oefende, verloren wanneer de vroegere leerlingen tot zelfstandige ontwikkeling kwamen. Op geen gebied was dat imperialisme stuitender dan op dat van de godsdienst. Biezonder gelukkig is Diehl in zijn opmerkingen over het voor ons zo raadselachtige karakter der Byzantijnen (blz. 155 en vlg.) en in zijn verklaring van de eigenaardige belangstelling in theologie die keizer en onderdaan koesterde (blz. 152). Verwaarlozing van het leger en een noodlottige handelspolitiek— beide door de noodzakelikheid opgelegd — werden de onmiddellike oorzaken van Byzantiums val.

Het vierde en laatste boek behandelt *les services rendus par Byzance* (blz. 259—338). In het eerste hoofdstuk wordt ons een analyse gegeven van 't eigenaardige der Byzantijnse beschaving. Bij de bespreking van de overlevering der klassieken, de invloed van het Kristendom en de nauwe aanraking met het Oosten heeft Diehl gelegenheid gevonden een blik te werpen op de ontwikkeling der filosofie en theologie, der letterkunde en plastiese kunst bij de Byzantijnen. In de moeilike kwestie betreffende de afhankelikheid der Byzantijnse kunst van het Oosten, vooral in haar oorsprong, toont hij zich, gelijk de meeste Fransen, een aanhanger van de theorie die na Courajod, Choisy, Bayet en anderen door Strzygowski met groot talent, maar niet zonder overdrijving, is verdedigd. Gelijk uit zijn *Manuel de l'art byzantin* bekend is, aanvaardt Diehl met het nodige voorbehoud de verreikende invloed van de

Digitized by Google

voorbeelden uit Antiochië en Alexandrië, maar hij kent aan de Byzantijnen een grote mate van oorspronkelikheid toe. Zijn oordeel over de Byzantijnse letterkunde is naar mijn mening te gunstig. Het is waar dat hij de gebreken niet verzwijgt, doch de wijze waarop hij over 't heldendicht van Digenis Akritas spreekt, over de hymnendichter Romanos, over de „meesterstukken" van Johannes Moschus en over Psellus zullen, vrees ik, teleurstelling opleveren voor hen die er door aangespoord worden om met die litteratuur kennis te maken. In 't algemeen kan men zeggen dat de Byzantijnen, bij wie Diehl herhaaldelik een betreurenswaardige ongelijkheid tussen knapheid en karakter konstateert (blz. 159—164), geen litteraire kunst hebben geschapen die ons waarlik ontroert.

Met voorliefde heeft Diehl de verspreiding der Byzantijnse beschaving naar alle hemelstreken behandeld. Hij gaat na wat Bulgaren, Russen, Serviërs en Roemeniërs aan Byzantium te danken hebben, hoe kunst en wetenschap der Byzantijnen op 't Oosten heeft gewerkt en wat het Westen aan hen heeft ontleend. In deze hoofdstukken (blz. 292—323) vindt men niet alleen opmerkingen van algemene aard, maar tal van biezonderheden die getuigen van Diehls buitengewone kennis van zijn vak; als voorbeeld noem ik zijn fijne onderscheidingen bij 't bestuderen der „Byzantijnse kwestie" in de kunst van Italië. Het laatste hoofdstuk van het boek, de *conclusion*, bespreekt *l'héritage de Byzance*; aangeduid wordt het vele dat de Turken van hun voorgangers overnamen, en de hoop op 't herwinnen van Konstantinopel, die zo lang de Russen en ook de Bulgaren heeft voortgestuwd en die nu meer dan ooit leeft bij de Grieken. Ook bij 't behandelen van deze zeer aktuele onderwerpen is nergens te bespeuren dat dit werk in oorlogstijd is ontstaan; dat laatste blijkt alleen uit de kwaliteit van 't papier en misschien uit enkele drukfouten, die de lezer echter gemakkelik verbetert. De enige „zinstorende" vond ik op blz. 61, waar *allés* ongetwijfeld *ailés* moet wezen.

Een der hoofddeugden van dit boek is zeker de voortreffelike kompositie. De verdeling in boeken en hoofdstukken en de door vette letters aangegeven inhoudsopgave der paragrafen, schaadt niet aan de eenheid van het verhaal en maakt dat wij, aan het einde er van gekomen, ons niet verbijsterd gevoelen door zo veel wetenswaardigs.

Leiden. D. C. Hesseling.

Ch. Diehl, Histoire de l'Empire byzantin. Paris, Picard. 1919. (Pr. 7 francs).

Het hierboven besproken werk van de heer Diehl bevatte in zijn eerste hoofdstuk een zeer kort overzicht van Byzantiums' politieke geschiedenis. Weinig maanden na het verschijnen van dit eerste boek is nu verkrijgbaar gesteld een verhaal van de politieke geschiedenis der Byzantijnen, dat als een zeer welkome uitwerking van het bedoelde, al te bondige, hoofdstuk kan worden beschouwd. Dat dit nieuwe werk op voortreffelike wijze de lotgevallen van het Oosters-Romeinse Rijk beschrijft, op uitgebreide kennis van alle gegevens berust en door zijn kompositie in de eigenlike betekenis van het woord als handleiding kan gelden, daarover behoef ik na 't reeds gezegde niet uit te weiden.

Deze geschiedenis van het Byzantijnse keizerrijk is niet zo uitsluitend aan de staatkundige gebeurtenissen gewijd als b.v. Gelzers *Abriss der byz. Kaisergeschichte*, die in Krumbachers *Geschichte der byzantinischen Litteratur* is opgenomen. De schrijver behandelt ook de ekonomiese toestanden en hun invloed op de kracht en de verzwakking van het Rijk, hij gewaagt ook, zij 't met een enkel woord, van de litteratuur en van de kunst. Daardoor vindt men hier wel het een en ander dat, op verschillende wijze en vooral uitvoeriger, reeds in het boek over de beschavingsgeschiedenis is te lezen, maar zulk een herhaling nemen ook de lezers van het eerste werk gaarne voor lief omdat het een der middelen is waardoor licht en ruimte in het boek wordt verkregen; een vergelijking met Gelzers *Abriss*, die werkelik vermoeiend is door de tegen elkander gedrongen feiten, is in dit opzicht zeer leerzaam.

Vijftien afbeeldingen van kunstwerken bedoelen de lezer enig denkbeeld te geven van 't leven, de klederdracht en de kunst der Byzantijnen; een viertal kaarten maken de aangroeiende en afnemende grootte der rijksgrenzen aanschouwelik. Als appendices zijn aan het boek toegevoegd: een lijst der Byzantijnse Keizers, naar dynastieën ingedeeld; een kronologiese tafel van de belangrijkste gebeurtenissen; een bibliografie van de voornaamste werken die de schrijver ter lezing of ter raadpleging aanbeveelt. In die bibliografie worden ook boeken over de geschiedenis van de godsdienst, de staatsinrichting, de handel, de litteratuur en de kunst der Byzantijnen genoemd.

De schrijver heeft dus alles gedaan om de beoefening van zijn lievelingsvak gemakkelik en aantrekkelik te maken.

Leiden. D. C. Hesseling.

H. Nelis, Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience. Tome premier. Bruxelles. 1915.

Langen tijd zijn wij verstoken gebleven van veel wetenschappelijk werk, waarop we gewoon waren geraakt vergast te worden door het buitenland. Meer dan in eenig ander land lag in België op wetenschappelijk gebied de publicatie van geleerd onderzoek stil. Wat over staatkundige geschiedenis en kunsthistorie van België verscheen, was voornamelijk van Duitsche zijde. De eigen organen werkten niet meer, noch de Académie royale noch de Vlaamsche Academie: het land was niet zichzelf.

Langzamerhand komen nu de uitgaven weer over — de Bulletins der Académie verschenen weer van 1919 af — en het blijkt, dat er ook in den oorlogstijd een en ander verschenen is, wat ons niet eer heeft mogen bereiken. Mij althans was de kennismaking met den wetenschappelijken arbeid, welks titel hierboven staat, nu nog geheel nieuw. Hij sluit zich aan bij die reeks van inventarissen, welke onder directie van den heer J. Cuvelier als Algemeen Rijksarchivaris aldaar worden gepubliceerd en die ons, Nederlanders, telkens opnieuw het genoegen verschaffen van zulk een gewenscht en bruikbaar hulpmiddel bij de eigen vaderlandsche studie te verwerven. Vergelijken wij ons in dit opzicht met

Digitized by Google

België, dan mogen wij voor ons eigen archiefonderzoek tegenwoordig ook waardig voor den dag komen en behoort een toestand als waarover Bakhuizen van den Brink bij eenzelfde vergelijking in zijn Briefwisseling zijn hart luchtte, geheel tot het verleden. Cuvelier zelf noemde in een vergelijkend overzicht van archiefzorg, waar hij zijn eigen land niet wilde prijzen, Nederland en Frankrijk op eene lijn (Introduction de l'Inventaire des Inventaires etc.). Maar wij zullen België den lof niet onthouden, dat het althans op dit gebied van wetenschap onder de eersten mag gerekend worden en door zijn uitgaven uit den aard van zijn verleden onze historiekennis voortdurend rijkelijk vermeerdert. In verschillende opzichten zijn deze inventarissen voor ons het werktuig en het model tegelijk.

De loop van onze gedachten prijst in zichzelf het werk, dat ons hier bezig houdt. De heer Nelis bereidde mij daarmee wel een verrassing. Het lag mij toch in de gedachte, dat zijn naam zou verbonden worden aan een uitgaaf, waarop wij hier al jaren vlasten en waarvoor het meeste werk alleen in België kan worden verricht. Vóór den oorlog bestond er immers een op instigatie van prof. G. Kurth door de Commission royale d'histoire opgemaakt werkplan van Belgische archiefuitgaven, waarbij aan den bewerker van dezen Catalogue met anderen de verzameling van op Brabant betrekking hebbende oorkonden was opgedragen. Een nog veel belangrijker uitgaaf dan de heer Verkooren al sinds jaren heeft ondernomen en die den grondslag moet vormen van de eerste Brabantsche historie, die als zoodanig nog moet geschreven worden.

In plaats daarvan biedt de heer Nelis ons nu deze studie aan. Wij zouden ze niet gaarne missen, daar ze ons al weer wat beter kijk geeft in die centrale administratie der Bourgondische hertogen uit het tijdperk, dat van den nieuwen staat de voornaamste organen werden opgezet. Wat voor een zwakke vertooning is in een centraliseerend Rijksbestuur als dat van Duitschland de tegenwoordige kanselarij bij die in het Bourgondische rijk! De Bourgondische hertogen wisten niet alleen wat ze wilden, maar zij leefden in een tijd, dat door hun wil tot het kleinste toe gebeuren moest. De ontginning van hun kanselarijarchieven schenkt ons om zoo te zeggen ineens het volle beeld van hun merkwaardigen staat.

Zooveel moeten wij echter van dezen Catalogue niet verwachten. Wij zijn het volmaakt met den heer Nelis eens, dat de lettres patentes en mandementen, uitgegaan van de Bourgondische hertogen, de rijkste mijn van gegevens vormen voor de geschiedenis der XVe eeuw, maar het mag niet uit het oog verloren worden, dat de stukken, die hier gecatalogiseerd werden, voor het belangrijkste deel, de uitvoerigste namelijk, slechts tegen de natuur der acten zelf van deze verzameling deel uitmaken. Het zijn door een of andere oorzaak achtergebleven stukken, die nooit aan het doel, waartoe zij werden opgesteld, beantwoord hebben. Dat zulke van zeer veel gewicht zouden zijn, lijkt ons vanzelf uitgesloten. Zij leveren daarom wel een bijdrage tot de kennis van den tijd, waartoe zij behooren, vooral op maatschappelijk gebied, maar die noodzakelijk van elders moet vervolledigd worden: wel eenige trekken, ook karakteristieke, maar niet het volle beeld. De actenregisters zijn ongetwijfeld belangrijker dan deze losse acten: want de voornaamste dezer laatste vinden we stellig in de eerste geregistreerd.

Van archivalisch standpunt beschouwd, is deze actenmassa ondanks haren omvang van meer dan 10000 stukken nog minder volledig dan van historisch. Zij vormden een deel der Bourgondische rekenkamerarchieven te Rijssel als overtuigingsstukken bij de daar ingezonden rekeningen van den audiencier voor het zegel. Wij weten, hoe er in de 17e en 18e eeuw ter uitvoering van grensregelingsverdragen met de archieven geschommeld is en hoe er veel is overhoop gehaald, terwijl er feitelijk maar weinig werd teruggegeven. Wat wij van de Oostenrijksche Nederlanden met de Vilvoordensche charters, op de generaliteitslanden betrekking hebbende, ondervonden, hebben die Nederlanden zelf ten opzichte der Rijsselsche archieven ervaren: slechts een gedeelte van wat voor hun bestemd was, kregen zij in bezit. Het is van dat gedeelte, voor zoover het nu nog te Brussel berust, dat de heer Nelis den catalogus heeft opgemaakt, wat betreft de afdeeling van het zegel van audientie.

Verreweg het belangrijkste deel dezer studie is de inleiding er van, door den heer Nelis zeer bescheiden une esquisse très incomplète et imparfaite genoemd. Wij krijgen er werkelijk een duidelijken kijk door op dat regeeringsorgaan der legaliseering van alle soort acten. Hoe belangrijk dit onderdeel der administratie was, zegt ons nog de uitdrukking van zijn zegel er aan hechten. Wij leeren de omstandigheden, wanneer en door wien het groot zegel en het geheim zegel werd gebezigd, wat onder het *saing manuel* en het *signel* werd verstaan, welke rechten er werden geheven of vergeven, waaraan een enkele of een dubbele staart moest worden gehecht. Ook het taalgebruik was de menschen in die tijd, toen het ideaal van vrijheid het privilege was, niet onverschillig: er heerschte een zekere regelmaat, wanneer het Latijn, de Fransche hoftaal of de Vlaamsche volkstaal werd gebruikt. Een stukje diplomatiek uit den Bourgondischen tijd wordt ons hier geleerd.

Ik dien echter de opmerking te maken, dat Denis' uitspraken in 't algemeen te absoluut zijn. Wel werden de Bourgondische regeeringsorganen door allerlei ordonnanties herhaaldelijk gereglementeerd, maar het was toch nog als een machine, die eerst moet worden ingeloopen. Zoo scherp als Denis het voorstelt, werkte dit alles niet. Hoeveel akten zouden hier niet voorkomen, als er werkelijk een scherpe scheiding tusschen de akten uit de audientiekamer, die Denis als Flandre-Bourgogne aanduidt, en die van Brabant had bestaan; ik vestig de aandacht op akten als onder II no. 550, 557, 585, 1601, 1673, 1725, 1812, enz. Ook de Rekenkamers hadden niet zulk een scherp afgebakend terrein; zie een betalingsordonnantie als II no. 147 en een aan twee kamers verbonden ambtenaar no. 125. Hoe dikwijls wordt er ook van het te verwachten taalgebruik afgeweken. Het woord *charte* was in de 15e eeuw op de kanselarij van Bourgogne onbekend, teekent Denis op pag. LVI aan; nochtans komt voor het gewone *lettres sellees* in een registerhoofd van 1468 de term *chartres seellees* wel degelijk voor (zie de noot op pag. V en de akte II no. 205). Ook teekende ik het

Digitized by Google

woord *placquart* in 1458 (pag. X) in de beteekenis eener *lettre* aan. Een andere door Nelis niet gereleveerde term is de betiteling van den audiencier als *secrétaire-signant au fait de l'épargne du duc* (II no. 694) voor het gewone *signant en finances*.

Eén ding heeft mij echter getroffen. Het is alsof de inleiding een anderen en een veel nauwkeuriger bewerker dan het actenmateriaal en in meerdere mate nog dan de registers gehad heeft. De heer Nelis dekt alles met zijn naam, maar wie de degelijke inleiding heeft doorgewerkt, zou zweren, dat de rest van een ander is. 't Zou niet de eerste maal wezen, dat een vertrouwen op geleende hulp een vermetel vertrouwen bleek. In II no. 13 merk ik een *comte de Chavalois* i. p. v. *Charolais* op; II no. 193 een *Georges Gacopenninc* met een onmogelijken naam i. p. v. *Gaerpenninc*, zooals in no. 842 Garpenninck's voorkomen. *Philippe de Dicquemue*, op blz. 113 goed verklaard als *de Dixmude*, heet in het Register *de Dicquenuel* (?). Wat dus te denken van vormen als *Wybroot* (no. 120), *Raephoest* (no. 154), *Willesoene* (no. 218) e. d., die sterk onder verdenking staan van apocrief voor *Wilbroot*, *Raephorst* en *Willemsoene* te fungeeren? Een *Barthélémy a la Truye* komt tweemaal achtereen in het Register voor; wie zegt dat het niet dezelfde is? Ondoenlijk is het in een kort bestek de foutieve en de weggelaten cijfers van het zaakregister aan te geven; onverklaarbaar, waarom niet maar eenmaal, doch herhaaldelijk het eene ambt wel, het andere gelijkwaardige niet daarin voorkomt. En wat er wel in voorkomt, hoe staat het er! Eén voorbeeld: voor het kosterambt heeft men zonder eenige onderlinge verwijzing naar *Coustre, custode, marguilliers* en *matriculaires* te zien.

Tenslotte: het artikel *maeltote* kan in het Mnl. Wdb. worden verbeterd naar aanleiding van het in dezen Catalogue voorkomende *droit de maltote*; wederkeerig kan de heer Denis daar toelichting vinden van het onverklaarde *crickhouder* (I no. 591). Dat een *spyckermeester* van het Soniënbosch ook geen „maitre cloutier" kan wezen (II no. 1601), zal hem daar ook duidelijk worden.

Slaan wij het boek van achteren weer naar voren open, dan vergeten we gaarne die feilen om de mooie inleiding.

's-Hertogenbosch. H. van Alfen.

J. L. Palache, Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken. Leiden, E. J. Brill. 1920. (Leidsche diss.).

Al heeft de schrijver van bovengenoemd werk daardoor den titel van Doctor in de Semietische Letteren verworven, zoo is het toch geen Proefschrift in den letterlijken zin des woords. De heer Palache toch was reeds tevoren in de wetenschappelijke wereld geen onbekende en zijn werk zelf toont duidelijk dat hier niet een eerstbeginner aan het woord is. Blijkbaar beheerscht hij zijn onderwerp en heeft hij zich eene zelfstandige meening gevormd over de vele vraagstukken, die daarbij ter sprake kwamen en door tal van geleerden reeds voor hem in dezen of genen zin waren beantwoord. Daarbij verheugt het ons uitermate, dat eindelijk ook eens een Nederlandsch Israëliet toont begrip te hebben van de beteekenis der tegenwoordige Semietische studiën tot recht verstand van de Hebreeuwsche oudheid en dat te meer, omdat hij op alleszins voortreffelijke wijze het bewijs daarvoor door zijn Proefschrift geleverd heeft. Wij twijfelen niet of het zal in de geleerde wereld algemeen gewaardeerd worden, maar wij hopen tevens dat het in de kringen zijner geloofsgenooten bevruchtend moge werken en ter plaatse, waar dit bovenal gewenscht is, eindelijk eens de oogen zal openen voor den achterlijken toestand der Hebreeuwsche philologie aan de Israëlietische seminarieën ten onzent.

Om den lezer van deze aankondiging eenig denkbeeld te geven van den inhoud van dit geschrift en hem daardoor op te wekken het boek zelf te lezen, doe ik allereerst opmerken dat het onderwerp door den titel reeds met volkomen duidelijkheid is aangewezen. Het wordt bovendien in eene korte Inleiding nog nader toegelicht. Wij vernemen daar (bladz. 8), dat de schrijver zich aanvankelijk had voorgesteld al de voorstellingen van het Heiligdom, die wij in de litteratuur der Semieten vinden, systematisch te behandelen, maar dat hij (begrijpelijkerwijze) wegens te groote uitgebreidheid van het materiaal daarvan althans voorloopig heeft moeten afzien. Alleen de denkbeelden, die den aard en de plaats van het heilige gebied betreffen, naar zakelijke gezichtspunten gegroepeerd zullen hier besproken worden. Welke die gezichtspunten zijn leeren de opschriften der 5 hoofdstukken, nl. 1o. de oudste heiligdommen, 2o. Godshuis en hemel, 3o. Godshuis en Natuurheiligdom, 4o. Heiligdom en Kosmos en 5o. Heiligdom en Paradijs.

Niemand zal verwachten dat wij hier den schrijver voet voor voet zullen volgen bij de behandeling der op zijnen weg liggende vraagstukken. Wij moeten zelfs nalaten de aandacht te vestigen op vele juiste en fijne opmerkingen, die wij telkens weer ontmoeten en merken slechts in het algemeen op, dat de schrijver overal blijk geeft van een gezond en bezadigd oordeel en terecht op vele plaatsen waarschuwt tegen het dogmatisme en de schematische behandeling van vele vraagstukken, zooals wij die bij vele Duitsche geleerden vinden, en die helaas! ook elders, met name ten onzent, maar al te veel het wetenschappelijk onderzoek beheerschen. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat wij daarom overal met hem instemmen en zelfs meenen wij dat hij in zijne overigens rechtmatige polemiek soms het doel voorbijschiet. Zoo onderschrijven wij gaarne wat hij (bladz. 78 vvg.) tegen de opvatting van Jensen, Winckler, Jeremias e. a., dat aan de inrichting van heiligdommen louter kosmologische en astronomische speculatiën ten grondslag liggen, zoodat wij met dezen sleutel alles in de Oudheid zonder moeite kunnen verklaren, inbrengt. Daarop valt inderdaad heel wat af te dingen, maar het blijft niettemin waar dat deze sleutel op sommige sloten past. Het voorbeeld dat de schrijver zelf aanhaalt om dit te bestrijden, nl. dat van de „koperen zee" bij den Jerusalemschen tempel schijnt mij veeleer dit te bevestigen. Indien ik hem goed begrijp ziet hij daarin eene kunstmatige nabootsing van de heilige bron, die tot den vasten inventaris der aloude heilige plaatsen behoort. Waartoe echter die nabootsing, wanneer, zooals de schrijver terecht tevoren (bladz. 61) betoogd heeft, bij den tempel een dergelijke heilige bron aanwezig was, nl.

Digitized by Google

de Siloah-bron ? En wanneer hij tegen de door hem bestreden opvatting in het veld voert, dat een belangrijk deel van de symboliek moet schuilen in het feit dat die zee op 12 runderen rustte, dan zijn wij toch inderdaad nieuwsgierig, hoe hij bij zijne opvatting die symboliek zal kunnen verklaren. Wij blijven daarom de kosmische verklaring voor juist houden, al geven wij aanstonds toe, dat het allerminst bewezen is dat de Phoenicische werklieden en *a fortiori* de gewone Israëliet zich van die beteekenis bewust waren, evenmin als de bouwlieden van katholieke kerken, of de leek in het algemeen eenig vermoeden hebben van de symbolische beteekenis van sommige inrichtingen en ornementen. Zij weten alleen dat het zóó behoort volgens eene aloude traditie, en zóó zal het in het oude Israël ook geweest zijn.

Zoo zouden wij ook protest willen aanteekenen tegen de meening, bladz. 127 vvg., uitgesproken dat Josephus en Philo louter persoonlijke opvattingen voordragen, wanneer zij over de kosmische beteekenis van het priester-ornaat spreken. Integendeel zij hadden die wijsheid niet uit zich zelven, maar wel degelijk bij overlevering. Dat zij onderling bij de verklaring der onderdeelen verschillen bewijst daartegen niets, daar daaruit alleen volgt dat zij niet het naadje van de kous wisten en de lacunes in hunne kennis door phantasie aanvulden, zooals wel meer geschiedt. Het is trouwens de vraag of inderdaad niet hier, zooals in vele analoge gevallen, in bijzonderheden aan de persoonlijke opvatting eene groote speelruimte van ouds voorbehouden is, maar het zoude geheel verkeerd zijn daaruit af te leiden dat alles aan persoonlijke opvattingen van latere schrijvers zijn ontstaan te danken heeft.

Natuurlijk wordt met de hier gemaakte opmerkingen niets te kort gedaan aan de verdiensten van het hier besproken geschrift. Wij willen dus ten slotte nog even vermelden, dat drukfouten en slordigheden uitermate zeldzaam zijn en dat een register het naslaan van hetgeen men wil weten vergemakkelijkt.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

K. L. Schmidt, Der Rahmen der Geschichte Jesu. Literarkritische Untersuchungen zur ältesten Jesusüberlieferung. Berlin, Trowitsch u. Sohn. 1919. (Pr. M. 19).

Dit verdienstelijk boek van K. L. Schmidt, privaatdocent in Berlijn, levert eene nieuwe en belangrijke bijdrage tot het begrip van het literarisch karakter onzer evangeliën evenals van hun historische waarde. Onder 'Rahmen' is te verstaan de chronologische en topographische fixeering van het verloop van de openbare werkzaamheid van Jezus, met name van zijne 'reizen'. Er wordt nog altijd veelal voorondersteld, dat één evangelist, namelijk Marcus, een getrouw bericht van de geschiedenis van Jezus gegeven heeft, met name wat de volgorde der gebeurtenissen en de chronologisch-topographische Gesamtanschauung betreft. Nu is ook K. L. Schm. de meening toegedaan, dat Marcus de eerste evangelist geweest is, die een bepaalde schets van de geschiedenis van Jezus gemaakt heeft, en dat de andere evangelisten deze schets als grondslag gebruikt en alleen wijzigingen en aanvullingen er in gebracht hebben. Maar zijn betoog komt toch ook voor Marcus hierop neer, dat de rangschikking van de overleveringen ook bij dezen oudsten evangelist veelal willekeurig, schematisch, meer overeenkomstig een literarisch schema dan historische overlevering plaats heeft gehad. De leidende gedachte van Schm. is namelijk deze — en hierin heeft hij mijne volle instemming — dat onze evangelische overlevering oorspronkelijk bestaat uit 'Einzelpericopen', die op weinig uitzonderingen na topographisch noch chronologisch nauwkeurig bepaald waren, laat staan, dat hun onderling chronologisch verband overeenkomstig het historisch verloop der gebeurtenissen overgeleverd was. Ze hebben veelal het karakter van 'anecdoten', korte verhalen, die meestal eene nauwkeurige opgave van plaats en tijd doen missen. Niettemin hebben de evangelisten de voorstelling van een doorloopend en historisch itinerarium trachten te verwekken; maar bij nader onderzoek, zooals Schm. dit met zeer groote accuratesse instelt, blijkt telkens, dat deze Rahmen op weinig of geen concrete gegevens berust. Om dit te bewijzen, vestigt de schr. bijzonder de aandacht op de begin- en slotzinnen der pericopen en levert het bewijs (meestal overtuigend), dat wij hier met begin- en overgangswendingen te doen hebben, die niet in de overlevering vastzaten, maar door de evangelisten gevormd werden ten einde de afzonderlijke pericopen op pragmatische wijze met elkander te verbinden. Meestal blijkt het niet historisch karakter dezer opgaven reeds uit hun onduidelijken en zeer algemeenen aard. Terecht merkt de schr. echter op, wanneer deze beginwendingen een concreet karakter toonen, dat dan ook betrouwbare overlevering voorondersteld kan worden.

Hiermede is al aangeduid, dat deze methode van onderzoek voor de beoordeeling van de historische waarde onzer evangelische overlevering zeer belangrijk is, hetgeen dan ook door Schm. iederen keer aangeduid wordt, al spreekt het vanzelf, dat gevolgtrekkingen van dezen aard dikwijls een zeer subjectief karakter dragen. Toch zal het een of ander principieel door iedereen of door de meeste onderzoekers erkend worden. Dat geldt met name van de door Schm. telkens weer aangetoonde onmogelijkheid, om de door Marcus evenals door Mattheus en Lucas toegepaste verdeeling en rangschikking der stoffen zonder critiek te aanvaarden: wat b. v. Mc. 10 staat hoeft niet bepaald op reis door Peraea, wat in Mc. 11 en 12 staat, niet bepaald in Jeruzalem geschied te zijn; men moet met de mogelijkheid rekening houden, dat de evangelist eenige willekeur toegepast heeft; wat Schm. hierover zegt, lijkt mij nog niet voldoende: de vraag, waarom de evangelist zijne stoffen aldus gerangschikt heeft, moet nog eens grondiger onderzocht worden. Positief krijgen wij dan ook de vrijheid, om b. v. deze of gene galileïsche pericope wegens haar inhoud naar Jeruzalem te verplaatsen en omgekeerd jeruzalemsche stukken naar Galilea. Schm. geeft voor het een en het andere voorbeelden. Verder — en hierop stelt de schr. bijzonder prijs — staat het ons vrij, de juistheid van het heele grondschema der synoptici (één jaar galileïsche werkzaamheid en ééne reis naar Jeruzalem) ten gunste van Johannes (twee of drie jaar werkzaamheid en drie reizen naar de hoofdstad) te betwijfelen. Zekere kalenderaanduidingen (de rijpe aren Mc. 2, 23; het groene

Digitized by Google

gras Mc. 6, 39; de leliën in bloei Mc. 6, 28 en de termijn van de inzameling der tempelbelasting (Februari) Mt. 17, 24) in verband met bepaalde vooronderstellingen van jeruzalemsche overleveringen laten wel de gevolgtrekking toe, dat Jezus langer dan een jaar in het openbaar is opgetreden en meer dan een keer naar Jeruzalem gegaan is. Toch mag men de beteekenis van een dergelijke concessie ook niet overschatten: de historiciteit van wat Jezus volgens Johannes bij die vroegere verblijven in Jeruzalem gedaan en geleerd zou hebben, wordt er niet door bevestigd.

Van grooter beteekenis is de vraag (waarop de schr. niet ingaat), of deze beoordeeling van de elementen der evangelische overlevering niet ook tot een zeer radicale oplossing van het historisch probleem leiden kan of moet. In zijn recensie (in Nieuw theol. tijdschr. 1920) heeft Dr. van den Bergh van Eysinga opgemerkt, dat hij na lezing van ons boek tot de overtuiging gekomen is, hoe weinig de levensbeschrijving van een historischen Jezus bij deze studie baat vindt en hoe integendeel eene symbolische beschouwing van de Evangeliegeschiedenis daaraan nieuw voedsel kan ontleenen. Mijn indruk is een andere, namelijk deze, de bevestiging van het oordeel, dat geen onzer evangeliën eene biographie is in den modernen zin, maar evenmin in zijn geheel eene symbolisch-theologische schepping is; ook het laatste niet, omdat dan meer samenhang, meer Einheitlichkeit, meer een organisch geheel moest aan te wijzen zijn. Veelmeer blijken onze evangeliën losse verzamelingen te zijn van anecdoten en apophthegmen, fragmenten dus van een 'bios', herinneringen vermeerderd en aangevuld met legenden en mythen, materiaal voor een 'bios', evenals in vele andere antieke bioi. Eene beschouwing als deze, die de phasen van de litteraire overlevering aldus beschrijft: 1) Einzelpericope en Einzelwort, 2) kleine groepen van pericopen en van woorden, 3) een evangelie, behelzende de daden en toespraken van Jezus in Galilea en Jeruzalem — pleit m. i. eerder tegen dan voor de radicale hypothese.

De uiteenzettingen van Schm. zijn in het algemeen zeer accuraat; ook de tekst-varianten in de 'Rahmenstücke' worden in den breede (soms onnoodig breed) aangehaald, omdat zij voor de aanwijzing van het pericopenachtig karakter van de stukken belangrijk zijn. Misschien had de behandeling van Mc. 1—8 soms minder uitvoerig, die van de tweede helft van Mc. iets minder beknopt kunnen zijn. Ik denk hier voornamelijk aan de lijdensgeschiedenis. Wel is waar is het betoog, dat dit gedeelte van de evangelische overlevering een eigen literair karakter draagt en wel niet zoo zeer een mozaiek van Einzelgeschichten dan een doorloopend chronologisch bericht (een „martyrium") vormt, duidelijk genoeg; niettemin had de schr. hier weer meer in bijzonderheden kunnen afdalen, b. v. eene vergelijking maken tusschen de lijdensgeschiedenis en de overige (galileïsche en jeruzalemsche) stoffen. Het merkwaardige feit, dat met name bij het verhoor van Jezus de heele voorafgaande overlevering omtrent daden en woorden van Jezus, die aanstoot gegeven hebben, totaal geïgnoreerd wordt, verdient in dat verband nog sterker de aandacht te trekken; het bevestigt de meening, dat de lijdensgeschiedenis een heel zelfstandig stuk der overlevering is, dat heelemaal onafhankelijk van de overige overlevering samengesteld is geworden. Ook de kindsheidberichten verdienen nog een grondiger onderzoek. Zeker hebben uitwendige redenen tot deze beknoptheid van de laatste hoofdstukken geleid. Daarom ontbreekt ook een meer uitvoerige samenvatting van de resultaten aan het eind van het boek, zooals ook mij hier de plaatsruimte ontbreekt, om in de critiek ook tot details van minder beteekenis af te dalen; zoo besluit ik met tot grondige bestudeering van dit in methodisch opzicht voortreffelijk boek op te wekken.

Leiden. H. Windisch.

Acta Societatis Liturgicae Sancti Willibrordi MCMXVIII en MCMXIX. Utrecht, Dekker & Van de Vegt. (1918, 1919). Beide 16 pp. 8o.

Eindelijk heeft dan ook Nederland zijn Vereeniging tot uitgave van middeleeuwsche liturgische teksten. Een korte algemeene oriënteering moge dienen ter inleiding van, en nadere kennismaking met dit wetenschappelijk novum.

Dat de studie der middeleeuwsche liturgie van groot belang is voor de geschiedenis van het christelijk Europa, mag als bekend worden verondersteld. Men denke maar eens aan de oude Evangeliaria (Pericopenboeken), waarvan er zeker ruim honderd nog bestaan — in Nederland vond ik er tot nu toe 10 — en die meestal uit de 8e-12e eeuw, soms zelfs uit de 5e-7e eeuw dateeren. Deze met zorg geschreven en met miniaturen en initialen versierde boeken, die deels nog zijn bewaard gebleven in hun prachtige, met goud, zilver, kostbare gesteenten, émail en ivoorsnijwerk versierde banden, bevatten òfwel alleen de pericopen uit de vier Evangeliën, welke bij de plechtige H. Mis door den loop van het kerkelijk jaar werden gezongen, òfwel den volledigen tekst van alle vier de Evangeliën, waaraan dan een lijst van de telkens uit te kiezen pericopen is toegevoegd. Deze Evangeliaria geven reeds op zichzelf als 't ware een algemeen overzicht van de cultuurtoestanden in Europa tijdens de 5e-12e eeuw. De bijbelexegese gebruikt ze voor het vaststellen der oudste lezingen; de liturgicus vorscht erin na, of en in hoever een bepaalde cyclus van Evangeliën den invloed der Angelsaksische (resp. Iersche), Gallikaansche, Karolingische, Westgothische (Mozarabische) of Romeinsche liturgie vertoont; de historicus grijpt deze liturgische resultaten aan, om ze te benuttigen voor en te combineeren met zijn gegevens uit de politieke, economische en vroegste beschavingsgeschiedenis, die hij uit kronieken, oorkonden en oude heiligenlevens heeft opgediept; de kunsthistoricus vindt in de miniaturen en initialen van het handschrift, en in de diverse materialen, welke voor de versiering van den band zijn gebruikt, kostbare gegevens ter vaststelling en ter détailleering van de artistieke invloeden, die in de Merovingische en Karolingische periode vanuit het Oosten en het Westen hier in Europa op elkaar hebben gereageerd, terwijl de techniek, volgens welke de materialen der bandversiering werden bewerkt, hem een kijk geeft op het ontstaan en de ontwikkeling der verschillende artistieke centra van dien tijd; en eindelijk vindt de philoloog-paleograaf in die Evangelie-boeken niet alleen de verschillende schriftsoorten en schrijfscholen van het vroegste beschaafde Europa vertegenwoordigd, maar zal hij u ook met de stukken in de hand bewijzen, dat die kostbare boeken, nadat zij 1 of 2 eeuwen gebruikt

Digitized by Google

zijn geworden, dikwijls aan een technische herstelling en vernieuwing zijn onderworpen, zoodat men in één zoo'n boek twee, drie over elkaar geschoven cultuurlagen kan bestudeeren.

Ook de andere liturgische handschriften, met name de oude. Sacramentaria, die sedert de 11e-12e eeuw uitgroeiden tot volledige Missalen; de dikwijls prachtigversierde Pontificalia, die de bisschop bij zijn plechtige functies gebruikte; de Breviaria, welke de priesters als officieel dagelijksch gebedenboek plachten te hanteeren; de Ordinarii, welke de algemeene liturgische voorschriften voor een of andere hoofdkerk aangaven, en tegelijk als norm golden voor een geheel bisdom; de Ritualia, die gebruikt werden bij het Doopsel, het Oliesel (ook bij het sterven en de begrafenis) en bij het Huwelijk, en die soms nog een serie, voor de cultuurgeschiedenis interessante Benedictiones bevatten; de Capitularia, Collectaria, Passionalia, Homiliaria, Epistolaria, en niet minder de van muziek voorziene Gradualia, Troparia, Antiphonaria, Hymnaria, Cantualia, Processionalia enz. enz. — al die boeken interesseeren weliswaar op de eerste plaats den liturgicus; maar vooral wanneer ze dateeren uit de 13e-16e eeuw, toen de volksopvattingen en -gewoonten mede hun invloed op de ontwikkeling der liturgie uitoefenden, bevatten zij tevens een schat van cultuurhistorische, speciaal folkloristische bijzonderheden, welke dikwijls onder een bijna onherkenbaren vorm in de hedendaagsche roomsche liturgie nog voortleven, en die geen alzijdig-ontwikkeld historicus ongebruikt mag laten.

Wie eens wil nagaan, wat bijv. alleen reeds uit de geschiedenis van het Missaal, of uit de Ritualia te halen is, neme de schitterende boeken ter hand van Adolph Franz, *Die Messe im Deutschen Mittelalter* (Freiburg i. Br., 1902), en *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, I-II (Freiburg 1909). Men bedenke daarbij, dat Franz meestal nog moest werken met ongeprepareerd materiaal. Ware zulks niet het geval geweest, dan zouden zijn resultaten wel drie- à viermaal zoo rijk geweest zijn.

Tot heden toe hebben de Engelschen het meeste en kostbaarste materiaal uitgegeven voor de geschiedenis der middeleeuwsche liturgie. De Alcuin Club, en meer nog de Surtees Society, benevens vele geleerden die op eigen gelegenheid arbeidden, hebben heel wat oude liturgische teksten, of (en) samenvattende studies in het licht gegeven. En vooral de in 1890 gestichte Henry Bradshaw-Society, die het uitgeven van zeldzame liturgische teksten ten doel heeft, gaf, alhoewel zonder een systematisch plan, en meermalen zonder voldoende bewerking, reeds ongeveer 30 octavo-deelen uit, die voor de liturgische geschiedvorsching onmisbaar zijn (de bibliotheek der Liturgische Vereeniging te Kuilenburg is de eenige in Nederland, die een exemplaar van deze kostbare serie bezit).

Na Engeland komt Frankrijk met zijn *Bibliothèque liturgique* van Ulysses Chevalier, de *Paléographie musicale* van de Benedictijnen van Solesmes, de te Parijs verschijnende *Monumenta ecclesiae liturgica* van de Benedictijnen van Farnborough, en tal van alleenstaande werken, waaronder vooral die van Mgr. Duchesne, Dom Morin (thans te München) en Dom Cabrol dienen genoemd te worden. Italië leverde tot nu toe niet veel meer dan Magistretti, die zich in hoofdzaak bepaalde tot de studie der oude Ambrosiaansche liturgie, welke thans nog te Milaan in gebruik is. Duitschland toonde natuurlijk door tal van détailvorschingen, bijv. van Ebner, Bäumer, Dreves, Blume, Franz, enz. óók zijn belangstelling, doch merkwaardig genoeg werkte men daar niet volgens een vaste methode. Men bleef dan ook bij Frankrijk en Engeland ten achter, zooals herhaaldelijk van Duitsche zijde werd erkend. Dezen achterstand in te halen is het doel van de onlangs (1919) door de Benedictijnen van Maria-Laach begonnen *Liturgiegeschichtliche Forschungen*, en *Liturgiegeschichtliche Quellen*, die ook nog door een wetenschappelijk-liturgisch tijdschrift zullen worden geflankeerd. Een en ander staat onder leiding van den bekwamen, ook in dit maandblad (XX. 23-26) wel eens besproken Dom Cunibert Mohlberg. Alleen zou men kunnen vragen, of dit Duitsche plan niet gevaar loopt in aanvaring te komen met het Fransche spreekwoord: Qui trop embrasse, mal étreint.

In Nederland zijn tot nu toe slechts sporadisch eenige tijdschriftartikelen verschenen, die zich met de geschiedenis der Nederlandsche liturgie bezighouden, of waarin eenige teksten van beperkten omvang werden uitgegeven. Dat eerst in 1918 door de afzonderlijk daartoe opgerichte „Societas liturgica S. Willibrordi" (secretaris Dr. W. van Koeverden, Seminarie Culemborg. Contributie *f* 7.50 per jaar) de uitgave van liturgische teksten werd ter hand genomen, is, alles wel beschouwd, nog heel knap te noemen. Vooreerst tóch plegen wij, Hollanders, steeds 'n 25 à 50 jaren achter andere landen aan te komen; en ten tweede moet men in aanmerking nemen, dat Nederland betrekkelijk arm is aan oude liturgische handschriften van groote beteekenis. Het meeste is in de 16e eeuw vernietigd.

Het plan is, teksten uit te geven en te voorzien van een commentaar, die in 't Duitsch, Engelsch, Fransch of Latijn kan worden geschreven. Reeds is men begonnen met de uitgave van den „Ordinarius S. Martini Traiectensis", in de wandeling genoemd: de Ordinarius van den Dom, een liturgisch document, dat door Mr. S. Muller Fz. terecht genoemd is: „de meest belangrijke tekst voor de geschiedenis van de liturgie in het bisdom Utrecht" (pag. 3b). Het handschrift dateert uit de 14e eeuw, doch de redactie van den Ordinarius stamt uit het begin der 13e, en vertegenwoordigt in hoofdzaak de Utrechtsche Liturgie van de 12e eeuw. De bewerking van dit kostbare stuk is toevertrouwd aan Dom Paul Séjourné, Benedictijn te Oosterhout. De reeds verschenen 1e en 2e aflevering (160 pp., in -4°), die een zeer uitvoerige Inleiding bevatten, welke nog niet ten einde is, wekken de allerbeste verwachtingen omtrent de uitgave in haar geheel. Later komen wij uitvoeriger erop terug.

De twee Acta oftewel Jaarverslagen over 1918 en 1919, welke men hierboven aangekondigd vindt, bevatten behalve de gewone officieele mededeelingen (de Societas telt tot nu toe slechts 30 leden), eenige kleine liturgische studies, nl. in 1918 een korte oriënteering over den reeds genoemden Ordinarius, en een artikeltje over een Gallikaansch-Romeinsche hervorming van het Utrechtsche Pontificale, door bisschop Jan van Arkel (1342-1364), beide van de hand van Dom Séjourné, terwijl in die van 1919 Pater L. van Miert twee oude Latijn-

Digitized by Google

sche zegen-formules mededeelt voor den wijn van de zgn. Sint Joannes-minne, en Dom Séjourné een Avant-propos voor zijn Ordinarius van den Dom geeft.

Door de goede zorgen van Mr. S. Muller Fz., die zich voor de uitgave van den Ordinarius sterk interesseert, is ook aan de Regeering subsidie aangevraagd, om de wetenschappelijke plannen der Societas S. Willibrordi te steunen. Maar op de eerste plaats zal de steun toch moeten komen van nieuwe leden; want mocht de deelneming van particulieren zoo gering blijven als zij thans is, dan bestaat er gevaar, dat het verkrijgen van Regeeringssubsidie er niet gemakkelijker op zal worden.

Woerden. fr. B. Kruitwagen O. F. M.

Th. Ruys, Petrus Dathenus. Utrecht, Ruys. 1919. (Diss. Vrije Univ.).

Dit boek is een academisch proefschrift ter verkrijging van den doctorsgraad aan de Vrije Universiteit. Reeds meermalen heb ik gelegenheid gehad er op te wijzen, hoe hard daar gewerkt wordt, in de faculteit der godgeleerdheid met name op het terrein der geschiedenis des christendoms, waarbij het verblijdend is dat men vooral der vaderlandsche historie zijne aandacht wijdt — het is waar nog te weinig der 18de en 19de eeuw. Dus ga ik met ingenomenheid over dit boek schrijven, ook al werd het niet aan het „Museum" ter aankondiging toegezonden.

In zijn artikel over Datheen in het „Nieuw Biografisch Woordenboek" II, 367—382 zegt prof. van Schelven, dat eene monografie op de hoogte der tegenwoordige wetenschap over dezen man ontbreekt. Die hoogte moge nog hooger kunnen, dankbaar mogen wij erkennen, dat noch ter Haar's „Specimen hist. theol. Petri Datheni vitam exhibens", Utr. 1858 noch H. Q. Janssen's „Petrus Dathenus", Delft 1872, hoe goed ook in hun tijd, ons thans nog voldoen. Aan zulk eene nieuwe biografie mag men zekere eischen stellen. Wederom is het van Schelven die elders, „Nederl. Archief v. kerkgesch." 1913, X 330 schrijft: „De hoofdlijnen van het te teekenen beeld staan wel zoowat vast... eene nauwkeurige detailstudie zou aan de nieuwe monografie vooral hare beteekenis moeten geven." Aan die hoofdlijnen heeft dr. Ruys inderdaad niets veranderd, het behoefde ook allerminst, zijne verdienste is, dat hij den ganschen man uitvoerig teekent na vrijwel al het beschikbaar materiaal te hebben bijeenverzameld. Maar ook alleen den man zelven. Te weinig bespeur ik van het leven dat hem omringde, van de wereld waarin hij heeft gearbeid, te weinig ook van de omstandigheden en ondervindingen, die invloed op zijne ontwikkeling moeten geoefend hebben. Datheen's huwelijk en gezin b.v. behandelt de schrijver in een aanhangsel, verdienstelijke studie op zich zelve, maar zulk een lang huwelijk is toch niet een aanhangsel bij, maar een gewichtig deel van iemands leven. Ik haast mij te bekennen, dat het aanbrengen van deze toetsen bij uitstek moeielijk is en dat ik er niet aan denk het gemis ervan, het gemis van kleur, den beginnenden historieschrijver zwaar aan te rekenen. Wat dat materiaal aangaat — men vindt het in het overzicht van bronnen en literatuur. De lijst is eerbiedwaardig. Slechts zou ik willen vragen: daar het den schrijver toch te doen moet zijn om zijnen lezers de plaatsen te wijzen, waar zij, zoo zij willlen, zelven kunnen gaan zoeken, is het toch zeker gewenscht die plaatsen te geven en niet een titel zonder meer? Hij doet dit in de noten. Stellig, maar wat heb ik dan aan de vermelding van Gerdes' „Scrinium", van Groen's „Archives", van Ypey en Dermout's „Geschiedenis", van het „Archief", waarvan de onderscheiden serieën alle worden opgenoemd? Voorts stip ik hier nog aan, dat Blok's „Geschiedenis van het Nederl. volk" niet meer naar den eersten druk mag worden aangehaald, blz. 60 n. 2. en sparsim, daar er eén tweede, herziene verschenen is.

Goed gedocumenteerd dan en logisch verdeelende geeft de schrijver eerst het leven van zijn held, zijn, vorming in Engeland, zijn arbeid in Frankfort en Frankenthal, telkens onderbroken door korter of langer verblijf in de Nederlanden, zijn tragischen levensavond en zijn dood te Elbing 17 Maart 1588, van hem den balling, niet door 's vijands macht maar door eigen onverstand en politiek fanatisme, waardoor een verblijf in het vaderland onmogelijk was geworden. Een tweede deel handelt over 's mans geschriften, de psalmberijming, de vertaling van den catechismus, de bewerking der liturgie, zijn overige geschriften, waaronder dat „libellus supplex" aan den Rijksdag van Spiers 1570, dat men inderdaad wel aan Datheen mag toeschrijven, al steunt hij misschien in enkele zinnen en uitdrukkingen op Marnix' gelijknamig smeekschrift, 1566, dat Gillis Leclercq naar keurvorst Frederik III bracht ten rijksdag van Augsburg. Aanhangsel, bijlagen en registers besluiten het boek, dat zeker welgeslaagd mag heeten, dat ons nu wel alles brengt wat wij van Datheen weten en met de voltooiing waarvan men den nieuwen doctor oprecht mag gelukwenschen.

Geven de verhaalde feiten mij geene aanleiding dan tot enkele kleine opmerkingen (aan het eind van dit artikel), met de beoordeeling ervan staat het anders. Natuurlijk. Hier is het subjectieve nooit gansch uit te schakelen, Colenbrander heeft er ons 25 Mei j.l. te Utrecht nog aan herinnerd. Stellig heeft Dr. Ruys geen partijdig werk geleverd, hij heeft oog voor de fouten van zijn held; het is niet vreemd dat hij nochtans de dingen anders ziet dan ik. Over Reael en de andere Hollanders te Emden in 1571 kunnen wij het eens worden, zoo de geachte schrijver zou willen toestemmen, dat Reael niet alleen bang is voor „zich gehaat maken bij de Duitsche vorsten" (blz. 88), maar dat hij met zijn „Nieu pausdomme" ook die rechtzinnigheid bedoelt, die de eensgezindheid bedreigde, zooals later ook burgemeester Hooft zoo goed zou inzien [1]). Voor het overige vind ik „precies" en „rekkelijk" niet „minder fraaie" benamingen (blz. 87). Ze zijn zeer uitbeeldend, uit den tijd zelven en slechts over de hoegrootheid der tegenstelling kan eenig verschil van gevoelen bestaan. Van meer, van groot gewicht is de verhouding tusschen Oranje en Datheen. Wat het nageslacht ook van zijne historie moge ver-

---

[1]) **Vergel. ook wat Bullinger aan Datheen schrijft, bij Ruys blz. 95. Ik zou ook Datheen's Amsterdamsche preek van 31 Aug. 1578 niet zoo stellig in bescherming durven nemen als dr. R. (blz. 139) doet.**

Digitized by Google

geten zijn — Datheen kent het als den psalmberijmer èn den fellen tegenstander van Oranje's vrijzinnige politiek. Ook op dit punt licht dr. R. ons uitvoerig en volstrekt betrouwbaar in. Tegen het „beschouwen van Oranje als type der rekkelijk gereformeerden en van Datheen als dat der preciesen" (blz. 133) kan geen schepsel bezwaar hebben. Hij verhaalt uitvoerig Datheen's handelingen te Gent met Hembyze en erkent dat D. blijk gaf van „onbezonnen ijver en gebrek aan zelfbeheersching" (blz. 143), dat hij „edeler wapens" had moeten hanteeren (blz. 147), zoodat hij, R., hem „niet in bescherming kan nemen" (blz. 155). Bij alle erkenning van schrijvers onpartijdigheid houd ik toch zijn oordeel voor veel te zacht. Wanneer hij kennis wil nemen van mijne berichten over Petrus Audomarus (Nederl. Archief 1909, VI, 236—248) en vooral van de brieven van Regius, die ik uitgaf (aldaar 1910, VII, 15—65, met name van nos. XII—XV), welke bronnen aan zijn aandacht zijn ontsnapt, dan zal hij zeker, met mij, Datheens optreden sterker veroordeelen en betreuren. Dat hij de schrijver is van het berucht pamflet (ook bij Bor, Oorlogen, II 85b. vlgg.) valt niet meer te betwijfelen, noch dat hij zóó ongehoord te keer is gegaan, dat Regius zelf heeft vernomen, dat Oranje zich van de gereformeerde religie geheel zou afwenden. Zeker ook moet men de verhouding tusschen Hembyze en Datheen in zwarter kleuren zien dan dr. Ruys blz. 187 doet. Was Datheen zóó naïef, dat hij niets van Hembyzes plannen bevroedde? Laat het zijn. In elk geval heeft hij openlijk gepredikt dat de belegerde stad met Parma zou onderhandelen. Dat hij Anjou wantrouwde, verontschuldigt hem niet. Ook de brief van Maurits aan de gewesten (bij dr. Ruys blz. 192 vlg. noot) is uiterst bezwarend. En wat dr. Ruys' oordeel over Oranje aangaat, hij drukt de plaatsen af, waaruit blijkt dat de Prins Datheen geen wrok toedraagt (blz. 173 noot, 177 noot 1; denk ook aan zijne woorden: „quant à ce qui me touche en mon particulier, je ne porte aulcune rancune ou mauvaise affection a maitre pierre d'athenus, s'il en eut esté aultrement je ne vouldraye pas me presenter à la table du Seigneur", bij Janssen, „Dathenus", blz. 124) en zegt voorts: „hem kan feitelijk alleen verweten worden, dat hij zijn tijd vooruit is geweest" (blz. 155). Verwijten is hier een zonderling woord voor wat Oranje's eeuwige roem zijn zal, doch de bedoeling is goed. Intusschen waren er toch, ook met name in de zaak van den godsdienstvrede en der Gentsche troebelen, die wel iets van zijne idealen begrepen, met name de schrijver van het pamflet „Een goede waarschouwinghe voor den borgeren", Gent 1579, thans ook bij Paul Fredericq, „Het Nederl. proza in de 16de eeuwsche pamfletten", 1907, blz. 83 vlg., die b.v. zegt: „wij zien wel dat wij deen sonder dander niet en connen" en die er aan herinnert, dat het christendom onderlinge liefde wil met ieder van wat religie hij zij. Dat dr. Ruys ons medelijden vraagt voor Datheen op het laatst zijns levens, als de vroegere kalvinist voor een poos verstrikt is geraakt in de dwaalleer der davidjoristen (blz. 215), heeft onze volle sympathie. Ook met zijn eindoordeel blz. 286 gaan wij mede, slechts met een lichten glimlach lezend, dat hij juist als kalvinist verdraagzaam was, indien men althans de ware religie niet tegenstond. Want de ware religie was immers nergens dan in den kring zijner eigen denkbeelden.

Ten slotte dan nog eenige losse aanteekeningen. Dat „les grands esprits se rencontrent" blijkt ook hier. Datheen schrijft aan die van Emden: „wilt ons ons (vroeger zeer heftig) schrijven niet voor ongoet afnemen, want het quam uit eenen ijver, die niet onchristelijck was" (blz. 24). Niet anders J. Pzn. Coen aan Heeren XVII: „Ick ben beschaempt door goeden ijver... sulcke ongeschicte woorden gebruyct te hebben" („Bescheiden" 1919 I, 804). Hij althans had alle reden gehad „met inpertinente woorden uytgeborsten te zijn." En als Datheen schrijft aan het Middelburgsch moderamen, dat synodes slechts schade aanrichten als zij niet Christus' eer maar menschengunst zoeken (blz. 168), wat is dat anders dan Episcopius' uitroep, dat hij synodes haat, die tot een ander doel dan tot het overtuigen van de waarheid samenkomen („Epp. praest. ac. erud. vir." 1704 fol. 491a)? Slechts de motieven verschillen. Er is iets anders. Het was niet noodig dat Dr. Ruys lang over David Joris sprak en de verwijzing naar A. M. Cramer's (ietwat verouderde) biografie was wellicht voldoende (blz. 203 n. 3). Maar bij het woord „naaktvertooning" ware het misschien niet ongewenscht geweest (blz. 205 n. 2) te herinneren, dat dit ledepoppen waren, waaraan Davids leerlingen zijne leer demonstreerden dat de uiterlijke lichaamsdeelen figuren zijn van geestelijke waarheden. Stichtelijk was het niet, en vandaar de verdenking tegen Datheen. De verdediging van Datheen's psalmen gaat dr. R. zeer ter harte (blz. 235—238) en in Wilh. te Water's „Petrus Datheen en zijne psalmberijming verschoont" (Archief, 1859, II, 113—128) vindt hij een welkom medestrijder. Natuurlijk moet ook deze arbeid historisch beoordeeld worden; wat tegen den smaak der natie of liever van het gereformeerde volk pleit, is, dat het tot 1775 er zich mede tevreden heeft gesteld.

De geachte schrijver, wiens boek ik uit een open gemoed kan loven, vergunne mij nog één woord over de taal. Hij weet zoo goed als ik, hoe slordig vele haar schrijven, o. a. wat een misbruik zij van den lijdenden vorm maken. Daarom had ik wel gewenscht bij hem niet te lezen: „20 September wordt door Datheen aan Calvijn geschreven" (blz. 30); „en 22 April door den Raad het noodlottig besluit werd genomen" (blz. 35); „evenmin wordt door ons uit het oog verloren" (blz. 60); „die wijze kan door ons nimmer in bescherming worden genomen" (blz. 155); „daarin werd er door haar op gewezen" (blz. 175) — want als dit aan het groene hout geschiedt, wat dan aan het dorre? De samenstelling van den tweeden zin van § 3 op blz. 195 „Behandeld als..." enz. is natuurlijk een lapsus calami. Dat hij — met velen — weêr schrijven gaat „Datheensche berijming" (blz. 232), „Datheensche uitgave" (blz. 245) acht ik bedenkelijk. Spoedig krijgen wij dan ook weêr het „ontstelde Bismarcksche been."

Te lang ben ik al aan het woord. Dr. Ruys wille in deze aankondiging het bewijs zien, met hoe groote aandacht ik zijn werk heb bestudeerd, eene aanwinst voor onze historische literatuur.

Leiden. L. Knappert.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

E. J. Bomli, Fragments de prose historique, philosophique et critique du XIXe siècle. Groningue, P. Noordhoff. 1919. (Pr. *f* 3.50).

De verzamelaar heeft deze fragmenten in de eerste plaats voor de twee hoogste klassen van het Gymnasium bestemd, daarbij denkend aan de eisen van het eindexamen. Gelukkig heeft hij zijn taak niet te eng opgevat, zodat zijn boek niet een verzameling van stukjes ter vertaling is geworden, maar een keur van degelik frans proza in niet al te kleine fragmenten bevat. In zijn keuze uit de rijke stof heeft hij zich ook niet al te zeer beperkt; naast grepen uit de oude en nieuwe geschiedenis wordt een en ander uit filosofie en esthetica, uit litteraire kritiek en parlementaire redevoeringen geboden, terwijl sommige brokken reisbeschrijving, waaronder de indrukken van Michelet over de nu voor altijd verwoeste Yperse lakenhal, en de kostelike ondeugendheden van Sarcey voor wat lichtere kost zorgen.

Ook onder de zwaardére stukken is er menig — ik denk b. v. aan de bladzijden uit de *Cité antique* en aan die van Fouillée over Plato — dat de gymnasiasten en ook anderen interesseren zal. En wie leest niet graag de beschouwingen over de oud-hollandse schilders van een kenner als Fromentin? Maar ik sluit de lijst van goede stukken met de verzekering, dat er nog veel meer zijn, genoeg om een enkel weinig belangrijk als dat van About over het onderwijs in Griekenland omstreeks 1855 te kunnen verwaarlozen.

Jammer is, dat niet bij elk stuk een korte inleiding wordt gegeven, om het in het kader van het volledige werk te plaatsen, zoals Sensine zo meesterlik doet en wat de schrijver zelf in zijn allerlaatste fragment met succes heeft toegepast. Op die wijze wordt het bezwaar, dat aan een bloemlezing nu eenmaal onafscheidelik verbonden is, altans enigszins opgeheven.

De noten zijn opzettelik uiterst schaars gehouden; de korte histories-geografiese aantekeningen aan het eind zullen goede diensten kunnen bewijzen.

Amsterdam. K. J. Riemens.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Het is voor de beoefenaars van de Nederlandsche, en blijkens 't onderstaande van de nieuwe philologie in 't algemeen, een verblijdend bericht, dat de *Leuvensche Bijdragen*, na gedurende den oorlog te hebben stilgestaan, thans weer uitkomen: dezer dagen is de slotaflevering van dl. XII verschenen, waarvan wij den inhoud geven in de rubriek Inhoud van Tijdschriften. „Voortaan", zegt een bericht in deze aflev., „zal het tijdschrift alle onderdeelen van de moderne (Germaansche en Romaansche) philologie omvatten.... Wij zullen dan ook eenen meer omvattenden ondertitel aannemen, namelijk: *Tijdschrift voor Moderne Philologie.* Daarenboven zullen onder den titel Bijblad geregeld verschijnen: nieuws uit de wetenschappelijke wereld en uit het onderwijs der moderne talen, boekbeoordeelingen, titels van nieuw verschenen boeken, inhoud van tijdschriften, enz."

De redactie zal, te beginnen met den 13den jaargang, bestaan uit: L. Goemans, C. Lecoutere, L. Scharpé, A. Carnoy, A. Noyons, J. Mansion, J. van Ginneken, J. Schrijnen, J. Duqué, H. de Vocht, J. van de Wijer, J. Kleyntjens en L. Grootaers. — Het abonnement kost voor Nederland *f* 11.50; de uitgave geschiedt door De Vlaamsche Boekenhalle te Leuven-Leiden, en Joz. van In & Cie te Lier.

Van Hildebrands *Camera Obscura* is bij de Erven F. Bohn te Haarlem de 31ste druk verschenen, die zich van alle vorige onderscheidt door verklarende noten aan den voet der bladzijde. Die noten, met een oogenbedervende kleine letter gedrukt, zijn van de hand van den heer J. M. Acket, die natuurlijk een goed gebruik heeft gemaakt van Hildebrands „Na vijftig jaar"; zij munten uit door beknoptheid, en geven toch ongeveer alles wat de lezer, vooral de jonge lezer, noodig heeft om de Camera Obscura te begrijpen.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Juillet-Août: H. Omont, Manuscrits grecs du Mont-Athos provenant des missions de Minoïde Mynas. — F. Cumont et L. Canet, Mithra ou Sarapis *Κοσμοκράτωρ.* — Espérandieu, La Maison Carrée de Nîmes. — Th. Lefort, Un texte original de la règle de saint Pachôme. — L. Chatelain, Une inscription nouvelle de Volubilis.

Sept.-Oct.: A. Merlin, C. Vettius Sabinianus, proconsu d'Afrique. — J. Carcopino, La table de mesures des *Mediani.* — P. Durrieu, Rapport s. l. concours des Antiquités de la France en 1919. — J. Capart, Le „pseudo-Gilgamesh" figuré sur le couteau égyptien de Gebel el 'Arak au Louvre. — G. Bénédite, Note. — De Mély, Nos vieilles basiliques et leurs maîtres d'oeuvre.

Indogermanische Forschungen, XXXVIII, 3-4: K. Brugmann(†), Gleichklangvermeidung in der lautgesetzlichen Entwicklung u. in der Wortbildung. — Dez., Zur griech. u. lat. Wortgeschichte. — R. Thurneysen, Zum idg. u. griech. Futurum. — E. Hermann., Die dorische Betonung. — E. Schwyzer, Zwei Vermutungen zu Homer. — Dez., ΟΡΦΑΣ. — Dez., Erhaltender Einflusz nicht-idg. Sprachen auf die idg. Deklination? — M. Olsen, Zur thrak. Inschrift von Ezerovo. — Dez., Phryg. *Γάλλοι.* — St. Mladenov, Alb. *butə* u. arm. *but.* — F. Sommer, Osk. *iiv.* — J. B. Hofmann, Zut lat. Wortforschung u. Syntax. — J. Pokorny, Die Lautgruppe *ov* im Gallo-Britischen. — C. Marstrander, Das Futurum van air. *agid* u. d. Indikativ von *era.* — O. L. Jiriczek, Tenuis für Media im Altengl. — Dez., Nachtr. zu S. 203. — R. Trautmann, Ahd. *zweio* 'zu zweien'. — G. Burchardi, Eine nd. Form, die es gar nicht gibt! — Dez., „Halb sieben sein" = „betrunken sein". — Dez., Nachträge. — K. Brugmann (†), Haplologisches im heutigen Rheinfränkischen. — Dez., Verschiedenes.

Mnemosyne, N. S. XLVIII, 2: I. I. Hartman, Antonius et Petrus. — A. W. Byvanck, De Theatro antiquo. — I. I. Hartman, De versu notissimo Naeviano. — J. Janssen, Utrum Domitiano imperante duo bella Dacica gesta sint an unum. — I. I. Hartman, Ad Horatii *A. P.* vs. 437. — I. I. H., Ad Platonis *de Rep.* 434 A. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. — I. I. Hartman, Annotationes ad Hor. *Epl.* 1. 94. — J. van Wageningen, De Manilii aetate. — B. Keulen, Ad Laberium. — P. H. Damsté, Ad A. Gellii *N. A.* Lib. XI—XX. — I. I. H., Ad Platonis *Hipp. maiorem.* — J. Janssen, Ad expeditionem Gai principis in Germaniam. — K. Kuiper, De Alexandro Euripideo. — I. I. H., Ad Ciceronis *Or. pro Milone* § 29. — J. S. Phillimore, Statiana.

Rheinisches Museum, LXXIII, 1: B. Laum, Alexandrinisches u. byzantinisches Akzentuationsssystem. — E. Ritterling, Zur Zeitbestimmung einiger Urkunden vom Opramoas Denkmal. — G. Helmreich, Zum sogen. Aurelius de acutis passionibus. — W. Bannier, Zu griech. u. lat. Autoren, II. — O. Seeck, Libanius gegen Lucianus. — T. O. Achelis, Die fabel Doligami. — Misz.

2: P. E. Sonnenburg, De Catulli phaselo. — H. Schöne, Verschiedenes. — P. Cauer, Terminologisches zu Platon u. Aristoteles. — K. Münscher, Kritisches z. Panegyrikus

Digitized by Google

d. jüngeren Plinius. — A. v. S a l i s, Die Brautkrone. — O. H o f f m a n n, Latina. — L. R a d e r m a c h e r, Christus unter den Schriftgelehrten. — K. W i t t e, Das achte Gedicht d. theokritischen Sammlung.

Hermes, LV, 2: J. H a s e b r o e k, z. griech. Bankwesen der klass. Zeit. — E. P r e u n e r, zwei Hydrophoren. — W. S c h u b a r t, aus einer Apollon-Aretologie. — A. M e n t z, die Handschr. C. von Iustins Epitome. — E. H o w a l d, die Schriftenverzeichnisse des Aristoteles u d. Theophrast. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt,, Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV—XLVI, 4: A. K l o t z, Beiträge z. Verständnis von Vergils Hirtengedichten. — H. M e y e r - B e n f e y, Die Elektra des Sophokles u. ihre Erneuerung durch Hofmannsthal. — G. R o s e n t h a l, Das Laokoonproblem in Goethes 'Dichtung u. Wahrheit'. — J. H a s h a g e n, Hinwendung z. Staate im Zeitalter der Erhebung. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: B. K u m s t e l l e r, Die Quellenbenutzung im Geschichtsunterricht. — Mitteil.

5: H. A m m a n n, Der Begriff des Gesetzes in der Sprachwissenschaft. — A. K ö r t e, Das Prometheusproblem. — A. J o l l e s, Der Humanismus u. d. niederl. Dichtung des XVII Jhrhs. — F. T e l l e r, Grillparzers Ahnen in seiner Dichtung.

In het paedagog. ged.: W. H o l t s c h m i d t, Versuch einer pädagog. Grundlegung.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXIX, 1-2: J. d e V r i e s, Het epos van Koning Rother. — J. B o l t e, Zur Schwankliteratur des 16. u. 17. Jhrhs. — P. L e e n d e r t z J r., *Ontcliven.* — D e z., *Blam.* — D e z., *Voor de vuist.* — D e z., *Inridich.* — D e z., *Baren.* — D e z., *Begrijp, Begripen.* — D e z., *Gaerleger.* — D e z., *Catte.* — D e z., *Falikant.* — D e z., Minder bekende woorden. — H. H o o g h i e m s t e r, Onjuiste toepassing van de vaktermen *Debet* en *Credit.* — G. W. W o l t h u i s, Twee onbekende gedichten van Starter. — G. K a l f f, Het proza in *Marieken van Nimweghen.* — J. W. M u l l e r, Aernouts en Everaerts broederen. — H. B e c k e r i n g V i n c k e r s, Enige aantekeningen bij Dr. Stoett's „Nederl. Spreekw., Uitdr. en Gezegden". — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIV, 4: C. G. N. d e V o o y s, Bestaan er grondslagen voor een nieuwe regeling van het taalkundig-mannelik en vrouwelik geslacht? — F. B a u r, Gezelle-studie. — E. J a s p a r en J. E n d e p o l s, Maastrichtse zegswijzen, spreekwoorden, enz. — J. J. S a l v e r d a d e G r a v e, Over Nederlandse en Franse verskunst. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Leuvensche Bijdragen, XII, 2: J. D u p o n t, Het dialect van Bree (verv.). — Kron. — (†) Ph. Colinet. — Bericht.

Neophilologus, V, 4: C. B. L e w i s, The origin of the Aalis Songs. — C. K r a m e r, Les poèmes épiques d'André Chénier, II. — A. C. B o u m a n, De zinsbouw van Berthold van Regensburg's *Predigten,* II. — M. L e d e r e r, Die Novelle des Dramatikers. — W. v. d. G a a f, Notes on English Orthography (*ie* and *ea*), II. — P. F i j n v a n D r a a t, The article before superlatives. — O. B. S c h l u t t e r, Is there sufficient evidence to warrant the authenticity of OE. *treppan* 'to trap'? — Dez., OE. *óht-rip.* — S. B. L i l j e g r e n — Th. A. Pompen, A note on the *Neophil.,* 1919, pp. 88—96. — J. J. A. A. F r a n t z e n, Nachtr. zu *Neoph.* V, 1, 58—79, und 2, 170—181. — P. J. E n k, Shakespeare's „Small Latin". — Varia.

English Studies, II, 9: W. v. D o o r n, W. Butler Yeats. — E. K r u i s i n g a. Two Notes on Sweet's *Primer of Phonetics.* — Notes *and* News. — Translation. — Bibliogr.

10: E. K r u i s i n g a, A History of English Lawcourts. — W. v. M a a n e n, George Gissing: A Short Sketch. — E. K r u i s i n g a, Critical Contributions to English Syntax, IV—VII. — Notes and News. — M. O. Translation 1920. — Translation. — Notes on Modern English Books. — Bibliogr.

Anglia, XLIV, 2: E. A. K o c k, Interpretations a. Emendations of Early English Texts, VI. — Ph. A r o n s t e i n, John Donne. — H. L a n g e, Zur Priorität des F-Textes in Chaucers Legendenprolog u. z. Interpretation von F 531-2 — Gg 519-20.

Bijdragen en Meded. v. h. Historisch Genootschap, XLI: G. G r o s h e i d e, Verhooren en vonnissen der Wederdoopers, betrokken bij de aanslagen op Amsterdam. — A. H u l e s h o f, Extracten uit de rekeningen van het schoutambacht van Haarlem betreffende Wederdoopers (1535—1539). — D e z., Alphabetisch register op de verhooren der Wederdoopers te Amsterdam en te Haarlem. — P. J. B l o k, Brief van den Utrechtschen burgemeester Aernt Dircxsz. van Leijden over zijne zending naar den Prins van Oranje (Antwerpen, 26 Febr. 1579).

Revue Historique, CXXXII, : D u n a n, L'armée après guerre il y a cent ans. — H a l p h e n, Etudes critiques sur Charlemagne. — Bulletin historique (Allemagne).

Hist. Vierteljahrschrift, XIX, 1/3: 1: S c h i f f, Vorgeschichte des Bauernkrieges. — H e r r e, Reichskriegssteuergesetz von 1422. — S c h m i t t, General von Meyer bei Friedberg 1762. — Kleine Mitteilungen; 3: H e r z f e l d, Das Strafverfahren Gregors VII. — G e r l a c h, Anfänge der Städte im Mittelalter. — B e r g s t r a s s e r, Studien zur Konfliktszeit. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XCIV, Juli: H. P a d b e r g, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. II, De Emancipator. — P. H. J. H o e n e n, Prof. Jaeger over Aristoteles en de Scholastiek. — L. v. M i e r t, Spotnamen v. Noordbrab. Plaatsen, II. — I s. V o g e l s, De nieuwe stichting van het Pauselijk Bijbel-instituut te Jerusalem. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: H. P a d b e r g, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. III, De Literator. — J. v. G i n n e k e n, Kunstschepping en -uitvoering. — C. W e s s e l s, De Ontdekkingsgeschiedenis der Zuidpool. IX, De Tweede Expeditie v. Sir E. Shackleton. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

A c k e t, Hildebrand's Camera Obscura met aanteekeningen: N. Taalg. XIV, n°. 4 (Engels).

D e B i e en L o o s j e s, Biogr. Wdb. 3, 9—10: Het Boek IX, n°. 6 (Burger).

M u l l e r en S c h a r p é, Everaert: Leuv. Bijdr. XII, n°. 2 (Lecoutere).

S c h e p e r s, Bloemlezing Potgieter: N. Taalg. XIV, n°. 4 (de Vooys).

S c h r i j n e n, Leven d. oude Kerk: Studiën 1920, Aug. (Albers).

T i e m e i j e r, Klankleer Hildegaersbergh: Leuv. Bijdr. XII, n°. 2 (Fraussen).

V o r r i n k, Minnedicht in de 17de eeuw: Studiën 1920, Aug. (H. P.).

Digitized by Google

M. H. VAN CAMPEN

Over Literatuur, Critisch en Didactisch, II

Prijs ingenaaid f 3.60; gebonden f 4.60

De critische en didactische literatuur-studies van VAN CAMPEN zijn onmisbaar voor ieder die, hetzij als vakman, hetzij als dilettant, de hedendaagsche letterkunde van ons land bestudeert. VAN CAMPEN legt uit, wijst aan, verklaart, oordeelt, maar niet als een docent. Zijn handboek is wederom tot een kunstwerk geworden en in zijn conscientieus betoog klinkt de stem van den kunstenaar.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.25**, geb. **f 3.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandsche Romans. Ing. **f 2.25**, geb. **f 2.90.**

Ter perse:

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Keurboekerij

van het

Nederl. Boekenhuis

Tilburg Amsterdam Gouda Weenen

De „KEURBOEKERIJ" geeft alleen goede en goedkoope boeken en wel de mooiste uit de wereldletterkunde. De prijs per deel gebonden is f 2.50

René Bazin: **Uit heel haar hart.**
R. H. Benson: **De Toovenaar.**
R. H. Benson: **Roeping.**
R. H. Benson: **De Gevoelsmensch.**
Edw. Halliwells: **De Misdaad van Robert Weston.**
Edw. Halliwells: **Mij is de Wraak!**
Melati van Java: **Naar het Geluk!**
M. v. Scharlau: **Martin Augustin.**
Louis Veuillot: **Corbin en d'Aubecourt.**

Voor nadere inlichtingen wende men zich tot zijn boekhandelaar

Digitized by Google

Het Nederlandsche Boekhuis

TILBURG
Industriestraat 1.

AMSTERDAM
Marnixstraat 372.

GOUDA
Dubbele Buurt 3.

WEENEN XIV
Sechshauserstrasse 44.

Uitgeverij - Boekhandel

Import-Export

Binnen- en Buitenlandsche Boekhandel.
Kantoor- en Schoolbehoeften.
Kunstvoorwerpen.
Speciale afdeeling: Schoolboekhandel.
Muziek.

CONSTABLE

10-12 ORANGE STREET,
LONDON, W.C. 2, ENG.

LEADING PUBLISHERS OF

BOOKS on Engineering. Chemistry, Medicine. Education and all Technical Subjects.

BOOKS by George Meredith. Bernard Shaw. Havelock Ellis and leading poets, critics and novelists.

BOOKS of Liverpool University Press. Houghton, Mifflin Co. (Boston.) D. van Nostrand Co. (New York.) Franklin & Charles Co. (Philadelphia). Junta para Ampliacion de Estudios. (Madrid.)

CONSTABLE PUBLISH FOR

General Medical Council.
Victoria History of the Counties of England.
XIX. Century and After.
Scribner's Magazine.

Application invited for Complete Catalogue of Publications for Technical, Medical, Educational and Spring Announcement Lists, for individual Prospectuses of leading Books and Authors.

Zoo even verscheen:

KEIZERIN EUGÉNIE

Mijn Gedenkschriften

Met 25 platen en portretten

TWEE DEELEN

Ing. *f* 9.75 Geb. *f* 12.75

Nu Keizerin Eugénie, de weduwe van Napoleon III, gestorven is, mogen haar Gedenkschriften eindelijk verschijnen. Zij zijn de belangrijkste bijdrage tot de geschiedenis van het Tweede Keizerrijk.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ, LEIDEN

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

Digitized by Google

Digitized by Google